

Overzicht van predikanten die Joden hielpen

1.

Drs. Paul Ferdinand Theodoor Aalders (geboren 25.4.1920 te Bogor, NOI, zoon van Hendrik Gerrit [Harry] Aalders, employé van verschillende scheepvaartmaatschappijen, en Anna Maria (Marie) Meischke-overleden 21.3.2009 te Amsterdam; daar begraven).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1936-1943); **hervormd** predikant in Muiderberg (7.12.1947-7.9.1952) en vervolgens in Middelburg (14.9.1952-9.4.1961), Amsterdam (16.4.1961-26.10.1975) en 's Graveland/ Ankeveen (beperkte werktijd; 2.11.1975-1.5.1985 wegens emeritaat).

Ds. Aalders was gehuwd met **Christina Debora Maria (Ties of Tine) Vlietstra** (geboren 19.8.1925 Amsterdam, dochter van IJke/Yke Vlietstra [31.5.1889 Amsterdam-, 12.2.1945 KZ Dachau], fabrieksdirecteur, beeldhouwer en verzetsman, en Johanna Maria Petronella Pfundt [22.9.1890 Overveen-6.8.1934 Haarlem). Vlietstra regelde zeker 200 valse *Ausweise* voor leerlingen van de Radiotechnische School te Haarlem, Kleine Houtweg 31. De directeur van de school, Jan Leendert Jacob van der Werff [1916-2000], werd t.g.v. verraad gearresteerd, kwam op 26.5.1944 met *Häftlingsnummer* 4705, 3050 terecht in Kamp Vught en tenslotte samen met Vlietstra in KZ Dachau, waar laatstgenoemde overleed (J.L.J.van der Werff overleefde de oorlog). Het echtpaar Vlietstra woonde op het adres Raamsingel 36 te Haarlem.

Gedurende de oorlogsjaren was Paul Aalders lid van het theologisch dispuut 'Excelsior Deo Juvante' te Utrecht. Iets over het reilen en zeilen van het dispuut in die tijd valt te lezen in de 'Geschiedenis van EDJ' op de gelijknamige website: *"Reeds aan het begin van het jaar (1941-1942) deed zich een feit voor, dat gedurende lange tijd de gedachten in 'Excelsior' heeft beheerscht en nog steeds de aandacht blijft vragen. Toen de verordening afkwam, dat Joden geen lid meer mochten zijn van niet-commerciële vereenigingen, meende n.l. een deel van de leden en ook enkele eereleden, dat 'Excelsior' onder deze voorwaarde geen theologisch gezelschap meer kon zijn en zich dus moest opheffen. EDJ is toen gedurende eenige tijd, waarin allerlei informaties zijn ingewonnen, geschorst geweest, ten einde onze houding te bepalen".* In februari 1942 is 'Excelsior' – onder druk van oud-leden en het voltallige hooglerarencorps – op dat aanvankelijke besluit teruggekomen. Ook ds. I.W.K. Lieverink-Oberman (zie daar) was tijdens de oorlogsjaren lid van EDJ. *In het lustrumboek uit 1985 staat een gesprek met haar. Zij vertelt over het dispuutsleven in die jaren: 'De eerste jaren hebben we hard gewerkt, getheologiseerd, onze preekschetsen gemaakt, maar verderop in de oorlog is 'Excelsior' uiteen gevallen. De mensen gingen naar huis, in Utrecht werd het te koud, want je had geen steenkool meer en geen eten. Sommigen waren ondergedoken, anderen hadden het te druk met allerlei zaken. Ik kan je dan ook niet vertellen over 'Excelsior' in de oorlog. Ik weet niet wat ze allemaal hebben gedaan, maar dat was juist heel typerend voor die tijd, het was een tijd van zwijgen. Je wist niet of de ander te vertrouwen was, dat merkte je pas aan iemands daden. Ik kan je niet zeggen: 'Excelsior' was moedig in de oorlog. Ik kan je wel zeggen: er waren Excelsiorieten, die moedig waren in de oorlog'.* Tot de laatsten behoorde wel zeker ook ds. Aalders. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij via ds. Lieverink betrokken raakte bij het werk van het Utrechts Kindercomité (een studentenorganisatie, die zich bezig hield met het onderbrengen van Joodse kinderen door het hele land). Het volgende citaat bevestigt één en ander: *Mevrouw Sibilla Antonia Maria*

Lemmens-Bisschops (geboren 1.5.1901 Terwinselen, Schaesberg, dochter van koetsier Jan Hubert Joseph Bisschops [1863-1935] en Elisabeth IJosa-overleden 6.2.1994 Heerlen, draagster van het *Verzetshedenkingskruis* - haar man Josephus Gerardus Antonius Lemmens (11.4.1897 Venray-) Iverbleef op dat moment als gijzelaar in Sint-Michielsgestel - *startte in 1942 met haar dochter de hulpverlening aan Joden (te Heerlen). Aangezien haar moeder* [Elisabeth IJosa, geboren 1868 Leiden, dochter van Francois IJosa en Elisabeth Bosterdijk-overleden 31.3.1942 Heerlen, strijkster) *Jodin was had ze veel verwanten, vrienden en kennissen in joodse kring. De Joden werden haar gezonden door Paul Willem Terwindt (= "Oom Jan" (25.11.1903 Arnhem-26.10.1968 Zaltbommel; lid van het 'Utrechts Kindercomité'; zie ook ds. W.J. Val) student uit Arnhem, ds. Aalders uit Driebergen en L(isette Juliette) Cats-Bolle uit Den Haag (21.1.1924 Amsterdam, dochter van bankmedewerker Philip Rafael Bolle [1891 's Gravenhage-1932 Amsterdam] en Flora van Dam [1894 Amsterdam-]-26.7.2015 Rotterdam). Ze was aanvankelijk verpleegster in de Joodsche Invalide te Amsterdam en kreeg dankzij ds. B.J. Ader - zie daar – na de ontruiming van het ziekenhuis en de deportatie van patiënten en verplegend personeel op 1.3.1943 - een onderduikplek in Driebergen. Maar op 3.3.1944 ging ze op verzoek van Ader met hem samenwerken. Toen de predikant op Goede Vrijdag 1944 hals over kop moest onderduiken volgde ze hem naar Amsterdam, waar ze onderdak vonden op een étage in de Blasiusstraat. Lisette zorgde voor eten, bonkaarten en leverde wapens af. Zij was ook betrokken bij de voorbereiding van de overval op kamp Westerbork. Toen Ader in Haarlem gearresteerd werd, kon ze ter nauwernood ontkomen en overleefde de oorlog op tal van onderduikadressen. Na de oorlog ging ze het onderwijs in en trouwde met Julius André Cats [1916, zoon van Salomon Cats en Dorothea Clara Cohen-overleden], met wie ze in Rotterdam ging wonen en een gezin stichtte. *De ruim tweehonderdvijftig Joden die uiteindelijk via deze kanalen in Heerlen terecht kwamen, vonden zowel bij haar thuis als elders onderdak. Ze ondervond onder anderen steun van pater Gerardus Lambertus Johannes (Beatus) van Beckhoven OFM (21.7.1899 Amsterdam-omgekomen 2.3.1945 KZ Bergen-Belsen), A.M. van Kranen en verscheidene L.O.'ers. Van Kranen, een P.T.T.-beambte, haalde sedert 1942 Joden op in Amsterdam en Zeist (A.P.M. Cammaert). Aalders heeft zelf ooit verteld dat hij een keer een Joods kind uit Amsterdam had gehaald dat – terwijl ze vanaf het station door de Kerkstraat in Hilversum naar het onderduikadres liepen – vrolijk begon te roepen "Ik ben een Jood! Ik ben een Jood!" Op den duur kon hij het werk niet volhouden, vooral niet nadat hij door meerdere maagbloedingen getroffen was, wel zeker het gevolg van de indrukken van de hartverscheurende scenes die zich hadden afgespeeld als hij kinderen ergens ophaalde en de ouders afscheid moesten nemen. Hij herstelde een tijdje ten huize van dr. Willem ten Boom (zie daar) en zijn vrouw in Hilversum.**

Na zijn kandidaatsexamen werd ds. Aalders hulpprediker in de wijk van dr. Arnold Albert van Ruler (1908-1970), toen nog hervormd predikant te Hilversum (1940-1947). Hij maakte toen ook al deel uit van 'Van Ruler's Theologenclub' en kreeg in 1947 een beurs om een jaar aan het Union Theological Seminary in New York te studeren. Datzelfde jaar werd Van Ruler kerkelijk hoogleraar in de Bijbelse theologie, Nederlandse kerkgeschiedenis en zendings-wetenschap (1947), vanaf 1952 in de dogmatiek, christelijke ethiek, Nederlandse kerk-geschiedenis en kerkrecht aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Aalders was inmiddels ook vertrouwd geraakt met het politieke gedachtengoed van Van Ruler (theocratisch socialisme), die in 1947 de 'Protestantse Unie' had opgericht, een fusie van de vooroorlogse theocratische Hervormd Gereformeerde Staatspartij (HGSP, van o.a. dr. K.H.E. Gravemeijer [zie daar] en zijn broer ds. H.E. Gravemeijer) en de Vrij-Christelijk-Historischen (VCH, een afsplitsing van de Christelijk Historische Unie [CHU]). De Protestantse Unie betoonde zich fel antipapistisch en sloot elke vorm van samenwerking met Rooms-Katholieken uit. Na het overlijden van prof. Van Ruler in 1970 werd ds. Aalders de belangrijkste ideoloog van de PU.

Hij publiceerde regelmatig artikelen in 'De Vrije Natie', het blad van de Unie. Na 1988 werden er binnen de organisatie geen activiteiten meer ontplooid.

Bron: excelsiordeoiuvante

Bibl.: P.F.Th. Aalders, 'Altijd bereid tot rekenschap', artikelen van ds. P.F.Th. Aalders uit het blad 'De Vrije Natie', uitgegeven door de Protestantse Unie en aangeboden aan de schrijver bij zijn emeritaat als Nederlands Hervormd predikant (1985).

Lit.: Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod*, I, 339, II, 619; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, II, 666; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 547, 855v; Prof.dr. A.A. van Ruler, *De Staat en de Openbaring, Rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie* (20.5.1947); A.A. van Ruler, *Onze Grondlijnen, Rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie*, 1948).

1a.

(.....), predikant te Amsterdam.

„Bij de hulpverlening (aan Joden; GCH) in Amsterdam waren onder meer leden van de groep-Westerweel, **een niet bij naam bekende dominee**, de aan de Amstel woonachtige familie Hakker en B. Lodeijzen betrokken. Laatstgenoemde overhandigde de Limburgers bonkaarten in de buurt van het Amstelstation“.

Lit. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen Front I*, 129.

2.

Prof.dr. Willem Jan Aalders (geboren 19.9.1870 te Amsterdam, zoon van ds. Willem Jan Goossen Aalders [1836-1900] en Catharina van der Bom-overleden 19.3.1945 te Groningen; begraven Begraafplaats 'Esserveld' te Groningen). Ook zijn jongere broer ds. Lambertus Aalders (18.10.1878 Harderwijk-31.12.1939 's Gravenhage), die gehuwd was met Johanna Augusta Oorthuijs (28.2.1885, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuijs [2.5.1848 Katwijk aan de Rijn -25.7.1925 Oegstgeest] en zuster van dr. Gerardus Oorthuijs [zie daar]-15.7.1926 Vaals) was hervormd predikant.

W.J. Aalders studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1888-1901); promotie in 1909 aan de Rijksuniversiteit Leiden bij prof.dr. P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) op dissertatie *Schleiermacher's Reden über die Religion als proeve van apologie* (1909); **hervormd** predikant te Buiksloot (8.9.1894-7.4.1901) en te Beesd (14.4.1901 -26.9.1915); hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk in de dogmatiek, geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk en kerkrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen (1915-1923); gewoon hoogleraar in de ethiek en de godsdienst-wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen (1923-1941).

Hij was ongehuwd.

“In Groningen was in 1933 een 'Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitschland' opgericht, dat zich inzette voor studenten en afgestudeerden. Met dit initiatief diende men een 'dubbel belang', aldus het comité: enerzijds wilde men zo enkele 'der beste vertegenwoordigers der wetenschap voor ondergang behoeden', terwijl men anderzijds de Groninger universiteit en haar studenten wilde laten profiteren 'van de talenten van enkele vooraanstaande geleerden'. In het comité zaten naast de professoren W.J. Aalders (voorzitter), (de rechtsgeleerde prof.mr.dr. C.W. (Combertus Willem) van der Pot (25.1.1880 Zevenbergen-25.6.1960 's Gravenhage; vicevoorzitter) en de natuurkundige prof.dr. D. (Dirk) Coster (5.10.1889 Amsterdam-12.2.1950 Groningen; secretaris) onder meer (de joodse arts-psiater) Dr. A.A. (Abraham-Albert) Weinberg (22.8.1891 Hamburg-28.6.1972 Haifa; aliya 1939), opperrabbijn Sal(omon) de Jong (13.11.1902 Dordrecht-omgekomen 24.2.1945 KZ Bergen-Belsen) en Ds. C.W. Coolsma (zie daar; GCH). De grondlegger van de moderne

filosofische antropologie, Helmut Plessner (4.9.1892 Wiesbaden-12.6.1985 Göttingen), met hulp van het studentenverzet ondergedoken in Utrecht en Amsterdam, was één van die 'vooraanstaande geleerden' die men naar Groningen wist te halen. Voordat hij hier tot bijzonder hoogleraar in de wijsgerige sociologie werd benoemd, was hij werkzaam als privatdocent wijsgerige antropologie en gaf hij colleges over de Duitse geschiedenis. Deze colleges dienden de studenten inzicht te geven in de gebeurtenissen zoals die zich in nazi-Duitsland afspeelden. Zijn ideeën hieromtrent zette hij in 1935 op papier onder de titel 'Das Schicksal des deutschen Geistes'. De wereld-beroemde joodse (kern)fysica Elise (Lise) Meitner (7.11.1878 Wenen-27.10.1968 Cambridge, UK) wist dankzij de inspanningen van haar collega's prof.dr. Dirk Coster en prof.dr. Adriaan Daniël Fokker (17.8.1887-Bogor, NOI-24.9.1972 Beekbergen; hij was een neef van vliegtuigbouwer Anthony Fokker) in 1938 bij Nieuweschans de Nederlands-Duitse grens te passeren, maar de poging om haar een hoogleraarschap te bezorgen aan de Universiteit van Groningen mislukte. Ze vertrok vervolgens naar Zweden, waar ze werk kreeg aan het laboratorium van de Zweedse natuurkundige en latere Nobelprijswinnaar Karl Manne George Siegbahn (1886-1978). Van daaruit bouwde ze het contact op met de Deense natuurkundige Niels Bohr (1885-1962) en samen met hem en haar vroegere collega Otto Hahn (1879-1968), die in 1940 de Nobelprijs ontving die feitelijk ook voor Meitner was bedoeld, stond zij aan de wieg van de kernfusie, die tijdens de oorlog van groot belang zou blijken voor de ontwikkeling van de eerste atoombom. Tot de eerste joodse vluchtelingen uit Duitsland behoorden ook (de joodse arts dr.) Alfred Löwenberg (15.6.1911 Sulingen, zoon van Ivan Löwenberg en Bernardine Josephs-6.7.2005 Groningen) en Erich Siegfried Grünewald (23.10.1911 Offenbach, zoon van Nathan Grünewald en Hermine Brück-20.6.2007 Haren). Beiden studeerden medicijnen in Duitsland, maar zagen daar geen toekomst voor zich weggelegd. In respectievelijk 1933 en 1934 kwamen zij daarom – elk op eigen gelegenheid – naar Groningen: Löwenberg om zijn studie af te ronden, Grünewald om te werken. De één had hier familieleden wonen, de ander kon inwonen bij zijn werkgever en had een aanbevelingsbrief op zak van een rabbijn uit Trier voor diens Groningse collega, opperrabbijn S(imon) Dasberg (1902 Dordrecht-omgekomen 24.2.1945 KZ Bergen-Belsen). Beide overleefden de oorlog, maar keerden niet terug naar Duitsland. Op de avond van de eerste oorlogsdag ging prof. Aalders voor in een gebedsdienst in de kerkenraadskamer van de Martinikerk, die georganiseerd was door het bestuur van de Nederlandse Christen-Studentenvereniging. Aalders sprak daar de onvergetelijke woorden: "Ik ben wel bang, maar niet angstig. Voor u ben ik bang, niet voor mij. Want het is niet zo erg wanneer een herfstbloem sterft door een vroege nachtvorst. Het is wèl erg wanneer een lentebloem sterft door een late nachtvorst" (L. de Jong, a.w. III, 103). Overigens zag Aalders het aan het begin van de bezetting niet als een opdracht aan de kerk om zich in te zetten voor alle vervolgde Joden. Buskes schrijft daar over: "Prof. Aalders uit Groningen beweerde in 1940, dat de kerk in eerste aanleg niet met het antisemitisme, d.w.z. niet met de Joden in het algemeen, te maken had. De kerk moest krachtens haar theologische visie niet allereerst denken aan de Joden in het algemeen, maar aan de Joden, die christenen waren. Prof. Aalders was ook bang voor elk scherp woord tegen de Duitsers. We moesten in onze brieven aan de Duitse autoriteiten hoffelijk zijn. Hij begreep er niets van, toen ik hem zeide, dat ik in de verhouding tot de bezettende macht de categorie hoffelijkheid niet gebruiken kon". Maar "de meest spannende periode van het leven van Aalders viel in de jaren 1940-1945. Van de door de Algemene Synode der Hervormde Kerk ingestelde Commissie voor kerkelijk overleg (19 leden, onder wie ds. J.P. van Bruggen [zie daar], dr. J. Eykman [zie daar] en ds. K.H.E. Gravemeyer [zie daar], GCH) maakte ook Aalders deel uit. Dit bracht hem in de frontlinie van de kerkelijke strijd. De principiële lijn van het verzet was van de aanvang af duidelijk, maar de geraffineerde verordeningen van de Duitse bezetters vereisten telkens opnieuw een eigen vorm van weerstand. Als voorzitter van Christelijk Volksonderwijs had hij in een rekest

de naleving geweigerd van de verordening op de benoeming van leerkrachten in 1942. Twee weken daarna (op 17.2.1942; GCH) volgde het onderhoud van de Rijkscommissaris met drie leden van het Interkerkelijk Overleg (behalve Aalders, die de gearresteerde voorzitter van het IKO, prof.mr. Paul Scholten [26.8.1875 Amsterdam-1.5.1946 aan boord van m.s. 'Delftdijk' onderweg naar Canada], verving, waren ook de gereformeerde dr. Jannes Johannes Cornelis van Dijk [1.12.1871 Leeuwarden-9.2.1954's Gravenhage], oud-minister van oorlog, en de rooms-katholieke vertegenwoordiger mgr. Felix Aegidius Hubertus van de Loo [16.11.1886 Lobith-14.5.1959 Wassenaat] daarbij aanwezig; GCH), waarbij Aalders de woordvoerder was. De Rijkscommissaris Dr. Arthur Seyss-Inquart (22.7.1892 Stonarov, Tsjechië-16.10.1946 Neurenberg) werd ter zijde gestaan door Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz Schmidt (19.11.1903 Porta Westfalica-20.6.1943 Chartres, Fr.) en prof dr. Jacobus Johannes Schrieke (geboren 17.10.1884 Pijnacker, zoon van de hervormde predikant ds. Otto Schrieke [13.11.1856 Alkmaar-23.10.1921 Oegstgeest] en broer van prof.dr. Bertram (Bep) Johannes Otto Schrieke [18.9.1890 Zandvoort-12.9.1945, Londen, UK), indoloog en minister van onderwijs in het vijfde kabinet-Colijn-overleden 15.4.1976 Ede), prominent NSB'er en secretaris-generaal van het ministerie van justitie (1941-1945). Op onverschrokken wijze zette Aalders in zijn rede uiteen, wat gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid van geweten voor kerken en christenen betekenden, wees hij de arbeidsdienst af, kwam hij op voor de vrijheid van onderwijs en noemde hij de oprichting van de Cultuurkamer een ingreep in de geestelijke vrijheid. Onder het trefwoord 'barmhartigheid' nam Aalders het op voor de vervolgte Joden: "Wir vermissen die Barmherzigkeit speziell den Juden gegenüber. Wir gehen auf die Rassenfrage nicht ein. Sie hat verschiedene Aspekte. Nur behaupten wir mit Nachdruck, dass bei aller Ungleichheit zwischen Mensch und Mensch, auch zwischen Rasse und Rasse, für den Glauben, d.h. in Christus, wie der Apostel sagt, kein Jude ist noch Grieche (Gal. 3: 28), weil Christus für alle gestorben ist, um Ihnen die Kindschaft Gottes zu schenken. Aber was uns jetzt insbesondere bewegt, ist die Tatsache, dass im Laufe des Jahres 1941 zahlreiche Juden verhaftet und abtransportiert worden sind, und dass seitdem offizielle Mitteilungen über erschütternd viele Todesfälle unter diesen Deportierten eingetroffen sind. Die Kirchen würden gegen ihre elementarsten Pflichten verstossen, wenn sie nicht von der Obrigkeit verlangten, diese Massnahmen ein Halt zu gebieten. Barmherzigkeit ist die erste Pflicht, die die Kirche als göttlich anerkennt, jedem Menschen gegenüber, im Namen des Gekreuzigten" (Touw, I, 390v., II, 70v.). Spoedig hierna volgde zijn arrestatie (op 3.3.1942; GCH). Het feit van deze arrestatie, al duurde deze kort (een paar dagen, GCH), heeft zijn geestelijke kracht aangetast. Aalders heeft onder de bezetting geleden, want als "christen-humanist" (G. van der Leeuw) onderging hij de vernietiging van christelijke en menselijke waarden, geweld-pleging en politieke moord als een demonische beproeving, die voor hem persoonlijk tenslotte met een tragische geestelijke verduistering gepaard ging" (E. Emmen). Prof.dr. Gerardus van der Leeuw (18.3.1890 's Gravenhage-11.11.1950 Utrecht) beschreef zijn levenseinde: "De wel zeer korte, maar voor een man als Aalders uitermate grievende gevangenneming in het begin der bezetting, de vrijheidsberooving, de dichtvallende deur in de gevangenis, waarvan hij zelf regent was, de vernederende reis onder Duitsch geleide, dat alles greep hem meer aan dan in de eersten tijd wel bleek. De harde jaren der bezetting, de lange treinreizen in overvolle ijskoude of smoorheete coupé's, vaak tweemaal per week ondernomen, ondermijnden zijn gezondheid. Hij begon moeilijk te lopen. In 1943 zag ik hem in een volle kerk voor mij flauw vallen. 't Liep goed af, maar het was een waarschuwing. Het reizen was onmogelijk geworden, het gezichtsvermogen liet hem in de steek. Een zeer kort wandelingetje naar het naburige parkje was eenige inspanning en vertier. Voor dezen levendigen geest, die zich uitdrukte in snellen gang en onafgebroken beweeglijkheid, een vreeselijke bezoeking. Gedoemd tot volstreckte werkloosheid, geraakte de geest op dwaalwegen. God heeft dezen grooten man wel zeer klein gemaakt. Op 19 Maart 1945 is hij

gestorven”. Overigens was Aalders – en dat is uit het voorgaande genoegzaam gebleken – gedurende de eerste oorlogsjaren steeds voorstander geweest van voorzichtig opereren in de richting van de bezettende overheid: hij ‘*toonde nog een groote reserve tegenover een openlijk spreken der Kerk over de vragen van den tijd in het algemeen*’ (Touw, I, 374), vond dat de onderwijzers toch maar de Ariërverklaring moesten tekenen en adviseerde de predikanten ook voor de bezettende overheid te bidden, bijvoorbeeld in de trant van: ‘*dat God de macht van de overheerschers wil temperen en gebruiken in Zijn dienst*’.

Bibl.: Prof.dr. W.J. Aalders, *De nood des tijds* (1934); W.J. Aalders, *Nieuw-Germaansche Theologie* (Amsterdam, 1935); W.J. Aalders, *Neutraliteit* (Baarn, 1936).

Lit.: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 111, 114v., en 121; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 6v., 34v., 111, 129, 185 en 217v.; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 90, 95, 98, 193, 538, 561, 564, 572; H.J. Dijkmeester, *In memoriam W.J. Aalders*, in: *Weekblad Nederlandsche Hervormde Kerk XXIX* (1945), 43; E. Emmen, lemma ‘*Aalders, Willem Jan*’ in: *Biografisch Lexicon I*, 23vv.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 23vv., 45vv., 48, 60, 68; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog III*, 103, IV, 716, 718v.; V, 342, 346vv., 686v.; 698v., 1027; VI, 15, 483n; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 95, 130; G. van der Leeuw, *Levensbericht W.J. Aalders*, in: *Jaarboek 1944-1945 van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (Amsterdam, 1946), 197-204; H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 234; K.E.H. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes*, 10, 153; Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers*, 126; Chrétien Schoutten, *Goudmerels – Dirk Coster en Lise Meitner in tijden van nazi’s en atoombommen*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940--1945*, 39, 43, 70, 80vv., 93, 185; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 45, 58v., 66, 98, 100v., 103vv., 176, 190, 242, 246, 310, 312, 338, 351-355, 374, 390, 400, 402, 443, 450, 456, II, 64, 66, 70-74, 77, 79, 264, 266.

3.

Bastiaan Jan Ader, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 30.12.1909 te ’s Gravenzande, zoon van onderwijzer Bastiaan Ader [27.12.1880 Groningen-23.2.1945 Groningen] en Antje van der Schaaf [31.10.1880 Siddeburen-24.7.1961 Haren)-gefusilleerd 20.11.1944 in het Schupse Bos bij Rhenen als represaille voor een aanslag op een Duitse onderofficier in het ‘*Sperrgebiet*’; tijdelijk begraven Algemene Begraafplaats Veenendaal; later herbegraven in het familiegraf van zijn schoonfamilie Appels op de Oude Algemene Begraafplaats in Driebergen; men vond een Gezangenboekje in zijn kleding met een vouw bij de laatste verzen van Gezang 139 (Hervormde Bundel): “*En nu, Gij zult mij niet verlaten in mijn dood, maar mij, als nat de heuvels zijn en koud het vale morgenrood, in eindeloos erbarmen voor eeuwig bergen in uw schoot*”). Tenslotte werd zijn stoffelijk overschot overgebracht naar het Nationaal Ereveld te Loenen, E 52).

Ds. Ader studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; hij behaalde in 1936 zijn kandidaatsexamen theologie en maakte vervolgens een fietstocht naar Palestina; **hervormd** hulppredikant Haarlemmermeer-Badhoevedorp (september 1937-oktober 1938 en te Nieuw Beerta (1938-1944, opvolger van ds. Eise Postma, zie daar). Ds. Ader gaf vanaf 1943 ook (godsdiens-)les aan het Winschoter Gymnasium.

Gehuwd op 25.9.1935 te Amsterdam in de Willem de Zwijgerkerk met **Johanna Adriana Appels** (9.5.1906-31.7.1994), zie daar.

Het echtpaar Ader heeft naar schatting tussen de 200 en 250 joodse onderduikers door de oorlog heen geholpen. Vaak brachten ze hen onder op betrouwbare adressen, zoals de broers Jacob Levie (1.11.1906 Beerta, zoon van veehandelaar Simon Levie {1877-1935} en Marieke Kampion {1877 Beerta-omgekomen 20.3.1943 Sobibor}-verdronken 5.3.1955 Muntendam, begraven Israëlitische Begraafplaats Winschoten); gehuwd 1) 1938 met Juliane

Joosten [4.7.1918 Lippstadt-omgekomen 7.5.1943 Sobibor) en 2) met Kaatje Mendels, en Levie Levie uit Beerta, die samen met het jonge echtpaar graanhandelaar Herbert Wassermann (1914 Bunde, zoon van Julius Wassermann [26.4.1876-20.1.1936 Nieuweschans, begraven te Winschoten] en Johanna Löwenstein [5.7.1891 Obernkirchen-20.3.1943 Sobibor]-1993 Winschoten) en Lientje Wassermann-Klein (1917 Onstwedde, Stadskanaal-2010 Winschoten) uit *Nieuweschans, dat in 1942 in Winschoten woonde, werden ondergebracht bij de ongehuwde broers Jager in Nieuw-Beerta. Herbert besloot op advies van enige boeren met wie hij zaken deed al vrij vroeg om onder te duiken. Johanna Wassermann(-Löwenstein), Herberts moeder, weigerde echter om zich te verschuilen. Lientje voelde zich wat verloren tussen al die mannen, die soms een wat grove humor vertoonden. Mevrouw Ader bezocht haar daarom regelmatig. Maar minstens 17 joodse onderduikers verzorgde het echtpaar Ader zelf in de pastorie. Het begon zo: "Zij (mevr. Ader) had een joodse vriendin in Amsterdam = Lilly Johanna Sara Samuel (18.3.1909 Antwerpen-30.9.1944 Midden-Europa), die ze kende uit Amsterdam als redacteur bij een uitgeverij die Lilly's foto's afnam), en die schreef haar: "Kan ik een tijdje bij jullie logeren? Ik ben in grote nood". Toen mevrouw Ader deze brief aan haar man liet lezen, was die juist in een pessimistische bui en zei: "Daar heb je 't al ..., ik eindig mijn leven nog in een concentratiekamp". Maar de vriendin mocht wel komen, en na haar vele anderen. Lilly Samuel was overigens ook een uitstekend fotografe en maakte zelfs een aantal foto's van de onderduikers (behalve joden ook geallieerde vliegers) in de pastorie van ds. Ader (zie: René Kok/ Erik Somers, 222). Later spande ds. Ader zich ook in om bijvoorbeeld verplegend personeel van de Joodsche Invalide in Amsterdam te helpen aan een veilige onderduikplaats, o.a. verpleegster Johanna-Ruth Dobschiner (30.8.1926 Berlijn, D.-13.8.2002 Glasgow, UK; zie ook ds. H.A.L. Furnée), kantoorbediende-stenotypiste Elly van Gelder (2.12.1906 Amsterdam-omgekomen 22.3.1945 in Kdo. Malchow), Martha de Lime (geboren 15.11.1923, dochter van banketbakker Maurits de Lime/ Lima [18.5.1888 Amsterdam-6.12.1945 Rotterdam] en Eva Beek [15.10.1889 Amsterdam-15.4.1963 Amsterdam), Herberts zuster, verpleegster Ruth (Bos-)Watermann (geboren 4.7.1919 Bunde, D.- 12.6.2015's Gravenhage), met haar collega en medeonderduiker, de latere kinderarts dr. Sam(uel Elias) Bos (12.11.1922 Amsterdam, zoon van Joseph Bos en Mathilde Serlui-13.11.2017 Den Haag), met wie ze na de oorlog trouwde. En korte tijd verbleven ook reiziger/ banketbakker Maurits de Lieme (1888-1945) en zijn vrouw Eva Beek (1889-1963), Miep (Mietje Mirjam) Wonder (16.2.1919 Weesp, dochter van Levie Jacob Wonder [1887 Weesp-1942 Auschwitz] en Rosalie Mietje Menko [1890 Delden-1942 Auschwitz]-augustus 2018), ze trouwde later met Leo Cohen (ca. 19.12.1916 Enschede-27.7.2004 Haifa, Israël), portier I. Abram, zuster Mansveldt(?), Tantie Bruins (16.1.1923 Drieborg-12.9.2016 Winschoten), later gehuwd met Berend Anno Kuiper (overleden 26.10.1986) en tenslotte Lisette Juliëtte Bolle (21.1.1924 Amsterdam, dochter van drogist Philip Rafael Bolle en Flora van Dam-26.7.2015 Rotterdam; ze trouwde later met Julius André Cats [geboren 1916, zoon van Salomon Cats en Dorothea Clara Cohen-overleden), de latere rechterhand van ds. Ader (zie ds. P.F.Th. Aalders). Via zijn collega Klaas Beks (zie daar) in Garsthuizen raakte Ader onder de verzetsnaam 'Augustinus van Zaanen' betrokken bij het georganiseerde verzet o.a. bij het werk van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers. Later trad hij echter toe tot de 'hervormde' groep van de Groninger verzetsman Roelof Gjalts Radersma (14.5.1902 Groningen-gefusilleerd 19 september 1944 te Exloo), die vond dat de LO te veel gedomineerd werd door gereformeerden. Ook ds. Klaas Beks maakte deel uit van deze groep. Ader onderhield uiteraard ook nauwe contacten met het georganiseerde verzet, met name met de geschiedenisleraar en verzetsman - geen 'pastoor' zoals *Yad Vashem* abusievelijk vermeldt - Jan Meilof IJben (9.10.1913 Amsterdam-23.5.1989 Haarlem) en (via hem?) ook met ds. Hendrik Berkhof in Lemele (zie daar) en andere collega's als ds. Dick Boon te Bovenkerk (zie daar) en ds. Johan Willem Siertsema te Haarlem (zie*

daar). Ook zijn vrienden de Joodse controleur bij de KLM Arnold Blik (4.12.1913 Amsterdam-gefusilleerd 5 september 1944 te Vught), de communistische kunstschilder Willem Gerardus (Wim) Haagen (30.4.1910 Amsterdam-29 maart 1945 in KZ Langenstein-Zwieberge), die met Elly van Gelder samenwoonde in Amsterdam, betrok hij in juli 1942 bij zijn verzetswerk en met hen nog vele anderen, o.a. mijnwerker Mathias Herman Jozef Hubert Hellenbrand (25.12.1914-12.9.1989) en zijn vrouw Petronella Couvée (19.5.1919 Breda-24.12.2006) uit Heerlen-Molenberg, die ervoor zorgden dat enkele tientallen Joden uit Twente in Limburg de oorlog konden overleven. In de zomer van 1944 ontwikkelde ds. Ader een plan om de nog honderden niet-gedeporteerde Joden uit Westerbork te bevrijden. Hij zou dan een zogenaamde ‘Urlaub’-trein het kamp binnenrijden (Ader kon zelf een locomotief besturen) met enkele tientallen verzetsstrijders in Duits uniform aan boord, die de bewaking zouden overmeesteren en de Joden zouden bevrijden. Ongeveer 200 verzetslieden, onder wie bekende verzetsstrijders als Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), landbouwer Johannes Adamus Crébas (4.9.1919 Kroonpolder, Beerta-15.11.2010 Marknesse; begraven Bant, NOP), Max Léons (24.11.1921 Rotterdam-2.11.2019 Amsterdam), Geert Schonewille (11.7.1913 Krakeel-30.11.1988 St. Catharines, Ontario, Canada) en zijn Hendrika Annechiena Nijzing [3.3.1914 Holsloot, Sleen-17.7.1978 St. Catharine’s, Ontario, Canada), Luitjen Boelo Humbert (29.3.1900 Nieuw-Beerta-1979), ouderling van de hervormde kerk van Nieuw Beerta, ds. Aders moeder Antje Ader-van der Schaaf (6.8.1880 Groningen-) en tante Jantje van der Schaaf (geboren 1880 Groningen-), Jan Meilof IJben (1913 Amsterdam-1989 Haarlem), zijn vader Johan Meilof IJben (9.6.1888 Amsterdam-3.5.1965 Amsterdam) en Albert Warmelink (21.6.1915 Giethmen-1.1.2008, begraven te Lemele) en zijn vrouw Martina Gerzina Vloedgraven (29.11.1917 Lemele-16.6.2015) uit Lemele, zouden allen bij de actie betrokken worden. Aanvankelijk zou de overval al eind 1943 plaatsvinden, maar vanwege verraad moest die poging worden geannuleerd. Maar ook een tweede poging – in de loop van 1944 – liep stuk. Onderdeel van dit plan was ook (op verzoek van Britse autoriteiten, die van de overval op de hoogte waren?) het onklaar maken van de spoorbrug over het Buiskooldiep bij Ulsda, zodat het spoorwegverkeer van en naar Duitsland gestremd zou worden. De treinen die uit Westerbork vertrokken naar het oosten liepen altijd via dit enkelspoor. Helaas kon ook deze actie niet tot uitvoering worden gebracht. Verraad noodzaakte ds. Ader al op Goede Vrijdag (7 april) 1944 onder te duiken in Amsterdam. Om die reden moesten ook alle joodse onderduikers in de pastorie elders worden ondergebracht. Alleen mevrouw Ader bleef. Op 22.7.1944 werd Ader echter zelf ten gevolge van verraad – mogelijk door de wachtmeester der marechaussee Gerrit Rodermond (1917 Wanneperveen-) - door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd op een adres aan de Pieter Kiesstraat te Haarlem. *Bij alle verhoren weigerde hij hardnekkig namen van ondergedoken joden te noemen. Toen hij begreep, dat zijn activiteiten hem het leven zouden kosten, schreef hij aangrijpende gedichten in zijn cel. Na korte tijd werd hij overgebracht naar de gevangenis aan de Weteringschans te Amsterdam. Daar gaf hij in het geheim door hem gemaakte preken door aan medegevangenen.* Ook verleende hij nog pastorale bijstand aan ‘*Todeskandidaten*’ die op de nominatie stonden te worden doodgeschoten. Hij onderhield contact met hen in code via de verwarmingsbuizen. Minstens één maal kreeg Ader toestemming van de bewakers om een gebedsdienst te houden. Twee dagen nadat een Duitse onderofficier bij een schietpartij zwaar gewond raakte, werd ds. Ader zelf op 20 november 1944 bij wijze van represaille samen met vijf anderen gefusilleerd op het landgoed Prattenburg bij het Schulpse Bos, langs de Veenendaalsestraatweg te Rhenen. Zijn lotgenoten waren de student Pieter Julius ter Beek (geboren 21.12.1920 Zeist; zie ds. Frans Jan ter Beek, zijn broer), juridisch-kandidaat Victor Alexandre Guillaume van den Bergh (geboren 29.9.1918 Amsterdam), student Thomas Jan Lambrechtsen van Ritthem (geboren 11.8.1922 Batavia, NOI), de Joodse econoom en oud-officier Philip de Leeuw (geboren 24.5.1914 Den Haag) en student Jan Johannes van der

Munnik (geboren 22.10.1924 Den Haag). In een vergadering van het classicale bestuur, niet lang daarna, werd Ader herdacht door zijn collega ds. Marinus van Leeuwen (?), die Ader typeerde als “*een vroom, gevoelig, fijnbesnaard en fijnzinnig man, door God met vele grote gaven toegerust; hij is gevallen als slachtoffer van zijn toewijding en liefde voor de medemens*”. Ds. Ader ontving d.d. 22.11.1967 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij wordt daar abusievelijk ‘Sebastiaan Jan Ader’ genoemd). In Drieborg werd de ‘*Ds. B.J. Aderstraat*’ naar hem genoemd en in Israël (in Netiv Halamed Héh) werd het ‘*Ds. B.J. Ader Park*’ door het Joods Nationaal Fonds naar hem genoemd. Zijn zoon D.A.V.E. (Erik) Ader, oud-diplomaat (o.a. ambassadeur in Vietnam en Noorwegen), voert daar momenteel actie tegen, omdat het bos is aangeplant op de plaats waar zich ooit het Palestijnse dorp Abu Shrouf bevond (verwoest tijdens de Nakba in 1948; zie artikel ‘*Een wrang eerbetoon aan zijn vader*’ door Monique van Hoogstraten in ‘*Trouw*’ d.d. 18.11.2016). Eriks boudere roer, Bastiaan Johan Christiaan (Bas Jan) Ader; 19.4.1942-tussen 9.7.1975 en 18.4.1976 tijdens een solo-zeiltocht over de Atlantische Oceaan is verdronken), was een bekend conceptueel kunstenaar.

Docu: Wiebe Klijnstra, radiodocumentaire ‘*Fel en taai gestreden*’ (2006, Radio-Noord); Joeri Bleumer, TV-documentaire ‘*Hier kan me niets gebeuren*’ (EO).

Lit.: Erik Ader, *Oorlogen & Oceanen*; J.A. Ader-Appels, *Laat uw licht schijnen - In memoriam 20 Nov. 1944 Ds. B.J. Ader* (VDM-serie III; J.A. Ader-Appels, *Een Groninger pastorie in de storm*; Lies Auerbach-Polak, Betty Bausch-Polk en Nanda van der Zee, *Bewogen stilte, oorlogsherinneringen van twee zussen*; Martha Beukens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; E.A.j. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; E.P. Boon/J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten, 1683-1964*, 23, 340, 346, 373, 411, 598, 627; Els Boon, artikel ‘*De dood van een predikant en de gevolgen voor diens gezin*’ in: George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 121-135; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 2; Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 115-127, 133-155, 163, 167, 172, 182-187, 195, 206vv., 211, 216, 225, 227v., 231vv.; “*Gedenckclanck 1940-1945*”, 18vv.; *Het Grote Gebod*, I, 144 en 157, II, 139 en 619; Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg*; Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 74v.; F.L. van ’t Hooft, lemma ‘Ader, Bastiaan Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, II, 18; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, III, 85; Gert van Klinken, *Een hervormde gemeente* (= Ter Apel, GCH) *in oorlogstijd* (Digibron); René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto’s*, 222; Enne Koops, *Plan bevrijding Westerbork echt een primeur?* in: *Historiek Online Geschiedenismagazine* (2016); Naomi Koster-Levie: lemma ‘*Herbert & Rachel Levie*’ in de serie ‘*Bevrijdingsportretten*’ van Herinneringscentrum Westerbork; Hans Münstermann, *De Onderstroom – Een Ode* (roman over ds. Ader en zijn zoon Bas Jan; ds. Ader wordt er ‘Dominee Koopman’ genoemd); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 70vv., 80, 111, 130, 597, 605, 803, 821; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 198; Dick Ringlever, artikel ‘*Plan om Westerbork te ontzetten door verraad getorpedeerd*’ in: *Trouw* d.d. 3.5.1975); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 162, 361; Leasha Rose, *De tulpen zijn rood*, 158; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 156vv.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 627-630; Harm van der Veen, artikel *Dominee Bastiaan Ader* in: *Toal en Taiken – Tijdschrift veur Grunneger cultuur* jg. 17 (1999), 132vv.

4.

Johanna Adriana Ader-Appels, draagster *Verzetshedenkingskruis*, ridder in de *Orde van Oranje-Nassaucen* *Yad Vashem*-onderscheiding (geboren 9.5.1906 te Utrecht, dochter van aannemer Jan Appels en Johanna Adriana van Stam-overleden 31.7.1994 te Winschoten; begraven Begraafplaats te Nieuw-Beerta); zie ds. J.W. Deenik.

Gehuwd op 25.9.1935 in de Willem de Zwijgerkerk te Amsterdam met **ds. Bastiaan Jan Ader** (30.12.1909 's Gravenzande-20.11.1944 Rhenen).

Zij behaalde de akte M.O-Engels; werkte op het redactie bureau van een uitgeverij en schreef verhalenbundels; verder volgde zij de opleiding tot godsdienstlerares; na de oorlog werd ze **hervormd** evangelist, later hervormd predikant te Nieuw-Beerta.

Zij ontving d.d. 22.11.1967 samen met haar man – zie hierboven - de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Bibl.: J.A. Ader-Apples, *Laat zo uw licht schijnen. In memoriam 20 Nov. 1944 ds. B.J. Ader (VDM-serie no. 11; Amsterdam, z.j.)*; J.A. Ader-Appels, *Een Groninger Pastorie in de Storm* (Franeker, 1947).

Lit.: Erik Ader, *Oorlogen & Oceanen*; Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; Els Boon, artikel *Een gezamenlijke roeping alleen voortgezet – De dood van een predikant en de gevolgen voor diens gezin*, in: *Van Kansel naar Barak*, 121-135; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 70vv., 368; Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 122-129, 138-158, 172vv., 185v., 190-193, 205vv., 225-227, 231v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 156v., 167.

5.

Gerrit Willem Alberts (geboren 31.1.1886 te Voorst, zoon van landbouwer Albert Alberts en Gerritje van Schoten-overleden 29.3.1961 te Vlaardingen; begraven Begraafplaats Emaus V 2° klas Zuid nr. 129; “*Geroepen uit de duisternis tot zijn wonderbaar licht*”).

Studie Theologische Hoogeschool van de Christelijk Gereformeerden Kerken te Apeldoorn; kandidaat te Apeldoorn; eerste **christelijk gereformeerd** predikant te Zutphen (2.12.1923-15.5.1929); emeritus: 15.5.1929.

Op 2.12.1925 te Zutphen gehuwd met **Cornelia Johanna Adriana Rog** (geboren 3.8.1899 te Zutphen, dochter van de Scheveningse visser Cornelis Rog en Wilhelmina Jansen, dochter van een vishandelaar in Scheveningen-overleden 14.4.1970 te Vlaardingen). Beide ontvingen postuum - met hun kinderen Gerritje (1926-1991), Wilhelmina (geboren 1927), Albert (geboren 1929) en Cornelis (1932-1996) - op 4.9.1991 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze vanaf januari 1943 onderdak boden aan de Joodse baby Amalia Frederika de Leeuw (geboren 16.1.1943 te Arnhem). Ze was twee dagen oud toen ze op 18.1.1943 toen ze door een kennis van haar familie naar Rijswijk werd overgebracht, waarna ze door een dochter des huizes naar het echtpaar Alberts werd gebracht, die zelf al zes kinderen hadden in de leeftijd van vijf tot vijftien. Ze kreeg de schuilnaam ‘Liesje’. Een jaar later dreigde er een inval – haar aanwezigheid was inmiddels opgevallен – en zocht mevr. Alberts met de baby elders onderdak totdat de lucht geklaard was. Na de oorlog werd ze herenigd met haar ouders, maar het duurde tot 1990 tot weer in contact kwam met haar ‘pleegouders’.

Bron: ‘*Cornelia Johanna Adriana Rog*’ in: *De geschiedenis van het humanitarisme in Nederland* (www.humanitarisme.nl/personen/index.php?m=family&id=1359592).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 450, 630, 678; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 74.

6.

Gerard Alers (geboren 1.6.1886 te Rotterdam, zoon van Gerrit Alers (1858-1944] en Rina Cornelia Rozenraad 1863-]-overleden 25.4.1963 Rotterdam).

Gymnasium Doetinchem; studie theologie RU Utrecht; kandidaat te Schiedam (1911); **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Goudriaan (1.10.1911, bevestigd door ds. A. Tap van Schiedam-20.4.1919), te Middelharnis (4.5.1919-16.10.1921), te Nieuw-Lekkerland (30.10.1921-2.11.1930) en te Dordrecht (9.11.1930, bevestigd door zijn voorganger prof.dr. J.

Severijn-30.9.1951 wegens emeritaat). Actief binnen de Anti-Revolutionaire Partij, m.n. in de Alblasserwaard.

Gehuwd op 21.9.1911 te Schiedam met **Lena Hille** (geboren 13.11.1885 te Schiedam, dochter van Hendrik Hille en Johanna Suttorp-overleden). In Middelharnis vond men de kleding van Lena Alers-Hille te modieus: te hoge hakken en een te laag uitgesneden hals maakten haar in de ogen van de parochianen tot een stadse joffer, wat niet in overeenstemming was met haar status van domineesvrouw.

Ds. Alers werd op 18.4.1944 gearresteerd 'op verdenking van het helpen van onderduikers' en werd overgebracht naar het politiebureau Haagsche Veer in Rotterdam. Hoewel hij maar betrekkelijk kort gevangen heeft gezeten (hij werd op 11.5.1944 al weer vrij gelaten) en ook de term '*Judenhilfe*' niet vermeld werd, is het denkbaar dat hij ook Joodse onderduikers heeft bijgestaan. Op latere leeftijd ging hij nog regelmatig voor in de erediensten, ondanks het feit dat hij toen vrijwel blind geworden was.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 450, 630, 678; J.P. Neven e.a., *Kerkelijk leven in beeld. De Alblasserwaard* (2 delen); Jan , *Predikanten in de Frontlinie*, 103; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 350v.

7.

Luitje Alons (geboren 10.6.1914 te Hoogezand, zoon van boekhouder Anne Alons en Jeltje Berends Leutscher-overleden 1.8.1989 Eelde).

Kandidaat te Hoogezand, **hervormd** predikant te Leens (9.6.1940-30.9.1945), te Nijmegen (1945-1949) en te Emmen (4.12.1949-2.10.1955), daarna lid en sinds 1964 algemeen secretaris van de Generale Diaconale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk; per 1.1.1977 ging hij wegens gezondheidsproblemen met vervroegd emeritaat; hulppredikant te Eelde (1977-1981).

Gehuwd op 2.7.1940 te Hoogezand met **Pieterdina Vos** (geboren 14 september 1915 te Sappemeer, dochter van bankwerker Jan Vos en Antje Tiesinga-overleden).

In het huis van Victor van Dam "waren allen bijeen, die morgen in (3 oktober?) 1942 om 7 uur toen ze (de Joden uit Leens) weggevoerd werden. De jonge hulpeloze hervormde predikant, daarbij aanwezig, wist niet beter te doen dan, in overleg met hen, te lezen het gedeelte uit Exodus waar staat: "zeg de kinderen Israels dat zij voorttrekken..." Dit schreef, veertig jaar later, ds. L. Alons (notitie L. Alons, 24.3.1983, in bewaring bij De Vey Mestdagh Stichting, Groningen). De 'jonge hulpeloze predikant' was hij zelf. Een aantal vrienden nam op straat van hen afscheid. De buschauffeur was erg aardig en maakte geen haast, herinnerde mevrouw Alons zich. Toen ik haar ruim vijftig jaar later sprak – zij is inmiddels overleden – zei zij: "we hadden met z'n allen voor de bus moeten gaan staan". Victor van Dam (10.7.1878 Aduard- 23.11.1942 in Auschwitz) was aanvankelijk gehuwd met Rozette van Hessen (3.7.1874 Winsum-15.3.1930 Leens; begraven op de Joodse Begraafplaats aldaar) en hertrouwde later met Grietje Bremer (14.4.1879 Hoorn-23.11.1942 Auschwitz). Hun zoon slager Levi van Dam (30.6.1910 Leens-30.9.1942 Auschwitz) en beide dochters modiste Geertje Marchien Magnus-Van Dam (19.1.1904 Aduard-8.10.1942 Auschwitz) en Selma van der Hal-Van Dam (27.7.1908 Leens-16.7.1943 Sobibor) met hun partners landarbeider Jozef Magnus (17.6.1897 Smilde-31.8.1943 omgeving Auschwitz) en Salomon Hartog van der Hal (24.7.1901 Warfum-18.8.1942 Auschwitz) en kinderen kwamen om in Auschwitz en Sobibor. Ds. Alons hielp o.a. Simon Benninga (13.1.1876 Eenrum, zoon van Noach Benninga [1844-1916] en Jutje van Dam [1845-1930]-22.2.1959 Amsterdam), postbode, gemeenteraadslid en borstelmaker uit Eenrum, aan een onderduikadres (zie ds. L. Cannegieter). Simon was gehuwd met Alida van der Hal (2.5.1877 Usquert, dochter van Israël van der Hal en Henderika van Dam-3.11.1909 Groningen, een jaar na haar huwelijk en een paar maanden na de geboorte van haar zoontje Noach; begraven Joodse Begraafplaats Warffum). *Simon*

Benninga schijnt na het vertrek van de meeste Joden uit Eenrum nog even vrij te hebben rondgelopen. Misschien moest hij als kerkbestuurder en daarmee vertegenwoordiger van de Joodse Raad ter plaatse nog wat zaken afhandelen. (...) Spoedig zag hij in dat hij nu ook voor de keus stond zich weg te laten halen of onder te duiken. "Als ik onderduik doe ik dat in de hoop mijn zoon nog terug te zien", zou hij gezegd hebben (zijn zoon Noach, zijn enig kind, had in mei '40 met vrouw en baby naar Engeland te vluchten, maar of die vlucht geslaagd was wist hij niet). Aan wie hij zijn wens onder te duiken bekend maakte is niet bekend, maar als postbode, bestuurslid van het Groene Kruis, gemeenteraadslid en wethouder van Eenrum was hij bij velen bekend, ook buiten het dorp. Hoe het ook zij, op zeker moment vroeg iemand aan ds. Alons, sedert juli 1940 hervormd predikant in Leens, of deze voor Simon Benninga een onderduikadres kon organiseren. Mogelijk is ds. (Jan Egens) Cannegieter (zie daar, GCH), Alons' collega in Eenrum, die we eerder in ons verhaal tegen kwamen, als tussenpersoon opgetreden. Zeker is dit echter niet. Alons stemde toe en nam alvast wat bezittingen van Benninga in ontvangst. Nu nog een onderduikadres vinden! Terwijl hij daarover nadacht passeerde zijn buurman Cornelis Theodorus Bergacker, (20.1.1895 Dodewaard-1976) het hoofd van de openbare school (Het echtpaar Alons woonde in de pastorie tegenover de kerk, Zuster A. Westerhofstraat 15, Bergacker ernaast op nr. 17). Alons riep Bergacker binnen en deze bleek na overleg met zijn vrouw (Jannigje Wilhelmina Bergacker-van Boeyen; 1902-) bereid Benninga als onderduiker te huisvesten. Uiteraard moest het adres geheim blijven en het was veiliger dat Benninga het ook niet van tevoren wist. Daarom kreeg hij opdracht op een bepaalde avond uit Eenrum naar het hoofdstation in Groningen te gaan. Daar moest hij de davidster van zijn kleding verwijderen. Volgens afspraak werd hij daar door een onbekende aangesproken met het wachtwoord "Is hier misschien een brievenbus?". Deze onbekende bood hem een fiets aan (de fiets van ds. Alons). Via een grote omweg (Benninga wist totaal niet meer waar hij was – het was winter en al donker – een keer meende hij echter het Reitdiep te herkennen) kwamen ze in een huis waar Alons hem verwelkomde. Die avond bracht Benninga door bij de familie Alons en na de afgesproken klopsignalen werd hij bij de Bergackers afgeleverd. Daar heeft 'Ome Jan' zich als een voortreffelijk onderduiker gedragen. Meestal zat hij op zijn zolderkamertje, slechts een enkele keer kwam hij beneden, op straat verscheen hij nooit. Sommigen wisten te vertellen dat hij in Engeland zat en het was mooi als men in die waan bleef. De levensmiddelenbonnen leverden geen problemen op nadat de illegaliteit een overval had gepleegd op het distributiekantoor in Wehe-Den Hoorn. Dat er geen mogelijkheid was de Joodse spijswetten na te leven werd door hem al vanzelfsprekend geaccepteerd. Elke sabbat echter zorgde hij ervoor zich netjes te kleden. Later kregen de Bergackers nog een tweede onderduiker in huis, die heel wat meer moeite had zich in de omstandigheden te schikken. Toen Benninga na de bevrijding een wandelingetje wilde gaan maken moest hij weer gauw terugkeren: door het lange in huis zitten waren zijn spieren geheel verslapt. Over het lot van zijn zoon is hij de hele oorlog in onzekerheid gebleven. Na de bevrijding keerde Noach Benninga (8.7.1909 Eenrum-8.4.1993 USA) met vrouw Helena Frank (18.10.1913 Groningen-25.12.2008 Beth Shemesh Israël; begraven Erez Chaim Cemetery) en kind Aleida Chama Benninga terug. Als chemicus maakte hij carrière in de Verenigde Staten. Na zijn pensionering schreef hij in 1979 op verzoek van één van zijn zoons het relaas van zijn wederwaardigheden gedurende de oorlog. Dit verhaal is in 1997 als boekje verschenen onder de titel 'Oorlogsherinneringen'. Bij de presentatie ervan overhandigde zijn weduwe – Noach was inmiddels overleden – aan mevrouw Jannigje Wilhelmina Bergacker-van Boeyen (5.10.1902 Leerdam-) – ook háár man Cornelis Theodorus Bergacker (1895-1976) leefde niet meer – een Israëliëse onderscheiding, het Golden Book Certificate, "als erkenning voor hun moedig gedrag tijdens de Duitse bezetting, waardoor zij het leven hebben gered van Simon Benninga". Twee jaar later (in 1998) ontving de inmiddels 96-jarige mevrouw Bergacker de onderscheiding

Rechtvaardige onder de Volken (= de niet-Joden). Zij kreeg die onderscheiding namens Yad Vashem, het herinneringscentrum in Jeruzalem aan de holocaust. Ook haar dochter (Theodora Johanna Mager-Bergacker; 1924 Rhenen-2014 Groningen; crematie te Groningen) kreeg toen de onderscheiding, die postuum ook aan haar man H.H.A. Mager en haar vader werd toegekend. In de laatste twee jaar van de oorlog verborgen Cornelis en Jannigje eveneens een Nederlandse theologiestudent die zich onttrok aan dwangarbeid in Duitsland (= Jakob Willem Schaap (23.5.1920 Nieuwe Pekela-4.2.1994 Bergum), na de oorlog vrijzinnig hervormd predikant te Kootstertille, Zuidbroek (1951), Oldenhove (1957), Kampen, Franeker (1966) en Dronrijp (1971), daarna geestelijk verzorger te Noardburgum (1977).

Lit.: Noach Benninga, *Oorlogsherinneringen*; C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 48, 54v. en 103; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 120v.

8.

Hendrikus (Henry) van Aniel (geboren 8.5.1907 te Utrecht, zoon van Henderikus van Aniel en Jansje Diderika te Winkel-overleden 12.11.1984 te New Westminster, British Columbia, Canada). Zijn oudere broer ds. Hendrik Willem Helenius van Aniel (18.2.1901 Utrecht-14.11.1966 Utrecht; begraven Den en Rust, Bilthoven) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant in Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 1931-1945). Ds. H.W.H. van Aniel was gehuwd 1) met Clara Christina Emilia Theodora Rietberg (geboren 1902, dochter van graanhandelaar Hendrik Rietveld en Clara Christina Theodora Dulfer-overleden 1959 en begraven Den en Rust, Bilthoven), zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (1884-1947; zie daar) en van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (26.5.1893 Winterswijk-omgekomen 27.12.1944 KZ Ravensbrück); gehuwd met graanhandelaar Pieter Heijo Kuipers uit Winterswijk, met wie ds. Frits Slomp (zie daar) in november 1942 de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers oprichtte, en 2) met Kundina van Halsema (geboren 1908, jongste dochter van ds. Gerard van Halsema [1.6.1856 Bierum-15.3.1940 Haren] en Willempje Gunnink [overleden 1928, zuster van Zwaantje Gunnink, gehuwd met ds. Cornelis Bos, zie ds. B.A. Bos], overleden in 2001, begraven Den en Rust, Bilthoven). Kundina was een jongere zuster van ds. Emo Folkert Johan van Halsema [2.12.1890 Siddeburen-9.3.1964 Grand Rapids, Michigan USA; begraven Woodlawn Cemetery, Grand Rapids, Michigan], predikant in Michigan, USA, van ds. Berend van Halsema [19.9.1886 Gees-16.4.1963 Hilversum], tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Ermelo [1920-1952] en van Johan Diederik Frederik van Halsema (10.8.1901 Nijeveen-6.10.1969 Hilversum), notaris en directeur van de Vereeniging voor Wetenschappelijk Onderwijs op Gereformeerde Grondslag en van de Vrije Universiteit.

Hendrikus van Aniel was **gereformeerd** predikant te Krommenie (21.8.1932-1.1.1939), Soest (eerste predikant; 9.1.1939-19.10.1941), Arnhem (26.10.1941-26.5.1946) en 's Gravenhage-West (5.6.1946-14.3.1954); in 1954 ging hij naar de **Christian Reformed Church of Canada**; hij werd predikant te New Westminster CRC (British Columbia; 1954-1965) en Maranatha CRC te Bowmanville (Ontario; 1965-1977?).

Gehuwd op 5.8.1932 te 's Gravenhage met **Wilhelmina (Pim) Alida Margaretha Fernhout** (geboren 9.5.1910 te Gorinchem, dochter van mr. Fokke Fernhout [1875 Hoogeveen-1927], directeur van de Handels- en Landbouwbank en voorzitter van de Raad van Beheer van de Holland-Amerika-Hypotheek Bank, en Willemine Henderika Jantina Brouwer [1882 Groningen-1966]-overleden ca. 2.5.2000). Haar oudere zuster Jantina Wilhelmina (Tine) Fernhout (1904 Hoogeveen-1963) was in 1924 gehuwd met prof.mr.dr. Herman Dooyeweerd (1894-1977; zie daar), hoogleraar in de rechtsfilosofie, encyclopedie der rechtswetenschap en oudvaderlands recht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1926-1965) en grondlegger der reformatorische wijsbegeerte ('*Wijsbegeerte der Wetsidee*', 1953-

1958). De filosoof Hendrik Fernhout (10.12.1884 Het Haagje, Hoogeveen, zoon van scheepstimmerman Johannes Fernhout en Jantien Santing-28.9.1946 's Gravenhage) was een oom van haar. Hij was in 1912 gehuwd met de schilderes Annie Caroline (Charley) Pontifex Toorop (24.3.1891 Katwijk, dochter van Jean Theodorus [Jan] Toorop en Annie Hall-5.1.1955 Bergen). Zij waren de ouders van de schilder Edgar Richard Johannes (Edgar) Fernhout (17.8.1912 Bergen-4.11.1974 Bergen) en de filmer/ fotograaf Johannes Hendrik (John) Fernhout (9.8.1913 Bergen [Noorwegen]-1.3.1987 Jerusalem, Israël), maar in 1924 liep hun huwelijk stuk. Later hertrouwde Hendrik Fernhout met Gijsberta Elisabeth Kloosterman. John Fernhout was gehuwd met de fotografe Eva Besnyö (29.4.1910 Boedapest, Hongarije-12.12.2003 Laren).

Willemine van Anandel, dochter van ds. Van Anandel, hield in november 2013 in Neerlandia, Alberta (Canada) een lezing over de belevenissen van het gezin Van Anandel in de pastorie aan de Prümelaan 32 tijdens de slag om Arnhem, september 1944. Ze vertelt: *“In de zomer van 1944 woonde er een gezin in onze voorkamer: een echtpaar met twee dochters en een vierjarig Joods jongetje dat ze hadden opgenomen. Hun huis was – zoals zovele – geconfisqueerd door de Duitsers. Ze bleven tot het eind van de oorlog bij ons. Het verhaal dat ik wil vertellen begint op 17 september 1944. Het was een mooie zonnige dag. Mijn broers, zussen en ik liepen van de kerk naar huis toen de sirenes weer begonnen te loeien. De lucht was vol vliegtuigen, steeds meer. We renden het laatste stuk naar huis. De Slag om Arnhem was begonnen. ... De volgende dagen ... bliezen de Duitsers met hun artillerie de binnenstad op en staken gebouwen in brand. De mensen die er nog woonden werden verjaagd. Zo belde er een 17-jarig Joods meisje bij ons aan en vroeg of ze onderdak kon krijgen. Ook zij werd in ons gezin opgenomen en bleef tot het eind van de oorlog bij ons. Op 24 september werd de bevolking via aanplakbiljetten verordonneerd binnen 24 uur te evacueren: 100.000 mensen vertrokken. ... Ook ons gezin ging weg, lopend, met een handkar vol spullen. We hadden vele lagen kleren over elkaar aan. We kregen eerst onderdak bij een echtpaar in Velp, maar al snel liet Ds. Klaas Hart (zie daar), predikant van de Gereformeerde Kerk in Velp, ons weten dat we in zijn huis (aan de Burgemeester Mr. Brandtlaan 13; GCH) konden omdat zij moesten onderduiken. De kerk stelde mijn vader aan als tijdelijk voorganger, en zo konden wij de gehele tijd tot de bevrijding daar blijven wonen. We waren met zijn vijftien: naast de mensen die al in de Prümelaan bij ons woonden, ook onze huishoudelijke hulp en een vriendin van de familie die verpleegster was en dichtbij het front moest zijn”*. De familie Hogeland, die sinds 2010 in de voormalige pastorie aan de Prümelaan 32 in Arnhem woont, vond bij de verbouwing van het pand een aantal brieven en ansichtkaarten uit 1944, die ze welwillend aan de familie Van Anandel in Canada hebben overgedragen. Zie verder bij ds. Klaas Hart.

Bron: artikel ‘Oorlogsherinneringen van Willemine van Anandel’ op site ‘Historie Angerenstein’ (<http://www.angerenstein.nl/historie>).

9.

Johannes Lambertus van Apeldoorn, drager *Verzetshedenkingskruis*, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 8.6.1911 te 's Gravenhage, zoon van tandarts Johannes Jacobus van Apeldoorn en Ouktje de Vries-overleden 9.2.1991 te Bilthoven; begraven te 's Gravenhage).

Hulpdiensten te Zeist (6.6.1937-28.11.1937), **gereformeerd** predikant te Jutrijp en Hommerts (9.1.1938-5.5.1946) en te Bilthoven (19.5.1946-1.7.1976 wegens emeritaat).

Gehuwd op 17.12.1937 te 's Gravenhage met **Christina (Tine) van der Gugten** (geboren 2.2.1914 te 's Gravenhage, dochter van Dirk Jacobus van der Gugten en Adriana Jacoba Bunschoten-overleden 22.10.2001 te Bilthoven).

“Een harde werker, systematisch, zakelijk. Maar daaronder school een gevoelig mens. Samen vormden hij en zijn vrouw een hecht span. Ze moesten veel doormaken, al was het

alleen al in oorlogstijd, in contacten met de Ondergrondse, bij het verbergen van onderduikers, onder wie een dochter van het Joodse volk, in de Friese pastorie.

Lit.: T.L.H. Pieterse, *In memoriam ds. J.L. van Apeldoorn*, in: *Jaarboek 1992 der GKN*, 481v.

10.

Johannes Lodewijk van Apeldoorn (geboren 26.1.1882 te Enter/ Wierden, zoon van de orthodox-hervormde predikant ds. Lambertus Johannes van Apeldoorn [8.6.1850 Heerde-4.9.1939 Ophemert] en Anna Johanna Jacoba de Hoog-overleden 22.8.1952 'De Polberg' te Wapenveld; begraven Algemene Begraafplaats Wapenveld). Zijn oom ds. Adriaan van Apeldoorn (1.12.1845 Heerde-23.4.1934 Heerde) was gereformeerd predikant, laatstelijk te Scherpenzeel. Zijn zuster Cornelia Johanna van Apeldoorn (1881-1966) trouwde met de hervormde predikant Anne Rodenburg (15.6.1872 Hommerts-22.6.1940 Bergum), terwijl zijn jongere broer ds. Jan Cornelis van Apeldoorn (8.2.1884 Enter-4.2.1961 Zuidlaren) tijdens de oorlog orthodox-hervormd predikant was te Leiden (Marewijk en Centrum; 1930-1949) en bepaald niet afwijzend stond tegenover de Duitse maatregelen jegens de Joden: '(Ouderling van Nes) *'achtte het wenselijk om steun te betuigen aan de benarde Joodse volksgroep. Hij stelde voor dit aan de synode te schrijven. Vier van de kerkeraadsliden, waaronder J.C. van Apeldoorn en de NSB'er dr. J van Ham (leraar aan de Christelijke HBS en hoofd van de afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten), waren er tegen. Ze vroegen zich af of dit wel de taak van de kerk was en betoogden dat vroeger ook niet door de kerk tegen het wanbeleid van de regering geprotesteerd werd. Het voorstel van Van Nes werd met vier stemmen tegen aangenomen. Op 16 december (1940) ging een brief uit naar de Algemene Synodale Commissie waarin het dringende verzoek gedaan werd "om al het mogelijke blijven doen, opdat Nederlanders van Joodschen bloede zich van de geestelijke steun der kerk verzekerd weten, nu zij als niet-gelijkwaardig met andere Nederlanders beschouwd worden door de maatregelen der ons land bezet houdende macht"*. Een derde broer was uitgesproken 'fout': rechtshistoricus – hoogleraar voor de geschiedenis van de Nederlandse rechts- en staatsinstellingen en de inleiding tot de rechtswetenschap aan de Universiteit van Amsterdam (1921-1945) - en prominent lid van de NSB, prof.mr. Lambertus Johannes van Apeldoorn (13.12.1886 IJlst-15.8.1979 's Gravenhage), gehuwd met Grietje Wilhelmina Keij (1893-9.3.1983 Loosdrecht). De latere verzetsman en (mede)oprichter van de Amsterdamse Studenten Groep (ADG), die overal Joodse kinderen onderbracht, ergerde zich mateloos aan zijn colleges: *"Hij (Piet Meerburg) werd actief in het groeiende studentenprotest, mede gevoed door zijn afkeer van foute docenten als prof. Van Apeldoorn, een beruchte NSB-hoogleraar. 'Die begon over het Grootgermaanse Rijk. Iedere keer dat hij daarover begon, werden wij in de colleges vervelend. We begonnen met de vuisten te slaan en te zeggen dat we dat niet wilden en dan liepen we weg. Of hij liep weg. Geweldige toestanden waren dat daar'* (B.J. Flim).

Ds. Johannes Lodewijk van Apeldoorn studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd theologisch kandidaat in 1905, **vrijzinnig hervormd** en socialistisch (SDAP) predikant te Peize (6.1.1907-8.11.1911), Noordbroek (15.11.1911-9.11.1913), Bellingwolde (16.11.1913-5.11.1922) en Boornbergum/ Kortehebben (12.11.1922, als eerste predikant uit de vrijzinnige school-30.4.1947 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 21.9.1905 te Groningen met **Helena Lucretia Holsboer** (geboren 1882 te Wiesen, Graubünden, Zwitserland, dochter van Mathias Arnold Holsboer en Evarina Katharina Breedijk-overleden 29.8.1953 te Baarn; op 18.6.1925 te Leeuwarden gescheiden) en 2) op 4.12.1926 te Smalingerland gehuwd met **Aafke Ates Zijlstra** (geboren 8.1.1904 te Stynsgea, dochter van boer Ate Alberts Zijlstra en onderwijzeres Minke Oosterhof-overleden 14.5.1986, begraven te Wapenveld). Tijdens de crisisjaren stichtte ds. Van Apeldoorn samen

met zijn collega's ds. Dirk Bakker (26.9.1889 Medemblik-13.8.1954 Leeuwarden-Huizum) van Drachten en ds. Lambertus Hendrik (Bart) Ruitenbergh (14.11.1905 Amersfoort-29.12.1992 's Gravenhage) van Surhuisterveen, met wie hij zich had aangesloten bij de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, 'Het Gebouw' te Kortehemmen, *"een centrum waar werklozen worden uitgenodigd om door middel van cursussen en gesprek een weg te zoeken naar een nieuw bestaan"*. 'Het Gebouw' kwam in 1937 gereed. Tijdens de oorlogsjaren zaten er vijf Joden ondergedoken in de grote pastorie van Kortehemmen: *"Ds. Van Apeldoorn wie in stânfêstich man. Yn de besettingstiid kaam dat faak nei foaren. Net in soad doarpelings wisten dat er yn de grutte pastorie in stikmannich Joaden ferburgen sitte. Neffens dochter Dieneke sieten der geregeld in stik as fiif ûnderdûkers yn de âlde pastorie op in geheim plakje. Ek hie dominy kontakten mei de minsken fan it ferset. Wa 't in nij-ferfalske – persoansbeys ha moast, koe dat mei Van Apeldoorn regelje. En yn syn preken besocht er it tramtearre folk moed yn te sprekken"*. Op 15 november 1944 werd hij met 27 andere mannen uit Boornbergum (hij zat daar ondergedoken op het adres A 44) opgepakt bij een razzia voor de Arbeidsdienst om op 15 maart 1945 gedeporteerd te worden naar het concentratiekamp Neuengamme. Vandaar werd hij overgebracht naar Hannover-Stöcken en Mieste en overleefde de massamoord in Gardelegen. *'Dominy wie te âld foar de Arbeitsdienst. Hie Van Apeldoorn him mar stilhâlden. Koed er sok ûnrjocht net oansjen? Besocht er syn ûnderdûkte Joaden te beskermjen? Wa sal it sizze. Feit is dat er as lêste fan de jacht yn Boenbergum/Koartehimmen ophelle waard. De hearen hienen har nocht fan dat gepraat, fan dy útdaagjende hâlding. Dan foar straf mar mei de bus yn, dy't foarriden kaam'*. Op 20 mei 1945 keerde hij – lichamelijk gebroken – terug in Friesland. In Boornbergum werd de 'ds. J.L. van Apeldoornstraat' naar hem genoemd.

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21 en 28; Willem Banning (1888-1971), *Terugblik en perspectief*, 52; Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*; Bert Jan Flim, *Onder de klok*, 118; J. Frieswijk en J.D. Gardenier, *Vijftig jaar Kortehemmen*; dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 61, 87, 202, 246; Chris Sol, artikel *'Heer wat wilt Gij dat wij doen? Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940-voorjaar 1941)'*; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 350v.

11.

Bernardus Johannes Aris (geboren 22.6.1899 te Drachten, Smallingerland, zoon van ds. David Jacobus Aris [20.11.1869 Amsterdam-21.4.1923 Drachten] en Anna Wilhelmina Beumer-overleden te 2.10.1947 Amsterdam; crematie op Westerveld; de uitvaartdienst werd geleid door ds. J.M. de Jong van Stompvoren: zie daar).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen en aan de Rijksuniversiteit te Leiden; **vrijzinnig hervormd** predikant te Nieuwe Schans (-1926), te Hoogezand (16.9.1926-13.10.1929), te Oudkerk-Roodkerk en te Amsterdam (1932-1947); medewerker van de VPRO; dichter en vertaler.

Gehuwd op 4.8.1925 te Leeuwarden met tandarts **Cornelia Tiersma** (geboren 10.3.1899 te De Slood, Hoogeveen, dochter van boterhandelaar Tjitte Tiersma [1874-1953] en Leeuwkje Annes Cnossen [1873-1961]-overleden).

Ds. Aris zat van september 1942 tot eind maart 1943 gevangen in Amersfoort en Vught omdat hij in zijn preken het antisemitisme had gehekel; hij was verbindingsman van het hervormd kerkbestuur van Amsterdam met de hervormde (verzets-)Groep 2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Kreb, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik), die zich o.a. inspande voor Joodse onderduikers.

Lit.: Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 209; A.E. Fransen. 'Mitsgaders hare volheid'. 66vv., 69, 71v., 75vv., 90, 92vv., 96, 101; Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 90; J.M. de Jong, 'Door het geloof': *In memoriam B.J. Aris*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 127; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 69v., 72vv., 76, 97, 122vv., 149v., 176, 195, 203-207, 209v., 212v., 216, 221, 223v., 233, 257, 265, 272, 279, 310, 312v., 352, 355, 360v., 385, 390, 448 en 484; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 579; II, 350v..

12.

Gerrit Pieter van Arkel, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 3.7.1914 te Groningen, zoon van horlogemaker Cornelis Johannes van Arkel en Jantje Visser [ca. 1891-1918 Spaanse griep?]) -omgekomen 5.8.1944 bij een treinbeschieting te Oldebroek, toen hij onderweg was om een Joods jongetje naar een onderduikadres te brengen [volgens Jaap Zwaaf; zie hieronder]; ds. Van Arkel ligt begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats van Noord-Scharwoude, links naast de kerk).

Assistent Gemeentelijk Museum (Groningen?), **gereformeerd** hulpprediker te Huizum c.a.(20.3.1942-15.8.1943) en gereformeerd predikant te Noord-Scharwoude (12.9.1943-5.8.1944).

Gehuwd op 3.9.1943 te Groningen met **Derkina (Deddie) Jantina van der Vegte** (geboren 10.11.1916 te Groningen, dochter van ds. Gerrit Helmus Albertus van der Vegte [4.9.1874 Heino-15.12.1936 Haren] en Geertje Veldhuis Kroeze-overleden 27.5.1999 te Haren en begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Noord-Scharwoude); directrice Nijverheidsonderwijs in Rotterdam en Groningen. Haar oudere zuster Tonia Houwina van der Vegte was gehuwd met ds. Kornelis Jochem Schaafsma (21.1.1911 Emmercompascuum-23.6.1983 Utrecht), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Gameren (1937-1943) en te Ruinerwold-Koekange (1943-1946); na de oorlog was hij jarenlang actuaaris van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland. Zijn neef, dr. Klaas Jochem Schaafsma (1898-1966), was geneesheer-directeur van de Stichting 'Groot Bronswijk' te Wagenborgen en verzetsman (OD, Pilotenhulp en BS).

Ds. Van Arkel bracht het jonge Joodse echtpaar Jacob (Jaap) Zwaaf (5.1.1923 Rotterdam, zoon van Isaac Zwaaf [24.7.1884 Amsterdam-2.7.1943 Sobibor sigarenmaker en chocoladewerker, en Bloeme Swaluw [11.4.1889 Amsterdam-5.7.1935 Rotterdam, begraven Joodse Begraafplaats Toepad, Rotterdam] -30.1.2012 Apeldoorn; begraven Hervormde Begraafplaats Wenum) en Martha Zwaaf-Sluijs (3.4.1921 Amsterdam-5.4.1988 Apeldoorn; begraven Hervormde Begraafplaats Wenum), dat hij catechisatie had gegeven, naar veilige onderduikadressen, o.a. bij een slagersfamilie in Opperdoes en bij de familie Haukes te Medemblik (informatie: mevr. Channah Zwaaf-Hazelzet te Apeldoorn). In Israël (Yatir) heeft het Joods Nationaal Fonds het '*Gerrit Pieter van Arkel Park*' naar ds. Van Arkel genoemd.

Bron: egodocument van Jaap Zwaaf over zijn onderduiktijd dat hij schreef voor zijn beide zonen (een kopie berust bij het NIOD); *Over Isaac Zwaaf, zijn gezin en zijn tweede vrouw Roosje Reens* (Joods Monument).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 238 (hij wordt daar abusievelijk als 'C.J. van Arkel' aangeduid).

13.

Jan Anthony van Arkel (geboren 25.9.1908 Rotterdam, zoon van Adrianus Cornelis van Andel [1867-1940] en Jantje Beleke van Tongerlo [1871-1953]-overleden 28.11.1990 Bloemendaal; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis).

Gereformeerd predikant te Diever (15.12.1935-10.1943), Naaldwijk (22.1.1943-1.12.1946), Haarlem (12.12.1946-1.10.1953) en Haarlem-Noord (1.10.1953-1.10.1973 wegens emeritaat); daarna nog hulpdiensten te Bloemendaal (1.2.-1.8.1979) en Zandvoort.

Gehuwd op 28.11.1935 met **Wilhelmina (Willemien) Hendrika Veldhuyzen van Zanten** (9.10.1905 Kampen, dochter van slager Willem Veldhuyzen van Zanten en Geesje Gunnink-5.12.1991 Bloemendaal; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis).

Ds. van Arkel bracht in april 1943 het Joodse meisje Marion Julia van Straten (geboren 28.2.1942 Amsterdam, Weesperzijde 2a, dochter van reiziger, journalist en ziekenverzorger in een rusthuis Toon Hermanus van Straten [10.12.1913 Gorinchem-4.6.1943 Sobibor] en Ziena/ Zini Berlijn [25.10.1917-4.6.1943 Sobibor], met wie hij op 6.8.1941 gehuwd was) onder bij het gereformeerde echtpaar Jan Dirk van 't Riet (31.12.1903 Oudewater-1984) en Cornelia Jacoba van 't Riet-Koppenol (3.11.1907 Naaldwijk-1980) te Naaldwijk. Eerder, in maart 1943, had Rietje Tukker, vriendin van lerares Sara van Straten (26.6.1915 Gorinchem-4.6.1943 Sobobor), zuster van Toon, een prentbriefkaart gekregen met de vraag: *'Kan iemand voor ons hondje zorgen?'*, waarna Rietje – zelf lid van het verzet – onmiddellijk het meisje had opgehaald (en bij de predikant had afgegeven?). Marion schreef daarover: "Na verschillende schuilplaatsen werd ik, 14 maanden oud, via het verzet door dominee Van Arkel gebracht bij de familie Van 't Riet in Naaldwijk. Dit echtpaar was kinderloos, maar zeer actief in het verzet. Zij hadden op dat moment al aan heel veel Joden (16 in totaal!) onderdak verleend, onder wie een klein Joods jongetje, Lexje. Ik was van harte welkom, op één voorwaarde. Zij hadden Lexje terug mogen geven aan zijn eigen ouders, omdat die gingen vluchten naar België. En zij wilden ook mij alleen aan mijn eigen ouders teruggeven". Maar Marions ouders kwamen om in het vernietigingskamp Sobibor... Daarom bleef Marion na de oorlog bij haar pleegouders, ondanks de processen die door Joodse familieleden – met name een nicht van haar moeder, mevr. Brilleman - tegen het echtpaar Van 't Riet werden gevoerd om haar terug te krijgen en haar een Joodse opvoeding te geven. Marion werd uiteindelijk gedoopt in de Gereformeerde Kerk en deed er ook belijdenis van haar geloof. Op 8.2.2011 ontving het echtpaar Van 't Riet postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ds. Van Arkel heeft ook het Joodse gezin De Hartog uit Rotterdam geholpen, blijkens een naoorlogse dankbetuiging in een lokale krant, waarin door Levi de Hartog (20.7.1900 Rotterdam, zoon van Izak de Hartog en Johanna van der Sluis-6.5.1990 Rotterdam), handelsreiziger en opzichter van de Joodse Begraafplaats in Rotterdam, zijn echtgenote Rosette Koster (27.12.1901 Haarlem, dochter van Salomon Koster en Geetruida Philips-6.4.1978 Rotterdam) met wie hij op 5.8.1925 te Rotterdam gehuwd was, en kinderen Annie (Johanna), Truus (Geertruida), Jacques (Izaak), Ester (Esther) en Sally (Salomon) *'openlijk dank verklaard (wordt) aan alle vrienden en bekenden die hen met Gods hulp tijdens hun onderduikperiode geholpen hebben'*, met name aan ds. Van Arkel, zijn collega ds. G. Leene (zie daar) en andere onderduikgevers en –verzorgers.

Lit.: Philip van den Berg e.a. (redactie), *Joods leven in het Westland*, 163, 1970; Pieter de Ruig, *In memoriam ds. J.A. van Arkel*, in: *Jaarboek 1991 van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 460v.; artikel 'Marion Julia van Straten' op de site van 'Joods Amsterdam' (www.joodsamsterdam.nl/marion-julia-van-straten/).

14.

Jan Berend Assendorp (geboren 7.3.1917 te Deventer, zoon van koperslager Derk Jan Assendorp en Catharina Louiza Roeberts-overleden 23.1.2010 te Ede).

J.B. Assendorp was voorganger Vereniging van Vrijzinnige Hervormden, afdeling-Velsen (1.9.1951-28.6.1959); kandidaat te IJmuiden-Oost 1959; **vrijzinnig hervormd** predikant te Zierikzee (5.7.1959-30.4.1982 wegens emeritaat); voorganger bij Nederlandse Protestanten Bond-Lunteren; woonde laatstelijk Groenendaal 632, Ede.

Hij was ongehuwd.

Gedurende de oorlog was hij actief in het verzet in Neede. Hij ontving op 23.2.1984 de *Yad Vashem* onderscheiding omdat hij “in oktober 1943 Catharina Clara Peper-de Leeuw (weduwe van Jacob Peper 1907-1942 Auschwitz) en haar vijfjarig zoontje (Jacques Ernest Peper, geboren 1938) van het huis van de familie Meima in Neede naar het huis van mej. Stoffel in Deventer bracht. Om het risico tot een minimum te beperken bracht Jan ze 's nachts op de fiets. De reis nam drie uur in beslag. Catharina Clara Peper getuigt dat Jan meermalen jonge kinderen uit Amsterdam naar het huis van de Meima's in Neede bracht, van waaruit ze vervoerd werden naar andere adressen”.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 87, 598.

15.

Adrianus Elias van Baalen (geboren 16.9.1882 te Utrecht, zoon van kleermaker Elias van Baalen [1882-1951] en Cornelia van Geelkerken-overleden 28.1.1946 te Zwolle; begraven Begraafplaats 'Kranenburg' te Zwolle). Zijn jongere broer Elias van Baalen Jr. (1888-1951) was actief lid van de NSB in Utrecht;

Kandidaat Utrecht (1913); **hervormd** predikant te Nieuwland-Oosterwijk (4.1.1914-6.2.1921), te Kage (13.3.1921-8.4.1928), te Broek op Langedijk (15.4.1928-20.6.1937) en te Makkum (27.6.1937-1944).

Adrianus Elias was gehuwd 1) op 18.12.1913 te Utrecht met **Henriëtte Margaretha van Daalen** (geboren op 11.9.1883 te Utrecht, dochter van Bernardus van Daalen en Johanna Schoonenberg-overleden op 11.8.1936 te Broek op Langendijk) en 2) met **Timmeltje Weima** (geboren 5.9.1889 te IJlst, dochter van arbeider Sake Weima en Geesje Jongedijk-overleden 25.3.1970).

Samen met de Hervormde collega ds. A.E. van Baalen en pastoor L.H.L. de Jong was hij (= ds. Laurens Touwen; zie daar) actief betrokken bij het verbergen van Joodse burgers.

Lit.: Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 149.

16.

Drs. Johannes Hendrik Alderse Baas (geboren 15.6.1914 te Amsterdam, zoon van timmerman Wilhelmus Johannes Baas en Maria Cornelia Roos, dochter van een boterhandelaar-overleden 22.10.2001 te Amsterdam; begraven Begraafplaats 'Zorgvlied' te Amsterdam).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en lid van een ondergrondse studentenverzetsgroep; na de oorlog **gereformeerd** predikant te Wolvega/ Noordwolde (evangelisatiearbeid; 29.8.1946-30.11.1952), te Hillegersberg-Terbregge (14.12.1952-13.4.1958), te 's Gravenhage-West (evangelisatie-arbeid; 27.4.1958); te Amsterdam (22.5.1966-29.8.1976) en te Bussum (12.9.1976-2.9.1979 wegens emeritaat); verpleeghuispastor in Naarden ('Naarderheem') en Amsterdam ('De Poort' (1981-1990) en 'Hospice Wallone').

Gehuwd op 24.7.1946 met **Maria Theodora (Door) van den Berg** (geboren 27.12.1922 te Zutphen, dochter van onderwijzer Hendrik van den Berg en Margaretha Wilhelmina Maalsen-overleden 21.6.2010 te Amsterdam).

Ds. Alderse Baas ontving op 28.11.1978 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak verzorgde voor Jacob Hyman Coppenhagen (12.12.1913 Amsterdam, zoon van Hyman Isaac Coppenhagen en Marianne Schatz-27.11.1997 Jerusalem, Israël), die hij al kende vanaf zijn middelbare schooljaren. Jacob was zoon van Haim Isaac Coppenhagen (1874-1942) en kleinzoon van Isaac H. Coppenhagen (1846-1905), leraar Hebreeuws, die een begin maakte met de beroemde Coppenhagen-Collectie of Otsar Haim (= 'Levende Schat'), een rijke boekencollectie die de oorlog dankzij Jacob overleefde. De collectie van 30.000

boeken over de Joods-Nederlandse geschiedenis maakte aanvankelijk deel uit van Ets Haim in Amsterdam, van 1965-1969 beheerd door Jacob die er toen bibliothecaris was. In 1969 nam Jacob de collectie mee naar Israël omdat hij daar bibliothecaris voor de Israëliische Omroep was geworden. Na zijn dood in 1997 wilde de familie de collectie veilig stellen en bracht haar onder in het Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, een deel van Oxford University, gevestigd in Yarnton Manor bij Kidlington, ten Noorden van Oxford.

Lit.: W.P.H. Pouwels, *In memoriam Johannes Hendrik Alderse Baas* in: *Historisch Tijdschrift der GKN*, nr. 4 (april 2004), 35vv.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 74.

17.

Anne Dirk Attes Bakker (geboren 26.4.1917 Leeuwarden, zoon van Ate Bakker en Magdalena Kuipers [1872-1918]-overleden 11.4.1997 Leeuwarden; begraven Noorderbegraafplaats Leeuwarden).

Hervormd Kandidaat te Leeuwarden (1943); hulppredikant te Kuinre (28.3.1943-april 1944); predikant te Lemele (18.6.1944, bevestigd door zijn voorganger dr. H. Berkhof [zie daar]-27.10.1946; woonachtig Bleeklaan 95 te Lemele en later hervormde pastorie aldaar), te Nijland (3.11.1946-30.8.1953) en te Voorburg (6.9.1953-31.10.1961 met eervol ontslag); vervolgens leraar Bijbelkennis en Cultuurgeschiedenis aan de drie gemeentescholen voor V.H.M.O. te Leeuwarden. Hij vertaalde o.m. de collegedictaten van een zomer-semester, dat de Zwitserse theoloog Karl Bart in 1946 gaf.

Gehuwd op 23.5.1944 in de Waalse Kerk te Leeuwarden door ds. Gerben Gerbrandy (, USA12.2.1899 Nijland-31.12.1971 Utrecht) met **Gepke Klazes Postmus** (geboren 1.10.1919 Leeuwarden, dochter van Klaas Sipkes Postmus [1893-1980] en Marijke Klazes van der Valk [1894-1972]-overleden 19.4.2011 Leeuwarden; aldaar begraven).

“*Een Joods echtpaar, Bep* (Betje Dikker-de Vries [1908 Amsterdam-1998 ’s Gravenhage] en *Ies Dikker* (Isidore Simon Dikker [1902 Amsterdam-1984 Haarlem], manufacturier te Zandvoort; zie ds. N.A. Waaning), *kreeg van dominee Berkhof* (zie daar) *onderdak aangeboden in de kerk van Lemele. In mei 1944 nam de opvolger van dominee Berkhof, dominee Bakker, de zorg voor hen van hem over*” (B.J. Flim). Maar dat was bepaald geen veilig adres. “*In 1944, toen de bezetting grimmiger werd, overlegde men in Lemele voortdurend over de veiligheid. Het waarschuwingssysteem werd verbeterd en de nieuwe dominee zag erop toe dat niemand onnodig risico’s nam* B.J. Flim). *Na een wapenvondst in de kerk van Lemelerveld moest het echtpaar Dikker zich een maand elders schuilhouden, waaronder een kuil in het bos en een kippenhok. Daarna konden ze weer terug in de kerk in Lemele. In februari legden de Duitsers beslag op de kerk. Bep en Ies wisten op het nippertje te ontsnappen en vonden een onderduikadres in de buurt. Ze werden daar op 10.4.1945 bevrijd.*” (Ies Dikker). Voor andere onderduikers gold het volgende: “*Men sprak af dat de Joodse kinderen wel naar school moesten, maar niet naar de kerk. Want schoolgang was nodig, kerkgang niet. Uiteraard zaten ook het schoolhoofd en de leerkrachten in het complot.*

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 170; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 282vv.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 276, 279, 282, 284 en 301; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 945.

18.

Drs. Johannes Adrianus Bakker, (geboren 30.8.1915 te Amsterdam-overleden 2.5.1973 New York).

Studie theologie RU Leiden; **hervormd** predikant te Sint Jacobiparochie (1940-1943), te Bergum (8.8.1943-24.3.1946), docent Volkshogeschool (eerste in Nederland) ‘Allardsoog’ te Bakkeveen (1945), hervormd predikant te Bakkeveen (31.3.1946-7.11.1948) en Oosterhesselen (1948-1953); referendaris bij het departement van Maatschappelijk Werk voor

de afdeling maatschappelijk opbouwwerk te Leiden (1953). Eervol ontheven van het predikantschap in Den Haag.

Gehuwd?

“In Friesland organiseerde een hervormde dominee (= ds. J.A. Bakker’ GCH) de onderduik (behalve voor Joden ook voor geallieerde vliegers). Ondanks roddel en achterklap liet hij wel onderduikers bij gereformeerden onderbrengen, zoals Lowina de Levie (‘Loekie de Lange’, geboren 10.4.1926 Amsterdam, dochter van psychiater Herman de Levie [23.2.1895 Groningen, zoon van Abraham de Levie en Julia van Leeuwen-21.11.1977 ’s Gravenhage] en Leonie Serphos [19.10.1898 Enschede, dochter van Abraham Serphos en Lowiena Sanders-14.7.1965 Amersfoort)-overleden 13.4.2019 Utrecht).26.9. Zij werd door een collega van haar vader – op aanwijzing van ds. Bakker? – gestationeerd bij een eenvoudig berengezin dat in het afgedankte stationnetje van Sint Jacobiparochie woonde. Ze had het daar betrekkelijk goed. Haar zusje Julie(ke, geboren 29.6.1930 te Amsterdam) kreeg onderdak bij een hervormd kruideniersgezin waar ze weinig vrijheid genoot. Op een dag liep die dominee het stationnetje binnen. ‘Ik wordt benoemd in Bergum’, zei hij. ‘dat ligt hier een stuk vandaan, ten oosten van Leeuwarden.’ Het werd mij al snel duidelijk dat hij hulp in de huishouding kon gebruiken. Hij had vier kinderen, van wie de oudste vier was, en er kwam nog een vijfde”. Ds. Bakker vroeg haar of zij met haar zusje meewilde verhuizen om in de nieuwe pastorie te helpen in de huishouding. Haar zusje zou daar ook naar school kunnen gaan. Lowina voelde zich onder druk gezet en vroeg de gereformeerde collega van ds. Bakker, ds. Douwe Hoornstra (zie daar; GCH) om advies. Hij zei: “Ben ik mijn broeders hoeder?” Lowina vroeg zich af “bedoelde hij daarmee dat ik mijn zusters hoeder was, of juist niet? Ik vond van wel, uiteindelijk heb ik er daarom in toegestemd weg te gaan”. In Bergum heeft ze het – naar eigen zeggen – niet goed gehad, maar ze paste zich aan. Toen de predikant zelf moest onderduiken kwam haar zus op Schiermonnikoog terecht en zij zelf werd op de fiets naar een predikant in Drachten (dat kunnen de hervormde predikanten Dirk Bakker [26.9.1886 Medemblik-13.8.1954 Leeuwarden-Huizum] of Johannes Dikboom [12.10.1899 Beerta-6.3.1987 Groningen], of de gereformeerde predikant Dirk Ringnalda [zie daar] zijn geweest) gebracht. Na een maand vond ze onderdak bij een boerengezin, vervolgens bij een keuterboertje in Jubbega en tenslotte in IJlst. Daar beleefde ze de bevrijding. Op een gedenksteen tegen de voorgevel van de Groate Kerk van Sint Jacobiparochie is een tekst te lezen met onder de Israëlische vlag de woorden: ”Om nooit te vergeten. Citaat uit de brief van Yael Ekart aan Fam. D. Dijkstra, smederij te St.-Jabik. “Het zijn er niet veel mensen op de wereld, die hun eigen leven op het spel zetten om anderen te redden”, Yael Ekart. Yael (‘Loly’) Bourshtein-Ekart (geboren 22.19.1913 overleden 28.5.2014 Haifa; op de rouwadvertentie staat vermeld: “Tijdens haar gevangenschap in 1944 in Parijs heeft zij, als lid van de groep Joop Westerweel 4 maanden lang geen enkel geheim prijsgegeven en daarmee het leven van velen gered”) was verpleegster de Joodse psychiatrische inrichting ‘Het Apeldoornsche Bos’ in Apeldoorn en ontsnapte vandaar in januari 1943 toen de stichting ontruimd werd. Ze heeft “De Groate Kerk” in Sint Jacobiparochie enkele malen bezocht toen ze was ondergedoken bij Dirk en Maartje Dijkstra te St.-Jabik (aan het Oosteinde; in 2012 kregen de Dijkstra’s postuum de Yad Vashem-onderscheiding) van mei tot december 1943. De dominee van “De Groate Kerk” (ds. Bakker of zijn opvolger ds. Lambertus Cannegieter, die op 7.11.1943 intrede deed? Zie daar) had tegen haar gezegd: “Hier hoeft je niet meer bang te zijn. Hier ben je veilig”. Ondanks het veel grotere gevaar werd ze lid van de geweldloze verzetsgroep van pacifist Joop Westerweel, die er in slaagde het leven van een paar honderd Joden en andere vluchtelingen te redden door ze via Parijs, de standplaats van Yael, naar Spanje te begeleiden”. Zij werd – zoals gezegd – in 1944 gearresteerd, maar overleefde de oorlog. Zie ook: ds. R. Bakker, ds. G. Brillenburg Wurth, ds. L. Buenk en ds. L. Overduin.

Lit.: Website “*Oorlog in mijn buurt, Grevelingenstraat 13 I (Amsterdam)*”, “*De dominee was erg onvoorzichtig*” (interview met Lowina de Levie, 14 jaar toen de oorlog begon); Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere achterhuizen*, 161-174.

19.

Roelof (Roelf) Bakker (geboren 12.6.1902 te Enschede, zoon van slager Remmelt Bakker en Grietje Oostindië-overleden 10.8.1977 te Rotterdam; begraven Begraafplaats ‘Oud-Kralingen’ te Rotterdam).

Gereformeerd predikant te Sint Pancras (28.9.1930) missionair predikant te Rotterdam voor de evangelieverkondiging onder Israël (19.3.1935-1.1.1971 wegens emeritaat); reserve-legerpredikant in NOI (1947-1950).

Op 17.9.1930 te Enschede gehuwd met **Wilhelmina Levina Heuseveldt** (geboren 18.4.1901 te Zierikzee, dochter van winkelier Cornelis Heuseveldt en Joppa Potappel-overleden 15.1.1980 te Rotterdam).

Ds. Bakker zat gevangen van 21.5-3.7.1942 op het Haagschse Veer te Rotterdam en van 3.7.1942-23.12.1942 in Kamp Amersfoort; de aanleiding tot zijn gevangenneming was een preek over Habakuk 1: 12 en een gebed o.a. voor Joden en Jodenchristenen. Hij coördineerde de hulp aan Joodse onderduikers in Rotterdam (zie W.H. Zuidema) en bracht persoonlijk Isaac Lipschits (19.11.1930 Rotterdam, zoon van marktkoopman Sander Lipschits en Grietje Grootkerk, beide omgebracht in Auschwitz-24.5.2008 Groningen; later hoogleraar eigentijdse geschiedenis aan de RU Groningen en bedenker van ‘Het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland’) onder bij een gereformeerd gezin in Sint Jacobiparochie. Zie verder ds. J.A. Bakker, ds. G. Brillenburg Wurth, ds. L. Buenk en ds. D. Hoornstra. Overigens stuurde ds. Bakker in mei 1945 al een brief aan de kerkenraden van de Gereformeerde kerken in zijn ressort over de continuering van het werk van de Zending onder de Joden: *“Met ootmoedigen dank aan God is ons aller hart vervuld, nu de bevrijding van onder het gewelddadig juk der vijandelijke bezetting voor ons geheele Vaderland een feit geworden is. Ook het werk der Zending onder de Joden vanwege onze Gereformeerde Kerken had vanzelfsprekend zwaar te lijden onder de gevolgen van de door den bezetter genomen maatregelen. Evenwel stond de arbeid in die jaren niet stil. Er werd mee doorgedaan onder de achtergebleven gemengd gehuwde Joodsche personen en hun gezinnen, voorts zolang dit mogelijk was in de Joodsche werkkampen en dan ook nog met name onder hen, die bij vele ons bekende adressen “gedoken“ waren. Het is duidelijk dat met name deze laatste tak van den arbeid als “clandestiene” zending met vele moeilijkheden gepaard ging. Doch God heeft het dikwijls wonderlijk willen zegenen. Zelfs kwamen er nog tijdens de vijandelijke bezetting “gedokenen” tot Doop en Belijdenis. Zoo spoedig het mogelijk is zal het Joden-zendingsblad weer verschijnen en U mededeelen wat U ongetwijfeld interesseert. Intusschen zal nu echter zoo spoedig mogelijk de arbeid opnieuw worden georganiseerd. Al het oude materiaal is vrijwel waardeloos geworden. Dit moet geheel worden herzien. Daartoe mogen wij na de gedwongen onderbreking wel beginnen met de hartelijke medewerking van alle kerken in ons Zuidelijk ressort weer in te roepen. Laten wij het contact opnieuw leggen en het verstevigen. Allereerst is thans noodig dat wij de adressen krijgen van al die Joodsche personen, welke gedurende de bezetting in onze christelijke gezinnen waren ondergedoken, waardoor zij dus in nauwer contact met het Evangelie zijn gekomen. Wilt u daartoe op den eerstkomenden Zondag een desbetreffende mededeling vanaf den kansel aan de Gemeente afkondigen. Te Uwen gerieve vindt U ingesloten een geformuleerde afkondiging voor dit doel. Mogen wij U verzoeken de bij Uwen kerkeraad ingekomen opgaven zoo spoedig dit mogelijk is aan ons te willem opzenden. Ons tweede verzoek is om op een der eerstvolgende Zondagen ook in Uwe Kerk een collecte te willen doen houden ten behoeve van een fonds voor aanvankelijke stoffelijke hulp en bijstand aan Joden-christen gezinnen en die Joodsche personen met wie*

onze Zending voor of tijdens de bezetting nader contact had. Hulp is noodig bij hun hereeniging, hun huisvesting en terugkeer in het normale leven. Wij hopen dat er ook van de naar het buitenland (Polen etc.) verbannen terug zullen keeren. Zij zijn van al hun hebben en houden beroofd en zullen in erbarmelijke toestand verkeren. De Kerk mag in haar roeping van priesterlijke barmhartigheid tegenover hen niet achterblijven. Vandaar ons vriendelijk en dringend verzoek om een collecte voor dit doel. Indien er in het ressort Uwer Kerk een geval voorkomt, dat voor deze hulp in aanmerking zou komen, kunt U ook een beroep op dit fonds doen. De opgaven van adressen van gewezen ondergedoken Joodsche personen gelieve U aan mijn adres te doen: Ds. R. Bakker, Schiekade 41 te Rotterdam, terwijl de gelden der collecte kunnen worden opgezonden aan het Kerkelijk Bureau van de Gereformeerde Kerk, Van Houtenstraat 41C te Rotterdam. Met broedergroeten en hoogachting” enz. Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël Gereformeerde Kerken in Nederland, nr. 120). De tekst van de afkondiging luidde als volgt: “Leden der Gemeente, die tijdens de vijandelijke bezetting Joodse personen gehuisvest hebben, of weten waar deze in Christelijke gezinnen zijn of waren ondergebracht, worden thans vriendelijk verzocht om ten behoeve van onze Zending onder de Joden, hun adres of de betrokken adressen te willen opgeven. Deze opgave kan geschieden bij den plaatselijken (wijk)predikant of rechtstreeks bij: Ds. R. Bakker, Schiekade 41, Rotterdam-C.” (Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland, nr. 120). Na de oorlog kreeg hij hulp van Hanna Keizer (27.10.1925 Amsterdam-1.6.2011 Heemstede), een jonge Joodse vrouw, die tijdens de oorlogsjaren ondergedoken had gezeten bij gereformeerde mensen (later noemde ze zich Hanna-Louk Keizer, met haar onderduiknaam) en zich had laten dopen. “Geheel uit vrije wil”, zegt ze nadrukkelijk, “er kwam geen Jodenzending aan te pas. En het was evenmin omdat ik niets meer met het Jodendom te maken wilde hebben”. Daarom, zegt ze, is ze nooit actief betrokken geweest bij de ‘Messias-belijdende Joden. “Mijn passie lag elders. Bij de dialoog. Ik ben iemand die uit is op verzoening. Op bruggen slaan” (Elma Drayer, *Trouw*, d.d. 3.12.2004). Vijf jaar werkte ze samen met ds. Bakker, over wie ze zei (in een interview in ‘*Trouw*’, d.d.3.12.2004 bij gelegenheid van het eredoctoraat dat ze ontving aan de Theologische Universiteit te Kampen): ‘Hij had in Kamp Amersfoort gezeten omdat hij in de kerk gebeden had voor de Joden. Bakker was een pionier. Hij botste met de heersende opinie binnen de kerk over de Joden. Ik heb veel van hem geleerd’. Dr. Hanna-Louk van Stegeren-Keizer (1925 Scheveningen-2011 Heemstede) ontving het eredoctoraat wegens haar inzet voor de Joods-christelijke dialoog en met name voor de bouw van Nes Ammim, de christelijke nederzetting in Israël, gericht op de verzoening tussen Joden en christenen.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 219; Ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 82; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 3, 87; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970*, 87 enz.; Isaac Lipschits, *Onbestelbaar – Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 187; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 1, 301; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 48, 365; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 56, 81vv., 86vv., 92vv., 96, 101v., 104v., 110v., 113, 115-118, 114, 126, 129-133, 136-139, 141v., 146vv., 150v., 153, 183-186, 197v., 242, 288 en 303; Ger van Roon, 48, 365; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 23; A.S. Timmer, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 515v.

20.

Pieter Johann Susan Barends (geboren 28.3.1913 te Amsterdam, zoon van koopman Jan Frederik Barends [1862-1922] en Johanna Elisabeth Simoons-overleden 21.10.1988 te Heerenveen; begraven Begraafplaats Schoterhof, Heerenveen). Hij was een jongere broer van

de classicus dr. Daniël Barends (1904-1989), rector van het Eerste Christelijk Lyceum te Haarlem, gehuwd met jonkvrouw Maria Hendrika von Steiger (1903-1994) en van Jan Frederik Barends Jr. (14.3.1907 Rozengracht. Amsterdam-opgepakt bij de razzia in Putten en omgekomen op 11.11.1944 in *Kdo.* Ladelund). Hij was markiezenmaker van beroep en lid van het verzet (begraven graf 3, K.Z.-Anlage, Neuer Friedhof, Ladelund) .

P.J.S. Barends was **gereformeerd** predikant te Raard (4.5.1947-30.3.1952), reserve-legerpredikant en predikant te Oudeschoot/ Heerenveen-Zuid (6.4.1952-1.4.1978); emeritus: 28.5.1978.

Op 25.4.1947 te Zeist gehuwd met **Maria Martha (Rie) van der Vaart** (geboren 2.8.1919 te Dordrecht, dochter van Bartholomeüs van der Vaart [1886-1952] en Maartje Borst [1884-1957], beide begraven Zeister Bosrust, Zeist-overleden 15.3.2007 te Sneek). Zij was de weduwe van Gerhardus Hendrik Frima (geboren 9.7.1917 te Groningen, als zoon van advocaat mr. Joannes Frima [geboren 13.2.1890 Groningen, lid van de NSB en de Landwacht en werkzaam voor de *Sicherheitspolizei* en om die reden op 15.4.1945 te Groningen geliquideerd door het verzet]; G.H. Frima was een huisvriend van de familie Rost van Tonningen en werd om die reden op 29.9.1944 in Hoogland uit de weg geruimd door het verzet van Amersfoort). Ook Pieter Frima (19.2.1916 Groningen-juni 1985 Oostenrijk), broer van G.H. Frima, was een berucht Landwachter die er waarschijnlijk toe heeft bijgedragen dat vanwege de moordaanslag op zijn vader wraak werd genomen op de verzetsfamilie van ds. Sjouke Rijper, geboren op 12.9.1884 te Amsterdam en emeritus-gereformeerd predikant te Amersfoort. Nadat er wapens bij de predikant in huis gevonden waren, werd ds. Rijper op 28.11.1944, tien dagen na zijn beide zoons Klaas Paulus Rijper (geboren op 3.10.1922 te Nieuw-Weerdinge) en Franciscus Gijsbertus Alexander Rijper (geboren 15.1.1926 te Emmen), gefusilleerd in de omgeving van Kamp Amersfoort. Zij allen liggen begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort. Ook mr. Frima ligt daar begraven.

Ds. Barends ontving op 15.7.1975 samen met zijn moeder Johanna Elisabeth Barends-Simons (19.1.1870 Amsterdam, Middenstraat-20.1.1956 Zeist; zij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak boden aan bontkoopman Georg Hollaender (11.7.1894 Samter, nu: Poolse Szamotuly, zoon van Heimann Holländer en Doris Rotholz-december 1979) en zijn vrouw Renée Hollaender-Roth (23.5.1906 Hodonin, Tsjechië, dochter van Ferdinand Philip Roth en Ida Ehrenfreund-1994) uit Driebergen. "*De familie Barends had ook andere Joden geholpen, van wie velen de oorlog niet hebben overleefd. De Hollaenders bleven achttien maanden bij Johanna en Pieter, en keerden terug naar de familie Coumou* (onderwijzer Dingeman Jozias Coumou [1890-1970] en Jannetje Coumou-Van Vooren [1891-1969] *in Zeist wanneer er gevaar dreigde.*

Lit.: mr. L.H. Bouma, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1989 der GKN*, 503v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 100v., 224, 841.

21.

Hendrik(us) Justus Barnouw (geboren 18.11.1878 te Amsterdam, zoon van de genees- en verloskundige dr. Pieter Jacobus Barnouw [1842 Maasland-1926 's Gravenhage] en Willemina Cornelia Matthes-overleden 27.8.1955 in het Wilhelminaziekenhuis te Assen ten gevolge van een verkeersongeluk: hij werd aangereden op de fiets). Ds. Barnouw was een jongere broer van prof.dr. Adriaan Jacob Barnouw (9.10.1877 Amsterdam-27.9.1968 New York), schrijver, vertaler en hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis, taal en literatuur aan Columbia-University, New York (1919-1949).

De predikant was aanvankelijk werkzaam in de boekhandel (Antiquariaat Van Stockum te 's Gravenhage) en later op kantoor te Amsterdam; hij deed Staatsexamen Gymnasium en studeerde vervolgens theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden; kandidaat (5.9.1915), **vrijzinning hervormd** predikant te Wieringerwaard (1915), Oude Niedorp (1918-

1921), Aardenburg (19.6.1921-26.10.1930), Zierikzee (2.11.1930-11.8.1935), Assendelft (18.8.1935-27.2.1938), en Woltersum (1938-1.10.1944 wegens emeritaat); daarna hulp-prediker te Vries.

Gehuwd op 3.8.1915 te Leiden met **Anna Maria Reyst** (geboren 18.10.1891 te Leiden, dochter van apotheker Guillaume Frédéric Reyst [1854-1935] en Betje Vreeburg-overleden). Hun zoon, dr. Pieter Jacobus Barnouw (23.2.1919-2.6.2010), was vrijzinnig-hervormd predikant te Retranchement in Zeeuws-Vlaanderen (1946-1950 wegens vervroegd emeritaat), predikant afdeling NPB-Schiedam (1950-1954), vrijzinnig-hervormd predikant te Wognum (1954-1959), predikant afdeling- 's Gravenhage van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en van 1963-1972 en weer hervormd predikant te 's Gravenhage. Nicolaas David Johannes Barnouw (geboren in 1949 te Retranchement), historicus en publicist, die als onderzoeker, woordvoerder en voorlichter van 1979 tot 2014 verbonden was aan het NIOD, is een zoon van ds. P.J. Barnouw. David Barnouw is gehuwd met de journaliste en publiciste Elma Verhey (geboren in 1951 te 's Hertogenbosch).

Ds. H.J. Barnouw zat van 6.7.1942-6.10.1942 gevangen in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort wegens hulp aan twee ondergedoken Joden die hij samen met zijn collega's H.L. Lieve (zie daar) en K.R. ter Steege (zie daar, die overigens in hun na de oorlog uitgegeven boek met kampherinneringen met geen woord reppen over hun collega Barnouw; was hij te vrijzinnig?) onderdak had verleend in het voorjaar van 1942.

Ds. Barnouws zoon Hugo Barnouw (16 jaar in 1945) ontving tussen 22.4.1945 tot 8.4.1945 een aantal brieven van zijn vriend J.H. van der Meer (zoon van de lokale arts, later burgemeester van Ten Boer, Wytze Reinder van der Meer [1892-1957]), waarin hij op indrukwekkende wijze de laatste gevechtshandelingen voorafgaande aan de bevrijding van Groningen beschreef. De eerste brief werd niet verzonden omdat het gezin van ds. Barnouw Woltersum had moeten verlaten vanwege de inundatie van Woltersum e.o. (eigendom Cultuurhistorische Vereniging van Ten Boer).

Lit.: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; Sjoerd van Faassen e.a. (eindred.), *Schrijversportretten*, 29; Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 52; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436 en 581, II, 350v.

22.

Hermanus Helenus Baudet, ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 22.9.1888 Utrecht, zoon van Hermanus Helenus Baudet Sr. [1847 Sliedrecht-1920 Schiermonnikoog], leraar aan de Zeevaartschool aldaar, en Johanna Maria Christina Baljon [1851 Rotterdam-1901 Utrecht]-overleden 1.6.1971 [in het ziekenhuis?] te Hoorn).

Op 31.3.1908 werd Baudet opgeroepen voor militaire dienst, kreeg aantal keren vrijstelling, uiteindelijk op 19..1916 voorgoed vrijgesteld. Studeerde aan de Université Nationale te Genève, in 1911 *bachelier en theologie* op een scriptie over *Christian Science*; **vrijzinnig-hervormd** hulppredikant te Schiermonnikoog (1912-15.2.1913), predikant te Schiermonnikoog (16.2.1913-10.9.1916; woonde vanaf 1.7.1907 Huis A 58, Langestreek), te Dokkum (17.9.1916-22.8.1920), Arum (29.8.1920-9.1.1927), Klooster Ter Apel (16.1.1927-28.6.1936) en Benningbroek, Sijbecarspel en Nibbixwoude (5.7.1936-30.4.1954 wegens emeritaat); verleende daarna nog pastorale bijstand te Jisp.

Gehuwd 1) op 28.1.1919 te Groningen met **Louise Mellema** (geboren 5.12.1900 Ulrum, dochter van Theunis Lourens Mellema en Fenna Orre-overleden 16.11.1990 Schiermonnikoog, daar begraven), schrijfster van o.a. *'Het eiland schiermonnikoog in het verlopend getij der historie'* (Drachten, 1964) en *Schiermonnikoog, lytje pole* (Haren, 1973), gescheiden 3.2.1928 te Winschoten; daarna hertrouwde zij op 25.8.1929 te Amsterdam met Marinus de Jong (14.2.1900 Groenlo, zoon van Jacobus de Jong en Hendrika ter Beek-overleden 5.7.1955 te Haarlem), leraar aan het Gymnasium; gescheiden 24.9.1951 te

Haarlem) en 2) op 12.6.1930 te Zaandam met **Henderika Margaretha Frieseman Viëtor** (geboren 7.8.1898 Winschoten, dochter van notarisklerk Johannes Hermann Frieseman Viëtor en Jantje Thedinga-overleden).

Ds. Baudet had al in 1933 zijn stem verheven tegen de Jodenvervolging in Duitsland.

Mevr. Baudet-Mellema heeft na haar scheiding in 1928 kennelijk – met haar nieuwe echtgenoot? – nog een huis aangehouden op Schiermonnikoog, want toen haar buurman Minne Onnes (1878-1953, uitvoerder van projecten van Rijkswaterstaat en woonachtig aan de Langestreek om de Noord, in 1934 - omdat zijn vrouw Sietske Tilstra bedlegerig was – het Duits-Joodse meisje Minnekehe (Minna) Marcus (8.1.1899 Hamburg, dochter van Max Israel Marcus en Harriet Sara Israel-22.10.1943 Auschwitz-Birkenau) als huishoudster in dienst nam, wilde Minna ook buurvrouw Baudet wel helpen. In 1937, toen de positie van Joden in Duitsland steeds meer verslechterde - kwam ook haar zuster Githel Marcus (6.12.1895 Hamburg-21.5.1943 Sobibor) met haar echtgenoot, maatkleermaker Ludwig Kronthal (29.6.1894 Dettelbach, Beieren-21.5.1953 Sobibor) naar Schiermonnikoog. Minna's ouders volgden na de beruchte *Reichskristallnacht* in november 1938. Tot aan de Duitse bezetting van het eiland kon het gezin daar een normaal leven leiden, maar daarna werd alles snel anders. Eind 1940 vertrokken Minna's ouders al naar Groningen, waar haar vader op 2 juni 1941 overleed. Eind april 1943 moesten Githel en haar man Ludwig met moeder Marcus naar Westerbork vertrekken en alle drie werden nog geen drie weken later in Sobibor omgebracht. Maar ook Minna zelf, die inmiddels op 31.5.1942 getrouwd was met Abraham Bollegraaf uit Siddeburen – hij werd op 27.9.1942 met zijn broer Levi naar Auschwitz gedeporteerd en onmiddellijk na aankomst vermoord – werd ten slotte opgepakt (mogelijk ten gevolge van verraad) en naar Westerbork gebracht. Op 22.10.1943 werd ze in Auschwitz-Birkenau vergast.

Lit.: Gert van Klinken, *Een hervormde gemeente* (Ter Apel, GCH) in oorlogstijd, *opgedragen aan de nagedachtenis van Johan Snoek*; Arend J. Maris, *Minna Marcus, Joodse vluchteling op Schiermonnikoog* (www.joodsamsterdam.nl/minna-marcus-vluchteling-op-schiermonnikoog).

23.

Coenraad Bernardus Bavinck Jr. (geboren 21.12.1907 te Rotterdam, zoon van ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. [3.7.1866 Nieuwendijk-28.8.1941 Amersfoort] en Grietje Bouwes-overleden 6.3.1989 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats Bussum (grafnr. 763); ds. Bavinck was een volle neef van de prominente gereformeerde theoloog prof.dr. Herman Bavinck (13.12.1854 Hoogeveen-29.7.1921 Amsterdam) en van ds. Jan Bavinck (zie daar). De missioloog prof.dr. Johan Herman Bavinck (22.11.1895 Rotterdam-23.6.1964 Amsterdam) was zijn oudere broer en zijn zuster Hilda Arendina Bavinck (1897-1985) was gehuwd met de gereformeerde vloot-predikant ds. Johannes Hendrik Sillevius Smitt (1.3.1897 Rotterdam, zoon van dr. Petrus Abraham Elisa Sillevius Smitt [22.8.1867 's Gravenhage-24.2.1918 Rotterdam] en Marja Johanna Hibbeler-31.12.1975 Bussum); de hervormde predikant Gerardus Libertus Bouman (zie daar; zoon van dr. Libertus Bouman, homeopatisch arts te Groningen, en Arendina Bouwes (1871-1915), was een neef van hem, evenals ds. Jan Bavinck (18.8.1903 Rotterdam-13.6.2003 Leiden), zoon van de huisarts dr. Berendinus Johannes Femia Bavinck, die een jongere broer was van prof.dr. Herman Bavinck en van ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. (zie daar); Jan Bavinck (zie daar) was van 1929-1946 gereformeerd predikant te Gramsbergen en bevriend met ds. Frits Slomp (zie daar), die enige tijd bij hem was ondergedoken. Tenslotte was de gereformeerde predikant en latere hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen dr. Andries Derk Rietema Polman (2.5.1897 Assen, zoon van Aldert Polman en Grietje Bouwes- 2.5.1993 Renkum; zie ook ds.

G.L. Bouman, dr. J.J. Buskes, en ds. ds. A.K. Krabbe) en van 1932-1945 gereformeerd predikant te Bolsward, een achterneef.

Coenraad Bernardus Bavinck jr. studeerde eerst letteren, later theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (17.6.1931); **gereformeerd** predikant te Hoek (26.6.1932-30.9.1934), te Oost- en West-Souburg (21.10.1934-25.6.1939), te Kampen (9.7.1939-10.7.1944), te Voorburg (27.7.1944-23.8.1948), te Brussel (1.9.1948-26.1.1955), te (Amsterdam-)Watergraafsmeer (9.2.1955-16.5.1962) en te Doorn, tevens parttime voor de evangelieverkondiging onder Israël: 27.5.1962-22.1968); uitsluitend voor de evangelieverkondiging onder Israël en waarnemend predikant te Nes Ammim, Israël (22.1.1968-30.6.1972 wegens emeritaat);

Gehuwd op 9.6.1932 te Rotterdam met **Cornelia Hendrika Johanna van Bockel** (geboren 14.6.1907 Rotterdam, dochter van accountant Gerrit van Bockel en Catharina Johanna Robbers-overleden 6.4.1983 te Bussum).

Ds. Bavinck zat van 25.2.-6.5.1942 gevangen in het Huis van Bewaring te Arnhem en van 6.5-13.10.1942 in Kamp Amersfoort; reden gevangenneming: o.a. afkondiging van een gift van f. 200,- t.b.v. Jodenzending. Ook stimuleerde hij ambtsdragers binnen de Gereformeerde Kerk van Kampen om zelf ook Joodse onderduikers uit Amsterdam op te nemen. Eén van hen was ouderling Arend Eshuis (20.9.1891 Kampen-15.4.1954 Kampen), manufacturier, en zijn vrouw Anna Petronella Stutvoet (4.2.1899-17.11.1958) aan de Oude Straat 160 te Kampen. Zijn schoonzoon Reinder Menninga (19.11.1920-14.12.2014) schreef in de door hem vervaardigde genealogie van de familie: *“Arend Eshuis ... verleende in 1942/43 hulp aan Joodse onderduikers. In september 1943 werd hij gearresteerd, maar wegens gebrek aan bewijs na enige dagen al weer vrijgelaten. In november 1943 vond opnieuw arrestatie plaats en volgde overbrenging naar het Huis van Bewaring te Arnhem. Na verhoor en veroordeling vond in januari 1944 transport naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (P.D.A.) plaats. Hij werd gekleed in oude militaire kleding van het voormalige Nederlandse leger en kreeg als kampnummer 5558. Op de revers op de rechterkant van de jas werd een zwarte driehoek met een gele bal aangebracht. Dat was de aanduiding voor een ‘Judenhelfer’. In Amersfoort werd hij te werk gesteld in de kleermakersbarak. Een medegevangene, ene Joop Scheltens, zoon van kleermaker G.Ph. Scheltens te Kampen, maakte op 14 juli 1944 een potloodtekening van Arend Eshuis. De originele tekening en het zwarte driekantje met de gele bal, gemaakt van textiel, is in het bezit van mevr. H.K. Menninga-Eshuis, Hendrik van Viandenstraat 30, Kampen. In september 1944 na de luchtlanding van de geallieerde troepen bij Arnhem werd begonnen met de ontruiming van het concentratiekamp Amersfoort. De gevangenen werden per trein afgevoerd naar Duitsland. Tijdens een oponthoud gedurende enige dagen in Zwolle werden de gevangenen aan het loopgraven en ‘putjes’ graven gezet. In die dagen wist Eshuis te ontvluchten. Hij dook onder in zijn eigen huis te Kampen aan de Oude Straat nr. 160. Hij hield zich schuil tot aan de bevrijding van Kampen op 17 april 1945. Op 15 april 1945 overleed hij op 62-jarige leeftijd, mee ten gevolge van de doorstane ontberingen in het concentratiekamp. Van het transport, dat in september 1944 doorging naar Duitsland, keerden voor zover ons bekend geen gevangenen weer terug.*

Hierna volgen enige gegevens betreffende Joodse onderduikers, die in 1943 in Kampen waren onderbracht en aan wier verzorging Arend Eshuis heeft bijgedragen:

1. Ir. Sigfrid Isaäcson (11.7.1893 Nijmegen-21.1.1945 Auschwitz) uit Hengelo (O), Deldenerstraat 72, die tevoren werkzaam was bij Stork in Hengelo en die met zijn echtgenote Clothilde Kaatje Lievendag (25.4.1904 Borne-30.9.1944 Auschwitz) was ondergebracht bij schilder Van Ekeren en zijn

gezin aan de Vloeddijk 84 te Kampen. Nadat er ten huize van de familie Van Eekeren moeilijkheden waren ontstaan met het echtpaar Isaäcson, werd het aanvankelijk onder-gebracht bij de familie Eshuis op de Oudestraat 160. Maar omdat Arend Eshuis toen juist voor de eerste keer gearresteerd werd, moesten ze in februari 1943 elders hun heil zoeken, te weten bij het gezin van sigarenmaker Hendrik Bos (19.6.1904 Kampen-31.1.1945 Kdo. Langenstein- Zwieberge) en zijn vrouw Roelie aan de Apeldoornsestraat te Kampen (toen nog Galléstraat). De heer Bos was gemeenteraadslid voor de Christen Democratische Unie. Maar ten gevolge van verraad door een voormalig dienstmeisje uit Hengelo vond een inval plaats en werd het echtpaar Isaäcson samen met de onderduikgever opgepakt. Ze zijn niet meer teruggekeerd.

2. Eddy Isaäcson, jongste kind van ir. Sigfrid Isaäcson en Clothilde Kaatje Lievendag, werd ondergebracht bij de familie Eshuis, Oudestraat 160. Bij een inval door de foute politie-inspecteur Boesveld werd hij voor de zoon des huizes aangezien en moest onmiddellijk daarna elders worden ondergebracht. Hij overleefde de oorlog en studeerde electrotechniek aan de Technische Hogeschool Delft.
3. Ook de twee dochters van het echtpaar Isaäcson, Sonja en Rini, overleefden de oorlog op onderduikadressen in Kampen en IJsselmuiden.
4. Bep Levie uit Amsterdam bracht drie maanden door bij het gezin Eshuis en vervolgens op nog wat andere adressen. Na de oorlog keerde ze terug naar Amsterdam en trouwde daar met de heer Kattestaart.
5. Haar broer dr. Levie, medisch specialist, kreeg met zijn vrouw onderdak bij het gezin van R Dorgelo aan de Vloeddijk. Zij overleefden de oorlog.
6. Hanneke en Hans, zus en broer van de vrouw van dr. Levie, kwamen regelmatig langs op de Oudestraat 160 en brachten er - via een aantal onderduikadressen - het leven af.
7. Lion Swartberg (8.10.1886 Assen-2.5.1964), koopman te Hilversum, en zijn vrouw Hendrika Schelvis (9.8.1882 Amsterdam-15.11.1953) brachten de oorlog door op verschillende onderduikadressen in Kampen e.o. , zij kwam samen met haar vriendin Evelien in huis bij de weduwe Manche-IJzerman aan de Kloosterstraat in Kampen, hij was elders ondergedoken maar ontmoette zijn vrouw soms ten huize van tante Paulien Eshuis aan de Paralelstraat 19 te Kampen. Na de oorlog keerden ze terug naar Hilversum (Dalweg 3).
8. In oktober 1943 kwam de Joodse onderduiker Elbe (?) binnenvallen bij de familie Eshuis, nadat hij zijn onderduikadres bij de familie Schaapman aan de Spoorkade in Kampen ter nauwernood had kunnen ontvluchten . Helaas werd hij later alsnog opgepakt en overleefde de oorlog niet.
9. Het Joodse meisje Phie verbleef met haar vader op onderduikadressen aan de Korte Dijkstraat en de Groenestraat in Kampen. Ze werden echter gearresteerd en keerden niet terug.
10. Een Joods echtpaar verduurde de oorlog ten huize van de familie Brands aan de Wilhelminalaan te Kampen.
11. Een Joods meisje kwam in huis bij de oudere echtpaar Van der Klip aan de Paralelstraat in Kampen. Helaas werd zijn ontdekt en gedeporteerd, maar het echtpaar werd wegens hun hoge leeftijd ongemoeid gelaten.
12. Een oudere Joodse heer met name Mozes overleefde de oorlog ten huize van H. Smit aan de IJsselkade te Kampen.

13. *Een andere Joodse man op leeftijd haalde de bevrijding bij de familie Van Dijk aan de Venestraat in Kampen.*

In het boek *Ondergang* van dr. Jacques Presser wordt vermeld II, 268): “*Delleman (aanhaling van ds. C.B. Bavinck) wijst er op, dat zelfs de ‘vaak heel vluchtige kennismaking met het Evangelie, het op reis meegegeven bijbeltje, de hartelijkheid en het medeleven in de diepste nood, dat alles op velen indruk gemaakt (heeft) en sporen nagelaten. Ds. Bavinck voegt daar aan toe: ‘Al was het wel eens moeilijk te verstaan dat de Here zoveel wreedheid en onrecht toeliet, we zagen dat Hij door dat alles heen Zijn werk volbracht, en dat maakte ons in die ontzettende tijd stil’.* Dat citaat stamt evenwel uit het naoorlogse verslag van de activiteiten van de Gereformeerde Jodenzending tijdens de oorlog dat ds. Jac. van Nes (zie daar) schreef voor de vergadering van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland (1946). Ds. Bavinck trad daar op als rapporteur. Hij deelde daar het volgende mee aan de broeders (zie Delleman, 173): ‘*Volgens de ons thans ten dienste staande gegevens zijn er in die periode in onze kerken 126 volwassen Joodse personen gedoopt en 8 Joodse kinderen. Verder is ons bekend, dat er in gereformeerde gezinnen, verdeeld over 257 kerkelijke gemeenten, 3100 Joodse personen ondergedoken zijn, en deze opgave is zeker nog verre van volledig’.*

Bron: Genealogie Familie Eshuis door Reinder Menninga, gehuwd met Catriena Hendrika Eshuis (privébezit mevr. Herma van der Linde-Menninga).

Lit.: *Genealogie Bouwes*; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 99, 174; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 219; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 39, 45, 186; Dr. C.N. Impeta, *Kampleed en Hemelzegen*, 6, 9 en 76; *In memoriam Ds. C.B. Bavinck in: Jaarboek 1990 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396 enz.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 268; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 46, 51, 105, 237; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 107v., 113, 116, 122, 124, 131, 137, 150, 196-199, 285v. en 289.

24.

Jan Bavinck (geboren op 18.9.1903 te Rotterdam, zoon van de arts Berendinus Johannes Femia Bavinck, jongere broer van prof.dr. Hendrik Bavinck [31.12.1854 Hoogeveen-29.7.1921 Amsterdam], en Dina Schippers- overleden op 13.6.2003 te Leiden; begraven te Gramsbergen). Zijn zuster mr. Dina Bavinck (21.10.1888 Rotterdam-30.9.1984) was gehuwd met prof.dr. Willem Jan Arend Kernkamp (18.7.1899 Edam-18.7.1956 Utrecht, beide begraven Den en Rust, Bilthoven), hoogleraar aan de RU Utrecht (staats- en administratief recht) en minister van overzeese Rijksdelen (derde kabinet-Drees, 1952-1956); zijn broer Johan Gerrit Bavinck (1907-1977) was gehuwd met Geertruida (Truus) Sneller, zuster van Margaretha Sneller, tweede echtgenote van prof.dr. E.L. Smelik (zie daar); ds. Coenraad Bavinck Jr. (zie daar) was een neef van hem.

Jan Bavinck studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); jaargenoot: ds. J.D. van Ginhoven (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (18.1.1927); hij was **gereformeerd** predikant te Gramsbergen (1929-1946), legerpredikant in Kijkduin bij Den Haag 1939/1940) en predikant te Haren (1946-1968 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 9.7.1929 te Middelburg met **Antoinette Johanna (Teddy) Dieleman** (geboren 7.5.1904 te Middelburg, dochter van mr. Petrus Dieleman [1873-1961], advocaat en procureur, die tijdens de oorlog sympathisant was van de NSB en waarnemend commissaris voor de provincie Zeeland, en de marineschilderes Johanna Carolina Frederika Henriëtta Magendans [1876-1963]-overleden 29.3.1944 te Gramsbergen; daar begraven) en 2) op 29.4.1949 te Haren met **Henderika Pieterdina Wietske Hilda (Henny) Petersen** (geboren 26.3.1913 te Nieuwe Laan, Gemeente Veendam, dochter van ds. Freerk Geerts Petersen

[19.1.1866 Uelsen, D.-20.4.1953 Glimmen] en Metje Hartholt-overleden 24.6.2002 en begraven te Gramsbergen). Haar zuster Alida Annette Petersen (28.11.1897-13.1.1930) was gehuwd met ds. Jan Heines Staal (8.2.1892 Ten Boer-16.1.1971 Groningen), gereformeerd predikant te Wierden, Garrelsweer en Doezum, en haar zuster Margaretha Bontina Petersen (1895-1981) was echtgenote van de bekende tuin- en landschapsarchitect Jan Vroom Jr. (6.8.1893 Glimmen-15.3.1958 Glimmen) te Glimmen.

“*Behalve de plaatselijke dominee wist niemand van Reina's* (= Rijntje Bromet-van den Berg 1.8.1874 Oud-Beijerland-29.4.1959 's Gravenhage; gehuwd met Marcus Bromet [25.10.1875 Hardenberg, zoon van David Meijer Bromet en Sara Cantor-14.5.1943 Sobibor]; ze woonden op het adres Stationsstraat B83 te Hardenberg) *aanwezigheid bij de Vinkes* (in Gramsbergen = weduwe Gerritdiena Aaltiena Vinke-Hutten [12.1.1897 Hardenberg-14.5.1981] en haar dochter Johanna (Jo) Habers-Vinke [1.1.1924-14.2.2001])”. Ds. Bavinck bood in 1944 aan ds. F. Slomp (zie daar) onderdak aan na zijn bevrijding uit het Huis van Bewaring te Arnhem. Wel zeker was hij betrokken bij de opvang van Amsterdamse bleekneusjes, die zijn collega dr. P.G. Kunst (zie daar) aan het einde van de oorlog (?) persoonlijk naar Gramsbergen bracht. Tenslotte leidde hij op 16.4.1945 de rouwdienst, voorafgaande aan de herbegraving van zijn gefusilleerde collega ds. P.H. Wolfert (zie daar) in Bergentheim.

Lit.: Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 256vv., 262; C.J. de Kruijter, *In memoriam Jan Bavinck* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 6 (november 2004), 38v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 909.

25.

Dr. Johannes Hendrik Becker (geboren 20.12.1904 te Haarlem, zoon van Hendricus Becker [1876-1952] en Guurtje Elisabeth Cloeck [1877-1940]-overleden 18.7.1985 te Haarlem; begraven te Driehuis-Westerveld).

Opleiding: Christelijk Lyceum, Haarlem; studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Agora); kandidaat (13.12.1929), doctoraal (1.7.1932, cum laude) en promotie (22.5.1942 aan de VU op dissertatie *'Het begrip Nefesj in het Oude Testament'*); leraar Hebreeuws aan het Christelijk Lyceum te Hilversum (september 1931) en het Stedelijk Lyceum te Haarlem (januari 1941); werkzaam voor de Gereformeerde Kerk van Krommenie-Assendelft t.b.v. evangelisatie (1.9.1933-1.10.1940); **gereformeerd** hulppredikant voor de zending onder de Joden te Amsterdam (1.7.1942-1.5.1946; hij woonde op het adres Overtoom 14hs.), gereformeerd predikant te Maartensdijk (1.5.1946-7.9.1947, reserve-legerpredikant in NOI (1947-1950), gereformeerd predikant te Den Bommel (12.3.1950-10.7.1955) en te Nieuwerkerk (17.7.1955-16.2.1970 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Oostzaan (tijdelijke dienst; 1.3.1970-30.9.1973).

Gehuwd op 4.9.1947 te Haarlem met **Leintje Zemel** (geboren 5.4.1913, dochter van timmerman Cornelis Johannes Zemel en Willemijntje van 't Wout-overleden 30.11.2001; begraven Driehuis-Westerveld). Haar broer ds. Dirk Zemel (9.7.1906 Haarlem-19.4.1986 Monster) was aanvankelijk gereformeerd predikant te Axel, Vianen (1930-1945), later vrijgemaakt-gereformeerd predikant te Vianen (1945), Enschede en Monster. Hij zat van 3 november tot 19 december 1942 gevangen op Bureau Haagsche Veer te Rotterdam en in Kamp Amersfoort n.a.v. een preek over II Samuel 23: 13-17, waarin hij wees op *'t drijven van Satan in allerlei Duitse maatregelen'* en omdat hij tijdens een verhoor op 9.10.1942 had opgemerkt *'geen bezwaar te hebben tegen voorbede voor de koningin en voor te werk gestelden in Duitsland'*. Drs. Johannes Hendrik Becker Jr. – enig kind van het echtpaar

Becker-Zemel - was van 1981-2007 gereformeerd predikant; daarna tot zijn emeritaat in 2017 predikant van de PKN.

Als hulppredikant voor de zending onder de Joden assisteerde dr. Becker zijn collega dr. P.G. Kunst (zie daar) van Amsterdam-Zuid bij de verstrekking van zogenaamde 'Angehörigkeitserklärungen' aan Joden die op enigerlei wijze in relatie stonden tot de lokale gereformeerde kerk, en aan de hand van een dergelijk document voorlopig van deportatie werden vrijgesteld, zoals het gezin Dikker uit Zandvoort, bestaande uit vader Isidore (Ies) Simon Dikker (2.11.1902 Amsterdam-27.12.1984 Haarlem), moeder Betje Dikker-De Vries (21.2.1908 Amsterdam-20.12.1998 's Gravenhage) en hun beide zoons Simon Louis (Jimmy; geboren 24.10.1929 Amsterdam-) en Louis (Loek) Dikker. Uiteindelijk bleek het document van nul en generlei waarde: Dikker schreef: *"Wij moesten ons verder in verbinding stellen met de gereformeerde predikant bij ons in de buurt, Ds. P.G. Kunst. Tegelijk werden we voorgesteld aan Ds. Becker, hulppredikant, die aanwezig was als catecheet voor de Joden en die ons beloofde ons thuis te komen opzoeken. ... Wij kregen enige dagen later de officiële verklaring dat wij de christelijke confessie aanhingen ('Angehörige'). Zolang ik echter nog geen enkel bewijs zag, dat de papieren inderdaad voldoende zouden zijn om ons van deportatie te redden, hield ik mij nog bij mijn baantje in het rusthuis. Nu moet je niet denken, dat het maar enkelen waren die zo'n verklaring hadden. Bij de Gereformeerde Kerk waren het er wel, naar ik meen, enige honderden en bij de Nederlandse Hervormde Kerk enige duizenden. Juist dat betrekkelijk grote aantal maakte, dat ik er wat sceptisch tegenover stond".* Dat bleek al snel: *"We hadden het voorgevoel dat dit maal de geruchten niet uit de lucht gegrepen waren. We wisten niet wat er stond te gebeuren, maar voelden de angstige dreiging. Tijdens het eten werd er voor ons gebeld. Ds. Becker, de hulppredikant, kwam ons bezoeken. Wij vertelden hem, dat ons weer kwade dingen te wachten stonden. Wij vroegen hem of hij geen adressen wist, omdat we wilden onderduiken. Het was voor ons zo niet meer uit te houden. Wij konden toch niet lijdelijk zitten wachten totdat ook wij werden omgebracht? Doch Ds. Becker kon ons geen praktische hulp bieden. Hij zei dat hij nog vrijgezel was en dat hij ons dus niet kon verbergen en dat hij zelf op kamers woonde in Haarlem en dat hij absoluut niemand wist, waarheen wij zouden kunnen gaan en hij besloot "Richt uw oog naar boven, daar moet de hulp vandaan moeten komen".* Dat antwoord, hoe goed gemeend, ontgoochelde ons destijds. *Onze gemoedtoestand was toen niet zo dat wij, die nooit het bidden hadden geleerd, noch een rotsvast godsvertrouwen kenden, ons konden overgeven. Wij hadden toen de mensen nodig, die ons moesten helpen met een uit het geloof, of niet uit het geloof, geboren mensenliefde. Ik meen ook dat het Gods bedoeling is dat wij ons tegen geweld of overmacht, indien ons leven in gevaar is, moeten verzetten en het door Hem gegeven lichaam moeten beschermen. Ds. Becker ging heen en het was inmiddels half acht geworden".* Gelukkig bleken anderen bereid en in staat het gezin Dikker onderdak te verlenen, o.a. ds. G. Oorthuys (zie daar) en zijn vrouw, waardoor de familie uiteindelijk de oorlog wist te overleven. Ds. Becker doopte op 3.10.1942 Alfred Leonard Herschdorfer (geboren 1906, Amsterdam; de 'Emaïllekeizer van Amsterdam', de zaak is nu nog gevestigd in de 1^e Sweelinckstraat 15, eigenaar Mandy Elsas), die de oorlog wist te overleven. Ds. Becker bezorgde in totaal vijftien Joodse onderduikers een veilig adres, onder wie *Regierungsrat Dr.iur. und Reichsbahnrat Carl Heller* (geboren 13.12.1889 Bad Dürkheim), op 17.5.1929 gehuwd met *Jugendleiterin Brunhilde (Hilde) Rosenthal* (geboren 17.7.1907 Aschaffenburg, Frohsinnstrasse 4, dochter van bankier Arnold Aron Rosenthal [30.9.1874 Kleinkrotzenburg Kreis Offenbach-vermoord 30.1.1943 Zuchthaus Zwickau] en Selma Sophie Gunzenhäuser [3.9.1882 Feuchtwangen-vermoord 25.11.1941 Kaunas) met hun zoons Klaus (nu: Benyamin; geboren 17.5.1929 Frankfort) en Ulrich (nu: Uriël; geboren 1931 Aschaffenburg) uit Aschaffenburg, die hij onderbracht te Krommenie. *"Dr.iur. Carl Heller was een hoge ambtenaar bij de Duitse spoorwegen. Hij woonde met zijn vrouw Brunhilde*

(Hilde) Rosenthal (geboren 1907 Aschaffenburg) en hun twee zoontjes tot 1933 in Aschaffenburg. Op de vlucht voor het pas-aangetreden naziregime kwamen ze na omzwervingen via Zwitserland, Italië en Frankrijk in Amsterdam terecht. Het gezin woonde in de Niersstraat. Karl Heller vond er werk als ambtenaar. Na de bezetting van Nederland door de nationaalsocialisten dook Carl onder in een pension van een 'vriendelijke dame' aan de Reinier Vinkeleskade in Amsterdam, waar in de tijd van de deportaties ook de andere gezinsleden naar toe kwamen. De vrouw zorgde bij elkaar voor 14 Joden, maar ze was niet zo 'vriendelijk' dat ze in de loop van 1943 de Duitsers waarschuwde dat haar huis vol Joden zat. Kort daarop vond een inval plaats. De Hellers wisten te ontsnappen, omdat ze als Duitsers het voorrecht kregen even terug te mogen om kleding te halen. Een collega van Heller hielp hen en bracht hen in contact met een kandidaat-dominee (= J.H. Becker; GCH) die ging preken (?) bij de gereformeerde Krommenieër (?) dominee Cornelis Kapteyn (zie daar). De kandidaat kwam in contact met Cor Dekker en zijn vrouw. Hun zoon Joost was lid van de Trouw-groep en bracht de verbinding tot stand met de familie timmerman/ aannemer Jelle Hondema (30.11.1890 Harlingen-22.8.1979 Zaandam) en Rinske Hondema-Dijkstra (11.9.1892 Kimsverd-29.10.1985 Krommenie), ouders van LO-leider Sjoerd Hondema (24.11.1921 Wormerveer-2011) van de LO/LKP. Zij woonden aan de Snuiverstraat 6 in Krommenie. Daar bleven ze een tijdje. Als gevolg van gevaarlijke omstandigheden moest onderdak worden gezocht bij anderen. Dat werd gevonden bij mensen die zelf een groot gezin hadden. De twee zonen werden eerder al in Wormer ondergebracht bij het gereformeerde gezin van Klaas Kramer (3.12.1919 Wormer-20.11.1996 Wormer; begraven Algemene Begraafplaats Wormer) en Anna Kramer-de Vries 14.11.1917 Krommenie-29.8.2008 Wormer; begraven Algemene Begraafplaats Wormer; ze woonden op het adres Badhuisstraat 10), die uit Krommenie kwam. Klaas Kramer werkte als werktuigbouwkundige bij de Van Gelder-papierfabriek en hielp daar bij het verbergen van machineonderdelen, die naar Duitsland getransporteerd moesten worden. Benyamin Heller vertelde over zijn verblijf op dat adres: "De ongelukkigste tijd uit mijn leven beleefde ik in Wormer. Met mijn broer zat ik heel 1944 ondergedoken op zolder bij een net getrouwd, streng-christelijk stel, Klaas en Ann(a) Kramer. Op die zolder stond een grote boekenkast waarin een bijbel, christelijke romans en studieboeken over werktuigbouwkunde stonden. De dominee (dr. J.H. Becker? Of hun eigen predikant ds. Klaas Doornbos [2.10.1893-30.7.1986]?) had ze gezegd dat ze ons moesten opnemen. Ze waren veel van huis en als ze thuis waren, hadden ze visite. In beide gevallen betekende het dat niemand mocht weten dat we er waren. Er mocht geen licht branden en aangezien kolen schaars waren, mocht er niet gestookt worden. In de winter moesten we om vier uur 's middags al naar bed. Als er licht was, lasen we alles. We verveelden ons vreselijk en moesten de hele tijd stil zijn" "De Kramers kregen voedselbonnen, extra brandstofbonnen van de LO en zelfs eten in natura, zoals sinaasappelen. Dat allemaal hebben wij nooit teruggezien. Aangezien mevrouw inmiddels in verwachting was, vond meneer dat zij het meer nodig had dan wij. Als Uriël en ik te veel lawaai maakten, kregen we straf. Dan werden wij samen opgesloten in een kast. Dat was naar. Als ik in mijn bed plaste, moest ik onder de vieze lakens blijven liggen. Op een dag maakten mijn broer en ik een gedicht, een prachtig sonnet, over alle pesterijen van het echtpaar. Ik kalligrafeerde de tekst en we verstopten het in de atlas der werktuigonderdelen van meneer. Op een kwade dag had hij die atlas ergens voor nodig en vond hij het sonnet. Hij las het en werd vreselijk kwaad, schreeuwde: 'Ik wil jullie niet meer in mijn huis, ondankbare rotjoden!' Hij zette ons zo in onze pyama's op straat. We kenden Wormer helemaal niet, waar moesten we naar toe? Gelukkig kwam een paar minuten later de oudere broer van mijn onderduikvader langs. Die zei: 'Klaas, dat kun je niet doen!' We mochten weer naar zolder, kregen voor straf niks te eten. Mijn ouders en de LO dachten dat we daar liefdevol werden opgevangen. Zij kregen het gedicht ook onder ogen en de LO haalde ons subiet weg uit Wormer" ('Trouw' (27.4.2019).

in het lemma over Klaus en Ulrich Heller op de site van JMZ wordt evenwel verteld dat “De jongens ... ’s avonds naar beneden mochten komen en dat Klaas Kramer hen leerde schaken. *“Op een dag belde de buurvrouw ’s avonds aan en attendeerde het echtpaar Kramer op het feit dat de beide onderduikers boven voor de ramen stonden, hetgeen uiteraard levensgevaarlijk was”*. ... *“De ouders Heller kwamen terecht bij een echtpaar in Assendelft. De vrouw was een Duitse, wat de communicatie aanvankelijk vergemakkelijkte*. In november 1944 bracht Sjoerd Hondema van de LO het gezin onder bij de familie Remijnse: het ouderpaar bij Gerrit Visser (22.10.1918 Krommenie-8.8.2011 Alkmaar) en Dirkje Visser-Remijnse (20.10.1918 Wolphaartsdijk-18.6.2007 Krommenie), Klaus (‘Klaas van Delden’) bij het echtpaar Tromp Bakker en Tannetje Reijnse (Snuiverstraat 6, Krommenie) en Ulrich (‘Roel van Delden’) bij Henk Leguijt (1901) en Cato Leguijt-Remijnse (1903 op het adres Het Vlusch 30 te Krommenie.) *Op zondagmiddag mochten Klaus en Ulrich hun ouders bezoeken bij de Hondema’s die naast Visser woonden*. *De verjaardag van mevrouw Heller werd er gevierd met bloemen en een gedichtje”*. In 1943 probeerde de Wormerveerse verzetsman Jaap Boot de Joodse familie Milgram onder te brengen bij zijn vrienden Jen (Jacob Constant?) Buma en Adriana (Ada) Andrea. Ze woonden aan de Assendelftse Vaardijk. Boot schreef naar aanleiding daarvan in het boekje ‘*Na vijftig jaar*’ het volgende: *“Een wonderlijke bijkomstigheid was dat de toenmalige gereformeerde predikant (art. 31) van alles in het werk heeft gesteld om te verhinderen dat deze Joodse familie bij Jen en Ada zouden onderduiken”*. Wel zeker was dat ds. Johannes Keizer (14.11.1910 Heerenveen-26.11.1982 Barendrecht), die van 11.10.1942-3.9.1944 gereformeerd predikant was te Krommenie (Assendelft viel onder deze gemeente). Op laatstgenoemde datum ging ds. Keizer mee met de ‘Vrijmaking’. Na de bevrijding bleef het gezin Heller nog enige tijd in Amsterdam, maar later verhuisden ze naar Lugano in Zwitserland. Een broer van Hilde Heller-Rosenthal, Erich Julius Rosenthal, geboren 4.11.1912 te Aschaffenburg, wist tijdig naar Londen te ontkomen en overleed daar in het voorjaar van 2002.

Bron: Dossier dr. J.H. Becker, predikant voor de zending onder de Joden te Amsterdam (Doos 28 ‘*Kerken en Joden in Wereldoorlog II*’ in Archief dr. Jan Ridderbos, HDC-VU, Amsterdam, met o.a. originele stukken uit 1943; lemma’s ‘*Heller, Carl*’ en *Heller (Klaus en Ulrich)*’ op de site ‘*Joods Monument Zaanstreek (JMZ)*’. Zie ook: *Das biografischer Gedenkbuch der Münchner Joden 1933-1945* (bron: gedenkbuch.muenchen.de).

Lit.: Jaap Boot, *Na vijftig jaar*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 95, 106; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 87, 103; *In memoriam Dr. J.H. Becker* in: *Jaarboek 1985 der GKN*; Pim Ligvoet, ‘*Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen*’, 241-243, 275; Larissa Pans, artikel ‘*In de oorlog christen, nu een trotse Jood*’ (interview met oud-ingenieur Benyamin Heller) in ‘*Trouw*’, d.d. 27.4.2019; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 102, 109; Jelle van Slooten, *Een ver- Urkte Israëliet*, 49, 68; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 96, 100-105, 117, 288.

26.

Frans Jan ter Beek, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 31.7.1915 te Zeist, zoon van Julius ter Beek [12.7.1898 Muiden-26.1.1968 Bilthoven; daar begraven] en Adriana (Jane) Kreuger [30.5.1890 Weesperkarspel -28.2.1966 Bilthoven; daar begraven]-overleden 24.7.1983 te Polsbroek). Julius ter Beek was samen met zijn zwager - hij was gehuwd met Francine Johanna ter Beek (25.8.1885 Muiden-14.11.1918 Zeist - Marius Johannes Gerritsen [4.9.1882 Amsterdam-17.10.1954 Zeist] vennoot van de Eerste Nederlandsche Fabriek van Nieuw-Zilverwerken M.J. Gerritsen & Co. [1910-1912; sinds 1919 Gerofabriek] in Zeist, en vervolgens procuratie-houder In 1930 verhuisde het gezin Ter Beek naar het ‘Boschhuis’ aan de Nicolaas Beetslaan in Bilthoven. Een broer van ds. Ter Beek, Pieter Julius ter Beek

(geboren 21.12.1920 Zeist) werd op 20.11.1944 samen met enkele anderen, o.a. ds. Bastiaan Jan Ader (zie daar) en de Joodse verzetsman Philip de Leeuw gefusilleerd bij Rhenen als represaille voor een (mislukte) sabotage-aanslag op de spoorlijn tussen Bilthoven en Utrecht,. Pieter ter Beek werd herbegraven op begraafplaats 'Den en Rust' te Bilthoven, vak R, nr. 10, 2^e klasse A). Hij was verloofd met Louise (Wiesje) Elizabeth Cornelia Lawerman (11.6.1925 Makassar, NOI-21.3.2009 Arnhem). Zij trouwde later met Frits Hamilton.

Ds. ter Beek studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; kandidaat te Bilthoven (1943), **hervormd** hulpprediker te Werkendam (1943-1945) en te Emmer-Compasuum (1945-1946); hij stond op het tweetal om ds. Ader op te volgen in Nieuw-Beerta, maar werd uiteindelijk hervormd predikant te Zuidzande (1946-1950) en te Breukelen (15.1.1950-30.8.1980 wegens emeritaat).

Gehuwd in 1983 met **A.C. Jansen**.

Volgens de journaliste Pauline Broekema heeft ds. Frans Jan ter Beek zich ingespannen ten behoeve van Joodse onderduikers en geallieerde vliegers. De ouders van ds. Ter Beek waren bevriend met de onderwijsvernieuwer Cornelis (Kees) Boeke (25.9.1884 Alkmaar-3.7.1966 Amsterdam), stichter van 'De Werkplaats' te Bilthoven, en diens vrouw Beatrice (Betty) Cadbury (28.4.1884 Moseley Hall, King's Norton bij Birmingham, Worcestershire UK- jongste kind van de Engelse chocoladefabrikant Richard Barrow Cadbury en Emma Jane Wilson, die met hun gezin tot de Quakers behoorden-13.2.1976 Abcoude), Het echtpaar Boeke werd in 1991 postuum door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren' omdat ze voor de oorlog al contacten onderhielden met Duits-Joodse vluchtelingen en op instigatie van Joop Westerweel (25.1.1899 Zutphen-gefusilleerd 11.8.1944 Vught), onderwijzer aan 'De Werkplaats' in Bilthoven en belangrijk verzetsman, een speciale schoolklas voor Joodse kinderen openden. In de oorlog verschaften de Boekes onderdak aan Norman Magnus (9 jaar) en zijn zusje Anita Magnus (6 jaar), kinderen van Felix Magnus (geboren 17.6.1903 Emmen, zoon van Nathan Magnus en Henriëtte ten Brink-overleden) en Else Eva Magnus-Kroner (geboren 1903 Zempelburg [= Sepolno Krajenskie in Polen]-overleden 1993 Florida, USA). Later kwamen daar de Joodse kinderen Inge Asher-Cahn (31.1.1915 Berlijn, dochter van Ernst Cahn [27.7.1889, Remagen-gefusilleerd 3.3.1941 Wassenaar] en de niet-Joodse Ursula Adolfine Theresia [Lina] Hoffmann [1891 Aken-1974 Kfar Yehishua, Israël]-8.4.1996 Haifa, Israël; gehuwd met dr. Heinz Chaim Asher [1911, Hindenburg, Galicië-2002, Haifa), haar zusje Helga Cahn (19.1.1919 Berlijn-31.3.2016 Kfar Yehoshua, Israël; gehuwd met Yehoshua Rolider (1918 Warschau-1971), en nog twee andere kinderen Cahn: Ruth Marco en Beb Cahn (zusjes of nichtjes?) bij. Ernst Cahn was samen met Alfred Kohn (1890 Berlijn-1945 Auschwitz) – ze waren beide voor de oorlog met hun gezin naar Nederland gevlucht - eigenaar van de ijssalons Koco aan de Van Woustraat 149 en de Rijnstraat 71/73 te Amsterdam. De salon in de Van Woustraat was thuisbasis voor Joodse knokploegen die het opnamen tegen de WA (Weerafdeling van de NSB). Op 19.2.1941 voerde de Grüne Polizei een overval uit op salon Koco, waarbij op zeker moment (per ongeluk? Of opgedraaid door de Duitsers?) ammoniakgas vrij kwam. Kohn en Cahn werden gearresteerd en er vonden vervolgens buurtrazzia's plaats op jonge Joodse mannen die de inleiding vormden op de Februari-staking. Cahn werd zwaar verhoord in het Oranjehotel te Scheveningen, maar liet niets los. Vervolgens werd hij ter dood veroordeeld en op 3.3.1941 op de Waalsdorpervlakte bij Wassenaar gefusilleerd. Hij was de eerste verzetsstrijder die in Nederland tijdens de oorlog werd geëxecuteerd en werd na de oorlog herbegraven op het Nationaal Ereveld te Loenen (A 485). Kohn werd tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar kwam om in Auschwitz. *Het Boschhuis werd het decor van veel gebeurtenissen uit mijn (= Pauline Broekema) boek. Daar werd gedroomd van een betere wereld, werden vluchtelingen opgevangen. Later was er de dreiging van vervolging, extreem geweld. En verdriet, weemoed en geluk*". Ds. Ter Beek's

jongere broer Pieter Julius ter Beek (geboren 21.12.1920 Zeist) was actief in het verzet te Bilthoven en een goede bekende van Kees Boeke (1884-1966; zie ds. C.P. Inja en ds. A.R. de Jong). Op zeker moment werden Kees Boeke en enkele vrouwelijke employés van 'De Werkplaats' gearresteerd. Kort daarna werden de vrouwen vrijgelaten, maar Boeke bleef gevangen. Volgens *Yad Vashem* zou Pieter Julius ter Beek zich zelf voor Boeke garant hebben gesteld, die vervolgens werd vrijgelaten. Feit is dat de jonge Ter Beek thuis werd gearresteerd en vreselijk mishandeld door de politiemannen Van J. en T. uit De Bildt. Het 'Boschhuis' werd daarna door hen leeggeplunderd. De onderwijzer/ verzetsman Kees Boeke (1884-1966) heeft een verslag gemaakt van de laatste ontmoeting die hij in de gevangenis had met Pieter.

Lit.: Pauline Broekema, *Het Boschhuis*; Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg*; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV, 826v., 865, 870; Dr. J. {Pesser, *Ondergang*, I, 84v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 141.

27.

Kornelis Maarten Reinder van der Beek (geboren 30.8.1916 te IJlst, zoon van ds. Klaas van der Beek [28.12.1883 Middelstum-16.11.1918 IJlst] en Louisa Maria Veldman-overleden 23.10.1992 te Arnhem; begraven 'Heiderust', Worth-Rheden).

Kandidaat te Groningen (1942); **gereformeerd** predikant te Doezum (11.1.1942-11.11.1945), Zuidhorn (25.11.1945-11.12.1949) en Arnhem (21.12.1949-30.8.1981 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Annie Seikelina Wigboldus** (geboren 2.5.1916 Groningen, dochter van boekhouder Janko Jans Wigboldus en Anje Schutter-overleden 23.5.2007 te Doorwerth; begraven 'Heiderust, Worth-Rheden).

Op de kaart van melkrijder/ verzetsman Marten Haarsma (24.3.1906 Surhuisterveen-9.6.1973, begraven te Kornhorn) uit Grootegast – hij was gehuwd met Aaltje Tammenga (14.5.1906 Nuis-11.8.1997 Kornhorn) - in het bestand '*Systeemkaarten Verzetsbetrokkenen*' van het OVCG staat het volgende vermeld: '*Heeft Joden in huis gehad – 2 ½ jaar – 3 families + onderduikers. Dr. Vester (arts Grootegast), (Daniël) van de Munnik (burgemeester Grootegast; 1930-1943 en 1945-1960), K.M.R. van der Beek (predikant in Arnhem, destijds Grootegast)*'. Hetgeen betekent dat ds. Van der Beek betrokken was bij een netwerk dat opereerde in Grootegast en omgeving en zich inzette voor de plaatsing en verzorging van o.a. Joodse onderduikers.

Bron: '*Systeemkaarten van Verzetsbetrokkenen*' van het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen, ondergebracht in het RHC Groninger Archieven te Groningen.

Lit.: *In memoriam Ds. K.M.R. van der Beek* in: *Jaarboek 1993 der GKN*.

28.

Klaas Beks (geboren 13.9.1909 te Smilde, zoon van ds. Johannes Beks [28.2.1884 Groningen-27.10.1917 Westeremdden; aan de Spaanse griep?]) en Wobbina Hacquebord-overleden 27.8.2002 te Noardburgum). Zijn broers Wieger (Wieto) Johannes Beks (10.5.1915 Westeremdden-7.6.1989 Amersfoort), Louwrens (Louw) Beks (22.6.1916 Westeremdden-6.8.2010 Burgum) en Hendrik (Henk) Beks (22.6.1916 Westeremdden-21.2.2008 Eelde) waren uitgevers. De jurist en verzetsman mr. Klaas Reenders Beks, drager van het *Verzetshedenkingskruis* (geboren 12.4.1914 te Groningen, zoon van Wieger Beks [14.2.1886 Groningen-22.12.1955 Hilversum] en Sijbrig Reenders [13.1.1886 Wehe, Gemeente Leens-27.9.1946 Hilversum], die beide in 2008 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen-overleden 25.9.1993 en begraven 'Zuiderhof' te Hilversum), was een volle neef van de broers Beks. Mr. Beks was gehuwd met Adriana Maria Landwehr (6.1.1915 Amsterdam-2.5.2004 Baarn), die eveneens het *Verzetshedenkingskruis* ontving. Het echtpaar Beks-Landwehr

woonde vóór en tijdens de oorlog op het adres 's Gravelandseweg 89a te Hilversum, niet ver van de Duits-Joodse-uitgever Hein(z) Kohn (25.3.1907 Augsburg-1.10.1979 Hilversum) en zijn niet-Joodse vrouw Rachel (Rosel) Sirch (15.12.1904 Augsburg-5.10.1969 Hilversum). Kohn was boekhandelaar geweest in Bremerhaven en had al vroeg geschriften uitgegeven tegen het opkomend nationaalsocialisme. In 1933 vluchtte hij met zijn vrouw naar Nederland. Daar richtte hij – met steun van VARA-radio-presentator/ schrijver/ dichter en vertaler Martien Beversluis (geboren 28.3.1894 Barendrecht, zoon van de hervormde predikant ds. Martinus Beversluis [14.8.1856 Dordrecht-21.10.1948 Schiedam] en Maria Antonia van der Hucht-overleden 18.2.1966 Middelburg), de uitgeverij *Boekenvrienden Solidariteit* op. Beversluis Jr. trad overigens later toe tot de NSB. Zijn oudere broer ds. Karel Albertus Beversluis (10.1.1892 Oldemarkt-juli 1961 Zeist) daarentegen was hervormd predikant, publicist en verzetsdichter (o.a. in het '*Geuzenliedboek*'). Vanwege zijn verzetswerk zat hij van 5.9.1942 tot 8.4.1943 gevangen in respectievelijk de Koepel in Arnhem, Kamp Amersfoort en Kamp Vught. De Kohns woonden op het adres 's Gravelandseweg nr. 66 met hun zoon Menno Kohn (geboren 1945), die na de oorlog zijn vader opvolgde als directeur van het Internationaal Literatuur Bureau. Menno trouwde met Annelies Beks, dochter van Klaas en Adriana Maria Beks; laatstelijk woonden Menno en Annelies op het adres De Kei 88, Leeuwarden.

Ds. Beks was theologisch kandidaat te Groningen, **hervormd** hulpprediker te Assen (Sionskerk; 1935-juni 1936 t.b.v. evangelisatie), hervormd predikant te Garsthuizen (1936-1943; de pastorie stond op het adres Smijdingeweg 11), te Harlingen (1943-1953); te Bant (Noordoostpolder; 30.8.1953-24.8.1968) en te Lemmens-Ten Post (1968-1974 wegens emeritaat).

Klaas Beks was gehuwd met verpleegster **Geertje (Gé) Emmetje van der Neut** (geboren 16.5.1912 Haarlemmermeer, dochter van winkelbediende Anthoni van der Neut en Maike van Hes-overleden). Ze was met haar broer Jan (zie hierna) betrokken bij de verspreiding van het illegale '*Vrij Nederland*' en reisde – met een aanbevelingsbrief van de Amsterdamse Kerkenraad - stad en land af om voedselbonnen voor Amsterdamse onderduikers los te krijgen. Haar broer Jan Thijmen van der Neut (bijgenaamd "*De Raadt*"; geboren 26.2.1921 Amsterdam-omgekomen 15.4.1945 Siegburg, D.), was elektricien en installateur te Amsterdam en behoorde vanaf 1940 tot de oprichters van het illegale blad '*Vrij Nederland*'. Het eerste nummer (van 31.8.1940) werd in een oplage van 130 exemplaren gestencild in zijn ouderlijk huis op het adres Baffinstraat 25 III te Amsterdam. Vervolgens probeerde Jan Thijmen binnen de Alkmaarse Vrijmetselaarskring gelden in te zamelen voor een grotere oplage en zocht elders in het land naar adressen waar VN ook kon worden gestencild. Later verzamelde hij als lid van de verzetsgroep van gepensioneerd-generaal-majoor van het KNIL en landelijk grootmeester van de Vrijmetselarij Hermannus van Tongeren (16.4.1876 Bergen- op Zoom-29.3.1941 KZ Sachsenhausen; zie ook mr. dr.F.C.M. Boenders) spionagemateriaal, dat via theologiestudent Jan Peppink (29.7.1918 Meppel-2.9.1942 Bremerhaven, begraven Nederlands Ereveld Bremen-Osterholz. 12-8) naar Engeland werd verzonden. Generaal Van Tongeren was de vader van Jacoba van Tongeren [14.10.1903 Cimahi, NOI-15.9.1967 Bergen], die in Amsterdam de verzetsgroep 2000 leidde;) en na de arrestatie van haar vader in oktober 1940 ook van de VN-groep van mr. Cornelis van Rij (7.10.1896 Ridderkerk-5.5.1958 Amsterdam). Tenslotte was Van der Neut nog betrokken bij de 'pilotenlijn' rond Ed. de Nève (= journalist en schrijver Willem Johan Marie Lenglet [7.6.1889 Tilburg-27.10.1961 Amsterdam]). Lenglet was o.a. gehuwd (1919) met de Britse schrijfster Jean Rhys (24.8.1890 Roseau, Dominica-14.5.1979 Exeter) en na hun scheiding in 1936 met de Nederlandse schrijfster Henriëtte van Eyck (15.2.1897 Amsterdam-21.11.1980 Amsterdam). Maar op 19.4.1941 werd Jan Thijmen van der Neut – met spionage-materiaal over het vliegveld Bergen bij zich – gearresteerd t.g.v. verraad door een *V-Mann* van de

Sicherheitspolizei. Hij werd twee maal ter dood veroordeeld, maar – vanwege zijn jonge leeftijd? – begenadigd tot 15 jaar tuchthuisstraf. Jan Tijmen overleefde zijn gevangenschap in de tuchthuizen van Kleef en Rheinbach, maar overleed kort voor het einde van de oorlog toch nog aan de ontberingen die hij doorstaan had in de gevangenis van Siegburg. Na aanvankelijk in Siegburg te zijn begraven werd hij op 8.6.1951 herbegraven op de Erebegraafplaats te Bloemendaal (vak 40; opschrift zerk: “*Ik weet aan wien ik mij vertrouwe, al wisselen ook dag en nacht*”).“*Siet (Gravendaal-)Tammens (29.9.1914 Kloosterburen-27.9.2014 Winsum), een onderwijzeres uit Groningen, was reeds in de zomer van 1942 begonnen met haar illegale werk door het onderbrengen van Joden, waarbij zij op de hulp kon rekenen van Piet(er Eilbert) Hut (14.9.1921 Ten Boer-5.8.1943 Groningen, Fruitstraat 41, neergeschoten door de Sicherheitspolizei), Wiemer Jan Emmelkamp (16.6.1916 Oldehove-14.5.2014), Alidus Anne Jannes Mulder (25.10.1920 Klazienaveen-20.8.2010 Hoogeveen), K. Beks en Mevr. Richters. Zij vertelt daar zelf over in 1989: “Ik belde naar de pastorie in Garsthuizen, naar dominee Beks, als ik een adres nodig had. Ik vroeg hem of hij nog iemand in zijn gemeente wist die een Joods kind wilde hebben. ... Later had ik steeds meer adressen nodig, ook voor volwassenen. Ik kwam zelf van het Hogeland en als ik een adres nodig had, vroeg ik aan mijn familie wie betrouwbaar was. Ik probeerde ook gewoon bij dominees. Toen een aantal dominees me had doorgestuurd kwam ik bij Klaas Beks in Garsthuizen”. Beks: “Toen Siet bij mij aanklopte, had ik mijn eerste onderduiker al in de pastorie” ... “Met Siet ben ik de hele periode in contact gebleven. Ik kreeg via haar bonkaarten. Zij had de buit van de overval op het distributiekantoor te Langweer op 4 juni 1943 (uitgevoerd door de KP-Middelstum van Piet Hut en de zoons van ds. J. Gootjes [zie daar], Pieter en Jaap Gootjes) in huis. Ik kon op mijn beurt de bonkaarten weer doorgeven aan de mensen die ze nodig hadden. Door de verschillende illegale contacten ontstond de “top” van de Groninger illegaliteit. Siet en ik zaten er allebei in. Ik legde me er op toe om jonge predikanten bij de illegale organisatie te betrekken. Als predikant was je een vertrouwensfiguur” (Sporen van de oorlog, 26). “Het ontstaan van de Groep Beks-Radersma is te dateren rond mei 1943. Leider was Ds. Klaas Beks van Garsthuizen; hij was met Roelof Gjalt Radersma (14.5.1902 Groningen-gefusilleerd 19.9.1944 Exloo) en (Hendrik Jan) Van Leeuwen (24.3.1914 Leiden-17.7.1976) één der oprichters. Later kwamen Vos en Berend van Eerden (24.9.1906 Groningen-6.7.1976) erbij. Er werd voornamelijk gewerkt met hervormde contacten. Beks zocht contacten onder hervormd predikanten. Ds. B(astiaan) J(an) Ader (30.12.1909 's Gravenzande-20.11.1944 gefusilleerd bij Rhenen; zie daar) van Nieuw-Beerta was één van hen. Ader heeft veel werk verzet binnen deze groep, vooral veel Joden heeft hij geholpen. Op 22 juli 1944 is Ader na provocatie van een politiemann in Haarlem gearresteerd en in het najaar gefusilleerd. Dat de groep bijna geheel uit hervormden bestond had meer te maken met het feit dat allereerst in de kring van vrienden en bekenden naar medewerkers werd gezocht dan met een bewust protest tegen het vooral in het begin gereformeerde karakter van de groep-Kroon (‘Jaap Kroon’ = de gereformeerde PTT-ambtenaar Jacob Heuvingh [25.3.1916 Musselkanaal-28.6.1976 Hilversum). Deze groep was ook begonnen met het zoeken van medewerkers in de eigen kennissenkring (gereformeerden!) die vaak dezelfde geloofsovertuiging hadden. Hoewel de groep Beks-Radersma een hervormde groep genoemd kon worden, beperkte hij zich niet tot hervormde onderduikers maar plaatste ook onderduikers van andere gezindten. Naar geloof werd niet gevraagd. Zo kon het dan ook gebeuren, dat de hervormde predikant Beks ten behoeve van een communistische onderduiker voor raad en hulp aanklopte bij de gereformeerde vakbondsfunctionaris Tjeert Pannekoek (1.12.1886 Kloosterburen-18.12.1944 KZ Mauthausen). Contacten bestonden er met de groep-Kroon (= groep van Jacob Heuvingh, bijgenaamd ‘Jaap Kroon’), “Bedum” (Hendrik Everardus Broekstra, bijgenaamd ‘Oom Henk’; 22.9.1906 Groningen-9.2.1986 Nieuwe Pekela) en de groepen van Siet (Tammens) en Wim (Willem te Lindert (23.4.1914 Winterswijk-30.7.1993 Peize), overgaand in de K-groep*

(= verzetsgroep binnen de LO-Groningen onder leiding van Hessel 'Tante Jo' van der Zee (2.3.1918 Groningen-gefusilleerd 22.8.1944 KZ Vught). *Beks kwam reeds bij de oprichting van het Provinciaal Comité. Na zijn vertrek naar Harlingen werd hij in de herfst van 1943 opgevolgd door Roel Radersma. Op het laatst van de oorlog zat ds. Beks ondergedoken in Amsterdam en maakte daar met zijn verloofde Geertje (Gé) van der Neut deel uit van de Verzetsgroep-2000 van Jacoba van Tongeren (zie ds. B.J. Aris, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Brugge, ds. N.A. Bruining.*

Lit.: Els Boon, artikel over ds. Ader in: *Van kansel tot barak*, 122; *Het Grote Gebod*, I, 142, 146, 150; Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 71; W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 100; Peter Manasse, *Hein Kohn (1907-1979); uitgever en literatuuragent*; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 30, 32, 35; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 26; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 202.

29.

Jacob Bastiaan Bel (geboren 17.2.1893 te Leerdam, zoon van Cornelis Bel [1867 Asperen-1912 Schiedam] en Louisa Boonstoppel [1868 Leerdam-1930 Schiedam]-overleden 15.7.1959 te Krabbendijke; begraven 20.7.1959 te Krabbendijke op de Algemene Begraafplaats na een rouwdienst die geleid werd door ds. L. Rijksen van Rotterdam).

Kandidaat (1942); predikant **Gereformeerde Gemeente** te Dirksland (Goeree-Overflakkee, ca. 1000 leden; bevestigd 23.9.1942 door ds. W.C. Lamain-1949) en Krabbendijke (11.8.1949, bevestigd door ds. F.J. Dieleman-15.7.1959).

Gehuwd op 12.4.1917 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee met **Maria Flikweert** (geboren 26.1.1896 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee, dochter van Nicolaas Flikweert [1866 Ouddorp-] en Cornelia Verhage [1865 Ouddorp-]-overleden 19.1.1987 te Krabbendijke; begraven Algemene Begraafplaats aldaar).

Ds. Bel moest van lijdelijkheid niets hebben en tijdens de oorlog heeft veel werk verzet voor de ondergrondse. Hij gaf hulp aan geallieerde piloten en bezorgde valse identiteitspapieren en levensmiddelen aan onderduikers in Rotterdam. In de tijd dat hij consulent was in de naburige gemeente Herkingen (die gemeente telde 300 leden, van wie een flink aantal de NSB was toegedaan, 8 jonge mannen werden lid van de SS) liet hij niet na daar in de diensten voor de koningin te bidden, hetgeen hem op heel wat bedreigingen kwam te staan, maar hij werd nooit gearresteerd. Zelfs tot het eind van de oorlog onderhield hij contacten met het georganiseerde verzet. Na de herfst van 1944 betekende dit dat hij de afstand Dirksland-Rotterdam per fiets (met massieve rubberbanden) regelmatig moest afleggen, vijftig kilometer heen en vijftig kilometer terug. Als predikant was hij één van de weinigen die tot het laatst toe in het bezit bleef van een vergunning om zich van het ene eiland (Goeree-Overflakkee) naar het andere (IJsselmonde) te verplaatsen. In verband met de strenge controle op de Spijkenisserbrug verborg hij dan de geheime documenten in de voering van zijn domineesjas. Op zeker moment werd hij toch door de Duitsers gearresteerd. Aanvankelijk vluchtte hij, maar toen bedreigd werd dat zijn vrouw en kinderen gearresteerd zouden worden, meldde hij zich alsnog. De beschuldiging luidde onder meer dat hij zondag aan zondag voor de geallieerde overwinning had gebeden. Bovendien was hij betrapt op het distribueren van verzetslectuur (zijn zoon was redacteur van een illegaal blaadje). Ds. Bel stelde de vraag of men van hem verwachtte dat hij voor een Duitse overwinning zou bidden? Na enkele dagen liet men hem gaan. Zijn aanklagers waren NSB'ers, die regelmatig bij hem in de kerk kwamen. De zondag volgend op zijn vrijlating stond hij weer op de kansel en richtte zich heel direct tot de verraders die onder zijn gehoor zaten, met name één vrouw, die geen lid van de gemeente was, maar wel regelmatig ter kerke toog.. "*Mijne is de wrake en de vergelding*". Zo zei hij. Heel de gemeente hield zijn adem in, uit vrees dat hij de andere dag opnieuw zou

worden gearresteerd. Maar dat gebeurde niet. Ook organiseerde hij voedseltransporten van Dirksland naar Rotterdam en Vlaardingen. Zelf voer hij dan met het schip mee. Toen hij, na afloop van de oorlog, door het Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie enkele malen over zijn verzetsactiviteiten werd benaderd, was zijn stereotype antwoord: 'Dat is nu voorbij en niet belangrijk meer'. Hij wenste zich geen 'heldenrol' aangemeten te krijgen. Tenslotte weigerde hij nog in de oorlog een huis te betrekken van weggevoerde Joden omdat hij niet wilde profiteren van andermans leed.

Bibl.: J.B. Bel, *Levensschets van ds. J.B. Bel, in leven predikant der Gereformeerde Gemeente te Dirksland en Krabbendijk. Verslag van rouwdienst en toespraken gehouden bij zijn begrafenis. Twee predikaties door hem uitgesproken te Vlissingen en Krabbendijk* (Krabbendijk, z.j.).

Lit.: A. Bel, *Predikanten en Oefenaars – Biografisch Woordenboek van de Kleine kerkgeschiedenis*, deel 3; E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 453, 461v., 488vv., 631, 665; J. van Klinken en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar – Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog*, 135-141; J. Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis – Gereformeerden Gemeenten 1907-2007*, deel 2, 89.

30.

Prof.dr. Hendrikus Berkhof (geboren 11.6.1914 te Appeltern, zoon van de hervormde Albertus Berkhof [6.5.1887 Vriezenveen-26.7.1943 Amsterdam, was suikerpatiënt en overleed t.g.v. een tekort aan insuline, begraven Noorderbegraafplaats, Amsterdam], onderwijzer te Vriezenveen en Voorschoten, hoofdonderwijzer aan de ds. C.P. van Eeghenschool te Amsterdam, en Adriana Jacoba Los [15.10.1882 Leiden-8.11.1951 Amsterdam]-overleden 17.12.1995 te Leiderdorp, Verpleeghuis 'Leythenrode', Vliervlinder 1; begraven Algemene Begraafplaats, Leiderdorp, Hoogmadeseweg). Een broer van zijn grootvader van moederszijde, ds. Frans Johannes Los (25.7.1865 Leiden-21.10.1942 Haarlem) en twee broers van zijn moeder, ds. Dirk Los (29.11.1880 Leiden-24.1.1962 Zeist) en ds. Frans Johannes Los (18.2.1886 Leiden-26.10.1963 Haren), waren ook hervormd predikant. Tenslotte was zijn tante Petronella Dina Los (1884 Leiden-) gehuwd met ds. Antonie Gerardus Kloots (31.8.1883 Leiden-16.4.1950 Winterswijk; zie daar).

Berkhof bezocht de lagere school in De Lier (1920-1925) en het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam (1925-1931); studie theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1931-1932) en aan de Rijksuniversiteit Leiden (1932-1937), o.a. bij prof.dr. Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink (kerkhistoricus; 25.5.1896 Joure-5.11.1987 Leiden), prof.dr. Frederik Willem Adrianus Korff (dogmatiek; 6.12.1887 Amsterdam-14.10.1942 Haarlem) en de remonstrantse dogmaticus prof.dr. Gerrit Jan Heering (1879-1955) zie daar); theologisch kandidaat (1937); in juli 1937 woonde Berkhof een theologische conferentie bij in Doorn, waar de Duitse theologen Wilhelm Eduard Vischer (30.4.1895 Davos, Zwits.-27.11.1988 Montpellier), docent Oude Testament *Theologische Schule* Bethel te Bielefeld en predikant te Liestal (1928-1934: ontslagen omdat hij '*theologisch von der Judenmission motiviert gewesen sei*', en Prof.Dr. Ernst Wolf (2.8.1902 Praag-11.9.1971 Garmisch-Partenkirchen), hoogleraar kerkgeschiedenis en christelijke archeologie aan de Universiteit van Bonn (1931-1935) en Halle (1935-1942; overleefde gedwongen dienst in de *Wehrmacht* en krijgsgevangenschap), die daar de positie van de *Bekennende Kirche* kwamen toelichten en met hun Nederlandse collega's van gedachten wisselden over hun positie in Nazi-Duitsland. Ter voorbereiding van zijn proefschrift studeerde Berkhof van 1937/ 1938 aan de *Friedrich-Wilhelms Universität* te Berlijn bij kerkhistoricus prof.dr. Hans Lietzmann (2.3.1875 Düsseldorf-25.6.1942 Locarno, Zw.), filosoof prof.dr. Nicolai Hartmann (18.2.1882 Riga-9.10.1950 Göttingen, D.) en kerk- en dogmahistoricus prof.dr. Erich Seeberg (8.10.1888 Dorpat, D.-26.2.1945 Arenshoop, D.), en aan de *Kirchliche Hochschule für reformatorischen*

Theologie van de 'Bekennende Kirche' te Berlijn waar hij in contact kwam met leidinggevende figuren van de BK als Hans Asmussen (21.8.1898 Flensburg, D.-30.12.1968 Speyer, D.), eerste leider van de Hochschule, Wilhelm Niesel (7.1.1903 Berlijn, D.-13.3.1988 Frankfurt am Main, D.), oprichter KH (1935) en predikant en lieddichter Heinrich Rudolf Gottfried Vogel (9.4.1902 Pröttlin, Kreis Prignitz -26.12.1989 Berlijn, D.). Berkhof schreef daarover in een artikel het volgende: "Daar zag ik leiders van het nationaalsocialisme in levende lijve, en sloot ik mij aan bij zogenaamde 'Belijdende Kerk'. Door de politie gezocht moest ik mijn studie na een half jaar afbreken. Terug in Nederland ging ik door artikelen en spreekbeurten te waarschuwen tegen wat ik in Duitsland had meegemaakt". Hij promoveerde in september 1939 aan de RU Leiden op de dissertatie 'Die Theologie des Eusebius von Caesarea' bij prof.dr Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink (25.5.1896 Joure-10.11.1987 Leiden).

Berkhof werd hervormd predikant te Lemele (16.10.1938-23.4.1944 (preek over I Cor. 6: 20). Ds. Pieter Johannes Mackaay 28.5.(1913 Ouddorp-20.12.2000 Leiden), jarenlang secretaris van de hervormde raad voor de zending, stond van 1972 tot zijn emeritaat in 1978 nog als hervormd predikant te Lemele en gaf in een interview in 'Trouw' (d.d. 3.5.1978) een mooie karakterisering van de Lemelers: "Lemele heeft altijd de naam gehad, dat het een fijne neus heeft voor goede dominees. Mannen van naam begonnen in Lemele hun loopbaan, zoals dr. Klaas Jan Brouwer (11.12.1887 Zwolle- 9.7.1964 Zwijndrecht), de latere zendings-director, D(irk) Tromp (zie daar), de man van Kerk, volk en staat (hij was één van de eerste Nederlanders, die – NB op de fiets vanuit Lemele – contact zocht met Barth (Karl Barth [10.5.1886-10.12.1968 Basel, Zwits.), dr. C.L. (Coenraad Liebrecht) Tuinstra (21.5.190 Alkmaar-7.9.1993 Ommen; begraven te Lemele), J.J.Ph. (Josué Jean Philippe) Valeton (18.11.1915 Weerselo-23.12.2010 Almelo), H. Berkhof. Allemaal lieten ze op de één of andere wijze hun sporen na. De Lemelers zijn, om met Berkhof te spreken, geen intellectuelen, maar wel intelligente mensen, die er dan toch maar weer elk jaar voor zorgen, dat het kerkenwerk voortgang kan vinden. Die als er een nieuw orgel moet komen, in een week 80.000 gulden bij elkaar leggen. En dan doet ook iedereen mee. Alle 330 gezinnen komen dan wel niet trouw zondags naar de kerk, maar ze horen er allemaal bij, ze worden bij huisbezoek nooit overgeslagen en ze vinden zelf ook allemaal, dat de kerk bij hun leven hoort.

Berkhof: Enkele weken na mijn bevestiging in Lemele bezocht ik dr. Bernds te Uelsen, om een gespreksgroep van Overijsselse en Bentheimse predikanten te vormen voor onderlinge informatie en steun. Want we rekenden met een inval in Nederland. Dr. Heinrich Bernds werd op 14.7.1901 te Dinslaken als zoon van de tuinder Johann Bernds. Hij volgde de Städtische Oberschule te Oberhausen en studeerde economie en sociale wetenschappen aan de universiteit van Keulen (1921). In 1927 promoveerde tot Dr.rer. te Innsbruck en was daarna werkzaam in de industrie. Na lezing van *Der Römerbrief* (1924) van Karl Barth besloot hij als nog theologie te gaan studeren en wel te Bonn, Münster, Alberfeld en Halle. Na de afronding van zijn studie werd hij vicaris te Nordhorn en Uelsen en vervolgens *Hilfsprediger* aan de *evangelisch-reformierte Gemeinde* te Frankfurt am Main (1934-1935). Tenslotte werd hij op 12.9.1931 bevestigd als *altreformiert* predikant te Uelsen, naast een oudere collega, *Prediger* Peter Schuhmacher (2.4.1878 Elberfeld-7.1.1950 Münster, begraven *Friedhof* te Uelsen), één van de invloedrijkste predikanten in het Graafschap Bentheim, die nauwe contacten met 'kohlbruggiaanse' theologen in Nederland en net als Bernds (aanvankelijk) een goede relatie onderhield met Karl Barth. Later nam Schuhmacher afstand van Barth omdat hij vreesde dat er een scheuring in de *reformierte Kirche* zou ontstaat (de *Landeskirchenleitung* van Aurich weigerde n.l. om zich bij de *Bekennende Kirche* aan te sluiten). Ten gevolge daarvan verslechterde ook de relatie met Bernds, die zich steeds meer manifesteerde als een felle criticus van het nationaalsocialisme, met name ter zake van de *Judenfrage*. Om die reden werd hij in 1937 gearresteerd door de *Gestapo*, maar al snel weer vrij gelaten. Na de

Reichskristallnacht van 9.11.1938 voerde hij zijn gemeenteleden in Uelsen langs de beschadigde Joodse huizen en winkels. De anonieme ‘*Predigt eines deutschen Pfarrers nach den Judenpogrom om 9. November 1938*’ zou door dr. Bernds gehouden zijn. Kort daarna moet hij Berkhof hebben ontvangen in Uelsen. Die schrijft later n.l.: *Juist in de nacht, die aan mijn bezoek vooraf ging, vond in heel Duitsland de beruchte “Kristallnacht” plaats (9 november 1938) waarin op hoog bevel de Joodse winkels en goederen werden vernield. Verbijsterd ging ik naar huis terug om overal te vertellen wat ik had gezien. Daar ds. P.J. Mackaay (1913-2000; toen in Westerhaar) ook al zulke contacten had gelegd, trok maandelijks een reeks predikanten uit onze streek de grens over (o.a. R(oelof) Bijlsma (zie daar) uit Hellendoorn, J(acob)J(acobus) Poldervaart (14.12.1907 Vlaardingen-1.9.1997 Nunspeet) te Vriezenveen (1936-1946) en J(an) T(heunis) van Veenen (10.8.1908 Drachten-3.4.1980 Utrecht) te Vroomshoop (1935-1939). Na de geallieerde oorlogsverklaring (september 1939) werd de grens echter gesloten en braken de contacten af. Maar een reeks (Nederlandse, GCH) predikanten kon nu uit eigen ervaring hun gemeenten en collega’s voorbereiden op wat op 10 mei 1940 ook bij ons zou beginnen. Toen dr. Bernds kort na de Duitse inval van 10.5.1940 fel had geprotesteerd werd hij opnieuw gearresteerd en veroordeeld tot 18 maanden *Zuchthaus* in Frankfurt am Main. Als gevolg daarvan werd hij op 12.6.1941 door de *Landeskirchenleitung* van zijn ambt ontheven. Na zijn vrijlating op 16.5.1942 werd hij vervolgens als werkloze ‘*in der Wehrmacht einberufen*’ en moet hij kort voor het einde van de oorlog (zijn laatste brief dateerde van 9.4.1945) aan het *Ostfront* in Kurland (het huidige Letland) zijn gesneuveld*

Berkhof werd vervolgens hervormd predikant te Zeist (30.4.1944; bevestigd door ds. D. Tromp [zie daar; preek over Joh. 20: 21-23; Berkhof deed intrede met preek over I Cor. 3: 11]-1950]; tevens hoofddocent aan de academie Kerk en Wereld te Driebergen; als predikant in algemene dienst rector van het Theologisch Seminarium van de Nederlandse Hervormde Kerk in Driebergen (15.1.1950-1960); vanaf 1948 betrokken bij de Wereldraad van Kerken; lid van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken (1954-1974) en daarna lid van het Uitvoerend Comité van de WR (1966-1968); kerkelijk hoogleraar systematische en Bijbelse theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1.7.1960-1982), als opvolger van prof.dr. K.H. Miskotte (zie daar); voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland (1.1.1974-8.6.1983).

Op 11.9.1940 is Henk Berkhof te Ommen gehuwd met de juriste **mr. Cornelia van den Berg** (16.11.1914 Amsterdam, dochter van timmerman Jurriaan Frederik Wilhelmus van den Berg en Geertje Adriana Oosterveen-overleden 22.1.2003 Arnhem); woonde laatstelijk Vliervlinder 1, Leiden.

Berkhof zelf werd op 21.10.1940 al gearresteerd naar aanleiding van een preek over *Mattheüs 10:16* en omdat hij een controversieel synodestuk in een kerkdienst had voorgelezen. Berkhof (in een artikel over zijn oorlogsjaren): *In Lemele ontwikkelden de dingen zich extra snel. Wetende dat er in Ommen een krachtige groep NSB’ers tot de hervormde gemeente behoorde, preekte ik daar in september 1940 over de tekst ‘Zie, Ik zend u als schapen te midden van de wolven’. Ik werd prompt aangebracht en op 21 oktober 1940 gevangen genomen (de derde [hervormde] predikant sinds 14 mei). In juni 1941 werd ik door een z.g. Landesrichter vrijgesproken, die zijn verachting voor de aanbrengrers duidelijk liet merken. De kerkenraad, de consulent ds. Keers en de ring van predikanten hadden gedurende mijn gevangenschap (oktober 1940 tot april 1941) het werk dapper opgevangen. En niet te vergeten mijn vrouw, met wie ik bij de gevangenneming nog geen zes weken getrouwd was, en die ondanks haar heel andere opleiding deed wat ze kon, met schoolcatechisaties en huisbezoek. Berkhof zat een half jaar gevangen in een politiecel te Enschede en schreef in die periode op advies van dr. Hendrik Kraemer (17.5.1888 Amsterdam-11.11.1965 Driebergen) en met steun van de gevangenisdirectie ‘*De Geschiedenis der Kerk*’ (1942). Tijdens zijn studie in Amsterdam was hij lid geweest van de protestantse studentenvereniging SSR-A.*

Daar raakte hij onder meer bevriend met Jan Meilof IJben (9.10.1913 Amsterdam-23.2.1989 Haarlem). Die was toentertijd verloofd met de Joodse arts Betty Weijl en gaf in 1941 zijn baan als leraar geschiedenis te Wormerveer op om zich volledig te kunnen inzetten voor de hulp aan Joodse onderduikers (verzetsorganisatie Porgel en Porulan, PP). Zo verzorgde Meilof IJben de journalist Samuel Marek (Milo) Anstadt (10.7.1920 Lviv, Oekraïne-16.7.2011 Amsterdam), die uitstekend vervalste persoonsbewijzen kon vervaardigen - hij regisseerde in de zestiger jaren van de vorige eeuw ook de TV-uitzending van 'De Bezetting' van dr. L. de Jong - diens vrouw Lidy Bleiberg (schuilnaam: 'Wilhelmina Schuppers'; 30.11.1920, Bielsko-Biala, Polen-14.11.2020), later is ze hertrouwd met Arnold Dallinga), en zijn zuster Sera(fina) Klara Anstadt (1.9.1923 Lviv, Oekraïne-17.10.2008 Amsterdam). Zij was één der weinigen die het verraad van de beruchte Anna (Ans) van Dijk {24.12.1905 Amsterdam-terechtgesteld 14.1.1948 Weesperkarspel} overleefde en getuigde in 1947 tegen haar. Sera was vanaf 1973 tot zijn dood partner van de psycholoog en schrijver Manuel van Loggem (8.3.1916 Amsterdam-8.4.1998 Amsterdam). Verder nog de acteur Abraham 'Rob' de Vries (9.6.1918 Amsterdam-9.7.1969 Amsterdam; lid van de verzetsorganisatie Vrije Groepen Amsterdam (VGA), die – vermomd als stoker op de locomotief van een goederentrein – zijn vriendin Hannelore Cahn (geboren 27.11.1923 Hamburg, dochter van bankier Siegmund Cahn [9.8.1888 Hamburg-1942 Auschwitz] en tandarts Ester [Else] Lievendag [1899 Hamburg-]-overleden 2014 New York, USA), later gehuwd met de Oostenrijker Hans Eisinger (1909-), uit kamp Westerbork wist te smokkelen, en tenslotte Martha Cohen, die als koerierster actief betrokken was bij het verzet. Meilof IJben stond verder nog in contact met ds. Ader (zie daar) en met de student economie, later ministerie-ambtenaar, medewerker van de illegale 'Parool'-groep en tenslotte prominent PvdA-politicus en minister-president Johannes (Joop) Marten den Uyl (9.8.1919 Hilversum-24.12.1987 Amsterdam). Den Uyl was toentertijd hevig verliefd op zijn Joodse medestudent Leonie Marie Norden (7.6.1921 Amsterdam-25.1.1943 Auschwitz), die aanvankelijk bij de Joodse Raad werkte en later verpleegkundige was in het 'Apeldoornsche Bosch'. In de nacht van 21 op 22 januari 1943 werd zij samen met alle patiënten en het overige personeel in een trein geladen en naar Auschwitz gedeporteerd waar allen binnen de kortste keren werden omgebracht. Tenslotte bestonden er nog intensieve contacten van Meilof IJben met de arts Cees van Proosdij (die trouwde met Joop den Uyl's eerste liefde Elisabeth G. Hartzema) en de latere staatsrechtgeleerde Jo van der Hoeven (1916-2001), die beide ook op enigerlei wijze actief waren in het verzet. Meilof IJben ontving samen met zijn ouders Johan en Adriaantje Meilof Yben, zijn broer Johan (Hans) Meilof Yben en zijn zus Jannetje van Raalte-Meilof IJben in 1966 de *Yad Vashem*-onderscheiding voor de door hen geboden hulp aan Joodse onderduikers. Ook de Utrechtse studente sociale geografie Anna (Ankie) Stork (8.11.1921 Hengelo-23.11.2015 Enschede) – mee betrokken in het hiervoor geschetste verzetsnetwerk – werd onderscheiden door *Yad Vashem* omdat ze op verzoek van Anne Maclaine Pont (28.8.1916 De Bilt-26.5.1969 Zwolle) uit Nijverdal – Anne was gehuwd met verzetsman Frits Herbert Jordens [21.6.1919 Arnhem-gefusilleerd 2.3.1944 Hasselt. B.; begraven landgoed Eerde, Ommen - in en om Nijverdal veilige schuilplaatsen zocht voor Joden. Op advies van haar vader Johan Charles Stork (12.5.1891 Hengelo-18.8.1971 Nijverdal; gehuwd met Guretta Elisabeth Stam; 1.5.1892 Wierden-1.4.1987 Nijverdal; ook onderscheiden met *Yad Vashem*) nam zij contact op met twee inwoners van Lemele, te weten Jan Vloedgraven (zie verder hieronder), een ingenieur in dienst van de fabriek van Stork, en ds. Henk Berkhof. De predikant gaf haar desgevraagd een lijst met namen van betrouwbare leden in zijn gemeente bij wie eventueel Joodse kinderen geplaatst konden worden. Deze lijst bevatte onder meer de namen van de families G.J. Grotenhuis (Hoenderweg, Lemelerveld), Albert Jan Immink (1903-1970) en Jansje Immink-Te Kieft (1912-1991), Willem Stoevelaar (1911-1983) en Jennigje Stoevelaar-Grondman (1907-1994?), Jan Vloedgraven (1892-1982) en Everdina

Vloedgraven-Bouwhuis (1896-1972; beide ook onderscheiden door *Yad Vashem*), en Albert Warmelink (1915-2008) en zijn vrouw Martina Gezina Warmelink-Vloedgraven (1917-2015; eveneens door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen uit de volkeren’). Berkhof stootte – toen hij een Joodse onderduiker wilde onderbrengen bij een gemeentelid – soms op enige weerstand: ‘*Dominee, ik ben geen held*’. Daarop zou Berkhof gezegd hebben: ‘*Neem deze onderduiker in huis en morgen bent u een held*’. De man in kwestie mocht blijven. Na verloop van tijd werd de organisatie aangestuurd door een collectief van hervormde predikanten dat het ‘Lemeler Convent’ werd genoemd. Zie daarvoor ook ds. A.D. Bakker, ds. R. Bijlsma, ds. C. Keers, ds. P. Visser en ds. J.H. Wesseldijk. In dat samenwerkingsverband participeerden overigens ook enkele gereformeerde predikanten en dat was tamelijk uitzonderlijk in die tijd, n.l. ds. P.H. Wolfert van Mariënberg (zie daar) en ds. G. Morsink van Bergentheim (zie daar). Ankie Stork stond ook in contact met de Overduin-organisatie in Enschede (zie ds. L. Overduin). En tenslotte kwam ook Isidore (Ies) Simon Dikker (1902-1984), die in Zandvoort de manufacturenzaak ‘De Waag’ had gerund (zie dr. N.A. Waaning) en tot dan toe met zijn vrouw in beide zoons ondergedoken had gezeten bij ds. Gerardus Oorthuys te Amsterdam (zie daar), in maart 1943 met zijn oudste zoon Jim in Lemele terecht. Hij kreeg door bemoeienis van ds. Berkhof eerst tijdelijk onderdak in een huisje samen met andere Joodse onderduikers, daarna in een kamer boven de consistorie in het Hervormde kerkgebouw. In april 1943 voegde mevr. Bep Dikker-De Vries (1908-1998) zich bij haar man en werd Jim weer naar Amsterdam teruggebracht. Vandaar kwam hij met zijn broer in Limburg terecht, eerst in Heythuysen, later in Broekhuizenvorst en tot de bevrijding in september 1944 verbleven de jongens nog in Noord-Brabant (Jim in Gemert en Loek in Bakel). Na de oorlog ging Berkhof, die toen al hoogleraar in Leiden was, elke keer als hij in Zandvoort preekte, nog even langs bij de familie Dikker in de Oranjestraat. *Albert en Jansje Immink-te Kieft*e waren lid van het *Lemels Convent*, *wijdden zich aan het verschuilen van Joden die onder meer naar hen gestuurd werden door het Utrechts Kindercomité. Er werd een betrekkelijk groot aantal Joodse volwassenen naar Lemele gebracht, onder wie de jeugdige verpleegster Sipora Rodrigues Lopes* (geboren 1.1.1922 Amsterdam-overleden 16.4.2017 in Philadelphia PA, USA), *die er aan kwam aan het begin van 1944 onderdook bij Lubertus te Kieft*e (1908-1990) en Geeske te Kieft-e Venema (1912-2003; beide ontvingen daarvoor de *Yad Vashem*-onderscheiding). Zij huwde na de oorlog met rabbijn Nardus Groen (18.12.1919 Rotterdam-13.6.2007 Philadelphia Pennsylvania, USA) en vertrok met hem naar de Verenigde Staten. In totaal zouden 33 Joodse onderduikers in en om Lemele de oorlog hebben overleefd. Eind 1943 moest ds. Berkhof zelf onderduiken, maar hij liep weer tegen de lamp. Echter: de auto, waarin hij werd afgevoerd, werd onderweg door een jachtvliegtuig onder vuur genomen en Berkhof slaagde erin ongedeerd weg te komen. Hij dook onder in de directe omgeving van Lemele en overleefde zo de oorlog. In Lemele werd de ‘*Dominee Berkhofweg*’ naar de predikant/ hoogleraar genoemd.

Docu: documentaire ‘*Westerbork Girl*’ (over het kampleven van Hannelore Eisinger-Cahn) door Steffie van den Oord (2007).

Lit.: Milo Anstadt, *Jonge jaren, Polen, Amsterdam 1920-1940*; Milo Anstadt, *Kruis of munt. Autobiografie 1920-1945*; Sera Anstadt, *Een eigen plek. Verhalen van een opgejaagde jeugd*; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 150; Annet Bleich, *Joop den Uyl*, 75v. en 102; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 110; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 169v.; Ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 75; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 192, 279v., 282vv.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 265v., 276v., 279, 282 en 301; David Groen, *Jew Face – A Story of Love and Heroism in Nazi-occupied Holland*; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 95; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 126, 176v., 180v., 212v.; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30v., 73; Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop*, 198-203; dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 191;

Bauke Marinus, *Jan Meilof IJben, leraar in oorlogstijd*; E.P. Meijering, *Hendrikus Berkhof (1914-1995) – Een theologische biografie*; E.P. Meijering, lemma 'Berkhof, Hendrikus', in: *Biografisch Lexicon*, V, 48-51; H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 81, 91, 101, 156, 160, 162; Steffie van den Oord, *Westerbork Girl* (= Hannelore Cahn; GCH); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 16-20; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 137-139, 141, 152, 154, 158v., 164, 189, 191, 228v., 250, 283, 304, 308, 310, 400 (zie ook de Duitse aantekeningen *Auf der Basis von Ger van Roon, Neutralismus und Solidarität*); Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 88; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 25v., 54, 196vv., 248, 506, 553, 579, 587, 591, 676; en II, 30v.; Dik Verkuil, 'De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987'; *Yad Vashem*, 469, 597, 836v. en 945; Sytze van der Zee, *Vogelvrij*, 345, 480 (Serafina Anstadt)..

31.

Prof.dr. Gerrit Cornelis Berkouwer (geboren 8.6.1903 te Amsterdam, zoon van onderwijzer Cornelis Berkouwer, hoofd van de Groen van Prinstererschool te 's Gravenhage, en Adriana Aletta van der Ban-overleden 25.1.1996 te Voorhout; begraven Algemene Begraafplaats Voorhout).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: ds. Th.J. Boersma (zie daar), ds. A.M. Wymenga (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); kandidaat (17.12.1927), doctoraal (27.9.1929); promotie (28.10.1932); **gereformeerd** predikant te Oudehorne (2.10.1927-29.11.1931) en te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 13.12.1931-30.9.1945); hij woonde op het adres Breedeweg 24; buitengewoon hoogleraar in de nieuwere theologie aan de VU te Amsterdam (1940); gewoon hoogleraar (symboliek, hermeneutiek en nieuwere theologie (1945-1950), dogmatiek, dogmageschiedenis, symboliek, filosofie der religie en apologetiek (1950-1959), dogmatiek en dogmageschiedenis (1959-1973) aan de VU te Amsterdam.

Gehuwd op 20.7.1927 te 's Gravenhage met **Catharina Cornelia Elisabeth Rippen** (geboren 8.7.1904 te 's Gravenhage, dochter van Dirk Antoon Rippen, handelaar in piano's en orgels, en Johanna Adriana Hendrika van Dongen-overleden 30.3.1982 te Voorhout; begraven aldaar). Haar broer Johan Rippen (1909-1994) werd pianobouwer en produceerde o.a. de beroemde *Maestro*-piano, aanvankelijk alleen in zijn werkplaats te Den Haag, later ook in licentie in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Na de oorlog werd de productie verplaatst naar een uiterst modern fabrieksgebouw in Ede.

In een interview, dat Yko van der Goot hem in 1983 afnam (artikel 'De receptie van Karl Barth in Nederland' in: *Rondom het Woord, Theologische ethergang*, 25^e Jaargang, nr. 2, zomer 1983) vertelde Berkouwer iets over zijn oorlogservaringen in de Watergraafsmeer: "Niemand kan precies zijn ontwikkeling weten, maar ik heb de oorlog in de Watergraafsmeer meegemaakt en mijn gemeente was vol Joden die in de Watergraafsmeer allemaal bijeen kwamen en die dan daar weer werden weggehaald naar het Amstelstation. Dat veroorzaakte natuurlijk een crisis in je leven en daardoor ben ik over de dingen anders gaan denken. Er zijn situaties geweest, zo verschrikkelijk wat ik daar meegemaakt heb, dat je dan maar op één Woord terug kunt vallen, en dat is het bijbelvers, waar ik eens over gepreikt heb een paar jaar geleden toen ik de film "Holocaust" gezien had: 'laat mij niet vallen in de handen der mensen, maar in Uw handen, want uw barmhartigheden zijn vele' (zie ook hierna).

Aan het begin van de oorlog onderhield dr. Berkouwer al contacten met het zich ontwikkelende gereformeerde verzet in zijn wijk, de Watergraafsmeer. Zo voerde hij in zijn pastorie aan de Zacharias Jansestraat 55 met de jonge jurist mr. Arie van Namen (1913-2000) (die woonde toen op het adres Pythagorasstraat 22 en werd één van de grote namen binnen de kringen van 'Vrij Nederland' en 'Trouw') uitgebreide gesprekken over de ideeën van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), die zo'n belangrijke rol speelde binnen de Duitse

'*Bekennende Kirche*' en ook in Nederland inmiddels school had gemaakt. Het gereformeerd-georiënteerde verzet in de Watergraafsmeer vormde een wonderlijk allegaartje van mensen die allemaal behoorden tot dezelfde gereformeerde wijkgemeente en elkaar daar hadden leren kennen. Zij voelden zich met elkaar verbonden door dezelfde gezindheid en door toevallige vriendschappen en relaties (m.n. studenten). Maar het simpele feit dat ze allemaal min of meer bij elkaar in de buurt woonden speelde daarbij een overheersende rol. Prof. Berkouwer spande zich ook persoonlijk in voor Joden. In het interview dat hem ter gelegenheid van zijn 90^e verjaardag werd afgenomen (in *Kabats, Faculteitsblad van de Theologische Faculteit van de VU*) vertelde hij daarover het volgende: "*We woonden in de Watergraafsmeer, in die tijd een brandpunt van onrust. Telkens waren daar razzia's onder de Joden. Op een zondagochtend werd bijvoorbeeld ineens de hele wijk afgesloten. Niemand kon naar de kerk. Niet dat alle gemeenteleden gevaar liepen, maar ze konden de straat niet uit. De volgende morgen werden de opgepakte mensen naar het Amstelstation gebracht. Ik heb daar drama's meegemaakt. Maar dan denk je, wat heb ik weinig kunnen doen. Het is zo vreselijk om die mensen te zien. Je kunt nu op de T.V. zien wat er in Servië gebeurt. Op een ochtend vroeg – we lagen nog in bed – werd(en) een aantal mensen de auto's ingestuurd. Er kwam iemand bij ons en zei: "Wilt u meteen komen want die en die familie is zo in spanning". Toen de straat even leeg was hebben we hen weggehaald, en zij hebben de oorlog overleefd*". De Duits-Joods-christelijke familie Maier (betreft het hier dezelfde familie?) was in 1933 naar Nederland gevlucht en had onderkomen gevonden in Wageningen. In 1942 moesten de Maiers naar Amsterdam verhuizen, waar ze zich aansloten bij de wijkgemeente van Berkouwer, tot ze een oproep kregen voor Westerbork. Ze konden gelukkig in Amsterdam onderduiken en behielden ook nog contacten met Wageningen dankzij prof. Berkouwer. Op 4.1.1944 vroeg hij dr. Abraham Arnold Lodewijk Rutgers (1884-1966), broer van prof.dr. Victor Henri Rutgers (1875-5.2.1945 Bochum), die namens deputaten voor de correspondentie met de Hoge Overheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland zitting had in het Interkerkelijk Overleg, om de gemengd-gehuwde christen-Jood Speyer vrijgesteld te krijgen van dwangarbeid. Wel zeker is dat niet gelukt, zoals Rutgers in zijn overigens buitengewoon interessante antwoordbrief d.d. 10.1.1944 suggereert:

Hooggeachte Heer Berkouwer, laat mij mogen beginnen met U hartelijk dank te zeggen voor Uw gelukwensen met mijn spoedige invrijheidstelling. Ik was ditmaal belangrijk eerder thuis dan ik verwacht had, waardoor ik met groote dankbaarheid een gezegend Kerstfeest in den familiekring kon vieren. De noodkreet van den Heer Speyer, welke U mij toezond, kan ik mij zoo goed begrijpen. De bedreiging der gemengd gehuwden wordt steeds ernstiger en de onrust, welke onder deze groep heerscht, is het logische gevolg van al hetgeen tot dusver aan de Joden is aangedaan. De gezamenlijke kerken hebben, zooals U bekend is, de laatste jaren onafgebroken in naam van de gerechtigheid en van de barmhartigheid hun stem verheven tegen de Jodenmaatregelen. Aan geen onderwerp is in het interkerkelijk overleg zooveel tijd besteed en over geen zaak is van de zijde der Kerken zooveel met de Deutsche autoriteiten geconfereerd. Over geen zaak zijn zulke scherpe brieven uitgegaan aan den Rijkscommissaris als juist hierover, met name over de sterilisatie. Hoewel het de Kerken niet gelukt is iets te bereiken voor de meer dan honderdduizend zielen tellende hoofdgroep der Joden, is voor de gedoopte Joden en voor de gemengd gehuwden althans dit bereikt dat deze groepen niet naar Polen gedeporteerd zijn. Thans is van Deutsche zijde beslist, dat de gemengd gehuwden, die de garantie ontvingen dat zij in Nederland zullen blijven, en die daardoor bevoorrecht zijn boven honderdduizenden niet-Joodse landgenoten, die in Duitschland te werk gesteld worden, voortaan in Nederland te werk gesteld moeten worden. Uw brieveschrijver wenscht blijkbaar thans, dat de Kerken stelling zullen nemen tegen dezen maatregel, en op grond van Gods Woord den eisch zullen stellen, dat de gemengd

gehuwden vrij zullen blijven van tewerkstelling. U zult met mij van meening zijn dat dit niet kan. Op een vrijstelling van tewerkstelling heeft de Heer Speyer als lid van de Gereformeerde Kerk evenmin recht – gelijk hij ten onrechte meent – als alle andere leden der Gereformeerde Kerken, die in Nederland of Duitschland te werk gesteld worden. Echter zijn de Kerken wel door hun vertegenwoordigers werkzaam om het gevaar af te wenden, dat tewerkstelling in arbeiderskampen tot een voor deze groep ondragelijken toestand zou leiden. Er zijn besprekingen gaande om een meer normale tewerkstelling bij de Nederlandsche industrie te bevorderen. Meer kan ik daar op het oogenblik niet van zeggen. Uit het voorgaande blijkt, dat de toezegging van de zijde van het Rijkscommissariaat, dat de vóór Mei 1940 gedoopten niet met vol-Joden gelijkgesteld zullen worden, dus wel gehandhaafd is, al zal ik de laatste zijn om te ontkennen, dat de Kerken telkens teleurgesteld zijn in hunnen op dit gebied gewekte verwachtingen. Een publiek getuigenis over deze zaak is herhaaldelijk in het interkerkelijk overleg overwogen, maar in het belang van de betrokkenen is daarvan afgezien. Omdat de ervaring geleerd heeft, dat de hierdoor opgewekte ontstemming op de betrokkenen verhaald wordt. Teneinde U de beantwoording van het schrijven van den Heer Speyer te vergemakkelijken, voeg ik een extra doorslag van dit schrijven hierbij. Met vriendelijke groeten en heilbede, enz. (Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël van de Gereformeerden Kerken in Nederland, nr. 123).

Berkouwer was voorzitter van de vergadering der Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland in 1944, die de Kamper hoogleraren dr. Seakle Greydanus (1871-1948) en dr. Klaas Schilder (1890-1952) afzette, een maatregel die uiteindelijk zou leiden tot een kerkscheuring. Hij heeft dit besluit later diep betreurd: ‘Het had niet mogen gebeuren. De oorlogsomstandigheden hadden aanleiding voor andere prioriteiten moeten zijn’ (Trouw, 6.9.1999).

Lit.: Agnes Amelink, ‘Steeds meer te rade bij de vragen van het hart’

(artikel in *Trouw*, 6.9.1999); J.T. Bakker, *In memoriam Dr. G.C. Berkouwer*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 526v.; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 84v.; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkeners*, 147; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 34, 103, 120, 178; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 185v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 11, 224; Dirk van Keulen, *Bibliografie/ Biography G.C. Berkouwer*; C. van der Kooi, lemma ‘Berkouwer, Gerrit Cornelis’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 51-55; W.A. Nijkamp en W. Lammers, *Zoeken naar waar waarheid oplicht*, in: *Een speciale uitgave ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van G.C. Berkouwer*, in: *Kabats, het faculteitsblad van de Theologische Faculteit aan de Vrije Universiteit/ Jaargang 6, nr. 5 – juni 1993*, p. 6; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 137, 230, 360; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 59; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 92, 106, 181, 185, 187 en 262; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 826.

32.

Martinus Johannes Beukenhorst Sr. (geboren 19.6.1873 te Winterswijk, zoon van winkelier Albert Beukenhorst en Alida Magdalena van Veerdigem Stroes-overleden 19.5.1966 te Brussel; in stilte begraven te Sluis).

Kandidaat te Utrecht (1895); **hervormd** predikant te Druten (23.5.1897-1902), te Laren (G.; 23.2.1902-1908) en te Sluis (Zeeuws-Vlaanderen; 6.12.1908-1.2.1942); hulpprediker bij de Nederlandse Evangelische kerk te Brussel (1943-1946).

Gehuwd op 14.5.1897 te Beesd met **Catharina Henriëtte Maria Fijnvandraat** (geboren 20.5.1872 te Beesd, dochter van ds. Gijsbert Albertus Fijnvandraat [9.7.1830 Harderwijk-2.6.1901 De Bilt] en Sophia Bastiana Verhoeff-overleden 18.1.1935 te Sluis).

Haar tante Anna Fijnvandraat was gehuwd met de hervormde predikant en latere hoogleraar aan de RU Utrecht (1874-1883) ds. Gijsbert Hendrik Lamers (15.12.1834 Harderwijk-12.6.1903 Utrecht), haar broer Gijsbert Benjamin Fijnvandraat (1861-1922) was zelf hervormd predikant en haar zuster Sophia Wilhelmina Cornelia was gehuwd met eveneens hervormde predikant ds. Hendrik Johannes Noteboom (6.9.1863 Utrecht-6.4.1928 Rhoon).

‘Die hervormde Gemeinde Sluis nimmt die Lagerinsassen (van het opvangkamp voor ‘niet-arische vluchtelingen’ te Sluis; GCH) brüderlich auf, was sinnbildlich zu schönem Ausdruck kam bei der Taufe zweier Jüdischer Lagerinsassen am Abend des 17. Dezember (1939) in der hervormde Kirche in Sluis durch Pfarrer Hans Fischer aus Amsterdam unter Assistenz des Ortsgeistlichen Ds. Beukenhorst und des Hausgeistlichen (Pfarrer Bruno Gustav Franz Julius Benfey [4.9.1891 Rösrath, D.-28.6.1962 St. Atephan, Zwits.]. Viele Gemeindeglieder und Flüchtlinge wohnten dem Taufgottesdienst bei’. ... ‘In den Gottesdiensten der hervormden Kirche in Sluis am ersten Weihnachtstag und am Neujahrstage sangen Solisten aus dem Lager und der Kirchenchor, der im Amsterdam Zeeburgerdijk-Kamp gebildet und in Sluis vergrößert ist. Nur wenige Flüchtlinge verstehen etwas holländische, wodurch die Seelsorge durch die Holländischen Herren sehr erswert ist. Die Kinder aus dem Lager besuchen die christliche Schule in Sluis’.

Lit.: Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft-Als Juden Verfolgt*, 48v.; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd.3/II, 266.

33.

Douwe Heddes Biesma (geboren 25.4.1907 te Huizum, Gemeente Leeuwarderadeel, zoon van ds. Hedde Biesma [1882 Deinum-1929 Groningen; daar begraven op Noorderbegraafplaats] en Meike van Streun [1879-1965]-overleden 12.5.1979 te Lisse; begraven ‘Duinhof’, Lisse). Zijn broer ds. Dirk Biesma Jr. (1918-1999) was gehuwd met Elisabeth Koomans (1914 Hoogeveen, dochter van ds. Melis Koomans en Neeltje Kuiters-2000; zie hierna).

Douwe Biesma was theologisch kandidaat (1932) en **christelijk gereformeerd** predikant te Drogeham (15.1.1933-1949), Hoogeveen (19.1.1949-1956), Haarlem-Noord (22.8.1956-1958) en Lisse (23.11.1958-26.2.1975 wegens emeritaat); tevens was hij godsdienstleraar en curator van de Theologische Hogeschool te Apeldoorn.

Hij was op 4.1.1933 te Hoogeveen gehuwd met **Cornelia Koomans** (geboren 28.10.1908 Sneek, dochter van ds. Melis Koomans [1873-1924] en Neeltje Kuiters-overleden 13.4.1973 Lisse; begraven ‘Duinhof’, Lisse). Haar zuster Elisabeth Koomans was gehuwd met ds. Dirk Biesma (zie hierboven) en haar broer Barend Hendrik Koomans (1911 Hoogeveen-1974 Rijnsburg), verzetsman en na de oorlog ARP-burgemeester van Uithuizermeeden en Rijnsburg, was de echtgenoot van Aaltje Wind (10.10.1915 De Krim, dochter van Lute Wind en Roelfien Kloosterman-Rijnsburg).

Ds. Biesma was actief in het verzet (o.a. Jodenhulp?).

34.

Gerhardus (Gerard) Helenus Bleeker (geboren 31.10.1908 Drachten, zoon van de arts Hendrik Willem Bleeker en Gerarda Verhoeve; kleinzoon van ds. Gerhardus Helenus Bleeker Sr.[1836-1917]- t.g.v. een hartaanval overleden op 13.5.1961 tijdens een familiebezoek te Groningen; begraven Algemene Begraafplaats te Marknesse). Twee ooms waren ook hervormd predikant: ds. Gerhardus Gerrit Jacob Bleeker (1911-1947) was gehuwd met Alida Vegelin van Claerbergen (1969-1943) en prof.dr. Louis Hendrik Karel Bleeker (1868-1943), later hoogleraar Israëlitische letterkunde, de uitleg van het Oude Testament en de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst aan de Rijksuniversiteit Groningen (1907-1939), gehuwd met Anna Sophia Wildervanck de Blécourt (1865-1937). En twee tantes waren gehuwd met hervormde predikanten: Barendina Henderika Bleeker met ds. Gerrit van Dijk

(1874-1944) en Christiana Cornelia Bleeker met ds. Andries Graves van Willenswaard (1876-1960, wier zoon ds. Gerhardus Helenes van Willenswaard (1908-1965; begraven Driehuis-Westerveld) tijdens de oorlog eveneens hervormd predikant was.

Gerard Bleeker studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; kandidaat (1941) **hervormd** hulpprediker te Uithuizen (1942-1943), predikant te Niekerk-Oldekerk (Gr.;1943-1945), legerpredikant in NOI (1945-1947) en te Marknesse (13.4.1947-13.5.1961).

Ds. Bleeker was op 28.10.1943 te Murmerwoude gehuwd met **Lammigje Hiddes Frankena** (geboren 3.7.1922 te Murmerwoude, dochter van ambtenaar ter secretarie Hidde Frankena en Grietje Roelofs van der Hoek-overleden 1.8.1993; begraven Marknesse).

‘Hier preekte dominee Gerard Bleeker die antinazi was en twee Joodse onderduikers in huis had’. In Marknesse werd de ‘Dominee Bleekerstraat’ naar hem genoemd.

Bron: ‘Verhalen uit de Gemeente Grootegast’ site OVCG Groningen.

Lit.: Arnim C. van Oorschot, *Gemeente Oldekerk, 1811-1990. Bestuur, bevolking, beslommeringen.*

35.

Hirsch (Tswi) Blum (geboren 23.4.1896 in een welgesteld chassidisch milieu te Krakow als zoon van Mayer Blum [geboren 21.6.1873 Biecz] en Malka Breindel Blum [geboren 1.1.1875 Krakow?]-overleden 10.4.1976 Kopenhagen, Denemarken).

Door zijn ouders werd hij voorbestemd tot het rabbinaat, maar onder invloed van zending Joh. Friedenthal bekeerde hij zich in Krakau tot het christelijk geloof, week in 1913 uit naar Rotterdam en liet zich dopen door Joseph (Simchah) Zalman (15.9.1860 Tulcea, Roemenië-17.11.1924 Rotterdam; begraven Kerkhof N.H. Kerk, Maarssen), zending voor de Jodenzendingsorganisatie ‘Elim’. Hij vertrok vandaar naar Engeland, maar werd daar na drie maanden door zijn vader achterhaald en teruggebracht naar Krakow. Maar vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vertrok hij opnieuw naar Rotterdam. Toen de werkplaats van de ‘Elim’ in Rotterdam echter werd opgeheven zocht hij zijn heil in Oost-Brabant om daar – o.a. als chocoladebewerker - in zijn onderhoud te voorzien. Daar ontmoette hij ook zijn toekomstige vrouw.

Gehuwd 1) op 10.1.1925 te Helmond met verpleegster **Catharina Albertina Elisabeth Sibilla Bischops** (geboren c. 1897 ’s Gravenhage, dochter van Jan Hubert Joseph Bischops [1863-1935] en Elisabeth IJosa -), 2) met **A. Levie** en 3) met **M. Nilsson**.

Op 31.3.1935 werd Blum samen met onderwijzer Jacob Swijnenburg (21.4.1905 Amsterdam-) in de Nieuwezijdskapel te Amsterdam aangesteld als **hervormd** zending voor de Nederlandse Vereniging voor Israël (N.V.V.I.). Hij woonde daar in het Zendingshuis op het adres Andrieszkade 3 (nu: Korte Spinozastraat) waar hij elke vrijdagavond de bidstond voor Israël leidde en het Bijbelgedeelte verklaarde dat op sabbat in de synagoge aan de orde was. Andere taken waren het uitleg geven van de Joodse feesten, gebeden, liturgisch ceremonieel en bepaalde perikopen uit de Talmoed en natuurlijk colportage van het materiaal van Elim, huisbezoeken, straatgesprekken, voorbereiding van de Kerstvieringen voor Joodse christenen in het Zendingshuis en spreekbeurten in Amsterdam of elders. In de jaren voor de oorlog was hij betrokken bij de hulp aan Joods-christelijke vluchtelingen uit het Duitse Rijksgebied, zorgde o.a. voor tijdelijke onderkomens en de benodigde documenten en reisde naar Engeland om ‘permits’ te krijgen voor de vervolgte Joden. Na de Duitse inval liep zijn leven gevaar. Ouderling N. Hobma, secretaris van de NVVI, memoreerde op 6.10.1941: *“Br. Hirsch Blum, een buitenlander van geboorte, heeft niets van dien aard (onderwijzersacte) en de bezettende macht zal voor hem als Poolse Jood geenerlei barmhartigheid kennen”*. Per 1.11.1941 verbood de bezettende overheid aan Joden om nog lid te zijn van een niet-Joodse vereniging, waarop Blum niet langer werkzaam kon zijn voor de NVVI en werd hij door de Commissie ter behartiging van de zending onder de Joden van de Kerkenraad der

Amsterdamse Hervormde Kerk een aanstelling als zendingsmedewerker. Pas per 9.2.1942 hoefde die benoeming te worden geëffectueerd. Daags daarna, op 10.2.1942, werd de NVVI officieel opgeheven, werd het pand van het Zendingshuis verbeurd verklaard, werden de aanwezige goederen in beslag genomen, en de bewoner (Blum) op straat gezet. Op 22.4.1942 besloot de Algemene Synode van de Nederlands Hervormde Kerk tot oprichting van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël. Van 20.5 tot 9.7.1942 verbleef Blum in de zogemaande ‘*Getauften-baracke*’ (nr. 73; zie hierna) van *Durchgangslager* Westerbork en rapporteerde vandaar in de functie van ouderling over de toestand van de gedoopte Joden in het kamp aan de Amsterdamse kerkenraad. Hij was daar met andere gedoopten ondergebracht om een ‘vrijwillige sterilisatie’ te ondergaan, maar naar aanleiding van felle protesten daartegen door de Algemene Synode der NHK (geïnstigeerd door dr. Jan Koopmans) werd hij op 9.7.1942 met een aantal lotgenoten weer vrijgelaten. Voor Blum was dit een traumatische ervaring, waaronder hij leed. Bastiaanse: ‘*Ondanks zijn dubbele ‘Sperre’ van gedoopte en gemengd-gehuwde voelde hij zich met deportatie bedreigd en hij zocht zich daartegen te beschermen door via H. Dekker (voorzitter van de Raad voor Kerk en Israël) de Synode te vragen om een schriftelijke verklaring dat hij als zendeling in dienst stond van de ‘hervormde Kerk, alsmede door er bij haar op aan te dringen van de bezetter gedaan te krijgen ‘dat de Joden-Christenen gelijkgesteld worden aan degenen die door sterilisatie van het dragen van de ster bevrijd zijn.* In 1961 ging Blum met pensioen en vestigde zich te Kopenhagen. Hij sprak vloeiend tien talen en participeerde in de totstandkoming van de Hebreeuws-Nederlandse uitgave van het Nieuwe Testament. Toen deze vertaling verscheen nodigde koningin Wilhelmina hem uit voor een persoonlijke ontmoeting in Paleis het Loo te Apeldoorn.

Kort voor de oorlog kreeg de Joodse Gratia van den Berg (7.6.1901 Amsterdam-28.1.1980 Hilversum), die op 13.1.1938 gescheiden was van Levie Lampie (7.1.1899 Amsterdam-31.3.1944 Auschwitz), bij Blum tegen kost (ze werd daarvoor in natura uitbetaald met ‘*spullen van de Amerikaanse Jodenzending*’) en inwoning een betrekking in het Zendingshuis. Gratia en haar man Levie hadden zeven kinderen. Bij de scheiding zijn de drie oudste kinderen wel zeker bij vader gebleven, die spoedig – op 24.8.1938 – hertrouwde met Naatje Plas (24.2.1898 Amsterdam-21.10.1944 Auschwitz), weduwe van Hartog Granade (1892-1933). Levie en Naatje, Levie’s kinderen Salomon (31.5.1922 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz), Saartje (‘Stella’; 11.4.1924 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz) en Wolf Lampie (16.4.1926-25.1.1943 Auschwitz, met het transport uit ‘Het Apeldoornsche Bosch’, waar hij als psychiatrisch patiënt was opgenomen) en Naatjes kinderen uit haar eerste huwelijk: kleermaker Joseph Granade (22.12.1920 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz) en Rebecca Granade (15.5.1929 Amsterdam-juni 1943 met het ‘Kindertransport’ naar Auschwitz gedeporteerd en daar op 21.10.1944 omgekomen) overleefden de oorlog niet. Moeder Gratia werd samen met de vier jongere kinderen – Simon (Pim; 18.9.1928 Amsterdam-24.3.2020 Harderwijk), Barend (6.7.1930 Amsterdam-23.7.1988 Hilversum), Alida (‘Lida’; 2.3.1932 Amsterdam-21.6.2014 met haar man en zoon geëmigreerd naar Thailand) en Mozes Lampie (‘Joop’; 12.8.1933 Amsterdam-24.9.2011 Hilversum) nog vóór 10.5.1940 door ds. W. ten Boom (zie daar) gedoopt in de Jeruzalemkerk in Amsterdam-West. Dat maakte het mogelijk dat ze – aan de hand van hun doopbewijzen – in 1942 weliswaar in het *Durchgangslager* Westerbork terecht kwamen, maar ‘*auf Grund der Vereinbarungen des Herrn Reichskommissars mit den Vertretern der evangelischen Kirche nicht nach dem Osten abgeschoben werden*’. Om die reden werden ze met andere gedoopte Joden ondergebracht in de speciale ‘*Getauftenbaracke*’ (nr. 73, door de minder geprivilegieerde Joden smalend de. ‘*Schmadde-nau*’ genoemd). De gedoopten – waartoe een aantal niet-gedoopte Joden behoorde - kregen zelfs toestemming om kerkdiensten te houden in één van de dienstbarakken. Die werden doorgaans geleid door de gemengd-gehuwde, Duitse christen-jood predikant Bruno Gustav Franz Julius Benfey (4.9.1891 Rösrath-28.6.1962 St. Stephan, Zw.; zie ook: ds. H. Eelsing,

ds. N.R. Hefting, ds. A. Mulder en dr. M.C. Slotemaker de Bruïne) en de Jodenzendingen Srul (Israël Paulus) Tabaksblat(t) (9.1.1902 Kock/ Kotsk, O.Polen-10.2.1992 Amersfoort; crematie Utrecht) en Max Enker (10.8.1913 Keulen, D.-27.5.1983 Joods-Psychiatrisch Ziekenhuis 'Sinai', Amersfoort; begraven Joodse Begraafplaats, Nijkerkerveen). Van één van die diensten, geleid door Pfarrer Benfey, is in mei 1944 een filmopname gemaakt door de cineast Werner Rudolf Breslauer (4.7.1903 Leipzig-28.2.1945 Midden-Europa) die in opdracht van kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker (27.9.1907 Düsseldorf-30.8.1982 Düsseldorf) een 'Westerborkfilm moest maken. Uiteindelijk werden alle gedoopten – ondanks de felle protesten van de kerken – toch nog op 4.9.1944 met de *Alte Kampinsassen* (Joden uit het Duitse Rijksgebied die al voor 1940 naar Nederland waren uitgeweken, en de 'Barnevelders' (groep geprivilegieerde Nederlandse Joden, die eerder in kasteel De Schaffelaar in Barneveld verbleef) naar het ghetto van Theresienstadt gedeporteerd. Vandaar konden moeder Gratia met haar vier kinderen op 6.2.1945 in een uitwisselingstransport naar Zwitserland ontkomen, om in de zomer van 1945 tenslotte allen behouden in Nederland terug te keren. Pim (Simon) Lampie (9.4.1917 Amsterdam-2020 Harderwijk en zijn vrouw waren lid van de Protestantse Gemeente Biddinghuizen in Oostelijk Flevoland, waarvan ik (GCH) van 1986 tot 1998 predikant was. Hij heeft mij daar in de talloze gesprekken die we hadden, zijn ervaringen in de oorlog toevertrouwd. Op zich was dat uitzonderlijk want hij dan er tot dan toe met weinigen over kunnen/ willen praten, diep getraumatiseerd als hij was ten gevolge van al het verschrikkelijke dat hij als kind in Westerbork en Theresienstadt had meegemaakt. Uiteindelijk resulteerden die gesprekken in een reis die we samen in 1988 hebben gemaakt naar Terezin (het voormalige Theresienstadt) in Tsjechië. Wij werden er opgewacht door een uiterst vriendelijke gids die ons zou rondleiden door het voormalige ghetto. Hij deed althans een poging. Maar ter plekke werd zijn rol overgenomen door Pim die ons alle plaatsen van belang heeft getoond, waarbij hij als 'Augenzeuge' de bijbehorende verhalen uit zijn geheugen putte. Voorbeeld: "En daar op die hoek, daar was het café waar je tegen inlevering van een bonnetje 'Ersatzkafee' kon drinken en ondertussen kon luisteren naar prachtige klassieke muziek, die daar gespeeld werd door beroepsmusici, die o.a. gedirigeerd werden door Rafael Kubelik". De gids was stupéfait. Toen we terugkeerden op de uitvalsbasis (het voormalige 'Herrenhaus' van de SS in de Kleine Vesting, nu: Archief) werden we opgewacht door de directeur van het Staatsmuseum 'Pamatnik Terezin' die Pim in vloeiend Duits toesprak en hem als 'Opfer des Faschismus' onderscheidde met een legpenning en bijbehorend document. Die ervaring heeft Pims leven drastisch veranderd, zo zeer zelfs dat hij nog jaren lang persoonlijk rondleidingen gaf aan schoolklassen op het terrein van Westerbork. Ik gedenk hem als een dierbare vriend. Voor mij persoonlijk resulteerde mijn contact met Pim in een doctoraalscriptie (1991). Hirsch Blum overleefde de oorlog omdat hij 'gemengd gehuwd' was met een niet-Joodse vrouw. Het echtpaar had geen kinderen.

Bron: "*Chronologie van de historische gebeurtenissen in en om Elim*"
 (www.elimhuisvangebed.nl/ELIM_Archief/xh_Hart.html).

Lit.: Dr. J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965*, I, 80v., 101, 127, 175v., 207, 218, 263, 277, 284, 286, 292v., 297, Cherry Duins, *Achterland – Verkenningen en herinneringen*, 270-274; G.C. Hovingh, 'Einer christlichen Konfession angehörig' – *Een onderzoek naar de inspanningen van de Nederlandse kerken in het algemeen en van de Gereformeerde Kerken in Nederland in het bijzonder t.b.v. de vervolgte joden en christen-joden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog en het mogelijk effect ervan* (doctoraalscriptie VU, 1991); Hartmut Ludwig/Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – Als "Juden" verfolgt*, 48f.

Mr.dr. Franciscus Coenraad Marinus Boenders (geboren 19.5.1887 te Middelburg, zoon van boekhandelaar Franciscus Coenraad Marinus Boenders en Catharina Thomassen-overleden 2.5.1955 te Budel).

Studeerde theologie en rechtswetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat te Oegstgeest (1911); **hervormd** predikant te Vierpolders (Brielsch Nieuwland; 23.7.1911-22.2.1914) en te Abbekerk-Lambertschaag (1914-1916); predikant van de krankzinnigenkolonie te Gheel (België; wonende te Oss (1916-1935); hervormd predikant te Oss (6.1.1935-1948) en te Oisterwijk (25.4.1948-26.5.1953 wegens emeritaat).; daarna hulpprediker te Budel. Advocaat te Utrecht (1922); hij sloot zich aan bij *De Middaghoogte*, een initiatief van prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog (11.4.1869 Rotterdam-19.12.1938 Amsterdam), die met de aanhangers van *De Dageraad* een openbare discussie wenste te voeren over het bestaan van God en het Christendom. Verder was Boenders lid en Groot Redenaar (woordvoerder) van de Orde der Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (1929) en bevriend met Hermannus van Tongeren (16.4.1876 Bergen op Zoom-29.3.1941 KZ Sachsenhausen; zie ook ds. K. Beks), generaal-majoor titulair der genie en grootmeester van de Orde der Vrijmetselaren, en diens dochter, Jacoba van Tongeren (14.10.1903 Cimahi, NOI-15.9.1967 Bergen), stichter van de (verzets-)’Groep 2000’ (zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik).

Ds. F.C.M. Boenders was op 5.1.1911 te Amsterdam gehuwd met **Jannetje (Jeanne) Servaas** (geboren te Sloten [Noord-Holland], dochter van landbouwer en tolpachter Janus Servaas en melkslijtster/ winkelierster Trijntje Sniijders-overleden 2.4.1954 te Budel).

Ds. Boenders zat wegens hulp aan Joden (er zat een Joods echtpaar bij hem ondergedoken) vanaf 12.8.1942 gevangen in de *Polizeigefängnis* Haaren en van 21.9.1942 tot 24.6.1943 in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen. Tijdens zijn gevangenschap nam ds. Bernardus Matthijs van Tongerlo (27.11.1889 Gouda-16.8.1971 Zeist) van Lith als consulent de zaken in Oss waar (ook het verzetswerk?). Daarna zette ds. Boenders zich in voor de Hervormde Verzetsgroep 2000 te Amsterdam. *Hij regelt als predikant in zijn gemeente te Oss distributiebonnen voor Groep 2000. De bonnen worden opgehaald en per trein naar Amsterdam gebracht, tot dit vanwege de spoorwegstaking niet meer mogelijk is.*

Lit.: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII, 166, 267; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 69 en 390; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581 en II, 350v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 86.

37.

Gijsbert Boer (geboren 27.3.1913 aan de Meije te Bodegraven, zoon van winkelier Gijsbert Boer Sr. en Gijsbertha den Hertog, als vijfde in een gezin van acht kinderen-overleden 17.1.1973 Zoetermeer; begraven Begraafplaats aan de Binnenweg aldaar).

Aanvankelijk was hij timmerman, later studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en werd **hervormd (Gereformeerde Bond)** vicaris te Rotterdam-Delfshaven (daar overleefde hij in 1943 met zijn gezin een zwaar bombardement; hij lag zelf 24 uur onder het puin) en predikant te Eemnes-Buiten (31.10.1943, bevestigd door ds. L.Kievit-1946), Putten (1946-1949), Gouda (1949-1956), Lunteren (1956-1960), Huizen (juni 1960, bevestigd door ds. J.H. Cirkel te Huizen-1965), Katwijk aan Zee (1965) en Zoetermeer (1969-1973). Hij was een leerling van de bekende Bondspredikant ds. Leendert Kievit (17.8.1918 Benschop--20.4.1990 Putten) hoofdbestuur lid van de Gereformeerde Bond (1951-1969) en voorzitter (1966-1969) en eindredacteur van *De Waarheidsvriend*.

Gehuwd op 26.10.1943 te Bodegraven met **Wilhelmina Hendrina Dorothea Dam** (geboren op 29.10.1914 te Zwammerdam, dochter van Aart Dam en Jacoba Elisabeth Meijer-overleden 5.10.1978 te Bodegraven; begraven te Zoetermeer).

Actief in het verzet (o.a. hulp aan onderduikers: zo bracht hij in de kelder van de kerk Engelse, Canadese en Amerikaanse piloten onder).

Lit.: dr. Ewart G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 462, 632; J. van der Graaf, *Passie voor het evangelie – Leven en werk van G. Boer* (Heerenveen, 2005);

B.J. Wiegeraad, lemma 'Boer, Gijsbert' in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, deel V, 74.

38.

Jacob Boer (geboren 26.11.1890 te Groningen, zoon van schipper Jacob Boer en Frouke Pronk-overleden 29.8.1969 te Woerden; begraven Algemene Begraafplaats Meeuwenlaan te Woerden; "*Ik geloof de wederopstanding des vleses en een eeuwig leven*").

Theologisch kandidaat (1929); **gereformeerd** predikant te Ten Post (1.12.1929-17.1.1937), Duisburg-Ruhrort (Dtsl.; 31.1.1937-21.9.1941), tevens hulpdiensten in Bennekom (november 1939-september 1941), predikant te Bennekom (28.9.1941-21.3.1948) en Waarder (18.4.1948-1.12.1960 wegens emeritaat).

Gehuwd op 21.11.1929 te Groningen met **Hendrika Pekelder** (geboren op 22.1.1897 te Amsterdam, dochter van schipper Geert Pekelder en Jacobina Witkop-overleden 19.1.1974 te Woerden; begraven Algemene Begraafplaats Meeuwenlaan, Woerden).

De Joodse onderduiker Johan Sanders, (geboren 6.8.1931 Enschede) vertelde het volgende over hem: *Ik ben opgehaald door meneer Zomer – van de uitgeverij Zomer & Keuning - die mij meenam naar zijn huis in Bennekom. Daar ontmoette ik meneer Boer, een gereformeerde dominee uit Bennekom. Tot aan het einde van de oorlog heb ik met hem en zijn gezin allerlei omzwervingen gemaakt. Van de zes kinderen, die het echtpaar had gehad, was alleen de oudste nog in leven: Jacob, een jongen van mijn leeftijd. ... De enige straf die ik kreeg, was de opdracht wekelijks een deel van een catechismus uit het hoofd te leren. 'Dat kan ik niet', zei ik, 'dat kan ik echt niet, dat is me te veel. Ik kan wel een psalmversje uit mijn hoofd leren'.*

Lit.: ds. C.Ch. Griffioen, *In memoriam Ds. Jacob Boer* in: *Jaarboek 1970 GKN*, 478v.; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 155.

39.

Johannes Pieter (Jan) Boer (geboren 6.4.1919 te Boskoop, zoon van boomkweker Frederik [Frits] Nicolaas Boer en Tjitske van den Hoorn-overleden 14.9.2000 te Arnhem; begraven Begraafplaats 'Vredenoord' te Arnhem, Kemperbergweg 611. Opschrift zerk: "*Wat zoekt gij de levende bij de doden? Hij is hier niet!*" Luc. 24: 5,6).

Gereformeerd predikant te Schipluiden (2.12.1945-19.3.1950), te Zwartebroek (2.4.1950-1.11.1953), te Rotterdam (8.11.1953-5.4.1962) en te Arnhem (29.4.1962-1.5.1984 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Margaretha (Margot) Adriana Sprik** (geboren 9.10.1921-overleden 11.3.2012 Arnhem; begraven te Schaarsbergen).

"Het is voor Jan Boer geen eenvoudige weg geweest naar het predikantschap. Thuis waren de mogelijkheden beperkt en de jaartallen hierboven leren ons dat de theologiestudie midden in de oorlog voltooid moest worden. Met de sluiting van de Vrije Universiteit kwam er een einde aan de colleges; tentamens en examens moesten (illegaal) bij hoogleraren thuis worden afgelegd en dat alles op de fiets. Maar zijn doorzettingsvermogen zou hem later goed van pas komen! Naast zijn studie was hij actief in het verzet, o.a. in het in veiligheid brengen van Joden. Zelf praatte hij daar nooit over".

Lit.: H.C. Endedijk, *In memoriam Johannes Pieter Boer* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 2 (mei 2003), 40.

40.

Prof.dr. Pieter Arie Hendrik de Boer, ridder *Nederlandsche Leeuw* en eredoctor van de universiteiten van St. Andrews en Cambridge (geboren 14.6.1910 te Woubrugge, zoon van het hoofd der school Hendrik de Boer en Maria Maat-overleden 11.8.1989 te Leiden)

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; **hervormd** predikant te Berkenwoude in de Krimpenerwaard (16.8.1936-39.9.1938); hoogleraar exegese Oude Testament en geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en letteren aan de RU te Leiden (1.10.1938-1.10.1978 wegens emeritaat); rector-magnificus (19.9.1956/1957). Hij woonde tijdens de oorlog op het adres Rijnsburgerweg 130 te Leiden.

Gehuwd 3.8.1936 te Woubrugge met **Johanna Anthonia Kroes** (geboren 30.8.1912 Woubrugge, dochter van Frederik Kroes [1870-1937] en Anthonia Kwakernaat [1877-1946]-overleden 20.12.1991 Oegstgeest).

“De Boer weigerde van meet af aan elke collaboratie met de Duitse bezetter. Zijn collega H.B.G. Casimir (= prof.dr. Hendrik Brugt Gerhard Casimir [15.7.1909 's Gravenhage-4.5.2000 Heeze], theoretisch natuurkundige; zie: ds. E.P. Borgman) hield hij voor: “met de duivel kun je niet onderhandelen”, (...) met de duivel kun je alleen maar vechten” (Jenner). In de zomer van 1940 riep prof. De Boer, die als districtscommissaris (DC) van het district Rijnland van de Nederlandsche Padvinders Vereniging (NPV) nauw verbonden was met het jeugdwerk, een achttal jonge mensen bijeen: ‘De Jonge Acht’, bestaande uit gymnastiek- en danslerares Hetty Roessingh (15.1.1915 Leiden-11.8.1946 Leiden), dochter van de theoloog prof.dr. Karel Hendrik Roessingh (11.8.1886 Groningen-29.10.1925 Leiden), haar moeder Geertruida Suzanna Maria Roessingh-Everts (11.2.1883 Amsterdam-12.6.1969 Leiden), lid van het Leidse Comité voor Joodse Belangen van de Amsterdamse hoogleraar prof.dr. David Cohen (31.12.1883. Deventer-3.9.1967 Amsterdam) en de Vrouwen Vredes Gang, jonkvrouwe Henriëtte (Jacoba van) Eysinga (geboren 7.3.1920 Leiden, dochter van jhr. prof.mr.dr. Willem Jan Maria van Eysinga [31.1.1878 Noordwijkerhout-24.1.1961 Leiden] en barones Coralie Leopoldina van Hogendorp [17.6.1885 's Gravenhage-29.10.1959 Leiden]-overleden 2.2.2007 's Gravenhage), Sip Koopmans, Aat de Jonge, onderwijzer/ leraar Aart (Aad) J. van der Pompe (1907-), Sjoerd Mazure, ene Kok en Lucas Questroo (21.1.1896 Leiden-26.11.1962 Academisch Ziekenhuis, Leiden; begraven Rhijnhof), om weerstand te kweken bij jongeren van alle denominaties in Leiden e.o. De Boer: *“Ik vond mijn voornaamste opgave eigenlijk: de geest van de bevolking wakker te houden en te laten zien wat er nu eigenlijk gebeurde”*. De leraar Aad van der Pompe (bij wiens ouders prof. De Boer ooit als student op kamers had gezeten en die hij kende van de padvinderij) kreeg de leiding van het gezelschap. Later verschaftte hij in zijn huis aan de Leeuwerikstraat nog onderdak aan een Joods meisje, maar dat is helaas weggehaald. Ook de Pools-communistische verzetsman Maksymilian (Maxiem) Gorzynski (geboren 1899 in Oost-Pruisen, in 1935 gevlucht uit het *Moorlager* Börgermoor, ook ondergedoken in de Leeuwerikstraat en wel bij Annie Otter, een gescheiden vrouw met wie hij later trouwde) werd door Groep Acht - m.n. door Hetty Roessingh - geholpen. Eens per maand organiseerden ‘De Jonge Acht’ speciale jongerendiensten over bepaalde thema’s in diverse Leidse kerken, meestal na de reguliere morgendienst. Niemand minder dan prof.dr. Hendrik Kraemer zorgde ervoor dat ze ook in de ‘orthodoxe’ Pieterskerk terecht konden, waar men aanvankelijk een verzoek van de ‘tè vrijzinnige’ De Boer had geweigerd. De Boer: *‘Het ging daarbij niet om het geloof, het ging om verzet, om de geestelijke gezondheid van ons Nederlandse volk!’*. In de diensten kwamen gemiddeld tussen de 500 en 1000 jongeren, tot ze begin 1941 door de bezettende overheid tenslotte werden verboden. Maar de kiem leek te zijn

gelegd en sommige leden van de 'Acht' zijn daarna daadwerkelijk in het verzet gegaan. Najaar 1940 vormde een aantal Leidse hoogleraren (onder wie De Boer en R.P. Cleveringa) de zogenaamde 'Kleine Krans', die reacties van de academische gemeenschap voorbereidde op het ontslag van Joodse collegae als gevolg van de ingevoerde 'Ariërverklaring' en de dreigende 'verduitsing' van de universiteit. Dat resulteerde op 26.11.1940 in de door prof. Rudolf Pabus Cleveringa (2.4.1894 Appingedam-15.12.1980 Oegstgeest) uitgesproken bekende protestrede (recentelijk aangemerkt als 'beste speech van Nederland'), die de hele academische wereld in verzet bracht. Na een studentenstaking werd de universiteit gesloten. Dat weerhield De Boer er niet van nog zoveel mogelijk zijn colleges te vervolgen en tentamens af te nemen. Na de zomer van 1942 lukte dat niet meer (de meeste theologiestudenten waren vertrokken naar Utrecht en Groningen). Toch bleef De Boer samen met de econoom prof.mr. Cornelis Weststrate (11.3.1899-1961), hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek aan de RU Leiden, nog tot aan het eind van de oorlog contacten onderhouden met afgevaardigden van Leidse studentenverenigingen en met niet-georganiseerde studenten. Daar werd o.a. besproken hoe het na de oorlog verder moest met de universiteit. Op 27.6.1945 gaf Weststrate zijn eerste college aan de Leidse Universiteit sinds 1940. Zelf belandde De Boer al in 1941 – nadat de padvinderij in Nederland verboden was – korte tijd in gevangenschap. Hij werd opgepakt door de *Sicherheitspolizei* uit Den Haag en zwaar verhoord over vermeende contacten met Engeland. Na een week 'Oranjehotel' in Scheveningen werd hij weer vrijgelaten. *Al snel bleek hij op een lijst van 25 personen geplaatst te zijn van wie de Duitsers concreet verzet verwachtten tegen de poging tot nazificering van de Leidse universiteit* (Jenner). Niet geheel ten onrechte: toen op 20.3.1942 de staatsrechtgeleerde prof.mr.dr. Roelof Kranenburg (8.9.1880 Groningen-27.12.1956 's Gravenhage) werd ontslagen omdat hij zich had verzet tegen heropening van de 'genazificeerde' universiteit, boden 53 Leidse hoogleraren (onder wie prof. De Boer), 3 lectoren en de secretaris van de Curatoren per 1.5.1942 hun ontslag aan. Dat werd op 30.5.1942 aan 28 hoogleraren en 2 lectors ('*aanstichters en meelopers*'), verleend (na de oorlog werd dat ontslag bij Ministerieel Besluit van 5.5.1945 ongedaan gemaakt). In de zomer van 1942 stond – niet geheel onverwacht – de *Sicherheitspolizei* al weer bij De Boer op de stoep, maar hij kon zich tijdig uit de voeten maken en ging voortaan met een vals persoonsbewijs op naam van 'Herbert Duijfhuis' door het leven (welzeker een verwijzing naar de dwarse 16^e-eeuwse Rotterdamse geestelijke en humanist Hubert Duijhuys (27.10.1531 Scheveningen-3.4.1581 Utrecht), die ondanks zijn felle kritiek op de Rooms-katholieke kerk van die dagen niet van haar scheiden wilde, maar liefdevol de kerk van binnenuit wilde hervormen). Dat stelde De Boer bijvoorbeeld in de gelegenheid om collega's te bezoeken die als gijzelaar verbleven in Sint Michielsgestel en Haaren, als ze een dag verlof hadden in 's Hertogenbosch. De Boer heeft zich van meet af aan ingezet voor de hulp aan vervolgte Joden. Dat begon met zijn aanbod aan de Joodse boekhandelaar en arabist Jakob Ginsberg (geboren 13.2.1886, Lodz, Polen, zoon van Hersch Leib Ginsberg en Chaja Sura Grinberg-omgebracht 18.11.1943 Auschwitz), gehuwd op 26.8.1925 te Leiden met – in 1936 gescheiden van - met Erna Augusta Bertha Prigge, geboren ca. 1891 te Spandau, dochter van August Prigge en Minna Becker-omgebracht 18.11.1943 Auschwitz) om bij hem onder te duiken (Ginsberg was eigenaar van de Universiteitsboekhandel aan het Korte Rapenburg 17 te Leiden en in 1941 werd zijn zaak zoals overal '*unter Verwaltung*' geplaatst). Maar De Boer kon Ginsberg niet overtuigen: '*de man was te beweeglijk van aard*' en werd niet lang daarna opgepakt en gedeporteerd. Ook de latere hoogleraar Oude Testament dr. Martinus Adrianus Beek (25.6.1909 Ambt Ommen-31.7.1987 Amsterdam) kwam tijdens zijn studententijd in Leiden met Ginsberg in contact. '*In diens kring leerde hij een andere dan de wetenschappelijk-exegetische omgang met het Oude Testament en een type vroomheid dat hem buitengewoon aansprak*' (vgl. zijn aan Martin Bubers *Chassidische vertellingen*

verwante vertaling van *Het Boek der Vromen*, 1954). De lectuur van de werken van Buber leidde Beek verder op deze weg (*Biografisch Lexicon*, V, 47). Meer hulp aan (Joodse) onderduikers noemde De Boer 'incidenteel'. Hoewel: "Waar mogelijk hielp hij gezochte personen aan adressen. Thuis had hij meerdere onderduikers, soms voor langere tijd een heel gezin, anderen bleven korter" (M. van Rijn). Prof. De Boer onderhield daartoe geen contacten met verzetsorganisaties, maar handelde volledig zelfstandig naar beste weten en kunnen. Benodigde distributiebescheiden e.d. betrok hij wel van derden. Na september 1944 stond De Boer nog als adviseur in contact met de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) in Leiden, o.a. met de gereformeerde predikant ds. R.C. Harder (zie daar). Tenslotte schreef hij de hele oorlog door artikelen in illegale kranten. Kort na de bevrijding maakte prof. De Boer samen met ds. R.C. Harder nog deel uit van het plaatselijk kerncomité voor Nederlands Volksherstel.

Bron: Marlies van Rijn, Interview met P.A.H. de Boer d.d. 23.4.1982 (op website van *EL = Erfgoed Leiden en Omstreken*).

Lit.: Konrad Dirk Jenner, lemma 'Pieter Arie Hendrik de Boer' in *Biografisch Lexicon*, VI, 36-40; www.leiden4045.nl; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 88, 152.

41.

Sijmen Jacob de Boer (geboren 23.10.1895 te Amstelveen, Gemeente Nieuwer-Amstel-overleden 15.10.1965 te Utrecht, Diaconessenhuis; begraven kerkhof te Lopik; opschrift zerk: "God is getrouw").

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); kandidaat (3.5.1929); **gereformeerd** predikant te Wyckel en Balk (7.9.1930-5.10.1947) en te Lopik (12.10.1947-15.10.1965).

Gehuwd met **Rinske Rodenhuis** (geboren 26.4.1892, dochter van Anne Dirks Rodenhuis en Antje (Anne) van Wier-overleden 21.2.1952 Lopik; begraven aldaar).

In Friesland zette ds. de Boer zich in 1941 in om - in nauwe samenwerking met de gereformeerde predikanten ds. Dirk Ringnalda van Drachten (zie daar) en ds. Jan Voerman van Joure (zie daar) en met Sybrand Marinus van Haersma Buma (geboren 30.12.1903 's Gravenhage), burgemeester van Wymbritseradeel, die in mei 1941 werd gearresteerd en op 11 december 1942 in KZ Neuengamme overleed (hij was grootvader van Sybrand van Haersma Buma, de voormalige fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, later burgemeester van Leeuwarden) - zogenaamde leucocellen op te zetten, die zich later ontwikkelden tot verzetscellen. Vanaf 1942 was De Boer ook actief bij het onderbrengen van onderduikers, met name Joodse. Het echtpaar De Boer nam in mei 1944 zelf twee Joodse kinderen in huis en ontving daarvoor in 1987 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Ds. de Boer was familie van de verzetsman Gerardus Adrianus 'Harry' Reeskamp (13.8.1889 Utrecht-26.3.1970 Soest), drogist/ apotheker in Naarden, die al in 1940 een verzetsorganisatie had opgezet in het Gooi. In december 1940 dook Reeskamp onder in Sneek, de geboorteplaats van zijn vrouw Sjoukje Reeskamp-Wielinga (9.11.1901 Sneek-30.7.1996 Bussum, nicht ds. Bonne Wielinga [30.3.1850 Sneek-23.12.1928 Utrecht] en achternicht van ds. Tjepko Johannis Wielinga [17.1.1881 Nieuwland-24.12.1966 Zeist], beide hervormd predikant), omdat hij inmiddels zwaar gezocht werd. Uiteindelijk bracht hij het tot districtsovervoerder (DOL) van verzetsgroep Scharnegoutum (Zuid-West Friesland), die geruime tijd een onderkomen genoot in Huize 'De Oldenhof', A212 bij Vollenhove, bewoond door de freules Isabella Geertruida (28.2.1874 Huize Marxveld, Vollenhove-24.4.1973 Huize De Oldenhof, Vollenhove) en Jeanette Juliana Sloet van Marxveld (of: Sloet van Olderuitenborgh; 21.12.1866 Huize de Oldenhof, Vollenhove-20.1.1946 Huizen de Oldenhof, Vollenhove, beide dochters van Gerard baron Sloet van Oldruitenborch en Catharina Elisabeth Boldwina Witsen Elias). Op 'De Oldenhof' zaten ook de Amerikaanse vliegers *Staff Sergeant* Keith Rodney Haight en *Sergeant* Vincent Joseph Leo 'Vince' Kelly,

respectievelijk rompschutter en boordschutter van bommenwerper B17G-DL 'Sleepy Lagoon' die op 28.1.1945 gecrashed was bij Ossenzijl. Zij overleefden de oorlog met vier andere ondergedoken en twee krijgsgevangen gemaakte bemanningsleden (zie ds. J.P. Honnef en ds. F.W. Tjadens). Reeskamp informeerde op zeker moment bij ds. de Boer in Wyckel of hij niet een geschikte coördinator voor het onderbrengen en verzorgen van onderduikers in Gaasterland wist? De Boer bracht hem daarop in contact met een gereformeerd gemeentelid, Benjamin Steegenga (18.6.1905 Nijemirdum-29.4.1987 Balk), die genoemde taak tot aan het einde van de oorlog gewetensvol heeft volbracht. In Balk werd een straat naar hem genoemd. Reeskamp zelf onderhield ook nauwe contacten met ds. L. Overduin te Enschede (zie daar). Helaas maakte hij tegen het einde van de oorlog een ernstige fout door een volstrekt onschuldige boer – die NB zelf onderduikers herbergde – te laten liquideren. Hij werd daarvoor na de oorlog veroordeeld. Zijn vrouw verzorgde vanaf 1943 twee Joodse meisjes en werd daarvoor door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardige onder de volkeren'. Gerard Adrianus Reeskamp was een volle neef van ds. Willem Reeskamp (26.5.1910 Utrecht-25.6.1984 Groningen; zie ds. J.D. Koers en ds. Dirk Ringnalda). Zij vrouw nam

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 99v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 731; F.J. Scholten, *In memoriam Ds. S.J. de Boer* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 459v.; P.J. Stavast, *Een doodgewone KPer*, 179, 183v., 205.

42.

Mr. Gerrit Daniël Boerlage (geboren 28.1.1898 te Amsterdam, zoon van advocaat en procureur mr.dr. Jan Roelof Boerlage en Maria Hendrika Boerlage-overleden 18.8.1982 te Uitgeest). Zijn zuster ds. Jacoba Johanna (Coba) Boerlage (7.3.1892 Amsterdam-12.7.1971 Arnhem) was tijdens de oorlogsjaren doopsgezind predikant te Tjalleberd (1941-1947). Zijn andere zuster dr. Louise Marie Boerlage (1895-1957) was chemisch analyticus en in 1928 gepromoveerd bij prof.dr. Adriaan Hendrik Willem Aten Sr. (1877-1950), een ver familielid van de vrouw van ds. G.D. Boerlage. Een oom van ds. Boerlage, dr. Jacob Gijsbert Boerlage (1849-1900), was adjunct-directeur van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (nu: Bogor) in NOI en later conservator van het Rijks Herbarium te Leiden. Zijn dochter Louise Marie Boerlage (15.5.1884 Leiden-1.12.1968 Utrecht) was directrice van het Nutskinderleeszaalwerk in Amsterdam (1927-1947). *'Toen de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog niet meer werden toegelaten in de bibliotheek, richtte Louise Boerlage in Joodse scholen bibliotheken in'*.

Ds. G.D. Boerlage studeerde aanvankelijk rechten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en werd advocaat en procureur op het kantoor van zijn vader en diens compagnon mr. Abraham Mulder aan de Jacob Obrechtstraat 7 te Amsterdam (1925-1935). Ook werd hij secretaris van de afdeling Amsterdam van de Nederlandse Protestanten Bond en lid van het hoofdbestuur. In 1935 ging hij theologie studeren in Leiden; theologisch kandidaat te Oegstgeest (1939); **vrijzinnig hervormd** predikant te Raerd, Tersoal en Sibrandabuorren (10.3.1940-oktober 1945), Uitgeest (14.10.1945-1.1.1953 met eervol ontslag; laatste hervormde predikant van Uitgeest); voorzitter van het hoofdbestuur van de Nederlandse Protestantenbond (1946-1953), later algemeen secretaris te Amsterdam (tot 1.6.1963); erelid van het hoofdbestuur van de NPB.

Op 17.6.1926 is ds. Berlage te Wormerveer gehuwd met **Agatha Maria (Marie) Aten** (geboren 17.10.1899 Wormerveer, dochter van de doopsgezinde makelaar Cornelis Aten en de eveneens doopsgezinde Sara Boekenoogen-overleden 5.9.1967 Amsterdam). De politica en activiste drs. Sara (Saar) Boerlage (geboren 23.3.1932 te Amsterdam), sociaal geograaf en planoloog, medeoprichter (1958) en partijvoorzitter van de PSP (1987) en Amsterdams gemeenteraadslid voor de PSP (1966) en Groen Links (1998), is een dochter van het echtpaar Boerlage.

Ds. Boerlage wist in januari 1941 zijn kerkenraad, college van notabelen en kerkvoogdij te bewegen om geen bordje met het opschrift “*Verboden voor Joden*” te laten aanbrengen aan het kerkgebouw en aan kerk-gerelateerde gebouwen “*omdat het bevel indruiste tegen het evangelie*”. “*De strop van f. 800,- was zwaar, maar woog niet op tegen ontrouw aan evangelie en kerk*” Vanwege het algemene protest tegen de maatregel, haalde de bezettende overheid later bakzeil. Tijdens de oorlog was ds. Boerlage het hoofdcontact van het verzet in Rauwerderhem (schuilnaam: “ds. J.C. Aalders”) en onderhield in die hoedanigheid contacten met verzetsmensen in Poppingawier, Tersoal, Sibrandabuorren, Dearsum, Jirnsum en Boazum. Ds. Boerlage: “*Sommige gezinnen werden ondersteund; verder ook Joden. Er waren weinig Joden onder de onderduikers. In Terzool verbleef ‘Ome Jan’, een (tweede) violist van het Concertgebouwkest: de heer J(oseph) Koen (22.3.1899 Amsterdam, zoon van Hartog Koen en Marianne van der Zijl-17.3.1974; gehuwd met 1) Catharina Smit [gescheiden] en 2) met Flora Stibbe [11.12.1897 Amsterdam, dochter van legerofficier Abraham Stibbe en Judith Gokkes-23.5.1995 Amsterdam) uit Amsterdam. Er bestaat een fraaie karikatuur van Joseph Koen, in 1920 vervaardigd door de Hongaarse kunstenaar C. Henry Major (1895-1948) en opgenomen in de verzameling van 102 karikaturen die het Concertgebouw in eigen beheer uitgaf onder de titel ‘Het Concertgebouw, zijne leiders en medewerkers in caricaturen’ (onder hen de dirigenten Willem Mengelberg (1871-1951) en Cornelis Dopfer (1870-1939) En dan denk ik ook aan de twee kleine Joodse dametjes, die ondergedoken zaten in Sybrandaburen: eerst bij Posthuma, later bij Tinkelenberg en gelukkig vóór de overval op Tinkelenberg bij mevrouw Jellema. Zij droegen hun lot gelaten en wisten vrolijkheid te bereiken, waarvoor ik grote bewondering koesterde*”, Posthuma, Tinkelenberg en Jellema zijn tot nu toe niet door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volkeren’. George Christiaan Tinkelenberg, geboren 31.8.1901 te Hoorn, hoofdonderwijzer en districtscommandant NBS-gewest Friesland, werd op 8.3.1945 gefusilleerd bij Dongjum (begraven Bijzondere Begraafplaats Sibrandabuorren) als represaille voor de aanslag op Grietje Sinnema uit Ried door het verzet. Zij was lid van de NSB en tolk/ secretaresse van de ‘*Abteilung Ernährung und Landwirtschaft*’ te Franeker en organiseerde de paardenvorderingen en hooileveringen ten behoeve van de Duitse *Wehrmacht* dermate fanatiek dat het bouwland voor de komende oogst niet bewerkt kon worden. Daarop werd besloten haar te liquideren, maar de aanslag mislukte. Vervolgens moesten vijf ‘*Todeskandidaten*’ daarvoor boeten met hun leven. Ds. Boerlage zat zelf van 14.12.1944-10.1.1945 gevangen in Leeuwarden, nadat een inwoner van Poppingawier er bij de *Sicherheitspolizei* op had aangedrongen hem in gijzeling te nemen wegens het belagen van de NSB’ster Riemke Schap te Rauwerd door het verzet. Na zijn vrijlating dook ds. Boerlage tot aan de bevrijding onder. Zie verder: ds. B. van Gelder, ds. H.R. Keuning, ds. E. Postma, ds. H. de Vos en ds. J.E. Wagenaar,

Lit.: W. Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd – Herinneringen en brieven van het gezin Boerlage*, 58v.); *Netwerk Oorlogsbronnen (Dongjum, Oorlogsmonument)*; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 122; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 574 en II, 352V.

43.

Petrus Boerma (verzetsnaam: “*Oom Piet*”; geboren 17.5.1899 te Groningen, zoon van kruidenier Reint Boerma en Catharina Christina Wormnest-overleden 27.8.1978 te Amsterdam; crematie.

Onderwijzer (1918), evangelist (1927), kandidaat theologie te Utrecht (1932); **hervormd** predikant te De Krim (3.4.1932-5.5.1935 wegens emeritaat), hulppredikant/ voorganger Hervormde Evangelisatie Vereniging te Bolsward (12.5.1935-1940), te Oudeschoot (Heerenveen-Zuid (20.10.1940, bevestigd door ds. Johannes Cornelis Eliza van

Herwerden [5.11.1874 Lisse-15.3.1951 Soest]-1946) en te Amsterdam (Centrum en Noord; 18.9.1946-14.11.1950); vlootpredikant (14.11.1950).

Gehuwd 10.5.1922 te Hennaarderadeel met **Akke Nettinga** (geboren 7.5.1901 te Kubaard, dochter van bakker Sybe Nettinga en Trijntje Idzerds Krol-overleden 29.4.1988 te Amsterdam). Haar zuster Jeltje Nettinga (11.1.1910 Kubaard-26.10.2002; crematie) was in 1937 gehuwd met een jongere broer van haar man, dr. Johannes Boerma (8.4.1908 Groningen-24.2.1979 Groningen), leraar klassieke talen aan het Praedinius Gymnasium te Groningen.

‘In de bezettingstijd, toen hij in Oudeschoot stond, was ds. Boerma zeer actief in de illegaliteit, met name in de hulpverlening aan Joden’ (Nieuwe Leidsche Courant d.d. 30.8.1978). *De door bovenstaande mensen* (= Bouwe van Ens [geboren 23.3.1893 Slijkenburg-samen met Sijbren Sijtsma [geboren 3.11.1896 Wommels, hij was machinist in de zuivelfabriek) op 12/13.4.1945 gefusilleerd te Spitsendijk bij Luinjeberd], veehouder/melkrijder te Nijehorne, Pier Dijkstra [11.2.1902 Oldeboorn Utingeradeel-27.4.1984; begraven Hoornsterzwaag], veehouder te Hoornsterzwaag/ Jubbega, en Hendrik Marcus de Jong [1.2.1900 Opsterland-1971], veehouder te Bontebok, 2^e Compagnonsweg 7) *opgezette bevoorradingslijnen* (van m.n. Joodse onderduikers, GCH) *liepen onder meer van Ab Krikke* (= ir. Albert Ferdinand Krikke [5.10.1910 Oudehaske-23.5.1945 Rotenburg, Hannover; directeur van een aannemersbedrijf) *via Lammert Koopman* (koster van de Gereformeerde Kerk van Heerenveen) *naar Piet Boerma (dominee) in Oudeschoot*. Hendrik Marcus de Jong hield er communistische sympathieën op na en werd daarom door zijn gereformeerde verzetsvriend Roelof Vis (1926, De Knipe-20.11.2011 Smithville, Canada, begraven Union Cemetery aldaar; onderscheiden door *Yad Vashem* en drager *Verzetshedenkingskruis*) ‘Hare Majesteit’ genoemd. Hij schreef in zijn memoires (uitgegeven in december 1945 en in 2003 opnieuw verschenen in ‘*De Compagnon*’) over **ds. Boerma** e.a. het volgende: *“Door een gesprek, dat ik voerde met een directeur van een naburige boterfabriek, kwam ik in contact met “Oom Piet”, de schuilnaam van een predikant uit de gemeente Heerenveen; deze was spoedig één mijner beste en meest intieme vrienden, die mij in verbinding bracht met de illegale werkers te Heerenveen. De eerste vriend te Heerenveen, met wien ik kennis maakte, was de heer L. Koopman* (= Lammert Koopman, koster van de Gereformeerde Kerk te Heerenveen), *met wien ik verschillende zaken besprak en die ten volle bereid was mij op alle manieren te helpen. Het is vooral dezen persoon, wien ik veel dank verschuldigd ben voor alle hulp, die ik door zijn toedoen mocht ontvangen. Al spoedig kreeg ik de benodigde bonkaarten, waarmede één der allereerste problemen opgelost was. Door dezen vriend kwam ik al spoedig in contact met de heeren: H. Steenwijk* (schoenwinkelier aan de Dracht te Heerenveen), *J(an) de Jong* (kachelsmid), *Roelof Vis* (zie hierboven), *H(aaije?) Beenen* (dan: 3.10.1906-13.4.1976, begraven Schoterhof, Nieuweschoot), *A. Postma, W. van Dam, Bouwe van Ens*, (Egon Victor Josephus) *Vernimmen* (21.1.1894 Haskerland-9.11.1967 Raalte; hotelier en wijnhandelaar te Heerenveen, buurman van H. Steenwijk), *J(oop; Johannes Cornelis) Overdiep* (23.3.1916 Het Meer, Heerenveen-12.3.1992) bracht volgens journalist/schrijver Pauline Broekema de Joodse Mies [Magalena Johanna] Nieweg-Wolf [16.2.1914 Zuidbroek-15.4.1955 Heerenveen; gehuwd met makelaar Meijer Nieweg {24.7.1905 Delfzijl-18.8.1942 Auschwitz} met haar dochtertje Sara [Kirby] Nieweg [geboren 7.4.1941 Jukwerderweg 6, Appingedam] van hun tijdelijk onderduikadres in het R.K. Ziekenhuis in Groningen naar Friesland) *en echtgenote* (Teunisje –Teun- Overdiep-Schreur [geboren 21.1.1915 Gersloot, Heerenveen-), (Dr. H(arm) S(teven) *Hofkamp* (25.3.1902 Roderwolde-6.12.1980 Heerenveen, crematie; veearts, die over een auto kon beschikken), (Pieter?) *Staal, B)arteld) Cloo* (uit Oranjewoud; 13.5. 1905 Nijehaske-1980), *J. Sijtsma, A. Feléus* (Dracht 23, Heerenveen), arbeider *H(endrik) Klaver* (26.6.1920 Nieuwehorne-7.12.2004; begraven Nieuwehorne] gehuwd met Froukje Talsma [geboren c. 1920 Nieuwehorne; gescheiden

1970), *R.W. Kijlstra, Drost, Vlietstra e.a. hadden wij 'in den beginne' onderduikers, die hun eigen kostgeld konden betalen, dit bleek al spoedig niet meer op te gaan en zoo was ook het financieele vraagstuk één der groote moeilijkheden. Maar dank zij mijn actieve medewerkers te Heerenveen, toonde men zich gaarne bereid mij financieele hulp te bieden. Ik behoefde maar een beroep te doen op den penningmeester H. Steenwijk en mij werd prompt het benodigde bedrag ter hand gesteld. In den beginnen bedroeg dit per week een paar honderd gulden, doch dit bedrag werd steeds grooter en nam later een omvang aan van honderden guldens. De bonkaarten en het geld waren wel mee van de belangrijkste factoren voor het onderbrengen en verzorgen der onderduikers. Voor degenen, die voor deze belangrijke, onmisbare dingen moesten zorgen, was het geen gemakkelijke taak. De bonkaarten immers moesten geheimzinnig verkregen worden, terwijl het geld in de eerste tijd bij vertrouwde, goede vaderlanders moest worden opgehaald. Ook hiermede moest de meest mogelijke voorzichtigheid betracht worden, opdat er niet bij verkeerde adressen werd aan geklopt, want dat kon tot een funeste uitwerking leiden. Wij mogen onzen warmen dank niet onthouden aan die ambtenaren van het distributiekantoor, die zooveel hebben bijgedragen tot het clandestien verkrijgen van honderden bonkaarten, hetgeen lang niet zonder gevaar voor eigen leven moest gebeuren. Ook de stille werkers, die weinig op den voorgrond traden, doch die er steeds weer op uit trokken om gelden in te zamelen ten einde in de financieele behoeften te kunnen voorzien, verdienen een woord van hulde voor alles wat zij in het belang van onze vervolgte landgenoten tijdens de bezetting hebben gedaan. Zonder hun actieve medewerking zou niet alles zoo goed van stapel zijn geloopt. Later werd deze zaak landelijk geregeld en gezien de steeds grooter wordende groep van hen, die huis en erf moesten verlaten, was dit een ware uitkomst, daar wekelijks duizenden guldens moesten worden uitbetaald".* Hindrik de Jong ontving in 1972 samen met zijn vrouw Nienske de Jong-Zeinstra [geboren 20.12.1891 Tjerkgaast, Opsterland] de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze o.a. onderdak hadden geboden aan twee Joodse echtparen uit Zwolle, aan Benjamin Troostwijk [geboren 1.1.1927 Leeuwarden, zoon van meubelhandelaar Cosman Troostwijk [4.1.1885 Leeuwarden-2.11.1942 Auschwitz], en Levina Kropveld [27.3.1891 Rütenbrock, D.-10.7.1982 Leeuwarden]. Ben was een halfbroer van prof.dr. Maurits Troostwijk [10.3.1914 Leeuwarden-8.2.1991 Driebergen-Rijsenburg], hoogleraar administratief recht Rijksuniversiteit Groningen, PvdA-politicus, burgemeester van Amersfoort, Eerste Kamerlid en lid Raad van State, die tijdens de oorlog ondergedoken zat in Donkerbroek. Ben was eerder ondergedoken in Kortezwaag en Bovenknipe; zijn vader en oudste zuster Hendrina Julia Troostwijk (21.11.1924 Leeuwarden-2.11.1942 Auschwitz) met haar echtgenoot Albert Jules van Gelder (29.6.1921 Leeuwarderadeel-31.3.1944 Midden-Eropa) overleefden de oorlog niet, zijn moeder, halfbroer en tweelingzuster Julia Troostwijk overleefden wel] en *Theresia Lena (Trees) Slager* (geboren 3.5.1935 Steenwijk, dochter van vleeshouwer Simon Slager [30.5.1898 Steenwijk-16.1.1945 *Aussenkommando* Vaihingen] en Jeannette de Levie [19.8.1906 Veendam-7.8.1975 Steenwijk], die na de oorlog trouwde met Ben Troostwijk), *het echtpaar de Jong en hun dochter Sara de Jong, de fysicus dr. Arnold van Kreveld* (geboren 9.5.1909 Amsterdam, zoon van David van Kreveld [16.7.1881 Hoorn-7.9.1942 Auschwitz] en Keetje Troostwijk [17.4.1882 Amsterdam-7.9.1942 Auschwitz]-9.6.1992 Baarn), werkzaam op het laboratorium van een zuivelfabriek in Leeuwarden (zijn vrouw, Johanna Rebecca van Kreveld-de Leeuw [20.3.1908 Arnhem-3.3.1992 Soest] en hun kinderen David en Amalia Pauline zaten in Leeuwarden ondergedoken: allen overleefden de oorlog), *Trudi Asscher-Jacobs* (= Geertruida Diny; geboren 7.11.1935 Laag-Keppel, dochter van slager Salomon Jacobs [18.7.1903 Hummelo 31.10.1941 Mauthausen] en Betje Goldsteen [23.5.1902 Meppel-22.10.1943 Auschwitz], die omkwamen in de vernietigingskampen; zie ook: ds. L. Buenk), *de wielrenner Martinus 'Tinus' van Gelder* (1911 Ambarawa-1991 Bellevue Hill) en meer dan zestig anderen). Ds. Boerma dook in 1944 onder bij Eise Woudstra (27.9.1897

Rotsterhaule-22.9.1987 Heerenveen) en Eijsje Woudstra-Lycklama à Nijeholt (8.5.1897 Franeker-12.10.1990 Heerenveen) in Oudeschoot; zij herbergden ook enkele Joden en werden in 1974 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'..

Bron: *Brief aan P. Wijbenga d.d. 14.9.1963 waarin hij zijn lotgevallen tijdens de oorlogsjaren beschrijft, o.a. als predikant te Heerenveen*, in: *Treasor*, Leeuwarden, verzameling P.Wijbenga (340), nr. 13.

Lit.: George de Haan, *Jan Kruis*, 13; Spanvis, 'Friese Verzetsstrijders- Ens, Bouwe van (spanvis.com); Hindrik Markus de Jong, *Memoires* (december 1945) in: "Welkom op Kynhout" (website Kynhout.nl van de Historische Werkgroep van De Knipe); Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 40; Marre Sloots, Verzetsorganisaties in Friesland (Stageproject, 2012; friesverzetsmuseum.nl); interview met Benjamin Troostwijk ("Ben overleefde de Jodenvervolging – Elke dag aan het herdenken", in: *Leeuwarder Courant*, 22.4.2015); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 441, 912, 1002; Auke Zeldenrust, *De Joodse Bruiloft*, 202-205.

44.

Theunis Johannes Boersma (geboren 24.10.1900 te Huizum, Leeuwarderadeel, zoon van ploegbaas/ spoorwegbeambte Johannes Theunis Boersma en Aafke Wouda-overleden 1.4.1983 Leek, begraven te Midwolde, Gemeente Leek).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar); ds. A.M. Wymenga (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); kandidaat (4.7.1927); **gereformeerd** predikant te Hijlaard (4.3.1928, bevestigd door ds. Willem Hendrik den Houting (1894 Rotterdam-1942 Leeuwarden) van Huizum-14.1.1934), te Oudega (Smallingerland; 28.1.1934-14.1.1945), te Uithuizermeeden (21.10.1945-18.8.1957), te Zuidhorn (25.8.1957-25.4.1965) en te Grootegast (9.5.1965-1.5.1970 wegens emeritaat); hulpdiensten te Leek (16.8.1970-1.2.1975 en 1.11.1975-1.8.1976).

Gehuwd op 24.1.1934 te Baarderadeel met **Klaaske Ulbes Faber** (geboren 13.10.1907 Baarderadeel, dochter van veehouder Ulbe Gerbens Faber en Geertje Nammens de Jong-overleden 7.7.1995). Haar broer Nammen Ulbes Faber (1900-1985) trouwde met een zuster van haar echtgenoot, Rienje Harmina Boersma (1901-1973).

Een in 1939 geboren (Joods) meisje, dat 2½ jaar verzorgd werd in de pastorie van ds. Th.Boersma in Oudega, raakte er helemaal aan gewend om op geregelde tijden van de dag haar christelijke gebedjes op te zeggen. ... Haar ouders zaten bij Piet de Boer in Eernewoude (nu Eibershiem).

Lit.: *In memoriam Ds. Th.J. Boersma* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 386; S. Bruinsma, artikel "Oudega en het verzet in de jaren 1940-1945" in: *De Bak Brogge, dorpskrant van Oudega – 50 jaar bevrijd (1995)*, 12-16..

45.

Dr. Feitse (Feits) Boerwinkel (geboren 12.5.1906 te Amersfoort, zoon van gereformeerde onderwijzer Feitse Boerwinkel Sr. en Catharina Johanna van Ommen-overleden 6.5.1987 te Driebergen, Wethouder Teselinglaan 9; begraven Begraafplaats Driebergen).

Student Nederlands aan de Rijksuniversiteit Utrecht; lid NCSV en hoofdredacteur van 'Eltheto'; onderging invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (10.5.1886 Basel-10.12.1968 Basel), de Duitse Lutherse theoloog en godsdienstwetenschapper Rudolf Otto (25.9.1869 Peine-6.3.1937 Marburg), Frits Kuiper (zie daar) en K.H. Miskotte (zie daar); lid **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** (1926); pacifist en dienstweigeraar (1927); vervangende dienst bij het Centraal Bureau voor de Statistiek waar hij de econoom Jan Tinbergen (1903-1994) leerde kennen; lid SDAP (1929) en lid 'Kerk en Vrede'; richtte in

1930 samen met de doopsgezinde predikant Frits Kuiper, de hervormde Herman Quarles van Ufford, de doopsgezinde Cor Inja (zie daar) en de vrijzinnig-hervormde predikant Lambertus Hendrik Ruitenbergh (1905-1992) het comité 'Socialisme en Kerk' op, waarvan hij secretaris werd; leraar Nederlands (1934) en rector (1936-1945) van het nieuwe Montessorilyceum te Amersfoort. Lid van het directorium van het instituut 'Kerk en Wereld' te Driebergen (1945-1965) en rector van het gemengde internaat van de academie van Kerk en Wereld, waar de werkers in kerkelijke arbeid (zogenaamde wika's) zouden worden opgeleid; docent cultuurgeschiedenis, hedendaagse politieke en geestelijke stromingen, moderne literatuur en poëzie; later directeur van de inmiddels verzelfstandigde school voor maatschappelijk werk, 'De Horst'; B. gaf ook colleges aan theologische studenten in het Hervormd Seminarie; startte in 1954 de eerste beweging in Nederland tegen kernbewapening (AAA); samen met geestverwanten als H. Berkhof, (zie daar) J.M. van Veen (zie daar) , K.E.H. Oppenheimer (zie daar) en prof.dr. Albert Jan Rasker (10.2.1906 Zwolle-23.6.1990 Enschede), kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, deed hij in 1955 een dringend beroep op de Hervormde Synode om tegen de productie van en proeven met atoomwapens te protesteren; initiatiefnemer en voorzitter van het Comité Stopzetting Atoomproeven (CSA); ontwikkelde zich tot een toonaangevend cultuurfilosoof en pleitbezorger van de interreligieuze dialoog.

Gehuwd op 21.4.1938 te Utrecht met **Hendrika van Es** (geboren 22.5.1911, dochter van handelsreiziger/ vertegenwoordiger Adrianus van Es en Adriana van Straten-overleden 25.10.2005 te Driebergen, Huize 'Rehoboth').

Reeds in de jaren '30 onderhield Boerwinkel contacten met de Joodse gemeenschap in Amersfoort. In de oorlogsjaren leefde het gezin Boerwinkel intens mee met de vervolgte Joodse landgenoten. Huize Boerwinkel bood in de oorlogsjaren onderdak aan Joodse onderduikers. Na de oorlog is het streven naar een beter begrip tussen Jodendom en christendom hem intens blijven bezighouden. Zijn vriendschap met Joden, o.a. Naphtali ben Levi (Henri) van Praag (12.9.1916 Amsterdam-3.11.1988 Hilversum) en Jacob Soetendorp (5.7.1914 Amsterdam-28.7.1976 Frederikshavn), en gedoopte Joden, o.a. de predikanten Srul Paulus Tabaksblat (9.1.1902 Kock of Kotsk, Polen-10.2.1992 Utrecht) en George Henricus Cassuto (22.12.1929 's Gravenhage-21.9.1996 Bunnik), leidde tot veel gezamenlijke activiteiten.

Lit.: Leo Aukes, *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 25; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 158; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 130, 165; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 126, 176v., 199; J.M. van der Linde J.M.zn, lemma 'Boerwinkel, Feitse' in: *Biografisch Lexicon*, V, 76; Maarten van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 55, 254.

46.

Pieter Alexander Bohlmeijer (geboren 4.7.1922 te Amsterdam, zoon van journalist 'kerkelijk nieuws' bij 'De Standaard' Nicolaas Bohlmeijer [3.10.1885 Amsterdam-10.9.1942 Bussum] en Adriana Laurina de Jong[7.9.1889 Amsterdam-]-overleden 5.12.2016 te Zutphen). Pieters achterneef Albertus Hendrik Bohlmeijer (18.9.1904 Amsterdam, zoon van Christiaan Frederik Bohlmeijer, timmerman, en Teuntje Krol-overleden 1990), employé op de scheepswerf van de NDSM te Amsterdam, ontving samen met zijn vrouw Nancy Johanna Melis (1911-1988) in 1978 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak hadden geboden aan Jaap Wessel Wittenburg (geboren 1939, zoon van Abraham (Ab) Wittenburg [11.9.1910 Amsterdam-10.11.1999 Amsterdam], arts bij de NDSM, en verpleegster Heintje [Hanneke Couzijn (25.3.1908 Amsterdam-30.4.1944 Auschwitz)]. De ouders werden op 28.4.1944 gearresteerd op hun onderduikadres aan de Kloveniersburgwal 75 te Amsterdam (familie De Bruyn) en gedeporteerd naar Auschwitz. Jaaps moeder stierf daar in de gaskamer,

zijn vader overleefde de oorlog. Na de oorlog hertrouwde Ab Wittenburg met Marie van Amerongen. De beeldhouwer Wessel Couzijn (17.6.1912 Amsterdam-16.5.1984 Amsterdam) was een neef van Heintje Wittenburg-Couzijn. Hij was gehuwd met de Amerikaanse beeldhouwster Pearl Perlmutter (23.9.1915 New York City, USA-8.5.2008 Amsterdam)

Theologische studie Vrije Universiteit te Amsterdam; kandidaat (1954); **gereformeerd** predikant te Wilnis (19.9.1954-7.9.1958), te Oost- en West-Souburg (14.9.1958-4.10.1962); daarna legerpredikant (1962-1966), predikant te Eefde-Gorssel (28.3.1971-10.8.1975, tevens parttime-legerpredikant vanaf 1.1.1973); daarna godsdienstleraar (1975-1987 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Margreet Meijer**.

Ds. Bohlmeijer stond tijdens de oorlog op het punt om met zijn broer Nico Bohlmeijer (geboren 27.11.1923 en inmiddels overleden) onder te duiken, omdat beide een oproep voor tewerkstelling in Duitsland hadden ontvangen, toen ds. A. van de Weg (zie daar) een zevental Joodse onderduikers onderbracht bij hun moeder (vader, die journalist was, overleed eerder in 1942 aan longkanker) in het ouderlijk huis aan de Voormeulenweg 21 te Bussum. *“Onze wijkdomee vroeg in de loop van 1942 of we zeven Joden in huis wilden nemen. Natuurlijk, zei mijn moeder, en een paar dagen later kwamen ze, ieder met één tas. Opeens was ons huis gevuld met een mengeling van verwondering, angst en zwijgzaamheid. Het is een wonder dat ze nooit werden gevonden. Er vonden twee razzia's plaats. Bij de tweede werden we totaal verrast. Alle onderduikers zaten nog gewoon in de huiskamer. De tijd ontbrak om zich te verstoppen op de zolder. Mijn moeder bleef echter ontspannen en onverschrokken voor de huiskamerdeur staan oog in oog met de Duitse commandant, terwijl de soldaten het huis doorzochten. Na twintig minuten vertrokken ze naar de volgende straat. Mijn moeder ging weer gewoon aan het werk, maar ik zal de zucht van verlichting die het huis vulde nooit vergeten. De aanwezigheid van de Joden in huis maakte dat Nico en ik niet konden onderduiken, toen we de brieven voor tewerkstelling in Duitsland ontvingen. We wisten al enige tijd dat ze zouden komen en dat we moesten gaan. Nico werd uitgezonden naar de omgeving van Hannover en ik naar Saarbrücken in het Sauerland (? GCH). Nico, de padvinder, probeerde nog via Frankrijk, Spanje en Portugal te vluchten naar Engeland om in dienst te gaan bij de RAF. Hij werd gepakt in Frankrijk en op transport gezet naar Noord-Duitsland. ‘Maar ik heb wel mooi een deel van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella gelopen’, zei hij later tegen me. Mijn route voerde mij rechtstreeks naar Saarbrücken”*. De broers en de Joodse onderduikers overleefden de oorlog.

Lit.: Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. V; Ernst Bohlmeijer, *De domee en zijn mevrouw*, 27v.; Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje*, 107-111,

47.

Cornelia Arnolda Johanna (Corrie) ten Boom, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 15.4.1892 te Amsterdam, dochter van de **hervormde** horlogemaker en verzetsman Casper ten Boom [18.5.1859 Haarlem-9.3.1944 Scheveningen, Huis van Bewaring] en Cornelia Johanna Arnolda Luitingh-overleden 15.4.1983 te Placentia, California, USA; daar begraven), evangeliste. Corrie was een zuster van predikant/ verzetsman dr. Willem ten Boom (zie daar) en van Elisabeth (Betsie) te Boom (geboren 19.8.1885 te Haarlem, die eveneens actief was in het verzet en op 16.12.1944 overleed in KZ Ravensbrück (ze werd er tot het laatst verpleegd door Johannes Regina Nieuwenhuis-Schilpzand [1899-1972] uit Heemstede, die vier Joodse onderduikers had gehuisvest tot ze werden verraden). Zij ontvingen met (Betsy en Willem postuum) en Corrie samen de *Yad Vashem*-onderscheiding. Na de oorlog werd Corrie freelance evangeliste en reisde met haar boodschap van verzoening de hele wereld rond (ze bezocht ruim 70 landen).

Corry vormde in 1942 samen haar vader Casper – die voor de oorlog al bevriend was met de Haarlemse opperrabbin Philip Frank (geboren 9.8.1910 Hilversum-gefusilleerd 2.2.1943 met negen anderen als represaille voor de moordaanslag op een Duitse onderofficier) - en zuster Betsie de zogenaamde *BeJe* (= Barteljorisstraat)-groep en verborg een aantal Joodse en niet-Joodse onderduikers in de zogenaamde ‘*Schuilplaats*’. Die was ontworpen door de Amsterdamse architect Berend Tobias Boeyinga (27.3. 1886 Noordscharwoude-6.11.1969 Amsterdam), bouwer van de gereformeerde Kloppersingelkerk te Haarlem (1927, later: Koningskerk, in 2003 afgebrand), Waalkerk (1936) en Pniëlkerk (1955) te Amsterdam, in hun woning aan de Barteljorisstraat 19 te Haarlem (nu: museum). Ook fungeerde het pand als ‘doorgangshuis’ voor Joodse onderduikers. *Veel predikanten waren trouwe helpers en leden van onze ploeg. Op een keer stond een predikant net op het punt uit de consistoriekamer weg te gaan in de Grote Kerk (Sint Bavo te Haarlem; GCH), om met de dienst te beginnen. Ik kwam binnen en vroeg hem een ogenblik te wachten. In de kerk moest ik de begrafenisondernemer en de man van het stadhuis hebben, die mij moesten helpen een fatsoenlijke begrafenis te geven aan een Jood, die zojuist gestorven was. Nadat ik hen gewaarschuwd had, ging ik weer naar de dominee, die in het voorbijgaan fluisterde: “God zegene u”, toen hij naar de preekstoel liep om tot de wachtende gemeente te spreken” (“In Hem geborgen”, 93). De 18-jarige student en onderduiker Johannes Philippus (Hans) Poley (28.6.1924 Bandung, NOI-5.12.2003; begraven te Goes), die met zijn vriend Piet Hartog bij het verzetswerk van de familie Ten Boom betrokken was, maakte in 1943 een serie van 24 amateurfoto’s van ‘de Schuilplaats’ (nu in de collectie van het Nederlands Fotomuseum te Rotterdam). Peter Sierksma schrijft (in *Trouw*, 30.10.1992) op basis van een interview met Flip Bool (geboren 9147; tot 12.10.2012) directeur van het Nederlands Fotoarchief te Rotterdam, bij de opening van het symposium ‘*Fotografie, geschiedenis, beeldvorming: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*’ in Amsterdam: “Tenslotte pakt hij een doosje met een serie van 24 amateur-foto’s uit het beroemde onderduikadres ‘de schuilplaats’ van Corrie ten Boom in Haarlem. De foto’s, gemaakt door Hans Poley, documenteren het leven van de onderduikers vrijwel volledig. De serie vormt voor Bool een heel mooi voorbeeld als historische bron. “Het is een prachtige aanvulling op de geschiedenis van de Schuilplaats waarvan we aan de hand van dagboekfragmenten al vrij veel wisten.” Hans Poley werd begin 1944 op een geheime missie gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* en kwam terecht in Kamp Amersfoort. Waarschijnlijk als gevolg daarvan vond op 28.2.1944 een inval plaats op het pand van de Ten Booms aan de Barteljorisstraat in Haarlem. De onderduikers (zes in getal: 1) Meijer Mossel [‘Eussie’; 10.1.1910 Amsterdam-3.4.1978, begraven Nederlands-Israëlitische Begraafplaats Wassenaar], woonde met zijn vrouw Debora Roos (geboren 1909) op het adres Gerard Doustraat 248 te Amsterdam. Na zijn ontsnapping werd hij door Jodenhelper Piet Bosboom (1.3. 1915 Zaandam, zoon van een Joodse vader, Wolf Bosboom [1882-1966] en een niet-Joodse moeder, Marianne Hartog-5.12.1998) uit Zaandam in IJlst ondergebracht, o.a. bij S.O. de Vries, Zevenpelsen 19. Op 15.12.1944 werd hij daar opgepakt, maar op 20.2.1945 weer vrij gelaten. Hij overleefde uiteindelijk met zijn vrouw (die bij gemeentesecretaris J.P. Goelema, Stadsaan 20 te IJlst ondergedoken had gezeten) de oorlog in IJlst. Later werd hij chazzan en voorganger van de Joodse Gemeente te Den Haag. 2) De gedoopt-Joodse vrouw ‘Tante Martha’ (gegevens onbekend), 3) Ronnie en 4) Hans, Joodse onderduikers (eveneens data onbekend), 5) verzetsman Reynoud Siertsema [‘Arnold’; 7.8.1921 Zeist-30.5.2007 Huis ter Heide; zie daar] en 6) een verzetsman uit Zaandam), werden niet gevonden en na drie dagen door verzetsmensen met behulp van een ‘goede’ politieman naar veiliger plaatsen overgebracht. Tevoren waren niet minder dan dertig illegalen, die nietsvermoedend in de val liepen, op het adres gearresteerd, o.a. de winkelier Bartholomeus Johannes van Liemt (geboren 19.5.1894) uit Haarlem, die tot 28.3.1944 gevangen zat in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en daarna werd vrijgelaten.. Ook vader Ten Boom werd met zijn beide dochters*

'festgenommen' en naar het 'Oranjehotel' te Scheveningen overgebracht. Daar overleed Casper Ten Boom op 10.3.1944 aan tuberculose (hij ligt begraven op het Nederlandse Ereveld te Loenen, nr. B 92). Corrie en Betsie ten Boom kwamen via kamp Vught in KZ Ravensbrück terecht. Betsie overleed daar op 14.12.1944. Corrie werd enkele dagen later vrijgelaten als gevolg van een administratieve fout. Direct na de oorlog opende ze in Bloemendaal een herstellingsoord voor teruggekeerde Joden. Vervolgens startte ze heel persoonlijk een internationale evangelisatiecampagne (ze bezocht 60 landen), die geheel in het teken stond van de verzoening. Zo vergaf ze o.a. een vroegere kampbeul uit Ravensbrück en de 'Jodenjagers' Cornelis Johannes (Kees) Kaptein (21.3.1915 Klaten, NOI-terechtgesteld 21.7.1949 op de Waalsdorpervlakte), wachtmeester bij de Haagse politie en rechercheur voor het *Judenreferat*, en Willem Meindert Willemsen (geboren 1915 Amsterdam-datum overlijden onbekend), rechercheur van de inlichtingendienst van de Haarlemse politie, die het gezin Ten Boom hadden gearresteerd en na de oorlog eveneens ter dood werden veroordeeld. Op 12.12.1967 werd Corry ten Boom door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volken.

Bron: www.ondergedoken.in.fryslân.nl ("Onderduikers in IJlst").

Bibl.: Corrie ten Boom, *Gevangene en toch ...: herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (1946); id. *In Hem geborgen – De geschiedenis van mijn leven* (Amsterdam, z.j.); id. samen met Jamie Buckingham, *In het huis van mijn vader: de jaren vóór de Schuilplaats* (1976); id. *Vader ten Boom: man Gods* (1979).

Films: "The Hiding Place" (1975; regisseur: James F. Collier) en "Return to the Hiding Place" (2013; regisseur en scenarioschrijver: Dr. Peter C. Spencer); "Behind the scenes of Return to the Hiding Place" (2014; interviews met Hans Poley).

Lit.: Floris B. Bakels, *Dertien dagen in mei* (dr.ir. J.Ph. Poley), 43; Bas von Benda-Beckman, *Het Oranjehotel*, 54, 184vv., 180, 262, 285, 394, 418, 420, 464, 468v.; Diet Eman/James Schaap, *Die hun leven niet liefhadden tot de dood*, 54, 173, 181v., 199; Ties Engelsma, 'Met Gods hulp gelukt', 4, 7vv., 12v., 16vv., 20, 22, 28, 31, 33, 37vv., 40, 81, 101, 107v., 120, 128v., 131; *Het Grote Gebod*, I, 257, II, 159, 621; Johannes Houwink ten Cate/ Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 40v.; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 334, 349v.; VII, 443; Xb, 1376; XIII, 114; Pim Ligetvoet, 'Ik heb al een tijdje niets van me laten horen', 19vv. e.d. (Piet Bosboom); Samuel Oliner en Pearl Oliner, *De altruïstische persoonlijkheid*, 76; Hans Poley, *Return to the Hiding Place*; ; John en Elizabeth Sherill, *The Hiding Place* (1971, dat ook werd verfilmd); J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 171, 173; G.T. Zondergeld, lemma 'Boom, Cornelia Arnolda Johanna ten' in: *Biografisch Lexicon V*, 81vv.

48.

Dr. Willem ten Boom (geboren 21.11.1886 te Amsterdam, zoon van horlogemaker en verzetsman Casper ten Boom – die op 10.3.1944 overleed in de Strafgevangenis van Scheveningen - en Cornelia Johanna Arnolda Luitingh-overleden 13.12.1946 te Hilversum; begraven Noorderbegraafplaats aldaar). Hij was de broer van de verzetsstrijdsters Corrie ten Boom (zie daar) en Betsie ten Boom, die beide in gevangenschap raakten; Betsie overleed op 16.12.1944 in KZ Ravensbrück, Corrie overleefde de oorlog.

Willem ten Boom zou aanvankelijk horlogemaker worden in het bedrijf van zijn vader; maar vervolgens koos hij ervoor theologie te studeren aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1906-1913); hij werd hervormd hulpprediker te Uithuizen, Kollumerzwaag en IJmuiden (1913-1916) en predikant te Made en Drimmelen (1916-1920) en Zuylen (1920-1925), evangelist bij de Nederlandse Vereniging voor Israël (NVVI) te Hilversum (15.9.1925-1941) en hervormd predikant voor Joodse christenen in Nederland (1941-1946); hij was de drijvende kracht achter de Hervormde Raad voor Kerk en Israël.

Gehuwd op 24.8.1916 te Haarlem met **Christina (Tine) van Veen** (geboren 4.5.1884 te Utrecht, dochter van koopman Christiaan Johannes van Veen en Hermanna Johanna Jansen-overleden 19.3.1958 te Hilversum). Ze woonden laatstelijk aan de Surinamelaan te Hilversum.

Naast zijn huis in Hilversum liet ds. Ten Boom het zorginternaat 'Theodotion' bouwen voor de opvang van geestelijk en lichamelijk kwetsbare mensen; vóór en tijdens de oorlog bood hij er onderdak aan Duitse en Nederlandse joden; zijn vrouw gaf er leiding aan. Het gezin woonde in een groot huis aan de Surinamelaan, 'Theodotion'. En regelmatig zat het huis propvol. Als predikant met een bijzondere kennis van de Joodse godsdienst had hij veel Joodse vrienden in binnen- en buitenland. Zo fungeerde zijn huis in de dertiger jaren als opvang voor uit Duitsland gevluchte Joden. Hij deed dat om te voorkomen dat ze, zonder verblijfsvergunning, zouden worden opgepakt en naar kamp Westerbork gestuurd, of, nog erger, gewoon terug over de grens gezet. ... Hoe schrijven over de familie Ten Boom? Hoe? Natuurlijk is er een begin en een eind. Is er eigenlijk wel een einde? Vijf jaar te leven in een onleefbare wereld. Vijf jaar zwijgen over datgene wat je het meeste liefhad. Je vrijheid. Ook om de ander en je zelf te beschermen. Een periode waarin dit gezin en hun naasten zich volledig inzetten om de vijand weerstand te bieden op heel het front. Hun twee huizen open stelden voor iedereen, die in nood zat. Voor vervolgd in welke vorm dan ook. Joodse kinderen werden in veiligheid gebracht, onderduikers verzorgd, piloten geholpen, verzet gepleegd, ter dood veroordeelden verborgen. Er is geen begin, er is geen einde. Een zoon, die weggehaald werd en nooit meer terugkwam. Dominee ten Boom, die ook niet meer terugkwam aan het eind van de oorlog. Ik geloof dat het niet juist is om te zeggen: ze waren moedig. Dat zouden ze niet op prijs hebben gesteld. Absoluut geen standbeeld, in welke vorm dan ook. Deze mensen hebben zich zo geweed vanuit hun grote geloofsovertuiging. Het was vanzelfsprekend, zoals het eigenlijk ook moest zijn. Iets doen zonder dank je wel er voor te krijgen. Omdat ieder levend wezen waarde had. Daar gingen ze heel ver in. Ds. Ten Boom sprak in 1942 op een samenkomst in Halle (G.) over de Jodenvervolging in Amsterdam en adviseerde de aanwezigen om Joodse onderduikers in huis te nemen. Tijdens de oorlog bood hij enige tijd onderdak aan Paul Ferdinand Theodoor Aalders (zie daar), die als hulpprediker van dr. Arnold Albert van Ruler (19.12.1908 Apeldoorn-15.12.1970 Utrecht) te Hilversum ten gevolge van een maagbloeding zijn werk voor het Utrechts Kinder Comité (dat zich bezighield met het ophalen en onderbrengen van Joodse kinderen) moest opgeven. Ds. ten Boom zat van 28.2.-26.4.1944 gevangen in het 'Oranjehotel' te Scheveningen wegens zendingswerk onder Israël en 'contact met Joden'. Hij overleefde weliswaar de oorlog, maar overleed niet lang daarna aan de doorstane ontberingen. In Israël gaf het Joods Nationaal Fonds de naam van ds. Ten Boom aan het 'Ds. Willem ten Boom Park' te Nir Etzion bij Haifa. Zijn zoon Christiaan ('Kik') Johannes ten Boom (geboren 27.5.1920 te Zuilen-overleden 31.5.1945 in KZ Bergen-Belsen), student en lid van de KP-Utrecht; in augustus 1944 gearresteerd te Zeist; via Haarlem en Vught naar KZ Oranienburg-Sachsenhausen; overleefde de oorlog niet. In Hilversum werd een straat naar hem genoemd (monument huis Stroelaan 8/ hoek Ten Boomstraat, Hilversum; zie *Mededelingen LO-LKP*; hij wordt daar abusievelijk 'Piet ten Boom' genoemd).

Lit.: Corrie ten Boom, *Gevangene en toch...*, 15, 33, 42; Corrie te Boom, *In Hem geborgen – de geschiedenis van mijn leven*, 8, 30, 36, 39v., 45, 54v., 91, 109vv., 110vv., 113, 123 en 147; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...*!, 21; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt. Willem ten Boom (1886-1946) Een leven lang op de uitkijk voor kerk en Israël* (Haarlem, 2013); Guillermo Font, *Kik ten Boom, The Clockmaker's Grandson*; *Het Grote Gebod*, I, 507, II, 621; F.L. van 't Hooft, lemma 'Boom, Willem ten' in: *Biografisch Lexicon*, I, 48v.; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 40v.; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*,

VI, 334; J. van der Kamp e.a., *Hilversum – Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 30, 32, 61v. en 77; ‘meester’ G.J. Lemereis, *Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945* (Zelhem); *Mededelingen van CB-LO (Centraalbureau van de LO) en Afwikkelingsbureau LKP* nr. 53 (20.7.1945); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 159v. Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 35, 89, 188, 249; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 76, 112-114 en 118; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 352v.;

49.

Dirk Boon (geboren 21.12.1888 te Schoonhoven, zoon van Johannes Boon, melkboer en grossier in huishoudelijke artikelen, en Lena van Elk; zijn moeder overleed op 15.9.1893, toen Dirk 3 ½ was en als enige van zeven kinderen bereikte hij de volwassenheid; hij zelf overleed op 21.8.1974 te Utrecht en werd begraven op de ‘Godsakker’ van de **Hernhutters** in Zeist; nr. 1382; opschrift: ‘*Dirk Boon, geboren te Schoonhoven, 21 december 1888, ingeslapen te Utrecht, 21 augustus 1974, verlost door Jezus*’); zijn ouders waren lid was van de sekte van ‘Zwarte Jannetje’ (Jannetje Hootsen [1860-1919; begraven te Veenendaal] in Polsbroek.

Dirk werd aanvankelijk net als zijn vader grossier; later leraar godsdienst aan de Kweekschool in Schoonhoven (hij woonde toen in Bovenkerk); voorganger van de **Moravische Broeders**; zielzorger en directeur van het kindertehuis Saron in Suriname (juni 1930-1937, toen hij geestelijk en lichamelijk uitgeput naar Nederland terugkeerde); directeur van een rusthuis voor ouderen in een Nederlands Hervormde wijk te Haarlem (1937-1940) en van het bejaardentehuis ‘Vredeveld’ te Amstelveen (1940-1947); voorganger van een gemeente in West-Indonesië (1947-1972 tijdens de Moravische Synode te Bad Boll werd hij door bisschop Theodor Siebörger uit Neugnadenfeld gewijd (1950); waarnemer van een hervormde predikant te Utrecht, vervolgens zielzorger voor de bewoners van een bejaardentehuis in Apeldoorn (1950); daarna reisde hij in 1956 zijn dochter en schoonzoon achterna naar Nieuw Zeeland; werkte er in een fotowinkel te Wellington; was kerkelijk actief in Kawerau, Mangaweka-Rewa en Ruawai; verbleef het laatst in een bejaardentehuis te Oamaru voor hij in 1967 terugkeerde naar Nederland; pas op 3.10. als predikant bevestigd.

Gehuwd 1) op 2.3.1916 te Utrecht met **Annigje Barta Pinnigje van den Heuvel** (geboren 22.6.1891 te Nieuwpoort, dochter van Gijsbert Joannis van den Heuvel [1863 Ameide-] en Klasina Johanna van der Vliet]-overleden 10.1.1918 Schoonhoven). Dirk ontmoette haar als weeskind ten huize van de familie Ketel te Utrecht; zij overleed op 10.1.1918 te Utrecht aan TBC) en 2) op 24.2.1921 te Utrecht met **Jacoba Cornelia Ketel** (geboren 14.11.1892 te Moordrecht, dochter van arts Jacobus Cornelis Ketel en Neeltje Verkerk-overleden 8.4.1981 te Utrecht, begraven Zusterbe-graafplaats, Zeist); Haar oudere zuster Cornelia Neeltje Ketel (1885-1918) was gehuwd met Anton Johannes Corbijn van Willenswaard (1886-1959); zij waren de grootouders van fotograaf en filmregisseur Anton Corbijn (hij werd geboren in Strijen, Hoeksewaard als zoon van ds. Anton Corbijn van Willenswaard [12.11.1917 Hilversum-9.3.2007 Amersfoort] en Maria (Marietje) Femme (Theresia?) Pieterella Groeneboer [11.9.1925 Doetinchem-15.9.2011 ‘s Gravenhage]; zij liggen begraven op de Hervormde Begraafplaats Coelhorst te Hoogland). En haar jongere broer dr. Arie Pieter Ketel (26.6.1894 Moordrecht-22.8.1971 Utrecht; begraven Begraafplaats ‘Brandenburg’, Bilthoven), gehuwd op 6.7.1922 te Stellendam met hoofdverpleegkundige Neeltje van Seters (6.1.1891 Melissant-11.11.1965 Utrecht), was zendingsarts te Mojowarno (Oost-Java) en later arts in de Psychiatrische Inrichting ‘Maasoord’ te Poortugaal (gespecialiseerd in de behandeling van alcoholverslaving). Tijdens de oorlog was hij een actief verzetsman en bood op 19.2.1944 in Poortugaal eerste hulp aan de verzetsman Lambertus (‘Arnold’ of ‘Nol) Wildschut (15.9.1916 ‘s Hertogenbosch-18.10.1986 Veghel)

die bij de liquidatie van de ‘foute’ politieman Jan Jeremias Kreeft (28.2.1893 Stad aan ‘t Haringvliet-19.2.1944 Spijkenisse) gewond was geraakt.

Dirk en Jacoba Boon ontvingen op 22.10.1977 beide de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij achttien jonge Joodse medewerkers – o.w. Clemi (Klemma) Sara Schijveschuurder-Liffmann (13.11.1920 Bettingen, Duitsland, dochter van Alfred [Avraham] Liffmann en Resi Marx-januari 2009 Israël; zij was gehuwd met Joseph Schijveschuurder (22.5.1923 Amsterdam-1997), Betty Rebecca Mock-Goedhart (2.2.1920 Amsterdam, dochter van Louis Goedhart en Amalia Goedhart, beide omgekomen in Sobibor-16.3.1993 Amsterdam, gehuwd met Bernard Mock), en Kitty Zilversmit-Fonteyn (17.3.1919 Utrecht, dochter van Leopold Lehman Fontijn en Gracia Jessurun Lobo, beide omgekomen in Sobibor-25.5.2009 Orchard Cove, Canton MA, USA, gehuwd met Donald Berthold Zilversmit (11.7.1919 Hengelo-16.9.2010 Canton, Massachusetts, USA) - met een vals persoonsbewijs in dienst namen. In het bejaardentehuis ‘Vredeveld’ te Amstelveen werd ook een aantal oudere Joden (met valse PB’s) opgenomen.

Lit.: H. Florijn, lemma ‘Hootsen, Jannetje’ in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4, 216v.; G.C. Hovingh, *Johannes Post, Exponent van het verzet*, 248 (A.P.Ketel); Leendert H. de Kluijver, *Het Antjesgeloof. Het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal*; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 161v.; Paul Weller, *Alfred Mozer – Duitser, Nederlander, Europeaan*, 140, 142, 144 (dr. A.P. Ketel); Kitty Zilversmit, *Yours Always – A Holocaust Love Story* (1995).

50.

Paulus Hermanus Borgers (geboren 21.5.1900 te Rotterdam, zoon van bankbediende Paulus Hermanus Borgers Sr. en Maria Christina Buissant des Amorie-omgekomen 10.2.1945 KZ Neuengamme; gecremeerd). Volgde de HBS in Amsterdam en werkte vijf jaar bij de Amsterdamsche en de Javasche Bank te Amsterdam.

Theologisch kandidaat in 1927 en **evangelisch luthers** predikant te Monnickendam en De Rijp (2.10.1927-31.3.1929), hersteld-evangelisch-luthers predikant te Den Helder (7.4.1929-4.2.1934), evangelisch-luthers predikant te Rotterdam (23.2.1934-22.9.1935) en Apeldoorn/ Doesburg (29.9.1935-1945).

Gehuwd op 22.9.1927 te Amsterdam met **Wilhelmina van Berk** (geboren 30.1.1898 Pretoria Zuid Afrika, dochter van Lambertus Hendrik van Berk, kassier bij de Zuid-Afrikaanse Spoorwegmaatschappij in Transvaal, sinds 1921 directeur van de Keuringsdienst van Waren, en Bertha Josina Jeannette Johanna Munnik-overleden 1966).

Ds. Borgers zette zich als lid van het verzet (LO) te Apeldoorn in voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. Op 10.12.1944 gearresteerd vanwege zijn felle protesten tegen de bezetting en vanwege het feit dat hij elke zondag voor de Joden en de koningin bad. *Een Joods iemand zei: “Nimmer heb ik zo horen bidden voor mijn volk, als ds. Borgers dat deed”. ... Ook zijn vurig gebed voor de koningin, iedere zondag, werd hem door sommigen ontraden. Hij zegt daarop: “Ik bad misschien niet elke zondag voor de koningin. Na 15 mei 1940 doe ik het wel. Niet waar X, als je bij mij in de kerk bent, hoor je elke keer mijn bede voor de koningin en voor de Joden. Ik vind, dat zelfs al deed men het vroeger niet, er alle reden is om te zeggen: nu de koningin ons gebed zo nodig heeft, doen we het wèl”. ... In een preek, gehouden op zondag 21 mei 1944, zei hij: “Ik hoorde van een dominee, die zei: “Ik bid maar niet voor de Joden. God weet dat immers toch wel, hoe ik erover denk. Dat hoeven wij niet te zeggen”. Zeker, dat is in ieder geval veiliger, maar die dominee is een lafbek”. ... Tegen degenen die meenden dat het toch niet hielp wanneer er bij de Duitse bezetter werd geprotesteerd, omdat de Jodentransporten toch niet werden gestaakt, zei Borgers: “Naar mijn gevoelens heeft dit protest, zoal niet voor de joden, dan toch voor de kerk groot nut gehad. De kerk heeft haar stem dan doen horen tegen gruwelijk onrecht. Zij*

heeft gesproken daar waar zwijgen verloochenen was". Er waren er ook die meenden dat een sterke bemoeienis van de kerk met de daden van de overheid, tegen de geest van Luther was. Borgers zei dan: "Zou dit niet de geest van Luther zijn, welnu, dan richten we ons in dit geval niet naar Luther, (...) In dat opzicht voel ik me één met de vrijzinnigen" (ds. P.H. Borgers jr. en ds. Th.A. Fafié). Via de Willem III-kazerne in Apeldoorn komt hij in Kamp Amersfoort terecht. Vandaar wordt hij op 2.2.1945 op transport gesteld naar KZ Neuengamme, al waar hij kort na aankomst al is overleden.

Lit.: Ds. P.H. Borgers Jr. en ds. Th.A. Fafié, *De oorlogspreken van ds. P.H. Borgers*, in: DLK 24; *Het Grote Gebod*, I, 227, II, 621; F.L. van 't Hooft, lemma 'Borgers, Paulus Hermanus; in: *Biografisch Lexicon*, II, 83; W.F. Jense, *De Lof der liefde. Het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers*, 20v.; dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse Kerk met gemeenten in 1943* in: DLK nr. 13, 3, 7 en 10; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V, 712 nt. 1.

51.

Ede Pieter Borgman (geboren 19.4.1887 aan de Noorderhaven te Groningen, zoon van onderwijzer Petrus Luitjes Borgman en Zwaantje Brans-overleden 8.5.1973 te Bergen; crematie in alle stilte). Zijn zuster Teunsina Dina Borgman (1882-1962) was onderwijzeres en gehuwd met prof.dr. Rommert Casimir (29.9.1877 Kollum-13.3.1957 Voorburg), rector van het eerste Lyceum in Nederland (Den Haag; 1909-1930), bijzonder hoogleraar in de opvoedkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden (1918-1947) en bijzonder hoogleraar empirische psychologie (1935-1947) aldaar. Zij waren de ouders van de theoretisch natuurkundige prof.dr. Hendrik Brugt Gerhard Casimir (15.7.1909 's Gravenhage-4.5.2000 Heeze; zie prof.dr. P.A.H. de Boer). Een jongere broer van ds. Borgman, Johannes (Johan) Borgman (7.6.1889 Groningen-9.1.1976 Oosterbeek). was boekhouder, dichter, kunstschilder, helderziende en paranormaal genezer.

Ede Pieter Borgman studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; theologisch kandidaat (1915); hulppredikant te Renesse (1915-1916), **vrijzinnig hervormd** predikant te Wier (14.5.1916-20.6.1920), Klooster Ter Apel (4.7.1920-26.9.1926), Franeker (10.10.1926-26.3.1933), en Wirdum (Frl.; 1933-1.10.1937 eervol ontslagen); predikant-voorganger van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te Middelburg (1937-1943), vrijzinning hervormd hulpprediker te Middelburg (1943-1944). Vrijzinnig hervormd predikant te Westzaan (23.1.1944-6.7.1947), Gorinchem (13.7.1947-17.9.1950) en Warga (-1.5.1952 wegens emeritaat); hulpdiensten te Leeuwarden; daarna gevestigd te Bergen NH.

Gehuwd op 17.4.1916 te 's Gravenhage met de doopsgezinde **Marie Ligthart** (geboren 23.7.1890 te 's Gravenhage, dochter van de onderwijzer/ pedagoog/schrijver Gerard Jan Ligthart [11.1.1859 Amsterdam-16.2.1916 Laag-Soeren], van wie één der overgrootvaders Joods was, en onderwijzeres Rachel Marie Lion Cachet [3.2.1863 Amsterdam, dochter van Carel Lion Cachet [1836 Amsterdam-1917 's Gravenhage] en Johanna Maria van Doorn [1838, Amsterdam-1905 's Gravenhage]-28.5.1946]-overleden 11.2.1967 te Alkmaar).

In Westzaan onderhoudt (Cees) Buijs (namens het Nationaal Steunfonds-hoofd in Zaanstreek en Waterland, GCH) een netwerk via de dominees Hylkema (zie daar) en Bergman (= ds. E.P. Borgman, GCH) en het echtpaar Zaaijer dat door de jaren heen zo'n vijftig mensen aan huisvesting helpt (Erik Schaap). Aan de Kerkbuurt 30 (te Westzaan; GCH) verbleef tijdens de oorlog een vermoedelijk Joods meisje. Ze had onderdak gevonden bij ds. E.P. Borgman en diens vrouw, de dochter van de schrijver Jan Ligthart (1859-1916). Het kind zei steeds dat het bij Kerkbuurt 30 woonde, wat een beetje opviel. Het predikanten-echtpaar vertelde dat hun dochter een kind van een Duitse soldaat had gekregen. Dat konden

de buren zich niet goed voorstellen. Ze dachten dat het een Joods kind was, maar hielden hun mond daarover.

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 202v.; Pim Ligtvoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 270; Erik Schaap, 'Vrijgevochten' – *De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* '7 (eriksgaapwordpress.com); J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid*, 44.

52.

Berend (Bé) Adam Bos (geboren 3.2.1901 te Arum, Wonseradeel, zoon van ds. Cornelis Jans Bos [1866-1955] en Zwaantje Gunnink, zuster van Willempje Gunnink, die gehuwd was met ds. Gerard van Halsema [1.6.1856 Bierum-15.3.1940 Haren]; zie ds. H. van Andel-overleden 28.5.1977 te 't Harde; begraven te Urk, Begraafplaats De Vormt).

Gereformeerd predikant te Haarlemmermeer (Oostzijde; 29.5.1927-15.6.1930), Assen (29.6.1930-4.9.1944); voorzitter tentzending Grollo (1932); reserve-legerpredikant (1939); **gereformeerd vrijgemaakt** predikant te Assen (1.9.1944-9.12. 1945) - en Voorburg (9.12.1945-1950); teruggekeerd naar de **Gereformeerde Kerken in Nederland** (4.3.1950), legerpredikant in vaste dienst (1947-1.3.1966) en hoofdlegerpredikant (1.1.1963-1.3.1966 met functioneel leeftijdsontslag); in 1964 raakte hij in ernstig conflict met de generale synode van de Nederlands Hervormde Kerk omdat hij de opleiding van reserve-legerpredikanten niet langer wilde toevertrouwen aan de hervormde legerpredikant ds. Hendrik Jan Diekerhof (31.3.1919 Arnhem-3.11.1981 Utrecht), omdat die zich achter het *Kernwapenrapport* van de Hervormde Synode had gesteld. In 1965 nam Diekerhof ontslag en schreef in 1967 het boek 'Een vuile verrader - Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken over de affaire; na zijn pensionering verrichte ds. Bos nog hulpdiensten te Vrijhoeve-'s Grevelduin-Capelle (oktober 1965-juli 1966); in 1976 verliet hij opnieuw de Gereformeerde Kerken in Nederland en ging met de Dolerende kerk van Urk (waarvan hij hulpprediker was) over naar de Christelijk-Gereformeerde Kerken en werd nog **christelijk gereformeerd** predikant in Urk-Oost; emeritus (2.9.1976).

Gehuwd met **Martje (Maria) Luitjens** (geboren 19.9.1902 te Harkstede, dochter van Willem Luitjens en Bouwina Oudman-overleden). Ze verloren op 22.5.1944 hun dochtertje Margaretha, slechts acht jaar oud. Op 10.11.1940 werd zijn zevende kind geboren dat hij de namen gaf van de eerste drie Oranje-stadhouders: Willem Maurits Frederik Hendrik Bos (assuradeur in Australië, overleden 2001).

Ds. Bos reageerde in de 'Asser Kerkbode' (25.11.1938) als volgt op de *Reichskristallnacht* in Nazi-Duitsland: "Zóó zwaar, zoo ontzaggelijk zwaar is de vloek die dit volk, bij de verwerping van den Christus, over zichzelf heeft ingeroepen", maar er waren gelukkig ook andere Gereformeerde reacties, o.a. van prof.dr. Klaas Dijk (22.6.1885 Wolvega-28.3.1968 Driebergen) en prof.dr. Frederik Willem Grosheide (25.11.1881 Amsterdam-5.3.1972 Amsterdam; zie G.J. van Klinken, 320v.). Tijdens de oorlog verbleef ds. Bos – wel zeker vanwege zijn anti-nationaal-socialistische houding - als gijzelaar in het Klein Seminarie Beekvliet te Sint Michelsgestel (4.5.1942-18.12.1942). In die tijd maakte hij een schokkende gebeurtenis mee toen hem op 15.8.1942 wel zeker vanwege de toenmalige commandant van het gijzelaarskamp, *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeke (27.9.1907 Düsseldorf-30.8.1982 Düsseldorf, de latere commandant van Westerbork), werd opgedragen om vijf ter dood veroordeelde gijzelaars geestelijk bij te staan. Niet lang daarna stierven de reder Willem Ruys (directeur Rotterdamsche Lloyd; geboren 25.8.1894 Rotterdam), de Rotterdamse hoofdinspecteur van politie Christoffel Bennekens (geboren 28.5.1894 Zwolle), de advocaat en procureur mr. Robert Baelde (geboren 22.7.1907 Rotterdam), Alexander Baron Schimmelpenninck van de Oye (geboren 21.12.1913 's Gravenhage) en Otto Ernst Gelder Graaf van Limburg Stirum (geboren 13.4.1893 Renkum) in de bossen bij Goirle voor het vuurpeloton. Ze werden terechtgesteld als represaille voor een

bomaanslag op het spoor in de buurt van Rotterdam. De dichter Simon Vestdijk (17.10.1898 Harlingen-23.3.1971 Utrecht) – mede-gijzelaar in Sint Michielsgestel – schreef naar aanleiding van de executie het ontroerende gedicht ‘*De doode zwanen*’ dat uitgegeven werd door de clandestiene uitgeverij ‘De Blauwe Schuit’ in Groningen (zie ds. F.R.A. Henkels) en de historicus prof.dr. Pieter Catharinus Arie Geyl (15.12.1887 Dordrecht-31.12.1966 Utrecht) – ook gijzelaar in St. Michielsgestel - dichtte een drietal sonnetten onder de titel ‘*Bij de executie der vijf gijzelaars 15/16.8.42*’. Na zijn vrijlating was ds. Bos actief lid van het verzet en spande zich onder meer in voor Joodse onderduikers en geallieerde vliegers. Toen twee leden van het gewapend verzet in Drenthe, ‘Nico’ (= Jan Naber [20.2.1923 Hoogeveen-29.7.1957 Orvelte] uit Hoogeveen) en ‘Victor’ (= Albert Rozeman [1922 Hoogeveen-oktober 1984] uit Oosterhesselen) hem in juli 1943 om advies vroegen ter zake van de mogelijke liquidatie van de ‘foute’ politiemann Hendricus de Kruijff (5.1.1903 Doetinchem-8.8.1974 Arnhem) in Assen, raadde hij hen dat met klem af. Ze legden dat advies echter naast zich neer, beschoten de man, maar de poging mislukte: De Kruijff raakte niet-levensgevaarlijk gewond, herstelde snel en beterde daarna zijn leven in Arnhem. In 1944 speelde ds. Bos een belangrijke rol bij de vrijmaking in Assen. Journalist Ben van Kaam (1931 Assen-16.11.2019 Hilversum) schreef daarover in ‘*Trouw*’ (d.d.11.8.1984): “*Onder de kordate aanvoering van de latere hoofdlegerpredikant ds. B.A. Bos schudden in de week van ‘Dolle Dinsdag’ enkele honderden gereformeerden in Assen het synodale juk af, waaronder men al evenzeer zuchtte als onder de Duitse bezetting. Opwindend gerucht: prof. Schilder zelf speelde op het orgel*”. ... “*Nog één jeugdherinnering uit de laatste oorlogswinter. Ver na Sperrtijd werd aangebeld aan het bovenhuis waar ik toen vertoefde. Schrik alom. Voorzorgsmaatregelen. Voorzichtig werd de deur opengetrokken. Beneden aan de trap stond een ietwat gejaagde man met een kofferschrijfmachientje onder zijn arm. Het was de zojuist van het synodale juk bevrijde ds. B.A. Bos die zich via de tuinen uit de voeten had gemaakt toen een auto voor de pastorie was gestopt en er werd aangebeld. Duitsers? Hij wist het niet zeker, maar risico’s had hij niet genomen. Nadat het opwindende verhaal was verteld, draaide dominee een vel papier in de bij het oliepitje geplaatste schrijfmachine, propte was eigenbouw in zijn pijp en zei typeklaar: hoe zullen we onze kerkbode gaan noemen? ‘Mededelingen’? Origineel was het niet. Wel doorgaande reformatie*”. Ook de vader van ds. B.A. Bos, ds. Cornelis Jan Bos (4.9.1866-Saaxumhuizen-26.12.1955 Uithuizen) inmiddels emeritus-predikant, en zijn beide broers, dr. Frans Lukas Bos (16.2.1908 Sliedrecht-6.7.2000 Vlaardingen), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Wilnis (1932-1944) en Vlaardingen (1944) en ds. Cornelis Gerhardus Bos (13.9.1909 Spijk-6.4.1988 Ermelo), tijdens de oorlog gereformeerd predikanten te Haarlemmermeer-Oostzijde (1936-1944) en Uithuizermeeden (1944) gingen met de Vrijmaking mee.

Bibl.: Luitenant-kolonel Ds. B.A. Bos, *Vier honderd jaar Legerpredikant*, Deel I.

Lit.: Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel*, 27, 311; P. Geyl, *O Vrijheid !..*, 84vv.; Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, IV, 74; G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 133vv.; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 23, 186, 207; Lammert Huizing, Jan Braker e.a. *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 160; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970*, 320; H.M. Luning, *De bliken kerk van Grollo (Old Grol, 2015)*; dr. Henk Jan Prosman, ‘*Predikanten in oorlogstijd*’ (henkjanprosman.nl); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 208; A. Ruiter/ G.J. van Arragon, ‘*Onderweg*’ – *Een beeld van 90 jaar Gereformeerd Jeugdwerk in Drenthe*, 34v.

Sikko Willem Bos, officier in de orde van Oranje-Nassau (3.5.1885 Bedum, zoon van ds. Thomas Bos [31.3.1846 't Zandt-24.5.1916 Assen] en Aaltje Bakker-15.7.1957 Apeldoorn tijdens een vakantie).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen; **gereformeerd** predikant te Westergeest/ Kollumerzwaag (24.10.1909-8.11.1914), Koudum (15.11.1914-13.5.1917), Oude Pekela (20.5.1917-23.5.1920), Dokkum (30.5.1920-3.4.1927) en Leeuwarden (10.4.1927-30.9.1950 wegens emeritaat).

Gehuwd op 13.7.1905 te Groningen met **Tjitske Ensing** (geboren 2.6.1887 Groningen, dochter van siroopfabrikant Cornelis Ensing en Berber Westerlaan). Hun zoon Cornelis Bos (20.1.1906 Zwolle-12.9.1965 Sexbierum; aldaar begraven; tekst op zerk: 'Rom. 8: 18') was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Oudega\ Wymbrits-eradeel (11.12.1932-12.11.1945); hij was op 29.11.1932 te Dokkum gehuwd met Sytske Wijngaarden (24.4.1907-13.9.1987). Hun dochter Emma Bertha Bos 20.12.(1919-12.2.2002) en schoonzoon Herman de Jong (14.4.1908-25.10.1977) woonden in WO II naast de familie De Groot in Leeuwarden en beide families waren verbonden aan de LO-LKP Leeuwarden, die hulp verleende aan (o.a. Joodse?) onderduikers. Vooral moeder en dochter De Groot waarin daarin zeer actief. Ds. Bos Sr. raakte hecht bevriend met zijn rechtstreekse collega in Leeuwarden, (prof.) dr. Cornelis van der Woude (22.3.1896 Sneek-21.9.1983 Drachten; zie daar), van 1930 tot 1961 gereformeerd predikant aldaar en daarna hoogleraar algemene kerkgeschiedenis, Nederlandse kerkgeschiedenis en kerkrech taan de Theologische Hogeschool te Kampen). Ds. Bos was voorzitter van de afdeling Friesland van de Nederlandse Bond van Jongelingsverenigingen, president-curator van de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen, voorzitter van het curatorium van het Gereformeerd Gymnasium te Leeuwarden en gevangenispredikant aan de Bijzondere Strafgevangenis aldaar.

54.

Jan Simon van den Bos (geboren 15.12.1901 te Leiden, zoon van filiaalhouder Hendrik Matthijs van den Bos en Grietje Johanna Croesen-overleden 29/30.1.1966 te Groningen; begraven Algemene Begraafplaats Leens).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.10.1928); jaargenoot: ds. F.J.B. Schiebaan (zie daar); kandidaat (14.6.1935); **gereformeerd** hulpprediker te Leiden (1.2.1937-3.4.1938), te Rijnsburg (1938-1939) en te IJsselmonde (1939-1940); gereformeerd predikant te Warns en Scharl (4.8.1940-13.2.1944), te Nieuwlande (27.2.1944-4.1.1953), te Leens (18.1.1953-30.1.1966) en te Leens en Hornhuizen-Kloosterburen (30.1.1966).

Gehuwd op 24.7.1940 te 's Gravenhage met **Petronella Suzanna Willemina Verhave** (geboren 15.1.1911 te Watergraafsmeer, dochter van Johannes Verhave en Maria Catharina Gerhardina Witte-overleden 15.1.1971 te Hoogeveen).

Zij ontvingen op 9.6.1983 beide postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij hulp boden aan Joodse onderduikers in Nieuwlande. Zo hadden zij weet van het feit dat er onder de vloer van de Gereformeerde kerk van Nieuwlande (in de directe omgeving van de pastorie) gedurende negen maanden twee Joodse onderduikers – 'Herman' (= Lou Gans [1925, zoon van letterzetter Zadok Gans en Rachel Bos, die beide in Sobibor werden vermoord-2008 Amsterdam] en 'Peter' (= Isidoor Joseph Davids; 1918-1996), verloofde van 'Thea' [= Celina Johanna Kuijper; 1923-1943 Auschwitz, de koerierster van de verzetsman Johannes Post] - werden verborgen, die van de gelegenheid gebruik maakten om een met de hand vervaardigd illegaal blad ('*De Duikelaar*') uit te geven. In de pastorie gaf ds. Van den Bos onderdak aan onderduiker Arend ten Hoeve (zie daar) uit Zeist, die na de oorlog trouwde met Coba van der Helm, dochter van het boerenechtpaar Jan en Annechien van der Helm-Boels te Nieuwlande (op hun boerderij zaten tot het einde van de oorlog het Joodse echtpaar

De Lely en advocaat en procureur mr. Mozes (Maurits) Levie (5.6.1885 Groningen-24.9.1957 Groningen) ondergedoken).

Documentaire: ‘Coba van der Helm’, vervaardigd in opdracht van het Oorlogsinformatie-centrum Drenthe (OICD) te Assen in de serie ‘Mien Oorlog’

Lit.: A. van den Bos, *In memoriam Ds. J.S. van den Bos* in: *Jaarboek 1967 der GKN*, 463v.; ‘Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg)’, 19; Arnold Douwes, *Diary*, 135, 142, 157, 167, 176, 178vv., 182v., 185v., 188; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 53 en 262; Ben van Kaam, artikel ‘De doorgaande reformatie in de dagen van Dolle Dinsdag’ (*Trouw*, d.d. 11.8.1984); Helma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw*, 35vv., 40v., 46; Henk-Jan Prosman, *De rol van predikanten in de oorlogsjaren* ([www.henkjanprosman.nl/blog/2013/03003/769/ Rechtvaardigen onder de Volkeren](http://www.henkjanprosman.nl/blog/2013/03003/769/Rechtvaardigen%20onder%20de%20Volkeren)), 169, 370; A. Ruiter/ G.J. van Arragon, ‘Onderweg’ – *Een beeld van 90 jaar Gereformeerd Jeugdwerk in Drenthe*, 35, 38; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-’45, een dorp dat zweeg*, 122, 154.

55.

Dirk Arie van den Bosch, op 7.5.1946 posthuum onderscheiden met het *Verzetskruis* (geboren 23.10.1884 Hazerswoude, zoon van veehouder Cornelis van den Bosch en Antje Coppelaar-overleden 20.3.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort, Leusden).

Gymnasium te Leiden; studie theologie RU Leiden (1905); **confessioneel hervormd** predikant te Nieuw-Vennep 4.9.1910; intredetekst: I Korinthe 9: 16, “*Wee mij, indien ik het Evangelie niet verkondig*”), Stedum (1914) en ‘s Gravenhage (1916-1942). Naast zijn ambtelijk werd was hij vice-voorzitter van de NCRV, lid van het hoofdbestuur van de Nationale Vereniging *Pro Rege*, van het bestuur van de Utrechtse Zendingsvereniging en het provinciale bestuur van de Confessionele Vereniging. Verder zamelde hij geld in voor de nieuw te bouwen Julianakerk (waarvoor de vijftienjarige prinses Juliana op 20.11.1924 de eerste steen legde en die op 8.4.1926 in gebruik werd genomen) en voor een nieuw Christelijk Militair Tehuis, waarvan hij voorzitter werd, en tenslotte was hij de drijvende kracht en later erevoorzitter van de wijkvereniging ‘*Draagt elkanders lasten*’ die sociaal werk verrichtte in de Transvaalwijk in Den Haag.

Gehuwd met **Catriena Cornelia Maria Fortgens** (7.12.1882 Hazerswoude, dochter van hoofdonderwijzer Adrianus Fortgens en Maria de Paauw-overleden 15.7.1946). Haar broer Hendrik Pieter Fortgens (19.9.1884 Hazerswoude-21.10.1961 Rotterdam) was een jeugdvriend van ds. Van den Bosch en tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Voorschoten (1928-1952).

Ds. Van den Bosch was een warm sympathisant voor de Rotterdamse Jodenzendingsorganisatie ‘Elim’, sprak regelmatig op de toogdagen en Jodenzendingsdagen (voor het eerst in 1930 te Rotterdam-Hillegersberg), samen met Jodenzending Philipp Trostianetzky (3.4.1890 Trostianetz bij Charkow, Oekraïne-13.9.1979 Rotterdam), ds. Johan Hendrik Grolle (1899 Amsterdam-1974 Groningen), ds. Alter Mendel Johannes Rottenberg (25.12.1890 Dombrowa, Galicië-omgebracht 16.6.1942 Schloss Hartheim bij Linz (O.)), ds. David Meskes Blankhart (12.11.1883 Rotterdam-12.5.1939 Rotterdam-Hillegersberg), dr. Willem ten Boom (zie daar) en dr. Willem Johannes de Wilde (20.3.1894 Sloten-14.11.1961 ‘s Gravenhage) en opende NB op 26.6.1940 in Den Haag nog het nieuwe zendingshuis aan de De Ruyterstraat (het gebouw werd een jaar later in opdracht van de bezettende overheid gesloten en leeggeroofd). Naar gebleken is stond ds. Van den Bosch al sedert 1938 op een zwarte lijst van de Nazi’s vanwege zijn openlijk uitgesproken liefde voor het Joodse volk en het huis van Oranje, wel zeker ook omdat hij nationale bekendheid genoot vanwege zijn oratorisch talent en zijn optredens voor de NCRV. In 1940 publiceerde ds. Van den Bosch het boek ‘*666, Het getal eens mensen*’, waarin hij het Nationaalsocialisme aanmerkte als een antichristelijke

macht en ondanks het feit dat hij nadrukkelijk had aangegeven daarbij niet aan Adolf Hitler persoonlijk te denken, werd hij al op 11.12.1940 gearresteerd. Onder het mom van ‘een voorlopig verhoor’ werd hij als één der eerste politieke gevangenen in Nederland opgesloten in het Huis van Bewaring te Scheveningen (later het ‘Oranjehotel’ genoemd). Nadat hij uitvoerig was verhoord over zijn houding jegens de koningin, de Joden, het Nationaal-socialisme en de Duitsers in het algemeen werd hij in opdracht van het *Reichssicherheits-hauptamt* in Berlijn in ‘*Schutzhaft*’ genomen. Niettemin genoot hij er nog bepaalde voorrechten, zo mocht hij als bibliothecaris contact onderhouden met andere gevangenen en ook kon hij dankzij bevriende bewakers een briefwisseling onderhouden met het thuisfront. Zijn dochter Annie zal er in de biografie die zij na de oorlog over haar vader schreef, veelvuldig uit citeren, o.a. uit de brief van 21.1.1941, waarin Van den Bosch uitvoerig citeert uit het verhoor dat hem door ene Schmidt en een onbekende politieman, beide *Sachbearbeiter* van de *Sicherheitspolizei*, werd afgenomen: “*De Joden*”. “*Ik Heb gezegd dat ik de Joden om Christus’ wil waardeerde, al zag ik wèl hun slechte eigenschappen, Jezus (was) ook een Jood*”. Zij: “*Neen. Veel professoren in Duitschland zeggen: Jezus was een Ariër*”. Ik: “*Onmogelijk voor wie de Bijbel laat spreken*”. “*Wij vinden in een preekje van U een aantekening over Jodenvervolging in Duitschland. Wat bedoelt U?*” “*Wat ik daarvan las? ‘U werpt de Joden uit als communisten, socialisten’ enz. ‘Nee, vindt U ‘t niet een minderwaardig ras? Wat denkt U van het rassenprobleem?’ ‘Niet accoord, volgens de Bijbel’.*” “*Als wij den oorlog winnen, zult U voor moeilijkheden komen te staan ten opzichte van de Joden. Wat denkt U te doen?*” “*Weet ik nog niet. Voorbeeld van de Kerk volgen, die nu geprotesteerd heeft*”. “*Bent U lid van de Synode? Erkent U de regeering van de Duitschers als rechtmatig?*” “*Van God ons opgelegd en dus volgens Romeinen 13 moet ik die eerbiedigen*”. “*Zult U in de toekomst loyale houding aannemen tegenover de Duitse overheid? Wij zijn bang dat u onder den schijn van godsdienst ons zult tegenwerken*” (A.M.C. van Lynden-van den Bosch, *Dominee D.A. van den Bosch*, 79). De reactie kwam al snel: pp 28.1.1941 werd ds. Van den Bosch tenslotte overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Daar ging hij regelmatig voor in klandestiene kerkdiensten en hield ’s zondags ook nog Bijbelstudies. In januari 1942 vormde zich op eigen instigatie zelfs nog een ‘noodgemeente’. Uiteindelijk bleek hij niet bestand tegen de ontberingen in kamp Amersfoort en overleed hij ten gevolge van uitputting en dysenterie. Zijn familie krijgt toestemming hem in besloten kring te begraven op de begraafplaats Rusthof te Amersfoort. Na de oorlog werd een gedenksteen tot zijn nagedachtenis onthuld in de Grote of Jacobskerk te ’s Gravenhage.

Bron: www.kampamersfoort.nl onder ‘ooggetuigen’.

Lit.: F.L. van ’t Hooft, lemma ‘*Bosch, Dirk Arie van den*’ in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II, 87; A.M.C. van Lijn-Van den Bosch, *Dominee D.A. van den Bosch* (Wageningen, 1946, 2^e druk); Dr. L.D. Terlaak Poot, *Geloofsgetuige – Ter herinnering aan ds. D.A. van den Bosch* (VDM-serie XX); H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I. 609-612; Huib de Vries, *Elim voor berooide Joden* (in: *Reformatorsch Dagblad*, d.d. 3.3.2020); Huib de Vries, *Ds. Dirk Arie van den Bosch, bloedgetuige*. In *Kamp Amersfoort* (in: *Reformatorsch Dagblad*, 16.10.2020).

56.

Arend Jan Boss (geboren 12.7.1896 te Zwolle, Thomas à Kempisstraat 69, zoon van bakker Jan Boss (1866-1932) en Hendrikje Siertsema-overleden 9.5.1971 Ermelo; begraven Algemene begraafplaats ‘Koningsvaren’ Ermelo, Varenlaan 25). Ds. Boss was de oudere broer van Meinart/ Meindert Boss, onderwijzer aan het Huis van Bewaring (‘Spinhuis’) te Zwolle (= de schrijver J.K. van Eerbeek; 22.7.1898 Zwolle-5.11.1937 Zwolle; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zwolle; nr. 3E-O-40); Meindert Boss was hecht bevriend

met zijn leeftijds- en stadgenoot ds. Willem Hendrik van der Vegt (2.10.1895-Zwolle-overleden 10.2.1944 te Goes aan de verwondingen die hij op 17.9.1943 had opgelopen bij een treinbeschieting). Ds. Van der Vegt, gereformeerd predikant te Goes (1931-1944), was actief in het verzet en werd gezocht door de *Sicherheitspolizei*. Een oom van moeder Hendrikje Boss-Siertsema, ds. Hemmo Siertsema (30.11.1852 Uithuizermeeden-8.3.1933 Drachten), was ook gereformeerd predikant; diens zoon ds. Johan Willem Siertsema (zie daar) te Haarlem was met zijn hele gezin zeer actief in het verzet en de hulp aan Joden.

Arend Jan Boss was theologisch kandidaat te Zwolle; **gereformeerd** predikant te Mariënborg (20.10.1929-16.10.1932), te Nijmegen (1.11.1932-23.11.1941), te Enkhuizen (7.12.1941-31.8.1946), te Ermelo (8.9.1946-3.6.1951), te Leidschendam (17.6.1951-15.1.1957) en te Berkum (20.1.1957-1.1.1966).

Gehuwd op 3.10.1929 te Groningen met **Grietje Willemina Muller** (geboren 19.11.1897 te Groningen, dochter van leerhandelaar Jans Muller en Aukje de Jong-overleden 19.8.1980).

Ds. Boss werd op 14.10.1943 gearresteerd na het bijwonen van een vergadering met ds. F. Slomp (zie daar) en zat van 14.10.-15.12.1943 o.a. wegens 'Jodenbijstand' gevangen in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg te Amsterdam. Hij werd vrijgelaten dankzij bemiddeling door prof.dr. Jan Waterink (zie daar).

Lit.: *In memoriam Ds. A.J. Boss* in: *Jaarboek 1982 der GKN*; G.J. van Klinken. *Opvattingen*, 396; Gjal't Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 2 10v.

57.

Alida Margaretha Bosshardt, *ereburger en draagster zilveren eremedaille van de Stad Amsterdam, officier Oranje-Nassau* (geboren 8.6.1913 te Utrecht, Nachtegaalstraat, dochter van journalist Lambertus Bosshardt en Wilhelmina Dieuwertje Teeling; gedoopt in de Geertekerk te Utrecht-overleden 25.6.2007 te Amsterdam; begraven in het algemene graf van het Leger des Heils op de Nieuwe Ooster te Amsterdam).

Luitenant-kolonel van het **Leger des Heils**; in 1930 toegetreden tot het Legers des Heils; actief in de 'barmhartigheidspost' aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht (verschafte kleding en levensmiddelen aan behoeftigen); heilssoldaat in 1933; kadet (1934), kadetluitenant (1935); actief in 'barmhartigheidspost' aan de Schiekade te Rotterdam; overgeplaatst naar 'barmhartigheidspost' Rapenburg annex kindertehuis 'Zonnehoeck', midden in de Jodenbuurt te Amsterdam (1936); daar zorgde ze voor ca. honderd kinderen uit onvolledige gezinnen en veertig moeders; bevorderd tot kapitein (1938).

Tijdens de oorlog wist ze ca. zeventig Joodse kinderen onder te brengen op onderduikadressen. Op 22.3.1941 werd het Leger des Heils opgeheven en in 1942 moest het tehuis worden ontruimd. De niet-Joodse kinderen werden in een huis in Amsterdam-Noord ondergebracht. Alida Bosshardt vertrok in 1943 – na een bombardement op Amsterdam-Noord – naar Hilversum. Tijdens de hongerwinter nam ze deel aan voedseltochten. Op 30.8.2004 ontving ze op het Hoofdkwartier van het Leger des Heils te Almere de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze o.a. de vier Joodse zusjes Hennie, Lenie, Fien en Roos Terhorst steeds aan goede onderduikplekken geholpen had in het Gooi.

Bibl.: Alida M. Bosshardt, *Wat ik u graag nog zeggen wilde*.

Lit.: Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 196v.; Eline Verburg, *Majoor Bosshardt, 1913-2007*.

58.

Drs. Hendrik Boswijk (geboren 9.7.1896 te Martenshoek, Gemeente Hoogezand, zoon van scheepsbouwer/ houthandelaar Fenmo Boswijk en Grietje Poelman-overleden 18.4.1982 te Putten). Zijn oudere zuster Catrina Gesina Boswijk (1891-1979) was gehuwd met ds. Herman

Veldkamp (15.1.1895 Groningen-10.2.1956 Zwolle), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Sneek (1931-1945)(zie lemma ‘Herman Veldkamp’).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.9.1916); jaargenoten: ds. G. Brillenburg Wurth (zie daar) en ds. J.J. Dijk (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (21.6.1921); doctoraal (27.6.1941); **gereformeerd** predikant te Gaast en Ferwoude (26.2.1922-9.8.1925), Uithoorn (30.8.1925-22.5.1932 wegens emeritaat), geestelijk verzorger van de Stichting “Bloemendaal” te Loosduinen (1932-1943), predikant te Elburg (14.11.1943, bevestigd door zijn zwager ds. Johan Frederik – Frits - Colenbrander [28.11.1913 Varsseveld-8.6.1981 Apeldoorn], die was gehuwd met Hendriks halfzus Jantina Catrina Boswijk [1885-1964] en tijdens de oorlog gereformeerd predikant was te Vriezenveen-19.10.1947).

Gehuwd op 6.7.1922 te Sappemeer met **Anje Elsjen Berg** (geboren 19.2.1903 te Borgercompagnie, Sappemeer, dochter van landbouwer Willem Berg en Martje Medema-overleden 17.8.1947 te Elburg; begraven te Ermelo).

Gedurende de oorlogsjaren bood ds. Boswijk in zijn pastorie aan de Smedestraat 1 te Elburg onderdak aan de Joodse onderduikers Wilhelmina (Willy) Meijers-De Kadt (19.12.1905 Rotterdam, dochter van Roedolf de Kadt en Eva de Kadt-13.8.2003 Lochem) en haar dochter Susanna (Suus) Meijer. Willy de Kadt was op 5.9.1929 te Wassenaar gehuwd met vertegenwoordiger Arend Samuel Meijers (geboren 27.7.1899 Middelburg, zoon van de arts Jacob Samuel Meijers en Susanna Denekamp). Behalve een dochter had het echtpaar ook nog een zontje: John Roedolf Meijers (geboren 10.7.1938 Voorburg). Ze woonden op het adres Vijverhof 26 te Voorburg. Jeanette Henriëtte Meijers (20.4.1895 Middelburg-5.9.1965 Amsterdam), zuster van Arend Samuel, was gehuwd met Jacques Benoit Bloemgarten (13.3.1896 Heerlen-14.12.1946 Heerlen), broer van Henri Hendrik (Naftali) Bloemgarten (3.11.1893 Heerlen-29.9.1966 ‘s Gravenhage), Chairman of the Board of Royal Dutch Shell. Willy Meijers-de Kadt was een nicht van ir. George Stephan de Kadt, die op 20 juli 1942 met zijn vrouw mr. Bertha Davida Polak en vier van hun vijf kinderen suïcide pleegde in hun huis te Leeuwarden (zie ds. L. Cannegieter) en een achternicht van Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper (1886-16.4.1978 Santpoort; zie ds. P.D. Kalkman) en van de links-radikale journalist en politicus Jacques de Kadt (30.7.1897 Oss-1988). Blijkens de hierna volgende informatie lijkt het aannemelijk te veronderstellen dat het gezin Meijers geruime tijd ondergedoken heeft gezeten in het ‘Verborgten Dorp’ of ‘Pas-Opkamp’ in de bossen bij Vierhouten. Dat ‘dorp’ bestond uit een aantal ondergrondse schuilhutten, waarin gedurende de oorlogsjaren honderden Joodse en andere onderduikers, o.a. neergehaalde geallieerde vliegers, korte of langere tijd hebben verbleven. De organisatie van onderbrenging en verzorging was in handen van een zelfstandige verzetsgroep, die geleid werd door ‘Opa’ Dionysius Bakker (2.10.1879 Dubbeldam-gefusilleerd 3.2.1945 op bouwplaats Kraaijenbrink aan de Aaltenscheweg te Wisch met 45 anderen), gepensioneerd hoofdconducteur van de NS, zijn vrouw, ‘Tante Cor’ (Cornelia Bakker-Van Rheenen; 29.10.1900 Haarlem-8.4.1989 Nunspeet; ze woonden aan de Albertlaaan 7 te Nunspeet), postbode en sigarenwinkelier Theo Stevens (1906 Brussel-) en de broers Gerben Andries Lenstra (23.2.1917 Amsterdam-6.3.1945 KZ Neuengamme) en Andries Lenstra, beide studenten, met een kring van jonge helpers. Lange tijd ging het goed tot het ‘dorp’ op 29.10.1944 bij toeval werd ontdekt door twee SS’ers – een Duitser en een Nederlander - die op patrouille waren. Ze hoorden hout hakken en vonden – volgens Ze’ev Bar (= Walter Bartfeld’ geboren 17.1.1931 Zwickau, D.-] - Arend Samuel Meijers en zijn zontje John Roedolf. Ook Ze’ev Bar werd opgepakt, maar mocht – nadat hij de SS’ers had geadviseerd in een (leeg) onderduikhol te schieten – er vandoor gaan. Gelukkig wisten 87 Joodse onderduikers en 15 geallieerde vliegers in het donker te ontkomen, maar 8 Joodse onderduikers werden gepakt en opgesloten in de kelder van ‘De Paasheuvel’, het voormalige kamphuis van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) aan ’t

Fusselt bij Vierhouten, dat toen als onderkomen diende voor de SS. Onder de gevangenen waren dus ook vader Arend Samuel Meijers en zoon John Roedolf Meijers ... Na twee verschrikkelijke nachten verscheen op 31.10.1944 's morgens vroeg een executiecommando om de gevangenen dan maar terecht te stellen. Aan de voet van de Paasheuvel werden al twee gevangenen gefusilleerd. Twee anderen probeerden te ontsnappen, één werd '*auf der Flucht erschossen*', de ander, Arend Meijers, keerde vrijwillig terug omdat hij zijn zoontje hoorde schreeuwen... Tenslotte moesten de Joodse onderduikers in het bos aan de Tongerenseweg te Vierhouten een kuil graven waarin ze – na te zijn gefusilleerd – werden begraven, behalve vader en zoon Meijers ook het gezin De Leeuw uit Almelo (de Joodse slager Arend de Leeuw [geboren 16.9.1886 Stad Almelo], zijn vrouw Louise Mathilde de Leeuw-Weijl [geboren 7.7.1894 Oldenzaal] en hun zoon Johan de Leeuw [geboren 23.8.1915 Almelo], de jurist mr. Hartog Spijker [geboren 8.4.1885 Amsterdam] en het echtpaar Marcus Gompes (geboren 4.3.1870 Frankfurt am Main, D.) en Kaatje Gompes-Schoonhoed (geboren 1.8.1878 Arnhem). Na de oorlog werden de graven ontdekt: de familie De Leeuw werd overgebracht naar de Gemeentelijke Begraafplaats 'Groenendaal' te Almelo, en de andere slachtoffers werden herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen (Arend Meijers onder nr. E 1207, zijn zoontje onder E 1208). Nabij de plek van de fusillade bevinden zich sinds 1994 twee liggende gedenkstenen met de namen van de slachtoffers.

Maar hoe kwamen Willy Meijers en haar dochter nu vervolgens in Elburg terecht? Wel zeker slaagden zij er in samen met de overgrote meerderheid van de onderduikers in het donker te ontkomen en werden zij – met behulp van de LO van ds. Meindert Jacob van Dijken (1905-1988) van Nunspeet? Zie daar - overgebracht naar de pastorie van ds. Boswijk in het nabij gelegen Elburg. Daar moet het droeve nieuws door de predikant zelf of door iemand van het verzet aan hen zijn meegedeeld of pas later. Willy en Suus Meijers zijn na de bevrijding nog enige tijd in Elburg blijven wonen, mogelijk omdat de moeder besloten had om tot het christelijk geloof over te gaan. In de morgendienst van Eerste Pinksterdag 1947 werd mevr. Wilhelmina Meijer-De Kadet n.l. door ds. Boswijk gedoopt en deed ze belijdenis van haar geloof in de Gereformeerde kerk van Elburg.

Docu: '*Het Verscholen Dorp*' door Margreet Bijker, Mikko Kuiper en Rieneke de Man (*Biografie van Amsterdam UvA*, 2010) met o.a. getuigenverhalen van Ze'ev Bar (= Walter Bartfeld, geboren 1931; op 4.5.1937 met zijn ouders Max Bartfeld (1901-195, zijn moeder en zus Erni uit Zwickau gevlucht naar Den Haag; allen overleefden de oorlog) en Leni Duyzend (geboren 1928, dochter van Abraham Duyzend en Elisabeth Onderwijzer). Ze zat van 1941-1942 in klas 1L2 van het Joods Lyceum in Amsterdam, samen met Leo H.E. Blom (zie ds. D.P. Kalkman en ds. H. Post) en Anne Frank en overleefde de oorlog - na weggevlucht te zijn uit het 'Verborgten Dorp' - samen met Herman Löwenberg bij de familie Van der Leyen aan de Beekstraat 19 te Elburg.

Website: "*Oorlogsjaren door Ze'ev Bar*" (= Walter Bartfeld) op site www.nijewen.org van de Nederlandse Kring voor Joodse Generalogie.

Lit.: T. Bergstra (red.), '*Oorlogsherinneringen uit Elburg*' (artikel '*Joodse onderduikers in Elburg*'), 49; Jos Engels, *Joodse inwoners* (van Voorburg, in: "*70 Jaar Vrede en Vrijheid*" (*Historisch Voorburg*, Jaargang 21 (2015), nr. 1 en 2; H. aan 't Goor en W. van Norel (red.), *De Gereformeerde Kerk van Elburg 1890-1990*, 47-50; H. Hamburger/ J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 56; *In memoriam Ds. H. Boswijk* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; H.J. van Nijnatten-Dofegnies, *Het Geheime Dorp*; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 90; Jeroen Thijssen, *Het verborgen dorp – Ondergronds op de Veluwe*; A. Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe*; Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 204v.

Hendrik Bouma (geboren 11.10.1887 te Ureterp, zoon van kruidenier, later boekhandelaar, Jakob Kornelis Bouma en Jantje Hendriks Akkerman-overleden 29.3.1962 Hengelo; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Delden), zelf ook boekhandelaar te Groningen, stichter van 'Bouma's Boekhuis' aan de Turfsingel.

Kandidaat te Haren; **gereformeerd** predikant te Treebeek (14.2.1932-28.4.1946), te Nieuw-Loosdrecht (12.5.1946-1.7.1953), te Barchem (12.7.1953-31.10.1957 wegens emeritaat).

Gehuwd op 19.1.1921 te Delft met **Helena Wilhelmina van der Brugge** (geboren 31.8.1891 te Delft, dochter van Gerrit van der Brugge en Helena Schram-overleden 19.5.1970; begraven Begraafplaats Delden).

Dr. Cornelis Bouma (12.12.1884 Ureterp-8.4.1950 's Gravenhage), zijn oudere broer, was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te 's Gravenhage-Oost (1935-1944); hij was gehuwd met Leentje van der Veen (1882-1963 Helmond). Ze werden begraven op Oud Eik en Duinen te 's Gravenhage.

Ds. H. Bouma was nauw betrokken bij het onderbrengen van Joodse kinderen in Limburg, aangeleverd door de Naamloze Vennootschap (organisatie van de gereformeerde studenten Jaap [Jacobus Philippus Musch; 8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen; daar begraven] en Gerard Musch [12.3.1921 Amsterdam-7.5.1979 Amsterdam] en Dirk Groenewegen van Wijk [4.10.1921 Amsterdam-15.6.1985] uit Amsterdam). *Hoewel de bereidheid om kinderen op te nemen toenam, noopte de groeiende kinderstroom de N.V.'ers tegen de zomer van 1943 op zoek te gaan naar contacten buiten de regio Heerlen. Opnieuw vervulde ds. G.J. Pontier (zie daar; en ook ds. H.A.L. Furnée, ds. H.R. de Jong, ds. C.J. Sikkel en prof.dr. J. Waterink) een gidsrol. Hij bracht de broers Jaap en Gerard Musch en Dick Groenewegen van Wijk in contact met ds. H. Bouma van de 1100 leden tellende gereformeerde gemeente Treebeek-Brunssum-Hoensbroek. Evenals Pontier stelde Bouma zich uiterst coöperatief op. Hij stond aan de basis van het contact tussen de N.V.'ers en de Brunssumse familie Vermeer (= de Rooms-katholieke electricien Willem Vermeer [26.9.1898 Baambrugge-14.4.1959 Brunssum], Geertruida Maria Vermeer-Stegenga [28.9.1896 Amsterdam-20.2.1969 Brunssum] en hun zoon Pieter Vermeer [22.12.1921 Brunssum-]). Ze gaven onderdak aan o.a. Rachel 'Chella' Ben Chaim-Winnik en Lea Unen-Winnik/ Lenie Nenner-Winnik (dochters van kleermaker Salomon Winnik [5.12.1903 Amsterdam-20.2.1945 Midden-Europa] aan de Kromme Mijdrechtstraat 79 te Amsterdam, die met zijn vrouw Rebecca Carolina Benjamins [8.12.1904 Amsterdam-27.8.1943 Auschwitz) in Auschwitz werd opgebracht). Lea Winnik heeft met drie andere Joodse meisjes (onder wie ook haar zus?) geruime tijd doorgebracht in een onderduikhut in het bos bij Nijverdal (Dr. Bwrt-Jan Flim schreef er over). Ds. Bouma maakte ook deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin in Enschede (zie daar; GCH) en zou vanaf de kansel zijn gemeenteleden hebben opgeroepen om Joden te helpen: *Zo ook ds. H. Bouma in het Limburgse Treebeek: 'Ik heb nooit gepropageerd voor de kerk, nooit opgedrongen, wél gewezen naar Bijbel en gebed'. Bouma schreef na de bevrijding aan ds. (Jac.) van Nes (1886-1949; zie daar) predikant voor de gereformeerde Jodenzending) dat hij in de tijd dat in Treebeek Joden ondergedoken waren, nooit contact met de Jodenzending had gezocht; 'het zou later elk contact tusschen hen en mij onmogelijk maken'...* "Jack Aldewereld (geboren 2.3.1943 te Amsterdam in de Ruyschstraat, derde zoon van slager en veehandelaar Mozes Aldewereld (30.11.1900 Watergraafsmeer-21.5.1943 Sobibor) en Schoontje Colmans (26.2.1901 Amsterdam-17.9.1943 Auschwitz) te Uithoorn, Amsteldijk Noord 72, en broertje van veehandelaar Marcus Aldewereld (6.6.1924 Amsterdam-21.5.1943 Sobibor) en veehoudersknecht Salomon Aldewereld (23.6.1926 Amsterdam-21.5.1943 Sobibor) wordt op 15 september 1943 door een dominee ondergebracht bij het kinderloze echtpaar Hendrik Muis (Henk; 1907-) en Anna Catharina (Cato) Muis-Schoemans; 1907-) in Brunssum, Limburg. Hij wordt omgedoopt tot Henkie,*

leert kruipen, lopen, voetballen, gaat er met zijn ouders naar de kerk, naar school en spreekt het Brunssums dialect vloeiend. In Brunssum (wijk Treebeek-Zuid) werd de 'Ds. Boumastraat' naar de predikant genoemd.

Ds. Bouma heeft – in tegenstelling tot veel van zijn collega's – nooit geprobeerd Joodse onderduikers te bekeren tot het 'ware geloof'. Hij schreef na de oorlog in antwoord op de enquête van ds. Van Nes (zie daar): *'Ik heb nooit gepropageerd voor de kerk, nooit opgedrongen, wèl gewezen naar Bijbel en gebed. Hij schreef ook aan Van Nes dat hij in de tijd dat in Treebeek Joden ondergedoken waren, nooit contact met de Jodenzending had gezocht. 'Het zou later elk contact tusschen hen en mij onmogelijk maken'* (Van Klinken).

Documentaire: Jolien Linssen/ Bart Cuijpers, *'Jack's Oorlog'* (Limburg Doc L1, 2015).

Lit.: A. Bekkenkamp, 72; Jan van den Berg, *'Joodse onderduikers in Hoensbroek;*; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 114; K.J. Cremer, *In memoriam Ds. H. Bouma*, in: *Jaarboek 1963 GKN*, 484vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 232v., 238 en 420; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 388 en 396; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 338; H.A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 199, 211; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152v.; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen - 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32.

60.

Gerardus Libertus Bouman (geboren 30.9.1899 te Groningen, zoon van dr. Libertus Bouman [7.1.1886 Sappemeer-8.2.1953; begraven Noorderbegraafplaats, Groningen; tekst op liggende zerk: *'Maar wij verwachten naar Zijne belofte een nieuwe Hemel en een nieuwe Aarde in de welke gerechtigheid woont, 2 Petrus 3: 13'*), homeopathisch arts te Groningen, gehuwd met Arendina Bouwes [1871-1915] en later hertrouwd met Frouwina Alida van der Vegte [5.1.1870-6.3.1941]-overleden 3.7.1994 te Lochem). Zijn tante Hilje Bouwes (1868-1939) was gehuwd met de gereformeerde predikant ds. Hessel Michel Dethmers (3.6.1865 Westerlee-14.5.938 Leeuwarden) en haar zuster Grietje Bouwes (1871-1917) was echtgenote van ds. Dethmers' collega ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. (3.7.1866 Nieuwendijk-28.8.1941 Amersfoort): zij waren de ouders van respectievelijk de gereformeerde predikant en latere hoogleraar missiologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen, prof.dr. Johan Herman Bavinck (22.11.1895 Rotterdam-23.6.1964 Amsterdam) en de gereformeerde predikant ds. Coenraad Bernardus Bavinck Jr. (zie daar; 1907-1989). Ds. Boumans zuster Catharina Hilda Margaretha (Toos) Bouman (geboren 1905 te Groningen) was gehuwd met de hervormde predikant dr. Willem Sikken (12.8.1904 Witmarsum-7.7.1961 Texel). Zij overleefden de Japanse gevangenschap in NOI. De gereformeerde predikant en latere hoogleraar dogmatiek aan de Theologische Hogeschool te Kampen, prof.dr. Andries Derk Rietema Polman (2.5.1897 Assenzoon van Albert Polman en Grietje Bouwes-2.5.1993 Renkum; zie ook ds. C.B. Bavinck, dr. J.J. Buskes en ds. A.K. Krabbe), was een achterneef van ds. Bouman.

Ds. Bouman studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (6.10.1919-propedeuse 17.12.1920); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; daarna studie theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; Bouman was **hervormd** kandidaat te Groningen (1929) en hervormd predikant te Warns (25.8.1929-28.8.1932), Winschoten (4.9.1932-5.12.1937), Hardenberg (evangelisatie: 12.12.1937-7.9.1947), Oldenzaal (16.9.1947-30.6.1957) en 's Gravenhage (ziekenhuis-pastoraat Diaconessenziekenhuis; 7.7.1957-30.4.1965 wegens emeritaat); na zijn emeritaat verhuisd naar Lochem.

Gehuwd op 6.8.1929 te Groningen met **Maria Fokkina Meijering** (geboren 27.7.1900 te Oude Pekela, dochter van ds. Meertinus Meijering [27.7.1866 't Zandt-30.5.1948

Delfzijl], gereformeerd predikant te Makkum, Sexbierum, Nieuwe Pekela, Wildervank en Delfzijl, en Ludewei Hovinga [1864-1959]-overleden 2.1.1979). Haar neef ds. Meertinus Meijering Jr. (24.2.1927 Kortenhoef-26.11.2005 Oosterbeek) was van 1963-1989 gereformeerd predikant.

Tijdens de oorlog werd ds. Bouman gearresteerd wegens ‘*belediging van de Führer*’ in één van zijn preken; op zijn aanwijzing waarschuwde zijn vrouw de gereformeerde predikant ds. Frits Slomp te Heemse voor een dreigende overval, die zich ter nauwer nood wist te redden in de kerktoren van Heemse. Ds. Bouman overleefde zijn detentie in de politiecel te Almelo, het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en tenslotte vanaf 6.11.1942 in KZ Dachau, waar hij 29.5.1945 bevrijd werd. Zijn vrouw Maria heeft in de oorlogsjaren verschillende onderduikers onderdak verschaft in de grote pastorie te Hardenberg, ondanks het feit dat er regelmatig Duitse officieren in haar huis ingekwartierd waren. In Hardenberg werd het ‘Boumanplein’ naar hem genoemd (1997). Bij zijn terugkeer – in kampkleding – werd hij door de bevolking van Hardenberg massaal onthaald. “*Volgens ontvangen bericht is ds. Bouman uit het gevangenkamp te Dachau bevrijd. Ongetwijfeld zal de gemeente hunkeren naar het oogenblik van vereeniging met den predikant, die reeds bijna drie jaar geleden werd weggevoerd. We lazen denzelfden dag dat dit bericht kwam, in het ‘Parool’, dat Himmler bevel had gegeven alle gevangenen van Dachau om te brengen*” (Sallands Volksblad, 25 mei 1945). “*Ds. Bouman is teruggekeerd.*” ... “*Toen wij verleden vrijdag het bericht afdrukten, dat ds. Bouman in vrijheid was gesteld, kon niemand vermoeden, dat de hereeniging met zijn gemeente zóó aanstaande was! Ds. Bouman had het geluk, daartoe ook lichamelijk in staat, met een auto mee te kunnen rijden naar Nijmegen, om den volgenden dag, zaterdag, plotseling voor de oogen onzer verbaasde plaatsgenoten te staan. Zijn terugkeer ging als een loopend vuurtje door de gemeente. Dichte drommen mensen bewogen zich onmiddellijk op straat, om een glimp van hem op te vangen.*” ... “*Met bekwamen spoed werden zaterdagavond de leden de gezamenlijk muziekcorpsen bijeengeroepen om den pas uit het concentratiekamp Dachau teruggekeerden Ds. Bouman een serenade te brengen, welke mede door een zeer talrijk en enthousiast publiek werd aangehoord. Onder de vroolijke toonen van Vaderlandsche liederen verscheen Ds. Bouman, nog in gevangenskleeven, op de stoep der pastorie, vergezeld van zijn echtgenoot. Ds. Bouman bracht in een kort, ontroerend woord, zijn dank aan de bevolking, niet alleen voor de vele goede pakketten, hem in deze drie jaar gezonden, maar meer nog voor de liefde, waaruit de gaven voortkwamen. Spontaan zong men daarna eenige coupletten van het Wilhelmus. Hierna sprak burgemeester (Johannes Albertus Mathijs) Van Oorschot (15.4.1893 Hardenberg-20.4.1959 Velsen) en wees erop, dat vele harten steeds voor Ds. Bouman hebben geklopt, getuige de groote menigte, die hem thans in ‘het kled der eere’ hulde brengt*”. ... “*Al spoedig, nadat verscheidene personen Ds. Bouman een oogenblik hadden begroet, werd bekend, dat Zijn Weleerwaarde het voornemen had reeds den volgenden morgen in den kerkdienst voor te gaan. Geen wonder dat het toen zóó vol was, dat men geen banken en paden meer zag. Zeer velen, onder wie vele vreemdelingen, soldaten, repatrieerenden, menschen uit het westen, die nog niet terug konden, waren aanwezig. ’t Bestuur van het Roode Kruis en de burgemeesterlijke familie hadden een plaats gekregen vlak onder den kansel. Met hunkerend verlangen wachtte men op het bestijgen van hem, die men in drie jaren niet gezien had, en die even later daar stond en sprak, als was hij niet eens weggeweest. Wat bruiner van kleur, maar dezelfde stem, hetzelfde vlotte woord, waarin de warme toon klonk van het Evangelie van Gods liefde*”(Sallands Volksblad, 25 mei 1945). ... “*Dominee Bouman vertelt over zijn lijdensweg als politiek gevangene. In een, we zouden haast zeggen: uitpuilend, kerkgebouw, zóó vol was het, vertelde Ds. Bouman dinsdagavond over zijn verblijf in verschillende concentratiekampen en de bevrijding uit Dachau. Het was die dag precies drie jaar geleden dat hij gearresteerd werd. Om kwart voor zes vond dit plaats. Eén Duitsch*

en twee Hollands sprekende mannen namen hem mee uit de pastorie. Zeep enz. moest hij maar meenemen, want het kon wel enige dagen duren. In de politiegevangenis te Enschede vond hij echter goede vaderlandsche agenten, die hem in stilte veel goeds bewezen. Spreker kende uit zijn reclasseringswerk in Winschoten de gevangenis cel nog wel, maar nu was hij zelf een boef. Hij voelde zich als een vogel in een kooi - maar die toch nog zingen kon, altijd wetend: God is mij nabij. In dezelfde cel had ook ds. Berkhof uit Lemele gezeten. Toen hij bij de Gestapo verschijnen moest, lag er bescheiden op tafel van twee gemeenteleden, die hem hadden aangebracht. Menschen, aan wie hij volkomen zijn vertrouwen had geschonken. Die dat echter hadden geschonden, wat spreker het meest pijn deed. Men had hem gewaarschuwd: ga niet naar hen toe, maar hij had het toch gewild, omdat het ook gemeenteleden waren. Drie vragen werden hem door de Gestapo gedaan: Bent u het er mee eens, dat op huisbezoek geen politieke opmerkingen dienen te worden gemaakt? Antwoord: Ja, maar wel spreken over levensbeschouwingen, die bepaalde richtingen meebrengen. Tweede vraag: Zult u het in de toekomst ook niet doen? Antwoord ontkennend. Derde vraag: als er eens botsingen komen tusschen nationaalsocialisme en christendom? Antwoord: Dan protesteer ik er tegen. Dit moest ik met mijn hand bekrachtigen en daarmee was ik gevangene. Ik werd toen vervoerd naar Almelo. Soms had ik wel echt een wanhoopsgevoel, doch daar kwam ik gauw weer overheen. Ik maakte een strenge dagindeling, zodat ik haast nog tijd te kort kwam. Giro-enveloppen plakken en bundelen werd mijn werk. Spreker vertelde vervolgens over Amersfoort, waarheen hij later werd overgebracht. Dat was een verschrikkingsoord. Een 20-jarige jongen schold mij overal voor uit, ik kreeg een soldatenpakje aan met poeties om de beenen en moest werken met cement, wat heel zwaar werk was. Vreselijk was het vloeken dat daar gedaan werd. Tegen dat vloeken, dat in Holland altijd veel erger is als in Duitschland, kunnen we nooit genoeg protesteren. Spreker zag hoe men daar stokken stuk sloeg op hoofden en ruggen van gevangenen. Wat honger was zag ik in Amersfoort ook: wat één uitbraakte at een ander op. Spreker wilde eerst vlijtig werken, doch anderen attendeerden hem: Spaar je krachten, je kunt ze nog eens nodig hebben. Stobbenrooien werd het werk nu. Lange dagen, soms uren in den regen, kletsnat worden, geen andere kleren om aan te trekken, dus moesten ze weer opdrogen door je eigen lichaamswarmte. De vele Joden die hier waren, waren voor ons even zoveele bliksemafleiders. Het slaan heeft mij altijd diep beleedigd, meer dan de pijn zelf verdriette. De Joden moesten kruiwagens boordevol modder kruien, viel er één om, en dat ging heel gemakkelijk, dan werden de armen van zo'n Jood stuk geslagen. Zo liet wethouder (Salomon Rodrigues, roepnaam: Monne) De Miranda (21.3.1875 Amsterdam-3.11.1942 Kamp Amersfoort) den wagen vallen, men greep hem aan, gooide hem in een diepe kuil en den wagen boven op hem. Er lag nog een man in. Later werden ze slap en halfdood weggereden in een kar ... Na het werken van 6 tot 6 moest men soms voor straf nog 3 uur in de houding staan op het plein en dan zonder eten naar bed. Velen zijn dan ook bezweken... Oktober 1942 werden we op transport gesteld naar Duitschland. Transporten waren vreselijke dingen. Zieken, krankzinnigen, gingen ook mee. Spreker kwam met twee Joden en twee communisten in een cel half onder de grond. Eén der Joden had nogal wat linnengoed bij zich, dat de cipier van de politie stal. Na vijf dagen werd men boven gehaald, toen lag het papier op tafel, dat naar Dachau heen wees. Met vijf man werd men in een cel voor twee personen gestopt. Het was bedwelmend benauwd in den trein, die vol wandluizen zat bovendien. Met een anderen trein verder naar Frankfort, waar twee groepen werden gevormd en spreker bij de Joden werd ingedeeld. Deze gingen via Dachau verder naar Tsjecho-Slowakije, waar ze in de steenmijnen moesten werken van Malhausen (red.: Mauthausen, Oostenrijk), hetgeen practisch hun dood betekende door het zware werk en de vallende steenblokken. In Frankfort werd de trein begroet door een militair cordon met honden. Spreker kreeg een brits in de synagoge, de Joden moesten op de grond liggen. Er was nog een geestelijke, nl. een pastoor

uit het bisdom Münster. ... Hoe heet het was in den trein, kan blijken uit het feit dat men, als het regende, met een vinger langs het glas streek om wat koelte te bemachtigen! Slot volgende week”(Sallands Volksblad, 6 juli 1945). “Dominee Bouman vertelt over zijn lijdensweg als politiek gevangene. In Neurenberg werden de gevangenen de boeien aangedaan, twee aan twee, en op 6 November kwamen we in Dachau aan. Daar kwamen we eerst drie weken op school. We moesten versjes leren en rangen der militairen. Door den honger woog spreker maar 90 pond meer. Een communist, deze kregen vaak oppassersbaantjes in het kamp, heeft spreker toen geholpen door hem kamerdienst te geven, wat extra brood opleverde en een geweldige gunst was. Want honger is ontzettend, schillen van aardappelen en wortels van paardebloemen werden graag gegeten, zelfs is een kat gegrepen en rauw opgemaakt. Er was toen nog eten genoeg in Duitschland, maar het was een welbewuste poging tot opruiming van de gevangenen door den honger. Ik kwam op de barak voor Poolsche geestelijken. Dat was een besturing van God, want daar kreeg ik van iemand wat brood en een stukje spek. Later werden de buitenlanders uit dat blok overgeplaatst naar het Duitse blok, waar ook een kapel was en godsdienstoefeningen gehouden konden worden, voor het werk begon. We stonden dan om 4 uur op. In Dachau zaten ook Ds. (Martin) Niemöller (14.1.1892 Lippstadt-6.3.1984 Wiesbaden), oud-minister (van oorlog/ defensie dr. Jannes Johannes Cornelis) van Dijk (1.12.1871 Leeuwarden-9.2.1954 ‘s Gravenhage), oud-bondskanselier Kurt Schuschnigg (14.12.1897, Riva del Garda, It.-18.11.1977 Mutters, O.). Er zaten 10.000, later wel 35.000 gevangenen. Men had hier voor de gestraften sta-cellen, 60 cm. breed, waar men drie dagen staan moest. Het kamp met al die mensen was niet eens groot, een oppervlakte van de Vechtbrug tot het oude kerkhof, en van de Marsch tot de christelijke school. Velen stierven in dit kamp. De hel van Dachau werd echter langzamerhand bekend in alle landen, zodat de Paus aandrong op verlichting van ons lot. Om de schijn op te houden, werd toen die kapel gesticht. Overigens was godsdienst contrabande en mocht dan ook niemand buiten ons in die kapel. Met de feestdagen was de duivel losgebroken, waarvan spreker vreeselijke staaltjes vertelde, men liet op Goeden Vrijdag iemand loopen met een krans van prikkeldraad op het hoofd, enz. enz. Eind 1942 werd het wat beter. Dat was na Stalingrad. We mochten pakketten ontvangen, niet omdat men nu zoveel met ons te doen had, doch ... de mannen moesten naar het front en men moest dus zuinig zijn met de arbeidskrachten! De eerste maanden zijn al mijn brieven verscheurd, expres, om de familie in het onzekere te laten, nú kwam in November het eerste pakket en wel van Seine Roelofs uit Wielen. Ik heb er bij gehuild, zei spreker. Nu wisten ze waar ik was! Nog vele pakketten kwamen later. Het was een ontroerend schoone hulp, in 2 maand groeide ik 45 pond. Uitvoerig tekende Ds. Bouman welke waarde die pakketten voor hem gehad hebben. Schoenzolen, alles kon men krijgen enz. als men maar pakketten had! Spreker vertelde voorts nog van een beenoperatie door ... een machinebankwerker! Van de buiktyphus die uitbrak enz. enz. Dachau werd intusschen meer en meer een modelkamp, sprekers werk was matrassen en kussens maken. Voor den inval der Amerikanen werd nog een transport van 2000 gevangenen naar Lublin gestuurd, die daar werden vergast. De aankomende transporten waren de spiegel van het strijdtoneel, waaraan men direct kon zien, waar de Duitschers wijken moesten. Het gebeurde, dat vele mensen onderweg stierven en dat de lijken aangevreten waren door de overlevenden – uit honger. Wie bevroren voeten kreeg en viel werd doodgetrapt door de anderen, die in den trein op hen gingen staan, omdat er geen plaats was. Zes dagen waren die mensen zonder eten en drinken geweest. Van de 4000 die uit Buchenwalde naar Dachau werden getransporteerd, stierven er onderweg 2400. Door besmette luizen stierven in Dachau honderden aan vlektyphus. Daar werd je radeloos van, de dood loerde in je bed en je kon er niets aan doen. Ook op sprekers zaal stierven velen om hem heen. Honderden lijken werden dan naar buiten gesleept, de dokter kwam nog even zien of ze ook goud in hun gebit hadden en trok dat er dan uit en dan werden de naakte lijken, zonder enig kleed aan, op wagens gegooid, hele stapels op

elkaar, die door de Russen werden weggetrokken voor crematie. Ook liet men gevangenen urenlang spiernaakt in de kou staan, hetgeen het publiek uit de verte kon zien. Longontsteking en dood waren het gevolg. 9 April kwamen de Amerikanen. Van de Engelsche zender – handige gevangen technici hadden stilletjes een radio weten te maken – wist men dat ze naderden. Volgens bevel moesten ze het kamp links laten liggen, doch na de verovering van het stadje vernam men iets van de ontzettende toestanden, welke in het kamp voorkwamen, zoodat men ook dat ging bevrijden. Een groot gejuich ging op, toen de eerste Amerikaan in gevechtshouding nader sloop. De bewakers op den toren, vanwaar voortdurend 't machinegeweer ons bedreigde, hoewel geëlectriciteerd prikkeldraad 't vluchten belette, staken de handen op en kwamen naar beneden. Toch zijn ze allen doodgeschoten, omdat de laatste hunner weer naar het geweer greep. De vreugde der gevangenen was onbeschrijfelijk. Duizenden onbegraven lijken lagen nog in het kamp. Ds. Bouman vertelde tenslotte, hoe men op 't laatste nippertje nog aan een groot gevaar was ontkomen. Himmler had (zoals wij eerder meldden) bevel gegeven allen om te brengen. Daartoe waren twee bataljons reeds in de buurt van het kamp aangekomen. Maar door de bevrijders werden ze ter elfder ure onschadelijk gemaakt. Spreker eindigde zijn relaas, dat soms met ontzetting werd aangehoord, met er op te wijzen, dat het nationaal-socialisme geen eerbied kent voor het leven, omdat het met God den Schepper heeft afgerekend. Tenslotte werd het Wilhelmus gezongen” ... “Advertentie: Daar het mij niet mogelijk is allen persoonlijk te bedanken, die mij bij mijn terugkeer in het vaderland hun hartelijk meelevens toonden, wil ik gaarne langs deze weg allen mijn diepgevoelden dank verzekeren. Uw hartelijkheid en meelevens tijdens mijn gevangenschap en bij mijn terugkeer zijn voor mij onvergetelijk. G.L. Bouman, hervormd predikant” (Sallands Volksblad, 13 juli 1945).

Lit.: *Genealogie Bouwes*; I.H. Enklaar, lemma *Willem Sikken* in *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, 333; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 46, 109v.; Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 103vv., 107v.; Ds. Herman Knoop, *Een theater in Dachau*, 135; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 79, 107; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 186; Dr. W. Sikken, *Tropendominee*; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 573, 579, 601 en II, 172, 352v.

61.

Willem Frederik Hendrik (Pim) ter Braak (geboren 31.8.1902 te Eibergen, zoon van advocaat/ notaris mr. Gerhard Pieter ter Braak [13.6.1862 Eibergen-25.6.1934 Enschede] en Johanna Wijnanda Ledebouer [7.5.1867 Eibergen-3-.5.1939 Deventer], dochter van ds. Bernhard Christiaan Ledebouer {11.4.1825 Rotterdam-24.8.1904 Loenen aan de Vecht} en zuster van ds. Johan Henri Ledebouer {17.5.1872 Loenen aan de Vecht-19.12.1951 Voorburg}, directeur van het Centraal Bureau van Reclaseringsinstellingen)-overleden 27.5.1985; begraven Begraafplaats 'Norelbos' te Epe). Johanna Wijnanda Ledebouer was een zuster van Paul Dirk Ledebouer (14.4.1851 Overlangbroek-6.4.1934 Eibergen), die eigenaar was van het pension te Eibergen, waar de schrijver Menno ter Braak op 26.1.1902 werd geboren als oudste zoon van de huisarts Hendrik Ernst Gerrit ter Braak, neef van Gerhard Pieter ter Braak, en Geertruida Alida Huizinga, zuster van ds. Menno Huizinga (zie daar). Menno ter Braak (26.1.1902 Eibergen-14.5.1940 's Gravenhage) trouwde op 2.8.1933 te Zutphen met Ant(je) Faber (1905, dochter van de doopsgezinde predikant ds. Jan Lambertus Faber [21.3.1875 Schouwerzijl-10.5.1958 Epe] en Martje Boykema-1997). Haar zuster Harmina Johanna (Mineke) Faber (1916-2007) was gehuwd met een broer van de schrijver, de arts Jan Willem Gijsbertus (Wim) ter Braak (1903-1971). In hun huis op het adres Statenplein 3b in Den Haag pleegde Menno ter Braak op 15 mei 1940 suicide. Wim en Mineke waren de ouders van de TV- en theaterregisseur, acteur en VPRO-redacteur Krijn ter Braak). Ds. W.F.H. ter Braak was

dus een achterneef van de schrijver/ publicist Menno ter Braak (in hun jonge jaren correspondeerden ze met elkaar; zie ook dr. F.J. Krop).

Pim ter Braak was **hervormd** predikant te Lobith (1.12.1928), te Epe (30.8.1936-4.9.1967 wegens emeritaat, met een onderbreking als legerpredikant te Semarang (1947-augustus 1949).

Op 14.5.1936 te Lobith gehuwd met **Martha Helena Derksen** (geboren 1918 te Lobith, dochter van Carl Johan Derksen [12.4.1876, zoon van Hendrik Derksen en Wilhelmine Hetzel-overleden 19.7.1954; begraven Hervormde Kerkhof Lobith], landbouwer op de 's Gravenwaard, en van Helene Bernstein [18.3.1891-28.3.1990], kleindochter van gedoopte Duitse Joden-overleden). Het echtpaar Ter Braak-Derksen bewoonde van 1936-1963 de hervormde pastorie aan de Stationsstraat 27 te Epe. Een zuster van Helene Bernstein, Martha Bernstein, was violiste te Arnhem en getuige bij het huwelijk van ds. en mevr. Ter Braak.

Ds. Ter Braak organiseerde na de 'Reichskristallnacht' in november 1938 te Oene, Epe, Emst en daar buiten een collecte ten behoeve van de Joodse vluchtelingen. Bovendien stuurde de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente een protesttelegram aan minister-president H. Colijn met de volgende inhoud:

Aan zijne excellentie minister-president dr. H. Colijn.

Excellentie! De Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Epe, bijeen in vergadering van 14 Nov. 1938, uit de bladen kennis genomen hebbende van den vreeselijken toestand waarin de Duitsche Joden momenteel verkeeren, beseffende dat de zorg uwer regering zich in de eerste plaats heeft uit te strekken tot de bevolking van Nederland, in het bijzonder dat deel van de bevolking dat in zware economische moeilijkheden verkeert, onzerzijds overtuigd dat ook U van oordeel zijn zult dat Nederland zich niet mag onttrekken aan den plicht der naastenliefde, ook tegenover het oude volk, dat Jezus Christus heeft voortgebracht en dat in dezen zin ons volk zijn taak van gulle gastvrijheid heeft voort te zetten, gelijk het dat de eeuwen door en in 1914 nog aan het Belgische zustervolk heeft getoond te beseffen, neemt de vrijheid er bij dezen op aan te dringen dat uwe regering al het mogelijke zal doen om door opening der grenzen aan het getroffen Joodsche volk een toevlucht te verschaffen, waar het herstel en rust zal kunnen vinden, om straks van daar uit een plaats te kunnen bereiken waar het een nieuw bestaan zal kunnen opbouwen. Met gevoelens van verschuldigde hoogachting, voor den Kerkeraad

W.F.H. ter Braak, voorzitter; A. Brouwer, scriba (grotekerkepe.nl).

Op 9.4.1943 zegende ds. Ter Braak clandestien het huwelijk in van het Joodse paar André Meijers (27.6.1891 Semarang, zoon van bankier Andries Meijers en Eva van Ronkel-11.2.1944 Auschwitz) en Rosetta Meijers (22.6.1891 Baarn, dochter van boekhouder/handelsreiziger Abraham Meijers en Elisabeth de Vries-11.2.1944 Auschwitz), dat woonde aan de Polweg 4 te Epe. Ze waren op 22.11.1917 te Amsterdam al als neef en nicht in het huwelijk getreden, maar dachten waarschijnlijk dat ze met behulp van het document dat ze bij een kerkelijke bevestiging zouden ontvangen aan deportatie zouden kunnen ontkomen. Tevergeefs. Later is het echtpaar ondergedoken in Zeeland, waar ze alsnog werden gearresteerd en via Westerbork naar Auschwitz werden gedeporteerd. Daar zijn ze beide op 11.2.1944 vergast. Hun namen staan vermeld op de gedenksteen tegen de muur van de synagoge van Hattem. De schoonouders van ds. Ter Braak, het echtpaar Derksen-Bernstein, ontvingen in 1999 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze in hun boerderij 'De Geerlingshof' te Lobith op verzoek van hun schoonzoon onderdak hadden geboden aan de Duits-Joodse vluchtlinge Doris Bloch (13.11.1928 Berlijn-10.8.2003 Bethesda, USA), die

aanvankelijk in Epe was ondergedoken bij de familie Van Lohuizen. Doris kwam in Lobith terecht ‘*via twee van de dochters van Lohuizen en zwager (= schoonzoon) dominee Pim ter Braak, die allen actief waren in het verzet*’ en bleef tot het einde van de oorlog bij het echtpaar. ‘*Op een keer in november 1944 heeft Doris zich verstopt in een speciale schuilplaats met een bed erin gebouwd achter één van de muren, samen met Helene Derksen-Bernstein, die ook gezocht werd wegens haar Joodse afkomst*’. Na de oorlog zag Do haar zuster Gerda Bloch (3.10.1925 Berlijn-7.1.2026 Los Catos, Cal., USA) terug, die op de Veluwe ondergedoken was geweest en bleek al spoedig dat hun ouders Richard Bloch (25.5.1879 Berlijn-14.10.1944 Auschwitz) en Ilse Bloch-Cats (21.1.1896 Krefeld-14.10.1944 Auschwitz) de oorlog niet hadden overleefd. Do maakte haar middelbare school af in Nederland en vertrok toen naar een oom in de Verenigde Staten. De Derksens verborgen ook nog de jonge verzetsman J.H. (Hans) Jordens (= Herman Joan Jordens? Dan: geboren 23.11.1914 Utrecht, zoon van Peter Jan Abraham Jordens en Gijsberta Hermina Stroink-overleden 2001 Batmen, en broer van de verzetsman Frits Herbert Jordens (21.6.1919 Arnhem-gefusilleerd 9.3.1944 Hasselt, Belg.; zie dr. H. Berkhof) en twee geallieerde vliegers. Ds. Ter Braak werd later zelf gearresteerd omdat hij verdacht werd van Jodenhulp, maar werd na verhoor weer vrijgelaten doordat een marechaussee gunstige inlichtingen over hem gaf. Men moest eens weten! Leden van zijn gemeente richtten al in 1942 een groep op, die zich wilde inzetten voor de hulp aan vervolgte Joden. De groep huurde zes huizen in en om Epe waarin steeds een kleine twintig Joden konden worden ondergebracht en verzorgd. Indien mogelijk droegen de vluchtelingen zelf iets bij aan de kosten, de rest werd bijeen gehaald middels collectes in de kerkdiensten en bijdragen van gemeenteleden. Van september 1942 tot maart 1943 werden er vijfenveertig Joden ondergebracht en uiteindelijk heeft de groep ca. honderd Joden bescherming kunnen bieden. Met het echtpaar Derk Jan van Lohuizen (1876-1961) en Elisabeth Jacoba (Bets) van Lohuizen-van Wielink (1891-1947) en hun zoon Gerrit Sander van Lohuizen (1914-1994) en zijn vrouw Klazina Jentje van Lohuizen-Becker (1914-1992), werden het echtpaar Derk Hendriks (1878-1959) en Niesiena Katriena (Siny) Hendriks-Schoonbrood (1879-1973) met hun dochter Elsina (1917-) en het echtpaar Tiemen Jonker (1895-) en Stina (Stientje) Jonker-Huiskamp (1896) uit Epe door *Yad Vashem* erkend als ‘*Rechtvaardigen onder de Volkeren*’.

Bron: Helene Derksen, *Begin oorlog* enz. (oorlogsherinneringen hkrijnwaarden.jalbum.net/Foto); J. Prins, *Herinneringen en gegevens* (site: joodsmonument.nl; d.d. 30.9.2010).

Lit.: Jeroen Brouwers, *De laatste deur*, 261-294; Jan Fokko Oldenhuis, in ‘*Taal en Taiken*’, jg. 17 (1999), afl. 3, 134; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 237v., 561v.H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 435.

61a.

Dr. Isaac (Jits) van Straten (geboren 1939, zoon van handelsagent Arnold van Straten [20.8.1908 Amsterdam-26.4.1945 tijdens een transport van KZ Neuengamme naar Lübeck] en Lea Mendelson [2.8.1907 Amsterdam-23.3.1944 Auschwitz) te Bennekom, microbioloog en schrijver van *De Zeeburger Dodenboeken* en *Asjkenazische Joden en Bijbelse Israëlieten*, woonde met zijn ouders op het adres Roerstraat 101 II te Amsterdam en werd in 1944 als kind (hij heette toen ‘Pietje Bakker’) met zijn vader door twee verzetsmannen – reiziger Aalt van Vemde (7.7.1911 Epe-28.4.1965 Zwolle; hij was gehuwd met Jenni Mulder en ontving in 2014 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding) en zijn zwager Willem Mulder (11.5.1885 Apeldoorn-) verborgen in het onderduikhol ergens op de Veluwe, dat in 2022 werd teruggevonden. Toen vader Van Straten het daar te onveilig vond worden, hebben ze het hol verlaten en is Jits (met zijn vader?) tijdelijk in huis gekomen bij **een dominee te Epe**. Zie ook nr. 576.

62.

Eugenius (Eugène) Julianus (Julien) Henricus (Henri) Brandligt (geboren 16.7.1885 te Antwerpen, België, zoon van koopman Hendrik Brandligt en Jacoba Paulina Joanna Isabella Adelaïda Antheunis-overleden op 5.3.1945 KZ Bergen-Belsen aan vlektyfus).

Studie theologie te Genève en aan de protestantse theologische faculteit te Montauban (1908); **Waaals** predikant in Paturâges in de Borinage (1911-1923; liet daar tijdens de Eerste Wereldoorlog een Russische Jood onderduiken); later tegelijk predikant te Groningen (eind juni 1924) en Zwolle.

Gehuwd op 3.5.1911 te Amsterdam met **Anna Verkouteren** (geboren 18.12.1887 te Amsterdam, dochter van mr. Herman Verkouteren [1856-1930], advocaat, statenlid in Noord-Holland en lid Eerste Kamer voor de CDU, en Pauline Elisabeth Amelie Brun-overleden 4.7.1966 te Rotterdam).

Ds. Brandligt was actief lid van het verzet. Hij had sinds 10.11.1942 een Joods paar in huis, te weten bonthandelaar/ bedrijfsleider Armin Stark (24.5.1881 Boedapest-26.3.1944 Auschwitz; laatstelijk met zijn partner, verkoopster Doortje Salomons-Marcus (27.4.1895 Groningen, dochter van Abraham Samuel Marcus en Henriëtte Asser-26.3.1944 Auschwitz. Zij was eerder gehuwd geweest met handelsagent Lazarus Salomons [29.1.1890 Winschoten-31.1.1943 Midden-Europa], van wie zij in 1939 was gescheiden, woonachtig aan de Gelkingestraat 39 te Groningen (op dat adres werden voor beide Stolpersteine geplaatst). Verder zorgde ds. Brandligt tevens voor bonkaarten voor veel andere onderduikers (hij reisde bijvoorbeeld geregeld met ongeveer 150 bonkaarten naar het Gooi voor Joden die daar waren ondergedoken). In 1942 bracht hij samen met de verzetsman Gerard Oosting ca. 100 Joodse kinderen onder op veilige adressen. Gerard Catharinus Oosting werd op 15.7.1917 geboren in Zuidlaren als zoon van de plaatselijke dierenarts. Hij studeerde medicijnen in Groningen en was verloofd met Geertruida (Trui) Gepkolina Hahn (3.4.1915 Vries, dochter van pianofabrikant Albertus Hahn-3.11.2009 Almelo). Samen waren ze actief in het verzet, Gerard eerst bij de LO-Veenkoloniën en later binnen de LKP, die gewapende overvallen uitvoerde. Trui Hahn maakte deel uit van een echte verzetsfamilie: haar vader (12.5.1885 Groningen-17.2.1945 KZ Neuengamme) manifesteerde zich al vroeg als een pianohandelaar Albert Hahn was een uitgesproken tegenstander van het nationaalsocialisme. Hij vond in de plaatselijke gereformeerde predikant ds. Willem Jacob van Enk (zie daar) een warme medestander, bood zelf onderdak aan Joodse onderduikers uit Groningen en verborg Joodse eigendommen en waardepapieren onder de vloer van de pianofabriek. Zijn zoon Gepko ('Sep') Hahn (5.5.1919 Groningen-maart 1945 KZ Neuengamme) was lid van de Knokploeg-Wim (= Wim te Lindert) in Groningen. Ten gevolge van verraad werden vader en zoon Hahn op 6 juni 1944 gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd. Zij hebben de oorlog niet overleefd. Trui Hahn, die als koerierster functioneerde in het verzet, werd op 29.9.1944 samen met haar verloofde Gerard Oosting gearresteerd bij een onderduikhol in de bossen bij Anloo. Omdat er wapens in het hol werden aangetroffen werd Gerard Oosting op 12.10.1944 gefusilleerd buiten kamp Westerbork. Trui Hahn overleefde de oorlog, net als haar jongere broer Jochem (Joop) die te werk was gesteld op een Duits vliegveld in Oost-Friesland. Toen mevrouw Brandligt op 8.3.1944 dicht bij huis een Tweede Distributiestamkaart ophaalde, werd ze gearresteerd. De Duitsers verschaften zich toegang tot haar huis en vonden daar naast de jongste dochter Rody ook de beide Joodse onderduikers. Allen werden naar het Huis van Bewaring gebracht. Ds. Brandligt werd 's avonds laat gearresteerd op het station van Groningen, toen hij met de laatste trein naar huis kwam, en eveneens naar het Scholtenshuis gebracht. Daar werd het echtpaar zwaar verhoord, maar verraadde niemand. Brandligt zat van 3.5.1944-september 1944 gevangen in *Schutzhaftlager* Vught; daarna werd hij overgebracht naar KZ Oranienburg-Sachsenhausen en vandaar in februari 1945 naar KZ Bergen-Belsen,

waar hij overleed. Zijn vrouw en kinderen overleefden de oorlog. Voor het woonadres van ds. Brandligt (H.W. Mesdagstraat 55A te Groningen) is een ‘*Stolperstein*’ geplaatst ter zijner nagedachtenis.

Bron: systeemkaart 424 van het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (Groninger Archieven).

Lit.: Jan Benjamins & Joke A. Benjamins Palte, *Vergeeten verzetshelden – Een onderzoek naar het onderduikershol Anloo*, 60v.; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 436.

62a.

(.....), **predikant te Groningen.**

‘Op een ochtend kort daarop (= mei 1944) kwam een man uit Echtenerbrug op de boerderij van Johannes Kraak (1906-1996; begraven kerkhof Echten) aan het Krompad te Echtenerbrug, Emsterland. Daar zaten acht Joden ondergedoken, die later helaas werden gearresteerd; slechts één overleefde de oorlog (= Lea Reindorp-van Essen [16.10.1907 Hengelo-3.11.1959], gehuwd met Samuel Reindorp [1.4.1909 Sneek-14.1.1945 KZ Bergen-Belsen) en vertelde dat er bij iemand die **dominee was in Groningen** (= ds. Brandligt? Zie daar) een onderduiker was gepakt. Men was bang dat er gezegd zou worden dat er in Lemmer ook onderduikers zaten bij de familie, zodat er snel bericht heen moest. Nu moest Johannes Kraak toch die richting uit, dus hij bood aan dat op zich te nemen’.

Johannes en Sietske Kraak (1909-1999; begraven kerkhof Echten) ontvingen op 3.3.1981 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: Frank Hemkes, *Lemsterland in verzet I* (www.spanvis.com); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 510v.

63.

Prof.dr. Gerrit Brillenburg Wurth (geboren 28.4.1898 te Rotterdam, zoon van scheepstimmerman Gerrit Brillenburg Wurth en Aletta van der Gaag-overleden 22.11.1963 ziekenhuis te 's Gravenhage; begraven Algemene Begraafplaats IJsselmuiden).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1916); jaargenoten: ds. H. Boswijk (zie daar) en ds. J.J. Dijk (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; kandidaat (15.11.1920); doctoraal (23.3.1922); promotie (2.12.1927); **gereformeerd** hulppredikant te Bloemendaal (bij ds. J.C. Brussaard, zie daar, voor Santpoort) en geestelijk verzorger Provinciaal Ziekenhuis ‘Meer en Berg’ (1.9.1921-1.9.1924), gereformeerd predikant te Oost- en West-Souburg (14.9.1924-27.4.1930) en te Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 4.5.1930-16.9.1945 wegens emeritaat); hoogleraar ethiek, evangelistiek, filosofie en poimeniek aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1946-1963); docent godsdienst-psychologie aan de Johannes Calvijn Academie te Kampen met leeropdracht ‘sociale ethiek’ aan de Economische faculteit van de VU, Amsterdam (1949) en aan de Interfaculteit der Sociale Wetenschappen (1956); buitengewoon hoogleraar sociale ethiek aan Economische Faculteit en de Interfaculteit der Sociale Wetenschappen aan de VU Amsterdam (1963).

Gehuwd met **Gerritje (Gerda) Adriaantje van Leeuwen** (geboren 18.10.1890 te Veenendaal, dochter van Hendrik van Leeuwen, in november 1898 samen met zijn broer Jacob van Leeuwen oprichter van de stoomspinnerij en breierij/ later wol- en kousenfabriek v.h. “Gebroeders van Leeuwen” te Veenendaal, en Maria Margaretha Budding-overleden 6.3.1962 te Kampen). Haar jongere zuster Wilhelmina Adriana van Leeuwen (1899-1975) was gehuwd met de tabaksfabrikant Jan Marius van Schuppen (1899-1971), broer van sigarenfabrikant Arie Johan (Ad) van Schuppen (1908-1961; zie ds. Gerrit Lugtigheid). Gerda's broer Melis Jan van Leeuwen (1887-1967) was fabrikant te Apeldoorn en haar broer

Hendrik Marius van Leeuwen (1905-) was directeur van een manufacturenfabriek (te Veenendaal(?)).

Ds. Brillenburg Wurth zat van juli-oktober 1942 als gijzelaar gevangen in Kamp Haaren. *De confrontatie met een staking bij "De Schelde" in Vlissingen in zijn Zeeuwse periode en met de massale werkloosheid van de jaren '30 later in Rotterdam raakte hem diep en noopte hem tot sociaal-ethische bezinning. In de oorlog verborg hij Joden in de direct aan zijn huis grenzende Breepleinkerk.* Het echtpaar ontving op 25.1.1966 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak regelde voor Hendrik Eduard de Zoete (1903-1969) en Sophia de Zoete-Polak (1896-1981) in een schuilplaats onder het dak van de Breepleinkerk te Rotterdam, waar zij – samen met stoffenhandelaar Mozes Maurice Kool (1917-1984) en Rebecca Kool-Andriessse (1925-2012) en Maurice's ouders Meijer Kool (1896-1979) en Ida (Daatje) Kool-Groenteman (1896-) - 34 maanden werden verzorgd door het kostersechtpaar Jacobus de Mars (1890-1951) en Annigje de Mars-Ouwens (1892-1975). Toen Rebecca Kool op zeker moment zwanger bleek te zijn, verzocht ds. Brillenburg Wurth een gemeentelid, de Surinaamse oogarts en verzetsstrijder dr. Leo Lashley (1902-1980; naar hem is een straat genoemd in Rotterdam), om bij te bevalling te assisteren. Op 6.1.1944 werd in het kosterhuis een jongetje geboren dat Emanuel Alexander Jacobus (Emile) Kool werd genoemd, o.a. naar de koster. Het kind werd ten huize van de familie De Mars verzorgd door één van de dochters, Annie (Annigje van der Bruin-de Mars; 1922-2017), die zelf een kind had van een jaar oud. Op 14.4.1945 vond een Duitse inval plaats en werden de kerk en de woonhuizen van de koster en de predikant grondig doorzocht (naar verborgen wapens), maar er werd niets gevonden en alle zeven Joodse onderduikers overleefden de oorlog.

Bibl.: Dr. G. Brillenburg Wurth, *Conservatief of revolutionair? Grondtenuur van het christelijk ethos* (wegens ernstige ziekte en overlijden niet-uitgesproken oratie + toespreken in de samenkomst ter zijner herdenking).

Lit.: B.J. Aalbers, lemma 'Brillenburg Wurth, Gerrit' in: ; *Biografisch Lexicon*, IV, 58-61; Ahmed Aboutaleb, *Droom en Daad; Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 87; Gert Brillenburg Wurth, "Ik wordt altijd kregelig van mensen die zeggen dat zij het achteraf allemaal pas hebben gehoord", artikel in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 37vv.; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 107, 113, 115v., 235; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 221; Henk van der Ent, artikel "Gedicht "Breepleinkerk". In: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 11 (februari 2007), 37-40; Jaap van Gelderen, *Op de Orgelzolder*; Simone Petersen, *Het wonder van de orgelzolder; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 187, 541, 579; Herman Ridderbos, *In memoriam prof.dr. G. Brillenburg Wurth* in: *Jaarboek 1964 GKN*, 456-459; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 254, 360; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 88.

64.

Abraham Willem Brink (geboren 5.9.1901 te Amsterdam, zoon van kantoorbediende Abraham Willem Brink Sr. en Christina Maria van Voorthuizen-overleden 5.7.1989 te Utrecht.

Hervormd predikant (23.9.1931-1938 te Pematang Siantar, Sumatra in NOI; afgekeurd om gezondheidsredenen); studentenpredikant te Utrecht (1941-sluiting van de universiteit in 1943); geestelijk verzorger van Nederlandse krijgsgevangenen in Stalag XXIA te Schildberg (Kreis Posen; nu: Ostrzeszów in Polen; in gebruik: september 1939-maart 1943); tijdelijk directeur van de stichting Valkenheide bij Maarsbergen (1944-1945); geestelijk verzorger gerepatrieerden uit Indonesië (1945-1946); geestelijk verzorger Ambonezen in woonoorden (1946-1962).

Gehuwd 1) op 16.4.1934 te Pematang Siantar met **Désirée Marguerite Crommelin** (geboren 9.8.1907 te Modjo Warno, NOI, dochter van zendeling Daniël Crommelin

[24.1.1879 Amsterdam-1954] en de Zwitserse Anna Helena Niehaus [geboren 19.11.1880 Bern, Zwits.-] overleden 21.5.1935 te Pematang Siantar NOI) en 2) op 6.8.1935 te Maarn met **Grete Christiane Lühr Dircks** (geboren 1904 te Garding (D.), dochter van Joachim Emil Lühr Dircks [1870 Garding, Schleswig-Holstein-1951] en Anna Margaretha [Meta] Jansen-overleden 1993). Het echtpaar woonde nadat ds. Brink met emeritaat was gegaan in Zeist.

Op 21.7.1942 bezocht ds. Brink samen met ds. J.J. Buskes clandestien Hooghalen om getuige te zijn van het inladen van het derde Jodentransport naar Auschwitz en daarvan verslag te doen (m.n. Buskes) aan het Convent van Kerken (zie verder bij ds. J.J. Buskes). Dit verslag bracht het Convent van Kerken ertoe te protesteren tegen de deportaties.

Lit.: J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 69; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 199?

65.

Dr. Olchert Cornelis Broek Roelofs (geboren 17.9.1910 te Schildwolde, zoon van ds. Jan Hendrik Broek Roelofs [14.11.1875 Raderwijk-25.6.1959 Vroomshoop], gereformeerd predikant te Zegwaard [en Zoetermeer], Schildwolde, Stedum en Vroomshoop, en Jenneken Olcherdina Doornbos-overleden 6.8.2005 te Zuidlaren; begraven Oude Begraafplaats, Zuidlaren). Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929); jaargenoot: ds. R. Douma (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero) en NCSV; kandidaat (23.3.1934), doctoraal (20.6.1941); **gereformeerd** hulpprediker te Nijverdal (21.10.1934-10.4.1935); gereformeerd predikant te Geesteren-Gelselaar (26.5.1935-26.5.1946 Woerden (9.6.1946-22.10.1950); promotie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een dissertatie over *'Wilhelmus Baudartius'* (25.4.1947); en predikant te Zuidlaren (5.11.1950-1.6.1975 wegens emeritaat).

Op 22.5.1935 gehuwd met **Aleida Maria Bulder** (geboren 17.8.1910 Vroomshoop, dochter van onderwijzer Arend Bulder en Sjoukje Visscher-overleden 23.12.1987 Zuidlaren, Kerkbrink 24; begraven Oude Begraafplaats, Zuidlaren).

Ds. Broek Roelofs nam drie Joodse onderduikers in huis (heeft hij mij, GCH, persoonlijk verteld). Citaat: *"Over de oorlog praat ik niet meer. Er zijn vrienden van me doodgeschoten. Ik heb Joden weg zien voeren. Ik heb afscheid moeten nemen van een rabbi (was dat Levi/ Louis Meijer [1883-1976], chazzan, sjocheet en onderwijzer te Borculo? Hij overleefde de oorlog met zijn vrouw Ida Meijer-Meijer, maar hun vier kinderen niet; zie hierna). Dat vergeet je nooit meer. Maar dat zijn geen dingen om over te praten. Ik doe het niet"*. Zijn dochter Sjoukje de Jager-Broek Roelofs te Voorthuizen schreef over haar vader het volgende (in *'Trouw'*, d.d. 26.10.2020): *'Ik (82) groeide op in een gereformeerde pastorie in de Achterhoek. In de oorlog was dat een centrum van verzet. Wij hadden Joden in huis. Vader had zijn leven lang verdriet, omdat zijn vriend, een rabbi, niet wilde onderduiken en weggevoerd is'*. Vanuit Geesteren werden op 18.11.1942 uit hun woning aan de Esweg twee Joodse echt)paren weggevoerd: Bernhard Meijers (18.4.1886 Borculo, zoon van Manuel Meijers en Hendrika Geertruida van Gelder-12.10.1943 Auschwitz), zijn vrouw Eva Meijers-Salomons (30.8. 1889 Denekamp, dochter van Philip Levie Salomons en Elisabeth ten Brink-12.10.1943 Auschwitz), hun beider zoon Manuel Meijers (14.3.1918 Borculo-19.10.1943 Auschwitz) en diens vrouw Sophia Meijers-van Gelder (18.12.1916 Nordhorn, D.-12.10.1943 Auschwitz). Het zal een onuitwisbare indruk op de predikant hebben gemaakt.

Bibl.: O.C. Broek Roelofs, *Een Achterhoekse kerk onderweg*; Dr. O.C. Broek Roelofs, *"Herleefd Verleden"*. *Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven (de Gereformeerde kerk te Geesteren-Gelselaar-Borculo)*.

Lit.: Harmen Hogenhuis, *In memoriam Olchert Cornelis Broek Roelofs* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.11 (februari 2007), 48-51; G.H.J. Krosenbrink, G.J. Lemereis, O.C.

Broek Roelofs e.a., *Met de moed van de angst. Oorlogsbelevissen in de Achterhoek en Liemers.*

65a.

(.....), predikant te Borculo: **gereformeerde** predikant van Geesteren-Gelselaar **dr. O.C. Broek Roelofs**? Zie daar. Of **hervormde** predikant van Borculo, **vrijzinnig of rechtzinnig**? Of van Gelselaar (**dr. Pieter Leendert Schoonheim** [1913-2003], predikant daar van 1939-1945)?

1) Veehandelaar *Wolf Hartog* (1897 Borculo, zoon van Joseph Hartog en Martha Cutzien-1958 Borculo), en *Eva Hartog-van Buuren* (1888 Hoogeveen, dochter van Abraham van Buuren en Leentje van der Veen-1987 Enschede, die eerder gehuwd was met de manufacturier Salomon Schlosser [1891, zoon van Levij Schlosser en Johanna Polak-1926], *Lou Schlosser* (1918, zoon van Salomon Schlosser en Eva van Buuren-2004), 2) *het echtpaar Elzas* (= perkamentfabrikant Mozes Elzas [1885-1949] en zijn vrouw Dorothea Nanny Breslauer [1890-]? 3) zijn broer en medevenoot, tevens voorganger in de sjoel, Nathan Elzas [geboren 1894 Borculo], samen met zijn vrouw Rachel Denneboom [geboren 1889 Beilen] op 8.10.1942 in Auschwitz omgebracht, 4) *het echtpaar Meijer* (Joseph 'Jeupe' Meijer [1879 Borculo-1958 Borculo] en Henriëtte 'Hennij' Meijer-Meijer [1886 Enschede, dochter van Abraham Meijer en Sara de Beer-1973 Borculo] of: Levie 'Louis' Meijer [1883 Borculo-1976 Groenlo], importeur/ exporteur van vlees en voorzanger in de synagoge, en Ida Meijer [1879 Borculo-1959 Borculo; dankzij haar konden de vier Thora-rollen uit de Borculose synagoge gered worden vóór het gebouw eind 1941 door NSB'ers in brand werd gestoken. De rollen overleefden de oorlog in de brandweerkazerne van Borculo; de vier kinderen van het echtpaar overleefden niet. Voor 'pieman' - vanwege zijn kleine gestalte - Louis Meijer werd in 2017 een bronzen beeldje onthuld in Borculo], 5) *de familie Salomons* (Emil Salomon [1898 Metelen, zoon van Jacob Salomon en Rita Gottschalk-1951 California USA] en Berta Scheuer [1908 Sinzenich, Zülpich-1972 California, USA], of: Albert Salomon [1899 Metelen, zoon van Jacob Salomon En Rita Gottschalk-1977 Borculo] en Erna Sara Rose [1915 Bad Driburg, Detmold-1998 Amstelveen] of: Herman Salomon [1901 Metelen, zoon van Jacob Salomon en Rita Gottschalk-1976] en Erna Oppenheimer [1910 Osnabrück-ca. 1985 Hengelo] en 6) *het echtpaar Colthof* (David Colthof [1887-1975] en Helena Groen [1893-1973], *allen uit de regio Borculo, zaten ondergedoken op de grote boerderij van Hunink te Borculo. "Om de onderduikers bezig te houden kwam de dominee van Borculo geregeld boeken brengen"*.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 134; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 621.

66.

Eben-Haëzer Broekema (geboren 30.11.1899 te Lausanne, zoon van ds. Jan Broekema [27.2.1858 Westernieland op Texel, Eenrum-24.1.1938 Noordlaren, begraven aldaar], hervormd predikant te Oudeschild, Gerkesklooster, en Eext (voorganger van ds. J.E. Cannengieter, zie daar)s, en Gijsbertha Geertruida Groeneweg [1860-1944, begraven Noordlaren]-overleden 30.6.1982 te Leiden, Lammenschansplein 10; begraven Begraafplaats 'Rhijnhof' Leiden).

Hervormd kandidaat te Gerkesklooster; hervormd predikant te Opende (20.10.1929-22.5.1932), te Bolsward (evangelisatie; 22.5.1932), te Doorwerth (1934) en te Waardenburg/Neerijnen (5.1.1947); emeritus: 30.4.1965; verhuisd naar Overlangbroek.

Gehuwd op 16.10.1929 te Achtkarspelen met **Marijtje Tukker** (geboren 11.3.1906 te Leiden, dochter van magazijnmeester Jan Tukker en Sara Johanna Maria de Vos-overleden 1.2.2003 te Katwijk aan Zee).

Ds. Broekema ontving op 29.7.1968 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had verzorgd voor de Duitse grafoloog Adolph (Adolf)Cohn (19.1.1910 Hamburg-21.10.1964 Lenzerheide, Vaz/Obervaz, Zwits.; begraven in Jeruzalem, Israel) en Elfriede Cohn-Strauss (7.6.1904 Leipzig-20.3.1984 Jeruzalem, Israel) uit Hamburg. Het echtpaar Cohn vluchtte in 1935 met hun zoons Michael en Uriel naar Nederland en vond een veilig heenkomen in Amsterdam. Toen de twee jongens in juli 1942 werden opgeroepen voor deportatie, besloot het gezin onder te duiken. Michael vond onderdak bij de familie Van Lith (Johannes Adrianus Hubertus van Lith [1889-1978] en Maria Petronella van Lith-Verhagen [1897-] te Geldrop; zij werden door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volkeren’). De anderen zochten elders een onderduikplek. Vanaf begin 1943 verbleef het hele gezin door toedoen van ds. E.H. Broekema bij de familie Marinus Johannes van Beek (1893-1968) en Everdina van Beek-Van de Lagemaat (1895-1980) in Bennekom (zij werden eveneens in 1972 door *Yad Vashem* in 1972 erkend als ‘*Rechtvaardigen onder de Volkeren*’). Ds. Broekema schakelde ook gemeenteleden in om het gezin bij te staan. Het *Yad Vashem Historical Museum in Jeruzalem* beschikt sinds kort over een Hollandse eierkist uit 1940, waarin het gezin Cohn hun schaarse bezittingen door de oorlog heen wist te loodsen.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 110v., 194 en 559.

67.

Anton Marinus Brouwer (geboren 30.5.1903 te Haamstede, zoon van prof.dr. Anneus Marinus Brouwer [16.2.1875 Langewan, Menado NOI-13.5.1948 Utrecht], kerkelijk hoogleraar/ gewoon hoogleraar Nieuwe Testament en Bijbelvertaler aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en Bontje Boersma-overleden 1.3.1982 Berlicum/-Rosmalen).

Hervormd hulppredikant Nijehaske (1935-1937), predikant te Engelen (Empel en Crevecoeur, Noord-Brabant; 9.1.1938-1940), Vledder (1940-1946), legerpredikant (1946-1950) en predikant te Berlicum-Rosmalen (15.1.1950-30.4.1969 wegens emeritaat).

Gehuwd op 28.12.1937 te De Bilt met **Anna Hendrika Lambers** (geboren 20.12.1912 te Utrecht, dochter van Gezinus Margus Lambers [1876 Assen-1939 De Bilt] en Wilhelmina Hendrika Grada van Wijhe [-1967 Boxtel, zij was een zuster van ds. Marie Cornelis van Wijhe [zie daar]-overleden).

Begin 1938 woonde ds. Brouwer, op verzoek van mr.dr. Willem Verkade (15.6.1905 Amsterdam, zoon van acteur en toneelregisseur Eduard Rutger Verkade [15.6.1878 Amsterdam-11.2.1961 Breukelen, en Johanna van Wulfften Palthe-7.2.1990), redacteur en toneelrecensent van de ‘*Groene Amsterdammer*’ (1935-19370 en tijdens de oorlog actief in het verzet) het proces tegen ds. Martin Niemöller (1892-1984) bij in Berlijn. Hij won ter plekke nadere informatie in over de kerkelijke situatie in Duitsland en leverde van beide uitvoerig verslag in Nederland (G. van Roon). In het voorjaar van 1939 woonde ds. Brouwer een predikanten-vergadering bij te Voorschoten (sprak hij daar over de *Kirchenkampf* in Duitsland en het proces tegen ds. Niemöller?). In het theologisch dispuut dat naar aanleiding daarvan ontstond zou hij Adolf Hitler ‘een boef’ hebben genoemd. Dat werd althans (door een met de NSB sympathiserende collega?) ter kennis gebracht aan de burgemeester van die plaats, die proces-verbaal liet opmaken door een veldwachter. Vervolgens werd de zaak aanhangig gemaakt bij de Haagse politierechter. Op dinsdag 23.5.1939 werd ds. Brouwer voor het gerecht gedaagd ‘*wegens belediging van een bevriend staatshoofd*’. Maar de zaak liep met een sisser af. Blijkens persberichten van twee dagen later zou “*de verdachte, voor de politierechter gehoord, (hebben gezegd) dat hij weliswaar het woord ‘boef’ had gebezigd, doch niet had beweerd dat Hitler een boef was. Hij had n.l. in bedoelde vergadering gezegd, dat Hitler, al doet hij dit en dat, in het geheel nog niet een boef genoemd mag worden.* De rechter besloot daarop de zaak terug te verwijzen naar het vooronderzoek (waarop kennelijk vrijspraak volgde). Maar het bericht haalde ook de Duitse pers en wel als volgt: “*Am*

*Dienstagmorgen musste der Pfarrer A.M.B. aus der Provinz Brabant wegen Beleidigung Hitlers vor dem Polizeigerichtshof in Den Haag erscheinen. Der Verdachtige soll angeblich in einer Versammlung in Voorschoten bei einer Besprechung über Fragen zum Gottesdienst bezüglich Hitlers das Wort 'Gauner' benutzt haben. Der Pfarrer ist deshalb wegen Beleidigung eines befreundeten Staatsoberhauptes verurteilt worden' (sic!) . Overigens lijkt Brouwers verweer overeen te stemmen met wat hij op 9.9.1939 zelf schreef in het religieus-socialistisch tijdschrift 'Tijd en Taak': 'Wij mogen vanuit Christelijk oogpunt niet een oordeel vellen over personen die menen als Christen nationaalsocialist te kunnen zijn' (G. van Roon). Ds. Brouwer nam dus aanvankelijk – ondanks zijn kennis ter zake – geen duidelijke positie in ten voordele van Karl Barth (1886-1968) en de *Bekennende Kirche* in Duitsland (integendeel: zie zijn 'cynische commentaar in *Hervormd Nederland* dd. 2.3.1938, op een regel uit de brief die Karl Barth eind 1938 had verzonden aan zijn Tsjechische collega Josef Hromátka (8.6.1889 Hodslavice, Tsjechië-26.12.1969 Praag): 'Iedere Tsjechische soldaat die daarvoor lijdt en strijdt, lijdt en strijdt ook voor ons, en ik spreek het uit zonder enig voorbehoud: ook voor de kerk van Jezus Christus, die in de sfeer der Hitlers en Mussolini's óf belachelijk wordt of wordt uitgeroeid' (G. van Roon). Maar mogelijk is hij daar na de Duitse inval toch anders over gaan denken en wel zeker heeft hij zijn kennis en inzichten ter zake gedeeld met zijn plaatselijke gereformeerde collega ds. J.D. van Ginhoven (zie daar), al moet gezegd dat er in veel plaatsen nauwelijks contacten bestonden tussen lokale gereformeerde en hervormde predikanten. Eind 1940 schreef ds. Brouwer een brief aan Johan Perey, een musicoloog, die ook hoofd van het Departement voor Vorming en Persdienst was, en van mei-augustus 1941 hoofdredacteur van het blad 'De Weg' van het Nationaal-Front van Arnold Meijer (de brief bevindt zich in het archief van Zwart en Nationaal Front, Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch, nr. 1558) over de slechte behandeling van de Joden. En hij was (net als zijn collega Van Ginhoven; zie daar) zeker op de hoogte van de toestanden in het Joodse werkkamp te Vledder, dat van 10 januari tot 2/3 oktober 1942 onderdak bood aan 180 Joodse dwangarbeiders. Naar aanleiding daarvan zal hij mogelijk ook zelf Joden geholpen hebben om onder te duiken. Hij had in elk geval bemoeienis met het verzet in en om Vledder, gezien het feit dat hij zeker driemaal verhoord werd door de plaatselijke NSB-burgemeester Geert Wubbe Boelems (19.6.1916 Weende, Gemeente Vlagtwedde-15.11.1968 De Bilt). Bij zijn benoeming in 1942 was hij de jongste burgemeester van Nederland. Zijn vader Harm Boelems (17.2.1897 Weende-18.12.1954 Assen) was de NSB-burgemeester van Assen en wel in het najaar van 1943, in december 1944 en in het voorjaar van 1945. Maar na de bevrijding werd hij niet aangehouden.*

*Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 141, 239, 253, 389; Niek van der Oord, *Jodenkampen*, 190-244; Teresina da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 52; Jan Dirk Snel, 'De dominee die Hitler géén boef noemde - Enkele overwegingen bij een krantenknipsel' (jandirksnel.worldpress.com); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, II, 33.*

68.

Antonie Brouwer (geboren 16.5.1918 Almkerk, zoon van onderwijzer Pieter Brouwer [1889-1961; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Ede] en Janna Cornelia Bons [1892-1970]-overleden 27.12.1967 Huizen).

Gereformeerd hulpredikant te Katwijk aan Zee (1.12.1941-1.8.1942), predikant te Nes (Westdongeradeel; 16.8.1942-16.10.1946), Soestdijk (20.10.1946-30.10.1949), Barneveld (13.11.1949-21.8.1955), Rotterdam (1.9.1955-27.12.1967).

Gehuwd op 5.8.1942 te Waalwijk met **Gerritje (Gerda) Fijan** (geboren 21.6.1919 te Waalwijk, dochter van bouwkundig opzichter Adrianus Cornelis Fijan [1888-1968] en Anna de Keizer [1891-1983]-overleden 2.4.1996 Rotterdam).

Ds. Brouwer gaf in 1941 onderdak aan het Joodse meisje Judith Marcus (dochter van Leo en Hilde Marcus uit Zwolle), maar dat bleek geen succes: het meisje was toen 4 jaar en in 2020 herinnerde ze zich in Israël dat *“deze periode een zwarte bladzijde in haar leven (was). Ze wil er niet meer aan herinnerd worden”* (post-huis.nl/familie-marcus/).

Bibl.: Ds. A. Brouwer, *Onvoltooid afscheid (Sinds ik het weet)* (J.H.Kok N.V., 1969).
Lit.: Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De Oorlog een gezicht geven, deel V – West-dongeradeel in de periode '40- '45* (2020).

69.

Dr. Cornelis Brouwer (geboren 25.6.1911 te Vlaardingen, zoon van schoenmaker Kornelis Brouwer en Maria Dijkshoorn-overleden 4.1.1992 te Utrecht; begraven ‘Den en Rust’ te Bilthoven).

Kandidaat te Vlaardingen; **hervormd** predikant te Wilnis (29.3.1936) en te Utrecht (16.7.1944-31.8.1964 wegens eervol ontslag); daarna leraar.

Gehuwd op 11.8.1938 te Woerden met **Cornelia Adriana Doornebal** (geboren 31.10.1916 te Woerden, dochter van Reijer Doornebal, eigenaar melkhandel/ kaasfabriek, en Eeltje Treur-overleden 11.9.2001 te Utrecht; begraven ‘Den en Rust’, Bilthoven).

Ds. Brouwer ontving op 26.10.1982 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak bood aan de Joodse jonge vrouw Esther Duis (onderduiknaam ‘Gerda Bouwman’, 3.4.1926 Amsterdam-25.9.2019; begraven N.H. Begraafplaats, Winkel). Zij schreef een oorlogsdagboek in twee delen (3.4.1941-25.3.1943; NIOD; zie: *Geheugen van Nederland*). In juli 1942 kreeg ze – dankzij een baantje bij de Joodsche Raad – een *Sperre*. In januari 1943 werd het gezin bezocht door de *Sicherheitspolizei*. Ze schreef erover in haar dagboek: *“s Avonds werd er om een uur of half tien gebeld. Ik deed open: Sicherheitspolizei. En ik schrok helemaal niet zo erg. ... Het waren er drie. Eén in uniform met een doodskop op zijn pet en twee Hollanders in burger... Ze keken van moeder de attesten in en vonden 't gelukkig goed. Toen vader... Hij moest mee. Ik zei dat ik wel mee ging in plaats van vader maar dat mocht niet. En toen ik er op aandrang zeiden ze: Als je niet gauw je mond houdt moeten jullie allebei mee... Ik kon ze wel aanvliegen. Die rotzakken. Ik kon me nu maar niet indenken dat dit nu die verschrikkelijke mensen waren. Het waren toch evengoed gewone mensen om te zien... En juist was ik brood aan het snijden toen vader neerviel. Ze begonnen te ginnegappen en zeiden: ‘aanstellerij. De Joden hebben altijd zoiets’. Ik zei weer heel brutaal: ‘Waarom juist de Joden, zijn die niet evengoed mensen als jullie?’... Toen vader nog niet flauwgevallen was zeiden ze: ‘Voordat je morgen bent opgestaan is je vader al weer terug.’ ‘Maar waarom nemen jullie dan in Godsnaam mijn vader mee als hij toch weer terugkomt?’ ‘Ja, dat waren orders’. Ze wilden ook niet zeggen waar vader naar toe zou gaan. Ik vroeg of ik de dokter mocht waarschuwen, maar dat mocht niet. Toen ben ik toch naar Tuinman gegaan en die zijn toen de dokter gaan waarschuwen. De sneeuw lag hoog op de straten en ik had geen schoenen aan zodat mijn voeten drijfnat werden, maaar dat voelde ik helemaal niet. Ik was van doodsangst helemaal kalm.... Eindelijk (na) wat mij een uur toescheen verscheen de dokter en mevrouw Tuinman. Toen schreef de dokter na lang voelen en denken wat mij al hartkloppingen bezorgde een attest, met de woorden dat hij morgen wel weer opgeknapt zou zijn... Nu namen ze afscheid met de woorden dat ze morgen weer terug zouden komen... Ze waren wel een uur bij ons geweest en toen heb ik nog tot laat in de nacht attesten en papieren uitgezocht. Vader en moeder waren geradbraakt. Ik was ook op maar ik voelde dat ik nu wel de leidende figuur moest spelen. Want dat moet toch iemand?”* Vanaf dat moment sliep ze niet meer thuis. Na de razzia van juni 1943 zorgde haar vader voor een onderduikplek in Wilnis voor haar. Ze werkte daar eerst op een kwekerij, later werd ze onder de ‘Arische’ naam Gerda Bouwman dienstmeisje bij ds. C. Brouwer, die van haar Joodse afkomst op de hoogte was. Ze wist steeds aan huiszoekingen te ontkomen, zoals ze schreef in haar dagboek:

“Het domineesgezin woonde in de pastorie naast de kerk en als ik me niet veilig voelde vluchtte ik in de kerk. Via de tuin kon ik zo de zijingang van de kerk binnenglippen en naar de kerktoren klimmen. Vanuit de toren gluurde ik naar buiten om te kijken of er nog Duitse soldaten rondliepen. Bij terugkeer in de pastorie moest ik altijd weer een smoes verzinnen om mijn afwezigheid goed te praten. Toen ik op een dag weer zo bang was voor razzia’s van de Duitsers heb ik de dominee in vertrouwen genomen en verteld dat ik Joodse was. Hij besliste dat ik mocht blijven. Zijn vrouw mocht echter niet op de hoogte gebracht worden van mijn identiteit. De inwoners van Wilnis waren heel aardig voor mij. Als dienstmeisje van de dominee kwam ik met veel mensen in contact en ik maakte een eigen vriendenkringetje. De enige momenten waarop ik de oorlog kon vergeten was wanneer ik liederen zong in het plaatselijke kerkkoor en tijdens muziekbijeenkomsten bij het kostersgezin thuis. Voor mij is het nog altijd een wonder, hoe het mogelijk was, dat ik met een tamelijk Joods uiterlijk haast twee jaar lang zo vrij en ongemoeid in Wilnis heb kunnen leven” (Sporen van de oorlog, 102). Maar Esthers ouders werden in oktober 1943 ten gevolge van verraad opgepakt en gedeporteerd. Ze keerden niet terug. In de zomer van 1944 – toen het gezin Brouwer verhuisde naar Utrecht - ging Esther terug naar haar eerste onderduikadres in Wilnis bij Christiaan Lakerveld (7.3.1911 Alphen aan de Rijn-30.8.1974 Woerden; begraven N.H. Begraafplaats, Wilnis) en Sara Marie Lakerveld-Van Veen (2.2.1913 Mijdrecht-7.11.1999; begraven Wilnis), die ook nog enige tijd aan twee oudere Jodinnen onderdak boden. Ze durfde toen al lang geen dagboek meer bij te houden. Na de oorlog trouwde Esther met Piet Spruit (14.8.1925-10.4.2012; begraven N.H. Begraafplaats, Winkel) en verhuisde met hem naar Lutjewinkel.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de volkeren*, 197 en 533v.; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 102; Jannie Stegeman, *Hiernaast zijn ze weggehaald...*, 19v. (foto van de 3^e en 4^e combinatieklas van de Joodse ULO [1941-1942] aan de Christiaan de Wetstraat in Amsterdam-Oost).

70.

Jan Pieter van Bruggen (geboren 10.4.1883 te Groningen, zoon van timmerman Jan Teunis van Bruggen en Dorothea Heuning-overleden 29.6.1972 te Haren, bejaardencentrum ‘Avondlicht’; begraven begraafplaats ‘Eshof’ te Haren).

Hervormd predikant te Stitswerd (Gr.)(1909), te Uithuizermeeden (1912), te Rotterdam-Delfshaven (19.12.1915-14.1.1923) en te Amsterdam (21.1.1923-30.6.1948 wegens emeritaat); eerste vaste praeses van de Centrale Kerkenraad te Amsterdam.

Gehuwd op 13.5.1909 te Groningen met **Aukje Lina Brugma** (geboren 26.1.1885 te Groningen, dochter van Engbertus Brugma en Kornelia Danhof-overleden 19.5.1961 te Haren). Hun zoon ds. Engbertus van Bruggen (23.5.1913 Uithuizermeeden-28.2.1975 ‘s Gravenhage) stond van 1942 tot 1946 als hervormd predikant in Meppel, en zou zich in 1944 bereid hebben verklaard om de pastorale zorg onder de ca. 40 gedoopte Joden, die in het ‘Jodenwerkkamp Havelte’ te werk waren gesteld, op zich te nemen. Hij was gehuwd met Anna Aalders (geboren 20.8.1914 Beetgum, Menaldumadeel, dochter van ds. Johannes Christiaan Aalders [25.9.1881 Amsterdam-12.2.1966 ‘s Gravenhage] en Alida Ingwersen [1879-1972]-). Haar vader was aanvankelijk gereformeerd predikant, maar ging in 1926 met dr. J.G. Geelkerken, ds. J.J. Buskes e.a. over naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en later naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Zijn broer, prof.dr. Gerhard Charles Aalders (25.3.1880 Londen UK-30.1.1961 Heemstede), bleef gereformeerd en werd hoogleraar exegese en canoniek van het Oude Testament aan de VU te Amsterdam (1920-1950). Hij werd begin februari 1941 met 34 andere gijzelaars uit Hilversum gevangen genomen, nadat er in de nacht van 1.2.1941 een aanslag zou zijn gepleegd op de Duitse schildwacht *Obergefreiter* Schützendorf bij Villa ‘Heideheuvel’. Maar na een grondig

onderzoek van de Nederlandse recherche en dankzij de overtuigingskracht van de Amsterdamse officier van justitie mr. Henri Abraham Wassenbergh (1.8.1888 's Gravenhage-6.1.1974 Hilversum, begraven Zuiderhof) bleek al spoedig dat de schildwacht zichzelf in een arm geschoten had en het verhaal over de aanslag had verzonnen. Daarop werden alle gijzelaars vrijgelaten.

Tijdens de bezettingsjaren was ds. Van Bruggen lid van de door de Algemene Synode ingestelde "Commissie Kerkelijk Overleg". Hij verbleef van 13.7.1942-17.12.1942 als gijzelaar in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel. Op 1 mei 1944 besloot hij als voorzitter van de Hervormde kerkenraad van Amsterdam samen met ds. K.H.E. Gravemeijer (1883-1970), de secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, de al bestaande verzetsgroep-2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, ds. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) met synodale sanctie om te bouwen tot de *hervormde* verzetsgroep-2000, naast de L.O. e.a. en daarvoor naast de maandelijks bijdragen ook een vast bedrag uit het Fonds voor Bijzondere Noden van de Hervormde kerk te verzorgen. "*Ds. J.P. van Bruggen, voorzitter van de Amsterdamse Kerkenraad, stelt een mooie introductiebrief op waarmee (Martin) Buring, Gé van der Neut en ik zelf (= Jacoba van Tongeren (14.10.1903 Cimahi, NOI-15.9.1967 Bergen) naar de dorpspredikanten gaan in noord, midden en zuid Nederland. Die predikanten brengen ons in contact met plaatselijke knokploegen die distributiekantoren kraken. Zo komen wij toch weer in elke periode aan de noodzakelijke 4.500 voedselbonnen*". Als voorzitter van de Amsterdamse kerkenraad verdedigde hij na de oorlog schriftelijk zijn ex-collega ds. mr. Lodewijk Cornelis Willem Ekering (15.3.1889 's Gravenhage-28.1.1964 Amsterdam; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis)), die gedurende de oorlogsjaren lid en propagandist van de NSB was geweest. Hij schreef aan het Tribunaal dat de zaak-Ekering in tweede zitting op 10.12.1946 behandelde, dat '*hij wel eens gehoord had, dat Ekering voor Joden en collega's bij de SD gepleit had*' (Henk Tijssen).

Lit.: Dr. J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël I, 1925-1965*, 296; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 200; Hebe Kohlbugge, *Twee maal twee is vijf*, 29; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 157, 281; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 148v., 151, 195, 233, 247 en 261; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 45, 63, 293v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 43, 149, 169.

71.

Dr. Nicolette Adriana Bruining (geboren 27.8.1886 te Stompeteren, Gemeente Oterleek, dochter van prof.dr. Albertus Bruining [2.7.1846 Pietersbierum-20.11.1919 's Gravenhage], hoogleraar encyclopedie der godgeleerdheid, geschiedenis van de leer aangaande God en geschiedenis van de christelijke leerstellingen aan de Universiteit van Amsterdam, en Alida Helena Elisabeth Huygens [1843-1932]-overleden 12.4.1963 te 's Gravenhage; crematie 'Westerveld' te Driehuis).

Godsdienstlerares aan de kweekschool van het Haagsch Genootschap aan de Anthony Duyckstraat (1912-1950), lerares Hebreeuws aan het 2de Stedelijk Gymnasium (later Maerlantlyceum) en **vrijzinnig hervormd** predikante te 's Gravenhage; woonde bij haar ouders aan de Kanaalweg 20 te 's Gravenhage; lid van het hoofdbestuur van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en voorzitter van de afdeling 's Gravenhage; secretaris van de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme (1923); voorzitter commissie radiozaken van de CC en medeoprichtster en eerste voorzitter van de VPRO (1926-1956). Tijdens de Duitse bezetting moest de VPRO de uitzendingen staken.

Toen haar Joodse leerlingen niet langer het gymnasium mochten bezoeken, zorgde Nicolette Bruining bij haar thuis voor de voortzetting van de Hebreeuwse lessen. Ook hielp zij bij de onderduik van Elizabeth Edna Waisvisz (geboren 28.8.1923 Rotterdam, dochter van Ephraim Waisvisz [1895 's Gravenhage-28.5.1943 Sobibor] en Hella/ Chaje Reizel Reich [1895 Podzozze-28.5.1943 Auschwitz]-overleden 24.11.2006 Telmond, Israël; gehuwd met Joseph Eliezer Heruthy [1928 Mukacheve, Oekraïne-2009 Kfar Saba, Israël] en haar jongere zusje Anita (geboren 1933 Amsterdam). Beide meisjes overleefden de oorlog, Elisabeth op diverse adressen, Anita vanaf medio juli 1942 op een zolderkamertje in het grote herenhuis van prof.dr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 's Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum, D.), VU-hoogleraar, ARP-politicus, voorzitter van het Protestants Hulpcomité voor uitgewekenen om ras of geloof (1937) en verzetsman, te Scheveningen en per 21.9.1942 ten huize van de weduwe Harmina Hendrika Heinen-Rots (1.11.1904 Lintelo, Aalten-3.3.1999), weduwe van postbode Bernard Heinen (19.9.1891-20.3.1934) op boerderij 'De Pellewaever'te Aalten. Zij kwam daar op 20.9.1942 terecht dankzij het contact dat ds. Bruining onderhield met de echtgenote van burgemeester Adrianus Johannes Willem Monnik (19.11.1879 Vorden-2.8.1951 's Gravenhage) van Aalten, Louise Wilhelmina de Waal Malefijt (geboren 17.8.1881 Zeist, dochter van de ARP-politicus en minister van koloniën Jan Hendrik de Waal Malefijt [31.1.1852 Overveen-14.3.1931 Katwijk]-overleden 21.2.1963 Winterswijk). Burgemeester Monnik schakelde op zijn beurt de gereformeerde predikant ds. Wijbrandus Eelco Gerritsma (13.4.1896 Leens-18.9.1959 Zoetermeer; zie daar) in, die het Joodse meisje onder de schuilnaam Nita Visser tenslotte onderbracht bij Riek Heinen. Anita Waisvisz bleef daar tot 1947, waarna ze – omdat haar ouders in Sobibor omgekomen waren – in 1949/50 emigreerde naar Israël. Riek Heinen-Rots werd op 3.5.1982 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardige onder de volkeren'. Ds. Bruining onderhield ook nauwe contacten met Jacoba van Tongeren (1903-1967), leidster van de verzetsgroep 2000 te Amsterdam (zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) en met dr. Arie Trouw, vrijzinnig hervormd predikant te 's Gravenhage (zie daar). Op 7.3.1990 ontving zij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Zie ook dr. J.J. Kalma.

Lit.: Mirjam de Baar e.a. (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel 1911-2011* (Hilversum, 2011); Gerda Brethouwer e.a. (red.), *De vrouw als spil van het verzet*, 26v., 30, en 32 (portret); M. van Diggelen, *Nicolette Adriana Bruining (1886-1963) – Een pionier in dienst van de vrijzinnigheid*; Freda Droës, *Dr. Nicolette Bruining – De ontwikkeling van een 'kritische' theologe*; Freda Droës, *Nicolette Bruining (1886-1963) – Een eigen bijdrage aan de VPRO*; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV, 615, 748n; M.C. Jongeling, lemma 'Bruining, Nicolette Adriana' in: *Biografisch Lexicon III*, 61v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 203v., 225, 365, 866v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 364v.; Maarten Schenk, artikel "Nicolette Bruining (1886-1963) redde Joodse leerlingen" (in: *Joods Erfgoed Den Haag*); T.C.C. Scholten-van Iterson, *Hernieuwde belangstelling voor Nicolette Bruining*; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*, 433.

72.

Carl Friedrich Brüsewitz (geboren 6.3.1919 's Gravenhage, zoon van banketbakker Hendrik Isaac Brüsewitz en Hendrika Hamer-overleden 2.10.2008 Zwolle; begraven Begraafplaats 'Den en Rust', Bilthoven),

Student theologie UvA (1939-1943). hij onderbrak zijn studie en werd om aan *Arbeitseinsatz* te ontkomen **doopsgezind** leraar te Balk (5.9.1943) en Woudsend (12.9.1943-1946) en predikant te Utrecht (1946-23.5.1965); gevangenispredikant namens het Ministerie

van Justitie in het Utrechtse Huis van Bewaring, later hoofdjustitiepredikant (1.1.1965-27.3.1983 wegens emeritaat) voorzitter van de Broederschapshuiscommissie Elspeet (1946-1951 en 1975-1994) en voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1972-1979); ook was hij lid van de Doopsgezinde Vredesgroep, die zich o.m. bekommerde om de ideologisch aangeslagen doopsgezinde gemeentes in Duitsland.

Gehuwd in 1950 met **Barbara Frey Meihuizen** (geboren 14.1.1926 te Leeuwarden, dochter van mr. Jakob Meihuizen en Anna Ubelina Harmanna van Hout [beide begraven Den en Rust, Bilthoven]-overleden 28.2.1989 te Bunnik). Zij was een achternicht van dr. Hendrik Wiebes Meihuizen (29.8.1906 Arnhem-26.11.1983 Gorssel), doopsgezind predikant o.a. te 's Gravenhage (waar hij het werk van zijn collega ds. Albert Keuter [zie daar] waarnam, nadat deze gevangen was genomen), lid dagelijks bestuur Algemene Doopsgezinde Sociëteit, hoofdredacteur *Doopsgezind Weekblad* (1955-1964) en lector Mennonitica aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam (1965-1976).

Vanwege bepaalde artikelen van zijn hand in het studentenblad *Propria Cures* (waarvan hij redacteur was) werd ds. Brüsewitz in 1943 samen met enkele anderen gearresteerd en drie maanden lang als gijzelaar geïnterneerd in concentratiekamp Vught (feitelijk was dat een represaille op alle Amsterdamse studenten wegens de geslaagde aanslag op NSB-procureur-generaal Jan Feitsma (22.1.1904 Amsterdam-2.2.1945 Amsterdam). In Woudsend raakte ds. Brüsewitz wel zeker betrokken bij het verzet, zoals moge blijken uit het volgende: “Op 9 mei 1945 ... vindt er een dankdienst plaats in de Hervormde Kerk te Balk namens de opgedoken Joden in Gaasterland voor alle inwoners van Gaasterland. Sprekers zijn: onderduiker Benjamin M(ozes) Vaz Dias (27.7.1907 Amsterdam-22.10.1972 Schiedam, die met zijn vrouw Wilhelmina Vaz Dias-Noach (1912 Zutphen-1999 Lelystad) en 5 kinderen (Janna Samulina, Pauline Tiete, Liesje, Betty Esther en Israël Mozes Vaz Dias) de oorlog overleefde), Ds. C(hristiaan) J(ohannes) Schweitzer (hervormd; 30.10.1887 's Gravenhage-1.3.1953 Amerongen), Ds. S(ijmen) J(acob) de Boer (gereformeerd; 1895-1965; zie daar) en Ds. C.F. Brüsewitz (doopsgezind)” (in: *Fan Klif en Gaast – Ald Nijs út Gaasterlân*, nr. 7, november 2009); overigens verbleven een paar Joodse onderduikers korte tijd in de toren van de Hervormde Kerk; ds. Schweitzer werd daarvan niet in kennis gesteld omdat hij kort te voren zijn zoon Johannes Doedenias Schweitzer (geboren 12.6.1921 Maassluis) verloren had, die op 4.8.1944 tijdens een razzia in Elahuizen door een landwachter werd doodgeschoten. Hij ligt begraven op de Nederlands Hervormde begraafplaats van Harich (vak 2 rij J nr.10; opschrift: ‘Tot den dag der opstanding het stoffelijk overschot van onzen geliefden zoon en broeder... Openbaring 2: 10... Den Vaderlandt ghetrouwe’)

Archief: App. Laurensse, afdeling Mennonitica, Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam.

Bibl.: Carl F. Brüsewitz, *De Doopsgezinden van Balk* (1956); Carl F. Brüsewitz, *The Mennonites of Balk, Friesland* (1956).

Lit.: ADW 11.10.2008 en 8.11.2008; *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 104 (2009), 19-23; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 189; e.d.; *Mennonitisches Lexicon (MennLex)*, deel I, lemma ‘Brüsewitz, Carl Friedrich’; Aletta Stevens, *Looking for Uncle Joop*; Piet Visser. *In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz (1919-2008)* in: *Doopsgezinde Bijdragen*, *Nieuwe Reeks* nr. 34 (Amsterdam, 2008), 197-201.

73.

Anne Jetzonius Reinou (Rein) Brussaard (geboren 17.5.1918 te Bloemendaal, zoon van ds. Johannes Cornelis Brussaard [26.7.1884 Dordrecht-4.7.1963 Oegstgeest], ‘dominee van Radio-Bloemendaal’, en Elisabeth Maria Knoll [1885-1926], beide begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal-overleden 8.1.1986 te 's Gravenhage). Zijn ene zuster Elisabeth Adriana Maria Brussaard was gehuwd met ds. Dirk Caspar van Lonkhuizen (1.9.1909

Wageningen-18.8.1973 Castrolanda, Brazilië) en zijn andere zus N.J.A. Brussaard met ds. Willem Baas (27.2.1914 Zaandam-18.3.1984 Noordbergum).

Ds. Brussaard studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (28.9.1939); lid VU-Corps NDDD (duspuut Stoa); kandidaat 12.4.1946); hij was **gereformeerd** predikant te Bruchterveld (29.9.1946-11.11.1951), Dieren (Opstandingskerk; 18.11.1951-13.3.1955; woonde Zutphenstraat 24) en 's Gravenhage-Loosduinen (Petrakerk; 25.3.1955-1.6.1983 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Neeltje Smit** (overleden 10.4.2015, 96 jaar oud).

Tijdens de oorlog was Brussaard als student theologie ondergedoken bij ds. Egbert Zijlstra (zie daar), gereformeerd predikant te Halle (G.), die hij hielp bij het onderbrengen van zeven Joodse onderduikers. Op 1.6.1962 leidde hij de begrafenis van een jonge man die suïcide had gepleegd omdat hij geen raad wist met zijn homofiele geaardheid. Vanaf dat moment besloot ds. Brussaard zich levenslang in te zetten voor homoseksuele mannen en vrouwen en hun families. Na zijn dood werd de 'Dominee Brussaard Stichting' in het leven geroepen die zich ten doel stelde *'de pastorale zorg onder seksuele minderheden te verbeteren, de deskundigheid ter zake die pastorale zorg te verbeteren en aandacht te vragen van kerken en kerkelijke instanties voor de pastorale zorg'*.

Lit.: *In memoriam Ds. A.J.R. Brussaard* in: *Jaarboek 1987 der GKN*; Bert Schieven: artikel *'Onderduiktragedie in Halle'* in: *Kronyck*, *Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom en de Oudheidkundige Verenigingen Salehem en Gander*, 38e Jg. Nr. 153 december 2014, 40-48.

74.

Leendert Goris Bruijn (geboren 14.10.1887 te 's Gravenhage, zoon van Klaas Bruijn [1857-1935] en Leentje de Jongh {1857-?}, later hertrouwde Klaas met Tonia Hendrika van Nuffelen-overleden 9.11.1964 te 's Gravenhage, Neboziekenhuis).

Aanvankelijk employé Algemene Landsdrukkerij, 's Gravenhage; kandidaat Zeist (1921), **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Ameide-Tienhoven (28.8.1921-31.12.1922), Oene (7.1.1923-30.1.1927), Bergschenhoek (6.2.1927-30.3.1930), Katwijk aan de Rijn (30.3.1930-30.6.1933), ontheven van het ambt, korte tijd emeritus te 's Gravenhage; opnieuw hervormd predikant Heteren (17.9.1933-20.6.1948; op 25.9.1944 geëvacueerd, pas na acht maanden was terugkeer mogelijk), Nieuwer ter Aa (Utrecht; 27.6.1948-31.8.1951); emeritus: 1.9.1951; laatstelijk woonachtig op het adres Suezkade 107, 's Gravenhage.

Gehuwd op 31.3.1909 te 's Gravenhage met **Johanna Jozina Boot** (geboren 30.8.1887 te Gouda, dochter van metselaar/ sigarenmaker Simon Boot [1857-1933] en Johanna Hendrina de Weger [1859-1944]-overleden 21.3.1971 's Gravenhage).

'Hij had al drie maanden een Joods jongetje van drie jaar en een Joods meisje van tien jaar in huis. Dit werd verraden, en zeven marechaussees kwamen het huis doorzoeken. Hoewel het meisje aan tafel zat en het jongetje onder linnengoed in een gewone linnenkast lag, werden beiden niet gevonden'.

Lit.: J. Maasland, art. *'Oorlog en oordeel'*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk I*, 435.

75.

Louis ('Oom Lo') Buenk, drager *Verzetshedenkingskruis* en *Yad Vashem*-onderscheiding (geboren 19.7.1908 te Maassluis, Noordvliet 99, zoon van ds. Jan Buenk [30.1.1873 Ede, zoon van kleermaker Gerhardus Buenk en Elisabeth Christina van der Goot-6.1.1927 Amsterdam] en Wilhelmina Catharina Israël [1875 Franeker, dochter van Carl Diederich Israël, hoofd van een Bijzondere School, en Cornelia van Paddenburgh-1947 Utrecht]-overleden 17.5.1991 te Amsterdam; begraven 22.5.1991).

Zijn zuster Cornelia Buenk (1900-1984) was gehuwd met ds. Johan Hendrik Grolle (22.7.1899 Amsterdam-26.2.1974 Groningen), jarenlang secretaris van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël, en zijn andere zuster Gerharda Elisabeth Christina Buenk (1902-1934) was echtgenote van ds. Jan Koolstra (1.1.1900 Arnhem-1.9.1972 Roosendaal, NB), gereformeerd predikant te Kruiningen (1928-1965). Zijn oudere broer ds. Carl Diederich Buenk (4.6.1904 Vreeswijk-1.3.1962 Zeist) tenslotte was gehuwd met Jacoba Cornelia Hardenberg (1908 Amsterdam-1998; beiden begraven op de Algemene Begraafplaats Maarn) en was eveneens hervormd predikant (sinds 1935 in Tomohon, Noord-Celebes, en vanaf oktober 1937 in Pematang Siantar, Sumatra; begin 1941 werd hij legerpredikant te Soerabaja [Java] in Nederlands Indië) en tenslotte tijdens de oorlogsjaren nog hervormd predikant te Nijmegen. Zijn ooms van moeders zijde, ds. Jan Hendrik Israël (9.2.1873 Ferweradeel-1.4.1945 Amersfoort), gehuwd met Alida van Tright (1859-1945), ds. Carl Diederich Israël (2.9.1878 Franeker-1.1.1951 Hattem; zie daar), ds. Petrus Johannes Israël (18.12.1881 Franeker-26.12.1960 Winschoten), gehuwd met Neeltje Waaijer (1884-1960) en ds. Theodorus Jacobus Hermanus Israël (2.11.1883 Hoorn-23.3.1957 Gorssel; zie daar), waren allen eveneens hervormd predikant.

Lo Buenk studeerde theologie aan de RU Leiden; was **vrijzinnig hervormd** hulpprediker te Ughelen, predikant te Veessen (23.7.1933) en godsdienstleraar aan het Christelijk Lyceum te Zwolle (samen met zijn collega ds. Barthold van Ginkel (2.2.1911 Moerkapelle-20.1.1995 Amsterdam; begraven 'Den en Rust', Bilthoven), hervormd-gereformeerd predikant te Wezep (1937-1942), reed hij er heen in een oud autootje, dat ze 'de hemeltaxi' doopten); veldpredikant (in april 1940; ds. Frederikse uit Vorchten viel voor hem in) en hervormd predikant te Amsterdam (8.7.1945; op 27.4.1944 had Buenk het beroep daarheen al aangenomen, maar hij kon pas na de bevrijding naar Amsterdam verhuizen). Vanaf ca. 1953 was ds. Buenk directeur van Stichting Interkerkelijk Overleg voor Schoolzaken (IKOS) te Amsterdam vanwege de Nederlandse Protestanten Bond (NPB); emeritus: 23.7.1973.

Gehuwd 1) in 1933 met **Gerda Christina Pruijs** (geboren 31.7.1906 te Apeldoorn, dochter van de gereformeerde horlogemaker Willem Pruijs en Tonia Palm; gescheiden), particulier secretaresse [van de directeur?] van een machinefabriek; na de oorlog werd zij samen met haar man door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volkeren, en 2) in juni 1947 te Amsterdam met **J.A. Boonstra** te Harderwijk.

Kort na hun huwelijk in 1933 ging ds. Buenk met zijn jonge bruid Gerda op huwelijksreis naar Duitsland. Daar kwam hij in aanraking met het opkomende nationaalsocialisme en vooral met het daaraan ontsproten antisemitisme. In 1935 bezocht hij opnieuw de Oosterburen en kwam in contact met Duitse collega's, zowel met sympathisanten van de Nazi-gezinde '*Deutsche Christen*' als met leden van de '*Bekennende Kirche*'. In 1937 ontmoette ds. Buenk een Duitse collega die was afgezet omdat hij zich had uitgesproken tegen de Nazi's en moest leven van de anonieme giften van zijn gemeenteleden. De man zei tegen Buenk: "*Bidt voor ons, en ook voor jullie zelf*". Het maakte allemaal diepe indruk op hem en sedertdien bleef hij – zowel op de kansel als in gesprekken met o.a. leerlingen van het Christelijk Lyceum in Zwolle, waar hij les gaf, onophoudelijk waarschuwen tegen de gevaren van het nationaalsocialisme. '*Eén zo'n goedwillende vaderlander is dominee [in Veessen. Contacten met Duitse predikanten hebben hem al vroeg de ogen geopend voor het gevaar van het opkomend nazisme*'. Hij kreeg zijn kerkenraad zover, dat men maandelijks een bijdrage overmaakte aan het Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras en Geloof. En niet lang na de capitulatie van het Nederlandse leger op 14.5.1940 en zijn eigen demobilisatie werd ds. Buenk al actief in het verzet: in het vroege voorjaar van 1941 werd hij ondercommandant van de Ordedienst (OD) van Veessen en een klein jaar later (voorjaar 1942) bracht Ans de Rook, klaveciniëte en pianolerares afkomstig uit Enschede – zij was de

dochter van musicus-verzetsman Klaas de Rook - hem zijn eerste Joodse onderduikertje, Benny Benninga. Klaas de Rook (19.12.1891 Lemsterland-21.3.1952 Enschede; begraven Oosterbegraafplaats), was met vrouw en kinderen woonachtig aan het Minister dr. Abraham Kuyperplein 64 te Enschede en oprichter en eerste dirigent van het Overijssels Philharmonisch Orkest. Samen met zijn vrouw Ans de Rook-van Leeuwen (7.4.1895-13.2.1969) en hun kinderen Ans en Wieb was hij aangesloten bij de verzetsorganisatie van ds. Leendert Overduin (zie daar) in Enschede. Ze hadden zelf Joodse onderduikers in huis en brachten verder samen met hun kinderen op de fiets Joodse kinderen weg, wel tot Zwolle en Kampen toe. En zo kwam de kleine Benny (Benjamin Karel Benninga; geboren 31.3.1934 Enschede, als zoon van textielagent Abraham Benninga (14.12.1903 Enschede-13.2.1981 Rijswijk) en zijn vrouw Klara Cohen (28.7.1905 Coevorden-19.6.1988 's Gravenhage) die dag op zijn eerste onderduikadres (het zouden er zes worden) in de pastorie van ds Louis Buenk in Veessen Veessen. Gelijk met hem kwamen nog twee andere kinderen mee: Benny's neefje Joseph (Joop) Slager (9.3.1932 Amsterdam, zoon van Samuel Jacob Slager [10.6.1905 Enschede-31.12.1933 Amsterdam] en Annie Cohen [9.10.1910 Coevorden-19.3.2006 Enschede]), die later hertrouwde met Eduard Frankenhuis [30.4.1914 Enschede-19.3.1995 Enschede]-15.23.2009 Enschede) bleef één nacht slapen op de pastorie in Veessen en kreeg daarna onderdak bij Buenk's collega, ds. Th. Frederikse in Vorchten (zie daar). En Ben's ouder zusje, Henriëtte (Jetty) Benninga (20.1.1930 Enschede-14.11.2018 Jerusalem, Israël) vond een veilig adres ten huize van twee oudere dames in Zwolle. Hoe was het zover gekomen? Vader Abraham Benninga (zoon van bakker Benjamin Benninga [1877 Eenrum-1954 Enschede] en Klaartje Kats [1879 Kloosterveen, Assen-1960 Enschede) was diep geschokt door de gevolgen van de razzia, die in de nacht van 13/14.9.1941 in Enschede plaatsvond als represaille voor een sabotageactie: niet minder dan 105 jonge Joodse mannen waren daarbij opgepakt en naar concentratiekamp Mauthausen overgebracht waar ze binnen een paar maanden allemaal zijn omgekomen. Daarom riep hij op 9.2.1942 (de verjaardag van opa Benninga) zijn kinderen bij zich en legde hen uit: "*Jullie gaan ergens naar toe, en wij weten niet waarheen en jullie weten niet waar wij heengaan, maar dat kan niet anders*". Wel zeker werd ds. Leendert Overduin - Ben Benninga noemt hem in 2020 '*een heilige*' - toen benaderd en die heeft vervolgens onderduikplekken kunnen regelen voor vader en moeder Benninga, de kinderen en ook nog voor enkele andere familieleden. Kennelijk is er tevoren (telefonisch?) overleg geweest tussen ds. Overduin en zijn collega in Veessen, want als Ans de Rook Bennie per fiets naar de pastorie (nu: Kerkstraat 27) in Veessen brengt, is het kind er hartelijk welkom. Ben blijft een half jaar in huis bij het echtpaar Buenk. Tevoren had de predikant alvast voorzorgsmaatregelen getroffen: in geval van nood kon Bennie gebruik maken van drie schuilplaatsen: in een diep keukenkastje, achter jurken en schoenen in een kleerkast op de eerste verdieping of in een leeg graf op het kerkhof. Eén uurtje per dag mocht hij in zijn overalletje in de tuin spelen. Om hem een beetje vertrouwd te maken met de christelijke omgeving waarin hij nu verkeerde werden hem verhalen uit de Bijbel verteld en leerde hij 'christelijke versjes'. Anno 2020 kent hij ze nog! Maar helaas had hij het niet goed in Veessen en dat was het directe gevolg van het slechte huwelijk van ds. Buenk en zijn eerste vrouw (na de oorlog zijn ze gescheiden). Ben bleef er tot augustus 1942 en werd toen op verzoek van zijn ouders door een 'bemiddelaar' opgehaald en ergens anders ondergebracht. Uiteindelijk wist Ben Benninga de oorlog te overleven en met hem het hele gezin Benninga. Ben hield contact met 'Oom Lo' tot aan diens dood in 1991. Maar Bennies plekje bleef niet lang leeg. Tussen de bedrijven door werd de jonge Isaïc (Ies) Lipschits (19.11.1930 Rotterdam-24.5.2008 Groningen), later hoogleraar eigentijdse geschiedenis aan de RU Groningen en initiator van het 'Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland', persoonlijk door ds. Buenk op station-Olst aan de overzijde van de IJssel van de trein opgehaald en achterop zijn fiets naar een onderduikadres gebracht. Evenzo verging het David

Joël de Levita (5.8.1926 Amsterdam-9.6.2019 Amsterdam), later kinderpsychiater en bijzonder hoogleraar transgenerationele oorlogsgevolgen aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. En *als op een mooie zomerdag in 1942 diaken Van de Berg van de hervormde gemeente in Doetinchem op de stoep staat met Jaap Cohen* (Jacob Casper Cohen; 5.7.1926 Doesburg-9.7.1943 Sobibor), *de vijftienjarige zoon van Casper Jacob Cohen* (23.8.1897 Doesburg-9.7.1943 Sobibor) en *Jetjen Jacobs* (16.10.1901 Hummelo-9.7.1943 Sobibor), *de zus van Rosa Dessaur-Jacobs, aarzelt dominee Buenk geen moment en neemt de jongen in huis. Later voegen vader Casper en zijn zoon/ broer Jozef Louis* (1923 Doesburg-31.3.1944 plaats onbekend) *zich bij hem. Tot grote schrik van de dominee besluiten ze op een dag terug te gaan naar Doetinchem. 'Ik kreeg te horen dat ze een oproep hadden gekregen om zich te melden. Ik ben onmiddellijk naar Doetinchem gegaan en heb ze gesmeekt met me mee terug te gaan, maar er was geen praten tegen. Dit Joodse gezin begreep de ernst van de situatie niet. Ze bleven bij elkaar. Korte tijd later meldden vader en moeder en de vier kinderen* (behalve Jaap en Jozef Louis Cohen ook Carla Jetjen Cohen [1935 Doesburg-9.7.1943 Sobibor] en Louis Casper Cohen [30.6.1935 Doesburg-9.7.1943 Sobibor] *zich vrijwillig voor deportatie. Het waren orthodoxe Joden. Ze stelden een groot vertrouwen in God en dachten: ons overkomt niets'* (E. Lockhorn). ... Eigenlijk is het ongelooflijk dat ze geen gebruik hebben gemaakt van Buenks aanbod, waar een broer van Jetjen Cohen-Jacobs en apothekersassistente Rosa Louise Dessaur-Jacobs (20.7.1906 Laag-Keppel-10.3.2000 Scheveningen), slager Salomon (Sam) Jacobs (18.7.1903 Laag-Keppel-1941 Mauthausen) uit Laag-Keppel al in 1941 werd opgepakt en kort daarna – op 31.10.1941 – al is omgekomen in KZ Mauthausen. Ook zijn vrouw Betje Jacobs-Goldsteen (geboren 23.5.1902 Meppel) overleefde de oorlog niet (ze dook onder, maar werd oktober 1943 in De Meern opgepakt en stierf op 22.10.1943 in Auschwitz), maar hun beide kinderen Jozef Jacobs en Geertruida Diny Jacobs en beleefden de bevrijding. Op 7.7.1996 werd voor Sam en Betje Jacobs-Goldsteen op de Joodse Begraafplaats van Doetinchem een gedenksteen onthuld met een gedicht van hun nicht, de schrijfster Andreas Burnier (= Catharina Irma Dessaur [3.7.1931 's Gravenhage-8.9.2002 Amsterdam]):

*'Niemand heeft hen verraden.
Niemand heeft hen opgepakt.
Niemand heeft hen op transport gesteld.
Niemand heeft hen in Westerbork bewaakt.
Niemand heeft hen in de trein gesloten.
Toch stapten zij uit in Mauthausen en Auschwitz.
Deze onschuldige man en vrouw'.*

Sam Jacobs was hecht bevriend met Arnold Douwes (= Petrus Arnoldus Conradus; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [10.4.1871 Leens-11.1.1935 Weert], hervormd predikant van Hummelo en Laag-Keppel, en later prominent verzetsman, die nauw samenwerkte met o.a. Johannes Post (4.10.1906 Oosterhesselen-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen) in Nieuwlande (zie ds. H.J.S. Douwes en ds. J. Douwes) en de Joodse verzetsman Max Nico Léons (24.11.1921 Voorburg-2.11.2019 Amsterdam). Ds. Buenk ontving op 4.3.1985 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij ook nog onderdak had verzorgd voor Salomon Dessaur (10.9.1903 's Gravenhage-16.9.1989 Scheveningen; begraven Joodse Begraafplaats 'Beth Hachaim', Rijswijk), Rosa Louisa Dessaur-Jacobs (1906 Laag-Keppel-2000 's Gravenhage; eveneens begraven Joodse Begraafplaats 'Beth Hachim', Rijswijk) met hun dochter Catharina Irma Dessaur (1931 's Gravenhage-2002 Amsterdam = de latere hoogleraar in de criminologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, schrijfster en essayiste Andreas Burnier). *'Niet veel later meldt zich*

een Joods echtpaar met een dochter bij de pastorie van dominee Buenk. Het blijken een zus en zwager van de familie uit Doetinchem te zijn: Sal, Rosa en Irma Dessaur. ‘Toen we aan dominee Buenk vroegen wat we voor losgeld moesten betalen, zei hij: “Dertig Cent”. Toen we protesteerden en zeiden dat er elders veel meer geld aan onderduikers werd gevraagd, zei hij: “Ach, concurrentie moet er zijn”, vertelt Rosa in een video-interview, opgenomen voor het Spielberg Holocaust Archief. Omdat de pastorie van dominee Buenk ook als wapendepot voor het verzet functioneert, is het uiteindelijk te gevaarlijk om er lang te verblijven. Besloten wordt om een nieuw adres te zoeken, en om de veiligheid te vergroten besluiten Sal en Rosa dat ze alle drie apart moeten onderduiken’ (E. Lockhorn). ... ‘Voor Sal wordt een plek gevonden in het onderduikerskamp in de bossen tussen Vierhouten en Soerel op de Veluwe, dat wel ‘het Geheime Dorp’ of ‘Het Verscholen Dorp’ wordt genoemd, en Rosa gaat door voor de huishoudster bij dominee Frederikse (zie daar) in Vorchten, een collega van ds. Buenk’ (E. Lockhorn). ... ‘Naar alle waarschijnlijkheid is het via de verzetscontacten van dominee Buenk dat Ronnie (Irma Dessaur – Andreas Burnier) uiteindelijk wordt ondergebracht bij de (gereformeerde) fietsenmaker Geert Migchels (24.4.1905 Nieuw-Amsterdam-2.5.1945 KZ Buchenwald) en zijn vrouw Annigje Wolf (‘Annie’ (28.11.1911 Schuinesloot-24.8.1998; begraven in Lutten) op De Belte, in het Drentse Slagharen). Migchels onderhield contact met ds. Frits Slomp (zie daar; medeoprichter van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) en met de grote verzetsman Johannes Post. *In dit gezin zal ze meer dan anderhalf jaar blijven*’ (E. Lockhorn). Geert Migchels werd met negentien andere mannen opgepakt nadat op 7.8.1944 een Duitse soldaat van zijn wapen was beroofd in Slagharen. Via Kamp Amersfoort en de *Sächsische Werke* te Böhlen kwam hij in KZ Buchenwald terecht waar hij kort voor de bevrijding overleed. Het echtpaar Migchels (hij postuum) werd in 1986 door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’. *Op de band van het Spielberg Holocaust Archief antwoordt Rosa Dessaur op de vraag of het afscheid moeilijk was voor de elfjarige Ronnie: ‘Nee hoor, Ronnie begreep dat heel goed.’* (E. Lockhorn). Uiteindelijk zou Ronnie (Andreas Burnier) op vijftien onderduikadressen verblijven, in de Achterhoek, in Drenthe en op de Veluwe, de laatste maanden van de oorlog samen met haar vader. Vanaf het moment dat ze na de oorlog met haar collega-criminoloog Koos (Jacobus) van Weringh (geboren 1934 Zuidlaren) het voormalige concentratiekamp Dachau had bezocht, werd ze voor de rest van haar leven geplaagd door angsten (ze had steeds een koffer klaar staan om snel te kunnen vluchten). Tenslotte keerde ze terug tot het Jodendom en gaf daar in woord en geschrift op niet mis te verstane wijze uiting aan. Behalve aan Joodse onderduikers zorgde ds. Buenk ook voor neergehaalde geallieerde vliegers en zelfs voor de Russische krijgsgevangene Koeshma Cernossoffi uit Irkoetsk die – hoewel hij niets anders dan Russisch sprak – erin geslaagd was een krijgsgevangenenkamp in Duitsland te ontvluchten en de Nederlandse grens over te komen. Ook hij overleefde de oorlog. Eén van de vliegers, de Australische *Flying Officer* Charles G. (‘Mick’) Tapson van het *107e RAF Squadron*, die samen met zijn navigator Frank Batterbury in hun *DH98 ‘Mosquito’*-gevechtsvliegtuig in de buurt van Osnabrück was neergehaald, overleefde de crash en wist samen met zijn collega naar Nederlands grondgebied te ontkomen en contact te krijgen met de illegaliteit. Die zorgde ervoor dat beide mannen in Veessen werden ondergebracht, vooruitlopend op hun tocht naar bevrijd gebied, die met behulp van verzetsmensen uiteindelijk succesvol verliep. Tapson gaf in een naoorlogs verslag een mooie typering van ds. Buenk: “Een gestalte als een monnik, ongeveer 42 jaar, gebrild, kalend hoofd. Zijn universiteits-Engels was perfect. De “dominee” werd door de Gestapo gezocht vanwege zijn activiteiten als ondergronds strijder. Maar hij nam geen notitie van het gevaar dat er een prijs op zijn hoofd stond en verscheen iedere zondag in de kerk om één van zijn vurige preken te houden. Speciale boodschappers vanuit de Ondergrondse gingen op zaterdagavond door de stad om parochianen te berichten hoe laat de geheime kerkdiensten werden gehouden.

Soms preekte de dominee om middernacht - om 4 uur 8 's nachts of om 11 uur – terwijl hij dan een stortvloed van haat tegen de Duitsers uitstortte in een poging om zijn ondergrondse collega's aan te sporen tot grotere sabotageacties. Terwijl de dienst aan de gang was, hielden mensen van de Ondergrondse de wacht op alle hoeken van de straat met de vinger aan de trekker. Twee sluipschutters zaten altijd in de kerktoeren met 'Tommyguns' (Thompson M1928-machinepistool), klaar om te schieten op Duitse aanvallers". Tapson en zijn kameraad werden verborgen onder het huis van de predikant. Deze kamer, die onder een laag aarde lag van 16 cm, werd hoofdzakelijk gebruikt als opslagruimte voor wapens van de ondergrondse groep. Er bevonden zich in: een dozijn machinegeweren, granaten, eigen-gemaakte bommen en honderden detonators. Eén van de belangrijkste wapeninstructeurs en een leidende organisator van sabotage(acties) was een aantrekkelijke brunette van ongeveer 30 jaar, die gewoonlijk "de barones" (= Barones C. van Heemstra; GCH) werd genoemd. Zij was werkelijk een barones en zij bezocht meestal de vluchtelingen, terwijl ze eten voor ze meebracht en tevens granaten voor de wapenopslagplaats". Na een mislukte poging om veertig geallieerde vliegers (inclusief Tapson en Batterbury) en Britse parachutisten, die Operatie 'Market-Garden' bij Arnhem hadden overleefd, in de bossen bij Veenendaal te verzamelen en vervolgens 's nachts met rubberboten de Lek over te steken, werd Tapson (Batterbury was hij kwijt geraakt, maar die overleefde de oorlog) samen met vijf andere militairen, te weten Lieutenant Robert Oliver Fielding Boyd, Glider-piloot van 'C' Squadron, no. 2 Wing, The Glider Pilot Regiment, 2nd Lieutenant Alvin Ray Kubly (22.5.1914 Watertown, Wisconsin-4.6.2008 Watertown, bommenrichter in B-17 bommen-werper, die werd neergehaald boven Holland; Kubly raakte gewond, kwam in een ziekenhuis in Utrecht terecht, maar wist met vier lotgenoten te ontsnappen en bereikte na zes maanden bevrijd gebied; Lieutenant Bernard Stanley Lockett, commandant van 'A' Troop 1st Airlanding Anti-Tank Battery (overleden 31.7.2000, Romsey, UK), Captain Angus Feredith Webster Low (28.1.1921 Angus, Scotland-juni 2002, East-Dorset UK), No. 20 Flight, 'B' Squadron, No. 1 Wing, The Glider Pilot Regiment, Lieutenant Army 42 Jack Allen Murrell (overleden 30.1.2003 Cumberland, Maryland, USA), piloot van de C-47-transportvliegtuig dat op 18 september 1944 werd neergeschoten bij Groesbeek, ondergebracht op de boerderij van verzetsman Cor Lof aan de Gelkenhorsterweg 6 in Barneveld. Van daar uit wisten ze uiteindelijk langs allerlei kruip- en sluiproutes bevrijd gebied te bereiken. Zie ook: ds. J.A. Bakker, ds. R. Bakker, ds. G. Brillenburg Wurth, ds. Th.C. Frederikse, ds. Th.J.H. Israël en ds. L. Overduin. Ds. Buenk speelde dusdoende een centrale rol als helper van onderduikers. Al snel zocht hij medewerkers in Heerdese kringen, o.a. met de persoon van Detmer Dekker (1911-1980; begraven Heerde). In de kerkelijke gemeente kwam er snel praat van: de dominee heeft een onderduiker. 't Zal wel een Jood wezen. Toen er meer onderduikers een plaats moesten krijgen was het krijgen van onderduikadressen moeilijk. Vaak was het volgens Buenk in zijn interview met Visser (= Aart Visser, "Onderduikers op de Veluwe- Overleven in Oorlogstijd, 1945-1990" (Wezep, 1990): 'nee'. Het beste was om een onderduiker mee te nemen en de bevolking er mee te confronteren, was de ervaring van Buenk. ... Op 4 maart 1943 ontving ds. Buenk als antwoord op een schrijven van zijn kant een brief van de waarnemend secretaris van de synode. Het betrof het uitreiken van doopbewijzen aan Joden. De vraagstelling van Buenk's schrijven en de datering is onbekend. De waarnemend secretaris schrijft in de slotalinea: "het is een andere zaak wanneer men zich door de één of andere daad direct aan nog te vermijden onrecht tegenover Joodse burgers zou schuldig maken". Vanuit het doopboek van de Hervormde Gemeente is bekend dat er vervalste doopinschrijvingen voorkomen en doopbewijzen zijn afgegeven. Zo stuurde ds. Buenk eens het Hervormde Doopboek van Veessen naar de Joodse advocaat (mr. Herbert Marius) Alvarez Correa (1903 Leiden, zoon van dr. Manuel Alvarez-Correa [1875 Curacao-1934 Parijs, Fr.; daar begraven] en Rosabella Penso [begraven Parijs, Fr.]-31.12. Londen, UK,

begraven Parijs, Fr.)- in Amsterdam. Daar werd de doop van een Joodse jongen ingeschreven die nooit is uitgevoerd. Zo kon ds. Buenk een doopbewijs afgeven, zodat de jongen niet onder de registratieplicht voor joden viel. In de loop van de oorlogsjaren heeft ds. Buenk verschillende Joden op onderduikadressen ondergebracht. In zijn interview met Visser noemt Ds. Buenk 'tante Vinke' ook wel 'Sienemeu' genoemd. In haar bedstee beviel er een Joodse vrouw. Ds. Buenk noemde dat een ontroerend moment. Enerzijds werden er Joden vermoord of vergast, anderzijds slaagden de Duitsers er niet in het volk van Israël uit te roeien. Zijn gasten bracht Ds. Buenk niet alleen onder in Veessen, maar ook in Heerde en Epe en zelfs in het Geheime Dorp in de buurt van Nunspeet. (...) W(illem,Wim) Wolf (26.3.1922 Heerde, zoon van Willem Wolf [4.3.1895 Heerde-10.1.1971 Heerde] en Cornelia Martina van Hattem [19.1.1901 Hattem-16.11.1987 Heerde]-9.3.1993 Blaricum, Ziekenhuis Gooi-Noord; drager Verzetsherherdenkingskruis) vertelde dat het grootste deel van het onderbrengen van Joden werk was van Ds. Buenk. Hij verzorgde onderdak en het brengen en het verhuizen naar andere adressen. Het verhuizen ging met behulp van mensen van verzetsgroepen. Twee van hen fietsten voorop en twee er achter. De Joodse onderduikers in het midden, zodat er altijd tijd was om te vluchten. Zo werden later ook de Engelsen vervoerd. In Veessen en langs de IJssel kon je de mensen, volgens Wolf, makkelijker kwijt dan in Heerde. In 1943 ontstonden er ook contacten met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) van ds. Frits Slomp (zie daar). Ds. Buenk zag geen mogelijkheid dit contact te onderhouden en delegeerde het aan Detmer Dekker. Hij zelf was onder-commandant van de OD-Veessen en later BS-commandant van Veessen (1944). Tijdens de vergaderingen van de LO werden onderduikadressen uitgewisseld en distributiebescheiden uitgereikt. Er was veel geld nodig voor het onderduikwerk in Veessen en de rest van de gemeente Heerde. Gerrit van Huffelen (drager Mobilisatie-Oorlogskruis, Verzetsherdenkingskruis en oorkonde van de president der V.S. voor hulp aan Amerikaanse vliegers; 22.3.1920 Veessen-11.8.2014 Groningen; crematie), die samen met zijn broer (onderwijzer Lubertus Berend van Huffelen; 23.1.1917 Heerde-gefusilleerd 22.3.1945 Zwolle; begraven in Veessen) verzetswerk in Veessen en Heerde verrichtte, zamelde maandelijks geld in Veessen in voor het onderduikerswerk. Iedere maand haalde hij op zo 'n dertig adressen honderden guldens op' (Jan Stap). ... 'De kerken in Veessen, Vorchten en Wapenveld hielden met regelmaat collecten voor 'bijzondere noden'. Wat wil zeggen: voor het onderhoud van de onderduikers. De kerken en predikanten in Heerde steunden dit werk niet. Veessen herbergde gemiddeld 25 onderduikers (op ongeveer 700 inwoners). Aan het einde van de oorlog heeft ook de Hervormde Kerk van Heerde, via Ds. Geert de Vries (28.5.1913 Heerde-11.5.1999 Heerde; daar begraven), predikant te Heerde van 1928-1946, financieel bijgedragen aan het werk van de B.S. (artikel "Rond de Pastorie van Veessen van 1933-1945" van Jan Stap in "Historisch Heerde", mei 2000) 'Verbindingsofficier van de O.D. (in Veessen) werd in 1943 Werner Tölke (22.4.1916 Dessau-4.10.1944 Zwolle), een tot Nederlander genaturaliseerde Duitse officierszoon en student aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Zijn Nederlandse stiefvader H.A. Bakhuis was lid van de kerkenraad van de Hervormde Kerk van Veessen. Tölke vestigde zich na het behalen van zijn diploma in Veessen en werd steeds meer betrokken bij het verzet aldaar. Hij raakte hecht bevriend met Buenk. De voormalige – doopsgezinde - onderduiker en parttime hulpprediker Marcus Willem (Max) Heslinga (31.7.1922 Akkrum-11.1.2009 Bilthoven), later hoogleraar sociale geografie en historische geografie, over Tölke: 'Toen ik op Goede Vrijdag 1944 naar Veessen kwam in plaats van een onderduiker die naar Noorden wilde, kwam Tölke mij ophalen van het station-Olst en bracht mij naar Buenk. Die zorgde voor een onderduikplek ten huize van Gerritje Gelderman-Bagerman (weduwe van metselaar Steven Gelderman [31.3.1901 Veessen-14.5.1943 Heerde] aan de Veesser Enkweg in Heerde" (J. Stap). Tölke werd op 1.10.1944 (ds. Buenk zat toen ondergedoken, zijn collega ds. Pieter Dijkstra [2.10.1917 Rijperkerk-6.8.1989 Willemsoord] uit Vorchten viel voor hem in) in zijn

ouderlijk huis gearresteerd door de *Grüne Polizei* en naar het Huis van bewaring te Zwolle overgebracht. Sindsdien heeft niemand meer iets van hem gehoord (gefusilleerd?) In december 1944 vond er een overval op de pastorie plaats: ds. Buenk wist te ontkomen, vluchtte naar Vorchten en dook onder, o.a. in Utrecht. Zijn vrouw verbleef tot de bevrijding bij vrienden in Apeldoorn. Op 3.1.1945 werd de pastorie van Veessen door Duitsers in beslag genomen.

Lit.: Jan Berends, artikel 'De gezichten achter een steen' in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom (Doetinchem) en de Oudheidkundige Verenigingen van Salehem (Zelhem) en Gandi (Gaanderen)*, 36^e Jaargang, nr. 145 (september 2012); H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 41; Jisk Holleman, *Een huis in het Walhofspark*, in: 'n *Sleepsteen*, vol. 25 (2009), nr. 100, p.18-21; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 483; Gerrit Kouwenhoven, *Veessen, Verzet en Kerk – Jsseldorp in de Tweede Wereldoorlog*; Jan R. Magnus, *Alles sal reg kom, Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam*, 77, 176, 184, 189, nt. 227; nt. 506 Isaïc Lipschits, *Onbestelbaar*; Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, Metselaar van de wereld*; *Air Commodore Graham Pitchfork, Shot Down and on the Run – True Stories of RAF and Commonwealth Aircrews of World War II*; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 209; Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk I*, 454

76.

Eise Gerrit Buitenbos, *Medal of Freedom* (USA; 1947) en *The King's Commendation for Brave Conduct* (1950) (geboren 25.6.1905 te Almelo, zoon van Anne Buitenbos en Maria Johanna Broertjes-overleden 4.1.1966 te Winsum; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof', Dodeweg 31, Leusden).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); kandidaat (9.10.1931); verrichtte hulpdiensten te Naaldwijk (24.9.1934-31.12.1934); **gereformeerd** predikant te Nijega-Opeinde (Frl.; 10.2.1935-september 1946; hij woonde op het adres B 13 in Opeinde) en Winsum-Obergum (22.9.1946-4.1.1966).

Gehuwd in 1935 met **Hendrika Margaretha Schaap** (geboren 6.10.1906 in de Muurhuizen te Amersfoort, dochter van bakker Jan Schaap en Theodora Maria van der Put-overleden 24.1.2002 te Rheden).

'*Ds. Buitenbos van Opeinde was zeer actief in het verzet*'; hij werkte er o.a. nauw samen met de plaatselijke huisarts dr. Johannes Siebinga (9.5.1898 Marum-25.2.1969 Academisch Ziekenhuis Groningen aan de gevolgen van en verkeersongeluk). En volgens Libbe Bosma hielp ds. Buitenbos o.a. geallieerde vliegers. Zo bracht hij samen met zijn gereformeerde collega uit Woudsend, dr. Douwe Johannes de Groot (26.8.1898 Meppel-1.3.1959 Kampen), drie Amerikaanse vliegers van de op 7 mei 1944 te Nijelamer neergeschoten *Boeing B-17G1-VE Fortress 'Sara Jane', nr. 4238161* van de *379th US Bombing Group*, onder op onderduikadressen in en om Nijega-Opeinde. Zij overleefden daar de oorlog. Ook bezorgde hij samen met Aaltje Bosma-Wijma (1915-1997), vrouw van verzetsman Libbe Klazes Bosma (26.11.1911 Eastermar-1993), voedsel bij het gezin van Jilles Zijlstra (1903-1972) en Janke Zijlstra-Boskma (1905-1994), dat ondergedoken zat in Sneek. Zijlstra was manufacturier te Drachtster Compagnie en had Joodse onderduikers en vliegers geholpen. Waarschijnlijk werd zijn winkel om die reden (in 1944?) door de Duitsers in brand gestoken. Het gezin kwam eerst in huis bij de Bosma's aan de Schwarzenberglaan 15 te Drachtster Compagnie, maar toen er onderling spanningen ontstonden dook het gezin onder in Sneek en overleefde daar de oorlog.

Bron: site 'WWII Netherlands Escape Lines'.

Lit.: Libbe Bosma, *Herinneringen aan de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog* (m.n. over het verzet in Drachten e.o.); J.R. Sybrandi, *In memoriam ds. E.G. Buitenbos* in: *Jaarboek 1967 GKN*, 453v.

77.

'Buning'.

Een predikant met die achternaam kwam gedurende de hele oorlog nergens voor. De naam moet dus foutief zijn gespeld. Niettemin bood deze 'ds. Buning' in 1942 zes maanden lang onderdak aan de Duitse hachsjava-student (Lodewijk?) Ludwig Son (= Ludwigson? GCH) uit Berlijn. Eerder had hij via de Palestina-pioniersvereniging van Ru(dolf Ephraim) Cohen (27.7.1889 Deventer-27.2.1945 KZ Bergen Belsen; hij was een broer van Prof.dr. David Cohen, voorzitter van de Joodsche Raad te Amsterdam) te Deventer ergens op een boerderij een opleiding gevolgd. Toen het in de pastorie te gevaarlijk voor hem werd is 'Ludwig Son' door de Wapenveldse verzetsman Cor(nelis) Docter ondergebracht bij de familie Liefers in diens woonplaats. Die hadden ook de Joodse jongen Sam(uel) Wijler in Huis. Daar overleefden beide de oorlog. Jan Liefers (1912-1990), zijn vrouw Janna Hendrika Liefers-Marskamp (1913-) en hun zoon Gerrit Jan Liefers ontvingen daarvoor op 28.4.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ook Cor Docter ontving die onderscheiding samen met zijn vrouw Riek (ze woonden tijdens de oorlog op het adres Kade 1 te Wapenveld) omdat ze onderdak boden aan een zwangere Joodse vrouw, Heintje van Gelder (17.2.1913 Hattem-17.4.1981 Amsterdam), die met haar echtgenoot Philip de Liever (17.2.1912 Nijkerk-25.7.1993 Brussel) in Hattem woonde. Op 14.8.1944 beviel ze ten huize van de familie Docter van een zoontje, dat ze Franklin Delano Cornelis noemde. Ouders en kind keerden na de bevrijding behouden huiswaarts.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 551.

78.

Abram Burger (geboren 20.8.1903 te Dreischor, zoon van ds. Adriaan Burger [zie daar] en Hendrika Oorthuys, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [2.5.1848 Katwijk aan de Rijn-25.7.1925 Oegstgeest]-overleden 20.9.1988 te Amerongen; begraven Nieuwe Begraafplaats, Amerongen). Abram was een jongere broer van de hervormde predikant en tekstdichter dr. Casparus Bernardus Burger (30.10.1897 Dreischor-13.7.1983 Amersfoort), tijdens de oorlog predikant te Deventer (1936-1946).

Ds. Burger studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en te Straatsburg; **hervormd** predikant te Zweeloo (30.9.1928-1.5.1932 wegens emeritaat), directeur van het vakantiehuis/ volkshogeschool 'De Vonk' te Noordwijkerhout (1932-1937); directeur van de volkshogeschool 'Oldörp' te Uithuizen (1937-1938); hervormd predikant te Marum-West (21.8.1938-1945), te Lochem (1945-25.9.1949 eervolle ontheffing uit het ambt) en te Bergum (17.9.1950-1.5.1953 eervolle ontheffing); daarna werkzaam bij de Woodbrookers Gemeenschap; vervolgens weer hervormd predikant te Peperga-Blesdijke-Frederiksoord-Wilhelminaoord (1961-1.9.1968 wegens emeritaat en naar Amerongen vertrokken) en leraar cultuurgeschiedenis aan de G.A. van Swieten-tuinbouwschool te Frederiksoord (-1962).

Gehuwd met zijn nicht **Maria Oorthuys** (geboren 16.1.1906 Brakel, Gemeente Zaltbommel, dochter van dr. Gerardus Oorthuys - zie daar - en Dorothea Catharina Helena Christina de Stoppelaar-overleden 19.11.1999 te Amerongen); zuster van de verzetsman en fotograaf Cas(parus Bernardus) Oorthuys (1908-1975).

Maria Burger-Oorthuys ontmoette op 3.3.1943 in Amsterdam het bij haar ouders (ds. Gerardus Oorthuys en zijn vrouw; zie daar) ondergedoken Joodse gezin Dikker.

'Ds. A. Burger en zijn vrouw herbergden ruim tweeëneenhalf jaar een Joodse familie in de hervormde pastorie midden in Marum-West. Zondag 15 april 1945 waren ze in de kerkdienst in Marum-West'. Het echtpaar Burger ontving op 29.1.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak verzorgde voor Louis Philip 'Jehuda' Weijl (19.3.1933 's Gravenhage-20.8.2016) en zijn moeder Greta Weijl-van der Stam (15.6.1904 Rotterdam-13.6.1999 's Gravenhage; begraven Wassenaar). Zij was gehuwd met Henri Weijl (12.1.1901 Groningen-28.2.1943 Auschwitz). In het bestand van *Yad Vashem* wordt ds. Abram Burger ten onrechte Abraham Burger genoemd en wordt ook de achternaam van zijn vrouw verkeerd gespeld: 'Oordhuis' in plaats van 'Oorthuys').

Lit.: Jan Buitkamp, artikel '*Het verzet in Marum '40-'45*' in: '*t Olde Guet*' (jaargang 2005, nr. 2), 8; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 166; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 212v., 865 en 936; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 39.

79.

Adriaan Burger Sr. (geboren 27.7.1871 te Warnsveld, zoon van Abram Burger [1827-1901] en Hermina ten Zeldam Ganswijk [1831-1878]-overleden 9.2.1962 te Soest; begraven begraafplaats te Soest). Zijn zuster Maria Agnes Magdalena Burger (29.5.1870 Warnsveld-) was gehuwd met de 'rooie dominee' Albertinus van der Heide (7.4.1872 Leeuwarden-29.7.1953 's Gravenhage), (hervormd predikant te Scherpenzeel, Engelum en Britswerd), en later SDAP-Tweede Kamerlid (1925-1937; hij was de tweede predikant die lid van de SDAP werd). Hun dochter Johanna Hermina (Hermien) van der Heide (28.4.1898 Weststellingwerf-23.3.1944 Nijmegen), introduceerde binnen het vormings- en ontwikkelingswerk van de vrijzinnig-protestantse Woodbrookers in de jaren twintig als eerste het vormingswerk in internaatsverband, dat ze in 1922 had leren kennen in de Scandinavische landen (o.a. van Grundtvig en Kold). Zij geldt als 'pionier van de volkshogeschool'. Tragisch genoeg raakte zij ernstig gewond bij het geallieerde 'vergissingsbombardement' van 22.2.1944 op de Graafseweg in Nijmegen en overleed enkele weken later. Haar vader kwam dit grote verlies niet meer te boven...

Adriaan Burger studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat (1896); **hervormd** predikant te Dreischor (1897-1904) en te Eck en Wiel (1904-1920); directeur internaat Nederlandse Zendings(hoge)school te Oegstgeest (28.5.1920-1923); predikant te Oosterwierum (1923-1930) en te Nieuw- en Sint Joosland (1930-1939 wegens emeritaat).

Gehuwd op 21.1.1897 te Katwijk met **Hendrika Oorthuys** (geboren 10.1.1874 te Waarde, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [2.5.1848 Katwijk aan de Rijn-25.7.1925 Oegstgeest] en Johanna Wilhelmina Schoorel-overleden 5.10.1957 te Soest). Zij was een zuster van de hervormde predikanten dr. Gerardus Oorthuys (1876-1959; zie daar), en tante van de verzetsman en fotograaf Cas(parus Bernardus) Oorthuys (1.11.1908 Leiden-22.7.1975 Amsterdam).

Ds. A. Burger en H. Oorthuys waren de ouders van de predikanten dr. Casparus Bernardus Burger (30.10.1897 Dreischor-13.7.1983 Amersfoort) en ds. Abram Burger Jr. (zie daar). Na zijn afscheid vestigde ds. Burger Sr. zich te Soest en later Utrecht. "*In Amsterdam bood dominee Burger, de dominee van de niet-Joodse vrouw van de oom (= Maartje Jannetje Willems [1906 Amsterdam, dochter van Cornelis Willems en Maartje van Hoorn-1977 Amsterdam; gehuwd met Samuel van der Stam [1901 Rotterdam-1984 Amsterdam] van Louis Philip Weijl (19.3.1933 's Gravenhage-20.8.2016), aan L. hulp aan. Hij zorgde dat Louis en zijn moeder Greta Weijl-van der Stam (15.6.1904 Rotterdam-13.6.1999 's Gravenhage) bij zijn zoon dominee Abra(ha)m Burger en diens vrouw terecht konden in Marum, Groningen*".

Lit.: M.-A.G. de Harder, *Albertinus van der Heide (1872-1953), Rode dominee in Friesland* (diss.); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 212 en 864v.

80.

Dr.h.c. Johannes Jacobus Buskes (geboren 16.9.1899 te Utrecht, zoon van meubelmaker Johannes Jacobus Buskes Sr. en Jacoba Wesselo-overleden 9.3.1980 te Amsterdam; begraven Begraafplaats 'Zorgvlied', Amsterdam). Buskes' jongere zuster Petronella Theodora Hanna (26.2.1906-5.2.1996; begraven Zuiderhof, Hilversum) was gehuwd met de classicus dr. Nicolaas Marinus Henricus van der Burg (15.12.1902-17.5.1983).

Ds. Buskes studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1917); jaargenoot: ds. P.J. Lambooy (zie daar). Hij raakte daar ook hecht bevriend met de latere gereformeerde predikant ds. Catrinus Mak (28.9.1899 Schiedam-3.7.1983 Drachten; vader van de journalist en historicus Geert Mak), maar die vriendschap werd verbroken toen Buskes in 1926 partij koos voor de afgezette dr. J.G. Geelkerken (zie daar). Pas na 1967 verzoenden zij zich weer met elkaar. Tot zijn vrienden uit die tijd behoorde ook de latere hoogleraar Andries Derk Rietema Polman (2.5.1897 Assen-2.5.1993 Renkum; zie ook ds. C.B. Bavinck, G.L. Bouman en ds. A.K. Krabbe). Buskes was lid van het VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en de NCSV; "*Als student*" – schrijft hij in "*Voorlopig*" (artikel "*Over Abraham Kuypers*", 1976, 320v.) *heb ik* (in 1920) *Kuypers naar zijn graf gedragen. Ter herinnering aan deze begrafenissen ontving ik, evenals de andere dragers, zo'n bundel meditaties uit Kuypers bibliotheek. Mijn bundel had tot titel 'In de schaduwen des doods'*"; kandidaat (24.3.1922); **gereformeerd** predikant te Oosterend (Texel; bevestigd op 9.3.1924 door ds. Jan Willem Siertsema – zie daar -19.5.1926); predikant **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Amsterdam-Zuid (1926-1929), op Texel (1929-1932), te Amsterdam (1932-1938) en te Rotterdam (1939-1943); **hervormd** predikant te Amsterdam voor de evangelisatie onder de arbeiders (12.9.1943), hervormd predikant te Amsterdam (1950, vanaf 1954 als ziekenhuispredikant-30.9.1961 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 28.2.1924 met **Egberta Hendrika Dirkje Grondijs** (geboren 11.6.1895 te Utrecht, dochter van tekenaar en spoorwegambtenaar Karel Alexander Grondijs en Johanna Cornelia van Gaalen-overleden 21.10.1973 Amsterdam); zij was een achternicht van Margaretha Wilhelmina Grondijs (1898-), die gehuwd was met ds. mr. Abraham Luteijn, zie daar, en 2) op 24.1.1975 met **Sytske Scheltema** (geboren 3.4.1913 te Haarlem, dochter van mr.dr. Michaël Wilhelm Scheltema en Geertruida van Geer-overleden 7.2.2002 te Utrecht; daar begraven; eerder, op 12.9.1939 te Groningen, gehuwd met de arts Marius Witkamp (geboren 4.4.1898 te Schiedam, zoon van distillateur Leendert Witkamp en Adriana Hendrica Helena Kloos-overleden), die daarvoor gehuwd was met Paulina Veerman en op 17.3.1931 te Haarlem met kunstnaaldwerkster, schilderes en tekenares Gerarda Everdina Adriana (Grace) Schipper (geboren 20.4.1905 te Egmond aan Zee, dochter van Pieter Wouter Schipper en Hendrika Johanna van Hall-overleden).

'De wijk waar de jonge Buskes opgroeide was de Jodenbuurt van Utrecht. Hij kreeg er goede vrienden onder en die vriendschap zou hij jaren later trouw blijven, toen hij zich vanaf de kansel heftig keerde tegen de Jodenvervolging door de nazi's' (...) *'In die sfeer van een profetisch en bijbels bekritisieren van de wereld paste Buskes' openbare veroordeling van de Hitlerrevolutie al voor 1933, z'n aanval tegen de bij veel Nederlandse confessionelen (katholieken vooral) populaire Mussolini toen die Abessinië aanviel, en z'n veroordeling van de Neurenberger rassenwetten. In predicaties, toespreken, brochures en boeken deed Buskes mee aan de strijd tegen de antidemocratische geest van de tijd'* (Tom Oostveen). Ds. Buskes betoonde zich inderdaad vóór de oorlog al een fel bestrijder van het nationaalsocialisme en een warm pleitbezorger van de vervolgte Joden in Duitsland en de Joodse vluchtelingen in Nederland. Zo sprak hij op 19.9.1935 tijdens een door het 'Comité voor Bijzondere Joodsche

Belangen' (geleid door Abraham Asscher [1880-1950] en prof.dr. David Cohen ([1882-1967]; de latere voorzitters van de Joodsche Raad) belegde protestbijeenkomst in de Apollohal te Amsterdam. Ook de hoogleraar theologie prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog (1869-1938; vader van de schrijver Jan de Hartog (1914-2002) en de christensocialist en pacifist ds. Année Rinzes de Jong (zie daar) deden daar o.a. van zich horen. Buskes begon zijn toespraak daar als volgt.: *"Vorige week moest ik voor een internationale conferentie naar Bazel. Ik reisde door Duitsland. Op één van de Duitse stations kocht ik enkele tijdschriften en daarbij kwam mij onder andere ook in handen een exemplaar van 'Der Stürmer'. Het is eenvoudig ongelofelijk welke een zedelijke en geestelijke vuilheid in één enkel nummer van dit blad, dat zich aandient als 'Duits weekblad in de strijd voor de waarheid', aan het publiek wordt aangeboden. Het lust mij niet vanavond daarover te spreken. Van veel meer betekenis vind ik de in dit blad met grote letters gedrukte slagzinnen, die, naar mij later bleek, in elk nummer van 'Der Stürmer' worden afgedrukt en er dus in de hoofden en harten van het Duitse rijk worden ingehamerd. Ik citeer enkele van deze slagzinnen: 'De Joden zijn ons ongeluk!', 'Zonder de oplossing van het Jodenvraagstuk geen verlossing van het Duitse volk!', 'De Jood overwint met leugen en sterft met waarheid!', 'Wie tegen de Joden strijdt, vecht tegen de duivel!', 'Vrouwen en meisjes, de Joden betekenen uw ondergang!' en 'Zonder vernietiging van de Jodenheerschappij geen verlossing van de mensheid!' (...) Julius Streicher (1885-1946), de uitgever van dit schendblad, is de grote overwinnaar van Neurenberg. Deze man, in wie het antisemitisme van het Derde Rijk vlees en bloed is geworden, is na de afkondiging der beruchte wetten van Neurenberg, triomfator. Ieder kan nu klaar en duidelijk weten, hoe het Derde Rijk de Joden beschouwt: als een minderwaardig soort mensen dat op zijn best als dat minderwaardige soort geduld mag worden en dat dan verder deze minderwaardigheid bij den voortduur naar lichaam en ziel voelen moet. Hiertegen gaat vanavond ons fel en hartstochtelijk protest!"* (gebundelde toespraken in brochure *"Vrede over Israël"* zie ook Trouw, d.d. 19.9.1995). Buskes trad in de zomer van 1940 ook toe tot de zogenaamde 'Lunterse Kring', die was opgericht door Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016; zie daar), mr. Gerard Hendrik Slotemaker de Bruïne (1899-1976) en dr. Jan Koopmans (zie daar; citaat uit *'Hoera voor het leven'*: *"De Lunterse Kring heeft anders dan het IKO voortdurend contact met de illegaliteit gehad. De meesten van ons behoorden tot de illegaliteit"*). Buskes bracht terzelfdertijd de onderwijzer/ schrijver Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend), later de grote man van *'Vrij Nederland'* in contact met Hebe Kohlbrugge (J.W.M. Schulten). Van juli-september 1941 zat Buskes gevangen in politiegevangenis aan het Haagscheveer te Rotterdam vanwege een confronterend artikel in het Kerkblad van het Herstelde Verband in Rotterdam. Hij zette zich toen al - als lid van het Convent van Kerken (later Interkerkelijk Overleg - voor de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband in voor de vervolgte Joden, helaas met weinig succes. *"In onze herinnering leeft verder nog voort de tocht, die wij samen met ds. (Abraham Willem) Brink (zie daar) op verzoek van den voorzitter van het IKO (= 'Interkerkelijk Overleg'; GCH), Dr. Jannes Johannes Cornelis van Dijk (1871-1954; ARP-politicus en oud-minister van oorlog; GCH), naar Westerbork maakten. De Joden werden uit Westerbork naar Duitschland op de meest onmenselijke manier getransporteerd. Dr. van Dijk wilde gegevens hebben, om bij de Duitschers te kunnen protesteeren. Het gelukte Ds. Brink en mij - ieder op eigen gelegenheid - tot vlak bij het transport door te dringen. Het was het derde transport op 21 Juli 1942. Nooit zullen wij vergeten, wat wij op den morgen van dien prachtige zomerdag zagen. De Joden werden in veewagens gestopt: in elke wagon ongeveer zestig mensen. Zoo 'n wagon heeft een oppervlakte van 21 en 1/2 vierkante meter. Mannen, vrouwen, jongens en meisjes, allen door elkaar, met al hun bagage. De wagons werden van buiten gegrendeld. De reis zou enkele dagen en nachten duren. Medische hulp was afwezig. Particulieren - niet de Duitschers - zorgden er voor, dat in elke wagon twee emmers waren, één voor drinkwater en*

één als w.c. Het IKO heeft geprotesteerd. Het heeft niet geholpen. Het verslag-in-klad van de tocht bevindt zich in het Nationaal Archief te 's Gravenhage, II Archief Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk nr. 916: "Gegevens derde transport (= dinsdag 21 juli 1942; GCH). Duizend mensen (feitelijk: 1002 personen, naar Auschwitz; GCH). Deze moesten in de nacht van Zaterdag of Zondag (18 op 19 juli 1942; GCH) om 12 uur zich melden. Reden in personenwagens naar Hooghalen. Kwamen daar Zondagmorgen aan. Lopen naar Westerbork (\pm anderhalf uur). Vrouwen en kinderen gaan op vrachtauto's. Dinsdagmorgen 4 uur reveille. Vertrek van Westerbork evenals bij aankomst. Particulieren zorgden voor een paar vrachtauto's voor bagage. Vertrek van Hooghalen om 8.43. Vrouwen met kinderen beneden 2 jaar reden in personenwagon. Alle anderen in goederenwagens (= veewagen). Oppervlakte van de wagons 21 en een halve vierkante meter. Mannen, vrouwen, jongens en meisjes door elkaar heen met bagage. In elke wagon 50 tot 60 personen (werden er soldaten vervoerd dan gingen er 40 in een wagon). In de wagons is niets, geen banken, geen stroo, geen drinkwater, geen WC. Particulieren hebben bij dat derde transport voor emmers gezorgd. In elke wagon twee emmers: één met drinkwater en één als WC. Men beweert dat de reis ruim 2 dagen duurt en dat er om de 2 à 3 uur gelegenheid zal zijn voor de mensen om hun behoefte te doen. Gesteld dat dat waar is, dan zitten deze mensen toch in elk geval 2 dagen en 2 nachten in de wagons (mannen, vrouwen en kinderen). De man, die als leider werd aangewezen, heeft EHBO-mensen en verpleegsters uit degenen die gedeporteerd worden, uitgezocht en over de wagons verdeeld. Dat is dus van de Joden zelf uitgegaan. Medische hulp is er niet. Vereischten zijn: 1) WC in de wagons (afgesloten), 2) Drinkwater, 3) In elke wagon een paar banken en wat stroo, 4) Minder mensen in elke wagon, 5) Medische hulp. Wij zouden kunnen aanbieden te zorgen voor één en ander. Maar beter is dat de Duitsers zelf zorgen. Het volgende (4e) transport vertrekt Vrijdag (= 24 juli, 1000 personen naar Auschwitz; GCH). Het 5e waarschijnlijk volgende week Dinsdag (moet zijn: maandag 27 juli, 1010 personen naar Auschwitz)". Zomer 1942 doopte hij in Rotterdam op haar verzoek de Joodse onderwijzeres Bep Blok (Rebecca Blok? 14.11.1921 Rotterdam-7.5.1943 Sobibor) "Zij liet zich niet dopen om een onderduikadres te krijgen. Ze wilde niet onderduiken, hoe we haar ook bewerkten. Zij wilde gedoopt worden, opdat zij, als ze opgepakt werd, erbij zou horen, bij de gemeente. De dienst werd gehouden in de dagen, toen overal de bordjes "Joden niet gewenscht" aangebracht werden. Mijn gehele preek was een getuigenis, dat boven de ingang van de kerk "Joden gewenscht" staat en moet staan. De hele gemeente heeft die zondagmorgen Bep Blok de hand gedrukt. Velen verklaarden zich bereid haar bij zich te laten onderduiken. Bep weigerde. Ze had al in augustus 1942 geschreven: 'Ze zullen één ding nooit van me kunnen zeggen, n.l. dat ik me heb laten dopen om vrij te komen van Polen. Ik ben van plan om me, zodra mijn oproep komt, te laten dopen en zoo weg te gaan. Ik geloof niet, dat ik het recht heb, mij er aan te onttrekken. Alle joden moeten, dus ik ook. We wachten tot moeder uit het ziekenhuis komt en de volgende oproep verschijnt. Vader zei laatst: 'We wachten allemaal op een wonder, dat niet gebeurt!' Ik heb toen ontdekt dat ik zelf niet eens op dat wonder wacht. Is dat nu gebrek aan Godsvertrouwen? Ik kan het niet geloovent, dat er in veertien dagen iets gebeuren zal. Het enige, dat ik weet, is, dat het goed is, zoals het komt'. ... We hebben pakjes gestuurd (naar Westerbork GCH), maar we hebben van Bep nooit meer iets gehoord. Eén van de miljoenen. Van 24.4.1944-24.6.1944 zat ds. Buskes gevangen in kamp Beekvliet, Sint Michielsgestel, verdacht van Jodenhulp, maar na een verhoor vrijgelaten. Buskes verwees de jonge Aron Noach naar zijn collega ds. P. Verdam (zie daar) in Nijemirdum, die een onderduikplek voor hem regelde. In 1945 richtte ds. Buskes samen met ds. K.H. Kroon (zie daar), prof.dr. K.H. Miskotte (zie daar), dr. Gerard Hendrik Slotemaker de Bruïne (29.1.1899 Beilen-27.12.1976 's Gravenhage) en de journalist Johan Winkler (6.10.1898 Haarlem-27.9.1986 Deventer) het blad 'In de Waagschaal' op.

Terzelfdertijd maakte hij deel uit van de Nationale Adviescommissie (NAC), die leden mocht voordragen voor de Voorlopige Staten-Generaal die na de bevrijding werd samengesteld.

Bibl.: J.J. Buskes, *Nationaal-Socialisme en Christendom. Een antwoord op de vraag: is de NSB christelijk?* (Rotterdam, 1935); Ds. J.J. Buskes Jr., *Rede, gehouden in de Protestvergadering tegen de ontrechting der Joden in Duitschland, d.d. 19.9.1935 in de Apollohal te Amsterdam* in: brochure 'Vrede over Israël' (Amsterdam, 1935), pp. 21-24; J.J. Buskes, *Het Nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!* (Assen, 1937); J.J. Buskes, *Kapelaan Rossaint en dominé Niemöller. Twee processen in het Derde Rijk* (Assen, 1938); G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk – Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940); J.J. Buskes, 'De tyrannie verdrijven – Vier toespraken na de bevrijding' (Amsterdam, 1945); J.J. Buskes, *De Kerk in verzet* (artikel 'In de Waagschaal, 1^e Jaargang 1946, nr. 24); J.J. Buskes Jr., *Waar stond de kerk? – Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam, 1946) en J.J. Buskes Jr., *Hoera voor het leven! Laat mij nog eenmaal zeggen hoe goed het was....* (Amsterdam, 1960, 2^e druk), 192v.

Lit.: B.Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman, 67; Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 68; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 25, 27, 32vv., 35vv., 40, 42, 60, 155, 175v. en 231v.; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 96; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 115; Dr. W. Drees, *Van mei tot mei*, 208; J. ten Have, artikel 'Een document uit 1935' in: *Trouw* d.d. 19.9.1995; G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 9, 25, 27vv., 35, 76, 79, 106, 115, 117vv., 120, 131, 136, 138v., 153, 159v., 162; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 5, 18, 23v., 28vv., 36, 78; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 26, 53 en 135, III, 164, V, 212; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, I, 183, 326, 445; IV, 513, 375n, 717, 719, 721; V, 348, 649n, 683, 772, 1014; VI, 21n, 68, 70, 152; VII, 355, 838n; VIII, 200; Xb, 1345n, 1399n; XII, 32, 167, 184, 833; XIII, 13,42, 49, 70; dr. E.D.J. de Jongh, *Buskes dominee van het volk, Biografie*; E.D.J. de Jongh, lemma 'Buskes, Johannes Jacobus' in: *Biografisch Lexicon*, V, 102vv.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 39, 148, 210, 226v.; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 7v., 23, 48, 95, 216, 229 en 234; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 209 enz.; Bas Kromhout, *Beelden van verzet*, 39v., 45; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 77, 80, 115, 117, 119, 468v., 475, 517; H.J. Langeveld, *Protestants en progressief – De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 42, 47, 97, 101, 117v., 158, 160, 162; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 44vv., 73, 83v., 86, 95v., 113v., 116, 119, 126vv., 134, 140v., 148v., 156, 405, 449, 626, 634, 639, 671, 689, 693, 705v., 710, 724, 726, 732, 734v., 741, 746v.; Ton Oostveen, artikel 'Weg met alle –ismen behalve het non-conformisme! - Buskes blijft bang voor het waagstuk der prediking in: 'De Tijd' d.d. 13.5.1977; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 35; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 175; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 30, 38, 45vv., 49, 69, 71, 79, 98v., 132vv., 137, 179 en 185; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 54v., 85, 217, 220, 227, 230, 239, 252v., 278v., 285, 290, 305, 308, 392, 400v.; J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 235; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 60, 75, 79v., 92v., 101, 105v., 113; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 14, 30, 38v., 43vv., 49, 67, 69, 71v., 79, 93, 98vv., 117, 126, 132-135, 137, 178v., 181, 185; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 21v., 128v., 132, 281, 298, 343v., 382, 435, 551, 579, 581, 660 en 675; II, 57, 79, 216-222, 352v.; Hille de Vries, *Een ophitsend geschrift*, 145, 156.

Johannes Bijlsma (geboren 25.10.1909 Gouda, zoon van onderwijzer Durk Bijlsma [1876-1960] en Akke Boorsma [1874-1924]-overleden 21.4.1972 Doetinchem, Wilhelminaziekenhuis; graf Algemene Begraafplaats, Loolaan, Doetinchem).

Studie RU Utrecht; hervormd hulpprediker te Utrecht (1935) en te Houtrijp en Polanen (Gemeente Halfweg; 1936-1937), **hervormd** predikant te Oostrum en Jouswier (1937), Blokzijl (1944) en Doetinchem (1949); vervroegd emeritus: 1.1.1972).

Gehuwd op 17.11.1937 te Culemborg met **Johanna Pieterella van der Linden** (geboren 5.2.1916 te Culemborg, dochter van Leonardus van der Linden [1887-1951] en Hendrika Gorzeman [1889-1956]-overleden 29.6.1999 Doetinchem).

Zij ontvingen op 7.10.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak boden aan Marcus Alfred Brommet (zoon van kantoorbediende Simon Josua Brommet [5.9.1912 Amsterdam-15.3.1945 Midden-Europa] en Sara Slomper [3.10.1913 Amsterdam-overleden). Uit de brief van zijn moeder Sara (Selien) Brommet-Slomper van januari 1973: *‘Wij maakten deel uit van de grote groep van Joden die ds. Overduin (zie daar) hielp om zich te bergen voor de Nazi’s. Hij kwam bij Simon Josua, die hij kende van de Joodse Raad, en zei, dat we ons met spoed moesten verbergen. Simon voelde daar niet voor, vanwege het risico dat de gastgezinnen zouden lopen. Maar Overduin haalde hem over en wij maakten de conditie, dat in ieder geval onze baby veilig zou zijn. Op 2 december 1942 haalde Corry Overduin de baby af en enige dagen later bracht ds. Overduin zelf de baby per trein naar Leeuwarden, naar het huis van ds. Bijlsma. De baby bleef daar een half jaar en werd toen naar Pieter van der Meer (1894-) en Anna (Antje) van der Meer-Visser (1898-) in Bolsward gebracht, waar hij als een eigen kind is verzorgd, tot ik hem na de oorlog kon afhalen’*. In 1946 is Sara Brommet met haar zoontje naar Israël geëmigreerd. Ds. Bijlsma heeft in Oostrum/ Jouswier en later nog in Blokzijl (daar stond hij van 1944-1949) ook de Joodse onderwijzeres Henriëtte (Jetty) Hirschel (19.8.1921 Arnhem-6.10.2005 Leidschendam; begraven Algemene Begraafplaats ’s Gravenhage) in huis genomen: *Jetty, in 1940 afgestudeerd als onderwijzeres, kwam (na de bevrijding, GCH) terug van haar onderduikfamilie, een predikantengezin in Blokzijl* (Pim Ligtfoot). Ook haar zus Veronica Hirschel (17.8.1926 Arnhem-20.11.2017 ’s Gravenhage) overleefde de oorlog – ze was ondergedoken bij de familie Van der Meulen (in Oostrum?) – evenals haar broer Meijer (Han) Hirschel (14.10.1912 Amsterdam-17.10.1973 Utrecht) en diens vrouw Mary Konijn (14.10.1911 Amsterdam-15.8.1998 Utrecht), die weliswaar werden opgepakt, maar de bevrijding beleefden in Kamp Westerbork omdat er na september 1944 geen Joden meer werden gedeporteerd. Ds. Bijlsma werd op 18.10.1944 gearresteerd bij een razzia in Vollenhove, maar na enkele dagen weer vrijgelaten.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 134; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 129, 589; Pim Ligtfoot, *‘Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen’*, 171; Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode ‘40-’45*.

82.

Prof.dr. Roelof Johannesz. Bijlsma, *commandeur Kroonorde van België* (geboren 21.10.1910 te Woudsend, Wymbritseradeel, zoon van kaasmaker Johannes Bijlsma en Margje van der Zee-overleden 26.11.1993 te Sneek; begraven op het kerkhof bij de hervormde kerk te Koudum).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken te Kampen en de Rijksuniversiteit Groningen; voorzitter van het Fryske Studinteselskip ‘Bernlef’; **hervormd** hulpprediker in Drachten en hervormd predikant in Eexta (22.7.1934-1938), Hellendoorn (16.1.1938-16.4.1944) en geestelijk verzorger van het sanatorium aldaar, Rotterdam-Charlois (Carnisse-Zuidplein; 23.4.1944-1.9.1947), Amsterdam (stadszending; 7.9.1947-1.4.1951), Monnickendam (1.4.1951-9.9.1956) en De Bilt (West; 23.9.1956-1.8.1969 met emeritaat);

docent aan de Pedagogische Academie 'Jan van Nassau' te Utrecht (1960-1975) en buitengewoon hoogleraar in de praktische theologie aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (14.2.1961-1977) en rector van de Zendingshogeschool te Oegstgeest (1968-1977).

Gehuwd in juli 1934 te Hemelumer Oldeferd met **Grietje Hoekstra** (geboren 5.3.1912 te Koudum, dochter van Rinze Eiberts Hoekstra, de brugwachter van Oude Schouw, en Sjoukje Zijlstra-overleden 15.3.2001 te Tilburg); zij was hervormd van huis uit, maar toen Bijlsma in Koudum onderhouden werd over zijn keuze voor een hervormde levenspartner, liet hij zich prompt overschrijven naar de Nederlands Hervormde Kerk.

“Deze vent maakt oorlog” was de conclusie van de latere hervormde dominee R. Bijlsma, toen hij in 1932 – op weg naar een studentenconferentie – in Bremen Adolf Hitler had horen spreken tijdens een verkiezingscampagne. “Ik begreep wat er op komst was en als hulpprediker in Drachten en als predikant in Eexta en later in Hellendoorn heb ik de mensen al vóór de oorlog steeds voorgehouden: als straks de oorlog komt, want daar was ik zeker van, moeten we de goede keuze maken. Het was een psychologische voorbereiding...”

Ds. Bijlsma was lid van de Lunterse Kring, die contacten onderhield met de Duitse 'Bekennende Kirche', en van het zogenaamde Lemeler Convent (zie ds. H. Berkhof e.a.). Bij de dood van Karl Barth in december 1968 schreef dr. Bijlsma: *In de oorlogsjaren kregen wij als leden van de Lunterse Kring, die aan het kerkelijk verzet in Nederland leiding gaf, enkele keren een soort herderlijk schrijven van Karl Barth (1886-1968), waardoor wij gesterkt werden in deze strijd. Ik ontving op een morgen zo 'n gestencild en met Barth's handtekening gestempeld stuk, toen ik op het punt stond naar de trein te gaan. Ik stak het, nog ongelezen, in mijn zak en in Zwolle op het perron achter een kop koffiesurrogaat kreeg ik gelegenheid het rustig door te nemen. Opeens ging een Duitse onderofficier tegenover mij zitten aan het tafeltje. Hij tuurde naar de achterkant van het stencil, waar de handtekening van Karl Barth stond. Dat was in die tijd een door de Duitsers gehate en verboden naam. Ik vreesde dus moeilijkheden. Maar het liep anders. De Duitse onderofficier ontpopte zich als onderwijzer uit het Bentheimse die als ouderling de synode van Barmen in 1934 had meegemaakt, waar de door Barth ontworpen belijdenis was aanvaard. Met tranen in zijn ogen sprak de man over die gebeurtenis. En het slot van de ontmoeting was, dat mijn exemplaar van Barth's brief in de binnenzak van het Duitse uniform verdween...*

Hij schreef in oktober 1942 op voorstel van dr. K.H. Miskotte (zie daar) het concept van "Christelijk geloof en nationaalsocialisme", het Tweede Herderlijk Schrijven van de Hervormde Synode 'waarin de tegenstelling tussen het Christelijk Geloof en het nationaalsocialisme duidelijk uiteen zou worden gezet'. Op 19.7.1943 werd het vastgesteld en op 25.10.1943 waren alle exemplaren verzonden aan alle 'vertrouwde' predikanten en aan de kerkenraden (maar niet allen durfden voorlezing aan de gemeente toe te staan). Citaat uit dat gedeelte dat handelt over het antisemitisme: *“Het scherpst is deze “andere God” (n.l. die van de Nazi's) en deze “andere zedelijkheid” te herkennen in het principieel antisemitisme. Dat het volk Israël met fanatieke hartstocht wordt gehaat, vervolgd en met voorbedachten rade planmatig uitgeroeid is, is een verschijnsel dat zich in deze vorm in de geschiedenis nog niet heeft voorgedaan; het zijn dan ook tenslotte geen strategische, economische, culturele gronden die daarvoor kunnen worden aangevoerd; het zit dieper en dat moet de Kerk goed zien. De grondeloze en mateloze haat tegen de Joden is een uitvloeisel van de natuurlijke afkeer, die men ondervindt tegenover de “Joden-God” en de “Joden-Bijbel”. ... De Kerk mag zich niet ontveinzen, dat ook in dit opzicht een Schriftuurlijke voorlichting der gemeente dringend noodzakelijk is; want er zijn nog steeds gemeenteleden, die weliswaar de systematische verdelging van onze joodse medemensen en medeburgers verafschuwen, maar anderzijds hun natuurlijke afkeer van de Jood rechtvaardigen met het oordeel Gods'. Het NSB-blad “Volk en Vaderland” sprak in reactie daarop van een “schotschrift, dat geweten*

moet worden aan de verderfelijke invloed van den marxist en theoloog prof.dr. Karl Barth, geestelijk wegbereider van het bolsjewisme”.

Bibl.: R. Bijlsma, artikel ‘*Bij de dood van Barth december 1968*’ in: ‘*Met de gemeente onderweg*’, 150v.; R. Bijlsma, ‘*Het interkerkelijk gesprek in het Lemeler Convent*’ in artikelenserie ‘*De Gereformeerde Kerk*’, *Hervormd Weekblad*.

Lit.: H.W. Poorterman, ‘*Stampende laarzen*’; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 18, 323, 368, 400; J. van Slageren, lemma ‘*Bijlsma, Roelof*’ in: *Biografisch Lexicon*, VI, 60v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 116; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 114-119, 442v. en II, 138, 161-169; dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: De betekenis van een Helderse dominee voor het kerkelijk verzet* (2010); dr. T.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht* (2012); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Aspecten van het kerkelijke verzet nader belicht* (2012); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht* (2015).

83.

Jan Egens Cannegieter (geboren 18.8.1910 te Bergh, Montferland, zoon van ds. Petrus Cannegieter [24.7.1883 Tzum, Franekeradeel-18.11.1964 Driebergen], tijdens de oorlogsjaren vrijzinnig-hervormd predikant te Krommenie [1933-1950], en Dorothea Adelheid van Iterson-overleden 7.12.1960 te Deventer). Ver familielid van ds. Lambertus Cannegieter (zie daar). Dr. Hendrik Gerrit Cannegieter (17.9.1880 Tzum, Franekeradeel-28.3.1966 Haarlem; crematie Westerveld, Driehuis), een broer van zijn vader, was aanvankelijk ook hervormd predikant (van 1903 tot 1919), maar ontpopte zich later tot journalist en letterkundige (romanschrijver). Zijn dochter, bibliothecaresse Anna Catharina (Ank) Cannegieter (14.5.1927 Haarlem-3.12.2010 Haarlem), trouwde in 1951 te Haarlem met drs. Johan Bernard van Hall (9.6.1916 Amsterdam-1.8.1995 Amsterdam), directeur van de bibliotheken van het Tropenmuseum te Amsterdam en van het Vredespaleis te ’s Gravenhage. Hij was eerder gehuwd geweest met Siny Roosje van der Breggen (5.10.1919 Curacao-7.8.2018 ’s Gravenhage; crematie Crematorium De Haagse Duinen, ’s Gravenhage), als ‘*Siny Rose van Iterson*’ een bekend Antilliaans-Nederlands jeugdboekenschrijfster. Johan Bernard was de jongere broer van mr. Gijsbert (Gijs) van Hall (21.4.1904 Amsterdam-22.5.1977 Amsterdam), verzetsman en burgemeester van Amsterdam (1957-1967), en van Walraven (Wally) van Hall (10.2.1906 Amsterdam-gefusilleerd 12.2.1945 Haarlem), de ‘bankier van het verzet’.

Jan Egens Cannegieter werd in 1936 theologisch kandidaat te Krommenie (1936), **hervormd** predikant te Eext (24.5.1936-9.10.1938), te Eenrum (1938-1944), te Amsterdam-Vrijburg (juni 1944-oktober 1946) en te Deventer (8.12.1946-7.12.1960).

Gehuwd op 4.5.1936 te Haren met **Suze Titia Leutscher** (geboren 1915 te Makassar, Sulawesi NOI, dochter van correspondent Jacob Leutscher en Sjoerdje Zwart-overleden). Op de begraafplaats van Eext ligt hun jonggestorven kind begraven: “*N.N. Cannegieter 17 december 1937*”.

Van begin 1941 af was Joden de toegang tot allerlei openbare gelegenheden verboden. In januari al tot de bioscopen; even later verschenen de bordjes ‘Verboden voor Joden’ bij zwembaden en badinrichtingen. In Eenrum werd in april 1942 een dergelijk bordje bezorgd bij de hervormde gemeente ter plaatsing bij de ingang van de Oude School, een gebouw dat haar eigendom was en dat gebruikt werd voor vergaderingen van kerkenraad en allerlei verenigingen. Ds. Cannegieter riep als voorzitter de kerkenraad hierover bijeen. Hij begon met een meditatie over Matth. 11: 28: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijn en ik zal u ruste geven’, waarbij hij de nadruk op het woord ‘allen’ legde. Het evangelie is er voor iedere mens, ongeacht zijn levensstaat. Hierop zijn geen uitzonderingen.

Men stond, aldus Cannegieter, voor de keus of het aangekomen bord met een verbodsbepaling tot het betreden van de school “door een bepaalde groep mensen” te plaatsen en daarmee één van de grondbeginselen van het evangelie te verloochenen of het offer te brengen van stopzetting van alle kerkelijke verenigingen. Eenstemmig werd besloten aan het principe vast te houden. Kerkvoogden stemden hiermee in. Veertien dagen later al kon Cannegieter in de kerkenraad meedelen dat dankzij het algemene verzet de beschikking over het bordje ‘Verboden voor Joden’ dat aan kerkelijke gebouwen moest worden aangebracht, was ingetrokken. “Toen hij (= Simon Benninga; 1876 Eenrum, zoon van Noach Benninga en Jantje Jutje van Dam-1959 Amsterdam) weer in het dorp (= Eenrum) was, bood de dominee aan een schuilplaats te vinden via één van zijn contacten, dominee Alons uit Leens” (zie daar).

Lit.: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 48, 54; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 120.

84.

Lambert(us) Cannegieter (geboren 15.4.1913 te De Bilt, zoon van dr. Hendrik Gerrit Cannegieter [17.9.1879 Tzum-18.11.1964 Driebergen], meteoroloog en sterrenkundige, hoofd-directeur van het KNMI in De Bilt (1938-1945), en Alida van der Linden-overleden 2.10.2002 Hattem; begraven Begraafplaats Kranenburg, Zwolle-Noord). Ver familielid van ds. Jan Egens Cannegieter (zie daar). Zijn oom ds. Hendrik

Vrijzinnig hervormd hulpprediker te Oosthuizen (1942), predikant te Sint Jacobi-parochie (7.11.1943; hij was opvolger van ds. J.A. Bakker, zie daar) en te Castricum (25.8.1946); eervol ontheven van het predikantschap met de bevoegdheid van emeritus (1.10.1955), omdat hij een betrekking had aangenomen bij het Bureau voor Oorlogs-documentatie; vervolgens predikant te Buurse (30.11.1969) en te Vledder (1.7.1976- 8.9.1978 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Anna Habbijna Kappeyne van de Coppello** (geboren 1.12.1920 te 's Gravenhage, dochter van advocaat mr. Marius Pieter Gerard Kappeyne van de Coppello en Cornelia Suzette Salverda de Grave-overleden 26.7.2002 te Hattem; begraven Begraafplaats Kranenburg, Zwolle-Noord). Ze woonden laatstelijk Hessenweg 104, Hattem.

Het echtpaar Cannegieter ontving op 3 november 1993 *de Yad Vashem*-onderscheiding omdat het in de zomer van 1942 onderdak had geboden aan de kleine David Jan de Kadt (zie hierna), aan zijn verzorgster, Annie Zijffers (waarschijnlijk: Anneke Zijffers [7.4.1909 Leeuwarden-24.5.1985 Amsterdam, begraven Westgaarde; zij werd in 1949 zijn ‘pleegmoeder’ genoemd], en aan Magdalena Emma (Leny) Cohen (geboren 1931; zie hierna). Leny was de dochter van dr. Johan Cohen (21.6.1890 Winschoten, zoon van boekdrukker David Cohen [26.5.1867 Muntendam-29.12.1937 Arnhem; begraven Israëlitische Begraafplaats Moscowa, Arnhem] en Emma Betsij Nort [24.3.1873 Groningen-11.12.1942 Auschwitz]-overleden 14.11.1964 Gorssel, Lochem) en van verpleegster Ella Pauline Polak (28.4.1904 Groningen, dochter van fabrikant David Polak en Magdalena Esther Hollander, Palo Alto, California, USA-zij overleed op 24.10.1951 Deventer t.g.v. suicide, omdat haar zoon Hans Frits Cohen (1932-1944) de oorlog niet had overleefd). Johan Cohen hertrouwde op 5.5.1953 te Enschede met Edith Menko (22.11.1912 Enschede, dochter van Sigmund Nathan Menko, directeur N.J. Menko katoenweverij, ververij en drukkerij te Enschede, en Emma Rosa van Dam-6.11.2003 Raalte), die eerder op 28.11.1940 te Enschede gehuwd was geweest met de arts dr. Otto Hans Frank (8.6.1916 Kellen, Düsseldorf, D., zoon van Hartog Frank en Grietje Mogendorff-2.12.1941 KZ Mauthausen, O.). Edith was van maart 1943 tot mei 1945 ondergedoken bij ir. Theodoor van Royen te Vlaardingerambacht. Theodoor was chemisch-ingenieur bij de Gist- en Spiritusfabriek te Delft. Ook de broer van mevr. Cannegieter-Kappeyne van de Coppello, Jean-Jacques Kappeyne van de Coppello

(1933-2008; crematie 'De Boskamp', Assen), die als student was ondergedoken bij zijn zus en zwager, ontving de *Yad Vashem*-onderscheiding, omdat hij Leny Cohen in de pastorie had onderwezen in Latijn, Grieks, geschiedenis, wiskunde en andere vakken. David Jan de Kadt (geboren 30.1941 te Leeuwarden) was het jongste kind van dr. ir. George Stephan de Kadt (1897 Rotterdam, zoon van Abraham de Kadt en Paulina Michels-20.7.1942 Leeuwarden; hij was een neef van Wilhelmina Meijers-de Kadt [zie ds. H. Boswijk] en een achterneef van Catharina Barones Six tot Oterleek-de Kadt [zie ds. P.D. Kalkman] en de journalist en politicus Jacques de Kadt [zie eveneens ds. P.D. Kalkman] en de advocate mr. Bertha Davida Polak (22.4.1901 Groningen, dochter van likeurstoker [NV Distilleerderij, Likeurstokerij, Limonade (*Ranja*)- en Extractenfabriek C.Polak Gzn. te Groningen] David Polak [27.12.1871 Groningen-4.2.1958 Palo Alto, USA] en Magdalena Esther Hollander [6.8.1873 Rotterdam-7.2.1958 Palo Alto, USA]-20.7.1942 Leeuwarden). G.S. de Kadt was als chemicus werkzaam op het laboratorium van de Coöperatieve Condensfabriek (C.C.F.; voorloper van 'De Friesche Vlag') te Leeuwarden. Door de nood gedreven besloten de ouders op 20.7.1942 – ondanks het feit dat een collega-employé, Jan Spiekhout, hun een onderduikplek had aangeboden – samen met hun kinderen suïcide te plegen in hun huis aan de Willem Lodewijkstraat 45 te Leeuwarden. Zij zelf en hun vier oudste kinderen, Paulina Esther (geboren 5.11.1929 te Leeuwarden), Esther Rivka (geboren 1.8.1931 te Leeuwarden), Hanna Ruth (geboren 9.1.1935 te Leeuwarden) en Abraham Michaël (geboren 20.9.1937 te Leeuwarden) kwamen om ten gevolge van gasvergiftiging in de badkamer. Ze werden begraven op de Joodse Begraafplaats aan de Jelsummerstraat te Leeuwarden (de tekst op de staande zerk eindigt met de woorden: “*Allen overleden te Leeuwarden 20 juli 1942 – Bemind en betreurd door allen die hen gekend hebben*”). Alleen de kleine David Jan werd door de hulp in de huishouding, Annie Zijffers, en een buurvrouw nog levend aangetroffen (zijn ouders hadden zijn bedje onder een open raam gezet). Het jongetje werd aanvankelijk ondergebracht bij zijn oom en tante in Deventer, dr. Johan Cohen (1900-1964) en zijn vrouw Ella Paulina Cohen- Polak (1904-1951). Die woonden op het adres Keizerstraat 5 aldaar, maar moesten in 1942 verhuizen naar het adres Boedekerstraat 7. Dr. Cohen werd eerst nog met zijn gezin vrijgesteld van deportatie omdat hij arts was. Maar toen ook hij een oproep ontving om zich met zijn gezin te melden voor deportatie, doken ze onder bij ds. H.J. Hoek in Gaast (nr. 5, zie daar), nadat hun dochter Leny Cohen (nu: mevr. Magdalena Emma Heymann-Cohen te Davis, Californië, USA; geboren 1931), de kleine David Jan de Kadt en zijn kindermeisje Annie Zijffers in Oosthuizen waren ondergebracht bij het gezin Cannegieter (zie hiervoor). Na de oorlog werd David Jan samen met zijn pleegmoeder (zo wordt ze genoemd in de overlijdensadvertentie van Abraham de Kadt) Annie in huis opgenomen door zijn grootvader Abraham de Kadt (4.2.1868 Oss, zoon van Israël de Kadt en Maria van Leeuwen-25.1.1951 Bussum), wiens vrouw Paulina Michels (18.4.1876 Kleef, D.-14.5.1943) de oorlog niet overleefde. Waarschijnlijk bleven David Jan en Annie na het overlijden van grootvader De Kadt nog geruime tijd in Bussum wonen, tot hij (in 1959, toen hij 18 was geworden en kort daarvoor zijn beide grootouders waren overleden?) naar zijn tante Caroline Magdalena Roos-Polak (1909-1959) in Menlo Park, California, USA, vertrok. Helaas kwam hij daar op 5.2.1965 tragisch om het leven toen hij in Port Chester Station het baanvak overstak naar het perron waar zijn verloofde Elisabeth Greenleaf op hem wachtte en door een passerende trein werd gegrepen. Hij had in Antioch College, Yellow Springs, Ohio, een opleiding tot beeldhouwer voltooid en woonde op dat moment in het Clay Art Center, 40 Beech St. in Port Chester, NO van New York City, USA (*Herald Statesman*, Jonkers NY, d.d. 6.2.1965).

Bron: Alie van den Berg/ Dineke Dijkshoorn-Bison, 'Het oorlogsdrama van een kleindochter van Salomon Hollander, geboren in Oud-Beijerland', in: *Beijerlandse Berichten*,

18^e Jg. Nr. 58 (april 2015), 14v.; Peter de Haan, 'The Kadt Family and Leeuwarden' (site Carola Roos Meeks)

Lit.: Marnix de Bruyne, artikel 'Hans Frits Cohen – Je kind verliezen is het ergste wat je kan overkomen' in: *Nieuw-Israëlitisch Weekblad*, d.d. 3.5.2013; Marnix de Bruyne, artikel 'Het effect van een oproep' in: *Nieuw-Israëlitisch Weekblad* d.d. 28.6.2013; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland*, 24; Sal de Jong, *Joods leven in de Friese hoofdstad*, 72; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Manko-van Dam*, 9v., 22, 25, 29, 40, 53vv., 56vv., 59, 61v., 67, 73, 82v., 90, 92, 96, 99v., 102, 104, 107v., 112, 116vv., 119v., 123v., 126vv., 129v., 132, 135, 137v., 140, 147, 151, 153, 155, 157v., 160, 163, 168, 184, 188, 191, 193, 195v., 199, 206, 209, 217v., 220, 222vv., 225v., 229, 232vv., 235vv., 238, 243, 247, 259, 269, 274, 279, 285v., 288, 299, 307; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 218v., 266 en 804; Fenno L. Schoustra, artikel "Nauwelijks voor te stellen: Tragedies rond gezinnen in Willem Lodewijkstraat" in: 't *Kleine Kransje voor Leeuwarden en omgeving*', d.d. 1.12.1997; Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 204v.

85.

Maria (Mia) Wilhelmina Jacoba Coelingh, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 12.5.1911 te Bussum, dochter van H.B.S.-directeur Derk Coelingh [1861-1946] en Maria Bourgonje Smit - overleden 8.3.2012 Theresiahof te Bornerbroek; begraven R.K. begraafplaats te Almelo).

Mia was een volle nicht van de Amsterdamse rechtenstudent en verzetsman Pieter Adriaan (Piet) Meerburg (geboren 1.9.1919 te De Bilt, zoon van chemicus Pieter Adrianus Meerburg en Adriana Maria Margaretha Smit –overleden 11.4.2010 te Amsterdam).

Ze was **vrijzinnig hervormd** godsdienstlerares te Sneek; later – waarschijnlijk onder invloed van kapelaan Gérard Jansen – is ze **rooms katholiek** geworden en lid van de Sociëteit van Maria.

Mia Coelingh ontmoette Pieter Meerburg toen die in januari 1943 een bezoek bracht aan haar ernstig zieke vader Derk Coelingh (1861-1946) in Bussum. *Hij vroeg haar of ze in Friesland en speciaal in en om Sneek heel wat Joodse kinderen wilde gaan plaatsen, die door de Duitsers waren of zouden worden opgepakt in Amsterdam. "Toen vader een beetje was opgeknapt en ik weer terugging naar Sneek, heb ik er werk van gemaakt". Terug in Sneek wendde Mia Coelingh zich tot twee andere geestelijken, de bijna 38-jarige kapelaan Gérard M.A. Jansen (naar hem werd de 'Kapelaan Jansenstrjitte' in Sneek genoemd) en de doopsgezinde predikant Willem Mesdag (zie daar). 'Wij kenden elkaar', zou Jansen later als verklaring aandragen, 'en wisten van elkaar dat we elkaar konden vertrouwen'. Van kapelaan Jansen gaat het verhaal (volgens Bert Jan Flim) dat hij zijn parochianen, nadat ze te biecht waren geweest in de biechtstoel, na het spreken van de absolutie adviseerde om nu maar een Joods kind in huis te nemen. En Mia Coelingh fietste wat af: *Anna Bakker, collega van Hilly (Hofstra), heeft kabeltouwbanden besteld daar haar banden voor de fiets totaal op zijn. Deze kabeltouwbanden moeten wel aardig bevallen. Juffrouw Coelingh, hulpprediker, heeft er ook een paar (27.12.1944)*". Mia werd contactpersoon voor de Amsterdamse Studenten Groep (ASG), die Joodse kinderen weghaalde uit de crèche bij de Hollandse Schouwburg te Amsterdam en naar Friesland smokkelde. Zo o.a. Iet (Ida Jetskalina) van Dijk (18.10.1919 Winschoten-3.9.1973 Utrecht), student-medicijnen te Amsterdam en huisgenoot van Hannah (Hansje) Wilhelmina van Loghem (12.4.1917, dochter van prof.dr. Johannes Jacobus van Loghem [10.4.1878 Amsterdam-31.10.1968 Amsterdam], gewoon hoogleraar gezondheidsleer en medische politie aan de UvA, en Johanna Wilhelmina Christina Pouw-ca. 1983), die verkering had met Piet Meerburg. Zij heeft tientallen Joodse kinderen vanuit Amsterdam met de Lemmerboot overgebracht naar Friesland. Samen met ds. Willem Mesdag*

(zie daar) en pater Gérard M.A. Janssen (later pastoor in Velp) bracht Mia Coelingh die kinderen onder in de regio Sneek-Bolsward en Sneek-Gaasterland. Zij woonde in Sneek bij een hospita op kamers aan de Lijnbaansgracht. Mia Coelingh ontving op 27.10.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Archief: Het NIOD beschikt over een houten medaillon met een ooievaar en het wapen van Amsterdam dat Mia Coelingh kreeg van een Joods jongetje dat zij aan een onderduikadres geholpen had (Collectie Correspondentie nr. 793).

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21, 27v.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 76-79, 207-213, 225, 319v., 322-329, 367, 414 en 428; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 128, 195-201, 208-211, 214v., 218vv., 299 en 302; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VII, 15; Irene Overduin, artikel 'Onbekende heldin – Iet van Dijk smokkelde meer dan honderd Joods kinderen van Amsterdam naar Friesland' in: *Leeuwarder Courant* d.d. 29.4.2017; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 222 en 590.

86.

Josef (Joop) Wilhelm Bernard Cohen (geboren 30.6.1904 Amsterdam, zoon van anarchistische Joodse ouders, n.l. Barend Cohen [27.1.1870 Gouda-7.11.1908 Amsterdam] gehuwd op 20.11.1902 te 's Graveland met en Elisabeth Polak [27.5.1870 Amsterdam-8.10.1940 Deventer]-vergast op 4.5.1942 in Schloss Hartheim, een *Aussenkommando* van KZ Mauthausen; zijn lichaam werd daar gecremeerd; de asurn werd na de oorlog bijgezet op het Nederlandse Ereveld te Frankfurt am Main, Frankfurt-Oberrad, nr. H-17).

Ds. Cohen studeerde theologie aan de RU Utrecht; **hervormd** predikant te Wapserveen (17.8.1930) en Dokkum (19.5.1935).

Hij is op 25.3.1931 te Hilversum gehuwd met **Albertina (Tine) Wilhelmina Stuurman** (geboren 7.12.1903 Hilversum, dochter van tuinman Albertus Wilhelmus Stuurman geboren [1872 Amsterdam] en Lena Maria Christina Lebeau [8.8.1872 Amsterdam-10.4.1957 De Bilt]-overleden).

Ds. Touw schrijft over Cohen: “*Zijn prediking was plastisch en aanschouwelijk. In bewogen woorden met profetische bezieling, riep hij altijd op tot geloof in Christus, den gekruisten en opgestanen Heer. Zeer persoonlijk, zeer op den-man-af was zijn oproep tot boete en bekeering, waarbij hij niemand spaarde, maar ook wel eens al te subjectief de dingen zal hebben gezien. Theologie was niet zijn sterke zijde. Gewoonlijk vond men hem in zijn gedachten over kerk en theologie wel zeer naïef.... Een ongewoon prediker, wien het waarlijk alleen ging om Christus te verkondigen, maar dat deed met kinderlijke naïviteit en profetisch radicalisme. Zulk een man en zulk een prediking moesten in conflict komen met den nationaalsocialistischen staat. Hij was door zijn persoon, om zoo te zeggen, voorbestemd tot gevangenschap, tot martelaars-dood*”. En zo geschiedde: nadat hij eerder verhoord was door de *Sicherheitspolizei* omtrent een door hem op 11.5.1941 gehouden boetepreek en nog na een schrobbering was vrijgelaten, werd hij – wel zeker verraden door een NSB'er - op 22.7.1941 opnieuw aangehouden, nadat hij op zondag 15 juni 1941 n.a.v. Handelingen 5: 29 (“*Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen*”) geprekeerd had over het thema “*Macht tegenover macht*”. Daarin zei hij onder meer: “*Wat kunnen mensen doen? Geweldig veel. Ze kunnen je broedeloos maken, je gezin stukslaan; ze kunnen je aangeven, in de gevangenis zetten, martelen en doden. Ze kunnen de aarde verullen met bloed en tranen. Wat kunnen mensen doen aan den geloovige, die uit de Opstanding leeft, dat is uit die hoogere, onzichtbare werkelijkheid? Het geloof is de vaste grond, der dingen die men hoopt, een bewijs der zaken die men niet ziet. Velen in de gemeente gelooven dit niet. Ze zeggen: Wat ik niet zie, bestaat niet. Och, ik zie niet, dat er iemand achter één der pilaren zit, maar daarom is hij er wel*”... Meer had zijn verrader niet nodig. Twee maanden hield men hem gevangen in het Huis van Bewaring te Leeuwarden, daarna werd hij naar KZ Dachau gedeporteerd, waar hij

op 24.9.1941 aankwam. Daar werd hij niet in het ‘Pfarrerblock’ (barak nr. 42 voor gedetineerde geestelijken) ondergebracht, maar – welzeker wegens zijn Joodse afkomst - in barak nr. 15, het ‘Strafblock’. Hij maakte er diepe indruk door zijn ‘kinderlijke naïviteit en innige goedheid’ maar vooral door zijn rotsvaste geloof en sterke overtuiging. Uiteindelijk had zijn gezondheid zoveel te lijden, dat hij op 4.5.1942 met een zogenaamd ‘Invaliden-transport’ werd afgevoerd naar Schloss Hartheim bij Linz in Oostenrijk, een *Aussenkommando* van het beruchte KZ Mauthausen, waar hij samen met tal van anderen op 23.5.1942 in een gaskamer werd omgebracht. Zijn gezin werd ‘officieel’ van het feit op de hoogte gesteld dat hij overleden was aan de gevolgen van een ‘longontsteking; en een ‘hartkwaal’. In de Grote Kerk te Dokkum bevindt zich een monument dat aan ds. Cohen is gewijd. Het werd in 1967 vervaardigd door de beeldhouwer Gerrit Visser (1911-1998 Dokkum) en stelt een drieluik voor met het portret van ds. Cohen in het midden, en onder de drie panelen de laatste regels van het Lutherlied, ‘Een vaste burcht is onze God’ (Gezang 97 uit de *Hervormde Liedbundel* van 1938): “Al rooft g’ ons al ons goed/ Vrouw, kind en eer en bloed/ Ontneem ’t ons alles vrij!/ Hij wint er toch niet bij/ Het rijk blijft ons behouden”. De kunstschilder, ontwerper (van decors en affiches, postzegels en Ex Librissen, glas en aardewerk, boekillustraties en boekbanden, weefsels, textielwerken en kamerschermen), anarchist en verzetsman Joris Johannes Christiaan (Chris) Lebeau (26.5.1878 Amsterdam-omgekomen 1/2.4.1945 KZ Dachau) was een jongere broer van Tine’s moeder. Hij noemde zichzelf een ‘religieuze anarcho-communist’ en was overtuigd antifascist (zo sloot hij in de jaren dertig een schijnhuwelijk met een Joodse vluchteling uit Duitsland); tijdens de oorlog was hij lid van het verzet en vervaardigde o.m. valse persoonsbewijzen en andere documenten; op 3.11.1943 werd hij gearresteerd in zijn atelier in Den Haag en belandde via het Oranjehotel in Scheveningen en kamp Vught in KZ Dachau, waar hij vlak voor de bevrijding overleed. Hij was drie maal getrouwd en even zo vaak gescheiden. Mevr. Tine Cohen-Stuurman bood tijdens de oorlog onderdak aan een jonge Joodse vrouw: “Een korte tijd was er een Joods meisje bij haar ondergedoken dat dienst deed als dienstmeisje. Hierdoor en doordat ze geen uitgesproken Joods uiterlijk had, kon ze gewoon rondlopen zonder dat dit achterdocht wekte. Dit was niet het enige verzet dat Tine pleegde. Later overnachtten er regelmatig leden van een verzetsgroep in de pastorie, die onder andere bonkaarten naar Friesland smokkelden. Alleen Tine wist hiervan’.

Lit.: Dr. J.F.L. Bastiaanse, *De Joden zending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965*, II, 642; Anne-Lise Bobeldijk, “Een onbreekbare joodse dominee, 29 juni 1904-4 mei 1942”; Orpheus Cohen, *Josef (Joop) Wilhelm Bernard Cohen; oud-lid Unitas*” (herdenkingsrede, uitgesproken d.d. 3.5.2016 bij de herdenking van de oorlogsslachtoffers van de Utrechtse studentenvereniging ‘Unitas’); H. Hamburger/ J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland*, 10; F.L. van der Hooft, lemma *J.W.B. Cohen* in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II, 132; Luise Jacobs, *De verborgen massamoorden in Schloss Hartheim*” in: Hans de Vries e.a. (red.) “*Mauthausen 1938-1998*”; Rudolf de Jong, lemma ‘*Joris Johannes Christiaan Lebeau*’ in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, VI (Amsterdam, 1995), 135-138; Herman Noordegraaf, artikel “*J.W.B. Cohen, christen-pacifistische predikant in Dokkum (1935-1942)*” in: *De Vrije Fries*, Jaarboek 2007 (87^e deel), uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor geschiedenis en cultuur en de Fryske Akademy, 63-90; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 33v., 36, 110, 164, 189; W. Schregardus, *Gods Woord als vuur. Ds. J.W.B. Cohen, geboren 20 juni 1904-overleden 1942* (Amsterdam, 1951); Kr. Strijd, ‘*Ds. J.W.B. Cohen*’ in: *Weekblad van de Nederlandsche Hervormde Kerk* d.d. 27 juni 1942; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 437, 580, 616-619.

87.

Wilhelmus Marinus le Cointre (geboren 31.1.1894 te 's Gravenhage, zoon van Wilhelmus Marinus le Cointre Sr. en Johanna Christina Buis-overleden 12.5.1980 Amstelveen; begraven Nieuwe Ooster Begraafplaats, Amsterdam). Hij was een neef van Johanna Christina le Cointre (1902-1984), echtgenote van prof.dr. Aart de Bondt (7.7.1901 Zwijndrecht-15.10.1953 's Gravenhage), hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland in Kampen.

Ds. Le Cointre studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar) ds. C.J. Sikkell (zie daar), ds. P. van der Spek (zie daar) en ds. H. Veldkamp (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Rostra) en NCSV; **gereformeerd** predikant te Woubrugge (3.10.1920-9.11.1924), Bergen op Zoom (23.11.1924-31.1.1947); predikant in algemene dienst voor de geestelijke verzorging van land-, zee- en luchtmacht (1947-1983 wegens emeritaat).

Gehuwd 16.9.1920 te Heemstede met **Henriëtte de Bruin** (geboren 18.12.1892 te Amsterdam, dochter van architect Tijs de Bruin en Suzanna Maria van den Berg-overleden).

De namen van ds. Le Cointre en van zes andere collega's, te weten C.J. Hakman, H.H. van Kapel, S.J. Koster, D.J. Ras, H. Scholing en J.W. van Tol, staan vermeld op een lijst, die deel uit maakt van het bescheiden archief van Nicolaas Jan de Regt (18.11.1914 Borssele-7.1.1980 Geervliet), ambtenaar op het gemeentehuis van Barendrecht, die zich als 'Frans-PBS' binnen de LO-Barendrecht actief heeft ingezet voor Joodse onderduikers en begin 1944 als KP'er betrokken was bij meerdere overvallen op gemeentehuizen en distributiekantoren door de knokploeg van de bekende verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld - 16.7.1944 Overveen). De KP-Johannes had toen zijn domicilie ten huize van Adriana Rachel (Jaan) Jiskoot [13.1.1904 Barendrecht-27.6.1995 Barendrecht] te Barendrecht). Eerder al – in augustus 1942 – had De Regt gesolliciteerd naar de vacature voor gemeentesecretaris van de Gemeente Zaamslag. Hij werd benoemd, maar kwam – zo blijkt uit zijn brief van 27.8.1942 – op die benoeming terug. Diezelfde dag schrijft hij in een brief aan een vriend in Oud-Beijerland (J.W. Kusée?) wat hem daartoe gedreven heeft: *“Door het arresteren van de notaris en een paar persoonlijkheden alhier begin Augustus, heb ik gelden en andere zaken onder myn berusting gekregen van illegale kringen. Deze kringen vragen me hier te blijven. Mijn besluit is zachtjes aan gegroeid en hield gelijken tred met de moeilijker wordende omstandigheden. Direct al na mijn benoeming kwam dit op. We kregen hier Joodsche gezinnen te verzorgen, die anders naar Polen of waar dan ook heen zouden worden 'gezonden' om een zekeren dood tegemoet te gaan. Sommige hebben nog distributiebescheiden, kunnen zodoende nog eenigen tijd vooruit; anderen zijn alles kwijt en moeten van alles worden voorzien, boter, bloem, enz. Telkens, wanneer er onraad komt of wanneer de gezinnen, waarin ze zijn verborgen, dit niet langer kunnen doen, moet er voor nieuwe plaatsen gezorgd worden. Dit valt lang niet mee en het is een zeer gevaarlijk werk. Alles moet met tact gebeuren, anders zijn er zoo onherstelbare stukken gemaakt. Uit hoofde van mijn betrekking ken ik veel mensen, kom met verschillende kringen, w.o. de politie in aanraking en weet ontegenzeggelijk vlugger iets, wanneer er onraad komt. Zoo zachtjes aan ben ik een schakel geworden in het sabotage-werk; niet alleen voor het zorgen voor deze mensen, maar ook voor andere zaken van geheimen aard. Thans zou door mijn heengaan dat alles moeten vervallen en er zijn geen ambtenaren, die me hierin kunnen vervangen. Zelf heb ik het niet zo gezien van den aanvang, Ik had je dan anders geantwoord. De personen, waar ik mede samenwerk, eischen nu van me, dat ik hier blijf. Ik weet terdege, dat ik mijn toekomst als ambtenaar hierdoor afbreuk doe, dat ik bij latere sollicitaties hierdoor later moeilijkheden zal ondervinden, ook vanwege het gemeentebestuur hier ter plaatse. Maar voor deze zaak, waar het betreft menschen die nog veel meer schade ondervinden en die alle dag in levensgevaar verkeerden, kan ik daarvan afstand doen”*. Genoemde lijst bevat zeventig namen, adressen en

soms beroepen. De adressen bestrijken vrijwel het hele land, maar de meeste bevonden zich in de provincies Zuid-Holland (26), Zeeland (11), Noord-Brabant (9), Noord-Holland (7) en Utrecht (5). Qua beroepsgroepen waren de predikanten goed vertegenwoordigd (7), daarna landbouwers (6) en artsen/ verpleegkundigen (6). Een tweetal gemeentesecretarissen, één burgemeester en één marechaussee sloten de rij. De zeventig adressen werden in drie categorieën ingedeeld: 'A = Dep. Opv.-W-en K.' ('Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kunsten?'). Tot deze groep werden de predikanten en de onderwijzers gerekend), 'B = Econ. Zaken' (= 'Economische zaken'; hieronder vielen landbouwers, veehouders, vertegenwoordigers en politie) en tenslotte 'C = Centr. Distributiekant.' (= 'Centrale Distributiekantoor'; tot deze categorie behoorden o.a. de burgemeesters en de gemeentesecretarissen). Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat al deze personen het netwerk vormden waarvan De Regt in voorkomende gevallen gebruik kon maken, en wat betreft de zeven predikanten zal hij zeker meermalen een beroep op hen hebben gedaan om hem betrouwbare onderduikadressen voor Joden te leveren. Het archief van N.J. de Regt werd tot 1995 bewaard door Jaan Jiskoot te Barendrecht en werd na haar dood opgenomen in het Gemeentearchief van Barendrecht.

Bibl.: 'Verslag van de reis van W.M. le Cointre in de Noordelijke provincies 7-10 mei 1945' + brief van 28.7.1945 in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 13 nr. 3.

Lit.: J. Dijk, *In memoriam Ds. Wilhelmus Marinus le Cointre in Jaarboek 1981 der GKN*, 515v

88.

Constant Willem Coolsma (geboren 19.8.1877 te Rotterdam, zoon van Sierk Coolsma [26.1.1840 Leeuwarden-120.3.926 Apeldoorn; daar begraven], leerling-kuiper en letterzetter, lid van de Vrije Evangelische Gemeente van ds. Jan de Liefde [25.12.1814 Amsterdam-6.12.1869 Amsterdam] te Amsterdam, leerling van ds. Hermanus Willem Witteveen [3.5.1815 Boornbergum-9.5.1884 Ermelo] te Ermelo, zendeling-leraar in Cianjur (West-Java, NOI) en vertaler van de Bijbel in het Soendanees, en Maria Johanna Gerretson [7.7.1846 Rotterdam-27.9.1917 Apeldoorn]-overleden 1.6.1955 te Groningen en begraven op de Begraafplaats 'Esserveld', Groningen). Zijn oudere zuster Saakje (1869-1962) trouwde met de Duitse zendeling Carl Christian Julius Schröder (1863-1926), die zijn schoonvader Sierk Coolsma opvolgde als directeur van het Zendingshuis op de Rotterdamse buitenplaats Schooneberg, Westzeedijk 345. Hun zoon Sierk Carl Schröder (6.4.1903 Amnon, NOI-26.1.2002 Wassenaar), was huisschilder en later tekenaar, fameus portretschilder en aquarellist, gehuwd 1) in 1928 met Louise Constance Leon van der Does (geboren 18.9.1905 Heemstede, dochter van Alphonse Louis Theodor van der Does en Adele Lambertine Pagnier; gescheiden) en 2) in 1934 met zijn nicht Maria Johanna Ottevanger (22.5.1914 Rotterdam-30.10.2010 Wassenaar). Een andere zuster, Anna Louise Coolsma (4.11.1878 Rotterdam-7.10.1956 Utrecht), was gehuwd met dr. Johannes Riemens Jr. (25.2.1875 Driebergen-13.3.1974 Zeist), tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Leiden, die hecht bevriend was met prof.dr. Gerrit Jan Heering (zie daar, en zie ook ds. Frederik Coolsma). En een jongere broer van ds. C.W. Coolsma, ds. Frederik Coolsma (2.9.1883 Rotterdam-9.8.1919 Coevorden), was gehuwd met Adriana Carolina Vervloet (18.7.1880 Rotterdam-14.11.1969, begraven Begraafplaats Soerenseweg, Apeldoorn), die in 1992 de *Yad Vashem* onderscheiding ontving omdat ze in haar huis te Hilversum onderdak had geboden aan Joodse en niet-Joodse onderduikers (zie daar); tenslotte waren zij alle volle neven en nichten van dichter, essayist, historicus en politicus prof.dr. Frederik Carel Gerretson ('Geerten Gossaert', 9.2.1884 Kralingen-27.10.1958 Utrecht; zie ds. W.A. Zeydner en het artikel van A. Alberts in de Literatuurlijst).

Ds. Constant Willem Coolsma was **hervormd** predikant te Dubbeldam (1.5.1904) en gevangenispredikant te Groningen (1910-25.6.1944 wegens emeritaat).

Op 22.4.1904 is hij gehuwd met **Theodora Hermina van Sijn** (geboren 31.10.1878, dochter van Herman van Sijn en Pieterella Wilhelmina Outhoff-overleden 6.12.1945 te Groningen). Twee van hun zoons, Sierk Coolsma (zie daar) en Herman Coolsma (zie daar) werden ook hervormd predikant. Hun jongste zoon Constant Willem Coolsma Jr. (geboren 21.1.1911 Groningen en in juli 1940 gehuwd met Bouwina Wieringa) werd op 18.8.1944 als verzetsman gefusilleerd op de schietbaan van kamp Vught. Als 'schrijver bij de Gemeente-politie' kreeg hij lijsten onder ogen van Joden die opgehaald moesten worden. Die probeerde hij dan tijdig te waarschuwen. Later zocht hij ook onderduikplaatsen voor hen en regelde hij bonkaarten en valse persoonsbewijzen. Zo ontstond een netwerk voor hulp aan Joden. Hij werd zwaar gezocht, week uit naar Sittard (waar zijn oudere broer Sierk Coolsma [zie daar] predikant was vanaf 1942 en eveneens betrokken in bepaalde verzetsactiviteiten) en later naar Delfzijl, waar hij op 29.6.1944 werd gearresteerd. Zijn naam staat vermeld op een gedenksteen voor alle omgekomen Groninger politiemannen in het Politiebureau aan de Rademarkt. Een dochter, de latere NRC-columniste en kinderboekenschrijfster Theodora Hermina (Dora) Coolsma (1918-2001), was gehuwd met ds. Jan Arie van der Meiden, tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Noordbroek (1942-1948)(zie daar). Hun zoon Gerard Willem (Pim; geboren 1941) van der Meiden is historicus, slavist en vertaler. Ds. Coolsma had zitting in het in 1933 opgerichte 'Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitschland'. Voorzitter van het comité was de theoloog prof.dr. Willem Jan Aalders (1870-1945; zie daar), vice-voorzitter prof.mr.dr. Combertus Willem van der Pot (25.1.1880 Zevenbergen-25.6.1969 's Gravenhage). secretaris de fysisch prof.dr. Dirk Coster (5.10.1889 Amsterdam-12.2.1950 Groningen), terwijl naast Coolsma ook zenuwarts dr. Abraham Albert Weinberg (22.8.1891 Hamburg-28.6.1972 Haifa, Israel) en opperrabbijn Simon Dasberg (3.11.1902 Dordrecht-24.2.1945 KZ Bergen-Belsen) deel uitmaakten van het comité. Augustus/ September 1942 – toen vanwege de bezettende overheid in overleg met vertegenwoordigers van de Nederlandse kerken toestemming was verleend om aan Joden, die vóór 10.5.1940 tot één van die kerken 'behoorden', een zogenaamde '*Angehörigkeitserklärung*' af te geven die hen voorlopig van deportatie zou vrijstellen, organiseerde ds. Coolsma in de Martinikerk spreekuren voor Joden die daarvoor in aanmerking meenden te komen. Hij ontving daar, en later ook aan huis, tientallen Groninger Joden die – meestal vergeefs – om zo'n verklaring vroegen. Uiteindelijk bleek ook genoemde '*Angehörigkeitserklärung*' voor de Joden, die er wél voor in aanmerking kwamen, van nul en generlei waarde: ook zij belandden uiteindelijk allemaal – tenzij ze verkozen onder te duiken – in Kamp Westerbork. Dat bracht ds. Coolsma ertoe – met steun van de Groninger politie – een persoonlijk onderhoud bij kampcommandant SS-*Obersturmführer* Alfred Konrad Gemmeker (27.9.1907 Düsseldorf-30.8.1982 Düsseldorf) te vragen. Coolsma schreef er na de oorlog over in zijn boek "*Gekooide vogels*": "*Daar zat de commandant heel gewichtig in papieren te bladeren, precies alsof het een toneelvoorstelling was, druk Egyptische sigaretten rokend* ... *'Ik heb toen de bedoeling van mijn komst uiteengezet en verteld hoe dat bij ons hier te lande zat met de Doop, enz. en dat heel veel mensen aan die Doop heel wat minder gewicht hechtten dan in Duitsland ook nu nog het geval scheen te zijn. Hij van zijn kant liet mij toen een keurig gedrukt boek zien, waarin de namen alfabetisch voorkwamen van alle Joden die in Nederland gedoopt zouden zijn vóórdat de Duitsers 10 Mei 1940 ons land waren binnengetrokken. Die in dat boek stonden, zei de commandant, nu, die mochten vrij blijven rondlopen, maar de anderen gaf hij weinig kans. Ik had op mijn visitekaartje, dat ik den commandant had laten brengen, mijn kwaliteit opgegeven en die nog aangevuld met de vermelding van mijn voorzitterschap van het Classicaal Bestuur van Groningen. Ik moet erkennen, dat er wel met enige interesse naar mijn uiteenzetting werd geluisterd. Deze jonge baas gaf mij te kennen, dat hij slechts de*

orders uit Amsterdam had op te volgen en daarom ried hij mij aan, om dáárheen te gaan. Hij noemde plein, huis en kamernummer en zei te menen, dat men daar ook zeker met belangstelling zou luisteren. ... Ons gesprek liep af. Hij vroeg mij heel beleefd, of er verder nog iets van mijn dienst was, waarop ik ten antwoord gaf, dat ik nog graag, nu ik hier toch was, even een kort onderhoud zou hebben met enkele kennissen van mij, die hier moesten zijn. Daartegen scheen hij geen bezwaar te hebben. Hij informeerde hoeveel kennissen ik hier had, waarop ik antwoordde dat het er 65 of iets meer zouden zijn. Met grote verbazing hoorde hij dit; hij scheen het niet te geloven. Maar ik hield vol en gaf aanstonds enkele namen op en het eerst van allen de naam van dr. (Maurits) van der Reis (geboren 12.12.1899 Groningen, zoon van Levie van der Reis en Regina Rozeboom; overleefde de oorlog en vertrok met vrouw en zoon naar de USA). Die zou dan voor mij geroepen worden. Ik heb wel een kwartier moeten wachten, vóór zij dien dokter hadden gevonden. Hij kwam, met de witte jas aan, bij mij, heel opgewekt, vol goede moed. Dat het zó lang geduurd had eer ik hem te pakken had gekregen, verbaasde hem niets, want, zei hij, het was als het zoeken van een speld in een hooiberg. Terwijl ik nog op den dokter stond te wachten, werd ik aangesproken door een oude Joodse dame, die ook al bij ons thuis was geweest, die weer om zo 'n Kerkbewijs vroeg, niet begrijpend, dat de omstandigheden hier zó waren, dat zo 'n papiertje nu toch niets meer zou baten, terwijl zij bovendien geen enkel contact ooit had gehad of verlangd met onze Kerk. Graag zou ik na mijn vrij kort gesprek met dr. Van der Reis meer mensen hebben gezocht of gesproken, maar het werd hoog tijd om naar Groningen terug te gaan. Daarom verzocht ik den dokter, om alle wederzijdse kennissen hartelijk te groeten. Nog diezelfde avond telefoneerde ik met den Secretaris der Synode. Ik kreeg gedaan, dat Javastraat 100 een bekwaam persoon de volgende dag naar Amsterdam zou zenden, om daar nog eens deze hele zaak te bespreken. Zo heeft mijn tocht naar Westerbork al heel weinig succes gehad. Wij waren er nu, nòg stilliger dan vroeger, van overtuigd, dat van de bezetters voor onze Joden, ook voor degenen die reeds in bezit waren van zo 'n bewijs, niets goeds was te hopen. En dit is maar al te vreselijk gebleken". Op 2.10.1942 werd de provincie Groningen samen met andere Noordelijke provincies *Judenfrei gemacht*... In antwoord op een brief van ds. Coolsma d.d. 10.11.1942 aan dr. Willem Johannes de Wilde (20.3.1894 Sloten, Frl.-14.11.1961 's Gravenhage; van 1942-1943 wegens de gijzeling van dr. K.H.E. Gravemeijer samen met ds. Herman Jacob Dijckmeester (15.3.1895 's Gravenhage-18.10.1958 Eersel), waarnemend algemeen secretaris van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk), antwoordde deze hem terug op 10.12.1942: "Overigens kan ik je wel mededelen, dat de bedoeling nu is, alle (stempel of geen stempel) Joden naar Westerbork, eventueel ander Sperrlager, te zenden; hierbij werd mij weer duidelijk verzekerd dat zij in Nederland blijven. Uit Westerbork hoor ik, dat daar de toestand niet ongunstig is. In de christelijke barakken is de stemming zo: laat ons hier maar blijven, want als je er uit komt, zit je na een week weer hier! Wij willen dat liever niet meer doormaken! De candidaat (Joodsch) Max Enker (10.8.1913 Keulen-27.5.1983 Amersfoort; begraven Nijkerkerveen; hij was inderdaad hervormd kandidaat theologie, mocht in protestantse kerkdiensten voorgaan en ontving later vanwege de Algemene Synode der NHK bevoegdheid om de sacramenten te bedienen) houdt er diensten en 's zondags preekt er een zekere Kurt Gottschalk (16.10.1910 Hamburg-28.2.1945 Midden-Europa; met zijn broer Gerhard Markus Gottschalk (30.3.1909 Hamburg-28.2.1945 Midden-Europa) in 1937 naar Nederland gevlucht, en volgens het Archief van de Rijksvreemdelingendienst was hij 'evangelisch'. De journalist Philip Mechanicus (17.4.1889 Amsterdam-12.10.1944 Auschwitz) noemt hem 'Broeder Gottschalk', omdat hij voorging in protestantse kerkdiensten. Met alle protestantsgedoopte Joden werd Gosschalk op 4.9.1944 naar het redelijk veilige Theresienstadt gedeporteerd, maar verdween vervolgens als 'Statenlose' alsnog naar Auschwitz) maar er is gevraagd naar een predikant die kan dopen enz. Wij schrijven daarover via Sanders (= de hervormde predikant Gerrit Johan Sanders

[23.12.1903 Zwolle-30.5.1979 Assen] *van Port Natal* (hij was inderdaad van 1938 tot 1948 als geestelijk verzorger verbonden was aan het psychiatrisch sanatorium Port Natal te Assen) *of die dat misschien zou kunnen en willen doen. Indien hij niet kan, weet gij dan misschien iemand?"* (in: Algemeen Rijksarchief II, Algemene Synode NHK nr. 917). Tijdens de oorlog hielp Coolsma Groninger Joden aan onderduikadressen. Zo bracht hij o.a. de Duitse Jodin Erna de Jong en de Joodse Corry Engers, dochter van de classicus dr. Mauritius Engers (30.11.1883 Winschoten-11.4.1941 Groningen; crematie Westerveld), rector van het Stedelijk Gymnasium te Groningen, en Flora Anna de Pool (16.2.1890 Amersfoort-15.2.1977) onder bij de pianofabrikant Albert Hahn (12.5.1885 Groningen-17.2.1945 KZ Neuengamme) en zijn vrouw Jantien Hahn-Klaibeda (31.5.1885 Groningen-24.9.1946 Tynaarlo) in Huize 'De Phoenix' te Tynaarlo. Albert Hahn en zijn zoon Gepko Hahn (5.5.1919 Groningen-maart 1945 KZ Neuengamme), die actief was in het gewapend verzet, kwamen om in KZ Neuengamme. Ds. Coolsma zat zelf in 1942 een aantal weken gevangen omdat hij valse doopbewijzen had verschaft aan enkele Joden uit Groningen. In de jaren vijftig van de vorige eeuw ontmoette ds. Coolsma in Paramaribo (waar zijn schoonzoon Jan Arie van de Meiden [zie daar] toen predikant was) dr. Jaap Meijer (18.11.1912 Winschoten-9.7.1993 Heemstede; de dichter Saul van Messel), die daar toen als rabbijn en leraar actief was. Gedurende het halve jaar dat Coolsma in Suriname doorbracht, voerden ze eindeloze gesprekken en constateerden o.a. dat calvinisme en Jodendom veel gemeen hadden. Coolsma sprak de hoop uit dat hij Meijer ooit nog zou mogen dopen, maar zover is het niet gekomen. Na de oorlog onderhield de predikant contacten met enkele ter dood veroordeeld oorlogsmisdadigers, o.a. Geesje Bleeker (3.9.1920 Termunten-13.3.2011 Emmen; zij kreeg gratie) en Sander van Droffelaar (2.9.1914 Amsterdam-16.11.1949 Groningen; in sommige bronnen ten onrechte vermeld als zoon van een gereformeerd predikant, maar zijn vader Hendrik van Droffelaar (1891-1948) was gewoon werkmans). Van Droffelaar had zich na de oorlog bekeerd tot het christelijk geloof, maar hij werd niettemin geëxecuteerd in Groningen).

Bibl.: C.W. Coolsma, *Gekooide vogels* ('s Gravenhage, z.j), 168-176.

Lit.: A. Alberts, artikel '*Professor Gerretson en Geerten Gossaert*' in: *De Gids*, 121^e jaargang, nr. 11 (november 1958), 269-173; J. van Amersfoort, lemma '*Riemens Jr., Johannes*'; in: *Biografisch Lexicon van het Nederlands Protestantisme*, VI, 246v.; E.A.J. Boiten, e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 107; Nico de Both, *Het Groninger politiekorps in de Tweede Wereldoorlog*, 62, 70v.; Foppe Sierk Coolsma, lemma '*Coolsma, Constant Willem*' (Nationaal Monument Kamp Vught); Th. Van den End, lemma '*Coolsma, Sierk*' in: *Biografisch Lexicon*, IV, 102; Hannah Laetitia van den Ende, '*Vergeet niet dat je arts bent*', 135v., 138v., 298 en 307 (arts Maurits van der Reis); Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 541, 565v., 669; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 85, 93; Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 69; Lammert Huizing, Jan Braker, *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 171, 340; Philip Mechanicus, *In depôt*, 28, 71, 192 (Kurt Gottschalk); Ischa Meijer, *Een rabbijn in de tropen*; Ischa Meijer, *Zó, en niet anders*; Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers*, 126; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 85; S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 101v.; D. van der Stoep, *Herder en Leeraar* ('s Gravenhage, 1941), 171vv.; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VI, 31; *Reechtvaardigen onder de Volkeren*, 223; S. Schoon, *De Knokploeg Noord-Drenthe*, 101v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en 581 en II, 352v.; Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 186.

89.

Frederik Coolsma (geboren 2.9.1883 te Rotterdam, zoon van Sierk Coolsma [1840-1926] en Johanna Maria Gerretson-overleden 8/9.8.1919 Coevorden; begraven Begraafplaats Soerenseweg, Apeldoorn).

Hervormd (ethisch) predikant te Schoonoord (Sleen; 6.2.1910) en Coevorden (6.6.1915-9.8.1919). Begin 1919 werd hij nog te Hekelingen beroepen, maar in laatste instantie nam hij het beroep niet aan, omdat hij de ethische richting binnen de NHK was toegedaan (in de pers was n.l. nogal wat te doen over dit beroep, zie Digibron: *'De Waarheidsvriend'* d.d. 22.8.1919)..

Gehuwd op 20.1.1910 te Rotterdam met **Adriana (Jeanne) Carolina Vervloet** (geboren 18.7.1880 te Rotterdam, dochter van Johannes Teunis Vervloet en Catharina Cornelia Margaretha Meijneken-overleden op 14.11.1969 te Bosch en Duin). Twee van haar vijf kinderen, Adriana Carolina Coolsma (23.9.1916 Coevorden-5.8.2006 Utrecht) – zij was gehandicapt omdat ze als kind polio had gehad – en Johannes Teunis (Hans) Coolsma (6.5.1919 Coevorden-), waren beide actief in het verzet en konden daarover - volgens neef Fré Metselaar - ver na de oorlog nog spannende verhalen vertellen. Muziekhandelaar Hans Coolsma (6.5.1919 Coevorden-22.9.1991 Woudenberg) was 1) op 26.6.1945 te Laren gehuwd met Anna Louise Riemens (29.12.1907 Rotterdam, dochter van dr. Johannes Riemens [25.2.1875 Driebergen-13.3.1974 Zeist], hervormd predikant, en Anna Louise Coolsma [4.11.1878 Rotterdam, dochter van Sierk Coolsma en Maria Johanna Gerretson, zie: ds. Constant Willem Coolsma)-1997 Zeist; zij was eerder – op 11.7.1934 te Leiden - gehuwd geweest met bloemist Johannes Wilhelmus Stassen (11.3.1896 Hillegom-26.10.1938 Hilden, D.). Het huwelijk tussen Hans Coolsma en Anna Louise Riemens werd op 16.2.1973 te Laren ontbonden en Hans hertrouwde 2) op 8.8.1973 te Laren met Leintje Bosschaart (11.12.1916 Middelburg, dochter van Jan Bosschaart en Francine Gernler-); zij was eerder op 16.10.1942 te Middelburg in het huwelijk getreden met verpakkingsdeskundige/ administrateur Dirk Verdonk (16.6.1917 Zeist-6.12.1974 Zeist; gescheiden). Maar ook het huwelijk van Hans Coolsma en Leintje Bosschaart hield geen stand: het werd op 18.12.1977 te Amersfoort ontbonden..

Jeanne Coolsma-Vervloet verborg tijdens de oorlog in haar huis te Hilversum een aantal Joodse onderduikers, o.a. Debora (Daisy) Henriëtte van Hessen-Kattenburg, draagster van het *Verzetshedenkingskruis* (9.10.1916 Amsterdam, dochter van Levie (Louis) Kattenburg [31.5.1885 Amsterdam, gedoopt-5.8.1940 Naarden], textielabrikant en directeur van Hollandia-Kattenburg, aan de overkant van het IJ in Amsterdam, en Helena van Tijn [28.6.1890 Enschede-5.11.1985]-24.2. 1995 Blaricum). Daisy was op 7.1.1941 te Naarden gehuwd met Bernard van Hessen (20.3.1910 Amsterdam, zoon van Izaak van Hessen [29.9.1881 Warffum-8.4.1944 Auschwitz], officier in het Nederlandse leger en koopman in koloniale waren, en zangeres Sarline Diamant [13.8.1884 Amsterdam-8.4.1944 Auschwitz]-24.10.1980 Bussum; gescheiden 12.9.1962), hoofdadministrateur van de Joodsche Raad en directeur van een NV. Een oudere zus van Bernard, coloratuursopraan Frieda Ella van Hessen (24.4.1915 Amsterdam-) overleefde de oorlog en trouwde in 1917 met de Canadese soldaat Keith Saunders, maar haar broer Eduard van Hessen, ook musicus, stierf in augustus 1944 in Auschwitz, 28 jaar jong. Een jongere broer van Daisy, de componist Dick Kattenburg (11.11.1919 Amsterdam-30.9.1944 Midden-Europa) was ook korte tijd bij de Coolsma's ondergedoken. Dick was een veelbelovend musicus, die gedurende zijn korte leven letterlijk en figuurlijk toonaangevende muziek heeft gecomponeerd. In de zomer van 1942 kreeg hij nog les van de bekende Joodse musicus en componist Leo Smit (1900-1953). Behalve bij Jeanne Coolsma vond Dirk Kattenburg verder nog onderdak bij een vriendin in Utrecht, pianiste Ytia Walburg Schmidt, bij de componist Hans Henkemans (23.12.1913 's Gravenhage-29.12.1995 Nieuwegein) en op adressen in Amsterdam, o.a. in de Nachtegaalstraat en – zijn laatst bekende adres – Uiterwaardenstraat 387. Op 5 mei 1944 werd hij tijdens een razzia in een bioscoop opgepakt. en – na een kort verblijf in Westerbork - als S(traf)-geval naar Auschwitz gedeporteerd waar hij eind september 1944 werd omgebracht. Zijn vader was al in september 1940 overleden, zijn moeder Heleen en broer Martin Louis

(‘Tom’ of ‘Popov’) Kattenburg (1.7.1922 Amsterdam-7.7.1948 Ashdod, Israël), een begenadigd pianist, overleefden de oorlog in Deventer: Heleen bij de familie Oostergo, en Tom bij de familie Bennekers (waarschijnlijk bij het echtpaar Matthijs Bennekers (4.7.1891 Zwolle-20.4.1977 Deventer), bontwerker, en zijn Joodse (!) vrouw Betsy Visser (12.11.1890 Deventer, dochter van Jacob Visser en Esther Hirsch, die beide de oorlog niet overleefden-2.2.1965 Deventer), Zwolseweg 119. Dat was een doorgangsadres voor illegale werkers en Joodse onderduikers (niet minder dan 53 personen passeerden), en niet zonder risico, want op het adres Zwolseweg 123 woonde de Duitse *Ortskommandant*. Frans Bennekers (geboren 9.10.1996 te Zwolle, een jongere broer van Matthijs, runde een bontverwerkingsbedrijf aan de Lange Bisschopsstraat te Deventer, was actief in het verzet en hielp tal van Joodse onderduikers. Op 24.9.1944 werd hij samen met zes anderen, die net als hij weigerden te werken aan de IJssellinie, gefusilleerd te Gorssel (daar ligt hij ook begaven). Maar ook andere, Nederlandse en buitenlandse onderduikers, zoals een Duits (Joods?) meisje en twee Amerikaanse piloten, die dankzij de verzetsgroep ‘Albrecht’ door de linies heen naar bevrijd gebied konden terugkeren, brachten korte of langere tijd door in huize Coolsma. Na de oorlog ontving Jeanne daarvoor bedankbrieven van de Amerikaanse generaal Dwight David Eisenhower (1890-1969) en de Engelse *Air Marshall* sir Arthur Tedder (1890-1967). Op 5.8.1992 werd zij postuum door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volkeren.

Lit.: Caroline Alders, artikel ‘*Dirk Kattenburg (Amsterdam 1919-Midden-Europa 1944), de jazzy melodieuze van een veelbelovend talent*’ (docplayer.nl/1420 4566); René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto’s – Nederland 1940-1945*, 176-179 (Hollandia Kattenburg); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 223.

90.

Herman Coolsma (geboren 8.10.1908 te Dubbeldam, zoon van ds. Constant Willem Coolsma [1877-1955] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 8.7.1996 Breda).

Studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; **hervormd** predikant te Zundert (1935; hij was er medeoprichter van het befaamde Bloemencorso!), te Princenhage (26.6.1938-30.9.1965); en te Breda-Princenhage (1965-1973 wegen emeritaat); als emeritus was hij nog enige tijd werkzaam als geestelijk verzorger in het bejaardentehuis ‘De Breedonk’; actief verzetsman.

Gehuwd in 1935 met **Johanna Berendina (Joos) Miedendorp** (geboren 17.9.1910 te Groningen, dochter van Jan Roelof Miedendorp en Aafiena Adriana Bussink-overleden 9.3.2011 in Huize ‘De Werve’ te Breda).

Het echtpaar Coolsma bood gedurende de oorlogsjaren in de achterkamer van de pastorie aan de Dreef 7 te Princenhage onderdak aan tal van onderduikers, onder wie negenentwintig Joden (o.a. kantoorbediende Abraham Mendes [14.10.1907 Amsterdam-31.1.1944 Auschwitz], zijn vrouw Saartje/ Suze Mendes-van Gelderen [30.8.1905 Amsterdam-] en hun zoon Ronald Mendes). Ook toen een deel van de woning in opdracht van Duitse officieren werd omgebouwd tot *Feldlazarett*, bleven tal van onderduikers gewoon in huis. Helaas overleefden maar drie van de negenentwintig Joodse onderduikers de oorlog. Hermans jongere broer Constant Willem Coolsma jr. werd **op** 18.8.1944 als verzetsman gefusilleerd in kamp Vught. Dat weerhield ds. Coolsma er niet van om na de oorlog met enige regelmaat de zogenaamde ‘Vier (later ‘Drie’) van Breda’ (= Duitse oorlogsmisdadigers *SS-Sturmbannführer* Willi Paul Franz Lages [[5.10.1901 Braunschweig-2.4.1989 Braunlage], *SS-Oberscharführer* Joseph Johann –Jupp - Kotälla [14.7.1908 Chorzow, Polen-31.7.1979 Breda], *SS-Sturmscharführer* Franz Fischer [10.12.1901 Bigge-19.12.1989 Olsberg] en *SS-Hauptsturmführer* Ferdinand Hugo (Ferdy) aus der Fünten [17.12.1909 Mühlheim an der Rur-19.4.1989 Dortmund] in hun cellen op te zoeken. Op 4.9.2007 ontving het echtpaar Coolsma (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding. Tegelijkertijd ontving het kostersechtpaar Arie

Pieter Oostlander (1.11.1919 Boxmeer-1997) en Celia Margaretha Oostlander-van der Grift (1908-1989), dat naast de pastorie woonde op De Dreef 9, postuum dezelfde onderscheiding omdat ze van juli 1942-oktober 1944 op zolder een achttal Joodse onderduikers verborgen had weten te houden (o.a. Louis (Lou) Agsteribbe (1908 Amsterdam-) en Amalia (Maly) Agsteribbe-Appel [1912 Amsterdam-]). In 2006 werd in Princenhage de ‘*Dominee Coolsmastraat*’ naar hem vernoemd.

91.

Sierk Coolsma (geboren 20.12.1905 te Dubbeldam, zoon van ds. Constant Willem Coolsma [1877-1955] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 4.5.1969 te Sittard; begraven Hervormde Begraafplaats van Sittard).

Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen en kandidaat te Groningen (1932); **hervormd** predikant te Lathum-Giesbeek (28.8.1932-26.9.1937), hulprediker te Enschede (1937-1942); Sittard (1942-1969).

Gehuwd met **Maria Eekhof** (geboren 23.1.1910 te 's Gravenhage, dochter van Jan Adam Eekhof [1873-1951] en Wilhelmina Christina Baartman-overleden 16.12.1981).

Mevr. Corry Oosterling herinnert zich – als jong, intelligent kind – bepaalde frasen uit de preken van ds. Coolsma: “*Mijn jongere broer en ik zijn in Sittard geboren en opgegroeid, de bezetting duurde voor ons van 10 mei 1940 tot 19 september 1944. Voor mij van mijn vierde tot mijn achtste levensjaar. Heel goed herinner ik me, dat ds. Coolsma in zijn preken – ik was een oplettend en weetgierig kind en op de hoogte van het feit van de Jodenvervoiliging – veelvuldig, in het kader van Bijbeluitleg, de termen “het beloofde land” en “het uitverkoren volk” gebruikte, en ik begreep dat hij daar een bedoeling mee had. Voor mij staat het vast dat deze ds. Coolsma, evenals zijn beide predikanten-broers – betrokken was bij de hulp aan Joden, en dat ook mijn vader (Adriaan Oosterling (4.11.1909 Groede-1.11.1957 Sittard), hoofd van de protestantse lagere school, die naast de pastorie stond, ouderling en vriend van ds. Coolsma, GCH) daarin meehielp. Ik herinner me ook dat er twee bekende musici, die blijkbaar van Joodse afkomst waren, namelijk (dirigent en musicus) Leo Pappenheim (13.8.1896 Amsterdam-30.8.1982 Arnhem) en (pianist en dirigent) Felix de Nobel (27.5.1907 Haarlem-25.3.1981 Amsterdam), een tijdlang in Sittard ondergedoken waren*”. Het gezin Oosterling bood overigens zelf ook onderdak aan een Joods onderduikertje, n.l. David Wijnberg uit Amsterdam. Mevr. Oosterling herinnert zich dat zij en haar broertje David op zeker moment naar hun huis moesten brengen en dat hij hen – op gepaste afstand – moest volgen en zij niet mochten omkijken. Maar David kon daar niet blijven omdat hij er steeds de kippen liep te pesten. A.F.M. Cammaert schrijft in zijn dissertatie: “*Vanzelfsprekend waren voor de opvang en verzorging van de onderduikers (waaronder veel Joden; GCH) uit de regio en uit het westen van het land (in het district Sittard; GCH) nieuwe krachten nodig. De directeur (tot 1.4.1950) van het distributiekantoor (gevestigd Rosmolenstraat 1, Sittard), G.Th.Dirckx, zegde medewerking toe, evenals pater H. Mannesse MSC (= Hermann [Hermanus Johannes Josephus Maria] Mannesse MSC; 26.2.1900 Arnhem-5.5.1967 Sneek; begraven Kloosterkerkhof Stein (L), ds. Coolsma, de gemeenteambtenaren B.J.M. Derks en P. Kaanders, C.C.J. van der Drift van de Provinciale Waterstaat en verschillende anderen. In het voorjaar van 1943 was de organisatie vrijwel rond*”. In 1944 bood het predikanten-echtpaar onderdak aan broer/ zwager Constant Willem Coolsma Jr. (1911-1944), die vanwege zijn verzetsactiviteiten zwaar gezocht werd. Helaas werd hij in 1944 gearresteerd in Delfzijl en niet veel later – op 8.8.1944 – gefusilleerd buiten kamp Vught.

Lit.: A.F.M. Cammaert, *Het verborgen front*, II, 688.

92.

Jan Cost Budde (geboren 4.10.1915 te Voorburg, zoon van mr. Willem Frederik Karel Cost Budde [1882-1967], referendaris en adjunct-commies ter secretarie, en Sara Emina Sophia Verdam, dochter van prof.dr. Jacob Verdam [22.1.1846 Amsterdam-19.7.1919 Leiden]), hoogleraar Nederlandse Taal- en Letterkunde en het Middelnederlands aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden, en koopmansdochter Barta Johanna van Ketwich (11.12.1840 Zwolle-19.8.1926 Leiden; haar ‘bikkelspel’ bevindt zich in museum De Lakenhal in Leiden)-overleden t.g.v. suïcide 5.3.1958.

Jan stamde uit een voorname Deventer familie die sinds 1823 Huize De Roobrugge in Diepenveen bewoonde (inmiddels gesloopt). Aan de Molenweg te Diepenveen bevindt zich nog wel de unieke familiebegraafplaats van de Cost Buddes. Zijn tante Gerhardina Bernarda Cost Budde (1888, dochter van politiecommissaris en fruitkweker Albert Jacob Cost Budde [1846-1917] en Petronella Jacoba Johanna de Louter-overleden) was gehuwd met ds. Jan Rutger Immink (2.8.1889 IJsselstein-6.11.1944 Utrecht; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht, vak 31 nr. 613). Immink was voorganger der vrijzinnig hervormden te Utrecht, later verbonden aan de afdeling NPB-Utrecht, en werd op 6.11.1944 (*‘om 10.27 uur’*, schreef directrice Mariana Stenvert in haar dagboek) dodelijk getroffen door een bomscherf terwijl hij op bezoek was bij een patiënt in Gebouw III (de Psychiatrisch-Neurologische Kliniek) van het Stads- en Academisch Ziekenhuis (SAZU) te Utrecht, dat zich vlak bij het Centraal Station bevond. Er vielen ten gevolge van het geallieerde bombardement eenentwintig doden te betreuren, elf slachtoffers onder het personeel, negen patiënten en ds. Immink. Directrice Stenvert schrijft op 6 november in haar dagboek: *‘Bovendien bleven er eenige personen onvindbaar, zodat men vreesde te moeten aannemen dat deze nog onder het puin lagen. Helaas moest met zekerheid worden aangenomen, dat de portier Ras, die tijdens de bominslag in de portiersloge stond, één van deze slachtoffers was. Grootte ongerustheid heerschte tevens omtrent dokter (dominee) Immink en dokter Heykoop, die beiden kort voor het ongeluk in het gebouw waren gesignaleerd’*. Op 8 november meldt Stenvert dat het lichaam van portier Ras onder het puin is gevonden, *hetgeen nu voor z’n jonge vrouw, die binnenkort haar tweede kindje verwacht, een vermindering van de enorme spanning van de laatste dagen betekende. Later op de dag wordt de vermiste dokter (dominee) Immink onder het puin uit gehaald’*. Ook dokter Heykoop blijkt te zijn omgekomen. De oudere zuster van Jan Cost Budde, Catharina Elisabeth Cost Budde (Liesbeth; 5.7.1912-25.2.1980) behaalde het diploma Psychiatrisch-Sociaal Werk aan de School voor Maatschappelijk Werk en was werkzaam als psychiatrisch maatschappelijk werkster. Later trouwde ze met prof.dr. Louis (Loe) de Jong (24.4.1914 Amsterdam, zoon van Godfried de Jong en Betsy Aleng-overleden 15.3.2005 Amsterdam). De ouders van Loe de Jong werden met hun dochter Jeanette de Jong op 4.6.1943 omgebracht in Sobibor. Ook Loe’s tweelingbroer de arts dr. Sally de Jong (1914 Amsterdam-1945 KZ Dora-Mittelbau bij Nordhausen, extern Kommando Buchenwald?) en zijn vrouw Elisabeth van Male (1915 Deventer-1.3.1944 Auschwitz) werden door de Nazi’s vermoord. Hun beide kinderen wisten o.a. dankzij ds. G. Koch (zie daar) de oorlog te overleven. Via Liesbeth de Jong-Cost Budde lekte op donderdag 2.11.1978 het bericht uit dat haar echtgenoot bezig was met een onderzoek naar het oorlogsverleden van mr. Willem Aantjes (1923-2015), toentertijd fractievoorzitter van de Antirevolutionaire Partij (ARP) in de Tweede Kamer. Ze voerde dat in een telefoongesprek met haar broer Henk Cost Budde in Assen als reden aan, waarom ze de volgende dag niet aanwezig konden zijn op zijn verjaardag. Via Henk Cost Budde kwam het bericht vervolgens ter ore van Theo Koopman, destijds journalist van *‘Het Nieuwsblad van het Noorden’*. Op zijn vraag kon prof. L. de Jong uiteindelijk alleen maar bevestigend antwoorden, reden waarom premier Van Agt de volgende dag in een spoedoverleg met andere ministers Aantjes confronteerde met de resultaten van De Jong’s onderzoek en de zaak

diezelfde avond nog tijdens een persconferentie wereld-kundig maakte. Kort daarna maakte Aantjes zijn aftreden bekend.

Jan Cost Budde studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd **hervormd** kandidaat. Hij verkoos echter niet de pastorie, maar werd lid van een verzetsgroep.

Cost Budde was verloofd met de Joodse modinette/ coupeuse **Sara Keizer** (geboren 24.3.1921 te Zwolle, dochter van vertegenwoordiger Koos Lion Keizer en Rosetta Polak, die beide eind oktober 1942 om kwamen in Auschwitz). Zij was op 23.3.1940 van de Oosterlaan 16 te Zwolle verhuisd naar het adres Kanaalweg 3 te Apeldoorn. Jan ontmoette Sara in de trein naar Amsterdam en wist haar ertoe te bewegen om onder de naam '**Annie**' actief te worden in het verzet. Ten gevolge van verraad werd zij echter opgepakt en overleed op 18.2.1944 in Auschwitz aan vlektyfus. Ook Cost Budde werd gearresteerd en overleefde ter nauwernood kamp Vught (10.3.1944-24.5.1944) en KZ Dachau (nr. 69160; van 26.5.1944 tot de bevrijding op 29.4.1945). Jan Cost Budde was bevriend (in Dachau?) met de Joodse rechtenstudent, reserve-luitenant der cavallerie en verzetsman George John (Joshua) Lionel (Levy) Maduro, ridder *Militaire Willemsorde 4^e klasse* (15.7.1916 Willemstad, Curaçao, zoon van Joshua Maduro en Rebecca Debora Maduro-9.2.1945 KZ Dachau; naar hem werd later Madurodam in Den Haag genoemd). Hij was verloofd met Hedda Ingrid de Haseth Möller. Na de oorlog onderhield Cost Budde korte tijd een relatie met de Joodse studente **Catharina Irma 'Ronnie' Dessaur** (de latere hoogleraar sociale criminologie en schrijfster **Andreas Burnier**; 1931 Den Haag-2002 Amsterdam; zie ds. Th.C. Frederikse). Jan Cost Budde stond model voor het personage van 'William Baston' in haar roman '*De trein naar Tarascon*' (Uitgeverij Atlas Contact, 1986). Maar hun relatie hield geen stand en na een opname in de psychiatrie maakte Jan Cost Budde een einde aan zijn leven, wel zeker ten gevolge van de trauma's die hij tijdens de oorlog had opgelopen.

Archief: Brieven van Jan Cost Budde vanuit kamp Vught en Dachau aan zijn ouders en broer, alsmede aan zijn schoonfamilie Harry (Sieg) en Henriette (Jetty) van Buuren-Keizer, 10 maart 1944-22 november 1944 (NIOD, 1221).

Lit.: Ton van den Berg, *Bommen op het Academisch Ziekenhuis* (Nieuws030.nl); S.H.F. Berkelbach van der Sprenkel, *Pionier de pacificatie, ds. J.R. Immink*; Kathleen Brandt-Carey, *Ridder zonder vrees of blaam, Het leven van George Maduro 1916-1945*; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 109, 190, 192; dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 78v., 82, 149v., 208, 211; Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, metselaar van de wereld*; dr. J. Presser, *Uit het werk van, 11v.*; . Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 80, 111v., 177; dr. H. Schelhaas/ Bert Molenaar (red.), *Graven en begraven in Overijssel*, 145; Boudewijn Smits, *Lou de Jong 1914-2005, historicus met een missie*; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 604.

93.

Dirk Jacobus Couvée (geboren 15.12.1889 te Rotterdam, zoon van Jacobus Couvée, hoofd van de Hervormde School te Rotterdam, en Helena Schrauwen-overleden 20.7.1978 te 's Gravenhage; begraven begraafplaats van de Hillegondakerk, Rotterdam-Hillegersberg).

Van huis uit was hij **hervormd** (studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht), maar later werd hij **gereformeerd** predikant te Ridderkerk (28.10.1917-8.5.1921), Meppel (22.5.1921-23.3.1924), Brussel (6.4.1924-20.3.1927), Rotterdam-Hillegersberg-Straatweg (eerste predikant; 3.4.1927-15.6.1946) en Axel (16.6.1946 – in 9.1.1949 met Zoutespui -27.10.1957 wegens emeritaat) en romanschrijver (onder het pseudoniem C. van Meerdinck).

Gehuwd op 18.10.1917 te Rotterdam met **Petronella Hendrika Johanna Oudkerk** (geboren 8.5.1897 te Kralingen, dochter van ds. Samuel Oudkerk [7.2.1867 Landsmeer-123.3.944 Rotterdam] en Sophia Johanna Broer-overleden 9.10.1987 te 's Gravenhage); hun zoon Jacobus Couvée (24.4.1921 Ridderkerk-12.4.2014 Rotterdam-Hillegersberg) was

gereformeerd predikant te Roodeschool (1949), Velp (1955), Schiedam (1959) en Voorburg (1966-1986).

Ds. Couvée koesterde al voor de oorlog warme sympathieën voor de *'Bekennende Kirche'* in Duitsland, die zich in woord en geschrift richtte tegen de Nazi-ideologie en – rassenwaan, met name tegen de manier waarop die ingang vonden binnen de Lutherse Kerk in Duitsland. Dat kwam tot uiting in zijn reactie op de nogal aanmatigende wijze waarop de gereformeerde student Joop den Uyl (toekomstig minister-president) één der voormannen van de BK, ds. Martin Niemöller, de maat nam nadat deze NB was opgepakt en in het KZ Sachsenhausen gevangen was gezet (citaat uit recensie van Anet Bleich's biografie *'Joop den Uyl; Dromer, drammer, dwarsligger'* door Hans Goslinga in *Trouw* d.d. 23.2.2008): *"Wees gerust brutaal, jongeman, tegen mij of tegen uw Prof. maar blijf af met uw beduimelende woorden van iemand die wel iets meer deed dan tientallen van zijn directe geestverwanten"*. De Joodse familie Van Cleeff bewoonde het huis op de hoek van de Straatweg en de Prins Bernhardkade. Couvée was de predikant van de Nassaukerk in Hillegersberg. In de oorlog probeerde hij *"vanuit deze bakstenen burcht Joden waar mogelijk te helpen"* (A. Kok e.a.). Hij sprak Joden aan of schakelde tussenpersonen in, en hij liet zich daarbij door niets ontmoedigen. Zijn standpunt was *"dat de Nazi's op niets anders uit waren dan op de ondergang van de Joden en dat zij zich onmiddellijk onvindbaar moesten maken"*. Hij motiveerde Arij (Arij Pieter van der Meer (1903-1985), die elektrotechnisch-ingenieur en directeur was van een groot familiebedrijf. Jarenlang was hij penningmeester van de Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk van Hillegersberg en een actief verzetsman; GCH), en Riemke Baukjen van der Meer-Groot (1903-1986), *de burens van de Van Cleeffs, om er bij hen op aan te dringen dat zij zouden onderduiken. Zo geschiedde. De familie van Cleeff, vader, moeder, twee dochters, overleefde de oorlog, zij het gehavend'*. Nelleke van Cleeff ('Nelly Hogendijk') zat ondergedoken bij twee kinderverzorgsters in Driebergen, Bep (Lammerdina Elisabeth) Holst; 8.11.1887 Amsterdam-16.1.1944 Vught t.g.v. het 'bunkerdrama') en To (Jacoba Maria) Holst (1894-1980), aan de Welgelegenlaan 29 te Driebergen *'Op 15 november 1943 stond opeens een overvalwagen voor de deur. Er zaten al Joodse onderduikers in, dus waarschijnlijk waren verschillende adressen verraden. In totaal elf kinderen, onder wie Nelleke van Cleeff (geboren 1933) en Gabriele (geboren 1935) en Frank Mainzer (geboren 1939; zie ds. Pieter Martinus Mentzel) werden overgebracht naar de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en vandaar naar Westerbork. Daar werden de zusjes Van Cleeff korte tijd later met elkaar herenigd, omdat het andere meisje inmiddels op haar onderduikadres in Soest was opgepakt. Bep en To Hulst werden naar Vught overgebracht, waar Bep het leven liet tijdens het beruchte 'Bunkerdrama' in de nacht van 15 januari 1944. Toen het bericht in Rotterdam doordrong, vroeg ir. Arij Pieter van der Meer aan een dominee (= ds. Couvée; GCH) om voor de beide zusjes een doopbewijs af te geven, zodat ze in de categorie 'Christen-Joden' zouden vallen. Deze kregen een andere behandeling. De dominee vertelde, dat hij geen doopbewijs aan een niet-gedoopte mocht geven, maar verliet onder een voorwendsel de kamer. Het spreekt vanzelf dat zijn bezoeker, die wist waar de blanco-bewijzen lagen, de hele stapel meenam. Van der Meer vulde de doopbewijzen in met de namen van de zusjes en bracht de papieren naar Westerbork. Hij kwam met de papieren daags voordat de zusjes naar KZ Bergen-Belsen zouden worden gedeporteerd. Na afgifte van de doopbewijzen werden hun namen van de transportlijst gehaald. Ze gingen op 4 september 1944 naar het getto van Theresienstadt, dat geen vernietigingskamp was. Daar gingen de Christen-Joden heen'*. En overleefden de oorlog. De andere kinderen uit het kindertehuis in Driebergen kwamen allemaal om in Auschwitz: Herman Eljakim Vleeschhouwer (5.6.1935 Rotterdam-11.2.1944 Auschwitz), zijn zusje Sarah Eva Vleeschhouwer (1.9.1936 Rotterdam-11.2.1944 Auschwitz; hun ouders overleefden de oorlog), Willem Philip van Naarden (6.3.1939 Amsterdam-6.3.1944 Auschwitz; zijn ouders overleefden de oorlog), Emanuel de Groot (11.2.1936 Schiebroek-25.10.1944 Auschwitz; zijn ouders en

overige gezinsleden overleefden de oorlog), Jack van Rood Speijer (5.8.1936 Amsterdam-6.9.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Willem van Rood Speijer (14.12.1919 Haren-6.9.1944 Auschwitz) en Esther van Rood Speijer-Neeter (17.9.1912 Amsterdam-6.9.1944 Auschwitz) - overleefden de oorlog niet), Rosalia Elisabeth Bloemist (3.12.1933 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; haar ouders en een broer/zusje overleefden de oorlog), Herman Rudolf Odewald (19.10.1933 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Adolf Odewald (28.2.1902 Appingedam-omgekomen tijdens transport van Kdo. Blechhammer naar KZ Buchenwald) en Philippine Odewald-Meijer (8.10.1907 Amsterdam- 3.9.1942 Auschwitz)– overleefden de oorlog niet) en Philip van Praag (26.2.1930 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Abraham van Praag (30.12.1899 Amsterdam-31.3.1944 Centraal-Europa) en Branca van Praag-Velleman (27.3.1900 Amsterdam-21.5.1943 Sobibor) – overleefden de oorlog niet).

Lit.: Loek Caspers (interview van NN met), *'Ik rolde er vanzelf in: 'Verzetsmonument'*; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid - Oorlog en verzet op de Utrechtse heuvelrug*, 50vv.; Frank van Dijl en Robin Utrecht, artikel *Vluchtelingen, zwervers, iedereen is welkom*, in: *NRC* d.d. 4.12.2005 (= interview met ds. Dick Couvée, kleinzoon van D.J. en predikant van de Pauluskerk te Rotterdam); *In memoriam Ds. D.J. Couvée* in: *Jaarboek 1979 der GKN*; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 45v.; Auke Kok & Dido Michielsen, *De redding van de familie Van Cleeff-De oorlog en het leven daarna; Rechtvaardigen onder de Volkeren.*, 587v.

94.

Henri Jacques Couvée (geboren 9.2.1867 te Leiden, zoon van olieslager Jacobus Couvée en Adriana Wilhelmina Vlaanderen-*'bevorderd tot heerlijkheid'* 2.2.1946 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Zeist).

Kandidaat Groningen (1893); **hervormd** predikant te Kerkwerve (2.9.1894), Kortgene (2.7.1899) en Amerongen (9.9.1906-13.9.1931 wegens emeritaat), daarna rustend predikant te Zeist.

Gehuwd op 16.8.1894 te Amersfoort met **Albertha Hermina Everardina Noomen** (geboren 21.10.1872 te Amersfoort, dochter van groothandelaar in graan Jan Noomen en Everardina Elise van Sweden-*'in Jezus ontslapen'* 7.10.1937 te Zeist; begraven te Zeist; *"Jezus Christus is gestorven, is verrezen, ook voor mij, heeft de zegepraal verworven, die verworven, ook voor mij"*).

Door bemiddeling van mevr. Everdina Elize Jeanetta Hüpscher-Couvée (6.5.1898 Kerkwerve, Schouwen-Duiveland-28.1.1970 Neede), echtgenote van Hendricus Johannes Hüpscher (7.5.1897 Katwijk-5.1.1983 Neede; begraven 'Drostenkamp', Neede), tandarts te Dordrecht met een buitenpraktijk te Klaaswaal en te Zwijndrecht, vond mevr. Gretchen Lemkuhl-Leeuwarden, de Joodse moeder van Rose Hugenholtz-Lemkuhl, echtgenote van ds. Gerhard Hugenholtz te Klaaswaal, in 1941 onderdak in het huis van haar vader, ds. H.J. Couvée te Zeist. *"Uit die groene laan gaat Gretchen na een paar weken weer weg, maar ze blijft wel in Zeist. Ze trekt in bij dominee Couvée, de vader van mevrouw Hüpscher, wiens vrouw overleden is en waar Gretchen zich nuttig kan maken. Er hoeft niet te worden betaald, wat Gretchen oplucht"*.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 262; Rosita Steenbeek, *Rose*, 196.

95.

Henri Jacques Louis André Couvée (geboren 1904 te Kortgene, zoon van ds. Evert Barend Couvée [9.12.1874 Leiden-12.9.1950 Amerongen], hervormd predikant en directeur van de Stadszending in Utrecht, en de Zwitserse Marie Julia André-overleden 6.1.1969 te 's Gravenhage aan een hartaanval tijdens een kerkdienst in de Zorgvliedkerk; begraven op Begraafplaats 'Westduin' te 's Gravenhage).

Ook zijn oom, ds. Pieter Johannes Couvée (1.8.1873-28.1.1946 Zwolle) was hervormd predikant en diens dochter Davelina Adriana Hermina Couvée (15.10.1899 Elkerzee, Zeeland-11.2.1978 Hoogeveen) was gehuwd met de onderwijzer aan de Christelijke School te Biggekerke en latere wethouder te Heerde, Franciscus van Westen (19.11.1899 Vlissingen-18.2.1998 Hoogeveen; begraven Wapenveld), die in 1997 de *Yad Vashem* onderscheiding ontving omdat hij talloze Joden uit Zwolle e.o. had helpen onderduiken, o.a. bij ds. J.B.Th. Hugenholtz in Ammerstol (zie daar). Van Westen was ook betrokken bij het verzetswerk van *Vrij Nederland* en *Het Parool* in Zwolle.

Ds. H.J.L.A. Couvée was aanvankelijk predikant van de *Eglise Réformée de France*; hij diende drie Franse gemeenten en werd daarna hervormd predikant te Welsum (23.5.1937-6.6.1948) en Steenberg (1948-1967 wegens emeritaat), daarna was hij nog bijstand in het pastoraat te 's Gravenhage (juni 1967-6.1.1969).

Hij was gehuwd op 28.4.1937 met **Margaretha Clara Francoise Baronesse Mackay** (geboren 27.8.1909 te Nunspeet, dochter van Constantijn Willem Ferdinand Mackay [31.12.1870 Amerongen-5.2.1955 Aerdenhout], burgemeester van Nunspeet, en jonkvrouw Petronella Adamina Hoeufft [1872-27.8.1933]-overleden 1.10.2003); kleindochter van Theodoor Philip Mackay (1840-1922), ARP-Tweede Kamerlid en burgemeester van Amerongen en Leersum, wiens broer, Aeneas Baron Mackay (1838-1909), die de eerste ARP-minister-president was (1888-1891).

Ds. Couvée was actief betrokken bij het netwerk van zijn collega's L. Buenk (Veessen; zie daar) en Th.C. Frederikse (Vorchten; zie daar) voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse en andere onderduikers en geallieerde vliegers.

Lit.: *Biografisch Lexicon*, I, 60; Gerrit Kouwenhoven, *Veessen, Verzet en Kerk*, 49; ds. Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945*; artikel in *Historisch Heerde* (mei 2000).

96.

Jelis Jan Creutzberg (geboren 9.7.1879 te Arnhem, zoon van ds. Karel Frederik Creutzberg [1.11.1840 Horssen-30.10.1911 Arnhem] en Anna Helena van de Wall-overleden 6.2.1951 te 's Gravenhage; begraven begraafplaats 'Oud- Eik en Duinen' aldaar). Jelis Jan was de jongere broer van ds. Hendrik Willem Creutzberg (5.6.1875 Arnhem-31.12.1940 's Gravenhage), predikant van de Duinoordkerk te 's Gravenhage (1926-1940) en een groot liturgisch vernieuwer. Zijn nicht Louise Ernestine Maria Creutzberg (2.10.1876 Woudenberg, dochter van ds. Lodewijk Hendrik Frederik Creutzberg [19.9.1830 Horssen-29.4.1893 Arnhem] en Anna Maria Gewin-30.5.1969 Wormerveer) was gehuwd met de geschiedenisleraar dr. Hendrik Arie (Hal) Leenmans (8.8.1876 Slochteren-29.9.1954 's Gravenhage); zij waren de ouders van Margaretha Leenmans (13.2.1909 's Gravenhage-16.10.1998 Roden), de latere zenuwarts en dichteres M. Vasalis; zij was een klasgenoot van de fotograaf-verzetsman Cas Oorthuys (zie ds. Gerardus Oorthuys) en was gehuwd met zenuwarts Jan Droogleever Fortuyn (12.4.1906 Rotterdam-10.1.1999 Arnhem); beide waren actief in het verzet: zij hielpen Joodse vrienden en namen zelf een Joods onderduikertje in huis.

Ds. J.J. Creutzberg studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, kandidaat te Breezand; hervormd predikant te Blokzijl (5.9.1909-7.4.1918) en te Hees-Neerbosch (1918-1947 wegens emeritaat; ze woonden er aan de Hazenkampseweg); tijdens de oorlog raakte hij als voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs in ernstig conflict met de bezetter over een provocerende onderwijzer die lid was van de NSB; in 1947 vertrok hij naar 's Gravenhage.

Op 10.4.1907 was hij te Heerde gehuwd met **Francoise Nellij van Stein Callenfels** (geboren 1885 te Heerde, dochter van ds. Simon Leonard van Stein Callenfels [16.12.1853 Delft-20.7.1921 Heerde] en Catharina Wilhelmina Reesse-overleden 4.3.1960 Zutphen).

Francoises broer ds. Pieter Vincent van Stein Callenfels (15.2.1882 Sint Laurens-16.10.1974 Zeist, begraven Oude Algemene Begraafplaats, Bure), was gehuwd 1) op 13.7.1916 te Almkerk met Adriana Snoek (2.9.7.1888 Almkerk-12.11.1922 Dussen) en 2) in 1926 te Gorinchem met Jacoba den Haan (23.10.1892-26.5.1983), was gedurende de oorlog hervormd predikant te Buren (24.10.1926-30.4.1947), en hun zuster Emma Jacoba Maria van Stein Callenfels (4.5.1888 Heerde-8.12.1971 Rheden) was gehuwd met ds. Ivo Gaukes Knottnerus Jr. (7.10.1876 's Gravenhage, zoon van ds. Ivo Gaukes Knottnerus Sr. [18.6.1840 Midlum, Franekeradeel-17.1.1917 Heerde aan diabetes mellitus] en Margaretha Jacoba Oolie [9.1.1843 Amsterdam-19.8.1915 Heerde aan angina pectoris]-4.8.1935 Amersfoort, begraven Soest, Veldweg), wier zoon ds. Simon Leonard (Lee) Knottnerus (5.7.1914 Brielle-13.10.1987 Dordrecht) tijdens de oorlog hervormd predikant was te Asch (1940-1946) en gehuwd was met Hendrika Christina Kuipéri (1921-1992), dochter van ds. Nicolaas Hendrik Kuipéri (29.4.1875 Horssen-9.7.1946 Acquoy). Ds. Jan George Knottnerus (zie daar; 8.5.1884 's Gravenhage-2.2.1948 's Gravenhage), hervormd predikant te Varsseveld en legerpredikant in 1940, was een jongere broer van ds. Ivo Gaukes Knottnerus Jr. en gehuwd met Wilhelmina Cornelia Johanna Westerbeeck van Eerten (29.2.1884 Oud-Loosdrecht, dochter van ds. Lodewijk Frederik Ary Westerbeeck van Eerten [29.10.1849 Varsseveld, Gemeente Wisch-12.2.1923 Varsseveld] en Johanna Dinger-1.2.1972 Gouda). Een neef van Françoise Nelly van Stein Callenfels tenslotte, dr. Pieter Vincent van Stein Callenfels (4.9.1883 Maastricht, zoon van Jan Marius van Stein Callenfels [1852 Maastricht-1934 Bennekom; daar begraven], generaal-majoor der infanterie, en Suzanna Geertruida Rookmaker, begraven Beekbergen-26.4.1938 Colombo, Sri Lanka) was een beroemd (en berucht: vanwege zijn grote gestalte en excentrieke levensstijl werd hij 'Iwan de Verschrikkelijke' genoemd) indoloog, archeoloog en prehistoricus.

Ds. Creutzberg sympatiseerde in de dertiger jaren samen met ds. Jan George Knottnerus enige tijd met de *Orde van Getuigen van den komenden Christus*. Die werd in 1934 in kasteel Hemmen gesticht door Godert Jacob Karel Baron van Lynden, heer van Horstwaerde en Riethoeven (23.8.1886 's Gravenhage-15.6.1964 Wiesbaden) als voortzetting van de 19^e-eeuwse Reveil-beweging. Maar al snel geraakte de OGC in NSB-vaarwater. De naam van Creutzberg verscheen met enige regelmaat in de advertenties van het lijfblad van de OGC, '*Evangelie en Volk*' (in 1938 in het leven geroepen), maar verdween daaruit ook weer betrekkelijk snel (Henk Thijsssen). Het echtpaar Creutzberg zorgde zestien maanden voor de Joodse baby Peter Santcroos (11.9.1943 Naarden, zoon van handelsreiziger Daniël Santcroos ([6.3.1906 Amsterdam-30.7.1975 Nijmegen]-en Elisabeth Speelman [17.5.1909 Amsterdam-25.10.2003 Nijmegen]), die hun dochter Piëta (1915-1997) als verpleegster uit het ziekenhuis van Naarden had gesmokkeld. Op 12.8.1975 werden Piëta Vincentina Creutzberg (7.5.1915 Blokzijl-19.1.1997) en haar ouders Jelis-Jan Creutzberg en Françoise Nelly Creutzberg-van Stein (niet: 'van Stein van Callenfels', volgens *Yad Vashem*) Callenfels door *Yad Vashem* erkend als *Rechtvaardigen onder de Volkeren*. Piëta Creutzberg was verloofd met Martinus Cornelis (Ties) Cavaljé (7.3.1916 Avereest/ Zwollerkerspel, zoon van burgemeester Ubbo Petrus Cavaljé van Zwolle en Magdalena Anna de Jong -ze woonden Terborgstraat 5 te Zwolle - gefusilleerd 19.11.1942 op het vliegveld Soesterberg wegens spionage en hulp aan geallieerde vliegers; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zwolle, nr. 2C-A-4NRD), die vanaf 1940 als hervormd hulpprediker zijn a.s. schoonvader bijstond in Neerbosch-Hees. Zelf verloren Jelis Jan Creutzberg en Françoise Nellij van Stein Callenfels twee zonen in de oorlog: ds. Karel Frederik Creutzberg (2.10.1908 Anna Paulowna- met tien anderen op 20.2.1942 door Japanse soldaten gefusilleerd in zee bij Balikpapan; begraven op het Nederlands Ereveld Kembang Koening, Surabaya, DDD nrs. 174/ 175), reserve-legerpredikant KNIL, en Lodewijk (Loet) Gerard Theodoor (Loet) Creutzberg, (8.12.1920 Nijmegen- omgekomen bij een auto-ongeluk op 28.7.1945 te Wolverhampton, Staffordshire;

begraven op Borough Cemetery, nr. 66, Wolverhampton, GB). Hij was woonachtig in Doornspijk en plaatste als lid van de LO-Noord-West-Veluwe her en der onderduikers en bezorgde hen bonkaarten; later werd hij ook hoofdverspreider van 'Trouw' en 'Strijdend Nederland' in die regio en lid van de KP en de Raad van Verzet. Als zodanig nam hij deel aan de overval op het distributiekantoor van Wezep; tenslotte week hij uit naar Engeland en werd gedetacheerd bij de RAF.

Lit.: J.F.C. d' Achard van Enschut, lemma 'Creutzberg, Hendrik Willem' in: *Biografisch Lexicon*, IV, 108; E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 259; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vol. 14, 1080; *Mededelingen van CB-LO (Centraal Bureau van de LO) en Afwikkelingsbureau LKP*, nr. 58 (24.8.1945); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 226; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 146, 213, 224; Henk Thijssen, *NSB-predikant*, 120; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 582, 643, II, 99.

97.

André du Croix (geboren 13.10.1910 te Amsterdam, zoon van handelsreiziger en ambtenaar Andreas du Croix [1881-1970] en Maria Siestrop-overleden 10.3.1945 in KZ Bergen-Belsen aan vlektyfus).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; proponent (23.6.1936), **doopsgezind** predikant te IJlst (1.11.1936-30.4.1939; hij werd er opgevolgd door ds. J.H. van der Slooten, zie daar) en te Midwolda c.a. (= Winschoten, Beerta en Meeden; 7.5.1939-10.3.1945); lid van het bestuur van de Algemene Commissie voor Buitenlandse Nooden.

Op 6.9.1937 te IJlst gehuwd met de onderwijzeres **Tine Boersma** (geboren 27.2.1913 te Twijzel (Achtkarspelen), dochter van Ymke Boersma en Klaasje Nijholt-overleden 20.2.2007 te Heerenveen; begraven 23.2.2007 te IJlst).

Ds. du Croix was tijdens de oorlog plaatselijk en gewestelijk kaderleider van de Nederlandsche Unie (volgens ene H. Lukkien, in: Gert van Klinken) en werd vervolgens actief in het verzet te Winschoten (hij zorgde met tal van anderen voor bonkaarten en schuiladressen voor Joodse en andere onderduikers, hoewel hij daarbij als doopgezinde elk gebruik van geweld afwees. In die tijd onderhield hij ook contact met de kunstenaar Hendrik Werkman (1882-gefusilleerd 10.4.1945 Bakkeveen) in Groningen, het prominentste lid van de clandestiene uitgeverij 'De Blauwe Schuit' (zie ds. Friedrich Robert August Henkels)'. In de nacht van 14 op 15 mei 1944 (of tijdens een catechisatieles?) werd hij in opdracht van de *Sicherheitspolizei* gearresteerd. Hij bracht geruime tijd door in het Huis van Bewaring te Groningen (14.4.-13.7.1944) waar hij medegevangenen pastoraal begeleidde. Hij berichtte in de tijd aan zijn kerkenraad: "Zeg aan de Broeders dat ik veel met hen bid. Mogen zij het ook voor mij doen. Want er is een gemeenschap des Geestes, die alle afstanden overbrugt. Ik leef hieruit en hierop". Via Kamp Amersfoort kwam hij in kamp Vught terecht (14.7.1944-6.9.1944). Daar bouwde hij een hechte vriendschap op met kapelaan Victor Johan Herbert – Vic - Hermens (29.2.1916 Amby, zoon van burgemeester Martinus Josephus Hendrikus Maria Hermens van Amby, en Maria Josephina Hubertina Kerkhoffs-11.7.2005 Heerlen), verbonden aan de Sint Servaaskerk te Maastricht. Toen kamp Vught op 6.9.1944 ontruimd werd ds. Du Croix met talloze anderen naar Duitsland gedeporteerd. Op 8.9.1944 arriveerde hij in KZ Sachsenhausen/ Oraniënburg waar hij aanvankelijk werd ondergebracht in kapotgebombardeerde hallen van de *Heinkel*-fabriek aldaar en later samen met 28 andere predikanten en geestelijken in het 'Diplomatenblock' nr. 15. Tenslotte werd hij op 9.2.1945 overgebracht naar het concentratiekamp Bergen-Belsen, waar hij op 10.3.1945 overleed aan vlektyfus. Op 8.7.1945 werd een rouwdienst ter zijner gedachtenis gehouden te Winschoten,

waarin ds. W. Mesdag uit Sneek (zie daar) en ds. F.H. Pasma, voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, voorgingen.

Archief: App. Laurens

Lit.: André J. du Croix (Jr.), artikel 'Weerloos weerbaar' in *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe reeks* nr. 31 (Amsterdam, 2005), 223-261; André J. du Croix (Jr.), *Kroniek van het leven van ds. André du Croix* (Bureau Kirja, 2005); *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 42 (1943), 125, 142; A. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 166, 177, 188vv.. 191v.; Gert van Klinken, *Een hervormde gemeente in oorlogstijd*; *Mennonite Encyclopedia*, I, 741; W. Mesdag, 'In dit teeken' ...: *Aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix* (1946); *Noodbrug* 2, augustus 1945.

98.

Johannes Willem (Wim) Deenik (Bill Deenick B.D.); geboren 23.10.1918 te Hilversum, zoon van bakker Anthonie Cornelis Deenik en Maria Allegonda Cirkel-overleden 16.2.2011 Dandenong, Victoria, Australië; begraven Healesville Cemetery, Victoria, oostelijk van Melbourne).

Zijn oom Jan Deenik (1889-1976) was gehuwd met Rinske Wielinga (1891-1972), zuster van Sjoukje Wielinga (1901-1996), die echtgenote was van de Bussumse drogist en omstreden verzetsman Gerard Adrianus Reeskamp (1899-1970); diens broer, de Hilversumse drogist Dirk Johannes Reeskamp, was getrouwd met een tante van ds. Deenik, Maria Jacoba Deenik (1901-1979); zijn nicht Maria Cornelia Molenbeek (1912, dochter van Evert Adrianus Molenbeek en Areke Hendrika Deenik-1938), was gehuwd met Hendrik van Klingereren (1911-1984). Diens zuster Maria Suzanna van Klingereren (1909-1989) was de echtgenote van de orthodox-hervormde onderwijzer, dichter en verzetsman Benjamin Blankenstein (20.2.1914 Hilversum-overleden 24.2.1945 KZ Bergen-Belsen). Zij woonden op het adres Van Straelenlaan 31 te Soestdijk en boden onderdak aan het Joodse gezin Henry Bernstein (21.1.1896 Winsen-23.10.1944 Auschwitz), Martha Bernstein-Heumann (20.12.1902 Düsseldorf-22.2.1993 New York City) en hun zoon Rolf (16.3.1929 Düsseldorf-28.2.1945 Auschwitz) uit Hilden bij Düsseldorf. Zij werden verraden door een buurvrouw en op 5.6.1944 met hun onderduikgever gearresteerd. Alleen mevr. Bernstein overleefde en vertrok in 1947 naar Amerika. Zij liet een belangrijke collectie documenten met o.a. gedichten van Benjamin Blankenstein na aan het *US Holocaust Museum te Washington DC, USA*. De Blankensteins werden in 2005 postuum door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Een ver familielid van ds. Deenik (achterachterneef) was de bekende zanger van religieuze liederen Kees (Cornelis Anthonie) Deenik (1915-1993). Diens broer Bartus Teunis Deenik (6.8.1888 Culemborg-20.8.1952 Naarden) was getrouwd met Cornelia Elisabeth Appels (7.5.1891 Driebergen-27.5.1921 Naarden), zuster van ds. Johanna Adriana Appels (1906 Driebergen-1994; zie daar), echtgenote van ds. Bastiaan Jan Ader (zie daar).

Johannes Willem Deenik was **gereformeerd** hulpprediker te Nieuw-Vennep (29.10.1944-31.12.1945), predikant te Oostkapelle (17.3.1946-12.3.1950) en te Poortugaal (19.3.1950-september 1952); daarna werd hij de eerste predikant van de Reformed Church of New Zealand met standplaats Parnell, Auckland op het North Island (1952-1962). Op zijn instigatie werd in 1953 op een synode te Wellington de nieuwe geloofsgemeenschap 'The Reformed Churches of New Zealand' gesticht. In 1962 vertrok hij naar Australië en diende daar achtereenvolgens in Dee Why (New South Wales), Geelong (Victoria) en Adelaide (South Australia) de lokale gemeentes van de Christian Reformed Churches of Australia tot zijn emeritaat in 1983. Hij was stichter van de Christian Parent Controlled Schools (CPCS), stichter, hoofdredacteur en uitgever van het blad 'Towel and Sword', het officiële orgaan van de Christian Reformed Churches of Australia'. Typering: "Rev. J.W. Deenick was a staunch Calvinist who had an amazing sense of the Christian's role in the Kingdom of God".

Hij was gehuwd met **Adriana Jacoba (Jeanne)**; geboren 1916-overleden 1988; begraven Healesville Cemetery, Victoria).

Al voor de oorlog verhuurde het gezin Deenik kamers aan de Joodse familie Oppenheimer (Yosef Seligman Oppenheimer [16.2.1884 Nieder-Mockstadt bij Darmstadt, Hessen-ca. 1955 Jeruzalem] en Josephina Veronica Oppenheimer-Jacobson [23.4.1893, Amsterdam-1955>], die in 1937 vanuit Duitsland naar Nederland was gevlucht. In 1941 werden de Oppenheimers met hun zoon Erich Kurt Oppenheimer [27.4.1925 Frankfort am Main-] gedwongen te verhuizen naar Amsterdam. In september 1942 moesten ze zich daar melden bij de Duitse autoriteiten om te worden gedeporteerd. Erichs ouders werden overgebracht naar Westerbork en zijn vandaar naar KZ Bergen-Belsen overgebracht. Ze mochten vandaar met een grote groep andere Joden vertrekken naar Palestina, waar hun oudste zoon Walter (Yaakov) Oppenheimer (geboren 17.12.1917 Frankfurt am Main) al woonde. Maar Erich wist dankzij de verzetscontacten van zijn vriendin te ontkomen en ging terug naar de familie Deenik die hem gastvrij opnam als pleegzoon naast hun oudere zoon Wim, die theologie studeerde. De jongens raakten hecht bevriend. Erich kreeg een eigen kamer op zolder, waar hij de hele dag moest blijven en als er gasten waren, ook 's avonds. Voor noodgevallen stond er nog een schuilplaats onder de trap ter beschikking, waarvan hij slechts één keer en met succes gebruik heeft hoeven maken bij een inval. Erich was een bijzonder muzikaal mens en speelde uitstekend piano en viool en componeerde ook zelf muziekstukken. Vader Deenik ontdekte dat er in de buurt ook een andere musicus ondergedoken zat, ene heer Berg, voormalig eerste-vioolspeler van de *Berliner Symfoniker*, (dit laatste klopt waarschijnlijk niet: de *Berliner Symphoniker* kenden ten tijde van de *Machtübernahme* door de Nazi's slechts vier Joodse musici: *Erster Konzertmeister* Szymon Goldberg (1909-1993), *Erster Geiger* Gilbert Back, *Solocellist* Nicolai Graudan en *Solocellist* Joseph Schuster, die uiteraard in de jaren dertig al ontslagen werden en Duitsland hebben verlaten), die bereid en in staat bleek om Erich les te geven. Op zijn beurt verzorgde Erich pianolessen voor de dochters Deenik. Hij overleefde de oorlog en vertrok nadien naar zijn ouders en broer in Israël. Op 7 januari 1998 werden het echtpaar Deenik en hun zoon Wim door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volken'.

Bibl.: J.W. Deenick B.D. (eindred.), *A Church en route – 40 Years Reformed Churches in Australia*; J.W. Deenick, *Not on this mountain – An Alternative Christian Persepective on Zionism*; *My life and my faith: The Testament of Rev Bill Deenick*.

Lit.: Ad van Liempt, *De Drogist*; Jörg Osterloh, "Ausschaltung der Joden und des jüdischen Geistes" – *Nationalsozialistischen Kulturpolitik 1920-1945* (Frankfurt am Main, 2020); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 234.

99.

Klaas Dekker, drager van Britse *King's Medal for Courage in the Cause of Freedom* en de Amerikaanse *Medal of Freedom* (geboren 8.10.1907 te Zaandam, zoon van schoenmaker Gerrit Dekker [1882-1960] en Fijtje Schuijt-overleden 20.4.1976 te Zuidwolde; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aan de Noorderweg te Enkhuizen).

Studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hulpdiensten te Nieuwendam (8.4.-6.10.1934) en te Zaandam (voor evangelisatiearbeid; 1.1.1936-30.9.1936), **gereformeerd** predikant te Molenaarsgraaf-Brandwijk als opvolger van ds. Cornelis Pieter Boodt (25.5.1903 Voorburg-22.6.1945 *Krankenhaus*, Hildesheim, D; begraven 'Jaffa', Delft) en Enkhuizen (11.9.1946-1.11.1972 wegens emeritaat); legerpredikant in Indonesië (1948-1950).

Gehuwd 1) op 12.9.1940 te Molenaarsgraaf met **Jaantje IJge Brouwer** (geboren 2.9.1918 Molenaarsgraaf-overleden 20.8.1967 te Enkhuizen, en 2) te Enkhuizen met **Geertje**

Hoekstra (geboren 17.12.1922 te Wirdum, dochter van Johannes Edes Hoekstra en Hilje Cornelia Hazekamp-overleden 24.11.1989 te Smallingerland; begraven te Bergum).

Ds. Dekker was tijdens de oorlogsjaren zeer actief in het verzet, o.a. in de hulpverlening aan geallieerde vliegers. *In de pastorie van ds. K. Dekker van Molenaarsgraaf-Brandwijk was een Joodse vrouw ondergedoken tot het moment dat deze predikant zelf onderduiken moest.*

Lit.: *In memoriam Ds. K. Dekker* in: *Jaarboek 1977 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

100.

Jacob Diepersloot (geboren 17.10.1902 te Amsterdam, zoon van bankwerker Johannes Hendrik Diepersloot [1876-1957], gehuwd met Jannetje Prast [1880-1906], later hertrouwd met Cornelia Pos [6.4.1869-]-overleden 19.5.1982 te Rotterdam, begraven Begraafplaats 'Crooswijk' te Rotterdam). Zijn jongere broer Johannes Hendrik Diepersloot (16.12.1904 Amsterdam-15.2.1987), broodsluiter te Zaandijk, bood samen met zijn vrouw Grietje Romkes Urk-?) onderdak aan het Joodse gezin van directeur-koopman Jonas Jacob Leefsma (6.9.1891 Gorredijk-24.5.1970 Amsterdam), zijn vrouw Heintje (Henny) Koppel (20.8.1893 Zutphen-21.1.1964 Amsterdam) en korte tijd ook aan hun gehuwde dochter Sara Jozina (Jos) Leefsma (8.8.1919 Leeuwarden-4.4.1991 Amsterdam), die 1) op 1.4.1942 gehuwd was met David Blits (13.9.1913 Amsterdam; gescheiden 9.2.1946), 2) met Karel Marthein de Haas (14.7.1910 Ommen-1.3.1993 Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (16.10.1924); lid VU-Corps NDDD en NCSV; kandidaat (7.2.1930); predikant van **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Andijk (15.6.1930, bevestigd door ds. J.J. Buskes-1934) en te Leeuwarden (1934-1946; woonadres: Bildtsestraat 18, Leeuwarden), daarna **hervormd** predikant te Assen (voor de arbeid onder de rechtzinnig hervormden; 26.5.1946-17.7.1949) en te Delfshaven (wijk Kruiskade; 24.7.1949-30.4.1968 wegens emeritaat); daarna vestigde hij zich in Capelle aan de IJssel.

Gehuwd op 4.6.1930 te Zaandam met **Trijntje Schuijt** (geboren 25.9.1903 te Zaandam, dochter van onderwijzer Klaas Schuijt en Jantje Waagmeester-overleden 29.10.1957 te Rotterdam).

Ds. Diepersloot was voor de oorlog actief binnen de Christen-Democratische Unie en bevriend met ds. L. Overduin (zie daar). Hij kwam vanwege bepaalde artikelen in zijn kerkblad eind 1940 al bij de *Sicherheitspolizei* in beeld als 'Prototyp eines evangelikalen-klerikalen Hetzer'. Om die reden werd hij in februari 1941 **gearresteerd** en zat tot juni 1941 gevangen **in het Oranjehotel te Scheveningen**. Tijdens de oorlog heeft hij zich wel zeker ingezet voor Joodse onderduikers, zoals moge blijken uit het feit dat hij ds. L. Overduin attendeerde op ds. C.D. Moulijn (zie daar), die mogelijk Joodse onderduikers zou kunnen onderbrengen. Vanaf augustus 1944 zat hij met een vals persoonsbewijs ondergedoken op zijn thuisadres.

Bron: 'Meldungen aus den Niederlanden' (geheim weekblad van de SD en *Sicherheitspolizei* in bezet Nederland), nr. 23, d.d. 3 december 1940 in: NIOD, collectie HSSuPF 077-353 ev.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 34, 36, 40, 42 en 77.; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 120; G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkenners*, 31, 41, 79, 93v. 131, 153 en 162; Geert Hovingh, *Hetzende Pfarrer, fanatische Deutschenhasser*, artikel in bundel 'Van kansel naar barak' onder redactie van George Harinck en Gert van Klinken, 23; *Jaarboek 1977 GKN*, 485; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 6, 29; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 291.

101.

Dr. Arie Dondorp (geboren 10.5.1903 te Leiderdorp, zoon van Dirk Wilhelmus Dondorp, hoofd van een school, en Dieuwertje Trap-overleden 18.5.1984 te Voorschoten; begraven Begraafplaats Herfstlaan, Heemstede). Zijn jongere broer Daniël Dondorp (28.3.1913 Hof van Delft-17.12.1993 Zeist), architect BNA; gehuwd met Johanna Catharina Lub (30.9.1918-9.2.2000; beide begraven Nieuwe Begraafplaats te Zeist), was tijdens de oorlog een actief verzetsman.

Arie Dondorp studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; **gereformeerd** predikant te Wagenborgen (31.10.1926, bevestigd door zijn schoonvader ds. Jacobus Pieter Tazelaar [26.11.1862 Terneuzen-9.3.1936 Heemstede] van Weesp-26.5.1929) en te Heemstede (2.9.1929, bevestigd door zijn zwager ds. Johannes Adriaan Tazelaar [23.12.1888 Weesp-20.12.1958 Rotterdam] van Rotterdam-1.11.1960 wegens emeritaat). Na zijn emeritaat nog tot 1982 verbonden aan de kerk van Gapinge. Op 30.11.1951 promoveerde hij aan de VU bij prof.dr. F.W. Grosheide op een dissertatie, getiteld: *'De verzoeking van Jezus Christus in de woestijn'*.

Gehuwd op 21.10.1926 te Weesp met **Johanna (Jo) Sara Tazelaar** (geboren 8.10.1900 te Weesp, dochter van ds. Jacobus Pieter Tazelaar [1862-1936] en Elisabeth Johanna Steketee-overleden 28.9.1988 te Voorschoten; begraven Begraafplaats Herfstlaan, Heemstede).

Arie Dondorp was zijn leven lang intens bevriend met ds. J.J. Buskes (zie daar) en andere leden van de NCSV en met andere predikanten die zich hadden aangesloten bij het Hersteld Verband. Via hen kwam hij op de hoogte van ontwikkelingen in Duitsland en vooral met de lotgevallen van de predikanten die zich hadden aangesloten bij de zogenaamde *'Bekennende Kirche'*. Hij verbaasde zich erover dat er – voor de oorlog – in het merendeel van de kerken zo weinig aandacht aan hen werd besteed (bijvoorbeeld: voorbede voor de gevangenen). In de zomer van 1940 raakte hij als één der weinige gereformeerden via zijn vrienden betrokken bij de zogenaamde *'Lunterse Kring'*. In het voorjaar van 1941 werd hij gearresteerd omdat hij op de zondag, waarop herdacht werd dat Nederland een jaar geleden werd bezet, had gepreekt over de tekst Psalm 43: 1 *"Bevrijd mij van het ongoedertieren volk, van de man des bedrogs en des onrechts"*. Hij werd verhoord op het kantoor van de *Sicherheitspolizei* aan de Euterpestraat te Amsterdam en verbleef enige tijd in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans aldaar. Na zijn vrijlating ging hij verder met zijn verzetswerk, zoals het onderbrengen en verzorgen van Joden en andere onderduikers. Van 27.1.1944-1.3.1944 bracht hij nog enige dagen in gevangenschap door in Kamp Vught, nadat hij samen met zijn collega ds. H.J. Jager (zie daar) gearresteerd was, vanwege het feit dat een onderduiker was opgepakt, die hun beider namen en adressen op zak had. Tijdens zijn verblijf daar ontmoette hij mevr. Willemien Hettinga-Smid, de echtgenote van ds. Jochem Hettinga (zie daar). Dondorp schreef kort na zijn vrijlating een brief aan de familie Hettinga:

Epe,

Hooggeachte familie Smid (Broer van mevr. Hettinga-Smid),

Verleden week ben ik uit Vught ontslagen en nu met mijn vrouw hier een poosje ge logeerd, om te ontkomen aan de stormloop van allen die mij welkom " thuis " kwamen heeten. Ik wilde u iets van W. schrijven. Gedurende de ongeveer 5 weken, dat ik bij Philips werkte, zag en sprak ik haar geregeld. De werkplaats waar zij zat te solderen was vlak naast de barak waar ik hoorde. Bij haar zat ook een mevr. Post, wier zoon van 17 à 18 jaar, die ook Häftling is, boodschappenbriefjes enz. heen en weer bracht. Telkens deed ik of ik als electricien iets te rapareren had aan haar machine en kon zoo met haar spreken. Bij haar zit ook mevr. Fokkema, gehuwd met ds. F(okkema) van Delft. Zij zijn elkander tot groote steun en samen laten zij het licht

van het Evangelie helder schijnen. Zij wisten ook gedaan te krijgen dat ik 2x op Zondagmorgen in haar barak clandestien gepreekt heb. De eerste keer over Joh. 16 “Niemand zal uw blijdschap van u nemen”. De tweede keer over Mat. 9 “Zalig die zich aan mij niet ergert”. De preek werd telkens onderbroken door ‘onraad’ en dan was ik weer als electricien bezig. Maar deze toespraken maakten op de aanwezige vrouwen diepe indruk. Want dagenlang spraken zij er met Willemina over na. En op een bijzonder fijne manier wist zij van antwoord te dienen. De Heere geeft haar grote genade. Vooral de manier waarop ze eigen leed draagt, haar leed aan de Heere Jezus overgeeft, is een duidelijke prediking van de kracht des geloofs. Lichamelijk maakt ze het opperbest. Ze is vrolijk en dankbaar voor al het goede, dat er ook in Vught nog wordt genoten. Menigmaal ontving ik een stuk appel of een snee brood van haar of een paar plakken ham. Een paar sokken stopte ze voor me en waschte ook mijn handdoek. Helaas had ik bij mijn plotseling ontslag geen gelegenheid om afscheid te nemen en te bedanken. Daarom schrijf ik maar naar Wagenborgen en bericht langs deze weg dat zij het heel goed maakt. Het was voor mij zo vol van herinnering aan Wagenborgen. U allen waart zo hartelijk voor ons. Nu – Willemina was het niet minder. Wilt u als één van u haar schrijft een regeltje invoegen in Uw brief b.v. ”Hartelijke groeten en dank van Arie D.” Ik hoop dat haar brieven nu weer geregeld doorkomen, bovenal dat al dat leed en aan zooveel onrecht spoedig een eind kome. Weest allen hartelijk gegroet van Uw toegenegen A. Dondorp.

Dit verbranden hoor, Bets.

P.S. Deze brief is een afschrift van uw brief., die we van Ds. Dondorp uit Heemstede ontvingen, die ongeveer 5 weken in Vught heeft doorgebracht en zodoende met moeder in aanraking kwam.

Ds. Dondorp liep in Vught dysenterie op en besmette na thuiskomst alle acht zijn kinderen. Eén meisje, Attie Dondorp (1939-1944) overleed aan de gevolgen daarvan.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 35, 237; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 30v., 112, 198, 201 Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind*, 97..

102.

Dr. Johan Casper (Hans) van Dongen, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 26.7.1907 te Rotterdam, zoon van Johan Casper van Dongen Sr., makelaar in granen, en Berendina Catharina Datema-overleden 4.11.1983 te Rotterdam).

Hij volgde aanvankelijk de Hogere Handelsschool te Rotterdam (1919-1925), maar het werk in de graanhandel beviel hem niet. Hij besloot predikant te worden nadat hij in New York (1933) de gevolgen van de economische crisis had waargenomen; studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1936-1940) en raakte sterk onder invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), met name nadat hij hem in 1939 persoonlijk had ontmoet als voorzitter van de Vereniging van Studenten aan de Theologische Faculteiten in Nederland. Ds. van Dongen diende tijdens de mobilisatie en in de meidagen van 1940 als reserveofficier bij de artillerie; **hervormd** predikant te Lichtenvoorde (1940) en Zutphen (1945-1953); predikant-directeur van het Diaconessenhuis te Rotterdam (1953-1956), directeur Kerkelijk Sociale Arbeid te Utrecht (1956-1959), stafmedewerker Federatie van Diaconieën van de Nederlands Hervormde Kerk te Utrecht, tevens voorganger te Groenekan (1956-1964), promotie in 1964 aan de Rijksuniversiteit Utrecht bij prof.dr. Johannes Christiaan Hoekendijk (1912-1975); medewerker Generale Diaconale Raad van de Nederlands Hervormde Kerk te Utrecht (1964-1974 wegens emeritaat), tevens geestelijk verzorger in de Dr. H. van der Hoevenkliniek te Utrecht (1965-1972).

Gehuwd 1) op 17.6.1930 te Ridderkerk met **Georgina ‘Georgy’ Florence de Koning** (geboren 28.5.1904 Rijsoord, Ridderkerk, dochter van landbouwer Bastiaan de Koning en de Amerikaanse schilderes en aquarelliste Wilhelmina Douglas Hawley [13.7.1860 Perth Amboy, New Jersey USA-8.2.1958 Rijsoord]-overleden 11.4.1974 Utrecht) en 2) op 17.7.1976 te Bristol U.K. met **Jessie Garrad** (geboren 1919-overleden 1999).

Ds. van Dongen maakte in de zomer van 1940 deel uit van de zogenaamde ‘Lunterse Kring’, die nauwe contacten onderhield met de ‘*Bekennende Kirche*’ in Duitsland. In zijn eerste gemeente Lichtenvoorde raakte hij in een ernstig conflict met de lokale NSB-burgemeester Theo A. Lamers, die hem zijn onverhulde stellingname tegen het nationaalsocialistische regime verweet. Dat bleef niet zonder gevolgen: eind 1942 werd hij opgepakt en vervolgens bracht hij een half jaar door in de kampen Amersfoort en Vught. Daar ontmoette hij o.m. ds. F.K. van Evert (zie daar). Maar na zijn vrijlating bleef hij actief in het verzet, o.a. in de hulp aan Joodse onderduikers. *Juli ’43 werd op het gemeentehuis te Lichtenvoorde door de NSB-burgemeester Lamers een Jood verhoord. Op geslepen manier wist hij zijn slachtoffer een bekentenis te ontlokken. De Jood verklapte zijn weldoener Kees Ruizendaal, wachtmeester der marechaussee te Aalten. Aan een agent, die bij het verhoor tegenwoordig was, gaf de burgemeester opdracht Ruizendaal onmiddellijk te laten arresteren. De agent begaf zich naar beneden, waar op ’t bureau Kees zat te wachten op de uitslag van ’t verhoor. “Kees, kerel, je bent verraden! Zorg dat je binnen tien tellen vertrokken bent en neem je maatregelen!”*. Ruizendaal stak hem de hand toe, “*k Dank je! Van vandaag af werkt Kees ondergronds en ze zullen nog van me horen, dat beloof ik je! Bonjour!*” Kees dook onder. Dat betekende de start van de Aaltense KP. Cornelis Ruizendaal (‘Zwarte Kees’, geboren 1909 te Maarssen) werd een belangrijk verzetsleider en KP-commandant in de Achterhoek en kwam op 20.4.1944 onder bijzonder tragische omstandigheden om het leven te Doesburg, achter het huis aan de Koepoortstraat 9. Hij ligt begraven op de Gemeentelijke begraafplaats ‘Berkenhove’ te Aalten.

Lit.: N.N. *Gewone mensen in een ongewone tijd, Doesburg 20 april 1944. Sporen van een verzetsdrama* (Historiael, 2019); ‘*Het Grote Gebod*’ I, 478; H. Noordegraaf, lemma ‘*Dongen, Johan Casper van*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 143v.; Herman Noordegraaf en Wim Tieman, *Vernieuwing van het Diaconaat: Doen en denken van J.C. van Dongen* (Eburon, 2002).

103.

Sietse Doornbos (geboren 24.3.1883 te Niekerk, Ulrum, zoon van landbouwer Hendrik Doornbos [1855-1944] en Hielkje Helder [1850-1922]-overleden 18.6.1968 Apeldoorn). Zijn jongere zuster Martha Hillegonda Doornbos (1885-1964) was gehuwd met Klaas van Sevenhoven (1882-1955), burgemeester van Stedum (1911-1914), Bedum (1914-1917) en Onstwedde (1917-1929).

Sietse Doornbos studeerde theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.1.1903); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (17.6.1908); **gereformeerd** predikant te Doetinchem (24.10.1909-18.11.1917), te ’s Hertogenbosch (25.11.1917-18.9.1921) en te Amsterdam-Oost (Indische Buurt), later Zuid (Waalkerk; 25.9.1921-1.11.1950 wegens emeritaat). Hij woonde op het adres Vondelstraat 168hs. te Amsterdam

Ds. Doornbos was op 29.9.1909 te IJsselmonde gehuwd met **Pietertje Albertina de Lijster** (12.7.1886 IJsselmonde, dochter van Dirk de Lijster en Willemina van den Hoek-overleden 8.12.1962 Amsterdam).

“De kerkeraad droeg hem werk op in de sectie van wat toen genoemd werd “Zending onder de Joden”. Met Kapteyn (zie daar; GCH) heeft hij er zich op toegelegd dat de opdracht om het evangelie te doen komen “eerst onder de Jood” Romeinen 1 vs. 6 – in een grote stad

goed uitgevoerd werd". Wel zeker heeft hij zich binnen dat in onze tijd absoluut verwerpelijk geachte verband ook ingezet voor hulp aan Joodse onderduikers, maar nadere gegevens daarover ontbreken tot nu toe.

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 94; P.G. Kunst *In memoriam Ds. S. Doornbos* in: *Jaarboek 1969 GKN*, 480v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 127.

104.

Prof.dr. Herman Dooyeweerd (geboren 7.10.1894 Amsterdam, zoon van boekhouder dr. Hermen Dooyeweerd en Maria Christina Spaling-overleden 12.2.1977 Amsterdam).

Zijn zuster Hermina Maria Dooyeweerd was gehuwd met prof.dr. Dirk Hendrik Vollenhoven (zie daar; 1.11.1892 Amsterdam-6.6.1978 Amstelveen), hoogleraar systematiek en geschiedenis van de wijsbegeerte aan de VU te Amsterdam, vriend en geestverwant van Dooyeweerd ter zake van de door hen ontwikkelde 'Wijsbegeerte der Wetsidee'.

Studie rechten aan de VU (1912) en promotie (2.7.1917) aan de VU bij prof.mr. Dammes Paulus Dirk Fabius (6.7.1851 Garderen-21.12.1931 's Gravenhage) op zijn dissertatie "*De Minister-president in het Nederlandsche Staatsrecht*".

Adjunct-inspecteur der directe belastingen te Harlingen (1916), adjunct-commies-redacteur ter secretarie te Leiden (1918), commies Departement van Arbeid (souschef afdeling Volksgezondheid) 's Gravenhage (1919), adjunct-directeur dr. Abraham Kuypersstichting, het latere Wetenschappelijke bureau van de Anti-Revolutionaire Partij (1922), hoogleraar rechtsfilosofie, encyclopedie der rechtswetenschap en oudvaderlands recht (1926-1965).

Tijdens zijn hoogleraarschap bouwde hij aan zijn opus magnum: De wijsbegeerte der wetsidee, i.e. de confrontatie met andere wijsgerige stelsels en in samenhang daarmee de transcendentale kritiek, de modaliteitenleer en de leer van de individualiteitsstructuren (J. Hoogland).

Gehuwd op 19.9.1924 te Scheveningen met **Jantina Wilhelmina Fernhout** (1904, dochter van Fokke Fernhout, directeur van een bankinstelling, en Willemine Henderika Jantina Brouwer-1963). Hun dochter Eveline Egidia Romana Dooyeweerd (13.4.1930-16.7.2008; crematie Crematorium Westgaarde, Amsterdam) was op 21.9.1954 gehuwd met dr.Ernst Eduard (Ed) Stern (1926 Amsterdam, zoon van artistieke ouders (moeder was concertzangeres en muziklerares; beide ouders waren bevriend met anarchiste Clara Meijer-Wichman en de idealistische pedagoog Kees Boeke-1.3.2007 Amsterdam; begraven Zorgvlied; echtscheiding 1979); hervormd predikant te Sas van Gent (1957-1969); secretaris van de Hervormde Jeugdraad Amsterdam (1969-1986: 'als ongewenst predikant ontheven uit het ambt'); voorganger oecumenische basisgemeente 'De Duif'; medeoprichter van de Liga van de Rechten van de mens.

Dooyeweerd en zijn echtgenote boden tijdens de oorlog een veilig onderdak aan een Joodse vrouw.

Lit.: J. Hoogland, lemma 'Dooyeweerd, Herman' in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, V, 149-152.; Gjalt Zondergeld, *Geen Duimbreed?!*, 25, 250.

105.

Karel Jozias van Dorp (geboren 5.6.1900 te Wouterswoude, Dantumadeel, zoon van ds. Frans Christiaan van Dorp [30.9.1860 Leiden-6.2.1928 Santpoort] en Helena Coumou-overleden 25.6.1961 te Groningen).

Gereformeerd theologiestudent (Vrije Universiteit te Amsterdam), dichter en verzetsman.

Gehuwd in 1940 met **Johanna (Jo) Margaretha Nela Ypma** (geboren 23.1.1908 Haastrecht, dochter van hoofdonderwijzer Tjipke Sjoerds Ypma en Lena Johanna Baartman-overleden 18.2.1986 te Feerwerd; daar begraven op het dorpskerkhof; “*Mamma Jo*”), onderwijzeres, romanschrijfster, persoonlijk redactrice van minister-president Hendrikus Colijn (22.6.1969 Burgerveen-18.9.1944 Ilmenau, D.), sinds 1937 secretaresse van jurist/dichter mr. Roelof Martinus Frederik Houwink (17.1.1899 Breda-3.1.1987 Zeist) en eindredactrice van het christelijk-literaire tijdschrift ‘*Opwaardsche Wegen*’.

Het echtpaar Van Dorp was actief in het LO-werk in hun woonplaats Haastrecht, met name bij de verzorging van Joodse onderduikers. Op 16.5.1943 werd Karel te Haastrecht gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* en zat tot 25.4.1944 gevangen in Haarlem, Amsterdam, Amersfoort en Vught (hij hield er een ernstig KZ-syndroom aan over). Daarna dook hij onder. In die periode werd Jo na aanvankelijke weigering alsnog lid van de ‘*Kulturkammer*’, omdat ze anders niet kon voorzien in de verzorging van haar beide kinderen. Het kwam haar in 1945 op een publicatieverbod van één jaar te staan. Na de oorlog stopte Karel – na zijn kandidaatsexamen te hebben gehaald - met de studie theologie en voltooide vervolgens een opleiding tot maatschappelijk werker. Hij vond werk als reclasserings-ambtenaar in respectievelijk Pieterburen, Veenhuizen, Rotterdam, Vught, ’s Hertogenbosch en tenslotte Groningen. Na de dood van haar man ten gevolge van een ernstige longaandoening verhuisde Jo naar Feerwerd, waar ze tot haar dood bleef wonen. Ze schreef zestien romans, en verder verhalen, gedichten en recensies.

Bron: H.H.J. van As, *Jo Ypma ten toon gesteld in Haastrecht* (17.5.1993; Digibron).

Lit.: *Mededelingen van CB-LO (Centraal Bureau van de LO) en Afwikkelingsbureau LKP nr. 54* (27.7.1945).

106.

Sytso Dotinga (geboren 16.5.1914 Amersfoort, zoon van Melle Sytzes Dotinga [1885-1965], burgemeester van Avereest, en Akke Groeneveld [1885-1981]-overleden 16.11.1961 Deventer)

Hervormd hulpprediker te Ussel en predikant te Engwierum (26.5.1940-12.11.1944), predikant voor de evangelisatie te Franeker (eind 1944-9.2.1947), predikant te Wijhe (16.2.1947-12.4.1953) en Deventer (19.4.1953-16.11.1961).

Gehuwd met **Wubbigje (Wubby) Roelofje Wessels Boer** (19.4.1915 Musselkanaal, dochter van postdirecteur Jan Wessels Boer en Geesje Zwiers-19.4.1995 Deventer).

Tijdens de oorlog nam het echtpaar Dotinga tijdelijk de twee Joodse broertjes Hans Marcus (20.11.1931 Zwolle-3.8.1989 Zwolle) en Alexander (Lex) Emanuel Marcus (20.3.1935 Zwolle-15.1.2009 Zwolle) in huis. Zij waren de zonen van huisarts Abraham (Bram) Emanuel Marcus (12.10.1899 Groningen-10.3.1995 Zwolle) en verpleegkundige/doktersassistente Louise Juliane Leijdesdorff (3.6.1905 Meppel-3.7.1993 Zwolle), Koestraat 40, Zwolle). Tevoren hadden ze al op andere adressen in den lande ondergedoken gezeten, laatselijk in de pastorie van ds. Cornelis Fortuin (zie daar) in Nes (Westdongeradeel).

Lit.: Reinder H. Postma/ Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40- '45*, 281-185.

107.

Rinze Joukes Douma (‘Ds. de Groot’; geboren 28.4.1910 Bergum, Tietjerkseradeel, zoon van Jouke Rinzes Douma [1887 Bergum-1970 Bergum], gardenier en aardappelkoopman, later boomkweker en zaad-en groentehandelaar, tenslotte winkelier aan de Lageweg 84 in Bergumen Hinke Jans Kuperus [1886 Garijp-1928 in het Bonifatius Ziekenhuis te Leeuwarden, kort na de geboorte van Hendrik Douma [1928 Leeuwarden-1976 Leeuwarden]);

vader Douma hertrouwde in 1930 met Wietske Jans Kuperus [1901 Garijp-1989 Hardegarijp], een jongere zuster van zijn vrouw-overleden 9.3.1945 aan vlektyfus in KZ Bergen-Belsen).

Gereformeerd Gymnasium te Leeuwarden-Huizum (1923-1929), studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929-1.2.1935); jaargenoten dr. O.C. Broek Roelofs (zie daar), ds. Wytze Wynia (1905-1953) en ds. L.Th.A. v.d. Marel (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Areiopagus); kandidaat (1.2.1934); **gereformeerd** hulpprediker te Hardenberg (1.10.1935-1.6.1936); gereformeerd predikant te Emmercompascuum (2.8.1936, bevestigd door ds. Gilles Verrij [1873-1939], gereformeerd predikant te Hardenberg-9.3.1945; het gezin Douma bewoonde de pastorie aan het Hoofdkanaal W.Z. nr. 9).

Gehuwd op 23.7.1936 te Franeker met **Minke ('Minnie') van der Veen** (geboren 27.10.1908 te Franeker, dochter van bakker, taxateur en makelaar in roerende en onroerende goederen Steven van der Veen [1880 Oosterbierum-1970 Apeldoorn en Sytske Roukema [1883 Franeker-1922 Franeker]; hij hertrouwt in 1923 met winkeliersdochter **Elisabeth (Bet) de Vries** [1885 Harlingen-1974 Apeldoorn]-overleden 3.7.1988 te Apeldoorn en begraven op de Natuurbegraafplaats te Assel).

“Rinzes moedige verzet vindt aanvankelijk op de preekstoel plaats. Zijn zwager Piet(er) Tjeerdsma (7.6.1916 Garijp-13.7.2010 Beetsterzwaag; verzetsman [Trouw, Je Maintiendrai en Vrij Nederland, ARP-politicus, burgemeester van Wonderadeel en lid Eerste Kamer der Staten-Generaal; gehuwd met Rinzes' zuster Tjitske Douma [24.9.1917 Bergum-27.4.2004 Beetsterzwaag) herinnert zich: “Intens volgde hij de oorlogshandelingen. Maar met een nog grotere belangstelling nam hij kennis van wat de Duitsers ons brachten op cultureel en geestelijk terrein: de Übermensch, de rassenleer, de leer van bloed en bodem, van kracht en geweld, de prediking van het heidendom. Hier tegenover stelde hij de leer van het Christendom, de leer van zonde en genade, de prediking van het Kruis. Bij al zijn verdere handelen werd hij als dienaar van Koning Jezus hierdoor gedreven, in het begin met alle gebreken en kortzichtigheid, die ons mensen nu eenmaal aankleven, later als een Paulus met wie hij zeggen kon: onze verwachting is alleen van de Heere. Dit moest wel naar voren komen in zijn preken. Ernstig wees hij zijn gemeente op de gevaren en spoorde hen aan in woord en daad elke dag gehoorzaam te zijn aan Jezus Christus” (Hence Douma & Sanneke van Geest, *In verzet voor een rechtvaardige zaak*, 97). Ds. Douma werd al snel actief in het verzet in zuidoost Drenthe, m.n. begin 1942 bij de verzetsgroep 'Ome Gerrit' van de gereformeerde onderwijzer Gerrit Jeens Stoker (geboren 30.5.1915, Emmer-Compascuum-) te Emmen, *'die ondergrondse bladen als Trouw en Vrij Nederland verspreidt en onderduikadressen probeert te vinden voor Joden uit het westen van het land'* (Hence Douma & Sanne van Geest, a.w. 114). In die tijd woonde er ook tijdelijk een Joodse vrouw in de pastorie. Verder richtte Douma eind 1942 samen met Johan Anthonius (Jo) Scheven (11.12.1917 Emmer-Compascuum-10.10.1972 Emmen; begraven Begraafplaats De Wolfsbergen, Emmen) en Pieter Tjeerdsma (7.6.1916 Garijp-13.7.2010 Beetsterzwaag) de 'Organisatie Van Dam' op, die zich vooral bezighielden met het onderbrengen en verzorgen van Joodse en niet-Joodse onderduikers (later werden beide groepen samengevoegd en in de zomer van 1943 sloot de Emmer verzetsgroep zich aan bij de L.O. van ds. F. Slomp (zie daar). Ook onderhield ds. Douma contacten met de landelijke verzetsgroep T.D. (Tweede Distributiestamkaart) en het gewapend verzet (LKP), met de 'Groep-Kroon' (van Jacob Heuvingh [25.3.1916 Musselkanaal-28.6.1976 Hilversum), alias 'Jaap Kroon') en verder met Reint Albartus 'Remco' Dijkema (20.5.1920 Smilde-gefusilleerd 22.8.1944 Vught), Hendrik Everardus 'Oom Henk' Broekstra (27.9.1906 Groningen-9.2.1986 Nieuwe Pekela), ambtenaar ter secretarie in Bedum, Harm Molenkamp (1921 't Zandt-gefusilleerd 12.10.1944 te Westerborg), Tjeerd Pannekoek (1.12.1886 Hornhuizen [Kloosterburen]-18.12.1944 KZ Mauthausen), hoofdbestuurder van de Nederlandse Christelijke Landarbeiders Bond (NCLB) en lid Provinciale Staten van Groningen (ARP), en de broers Pieter Gootjes ('Piet');

31.12.1915 Oostdongeradeel-gesneuveld 11.2.1944 Middelstum) en Jacob Pieter Gootjes ('Koos'; 8.8.1920 Tietjerksteradeel-eveneens gesneuveld 11.2.1944 Middelstum, die van ds. Douma en Jo Schreven wapens kregen (in ruil daarvoor ontvingen Douma en Schreven bonkaarten); zie ook ds. J. Gootjes). Toen Jo Scheven werd gearresteerd moest Douma op 3 augustus 1943 zelf met zijn gezin (vrouw en vier kleine kinderen) onderduiken. Sita en Henca Douma worden ondergebracht bij het gezin van schoenmaker Pijper aan de Stationsweg in Bedum (Ali Pijper was verloofd met de verzetsman Harm Molenkamp) en dochter Wietske kwam terecht bij haar grootouders in Franeker. Douma (sedertdien 'Ds. de Groot' geheten, of: 'Piet van Barreveld' of 'Groningse Kees') koos zelf met zijn vrouw en hun zootje Stef onderdak in de Hamburgerstraat te Groningen. Van daaruit reisde hij stad en land af om buitgemaakte bonkaarten en valse persoonsbewijzen te verspreiden en twee- of driemaal per week bracht hij in het noorden ook een gecyclostyleerde editie van 'Radio BBC Nieuws' rond. En hij ging her en der ook nog onder zijn valse naam regelmatig voor in kerkdiensten. Op 19.3.1944 ging hij voor het laatst voor in Emmer-Compascuum. Een citaat: "*Wij moeten strijden om der gerechtigheid wil. Wat betekent dat concreet in de praktijk van vandaag? De heilige plicht tot verzet en sabotage tegen alle maatregelen die het nationaal-socialisme beraamt. In dat stelsel drijft de ongerechtigheid boven. De bedrieglijke schijn kan ons niet hinderen te geloven dat het er om gaat Gods Woord te doen verdwijnen uit de maatschappij. En het antichristelijke van deze beweging komt duidelijk uit in de wijze waarop onze medemens worden onteerd en gekrenkt; in naam der gerechtigheid bedrijft men het grootste onrecht. En de afgoderij viert hoogtij in de verheerlijking van ras en bloed en bodem. Hiertegen zijn wij geroepen om te strijden om der gerechtigheid wil. Niet alleen, en niet in de eerste plaats omdat wij 'goede Nederlanders' zijn, maar omdat wij Christenen zijn*". (Henca Douma & Sanneke van Geest, a.w.147vv.). Dr. Jan Ridderbos schrijft over hem: "*Het krachtigste voorbeeld van betrokkenheid bij actief verzet is waarschijnlijk ds. R. Douma, die een klein jaar professioneel en fulltime verzetsman was*". Op 31.5.1944 werd hij na een overleg in Amersfoort met 'De Jong' (= Dolf Hendriks van verzetsgroep TD) gearresteerd op het perron van station-Amersfoort, nadat er juist op dat moment een groep gevangenen illegale werkers uit Groningen uitstapte om naar het kamp te worden gebracht, en van hen één van hen hem kennelijk herkende. Een agent van de *Grüne Polizei* hield hem vervolgens staande en een collega vond – toen hij Ds. Douma fouilleerde – een aantal valse documenten cq. een tiental bonkaarten. Na een kort verblijf in Kamp Amersfoort werd hij naar Assen overgebracht. Via Assen (waar hij een vergeefse poging deed om te ontsnappen) kwam hij op 10.6.1944 weer terecht in het Huis van Bewaring te Groningen,. Op 17.8.1944 werd hij naar Vught overgebracht en op 23.8.1944 veroordeeld tot Schutzhaft en ondergebracht in barak 16A/17. Van daaruit werd Douma op 6.9.1944 - daags na 'Dolle Dinsdag' – naar Duitsland afgevoerd. Aanvankelijk werd hij ondergebracht in de kapotgebombardeerde fabriekshallen van de *Heinkel Werke* te Oranienburg-Germendorf en op 22.10.1944 belandde hij vervolgens in KZ Sachsenhausen (Barak 15, voor diplomaten en geestelijken). Daar verbleven ook ds. A. le Croix (zie daar), ds. W. Reinders (zie daar), de VU-hoogleraar prof.mr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 's Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum, D.) en de ARP-politicus Johannes (Jan) Schouten (12.8.1883 Maassluis-. Vanuit KZ Sachsenhausen stuurde ds. Douma op 6.1.1945 (zijn laatste brief (in het Duits, via een 9.9.1963 Rotterdam); adres in Duitsland: mevr. wed. Arling te Linloh bei Rütenbrock, Kreis Meppen):

Liebe Frau Arling,

Durch meinen Freund Chris habe ich glücklich Ihre Adresse bekommen und kann ich Ihnen jetzt schreiben. Ich mache es jetzt sehr gut, siehe besser aus als wenn ich

damals verhaftet wurde. Und jetzt komme ich zu ihnen mit dem Versuch an meine Frau in Compas die herzliche Grüsse von mit über zu bringen.ich kann sie selbst nicht erreichen, und frage es Ihnen deshalb. Ich denke immer mit Liebe und Verlangen an Sie, und hoffe dasz meine Frau gestärkt wird wie ich es täglich werde. Sage dasz sie in deutscher Sprache schreibt, denn sonst kommen die Briefe nich durch. Ich habe an Bruggeman geschrieben, aber mein Brief ist zurück gekommen weil die (Adresse?) unbekannt war.

Tenslotte werd ds. Douma op 4.2.1945 naar KZ Bergen-Belsen gedeporteerd en belandde er in Block 3 van Lager I, de barak voor geestelijken. Daar is hij op 9.3.1945 ten gevolge van typhus overleden en begraven in een massagraf. Uiteindelijk beleefden van de 45 geestelijken, die op 4.2.1945 naar Bergen Belsen werden gedeporteerd, slechts drie de bevrijding, n.l. ds. Johannes Versteegt [10.10. 1889 Katwijk aan Zee-29.6.1945 Hildesheim), ds. Cornelis Pieter Boodt (25.5.1903 Rotterdam-22.6.1945 Hildesheim) en kapelaan Reinier Hegge (14.1.1912 Leens-1976 Groningen). Maar alleen laatstgenoemde zou als enige behouden thuis komen... Op 13.6.1945 stuurde ds. J.D. van Ginhoven (zie daar) bericht aan Minny Douma-van der Veen dat hem was meegedeeld dat Rinze Douma in het kamp was omgekomen (Henca Douma & Sanne van Geest, a.w., 293):

Zeer geachte Mevr.!

Gods wegen zijn dikwijls ontzettend moeilijk, doch altijd heilig, wijs en goed. Rn Jezus, onze Heiland en Verlosser, heeft beloofd altijd met ons te zullen zijn. Dus ook, als Gods wegen met ons moeilijk zijn. Zoo weten wij dat Hij met uw man was, toen Hij in Gods wil den zwaren gang naar en in het concentratiekamp ging. En Hij was met u toen u in zorg en angst achterbleef. U wist wel, wat een Duitsch concentratiekamp is, en dat u met het ergste rekening moest houden. Een Engelsch veldprediker bezocht het concentratiekamp Bergen-Belsen, waar uw man opgesloten was. Ik kreeg het verzoek u mede te delen, dat God in zijn ontferming uw man uit het concentratiekamp tot zich geroepen heeft. Nadere bijzonderheden ontbreken nog. Doch ds. J. Versteegt uit Nieuw-Loosdrecht, die ook in dat kamp zat, zal t.z.t., zoodra hij thuis is, deze u ongetwijfeld kunnen verschaffen (Helaas is ds. Versteegt op 3 juli 1945 in een ziekenhuis te Hildesheim aan de gevolgen van zijn verblijf in Bergen Belsen overleden; GCH). Mevr., ik weet uit ervaring hoe in en concentratiekamp naar den dood verlangd kon worden, en hoe intens 't zoeken van steeds inniger gemeenschap met God was. De gevangen predikanten hadden daar ook een nieuwe gemeente, waar heel veel werk was en in gehoorzaamheid, ondanks de bedreigingen, gedaan werd. God gaf aan uw man ook zoo 'n gemeente, en heeft hem ongetwijfeld daar tot rijken zegen gesteld. En toen heeft God hem, met meerdere collega's, uit de verschillende kerken hier in Nederland, hem afgelost. Hij, Die dit deed naar Zijn wijsheid, op de door Hem juist geoordeelde wijsheid en op de door Hem bepaalde tijd deed, Hij zal ook met u zijn, en u vertroosten, en Zijn weg met u en uw gezin als den juisten [daad?] zien. Ik bid u van harte Zijn rijke vertroosting toe, en Hij geve u kracht des geloofs dit uit Zijn hand te aanvaarden. Uw man stierf voor zijn Koning, en voor ons Vaderland. Martelaar – getuige van Jezus Christus. Dat was een hooge eer. Onze God zegene u rijk.

*Met heilbeden en fr. Groet,
Hoogachtend t.t.
J.D. van Ginhoven Geref. Past.*

Nijeveen (Dr.) (post: Frederiksoord

Op 3.7.1945 werd een rouwdienst gehouden in Emmercompasuum, die geleid werd door ds. Tjaardinus Heerinus Hoeksema (7.1.1897 Zevenhuizen, Gr.-27.3.1962 Oosterwolde, Frl.), gereformeerd predikant te Zwartemeer en consulent van Emmer-Compasuum. In 1990 werd in de Groningse wijk Hoornse Meer een straat naar hem genoemd. Het gezin Douma heeft erg geleden onder het verzetswerk van de ouders, de onderduik en de vroege dood van man/ vader. Dochter Hinke (Henca) Douma zei daarover o.a. het volgende: “*Joodse ouders hadden geen enkele keuze. Dat heb ik wel eens in een gemengde groep van oorlogskinderen gezegd: “Verdomme, hij moest zo nodig Joodse kinderen redden. Hij had beter ons kunnen redden. Nou, dat vonden de Joodse oorlogs-kinderen helemaal niet leuk om te horen”.*”

Bron: J. Ridderbos, *Inventaris van het archief van ds. R. (Rinze) Douma 1910-1945* (HDC-VU, 2013)

Bibl.: ‘*Vervolgd om der gerechtigheid wil*’.

Lit.: Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod*, I, 56, 75, 146, 148, 153, 238, 452, 624, II, 623; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 243v.; Henca Douma & Sanneke van Geest, *In verzet voor een rechtvaardige zaak – Het leven van Rinze Douma, Minke van der Veen en hun kinderen*; Joh. de Haas, *Gedenkt* III, 56v.; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 11, 186, 190, 192, 194; Anke Manschot, *Mijn vader moest zo nodig Joodse kinderen redden*; Ad Mulder, artikel *Dominee Rinze Douma solidair tot het einde* in: ‘*Kontakt door Aantreden*’ (december 2000); J.A. Niemeijer/ A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen*, 29, 34; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 74v, 113v., 116, 142, 167, 189; Jan Ridderbos, *Ds. Rinze Douma (1910-1945)* in: *Waardeel, Drents Historisch Tijdschrift* XXXIV, 1 (2014)

108.

Hendrik Julius André (Julius) Douwes (André; geboren 6.5.1914 te Laag-Keppel, zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [10.4.1871 Leens-11.1.1935 Weert] en Johanna Adriana Willeumier [6.11.1875 Chicago, Illinois, USA-26.2.1939 Cuyk]; gescheiden 1918; zijn vader hertrouwde in 1926 met verpleegster Cornelia Charlotta (Cor) Knake [28.1.1888 Hoog-Keppel-21.10.1972 Doetinchem], zijn moeder in 1918 met de plaatselijke huisarts Hendrik Johannes Bosch [1863 Lochem-11.1.1933 Hummelo en Keppel]-overleden 25.9.1991 te Ermelo; begraven Algemene Begraafplaats ‘De Varenhof’, Varenlaan, Ermelo). Julius was een broer van Alberta Arnolda Catharina (Bertha) Douwes (9.10.1898 Zuidwolde-24.10.1976 Woerden), die gehuwd was met ds. Herman Stegeman (26.9.1877 Avereest-21.2.1961 Utrecht; zie daar), van ds. Jan Douwes (1900-1976; zie daar), van de verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (‘*Arnold*’, ‘*Wim J. van der Toren*’ en ‘*H.M. van de Vecht*’) Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht; crematie ‘Daelwijck’, Utrecht), rechterhand van de verzetsleider Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), na de oorlog gehuwd met de Joodse onderduikster Jet Reichenberger (‘*Jo Gerritsen*’; 5.6.1925 Doetinchem-3.3.2005 Uesod Hamala, Israel) en met haar naar Israël vertrokken, en van de verpleegster Guillette Agathe (Jettie) Douwes (22.9.1915 Laag-Keppel-6.7.1996 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Driebergen), die ook actief was in het verzet.

Hij was **hervormd** predikant te Dorkwerd (1942-), te Grootegast-Doezum (-1949), te Ughelen (Bronkerk; 1949 -1965) en te Windesheim (5.12.1965-7.5.1969 wegens emeritaat); voorganger bij de *Evangelische Marienschwesternschaft*, Darmstadt-Eberstadt (1969-); bijstand pastoraat (parttime) in Hoozevee (1980).

Gehuwd met **Wilhelmina Koning** ('Mimi'; geboren 11.7.1916 Groningen, dochter van expert Jan Koning en Abeldina Jetses-overleden 27.7.2016 te Harderwijk).

Het echtpaar ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het zich - in nauwe samenwerking met broer/ zwager Arnold Douwes, verzetsleider in Nieuwlande – had ingespannen voor het onderbrengen van Joodse onderduikers in en om Dorkwerd (N.W. van de stad Groningen). Daartoe behoorde o.a. het Joodse meisje Irene Sperber (geboren 1943 Renkum), dochter van Gerhard (Gert) Bertold Sperber (7.11.1920 Berlijn-Schöneberg-20.4.1945 KZ Nordhausen) en Anna (Henny/ Hennie) Sara Chlebowski (8.2.1920 Keulen-20.4.1945 KZ Ravensbrück), Joodse verzetslieden, o.a. binnen de Westerweelgroep (geleid door Joop Westerweel (25.1.1899 Zutphen-gefusilleerd 11.8.1944 Vught), die de oorlog niet overleefden. Het meisje overleefde de oorlog wel ten huize van Jacob Croeze (29.12.1912 Hoogkerk-1.1.1985 Groningen; begraven Wierum) en Antje Croeze-Schuitema (1918-2016 Grijpskerk) te Wierumerschouw. Het echtpaar kreeg in 1949 de voogdij over Irene toegewezen. Julius' broer, de verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), noemt broer en schoonzuster een aantal malen in zijn oorlogsdagboek, o.a.: '*Julius, mijn broer in Dorkwerd, heeft een klein meisje uit Rotterdam te gast. Toen ze haar van de trein haalden in Groningen, was het eerste dat ze zei: 'Ik kom uit het puin'. De school waar ze op zat werd in de meidagen van 1940 tijdens de lessen geraakt door de Duitse voltrefter. Zij was één van de 12 kinderen – uit een klas van 25 – die het bombardement overleefde. Ook haar ouderlijk huis was weggevaagd*' (16.7.1943). Wel zeker betrof het hier een Joods meisje, aangezien het verzet veel Joodse kinderen onderbracht als 'weeskinderen uit Rotterdam.

Foto's ('*Uit het fotoalbum van P.A.C. Stegeman*', 216.92.204.154 /fotos/foto002n.htm): 1) Foto (1899, Laag-Keppel): verpleegster Maria Magdalena Knake (1.4.1877 Hoog-Keppel-1.5.1949 Doetinchem) met fiets, haar jongere zuster Cornelia Charlotta Knake (28.1.1888 Hoog-Keppel-21.10.1972 Doetinchem) met fiets, Johanna Adriana Douwes-Willeumier (1875-1939) en haar dochtertje Albertha Arnolda Catharina Douwes (1898-1976) in de kindervan; 2) Foto (1903, Wagenborgen): Frederik Hendrik Stegeman (1887 Avereest-1984 Dedemsvaart) met fiets; 3) Foto (ca. 1900, Dedemsvaart): Janna Harmina Stegeman-te Winkel (25.4.1844-2.9.1922) en haar zoon Hendrik Willem Stegeman (29.4.1881-8.6.1971) met fiets.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 56, 80, 102v., 130, 136, 179, 208; Pim Ligtoet, '*Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen*', 185v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 262.

109.

Jan Douwes (geboren 12.8.1900 te Zuidwolde (Dr.), zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [10.4.1871 Leens-11.1.1935 Weert] en Johanna Adriana Willeumier (6.11.1875 Cicago, Illinois, USA-26.2.1939 Cuyk; gescheiden 1918). Ds. Douwes hertrouwde later met verpleegster Cornelia Catharina Knake (28.1.1888 Hoog-Keppel-21.10.1972 Doetinchem)-overleden 17.5.1976 te Bilthoven; crematie *Daelwijck*, Utrecht). Jan was een broer van Albertha Arnolda Catharina (Bertha) Douwes (9.10.1898 Zuidwolde-24.10.1976 Woerden), die gehuwd was met ds. Herman Stegeman (26.9.1877 Avereest-21.2.1961 Utrecht: zie daar), van verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (Arnold) Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand van de verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), van ds. Hendrik Julius André Douwes (6.5.1914 Laag-Keppel-25.9.1991 Ermelo; zie daar) en van Guillette Agathe Douwes (22.9.1915 Laag-Keppel-6.7.1996 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Driebergen), die ook actief was in het verzet.

Jan Douwes studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; hij was **hervormd** predikant te Haulerwijk (18.9.1927-4.5.1930), Minnertsga (1930-1932), Oostermeer

(23.20.1932-7.2.1937), 's Hertogenbosch (1937-1946; adres pastorie: Zuid Willemsvaart 18) en Rossum (11.8.1946-30.9.1965 wegens emeritaat), daarna verrichtte hij nog hulpdiensten te De Bilt.

Gehuwd op 6.2.1927 te Groningen met **Nicoline ('Niek') Henriëtte van Doesburgh** (geboren 25.4.1903 dochter van Nicolaas Wouter van Doesburgh, directeur van de gasfabriek te Leiden, en Henriëtte van Doesburgh-overleden 28.8.1985 te Glanerbrug).

Twee zoons werden ook hervormd predikant, n.l. dr. Petrus Arnoldus Douwes (14.6.1929 Haulerwijk-19.3.2000 Driebergen), voormalig algemeen secretaris van de generale diaconale raad van de Nederlandse Hervormde Kerk, gehuwd met Tine Ploeg (25.9.1930 Rotterdam-7.9.2006 Driebergen) en Willem Bernhard Douwes (28.5.1941 's Hertogenbosch-27.4.2018 Geraardsbergen, Belg.), hervormd predikant te Nieuwenhoorn, Hellevoetsluis en Denderleeuw (Belg.), en een dochter, Mathilda Maria Cornelia Douwes (Mechteld, geboren 1939), werd zelfs de eerste vrouwelijke gehuwde predikant in de Hervormde kerk. Jan Douwes raakte in oktober 1940 bevriend met een Duitse militair, die in Den Bosch gelegerd was: Hans Philipp von der Thüsen (17.8.1913 Keilbeck (Rheinland, zoon van Pfr. Gottfried von der Thüsen en Emmy Haiger-14.2.1944 gesneuveld bij Nowo-Alexandrowka aan de Dnjepr, Oekraïne). Die was zelf ook predikant te Bockenau bij Bad Kreuznach, en als zodanig sympathiseerde hij met de '*Bekennende Kirche*' in Duitsland. Op 15.2.1940 werd hij opgeroepen om dienst te nemen in de *Wehrmacht*, niet als legerpredikant – hij was immers '*politisch unzuverlässig*' –, maar als gewoon soldaat. De Duitse predikant onderhield in de zomer van 1940 warme contacten met zijn Nederlandse collega. Jan Douwes en Hans von der Thüsen spraken af dat ze elkaar na de oorlog weer zouden ontmoeten, maar daar is het nooit meer van gekomen. Pfr. Van der Thüsen was gehuwd met Dorothea Gans (1919-2008). Ze kregen één kind: Joachim von der Thüsen, letterkundige te Utrecht, die nog foto's bewaart van zijn vader uit de tijd dat hij bij het gezin Douwes over de vloer kwam. Van 30.6.1941-22.8.1941 verbleef ds. Jan Douwes in Kamp Schoorl, en van 25.3.1942-17.6.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Tijdens zijn verblijf in het Huis van van Bewaring aan de Sint Jorisstraat te 's Hertogenbosch maakte hij op 14.5.1942 een tekening van één van de 'luchtruimtes' met opschrift: *'70 71 72 73 geestelijke kerkzaal; één van de 'lucht'-ruimten, die niet zoo diep zijn, als deze schijnt te zijn. Op de voorgrond de rooster waarin overtollig regenwater etc. kan weg lopen. Helaas komt daar ook het riool van het Paleis van Justitie op uit, zoodat dit wel eens mee-"lucht"! Boven de deur van het Huis van Bewaring, bovenste rij (vlak boven de deur) is de kamer van de geestelijke, daarnaast (rechts) mijn cel, links de kerkzaal. Wat die kleine ruitjes daaronder zijn weet ik niet. Misschien strafcellen, of berguimten. De horizontale en verticale streepen stellen natuurlijk geen "glas-in-lood" voor, maar tralies. Douwes, ds. J. (Stadsarchief 's Hertogenbosch, 0017775)*. Later in de oorlog bracht ds. Douwes een aantal maanden als gijzelaar door in Sint Michielsgestel. Arnold Douwes (26.1.1906 Hoog-Keppel-7.2.1999 Utrecht), jongere broer van Jan, prominent verzetsman-van-het-eerste-uur en eerste onderduiker van de Drentse verzetsman Johannes Post (14.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) in Nieuwlande met wie hij een verzetsorganisatie opzette die honderden Joden het leven heeft gered, schrijft in zijn '*Dagboek*' regelmatig over zijn broer. Op 14 december 1943 stond Arnold bij Jan op de stoep om een Joodse onderduiker bij hem onder te brengen. Hij schreef: *"Bij de deur werd ik begroet door een jong meisje met zwart haar en donkere ogen. In de keuken was een zoon van het 'Uitverkoren Volk' bezig met de afwas. En in de woonkamer was een dochter van hetzelfde volk doende met het stoppen van kousen. Mijn broer was blij me te zien en vroeg me waarom ik op bezoek kwam. We vertelden dat dat niet meer van belang was. Op de bovenverdieping verbleef ook nog een ouder Joods echtpaar. De kinderen van mijn broer – hij had er zeven – noemden het huis 'Duikerslust'. Maar op 30 juni 1944 schreef Arnold: "Ik sprak met onze radio-reparateur en die wist te vertellen dat de moffen mijn broer (Jan,*

*predikant in Den Bosch) hadden gearresteerd. Jan's schoonzuster was op bezoek en zag gelegenheid om met een Joods meisje onder haar arm en een stapeltje illegale bladen door het raam in het dak te ontsnappen naar de bureu". Arnold trouwde na de oorlog met de Joodse onderduikster Judith (Jet) Reichenberger (5.6.1926-3.3.2004 Yesod Hama'ala (Israël), van wie hij later scheidde. Ook hij ontving de *Yad Vashem*-onderscheiding en het dorp Nieuwlande kreeg dankzij de inspanningen van Arnold – als enige gemeente ter wereld naast het Frans stadje Le Chambon-sur-Lignon - zelfs collectief de *Yad Vashem*-onderscheiding. Jan en 'Niek' Douwes werden op 9.6.1983 persoonlijk door *Yad Vashem* erkend (hij postuum) als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' omdat zij tijdens de bezetting aan vijf Joden onderdak hadden verschaft.*

Lit.: Alma Drayer, hoofdstuk 'Een glazen huis' in: P. Dekkers (red.), *Land van domineeskinderen*, 111-115; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 56v., 59v., 134, 140, 159, 253, 307; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 9v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 262; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 252, 579 en II, 97, 352v.

110.

Sara Elisabeth Doyer (geboren 1.7.1897 te Zuidbroek, dochter van hypotheekbewaarder Dirk Anton Doijer en Maria Martina Adriana Doijer-overleden 8.3.1974 in Huize 'Salland' te Colmschate).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam; proponent 26.6.1923; **doopsgezind** hulpprediker te Wageningen (28.10.1923, ingeleid door dr. A.K Kuiper-1925) en predikante te Rottevalle-West (12.9.1926-1943), Warga (1943-22.9.1946), Witmarsum/ Pingjum (29.9.1946-5.5.1957) en Rottevalle-West (12.5.1957-2.10.1960).

Volgens mevr. Trynke Voolstra-Bottema, weduwe van de doopsgezinde kerkhistoricus prof.dr. Sjouke Voolstra (26.3.1942 Akkrum-12.10.2004 Enkhuizen), heeft Sara Doyer gedurende de oorlog onderdak geboden aan Joodse onderduikers.

Archief: Apparaat Laurens e.d.

Lit.: ADW XXIX, 12 (30.3.1974) en 17 (27.4.1974); *Doopsgezind jaarboekje* (1985), 12vv. en *Mennonite Encyclopedia* II, 96.

111.

Dr. Jan Dionijs Dozy (geboren 25.4.1892 te Leiden, zoon van mr.dr. Charles Marius Dozy, gemeentearchivaris van Leiden, en Anna Maria Carolina Evers-overleden 30.7.1965 te Barchem; begraven te Bloemendaal). Zijn neef ir. Charles Marie Dozy G.J.zn. (2.11.1883 Noordwijk-20.1.1961 Torremolinos of Malaga, Spanje), mijnbouwingenieur, paleontoloog en diplomaat, was in de jaren dertig consul-generaal der Nederlanden in Berlijn en hielp als zodanig dr. M.C. Slotemaker de Bruïne (zie daar) met zijn werk ten behoeve van vervolgte gedoopte Joden die voor het Nazi-regiem wilden vluchten. Een ver familielid van hem was de kunstschilder Reinhart Dozy (28.9.1880 Nijmegen-27.1.1947 Elp; begraven Ereveld Loenen), gehuwd met Andrée Ernestine Dasquin. Hij was lid van het verzet en bracht geruime tijd door in kamp Vught, o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers.

Jan Dionijs Dozy ontving de doop te Haarlem (1912); studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en te Groningen (-1920) en proponent (1922); **doopsgezind** predikant te West-Terschelling (17.9.1922-13.7.1926), te Leeuwarden (28.2.1926-14.5.1933) en te Amsterdam (28.5.1933-29.4.1956 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen); hij promoveerde in 1933 op een dissertatie getiteld 'Het feminisme als zedelijk vraagstuk'.

Gehuwd op 14.6.1921 te Heemstede met **Henriëtte Isabella Catharina de Stoppelaar** (geboren 4.6.1897 te 's Gravenhage, dochter van Lodewijk Paulus de Stoppelaar, luitenant ter Zee 1^e klasse en directeur N.V. Nederlandsche Grondbriefbank te Amsterdam, en Elizabeth Susanna Christina Johanna de Gelder-overleden 1982), kandidate in de theologie (1920) en lid van de Voogdijraad te Leeuwarden (1931-1933).

Ds. Dozy was lange tijd medebestuurder van de zogenaamde 'Elspeetsche Vereniging', een doopsgezinde organisatie die zich inzet voor Joodse en andere vluchtelingen; In januari 1942 bood hij tijdelijk onderdak aan aan de doopsgezinde arbeider Cor Inja (zie daar), die toen met zijn Joodse vrouw Ellen Justine Weijl (13.7.1903 Enschede, dochter van Justus Weijl [2.12.1876 Enschede-10.7.1913 Enschede], een socialistisch denkend fabrikant, en Clara Geetruida Coronel [17.11.1876 Leeuwarden-]1.10.1968 Baarn) uit Zaandam naar Amsterdam moest verhuizen; zij meldden zich niet bij de Joodse Raad (hetgeen verplicht was), maar verhuisden later – met hulp van Dozy - naar het adres Govert Flinkstraat 254 (een huis dat eigendom was van een tante van Ellen) te Amsterdam en werden actief in de verzetsorganisatie *Groep 2000*.

Archief: familiearchief Dozy (1647-1998) in Rijksarchief Leiden 0083; App. Laurens e.d.

Bibl.: J.D. Dozy, J. Koopmans en E.L. Smelik, *Het ambt van Christus* ('s Gravenhage, 1942).

Lit.: *ADW XX* (1967), 14.8.1967; *Doopsgezind Jaarboekje* (1966), 13v.; Pim Ligtfoot, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 41; Tineke Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944 – In gevangenschap getekend*, 2, 9, 14-18, 31, 77v.

112.

Dethmer Drenth (geboren 6.6.1885 te Oosterdiep, Gemeente Veendam, zoon van barbier en commissionair Harm Drenth [1858-1934] en Geziena Touker [1855-1949]-overleden 10.7.1965).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1906); kandidaat (24.6.1910); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); **gereformeerd** predikant te Leimuiden (19.9.1915-3.4.1921) en te Zuidlaren (17.4.1921-1.11.1945 wegens emeritaat). Daarna verhuisd naar Schiedam (Plein Eendragt 19a).

Gehuwd in 1915 met **Margaretha van de Wetering** (geboren 17.1.1888 te Delfshaven, dochter van Cornelis van de Wetering [1855 Delfshaven-22.6.1936 Zuidlaren] en Cornelia Heikoo-overleden op 1.4.1958 te Schiedam).

Ds. Drenth stond in Zuidlaren bepaald niet bekend als een 'actief verzetsman'. Integendeel: hij werd zelfs verdacht van 'Duitse sympathieën', geheel onterecht naar later bleek. Niet lang voor de Duitse inval op 10 mei 1940 zou ds. Drenth n.l. zijn buurman, de Joodse manufacturier (tevens gemeenteraadslid van Zuidlaren voor de Vrijzinnig Democratische Bond) Izäak van Dam (2.10.1893 Warfhuizen- 31.12.1942 Midden-Europa) op basis van informatie van ene majoor Visser hebben gewaarschuwd om zo spoedig mogelijk met zijn gezin het land te verlaten. Van Dam reageerde daar aanvankelijk niet, op maar probeerde op de dag van de inval alsnog per auto naar de haven van IJmuiden te ontkomen. Maar het was al te laat en hij keerde onverrichterzake naar Zuidlaren terug. Het gezin Van Dam, vader Izaäk, moeder Eva van Dam-Nathans (15.7.1893 Haren-31.8.1942 Auschwitz en hun zoons kledingkoopman Martijn Bertus van Dam (20.2.1921 Zuidlaren-7.2.1945 KZ Gross-Rosen bij Breslau), Siemon Machiel van Dam (19.12.1922 Zuidlaren-31.12.1942 Auschwitz) en Bernard Max van Dam (5.7.1932 Groningen-31.12.1942 Auschwitz) hebben de oorlog niet overleefd. Op zeker moment stelde ds. Drenth zich in verbinding met Simon Dijk (20.11.1909 Zuidlaren- 23.10.1992 Deventer; crematie), koster van de Gereformeerde Kerk aan de Stationsweg, met de vraag of hij tijdelijk enkele Joodse

onderduikers in de kerk zou willen onderbrengen en verzorgen. De koster voldeed aanvankelijk aan dit verzoek, maar verzocht later (aan leden van het verzet?) of de mensen toch niet elders ondergebracht konden worden omdat hij, als vader van een gezin van tien kinderen, voor ernstige gevolgen vreesde in het geval dat de Joden zouden worden ontdekt. Daarop werden de onderduikers over diverse adressen verspreid. Overigens wordt door een dochter van koster Dijk verteld dat zoiets vaker zou zijn voorgekomen en dat er schuilplaatsen in de kerk waren ingericht ('achter het orgel en onder de vloer').

Lit.: O.C. Broek Roelofs, *In memoriam Ds. D. Drenth*, in: *Jaarboek 1966 GKN*, 451v.; Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*; A. Ruiter/ G.J. van Arragon, 'Onderweg' – Een beeld van 90 jaar Gereformeerd Jeugdwerk in Drenthe, 36.

113.

Jan Drenth (geboren 26.8.1893 te Hoogeveen, zoon van arbeider Hendrik Drenth en Trijntje ten Brink-overleden 6.9.1972 te Eindhoven).

Christelijk gereformeerd predikant te Broek op Langedijk (7.11.1926), te Amersfoort (12.9.1937) en te Rotterdam-Overschie (20.3.1958-1.12.1963 wegens emeritaat).

Gehuwd op 2.11.1926 te Hoogeveen met **Geesje Tijmes** (geboren 9.7.1899 te Beilen, dochter van bakkersknecht Jan Hendriks Tijmes, weduwnaar van Marchje Hunse, en Marchje Pieters Timmerman-overleden 22.9.1973 te Eindhoven). Zij was een zuster van ds. Jakob Tijmes Jzn. (4.11.1901 Beilen-12.11.1995 Bosch en Duin; begraven Begraafplaats Doesburg), tijdens de oorlogsjaren christelijk-gereformeerd predikant te Nunspeet (1936-1960) en gehuwd 1) met Geesje Timmerman en 2) met Arentiena Henderika de Jonge (15.7.1905 Smilde-29.10.1967 Arnhem; begraven Begraafplaats Doesburg).

Ds. Drenth droeg zorg voor onderduikers (ook Joodse). "Ook dominee J. Drenth was betrokken bij ondergrondse activiteiten. Zo werden ontsnapt uit kamp Amersfoort opgevangen in de pastorie... De Duitsers doen bij hem een inval voor huiszoeking".

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

114.

Alexander (San) Hubertus van Drooge Jr. (geboren 15.4.1916 te Deventer, zoon van ds. Alexander Hubertus van Drooge Sr. [4.10.1872 Bakkeveen-22.6.1942 Warga], doopsgezind predikant te Holwerd-Blija en te Deventer, hulpprediker te Warga [1939-1942], en Geelke Wiering [19.5.1871 Bakkeveen-25.9.1949 Voorst]-overleden 22.9.1993 Winschoten).

Proponent (20.6.1939); **doopsgezind** predikant te Makkum en Witmarsum-Pingjum (14.6.1940-1946) en te Groningen-Haren (1.1.1946-1.9.1951); begint in 1951 studie medicijnen en studeert in 1955 af als arts; zedingsarts in Nigeria (voor één jaar), arts Psychiatrisch Centrum 'Licht en Kracht te Assen en huisarts Inrichting 'Beileroord' te Beilen; bijstand in het pastoraat Nederlands Hervormde Kerk van Wedde (1981-1988) en Oude Pekela (1984-1988).

Gehuwd met de psychologe, later psychotherapeute **Eddy Kunne ter Haar** (geboren 7.11.1920 Oosterwolde, dochter van dr. Barend ter Haar Dzn. [1892 Warga, Idaarderadeel, achterkleinzoon van de Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis, dichter en letterkundige Bernard ter Haar-1986 Hellendoorn], tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Diepenveen [1930-1958], en mr.dr. Reinette Schnitger [1894 Almelo-1991 Meppel]-overleden 6.7.2021; eerder al waren ze gescheiden)-6.7.2021 Hoogeveen; crematie Crematorium Bouwens. Eddy K. (van) Drooge-Ter Haar begon op 88-jarige leeftijd nog aan een studie wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen en behaalde op 23.9.2013 haar bachelor, waarmee ze de oudste student was die ooit in Groningen was afgestudeerd. Ze was toen woonachtig in Hoogeveen en oefende daar een psychotherapiepraktijk uit aan de Tapuitlaan 53.

Het echtpaar Van Drooge raakte al snel betrokken bij de hulp aan onderduikers (en niet meer dan dat: aan gewapend verzet wenste de predikant niet mee te doen), bood de pastorie aan *'als herberg voor andersdenkenden, ook voor Joden'* (Sol E. Yoder jr.) en verborg daar en in het kerkgebouw Joodse onderduikers (Gerlof Homan). Zij ontvingen op 30.1.1997 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze aan Rob(ert) Schweitzer, een jonge Duitse Jood Oppenheimer, Leny Cohen e.a. onderdak hadden verleend. San en zijn vrouw hadden in Deventer op het Gymnasium les gehad van dr. Levi (Louis) Hillesum (25.5.1880 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz), vader van Esther (Etty) Hillesum (15.1.1914 Middelburg-30.11.1943 Auschwitz). Ds. van Drooge ondernam een poging om de familie Hillesum te redden. *"Ik was predikant geworden in Friesland, Makkum, waar ik bijna automatisch in de illegaliteit rolde. In Amsterdam kreeg ik contact met de befaamde groep van de Boissevains in de Corellistraat (= links-communistisch georiënteerde verzetsgroep CS-6; GCH) en samen hebben we een plan uitgedokterd. We zouden de Hillesums naar de Doopsgezinde kerk aan het Singel brengen en vandaar in het donker naar mijn vertrouwde Workumer beurtschipper Bonnema. En dan kon de hele familie bij mij in de grote pastorie onderduiken. Mijn toenmalige vrouw, ook een oud-leerlinge van 'De Pinne', zei nog: gezellig, dan gaan we samen Homerus lezen. Maar Hillesum hield de boot af. Hij begon wel over Etty. "Je hebt haar gekend, zei hij, je weet hoe werelds, hoe wuft en speels ze was. Ze is nu anders geworden, zo ernstig en vergeestelijkt. Het ontroert me diep om te zien hoe dit meisje zich nu helemaal in dienst stelt van de armsten en oudsten onder ons volk". Het gesprek ging nog enige tijd verder en het onderwerp werd losgelaten. Hillesum zei: als we onderduiken moet Etty ook mee en die wil dat niet. Ik wil haar niet in gevaar brengen. Etty vindt dat haar plaats hier is. San van Drooge: "Ik ben diep ontroerd weggegaan en liep langs de Amstel en nam mijn hoed af. En dacht bij mezelf: is dat nu dat kleine Jodenmannetje dat voor alles angst scheen te hebben? Wat heeft die man een moed" (De Tijd, 27.11.1981). Dr. Louis Hillesum, zijn vrouw Rebecca (Riva) Hillesum-Bernstein (23.6.1881, Potchel, Russische Federatie-10.9.1943 Auschwitz) en hun kinderen Etty, Jacob ('Jaap'; 27.1.1916 Hilversum-17.4.1945 op het traject Wittenberge-Lüben) en Michael ('Mischa'; 22.9.1920 Winschoten-31.3.1944 Auschwitz of Warschau) overleefden de oorlog niet. Het echtpaar Van Drooge liet Joden onderduiken in de pastorie en in de kerk en werd op zeker moment gearresteerd, maar spoedig weer vrijgelaten.*

Alexanders oudere broer, Johan Hubertus van Drooge (1.2.1911 Deventer-12.9.1991 Borculo), was getrouwd met Sytske Obbelina Stoffel (17.3.1920 Deventer-overleden). Het jonge echtpaar woonde vanaf hun trouwdag tot 1944 in Twello. Daar namen ze in 1942 Ursula (Meijer-)Holzheim (geboren 14.12.1942 Twello, dochter van slager Helmut Holzheim [geboren 21.6.1913] en zijn vrouw naaister Caecilia [Cilly] Mathilde Heumann [geboren 22.2.1914] in huis. Beide waren eerder gevlucht uit Duitsland en hadden onderkomen gevonden in het Joodse werkdorp Nieuwesluis bij Slootdorp (Wieringermeer). Van daaruit vonden ze werk en onderdak bij boer Blauw in Heerhugowaard. Daar werd op 14.12.1942 hun dochter Ursula geboren. Toen ze naar Amsterdam moesten vertrekken, zorgde het verzet ervoor dat de baby bij de Van Drooges terecht kwam. Helmut en Cilly verbleven in Kamp Westerbork (barak 7) maar overleefden de oorlog omdat er geen treinen meer vertrokken t.g.v. de 'Spoorweg-staking'. Johan en Sytske waren inmiddels naar Borculo verhuisd, maar omdat de situatie daar onveilig was voor Ursula, brachten ze haar in 1944 naar Sytskes ouders, houthandelaar Pieter Stoffel (26.9.1874 Deventer-7.3.1952 Deventer) en Elizabeth Reinders, (25.2.1891 Usquert-11.9.1968 Deventer) en hun zus en zwager, Henriëtte Stoffel (22.7.1918-3.11.2003 Goor) en haar man Henk Bunschoten (geboren 12.4.1907 Deventer). Helmut en Cilly overleefden de oorlog en emigreerden in 1947 met Ursula naar Australië. Johan en Sytske kenden ook de familie Hillesum, die eveneens in december 1942 naar Amsterdam moest vertrekken. Sytske stuurde hen regelmatig pakketjes, waarvoor de familie

via de lerares, collega van dr. Hillesum en vriendin van Etty, Christina van Nooten (1903-1988), hartelijk bedankte. Op 3.11.2008 werd aan Sytske van Drooge-Stoffel in de Raadzaal van Borculo de *Yad Vashem*-onderscheiding uitgereikt, terwijl haar man hem postuum ontving.

Archief: app. Laurens e.d.; app. Yoder.

Lit.: H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 21 en 23; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 179, 189; H.J. Keuning, *In memoriam Alexander Hubertus van Drooge in: Doopsgezind Jaarboekje* nr. 88 (1994), 14v.; zie ook *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 87 (1993), 174, 187; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 265v. (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*); Jan Willem Regenhardt, *Micha's spel en de ondergang van de familie Hillesum*, 39.

115.

Gerrit Jan Duyvendak (geboren 9.12.1895 Weesp, zoon van ds. Jan Julius Lodewijk Duyvendak [25.7.1861 Amsterdam-23.11.1932 Bussum], evangelisch-luthers predikant, en Truitje Funke [1862-1930]-5.5.1973 Utrecht). Zijn oudere broer prof.dr. Jan Julius Duivendak (28.6.1889 Harlingen-9.7.1954 Leiden) was sinoloog aan de RU Leiden en zijn jongere broer prof.dr. Johan Philip Duyvendak (25.11.1897 Weesp-11.1.1946 Haarlem; begraven te Bussum) was hoogleraar aan de Rechtshogeschool te Batavia (NOI).

Gehuwd op 26.4.1921 te Eibergen Elisa Anna Catharina Ledeboer (22.12.1898 Kralingen, dochter van Gerrit Henrij Ledeboer [1863-1910] en Elisabeth Anna Catharina Smits [1865-1954]-11.1.1868 Utrecht). Twee zoons, ds. Gerbert Henry Duyvendak (17.9.1927 Bussum-4.2.2001 Huissen; begraven te Bussum) en ds. Anton Duyvendak (2.7.1930 Bussum-26.4.2012 Krommenie, waren beide ook evangelisch-luthers predikant.

Ds. G.J. Duyvendak doopte op 8.3.1943 - een door-de-weekse dag - de Joodse Sara Hilversum-Querido (22.1.1905 Utrecht, dochter van Levie Querido [25.1.1882 Amsterdam-21.5.1943 Sobibor] en Roosje Lever [15.8.1881 Utrecht-27.8.1943 Auschwitz]-23.7.1943 Sobibor) nadat hij eerder al - op 5.2.1943 - haar dochtertje Rosa Jenny Hilversum had gedoopt om hen beide aan een geldig doopbewijs te helpen en voor deportatie te behoeden. Sara was gescheiden van Levie Israel Hilversum (14.12.1912 Amersfoort, zoon van Nathan Hilversum [22.11.1873 Amersfoort-15.12.1959 Amersfoort] en Jentje van der Horst [15.8.1867 Hoogeveen-10.7.1945 Amsterdam]-23.8.1943 Groningen).

116.

Jacobus (Jac. of Ko) van Dijk (geboren 9.1.1913 te Amsterdam, zoon van Jacobus Johannes Hermanus (Ko) van Dijk (26.3.1881 Amsterdam-23.5.1937 Amsterdam), acteur en toneeldirecteur, en Henriëtte Hermina (Jetty) Riecker (7.5.1895 Amsterdam-7.5.1980 Rotterdam)-overleden 14.4.1984 aan een hartstilstand in bejaardencentrum 'Beukenhof' te Velp; begraven op Begraafplaats 'Heiderust' te Velp; de uitvaart werd geleid door dr. Cornelis Andries Tukker (26.11.1938 Rotterdam-IJsselmonde-20.11.2007 Spijk, G.), buitengewoon hoogleraar aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en aan de Gereformeerde Faculteit van Komarno (Slowakije). Ook zijn grootvader Cornelis Theodorus Joannes (Kees) van Dijk (1822-1890) was acteur, evenals de kinderen uit zijn eerste huwelijk met actrice Christina Magdalena Elisabeth Albregt (27.3.1822 Amsterdam-10.10.1867) Rotterdam: Wilhelmina Johanna Reyniera van Dijk (ca. 9.1.1852-ca. 10.5.1933 Amsterdam), gehuwd met de acteur Johannes Maximus Julianus (Jan) Buderman (9.1.1852- Rotterdam-14.3.1920 Amsterdam), Andries Hermanus (André Sr.) van Dijk (geboren 1864-), gehuwd 1887 met de actrice Alida Gerdina Kleine (geboren 14.12.1862 Rotterdam; gescheiden) en Susanna Maria van Dijk (geboren 1862), gehuwd met de Belgische acteur Joannes Jacobus

Ludovicus (Jan) Doré (geboren 1853); tenslotte was de acteur Ko (Jacobus Johannes Hermanus) van Dijk (1916-1978) een volle neef van hem.

Jac. van Dijk was **vrijzinnig** hulpprediker te Eindhoven; **vrijzinnig hervormd** predikant te Zaltbommel (8.9.1940-27.9.1942) en 's Gravenzande (Evangelische Unie; 1942-1945); daarna **orthodox hervormd** predikant te Monster (29.7.1945-27.7.1947); hervormd predikant te Putten (3.8.1947-19.12.1948), Gameren (26.12.1948-23.8.1953), Garderen (30.8.1953-28.8.1960; Eduard van Beinum (3.9.1900-13.4.1959 Amsterdam), de wereldberoemde dirigent van het Concertgebouworkest te Amsterdam, logeerde er vaak bij hem op de pastorie en werd met toestemming van de hervormde kerkvoogdij op het hervormde kerkhof te Garderen begraven), Nijkerk (4.9.1960-1.9.1965 met eervol ontslag), godsdienstdocent aan en decaan van het Groen van Prinsterer College te 's Gravenhage, en nogmaals predikant te Monster (2.9.1969-30.9.1973); godsdienstdocent aan de Chr. MAVO in Zutphen; bekend door zijn overdenkingen in de Amsterdamse Alledag-Kerk en voor de NCRV-radio; lid van het hoofdbestuur van de SGP en kandidaat-Kamerlid (1946); in 1952 geroeyeerd.

Op 5.5.1941 te Zaltbommel gehuwd met operazangeres **Louise Francina Victoria (Loes) Snel** (geboren 22.1.1901 te Rotterdam, dochter van Hendrik Snel en Louisa Francina Chastel-overleden), zij was eerder op 27.12.1923 te Rotterdam gehuwd met de dirigent en componist Eduard Flipse (26.2.1896 Wissenkerke, zoon van Cornelis Flipse en Geertje Kruis-12.9.1973 Breda; gescheiden op 6.7.1940).

Tijdens de bezetting had hij (ds. Van Dijk) een jonge Joodse onderduiker in huis. Op 19 november 1944, tijdens een razzia, werd ds. van Dijk opgepakt en overgebracht naar Waddinxveen. Aanklacht: opruiing en contacten als verbindingsman met het verzet. Hij stond op de nominatie om via het kamp Amersfoort te worden gedeporteerd naar Dachau. Per vergissing werd hij vrijgelaten. Er werd een 'Van Duijn' afgeroepen, maar Van Dijk dacht dat hij werd bedoeld. Teruggekeerd in Naaldwijk legde hij zijn ambt neer, omdat hij voelde dat hij geen boodschap meer had. Hij brak met de (vrijzinnige) Evangelische Unie. Niet lang daarna werd hij beroepen door de hervormde gemeente van Monster.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 562v.; M. van Kooten, VDM, *Het wonder van het Westland – Episoden uit het leven van ds. Jac. van Dijk*; Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 140; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 352v.

117.

Jan van Dijk (geboren 5.9.1906 Keboemen, Java, NOI, zoon van ds. Klaas van Dijk [22.3.1877 Blija-19.7.1945 Ambarawa, Kamp 7, begraven Nederlands Ereveld Kalibanteng te Semarang, NOI] en Riemke Jans van der Kouwe [4.2.1879 Stroobos-26.7.1942 Wonosobo, Java, NOI]-overleden 1.5.1968 Gasselternijveen). Kort na de oorlog vernam ds. van Dijk via zijn overbuurman manufacturenwinkelier Jilles Zijlstra dat zijn ouders in Japanse gevangenschap waren omgekomen. Zijlstra was een belangrijk verzetsman ter plaatse, die er tijdens de oorlog met hulp van anderen in slaagde ca. 20 geallieerde vliegers naar bevrijd gebied over te brengen. Hij werd zwaar gezocht door de bezetter, maar wist steeds te ontkomen. Vlak voor het einde van de oorlog werd zijn huis echter nog bij wijze van wraak door Duitse soldaten in brand gestoken. Twee ooms van Jan van Dijk, Douwe van Dijk en Wybe van Dijk, werden eveneens gereformeerd predikant. Douwe van Dijk (17.12.1887 Blija-22.10.1985 Groningen) was predikant in Knijpe, Uithuizen en Groningen en ging in laatstgenoemde gemeente met de Vrijmaking mee. Hij was gehuwd 1) met Froukje Berends Knol (12.12.1888 Rinsumageest-12.12.1921 Groningen) en 2) met Jantiena Klaziena Smit (22.7.1888 Beilen-4.11.1961 Groningen). Wybe (8.12.1889 Blija-1.10.1978 Ermelo, daar begraven), predikant te Campen, D., predikant voor de missionaire dienst op Soemba (1922-1948 wegens emeritaat), hulpdiensten in Baambrugge en geestelijk verzorger sanatorium 'Sonnevanck' te Harderwijk, was gehuwd met Kuna Sweers (5.9.1894 Neermoor, D.-

11.5.1989 Ermelo). Zij waren de ouders van prof.dr. Wybe Kuno van Dijk (7.1.1924 Loura, ZW Soemba, NOI-31.8.2005 Paterswolde), hoogleraar in de psychiatrie aan de RU Groningen.

Jan van Dijk ontving uiteraard basis-onderwijs van zijn ouders in Indië. Voor middelbaar onderwijs vertrok hij echter naar Nederland, waar hij verbleef bij familie. **Gereformeerd** predikant te Drachtstercompagnie (10.2.1935, bevestigd door zijn oom ds. Douwe van Dijk-22.9.1946), Nieuwleusen (6.10.1946-1.8.1954), Koudum (8.8.1954-19.4.1965) en Gasselternijveen (1.5.1965-1.5.1968).

Gehuwd op 31.1.1935 met **Jaquolina Janna Onck** (geboren 31.10.1909 Arnhem, dochter van politieagent Evert Jan Onck en Janna van den Berg—overleden 16.9.1993 Ede).

Ds. Van Dijk onderhield tijdens de oorlog in zijn eerste gemeente nauwe contacten met het echtpaar Durk de Graaf (12.12.1917-30.1.1998) en Gerrigje de Graaf-Heuver (12.12.1913-13.8.1999), dat een aantal Joodse onderduikers, onder wie het echtpaar Hans Meijer (geboren 1912: handelaar afkomstig uit Twente, die met negotie langs de deuren kwam?) en Freddy Meijer-Heilmans (geboren 1913), het echtpaar De Haas en mevr. Bolle en haar zoon, een veilig onderkomen bood op hun boerderij. De Meijers overleefden er de oorlog. Het echtpaar De Graaf ontving daarvoor de *Yad Vashem*-onderscheiding. Hun wijkpredikant ds. van Dijk was van één en ander op de hoogte en ondersteunde hen daarbij. Maar ook in de pastorie moeten – volgens de lokale historicus Ruurd Verbeek - meerdere onderduikers (ook Joodse) een veilig onderdak hebben gevonden. Hij memoreert: *Elke zaterdagmorgen schildte een tienjarig meisje een emmer vol aardappelen voor de pastoriebewoners*. Tenslotte voegde zich daar begin september 1944 nog verkoopster, later zwemlerares, Sara Jeanette (Sonja) van Dam (4.3.1918 Amsterdam, dochter van poelier Jezajas van Dam [3.8.1883 Smilde-2.7.1943 Sobibor] en Dina Wolf [5.10.1875 Zaltbommel- c. 28.11.1939 Amsterdam, begraven Joodse begraafplaats Diemen]-9.11.2012 Paterswolde) bij. Op 29.5.1940 was ze in Amsterdam getrouwd met George Frederik Lindeijer (geboren 10.4.1906 Laren NH), maar dit huwelijk hield geen stand: op 28.11.1945 scheidden zij te Zwolle. Voordien belandde Sonja in kamp Westerbork en werd op 3 september 1944 met de voorlaatste trein op transport gesteld naar Auschwitz. Maar ze had geluk. Tevoren had een aantal mannen het plan opgevat om met behulp van een zaag uit de wagon te ontsnappen. Dat lukte: in de buurt van Zwolle konden ongeveer acht personen zich – op het moment dat de trein kennelijk even stilstond bij een sein – door een gat in de boden van de wagon tussen de rails laten zakken. Onder hen was Sonja, maar ze brak bij de val beide handen. Anderen durfden niet. Zodra de trein verder was gereden zocht het achttal een veilig onderkomen en Sonja van Dam kwam dankzij de ondergrondse eerst bij ds. Corry Soutendijk (zie daar) in Zwolle terecht en vervolgens in de pastorie van ds. van Dijk in Drachtstercompagnie. Daar beleefde zij de bevrijding en trouwde op 21.1.1948 met Karel Wagenaar (geboren 5.2.1907 Gorinchem), matroos-monteur bij de Koninklijke Marine. Zie ook ds. Pieter Pieters Miedema. Op een ander onderduikadres in Drachtster-compagnie verbleven vanaf maart 1942 korte tijd de Joodse broers Martijn Bertus van Dam (20.2.1921 Zuidlaren, zoon van winkelier Izaäk van Dam en Eva Nathans-7.2.1945 KZ Gross Rosen bij Breslau) en zijn broer Siemon Machiel van Dam (19.12.1922 Zuidlaren-31.12.1942 Midden-Europa?) tot ze een smeekbede van hun vader kregen, of ze alsjebliedt weer thuis wilden komen. Dat deden ze, met als gevolg dat het echtpaar Van Dam met de beide zoons en hun jongste kind Bernard Max op 28.8.1942 vanuit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd werden. Eva van Dam-Nathans werd direct na aankomst op 31.8.1942 dadelijk met de kleine Bernard omgebracht, maar ook Izaäk met zijn twee oudste zoons zouden de oorlog niet overleven.

Bibl.: Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 30-37; *Rechtvaardigen onder de volkeren*, 326v.

118.

Jelle Jan Dijk (geboren 10.1.1895 Bozum, Baarderadeel, zoon van ds. Menso Johannes Dijk [15.5.1857 Harlingen-18.6.1918 Ermelo] en Maaïke Pot-overleden 10.1.1972 te Ermelo, serviceflat 'Croonenburgh', Koningin Emmalaan 29; begraven 14.1.1972 op Algemene Begraafplaats te Leiderdorp, Hoogmadeseweg).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1916); jaargenoten: ds. H. Boswijk (zie daar) en ds. G. Brillenburg Wurth (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; kandidaat (30.6.1922); **gereformeerd** predikant te Woudsend (11.2.1923-26.8.1928) en te Leiderdorp (9.9.1928 tot zijn emeritaat op 10.2.1963; ds. H. Sweepe was daar zijn collega; zie daar).

Gehuwd op 22.12.1922 te Bussum met **Elisabeth Alida van Bijsterveld** (geboren 15.1.1897, dochter van Pieter van Bijsterveld (11.3.1870 's Gravenhage-27.9.1950 Rotterdam), ambachtsheer van Hoogvliet, scheikundige, beroemd wonderdokter en 'piskijker' te Rotterdam, en Johanna de Neef-overleden 9.2.1990). Het echtpaar Dijk verloor twee kinderen: Petra Gertrude Mathilde Dijk (21.10.1929-9.1.1935 Leiden) en Menso Johannes Dijk (geboren 25.4.1925), vliegenier, die op 13.1.1956 overleed aan een ernstige ziekte.

"Hijzelf (= de Joodse hoorspelacteur Donald de Marcas; GCH) verbleef in die plaats (= Leiderdorp, GCH) verschillende malen bij de Gereformeerde predikant ds. J.J. Dijk". ... Mijn eerste eigen adres was bij dominee Dijk, ook in Leiderdorp. In diens gezin keerde ik geregeld terug, het fungeerde als opvang tussen verschillende onderduikadressen". Donald Morits de Marcas werd op 29.6.1933 geboren te Leiden als enig kind van Martijn de Marcas (1889-1985), eigenaar van de herenmodezaak Wannée op de Botermarkt 17 te Leiden, en Olga Hes (1898-1985). Ze waren beide actief lid van de Joods gemeente te Leiden. Olga de Marcas was een zeer gewaardeerde amateurzangeres en trad begin jaren dertig op met het Toonkunstkoor en het Huisvrouwenkoor te Leiden. In het najaar van 1941 werd de 'textielvergunning' van Martijn de Marcas ingetrokken, waardoor hij niet alleen zijn zaak kwijt raakte maar ook zijn huis. Noodgedwongen nam het gezin intrek bij kennissen, de familie Mok aan de Mey van Streefkerkstraat te Leiden. Vandaar werden ze opgehaald door twee politiemensen om op transport te gaan naar Westerbork. Op het moment dat Donald met zijn ouders moest instappen op het station Hollands Spoor in Den Haag, vroeg zijn vader uitstel, omdat hij als voorzitter van de Joodse Raad in Leiden niet gemist kon worden. Dat uitstel werd hem verleend waarop het gezin besloot onder te duiken. Door bemiddeling van mevr. Truus Rensink (die mevr. De Marcas kende als medelid van een tweetal koren) vond het gezin aanvankelijk onderdak bij de pottenbakker Meindert Huibert Zaalberg (28.6.1907 Leiden-26.4.1989 Zwolle; begraven Laarmanshoek, Ommen) en zijn vrouw T rijntje (Truus) Zaalberg-Den Braver (5.9.1905 Leiderdorp-27.2.2000 Katwijk; begraven Laarmanshoek, Ommen) op de Hoge Rijndijk in Leiderdorp. Zaalberg was een actief verzetsman. De dichter Muus Jacobse (prof.dr. Klaas Hanzen Heeroma; 13.9.1909 Hoorn, Terschelling-21.11.1972 Groningen) schreef in 1929 het gedicht 'Aan Meindert Zaalberg, bij het verbranden van zijn werkplaats' naar aanleiding van de felle brand die toen het werk van jaren vernietigde. Het gedicht verscheen pas in 1943 in 'Het verrezen huis', een bibliofiele uitgave van 150 exemplaren. Later ging het gezin De Marcas op advies van Zaalberg uit elkaar en zo passeerde de kleine Donald een zestal onderduikadressen, o.a. ten huize van ds. Dijk zelf in Leiderdorp. Vandaar moest hij uitwijken naar Net en Toon Marijnissen in Alphen (NB) en toen ook daar de grond hem te heet onder zijn voeten werd, kwam hij – na nog een kort verblijf bij de familie Dijk (zie hiervoor) – tenslotte als 'weeskind' terecht in het R.K. Jongensweeshuis van de Fraters van Tilburg, Kapucijnenstraat 76 te Tilburg. Daar beleefde hij op 27 oktober 1944 de bevrijding, maar hij kon pas eind mei 1945 terug naar Leiden om herenigd te worden met zijn ouders, die net als hij de oorlog hadden overleefd. Spoedig bleek

dat het merendeel van zijn familie (ongeveer veertig personen) in de vernietigingskampen was omgekomen. Na de oorlog studeerde De Marcas Nederlands en vervolgens was hij jarenlang hoorspelacteur, omroeper, cabaretzanger en nieuwslezer bij het ANP en het NOS-Radionieuws. Ook trad hij op met Sonja Bernd't, de artiestennaam van zijn vrouw: Sonja Johanna Ossendrijver (geboren 1938 Amsterdam). Zij was behalve zangeres ook sieradenmaakster en ovuliste.

Docu: VPRO-Radiodocumentaire 'Het mannetje van de radio' in 'Het spoor terug', aflevering 17.1.2017 (samenstelling Gerard Leenders). Gefilmd interview met Donald de Marcas door Esther Göbel voor de tentoonstelling 'Samen weer aan tafel' in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam (23.2.-17.6.2018).

Lit.: Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 – Leiden*, 60v. en 64v.; Muus Jacobse, *Vuur en Wind*, 16-19; Leonard Kastelyn, *Vervolging en bescherming, Joden in Leiden 1933-1945*, 55v.; Gerard Leenders, *Het mannetje van de radio*; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 257; Tom de Ridder, artikel 'Het Joodse lievelingetje van de frater'; Alphons Siebelt, "Hij zit bij de onderduikersbond", 161; ds. H. Sweepe, *In memoriam Ds. J.J. Dijk in: Jaarboek 1973 der GKN*, 490v.

119.

Meindert Jacob van Dijken (geboren 27.2.1905 te Groningen, zoon van koopman Hendrik van Dijken en Frouke Sterenberg-overleden 6.2.1988 te Epe; begraven Nieuwe Begraafplaats aan de Eperweg te Nunspeet).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; kandidaat (27.5.1932); **gereformeerd** hulpprediker te Groningen (1.10.1932-15.6.1934); predikant te Oostkapelle (8.7.1934-23.5.1937), te Nunspeet (6.6.1937-12.6.1949) en te Amsterdam-Noord/ Buiksloot (26.6.1949-5.4.1970 wegens emeritaat).

Gehuwd op 25.6.1934 te Groningen met **Sijsia Eelkje van der Gang** (geboren 25.8.1909 te Dantumawoude, gemeente Dantumadeel, dochter van koopman Wijbe van der Gang en Zwaantina Berendina Broekhuizen-overleden 13.12.1997 te Epe).

Ds. Van Dijken had tijdens de oorlog de leiding van de Nunspeetse LO, die tal van onderduikers – Joodse en andere – tijdens de oorlog heeft geholpen. Hij onderhield geen contact met de organisatie die het 'Verscholen Dorp' runde in de Soerense Bossen aan de Pas Op-weg te Vierhouten, waar van februari 1943 tot 29.10.1944 honderden onderduikers, onder wie veel Joden, een veilig onderdak vonden. Na de oorlog beklagde Van Dijken zich daarover: "Voor de oorlog waren ze ('Opa Bakker' = Dionysius Bakker [1.10.1879 Dubbeldam-gefusilleerd 2.3.1945 met 47 andere verzetsmensen bij Varsseveld] en 'tante Cor' = Cornelia Bakker-Van Rheenen [29.10.1900 Haarlem-8.4.1989 Nunspeet; begraven Begraafplaats Oost Nunspeet) *buitenstaanders, na 1940 bleven ze dat. Na de oorlog klaagt ds. van Dijken, de Nunspeetse vertegenwoordiger van het protestants-christelijke verzet, de LO: "Ze deden net of de LO niet bestond. Lenstra (= de student Gerben Andries Lenstra; 23.2.1917 Amsterdam-6.3.1945 KZ Neuengamme) en zijn groep bekokstooften alles en lieten de LO overal buiten". (Jeroen Thijssen). Op 29.10.1944 werd het 'Verscholen Dorp' overvallen, nadat twee SS'ers – een Duitser en een Nederlander – tijdens een patrouille iemand hoorden hout hakken. Van de daar aanwezige onderduikers en verzorgers werden 8 Joodse onderduikers gearresteerd en later in de buurt gefusilleerd (onder hen was een jongetje van acht; zie ds. H. Boswijk). In totaal wisten 87 onderduikers en 15 geallieerde vliegers te ontsnappen. Later werden de belangrijkste verzorgers van het kamp, te weten 'Opa' Bakker, Dirk Vierhout (16.11.1895 Nunspeet-gefusilleerd 7.10.1944 Apeldoorn), vader Pieter*

Bastiaan Jan IJzerman (31.1.1896 Diemen-gefusilleerd 2.3.1945 bij Varsseveld) en zoon Abram Arie IJzerman (10.7.1925 Nunspeet-gefusilleerd 2.3.1945 bij Varsseveld) bij wijze van represaille terechtgesteld. Wel zeker heeft de LO-afdeling Nunspeet alles in het werk gesteld om alle onderduikers die het ‘Verscholen Dorp’ hadden wisten te ontvluchten elders op de Veluwe onder te brengen (zie nogmaals ds. H. Boswijk te Elburg). Ds. van Dijken onderhield wel een nauwe connectie met de verzetsman Willem van Rees (20.4.1919-25.3.1976; begraven Begraafplaats Huizen), betrokken bij de verzetsorganisaties ‘De Geus’, OD, NBS en was schoonvader van dr. Maarten Johan Aalders, Amstelveen): Van Rees had n.l. na een overval van de *Sicherheitspolizei* enkele dagen op de pastorie in Nunspeet ondergedoken gezeten.

Lit.: M.J. Aalders, artikel ‘*Het verzetsleven van Wim en Nel van Rees 1940-1945*’; D. Kooistra, *In memoriam Ds. M.J. van Dijken*, in: *Jaarboek 1989 der GKN*, 507vv.; H.J. van Nijnatten-Doffegnies, *Het Geheime Dorp*; Samuel en Pearl Oliner, *De altruïstische persoonlijkheid*, 92, 160; Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 161 en 160; Ds. G.J. van ’t Slot, *Kunst in De Ark, een creatieve speurtocht*, 3vv., 8, 13; Jeroen Thijssen, *Het verborgen dorp – Ondergronds leven op de Veluwe 1943-1944* A. Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe*.

120.

Engelbert (Bert) Dijkhuis (geboren 8.4.1912 te Warns, zoon van de onderwijzer Jurrien Dijkhuis en Fennechien Kuilman-overleden 8.6.1965 te Groningen, begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zeist).

Theologische studie aan de Rijksuniversiteit Groningen (woonde er op de adressen Nassaulaan 18a, Heereweg 95 en Oosterhaven 3); **hervormd** predikant te Wijnjeterp/Duurswoude (30.8.1936-30.3.1941), Oldemarkt/ Paaslo (6.4.1941-30.9.1945), Haarlem (1945-1958; woonde er op het adres Kleine Houtweg 41) en Zeist (3.6.1958-8.6.1965; woonde op het adres Slotlaan 312 te Zeist).

Gehuwd 1) op 26.8.1936 te Oldehove met **Aukje Johanna Bos** (geboren 28.2.1908 Doniawerstal, dochter van Jan Engbert Bos en Trijntje Norel-overleden 27.2.1992 Bilthoven; gescheiden 5.5.1958) en 2) op 3.6.1958 te Zeist met apothekeres **Johanna Maria (Mies) van Zanten** (geboren 26.2.1915 te Zeist, dochter van Dirk van Zanten en Maria Elisabeth Matveld-overleden 11.3.1999 te Zeist); ook zij was eerder gehuwd geweest.

Ds. Dijkhuis was nauw betrokken bij het verzet in en om Oldemarkt, met name bij de zorg voor de talloze onderduikers in dat gebied (o.a. Joodse). Hij werkte daar samen met o.a. ds. Willem van Gelder te Blankenham (zie daar). Op 28.10.1944 werd hij gearresteerd, nadat een NSB-gemeentelid zich had beklagd over zijn anti-Duitse houding. Samen met hem werden drie andere mannen uit Oldemarkt en twee onderduikers opgepakt. Ze werden aanvankelijk gevangen gezet in Steenwijk, maar later overgebracht naar het Huis van Bewaring te Leeuwarden. Daar onderhield hij goede contacten met bewaker H. van der Vegte (die later een actieve rol zou spelen bij de succesvolle ‘*Overval*’ op de gevangenis van 8.12.1944, waarbij vijftig gevangenen werden bevrijd). Ds. Dijkhuis was inmiddels gedeporteerd naar strafkamp Ahlem bij Hannover, een *Aussenkommando* van KZ Neuengamme, en werd daar op 1.3.1945 vrijgelaten wegens zijn slechte gezondheidstoestand. Naderhand stuurde hij de hierna volgende bedankbrief aan de heer Van der Vegte, waarin hij hem – mede namens een zevental medegevangenen – bedankte voor de bijstand die zij tijdens hun gevangenschap van hem mochten ondervinden (de brief is nu in het bezit van zijn dochter, mevr. Janny Kleinveld-Van der Vegte):

*Aan het personeel van het Huis van
Bewaring te Leeuwarden, dat in December
1944 dienst had aldaar.*

*Dit schrijven is helaas niet voor allen bedoeld, die in de
November en December 1944 in het Huis van Bewaring te Leeuwarden dienst
hadden. Het is bedoeld voor hen, die zich dien tijd als goede Vaderlanders jegens de
politieke gevangenen hebben gedragen. En dat zijn er, Gode zij dank, vele geweest.
Ik vermoed zelfs de meesten. Nooit zullen wij het gevaarlijke, opofferende werk
vergeten van mannen als De Jonge, Luinstra, Van der Vegte, Kuipers, enz. ... enz. ...
Laat niemand van U teleurgesteld zijn, als hij zijn naam hier niet bij ziet. Wij hebben
maar enkele namen in het hoofd, mede ook, omdat wij zooveel mogelijk trachtten
geen namen te onthouden. Dat was gevaarlijk voor U. Wij weten, hoe dwaas en
gevaarlijk na afloop van de hechtenis velen over de persoon en het werk van vele
gevangenenbewaarders spraken.*

*Wij, wier namen U hieronder leest, gevangen in Zaal VII, en deels later in cel
35, komen U allen, die zooveel gedaan hebt ons het moeilijke leven dragelijk te maken
in tijden, toen wij, ver van huis, in beulshanden en in dagelijksche onzekerheid over
ons lot, hartelijk danken voor Uw moed, Uw werk, Uw vaderlandsliefde, Uw barm-
hartigheid.*

*Wij weten niet, of wij ooit in de gelegenheid zullen zijn U allen persoonlijk te
danken voor dit alles, U de hand te drukken en nog eens met U te spreken over die
vreeselijke tijd. Daarom doen wij het veiligheidshalve in elk geval vast langs deze
weg.*

*Honderden en honderden zijn in de jaren, die achter ons liggen, langs U heen
gegaan met hun ellende, hun hoop, hun wanhoop. U zult zich ons nauwelijks herinne-
ren. Dat is niet erg. Laat het genoeg zijn, dat wij allen, hoe onze wegen ook uiteen
liepen voor en na Leeuwarden, behouden de nieuwe tijd hebben bereikt. We zijn,
soms wonderlijk, allen gespaard. We danken dit mede ook door de troost en de
handreiking, die wij in onze Leeuwarder tijd van U ontvingen. God zegene U er voor.
Hij loone U eenmaal wat wij U waarschijnlijk nooit loonen kunnen.*

*Namens ons achten,
E. Dijkhuis, predikant.*

w.g.

Steven Brandsma, Wolvega (8.12.1897 Oudeschoot-2.4.1964 Heerenveen).

Gerrit Jan Collee, Oldemarkt (3.1.1896-22.4.1968).

Alebertus Timmerman, Steenwijkerwold (29.7.1897 Muggenbeet-

*Gerhardus Johannes Schuurman, Lichtenvoorde (28.4.1891 's Heerenbergh-
22.3.1954 Lichtenvoorde).*

Popke Tietema, Oldemarkt (5.4.1913 Langelille-7.9.1995)

Herman Willems, Oldemarkt (15.3.1901 Hellendoorn-

Sjouke Veenbaas, Munnekenburen (30.9.1886 Nes bij Akkrum-6.5.1964 Oudeschoot

Ds. Engelbert Dijkhuis, Oldemarkt (8.4.1912 Warns-8.6.1965 Groningen).

De in het rijtje genoemde St(even) Brandsma en S(jouke) Veenbaas waren belangrijke Friese verzetsstrijders: Brandsma was controleur van de Dienst Prijsbeheersing(hij woonde

aan de Helomalaan in Wolvega) maakte vanaf mei 1943 deel uit van de LO-organisatie in Weststellingwerf, die onder leiding stond van veehouder/ verzetsman Jacob 'Peter' Russchen -en was later ook hoofd van de Radio-Centrale te Wolvega; verder zou hij in 1943 zijn aangetrouwde Joodse oom Joseph Vieijra (7.4.1901 Amsterdam-1971) middels valse papieren uit kamp Westerbork hebben gered, en Sjouke Veenbaas, boer in Scherpenzeel, was leider van de verzetsgroep Nijetrijne (in oktober 1944 werd hij gearresteerd, eerst naar Steenwijk gebracht, waar hij zwaar werd gemarteld, daarna naar het Huis van Bewaring in Leeuwarden, waar hij op 8.12.1944 werd bevrijd bij 'De Overval'. Overigens was hulp van de bewakers niet zonder risico's, en zeker niet na de 'overval', zoals moge blijken uit een kort statement van twee landwachters, kennelijk gedaan in een verhoor dat hen kort na de oorlog werd afgenomen:

"Leeuwarden, 30 April 1945.

Hierdoor verklaren ondergetekenden, de Landwachter Lafontaine, geboren 18 Mei 1910, en de Landwachter H. Rispens, geboren 24 Mei 1907, met nog enige andere Landwachters dienst gedaan hebbende in het Huis van Bewaring te Leeuwarden. Ongeveer 10 Januari 1945 ontvingen wij de volgende opdracht, welke aldus luidde: Om bij het eerste opmerken van enigerlij sabotage van de Bewaarders Van der Vegte, Kuipers, Boender en Terpstra deze zondermeer neer te schieten. Deze opdracht werd gegeven door de Duitse Comd (Commandant?) Herman(n), die vermoedelijk weer in opdracht van de SD-Man Grundmann (= SS-Oberscharführer Friedrich Eduard Grundmann) handelde.

H.Rispens, J. de la Fontaine"

(brief in bezit van mevr. Janny Kleinveld-Van der Vegte).

Op zeker moment haalde ds. Dijkhuis zijn jongere broer Johannes ('Zwarte Joop') Dijkhuis (geboren 18.2.1922 te Nieuwe Pekela-verdronken 3.11.1944 bij Loevestein) naar Oldemarkt. Joop studeerde aan de MTS te Groningen en probeerde via de kustvaart naar Engeland te ontkomen, maar omdat hij dan bij de *Kriegsmarine* zou moeten worden ingelijfd, dook hij onder. Aanvankelijk werkte hij voor 'Trouw', later voor de LO-LKP. Hij hielp bij het onderbrengen van onderduikers, Joden en Engelse piloten, bemachtigde distributiebescheiden voor hen, smokkelde wapens en regelde samenwerking tussen de verzetsgroep Oldemarkt en een groep uit Stadskanaal. Tijdens een poging om belangrijke informatie over te brengen naar bevrijd gebied kwam hij om het leven (verdronken in de Waal, nadat zijn bootje door Duitse soldaten onder vuur was genomen). Hij werd begraven in een Eregraf op de Nederlandse Hervormde Begraafplaats te Nieuw Pekela. Daar werd ook een straat naar hem genoemd.

Lit.: Willem Muste (eindred.), *Stenen, Namen, Portretten*, 42; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 134; E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo, Oldemarkt*, 22; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 573, 580.

121.

Jan Dijkstra, vrij evangelisch evangelist, verbonden aan de vereniging "Tot Heils des Volks" in de Amsterdamse Jordaan. Hij opereerde vanuit een zaaltje aan de Bloemgracht.

De onderwijzer Hendrik Mattheus van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend), die dankzij de bemoeienis van ds. J.J. Buskes (zie daar) sinds 15.6.1937 hoofd was van de aan de vereniging gelieerde Eben-Haëzerschool in de Bloemstraat, zette na de Februaristaking van begin 1941 een organisatie op om de mensen die ten gevolge van de

staking hun baan hadden verloren financieel bij te staan. Evangelist Dijkstra verschaftte hem de adressen van werkeloze stakers.

“Weliswaar was de afsluiting van de Jodenbuurt (die ten tijd van de Februaristaking had plaatsgevonden, GCH) maar tijdelijk geweest, het was voorspelbaar dat de wijk op korte termijn voorgoed van de rest van de stad zou worden geïsoleerd. De bewoners zouden dan als ratten in de val zitten. Dijkstra stelde voor de Jodenbuurt in te gaan om de mensen te bewegen te vluchten en onder te duiken zolang het nog kon. Dijkstra had her en der in de Jordaan en omgeving leegstaande kamers en verdiepinkjes gehuurd (met geld dat hij op dat moment niet had). Daar konden de vluchtelingen voorlopig onderdak worden gebracht. Het plan was om 's nachts de mensen uit de Jodenbuurt over te brengen naar de Jordaan. Vooral dat nachtelijke kruip-door-sluip-door-aspect van Dijkstra's plan trok Van Randwijk niet erg aan, maar zoals hij zelf later schreef, durfde hij tegen Dijkstra niet goed nee te zeggen. Alles kon en alles moest. In maart (1941) trokken Dijkstra en Van Randwijk 's avonds de Jodenbuurt in. ... Vermoedelijk hebben twintig à vijfentwintig mensen op deze manier de Jodenbuurt verlaten. Uiteraard moesten ze geld en eten krijgen en dus werden de vluchtelingen opgenomen in het door Van Randwijk en Dijkstra opgezette distributieschema”. Later ging ook de ‘Vonk’-groep (die het linkse illegale blad ‘De Vonk’ verspreidde) deelnemen aan het distributienetwerk voor geld en bonnen dat door van Randwijk en Dijkstra was opgezet. Zie ook F.A. Stroethoff.

Lit.: Dr. O.W. Dubois en Krijn de Jong, *Aan de minste van mijn broeders – Het werk van ‘Tot heil des volks’ 1855-2005*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 146v., 152 en 178.

122.

Rients (Johannes) Dijkstra, (geboren 12.5.1883 te Franekeradeel, zoon van Johannes Pieters Dijkstra, ‘hoofd ener school’, en Aafke Jans Sylstra (Zijlstra)-overleden 11.3.1956) te Putten.

Kerkhistoricus en **hervormd** hulpprediker te Hemmen (1920) en predikant te De Krim (1920-1924) en te Amsterdam (23.11.1924-30.4.1949 wegens emeritaat; hij woonde op het adres Nassaukade 82 en was sedert 1930 scriba van de Amsterdamse kerkenraad).

Op 20.7.1910 te Putten gehuwd met **Aaltje van Ganswijk** (geboren 11.10.1885 te Putten, dochter van winkelier Antonie van Ganswijk en Grietje van de Poll-overleden 29.10.1952 te Putten).

De verzetsstrijder Hebe Charlotte Kohlbrugge (8.4.1914 Utrecht-13.12.2016 Utrecht; zie daar) woonde gedurende de oorlogsjaren enige tijd op kamers bij de Amsterdamse predikant ds. R.J. Dijkstra. Haar zus Hannah (Dina Johanna) Kohlbrugge (25.7.1911 Utrecht-13.12.1999 Utrecht), die geweigerd had de Ariërverklaring te ondertekenen en om die reden niet in het onderwijs terecht kon, catalogiseerde daarom de bibliotheek van ds. Dijkstra maar. Op zeker moment, toen de *Sicherheitspolizei* zijn vrouw had meegenomen, omdat ze Hebe Kohlbrugge niet te pakken konden krijgen, sommeerde de zeer rechtzinnige ds. Dijkstra haar om zich onmiddellijk te melden. Ze weigerde uiteraard en mevr. Dijkstra kwam spoedig daarna weer vrij. Hebe schreef later: *“Ds. en mevr. Dijkstra stonden van toen af helemaal open voor de illegaliteit en namen ook Joodse mensen in hun huis”*.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 100; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 32, 36v., 41; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 193; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 250, 402, 450v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 40, 81.

122a.

(.....), predikant te Amsterdam? **Ds. R. Dijkstra?**

*“In oktober 1942 zochten Alexander Sturhoofd (17.8.1902 Amsterdam-5.1.1977 Benidorm, Spanje) en Saartje Sturhoofd(-Wallage; 5.1.1906 Onstwedde-5.5.1979 Amersfoort) uit Amsterdam een onderduikadres om aan deportatie te ontkomen. Hun twee tiener zoons (o.a. Jacques Sturhofd (23.3.1930 Amsterdam-14.1.2010 Amstelveen) hadden hun toevlucht genomen tot **het huis van een geestelijke**”.*

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 478.

123.

Dirk Jan van Eck (geboren 16.2.1911 Gameren, zoon van landbouwer Frank van Eck en Cornelia van der Wal-overleden 19.5.1971 te Wedderveer t.g.v. een ongeluk met zijn bromfiets; begraven Begraafplaats Kolham, Hoofdweg).

Hervormd evangelist en godsdienstonderwijzer te Wedde/ Bellingwedde (woonde op het adres A 189, en Kolham; later woonachtig te Oude Pekela, waar hij evangelist Huibertus Van der Veen (zie daar) bijstond, die van 1924 tot 1961 de hervormde evangelisatie (sinds 1990 hervormde buitengewone wijkgemeente Julianakapel, gefinancierd door de Inwendige Zendingbond) diende. In die tijd moet hij nog zijn vrijzinnig-hervormde collega ds. Willem Bronneger Onnekes (19.1.1877 Mastenbroek/Zwollerkerspel-18.12.1942 Winkel, NH) hebben meegemaakt die vanaf 1928 in Wedde stond. Eerder was Bronneger Onnekes hoofdonderwijzer geweest in Ursem, tot hij als zendingspredikant werd uitgezonden naar Suriname, waar hij volle kerken trok, tot hij om onduidelijke redenen (een buitenechtelijke affaire?) door de toenmalige gouverneur Aarnoud Jan Anne Aleid van Heemstra baron van Heemstra (22.7.1871 Vreeland-30.12.1957 Oosterbeek = grootvader van Audrey Hepburn) ontslagen werd. In 1931 scheidde hij van zijn eerste vrouw en hertrouwde in 1932 met Pieterella Anna Evers (21.3.1879 Finsterwolde-22.8.1959 Assen), weduwe van notaris Johannes Sixtus Gerhardus Koning (21.10.1867 Wedde-21.5.1910 Wedde), van wie zij de Wedderborg in Wedde erfde. De predikant was van meet af aan de beginselen van de NSB toegedaan en gaf daar blijk van vanaf de kansel en op allerlei plaatselijke of regionale bijeenkomsten. Dat leidde ertoe dat hij tot NSB-kringleider werd benoemd en in 1934 de top van de partij mocht begroeten op de Wedderborg, toen daar een landdag werd gehouden. Maar in 1937 nam hij afstand van de partij en in 1938 bedankte hij als kringleider. Dat neemt niet weg dat een flink deel van de bevolking van Wedde e.o. de NSB bleef toegedaan, tot diep in de oorlog.

Dirk Jan van Eck trouwde op 17.7.1939 te Wedde met **Dina Alida Feunekes** (13.12.1917 Oude Pekela, dochter van Eiko Feunekes en Alida Knelsina Smeenk-29.8.1998 Wedde).

Tijdens de oorlog was hij (plaatsvervangend) commandant van de lokale afdelingen van de Ordedienst en Knokploeg te Wedde (sinds mei 1944); ook was hij betrokken bij hulp aan piloten (PH). Hij werkte nauw samen met zijn collega in Oude Pekela, ds. Huibertus van der Veen (zie daar) In een naoorlogs rapport schreef hij: *‘Toen de mensenjacht der Duitsers begon, doken er hier velen onder en kwamen er ook velen van andere plaatsen. Zij allen moesten geholpen worden met bonkaarten en andere benodigheden, maar moesten ook dikwijls verplaatst worden wanneer er weer gevaar van de vijand dreigde. Er waren tijden dat er door ons soms ruim 60 onderduikers verzorgd werden. Dit was soms nogal moeilijk, daar wij in ons dorp zoveel landverraders hadden. Daar het voor 2 mensen te gevaarlijk werd, moest de kern uitgebreid worden met 4 personen. In mei 1944 moest G. Kwant (notariskerk, tot dan commandant van de OD en KP) onderduiken, na eerst gearresteerd te zijn geweest, waarna de leiding kwam bij D.J. van Eck. Hoe dicht het einde kwam, hoe meer werk en meer gevaren. Piloten daalden om en bij ons neer en het is ons aan enkelen gelukt hun veilig te stellen. Het is gebeurd dat één der onzen des nachts Duitse inkwartiering had, maar op hetzelfde ogenblik een Engelse piloot op zolder had verborgen’* (rapport D.J.

van Eck d.d. 13 juli 1945 in Groninger Archieven). Volgens Piet Feunekes te Nieuwe Pekela (neef van Dina van Eck-Feunekes), hebben de Van Ecks zeker twee Joodse onderduikers en drie geallieerde vliegers uit een bij Veele neergestort vliegtuig kortere of langere tijd in huis gehad

Lit.: Piet Feunekes (geboren 1930, tijdens de oorlog woonachtig te Wedderveer), artikel 'Herinneringen' in: *Sjaloom*, protestants kerkblad van Nieuwe Pekela (maart 2020).

124.

Hendrik Eelsing (geboren 29.12.1896 te Nieuwe Pekela, zoon van arbeider Willem Eelsing en Geertruida Vrij-overleden 28.12.1971 te Oosterbeek; begraven Algemene begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Zevendedagsadventistisch voorganger; zendeling en colporteur in Nederlands Oost-Indië (1925) en in Nederland (daar werd hij voorzitter van de Noord-Nederlandse Conferentie van de Nederlandse Unie der Zevendedagsadventisten, woonplaats Apeldoorn, en waarnemend-voorzitter van de Unie); hij volgde tot 1.9.1939 een opleiding aan het Theologisch Seminarie van de Zevendedagsadventisten te Washington (USA) als voorbereiding op zijn voorzitterschap van de Unie; in november 1942 volgde hij zijn zwager Joseph Wintzen (24.9.1874 Mönchen-Gladbach-28.2.1949 's Gravenhage), gehuwd met zijn schoonzuster Jantine Antine Potze Broers (1882-1930) op als voorzitter ad interim voor de duur van een jaar; in 1943 werd hij voorzitter voor onbepaalde tijd.

Gehuwd op 17.3.1920 te Winschoten met **Heika Potze** (geboren 26.5.1890 te Winschoten, dochter van gevangenvaarder Wolter Potze en Antje Kapel: zij was de eerste Nederlandse zevendedagsadventist-overleden 23.4.1968 te Oosterbeek; begraven Algemene Begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Op 9.4.1943 werd het van oorsprong Joodse gezin Valk te Groningen – de ouders, schilder Jonas Valk (19.2.1910 Nieuw-Buinen-22.12.1991 Zeist) en Jetta Wallage (28.7.1912 Musselkanaal-29.5.1981 Haren), waren sinds 1936 als lid aangesloten bij het Kerkgenootschap der Zevendedagsadventisten – met hun kinderen Benjamin (Ben) (10.10.1932 Groningen-8.7.2007 Groningen; begraven Selwerderhof, Groningen), Jacobus (8.4.1934 Groningen-), Bartha (geboren 11.5.1935 Groningen-), Betje (5.12.1936 Groningen-), Gerdina (22.1.1938 Groningen-), Levie (6.6.1939 Groningen-) en Mozes (31.5.1941 Groningen-) opgepakt en naar kamp Vught gebracht. Vandaar belandden ze een maand later in Westerbork en daar dreigde het gezin gedeporteerd te worden naar Auschwitz. Daarop riep vader Valk ten einde raad de hulp in van voorganger Eelsing. Die meldde zich met doopbewijzen voor het hele gezin bij de wachtpost van Westerbork. Toen die Eelsing weigerde door te laten, duwde de voorganger hem eenvoudigweg opzij en vervoegde zich bij kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker (1907 Düsseldorf-1982 Düsseldorf). Die ontmoeting leidde ertoe dat het gezin werd ondergebracht in de 'Gedooptenbarak' nr. 73 en voorlopig van deportatie werd vrijgesteld 'auf Grund der Vereinbarungen des Herrn Reichskommissars mit den Vertretern der evangelischen Kirche'. Interessant is, dat sommige Valk-kinderen te zien zijn op een pas in 1995 ontdekt fragment van de unieke 'Westerbork-film' van de Duits-Joodse fotograaf Rudolf Werner Breslauer (4.7.1903 Leipzig-28.2.1945 Midden-Europa). Het is een opname van de kerkdienst die op 5.3.1944 onder leiding van de gemengd-gehuwde Duits-joodse predikant Bruno Gustav Julius Franz Benfey (4.9.1891 Rösrath, D.-28.6.1962 St. Stephan, Zwits; zie ds. ds. H. Blum, ds. H. Eelsing, N.R. Hefting, ds. A. Mulder en dr. M.C. Slotemaker de Bruïne) gehouden werd in de registratiezaal van kamp Westerbork. Daarbij waren gedoopte Joden uit Barak 73 aanwezig, maar ook anderen, die een vals doopbewijs hadden weten te verkrijgen. We zien de predikant 'im Talar' achter een kathedraal op een met een wit laken gedekte tafel waarop twee kaarsen staan, een pianist, en een groepje kinderen met daarachter de 'goegemeente'. Deze opname leidde nog tot een

rel: een drietal 'voorgangers van de hervormde noodgemeente-Westerbork', te weten de 'zendeling onder de Joden', na de oorlog hervormd predikant Srul (Israel) Tabaksblat(t) (19.1.1902 Kock, Polen-10.2.1992 Amersfoort; crematie 'Daelwijk', Utrecht), de Duitse theologiestudent, na de oorlog hervormd predikant Max Enker (10.8.1913 Keulen-27.5.1983 Amersfoort; begraven Joodse begraafplaats, Nijkerkerveen) en een andere voorganger, David Kornbluth, die tot dan toe om beurten diensten hadden geleid in barak 73 en onmiddellijk door hadden dat het hier een propagandastunt betrof, verliet uit protest de samenkomst. Vervolgens werden ze door een woedende kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker ter verantwoording geroepen en onmiddellijk in de strafbarak opgesloten in afwachting van deportatie. Zo ver kwam het niet omdat de Algemene Synode der Nederlands-Hervormde Kerk tussen beide kwam, maar de drie voorgangers mochten voortaan niet meer in de diensten voorgaan. Uiteindelijk werd de familie Valk zelf op 4 september 1944 toch nog samen met alle andere gedoopten, de 'Alte Kampinsassen' (stateloze Joden die al voor de oorlog in Nederland toevlucht hadden gevonden) en de 'Barnevelders' (groep geprivilegieerde Nederlandse Joden) naar het ghetto van Theresienstadt afgevoerd, waar het gezin op 8.5.1945 werd bevrijd door het Russische leger. Behalve de stateloze gedoopte Joden, die eind 1944 nog allemaal naar Auschwitz werden gedeporteerd en grotendeels omgebracht, overleefden vrijwel alle Nederlandse christen-Joden in Theresienstadt de oorlog.

Bron: filmspoeltje 'Westerborkfilm' met catalogusnummer F1015 (Archief Eye-filmmuseum, Amsterdam).

Lit.: Kees Broersma en Gerard Rossing, *Kamp Westerbork gefilmd*, 46-50, 69-72, 85, 87, 89; Cherry Duyns, *Achterland*, 270-274; G.C. Hovingh, 'Einer christlichen Konfession angehörig', 125-133; G.C. Hovingh, artikel 'Een stukje van een oor uit den muil van den leeuw' in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, 16-46; Bettie Jongejan, artikel 'Wij kwamen uit een hel die oorlog heet' (interview Bartha Westein-Valk en Bettie Valk) in " 'Feitelijk en Actueel', jaargang 2 (2012), nr. 2, 10v.

125.

Hendrik Willem Eerland (geboren 29.10.1914 te Krimpen aan de Lek, zoon van schipper Adrianus Wouter Eerland en Trijntje van der Waal-overleden 5.2.1994 te Putten; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Schootmanshof' te Putten).

Studie theologie aan Rijksuniversiteit Utrecht, Vrije Universiteit en Theologische Hogeschool der Christelijk Gereformeerde Kerken te Apeldoorn; kandidaat 1941 te Amsterdam; **christelijk gereformeerd** predikant te Dokkum (9.11.1941), te Lisse (15.8.1948), te Amersfoort (29.6.1958), te Hilversum-Oost (28.3.1968) en te Doesburg (25.7.1974-10.1.1982 wegens emeritaat).

Gehuwd op 6.11.1941 met **Grietje Ploeg** (geboren 1913, dochter van bakker Wilhelmus Ploeg en Antonia de Visser, overleden 2.4.1996 te Putten).

Haar zuster Jannigje (Janny) Ploeg (1908-1994 Mijdrecht) was in 1933 gehuwd met ds. Marinus Willem Nieuwenhuijze (6.7.1909 Vlissingen-20.1.2002 Mijdrecht; begraven Hervormde Begraafplaats, Mijdrecht). Een andere zuster, Maria Ploeg (16.2.1914 's Gravenhage-6.7.2015), was gehuwd met ds. Johannes Willem de Bruin (14.1.1913 's Gravenhage-6.12.1977 Ermelo; begraven Begraafplaats Oost Nunspeet), en een derde, Alida Woutera (Aly) Ploeg, huwde in 1953 ds. Sjouke Wijnsma (30.5.1924 Bornwird-7.5.1990 Zwolle; begraven 'Kranenburg', Zwolle), allen christelijk-gereformeerde predikanten.

De pastorie van Dokkum was een veel gebruikt doorgangsadres voor Joodse onderduikers. "H.W. Eerland heeft onderduikers aangeboden zich te verbergen in het kerkgebouw van Dokkum" ... (n.a.v. zijn uitspraken tijdens een bidstond op 11.1.1945) "wordt (hij) opgepakt en naar Leeuwarden gevoerd. De gevangenen genomen predikant wordt echter spoedig weer vrijgelaten".

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 5.

126.

Jan Eikema (geboren 1.4.1895 te (Hijker)smilde, zoon van schoolhoofd Jan Eikema en Alida Jantina Drenthen-overleden 22.5.1975 te Emmen; begraven Begraafplaats 'Wolfsbergen' te Emmen)

Ds. Eikema studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (uit die tijd kende hij Nanne Zwiep, de latere predikant van Enschede: zie daar); actief lid van de Vrijzinnig Democratische Bond; kandidaat te Smilde (1921); **vrijzinnig hervormd** predikant te Benningbroek/ Nibbixwoud (18.9.1921-7.6.1925), te Witmarsum (1925), te Godlinze, te Schagen, te Zaandam-West (Bullekerk; -19.7.1942) - hij woonde met zijn gezin op het adres Herengracht 92, later Westzijde 134 (NB: op Westzijde 42 woonde toentertijd de bankdirecteur en verzetsstrijder Walraven van Hall [10.2.1906 Amsterdam-12.2.1945 Haarlem; zie hierna] - en te Dordrecht (26.7.1942-25.10.1943. korte tijd later werd hij losgemaakt en is hij teruggekeerd naar Zaandam (1943-1951) omdat zijn vrouw ernstig ziek (MS) was en heimwee had; vervolgens was Jan Eikema nog predikant te Stolwijk (11.3.1951-6.5.1956) en te Aartswoud-Hoogwoud (1956-); na zijn emeritering was hij bijstand in het pastoraat te Valthermond.

Gehuwd 1) op 2.9.1921 te Oldehove met **Geziena Hermanna (Sien) Nijk** (geboren 8.12.1894 te Steenwijkerwold, dochter van Johannes Nijk, landbouwer te Steenwijkerwold, en Albertje Slomp-overleden 12.1.1951 te Utrecht) en 2) op 21.6.1951 te Stolwijk met pianolerares **Anna Catharina (Ankie) Remelink** (geboren 29.9.1917-overleden 11.7.1998; begraven Begraafplaats De Wolfsbergen, Emmen), die eerder op 3.9.1941 te Zaandam gehuwd was met Hendrik Lamerus (geboren 7.3.1917 Zaandam, zoon van Gerben Lamerus en Berendje van Unen-).

Jan Eikema was een actief verzetsman. *Als op 17.1.1942 de Zaandamse Joden naar Amsterdam moeten vertrekken, reageren de Zaandamse kerkgenootschappen snel. Per brief verzoeken ze het Convent van Kerken 'tussenbeide te komen opdat deze maatregelen worden ingetrokken'. Ook gaat er een brief naar het Zaandamse gemeentebestuur: 'Wij zijn van oordeel dat hier gehandeld is in strijd met de Nederlandsche grondwet, die aan alle burgers gelijke rechten toekent, en in strijd met de Goddelijke wetten van recht en moraal'. Eikema bood o.a. onderdak in zijn huis aan de dichter Wisse Alfred Pierre (W.A.P.) Smit (6.12.1903 Heumen, zoon van ds. Pieter Smit [26.9.1872 Kruiningen-1.1.1939 Heumen] en Ernestine Cecile Guisan-20.6.1986 Utrecht), die als reserveofficier was opgeroepen voor krijgsgévangenschap. Ook zijn dochter Hanneke ('Miep' Ippisch-Eikema; 23.3.1925 Benningbroek-15.4.2012 Missoula, Montana USA) was lid van het verzet en loodstentientallen Joodse kinderen vanuit het westen naar het platteland. *Eén van de koeriersters van de Groep- 'Bakker'* (= Pieter Bosboom [1.3.1915 Zaandam, zoon van een Joodse vader en fervent SDAP 'er Wolf Bosboom [14.4.1882 Amsterdam-12.4.1966 Zaandam]-5.12.1998). Pieter trouwde na de oorlog met de Joodse Mariana de Wolf (1919-2012; zie ook Corrie ten Boom en ds. Leendert Overduin), *domineesdochter Hanneke Eikema komt via stadsgenoot Guurtje van Houten-van Ederen* (geboren 22.2.1913, draagster *Verzetshedenkingskruis*) *een overtuigd communist, met Bosboom in aanraking. Het is 1943. Van de ene dag op de andere reist de student langs geheime organisaties en verborgen mensen. Bijna elke week is ze op stap met Joodse kinderen, vooral in Friesland*". Ook heeft ze levensgevaarlijk koerierswerk voor de ondergrondse gedaan. Op 27 januari 1945 werd ze gearresteerd in een pand aan de Leidschegracht te Amsterdam, waar kort tevoren een aantal belangrijke Nederlandse verzetsmensen verzet was opgepakt, o.a. Walraven van Hall (zie hierboven), de topman van het Nationaal Steunfonds die de acties van het verzet in bezet Nederland financierde. Hij werd later gefusilleerd, Hanneke overleefde de oorlog en vertrok met haar latere eerste echtgenoot*

de Zwwe Fiddy Rappe (gescheiden) naar de Verenigde Staten. Later hertrouwde ze met biochemicus Les Ippisch.

Lit.: Hanneke Ippisch, *Sky*; Erik Schaap, site *Vrijgevochten – Zaaans verzet in Nationaal perspectief (1940-1945)*; Erik Schaap, site *Vrijgevochten - De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog (5)*.

127.

Jan Cornelis van Eizenga (geboren 24.12.1905-overleden 13.1.1983 te Zwolle; begraven Begraafplaats 'Bergklooster' te Zwolle; opschrift op de zerk: "*Christus, de bevrijder van de angst*")

Hij was theologisch kandidaat te Buitenpost (1938); **hervormd** hulpprediker te Emmer Erfscheidenveen (1936-14.4.1940), hervormd predikant te Elim (21.1.1940-17.3.1946) en Zwolle (predikant voor maatschappelijk werk vanwege de Nederlands Hervormde Kerk; 1946-1953) predikant-directeur Nederlands Hervormde Stichting voor Maatschappelijk Werk te Zwolle (1953-1965).

Gehuwd in 1938 met **Martina Jutte** (geboren 17.5.1902 te Leeuwarden, dochter van bakkersknecht Hendrik Jutte en Yke Lanting-overleden 20.9.1991 te Zwolle).

Hij was betrokken bij het verzetswerk van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) en Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht) in en om Nieuwlande. Zijn gereformeerde collega ds. R.A. Hoogkamp (zie daar) had geen hoge dunk van hem ('*hij was bang en benauwd*'). De Elimse verzetsman Walraad Kreeft (6.3.1907 Hollandscheveld-15.9.2005 Hoogeveen; Mr. Pieterswijk H 214; gehuwd 3.5.1930 met Grietje Benjamins [1.12.1907 Hollandscheveld-3.2.1970 Hoogeveen) maakt echter melding van zijn verzetsactiviteiten: '*In die tijd kwamen er ook evacuees uit het zuiden. Wij kregen ook een paar evacués. Ze hadden gewerkt in Duitsland. Na een bombardement in Krefeld sprongen ze op de trein naar Nederland en kwamen als evacuees mee met de Nederlanders. Maar het waren onderduikers! Hun groep kwam aan in Elim. We konden ons daarvoor opgeven. Toen kregen we een broodmagere jongen van een jaar of 18 (Herbert Koopman) en één van 24/ 25 (Herman Schaper). Ik merkte wel dat het geen zuivere koffie was. Ik vroeg: "Jongens, waar komen jullie weg?". Ze kwamen uit Rotterdam, zeiden ze. We hadden toen in Elim ds. Van Eizenga, Hervormd predikant. Dat was een klein kereltje, doordat hij vroeger Engelse ziekte had gehad. Klein en gedrongen, maar een kop met verstand. Hij en Jan Boertien verdeelden de mensen'. Jan Boertien, de tuinbouwcontroleur. Ik zei tegen Van Eizenga: "Dat zit niet zuiver bij ons". Ik had ook al een paar keer bericht gehad dat ik "die onderduikers" weg moest doen. Ik werd gewaarschuwd door Arend, de broer van een Landwachter. "Wat doen ze met die vreemde jongens, laten ze onze eigen dan nemen", zeiden de mensen in de omgeving. Ik had zelf liever vreemd dan eigen, want eigen werd je te eigen mee en vreemd kon je verder van je af houden. "Kom maar eens even mee", zei Van Eizenga. Hij belde NSB-burgemeester (Jan Marinus) Veldhuis (26.8.1901 Beets-2.11.1989; burgemeester van 1944-1945) op. Met zijn forse stem zei hij: "Hier hebben we mensen ingekwartierd in Elim. Ik wil de burgemeester vragen wie verantwoordelijk is voor die personen. Is dat de commissie (de dominee van Elim en zijn helpers), de persoon waar ze geplaatst worden of is dat burgemeester Veldhuis?" Veldhuis zei: "Al de moeilijkheden die daaruit voortkomen zijn voor rekening van de burgemeester van Hoogeveen". Van Eizenga vroeg: "Zeg dat nog eens een keer?" De burgemeester herhaalde het. "Dus Kreeft, je hebt het gehoord", zei de predikant. Ik zei: "Ik heb het wel gehoord, maar als ze iemand pakken ben ik de eerste. Maar goed, laat zo maar zitten". In die tijd zat bij Roelof Smit een Jood in huis. Ook dat was een zogenaamde evacuee. De predikant zei later: "Ik was zo blij dat je bij mij kwam. Ik kon toen eigenlijk alles doen, want ik had er een getuige bij". Hij heeft flink gebruik gemaakt van de situatie en heel wat onderduikers aan een plaatsje geholpen' (A. Metselaar). Mevr. Lamberts-*

Dekker schrijft over hem: *In die tijd stond in Elim de hervormde predikant ds. J.C. van Eizenga. In sommige opzichten was hij meer advocaat dan dominee. De man, die klein van postuur was, liet het altijd voorkomen alsof hij Duitsgezind was. Door sommige mensen werd hem dit zeer kwalijk genomen en het bezorgde hem de bijnaam 'het Duutse domineertie'. ... Ds. Van Eizenga had de euvele moed om een Jood onder te brengen in een NSB-gezin. Hij vond dat de Jood daar het veiligst was. Op een dag meende de koster dat de preekstoel in de kerk eens een goeie beurt moest hebben. Ds. Van Eizenga vond dit niets en wilde het beslist niet hebben. Later bleek, dat er onder de kansel wapens waren verborgen, die na de bevrijding door de Binnenlandse Strijdkrachten werden gebruikt.* Tenslotte was de predikant getuige van de arrestatie van de vooraanstaande Hoogeveense verzetsman Albert Jan Rozeman (29.3.1914 Zandijk-gefusilleerd 6.6.1944 Waalsdorpervlakte bij Scheveningen; leider Hoogeveense LO) en zijn vader Steven Rozeman (4.3.1882 Oosterhesselen-30.1.1945 KZ. Oranienburg) op 20 maart 1944.

Lit.: Jannie Lamberts-Dekker, artikel 'Oorlog en verzet in Elim' in: Lammert Huizing, Jan Braker, *Hoogeveen 1940-1945*, 155, 248v., 395; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 6 en 29v.

128.

Dirk van Ekelenburg, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 24.3 1917 te Vlaardingen, zoon van timmerman Johannes van Ekelenburg en Jacoba van Roon-overleden 11.5.1945 in het *Landeskrankenhaus* Neustadt/ Holstein, *Landkreis* Oldenburg-Holstein; op 17.11.1951 herbegraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Emaus' te Vlaardingen, E-318; de uitvaartdienst werd geleid door ds. Pieter Johannes Mackaay [28.5.1913 Ouddorp-20.12.2000 Leiden], van 1939-1943 hervormd predikant te Nieuw-Amsterdam, na de oorlog secretaris van de Hervormde Raad voor de Zending; ook zijn opvolger in Nieuw-Amsterdam, ds. Jacobus Dirkse (23.12.1908 Leiden-15.7.1999; van 1944-1946 predikant te Nieuw-Amsterdam) en de schrijver Anne de Vries (22.5.1904 Assen-29.11.1964 Zeist voerden er het woord; zie onder). Ook Dirks jongere broer, bankwerker Hendrik van Ekelenburg (25.3.1921 Vlaardingen-26.7.1943 Vlaardingen), overleefde de oorlog niet.

D. was **hervormd** hulpprediker te Nieuw-Amsterdam (1941-1945).

Gehuwd op 21.5.1942 te Vlaardingen met **Lientje van der Mast** (geboren 8.1.1914 te Haarlemmermeer, dochter van Cornelis van der Mast en Martje Vermeulen-overleden 17.6.1988 te Schiedam).

Het echtpaar Van Ekelenburg ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding (Dirk postuum), omdat het in en om Nieuw-Amsterdam voor veel Joden onderdak had verzorgd. Dirk van Ekelenburg was nauw betrokken bij de verzetsgroep van Andries Kalter (11.11.1904 Rotterdam-op 21.3.1945 te Zwolle gesneuveld in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei*) ter plaatse en regelde in dat verband ook onderduikplaatsen voor gevluchte Franse krijgsgevangenen en zwaar gezochte verzetsmensen. Hij onderhield nauwe banden met de verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand van de bekende verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die samen enkele honderden Joodse onderduikers hebben ondergebracht en verzorgd in Nieuwlande en omstreken. Douwes noemt ds. Van Ekelenburg verschillende malen in zijn dagboek: '*Lidia* (=Klaartje van Lier? Dan: geboren 6.12.1917 Rotterdam, dochter van Simon van Lier [16.10.1885 Rotterdam-4.6.1943 Sobibor], directeur van een bedrijf, en Sara Duizend [18.2.1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]: Sara hertrouwde op 8.4.1934 te Newton Abbot (Devon UK) Simon van Lier; zie hier onder), *is een Joods meisje dat ik kortgeleden naar Johannes Post (heb gebracht en dat nu verblijft in het huis van ds. Ekelenburg. De hulpprediker heeft plaats voor een Joodse huishoudster! Ik zal een Jodin bij hem brengen en drie persoonsbewijzen*' (18 juli 1943), en: '*Van Ekelenburg zoekt een onderduikplek voor een*

niet-typisch Joodse vrouw. Ik heb hem een adres in Emmen gegeven (20 juli 1943), en: *'Lidia, die er helemaal niet Joods uit ziet en bij de Van Ekelenburgs in huis is, kwam bij me om Peter* (1918-1996; = haar halfbroer sidor Joseph Davids (22.6.1918 Amsterdam, zoon van Jacques Davids [15.10.1886 Amsterdam-17.9.1942 Auschwitz] en Sara Duizend [18.2.1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor; zij was eerder – op 20.6.1917 Watergraafsmeer -gehuwd met Jacques Davids; later gescheiden, zie hiervoor], verloofde van 'Thea', Celina Johanna Kuijper (1923-1944), de koerierster van Johannes Post; zie ds. D.P. Kalkman) *te bezoeken. Zij is zijn halfzuster. Peter wachtte haar op in zijn 'kantoor'* (15.8.1943) en: *'Bij Van Ekelenburg haalde ik een paar persoonsbewijzen op die nodig veranderd moesten worden en een paar nieuwe edities van illegale kranten* (9.9.1943). Eind februari 1945 werd ds. Van Ekelenburg te Schoonoord door de Landwacht gearresteerd op zijn onderduikadres omdat hij het illegale blad *'Luctor et Emergo'* had verspreid. Hij werd ingesloten in het huis van Bewaring in Assen, waar hij een cel deelde met de schrijfster Anne de Vries (1904-1964). Die schreef later – in een 'In memoriam' over ds. Ekelenburg – *Hij had meer gedaan: hij had het blad niet alleen verspreid, hij had het ook geschreven en gedrukt (...). En verder hadden vele Joden hun leven aan hem te danken. De Duitsers wisten dat niet. Maar wat ze wisten, was voor hen voldoende om hem tot eind Februari in Assen gevangen te houden.* En in een naoorlogs artikel getiteld 'Gesprek met de doden' schrijft hij over 'Dirk' het volgende: *"Terwijl ik dit schrijf voel ik de ogen van Dirk, zoals hij mij aankeek toen ik de cel binnenkwam waar hij al zat: ernstig, vriendelijk en met een tikje spot dat hem nooit verliet. Ik wist dat ik binnen enkele minuten zou worden verhoord en hij zette mij aan het tafeltje, bracht mij een kop water en liet mij met rust tot ik mijn verhaaltje zou hebben bedacht. Het hielp niet: ik kreeg te horen dat ik doodgeschoten zou worden. Jij hebt me opgebeurd, Dirk, jij hebt mijn schouder gemasseerd, je hebt mij je krib afgestaan – zelf sliep je op de vloer. Het klinkt vreemd, maar wat hebben wij het samen goed gehad! Wij wasten elkaars ruggen, wij baden samen, we deelden de shag, die bij mijn fouillering niet was gevonden. Ik mocht jouw scheermesje gebruiken, dat we vastklemden tussen de tanden van een etensvork. Wij wisten tenslotte alles van elkaar en van elkaars gezinnen. De intiemste gedachten spraken wij uit, behalve over het werk: daarover vertelden wij niet meer dan nodig was, om het elkaar bij het verhoor niet moeilijker te maken. Wij waren meer dan broers. Toen kwam die morgen dat ik plotseling werd weggehaald. Voor een verscherpt verhoor, dacht ik, en mijn knieën knikten. Jij drukte mij de hand, ik voel dat nog. Jij stak je duim op achter de rug van de mof. Dat was het laatste wat ik van je gezien heb: die duim en je vastberaden gezicht erboven. Op die dag ben ik vrij gekomen. Door een toevalligheid. Door de stomme sentimentaliteit van een nieuwe SD-chef, die een van mijn boeken gelezen had. Jij stierf in Neustadt-Holstein. Waarom jij en niet ik? Je was twaalf jaar jonger, pas klaar met je studie en het hele leven lag nog voor je".* Begin maart 1945 werd Van Ekelenburg met vele anderen naar KZ Neuengamme gedeporteerd. Als 'politiek gevangene' droeg hij een groene armband met daarop het woord 'Torsperre', hetgeen officieel betekende dat het persoon in kwestie verboden was om zich buiten het kampterrein te begeven, maar feitelijk was persoon-in-kwestie daarmee als 'Todeskandidat' aangemerkt. Tegen het einde van de oorlog werd hij met ca. tienduizend andere gevangenen van Neuengamme naar Lübeck gedeporteerd, nadat de dragers van de 'Torsperre'-band als laatsten het kamp hadden schoongemaakt. Vanuit de haven van Lübeck werd ds. Van Ekelenburg met 4600 anderen ingescheept op het luxe-cruiseschip 'Cap Arcona', dat met twee andere schepen, de 'Thielbeck' en de 'Athen' (een voormalig stukgoedvrachtschip van 450 BRT van de rederij *Deutsche Levante-Linie*), dienst moest doen als drijvend concentratiekamp. Op 30.4.1945 werd ds. Van Ekelenburg met andere Nederlandse 'Torsperre'-gevangenen weer opgehaald door de 'Athen' en van de 'Cap Arcona' overgebracht naar de marinehaven van Neustadt. Korte tijd later – op 3.5.1945 - voerden Britse Hawker 'Typhoon-IB'-jachtbommenwerpers met raketten aanvallen uit op alle schepen

die in de Lübeckerbocht voor anker lagen. Daarvan werden er 23 tot zinken gebracht en raakten er 115 beschadigd. Ook de 'Athen' – met 1998 gevangenen aan boord – werd die dag nog in de haven onder vuur genomen door *Typhoons*, met name omdat de bemanning zich middels een *Vierlingsflak* vanaf de brug tegen de vliegtuigen verdedigde. Het schip werd weliswaar geraakt en enkele gevangenen kwamen daarbij omhet leven, maar het werd niet tot zinken gebracht. Niet lang daarna arriveerden Britse troepen in de haven van Neustadt en werden de overlevenden – voor zover zij daartoe in staat waren - in vrijheid gesteld. De ernstig verzwakte of gewonde mannen – onder wie ds. Van Ekelenburg - werden naar het lokale ziekenhuis gebracht, waar sommigen van hen alsnog zijn overleden. Eén van hen was Dirk van Ekelenburg. In 1955 vertelde Anne de Vries het verhaal van zijn bevrijding aan de schrijfster Clare Lennart (21.7.1899 Hattem-30.12.1972 Utrecht): “*Het duurt even voor hij weer opveert. Dan komen toch de verhalen weer los. Over zijn jeugd, over de schepershonden, die altijd Siep heetten, over de Drentse meisjes, waar hij in alle eer en deugd nog altijd een beetje verliefd op is, over Hilde. Ja, eigenlijk heeft dat blonde wicht hem het leven gered. Hij was gepakt wegens hulp aan een Engelse vlieger en zat in Assen gevangen. Bij een verhoor ontdekte de Ortskommandant dat zijn gevangene de schrijver van Hilde was. Hij had het boek in Duitse vertaling gelezen en het erg mooi gevonden. De volgende dag werd Anne de Vries zo maar vrijgelaten. “Ik kon het bijna niet geloven. Het was een wonder.”* De Vries sprak op 17.11.1951 bij Van Ekelenburgs herbegravenis te Vlaardingen.

Lit.: S.P. Geertsema, *De ramp in de Lübeckerbucht*, 112v.136-142, 257, 259-262, 266, 269, 274, 277vv., 281, 285, 307 (daar wordt de 'Athen' genoemd) en 329; *Het Grote Gebod*, I, 187, II, 624; Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 83 ('Torsperre'); Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 76v., 81, 96, 100, 102, 105, 136v., 182. 193, 202v., 276; Clare Lennart, *Op schrijversvoeten door Nederland*, 38; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 271 (niet vermeld als predikant in de namenlijst van *Yad Vashem*); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* 582 en 644v.; Anne de Vries, *In memoriam Dirk van Ekelenburg*, in: *Nieuwe Drentsche Courant* d.d. 23 augustus 1945; Anne de Vries, *Gesprek met de doden*, 83v.

129.

Petrus Eldering (geboren 1.8.1868 te Groningen, zoon van Petrus Eldering, directeur Nutsspaarbank, en Petronella Everdina Veenhuizen-overleden 13.3.1954 te Rheden (Gld.)). Zijn zuster Helena Alida Eldering (5.2.1859 Hoozeveer-19.8.1930 Antwerpen) was gehuwd met de cellist Cornelis Joseph Liégeois (1860-1922); zij waren ouders van Nellij Henriëtte Liégeois (1.3.1888 Parijs-24.7.1961 Driebergen), lerares Frans en gehuwd was met ds. Pieter de Haan (6.5.1890 Ophemert, zoon van ds. Adriaan de Haan [31.3. 1861 Weesp-8.2.1933 Den Dolder]-2.3.1962 Driebergen; zie daar), tijdens de oorlog predikant te Antwerpen (1924-1957) en via zijn collega ds. A.G.B. ten Kate (zie daar) nauw betrokken bij de 'Dutch-Paris'-ontsnappingslijn voor Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers.

Petrus Eldering studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1886); **remonstrants** predikant te Friedrichstadt aan de Eider (in Sleeswijk-Holstein; 1892-1902; de enige remonstrantse kerk buiten Nederland) en te Rotterdam (1902-1933 wegens emeritaat); vestigde zich te Oegstgeest. Bekend links debater en propagandist van 'Kerk en Vrede' (zo hield hij op 19.10.1934 hij Dokkum (de gemeente van ds. J.W.B. Cohen, zie daar) voor 120 toehoorders een inleiding over het onderwerp 'Hoe ik antimilitarist geworden ben').

Gehuwd op 22.4.1908 te Rotterdam met **Frederika Elisabeth Houtman** (geboren 22.3.1887 te Schiedam, dochter van mr. Hendrik Houtman en Anna Sara Antonetta Maria Numan-overleden 21.12.1945 te Oegstgeest).

Hij ving de jonge Joodse vrouw Frieda Rosa Nijkerk (21.11.1909 Amsterdam, dochter van Levie Nijkerk en Sara Kopuit-2.3.1990) in 1942 tijdelijk op in zijn huis te Oegstgeest

vanwaar ze later naar een onderduikadres in Amersfoort werd gebracht. Ds. Eldering zocht haar daar regelmatig op en bracht haar onder meer voedselbonnen. Zij trouwde na de oorlog met Marinus Pierre van der Beek (9.4.1907 Goenoeng Rintih, NOI-3.1.1978 's Gravenhage). Ds. Elderings dochter, de essayist en hoofdredactrice mr. Petronella Everina (Petra of Pim) Eldering (6.10.1909 Rotterdam-19.6.1989 Amersfoort) was op 28.8.1940 gehuwd met prof.dr. Benjamin Sally Polak (geboren 12.9.1913 Nijmegen, zoon van rabbijn Mozes Samson Polak [1.4.1871 Delfzijl-26.9.1925 Nijmegen] en Goldina van der Hove [12.1.1873 Winschoten-16.1.1943 's Gravenhage]—overleden 24.7.1993 Amsterdam), Joods verzetsstrijder (communist, lid antifascist-ische studentenbeweging; gaf medische zorg en bonkaarten aan onderduikers en verzetsmensen, werkte mee aan *'De Waarheid'* en *'De Vrije Katheder'*), medicus (huisarts te Amsterdam, van 1941-1943 en 1948- 1978, hoogleraar huisarts-geneeskunde UvA, van 1964 tot 1984), en CPN-politicus (lid gemeenteraad Amsterdam, wethouder van 1946 tot hij werd afgezet in 1948, en lid Eerste Kamer voor de CPN van 1956 tot 1960); hun woning in de Rivierenbuurt te Amsterdam was een centrum van verzetsactiviteiten. Hij scheidde op 26.11.1945 van zijn eerste vrouw en huwde op 6.8.1947 Aletta (Letty) Bronsing (13.5.1914-2008), stenotypiste bij een dagblad. Na een nieuwe scheiding hertrouwde hij op 21.7.1950 met Petronella Everina Eldering, maar ook dit huwelijk hield geen stand, en tenslotte trad hij op 12.9.1977 nog in het huwelijk met Mireille Smit, anesthesiste in het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis te Amsterdam.

Lit.: Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 161; H. Noordegraaf, lemma 'Eldering, Petrus' in: *Biografisch Lexicon*, V, 168v.; Herman Noordegraaf, artikel '*J.W.B. Cohen, christen-pacifistisch predikant te Dokkum (1935-1942)*' in: Jaarboek 87 (2007) van *De Vrije Fries; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 315? en 720; Alphons Siebelt, "*Hij zit bij de onderduikersbond*", 162.

130.

Drs. Arie Elshout (geboren 23.10.1906 Rotterdam, zoon van (de christelijk-gereformeerde) Jan Elshout [1869-1957] en Elisabeth van Balen [1899-1906, zij overleed kort na de geboorte van Arie]-overleden 3.11.1983 Middelburg; begraven Begraafplaats Westelijke Oude Havendijk 3, Middelburg; tekst op het grafkruis: "*Romeinen 14: 7 en 8*").

Gehuwd met **Margaretha Alida (Greet of Gré) van der Ros** (geboren 8.3.1909 Rotterdam, dochter van Jacobus van der Ros en Jansje van den Berg-overleden 17.1.2006 Bilthoven; begraven Middelburg).

Arie Elshout studeerde theologie aan de VU in Amsterdam en was enige tijd particulier secretaris van prof.dr. J. Waterink (zie daar); **gereformeerd** hulppredikant te Zeist (15.10.1939-15.9.1940), te Amstelveen-Zuid (voor de evangelisatie; 15.9.1940-15.8.1942), Doesburg (1.1.1943-15.2.1946) en Doetinchem (15.3.-10.9.1945), predikant te Capelle aan de IJssel (24.2.1946-11.7.1948) en Koudekerke (Walcheren; 18.7.1948-1.11.1971 wegens emeritaat).

Hun dochter, mevr. Jook J. Elshout te Utrecht, schreef het volgende over haar vader: "*Mijn vader was gereformeerd dominee en mijn ouders woonden vanaf december 1942 in Doesburg, vlak naast de Grote Kerk. Hij werkte (parttime) als secretaris bij de IJzergieterij van Ubbink aldaar. Bij de fa. Ubbink moesten tijdens de oorlog kogels voor het Duitse leger worden geproduceerd, werk dat met een zekere regelmaat werd gesaboteerd. ... Mijn vader heeft met zijn kinderen nooit veel over de oorlog gesproken. Niet lang na zijn emeritaat (in 1971) bleek hij te lijden onder een PTSS en is toen een poosje opgenomen geweest in de psychiatrie. Pas daarna heb ik veel persoonlijke en intensieve gesprekken met hem kunnen voeren over de oorlog. Toen pas vertelde hij dat ze o.a. een Joodse vriendin hadden helpen onderduiken. Mevr. Elshout bewaarde jarenlang een zilveren broche met een 'margrietje' (ter gelegenheid van de geboortedag van prinses Margriet op 19.1.1943) vervaardigd was door*

een Joodse zilversmid, die door de predikant geholpen was of zelfs korte tijd op de pastorie had verbleven. Later, in Middelburg, werd de broche bij een inbraak gestolen, hetgeen mevr. Elshout als een groot verlies heeft ervaren. De remonstrantse collega van ds. Elshout, die dicht in de buurt woonde, dr. Gerardina (Dina) Lucie van Dalftsien (29.7.1905 Bandoeng, dochter van Hendrikus Wibelinus van Dalftsien [12.5.1856 Genemuiden-31.12.1916 Djokja aan een hartverlamming], oprichter en directeur van een conservenfabriek in Bandoeng, en Adeline {'Tante Lien'} Cornélie Eugénie l' Ecluse [10.7.1872-16.7.1977 's Gravenhage, Mauritskade 65]-22.7.1993 Wageningen), zat (wegens verzetswerk?) ondergedoken op de pastoriezolder en werd verzorgd door moeder Elshout. Dina van Dalftsien was eerder remonstrants predikant geweest in Hoorn en in Utrecht (1.12.1940-31.5.1941) en later tenslotte in Doesburg; zij was gepromoveerd op de Quakers en publiceerde er na de oorlog over. *Vader Elshout bracht toen ook het illegale blad 'Trouw' rond en werd een keer – met zijn fietstassen vol kranten – aangehouden door een Duitse patrouille. Vader groette hen vriendelijk met 'Guten Nachmittag', waarop de Duitsers hem even vriendelijk voorbij wuifden met 'Ach, gehen Sie weiter!'. Verder steunde hij o.m. het 'Artsenverzet' en bewaarde geheime stukken van de Ondergrondse in de naaidoos van moeder. Tijdens een huiszoeking kreeg één van de Duitsers de doos in handen, maar heeft hem niet geopend. Moeder zei: "ze werden door God met blindheid geslagen". Gedurende de laatste jaren van zijn leven sprak ds. Elshout over de vele dilemma's die hij ondervond als hij vanaf de kansel zijn gemeenteleden een hart onder de riem wilde steken en hen zoveel mogelijk wilde ondersteunen en bemoedigen, terwijl hij wist dat er NSB'ers in de kerk zaten en hij zich verantwoordelijk voelde voor zijn vrouw en twee kleine kinderen en voor de pastorale zorg aan zijn gemeenteleden. Hij wist immers maar al te goed dat hij, als hij zijn Vaderlandsliefde te duidelijk liet merken, gevaar liep te worden opgepakt. Overigens werd op zondag 15 april 1945 om 12.00 uur de toren van de fraaie gotische Maartenskerk van Doesburg door terugtrekkende Duitsers opgeblazen. De spits van de toren viel bovenop de kleine synagoge die rechts van de hoofdingang stond en volledig werd verwoest. Ook de pastorie raakte zwaar beschadigd, terwijl het gezin zich schuilhield in de kelder, moeder Elshout hoogzwanger. Diezelfde dag nog - 's avonds om 19.00 uur – bracht ze een welgeschapen dochter ter wereld die 'Irene' ('Vrede') werd genoemd. De volgende dag werd Doesburg bevrijd.*
 Lit.: G.L. van Dalftsien, *Het inwaartsch licht bij de Quakers [in het bijzonder bij Barclay]*, (diss. Zeist, 1940).

131.

Dirk van Enk Jr. (geboren 28.2.1902 te Kampen, zoon van boterhandelaar Dirk van Enk Sr. en Maria Ruijs [haar moeder Anna Bastiana van Aniel, gehuwd met Willem Ruijs [1827-1881], was een zuster van Anna van Aniel, de echtgenote van prof. Helenius de Cock (1.11.1824 Eppenhuisen-12.1.1894 Kampen), zoon van de christelijk afgescheiden predikant ds. Hendrik de Cock [2.4.1801 Veendam-14.11.1842 Groningen]-en hoogleraar aan de Theologische School te Kampen]-overleden 11.2.1981 in het Streekziekenhuis te Bennekom; begraven in stilte). Zijn oudste zus Anna Bastiana van Enk (1895-1971) was gehuwd met dr. Douwe Klazes Wielenga (13.8.1896 Katwijk aan de Rijn-27.10.1972 Wassenaar; tijdens de oorlog legerpredikant bij het KNIL, daarna in Japanse krijgsgevangenschap). Zijn oudere zus Willemina Jacoba van Enk (1898-1970) was gehuwd met ds. Andries Adema (2.10.1901 Smalingerland-9.6.1973 Bethesda Ziekenhuis, Hoogeveen), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Ten Boer (1931-1946). Zijn jongere broer ds. Willem Jacob van Enk (zie daar; 28.6.1904 Kampen-12.2.1945 *Aussenkommando* Hamburg-Dessauer Ufer), was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Vries (1930-1945) en net als zijn broer actief in het verzet. En tenslotte hun jongste zus Willemina Jacoba Woutera van Enk (1908-1988), was gehuwd met ds. Jacob Koppe (3.7.1904 Bunschoten, zoon van ds. Johannes

Koppe [31.10.1872 Schildwolde-7.1.1924 Enumatil] en neef van ds. Engbert Johan Koppe [20.10.1868 Kampen-5.2.1956 Heemstede]-overleden 4.1.2002 Driebergen), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Ommen (1937-1944) en Appingedam (1944-1948). Een zuster van ds. J. Koppe, Jantina Jacoba Simona Koppe (1907-1986) was gehuwd met ds. Simon van Wouwe (1903-1968; zie daar), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Marum (1932-1947).

Dirk van Enk studeerde theologie aan de Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1928) en **gereformeerd** predikant te Zweeloo (7.4.1929-6.12.1931), te Smilde (20.12.1931-2.6.1935) en te Veenendaal (Brugkerk; 16.6.1935-1.3.1968 wegens emeritaat). Hij was enige tijd lid van de gemeenteraad van Veenendaal voor de ARP.

Samen met zijn oud-gereformeerde collega ds. Reinier Kok (1890-1982; zie daar) ondersteunde ds. Van Enk het verzet in Veenendaal. „*Na de vergadering in Zeist (= oprichtingsvergadering van de lokale LO-afdeling, d.d. 26.11.1942) nodigden Ad (Arie Johan van Schuppen (1908-1961; sigarenfabrikant; zie prof.dr. G. Brillenburg Wurth en ds. G. Lugtigheid) en de gereformeerde predikant Van Enk Frits de Zwerver (= ds. Fredrik Slomp, zie daar) uit om in Veenendaal een dergelijke vergadering te leiden. Zo werd in Veenendaal een afdeling van de LO (= Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) opgericht. Het ging toen snel*“.

Lit.: Loek Caspers, *Vechten voor Vrijheid, Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 61; Peter Doolaard, artikel *Ds. D. van Enk, veelzijdig predikant* in: *Markante Veenendalers* (red. H. van 't Veld; J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg... 150 jaar Gereformeerden in Appingedam*, 135v.; Jan Vermeullen, *Vechten in Veenendaal* (jeugdboek).

132.

Willem Jacob van Enk (geboren 28.6.1904 Kampen, zoon van boterhandelaar Dirk van Enk en Maria Ruijs-overleden aan de gevolgen van een longontsteking(?) op 12.2.1945 in Kdo. Dessauer Ufer te Hamburg-Veddell (nu: Lagerhaus G, 20457 Hamburg); aanvankelijk ter aarde besteld op het Ohlsdorfer Friedhof te Hamburg, in 1951 herbegraven op de Algemene Begraafplaats te Vries). Ds. Dirk van Enk (1902-1981; zie daar), een oudere broer, was eveneens gereformeerd predikant (en lid van de NCSV) en stond in de oorlogsjaren te Veenendaal (1935-1968); hun drie zusters waren gehuwd met gereformeerde predikanten, respectievelijk Anna Bastiana van Enk (1895-1971) met dr. Douwe Klazes Wielenga (13.8.1896 Katwijk aan de Rijn-27.10.1972 Wassenaar), tijdens de oorlog legerpredikant bij het KNIL in NOI, Willemina Jacoba van Enk (geboren 1898-1970), gehuwd met ds. Andries Adema (2.10.1901 Smallingerland-9.6.1973 Bethesda-Ziekenhuis, Hoogeveen), van 1931-1946 gereformeerd predikant te Ten Boer, en Willemina Jacoba Woutera van Enk (geboren 1908-1988), gehuwd met ds. Jacob Koppe (3.7.1904 Bunschoten-4.1.2002 Driebergen), van 1937-1944 gereformeerd predikant te Ommen en van 1944-1948 te Appingedam. Zijn zuster Jantina Jacoba Simona Koppe (1907-1986) was gehuwd met ds. Simon van Wouwe (1903-1968; zie daar), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Marum (1932-1947).

Ds. Van Enk had samen met onder meer Herman Johannes Heersink (zie daar), Evert Nawijn (zie daar) en Pieter Hendrik Wolfert (zie daar) het Gereformeerd Gymnasium in Kampen doorlopen. Vervolgens studeerde hij theologie aan de Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland aldaar. Samen met zijn broer Dirk van Enk was hij lid van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV). Na de afronding van zijn studie werd hij **gereformeerd** predikant te Vries (19.1.1930-12.2.1945) en nam hij ook de pastorale zorg op zich over de 'Bloemendalers', de 458 patiënten uit de zusterinstelling 'Bloemendaal' te Loosduinen, die in het kader van de ontruiming van de kuststrook voor de bouw van de

'Arlantikwall' en de plaatsing van V-2-afvuurlocaties naar elders moesten worden overgebracht.

Willem Jacob van Enk trouwde op 13.11.1934 te Amsterdam met **Cornelia Adriana Redert** (geboren 25.1.1906 te Amsterdam, dochter van architect Adam Redert en Sijtje van Driel-overleden 19.5.1987 te Hilversum), psychiatrisch arts op Stichting 'Dennenoord' te Zuidlaren. Ze hadden vijf kinderen.

Ds. Van Enk fulmineerde al in de jaren dertig van de vorige eeuw tegen het opkomende Nationaalsocialisme en in de jaren van de bezetting ging hij daar onverschrokken mee door. Vooral over de 'nationaalsocialistische rassentheorie en de bloed- en bodemwaan' oordeelde hij uitermate fel. De *SiPo*-medewerker Jan Lamberts (25.7.1918 Ter Aard-16.11.1949 Groningen; na de oorlog wegens meervoudige moord ter dood veroordeeld en terechtgesteld) zou gezegd hebben: „*Al die Cocksen in Vries zijn door hem verpest; hij is de geestelijke vader van het verzet in die gemeente*“. Gemeenteleden waarschuwden ds. Van Enk meermalen voor de mogelijke gevolgen van één en ander, maar hij deed dat steeds af met „*Een vaste burcht is onze God*“. Hij was ook betrokken bij het werk van de LO-Vries, die zorg droeg voor het onderbrengen en onderhouden van onderduikers, waaronder een aantal Joden. Ds. Van Enk was hecht bevriend met de orthodox-hervormde verzetsman Albert Hahn (12.5.1885 Groningen-17.2.1945 KZ Neuengamme), directeur van een pianofabriek in Tynaarlo, die zelf een aantal Joodse onderduikers in huis had. Zijn zoon Gepko ('Sep') Hahn (5.5.1919 Groningen-3.3.1945 KZ Neuengamme) was actief in een Groningse knokploeg, evenals zijn aanstaande zwager, de student Gerard Catharinus Oosting (15.7.1917 Zuidlaren-12.10.1944Westerbork), verloofde van Geertruida Gepkolina Hahn (4.3.1915 Groningen-3.11.2009 Enschede), die tijdens de oorlog als koerierster functioneerde binnen het verzet. Albertus en Gepko Hahn kwamen om in het KZ Neuengamme, Gerard Catharinus Oosting werd gefusilleerd buiten Kamp Westerbork. Op 16.12.1944 werd ds. Van Enk zelf, samen met een aantal andere verzetsmensen uit Vries e.o. gearresteerd en opgesloten in het gebouw van de '*Organisation Todt Abschnitt Vries*'. Daar werden ze al dadelijk zwaar verhoord en gemarteld. Vervolgens moesten ze te voet de afstand van Vries naar het Huis van Bewaring te Assen afleggen en werd de predikant onderweg nog geslagen omdat hij een bekende groette. Ook in de gevangenis werd ds. Van Enk ernstig mishandeld tijdens de verhoren, maar hij liet niets los. Feitelijk bestond er weinig aanleiding om hem langer vast te houden, maar het schijnt dat vooral de - al genoemde - foute politiemans Jan Lamberts er op heeft aangedrongen van vrijlating af te zien en hem naar Duitsland te deporteren, hetgeen ook geschiedde. Op 16.1.1945 werd ds. Van Enk met 110 medegevangenen (onder wie ook zijn gereformeerde collega ds. M. Geertsema, zie daar) op transport gesteld naar KZ Neuengamme. Geen van hen heeft de oorlog overleefd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 245v.; *Het Grote Gebod*, I, 195. II, 624; Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 64v.; George Harinck/ Gert van Klinken, *Van kansel naar barak*, 176, 178, 192; Hans Joachim Höhler u.a., *Gedenkstätten für die Opfer des KZ Neuengamme und seiner Aussenlager*, 103f.; Geert C. Hovingh/ Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 68vv.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 132, 142, 167, 189; S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 24, 104, 198; Rense Schuurmans, *Groeten uit Dennenoord*, 133.

133.

Frederik Jacobsz. Eppinga (geboren 10.2.1890 te Harlingen, zoon en zevende kind van Jacob Eppinga en Alagonda Zoete-overleden 21.7.1975 Buitenpost).

Hervormd evangelist bij de Evangelisatie 'Rehoboth' te Wieringen (-1926), te ... (?) 1926-1930), te Zwinderseveld (bij 'Bethel', Dwarsgat, Nieuwlande, 1930-1946), opvolger van G. Wortman (1928), te Stiens (1946-1955), op Schiermonnikoog (3.4.1955-25.3.1960;

laatste evangelist) en te Buitenpost (1960-). Hij was in Nieuwlande ook voorzitter van de kiesvereniging van de Christelijk-Historische Unie (CHU).

Gehuwd 1) op 1.10.1912 met **Ietje Gaasterland** (geboren 1885 te Berlicum, dochter van Klaas Gaasterland en Johanna Willems Gijsen-overleden 31.8.1926 te Wieringen) en 2) op 6.10.1927 te Woerden met **Sara Klasina van der Togt** (geboren 7.5.1896 te Woerden, dochter van Willem van der Togt en Stiena Geertruida Winters-overleden).

Frederik Eppinga en Sara Klasina Eppinga-Van der Togt werden op 7 6.1983 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren' omdat ze onderdak boden aan een Joodse onderduiker. Ze kregen deze onderscheiding op voordracht van de verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), maar die was in zijn dagboek bepaald niet erg over de evangelist te spreken. Hij schreef op 25 februari 1944: '*De evangelist Eppinga probeerde me allerlei moeilijkheden en verontschuldigheden aan te praten. Hij verweet me ook omdat ik een (Joodse GCH) jongen bij hem geplaatst had met de belofte dat het maar voor vier dagen zou zijn, maar dat het inmiddels al een maand geleden was! Uiteindelijk ben ik na een lange woordenwisseling maar weggegaan, met de mededeling dat ik bijzonder in hem teleurgesteld was en dat ik (de onderwijzer Seine) Otten om hulp zou vragen, want bij hem was altijd alles mogelijk*'. Douwes was duidelijk niet rancuneus: hij gunde ook de Eppinga's hun onderscheiding.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 177, 194, 299; J. de Jager, evangelist te Wedde, *Inwendige Zending*, deel II, 63; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 277v.; Arie van der Stoep, *Schiermonnikoog – In het voetspoor van monniken*, 154-157, 214, 309; Jacob J. Visser, *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw*, 24.

134.

Jacob Eringa (geboren 5.12.1894 Gau, Wymbritseradeel, zoon van ds. Pier Eringa [3.9.1858 Hidaard-26.5.1913 Sneek] en Ruurdje Boschma-overleden 26.8.1958 Baarn, in het huis van zijn oudste zoon Jan Pier Eringa; begraven begraafplaats bij het Groene Kerkje, Oegstgeest). Zijn broer ir. Dirk Eringa (geboren 16.6.1896 te Gauw, Wymbritseradeel), ingenieur bij Philips te Eindhoven, gehuwd op 18.5.1921 te Bolsward met Johanna Jantje op 't Holt (geboren 16.4.1895 te Beetgum, dochter van ds. Jacob op 't Holt [zie daar] en Jantina Rensina Niks-overleden), boden onderdak aan aan het Joodse meisje Evalina Sophie Kats (7.1.1924 Meppel, dochter van Salomon Kats en Paulina Khan-11.11.2016 Amsterdam).

Theologische studie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoot van ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkela (zie daar) en ds. P. van der Spek (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); kandidaat (29.3.1919); **gereformeerd** predikant te Engwierum (16.11.1919-23.7.1922), Nieuwe Pekela (30.7.1922-11.11.1928) en Oegstgeest (18.11.1928, opvolger van dr. K. Schilder-1.1.1958 wegens emeritaat); het gezin woonde aan het Wilhelminapark te Oegstgeest.

Gehuwd 5.12.1927 te Groningen met **Elizabeth Eland Andriessen** (geboren 21.7.1905 te Groningen, dochter van handelsreiziger Jochem Andriessen en Antje Visser-overleden 1.6.1975 Leiden, Diaconessenziekenhuis).

Het tweejarige Joodse meisje Trudy Saksioni, dochter van diamantbewerker Levie Saksioni (18.9.1913 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz) en Anna van Witsen (3.4.1917 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz), werd door haar oom Willem Saksioni (6.12.1916 Amsterdam-28.2.1949 Amsterdam) in 1942 uit de handen van haar ouders gerukt, toen die op het punt stonden te worden weggevoerd, en ondergebracht bij haar grootouders, Simon Levie Saksioni (1.1.1890 Amsterdam-6.3.1966 Amsterdam) en Trijntje (Truus) Saksioni-Houten (16.4.1889 Enkhuizen-14.8.1969 Amsterdam). Haar ouders en haar broertje Joseph, dat op 16.4.1943 in Westerbork geboren werd, werden op 11.2.1944 in Auschwitz omgebracht. Later

werd Trudy bij tuinder Hendrik Glasbergen (30.8.1911 Rijnsburg-16.10.1995 Rijnsburg) en Antje Glasbergen-Korpelshoek (25.2.1915 Katwijk-7.7.2001 Katwijk aan de Rijn) in Rijnsburg – ze bewoonden met hun beide dochters een grote boerderij - gebracht door 'een domineesdochter uit Oegstgeest' (= advocaat mr. Annie (Annelies) Elisabeth Touwen-Eringa, gehuwd met neuroloog dr. Bert Christiaan Louis Touwen, zoon van Lourens Touwen [1902-1969; hij was een neef van ds. Lourens Touwen, zie daar] en Christiana Bastiana Vink). Of was het ds. Eringa zelf, zoals de site katwijkinoorlog.nl vermeldt? De burens kregen te horen dat het een weeskind was uit Rotterdam. Na een schietpartij in de Dubbele Buurt in Rijnsburg (17 januari 1944), waarbij de beruchte Jodenjager Wilhelmus de Groot (3.9.1905 Vleuten-21.1.1944 Rijnsburg) uit Leiden werd doodgeschoten door de verzetsman Jan Wildschut (28.11.1913 's Hertogenbisch-31.1.1945 Kdo. Leonberg, D.), lid van de KP van Johannes Post, werd Trudy tijdelijk ondergebracht in Zoetermeer en later bij een zus van mevr. Glasbergen in Voorburg. Ze overleefde de oorlog, trouwde met David Jeger en kreeg twee kinderen.

Overigens heeft de schrijver Jan Wolkers (26.10.1925 Oegstgeest-19.10.2007 Texel)de predikant na de oorlog vereeuwigd in zijn verhaal *'Dominee met strooien hoed'*: „*Had ik de fiets die tegen een paal stond al herkend aan de dubbele stang en het in een verchroomd montuur gevatte belastingplaatje rond de stuurstang, dat ik mij helemaal omdraaide om te zien wie er achter de kleren zat die eroverheen gehangen waren? Met geopende mond bleef ik staan. Daar zat onze dominee. Zijn ogen waren gesloten in de schaduw van de rand van een platte, ronde strooien hoed die schuin naar voren op zijn hoofd stond. De bandjes van zijn badpak waren zover omlaag geschoven dat zijn donkerbruine tepels zichtbaar waren waar zwarte haren uit krulden, zijn handen lagen op zijn dijnen met de handpalmen naar boven gedraaid. Ik zag aan zijn duimen die rechtop stonden dat hij niet sliep. Zijn vermoeide grijze ogen gingen open en probeerden mij aan te kijken, maar zijn blik bleef gevangen in de schaduw van zijn strooien hoedrand. Hij opende zijn mond alsof hij iets zeggen wilde, zijn onderkaak bleef trillend hangen. Ik keerde mij om en rende weg“.*

Lit.: J.D. Boerkoel, *In memoriam Ds. Jac. Eringa* in: *Jaarboek 1959 der GKN*, 491v.; *Een veilig nest voor vervolgd*, 95v; Jan Pier Eringa, *Oorlogsherinneringen van Jan Pier Eringa* in: *'Over Oegstgeest'*, 27e jaargang nr. 1 (mei 2015); Jan Wolkers, verhaal *'Dominee met strooien hoed'* in *'De Gids'*, Jaargang 125 (1962), 91-122.

135.

Johannes (Jo) Cornelis Everaars (geboren 24.2.1908 te Bergen op Zoom, zoon van goudsmid Jan Everaars en Anthonetta Freeman-overleden 17.11.1984 Hoogeveen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); lid VU-Corps NDDD; jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); kandidaat (11.11.1932); **gereformeerd** hulpprediker te Sloten (26.1.1936-18.5.1941) en predikant te Sloten (18.5.1941-19.5.1946), te Brussel (voor Denderleeuw; 23.6. 1946-7.12.1948), te Venlo (19.12.1948-3.7.1966) en te Sint Jacobiparochie (7.8.1966-1.5.1973 wegens emeritaat); woonde daarna te Hoogeveen.

Gehuwd met **Anna Harmina Rebel** (1.1.1911 Hilversum, dochter van kleermaker Mijndert Rebel [1878-1952] en Johanna Cornelia Hageman [1874-1940]-overleden).

Het Joodse echtpaar Louis Abram de Vries (23.5.1915 Amsterdam-22.2.1994 Amsterdam) en typiste Elisabeth de Vries-Scheffer (28.2.1916 Amsterdam-4.7.1957 Amsterdam; hertrouwde later met Elisabeth Cornelia Lambert (geboren 19.8.1930) vond tijdens de oorlog een onderduikplek bij bakker De Boer in Balk. Mevr. De Vries raakte in die periode zwanger. „*Toen de bevalling aanstaande was, werd zij ondergebracht bij de gereformeerde dominee Everaars in Sloten. De vrouw van de dominee was namelijk*

verpleegster geweest en zij kon best de helpende hand bieden bij de bevalling. Zonder problemen beviel mevrouw De Vries van een gezonde dochter. Het meisje werd Eva Anna Tiertje (de Vries, genoemd naar haar moeder, mevrouw Everaars en mevrouw De Boer“. Eva werd geboren op 2.6.1946 te Sloten in Gaasterland en overleed op 16.8.2004 te Huizen.

Lit.: Jan Oosterhoff, Joke Key-Alta en Piet Bode, *Gescheurd Land – Gaasterlan-Sleat 1940-1945*, 122; Piet Torenbeek, *In memoriam Ds. J.C. Everaars*, in: *Jaarboek 1985 GKN*, 541v.

136.

Frederik Karel van Evert (geboren 27.1.1903 te 's Gravenhage, zoon van Gerardus van Evert en Maria Klasina Laubertsheimer-omgekomen 31.1.1943 in Kamp Vught)

Hij was aanvankelijk onderwijzer; daarna studeerde hij theologie aan de Rijks-universiteit Leiden (1924); proponent te 's Gravenhage (1929); **hervormd** predikant te Zoutelande (4.9.1932; voorganger van ds. W. Oosthoek: zei daar) en Loosduinen (Bethelkerk; 27.1.1937-31.1.1943).

Gehuwd met **Peternella Jacoba Baauw** (geboren 28.4.1905 te 's Gravenhage, dochter van Dirk Lodewijk Baauw [1876-1930] en Johanna Maria Smits [1872-1943]-overleden).

Ds. Van Evert werd op 22.8.1941 gearresteerd omdat hij zich in zijn prediking nogal 'deutschfeindlich' had uitgelaten. In oktober 1941 kwam hij weer vrij. 'Ds. Van Evert kwam in woord en daad tegen de overweldiger in verzet onder meer door hulp aan Joodse onderduikers' (oud-scriba D. van den Brand, geciteerd door Hans van Spanning). In oktober 1942 werd hij weer gearresteerd nadat hij had geprobeerd een paar Joden ('mensen uit zijn wijk') uit Westerbork weg te halen. Na drie weken verblijf in het 'Oranjehotel' te Scheveningen, werd hij overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. "Zeer verzwakt en volkomen uitgehongerd werd hij half januari (1943) naar Vught getransporteerd". Hij ontmoette daar o.a. ds. J.C. van Dongen (zie daar). Kort daarna overleed hij. Dr. A. van der Hoeven (zie daar; een vriend of studiegenoot?) schreef een *In Memoriam* over hem.

Lit.: D. van den Brand, artikel 'De eerste predikant – ds. F.K. van Evert (1937-1943)' in: 'Betheltaal' jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 8; Dr. A. van der Hoeven, *Een getuige des Heeren – Korte levensschets van ds. F.K. van Evert* (1946); G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 86; dr. Hans van Spanning, artikel 'De eerste jaren van de Bethelkerk' (Loosduinen) in: 'Betheltaal' jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 2-7; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 580, 599v. en 625vv.

137.

Dr. Nicolaas Jacob Arnold van Exel (geboren 3.5.1906 te Utrecht, zoon van winkelier Gerardus Adriaan van Exel en Goverdina Jacoba Verkouteren-op 21.9.1944 voor zijn pastorie aan de Dorpsstraat in Renkum dodelijk getroffen door granaatscherven, samen met ir. Gerrit Maas (10.4.1904 Doetinchem-21.9.1944 Oosterbeek), een vriend uit Arnhem, met wie hij tijdens een gevechtspauze de buurt introk om te helpen. Ook diens zoon Bert Maas [20.10.1926-omgekomen 28.3.1945] overleefde de oorlog niet; beide liggen begraven op Begraafplaats Heiderust te Rheden: opschrift steen: "Zijn doen is majesteit en heerlijkheid. Psalm III: 3"). Aanvankelijk werden ds. Van Exel en Gerrit Maas begraven in de tuin van de pastorie; ds. Van Exel werd later overgebracht naar de Algemene Begraafplaats-Zuid te Oosterbeek (vak C, grafnr. 1041).

Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1926); lid VU-Corps NDDD en NCSV; jaargenoten: ds. H.J. Heersink (zie daar), ds. B.A. van Lummel (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); kandidaat (6.2.1931), doctoraal (4.7.1939); **gereformeerd** predikant te Strijen (1.11.1931-20.6.1937), te Beekbergen (11.7.1937-6.2.1944; in 1939-1940

reserve-veldprediker bij het 8^e en 19^e Regiment Infanterie, IIde Legerkorps (zie ook zijn collega-veldpredikers ds. W. Faber, ds. J.G. Knottnerus, ds. E.I.F. Nawijn, ds. J.A. van Nie en ds. A.C. van Nood), aan de Grebbe (mei 1940. Hij raakte daar gewond aan zijn been en werd verpleegd in Dorsten, Westfalen) en tenslotte predikant te Oosterbeek (13.2.1944-21.9.1944).

Op 17.9.1931 te Utrecht gehuwd met **Maria Catharina Dekker** (geboren 29.5.1905, dochter van koopman/ orgelfabrikant Anton Samuel Jacobus Dekker en Adriana Wilhelmina Vertregt-overleden 22.8.1992 te Oosterbeek). Zij was een zuster van Jannetje (Jannette) Dekker (12.3.1899 Goes-15.4.1976 Sydney, Australië) die gehuwd was met dr. Kornelis Sietsma (zie daar) en van Jan Adriaan Dekker (23.6.1902 Goes-4.6.1991 Aerdenhout), orgelfabrikant, later ook fabrikant van turnartikelen en gymnastiek-instrumenten te Goes, die gehuwd was met Hendrina (Drien) Gerretsen (.9.1904, 's Gravenpolder, dochter van ds. Derk Gerretsen [1.6.1873 Barradeel-26.6.1932 's Gravenpolder, daar begraven], hervormd predikant te 's Gravenpolder, en Hendrika Antonia van Weede [24.3.1878 Harmelen-11.2.1955 Haarlem]-4.6.1991 Aerdenhout).

Ds. Van Exel zette (begin 1943?) samen met zijn vrouw in zijn gemeente Beekbergen een eigen hulppost voor onderduikers op. Het bejaarde Joodse echtpaar Moses Rosenbach, (21.8.1887 Groningen-6.11.1975 Amsterdam), furniturenwinkelier aan de Utrechtsestraat (113hs.?) te Amsterdam, en Dientje Rosenbach-de Swaan (6.12.1888 Groningen-8.9.1971 Amerfoort) en veehandelaar Isidoor de Winter (1903, Gendringen, zoon van Jacob de Winter en Rika Heilbron-7.10.1984 Apeldoorn) met zijn vrouw Lina de Winter-Lievendag (31.10.1899 Borne, dochter van slager Nathan Lievendag en Josephine of Fina de Vries uit Nordhorn-19.10.1984 Arnhem) zaten tijdens de oorlog ondergedoken bij het (Gereformeerde?) echtpaar Dirk Hoogendoorn (31.8.1895 Zwammerdam-4.11.1987 Huizen; daar begraven) en Geertje Hoogendoorn-Heijkoop (14.12.1899-7.2.1983 Huizen; daar begraven) te Beekbergen. "*Behalve hun dominee en één van de evacuees wist niemand van de aanwezigheid van de Joodse onderduikers af*". Julia de Winter (15.12.1900 Gendringen), zuster van Isidoor de Winter, die gehuwd was met Isaac Lievendag (26.1.1901 Borne), werd met haar man en twee kinderen Josefina Regina Lievendag (12.7.1934 Borne) en Jacob Nathan Lievendag (4.3.1936 Borne) op 4.6.1943 in Sobibor omgebracht). Een broer van Lina de Winter-Lievendag en twee zussen met hun partners en kinderen kwamen om in Auschwitz en Sobibor).

Bibl.: Ds. N.J.A. van Exel en Ds. Joh. Gerritsen Jr., *Ons werk aan de Grebbe* (Amsterdam, 1940); *Het oorlogsprobleem, dogmatisch-ethische studie over christendom en oorlog* (postume dissertatie, Amsterdam, 1947).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 238; *Het Grote Gebod*, I, 228v.. II, 625; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 15; E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel; Yad Vashem*, 404.

138.

Dr. Johan (Jo of Jopie) Eijkman (geboren 28.7.1892 te Amsterdam, zoon van Leonard Pieter Hendrik Eijkman, leraar Engels, en Jacoba Petronella Plantenga- overleden 22.1.1945 Amsterdam, Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis; begraven op 'Zorgvlied' te Amsterdam; nr. 6-109). Zijn broer Pieter Eijkman (30.12.1889 Amsterdam-oktober 1945 Batavia NOI) was administrateur van de suikerfabriek Balapoelang te Tegal op Midden-Java en kwam om het leven tijdens de Bersiaperiode.

Joop Eijkman was **hervormd** theoloog en sociaal werker; directeur van de Amsterdamse Maatschappij Voor Jongemannen (A.M.V.J.); in de dertiger jaren onderhield hij nauwe contacten met predikanten van de '*Bekennende Kirche*' in Duitsland.

Johan Eijkman trouwde op 28.3.1922 te Nijmegen met **Elisabeth Catharina (Bep) Haspels** (geboren 14.9.1895 te Nijmegen, dochter van aannemer Johannes Jacobus Haspels en Hendrika Elisabeth Daamen-overleden 30.3.1974 te Wassenaar). Haar ooms George Frans Haspels (1864-1916) en Willem Haspels (1867-1930) waren beide hervormd predikant.

“Vanaf het begin van de jaren dertig volgde Eijkman met toenemende bezorgdheid de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland. Hij onderhield contacten met het protestantse kerkelijk verzet in het buurland: vanaf 1934 Die Bekennende Kirche. Op s ‘Lands Zegen’, het buitenhuis van de AMVJ in Doorn, belegde hij in het geheim studieconferenties, waar Duitse predikanten zich konden bezinnen, onder anderen in aanwezigheid van (de Zwitserse theoloog) Karl Barth (1886-1968). Na de Reichskristallnacht, de pogrom in Duitsland van november 1938, stuurde Eijkman direct bussen naar de grens om vluchtelingen op te halen. Drie weken later organiseerde hij onder auspiciën van het Nederlandse Jeugdleiders Instituut een nationale collecte voor hulp aan voor de nazi’s gevluchte Joden, die het onverwachte hoge bedrag van 415.000 gulden opbracht. Op basis van deze opbrengst bepleitte hij in 1939 bij de regering een ruimer toelatingsbeleid van vluchtelingen” (J.M. van der Linde, *Biografisch Lexicon*).

Dr. Eykman weigerde begin juli 1940 het formulier te ondertekenen waarin hij als lid van de luchtbescherming aan moest geven niet van Joodse bloede te zijn. *‘Eykman tekende niet. Hij verscheurde het papier en deed niet meer mee. Beter dan de meesten onzer heeft hij gezien, op dat moment reeds, dat dáár het verzet moest beginnen. En hij is het begonnen. Als één der eersten’.* Hij was lid van de zogenaamde ‘Lunterse kring’ en van de Hervormde Commissie voor Kerkelijk Overleg (augustus 1940). Rond die tijd schreef hij de brochure *‘Wij bouwen verder – maar op welken grondslag?’*, waarin hij zich met betrekking tot de pas-opgerichte ‘Nederlandsche Unie’ onder meer afvroeg: *“Waarom wordt er niet openlijk gesproken over ons standpunt ten opzichte van de rassenvroomheid? Hoe zullen hier straks de Joden het hebben, als deze nieuw-bouwers er in mee mogen spreken?”* En terzelfdertijd nam hij het initiatief tot vorming van het zogenaamde Comité-Scholten (genoemd naar de voorzitter, rechtsgeleerde prof.mr. Paul Scholten (26.8.1875 Amsterdam-1.5.1946 aan boord van een schip naar Canada), waarbij ook de SDAP-voormannen Koos (Jacobus Jan) Vorrink (7.6.1891 Vlaardingen-19.7.1955 Amsterdam) en dr. Herman Bernhard Wiardi Beckman (4.2.1904 Nijmegen-15.3.1945 KZ Dachau) betrokken waren). In 1941 fuseerde het Comité-Scholten met het Politiek Convent van de SDAP tot het ‘Groot-Burgercomité’.

Op 7 oktober 1940 werd Dr. Eykman al gearresteerd en als ‘Indisch gijzelaar’ naar het KZ Buchenwald gedeporteerd. Daar maakte hij verschrikkelijke dingen mee, maar desondanks trad hij er ook in het krijt voor mishandelde Joden: *“Dr. Eykman heeft eens met grote durf en gevatheid aan een SS-dokter doen blijken hoe hij over dergelijke methodes dacht. Een groepje van ons stond voor het Revier, gereed om terug te gaan naar onze barak. Wij hadden eerst binnen kunnen wachten. De Joden, in het algemeen werkelijk ziek, want er was bij hen veel meer toe nodig om naar de polikliniek te gaan, moesten buiten staan. Eén was er zo erg aan toe, dat hij in elkaar dreigde te zakken en door een paar kameraden gesteund moest worden. Eykman drong er op aan dat hij zou gaan zitten op een bank, die tegen het Revier stond. Na enige aarzeling van hem zelf en van zijn kameraden gaf hij aan die raad gevolg. Maar even later kwam een SS-dokter buiten, die dadelijk begon te snauwen. Waarom die Jood daar zat? Of hij niet wist, dat hij moest blijven staan? Dadelijk opstaan en weer in het gelid! Strompelend, weer geholpen door anderen, trachtte de man aan het bevel te voldoen. We stonden verbeten naar het ergerlijke schouwspel te staren. De dokter wendde zich tot Eykman, die hij kende, en wie de verbittering wel duidelijk op het gezicht te lezen zal hebben gestaan. Hij vroeg: “Wird Ihnen auch schlecht?” Waarop Eykman antwoordde, dat dat niet het geval was, maar dat hij verbaasd stond te kijken, dat de Joden de bedoeling van de dokter zo verkeerd begrepen hadden. Het was toch duidelijk, dat hij te kennen had willen*

geven, dat de man in plaats van te zitten beter in het gras kon worden gelegd, omdat een liggende houding nog beter voor hem was. En Eykman liet er op volgen: "Zal ik het ze maar even zeggen?" Een ogenblik verbluft zei de dokter: "Ja natuurlijk, ga uw gang." En weldra lag de zieke Jood in het gras. Toen de dokter enigszins van zijn verbazing bekomen was, voegde hij Eykman toe: "Sind Sie aber ein Vogel!" (W. Drees). Maar bij gereformeerde lotgenoten lag hij niet goed, zoals bij onderwijzer Albertus Zijlstra 021.2.1874 Zuidhorn-1.6.1964 Groningen) uit Lemmer: 'Daar was bijvoorbeeld dr. J. Eykman, die dweept met Barth, veel verwachtte van de herleving van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar hij was een gevaarlijke dwaalgeest. Als persoon vriendelijk, innemend en aantrekkelijk, daarom was hij dubbel gevaarlijk'.

Tenslotte ontving dr. Eykman van de Hervormde Synode opdracht om de kampbewoners in Buchenwald geestelijk te verzorgen. Vandaar werd hij op 15.11.1941 overgebracht naar het Grootseminarie te Haaren (N.B.). Op 16.2.1942 werd hij ernstig ziek (hij had longkanker) weer vrijgelaten. Van 1942 tot 1944 stond hij nog aan het hoofd van het verzet vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk tegen o.a. de *Arbeitseinsatz* van jonge mannen. In 1943 ontwikkelde hij plannen voor de oprichting van Nederlandse Academie van Volksoopvoeding, de voorloper van het latere instituut Kerk en Wereld. In 1944 werd hij zelfs de eerste directeur. Maar eind 1944 moest hij vanwege zijn ziekte alle activiteiten opgeven. Kort daarna overleed hij. Zie ook ds. Everinus van Wieringen.

Bibl.: dr. J. Eijkman, *Wij bouwen verder - maar op welken grondslag?* (preek n.a.v. I Cor. 3: 11; Amsterdam, Augustus 1940).

Lit.: S. Akkerman en dr. C. Smits, *Albertus Zijlstra, leven en arbeid; Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 105, 110; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 66, 68, 88 en 218; Dr. W.Drees, *Van mei tot mei*, 94, 112, 207; Dr. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*, 165; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 111, 139; G.C.Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 9, 18; dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 139; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 83, 95; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 64v., 126; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 340, 345; H.J. Ponsteen, lemma 'Eykman, Johan' in: *Biografisch lexicon*, IV, 129vv.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 22; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 22, 27, 321; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 170, 189, 206, 237; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche* 3/II, 259; N.G.J. van Schouwenburg, *Dwing hen binnen te gaan - Ter nagedachtenis aan Dr. J. Eijkman*, 20; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 43, 52; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 45, 47, 86, 179, 200, 451, 477, 604vv., 675..

139.

Adriaan Faber (geboren 19.6.1911 te Havelte, zoon van ds. Douwe Faber [9.3.1878 IJpendam-28.11.1966 Arnhem] en Maria Frederika van der Wiele [4.10.1884 Amsterdam-22.5.1950 Zeist]-overleden 17.3.1990), broer van prof.dr. Heije Faber (zie daar).

Ds. Faber was hervormd kandidaat te Oostburg; **vrijzinnig hervormd** predikant te Renesse (14.3.1937-5.10.1941), Kampen (vrijzinnig; 12.10.1941-1947), te Boksum/ Blessum (31.8.1947-4.5.1958) en te Emmen (11.5.1958-31.10.1976 wegens emeritaat).

Gehuwd op 4.2.1937 te Rotterdam met **Anna Dorothea Henriëtte (Ank) Chabot** (geboren 24.9.1914 te Rotterdam, dochter van kantoorbediende, houthandelaar en procuratiehouder Edward Chabot en Nancy Hoogewerff-overleden 9.1.1999 te Driebergen; NB Edgar Fernhout schilderde in 1951 een prachtig portret van haar!). Zij was een niet-onverdienstelijk zangeres en onderhield nauwe contacten met de interieurarchitecte en woonpedagoge Cora Nicolai-Chaillet (29.7.1919 Kurtai Kartanegara, Borneo, NOI-31.12.1975), leerlinge van Mart Stam en Johan Niegeman (architecten van het 'Nieuwe Bouwen') en gehuwd met architect en stedenbouwkundige Anno (Adrianus Carolus) Nicolai

(5.11.1914 Breda-14.11.2001 Emmen). Mevr. Nicolaï gaf van 1954-1974 leiding aan de Provinciale Woningcommissie van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen afdeling Drenthe en adviseerde in die tijd (1962-1970) mevr. Faber bij de inrichting van haar zomerhuis 'De Wan' te Meppen.

Ds. en mevr. Faber ontvingen beide (hij postuum) op 24.2.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak hadden verleend aan de Duits-Joodse vluchteling Gerda (Mosse-)Bloch (3.10.1925 Berlijn-7.1.2016 Los Gatos, California, USA). Volgens ds. Adri(anus) Sevenster (5.5.1931 Bergum-25.1.2021 Groningen), emeritus te Haren, was Adriaans broer, ds. Heije Faber (zie hierna), eveneens betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers. Direct na de oorlog was ds. A. Faber lid van het kiescollege dat de tijdelijke (nood-)gemeenteraad van Kampen moest benoemen, waarvan hij voor de Vrijzinnig Democraten ook lid werd.

Lit: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 282.

140.

Prof.dr. Heije Faber (geboren 3.9.1907 te Noordwijk, Gemeente Marum, zoon van ds. Douwe Faber [9.3.1878 IJpendam-28.11.1966 Arnhem] en Maria Frederika van der Wiele [4.10.1884 Amsterdam-22.5.1950 Zeist]-overleden 16.3.2001 te Maarn; crematie?). Hij was een oudere broer van ds. Adriaan Faber (zie daar).

Heije Faber studeerde theologie aan Rijksuniversiteit Leiden en aan de universiteiten van Marburg en Heidelberg, en psychologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; gepromoveerd in de theologie aan de RU te Leiden (1933) en in de psychologie aan de GU van Amsterdam (1956); hij was lid en voorzitter van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (VCJC) en het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom (IVVC). *'Na de Mussert-successen in 1935 bij de Provinciale Statenverkiezing kwam vanuit de VCJC het plan voort om de beweging 'Eenheid door Democratie' op te richten. Dr. H. Faber, oudvoorzitter van de VCSB, werd voorzitter. Zij groeide uit tot een sterk wervende organisatie, die zeker niet onschuldig was aan de zware verliezen die de NSB in 1937 opliep. De NSB viel n.l. van 8% tot 3% terug. Tijdens de bezetting 1940-1945 zouden opvallend weinig jongeren uit de sfeer van de VCJC nog naar de 'nieuwe orde' lonken'*. Heije Faber werd **vrijzinnig hervormd** predikant te Velsen-IJmuiden-Oost (1932-1937), te Schiedam (1937-1948) en te Wassenaar (1948-1958); eerste voorzitter van de beweging 'Eenheid Door Democratie', die zich zowel tegen het nationaalsocialisme als tegen het communisme keerde (1935-1940); lector pastorale psychologie aan de RU Leiden (1958); hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit van Tilburg (1970-1977 (omdat men hem in Leiden geen hoogleraarschap wilde aanbieden). Hij geldt als initiator en nestor van de Klinisch Pastorale Vorming voor predikanten en introduceerde de denkbelden van de psycholoog Carl Rogers (1902-1987) in Nederland en samen met dr. Wybe Zijlstra (1.1.1921-Enrekang, Celebes NOI-1.9.1997 Amersfoort) was hij pionier van de pastorale theologie.

Gehuwd op 24.11.1932 te Amsterdam met **Muriel Ann Proctor** (geboren 1908 te Münster, Duitsland, dochter van koopman Francis Fournay Proctor en Hermine Elise Versteegh-overleden).

Volgens ds. Adri Sevenster (zie hiervoor) uit Haren was hij samen met zijn broer ds. Adriaan Faber (zie daar) betrokken bij de verzorging van Joodse onderduikers. Citaat H. Faber: *'Uit de oorlog herinner ik mij een merkwaardig voorval. Eén van mijn vrienden, een predikant, had om Joden te helpen onjuiste doopbewijzen afgegeven en was daarvoor tot een aanzienlijk aantal maanden gevangenisstraf veroordeeld (= dr. J.M. van Veen? Zie daar). Boven een artikel van wetenschappelijk theologische aard, dat hij daarna schreef, zette hij als motto een bekend woord van Luther: "Door te leven, ja door te sterven en geoordeeld te worden wordt men theoloog, niet door te begrijpen, te lezen of te speculeren". Een aan een*

universiteit werkend theoloog las dit motto en vond het in een gesprek met mij overdreven en misschien wel onjuist. Ik vertelde hem, wat de achtergrond van deze aanhaling was, waarop hij zweeg, maar wel bedenkelijk keek (artikel H. Faber, 1988).

Bibl.: H. Faber, *Rekenschap van een zoektocht. Een autobiografie*; H. Faber, boekrecensie 'Stille revolutie' in *theologisch denken* in 'Trouw' d.d. 25.3.1988.

Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 87, 110, 134v., 139, 148, 226, 245; ds. L.H. Ruitenbergh en dr. W. Verkade, artikel 'De vrijzinnig christelijke jeugd-beweging – Een beetje geschiedenis' in: *Woord en Dienst*, 6.12.1986; H.C. Touw, *Het verzet der hervormde Kerk*, I, 22.

141.

Izaak Faber, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 3.2.1902 te Doetinchem, zoon van Hendrik Faber en Maria Harmina Johanna van Rooijen-overleden 14 mei 1975 te Assen in het Wilhelminaziekenhuis; begraven Begraafplaats te Schoonoord, Brugstraat 23).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** predikant te Schoonoord (1927-1967 wegens emeritaat). Daarna bijstand in het pastoraat te Ouwerkerk (Schouwen-Duiveland).

Gehuwd op 10.11.1927 te Utrecht met **Catharina Garms** (geboren 25.12.1900 te Utrecht, dochter van Anthonie Garms, aannemer van stukadoorswerken, en Jacoba van de Pol-overleden 12.3.1977 te Harderwijk; begraven Begraafplaats Schoonoord).

Ds. Faber plaatste en verzorgde verscheidene Joodse onderduikers in en om Schoonoord.

Lit.: Ap Gerbers/ Hennie PhilipsonFluks, *Anderhalve eeuw in een Eeuwigheid - 150 Jaar Herv. Gemeente Schoonoord*; Tj. Van de Kamp en J.T. Wierenga (eindred.), *Oorlogssporen – De jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn*, 95.

142.

Willem Faber (geboren 4.10.1885 te Ulrum, zoon van koopman Jan Faber en Aafke Bakker-overleden 12.3.1974 in verpleegtehuis 'Weldesteyn' te Hoogeveen; daar begraven op de Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats 'De Nieuwe Kom', Hoogeveen).

Hij studeerde rechten en theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; **gereformeerd** predikant te Schipluiden (29.3.1914-14.3.1920), Serooskerke (Walcheren; 21.3.1920-23.11.1924) en Hoogeveen (7.12.1924-1.4.1954 wegens emeritaat; woonde Hoofdstraat 15, Hoogeveen); in de meidagen van 1940 was hij legerpredikant bij het Ite Legerkorps (Grebbeberg; zie ook zijn collega's: ds. N.J.A. van Exel, ds. J.G. Knottnerus, ds. E.I.F. Nawijn, ds. J.A. van Nie en ds. A.C. van Nood); daarna geestelijk verzorger in Bethesdaziekenhuis in Hoogeveen (1954-1965). Gedurende 17 jaren was hij ook docent godsdienstonderwijs aan de Chr. HBS te Hoogeveen.

Gehuwd op 12.3.1914 te Groningen met 1) **Geessien Bakker** (geboren 23.6.1889 Groningen, dochter van Jan Willems Bakker en Aaltje van Hemmen-overleden 7.6.1921) en 2) op 7.7.1926 te Baarn met **Simonetta Gerbina Catharina Meynen** (geboren 27.10.1900 te Voorburg, dochter van ds. Johannes Gerardus Meynen [19.12.1870 Groningen-25.2.1935 Baarn] en Trijntje IJnzonides-overleden 8.3.1955; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats 'de Nieuwe Kom', Hoogeveen). Twee van haar broers dienden als predikanten de Gereformeerde Kerken in Nederland: ds. Johannes Meynen (25.6.1899 Rinsumageest-17.3.1984 's Gravenhage; begraven Tolsteeg, Utrecht) was van 1937 tot zijn emeritaat predikant in 's Gravenhage en ds. Gerben Meynen (8.5.1908 Vlaardingen-28.4.1969 Utrecht) was tijdens de bezettingsjaren predikant te Naaldwijk (1938-1942) en te Amsterdam-West (1942-1945).

Nadat op 29.7.1943 twee verzetslieden (Harm Dijkstra [27.3.1909 Emmen-gefusilleerd 6.4.1945 Hardenberg; begraven Nieuw-Weerdinge] en Jan Staal in het Gemeentehuis van Oud-Schoonebeek de daar aanwezige NSB-burgemeester Geert Bisschop (geboren 7.9.1908 Steenwijkerwold; lid NSB) en twee van zijn ambtenaren (Pieter J. de Boer (geboren 18.7.1916 Workum) en Roelof Jan Oostindiën (geboren 9.10.1911 Hoogeveen; lid NSB) hadden geliquideerd, namen de Duitsers een dag later bij wijze van represaille een aantal prominente Hoogeveeners gevangen, onder wie jhr. Marinus Willem Cornelis de Jonge (16.8.1881 Almelo-1.8.1943 Ruinen), notaris Johannes Mulder (9.10.1887 Amsterdam-1.8.1943 Ruinen), onderwijzer Adriaan Baas (29.5.1913 Nieuw- en Sint Joosland-1.8.1943 Ruinen) en ds. Willem Faber. De meeste van hen werden kort daarop weer vrijgelaten, ook ds. Faber. Maar notaris Mulder, jhr. De Jonge en meester Baas werden op zondagmorgen 1 augustus 1943 in het Spaarbankbosch buiten Hoogeveen gefusilleerd. Twee dagen later stierven op dezelfde plaats nog twee Joodse onderduikers voor het vuurpeloton, de neven Manus (4.1.1883 Hoogeveen-3.8.1943 Ruinen) en Levie van der Wijk (6.4.1876 Hoogeveen-3.8.1943 Ruinen). *“Dominee Faber ziet in zijn eigen redding de hand des Heren. Prof.dr. Roeland Duco Kollewijn (1892-1972; hoogleraar inleiding rechtswetenschap aan de RU Leiden, die vanwege zijn anti-Duitse houding verbannen was naar Hoogeveen), tegenover wie hij deze opmerking plaatst, kan niet nalaten te vragen, of hij die ook ziet in hetgeen met Mulder, De Jonge en Baas is gebeurd”* (Lammert Huizing, *Hoogeveen 1940-1945*, 101). Van ds. Faber zijn geen gegevens bekend over zijn directe betrokkenheid bij het verzet in het algemeen en de hulp aan Joden in het bijzonder. Hij al te zeer betrokken zijn geraakt bij de spanningen, die zich in zijn gemeente n.a.v. de ‘Vrijmaking’ in 1944. Van zijn oudste zoon Jan Faber echter zoveel te meer: Jan Faber (geboren 21.9.1917 Schipluiden) groeide op in de pastorie aan de Hoofdstraat 15 te Hoogeveen. Van meet af aan was hij actief binnen de lokale LO-afdeling en hielp o.a. bij het onderbrengen van Joodse onderduikers. In december 1942 zorgde hij er bijvoorbeeld voor dat het jonge Joodse echtpaar Lion Mendels (12.4.1912 Goor, zoon van Louis Mendels en Emma Salomonson-1.4.1974 Almelo) en Kaatje Mendels-Toncman (29.3.1911 Oss, dochter van Joseph Toncman en Mina van Dijk; zij was een zuster van Abraham Toncman [16.6.1904 Oss-30.4.1943 Auschwitz], voorzanger en leraar van de Joodse gemeente Oude Pekela [1936-1942] en op 7.4.1937 gehuwd met Esther Spiegel [7.9.1906 Deventer-12.2.1943 Auschwitz]-overleden na 1945) uit Almelo (zie ds. M. Geertsema) met hun dochtertje Wilhelmina Emma Mendels (Wilma; 1940 Almelo-1.12.1944 Borne) vanaf een onveilig adres in Hamersveld bij Leusden in contact kwam met het verzet in Hoogeveen. Dat droeg er zorg voor dat het gezinnetje via enkele tussenstations uiteindelijk werd ondergebracht op de boerderij van Cornelis Flokstra (23.1.1877-2.2.1960) en zijn vrouw Jentje Doggen (28.8.1899-17.4.1971) te Trasselt, die toen al tien Joodse onderduikers in huis hadden. De ‘Dertien van Flokstra’ wisten allemaal de oorlog te overleven. Flokstra werd in 1960 begraven vanuit de vroegere Hoogeveense Synagoge (nu: Baptistenkerk). Het echtpaar ontving de *Yad Vashem*-onderscheiding. Op de avond van 12 april 1945, de dag dat Hoogeveen werd bevrijd, werd er in de Gereformeerde Kerk aan de Hoofdstraat een dankstond gehouden waarin ds. Faber, de nestor van de Hoogeveense predikanten, een inleidend woord sprak. Daarin zal hij zeker de aanwezigheid van dertien bijzondere gasten hebben gememoreerd: de onderduikers van de familie Flokstra, die daarmee hun dankbaarheid jegens de Hoogeveense gemeenschap wilden tonen. Ook Jan Faber overleefde de oorlog: op zeker moment wist hij nog naar Engeland te ontkomen waar hij werd opgeleid tot geheim agent van het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Inlichtingendienst in Londen. Op 11.4.1944 werd hij met marconist Herman Leus (1917-1945) gearachuteerd boven bezet Nederland. Na aanvankelijke tegenslagen (de zak met zenders sloeg te pletter) slaagden ze erin toch een verbinding tot stand te brengen met de Radiodienst van de Raad van Verzet die lange tijd waardevolle informatie naar bevrijd gebied kon doorsturen. Tragisch-

erwijs werd Herman Leus (geboren 18.12.1917 Hengelo) begin 1945 gearresteerd en kort daarna – op 8 maart 1945 – met 116 andere verzetsmensen gefusilleerd bij Woeste Hoeve als represaille voor de aanslag op *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter op die plek. Herman Leus ligt begraven op het Nationaal Ereveld te Loenen (A 749). Jan Faber keerde behouden terug.

Lit.: Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 100v., 183, 243, 300, 402vv.

143.

Johannis Willem Fase, drager *Verzetshedenkingskruis*, (geboren 18.11.1907 te Rotterdam, zoon van Jan Fase en Maatje Maria Vroegop-overleden 28.6.1995 te Westerbork; begraven Begraafplaats Westerbork).

Hervormd evangelist/ hulpprediker te Donkerbroek (25.11.1934-juni 1946; hij woonde daar op nr. 36), godsdienstonderwijzer te Wolvega (1946-), hulppredikant Oldebert (1985-1986 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Antonia Barendina Overbeeke** (geboren 1.2.1907 te Sint Annaland, dochter van los landarbeider Nicolaas Overbeeke en Maatje Anna van Luijk-overleden 25.6.1990 te Westerbork).

J.W. Fase heeft overal in de omgeving van Donkerbroek tientallen onderduikers ondergebracht en voorzag hen ook steeds van valse persoonsbewijzen en de benodigde distributiebescheiden. Hij onderhield contact met ds. S. van Wouwe (Marum; zie daar) over her onderbrengen van de bemanningsleden van de bij Haulerwijk neergehaalde Amerikaanse B-17 bommenwerper ‘*Seattle Sleeper*’. Toen in zijn huis twee Joodse vrouwen werden aangetroffen, werd ds. Fase gearresteerd op beschuldiging van hulp aan Joden, neergehaalde geallieerde vliegers, krijgsgevangenen en andere onderduikers en vanwege zijn felle preken tegen het nationaalsocialisme; na enkele keren te zijn verhoord in de gevangenis werd hij zeven weken later geheel onverwacht vrijgelaten. H.C. Touw citeert een fragment uit het verhoor door de beruchte *SS-Oberscharführer* Friedrich Eduard Grundmann (geboren 4.2.1909 Senne/Bielefeld-overleden; na de oorlog veroordeeld tot 18 jaar gevangenisstraf) in het Huis van Bewaring te Leeuwarden: “*Ik vertrouw, dat U als Christen de waarheid spreekt*”, zegt Grundmann, de leider van de S.D. in Friesland, tot den Evangelist J.W. Fase, die talloze onderduikers geholpen had. “*Ja, dat is de moeilijkheid voor mij*”, zoo overweegt de Evangelist voor zich zelf. “*Spreek ik de waarheid, dan vallen er honderden mensen in beulshanden, waaronder leiders van het verzet. Måg tot geen prijs. Zwijgen? Dan bezwaar je je niet en verraadt niemand. Maar de folter-methodes! Neen, niet de pijn. Maar de vreeselijke kans dat je willoos gemaakt wordt en onbewust zegt wat ze nooit mogen weten. Dat alles flitst in een ondeelbaar moment door je ziel. Ondeelbaar, want scherp zien de oogen tegenover je en aarzelen is gevaarlijk*” ... “*Ik zal de waarheid spreken in dienst van de gerechtigheid Gods*”.

Lit.: Reint H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdonge-radeel in de periode '40-'45.*, 353; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 435 en 577 en II, 354v.

144.

‘Ds. Feenstra’.

Lazarus (Leo) van Gelder (geboren 26.10.1924 te Groningen, als zoon van Samuel van Gelder [1889-1964] en Regina Blok [1894-1984]-overleden 7.4.2012 Amstelveen), een jonge Joodse student en musicus, later keel-, neus- en oorarts, zat tijdens de oorlog ondergedoken in het huis van timmerman Arnold Bruynjee (geboren 1889), zijn vrouw Helena Bruynjé-de Wit (geboren 1889) en hun zoon Johan Hendrik Bruynjé te Amsterdam.

“Toen Leo’s vader na een week in september 1942 ontsnapte uit Westerbork, hadden hij en zijn vrouw besloten dat de hele familie moest proberen onder te duiken, met inbegrip van Leo en zijn zuster. De van Gelders hadden contact met een dominee die Feenstra heette, die schuiladressen wist en via het verzet bonkaarten voor hen regelde” (zie ook ds. Willem van Gelder). Zo kwam Leo bij de Bruynjé’s terecht. Op 22.10.1998 werd het echtpaar Bruynjé en hun zoon door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 207.

145.

Dr. Johan Carel Antonie Fetter (geboren 12.10.1885 te Stadskanaal-Onstwedde, zoon van de evangelisch lutherse/ later hervormde predikant ds. Antonie Fetter [18.5.1854 Amsterdam-28.10.1926 ‘s Gravenhage] en Magdalena Henriette Diehl-overleden 24/25.6.1959 te ‘s Gravenhage).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden (1903); kandidaat te Waalwijk (juni 1909); **hervormd** predikant te Schoorl (24.10.1909-1913) en Zutphen (februari 1913-1919); daarna legde hij zijn ambt neer (1919-1920; in die tijd werkte hij korte tijd als voorganger van de vrijzinnig-hervormde gemeente te Haarlem) om vervolgens als remonstrants predikant te functioneren in Rotterdam (1920-11.9.1932. Daar was hulpprediker Angenietta Maria Louise Frevel (zie daar) van 1924-1930 zijn directe collega, en in ‘s Gravenhage werd hij op 18.9.1932 bevestigd door zijn directe collega ds. Frans Kleijn (zie daar); in 1950 ging hij met emeritaat, maar trad tot 1953 nog op als radiopredikant bij de VPRO. Van 1936-1940 was hij curator van het Remonstrants Seminarium.

Dr. Fetter ontwikkelde naast zijn predikantschap een grote literaire belangstelling (hij promoveerde in 1917 op de Noorse toneelschrijver Henrik Johan Ibsen (20.3.1828 Skien, Noorw.-23.5.1906 Oslo, Noorw.), en schreef al tijdens zijn schooljaren romantische verhalen) en koesterde een warme interesse voor poëzie, toneel (t.b.v. van zijn jeugdwerk schreef hij zelf een aantal Bijbelse spelen) en psychologie. Hij was zeer belesen, onderhield goede contacten met schrijvers en dichters en werd om die reden ook uitgenodigd lid te worden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. In zijn Rotterdamse jaren gaf hij catechisatie aan o.a. de dichteres Ida (Gardina Margaretha) Gerhardt (11.5.1905 Gorinchem-15.8.1997 Warnsveld) en in Den Haag heeft hij de jonge Frans (Hendrik) Breukelman (1.12.1916 Rotterdam-28.6.1993 Amsterdam), later toonaangevend theoloog en vader van de zogenaamde ‘Amsterdamse School’, die afkomstig was uit een buitenkerkelijk/ socialistisch gezin, maar ondanks zijn interesse voor de bèta-vakken koos hij voor de theologiestudie. Tenslotte maakte Fetter een onuitwisbare indruk op de latere theoloog en ethicus prof.dr. Frederik Onslow (Ted) van Gennep (22.11.1926 Alkmaar-9.1.1990 Leiden), die tijdens de hongerwinter 1944/1945 catechisatie bij hem volgde. Schuldbesef vanwege het feit dat hij zich afzijdig had gehouden terwijl het Nederlandse Jodendom werd vernietigd, zette Van Gennep in 1989 aan tot het schrijven van het spraakmakende boek *‘De terugkeer van de verloren vader’*. In een interview n.a.v. de verschijning van het boek (*Trouw* d.d. 27.12.1989, kort voor zijn dood) zei Van Gennep o.m.: *‘Je had toen alerter kunnen zijn (...). Er was een zo gering contact met de Joodse medeburgers dat onder je ogen dingen konden gebeuren, die cultuur-vernietigend waren (...). We moeten met de Duitsers zeggen: Wir haben es nicht gewusst. En het feit dat we het niet hebben geweten, dat is wat ons vergeven moet worden’*.

Dr. Fetter trouwde 16.8.1921 te ‘s Gravenhage met **Antoinette Matilda Koning** (geboren 5.9.1889 te ‘s Gravenhage, dochter van ir. Klaas Frederik Koning, ingenieur der marine en bestuurslid van de Rijksverzekeringsbank, en Antonia Suij-overleden 1.3.1986).

Dr. Fetter beleed in een gesprek met de Joodse psychiater en literator Hans Keilson (12.12.1909 Bad Freienwalde a/d. Oder-31.5.2011 Hilversum, begraven Gan Hasjalom,

Amstelveen; zie hierna) dat hij vóór de oorlog antisemitische en nazistische sympathieën koesterde. Niet lang daarna nam hij daar – onder invloed van de ontwikkelingen in Duitsland – nadrukkelijk afstand van (Keilson, *Tweestrijd*). Later sympathiseerde Fetter met het socialisme en ontwikkelde zich tot ‘rode dominee’. Daarbij onderhield hij o.m. contacten met de Woodbrookers in Barchem en met Kerk en Vrede. Tot Fetter’s gemeente behoorden verschillende leden van Joodse bloede, o.a. de dochter van een Delftse hoogleraar van Duitse afkomst. Op zekere dag dreigde ze te worden opgepakt. *‘Toen mij dat gemeld werd, ging ik dadelijk naar haar huis. Twee politieagenten hadden zogenaamd toezicht, totdat ze zou hebben bijeengegaard wat ze nodig had. Ik zei: “Rare vraag voor een dominee...zijn jullie goed?” ‘Zo goed als een mens maar zijn kan’ luidde het antwoord. Ook een buurvrouw was bereid de helpende hand ter ontvluchting te bieden. Deze vrouw wilde echter om harentwil niemand in gevaar brengen, en van geen enkel aanbod gebruik maken. Via Theresienstadt is zij later terug gekomen’.*

Ook bezocht ds. Fetter ooit twee Joodse gevangenen, een broer en zus, in een bovenkamer van het gebouw op de Paviljoensgracht 27a in ‘s Gravenhage, niet ver van het huis waar eens Spinoza woonde. Vanuit dit pand (het voormalige Joodsch Tehuis) werden de Haagse Joden gedeporteerd. De vrouw was lid van de Remonstrantse gemeente, de man niet. Fetter sprak met beider instemming een gebed uit. *‘Een goed gebed vaart op naar de Eeuwige’*, zei de Joodse man. Vervolgens gaf de vrouw haar sieraden bij de predikant in bewaring, met het horloge van haar broer. *‘Wij zien niets’*, zei één van de bewakende agenten. *‘Jarenlang hebben we de sieraden bewaard, en ze eindelijk aan onze gemeentevereniging ‘Hulp in Nood’ overgedragen. Want de mensen kwamen nooit terug’.* ... *‘In Den Haag woonden vele Joden, die, hoewel niet tot onze gemeente behorend, kennissen hadden met wie zij over onze opvatting van geloof praatten. Misschien gingen zij mét die kennissen soms een godsdienstoefening bijwonen, bijvoorbeeld op Oudejaarsavond, of hoorden ze naar een lezing in onze kerk. Mensen die zich niet of nauwelijks Jood voelden. In hun wanhoop verwachtten zij iets van het lidmaatschap der kerk. Mijn collega’s Kleijn (zie daar; GCH) en mej. Wiardi Beckman (zie daar; GCH) en ik waren bereid allen met wie we enige relatie hadden als leden der gemeente in te schrijven. We wilden ook in die zin smokkelen, dat we hun datum van toetreding in onze boeken vervroegden; de Duitsers hadden n.l. bepaald dat we na 10 mei 1940, de dag waarop ze Nederland binnen vielen, geen Joodse leden mochten inschrijven. Nauwkeuriger: zulke leden zouden door hen niet als christenen worden beschouwd. Toen mijn vrouw en ik in de maand augustus van 1942 enige weken in de remonstrantse pastorie te Nieuwkoop doorbrachten ... ging ik om de andere dag ’s middags naar Den Haag om met Joden te praten. We konden, we durfden niet ieder inschrijven, die zich aanmeldde. We dachten óók: als we dat doen en het wordt ontdekt, zal het resultaat zijn dat zulk een lidmaatschap voor niemand enig gewicht in de schaal legt, en dat onze oude, trouwe leden daarvan mede de dupe zijn. Wel zeg ik bescheiden dat we zo royaal als maar enigszins mogelijk zijn geweest. Een van onze toenmaals ingeschreven nieuwe leden, die reeds jaren lang belang in onze gemeente stelde, was een aantrekkelijke vrouw; ze was secretaresse van een opgeheven Spinozavereniging geweest’* en zat nu in Westerbork gevangen. Daarop gebeurde het volgende. *‘J.L. Heldring schrijft: ‘Fetter vertelt ook hoe hij, tijdens de bezetting, eens bezoek kreeg van een hoge NSB’er (in uniform), die beheerder was van de Stichting Domus Spinozana (beheerde het sterfhuis van Spinoza aan de Paviljoensgracht 72/74 te ’s Gravenhage; GCH). Hij kwam de predikant ontredder om hulp vragen voor de secretaresse van de toen opgeheven stichting (wel zeker Catharina Roelofsz, die sinds 1938 als zodanig functioneerde). Ze was n.l. als Joodse naar Westerbork gedeporteerd. Bij de Duitsers had de NSB’er tevergeefs aan de deur geklopt. Dit kan moeilijk iemand anders zijn geweest dan dr. Johan Herman Carp (19.7.1893 ’s Gravenhage-18.11.1979 ’s Gravenhage), die vóór de oorlog ‘de ziel van deze stichting’ was geweest (zo noemt de Winkler Prins van*

1938 hem), die studie van leven, geschriften en filosofie van die Joodse wijsgeer ten doel had. In de oorlog werd de NSB'er zelfs Musserts speciale adviseur voor staatsrechtelijke vraagstukken. Een merkwaardige gespleten man moet hij zijn geweest: spinozist en NSB'er. Fetter noemt hem dan ook een *'tragische figuur, verdwaald in zijn stelsel'*. *Hij was tevens de enige intellectueel van formaat die de NSB in haar rijen heeft gehad. Mussert zelf was dat zeker niet. Hij toonde geen intellectuele belangstelling'*. Mr.dr. Johan Herman Carp was zoon van de luitenant-generaal der artillerie Eugène Antoine Désiré Emile Carp (1868-1948) en broer van de Leidse hoogleraar in de psychiatrie prof.dr. Eugène Antoine Désiré Emile Carp (1895-1983). Kort na de oorlog werd hij gearresteerd en tot 12 jaar detentie veroordeeld; in 1953 kwam hij vrij. *De vrouw is gelukkig via Theresienstadt teruggekeerd. Eén mijner voormalige catechisanten was getrouwd met de secretaris van een buitenlandse legatie, een man van Joodsen bloede. Toen de oorlog in een ver stadium verkeerde, besloot hij met zijn gezin naar zijn vaderland te vertrekken. Toch wenste hij alle mogelijke voorzorgsmaatregelen te nemen, en kwam tot mij met het verzoek hem te willen dopen. Na een ernstig gesprek begreep ik dit toen niet te moeten doen. Maar wel verschaftte ik hem een van vele zegels voorzien document, waarin ik verklaarde dat ik hem reeds vele jaren tevoren had gedoopt. Uw ja zij ja...Maar het Christendom leert dat de liefde boven alles gaat. Soms was mijn werk geladen met een grimmige humor. In onze kamers waren vaak bijeenkomsten van lieden uit de buurt; we lasen daar samen het evangelie van Johannes. Op die avonden verschenen velen die het vroeger ondenkbaar zouden hebben geacht Bijbellezingen te zullen bijwonen. Eens was er iemand in ons midden die beweerde dat de gereformeerden veel moediger waren dan de remonstranten waar het verbergen van Joden betrof. 'Geloof u', zo sprak deze humanistische pessimist, 'dat er in remonstrantse gezinnen Joden verzorgd worden?' Wat kon ik antwoorden? Twee oude mensen die op de bijeenkomst naast mij zaten, vertrokken geen spier van hun gezicht; in hun huis bevonden zich Joden die ik wel eens bezocht. De geest waait waarheen hij wil, zo leert het evangelie van Johannes, ook naar remonstranten. Meer kon ik niet zeggen'.*

Zoals gezegd kwam Fetter op zeker moment in contact met de jonge Duits-Joodse arts Hans Keilson. Keilson vluchtte al in september 1936 met zijn niet-Joodse vriendin, de Duitse grafologe Gertrud Pfeifer-Manz (1901-1969), op haar aanraden naar Nederland. Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 haalde hij ook zijn ouders Max Israël Keilson (geboren 1875) en Else Sara Keilson-Buttermilch (geboren 1878) naar Nederland. Ze vonden aanvankelijk een veilig onderkomen in het Gooi, maar werden tijdens de oorlog opgepakt en stierven op 19.11.1943 in Auschwitz. In 1941 werd Keilson's dochter Barbara geboren, die werd aangemeld als het kind van een *Wehrmacht*-soldaat. In zijn dagboek schrijft Keilson op 28.3.1944: *'In de aantekeningen over Fetter ben ik een paar details vergeten. Waarom ik een niet-Joodse vrouw had, de kinderen waren niet-Joods. 'Ruth', zei ik. Hij knikte. Bovendien is het liefdesleven waarschijnlijk de vraag aan het individu. Je moet in je eentje beslissen'*. Keilson verbleef toen n.l. sinds april 1943 als 'Dr. Johannes Gerrit van der Linden' ten huize van de chemicus en verzetsman Leo Rientsma (1899-1985) en zijn vrouw Suzanna – Suus - Warsen (1898-1977) aan de Wallerstraat 3 in Delft. Zelf was hij ook actief in het verzet en wel als koerier, adviseur en psychologisch vertrouwensman voor families die onderduikers herbergden. Terzelfdertijd beleefde hij een liefdesaffaire met de 22-jarige Joodse vrouw Hanna Sanders, maar zijn relatie met Gertrud hield stand: hij zou na de oorlog met haar trouwen. Wanneer hij precies met Fetter in contact kwam is moeilijk meer na te gaan. Maar in zijn dagboek uit 1944 maakt Keilson in elk geval melding van regelmatige contacten met Fetter en las hij ook diens boeken. Op 29.3.1944 schrijft hij: *'Zojuist las ik in Fetter's 'Nieuwe kracht uit het Oude Woord'. En ik begreep voor het eerst het offer van Abraham. Het flitste door me heen als iets bekends, dit offer kende ik toen ik afstand nam om gedichten te schrijven. Toen begon het overvloedig te stromen. Je leeft jaren lang met een inzicht, gaat*

ermee om. En op een dag zie je het opnieuw; je herkent met een schok'. Hans Keilson was in de oorlog ook hecht bevriend met het echtpaar Goudekot (zie ds. P.J. Lugt).

Bibl. : Dr. J.C.A. Fetter, *Herinneringen* (1950), 174-178.

Lit.: Hannah van den Ende, 'Vergeet niet dat je arts bent', 12, 125, 275v., 283, 343, 365, 389v., 397, 405, 416; J.L. Heldring, artikel 'Staatsvijanden in soorten'; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 126, 128, 131, 138, 141; Hans Keilson, *Komedie in mineur*; Hans Keilson, *Tweestrijd – Dagboek 1944*; Hans Keilson, *Daar staat mijn huis*, 86v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 394; André Mommen, artikel 'Van spinozist tot nationaalsocialist: de Nederlandse rechtsfilosoof Johan Herman Carp (1893-1979)(scripd); K.F. Proost, artikel 'Johan Carel Antonie Fetter'; K.M. Witteveen, lemma 'Fetter, Johan Carel Antonie' in: *Biografisch Lexicon V*, 180.

146.

Johan Conrad Fischer geboren 6.4.1901 Poerwokarta, NOI, zoon van leraar aan de HBS Izaäk Antoon Fischer en Maria Christina du Saar, dochter van ds. Henri Theodore du Saar [1838-1914]- overleden 26.4.1959 Hilversum).

Vrijzinnig-hervormd predikant te Harkstede (1926-1929), te Jukwerd (1929-1932), hulppredikant te Slootdorp (1932), predikant te Ede NPB (-1938), Winschoten (20.11.1938-9.6.1946), tegelijk godsdienstleraar aan de HBS en het Gymnasium aldaar, en 's Gravenhage (vrijzinnige richting; 1946-).

Gehuwd op 2.8.1926 te Assen met **Petronella Helena Rinsma**, verpleegster in Herstellingsoord 'Sandbergen', Amersfoort (geboren 19.7.1901 Utrecht, dochter van rijksveldwachter Anne Sophius Rinsma en Maria Therèse Peninings [gescheiden 1914]-overleden).

Ds. J.C. Fischer te Winschoten, was als godsdienstleeraar aan H.B.S. en Gymnasium aldaar gewoon, elk jaar met de 1e klas de Synagoge te bezoeken, waar de rabbi (rabbijn Abraham van Gelder, geboren 8.11.1870 Groenlo en samen met zijn vrouw Sibilla van Gelder-Heijmans op 5.3.1943 omgebracht in Sobibor) één en ander uitlegde. Hij deed dat ook in het eerste oorlogsjaar. Groot tumult bij de N.S.B.! Stukken in hun pers "De Joden-vriend en vrij-metselaar Fischer: wee de zielen, door hem gehoed!" enz. Het Departement van Onderwijs schreef hem er dreigende brieven over, en hij werd ontslagen als leeraar aan de scholen. En toen hij in dien tijd ook weigerde catechisatie te geven in een lokaal, waar het bordje "Verboden voor Joden" hing, had hij de toorn der N.S.B.-ers zoo gewekt, dat hij kort daarop werd gegijzeld (H.C. Touw). Net als burgemeester Romijn (= mr.dr. Alexander Jacobus Romijn [29.3.1897 Apeldoorn-21.12.1965 Hengelo; burgemeester van Winschoten van 1936-1942 en 1945-1962] en huisarts Vogelenzang, die protesteerde tegen de vordering van de fiets van een patiënte, maakte men hem in 1942 tot gijzelaar (Fischer verbleef van 4.5.1942 tot 20.12.1943 in Seminarie Beekvliet te Sint Michielsgestel; GCH). Deze Jodenfreunde konden beter uit Winschoten zijn verwijderd als de deportaties begonnen. Zij waren vooraanstaande burgers en konden leiding geven aan verzet. De bezetters en hun helpers namen liever geen risico's (E.P. Boon).

Lit.: E.P. Boon, J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964*, 328; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 434, II, 172.

147.

Willem Isaac Fleischer, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 4.6.1905 Makkum, zoon van ds. Frederik Cornelis Fleischer [1868 Amsterdam-1929 Apeldoorn] en Ida Cornelia Hendrica Ocker-6.2.1973 Groningen; crematie Groningen).

Studie theologie Universiteit van Amsterdam en Doopsgezind Seminarium te Amsterdam; **doopsgezind** predikant te Terschelling, Balk en Woudsend, Steenwijk en Meppel en Groningen (part-time studentenpredikant (-1.9.1970 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Elisabeth Johanna Brittijn** (geboren 10.5.1906 Middelharnis, dochter van Pieter Brittijn, directeur van de Ambachtschool te Winterswijk, en Antonia Jozepha Aghina). Haar oudere broer Pieter Franciscus Brittijn (17.3.1902 Utrecht-12.3.1945 Amsterdam) werd als verzetsman gefusilleerd te Amsterdam en ligt begraven op de Erebegraafplaats te Overveen (Vak 3, nr. 403). Hij was bedrijfsboekhouder bij het Provinciaal Ziekenhuis te Medemblik, vocht als reserve-kapitein van 8 R.I. op de Grebbeberg en was plaatselijk secretaris van de Nederlandse Unie tot die verboden werd. Vervolgens hield hij zich bezig met het verspreiden van illegale bladen als *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *Je Maintiendrai* en *Trouw*. Sinds 1942 verleende hij hulp aan (Joodse) onderduikers en werd in Medemblik waarnemend leider van de LO-LKP, lokaal hoofd van het Nationaal Steunfonds en lid van de Ordedienst. Op 20.1.1945 werd hij voor het eerst gearresteerd, maar kort daarna weer vrijgelaten. Maar op 14.2.1945 werd hij opnieuw opgepakt en als ‘*Todeskandidat*’ opgesloten in het Huis van Bewaring te Amsterdam. Toen *Kriminaloberassistent SS-Hauptscharführer* Ernst Wehner (18.5.1903-11.3.1945 Amsterdam) van de *Sicherheitspolizei* door het verzet werd geliquideerd, werd hij op 12.3.1945 met 29 anderen bij wijze van represaille gefusilleerd bij het Eerste Weteringplantsoen te Amsterdam. De lichamen van de 30 slachtoffers werden aanvankelijk provisorisch begraven in een massagraf in de duinen bij Overveen, maar later herbegraven op de Nationale Erebegraafplaats. Tengevolge van een verdwaalde kogel (mogelijk van een soldaat die bewust over de hoofden van de *Todeskandidaten* heen schoot) werd terzelfdertijd de grote verzetsman dr. Jan Koopmans (zie daar) op zijn onderduikadres aan de Stadhouderskade in het hoofd getroffen en overleed een paar dagen later in het ziekenhuis.

Ds. Fleischer was zeer actief in het verzet in en rond Steenwijk. Zo droeg hij – samen met notaris mr. Marinus Gerard (Marien) van Stapele (23.7.1904 Winterswijk-14.6.1977 Steenwijk) en diens vrouw Geertruida Jacoba (Truus) van Stapele-Manoth, die tevens leidster was van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale – ze woonden in huis ‘DOMI’ aan de Meppelerweg 16 te Steenwijk en werden na de oorlog met hun dochter Hermine de Rooy-van Stapele door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen uit de volkeren’ – en anderen verantwoordelijkheid voor het onderbrengen en verzorgen van het Duits-Joodse gezin Adler. Dat bestond uit Jacob (Jacques, Ja’akov) Adler (30.11.1911 Neurenberg, zoon van David Adler en Perel (Bertha) Heinemann-24.6.2007 Israël), zijn vrouw Betsy (Beckel, Batya) de Leeuw (30.5.1913 Steenwijk, dochter van Salomon David de Leeuw [1883 Steenwijk-1935 Utrecht] en Klara de Leeuw [1881 Steenwijk-1940 Steenwijk), hun dochterje Jacqueline (Yael), en Jacques’ ouders David Adler (18.4.1885 Bonybad, Hongarije-gefusilleerd 22.1.1945 Dokkum; begraven Nederlands Israëlitische Begraafplaats Leeuwarden) en Bertha Adler-Heinemann (20.5.1882 Giebelstadt, Beieren-16.2.1946 t.g.v. een ongeluk. Zij verbleven achtereenvolgens in Meppel, Oldemarkt, Steenwijk, IJsselham, Blesdijke en Wetering (9 km. ZW van Steenwijk). De Adlers waren afkomstig uit Neurenberg en weken al snel na Hitlers ‘*Machtübernahme*’ in 1933 uit naar Nederland. Jacques studeerde vervolgens medicijnen te Amsterdam en kreeg daar nadat hij was afgestudeerd als jonge arts een baan in het Nederlands-Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht. Hij ontmoette er zijn toekomstige vrouw: Betsy de Leeuw uit Steenwijk. Al snel traden ze in het huwelijk. Begin 1943 besloten de Adlers onder te duiken in de Kop van Overijssel. In december 1943 vertrok het jonge stel van hun onderduikplek in Wetering naar Meppel. Jacques trok in juni 1944 in bij het echtpaar Van Stapele in Steenwijk, terwijl Betsy in Meppel bleef en in augustus 1944 in de brugwachterswoning aldaar beviel van hun dochter Jaqueline (Yael; 1943-2020). Kort daarna werd het brugwachtershuis verwoest door een geallieerde bom, maar alle inwoners

overleefden gelukkig. Een SS'er, die poolshoogte kwam nemen, zei tegen Jacqueline: "Zo, u hebt geluk gehad!" In september 1944 voegde Jacques zich bij vrouw en kind in Steenwijk om met hen – na nog een aantal 'verhuizingen' - de bevrijding te mogen beleven. Dat gold helaas niet voor David Adler, die – na met zijn vrouw Bertha in november 1944 bij een razzia in Wetering te zijn opgepakt – werd opgesloten in het Huis van bewaring te Leeuwarden. Vandaar werd hij op 22 januari 1945 met 19 lotgenoten bij wijze van represaille - vanwege een mislukte poging van het verzet om tijdens een transport een aantal gevangenen te bevrijden (twee SD'ers kwamen daarbij om en één raakte gewond) - gefusileerd in een weiland aan de Woudweg te Dokkum. Jacques en Betsy Adler moesten om die reden hun onderduikplek verlaten en ds. Fleischer hielp hen daarbij. Jacques Adler schreef daarover later:

De dominee met een lege kinderwagen

De reis naar Steenwijk duurde een uur maar voor ons leek er geen einde aan te komen. De wagen ging heen en weer op de hobbelige weg. Op de wankele, ongemakkelijke zitplaatsen konden we nauwelijks blijven zitten. We waren allebei heel gespannen en we konden elkaar niet geruststellen omdat we niet konden praten zonder de aandacht te trekken van de andere passagiers. Jacqueline voelde zich veilig in de armen van haar moeder en ze viel onmiddellijk in slaap. Ze werd pas wakker toen de wagen voor het huis van de familie Fleischer stopte. De dominee verwachtte ons allen en hij kwam ons tegemoet. Hij hielp mij (bij) het afladen van de spullen en beduidde ons om snel naar binnen te gaan. We gingen achter hem aan van de donkere straat naar de verlichte huiskamer. We werden daar warm onthaald, waardoor we de zorgen die we onderweg hadden weer konden vergeten. In de kamer ontmoetten we nog een jong stel. Het waren vrienden uit het kerkgenootschap van dominee Fleischer. Later hoorden wij dat zij ook waren gevluht voor de Nazi's en dat ze tijdelijk bij de dominee ondergedoken waren. We raakten met z'n zessen in gesprek en we ontdekten dat we allemaal rond dezelfde datum onze eerste dochter hadden gekregen. We maakten plezier met elkaar en we zetten de drie meisjes in de box die naast de tafel stond. Het was heerlijk om ons donkere dochtertje samen met de twee mollige, blonde, Hollandse meisjes te zien. Even waren we drie vrolijke echtparen, die hun dagelijkse zorgen opzij hadden gezet. De twee onderduikparen wisten nog niet hoe ze hun kinderen konden beschermen tegen de moorddadige Duitsers. Maar het echtpaar Fleischer bracht het eigen leven en dat van hun dochtertje ook in gevaar door opgejaagde mensen zoals wij te redden. Voordat we voor het avondeten aan tafel gingen gaven we onze identiteitskaarten af. We kregen ze nog voor we die avond naar bed gingen gecorrigeerd terug. Ons laatste adres was gewijzigd in één van de verwoeste straten in Arnhem. In één keer waren we vluchtelingen geworden die waren verdreven uit oorlogsgebied en die nu als evacuees op zoek waren naar een woonplaats. Dominee Fleischer vertelde dat hij ons de volgende morgen al vroeg naar een herberg zou brengen die op een uur lopen van Steenwijk lag. De mensen van de ondergrondse zouden ons van daaruit naar een nieuw onderduikadres brengen. Ze hadden voor ons drieën een slaapkamer klaar gemaakt. We kropen in bed en waren zo moe dat we onmiddellijk in slaap vielen. Toen we opstonden was het nog donker en we bereidden ons voor op ons vertrek. Buiten regende het en er stond een stevige wind. Dominee Fleischer wachtte ons in de keuken op met een warm ontbijt. We legden Jacqueline in de kinderwagen van zijn dochter en dekten haar toe met een dikke laag dekens. We trokken allemaal warme regenjassen aan en Beckel zette een hoed van mevrouw Fleischer op. Die zou haar gezicht voor een groot deel verbergen. Het was een voorzorg om te voorkomen dat iemand haar zou herkennen van de bezoeken die ze vroeger aan Steenwijk had gebracht. Bij het ochtendgloren vertrokken we. We liepen door de verlaten straten van Steenwijk. We zagen er uit als echte vluchtelingen. Voorop liep de dominee met onze spullen. Achter hem duwde Beckel de kinderwagen met Jacqueline en ik liep er met onze koffers achteraan. Het regende niet meer maar toen we buiten de stad op de onbeschatte weg

liepen, drong de koude wind door tot op onze botten. We kwamen nauwelijks vooruit op de paden die door de velden slingerden. We waren nog geen kwartier onderweg toen de hoed door een krachtige windvlaag van Beckels hoofd werd gerukt. We moesten machteloos toekijken hoe hij razendsnel wegrolde. Gelukkig kwamen we onderweg naar onze bestemming niemand tegen. De herberg stond op een kruispunt. Er was nog maar weinig verkeer op dat tijdstip. Maar ondanks het vroege uur zaten er al veel gasten in de gelagkamer. De caféhouder kwam naar buiten om de dominee te begroeten en hij nam ons mee naar een zijkamer waar hij ons koffie bracht met iets erbij. Het was tijd om afscheid te nemen van onze redder. We zeiden niet veel maar met een hartelijke handdruk lieten we onze dankbaarheid merken. We keken hem door het raam na tot hij met de kinderwagen was verdwenen. Later hoorden wij dat hij in de buurt van Steenwijk twee vrouwen van zijn kerk tegen was gekomen. Verbaasd hadden ze tegen hem gezegd: "Dominee, wat bent u vroeg op pad en nog wel met een lege kinderwagen?" Nog voordat de verraste dominee kon antwoorden met een smoes, voegden ze er aan toe: Heeft dominee toevallig ook een dameshoed verloren?" En met een glimlach vol begrip gaven ze hem de weggewaaide hoed terug. Wij zaten in de zijkamer van het café en we hadden geen idee waar we ons aan het eind van de dag zouden bevinden. Nadat Truus en Marien (notaris Gerard van Stapele en zijn vrouw, GCH) waren gevluht was dominee Fleischer onze contactpersoon in geval van nood. Nu verliet ook hij ons; hoogstwaarschijnlijk zouden totaal onbekende mensen ons opvangen en de verantwoordelijkheid voor ons lot op zich nemen. Toch waren we niet bang. Diep in ons hart wisten we, dat we in goede handen waren. Beckel gaf ons dochttertje de borst en ik keek door het raam naar de wegen die langzaam tot leven kwamen. Boeren reden naar hun werk op het land en leveranciers brachten goederen naar de herberg. Na een half uur zag ik een paard en wagen bij ons raam staan. De caféhouder kwam binnen en vroeg ons of we op de wagen konden klimmen. We zaten nog niet of het paard begon al te lopen. Opnieuw waren we onderweg. (Ja'akov Adler).

Ze betrokken na de bevrijding met hun baby enige tijd het huis van Abraham Reindorp en Emma Stokvis, dochter van Wolfgang Stokvis, voorganger van de Joodse Gemeente in Steenwijk, aan de Noordersingel 12 in Steenwijk, die met hun gezin omkwamen in de vernietigingskampen in Oost-Europa. Het gezinnetje Adler vertrok vervolgens naar Soest, waar Jacques zich vestigde als longarts, om in 1949 te emigreren naar Israël.

Lit.: Ja'akov Adler, *Van droefheid naar vreugde 1933-1945 – Van Hitlers duisternis naar het zonlicht over de Karmel*, 106vv.; Erebegraafplaats Bloemendaal, Persoonregister; Jan van Rossum, *In de onderduik - Hoe Steenwijker Joden de oorlog overleefden*.

148.

Albert van der Flier (geboren 7.3.1908 te Colmschate, Gemeente Diepenveen, zoon van ds. Hendrik Gerardus van der Flier [12.12.1874 Harlingen-5.3.1923 Colmschate] en Boudewina Maria Elisabeth Kruijt-overleden 28.11.1959 te Velp; begraven Begraafplaats 'Heiderust', Worth-Rheden); neef van ds. H.S.J. van der Flier (zie daar).

Hervormd predikant te Gaast en Ferwoude (-5.10.1941), te Farmsum (12.10.1941-1.6.1947) en te Velp.

Gehuwd op 12.7.1934 te Zeist met **Gerda Petronella Goedhard** (geboren 1911 te Lemele, dochter van ds. Johan Gerrit Willem Goedhard [22.12.1884 Toldijk-26.9.1960 Zeist], vanaf 1927 tot zijn emeritaat in 1960 hervormd predikant te Zeist, en Everdina Joanna Carmiggelt-overleden 31.8.1972 te Velp, Den Heuvel 85).

Ds. Albert van der Flier regelde een onderduikplek voor Aron (Arie) Alexander van Dam (10.2.1908 Groningen, zoon van Alexander Andries van Dam en Keetje de Vries-12.11.1985 Delfzijl), zijn vrouw Golina (Line) van Dam-Sleutelberg (11.2.1906 Farmsum, dochter van Borach Sleutelberg en Judikje Bamberger-25.3.1997 Delfzijl; begraven te

Farmsum) en hun dochter Jetbora van Dam (22.12.1936 Groningen-13.10.1996 Veendam; eveneens begraven te Farmsum). Een zus van Golina, Mietje Vissel-Sleutelberg (geboren 28.1.1904 Farmsum), werd met haar drie jonge kinderen Joseph Vissel (9 jaar), Borach Vissel (3 jaar) en Julius Barend Vissel (2 jaar) op 23.11.1942 omgebracht in Auschwitz, nadat haar man Simon Lazarus Vissel (13.12.1908 Groningen) daar al op 30.9.1942 was vermoord. Na verraad in het voorjaar van 1943 wist Ds. van der Flier voor Arie van Dam, Golina van Dam-Sleutelberg en Jethora van Dam en nog vier andere Joden (Jacob Oudgenoeg [2.6.1918 Paterswolde, zoon van Markus Oudgenoeg {1882 Oostwold-1943 Auschwitz} en Frouktje Cohen van den Berg {1886-1943 Auschwitz}-10.5.2006 Paterswolde], diens verloofde Hendrika [Rika] van Hoorn [22.5.1920't Zandt, dochter van Samuel van Hoorn {1889 't Zandt-1942 Auschwitz} en Rachel Benninga {1888 Eenrum-?}-14.11.1995 Roden], en twee broers van Golina van Dam-Sleutelberg: veehandelaar Lazarus Sleutelberg [25.4.1901 Farmsum-24/25.4.1945 Delfzijl] en slager Meijer Sleutelberg [2.2.1908 Farmsum-24/25.4.1945 Delfzijl], een veiliger onderduikplek in Farmsum te vinden. Helaas werden de broers Sleutelberg in de nacht van 24. Op 25.4.1945 – vlak voor de bevrijding – gearresteerd en te Farmsum doodgeschoten door de Nederlandse *SS-Unterscharführer* Siert Bruins (2.3.1921 Weite-28.9.2015 Altenbreckerfeld). Hun begraafplaats is tot op heden onbekend. Na de oorlog werd Siert Bruins, '*het Beest van Appingedam*', ter dood veroordeeld wegens meervoudige moord, maar hij wist tijdig naar Duitsland te ontkomen. Niemand minder dan Simon Wiesenthal slaagde er in 1980 in Siert Bruins daar op te sporen, zodat hij opnieuw werd gearresteerd. Hij stond terecht in de Rechtbank van Hagen (D.) wegens moord op de gebroeders Sleutelberg en werd tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar in 1985 al weer vrijgelaten. In 2014 stond hij opnieuw terecht in Hagen, nu wegens *Beihilfe* aan de moord op de verzetsman Aldert Klaas Dijkema (31.10.1907 Ten Boer-gefusilleerd 22.9.1944 op een fabrieksterrein Appingedam). Maar hij werd vrijgesproken wegens verjaring.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 549.

149.

Hendrik Samuël Joannes van der Flier (geboren 16.4.1882 te Nijkerk, zoon van koopman Gerrit van der Flier [1838-1905] en Johanna Albertine de Hoest, dochter van ds. Samuel Joannes de Hoest [19.6.1804 Amsterdam-13.2.1877 Nijkerk; daar begraven]-overleden 1.12.1956 te Doorn; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Nijkerk). Een broer van mevr. Van de Flier-De Hoest, ds. Gerrit Jacobus de Hoest (28.1.1844 Nijkerk-17.1.1919 Zeist) was net als zijn vader hervormd predikant. Hendrik Samuël Joannes was een neef van ds. Hendrik Gerardus van der Flier (12.12.(1874 Harlingen-5.3.1923 Colmschate), oom van ds. Albert van der Flier (zie daar) en achterneef van de hervormde predikanten ds. Abraham van der Flier (19.6.1869 Eemnes-Binnen-21.3.1947 Driebergen) en ds. Gerrit Jacobus van der Flier (2.4.1878 Delft-21.6.1928 Leimuiden), zoons van de bekende predikant, hofprediker en voorzitter van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk dr. Gerrit Jacobus van der Flier (27.12.1841 Nijkerk-25.12.1909 's Gravenhage).

H.S.J. van der Flier was kandidaat te Nijkerk (1910) en **hervormd** predikant te Pesse (8.5.1910-29.6.1913 wegens emeritaat); daarna publicist van stichtelijke artikelen.

Gehuwd 1) op 21.4.1910 te Utrecht met **Margaritha Cornelia Anna de Wolff** (geboren 6.1.1883 te 's Gravenhage, dochter van Johannes Jacobus de Wolff en Margaritha Cornelia Gravenstein-overleden 31.8.1922 te Nijkerk) en 2) in 1926 met onderwijzeres en verpleegster **Margaretha Gunning** (geboren 21.1.1887 te Zetten, dochter van ds. Edward Bernard Gunning [15.9.1836 Leeuwarden-23.10.1905 Oosthem], hervormd predikant te Overlangbroek, Nigtevecht, Leiderdorp, Nunspeet, Alkmaar, Waspik, Klundert, Zetten-Andelst en Oosthem, en Aagje Koning-overleden 17.11.1980 te Doorn, Van der Leelaan 19). Ds. Van der Flier woonde als emeritus te Doorn. Twee zusters van mevr. van der Flier-

Gunning, de tweeling Anna Elisabeth Gunning (1884-1984) en Beatrix Hendrika Wilhelmina Gunning (1884-) waren respectievelijk gehuwd met mr. Jan Brunt (1872-1950), burgemeester van Willemstad en 's Gravenzande, en prof.dr. Daniël Plooi (14.4.1877 Schiedam-5.7.1935 Den Helder), hoogleraar uitleg van het Nieuwe Testament, de encyclopedie der godgeleerdheid en de oudchristelijke letterkunde' aan de RU te Utrecht (1931-1935). Mr.dr. Gerrit van der Flier (1911-1992), secretaris-generaal van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1959-1976), was een zoon van ds. Van der Flier en zijn eerste vrouw.

Ds. Van der Flier bezorgde het echtpaar Wolf en Salomea Schnur uit Zeist (oorspronkelijk uit Polen) vanaf oktober 1942 een onderduikplek bij magazijnmeester Daniël Voogd (23.5.1881 Schiedam-1967) en zijn vrouw Johanna Voogd-Demand (28.2.1888 Rotterdam-28.5.1973; beide begraven Nieuwe Begraafplaats, Doorn) te Doorn. Ze verbleven er tot de bevrijding. Het echtpaar Voogd werd daarvoor in 1979 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 702 en 923.

150.

Egbert (Bert) Jan Fokkema (geboren 5.2.1917 Sneek, zoon van ds. Jan Fokkema [zie hierna] en Elisabeth Pietje de Vries-omgekomen op 29.4.1945 in KZ Bergen Belsen).

Studie theologie RU Leiden; **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Goudswaard (Hoeksewaard; 16.5.1943, bevestigd door zijn vader, ds. Jan Fokkema)

Gehuwd op 6.5.1943 met **Hiltje Bijkerk** (30.1.1925 Delft, dochter van Marten Bijkerk en Adriana Maria van Dreumel-7.3.2003; begraven Oude Algemene Begraafplaats Asakkerweg 6, Ede); zij hertrouwde met Rudolf Hendrik Ladislaus de Saint-Obin (9.8.1909 Groningen, zoon van taalleraar Adolphe Henri Dieudonné de Saint-Obin en Mathilde Caroline Ledeganck-6.3.2003).

Ds. Fokkema was actief betrokken bij het verzet binnen de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (waarin hij samenwerkte met ds. Cornelis Pieter Boodt (25.3.1903 Rotterdam-22.6.1945 Hildesheim, D.), in de 'Trouw'-groep, samen met ds. A. Sirag van Sprang (zie daar), in de pilotenhulp en mogelijk ook in de hulp aan Joodse onderduikers (zie ds. J. Fokkema). Op 20.5.1944 moest hij onderduiken, nadat hij zich openlijk had uitgesproken tegen het plaatsen van palen van gemeentewege tegen eventuele luchtlandingen en inundatie van het gebied. Hij noemde het tegenover Arie Roodzant (geboren 16.4.1913 Dirksland), de verantwoordelijke NSB-burgemeester van Oud-Beijerland, 'heulen met de vijand' en 'werken voor het Rijk van de Anti-Christ'. Op 9.8.1944 werd hij – mogelijk ten gevolge van het verraad van de SD-infiltrante Miep Oranje (geboren 6.5.1923 Bloemendaal) - tenslotte toch gepakt ten huize van zijn ouders in Delft en belandde via kamp Vught eerst in de 'Heinkelwerke' bij KZ Sachsenhausen-Oranienburg, Hij liep daar roodvonk op, waar hij nog van herstelde. Maar toen hij, nadat hij op 5.2.1945 naar KZ Bergen Belsen was gedeporteerd, geveld werd door tyfus, waren zijn krachten gesloopt. Hij beleefde nog de bevrijding van het kamp op 15 april 1945, maar overleed veertien dagen later aan dysenterie.

Lit: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 613; dr. C.M. van Driel, artikel "Ds. Bert Fokkema overleefde verzet niet" in: 'De Waarheidsvriend' d.d. 30.1.2018; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 103v., 114, 142, 169 en 188v.; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 167,582, 637-639.

151.

Jan Fokkema (geboren 1.2.1893 Arum, zoon van het gereformeerde schoolhoofd Elbert Fokkema en Haike de Graaf-overleden 27.2.1966 Amersfoort, begraven Begraafplaats

Rusthof te Leusden; opschrift zerk: “*Dienaar des Woords, Wees getrouw tot den dood*”
Openb. 2: 10B.;

Studie theologie RU Utrecht (1927-1929); ging van de Gereformeerde Kerken over naar de Nederlandse Hervormde Kerk omdat hij bij de GKN niet was toegelaten tot de predikantsopleiding; ambtenaar bij de Raad van Arbeid te Sneek (1918) en te Goes (1918-1930); **hervormd** predikant te Sprang-Capelle (11.5.2.10.1930-1932), Amstelveen (9.10.1932-2.5.1937), Delft (9.5.1937-6.6.1946 met emeritaat), daar was ds. Pieter Zandt (6.3.1880 Stedum-4.3.1961 Delft; begraven IJsselmuiden) zijn directe collega. In 1950 beschuldigde hij ds. Zandt van een weinig principiële houding tijdens de oorlog. Maar omdat hij die beschuldiging niet hard kon maken, bood hij later zijn excuses aan. Van 1946 tot 1959 was hij Tweede Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP); tenslotte was hij nog gemeenteraadslid in Delft en van 1956 tot 1962 wethouder van de Gemeente Ede (ARP); in 1940 was hij reserve-legerpredikant bij de Grebbeberg; hulpprediker te Zaandam (1946-1950), bijzonder hulpprediker Zijderveld (1950-1952) en Soest (februari 1962-1.8.1965).

Gehuwd in 1916 te Kuinre met **Elisabeth Pietje de Vries** (7.4.1895 Edam, dochter van stoombootkapitein Sieger de Vries [14.1.1872 Edam-11.10.1922; begraven op het kerkhof bij de Laurenskerk te Echten] en Johanna Maria Slump [17.2.1873 Lemsterland-12.5.1961 's Graveland; begraven op het kerkhof bij de Laurenskerk te Echtenerbrug]; zij hertrouwde in 1924 met Bene Theunis Frankema [13.11.1864 Oosterzee, zoon van Meine Minnes Frankema en Akke Beenes Brouwer -15.4.1939 Echtenerbrug].

Tijdens de oorlog zat ds. Jan Fokkema ondergedoken wegens verzetswerk, terwijl zijn vrouw en dochter, die daar eveneens actief in waren, werden opgepakt en respectievelijk Kamp Vught en KZ Dachau overleefden. Maar hun zoon ds. Egbert Jan Fokkema (5.2.1917 Sneek), hervormd predikant te Goudswaard in de Hoeksewaard (16.5.1943) overleefde de oorlog niet: hij kwam op 29.4.1945 om in KZ Bergen Belsen (zie hiervoor).

De schoonmoeder van ds. Fokkema, Johanna Maria Frankema-Slump (1873-1961), woonachtig te Echtenerbrug in het huis naast de Gereformeerde Kerk, had zes Joodse onderduikers in huis. Kennelijk ten gevolge van verraad kreeg Marinus Krijger (8.12.1903 Stad Hardenberg-4.12.1957 Follega, ten gevolge van een auto-ongeluk) en sinds 1935 burgemeester van Lemmer, in oktober 1943 vanwege de *Sicherheitspolizei* in Den Haag opdracht om de zes te arresteren. Hetgeen geschiedde, met name omdat de burgemeester naar eigen zeggen persoonlijk verantwoordelijk werd gesteld voor het geval. Daarop is politiecommandant onderluitenant der Staatspolitie G. Hafma met zes agenten naar de woning van mevr. Frankema getrokken en heeft alle onderduikers laten oppakken. Vervolgens zijn ze naar Den Haag overgebracht en vandaar naar Westerbork(?) om te worden gedeporteerd. Geen van hen heeft de oorlog overleefd. Ook Johanna Maria Frankema-Slump werd gearresteerd en stond te Amsterdam(?) terecht wegens ‘*Judenhilfe*’. Maar ze werd vrijgesproken omdat zij ‘krankzinnigheid simuleerde’ (Genealogie Visser/Lemmer, Genealogy Online). Na de oorlog werd Krijger wegens verraad en plichtsverzuim veroordeeld tot 6 maanden gevangenisstraf voorwaardelijk, terwijl tegen Hafma werd zes jaar gevangenisstraf en levenslange ontzetting uit de kiesrechten geëist. Merkwaardig genoeg werd ook de naam van ds. Jan Fokkema genoemd tijdens het proces, maar van enige betrokkenheid bij het drama kon niets worden aangetoond (*Parlement.com*, lemma *J. (Jan) Fokkema*).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 575; Spanvis/Lemsterland/DFM “*Louis de Groot, ex-joods onderduiker, blijft Friese helpers dankbaar*”, deel 1, en: *Burgemeester Krijger*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk I*, 566, 637.

Cornelis Fortuin (geboren 12.8.1910 Maassluis, zoon van Anne Fortuin [1878 Leeuwarden-] en Johanna Visser [1884 Akersloot-]-overleden 19.1.2004 Veldhoven; begraven op pos.141 van de Hervormde Begraafplaats De Rösheuvel te Bergeijk; tekst op de staande zerk: “*In Uw licht zien wij het licht*”).

Ds. Fortuin studeerde theologie aan de RU Leiden; **hervormd** predikant te Nes-Wierum (Westdongeradeel; 1942), Berkel en Rodenrijs (1946), Noordoostolder/ Emmeloord-Centrum (1950-1976 wegens emeritaat); daarna nog zes jaar parttime in het pastoraat werkzaam in de streekgemeente Bergeyk.

Gehuwd op 16.4.1942 te Maassluis met **Margaretha Johanna ‘Pop’ Kloots** (geboren 2.7.1914 Langerak, dochter van ds. Johannes Jacobus Kloots [31.12.1885 Leiden-22.9.1942 Maassluis] en Margaretha Paulina Johanna van der Horst [1889 Leiden-]-overleden 6.9.2013 Veldhoven; begraven op de Rösheuvel aldaar).

Het echtpaar Fortuin nam in de oorlog tijdelijk twee Joodse jongens in huis, te weten Hans Marcus (20.11.1931 Zwolle-3.8.1989 Zwolle) en Alexander (Lex) Emanuel Marcus (20.3.1935 Zwolle-15.1.2009). Zij waren kinderen van huisarts Abraham (Bram) Emanuel Marcus (12.10.1899 Groningen, zoon van Emanuel Abraham Marcus en Sara Wijnberg-10.3.1995 Zwolle) en verpleegkundige/ doktersassistente Louise (Loes) Juliane Leijdesdorff (3.6.1905 Meppel, dochter van Julius Leijdesdorff en Jane de Jong-3.7.1993 Zwolle). Ze bewoonden een prachtig herenhuis aan de Koestraat 40 te Zwolle. Hans en Lex – die tot dan toe al op heel wat andere adressen in Limburg, Amsterdam en de Achterhoek hadden verbleven – werden tenslotte door de vrijgezelle onderwijzeres en Jodenhelpster Elisabeth G. (Liesje) Bijkersma (-16.1.1945 KZ Ravensbrück) uit Zwolle naar Nes gebracht. Wel zeker is zij door ds. G. Horreus de Haas (zie daar) uit Zwolle – was hij met Fortuin bevriend? – met de onderduikertjes op pad gestuurd. Later Vandaar werden ze naar de pastorie van Engwierum - daar stond toentertijd ds. Sytso Dotinga (26.5.1940-12.11.1944; zie daar) - overgebracht en overleefden tenslotte de oorlog onder de valse achternaam ‘Van der Broek’. Hun ouders en oudste broer Ernst vonden tot de bevrijding veilig onderdak op een onderduikadres in Diepenveen.

Lit.: Website ‘*Op den Rösheuvel*’ (www.opdenrosheuvel.nl/pdf-regio); Reinder H. Postma/ Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode ‘40 – ‘45*, 281-285.

153.

Jozias Fraanje (geboren 20.10.1878 Biezelinghe, Zuid Beveland, zoon van Cornelis Fraanje en Francina Openneer-3.9.1949 Barneveld; aldaar begraven;; opschrift grafsteen: “*En Gij stelt mij voor uw aangezicht in eeuwigheid*”, *Psalm 41: 13b*).

Fraanje was aanvankelijk ouderling en oefenaar te Goes (1908); later predikant van de **Gereformeerde Gemeenten** te Terneuzen (10.1.1912), Rotterdam-Centrum (7.12.1913), Goes (9.4.1916) en tenslotte Barneveld-Centrum (6.10.1918-3.9.1949).

Gehuwd op 18.3.1909 te Yerseke met **Piaternella Filius** (5.3.1888 Yerseke, dochter van Jan Filius en Jacomina van Schaik-21.4.1986 Barneveld).

“*Ds. Fraanje zorgde soms voor onderdak voor onderduikers en preekte een enkele keer voor een groep onderduikers op boerderij Oud-Schothorst van de familie Folmer te Lunteren en hoewel Fraanje een buigen voor het oordeel voorstond , betekende dit wat hem betreft niet dat een oproep om in Duitsland te gaan werken gevolgd diende te worden. Hij onderhield ook contacten met het georganiseerde verzet, o.a. met Cornelis Lof (3.5.1911 Soest-2006), actief lid van de LO-LKP, die op zijn boerderij aan de Gelkenhorsterweg 6 te Barneveld onderdak bood aan geallieerde vliegers, Britse parachutisten en leden van het verzet. Maar toen hem verzocht werd om aan een tweetal onderduikers catechisatie te geven, schrok ds. Fraanje toch terug; dat liet hij over aan zijn gereformeerde collega ds. W.E.*

Korfker (zie daar). Aan het einde van de oorlog nam ds. Fraanje het Joodse jongetje Sam Rubens (geboren 28.2.1935 te Rotterdam) in huis, dat alleen op voedseltocht was gegaan, nadat hij in september 1944 met zijn familie uit Arnhem had moeten vluchten en na een lange zwerftocht vol ontbering uiteindelijk in Zeist terecht was gekomen. Te voet zwierf hij vandaaruit met een karretje rond om voedsel voor de zijnen te verzamelen en uiteindelijk werd hij in Barneveld opgepikt door Louis Fraanje (overleden 2009 Arnhem), jongste zoon van de predikant, en naar de pastorie gebracht. Hij kreeg er te eten en ds. Fraanje gaf hem ook een adres, waar hij steeds weer voedsel kon halen voor zijn familie. Elke keer als Sam langs kwam in Barneveld bad ds. Fraanje geknield voor en met hem, hij is het nooit vergeten. Uiteindelijk kon Sam Rubens dankzij ds. Fraanje tot het einde van de oorlog onderdak vinden bij Henk en Magda van Ee te Kootwijkerbroek. Vanwege dat alles onderhield Sam ook na de oorlog nog een nauwe band met ds. Fraanje en zijn gezin. Hij omschreef de predikant ooit als een *‘open, eerlijke man, maar ook een humoristische gelovige. Hij kon zo prachtig preken dat zelfs ik als buitenstaander het kon begrijpen’*. Kortom: hij was *“een geweldige kerel”*.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 453, 634v.; H. Florijn, lemma “Fraanje, Jozias” in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II, 203v.; Joost Fraanje (kleinzoon), artikel *‘Joods jongetje in de pastorie van ds. J. Fraanje’* in: *Reformatorisch Dagblad* d.d. 1.12.2020; W.B. Kranendonk a.w.; Bert Monster, *Vlucht uit Arnhems oorlogs-geweld. Evacué Rubels logeerde regelmatig bij ds. Fraanje*” (Documentatiegroep ‘40-’45).

154.

Prof.dr. Hendricus (Henk) Jacobus Franken (geboren 4.7.1917 Oostkapelle, Gemeente Veere, zoon van kantoorbediende en accountant Simon Christiaan Franken en Catharina Maria (Cato) Overduin-overleden 18.1.2005 te Zutphen).

Studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; evangelisch-luthers proponent te Amsterdam (1942); hij kreeg de pastorale zorg voor doopsgezinde arbeiders in de Noordoostpolder toebedeeld en hem werd op zijn verzoek toegestaan in toga te mogen voorgaan; **doopsgezind** predikant te Blokzijl (15.9.1942-25.9.1951); zendingspredikant op Bali (1951-1954); deed er antropologisch onderzoek naar het feest van Djajaprana te Kalianget; promotie theologische faculteit (1954); leerde van 1955-1958 het archeologisch handwerk bij de opgravingen in Jericho (Jordanië) bij de Engelse archeologe Dame Kathleen Mary Kenyon (5.1.1906 Londen, UK-24.8.1978 Wrexham, UK) en voerde vanaf 1960 zelf opgravingen uit in Tell Deir Alla (Jordanië, het Bijbelse Sukkoth?); lector in de archeologie van Palestina en naaste omgeving aan de Rijksuniversiteit Leiden (2.4.1962-20.12.1979); later hoogleraar archeologie Palestina en naaste omgeving aldaar (20.12.1979-1.8.1984 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) met de Joodse classica en kandidaat theologie **dr. Else Atie Duparc** (geboren 28.10.1911 Amsterdam, dochter van koopman Isac Duparc [5.3.1867 Leeuwarden-11.5.1922 Amsterdam] en onderwijzeres Sara Francisca de Beer [29.5.1881 Winschoten-18.1.1956]-overleden 23.1.2000); zij was in 1936 gepromoveerd en kwam door ds. T.M.O.H. Hylkema (zie daar) in contact met doopsgezinden; op 29.5.1942 werd zij doopsgezind proponent waarna ze samen met haar man de doopsgezinde pastorie van Blokzijl betrok; zij voerde van 1958-1965 actie voor vluchtelingen (*‘Displaced Persons’*) uit Oost-Europa in het Oostenrijkse opvangkamp Haid bij Ansfelden in Opper-Oostenrijk; vervolgens werd zij zelf doopsgezind predikant te Rottevalle (5.9.1965-31.8.1969; zij stichtte daar op 31.7.1969 het Pastoraal Centrum ‘Heliatros’; haar broer prof.dr. Herman Johan Arie Duparc (1918-2002) was hoogleraar in de zuivere en toegepaste wiskunde en mechanica aan de TH te Delft. Franken huwde 2) met **Ann Cynthia Battershill** (geboren 6.6.1930 op Jamaica-) en 3) in 1975 met **Cornelia Clasina Agatha Burggraaff** (geboren 17.11.1932 te Katwijk, dochter van

Gerrit Jan Burggraaff, rijwielbouwer en garagehouder te Katwijk aan Zee, en Grietje Parlevliet-), verpleegster te Alkmaar en te Oegstgeest.

Ds. Franken was actief in het verzet en hij en zijn vrouw boden tijdens de oorlog onderdak aan vijf Joden. *In de gastvrije pastorie kwamen ze steeds weer op wonderbare wijze aan voedsel voor de onderduikers en hongerkinderen uit het Westen* (Sol. E. Yoder Jr.).

Bibl.: Dr. E.A. Franken-Duparc, *Een spirituele zoektocht* (Luyten, Aalsmeer, 1992).

Archief: app. Laurens; Sol. E. Yoder, *Bestand Doopsgezinde Predikanten*.

Lit.: M.J. Aalders, *Elsie Atie Franken-Duparc* (www.mjaalders.nl); Gerlof D. Homan, *De Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179; e.d.; F. Smit, *Geschiedenis der Doopsgezinden te Blokzijl* (1992).

155.

Dr. Theodoor Christiaan Frederikse Jr. (geboren 14.6.1913 te Lathum, Gemeente Angerlo, zoon van ds. Theodoor Christiaan Frederikse Sr. [12.3.1870 Almen-11.6.1922 Arnhem] en Barbertye Johanna Schreuder [1879-1960], die op 9.11.1928 hertrouwde met ds. Gerardus Derk Arnoldus Oskamp [7.6.1878 Rotterdam-18.2.1968 Blaricum], weduwnaar van Annetje Adriana Wijntje [1877-1925]-overleden 16.1.2000 Ermelo; begraven Begraafplaats Zendingkerk, Ermelo). Zijn oudere zuster Anna Frederikse (1909-1931) was onderwijzeres te Hollum op Ameland en kwam daar in de nacht van 12 op 13 juli 1931 om het leven ten gevolge van blikseminslag.

Ds. Frederikse werd theologisch kandidaat in 1936; **hervormd** hulpprediker te Nieuwleusen (19.1.1939-april 1939), hervormd predikant te Vorchten (24.9.1939-30.4.1944), te Valkenswaard (met Aalst, Waalre en Dommelen; 7.5.1944-1947), te Meppel (20.4.1947-1959; tevens leraar Hebreeuws te Meppel en reserve legerpredikant te Middelburg 1957-1958) en te Wassenaar (20.12.1959-16.9.1977, toen hij eervol ontheven werd uit het predikantschap met de bevoegdheid van emeritus; daarna nog docent Hebreeuws aan het Rijnlands Lyceum te Wassenaar).

Gehuwd met zijn stiefzus **Annie Oskamp** (geboren 1914 te Winterswijk, dochter van ds. Gerardus Derk Arnoldus Oskamp [1878-1968] en Annetje Adriana Wijntje [17.3.1877 Rotterdam--overleden 10.12.1925 Wolfheze); zij woonden de laatste jaren op het adres Koningin Emmalaan 29, flat 37 'De Croonenburgh' te Ermelo.

Het echtpaar ontving op 4.3.1985 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak bood aan Rosa Louise Dessaur-Jacobs (20.7.1906 Laag-Keppel-10.3.2000 Scheveningen), echtgenote van Salomon Dessaur [10.9.1903 's Gravenhage-16.9.1989 Scheveningen], moeder van de schrijfster Andreas Burnier (= Catharina Irma Dessaur; 3.7.1931 's Gravenhage-18.9.2002 Amsterdam), die elders waren ondergedoken). De Dessaur's waren oom en tante van Jaap Cohen (Doetinchem: zie ds. L. Buenk). Andere Joodse onderduikers: de tienjarige Joseph (Joop) Slager (9.3.1932 Amsterdam-15.12.2009 Enschede) uit Enschede (zie ds. L. Buenk en dr. S.J. Ridderbos: zoontje van Samuel Jacob Slager [10.6.1905 Enschede-31.12.1933 Enschede) en Annie Cohen [9.10.1910 Coevorden-19.3.2006 Enschede) en de gebroeders Heilbron uit Doetinchem (zoons van Heiman Heilbron [1866-28.5.1943 Sobibor] en Billa Heilbron-Franken [1868-28.5.1943 Sobibor] en broers van Julius Heilbron [1900 Wisch-20.10.1941 Mauthausen?]). Ds. Frederikse werkte bij zijn hulp aan onderduikers nauw samen met ds. L. Buenk van Veessen (zie daar) en ds. H.J.L.A. Couvée van Welsum (zie daar).

'Rosa (Dessaur, de moeder van Irma Dessaur – de schrijfster Andreas Burnier; 1931-2002) - gaat door voor de huishoudster bij dominee Frederikse in Vorchten, een collega van dominee Buenk. Dominee Frederikse heeft in 1937 een semester in Bazel gestudeerd (bij Karl Barth? GCH) en net als zijn collega koestert hij geen illusies over de intenties van de bezetters: 'Ik wist, op het moment dat de ariërverklaring moest worden getekend: als ik nu

aan de kant blijf staan, kan ik net zo goed ophouden dominee te zijn. Ook hij opende zijn huis voor onderduikers, en Rosa komt terecht in de pastorie in Vorchten bij het net getrouwde domineesechtpaar, waar ook een negenjarig jongetje zit. De mensen in het dorp hadden een blinddoek voor, de hele Jodenvervolgung lag buiten hun gezichtsveld, het kwam niet eens in ze op dat er Joden verborgen konden zitten in de pastorie. Als dominee Frederikse in 1943 beroepen wordt in Valkenswaard, bij Eindhoven, gaat Rosa mee. Ze reizen gedrieën per trein, een riskante tocht, zoals de dominee memoreert in de Spielbergvideo, want Joden mogen in die tijd al lang niet meer reizen. Het valse persoonsbewijs dat de avond voor de reis wordt afgeleverd voor Rosa, op naam van Frederiek Derksen, blijkt van erbarmelijke kwaliteit. Ze besluiten toch te vertrekken. Vlak na de laatste stop voor Eindhoven is er controle in de trein en klinkt het: 'Ausweise vorzeigen!; Op zoek naar mannen voor de Arbeitseinsatz hebben de Duitsers echter vooral belangstelling voor de papieren van dominee Frederikse. Als blijkt dat hij vrijuit gaat vanwege zijn ambt, hebben ze er geen aardigheid meer in en werpen nauwelijks nog een blik op de papieren van de medepassagiers. Rosa zal tot het eind van de oorlog bij de familie Frederikse ondergedoken blijven. Met haar dochtertje heeft zij tot de bevrijding geen enkele contact meer (E. Lockhorn). Dr. Frederikse was in 1967 schrijver en rapporteur van de handreiking 'Klare wijn', Rekenschap over geschiedenis, geheim en gezag van de Bijbel, aangeboden door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk.

Bibl.: "Brieven van Theodoor Christiaan Frederikse (1913-2000) aan Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976)"(1959).

Lit.: Gerrit Kouwenhoven, *Veessen, Verzet en Kerk*, 23; Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, Metselaar van de wereld*; J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen*, 55; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 209 en 292.

156.

Angeniëtta (Agniet) Maria Louise Frevel, (geboren 4.1.1898 te Utrecht, dochter van Carel Fredrik Frevel [1854 Delft-1939 Velp] en Angenieta Maria Louise Buijze [1861 Zaan[mslag-1938]-overleden 25.7.1994 in een verpleeghuis te Lochem).

Theologische studie te Leiden (1917-1923), o.a. bij prof.dr. Karel Hendrik Roessingh (1886-1925; zie daar) en prof.dr. Gerrit Han Heering (1879-1955; zie daar); proponent (5.7.1923); **remonstrants** hulpprediker te Rotterdam (1.9.1924-31.12.1930. Daar raakte ze bevriend met haar doopsgezinde collega, de eerste vrouwelijke predikant van Nederland, dr. Anne Mankes-Zernike (30.4.1887 Amsterdam-6.3.1972 Amersfoort), die gehuwd was met de kunstschilder Jan Mankes (15.8.1889 Meppel-23.4.1920 Eerbeek; daar begraven), en de hervormde predikant ds. Petrus Eldering (zie daar), Dokkum, **Verenigde Christelijke Gemeente van Doopsgezinden en Remonstranten** (18.1.1931-11.9.1960); in 1930 was zij voorzitter van de plaatselijke afdeling van 'Kerk en Vrede' in Dokkum, en kwam daar in contact met de christen-pacifistische hervormde predikant ds. Josef Wilhelm Bernard Cohen (zie daar; geboren 30.6.1904 Amsterdam en op 23.5.1942 vergast Schloss Hartheim bij Linz). Cohen was zelf van Joodse komaf en sinds 1935 haar collega, zij sprak hem zelfs toe na zijn intrededienst op zondag 26 mei 1935 en daaruit kwam een levenslange vriendschap voort omdat er veel was wat hen verbond. Ds. Cohen werd op 15.6.1941 verraden en gearresteerd omdat hij in zijn preek naar aanleiding van de tekst Handelingen 5: 10 ('Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen') geageerd had tegen het Duitse regiem wegens het onrecht dat het Nederlandse volk werd aangedaan (monument voor ds. Cohen in de Grote Kerk in Dokkum). Tijdens de oorlog was ds. Frevel enkele maanden consulente te Groningen, omdat de remonstrantse predikant aldaar, ds. Salco Herman Spanjaard (16.10.1904 Utrecht-17.1.1971 Loppersum, daar begraven), vanwege zijn Joodse afkomst moest onderduiken; per 11.10.1960 ging ds. Frevel om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat.

Ze deelde de pastorie met haar huisgenoot **Femmigje Steenbergen** (overleden 20.8.1989), lerares aan de huishoudschool.

Heel belangrijk waren voor Frevel en haar vriendin de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Zij verborgen vanaf 1943 een Joods meisje: een baby van een jaar, Evalina Stad. Het meisje werd op 13.1.1942 geboren in Amsterdam als dochtertje van colporteur Jonas Stad (19.6.1920 Rotterdam-4.11.1942 KZ Mauthausen) en cartonnagewerker Flora Schijvenschuurder (24.7.1913 Antwerpen, B.-4.6.1943 Sobibor), en werd – drie maanden oud - door haar moeder op advies van een Joodse kinderarts (dr. Philip Fiedeldij Dop?), die waarschuwde voor de dreigende razzia van 25.5.1943, uit handen gegeven aan een lid van het Amsterdamse Studentengroep (ASG, van Piet (Pieter Adriaan} Meerburg [1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam], Wouter van Zeytveld [geboren 16.12.1923] e.a.) Vervolgens werd zij door een studente bij ds. Frevel gebracht. Evalina overleefde de oorlog onder de schuilnaam 'Doortje Mulder', o.a. door zich bij een dreigende overval te verstoppen in het kolenhok achter in de tuin. Ze woont nu in Meppel. In de pastorie aan de Legeweg verbleven toen al twee half-Joodse meisjes van respectievelijk 12 en 15 jaren oud n.l. Elfriede Lisbet –Elfi-Hajek (15.7.1929 Wenen-10.3.2001 Utrecht), later gehuwd met Gerard Sleuwenhoek, en Ingelene-Käthe-Johanna Erlbaum (1.11.1926-7.4.2020 Weesp), die door bemiddeling van het Büro-Grüber (= Evangelische Hilfsstelle für evangelische Rasseverfolgte van Propst Heinrich Grüber te Berlijn-Lichterfelde) van Berlijn naar Nederland konden reizen. Die bewogen zich vrij door Dokkum en bezochten het Gymnasium te Leeuwarden. "Maar soms sloeg bij de Duitse bezetter twijfel toe over het arische gehalte van de twee zusjes en dan werd Agniet verzocht naar de Ortskommandatur in het Burmaniahuis in Leeuwarden te komen waar ze werd ondervraagd over de status en de afkomst van de twee. 'Tante Agniet was een eerlijke vrouw, maar dan loog ze alles aan elkaar'. Gedurende de Tweede Wereldoorlog zouden nog ruim vijftien kinderen voor kortere of langere tijd de pastorie bevolken. Daar waren ook kinderen van verzetsstrijders bij. In Dokkum werd de 'Ds. A.M.L. Frevelstraat' naar haar genoemd.

Bibl.: 7 *Preken van Angeniëtta Maria Louise Frevel* (2008, ingeleid door Derk Jansen).

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21v. en 28; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 176; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland*, 10; Alle G. Hoekema, artikel 'Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children 1938-1945' in *The Mennonite Quarterly Review*, 87 (April 2013), 138; dr. Derk Jansen, *Kopstukken Topstukken – Uit de geschiedenis van de Verenigde Christelijke Gemeente* (14.6.2014, Dokkum); artikel 'Joodse onderduikers terug in Dokkum' in: *Nieuwe Dockumer Courant* d.d. 2.5.2002; Herman Noordegraaf, *J.W.B. Cohen, christen-pacifistisch predikant in Dokkum*, in: *Jaarboek 87* (2007) van *De Vrije Fries*, 63-90; Reinder Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven*, 11-17; Aldert Schipper, artikel "Vrouwen in 'het wondere ambt', *Van beroep: Dominee*".

156a.

Twee vrouwelijke predikanten, te Zeist (= **Ika Oberman**, Utrecht?) en Dokkum (= **Angeniëtta Marie Louise Frevel**).

Het Joodse onderduikertje Michael (Giel) Pappie (18.9.1938-25.9.2016, begraven te Ouderkerk aan de Amstel); gehuwd in 1962 met Betty Vlessing; zat tot de bevrijding als 'Michiel van Meeuwsen' ondergedoken bij de familie De Boer te Wirdum (Friesland). Tijdens de 4 mei-herdenking van 2015 vertelde hij daarover het volgende: „Begin 1943 ben ik als vierjarig kind door mijn ouders aan leden van een studentencorps meegegeven om mij onder te laten duiken. Zelf gingen mijn ouders en mijn oudere broertjes ook onderduiken om zo te proberen uit handen van de nazi's te blijven. Waarom ik niet met hen mee ging, zal ik

nooit te weten komen. Wellicht was het een voortuitziende blik van hen om ons gezin te splitsen. Want vlak na hun onderduiken werden mijn ouders en broertjes verraden, weggevoerd en uiteindelijk vermoord. Mijn onderduikroute verliep via diverse adressen, onder andere bij twee vrouwelijke dominees, van wie de één in Zeist en de andere in Dokkum woonde. Ik heb geen idee hoe lang ik daar ben gebleven. Tenslotte kwam ik in het moedige Friesland terecht bij de familie De Boer aan de Julianalaan 4 in Huizum, nu Leeuwarden. Het gezin bestond uit vader Folkert (7.7.1890 Schiermonnikoog-12.4.1970 Amsterdam), kommies; verzetsnaam: 'Jan'), moeder Etty (= Ettje Dekker, geboren 20.3.1890 Schiermonnikoog en daar wijkverpleegster-8.3.1980 Emmen), de zoons Hendrik (21.3.1918 Emmer-Compascuum-27.8.1990 Franeker) en Gerard en dochter Aukje". Het echtpaar De Boer-Dekker is op 17.1.1946 te Leeuwarden gescheiden en in 1951 hertrouwde Folkert met Baukje Bulthuis. Na een overval op een ander adres dook de familie zelf onder. Vader de Boer kwam samen met Michael in huis bij slager Jacob Sieds Dorhout (29.11.1901 Franekeradeel-16.8.1949 Wirdum). Ze overleefden allemaal de oorlog.

157.

Henri Antoine Louis (Han) Furnée (geboren 7.12.1899 te 's Gravenhage, zoon van chemicus/ apotheker dr. Anton Louis Cornelis (Louis) Furnée en apotheker drs. Anna Catharina (Cato) Govers-overleden 28.11.1963 te Hierden; begraven op 2.12.1963 Begraafplaats 'Oostergaarde', Harderwijk).

Kandidaat te 's Gravenhage (1932), **hervormd** predikant te Lemelerveld (26.6.1932-31.8.1936), hulppredikant te Enschede (evangelisatie) en voorganger van de Vereniging 'Christendom' te Enschede (1936-1942); hervormd predikant te Hoensbroek/ Treebeek (1942-1963).

Gehuwd op 13.6.1932 te 's Gravenhage met **Sara Roelfina Cornelia Niestijl Jansen** (geboren 27.10.1910 te Soerabaja NOI, dochter van Frederik Niestijl Jansen en Anna Catharina Jansen-overleden 24.11.1996; begraven Harderwijk).

Ds. Furnée was nauw betrokken bij het netwerk van ds. Ader en wel zeker ook bij het netwerk van de N.V. (Naamloze Vennootschap) van o.a. de gebroeders Musch (zie: ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong en ds. G.J. Pontier). Kort na de oorlog doopte ds. Furnée op haar verzoek Ruth Dobrzyner (23.5.1922 Mannheim, dochter van Levi Dobrzyner [8.9.1887 Berlijn-21.5.1943 Sobibor] en Regina Klein [24.8.1886 Berlijn-21.5.1943 Sobibor]-16.8.2002 Glasgow) die op 8.9.1943 door ds. B.J. Ader (zie daar) werd opgehaald uit Amsterdam en onder de valse naam 'Francisca Dobber' naar Nieuw Beerta werd gebracht. Op 6.4. 1944 moest ze de pastorie verlaten omdat een overval dreigde – die kwam ook - en kwam ze net op tijd in Limburg terecht. Daar beleefde ze - na een verblijf op verschillende adressen – tenslotte de bevrijding. Na de oorlog vertrok ze naar Glasgow. Daar studeerde ze twee jaar aan Bible Training Institute en daarna nog drie jaar aan de Glasgow's Victoria Infirmary. Ze trouwde met Donald Douglas en samen kregen ze twee dochters, Anne en Dorothy.

Lit.: Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 215vv.

158.

Menno Jan Jacob Gaaikema (geboren 14.12.1909 te Oldehove, zoon van Popke Tiete Gaaikema en Elina Homan-overleden 25.1.2003 Eelde; begraven Begraafplaats Harenerhof, Haren). Zijn broer, ds. mr. Harm-Hendrik Gaaikema (1904-1996) was eveneens doopsgezind predikant, en wel te Dantumawoude (1935-1946), Harlingen (1946-1953) en de Noordoostpolder (1953-1962).

Socialistisch-pacifistisch **Doopsgezind** predikant te Uithuizen (1934-1947), Zijldijk (1947-1971) en Zijldijk-Leermens-Loppersum (1971-1975 wegens emeritaat); in 1936

stichtte hij 'Ol Stee', het Gemeenschapshuis van de Doopsgezinde Gemeente Uithuizen-'t Oldörp (steen in de voorgevel: '*Dit is een huis om God te dienen*'); later werd het Volkshogeschool.

Gehuwd op 7.11.1934 te Amsterdam met **ds. Tilly Seth Paul** (1910-1961; zie daar), eveneens doopsgezind predikant te Uithuizen Zij waren de ouders van de cabaretier en vertaler Seth Regner Gaaikema (geboren 11.7.1939 in de Doopsgezinde pastorie aan de Hoofdstraat-West nr. 32 te Uithuizen,

Tijdens de oorlog woonde het gezin Gaaikema in het Gemeenschapshuis te Oldörp, even buiten Uithuizen. Ze hadden (Joodse?) onderduikers in huis, vertelde Seth Gaaikema, die in geval van nood via een luik onder het bed van moeder Gaaikema een kruipruimte konden bereiken. Eén keer kwam er een razzia: in 1944, op een zondagmorgen vroeg, stonden er een lid van de *Grüne Polizei* en een NSB'er voor de deur, maar die hebben de onderduikers niet kunnen vinden. Onverrichterzake verdwenen de 'heren' weer.

Lit.: Ernest Marx, artikel '*Seth Gaaikema*' in: HP/De Tijd, 11.3.2011.

159.

Tilly Seth Gaaikema-Paul geboren 26.6.1910 te Arnhem, dochter van de van oorsprong Armeense zakenman Seth Paul [26.1.1856 New Julfa [Armeense wijk van Isfahan], Iran-23.8.1921 Batavia, NOI] en Tieltje de Jong [12.2.1870 Batavia, NOI-21.9.1928 Haarlem-overleden 21.10.2014 in het Jeroen Bosch-ziekenhuis te 's Hertogenbosch aan een hartfalen; begraven op Zorgvlied, Amsterdam; opschrift zerk: '*De orkaan doorstaan*').

Doopsgezind predikant te Uithuizen.

Gehuwd op 7.11.1934 te Amsterdam met de doopsgezinde predikant **ds. Menno Jan Jacob Gaaikema** (1909-2003; zie daar).

Bibl.: Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder*.

160.

'Broeder' Johannes Christiaan van Gaalen (geboren 2.12.1888 Kampen, Nieuwstraat 25, zoon van kleermaker Hendrikus van Gaalen [2.8.1855 Kampen-15.4.1935 Kampen] en Egberdina Diroé [of Dirowie; 4.5.1851 Deventer-1.4.1906 Kampen aan TBC]-overleden 9.3.1974 Nijmegen, Huize Julianaoord; begraven Begraafplaats "Rustoord"; graf geruimd?).

Hervormd godsdienstonderwijzer en evangelist te Nijmegen; hij bewoonde met zijn gezin het Centraalgebouw voor Christelijke Belangen (eerste steen: 12.9.1923) van de Nederlands Hervormde Kerk aan de Bijleveldsingel 44 te Nijmegen, waar kerkdiensten werden gehouden en kerkelijke activiteiten werden ontplooid.

Gehuwd op 31.10.1913 te De Bilt met **Cornelia Elisabeth Apeldoorn** (geboren 2 augustus 1888 te De Bilt, dochter van Willem Apeldoorn [29.8.1851 Zeist-2.6.1895 De Bilt] en Willemina Udo [16.2.1865 Beusichem-29.3.1956 De Bilt]-overleden 8.5.1973 Nijmegen, Jacob van 't Hoffstraat 18; begraven Rustoord). Ze was vriendin van Johanna Theodora van Gaalen (16.3.1885 Kampen, oudere zus van Johannes Christiaan van Gaalen-29.3.1920 Haarlem). Het echtpaar Van Gaalen-Apeldoorn had vier kinderen: Egberdina (Dien), Wilhelmina (Mientje), Hendrika (Riekie) en Willem (Wim).

Het echtpaar Van Gaalen bood onderdak aan het Joodse echtpaar Jacob Levitus (31.7.1894 Groningen, zoon van banketbakker Levie Levitus [7.4.1864 Veendam-29.12.1940 Groningen] en Jetje Goudsmit [27.10.1862 Groningen-9.2.1929 Nijmegen]-6.3.1944 Auschwitz) en Leentje Levitus-Cohen (4.10.1888 Zutphen, dochter van koopman Leendert Cohen [14.9.1853 Amsterdam-24.4.1920 Nijmegen] en Mietje Gobes [19.2.1853 Amsterdam-20.6.1940 Nijmegen]-6.3.1944 Auschwitz), dat sinds 11.10.1917 in Nijmegen woonde en een banketbakkerij annex lunchroom dreef op het adres Grote Markt 37, bij de Waag in Nijmegen. Ze hadden twee dochters: Henriëtte (Hanny; 16.6.1920-2.12.2009 Beek,

Ubbergen; ze trouwde op 31.7.1942 te Nijmegen met Jacob (Jaap) de Jong [6.2.1915 Nijmegen-31.5.1989 Nijmegen), en Yvonne (3.9.1928 Nijmegen-1.10.2000 Amstelveen ; na de oorlog gehuwd met Louis (Lou) de Lange (18.1.1925 Bussum-14.10.2015 Huizen). Sara Cohen (11.12.1881 Amsterdam-8.2.1980 Amsterdam), een oudere zus van Leentje Levitus-Cohen, zat tijdens de oorlog ondergedoken bij de familie Huijding, Van Goorstraat 73 te Nijmegen. Zij overleefde de oorlog, in tegenstelling tot haar man, groentekoopman Joseph Piller (2.1.1881 Amsterdam-15.10.1942 Auschwitz) en hun zoon, kok Leo Piller (19.9.1921 Nijmegen-30.9.1942 Auschwitz). Een dochter emigreerde naar Argentinië. Jacob Levitus pikte al in 1938 (na de *Reichskristallnacht*) jonge Joodse vluchtelingen op aan de grens bij Kleef (onder hen waren Heinz Berkowitz [= Heinrich – Heini – Berkovitz, geboren 6.10.1925 Chemnitz?] en Bernard Kissermanvy). *Het hele huis zat vol met vluchtelingen, soms tientallen tegelijk. Het waren voornamelijk heel jonge mensen (kinderen), die door hun ouders naar veiliger geachte landen werden gestuurd. Ze werden vaak gekweld door heimwee en er werd veel gehuild. Er waren ook vluchtelingen die nergens terecht konden, terug in Nijmegen kwamen en door Levitus naar huis of over de grens moesten worden gebracht. Men één van de jonge vluchtelingen had mevrouw Levitus zo'n goede band opgebouwd, dat ze hem in Den Haag liet onderduiken en hem iedere week bezocht en geld en kleren meenam. Uiteindelijk is hij in Amerika terecht gekomen en werd er tot ver na de oorlog met hem gecorrespondeerd* (Frank Eliëns, *Voor Joden verboden*, 212). Al voor de oorlog had mevr. Levitus er bij haar man op aangedrongen om ook zelf met zijn gezin uit te wijken naar elders, maar die weigerde zijn goed lopende bedrijf op te geven. Begin 1941 werd de lunchroom echter onder *Verwaltung* gesteld, lniet veel ater geconfisqueerd en namens de *Niederländische Grundstückverwaltung* onder beheer gesteld van makelaar Bernardus Joannes Claase (6.8.1899 Nijmegen-7.3.1972 Nijmegen, begraven Begraafplaats Jonkerbos aldaar). Claase verkocht de zaak op 1.6.1942 aan de NSB'er Johannes Franciscus Rits (17.9.1903 Nijmegen-22.11.1989 Nijmegen; ledennummer 35736; districtfunctionaris NSB), die er een café "*De Deutsche Taverne*" in begon (de opbrengst van de verkoop ging uiteraard naaar de *Niederländische Grundstückverwaltung*). Makelaar Claase was gehuwd met Petronella Gerarda Maria Aelberts (7.11.1908 Cuijk en Sint Agatha-6.1.1991 Nijmegen; begraven Jonkerbos), wier zuster Grietje (Greet) Aelberts verloofd was met de Joodse slager Nathan Pels (20.10.1910 Delfzijl-8.3.1945 in KZ Buchenwald). Hij was ondergedoken bij de familie Kruitwagen (= mogelijk Aartje Kruitwagen-Meijer [25.11.1868 Harderwijk-9.7.1953 Nijmegen], weduwe van veldwachter Bernardus Kruitwagen [18.2.1862 Randwijk-19.9.1938 Nijmegen] te Hees, maar werd door zijn a.s. zwager aan de politie verraden, op 13.5.1944 gearresteerd en via Kamp Westerbork naar KZ Gross-Rosen gedeporteerd). Het gezin Levitus moest na de inbeslagname van het pand aan de Grote Markt 37 uiteraard de aangrenzende woning verlaten en vestigde zich op het adres Vossenlaan 26 in Nijmegen. Maar toen de situatie voor Joden in augustus 1942 zo dreigend werd, besloten Jacob en Leentje alsnog met hun kinderen en de echtgenoot van Hannie een poging te wagen naar Zwitserland te ontkomen. In het *Algemeen Politieblad* van 20.8.1942 staat dan ook vermeld dat het gezin sinds 6.8.1942 'onwettig uit de gemeente afwezig' was, maar daar was wel het één en ander aan vooraf gegaan. In de politiearchieven van Nijmegen staat n.l. in een proces-verbaal vermeld dat "*op donderdag 6.8.1942 te 18.30 uur de Jood Jacob Levitus, wonende Vossenlaan 28 te Nijmegen, aan zijn woning bezoek heeft gehad van twee tot nog toe onbekende mannen, waarop Levitus met zijn vrouw en dochtertje is gevlucht. Kort daarop is vermoedelijk door inklimming uit de woning het aanwezige geld, en in de nacht van 7.8.1942 door forcering van een ruitje in de voordeur een groot gedeelte van de aanwezige huisraad geroofd. Blijkens getuigenverklaringen in de buurt, heeft Levitus geruime tijd tevoren een schriftelijke bedreiging ontvangen, onderteekend met een "een NSNAP(= Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij)-man". Eén van de vorenbedoelde mannen*

sprak in de Duitse taal en heeft een jongen uit de buurt een legitimatiebewijs getoond, waarop een Duitse adelaar en een foto voorkwamen. Aan de hand van de getuigenverklaringen wordt vermoed dat Levitus gechanteerd is en onder bedreiging is gevlucht. Zijn bedrijfsplaats is onbekend". Zo meldt het bericht. Hun huis werd van 3/4.9.1942 volledig ontruimd door verhuisbedrijf A. van den Berg. Het gezin Levitus probeerde inmiddels via de 'Dutch-Paris'-ontsnappingsroute via Brussel (daar arriveerden ze op 16.8.1942 en kregen tegen betaling valse paspoorten uitgereikt om via Parijs en het onbezette deel van Frankrijk Zwitserland te kunnen bereiken). Op 23.8.1942 bereikten ze Parijs en ontmoetten daar een Franse gids (ene 'Francois') die hen via Bordeaux, en Vichy-Frankrijk naar de Zwitserse grens zou brengen. Maar de demarcatielijn bij het dorp Sauveterre (westelijk van Toulouse) bleek dusdanig zwaar bewaakt te zijn en op het beslissende moment ging hun gids er met 120.000 Franse francs – het bedrag dat ze op zijn klemmend advies bij hem in bewaring hadden gegeven – vandoor, waarop het echtpaar Jacob en Leentje (zij was inmiddels ten gevolge van alle stress zwaar overspannen geraakt) ten einde raad besloten om met hun jongste dochter terug te keren naar Nijmegen. Schoonzoon Jaap en oudste dochter Hanny probeerden eigener beweging hun ontsnappingspoging voort te zetten wisten uiteindelijk veilig Zwitserland te bereiken. Wonder boven wonder wist het echtpaar Levitus met dochter Yvonne na een zwerftocht van zes weken zonder problemen op 8.1.1943 terug te keren in Nijmegen, waar het echtpaar vervolgens een veilig onderkomen vond bij evangelist van Van Gaalen en zijn gezin in het Centrale Gebouw van de Hervormde Kerk Van Gaalen schrijft daarover in een na-oorlogs verslag (RAN [Reginaal Archief Nijmegen]146_7: *Collectie Vooronderzoek Rogier "Gereformeerden tijdens de oorlog", Verslagen van onder meer Rijpkema en Van Gaalen*): Afgemat keerden de drie anderen naar Nijmegen terug. Toen ze daar op 8 januari 1943 arriveerden, hadden ze een zwerftocht van zes weken door Frankrijk, met name in de buurt van de Zwitserse grens, achter de rug en hadden zich al die tijd niet kunnen verzorgen. Ze vonden gedrieën een veilig onderkomen op het onderduikadres van zus/schoonzus Sara Cohen bij de familie Huijding aan de Van Goorstraat 73 te Nijmegen. Vervolgens kon het echtpaar Levitus met hun dochter terecht bij evangelist Van Gaalen en zijn gezin in het Centraalgebouw voor Christelijke Belangen van de Hervormde Kerk. Maar omdat Yvonne bang voor één van de dochters, leek het beter dat ze in huis kwam bij een andere dochter en haar man, n.l. Egberdina (Dien) Wijnbelt-van Gaalen (8.12.1914 Gasselte-14.12.2002 Hoensbroek; begraven Begraafplaats Kempkensweg, Landgraaf-Schaesberg) en haar man Jan Wijnbelt (15.9.1908 Woudrichem–28.2.2009 Brunssum; begraven Landgraaf-Schaesberg) te Terwinselen bij Kerkrade (hij werkte in de Wilhelmina-steenkolenmijn). Aanvankelijk had Yvonne het moeilijk in het kleine, gehorige huis. Ze verveelde zich mateloos, maar haar toestand verbeterde aanzienlijk toen Jan en Dien een kindje kregen. En Wim – Willem Johannes Christiaan van Gaalen (een jongere broer van Dien) kwam regelmatig langs om nieuwtjes over te brengen van haar ouders. Tot het mis ging in Nijmegen... Kort te voren was Jacob Levitus nog op zoek geweest naar een andere schuilplaats en dacht die gevonden te hebben bij de familie Jacobs, Berg en Daalscheweg 28, maar het was te laat. In de nacht van 13 op 14 februari 1944 werd het huis van de Van Gaalens n.l. overvallen door door een drietal agenten van de Politieke Afdeling van de Nijmeegse Gemeentepolitie, allen lid van de NSB, te weten: Gerrit Willem Jonker (geboren 31.12.1894 Bredevoort), Johannes Petrus Theodorus Damen (geboren 27.7.1897 Huissen) en Nicolaas van Wingerden (geboren 21.5.1889 Rotterdam), nadat de verblijfplaats van het echtpaar Levitus, met de onderduikplekken van een aantal andere Joden – verraden was door Arnoldus Josephus Johannes Peeters (geboren 16.6.1905 Nijmegen) – hij zat die nacht bij een politieman achter op de fiets om de adressen aan te wijzen – toneelspeler van beroep en met vrouw en kinderen woonachtig aan de Broerdijk 24 te Nijmegen. De man had NB zelf onderdak geboden aan Joodse onderduikers, maar kennelijk omdat zijn gasten niet genoeg

meer konden bijdragen, heeft hij hun namen, met die van andere Joden van wie hij de verblijfplaats kende, doorgegeven aan de politie (zie hierna en: ds. F.H.G. van Iterson). Na de oorlog verklaarde Willem Johannes Christiaan van Gaalen (12.12.1925 Nijmegen-28.8.2002 Traenheim, W. van Straatsburg, Fr.; daar begraven), die samen met zijn vader als getuige optrad in het proces tegen de foute politiemannen, het volgende : *Jonker deed het raam van de slaapkamer van mijn ouders, dat uitkomt op het platte dak van ons huis, open en ik zag dat mijn vader hem nog aan zijn jas trok. Ik merkte evenwel dat Jonker een spoor had ontdekt. Dit spoor was trouwens duidelijk te zien ten gevolge van de voetstappen in de sneeuw of rijp op het dak van ons huis hadden achter-gelaten. Toen ik voor bedoeld raam stond zag ik dat Jonker de Joden Levitus en zijn vrouw onder een dakluik vandaan haalde. Hij hield daarbij een revolver op hen gericht en riep: 'Handen omhoog!' Toen Levitus en zijn vrouw over het dak naar het raam terugkwamen, zag ik dat Jonker steeds de revolver op hen gericht hield. Mijn ouders wilden nog kleding voor Levitus en zijn vrouw halen, omdat ze niet voldoende gekleed waren, maar dit werd door Jonker verboden. Op de kamer waar Levitus en zijn vrouw gewoonlijk huisden, stonden verschillende voorwerpen die het eigendom waren van mijn ouders, o.a. verschillende klosjes wit en zwart garen, een kistje sigaren en verschillende dingen die in een huishouden onmisbaar zijn, het scheerapparaat van mijn vader, een kistje sigaren en een potje, inhoudende ongeveer 2 a 3 kg. vet. Deze voorwerpen werden door hen weggenomen. Vervolgens werden Levitus en zijn vrouw en mijn vader door hen gearresteerd en weggevoerd. Maar ook de verrader Arnoldus Josephus Johannes Peeters (geboren 16.6.1907 te Nijmegen), toneelspeler van beroep en wonend met vrouw en kinderen aan de Broerdijk 24, Nijmegen) werd gearresteerd. Na de oorlog verklaarde vml. opperluitenant der Staatspolitie Marinus Verstappen (geboren 22.9.1906 Rosmalen) daarover het volgende: "Maar bemerkte ik, dat het te doen was om er beter van te worden, dan kende ik geen pardon voor hen, reddenen waarok ik vermeldde Peeters wel heb gearresteerd. Daar mij was gebleken, dat hij zelf en meer van de door mij mede gearresteerd, daaar mij was gebleken, dat hij zelf van de door mij mede gearresteerde Joden in zijn woning had verborgen gehouden, waarvoor hij zich goed liet betalen" (verhoor van Verstappen d.d. 15.7.1947 door wachtmeester J.H.A. Koper in: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging 1945-1952, inv. 74080, dossiernummer 424, Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, 's Gravenhage). Zoals gezegd had de verrader Peeters zelf ook Joden in zijn huis ondergebracht, n.l. Engelina Seemer-De Leeuw (5.6.1859 Tiel-overleden 1.1.1943 Nijmegen ten huize van Peeters, die haar tijdelijk in een loden kist begroef in zijn achtertuin; zij was weduwe van Meijer Seemer (19.5.1863 Rotterdam-7.12.1918 Amsterdam; hij was eerste violist en concertmeester van het Concertgebouw-orkest te Amsterdam; ze woonden op het adres Jekerstraat 44 I). Hun beide dochters Hendrina Seemer (6.12.1885 Utrecht-6.3.1944 Auschwitz; zij was gehandicapt) en kantoorclerk Elisabeth Seemer (29.8.1889-6.3.1944 Auschwitz) zaten ook bij Peeters ondergedoken. Na de dood van hun moeder moesten de meisjes naar elders vertrekken en werden ondergebracht bij de ouders van slager en verzetsman Arnoldus (Nol) Theodorus Hildebrand (12.10.1908 Nijmegen, zoon van brievenbesteller Johan Jacob Hildebrand [1871-1949] en Antje Adema [1873-1949]- overleden; Sparrestraat 5 te Nijmegen). Daar werden ze opgepakt nadat Peeters hun onderduikadres had doorgegeven aan de politie. In samenhang hiermee werden ook J. Levitus, Leentje Cohen en meerdere helpers op die dag opgepakt, onder wie J. van Gaalen, A(Ildert Jacob) Breebaart (geboren 28.2.1887 Grootebroek, grossier in bijouterieën en wonend Groesbeekscheweg 386, Nijmegen), A. Hildebrand (die woonde Sparrestraat 11) en A. Peeters zelf, hoewel hij lid was van de NSB (Leo van den Munkhof/Willem Oosterbaan, *De onderduik, Joden die elders in Nijmegen onderdoken*, 7). Jacob en Leentje Levitus werden afgevoerd naar Kamp Westerbork, om op 3.3.1944 als S(traf)-geval naar Auschwitz te worden gedeporteerd, waar ze onmiddellijk na aankomst op 6.3.1944 werden vergast. Ook evangelist van Gaalen werd NB op zondag 13.2.1944 opgepakt en*

ingesloten in een ijsskouwde buitencel. Mogelijk werd hij de volgende dag al overgebracht naar Arnhem, waar hij dan een nacht zou hebben doorbracht in het Huis van Bewaring te Arnhem aldaar. Hij schroomde niet om daar vanuit zijn cel enige bekende christelijke liederen in te zetten, die veelal door andere gevangenen werden meegezongen. Op dinsdag 15 februari werd hij overgebracht naar Arnhem, waar hij streng werd verhoord door de *Sicherheitspolizei*. Van Gaalen hield er rekening mee dat hij zou worden gefusilleerd en sprak zich om die reden tijdens zijn verhoor zonder aarzeling vrij uit over alles wat hem in bezet Nederland tegenstond, met name de behandeling van de Joden die hij naar naar eigen zeggen beschouwde als '*Gods oogappel*'. Kennelijk dwong dat respect af, want werd hij uiteindelijk vrijgesproken en los gelaten. In september 1944 beleefde Yvonne Levitus in Kerkrade - zij het na hevige gevechten en ten koste van veel mensenlevens en grote verwoestingen - de bevrijding. Niet lang daarna vond ze haar zus en zwager terug in Nijmegen. Maar op 18 oktober 1946 ontvingen ze bericht dat hun beide ouders in Auschwitz waren vermoord. Yvonne emigreerde met Louis (Lou) de Lange naar Israel, alwaar ze trouwden. Onmiddellijk na het geallieerde vergissingsbombardement van 22 februari 1944 op Nijmegen, waarbij ongeveer 800 mensen om het leven kwamen, diende het Centraalgebouw tijdelijk als noodopvang voor de overlevenden, die alles hadden verloren. Het gezin overleefde ook de laatste zeven maanden van de oorlog, toen Nijmegen frontstad was en dagelijks bloot stond aan hevige beschietingen en verwoestende bombardementen. Ds. Jan Adam van Selms (15.8.1881 Nisse-7.3.1972 Nijmegen; van 1922 tot zijn emeritaat in 1949 was hij hervormd predikanten te Nijmegen) schreef op 1 december 1944 in zijn '*Dagboek van de zeven maanden frontstad*' "*Maar zaterdagmiddag, juist toen ik op het punt stond naar den jarigen broeder Van Gaalen te gaan om 5 uur, gierde er één (granaat) over de Berg en Dalscheweg en kropen Willy (zijn vrouw Wilhelmina Gijsbartha van Klaveren; 12.7.1881 Rotterdam-11.8.1975 Kerk-Avezaath) en ik in de kelder (www.noviomagus.nl/Oorlog/Dagboek/Selms/DagboekFrontstad)*". Een dochter van Lou en Yvonne de Lange-Levitus zorgde ervoor dat Jan en Egberdina Wijnbelt-van Gaalen op 23.4.2013 door *Yad Vashem* werden erkend als 'Rechtvaardigen uit de Volkeren'.

Bronnen: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging 1945-1952, 's Gravenhage, (processtukken: inventarisnr. 74080, dossiernummer 424), Algemeen Rijksarchief/ Ministerie van Justitie, 's Gravenhage; Collectie Vooronderzoek Rogier "Gereformeerden tijdens de oorlog" met verslagen van onder meer Rijkema en Van Gaalen (Regionaal Archief Nijmegen, 146_7).

Lit.: Elisabeth Blauw-Wijnbelt, *Hiding Yvonne Levitus, a Jewish teenager in The Netherlands during World War II* (2019); Frank Eliëns, *Voor Joden verboden – Hoe de Joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945*, 205-216; Genealogie René Martens, *Vossenlaan, Nijmegen*; Joods Monument, *Jacob Levitus en Leentje Levitus-Cohen*; Leo van den Munkhof en Willem Oosterbaan, *De onderduik, Joden die van elders in Nijmegen onderdoken* (5.9.2020; www.oorlog.innijmegen.nl); Leo van den Munkhof en Willem Oosterbaan, *De onderduik, Joodse inwoners van Nijmegen, die proberen te ontsnappen* (www.oorlog.innijmegen.nl).

161.

Dr. Johannes Gerardus Geelkerken (geboren 13.6.1879 Alkmaar, zoon van notaris Nicolaas Gerardus Geelkerken en Wilhelmina Fernandina Nuggelmans-3.2.1960 Amsterdam; begraven 'Zorgvlied', Amsterdam; wijk 3/ 4 nr. 16-1-24).

Studeerde theologie aan de VU te Amsterdam; lid van het VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO); lid en voorzitter van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NB: in 1920 ontraadde de Generale Synode-Leeuwarden van de GKN het lidmaatschap van de NCSV); kandidaat 9.6.1899; promotie cum laude bij prof.dr. Herman Bavinck (13.12.1854

Hoogeveen-29.7.1921 Amsterdam) op een dissertatie, getiteld *'De empirische godsdienst-psychologie'* (1909); **gereformeerd** predikant te Epe (5.2.1911); Amsterdam-Zuid (Overtoom; 30.5./2.6.1915-17.3.1926 afgezet); reserve-veldprediker (1915) en vlootpredikant Koninklijke Marine bij een marine-eskader dat in 1925 een tocht maakte naar Madeira en de Azoren; vervolgens **gereformeerd** predikant in **Hersteld Verband** te Amsterdam-Zuid en ziekenhuispredikant in het Binnengasthuis (1926-1946 wegens emeritaat). Tenslotte was hij nog **hervormd** predikant te Amsterdam, nadat het Hersteld Verband in 1946 was opgegaan in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Dr. Geelkerken was gehuwd op 13.3.1906 te Hilversum met **Ida Jacoba Kardoos** (geboren 29.5.1877 Amsterdam, dochter van timmerman Maurits Kardoos en Petronella Johanna Wilhelmina Hamel-overleden 3.1.1950 Amsterdam).

De eerder genoemde Generale Synode van Leeuwarden (1920) nam een 'getuigenis' aan waarin gewaarschuwd werd tegen *'dwaling en ketterij, leerverbastering en sektewezen, afval in belijdenis en wandel, goddeloosheid en onzedelijkheid, ongodisterij en opstandigheid'*. Op zondag 3.9.1920 werd het 'getuigenis' voorgelezen van de kansels, waarop dr. Geelkerken – daarbij ondersteund door zijn kerkenraad – als volgt reageerde: *"Het is jammerlijk eenzijdig om in onzen dag de wereld, de menscheid niet anders te zien dan als een samenknopsel van enkel 'dwaling en ketterij, leerverbastering'... enz. 'Nog eens, het is een jammerlijk eenzijdige visie op onzen tegenwoordigen toestand'*. N.a.v. een catechismuspreek over de 'zondeval' (Genesis 3) in de Schinkelkerk te Amsterdam, waarbij hij de letterlijke uitleg van de Bijbel in twijfel trok, ontstond een conflict, dat in eerste instantie uitliep op een schorsing, later – toen hij weigerde zijn handtekening te zetten onder de uitspraak van de Generale Synode in Assen (1926), dat iedere andere dan de letterlijke uitleg van de Schrift strijdig was met de Nederlandse Geloofs Belijdenis - werd hij afgezet. Ook anderen, onder wie een aantal collega-predikanten, verlieten daarop de GKN en verzamelden zich in een nieuw kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerken in Nederland (in Hersteld Verband). Geelkerken was ook de stichter en redacteur van het gereformeerde weekblad *'Woord en Geest'* (1925-1940). In 1946 ging het Hersteld Verband op in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Tijdens de oorlogsjaren was dr. Geelkerken ziekenhuispastor in het Binnengasthuis (Grimburgwal/ Oude Turfmarkt) te Amsterdam en kwam in de Kraamkniek in contact met de ongehuwde Joodse moeder Eva (Eefje) van der Ven (geboren 6 juni 1924 te Amsterdam, dochter van Eva van der Ven Sr. [26.11.1898 Amsterdam-22.5.1944 Auschwitz]. Zij verdiende de kost als dienstbode. Net als haar moeder Eva Sr. overigens, die hulp in de huishouding en ook naaister was in het gezin van de Joodse accountant mr.dr. Isaïc Goudekete (19.5.1882 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor) en zijn vrouw, concertpianiste Catharina Spreekmeester (12.5.1881 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor). Ze hadden drie kinderen: Rebecca Bloeme ('Peggy', 'Mueller') Müller-Goudekete (6.8.1907 Amsterdam-8.8.1995 Heemstede), Florence Gezang-Goudekete (17.9.1908 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor, waar ook haar zontje Koenraad Huib Gezang op 21.5.1943 werd vermoord, één jaar oud (hij was eerder te vondeling gelegd in Duinwijk, Haarlem en werd in oktober 1942 als "Remi van Duinwijk" naar de Joodse crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg gebracht. Daar werd hij de lieveling van directrice Henriëtte Henriquez Pimentel [1876 Amsterdam-1943 Auschwitz], maar ook van een SS'er, die hem zelfs een beer gaf; Remi kon daarna 'Remi' niet meer onopvallend worden weggesmokkeld...) en kunstschilderes Helena Elisabeth Goudekete (10.1.1910 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor). Het gezin Goudekete woonde op het adres Nicolaas Witsenkade 5 hs. te Amsterdam. Eva van der Ven Sr. was ongehuwd, en kwam – nadat de familie Goudekete was ondergedoken, ook zelf op een onderduikadres terecht. Maar ze werd gevangen genomen, op 27.4.1944 met 58 anderen naar Westerbork vervoerd en opgesloten in de Strafbarak (nr. 67). Van daaruit werd ze met het eerst volgende transport van 19.5.1944

(dat werd gefilmd door Rudolf Breslauer [1903-1945], naar Auschwitz afgevoerd en onmiddellijk na aankomst op 22.5.1944 om het leven gebracht. Een collega van ds. Geelkerken, ds. E.L. Smelik (zie daar), bracht Eefje Jr. onder op veilige onderduikadressen en haar dochtertje kwam in huis bij een alleenstaande dame (43) die haar gedurende de hele oorlog liefdevol heeft verzorgd. Eva van der Ven jr. overleefde de oorlog samen haar dochtertje en op Eva's verzoek werden zij beiden in aanwezigheid van ds. Geelkerken door ds. Smelik (zie daar) gedoopt. Het schaalpje waarmee dat gebeurde, bewaart ze nog steeds als een kostbaar kleinood.

Lit.: Maarten J. Aalders, *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van Dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)*; Alex Bakker, *Dag, pap, tot morgen*, 25; Koert Broersma/ Gerard Rosing, *Kamp Westerbork gefilmd*, 83vv.; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkenners*, 11v., 15v., 20, 25vv., 28v., 33, 35v., 47, 62, 117, 119, 124, 149, 151v., 154, 157, 159vv.; *Jaarboek GKN (in HV) 1938*, 21vv., 25vv., 36, 95, 101, 110, 140vv., 143. 151. 185; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 112-119; prof.dr.E.L. Smelik, *Het Woord klinkt door – Im memoriam Dr. J.G. Geelkerken (Gedachtenisdienst & Citaten)*; B.A. Venemans, lemma 'Geelkerken, Johannes Gerardus' in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, II, 296vv.

162.

Marten Geertsema (geboren 14.12.1904 Hoogkerk, zoon van boer Jakob Geertsema en Jantien Gerber-omgekomen op 3.5.1945 als gevangene aan boord van de 'Cap Arcona', die door Engelse bommenwerpers tot zinken werd gebracht in de Lübeckerbocht?).

Gereformeerd predikant te Dwingeloo (2.12.1934-3.5.1945).

Gehuwd op 29.11.1934 met **Geertje Hendrikje van der Krieke** (geboren 26.12.1906 Menaldum, Menaldumadeel, dochter van IJsbrant van der Krieke, directeur van een wasinrichting, en Deliaantje van der Velde-overleden 26.2.1998; begraven begraafplaats Midwolde).

Ds. Geertsema wordt beschouwd als geestelijk leider van het verzet van het gereformeerde deel van Dwingeloo. Hij verspreidde 'Trouw', had meermalen (ook Joodse) onderduikers in huis (zie hierna) en was vaak vervolgd tot hulp en steun. In zijn preken nam hij scherp stelling tegen het Nationaal-Socialisme. Daarnaast was hij ook als adviseur nauw betrokken bij het verzet in Diever met name bij het werk van de LO'. 'Op 19 oktober 1944 wordt Geertsema in de vroege morgen gearresteerd door vier of vijf landwachters van de 'bloedgroep Norg' (te weten: Gerrit Hendrik [Geert] Sanner (5.11.1909 Dordrecht-na de oorlog wegens oorlogsmisdaden ter dood veroordeeld en op 1.5.1947 te Groningen terechtgesteld), beton- en grondwerker in Amsterdam, Klaas Marcus Balsma [28.4.1892 Eernewoude, Tietjerksteradeel-12.3.1970 verpleeghuis 'Stellinghaven' te Appelscha], kroegbaas te Diever, Hendrik de Krijger [geboren 18.9.1915 Amsterdam], chauffeur-monteur, en Pieter Burgman, die op dezelfde dag ook timmeman en lid verzet Lambertus Bruulsema [4.7.1901 Dwingeloo-gefusilleerd 19.10.1944 Westerbork] uit Beilen en dokter Johannes Lodewijk Dinkla [28.7.1910 Haarlem-6.9.1975; begraven Dwingeloo] uit Dwingeloo oppakten) en wordt hij overgebracht naar de gevangenis in Assen. Daar blijft hij tot 16 januari 1945. Op 16 januari 1945 wordt dominee Geertsema met ongeveer 120 andere personen naar KZ Neuengamme getransporteerd, o.a. omdat hij zich ook voor Joodse onderduikers had ingezet. Hij had n.l. Barend Soesan (24.9.1903 Amsterdam-5.9.1977 Groningen) en Annie (Naatje) Soesan-Brilleman (23.5.1905 Amsterdam-13.5.1995 Zuidlaren; beide begraven Noorderbegraafplaats, Assen) korte tijd onderdak verleend in de pastorie (later kwam het echtpaar terecht bij het echtpaar smid Andries Kamphof- (30.3.1896 Eemster, Dwingeloo-1966) en Hilligje Haveman (8.4.1899 Eemster, Dwingeloo-16.2.1986 Emmen) te Assen). Wel zeker verzorgde hij ook de andere negen Joodse onderduikers in Dwingeloo, o.a.

mevr. Aaltje Braaf-Meijer (6.5.1910 Musselkanaal-overleden 15.10.2005; begraven Joodse Begraafplaats, Assen) met haar zoon Herman Braaf (geboren 1931) uit Hoogeveen (ondergebracht bij Gradus Mulder (geboren 28.4.1900 Leggeloo) bij Leggeloo, later bij Cornelis Flokstra (23.1.1877 Dwingeloo-2.2.1960 Hoogeveen; daar begraven) en Jentina (Jentje) Flokstra-Doggen (28.8.1899 Ruinen-17.4.1971; begraven Hoogeveen) bij Hoogeveen; zie ds. Willem Faber). Ds. Geertsema ontving op 16.8.2007 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij wordt echter niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*). Op 18.1.1945 komt hij aan in KZ Neuengamme. *“Volgens het Nederlandse Rode Kruis en in navolging daarvan de burgerlijke overheid, komt hij om bij het bombardement op de ‘Cap Arcona’ en de ‘Thielbeck’. Volgens andere bronnen is hij al omstreeks half maart in Neuengamme overleden. Er is sprake van persoonsverwisseling. Van een veearts Geertsema uit Borger, die half maart in Neuengamme aankomt, staat vast dat hij op de ‘Cap Arcona’ het leven liet. Marten Geertsema is achteraf door de autoriteiten op de ‘Cap Arcona’ geplaatst om een eind te maken aan de onzekerheid over zijn lot die tot in 1948 voortduurt”. “Als Joden tijdens of na de onder-duiking werden gedoopt, was de vreugde niet altijd onvermengd. Wij willen ten bewijze hiervan melding maken van een doopplechtigheid, die op 9 december 1945 werd geleid door ds. Jac. van Nes (1888-1949; gereformeerde predikant voor de Jodenzending; GCH) in Dwingeloo. Daarbij werd een Joods echtpaar (= echtpaar Soesan; GCH) gedoopt, dat daar ondergedoken was geweest. Het was onderwezen door ds. M. Geertsema, predikant aldaar. Over deze dankbaar stemmende doopdienst hing een somber floers, omdat ds. Geertsema tijdens de oorlog was weggevoerd en er na de bevrijding nog niets van hem was vernomen. (Eerst in October van 1948 kwam er bericht van het overlijden van deze predikant, die voor onderduikers in het algemeen en ook voor Joodse onderduikers zo veel had gedaan”)*.

Lit.: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 174; S.P. Geertsema, *De ramp in de Lübecker Bocht*, 295v.; *Het Grote Gebod*, I, 193, II, 624; Joh. de Haas, III, 73; Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 44; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 238, 300, 336; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 51v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 291; S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 144, 150; Dr. Judith Schuyf (eindred.), *Nederlanders in Neuengamme*, 268vv.; H.L. van Stegeren-Keizer, 122; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het verleden*, 59.

163.

Bastiaan van Gelder (geboren 18.1.1909 te IJsselmonde, zoon van tuinder Joris van Gelder en Thijsje Pijpers-overleden 26.3.1993 te Borculo; begraven ‘Op it hôf’, aan de zuidzijde van de kerk van Jorwert). Hij was een broer van ds. Willem van Gelder (zie daar).

Bastiaan van Gelder was boekhandelaar te Lisse (1931); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1936); hervormd kandidaat te Leiden (1940), **hervormd** predikant te Jorwert (1940-1945) en te Winterswijk (1945-1950); hervormd jeugdpredikant, tevens parttime leraar godsdienst aan het Christelijk Lyceum te Haarlem (1950-1953 wegens emeritaat); eerste fulltime docent in Nederland in de voor het openbaar onderwijs nieuwe godsdienstvakken (Coornhertlyceum te Haarlem; 1953-1974); toen woonde hij met zijn tweede echtgenote op een woonboot te Vijfhuizen; daarna woonachtig te Ruurlo (Huize ‘Gelderhof’) en Borculo.

Gehuwd 1) op 11.11.1931 te Barendrecht met **Gerdina Adriana Huijgen** (geboren 10.4.1910 te Barendrecht, dochter van Gerrit Huijgen en Neeltje Gerdina Punt-gescheiden 1972; overleden 2003) en 2) op 9.8.1972 te Haarlemmermeer met **Johanna (Jo) Regina Petronelle Bijvoets** (geboren 15.6.1917 te Haarlem, Esschilderstraat 41rood, dochter van tuinder Jan Bijvoets en Jetske Reen-overleden 12.7.2012 te Zutphen). Voor haar huwelijk woonde ze in een hofje te Amsterdam.

Ds. Van Gelder liet zich anti-Duits uit in zijn preken, hielp tal van onderduikers aan een schuilplek en dook zelf onder in de dorpskerk. Hij werd niettemin opgepakt en verbleef geruime tijd in de Leeuwarder gevangenis. Zijn oorlogsherinneringen beschreef hij – op basis van zijn dagboeken – in ‘*Nachtboek van een Kerkuil*’. Zie ook ds. G.D. Boerlage en ds. H.R. Keuning.

Bibl.: B. van Gelder, *Spoor zoeken – In de bonte wereld van geloven en denken* (Amsterdam, 1957); Bas van Gelder, *Nachtboek van een Kerkuil*’.

Lit: Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 61v.; 158; R. Klooster, lemma ‘*Gelder, Bastiaan van*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 194.

164.

Willem (Wim) van Gelder (geboren 18.7.1916 te Barendrecht, IJsselmonde, zoon van tuinder Joris van Gelder en Thijsje Pijpers-overleden 20.2.1992 te Amsterdam; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam). Broer van ds. Bas van Gelder te Jorwerd (zie daar).

Willem van Gelder was **hervormd** predikant te Blankenham (2.7.1942-19.5.1946), te ’s Hertogenbosch (1946), te Eindhoven (1949) en te Amsterdam (1966); tenslotte staffunctionaris van het provinciaal vormingscentrum ‘De Haaf’ van de Nederlands Hervormde Kerk te Bergen; emeritus: februari 1975.

Gehuwd op 25.6.1942 met **Annetje (Anneke) Staat** (geboren 20.11.1916 IJsselmonde, dochter van Teunis Staat [1857-1944] en Gerrigje Euser [1863-1952]-overleden 14.1.2005 Egmond aan Zee; daar begraven).

Ds. Van Gelder was actief in het verzet in en om Steenwijk; hij werkte o.a. samen met ds. E. Dijkhuis (zie daar). Op 18.8.1944 werd hij gearresteerd wegens hulp aan Joden. Hij verschaftte n.l. sinds mei 1942 onderdak aan de tweeling Marcus (Max) en Lazarus (Leo) van Gelder (geboren 7.3.1939 te Amsterdam, kinderen van koopman/ venter Benjamin van Gelder [7.2.1905 Groningen-21.5.1943 Sobibor] en Sofia Weinberg [1.5.1915 Keulen-Kalk, D.-21.5.1943 Sobibor). Het gezin woonde toen op het adres Amstellaan 27 II te Amsterdam. Max en Leo waren neefjes van een klasgenoot van de verzetsman Wouter van Zeytveld (geboren 16.12.1923), medeoprichter van de Amsterdamse Studentengroep, die de jongetjes persoonlijk bij ds. van Gelder had gebracht. Daar zaten ze relatief veilig – ze droegen dezelfde achternaam! - totdat er een inval kwam in mei 1943, waarbij de jongetjes weliswaar niet werden ontdekt, maar de toestand werd nu zo spannend, dat mevr. Van Gelder hen naar een veiliger adres moest brengen Uiteindelijk kwamen ze in Ottersum (Noord-Limburg) terecht, waar ze ondergebracht werden op de boerderij van de familie Versteeg (= vader Wilhelmus [Willem] Versteeg [10.8.1888 Vinkeveen en Waverveen-1979] en moeder Adriana [Jaan] Cornelia van Mastwijk [1904 Zevenhoven-1995 Vinkeveen] met hun vijf kinderen. Maar op 20.10.1944 moesten ze met alle inwoners van het dorp uitwijken naar het Westen omdat het front naderbij kwam. Voor het merendeel kwamen Ottersummers in Mijdrecht en Vinkeveen terecht. De twee roodharige jongetjes vielen niet op en vonden op Demmerik 71 in Vinkeveen een veilig onderkomen op de boerderij van de familie Versteeg, waarvan de moeder (Petronella Maria Peters-Terburg (29.4.1882 Maarhees-1973) ter plaatse een café dreef. Ze bleven er tot het eind van de oorlog (zie ‘ds. Feenstra’). Ds. Van Gelder werd – zoals gezegd - in augustus 1944 gevangen gezet in het Huis van Bewaring te Arnhem. Op ‘Dolle Dinsdag’ 5.9.1944 verbrandde de *Sicherheitspolizei* daar echter alle papieren, zodat het niet meer tot een verhoor kwam. De predikant zat vervolgens nog tot 23.12.1944 met andere Arnhemse gevangenen vast in een kamp op *Fliegerhorst* Deelen bij Arnhem (mogelijk in Kamp ‘Golflinks’ dat in 1940 gebouwd was voor arbeiders van de *Organisation Todt*, die toen werkten aan de *Autobahn* A12 van Arnhem naar Duitsland, het zogenaamde ‘Hazenpad’. Maar uiteindelijk werd ds. Van Gelder vrijgelaten bij de komst van een nieuwe commandant,

zonder nog verhoord te zijn. Na de oorlog waren er nog Molukkers in kamp 'Golflinks' gehuisvest. Leo en Max van Gelder werden na de oorlog opgevoed door hun oom Samuel (Sem) van Gelder (3.5.1889 Groningen-12.8.1964 Amsterdam), slager en worstfabrikant te Amsterdam, en zijn vrouw Regina Blok. Leo trouwde op 25.8.1964 met Lisette van Vlijmen (Kisch) en Max met Tineke Mersel.

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 22; Steven Musch en Max Arian, artikel *Wouter van Zeytveld, een bescheiden held – Over het Amsterdamse 'kinderwerk' in de oorlog* in: *Auschwitz Bulletin* 57, nr. 4 (december 2013); Jo Steenstra, *Weerzien na bijna 74 jaar*, in: *'De Proosdijkoerier'* (van de Historische Vereniging 'De Proosdijlanden', 35^e jaargang nr. 2 (juni 2019), 53-57; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en II, 354v.; A.W. de Vries, *Grepen uit de geschiedenis van Blankenham* (2002).

165.

Prof.dr. Cornelis van Gelderen (geboren 7.6.1872 te Schoonhoven, zoon van Pieter van Gelderen [11.4.1847 Schoonhoven-21.5.1921 Zwolle], reizend koopman, fabrikant van zilverwerk, Semitische talen, goud- en zilversmid, en Hendrika Jacoba [Jet] Callenbach [24.7.1845 Nijkerk, , dochter van de hervormde predikant ds. Cornelis Carel Callenbach {20.1.1803 Amsterdam-25.10.1873 Elst}-onverwacht overleden 18.11.1945 te Amsterdam; begraven Nieuwe Ooster (Begraafplaats), Amsterdam).

Van Gelderen was aanvankelijk werkzaam in een boekhandel (1888-1893), daarna studeerde hij theologie aan de Theologische Hoogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1896) en filosofie te Leipzig en te Berlijn; **gereformeerd** predikant te Schoonebeek (22.12.1901-31.1.1904 wegens emeritaat); lector Oude Testament aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1904) en hoogleraar Semotische talen, Bijbelse archeologie, Hebreeuws, Syrisch, Assyrisch en Arabisch .aan de VU (1905). De latere Gereformeerde predikant Catrinus Mak (28.9.1899 Schiedam-3.7.1983 Smallingerland; vader van de journalist en historicus Geert Mak), volgde colleges bij prof. Van Gelderen (om onverklaarbare redenen door zijn studenten 'Katoentje' genoemd) en maakte er mee - vertelde zijn zoon - dat de hoogleraar in bepaalde opzichten zijn tijd vooruit was, vooral ter zake van de tekstkritiek van het Oude Testament. Toch durfde hij in 1926 tijdens de discussie over de vraag of de slang in het paradijs wel of niet gesproken zou (kunnen) hebben, geen positie te kiezen voor dr. J.G. Geelkerken (zie daar) en de zijnen (die na hun schorsing door de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland samen de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband vormden (zie hierna).

Van Gelderen was op 13.12.1901 te Meppel gehuwd met **Klaasje Stagger** (geboren 3.10.1875 te Meppel, dochter van Jan Stagger, landbouwer te Meppel, en Zwaantina Alberdina Mos-overleden 30.4.1935 te Amsterdam). Hun dochter Zwaantina Margarete ('Swant') van Gelderen (10.11.1905 Watergraafsmeer-3.3.1999 Epe; begraven Algemene Begraafplaats Meppel (Zomerdijk) was gehuwd met ds. Johannes Rienk Sybrandi (19.5.1903 Mildam-11.7.1990 Heerde; begraven Algemene Begraafplaats Mepe (Zomdrdijk); gereformeerd predikant te Zwartebroek, Dokkum (2.12.1934-17.2.1946), Winsum-Obergum en Epe.

Prof. C. van Gelderen, de oudtestamenticus van de VU die voor de oorlog geregeld contact had met Joodse geleerden, verborg tot aan de bevrijding opperrabbijn Justus Tal (1881-1954; opperrabbijn van de synagogale ressorten Amsterdam en Utrecht, voorzitter van het opperrabbinat voor Nederland) *in zijn huis* (zie dr. K. Sietsma). Dat gebeurde waarschijnlijk kort na *Rosj Hasjana* op 29 september 1943, toen de laatste razzia in Amsterdam plaats vond en tenslotte ook nog alle prominenten van de Joodsche Raad en hun gezinnen naar Westerbork werden gebracht. In het *Joodsche Weekblad* (3^e jaargang d.d. 26-28.9.1943) staat hij nog op het rooster voor de eerste dag van het feest in de synagoge aan de

Linnaeusstraat te Amsterdam. Volgens prof.dr J. Verkuyl (16.1.1908 Nieuw-Vennep-27.1.2001 Loenen aan de Vecht) onderhield Van Gelderen behalve met opperrabbijn Tal ook een relatie met dr. Juda Lion Palache (26.10.1886 Amsterdam-18.10.1944 Auschwitz) , hoogleraar in de taal- en letterkunde der Semitische volkeren, de Israëlitische oudheden en de uitlegging van het Oude Testament aan de Universiteit van Amsterdam, voorzitter van het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap en bestuurslid van de Joodse Raad. Hij woonde op het adres Schubertstraat 52 te Amsterdam. Palache werd in 1944 met zijn gezin gedeporteerd naar het ghetto van Theresienstadt, maar niet lang daarna doorgestuurd naar Auschwitz, waar bijna allen – behalve de jongste zoon Leo - zijn omgebracht. Ook prof.dr. E.L. Smelik (zie daar), die Van Gelderen ‘een angstige man’ noemde, die binnen de Gereformeerde Kerken niet zijn eigenlijke mening omtrent het Oude Testament durfde uiten’, en daarmee niet kon voorkomen dat een aantal gereformeerde predikanten – onder wie ds. Smelik zelf – in 1926 door de Synode van Assen werd afgezet - maakte er melding van: “*Al liet hij ons dus in de steek toen het erop aankwam, ik heb mijn hoogachting voor hem steeds behouden. Van Gelderen erkende dat hij jaren van studie nodig zou hebben om de Asser-vragen te beantwoorden. De wijze waarop hij zich neerlegde bij de voorbarige Asser-antwoorden, is zijn zaak; ik heb geen behoefte iets ten nadele te zeggen van de man, die tot ieders verbazing tijdens de bezetting de opperrabbijn bleek te hebben geherbergd*”.

Lit.: Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 63; *Christelijke Encyclopedie*, deel 3, 133v.; C. Houtman, lemma ‘Gelderen, Cornelis van’ in: *Biografisch Lexicon II*, 211vv.; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 133; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 81v., 114 en 475; prof.dr. E.L. Smelik in: J.D.F. van Halsema e.a., ‘*De kogel door de kerk – Interviews met gewezen Gereformeerden*’, 74vv.; J. Verkuyl. *Gedenken en Verwachten*, 42v.

166.

Wijbrandus Eelco Gerritsma, ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 12.4.1896 Leens, zoon van Kornelis Wijbrens Gerritsma en Trijntje Stuivenga-overleden 18.9.1959 Zoetermeer; begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Binnenweg te Zoetermeer).

Gereformeerd predikant te Oudega (15.11.1925-9.6.1929), Aalten (18.6.1929-22.8.1948) en Zoetermeer (29.8.1948-18.9.1959).

Gehuwd op 12.11.1925 te Grootegast met **Willemke Noordhuis** (geboren 14.2.1904 te Zuidhorn, dochter van landbouwer Tilje Andries Noordhuis en Hilje Mulder-overleden 25.6.1983; begraven te Zoetermeer).

Ds. Gerritsma bracht op verzoek van burgemeester Adriaan Johannes Willem Monnik (19.11.1879 Vorden-2.8.1951 ‘s Gravenhage) van Aalten in september 1942 het Joodse meisje Anita Waisvisz (geboren 1933 te Amsterdam) onder bij de weduwe Harmina Hendrika Heinen-Rots (1.11.1904 Aalten-3.3.1999). Anita was in Aalten terecht gekomen door bemiddeling van ds. Nicolette Bruining (zie daar), die een goede kennis was van de vrouw van de burgemeester, Louise Wilhelmina Monnik-De Waal Malefijt (17.8.1881 Zeist, dochter van de ARP-politicus en minister van koloniën Jan Hendrik de Waal Malefijt-21.2.1963 Winterswijk).

Het meisje overleefde de oorlog, bleef – omdat haar ouders in Sobibor waren omgekomen – tot 1947 bij de familie Heinen en emigreerde in 1949/50 naar Israël. Ds. Gerritsma gaf na de oorlog catechisatie aan vijf Joodse onderduikers. Zij collega ds. Pieter Kuijper (24.10.1908 Hilversum-4.4.1985 Bosch en Duin) begeleidde een Joods echtpaar in de catechese.

Bibl.: Gerda Brethouwer e.a. (red), *De vrouw als spil van het verzet*, 26v., 31; W.E. Gerritsma, *Van negentien jaren* (Aalten, 1948).

167.

Marius Willem Jan Geursen, *Ridder Oranje-Nassau*, (geboren (6.6.1914 te Elburg, zoon van machinebankwerker Jan Geursen en Clasina Wilhelmina Seljee-overleden februari 1988 te Camberwell in Australië).

Hervormd kandidaat Utrecht (1941), hulpprediker te 's Hertogenbosch; hervormd predikant te Rump (1942, bevestigd door ds. J. Douwes van 's Hertogenbosch, zie daar - 1946) en te Leiden, voor de buitenkerkelijken (24.3.1946-6.5.1951); vervolgens vertrokken naar Australië, als predikant voor de verspreide leden van de Nederlands Hervormde Kerk in Melbourne, Victoria (bevestiging 24.6.1951 in Erskine Presbyterian Church, Rathdown Street, Carlton, Melbourne-1.1.1983 wegens emeritaat). In Melbourne haalde hij nog zijn Master of Arts Degree met een scriptie over het onderwerp *'Nature and Grace in Morals'*.

Hij was gehuwd (*Private*).

"In oktober 1943 vroeg de dominee (= ds. Marius Cornelis Koole te Broek op Langedijk; 14.12.1911 Weesp-25.3.1981 's Gravenhage) de verzetsman Peter (Pieter Nicolaas) Termaat (1914-1997; gehuwd met Adriana Barbara Schuurman [21.2.1916 Diemen-29.6.2014 Grand Rapids, Michigan, USA], die beide in 1985 de Yad Vashem-onderscheiding en later het Verzetshedenkingskruis en een 'recommandation' van de Amerikaanse president Ronald Reagan ontvingen) uit Broek op Langedijk om hulp. Een collega uit Rump (Gelderland (= ds. M.W.J. Geursen, zijn opvolger; zie daar) had hem laten weten dat de Joden die aldaar in het klooster (wel zeker het landgoed Mariënwaerd van Wolter Frans Frederik Baron van Verschuer [24.4.1891 Arnhem-21.6.1952 Huize Hooge Spijk, Landgoed Mariënwaerd] en Wilhelmina Louise Maria Barones van Verschuer-van Heemstra [5.7.1899 Harmelen-17.1.1971 Huize Hooge Spijk, Mariënwaerd] in het nabijgelegen Beesd) verbleven, onmiddellijk elders moesten worden ondergebracht, omdat een overval door de Sicherheitspolizei dreigde. In 'het klooster' waren toen tientallen Joden ondergedoken, onder wie het echtpaar Harry Sanders (11.7.1915 Zutphen-14.11.2000 Aalst-Waalre) en Sella Sanders-van Straten (15.4.1917 Amsterdam-2.11.2014 Amsterdam), waarschijnlijk ook Estella Zipporah Kater-Van Dam (9.1.1917 Groningen-10.2.2012 Bakel) en haar ouders, confectie-fabrikant Arnold van Dam (16.2.1886 Groningen-21.6.1950 Haren), Rosa Johanna Serphos (8.8.1893 Enschede-16.8.1965 Haren; zie ds. Th.J.H. Israël) uit Haren, het echtpaar Abraham Ziekenoppasser (9.4.1879 Amsterdam-27.3.1947 Amsterdam) en Lea Ziekenoppasser-Sjouwerman (27.5.1879 Amsterdam-2.4.1958 Amsterdam, zij schreef een oorlogsdagboek over de periode ; zie NIOD) uit Amersfoort, en een jong stel, dat op verzoek van de verzetsman Peter - Pieter Nicolaas - Termaat (1914-24.11.1997 Grand Rapids; begraven Greenwood Cemetery, Grand Rapids, Michigan, USA) door verzetsman Jacob Balder (7.8.1900 Broek op Langedijk-gefusilleerd 16.7.1944 te Overveen) werd opgehaald. Sommige Joodse onderduikers konden elders worden ondergebracht, maar helaas niet alle. Want die huiszoeking kwam inderdaad: 'Harry (Sanders) hoorde in de trein toevallig praten over een NSB'er die wist dat in het kasteel Joden zouden zijn ondergedoken. Toen Harry zijn koffer op de zolder ging halen, zag hij hoofden verschijnen van andere onderduikers. Het was voor hem een reden te meer om snel te verdwijnen. Enkele dagen later volgde er een inval en werden de (overgebleven?) onderduikers afgevoerd. Volgens mr. O. Baron van Verschuer (= mr. Otto Willem Arnold Baron van Verschuer [22.7.1927 Beesd-4.6.2014 Beesd], CHU-politicus en lid Raad van State), zelf elders ondergedoken, werden de Joden ontdekt toen de vijand alle lichten in het huis aandeed en sommige ramen donker bleven (Pim Ligtoet)

Lit.: Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 36; Pim Ligtoet, *'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen'*, 180; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 854; Kees Ribbens, *"Zullen wij nog terugkeren....."*, 94..

Gerrit Jan de Geus (geboren 3.7.1903 te Maartensdijk, zoon van seinhuiswachter, later plaatsvervangend stationschef te Leiden, Cornelis de Geus en Pietje de Ruyter-omgekomen op 13.7.1942 in KZ Dachau),

Aanvankelijk werkzaam als spoeljongen op het laboratorium van de Keuringsdienst van Waren te Leiden (1921-1923). Maar vervolgens ontwikkelde hij grote interesse in de theologie, met name door ontmoetingen met theologiestudenten tijdens de zomerkampen van de Leidse CJMV. Het instituut/ internaat Ruimzicht te Doetinchem bood hem gelegenheid om de vooropleiding te doen, waarna hij theologie studeerde aan de Rijksuniversiteit Groningen (1926; zijn naam staat vermeld op een gedenkplaat in de hal van het Academiegebouw).

Hervormd hulpprediker te Zaandam (1932-1934, ter assistentie van dr. Rudolf Barteld Evenhuis [30.7.1899 Groningen-15.11.1980 Amsterdam], waaruit een levenslange vriendschap ontstond: ds. Evenhuis preekte – nog tijdens de oorlog te Almelo over de tekst *Jesaja 32: 17* naar aanleiding van het overlijden van zijn vriend); te Nieuw-Buinen (1935; daar assisteerde hij de latere hoogleraar dr. Albert-Jan Rasker [10.2.1906 Zwolle-23.6.1990 Enschede] en te Hees bij Nijmegen (1935-1936; daar stond hij ds. J.J. Creutzberg bij, zie daar); hervormd predikant te Beuningen (5.7.1936) en te Almelo (1.2.1940; intredepreek n.a.v. *II Cor. 8: 5*).

Gehuwd op 11.6.1936 te Zeist met neerlandica/ journaliste **Maria (Mary) Jacoba Smelt** (geboren 9.4.1908 te Wissekerke, dochter van ds. Hendrik Smelt [8.2.1871 Vriezenveen-23.11.1942 Zeist] en Gerliena Anna Meijer-overleden 30.11.1971 te Doorn? Begraven Begraafplaats 'Heiderust' te Worth-Rheden). Twee zoons volgden in het spoor van hun vader: ds. Marius Jacobus de Geus (9.7.1935 Amsterdam-27.9.2019 Alkmaar) was hervormd vicaris te Amstelveen en predikant te Oude- en Nieuwe Niedorp (1967) en Krommenie-Krommeniedijk (1977-1998; parttime) en dr. Cornelis Hendrik Jan de Geus (geboren 4.8.1937 te Beuningen) is hebraïcus en archeoloog.

Ds. de Geus was een overtuigd aanhanger van de Zwitserse theoloog Karl Barth (10.5.1886 Basel. Zwits.-10.12.1968 Basel, Zwits.) en om die reden zeer betrokken bij de Duitse *Bekennende Kirche* en de *Kirchenkampf*. Op 28.1.1942 werd hij samen met zijn collega Jozeph Pierre Aimable le Roy (12.1.1877 Amsterdam-7.5.1957 Zeist), toen predikant voor de hervormde evangelisatie te Almelo (1925-1943), door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd vanwege het feit dat De Geus het gedicht 'Na den dienst' van Tom (= Thomas Pieter) Meijneke (18.6.1906 's Gravenhage-5.6.1979; 's Gravenhage; begraven Algemene Begraafplaats, Kerkhoflaan?) *Opwaartsche wegen, Christelijk letterkundige tijdschrift*, 14^e jaargang [1936/ 1937], 128) had opgenomen in de *Hervormde Kerkbode Almelo* (d.d. 16.1.1942), waarvan Le Roy eindredacteur was. Althans zo werd er melding van gemaakt in de wekelijkse *Meldungen aus den Niederlanden* van de *Sicherheitspolizei* (editie 79? d..d. 30.1.1942?). Overigens wordt daar de titel 'Dienst hinter den Front' gebezigd, hetgeen duidt op een totaal misverstaan van de inhoud van het genoemde gedicht. Beide predikanten werden aanvankelijk naar het Huis van Bewaring in Arnhem overgebracht, waar ds. Le Roy al na twee dagen weer werd vrijgelaten. Ds. De Geus kwam op 13.3.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* terecht en op werd op 4.6.1942 werd hij naar KZ Dachau gedeporteerd. Daar overleed hij vijf weken later in het *Krankenrevier* aan de gevolgen van hongeroedeem en totale uitputting. Na de dood van haar man nam mevr. De Geus het Joodse jongetje Abraham van den Bergh (= Herman Abraham van den Bergh, geboren 1.6.1928 te Oss, zoon van Simon van den Bergh [26.7.1881 Oss-6.3.1945 KZ Bergen-Belsen], directeur van de Bergoss Tapijtfabriek in Oss, en Seraphina Knurr [6.11.1895 Rotterdam-9.5.1945 Tröbitz] in huis. Het kind heeft de oorlog overleefd. De familie Van den Bergh vroeg voor mevr. De Geus na haar dood de *Yad Vashem*-onderscheiding aan, maar die aanvraag werd om volstrekt onverklaarbare redenen afgewezen. In Almelo werd de 'Ds. De Geusstraat' naar de predikant genoemd.

Archief: *Stukken betreffende G.J. de Geus (1904-1942 en M.J. Smelt e/v G.J. de Geus (1908-1971) in het Historisch Documentatiecentrum voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800 van de Vrije Universiteit te Amsterdam (Plaatsingslijst nr. 1058 samengesteld door Bert Kraan, maart 2017).*

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 62; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 65; M.J. de Geus-Smelt, *Gaande in de Gehoorzaamheid – Korte levensschets van Ds. G.J. de Geus, N.H. Predikant, Gestorven te Dachau 13 Juli 1942* (Kirchner, Amsterdam, 1946); C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*; H. Hamburger & J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen*, 21; Ds. Herman B.J. Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; J. Overduin, *Hel en hemel in Dachau*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 235, 564, 580 en 619-622; II, 97.

169.

Alexander (Lex) Gerard van Gilse (geboren 23.3.1923 Haarlem, zoon van prof.dr. Peter Heinrich Gerhard van Gilse [31.5.1881 Leer, Duitsland-9.4.1959 Haarlem], hoogleraar K.N.O. aan de Rijksuniversiteit Leiden, en de Joodse kinderarts Julia van West [25.3.1879 Paramaribo, dochter van dr. Isaac Salomon van West [8.11.1845 Paramaribo-5.7.1911 Paramaribo] en Rebecca Sophia Baëza [7.11.1855 Paramaribo-12.2.1931 's Gravenhage]). Zijn oudere zuster Sophia (Fiet) Emily Elisabeth van Gilse (4.8.1912 Haarlem-31.1.1945 KZ Ravensbrück), lerares Nederlands aan de Gemeentelijke HBS aan de Garemarkt te Leiden, verzorgde samen met Anna Elisabeth Oosterlee (28.9.1893 Franeker, dochter van Pieter Oosterlee [14.1.1863, Valkenburg ZH-5.6.1930 Nijmegen], onderwijzer en later directeur van de 'Klokkenberg', kweekschool voor onderwijzers te Nijmegen, en onderwijzeres Wilhelmina Lucretia Gerretsen [27.10.1863 Nijmegen-5.11.1933 Amersfoort]-8.3.1985 Huize Mooiland, Doorwerth, lerares Frans aan dezelfde school, ondergedoken Joodse leerlingen en hun ouders. Anna was eerder – waarschijnlijk op instigatie van haar oom, hofprediker Jan Hendrik Gerretsen (18.1.1867 Nijmegen-17.11.1923 's Gravenhage, die prinses Juliana had gedoopt – van 1920 tot 1927 gouvernante van de prinses geweest en had daarna nog zorg gedragen voor de vijf kinderen van haar zuster Johanna Oosterlee (geboren 29.5.1895 Nijmegen) en zendelingleraar Johannes Kruyt (30.3.1893 Gorontalo, Celebes, NOI-7.2.1978). Anna Oosterlee woonde op het adres Rijn- en Schiekade 1 te Leiden en was een volle nicht van de schrijfster Wilma (= Willemina Vermaat; 14.5.1873 Zetten-20.3.1967 Blaricum). Anna Oosterlee nam zelf twee Joodse meisjes in huis: Elly Boässon en Mia Rachel Mendelson. Elly Boässon (geboren 5.7.1924 Middelburg; gehuwd met Fritz Gerhard Pollack [13.3.1922 Breslau/ Wrocław, Polen-19.4.2007 Kefar Sava, Israël) was één van de drie kinderen van handelsagent Jacques Boässon (24.3.1884 Middelburg-29.6.1940 Leiden) en Emma Cohen (12.9.1891 Oud-Beijerland-1988 Haifa, Israël). Ze woonden op het adres De Laat de Kanterstraat 15 Leiden en hebben – met uitzondering van vader Boässon, die al aan het begin van de oorlog overleed, en dochter Elisabeth (Bep) Isabella Boässon [6.5.1917 Middelburg-29.8.1942 Auschwitz], die net was afgestudeerd in de veeartsenijkunde te Utrecht en zich inmiddels als veearts had gevestigd, de oorlog overleefd. Hoe anders verging het het gezin Mendelson, dat op het adres Levendaal 8 te Leiden woonde. Mia Rachel Mendelson werd op 12.12.1922 geboren te Tiel als kind van Emanuel Mendelson (geboren 7.8.1893 Amsterdam), koster van de Leidse synagoge, en Jeannette Hes (geboren 31 juli 1895 Tiel). Mia overleefde de oorlog, maar haar ouders en vier broers, Jozef Mendelson (geboren 29.1.1926 Nijmegen), Tobias Herman Mendelson (geboren 26.4.1928 Nijmegen), Meyer Mozes Mendelson (geboren 23.12.1932 Nijmegen) en Herman Benjamin Mendelson (geboren 17.8.1936 Tiel) werden op 2 april 1943 vergast in Sobibor. Fiet van Gilse wist elders in Leiden het Joodse meisje Alizia Blitz en nog twintig andere Joden onder te brengen op een veilig adres.

Ds. van Gilse was een achterneef van de componist, dirigent en verzetsman Jan (Pieter Hendrik) van Gilse (11.5.1881 Rotterdam-overleden 8.9.1944 Oegstgeest op zijn 18^e onderduikadres ten huize van de familie Escher buiten Oegstgeest; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest). Jan van Gilse verloor zijn beide zonen in het verzet: Jan Hendrik (geboren 5.6.1912 in München; verzetsnaam: 'Janric') was reclame-tekenaar en communist. Hij vocht in de Spaanse Burgeroorlog en sloot zich in bezet Nederland aan bij het gewapende verzet. Op 28 maart 1944 kwam hij om het leven bij een schotenwisseling met de vijand in Den Haag. De plaats van zijn graf is tot heden onbekend. Maarten van Gilse (geboren 2.6.1916 München) was eveneens een actief verzetsman. In 1937 had hij met de fotograaf Carel Blazer (16.6.1911 Amsterdam-16.1.1980 Nijmegen) al drie maanden door Spanje getrokken om de strijd van de Republikeinen tegen generaal Francisco Franco (4.12.1892 Ferrol, Sp.-20.11.1975 Madrid, Sp.) te verslaan. Tijdens de oorlog maakte hij deel uit van het kunstenaarsverzet en richtte samen met de beeldhouwer Gerrit Jan van der Veen (26.11.1902 Amsterdam-gefusilleerd 10.6.1944 Overveen) het illegale blad '*De Vrije Kunstenaar*' op. Tusselotte was hij nog actief binnen de communistisch georiënteerde verzetsgroep CS-6 (= Corellistraat 6, Amsterdam, het thuisadres van de verzetsfamilie Boissevain) van dr. Gerrit Willem Kastein (25.10.1910 Zutphen-21.2.1943, toen hij tijdens een verhoor door de *Sicherheitspolizei* op Binnenhof 7 te 's Gravenhage door een raam sprong). Toen de groep werd opgerold werd ook Maarten (verzetsnaam 'Mik') gearresteerd en niet lang daarna – op 1.10.1943 – met tal van anderen gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Hij ligt begraven op de Eerebegraafplaats Bloemendaal bij Overveen (vak 33).

Lex van Gilse was tijdens de oorlog (1944/ 1945?) **doopsgezind** hulppredikant te Sneek, wel zeker om ds. W. Mesdag (zie daar) bij te staan in zijn predikantswerk, maar zeker ook bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse kinderen in Friesland. Samen werden ze begin maart 1945 als gijzelaars gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*, maar niet lang daarna al weer vrij gelaten. Na de oorlog werd ds. van Gilse **doopsgezind** predikant te Joure (17.8.1947-7.1.1951) en Amerfoort (14.8.1951-31.1.1954). Vervolgens was hij directeur van het Doopsgezind Vormingscentrum 'Heerewegen' te Zeist (1.11.1953-1.2.1957) en geestelijk verzorger in een ziekenhuis en verpleegtehuis (te Zeist?); doopsgezind predikant te Eindhoven (10.2.1957-15.5.1977) en 's Hertogenbosch (26.8.1973-15.5.1977), en verpleeghuispredikant te Wageningen (15.5.1977-1984). Ds. van Gilse was ook enige tijd voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep en hoofdredacteur van het Algemene Doopsgezinde Weekblad. Om onbekende redenen bedankte hij op zeker moment als lid van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.

Gehuwd met 1) **Maaïke ...** (overleden 1961); ze kregen vier kinderen, en 2) met **Hilda ...** (uit dit huwelijk werden nog twee kinderen geboren).

Bron: [https://www.dhkonline.nl/doopsgezinde-dominees/g/gilse_alexander-gerard-van-\(1923\)/](https://www.dhkonline.nl/doopsgezinde-dominees/g/gilse_alexander-gerard-van-(1923)/) = Doopsgezinde Historische Kring.

Lit.: To Hofstra, *Oorlogsschriften* VII, 74; Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest*, 19, 25v., 33, 40, 74vv., 102vv., 106v., 115, 146, 151v., 155vv., 158, 175, 185v., 194vv., 197, 212, 223, 235; '*Rechtvaardigen onder de volkeren*', 670v.

170.

Jacob (Jaap) Dirk van Ginhoven (geboren 9.6.1902 Marken, zoon van hoofdonderwijzer Johannes Albertus Jacobus van Ginhoven en Neeltje Hendrika Turkenburg-overleden 22.7.1975 Den Helder; begraven Algemene Begraafplaats te Den Helder-Huisduinen).

Ds. van Ginhoven studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); jaargenoot: ds. J. Bavinck (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Rostra); kandidaat (25.2.1927); **gereformeerd** predikant te Vledder-Nijensleek (6.7.1930-november 1946), Westervoort (17.11.1946-1.9.1968 wegens emeritaat); in tijdelijke dienst te

Medemblik (6.9.1968-17.12.1972); geestelijk verzorger bejaardentehuis 'Goede Ree' te Den Helder (1972-1975);

Op 2.7.1930 gehuwd met **Francisca Catharina (Sisca) van den Ende** (geboren 26.6.1901 te Nisse, dochter van de onderwijzer Marinus Cornelis van den Ende en Catharina Francina de Buck-overleden 11.7.1994 te Den Helder). Haar broer, de verzetsman Gijsbrecht Francois Cornelis van den Ende, werd op 5.1.1904 geboren te Middelburg en overleed op 14.1.1945 in KZ Neuengamme).

Ds. Van Ginhoven was oprichter van de lokale verzetsgroep '*Je Maintiendrai*' in Vledder, die zich vanaf 1942 bezig hield met het onderbrengen en verzorgen van Joodse en andere onderduikers. Hij onderhield daarbij goede contacten met zijn gereformeerde collega in Hasselt, ds. J.F. Hettinga (zie daar; zie ook ds. A.M Brouwer) en diens vrouw. *In Vledder bouwden de bezetters het eerste Jodenkamp. Jaap van Ginhoven bood daar materiële en geestelijke hulp. Dit bracht hem onder de schuilnaam 'Ome Jaap' in het verzetswerk.*

Op 2 oktober 1942 keerde dwangarbeider G. van Praag terug van de begrafenis van zijn moeder in Amsterdam. Hij had daarvoor speciaal toestemming gekregen. Toen hij uitstapte op het station Meppel, zag hij zijn makkers staan, die daar net aangekomen waren om onder begeleiding naar Westerbork door te reizen (het dwangarbeiderskamp-Vledder was kort tevoren ontruimd). Hij voelde de neiging om zich bij hen te voegen, toen één van zijn lotgenoten siste: '*Maak dat je wegkomt! Waar moet ik dan heen?*' '*Ga maar naar ds. Van Ginhoven in Nijensleek!*' Dat deed hij, maar er was niemand thuis. Hij wachtte op het toilet buiten, achter de pastorie, en klopte pas aan toen het licht binnen aanging. Ds. Van Ginhoven bleek onmiddellijk bereid hem te helpen, gaf hem een fiets en zei: 'Je moet naar Klaas de Raad (19.4.1904 Oude Pekela-15.1.1945 KZ Neuengamme; zie ook ds. A. ten Hoeve) aan de Kanaalstraat in Hoogeveen fietsen, die helpt je wel verder'. Klaas de Raad was leraar wiskunde aan de Gereformeerde ULO aan het Haagje in Hoogeveen. Onder de naam 'Koenraad' was hij al vroeg betrokken bij het verzet, o.a. in activiteiten van de inmiddels illegale ARP, 'Vrij Nederland', 'Trouw', de LO/LKP (hij was bevriend met Johannes Post [14.10.1906 Hollandscheveld-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen], groot verzetsman en lid van de Top-LKP) en helper van geallieerde piloten. Maar onderweg naar De Raad was het zo donker, dat Van Praag met fiets en al in de sloot belandde. Helemaal smerig kwam hij aan op de Kanaalstraat in Hoogeveen, maar niet op het goede adres. Toch liet de vrouw, die daar woonde, hem binnen, regelde een wasteil, zodat hij zich kon wassen, maakte zijn kleren schoon en droogde ze. Daarna bracht ze hem bij De Raad. Die zorgde voor een onderduikadres bij het gezin van Roelof Knijff (14.10.1895 Holwerd-7.11.1949 Hoogeveen) en Tetje van der Laan (25.1.1905 Wansverd-4.6.1979 Hoogeveen), die eveneens aan de Kanaalstraat woonden. Later hoorde Van Praag, dat zijn dochter in Amsterdam ondergedoken zat op een adres dat niet veilig was. Ds. Van Ginhoven heeft haar daar toen persoonlijk weggehaald en eveneens bij Knijff ondergebracht. Vader en dochter hebben (volgens een zoon van Knijff uit Hoogeveen; Assen, d.d. 3.1-2016) de oorlog overleefd. De Van Ginhovens vormden een echte verzetsfamilie: de oudste broer Huibert (Huib) Cornelis Jacobus van Ginhoven (geboren 26.12.1896 te Marken) was in 1922 gehuwd met Carolina Cornelia Feij. Ze kregen zes kinderen en woonden sinds 1938 op het adres Torenstraat 69 te Castricum. Hij was aanvankelijk onderwijzer, later zelfstandig boekhouder te Castricum, en tenslotte sinds 1932 als ambtenaar bij de Dienst Sociale Zaken van de Gemeente Amsterdam. Huib van Ginhoven was actief in de Gereformeerde Kerk van Castricum (o.a. als organist) en de lokale ARP, en begaf zich al vroeg in het verzet (hulp aan Engelandvaarders - met name aan de chemicus/ vaandrig Lambertus Ligtoet uit Amstelveen, electrotechnicus Andreas Wilhelmus Martinus Kop-Jansen (1.1.1921 Renkum-15.8.1999 Arnhem) en vrachtwagenchauffeur Christiaan van 't Schip - en spionage). Al vanaf 1940 zou hij onderduikplekken voor Joodse onderduikers hebben gezocht en had hij mogelijk ook zelf Joodse onderduikers in

huis. Hij werd echter door de Leidse pikeur G. Stellbrink, NSB'er en *V-Mann* van de *Abwehr*, in de val gelokt en op 8.5.1941 gearresteerd in de buurt van Den Haag. Op 4.10.1941 werd hij door het '*Feldgericht*' ter dood veroordeeld en op 17.3.1942 op de schietbaan te Laren gefusilleerd; zijn lichaam werd gecremeerd in Velsen en de urn met zijn as werd naar Berlijn overgebracht en begraven op het *Französischer Friedhof III* aldaar. Na de oorlog werd de urn teruggevonden door de Oorlogsgravenstichting en bijgezet op het Nederlandse Ereveld in Osnabrück-Westerberg. In Castricum werd een straat naar hem genoemd en op het gedenkraam, dat de Gemeentelijke Sociale Dienst van Amsterdam liet plaatsen voor Joodse ambtenaren en verzetsmensen van deze dienst, komt ook de naam van Huib van Ginhoven voor. Ook Jaaps jongste broer Dirk Cornelis (Dick) van Ginhoven (2.10.1910 Oude Wetering-2.9.1976 Velp) te Amsterdam (hij woonde op het adres Lekstraat 48II in Amsterdam-Zuid) en gehuwd met Adriana (Adrie) Rooze (5.11.1913 Rotterdam-Hillegersberg- 26.5.2008 Baarn), was lid van het verzet en belde op zeker moment zijn broer Martinus (Tien) Johannes van Ginhoven (12.10.1908 Oude Wetering-11.1.1995 De Steeg), procuratiehouder van een kunstmestfabriek te De Steeg, op met de vraag of hij samen met zijn vrouw Bertha Antonia van Ginhoven-Jongenotter (19.5.1913 IJsselmonde-3.11.2017 De Steeg) op korte termijn onderdak kon bieden aan een Joodse man. Zo geschiedde; hij zou de eerste zijn in een lange reeks Joodse onderduikers, die huize Van Ginhoven in De Steeg passeerde. De Van Ginhovens in De Steeg werkten daartoe nauw samen met de bekende verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), eerste onderduiker van Johannes Post in Nieuwlande) en ontvingen daarvoor op diens voordracht de *Yad Vashem* onderscheiding. "*Halverwege 1943 stonden plotseling twee mannen, Max 'Nico' Leons (geboren 24.11.1921 Voorburg) en Arnold Douwes voor de deur in De Steeg. Deze bleken koeriers te zijn voor Johannes Post uit ... Nieuwlande. Nadien werd het huis van Jaap van Ginhoven in De Steeg een doorgangshuis voor koeriers die tussen Holland en Overijssel (= Gelderland, GCH) heen en weer pendelden*" (*Het verzet in De Steeg-Ellecom*). Samen met zwager Adrianus Wijntje (17.6.1907 Oud-Beijerland-13.1.1983 Vlaardingen) en zuster Hendrika Adriana Wijntje-van Ginhoven (22.5.1907 Oude Wetering, Gemeente Alkemade-26.12.1989 's Gravenhage) te Rotterdam - zij ontvingen in 1999 eveneens de *Yad Vashem*-onderscheiding - en zwager Adrianus (Adrie) Vreeken (4.11.1902 Alkemade-8.9.1987 Apeldoorn) en zus Suzanna Maria Hanna Vreeken-van Ginhoven (13.2.1905 Oude Wetering-10.7.1995 Apeldoorn) in Apeldoorn – Adrie Vreeken werd al in 2005 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volkeren – zorgde ds. Van Ginhoven ervoor dat er regelmatig Joodse onderduikers konden worden uitgewisseld en ondergebracht. Zo kwam Johan Louis Klein (geboren 22.2.1916 te Groningen, zoon van Jacob Hessel Klein [5.2.1886 Wildervank-9.7.1943 Sobibor], boekhouder en chef van de afdeling Voedselvoorziening van 'Het Apeldoornsche Bosch', en Roosje Vos [16.1.1888 Coevorden-6.5.1926 Apeldoorn]-overleden 2014 te Wassenaar, gehuwd met Catharina Juliana van Broek), zelf verpleger van 'Het Apeldoornsche Bosch' en leraar boekhouden te Apeldoorn, dankzij het feit dat Adrie Vreeken aan hetzelfde instituut mensen opleidde voor het Boekhoud- en Middenstandsdiploma, bij de Vreekens in huis. Adrie Vreeken vroeg vervolgens aan ds. van Ginhoven om hulp en die zorgde ervoor dat Johan Klein via De Steeg bij de familie Wijntje in Rotterdam terecht kwam. Hij werd daar ook actief in de verzetsgroep van Adrie Wijntje. Ook een Duitse Jodin, die voor de oorlog in De Steeg had gewoond, werd aanvankelijk naar zwager Vreeken in Apeldoorn gebracht en vandaar ging ze naar ds. van Ginhoven in Vledder. *Op 28 juli 1943 werd ds. van Ginhoven ten gevolge van het verraad van de foute Amsterdamse politiemans en SD-informant Bernard Gerrit ter Horst (11.1.1921 Amsterdam-) als eerste predikant uit de illegaliteit samen met ongeveer 85 anderen gearresteerd door de Sicherheitsdienst van Groningen. Twee etmalen werd hij ondervraagd door de SD'ers Knorr (= SS-Untersturm-führer Ernst Knorr; 13.10.1899 Heiligenbeil-7.7.1945 Scheveningen) en*

Kindel (= SS-Unterscharführer Jozef Kindel; 23.11.1912 Keulen-Lindenthal-5.8.1948 Almelo) en beestachtig met gummiknuppels mishandeld in het beruchte 'Scholtenshuis' te Groningen (29.7-19.10.1943). Het was een wonder dat hij dit overleefde. In de gevangenis werd door een arts geconstateerd dat ds. Van Ginhoven gekneusde en gebroken ribben, een beschadigde nekwervel, een kaakfractuur, kapotte en los geslagen tanden en kiezen, een zwaar beschadigd rechter dijbeen en zware bloedingstoringen op zijn buik, rug en rechterbeen had opgelopen. De littekens van dit lijden moest hij zijn leven lang meedragen. Na vervolgens in Vught (19.10.1943-15.12.1943) en in het 'Oranjehotel' te Scheveningen (15.12.1943-6.3.1944) gevangen te hebben gezeten kwam hij als 'Todeskandidat' terecht in het Huis van Bewaring te Rotterdam. Vier maal werd hij door de bezetter ter dood veroordeeld. Kort voor de uitvoering van het vonnis tipte de directeur van het Huis van Bewaring, de heer Van Marle, de K.P.-Rotterdam en gaf nuttige aanwijzingen voor een overval en de bevrijding van de verzetslieden. NB op D-Day, 6 juni 1944, werd ds. Van Ginhoven samen met nog 17 andere verzetsstrijders bevrijd. Vervolgens moest hij zich nog wel gescheiden van zijn gezin schuilhouden, en bleef hij tot Bevrijdingsdag ondergedoken in de omgeving van Delft en later te Berkel. Op 13 juni 1945 bracht ds. Van Ginhoven aan mevr. Minke Douma-Van der Veen te Emmercompasuum, het bericht dat haar man – ds. Rinze Douma (zie daar) – zijn gevangenschap in KZ Bergen-Belsen niet had overleefd. De mannen hadden elkaar in Kamp Vught ontmoet.

Bron: site 'Het verzet in De Steeg-Ellecom' (website 4 en 5 mei-comité Gemeente Rheden).

Lit.: Minie Buit-Zielman, *Moed en verraad* (Verzamelde oorlogsverhalen t.b.v. de Historische Vereniging Hasselt); M. Croes/ P. Tammes, *Gif laten we niet voortbestaan*, 166; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 222; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 226; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V, 835 (G. Stellbrink); Niek Kaan, artikel 'Wie waren Leo Toepoel, Jan Hobert en Huibert van Ginhoven?' in: *Jaarboek* 28 (2005), 67-70 van de Werkgroep Oud-Castricum; Bram Klein, *De gestolen zegel*; R. der Nederlanden, *In memoriam Ds. J.D. van Ginhoven*, in: *Jaarboek 1976 der GKN*, 515v.; Niek van der Oord, *Jodenkampen*, 229; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 315, 981; Teresien da Silva. Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 88; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 34; Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind*, 68v..

171.

Willem Glashouwer (geboren 22.5.1913 te Hindelopen, zoon van schipper Jan Willems Glashouwer [1864 Hindelopen-1949 Hindelopen] en Hendrika Halbes Bijlsma [1872 Lemmer-1943 Muiden]-overleden 27.2.1983 in een ziekenhuis te Utrecht aan de gevolgen van een hartinfarct; rouwdienst in de Joriskerk te Amersfoort; begraven te Tull en 't Waal; "De rechtvaardige zal in eeuwige gedachtenis zijn" Psalm 112: 6). Vader Jan Glashouwer was eerder gehuwd met Elske van der Mei [1870 Hindelopen-1900].

Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen; theologisch kandidaat (1938); **hervormd** hulpprediker voor de evangelisatie te Zwaagwesteinde (1939); hervormd predikant te Muiderberg (3.12.1939-1943), te Nijverdal (10.10.1943-27.11.1949), te Vlaardingen (4.12.1949-27.5.1956), te Amsterdam-Watergraafsmeer (3.6.1956-september 1960) en te Driebergen (11.9.1960-1.9.1971 wegens gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat); initiator en medeoprichter van de Evangelische Omroep; vicevoorzitter EO (1.4.1970) voorzitter (1971).

Gehuwd op 23.11.1939 te Wonseradeel met **Johanna Martens** (geboren 18.2.1915-overleden 3.10.1995; "Mijn genade is u genoeg" 2 Corinthiërs 12: 9).

In het kaartstelsel van onderduikers (Zie: archief *Vereniging Friesland 1940-1945* (Documentatie), Tresoar, Periode: *1945 onderduikers Joure-Sneek, geboren voor 1918*) www.oorlogsbronnen.nl/ Koudum) zijn twee kaarten opgenomen van respectievelijk *Sophia van Leeuwen* (geboren 28.6.1898) en afkomstig uit Amsterdam, adres: *Plantage Middenlaan 10*). Zij werd “in het rayon geplaatst” door (verzetman Willem) *Glashouwer* (geboren 1910; neef van de predikant) en *Van Meekren* (= Coen van Meekeren, Hindelopen, oud-roeier in de roeireddingvlet, die doorgaans de onderduikers van de trein of boot haalde en naar het onderduikadres bracht) en *financieel gesteund* door “*Trouw*”. *Duikadres: Jan Valk, Buren C 60 te Hindelopen; bijzonderheden: Jan Bosch, Stationsweg, Koudum, en van Martha Levy, geboren 19.7.1908 te Melsungen (Z. van Kassel), afkomstig Uiterwaardenstraat 130 te Amsterdam; ‘in het rayon geplaatst’ door Glashouwer en Van Meekren, financieel gesteund: ja, door NSF (Nationaal Steun Fonds); duikadres: Jan Valk, Buren C 60, Hindelopen; bijzonderheden: Jan Bosch, Stationsweg, Koudum.* Van beide vrouwen zijn verder geen persoonsgegevens te achterhalen. ‘Sophia van Leeuwen’ zou Margaretha (Meta) van Leeuwen geweest kunnen zijn, geboren 28.5.1898 te Oss als dochter van Mathieu Carl Henri van Leeuwen en Sophia Cohen, die op 29.4.1897 in Rotterdam waren gehuwd en op 1.12.1938 te Amsterdam zijn gescheiden. Zij werden beide op respectievelijk op 28.5.1943 en 23.6.1943 in Sobibor vermoord. Margaretha overleefde de oorlog en overleed op 8.10.1976 te Enschede.

Het Joodse gezin W. uit Amsterdam werd door verzetman Willem Glashouwer eveneens naar Hindelopen gehaald. Ter plekke aangekomen kon hij de Joden voor één nacht onderbrengen bij de winkelier Thones Zweed (22.1.1909 Hindelopen-18.12.1967 Breda; begraven Kerkhof Hindelopen) op de hoek Nieuwe Weide/ Kleine Weide. In een klein huisje naast de winkel woonde een oom van Willem Glashouwer, vader van ds. Willem Glashouwer. Die besloot zijn bejaarde vader over te laten komen naar Muiderberg, zodat het huisje beschikbaar kwam voor de Joodse familie. Die haalde – na een onderduik van 997 dagen – gezond en wel de bevrijding (zie ook ds. S.J. Wouda).

Lit.: artikel ‘*De Joodse onderduikers*’ op [www.hindelopen.com/hindelopen40-45/joodse derduikers.htm](http://www.hindelopen.com/hindelopen40-45/joodse%20onderduikers.htm); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 580 en II, 354v.

172.

Daniël Christiaan Goedhart (geboren 9.2.1886 te Arnhem, zoon van boekhouder Petrus Johannes Goedhart en Wilhelmina Gesina Gangel-overleden 1960; begraven Begraafplaats Hummelo).

Kandidaat te Arnhem (1910); **hervormd** predikant te Lellens (7.8.1910-6.9.1914), (1.2.1914), emeritus (1924); protestants godsdienstleraar te Tubbergen en aan Rijksopvoedingsgesticht ‘*Veldzicht*’ te Avereest (1924-1926), predikant te Halle (Gemeente Zelhem) (27.3.1926-19.3.1933) en te Hummelo (1933).

Gehuwd op 4.8. 1910 te Rotterdam met **Wilhelmina Frederika Simmermans** (geboren 1.3.1886 te Rotterdam, dochter van Johannes Jacobus Simmermans en Maria Catharina Spaanderman-overleden 13.4.1919 te Borne. Haar zuster Maria Catharina Simmermans, was gehuwd met een broer van haar man: Adelbert Goedhart) en 2) op 10.5.1920 te Nijmegen met **Wilhelmina Maria Anna Westendorff** (geboren 15.5.1887 te Amsterdam, dochter van kleermaker/ zeemilicien Laurens Westendorff en Wilhelmina Siemons-overleden 18.1.1967; begraven Hummelo).

Het echtpaar Goedhart-Westendorff ontving op 30.1.1997 postuum, met hun dochter Hanna Goedhart (13.7.1913 Lellens-2.1.2014 Deventer, de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze o.a. Bertie Lichtenstern (geboren 27.7.1931 te Amsterdam), zijn moeder en dr. Philip (Flip) Italic (geboren 30.10.1890, zoon van handelsreiziger in manufacturen Isaac Levie Italic [1864 Nijmegen-5.3.1943 Sobibor] en Henriette Walg [1859-1922]-overleden 21.4.1947 Batavia), arts te Bali, en zijn vrouw Fan onderdak hadden geboden (of zou het hier

Flips broer Karel Italie [geboren 8.4.1895 te Eindhoven] kunnen betreffen, die gehuwd was met Fanny Blomhoff [geboren 21.6.1902 te Eindhoven, dochter van slager Karel Blomhoff, 1870-1932, en Rosa de Jongh 1876-16.7.1943 Sobibor]?

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 316v. (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*).

173.

Jacob Pietersz Gootjes (geboren 13.11.1886 te Dirkshorn, Gemeente Harenkarspel, zoon van landbouwer Pieter Gootjes en Aaltje Bijpost-overleden 28.1.1975; op 1.2.1975 begraven in 28.9.Baflo).

Hij was **gereformeerd** predikant te Engwierum (21.6.1914-9.6.1919), Suawoude (15.6.1919-21.9.1924) en Baflo (1924-30.9.1954).

Gehuwd op 16.6.1914 te Haren met **Maria Louisa Veldman** (geboren 19.5.1891 Arum, Wonseradeel, dochter van ds. Kornelis Maarten Reinder Veldman [24.1.1862 ‘s Gravenhage-18.7.1907 Loppersum], gereformeerd predikant te Arum en Garrelsw eer, en Anna Talliena Hovinga-overleden 1.3.1986). Haar oudste zuster Louisa Maria Veldman (30.12.1888 Arum, Wonseradeel-7.3.1983; begraven te IJlst) was op 8.9.1909 te Haren gehuwd met ds. Klaas van der Beek (28.12.1883 te Middelstum, zoon van olieslagersknecht Jan van der Beek en Anna Slagter-16.11.1918 - aan de Spaanse griep? - te IJlst; daar begraven). Hij was gereformeerd predikant te Dirkshorn (1909) en IJlst (1912). Louisa Maria hertrouwde op 3.3.1931 te Leeuwarden met de architect Ane Nauta (1882 Hijlaard), eerder gehuwd met Hendrika Helena Theodora Rietberg (3.1.1883 Zutphen-24.2.1930 Leeuwarden), een zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (25.12.1884 Winterswijk-30.11.1947 Maassluis); was hij een studie- of zelfs jaargenoot van ds. Klaas van der Beek? (Zie daar) en van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (1893-1944), die samen met dr. Fredrik Slomp (5.3.1898 Ruinerwold-13.12.1978 Vaassen, Frits de Zwerver) de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers oprichtte. Haar oudere zuster Johanna Veldman (24.11.1892 Garrelsw eer-30.6.1963 begraven IJlst) was gehuwd op 23.10.1919 met Jan Jarichs Nooitgedagt (1.7.1893 IJlst-23.3.1945; begraven IJlst); schaatsfabrikant te IJlst. Zus Annechien Veldman (3.5.1895-28.7.1983; begraven Selwerderhof, Groningen) was de echtgenote van pianohandelaar Johannes Groeneveld (2.2.1898-28.4.1969; begraven Selwerhof, Groningen), zus Ludewee Veldman (18.12.1897 Garrelsw eer-11.3.1948 Schagerwaard; begraven Dirkshorn), was getrouwd met een broer van ds. Gootjes, landbouwer Klaas Gootjes (1891-1987; begraven Dirkshorn). En tenslotte huwde de jongste zus Kornelia Veldman (15.7.1902 Loppersum-23.3.1989 Emmen) op 12 juni 1930 te Groningen de arts Sake Belksma (26.2.1903 Arum, Wonseradeel-19.1.1977 Groningen).

Ds. Gootjes was de geestelijke leider van het verzet te Baflo, waar hij – samen met Albert Ruiters (23.1.1888 Middelstum-16.3.1977 Groningen), hoofd van de lokale christelijke school - leiding gaf aan de ‘Groep-Gootjes’, die contacten onderhield met de LO/LKP . “*Baflo heette te behoren tot het “onbezette” gebied en naar schatting tweehonderd onderduikers vonden er een thuis*” (*Verzet in Groningen*). Op 19.5.1942 werd ds. Gootjes op het Scholtenshuis te Groningen ontboden door de *Sicherheits-polizei* in verband met een preek, waarin hij ernstige kritiek had uitgeoefend op de verplichte ‘*Arbeitsinsatz*’. Hij is er in gezelschap van een ouderling heen gegaan maar mocht – na een stevig gesprek – ongedeed weer huiswaarts keren. Twee zoons ontwikkelden zich tot actieve en succesvolle KP’ers: Pieter ‘Daan’ Gootjes (geboren 31.12.1915 Oostdongeradeel), kandidaat-rechten en tijdelijk distributieambtenaar te Baflo, en Jacob Pieter ‘Koos’ Gootjes (geboren 8.8.1920 Tietjerksteradeel), ambtenaar-volontair op het Gemeentehuis van Baflo, die beide op 11.2.1944 sneuvelden in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei* te Middelstum. Op 13.8.1953 overleed Kornelis Maarten Reinder Gootjes, de enig overgebleven zoon van het

echtpaar Gootjes, te Uithuizermeeden t.g.v. een blikseminslag. Cornelis Gootjes (28.3.1904 Sint Pancras, zoon van Cornelis Gootjes Sr., een neef van ds. Jacob Gootjes-28.3.1945 kamp Melk, *Aussenkommando* van KZ Mauthausen), veehandelaar te Kockengen, was gedurende de oorlog een actief verzetsman onder de naam 'Zeldenrust'. Hij was als zoveel gedemobiliseerde militairen aanvankelijk lid van de Ordedienst (OD) en werd in 1942 al gearresteerd. Eerder, in het voorjaar van 1942, bood zijn gezin onderdak aan Joodse onderduikers. Op 10.11.1942 vond een overval plaats door de SD en werd Maartje Gootjes-Van den Oord samen met de onderduikers gearresteerd. Na een half jaar werd zij vrijgelaten en bood opnieuw onderdak aan onderduikers. Cornelis Gootjes en Maartje Gootjes-Van den Oord ontvingen beide (hij postuum) het Verzetshedenkingskruis.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten...*, 348vv.; *Het Grote Gebod*, I, 37, 142, 146, 353, 424, 437, 624I II, 133, 332, 626; Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 80; drs. G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 123, 162, 306, 308, 310, 315; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 166, 170; G. Kadijk, *In memoriam Ds. Jacob Gootjes* in: *Jaarboek 1976 GKN*, 499v.; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 65; P.J. Stavast, *Een doodgewone KPer*, 130v.

174.

Simon Henri Nicolaas Gorter (geboren 25.6.1885 te Hoorn NH, zoon van ds. Hans Klaas Gorter [24.8.1849 Hemeluner Oldeferd, Warns, zoon van ds. Douwe Simons Gorter {3.8.1811 Hindelopen-27.8.1876 Balk}-[3.6.1899, Ooststellingwerf] en Aleida Michaëla Elise de Waard-overleden 2.8.1967 Utrecht, in het Diaconessen Ziekenhuis).

Proponent (21.6.1910); **doopsgezind** hulpprediker (1910) en doopsgezind predikant te Zijldijk (30.10.1910-3.11.1912), Twisk/ Abbekerk (7.11.1912-18.10.1914), Sappemeer-Hoogezand (26.10.1914-2.7.1916), Rotterdam (9.7.1916-1946; woonde daar op het adres Vredenhofweg 36a) en Arnhem (1946-27.5.1951 wegens emeritaat); woonde daarna te Beekbergen; hij was hoofdredacteur van de *Doopsgezinde Jaarboekjes* (1932-1943) en (de eerste) hoofdredacteur van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (1946-1950); gekwalificeerd als 'meer humanist dan christen, meer journalist dan dominee' (app. Laureense).

Gehuwd op 4.1.1915 te Apeldoorn met **Margaretha Henriëtte (Mees) Schimmel** (geboren 11.2.1890 te Amsterdam, dochter van mr.dr. Willem Frederik Schimmel en Ida Louise Maria Ottenhoff-overleden 1967). Haar oudere zuster Ida Wilhelmina Ragna (Driek) Schimmel (1887-1971) was gehuwd met jhr. Simon Pierre Francois Meyer (1884-1975). Gijsbert Johan Gorter (geboren 7.11.1920 te Rotterdam), zoon van het echtpaar Simon en Mees Gorter, studeerde theologie aan het Doopsgezinde Seminarium te Amsterdam (woonde Prinsengracht 825). Tijdens de oorlog was hij een actief verzetsman, vanaf 1941 betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers en het studentenverzet (m.n. tegen de loyaliteitsverklaring). Later fungeerde hij als contactpersoon tussen o.m. de Persoonsbewijzencentrale en de Ordedienst (jhr. Six). Op 1.3.1945 werd Gijsbert Gorter door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd voor het huis van zijn dispuutsgenoten Johan Bais (1921 Pematang Slantar, NOI-gefusilleerd 8.3.1945 Amsterdam; Erebegraafplaats Bloemendaal) en Theodoor van Gogh (1920 Amsterdam-gefusilleerd 8.3.1945 Amsterdam; Erebegraafplaats Bloemendaal) aan de Weteringschans 137 te Amsterdam. Een week na zijn arrestatie werd Gijsbert zelf gefusilleerd op Rozenoord aan de Amsteldijk als represaille voor de aanslag op *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter (1895-1949). Ook hij ligt begraven op de Erebegraafplaats te Bloemendaal (vak 38). Tegen het einde van de oorlog bood ds. Gorter onderdak aan de gedropte BBO-agent en radio-operateur Paul Polak (alias 'Paul Peters', 'Douwe' en 'Boating'; 26.2.1924 Balikpapan, NOI-8.5.2003), die een dispuutsgenoot was van zijn zoon Gijsbert en radiocontacten met Londen moest onderhouden. Tenslotte gaf het echtpaar Gorter tijdens de oorlog onderdak aan Joodse onderduikers, o.a.: Salomon (Salom) Lobstein

(geboren 21.9.1916 Meppel, zoon van Moritz Lobstein [28.3.1881 Borculo-18.6.1976 Amsterdam, begraven Muiderberg] en Catharina van Huiden [19.3.1880 Winschoten-27.6.1945 Ramat Gan, Israel}-overleden 17.9.1998 Arnhem). Vader Moritz was koopman, directeur NV Bakkersartikelen, voorzitter van het Meppeler kerkbestuur en tijdens de oorlog vertegenwoordiger van de Joodse Raad voor Drenthe. Sinds 1939 studeerde Salomon Lobstein aan de Economische Hogeschool te Rotterdam en was lid van het Studentencorps aldaar. Tijdens de oorlog *dook hij onder* (op 3 juli 1942, tegen de zin van vader, die bang was voor represailles en die – als vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Drenthe – herhaaldelijk mensen had afgeraden onder te duiken, om erger te voorkomen...) *bij een predikantenfamilie in Rotterdam, waar 4 en soms meer onderduikers in huis waren. Bij een inval werd een zoon des huizes gepakt en kort daarna gefusilleerd. Alle onderduikers wisten te ontsnappen. Na een kort verblijf elders keerde Lobstein jr. op zijn vroegere onderduikadres terug en beleefde op 5 mei 1945 het einde van de bezetting*". Ook zijn ouders overleefden de oorlog: ze werden aanvankelijk naar 1943 naar Theresienstadt gedeporteerd, maar kwamen – middels een uitruil van Joden tegen Duitse krijgsgevangenen - in Palestina terecht. Daar is mevr. Lobstein in 1945 overleden, maar Moritz Lobstein keerde na de oorlog terug naar Nederland.

Archief: app. Laurens e.d.

Bron: 'Paul Peters alias Paul Polak' (weggum.com).

Lit.: ADW XIX (1967), 11 juli 1967; Jelle J. Bosma e.a., *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 261; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente*, 331; *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 59 (1965), 16vv.; 61 (1967), 132 en nr. 62 (1968), 9vv.

175.

Dr. h.c. Koeno Henricus Eskelhoff Gravemeijer (geboren 25.2.1883 te Oosthem (Wymbritseradeel zoon van ds. Eskelhoff Carsjen Gravemeijer [17.8.1847 Onstwedde-15.4.1900 Utrecht] en Trijntje Groen-overleden 13.2.1970 op de buitenplaats 'Ter Veken' te Wassenaar; in stilte bijgezet in het familiegraf te Utrecht). Zijn oudere broer ds. Henricus Eskelhoff Gravemeijer (20.10.1878 Oosthem-9.3.1967 Baarn; begraven te Utrecht) was hervormd predikant te Schipluiden, Steenwijk en Amsterdam en medeoprichter (van 1922-1935 voorzitter) van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (HGSP); hij was gehuwd met jonkvrouw Maria Cornelia Bartholdina de Geer (26.10.1878 Rinsumageest-10.5.1955 Hilversum), een achternicht van hervormd predikant jhr.dr.(ds.) Lodewijk de Geer (28.12.1831 Utrecht-5.3.1909 Velp) en diens beide zoons Dirk Jan Baron de Geer (14.12.1870 Groningen-27.11.1960 Soest), minister-president (1939-1940) en hervormd predikant ds. jhr. Lodewijk de Geer (27.1.1873 Groningen-1.9.1904 Losser ten gevolge van zelfmoord, na zijn voormalige knecht Jan Posthumus te hebben doodgeschoten) en dochter jonkvrouw Sara Maria de Geer (13.10.1868 Groningen-7.6.1902), die gehuwd was met hervormd predikant ds. Berend ten Cate (26.2.1868 Enschede-30.9.1924 Maarssen). De zuster van de predikanten H.E. en K.H.E. Gravemeijer, Geertruida Gravemeijer (20.7.1877 IJsselmuiden-1.8.1950 Zeist), was gehuwd met de hervormde predikant ds. Herman Otto Roscam Abbing (18.11.1874 Ginneken, zoon van ds. Pieter Johannes Roscam Abbing [18.1.1845 Ginneken-21.8.1916 Warnsveld; aldaar begraven] en Julia Carolina van Rhijn-23.3.1939 Arnhem; ze liggen begraven op 'Moscowa', Arnhem), broer van hervormd predikant ds. Willem Jacob Roscam Abbing (24.7.1876-17.6.1939 Arnhem, begraven Valburg), die de vader was van prof.dr. Pieter Johan Roscam Abbing (22.3.1914 Ginneken en Bavel-22.11.1996 Amersfoort), hoogleraar dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie aan de RU Groningen. De jongste zoon van ds. H.O. Roscam Abbing, theologisch kandidaat en verzetsman Leonard Johannes Roscam Abbing (geboren 4.1.1916 Arnhem-

omstreeks september/ oktober 1944 zodanig door de Landwacht mishandeld dat hij aan de gevolgen daarvan overleed; aanvankelijk onder de vloer van het wachtlokaal in Assel verstopt, maar op 22.12.1944 kon zijn stoffelijk overschot in het *Reserve-Kriegslazarett* te Apeldoorn worden opgehaald (begraven Moscowa, Arnhem).

K.H.E. Gravemeijer studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** hulpprediker te Leeuwarden (1910); hervormd predikant te Giessen-Oudkerk (23.4.1911, bevestigd door zijn schoonvader ds. Douwe van Popta [1855-1924], te Voorburg (1915) en te 's Gravenhage (1920); eveneens medeoprichter van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (1921).

Gehuwd 1) op 30.3.1911 te Bunnik met **Baukje Elisabeth Eva van Popta** (geboren 11.3.1888 te Papendrecht, dochter van ds. Douwe Taekes van Popta [9.9.1855 IJlst-3.11.1924 's Gravenhage] en Clementia Adriana Talma [20.5.1853 Dokkum, dochter van mr. Aritius Sybrandus Talma [6.9.1797-Engwierum-4.7.1882 Dokkum, en Elisabeth Geertruid Charlotte von Eichstorff [13.3.1814 Dokkum-21.1.1895 Utrecht]-overleden 1.10.1929 te 's Gravenhage; twee broers van Clementia Adriana waren eveneens hervormd predikant: ds. Alydus Warmoldus Lambertus Talma (21.8.1835 Dokkum-25.8.1902), vader van ds. Aritius Sybrandus (Syb) Talma (17.2.1864 Angeren-12.7.1916 Haarlem, begraven Bennebroek), predikant en ARP-politicus (Tweede kamerlid en van 1908 tot 1913 minister van landbouw, handel en nijverheid in kabinet-Heemskerk, en ds. Aricius Sijbrandus Elbertus Talma (28.2.1856 Dokkum-9.2.1907 Groningen); een derde broer van Clementia Adriana Talma, prof.dr. Sape Talma (20.12.1847 Dokkum-20.6.1918 Utrecht) was arts en hoogleraar geneeskunde en propaedeutische kliniek aan de RUUtrecht; 2) op 10.9.1957 met **Hillegonda Maria Meissner** (geboren 29.4.1892 te 's Gravenhage, dochter van Anthon Marie Meissner en Maria Elisabeth Schooneveld-overleden 24.12.1978 te 's Gravenhage). Hillegonda was eerder gehuwd 1) met Henri Richard Alexander van Schelle (12.1.1889 Palembang, Celebes of Muntok, Banka, Sumatra NOI, zoon van Carel Jan van Schelle en Henriëtte van der Ven-26.10.1918 te Wassenaar) en 2) op 23.11.1920 te Diepenveen met Adrianus van der Ven (6.11.1887 te Buitenzorg, NOI, zoon van Adrianus van der Ven Sr. en Johanna Cornelia Margaretha du Cloux-overleden).

Dr. Gravemeyer was voor de oorlog lid van de antipapistische Vereniging Protestants Nederland (VPN), waarvan sommige predikant-leden in NSB-vaarwater terecht kwamen. Gravemeijer maakte geruime lid uit van het hoofdbestuur van de VPN, maar distantieerde zich later van de NSB-koers. Sedert 1.4.1940 was hij secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk en in juli 1940 ook van het Convent van Kerken (later: Interkerkelijk Overleg). In verband met het rondzenden van een kanselafkondiging aan de hervormde predikanten werd dr. Gravemeijer op 21.3.1941 gearresteerd en korte tijd (tot 23.3.1941) op de opgesloten in het 'Oranjehotel' te Scheveningen; in 1942 werd hij herhaaldelijk ter verantwoording geroepen door de *Sicherheitspolizei* en vervolgens 7 maanden lang als gijzelaar gevangen gezet in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel (4.5.1942-17.12.1942).

Op 1 mei 1944 had een belangrijke ontmoeting plaats in de Nieuwe Kerk in Amsterdam tussen ds. K.H.E. Gravemeyer, Secretaris van de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk en Jacoba (van Tongeren (14.10.1903 Cimahi bij Bandoeng, NOI-15.9.1967 Bergen NH); zie ds. B.J. Aris, ds. K.Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.I. Smelik) als leidster van (de verzetsorganisatie) Groep 2000. Ds. Gravemeyer vertelde Jacoba dat de Generale Synode der Hervormde Kerk opdracht had gegeven tot de oprichting van een Hervormde Verzetsgroep, naast de L.O. en andere min of meer politiek georganiseerde verzetskernen. Hij was verheugd dat de Amsterdamse Kerkenraad het verzetswerk van Groep 2000 had gehuisvest en gesteund.

De betreffende maatschappelijk werkster, Jacoba, zou met terugwerkende kracht salaris ontvangen, Groep 2000 zou vanwege de 'verhulling' nu nog Groep-2000 heten, maar na de bevrijding zou de nieuwe naam Hervormde Groep 2000 worden. De groep zou maandelijks een bedrag uit het Fonds voor Bijzondere Noden van de Hervormde Kerk krijgen: dit is zo 'n 300.000 gulden geweest'. De hervormde verzetsgroep-2000 heeft zich op uitzonderlijke wijze ingezet voor Joodse onderduikers in Amsterdam e.o.

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 205, 516v.; *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 62, 64, 70, 106, 110; Bas von Benda-Beckman, *Het Oranjehotel*, 89; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 114, 122; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 186, 198, 230; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 75, 155; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 19, 27, 32, 35v., 50, 54, 61, 127; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 136, III, 6 en 84; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagagetrouwen*, 162; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 121, 123, 128v., 178vv., 181; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 553 en 555; H.J. Ponsteen, lemma 'Gravemeijer, Koeno Henricus Eskelhoff' in: *Biografisch Lexicon IV*, 149vv.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 14, 239v., 265, 362, 410vv.II, 26, 65, 104, 231, 238; ' Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 106, 275, 278, 280, 347; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 36, 39, 55vv., 67, 71, 78v., 82v., 85, 91, 103, 115v., 121, 137, 196; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 144, 148vv., 151, 231, 313v., 319, 348v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 41, 43vv., 53v., 60v., 63v., 69v., 89v., 96, 98vv., 103, 128v., 139v., 145, 171v., 178, 180, 227v., 234v., 248, 258, 264, 330, 352-355, 389, 391, 456, 585, 588, 653, 662, 666, 672v., 677 II, 38v., 57, 78-83, 94, 98, 100, 202, 261-267, 354v.; Hendrik Tijssen, *NSB-predikant*, 52, 59, 66.

176.

Philippus Jacobus Greeven (geboren 23.4.1909 te Leiden, zoon van Adriaan Herman Greeven en Jannetje Slaager-overleden 4.5.1995 te Norg; begraven Algemene Begraafplaats, Norg).

Hervormd hulppredikant te Terneuzen (1936), hervormd predikant te Kolham, te Vriescheloo (6.10.1940-17.11.1946), te Termunten-Borgsweer en te Veenhuizen. In 1939 was ds. Greeven reserve-legerpredikant bij de staf van 17 R.I.; hij maakte in de meidagen van 1940 de oorlogshandelingen mee in Oost-Brabant (Boekel, Odiliapeel, Erp, Wanrooy en Ledeakker); vervolgens trok hij zich met de troepen terug naar Zeeuws-Vlaanderen en verder naar Duinkerken, waar hij inscheepte op het vrachtschip 'Pavon'; maar het schip verging t.g.v. een Duits bombardement en hij kwam in het ziekenhuis van Calais terecht. Later begeleidde hij een groep Nederlandse soldaten vandaar naar huis (hij schreef er een boek over; documenten van hem uit die tijd berusten bij het Nationaal Instituut voor Militaire Historie in Den Haag).

Gehuwd op 12.11.1935 te Woerden met **Maria Anna Monster** (geboren 14.7.1904 te Amsterdam, dochter van Kornelis Monster en Krijntje Visser-overleden 30.11.1976, begraven te Norg).

Ds. Greeven was in het begin van de oorlog commandant van de OD (Ordedienst) in de regio Oost-Groningen. Begin 1942 werd hij daar (Bellingwolde, Oudeschans, Veerveen en Vriescheloo) leider van het samenwerkend verzet van LO, OD, PH (pilotenhulp?) en later BS (In die tijd maakte hij ook deel uit van het netwerk van ds. Ader (zie daar) en sinds 1944 onderhield hij contacten met o.a. ds. C. Riegstra van Blijham (zie daar) en ds. W.A. Krijger (zie daar). Ds. Greeven hielp o.m. een Franse vluchteling uit één van *Moorklager* die om 3 uur 's nachts bij hem aanbelde. Waarschijnlijk had hij weet van de kaart die het verzet naar dat kamp had gesmokkeld met daarop de route die men moest volgen om op een afhaalpunt te kunnen komen (= twee houten WC's achter de kerk van Vriescheloo). Meestal bleven ze een

paar dagen of weken in de pastorie voor ze verder werden geholpen. Later volgden tal van geallieerde vliegers die route. Mogelijk zijn ook Joodse onderduikers zo verder geholpen. Zeker is dat een Joods meisje, de 11-jarige Aleida Rebecca (Leida) Gassan (geboren 13.2.1934 Amsterdam-overleden 8.7.2021 Heerlen; gehuwd met Jan Bron) met haar zevenjarige broertje op 15 februari 1945 met een hongertransport vanuit Amsterdam naar het Noorden kwam en onderdak kreeg (vanwege hun Joodse naam) op de pastorie van ds. Greeven. Na de oorlog werden de kinderen – door bemoeienis van ds. Greeven – weer met hun ouders herenigd in Amsterdam. Na de oorlog trouwde Aleida met Jan Bron en vertrok naar Limburg. Twee keer kreeg ds. Greeven huiszoeking: de eerste keer werd niets gevonden, de tweede keer werden wapens, papieren, een radio, een Nederlandse onderduiker en een Engelse piloot over het hoofd gezien, maar trof wel een illegaal pamflet aan, wat de predikant vier dagen detentie opleverde.

Bibl.: Ph.J. Greeven, *Herinneringen aan de oorlogsdagen van 10 mei-6 juni 1940* (Nederlands Instituut voor Militaire Historie (494 Greeven/1).

Lit.: Jan S.A. Huizing, artikel 'Philippus Jacobus Greeven, Vriescheloo' www.groningen4045.nl/portretten/philippus-jacobus-greven-vriescheloo; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 104v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 575, 634 en II, 356v.

Contact: bekend info@geerthovingh.nl

177.

Izak Groenenberg (geboren 9.4.1903 te Dordrecht, zoon van Cornelis Groenenberg, 'hoofdinspecteur eener levensverzekeringsmaatschappij', en Helena Pieterella Siefers-overleden 21.5.1979 Beilen, Torenlaan 341; begraven Begraafplaats Beilen; geruimd?).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1923); lid VU-Corps NDDD (dispuut Areiopagus); jaargenoten: ds. R.H. Kuipers (zie daar), ds. J. ter Schegget (zie daar) en N. Streefkerk (zie daar); kandidaat (5.10.1928); **gereformeerd** predikant te Nederhorst den Berg (28.4.1929-22.6.1947), te Nieuweroord (6.7.1947-1.7.1961), buiten bediening gesteld 1961; leraar godsdienst en hulpdiensten te 's Gravenhage-Zuid (1.9.1962-1.10.1963) en te Delft (1.10.1963-1.10.1965); emeritus: 1968; hulpdiensten te 's Gravenhage-Zuid (15.1.1969-1.9.1969) en te 's Gravenhage-Escamp (1.1.1970-1.7.1973).

Gehuwd op 19.4.1929 te 's Gravenhage met **Bartje/ Barbara (Bab) de Kleer** (geboren 15.7.1903 te 's Gravenhage, dochter van aannemer Gerrit de Kleer en Grietje van Ingen-overleden 3.8.1984 te Hoogeveen).

Ds. I. Groenenberg richtte op 11.6.1943 samen met ds. Frits Slomp (zie daar) in zijn pastorie te Nederhorst den Berg de LO (= 'Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers')-afdeling 'Vechtstreek' op. Onder de 21 aanwezigen bevonden zich illegale werkers uit Loenen, Loenersloot, Nigtevecht en Vreeland (artikel van Ruurd Ubels). Het echtpaar ontving op 18.2.1967 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het zorgde voor onderdak voor het Joodse echtpaar Van den Berg (dat helaas tijdens een huiszoeking werd ontdekt en gedeporteerd), twee kinderen Van Santen (die daarna elders moesten worden ondergebracht), in september 1943 ook nog Leonie Elisabeth Ossendrijver (geboren 26.9.1919 Rotterdam--overleden 1998 Israël, dochter van Manus [Herman] Ossendrijver [geboren 3.3.1894 Rotterdam, koopman in metalen, oliën en vetten te Rotterdam-25.12.1963 Rotterdam], gehuwd 24.7.1918 's Gravenhage met Rachel Jacob Pienas [19.5.1896 Rotterdam-8.1.1962 Rotterdam], die hals over kop haar onderduikplek in Rijnsburg moest ontvluchten) en Irma van den Berg, dochter van bovengenoemd echtpaar. *In de gereformeerde pastorie van Nederhorst den Berg werd op 20 april 1945 een kind geboren dat de voornaam kreeg van een Joodse onderduikster.*

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 333, 510, 682 en 816 (daar wordt zijn voornaam abusievelijk als 'Isaac' weergegeven); J.Ritsema, *In memoriam Ds. I. Groenenberg*, in: *Jaarboek 1980 GKN*, 508v.; Ruurd Ubels, *Tussen goed en fout*, artikel in 'Vechtkroniek' nr. (april 1995), 5.

178.

Marinus Groenenberg (geboren 8.7.1904 te Dordrecht, zoon van Jan Groenenberg, broodbakker en handelsreiziger, en Adriana van Kekem-overleden 21.12.1981 te Utrecht; *'in stilte werd hij uitgedragen'*).

Hij voltooide zijn gymnasiumopleiding op Ruimzicht te Doetinchem (raakte er bevriend met zijn toekomstige collega ds. Francois Jacobus Pop [27.11.1903 Willemstad, NB-7.10.1967 Zeist] en studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** predikant te Oosterend (Texel; 2.9.1928-1932), te Vlaardingen (10.7.1932-13.6.1943), te Amsterdam (20.6.1943- NB. die dag werd een grote razzia op de Joden gehouden! -april 1959; hij was daar ook scriba van de Centrale Kerkenraad) en te Utrecht (Nicolaikerk; 1959-1.5.1970 wegens emeritaat). Voorzitter van het college van de visitatoren-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk (tot 1974). In 1944 nam hij met een groepje Amsterdamse predikanten deel aan een gesprek met de sociaal-democratische voorman Willem Drees (5.7.1886 Amsterdam-14.5.1988 's Gravenhage). Dit leidde ertoe dat Groenenberg in 1945 behoorde tot de groep van zeven Amsterdamse predikanten die de 'doorbraak' tot stand wilde brengen van protestanten naar het socialisme. Zelf werd hij lid van de SDAP, later van de PvdA. Ook maakte hij deel uit van de zogenaamde 'Achtien' die in 1962 meer aandacht vroegen voor verregaande samenwerking van hervormden en gereformeerden.

Hij was ongehuwd.

Ds. Groenenberg was lid van de (hervormde) Verzetsgroep-2000 (onder nr. 700; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik)) en steunde de groep vanuit het kerkbestuur. "*Ook neemt hij actief deel aan de bijeenkomsten van Groep 2000 in het wijkgebouw aan de Van Lennepkade, om de Groepsleden die hier behoefte aan hebben geestelijk en moreel te ondersteunen*". Verder zorgde hij ervoor dat Eduard Goldschmidt in 1942 een onderduikplek kreeg bij boer Cornelis Catharinus Oosterlee (2.5.1894 Maasland-1973) en Huibertje Oosterlee-van den Berg (5.5.1901 Maasland-1991) te Maasland (Zuid-Holland; zij liggen beide begraven op de Algemene Begraafplaats van Maasland en werden in 1984 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren').

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 223; A. van Ginkel, lemma 'Groenenberg, Marinus' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 101; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 109; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 671; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 96, 136, 138, 191, 202, 312v. en 403; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 338, 569.

179.

Anthonij Jurrianus Willem Grolman (geboren 6.6.1891 te Utrecht, zoon van tekenmeester, kunstenaar en documentalist Anthonij Everhardus Grolman [1843-1926] en Hermina Euwe, tante van de schaakgrootmeester en wereldkampioen Machgielis – Max - Euwe [20.5.1901 Amsterdam-26.11.1981 Amsterdam]; A.E. Grolman was eerder gehuwd met Louisa Johanna Jacoba Frederika Schmid. Ds. Grolman is 6.10.1955 overleden op terugweg uit Canada aan boord van ms. 'Maasdam' van de Holland-Amerikalijn en ligt begraven op de begraafplaats te Oud-Avereest).

Hervormd hulppredikant te Keeten bij Capelle aan de IJssel (Nieuwe Westerkerk; september 1916-eind 1917), hervormd predikant te Wanneperveen (9.12.1917-21.8.1921), (als bijstand) te Wijnjeterp-Duurswoude (28.8.1921-20.11.1932) en te Avereest-Balkbrug (27.11.1932-6.10.1955).

Gehuwd in 1917 met **Leentje Mijs** (geboren 15.8.1896 te Amsterdam, dochter van handelsagent Jan Mijs en Maria Alida Planjer-overleden 18.12.1980 te Hardenberg en begraven te Oud-Avereest).

Ds. Grolman nam in oktober 1942 de Joodse arts dr. Julius (Jules) Leydesdorff uit Meppel (10.4.1874 Franeker, zoon van veehandelaar Abraham Leydesdorff en Rebecca Haaxma-4.3.1952 Apeldoorn, die toen al nagenoeg blind was) bij zich in huis. Leydesdorff was in 1919 cum laude gepromoveerd op een dissertatie, getiteld *'Bijdrage tot de speciale psychologie van het Joodsche volk'*, en had voor de oorlog veel contact gehad met dr. K.H. Miskotte (zie daar), omdat ze beide bestuursleden waren van de Openbare Leeszaal te Meppel. Dr. Leydesdorff verbleef na Avereest nog op onderduikadressen in Vaassen (Heelsum?) en op Marken, overleefde de oorlog en trouwde in 1946 met zijn huisgenote, zuster Antje van der Broek (1888 Oostsellingwerf-7.2.1949 Apeldoorn), aan wie hij vanaf 1938 zijn artikelen voor *Medisch Contact* en *De Nederlandsche volkskarakters* had gedictieerd. Hij was eerder getrouwd geweest met Jane de Jong (6.7.1870 Lemmer-12.12.1930 Apeldoorn).

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente*, 239 en 294; S.C. Derksen, artikel *"Duizendpoot dokter Jules Leydesdorff"* in *Kwartaalblad Oud Meppel*, jaargang 10 (1988), nr. 3, 9vv.

180.

Lambertus Abraham de Groot (geboren 16.2.1908 Enschede, zoon van ds. Hendrik de Groot [19.1.1872 Havelte-16.5.1967 Vries], hervormd predikant, amateur schilder, aquarellist en tekenaar, en Maria Elisabeth Hoekstra [1880 Warga-]-overleden 8.1.1989; crematie).

Studie theologie aan RU Groningen; theologisch kandidaat Usquert (1941) en **hervormd** predikant te Surhuisterveen (6.4.1941-17.3.1946), Jorwerd (1946), Neede (1949) en Vries (15.1.1956-30.6.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd op 9.4.1941 te Usquert met **Grietje Catharina Britzel** (17.12.1912 Usquert, dochter van Lucas Franciscus Britzel [21.7.1885 Wonseradeel-4.3.1942], burgemeester van Usquert [1937-1942], en Aukelina Westerhuis [11.10.1883 Eenrum-1965]-overleden).

Ds. De Groot en zijn gezin boden onderdak aan aan het Joods-communistische paar Heinz Keijser (26.8.1911 Gronau, D.-14.2.1988 Amsterdam; hij vluchtte in 1933 naar Nederland) en onderwijzeres en fotograaf Eva (Epi) Leontine Rosa Loeb (geboren 17.9.1913 's Gravenhage, dochter van Leo Loeb (20.1.1883 Düren, D.-23.10.1944 Theresienstadt en arts Meta Spiegel (25.9.1887 Gelsenkirchen, D.-30.10.1944 Auschwitz)-; gehuwd 8.1.1947 Amsterdam en gescheiden 1975), na de oorlog sociaal werkster bij het Psychologisch Adviesbureau (PAB) van het communistische Algemeen Nederlands Jeugdverbond (ANJV) te Amsterdam (zie ook ds. C.M. de Jong en ds. I.F. de Jong). Verder heeft het stel tijdens de oorlog nog ondergedoken gezeten bij dokter Nicolaas Antonie Mensing de Carante (16.11.1903, zoon van Nicolaas Antonie Mensing van Charante en Dorothea Sara Willing-2.1.1950) te Twijzel en op nog zo'n kleine twintig andere adressen. G.C. Soeters schreef bij het overlijden van dokter N.A. Mensing de Charante: *"Hij beschikte over het soort heldenmoed dat niet met eretekenen wordt beloond. Wie van ons zou het bestaan om als 'halfjood' naar het hol van de S.S.-leeuw in Leeuwarden te gaan om te pleiten voor de vrijlating van een semi-arts? Wie van ons zou onder die omstandigheden zonder enige reserve aan iedere onderduiker en aan iedere illegale actie, hoe risquant ook, zijn steun verlenen?"*

Bron: de namen van H. Keijser en E.L.R. Loeb worden genoemd in *Overzicht no. 6* van de Centrale Veiligheidsdienst *No. B.X. 19909* d.d. 4.8.1947.

Lit.: Lotte van Gaalen, 'De man met de rammelaars' (vierdelige podcast, die vanaf 6.3.2022 door VPRO-OVT werd uitgezonden); Miriam Knotter, *Biografie van Heinz Keijser* (biografie_keijser.pdf); Reinder H. Postma/ Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 355v.; G.C. Soeters, *In memoriam N.A. Mensingh de Charante. In leven arts te Twijzel in: Personalía, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 95^e jaargang I 3, p. 238.

181.

Albert Gruppen, *drager van het Oorlogsherinneringskruis met de gesp* (geboren 23.4.1886 Kerkenbovenveen/ Zuidwolde, zoon van arbeider Hendrik Gruppen en Elsje Prigge-overleden 5.2.1955 Middelburg; begraven te Biezeling; 'Zalig zijn de doden die in de Here sterven').

Christelijk-gereformeerd kandidaat (1919); predikant te Steenwijk (9.11.1919), Vlissingen (8.11.1923), Zwaagwesteinde (11.7.1926), Eindhoven (15.9.1935), Elburg (25.10.1942-13.4.1947; hij woonde toen met zijn gezin bij de kerk aan de Beekstraat 14) en tenslotte in Biezeling (20.4.1947-5.2.1955). In 1940 was hij actief als reserve-majoor veldprediker en werd in 1947 onderscheiden vanwege bijzondere krijgsverrichtingen in en direct na de meidagen van 1940.

Gehuwd 1) met **Margje Drenth** (geboren 8.10.1886 Achterom C80, Hoogeveen, dochter van arbeider Hendrik Drenth en Trijntje ten Brink-overleden 16.2.1951 Biezeling) en 2) met **Dingenita Jacoba van Eeken** (5.10.1897 Steenwijk, dochter van bakker Hein van Eeken en Anna Langman-overleden 10.12.1971 Steenwijk).

Van 1943-1945 was hij actief in de Elburgse ondergrondse, samen met zijn zoons Hendrik Nicolaas Gruppen (geboren 20.1.1921 Steenwijk-) en Hendrik Jan Gruppen (geboren 28.2.1923 Steenwijk-), o.a. bij de hulp aan Joodse onderduikers en geallieerde vliegers, die hij ook op de pastorie onderdak boot (o.a. Engelse piloot).

E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 319, 463, 611, 637, 667.

182.

Abelina Gesina Günther (1.7.1893 Amsterdam-22.2.1979 Oosterbeek).

Studeerde theologie te Amsterdam (1915-1919); **remonstrants** predikant te Doesburg (1920-1929) en Zwammerdam (1929-1945 om gezondheidsredenen)

Ds. Günther en haar huishoudster boden op 25.9.1942 het Joods meisje Edith Roseij Beek (21.4.1934 Oss, dochter van Arnold Beek [geboren 3.10.1896 Den Helder-1977], huisarts te Gouda [adres Burgemeester Martensstraat 13 en Lange Tiendeweg 54 te Gouda] en arts van de lokale Jeugdfarm te Gouda, een opleidingsinstelling voor Palestina-pioniers te Oss, en Betsy Clara de Jong [geboren 19.11.1900 Groningen-1978) een gastvrij onderdak in de pastorie te Zwammerdam, tot zij op 22.4.1943 – waarschijnlijk ten gevolge van verraad door de lokale veldwachter Jan Kool (geboren 6.9.1890 Leerdam; hij werd daarvoor in 1948 te Middelburg veroordeeld tot 12 jaar gevangenisstraf) – werd opgepakt door de beruchte SD'ers K.J. Lesemann en onderluitenant van de Staatspolitie (lid NSB) Arie Oudenaarde uit Gouda. Ook de predikant werd gearresteerd, maar later weer vrijgelaten. Edith werd vijf dagen verhoord, maar liet niets los (haar ouders hadden haar ingeprent dat ze in geval van arrestatie moet zeggen: "Vader werkt in de pijnen en mijn moeder heeft me achtergelaten om mijn vader in de mijnen te gaan zoeken". Tenslotte werd ze - via 's Gravenhage? - in kamp Westerbork ondergebracht in het weeshuis (barak 35). Ze liep daar roodvonk op, maar werd niettemin op 16.11.1942 met transport 81 (995 personen) naar Auschwitz gedporteerd en onmiddellijk na aankomst vergast. Edith's ouders (die ondergedoken waren in Drachten) en

broertje Johan René Simon Beek (verbleef op een boerderij in Kootwijkerbroek) overleefden de oorlog.

Lit.: Mirjam de Baar e.a. (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel 1911-2011* (Hilversum, 2011), Paul Beek, *Het trieste verhaal van Edith Roseij Beek – Eenzaam op weg naar Auschwitz*.

183.

Pieter de Haan, officier in *de Belgische Kroonorde* (geboren 6.5.1890 Ophemert, zoon van ds. Adriaan de Haan [31.3.1861 Weesp-8.2.1933 Den Dolder] en Hillegonda Maria Agatha Laan-overleden 2.3.1962 Driebergen; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Driebergen-Rijsenburg). Zijn zuster Adriana Hillegonda de Haan was gehuwd met ds. Swerus Hermanus Johannes Voors (1895-1963; zie lemma 'Swerus Hermanus Johannes Voors'), die tijdens de oorlog hervormd predikant was te Enschede (1932-1947).

Hervormd predikant te Voorhout (-1924; hij bewoonde er de oude pastorie van ds. Jacobus Boerhave [16.11.1625 Leiden-12.11.1683 Leiden], vader van prof. dr. Hermanus Boerhave [31.12.1668 Voorhout-23.9.1738 Leiden], hoogleraar in de geneeskunde – op vijf leerstoelen – aan de Universiteit van Leiden), en te Antwerpen (1924-1957 wegens emeritaat).

Gehuwd op 18.4.1917 te Zwolle met de lerares-Frans **Nellij Henriëtte Liégeois** (geboren 1.3.1888 te Parijs, dochter van de cellist Cornelis Joseph Liégeois en Helena Alida Eldering, zuster van ds. Petrus Eldering [zie daar[-overleden 26.7.1961 te Driebergen; aldaar begraven).

Ds. De Haan stond tijdens de oorlog in nauw contact met zijn collega ds. A.G.B. ten Kate (zie daar) te Brussel die betrokken was bij het netwerk van de zogenaamde 'Dutch-Paris'-ontsnappingslijn, die ervoor zorg droeg dat Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers konden ontkomen naar Zwitserland (Via de 'Zwitserse weg') of via Frankrijk, Spanje en Portugal ('Lissabonroute') naar het Verenigd Koninkrijk.

184.

Gerardus Horreüs de Haas (geboren 17.11. 1879 te Beneden-Knijpe, Gemeente Schoterland, Fr., zoon van ds. Roelof de Haas [21.4.1847 Ommelandervijk-18.2.1918 Winsum; begraven te Winsum], en Titia Klasina Elisabeth Okken [1.11.1853 Solwerd, dochter van ds. Ubbo Peter Okken [22.10.1920 Leer, D.-6.3.1900 Solwerd]-29.1.1928 Zwolle; begraven te Winsum; schrijfster van Groninger schetsen in het Damster dialect]-overleden 24.4.1943 te Zwolle; begraven op Begraafplaats 'Kranenburg' te Zwolle; ongeveer 2000 mensen namen aan de begrafenis deel; tot op de huidige dag legt de Zwolse afdeling van de PvdA elk jaar op 1 mei bloemen op zijn graf). Twee oudere broers van Titia Klasina Elisabeth Horreüs de Haas- Okken waren ook hervormd predikant: ds. Wouter Okken (29.7.1849 Solwerd-21.12.1933 Groningen) en ds. Lambertus Okken (13.4.1851 Solwerd-2.9.1930 Heerde).

Ds. Horreüs de Haas studeerde theologie te Groningen (1897); **vrijzinnig hervormd** predikant te Bergum (1903-1907), te Sneek (1.10.1907-7.9.1919), naast zijn vrienden dr. Hendrik Tjakko. de Graaf (26.6.1875 Kollum-2.12.1930 Leiden), vrijzinnig theoloog en later hoogleraar aan de RU Leiden, en dr. Geert Aeilco Wumkes (4.9.1869 Joure-7.5.1954 Huizum); hij werd daar opgevolgd door dr. Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.12.1971 Driebergen-Rijsenburg), later hoogleraar kerkelijke en wijsgerige sociologie aan de RU Leiden, en te Zwolle (14.9.1919-24.4.1943); voorman van de sociaaldemocratie (voorzitter SDAP-afdeling Zwolle) en landelijk bekend, o.a. als spreker voor de afdeling Utrecht van het Religieus Socialistisch Verbond (1935). Horreüs de Haas woonde in het huizenblok 'De Hardenberg' aan het Groot-Wezenland te Zwolle (gedenkbord). Hij was ook voorzitter van de partij-afdeling van de SDAP.

Gehuwd op 12.1.1903 te Menaldumadeel met **Ella Jeane Ulyssa Offerhaus** (geboren 26.5.1880 te Dronrijp, Menaldumadeel, dochter van de arts dr. Hermanus Johannes Offerhaus [1845-] en Maria Josina Modderman-overleden 1966). Zij stamde uit een prominent predikantengeslacht: haar grootvader ds. Henricus Offerhaus (13.1.1811 Groningen-11.3.1898 Kampen) was hervormd predikant, evenals diens beide andere zoons ds. Johannes Hendrik Alexander Offerhaus (1.10.1838 Makkinga-2.3.1929 Lochem) en ds. David Willem Lodewijk Offerhaus (16.6.1843 Idaard-17.5.1928 's Gravenhage), en een zoon van laatstgenoemde – neef van Ella Jeane Ulyssa - ds. George Johannes Arnoldus Offerhaus, (20.12.1873 Oosterwierum-12.5.1936 Eernewoude) diende o.m. de hervormde gemeente van Eernewoude. Hij was voorvechter van de verheffing van de streek uit zijn isolement door verbetering van de waterhuishouding. Roelof Horreüs de Haas (1904, zoon van Gerardus en Ella Jeanne Ulyssa Horreüs de Haas-Offerhaus-1988) was biologiëleeraar aan het Gymnasium Celeanum te Zwolle en gehuwd met Gerdine Spruit (1904-). Van september 1944 tot april zat Horreüs de Haas Jr. ondergedoken in de polder van Heach Hiem aan de Wijde Ee bij Goingahuizen en schreef over die periode een indrukwekkend dagboek onder de titel *'Onderduiker in het hart van Friesland'*.

Ds. Horreüs de Haas was vegetariër en geheelonthouder en vriend van Albert Schweitzer (14.1.1875 Kaysersberg-Vignoble-4.9.1965 Lambarene, Gabon), die (in 1931) bij hem logeerde. Al vanaf 1932 (!) was ds. Horreüs de Haas een fel bestrijder van het nationaalsocialisme (in zijn brochure *'Hitler trekt een brutale streep door de wereld'*; cf. ook zijn *'Debatrede' Mussert en het Nationaal-Socialisme in Nederland'* (1933) en *De Mythe van de XXe eeuw* (1937) *contra Alfred Rosenberg's Der Mythos des XXsten Jahrhunderts*). In 1933 had hij al aan de Algemene Synode der Nederlands Hervormde Kerk namens de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, afdeling Zwolle, gevraagd om te protesteren tegen de beginnende Joden-vervolging (Henk Moerman, 23). Op Eerste Pinksterdag 1937 werd zijn radio-preek halverwege abrupt afgesproken omdat hij 'een bevriende mogendheid' had beledigd door te zeggen: *"Het is niet alleen dat de NSB verkeerde denkbeelden verkondigt, doch het is volgen van de Nazi-methoden en de bloed-, rassen- en bodem-theorie, die verderfelijk is"*. Kort na de capitulatie, op 4.6.1940 vroeg ds. Horreüs de Haas zich in een vergadering van de Smalle Kerkenraad af: *"Wat staat ons nu te doen als kerk, naar wat het geloof van ons vraagt? ... Uit het feit dat wij een christelijke religie belijden volgt het aanvaarden van een universeel verband met afwijzing van oorlogspraktijken, Jodenvervolging en terrorisme; dat wij een hervormde en protestantse kerk hebben, dat wij priesterschap der geloovigen leren, godsdienstige persoonlijkheid in strijd met willekeur. Daarom moeten we weten wat wij nu zullen doen. Twee evangelische polen hebben wij te bedenken: wijs als een slang en oprecht als de duiven, dat wil zeggen: niet willekeurig, maar met een wacht voor de lippen en tegelijk de beginselen uitspreken, de christelijke religie uitspreken als vrije Nederlanders in protestantschen geest"*. H. Moerman (p.10v.): *"Ds. De Haas kreeg van alle kanten bijval"*. De hervormde kerkenraad van Zwolle liet op 8.10.1940 met algemene stemmen een brief uitgaan naar de Algemene Synode der NHK met de volgende inhoud: *"De Kerkenraad heeft met verontrusting kennis genomen van de maatregelen, die een degradatie inhouden van onze Joodse medeburgers. Zij vraagt zich af of een algemeen kerkelijk getuigenis niet op zijn plaats is"* (Henk Moerman, 23). Uiteraard liep de predikant van meet af aan in de kijker bij de bezettende overheid en dat zal ook wel de reden zijn geweest dat de *Ortskommandant* van Zwolle in 1940 vrijwel elke zondag onder zijn gehoor zat. *"Op 25 november 1941 vroeg ds. (Horreüs) de Haas instemming van de kerkenraad om, mocht er weer een nieuwe razzia plaatsvinden tegen de Joden, bij de betrokken instanties te protesteren. Alle leden gingen akkoord.* (Henk Moerman, p. 24). Die razzia kwamen inderdaad en het spreekt vanzelf dat de Jodenvervolging ds. Horreüs de Haas door zijn ziel sneed. Als in Zwolle joden weggevoerd werden, liep hij met ze mee tot aan het

station, in de hand de schaarse bagage van enige ouderen” (Fred Lammers in ‘*Trouw*’ d.d. 26.11.1977). ‘Toen in Zwolle de Joden in een optocht letterlijk als schapen ter slachting naar het station werden gevoerd, stonden veel mensen zwijgend en machteloos op de stoep. En voorop liep met z’n grijze haren en zijn zwarte flambard: Horreüs de Haas. Hij liep mee tot de ingang van het station, waar hij onder bedreiging door Duitse soldaten weggesleurd werd” (H.H. van Limburg, in ‘*Weekbulletin Persbureau Nederlandse Hervormde Kerk*’ mei 1993, n.a.v. het boek *Toen gisteren nog vandaag was* van ds. H.A. Visser). Op 9.10.1942 schreef Horreüs de Haas een brief aan een collega in Amsterdam (dr. Jan Koopmans?) over de gevolgen van de razzia’s van 2/3.10.1942 (Algemeen Rijksarchief ’s Gravenhage, Archief Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, nr. 918):

“Geachte collega!

Daarjuist voer ik een gesprek met Dr. Andoren (?), een stadgenoot, liberale rabbijn, over de toestand van onze naar Westerbork gedeporteerde medeburgers. Het schijnt dat daar nog een aantal van ettelijke duizenden vertoeft, een kleine stadsbevolking, mannen en vrouwen, ouden van dagen en kinderen. Het juiset beeld is ons onvoldoende bekend, maar er komen berichten van voedsetekort, slapen in de open lucht enz. Het laat zich begrijpen dat er grote ellende moet heersen, door gebrek aan voorziening, verkeer, organisatie. Het blijkt mij, dat men van Joodse kant hier ter stede door hulpverlening van niet-Joodse zijde, hoezeer gewaardeerd en op zichzelf gewenst, reactie vreest van gevaarlijke aard. U zult wel in contact staan met de Centrale Joodse Raad in Amsterdam, misschien ook met de autoriteiten. Acht u het mogelijk, dat op enige wijze hulp wordt verleend of dat er een plaatselijk onderzoek wordt ingesteld? Meent u, dat predikanten en gemeenten iets kunnen doen, dan zult u het ons wel laten weten. Ik twijfel niet, of uwerzijds wordt het mogelijke gedaan en daar ben ik dankbaar voor. Ook behoeft u niet de moeite te doen mij te antwoorden als er uwerzijds naar uw oordeel niets te doen valt, met broedergroeten uw G. Horreüs de Haas.

“Het was uiteraard tot ds. de Haas, tot wie een aantal Zwolse Joden zich wendde (om een zogenaamde ‘Angehörigkeitserklärung’ te verkrijgen, die hen voorlopig van deportatie zou vrijstellen. GCH). Bij de uitgegane stukken van de kerkenraad is de worsteling van ds. de Haas te lezen bij het invullen van de criteria. Hij wist dat de Duitse instanties kritisch toekeken. In de lijst van 17 september (1942) stonden 10 namen met daarachter vermeld één of meer van de verplichte criteria”. Alle aanwezigen konden zich hiermee verenigen”. Maar de predikant hielp uiteraard ook Joodse onderduikers, en dat zal mogelijk oorzaak zijn geweest dat Horreüs de Haas op 13.7.1942 met zeven andere Zwollenaren in gijzeling werd genomen. Merkwaardig genoeg werd hij dezelfde avond al weer vrijgelaten, mogelijk vanwege zijn leeftijd en broze gezondheid. Maar hij hield er wel rekening mee dat hij ooit weer zou worden opgepakt: Op 18.10.1942 schreef hij: “Een paar gevaarlijke luisteraars en opschrijvers bij de preek hebben mij tot dusver nog geen kwaad gedaan, maar ik heb mijn evacuatietasje toch maar even nagezien (met o.a. kleurpotloden en Goethe)” (Henk Moerman, 36).

“Onder deze omstandigheden leek mij (= Salomon de Jong [20.2.1908 Leeuwarden-30.9.1993 Amsterdam] en zijn vrouw Julia Vetterman [18.5.1904 Zwolle-1996 Amsterdam] uit Leeuwarden; GCH) een langer verblijf in Twente echter te gevaarlijk. Onder bescherming van de duisternis gingen wij naar het station (van Hengelo, op 9.11.1942; GCH) en pakten de trein naar Zwolle. Van ds. Horreüs de Haas, die ik van vroeger kende uit de bijeenkomsten van het religieus-socialistische “Tijd en Taak”, kreeg ik het adres (Julianastraat 60a) van mr. Klaas Jan Bes, directeur van het rijkskantoor der hypotheek en het kadaster” (na de oorlog [28.7.1945] werd mr. Bes lid van de algemene zuiveringscommissie voor rijksdiensten te Zwolle).

Archief: het familiearchief-Horreüs de Haas berust bij het Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle.

Bibl.: G. Horreüs de Haas, *Jodendom en Democratie (Twee tijdpreken, 1921)*; G. Horreüs de Haas, *Mussert en het Nationaal-Socialisme in Nederland* (Zwolle, 1933; uitgave SDAP); G. Horreüs de Haas, *De Boodschap der Eeuwen* (bundel van 25 preken van september 1939-januari 1943).

Lit.: dr. Meia Albarda (1907-1983), *Wat baat het de mens; Willem Banning (1888-1971), Terugblik en perspectief*, 34; Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 149, 178; Roelof Horreüs de Haas, *Onderduiker in het hart van Friesland*; Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945*, 76; Henk Moerman, *Kerken onder druk*, 23v., 38; *Henk Moerman, Het beleid van de Zwolse Hervormde en Gereformeerde Kerk 1940-1945*; 8, 10v., 23v., 36; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 13, 238; dr. C. Schravessande, *Dr. G. Horreüs de Haas, zijn denken en prediking*; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 31, 101; Colet van der Ven, 'De doden lopen mee', interview met Lo de Ruiter; A. de Vos, *Voorwaarts en niet vergeten*; A. de Vos, lemma 'Haas, Gerardus Horreüs de' in: *Biografisch Lexicon*, V, 222vv., Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 179, 183, 187.

185.

Adrianus Pieter (Peter) van der Haas (geboren 10.7.1911 te 's Gravenhage, zoon van juwelier Adrianus Pieter van der Haas en Guillaumette du Croix-overleden 3.5.1990).

Hervormd hulppredikant te Oegstgeest en op Station Amsterdam-Zuid (3.1.1943-29.9.1946), predikant te Enschede en te 's Gravenhage (Bethlehemkerk; 4.5.1952-10.7.1976 wegens emeritaat), hulppredikant te Delft (Markuskerk; 1976-1978).

Gehuwd 10.7.1939 te Leiden met **Hendrika Jantina ten Berge** (geboren 29.3.1910 te Emmen, dochter van arbeider Henderikus ten Berge en Aaltje Ax-overleden ca. 2005 te Oegstgeest).

Ds. A.P. van der Haas te Oegstgeest had voor een Jood diamanten in bewaring. Een Leidsche rechercheur maakte echter een valsch rapport voor hem op, en de zaak had verder geen gevolgen (H.C. Touw).

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 435.

186.

Drs. Gerrit Hagens (geboren 11.12.1906 Rotterdam, zoon van Balten Hagens [1874-1951] en Adriana Timmers-overleden 21.7.1999 te Soest; begraven Begraafplaats te Soest, Veldweg 18).

Ds. Hagens volgde het Marnix-Gymnasium te Rotterdam en studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen. Hij was **gereformeerd** predikant te Asperen (14.10.1934-12.10.1941) en te Leeuwarden (26.10.1941-21.10.1945); daarna predikant der **Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt** te Leeuwarden-Huizum (21.10.1945-9.5.1948), te Rotterdam-Schiebroek-Centrum (1948-1957) en te Bussum (1957-1974); docent Oosterse en Bijbelse archeologie aan de Gereformeerde Pedagogische Academie en de Gereformeerde Scholengemeenschap te Amersfoort (1964-1969) en tenslotte was hij ook curator van de Theologische Hogeschool aan de Broederweg te Kampen.

Hij was gehuwd met **Adriaantje van Nes** (geboren 10.11.1915 Ridderkerk?, dochter van Pieter van Nes [1854 Ridderkerk-1949], onderwijzer en onderwijsinspecteur, en Stijntje de Koning-overleden 20.8.1999 Soest?; begraven in Soest). Ds. Jacob van Nes (zie daar; 3.10.1886 Rijsoord-25.7.1949 's Gravenhage), was een jongere broer van haar vader.

Ds. Hagens hielp zijn Joodse burens te Leeuwarden aan een onderduikplek en sloeg hun inventaris op in de pastorie. Voor de Joodse vriendin van zijn zuster en haar drie kinderen regelde hij een onderduikadres in Friesland. Hij werd op zeker moment opgepakt – omdat hij

niet naliet in zijn diensten voor de koningin te bidden - en zat een jaar gevangen. Uit een brief van Gerrit Hagens jr. aan dr. Jan Ridderbos Niczn. (7.5.1942 Tweede Exloërmond-7.3.2018 Assen) te Assen van juli 2014 ter zake van Hagens' gevangenschap: *'Wat ik ook weet is dat mijn vader vermoedelijk door een gemeentelid verraden is..... Ik weet dat er verhoren zijn geweest; hoe zwaar, heeft hij ons nooit verteld. Ook weet ik dat hij er zelf van uit ging, dat hij gefusilleerd zou worden – hij zag zijn cel als een dodencel. Tot zijn eigen verbazing is hij echter vrijgelaten – hij heeft altijd gezegd niet te weten waarom precies. De mogelijkheid werd geopperd dat de verrader ook had doorgegeven dat hij (volgens mij als jongste predikant van Leeuwarden) nogal wat trouwe 'volgers' had, en dat men daarom toch wat opzag tegen de reactie Maar dat weet ik verder niet. Als ik het goed begrepen heb, is hij daarna een tijd ondergedoken in een bejaardentehuis..... Verder weet ik er weinig van omdat mijn beide ouders (die beiden in 1999 overleden zijn) over hun werk in het verzet nauwelijks iets hebben verteld. Ik weet dat mijn vader contact had met Johannes Post (dat las ik in het levensverhaal van Johannes), ik weet dat ze onderduikers in huis hadden (die volgens mij zijn omgekomen bij een overval) en dat ze ook dingen doorspeelden naar het zuiden, maar verder.....?? De onderduikers die om zijn gekomen heetten Wierda: dat heb ik ooit geplukt uit een gedenkboek over bezetting en bevrijding van Leeuwarden – wellicht is ook daarvan nog een broer/ zus in leven? De genoemde onderduikers waren de drie broers Wierda, student theologie Egbert Mark Wierda (zie daar; 26.4.1918 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, Erehof 1 IE 5), student Klaas Jan Wijpcke Wierda (21.5.1921 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, Erehof, 4 IE 5) en student Hyltje Wierda (3.1.1925 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, graf 4 IE 5).*

Lit.: *Het Grote Gebod*, I, 161, 176 en II, 640; Anne de Vries, *De Levensroman van Johannes Post*, 277 ?

187.

Cornelis Johannes Hakman (geboren 2.6.1885 te Leiden, zoon van N.N. Hakman en 'ongetrouwde baker' Geertje Kwak [bij Koninklijk Besluit d.d. 20.9.1907 werd de naam 'Cornelis Johannes Kwak' veranderd in 'Cornelis Johannes Hakman']-overleden 28.7.1956 te Kockengen; daar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant te Hollum (16.6.1912-30.5.1915), Harlingen (6.6.1915-11.1.1920), Almkerk (29.4.1928-18.4.1948); aan het einde van de oorlog zetten de Duitsers Almkerk onder water en moest het gezin Hakman hals over kop de pastorie verlaten; en Boornbergum (2.5.1948-1.11.1953 wegens emeritaat); hulpdiensten te Kockengen (9.11.1953-28.7.1956).

Gehuwd op 6.6.1912 te Rotterdam met **Bastiaantje van der Pols** (geboren 3.7.1888 te Charlois, dochter van Pieter van der Pols en Bastiaantje Kruidenier-overleden 17.10.1969; begraven Algemene Begraafplaats Kockengen).

Zie ds. W.M. le Cointre.

Lit.: J.H. Jonker, *In memoriam Ds. C.J. Hakman in; Jaarboek 1957 der GKN*. 466v.

188.

Ite Kornelis Hamming (geboren 12.12.1905 Wehe, Gemeente Leens, zoon van landbouwer Kornelis Ites Hamming en Janna Geerts Riekels-overleden 19.12.1975 te Loppersum; aldaar begraven op 24.12.1975; *'Op joe mien Haailand blief ik hopen'*"); hij is verre familie van ds. Roelof Hamming (zie daar).

Hij was **gereformeerd** predikant te Oud-Beijerland (29.5.1932-22.9.1946), te Nieuwendijk (N.Br.; 29.9.1946-7.1.1951), te Loppersum (14.1.1951-13.11.1965) en Roodeschool (21.11.1965-1.1.1971 wegens emeritaat); daarna nog hulpdiensten te Roodeschool (1.1.1971-1.6.1972).

Gehuwd op 20.5.1932 te Warffum met **Gesina Werkman** (geboren 7.6.1906 te Warffum, dochter van landbouwer IJzebrand Werkman en Geesien Kruijenga, overleden 28.10.1975 te Loppersum).

Voor ons eigen gezin (= gezin van ds. Johannes de Boer (31.5.1899 Zwartsluis-20.12.1984 Epe), predikant te Zuid-Beijerland: 1931-1947) zijn ds. en mevr. Hamming redders in nood geweest, toen de bezetters ons dorp gingen inunderen om ons tegen een Engelse invasie te beschermen: "Kom maar naar Oud-Beijerland" – en zo reden op donderdag 24 februari 1944 drie boerenwagens met al ons huisraad en heel ons gezin (zeven jonge kinderen!) naar dat "Zoar" (= plaats waarheen Lot met zijn beide dochters vluchtte na de ondergang van Sodom en Gomorra, Genesis 19: 20-22) bij de familie Hamming. Een gezegend toevluchtsoord. Onvergetelijk. Daar zijn we wel zeer bijzonder huisvrienden geworden, tevens 'oom en tante' van de kindertjes daar: eerst twee, maar de derde werd verwacht. Toch was voor ons ook plaats. Hammings gezin in de achterkamer, wij in de voorkamer, een Duits officier in de tussenkamer. Op de studeerkamer boven zat dan nog vaak met ons dominees een heer uit Amsterdam, Joods onderduiker, die administratief voor de kerk bezig was en o.a. ook mijn maandbrief aan de verstrooide Zuid-Beijerlandse gereformeerden vermenigvuldigde".

Lit.: Joh. de Boer, *In memoriam Ds. Ite Hamming*, in: Jaarboek 1976 GKN, 522.

189

Martinus (Max) Hamming (geboren 6.2.1909 te Brittil, Gemeente Zuidhorn, zoon van manufacturier Ite Hamming en Tetje Hoeksema-overleden 5.5.1996 Zwolle; begraven Begraafplaats Bergklooster, Zwolle).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant te Frieschepalen-Siegerswoude (21.6.1936 als eerste predikant-6.10.1940), Oude Pekela (20.10.1940-12.5.1946), Den Helder (22.5.1946-4.12.1966) en Harlingen (18.12.1966-24.2.1974 wegens emeritaat); daarna woonachtig te Mildam.

Gehuwd met **Johanna Klazina van de Beek** (geboren 29.5.1913 Amersfoort, dochter van bakker Hermanus van de Beek [1882-1964] en Maasje Staal [1885-1964]-overleden 11.7.2003 Zwolle; begraven Begraafplaats Bergklooster, Zwolle).

De oorlogstoestand bracht de gereformeerde en hervormde predikanten en gemeenteleden tot een gezamenlijke houding van verweer tegen de bezetter, een houding, die aanvankelijk bij de sterk communistische arbeidersbevolking wantrouwen ontmoette, totdat bleek dat de onverstoorbare Hamming uit het goede hout was gesneden (G. van Raaij). Tijdens zijn predikantschap in Oude Pekela verborg ds. Hamming de Joodse slager Salomon Stoppelman (19.8.1874 Oude Pekela-11.2.1944 Auschwitz) en zijn vrouw Kaatje Stoppelman-Philipson (28.11.1866 Avereest-11.2.1944 Auschwitz) en tot dan toe woonachtig op het adres Albionstraat 190 te Oude Pekela, op de zolder van de pastorie. Helaas werden ze verraden en opgepakt. Gretha Schuurman uit Oude Pekela was getuige van de razzia: "Ik zat bij de dominee, samen met ongeveer twintig andere meisjes, want het was catechese. Plotseling kwam de domineesvrouw in paniek het huis binnen om te vertellen dat er allemaal Duitse soldaten voor het huis stonden. De dominee liep weg en zei dat we binnen moesten blijven. We hadden geen idee wat er aan de hand was, maar korte tijd later werden we door de Duitsers naar buiten gejaagd. Later zag ik hoe de oude slager Salomon Stoppelman en zijn vrouw Kaatje in een auto werden weggevoerd. Ze hadden ondergedoken gezeten bij de

dominee op zolder". Het echtpaar Stoppelman werd verraden. "Een paar jaar geleden heb ik dit verhaal ook voor de televisie verteld, en toen aarzelde ik ook om de naam te noemen van de verrader. Mijn dochter zei dat ik het niet moest doen, maar aan de andere kant wil je toch de herinnering leven houden. Iedereen wist overigens dat het Smit was. Hij was een dubieus figuur en heeft na de oorlog nog jaren in Westerbork geïnterneerd gezeten. Zijn achterkleinzoon heeft contact met mij gezocht, omdat hij zich zo schaamde voor het feit dat zijn overgrootvader Joden had verraden" (Els Zwerver).

In 1946 – direct na aankomst in Den Helder – schreef ds. Hamming een brochure met de titel 'Twee Voorbeelden' waarin hij positie koos in de kerkstrijd rond prof. K. Schilder c.s. (n.l. tegen Schilder, waar zijn voorganger, ds. Francois Tollenaar (12.5.1888 Hoek-20.10.1954 Den Helder), juist met de Vrijmaking was meegegaan).

Bibl.: Ds. M. Hamming, *Twee voorbeelden. Wanneer ik enkele opmerkingen maak over het kerkelijk geschil in de Gereformeerde Kerken...* (Den Helder, 1944).

Lit.: G. van Raaij, *In memoriam Ds. M. Hamming in: Jaarboek 1997 der GKN*, 535v.; ds. Ch.H. Swen e.a., *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990*, 19; Els Zwerver, *Oude Pekela, over de oorlog, maar vooral daarna* (artikel op de site www.deverhalenvangroningen.nl).

190.

Roelof Hamming (geboren 9.4.1876 te Sauwerd, Gemeente Adorp, zoon van Pieter Ites Hamming en Jantje R. van Duinen-overleden 5.9.1959 Nijverdal; begraven Algemene Begraafplaats Hellendoorn). Hij was verre familie van ds. Ite Kornelis Hamming (zie daar).

Roelof Hamming werd kandidaat te Enumatil (1904); **gereformeerd** predikant te Schoonebeek als opvolger van prof.dr. Cornelis van Gelderen: zie daar (11.2.1904-1.12.1907), te Zaamslag-A (15.12.1907-1.10.1911), te Groningen (8.10-1911-7.3.1920), te Doorn (14.3.1920-31.8.1924), te Middelburg (17.9.1924-4.10.1927) en te Nijverdal (16.10.1927-1.10.1944 wegens emeritaat).

Gehuwd op 3.12.1904 te Sleen met **Hendrikje Willems Lanning** (geboren 15.7.1877 te Noord Sleen, dochter van landbouwer Willem Lanning en Willemtien Wilting-overleden 27.7.1961).

Het Joodse echtpaar David Simon Samuel Prins (4.7.1902 Hellendoorn-14.2.1975 Almelo) en Betje Samuel Prins-Pagrach (30.11.1911-12.9.2005 Almelo) uit Nijverdal zou enige tijd bij de familie Hamming ondergedoken hebben gezeten. Zij waren de ouders van de Joodse schrijfster Wiesje (Lea) de Lange-Samuel Prins (juli 1938 Nijverdal-30.9.2013 Jeruzalem; zie ook ds. Abraham Hijmans), in 1959 gehuwd met Abraham de Lange, die als kind de oorlog overleefde ten huize van boterbezorger Sieme Roffel (9.6.1906 Emmen-oktober 1969 Enschede) en fabrieksarbeidster Akke Roffel-Klijnstra (9.4.1911 Noord Eschmarke-1.11.1990 Kampen) te Nijverdal (zij ontvingen op 20.3.1994 de *Yad Vashem*-onderscheiding).

In augustus 1944 wendden de verzetsmannen 'Koos' (?) en Herman Flim (25.9.1922 Nijverdal-30.4.2009 Nijverdal; begraven Hellendoorn) zich tot de gereformeerde predikant van Nijverdal, ds. Hamming, niets afwetend van het werk dat de dominee voor de groep Trouw verrichtte, met het verzoek om 80 adressen waar joodse kinderen uit het zuiden des lands konden worden ondergebracht. De predikant realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega's in Heerde, ds. Ch.W.J. Teeuwen (zie daar), en Lemelerveld, ds. A.J.W. Vogelaar (zie daar). Met vereende krachten konden zij de benodigde adressen wel vinden". ... "Vervolgens werden de taken verdeeld. Koos ging op een vrijdag en daarop volgende zaterdag naar Heerde met een introductie van ds. Hamming. Herman werkte op vrijdag Lemelerveld af.

Het echtpaar Hamming ontving op 22.2.1981 (postuum) met hun dochter Wilhelmina (geboren 1914) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak gaven aan de tienjarige Salomon Vleeschhouwer (1938 Amsterdam, zoon van essence-fabrikant Barend Vleeschhouwer [1906-1950] en Lientje Hillesum-2.1.2015 Herzliya, Israël), die bij hen gebracht werd door Maria Johanna (Loulou) Oderkerk (geboren 1922; op 8.10.1947 te Velsen gehuwd met verzetsman Cornelis Willem ['Kees'] Streef [1.2.1920 Gouda-6.2.1991 Amsterdam), één van de belangrijkste koeriersters van de 'Trouw'-groep. Ze had het adres van de Hammings gekregen van Willemina (Mien) Bouwman (geboren 5.2.1920 Gees, dochter van de gereformeerde predikant ds. Jakob Jan Bouwman (24.3.1891 Kantens-5.1.1974 Heemstede) en Willemina Lanning, zuster van Hendrikje Lamming, de echtgenote van ds. Hamming-overleden 3.3.2007 Bennebroek), een volle nicht dus van het echtpaar. Mien was toentertijd verloofd met de bekende verzetsman Willem Pieter Speelman (geboren 20.1.1919, Sellingen, zoon van de gereformeerde predikant ds. Johannes Dirk Speelman (22.4.1880 Pernis-1.10.1963 Nieuwkoop) en Elisabeth Anthonia van Namen-gefusilleerd 17.2.1945 bij Halfweg). Wim Speelman was aanvankelijk verantwoordelijk voor de landelijke verspreiding van het illegale blad 'Vrij Nederland' en later van 'Trouw'.

Ook Mien Bouwman was actief als koerierster van 'Trouw' en bracht regelmatig Joodse kinderen naar onderduikadressen in het Noorden, meestentijds via de psychiatrische inrichting 'Dennenoord' te Zuidlaren, waaraan een broer van haar verloofde, Jan Jacob Speelman (8.1.-1910 Velsen-22.4.1970 Heemstede), als arts verbonden was.

Ite Hamming tenslotte, zoon van het echtpaar Hamming, was eveneens een actief verzetsman. Hij verzorgde als 'Piet-Betuwe' de verspreiding van het illegale 'Trouw' in het gebied tussen Arnhem en Gorinchem. Op zeker moment werd hij gearresteerd en kwam in kamp Amersfoort terecht. Daar werd hij gebeten door de hond van de beruchte kampbewaker *SS-Oberscharführer* Joseph Johann Kotälla (14.7.1908 Chorzow, Polen-31.7.1979 Breda), één van de 'Vier van Breda', liep een ernstige infectie op en belandde in de ziekenbarak. Zo ontkwam hij aan de deportatie van ca. 1700 gevangenen naar *KZ Neuengamme*, van wie er weinigen terugkeerden. Ite Hamming overleefde de oorlog. Salomons broer en zusters werden elders ondergebracht door de 'Trouw'-groep, terwijl ook zijn ouders de oorlog konden overleven dankzij de inzet van anderen.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 245 en 352; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 249; *In memoriam Ds. R. Hamming* in: *Jaarboek 1960 der GKN*; Pee Koelewijn, artikel 'Wiesje was "mijn zusje"!'; ; zie ook ds. R. Hamming, *Een tocht voor Trinie*; H.W. Poorterman, *Van Bezetting naar Bevrijding*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 288, 350, 750, 798 (in de lijst van *Yad Vashem* worden ze slechts vermeld als 'parents' van Wilhelmina Hamming).

191.

Roelof Cornelis Harder, officier orde *Oranje-Nassau* (geboren 31.10.1909 te Amsterdam, zoon van timmerman Roelof Harder en Liekeltje ten Wolde-overleden 1.3.1979 te Amsterdam, Jan Luykenstraat 36).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1927); jaargenoot: ds. H. Scholing (zie daar); kandidaat (25.6.1931); gereformeerd hulppredikant te Amsterdam (bij dr. Willem Gerhardus Harrenstein [25.7.1886 Nieuwer-Amstel-6.10.1959 Amsterdam) en te Bandung (3.9.1933-15.4.1939), **gereformeerd** predikant 'voor de arbeid onder studerende Oosterlingen' te Leiden (25.5.1939-februari 1946), te Wageningen (voor de evangelisatiearbeid onder studenten; 1.3.1946-30.6.1949), te Amsterdam (Funenkerk, later Keizersgrachtkerk; 14.8.1949-1.9.1957); directeur van de 'Nijenburgh' te Baarn (1957-1.11.1974 wegens emeritaat).

Gehuwd op 22.9.1933 te Bandung NOI met **Titia Plantinga** (geboren 27.4.1906 te Velsen, dochter van Tjalke Plantinga en en Jeltje Tolsma-overleden).

Ds. Harder was in september 1941 al gearresteerd vanwege zijn anti-Duitse houding. Dr. G.J. van Klinken haalt in zijn dissertatie citaten aan uit een preek van ds. Harder uit 1942, waarin hij opmerkt ‘dat Israël was “weggefallen” toen het de Messias niet aanvaard had. Niettemin had het zijn verkiezing vervuld, doordat het Jezus Christus had voortgebracht, die de erfgenaam was geworden van Israëls verkiezing. Naast dit waarde-oordeel stond de zorg om het lot van de Joden: “Wij zijn getuigen van de ondergang van Israël, en wij kunnen niet nalaten met vermeerderde kracht den Heere te bidden, dat Hij nochtans onder dit volk moge werken met de den Geest der genade” (de preek droeg als titel ‘De profetie aangaande Israëls middelaarschap’ en werd gepubliceerd in de reeks ‘Menigerlei Genade XXXII (1942). Maar ds. Harder liet het niet bij bidden alleen: van eind augustus-september 1943 zat hij gevangen in het ‘Oranjehotel’ Scheveningen en van 21.10.1943-11.12.1943 in Kamp Vught wegens ‘Jodenbegünstiging’. Na september 1944 stond ds. Harder in nauw contact met de BS in Leiden (zie prof. P.A.H. de Boer). Op 10.7.1945 werd hij met o.a. prof. L.J. van Holk (zie daar) en Hans Pieter Roetert Frederikse (13.7.1920 ‘s Gravenhage-6.3.2008, Kensington, Maryland, USA), student natuurkunde en van 1942-1945 actief in een studentennetwerk in Leiden dat onderdak zocht voor Joodse kinderen wier ouders gedeporteerd waren (Hans vond pleeggezinnen voor een vijftal Joodse kinderen) lid van de pas opgerichte Christelijke Studentenraad te Leiden, koepel van alle confessionele studentenverenigingen aldaar. Kort na de oorlog maakten ds. Harder en prof.dr. P.A.H. de Boer (zie daar) ook deel uit van het plaatselijk kerncomité voor Nederlands Volksherstel. Ongeveer terzelfdertijd schreef hij: “Wanneer men kennis neemt van de meer dan schunnige behandeling die sommige Joodsche mensen ten deel viel van hun ‘vrienden’, “die zoo goed waren zich over een deel van de verbeurdverklarde goederen te ontfermen” (wat ‘n barmhartigheid en ‘n heldenmoed!), dan is men geneigd een vraagteken te zetten achter de bewering, dat Hitler dood zou zijn!” (Het Schouwvenster, december 1945). Terzelfdertijd was hij medeondertekenaar van een verklaring (Dagblad ‘Trouw’ d.d. 15.12.1945) van een aantal (hoofdzakelijk gereformeerde) zendingsarbeiders, waarin werd gesteld dat ‘een rechtmatig streven naar zelfstandigheid’ van de Indonesische bevolking niet mag worden veroordeeld’.

Bibl.: *Evangelie-verbreiding en toekomstverwachting* (Amsterdam, z.j. = ca. 1942).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 224; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking te Leiden*, 27, 102, 115; Ben van Kaam, *Opstand der gezagsgetrouwen*, 248; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 361v., 396 en 430; S.J. Ridderbos, *In memoriam Ds. R.C. Harder*, in: *Jaarboek 1980 GKN*, 500v.; Alphons Siebelt, “Hij zit bij de onderduikersbond”, 161; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 88..

192.

Klaas Hart (geboren 17.12.1906 te Zaandam, zoon van manufacturier Hendrik Hart en Trijntje Offenbergh-overleden 20.1.1977 Toronto, Ontario, Canada). Zijn zuster Anna Hart (25.10.1901 Zaandam-1994) was gehuwd met dr. Hendrik Kakes (5.11.1900 Zaandam, zoon van Jan Kakes [1862-1909], eigenaar van een bouwbedrijf te Zaandam, en Catharina Bakker-19.5.1983 Rotterdam; begraven Oud-Kralingen), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Bedum (1934-1948). Hij schreef in 1944 het boekje ‘*De strijd in onze kerken*’ en promoveerde in 1953 bij prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar) op het proefschrift ‘*De doop in de Nederlandse Belijdenisgeschriften*’. Een oudere broer van dr. Kakes, Reinder Kakes (11.11.1894 Zaandam-8.2.1990; begraven Zaandam), aannemer en makelaar te Zaandam en gehuwd met Trijntje de Vries (1894-1949), woonde in de oorlog op het adres Westzijde 262a te Zaandam, naast het Joodse echtpaar Marcus Louis Polak (16.7.1884 Veendam-7.9.1942 Auschwitz), tot 21.11.1940 leraar aardrijkskunde, handelsrecht en staatswetenschappen aan

het Gemeentelijk Lyceum te Zaandam, en Geertruida Regina van Rhijn (14.6.1897 Hoogeveen-7.9.1942 Auschwitz). Sinds voorjaar 1941 was Polak vertegenwoordiger van de Joodsche Raad van Zaandam, tot hij de oproep kreeg om op 17.1.1942 met zijn vrouw te verhuizen naar Amsterdam. *“Vrijdagavond 16 januari heeft het echtpaar een afscheidsmaaltijd bij de burens van 262a, de familie Kakes. De Polaks geven hen een dichtgesoldeerd loden kistje in bewaring. De heer Kakes begraaft het in de tuin. Na de oorlog graaft men het op – daarvan wordt een filmpje gemaakt – en stuurt het op naar een achtergelaten adres. Marcus en Geertruida Polak slaan een aanbod af om onder te duiken. Ze denken vermoedelijk dat het allemaal wel mee zal vallen”* (joodsmonument.nl; aanvulling Eric Hondius-Mesman). Het echtpaar vertrok daags erna naar Amsterdam – waar ze nog bezocht werden door een oud-leerling van Polak, de latere CPN-leider Marcus Bakker (20.6.1923 Zaandam-24.12.2009 Zaandam) – om vervolgens via Westerbork naar Auschwitz te worden afgevoerd. Daar werden ze onmiddellijk na aankomst om het leven gebracht.

Klaas Hart studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); kandidaat te Zaandam (2.7.1934); **gereformeerd** predikant te Oostwold (13.1.1935-21.9.1941), Velp (28.9.1941-7.4.1946) en Utrecht (15.4.1946-11.10.1953); op 23.10.1953 gearriveerd en Canada en overgegaan naar de **Christian Reformed Church of Canada**; predikant te Wallaceburg CRC (Ontario, 1953-1958), Cephas CRC Peterborough (Ontario; 1958-1967) en Ingersoll CRC (Ontario; 1967-1972).

Gehuwd op 9.1.1935 te Zaandam (bevestigd door ds. H. Kakes) met **Wilhelmina Fonds** (geboren 5.8.1908 Zaandam, dochter van koopman/ kantoorbediende Willem Marcusz Fonds en Neeltje Cornelisdr. Vethaak-overleden 30.8.1995 Toronto, Ontario, Canada).

Ds. Hart maakte vanaf eind 1942 deel uit van de LO-groep Velp, die zich bezig hield met het plaatsen en verzorgen van onderduikers, waaronder een aantal Joden. Tot eind 1943 stond de groep onder leiding van Albertus (Bertus) Anthonie Oostenbrink (26.4.1915 Hardenberg Ambt-), van 1938-1941 huisarts te Heemse (daar kende hij ds. F. Slomp van, zie daar), vanaf 1941 huisarts te Rheden (Velp) en later te Amsterdam. Oostenbrink leidde de vergaderingen waar nieuwe onderduikadressen werden aangedragen en verdeelde de nieuwe onderduikers vervolgens over die adressen. Verder onderhield hij contact met de LO'er Chris(tiaan Frederik) Boven (17.1.1922 Zwolle-5.6.1966 Ede) die vervalste persoonsbewijzen kon aanleveren. Zijn opvolger, de ondergedoken beroepsmilitair Warner ('Johan') van Keulen (3.1.1918 Heerde-7.9.2008 Wageningen; crematie aldaar) bezocht de wekelijkse rayonvergaderingen van de LO, waardoor steeds meer onderduikers (maximaal 350) konden doorstromen naar Velp e.o. Genoemde Chris Boven zorgde dat er ook voldoende distributiebescheiden voor de onderduikers in het rayon-Arnhem werd aangeleverd. Van de organisatie maakten behalve 'Johan' van Keulen ook deel uit componist en dirigent Marius Adrianus Brandts Buys Jr. (29.11.1874 Zutphen-21.7.1944 Velp), sociaal-werkster mej. Hendrika (Henny) Jeronimus (27.1.1911 Velp-7.1.2005 Velp), de al genoemde dr. A.A. Oostenbrink, gemeenteontvanger J.F. Monsma (woonde op het adres Schonenbergsingel 10 te Velp) behartigde samen met de directeur sociale zaken Folkert Kunst 2.6.1905 Nijkerk, zoon van ds. Jan Gerrit Kunst [1.9.1873 Rotterdam-10.7.1928 Arnhem] en Emma Alberdina Kleinschmidt-23.2.1995; begraven Heiderust, Rheden) het contact met het distributiekantoor. Folkert Kunst was een oudere broer van ds. Pieter Grades Kunst (1907-1981; zie daar), en woonde op het adres Apollostraat 3, Rheden. Hij werd op zeker moment echter opgepakt door de *Sicherheitspolizei* en naar KZ Langenstein-Zwieberge gedeporteerd, waar hij wist te overleven), de gereformeerde predikant ds. K. Hart en manufacturier Pieter Zuidgeest. Een aantal van hen werd – zoals gezegd - in de loop van de tijd door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, terwijl anderen, die zwaar gezocht werden, zoals 'Johan' van Keulen elders

moesten onderduiken. Van de gearresteerden keerden Hendrik de Lange (27.8.1891 Ambt Hardenberg-17.1.1945 KZ Neuengamme) en Pieter Zuidgeest (5.8.1908 Hoogeveen-30.12.1944 KZ Neuengamme) na de oorlog niet terug uit Duitse gevangenschap. Bij de evacuatie van Arnhem op 24 september 1944 bood ds. Klaas Hart zijn pastorie op het adres Burgemeester mr. Brandtlaan 13 te Velp aan aan het gezin van ds. Hendricus van Andel uit Arnhem (zie daar) c.s., dat met o.a. een ander echtpaar met twee dochters, een vierjarig Joods jongetje en een zeventienjarig Joods meisje vanwege de oorlogshandelingen over kop de pastorie van de Van Andels aan de Prümelaan 32 had moeten verlaten. De pastorie in Velp kwam beschikbaar omdat het gezin Hart moest onderduiken. Ds. Van Andel werd door de kerkenraad van Velp aangesteld als tijdelijk voorganger en zo kon het gezelschap van vijftien personen heelhuids de oorlog door komen.

Lit.: Pim Ligvoet, *'Ik heb al een heel tijdje niets van me laten horen*, 65 (Kakes).

193.

Nicolaas 't Hart (geboren 23.1.1908 te Schiedam, zoon van Maarten 't Hart, koopman, groentehandelaar en kruidenier te Maassluis en Klasina Huiberdina Voogt-overleden 14.2.1999 te Ermelo). De schrijver Maarten 't Hart (geboren 25.11.1944 Maassluis) is een volle neef van hem.

Studie Theologische Hogeschool Kampen; **gereformeerd** predikant te De Glind bij Barneveld (Rudolpstichting; 1.9.1935-1.5.1939; opvolger van ds. G. Zeyl, zie daar) en Wapenveld (7.5.1939-9.10.1945; hij woonde op het adres Kanaaldijk F 500 te Wapenveld); in oktober 1945 ging hij met zijn gemeente mee met de Vrijmaking en werd **gereformeerd vrijgemaakt** predikant te Leerdam (7.6.1946-juli 1949 en te te Steenwijk (juli 1949-1968), en **Nederlands gereformeerd** predikant aldaar (1968-30.6.1972 met vervroegd emeritaat) en tenslotte nog als hulpprediker actief te Ermelo (1972).

Gehuwd met **Lenie Put** uit Apeldoorn.

In Wapenveld maakte ds. 't Hart met zijn vrouw de Tweede Wereldoorlog mee. Hun grote pastorie naast de kerk bood in die tijd asiel aan o.a. geallieerde vliegers, die boven de Veluwe waren neergeschoten. Maar ook vervolgde Joden vonden er een veilig onderduikadres, ondanks het feit dat er regelmatig Duitse officieren waren ingekwartierd.

Lit.: Maarten 't Hart, *Mammoet op Zondag*; C.A. Versluis *'In memoriam Nicolaas 't Hart'* (1999).

194.

Jan Hartkamp (geboren 15.2.1907 te Zutphen, zoon van manufacturier Jan Hartkamp Sr. en modiste Willemina Musjes-overleden 18.9.1984 te Alphen aan de Rijn; daar begraven op de Oosterbegraafplaats). Hij was kleinzoon van de bakker, godsdienstonderwijzer en predikant Jan Hartkamp (1837-1921).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; kandidaat (1931); **gereformeerd** predikant te Oudega (Smallingerland; 8.3.1931-8.10.1933), Oudshoorn/Alphen aan de Rijn-Noord (15.10.1933-23.2.1947), Den Helder (26.2.1947-28.4.1968) en Hillegom (12.5.1968-1971 wegens emeritaat); daarna nog hulpprediker te Hillegom (1.9.1971-19.10.1980).

Gehuwd 1) op 4.3.1931 te Amsterdam met **Gesina Jantina de Vries** (geboren 15.7.1905 te Lemmer, dochter van mastenmaker Jan Siebold de Vries en Karolina van Anken, dochter van ds. Jan Fokkes van Anken [13.8.1838 Holwierde-1.5.1909 Weesp]-overleden 18.4.1950 te Den Helder; begraven Oosterbegraafplaats Alphen aan de Rijn) en 2) te Den Helder met **Wilhelmina Jacoba Kuypers** (geboren 22.11.1909 te Oegstgeest, dochter van brood- en banketbakker Cornelis Lieuwes Kuypers en Alida Gerritsdochter de Wit-overleden 14.9.2004 te Sassenheim; begraven Oosterbegraafplaats Alphen aan de Rijn).

Mr. A(lbertus J(akobus) Meijer (9.6.1910 Bierum, zoon van Jacob Meijer en Cornelia Klazina Weener-8.1.2000 Zeist, begraven Oosterbegraafplaats Alphen aan de Rijn), die op het Hazeveld woonde, was advocaat, procureur en leraar op de Christelijke HBS. Hij was de leider van het verzet in de Rijnstreek. Al een jaar voordat de deportaties begonnen, ging hij op zoek naar betrouwbare adressen voor degenen die zouden moeten onderduiken. De Joden, die hij kende, raadde hij aan om zich met hun gezin te verbergen, maar de meeste van hen sloegen zijn waarschuwingen in de wind. Zij wilden zijn sombere voorspellingen niet geloven. Ook van de Joodse manufacturier Niek (Nathan) van Dien (25.12.1912 Aarlanderveen-1.11.1943 Schöppenitz) weten we dat hij enige aanbiedingen heeft gekregen om onder te duiken. Hij kon zo met zijn vrouw en twee kinderen op een boerderij in Rijnsaterwoude terecht, maar weigerde. Net als veel andere Alphense Joden dacht Niek dat het zo een vaart niet zou lopen. Bovendien stonden er zware straffen op onderduiken. Hoewel veel Joden dus een afwachtende houding aannamen, waren er in Alphen aan de Rijn wel degelijk onderduikers, Joodse en niet-Joodse. Dokter Jan Hendrik Jacob (Jan) Pilon (geboren 8.3.1911 te Alphen aan de Rijn; sinds 1936 arts te Alphen aan de Rijn, nam hij tijdens de oorlog actief deel aan het verzet en overleed 20.1.1974 in het Rijnoordziekenhuis te Alphen aan de Rijn) en dominee Hartkamp hadden bijvoorbeeld onderdak weten te vinden voor tien Amsterdamse Joden. Zo ook mevr. Frieda Moskovits-Heinovits (26.9.1907-9.2.2001), echtgenote van Bentzion Moskovitz (3.2.1907 Leordina, Roemenië-18.9.1968 Amsterdam; tijdelijk begraven in Muiderberg, daarna in Israel), juwelier, voorzanger en mohel te Amsterdam, en haar kindje (ze woonden van 1939 tot 1943 op een adres in de Gaaspstraat te Amsterdam) : 'Ik wou altijd onderduiken, maar mijn dochter, die in '42 geboren was, die was zo zwart, niemand durfde het aan om ons in huis te nemen. Op een maandag in november '43 zouden we gaan onderduiken. Mijn contactpersoon voor een onderduikadres was de jonge voorganger uit Alphen aan de Rijn (wel zeker ds. Hartkamp, niet de Joodse voorganger van Alphen aan de Rijn', zoals door Jannie Stegeman gesuggereerd wordt, die bestond niet). Hij wist een adres in Aalsmeer waar we konden komen. Op donderdag daarvoor kregen we bericht dat er een razzia zou zijn. We zijn toen een nachtje gaan schuilen bij oppervlakkige kennissen. Die vrouw heeft ons aangegeven. Ik zei nog: "Word je daar nou zoveel beter van, van die f.20.- die je voor ons krijgt?" Toen we opgepakt werden moesten we naar Westerbork. Pas in Westerbork heb ik de ster opgedaan". Mevr. Moskovitz-Heinovits overleefde met haar dochtertje de oorlog, evenals haar man die de bevrijding beleefde in KZ Buchenwald, met name dankzij zijn prachtige zangstem. Na de oorlog werd hij weer voorzanger in de synagoge aan de Lekstraat in Amsterdam. In 2015 verwerkte de Stichting Productiehuis Alphen het verzetsverhaal van dokter Pilon tot een gelijknamige toneelvoorstelling. Daarin wordt o.m. melding gemaakt van de bunker onder zijn huis aan de Hoofdstraat, die hij al voor de oorlog zou hebben laten aanleggen en waarin hij tijdens de oorlog voorraden ten behoeve van de onderduikers zou hebben opgeslagen. Op zeker moment werd hij gearresteerd en gemarteld, maar ging – nadat hij weer vrij was gekomen – onverstoort door met zijn verzetswerk. Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons is bekend geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers.

Bron: www.shjvs.nl/oorlog_in_alphen_aan_de_rijn.html 'Oorlog in Alphen aan de Rijn' = website van de Stichting Herdenking Joodse Vervolgingssslachtoffers Alphen aan de Rijn 1940-1945.

Lit.: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 387 en 393; W.P.H. Pouwels, *In memoriam Ds. Jan Hartkamp* in: *Jaarboek 1985 der GKN*; Jannie

Stegeman, *Hiernaast zijn ze weggehaald...*, 7, 20, 26, 32; ds. Ch.H. Swen, *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990*, 19, 46.

195.

Arie den Hartogh (geboren 15.11.1917 te Amstelveen-overleden 26.12.2000 Gelderse Vallei Ziekenhuis te Veenendaal; begraven Begraafplaats De Munnikhof, Veenendaal).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht (1938-1942, waar hij bijzonder onderdruk raakte van prof.dr. Maarten van Rhijn (29.4.1888 Groningen-3.10.1966 Utrecht); kandidaat te Amstelveen; **hervormd** predikant (Gereformeerde Bond) te Langerak (15.11.1942, opvolger van ds. F.J. Sinke, zie daar-1.4.1946; opvolger van ds. F.J. Sinke, zie daar), Harderwijk (7.4.1946-26.9.1948), Scherpenzeel (3.10.1948-4.1.1953), Amersfoort (Joriskerk; 11.1.1953-1961), Bodegraven (16.4.1961-8.5.1966), Ede (15.5.1966-19.3.1972) en Woudenberg (26.3.1972-14.11.1978 wegens emeritaat); docent in Ziekenhuis Salem te Ermelo en secretaris van de Vereniging tot Gereformeerde Ziekenverzorging.

Gehuwd op 5.11.1942 met verpleegster **Bouchiena Gesina Winter** (geboren 29.4.1918 te Asperen, dochter van marechausee Konrad Winter en Betje Nanninga-overleden 18.3.2006 te Veenendaal; aldaar begraven).

Ds. den Hartogh bood tijdens de oorlog onderdak aan een ouder Joods echtpaar, Josef Zwi Hes (30.9.1870 Tiel-10.11.1961 Rotterdam), kosjere bakker aan het Jodenstraatje, later Varkensmarkt te Tiel, en zijn vrouw Rachel Manassen (6.2.1869 Druten-17.3.1956 Rotterdam). *Maar ze bleken daar niet veilig vanwege een onbetrouwbare tuinman. Den Hartogh nam toen contact op met een collega, dominee Teunis Oostenbrug (zie daar) te Groot-Ammers in de Alblasserwaard dat (in de oorlog als 'Jodendorp' bekend stond). Die haalde het bejaarde echtpaar op en zorgde voor een veilig adres in zijn woonplaats.*

Lit.: artikel "Globaal bekeken" van ene v.d.G. in 'De Waarheidsvriend' d.d. 18.2.2010; artikel "Beladen verleden" van W.B. Kranendonk en J. Visscher in het *Reformatisch Dagblad*; A. Noordegraaf, *In memoriam ds. Arie den Hartogh* (Digibron/Waarheidsvriend, 220010104).

196.

Dirk Jan Haspels, drager *Verzetshedenkingskruis* (1983), officier *Orde Oranje-Nassau* en ereburger van Groenlo (1973) (geboren 28.11.1907 te Nijmegen, zoon van aannemer Dirk Jan Haspels en Helena Cornelia Hendrika Loeff-overleden 14.5.1995 te Groenlo; begraven Kerkhof Nederlands Hervormde Gemeente te Groenlo). Zijn beide ooms, ds. George Frans Haspels en ds. Willem Haspels waren ook predikant in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Ds. George Frans Haspels (7.4.1864 Nijmegen-16.12.1916 Arnhem; begraven Hillegersberg), predikant en literator. was gehuwd met Constantina Charlotte Kleyn van Brandes (25.7.1867 Rome-19.1.1930 Lochem) – zij waren de ouders van prof.dr. Caroline Henriëtte Emilie Haspels (15.9.1894 Colmschate-25.12.1980 Capelle aan de IJssel), gewoon hoogleraar in de klassieke archeologie en kunstgeschiedenis der Oudheid aan de UvA. Zijn tweede oom Willem Haspels (4.3.1867 Nijmegen-10.11.1930 Almelo) was gehuwd met Immetje van Regteren Altena (16.3.1867 Nigtevegt-18.6.1938 Almelo), en een derde oom, steenhouwer en marmerverkoper Johannes Haspels (1831-1903), was gehuwd met Catharina Maria Callenbach (To of Cato; geboren 25.6.1830 Nijkerk, dochter van ds. Cornelis Carel Callenbach [20.1.1803 Amsterdam-25.10.1873 Elst] en Catharina Hendrika Meerburg, zuster van ds. George Frans Gezelle Meerburg [1.11.1806 Leiden-12.12.1855 Almkerk]. Catharina Maria was de zuster van ds. Willem Callenbach [22.12.1836 Nijkerk-14.1.1879] en overleed op 18.2.1897 te Nijmegen.

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; lid van het studentengezelschap Elias Anne Borger; **hervormd** hulpprediker te Wijk aan Zee (1935-1936), hervormd predikant te Wamel/ Drempt (1936-1939) en te Groenlo (3.9.1939-30.4.1973 wegens emeritaat).

Dirk Jan trouwde op 29.8.1935 te Nijmegen met **Johanna de Calonne** (geboren 5.1.1905 te Kleve (D.), dochter van N.N. en Marie Antoinette de Calonne, bij notariële acte op 9.6.1923 te Utrecht door de moeder erkend-overleden 19.5.1977 in verpleeginrichting 'De Molenberg', Lichtenvoordseweg 41 te Groenlo). Ze kregen drie kinderen: het oudste kind Catharina Paulina Haspels overleed op 24.2.1939, twee dagen na de geboorte, te Wamel; zoon dr. (musicoloog) Jan Jacob Leonard Haspels trouwde met Josine Wagener (geboren 's Gravenhage) en dochter Elisabeth Louise Adeodata Haspels tenslotte was echtgenote van Hugo Willem Hendrik Baron van Tuyll van Serooskerken (30.7.1950 Zuilen-7.3.1977 Rekken). Bij de begrafenis van de grootmoeder van zijn vrouw, Mevr. Johanna Jacoba de Calonnes-Meister (1849-1958; 109 jaar oud!!), op de begraafplaats Nieuw Eykenduinen in Den Haag, bad ds. Haspels het 'Onze Vader'.

Ds. Haspels werd op 10.5.1943 gearresteerd wegens hulp aan Joodse onderduikers en vanwege het feit dat de commandant van de plaatselijke NBS in zijn pastorie werd opgepakt, maar hij kwam na vijf dagen vrij uit Huis van Bewaring te Arnhem ten gevolge van een merkwaardige samenloop van omstandigheden. De 'Ds. Haspelsstraat' in Groenlo werd naar hem genoemd.

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435, 581 en 356v.

197.

Tjerk van der Hauw, officier in de *orde van Oranje-Nassau*, drager *Oorlogsherinneringskruis* (geboren 24.10.1918 te Amsterdam, zoon van rechercheur Arjen van der Hauw en Lijsbeth Terpstra-overleden 5.10.1996 te Breda, Grote Spie 34, en op de Algemene Begraafplaats te Bolsward begraven).

Wachtmeester-verkenner bij 17^e regiment artillerie Commando Zeeland (1939); vocht als militair in de meidagen van 1940 bij Middelburg; als marechaussee gestationeerd te Annen (1942) en later te Grootegast. *Wegens zijn weigering van een transport van Joden werd hij achttien maanden geïnterneerd in het concentratiekamp Vught. In die moeilijke tijd ontstond bij hem het verlangen om later predikant te worden. In het laatste oorlogsjaar speelde hij een actieve rol in het verzet.* Na de oorlog studeerde hij theologie en werd **gereformeerd** legerpredikant bij de commando's (1960). Hij nam in 1970 afscheid in de rang van luitenant-kolonel en verrichtte daarna nog hulpdiensten in de kerk van Klundert.

Op 16.12.1942 te Bolsward gehuwd met **Grietje Nawijn** (geboren 27.1.1919 te Bolsward, dochter van Jan Nawijn (12.2.1894 Bolsward-22.2.1964 Bolsward) en Lolkje Kamstra (20.10.1889 Stroobos-1978)-overleden 12.11.2003 te Rotterdam). Zij was een zus van de gereformeerde predikant ds. Jan Nawijn (1917-2006; zie daar). Haar ouders en drie tantes, Baukje Nawijn (21.4.1890-), Akke Nawijn (12.12.1892-18.2.1963; begraven Bolsward) en Fokje Nawijn (26.9.1897 Bolsward-1957) werden door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen uit de volkeren' vanwege hun hulp aan de Joodse onderduiker Benjamin/Benno Wetzstein (1913, Giessen, Duitsland, zoon van Isaak Wetzstein en Sophie Jonas-overleden 2001, Delray Beach, Florida USA), koopman te Deventer, gehuwd met Saartje de Leeuwe (1915, dochter van Abraham de Leeuwe [1870-1953] en Clara Lina Kets de Vries [1875-1957]-1974 Rochester, New York, USA).

Tjerk van der Hauw behoorde tot de brigade van Grootegast die op 12.3.1943 weigerde in opdracht van de *Sicherheitspolizei* in Groningen de laatste zeven Joden van Grijpskerk op te halen en over te brengen naar Westerbork, n.l. Eva van Dam (geboren 18.7.1859 Aduarderzijk, dochter van Victor Levi van Dam en Creesje/ Lucretia Herschel van Geuns-20.3.1943 Sobibor), die samen met haar nicht Bertha van Zanten (geboren 4.1.1878

Middelstum, dochter van Eva's zuster Rebekka van Dam en Salomon van Zante-20.3.1943 Sobibor) aan de Lageweg - in de volksmond 'Jeudnbreestraat' genoemd, nu Van Damstraat nr. 5 - in Grijpskerk woonde. Ze leefden van de verkoop van schapenvlees, van beesten die 'om niet' voor hen werden geslacht door Joodse slagers. *'De hoogbejaarde Eva van Dam werd met stoel en al in de wagen geladen. Eén van de omstanders toonde haar woede en werd prompt gewaarschuwd: "most joe stilleholden, anders stoppen ze joe ook in die waogen"*. Verder werd de veehandelaar Mozes Israëls (geboren 17.4.1879 te Grijpskerk-20.3.1943 Sobibor), die samen met zijn huishoudster, Alida Leenderts Snijders (geboren 28.5.1882 Enkhuizen, weduwe van Salomon Berend Augurkie (1875-1917-20.3.1943 Sobibor) woonde op het adres Achter 't Diepke A 348 te Grijpskerk, samen met haar van huis opgehaald, en mogelijk zijn ook het echtpaar David Gans (20.8.1877 Niezijl-20.3.1943 Sobibor) en Rosette Gans-Gans (22.10.1884 Grijpskerk-20.3.1943 Sobibor), samen woonachtig Stationsstraat A 29 te Grijpskerk, en Jette Israëls (geboren 7.10.1884 te Visvliet), die woonde op het adres Hoofdstraat E 42 in Visvliet, alsnog op 13 maart 1943 door een overvalwagen naar Westerbork vervoerd. Daar verbleven ze maar een paar dagen, want al op 17 maart vertrokken ze met een transport van in totaal 964 personen naar Sobibor, waar ze drie dagen later, op 20 maart 1943, werden omgebracht. Van der Hauw vertelt aan dr. L. de Jong (in TV-documentaire-reeks 'De Bezetting'): *In maart 1943 behoorde ik tot een groep marechaussees in de omgeving van het dorp Grootegast. Deze groep bestond uit veldwachters en marechaussees. Dat waren adjunct-brigadecommandant Jacob Derk de Witt (geboren 6.4.1895 Assen; hij overleefde KZ Dachau; merkwaardig genoeg is hij niet onderscheiden door Yad Vashem), veldwachter Dirk Boonstra (24.2.1893 Het Bildt-9.9.1944 ziekenhuis van Hersbrück, gecremeerd; Yad Vashem-onderscheiding 1988), politieman Roelf Mulder (geboren 6.9.1894 Kleinemeer, Sappemeer-1956; overleefde Huis van Bewaring Groningen, Vught, Dachau en Natzweiler (F.); marechaussee Jan Hendrik Deddens (21.5.1917 't Zandt-3.6.1999; Verzetsherdenkingskruis, Yad Vashem, begraven Godlinze), politieman Klaas Berga (10.1.1920- Gersloot-19.6.1994), politieman Tonnis Bulthuis (geboren 13.7.1898 Groningen), marechaussee Theodorus Buunk (geboren 20.9.1916 Doesburg-), marechaussee Jan Elzinga, (geboren 9.7.1920 Smalingerland), marechaussee Tjerk van der Hauw (zie daar), politieman Geert Willem Holvast (20.8.1917 Nieuwe Pekela-1992) en marechaussee Willem Vlijm (24.6.1918 Ermelo-18.7.2010 Apeldoorn). De laatst genoemde tien politiemensen en marechaussees werden alle (Boonstra postuum) in 1988 door Yad Vashem erkend als rechtvaardigen onder de volkeren. Van der Hauw: *Op 12 maart (1943) kwam er een telefoontje van de Sicherheitsdienst uit Groningen, waarin ons verzocht werd om een Joodse familie in de omgeving van het dorp te arresteren en over te brengen naar Westerbork; wij hebben toen als personeel van deze brigade allemaal gemeend het bevel niet te mogen opvolgen. Wij kwamen 's middags bij elkaar om de zaak nog eens te bespreken en wij bleven toen bij ons besluit. Maar toen wij daar samen waren zijn wij door Duitse en Nederlandse politiemannen gearresteerd en overgebracht naar Groningen (Marechausseekazerne aan de Helperbrink). Daar werd ons medegedeeld dat ons besluit dienstweigering was waarop de doodstraf was gesteld. Maar wij bleven bij ons besluit. Men = NSB-politiemannen Anne Jannes Elzinga (22.9.1908 Slochteren-geliquideerd 31.12.1943) door verzetsman Reint Dijkema, De Boer (zie hierna) en kapitein der marechaussee Melle Rauwerda (13.12.1891 Leeuwarden-) zei toen: *U krijgt nog een nacht bedenktijd, maar de volgende morgen hebben wij allemaal de kracht ontvangen om bij dit besluit te blijven en we zijn toen overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Daar hebben wij mishandeling en eenzame opsluiting moeten delen met de zovele gevangenen die daar zaten. De fanatieke 'foute' (lid NSB en Germaansche SS, waarnemend gewestelijk politiepresident van Groningen, Friesland en Drenthe en politie-president van de stad Groningen, later chef van de algemene staf van het directoraat-generaal van politie) luitenant-kolonel der Staatspolitie Ynto de Boer (13.4.1904***

Groenlo-) meldt daarover aan zijn ondergeschikten: *“Dit personeel is desavonds door mij persoonlijk op het uiterst foutieve van hun houding geweest. De volgende morgen zijn allen stuk voor stuk in het bijzijn van Duitse politiebeambten nog eens voor de keus gesteld om onmiddellijk het eens gegeven bevel op te volgen of anders naar een concentratiekamp te worden overgebracht. Helaas bleken de groepscommandant De Witt en 10 van zijn mannen sodanig te zijn opgestoot door communistische pamfletten, vertogen in de kerk of inblazingen door de Engelse radio, dat zij bleven weigeren”* (Nico de Both). Van der Hauw vervolgt: *De oudere collega's van mij werden overgebracht naar Duitse concentratiekampen, waaronder ook de veldwachter Dirk Boonstra (24.2.1893 Sint Annaparochie-9.9.1944 Kdo. Hersbruck, KZ Flossenburg; begraven Nederlands Ereveld, Frankfurt am Main, vak A3 nr. 4). Ik kan mij van de veldwachter Boonstra nog herinneren dat toen wij in de auto moesten stappen te Groningen, dat één van de Duitse politiemannen ons telde, hij zei “er zijn toch elf, ja, es stimmt” waarop Boonstra zei “het is fout, het zijn er twaalf. U hebt God vergeten: Hij gaat met ons mee. Altijd”. “Bij aankomst in Vught pakten de SS'ers de mannen meteen hard aan. Uniformen werden hen afgerukt, er werd geschopt en geslagen. Na een slapeloze nacht werden zij meteen bij een zwaar Arbeitskommando ingedeeld. Twee maanden later, op 14 mei 1943, werden zij dankzij de hulp van een Groningse gevangene, Hans van Ketwich Verschuur (= Henricus [Petrus Joannes van Ketwich Verschuur [11.1.1905 's Gravenhage, zoon van burgemeester mr. Evert van Ketwich Verschuur van Groningen-1995], verzetsman, die Kamp Vught, PDA Amersfoort, KZ Neuengamme en de scheepsramp met de ‘Cap Arcona’ overleefde) en bij het Philips-Kommando ingedeeld. Die werkte op de Schreibstube van de Kommandantur, en had soms de gelegenheid om volgens hem geschikte gevangenen op een Philipslijst te zetten. De hele brigade kreeg werk aan de radioband. Na verloop van tijd kwamen enkelen van hen terecht op de Tekenkamer. Drie vervulden later de taak van ‘boutenkoning’. Voor het op afroep repareren van haperende soldeerbouten konden deze mannen zich vrij van de ene naar de andere werkbarak bewegen. Dat gaf hen ook de kans om – waar nodig – een opbeurend woordje aan de werktafels te spreken. Zij fungeerden tegelijkertijd als ‘postbode’ om boodschappen en briefjes binnen het kamp door te geven. De marechaussees moesten vanwege hun lengte meestal vooraan lopen in de kolonne van gevangenen die van de appèlplaats naar de werkbarakken ging, en terug. Vaak kregen ze daardoor de eerste klappen van de SS'ers. Anderen liepen daarom graag in het midden achter hen. Eén lid van de brigade was een goed bokser. Uitgedaagd door een kapo, een hulpbewaker, voor een gevecht in de open lucht, sloeg hij deze in korte tijd knock-out. En werd niet gestraft. Gedurende de hele kampperiode is de brigade een hechte groep blijven vormen, met een uitgesproken protestantse levensovertuiging. Zij organiseerden de verboden ‘hagepreken’ van dominee Boodt (= ds. Cornelis Pieter Boodt [25.5.1903 Voorburg-22.6.1945 Hildesheim], die tijdens de oorlog gereformeerd predikant was te Delft en in januari 1943 gearresteerd werd vanwege zijn preken tegen de Arbeitseinsatz. Hij overleed op 22 juni 1945 in een hospitaal te Hildesheim aan de doorstane ontberingen; Op zijn grafsteen op de Gemeentelijke Begraafplaats Jaffa te Delft is een reliëfplaat bevestigd, die vervaardigd werd door de beeldhouwer Hendricus Etienne [18.6.1895 Delft-6.11.1968 's Gravenhage] naar een tekening van de schilder/ verzetsman Reinhart Dozy [28.9.1880 Nijmegen-27.1.1947 Elp] met de afbeelding van ds. Boodt die zijn medegevangenen toespreekt) op zondagmiddag. Met zijn elfen vormden zij een zangkoortje dat met Kerstmis 1943 via de omroepinstallatie geestelijke liederen ten gehore bracht. Zij vonden steun in het luisteren naar bijbelteksten die één van hen via het kijkgaatje van zijn celdeur voorlas uit een meeegesmokkeld bijbeltje. Alle leden van de brigade zaten – met andere politiemensen – namelijk vanaf Goede Vrijdag 1944 acht weken eenzaam opgesloten in een donkere en vochtige cel van de bunkergevangenis, als vergeldingsmaatregel voor de ontvluchting van een collega-politieman uit de ziekenafdeling.*

... Voor zes van de elf marechaussees eindigde het verblijf in kamp Vught met het transport naar Dachau van 24 mei 1944 of naar een kamp voor krijgsgevangenen. Alleen de oudste van hen, Boonstra, overleefde de oorlog niet. De andere vijf – waaronder Van der Hauw en Willem Vlijm (1918-2010; een collega, die zich in het kamp als dichter ontplooidde; GCH) werden op 8 augustus 1944 vrijgelaten. Het bleek toen dat hun commandant in Groningen de bedoeling had hen meteen weer aan het politiewerk te zetten, maar ze doken onder en deden succesvol mee in het verzet”. Op 14.11.1988 ontving Tjerk van der Hauw de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Docu: In 1990 heeft een Oostduitse filmploeg onder leiding van de bekende DDR-regisseur Peter Voigt (26.5.1933 Dessau-12.3.2015 Berlijn; een leerling van Bertolt Brecht) opnames gemaakt in de omgeving van Grootegast voor een korte documentaire over agent Dirk Boonstra en zijn moedige collega's. De film werd in het zelfde jaar door de *DEFA-Studio für Dokumentarfilme* uitgebracht onder de titel 'Wofür starb Dirk Boonstra?' In een artikel bij Voigts overlijden, getiteld 'Ein bekennender Optimist' (*Der Freitag – Das Meinungsmedium, Ausgabe 14/2015*) schrijft de journalist Thomas Knauf over de film: 'Ein ungewöhnlicher Arbeit war 'Wofür starb Dirk Boonstra?' von 1990. Darin wird ohne Archivmaterial, allein in nahezu unbeweglichen Landschaftsbildern eine ungeheure Geschichte erzählt: als die Nazis in Holland einfielen und die dortigen Juden registrieren liessen, übertrugen sie diese schmutzige Aufgabe der örtlichen Polizei. Einer von 10.000 Beamten, der erkonservative (? GCH) Dorfpolizist Boonstra, weigerte sich mit den Worten: "Die haben doch nichts getan, und unschuldige Bürger verhaftete ich nicht". Boonstra kam daraufhin ins KZ Herzogenbusch und starb dort 1944 mit nur 24 Jahren (?? GCH). Voigt setzte ihm ein filmisches Denkmal'.

Bron: *Erfgoed van de oorlog (Philipskommando), interview met politieman Willem Vlijm.*

Lit.: Nico de Both, *Het Groninger politiekorps in de Tweede Wereldoorlog*, 39; H. Hamburger & J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen*, 26 (foto van Bertha van Zanten); Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 40; dr. D.B. Jochems, *Licht in het donker – Het Philips-Kommando in Kamp Vught, Belevissen en achtergronden*, 29v.; dr. L. de Jong, *De Bezetting*, 30v.; W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 5, 10, 38, 40, 45vv., 54, 88-93, 115; drs. G.J. van Klinken en mr. J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse Gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*, 106, 108v., 152, 242; dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 178; N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*, II (*Documenten uit SS-archieven 1945-1945*), 133, 1264vv., 1282; *Yad Vashem*, 357, 640v.; J. Zijp, *In memoriam Ds. T. van der Hauw*, in: *Jaarboek 1997 GKN*, 537v.

198.

Prof.dr. Gerrit Jan Heering (geboren 15.3.1879 te Pasuruan, Oost-Java, zoon van ds. Pieter Heering [7.2.1838 Enkhuizen-7.12.1921 's Gravenhage] en Apollonia Wilhelmina Spakler [16.10.1944 Amsterdam-10.6.1917 's Gravenhage]-overleden 18.8.1955 te Oegstgeest; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest). Zijn zuster Apollonia Wilhelmina Heering (c. 1875-1920) was gehuwd met ds. Reinoud Oort (1873-1910); zij waren de ouders van ds. Frans Oort (1902-1986), tijdens de oorlogsjaren vrijzinnig-hervormd predikant te Amersfoort.

Remonstrants predikant te Oude Wetering (1904), te Dordrecht (1907) en te Arnhem (1913-1917); hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Leiden van 1919-1949); en pacifist (samen met J.B.Th. Hugenholtz – zie daar - oprichter en voorzitter van "Kerk en Vrede"); meest invloedrijke vrijzinnige theoloog in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog; zo verzorgde hij op 31.10.1924 de eerste vrijzinnig-protestantse uitzending voor de radio (de VPRO bestond nog niet).

Prof. Heering was op 18.8.1905 te 's Gravenhage gehuwd met **Alida Aafke van Bosse** (geboren 20.12.1885 te Batavia, NOI, dochter van ir. Marinus Jacob van Bosse [1843-1917] en diens tweede echtgenote Hermine Johanna (Jeanne) Catherina de Roo-overleden 1973). Zij was een zuster van Hermine Sophie Marie van Bosse, echtgenote van de Rotterdamse advocaat en bankier mr. Karel Paul van de Mandele (1890-1975), wier dochter Pauline Wilhelmine van de Mandele gehuwd was met arts dr. Marinus Jacob Heering, tweede zoon van Gerrit Jan Heering en Alida Aafke van Bosse; tenslotte was ze tante van Hester Johanna Catherina van Bosse, die gehuwd was met de hervormde predikant dr. Jan Marie van Veen (zie daar).

In het interview, dat Marijke Verduyn hem afnam, maakt prof.dr. H.J. Heering melding van het volgende: *“In 1932 kwamen de eerste vluchtelingen uit Duitsland in mijn ouderlijk huis (op het adres Koninginnelaan 17 te Oegstgeest; GCH). Dus we waren gewaarschuwd”*. Prof. dr. G.J. Heering voerde in 1940 samen met o.a. zijn collega's prof.dr. Rudolph Pabus Cleveringa (2.4.1894 Appingedam-15.12.1980 Oegstgeest), Benjamin Marius Telders (19.3.1903 's Gravenhage-6.4.1945 KZ Bergen-Belsen), prof.dr. Lambertus Jacobus van Holk (1893-1982; zie daar) en prof.dr. Pieter Arie Hendrik de Boer (1910-1989; zie daar) tevergeefs het pleit voor de Joodse hoogleraar en rechtsgeleerde dr. Eduard Maurits Meijers (10.1.1880 Den Helder-25.6.1954 Leiden), die kort tevoren uit zijn ambt was gezet op basis van de maatregelen tegen Joodse ambtenaren. Herman Noordegraaf schreef in een commentaar bij het boek van prof.dr. Ary F.U. Braakman, hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie en voorman van 'Kerk en Vrede': *“Braakman laat zien hoe Kerk en Vrede in de jaren dertig in het defensief kwam: vormde het christen-pacifisme nog wel een adequaat antwoord op het opkomend fascisme en nationaalsocialisme? Mijns inziens had hier een tekort in Heerings ethiek gesignaleerd kunnen worden: de sterke nadruk op getuigen leidde bij Heering tot een terughoudendheid van het ontwikkelen van geweldloze actie-methoden tegen oorlogsvoorbereiding en oorlog zelf. Die stap kon en wilde hij niet zetten, hoewel het één het ander niet hoeft uit te sluiten”* (in: *“Vredesspiraal, Kwartaalblad van Kerk en Vrede, maart 2007, jaargang 3, nummer 1*).

Bibl.: G.J. Heering, *De zondeval van het Christendom* (Utrecht, 1953, 4e druk); G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk – Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940).

Lit.: *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 23.45. 102; Marie van Beijum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 144; A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk. Leven en werk van Gerrit Jan Heering*; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 149vv., 152v., 156vv., 159vv., 162, 173, 180, 284; H.J. Heering, artikel 'Over een boek dat vijftig jaar geleden verscheen' in: *Militia Christi* (33^e Jaargang 1978, nr. 11, 10vv.; G.J. Hoenderdaal, lemma 'Heering, Gerrit Jan' in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, 167; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 110, 117, 124, 127; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 27, 85v., 252, 295v.; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 77; Alphons Siebelt, *“Hij zit bij de onderduikersbond”*, 69; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 153; Marijke Verduyn, 'Vuile handen' (interview met prof.dr. H.J. Heering, in 'Trouw' d.d. 28.11.1997)..

199.

Prof.dr. Herman Johan Heering (geboren 5.11.1912 te Dordrecht, zoon van prof.dr. Gerrit Jan Heering (zie daar) en Alida Aafke van Bosse-overleden 23.10.2000 te Leiden; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest).

Proponent (19.12.1936); **remonstrants** predikant voor het Gooi te Amsterdam (5.9.1937), Amsterdam-Vrijburg (1938-1940), te Naarden-Bussum (1.1.1941-maart 1945) en

te 's Gravenhage (10.6.1945-6.9.1964); hoogleraar godsdienstwijsbegeerte, zedekunde en encyclopedie van de godsdienst aan het Remonstrants Seminarium, verbonden aan de RU te Leiden (30.11.1964-1978 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) met **Wilhelmina Maria (Ina) Brand** (geboren 3.12.1913 te Rotterdam, dochter van mr. Abraham Brand, advocaat en procureur, en Susanne Philippine Vollgraf-overleden 15.9.1958 te 's Gravenhage). Haar neef Johann Christoph Vollgraff (1905-1945) overleed in een Jappenkamp te Cimahi (NOI); hij werd genoemd naar hun beider grootvader, prof.dr. Johann Christoph Vollgraff (4.1.1848 's Gravenhage-6.2.1920 Utrecht), die hoogleraar Latijnse taal en letterkunde te Brussel was. HJH huwde 2) met **mr. Clasina Piernella Moorman**, *Commandeur de l' Ordre National de Mérite* (geboren 2.12.1910 te 's Gravenhage, dochter van Jacob Moorman, eerste klerk aan het departement van koloniën, en Wilhelmina Theodora d' Hont-overleden 19.4.2006 te Leiden; begraven te Oegstgeest). Zij was eerder – op 10.10.1936 te 's Gravenhage - gehuwd met schilder, tekenaar en acquirellist Adolf van Leggelo (24.5.1910 te Batavia NOI-).

Prof. Heering was één van de zeer velen die in het najaar van 1940 de Ariërverklaring tekenden, *'omdat men niet kon bevroeden dat het formulier een eerste stap ter helle was'*. Citaat uit een interview *'Vuile handen'* door Marijke Verduyn ter gelegenheid van zijn 85e verjaardag (in *'Trouw'* d.d. 28.11.1997): *"In de oorlog was ik predikant in Amsterdam en in het Gooi. Hoe erg het was, wist je niet. Je wist alleen dat mensen verdwenen. Ik heb de Ariërverklaring getekend, want dan kon ik mijn telefoon behouden en mijn kerkeraad zei: 'teken in 's hemelsnaam nu maar, want je kan tegenwoordig moeilijk over straat en anders kunnen we je helemaal niet meer bereiken. Dus hou die telefoon nu maar en laten we dan op andere manieren des te harder voor de Joden werken'. Maar één van mijn liefste catechisanten die Joden in huis had, is in Ravensbrück doodgeknuppeld. Andere gemeenteleden die wij via bemiddeling hadden willen redden werden weggevoerd doordat de bemiddelaar een verrader bleek te zijn'*. HJH vertelt: *Ik kwam zelf in contact met Joodse mensen (= pianist Lion Samuel Wolffers [7.7.1899 Rotterdam-11.6.1943 Sobibor] en zijn vrouw Branca Wolffers-Rooselaar [16.6.1902 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor], ze woonden Hortensiuslaan 30 te Naarden) die niet wilden onderduiken, want ze konden wel werken en zo erg zou het toch wel niet zijn? Ze hadden twee kinderen. Sita Rosita Wolffers (17.8.1927 's Gravenhage-11.6.1943 Sobibor) ... en Annie (Anita Wolffers (1.6.1930 Rotterdam-11.6.1943 Sobibor) Ik kreeg later een briefje in handen gespeeld, geschreven op een stukje W.C.-papier, dat uit de trein was gegooid. De jongste schrijft: 'we worden weggevoerd, pappa en mamma zijn hier al niet meer. Ik ben zo bang'. En de oudste schrijft: Ik heb elke avond tot God gebeden en Hij helpt niet'. Dat beeld van die kinderen, Sita en Annie Wolffers, blijft altijd op mijn netvlies staan. Na de oorlog hoorde hij de uitroep van de Haagse remonstrantse predikant Kleijn (zie daar, GCH): 'waarom hebben we niet zoveel mogelijk Joden in de Nieuwe Kerk laten schuilen en zijn we als predikanten en pastoors niet allemaal vóór de deur gaan staan?' Heering: 'Dát hadden de kerken moeten doen. En als die geweldloze manier niet had geholpen, hadden we desnoods geweld moeten gebruiken. De ervaringen in de oorlog vervullen me van een diepe existentiële schuld'. Maar HJH heeft zich vervolgens ook zelf daadwerkelijk voor Joden ingezet (in nauwe samenwerking met zijn jonge collega ds. Johannes Arie van Nieuwenhuijzen, zie daar): in juli 1944 wist hij Alfred Otto Josephus Jitta (26.7.1929 Amsterdam, zoon van ir. Josephus Alfred Josephus Jitta, ridder *Légion d' Honneur* [26.12.1890 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor] en Rosi Fleck [25.10.1897 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor]-1966 t.g.v. auto-ongeluk; na de oorlog gehuwd met Irmela Culemann (12.9.1932 Schönstadt, NO van Marburg, D., dochter van een Duitse evangelische predikant, die sympathiseerde met de *'Bekennende Kirche'* en vervolgens met zijn gezin uitweek naar Nederland-9.9.2015 Rotterdam, begraven te Naarden), en zijn zus Carolina (Carla) Josephus Jitta (geboren 24.1.1931 te Amsterdam) door onmiddellijk ingrijpen van deportatie en een*

wisse dood te redden. Carla vertelt (in een interview door *Trouw*-journalist Bert-Jan Klein): *Ik denk dat mijn ouders ons hadden opgegeven als half-Joods omdat twee grootouders (= Otto Fleck en Eveline Fleck-Fürth) al remonstrants waren. Mijn ouders zijn in 1940 zelf remonstrants geworden: mijn broer en ik werden gedoopt. Dat dopen was later heel belangrijk, want de Duitsers zeiden: je moet vóór 10 mei 1940 gedoopt zijn. Dan werd je niet gedeporteerd naar de vernietigingskampen.* Toch besloten haar ouders in de zomer van 1942 veiligheidshalve hun kinderen onder te laten duiken. Met het oog daarop hadden ze geld gedeponneerd bij de remonstrantse gemeente om de onderduikadressen van Alfred en Carla financieel bij te staan. Maar toen de ouders in januari 1943 zelf ook wilden onderduiken en ds. Heering om bemiddeling vroegen, vielen ze in handen van de Jodenjager Gerardus Johannes Hendricus Ganzevles (geboren ca. 1899 Putten, zoon van Gerardus Ganzevles en Maria Elisabeth Slings; gehuwd met de Belgische Dieudonné Marie Jeanne Marquerite Vercheval), een stoffeerder uit Hilversum, die zich uitgaf als verzetsman van *Vrij Nederland*. In totaal leverde hij 68 Joden uit aan de *Sicherheitspolizei* en om die reden werd hij na de oorlog ter dood veroordeeld en op 5.7.1947 in Amsterdam terechtgesteld. Josephus Alfred Josephus Jitta en Rosi-Josephus Jitta-Fleck werden door Ganzevles op het station van Utrecht overgedragen aan de politie. Via Westerbork werden ze naar Sobibor gedeporteerd, waar ze op 9.4.1943 direct na aankomst werden omgebracht. Alfred J. Josephus Jitta was medeoprichter en eerste voorzitter van de Vereniging van Concertgebouwwrienden en een bekend kunstverzamelaar. Zo schonk hij twee albums met tekeningen van de hofschilder van de Franse koning Lodewijk XIII, Simon Vouet (1590-1649), aan het Louvre in Parijs en werd als dank daarvoor onderscheiden tot ridder in het Legioen van Eer. Hun kinderen Alfred en Carla konden aanvankelijk onderduiken, maar werden in juni 1944 alsnog gearresteerd nadat de onderduikgevers van Alfred onder druk het onderduikadres van Carla hadden verraden. Via het politiebureau van Bussum, de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Amsterdam, en het Huis van Bewaring-Weteringschans arriveerden ze op 1 juli 1944 in Westerbork. Daar werden ze opgesloten in de Strafbarak omdat ze niet konden aantonen dat ze gedoopt waren, zoals ze zelf beweerden. Twee keer dreigden ze gedeporteerd te worden naar Auschwitz, tot eindelijk hun – in het jaar 1939 geantedateerde - doopbewijzen arriveerden. Die waren wel zeker –althans volgens Carla Josephus Jitta - opgesteld door HJH en op 24 augustus 1944 voor juist verklaard door de NSB-burgemeester van Naarden, Titus Herman Buitenhuis (27.9.1892 Sleeuwijk-27.3.1964 Naarden). De stukken werden vervolgens op 2 september 1944 in Westerbork geautoriseerd door de commandant *SS-Obersturmführer* Alfred Konrad Gemmeker (“*Sie werden auf Grund der Vereinbarungen des Herrn Reichskommissars mit den Vertretern der evangelischen Kirche nicht nach den Osten abgeschoben werden*”), waarna de kinderen bij hun grootmoeder Eveline Fleck-Fürth (grootvader Otto Fleck was op 2 juli 1944 aan de gevolgen van een operatie in het kamp overleden) werden ondergebracht in de ‘gedooptenbarak’ nr. 73. Twee dagen later werden ze gedeporteerd naar het ghetto van Theresienstadt. Carla Josephus Jitta schrijft in haar dagboek: “*We zijn door het oog van de naald gekropen, maar onze redding is te danken aan de Remonstrantse Broederschap. Toen ik jaren na de oorlog dominee (inmiddels Professor) Heering het doopbewijs liet zien, zei hij dat het onmogelijk was dat hij dat gedaan had en ik zei ”Ja, maar u hebt het toch gedaan. Hier staat het immers...”*. Hij sloeg het plakboek, waarin het doopbewijs was opgeborgen, dicht. Ik meende dat zijn integriteit zo groot was, dat hij zelfs in oorlogstijd een antedatering onjuist vond en er niet meer aan herinnerd wilde worden. Jaren na zijn dood kreeg ik bezoek van een zoon en een dochter, die ik het verhaal vertelde en het doopbewijs liet zien. Uit één mond zeiden ze, dat de handtekening niet van hun vader was, maar dat die vervalst was. Volgens hen zou er een koster zijn geweest die dat waarschijnlijk had gedaan. Ik heb dat niet kunnen verifiëren. Zelf heb ik verschillende brieven van Heering ontvangen en ik heb de handtekeningen vergeleken. Ze lijken me hetzelfde; misschien zijn de voorletters van de

handtekening op het doopbewijs een fractie kleiner dan die van de andere handtekeningen, maar ik ben geen deskundige. Hoe dan ook, degene die de handtekening heeft gezet, deed dit namens de Remonstrantse Broederschap en daarom hebben wij daaraan onze levens te danken gehad". Zoals gezegd: op 4.9.1944 werden alle gedoopte Joden – inclusief Alfred en Carla Josephus Jitta - samen met de ‘*Alte Kampfinsassen*’ (statenloze Joden) en de zogenaamde ‘Barnevelders’ (geprivilegieerde Nederlandse Joden) alsnog met het voorlaatste transport uit Westerbork gedeporteerd naar het ghetto van Theresienstadt. Ze genoten daar een enigszins beschermde status en dat leidde ertoe dat een deel van hen op 6.2. 1945 met een uitwisselingstransport naar Zwitserland mocht vertrekken. Alfred en Carla maakten deel van deze groep en keerden in de zomer van 1945 gezond en wel in Nederland terug. Carla liet zich na de oorlog alsnog dopen door HJH en bleef bij haar onderduik/pleegouders tot ze 22 jaar oud was. Een broer van haar vader trad op als toezienend voogd. Twee weken nadat het echtpaar Josephus Jitta-Flech naar Sobibor was gedeporteerd en vermoord, stierf Salomon Elias de Jongh (19.9.1891 Amsterdam-23.4.1943 in hetzelfde vernietigingskamp. Sal de Jongh was textielhandelaar in Amsterdam en gehuwd met Anna Citroen (4.12.1889 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; ze was kort daarvoor opgepakt op haar onderduikadres bij een bakker in IJsselstein). Sal en Anna de Jongh woonden op het adres Torenlaan 58 in Laren en waren de ouders van de bekende persfotograaf Eduard Siegfried (Eddy) de Jongh (9.8.1920 Amsterdam-10.4.2020 's Gravenhage). Eddy verbleef na de deportatie van zijn ouders op minimaal vijf onderduikadressen, tot hij alsnog verraden werd en opgepakt. Maar hij wist op een onbewaakt ogenblik uit het raam van politiebureau van Laren (?) te springen en overleefde zo de oorlog, zij het als enige van het gezin. David de Jongh, zoon van Eddy, maakte een indrukwekkende documentaire over zijn vader getiteld “*Foto-Eddy - De negatieven van mijn vader*” die op 10.12.2013 werd uitgezonden in het NPO-programma ‘*Het Uur van de Wolf*’. Daarvoor onderzocht David de archieven van zijn vader en ontdekte toen dat zijn vader waarschijnlijk ondergedoken had gezeten in een nieuw huis in Amsterdam-West dat gehuurd werd door HJH op naam van zijn vader G.J. Heering, maar wel met zijn eigen - licht vervalste – geboortedatum. Het huis zou onderverhuurd zijn aan zes personen, maar in het Amsterdamse Bevolkingsregister bleek dat dat getal later weer veranderd werd in ‘tien’! HJH heeft de woning wel zeker als pied-à terre gebruikt, aangezien hij - behalve in Naarden-Bussum - ook predikant in Amsterdam was. Dus lijkt het waarschijnlijk dat hij er in die tijd (Joodse?) onderduikers heeft ondergebracht en één van hen zou misschien Salomon de Jongh geweest kunnen zijn. HJH zou hen dan ook verder geholpen kunnen hebben aan voedselbonnen en valse prsoonsbewijzen e.d. Zeker is dat Sal de Jongh en HJH elkaar in elk geval hebben gekend, zoals blijkt uit een ingesproken tekst op een cassettebandje, dat zoon Eddy NB op zijn sterfbed achterliet. Hij zegt daar: “*Mijn vader Sal werd verraden tijdens WO II en ds. Heering in Bussum weet daar meer van af*”. HJH gaf Salomon de Jongh op zeker moment door aan een vrouwelijk tussenpersoon (naam onbekend), die hem vervolgens in contact bracht met een plaatselijke makelaar. De man in kwestie bracht De Jongh vervolgens naar station Naarden-Bussum waar hij hem overdroeg – met als herkenningsteken: muziekboeken –aan de verrader G.J.H. Ganzevles. Die reisde met hem – en nog een enkele Joodse onderduikers – naar station Utrecht, waar G. ze allemaal overleverde aan de *Sicherheitspolizei*. Dat werd waargenomen door Anton Hendrik Heering (4.8.1914, broer van HJH -29.6.2004), die het gezelschap achterna was gereisd en één en ander verdekt op afstand in de gaten hield. Daarop stelde hij onmiddellijk zijn broer op de hoogte van het verraad van Ganzevles, waarop HJH hals over kop onderdook in de Achterhoek. Salomon Elias de Jongh kwam via het Utrechtse Huis van Bewaring, het ‘Oranjehotel’ in Scheveningen in de Strafbarak van Kamp Westerbork en vandaar linea recta naar het vernietigingskamp Sobibor afgevoerd waar hij op 23.4.1943 werd vermoord. Maar de lotgevallen van de miljoenen andere Joden in de vernietigingskampen hebben op HJH een onuitwisbare indruk gemaakt en

stempelden voorgoed zijn theologische denken: *‘Moet je aannemen dat er ook een duivel is? Of moet je aannemen dat God niet almachtig is? Wie is God dan eigenlijk?’* Ook de jonge Joodse vrouw Sara (Sera) Klatser (2.7.1920 Amsterdam Amsterdam, dochter van diamantslijper Elias Klatser [1889-1943]-16.3.1947 Naarden] en Margaretha Smalhout [1896-1942]-16.3.1947 Bussum; begraven Algemene Begraafplaats, Bussum) wist wel zeker dankzij HJH in een remonstrants gezin te Bussum te overleven. Kort na de oorlog kwam ze in huis bij Heerings opvolger, ds. Dirk Gijsbertus van Vreumingen (1906 Gouda-1984 Gouda; zie daar), en beviel daar in 1947 van haar dochter Katja Klatser (inmiddels overleden). Katja’s vader is onbekend gebleven, haar moeder overleed kort na de bevalling (aan TBC?). Tevoren was zij aangenomen als lid van de Remonstrantse Gemeente van Naarden-Bussum en ontving samen met haar kind nog de doop.

Bron: Carla Rosi Josephus Jitta, *Verandering – Ik worstel en kom boven...* (familiegeschiedenis/ oorlogsdagboek; 1998-2011).

Bibl.: H.J. Heering, *Over het boze – als macht en werkelijkheid*; id., *Moed voor de politiek. Oefeningen in politiek handelen*.

Lit.: Peter Bak, artikel in *‘Protestant’*, d.d. 2.11.2009; ook in *Christelijke Encyclopedie*; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 136, 143v.; dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, VI, 47; Carla Josephus Jitta en Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Bert-Jan Klein, *‘Tot het eind van de oorlog vlooien’*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 459; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 162; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 141; Theo Toebosch, *Uitverkoren zondebokken – Een familiegeschiedenis*; Liset van Vreumingen, *Sera en Katja Klatser – opgelost* (joodsamsterdam.nl).

200.

Herman Johannes Heersink (geboren 31.8.1903 te Abcoude-Baambrugge, zoon van ds. Johan Dirk Heersink [1.7.1874 Nijmegen-14.4.1948 Laren (G.)], gereformeerd predikant te Baambrugge, Emlichheim, Nieuweroord en Oude Pekela, en Johanna Vaders-overleden 12.5.1987; begraven Algemene Begraafplaats te Wapenveld)

Studie Gereformeerd Gymnasium te Kampen met o.a. ds. A. Adema, ds. W.J. van Enk (zie daar) en ds. P.H. Wolfert (zie daar) en theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1926); jaargenoten: ds. N.J.A. van Exel (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); kandidaat (14.10.1932); lid VU-Corps NDDD (dispuut Stoa); hulpdiensten te Beilen (1.3.1937-26.3.1939) en Drijber (26.3.1939-9.6.1940), **gereformeerd** predikant te Drijber (9.6.1940-22.2.1948); reserve-legerpredikant in NOI (4.6.1945-15.2.1948); gereformeerd predikant te Vroomshoop en Daarlerveen (15.2.1948-5.1.1969 wegens emeritaat); hulpdiensten te Wapenveld (26.1.1969-1.1.1973);

Gehuwd 1) op 8.3.1940 te Zuidlaren met **Antonia (Toos) Beekman** (geboren 23.7.1902 te Zuidlaren, dochter van modelmaker Jan Beekman en Margien Boerhave-overleden 11.2.1974 te Wapenveld; begraven aldaar) en 2) met **Marchiena (Chien) Westera** (29.1.1909-5.4.1985; begraven Wapenveld).

Ds. Heersink woonde in Drijber op het adres N 39a. *In Drijber, zijn eerste gemeente, ontloopte hij zich samen met zijn vrouw Toos Beekman als een bouwpastor. Tevens heeft hij zich daar in de bezettingsjaren ingezet voor de opgejaagden.* Hij hielp ook Joodse onderduikers, o.a. de manufacturier Jacob Aronius (30.8.1898 Zwartsluis-24.1.1972 Delfzijl), die uit het Joodse werkkamp Conrad bij Rouveen ontsnapt was via ’s Hertogenbosch (waar hij was verraden en opgepakt) na opnieuw ontsnapt te zijn in Beilen terecht kwam. Daar ontfermde ds. P. Hekman (zie daar) zich over hem, die hem via zijn collega (ds. H.J. Heersink) een onderduikplek in Wijster wist te bezorgen, waar hij de bevrijding beleefde. Jacobs vrouw Gesiena Aronius-van Gelder (6.5.1896 Beilen-8.10.1942 Auschwitz) en zoontje

Salomon (9.3.1929 Zwartsluis-8.1.10.1942 Auschwitz) overleefden de oorlog niet. Ds. Heersink hielp ook het Joodse meisje Carolina (Caro) Kats (geboren 30.9.1920 te Beilen als dochter van de manufacturier Samuel Kats [26.4.1891 Beilen-11.4.1975 Beilen] en Philippina Johanna Looper [17.4.1893 Goor-5.2.1937 Groningen]-overleden 23.2.2013), dat van eind 1942 tot na de april-meistaking van 1943 op de pastorie was ondergedoken. Op 11.3.1944 nam ds. Heersink tijdelijk de verzetsman Arnoldus (Arie) Stramrood (27.12.1918 Doorngefusilleerd 16.7.1944 Overveen) van de KP van Johannes Post in huis, die bij de liquidatie van de ‘foute’ politiechef van Beilen, onderluitenant Hendrik Huizing (26.11.1890 Leek-11.3.1944 Beilen), gewond was geraakt. Als direct gevolg van die liquidatie moest de Beilense politieman Nicolaus (Niek) Gerhardus Viëtor (2.12.1911 Assen-29.6.1945 omgekomen in Vries bij auto-ongeluk) onmiddellijk met zijn gezin onderduiken en kwam Carolina Kats, die tot dan bij Viëtor ondergedoken had gezeten, weer voor korte tijd op de pastorie. Op 4.8.1944 werd ds. Heersink samen met Marten Japenga (22.9.1894 Appingedam-4.11.1949 Assen), hoofd van de Openbare Lagere School te Beilen, gearresteerd en naar de gevangenis van Assen overgebracht. Niet lang daarna werd hij al weer vrijgelaten. Begin september 1944 voorzag hij dwangarbeiders in kamp Krembong bij Tiendeveen van dekens, die hij op het gemeentehuis van Beilen had kunnen ‘lenen’. Op 7.10.1944 hielp hij de KP-Friesland bij het vervoer van in de buurt van Zweeloo gedropte wapens. Ook de gereformeerde predikant van Zweeloo, ds. Nicolaas (Niek) van Haeringen (25.5.1906 Dedemsvaart-14.1.1988 Schalkhaar), gereformeerd predikant te Zweeloo (1932-1946) was daarbij betrokken. Ds. Rinze Douma (28.4.1910 Burgum-9.3.1945 KZ Bergen Belsen) uit Emmer-Compasuum, die begin juni 1944 gearresteerd was, schreef omstreeks 18.6.1944 aan zijn vrouw Minke “*Ik was niet erg anti-nazi (tijdens de verhoren, GCH) had een vriend aan het Oostfront, ds. Teun van Oldehove’ (zoogenaamd ds. Haeringen, Zweeloo, dat die dat bevestigt)*”. Op 9.2.1945 deed de *Sicherheitspolizei* een inval in het huis van Roelof Eising te Drijber op het moment dat de daar aanwezige geheim agent/ marconist Anton Stam zijn zender bediende. Ook de ‘koerierster’ – later beruchte verraadster Geesje (Geessien) Bleeker (3.9.1920 Termunten-13.3.2011 Emmen) – was daar door ds. Heersink ondergebracht. Op haar aanwijzing werd de marconist uit zijn schuilplaats gehaald en later volgde door haar toedoen nog een hele reeks arrestaties. Ook de vrouw van ds. Heersink werd korte tijd vastgehouden, hij zelf wist zelf de dans te ontspringen. In totaal verried Gé Bleeker 41 verzetslieden van wie er 13 de oorlog niet overleefden. Ze werd na de oorlog ter dood veroordeeld, maar ontving gratie van koningin Wilhelmina. Tot 1960 zat ze gevangen in de Vrouwengevangenis te Rotterdam. Sinds 22.5.1945 gaf ds. Heersink als kapitein leiding aan de BS in Drijber, samen met genoemde politieman N.G. Viëtor (in Beilen) en de schrijver Anne de Vries (22.5.1904 Assen-29.11.1964 Zeist; woonachtig te Hooghalen).

Lit.: (zonder naam auteur), *50 jaar Kerk in het Drijberseveld 26-03-39-26-3-89*, 16v., 32v.; G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen*, 57v., 73, 79, 114, 131, 134; Lammert Huizing, Jan Barker, e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 161, 336; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 269; Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw* (100 jaar GK Nieuwlande), 9vv.; K. Ubels, *In memoriam Ds. H.J. Heersink*, in: *Jaarboek 1988 GKN*, 506v.; Anne de Vries, *Gesprek met de doden*, 5; Anne de Vries Jr., *Een zondagskind*, 213v..

201.

Nanco Roelof Hefting (geboren 23.5.1903 te Dalen, zoon van ds. Mattheus Hefting [23.4.1869 Nieuwolda-16.1.1955 Amsterdam], hervormd predikant te Siddeburen, Warffum [1897-1902], Dalen en Elst, en Johanna Catharina Boerma-overleden 31.12.1991 te Nijmegen).

Over ds. Mattheus Hefting is ons een merkwaardig verhaal overgeleverd. Het speelt in de tijd dat hij hervormd predikant was in Warffum (25.9.1897-13.4.1902) en wordt gememoreerd door Izaak/Isaac Vissel (24.8.1890 Warffum, zoon van koopman Jacob Vissel en Helena Levit-23.4.1971 Hilversum) die later een boek schreef over zijn jeugdijaren in Warffum, waaruit zijn kleindochter Achsa Vissel in het NIW (d.d. 6.7.2018) het volgende citeert: *“Rotjood! Jullie hebben de Here Jezus vermoord!” Zulke teksten kreeg mijn opa Isaac ('IJs') Vissel als jong kind van zijn klasgenoten in het Groningse dorp Warffum te horen. De Joden waren volgens de dominee erger dan de Romeinen, die tenminste nog medelijden hadden met 'Gods Zoon'. Als tijdens de catechisatie (= wel zeker de godsdienstslessen, die door predikanten op de openbare lagere scholen gegeven werden, GCH) beeldend werd verteld hoe de spijkers door de handen van Jezus het kruis in werden geslagen stonden bij de medeleerlingen niet alleen de tranen in de ogen, maar werd ook haat en wraakzucht aangewakkerd. Resultaat: klein IJsje werd jarenlang gepest en mishandeld”*. De oudere broer van ds. Nanco Roelof Hefting, dr. Herman Rudolph Hefting (30.4.1897 Siddeburen-27.1.1973 Amsterdam), was arts-orthopeed te Amsterdam. Ds. Hefting was een volle neef van Johanna Victorine Christine (Victorine) Hefting (geboren 2.8.1905 te Utrecht, dochter van de arts dr. Cornelius Hefting en Aeilke Klazine Pik-overleden 23.8.1993 te 's Gravenhage; begraven 'Soestbergen' te Utrecht), kunsthistorica en eerste vrouwelijke museumdirecteur van Nederland; gehuwd 1) op 12.8.1939 te 's Gravenhage met orthopedisch chirurg Mari Louis Beerman (28.4.1902 Amsterdam-26.7.1971 Rotterdam; gescheiden 12.2.1942) - M.L. Beerman was een jongere broer van mr. Albert Christiaan Willem Beerman [29.2.1901 Amsterdam-26.11.1967 Rotterdam], advocaat en CHU-minister van justitie in het kabinet-De Quay) en 2) in 1950 met oud-verzetsman/schrijver/ uitgever Lambertus Jozef – Bert - Bakker (3.4.1912 Leeuwarden-19.9.1969 IJpendam; begraven te Bussum). Hij was eerder gehuwd geweest met Elisabeth Hermina van Nood (1914-2005), gescheiden, en in 1964 gescheiden van Victorine Hefting (zie ds. A.C. van Nood); daarna had Victorine een relatie met de schrijver, vertaler en anarchist Arthur Lehning (23.20.1899 Utrecht-1.1.2000 Lys-Saint Georges).

Ds. Hefting was theologisch kandidaat te Elst (1929), **vrijzinnig hervormd** predikant te Nieuwe Schans (1929), te Eelde (11.10.1931-5.12.1937), te Assen (12.12.1937-2.6.1946) en te Nijmegen (Opstandingskerk; 1946-1968).

Ds. N.R. Hefting trouwde 1) op 27.8.1929 te Eenrum met **Lamberdina Josina Kapteijn** (geboren 18.8.1905 te Dokkum, dochter van ds. Paulus Hendrik Kapteijn [1.12.1871 Donkerbroek-9.5.1948 Paterswolde] en Johanna Gerardina Burgersdijk-overleden 26.6.1972 te Nijmegen) en 2) met **Wilhelmina Boss** (geboren 1915).

Hij nam vanaf 1939 als plaatsvervanger van de Duits-Joodse predikant ds. Bruno Gustav Franz Julius Benfey (4.9.1891 Rösrath, W. van Mühlheim am Rhein-28.6.1962 St. Stephan (Schweiz); zie ds. H. Blum, ds. H. Eelsing, ds. A. Mulder en dr. M.C. Slotemaker de Bruïne) soms de pastorale zorg waar voor de protestants gedoopte Joden in kamp Westerbork en bediende er ook het Heilig Avondmaal met gebruikmaking van het Asser kerkzilver. In die functie ontving hij op zeker moment van Heinz Todtmann (28.3.1908 Breslau-1974; gedoopte Duits-Joodse journalist en ouderling binnen de christen-Joodse gemeenschap en in het *Judendurchgangslager* Westerbork leider van *Dienstbereich I [Kommandantur]* twee lijsten met namen van gedeporteerde en binnenkort te deporteren gedoopte Joden. Hefting zorgde ervoor dat die lijsten bij Ds. Herman Jacob Dijkmeester (15.3.1884 's Gravenhage-18.10.1958 Eersel), waarnemend secretaris van de Algemene Synode der Nederlands Hervormde kerk en van het Interkerkelijk Overleg, terecht kwamen, die onmiddellijk actie ondernam bij de Duitse instanties. Dat leverde in sommige gevallen uitstel van deportatie op en op den duur zelfs redding van mensenlevens. Vanaf 1.7.1942 was Hefting niet meer welkom in Westerbork.

Bibl.: Ds. N.R. Hefting, *Oorlogsherinneringen van een dominee* (23 handgeschreven pagina's).

Lit.: J.B. Charles, *In Frankrijk dacht ik aan mijn vader*, 110-191; Rainer Hering, lemma 'Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor' in: *Biografisch-Bibliographisch Kirchenlexicon* XVII, 97-122; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 16, 91; Hulst/ Luning, *De Joodse Gemeente Assen*, 214; Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt*, 48f.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* II, 356v.; IJs Vissel, *Zo 'n Jodenkind heeft geen mooie hengel nodig –Verhalen van een Joods kind in een hogelands dorp*.

202.

Cornelis Hegeman (geboren 21.7.1914 Diemerbrug, zoon van timmerman Johan Hendrik Hegeman en Pietertje Koel-overleden 28.4.1981 te Krimpen aan de IJssel aan een hartstilstand tijdens de rouwdienst, voorafgaande aan de begrafenis van ds. Marinus Abraham Mieras [27.6.1905 Axel-24.4.1981 Rotterdam; begraven te Ermelo), volgde de MULO en bekwaamde zich vervolgens in het bakkersvak te Noordwijk. Hij voelde zich persoonlijk aangesproken in de verkondiging van respectievelijk ds. Willem Cornelis Lamain (8.1.1904 Kamperland-30.11.1984 Grand Rapids, Michigan, USA) en ds. Jan Rokus van Oord (14.1.1859 Rotterdam-Charlois-15.10.1942 Zeist) en begon in 1938 aan een avondopleiding voor de akte van godsdienst-onderwijzer in de Nederlands Hervormde Kerk. In 1940 behaalde hij het examen in de classis Gouda en een jaar later hield hij zijn eerste preek in Benschop. Kort daarna werd hij benoemd tot hulpprediker in Monnickendam voor de inwendige zending in de provincie Noord-Holland en vervolgens tot evangelist-voorganger in Eindhoven voor de evangelisatie in Noord-Brabant (1941-1943). In december 1943 bedankte hij voor de Nederlands Hervormde Kerk en werd lid van de Gereformeerde Gemeenten. In januari 1944 mocht hij - op aandringen van ds. Gerrit Hendrik Kersten (6.8.1882 Deventer-6.9.1948 Waarde), rmet wie hij een hechte band onderhield, reden waarom Hegeman spottend het 'Witbroodje van Kersten' werd genoemd - zijn studie beginnen aan de Theologische School te Rotterdam. In juni 1947 werd hij beroepbaar gesteld en nam vervolgens uit dertien beroepen dat naar de Netherlands Reformed Congregation te Peoples Park-Paterson (New Jersey. in de Verenigde Staten). In januari 1948 werd hij daar bevestigd door ds. W.C. Lamain uit Grand Rapids. In 1950 nam het het beroep aan naar Sioux Center (Iowa) en werd begin 1951 bevestigd. Behalve in zijn eigen gemeente werkte hij toen ook onder Nederlandse immigranten in het Canadese British Columbia en stichtte er de gemeente van Chilliwack. Maar in 1957 keerde hij terug naar Nederland door het beroep aan te nemen naar Genemuiden, maar al in 1961 vertrok hij weer naar Sioux Center, om in 1966 naar twee kleine gemeentes in Canada af te reizen: Unionville en Brandford (Ontario, dichtbij Toronto in Canada). Maar o.a. wegens zijn haperende gezondheid nam hij in 1970 het beroep aan naar Tholen, in 1975 afgewisseld met Veenendaal. Tenslotte diende hij nog van 1978 tot het moment van zijn overlijden de gemeente van Ermelo.

Op 10.4.1946 trad Cornelis Hegeman in het huwelijk met **Geertruida (Truus, Gertrude) van Wingerden** (geboren 31.5.1922 Ridderkerk, dochter van Leen en Apollonia (Aplonia) van Wingerden-overleden 12.6.2021 Lynden, Washington, USA; begraven Monumenta Cemetery, Lynden, Washington)). Ze kregen zes kinderen.

Volgens dr. Ewart G. Bosma zou Cornelis Hegeman als student aan de Theologische School in Rotterdam veel voor aldaar ondergedoken Joden hebben gedaan. Citaat: "*Binnen de Gereformeerde Gemeenten waren het vooral de 'gewone' kerkleden en theologische studenten die zich het lot van de Joden aantrokken. Student C. Hegeman deed veel voor ondergedoken Joden in Rotterdam. Ds. G(errit) H(endrik) Kersten (6.8.1882 Deventer-6.9.1948 Waarde) zou hem daarin hebben bijgestaan door hem geld ter beschikking te stellen*

(zie N.N. *Predik het Evangelie*, 17v.:) “Ds. Kersten steunde Hegeman ook in zijn werk door de student steeds geldbedragen te geven voor dit doel. Toen een mede-arbeider in dit verzetswerk, J. van Heijen (Jan van der Heide? Geboren 2.2.1904 Delft, met vier anderen 28.11.1944 aan de Boezemtocht, Nieuwe Terbregscheweg, Rotterdam gefusilleerd als represaille voor een sabotageaanslag op de Ceintuurbaanspoorlijn) van Oud-Beijerland, in Rotterdam werd doodgeschoten, was het ds. Kersten die Hegeman met paard en wagen naar Zoetermeer bracht en hem aldaar aan een onderduikadres hielp”. En L. Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*, 48: “Hij (student C. Hegeman) zat in het verzet en deed veel voor ondergedoken Joden, maar het werd voor hem te gevaarlijk in Rotterdam toen een andere verzetsman werd doodgeschoten. Samen met een zoon van ds. G.H. Kersten, de latere ds. J(an) W(isse) Kersten (25.12.1915 Yerseke-7.4.1960 Scheveningen), zat Hegeman ondergedoken in het kerkgebouw van de gereformeerde gemeente te Zoetermeer”.

Bibl.: Ds. C. Hegeman, ‘Paulus in de voetstappen van Christus, tien preken en levensschets’ (theologienet.nl/bestanden/Hegeman-Ds.C-preken-over-Paulus.pdf).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 451, 637, 643; A. Bel, J. Mastenbroek e.a., *Predikanten en oefenaars – Biografisch Woordenboek van de Kleine kerkgeschiedenis* (deel 5).

203.

Jetze Heidinga (geboren 19.2.1910 te Ureterp, Opsterland, zoon van arbeider Jannes Heidinga en Antje Jetzes Schokker-overleden 23.7.1980 te Alkmaar; crematie Crematorium Westerveld te Driehuis).

Evangelisch luthers predikant te Harlingen; **vrijzinnig-hervormd** predikant te Donkerbroek-Haule (10.2.1940-25.7.1943), te Beetsterzwaag (1943, nadat de orthodoxen en vrijzinnigen daar tot een vergelijk waren gekomen) en te Haarlem (1945 bij de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden; tevens verrichte hij hulpdiensten te Zandvoort); met vervroegd emeritaat: 10.3.1974.

Gehuwd met **Maria Clazina Voogd** (geboren 23.7.1910 te Goedereede-overleden 14.10.1999 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee; begraven Begraafplaats Ouddorp, Goeree-Overflakkee).

Het echtpaar ontving op 19.3.1987 (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak verschafte aan Izak Asscher (5.5.1921 Groningen-28.2.1945 Midden-Europa) en Sophie (Fieke) Asscher (‘Else Klee’; 4.1.1926 Groningen-2002 Kfar Saba, Israël; gehuwd met Ya’acov Langer), zoon en dochter van rabbijn Abraham Asscher (16.6.1884 Amsterdam-10.5.1926 Suiza, Lugano, Zwits.) en de schrijfster Clara Asscher-Pinkhof (25.10.1896 Amsterdam-28.11.1984 Haifa, Israël). Izak werd opgepakt en overleed in Auschwitz. Sophie werd later ondergebracht bij dierenarts Ynze Heida te Beetsterzwaag en overleefde de oorlog. Zie ook ds. Coenraad van Viegen.

Lit.: Clara Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen* (’s Gravenhage, 1966; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 202, 362v. en 803).

204.

Pieter Hekman (geboren 10.9.1883 te Zuidbroek, zoon van Jelle Edskes Hekman, oliemolenaar, fabrikant, grondbezitter en wethouder/ locoburgemeester van Zuidbroek, en Trijntje Johanna Lichtenberg-overleden 4.5.1972 te Beilen). Zijn broer, dr. Johannes Hekman (29.5.1878 Zuidbroek-4.7.1958 Drachten), was arts en geneesheer-directeur van respectievelijk sanatorium ‘Sonnevand’ te Harderwijk (1908) en van het Gemeentelijk Ziekenhuis te Rotterdam (1912).

Kandidaat (1913); maakte studiereis door de Verenigde Staten en naar het gereformeerde zendingsterrein in New Mexico; **gereformeerd** predikant te Gorredijk en

Kortezwaag (9.4.1916-1.1.1922), te Buitenpost (8.1.1922-28.9.1924), te Lemmer (5.10.1924-28.10.1928), te Beilen (4.11.1928-8.1.1949) en te Westbroek (9.1.1949-1.9.1953 wegens emeritaat).

Gehuwd op 9.5.1922 te Haarlemmermeer met wijkverpleegster **Aaf(ke) Veldstra** (geboren 17.3.1884 Harlingen, dochter van agent van politie Haring Veldstra en Hinna Catharina Zoete-overleden 14.1.1969 Beilen).

Pieter Hekman maakte als gereformeerd predikant van Lemmer bepaald geen positieve indruk op zijn gemeentelid Fedde Schurer (25.7.1898 Drachten-19.3.1968 Heerenveen; gecremeerd in Groningen; as uitgestrooid boven de Waddenzee), onderwijzer aan de christelijke schoolte Lemmer, maar ook Fries dichter en linksgeoriënteerd pacifist, die na 1926 de Gereformeerde Kerken in Hersteld was toegedaan en later actief werd in het verzet: *“Hoe (Abraham) Kuyper ook had gewaarschuwd tegen het puritanisme, zijn volgelingen en opvolgers waren met huid en haar puritein geworden. Plaatselijk kwam daar nog bij, dat er een wisseling van personen was geweest, die je geen verbetering kon noemen. Als dominee was (ds. Arie) De Geus (28.12.1856 Gravendeel-3.1.1929 Zaandam) vervangen door ds. P. Hekman, die, al probeerde hij soms dezelfde aanspraken te laten gelden als zijn voorganger, beslist niet van hetzelfde formaat was. Uiteraard had dit tot gevolg, dat de ouderlingen de vrijgekomen macht aan zich trachtten te trekken. Duidelijk herinner ik me nog het eerste huisbezoek van de nieuwe dominee. Veel meer dan op een openhartige en menselijke kennismaking leek het op een aftasten van machtsposities. Na het handenschudden, het informeren naar de wederzijdse gezondheid en het weerpraatje ging hij zitten en legde een schrijfblok op zijn knieën. ‘Moment’, zei ik en haalde tot zijn verbazing ook een blok. ‘Wat gaat u doen?’ ‘Wat gaat u doen?’ ‘Ik moet wat aantekeningen maken’. ‘Uitstekend, maar dan mag ik dat zeker ook wel doen’. Toen kwam de eerste vraag, als een pistoolschot: ‘Ik mag van u aannemen dat u de christelijke bladen leest?’ ‘Natuurlijk, u mag aannemen wat u wilt.’ ‘Dat is geen antwoord’. ‘Zo was het ook niet bedoeld: het is een correctie op de vraag.’ ‘En waarom is die vraag dan niet goed?’ ‘Omdat ik vrees, dat u hieruit mijn geestelijke staat wilt opmaken. Aan een dergelijke wijze van onderzoek weiger ik mee te werken.’ ‘Dan een andere vraag: doet u uw werk in school uit liefde?’ ‘Ik probeer het zo goed mogelijk te doen. Meer kan ik er niet van zeggen: dat zou u aan anderen moeten vragen. In één woord, het leek op wat men in later jaren een ‘hard interview’ zou noemen. ‘Maar wat moet ik zeggen als Christus volgende week komt om mij rekenschap te vragen van uw ziel?’ Ik moest het even verwerken voor ik het antwoord wist: ‘Om in uw stijl te blijven, geeft u dan mijn adres maar op, Nieuweburen 11.’ Dat waren verdrietige gesprekken. Toch was het geen kwaai man, deze Hekman. Misschien voortgedreven door zijn ouderlingen moest hij wel wat ‘overbieden’ met het oog op zijn eigen onzekerheid, ook om boven de vaak ironische kritiek van zijn vrouw uit te komen, die erg de baas speelde. Daartoe had hij een hoge opvatting van het ambt nodig, een opvatting die hij met zijn formaat niet kon waarmaken. Zo werden ook zijn preken vaak donder-en-boete-sermoenen, uitlopend op de pathetische klacht dat hij op rotsen ploegde, maar dat zijn handen vrij waren van ons bloed. Royaal genoeg overigens had hij in zijn intrepreek aangekondigd dat ‘zijn huis ons tehuis en zijn studeerkamer onze biechtstoel’ zouden zijn – net iets te veel van het goede. Hij was zijn voorganger niet opgevolgd als voorzitter van het schoolbestuur, wat immers ook meer van hem zou vragen dan waartoe hij bij machte was.”* Eén en ander leidde tot een groot conflict van Schurer met het schoolbestuur, hetgeen er uiteindelijk toe leidde dat hij door het bestuur werd ontslagen, met name omdat hij lid was geworden van de Christelijk Democratische Unie en Kerk en Vrede. Tijdens de oorlogsjaren raakte ds. Hekman in zijn nieuwe gemeente Beilen evenwel betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers. Zo bracht hij de Joodse manufacturer Jacob Aronius (30.8.1898 Zwartsluis-24.1.1972 Delfzijl) via zijn collega (ds. H.J. Heersink? Zie daar) onder in Wijster. Jacob was eerder het werkkamp Conrad ontvlucht. Hij had onderdak

gevonden in 's Hertogenbosch, werd verraden en gearresteerd. Maar hij wist opnieuw te ontsnappen en kwam uiteindelijk in Beilen terecht. In Wijster beleefde hij de bevrijding. Aronius' vrouw Gesiena Aronius-van Gelder (geboren 6.5.1896 Beilen) en hun zoontje Salomon Aronius (geboren 9.3.1929 Zwartsluis) werden op 8.10.1942 omgebracht in Auschwitz. Ook Jacobs broers Wolf Aronius (10.8.1894 Zwartsluis-20.12.1942 Malapane) en Mozes Aronius (13.9.1896 Zwartsluis-25.1.1943 Auschwitz) overleefden de oorlog niet. Dankzij de inspanningen van het Beilense verzet – onder leiding van de politieman Nicolaus Gerhardus Viëtor (2.12.1911 Assen-verongelukt 29.6.1945 te Vries tijdens het transport per auto van de verraadster Geesje Bleeker naar Huis van Bewaring te Assen) – konden alle twaalf Beilense Joden de oorlog overleven. Onder hen: het Joodse echtpaar Samuel Kats (26.4.1891 Beilen-1.4.1975 Beilen) en Duifje Kats-Kropveld (16.11.1904 Beilen-21.2.1983 Beilen), dat samen een textielwinkel dreef aan de Kruistraat 2 te Beilen. Ze hadden twee (stief)kinderen uit Kats' eerste huwelijk met Philippina Johanna Looper (17.4.1893 Goor-5.2.1937 Groningen), n.l. Carolina (Caro) Kats (30.9.1920 Beilen-23.2.2013 Beilen), gehuwd met verzetsman (lid van de 'Zefat-groep' in het Valtherbosch; leider: Albertus Zefat [8.10.1901 Nieuw-Weerdinge-gefusileerd 27.7.1944 Valthe/Odoorn), Aaltjo (Jo) Oldenburger (11.1.1920 Emmer-Erfscheidenveen, zoon van turfschipper/ arbeider Jacob Oldenburger en Jantje Busscher-24.5.2017 Beilen; hij ontving in 2013 de *Yad Vashem*-onderscheiding), en Salomon (Salco) Kats (13.4.1923 Beilen-7.9.2009 Wilhelminaziekenhuis, Assen). Het echtpaar Kats werd in augustus 1942 met hun zoon Salco ondergebracht op de boerderij van Koop Schra (14.8.1917 Giethoorn-gefusilleerd 8.3.1945 met ruim honderd anderen bij Woeste Hoeve, Apeldoorn, als represaille voor de aanslag op *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter (4.2.1895 Klagenfurt, O.-24.3.1949 Scheveningen) te Lieving bij Beilen. Korte tijd later haalde Viëtor Carolien op uit Amsterdam en bood haar 15 maanden onderdak in zijn huis aan de Julianastraat 12 te Beilen. Na de liquidatie van de foute politieman Hendrik Huizing (geboren 26.11.1890 Leek) op 11.3.1944 in Beilen door de knokploeg van Johannes Post (6.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) werd Caroline naar ds. Heersink in Drijber gebracht (zie daar). Vandaar kwam zij – met hulp van de hervormde verzetsman Klaas Jouke Westerbeek (8.2.1912 Leek-30.4.1945 *Kdo.* Neustadt, *KZ* Neuengamme) op de boerderij van Koop Schra terecht. Na een Duitse inval moet het hele gezin halsoverkop uitwijken naar de boerderij van de gereformeerde verzetsman Lammert Zwanenburg (22.6.1894 Oudehorne-gefusilleerd 19.10.1944 buiten kamp Westerbork) aan de Beilervaart 80, een centrum van verzet, waar op dat moment ook de verraadster Geesje (Geessien) Bleeker (3.9.1920 Termunten-13.3.2011 Emmen) ondergedoken zat. Dat kon niet goed gaan: op 18.10.1944 vond een overval plaats en werden veel mensen gevangen genomen, behalve het gezin Kats dat NB dankzij Geesje Bleeker en via de buurman waar haar ouders ondergedoken zaten, door Klaas Westerbeek naar Beilen kon worden gebracht. Na een kort verblijf bij de hervormde fotograaf en verzetsman Henk - Hendrik Christiaan - Kuiper (1.10.1915 Deventer-13.5.1945 *Kdo.* Sandbostel) aan de Brinkstraat, kregen ze onderdak bij het echtpaar Jan Veenstra (18.9.1911 Beilen-19.4.1982 Beilen, begraven aldaar) en Wiechertje (Wiesje) Veenstra-Ten Oever (20.6.1912 Dwingeloo-18.4.2007 Beilen) in de kosterswoning van de Gereformeerde Kerk, Hekstraat 6, Beilen) nadat ze tijdelijk boven de consistorie van de Gereformeerde Kerk aan de Hekstraat 40 in Beilen ondergedoken hadden gezeten (tegenwoordig is dat de Rooms-katholieke kerk van Beilen). Wiesje Veenstra-Ten Oever vertelt: *“Omstreeks eind '42 raakten wij langzamerhand betrokken bij het ondergrondse werk. Niet dat wij dat zochten, maar wij rolden er eigenlijk in' zoiets ging vaak vanzelf. Ds. P. Hekman (predikant te Beilen van 1928 tot 1949) woonde naast ons in de pastorie, maar omstreeks 1943 kregen wij nieuwe burens: het huis werd gevorderd voor de Ortskommandant, een buurman waar wij natuurlijk niet zo gelukkig mee waren”. ... “De gevaarlijkste maanden zijn de laatste drie voor de bevrijding geweest. Op een gegeven*

moment werd ons gevraagd drie Joodse onderduikers onder te brengen: Samuel en Dinie Kats en hun zoon Salco. Zij waren al op verscheidene plaatsen verborgen geweest, o.a. bij Schra (hun zoon Koop is vanwege zijn aandeel in het verzet gefusilleerd), bij Oosterveen, bij Zwanenburg. Jan moest hen 's avonds bij de overburen halen. Die wisten niet waar het drietal naar toe ging. Zij moesten de gordijnen stijf gesloten houden; als je niets wist, kon je ook niets vertellen. Die avond was de Hitlerjugend nogal actief bij onze burens de Ortskommandant. Hun activiteit was zelfs zo groot, dat er een brandje ontstond. De brandweer moest er aan te pas komen en de drukte die toen ontstond, bood de gelegenheid de onderduikers veilig in het kerkgebouw te krijgen. In een ruimte boven het plafond van één van de lokalen werden ze verborgen. Jan had de planken van de avondmaalstafel, die de eerste drie maanden niet gebruikt zouden worden, over de balken gelegd en vastgetimmerd. Zo was er een vloer ontstaan waar men zich op kon bevinden. Wel was het geboden overdag doodstil te zijn, want de lokalen bij de kerk waren overdag in gebruik als naaikamer van Beileroord (een aantal verpleegden werkte daar; Beileroord was door de Duitsers gevorderd en als hospitaal in gebruik). Ik was elke dag doodsbenuwd dat iemand iets zou horen”, aldus mevrouw Veenstra. “Wij hadden slechts één persoon ingelicht over de onderduikers. Dat was dokter (Warner) Hemmes (27.1.1890 Groningen, zoon van koopman Jan Louis Hemmes en Henderika van Wattum-30.7.1947 Beilen), van 16.1.1933 tot zijn overlijden de directeur van Beileroord (een psychiatrische inrichting). Hij was het ook die ons vertelde het gezin Kats 's avonds uit hun schuilplaats te laten komen om in de donkere kerk wat beweging te krijgen. Het was toen erg koud, maar gelukkig waren er beneden voldoende dekens van Beileroord. ... 's Avonds als het geheel donker was, konden wij met voedsel van het kostershuis naar de kerk lopen (T.L. Kroes). Het echtpaar Veenstra had eerder ook nog twee marechausees in huis, die gevlucht waren uit Westerbork, en in de periode dat de familie Kats in de kerk verbleef, boden zij onderdak aan drie evacuees, kinderen uit Utrecht en Rotterdam. Maar toen de kerk gevorderd werd door NSB'ers en Grüne Polizei, durfde de familie Kats daar niet langer te blijven en werden ze ook in het kostershuis ondergebracht in een afgetimmerde kamer. Op zeker moment werd ds. Hekman bij wijze van represaille opgepakt en in Assen opgesloten. “Op vrijdag 21 maart 1945 werd Hekman voor het eerst verhoord. Op de vraag waarom hij was gearresteerd, antwoordde hij: “Het zal wel zijn om het geld van Lammert Zwanenburg”. Hekman moest vertellen hoe het precies met dat geld zat. Halverwege zijn verhaal werd hij geïnterrupteerd met de opmerking: “Dat weten wij al lang van u”. Ds. Hekman werd verweten dat hij voor het illegale werk in verbinding stond met ds. Heersink van Drijber. Wie deze beschuldigingen had geuit, was hem niet bekend. Tien dagen lang waren Hekman en Westerbeek celgenoten. Westerbeek vertelde Hekman enkele malen dat Geesje Bleeker alles had verraden. Ds. Hekman vermoedde dat Geesje aan de SD had verteld over het vervoer van een vuurwapen van Viëtor door Koop Schra en het vervoer van Joden door De Groot. Niet veel later werd de Beiler predikant in vrijheid gesteld, nadat NSB-burgemeester Hendrik Cool (7.8.1905 Amsterdam-28.3.1957 Amsterdam) zich persoonlijk borg voor hem had gesteld”. Cool was NB als burgemeester van Gieten verantwoordelijk geweest voor de deportatie van alle Joodse inwoners van Gieten... En toen werd Beilen bevrijd. De onderduikers konden eindelijk weer de vrijheid proeven. Dinie durfde eerst niet naar buiten; vijf jaar angst is geen kleinigheid. “De onderduikers en wij zijn die zware periode doorgekomen; zoveel anderen mochten dat niet beleven. Ondanks alle moeilijkheden en naweeën – achteraf merk je hoe die spanning op je geest inwerkt, maar dankzij de voortreffelijke zorgen van Beileroord kwam ik er langzaam weer bovenop – mag je dankbaar zijn voor de goede afloop”, aldus Wiesje Veenstra-Ten Oever (T.L. Kroes).

Lit.: G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen*, 37, 72, 111; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 136, 162vv., 165v., 171, 179, 248 (Fedde Schurer); Gerben Dijkstra e.a., *Geesje Bleeker – 'Ik pleegde geen verraad om het verraad'*;

Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 14; T.L. Kroes, artikel 'Onderduikers' in: *Tijdschrift Historische Vereniging Gemeente Beilen*, Jaargang 2, nr. 2 (mei 1990), 32-35; H.J. Langeveld, *Prtestants en progressief – De Christelijk Democratische Unie 1926-1946*; J. Nicolai, *In memoriam Ds. P. Hekman*, in: *Jaarboek 1973 der GKN*, 498v.; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 57v., 69; Finy Stuhlemeijer, artikel 'Carolien Kats' op de site 'Bevrijdingsportretten' van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

205.

Johan Willem van de Hel(I) (geboren 1.1.1909 Warnsveld, zoon van landbouwer Jan Willem van de Hel en Johanna Cornelia Heuvink-6.2.1986; rouwdienst in Vorden, begrafenis te Warnsveld).

Theologisch kandidaat (1931); theologisch kandidaat (1931); **hervormd** hulpprediker te Utrecht (1931); predikant te Kattendijke (1.12.1932), Hantum (25.7.1937-17.11.1946), Lent (1946-1969) en Streekgemeente Boven-Betuwe (inclusief Lent; 1969-1972).

Gehuwd 1) met **Dijkman** en 2) met **Anna Elizabeth Christina van der Molen** (geboren 12.6.1908 Groningen, dochter van tandarts Hindrik van der Molen en Margaretha Dorothea de Jong-overleden)

Ds. Van de Hel nam tijdens de oorlog de Joodse vrouw Dina van Vollenhoven (21.9.1901 's Gravenhage, dochter van koopman/ poelier Jacob van Vollenhoven [1864-1939] en Sara van der Bijl {21.8.1866 Den Helder-16.4.1943 Sobibor}-16.8.1994 Amsterdam) in huis. Zij was op 7.3.1929 gehuwd met Mattijs Rooselaar (5.3.1897 Amsterdam, zoon van Abraham Rooselaar en Anna Stad-31.3.1943 Centraal Europa), die eerder – op 6.10.1921 – gehuwd was geweest met Helena Catharina Jongebloet (25.3.1897 Amsterdam-18.12.1927 Amsterdam) en als gummiplakker werkte bij de textielfabriek Hollandia-Kattenburg te Amsterdam. Hij werd op 11 november 1942 samen met alle andere Joodse werknemers op het bedrijf – met hun vrouwen en kinderen in totaal 826 personen - gevangen genomen en weggevoerd naar Auschwitz. Waarschijnlijk gebeurde dat omdat een communistische sabotagegroep (de *Nederlandsche Volksmilitie*) door de *Sicherheitspolizei* was opgerold en er verdenking ontstond dat een aantal van de betrokkenen contacten onderhield met werknemers van Hollandia-Kattenburg. Slechts acht personen overleefden.

Lit.: Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 143,

206.

Drs. Friedrich Robert August Henkels (geboren 9.6.1906 te Solingen (D.), zoon van August Henkels, winkelier in ijzerwaren, en Marta Dickhaus-overleden 28.4.1975 te Borculo; begraven te Uitwijk).

Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen (1927-1932); **hervormd** hulpprediker bij de rechtzinnige evangelisatie te Assen (1934), hervormd predikant te Uitwijk-Waardhuizen (1935), voorganger bij de rechtzinnige evangelisatie in Winschoten (1937), predikant te Nijehaske en Haskerdijke (2.3.1941-5.11.1945; in die tijd werkte hij aan een proefschrift over 'De idee der wedergeboorte bij Dante', maar dat is nooit voltooid), predikant in algemene dienst (directeur IKOR en radio-predikant; 1945-1947); hervormd predikant te Heemstede-Noord (11.7.1947, bevestigd door zijn voorganger ter plaatse ds. Catharinus Marius Briët [24.6.1881 Barneveld, zoon van ds. Willem Briët {14.7.1848 De Meern-23.1.1920 Leiden} van Heemstede-1.9.1960 wegens vervroegd emeritaat); daarna woonde hij in Borculo.

Gehuwd op 9.4.1935 te Groningen met **Julia Theodora Helena Klooster** (geboren 8.3.1909 te Groningen, dochter van handelsreiziger en sigarenwinkelier Roelf Hendrik Klooster en Anna Margaretha Postema-overleden 1995).

Ds. Henkels ontwikkelde tijdens zijn studententijd een grote interesse voor het werk van de Ploegschilders in Groningen. Zo vervaardigde één van hen, Jan van der Zee (16.2.1898 Leeuwarden-15.12.1988 Groningen), al in 1928 een fraai portret van – toen nog – theologie-student Henkels (nu eigendom Groninger Museum). Later raakte Henkels hecht bevriend met de Groninger schilder-drukker Hendrik Nicolaas Werkman (29.4.1882 Leens-gefusilleerd 10.4.1945 bij Bakkeveen). In 1932 ontmoette Henkels de grote Joodse filosoof Martin Buber (8.2.1878 Wenen-13.6.1965 Talbiya, Jeruzalem) toen hij in Groningen een lezing hield over ‘*Het Profetisme*’ voor een Joodse vereniging. Henkels was gevraagd om over dat optreden een verslag te maken voor het *Groninger Dagblad*. Hij schreef: “*Hoe dat was wat over me kwam, dat kan ik niet beschrijven. Die man sprak niet óver het Profetisme, die man stond midden in de profetie. Hij wou wat van ons, zijn toehoorders. Hij wou iets veranderen in ons allemaal ... de stoot tot een eeuwige beweging, uiteindelijk de bevrijding uit de gevangenschap der christendommelijkheid*” (H.Steendam). Op 2.9.1939 deed ds. Henkels in een brief aan zijn oud-studiegenoot Ate Johannes Zuithoff (7.1.1912 Groningen-13.9.2009 Wassenaar), student scheikunde, later hoogleraar toegepaste metaalkunde te Delft), het voorstel om samen een uitgeverij op te richten in Winschoten die ‘*kleine, maar uitgelezen producten zou lanceren*’. Dat plan wordt op 26.11.1940 ten uitvoer gebracht ten huize van Henkels’ overbuurvrouw in Winschoten, dr. Adri(ana Jantiene) Buning (1896 ’s Gravenhage, dochter van Jan Buning en Adriana Paulina van der Haas-8.4.1948 Apeldoorn. Ze was lerares Duits (gepromoveerd iop 25.3.1927 aan de RU Leiden op een dissertatie getiteld ‘*De Indogermaansche Athematische Conjugatie in het Slavisch*’ en conrectrix van het Stedelijk Gymnasium te Groningen). Samen richtten zij ‘*De Blauwe Schuit*’ op, bedacht door Henkels, naar het schilderij ‘*Het Narrenschip*’ – *oude naam: De Blauwe Schuit* - van Jeroen (Hieronymus) Bosch (1450 ’s Hertogenbosch-9.8.1516 ’s Hertogenbosch; Louvre, Parijs), dat hij had gezien op de expositie ‘*Jeroen Bosch. Noord-Nederlandse primitieven*’ in Museum Boijmans-Van Beuningen te Rotterdam (1936). Na de Duitse inval wilden de ‘*schippers van de Blauwe Schuit*’ “*hun weerzin tegen de Duitse bezetting vorm geven en kozen daarvoor een gedicht van Martinus Nijhoff* (20.4.1894 ’s Gravenhage-26.1.1953 ’s Gravenhage), ‘*Het jaar 1572*’ (Cees Straus). ... “*Men zit bijeen, schreef Henkels later, en iedereen is vol van hetzelfde. De een weet dit uit zijn levenskring en de ander weet dat, maar alles beweegt zich voortdurend naar het nieuwe middelpunt van alles: de aangebroken tirannie. De gastvrouw haalt een gedicht van Nijhoff tevoorschijn waarin staat: “Het is niet dat men niet wil wagen, maar het uur acht men niet geslagen”. Zo begint elk begin. “Opeens”, vertelt Henkels verder, “was er iets veranderd in de kamer. De vonk ontstak de kleine brand om een daad. We zeiden tegen elkaar: dit laten we drukken”* (H. Steendam). En zo geschiedde. De ‘Ploeg’-schilder Jan Wiegers (30.7.1893 Kommerzijk-30.11.1959 Amsterdam) maakte een fraaie prent bij de tekst en daarmee ging Henkels naar Hendrik Werkman. *Ze kenden elkaar niet, Henkels liep dus een ongehoord groot risico. Maar Werkman nam de opdracht aan en dat zou het begin worden van een intens contact tussen Werkman en de drie anderen*” (Cees Straus). En ds. Henkels kwam persoonlijk op voor de Joodse gemeenschap van Winschoten! Diezelfde dag n.l. (26 november 1940, voorafgaande aan de hier boven genoemde bijeenkomst of erna?) werd Henkels samen met alle andere voorgangers en de besturen van liefdadigheidsverenigingen in Winschoten ten gemeentehuize genodigd om “*gelijkgeschakeld te worden in de zogenaamde ‘Winterhulp’-organisatie*”. De voorzitter – een bejaarde wethouder – adviseerde om toe te geven. “*Tenslotte vroeg hij – vertelde Henkels – of er nog vragen waren. Ik stond op. Achteraf heb ik dit altijd het beslissende moment gevonden: deze luttele seconden waarin beslist werd over al of niet opstaan. Ik stond dus op en vroeg of ik dit goed gehoord had dat alle kerkgenootschappen uitgenodigd waren. De oude man begreep niet waar ik heen wou, bladerde in zijn papieren en antwoordde dat dit inderdaad het geval was. Toen vroeg ik hem waar dan de vertegenwoordigers van het Israëlietisch kerkgenootschap waren – ik zag die*

namelijk niet. Meteen kwam er een grote verstarring onder de aanwezigen; ook de N.S.B.'ers in uniform zaten volstrekt roerloos. De oude man mompelde iets dat men dit had nagelaten vanwege de maatregelen tegen de Joden, en toen kon ik mijn boodschap doen. Ik zei: "Ik heb een baas. Mijn baas houdt erg veel van mij. Ik houd ook erg veel van mijn baas en ik weet precies waarom: hij is altijd erg goed geweest voor mij. Mijn baas is Jezus van Nazareth, geboren uit Davids stam. Mijn baas is dus een Jood". Een ook aanwezige collega schreef: "In dat zaaltje in het gemeentehuis heeft die predikant toen verteld van de band met Israël via Jezus. En toen is hij weg gegaan". Henkels: "Ik hoor nog de stilte in de zaal en het veel te grote gerucht van mijn schoenen. Buiten de deur gekomen voelde ik hoe mijn knieën klapperden van angst". Deze ervaring moet voor hem een vindplaats van theologische bezinning geweest zijn. Hij attendeert er zelf op (Steendam): "Ik heb in de oorlog veel angst gehad, eigenlijk was ik er nooit zonder. Maar dan dacht ik maar weer aan Johannes 16, 33 (het woord dat daar in de grondtekst staat (= "thlipsis". GCH), is in onze vertaling verkeerd weergegeven met 'verdrukking'; er hoort te staan "angst"). "Ik dacht ook: angst mag je hebben ... maar weglopen bij Hem mag ik niet; weglopen is wat het evangelie "verloochening" noemt' en dit maakte mijn angst alleen maar groter." Dat gebeurde in het najaar van 1940. Rabbijn Van Gelder (= godsdienstonderwijzer [sinds 16.3.1899] en schoolhoofd Abraham van Gelder [8.11.1870 Groenlo-5.3.1943 Sobibor], tevens chazzan en secretaris van het kerkbestuur; hij woonde op het adres Boschstraat 22) ging later bij Henkels (die van 1937 tot 1941 predikant was in Winschoten; GCH) langs om hem te bedanken voor zijn steun. Hij kwam lopend door de regen. Doornat was hij: een oudere man, rond de zeventig. Hij is gedeporteerd en vermoord, net als vele anderen uit Winschoten" (aldus Marianne Kruijswijk, streekarchivaris in het Oldampt). Volgens drs. Els Boon, auteur van "De Joodse Gemeenschap in Winschoten en Omgeving 1683-1964", is dit verhaal echter op zijn zachtst gezegd omstreden. Van 1941-1944 brachten ds. Henkels, Adri Buning en Ate Zuithoff in nauwe samenwerking met Werkman veertig bibliofiele uitgaven uit, waarvan sommige tot het mooiste drukwerk uit die tijd zouden behoren, "bedoeld als sterking van de geknechte geest en bemoediging van het menigmaal zo bedrukte hart". Maar als beroemdste Blauwe Schuit-uitgave worden algemeen de twintig prachtige bladen uit twee suites beschouwd, die Hendrik Werkman vervaardigde bij de Chassidische vertellingen van de Joodse filosoof en Bijbelvertaler Martin Buber (8.2.1878 Wenen-13.6.1965 Talbiya, Jerusalem, Israel). "Henkels heeft Buber gehoord tijdens een bezoek aan Groningen in 1931 en is in het bijzonder onder de indruk geraakt van zijn boek 'Die Legende des Baalschems', waarin leven en werk van de wonderrebbes Israël ben Eliëzer, bijgenaamd Baal Schem Tow ('hij die Gods naam op de goede wijze gebruikt' = Rabbi Yisrael ben Eliezer' [25.8.1698 Okopy, Oekraïne-mei 1760 Medzhybizh, Oekraïne) wordt verteld" ... "In de tijd dat Buber het boek schreef, was er van (Joden)vervolgung in het westen nog geen sprake, maar ds. Henkels zag de parallel in de vroege bezettingsjaren en stelde Werkman voor een suite van prenten te maken bij het boek. Werkman had affiniteit met het Jodendom: 'Als jongen kwam Werkman thuis bij de rabbijn (godsdienstonderwijzer; GCH) van de acht gezinnen in (zijn geboortedorp) Leens, meester (Joseph Meyers) Palm (30.6.1840 Coevorden-16.1.1927 Leens; begraven Joodse Begraafplaats Leens), die behalve pettenmaker en godsdienstonderwijzer ook dansmeester was en hem de Weense wals leerde' (Joost Divendal). De vriendschap met ds. Henkels was voor de eenzame Werkman een verwarmende ervaring die hij voorzichtig in een brief signaleert. Nooit in zijn leven heeft hij vrienden gehad. Het inspireert hem en als de dominee naar Heerenveen (moet zijn: Haskerdijken/ Nijehaske; GCH) wordt beroepen, schrijven ze elkaar minstens wekelijks en soms zelfs vaker brieven' (Ben Kroon). In een brief d.d. 11.4.1941 aan Henkels schrijft Werkman: "Ik wil maar hopen dat de Legende van de Baalschem mij als het ware volpropt met beelden, zodat ik er niet anders dan beeldend aan kan denken. Op een goede dag maak ik dan de paletten gereed en vertrouw dat er aan de

oude handpers met ingespannen arbeid wel een tiental verschillende bladen tevoorschijn gebracht kunnen worden". En op 21.4.1941 schrijft hij: "Gisteren heb ik weer eenige hoofdstukken van de Baalschem gelezen (...). Als ik zulk een verhaal lees, komt op een gegeven moment een beeld voor oogen dat door geen ander meer verdrongen wordt al is dat misschien beter voor ev. Illustratie, maar overigens zou er haast van elke bladzijde een 'blad' gemaakt kunnen worden. Er zijn zulke verrassende wendingen in elk verhaal, waardoor het ineens groot wordt". Dat werk bracht de groep in contact met veel collega's-afnemers overal in den lande, zoals de doopsgezinde predikant André du Croix (zie daar), ds. Sybe Jan Hoekstra (14.8.1908 Burum-op 10.4.1945 samen met kunstenaar Hendrik Werkman en acht anderen gefusilleerd te Bakkeveen), hervormd predikant te Midwolda (1937-1945) en actief verzetsman bij de OD, LO en NSF, ds. Jan Theunis van Veenen (10.8.1909 Drachten-3.4.1986 Utrecht), hervormd predikant te Lisse (1939-1945), ds. Henny Visser (zie daar), ds. Klaas Schipper (zie daar), ds. Rudolf Barteld Evenhuis (30.7.1899 Groningen-15.11.1980 Amsterdam), hervormd predikant en kerkhistoricus te Scheveningen (1935-1947), ds. Jan Douwes (zie daar), Hebe Kohlbrugge (zie daar), ds. Johan (Jan) Christiaan Hendrik Jörg (15.5.1912 Winsum-13.1.1999 Harderwijk), had bij Karl Barth gestudeerd in Basel, later hervormd predikant te Sint Johannesga (1939-1943) en Nieuw-Vennep (1943-1946), en ds. (later prof.dr.) Pieter Aalbertus van Stempvoort (10.10.1911 Veenendaal-30.4.1969 Groningen), hervormd predikant te Eindhoven (1940-1945) en hoogleraar Oud-christelijke Letterkunde en Uitleg van het Nieuwe Testament aan de RU Groningen. "Hij (Werkman) speelde niet zo maar leentjebuurt (bij andere expressionistische kunstenaars, GCH), onderkende het belang van pioniers die de weg bereiden en maakte zijn eigen schilderijen, van 'Kerkgang in de sneeuw' (1920) tot wat mij (Divendal) betreft het pronkstuk van de expositie (in het Groninger Museum; 18.11.1995-14.1.1996), een kast. De deuren tellen twaalf panelen, in 1943 geschilderd voor zijn vriend in het werkclubje gedurende de oorlog, De Blauwe Schuit, dominee August Henkels: met oudtestamentische taferelen, zoals van de verspieters terug uit het Beloofde Land en Daniël in de leeuwenkuil. De panelen zijn kwalitatief niet eens zo sterk, naïef qua stijl, onaf. Ze doen denken aan de Chassidische Legendes die Werkman op instigatie van Henkels ontwierp en drukte, die veel meer ruimte lieten voor Werkmans ideeën maar die in de figuren verwantschap tonen. De kast, één keer eerder geëxposeerd in Slot Zeist, had hier bijna niet gestaan: de dochter van Henkels heeft haar gewoon in gebruik en kon haar eigenlijk niet missen, maar een aan haar gegeven meubelstuk ter vervanging heeft uitkomst geboden" (Werkman, Leven & Werk, 210v.). Van 4.5.1942-17.12.1942 verbleef ds. Henkels met 459 andere vooraanstaande intellectuelen als gijzelaar in Sint Michielsgestel. Hij raakte daar bevriend met de schrijver / dichter Simon Vestdijk (17.10.1898 Harlingen-23.3.1971 Utrecht) en voerde er o.a. een stevige discussie met hem naar aanleiding van Vestdijks 'Ballade van het vierde kruis' (geschreven 3.10.1942 en later toegevoegd aan de bundel 'Gestelsche Liederen', 1949; de acht lezingen over poëzie die Vestdijk in Sint Michielsgestel hield, zijn na de oorlog uitgegeven onder de titel 'De Glanzende Kiemcel', 1950), omdat Vestdijk daarin God verwijt niet zelf aan het kruis te zijn gaan hangen om zijn eigen schepping te redden. Literatuurwetenschapper Redbad Ludger Klazes Fokkema (2.1.1938 Alphen aan de Rijn-4.4.2000 Zeist) schreef erover: "De inzet van de polemie is hoog en ik ken geen andere discussie waarin de partners elkaar zo ernstig en geestig bestrijden. Ik ken eigenlijk ook niemand die het probleem van Christus' kruisdood zo heeft gesteld als Vestdijk in zijn 'Ballade van het vierde kruis". Henkels heeft de polemie willen uitgeven in 'De Blauwe Schuit, maar dat is er niet meer van gekomen. In 1987 werden de 43 sonnetten, waarin Vestdijk en Henkels steeds reageerden op elkaar alsnog opgenomen in de 'Nagelaten gedichten' van Vestdijk. Vestdijk komt in 1947 overigens uitgebreid terug op de thematiek in zijn 'De toekomst der religie'. Behalve met Vestdijk (van wie 'De Blauwe Schuit' vijf titels uitgaf) correspondeerde ds. Henkels ook met Martinus Nijhoff (1894-1953),

waarin hij o.m. het werk van Hendrik Werkman bijzonder preeft), de jonge Bertus Aafjes (12.5.1914 Amsterdam-22.4.1993 Swolgen), Hendrik de Vries (17.8.1896 Groningen-18.11.1989 Haren) en Muus Jacobse (dr. Klaas Hanzen Heeroma; 13.9.1909 Hoorn, Terschelling-21.11.1972 Groningen). Ds. Henkels zou zelf ook twee Joodse onderduikers onderdak hebben verschaft in de pastorie (van Nijehaske/ Haskerdijken) en zeker onderhield hij ook connecties met het georganiseerde verzet. Zo was hij tijdens zijn gevangenschap in Sint Michielsgestel bevriend geraakt met onder meer Paul Gustave Sidonie Guermontprez [28.12.1908 Gent-gefusilleerd 10.6.1944 Overveen], fotograaf en verzetsman, die al sinds 1934 beroepshalve in contact stond met Hendrik Werkman. Na zijn vrijlating dook Paul onder en maakte vervolgens samen met Jan Thijssen (29.12.1908 Bussum-8.3.1945 gefusilleerd bij Woeste Hoeve), Gerrit Jan van der Veen (26.11.1902 Amsterdam-gefusilleerd 10.6.1944 bij Overveen) en de communist Gerben Wagenaar (27.9.1912 Amsterdam-31.8.1993 Amsterdam) deel uit van de leiding van de Raad van Verzet. Op 2.5.1944 nam hij samen met Van der Veen deel aan de eerste overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam. Maar die overval mislukte en bijna alle deelnemers werden opgepakt en niet veel later gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Ook op Henkels zelf werd nog een (Silbertanne?) aanslag gepleegd, die gelukkig mislukte/ Maar het scheelde niet veel of ook hij had de oorlog niet overleefd. Op 13.3.1945 werd Hendrik Werkman door Nederlandse agenten van de *Sicherheitspolizei* in zijn huis gearresteerd en niet veel later viel ook ds. Henkels – die bij Werkman logeerde, maar ten tijde van de overval in de Universiteitsbibliotheek aan het werk was – in hun handen. Werkman werd samen met negen anderen op 10.4.1945 gefusilleerd op het Mandeveld bij Bakkeveen (hij ligt daar begraven op de begraafplaats), Henkels zat van 13.3.1945-13.4.1945 gevangen in het Scholtenshuis en het Huis van Bewaring te Groningen. Onverwacht werd hij vrijgelaten en zijn thuiskomst in Nijehaske werd vervolgens uitbundig gevierd. To Hofstra schrijft in haar dagboek: “Ds. Henkels van Heerenveen (moet zijn: Nijehaske/ Haskerdijken; GCH) is ook weer vrij (niet helemaal, d.w.z. hij moest een briefje tekenen waarop staat dat hij gijzelaar blijft). Toen hij thuis kwam was 't één bloemenhulde”.

Bibl.: August Henkels, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit*; F.R.A. Henkels, *Logboek van de Blauwe Schuit* (Amsterdam, 1946; herdruk 1982); drs. F.R.A. Henkels, *Een boeket roosjes* ('s Gravenhage, 1976).

Bron: Radiouitzending ‘*Drukkersparadijs*’ over Hendrik Werkman, uitgezonden in 1964; fragmenten daaruit met o.a. de stemmen van Ploegschilder Johan Dijkstra, ds. August Henkels (enigszins bekakt-Gronings), museumdirecteur Willem Sandberg en Ploegschilder Jan Wiegers, die werden opgenomen in de VPRO-Onvoltooid Verleden Tijd-uitzending van zondag 15 maart 2020) n.a.v. de herdenking van Werkman’s dood, 100 jaar geleden.

Lit.: Bas von Benda-Beckman, *Het Oranjehotel*, 466; C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 99, 135; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, 195; E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964*; Joost Divendal, artikel ‘*Hendrik Nicolaas Werkman – Het verlangen naar het paradijs*’ in: ‘*Trouw*’ d.d.25.1.1990; Joost Divendal, artikel ‘*Werkmans paradijs tijdelijk te zien in Groninger Museum*’ in ‘*Trouw*’ d.d. 20.11.1995; Gilles Dorleijn e.a., *Schepelingen van De Blauwe Schuit: Brieven van Bertus Aafjes, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels 1940-1946*; Kees Fens, *Vijf dichters rond een dominee*, artikel in ‘*De Volkskrant*’ d.d. 31.1.2003; R.L.K. Fokkema, artikel ‘*Denker, dichter, dominee. Een godsdiensttwist op rijm*’ in ‘*Trouw*’ d.d. 15.1.1987; dr. Jan Henk Hamoen, *Het schip der zotten; een studie naar het leven en werk van ds. August Henkels ((1906-1975) toegespitst op zijn verhouding tot de drukker Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945) en de schrijver Simon Vestdijk (1898-1971)*; Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 73; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 26; O.J. de Jong, lemma ‘*Henkels, Friedrich Robert August*’ in: *Biografisch Lexicon*, VI, 118; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 60; Ben Kroon,

artikel 'Men moet dit Baalschem boek lezen zoals men perziken eet' in: 'De Tijd' d.d. 28.5.1982; André Schwerz, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit*; H. Steendam, artikel "Kroniek 1940 – 1945 – 1980" in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 80e jaargang (mei 1980), 138-146; Hans van Straten, *Hendrik Werkman, de drukker van het paradijs*; Cees Straus, artikel 'H.N. Werkman verbeeldde solidariteit met Joodse volk' in 'Trouw' d.d. 18.12.1985; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 280 en II, 356v.; Simon Vestdijk, *Nagelaten gedichten*; Hans Visser, *Vestdijk en Henkels – de vriendschap van twee dichters*; Anneke de Vries e.a. (red.), *H.N. Werkman 1882-1945 Leven en werk*, 11v., 64, 135, 154, 156, 161, 163, 168-173, 175, 177-180, 190-194, 196-201, 203v., 206, 210, 212-216, 218, 220, 224v., 228v., 239; Anneke de Vries e.a. (red.), 'De Ploeg – Avant-garde in Groningen 1918-1928', 186v. (portret Jan van der Zee), 216, 254 (kast van Hendrik Werkman).

207.

Gerrit Johannes Wilhelmus den Herder (geboren 16.3.1906 's Gravenhage, zoon van rijksambtenaar Jacobus den Herder [1868-] en Martina Neeltje Metje Brand van Straaten [1872-]-overleden 19.12.1980 Oostburg). Ook een jongere broer van ds. den Herder werd doopsgezind predikant: ds. Hendrik Arnoldus Martinus den Herder (1915 's Gravenhage-6.1.1947 Purmerend). Hij was gehuwd met Cornelia Maria van Veen (19.3.1916 Meppel, dochter van Theunis Hendrik van Veen en Heije Britzel-31.8.1980 Arnhem). Zij hertrouwde later met Maurits Anne Lief tinck (18.2.1904-Amsterdam-13.4.1985 Rhenen).

Doopsgezind predikant te Boven-Knijpe, Franeker, Drachten, Amsterdam en 's Gravenhage.

Gehuwd 1) op 5.8.1931 te 's Gravenhage met **Janny Pomes** (geboren 2.5.1906 Brielle, dochter van Hendrikus Pomes, leraar bij het Middelbaar Onderwijs, en Jannetje Overbosch), en 2) in 1959 met **Christina Wilhelmina Brugman** (geboren 16.10.1913 Amsterdam-overleden juli 2014 Aardenburg), **doopsgezind** proponent (1940), predikant te Grijpskerk (16.3.1940-9.9.1945), hulppredikant te Wormerveer (1946) en Amsterdam (5.10.1947-1.5.1949) en predikant te Amsterdam (1.5.1949-5.4.1959) en Aardenburg (1.1.1976-29.10.1978). Da. Brugman stelde in januari 1945 – in samenspraak met haar kerkenraad - haar kerkgebouw in Grijpskerk ter beschikking aan de honderden Rooms-katholieke evacuees uit het Zuiden (Well e.o.), die met hun pastoor 'René' een veilig onderkomen hadden gevonden in Grijpskerk e.o. "*Voor Beppie* (= Bep Bolle [29.9.1924 Amsterdam, dochter van de Joodse vishandelaar Levie Bolle [24.1.1878 Amsterdam-10.9.1942 Auschwitz] en Sara Melkman [18.2.1887 Amsterdam-21.10.1959 Amsterdam]-2000]. Bep was regenjasplakster/ naaister bij confectiefirma De Groot aan de Herengracht 52 en stond op trouwen met Ruben Soesan (geboren 20.4.1924 Amsterdam, maar die werd opgepakt en met het eerste transport van 15.7.1942 naar Auschwitz gedeporteerd waar hij op 30.9.1942 werd omgebracht) *was toen al een plaats gevonden bij de Amsterdamse dominee Den Herder op de 's Gravenzandestraat*" (ze kreeg daar onder de naam "Maria Bertha Soestbergen" een nieuwe indentiteit) *Beppie kon niet al te lang bij Den Herder blijven*, maar ze overleefde de oorlog na een verblijf op tal van andere onderduikadressen – o.a. met haar moeder bij een Leger des Heilsgezin in Glanerbrug – (zie ds. L. Overduin) - en trouwde in 1948 met Abraham Soesan (28.4.1927 Amsterdam-18.11.2009 Amsterdam), jongere broer van Ruben Soesan, die een groot aantal kampen in het Oosten had overleefd. Bep's broer Nathan (Nico) Bolle (geboren 24.1.1928 Amsterdam-) werd samen met zijn moeder Sara Bolle-Melkman (18.2.1887 Amsterdam-21.10.1959 Amsterdam) – door Maartje en ds. Leendert Overduin? – elders ondergebracht en overleefden eveneens de oorlog.

Lit.: Sieth Delhaas, *7 Portretten van domina's*; Joods Monument Zaanstreek (s.v. *Bolle, Bep*); W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 120; Pim Ligtoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 163vv.

208.

Jochem Folkerts Hettinga, drager *Verzetsherdenkingskruis* (geboren 24.3.1898 te Amsterdam, zoon van handelsreiziger Folkert Jochem Hettinga en Elizabeth Klazes de Jong-overleden 26.7.1976 te Harlingen; begraven Algemene Begraafplaats te Harlingen; opschrift liggende zerk: “*Welzalighij, die Gij verkiest en doet naderen, opdat hij wone in UW voorhoven (Psalm 65: 5)*”). Zijn zuster Johanna (Jo) Hettinga was gehuwd met dr. Jacobus (Ko) de Koning (zie daar), gereformeerd predikant te Schipluiden.

Ds. J.F.Hettinga bezocht het Gymnasium te Sneek en studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen; **gereformeerd** predikant te Wijckel en Balk (10.6.1923, bevestigd door zijn zwager dr. J. de Koning van Vries-30.6.1929) en te Hasselt (7.7.1929, bevestigd door zijn zwager dr. J. de Koning te Schipluiden-17.5.1945); hij bewoonde daar met zijn gezin de nieuwe pastorie aan het Justitiebastion 14; op 16.5.1945 is hij overgegaan naar de **Gereformeerde kerken onderhoudende art 31 K.O.** en werd predikant te Harlingen (2.12.1946-1.1.1964 wegens emeritaat); hulpdiensten te Franeker-Sexbierum. De predikant was actief lid van de Anti-Revolutionaire Partij.

Gehuwd op 1.6.1923 te Termunten met **Willemina (Wil) Siebolts Smid**, draagster *Verzetsherdenkingskruis* (geboren 17.5.1902 Wagenborgen, Gemeente Termunten, dochter van landbouwer Siebolt Janz Smid en Fokje Hilleniusdr. ten Have-overleden 20.8.1986 Leeuwarden). Dochter Elisabeth (Betty) Hettinga (geboren 4.5.1924 Wijckel) was – net als haar ouders – actief binnen het verzet en werd daarvoor na de oorlog onderscheiden met het *Verzetsherdenkingskruis*. Zij was gehuwd met Dirk van der Woude. Haar jongere broer Folkert Hettinga (24.8.1927 Wyckel-) wist op 8.10.1943 naar Engeland te ontkomen en werd vervolgens in Australië opgeleid in de Nederlands Indische Civill Administration. Voor zijn inspanningen tijdens de oorlog ontving hij het *Bronzen Kruis*.

Ds. Hettinga werkte gedurende de periode dat hij in Hasselt stond mee aan tal van verzetsactiviteiten, evenals bijna zijn hele gezin. Zijn dochter Elisabeth (Betty) schreef: “*Het was bekend dat vader vaak Joden in Hasselt adviseerde om onder te duiken. Maar helaas waren eronder hen velen die daar niet voor voelden*” ... Zijn dochter Elisabeth (toen 18/19 jaar oud) bracht soms onderduikers naar onderduikadressen (‘*Een pastorie in weer en wind*’, 72. Hij werd uiteindelijk in december 1942 gearresteerd en ter dood veroordeeld, ontliet echter het vonnis door (gesimuleerd) psychotisch gedrag en werd om die reden opgenomen in de Stichting Dennenoord te Zuidlaren. Hij onderhield daar contacten met personeel dat in verbinding stond met het georganiseerd verzet, met name Arnold van Weringh (21.6.1906 Musselkanaal-29.1.2002 Assen) en Willem Marinus ten Haaf (31.1.1896 Schalkwijk-1.2.1971 Grand Rapids, Michigan, USA), beide o.a. nauw betrokken bij het onderbrengen van Joodse onderduikers op de stichting. Ook na de arrestatie van haar man bleef de echtgenote van de predikant, Willemina Hettinga-Smid, zeer betrokken bij het verzetswerk. ‘*Ook werd in ons huis veel vergaderd om onderduikers en Joden te kunnen helpen aan schuilplaatsen, bonkanten, enz.* Maar op 29.7.1943 werd zij - nadat de verzetsgroep ‘Je Maintiendrai’, bestaande uit in totaal 20 personen, onder wie ds. J.D. van Ginhoven (zie daar) was opgerold, eveneens gearresteerd, wel zeker ten gevolge van verraad door een V-Mann van de *Sicherheitspolizei*, de Amsterdamse politieman Ter Horst. De meeste leden van de verzetsgroep werden ter dood veroordeeld en terechtgesteld, en ook voor mevr. Hettinga dreigde een zware straf omdat er wapens in de pastorie waren gevonden. Op 29.10.1943 kwam ze in Vught terecht en ontkwam ternauwernood aan het beruchte Bunkerdrama, dat zich daar afspeelde. Ze werd er te werk gesteld in de ‘Philips-barak’ en ontmoette daar o.m. Hannechien (Annie) Post-Salomons (1.12.1901 Borger-14.2.1989 Kampen), de vrouw van de verzetsman Marinus Post (3.8.1902 Hollandscheveld-gefusilleerd 7.11.1944 Alkmaar; begraven Erebegraafplaats Overveen) en ds. Dondorp (zie daar), die in een brief aan de

familie Hettinga schreef: “*Telkens deed ik alsof ik als electricien iets te repareren had aan haar machine en kon zoo met haar spreken. Bij haar zit ook Mevr. Fokkema*” (zie daar). Op 27.3.1944 werd mevr. Hettinga overgebracht naar de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis*, Wolvenplein 27 te Utrecht. Daar stond ze op 3.5.1944 terecht voor de Arrondissementsrechtbank in Utrecht en werd – dankzij een voortreffelijke verdediging door haar advocaat, tenslotte veroordeeld tot zes jaar tuchthuisstraf en drie jaar gevangenisstraf. Op 5.5.1944 werd ze overgebracht naar Kleef, waar ze te werk werd gesteld in een koekjesfabriek om ruim een week later naar het *Frauenzugthaus* (zogenaamde ‘*Weibergefängnis*’) in Anrath (Krefeld) te worden gedeporteerd. Daar bleef ze tot 21.9.1944 toen de wijzigende oorlogssituatie overbrenging naar Königswartha bij Dresden noodzakelijk maakte. Ze leefde daar onder erbarmelijke omstandigheden, zo moest ze in een munitiedepot werken, loopgraven aanleggen en werd tenslotte nog in steengroeven te werkgesteld. Kort voor het einde van de oorlog wist ze echter met een aantal lotgenoten te ontsnappen en lopend Leipzig te bereiken. Vandaar werd ze na de capitulatie van nazi-Duitsland via Bern, Parijs en Brussel uiteindelijk behouden terug te keren in Nederland en werd op 16.6.1945 door een oud-verzetsman vanuit Drieberegn naar huis gebracht. Ds. Hettinga en zijn vrouw verkregen op 31.8.1983 postuum het *Verzetshedenkingskruis*. De onderscheidingen werden in ontvangst genomen door hun dochter, mevr. Elisabeth van der Woude-Hettinga te Leeuwarden, die zelf ook het kruis ontving vanwege haar werk als koerierster. “*In de dagen na de Meistaking (1943; GCH) kregen we van dominee Hettinga uit Hasselt het verzoek zijn zoon ‘Koos Zwart’ weer naar huis te sturen. Hij vond die met z’n 15 jaar wel wat erg jong voor het verzetswerk, al zag hij er veel ouder uit. Tegenstribbelend droop ‘Koos Zwart’ af, voorlopig moest hij zich koest houden*”.

Lit.: Minie Buit-Zielam, *Moed en verraad*; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het verleden*, 73 en 77; *In memoriam Ds. J.F. Hettinga in: Jaarboek 1977 der GKN*; Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 43; Betty van der Woude-Hettinga, *Een Pastorie in Weer en Wind* (2008).

209.

Marinus Heuzeveldt (geboren 21.8.1902 te Rotterdam, zoon van Antonie Heuzeveldt en Petronella Corbeth-overleden 7.9.1956 te Rotterdam; begraven Begraafplaats ‘Vredenhof’ te Ridderkerk).

Gereformeerd predikant te Nieuwerkerk (Zeeland; 29.11.1931-28.4.1935), te Hazerswoude (5.5.1935-24.2.1946) en te Slikkerveer (3.3.1946- 7.9.1956).

Gehuwd op 11.1931 te Rotterdam met **Elizabeth Margaretha van der Lelie** (geboren 15.11.1901 te Gouda, dochter van Lubertus Cornelis van der Lelie, ambtenaar ter gemeentesecretarie van Rotterdam, en Trijntje Wilhelmina Vos-overleden 25.10.1996 Amstelveen).

“*Een poosje kreeg Shimshon Baars, zoontje van Akiva en Rachel Baars, die met hun zoon waren ondergedoken bij Jan Pels (13.12.1902 Hazerswoude, zoon van Jozef Pels [1874-1940] en Trijntje Hoogendoorn [1870-1945]-6.7.1977; begraven Hazerswoude; opschrift zerk: “Ik heb u bij uw naam geroepen, gij zijt mijn” Jesaja 43: 1B) en Johanna Pels-Verbeek (= van Beek; 3.7.1902-6.7.2000; begraven Hazerswoude) te Hazerswoude (in 1976 door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen uit de Volkeren’), zelfs Hebreeuwse les van hun (gereformeerde) dominee*”.

Lit.: *In memoriam Ds. M. Heuzeveldt in: Jaarboek 1957 der GKN; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 689.14.12.1941-

210.

Francois van der Heijden (geboren 12.3.1918 Leiden, zoon van ds. Jan Nicolaas van der Heijden [2.10.1893 Leiden-7.9.1956 Grave], hervormd predikant te Berkenwoude [1919], Lekkerkerk [1925], Eindhoven [1930] en Grave [1948-1956] en onderwijzeres Elizabeth van Unen-overleden 23.9.2009 Amsterdam)

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij bevriend raakte met zijn latere collega ds. Pieter Martinus Mentzel (zie daar), en hun beider vrouwen kenden elkaar van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam; theologisch kandidaat te Amsterdam (1941); **vrijzinning hervormd** predikant te Uitwierde (14.12.1941-14.7.1946), Leiden (1946), Lippenhuizen/ Hemrik (Gemeente Opsterland) en Lochem; na een conflict met zijn kerkenraad vertrok hij als predikant naar West-Berlijn (wijkgemeentes Wedding en Spandau; in die tijd onderhield hij een goed contact met ds. Bé Ruis; zie daar).

Gehuwd 1) met **Helena Elisabeth Klinkhamer** (geboren 27.10.1916 Herveld, Gemeente Valburg, als oudste kind van Jacob Fredrik Klinkhamer [15.4.1888 Amsterdam-19.10.1963 Den Dolder], directeur N.V. Eerste Betuwse Vruchtenhandel en Conservenfabriek v/h J.H. Gerritsen NV te Zetten, en Maria Dorothea Bastert [geboren 2.2.1893 Puntenburgerlaan te Amsterdam, als jongste dochter van koopman mr.dr. Jacob Nicolaas Bastert {10.5.1857 Maarsseveen-13.5.1945 Amsterdam} en Helena Catharina Roland Holst [26.11.1857 Amsterdam, dochter van Adrianus Roland Holst en Saapke Posthumus-23.5.1943 Amsterdam]-overleden...?), werkzaam bij de Raad van De Kinderbescherming te Amsterdam. Helena Catharina was een zuster van Adrianus Roland Holst (28.12.1860 Amsterdam-18.9.1940 Hilversum), de vader van de grote schrijver/ dichter Adriaan Roland Holst [23.5.1888 Amsterdam-5.8.1976 Bergen NH], en ook van de schilder/ etser/ litograaf en schrijver Richard Nicolaas Roland Holst (4.12.1868 Amsterdam-31.12.1938 Bloemendaal), die gehuwd was (2^e huwelijk) met dichteres, socialiste en feministe Henriëtte Goverdina Maria van der Schalk (= Henriëtte Roland Holst; 24.12.1869 Nootdwijk-Binnen-21.11.1952 Amsterdam). Een jongere zuster van Jacob Nicolaas Bastert, Maria Sophia Frederika Bastert (15.2.1862 Maarsseveen-1908), was gehuwd met de Duitse predikant Julius Vogel (31.10.1863 Hubbelrath, Nord-Rheinland-Westfalen, zoon van Julius Vogel en Wilhelmina Schriever-22.7.1913 Eitorf (Keulen). Een oudere zuster van Maria Dorothea Bastert, Maria Sophia Frederika Bastert (1886 Amsterdam-25.5.1960 Zeist), was gehuwd met Florentius Wibaut (31.5.1887 Middelburg, zoon van socialistisch politicus [gemeenteraadslid Amsterdam, lid Provinciale Staten van Noord-Holland en lid Eerste Kamer voor de SDAP] en publicist Florentinus Marinus Wibaut [23.6.1859 Vlissingen-29.4.1936 Amsterdam] en politica en feministe Mathilde Berdenis van Berlekom [14.3.1862 Middelburg-22.4.1952 Amsterdam]-7.5.1974 Zeist), oogarts en socialistisch politicus o.a. Eerste Kamerlid; tijdens de oorlog was hij actief in het artsenverzet. Hun zoon Frank Peter Wibaut (30.9.1922 Amsterdam-6.10.1996 Hulshorst) was huisarts, seksuoloog en verzetsman (Groep CS-6), evenals zijn vrouw, sexuoloog Valentine Elisabeth (Tineke) Guillonard (21.5.1922 Rotterdam-6.10.1996 Hulshorst), eveneens lid van CS-6; zij overleefde Vught (het Bunkerdrama) en KZ Ravensbrück. Helena Elisabeth Klinkhamer volgde na haar scheiding een opleiding tot sociaal werkster en was gedurende haar arbeidzame leven werkzaam in de kindbescherming; verder was ze nog enige tijd gemeenteraadslid voor de PvdA in Heerenveen en Lochem. Ze overleed op 29.7.2007 te Doorn. (Schoon)-moeder Maria Dorothea Klinkhamer-Bastert paste tijdens de oorlogsjaren op het huis van de Joodse arts dr. Wilhelm (Willy) Polak (13.1.1883 Steenwijk-31.3.1983 Egmond aan Zee) te Amsterdam, aan de Prins Hendrikkade 144hs. Dr. Polak was, behalve huisarts in een grote praktijk, die toen nog veel arme volksbuurten omvatte (1910), van 1915-1932 lid van de Amsterdamse Gemeenteraad. Hij overleefde Vught, Westerbork en Theresienstadt en keerde na de oorlog met zijn vrouw, oogarts dr. Regine Emma Sara van Gelder (28.8.1882 Leeuwarden-2.3.1969

Egmond aan Zee), en dochter, Henriëtte Polak (19.7.1912 Amsterdam; zij vertrok eind 1945 naar Aigueperse in Frankrijk, ZW van Vichy, of: Centre Henri Aigueperse, Paris?), behouden terug in Amsterdam. De familie Van der Heijden bewaart nog brieven van grootmoeder uit die tijd. Het lijkt aannemelijk dat mevr. Klinkhamer-Bastert deze taak op zich nam omdat dr. Polak haar huisarts was. Volgens familie verhalen zou ze gedurende de oorlog ook nog Joodse onderduikers in het doktershuis hebben geherbergd. Het echtpaar Van der Heijden-Klinkhamer is in 1973 te West-Berlijn gescheiden. Ds. Van der Heijden hertrouwde 2) met **Dorothea Stegemann** (wier eerste echtgenoot en kind omkwamen bij een bombardement op Bremen), maar ook deze relatie hield geen stand.

Volgens mevr. F. van de Woord-Van der Heijden te Borne, dochter van het echtpaar Van der Heijden-Klinkhamer, heeft het echtpaar – blijkens de persoonlijke oorlogsherinneringen van mevr. Van der Heijden-Klinkhamer - vanaf voorjaar 1942 voor korte of langere tijds in hun pastorie te Uitwierde onderdak verleend aan minstens tien personen, o.a. 1) verzetsman Antonius Godefridus Factoor (11.3.1904 Groningen-24.12. 1944 KZ Neuengamme), bedrijfsleider, lid Groep Packard (Inlichtingendienst), LO en LKP, OD, Vonkgroep en 'Trouw', hij woonde op het adres Uitwierderstraat 47 te Delfzijl; 2) Kees Kraaijenbrink (28.1.1917 Meulaboh, Atjeh, Indonesië-18.6.2003 Winterswijk; crematie Crematorium Slangenburg, Doetinchem; urn bijgezet Algemene Begraafplaats Winterwijk), verzetsman (hij werd welzeker als pilootenhelper onderscheiden met de *Medal of Freedom* en de *Silverwing*, GB) en per 1.7.1950 specialist voor kinderziekten aan het Streekziekenhuis te Winterswijk; gehuwd met Deep Holsheimer (23.6.1918, dochter van muziekleraar Holsheimer aan de HBS-RHBS-RSG te Winterswijk-29.3.2010; crematie; urn Winterwijk); 3) en 4) twee (Joodse?) zusters (of broers Harry en Johan?) Abrahams, 5) 'Oom Piet', een uit het Arnhemse Huis van Bewaring aan het Walburgplein ontsnapte man (met 53 anderen op 11.6.1944 door groep van tien verzetsmensen o.l.v. Liepke 'Bob' Scheepstra [1.11.1918 Lioessens-15.9.2002 Amersfoort; begraven Schiermonnikoog] bevrijd) en 6) Leon Fuchs, zoon van een Poolse rabbi. Tenslotte vonden 7) Cees ten Hove en marinier en 8) verzetsman David Schrikkema (zoon van David Schrikkema Sr.en Elisabeth Buis te Uitwierde?) vanaf de winter 1944, en 9) en 10) het echtpaar Alfonse en Tina Krammer vanaf zomer 1944 tot de bevrijding nog een veilige onderduikplek in de pastorie. Het jonge echtpaar Van der Heijden – maar vooral mevr. Van der Heijden-Klinkhamer - was zelf ook zeer actief in het verzet en onderhield nauwe contacten met o.a. verzetsmensen als Hendrika Fernande (Hetty)Bordewijk (12.1.1921 Groningen, dochter van prof.mr.dr. Hugo Willem Constantijn Bordewijk [15.12.1879 's Gravenhage-4.1.1939 Groningen], oudere broer van schrijver en advocaat-procureur mr. Ferdinand Bordewijk [10.10.1884 Amsterdam-28.5.1965 's Gravenhage], hoogleraar economie Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool te Wageningen (1913) en hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek RU Groningen (1918). Ferdinand Bordewijk was gehuwd met de componiste Johanna Suzanna Hendrika Roepman 4.8.1892 Rotterdam-1971 's Gravenhage], en Adèle Catharina Roepman [25.3.1890 Rotterdam, zuster van de echtgenote van haar zwager-6.10.1975 Steindorf am Osiachersee, Oostenrijk]. Hetty Bordewijk was kinderverzorgster en maakte deel uit van de Groningse verzetsgroep De Groot en van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Op zeker moment werd ze opgepakt door de *Sicherheitspolizei* en overleefde diverse concentratiekampen, o.a. Vught (het NIOD bezit een aantal brieven van haar uit Vught, in: Coll.247, Coll. Correspondentie, Inv. Nr. 285). Op 14.4.1945 overleed Hetty in haar slaap te Vries, wel zeker aan de gevolgen van haar verblijf in de kampen. Haar moeder Adèle Bordewijk-Roepman, verzetsnaam 'Dels', richtte samen met haar (verzets)vriendin Frida de Clerq (zie hierna) na de oorlog een jeugdhuis op voor 'een nieuwe generatie zuivere en onafhankelijke kinderen' in Apeldoorn, Elly Mensink (met wie Helena Klinkhamer samen - verborgen onder haar zwangerschapscorset - voedselbonnen per trein vervoerde van Amsterdam naar verzetsman Herman Poort te

Delfzijl), de schrijfster van jeugdboeken en verzetsvrouw Frida Jeanne de Clerq Zubli (verzetsnaam 'Doeks'; 24.5.1902 Palembang, Sumatra, NOI, dochter van Jacobus Emiel de Clerq Zubli en Jeanne Jacqueline Henriëtte Elizabeth Marguerite Jacobs-7.11.1985 Apeldoorn) uit Groningen. Ze was op 27.8.1926 te 's Gravenhage gehuwd met de arts dr. Jacob (Jaap) Jean Mulder (geboren 5.5.1901; gescheiden 11.8.1944; mevr. De Clerq Zubli was doof, en werd daarom door de verzetsman Johannes Post 'de dame met de hoorn' genoemd) die samen met Hetty Bordewijk in dezelfde verzetsgroep zat. 'Doeks' was werkzaam op het Academisch Ziekenhuis te Groningen en bouwde daar een gedegen netwerk op. Beide spanden zich in om Joodse onderduikers een veilig onderduikadres te bezorgen. Hetty Bordewijk bracht 'Doeks' – toen ze moest onderduiken – onder bij haar moeder in Apeldoorn. Zo ontstond de levenslange vriendschap tussen beide (zie hiervoor). En tenslotte onderhield het echtpaar Van der Heijden nog nauwe contacten met andere leden van verzetsgroepen in het Noorden, zoals de Groningse Knokploeg KP3, de Haagse Inlichtingengroep *Packard*, communistische verzetsgroep *De Vonk*, 'Trouw' en *De Vlam*-groep (van het gelijknamige links-socialistische weekblad in Groningen). Verder bracht Helena – verstopt onder het matrasje van de kinderwagen van haar oudste kind - een revolver naar een politieagent, die 3 km. buiten het dorp woonde, bracht een plattegrond van de haven van Delfzijl met daarop belangrijke strategische aantekeningen van een Duitse officier naar Appingedam en tenslotte schroomde ze niet ene Jan Visser, die geweigerd had voor de *Arbeitsdienst* te werken, bij de commandant van de *Sicherheitspolizei* in het Scholtenshuis te Groningen 'uit zijn cel te flirten' en per trein terug te brengen naar Delfzijl. Huisarts en reder Allard Lambertus Oosterhuis (19.2.1902 Delfzijl-1.1.1967 Killiney, Ierland) uit Farmsum (?), leider van verzetsgroep 't Zwaantje te Delfzijl, die met de twee coasters die zijn eigendom, een 'Zweedse weg' op het neutrale Stockholm opende, en daarlangs personen en belangrijke informatie naar Londen wist te krijgen, stond tot zijn arrestatie op 21 juli 1943 het gezin Van der Heijden en hun onderduikers bij in tijden van ziekte (o.a. een difterie-uitbraak), en Oosterhuis' opvolger dokter Meijer stond mevr. Van der Heijden met name bij toen haar tweede kind Jan Nicolaas op op 1.12.1944 te vroeg werd geboren (dat werd veroorzaakt, dat ds. Van der Heijden kort te voren was aangehouden door een stel Landwachters, die zijn fietstassen leeghaalden en daar kennelijk enige onoirbare artikelen in ontdekten. Hij werd tot na *Sperrzeit* vastgehouden en kwam pas thuis toen de weeën al waren begonnen) en begin 1945 bleek zij te lijden aan een zeer ernstige vorm van polyneuritis. Voorafgaande aan de bevrijding op 15 april 1945 vonden er nog hevige gevechten plaats in en om Uitwierde. Mevr. Van der Woord schrijft: "De bevrijdingsdagen zijn een hel: eerst bestookten de Canadezen het dorp met mitrailleurvuur, en verborgen oude en piepjonge Duitse soldaten, doodsbange Joodse en andere onderduikers, bewoners van de pastorie en de overburen bakker/ winkelier Lubbert Jan Groothof (13.6.1904 Delfzijl-6.2.1974 Delfzijl) en Hendrika Groothof-Koenderink (18.6.1905 Ten Post-21.5.1973 Delfzijl), wier huis door een voltreffer was verwoest (en wier dochtertje Ebeltje (geboren 30.10.1936) daarbij ernstig gewond raakte en korte tijd later – op 30.4.1945 – overleed; begraven begraafplaats Uitwierde) zich in de kelder. Daarna werd er hevig geschoten door Duitse soldaten, die probeerden naar Duitsland te ontkomen. De Hervormde kerk –naast de pastorie - liep daarbij grote schade op en kon pas in 1948 volledig hersteld weer in gebruik genomen worden; mevr. Van der Heijden-Klinkhamer werd direct na de bevrijding vrijwel geheel verlamd door een Canadese jeep naar het Academisch Ziekenhuis in Groningen vervoerd en kon pas na lange tijd – o.a. na een herstelperiode in Zwitserland - weer redelijk hersteld huiswaarts keren. Jaren na de oorlog heeft ze alsnog een intensieve psychotherapie moeten ondergaan wegens hevige PTST-klachten. Haar kinderen hadden in de oorlog nauwelijks spreken geleerd, omdat vader en moeder het veiliger vonden om daar uit veiligheidsoverwegingen mee te wachten tot na de oorlog. Toen hebben ze het ingehaald.

Lit.: Martin Hillenga e.a., *40-45 Groningen*, 71v.; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 80, 102v., 130, 136, 141v., 147; W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 94; Tineke Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar? Kampervaringen* (1983); Tineke Wibaut-Guilonard, *KampVught1943-1944 – In gevangenschap getekend* (1995).

211.

Jan Hindriks, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 2.3.1905 te Midwolda, zoon van landbouwer Hindrik Hindriks en Hillechien Keizer-overleden 13.5.1986 te Appelscha, begraven Begraafplaats Appelscha Oosterse Es).

Gereformeerd predikant te Dussen en Meeuwen (19.6.1932-14.2.1946), Vlissingen (3.3.1946-8.5.1949) en Rotterdam (15.5.1949-1.4.1970 wegens emeritaat).

Gehuwd op 27.7.1932 met **Anna Nawijn** (geboren 4.1.1906 Oosterbierum, Barradeel, dochter van ds. Arjen Nawijn [1.8.1864 Bolsward-7.1.1910 Oosterbierum], gereformeerd predikant te Midsland, West-Terschelling en Oosterbierum, en Aaltje de Bruyn-overleden 11.8.2001 Oosterwolde). Haar zuster Akke Nawijn (5.10.1903 Oosterbierum-25.6.1940 Engwierum) was typiste en huwde in 1932 ds. Martinus Zijlema (15.3.1902 Ten Post-14.7.1954 Ermelo), gereformeerd predikant te Engwierum (1928-1947) en Wilsum (1947-1954 wegens emeritaat). Ds. Zijlema bevestigde zijn zwager in zijn eerste gemeente. De broer van Anna en Akke, ds. Evert Izak Franciscus Nawijn (1901-1972; zie daar), was gereformeerd predikant te Geesteren en Gelselaar (1928), Apeldoorn (1932), Kampen (1945), 's Gravenhage-Oost (1950) en Hattem (1961-1967). Hij was getrouwd met Lammegiena Willemina Drewes (geboren 1901).

“*Verder is bekend dat ook ds. Hindriks uit de Muilkerk (bij Dussen) gedurende de bezettingsjaren een Joods meisje (uit Woudrichem? GCH) in zijn gezin heeft opgenomen*”.

Lit.: *In memoriam Ds. J. Hindriks* in: *Jaarboek der GKN 1987*, 512v.; T. de Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk te Dussen 1835-1985*; A.M. Jans, *Dussen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (1946).

212.

Meindert Hinlopen (geboren 2.2.1907 Amsterdam, als zoon, vierde van tien kinderen, van scheepstimmerman en mede-eigenaar van een kleine scheepswerf in Amsterdam Frans Hinlopen en Wilhelmina Catharina van Batenburg-overleden 31.5.1999).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; kandidaat (1931); **gereformeerd** hulppredikant te Rotterdam (1932); predikant **Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband** te Amstelveen (1932) en **hervormd** predikant te Amstelveen-Buitenveldert (15.5.1942-30.4.1972 wegens emeritaat).

Op 22.7.1939 te Wassenaar gehuwd met **Johanna (Hanneke) Wilhelmina Mathol** (geboren 12.4.1914 te 's Gravenhage, dochter van (voormalig) officier en ondernemer Johan Wilhelm Everhard Mathol en Josine Gepke de Haas-overleden 24.7.1995 te Vierhouten). Samen kregen ze vijf kinderen.

Het ligt voor de hand te veronderstellen te veronderstellen dat ds. Hinlopen vanuit Amstelveen nauwe contacten onderhield met zijn collega-HV predikanten in Amsterdam e.o., te weten ds. J. ter Schegget (Amsterdam-Centrum), dr. J.G. Geelkerken en ds. J.J. Buskes (Amsterdam-Zuid) en ds. E.L. Smelik (Hilversum; tevens ziekenhuispredikant in Amsterdam, zie dr. J.G. Geelkerken), die zich alle vier al in een vroeg stadium protesteerden tegen de Jodenvervolging en bezig hielden met hulp aan Joodse onderduikers (zie hun lemma's). Maar van persoonlijke betrokkenheid van ds. Hinlopen bij de Jodenhulp is helaas niets bekend, mogelijk omdat hij al snel werd opgepakt. Maar in zijn verkondiging nam hij geen blad voor

de mond en gaf hij o.m. blijk van zijn anti-militaristische gezindheid (hij was net als ds. Buskes lid van 'Kerk en Vrede'). Zijn oudere broer Frans Hinlopen (5.7.1903 Amsterdam-7.2.1994 Haarlem) werd samen met zijn vrouw Geurdina Alberta Nanninga (17.3.1900 Stedum-1980?), lerares M.O., op 26.6.1980 erkend als Rechtvaardigen uit de Volkeren omdat ze het Joodse echtpaar Emiel en Elza Polak (Elza was lerares geschiedenis: een collega van mevr. Hinlopen?) aan veilige onderduikadressen had geholpen: Emiel overleefde de oorlog ten huizen van ds.

Feit is dat hij al op 3.2.1942 in opdracht van de *Sicherheitspolizei* te Amsterdam werd gearresteerd door de politieagent Busser (die hem daags tevoren – op zijn verjaardag NB – nog had gewaarschuwd en nu teleurgesteld moest zeggen: “Ik had gehoopt u niet thuis te treffen!”) wegens de kritiek die hij in zijn preken op de maatregelen van de bezettende overheid had geleverd. Mogelijk heeft hij kritiek geuit op het feit dat op 10 januari 1942 ruim 1900 Amsterdamse Joden waren overgebracht naar werkkampen in Drenthe en twee dagen later ruim 1000 Joden in de werkverschaffing moesten, o.a. in de Sloterveer. Ds. Hinlopen onderging een verhoor in het hoofdkwartier van de *SiPo* in de Euterpestraat en werd vervolgens ingesloten in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Zijn vrouw mocht hem niet bezoeken maar het was haar toegestaan op vrijdagmorgen schone kleren en eten te brengen. Ze communiceerde met hem middels korte briefjes, waarop – verhuuld in een Bijbeltekst – bepaalde boodschappendoorgegeven, zoals ‘Ds. M.H. Hinlopen 11: 10b’ = Lucas 11: 10b”, de tekst “Zoekt en gij zult vinden” en dat verwees dan naar een briefje dat verstopt was in een tube tandpasta en een ander dat ingenaaid in een kledingstuk. Die vorm van communicatie hanteerden ze gedurende de hele duur van zijn gevangenschap en niet zonder succes. Vanduit de Weteringschans werd ds. Hinlopen op zeker moment overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en vandaar op 28.4.1942 met negen anderen, onder wie pater Titus Brandsma (23.2.1881 Oegklooster bij Bolsward-28.7.1942 KZ Dachau; op 15.5.2022 heilig verklaard) en ds. Johannes Kapteyn (24.1.1908 Giessendam-8.8.1942 KZ Dachau) via het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen naar KZ Sachsenhausen (Oranienburg). Op 29.5.1942 werd ds. Hinlopen samen met hen naar KZ Dachau gedeporteerd. Pater Titus Brandsma – de rechterhand van aartsbisschop Jan de Jong van Utrecht - werd daar om het leven gebracht door middel van een injectie met phenol en ds. Kapteyn overleed er aan ondervoeding. Maar ds. Hinlopen werd op 10.11.1943 onverwachts vrijgelaten. De reden waaromdat gebeurde is nooit duidelijk geworden. Twee dagen later was hij weer thuis en korte tijd later werd er door zijn kerkenraad een gemeenteavond georganiseerd waarop hij zijn dankbare gemeenteleden weer kon ontmoeten. Zij herkenden hem amper, zo mager was hij. Het kerkkoor zong een paar mooie liederen en sloot af met het Lutherlied: “*Vaste rots van mijn behoud*”. Nadat hij eerst wat op krachten was gekomen hervatte hij weer redelijk snel zijn werk en wist met zijn gezin de oorlog te overleven.

Lit.: Dhanya Boustanji e.a., ‘*En zoo het Zijn wil is komt hij terug*’ *Gedächtnisblatt Meindert Hinlopen (2 februari 1907-31 mei 1999) für das Gedächtnisbuch in der Versöhnungskirche, Gedenkstätte Dachau* (VWO-profielwerkstuk); dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 120; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41, 159, 161; Ds. Herman Knoop, *Een theater in Dachau*, 72, 136; dr. J.Presser, *Ondergang I*, 188; Jos Sinnema (e-mail: jos.sinnema@tiscalimail.nl) hield op 12.10.2017 de lezing ‘*In het spoor van Titus Brandsma*’ voor het Nederlands Dachau Comité. (www.comiteinternationaldachau.com).

213.

Gerrit van Hoegge (geboren 21.12.1907 te Maarsseveen, zoon van landbouwer Nicolaas Jan van Hoegge [1881-1959] en Johanna Timmer [1879-1963]-overleden 26.5.1994 te Alphen aan de Rijn; aldaar begraven op de Oosterbegraafplaats).

Studie theologie RU Utrecht; **hervormd** kandidaat te Maarseveen (1932); hulpprediker te Arnhem-Zuid-Oost (1932-1934), predikant te Gieterveen (13.1.1935-17.7.1938), Ferwerd (24.7.1938-29.5.1944), Delft (4.6.1944, bevestigd door ds. Jacob Arie de Vor uit Roden in de Nieuwe Kerk-1.3.1970) en Aarlanderveen (8.3.1970-30.4.1973 wegens emeritaat).

Gehuwd op 29.8.1935 Renkum met **Cornelia Jacomina de Moor** (geboren 10.11.1912 Amsterdam-overleden 24.3.2003).

Toen de kerkenraad van Ferwerd van hogerhand opdracht kreeg om op het gemeentelokaal het beruchte bordje met het opschrift '*Voor Joden verboden*', te bevestigen zou ds. Van Hoegge hebben gereageerd met de legendarische woorden '*Als dat bordje geplaatst wordt mag ook de Heere Jezus hier niet komen!*'.

Lit.: ds. M. van Kooten, artikel '*Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd*' (in: '*Oude Paden*', d.d. 1.3.2012), 1v.

214.

Hendrik Jan Willemsz Hoek (geboren 13.2.1899 te Haarlem, zoon van timmerman Willem Maartensz Hoek en Cornelia Logtenberg-overleden 24.7.1971 te Apeldoorn; begraven Begraafplaats 'Heidehof', Ugchelen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.11.1920); kandidaat (12.6.1925); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; **gereformeerd** predikant te Gaast-Ferwoude (1926), te Gaast en Piaam-Idsegahuizen (1928), te 's Hertogenbosch (voor de evangelisatiearbeid in Oost-Brabant; 1946) en te Oss (1947-1966 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 4.3.1926 te Haarlem met **Cornelia M. London** (geboren 17.9.1901 te Arnhem, dochter van Jacob London en Harmina Brinks-overleden 21.4.1946 te Oss) en 2) in 1947 met **Willemina van Heusden** (geboren 12.4.1912 te Arnhem, dochter van arbeider Gijsbert van Heusden en Johanna Christina van Bragt-overleden 20.11.1998 te Apeldoorn; begraven Heidehof te Ugchelen).

Het echtpaar ontving op 6.2.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het van 25.2.1943-10.5.1945 onderdak had verleend aan Henriëtte Elzas (geboren 30.11.1939). Van 17.9.1944 tot aan de bevrijding zat het echtpaar dr. Johan Cohen (21.6.1900 Winschoten-14.11.1964 Deventer; hij was huisarts en had een vals persoonsbewijs op naam van 'Johan Brouwer') en Ella Pauline Cohen-Polak (28.4.1904 Groningen-24.10.1951 Deventer: zij pleegde suicide, omdat haar zoon Hans Frits Cohen (1931-1944 Auschwitz) de oorlog niet had overleefd) eveneens bij de familie Hoek in Gaast ondergedoken. Johan Cohen hertrouwde in 1953 met Edith (Eep) Menko (1912-2003), dochter van de Twentse textielfabrikant Sigmond Nathan (Sig) Menko, voorzitter van de Joodse Raad te Enschede (zie ds. L. Overduin en ds. S.H.J. Voors), en Emma Rosa van Dam te Enschede. Zij was eerder op 28.11.1940 te Enschede gehuwd met de arts Otto (Ot) Frank (geboren 1916), die bij de razzia van 13/14 september 1941 werd opgepakt en in Mauthausen omgebracht. Edith is dan zeven maanden zwanger, maar op 15.11.1941 werd haar kindje '*door omstrengeling (twee maal)*' dood geboren. Op 2.12.1941 overlijdt Otto in Mauthausen. Edith duikt onder bij de familie ir. Sebald van Royen, chemisch ingenieur bij de Gist- en Spiritusfabriek, en Theodora van Royen-Salter in Vlaardingerambacht, en op andere adressen in Oegstgeest en Delft, en wordt in december 1945 sociaal werkster bij de N.J.Menko-fabriek. Johans dochter Magdalena (Lenie) Emma Cohen (geboren 14.4.1932 Deventer; gehuwd met Heymann en woonachtig in Davis, Californië) had tijdens de oorlog met haar neefje David Jan Polak een veilige onderduikplek gevonden bij ds. L. Cannegieter en zijn gezin in Oosthuizen en later in Sint Jacobiparochie (zie daar).

Bron: Peter de Haan, artikel '*Cohen Family Deventer*' (site Caroline Roos Meeks)

Lit.: *In memoriam Ds. H.J. Hoek* in: *Jaarboek 1972 der GKN*; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam*, 22, 24v., 28v, 55vv, 58,

61v., 67., 73, 78, 82v., 90, 92, 96, 99v., 102, 104, 107vv., 112, 116vv., 119v., 123v., 126vv., 129, 132, 135, 137v., 147, 151, 153, 155, 157v., 160, 163, 168, 181, 184, 188, 191, 193, 196v., 206, 209, 213, 217v., 220, 222vv., 225vv., 229, 232vv., 235vv., 238, 243, 247, 259, 269, 274, 279, 284vv., 288v., 299; *Yad Vashem*, 391.

215.

David Adrianus Hoekstra (geboren 8.1.1892 te Hoogezand, zoon van ds. Cornelis Atze Hoekstra [11.5.1852 Hallum-17.2.1911 Tiel], hervormd predikant te Donkerbroek, Oldeholtpade, Hoogezand, Paramaribo en Tiel, en Rikje van der Weide-overleden 9.1.1949 te Oostwoude; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht).

Vrijzinnig hervormd predikant te Oldehove, Wildervank, Uitwierde (25.3.1923-25.9.1927), Zierikzee (2.10.1927-11.9.1930), Utrecht (namens de Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden/NPB; 1930-1933), Paramaribo (Suriname; 1933-1946) en Oostwoud/ Midwoud (1946-9.1.1949).

Gehuwd 1) op 26.2.1917 te Goningen met **Debora Mathilda Horn** (geboren 21.7.1894 te Venlo, dochter van Joodse ouders Daniel Horn [1852-1923] en Marianne Cahen-overleden 22.9.1937 te Utrecht; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht) en 2) 11.5.1939 te Paramaribo (Suriname) met **Leoni Françoise Bosch Reitz** (geboren 10.10.1908 te Paramaribo, dochter van Philippe John Bosch Reitz, directeur van een cacao-plantage, en Frederike Françoise Tjien Tjauw Aman-overleden 14.12.2005 Utrecht).

Cornelis Daniel – Kees - Hoekstra (geboren 22.2.1922 te Wildervank, zoon uit het eerste huwelijk van ds. David Adrianus Hoekstra-overleden augustus 2005, Portland, Oregon USA) ontmoette tijdens zijn studie medicijnen in Utrecht Eline Dresden (geboren 4.1.1923 's Gravenhage, dochter van Joodse ouders prof.ir. Daniël Dresden [20.1.1886 Amsterdam-10.11.1960 Delft], hoogleraar mechanische technologie aan de Technische Hogeschool te Delft en directeur van de Koninklijke Grofsmederij te Leiden, en Mimi Strelinski-overleden 27.1.2018 Oregon City, Oregon USA). Kort na de oorlog schreef Dresden het indrukwekkende boek *'De beul regeert'*, één van de eerste boeken over de Jodenvervolging. Samuel (Sem) Dresden (20.4.1881 Amsterdam-31.7.1957 's Gravenhage), componist., muziekpedagoog, muziekcriticus en dirigent, was een oudere broer van prof. Dresden. Hij was gehuwd met de zanglerares Jacoba Catharina Adriana Dhont (1879-1964), die o.a. de sopraan Elly Ameling tot haar leerlingen telde. In de zomer van 1941 bleek Eline Dresden zwanger van Kees Hoekstra, maar vanwege de geldende rassenwetten mochten zij niet met elkaar trouwen. Op 28 april 1942 werd hun zoontje Daniël geboren en dadelijk ondergebracht bij het bevriende echtpaar Henri Jacques (Hein) Vermeij (geboren 10.3.1891 Amboina, NOI) en Anna Theodora Julie Caesarine Vermeij-Dinger (1.10.1892 Batavia, NOI) te Westerveld, Gemeente 's Graveland. Gedurende de oorlog werd het kind verzorgd door hun dochter Louise Cornelia (Nel) Vermeij. Zij werden daarvoor op 21.1.1999 door *Yad Vashem* erkend als rechtvaardigen onder volken. Kees Hoekstra moest als half-Jood onderduiken. Eline Dresden werd op 21.4.1943 met haar ouders opgepakt en als bevoorrechte gevangenen naar kasteel 'De Schaffelaar' in Barneveld overgebracht. Vandaar moesten ze op 28.9.1943 naar Westerbork vertrekken. Om onduidelijke redenen werd het gezin niet op 4.9.1944 met alle andere 'Barnevelders' naar Theresienstadt gedeporteerd, maar mocht tot de bevrijding in Westerbork blijven. Anne Frank, die Eline kort te voren nog persoonlijk had ontmoet in Westerbork, werd op 4.9.1944 wel in gezelschap van haar ouders en zus met het laatste transport naar Auschwitz vervoerd. Op 26.7.1945 huwden Kees Hoekstra en Eline Dresden en vertrokken in 1958 met hun zoon en dochter naar de Verenigde Staten. Daar werd hun huwelijk ontbonden en hertrouwde Kees met Jacqueline MacGoodwin (geboren 1929 te Minville USA), maar ook dit huwelijk hield geen stand. Een jongere broer van Kees, Johan (John) Fedor Hoekstra (1925 Uitwierde-25.3.2018 Edmonton, Canada), studeerde theologie in

de VS, Nederland en Canada en werd vervolgens predikant voor de United Church of Canada in Canada, Suriname, Nederland en Bermuda.

Bibl.: Daniël Dresden, *De beul regeert*; Eline Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a star. A tale of the Holocaust*; dr. J. Presser, *Uit het werk van*, 12, 199.

Lit.: dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 203; Jan R. Magnus, *Alles sal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam*, 62, nt. 163, 289; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 900.

216.

Arend ten Hoeve (geboren 27.7.1922 te Amsterdam-overleden 25.9.2010 te Hoogeveen, Hoofdstraat 116-23; begraven Begraafplaats aan de Boerdijk, Nieuwlande).

Hij studeerde na de oorlog theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; **gereformeerd** predikant te West-Terschelling/ Midsland (13.2.1955-24.5.1959), evangelisatiepredikant te Heerlen (7.6.1959-5.4.1964), predikant te Amsterdam-Slotervaart/Osdorp (19.4.1964-30.9.1973) en Huizen (14.10.1973-1.4.1981 met vervroegd emeritaat; ze woonden op het adres Dr. Lelylaan 67 te Huizen).

Gehuwd op 5.2.1955 te Nieuwlande met **Jacoba (Coba of Co) van der Helm** (geboren 7.7.1926 Nieuwlande, dochter van landbouwer Jan van der Helm en Annechien Boels-overleden 4.8.2017 te Hoogeveen; begraven Nieuwlande).

Arend ten Hoeve wilde tijdens de oorlog niet voor de 'Arbeitseinsatz' aan het werk in Duitsland en dook onder in Nieuwlande, in de pastorie van ds. J.S. van den Bos (zie daar). Hij raakte bevriend met Coba van der Helm van boerderij 'Hoop der Toekomst' in Nieuwlande, wier ouders onderdak boden aan het Joodse echtpaar magazijnbediende/ schoenmaker Levie/ Louis Lelie (8.1.1902 's Gravenhage-4.1.1989 Amersfoort) en Mina (Mietje, Mimi) Lelie-Rabbie (2.11.1899 Amsterdam, dochter van kleermaker Mozes Rabbie en Eva van der Molen-14.7.1977 Bloemendaal) en aan mr. Maurits Levie (5.6.1885 Groningen-24.9.1957 Groningen), een Joodse advocaat uit Groningen. Mr. Levie was nogal ijdel, maar tegelijk erg angstig aangelegd. Dat leverde de familie Van der Helm de nodige problemen op, met als 24.1.2008 Hamburggevolg dat hij tegen het einde van de oorlog nog elders moest worden ondergebracht. Maar toen Arend ten Hoeve en Coba van der Helm na de oorlog in het huwelijk traden (op zaterdag), kwam er onverwacht een grote auto voorrijden waarmee een schilderij voor het jonge paar werd afgeleverd. Afzender was mr. Levie, die het bruidspaar schriftelijkgeluk wenste op hun trouwdag, met de aantekening dat hij zelf helaas niet kon komen omdat hij als orthodoxe Jood op shabbat natuurlijk niet reisde. De twee zoons van het echtpaar Lelie, Salomon Hans Lelie (geboren 28.12.1926 Amsterdam; gehuwd op 22.9.1953 te Amsterdam met E. Milikowski Wijngaard) en Herman Lelie (geboren 13.8.1934 Amsterdam; gehuwd op 19.11.1959 te Amsterdam met Gretha Polak), zaten – zonder dat de ouders daar weet van hadden – elders in Nieuwlande ondergedoken. Ook de niet-Joodse onderduiker Andries van Grondelle (26.9.1921 Zeist-15.3.1970 Zeist, begraven Bosrust aldaar; die na de oorlog met dochter Stientje van der Helm (5.1.1925-6.2.2021 Zeist, begraven Bosrust aldaar) trouwde) vond bij de familie een gastvrij onthaal. Arend ter Hoeve droeg lbij aan de zorg voor de Joden. Hans Hopman schrijft daarover het volgende: "*In 1938 kwam Ursula Zimak (15.10.1919 Hamburg, dochter van Leopold Zimak en Flora Klara Baehr-24.9.2002 Hollywood, Calif. USA) vanuit Hamburg naar Nederland. Zij was kleuterleidster. Toen de Jodenvervolgving begon, werd zij door de predikant A. ten Hoeven (= A. ten Hoeve; GCH) geholpen. Deze bezorgde haar een adres in Hoogeveen, het gastvrije huis van MULO-leraar Klaas de Raad (19.4.1904 Oude Pekela-15.1.1945 KZ Neuengamme; zie ook ds. J.D. van Ginhoven) aan de Bentinckslaan. Omdat in diens huis huiszoeking verwacht werd, moest zij daar zo snel mogelijk weg. De heer De Raad gaf aan zijn leerling Coba van der Helm een briefje mee aan de dames Nieuwboer of deze een Duitse kleuterjuf onderdak wilden geven.*"

Wij (de zusters Hendrika Evelina Nieuwboer [30.10.1898 Spakenburg-11.8.1991 Beilen] en Tjitske Nieuwboer [3.10.1901 Spakenburg-1.9.1988 Hoogeveen]; GCH) *stuurden een brief terug aan mijnheer De Raad met de inhoud: 'Wij nemen het boek niet'. Vertelt Tjitske Nieuwboer. We waren bang, want in een illegaal krantje hadden we gelezen, dat wie Joden in huis had, zelf gedood zou worden. Wij waren ook maar twee vrouwen alleen. Wij hadden echter wel, wat anderen niet hadden in Nieuwlande: wij hadden een bel aan de deur. Bij anderen kon iedereen zo door de achterdeur het huis binnenkomen. Ook overvallers. Bij ons moest altijd eerst worden aangebeld en de achterdeur hadden we altijd op slot. We hebben Ursula toen eerst drie weken op proef gehad, vertelden de dames. Toen die drie weken om waren, was er al een band gegroeid en konden we haar het niet aandoen opnieuw te worden opgejaagd*". De zusters Nieuwboer, Hendrika (Riek) Nieuwboer, van 1920 tot 1963 onderwijzeres aan de School met den Bijbel te Nieuwlande, en haar zus Tjitske (Tjits) boden twee en een half jaar gastvrij onderdak aan 'Bep', zoals Ursula sindsdien ging heten. Ze was in 1938 naar Rotterdam vertrokken om daar te werken als au pair en verbleef in die tijd bij Martinus en Berha van Ginhoven (zie ds. J.D. van Ginhoven) en toen dit echtpaar later verhuisde naar De Steeg, trok Ursula met hen mee. In november 1942 moest ze vandaar hals over kop vluchten en belandde uiteindelijk bij de zusters Nieuwboer in Nieuwlande. Na de oorlog ontmoette ze de Amerikaans-Joodse militair Fred (Friedrich Efraim/Frederick] Auerbach (28.9.1915 Hamburg-4.1.2008), met wie ze in 1946 trouwde in Amsterdam. Daarna vertrok het jonge paar met Ursula's ouders en zuster, die ook de oorlog overleefden, naar de Verenigde Staten. De zusters Nieuwboer werden in 1978 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'. Na de oorlog werd in Nieuwlande de 'Juffrouw Nieuwboerweg' naar Riek, 'de tweede moeder van heel Nieuwlande', genoemd.

Bron: Interview met Coba van der Helm en beelden van een amateurfilm van mr. Maurits Levie van kort na de oorlog in de serie 'Mien Oorlog' van de Stichting OICD (Oorlogsinformatiecentrum Drenthe), Drents Archief, Assen (oicd.nl).

Lit.: Hans Hopman, artikel *Het verhaal achter de Juffrouw Nieuwboerweg – Riek Nieuwboer (1898-2007) beschouwd als 'tweede moeder van heel Nieuwlande* (2007, op site projecten.obhoogeveen.nl). *Yad Vashem*, 644; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 90; Arjen IJkema, *In memoriam Arend ten Hoeve*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 26 (december 2012), 21v.

217.

Dr. Adrianus (Ad) van der Hoeven (geboren 29.6.1903 Utrecht, zoon van Adrianus van der Hoeven Sr. en Jacomine Henriëtte Eigeman, dochter van ds. Hendrik Willem Eigeman [30.1.1830 Leiden-21.4.1901 Loosdrecht]-overleden 7.4.1986 Groot Graffel, psychiatrisch ziekenhuis te Warnsveld; begraven Begraafplaats Warnsveld, Vordenseweg 16).

Kandidaat te Utrecht (1927); **hervormd** predikant te Wehl (1927-1930), Vollenhove (19.10.1930-21.10.1934), Warnsveld (1934-1946) en Utrecht (3.3.1946-21.12.1952); daarna emigreerde hij naar Australië en werd er predikant van de *Presbyterian Church of Australia* in Campbelltown (ZW van Sydney) en geestelijk verzorger van de protestantse emigranten (1958). Hij keerde in 1965 terug en was tot zijn emeritering nog predikant te Ressen in de Betuwe.

Gehuwd op 13.9.1927 te Blaricum met **Johanna Margaretha Vermeijden** (geboren 21.4.1899- Rotterdam, dochter van Arie Vermeijden en Johanna Margaretha Zwemstra-overleden 10.12.1979; begraven te Warnsveld).

Ds. van der Hoeven schreef d.d. 30.8.1942 een 'Angehörigkeitserklärung' uit voor Adèle (Della) Cohen (19.12.1919 Zutphen, dochter van koopman Isak Cohen [3.9.1875 Zutphen-7.5.1943 Sobibor] en Emma Leeraar [7.7.1881 Maastricht-27.11.1942 Auschwitz]-

2.1.2008 Zutphen; daar begraven op de Joodse Begraafplaats), de Joodse vrouw van Antonij Bernadus Nijenhuis (25.12.1916 Zutphen-1996) uit Warnsveld. Volgens haar zeggen zou dat document haar leven zou hebben gered (het origineel is in bezit van haar dochter, mevr. Constance Bouwmeister-Nijenhuis). Adele Cohen werd als belijdend lid van de hervormde gemeente ingeschreven, maar is volgens haar dochter altijd Joods gebleven. Het lijkt echter aannemelijk te veronderstellen dat niet het kerkelijk document, maar het gemengd-gehuwd zijn haar voor deportatie heeft behoed. Ds. Van der Hoeven was bevriend met ds. F.K. van Evert – zie daar – over wie hij een levensschets schreef.

Bibl.: dr. A. van der Hoeven, *Een getuige des Heeren – Korte levensschets van ds. F.K. van Evert* (1946).

218.

Feite Alof Hofman (geboren 16.5.1905 te IJlst, zoon van Auke Sybolts Hofman, landbouwer en veehouder te IJlst, en Annigje Jans de Jong-overleden 6.1.1965 te Velp; begraven Begraafplaats 'Heiderust' te Worth-Rheden).

Hij bezocht het Gereformeerd Gymnasium in Kampen samen met o.m. ds. J. Kapteyn; ds. Hofman was **gereformeerd** predikant te Gameraen (16.6.1929-1.1.1933), te Waarder (15.1.1933-8.10.1939), te Lutten aan de Dedemsvaart (22.10.1939-6.2.1944), te Huizum (20.2.1944-18.1.1948), te Arnhem (28.1.1948-6.9.1961) en te Rheden-De Steeg (10.9.1961-6.1.1965).

Gehuwd met **Artje Cornelia van Willigen** (geboren 16.7.1900 te Haaften, Neerijnen, dochter van Mattijs Pieter van Willigen, burgemeester van Haaften (1916), en Gerardina Adriana van Willigen-overleden 3.4.1974).

Volgens de heer Jelle Bakker te Steenwijk was ds. Hofman actief in het verzet en onderhield hij daarover contacten met ds. A.W. Wymenga (zie daar) te Leeuwarden. Beide zaten ze enige tijd gevangen vanwege bepaalde uitlatingen in hun preken, maar korte tijd later zijn ze weer vrijgelaten. Of het eind van de oorlog raakte ds. Hofman opnieuw in gevangenschap tot hij op zondag 15 april bevrijd werd uit zijn gevangenschap. Diezelfde avond nog ging hij voor in 'zijn' kerk, de Schranskerk in Leeuwarden-Huizum. De collecte die in die dienst gehouden werd bracht 15.000 gulden op. *Vergelijkbaar, maar dan meer toegespitst op de incarnatie* (= de 'menswording van Jezus Christus'; GCH), *was het bezwaar dat een 23-jarige Jood inbracht op de onderduikerscatechisatie van ds. F.A. Hofman in Slagharen: Hij toonde eerbied bij den huisgodsdienst, maar kon niet aanvaarden dat God in het vleesch is gekomen om zondaren te verlossen.*

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 380; N. Willemse, *In memoriam Ds. F.A. Hofman* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 445v.

219.

Prof.dr. Lambertus Jacobus van Holk (geboren 16.10.1893 te Amsterdam, zoon van houtkoper en petroleumhandelaar Lambertus Jacobus van Holk en Jeanne Marie Josephenna Fortanier-overleden 23.1.1982 te De Bilt; crematie Crematorium 'Daelwijck', Utrecht).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1912) en Genève (1916); lid van de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond; **remonstants** predikant te Schoonhoven (1918); oprichter van de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond (1919 en algemeen secretaris van de Vrijzinnige Jeugdcentrale (1922); remonstrants predikant te Gouda (1923), te Utrecht (1924) en te Amsterdam-Vrijburg (1944); hoogleraar encyclopedie der godgeleerdheid, wijsbegeerte van de godsdienst en zedekunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1931-1942 en daarna 1945-1964).

Gehuwd 1) op 13.3.1918 te Baarn met **Esther Suzanne Wavre** (geboren 5.5.1887 te Môtiers, Val de Travers, CH, dochter van Georges Wavre en Marie Sophie Barrelet; gescheiden 1.9.1954-overleden 15.10.1963 Bilthoven, Soestdijkseweg 37-39 Noord; crematie Crematorium Westerveld) en 2) op 1.12.1954 te Rotterdam met **Hanneke Meijer** (geboren 22.5.1913 Utrecht, dochter van mr. Godfried August Ernst Benjamin Meijer, advocaat en procureur, en Mathilde Wierdsma-overleden 2.11.1989 te De Bilt; crematie?); hulppredikante bij Remonstrantse gemeente te Rotterdam (1940), waarnemend voorganger afdeling Brielle NPB en **remonstrants** predikant en lerares godsdienst op de middelbare meisjesschool te Rotterdam, vanaf 1.5.1941 in tijdelijke dienst en van 9.11.1947-september 1954 in fulltime dienstverband.

Prof. Van Holk sprak in 1934 voor de Algemene Vergadering van de Remonstrantse Broederschap over *De beteekenis van volk en staat en hun verhouding tot godsdienst en kerk*, waarin hij felle kritiek uitte op de ‘pseudo-godsdienstige leerstellingen en de geweldmethoden van de absolute staat’; in 1935 richtte hij samen met dr. Willem Schermerhorn (17.12.1894 Akersloot-10.3.1977 Haarlem) en dr. Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijseenburg) “*Eenheid door democratie*” op, tot bundeling van democratische krachten; in zijn internationale contacten waarschuwde hij voor de gevaren van het opkomend nationaalsocialisme. Op 26.11.1940 hield hij – naar aanleiding van het ontslag van zijn joodse collega de rechtsgeleerde prof.dr. Eduard Maurits Meijers (10.1.1880 Den Helder-25.6.1954 Leiden) – gelijk op met de jurist prof.mr. Rudolph Pabus Cleveringa (2.4.1894 Appingedam-15.12.1980 Oegstgeest) en prof.dr. Johannes Antonius James Barge (27.1.1884 Semarang, Java, NOI-18.2.1952 Leiden), hoogleraar anatomie (de actie hadden ze gedrieën voorbereid ten huize van Van Holk aan de Plantage te Leiden) ten aanhore van zijn studenten een protesttoespraak, met verwijzing naar Johannes 4: 22 (“*Jullie weten niet wat je vereert, maar wij weten dat wel; de redding komt immers van de Joden*”). Een studente tekende o.m. het volgende uit die toespraak op: “*Wij voelen de maatregelen als een smaad de universiteit en ons volk aangedaan, als een ernstige schade voor onderwijs en wetenschap, als een zedelijk en godsdienstig onrecht*”. Vervolgens stond hij in zijn college uitgebreid stil bij het begrip ‘vrijheid’ van de Joodse filosoof en ethicus Benedictus Spinoza (24.11.1632 Amsterdam-21.2.1677 ’s Gravenhage). Daarna vroeg hij ontslag aan als hoogleraar. De studenten gaven in grote mate uiting aan hun woede over de ontslagen van de Joodse docenten, waarop de universiteit gedwongen haar deuren sloot. Prof.dr. Gerardus van der Leeuw (18.3.1890 ’s Gravenhage-18.11.1950 Utrecht), de eerste naoorlogse minister van onderwijs, schreef in maart 1946: “*Dat van onze universiteiten en Hoogeschoolen in den strijd tegen den bezetter iets goeds is uitgegaan en dat zij thans het hoofd, zij het met aarzeling, weder kunnen opheffen, is voor een niet gering deel te danken aan de houding der studenten. De jongeren hebben ook in de universitaire wereld beter begrepen waarom het ging in het verzet dan de ouderen*” (*Trouw*, d.d. 11.9.1985).

In december 1940 schreef prof. Van Holk op verzoek het artikel ‘*Nederlands geestelijke vrijheid en de Jodenvervolgung*’ als Kerstbijdrage in het verzetsblad ‘*Bulletin*’ van de familie Voûte. Later werd het ook als pamflet verspreid en zo kwam het in handen van de *Sicherheitspolizei* die er melding van maakte in de ‘*Meldungen aus den Niederlanden*’ (editie 28, d.d. 14.1.1941) onder de Duitse titel ‘*Hollands geistige Freiheit und der Judenverfolgung*’. Van 13.7.1942 tot 14.2.1944 verbleef prof. Van Holk als gijzelaar in Haaren en Sint Michielsgestel. Daar organiseerde hij o.m. een lezingencircuit, waaraan hij zelf uiteraard ook actief deelnam. In 2014 werden ter gedachtenis aan de hoogleraren drie gevelstenen geplaatst in Leiden en in 2015 werd de rede van Cleveringa uitgeroepen tot “*Beste speech van Nederland*”. In datzelfde jaar werd een postzegel uitgegeven met de portretten van de drie hooggeleerden boven de tekst “*Protestrede 16-11-1940*”. Op 10.7.1945

hield prof. Cleveringa opnieuw een rede in het Groot Auditorium, waarna prof. Meijers zijn colleges burgerlijk recht hervatte.

Bibl.: L.J. van Holk, *De beteekenis van volk en staat en hun verhouding tot godsdienst en geschiedenis* (Hillegom, 1934) en *Nederlandse geestelijke vrijheid en de Jodenvervolgving* (*Bulletin*, december 1940).

Lit.: Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 Leiden*, 77; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 42; Th.M. van Leeuwen, lemma 'Holk, Lambertus Johannes van' in: *Biografisch Lexicon*, 5, 245vv.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 29, 110, 243, 255, 295v., 363.

220.

Jacob op 't Holt (geboren 11.11.1864 te Leeuwarden, zoon van ds. Hermannus op 't Holt [20.12.1830 Borger-6.12.1890 Stadskanaal], gereformeerd predikant te Dalfsen, Veldhuisen-Bentheim, Katwijk aan Zee, Den Helder, Leeuwarden, Heemse, Stadskanaal, en Hendrikje ten Kate-overleden 24.8.1945 te Meppel; geruimd?).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1883-1890;) **gereformeerd** predikant te Beetgum (9.11.1890-7.7.1896) en Bolsward (14.7.1896-10.5.1931 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten in Staphorst (mei 1931-eind 1932).

Gehuwd op 4.11.1890 te Onstwedde met **Jantina Rensina Niks** (geboren 24.3.1854 te Nieuw-Buinen, Gemeente Borger, dochter van koopman Jurriën Andries Niks en Hillechien Wever-overleden 3.5.1933 te Meppel).

Dochter Evalina (Sophie Kats, geboren 7.1.1924 te Meppel als dochter van de Joodse textielhandelaar Salomon Kats [26.12.1896 Nieuw-Amsterdam-17.4.1957 Amsterdam] en Paulina Kats-Khan [1.11.1899 Meppel-12.4.1986 Amsterdam]; ze woonden Beatrixplantsoen 17, de winkel was gevestigd 2^e Hoofdstraat aldaar) *ging, voorzien van een vals paspoort met de trein naar Eindhoven. Via een buurman van haar opa en oma in de Emmastraat (te Meppel; GCH), dominee (Jacob) Op 't Holt, (had ze een adres in die plaats gekregen. Daar woonde een dochter van het domineesechtpaar (Johanna Jantje op 't Holt [16.4.1895 Beetgum-22.5.1982), getrouwd met een domineezoon, de familie Eringa (ir. Dirk Eringa [geboren 16.6.1896 Gauw, Wymbritseradeel, zoon van ds. Pier Eringa {3.9.1858 Hijdaard-26.5.1913 Goënga; gereformeerd predikant te Wouterswoude, Birdaard en Goënga en Sybrandaburen}-9.3.1951 Eindhoven), werkzaam bij de Philipsfabriek te Eindhoven). Ook zijn broer ds. Jacob Eringa (5.12.1894 Gauw-26.8.1958 Baarn; zie daar) was gereformeerd predikant. Zijn drie ooms bleven daarentegen hervormd predikant: ds. Jan Piers Eringa (11.2.1855 Hijdaard, Hennaarderadeel-17.11.1924 Hilversum)-, ds. Jacob Eringa (4.1.1861 Hijdaard-3.8.1949 Kampen) en ds. Dirk Eringa (2.1.1862 Hijdaard-10.7.1906 Parrega, Wonseradeel). Afgesproken was dat ze zich zou voordoen als een nichtje uit Indonesië, wier ouders daar geïnterneerd waren. Tegen gasten werd gezegd dat ze niet met haar over de oorlog mochten praten, omdat dit onderwerp heel gevoelig lag. Het is haast ongelooflijk, maar Evalina heeft relatief gezien een bijzonder prettige tijd in Eindhoven gehad. Ze kon zich vrij bewegen dankzij het valse persoonsbewijs en haar nieuwe naam Joop Bloemsma. Ze kwam op feestjes en bijeenkomsten en ging met de familie naar de gereformeerde kerk. Ook kon ze contact met haar ouders in Breda onderhouden (die verbleven daar bij de familie van Jan Vermeulen, waar ze terecht gekomen waren dankzij dokter de Jong, die een hoge Piet bij Philips kende, wiens chauffeur zorgde voor vervoer; in 1943 moesten ze halsoverkop vertrekken naar Lemmer, toen Jan Vermeulen was verraden en gearresteerd); ze bezochten elkaar zo nu en dan. Slechts één keer is ze aangehouden en één keer verrichten de Duitsers een huiszoeking (ze zochten toen niet eens naar onderduikers, maar naar radiotoestellen). De laatste tijd van het verblijf in Eindhoven was het moeilijkst. Het was toen niet langer mogelijk*

om contact met haar ouders te onderhouden. Vooral moeilijk was dat, toen Eindhoven in september 1944 bevrijd was, terwijl Lemmer nog in Duitse handen was. Evalina verliet Eindhoven en ging werken in een gift shop van het Engelse leger. Later werd ze tolk bij het Royal Army Service Corps en verbleef onder andere zes maanden in Hannover. Toen werd ze door een paar hoge Engelse officieren uitgenodigd om mee te gaan naar Meppel. Daar zag ze voor het eerst haar ouders weer die toen net uit Lemmer in Meppel waren terug gekomen (teksten van Thijs Rinsema en Conny Weide op de website joodsmonumentmeppel.nl).

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang*, 308, 315, 332v., 340; A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...* (z.j., 7); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 278

221.

Johann Peter Honnef, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 31.7.1910 te Rotterdam, zoon van Johann Peter Honnef Sr., schoenmaker, boekverkoper en colporteur, en Leentje Veen-overleden 8.12.1985 te Leiderdorp; aldaar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Kandidaat te Lage Vuursche (1936), **hervormd** predikant te Engwierum (6.12.1936-28.1.1940), te Vollenhove-Stad (1940-1946; hij woonde er op het adres Kerkstraat 41) en te Leiderdorp (12.5.1946-30.9.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd op 26.11.1936 te Gorssel met **Anna Bender** (geboren 27.6.1911 te Nieuweschans, dochter van spoorwegambtenaar/ stationschef Jan Hendrik Willem Bender en Harmina Geertrui Schröder-overleden 30.3.2013 te Leiderdorp; aldaar begraven).

Ds. Honnef was tijdens de oorlog verzetsleider van Noord-West-Overijssel (zie ds. F.W. Tjadens). *Al in het begin van het verzet in Vollenhove en Sint Jansklooster waren daarnaast betrokken ds. Johann Peter Honnef ('Karel'), notaris Jan Jacob Jelte van Kluyve (24.4.1904 Dinxperlo-26.12.1969 Dordrecht), Evert van der Linde (24.12.1919 Vollenhove-19.6.2006 Doorn), de (doopsgezinde) aannemers gebroeders Harmen (9.2.1907 Westdongeradeel-29.3.1977 Leeuwarden) en Martin Kingma (21.7.1893 Hantum-9.12.1965 Arnhem) en de gereformeerde dominee Joannes Wolven (Sint Jansklooster; zie daar) De groep hield zich vooral bezig met het onderbrengen van Joden, met hulpverlening aan onderduikers en het verstrekken van distributiekaarten. Later kwam daar de hulpverlening aan piloten bij. Zo zorgde hij ervoor dat zeven bemanningsleden van de Amerikaanse B17G-DL-bommenwerper "Sleepy Lagoon" die op 28.1.1945 onderweg naar Keulen gecrashed was bij Ossenzijl, veilig de oorlog overleefden (dat gold ook voor de twee bemanningsleden die krijgsgevangen werden gemaakt; zie ds. S.J. de Boer en ds. F.W. Tjadens). Tegen het einde van de oorlog was ds. Honnef als 'evacué ds. Vrijland' ondergedoken in Wolvega. Onder die valse naam ging hij gewoon voor in de kerkdiensten.*

Kort na de Duitse capitulatie was hij al weer op zijn post om de begrafenis te leiden van de Friese verzetsman Harm Visser ('Oom Willem'; 25.11.1894 Skarl bij Stavoren-gesneuveld op 16.4.1945 langs de Statendijk bij Schoterzijl), politieman (opperwachtmeester) en commandant van de Knokploeg Vollenhove-Sint Jansklooster en van de regionale BS-afdeling. Vervolgens werd hij begraven te Oudemirdum, dichtbij zijn geboorteplaats.

Doc.: www.teinispats.nl/jack-edwards-gibbs-htm

Lit.: Henk van Heerde, artikel *De Tweede Wereldoorlog in en om Vollenhove*, 6. (www.henkvanheerde.nl/vollenhove); Jan de Vries e.a., 'Opdat wij nooit vergeten...' – *Het verzet in Wolvega en omgeving 1940-1945*, 216.

222.

Herman Charles Joseph Hoogendijk (geboren 24.1.1897 's Gravenpolder, zoon van journalist Jacobus Hoogendijk en Louise Visser-overleden 4.4.1945 KZ Buchenwald).

Hervormd predikant te Kats, Zeeland (1925), Sittard (1929) en Roermond (1935-1945).

Gehuwd op 11.8.1925 te Bloemendaal met **Jacoba Gerardina Maria Gregory** (geboren 16.6.1897 te Elburg, dochter van mr. Henricus Theodorus Gregory en Johanna Gijsbertha Hoefhamer-overleden 17.12.1985 te Heemstede). Haar broer ds. Joan Lodewijk Gerhard Gregory (20.7.1887 Elburg-26.4.1961 Hilversum) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Amsterdam (1936-1953).

Ds. Hoogendijk schreef op 21.5.1943 een ‘*dringende*’ brief aan ds. K.H.E. Gravemeijer, secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk met de volgende inhoud:

*Zeer geachte collega,
Reeds enkele male heb ik het Bureau van de Synode opgebeld over de positie van de Joden, die officieel tot de Nederlandsche Hervormde Kerk behoorden. De eerste maal geschiedde dit, toen alle overgebleven Joden opgeroepen werden om in Vught te verschijnen. Er werd mij toen meegedeeld, dat u in vergadering was over dit onderwerp en dat ik er bericht van zou krijgen. Dit is echter nooit geschied. De tweede maal sprak ik met collega Landsman, die niet anders kon mededelen, dan dat er van kerkelijke zijde gevraagd was om een apart kamp voor Joden van de Protestantse kerken, maar dat er van de Duitse autoriteiten geen antwoord op gekomen was. Dat is niet erg bevredigend en toch voelt men de roeping van de kerk van Christus en dus ook van de Hervormde kerk om zich voor zijn leden in de waagschaal te zetten. Nogmaals kom ik tot u met de vraag: wat doet onze kerk op het ogenblik om de Joden die lidmaten zijn te redden uit hun jammerlijke positie?”*

(Vervolgens noemt hij nadrukkelijk het geval van prof.dr.ir. Wilhelm Gross [28.2.1883 Bruchsal-oktober 1944 Auschwitz], prominent hoogleraar bergbouwkunde en verwerking (van bouwstoffen) aan de universiteit van Breslau, die na de ‘*Reichskristallnacht*’ was opgepakt en naar een concentratiekamp in Thüringen was gebracht. In 1939 kwam hij vrij en week onmiddellijk met zijn vrouw uit naar Nederland om vandaar naar de Verenigde Staten te ontkomen, maar helaas mislukte deze poging vanwege de Duitse inval in 1940. Aanvankelijk liet men hem ongemoeid – mogelijk omdat hij aangesloten was bij een kerk; kende ds. Hoogendijk hem daarvan? – maar op 20.5.1943 werd hij met zijn vrouw via Vught naar Westerbork gebracht en in oktober 1944 werd hij met zijn vrouw vermoord in Auschwitz. Hun drie kinderen overleefden de oorlog). “*Gewoonlijk is dit eer het teken, dat zij verder naar Polen worden gebracht. Mijn vraag is deze: kan de synode nog iets voor deze mensen doen?*” (Algemeen Rijksarchief [ARA] ’s Gravenhage II Algemene Synode NHK nr. 917). Ds. Hoogendijk was lid van de LO-Roermond en van het Nationaal Steunfonds. “*Na een bezoek van de onderwijzer/verzetsman Jan (Johannes Jacobus Hendrixx, verzetsnaam ‘Ambrosius’; 2.2.1917 Venlo-3.5.KZ Neuengamme) en kapelaan Jacobus Johannes Naus (31.12.1913 Helden -15.4.1945 KZ Bergen-Belsen) aan Roermond om de Venlose werkwijze (n.l. samenwerking van lokale onderduikgroepen met de LO) toe te lichten bezoekt pater Ludovicus Adrianus (Ludo) Bleijs C.S.S.R (verzetsnaam ‘Lodewijk’; 17.10.1906 Tilburg-verongelukt 15.8.1945 bij Gorinchem) vanaf de tweede helft van juni 1943 geestelijken in de regio op zoek naar geschikte krachten voor de duikersorganisatie in Midden-Limburg*”, verdeeld in acht rayons. Bleijs werd districtsleider van de acht rayons en onderhield contacten buiten het district. Onderwijzer Leon F.J.H. Frantzen uit Horn, gewezen activist van de *Nederlandsche Unie*, bekommerde zich om de onderduikers en onderhield contact met een groep Jodenhelpers in Delft, geleid door Hugo H. van der Wielen (verzetsnaam ‘Hugo Brandsma’, naar Titus Brandsma, van de ‘Vrije Groepen Amsterdam’, die zich vanaf de zomer van 1943 bezig hield met het onderbrengen van ca. 200-300 Joodse onderduikers in de districten Roermond en Weert) uit Delft. In Horn en omgeving vonden ca.

150 Joden onderdak” (noch Frantzen, noch Van der Wielen hebben ooit de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvangen; GCH).” *Bovendien kwam men in aanraking met dominees als H.R. de Jong (zie daar) en H.Ch.J. Hoogendijk (Roermond) en andere protestanten die voor nieuwe contacten zorgden in de kring*” (Cammaert, 499). Roermondse politiebeambten werkten mee, evenals enkele ambtenaren, geestelijken en kapelaans Adrianus Johannes Albertus Sars (26.12.1905 's Hertogenbosch-23.4.1945 Passau), E.A.G. van den Boom en dominee H.Ch.J. Hoogendijk, en particulieren (Cammaert, 614). Ds. Hoogendijk werd op 18.12.1944 gearresteerd door soldaten van een bataljon Duitse ‘*Fallschirmjäger*’, nadat een gevangen genomen geallieerde vlieger was doorgeslagen (Cammaert, 300, 621). “*In de nacht van zaterdag 16 op 17 december 1944 werd ds. Hoogendijk ten huize van de apothekeres Mej. Huisman, Varkensmarkt te Roermond, gearresteerd, waar de familie Hoogendijk, toen de pastorie door granaatvuur onbewoonbaar was geraakt, onderdak verkregen had. De Duitsers hadden het gebruik van elektrisch licht verboden. De eenige zoon van ds. Hoogendijk lag ziek in de kelder en toen Dominee Hoogendijk des Zaterdag’s ‘s nachts het licht even aandraaide om hem te helpen, zagen de surveillerende Duitse soldaten dit, en drongen het huis binnen. Daar er ook ontdekt werd, dat in dit huis twee geallieerde piloten verborgen waren, werd Ds. Hoogendijk meegenomen*”. De predikant kwam via de *Ortskommandantur* in Roermond in een cel in het Duitse grensplaatsje ‘An der Heide’(?) terecht. Daar werden een dag later ook zijn vrouw en oudste dochter verhoord, maar zij mochten na anderhalve dag weer naar huis. Ds. Hoogendijk werd echter op 20.12.1944 samen met kapelaan Sars naar de gevangenis van Mönchen-Gladbach gebracht waar ze tot 22.2.1945 bleven. Die dag werden ze op transport gesteld naar Düsseldorf om op 23.2.1945 in KZ Buchenwald te arriveren. Ds. Hoogendijk is daar op 4 of 5.4.1945 overleden, waarschijnlijk ten gevolge van ondervoeding (genoemd in bijlage van administrerend diaken Van Rinsum te Roermond bij een brief van ds. J. van den Poel aan ds. H.C. Touw).

Lit. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, 300, 499, 614, 621; *Het Grote Gebod*, I, 325, II, 628; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 137vv., 142, 168, 189; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* I 582, 639v.

223.

Rikkert Arnoldus Hoogkamp (geboren 10.11.1909 te Bunschoten-Spakenburg, oudste zoon van Tjeerd Hoogkamp, directeur van de zuivelfabriek te Bunschoten, en Lubbertje Los-overleden 4.12.1996 te Hoogeveen; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats Hoogeveen),

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1934); lid VU-corps NDDD (dispuut Lysias); dispuutgenoot van ds. H. Sweepe, zie daar); kandidaat (3.5.1940); hulpdiensten te Bunschoten-Spakenburg (1.9.1940-10.11.1940), daarna te Hollandscheveld; hulpprediker in de pas geïnstitueerde gereformeerde kerk van Elim (7.12.1941-15.3.1942); **gereformeerd** predikant te Elim (15.3.1942-5.5.1946) en te Holten (12.5.1946-10.11.1974 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Emmen (1.4.1975-1985).

Gehuwd op 6.5.1941 met **Fenna (Fenny) Wolting** (geboren 7.5.1908 te Zwinderen, Gemeente Oosterhesselen, dochter van landbouwer Jan Wolting en Trijntje Euving-overleden 15.1.1990 te Hoogeveen; begraven Algemene Begraafplaats Oosterhesselen).

*In oktober 1943 kwamen op het station in Hoogeveen zeventien Joodse jongens aan, afkomstig uit Amsterdam. Ze werden begeleid door twee studenten en opgevangen door mensen van het verzet. Voor veertien jongens werd nog dezelfde avond een plek gevonden waar ze konden onderduiken. Voor drie van hen was geen adres beschikbaar. Henk Sweepe (zie daar; GCH), theologiestudent, één van de begeleiders en zelf ondergedoken in Nieuwlande, herinnerde zich de gereformeerde predikant in Elim, **dominee Rikkert A. Hoogkamp**. Laat in de avond fietste hij nog naar de pastorie aan de Carstendijk. Twee*

jongens van 14 en 15 jaar zo goed en zo kwaad als het ging achterop. De jongens mochten bij ds. en mevrouw Hoogkamp-Wolting blijven 'logeren'. De ene werd Wim Kramer genoemd. De naam van de andere is niet meer bekend. De derde jongen werd op een ander adres ondergebracht, ook in Elim. Na een aantal weken werd de pastorie te onveilig. De jongens werden opnieuw verplaatst. Wim Kramer had in Amsterdam al 35 verschillende adressen gehad. Elim was zijn eerste noodverblijf buiten Amsterdam. De familie Hoogkamp en de jonge onderduikers verloren elkaar uit het oog. ... Jaren later wist ds. Hoogkamp ineens weer de ware naam van Willem Kramer. Die schoot hem te binnen toen hij in Nieuwlande was, waar hij in de oorlog ziekenbezoek en catechisaties verzorgde, omdat de plaatselijke predikant ziek was: Samuel Klijnkramer (geboren 25.12.1929 Amsterdam, zoon van Maurits Klijnkramer [18.9.1908 Amsterdam-2.9.1941 KZ Mauthausen] en Marianne Neeter [6.8.1909 Amsterdam-24.9.1943 Auschwitz]-overleden 20.7.2001 Amstelveen). ... Hij werd teruggevonden in Amstelveen. Hij zette zich in voor het toekennen van de Yad Vashem-onderscheiding aan zijn weldoeners. Het echtpaar kreeg de onderscheiding. ... Later is Sam terecht gekomen in Rijnsburg. Hij kende de familie Post daar goed (zie ds. Hendrik Post; zie daar; GCH). Hij kwam daar bij een gereformeerde boer (in juni 1944 kwam hij in huis bij bloemenhandelaar Lijsbertus de Mooij [28.8.1905 Rijnsburg-28.1.1969 Rijnsburg] en Henrica de Mooij-Glasbergen [7.10.1904 Rijnsburg-4.4.1993 Katwijk] aan de Spinozalaan. Hij beleefde er het einde van de oorlog; GCH). Dus om geen argwaan te wekken bij de omgeving ging hij gewoon met het gezin mee naar de kerk, hij moest wel mee. "Nee, met ons zijn de jongens nooit mee geweest naar de kerk. Dat durfden we niet. Ze hadden allebei een Joods uiterlijk. Je zag zo, dat het Joodse jongens waren". Ds. Hoogkamp: 'Ik kwam in aanraking met Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) van Nieuwlande. Dan moest hij bijvoorbeeld naar Hoogeveen en kwam hij bij ons even langs, koffie drinken. Zo ben ik in de hulp aan Joden verzeild geraakt. Bovendien werd ik hulpprediker van de Gereformeerde Kerk van Nieuwlande, want hun dominee (= ds. J.C. Borgdorff; GCH) was ziek. Dus ik kreeg heel Nieuwlande er ook bij plus alle Joden die er zaten. Dat was ook het gevaarlijkste werk. Zo rol je erin. Het gaat geleidelijk aan, maar je kunt niet meer terug'. Johannes Post vroeg hem of hij catechisatie wilde geven aan Joden. Ze wisten weinig of niets van hun geloof af, zo vertelde Johannes. Maar ze waren door de vervolging zo op hun Joodzijn gedrukt, dat ze nu wel eens wilden weten wat dat inhield. Dominee Hoogkamp zei ja. Zo stond hij ineens (in de winter van 1943/1944; GCH), zonder daar echt op voorbereid te zijn in de Gereformeerde Kerk van Nieuwlande voor een zaaltje vol onderduikers (bij Willem Roffel [19.11.1902 Odoornerveen-22.9.1965 Onstwedde], de koster van de Gereformeerde Kerk in Nieuwlande; GCH). Een groot deel van hen was zelfs nooit in een synagoge geweest, zo herinnerde hij zich. De meesten kwamen uit Amsterdam. Op het hoogtepunt zaten er zo'n 80 Joodse onderduikers in Nieuwlande. Het avondje praten met hem was voor veel jongeren het hoogtepunt van de week. Het was in het winterseizoen, dat de catechisaties werden gehouden. De maandag was voor ds. Hoogkamp de catechesedag, een overvolle dag. 'Om 13.00 uur ging ik bij mijn vrouw de deur uit. Die wist wel wàt, maar zij wist niet waar ik was en bij wie ik was. (...) 's Middags had ik grote meisjes-catechisatie. Dan at ik gauw mijn brood op en daarna zat ik van 18.00 tot 19.00 uur bij de Joden. Om 19.00 uur had ik een jongens-catechisatie. Om 20.00 uur was ik weer terug bij de Joden en dan bleef ik er tot 22.30 uur. Niet later, want ik moest nog op de fiets naar huis. En altijd, alsof de duivel ermee speelde, precies om 23.00 uur kwam de Landwacht bij mijn huis langs. En die wilde ik liever niet ontmoeten. De avondcatechisatie bij de Joden te Nieuwlande had een vast patroon. Hoogkamp hierover: 'Ik las een gedeelte uit het Oude Testament en een aansluitend stuk uit het Nieuwe Testament. Ze moesten dat zelf thuis eerst goed bekijken, en dan kwamen vanzelf wel de vragen, Joden zijn scherp, kritisch. Het waren zeer levendige gesprekken'. Afsluitend sprak ds. Hoogkamp om 22.00 uur een gebed uit, waarin hij zijn Joodse gesprekspartners

opdroeg bij 'hun en zijn Heer en God'. Dat deed iets bijzonders met de mensen, zo herinnert ds. Hoogkamp zich (interview met ds. R.A. Hoogkamp door Albert Metselaar in de 'Hoogeveensche Courant' onder de titel "Op de vooravond van onze herdenkingen"). "In Hoogeveen hadden we als ondergrondse iedere maand een vergadering. Steeds op zaterdagmiddag met afgevaardigden van alle dorpen uit de buurt. Vaak vergaderden we in de consistorie van de Christelijk-Gereformeerde Kerk. Dat ging dan door voor een vergadering van de Vrije Universiteit. Papieren daarvan hadden we ook voor ons liggen". .. "In Nieuwlande ben ik vaak op bezoek geweest bij mensen, die onderduikers hadden. Vaak zat ik daar uren te luisteren. Dan zei iemand: We hebben een paar Jodenmensen in huis. Kom eens even praten. En dan zat je daar maar. Die mensen moesten gewoon hun gevoelens, vragen en angst even spuien. Maar het luchtte hen zichtbaar op. Zo kwam ik ook bij een Joods echtpaar, mijnheer Hertz en zijn vrouw (Otto Herz [3.12.1881 Stuttgart-USA] en Frieda Herz-Liebenstein [1880-januari 1968 Bergen, New Jersey USA]. Beiden al tegen de tachtig. Daar heb ik heel wat uren gesleten. Ik mocht het wel graag doen. Maar ja, het was wel riskant". Het echtpaar Hoogkamp ontving op 28.12.1987 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan de twee Joodse jongens (één was Samuel Klijnkramer). Verder participeerde ds. Hoogkamp als plaatsvervangend predikant van Nieuwlande ook in de onderduikorganisatie van Johannes Post en Arnold Douwes.

Lit.: C.G. Borneman-Hoogkamp, *In memoriam Ds. R.A. Hoogkamp*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 538v.; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 217v.; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 92 en 97v.; L. Huizing, 'Helden? Ze moesten eens weten hoe benauwd wij waren!' *Ds. Hoogkamp over onderduikers en Jodencatechisante'n* (artikel 8.6.1989 in het *Refomatorisch Dagblad* d.d. 8/6/1989; Lammert Huizing, Jan Braker (eindred.), *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 292v., 390, 392; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 3v., 7, 15, 31v. en 49v.; Albert Metselaar, *Op de vooravond van onze herdenkingen; Een veilig nest voor vervolgd*, 79v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 405.

224.

Rienk Hoogsteen (geboren 18.6.1925 Drogeham, Gemeente Achtkarspelen, zoon van boer Hendrik Rienks Hoogsteen [1889-1974] en Beitske Doedes Bruinsma [1888-1955], woonachtig op het Westerend te Drogeham-overleden 25.1.2010 Groningen; begraven te Oldehove, Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats);

Aanvankelijk boerenknecht te Lollum en Burum; **gereformeerd vrijgemaakt** predikant te Garrelsweer (26.10.1958-februari 1963), Gees (17.2.1963-november 1965), Den Ham (5.12.1965-december 1968), Enumatil (29.12.1968-februari 1972), Apeldoorn (1.3.1972-22.2.1976), Roodeschool (7.3.1976-20.6.1982) en Oldehove (4.7.1982-18.6.1990 wegens emeritaat).

Gehuwd in 1958 met **Ida Janna Hunse**.

Op 12.10.2004 werd aan ds. Hoogsteen en zijn zuster Femke uit handen van de heer J.H. Levy van de Israëliische ambassade de *Yad Vashem*-onderscheiding uitgereikt. Een dochter van ds. Hoogsteen vertelde na zijn dood: "De laatste keer dat wij hem (= ds. Hoogsteen) publiekelijk hoorden spreken – hoe moeizaam ook vanwege zijn longproblemen – was bij het in ontvangst nemen van de eretitel 'Rechtvaardige onder de volkeren'. Deze hoogste Israëliische onderscheiding werd aan mijn vader en zijn zus uitgereikt voor de moed van de familie Hoogsteen in de Tweede Wereldoorlog. Tijdens hun leven hebben onze vader en zijn zus, volgens Joodse onderduikers, een belangrijke bijdrage geleverd aan het welzijn van twee Joodse families. Over hun moedige handelwijze spraken zij niet. Op dit punt waren ze zeer bescheiden". Femkje Hoogsteen voegde daar nog aan toe: "Heel Drogeham wist wel dat er Joden bij de familie Hoogsteen verborgen waren. Het is een wonder dat het nooit

verraden is". De aanvraag voor de onderscheiding werd ingediend door Johanna Beitske Schavemaker-Porcelijn, die op 7.1.1945 geboren werd als dochter van Leendert Porcelijn (22.7.1912 Amsterdam, zoon van David Porcelijn [28.6.1878 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]- en Judith Haring [19.9.1878 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]-22.6.1979 Amsterdam), magazijnbediende en verpleger, die met zijn zoontje David (geboren 1942?) op de boerderij was ondergedoken. Leendert was gehuwd met de niet-Joodse Hendrika Wilhelmina Margaretha Kolman (6.8.1908 Hilversum-24.9.1986).

Lit.: S. Cnossen, *In memoriam Ds. Rienk Hoogsteen* in: *jaarboek GKV 2010*.

225.

Douwe Hoornstra (geboren 1.3.1906 te Makkum, Wonseradeel, zoon van Ruurd Douwes Hoornstra en Fokje Lutgendorff-overleden 1.1.2001 te Nieuw-Vennep; begraven Algemene Begraafplaats 'De Lindenhof' te Nieuw-Vennep).

Theologische studie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: ds. J.H. Becker (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Agora); kandidaat (29.11.1929); **gereformeerd** predikant te Sint Jacobiparochie (10.8.1930-6.10.1946; te Hoofddorp (voor de evangelisatiearbeid), te Nieuw-Vennep en te Haarlem-Oostzijde 27.10.1946-1.1.1963 voor de evangelisatiearbeid; predikant te Hoofddorp/ Nieuw Vennep (1.1.1963-18.9.1966; alleen Nieuw-Vennep-1.4.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd op 29.7.1930 met **Joukje Wagenaar** (geboren 8.12.1903 te Wymbritseradeel, dochter van Tjeerd Wagenaar en Sjoerdje Feenstra-overleden 9.7.1993; begraven te Nieuw-Vennep).

In de oorlogsjaren was ds. Hoornstra wel zeker betrokken bij het plaatsen van Joodse onderduikers in Sint Jacobiparochie (zie ds. J.A. Bakker), maar de relatie tussen gereformeerden en (vrijzinnig-)hervormden was daar ronduit slecht en dat zal de samenwerking niet ten goede zijn gekomen.

Bibl.: "*Preek over Jona 2 vers 9; de slotwoorden op zondag 20 oktober 1946 bij het afscheid van Ds. D. Hoornstra van de kerk van St. Jacobi Parochie*" (1946).

Lit.: G. den Heeten, *In memoriam ds. D. Hoornstra* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 4 (april 2004), 43v.; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere achterhuizen*, 167v.

226.

Gerhard Willem Karel Hugenholtz (geboren 25.12.1889 te Oud-Beijerland, zoon van ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz Sr. [29.3.1859 Kampen-17.10.1922 Axel], confessioneel-hervormd predikant, en Hermina Ottelina Mathilda Maria Sophia Geesink-overleden 19.3.1969 te Zeist; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist). Ook zijn oudere broer ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz (14.5.1888 Kattendijke-25.12.1973 Oosterbeek) was hervormd predikant (zie daar);

Onderwijzer te Axel (1910-1914) en Utrecht (1914-1917); studie Staatsexamen A (1923) en theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1923-1928); proponent (op 8.11.1928 bevestigd door prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog [11.4.1869 Rotterdam-9.12.1938 Amsterdam]); **confessioneel hervormd** predikant te Ransdorp en Schellingwoude (19.5.1929-1932), Klaaswaal, Hoeksewaard (1932-1946), Woubrugge (1946-1949) en Nijkerkerveen (1949-1.5.1955 wegens emeritaat); hulppredikant te Zeist (1955-1957), Driebergen (1957-1960) en Utrecht (1960-1966);).

Gerhard Hugenholtz was op 14.7.1931 te Bremen in de Liebfrauenkirche – waar ze kort tevoren was gedoopt - gehuwd met de Duitse, half-Joodse, **Rose Lemkuhl** (geboren 14.5.1905 Keulen, Westfalen, Duitsland, dochter van koffiehandelaar Carl Friedrich Wilhelm Lemkuhl [16.4.1874 Bremen-29.9.1952 Hamburg] en de Joodse Gretchen (Grietje)

Leeuwarden [17.11.1877 Delmenhorst-4.4.1952 Nijkerkerveen, begraven Nijkerk]; gescheiden ca. 1921-overleden 27.10.1992 te Zeist, Verzorgings-centrum 'Amandelhof'; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist); hun dochter Margje (Margreeth) Hugenholtz (geboren 1934) was in 1956 gehuwd met de neerlandicus/ literatuurwetenschapper Jan Wieger Steenbeek (30.5.1927 Dorkwerd, zoon van de hervormde predikant dr. Anne Steenbeek [5.3.1898 Woudsend-12.8.1982 Amersfoort; begraven 'Rusthof', Dodeweg Amersfoort; tijdens de oorlogsjaren predikant te Twello] en Trijntje Okma [-1982]-18.11.2002 Amersfoort). Zij zijn de ouders van de schrijfster Rosita Steenbeek. Ds. G.W.K. Hugenholtz was actief in het verzet – hij zat enige tijd gevangen wegens het verspreiden van illegale lectuur - en bezorgde als zodanig tal van onderduikers een veilige schuilplaats in Klaaswaal en omgeving. Ook zijn schoonmoeder vond gedurende een flink deel van de oorlog een veilig onderdak in Klaaswaal. Toen het daar te gevaarlijk voor haar werd, verhuisde ze naar de pastorie van Ammerstol (waar Gerhards broer, ds. J.B.Th. (Han) Hugenholtz (zie daar), zijn domicilie had) en tenslotte naar het huis van ds. J.M.L.A. Couvée (zie daar).

Bron: *'Echtpaar Hugenholtz-Lemkuhl'*, Homepage Gerard Hugenholtz.

Lit.: Rosita Steenbeek, *Rose*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 579.

227.

Johannes Bernardus Theodorus (Han) Hugenholtz (geboren 14.5.1888 te Kattendijke, zoon van ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz Sr. [29.3.1859 Kampen-17.10.1922 Axel] en Hermina Ottolina Mathilda (Mathilde) Maria Sophia Geesink [1865-1941]-overleden 25.12.1973 te Renkum; begraven te Ammerstol; ds. J.J. Buskes leidde de rouwdienst: *“Hij was één van de weinige volkomen onbaatzuchtige mensen die ik in mijn leven ontmoet heb. Hij liet Jezus en daarom ook anderen voorgaan”*). Zijn moeder was een jongere zuster van prof.dr. Gerhard Johannes Wilhelm Jacobus Geesink (27.5.1854 Amsterdam, zoon van zeepzieder en boekdrukker Coenraad Albert Jacobus Geesink en Wilhelmina Dorothea Maria Reuver-23.1.1929 Amsterdam), gereformeerd predikant te Schipluiden en Rotterdam; hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en van Catharina Maria Anna Charlotta Henriëtte Geesink (23.10.1857 Amsterdam-25.1.1935 Amsterdam), die gehuwd was met mr. dr. Samuel (Siegfried) Katz (19.6.1845 Zaltbommel, van Joodse origine-17.1.1890 Amsterdam), advocaat en procureur, schrijver, journalist (redacteur *Algemeen Dagblad voor Nederland*), voorvechter van het algemeen kiesrecht en vredesactivist (lid Algemene Vrede-Vereeniging en voorzitter Algemene Vredesbond); zij waren de ouders van dr. Johan Rudolf Katz (30.4.1880 Amsterdam-20.4.1938 Belmont, Massachusetts, USA), docent biochemie RU Groningen en psychiater, van mr. Karel Frederik Katz (12.5.1883 Amsterdam-7.7.1942 Zandvoort), advocaat en procureur en van mr.dr. Cornelia Frieda Katz (29.7.1885 Amsterdam-30.3.1963 Aerdenhout), advocaat, Tweede Kamerlid (CHU) en feministe, gehuwd met Constantijn Willem Ferdinand Baron Mackay (31.12.1870 Amerongen-5.2.1955 Aerdenhout), burgemeester van Ermelo en Nunspeet (1908-1938), neef van Aeneas Mackay (29.11.1838 Nijmegen-13.11.1909 's Gravenhage), minister-president van Nederland (1888-1891). Ook de broer van ds. J.B.Th. Hugenholtz, ds. Gerhard Willem Karel Hugenholtz (25.12.1889 Oud-Beijerland-18.3.1969 Zeist), was als hervormd predikant actief in het verzet (zie daar).

Han Hugenholtz studeerde theologie aan Rijksuniversiteit Utrecht (1907-1912); hij kwam in 1912 in contact met ds. Bart(tholomeus) de Ligt (17.7.1883 Schalkwijk, zoon van ds. Nicolaas Marinus de Ligt [7.9.1856 Utrecht-6.12.1927 Middelburg] en Everdina Verbrugh-3.9.1938 op het station van Nantes, Fr.; zie ds. J.B.Th. Hugenholtz, A.R. de Jong en ds. M.C. van Wijhe) van de Bond van Christen Socialisten, sloot zich aan bij deze beweging en sympathiseerde ook met de SDAP. Ds. Hugenholtz was **vrijzinnig hervormd** predikant te Vledder (9.3.1913-1919) en Purmerend (21.4.1918-31.8.1921 met eervol

ontslag), vertegenwoordiger in chocoladerepen en stofzuigers; predikant te Ammerstol (10.6.1924-1.5.1954 wegens emeritaat); hij doopte er o.a. Wim (Willem) Kok (29.9.1938 Bergambacht-20.10.2018 Amsterdam), de latere PvdA-leider en minister-president (1994-2002).

Gehuwd op 7.7.1913 te Antwerpen met **Esther Maria Pouwelsen** (geboren 29.1.1887 te Antwerpen, dochter van metselaar Martinus Pouwelsen en Maria Wouteria Damme-overleden 26.8.1970 te Ammerstol).

Ds. Hugenholtz werkte van 1914-1924 mee aan de Internationale Antimilitaristische Beweging; hij ondertekende in september 1915 het dienstweigeringsmanifest en werd om die reden samen met ds. Louis Adrien Bähler (2.10.1867 Kesteren-22.3.1941 Paterswolde) aangeklaagd wegens opruiing voor de rechtbank in Assen, maar werd vrijgesproken; H. richtte zich op 10.9.1924 in een *'Open brief aan alle predikanten, pastoors en rabbi's die in de naam van God in Christus het militarisme verdedigen en zijn geweldsmiddelen zegenen'* tot de geestelijkheid van Nederland; bijval ondervond hij van o.a. prof.dr. G.J. Heering (zie daar). Vervolgens richtte hij samen met hem de organisatie 'Kerk en Vrede' op (Utrecht, 8.10.1924) en fungeerde als secretaris; oprichter was hij ook van de Nationale Vredes Actie (1925) en tenslotte gaf ds. Hugenholtz het tijdschrift 'Kerk en Vrede' uit (1925), waaraan o.m. ds. J.J. Buskes (zie daar) meewerkte; Buskes schreef het volgende over hem bij de gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van 'Kerk en Vrede' (in 'Trouw, d.d. 16.11.1974): *'Hugenholtz was een onbekende dominee, die 't ook niet meer zag zitten en in de eerste wereldoorlog een preek publiceerde: 'Gij zult niet doodslaan' met een inleiding van Hilbrandt Boschma (5.8.1869 Kubaard-9.12.1954 Hilversum; pacifistisch onderwijzer te Ruurlo, hervormd voorganger en anti-militaristisch publicist). In heel mijn leven heb ik behalve Wartena van Zevenaar (= ds. Adriaan Johannes Wartena [1.4.1872 Doesburg, zoon van ds. Adriaan Wartena {8.11.1840 Amsterdam-6.5.1935 's Gravenhage}-25.2.1948 Arnhem; begraven N.H. Begraafplaats Zevenaar], van 1903 tot 1936 hervormd predikant te Zevenaar) geen onbaatzuchtiger dominee ontmoet dan Hugenholtz. Zijn theologie stelde niet veel voor, maar hij was een man van wie in de Bijbel geschreven staat: 'Niet wie zegt 'Heer, Heer', maar wie doet de wil van de Vader, zal het Koninkrijk Gods binnengaan'. Wat Hugenholtz voor Kerk en Vrede verzet heeft grenst aan het ongelofelijke'. Al in 1932 waarschuwde het blad tegen 'het heidense en barbaarse nationaal-socialisme'; maar nog in 1936 verbood de gereformeerde generale synode van Amsterdam aan leden van de NSB en aan leden van 'Kerk en Vrede' de toegang tot het Avondmaal. 'Al vóór 1940 kwamen via zijn pastorie veel Joodse en andere vluchtelingen uit het oosten bij opvangadressen in Engeland, Amerika enz. terecht'. In maart 1941 werd 'Kerk en Vrede' door de bezetter verboden en werd het secretariaat in Ammerstol verzegeld. Op 21.1.1946 werd 'Kerk en Vrede' heropgericht, in 1947 initieerde H.– met steun van o.a. het Rode Kruis – de *Nederlandse Beweging ter Bevordering van Internationale Vrede en Internationale Veiligheid* en in 1950 stichtte hij samen met anderen de *Algemene Nederlandse Vredes Actie* en werd er secretaris van. Enkele jaren later – toen eerder genoemde organisaties ten gevolge van interne tegenstellingen waren opgeheven - werd Hugenholtz voorzitter van een nieuwe overkoepelende organisatie, de *Onafhankelijke Commissie voor Vredeswerk* (in 1965 opgeheven). Na zijn emeritaat verrichtte Hugenholtz nog hulpdiensten te Amerongen; in Ammerstol werd een straat naar hem genoemd. In 1938 richtte de kerkenraad de kerkenraad van Ammerstol een dringend verzoek aan de minister van justitie (= mr. Carolus Maria Joannes Franciscus Goseling [10.6.1891 Amsterdam-14.4.1941 KZ Buchenwald] om *'de Joodsche vluchtelingen zoveel mogelijk toe te laten opdat ook Nederland zich niet aan het volk van Jezus Christus bezondige'*. Direct na de *'Reichskristallnacht* (10.11.1938) belegde ds. Hugenholtz met Nederlandse collega's een *ontmoeting in Duitsland om met Duitse collega's te spreken over het antwoord op de vraag hoe de reactie van de kerk in Duitsland hierop zou moeten zijn. Hugenholtz zocht contact met**

zijn collega Berkhof (zie daar), die onder anderen de collega's (ds. Pieter Johannes) Mackaay (28.5.1913 Ouddorp-20.12.2000 Leiden; toen: hervormd predikant te Westerhaar) en (ds. R.) Bijlsma (zie daar) vroeg om mee te gaan. Van Duitse zijde zouden enkele predikanten bijeenkomen in de pastorie van ds. A(nton) Henrikus Rosenboom (4.9.1899 Simonswolde, Ostfriesland-6.4.1964 Neuenhaus (of Krankenhaus Nordhorn?) in Neuenhaus in graafschap Bentheim, middelpunt van mensen die met de Bekennende Kirche sympathiseerden (het contact tussen Rosenboom en Hugenholtz kwam tot stand via reizend koopman - later predikant - Anton Knoop (15.8.1901 Neuenhaus-13.11.1970 Bentheim?), die ook contacten onderhield met de Duitse keizer Wilhelm II (27.1.1859 Berlijn-4.6.1941 Doorn) en koningin Wilhelmina (31.8.1880 Paleis Noordeinde, 's Gravenhage-28.11.1962 Paleis Het Loo, Apeldoorn). De Nederlanders gingen op 10 november naar Neuenhaus en kwamen langs de gedeeltelijk afgebroken en nog in brand staande synagoge (van Nordhorn aan de Alte Synagogenstrasse?). Tijdens de ontmoeting in de pastorie kwamen er nog geregeld berichten binnen over verdere gewelddaden. De Nederlandse dominees troffen behalve Rosenboom enkele collega's uit de omgeving van Neuenhaus aan, die allen diep onder de indruk waren van het gebeurde. Eén van hen zei: 'Nu raken ze Gods oogappel aan, Hij zal het wreken op ons volk'. Afgesproken werd dat de Duitse predikanten de eerstvolgende zondag in de kerk openlijk voor de Joden zouden bidden' (Jan Dirk Wassenaar). In de oorlogsjaren schreef ds. Hugenholtz een brief aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk om 'richtlijnen voor de predikanten' te verschaffen. Zonder resultaat overigens. Het echtpaar Hugenholtz ontving op 26.2.1981 de Yad Vashem-onderscheiding omdat het tijdens de oorlog onderdak bood aan vier Joden, onder wie Meijer (Menno) Denneboom (14.10.1923 Zwolle-4.11.1992 Zwolle) en zijn broer Israël (Ies) Denneboom (3.8.1920 Zwolle-3.11.2013; begraven Domrémy-la-Pucelle, Fr.), zoons van Karel Denneboom (23.10.1892 Meppel-1983 Enschede) en Julia Zilverberg (4.12.1896 Zwolle-10.3.1969 Enschede) uit Zwolle, die de onderwijzer Franciscus van Westen (19.11.1899 Vlissingen-18.2.1998 Hoogeveen), hoofd van Emmaschool te Zwolle, bij ds. Hugenholtz onderbracht. Bij een huiszoeking werden drie Joden gepakt en doorgestuurd naar de vernietigingskampen, maar Meijer wist te ontkomen. Eerder had Hugenholtz nog korte tijd onderdak geboden aan de Joodse schoonmoeder van zijn broer ds. Gerhard Willem Karel Hugenholtz (zie daar), Gretchen Lemkuhl-Leeuwarden (17.11.1877 Delmenhorst-4.4.1952 Nijkerkerveen), tot zij als huishoudster in huis kwam bij de hoogbejaarde ds. Henri Jacques Couvée (zie daar) in Zeist. Het domineesechtpaar zat van 17.8.1943 tot 10.3.1944 gevangen in Amsterdam (Huis van Bewaring Weteringschans) en Vught. De vlieger/ verzetsman Carel Christiaan Steensma (10.8.1912 Franeker-4.5.2006 Haren), na de oorlog hoofd Vliegdiens KLM, deelde in het HvB Weteringschans de cel met ds. Hugenholtz (die hij abusievelijk ds. 'J.A.D.' of 'Hugo' Hugenholtz noemde). Citaat uit de biografie van Steensma: 'De dominee had op de kansel iets gezegd dat de Duitsers zeer onwelgevallig was en werd daarop door hen ingerekend. Carel had zich altijd voorgenomen hem na de oorlog op te zoeken. Ze hadden afgesproken dat, als ze elkaar zouden ontmoeten, hij voor een gebraden eend zou zorgen. Dat was in de Weteringschans toen hun ideaal. Doordat de KLM, waar vlak na de oorlog zo ontzettend veel moest gebeuren, hem volledig in beslag nam is het er nooit van gekomen. Hij had geen tijd om naar een of ander dorp te rijden om de dominee op te zoeken.' Steensma maakte wel een fraaie portrettekening van ds. Hugenholtz die in zijn biografie is opgenomen (Th.J. de Jong, p. 157). Een andere verzetsman, Ko Karssen (ca. 1917-1987) uit Hoorn, ontmoette ds. Hugenholtz in Vught: "Het was een hard leerproces. Ik verbaasde me over discussies van gereformeerden, aanhangers en tegenstanders van prof. Schilder uit Kampen. Toen ik wat opmerkte, zeiden ze: Hou je er buiten. Jij bent hervormd. Maar ik ontmoette er ook ds. Hugenholtz van Kerk en Vrede. Ik heb lange gesprekken met hem gehad, ook met andere sociaaldemocraten en communisten. Het bracht mijn geïsoleerde wereldbeeld, dat ik van huis uit had meegekregen, aan het wankelen.

In het kamp waren we met bewuste mensen één en we waren er van overtuigd dat we er gezamenlijk na de oorlog wat anders van moesten maken, een nieuw en vooruitstrevend Nederland, waarin de scheiding der geesten niet meer confessioneel zou worden bepaald, maar langs politieke lijnen. Via de Nederlandse Volksbeweging, die aan deze gedachte vorm wilde geven, ben ik na de oorlog lid geworden van de PvdA. Het is allemaal minder snel verlopen dan we gedacht hadden in het kamp Vught". Ook na zijn ontslag uit gevangenschap zette ds. Hugenholtz zijn hulp aan individuele oorlogsslachtoffers voort. In Ammerstol werd een straat naar hem genoemd.

Lit.: Gerrit Jan Beuker, *Der Laarer Pastor Erich Karl Stuntz* (22.8.1896 Vielbach, Westerwald--omgekomen 10.4.1945 Laar/ Bentheim) – *Leben und Wirken eines reformierten Pastors im Bentheimer Land während der Weimarer Republik und der NS-Zeit* (www.altreformiert.de/beuker/laar/EG_22_07-Stuntz-Endfassung.pdf); W.A. Brug, *Hun naam leeft voort*, 94v.; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 3, 148v., 156; Cor Hamoen, *Geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Ammerstol*; Ko Karssen (64): artikel "Het Duitse proces dat gelukkig niet door kon gaan"; Th.J. de Jongh, 'Voetsporen' (biografie van Carel Christiaan Steensma; 2005); Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 77; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 85v., 167, 189, 259, 391v. (zie ook de Duitse aantekeningen bij het boek: "Auf der Basis von Ger van Roon, Zwischen Neutralismus und Solidarität"); Rosita Steenbeek, *Rose*, 59, 65, 81, 97, 103v., 107, 116, 121, 126, 131v., 192, 194v., 212, 221, 223v., 228, 230, 237v., 263, 280v., 286, 323; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581 en II, 173; Jan Dirk Wassenaar, artikel 'Ds. Bijlsma en het Lemeler Convent – Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht in: *Overijsselse Historische Bijdragen* (127^e stuk, 2012); *Yad Vashem*, 416v. en 961; H.J. Zeldenrust, lemma 'Hugenholtz, Johannes Bernardus Theodorus' in: *Biografisch Lexicon*, V, 266v.

228.

Oene Huistra (geboren 9.9.1903 te Scharnegoutum, zoon van veehouder Pieter Huistra en Trijntje Hogenbrug-overleden 1.8.1999 te Leeuwarden; begraven te Scharnegoutum).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat te Scharnegoutum (1929); **hervormd** predikant te Sloten (4.5.1930-1934), te Midwolda (17.6.1934-23.5.1937), te Zelhem (30.5.1937; pastorie beschadigd bij bombardement op 23.3.1945)-8.9.1957 en te Menaldum (15.6.1947-16.9.1968 wegens emeritaat).

Gehuwd op 23.4.1930 met **Aaltje Geziena Brouwer** (geboren 10.10.1904 te Ruinerwold, dochter van Jan Brouwer Jaczn. en Gezina Jantina Keus; beide begraven Ruinerwold-overleden 26.4.1999 te Leeuwarden). Hun dochter Trijntje Huistra (1938 Zelhem-2018 Leeuwarden; begraven in Menaldum) werd door de Hervormde Raad voor de Zending eerst als lerares, later als vroedvrouw, leidster van een verpleegstersopleiding en van vrouwenonderwijs, uitgezonden naar Nieuw-Guinea/ West-Papoea (1960-1963; 1969-2002).

Volgens de heer Jan Oonk te Zelhem had het echtpaar Huistra Joodse onderduikers in huis: Michiel Asser Benjamin (Alex) Jacob (16.4.1914 te Zelhem, zoon van Bernard Jacob [14.7.1887 Zelhem-16.10.1941 KZ Mauthausen], sinds 1925 winkelier in vleeswaren, later in rookartikelen, koffie, thee en suiker aan de Ruurloseweg 4, en van Marianne Aussen [26.4.1885 Steenderen, dochter van Asser Benjamin Aussen [13.12.1846 Steenderen-7.11.1932 Steenderen] en Sophia Vroom [29.1.1849 -2.4.1912 Steenderen]-14.5.1943 Sobibor]-overleden 7.2.1945 KZ Gross Rosen bij Breslau, nu Wroclaw, Polen) en zijn jonge vrouw Helene (Lenie) Croner (geboren 3.1.1919 Hamburg, als zesde van de zeven kinderen van Walter Croner [19.6.1879 Nipperwiese/ Ognica, nu Polen-29.8.1934 te Hamburg] en Jenny Meyer [3.4.1880 Hamburg-10.5.1942 vernietigingskamp Chelmno]- overleden 24.4.1999 te Zelhem). Omdat het gezin het erg arm had na het overlijden van vader sloot Lenie zich in april 1938 aan bij de pioniersvereniging Gut Jägerslust te Flensburg en week in

maart 1939 voor verdere voorbereiding op haar alija naar Israël uit naar Nederland. Daar behoorde ze tot de groep van 36 Palestina-pioniers die (door bemiddelling van de predikant?) werden ondergebracht bij Nederlands-Hervormde boeren in de omgeving van Zelhem (25 van de 36 pioniers zouden de oorlog overleven). Lenie verbleef van april tot eind december 1939 op 'Erve Lansink' van de familie Gerrit (Gerardus Albertus) Huiskes (16.4.1917 Deurningen, Weerselo-12.4.1997 Hengelo (O.) op Hasselo 7 bij Weerselo. Vervolgens bracht ze een paar dagen door bij Ru(dolf) Cohen (27.7.1889 Deventer-27.2.1945 KZ Bergen-Belsen) in Deventer, koopman en leider van de groep Palestina-pioniers (zogenaamde Deventer-Vereniging), die in Nederland een opleiding volgden in de landbouw en de veeteelt. En daarna vertrok ze naar Brummen, waar van 1939 tot 1940 ook Palestina-pioniers waren ondergebracht. In die tijd – of al eerder – moet ze Alex Jacob hebben ontmoet. Kort na de sluiting van hun huwelijk besloten zij op 27.8.1942 onder te duiken en wel - daar moet de plaatselijke predikant van geweten hebben – onder de toren van de hervormde Lambertikerkerk van Zelhem. Maar hun geluk zou niet lang duren: tijdens hun verblijf onder de kerktoeren werd Alex Jacob ontdekt en gearresteerd. Op 24/25.9.1942 kwam hij terecht in Vught, in oktober 1942 in Westerbork en vandaar uit werd hij gedeporteerd naar het *Arbeitslager* Blechhammer te Kosel (= Kózle, Polen), een *Aussenkommando* van Auschwitz. Op 7.2.1945 stierf hij in KZ Gross Rosen bij Breslau. Onderwijl was Lenie zwanger geraakt en bracht in december 1943 haar zoontje Han (Johannes) ter wereld. Omdat het verblijf van moeder en kind in de tochtige toren en de winterkou niet langer mogelijk was, werden zij ondergebracht bij respectievelijk de families Gebbink en Abbink in Zelhem. Kerk en toren raakten overigens op 24.3.1945 bij geallieerde bombardementen zwaar beschadigd, maar werden van 1949-1950 gerestaureerd. Na de oorlog zette Lenie de winkel van haar omgekomen schoonouders voort en hertrouwde met Johannes Hendrikus (Han) Benjamin Roenhorst (13.2.1917 IJzevoorde, Ambt Doetinchem, zoon van Evert Jan Roenhorst en Johanna Hendrika Bloemers-20.12.1997). Hun oudere zoon Evert Jan Roenhorst (geboren 24.8.1915 te IJzevoorde, Doetinchem Ambt) was als soldaat bij 3-1 RH (7^e eskadron wielrijders) op 13.5.1940 gesneuveld bij Barneveld (begraven op Begraafplaats Krommedijk, Doetinchem). Lenie's broers Herman en Herbert overleefden eveneens de oorlog, haar zussen Ruth, Anna Meta en broer Leopold niet.

Lit.: Mariët Blokhuis, *Alle Palestina pioniers in de gemeente Weerselo* (joodsmonument); H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 22; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 67; Ineke Huistra, artikel over ds. Huistra in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom* (Doetinchem) en de *Oudheidkundige Verenigingen van Salehem* (Zelhem) en *Gani* (Gaanderen), 36^e jaargang, nr. 9 (juni 2014).

229.

Menno Huizinga (geboren 21.2.1876 te Harlingen, zoon van Jurriaan Menno Huizinga [11.1.1850 Den Burg, Texel-15.1.1913 Amsterdam], arts, vrijmetselaar en inspecteur van de volksgezondheid in het Noorden en later in Zuid-Holland; tenslotte eerste directeur van de Amsterdamse GGD, en Guurtje Koekebakker [1852 Wormerveer-1906 Eibergen]-overleden 15.1.1959 te Velp). Menno's zuster Geertruida Alida Huizinga (23.4.1878 Harlingen-30.11.1952 Rheden) was gehuwd met Hendrik Ernst Gerrit ter Braak (11.6.1874 Eibergen-27.8.1952 Eibergen t.g.v. suicide), arts te Eibergen: zij waren de ouders van de schrijver/essayist Menno ter Braak (26.1.1902 Eibergen-14.5.1940 's Gravenhage), die op 2.8.1933 te Zutphen gehuwd was met Ant Faber (16.7.1905 Schalsum-28.8.1997 's Gravenhage), dochter van 'rooie' dominee en SDAP-Tweede kamerlid Jan Lambertus Faber (21.3.1875 Schouwerzijl-10.5.1958 Epe; zie ook ds. W.F.H. ter Braak en dr. F.J. Krop) en Martje Boykema (1877-1911). De bekende historicus Johan Huizinga (7.12.1872 Groningen, zoon van Jurriaan Menno Huizinga's broer prof.dr. Dirk Huizinga [16.10.1840 Lagemeeden,

Aduard-15.5.1903 Groningen], hoogleraar fysiologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, en Jacoba Tonkens-1.2.1945 De Steeg) was een volle neef van hem. Diens oudere broer, een andere neef van Menno, de arts Jacob Huizinga (31.5.1870 Groningen-16.8.1948 Hilversum), was gehuwd met Marianne (ook Märle, Merle) Bendien (23.6.1879 Almelo-15.6.1969 Bussum), dochter van de Joodse textielabrikant Maurits Alexander Bendien (15.11.1837 Almelo-18.4.1916 Almelo) en Caroline Oppenheim (3.10.1845 Rotterdam-29.5.1928 Arnhem) te Almelo. Menno's tante Sina Jacobs Huizinga (17.3.1848 Den Burg, Texel-1901) was de echtgenote van de doopsgezinde predikant ds. Hendrik (Hein) Koekebakker (5.2.1847 Wormerveer-8.10.1890 Zwartsluis), oudere broer van Menno's moeder Guurtje Koekebakker, wier oudste zoon ds. Willem Koekebakker (8.11.1878 Berlikum, Menaldumadeel-29.6.1954 Utrecht) eveneens doopsgezind predikant was en wier middelste zoon boekhandelaar Hendrik (Hein) Koekebakker (9.8.1877 Ouddorp-10.1.1927 's Gravenhage) in tweede huwelijk op 29.8.1918 te Voorburg getrouwd was met Francina Henriëtte Bosman (geboren 13.8.1880, 's Gravenhage, dochter van de Joodse graveur Simon Bosman [geboren 23.8.1853 Rotterdam] en Mathilde Wolf)-overleden 31.12.1950 's Gravenhage). Francina's jongere zuster Hélène Evaline Bosman (geboren 25.10.1885 's Gravenhage) werd op 25.1.1943 omgebracht in Auschwitz.

Menno Huizinga was **doopsgezind** proponent (24.6.1902) en predikant te Nes op Ameland (23.11.1902-19.7.1908), te Zwartsluis (27.11.1910-10.5.1914) en te Zijpe-Noord (17.5.1914-20.1.1918) en Zijpe-Zuid (24.5.1914-17.1.1918); vanaf die tijd was hij werkzaam bij de (latere) Rijksverzekeringsbank in Den Haag; in 1937 ging hij vervroegd met pensioen; in 1941 verhuisde ds. H. met zijn vrouw naar Velp. Hij was zeer sociaal bewogen en behoorde tot de antimilitaristische Tolstojanen (in 1916 zat hij enkele maanden gevangen omdat hij een jaar eerder het Dienstweigeringsmanifest had getekend) en tot de Woodbrookersbeweging te Barchem, die in 1908 een geestelijke elite bezieling schonk.

Gehuwd op 17.11.1902 te Groningen met **Arnolda Johanna Geertruid Sannes** (geboren 10.3.1877 te Groningen, dochter van Edo Johannes Sannes, ijzer- en brandstoffenhandelaar te Groningen, en Catharina Maria van Essen-overleden 28.9.1968 te Velp). Haar zuster Elisabeth Arnolda Sannes (10.7.1874 Oosterbeek-13.4.1940 's Gravenhage) studeerde staatsinrichting en staathuiskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en was een groot bewondereaar van Frederik van Eeden (3.4.1860 Haarlem-16.6.1932 Bussum). Zij was in 1902 gehuwd met haar neef mr. Goswijn Willem Sannes (4.10.1875 Meerssen-2.1.1930 's Gravenhage), werkzaam bij de Raad van Beroep voor ongevallenverzekering. Hij behoorde tot de links-marxistische vleugel van de SDAP en zat van 1913 tot 1939 voor die partij in de Tweede Kamer. Mevr. Huizinga-Sannes hield gedurende de jaren 1940-1945 een uitgebreid oorlogsdagboek bij dat nu berust bij het NIOD; zij schrijft daarin over Menno ter Braaks zelfgekozen dood: *“Maar wat ons van nabij trof was de dood van Menno ter Braak. Ook hij heeft zijn lot niet willen afwachten en in overleg met Ans (zijn vrouw) en met Wim (zijn broer), ging hij bij Wim aan huis de dood in. Dat hij gevaar zou lopen was niet denkbeeldig. De N.S.B. haatte hem om zijn scherpe pen en zijn meedogenloze kritiek op het heele Hitler-regiem. Menno kon niet leven in een land, waar hem de mond gesnoerd zou worden; hij wist, wat hem te wachten stond, als hij in handen van den vijand viel. Hij is hen vóór geweest. (...) Menno kennende, kunnen wij deze daad van hem wel begrijpen al kunnen wij nooit zeggen dat het goed was. Ik voel het altijd als iets dat een mens niet geoorloofd is”*. (Dagboek, 15 mei 1940). Het echtpaar Huizinga woonde Ter Braaks begrafenis op Oud-Eik en Duinen te 's Gravenhage bij. Hun zoon Menno Huizinga Jr. (28.10.1907 Nes, Ameland-14.9.1947 Amsterdam), was een bekend fotograaf en verzetsman (in de oorlogsjaren ontwikkelde hij zich tot een illegaal reportagefotograaf, die steeds actuele gebeurtenissen vastlegde; zijn oorlogsnegatieven zijn opgenomen in de collectie van het NIOD). *Eind juni 1942 werd duidelijk, dat de Duitsers deportatie van alle Joden voor hadden.*

Daarmee werden de persoonlijke dilemma's van de oorlog nog scherper zichtbaar. Het dagboek maakt op 12 juli heel eerlijk duidelijk, hoe moeilijk het zou worden Joden in huis te verbergen: "Onze hulp werd al gevraagd voor het verbergen van een moeder met 2 dochtertjes en nog een tweede moeder met 1 kind! Het is zóó moeilijk voor iedereen! Ook het verbergen van Joden is strafbaar; wordt het ontdekt, dan staan daar zware straffen op. Daardoor is het niet makkelijk mensen te vinden die daartoe bereid zijn. Ik heb voor tante Francien ons huis opengesteld, als er gevaar dreigt voor haar. Maar heel veilig is ons kleine huis niet. Ik zou haar in het kleine voorkamertje moeten opsluiten, telkens als er gebeld wordt. Niemand mag haar zien. Bij onze buurvrouw op nr. 8, dus op ons gangetje, woont een N.S.B.'er. Hoe ontzettend zwaar wordt het leven! " Ondanks martelende angsten zouden de Huizinga's toch hun huis voor kortere of langere tijd openstellen voor verschillende Joodse onderduikers en ook was Huizinga betrokken bij het vervaardigen van vervalste persoonsbewijzen. "Nederland is één verzamelaarsplaats van clandestiene handel en valse passchen en bescheiden geworden en eigenlijk heeft niemand gewetensbezwaren er aan mee te doen"(12 juli 1942). Hij wist ook aan papier te komen voor het illegale Vrij Nederland'. Uiteindelijk kwam Francien Koekebakker-Bosmans op 13 mei 1943 toch terecht in de gedooptenbarak (73) van Westerbork, nadat ze op 21 augustus 1942 gedoopt was in de Theosofische Gemeente te 's Gravenhage door ds. Pieter Vis (11.6.1893 Beemster-13.8.1942 's Gravenhage) en in september 1942 'vorläufig zurückgestellt' was van deportatie (zie ds. A. Keuter; GCH). De Huizinga's hadden al in oktober 1942 voedselpakketten naar Westerbork gestuurd, waarschijnlijk gestimuleerd door het werk van de Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten die onder leiding van Cor Inja (zie daar; GCH) vanuit Amsterdam en de Zaanstreek hulp aan Duitse en Oostenrijkse protestantse Joden gaf. In Den Haag zette dr. Jacob ter Meulen (3.12.1884 's Gravenhage-12.8.1962 's Gravenhage), bibliothecaris van het Vredespaleis (dat de gehele oorlogstijd open bleef), zich enorm in voor deze groep en dominee Huizinga organiseerde met en voor deze vluchtelingen Bijbelstudiebijeenkomsten. Ook was hij, via de genoemde Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten, betrokken bij het zoeken van doopsgezinden die bereid waren om met Duits-Joods-christelijke geïnterneerden in Westerbork correspondentie te voeren. Het dagboek zwijgt echter over deze contacten. Meer en meer werd hen duidelijk welk gruwelijk lot de Joden te wachten stond. Het dagboek stelt op 15 december 1942: "De Joden, die in Polen zitten, worden allemaal vermoord, hetzij door gevaarlijk werk in zink- en zwavelmijnen, hetzij door honger, marteling of fusillering. Terugkomen zal er wel geen een". In november moet het echtpaar vanwege de bouw van de 'Atlantikwall' noodgedwongen naar Velp verhuizen (adres: Huize Bethanië, Jeruzalem 29). Vandaar uit bezocht ds. Huizinga Joodse vrienden in kasteel 'De Schaffelaar' te Barneveld'. In het dagboek staat op 14 april 1943 opgetekend: " Gisteren is vader naar Barneveld geweest, naar kasteel 'De Schaffelaar'. Daar zitten ongeveer 300 Joodsche mensen, vrouwen en kinderen. Dat is een uitverkoren groepje; mensen die zich op één of andere wijze verdienstelijk hebben gemaakt voor de gemeenschap. 't Zijn meest intellectuelen natuurlijk, veel dokters enz. Daar zitten meneer en mevrouw van Itallie, oude vrienden van vader Huizinga, met wie wij den laatsten tijd nogal contact hadden. Ze mogen bezoek ontvangen; hebben het daar redelijk wel; hebben eenige bewegingsvrijheid" (= prof.dr. Leopold van Itallie [12.3.1866 Maastricht, zoon van Joodse godsdienstleraar Samuel van Itallie-2.5.1952 Heelsum], apotheker, later toxicoloog te Leiden, en zijn vrouw Hendrika Wilhelmina – Mien - Bernardina van Embden [22.10.1870 's Gravenhage-6.9.1959 Trogen, Zwits.]. Zij was Tweede Kamerlid voor de Vrijzinnig Democratische Bond; hun kinderen zaten ondergedoken bij Cornelis Leendert van der Louw (10.3.1904 Gouda-18.11.1982 Hoevalaken) en Sjoukje Jantje van der Louw-Eker (14.11.1901 Utrecht-27.9.1984 Amersfoort), de ouders van de latere PvdA-politicus André van der Louw (9.8.1933 's Gravenhage-20.10.2005 Scheveningen), hoewel dochter Janneke van Itallie ook

nog enkele weken bij de Huizinga's ondergedoken heeft gezeten (dagboek d.d. 18.8.1942): Ds. Huizinga sprak er ook over met mevr. mr. Bertha Bakker-Nort (8.5.1874 Groningen-23.5.1946 Utrecht), die eveneens Tweede Kamerlid voor de V.D.B. was geweest. Zij overleefde de oorlog – net als het echtpaar Van Itallie – maar twee van haar zussen kwamen om in Auschwitz. Op 4 september 1944 werd Marianne Huizinga-Bendien (1879-1969) met alle gedoopte Joden, 'Barnevelders' (onder wie ook het echtpaar Van Itallie en mevr. Bakker-Nort) en de 'Alte Kampinsassen' op 4.9.1944 naar Theresienstadt gedeporteerd. Gelukkig wisten zij daar de oorlog te overleven. Kort na de bevrijding van Velp organiseerde ds. H. een synagogeviering voor ondergedoken Joden en Joods-Canadese soldaten: "*Op een avond kwam hier in huis een Canadeesche Rabbi, die graag een godsdienstoefening wou houden voor de Joden uit zijn Regiment en voor de ondergedoken Joden. Hij was hier gekomen omdat de man van de 13 J. (een klein huis waar 13 Joden ondergedoken hadden gezeten! AGH), meende, dat dit huis wel een gelegenheid bood. Maar dat is niet zoo: alles is hier vol! Vader raadde 'Avondzon' aan; daar is een mooie Aula en besprak het toen met de direktice, die er dadelijk voor te vinden was. En zoo heeft daar een Joodsche bijeenkomst plaats gehad, onder leiding van Captain J.B. Rose, Jewish Chaplain van het Canadeesche leger. Aan het slot werd het Wilhelmus gezongen*".

Archief: app. Laureuse.

Lit.: Marianne (Merle) Bendien, *In memoriam Menno Huizinga in: Doopsgezind Jaarboekje* (1960), 14v.; Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst*, deel I, 54; Alle G. Hoekema, *Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantenvrouw, Doopsgezinde Bijdragen 34* Amsterdam, 2008), 105-126.

230.

Meinard Albert Hylkema (geboren 22.6.1889 te Sneek, zoon van de commies titulair bij de PTT Meine Meines Hylkema en Doetje Alberts Prins-overleden 11.2.1954 te Almelo).

Proponent (1915); voorganger afdeling-Brielle van de **Nederlandse Protestanten Bond; doopsgezind** predikant te Oudebiltzyl (1915-1922), Veendam-Wildervank (16.4.1922-27.10.1926), Drachten-Ureterp (1926-1935), Westzaan (1935-1947) en Bolsward (1947-1.5.1951 wegens emeritaat).

Gehuwd op 15.3.1915 te Bloemendaal met **Neeltje Elisabeth Hansen** (geboren 16.5.1894 's Gravenhage, dochter van huisknecht Johannes Hendrikus Hansen en Geertje Bakker-overleden). Haar zuster Elisabeth Hansen (geboren 1897) was gehuwd met de arts dr. Gosen Wicher Nicolaas van der Sleen (4.10.1886 Haarlem-4.8.1967 Naarden), directeur van het Scheikundig Laboratorium te Haarlem en publicist.

In Westzaan onderhoudt Cees Buijs, zoon van boekhouder Jacob – Jaap - Buijs (17.2.1888 Zaandam-10.11.1960 Zaandam), rechterhand en vertrouwensman van Walraven van Hall (10.2.1906 Amsterdam-gefusilleerd 12.2.1945 Haarlem), de 'bankier van het verzet' en als 'Jan Tabak' het Nationaal Steunfonds-hoofd in de Zaanstreek en Waterland, een netwerk via de dominees Hylkema en Bergman (= ds. E.P. Borgman; zie daar) en het echtpaar Zaaier, dat door de jaren heen zo 'n vijftig mensen aan huisvesting helpt (Erik Schaap).

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje 1955*; Erik Schaap, 'Vrijgevochten': *De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (7).

231.

Oepke Trinus Hylkema, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 18.6.1902 te Amsterdam, zoon van Bonne Sjoukes Hylkema en Trijntje Oepkes Couperus-overleden 7.11.1988 te Bilthoven). Ds. Hylkema was een jongere broer van Sjoukje Grietje Hylkema (1897-1973),

die getrouwd was met ds. Willem Mesdag (1896-1975; zie daar); beide waren verre familieleden van ds. Tjeerd Oeds Ma Hylke Hylkema (zie daar).

Proponent 22.6.1926; **doopsgezind** predikant te Terschelling (28.8.1926-10.9.1928), Almelo (17.9.1928-21.11.1939), Bussum-Naarden (3.12.1939-1944); en 's Gravenhage (1.4.1944; opvolger van ds. A. Keuter (zie daar), die toen gevangen zat; ds. Hylkema leidde op 1.7.1945 de dienst ter gedachtenis aan zijn overleden collega-2.7.1967 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 21.7.1926 te Amsterdam met **Johanna (Jo) Wilhelmina Francisca Latisch** (geboren 16.2.1905 te Amsterdam, dochter van boekhouder Johann Frans Latisch en Anna Christina Zeijde-overleden 21.10.1987 te Amsterdam; gescheiden 11.10.1934; op 8.4.1936 te Almelo hertrouwd met Derk Albertus van Aalderen, geboren 4.3.1898 te 's Gravenhage, zoon van Albertus Derk van Aalderen en Jannigjen van Eekeren-overleden 18.12.1954 te Amsterdam, die eerder gehuwd was geweest met Wilhelmina Maria Vetter, geboren 15.6.1903 te 's Gravenhage, dochter van Jacob Jan Vetter en Jeanette Elisabeth van Rosmalen-overleden 13.7.1933 te Almelo). Ds. Hylkema trouwde 2) in mei 1935 te Bilthoven met **Jacoba Heybroek** (geboren 30.5.1913 te Bilthoven, dochter van Jean Heijbroek [1879-1961] en Helena van der Zande [1881-1966]-overleden 24.1.2005 te Bosch en Duin).

De predikant was actief in het verzet, hielp Joodse en niet-Joodse onderduikers en maakte deel uit van de 'Groep-Packard' die – aangestuurd door het Bureau Inlichtingen in Londen – pogingen ondernam om een netwerk van geheime zenders te realiseren voor de telegrafische berichtenwisseling tussen bezet Nederland en Londen, zo bijvoorbeeld de geheime zender *Vox-Pop* (van *Vox populi* = 'de stem van het volk'), die contacten onderhield tussen het College van Vertrouwensmannen in Nederland en de regering in Londen.

Archief: app. Laurens e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1990), 7v.; Alle G. Hoekema, *Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 141; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)* 21, 179, 186, 193; *Mennonite Encyclopedia*, II, 69; J. Nooter, *In memoriam Oepke Trinus Hylkema* (18 juni 1902-7 november 1988) in: *Doopsgezind Jaarboek* 84 (1990), 7v.

232.

Tjeerd Oeds Ma Hylke (Tjeerd) Hylkema (geboren 16.6.1888 te Leek, zoon van onderwijzer en Rijkszuivelconsulent Hylke Bonnes Hylkema [1858 Nes-1935 Soestduinen; begraven Boarnsterhim/ Nes] en Janke Tjeerds Oedsma [1860 Utingeradeel-1918 Utrecht; begraven Kovelswade]; NB de ambtenaar van de Burgerlijke Stand in Leek maakte de fout, om de achternaam van zijn moeder, Oedsma, opgesplitst als voornamen bij te schrijven!-overleden 12.9.1962 te Zeist; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort-Leusden).

T.O.M.H. Hylkema was een ver familielid van Sjoukje Grietje Hylkema, getrouwd met ds. Willem Mesdag (zie daar), en ds. Oepke Trinus Hylkema (zie daar); zijn oom, ds. Kornelis Bonnes Hylkema (24.4.1870 Balk-22.5.1948 Kampen; begraven Wyckel), hervormd predikant te Wilsum en Kampen, was een notoire NSB'er, schrijver van "*Het Nederlandsch Fascisme*" en gehuwd met Goverta de Clerq (10.12.1877 Halfweg-20.2.1948 Haarlem), achterkleindochter van de bekende Réveil-man Willem de Clerq (15.1.1795 Amsterdam-4.2.1844 Amsterdam); hun zoon dr. Govert Willem Hylkema (21.5.1911 Haarlem-20.9.1971 Haarlem), arts te Haarlem, was eveneens een felle NSB'er die het antisemitische boek "*Ras en toekomst*" (1941) schreef. Zijn jongste broer dr. Govert Hylkema (1915 Haarlem-gesneuveld 2.4.1945 Ansbach, begraven Koblenz), *SS-Obersturmführer* van de *Waffens-SS (6-SS Gebirgs-Division-Nord)*; hun neef Govert Willem Adriaan de Clerq (10.12.1909 Abbenes-22.4.1989 Heemstede) daarentegen was een verzetsheld, die neergeschoten

geallieerde vliegers hielp ontsnappen en daarvoor onderscheiden werd met *The King's Medal for Courage in the cause of Freedom*.

Ds. T.O.M.H. Hylkema studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, het Doopsgezind Seminarium (1908-1912) en aan het Internationale Quaker Centrum op het Woodbrooke Study Centre (van de Quakers) te Selly Oak bij Birmingham, in 1903 gesticht door de chocoladefabrikant George Cadbury (19.9.1838 Birmingham, UK 24.10.1922 Northfield, Birmingham UK); proponent 20.6.1911 en vervolgens **doopsgezind** predikant te Giethoorn (28.1.1912-januari 1929), te Amersfoort-Baarn-Bilthoven (3.2.1929-26.2.1936) en te Amsterdam (3.5.1936-1.4.1948); wegens gezondheidsklachten per 1.4.1949 met vervroegd emeritaat. Hij was de grondlegger van de Vereniging voor Gemeentedagen van de Doopsgezinden in Nederland, later de 'Elspeetsche Vereniging' geheten, en nam het initiatief tot het stichten van het Nederlandse 'Woodbrookershuis' te Barchem (12.1.1917). Al in 1920 zette hij zich in ten behoeve van vervolgd Russische doopsgezinden, die dankzij zijn inspanningen naar Canada, de Verenigde Staten of Zuid-Amerika konden vertrekken, en voor de verzorging van de door hem listig over de grens gebrachte Mennonieten uit de Oekraïne. Ook stichtte hij het Fries Doopsgezinde Broederschapshuis 'Fredeshiem' op de Woldberg ten noorden van Giethoorn (1929) en tenslotte was hij nog voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep en oprichter van het Doopsgezinde Vredesburo.

Gehuwd op 6.1.1912 te Utrecht met **Jacoba Adriana van der Breggen** (geboren 3.8.1887 te Sassenheim, dochter van Jacobus Adrianus van der Breggen, assistent-resident in NOI, en Wilhelmina Maria van der Breggen-overleden 17.1.1962 te Zeist).

Vanaf 1937 verleende ds. Hylkema ook hulp aan door het Naziregiem vervolgd Joden, met name aan Joodse kinderen onder de 16 jaar. Daarvoor trad hij in contact met zijn geloofsgenote mevrouw Anna Maria [Annie] Le Cosquino de Bussy-Van der Lelie (29.9.1888 Amsterdam-10.6.1954 Amsterdam; begraven Begraafplaats 'Te Vraag', Amsterdam Oud-Zuid). Tijdens de Eerste Wereldoorlog woonde zij met haar eerste echtgenoot Franciscus Josephus Maria de Witte (geboren 20.5.1868 Amsterdam; gescheiden 24.11.1919) in Londen en raakte daar - vanwege haar vele contacten - in 1918 betrokken bij de uitwisseling van zwaargewonde Engelse en Duitse militairen. Daarvoor ontving zij uit handen van veldmaarschalk - later *Reichspräsident* - Paul Ludwig Hans von Beneckendorf und von Hindenburg (2.10.1847 Posen [=Poznan, Polen]-2.8.1934 Gut Neudeck [= Ogródzieniec, Polen]) het *Kriegsverdienstkreuz*, iets waar ze later, bij haar verzetswerk tijdens WO II, dankbaar gebruik kon maken. Ze was op 27.2.1920 te Amsterdam hertrouwd met Constant [Con] Louis le Cosquino de Bussy (1.9.1883 Amsterdam-9.3.1954 Amsterdam; gecremeerd Driehuis-Westerveld), boekandelaar en later directeur van de drukkerij N.V. J(acob) H(erman) de Bussy (op 5.6.1952 zijn ze gescheiden van tafel en bed). Dr. L. de Jong vermeldt haar inspanningen uitgebreid, maar verwisselt haar naam in het naamsregister abusievelijk met die van haar echtgenoot. In 1937 was mevr. Le Cosquino al benaderd door de bankier sir Samuel Fuld in Londen met de vraag of zij in gezelschap van ene Mr. Cohn met de Duitse autoriteiten zou willen onderhandelen over en mogelijk vertrek van vervolgd Joden naar het Verenigd Koninkrijk. Bij aankomst in Berlijn werd mr. Cohn onmiddellijk door de Nazi's als Jood teruggestuurd, maar met mevr. Le Cosquino wilden zij - vanwege haar '*Kriegsverdienstkreuz*' - wel onderhandelen. Vervolgens bracht ze geruime tijd 'boodschapjes' over van Londen naar Berlijn en omgekeerd, tot dat werk werd overgenomen door de Nederlandse gezant in Londen, mr. Carel Godfried Willem Hendrik (Pim) baron Boetzelaer van Oosterhout (17.11.1892 Amersfoort-20.5.1986 Ubbergen). Maar mevr. Le Cosquino kon - dankzij de contacten die ze inmiddels in Berlijn had opgebouwd - zelf ook nog veel gedaan krijgen, o.a. voor Joodse kinderen onder de 16 jaar, die - na in Nederland te zijn opgevangen - konden doorreizen naar het UK. En zo heeft ook ds. Hylkema ook dankbaar van haar contacten gebruik kunnen maken. Tijdens de zitting van de *Enquetecommissie*

Regeringsbeleid 1940-1945 d.d. 16.11.1948 heeft mevr. le Cosquino de Busst daarover het volgende gezegd: “Toen is ds. Hylkema naar mij toegekomen en hij heeft mij gevraagd of ik genegen was om opnieuw te helpen bij de onderhandelingen met de Duitsers. Ik ben toen bij de heer Van Boetzelaer thuis geweest en heb veel contact met hem gehad. Er werd begrepen dat ik veel kon bereiken en de Duitsers, die mij “internationale zuster” noemden, mij vertrouwden. Dat was voor de oorlog”. En zo bezocht ds. Hylkema op 29.11.1938, drie weken na de *Reichskristallnacht*, samen met de gereformeerde jurist en ARP-politicus prof.dr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 ‘s Hertogenbosch-15.2.1945 in de gevangenis van Bochum) en de hervormde predikant dr. Johan Christiaan Wissing (1888-1939; zie daar) namens het ‘*Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras of Geloof*’ en een Quakercentrum voor vluchtelingen en de ‘*Kirchliche Hilfsstelle für evangelische Nichtarier*’ van Probst Heinrich Grüber (24.6.1891 Stolberg-29.11.1975 West-Berlijn) in Berlijn. Uiteraard waren dat geheime bijeenkomsten. Hylkema stichtte vervolgens het ‘*Doopsgezind Hulp Bureau voor hulpwerk in mobilisatie- en oorlogstijd*’ en verzorgde het onderdak voor en het transport van tientallen (half-)Joodse kinderen naar Engeland (1939). In de oorlogsjaren *trachtte hij* (= ds. Hylkema) *tevergeefs één van zijn Joodse gemeenteleden, Catharina Eva Philips* (geboren 5.5.1925 te Amsterdam, dochter van Lina Koe [28.10.1891 Amsterdam-23.11.1942 Auschwitz], in 1930 gescheiden van Philip Philips [28.7.1876 Amsterdam-19.9.1931 Hengelo), *te redden. Ze was maar 17 jaar en zat in Westerbork. Op 11 november 1942 ging ze naar Auschwitz waar ze enige dagen later is omgekomen*”. Verder gaf hij ook steun aan andere Joodse onderduikers, die wel veilig konden worden ondergebracht, en organiseerde samen met mevr. Le Cosquino de Bussy namens de LKP ook zendingen van levensmiddelen naar Nederlanders in Duitse gevangenis. Zie daarvoor m.n. het verhaal van oud-verzetsman en kamp-overlevende Floris Bakels (19.7.1915 ‘s Gravenhage-15.4.2000 Bussum): hij ontving in KZ Natzweiler een pakket van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam met de hartelijke groeten van ds. Hylkema en mevr. Le Cosquino de Bussy –Van der Lelie Ds. Hylkema was hun pleitbezorger in Amsterdam en regelde in de hongervinter als centraal leider van de noodvoeding van de kerken in Amsterdam ook nog voedseltransporten uit Friesland. In Giethoorn werd de ‘Hylkemaboulevard’ naar hem genoemd.

Archief: app. Laurens e.d.

Bibl.: *Fredeshiem, herinneringen van ds. T.O. Hylkema* (Steenwijk, 1960).

Bron: Enquete Regeringsbeleid 1940-1945 – Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, zitting van dinsdag 16 november 1948 van Sub-Commissie II.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 198 en 333; *Doopsgezinde Bijdragen*, Nr. 41, 157; *Doopsgezind Jaarboekje* (1963), 17-20; Alle G. Hoekema, ‘*Bloembollen*’ voor *Westerbork*; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179, 184v., 192; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII, 871, 874, 886-891, 895, 922; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 170; G. Kater, *In memoriam ds. T.O.M.H. Hylkema*, in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, d.d. 29.9.1962; J.M. Leendertz, *Wie ons ontvielen* in: *Doopsgezind Jaarboekje 1963*, 17-20; *The Mennonite Encyclopedia* II, 869 en V, 409; Klaas Prins, *Het was God zelf die de tijd deed rijpen*; K.D. Prins, *Tjeerd Oeds Ma Hylke Hylkema (1888-1962)* in: *Historische Mededelingen van de Historische Vereniging Steenwijk en Omstreken*, jrg. 22 (2005) nr. 4, 106-118; Eberhard Röhm en Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Band 3/1, 132; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 174; Website ‘*Wie is wie in Overijssel*’; Günter Wirth, *Heinrich Grüber –Dona nobis pacem! Rettet das Leben!*’

Abraham Hijmans (geboren 5.11.1889 te Overschie, van Joodse origine; zoon van ds. Lodewijk Hijmans [15.4.1858 Overschie-21.12.1911 Vlissingen] en Anna Francina van den Dries [3.1.1866 Moerdijk-7.2.1940 Voorburg]-overleden 18.2.1964 Amsterdam).

Kandidaat te Overschie (1916), ethicus en **hervormd** predikant te Goudswaard (16.7.1916 -31.10.1920), te Thamen aan de Amstel (1920-1928), te Nijverdal (2.12.1928-17.2.1946) en te Amsterdam (ziekenhuispredikant 24.2.1946-30.4.1955 wegens emeritaat; woonde Beethovenstraat 124-III).

Gehuwd op 28.6.1916 te Overschie met **Adriana van Dam** (geboren 19.2.1888 te Overschie, dochter van Adrianus Johannes van Dam [1860 Overschie-] en Cecelia van den Berg [1856 Overschie-1940 Rotterdam]-overleden 6.10.1965 Rotterdam).

Ds. Hijmans maakte deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin (zie daar) te Enschede. *‘Tijdens de oorlog was zijn huis in Nijverdal een veilig onderkomen voor onderduikers. Zij hele gezin was betrokken bij de ondergrondse. Met gestolen levensmiddelenkaarten zorgde de familie voor voedsel en de bezorging ervan op de adressen in de buurt’.*

Om die reden ontving ds. Hijmans op 13.3.1997 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding, met name omdat hij onderdak had geboden aan Wiesje (Lea) Samuel-de Lange (juli 1938 Nijverdal-30.9.2013 Jeruzalem; zie ook ds. R. Hamming) en haar ouders manufacturer David Simon Samuel Prins (4.7.1902 Hellendoorn-4.2.1975; begraven Almelo) en Betje Pagrach (30.3.1911-12.9.2005; begraven Almelo) uit Nijverdal; voor haar zusje (dr. Ruth Samuel? Of: Jane Clara Irene Samuel?) regelde hij een andere onderduikplek. Ook de zuster en zwager van ds. Hijmans, Maria Adriana van Dam-Hijmans (18.7.1889 Nieuw-Lekkerland-13.1.1969) en Cornelis van Dam (27.6.1891 Overschie-13.2.1966 Ede) werden erkend als *‘Rechtvaardigen onder de volkeren’* omdat zij vanaf 7.4.1943 tot aan de bevrijding de Duits-Joodse onderduiker Walter Leopold Baer (geboren 17.9.1924 Karlsruhe; student, op 4.9.1953 genaturaliseerd tot Nederlander) in huis namen. Andere vervolgde Joden verbleven kortere tijd in huize-Van Dam, zo: Elfriede Häusler (nu: Shulamith Lurie in Israël), pleegkind van Isaac Salomon de Jong (28.9.1901 Almelo-4.6.1943 Sobibor) en Roseli de Jong (16.8.1902 Nieuw-Schoonebeek-4.6.1943 Sobibor). De oudste zoon van de Van Dams dook onder bij zijn oom in Nijverdal nadat hij voor de *‘Arbeitseinsatz’* was opgeroepen.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 74; *Halte Grote Kerk Nijverdal*; Bas Hooghwerf, *Het volk aan Abraham ontsproten; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 387 en 927 (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*).

234.

Cornelis (Cor) Poulis Inja (geboren 27.7.1903 te Zaandam, zoon van een doopsgezinde sigarenmaker Poulis Inja en Trijntje Veldhuizen-overleden 23.10.1989 te Baarn).

Doopsgezind predikant in algemene dienst; zijn ouders waren aangesloten bij de Oostzijdergemeente te Zaandam; hij begon zijn werkzame leven als ‘stokkenjongen’ bij Dekker’s Houthandel aldaar; hij volgde er catechisatie en was lid van het doopsgezinde zangkoor en de pas opgerichte Doopsgezinde Jongerenbond; daarnaast werd hij actief lid van de Algemene Nederlandse Geheel Onthouders Bond (ANGOB) en de Transportarbeidersbond.; door toedoen van de doopsgezinde predikanten J.M. Leendertz (zie daar) en T.O. Hylkema (zie daar) kwam Inja onder invloed van het religieus socialisme en het pacifisme; dat leidde ertoe dat hij zich op 25.5.1925 als dienstweigeraar meldde bij de kazerne in Amersfoort en als gevolg daarvan verbleef hij acht maanden in de strafgevangenis van Scheveningen; op 20.11.1925 kwam hij vrij, maar mocht niet meer bij zijn oude werkgever terugkeren; als los werkmans kon hij aan de slag bij het houtzaag- en schaafbedrijf ‘De Prins van Oranje’ te Zaandam en deed in 1929 mee aan de grote houtstaking aldaar; begin jaren ’30

werd hij lid van het Comité Socialisme en Kerk van zijn vriend en leidsman ds. Frits Kuiper (zie daar).

Terzelfdertijd leerde hij via een mededienstweigeraar in Hilversum zijn toekomstige vrouw kennen: de lerares in het nijverheidsonderwijs **Ellen Justine Weijl** (geboren 13.7.1903 te Enschede, dochter van de socialistisch denkende Joodse koopman/ fabrikant Justus Weijl [2.12.1876 Enschede-10.7.1913 Enschede] en Clara Geertruida Coronel [17.11.1877 Leeuwarden-]-overleden 1.10.1968 te Baarn); Ellen en haar moeder waren inmiddels doopsgezind geworden. Cor en Ellen trouwden 14.5.1930 te Hilversum en vestigden zich te Zaandam (Kweekerstraat 10). Haar moeder kon tijdig onderduiken, maar een broer van Ellen Weijl is tijdens de onderduik overleden. Haar zus Hermine Henriëtte Clara Weijl (geboren 19.10.1905 Enschede) was lerares en actief in het verzet ('Onderzoek-Centrale'). Tegen het einde van de oorlog was zij betrokken bij het daadwerkelijk uitvoeren van gezinshulp, met name voor vrouwen.

Cor zette zich vanaf 1933 in voor de opvang van Joodse en andere vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa. Dat jaar schreef hij al een fel artikel ("De konsekwenties van het Fascisme") in de Brieven van de Vereeniging Gemeentedagen van Doopsgezinden. Op 20.3.1940 stichtte hij samen met anderen de *Zaandamse Werk-gemeenschap van Quakers en Doopsgezinden (WQD)*, later *Werkgroep van Doopsgezinden en Geestverwanten (WDG)* geheten; hij was aanvankelijk secretaris, later voorzitter van de Zaandamse afdeling. Tot deze gemeenschap behoorde ook Geertruida (Geertje) Pel-Groot, (13.9.1889 Amsterdam-20.2.1945 KZ Ravensbrück), weduwe van Wijbrand Pel, eigenaar van de ZAAKO-Ouwelfabriek in Zaandam, Prins Hendrikstraat 139 te Zaandam, die in juli 1942 de Joodse baby Marion Dorit Swaab (11.7.1942 Zaandam, dochter van Hijman Arie Swaab, eigenaar van een stoffenzaak op het adres Oudezijds Achterburgwal 139 te Amsterdam, en Betsy Groenteman, die beide de oorlog overleefden; zij is later getrouwd met Leo Mozes Godfried) in huis nam. In maart 1944 bleek ze te zijn verraden door de overbuurman Hendrik van der Kraan (30.10.1897 Schiedam; politieman, Jodenjager en lid van de *Kolonnen-Henneicke*) en moest ze zich met het kind melden op het bureau van de *Sicherheitspolizei* aan de Euterpestraat te Amsterdam. Ze ging alleen omdat ze door onder te duiken anderen niet in gevaar wilde brengen. Haar dochter Trijntje kon het kind – met hulp van Cor Inja – onder brengen bij de familie Keizer aan de Westenderdijk in Zaandam. Ze overleefde de oorlog. Mevr. Pel werd gearresteerd en via Kamp Vught naar Duitsland overgebracht. Ze overleed op 20.2.1945 in KZ Ravensbrück. In de Doopsgezinde Vermaning te Zaandam bevindt zich een gedenksteen te harer nagedachtenis. In de meidagen van 1940 had Cor Inja zich al ingezet voor de slachtoffers van het bombardement van Rotterdam: hij zamelde kleding en huisraad voor hen in en bezorgde 40 kinderen een tijdelijk onderkomen in de Zaanstreek; vanaf september 1940 begin hij samen met anderen pakketten te versturen naar de 80 'niet-arische' christenen in kamp Westerbork; op 14.1.1942 werd hij gedwongen met zijn Joodse vrouw naar Amsterdam te verhuizen en raakte daardoor ook zijn baan kwijt; bij uitzondering mochten ze wel hun inboedel meenemen en vestigden ze zich in het huis van Ellens tante aan de Govert Flinkstraat 254. Cor kwam in contact met Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik), die de leiding had over de *verzetsgroep 2000*; op voorstel van ds. Frits Kuiper (zie daar) en mr. Gerardus Hendricus Slotemaker de Bruïne (1899-1976; zie ds. M.C. Slotemaker de Bruïne) werd Cor vrijgesteld om voor *Groep 2000* te werken; hij opereerde onder nr. 901, bezocht hervormde classes en betrouwbare predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Doopsgezinde Broederschap in Noord- en Zuid-Holland, zamelde geld in voor het werk onder de protestantse joden en zoekt onderduikplekken voor Joodse en andere onderduikers; tenslotte legde hij verzetscontacten en verkende objecten van de vijand; ook verstuurd hij

met hulp van de doopsgezinde levensmiddelenfabrikanten Honig en Verkade pakketten naar gevangenen in de Naziconcentratiekampen; zijn vrouw Ellen gaf (onder nr. 901^e) in die tijd leiding aan sociale activiteiten van de WDG, o.a. hulp aan arme gezinnen, vrouwen wie man gevangen zat en zorgde m.n. voor Duitse gemengd-gehuwde Joden die in juli 1943 van Westerbork naar Amsterdam mochten vertrekken; daartoe werd onder Cor's leiding een bureau gevestigd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (later Doopsgezinde kerk aan het Singel) waarvan Cor de leiding had; om die reden en om veilig te kunnen reizen werd hij per 1.7.1943 door de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente van Edam aangesteld als doopsgezind hulpprediker naast de eigen predikant, ds. Aafke Leistra (zie daar); later werden ook pakketten verstuurd naar de achtergebleven protestantse Joden, met name naar hen, die nooit iets kregen; tenslotte werden de acties nog uitgebreid naar andere Joden in Bergen-Belsen en Theresienstadt; het 'kerkstempel' zorgde meestal voor goede ontvangst; nadat in het voorjaar van 1944 twee naaste medewerkers waren opgepakt doken Cor en Ellen onder in het gezin van electrotechnisch ingenieur en wiskundeleraar ir. Albert Ernst Bosman (9.9.1891 Djember, NOI-1961) en Marthe Else Margarethe Bosman-Specovius (geboren 8.8.1925 Hatford, Hertfordshire, UK) aan de Van Heemstralaan 45 te Baarn (zij waren vrienden en geestverwanten van de pedagoog Kees (Cornelis) Boeke (25.9.1884 Alkmaar-3.7.1966 Abcoude; zie ds. F.J. ter Beek en ds. A.R. de Jong) en betrokken bij diens 'Werkplaats'). Daar trad Inja op als hulppredikant van het Rode Kruis afdeling Baarn en als geestelijk verzorger onder de vluchtelingen uit Arnhem; op 12.1.1945 bevestigde de Algemene Doopsgezinde Sociëteit dat Cor als volledig predikant was aangesteld 'in het bijzonder belast met de geestelijke verzorging van geëvacueerden'. Hij bleef wonen in Baarn (Nicolaas Beetslaan 10). Per 1.5.1947 werd Cor Inja aangesteld tot tweede secretaris van de Doopsgezinde Vredesgroep die zich vooral inzette voor de begeleiding van dienstweigeraars; later ontving hij officieel vanwege het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het verzoek om de begeleiding en geestelijke verzorging van dienstweigeraars op zich te nemen; in 1973 nam hij afscheid van de Vredesgroep en beëindigde zijn werk voor defensie; hij woonde toen al één jaar samen met zijn oude vriendin **Elisabeth (Lies) Levinson** (geboren 19.10.1911 Amsterdam-overleden 1996); in 1978 werd hij nog hulpprediker in Baarn voor pastoraal werk in het bejaardentehuis.

Bibl.: *Geen cel ketent deze dromen – Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja geschreven in gevangenschap van 25 maart tot 19 november 1925; De konsekwentie van het fascisme in: Brieven van de Vereniging voor Gemeenschapsdagen van Doopsgezinden* 16 (1933), 214v.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 333; *Doopsgezinde Bijdragen*, Nr. 1, 155vv.; *Doopsgezind Jaarboekje* 85 (1991), 7v.; Frits Groeneveld, *Driekwart*, 22vv.; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 170, 184, 192; Pim Ligtvoet, 'Ik heb al een heel tijdje niets van me laten horen', 39vv., 48, 187v., 191, 222; Hanneloes Pen, *Een gegeven leven. Een Zaanse vrouw, een Joodse baby en een daad van verzet*; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 96, 137, 404v., 416 en 466.

235.

Carl Diederich Israël Sr. (geboren 2.9.1878 te Franeker, zoon van hoofdonderwijzer Carl Diederich Israël en Cornelia van Paddenburgh-overleden 1.1.1951 te Hattem; daar begraven); ook zijn broers Petrus Johannes Israël (18.12.1881 Franeker-26.12.1960 Winschoten), Theodorus Jacobus Hermanus Israël (1883-1957; zie daar) en Johann Heinrich Christiaan Israël (1886-1974) waren hervormd predikant; zijn zuster Wilhelmina Catharina Israël (1875-) was gehuwd met ds. Jan Buenk (1873-1927), de vader van ds. Louis Buenk (zie daar)

Kandidaat te Utrecht; **hervormd** predikant te Ommeren (17.6.1906-13.5.1917), te Koudekerk aan de Rijn (20.5.1917-5.2.1928) en te Hattem (12.2.1928-1.5.1944); emeritus: 30.4.1944.

Gehuwd 1) op 29.8.1907 te 's Gravenhage met **Adriana Maria Luteijn** (geboren 17.4.1885 Willemstad, dochter van telegrafist Adriaan Luteijn Sr. [1886-1966] en Pieternella Adrianna Vorstheugel Labrand-overleden 23.3.1946 Zwolle, begraven te Hattem). Adriana Maria Luteijn was een zuster van ds. Adriaan Luteijn Jr. (13.7.1880 Zierikzee-27.10.1961 Utrecht), die gehuwd was 1) met Maria Nijhuis (29.12.1878 Bergschenhoek-1909), dochter van ds. Gerhardus Nijhuis (25.4.1848 Groningen-11.10.1905 Zeist) en Geertruida Corvezee (4.3.1847 Utrecht-1.6.1922 Veenendaal) en 2) met Mathilda Agatha Willems (1.7.1878 Utrecht-11.8.1956 Utrecht), en van ds. Adriaan Cornelis Mattheus Luteijn (1893 Geertruidenberg-1974 Groningen) hervormd predikant te Heinenoord, Rijnsburg en Groningen, en gehuwd met Lamberta Berendina Slagter (10.3.1898 's Gravenzande-1974 Groningen); zij waren de ouders van de student en verzetsman Cornelis Mattheus Luteijn (8.8.1921 Rijnsburg-omgekomen 21.6.1943 Kdo Wittenberge; begraven Nationaal Ereveld Loenen, nr. E 656). en 2) op 4.10.1948 te Hattem met **Christina de Bruin** (geboren 6.12.1880 te Rotterdam, dochter van boekhandelaar Christiaan de Bruin en Cornelia (Cor) Antonia Scheffers-overleden 15.5.1951 te Zwolle).

Op 4.3.1942 werd ds. Israël gearresteerd vanwege zijn naam; een maand later werd hij vrijgelaten. Hij hielp de Joodse onderduiker Bram de Jong (= Avraham Jinon in Israël; zie artikel in 'Trouw' d.d. 29.9.1984 en ook het lemma van ds. E.L. Smelik).

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 237, 247, 251 en 579.

236.

Theodorus Jacobus Hermanus (Ko) Israël (geboren 2.11.1883 te Hoorn, zoon van hoofdonderwijzer Carl Diederich Israël en Cornelia van Paddenburgh-overleden 25.3.1957 te Deventer; begraven te Bemmelen), ook zijn broers ds. Carl Diederich Israël (1878-1951; zie daar), ds. Petrus Johannes Israël (18.12.1881 Franeker-26.12.1960 Winschoten) en ds. Johann Heinrich Christiaan Israël (30.9.1886 Hoorn-10.2.1974 Apeldoorn) waren hervormd predikant; zijn zuster Wilhelmina Catharina Israël (10.4.1875 Franeker-4.2.1947 Utrecht) was getrouwd met ds. Jan Buenk (30.1.1873 Ede-6.1.1927 Amsterdam), vader van ds. Louis Buenk (zie daar).

Hervormd predikant te Feerwerd (1914), te Nieuw-Weerdinge (13.5.1917-18.8.1918), te Wadenoijen (1918-), te Gramsbergen (30.1.1924-27.11.1927) en te Angerlo en Bemmelen.

Gehuwd 1) op 8.1.1914 te Wijhe met **Machtilda Johanna (Jo) Koldewijn** (geboren 2.2.1880 te Dordrecht, dochter van Teunis Koldewijn en Hendrika [Gerritsen] Timmer-overleden 25.9.1937 te Bemmelen; begraven te Bemmelen) en 2) met **Anna Margaretha van Maanen** (geboren 16.10.1892 te Gramsbergen, dochter van de arts Gerrit van Maanen en Johanna Hendrika Rijks-overleden 19.11.1973 te Arnhem; begraven Begraafplaats-Zuid, Oosterbeek). De 'Ds. Israëlstraat' in Bemmelen is naar hem genoemd.

Ds. Israël verborg vanaf eind 1943 de Joodse Estella Zippora (Stella) Kater-van Dam (24.4.1917 Groningen-10.2.2012 Bakel), echtgenoot van Philips-employé Henri Eliazer Kater (23.7.1908 Berlijn, D., zoon van kantoorbediende Abraham Kater [28.12.1880 Amsterdam-16.5.1942 Rotterdam] en Henrietta Oppenheim [30.5.1883 Londen, UK-20.12.1949 Hackney, UK]-25.6.1983 Eindhoven) uit Eindhoven, die eerder met haar ouders, confectiefabrikant Arnold van Dam (6.2.1886 Groningen-21.6.1950 Haren) en Rosa Johanna Serphos (8.8.1893 Enschede-16.8.1965 Haren), ondergedoken had gezeten in Beesd, hoogst waarschijnlijk op het landgoed Mariënwaerdt aldaar, eigendom van dr. Wolter Frans Frederik Baron van Verschuer (24.4.1891 Arnhem-21.6.1952 Huize Hooge Spijk, landgoed Mariënwaerdt) en Willemine Louisa Maria Barones van Verschuer-Van Heemstra (5.7.1899 Harmelen-

17.1.1971 Huize Hooge Spijk, landgoed Mariënwaerdt). Zij waren de ouders van de politicus mr. Otto Willem Arnold Baron van Verschuer (22.7.1927 Beesd-4.6.2014 Beesd), o.a. voorzitter van de Christelijk-Historische Unie en buitengewoon lid van de Raad van State (zie ook ds. W.J.M. Geursen). Het huwelijk van Henri Elias Kater en Estella Zippora van Dam hield geen stand; Henri trouwde na de oorlog (18.9.1946 te Amsterdam met Bertha (Bea) Meijer (19.11.1904 Hamburg, D.-2.5.1982 Amsterdam).

Lit.: Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 8, 10vv., 13vv.20v., 24, 26vv, 30vv., 36, 38, 56, 58, 62, 64v., 77v.; Lex Kater, *Het geheim van Adderhorst*.

237.

Frederik Hendrik Gijsbertus van Iterson (geboren 15.6.1878 Beetgum, Menaldumadeel, zoon van ds. Jan Egens van Iterson [24.11.1839 Arnhem, zoon van ds. Frederik Hendrik Gijsbertus van Iterson {9.7.1804 Aarlanderveen-25.10.1884 Leiden}-5.8.1909 Tietjerksteradeel] en Margaretha Johanna Horch-overleden 5.3.1955 Loosdrecht; begraven Begraafplaats Hilversumseweg 51a, Laren NH). Zijn gelijknamige neef Frederik (Frits) Hendrik Gijsbertus van Iterson (14.2.1891 Gouda, zoon van Frederik Hendrik Gijsbertus van Iterson en Jonkvrouwe Johanna Maria Graafland-6.4.1945 KZ Uelsen, *Aussenkommando* van KZ Neuengamme) was rentmeester in de gemeente Oostvoorne en verzetsman tijdens WO II (plaatselijk commandant van alle verzetsorganisaties op Voorne-Putten; hij verrichte m.n. belangrijk werk t.b.v. de inlichtingendiensten). Hij was gehuwd met Adriana Neeltje van Nes (29.8.1890 Boskoop-)

Theologisch kandidaat RU Groningen (1901); hervormd predikant te Spankeren (2.2.1902), Pieterburen (1907) en Nijmegen (8.9.1918-1945 wegens emeritaat; hij woonde op het adres Berg en Dalseweg 93).

Gehuwd met **Tjalda Peternella Cannegieter** (geboren 14.12.1881 Tzum, Franekeradeel, dochter van Dominicus Cannegieter en Trijntje Catharina Cundagunda Leeseekamp-overleden 21.1.1955 Laren NH; begraven Begraafplaats Hilversumseweg 51a, Laren NH). Zij was een zuster van ds. Petrus Cannegieter (24.7.1883 Tzum, Franekeradeel-25.11.1964 Driebergen) en een tante van ds. Hendrik Gerrit Cannegieter (17.9.1880 Tzum, Franekeradeel-28.3.1966 Haarlem), later journalist en letterkundige, en ds. Jan Egens Cannegieter (zie daar).

Opperluitenant der Staatspolitie Marinus Verstappen (geboren 22.9.1906 Rosmalen-17.11.1966 Nijmegen; lid NSB) zou door politiemans en lid NSB Antonius Hendrikus Wiebe (geboren 20.9.1897 Keent (Oss) op de hoogte zijn gesteld van het feit, dat er bij 'Ds. van Iterson aan de Koolemans Beijnenstraat ook een Jodin ondergedoken zou zitten' (verhoor M. Verstappen d.d. 15.7.1947), zo had hij van de toneelspeler – en Jodenverrader – Arnoldus Josephus Johannes Peeters (16.6.1907 Nijmegen- kwam aan het eind van de oorlog terecht in KZ Oranienburg-Sachsenhausen, wist - volgens bepaalde informatie – nog naar Oekraïne te ontkomen, daarna ontbreekt elk spoor van hem; zie evangelist Johannes Christiaan van Gaalen). De 'Jodin' was Rebecca de Leeuwe-Bamberg (27.9.1869 Amsterdam-6.3.1944 Auschwitz) uit Amsterdam (ze woonde op het adres IJsselstraat 100 I en was weduwe van handelsreiziger Louis de Leeuwe [7.2.1874 Rotterdam-4.6.1939 Amsterdam]; zij waren de ouders van de actrice Enny (Engelina) Mols-de Leeuwe [27.8.1898 Amsterdam-21.11.1982 Utrecht). Rebecca was inderdaad bij de predikant ondergedoken, maar toen diens huis gevorderd werd door de *Wehrmacht*, moest ze elders een veilige plek zoeken en kwam bij Amalia Wilhelmina Metsch-Muller (geboren 20.5.1881 Arnhem, weduwe van koopman Cornelis Frederik Metsch [geboren 21.12.1862 Amsterdam) aan de Ubbergseveldweg 47 in huis. De al genoemde A.J.J. Peeters leidde de politie vervolgens naar ds. Van Iterson, die – toen er werd bedreigd met marteling – het actuele onderduikadres van Rebecca van Leeuwe-

Bamberg prijs gaf. Zij werd opgepakt en kwam om in Auschwitz. Ds. van Iterson werd niet gearresteerd maar verscheen na de oorlog nog wel voor een Bijzonder Gerechtshof. Hij werd overigens vrijgesproken (zie: *De Gelderlander* 4.4.1946).

Bron: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, 's Gravenhage; inventarisnummer 74080, dossiernummer 424.

238.

Willemina Hendrika's Jacob-Vaillant (geboren 26.1.1909 te Rotterdam, dochter van Hugo Vaillant, directeur van de Dordrechtse Bank, en Willemina Hendrika Gleichman-overleden 4.5.1981 te Oegstgeest; begraven Oude Algemene Begraafplaats te Doorn, 1^e klasse, 1^e soort, M 111).

Remonstrants proponent (18.5.1935) en predikant te Katwijk aan Zee.

Ze was gehuwd op 15.1.1938 te 's Gravenhage met **Willem Hugo 's Jacob** (geboren 8.7.1903 te Assen, zoon van mr. Charles Mari 's Jacob, substituut-officier van justitie te Almelo, en Adriana Catharina Mees-overleden 30.9.1954 te Katwijk), directeur van de Chemische Industrie te Katwijk. Zijn broer, de Rotterdamse advocaat, plaatsvervangend griffier bij de arrondissementsrechtbank aldaar en lid van het verzet mr. Rudolf Pieter 's Jacob (geboren 8.9.1905 Almelo), werd op 29.9.1941 gefusilleerd op de Bussummerheide bij Crailo, omgeving van Laren NH (begraven Oude Gemeentelijke Begraafplaats Doorn, M1-11), samen met Anne Anton Bosschart (geboren 5.10.1897 Paramaribo, Suriname), directeur van een reclamebureau (begraven Gemeentelijke Begraafplaats Rozendaal, nr. 271) en Cornelis van der Vegte (geboren 1.2.1900 Amsterdam), directeur van het advertentiebedrijf van de Arbeiderspers (begraven Eerebegraafplaats Bloemendaal, Overveen, van 3). Twee verre familieleden kwamen ook om in de oorlog: Frederik Bernhard 's Jacob (geboren 25.10.1907 Amsterdam, als zoon van Willem Hugo's achterneef ir. Frederik 's Jacob, wethouder van Baarn) sneuvelde als eerste luitenant op 14.5.1940 bij Dordrecht (begraven Begraafplaats kasteel Staverden te Staverden), en André René de Normandie 's Jacob (8.9.1921 te Ermelo als zoon van een andere achterneef Herman Theodoor 's Jacob, burgemeester van Rotterdam) kwam op 6.2.1945 als student en verzetsman om het leven in KZ Neuengamme (begraven Begraafplaats kasteel Staverden, Staverden).

Ds. 's Jacob-Vaillant was nauw betrokken bij het verzetswerk in Leiden en samen met haar man maakte ze deel uit van een organisatie die Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde.. Zo stonden ze kennelijk in nauw contact met ds. K.H. Kroon (zie daar) en schrijft Jobina Pieterella (Jobien) van der Laan-Boelens (10.11.1914 Groningen-3.9.1993 Teylingen, Voorhout), echtgenote van Rijnsburgse huisarts Edzard Eberhard van der Laan (3.10.1910 Gaasterland-Sloten-26.11.1983 Rijnsburg; zij waren de ouders van wijlen burgemeester Eberhard van der Laan [28.6.1955 Leiden-5.10.2017 Amsterdam] van Amsterdam en beide zeer actief in het verzet; zie ook ds. Hendrik Post): "*heel veel Joodse landgenoten kwamen (naar Rijnsburg; GCH) via de heer en mevrouw 's Jacob-Vaillant of via de heer en mevrouw C.P. van Egmond*" (zie ook ds. D.P. Kalkman).

Lit.: ds. G. Bos (oud-gevangenispredikaant cellenbarakken "Oranjehotel", Scheveningen), *Doodencel 601* (herdenkingsrede 1946), 4; J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen*, 24.

239.

Prof.dr. Harm Jan Jager (geboren 16.2.1900 te Appingedam, zoon van Derk Jan Jager, zeeman en manufacturer, en Martje Alberts Dijkema-overleden 25.1.1988 te Zwolle; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Kampen, Bovenbroeksweg (West).

Studie theologie Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant Jutrijp-Hommerts (14.10.1928-7.2.1932; hij

werd er opgevolgd door ds. A.M. Wymenga (zie daar) en ds. J.L. van Apeldoorn (zie daar) en Voorthuizen (21.2.1924-27.10.1946, toen hij met de Vrijmaking meeding en geschorst werd); **gereformeerd-vrijgemaakt** predikant te Voorthuizen (1946-1948 wegens emeritaat); daarna hoogleraar nieuwtestamentische vakken aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt aan de Broederweg te Kampen (1948-1966); om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat. Daarna sloot hij zich aan bij de Nederlands Gereformeerde Kerken.

Gehuwd op 11.10.1928 te Appingedam met **Fredrika Bolt** (geboren 1.5.1900 te Onderdendam, Gemeente Bedum, dochter van Klaas Bolt, hoofd van de Christelijke ULO School, en Jentje Eikelboom-overleden 14.5.1982 te Kampen; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Kampen).

“In 1944 werd hij (= dr. A. Dondorp, zie daar) samen met de gereformeerde predikant van Voorthuizen, ds. H.J. Jager (1900), gearresteerd: een onderduiker had een lijstje op zak met de naam en het adres van beide predikanten, als mensen die voor onderduikadressen zorgden. De twee predikanten zaten van 27 januari 1944 tot 1 maart 1944 gevangen in het kamp te Vught” (J. Ridderbos).

Lit.: J. van Bruggen, lemma ‘Jager, Harm Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 280; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 31.

240.

Jacobus Willem de Jager (geboren 10.4.1904 Bruinisse, oudste zoon van ds. Gillis de Jager [18.8.1876 Goes-27.10.1949 Ziekenhuis ‘Salem’, Ermelo; begraven in Putten] en zijn eerste echtgenote Suzanna Maartje Stoofs [1878-1927]-overleden 7.5.1956 Utrecht; begraven Begraafplaats ‘Den en Rust’ te Bilthoven).

Gereformeerd predikant te Diever (6.9.1931-2.6.1935), Zutphen (16.6.1935-28.2.1943; van 1939-1940 was hij reserve-legerpredikant) en Utrecht (11.3.1943-1.5.1946); daarna was hij legerpredikant (1.5.1946-plm. juli 1951). Op 1.5.1955 ging hij met vervroegd emeritaat omdat hij leed aan een ernstige aandoening aan zijn bloedvaten, met als gevolg dat hem op zeker moment beide benen moesten worden afgezet.

Gehuwd met **Gijsje van Hoek** (geboren 13.6.1904 te Rotterdam, dochter van werktuigkundige Arie van Hoek en Johanna Magdalena Tielrooij-overleden 6.5.1999; begraven Begraafplaats ‘Den en Rust’, Bilthoven).

Ds. Gillis de Jager, vader van ds. J.W. de Jager, was van 1928 tot zijn emeritaat in 1943 gereformeerd predikant te Putten. Uitgerekend op zondag 1 oktober 1944 ging hij voor in de Gereformeerde Kerk van Putten, juist toen Duitse soldaten een razzia uitvoerden in het dorp naar aanleiding van een verzetsactie waarbij Duitse militairen waren omgekomen. Daarbij werd ook de Gereformeerde Kerk omsingeld en alle daarin aanwezige jongens en mannen van 18 tot 50 jaar werden ‘festgenommen’. Een dag later werden in totaal 669 mannen uit het dorp weggevoerd naar Kamp Amersfoort. Vandaar werden uiteindelijk 588 mannen naar Duitsland gedporteerd van wie er maar 48 terugkeerden. Ds. De Jager werd van deportatie vrijgesteld omdat hij ouder dan 65 jaar was. Maar kennelijk omdat hij al eerder – in 1942 – was gearresteerd en 14 dagen gevangen had gezeten vanwege het feit dat hij het ‘*Wilhelmus*’ had laten zingen in de kerk (overigens was dat spontaan ingezet door de organist), werd hij alsnog gezocht. Hij dook onder bij de dames Noordenbosch en Schuiling aan de Garderenseweg in Putten die hem verpleegden als roodvonkpatiënt. Zo wist hij de oorlog te overleven. Dat gold helaas niet voor zijn vierde zoon Lucas de Jager (geboren 3.1.1915 te Wolphaartsdijk), die voor de *Arbeitseinsatz* in een electrotechnisch bedrijf te Berlijn te werk werd gesteld. Mogelijk heeft hij daar sabotage gepleegd o.i.d., want hij werd vervolgens naar het KZ Sachsenhausen overgebracht waar hij op 12.10.1942 overleed aan

TBC. Zijn schamele bezittingen werden keurig teruggestuurd naar Putten. In februari 1945 hield ds. De Jager nog een bidstond voor de weggevoerde mannen, maar op 10.5.1945, Hemelvaartsdag moest hij een lijst voorlezen met namen van alle omgekomen gereformeerde mannen, die op aanwijzing van enkele overlevenden was samengesteld. Zijn hervormde collega ds. Coenraad Bernardus Holland (23.5.1878 Vriezenveen-31.7.1948 Putten) noemde terzelfdertijd in de Oude Kerk de namen van zijn omgekomen gemeenteleden. Ds. Jacobus Willem de Jager onderhield tijdens de oorlogsjaren in Utrecht contacten met het Utrechtse Kindercomité dat in de zomer van 1942 werd opgericht door twee Utrechtse studenten, Jan Meulenbelt (8.3.1921 Amsterdam-4.11.2011) en Rut(ger) Matthijsen (31.8.1921 Sumatra, NOI-6.5.2019 Rhooen), met de bedoeling om zoveel mogelijk Joodse kinderen onder te brengen op onderduikadressen en hen zo te behoeden voor deportatie. Met het oog daarop zochten ze contact met predikanten in den lande, a) omdat die doorgaans goed op de hoogte waren van betrouwbare adressen in de eigen parochie b) omdat ze via een veilig netwerk van bevriende en bereidwillige collega's ook konden bemiddelen bij het vinden van geschikte onderduikgevers elders en 3) omdat geheimhouding was verzekerd waar predikanten - net als artsen en juristen - gebonden waren aan een ambtsgeheim, hetgeen zelfs door de bezettende overheid doorgaans werd gerespecteerd. Een aantal van hen wordt in andere lemma's genoemd, met name ds. P.F.Th. Aalders, ds. B.J. Ader, ds. H. Berkhof, ds. I.W.K. Liefferink-Oberman, dr. G.W. Oberman, ds. W.J. Val, ds. N. van der Veen en ds. M.C. van Wijhe. Verder werkte het Comité samen met andere verzetsorganisaties die zich eveneens inspanden voor het redden van Joodse kinderen, met name de Amsterdamse Studentengroep van Piet (Pieter Adriaan) Meerburg (1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam) e.a., die kinderen uit de Hollandsche Schouwburg smokkelde en meestal wist onder brengen in Friesland (zie met name de doopsgezinde predikanten ds. W.R. Mesdag, ds. O.T. Hylkema, ds. J.H. van der Slooten, ds. H.C. Leignes Bakhoven, ds. F. van de Wissel en de R.K. kapelaan G.M. Jansen), en de Naamloze Vennootschap (NV) van de gereformeerde broers Jaap (=Jacob Philip Musch [8.3.1914 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen, daar begraven) en Gerard Musch (12.3.1921 Amsterdam-7.5.1979 Amsterdam) die via daar werkzame gereformeerde predikanten vooral veel kinderen heeft ondergebracht in Limburg (zie ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong, ds. G.J. Pontier). Van ds. De Jager is bekend dat hij ter zake van het onderdrenge van Joodse onderduikers in Utrecht nauw samenwerkte met het Utrechts Kindercomité. In maart 1943 brachten n.l. twee dames van het comite de zes weken oude Robbie (Robert Jean; 2.2.1943 Amsterdam, jongste zoon van koopman, bontwerker en laken-sorteerder Simon Wurms [18.4.1905 Amsterdam-31.3.1944 Auschwitz] en Johanna Voorzanger [29.1.1911 Rixdorf, D.-30.11.1943 Sobibor], Swammerdamstraat 54I te Amsterdam-24.3.2011 Monnickendam) - nadat ze het jongetje in een kinderwagen van huis hadden gehaald - naar de pastorie van ds. De Jager op het adres Van der Duynstraat 5 te Utrecht. Robbie bleef daar één nacht, en werd de volgende dag al door de predikant naar het huis gebracht van een jong gereformeerd echtpaar zonder kinderen, Albertus (Ber) Hofman (14.3.1905 De Slood bij Hoogeveen-9.7.1958 Juan-les-Pins, Fr.), secretaris, later directeur van het Centraal Bureau van de Diaconiën der Gereformeerde Kerken in Nederland en directeur van de Raad voor Gereformeerde Sociale Arbeid, en Marringje van den Dool (1893 Bergambacht-3.12.1949 Leiden). Zij woonden aan de Koningslaan in Utrecht. Rob Wurms overleefde de oorlog, in tegenstelling tot zestig à zeventig van zijn directe familieleden. Na de oorlog gaf een tante van Robbie, Naatje (Janne) Aldewereld-Wurms (1900 Amsterdam-1970 Amersfoort) de naam van Robbie Wurms door aan de Voogdijcommissie voor Oorlogspleegkinderen (OPK) die zich na de oorlog beijverde om her en der ondergedoken Joodse kinderen op te sporen. Toen Robbie na verloop van tijd gelokaliseerd werd ten huize van het echtpaar Hofman, vroeg Ber Hofman aan tante Janne: 'Mogen wij dit kind houden?' Zij stemde daarin toe omdat zij zelf het kind niet in huis mocht nemen vanwege het feit dat ze geen mannelijke kostwinner had (haar man

Simon Aldewereld [geboren 27.11. 1898 te Amsterdam, en broodbakker in het dagelijks leven] was immers al gedeporteerd en op 1.6.1943 omgekomen in *Gefangenenlager* Fürstengrube (dat kamp werd overigens pas in september 1943 ingericht!) of *Lager Ostland*, een *Aussenlager* van Auschwitz). Rob kreeg een christelijke opvoeding en werd zich pas na het overlijden van zijn pleegouders – en vooral na zijn diensttijd, die hij in Israël doorbracht – bewust van zijn Joodse afkomst. Hij werd - schrijft rabbijn Menno ten Brink in zijn ‘In memoriam’ (*Nieuw-Israëlitisch Weekblad* d.d.1.4.2011) “*een leider in Israël. Hij was voorzitter van de Commissie Eredienst (gabai), lid van de Commissie Dialoog en voorzitter van de Paula Salomon Stichting van de LJG Amsterdam. Hij was voorzitter van de Arza Nederland (de zionistische organisatie op progressieve basis; GCH) en later mentor. Hij was bestuurder van het Genootschap Nederland-Israël. Rob was actief betrokken bij de inrichting van de nieuwe sjoel. Ik herhaal mijn woorden: ‘Rob is een man met passie, betrokkenheid, opoffering, brede schouders, een sterke rug, zonder verborgen agenda en hij werkt aan een hoger doel, zonder er een rooie cent voor te krijgen’.* Deze woorden karakteriseren Rob Wurms”. Na zijn huwelijk met Shifra (Els) Hutten – ze leerden elkaar kennen tijdens hun studie-psychologie en vestigden zich na de voltooiing daarvan ook beide als psycholoog, op den duur zelfs in een eigen praktijk: Wurms & Wurms Advies - ging hij op zoek naar familieleden die mogelijk de oorlog hadden overleefd en ontdekte zo o.a. twee halfbroers, kinderen van zijn moeder uit haar eerste huwelijk. Zo kwam hij zijn familiegeschiedenis op het spoor. In 2011 schreef hij als medeaanklager in het proces tegen John Iwan) Demjanjuk (3.4.1920 Berdychiv, Oekraïne-17.3.2012 Bad Feilnbach, D.) op verzoek van Jules Schelvis (7.1.1921 Amsterdam-3.4.2016 Amstelveen) een requisitoir waarin met name de dood van zijn twee halfzusjes Kaatje Wurms (19.8.1927 Amsterdam-2.4.1943 Sobibor) en Veronica (4.5.1929 Amsterdam-2.4.1943 Sobibor) werd gememoreerd. Maar helaas overleed Rob kort voor het uitspreken van de slotpleidooien en moest zijn verhaal op 14.4.2011 voorgelezen worden door zijn advocaat.

Bron: tekst van het interview ‘*De oorlog was iets heel ernstigs, maar wij hadden avontuur*’ van Lian van der Zon, dat hij in oktober 2018 afnam van Gillis de Jager (geboren 1931 als zoon van ds. Jacobus Willem de Jager en zijn tweede echtgenote Dieuwertje M. Minnee (mijngelderland.nl/inhoud/specials/putten-vertelt).

Lit.: Alex Bakker, *Dag Pap, tot morgen*, 21; G. Laarman, *In memoriam Ds. J.W. de Jager*, in: *Jaarboek 1957 ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 460v.

241.

Johann Carl Marius Jansen (geboren 25.8.1893 te Amsterdam, zoon van bureauchef Martinus Jansen en Johanna Maria Merwart-overleden 23.12.1983 te Brielle; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Brielle).

Hervormd predikant te Made en Drimmelen (1920-1924), Terhorne (1924-1927), Zevenhuizen (4.9.1927-8.11.1931), IJlst (15.11.1931-14.12.1947; hervormde pastorie Eegracht 43, IJlst) en Brielle (21.12.1947-26.4.1959 wegens emeritaat); daarna nog hulpprediker te Holysloot.

Gehuwd op 30.9.1920 te Amsterdam met **Emmerantia Maria Elisabeth Mulder** (geboren 28.7.1895 te Amsterdam, dochter van kruidenier/ handelsvertegenwoordiger Dirk Mulder [1864-1950] en Maria Elisabeth (Bets) Wiegand [1866-1933]-overleden 5.8.1976 te Brielle; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Brielle).

Medio 1941 (?) bracht ds. Jansen vijf Joodse kinderen onder bij het christelijk-gereformeerde bakkersechtpaar Egbert ‘Ome Manus’ Stroop (27.1.1892 Nijeholtpade, Weststellingwerf- 20.8.1959 Moe, Victoria, Australië; daar begraven) en Martje ‘Tante Martha’ Stroop-Feringa (25.9.1895 Ulrum-11.7.1986 Moe, Victoria, Australië; daar begraven) in Sneek, Kloosterhof 31. Tevoren hadden in Sneek al enkele honderden

onderduikers uit Holland veilig onderdak gevonden, met name dankzij de (communistic?) onderduikcentrale Zaandam, veelal gebracht door Pieter Bosboom ['Piet Bakker'; 1.3.1915 Zaandam-5.12.1998], die samenwerkte met o.m. Truus Menger-Oversteegen (29.8.1923 Schoten-18.6.2016 Grootebroek van de verzetsgroep Hanny Schaft), Corry ten Boom [zie daar] en ds. Leendert Overduin [zie daar], en al doende ca. 2000 Joden en geallieerde piloten heeft gered.. Het gezin Jansen had zelf gedurende een groot deel van de oorlog een Joods echtpaar in huis. Bij een inval op 19.11.1944 konden de Joodse onderduikers net op tijd hun schuilplaats bereiken. Ds. Jansen was op dat moment niet thuis (hij preekte elders) en kon dus ook zelf tijdig onderduiken, eerst bij bakker Jacobus Wassenaar (24.9.1887- Woudsend 20.2.1981) aan de Galamagracht in IJlst (diens zoon ds. Gijsbert Wassenaar [9.9.1915 te IJlst-25.2.2009; begraven Damwoude, Dantumadeel] was tijdens de oorlog hervormd hulppredikant te Delfstrahuizen en predikant te Middelbert (1943-1946) en later bij Sijbolt Okke de Vries (20.11.1914 IJlst-8.10.2011 IJlst; daar begraven) aan de Zevenpelsen 19 in IJlst. Toen eind december 1944 opnieuw een inval dreigde, wist zoon Carl Jansen het Joodse echtpaar in een bootje (onder een dekzeil) weg te brengen naar Sipke Vellinga die ervoor zorgde dat de man en vrouw tenslotte goed en wel het einde van de oorlog konden beleven. Eind december 1944, toen er weer door Duitse soldaten gezocht werd naar onderduikers, trok het echtpaar Jansen in bij dr. Bruins in Heeg. De kinderen Jansen werden ondergebracht bij diverse gemeenteleden in IJlst.

Bron: website www.ondergedokeninfryslân.nl, artikel 'Onderduikers in IJlst'.

Lit.: Gerrie de Jong, René Kok en Erik Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd (1940-1945); Rechtvaardigen onder de volken*, 841v.

242.

Dr. Antonie Johannes (geboren 30.8.1918 Deventer, zoon van stucadoor Johan Hendrik Johannes [15.11.1890 Deventer-5.11.1968 Almen] en Jenneken Stenvert [25.12.1894 Deventer-3.9.1982 Deventer]-overleden 7.1.2004 Lochem; begraven Begraafplaats Steenbrugge, Deventer).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1938-1942) en was vervolgens **evangelisch luthers** predikant te Edam (13.12.1942-1945), te Delft (tot 1965; daar was hij ook nog leraar Hebreeuws en Grieks aan het Christelijk Lyceum) en te Amsterdam, waar hij van 1965-1981 fungeerde als predikant-directeur van de Lutherse Diaconessen Inrichting 1965-1982; tenslotte was hij nog voor enkele dagen per maand pastoraal medewerker te Deventer (1.10.1982-1983 wegens emeritaat) en geestelijk verzorger aldaar (1983-1988). Zijn achterneef ds. Henri Johannes (5.8.1917 Deventer-16.6.2014 Amsterdam en aldaar begraven) was tijdens de oorlogsjaren hulpprediker te Loenen aan de Vecht (1942-1943) en Zeist (1942-1946); daarna predikant te Monnickendam en De Rijp (1946), te Middelburg en Vlissingen (1949), te Breda, 's Hertogenbosch en Heusden (1958) en tenslotte te Amsterdam (1961-1981).

Anton Johannes bracht in juli 1943 de acht maanden oude Joodse baby Ronnie (Aron) Gobes, zoontje van bediende Levie Joseph Gobes (28.8.1908 Amsterdam-31.3.1944 Polen) en Elisabeth Arie Gobes-De Vries (12.1.1912 Amsterdam, verkoopster bij de Bijenkorf-27.10.1943 Auschwitz; het echtpaar woonde aan de Boterdiepstraat 43 I te Amsterdam), onder bij het kinderloze echtpaar Lodewijk Matthijs Blankenzee (28.3.1894 Amsterdam-22.1.1963 Edam) en Willemkje Blankenzee-Winkler (19.7. 1899 Skarsterlan, Frl.-1983) te Edam. De ouders van Ronnie kwamen na de oorlog niet meer terug. En Ronnie was zo gehecht geraakt aan zijn pleegouders, dat hij vervolgens niet mee wilde gaan met zijn oom Andries Joseph Gobes (25.12.1909 Amsterdam-11.1.1980 Veghel; begraven Heeze), gehuwd met Sara David Vleeschhouwer (17.6.1910 Amsterdam-3.4.1990 Veghel; begraven te Beuningen). In 1963 werd Ron Gobes wettelijk geadopteerd als 'Gerrit Blankenzee', maar

later ging hij toch weer zijn oorspronkelijke naam gebruiken. Hij trouwde 1) met Albine H.J. Grumböck (gescheiden in) en 2) met Desirée Broer van Dijk. Op 8.8.1999 werd het echtpaar Blankenzee op Arons voordracht door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren'.

Lit.: H.J. Steegink en J. Bouter-Beij, *Evangelisch Lutherse Gemeente Deventer*, 10; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 132.

243.

Wilhelmina Cornelia Jolles (geboren 15.8.1896 te Breda, dochter van ir. Cornelis Albertus Jolles [1853 Amsterdam, zoon van Jolle Albertus Jolles en Cornelia Johanna Jacoba den Tex, halfzuster van jhr. mr. Cornelis Jacob [Koo] Arnold den Tex [12.3.1824 Amsterdam-6.12.1882 Amsterdam], van 1869-1880 burgemeester van Amsterdam], ingenieur bij Waterstaat, en Wilhelmina Cornelia Westra van Holthe-overleden 28.12.1979 te Oosterbeek; crematie 2.1.1980), godsdienstonderwijzeres te Wormerveer (1919-31.9.1923) en Groningen (1923-1932).

Proponent (22.6.1937); **doopsgezind** hulpprediker te Grijpskerk (17.10.1937-16.10.1938) en predikant te Pieterzijl-Grijpskerk (17.10.1937-16.10.1938), te Gorredijk-Lippenhuizen (23.10.1939-23.10.1949) en te Surhuisterveen (30.10.1949-31.1.1953 wegens emeritaat); na haar emeritaat vertrok ze met haar vriendin en huisgenoot **Agatha Johanna (Agaath) Rutgers** (geboren 4.3.1886 Jelsum, dochter van ds. Herman Rutgers [5.10.1842 Kolham, zoon van predikant dr. Sebald Justinus Rutgers [4.2.1810 Groningen-7.8.1901 Groningen] en Anna Wolthers[1840-1880]-6.4.1939 Groningen] en Grietje Abresch [dochter van ds. Jeremias Frederik Thiens Abresch {24.2.1810 Zuidwolde-29.8.1878 Zandweer, Kantensen Tetje Tinga]-overleden 10.1.1954 Lochem) naar Lochem, waar ze een huis hadden laten bouwen dat ze zelf hadden ontworpen. Ds. Jolles was ook een begenadigd schrijfster.

Zij nam de Joodse onderduiker Karlheinz Kämpf (1930-2007?; begraven Friedhof Brauweller, Pulheim) in huis.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: W.C. Jolles, 'Bevrijding' (1945).

Lit: ADW XXXV(1980), 2 (12.1.1980); *Doopsgezind Jaarboekje* (1981), 8vv.; Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork. *Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-) Joodse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011).

244.

Année Rinzes de Jong (geboren 7 maart 1883 te Hoven bij Zutphen, zoon van bouwkundige Wybe de Jong en Adriana Elisabeth van der Bijl-overleden 27 januari 1970 te Haarlem).

Hij studeerde theologie aan de RU Utrecht (1904-1909). In die tijd werd hij actief in de zogenaamde 'Stadszending' in Utrecht en Rotterdam en stootte op de erbarmelijke omstandigheden van mensen in de verpauperde buurten. Om die reden trad hij in 1909 met ds. Bart(holomeus) de Ligt (17.7.1883 Schalkwijk-3.9.1938 Nantes, Fr.; zie ds. J.B.Th. Hugenholtz), Catharina Geertruida (Truus) Anna Maria Kruyt-Hogerzeil (pseudoniem: 'Johanna Gronius'; 23.9.1876 Arnhem-19.10.1922 Soest) en Jacobus Bommeljé (9.9.1887 Goes-8.1.1978; begraven Zeister Bosrust, Zeist), oprichter directeur van de Utrechtse uitgeverij en boekhandel Erven J. Bijleveld, toe tot de redactie van het christelijk-maatschappelijk tijdschrift 'Wereldvrede'. En vervolgens sloot hij zich met de anderen aan bij de **Bond van Christensocialisten**. Met ds. De Ligt en mevr. Kruyt-Hogerzeil maakte hij van 1913 tot 1918 deel uit van de redactie van het blad 'Opwaarts' van de BCS. En in 1916 draaide hij voor vier weken de gevangenis in omdat hij het 'Dienstweigeringsmanifest' had ondertekend. Van 1909 tot 1910 was hij hervormd hulpprediker/ evangelist te Tilburg en achtereenvolgens (**vrijzinnig**) **hervormd** predikant te 's Heerenhoek (1910-1913), Veghel

(1913-1915) en Helmond (1915-1919). Tenslotte trad hij in 1919 - eervol ontslagen - uit de kerk en werd – tot 1933, weer eervol ontslagen - voorganger van de afdeling Bussum van de **Nederlandsche Protestantenvbond**. Terzelfder tijd stapte hij met de anarchistische vleugel uit de BCS en vormde met het Vrije Menschen Verbond (van religieus anarchist Lodewijk van Mierop (1870-1930) de **Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (BRAC)**. Maar in 1935 verliet hij de **Bond van Anarcho-Socialisten (BAC**, voortgekomen uit het BRAC) en stichtte de **Onafhankelijke Religieuze Gemeenschap (later: Open Religieuze Gemeenschap)**. Hij maakte ook deel uit van de **Vredesbeweging** en was o.m. betrokken bij de activiteiten van Kees (Cornelis) Boeke (25.9.1884 Alkmaar-3..7.1966 Abcoude; zie ds. F.J. ter Beek en ds. C.P. Inja) van de school 'De Werkplaats' in Bilthoven. Hij leefde van de opbrengst van zijn cursussen en van giften van het ORG en vestigde zich in 1939 te Haarlem omdat zich daar de kern van het ORG bevond. Daar gaf hij ook Bijbelonderwijs aan de Tweede HBS-B aan het Santpoortplein.

Ds. de Jong was 1) op 2.11.1910 gehuwd met **Kato Ibeltje Eekman** (geboren 31.1.1882 te Brussel als dochter van nijveraar Thomas Adam Eekman en Ibeltje van den Berg-overleden 7.1.1934). Haar broer ds. Thomas Adam Eekman Jr. (14.2.1885 Brussel-2.5.1963 Huizen) was gehuwd met Anna de Kruijff (22.6.1886 Nuenen-24.1.1966 Amsterdam). Zij waren de ouders van de slavist [hoogleraar Zuid-Slavische Taal- en Letterkunde aan de UvA] en vertaler prof.dr. Thomas Adam Eekman Jr. (20.5.1923 Middelharnis-9.6.2012 Laren). De Jong huwde 2) op 26.5.1942 **Elize Harmeyer** (geboren 7.1.1884 te Utrecht, dochter van Johannes Bernardus Harmeyer en Maria Catharina Amalia van Steeden-overleden), weduwe van Frans Jacob Sirks (18.10.1881 Rotterdam-14.6.1927), met wie ze op 12 december 1907 in Rotterdam was getrouwd. Zij was secretaresse van de Humanitaire School en ds. De Jong was al op 22.4.1931 een 'vrij huwelijk' met haar aangegaan.

Ds. De Jong nam het van meet af aan op voor de vervolgte Joden in Duitsland. Dat kwam o.a. in 1935 tot uiting tijdens zijn optreden aan de grote protestvergadering in de Apollohal te Amsterdam tegen de '*Ontrechting der Joden in Duitschland*' naar aanleiding van de invoering van de Neurenberger Rassenwetten. Begin 1942 zocht het Joods-christelijke echtpaar David Sanders (21.2.1902 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz) en Clara Sophia Sanders-Keizer (13.3.1902 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz), dat in 1939 van Lunteren naar Haarlem was verhuisd - het echtpaar woonde daar op het adres Delftlaan 193 - en lid was geworden van de lokale Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, contact met ds. De Jong. Het echtpaar hoopte dat hij hun kon helpen om voor hun drie kinderen Eline (Elly; 12.12.1932 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz), Marie Lena (Marleentje; 8.10.1934 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz) en Elbert Daan (Bertje; 1939 Amsterdam-1943 Auschwitz), betrouwbare onderduikadressen te vinden. David Sanders was handelsreiziger van beroep en woonde met vrouw, die kantoorbediende was, en kinderen op het adres Delftlaan 193 te Haarlem. De Jong schakelde daarop Charlotte Sophia van Ouwenaller (1896-1989) in, directrice van de inrichting 'Hulp voor Onbehuisden' in de Roggeveenstraat 8/10 te Amsterdam, die ook sympathisant was van de Onafhankelijke Religieuze Gemeenschap en een goede bekende van ds. De Jong. Sophie van Ouwenaller beschikte over een wijdvertakt netwerk, want ze reisde sinds jaar en dag het land rond om overal weeskinderen onder te brengen. Ze wist begin 1942 voor Elly Sanders een plaats te vinden in Barchem, bij de christen-antimilitaristische boer Johan Eggink (8.2.1878 Mossel bij Vorden-29.12.1973 Barchem) – ook een kennis van ds. De Jong - en zijn vrouw Berendina Jansen (27.7.1878 Barchem-10.3.1957 Laren, G.). Marleentje en Bertje Sanders kwamen terzelfder tijd bij de familie Hollebrands (= agent van politie Johan [Joop] Isak Hollebrands [29.2.1908 's Hertogenbosch-14.8.1978 Soest] en zijn vrouw Hendrika [Riek] Hollebrands-van de Kaa; 7.10.1904 Lunteren-) in Sliedrecht, familie van een goede kennis van het gezin Sanders in

hun vorige woonplaats Lunteren, terecht. Vader en moeder Sanders bleven voorlopig nog op hun vertrouwde adres wonen. In februari 1943 besloot het echtpaar Sanders tenslotte om zelf onder te duiken bij een weduwe op het adres Eerste Helmersstraat 78 II in Amsterdam. Maar het echtpaar was erg onvoorzichtig, droeg geen 'Jodenster' en reisde onbezorgd met het openbaar vervoer door het land, o.a. om hun kinderen te bezoeken. Ze hadden weliswaar valse papieren en Clara Sanders had haar haar geverfd, maar ze vertoonden beide een 'uitgesproken Joods uiterlijk'. Op 26 augustus 1943 werd het echtpaar gearresteerd door de Jodenjager (voormalige kellner) Engelbert Hendrik Kobus (11.12.1896 Amsterdam-, lid van de beruchte *Kolonne Henneicke*, die gespecialiseerd was in het herkennen van Joden op straat. En een dag later haalde hij – op aanwijzing van de ouders – ook de kinderen op. Allen werden naar Amsterdam gebracht, de ouders naar de Hollandsche Schouwburg, de kinderen in de crèche aan de overkant. Op zeker moment deed het echtpaar nog een ontsnappingpoging met twee van hun kinderen (Elly was zoek), maar ze werden opnieuw gepakt en op 7 september naar Westerbork gebracht. Daar werden ouders en kinderen onmiddellijk als strafgevallenen op transport gesteld. Op 10 september 1943 werden ze omgebracht in Auschwitz. In 2009 werden de onderduikgevers voorgedragen voor de *Yad Vashem*-onderscheiding, maar de aanvraag werd in eerste instantie door het instituut afgewezen omdat de kinderen Sanders, vanwege het feit dat hun ouders christen waren geworden, niet meer als 'Joodse slachtoffers' konden gelden. De journalist Dick Verkijk (geboren 4.7.1929 's Gravenhage) maakte vervolgens – samen met de familie van de inmiddels overleden onderduikgevers – ernstig bezwaar tegen dit besluit en startte daarop een internationale campagne om zoveel mogelijk vooraanstaande mensen – Joodse en niet-Joodse – tot adhesie te bewegen. Reden daarvoor was het simpele feit dat het gezin Sanders niet was gedeporteerd en omgebracht omdat het een christelijk gezin was, maar juist omdat het een **Joods** gezin was. Daar kwam zoveel respons op, dat *Yad Vashem* uiteindelijk zwichte en op 17 mei 2010 in de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam de onderscheiding liet uitreiken aan de families Eggink en Hollebrands. Na de oorlog verzette ds. De Jong zich nog fel tegen de uitvoering van de doodstraf voor oorlogsmisdadigers en pleitte ook voor de onafhankelijkheid van Indonesië.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 89; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 2vv., 178; H. Noordegraaf, lemma '*Jong, Année Rinzes de*' in: *Biografisch Lexicon IV*, 234v.; Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970); Revolutionair predikant en religieus bezieler*; Dick Verkijk, *De tragische ondergang van de familie Sanders*, 10, 20v., 26, 28, 66, 72, 121, 149.

245.

Cornelis Martinus Minnes de Jong (geboren 20.3.1903 Altforst, West Maas en Waal, zoon van ds. Minne Franzes de Jong [22.3.1867 Raard -14.2.1941 Ellecom] en Minke Anke Pouwels [1869-1951]-plotseling overleden 9.3.1972 te Hoge en Lage Zwaluwe en begraven op de Protestantse Begraafplaats, aan de Korteweg te Hoge Zwaluwe).

Ds. De Jong volgde een opleiding in Doetinchem en studeerde vervolgens theologie aan de RU te Leiden; in 1926 behaalde hij zijn kandidaatsexamen; **hervormd** predikant te Morra en Lioessens (3.7.1927) en Schoorl (1943-1.5.1968 wegens emeritaat); daarna gevestigd te Hoge Zwaluwe. Zijn jongste broer Imko Frans de Jong (27.5.1907 Altforst, West Maas en Waal- 4.5. 1999 Dieren) was tijdens de oorlogsjaren (1939-1946) hervormd predikant te Kooten/ Kootstertille. Een andere broer, Jacob Jan Minnes de Jong (29.12.1905-28.5.1957; begraven Oude Begraafplaats Ellecom; gehuwd met Johanna Christina Saraber [18.12.1901 Pesse [Ruinen], dochter van ds. Elie Saraber {9.4.1870 's Gravenhage 3.7.1946 Maastricht} en Gezina Schuller {15.6.1872-25.5.1957}-22.2.1982; begraven Ellecom) was officier in het Nederlandse leger geweest en moest zich in 1943 melden voor krijgsgevangen-

schap. Daarop dook hij onder bij de familie Botma, buren van ds. C.M. de Jong in Morra, en overleefde zo de oorlog.

Gehuwd op 9.5.1930 Hoge Zwaluwe met **Hermina Agatha Theodora van Es Vogel** (geboren 12.5.1900 Hoge en Lage Zwaluwe, dochter van Johannes Cornelis van Es Vogel [1854-1931] en Magdalena Dorothea de Lint [1869-1902]-overleden 12.6.1985 Doorn).

Ds. de Jong heeft zich in zijn preken steeds kritisch uitgelaten op de bezettende overheid en gebeden voor H.M. de koningin, terwijl zijn vrouw zich op de Vrouwenvereniging ook niet onbetuigd heeft gelaten. Waarschijnlijk ten gevolge van verraad werden beiden door de *Sicherheitspolizei* opgeroepen voor verhoor, maar kwamen er met een waarschuwing vanaf. Het echtpaar De Jong bood zelf in Morra – waarschijnlijk door bemiddeling van huisarts Jarl Ruinen (23.12.1906 Kota Radja-met 19 anderen gefusilleerd 22.1.1945 Dokkum bij wijze van represaille; begraven Hervormde Begraafplaats Ee) uit Ee – aan Heinz Keijser (26.8.1911 Gronau, D., zoon van schoenmaker Abraham Keijser en Victoria Behr-14.2.1988 Amsterdam; begraven Gan Hasjalom, Hoofddorp), handelaar in damesconfectie, actief vakbondslid, zionist, antifascist en zijn vriendin onderwijzeres en fotografe Eva (Epi) Leontine Rosa Loeb (17.9.1913 Amsterdam, dochter van vrouwenarts Leo Loeb [20.1.1883 Düren, D.-23.10.1944 Theresienstadt] en Meta Spiegel [25.9.1887 Gelsenkirchen, D.-30.10.1944 Auschwitz]-) onderdak aan. In 1933 weken ze uit naar Nederland en werden op het Centraal Station in Amsterdam opgevangen door leden van het Comité Joodse Vluchtelingen. Beide overleefden de oorlog op in totaal 31 onderduikadressen, o.a. twee keer bij de graficus Dick (Dirk Cornelis) Elffers (9.12.1910 Rotterdam-17.6.1990 Amsterdam) op de Oudezijds Achterburgwal, drie keer bij fotograaf Cas (Casparus Bernardus) Oorthuys (1.11.1908 Leiden-22.7.1975 Amsterdam), Amstel 3, en korte tijd in de pastorie van ds. Imko Frans de Jong (zie daar, broer van ds. C.M.M. de Jong) in Kootstertille Na de oorlog vestigden Heinz en Eva zich op het adres Prinsengracht 21 (= de pastorie van dr. Gerardus Oorthuys [zie daar) en later in de oorlog het adres van de illegale pers, met name *Vrij Nederland*). In 1947 trouwden ze, maar hun huwelijk bleef kinderloos en werd in 1975 ontbonden. Heinz Keijser bouwde een internationale textielhandel op en begon in 1952 aan zijn fameuze verzameling rinkelbellen (zilveren rammelaars).

Lit.: Mirjam Knotter, *Biografie van Heinz Keijser* (biografie_Keijser.pdf); Reinder H. Postma/ Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV - Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 354-358.

246.

Cornelis Ruurd de Jong (geboren 25.5.1911 te Amsterdam, Valeriusstraat 147, zoon van onderwijzer Cornelis de Jong en Johanna Gesina Willemsz.-overleden 19.9.1990 te Deventer, ziekenhuis).

Kandidaat te Zandvoort; **hervormd** hulppredikant te Vorden (1937-1939) en te Eindhoven (1939-1940), hervormd predikant te Rossum (18.8.1940-1.2.1946), predikant voor bijzonder werk in Zwitserland (1946), en predikant te Nieuwe Pekela (14.3.1948-17.10.1976 wegens emeritaat).

Gehuwd op 2 augustus 1940 te Vorden met **Gezina Adriana Rouwenhorst** (geboren 22.11.1919 Vorden, dochter van hoofdonderwijzer Klazinus Geert Rouwenhorst en Johanna Maria Elizabeth van Wessels-overleden).

Cornelis Ruurd de Jong ondersteunde de verzetsgroep van (de latere luitenant-generaal) Tette (Ted) Meines (25.9.1921 Huizum-24.12.2016 Leidschendam) en Jan van den Boomgaard (uit Leerdam), die zich inzetten voor het onderbrengen van Joodse kinderen in de Betuwe.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 347v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 599.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 153; Elma Verhey,

Oorlogspleegkinderen - 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan', 32; 152.

247.

Hendrik Roelof de Jong (geboren 20.10.1911 te Heeg, Wymbritseradeel, zoon van Geert Hendriks de Jong, hoofd van de Christelijke 's Gravesande-MULO in de Linnaeusbuurt te Amsterdam, en Zwaantina Anna Buffinga-gefusilleerd op 12.2.1945 op de Jan Gijzenbrug te Haarlem-Noord; begraven Erebegraafplaats 'Overveen' te Bloemendaal, vak 35; op de steen staat een tekst uit Romeinen 8: 33-39: '*In Christus overwinnaar*' en het regeltje dat na zijn dood op een stukje papier in zijn jaszak werd gevonden: '*Tot ziens bij Jezus*'). Ds. Nicolaas Buffinga (1887 Doezum-1954 Rotterdam), gereformeerd predikant te Rotterdam, was een oom van hem.

Ds. De Jong studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1931); lid VU-Corps NDDD; kandidaat (2.4.1936); **gereformeerd** hulpprediker te Amsterdam (1.12.1936-augustus 1938; hulppredikant te Amsterdam voor de evangelisatiearbeid onder de schippers) en te Leeuwarden (1.8.1938- april 1940), tenslotte predikant te Venlo (14.4.1940-12.2.1945);

Hij is gehuwd in 1940 met **Johanna Hieke (Joop) Wiersma** (geboren 19.5.1916 te Amsterdam-Watergraafsmeer, dochter van Johannes Jans Wiersma, hoofdinspecteur van de Koninklijke Nederlandse Scheepvaart Maatschappij ([KNSM], en Gettje Jacobs Schut-overleden 11.12.2012 te Bedum: begraven Algemene Begraafplaats aldaar), die in 1957 hertrouwde met Johannes Catharinus (Jos) Lindeboom (geboren 23.8.1906 te Apeldoorn, zoon van ds. Cornelis Lindeboom [7.12.1872 's Hertogenbosch-16.1.1938 Amsterdam] en schrijfster Antonia Margaretha de Jong [6.9.1875 Schoonhoven-31.10.1947 's Gravenhage]-overleden 30.9.1972 te Baarn; begraven Algemene Begraafplaats Bedum), burgemeester van Leens (1951-1962) en Bedum (1962-1971), die ook eerder gehuwd was (gescheiden). Jacob Wiersma (geboren 7.9.1909 Amsterdam, broer van Joop Wiersma) was kantoorbediende en verzetsman. Op 18.9.1944 met vijf anderen gefusilleerd aan de Amsteldijk bij Rozenoord te Amsterdam.

Ds. De Jong vroeg in de zomer van 1943 aan de koopman/ verzetsman Arie Hendrikus van Mansum (5.3. 1920 Utrecht-6.5.1999 Ottawa, Ontario, Canada) in Maastricht om een LO-afdeling voor Limburg op te richten (die uiteindelijk rond de 150 Joodse onderduikers heeft ondergebracht en verzorgd). Ds. de Jong regelde zelf een onderduikplek voor Martin Mordechai Schneiderman (1913, zoon van Izrael Schneiderman [28.1.1890 Zawiercie, Silezië, nu Polen-6.3.1948 Maastricht] en Sheindel Markovitz [19.10.1890 Zarki, Silezië, nu Polen-13.10.1964 Giv'atayim, Tel Aviv, Israel]-), een Joodse kapper uit Maastricht (gehuwd met Sonia Sara Dood, geboren 1918), op een adres in Venlo. '*Via Jaap Musch (Jacob Philip Musch; 8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen), broer van Gerard (Musch; 12.3.1921 Amsterdam-7.5.1979 Amsterdam) werden sommige (Joodse; GCH) kinderen naar Henk de Jong in Venlo gebracht* (zie ook ds. H. Bouma, ds. G.J. Pontier, ds. C.J. Sikkelen en prof.dr. J. Waterink). *Met zijn echtgenote Joop Wiersma bracht hij (ds. de Jong) daar kinderen onder dak. 'Musch kwam soms met zeven of acht kinderen tegelijk aanzetten', aldus Joop, 'de hele kamer was er dan vol mee. "Mevrouw, mag ik even een drukje doen?" zei er eentje. Daar zat zo 'n hummeltje dan, weggehaald bij pappa en mamma, in een wildvreemde huiskamer in Venlo. Je deed wat je kon, maar het was een vreselijke situatie'. Na een poging van de SD hem te arresteren (in de nacht van 4 op 5.3.1944) was hij uitgeweken naar het noorden. In Amsterdam (ds. De Jong zat daar o.m. ondergedoken bij zijn tante Tjitske Buffinga [5.1.1890 Doezum-28.4.1945 Rotterdam] in de Valeriusstraat), werkte daar voor Trouw en werd belast met de geestelijke verzorging van onderduikers'. Hij zat ook ondergedoken op het adres Valeriusplein 2, waar de Trouw-leiding regelmatig vergaderde. Op 27.1.1945 werd hij gearresteerd tijdens een vergadering van het Nationaal Steunfonds*

(financier van het verzet) op het notariskantoor van de fa. Rijkens & Co. aan de Leidsegracht 13-15 in Amsterdam, dat door de *Sicherheitspolizei* bezet was. Gelijk met hem werden de bekende bankier en verzetsman Walraven van Hall (10.2.1906 Amsterdam-12.2.1945 Amsterdam; begraven Erebegraafplaats Overveen), grote man van het NSF, Frederik Nieuwenhuijsen (3.10.1905 Amsterdam-12.2.-1945 Haarlem; begraven Overveen), assuradeur en belangrijk verzetsman (toen o.a. secretaris van de Contact-Commissie van de Illegaliteit en van het Landelijk Werkcomité en het Amsterdams Werkcomité) in de boeien geslagen. Op 12.2.1945 werd ds. De Jong als 'Todeskandidat' op de Jan Gijzenbrug over de Rijksstraatweg in Haarlem gefusilleerd, samen met Van Hall, Nieuwenhuijsen en vijf andere verzetsmensen (KP'ers): kantoorbediende/ lid verzet Bastiaan van Beveren [geboren 2.12.1923 Rotterdam; begraven Overveen], buschauffeur Klaas de Boer [geboren 13.5.1912 Oostzaan; begraven Nieuwe Begraafplaats, Purmerend], vertegenwoordiger/ lid verzet Bernardus Gerardus Johannes Genemans [geboren 15.5.1919 Amsterdam; begraven Overveen], typograaf/ lid verzet Johannes Wilhelmus Oudenaller [geboren 26.6.1876 Hilversum; begraven Overveen] en meubelmaker Egbert Snijder [geboren 8.8.1912 Avereest; begraven Gemeentelijke Begraafplaats, Edam). Dat was een vergelding voor een schietpartij tussen Duitsers en Nederlandse verzetsmensen op 10.2.1945. Daarbij kwam een Duitse onderofficier om het leven en raakten een soldaat en een burger gewond. Sinds 1950 staat er een monument (van Theo van Reyn) op de fusilladeplaats.

Lit.: N. Buffinga, *De krijg is des Heeren. Levensschets van Ds. Henk de Jong*; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, XXIII, 415, 418, 499, 516, 1041, 1054, 1059; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 237v., 346 en 412; *Het Grote Gebod*, I, 124, II, 629; De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 114v.; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 52v.; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 368; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 395; Gert van Klinken, artikel *Gesprek met Johanna Hieke (Joop) Wiersma* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 12-17; Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden*, 185 en 193; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 577 en 759; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 212; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 160, 189, 233; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 120; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 153 en 155; *Van kansel tot barak*, 172v.; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32; Hille de Vries, *Een ophitsend geschrift*, 68, 113, 116; N. Willemse, *Een arbeider in 't licht van de oogstdag*.

248.

Imko Frans de Jong (geboren 27.5.1907 te Altforst, West Maas en Waal, zoon van ds. Minne Franzes de Jong [22.3.1867 Raard-14.2.1941 Ellecom] en Minke Anke Pouwels [1869-1951]-overleden 4.5.1999 Dieren).

Ds. de Jong studeerde theologie in Leiden en werd – na het behalen van zijn kandidaatsexamen (1931) - **hervormd** predikant te Hornhuizen (1931), Kooten/ Kootstertille (1939) en Spankeren (1946-1972 wegens emeritaat). Zijn oudere broer ds. Cornelis Martinus de Jong (20.3.1903 Alfort-9.3.1972 Hoge en Lage Zwaluwe), was tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Morra en Lioessens; zie daar)

Imko Frans de Jong was op 28.8.1932 te Beneden-Leeuwen gehuwd met **Gesina Saraber** (geboren 11.6.1907 Pesse Gemeente Ruinen, dochter van ds. Elie Saraber [9.4.1870 's Gravenhage-3.7.1946 Abcoude], hervormd predikant te Pesse [1900-1909], en te Boven-Leeuwen [1909-1940] en Gesina Schuller [15.6.1872-25.5.1957]). Hun oudste dochter Johanna Christina Saraber (18.12.1901 Pesse, Ruinen-22.2.1982 Velp, begraven Ellecom) was gehuwd met leraar/ reserve-officier Jacob Jan Minnes de Jong (29.12.1905 Appeltern-28.5.1957 Meppel; begraven Ellecom), broer van de predikanten Cornelis Martinus de Jong (1903-1972; zie daar) en Imko Frans de Jong. Ook drie broers van Gesina waren hervormd

predikant: 1) Paul Pieter Saraber (23.5.1903 Ruinen-6.8.1998 Zwolle), predikant te Burgh (Zld.; 1932-1946) en Abcoude (1946-1969; hij werd op 29.3.1941 als eerste predikant die zich had ingezet voor het georganiseerde verzet (hij was provinciaal organisator van de Ordedienst "Oranjewacht") opgepakt en op 4.4.1941 verzocht de Algemene Synodale Commissie van NHK aan de kerken om voorbede te doen voor hem en voor ds. D.A. van den Bosch, hetgeen geschiedde; 2) Eli Saraber Jr. (12.10.1912 Wamel-24.11.2002 CoendershofGroningen), hulppredikant te Zwolle (1937-1938) en predikant te Eppenhuisen (1938-1943), Emmercompasuum (1943-1947), Zandvoort (1947-1953), Voorschoten (1953-1970) en Ossendrecht-Hoogerheide (1970-1977), en tenslotte 3) ds. Johannes Jacobus Saraber (14.11.1914 Boven-Leeuwen-), hulppredikant te Koudekerke (1942-1943), predikant te Hontenisse (1943-1946), Nieuw-Dordrecht (1946-1953) en Winterswijk (1953-1980). Hun jongste zuster Anna Leonore Saraber (18.7.1916 Boven-Leeuwen-6.4.1998 Nieuw-Loosdrecht) was diacones en o.m. directrice van het nieuwe Diaconessen Ziekenhuis in Paramaribo (1960; NB Johan Bodegraven, NCRV!).

Imko en Gesina de Jong boden tijdens de oorlog onderdak aan het Joodse paar Heinz Keijser (26.8.1911 Gronau, zoon van schoenenwinkelier Abraham Keijser [19.4.1886 Schoonhoven-1948 Zeist] en Victoria Behr [17.9.1888 Celle, D.-ca. 1961]-14.2.1988 Amsterdam; begraven Gan Hasjaloem Hoofddorp) en Eva (Epi) Loeb (17.9.1913 Den Haag-Amsterdam?), dat eerder ondergedoken had gezeten in de pastorie van ds. Cornelis Martinus de Jong in Morra (zie daar). Keijser was al op 19.4.1933 Duitsland ontvlucht, maar omdat hij een Nederlands paspoort had mocht hij daar blijven en vond werk als vertegenwoordiger in textiel. Hij vervulde zijn dienstplicht, trad tijdens de mobilisatie weer in dienst maar vluchtte na de capitulatie op 14.5.1940. Samen met zijn vrouw Eva Loeb (aanvankelijk werkzaam bij de Gemeente Amsterdam, later nog onderwijzeres aan een Montessorischool) besloot hij onder te duiken, aanvankelijk nog in Amsterdam (Kloveniersburgwal 11), later op ruim dertig adressen in Gelderland, Overijssel, Groningen en Friesland, zo ook bij ds. I.F. de Jong en zijn broer ds. Cornelis Martinus de Jong (zie hiervoor) en in Amsterdam bij graficus/ verzetsstrijder Dick (Dirk Cornelis) Elffers (9.12.1910 Rotterdam-17.6.1990 Amsterdam) op de Oudezijds Achterburgwal en bij fotograaf/ verzetsstrijder Cas (Casparus Bernardus) Oorthuys (1.11.1908 Leiden-22.7.1975 Amsterdam) op de Amstel 3 (zie ds. Gerardus Oorthuys). Na de oorlog vestigden zij zich weer in Amsterdam, Prinsengracht 21, waar Heinz een antiekzaak vetigde en zich ontpopte tot een groot collectioneur (m.n. van rammelaars).

Lit.: Mirjam Knotter, *Biografie van Heinz Keijser* (biografie_keijser.pdf); Reinder H. Postma/ Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 356; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 26v., 36; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 54, 248 en 581, II, 39.

249.

Dr. Johannes (Joop) Marie de Jong (geboren 23.12.1911 te Leiden, zoon van rijksambtenaar Cornelis Hendrik de Jong en Wilhelmina Annetta Clasina Bink-overleden 12.10.1968 op zijn hotelkamer in Düsseldorf, D.; begraven bij zijn jonggestorven zoontje Teun Johan Sebastiaan [22-25.5.1948] en zijn vrouw op de Algemene Begraafplaats bij de Hervormde Kerk van Stompvoren; de uitvaartdienst werd geleid door ds. J.J. Buskes (zie daar) en prof.dr. H.J. Heering (zie daar).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1931) en te Boston (USA; 1937); kandidaat in Gelderland (1935); jeugdpredikant bij de Vrijzinnige Christelijke Jeugdcentrale te Amsterdam (12.9.1937-1941); hervormd predikant te Noord-Schermer en Oterleek (Stompvoren; bevestigd door ds. B.J. Aris (zie daar) van 6.7.1941 tot 1948, eervol ontslagen met de bevoegdheid van emeritus); voorganger Vereniging Vrijzinnig Hervormden te Amsterdam als opvolger van ds. B.J. Aris (zie daar) van 1948 tot 1950); **vrijzinnig**

hervormd predikant te Amsterdam (1950-1955); conrector van het Theologisch Seminarium van de Nederlandse Hervormde Kerk te Driebergen (20.3.1955, ingeleid door de rector, dr. H. Berkhof, zie daar); vervolgens rector, als opvolger van Berkhof (1960-1968).

Gehuwd met **Neeltje Schermerhorn** (geboren 13.2.1908, dochter van landman Teunis Schermerhorn en Trijntje Honig-overleden 9.9.1965 te Amsterdam); lerares Nederlands. Zij was een zuster van prof.dr. Willem Schermerhorn (17.12.1894 Akersloot-10.3.1977 Haarlem), landmeetkundige en politicus, minister-president (1945-1946) en van ir. Dirk Schermerhorn (26.4.1900 Zuid-en Noord-Schermer-26.11.1937 in de Sowjet-Unie), ingenieur en communist, die mee hielp aan de opbouw van de Sovjetindustrie (o.a. aanleg van Moskouse metro). Op 14.10.1936 werd hij gearresteerd door de Geheime Politie op aanwijzing van zijn directe chef Lazar Moisejevich Kaganovich (22.11.1893 Kiev, USSR-25.7.1991 Moskou), van oorsprong Joods en zwager van Josef Stalin en o.a. minister voor de spoorwegen, die Schermerhorn verantwoordelijk hield voor een ongeluk bij de aanleg van de metro, die onder grote tijdsdruk plaatsvond. Tijdens de grote zuivering van 1937 werd Dirk Schermerhorn geëxecuteerd 'wegens sabotage'.

In de jaren dat dr. De Jong jeugdpredikant voor de vrijzinnige groepen in Amsterdam was voerde de VCSB op zijn instigatie Joost van den Vondels '*Lucifer*' en Stefan Zweig's '*Jeremia*' op. In 1941 – hij woonde toen al in Stompvoren – wist hij de dichter Martinus Nijhoff (20.4.1894 's Gravenhage-26.1.1953 's Gravenhage) te bewegen een Kerstspel te schrijven voor de jongeren. Nijhoff bracht het stuk anoniem uit (hij wilde geen lid worden van de *Kulturkammer*) onder de titel '*De Ster van Bethlehem*' en op 26.12.1941 werd het voor het eerst uitgevoerd in de Nieuwe Remonstrantse kerk aan de Diepenbrockstraat te Amsterdam onder regie van publicist en toneelhistoricus Ben(jamin) Albach (21.4.1907 Amsterdam-30.1.2007 Amstelveen; begraven op 'Zorgvlied', Graf C-1-166), gehuwd met Henriëtte Tielrooy (14.10.1918 Alkmaar-20.8.2001 Amsterdam; zie ds. H.C. Touw), dochter van prof.dr. Johannes Tielrooy (7.10.1886 Texel-17.8.1953 Amsterdam), hoogleraar Franse taal- en letterkunde en publicist, en Jacoba ('Cricri') de Gruyter (1890-1975), dichteres, vertaalster en publiciste. Zij correspondeerden gedrieën met bekende schrijvers en dichters, o.a. met Jan Jacob Slauerhoff (15.9.1898 Leeuwarden-5.10.1936 Hilversum), die begin 1925 enige tijd enige tijd verbleef in hun huis aan de Iepenrodestraat 16 te Haarlem. '*De Ster*' heeft vervolgens tijdens de oorlog en lang daarna 'zijn duizenden verslagen'. In 1944 organiseerde De Jong nog een opvoering van het Pinksterspel "*Des Heilands Tuin*" van Martinus Nijhoff in de Grote Kerk van Alkmaar, omdat de kerkenraad van de Remonstrantse Gemeente te Amsterdam opvoering daar niet had toegestaan. Ds. de Jong was actief in het verzet. Hij mobiliseerde zijn gemeente om onderdak te bieden aan vluchtelingen en in de hongerwinter voedsel te bieden aan uitgehongerde stedelingen. Hij zocht onderduikplekken voor Joden en zelf verschaft hij op 25.7.1942 voor een maand en in juli 1943 voor langere tijd onderdak aan de Joodse student, later historicus en muzikrecensent Salvador (Dorke) Bloemgarten (11.10.1924 Brussel-Schaarbeek, zoon van Victor Bloemgarten [23.3.1892 Maastricht-17.11.1943 Auschwitz] en Bernardine Hertog [12.9.1899 Maastricht-28.5.1943 Sobibor]-29.10.2017 Amsterdam). Hij volgde onderwijs op het Vossiusgymnasium en later op het Joodsch Lyceum te Amsterdam tot september 1943. Toen dook hij onder. Dorke beleefde de bevrijding op 13.4.1945 bij de Rooms-katholieke boer Toon Santink op boerderij "'t Holtermans'" aan het Zandweteringpad te Hengforden (bij Olst). Hij was een broer van de Joodse student-medicijnen en verzetsstrijder – lid van *Groep 2000* en van de *Persoonsbewijzencentrale* - Rudolf (Rudi) Bloemgarten (7.5.1920 Maastricht). Rudi was o.m. betrokken bij de overval op het Amsterdamse bevolkingsregister (27.3.1943) en als gevolg daarvan werd hij gearresteerd en op 1.7.1943 gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Vanaf 1943 bezocht Willij Philip Pos (26.10.1912 Amsterdam-4.1.1977 Amsterdam), een ondergedoken Joodse leraar Nederlands (Joods Lyceum, Amsterdam; eerder dat jaar had hij

samen met een groep Joodse leerlingen in Amsterdam nog 'Een avondje bij de familie Stastok' uit de *Camera Obscura* van Hildebrand opgevoerd), geregeld 's nachts de pastorie van ds. de Jong om er de bibliotheek te raadplegen van diens vrouw, Neely de Jong-Schermerhorn, die ook Nederlands had gestudeerd. Soms verbleef Pos korte tijd op de zolder van de hervormde kerk, bijvoorbeeld om er een Kerstviering te volgen. Daar werden na een dropping ook tijdelijk wapens opgeslagen. Ook de later zo bekend geworden filmcriticus Simon van Collem (27.3.1919 Amsterdam-21.6.1989 Amsterdam) zat in Stompetoren ondergedoken. Hij werkte er onder de valse naam 'Eugène René de Winter' als knecht op een boerderij (Sjoerd Leiker) en schreef later het boek 'Eus ontdekt West-Friesland' over zijn ervaringen in Noord-Holland boven het IJ. Begin 1945 werd ds. de Jong gearresteerd, maar een cipier van de Alkmaarse gevangenis liet hem vrij nadat de predikant hem ervan overtuigd had dat de oorlog niet lang meer zou duren.

Bibl.: postuum uitgegeven artikelen en biografische schets van dr. J.M. de Jong onder de titel *Voorrang aan de toekomst* (Nijkerk, 1969).

Lit.: 'Rudolf (Rudi) Bloemgarten'; Simon van Collem, *Eus ontdekt West-Friesland*; Wim Hazeu, artikel 'Dat avontuur zit heus niet alleen op een schip' – *Herinneringen aan Slauerhoff van Jacoba, Jetty en Johannes Tielrooy* in: 'De Parelduiker. Jaargang 17 (2012), 14-19; E.D.J. de Jongh, *Buskes*, 396; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 212v.; Anna Lakmaker, *Salvador Bloemgarten – Over zijn onderduik en die van zijn familie* (storymaps.arcgis.com/stories); Th.M. van Leeuwen, lemma 'Jong, Johannes Marie de' in: *Biografisch Lexicon*, IV, 235; Sjoerd Leiker, *De Waterklok*, 90; Pim Ligtvoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 153; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101, 162; Francine Moormann-Albach, *Verbannen erfgoed*; Hans van der Veen (red.), *Spelen onder spanning*; Sytze van der Zee, *Vogelvrij*, 418-422; Rudi Bloemgarten).

250.

Joost Gerard de Jong (geboren 5.3.1916 Rotterdam, zoon van Neldus Jacobus de Jong [1873-1960] en Catharina Jacoba van Fenema [1870-1940]-overleden 14.4.1997; begraven te Hogebeintum).

Kandidaat te Rotterdam (1941), **vrijzinnig hervormd** predikant te Peins-Zweins (29.6.1941-23.6.1947), te Delft (1947-1950), te Langezwaag (10.9.1950-18.1.1959) en te Hogebeintum (1959-).

Gehuwd met **Antje Blom** (geboren 17.8.1918 Amsterdam, dochter van Wouter Blom en Antje Limburg-overleden 13.8.1986; begraven kerkhof Hogebeintum).

Hij werd op 21.8.1944 gearresteerd wegens hulp aan Joodse onderduikers, maar na twee weken - op 6.9.1944 - weer vrij gelaten uit het Huis van Bewaring te Leeuwarden.

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en 581.

251.

Johannes Christoffel (Jo) Jonkers (geboren 26.11.1902 te Jutrijp-Hommerts, zoon van timmerman, later ds. Johannes Frederik Jonkers [23.12.1869 Dordrecht-29.10.1941 Ermelo], gereformeerd predikant te Haastrecht, Jutrijp-Hommerts, Giessen-Oudekerk/ Giessen-Nieuwkerk en Schiedam, en Cornelia Wesselina van Rije-overleden 15.3.1983 te Ede; begraven Oude Algemene Begraafplaats te Ede).

Ds. Jo Jonker verrichtte hulpdiensten te Monster (1.9.1934-1.4.1935) en te Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 1.4.1935-1.10.1936); **gereformeerd** predikant te Abcoude (18.10.1936-2.2.1941), te Scherpenzeel (16.2.1941-2.12.1945) en te Delft als opvolger van ds. Cornelis Pieter Boodt (25.5.1903 Rotterdam-22.6.1945 Krankenhaus, Hildesheim; zie ds. Tjerk van der Hauw; 12.12.1945-31.12.1971 wegens emeritaat); hulpdiensten te Oosterbeek (8.10.1971-

1.12.1972); schilder van stilleven; 'catechiseermeester van Okke Jager' (= dr. Okke Jager; 1928-1992).

Gehuwd met **Johanna Christina (An) Klamer** (geboren 27.9.1905 Bloemendaal, dochter van Christiaan Johannes Klamer en Johanna Christina Elisabeth Lubbert-overleden 9.7.1990; begraven te Ede).

Ds. J.C. Jonkers van Scherpenzeel moest zelf met zijn gezin onderduiken, toen verraden werd dat hij vier Joden in huis had.

Lit.: *In memoriam Ds. J.C. Jonkers* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; G.J.van Klinken, *Opvattingen*, 397.

252.

Adolf Johannes (Dolf) Jorissen (geboren 5.11.1924 te Apeldoorn, zoon van bouwkundig opzichter Adolf Johannes Jorissen Sr. en onderwijzeres Johanna Dirkje van den Berg-overleden 11.8.2011 te Apeldoorn, verpleeghuis 'Casa Bonita'; begraven Oude Algemene Begraafplaats te Rijssen). Zijn tante, Pieterella Jannette Jorissen, was gehuwd met spoorwegbeambte Cornelis Bernard Koolhaas, broer van ds. Gerard Jan Koolhaas (1884-1965; zie daar); hervormd predikant ('*op het snijvlak van de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging*').

Na zijn eindexamen middelbare school in Delft overwoog ds. Jorissen theologie te gaan studeren, maar hij koos aanvankelijk voor de bètawetenschappen. Onder invloed van zijn ervaringen in de oorlog ging hij later alsnog over naar theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1945-1951); kandidaat te Rijssen (1951); **hervormd** predikant te Wilsum (3.6.1951-25.9.1955), te Oudshoorn (1955), predikant voor het jeugdwerk van de Hervormd-Gereformeerde Jeugdbond (1960); predikant te Amersfoort (18.6.1967-10.10.1976) en te Beekbergen (24.10.1976-31.12.1987 wegens emeritaat); daarna nog een jaar actief in Breukelen; voorzitter van de Wilma-stichting, die werk uitgaf van de christelijke schrijfster Willemina ('Wilma') Vermaat (14.5.1873 Zetten-20.3.1967 Blaricum).

Gehuwd met **Hendrika (Ria) ter Harmsel** (geboren 18.12.1922 te Rijssen, dochter van winkelier Dirk ter Harmsel en Gerharda Johanna Schreurs-overleden 16.4.2010 te Nunspeet).

Door de oorlogsmisère en door zijn contacten met het zogenaamde Lemeler Convent (zie H. Berkhof, GCH) ging de betekenis van het geloofsleven in concrete situaties leven. Dat convent was een groep predikanten die zich moedig verzetten tegen het nationaalsocialisme en daadwerkelijk ook Joden hielpen. Hun geloofsovertuiging en de theologie van Bonhoeffer, die Jorissen in die tijd las, waren er medeoorzaak van dat hij theologie wilde gaan studeren. Volgens zijn zoon, ds. Dirk Jorissen te 's Gravenzande, bracht hij in opdracht van Berkhof o.m. brieven rond aan verzetssensen en ondergedoken Joden.

Lit.: S.C. Bax, *Een predikant met dichtersbloed*, in: *Kerk en Godsdienst* (d.d. 2.6.2001).

253.

Dirk Pieter Kalkman (geboren 14.1.1899 te Rotterdam-Hillegersberg, zoon van sloper/vrachtrijder Johannes Wilhelmus Kalkman en Adriana Johanna de Groot-overleden 23.4.1969 te Putten in rusthuis 'Elim'; begraven Algemene Begraafplaats, Moordrecht).

Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (15.10.1918); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; jaargenoot: ds. D. Ringnalda (zie daar); kandidaat (22.6.1923); **gereformeerd** predikant te Krimpen aan de Lek (15.6.1924-5.8.1928) en Moordrecht (19.8.1928-1.6.1958 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat); daarnaast ook enige tijd legerpredikant, schipperspredikant en scheepspredikant op het hospitaalkerkschip 'De Hoop'.

Gehuwd op 12.6.1924 te Rotterdam met **Klaasje Kuipers** (geboren 7.8.1892 te Wolvega, Gemeente Weststellingwerf, dochter van Egbert Ides Kuiper(s) en Froukje van der Zweep-overleden 27.10.1959 te Moordrecht). Het gezin woonde aan de Dorpsstraat K. 54.

Het echtpaar Kalkman bood vanaf 15.6.1943 onderdak aan de Joodse Catharina Six tot Oterleek, geboren Kuijper. Hun dochter, Klarie Laansma-Kalkman, vertelde hoe dat zo gekomen was: *“Mijn vader ging als altijd naar de voorjaarsvergadering van de Gereformeerde Kerk in Utrecht. Daar werd hij aangesproken door dominee H. Post (zie daar) uit Rijnsburg. Deze gaf aan dat er problemen waren met Joodse onderduikers bij de familie ‘Van Egmond’ (= Cornelis Pieter van Egmond [4.1.1904 Rijnsburg-6.10.1982 Rijnsburg], Spinozalaan) in Rijnsburg (hij was gehuwd met Antonia Johanna van Kempen, geboren 20.5.1905 Oudewater; gescheiden 19.2.1969 Voorschoten). Een Joodse mevrouw (= Catharina Kuijper) had ruzie met een Joodse jongen (= Leo[nard] Henri Elias Blom [6.8.1929 Amsterdam, zoon van Elias Blom en Marianne Italiaander, die beide de oorlog niet overleefden-26.10.2008 Amsterdam; Leo werd na de oorlog door ds. Henk Post (zie daar) gedoopt in de Gereformeerde Kerk van Rijnsburg en trouwde met Trijntje Harmina Aaltina Post [geboren 9.10.1933 Nieuwlande, dochter van de gereformeerde verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) en Dina Salomons (3.7.1903 Gasselternijveen-26.2.1991 Rijnsburg; begraven Gereformeerde Begraafplaats), wat tot onrust leidde. Hij vroeg mijn vader op deze iets kon doen. Na overleg met mijn moeder besloten ze haar in huis te halen. Er was echter één voorwaarde: niet als ‘verborgen onderduiker’, maar als familielid. Dit om de eigen kinderen te beschermen bij een eventuele ontdekking”*. Catharina Kuijper (geboren 28.2.1886 te Grave, dochter van Mozes Hartog Kuijper [15.9.1852 Grave-19.11.1891 Grave] en Eva de Kadt [10.1.1857 Oss-8.8.1931 De Bilt]-overleden 15.6.1978 te Soestdijk, Julianalaan 14, en begraven 19.6.1978 op de Algemene begraafplaats te Soest) was op 29.5.1923 te Soest gehuwd met Regnerus Hendrik Sjuick Gerrold Baron Six tot Oterleek (geboren 12.1.1866 ‘s Gravenhage, zoon van Egbert Willem Justinus Baron Six tot Oterleek[4.5.1824 Utrecht-15.12.1901 ‘s Gravenhage] en Johanna Maria Henriëtte Wijckerheld Bisdom [6.9.1834 Nijmegen-30.11.1868 ‘s Gravenhage]-overleden 28.3.1929 te Utrecht). Regnerus Six tot Oterleek was een achterkleinzoon van mr.dr. Cornelis Charles Six, heer van Oterleek en Laag-Teylingen [30.9.1772 Amsterdam-3.6.1833 Utrecht], minister van financiën (1814-1821) en minister van staat, en een achterneef van mr. Justinus Jacob Leonard van der Brugghen (6.8.1804 Nijmegen-2.10.1863 Ubbergen), minister van justitie en minister-president (1856-1858). Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper was een volle nicht van de links-radicaal en communist, later gematigde sociaaldemocratische journalist en politicus Jacques de Kadt (30.7.1897 Oss, zoon van de van Oss naar Amsterdam getrokken fabrieksoptzichter Roelof de Kadt en Bertha Koppens-16.4.1988 Santpoort-Zuid) en genoemd naar hun beider grootmoeder Catharina van Leeuwen (13.10.1828 Berghem-6.3.1876 Oss), gehuwd met Israël Cohen de Kadt (7.12.1813 Oss-7.1.1877 Oss). De Kadt wist in de meidagen van 1940 op het nippertje naar Engeland te ontkomen en reisde vandaar via Australië naar Nederlands Indië. Daar werd hij geïnterneerd door de Japanners maar overleefde de oorlog, in tegenstelling tot zijn ouders en oudere broer. Wilhelmina (Willy) Meijers-de Kadt (19.12.1905 Rotterdam-13.8.2003 Lochem) was een achternicht van beide (zie ds. H. Boswijk) en ir. Stephan George de Kadt 20.12.(1897 Rotterdam-20.7.1942 Leeuwarden), die in 1942 met zijn vrouw mr. Bertha Davida Polak (22.4.1901 Groningen-20.7.1942 Leeuwarden) en vier van hun vijf kinderen suicide pleegde in hun huis te Leeuwarden, was een neef van Willy Meijers-de Kadt en een achterneef van Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper en Jacques de Kadt (zie ds. L. Cannegieter). De Joodse verzetsstrijdster Celine Johanna Kuijper (Lientje; geboren 4.3.1923 te Rotterdam, dochter van Simon Jacob Kuijper en Julia Vecht-overleden 27.8.1943 in Auschwitz-Birkenau) was haar achternicht. Lientje’s verzetsnaam luidde ‘Thea van

Zuylen', en ze was zogenaamd afkomstig uit Rijnsburg. Ze had daar korte tijd - dankzij ds. Willemina Hendrika 's Jacob-Vaillant (zie daar) - ondergedoken gezeten bij C.P. van Egmond aan de Spinozalaan (zie hierboven). Maar op zeker moment dook ze met haar verloofde Isidor ('Peter') Joseph Davids (22.6.1918 Amsterdam, zoon van Jacques Davids [1886 Amsterdam-17.9.1942 Auschwitz] en Sara Duizend [1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]- 20.12. 1996 's Gravenhage; zie ds. D.van Ekelenburg) onder in het Drentse dorp Nieuwlande en werd er koerierster van de bekende verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-gefusilleerd 16.7.1944 in de duinen bij Overveen). Zij werd op 16.7.1943 samen met Post door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd in pension 'Eljo-Zamy' te Apeldoorn. Beide werden opgesloten op het Politiebureau van Apeldoorn, van waaruit Johannes twee dagen later met hulp van de 'goede' politieagent Jan Cornelis Mennink (4.2.1914-1.7.1998 Apeldoorn) wist te ontsnappen. Mennink daarvoor – en voor ander belangrijk verzetswerk - werd na de oorlog onderscheiden met het *Kruis van Verdienste*. Lientje, die bij een eerdere ontsnappingspoging gewond was geraakt aan haar been, werd kort daarna naar Westerbork overgebracht. Op 24.8.1943 vertrok ze als S(traf)-geval met 1000 anderen (alle overige strafgevallen en vierhonderd ouderen en TBC-lijdens) met een transport naar Auschwitz, waar vrijwel iedereen direct na aankomst op 27.8.1943 werd vergast. Mevr. Kuijper had het goed bij het gezin Kalkman. Begin 1945 begon ze zich zelfs onder de valse naam 'Ina Hoogenboom-Ouwehand' namens een in Moordrecht opgericht Noodcomité daadwerkelijk in te zetten voor hongerende kinderen, zieken, invaliden en kraamvrouwen. In het eindverslag van het Noodcomité, wel zeker geschreven door ds. D.P. Kalkman zelf, die secretaris was van het comité, staat over haar optreden het volgende vermeld: *"Mevrouw "Hoogeboom" bezocht de zieken, invaliden en kraamvrouwen. Dan zoekt zij boeren op, waar men voor de zieken melk of eieren kon halen. In weer en wind doorkruiste zij onzen polder. Daar pleitte zij bij de boeren voor haar zieken. Daar werd zij ook welwillend ontvangen. Wat was echter het resultaat? 12 Februari rapporteerde zij aan het Leid-Comité, dat zij voor vijf zieken, twintig baby's en een kraamvrouw per week 37 Liter had gekregen en dat zij voor zes personen nog geen melk had. Wel gezien was dit dus zoo, dat voor een zieke met moeite per "week" kon verkregen worden, wat hij per "dag" nodig had. ... In elk geval lukte het zelfs mevrouw Hoogenboom niet om een enkel eitje uit het grootbedrijf (dat eieren stipt moest afleveren aan de bezettende overheid, GCH) voor haar zieken los te krijgen. Evenwel had een klein kippenhoudertje den moed om regelmatig mevrouw Hoogenboom te verblijden met tien eieren, gratis voor onze zieken. ... Vermeld moet ook, dat mevrouw "Hoogeboom" bij een boer wekelijks twee eieren kreeg". "Op 19 november 1945 werd de algemene slotvergadering gehouden van het noodcomité Moordrecht, in de bovenzaal van café "Het Posthuis". Naast de dank die pastoor van Schaik brengt aan alle medewerkers en medewerksters, richt hij een bijzonder woord aan mevr. Hoogenboom, die er dagelijks door weer en wind op uit ging voor zieken, kraamvrouwen, kinderen en ouden van dagen. Zij krijgt hiervoor een oorkonde. Zij was als Jodin enkele jaren ondergedoken in het huis van de familie Kalkman aan de Dorpsstraat. Op een predikanten-vergadering werd ds. Kalkman benaderd door ds. Post uit Rijnsburg, broer van de bekende verzetsstrijder Johannes Post. Hij vroeg of hij een Joodse dame in huis kon verbergen. Ds. Kalkman besloot toen haar in zijn gezin op te nemen als een evacu  uit Den Haag. Haar werkelijke naam was de Hoogwelgeboren Vrouwe de Douairière I. Six, geboren Kuijper, maar in het gezin was ze tante Ina uit Den Haag. Hier was veel moed voor nodig want op het huisvesten of verbergen van Joden stonden onherroepelijk de doodstraf. Het is gelukkig allemaal goed gegaan, zo goed zelfs dat ze iedere dag kon gaan en staan waar zij wilde en zo ook nuttig werk voor de Moordrechtse bevolking kon doen. Na de oorlog is ze weer terug gegaan naar haar oude huis in Soestdijk".* De tekst van genoemde oorkonde luidde als volgt:

“Aan den Hoogwelgeboren Vrouwe, de Douairière I. Six, geboren Kuijper, welke van 15 Juni 1943 tot 15 Juni 1945 te Moordrecht gewoond heeft onder de naam van I. Hoogeboom, bieden ondergetekenden deze oorkonde aan namens het Noodcomité Moordrecht uit Dankbaarheid voor haar Trouwe Hulp voor de vele in nood verkeerende kinderen, zieken en ouden van dagen gedurende de moeilijke dagen van Januari tot Juni 1945. Zij bidden haar bij haar vertrek uit de gemeente Moordrecht Gods milden zegen toe.

Namens het Noodcomité Moordrecht:

Pastoor A.J. van Schaik, 1e Voorzitter

Ds. A. Donker, 2e Voorzitter

Ds. D.P. Kalkman, Secretaris

H. Ockerse, Penningmeester”.

Moordrecht, 15 Juni 1945

Ds. Arnoldus Donker (15.8.1911 's Gravenhage-12.6.1991) was van 1943 tot 1948 hervormd predikant te Moordrecht.

In 2018 werd het echtpaar Kalkman – na een aanvankelijke afwijzing - postuum door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’. De overhandiging van de daarbij behorende eretekenen aan nabestaanden van de Kalkmans vond plaats in Ottawa, Canada.

Bibl.: ds. P.D. Kalkman (?), *Een Lichtpunt in een donkeren tijd*, 12v.,

Lit.: G.C. Hovingh, *Johannes Post – Exponent van het verzet*, 135-150; 19; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 381 (W. Meijers-de Kadt); Panc Vink, *Oorlog en bevrijding in Moordrecht*, 15, 33, 43 en 50; C.A. Vreugdenhil, *In memoriam Ds. D.P. Kalkman* in: *Jaarboek 1970 der GKN*, 465v.

254.

Dr. h.c. Jacob Jetzes (Jaap) Kalma (geboren 17.5.1907 te Hantumhuizen, zoon van pachtboer Jetze Jacobs Kalma en Gerritje Alberts van der Hem-overleden 23.5.1991 aan een hartstilstand in het ziekenhuis te Leeuwarden; crematie in Goutum).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; lid en voorzitter van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond. Met zijn studiegenoten Jaap van Benderen, dr. Hilda Verwey-Jonker (20.5.1908 Goes-23.6.2004 Utrecht), Willem Klaar, Dirk Oosten, Lambertus Hendrik (Bart) Ruitenbergh (14.11.1905 Amersfoort-29.12.1992 's Gravenhage), A.R. Scholten (Fries dichter), K. Terpstra, Max Stokvis (geboren 11.6.1906 Amsterdam, zoon van de Joodse medicus Carel Samuel Stokvis [1869 Amsterdam-1930 Amsterdam] en Barbara Sophia Kohnstamm [4.11.1872 Bonn-24.9.1942 Auschwitz), Sip Zeilstra, en de advocaat en latere verzetstrijder Laura ('Lau') Carola Mazirel (29.11.1907 Utrecht-20.11.1974 Saint-Martin-de-la-Mer, F.) sloot hij zich aan bij de Sociaaldemocratische Studentenclub. Ze onderhielden ook nauwe contacten met dr. Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijsenburg), omdat ze vanaf de oprichting in 1931 betrokken raakten bij het Woodbrookers-centrum in Bentveld.

Ds. Kalma was **vrijzinnig hervormd** predikant te Sint Jacobiparochie-Wier (1932-1936), predikant Vereniging van Vrijzinnig-Protestanten te Zandvoort (1936, bevestigd door dr. Willem Banning (1938), Hogebeintum (1938, ook nu bevestigd door Banning-1940), te Waaksens/ Brantgum (1940-1943), Warga (1943-1946), Lekkum/ Miedum (1946-1960), Sneek (25.9.1960, nogmaals bevestigd door Banning-27.9.1964) en Boijl (1964-1968, wegens rugklachten met vervroegd emeritaat); ook kerkhistorisch en volkenkundig publicist.

Getrouwd op 13.1.1932 door dr. Nicolette A. Bruining (zie daar) met mede-studente theologie **Froukje Koops** (geboren 19.6.1905 te 's Gravenhage, dochter van onderwijzer

Wolter Koops en Jacoba Bol-overleden 29.3.1991 Leeuwarden; crematie Goutum). Zij trad op als spreekster voor o.m. de afdeling Utrecht van het Religieus Socialistisch Verbond (1935).

Kalma vormde aan het begin van de oorlog met de Friese letterkundige en cultuurfilosoof Eeltsje Boates Folkertsma (13.11.1893 Ferwerd-1.1.1968 Franeker) en de Friese dichter en prozaschrijver Rintsje Piter Sybesma (22.1.1894 Tjerkgaast-5.2.1975 Heerenveen) samen een (Friese) Bewegingsraad die de ‘volkse’ stroming in Friesland zou vertegenwoordigen. Omdat Sybesma echter het nationaalsocialistische gedachtegoed propageerde, leidde dat al vroeg in tot een breuk. Na de oorlog wilde Kalma tevergeefs ‘de sprong wagen naar een Nederlandse Labour Party’. Het echtpaar kreeg op 28.5.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het veel Joden had gehuisvest in de pastorie te Warga, o.a. Mirjam Cohen en Naomi Esther Noot (geboren 17.6.1938 Borculo, dochtertje van Hartog Noot [17.2.1910 Amsterdam-16.10.1941 KZ Mauthausen], van 1934 tot 1941 chazzan van de Joodse gemeente Borculo, en Rachel Couzijn [31.8.1908 Amsterdam-22.5.1944 Auschwitz]). Na de oorlog is Naomi getrouwd met Eylon Reuven Shlomi [overleden januari 2014] in Israel), Vanaf 1941 zou ds. Kalma niet minder dan vijftig Joodse onderduikers, waaronder vanaf 1942 dertig Joodse kinderen, elders hebben ondergebracht. Na de oorlog schreef Kalma twee brochures waarin hij zich uitspraak vóór de Joodse instituten die de oorlogspleegkinderen terug eisten. Citaat: “*De Joodse ouders in hun doodsnoed hebben enkel gevraagd, of wij het leven, het bloot-lichamelijke bestaan van hun kinderen wilden redden, meer niet. Ze hebben daarbij niet gedacht aan de wenselijkheid van een orthodox-protestants of roomse opvoeding*” Nog een – redelijk cynisch - citaat: ‘*Wij hebben het gevoel, dat hierin het verlangen openbaar wordt, zowel van de Joden als van de niet-Joden, om nu eindelijk eens verlost te worden van het Joodse vraagstuk. De Jood is een Nederlander, hij moet nog gechristianiseerd worden. Welnu, daar zal degelijk en geheel belangeloos voor gezorgd worden. En wie anders wil ... is een lelijke Jood. Hij is de oorzaak dat het antisemitisme weer veld wint. En dusschweig Jude!*’ Hij werd daar fel op aangevallen, o.a. door de verzetsman en publicist Johannes Hermanus Scheps (13.7.1900 ‘s Gravenhage-3.10.1993 Utrecht).

Bibl.: dr. J.J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt er met de Joodsche oorlogspleegkinderen?*; dr. J.J. Kalma, *Nogmaals, redt de Joden!* ; dr. J.J. Kalma, “*Er valt voor recht te strijden*”(1978); J.J. Kalma, artikel ‘*Rode dominees in Friesland*’ in: ‘*De Vrije Fries*’, jaargang LVIII (1987), 53-67.

Lit.: Philippus Breuker e.a., ‘*Freone on dominee Kalma hinne*’ (1982); Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*, 24; Ties Engelsma, ‘*Met Gods hulp gelukt*’, 125; G.J. van Klinken, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 243, 316, 453, 684, 859 en 989; *Opvattingen*, 394, 415, 419, 437-442; W.B. Kranendonk/ J. Visscher, *Beladen verleden*; Ger van Roon, 229; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 124, 127; J. van Sluis & J.R. Zondergeld, lemma ‘*Kalma, Jacob Jetzes*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 296-299; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – ‘Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan*’, 35, 44; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 31, 143-145 en 156; dr. J.D.Th. Wassenaar, *Joodse oorlogspleegkinderen in Nederland* (2014); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Jacob Jetzes Kalma op de bres voor Joodse oorlogskinderen* (2014).

255.

Jannes Kampman (geboren 9.5.1905 te Ommen, zoon van bruggemeester en stadsbode Zwier Kampman [1874-1952] en Jennigje Scheffer [1874-1919]-overleden 9.7.1992 te Ede; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Ede, Asakkerweg).

Christelijk gereformeerd predikant te Opperdoes (eerste predikant! 13.12.1936-1946), Hoogeveen (24.11.1946-11.3.1956), Rijnsburg (21.3.1956-26.7.1964) en Ede (5.8.1964-3.4.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Gerridina Johanna van Elburg** (geboren 5.6.1904 Stad Ommen, dochter van bakker Hendrik Jan van Elburg 1863-1933] en Hendrieka Christina Makkinga [1864-1919]-overleden 10.11.1993 Bennekom, ‘*De Breukelderhof*’). Zij was zuster van de verzetsman Frederik Jan van Elburg (3.2.1908 Stad Ommen-overleden aan de gevolgen van zijn gevangenschap in KZ Dachau op 19.12.1945 te Enschede), woonachtig te Enschede en onderdirecteur van de melkfabriek te Boekelo. Frederik Jan had in 1942 de Joodse jongen Emanuel (Emmo) Anholt (24.2.1919 Vlissingen, zoon van Simon Leo Anholt [18.11.1892 Kampen-25.11.1964 Haarlem] en Sibilla Goldstein [19.7.1892 Rees bij Düsseldorf, D.-12.3.1953 Haarlem]-overleden 4.3.2012 Israël) aan een veilig onderduikadres geholpen. Emmo’s latere echtgenote, de ‘Palestina Pionier’ Lotte Lehrman (18.3.1923 Dresden, D.-april 2013 Israël) en haar broer Bernard Lehrman verschafte hij een veilig onderkomen in het ‘kippenhok’ van de familie Nijhuis te Boekelo. Thuis verzorgde hij samen met zijn vrouw Everdina Timmerman (geboren 13.5.1908 Ommen-) onderdak aan een Joodse vrouw met haar kind. Helaas vond ten gevolge van verraad in juni 1943 een overval plaats op het ‘kippenhok’. Alle onderduikers werden opgepakt en gedeporteerd, maar Lotte en Bernard Lehrman en Emanuel Anholt overleefden wonderwel de verschrikkingen. Emanuel Anholt en Lotte Lehrman zijn na de oorlog getrouwd en naar Israël vertrokken. Maar Van Elburg en zijn baas, directeur Dirk Pape (13.5.1884 Ambt Hardenberg-8.3.1945 KZ Buchenwald), werden gearresteerd en weggevoerd. Pape keerde niet terug. In Boekelo werden straten naar Pape en Van Elburg genoemd en op 25.11.2009 ontving Frederik Jan van Elburg postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding.

“Bekend is ook dat ds. Ds. J. Kampman, Christelijk Gereformeerd predikant te Opperdoes, al voordat de LO in actie kwam (voor de oprichting eind 1942) zich intensief bemoeide met het huisvesten van Joodse onderduikers. Hij verzorgde minstens drie complete gezinnen”... “J. Kampman heeft een stroom van onderduikers, waaronder vele Joden, met gevaar voor eigen leven en dat van zijn gezin, opgevangen. In de loop van de oorlog dook deze “Visser van mensen” zeer diep in de illegaliteit: hij werd in Opperdoes één van de steunpilaren van de ondergrondse en de hulp aan vervolgd. Jonge mannen die werden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz werden door Kampman aan de pastorie ontboden om ze te adviseren te weigeren en onder te duiken. De predikant uit Opperdoes zorgde dan voor vervalste papieren. In december 1944 wil de vijand Kampman oppakken. De predikant weet te ontkomen en vlucht naar Andijk. Kampman bleef tot aan de bevrijding ondergedoken en wijdde zich in die tijd helemaal aan het illegale werk. Hij hielp o.a. ene Jaap en ene Stella aan een onderduikplek in Andijk; zij overleefden de oorlog en vertrokken vervolgens naar de V.S. Met anderen liep het minder goed af: het Joodse echtpaar Maurits Salomon Godschalk (geboren 20.12.1882 Stad Ommen) handelaar in manufacturen, meubels en hout, en Leentje Godschalk-Colthof (geboren 1.10.1886 gemeente Opsterland) uit Castricum – ze woonden op het adres Doktersstraat 23 - dat hij onderbracht op boerderij ‘Het Rottenklooster’ bij Ommen, werd ontdekt door bewakers van kamp Erica toen het – nadat dichtbij een vliegtuig was neergestort – naar een andere onderduikplek werd vervoerd. M.S. Godschalk werd op 13.11.1943 bij een vluchtpoging te Ommen doodgeschoten (hij ligt begraven op de Nederlands Israëlitische Begraafplaats van Ommen). Zijn vrouw werd gedeporteerd en op 19.11.1943 omgebracht in Auschwitz. Ook hun beide getrouwde kinderen Willemina Matje Godschalk (11.2.1911 Ommen-2.11.1942 Auschwitz), gehuwd met Emiel Meijers (10.5.1907 Doetinchem-31.3.1944 Midden-Europa), metaalhandelaar in Arnhem, woonachtig Mauvestraat 15 (zij werden met hun vier kinderen opgepakt in Den Helder), en Jacob Salomon Godschalk (21.3.1914 Ommen-31.3.1944 Polen), manufacturist, woonachtig Koningstraat 60, Den Helder, en gehuwd met Judith Johanna Bertha van Gelderen (8.1.1915 Enschede-19.11.1943 Auschwitz - zij zaten ook op de boerderij in Ommen ondergedoken - werden gepakt en kwamen met hun partners en kinderen om in de vernietigingskampen

(volgens Hendrik Frederik Jan Kampman te Ede, zoon van ds. en mevr. Kampman-Van Elburg).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 420, 454v., 463, 420; Sjoerd Leiker (eindred.), *“West-Friesland in de jaren 40/45 – Schetsen van het verzet in Oostelijk West-Friesland”*, 6; W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

256.

Hendrik Hendrikus van Kapel (geboren 2.5.1893 te 's Gravenhage, zoon van kleermaker Hendrik Hendrikus van Kapel en Geertruida Stolk-overleden 24.7.1985; begraven Algemene Begraafplaats te Rhoon).

Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1913); lid VU-Corps NDDD (dispuut Rostra); kandidaat te 's Gravenhage (14.10.1923); **gereformeerd** predikant te Andel (N.Br.; 14.10.1923-28.11.1926), Kooten (19.12.1926-14.6.1931) en Rhoon (21.6.1931-1.4.1962 wegens emeritaat); hulpdiensten te Poortugaal (13.9.1964-20.2.1966).

Gehuwd op 25.9.1923 te Haarlem met **Johanna Alberdina Hendrica Bruggemans** (geboren 11.4.1901 te Haarlem, dochter van boekbinder Albert Bruggemans [c.1875 's Gravenhage-27.11.1943 Haarlem] en dienstbode Johanna Maria de Die le Clercq [11.2.1871 Haarlemmermeer-18.8.1949 Rhoon]-overleden 2.4.1995 te Rhoon; daar begraven).

Zie ds. W.M. le Cointre. In zijn boek *“De vergelding – Een dorp in tijden van oorlog”* beschrijft de auteur Jan Brokken de oorlogsjaren in het dorp waar hij als domineeszoon zijn jeugd doorbracht: Rhoon. Zijn vader ds. Johannes Cornelis Brokken (28.3.1910 Rotterdam-11.3.1988 Rhoon) stond daar van 1952-1975 als hervormd predikant voor buitengewone werkzaamheden. De inhoud van het boek centreert rond een afschuwelijk wraakactie van een doorgedraaide Duitse officier naar aanleiding van de ongelukkige dood van een Duitse matroos: op 11 oktober 1944 werden zeven inwoners van Rhoon als represaille gefusilleerd bij het Sluisje aan de Rijdsdijk en hun huizen werden in brand gestoken. In Brokkens verhaal over het verzet in Rhoon duikt regelmatig de naam op van de gereformeerde ds. ‘Jacob Jacobus Kloosterziel’, maar die heeft nooit bestaan en de naam lijkt een passend pseudoniem voor ‘Hendrik Hendrikus van Kapel’. Interessant is wel dat Brokken de predikant typeert als ‘de strateeg van het verzet in Rhoon’, die samen met ARP-raadslid Hendrik Kwist (echte naam?) de lokale LO-afdeling zou hebben opgericht. Blijkens het verhaal van Brokken – en het lijkt aannemelijk dat hij zijn typering op betrouwbare informatie baseert – *“deed Jacob Jacobus Kloosterziel het voorbereidende werk op de achtergrond en nam de contacten met andere afdelingen van de LO voor zijn rekening. Hij kon afspraken met vergaderingen in Rotterdam of Dordrecht combineren zonder dat het in de gaten liep – gereformeerden vergaderden onophoudelijk – en hij kon naar de ‘beurzen’ toe die in het Noorse Zeemanskerkje (aan de Westzeedijk 300) in Rotterdam, in de pastorie van Alphen aan de Rijn (= ds. G. Mulder, zie daar; hij woonde op het adres Burgemeester Visserpark 6 te Alphen aan de Rijn) en tal van andere plaatsen in het land werden gehouden. Op de beurzen werden vraag en aanbod van onderduikadressen op elkaar afgestemd en vervalste persoonsbewijzen verstrekt”*. In dat verband lijkt een regelmatig contact met ‘Frans-PBS’ in het nabijgelegen Barendrecht niet meer dan voor de hand liggend en zullen er zeker ook Joodse onderduikers door hem geholpen zijn. Tenslotte noemt Brokken in de eindeloze lijst namen van mensen met wie hij over zijn onderzoek gesproken heeft ook Ellen van Kapel: dat moet een familielid (kleindochter?) van de gereformeerde predikant van Rhoon zijn.

Lit.: Jan Brokken, *De vergelding*, 94, 99, 111, 193, 207, 245, 262, 271, 291; *In memoriam Ds. H.H. van Kapel* in: *Jaarboek 1986 der GKN*; Bas Kromhout, *Beelden van verzet*, 92v. (Jan Brokken).

257.

Cornelis (Cor) Kapteyn Dzn. (geboren 12.12.1895 te Oegstgeest, zoon van veehouder Dirk Kapteyn en Henderijntje van Dam-overleden 4.1.1965 te Amsterdam). Zijn zuster Cornelia Kapteyn (29.1.1903 Oegstgeest-13.8.1965 Amsterdam) was gehuwd met ds. Bote Gosens de Bruijn (30.4.1900 Purmerend-14.4.1960 Amsterdam), gereformeerd predikant te Oude en Nieuwe Bildtzijl en te Lemmer en in 1935 afgezet (zie ds. ds. Lambrecht Willem Wessels).

Kapteyn volgde de Kweekschool te Leiden en was onderwijzer te Rijnsburg en te Andijk; studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1920); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (6.2.1925); **gereformeerd** predikant te Moerdijk (met name onder schippers; 28.6.1925-14.4.1929); na studie aan het Institutum Judaicum te Leipzig gereformeerd missionair predikant onder de Joden te Amsterdam (17.4.1929-4.1.1965; woonde Van Eeghenstraat 37hs., Amsterdam).

Gehuwd op 18.6.1925 te Andijk met **Jantje Vriend** (geboren 5.11.1896 te Andijk, dochter van landbouwer Pieter Nannesz. Vriend en Neeltje Zwier-overleden 20.9.1976 te Amsterdam).

Eind jaren-dertig van de vorige eeuw ontmoette Kapteyn de jonge Joodse godsdienst-
onderwijzer Jacob (Jaap) Meijer ('Saul Messel'; 18.11.1912 Winschoten-9.7.1993
Bloemendaal), die toen bijles klassieke talen gaf aan de zoon van een geestverwant van
Kapteyn. Ze voerden gesprekken met elkaar over de overeenkomsten tussen Jodendom en
calvinisme (zie ook ds. C.W. Coolsma). Pogingen van Kapteyn om Meijer tot het christendom
te bekeren liepen echter op niets uit. *"Midden in deze gezegende periode van volhardend
werken is de oorlogstijd gekomen. Toen was er al met zovelen goed contact gelegd, dat er in
het hulp verlenen aan onderduikende Joden voor hem een nieuwe taak was weggelegd.
Hoevelen hij in die tijd een vluchtweg heeft helpen wijzen; hoe velen van zijn altijd gewillige
dienst gebruik en misbruik hebben gemaakt; wat hij er zelf voor opofferde, dikwijls ten koste
van zichzelf en zijn gezin; wat het hem aan gevaar en gevangenschap bracht... ds. Kapteyn
bleef getuige van de Naam van de Here Jezus. Hij ontwapende door zijn simpele belijdenis de
bezettende macht en waarschuwde zijn vriend. Opgepakt en lange tijd vastgehouden kwam hij
op onverklaarbare wijze zo weer vrij. Wist de Duitser niet wat hij met deze getuige aan
moest? Hij leek zo ongevaarlijk, kinderlijk vertrouwend, in ieder geval geen verzetsman en
nog minder "deutschfeindlich". Alleen maar een man, die altijd bereid was om rekening af te
leggen van zijn geloof en vertrouwen in de levende Heiland. Na de oorlog werd het
gehavende werk voortgezet. Al was de Joodse bevolking in Amsterdam gedecimeerd, voor ds.
Kapteyn bleef er werk genoeg over. Hij ging zijn bekende gang: bezoeken, schrijven, spreken;
altijd maar volhouden, geduldig spreken over het Oude Testament en de profetieën over de
komende Messias. Bedreven in de Schriften, thuis in de gewoonten en gebruiken van de
Joden, vriend van Abrahams kinderen, zette hij zijn tocht voort". Ds. Kapteyn werd wegens
hulp aan Joden – in een naoorlogs artikel noemt ds. Jac. van Nes (zie daar) het getal van meer
dan 100 - gevangen genomen (hij zat van 4.5.1942-12.12.1942 gevangen in Beekvliet, Sint
Michielsgestel, en van 23.2.1944 tot 5.4.1944 in Vught) en (werd) verhoord door
Sachbearbeiter (für Judenfragen Hans-Wilhelm} Nagel. Deze vroeg Kapteyn, waarom hij
Joden geholpen had bij het onderduiken. En het antwoord was, dat Christus ons dat geleerd
heeft en dat deze bijzonder aangedrongen heeft op barmhartigheid voor de Joden. Ds.
Kapteyn las uit zijn bijbel voor Romeinen 11: 30-32. De heer Nagel antwoordde niets, maar
liet het door ds. Kapteyn gezegde, met het Schriftbewijs erbij, kort in de protocollen invullen.
Toen verder aan ds. Kapteyn gevraagd werd waar de ondergedoken Joden waren, zei hij, dat
hij dat niet kon zeggen. En het tot grote verbazing van ds. Kapteyn gegeven weerwoord was:
"Als ik op uw standpunt stond, dan vertikte ik het ook, om het te zeggen". En aan de typiste
werd gedictieerd voor het protocol: "Wo diese Juden sind, kann ich nicht sagen". Tegen het
einde van de oorlog droeg ds. Kapteyn zorg voor niet minder dan 126 Joodse onderduikers.
Zo zaten er op de zolder van het gebouw van de evangelisatie-beweging 'Johannes' op*

Kattenburg niet minder dan 16 Joden ondergedoken (G.J. van Klinken, 365). Was Kapteyn de predikant die Hartog Naftali Jacobs (30.4.1893 Hilversum-12.9.1974 Jerusalem, Israel), hoofd van een middelbare school in Amsterdam, en Bertha Jacobs-van Wien (17.2.1911 Oldenburg, D., dochter van Isidoor van Wien en Ella Dammann-9.8.1999 Jeruzalem), lerares Frans, aan verschillende onderduikadressen hielp? Met hun kleine zoon Simon Israel (geboren 22.2.1943 Amsterdam) wisten ze de oorlog te overleven, Simon bij militair Aart Villerius (3.1.1914 Rotterdam-4.3.1955 Harderwijk) en Johanna Elisabeth van Est (2.8.1914 Rotterdam-?; gescheiden) in een dorp bij Rotterdam. Het echtpaar Villerius werd om die reden op 17.12.1983 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Bibl.: C. Kapteyn, *Rapport over den arbeid van de Zending onder de Joden over het tijdvak van 1942 tot 1946 van de Gereformeerde Kerk van Amsterdam* (in: *Rapport van de outaten Zending onder de Joden*, Bijlage III, 21).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 147v., 224, 491 enz.; Ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*. 82; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 73, 101, 161, 171, 565; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 3, 87v.; G.J. van Klinken, lemma 'Kapteyn, Cornelis' in: *Biografisch Lexicon*, V, 302; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 101 enz.; P.G. Kunst, *In memoriam Ds. Cornelis Kapteyn Dzn.* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 443vv.; Pim Ligtfoot, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 241; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 908, 935; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 3 en 165.

258.

Jan Kars (geboren 2.7.1903 te Schoonhoven, zoon van onderwijzer Johannes Kars en Adriana Jongh-gefusilleerd 29.12.1942 Leusder Heide; herbegraven Nationaal Ereveld Loenen, B234).

Hij volgde aanvankelijk de opleiding tot zilversmid in zijn geboorteplaats, later die tot godsdienstonderwijzer in de **Nederlands Gereformeerde Gemeente** (= Groep rond ds. Leendert Franke (19.11.1875 Colijnsplaat-10.11.1942 Hoofddorp) te Kralingseveer; hij werd voorganger/ godsdienst-onderwijzer te Brandwijk in de Alblasserwaard (1928-1932; daar bewoonde hij met zijn gezin de hervormde pastorie); voorganger bij de **Nederlandse Hervormde Evangelisatie op Gereformeerde Grondslag** in wijk Keeten, nu Capelle aan de IJssel-West (1932 ontslagen 1937); voorganger van de nieuw-opgerichte **evangelisatie-vereniging 'Rehoboth'** te Capelle aan de IJssel ('kerk' en pastorie in boerderij aan de Nijverheidstraat 55), later aangesloten bij de **Nederduits Gereformeerde Gemeente** van ds. Johannes van Welzen (22.2.1887 Leiden-18.7.1973 Gouda) in de Zeugstraat te Gouda; op 6.11.1937 werd hij daar door ds. Van Welzen tot predikant bevestigd.

Gehuwd 1) op 7.5.1925 te Groot-Ammers met **Aaltje Wilhelmina Brink** (geboren 22.7.1902 Groot-Ammers, dochter van Willem Brink [1875-1954] en Merrigje van der Wal [1865-1932]-overleden 5.12.1926; begraven Groot-Ammers) en 2) op 28.3.1928 te Schoonhoven met **Johanna Itjeshorst** (geboren c. 1905 te Schoonhoven, dochter van zilversmid Willem Frederik Itjeshorst [1860-1949] en Mergje de Wal [1874-1952]-overleden).

Ds. Kars nam in de meidagen van 1940 (als reservist?) deel aan de gevechtshandelingen en spande zich na de capitulatie in voor een gedenkteken voor zijn gevallen kameraden.

Vanaf het begin is ds. Kars er van overtuigd dat 'Nederland zal herrijzen' en dat daarvoor in het geheim maatregelen moeten worden getroffen. In een gesprek met zijn broer Johan zeg hij: 'Daar moeten wij iets aan doen. Die moffenbende moeten we ons land weer uitwerken'. Zijn broer vindt het onbegonnen werk, maar Kars is vastbesloten: "Al zal het mij mijn leven kosten, ik zal alles doen wat in mijn vermogen ligt'. ... In die tijd is het in de pastorie een komen en gaan van mensen die er nooit eerder waren geweest. Zo begint Kars

*zijn werk als verzetsman. 's Avonds komen er Joden, ze slapen bij de kinderen Kars en vertrekken 's morgens vroeg weer via geïmproviseerde ontsnappingswegen naar Zwitserland en Spanje. Nadat de 'Leeuwengarde' is opgericht, sluit Kars zich daar in 1941 bij aan. De 'Leeuwengarde' was een organisatie, die, over het hele land verspreid, zich bezig hield met spionage en sabotage. Eén van de grootste prestaties door ds. Kars verricht in dit verzetswerk is wel het in brand steken van een grote loods vol met materiaal van de Duitse Wehrmacht in het Westland. Het gaat goed totdat de Duitsers gelegenheid krijgen om een verrader te laten infiltreren in de groep. Op Tweede Paasdag 9 april 1942, toen de familie Kars op bezoek was bij schoonmoeder Itjeshorst op het adres Lopikerstraat 26 te Schoonhoven, werd 's morgens om 6 uur aangebeld door twee agenten in burger van de *Sicherheitspolizei*, die ds. Kars in hechtenis namen. In de woning van mevr. Itjeshorst werd niets onwettig aangetroffen. Onderweg naar Capelle aan de IJssel slaagde ds. Kars erin iemand te waarschuwen dat de wapens, die in onder de preekstoel opgeslagen lagen, zo snel mogelijk moesten worden verwijderd. Hetgeen geschiedde. Ook bij de huiszoeking in Capelle vonden de SD'ers geen bezwarend materiaal, terwijl ds. Kars onderwijl het *'Wilhelmus'* speelde op zijn orgel. Daarop werd hij afgevoerd naar het 'Oranjehotel' in Scheveningen. Daar kwam hij in een cel naast een pastoor terecht en ombeurten hielden die twee daar preken of toespraken voor de andere gevangenen. Op 18 juli 1942 werd ds. Kars met 364 anderen overgebracht naar het PDA Amersfoort en op 13 november 1942 belandde hij tenslotte in de *Wehrmachts*-gevangenis te Utrecht. Drie dagen later begon het proces tegen de *'Leeuwengarde'*, hetgeen er in resulteerde dat op 27 november dertien leden van de groep – inclusief ds. Kars - ter dood werden veroordeeld wegens spionage, sabotage en begunstiging van de vijand; voor acht leden werd de doodstraf omgezet in 15 of meer jaren tuchthuisstraf. Op 29 december 1942 werden de ter dood veroordeelden gefusilleerd op de Leuserheide, ds. Kars als laatste – hij had kort tevoren met de twaalf anderen nog het H. Avondmaal gevierd - en ter plaatse begraven. Pas op 6.1.1943 werd de familie van ds. Kars van zijn dood in kennis gesteld. Er bestaat een indrukwekkende afscheidsbrief van ds. Kars, die begint met de woorden *'Lieve schatten, zo even den 29 december 1942 is omstreeks 11 uur in cel 25 bekend gemaakt dat we om 2 uur in den middag moeten sterven. Ik zit met (Johannes) Faas (1.1.1910 Rotterdam-29.12.1942 buffetchef; hij werd met vijf andere gefusilleerde leden van de 'Leeuwengarde' begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Crooswijk' in Rotterdam 3^e klasse, CC3536) die ook daarbij behoort. Hoe ik je schrijf is wel duidelijk'*. En hij eindigt: *"Ik heb aan alle ter dood veroordeelden het H. Avondmaal mogen uitreiken, dat was mij tot groote troost. Vrouw, vier als het kan dat ook. Lieve U, de God des Vredes heilige U. Hij geve berusting en vrede, waarin ik sterf. Want het kan echt. Draag rouw, maar bovenal in het hart. Laat monument op kerkhof niet alleen staan. Gedenk. Groet alle en wees vele tot zegen. Dag lievelingen. God zij genadig en geve vrede. Dag schatten tot in eeuwigheid voor God. Hij zij U nabij. Treur niet, als die gene hoop hebben. Je liefhebbende man en vader"*. Na de oorlog werden zijn stoffelijke resten aangetroffen in een massagraf op de Leuserheide. Na identificatie werd hij op 30.11.1945 herbegraven in Schoonhoven nadat er eerder een gedachtenisdienst voor hem was gehouden in de Bartholomeuskerk aldaar. Ds. Van Welzen ging daarin voor. In 1978 werd hij nogmaals herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen.*

Lit.: Floris Bakels, *Nacht un Nebel*, 325; E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 432v., 640; George Harinck, Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 46, 186; B. Hooghwerff, *Een dominee voor het vuurpeloton; Levensschets van Dominee Jan Kars (1903-1942) en Afscheidsbrief* (Stichting De Gihonbron, Middelburg, 2004); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 42v., 107, 110, 147v., 189; M. Visser/ evangelist A. Obbes, artikel *'Een predikant in het verzet'* in *Kwartaalblad* nr. 1 (1989) van de *Historische Vereniging van Capelle aan den IJssel*.

259.

Antoon Geertruidus Berendinus ten Kate (geboren 3.12.1897 te Rotterdam, zoon van ds. Berend ten Kate [23.10.1852 Avereest-29.4.1941 Velp] en Hendrika Margaretha Piper [1856-1913]-overleden 31.10.1947 te 's Gravenhage). Zijn broer ds. Warner Antoon Berend ten Kate (20.7.1890 Aalten-18.6.1963 Driebergen; begraven Nieuwe Begraafplaats, Driebergen) was tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Wassenaar (1932-1950). Zijn oom, ds. Hendrik ten Kate (7.10.1858 Avereest-24.7.1921 Apeldoorn), was eveneens hervormd predikant, net als diens zoon ds. Reinier ten Kate (9.8.1886 Wapenveld-11.7.1967 De Bilt) en kleinzoon ds. Christiaan Mari ten Kate (1917-2000; zie daar). Zending Pieter ten Kate (6.7.1880 Lutten, zoon van Egbert ten Kate, grossier in koloniale waren, en Margje Bruins Slot-29.11.1918, Poso, NOI), gehuwd met Johanna ten Kate, was een neef van hem; diens zoon, ds. mr. Roelof Geert ten Kate (3.6.1916 Watatu, Poso, NOI-25.1.1996 Apeldoorn, begraven Natuurbegraafplaats Westerwolde, Asselt, Hoog Soeren) was dus een achterneef. Ds. mr. R.G. ten Kate was in 1943 hervormd hulppredikant in Arnhem, vertrok na de oorlog met zijn vrouw Margaretha Reinarda Bruins (1917-2005) als zendingspredikant naar Nieuw-Guinea en was daarna nog hervormd predikant te Wageningen. Scherpenzeel en Gemert. En een jongere zus van Pieter ten Kate, Margje ten Kate (1910-1964) was op 29.8.1933 te Steenwijk gehuwd met ds. Hendrik Jan Frederik Wesseldijk (10.4.1908 Rijnsaterwoude-29.4.1977 's Gravenhage; zie daar). Tenslotte was achterneef ds. Warner Pieter ten Kate (23.8.1922 Ubbergen, zoon van ir. Roelof ten Kate en Catharina Maria Elisabeth Coevoet-12.7.2014 's Gravenhage), kort na de oorlog vanwege de 'Duitsland'-commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk gedetacheerd bij de *Religious Affairs Branch*, een afdeling van het Militaire Gezag in de Britse bezettingszone te Bunde (Duitsland).

A.G.B. ten Kate studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hij was lid van Studentenvereniging 'Elias Anne Borger', tijdens de oorlog een actief verzetsnetwerk van leden en oud-leden; hervormd hulppredikant te Heemstede (18.2.1923); predikant te Hansweert (30.11.1924-26.6.1927 wegens eervol ontslag); predikant van de **Nederlandse Evangelische Kerk** te Brussel (Belg.; 26.6.1927); na de oorlog was hij vlootpredikant, geestelijk verzorger en hervormd predikant te 's Gravenhage.

Gehuwd op 14.2.1939 te Ukkel (Belg.) met **Johanna van den Broek** (geboren 1.4.1897 te Schiedam, dochter van ds. Christiaan Leonard van den Broek [16.5.1859 's Gravenhage, zoon van ds. Jan Jacob van den Broek {17.11.1824 's Gravenhage-7.1.1875 's Gravenhage}-12.3.1922 Dordrecht] en Maria Elisabeth Philipse-overleden 16.12.1988 te Zeist).

Eind 1940 werd ds. Ten Kate benaderd door de Joods-communistische verzetsman Maurice Bolle (1892-16.3.1976 Brussel) of hij mee wilde werken binnen organisatie die zich inspande om vooral Joodse vluchtelingen onder te brengen op veilige onderduikadressen in Brussel e.o. en de daarvoor benodigde financiële middelen in te zamelen. Vervolgens zou geprobeerd worden om hen verder te helpen langs veilige routes door Frankrijk heen naar Spanje, het Verenigd Koninkrijk (zogenaamde 'Lissabonroute') en Zwitserland. Bolle droeg daarbij zorg voor de benodigde valse papieren en distributiebescheiden. Zij werden in hun werk ondersteund door het Joodse *Comité de Défense des Juifs en Belgique*, opgericht door de communistische mijningenieur Hertz Jospa (1904 Rezina, Bessarabië-1966 Brussel) en zijn vrouw Hava'Yvonne' Jospa-Groisman (geboren Bessarabië), en de Joodse Nederlanders Benjamin Maurits Nieuwkerk ('Benno Nijkerk' (2.10.1906 Amsterdam-29.10.1944 in Duitsland), gedelegeerd commissaris van een N.V, gearresteerd in Compiègne en op 22.3.1944 overgebracht naar KZ Neuengamme), en mr. David ('Joop') Verloop (8.1.1921 Utrecht-pleegde 7.3.1944 suïcide in de gevangenis van Sint-Gilles te Brussel; begraven Nieuwe Begraafplaats Zeist B 419, die zich vooral inspanden voor Joodse kinderen. Later kwam ook contact tot stand met de organisatie van de Nederlandse zakenman en

zevendedagsadventist Johan Hendrik (Jean) Weidner (22.10.1912 Brussel-5.10.1994 Monterey Park, California, USA) in Parijs, die het ontsnappingsnetwerk 'Dutch-Paris' had opgezet: in het najaar van 1943 organiseerde Weidner op verzoek van dr. W.A. Visser 't Hooft (zie daar) in Genève ook de zogenaamde 'Zwitserse weg', waarlangs de verzetsvrouw Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016; zie daar) al in juli 1942 belangrijke documenten uit het kerkelijk verzet ter kennis van de regering in Londen kond brengen. Op den duur werd genoemd verzetswerk namens de Nederlandse regering-in-ballingschap voorgefinancierd door Nederlandse diplomaten in Bern. Naar schatting hebben zo ongeveer duizend vluchtelingen naar bevrijd gebied kunnen ontsnappen, onder wie ook ca. 100 geallieerde vliegers. In juli 1943 werd Bolle opgepakt door de *Sicherheitspolizei* en via het beruchte fort Breendonk bij Mechelen naar KZ Buchenwald gedeporteerd. Hij overleefde de oorlog. De Joodse verzetsman Paul van Cleeff (22.7.1919 Rotterdam-29.12.2006 Wassenaar) nam zijn werk over, maar ook hij werd – ten gevolge van de ongelukkige vondst van een adressenboekje in februari 1944 – samen met ds. Ten Kate gearresteerd. Begin september 1944 werden zij bevrijd uit hun gevangenschap. Ds. Ten Kate vatte zijn verzetsactiviteiten samen in een naoorlogs rapport van acht pagina's. Daarin maakte hij o.a. melding van de actieve betrokkenheid bij het verzetswerk van zijn achterneef Christiaan Mari ten Kate (1917, zoon van ds. Reinier ten Kate en Jacoba van Oosterzee-2000; zie daar), en van zijn collega ds. Pieter de Haan (6.5.1890 Ophemert-2.3.1962 Driebergen), predikant te Antwerpen (1924-1957; zie daar).

Lit.: Maurice Bolle, 'Herinneringen'; Hebe Kohlbrugge, *Twee keer twee is vijf*, 57; Megan Koreman, *Gewone helden*; Megan Koreman, *The Escape Line*; Jacqueline Maris, artikel 'Gods pionier op Celebes' (*Trouw* d.d.12.1.2019); Mordecai Paldiël, *Saving One's Own*; Dorien Styven, *Populaire mythevorming rond het Joods Verdedigingscomité* in: *Bijdragen tot de eigentijdse herinnering*, XI (2014), 157-198; Suzanne Vronen, artikel 'Unique Aspects of Jewish Armed Resistance and Rescue in Belgium' in: Patrick Henry, *Jewish Resistance against the Nazis*, 134.

260.

Christiaan Mari ten Kate (geboren 18.3.1917 te Ruinen, zoon van ds. Reinier ten Kate [9.8.1886 Wapenveld. Heerde-11.7.1967 De Bilt] en Maria Johanna Jacoba van Oosterzee [1888, dochter van ds. Christiaan Mari van Oosterzee [16.8.1854 Rotterdam- 19.7.1912 Aken, D.], hervormd predikant te Elden, Heukelum, Sliedrecht, Kotah Radja, Fort De Kock, Medan Deli en Boxtel-1989]-overleden 20.5.2000 te 's Gravenhage).

Hij studeerde theologie te Utrecht en was – samen met de theologie- en medicijnenstudent, later gewoon hoogleraar in de elektro-neurologie, in het bijzonder de pathofysiologie van het neuro-musculaire systeem aan de Rijksuniversiteit Utrecht, Daniël (Daan) van der Most van Spijk (25.5.1920 Geesteren-13.11.2009 Doorn) lid van de studentenvereniging 'Elias Anne Borger' en actief in het verzetsnetwerk van o.a. ds. A.G.B. ten Kate (zie daar); C.M. ten Kate woonde na de oorlog in Sèvres (Frankrijk; 1954) en was vervolgens hervormd vlootpredikant te Hilversum, geestelijk verzorger in arbeiderskampen (-1967) en predikant te 's Gravenhage (10.9.1967-25.4.1982 wegens emeritaat).

Gehuwd op 3.2.1947 met **Johanna Catharina Sluyterman** (geboren 11.3.1917 te Haarlem, dochter van de arts dr. Albertus Aemilius Seyno Sluyterman en Henriëtte Wilhelmina Moll-overleden 3.9.2002 te 's Gravenhage), lerares Frans. Hun zoon, dr. Albertus Aemilius Seyno ten Kate (geboren 1952), was hervormd predikant in Dedemsvaart, Emmen-Oost en Bergen op Zoom.

Chris te Kate was zoals gezegd tijdens de oorlog als student theologie nauw betrokken bij het verzetswerk van zijn oudoom ds. Antoon Geertruidus Berendinus ten Kate (1897-1947; zie daar) in Brussel e.o. In februari 1944 werd hij gearresteerd en gevangen gezet in de

Sint-Gillesgevangenis te Brussel. Later werd hij overgebracht naar Kamp Beverlo (Leopoldsborg) en beleefde daar op 4.9.1944 de bevrijding.

Lit.: Megan Koreman, *Gewone helden*; Megan Koreman, *The Escape Line*.

261.

Gérard Kater (geboren 17.4.1911 Appingedam, zoon van landmeter bij het kadaster Gerard Eugène Kater [31.5.1878 Roermond-28.10.1937 Roermond, begraven Oude Begraafplaats nabij Kapel in 't Zand, Roermond; opschrift liggende zerk: “*Maar de meeste van deze is de liefde*”] en onderwijzeres handwerken? Catharina Treiture {27.11.1876 Amsterdam-7.7.1950 Amsterdam; begraven Karssenhof, Ouderkerk aan de Amstel] – overleden 1994 te Heerenveen, ‘Heerenhage’).

Kandidaat theologie te Amsterdam (1941); **doopsgezind** predikant te Berlikum (31.8.1941-1946), Damwoude (7.7.1946-22.4.1951) en Franeker (29.4.1951-10.11.1957), leraar aan de Rijks Pedagogische Academie te Leeuwarden (1951-1976) en voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep.

Gehuwd op 23.8.1941 te Weststellingwerf met **Mellena Eelkje Hoekstra** (geboren 2.1.1912 Wolvega, dochter van gemeentearchitect Wytze Hoekstra en Hylkje Keuning-overleden 12.6.2009 Appelscha; crematie te Assen). Op 14 april 1945 verloren ze hun dochtertje Hylkje Catharina Kater, twee maanden oud (geboren te Berlikum, overleden te Leeuwarden).

“*Soms probeerden predikanten om de gemeenteleden die zich bij de NSB of andere Naziorganisaties hadden aangesloten, te bekeren. Dit leverde vaak geen resultaat op. Ds. Gerard Kater probeerde dat met de zoon van een plaatselijke NSB-er die bij de SS was gegaan en meehielp Joden op te pakken. Maar hij slaagde er niet in. Aan de andere kant gaf een plaatselijke doopsgezinde NSB-er hem vaak waardevolle gegevens*”. Ds. Kater verbrandde het bordje ‘*Verboden voor Joden*’ dat tot zijn grote woede door zijn eigen kerkenraadsleden was aangebracht op de vergaderruimte van de doopsgezinde vermaning in Berlikum. Hij werd op 12.8.1943 gearresteerd wegens hulp aan onderduikers, maar kwam na een verblijf in het Huis van Bewaring te Leeuwarden op 18.12.1943 weer vrij. De politiemann die hem arresteerde bood daarvoor zijn excuses aan. Bij zijn verhoor vroeg hij hem waarom hij zich had ingezet voor onderduikers, waarop Kater antwoordde dat hij dit niet meer dan als zijn plicht beschouwde.

Archief: App. Laureense.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 89 (1995), 195, 209 en 90 (1996), 7v.; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 177, 179, 189, 195; Herman Keuning, *Herinneringen aan onze studietijd*.

262.

Cornelis (Cor) Keers, drager *Verzetshedenkingskruis* en de *Yad Vashem*-onderscheiding (geboren 22.11.1907 te Hilversum, zoon van Lourens Cornelis Keers (18.4.1871 Lonneker, zoon van ds. Aris Keers [10.3.1834 Hilversum-27.5.1901 Hilversum] en Cornelia van Dompelaar-25.6.1914 Hilversum), die om gezondheidsredenen zijn studie (theologie?) moest opgeven, en eerst rijwielhandelaar, later winkelier werd, en Geertje van Dorp-overleden 7.4.1990 te Apeldoorn; begraven Begraafplaats Lemelerveld). Twee ooms van ds. C. Keers, ds. Wolter Arinus Keers (20.1.1868 Koudekerk aan de Rijn-22.3.1927 Utrecht; gehuwd met Lamberta Arnolda ten Cate [22.1.1868 Enschede-maart1947], zuster van ds. Berend ten Cate; zie: ds. K.H.E. Gravemeijer) en ds. Hendrik Jan Frederik Keers (24.9.1873 Enschede-1.1.1906 Durgerdam) waren in het spoor van hun vader eveneens hervormd predikant. Twee zoons van ds. W.A. Keers volgden hun vader en grootvader in het ambt: ds. Arinus Keers (9.1.1893 Veere-12.5.1967 Arnhem) en ds. Benjamin Keers (30.11.1895 Veere-24.1.1976 ‘s

Gravenhage, tijdens de oorlogsjaren predikant te Bandung (Java, Nederlands Oost-Indië). Ds. Arinus Keers Jr., die van 1935 tot zijn emeritaat in 1953 directeur was van het Hervormde Diaconessen-ziekenhuis te Arnhem, was gedurende de oorlogsjaren actief in het kerkelijk verzet. In 1947 voerde hij – als lid van het college van regenten der gevangenen te Arnhem – met succes het pleidooi voor de tot levenslang veroordeelde oorlogsmisdadiger Piet Richard ‘Dick’ Cieraad (3.12.1921 Laren-20.6.2004 Naarden) en diens vrouw. Cieraad was tijdens de oorlog inspecteur van de Rijksrecherche en een berucht lid van de SD in Zwolle geweest. Hij werd aanvankelijk wegens ernstige oorlogsmisdaden ter dood veroordeeld, maar kreeg gratie en het vonnis werd omgezet in een lange gevangenisstraf. Hij zat gevangen te Zwolle. Cieraad’s vrouw, een Duitse, die als voormalig secretaresse van de beruchte SD-chef *SS-Sturmbannführer* Dr. Erich Deppner [8.10.1910 Neuhaldensleben, N. van Magdeburg-13.12.2005 Anzing, O. van München] eveneens tot een lange gevangenisstraf was veroordeeld, verbleef toentertijd in het Huis van Bewaring te Arnhem en leerde daar ds. Keers kennen. Door zijn toedoen kreeg ze strafvermindering en kwam ook haar man eerder - in 1958 - vrij. Een tante van Cornelis Keers, Adriana Wilhelmina Keers (8.6.1872 Lonneker, dochter van ds. Aris Keers [1834-1901] en Cornelia van Domselaar 1837-1908]-21.3.1953 Enschede), was op 28.5.1903 te Hilversum gehuwd met ds. Leendert Johannes Wesseldijk (30.3.1870 Lochem-21.3.1953 Zeist; zie ds. Leendert Johannes Wesseldijk jr.), laatstelijk hervormd predikant te Kortgene (Noord-Beveland). Zij waren de ouders van Ds. Leendert Johannes Wesseldijk Jr. (neef van ds. Cornelis Keers en van 1944-1947 diens opvolger in Lemelerveld – zie hierna).

Cornelis Keers werd **hervormd** predikant te Lemelerveld (25.10.1936-12.5.1944 en was daar o.a. hecht bevriend met zijn gereformeerde collega ds. A.W.J. Vogelaar (zie daar), die tegenover hem woonde, en met zijn hervormde collega in Lemele, ds. H. Berkhof; zie daar); hulpprediker voor de evangelisatie in de hervormde kapel Assen aan de Oosterhoutstraat (12 mei 1944-1947), predikant te Rotterdam-Feijenoord (1947-1954), in Amsterdam (Koepelkerk-gemeente; 14.3.1954-1964) en tenslotte in Amsterdam (Noorderkerkgemeente; 1964-30.11.1972 wegens emeritaat). Daarna vestigde ds. Keers zich met zijn vrouw te Epe.

Gehuwd op 21.10.1936 te Hilversum met **Maria Bokhorst**, draagster van het *Verzetsherdenkingskruis* en de *Yad Vashem*-onderscheiding (geboren 10.1.1914 Hilversum, dochter van Hendrikus Bokhorst, timmerman en leraar aan de Ambaschtsschool, en Caroline Hopper-overleden 1.1.2009 Epe).

H. Berkhof (in een artikel over zijn oorlogsjaren): “*Om nog even bij de predikanten stil te staan: al spoedig ontstond er een hartelijke vriendschap tussen mij en de beide predikanten van Lemelerveld: C. Keers (hervormd) en A.J.W. Vogelaar (gereformeerd). We overlegden geregeld en trokken één lijn. Keers was behalve moedig ook slim. En Vogelaar had toen al heel gedurfde ideeën over een samengroeien van Gereformeerd en Hervormd. In het verzet was hij de radikaalste. Met zijn medewerking richtte de ondergrondse een wapendepot in (helaas later ontdekt). We hebben elkaar met onze verschillende gaven bij grote eensgezindheid kunnen steunen!*” In 2013 ontving het echtpaar postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het eind 1942 samen met ds. H. Berkhof (zie daar) voor de zeventienjarige Erica Deen (12.10.1924, Hilversum, dochter van een Levie (Louis) Deen [8.1.1889 Amsterdam-27.1.1973] en Marianna de Jong [24.3.1892 Amsterdam-10.11.1986 Hilversum]-17.3.2014 Perth, Australië; na de oorlog gehuwd met Klaas Moen [4.7.1922-6.11.2013 Perth, Australië), een veilige onderduikadres had gevonden op boerderij ‘*Genista*’ van Hendrik Grootemarsink (31.1.1906 Ambt-Ommen-30.1.1987; begraven oorlogsbegraafplaats Lemele) en Willemina (Mina) Hendrika Grootemarsink-Schuurman (16.1.1911-1.6.1992; begraven Oorlogsbegraafplaats, Lemele) aan de Zonnenbloemweg te Lemele: ook zij ontvingen de *Yad Vashem*-onderscheiding. Later, toen dat adres niet meer veilig was, vond Erica een onderkomen bij

Cornelis' zuster Stien Keers, gehuwd met ds. Piet Visser (zie daar) in Apeldoorn, en tenslotte nog bij diens broer, hoofdonderwijzer Jan Gerrit Keers (26.7.1904 Hilversum-3.12.1987) en schoonzus Hillegonda (Gon) Alida Teuntje Jonker (10.6.1903-9.7.1994 Hoogeveen; beide begraven te Ootmarsum) in Sibculo. Ook zij allen ontvingen op voordracht van Erica Deen de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ds. Keers en zijn vrouw hebben tijdens de oorlog zelf nog een ander Joods meisje in huis genomen: Wilhelmina (Willy of 'Grote Wil') Johanna van Rood (18.8.1913 Hilversum, dochter van Asser Alexander van Rood [1875 Hilversum-13.9.1918 Weesp bij het – tot 1962 Harmelen - grootste treinongeluk in Nederland met 41 doden en 42 gewonden] en Margot Schulman [1.12.1885 Hilversum-11.2.1944 Auschwitz]-2.2.1988 Amersfoort, volgens ir. Henk Keers een schoolvriendin van zijn moeder uit Hilversum). Zij verbleef vrijwel continu op de pastorie, behoudens de momenten dat het gezin zelf moest onderduiken omdat vader Keers – die zeer actief was in het verzet – door een NSB'er werd verraden (één van de verraders werd overigens in nauw overleg met de lokale veldwachter geliquideerd). Zeker drie keer wist ds. Keers zich zo met vrouw en kinderen te redden, de laatste keer eind 1944 in Assen (zie hieronder). Na de oorlog bleek dat alle familieleden van Willy waren opgepakt en om het leven gebracht. De predikanten van Lemelerveld hebben zich behalve met Jodenhulp ook ingezet voor de opvang van geallieerde vliegers, het verbergen van (gedropte) wapens en de buit van diverse overvallen, met name bonkaarten, onder de vloer van de hervormde en gereformeerde kerk. Na de oorlog werd in Lemelerveld een straat naar ds. Keers genoemd. Overigens zette hij tijdens het laatste oorlogsjaar zijn verzetswerk ook in zijn nieuwe gemeente Assen gewoon voort, met als gevolg dat het gezin ook daar nog een keer wegens verraad moest onderduiken.. Vader en moeder Keers en de drie jonge kinderen vonden toen tijdelijk onderdak bij de ouders van mevr. Keers-Bokhorst in Loosdrecht. Vandaar werd het gezin in december 1944 door twee boeren uit Lemelerveld opgehaald in een huifkar met een dubbele bodem, waar de predikant zich verborgen kon houden. Na een tussenstop bij ds. Piet Visser in Apeldoorn kwamen allen weer veilig thuis in Lemelerveld. Tenslotte beleefde het gezin Keers daar gezond en wel de bevrijding.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 283; A.E. Fransen, *Mitsgaders hare volheid*, 49v., 52vv., 55v., 79, 90, 92, 94c. (ds. Arinus Keers); Mervin van Oort, *Dick Cieraad, een SD-agent zonder geweten. De beul van Zwolle*; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 17; Ismee Tames, *Doorn in het vlees*; *Yad Vashem*, 959?;

263.

?Wilhelmus Hermanus Kelder Sr. (geboren 11.5.1873 te Rotterdam, zoon van behanger Andries Kelder [17.8.1846 Rotterdam] en Johanna Catharina Gijsberta Rappard [ca. 1848 Zaandam; gescheiden 30.12.1874 Rotterdam]-overleden 28.6.1948 Rotterdam-Charlois, begraven Begraafplaats Charlois, Charloisse Lagedijk 680). Moeder Kelder-Rappard werd in 1848 geboren te Grootebroek als dochter van ds. Hendrik Matthias Michaël Rappard {4.1.1817 Boxmeer-11.9.1888 Utrecht] en overleed in 1933 te Voorthuizen; het ouderpaar trouwde in 18.7.1872 te Barradeel, maar het huwelijk hield geen stand: ze scheidten al op 30.12.1874.

Ds. W.H. Kelder was **hervormd** predikant te Heinenoord (26.8.1900-197.1903), Warmond (26.7.1903-21.6.1908) en Rotterdam-Charlois (28.6.1908-30.9.1943 wegens emeritaat).

Gehuwd op 14.8.1900 te Utrecht met **Eremina Brouwer** (geboren 14.7.1877 te Utrecht, dochter van Nicolaas Gerard Brouwer [1836-1907] en Eremina Lammerts van Bueren [1837-1918]-overleden 28.6.1961; begraven Begraafplaats Charlois). Hun zoon, ds. Wilhelmus Hermanus Kelder Jr. (7.1.1902 Heinenoord-15.8.1975 Ede), gehuwd 22.3.1928 te Rotterdam met Wilhelmina Maria Mak, was hervormd predikant te Ellewoutsdijk, Breskens,

Middelburg (1.12.1935-9.4.1944), Leiden (23.4.1944, bevestigd door zijn vader in de Pieterskerk-18.9.1949) en Utrecht.

Dagboek van een predikantsvrouw, 66 jaar – Rotterdam (onderzoek naar alle Rotterdamse predikanten die gedurende de oorlogsjaren – nog – actief waren maar wel bijna de ‘emeritaatsgerechtigde leeftijd’ hadden bereikt, maakte duidelijk dat de in 1943 66-jarige echtgenote het meest in aanmerking kwam als schrijfster van het anonieme oorlogsdagboek; GCH).

“27 April 1943 – Vandaag ging ik vanuit Rotterdam naar Den Haag. Vader ging allerlei bezoeken maken; ik wou me maar bij tante Josien bepalen, omdat ik van vele bezoeken te moe word. Ik hoopte met tante te bepraten, wat ze nu doen moest, nu alle Joden zich moesten melden. Ik wist, dat ze dat niet van plan was te doen; maar wat dan wel? Maar zie, toen ik in haar huis kwam, waar Dora me open deed, was er geen tante Josien meer. Ze was gevlucht naar Breda, naar Jaap Molenijzer, de ouders van Wout en Anneke, die je je misschien nog herinnert. Ik vatte toen het plan op naar Breda te gaan om af te spreken dat tante ook een tijdje bij ons kwam, om daarmee Jaap en Loek wat te ontlasten van deze druk – want tante is ontzettend druk op je – en ook, omdat het me voor tante veiliger leek, als ze telkens een ander adres had. Maar toen kwam ineens Anneke uit Breda binnen, met de boodschap, of Dora tante wou halen, want ze kon het niet uithouden en wou zich liever melden om naar Vught te gaan. Het bleek, dat Jaap-Loek tante alleen wilden hebben als logée, in dien zin dat ze gewoon als schoonzuster bij hen was en niet als ondergedoken Joodsche. Nu, dat is onzin! Als je een Jood herbergt, dan ben je strafbaar, of het je schoonzuster is of niet. Ze wilden iets geheimzinnigs: tante moest gewoon met Loek uitgaan. Het gevolg was, dat tante Josien, die toch al over haar zenuwen heen was, nu in zoo’n groeiende angst verkeerde dat ze ontdekt zou worden en dan Jaap en Loek in haar ongeluk zou meeslepen, dat ze het besluit nam naar Vught te gaan. Anneke kwam voor haar ouders op; ze zei, dat die deze toestand niet aankonden; dat het met tante geen leven was zoo. Dat begrijp ik best; tante zuigt je als ’t ware uit; je wordt doodmoe van haar. ’t Is niet te harden. En zoo is dit het droevige einde van al haar angsten en al haar slapeloze nachten.

28 April – Hoewel het tante Beps verjaardag was, is vader toch vanmorgen naar Den Haag gegaan om enkele dingen voor tante Josien te regelen. Als die zich nu ging melden, was ze bijna een week te laat en daar staat straf op: de mogelijkheid ineens naar Polen gezonden te worden. Ook had ze al haar sterren verbrand en zonder ster kon ze daar niet verschijnen. Dora heeft een ster voor haar opgediept; vader bepleitte de zaak bij de Joodsche Raad, waarvan vader één der leidende personen al meermalen heeft gesproken en die heeft het geval bepleit bij de Duitschers. Het slot was, dat tante zonder straf nu naar Westerbork zou kunnen gaan. Maar in afwachting van een nieuw transport moest ze zich nu eerst melden op de Paviljoensgracht (27a, de voormalige vestigingsplaats van het Joodsch Tehuis; in 1984 gesloopt; GCH) in Den Haag, waar nog meerdere lotgenoten gehuisvest zijn.

29 April – En dat is nu gebeurd. Dora heeft haar weggebracht. Vader heeft uit Breda tantes bagage nog gehaald en nu zit ze daar. Ik ga haar morgen opzoeken om afscheid te nemen...

30 April – ... Overigens was dit een zeer bewogen dag. Ik zocht Josien op en trof haar in dat armoedige, verwaarloosde gebouw aan, zittende op een houten stoel aan een planken tafel op schragen, te midden van spelende kinderen, die op een oude piano beukten, en mannen en vrouwen, die om de tafel hingen. Josien was bezig van een laken een overtrek te maken op haar stromatras. Ze sliep in een zaaltje in tweeën gescheiden door een schot, waar alle bedden naast elkaar staan. Aan het schot, op een spijker, hingen wat kleeren van haar. Op een plankje wat toiletgoed. Alles armoedig en ellendig. En daar verblijft zij nu, met haar 63 jaren, zonder enig comfort en gescheiden van allen, die haar lief zijn. De mensen waren allemaal aardig met elkaar en de politieagenten, die daar wacht houden, waren zeer geschikt

en allerliefst tegen de kinderen. Ook op het eten wordt wel zorg besteed, al is het wel zeer eenvoudig. Ik bleef den heelen morgen bij haar, tot 1 uur, etenstijd, en at bij haar mijn brood op. Even vóór 2 uur kwam een man, Jood met een ster, binnen en vertelde, dat er overal staking was vanwege den melding van de beroepsmilitairen. De waterleiding zou staken, de landsdrukkerij, en nog veel meer. Heel Den Haag zou in rep en roer zijn. Ook zou Tunis gevallen zijn. Enfin, ik moest weg omdat het etensuur was en nam van Josien afscheid, wat me erg ontroerde. Ik vond het zóó droevig haar hier achter te laten, al moet ik zeggen dat ze zich goed hield. Ze was kalm; nu haar lot beslist was, was ze vrij van angst in elk geval en dat is al heel wat. Maar triest blijft het en 't ging me erg aan het hart haar hier nu vaarwel te zeggen. Zien we elkaar ooit terug? Wie zal het zeggen. Ik ging heen en kwam op straat. Van rep en roer zag ik niets; de trams reden. ...

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 262; *Dagboekfragmenten 1940-1945*, geselecteerd door T.M. Sjenitzer-van Leening (Veen, Utrecht; M.G. Verwey, Leiden in *bezettingstijd*, 151.

264.

Herman Rein Keuning (geboren 1.5.1919 te Ureterp, zoon van Rein Keuning [1890-1969] en Wytske Jelsma, gescheiden 1.5.1947 te Leeuwarden-overleden 4.5.2015 te Beetsterzwaag; crematie).

Studie theologie RU Groningen, Gemeentelijke Universiteit Amstetdam en Doopsgezind Seminarium; proponent (1943); **doopsgezind** hulppredikant te Makkum (1943; omdat de eigen predikant zwaar in het illegale werk zat) en jeugdwerk-predikant te Harlingen (13.9.1943, om ds. Johan Pieter Huibert Grootes [3.3.1908 Westzaan-18.2.1946 Baarn, die was gehuwd met Aleida Vrijdag (8.4.1910 Amersfoort, dochter van generaal-majoor Willem Hermanus Eduard Vrijdag [1874-1952]-1.2.2001 Alkmaar] in de moeilijke oorlogsjaren bij te staan) en Berlikum; predikant te Irnsum-Poppingawier (13.8.1944-1.5.1950); te Meppel/ Assen (7.5.1950-26.10.1952), Grouw (2.11.1952-19.3.1967), combinatie Oldeboorn, Irnsum en Poppingawier (vanaf 1.1.1969 opgenomen in streekgemeente Midden-Friesland; 26.3.1967-7.9.1975) en Drachten-Ureterp (21.9.1975-2.5.1982).

Op 27.7.1944 te Witmarsum (Wonseradeel) gehuwd met **Anna Juliana Tichelaar** (geboren 26.4.1922 te Makkum, dochter van Jan Pieters Tichelaar [27.11.1893 Makkum-16.7.1981], van 1913-1963 directeur van de Koninklijke Tichelaar Makkum [keramiekbedrijf] en Antje Elings Kramer [1894-1987]-overleden 5.4.2016 Beetsterzwaag; crematie in besloten kring). Zij was tot haar huwelijk verpleegster in Amsterdam. Haar broer, dr.ir. Pieter Jan Tichelaar (28.6.1928 Makkum-25.8.2020), was van 1972-1985 directeur van de Koninklijke Tichelaar Makkum (aardewerkfabriek).

Ds. Keuning onderhield tijdens de oorlogsjaren nauwe contacten met zijn doopsgezinde collega ds. T.O.M.H. Hylkema (zie daar). Zo zou An Keuning-Tichelaar – volgens dr. Jacqueline Hylkema te Leiden – een Joods jongetje hebben ondergebracht bij een neef van ds. Hylkema, ir. Bonne Kerst Hylkema (9.8.1901 Jirnsum-7.3.1989 ziekenhuis Leeuwarden) en zijn vrouw Akke de Lang (23.3.1913 Leeuwarden-16.3.1994 Jirnsum) in Jirnsum. Dat was een gevaarlijke situatie omdat er ook Duitse officieren waren ingekwartierd. Maar het liep goed af, want blijktbaar is het jongetje aan hen ‘voorgesteld als een zoontje uit een tak van de familie in het Westen des lands’ (dr. J.J. Hylkema).

An zat in het verzet en de pastorie werd een veilig toevluchtsoord voor onderduikers en voor anderen die een tijdelijk onderdak nodig hadden. Soms brachten wel 15 mensen er de nacht door. In haar boek vertelt An Keuning-Tichelaar onder meer over haar jeugd in Makkum, over haar rol in het verzet en hoe ze verschillende keren aan de dood ontsnapt is. Ze vertelt één voorbeeld: “Ik was onderweg met de veerboot van Enkhuizen naar Stavoren en zat een brief aan Herman te schrijven, toen we opeens beschoten werden door een vliegtuig. Ik

had een Joodse baby bij me, verstoopt in een tas. De kogels doorboorden de shawl om m'n nek, vlogen vlak over de tas heen en doodden de man die naast me zat. En zo kan ik over nog veel meer voorvallen vertellen, die me zeker doen weten dat er meer is tussen hemel en aarde. In een God die alles regelt geloof ik niet, maar wel dat er een goede geest om ons heen is. Toeval bestaat niet, zeg ik altijd, maar wel dat het je toevalt". Een ander voorval uit de oorlog is ook te bijzonder om niet te noemen. An: "Precies zestig jaar geleden heb ik een hervormde collega van mijn man, ds. Ger Boerlage (zie daar), uit de gevangenis in Leeuwarden losgepraat. Het verzet had gehoord dat Boerlage, die toen in Raerd stond, dreigde door te slaan. Ik ging met een fles Bokma en een fles Beerenburg naar de commandant, en zei dat ik zijn nicht was. De derde keer mocht hij mee. Ik herinner me nog goed hoe vreemd hij naar me keek, want hij kende me niet eens. In de brick op weg naar huis vertelde ik dat ik de vrouw van Herman was". ... Bij Herman Keuning stond de menselijkheid voorop. Toen na de oorlog Duitsers door Irnsum werden afgevoerd en men de gevangenen vernederde door hen te laten 'kikkeren' (op hurken voorwaarts bewegen), sloot Herman zich kikkerend bij de gevangenen aan. ... Kort na de oorlog ving de familie Keuning in de pastorie een groep Mennonieten op die de gevlucht waren uit Rusland en op doorreis naar een nieuw bestaan in Paraguay (NB: daar reisde ook de van oorsprong doopsgezinde oorlogsmisdadiger Jacob Luitjes heen; zie: ds. J.S. Postma).

Zie ds. G.D. Boerlage, ds. B. van Gelder, ds. E. Postma, ds. H. de Vos en ds. J.E. Wagenaar.

Bibl.: An Keuning, *Passing on the comfort* (Nederlandse vertaling: *De verbindende kracht van quilts*).

Archief: App. Laurens e.d..

Lit.: Gerhard Bakker, *Vrouwen verenigd door versleten quilts*, artikel in: *Friesch Dagblad* d.d. 24.3.2005; Yge Damsma, *Dit hawwe wy belibbe 1940-1945*; Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 10, 62, 101v., 126, 136, 165; dr. Jacqueline J. Hylkema (j.j.hylkema@luc.leidenuniv.nl).

265.

Cornelis Wilhelmus Keur (geboren 13.7.1897 Enkhuizen, zoon van banketbakker Johannes Jacobus Keur en Antje Tober-overleden 13.2.1989 's Gravenhage).

Hij studeerde aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen; kandidaat in 1924; **gereformeerd** predikant te Heinkenszand (10.8.1924-26.2.1928; daar was hij collega van de hervormde predikant ds. Jan Bernard Netelenbos (7.3.1879 Amsterdam-18.6.1934 Winterswijk), die aanvankelijk gereformeerd predikant was te Oostkapelle, Heerenveen en Middelburg, maar in 1919 werd afgezet wegens zijn 'Schriftbeschouwing'; daarna stond Netelenbos nog als hervormd predikant nog te Heinkenszand [1921-1928]. Ds. Keur stond nog te Oudewater (11.3.1928-22.5.1932) en Scheveningen (1.6.1932-1.1.1963). Hij rekende zichzelf tot de behoudende richting binnen de Gereformeerde Kerken en publiceerde in zijn latere jaren regelmatig in 'Waarheid en Eenheid', het blad van de Gereformeerde 'verontrusten'. Ook sprak hij zich uit tegen toetreding van de Gereformeerde Kerken tot de Wereldraad van Kerken en sympatiseerde zelf met de *ICCC*, de *International Council of Christian Churches*, een internationaal samenwerkingsorgaan van protestantse kerken van behoudende signatuur.

Ds. Keur trouwde op 24.7.1924 te Almelo met **Dina Marsman** (geboren 29.5.1899 Almelo, dochter van molenaar Albertus Marsman en Aleida Geertruida Peddemors-overleden 4.7.1980 te 's Gravenhage).

Gedurende de oorlog bracht ds. Keur met een zekere regelmaat bezoeken aan de jonge Joodse vrouw Bertine Yvonne Meijer (17.7.1920 Rotterdam, dochter van Abraham Benjamin Meijer [4.5.1894 Dordrecht-19.11.1969 Voorburg] en Helena Josephine Leefson [13.6.1896 Amsterdam-28.10.1971 Voorburg]-10.3.2015 Oss?), die toentertijd verbleef ten huize van dr.

Harm Noordhof (11.12.1892 Lippenhuizen, Opsterland, zoon van de gereformeerde predikant ds. Geert Noordhof [24.5.1859 Niehove-16.1.1922 Lippenhuizen]-22.5.1954 's Gravenhage, Frankenslag 88), leraar Frans aan de Chr. HBS aan de Populierstraat te 's Gravenhage (1921-1954), en diens tweede vrouw Jacoba Johanna Wolbers. Hoe vaak ds. Keur daar over de vloer kwam en met welke bedoelingen is niet bekend en ook niet of hij in die tijd nog andere Joodse onderduikers heeft gefrequenteerd. Zeker is wel dat hij *'naar de smaak van Bertine vreselijk zalvend bad'* in tegenstelling tot dr. Noordhof zelf, die steeds een kort en bondig gebed uitsprak. Van enige bekeringsactiviteit in haar richting maakte Bertine evenwel geen melding. Op 22.8.1948 trouwde ze te 's Gravenhage met de chemicus Max Salomon de Winter (19.5.1920 Nijmegen-8.3.2012 Oss), die Auschwitz had overleefd omdat hij daar moest werken voor Siemens, maar zijn vrouw Rachel Reina Francken (11.1.1922 Amsterdam-25.1.1943 Birkenau) was in de Sjoa omgekomen. Max de Winter werkte na de oorlog bij Shell en later bij Organon in Oss en ontwikkelde daar met twee collega's het anticonceptiemiddel Lyndiol dat in 1962 op de markt werd gebracht en internationaal een groot succes werd.

Lit.: N.N., artikel *'Nog altijd achter het besluit van Assen ('26), Ds. Keur: 'Ik ben niet de enige'* d.d.13.7.1982 (Digibron); Harm Noordhof, *De Noordhoven van Lippenhuizen*, 53; H. de Vries, artikel *'Ds. C.W. Keur, 40 jaar gereformeerd predikant en 25 jaar emeritus'* d.d. 13.4.1988 (Digibron).

266.

Albert Keuter, drager *Verzetskruis* (geboren 7.1.1892 te Blokzijl, zoon van koopman Barend Keuter en Wilhelmina de Ruiters-omgekomen 9.3.1945 in KZ Bergen-Belsen), en met hem zijn oudste zoon Barend Klaas Keuter, student aan de Technische Hogeschool te Delft, geboren 14.8.1918 Oost-Grafdijk-overleden 5.3.1945 KZ Bergen-Belsen).

Ds. Keuter was **doopsgezind** proponent (26.6.1917); predikant te Oost- en West-Grafdijk (1917-1920), Twisk, Abbekerk 18.1.1920-15.11.1925) en Medemblik (25.1.1920-15.11.1925), Akkrum (1925-1928) en 's Gravenhage (1928-1945; opgevolgd door ds. O.T. Hylkema, zie daar).

Gehuwd op 18.10.1917 te Utrecht met **Elisabeth Cornelia van der Lee** (geboren 26.8.1894 te Utrecht, dochter van expediteur Cornelis Albertus van der Lee en Elisabeth Hessel-overleden 8.4.1995 te Vlissingen).

In augustus 1942 zette ds. Keuter zich met anderen actief in om voor tenminste twintig Joden, die op één of andere wijze met de Doopsgezinde gemeente van Den Haag verbonden waren, een zogenaamde *'Angehörigkeitserklärung'* te verkrijgen. Voor de meeste van hen leverde dat tijdelijk uitstel van deportatie op. Later was hij ook betrokken bij illegaal werk ten behoeve van geallieerde vliegers uit neergehaalde bommenwerpers, die probeerden aan krijgsgevangenschap te ontkomen (de zogenaamde 'Ter Galestingroep', die behalve ds. Keuter en zijn zoon Barend Klaas Keuter bestond uit de oprichter en naamgever van de groep, ir. Casper John Alfred ter Galestin [15.12.1905 Batavia, NOI-gefusilleerd 5.9.1944 Vught], ambtenaar bij het Rijksbureau voor chemische producten, de Joodse onderwijzeres Johanna Vis (3.11.1897 Amsterdam-16.2.1945 KZ Ravensbrück], de arbeidscontroleur van het Rijkskolenbureau Leo Eliza Voogd [18.9.1920 Rotterdam-gefusilleerd 4.9.1944 Vught], en de student Jan Michiel Hillenius [22.1.1925 's Gravenhage-gefusilleerd 4.9.1944 Vught]. Op 4.1.1944 werd ds. Keuter - waarschijnlijk ten gevolge van verraad - met zijn jongste zoon onderweg naar De Wijk, waar zijn vrouw verbleef nadat ze Den Haag had moeten verlaten, buiten het station van Meppel gearresteerd. Keuter was in Den Haag blijven wonen om er zijn pastorale werk voort te zetten, maar reisde zo mogelijk elke week even naar zijn vrouw. Na zijn arrestatie verbleef hij achtereenvolgens in de Strafgevangenis van Scheveningen, Kamp Vught en in de kapot gebombardeerde *Heinkelwerke* bij KZ Oranienburg-Sachsenhausen.

Tenslotte belandde hij met zijn oudste zoon, student/ verzetsman Barend Klaas Keuter, die in Amsterdam was gearresteerd, in Bergen-Belsen, waar beide zijn overleden. De naam van ds. Keuter is met die van anderen aangebracht op een houten gedachtenis-plaquette in de Singelkerk te Amsterdam.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *Het Grote Gebod*, I, 287, II, 630; Alle G. Hoekema, *Een Oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw*, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 43, 113 en 122vv.; Gerlof H. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 177, 188v., 191; Gert van Klinken, *André du Croix en Albert Keuter herdacht in doopsgezind Nederland*, in: *Doopsgezinde Bijdragen. Nieuwe Reeks* nr. 41 (Themanummer: *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2015), 303vv.; H.W. Meihuizen, *Een Dader des Woords. In memoriam ds. Albert Keuter (V.D.M.-serie nr. 9.; Amsterdam, 1946)*; *Mennonite Encyclopedia* III, 171; *Noodbrug* nr. 2 (augustus 1945).

267.

Abraham Keuzenkamp (geboren 5.9.1881 te Schiedam, zoon van godsdienstonderwijzer/kamerbeheer Abraham Keuzenkamp [19.2.1828 's Gravenhage-1.9.1890 Wissenkerke] en Maria Elizabeth Cramer-overleden 1.11.1972 te Apeldoorn aan de gevolgen van een aanrijding door een bromfietser; begraven Begraafplaats 'Heidehof' te Ugchelen).

Kandidaat te 's Gravenhage (1907); **hervormd** predikant te Kolderveen en Dinxterveen (22.12.1907-18.10.1914), te Nieuw-Buinen (25.10.1914-7.12.1919), te Emmen (evangelisatie; 14.12.1919-9.9.1923), te Uithuizermeeden (16.9.1923-4.9.1932), te Lemmer, Eesterga en Follega (1932-1947 wegens emeritaat); hulppredikant te Apeldoorn (1947-1957) en daarna nog geestelijk verzorger aan het Dr. Van Seventer-sanatorium.

Gehuwd op 3.10.1914 te Nijeveen met **Barendina van Rijn** (geboren 12.12.1880 te 's Gravenhage, dochter van koetsier Willem van Rijn en Mimi Augusta ter Winkel-overleden)

Ds. Keuzenkamp weigerde achter het bordje 'Verboden voor Joden' te preken en moest daarop voor de kantonrechter in Leeuwarden verschijnen. *"In die jaren stierf een vrouw uit Follega. Ds. Keuzenkamp werd gevraagd deze begrafenis te leiden. De zoon van de overleden vrouw wou deze begrafenis geleid hebben in café Hofstra bij de Follegabrug. Ds. Keuzenkamp nam deze begrafenis voor zijn rekening, maar wou deze alleen leiden in het oude schoolgebouw 'Irene', aan de andere kant van de straatweg. Dit gebouw werd door hem ook gebezigd als catechisatielokaal. De boer kwam hiertegen in het geweer. 't Was altijd gewoonte in café Hofstra. Maar Ds. Keuzenkamp hield voet bij stuk: 'Ik spreek niet achter een bordje 'Verboden voor Joden'. Dus werd de begrafenis in het oude schoolgebouw gehouden. Daar was de man zeer consequent in. ... Niet lang daarna kreeg de lokale politiecommandant – die ds. Keuzenkamp bepaald niet welgezind was – te horen, dat dominee Keuzenkamp geweigerd had te spreken achter het bordje 'Verboden voor Joden' en wat deed hij? Hij bracht Ds. Keuzenkamp aan bij de Sicherheitsdienst in Leeuwarden. Politiecommandant Verbrug moest dominee Keuzenkamp naar Leeuwarden transporteren. Afsgesproken werd dat beide, afzonderlijk, in dezelfde bus eerst met de ZWH (= 'Zuidwesthoek') en later met de LAB (Leeuwarder Auto Bedrijf) naar Leeuwarden zouden reizen en in Leeuwarden zouden ze als ze elkaar zagen gezamenlijk naar het Paleis van Justitie wandelen. De ZWH-bus trok reeds op van de Gedempte Gracht, reed de Nieuw Buren in, maar Ds. Keuzenkamp was er (nog) niet. Politiecommandant Verbrug zat op het voorste bankje en begon al zenuwachtig te draaien. Zelf zat ondergetekende op de tweede bank van de bus en zei tegen de buschauffeur: 'Bangma, us heit moet ek nog mei!' Verbrug ging weer recht zitten, Bangma stopte weer voor de pastorie en dominee Keuzenkamp stapte voor z'n huis in. In Leeuwarden kwam hij voor de rechter. Dit bleek een 'Hollandse' NSB-advocaat te zijn. Hier zij even opgemerkt dat dominee K. niet wist, waarvoor hij op het matje moest*

verschijnen. Het kon zijn dat hij iemand geholpen had te ontsnappen over het IJsselmeer of iets dergelijks. De Rechter begon met blaffen: 'Uw naam!' Ds. K. blafte keihard terug: 'KEUZENKAMP!' Na een paar antwoorden zo terug geschreeuwd te hebben, zei de rechteradvocaat: 'U hoeft niet zo te schreeuwen!' Ds. Keuzenkamp antwoordde hem: 'Wanneer u mij correct ondervraagt, zal ik u ook correct antwoorden'. Beide hadden een titel, dus was de rechter niet meer dan de dominee. Na een half uurtje kreeg Ds. K. in de gaten, dat het ging om het niet spreken achter een bordje 'Verboden voor Joden'. Hem werd o.a. gevraagd, wat hij op Mussert tegen had. Antwoord: 'Als Mussert ook niet achter een bordje 'Verboden voor Joden' wil spreken, zou ik niet weten wat ik op hem tegen heb.' Zo ging het twee volle uren achter elkaar. Politieaanvoerder Verbrug kwam ondertussen binnen om te informeren of hij ds. K. weer mee kon nemen. Maar Verbrug werd ook afgesnauwd. Na twee uur kon ds. K. weer vertrekken. Politieaanvoerder Verbrug stond nog op hem te wachten. Dat behoefde hij niet, maar dat oprechte medeleven deed ds. K. erg goed". Op 1.2.1944 om 23.30 uur 's avonds nam ds. Keuzenkamp de Joodse vrouw Gerstner en haar ernstig zieke zoon Ernst Gerstner in huis (ze werden per ambulance door verzetsmensen naar de pastorie aan de Nieuw Buren gebracht). Ernst overleed op 5.5.1944 in de pastorie en werd 's nachts in de pastorietaal begraven. "Dominee Keuzenkamp, die reeds tientallen aangespoelde piloten onder toezicht van de Duitse bezetter op het kerkhof van Lemmer begraven had, wou ook deze Jood op dat kerkhof begraven. Als oudste zoon heb ik hem van dat plan afgebracht. Geen onnodige risico's nemen, we begraven hem in de tuin en niemand merkt wat. ... Albert Visser timmerde een kist en bracht deze in planken door de weilanden achter de Gereformeerde Kerk langs, in de tuin van de Hervormde pastorie en timmerde deze in elkaar in de studeerkamer van ds. Keuzenkamp. Toen kwam het probleem van die trap naar voren. Albert Visser nam dit voor zijn rekening. Hij wist het lichaam van Ernst Gerstner van de bovenetage langs de twee trappen naar de studeerkamer te brengen en in de kist te leggen. 's Avonds groeven de twee zonen van ds. Keuzenkamp een groot gat in de tuin. Eerst kwam mevr. Gerstner 's avonds in het donker afscheid nemen van haar zoon en werd daarna bij familie Haye Dijkstra aan de Schoolstraat ondergebracht. Om half twaalf 's avonds lieten dokter Olivier (die naast de pastorie woonde), dhr. Onderweegs van de Ondergrondse, Bram en Wim Keuzenkamp de kist in de groeve zakken. Het dichtgooien van de groeve moest zeer langzaam gebeuren, want de grond maakte veel lawaai op de kist, terwijl de Duitsers voor de pastorie langs liepen. Toen een dun laagje grond op de kist lag, werden er drie verroeste fietsframes dwars over gelegd en daar weer aarde op. 's Morgens vroeg pootte de jongste zoon er koolplanten op, zodat alles goed gecamoufleerd was. ... Op 17 april 1945 was Lemmer gezuiverd van de Duitse bezetters. Op 18 april 's morgens werd met zeer veel moeite de kist uit de pastorietaal opgegraven en 's middags weer herbegraven op het kerkhof van Lemmer. De belangstelling voor deze begrafenis was enorm groot. Honderden, ja duizenden mensen stonden langs de weg en het kerkhof (Louis de Groot, voormalig Joods onderduiker, en Abraham Keuzenkamp Jr., de oudste zoon van ds. Keuzenkamp in het artikel 'Ds. Abraham Keuzenkamp in de bezettingsjaren' (zesstambomen.nl).

Lit.: www.spanvis.com/lemmer/oorlog-lemmer-lemsterland/louisdegroot (deel 1); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 397.

268.

Pieter Klapwijk (geboren 24.7.1906 Berkel-Rodenrijs, zoon (tiende de kind) van tuinder Dirk Klapwijk en Maartje Verhoeff-[1871-1953]—overleden 4.7.1972 Elburg; begraven Begraafplaats Burchtstraat Elburg).

Gereformeerd predikant te Dronrijp (23.8.1931-5.5.1946), Hoogezand-Sappemeer (16/19.5.1946-8.11.1964), Appingedam/ Delfzijl (evangelisatiearbeid in de classis Appingedam; 15.11.1964-1.8.1971).

Gehuwd op 11.8.1931 te Berkel-Rodenrijs met **Sjoertje Jantina Koelewijn** (geboren 26.5.1909 Kruiningen, dochter van ds. Jacob Koelewijn [24.5.1880 Spakenburg-28.11.1948 Voorburg] en Tseerdina Bakker–overleden 22.9.1985 Elburg; begraven Begraafplaats Burchtstraat, Elburg). Zij waren de ouders van prof.dr. Jacob Klapwijk (24.10.1933 Dronrijp-19.3.2021), hoogleraar moderne en systematische filosofie aan de VU te Amsterdam (1974-1994). Prof. Klapwijk was gehuwd met Tryfosa Andree (dochter van ds. Jac[obus] Andree [25.9.1905 Spijk-22.7.1991 Harderwijk). Jac. Andree was een zoon van ds. Andries Andree (13.1.1866 Franeker-13.1.1934 Groningen) en Tryfosa Kropveld (19.7.1871 Veldhausen, D., dochter van ds. Eliëzer Kropveld [8.6.1940 Coevorden-3.8.1920 Werkendam; daar begraven] en Geesje Kuipers-17.5.1927 Werkendam). Haar vader was de jongste zoon van de Joodse koopman Aaron Kropveld [15.5.1799 Oude Pekela] en Saartje Levie Roos [ca. 1801 Coevorden-4.5.1861 Hardenberg], die met hun gezin werden gedoopt in christelijk-gereformeerde – later gereformeerde – kerk.

Ds. Klapwijk woonde gedurende de oorlogsjaren naast de gezusters Zuidema in Dronrijp. Zij waren dochters van de directeur-eigenaar van het lokale kaaspakhuis en behoorden tot de vrijzinnig-hervormde gemeenschap ter plaatse. De dames Zuidema (Geertje Zuidema [10.10.1893, dochter van Jentje Jogchums Zuidema en Geertje Wytzes de Boer-8.8.1988 Dronrijp; begraven 11.8.1988] was onderwijzeres, en haar zus – Henderika [1895-1972] runde het huishouden) boden in de bezettingstijd onderdak aan het Joodse gezin Van Creveld. Ds. Klapwijk zou toen – volgens de heer Aimé Wijffels te Dronrijp – van de aanwezigheid van de onderduikers op de hoogte zijn geweest en zelfs contacten met hen hebben onderhouden. Een zoon van het echtpaar Van Creveld – die met zijn ouders de oorlog overleefde – woont mogelijk nog in Drachten.

269.

Francina Anne Gerdina (Ina) de Klark (geboren 23.2.1907 te Arnhem, dochter van meubelfabrikant Anthonie Adriaan de Klark [1876-1941] en Gerdina Woltera Zuuring [1884-1979; een buitenkerkelijk gezin]-overleden. 30.9.1998 Oosterbeek; lichaam ter beschikking gesteld van de wetenschap).

Ds. De Klark ontmoette in haar Gymnasiumtijd (te Arnhem?), godsdienstlerares, schrijfster en remonstrants voorganger te Oosterbeek Tony (Antoinette Schottelius-) de Ridder (1.11.1886 Oude Wetering, dochter van remonstrants predikant dr. Jan Herman de Ridder Jr. [10.6.1858 's Gravenhage-5.2.1902 Rotterdam] en Jacqueline Francoise Pennink uit Doesburg-25.12.1971 Arnhem), die grote invloed op haar uitoefende; ze ging theologie studeren aan de Rijksuniversiteit Leiden; proponent (1931); voorganger **Nederlandse Protestanten Bond** te Brielle (31.10.1931-20.11.1938); **remonstrants** predikant te Angerlo-Doesburg (20.11.1938-13.4.1941), Hoogeveen (27.4.1941-17.2.1946) en Hengelo (3.3.1946-31.12.194); officier van **het Leger des Heils** (1950-1968); **remonstrants** predikant te Oosterbeek (6.4.1969-15.7.1973 wegens emeritaat; adres: Wolterbeekweg 3); hulpdiensten aan NPB-afdelingen Wageningen (1970-1972), Rhenen/Veenendaal en Lunteren (1972-1980) en aan de remonstrantse Gemeente Nijmegen (1981-1983); pastoraal verzorger te Valthermond (VVH) en Vlagtwedde (VVH) van 1.2.1987-1.7.1989).

Zij verzorgde twee Joodse kinderen in Angerlo, van wie er één verraden werd of zich zelf in een depressieve bui heeft aangegeven bij de politie.

Bibl.: *Herinneringen aan mijn Doesburgse tijd* in: Gedenkschrift Remonstrantse Gemeente Doesburg 1885-1985 (Doesburg, 1985).

Lit.: Artikel “*Doopsgezinden boden Joodse kinderen onderdak*” in *Reformatisch Dagblad* d.d. 7.7.2012 (= verkorte versie van een uitgebreider artikel in het *Friesch Dagblad* door de doopsgezinde theoloog dr. Alle G. Hoekema).

270.

Dr. h.c. Francois Kleijn (geboren 22.11.1887 te Dordrecht, zoon van kantoorbediende, later distillateur Machiel Kleijn [1861-1907] en Adriana Maria Schellenbach [1857-1943]-overleden in 19.10.1970 te Noordwijk; crematie te 's Gravenhage). Hij was een oudere broer van de acteur, dramaturg en hoorspelregisseur bij de AVRO Kommer Kleijn (12.6.1893 Dordrecht-12.9.1982 Hilversum); gehuwd met Wilhelmina Schnabel (1894-1963; beide begraven Noorderbegraafplaats, Hilversum).

Proponentsexamen (27.6.1919); **remonstrants** predikant te Lochem (16.11.1919, bevestigd door prof.dr. G.J. Heering, zie daar-1923), te 's Gravenhage-Scheveningen (1923), later predikant in algemene dienst (1944) en lid van de Commissie tot de Zaken van de Remonstrantse Broederschap (tot zijn pensionering in 1954), maakte in 1931 en in 1933 reizen naar Nederlands Oost-Indië in opdracht van het Vrijzinnig Protestantisme en vormde er tal van vrijzinnig-godsdienstige groepen. Hij was ook één van de drijvende krachten achter de 'Woodbrookers' in Barchem (hij was secretaris, later voorzitter van de Vereniging van Woodbrookers in Holland); tenslotte was hij hoofdredacteur van het '*Remonstrants Weekblad*' en curator van de Leidse Universiteit.

Gehuwd op 22.10.1919 te Amsterdam met **Cornelia (Cor) van Houwelingen** (geboren 8.3.1893 te Hardinxveld, dochter van Leendert van Houwelingen, aannemer van waterbouwwerken, en Hendrika van der Plas-overleden).

Ds. Kleijn schreef in 1941 samen met dr. W.R.M. Noordhoff (zie daar) en dr. Herman Bernard Wiardi Beckman (4.2.1904 Nijmegen-15.3.1945 KZ Dachau; zie ds. Willemien Suze Wiardi Beckmann) het boekje '*Dat wat blijft*', dar prompt door de bezetter in beslag werd genomen. Hij was afgevaardigde namens de Remonstrantse Broederschap in het in de zomer van 1940 al opgerichte Convent van Kerken en stelde daar – bij het begin van de Jodenrazzia's te Amsterdam - voor om, als zich weer een razzia zou voordoen, de Nieuwe Kerk open te stellen voor Joodse en andere vervolgd. Predikanten in toga en priesters in habijt zouden dan de uitgangen bewaken. Het voorstel haalde het niet, maar lekte wel uit en dat kostte hem enkele weken 'Oranjehotel'. Ds. J.J. Buskes (zie daar), die hem had ondersteund in het Convent, schreef naar aanleiding daarvan: "*Indien het voorstel van dr. Kleijn wel aanvaard was geworden, zouden de kerken in het voetspoor van de illegaliteit besloten hebben tot burgerlijke ongehoorzaamheid, tot uitdrukking gebracht in een daadwerkelijke solidariteit met de Joden en een bovengewelddadig verzet in de geest van Gandhi, een publieke demonstratie evenals de Februaristaking*" (dr. J.J. Buskes, artikel "*Een remonstrantse demonstrant*" in *Trouw* d.d. 5.5.1975). Ds. Kleijn zocht zelf onderduikplaatsen voor Joden en ondersteunde zijn beide zoons en het kostersechtpaar Hendrik Willem (Wim) Pleijsier (27.10.1911 's Gravenhage-12.3.1991) en Neeltje (Nel) Alida Pleijsier-Van Buren (6.3.1914-31.12.1997) om rond de driehonderd onderduikers, onder wie een aantal Joden (zo: Sipora (Zilpa) Meibergen, geboren maart 1927, dochter van Levie Abraham Meibergen [1.4.188 Almelo-18.10.1941 's Gravenhage) en hoedenmaakster Rachel Cohen [31.1.1893 Enschede-12.1.1971 's Gravenhage]; Zilpa trouwde later met Mordechai Gibbes in Israël) onder te brengen in de voormalige Remonstrantse kerk aan de Laan 22 in 's Gravenhage (het gezin Kleijn woonde op het adres Laan 24). In de nacht van 8 op 9.12.1944 werd het onderduikhol bij een razzia ontdekt. Ds. Kleijn, zijn beide zoons Krijn Bertus Kleijn (geboren 9.1.1923 Ouddorp-2001, Engelandvaarder, later bij de Marine) en Jacques Kleijn (geboren 17.2.1926; beide werden onderscheiden met het *Verzetshedenkingskruis*), de koster en zijn broer, die organist was, werden met enkele onderduikers gearresteerd. Behalve ds. Kleijn – die op 8.3.1945 werd vrijgelaten – werden de anderen via het 'Oranjehotel' in Scheveningen op transport gesteld naar Duitsland. Onderweg wisten de gebroeders Kleijn uit de trein te ontsnappen en doken onder. De Pleijsiers overleefden eveneens de oorlog. Het kostersechtpaar ontving in 2009 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel*, 71, 259, 319, 332; Floris B. Bakels, *Dertien dagen in mei*, 29; Jan Bank, *God in de oorlog*, 520; Willem Banning 1888-1971, *Terugblik en perspectief*, 45, 47; J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 65 en 69; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 69; J.C.A. Fetter, *Herinneringen*, 158, 164, 166, 168, 182v. 190; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 120, 122, 125v., 128, 132, 135vv. (portret); G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 78, 170, 176; L. de Jong, *Het Koninkrijk VI*, 22; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 470; J.M. Snoek, *The Greybook*, 128; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden*, 98.

271.

Albert de Kleine (geboren 4.2.1915 Meppel, zoon van notarisklerk/ deurwaarder Harm de Kleine en Jantje Nagelaar-30.5.1992 Sneek, begraven op 3.6.1992 te Nijemirdum).

Studeerde theologie aan de RU Groningen, kandidaat (1940), daarna **hervormd** hulppredikant te Heerenveen (1940) en predikant te Oudemirdum (1941), Raalte (1947), Nijemirdum (1958), Woudrichem (1970), Garijp (1974), Harich (1979-1980) en Balk (hulpdiensten?).

Gehuwd op 29.5.1941 te Langweer met **Jeannette van Dijk** (geboren 14.5.1916 Steenwijkerwolde, dochter van ds. Dirk Jan van Dijk [13.3.1879 Kampen-7.4.1970 Voorburg], die tijdens de oorlog nog hervormd predikant was te Ouwsterhaule (Frl.; 1941-1943) en Jannetje van Wolfswinkel [29.7.1878 Scherpenzeel-13.6.1973 Apeldoorn]-30.8.2004 Oudemirdum; begraven op 2.9.2004 te Nijemirdum).

Ds. de Kleine was betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers in Gaasterland, blijktens Informatie van Herre Steegenga, Zuidlaren.

272.

Antonie Gerardus Kloots (geboren 31.8.1883 Leiden, zoon van fabrikant Antonie Gerardus Kloots Sr. en Elisabeth Fontein-overleden 16.4.1950 Winterswijk).

Hervormd predikant te Oosterwierum (1911-1914), Siddeburen (22.3.1914-7.5.1916), Roderwolde (14.5.1916-16.3.1929) en Winterswijk (1929-).

Gehuwd op 5.7.1911 te Leiden met **Petronella Dina Los** (geboren 29.1.1884 Leiden, dochter van schipper Jacobus Martinus Los [1852-1925] en Elisabeth Johanna de Vries-overleden). Ook twee broers van Petronella Dina Kloots-Los waren hervormd predikant: ds. Dirk Los (29.11.1880 Leiden-24.1.1962 Zeist), gehuwd met Gerritdina Johanna Hospers (9.2.1884 Vriezenveen-18.11.1942 Naaldwijk; begraven te Maasdijk) en ds. Frans Johannes Los (18.2.1886 Leiden-26.10.1963 Haren); gehuwd met Geessien Roemeling. En haar zuster Adriana Jacoba Los (1882-1951) was gehuwd met Albertus Berkhof (1887-1943), de ouders van prof.dr. Hendrikus Berkhof (1914-1995; zie daar).

Ds. Kloots maakte met ds. C.C. de Maar (zie daar), J.W. Roobol (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar) deel uit van het op 24.11.1938 opgerichte Comité voor hulp aan Joodse vluchtelingen te Winterswijk, nadat zich op station Winterswijk mensonterende incidenten hadden voorgedaan, waarbij Duits-Joodse vluchtelingen op het perrom door de Nederlandse marachaussee waren mishandeld en teruggestuurd.

273.

Marie Willem Johan Christiaan de Kluis (geboren 7.9.1900 te Assen, zoon van bakker Pouwel Helmer (Paul) de Kluis en Johanna Christina Romein-overleden 9.12.1975 IJmuiden; begraven Driehuis-Westerveld). Zijn oudere broer, Aaldert Teunis Willem de Kluis (6.11.1897 Nijmegen-24.8.1980 Diaconessenziekenhuis Voorburg, daar begraven), was van 1.4.1940-10.7.1940 reserve-legerpredikant en vertrok daarna vrijwillig naar Duitsland om

krijgsgevangenen en officieren pastoraal bij te staan; van 16.9.1945 tot 26.11.1962 was hij hoofdlegerpredikant.

M.W.J.C. de Kluis studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (3.10.1927); jaargenoten: ds. L. Touwen (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (4.12.1931); **gereformeerd** predikant te Diemen (6.3.1933-14.4.1940), Serooskerke (21.4.1940-22.5.1946); legerpredikant in Engeland en Utrecht (1946-1950) en predikant te Santpoort (9.7.1950-1.1.1967 wegens emeritaat).

Gehuwd 10.8.1929 te Jutphaas met **Christina Wilhelmina Mobach** (geboren 7.1.1900 te Utrecht, dochter van pottenbakker Klaas Mobach I [8.6.1855 Bolsward-8.4.1928 Jutphaas], in 1895 oprichter van de Utrechtse kunstaardewerfabriek K. Mobach & Zonen, en Christina Wilhelmina Veltman-overleden 13.1.1973 te Velsen; begraven Driehuis-Westerveld). Haar vier broers Bauke (Bouke I; 12.3.1884 Bolsward-19.10.1953 Utrecht), Ale (23.8.1887 Almenum-19.4.1965 Soest), Johannes Dirk (3.6.1890 Harlingen-24.4.1968 Utrecht) en Klaas (Klaas II; 5.1.1893 Harlingen-22.10.1976 Utrecht) traden in het spoor van hun vader en namen als pottenbakker en fabrikant van kunstaardewerk het bedrijf over. Ds. Eelke Mobach (17.1.1897 Amsterdam-10.4.1986 't Harde), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Numansdorp en Klaaswaal (1931-1946), was een volle neef van mevr. C.W. de Kluis-Mobach en een rechtstreeks collega en goede vriend van de hervormde predikant ds. G.W.K. Hugenholtz (zie daar) te Klaaswaal, met wie hij nauwe contacten onderhield, o.a. in het verzetswerk..

Ds de Kluis was als 'ds. Smoon' actief in de LO van zijn woonplaats. Citaat: '*In Middelburg was o.a. de grossier J.P. Majiers actief (in de LO; GCH), terwijl ook de Gereformeerde predikant uit Serooskerke, M.W.J.C. de Kluis, op dit terrein het nodige werk verzette. Zeker de laatste twee hadden ook buiten Zeeland hun contacten, waardoor ze over de mogelijkheden beschikten ook daar mensen onder te brengen*'.

Bron: 'Zeeland 1940-1945. Een overzicht van gebeurtenissen' (www.oorlogzeeland.nl).

Lit.: J.A. van Arkel, *In memoriam Ds. Marie Willem Johan Christiaan de Kluis* in: *Jaarboek 1976 der GKN*, 521; Rosita Steenbeek, *Rose*, 161, 235; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 70.

274.

Jan Herman Kluiver (geboren 1.10.1906 te Hattem, zoon van Jan Kluiver, klerk der posterijen en telegraphie, en Grietje Bosboom-overleden 27.11.1988 te Bussum; begraven te Gelselaar).

Kandidaat te De Bilt (1933); **hervormd** predikant te Gelselaar (1.10.1933-9.7.1939), Colijnsplaat (Noord-Beveland; 1939-1947) en 's Gravenpolder (13.7.1947-1.5.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd 1.10.1935 te De Bilt met **Anna Elisabeth Gerretsen** (geboren 15.12.1902 te 's Gravenhage, dochter van dr. Jan Hendrik Gerretsen (18.1.1867 Nijmegen-17.11.1923 's Gravenhage), hervormd predikant te Lopik, Dedemsvaart en 's Gravenhage, die – als hofpredikant – in 1909 prinses Juliana doopte, en van Anna Christina Hogerzeil-overleden 1.8.1984 te Borculo; begraven te Gelselaar). Haar oudere broers Hubertus (Huub) Adrianus Gerretsen (23.5.1897 Avereest [Hardenberg]-21.1.1978 's Gravenhage) en ir. Hendrik Vredenburg Gerretsen (1900-1983) waren respectievelijk aquarellist, graficus, kunstcriticus en bouwkundig ingenieur en architect; haar jongere zuster Willij Gerretsen (1906-1975) was gehuwd met Adriaan Cornelis Schuurman (28.7.1904 Kampen-24.8.1998 's Gravenhage), cantor-organist, docent kerkmuzikale vakken aan het Conservatorium te Rotterdam en componist.

Mr. Jacobus Johannes (Co) Vriesendorp (1910-1985), advocaat te Dordrecht, vicepresident van het Gerechtshof te Arnhem en vanaf 4.5.1942 gijzelaar te Sint Michielsgestel, hield, nadat hij in juni 1943 vandaar ontsnapt was, op zijn onderduikplek in Baarland, Zuid-Beveland, een oorlogsdagboek bij. Daarin schreef hij kort na de bevrijding van Noord-Beveland in november 1944 over ds. Kluiver van Colijnsplaat het volgende: “*Ds. Kluiver protesteerde in zijn preek tegen het kaalknippen van moffenmeiden. Co (= J.J. Vriesendorp) is het niet met de dominee eens. Ds. Kluiver heeft twee (?) Joodse onderduikers in huis gehad, Paul Jacobson en zijn (niet-Joodse) verloofde uit Middelburg. Paul Siegvried Jacobson [13.7.1920 Middelburg, zoon van de Joodse makelaar Karel Levien Jacobson [25.4.1890 Middelburg-7.9.1942 Auschwitz] en kantoorbediende Johanna van Beaver [9.3.1892 Amsterdam-7.9.1942 Auschwitz]-7.2.1983 Maarn] was de enige van het gezin die de oorlog overleefde en vervulde na de oorlog een belangrijke financiële positie bij Shell [directeur Shell Kimberley). Zijn ouders, broer en twee zussen kwamen om in Polen. Pauls verloofde was de studente Elizabeth – Betsie - van Leeuwen (1921, dochter van ir. Jan Jacobus van Leeuwen [13.3.1877 Eindhoven-9.3.1944 Middelburg], hoofdingenieur bij Rijkswaterstaat en directeur van de Provinciale Waterstaat Zeeland, en Elizabeth Catharina Jacoba Drost [22.3.1895 Rotterdam-26.1.1956 Baarn-2013). Zij werd op 15 juli 2015 samen met haar ouders postuum door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardige onder de Volkeren’ omdat zij in 1943 de Joodse zusjes Renée Metzelaar (4.5.1931 Amsterdam-26.12.2018 Amsterdam) en Bernarda ‘Betty’ Metzelaar (geboren 17.6.1934 Amsterdam) naar Middelburg (naar het huis van haar ouders, de Dam nr. 10) en later naar Friesland (naar boer Bouke (Omke) van Dijk en zijn huishoudster Sjikje (Muoike) Vellinga) had gebracht. De meisjes overleefden de oorlog, haar ouders Hijman Metzelaar (geboren 12.1.1902 Amsterdam) en Lena de Leeuw (geboren 19.5.1897 Haarlem) kwamen op 2.7.1943 om in Sobibor (het gezin woonde op het adres Diezestraat 6 II in Amsterdam-Zuid). *Op het bevrijdingsfeest bij de familie Haringman verschijnen Mozes Polak (23.8.1898 Middelburg, zoon van Lion Juda Polak [1873 Oude Tonge-30.10.1937 Middelburg] en Sara Braasem [6.12.1869 Middelburg-26.2.1943 Auschwitz)-31.1.1965 Middelburg), en (zijn vrouw) Rosa Polak-Ziff (18.9.1897 Amsterdam, dochter van schoenmaker Louis Ziff [31.8.1857 Saval, Tsivlisk, USSR-8.3.1939 Amsterdam] en Leah (Ada) Minkofsky-9.4.1984 Middelburg), die met hun twee kinderen Lion (moet zijn: Sara 1922-26.6.2014 Middelburg) en Ada (2.2.1925 Middelburg-22.2.2016 Middelburg) meer dan twee jaar bij de families Groenleer, Visser en Engelvaart in Colijnsplaat mochten onderduiken. De kinderen zijn het lopen verleerd. Arjaan Groenleer 1913-2003 was een kleine handelaar in lompen en metalen die voor de oorlog aan de Joodse fa. Polak leverde: op 18.8.1942 liet hij het hele gezin Polak met valse persoonsbewijzen vanuit Amsterdam naar Zeeland komen. In 2000 ontving hij daarvoor samen met zijn inmiddels overleden ouders de *Yad Vashem*-onderscheiding. Schipper Simon Jan Engelvaart (20.7.1902 Wolphaartsdijk-11.10.1977 Meliskerke; begraven Meliskerke), gehuwd met Cornelia Magdalena Marcusse (9.7.1903 Wissenkerke-25.11.1996 Meliskerke; begraven Meliskerke), was later woonachtig te Meliskerke. *Mozes is directeur van een groot bedrijf in lompen, metalen en dierenvellen aan de Gortstraat in Middelburg. Op 21 december 1946 schenkt Mozes Polak een nieuwe torenklok aan de Hervormde Kerk van Colijnsplaat als waardering voor de genoten gastvrijheid. De Duitsers hadden in 1943 de oude torenklok weggehaald en in Duitsland gesmolten voor de fabricage van oorlogsmaterieel. De nieuwe klok wordt geluid bij 4 mei-herdenkingen’.***

Bron:

www.joodsmonument.nl/image/2016/6/3/yad_vashem_uitreiking_anne_frank_huis_15_juli_2015.pdf (= Plechtigheid 15 juli 2015, waarbij Jacobus en Elizabeth van Leeuwen Drost en hun dochter Elizabeth Jacobson op voordracht van Renée Hennis-Metzelaar en Bernarda ‘Betty’ Radema-Metzelaar werden erkend als “Rechtvaardigen onder de volkeren”).

Bibl.: J.H. Kluiver, *Historische orgels in Zeeland* (Sneek, 1974; 2 delen).

Lit.: Jan Greven, artikel 'Een voorbeeld van de mythologiserende wijze waarop spraakmakers omgaan met het verzet' in 'Trouw' d.d. 30.1.2007; Gert Groenleer, *In veilige haven - Joodse onderduikers in Colijnsplaat 1942-1944*; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 169; Huib M. Vriesendorp (eindred.), *Brieven uit de Tweede Wereldoorlog – Correspondentie van Co en Cor Vriesendorp-Delhez* (2006); Huib M. Vriesendorp, Hugo Q. Röling, Maddy Verseput-Stevense en Hans P. Verseput, *Schouwen-Duiveland Herfst 1944 revisited* (augustus 2011 op site www.janverhoeff.nl).

275.

Gerard (Gé) Pieter Klijn (geboren 14.3.1907 Kerklaan. Heemstede, zoon van huisschilder Willem Gijsbert Klijn [1877-1939] en Suzanna Adriana Visser [1870-1927]-overleden 31.7.1970; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zeist).

Middelbare school: Christelijk Philantropische Inrichtingen te Doetinchem en het internaat 'Ruimzicht'; studie theologie aan de RU Utrecht; **hervormd** predikant op Terschelling (31.10.1937), te Aalten (28.1.1940-9.9.1945), Rotterdam-Charlois (1944, de facto 1945), evangelisatiepredikant in algemene dienst en hoofdredacteur van 'De Open Deur' (op 14.12.1947 bevestigd door dr. Egbert Emmen [18.3.1902 Den Bommel-9.11.1985 Zutphen], secretaris der Generale Synode); programmamaker voor de IKOR/IKON-1970),.

Gehuwd 1) op 20.10.1937 te 's Gravenhage met **Everdina (Dien) Cornelia de Koning** (geboren 1907 te 's Gravenhage, dochter van politieagent Pieter de Koning en Geertruida van Peijpe-overleden 9.2.1958 Driebergen-Rijsenburg) en 2) op 1.10.1960 te Driebergen-Rijsenburg met met **Lydia Anna Hildegard Ballnet** (geboren 14.11.1911 Königsberg, vml. Oost-Pruisen-overleden 1.6.2001 Djakarta, Java, Indonesië).

Aan het begin van de bezettingstijd begaf ds. Klijn zich met de lokale uitgever Willem Johan Delleman (3.1.1912 's Hertogenbosch-17.1.1978 Aalten, broer van de gereformeerde predikant ds. Thomas Delleman (21.11.1898 's Hertogenbosch-9.9.1977 Groningen) naar Den Haag om de NSB'er Max (Marius Hugh Louis Wilhelm) Blokzijl (20.12.1884 Leeuwarden-gefusilleerd 16.3.1946 Scheveningen), die leiding gaf aan het Departement voor Volksvoorlichting, te bewegen "om de plaatselijke kerkboden, die al tot mededelingen-blaadjes verschrompeld waren, het leven niet verder zuur te maken" (Willem Cornelis Frederik Scheps [15.6.1898 's Gravenhage-26.11.1975 's Gravenhage, Eindhoven 32; begraven Oud-Eik en Duinen, 's Gravenhage], *Kerknieuws*, d.d. 14.8.1970). Samen met Scheps worden beide heren met het oog op de 'concentratie van de kerkelijke pers' benoemd in een adviescommissie, die uiteindelijk een regeling voorstelt om een groot aantal kerkelijke mededelingenbladen op te richten, die in handen zouden blijven van de drukkers (Touw, I, 289). Maar dit voorstel stuitte op verzet bij hervormde Algemene Synode, die immers niet in het overleg betrokken was geweest en vervolgens het voorstel ook verwierp: "De pers-reorganisatie moet uitgaan van de kerkelijke instanties, niet van het Departement. En niet de drukkers, maar de Kerken moeten de pers in handen houden". Het Departement gaf uiteindelijk toe en verzocht op 2.3.1942 de kerkelijke instanties om zelf met een voorstel voor de reorganisatie te komen. De synode benoemde nu een Perscommissie, waarin behalve haar schriba dr. K.H.E. Gravemeijer (zie daar), ook drie predikanten zitting hadden, onder wie ds. Klijn. Men vond elkaar uiteindelijk in een overeenkomst, waarin "de taak van voorlichting en geestelijke leiding van de gemeente door middel van de pers aan de kerken geheel wordt ontnomen". Wel zou in beperkte mate mededeling van berichten mogelijk zijn onder verantwoordelijkheid van de kerken zelf. Toen de mogelijkheden daartoe van overheidswege steeds verder werden ingeperkt, kozen sommige lokale kerken er dan maar voor om illegaal nieuws te verspreiden, zo bijvoorbeeld ds. Klijn in Aalten. Met de bedoeling om geestelijke zorg aan te talloze onderduikers (ca. 700, onder hen ook veel Joden) te kunnen bieden, gaf hij,

in samenwerking met de illegaliteit en een aantal collega's, een preken-serie uit onder de titel 'De vluchteling in zijn schuilplaats'. Behalve hij zelf leverden ook zijn plaatselijke collega's ds. Jan Willem van Petegem (21.5.1905 Musselkanaal-25.3.1990 Zaandam) en ds. J.D. Stegeman (zie daar), en anderen als ds. H. Berkhof van Lemele (zie daar), ds. Johannes Gerritsen Jr. (30.2.1906 Rotterdam-) van Arnhem en ds. Karel Hendrik Lodewijk van Selms (2.10.1911 Grijpskerke-29.1.1968 Dordrecht, begraven Essenhof aldaar) van Silvolde met het oog daarop preekteksten aan. Het blaadje dat "geestelijke steun trachtte te geven aan ALLE onderduikers" verscheen tot oktober 1945. Soms reageerden onderduikers op één en ader en dat werd ds. Klijn bijna fataal. Op 29.3.1944 werd hij n.l. gearresteerd toen men bij een huiszoeking een brief van een onderduiker had aangetroffen. Dat had tot gevolg dat de preken-serie – die soms een oplage van 8500 stuks bereikte - tijdelijk moest worden stilgelegd. Ds. Klijn verbleef geruime tijd in het Huis van Bewaring te Arnhem en werd op 12.5.1944 overgebracht naar Kamp Amersfoort. Daar viel hij op 21.6.1944 in handen van de lokale kampbeul, *SS-Oberscharführer* Joseph Johan Kotälla (14.7.1908 Chorzow-31.7.1979 Breda) nadat hij was voorgegaan in een illegale kerkdienst. "Worüber haben Sie gepredigt?", vroeg Kotälla. "Über die Liebe Gottes", zei de predikant. "Ich liebe auch..." "Sie können einige Wochen im Bunker predigen!" Ds. Klijn moest eerst een uur 'pompen' (diepe kniebuigingen maken), daarna vier uur 'Strafstehen', en tenslotte belandde hij in de bunker. Maar op 24 juni 1944 werd hij op transport gesteld naar het gijzelaarskamp 'Beekvliet' in Sint Michielsgestel, mogelijk op initiatief van *SS-Sturmbannführer* prof.dr. Heinrich-Josef Nelis (10.5.1894 Kohlscheid-3.3.1945 Herborn), 'Sachbearbeiter für kirchenpolitischen Fragen', die hem uit de politieke afdeling had kunnen overhevelen naar de afdeling kerkelijke gevangenen. Maar dat gebeurde niet, dan nadat Kotälla hem zwaar had mishandeld en hij – mogelijk ten gevolge daarvan - maandenlang aan het bed gekluisterd was. Op 29.7.1944 werd hij om die reden vrijgelaten.

Lit.: J.M. van der Linde en H.J. Ponsteen, lemma *Klijn, Gerard Pieter* in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, VI, 137vv.

276.

Dr. Bastiaan Antonie Knoppers, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 6.10.1883 te Amersfoort, zoon van koetsier Antoon Knoppers [1852 Sterkenburg-1897 Rotterdam] en Martje Kreijkamp [1852-?]-overleden 22.11.1968 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats te Soest aan de Veldweg).

Onderwijzer te Rotterdam (1902-1909); studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1909-1914); jaargenoot van o.a. prof.dr. Jan Waterink (zie daar); **gereformeerd** predikant te Kapelle-Biezeling (15.2.1914), te Almelo (5.11.1916) en te Amsterdam (Museumkwartier en De Pijp; 16/19.10.1921-5.9.1954 wegens emeritaat; hij woonde op de adressen Pieter de Hoochstraat 12 en Beethovenstraat 81 te Amsterdam); hij organiseerde de evangelisatiearbeid in de stad en functioneerde ook nog als leraar in de christelijke religie aan de Gereformeerde Kweekschool te Amsterdam. Hij promoveerde aan de Universiteit van Münster op een dissertatie over het jeugdwerk in Nederland. In 1940 was hij voorzitter van de Amsterdamse kerkenraad.

Gehuwd op 5.2.1914 te Rotterdam met **Annetje Valkenier** (geboren 10.4.1883 te Zwartewaal, dochter van visser Klaas Valkenier en Cornelia Jansdr. Kuijpers-overleden 23.3.1962 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats te Soest); zij was geruime tijd presidente van de Nederlandse Christen Vrouwen Bond (NCVB).

Rond Kerstmis 1938 werd in de Gereformeerde Kerken in Nederland een collecte gehouden voor de zending onder de Joden (kort daarvoor, op 3 december, was in den lande een collecte gehouden voor de Joodse vluchtelingen, waar de Gereformeerden geen medewerking aan verleenden). (Ds). *B.A. Knoppers signaleerde in januari 1939 (in reactie*

op één en ander) een ander aspect: dat door de toenemende aandacht voor de Joden latente negatieve gevoelens jegens hen geactiveerd werden. Knoppers was daar heel openhartig over. Inzet voor de Joden vroeg om een 'zelfverloochenende liefde'. Concreet: om het overwinnen van een afkeer tegen degenen die men wilde helpen. 'Met smart ontwaren we, dat zijn haat tegen den Christus en de leer des Kruises geen grenzen kent (...). En bovendien staat het ontaard karakter van vele Joden, zooals dit vooral blijkt uit degenen, die meer Oostelijk van onze grenzen wonen, in menig opzicht ons tegen. 'Jood' is een smaadwoord geworden ter aanduiding van een bedrieglijk en heerszuchtig karakter.' Dergelijke gevoelens konden de christenen evenwel niet ontslaan van de door de Bijbel geëiste 'zelfverloochenende liefde', zowel in stoffelijk als (vooral) in geestelijk opzicht" (G.J. van Klinken, 329v.) "In de oorlog heeft dr. Knoppers, die enige maanden in het kamp te Schoorl heeft doorgebracht, een belangrijk aandeel gehad in het verzet" (W.C.H. Scheeps). Dr. Knoppers werd op 3.6.1941 daar geïnterneerd omdat hij bezwaar had aangetekend tegen de opheffing van de A.R.P. Hij zou daarover – en mogelijk ook over andere 'staatsfeindliche Sachen' – op het 75-jarig bestaan van de J.V. 'Paulus' te Weesp enkele weken eerder, gesprekken hebben gevoerd met niemand minder dan dr. H. Colijn. Op 22.8.1941 werd hij weer vrij gelaten. Ruim drie jaar later, op 12.9.1944, probeerde de *SiPo* hem – nadat er wapens waren gevonden in de Keizersgrachtkerk – als oudste gereformeerde predikant van Amsterdam gevangen te nemen. Maar omdat hij niet thuis was, werd zijn jongere collega ds. Taeke Ferwerda (13.4.1876 Tzum-13.9.1944 Amsterdam) in zijn plaats gearresteerd en gedurende de daaropvolgende nacht samen met de koster van de Keizersgrachtkerk, Siebren van der Baan (28.9.1894 Amsterdam-13.9.1944), achter het kerkgebouw in de Kerkstraat gefusilleerd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 222; P.G. Kunst, *In memoriam ds. B.A. Knoppers in Jaarboek 1969 der GKN*, 489vv.; J.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970*, 329v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 207; W.C.H. Scheeps, (In memoriam) *Dr. B.A. Knoppers*, d.d. 29.11.1968.

277.

Nicolaas (Nico, Niek of Nick) Bastiaan Knoppers, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 3.3.1917 te Almelo, zoon van de gereformeerde predikant dr. Bastiaan Antonie Knoppers [1883-1968; zie daar] en Annetje Valkenier [1883-1962]-overleden 28.10.2006 te Sherwood Park, Alberta, Canada). Zijn oudere broer prof.dr. Antonie Theodoor Knoppers (27.2.1915 Kapelle-Biezelinge-16.12.2003 New York, USA), studeerde medicijnen aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (gepromoveerd 1939) en farmacologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (gepromoveerd 1941); van 1940-1943 was hij onderzoeksassistent aan het farmacologisch instituut van de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, van 1943-1952 was hij farmacologisch directeur van de Kininefabriek te Amsterdam en terzelfdertijd was hij hoogleraar farmacologie aan de VU te Amsterdam (1950-1953). Daarna maakte hij als vicepresident, general manager en president carrière bij een aantal grote farmaceutische bedrijven in de Verenigde Staten.

Ds. Knoppers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en aan de McGill University te Montreal (Canada). Hij was **gereformeerd** predikant te Lollum en Waaxens (25.10.1942-27.1.1946); te Hardenberg (10.2.1946-4.12.1949), te Hilversum (8.12.1949-13.5.1955); overgegaan naar de **Christian Reformed Church in Canada** (1955); predikant te Edmonton, Canada (1955-1960), te Montreal (1960-1968); evangelisatie-predikant te El Paso (Texas, USA; 1968-1971); tenslotte is hij van 1971 tot zijn emeritaat in 1982 predikant van de Red Deer-First Christian Reformed Church (Canada; medeoprichter van King's University, een protestants-christelijke universiteit in Edmonton (Alberta).

Gehuwd in 1942 met drs. **Bartha (Barthie) Maria Boon** (geboren 20.7.1918 te Amsterdam-overleden 15.8.2012 Laurier House, Sherwood Park, Alberta, Canada; begraven Little Mountain Cemetery, Edmonton, Alberta, Canada). Zij was één van de eerste vrouwen die het doctoraal examen theologie behaalde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (juli 1940) en was medeoprichtster van het dispuut 'Phoenix' van de studentenvereniging 'Fides Quaerit Intellectum' aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

'Daar (in Lollum, GCH) is hij actief in het verzet. Hij en zijn vrouw bieden onderdak aan Joden en andere onderduikers en verbergen wapens in de pastorie en kerk. Die wapens worden vaak 's nachts vervoerd via sloten terwijl Duitsers op de wegen patrouilleren. Nico Knoppers was o.a. nauw betrokken bij het verzetswerk van de Groep 2000, die geleid werd door Jacoba van Tongeren (14.10.1903 Cimahi, NOI-15.9.1967 Bergen NH; zie ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groeneweg, ds. C. Inja, ds. J. Koopmans, ds. H. Kreb, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik. Overigens was ds. Knoppers de enige gereformeerde predikant die participeerde in Groep 2000; de anderen waren allemaal hervormd of doopsgezind). Als de L.O. midden 1944 dreigt geen voedselbonnen meer te zullen leveren aan Groep 2000 als de groep niet alle adressen aan hen geeft, weigert de Groep dat te doen. Een paar predikanten, onder wie ds. Knoppers, brengen de Groep met knokploegen in contact die bereid zijn overvallen op distributiekantoren te plegen. Zo worden alsnog de benodigde 4.500 voedselbonnen per periode verkregen.

Lit.: Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 239; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 49; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 423.

278.

Drs. Bartha (Barthie) Maria Knoppers-Boon (geboren 20.7.1918 te Amsterdam-overleden 15.8.2012 Laurier House, Sherwood Park, Alberta Canada; begraven Little Mountain Cemetery, Edmonton, Alberta, Canada).

Eén der eerste vrouwen die het doctoraal examen theologie behaalde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (augustus 1940), maar het predikantschap stond toen nog niet voor open. Ze was medeoprichtster van het dispuut 'Phoenix' van de studentenvereniging *Fides Quaerit Intellectum* aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

Gehuwd in 1942 met de **gereformeerde** predikant **ds. Nicolaas Bastiaan Knoppers** (zie daar; geboren 3.3.1917 te Almelo, zoon van dr. Bastiaan Antonie Knoppers [1883-1968; zie daar] en Annetje Valkenier [1993-1962]-overleden 28.10.2006 Sherwood Park, Alberta, Canada).

Zij verschaftte samen met haar man onderdak aan Joodse en andere onderduikers in de gereformeerde pastorie van Lollum (Friesland).

Lit.: zie onder lemma 'Nicolaas Bastiaan Knoppers'.

279.

Jan George Knottnerus (geboren 8.5.1885 's Gravenhage, zoon van ds. Ivo Gaukes Knottnerus Sr. [18.6.1840 Franekeradeel-17.1.1917 Heerde], wiens vader ds. Adolph Meinhard Knottnerus [15.7.1804, Norden, D.-25.12.1869 Franekeradeel], en oom ds. Hillrich Knottnerus [9.7.1838 Midlum-2.8.1897 Soeren] [ook hervormd predikant waren, en Margaretha Jacoba Oolie-overleden 2.2.1948 's Gravenhage).

Ook zijn oudere broer was ds. Ivo Gaukes Knottnerus Jr. (7.10.1865 's Gravenhage-4.8.1935 Amersfoort (begraven Begraafplaats, Veldweg, Soest) was hervormd predikant laatstelijk, te Beuningen, en in 1911 was hij gehuwd met Emma Jacoba Maria van Stein

Callenfels (4.5.1888 Heerde, dochter van Simon Leonard van Stein Callenfels [16.12.1853 Delft-22.7.1921 Heerde=) en Catharina Wilhelmina Reesse [ca. 1848 Amsterdam-24.3.1918 Sloten]-8.12.1971 Rheden; zie ds. J.J. Creutzberg).

Hervormd predikant te Varsseveld (1913-) en legerpredikant bij 10 RI (het Tiende Regiment Infanterie) behorend tot het Ite Legerkorps (vocht in de meidagen van 1940 op de Grebbeberg; zie ook zijn collega-veldpredikers ds. N.J.A. van Exel, ds. W. Faber, ds. E.I.F. Nawijn, ds. J.A. van Nie en ds. A.C. van Nood. Andere collega's bij het Ite Legerkorps waren ds. Hektor Janssen (voorzitter; 6.1.1972 Tholen-6.9.1944 's Gravenhage; christelijk-gereformeerd predikant), dr. Willem Gerhardus Harrenstein (25.7.1886 Nieuwer-Amstel-6.10.1959 Amsterdam (GKN), ds. Frans Dresselhuis (21.5.1897 Drieborg-23.2.1955 Roermond; GKN), ds. Willem Frederik Marie Lindeboom (7.10.1902 Bolnes-22.9.1980 Zwijndrecht; GKN), ds. Roelof Enoch van Arkel (4.3.1885 Utrecht-16.11.1943 Ermelo; GKN), ds. O.T.Hylkema (zie daar) en ds. Joh. Gerritsen Jr. (geboren 20.2.1906 Rotterdam-)

Gehuwd op 15.8.1913 te Varsseveld met **Wilhelmina Cornelia Johanna**

Westerbeecke van Eerten (geboren 29.2.1884 te Oud-Loosdrecht, Wijdemeren, dochter van ds. Lodewijk Frederik Ary Westerbeecke van Eerten [29.10.1849 Varsseveld-12.12.1923 Varsseveld] en Johanna Dinger 1854-1919]-overleden 1.2.1972 te Gouda).

Ds. Knottnerus was aanvankelijk samen met ds. J.J. Creutzberg (zie daar) lid en zelf ook geestelijk leider van de nationaal-socialistisch gezinde *Orde van Getrouwe Getuigen van den komenden Christus* (gesticht 9.11.1934 op kasteel Hemmen als een soort vervolg op de 19^e eeuwse Reveil-beweging), die onder leiding stond van de notoire NSB'er Godert Jacob Karel Baron van Lynden, heer van Horstwaerde en Riethoeven (23.8.1886 's Gravenhage-15.6.1964 Wiesbaden, D.). Maar Knottnerus scheidde zich ten gevolge van een meningsverschil al weer snel af van de Orde en stichtte een nieuwe organisatie (in de oorspronkelijke orde werd hij opgevolgd door ds. J.C. Aalders, gereformeerd predikant in Hersteld Verband te Enschede). N.a.v. uitspraken, gedaan in zijn Oudejaarspreek (d.d. 31.12.1935), werd ds. Knottnerus twee maanden later geschorst in zijn bediening (met behoud van salaris) door de classicale vergadering van Zutphen. Maar hij zou – aldus ds. John Breukelaar te Varsseveld – ook Joden hebben geholpen (citaat: “*Als mijn boek klaar is - over Varsseveld in oorlogstijd - kun je ook ds. Knottnerus uit Varsseveld toevoegen aan je lijst van dominees die Joden hielpen*” (in mail d.d. 16.11.2020)

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 259, 262.

280.

Gradus Koch (geboren 1 maart 1910 te Dodewaard, zoon van de sigarenfabrikant Herbartus Koch en Gerdina Elisabeth Johanna Geertruida Reijken-overleden 4 maart 1983 te Haarlem en begraven op de Algemene Begraafplaats Akendam, Vergierdeweg 273, 2026 BJ Haarlem).

Hervormd kandidaat te Utrecht (1938) en predikant te Maasdam-Cillaarshoek (Hoeksewaard; 30.1.1938-24.2.1941), Leiderdorp (9.11.1941-10.2.1946), Haarlem-Noord (Julianakerk in wijk Schoten; 17.2.1946-13.7.1969) en Drogeham (20.7.1969-28.2.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Antje Otten** (geboren 16.12.1903 te Veenendaal, dochter van Jan Otten [1865-1942] en Willemijntje Cornelia van der Poel [1874-1932]-overleden 4.10.1987 te Haarlem; eveneens daar begraven).

Blijkens mededeling van planologisch jurist Abel de Jong (31.12.1940 Amsterdam-7.9.2020 Peqi'in, Israël), woonachtig te Peqi'in, Israël, werd hij in maart 1943 door ds. Koch en zijn vrouw vanuit zijn ouderlijk huis aan de Nieuwe Prinsengracht 31hs. in Amsterdam naar de hervormde pastorie in Leiderdorp gebracht. Ds. Koch (door Boudewijn Smits, biograaf van Lou de Jong, abusievelijk ‘*dominee Kok*’ genoemd; zie p. 145) had Abels vader, de arts Sally de Jong (geboren 24.4.1914 te Amsterdam als zoon van melkwinkelier Godfried

de Jong en Betsij Aleng en tweelingbroer van de historicus prof.dr. Lou(is) de Jong [24.4.1914 Amsterdam-15.3.2005 Amsterdam)-waarschijnlijk overleden 31.3.1945 kamp Ellrich, Aussenkommando van KZ Dora-Mittelbau in de Harz), leren kennen in zijn eerste gemeente Maasdam, waar officier van gezondheid De Jong sinds februari 1940 optrad als vervanger van de plaatselijke arts. Hij woonde daar ook in het doktershuis. Kennelijk zijn de mannen in Maasdam bevriend geraakt. In de meidagen van 1940 is Sally de Jong naar de marinehaven van Hellevoetsluis gefietst om na te gaan of hij en zijn vrouw Elisabeth de Jong-van Male (7.5.1915 Deventer-1.3.1944 Auschwitz) nog met een marineschip naar Engeland zouden kunnen ontsnappen. Dat is helaas niet gelukt. Broer Lou de Jong wist vanuit IJmuiden nog wel met zijn vrouw Liesbeth Cost Budde (zie : ds. Jan Cost Budde) weg te komen. Zijn ouders en jongere zusje Jeanette lukte dat helaas niet: zij zouden – met Sally en zijn vrouw - de oorlog niet overleven. Op 3.10.1940 promoveerde Sally de Jong nog cum laude aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam op een dissertatie getiteld *'The excretion of aneurin in urine and related problems'* en kreeg – zonder Ariërverklaring – een baan op het Nederlands Instituut voor Voeding. Sally en Lies van Male (zij was laborante op het lab waar Sally werkte) bleven contact houden met ds. Koch en zijn gezin. Inmiddels waren ze verplicht naar Amsterdam verhuisd. Daar meldde dr. de Jong zich aan bij de Joodsche Raad, die hem vervolgens detacheerde in Kamp Westerbork als lid van de medische staf aldaar. Om die reden bleef hij samen met de zijnen middels een 'Sperre' voorlopig van deportatie vrijgesteld en mocht zelfs verlofperiodes bij zijn gezin doorbrengen. In maart 1943 was de toestand echter zo onhoudbaar geworden dat Sally niet terug keerde naar Westerbork, maar op 24.4.1943 samen met Lies en een bevriend echtpaar – (Dr. Matthew) Isaac (Ies) Abraham Spetter (15.9.1921 's Gravenhage-30.12.2012 Riverdale, Bronx, New York) en Suze Abraham Turksma (17.3.1921-27.4.1944 Auschwitz) – besloot naar Zwitserland uit te wijken. Sally de Jong en Ies Spetter kenden uit elkaar uit Westerbork, waar Spetter op de sociale afdeling van de Joodse Raad werkte. Hij leerde daar ook de juriste - en inmiddels wereldberoemde Joodse dagboekschrijfster – Esther (Ety) Hillesum (15.1.1914 Middelburg-30.11.1943 Auschwitz) kennen, met wie hij – zo bleek uit een recent onderzoek van dr. Bettine Siertsema, literatuur-wetenschapper aan de VU – een aantal Joodse kinderen het kamp uit zou hebben gesmokkeld. Citaat (in *'Trouw'* d.d. 8.12.2018): *"Samen met een vriendin Mr. Hillesum slaagde ik (= Ies Spetter) erin enkele kinderen uit het kamp te smokkelen. Mijn vrouw ging ze daar halen en bezorgde ze verder"*. Ds. Koch bleek bereid om zoontje Abel van bijna twee in zijn pastorie op te nemen en samen met zijn vrouw haalde hij – zoals gezegd - Abel op. Tevoren had Sally de Jong volgens afspraak een briefkaart gestuurd met de tekst *'het boek kan gehaald'*. Het afscheid moet blijkens het verhaal dat mevrouw Koch jaren later vertelde, hartverscheurend zijn geweest. Op 23.3.1943 - de dag voor hun vertrek - bracht Lies zelf haar zoontje Daan (28.8.1942-1.2.2014) naar wis- en natuurkundige dr. Willem Pieter Jacobus Wim) Lignac (geboren 25.4.1914 's Gravenhage-) en zijn vrouw, de botaniste drs. Louise (Loes) Henriëtte Lignac-Grutterink (1913-1986), te Leiderdorp. Vandaar kwam hij in huis bij een nicht van mevr. Lignac, Helena Adelphina (Leni) de Vink-Olthof (1910 Oude Pekela-2.4.1993 Middelburg) en haar man veearts ir. Marinus (Martin) de Vink (20.7.1908 Zoetermeer-16.9.1996 Middelburg), later directeur van de Provinciale Planologische Dienst, in Wassenaar. Die verhuisden later vandaar met Daan naar Middelburg, waar Daantje de oorlog overleefde. Abel bleef tot 6.6.1943 in Leiderdorp en moest toen elders worden ondergebracht omdat een foute politieman, die tegenover de familie Koch woonde, argwanend was geworden. Hij kwam terecht bij het echtpaar Pieter (Piet) Antonie Hartevelt (15.4.1909 Leiden, zoon van Antonie Hartevelt, agent van politie, en Sophia Wilhelmina Frederika (Rietje) Bakkerus-7.5.1989 Leiden) en zijn vrouw Maria Florentina van Evert (17.9.1909 Leiden, dochter van Willem Christiaan van Evert en Maartje van der Kwaak). Ze woonden aan de Rijnsburgersingel 43A te Leiden. Piet Hartevelt was typograaf bij A.W.

Sijthoff's drukkerij te Leiden en als zodanig uitgenodigd door Franciscus Hofker (4.3.1921 Amsterdam-25.5.2000 Delft; de stichter) om te helpen bij de vervaardiging van de eerste exemplaren van het illegale blad 'Vrij Nederland'. Waarschijnlijk waren zij kennissen van ds. Koch. De ouders van Maria Florentina Hartevelde-van Evert, uitvoerder en lid verzet Willem Christiaan van Evert (6.5.1883 Leiden-31.5.1945 KZ Bergen Belsen) en Maartje van der Kwaak, hadden zelf ook vijf Joodse onderduikers (echtpaar Samuel Poons (26.4.1920 's Gravenhage-2.7.1943 Sobibor) en Annie Poons-Bilderbeek (13.4.1924 's Gravenhage-2.7.1943 Sobibor) - zij woonden op het adres Heerengracht 18, Leiden - zijn ouders vertegenwoordiger Abraham Poons 91.12.1890 's Gravenhage-2.7.1943 Sobibor) en Vrouwtje Cohen (20.5.1886 Amsterdam-2.7.1943 Sobibor), en haar moeder Sara Bilderbeek-Benavente (13.6.1892 Amsterdam-2.7.1943 Sobibor) in huis op het adres Heerengracht 76a. Zij werden in de nacht van 11 op 12.6.1943 opgepakt door de beruchte Leidse Jodenjagers rechercheur Wilhelm de Groot (3.9.1905 Vleuten-17.1.1944 geliquideerd door de verzetsman Jan Wildschut toen hij met Biesheuvel een Joods onderduikertje wilde oppakken op het adres Dubbelebuurt te Rijnsburg) en opperwachtmeester Adrianus Biesheuvel (2.5.1909 Hardinxveld-31.12.1986 Katwijk). Zij werden alle vijf op 29.6.1943 met 145 andere Strafgevallen en 300 zieken (zie Mechanicus, 62) in een transport van in totaal 2397 personen naar Sobibor gedeporteerd en daar onmiddellijk na aankomst op 22.7.1943 omgebracht. Ook hun onderduikgever Willem van Evert zou de oorlog niet overleven. Hij was verre familie (oudoom) van ds. Frederik Karel van Evert (zie daar). Op 5.9.2018 ontvingen Pieter Antonie Hartevelde, Maria Florentina Hartevelde-van Evert, Wilhelm Christiaan van Evert en Maartje van Evert-Van der Kwaak postuum de *Yad Washem*-onderscheiding, uitgereikt in de Dijksynagoge te Sliedrecht (op voordracht van Abel de Jong en Ruth de Jong-Hotze, die daar toen woonden). Sally de Jong wist inderdaad met zijn vrouw en het echtpaar Spetter via Brussel, Parijs (ongetwijfeld met hulp van de 'Dutch-Paris-groep', zie Hebe Kohlbrugge) en Besancon de Zwitserse grens te bereiken. Bij het stadje Le Locle staken ze die over, maar werden direct daarna door grenswachten teruggestuurd omdat de bepalingen ter zake van de toelating van Joodse vluchtelingen kort tevoren waren aangescherpt. Het echtpaar keerde terug naar Brussel, waar ze in contact kwamen met Benno Nijkerk (= Benjamin Maurits Nieuwkerk [2.10.1906 Amsterdam-29.10.1944 Duitsland]) van het 'Dutch-Paris' ontsnappingsnetwerk. Die hielp hen op de route naar Spanje, nadat Sally op zijn verzoek eind april/begin 1943 mei anoniem het rapport 'De Ondergang van het Nederlandse Jodendom' had geschreven. Benno Nijkerk smokkelde het document (verstopt in een scheerkwast) via Zwitserland naar Londen. Daar werd het door een medewerker van Bureau Inlichtingen uitgetypt en doorgestuurd naar hoge ambtenaren, die het 'als onaanvaardbaar' beoordeelden, maar het schijnt toch gelezen te zijn door H.M. koningin Wilhelmina en enkele ministers. Lou(is) de Jong (24.4.1914 Amsterdam-15.3.2005 Amsterdam) – die in Londen verbonden was aan Radio Oranje - kreeg het manuscript in handen en herkende het handschrift van zijn schoonzuster... Het was niettemin één van de vroegste berichten van Joodse zijde over de Holocaust (zie Bettine Siertsema). Dr. Jacques Presser (24.2.1899 Amsterdam-30.4.1970 Amsterdam), voor de oorlog geliefd geschiedenisleraar van Lou en Sally de Jong aan het Vossius Gymnasium te Amsterdam, ontleende er de titel aan voor zijn standaardwerk over de Jodenvervolgving in Nederland: 'Ondergang' (1965). Lou en Sally zaten op het Vossius in de klas bij Deborah (Dé) Suzanna Appel (1.12.1913 Amsterdam-26.3.1943 Sobibor), de latere echtgenote van Presser, en bij de latere schrijver/essayist en literatuurwetenschapper prof.dr. Samuel (Sem) Dresden (5.8.1914 Amsterdam-6.5.2002 Leiden; begraven Joodse begraafplaats Katwijk). Onderwijl waren beide echtparen per trein doorgereisd naar Bordeaux om via de Pyreneeën naar Spanje te kunnen vluchten. Maar ze werden in juli 1943 bij Bordeaux uit de trein geplukt, brachten drie maanden door in de gevangenis aldaar, daarna nog drie maanden in kamp Mérignac ten Oosten van Bordeaux,

om vandaar tenslotte op 17.12.1943 te worden overgebracht naar het doorvoerkamp Drancy bij Parijs. Begin 1944 werden de beide techtparen naar Auschwitz gedeporteerd. Elisabeth de Jong werd daar op 1 maart 1944 omgebracht, Suze Spetter-Turksma sterf er op 27.4.1944. Ook haar dochtertje Debora Andree Spetter (geboren 28.11.1943 te Bordeaux) overleed op 27.4.1944 in Auschwitz. Sally de Jong raakte in Auschwitz bevriend met de politieke gevangene mr. Antonius Franciscus van Velsen (17.11.1917 Leiden-september 1995 Oss), officier bij het Korps mariniers (na de oorlog: kolonel en ridder *Militaire Willemsorde 4^e klasse*). Ies Petter werkte in de *Buna-Werke* in Auschwitz III (hij schreef er na de oorlog een essay over: *'Buna, ervaringen in Gestapo-gevangenis en concentratiekampen'* ; 1945). Beide mannen overleefden Auschwitz en tegen het einde van de oorlog troffen ze elkaar nog in een deportatietrein, maar daarna verloren ze elkaar definitief uit het oog. Sally stierf kort voor de bevrijding ergens in Midden-Duitsland (in Ellrich, een *Aussenkommando* van KZ-Dora-Mittelbau bij Nordhausen?). Ies Spetter overleefde en hertrouwde na de oorlog met Ina Stärcke, een gemeenschappelijke vriendin. Hij trad in 1946 op als getuige tijdens het proces van Neurenberg. In 1951 vertrok het echtpaar naar de Verenigde Staten, waar Spetter zich ontwikkelde tot een vooraanstaand ethicus, vredesactivist (o.a. als associate professor op het Peace Studies Institute bij het Department of Religion van Manhattan College) en psychotherapeut. In 1960 stichtte hij de Riverdale Mental Health Clinic. Zijn dochter Sanne(ke) of Santje Spetter (28.11.1942-22.6.2008 USA) overleefde net als Abel en Daan de Jong de oorlog, nadat ze was ondergebracht bij een nicht van Liesbeth Cost Budde, de vrouw van prof.dr. Lou de Jong, in Den Haag. Lou de Jong werd na de oorlog voogd van de kinderen van zijn broer en schoonzus, hoewel beide aanvankelijk – met instemming van De Jong, die bedong dat ze naar een openbare lagere school zouden gaan en geen catechisatie van een orthodoxe predikant zouden ontvangen - door hun onderduikouders werden geadopteerd. Later kregen ze hun oorspronkelijke achternaam terug.

Docu: Simonka de Jong, documentaire *Het zwijgen van Loe de Jong* (2010).

Bibl.: Abel de Jong, *'Had het anders gekund? De dramatische ondergang van dokter Sally, de tweelingbroer van Loe de Jong'*, 32v., 38, 42vv., 53, 58v., 77v. en 153; Sally de Jong, *De ondergang van het Nederlandse Jodendom. Eerste kroniek over de Jodenvervolging*. Lit.: J.C. van der Does, *De Vrijheid voorgestreeën*, 75; Hannah van den Ende, *'Vergeet niet dat je arts bent'*, 71, 78, 128, 131v., 146, 152, 168, 191, 195, 291, 243, 299v., 303, 313vv, 358, 369, 384; Greetje van der Harst, *'Wat Joods was, werd mij niet verteld'* – *Interview met Abel de Jong* in: *Kerk & Israël Onderweg*, Jaargang 18 nr. 1 (september, 2016), 3-6; G.C. Hovingh, *Johannes Post, Exponent van het Verzet*, 215v.; L. de Jong, *Herinneringen I* (1993), 7-14, 16, 22, 27vv., 31vv., 35, 37, 42, 44, 56, 61, 71, 75, 80, 87, 96, 103, 143v., 149, 192-196, 200, 202vv., 208. 215v.; ; Philip Mechanicus, *In Dépôt*, 62; dr. J. Presser, *Uit het werk van*, 11v.167. 267; Bettine Siertsema, *Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust 1945-1946*, 8; Boudewijn Smits, *Loe de Jong 1914-2005 – Historicus met een missie*, 27, 30, 35, 37-49, 55, 69, 72, 81, 141-158; Anna Visser, artikel *'Waarom nu pas?'* in: NRC, d.d. 7.5.2005; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 104vv..

281.

Jacob Dikus Koers, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 7.3.1910 te Noordwijk aan Zee, zoon van ds. Nicolaas H. Koers [23.3.1867 Oldekerk-4.5.1933 Noordwijk] en Agatha Neletta Schager-overleden 13.8.1990 te Alphen aan de Rijn; begraven Algemene Begraafplaats, Oude Zeeweg 36, Noordwijk). Ook zijn oom ds. Jan Hendrik Koers (28.8.1871 Ulrum-1.2.1947 Zeist) was gereformeerd predikant; zijn zuster Cornelia Jacoba Koers (6.1.1914 Noordwijk-11.10.1978 Groningen) was op 13.11.1935 te Noordwijk gehuwd met ds. Willem Reeskamp (26.5.1910 Utrecht, zoon van Teunus Gerardus Reeskamp en Maria de Haan-25.6.1984 Groningen), die gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant

te Garijp was (10.3.1940-26.8.1945); ds. W. Reeskamp was een volle neef van de verzetsmannen en gereformeerd predikanten ds. Dirk Ringnalda (1899-1970; zie daar) en ds. Sijmen Jacob de Boer; zie daar).

Ds. J.D. Koers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1931); lid VU-Corps NDDD (dispuut Stoa); kandidaat (9.10.1936); hij was **gereformeerd** hulpprediker te Enschede voor de evangelisatiearbeid (6.1.1937-30.6.1939), gereformeerd predikant te Eibergen-Rekken (30.7.1939); vlootpredikant NOI (oktober 1945); emeritus: 11.11.1948; geestelijk verzorger van de Stichting Bloemendaal te Loosduinen (1948) en directeur van de Gereformeerde Stichting voor Maatschappelijk Werk in Zuid-Holland (1.11.1956); gepensioneerd op 21.3.1975.

Op 9.7.1939 te Hilligersberg gehuwd met **Maria Daniëlla van Kempen** (geboren 15.10.1912 te Montfoort, dochter van Frederik Hendrik van Kempen, burgemeester van Montfoort/ Willeskop en laatste burgemeester van de voormalige gemeente Hillegersberg [1924-1941] en Cornelia Sara Klazina Bremmer-overleden 23.10.1998 te Amsterdam).

*“In deze gemeente (= Eibergen-Rekken; GCH) maakte hij de oorlogsjaren mee en was hij actief in het verzetswerk: Joden werden verborgen in de pastorie en op de zolder van de kerk. Voor dit verzetswerk werd hij onderscheiden: tijdens één van zijn reizen naar Israël, als reisleader van de Nederlandse Christelijke Reisvereniging, ontving hij de zilveren medaille van Yad Vashem en ook werd hij onderscheiden met het Verzetshedenkingskruis”.*Ds. Koers ontving op 8.3.1972 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had geboden aan broer en zus Jacob Julius Zion (2.10.1905 Eibergen, zoon van Migels Zion [15.9.1868 Eibergen-23.2.1937 Groningen] en Betje Gans [21.7.1877 Winterswijk-23.4.1943 Sobibor]-30.1.1990 Arnhem); gehuwd met Nora de Jong (3.7.1912 Enschede-1996 Arnhem; begraven Arnhem), en Wilhelmina Esther (Mina) Zion (1.6.1917 Eibergen-17.10.2006 Kiryat Tiv'on, Haifa, Israël), gehuwd met Fritz Shimon (Sal) Cosmann (geboren 10.3.1910, zoon van Otto Cosmann en Anna Weyl-overleden).

Lit.: W. de Mooy Lzn. e.a., *‘Dankbaar gedenken vertrouwend vooruitzien’,* 16; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 180, 490, 582 en 820; Jan Verheul, *In memoriam Ds. J.D. Koers* in: *Jaarboek 1991 der GKN*, 471.

282.

Dr.h.c. Hebe Charlotte (Hebelotte of Lotje) Kohlbrugge, draagster *Bronzen Leeuw* en *Medal of Freedom*, eredoctoraten Karelsuniversiteit Praag en Theologische Faculteit Koloszar, Roemenië, onderscheiden met ‘Joost van den Vondel-prijs’ (1975; dr. Gustav Heineman, de latere Bondspresident, hield de laudatio), Vaclav Benda-onderscheiding, = Tsjechische mensenrechtenprijs (geboren 8.4.1914 te Utrecht, dochter van de landbouwkundige Hermann Kohlbrugge en Johanna Elisabeth Barner-overleden 13.12.2016 te Utrecht; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Amerongen, Holleweg 33). Ze was een achterkleindochter van de hersteld lutherse/ hervormde theoloog dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge (15.8.1803 Amsterdam-5.3.1875 Elberfeld/ Wuppertal). Haar zuster **prof.dr. Dina Johanna (Hanna) Kohlbrugge** (25.7.1911 Utrecht-13.12.1999 ten gevolge van een verkeersongeval; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Amerongen) was buitengewoon hoogleraar Iraanse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit van Utrecht (1956-1981) en tijdens de oorlog met haar zuster Hebe actief in het verzet.

Hebe volgde na haar eindexamen op het Lyceum in Utrecht (1933) een verpleegstersopleiding om in 1935 als *nurse* (kindverzorger) en au pair naar Engeland te kunnen vertrekken en daar ook de taal te leren. Via een bemiddelingsburo kwam ze in 1935 terecht in het gezin van John George Spencer Churchill (31.5.1909 Londen-23.6.1992 Londen), en neef van sir Winston Churchill. Hij was kunstschilder, beeldhouwer en binnenhuisarchitect en trouwde in 1934 met Angela Mary Culme-Seymour (3.8.1912-22.1.2012 Hawick, Schotland).

Ze kregen een dochter, Sarah Cornelia Spencer Churchill (geboren 1935). Gedurende die jaren bewoonden ze tijdelijk Chartwell, het buitenhuis in Kent, dat sir Winston in 1922 gekocht had en nu nog het buitenverblijf is van de Britse minister-president. Hebe heeft de toen nog ambteloze staatsman daar enkele keren ontmoet: ze vond hem nogal arrogant. In 1938 scheidden de ouders van Sara. Na haar terugkeer in Nederland koos Hebe ervoor om in Duitsland een opleiding te gaan volgen aan het ‘*Seminar für kirchlichen Frauendienst*’ (zogenaamd “*Burckhardthaus*”) in Berlin-Dahlem, een opleiding voor vrouwen en meisjes die hen kwalificeerde om ‘*Gemeindlichen Bibelarbeit mit Mädchen und Frauen*’ te kunnen verrichten. Dankzij de ‘*Bibelabende*’ van de pastor loci, ds. Martin Niemöller (14.1.1892 Lippstadt-6.3.1984 Wiesbaden), raakte Hebe op de hoogte van het reilen en zeilen van de ‘*Bekennende Kirche*’ (BK), met name van hun verzet tegen de Nazi-gezinde ‘*Deutsche Christen*’. Na beëindiging van haar studie in het voorjaar 1938 meldde Hebe zich aan bij de voorzitter van de synode van de *Bekennende Kirche* in Brandenburg, dr. Kurt Schärf (21.10.1902 Gorzow Wielkopolski, Polen-28.3.1990 Berlijn), die haar – op haar verzoek – een baantje in het vrouwenwerk bezorgde in Fehrbellin, de gemeente van Pfarrer Günther Harder (13.1.1902 Gross-Breesen bij Guben 14.9.1978 Berlijn), die behalve, lid van de *Pfarrernotbund* van de *Bekennende Kirche*, ook lid was, later zelfs voorzitter, van de *Bruderrat* van de BK in de provincie Brandenburg. Hij behoorde zelf tot de radicale ‘*dahlemitische*’ vleugel van de BK (Niemöller c.s.). Daar leerde Hebe de *Bekennende Kirche* van binnenuit kennen, m.n. via een bevriende predikant uit Mecklenburg, Aurel von Jüchen (20.5.1902 Gelsenkirchen-11.1.1991 Berlijn), die fel van leer trok tegen zijn Hitler-gezinde bisschop en bijna werd afgezet toen hij in de ‘*Reichskristallnacht*’ (9.11.1938) een in brand gestoken Joodse woning in zijn woonplaats Rossow probeerde te redden. Zo kwam Hebe alles te weten over de Jodenvervolging in Nazi-Duitsland. In Fehrbellin hield zij zich – daar was ze voor opgeleid) vooral bezig met kerkelijk jeugdwerk. Op vaste tijden luidde zij samen met rond 25 jongeren de kerkblok voor ds. Niemöller, die inmiddels gevangen zat en vertelde hen over zijn persoon en zijn werk en over de Jodenvervolging. Dat liep natuurlijk in de gaten en zo werd ze op zekere dag op het *Rathaus* ontboden om verhoord te worden door twee *Gestapo*-agenten. Dat resulteerde in een ‘*Ausweisungsbefehl*’. Aanvankelijk liep het nog met een sissert af, maar het jeugdwerk werd haar sowieso afgenomen. Omdat ze niets anders te doen had, bracht ze in het najaar van 1938 maar gecopieerde preken van Niemöller rond bij predikanten in Noord-Brandenburg. Daarvoor mocht ze zelfs de auto gebruiken van Pfarrer (later bisschop van Berlijn-Brandenburg) Friedrich Karl Otto Dibelius (15.5.1880 Berlijn-31.1.1967 Berlijn). Ze werd op zeker moment echter aangehouden, werd prompt gearresteerd en naar Potsdam gebracht. Dankzij bemiddeling van de Nederlandse ambassadeur kwam ze weer vrij, maar moest vervolgens in januari 1939 ‘*für ewig*’ het land verlaten. In het voorjaar van 1939 vertrok ze naar Basel om bij prof.dr. Karl Barth (10.5.1880 Basel, Zwits.-10.12.1968 Basel, Zwits.) theologie te studeren. In die tijd bezocht zij ook de min of meer besloten ‘open avonden’ bij Barth aan huis, waar alles ter sprake kwam: de verhouding kerk en staat, de misdaden van de *Nazis*, de ‘*Kirchenkampf*’ en het hele wereldgebeuren. Dat duurde helaas maar kort, want juist toen ze met vakantie thuis was, brak de Tweede Wereldoorlog uit. Ze kreeg – voor halve dagen – een baantje als secretaresse op het Hervormde Kerkelijk Bureau in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bij ds. J.P. van Bruggen (zie daar), toen praeses van de Centrale Kerkenraad van Amsterdam. Zelf zat ze toen op kamers aan de Nassaukade bij ds. Rients Johannes Dijkstra (12.5.1883 Franeradeel-11.3.1956 Putten), hervormd predikant te Amsterdam (zie daar). Op de Eerste Zondag van Advent (1.12.)1939 leerde ze in de hervormde kerk van Amerongen (dichtbij de woonplaats van haar ouders: Veenendaal) dr. Jan Koopmans (1905-1945; zie daar) kennen die daar voorging in de morgendienst. Van het één kwam het ander: samen met hem bereidde ze een cursus voor over het gedachtegoed van de *Bekennende Kirche* voor ca. 25 predikanten. Dat werd een hechte

vriendenclub. Niet lang na de Duitse inval op 10.5.1940 verscheen Koopmans op het kerkelijk bureau met zijn vriend mr. Gerard Hendrik Slotemaker de Bruïne (29.1.1899 Beilen-27.12.1976; zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne) om met Hebe te overleggen wat hun nu verder te doen stond. Gedrieën besloten ze om een aantal geestverwanten (predikanten en anderen) uit de nodigen voor een beraad over de ontstane situatie. Die bijeenkomst vond plaats in augustus 1940 te Lunteren en daaruit ontstond de zogenaamde *'Luntersche Kring'*. Op 2.8.1940 constateerden de dertig deelnemers dat het hard nodig was om de kerkelijke gemeentes te informeren over zaken als het antisemitisme, de indoctrinatie op de scholen en de rechten van ouders. In oktober 1940 verscheen al een eerste belangrijke document, in dit geval gericht tegen de verplichte Ariërverklaring. De betreffende brochure *'Bijna te laat'* werd geschreven door ds. Koopmans en gedrukt in 30.000-voud door een Noordwijkse drukker (goede kennis van ds. Kleijs Kroon, zie daar). Hebe c.s. verzorgden ten huize van ds. G. Oorthuys (zie daar) te Amsterdam de verzending via de leden van de Luntersche Kring, die op een afgesproken tijdstip de enveloppes met inhoud postten, zodat de *Sicherheitspolizei* niet kon achterhalen van welke personen/ organisatie het document afkomstig was. In de SS-periodiek *'Meldungen aus den Niederlanden'* (editie nr. 21, d.d. 3.12.1940) werd dan ook alleen maar vastgesteld: *Die ganze Art dieser Hetzschrift, die in grossen Mengen im ganzen Lande verbreitet wurde, deutet auf kirchliche Kreise der Verfasser hin'*. Het maakte allerwege diepe indruk. In die tijd ontmoette Hebe ook de onderwijzer en verzetsman Hendrik Matthëus van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie ook ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw) die later nauw betrokken was bij de uitgave van één der eerste illegale bladen: *'Vrij Nederland'*. Eind juni 1942 begaf Hebe – die op dat moment al zwaar gezocht werd door de *SiPo* – zich op weg naar Zwitserland om belangrijke documenten vanwege het kerkelijk verzet en illegale bladen (op een microfilm, die in haar mond was geplaatst) te overhandigen aan personen die het materiaal verder naar de Nederlandse regering in Londen konden doorsturen. Zo ontstond een belangrijke verbindinglijn voor het Nederlandse verzet en een betrouwbare vluchtweg voor Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers: de *'Zwitserse weg'* (zie ds. A.G.B. ten Kate, ds. C.M. ten Kate en ds. P. de Haan). Hebe bleef zes weken in Zwitserland, waar ze contacten legde om daar een netwerk op te bouwen, o.a. met de Zwitserse theoloog Alfred de Quervain (28.9.1896 La Neuveville-30.10.1968 Bern), die vanaf 1938 protestants predikant in Lauen was (daarvoor stond hij in Elberfeld, Wuppertal, NB de plaats waar Hebes overgrootvader dr. Hermann Friedrich Kohlburgge (3.8.1803 Amsterdam-5.3.1875 Elberfeld) had gewerkt en was begraven!), met Tamme Jan Albert Delhaas (11.6.1903 Stadskanaal-24.10.1979 Amsterdam), gehuwd met Anne Elisabeth Kolffhaus (3.11.1905 Elberfeld [kende zij Pfr. De Quervain?]-26.8.1995 Middelburg), die van 1936-1946 in Zwitserland woonde als leraar / conrector aan de Nederlandse school te Glion bij Montreux (in maart 1945 zou hij daar 60 Joodse kinderen opvangen, die een maand eerder met een merkwaardig uitwisselingstransport uit het ghetto van Theresienstadt naar Zwitserland mochten reizen). met dr. W.A. Visser 't Hooft (zie daar), secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken (in oprichting) te Genève en met de haar al bekende prof.dr. Karl Barth (1880-1968) in Basel. Aan hem legde zij een vijftal belangrijke vragen voor, o.a. over de vraag of men al of niet voor de koningin mocht bidden en of verzet tegen het gevestigde gezag was toegestaan (merkwaardig genoeg had geen er betrekking op de plicht om Joodse onderduikers te helpen!) van dr. J. Koopmans en dr. K.H. Mislott (zie daar), met het verzoek of Barth die wilde beantwoorden. Het antwoord liet niet lang op zich wachten: Hebe kreeg eind juli 1942 de antwoordbrief in handen, die ze op 2.8.1942 mee terug bracht in bezet Nederland. Ds. Kleijs Kroon (zie daar) zorgde voor Nederlandse vertaling die onder de titel *Aan de Nederlandsche christenen'* vervolgens door medewerkers van *'Vrij Nederland'* en de *Lunterse Kring* verspreid werd (tekst: zie H.C. Touw). Hebe koos ervoor na haar terugkeer om voor de

Ordiedienst (OD), een verzets-organisatie van overwegend (oud-)militairen die zich vooral met sabotage en spionage bezig hield en daarvoor dankbaar gebruik maakte van de Zwitserse Weg. Dat was het gevolg van een conflict dat Van Randwijk - de man van *Vrij Nederland*, die Hebe overigens had afgeraden om de reis naar Zwitserland te maken en zich nu als 'Heer en meester van de *Zwitserse Weg*' opwierp – kreeg met jhr. Pieter Jacob Six (5.4.1894 Amsterdam-27.4.1986 's Graveland), de chef van de OD. Dankzij dr. Jan Koopmans kon de OD de hervormde Koepelkerk aan het Leidsebosje in Amsterdam als hoofdkwartier gebruiken. Maar Hebe heeft helaas weinig werk meer voor de OD kunnen verrichten: onderweg met spionagemateriaal naar Engeland (via Spanje) werd ze nog op Nederlands grondgebied gearresteerd (omdat ze een slecht vervalst persoonsbewijs gebruikte). Gelukkig wist ze de microfilms met belangrijk spionagemateriaal nog kwijt te worden voor ze via Amsterdam in het Oranjehotel te Scheveningen belandde. Daar werd ze zwaar verhoord, maar ze wist zich als *'Reichsdeutsche'* staande te houden. Uiteindelijk werd ze tot tien maanden gevangenschap veroordeeld en naar Kamp Vught overgebracht. Vandaaruit werd ze op 5.9.1944 onder haar valse naam 'Christine Moorman' naar KZ Ravensbrück gedeporteerd. Daar liep ze TBC op, maar dankzij twee Tsjechische lotgenoten wist ze te overleven en werd op 24.1.1945 uit gevangenschap ontslagen. Via Berlijn – waar de dames van het *Seminar für Kirchliche Frauendienst* haar verder hielpen – wist ze het hoofdkwartier van de *Sicherheitspolizei* (dat inmiddels uit Den Haag naar Uelsen was overgebracht) te bereiken en ontving daar officieel haar *'Entlassungs-schein'*. Na een reis vol ontberingen – de spoorwegstaking was inmiddels in Nederland uitgebroken – kwam ze tenslotte weer in Amsterdam aan. Daar vond ze met haar zuster Hanna tijdelijk onderdak in het huis van dr. Koopmans aan de Koninginneweg (hij zelf was inmiddels ondergedoken). Niet lang daarna zou dr. Koopmans op zijn onderduikadres door een verdwaalde kogel van een executiepeloton dodelijk worden getroffen. Een paar weken later werd Nederland bevrijd. Na de oorlog vertrok Hebe naar Zwitserland om daar te herstellen van haar ziekte (TBC). In 1947 keerde ze pas terug naar Nederland en kreeg een baan als secretaresse van de 'Duitsland-commissie', die was ingesteld vanwege de **Nederlandse Hervormde Kerk** om de contacten met Duitse theologen en predikanten (met name met hen die tot de *Bekennende Kirche* hadden behoord) aan te halen. Belangrijkste doel van de 'Duitsland-commissie' was het stimuleren van het verzoeningsproces door Duitse en Nederlandse predikanten op speciaal daarvoor belegde conferenties met elkaar in contact te brengen. Bij de voorbereiding van één en ander ontmoette ze de burgemeester van Essen, dr. Gustav Heinemann (23.7.1899 Schwelm-7.7.1976 Essen), later bondspresident (1969-1974), en onderhield met hem een levenslange vriendschap. Heinemann zorgde ervoor dat *'Vikaris Kohlbrugge'* een visum kreeg om ook contacten te leggen met predikanten in de Oostzone die onder Sowjet-bestuur stond. Zo begon Hebe's vredeswerk in Oost-Europa, al waren de ontmoetingen van predikanten en hun partners daar op den duur natuurlijk eenzijdiger: Oostduitse predikanten konden al niet meer naar het Westen reizen. In 1950 werd de 'Duitsland-commissie' samen met de nieuw opgerichte *Interchurch Aid* ondergebracht bij de Raad van Kerken in Nederland te Utrecht. In 1961 – NB het jaar waarin de Berlijnse Muur werd gebouwd - kon Hebe Kohlbrugge haar werk voortzetten bij de sectie Internationale Hulp (later: afdeling Wereldiakonaat) van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zo kwam ze ook in contact met kerken en christenen in andere Oosteuropese landen, o.a. Tsjecho-Slowakije: daar maakte ze de bijeenkomsten bij van de Praagse Christelijke Vredesconferentie (tot die te veel in communistisch vaarwater terecht kwam) en zorgde ze ervoor dat vanaf 1963 Nederlandse theologiestudenten konden studeren in Praag en zodoende een soort voorpostfunctie konden vervullen. Inmiddels was de positie van de kerken in het Oostblok aanzienlijk verslechterd, raakten predikanten en dissidenten in gevangenschap en neigden veel kerkleiders ertoe maar met het communistisch bewind mee te werken. Dat dat ook voor de contactpersonen uit het westen gevolgen kon hebben bleek in

1975, toen Hebe Kohlbrugge werd uitgewezen uit Tsjecho-Slowakije. Al eerder – in 1972 – had ze haar functie bij het Werelddiakonaat opgezegd omdat men daar rapporten van haar reizen verlangde met vermelding van de namen van al haar contactpersonen. Gelukkig kon ze vrijwel onmiddellijk in dienst treden als secretaresse van de pas opgerichte Oost-Europa-commissie, die deel uitmaakte van de Commissie voor Internationale Aangelegenheden van de Raad van Kerken in Nederland. Daar werden qua rapportage minder strenge eisen gesteld en ‘was ze vrij om te gaan en staan waar ze wilde’. Zo bouwde Hebe Kohlbrugge samen met een grote groep jonge Nederlandse theologiestudenten en met hulp van prominente theologen als prof.dr. Krijn Strijd (18.9.1909 Rotterdam-30.10.1983 Amsterdam), prof.dr. Arend Theodoor van Leeuwen (1.9.1918 Utrecht-27.6.1993 Gendt) e.a. een wijd vertakt netwerk in Oost-Europa, m.n. in de D.D.R. (ik heb haar ooit persoonlijk ontmoet ten huize van onze gemeenschappelijke vriend dr. Martin Gabriel [17.3.1928-14.9.2013] in Halberstadt. In 1981 wist hij - als één der zeer weinigen in de D.D.R. – gedaan te krijgen dat er in Halberstadt een monument werd geplaatst ter gedachtenis aan de weggevoerde en omgebrachte Joden en na 1996 stichtte hij daar met anderen samen de *Moses Mendelssohn Akademie, Internationale Begegnungsstätte*. Na de val van het IJzeren Gordijn heeft Hebe Kohlbrugge vanwege al haar inspanningen voor kerken en christenen in Oost-Europa tal van hoge onderscheidingen (waaronder twee eredoctoraten) mogen ontvangen.

Bibl.: Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf – Getuige in Oost en West*.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, artikel; “*Letten op de tekenen des tijds – Hebe Kohlbrugge opende de Zwitserse weg tussen bezet Nederland en de regering-in-ballingschap*” in: “*De oorlog achter de oorlog*, 92-113; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 117; Eberhard Busch, *Karl Barth’s Lebenslauf*, 330.; Marc Couwenbwegh, *Agent van de Zwitserse Weg – Het levensverhaal van Jan van Borssum Buisman*, 8, 48, 67, 73, 75, 86vv., 89, 92, 110; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 30; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 142; Megan Koreman, *Gewone Helden*; Megan Koreman, *The Escape Line*; K.E.H. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes*, 45, 110, 146, 172, 179; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 154, 159; II, 240, 244-248 (vertaling brief Karl Barth).

283.

Arie Bastiaan Willem Marie Kok (geboren 3.12.1888 te Rotterdam, zoon van procuratiehouder Arie Kok en Maria Elisabeth Thöenes–overleden 24.9.1979 te Zeist, ‘De Looborch’, Woudenbergseweg 42; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Woudenbergseweg 50, Zeist).

Ds. Kok studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1909); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) kandidaat (28.11.1913); doctoraal (4.12.1915); en NCSV; ‘sectenkenner’ en **gereformeerd** predikant te Velsen (9.4.1916-31.10.1920), Wommels (14.11.1920), in combinatie met Cubaard (5.11.1924-5.12.1926), Zaamslag (19.12.1926-30.6.1947), Zaltbommel en Gameren (4.7.1947-1.5.1956 wegens emeritaat); hulpdiensten te Rossum (6.5.1956-25.10.1964).

Gehuwd 30.5.1919 te Rotterdam met **Wijntje Vermeer** (geboren 18.5.1891 Rotterdam, dochter van Hendrik George Vermeer en Trijntje Petronella Knol-overleden 4.1.1969 te Zeist, De Looborch’).

In haar debuutroman ‘*Parnassia*’ beschrijft Josha Zwaan (geboren 19.12.1963 in Nieuw Zeeland) de op ware feiten gebaseerde lotgevallen van het Joodse meisje Rivka dat in 1942 – toen ze vijf jaar oud was – in huis werd genomen door de gereformeerde predikant van Zaamslag, in Zeeuws-Vlaanderen, en zijn vrouw. Het echtpaar had zelf geen kinderen en noemde haar ‘Anneke’, zogenaamd een weesmeisje uit Rotterdam. De gereformeerde predikant die in de oorlogsjaren in Zaamslag stond, was ds. A.B.W.M. Kok., zodat met aan

zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden aangenomen dat hij in het boek bedoeld wordt. Overigens hadden de Koks wel drie kinderen.

Bibl.: Ds. A.B.W.M. Kok, *Verleidende Geesten* (Kampen, 1939).

Lit.: J.C. Hagen, *In memoriam Ds. A.B.W.M. Kok* in *Jaarboek 1980 der GKN*, 514v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 57; Josha Zwaan, *Parnassia* (Uitgeverij Artemis Co., 2010).

284.

Elisa Cornelis Barend Kok (geboren 16.11.1902 te Nieuw-Helvoet, zoon van ds. Adrianus Dirk Cornelis Kok [6.7.1870 Schiedam-16.4.1958 Voorburg] en Margaretha Wilhelmina Frederika van Herwerden-overleden 5.8.1983 te 's Gravenzande).

Predikant van de **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Oudemirdum (23.5.1932-1936), te Oosterend (1936) en te Bussum (1939); **hervormd** predikant te Rotterdam-Charlois (1947) en te Oudendoorn (1.7.1963-1.5.1968 wegens emeritaat).

Gehuwd op 12.5.1932 te Amsterdam met **Margaretha (Gré) Johanna Engelkes** (geboren 16.4.1901 te Aarlanderveen, dochter van Johannes Wilhelmus Engelkes, hoofd der school, en Margaretha Antonia Wijna Velthoen-overleden 22.10.1966 te Rotterdam).

Ds. Kok gaf les (godsdienstonderwijs?) op een openbare school, waar voor de oorlog het merendeel van zijn leerlingen Joods was. Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 haalde hij kleding en andere benodigdheden op voor met name Joodse kinderen, die naar Nederland waren gevlucht. Na de inval van de Duitsers in 1940 bezocht hij al zijn Joodse leerlingen om hen hulp aan te bieden. Nadat het Joden verboden was levensmiddelen te kopen in niet-Joodse winkels, deed het echtpaar Kok boodschappen voor hen en bracht ze aan huis, hoewel dat contact voor niet-Joden verboden was. Ook gaven Joodse families bij hen waardevolle bezittingen in bewaring, zoals de ouders van Marion Sapir-Strauss (geboren 1925, dochter van Siegfried Strauss [10.10.1898-) en Margarit Wolff [8.9.1902 Frankfurt am Main-24.10.1944 Auschwitz] uit Marburg. En nadat zij met haar ouders naar Westerbork was afgevoerd, stuurden de Koks aan hen en anderen, zo mevr. F.S. Bodenheimer, regelmatig nog voedselpakketten. Toen Marion Strauss na de oorlog alleen terugkeerde uit Auschwitz, verbleef ze - nadat ze vernomen had dat haar moeder en broer Karl-Heinz Strauss (10.10.1929 Frankfurt am Main-4.5.1945 Duitsland) waren omgekomen - nog enkele maanden ten huize van de familie Kok om wat op krachten te komen. Vervolgens emigreerde zij naar de Verenigde Staten. In 2016 stelde Daniel Sapir haar '*Marion Strauss Sapir Collection*' met foto's, documenten en voorwerpen ter beschikking van het United States Holocaust Memorial Museum te Washington. Het echtpaar Kok ontving op 6.12.1984 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het vanaf de zomer van 1944 tot aan de bevrijding onderdak had geboden aan Leo en Elisabeth Ascher en hun dochter Maja Eveline Ascher, gehuwd met neerlandicus, boekhistoricus en bibliograaf (bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de boekhandel en de uitgeverij aan de Universiteit van Amsterdam) prof.dr. Bert van Selm (3.4.1945 Delft-17.4.1991 Leiden) en twee andere Joden. Tenslotte boden ze in de zomer van 1944 nog onderdak aan de wachtmeester der marechaussee Lambertus Arnoldus (Nol) Wildschut (15.9.1916 's Hertogenbosch-18.10.1986 Veghel), broer van de bekende verzetsman Johannes Wilhelmus (Jan) Wildschut (28.11.1913 's Hertogenbosch-1.1.1945 *Kdo.* Leonberg, een *Aussenkommando* van KZ Natzweiler), beroepsmilitair (wachtmeester bij de Blauwe Huzaren en vlieger) en rechterhand van de KP-leider Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-gefusilleerd 16.10.1944 Overveen). Bij een mislukte overval op een Distributiekantoor in Haarlem werd Jan gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd. Nol Wildschut, die ook lid was van de KP-Johannes, maakte deel uit van de knokploeg die in de nacht van 14 op 15 juli 1944 een overval uitvoerde op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam, mogelijk omdat Jan Wildschut daar op dat moment nog gevangen zat, dat was niet het geval. Maar ten gevolge van het verraad van SS-bewaker Jan

Boogaard liep de KP in een hinderlaag, waarbij een paar overvallers sneuvelden, een aantal al dan niet gewond gewond gevangen werd genomen, en sommigen merendeels gewond wisten te ontkomen. Onder hen was ook Nol Wildschut. Vrienden brachten hem naar Rotterdam waar hij een veilig onderkomen vond bij ds. Kok en zijn gezin om van zijn verwondingen te herstellen. Johannes Post werd op zondag 16 juli 1944 met vijftien andere verzetsstrijders gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Ook Jan Wildschut zou de oorlog niet overleven.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 120; G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41 en 162; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 492.

285.

Reinier Kok, ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 13.10.1890 te Hoenkoop, zoon van boer Cornelis Kok en Jansje Treur-overleden 16.12.1982 te Nijkerk; begraven Algemene Begraafplaats aan de Veldweg 18 te Soest).

Banketbakker; studie theologie bij ds. Gerrit Hendrik Kersten (6.8.1882 Deventer-6.9.1948 Waarde), predikant van de Gereformeerde Gemeente te Yerseke (1912-1926); kandidaat (1915); predikant van de **Gereformeerde Gemeente** te Aagtekerke (Walcheren, van 5.9.1915-19.7.1925), Gouda (26.7.1925-2.3.1930) en Veenendaal (Pniëlkerk, nu Hoofdstraatkerk; 6.3.1930, bevestigd door ds. Jozias Fraanje [zie daar]-12.1.1958); in 1941 werd ds. Kok in plaats van ds. Kersten (vanwege diens houding tijdens de oorlog?) gekozen tot praeses van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten, maar in 1950 werd ds. Kok vanwege een leergeschil geschorst door diezelfde synode (onder voorzitterschap van ds. J. Fraanje, zie daar), waarop zijn Veenendaalse gemeente zich afscheidde en zich op 9.10.1956 aansloot bij de Christelijk-Gereformeerde Kerken. In 1958 werd ds. Kok **christelijk gereformeerd** predikant te Ede en vervolgens nog te Alphen aan de Rijn (1962), Ameide (1966) en Nijkerk (1968), alwaar hij op 12.12.1979 met emeritaat ging. Ds. Kok was medeoprichter van de Staatkundige Gereformeerde Partij en van het blad 'Bewaar het pand' van de Christelijk-Gereformeerde Kerken.

Hij trad 1) op 27.10.1915 te Lisse in het huwelijk met **Alida Gerarda Segers** (geboren 26.9.1889 te Lisse, dochter van Cornelis Segers [1847-1926] en Johanna Petronella Nieuwenhuis [1868-1900] -overleden 8.7.1918 te Aagtekerke, daags na de dood van haar pasgeboren dochtertje) en 2) op 17.9.1919 te Moerkapelle met **Maartje van der Spek** (geboren 11.11.1895 te Moerkapelle, dochter van Jan van der Spek en Annigje Hoogendoorn-overleden begin februari 1983 te Ede). Hun dochter wa tijdens de oorlog koerierster.

Ds. Kok kante zich tijdens de oorlog openlijk tegen de Duitse bezetter en stimuleerde – samen met zijn gereformeerde collega ds. Dirk van Enk, zie daar, die enige tijd verborgen zat op de zolder van de kerk van Kok, in gezelschap van Engelse piloten - het verzet in Veenendaal.. In zijn verkondiging – n.a.v. het Bijbelboek Esther en Romeinen 9-11 – probeerde hij zijn gemeenteleden een positief beeld van het Joodse volk bij te brengen om zo de geesten rijp te maken voor praktische hulp aan Joodse onderduikers. Dat leidde ertoe dat verschillende gemeenteleden Joden in huis namen, bijvoorbeeld Jan Willemsen (3.7.1913-21.10.1985) en Elberta Willemina Willemsen-van Manen (8.6.1919-27.9.1988), Da Costastraat 6 in Veenendaal. Zij boden onderdak aan vleeshouwer/ grossier Joseph van Praagh (10.12.1880 Scheveningen, zoon van Salomon van Praagh en Mietje Alter), zijn vrouw Mietje Huisman (8.9.1880 's Gravenhage, dochter van Emanuel Huisman en Eva Posman-14.5.1955 's Gravenhage; begraven te Wassenaar) en hun dochters Marie van Praagh (15.12.1906 's Gravenhage-17.5.1970) en Eva Hakker-van Praagh (13.12.1914 's Gravenhage-16.4.1943 Sobibor), gehuwd met Bernard Hakker (3.11.1914 's Gravenhage, zoon van Abraham Hakker en Marianne Mock-2.7.1943 Sobibor). "Aannemelijk is dat dominee R. Kok het onderduikadres heeft geregeld, aangezien de predikant vaker adressen

regelde voor Joodse onderduikers. De vier sliepen op een klein kamertje op de bovenverdieping. Tijdens de oorlog werd Joseph ziek. Op 24 mei 1943 overleed hij aan een slepende keelziekte. Jan Willemsen besloot de man onder een konijnenhok achter in de tuin te begraven. Via zijn werk bij de Veenendaalse Stoomspinnerij kon hij makkelijk aan hout komen, waarmee hij voor Joseph een kist maakte. Voor de Joodse familie was het een moeilijke tijd. De dochters werden onrustig. Ze kwamen 's avonds steeds vaker beneden en maakten veel lawaai. Het echtpaar Willemsen was bang dat de burens argwaan zouden krijgen en dus moest de familie Van Praagh vertrekken. Er is niet bekend wanneer de familie uit de Da Costastraat vertrok. Moeder Mientje en dochter Marie overleefden de oorlog. Jongere dochter Eva werd weggevoerd. Kort na de bevrijding regelde Reinold van Essen een graf op de Joodse Begraafplaats aan de Paralelweg te Veenendaal voor Joseph van Praag". Pas op 7.2.2015 werd door opperrabbijn Binyomin Jacobs een zerk onthuld op zijn graf. Het echtpaar Barend Versteeg (19.11.1906 Veenendaal-29.5.1987 Veenendaal) en Johanna Dina Versteeg-van Geenhuizen (10.2.1910 Duisburg-25.6.1994 Veenendaal): bood door toedoen van ds. Kok tijdelijk onderdak aan de zevenjarige Miriam de Groot en brachten haar later naar de familie Van Ek te Ede. Daarvoor ontvingen zij de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ds. Kok raakte vanwege zijn verzetswerk in conflict met zijn vroegere leermeesters ds. Gerrit Hendrik Kersten (6.8.1882 Deventer-6.9.1948 Waarde) – tevens partijleider van de SGP tijdens de oorlogsjaren – en de gereformeerde ouderling en publicist (hij was medewerker aan het theologisch tijdschrift '*De Reformatie*' en medestander van prof.dr. K. Schilder) Antheunis Janse (1890-1960) van Biggekerke, die juist berusting en onderwerping predikten en de oorlog opvatten als een straf van God voor de begane zonden (zie Janses brochure '*Onze houding in dezen tijd*'). Dat conflict spitste zich in 1942 toe op de vraag of het ondergedoken zesjarig-Joodse meisje Mirjam de Groot, dat was ondergebracht op de boerderij van Johannes (Han) van Ek (30.10.1902 Ede-17.5.1987; begraven Ederveen) en Wijntje van Deelen (20.4.1911 Amerongen-6.4.2002; begraven Ederveen) aan de Meikade te Ede, mocht worden toegelaten tot de christelijke Johannes Calvijn-school te Veenendaal. Kersten, die in september 1941 de schoolbesturen had geadviseerd gevolg te geven aan het departementale verzoek om Joodse kinderen aan te melden, wilde het meisje weren omdat het Joodse volk immers Christus had verworpen. Ds. Kok, oud-voorzitter van het schoolbestuur, besloot daarop samen met het bestuur om het meisje wel toe te laten, hetgeen erin resulteerde, dat de school uit de overkoepelende Vereniging voor Gereformeerd School Onderwijs (VGS) werd gestoten. Toen de bezettende overheid in 1941 aan alle scholen opdracht gaf om het aantal Joodse leerlingen te melden richtte de Johannes Calvijn-school - ongetwijfeld op instigatie van ds. Kok – een schrijven aan de Duitse autoriteiten met de mededeling dat men niet aan dit verzoek zou voldoen. Toen ds. Kersten erop aan drong het meisje aan te geven, kreeg hij bezoek van ds. Kok met een ouderling, die hem ervan wisten te overtuigen dat een dergelijke overtuiging niet strookte met de Bijbelse waarheid. Vanwege zijn houding tijdens de oorlog mocht ds. Kersten in 1946 niet terugkeren in het parlement als kamerlid van de SGP en ontzegde de Commissie voor de Perszuivering hem op 5.8.1946 het recht om gedurende tien jaar journalistieke arbeid (hij was hoofdredacteur van het dagblad '*De Banier*' - te verrichten. Tenslotte werd – wel zeker met medeweten van de predikant – aan de Joodse jongen Izak 'Japie' Isnawitz tijdens een razzia onderdak geboden in het kerkgebouw – onder de preekstoel! - van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal.

Bron: '*Veenendaal Erfgoed op de Kaart: Da Costastraat 6*' (van: Werkgroep Joods Veenendaal (2001). *Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Stichts en Gelders Veenendaal*, Kool Boeken).

Lit.: Herman M. Beek, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden* (scriptie); E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 420v., 433, 644v.; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 389; Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraat naar Pniëlkerk*

in *Veenendaal* (Veenendaal, 1988); M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring – De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (diss.; Houten, 2014); Constant van den Heuvel, artikel *Ds. R. Kok, beslist en bewogen* in: H. van 't Veld (red.), *Markante Veenendalers* (Veenendaal, 2010); Jaap de Jong, *God in Veenendaal – De Koksiaanse en de Kersteniaanse God – Op bergen en in dalen* (art. 20.11.2020; cornelissenendejong.nl); R. van Kooten, lemma '*Kok, Reinier*' in: *Biografisch Lexicon VI*, 140; Rik Valkenburg, *Hun ster als teken* (manuscript voltooid door N. Koudijs-Valkenburg; Veenendaal, 1996); Rik Valkenburg, *Wie was dr. R. Kok eigenlijk?* (Veenendaal, 1989); Jan Vermeulen, *Vechten in Veenendaal* (jeugdboek).

286.

Geert Koning (geboren 21.12.1896 Oostwolde, Midwolde, zoon van arbeider Jakob Koning en arbeidster Antke van Dijk-12.8.1984 Eexta, Scheemda; daar begraven).

Hervormd evangelist; tijdens de oorlogsjaren voorganger van de orthodox-hervormde gemeente te Grijpskerk (kerkje Achter 't Diepke).

Gehuwd op 26.5.1927 met **Janna Heikens** (geboren 19.4.1904 Midwolda, dochter van arbeider Adolf Heikens en arbeidster Nieske Boven-20.11.1994 Haren; begraven te Eexta).

Koning onderhield al ver voor de oorlog nauwe contacten met Tjeert Pannekoek, drager *Verzetsskruis* (1.12.1886 Kloosterburen-18.12.1944 KZ Mauthausen) uit Groningen, voorzitter van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond. Die – Pannekoek was al vroeg actief in het verzet van Groningen en raakte later nauw betokken bij het werk van de LO/ LKP en de Trouw-organisatie - benaderde eind 1942 Koning en ds. Klaas Pieter van der Graaf (30.11.1916 Sloten NH, zoon van melkslijter Leendert van der Graaf en Elsina Pijlman—22.7.2003 Soest) te Niehove met de vraag of zij kans zagen om een aantal onderduikers onder te brengen, met name op boerderijen, en dat lukte. Aanvankelijk betrof dat beroeps-mariniërs die zich in 1943 opnieuw moesten melden voor krijgsgevangenschap in Duitsland, later zeker ook anderen, met name Joodse onderduikers. Koning kon – dankzij connecties met het verzet in Sneek - zelf ook voor valse persoonsbewijzen en bonkaarten zorgen. Dat ging goed tot eind mei 1943, toen hij van de lokale huisarts dokter Van der Schans het dringende advies kreeg om zelf onmiddellijk onder te duiken (mogelijkerwijs was die informatie afkomstig van de 'goede' politiemann P.W. Nieboer, die contacten onderhield met het beruchte Scholtenshuis in Groningen). Diezelfde avond nog arriveerde een overvalwagen van de *Sicherheitspolizei* voor huize Koning, maar de vogel bleek gevlogen. Koning verbleef geruime tijd op onderduikadressen in Pieterzijl, Warfstermolen, Ternaard en Dokkum, maar kon daarna – toen de kou wat uit de lucht was - zijn kerkelijk werk in Grijpskerk weer oppakken.

Lit.: Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod – Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, I, 140, 146, 150; W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 99v.; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 28, 32, 34, 128.

287.

Dr. Jakobus (Ko) de Koning, drager *Verzetsherdenkingskruis* (geboren 6.5.1896 te Mijdrecht, zoon van Jan de Koning, hoofd ener school, zoon van gereformeerd predikant ds. Jacobus de Koning [23.11.1826 Bodegraven-3.11.1907 Wageningen], en van Fenia Elsina Lampen, dochter van gereformeerd predikant ds. Geerd Lampen [4.5.1828 Hesepe-3.12.1899 Smilde]-overleden 14.12.1944 in KZ Neuengamme te Hamburg-Bergedorf). Zijn jongere broer Nicolaas Jakobus de Koning (16.7.1907 Krabbendijke-19.5.1997 Apeldoorn) was aanvankelijk onderwijzer, maar wist in 1942 naar Engeland te ontkomen, waar hij werd opgeleid tot beroepsmilitair. Hij vocht in het Verre Oosten aan het front van Arakan (Birma). In oktober 1944 werd hij als *Jedburgh*-officier gedropt bij Veenhuizen om daar het

gewapende verzet (BS) deskundig bij te staan en in de laatste fase van de oorlog ook de Canadese troepen te adviseren. Daarvoor werd hij onderscheiden met het *Bronzen Kruis*. In de na-oorlogse periode deed hij dienst in Ceylon en Nederlands Indië, m.n. voor de ontwikkeling van paracommando-eenheden. In Nederland heeft hij zich nog ingezet voor de opzet en vorming van het Korps Commandotroepen, waarvan hij van 1961 tot 1967 commandant was in de rang van luitenant-kolonel. Hij werd tenslotte onderscheiden met de *Militaire Willemsorde 4^e klasse* en was gehuwd met Johanna Hommes (25.1.1906 Vries-).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (9.6.1922); kandidaat; doctoraal (14.12.1928); promotie (18.10.1940); **gereformeerd** predikant te Vries (18.7.1920-10.6.1928) en te Schipluiden (17.6.1928-15.12.1944); promoveerde op 18.10.1940 cum laude aan de VU op een dissertatie, getiteld ‘*Studiën over de El-Amarnabrieven en het Oude Testament, in zonderheid uit historisch oogpunt*’.

Gehuwd op 15.7.1920 te Kampen met **Johanna (Jo) Hettinga** (geboren 2.11.1901 te Sneek, dochter van Folkert Jochums Hettinga, koopman te Sneek, en Elisabeth Klazes de Jong-overleden 25.5.1989 te Vlaardingen; begraven te Voorburg). Haar broer ds. Jochem Folkerts Hettinga (1898-1976; zie daar) was gedurende de oorlog gereformeerd predikant te Hasselt.

Ds. de Koning bezocht op 13 mei 1940 per fiets een aantal gemeenteleden, maar werd aangehouden door Duitse parachutisten. Met enkele andere voorbijgangers werd hij als gijzelaar opgesloten in een boerenschuur, maar ’s avonds weer vrijgelaten. Het bepaalde zijn houding tegenover het Nationaalsocialisme en daarvan gaf hij meermalen blijk in zijn verkondiging. “*Joden en onderduikers, zij wisten het adres. Het huis van dr. De Koning was een toevluchtsoord, van waar je binnen een paar dagen wel een safe onderdak had gekregen*”. Ds. de Koning stond n.l. in verbinding met de L.O.-afdelingen in Delft en Den Haag en kon zo de onderduikers van veilige onderduikadressen voorzien, o.a. dankzij de onderwijzer A. Kalkman te Den Hoorn en aardappelschipper P. v.d. Windt, die regelmatig met zijn schuit naar Oud-Beijerland (Hoeksewaard) voer, waar hij onderduikers kon onderbrengen en aan bonkaarten kon helpen. Hij was bevriend met de verzetsmannen Willem Pieter Speelman (*Vrij Nederland* en *Trouw*; 20.1.1919 Vlagtwedde-gefusilleerd 17.2.1945 Halfweg), Thies Jan Jansen uit Weiwerd, Groningen (9.6.1906 Delfzijl-gefusilleerd 11.5.1944 Waalsdorpervlakte, Wassenaar) en de drukker Stephanus Johannes Paul Bakker (11.2.1900 Achtkarspelen-gefusilleerd 9.2.1945 Prins Hendrikkade, Zaandam’ begraven Erebegraafplaats Overveen, vak 15). Later was ds. De Koning ook betrokken bij de hulp aan geallieerde piloten. Zo bracht zijn oudste zoon Jan de Koning (2.8.1921 Vries-22.4.1995 Schiedam; hij studeerde economie te Rotterdam en was in 1949 gehuwd met Geertruida Francisca (Ethy) Kouwenhoven [7.7.1924 Delft-11.1.2021 Rotterdam; begraven Vlaardingen], twee Amerikaanse vliegers, met name Walker en Leblanc, op de pastorie in veiligheid. Verzetsmensen uit Den Haag zorgden er vervolgens voor dat de mannen naar Frankrijk konden ontkomen. Helaas werd de pilotenlijn op 17.4.1944 opgerold, nadat er in Parijs t.g.v. verraad verzetsmensen waren gearresteerd. Een jongere zoon van ds. De Koning, mr. Folkert de Koning (4.10.1923 Vries-27.5.2009 Amstelveen) wist tijdens de oorlog vanuit het Haringvliet naar Engeland te ontkomen en diende als militair in het Verre Oosten. Hij werd onderscheiden met het *Bronzen Kruis*, het *Oorlogsherinneringskruis met gesp Oost-Azië/Zuid-Pacific 1942-1945* en het *ereteken voor Orde en Vrede met gesp 1946*. Na de oorlog studeerde hij rechten te Leiden en werd advocaat. Hij was gehuwd met mr. Wilhelmina Lena Bey (1928-2014), eveneens jurist en rechter aan het hof te Utrecht. Tenslotte werd ds. de Koning op 17.4.1944 samen met zijn zoon Jan (die kort daarvoor nog onderduiker Chris uit Noord-Holland had verzorgd) en drie anderen gearresteerd, toen bij een inval in de pastorie werd ontdekt dat er juist een anti-Duits pamflet werd gestencild. De predikant werd aanvankelijk overgebracht naar het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en zat vervolgens van 6.7.1944 tot 4.9.1944 gevangen in kamp Vught. Daar is hij velen tot hulp en

troost geweest. Tenslotte kwam de predikant via Kamp Amersfoort in oktober 1944 in KZ Neuengamme terecht. Ten gevolge van ontbering en uitputtende arbeid werd hij nog in een ziekenhuis te Hamburg opgenomen, waar hij echter op 14.12.1944 is bezweken. Ook de R.K. pastoor Henricus J.A. Theissen (8.9.1893 Lisse-17.4.1969 Mariastichting Haarlem; begraven in het priestergraf van de St. Jozefparochie te Hillegom) te Hodenpijl binnen de gemeente Schipluiden, veroordeelde vanaf de kansel het nationaalsocialisme en bood van zomer-najaar 1943 onderdak aan de Joodse familie Gudema uit Groningen (= Joseph [Josie] Gudema [23.9.1901 Stadskanaal-mei 1988], Bertha Gudema-Blok [6.4.1906 Groningen-27.6.1975 Rijswijk] met hun dochters Ida Rachel Gudema [13.12.1931 Groningen-3.4.2006 Amstelveen, begraven Joodse Begraafplaats Wassenaar; gehuwd met Samuel Wolf [Jo of Henk] Vos, geboren 1926], lerares en schrijfster, en Esther (Elly) Gudema (1934 Groningen-). Helaas kreeg de pastoor in november 1943 een kapelaan toegewezen, zodat het gezin moest verhuizen naar Den Hoorn. Kort daarna werd de pastorie overvallen door de politie, waarschijnlijk ten gevolge van verraad, want men riep bij binnenkomst: ‘Waar zijn de Joodse onderduikers!’ Uiteraard werd er niemand aangetroffen. Pastoor Theissen onderhield ook contacten met twee Joodse jongens, Bernard [16.7.1928 ’s Gravenhage-] en Jacob Jozef [Jaap] Matz (geboren 21.6.1930 ’s Gravenhage), zonen van fotograaf en handelaar in fotografiebenodigdheden Jossif Matz [9.8.1894 Berdychiv, Oekraïne-31.10.1943 Schoppnitz [= Szopienice bij Katowice, Polen] en Kaatje Hijmans [28.7.1898 ’s Gravenhage-5.10.1942 Auschwitz} uit Scheveningen, die beide met hun dochter Bijnja Matz [8.4.1935 ’s Gravenhage-5.10.1942 Auschwitz] de oorlog niet overleefden. De jongens zaten sinds september 1943 ondergedoken bij de familie Van Vliet aan de Rijksstraatweg 16 in Schipluiden. “*Zus To (van Vliet) gaf de jongens een catechismus waar ze nieuwsgierig in lazen. Bernard wilde ook wel katholiek worden. Maar pastoor Theissen, één van de weinige mensen die van hun verblijfplaats wisten, vond dat hij moest wachten tot de oorlog voorbij was*”. Maar op 24.1.1945 werd de pastoor alsnog gearresteerd, nadat tijdens een volgende huiszoeking toevallig het hoofd van de distributiedienst van Schipluiden, J.P. Langeslag, zich met bonkaarten aan de deur meldde. Die werd ook ingerekend, maar kwam al spoedig vrij. De pastoor werd tot zeven maanden gevangenisstraf in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen veroordeeld, maar hij werd al na drie maanden vrijgelaten - op 20 april nog wel, Hitler’s verjaardag – omdat zijn vader oorspronkelijk een Duitser was. Op 14.11.2014 ontving hij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding, die voor hem was aangevraagd door Dov Matz (toen 89), die in 1950 naar Israël was geëmigreerd.

Bibl.: dr. J. de Koning, *Studiën over de El-Amarnabrieven en het Oude Testament, inzonderheid uit historisch oogpunt* (Meinema, Delft, 1940).

Bronnen: ‘*Verzetsherinneringen WO II ’40-’45 Schipluiden: Ds. J. de Koning, Pastoor Theissen, Kees Koole, opgetekend door D. Doorduyn in het jaar 1994*’.

Lit.: Philip van den Berg e.a. (red.), *Joods leven in het Westland*, 130, 147-150, 162; Philip van den Berg, *Onderduiken bij een dorpspastoor*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 259vv.; *Het Grote Gebod*, I, 271, II, 630; Joh. de Haas, III, 137v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Dennis Koopman, *Stille helden, de geschiedenis van twee Joodse broers; Mededelingen van CB-LO (Centraal Bureau van de LO) en Afwikkelingsbureau LKP* nr. 60 (7.9.1945); Frans Rozemond (red.), artikel *In memoriam 1940-1945 (deel 2)* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 20; Ida Vos, *Wie niet weg is wordt gezien*; Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind*, 11, 16, 58v.

288.

Marinus Cornelis Koole (geboren 14.12.1911 te Weesp, zoon van kantoorbediende Willem Koole en Reintje Hendrika van Herrewaarden-overleden 25.3.1981 te ‘s Gravenhage).

Hervormd predikant te Rumpt (1939-1942), te Broek op Langedijk (1942-1945), te Gouda (22.7.1945-2.11.1947) en te 's Gravenhage (Immanuëlkerk, 9.11.1947 tot zijn emeritaat op 15.12.1976).

Gehuwd met **Anna Maria Breet** (geboren 25.5.1915 te Amsterdam, dochter van bakker Lodewijk Ernst Breet en Elisabeth Fruijthoff-overleden 10.10.2000 te 's Gravenhage).

“In oktober 1943 vroeg de dominee (van Broek op Langedijk) Peter Termaat (verzetsman; Pieter Nicolaas Termaat? (7 maart 1914 Kampen-24.11.1997 Michigan USA, begraven Greenwood Cemtery, Grand Rapids, MI), drager van het Verzetshedenkingskruis) om hulp. Een collega uit Rumpt (Gelderland = ds. M.W.J. Geursen, zie daar) had hem laten weten dat de Joden die aldaar in het klooster (= het landgoed Marienwaerd op het adres Klooster 5 te Beesd) verborgen zaten, gedwongen waren om weg te gaan omdat zij huiszoekingen van de SIPO verwachtten. Hij vroeg Peter om een stel te helpen dat verloofd was. In samenwerking met (verzetsman) Jacob Balder (7.8.1900 Broek op Langedijk-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen, samen met de verzetsman Johannes Post e.a.), met wie hij sinds 1942 werkte, slaagde Peter erin binnen tien uur na het verzoek, het stel in veiligheid te brengen in Heerhugowaard”.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 854.

289.

Gerard Jan Koolhaas, ridder Oranje-Nassau (geboren 5.2.1884 Waardenburg, zoon van schoolhoofd/ koster Gerard Jan Koolhaas en Jacoba de Leur-overleden 10.11.1965 te Hilversum; begraven Begraafplaats ‘Zuiderhof’ te Hilversum). Hij was een broer van de hervormde predikant ds. Bernard Cornelis Koolhaas (21.5.1874 Waardenburg-28.4.1956 Maarn) en van Marius Jan Koolhaas (3.5.1887 Waardenburg-5.11.1975 Amstelveen), beambte bij de Nederlandsche Bank en van 1932 tot 1956 voorzitter van AFC-Ajax (later: erevoorzitter).

Gerard Jan Koolhaas studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en was theologisch kandidaat in Overijssel (1913); en **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Kamperveen (12.10.1913, bevestigd door zijn broer, ds. B.C. Koolhaas te Utrecht-19.11.1916), te Barneveld (26.11.1916-26.9.1920), te Oldebroek (3.10.1920-12.10.1924), te Oud-Beijerland (19.10.1924-30.9.1928), te Rotterdam-Charlois (7.10.1928-20.2.1938), te Huizen (N.H.; 27.2.1938-2.5.1943), te Oldebroek (9.5.1943-11.1.1948) en te Lopikerkapel (18.1.1948-31.12.1953 wegens emeritaat); bestuurslid Nederlands Bijbel Genootschap, van de Gereformeerde Bond en van verenigingen en stichtingen van barmhartigheid; secundus-kerkvisitator-generaal.

Gehuwd op 15.1.1914 te Beesd met **Dirkje Adriana Fredrica Mertiena van Iterson** (geboren 6.2.1888 te Beesd, dochter van timmerman/ aannemer Aart Antonie van Iterson en Christina van de Water-overleden 11.6.1980 te Hilversum). Dr. Antonie Aart Koolhaas (21.8.1916 Kamperveen, zoon van Gerard Jan Koolhaas en Dirkje Adriana Fredrica Mertiena van Iterson-29.9.1965 Utrecht) was eveneens hervormd predikant (o.a. te Daarle, van 29.9.1940 tot 24.3.1946), praeses van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk (1956-1958) en conrector van het Theologisch Seminarium te Driebergen.

Tijdens de bezettingsjaren deed ds. Gerard Jan Koolhaas veel voor Joden en onderduikers. (*“De Waarheidsvriend”*, d.d.18.11.1965). Na de ochtenddienst van zondag 31 augustus 1941 (verjaardag H.M. Koningin Wilhelmina) in de Oude Kerk van Huizen waarin K. voor ging, zette de organist spontaan het Wilhelmus in dat vervolgens uit volle borst door de gemeente werd meegezongen. Ds. Koolhaas moest zich daarop melden bij de *Sicherheitspolizei* te Amsterdam, werd er verhoord maar niet gevangengen. Organist Jan Baas zat evenwel drie weken gevangengen in het Huis van Bewarring te Amsterdam en de gemeente moest wel een boete van 59.450 gulden betalen (later verlaagd tot 3400 gulden).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 425, 669.; Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 45v. en 104.

290.

Dr. Jan (Flip) Koopmans (geboren 26.5.1905 te Sliedrecht, zoon van hoofdonderwijzer Sjoerd Koopmans en Wijtske van der Zee-overleden 24.3.1945 te Amsterdam, t.g.v. een verdwaalde kogel, die hem in het hoofd trof bij de fusillade van dertig verzetsmensen op 12.3.1945 aan het Eerste Weteringplantsoen (zie ook ds. W.I. Fleischer); begraven Begraafplaats 'Zorgvlied' te Amsterdam; de uitvaart werd geleid door ds. Dirk Tromp (zie daar), die ook een indrukkelijk 'In memoriam' schreef. De dichter Jan H(endrik) de Groot (13.3.1901 Alkmaar-1.12.1990 Zeist) schreef n.a.v. zijn tragische dood "*Executie Weteringplantsoen*", in: *Geuzenliedboek*, 54). De twaalfjarige Elsje Eilers (de latere arts en D'66-minister van volksgezondheid Els Borst-Eilers (22.3.1932 Amsterdam-8.2.2014 Bilthoven) werd – toen ze van school kwam – door Duitse soldaten gedwongen om getuige te zijn van de moordpartij, hetgeen uiteraard een onuitwisbare indruk op haar gemaakt heeft...

Koopmans studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Kandidaat (1927) en **hervormd** hulpprediker te Dalfsen (1927), hervormd predikant te Elkerzee (1928) en te 's Heer-Hendrikskinderen (1931), Bijbelstudiesecretaris NCSV (1938) tenslotte predikant te Amsterdam (Noorderkerk; 27.7.1941-24.3.1945; hij woonde op het adres Koninginneweg 150hs.).

Op 21.6.1928 te Breukelen-Nijenrode gehuwd met **Christina Klasina Breen** (25.3.1897 Cadzand, dochter van ds. Frederik Breen [27.10.1865 Amsterdam-6.10.1920 Loenen aan de Vecht] en Christina Hendrika Verboom-overleden 28.3.1951 te Amsterdam). Een jongere broer van dr. Koopmans, prof.dr. Tjalling Charles Koopmans (28.8.1910 's Graveland-26.2.1985 New Haven, Connecticut, USA), was hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Yale, USA, en ontving in 1975 samen met Leonid Kantorowitsj de Nobelprijs voor de Economie vanwege zijn theoretische werk over het optimale gebruik van natuurlijke hulpbronnen.

Dr. Jan Koopmans onderhield voor de oorlog al contacten met de 'Bekennende Kirche' in Duitsland en specifiek met de Zwitserse theoloog Karl Barth (10.5.1886 Basel, Zwits.-10.12.1968 Basel, Zwits.). Zo vervaardigde Koopmans in 1937 met anderen een vertaling van de zogenaamde "*Barmer Thesen*" die in 1934 door de B.K. waren uitgebracht. Omdat deze niet geheel toepasbaar waren op de Nederlandse situatie stelde hij zelf, samen met enkele anderen (Koopmans fungeerde eindredacteur), een viertal stellingen op - door hem 'Conceptgetuigenis' genoemd - die bedoeld waren om de Nederlandse Hervormde Kerk ertoe te bewegen zich uit te spreken over de 'Fragen der Zeit'. Van de vier stellingen (later bekend geworden onder de naam 'Amersfoortse Stellingen') is de laatste gewijd aan de positie van het Jodendom vanuit christelijke oogpunt bezien en aan de afwijzing van het antisemitisme. De tekst luidt als volgt: "*IV. Het heeft God behaagd ons Zijn Woord te geven door de dienst van Joden. Elk antisemitisme moet de kerk van Jezus Christus afwijzen op grond van het feit, dat Jezus een Jood was. Nog steeds denkt God op bijzondere wijze aan dit volk. Hij heeft het lief. De erkenning hiervan kan slechts voeren tot een ootmoedig omgaan met de Joden, tot een ondubbelzinnig protest tegen welk antisemitisme ook, en tot daadwerkelijke hulp aan hen, die daardoor in deze tijd opnieuw getroffen worden*". Helaas wensten veel vooraanstaande theologen zich niet aan deze tekst te conformeren en het uitbreken van de oorlog in de meidagen van 1940 zorgde ervoor dat een groot deel van de tekst - met name waar die repte over de Nederlandse neutraliteit - direct al achterhaald was. In de zomer van 1940 riep dr. Koopmans samen met de latere verzetsstrijder Hebe Charlotte Kohlbrugge (8.4.1914 Utrecht-13.12.2016 Utrecht; zie daar; zij schrijft in haar autobiografie dat het plan daartoe in eerste instantie in de Nieuwe Kerk te Amsterdam door dr. Koopmans samen met G.H. Slotemaker

de Bruïne en haar zelf werd ontwikkeld) ten huize van ds. H.C. Touw (zie daar) al de zogenaamde ‘Lunterse Kring’ bijeen, een kerkelijke verzetsbeweging *avant la lettre*. Koopmans schreef in november 1940 het pamflet ‘Bijna te laat’ tegen de Ariërverklaring (citaat: “*Als we tekenen, werken we mee aan wat de Joden te wachten staat. Het geloof en het geweten zijn nu in het geding!*”), dat door de 30 leden van de Luntersche Kring in 30.000-voud verspreid werd. In de wekelijkse ‘*Meldungen aus den Niederlanden*’ (editie nr. 21, d.d. 3.12.1940) wordt nadrukkelijk melding gemaakt van het ‘Pamphlet ‘Bijna te laat’ als één van de ‘*verschiedene deutschfeindlichen Flugschriften*’ die recentelijk waren verschenen. Conclusie: ‘*Die ganze Art dieser Hetzschrift, die im grossen Mengen im ganze Lande verbreitet wurde, deutet auf kirchliche Kreise als Verfasser hin*’. Overigens verwijt dr. Rene Süss (geboren 1939) in een artikel uit 1983 (toen was Süss nog boekhandelaar en studeerde theologie) dr. Koopmans achteraf dat hij in het boekje ‘*Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog en toekomst*’ (1941) toch het pleit lijkt te voeren voor de Jodenzending. Süss: ‘Romeinen 11, met zijn kerkkritische toespitsing, wordt scherp Israël-kritisch uitgelegd: “*God heeft een zaak met de Joden (Micha 6: 2). Van kinderen zijn zij tot vijanden geworden, en tot bitterder vijanden dan bijvoorbeeld de heidense volkeren*” (p. 62) en “*Het (Joodse volk) moet lijden onder dat Jood-zijn, waarvan het niet loskomen kan. Zolang als het niet tot het geloof en de liefde terugkeert, zolang als het Jezus Christus niet aanneemt als zijn éénigen Heer. Het gaat als een geteekende en tot een teken over de aarde. Maar de volgende – belangrijke – regel laat Süss vervolgens weg: Beteekent dit, dat de Jodenvervolgingen volgens de Bijbel gerechtvaardigd zijn? Dat beteekent het allerminst. Want niet wij hebben een zaak met de Joden: God heeft een zaak met hen. Geen mensch op aarde is geroepen zich als een al te willig werktuig ter beschikking te stellen om goddelijke oordelen te voltrekken. Niemand is geroepen zich tot rechter op te werpen over den Jood om geen andere reden dan omdat hij Jood is* (p. 62). En ook het vervolg van de ogenschijnlijk wel zeer ongelukkige zin “*Met het oog op de practijk van het Christelijk handelen wil dat niet zeggen, dat een overheid nooit het recht zou hebben een ongewenschten, al te grooten Joodschen invloed te beperken*” plaatst één en ader toch in een ander daglicht: “*Daarover spreekt de Bijbel zich niet uit – maar de Bijbel spreekt zich er wel over uit, dat de overheid ook in het gestelde geval goed en kwaad, recht en onrecht, waarheid en leugen uiteen zal houden, gelijk wij in het hoofdstuk over de overheid hebben gezien*” (p. 62v.). Niettemin werd het boekje in ‘Storm’, het *Weekblad der Germaansche SS in Nederland*, genadeloos neergesabeld: Koopmans werd daarin een ‘*aankomend preekrijger*’, een ‘*verraderlijke saboteur*’ genoemd, en een ‘*in toga gehulde procuratiehouder der firma Juda & Co*’. In 1942 spande dr. Koopmans zich in het bijzonder in voor vervolgd Joden, met name voor hen die op basis van een zogenaamde ‘*Angehörigkeitserklärung*’ tijdelijk van deportatie konden worden vrijgesteld. Sommige Joden wilden zich ten einde raad nog laten dopen, maar dat had weinig zin, omdat verreweg de meeste kerken geen valse - dat wil zeggen: voor 10.5.1940 geantedateerde – doopbewijzen wilden afgeven, ook al werd er veel geld voor geboden. Uiteindelijk konden alle ‘*Angehörigkeitserklärungn*’ en doopbewijzen van na 10 mei 1940 de Joden niet behoeden voor deportatie. Aldus de toenmalige koster van van de Nieuwe kerk, Arnold Ludwig van Dijk (1909-1993), vader van de musici [Arnold Ludwig] Louis van Dijk [27.11.1941 Amsterdam-11.4.2020 Laren, Rosa Spierhuis] en dirigent/ arrangeur Rob van Dijk; geboren 1943. Overigens attendeerde koster Van Dijk er nog op dat mevr. Geertruida (Truus) Wijsmuller-Meijer (21.4.1896 Alkmaar-30.8.1978 Amsterdam) en andere bekende figuren uit de hoofdstedelijke illegaliteit in de Nieuwe Kerk kind aan huis waren. Mevr. Wijsmuller had al voor de oorlog ca. 10.000 Joodse kinderen uit het Duitse Rijksgebied gered door kindertransporten te organiseren naar het Verenigd Koninkrijk. Tijdens de oorlog probeerde ze dat ook nog via Spanje en Portugal. En samen met de hervormde Groep 2000 van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ook: ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P.

van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. C. Inja, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. N.B. Knoppers, ds. H. Kreb, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) verzorgde ze de verzending van voedselpakketten naar de Joden in Kamp Westerbork, KZ Bergen-Belsen en het ghetto van Theresienstadt. Ds. Koopmans zelf probeerde nog in rechtstreeks contact met de Duitse autoriteiten Joden te redden van deportatie, helaas, met weinig resultaat. Tenslotte stelde hij in opdracht van van alle binnen het interkerkelijk Overleg (IKO) samenwerkende kerkgenootschappen de tekst op van het gezamenlijk protest van de kerken tegen de sterilisatie van gemengd gehuwde Joden.

Bibl.: dr. J. Koopmans en ds. H.C. Touw (red.), *God's boodschap in een donkere wereld* (drie bijzondere avondkerkdiensten in de Marekerk, Leiden; Advent, 1940); dr. J. Koopmans, *Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog, toekomst?* (1941); dr. J. Koopmans, *Toen stelde de Heere zich daar; Vier preken over I Samuel 1-3*.

Lit.: Leo Aukes e.a. , *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 21; Jan Bank, *God in de oorlog*, 404; A. Bekkenkamp, 54, 152 en 182; Nele Beyens, *Els Borst, medicus in de politiek*, 20; Marie van Beijnum. Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 100-103, 106, 112v., 146v.; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 112; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 115v.; J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 15, 23, 75v., 80v.; Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 188v., *Christelijke Encyclopedie*, IV, 305v.; A. van Haarlem, lemma 'Koopmans, Jan' in: *Biografisch Lexicon*, I, 100-103; G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans, Theoloog bij de tijd (1905-1945)*; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 101, 121, 139, 141, 147; dr. C.C. den Hertog, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans* (diss.; Amsterdam, 2018); Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging*, 60; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18, 27, 29v., 38, 84, 114vv., 121, 138; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 76; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 130vv., II, 36 en 84; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 93vv.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 272, 340, 345 en 347; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30vv., 33, 38, 40v., 43v., 53vv., 56; René Kok/ Erik Somers, *Stad in oorlog - Amsterdam 1949-1945 in foto's* (Fusillade Weteringschans), 192v., 252; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 269 (hij spreekt daar abusievelijk van J. Koopman en noemt hem secretaris van de NCSV, maar hij was Bijbelstudiesecretaris) en 283; G.W. Marchal, *Jan Koopmans – Dienaar tot de oogst* ('s Gravenhage, 1985); H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; H.M. Mos/ dr. M.G. Schenk, *Geuzenliedboek*, nr. 54; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 141v., 148, 199v., 313v., 420 en 427; K.E.H. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes*, 90, 128, 140, 150, 166; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 37 en 364; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 22, 31 en 35; Jan Roelfs, *Amanuensis en ex-koster A.L. van Dijk neemt afscheid*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 156, 159v., 179, 247, 272, 282, 308v., 336, 360, 400, 403; J.M. Snoek, *The Greybook*, 121f.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden*, 38, 51vv., 67, 113 en 122; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 90, 106 en 186; René Süß, artikel 'Het zwakke verweer van Koopmans' in: *Trouw*, d.d. 19.9.1983; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 228, 256 en 426; H.C. Touw, 'Dr. Koopman †' in: *Nieuwe Leidsche Courant* d.d. 23 juni 1945; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* I. pp. 27, 47, 49, 93, 108, 154, 168, 195, 208, 211, 194, 197, 300v., 340, 381v., 409, 413v., 429, 551, 604 en 606v.; II, 147v., 158, 209, 227 en 251; Ds. D. Tromp en Inne de Jong, *In memoriam Dr. J. Koopmans*'; Mischa de Vreede, *gegeven*, 28-31 .

291.

Arie van der Kooij (geboren 7.9.1874 Vlaardinger-Ambacht, zoon van boer Nicolaas van der Kooij en Huberdina Dijkshoorn-overleden 13.5.1958 te Nijkerkerveen; begraven te Maarssen).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; **orthodox hervormd** predikant te Wijngaarden (28.4.1907-27.6.1909), Ouddorp (4.7.1909-13.1.1918), Zuilichem-Nieuwaal (20.1.1918-4.4.1920), Schoonrewoerd (11.4.1920-15.10.1922), Kampen (22.10.1922-21.9.1930) en Maarssen (28.9.1930, bevestigd door zijn vriend ds. Eduard Victor Joseph Japchen [26.1.1885 Kockengen-16.12.1962 Putten] uit Maartensdijk-26.12.1943 wegens emeritaat); na zijn emeritaat woonde hij nog in Huize ‘Endelhoven’ te Maarseveen en bij zijn zoon en schoonzoon in de pastorie.

Gehuwd op 24.4.1907 te Delft met **Adriana Dijkshoorn** (geboren 11.7.1882 te Kethel en Spaland, dochter van Arie Dijkshoorn, veehouder, landbouwer en schipper, en Meinsje van der Kooij-overleden 16.8.1941 in het Diaconessenhuis te Utrecht). Haar broer ds. Jacobus Dijkshoorn (4.7.1877 Delft-16.11.1918 Krimpen aan de Lek aan de Spaanse griep) was predikant te Krimpen aan de Lek. Hun zoon Abraham Paulus van der Kooij (16.5.1918 Pijnacker-16.2.1954 Katwijk aan Zee) was hervormd predikant te Nieuwpoort (1935-1938), Nieuwe Tonge (1938-1949), Zuilichem en Nieuwaal (1949-1956) en Noorden (1956-1976) en hun dochter Adriana Huberdina Clementina (Nana; 1908-1968) trouwde met ds. Cornelis Carel Titus Postma (1.6.1902 Utrecht-19.2.1966), hervormd predikant te Jaarsveld en Nijkerkerveen.

“Het kostte veel moeite om Joodse mensen te laten onderduiken. Dat ging meestal via individueel contact. De heer Zwaardemaker nam twee Maarssense zusjes onder zijn hoede en dominee Van (der) Kooij kreeg een moeder en dochter uit Den Haag op zolder. De vrouwen die bij Van (der) Kooij onderdoken namen een schuilnaam aan: Van Dijk. Zij gingen vanaf dat moment als tante en nicht van de dominee door het leven en konden zelfs gewoon over straat. ’s Zondags zag men de twee regelmatig in de domineesbank tijdens de diensten van de dominee. En dat terwijl er tegelijkertijd in de pastorie ook een Duitse militairen ingekwartierd was! Ds. Van der Kooij staat (in 1938) in een preek stil bij de Jodenvervolging in Duitsland. In zijn inleiding zet hij uiteen wat in het buurland gebeurt. Hij stelt: “Ons medelijden is groot! Wat zegt het Woord Gods tot hen en tot ons?” De preek, die als opschrift heeft “Zonder Joden zonder vrede en 3. En wij?’ ... Het einde van de oorlog nadert, bijna was zoon Jaap (Jacob) opgepakt door de Grüne Polizei. Op 5 mei 1945 komt het in Maarssen tot een treffen tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en Duitse troepen. Een jonge vrouw (Willy Hendrica Hems) en een man worden dodelijk getroffen door Duitse kogels. De te hulp gekomen onderdelen van de BS, waartoe ook de jongste zoon Wim (Willem van der Kooij, geboren 15.7.1920 Schoonrewoerd) behoorde, moeten het afleggen tegen de goed getrainde Duitse soldaten. Van Wim wordt verteld dat hij behoort tot de gevangenen genomen BS’ers. Maar zondag 6 mei na een preekbeurt in de Hervormd-Gereformeerde Evangelisatie te Breukelen krijgt vader Van der Kooij te horen dat Wim is omgekomen. Hij was gevonden in de Vecht, op de plaats waar Duitse soldaten een bootje onder vuur namen. ... Met hem kwamen nog zes andere BS’ers om het leven die begraven liggen op de Algemene Begraafplaats van Maarssen. Woensdag 9 mei vindt de begrafenis van Wim – met militair vertoon – plaats (op het Kerkhof van de Nederlands Hervormde Dorpskerk te Maarssen). Ds. Johannes). Vink (29.1.1912 Utrecht-4.5.1978 Vianen), tijdelijk hulpprediker te Maarssen, leidt de rouwdienst. Vervolgens wordt Wim begraven, vlakbij de plaats waar zijn moeder ligt. Aan het graf spreekt ook burgemeester mr. J. van Haselen. Een eenvoudige steen met het opschrift “Hij gaf zich voor het Vaderland” markeert Wim’s laatste rustplaats (A.J. Kelis en J.P. Neven).

Bron: (<https://schailr.home.xs4all.nl>).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 451, 645; A.J. Kelis en J.P. Neven, artikelenreeks “De levensweg van ds. Arie van der Kooij” in: “*Reformatorisch Dagblad*”.

Willem Leonard Korfker (geboren 14.5.1883 te Sint Annaparochie, zoon van hoofdonderwijzer Berend Korfker en Jacobina Elizabeth Breebaart-overleden 7.1.1983 te Zwijndrecht, Verpleeghuis 'Swinhove'; begraven Algemene Begraafplaats, Jeroen Boschlaan, te Zwijndrecht).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1903); jaargenoot van ds. H.A. Munnik (zie daar); kandidaat (4.12.1908); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); **gereformeerd** predikant te Jutrijp en Hommerts (19.9.1909-4.1.1914), Goënga (en Sibrandaburen; 11.1.1914-12.10.1919) en Barneveld (19.10.1919-25.9.1949 wegens emeritaat; hulpdiensten te Oostzaan (29.10.1949-30.9.1956).

Hij was op 9.9.1909 te Zaandam gehuwd met **Grietje Mooij** (geboren 13.12.1885 te Zaandam, dochter van winkelier Dirk Mooij en Antje Barneveld-overleden 13.2.1971 te Zwijndrecht).

Ds. Korfker zat van 13.7.1942-6.11.1942 als gijzelaar gevangen in Kamp Haaren en van 6.11.-16.12.1942 in Kamp Sint Michielsgestel. Hij hielp – op verzoek van ds. Constant J. Sikkel (1895-1967; zie daar) - middels de analyst en verzetsman Jacob Philip (niet: Jacobus Philippus Jacobus, zoals *Yad Vashem* ten ontechte vermeldt; Jaap) Musch (8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen) het Joods-christelijke gezin Braun uit Amsterdam-Zuid (in 1938 uit Wenen naar Nederland gevlucht) aan een onderduikadres in Nijkerk. Vader was Gustav Braun (7.3.1889 Teremia Mare, Roemenië-1973 Kopenhagen), moeder: Katharina Braun-Schneck (= 'Käthe Spira', geboren 17.1.1896; zij overleed daar op 9.8.1943 en ligt begraven op de Algemene Begraafplaats Nijkerk. "*De ouders (Braun; GCH) werden ondergebracht met hulp van een dominee in Barneveld voor wie ds. Sikkel de gebroeders Musch een introductiebrief had meegegeven: dat moet ds. W.L. Korfker (1883) geweest zijn*". De kinderen Marianne (geboren 1923) en Leo Braun (geboren 1926) waren in 1940 - met hun ouders - gedoopt in de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid en overleefden de oorlog. Was ds. Korfker ook de predikant te Barneveld bij wie (volgens Johan Snoek: zie daar) de verzetsman Kees Chardon (NV; 31.8.1919 Delft-20.4.1945 Ako. Wöbbelin) een vriend langs stuurde met het verzoek of hij Joodse onderduikers kon plaatsen? Wel zeker onderhield ds. Korfker connecties met de illegaliteit (m.n. LO-LKP), zoals blijkt uit het feit dat hij in plaats van ds. J. Fraanje (zie daar) catechisatie gaf aan de marechasse Maarten Herman ('Ab') Verkerk (geboren 17.12.1919 Enschede) en electricien Adriaan ('Adri') Abraham Marinus Cornelis Meijler (16.11.1921 Rotterdam). Ze waren beide lid van de illegaliteit (KP-Barneveld) en zaten ondergedoken ode boerderij van medeverzetsman Cornelis Lof (25.11.1911-19.1.2006; Nieuwe Algemene Begraafplaats, Ede) aan de Gelkenhorsterweg 6 te Barneveld. Op een bepaald moment nam een groep Landwachters van de Verkeers Controle Dienst op de boerderij vaten met benzine in beslag en trof men bij een vervolgonderzoek wapens aan. Dat resulteerde erin dat Verkerk en Meijler op 16.9.1944 werden gearresteerd en een dag later bij Pannenkoekenhuis 'De 'Langenberg' aan Arnhemseweg 120 te Ede werden gefusilleerd. Beide mannen liggen begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Ede (Bron: Henk G. Westland). Overigens bracht ook een tweetal Amerikaanse vliegers en vier Britse para-officieren die de slag om Arnhem hadden meegemaakt (zie ds. L. Buenk) geruime tijd door op de boerderij van Lof, tot ze via de pilotenlijn bevrijd gebied konden bereiken. Zij overleefden allen de oorlog.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 225; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 94; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 51v.; Mark Klempner, *The Heart has Reasons – Dutch Rescuers of Jewish Children during the Holocaust*; Gerrit Kouwenaar, *Veessen Verzet en Kerk, IJsseldorp in de Tweede Wereldoorlog*, 48vv., 51, 64v.: *In memoriam Ds. W.L. Korfker* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 150; Henk G. Westland, artikel in: *Marechasse Contact* (2020, Augustus nr. 4).

293.

Salomon Jozias ('Zwarte Sam') Koster (geboren 19.9.1894 te Hoek, Zeeuws-Vlaanderen, afkomstig uit een welgesteld landbouwers geslacht, zoon van landbouwer Willem Koster en Catharina Elizabeth Riemens-overleden 31.5.1990 te Voorburg; begraven Oosterbegraafplaats te Voorburg).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); lid NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; kandidaat (18.12.1925); **gereformeerd** predikant te Wons (4.7.1926-25.11.1928) en Sint Annaparochie (2.12.1928-12.12.1951 door de classis Hallum van het ambt ontheven wegens ambtelijk disfunctioneren, met name 'zonde tegen het zevende gebod' en drankmisbruik).

Gehuwd op 24.6.1926 te Terneuzen met **Adriana Aletta 'Addy' Klaassen** (geboren 23.10.1897 te Terneuzen, afkomstig uit de goeude burgerij, dochter van apotheker Andries Jacobus Klaassen en Johanna Helena Will – overleden 15.9.1988; begraven Oosterbegraafplaats, Voorburg). De oudste zoon Andries Koster (geboren 22.9.1931), reserve-korporaal-vlieger bij de Koninklijke Luchtmacht, verongelukte in juli 1952 met zijn *Harvard*-lesvliegtuig in de Verenigde Staten. Een andere zoon Sam Koster, één van de oprichters van de X min Y-beweging, stierf aan een ernstige ziekte. Koos (Jacobus Andries) Koster (geboren 9.1.1936 te Sint Annaparochie) studeerde van 1957-1963 theologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen en vertrok – na het behalen van zijn kandidaatsexamen – naar Berlijn om er vicaris te worden van ds. Bé Ruys (zie daar). In 1967 keerde hij terug naar Amsterdam om een doctoraalstudie te doen bij prof.dr. Johannes Verkuyll (16.1.1908 Nieuw-Vennep-27.2.3002 Loenen aan de Vecht) aan de VU. In 1970 studeerde hij af en niet lang daarna vertrok hij naar Latijns-Amerika om er o.a. voor de het IKOR (later IKON) als journalist het lijden van de gewone mensen onder dictatuur en uitbuiting in dat werelddeel voor het voetlicht te brengen. Zo overleefde hij zelf op 20.9.1973 ternauwernood de staatsgreep tegen president Salvador Allende (26.6.1908 Valparaiso, Chili-11.11.1973 Santiago, Chili) van Chili (hij deed verslag van zijn gevangenschap in het voetbalstadion van Santiagon in zijn boekje *'Volk zonder geweren. Vodjes papier uit een voetbalstadion'*). Op 17.3.1982 werd hij samen met zijn drie collega's Jan (Cornelis) Kuiper (geboren 19.3.1942), Hans Lodewijk ter Laag (geboren 1957 Vlaardingen) en cameraman Johannes (Joop) Jan Willemsen (geboren 31.5.1937 Amsterdam) vermoord door een Salvado-raanse legereenheid te Chalatenango bij Santa Rita, El Salvador). Eén van zijn zussen, met name Koosje, kreeg tijdens de Provoetijd in Amsterdam de bijnaam *'Krenten-Koosje'* omdat ze krenten uitdeelde aan de aanwezigen op het Spui.

Voor wat het functioneren van ds. S.J. Koster in de oorlog betreft: zie bij ds. W.M. le Cointre. In juli 1941 schreef ds. Koster een brief aan prof.dr. Herman Huber Kuiper (22.7.1864 Beesd-29.1.1945 Groningen), voorzitter van het Deputaatschap voor de Correspondentie met de Hoge Overheid met de volgende inhoud:

*“Hooggeleerde Heer,
Van een Inspecteur van Politie te Amsterdam ontving ik, in zijn kwaliteit, een schrijven om een doopbewijs over te sturen van iemand, die hier indertijd gedoopt is. Hij voegde eraan toe, dat dit doopbewijs door de burgemeester alhier moest gelegaliseerd worden. Graag wilden wij uw advies hierover, n.l. of wij een doopbewijs moeten sturen aan een andere dan de betrokken persoon, of zijn gevolmachtigde of vertegenwoordiger, of aan de kerkeraad, waaronder hij “hoort” of waar hij zich bij voegen gaat. Ook wilden wij u vragen of de kerk haar getuigenis (doopbewijzen) wel door een ander persoon, in casu de overheid, als waar hoeft te laten waarmerken. Is het getuigenis van de kerk niet als een enkel ja of neen te*

*aanvaarden, tenzij men anders bewijzen kan? Gaarne uw antwoord tegemoet ziende, uw broeder in Christus,
Ds. S.J. Koster”.*

Prof. Kuyper tekent op de brief ten antwoord aan: “*Beantwoord 11(?) juli 1941. Attest behoeft alleen afgegeven te worden wanneer de persoon zelf er om vraagt. Tegen legalisatie, die niet den inhoud, maar de ondertekenaars raakt, bestaat geen bezwaar indien deze vereischt wordt. H.H.K.*” (Rijksarchief Utrecht, Archief Deputaaten voor de Correspondentie met de Hoge Overheid der GKN nr. 79). Nadat ds. Koster in 1951 in de Stichting ‘Dennenoord’ te Zuidlaren een psychiatrisch onderzoek had ondergaan, vertrok hij voor langere tijd naar Den Haag. Het gezin – dat niet minder dan twaalf kinderen telde - moest de pastorie verlaten en verhuisde naar Leeuwarden. Vervolgens vertrok men gezamenlijk naar Dordrecht waar ds. Koster werk vond aan een middelbare school als leraar Engels (?); hij was nog in leven op het moment dat zijn zoon Koos werd vermoord (zie hiervoor).

Lit.: *In memoriam Ds. S.J. Koster* in: *Jaarboek 1991 der GKN*; P.E. Werkman, *Jacobus Andries Koster (1936-1982) – Knockin’ on heaven’s door*, 393v.

294.

Leendert (Leo) Kraan (geboren 30.10.1888 te Wilnis, zoon van koopman Gerrit Kraan en Heintje de Jong-overleden 17.3.1956 te Utrecht)

Christelijk gereformeerd predikant te Baarn (29.10.1933-1945 wegens vervroegd emeritaat).

Gehuwd 1) op 19.6.1912 te Utrecht met **Johanna Sara Prijs** (geboren 14.12.1888 te Utrecht, dochter van Frederik Wilhelm Prijs en Elizabeth Willemina van Heezik-overleden 18.7.1948 te Utrecht) en 2) met **Matje Veerman** (geboren 9.3.1906, dochter van Jacobus Veerman en Martje Eveleens-overleden 14.8.1993 te Harderwijk; begraven Begraafplaats Oostergaarde, Harderwijk).

Ds. Kraan moest op zeker moment tijdens de oorlog zelf onderduiken en kon onder de naam ‘*Ds. Johannes Buitenhuis*’ tijdelijk aan het werk in de christelijk gereformeerde kerk van Rijnsaterwoude. De kerkenraad besloot in de vergadering van 31.1.1944 om hem tijdelijk aan te stellen tegen een honorarium van 35 gulden per week, preken en catechisaties inbegrepen. Hem werd onderdak aangeboden ten huize van diaken Dirk van Iperen en bij de familie Beekman. Op 24.2.1944 kwam ook zijn gezin naar Rijnsaterwoude en werd er voor vervangende woonruimte gezorgd.. Buiten zijn gewone werkzaamheden controleerde hij samen met dr. van Iperen ook nog de financiën. Uiteindelijk bleek de predikant zo goed in de smaak te vallen bij de goegemeente, dat men gedurende een ledenvergadering d.d. 14.6.1944 besloot een beroep op hem uit brengen. Toch was kennelijk niet iedereen ingenomen met dit besluit, want er kwamen al snel klachten binnen n.a.v. bepaalde uitspraken die ‘ds. Buitenhuis’ vanaf de kansel zou hebben gedaan. De predikant besloot uiteindelijk om het beroep dan maar niet aan te nemen, zo blijkt uit de kerkenraadsnotulen van 10.8.1944. Hij zette zijn werkzaamheden evenwel nog voort tot hij in december ’44 met ziekteverlof ging. Pas in februari hernam hij zijn taken en bleef – kennelijk met ieders instemming – uiteindelijk tot na de bevrijding actief in Rijnsaterwoude. Gedurende de tijd dat hij als inval-predikant actief was in Rijnsaterwoude kwam ‘ds. Buitenhuis’ in contact met twee ondergedoken Joodse meisjes: Johanna Sara Philips en Clara Sara Wijnberg (15.5.1928 Amsterdam, dochter van Efraim Wijnberg [16.1.1898 Groningen-30.10.1981 Amsterdam) en Greta Cohen [20.9.1904 Utrecht-]5.8.1994 Alphen aan de Rijn). Clara was in het dorp terecht gekomen nadat ze twee keer met haar broertje ontsnapt was uit de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam. De eerste keer liet men haar met haar broertje na een dag weer gaan, de tweede keer kon ze – daarbij geholpen door een verpleegster – ook weer na één dag ontkomen via de

crèche naast de Hervormde Kweekschool tegenover de Schouwburg. Met hulp van een Joodse familie en vrienden kon ze onderduiken in de Haarlemmermeerpolder, maar toen het daar onveilig werd (na de overval op de boerderij van Boogaard?) kwam ze na tal van omzwervingen in Rijnsaterwoude terecht. Ds. Kraan gaf de meisjes (op hun verzoek?) belijdeniscatechisatie en op Tweede Paasdag 2.4.1945 deed Johanna Sara Philips bij hem belijdenis in Rijnsaterwoude en werd daarna gedoopt, terwijl Clara Sara Wijnberg pas later – op 2.6.1946 belijdenis deed en gedoopt werd door ds. Laurens Kleisen (19.4.1897 Achttienhoven-12.9.1977 Utrecht) uit Boskoop (in het kerkelijk register staat vermeld dat ze *'beide uit Israël waren toegebracht'* en later *'waren overgegaan naar de N.H. Kerk'*). Na de oorlog adopteerde ds. Kraan Johanna Sara Philips als pleegdochter, terwijl Clara Sara Wijnberg op 25.10.1945 in Rijnsaterwoude trouwde met Willem Frederik van Iperen (7.10.1920, Rijnsaterwoude, zoon van Willem van Iperen en Sophia Eleonora Café-7.4.1972 Alphen aan de Rijn). Ze verhuisden naar Alphen aan de Rijn en liggen aldaar begraven op de Oosterbegraafplaats.

295.

Arend Klaas Krabbe (geboren 20.7.1895 te Zwartsluis, zoon van Willem Krabbe [1868-1954] en Roelofje Arends Geerts [1864-1953]-overleden 30.12.1979 te Scheveningen, Huize 'Royal'; begraven in familiegraf op Begraafplaats 'Westduin' te 's Gravenhage-Loosduinen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (30.11.1917); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; hij raakte tijdens zijn studententijd bevriend met de latere hoogleraar prof.dr. Andries Derk Rietema Polman (2.5.1897 Assen-2.5.1993 Renkum; zie ook ds. C.B. Bavinck, ds. G.L. Bouman en ds. J.J. Buskes); kandidaat (1.4.1922); kandidaat te Meppel (1926); **gereformeerde** predikant te Mijdrecht (17.10.1926-16.2.1930) en te Hillegom (18.5.1930-30.9.1965 wegens emeritaat).

Ds. Krabbe woonde samen met zijn jongere zuster **Femmigje Krabbe** (4.10.1898 Zwartsluis-10.1.1974 te 's Gravenhage; begraven 'Westduin', 's Gravenhage-Loosduinen). De kerkenraad van Hillegom was haar bijzonder dankbaar voor het vele werk dat zij met haar broer in de gemeente heeft verricht. Eerder woonde ze in Amsterdam.

'Na enige tijd en nog wat omzwervingen bereikten Schoontje (Sieny) K. Cohen-Kattenburg (19.3.1924 Amsterdam, Nieuwe Hoogstraat, dochter van schoenenverkoper Jonas Kattenburg [7.7.1895 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz] en Bertha Rueff [12.8.1894 Sankt-Ludwig-11.2.1944 Auschwitz]-7/8.2.2019 Amsterdam, Beth Shalom), kinderverzorgster in de crèche van de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en verzetsstrijdster, gehuwd op 28.6.1943 met Hartog (Harry) Cohen (geboren 2.2.1920 Utrecht, zoon van Salli Cohen [23.8.1882 Hoozevee-18.2.1975 Rotterdam], borstelmaker, handelaar in jutezakken en reiziger, en Grietje Lea Philippus van Bergen [9.9.1884 Weesp-16.2.1943 Auschwitz met de patiënten en verpleegkundigen uit het Apeldoornsche Bosch]-29.8.2019 Amsterdam), medewerker van de Expositur van de Joodsche Raad in Amsterdam). Hun permanente onderduikadres: de boerderij (= landarbeidershuisje; GCH) van de familie (Sam, Samuel) Breijer (24.6.1888 Oegstgeest-31.7.1983) in Lisse (= Nieuw-Vennep; GCH) waar temidden van nog acht andere Joden ook Harry's vader ondergedoken bleek te zitten. ... 'De oorlog is voorbij', zei tante Ant (Antje Breijer-Eveleens (2.11.1892 Haarlemmermeer-4.5.1977 Haarlemmermeer). Tijdens de oorlog woonden ze aan de IJweg, in de buurt van 'De Olmenhorst', het hoofdkwartier van de B.S., district Haarlemmermeer en omliggende gemeenten in het zuiden van de Haarlemmermeer, even buiten Lisserbroek). Maar vinden jullie het erg hier te blijven tot de volgende zondag? Dan gaan we met z'n allen naar de kerk'. De wandeling naar de kerk viel niet mee, onze benen waren het lopen ontwend. De kerk zat stampvol, die eerste zondag na het beëindigen van de oorlog. De familie Breyer en de elf onderduikers (o.w. Harry Cohen en zijn vader Salli; GCH) kwamen als laatsten de kerk

binnen, de kerkgangers wisten niet wat ze zagen. Op de eerste rij waren plaatsen voor ons gereserveerd. De dominee heeft het de hele preek over tante Ant en oom Sam gehad. Voor tante Ant was dat een overgetelijk moment van glorie“. ... Een elfjarige onderduikster in Hillegom kreeg persoonlijk catechisatie van ds. A.K. Krabbe.

Lit.: B. Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman*, 67; Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 11, 16vv., 19v., 81, 84; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 165; J.H.F. Koetsier *In Memoriam Ds. A.K. Krabbe* in: *Jaarboek 1980 der GKN*, 518; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 385; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 94; Teresien da Silva/ Dieneke Stam, *Sporen van de oorlog*, 115.

296.

Huibert Krebs (geboren 19.3.1907 te Groot-Schermer, zoon van veehouder, later kruidenier Jacob Pieter Krebs en Dieuwertje Langedijk-overleden 8.2.1996 te Bolsward; begraven Begraafplaats te Bolsward).

Kandidaat te Groot-Schermer (1937), **vrijzinnig hervormd** predikant te Westzaan (5.9.1937-26.5.1940), te Aartswoud en Hoogwoud (2.6.1940-25.4.1944; hij woonde daar op het adres Kerkelaan C 31; de dichter Muus Jacobse (13.9.1909 Hoorn, Terschelling-21.11.1972 Groningen) schreef in 1942 het gedicht *'Bij de restauratie van het oude doopvont te Hoogwoud'* voor ds. H. Krebs; te Culemborg (1944) en te Bolsward (27.8.1950-30.4.1972); hij was jarenlang praeses van de Provinciale Kerkvergadering van de Hervormde Kerk in Friesland).

Gehuwd met **Lijsbeth de Groot** (geboren 11.7.1909 te Monnickendam-overleden 6.4.1978 te Bolsward); op 23.3.1947 overleed hun zoontje Louwrens Klaas Krebs te Culemborg.

Jacoba van Tongeren (14.10.1903 Cimahi bij Bandoeng, NOI-15.9.1967 Bergen NH), leidster van de Amsterdamse *verzetsgroep 2000*, waar ds. Krebs kennelijk ook deel van uitmaakte, schrijft in haar autobiografie over het Joodse meisje Liesje dat op zeker moment bij haar is ondergedoken en voor wie na een Duitse inval zo snel mogelijk een ander veilig onderduikadres gezocht moet worden. Citaat: *"Ik zal morgen ds. Krebs (moet zijn: Krebs, GCH) in Hoogwoud vragen of jij er niet bij kunt"* (bij andere onderduikers? zie ook: ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik). *"Hij (= Dirk Hoogenboom, geboren 9.12.1888 Oud-Beijerland, sinds 1931 burgemeester van Hoogwoud, overleden in mei 1945 ergens in Tsjecho-Slowakije, tijdens een transport van KZ Buchenwald naar het ghetto van Theresienstadt. Zijn weduwe ontving op 16.12.1996 voor hem de Yad Vashem onderscheiding; GCH) en Krebs zullen elkaar hebben gekend. Opvallend is dat Hoogenboom op 22 juni 1944 werd gearresteerd, hetgeen hem noodlottig werd, en dat ds. Krebs in deze periode afscheid nam als dominee. Op 16 juni (moet zijn: 25 juni) 1944 was zijn afscheidsdienst. Het kan natuurlijk toeval zijn, maar het kan ook zijn dat Krebs de bui al een beetje voelde hangen en om veiligheidsredenen stopte"* (vlgs. Bernd Ooijevaar; berndooijevaar@ziggo.nl). *Burgemeester Hoogenboom woonde in de pastorie van Aartswoud (zat hij daar ondergedoken, of trok hij daar in vlak voor het vertrek van ds. Krebs? Maar dan moet Krebs in elk geval voor 22 juni al vertrokken zijn; GCH) en had een Joods echtpaar in huis (Hugo Hertogs (28.10.1904 Gulpen-Wittem-14.5.1945 Tröbitz; daar begraven) en Sara Selma Hertogs-de Winter (1.2.1907 Veghel-2001 Tel Aviv-Yafo, Israël). Zij werden per ongeluk verraden door de zuster van Selma (Regina de Winter? 29.2.1921 Veghel-1997 Tel-Aviv, Israël), die in de cel het adres doorgaf aan een collaboratrice. Selma overleefde de oorlog, Hugo, assistent-arts, geboren 28.10.1904 te Gulpen, kwam op 14.5.1945 om in Tröbitz; begraven op de Nederlands-Israëlitische Begraafplaats te Diemen, D 36).*

Lit.: Muus Jacobse, *Vuur en Wind*, 27-30; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 124.

297.

Cornelis Kroon (geboren 4.11.1873 te Woubrugge, Kaag en Brasem, zoon van Arie Cornelisz. Kroon [1835-1915, Dullstroom, Transvaal, Zuid-Afrika], één van de oprichters van het dorp en de eerste residentvrederechter aldaar, en Johanna Schouten-overleden 9.2.1933 te Enterbroek; begraven Algemene Begraafplaats Enter (Nr. 237667; opschrift zerk: “*Zijn gemeenten Hollandscheveld, Strijen, Woudsend en Enter; “Want ik weet: mijn Verlosser leeft” Job 19: 25).*

Hervormd kandidaat te Leiden; predikant te Hollandscheveld (10.1.1904-12.1.1908), te Strijen (19.1.1908-14.8.1921), te Woudsend (21.8.(1921-3.4.1932) en te Enter (1.4.1932-9.2.1933).

Op 19.1.1905 te Leiderdorp gehuwd met **Louise Hendrika Nierstrasz** (geboren 22.9.1882 te Burum, dochter van ds. Johan Nierstrasz [14.7.1850 Maastricht-18.1.1940 's Gravenhage] en Louise Hendrika Gerard-overleden 29.12.1975 in 't Hofflants Huys te Voorschoten). Ds. Johan Kroon (6.4.1912 Strijen-4.2.1982 's Heerenberg; zie daar), hervormd predikant te Koudekerke (1943), Spaanwoude/ Spaarndam (1947) en Zonnemaire/ Brouwershaven (1973-1976), was een zoon van het echtpaar. Moeder en dochter Kroon woonden in Amsterdam.

Mevr. Kroon-Nierstrasz en haar dochter Pauline (geboren 14.8.1915 Strijen-) ontvingen op 21.11.1999 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze in augustus 1942 Karel de Leeuw (10.2.1908 Amsterdam-1975) in huis namen, huisarts te Zaandam, wiens niet-Joodse vrouw Jacoba Rachallina of Rosina de Leeuw-van Riessen (17.1.1904 Beverwijk-1942) kort te voren op 1.9.1942 te Amsterdam, Harmoniehof 59-boven, in het kraambed was overleden, nadat ze op 25.8.1942 het leven had geschonken aan een dochter: Anna Clara (Annette). Karels broer was de vooraanstaande communistische advocaat en journalist (hoofdredacteur van het vooroorlogse communistische ‘*Het Volksdagblad*’) mr. Alexander Salomon de Leeuw (15.5.1899 Amsterdam-4.8.1942 Auschwitz; zie ds. Frits Kuiper). In de winter van 1943 vertrok Karel weer van Amsterdam naar Zaandam, Havenstraat 17. Maar zijn moeder, Anna Clara de Leeuw-de Lieme (23.10.1876 Arnhem-1.1.1959 Amsterdam), weduwe van commissair Maurits de Leeuw (11.3.1870 Noordwijk-21.7.1926 Amsterdam), bleef bij de Kroons in huis, evenals tenslotte nog een volle neef van beide, Bernard Chits (geboren 15.5.1902 Amsterdam, zoon van Herman Chits en Mathilde de Lieme-22.9.1997 Hilversum).

Lit.: lemma ‘*Karel de Leeuw*’ op site *Joods Monument Zaanstreek; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 519.

298.

Johan Kroon (6.4.1912 Strijen, zoon van ds. Cornelis Kroon – zie daar - en Louise Hendrika Nierstrasz-4.2.1982, 's Heerenberg, aldaar begraven op de Protestantse Begraafplaats achter de Hervormde Kerk).

Hervormd kandidaat (17.12.1939) en hervormd predikant te Koudekerke (30.5.1943-juli 1947), Spaanwoude-Spaarndam (1947-28.1.1973), Brouwershaven en Zonnemaire (1973-29.8.1976 wegens emeritaat).

Gehuwd op 7.12.1939 te Zoeterwoude met zijn nicht **Susanna de Graaf** (27.5.1914 Zoeterwoude, dochter van landbouwer Jan de Graaf en Susanna Nierstrasz-30.6.2001 Rotterdam).

Ds. Kroon verschaftte in juli 1944 aan Elisabeth Lezer-Gossschalk (26.2.1918 's Gravenhage-21.4.2002 Middelburg) een vals dooppbewijs, nadat ze in de nacht van 30 juni-1 juli 1944 op haar onderduikadres bij boer Joos Vos, Vlissingsestraat (nu: Gerbrandystraat

182) te Koudekerke), was gearresteerd en naar Westerbork was overgebracht. Dankzij dit doopbewijs werd ze in Westerbork gerekend tot de gedoopte Joden in barak 73, die op 4 september 1944 naar het ghetto van Theresienstadt werden gedeporteerd. Daar overleefde zij de oorlog, evenals haar man Louis Lezer (8.5.1910 Rotterdam-25.3.1973 Middelburg), die bij de overval in Koudekerke wist te ontkomen en de bevrijding meemaakte op een onderduikadres te Krabbendijke. De schoonzoon van boer Joos Vos, bakkersknecht Abraham de Bree (geboren 22.7.1920 Koudekerke-19.4.1945 Leipzig; hij was gehuwd met dochter Jans Joos Vos), bij wie het echtpaar Lezer ook ondergedoken had gezeten, werd naar Duitsland gedeporteerd en overleed op 19.4.1945 te Leipzig, 24 jaar oud (begraven Nieuwe Begraafplaats Koudekerke, nr. 183).

Lit.: Dr. Jan Ridderbos, *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen*, 104

299.

Kleijs Hendrik Kroon (geboren 5.5.1904 te Hengelo, zoon van kantoorbediende Hendrik Kroon en Anna Hendrika van der Veen-overleden 20.10.1983 te Amsterdam.

Hij studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Agora) en NCSV; propedeuse (27.6.1925); daarna studie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; predikant van **de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Andijk (1934) en te Leiden-Noordwijk (1937-1942); in 1942 overgegaan naar **de Nederlandse Hervormde Kerk**; hulpprediker te Amsterdam (tot 1945) bij dr. Jan Koopmans, met als speciale taak de varende gemeente, standplaats Amsterdam; **hervormd** predikant te Amsterdam (16.12.1945; predikant in algemene dienst voor de zaken van Kerk en Israël (1950-30.4.1970 wegens emeritaat.

Gehuwd op 18.7.1934 met **Henriëtte Paulina Johanna van Dijk** (geboren 28.1.1905 te Middelburg, dochter van bakker Abraham van Dijk en Sea Huissoon-overleden 1996). Hun dochter Annelien huwde de Joodse arts Eldad Samuel Kisch (geboren 1937 Amsterdam, zoon van prof.mr. dr. Izaak Kisch [23.11.1905 Amsterdam-29.7.1980 Amsterdam; begraven Muiderberg], advocaat en procureur, hoogleraar recht en lid van de Hoge Raad, en mr. Ina Mathilda Houthakker (10.4.1908 Amsterdam-26.8.1949 Amsterdam), advocaat en procureur. Ze vertrokken in 1964 naar Israël, waar Annelies overging tot de Joodse religie.

Kroon was bevriend met ds. Jan Buskes (zie daar) en Nico(laas) Stufkens (20.8.189 Gorinchem-26.12.1964 Acquoy; begraven Bilthoven), verzetsman, docent en PvdA-politicus. Hij *stond in contact met de 'Bekennende Kirche' in Duitsland en maakte deel uit van een door dr. J. Koopmans – zie daar – geleide studiegroep, die in 1939 de Amersfoortse Thesen publiceerde, die, sterker nog dan de Barmer Thesen, stelling namen tegen het antisemitisme. Hiermee werd de basis gelegd voor de zogenaamde 'Lunterse kring', opgericht in augustus 1940.* Ds. Kroon was een jaargenoot van dr. Gezina van der Molen (20.1.1892 Baflo-9.10.1978 Aerdenhout), met wie hij overigens niet goed overweg kon: de karakters botsten. Later ontmoetten ze elkaar weer in Noordwijk (waar hij predikant was omdat zijn pastorie zich vlak tegenover haar zomerhuis bevond aan de Quarles van Uffordstraat). In dat zomerhuis werd op 27 juni 1942 vrijwel de gehele top van *Vrij Nederland* gearresteerd, inclusief Van der Molen zelf en Henk van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie Hebe Kohlbrugge, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw). Later werden ze weer vrijgelaten. Al voor de oorlog bezochten twee jonge Rijnsburgers, bakker Simon Cornelis Hendrik Leenheer (22.12.1917 Rijnsburg-23.2.2010 Rijnsburg) en winkelier Harm(en) Wolthaus (3.7.1916 Rijnsburg-1.1.2002 Oegstgeest) op advies van dr. Gerrit Cornelis van Niftrik (24.10.1904 Arnhem-25.10.1972 Amsterdam; hervormd predikant te Rijnsburg van 1938 tot 1945, later hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam) de diensten van ds. Kroon in Leiden. In de loop

van 1942 verscheen een geheel in het zwart geklede heer (= Willem Hugo 's Jacob [1903-1954], gehuwd met ds. Willemina Hendrika 's Jacob-Vaillant [1909-1981; zie daar], remonstrants predikant te Katwijk), in Leenheers winkel. De man zei dat hij van ds. Kroon kwam en vroeg of Leenheer en zijn jonge vrouw (ze waren net getrouwd) een onderduiker in huis wilden nemen, n.l. slager Karel 'Kappi' van Gelder (7.9.1913 Zutphen-14.8.2003 Almelo), een Joodse slager uit Zutphen. Diens vrouw, Ester Mietje 'Elly' van Gelder-Philips (25.10.1919 Zutphen-12.1.2009 Amsterdam), zat aanvankelijk in Zeist ondergedoken, maar voegde zich in september 1944 bij haar man ten huize van Leenheer en zijn vrouw, Jacoba Leenheer-De Visser (18.6.1916 Kapelle-19.7.2002 Rijnsburg). Daar overleefden zij de oorlog. In 2008 werd het echtpaar Leenheer (zij postuum) door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'. "Tijdens de oorlog woont Kroon op de Olympiaweg in Amsterdam-Zuid. Kroon heeft zich ingezet voor hulp aan onderduikers. Vanaf 1942 tot het eind van de oorlog heeft hij diverse joodse onderduikers in zijn huis verborgen gehouden. Speciaal hiervoor is in zijn huis een dubbele muur als schuilplaats gemaakt". In 1943 preekte hij op beroep in de Hervormde Gemeente van Halle (G.), waar geconstateerd werd: 'wat zag hij er vermagerd uit!'. Het echtpaar Kroon ontving op 26.6.1980 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het in februari 1943 op verzoek van de verzetsman Frans Hinlopen (5.7.1903 Amsterdam, een oudere broer van ds. Meindert Hinlopen, zie daar-7.2.1994 Haarlem) de Joodse onderduiker Emiel Polak in huis wilde opnemen. Diens vrouw, lerares geschiedenis Elza Polak, werd bij Henriëtte Kroon-van Dijks broer en schoonzusje Piet en Geertruida van Dijk-Nooten te Apeldoorn ondergebracht. Beide overleefden de oorlog. In 1945 richtte ds. Kroon samen met ds. J.J. Buskes (zie daar), prof.dr. K.H. Miskotte (zie daar), mr. Gerardus Hendrik Slotemaker de Bruïne (29.1.1899 Beilen-27.12.1976 's Gravenhage; zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne), arbeidsjurist en links-politicus, en de journalist en schrijver Johan Winkler (6.10.1898 Haarlem-27.9.1986 Deventer) het blad 'In de Waagschaal' op.

Bibl.: K.H. Kroon, artikel "De houding van de Kerk in en na de oorlog" in: "In de Waagschaal", 1^e jaargang (1945), nr. 15; K.H. Kroon, artikel "Wat was de Luntersche Kring?" in: "In de Waagschaal" (1^e jaargang 1946. Nr. 24),.

Lit.: Leo Aukes, *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 19; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 28, 34vv., 37v., 42, 60, 139vv., 155 en 266; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 101, 103; Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 90, 120, 188, 190, 212, 223; N.J. van den Herik, lemma 'Kroon, Kleijs Hendrik' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 145; G.F.W. Herngreen, 41, 121, 132, 138v. en 162; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 95, 142; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 209 enz.; Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden*, 167; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 32v., Bert Kraan, *Plaatsingslijst van het archief van K.H. Kroon* (HDC, VU Amsterdam); 43; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 96, 148, 206, 213, 223, 239 en 671; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 126 en 389 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 291, 309, 400; *Een veilig nest voor vervolgd – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg*, 23vv., 28; Bert ter Schegget e.a. 'Kroongetuigen' (1982); J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 65v.; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 313 en 426; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 47, 169, 383, 551; II, 222, 227, 244; Hille de Vries e.a., *Een ophitsend geschrift*, 29.

300.

Dr. h.c. Frédéric Jean ('Oom Freek') Krop Sr. (geboren 19.11.1875 te Amsterdam, zoon van de bouwkundige Frederik Johan Krop en Catharina Elizabeth Westenberg-overleden

4.12.1945 aan hartaanval op het station van Davos na een bezoek aan zijn zoon die daar verpleegd werd vanwege een longaandoening; begraven 'Waldfriedhof' te Davos)

Ds. Krop studeerde theologie te Parijs; **Waals** hulppredikant te 's Hertogenbosch (1897-15.1.1899; Waals predikant te 's Hertogenbosch (1899-1901); **orthodox hervormd** predikant te Franeker (14.7.1901-5.7.1903), te Zwolle (12.7.1903-25.2.1912) en te Rotterdam (3.3.1912-31.3.1940 wegens emeritaat; hij woonde op het adres Schepenstraat 58a te Rotterdam).

Gehuwd op 13.12.1897 te Parijs met de Francaise **Antoinette Jeanne Seignobos** (geboren 16.4.1875 te Parijs-overleden 27.7.1951 te Bilthoven, daar begraven op 'Den en Rust'). Van hun vijf zonen – die allen bij het verzet betrokken waren - werden er drie predikant: ds. Paul Marcel Jean Krop (1909-1947; zie daar), ds. Marcel André Krop (5.4.1913 Rotterdam-3.10.1973), hervormd (studenten)predikant te Groningen (1942-1973), gehuwd 19.4.1940 te Groningen met Titia Petronella Hofman (1914-1967), en Jan Krop (31.7.1918, Rotterdam-26.1.1973 Voorschoten; crematie Ockenburgh, 's Gravenhage), van 1947 tot 1951 zendingspredikant op Zuid-Celebes.

In 1923 richtte ds. Krop Sr. samen met o.a. de collega's K.H.E. Gravemeijer (zie daar), Hendrik Kraemer (17.5.1888 Amsterdam-11.11.1965 Driebergen) en Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijsenburg; later actief in het verzet) de Vereniging "Protestants Nederland" op. In 1931 voerde Krop een felle correspondentie met de schrijver/polemist Menno ter Braak (26.1.1902 Eibergen-14.5.1940 's Gravenhage), van 1920-1940 leraar aan het Rotterdamsch Lyceum, die hij verweet een 'verderfelijke invloed' op zijn zoons Marcel en Eric (die Ter Braak adoreerden) uit te oefenen. Nadat Krop ook Ter Braak's "Afscheid van Domineesland" had bestudeerd en bekritiseerd vanwege het overal aanwezige 'negativisme en bijtend sarcasme' besloot hij zijn zoons naar een andere school over te doen. (zie ook ds. W.F.H. ter Braak en ds. Menno Huizinga). Vanaf de oprichting was ds. Krop lid en zelfs hoofdbestuur lid van de antipapistische Vereniging Protestants Nederland (VPN), waar ook NSB'ers deel van uitmaakten, en terzelder tijd manifesteerde hij zich in woord en geschrift als felle anti-communist. Zo hield hij begin dertiger jaren alom in den lande spreekbeurten over 'Geloofsvervolging in Rusland' en voerde in 1939 actie voor Finland, toen dat land door het Sovjetleger werd aangevallen (ook Nazi-Duitsland steunde 'het dappere Finse volk'). Aan het begin van de oorlog gaf ds. Krop catechisatie aan een aantal Rotterdamse Joden die hem daarom vroegen en heeft hij – in nauwe samenwerking met zijn collega dr. J.M. van Veen te Rijswijk (zie daar) – nadat zij belijdenis van hun geloof hadden afgelegd ca. vijftig catechisanten gedoopt. Ook werd materiële hulp aan hen geboden: voor valse persoonsbewijzen en onderduikplaatsen kon worden gezorgd en ook werd geprobeerd iets van hun bezittingen veilig te stellen. Eind september 1942 constateerde dr. Krop dat de door de kerken uitgegeven 'Angehörigkeitserklärungen' aan Joden die op eniger wijze verbonden wisten met één van de protestantse kerken in Nederland, van nul en gemerlei waarde bleken. Zijn zoon, advocaat en procureur mr.dr. Frédéric (Eric) Jean Krop Jr. (20.5.1916 Rotterdam-10/11.4.1977 Bleiswijk; crematie Crematorium Rotterdam-Zuid, bij die gelegenheid sprak o.a. ds. P.J. Barnouw: zie daar), schreef naar aanleiding daarvan op 28.9.1942 een brief met de volgende inhoud aan de Algemene Synode der NHK, bij monde van de waarnemend secretaris ds. Herman Jacob Dijckmeester (15.3.1895 's Gravenhage-18.10.1958 Eersel):

Weleerwaarde Heer,

Heden bereikte mij een mededeeling van het Centraal Voorlichtingsbureau van den Joodschen Raad te Amsterdam, dat aan alle afdelingen dier Raad werd toegezonden, luidende als volgt: "Van de afdeling Westerbork ontvingen wij de volgende mededeeling d.d. 22.9.1942: Door de Christelijke Kerkgenootschappen is een verklaring uitgegeven omtrent

een overeenkomst met de Duitse autoriteiten. Uit de praktijk blijkt, dat de verklaring van de Christelijke Kerk-genootschappen, n.l. dat de betreffenden reeds voor 1.1.1941 lid waren van een Christelijk Kerkgenootschap, in het geheel waardeloos zijn. Geëischt wordt in al deze gevallen: overleg van een doopbewijs, dat o.a. moet inhouden het registernummer uit het Kerkregister, datum van doop (dat moet voor 9.5.1940 zijn geschied) en de mededeling, dat betreffende sindsdien lid van het betreffend kerkgenootschap is gebleven”.

Inderdaad heb ik meerdere malen tot mijn spijt moeten constateren, dat mensen met ‘Angehörigkeitserklärungen’ niet alleen niet worden vrijgelaten, maar gewoon worden doorgezonden uit Westerbork. Daar dit in strijd is met uitdrukkelijk gedane beloften, meen ik dat u van dergelijke zaken gaarne op de hoogte wil blijven om eventuele stappen te nemen.

Met de meeste hoogachting, uw dienstwillige mr. F.J. Krop (Algemeen Rijksarchief ’s Gravenhage [ARA] II, Algemene Synode NHK nr. 916).

Ds. Dijckmeester antwoordde daarop per omgaande (1.10.1942):

“Weledelgestrengte Heer,

Met belangstelling nam ik kennis van Uw brief van 28 September 1942. Inmiddels hebben wij al de noodige stappen bij de betrokken instanties gedaan.

*Met beleefde groeten, hoogachtend, ds. H.J. Dijckmeester
(ARA II Algemene Synode NHK nr. 916)”.*

Ds. Krop was verder nauw betrokken bij de verspreiding van ‘*Vrij Nederland*’ in Rotterdam en probeerde in augustus 1942 (waarschijnlijk naar aanleiding van de eerste Jodentransporten uit Den Haag op 18 en 22 augustus 1942) omdat “*het zo niet langer ging*” samen met zijn zoon Eric een verzetsorganisatie te vormen die zich op tal van gebieden actief zou moeten gaan inzetten, o.a. voor een betere ‘*coördinatie van de hulp aan Joden*’. Bij de grote man van ‘*Vrij Nederland*’, H.M. van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie ook Hebe Kohlbrugge, dr. K.H. Kroon, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw), en andere V.N.-redacteuren vonden de Krops voor één en ander geen gehoor. Wel klikte het tussen ds. Krop en de socialistische verzetsman en latere PvdA-politicus Johannes Hermanus Scheps (13.7.1900 ‘s Gravenhage-3.10.1993 Utrecht); zij hadden samen gesprekken gevoerd over het gebruik van geweld, waarbij Krop zich aanzienlijk minder scrupuleus had betoond dan Scheps). En Krop jr. had de socialistische verzetsman Jacob Jan Hamelink (24.7.1902 Kruiningen-18.10.1942 Rotterdam; autogeen lasser, tevens uitgever van het illegale blad ‘*De Kern*’) op 14 oktober 1942 ontmoet tijdens een bijeenkomst van het linksgeoriënteerde verzet in Amsterdam waar o.a. besloten werd collaborateurs op sleutelposities te liquideren en langzaam aan grote landelijke stakingsacties te organiseren, o.a. een algemene spoorwegstaking. Daarop belegden Krop Sr. en Krop Jr. samen met Hamelink en nog acht andere - meest sociaaldemocratische - verzetsmensen op zondagmorgen 18.10.1942 een oprichtingsbijeenkomst in wijkgebouw “*Geloof en Vrijheid*”, aan de Eerste Pijnackerstraat te Rotterdam. Scheps was niet aanwezig, omdat Hamelink dat te gevaarlijk voor hem vond. Maar de bijeenkomst bleek verraden en bij de daaropvolgende inval werden drie aanwezigen (o.w. Hamelink) doodgeschoten en raakten twee anderen (o.w. mr. F.J. Krop jr.) zwaar gewond. Twee verzetsmensen wisten te ontkomen, de overige (o.w. Krop sr.) werden gearresteerd. Alle Joden, die in Hamelinks woning aan de Slachthuisstraat 2 in Haarlem waren ondergedoken, vielen vervolgens in handen van de *Sicherheitspolizei*. Ds. Krop zat eerder van 25.4.1941-2.5.1941 al gevangen in het Oranjehotel te Scheveningen (wegens ‘propaganda van het Franse werk “*Geloof en Vrijheid*’ = ‘*Paroles de Foi et de Liberté*’ van het *Comité wallon d’action évangélique liberale*; Amsterdam, 1905). Vanaf 18.10.1942 werd hij gevangen gehouden in het Politiebureau Haagsche Veer te Rotterdam.

Van 24.12.1942 tot 16.1.1943 was hij geïnterneerd in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en tenslotte bracht hij nog enige tijd door in kamp Vught. Mevr. Krop werd op 15.3.1944 gearresteerd wegens 'Jodenhulp', maar werd op 1.4.1944 weer in vrijheid gesteld. Scheps had achteraf veel waardering voor het verzetswerk van de familie Krop. In zijn recensie van het eerste deel van Scheps' memoires schrijft ds. J.J. Buskes (zie daar): "*De meeste, voor de toekomst heilzame, aandacht besteedt hij (Scheps; GCH) als socialist aan het falen van vooraanstaande socialisten, behorende tot het socialistische establishment (tijdens de oorlog; GCH). Maar ook het falen van Colijn (ARP-politicus en minister-president), Oud (VVD-politicus) en De Geer (CHU-politicus en minister-president) heeft zijn volle aandacht. Daar staat dan weer tegenover zijn grote waardering voor bijvoorbeeld de familie Krop, van welke de stamvader, de zo bekende papisten- en socialistenvreter ds. Krop van Rotterdam, in het verre verleden fel door Scheps bestreden werd. Wat schrijft hij ontroerend over die oude ds. Krop en zijn zonen. Niet minder ontroerend over een zoveel minder bekende maar voortreffelijke figuur als Jacob Jan Hamelink*". In het naoorlogse blad '*Mededelingen van CB-LO en Afwikkelingsbureau LKP*' (nr. 58, 24.8.1945) stond een advertentie van dr. F.J. Krop: '*Oom Freek, Weteringkade 68 Den Haag zou gaarne in contact treden met één zijner medegevangenen in Amersfoort, en Vught die schetsjes mocht hebben gemaakt of in staat is die te maken van beide kampen*'. De hiervoor genoemd mr.dr. Frédéric Jean (Eric) Krop Jr. was – zoals gezegd - advocaat en procureur te Rotterdam. Hij was gehuwd met Doret E. Hanken. Gedurende de oorlogsjaren was hij een actief verzetsman; in 1941 werd hij gearresteerd '*wegens verspreiding van ploertendoders*' en overleefde het 'Oranjehotel' in Scheveningen (van 24.4.1941-15.7.1941. Na zijn herstel van de verwondingen, die hij op 18.10.1942 had opgelopen, zat hij van 10.1.1944-6.6.1944 opnieuw gevangen in het Oranjehotel en later nog in kamp Vught en KZ Dachau (26.5.1944?-29.4.1945). In Rotterdam werd de 'Eric Kropstraat' naar hem genoemd en in Israël (in Nir Etzion, Haifa) werd het 'Doret & Eric Krop-Franken Park' naar het echtpaar genoemd. Krop Jr. ontving op 9.3.1968 persoonlijk de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij persoonsbewijzen had vervalst voor ondergedoken Joden, o.a. Elkan de Jong en Ies Brucker. Na de oorlog was hij lid van de Rotterdamse Gemeenteraad (CHU) en burgemeester van Bleiswijk (2.6.1969). Op 14.3. 1971 was hij aanwezig bij het afscheid van opperrabbin Levi (Lou) Vorst (1903-1987) van Rotterdam.

Bibl.: Dr. J.R. Callenbach en Dr. F.J. Krop, *Anti-Semietisme, Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Jodenvervolgingen in Duitsland* (1933); Dr. F.J. Krop, *Eén en ander over het Communisme* (1935); Dr. F.J. Krop, *Hoe lang nog?* (1937); F.J. Krop, *Un nazi découvre la France* (Rotterdam, z.j.; uitgave 'Geloof en Vrijheid'); Dr. F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – a. Scheveningen, b. het Haagsche Veer, c. Amersfoort en d. Vught* (1945).

Lit.: ds. J.J. Buskes, artikel *J.H. Schesp: een even onbuigzaam man als Schouten* in: *Trouw*, d.d. 31.8.1974; Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 64; A. de Groot, lemma 'Krop, Frederik Johan' in: *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, 231vv.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 91; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 110; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 238; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; Bas Kromhout, *Beelden van verzet*, 91 (Johannes Hermanus Scheps)Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 329; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 521; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 87v., 203, 209, 248, 345, 377; Dr. O. Schabert, *Als ziende den Onzienlijke – In memoriam Dr. Frederik Johan Krop 1875-1945* (Rotterdam, 1946). J.H. Scheps, *Scheps inventariseert I*; Niek Scheps, *Weersta vanaf het begin maar slechts met het geesteswaard*, 71v., 180-182; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 284, 558; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 52, 102.

301.

Paul Marcel Jean Krop (geboren 2.3.1909 te Zwolle, zoon van dr. Frederik Johan Krop en Antoinette Jeanne Seignobos-overleden 4.7.1947 in het Diaconessenhuis te Utrecht, aan de gevolgen van zijn jarenlange verblijf in KZ Dachau; begraven 'Den en Rust', Bilthoven).

Theologisch kandidaat Waalse kerk re Rotterdam; **hervormd** predikant te Ferwerd (21.10.1934-6.3.1938) en te Sint Pancras (13.3.1938-1945 wegens vervroegd emeritaat).

Ds. Krop was voor de oorlog lid van de Hervormd Gereformeerde Staatspartij (HGS), maar koos – in tegenstelling tot sommige andere HGS-predikanten – uiteindelijk niet voor de NSB. Tijdens de oorlog uitte hij zich in zijn verkondiging fel tegen de bezettende overheid, m.n. tegen de Winterhulp. Hij bad consequent voor H.M. de Koningin en de Nederlandse regering in Londen. En – ondanks waarschuwingen van de *Sicherheitspolizei* - onderhield hij samen met zijn vader, dr. F.J. Krop, en zijn broers Eric en Jan (zie daar) contacten met het verzet, met name met de kringen van het illegale *Vrij Nederland*. “*Ook gaan ze zich met de hulp aan Joden bezighouden. Een Krop geeft zich niet zomaar gewonnen*”. Krop werd op 20.8.1941 gearresteerd en verbleef van 1941 tot juli 1944 (toen hij ontslagen werd met zware long-TBC) in het concentratiekamp Dachau. Op het predikantenbord van de Hervormde Gemeente Sint Pancras staat sinds 1982 naast zijn naam in gouden letters geschreven: ‘*verbleef in Dachau van 1941 tot 1944, † 1947*’.

Lit.: ” Peter Bak, artikel “*Een Pancrasser predikant met principes*” (in het *Noordhollands Dagblad* d.d. 3.5.2003); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 579 II, 99, 172; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 14..

302.

Jan Dirk Kruithof (geboren 25.2.1909 te Kampen, zoon van de blinde musicus Hendrik Jan Kruithof [1878-1958; begraven Algemene Begraafplaats De Zandberg, IJsselmuiden] en Dirkje Spanhaak [1874-1955]-overleden 15.1.2005 te Hooghalen; begraven begraafplaats Hooghalen).

Gereformeerd predikant te Zijldijk (8.4.1951-28.8.1955), te Noordbergum en Hardegarijp (4.9.1955-2.7.1959), te Noordbergum en Hardegarijp (2.7.1959-1.10.1961), te Noordbergum (1.10.1961-16.9.1962), te Oldenhove (30.9.1962-7.4.1968) en te Oosterend (Texel; 7.4.1968-1.5.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd op 30.4.1943 te 's Gravenhage met **Gerarda Veronica (Grada) van Lom** (geboren 22.8.1911 te 's Gravenhage, dochter van steenhouwer/ beeldhouwer Abraham Gerard van Lom [1872-1953] en Veronica Wielinga-overleden 1.8.1993 te Hooghalen).

“*Toen kwamen de donkere dagen van de Tweede Wereldoorlog en de kerkelijke crisis. De Theologische Hogeschool werd op den duur gesloten. Jan vond een baan op het distributiekantoor en zorgde zo dat de ondergrondse bonnen kreeg. ... Pa werd uiteindelijk directeur van het Distributiekantoor en na de sluiting zocht hij een baan als boekhouder. Maar zijn professoren dachten daar anders over en haalden hem over de studie weer op te nemen*”.

Lit.: Artikel Gea Kruithof, *In memoriam Jan Dirk Kruithof* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.10 (juli 2006), 29v.

303.

Wouter Albert Krijger (geboren 11.3.1917 te Haarlemmermeer, zoon van landbouwer/ vervener Dirk Johannes Gijsbert Krijger [1887-1933] en Cornelia Drechsler [1884-1958]-overleden 11.3.1981 te Wierden, Zuidparalelweg 3, begraven Nieuwe Begraafplaats aan de Vriezenveenseweg 88 te Wierden).

Gereformeerd hulpprediker te Haarlemmermeer (Oostzijde), Bennebroek en Nieuw-Vennep (voor de evangelisatie; 1.9.1941-31.3.1942), predikant te Oostwold (Oldambt; 12.4.1942, opvolger ds. K. Hart, zie daar-5.10.1947), Schiedam (8.10.1947-5.12.1966) en Wierden (12.3.1967-11.3.1981).

Gehuwd met **Alida Bakhuizen** (geboren 27.11.1919, dochter van Johannes Arnoldus Bakhuizen, ambtenaar ter gemeentesecretaris te Naarden, later burgemeester van Leimuiden, en Maria Pieterella de Jonge-overleden 17.10.1990).

Ds. Krijger was tijdens de oorlog in Oostwold plaatselijk commandant van de Ordedienst, nam deel aan de activiteiten van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (LO) en van de Binnenlandse Strijdkrachten en hielp mee aan de verspreiding van *Trouw* (onder de vloer van de kerk stond een stencilmachine en lagen wapens verborgen). Tenslotte boden hij en zijn vrouw gastvrij onderdak in de pastorie aan een Joods onderduikertje Ds. Krijger onderhield contacten met zijn collega's ds. Ph. Greeven (zie daar) en ds. C. Riegstra (zie daar). *In de nacht van Wiegers arrestatie* (= Cornelis Gerrit Wiegers, (geboren 7.12.1894 te Groningen) was adjudant der marechaussee te Finsterwolde en compagniecommandant van de BS ter plaatse, en bracht ook samen met ds. Bas Jan Ader (zie daar) Joodse onderduikersop veilige adressen, op 20.2.1945 werd hij gearresteerd en op 8.4.1945 gefusilleerd in de bossen bij Anloo) *wordt in Oostwoldt ook ds. Wouter Albert Krijger opgepakt. Eén van de onderduikers slaat na een genadeloos verhoor door en noemt Krijgers naam als verzetsman. Het domineesechtpaar verbergt het negenjarige Joodse jongetje Abraham Simon van Dam* (zoontje van banketbakker Aaron van Dam (13.12.1901 Apeldoorn-24.11.1993 Drachten) en Saakje de Metz (11.9.1905 Leeuwarden-27.3.1988 Drachten) uit Apeldoorn), *'Fred' in de omgang. Fred, in het dorp bekend staand als 'Frits Roos', is zogenaamd het neefje van mevrouw Krijger. Zij had zelf een donker uiterlijk en dus kon Fred alias 'Frits' doorgaan als familie en ook gewoon naar school. Nu ds. Krijger niet meer voor 'Fred' kan zorgen neemt politiemann Liebe Reitsma, ook gereformeerd, die taak over. Hij is onzichtbaar in het verzet, waarschuwt Joden voor deportatie en helpt 'Fred' de oorlog te overleven. Na de oorlog vertrekt Fred met zijn ouders en andere gezinsleden (zijn grootouders en tal van andere familieleden overleefden niet) naar Leeuwarden, waar hij zich later ontpopt tot kinderboekenschrijver. Als dank vraagt 'Fred' later voor zijn redders postuum de Yad Vashem-onderscheiding aan'. Op 21.11.2017 worden zij samen met het echtpaar Reitsma postuum erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. De gereformeerde predikant belandt via het Scholtenshuis te Groningen (waar hij de cel deelde met Pieter Schreuder, die alles wat ds. Krijger hem vertelde voor de SD op schrift stelde, tegen de belofte dat Schreuder zelf niets zou overkomen, maar S. overleefde de oorlog niet) in concentratiekamp Neuengamme waar zijn haar wordt afgeschoren en zijn naam wordt uitgewist. Om zijn nek bungelt voortaan een zinken plaatje met een nummer. Krijger is in Groningen zó zwaar mishandeld dat zelfs artsen van de SS hem afkeuren voor dwangarbeid in het kamp. Hij overleeft de verschrikkingen, maar met een gummiknuppel is echter zo langdurig en hard op hem ingebeukt dat hij de rest van zijn leven nooit meer op zijn linkerzij kan liggen. Op 30.4.1945 werd ds. Krijger bevrijd bij Lübeck en keerde, na aangesterkt te zijn in Trelleborg, Zweden, behouden terug.*

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 337?; Cees Stolk, artikel 'Mien, ze komen me halen' in: de serie 'Verhalen van Groningen' ('Dagblad van het Noorden', d.d. 11.5.2018).

304.

Frederik (Frits) Kuiper (geboren 7.12.1898 te Warga, zoon van de doopsgezinde predikant dr. Abraham Kornelis Kuiper [20.9.1864 Amsterdam-29.6.1944 Amsterdam] en Henriëtta Sophia Muller, dochter van fameus antiquair Frederik Muller en kleindochter van prof.dr.

Samuel Muller Hzn.[8.6.1852 Rotterdam-7.8.1915], hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam-Frits Kuiper is op 7.3.1974 te Krommenie verongelukt t.g.v. een achteruitrijdende zandauto; crematie Driehuis-Westerveld). Hij was een jongere broer van Johanna Engelberta Kuiper (10.3.1896 Warga-2.3.1956 Semarang, Indonesië), die gehuwd was met de doopsgezinde predikant ds. Klaas Abe Schipper (zie daar), en van dr. Taco Kuiper (27.6.1894 Rottevalle, Tytsjerksteradiel-3.10.1945 Amsterdam t.g.v. suïcide), leraar oude talen, pionier op het gebied van de organisatiepsychologie en communist, en gehuwd met Helena Florentina Talma Stheeman (22.4.1893 Zuidbroek-5.3.1985 Amsterdam), van wie de twee oudste zoons Abraham Kornelis Kuiper, [geboren 28.8.1922 Arnhem] en Sape Kuiper [geboren 3.2.1924 Arnhem] op 1.10.1943 in de duinen bij Overveen werden gefusilleerd wegens hun betrokkenheid bij verzetsgroep CS-6 (= 'Corellistraat 6', het adres van de familie Boissevain, die met anderen een communistisch-georiënteerde verzetsorganisatie formeerde). Frits' jongere broer dr. Esgo Taco Kuiper (10.9.1902 Amsterdam-25.9.1985) was neerlandicus, in 1890 cum laude gepromoveerd op een proefschrift over '*Karel ende Elegast*', leraar Nederlands en geschiedenis aan het Gymnasium te Leeuwarden, en leraar geschiedenis en '*de Antiquiteiten*' aan het Stedelijk Gymnasium Amsterdam; hij was gehuwd met Johanna Insinger (4.3.1903 Malang, Java NOI-1999 Baarn; gescheiden 1937 Batavia). Prof.dr. Koenraad Kuiper (8.3.1854 Zaandam-7.2.1922 Amsterdam) tenslotte, hoogleraar Griekse Taal- en Letterkunde aan de U.v.A., was een oom van F.K., en diens zoon prof.dr. Wolter Everard Johan Kuiper (22.2.1883 Zwolle-11.2.1951 Amsterdam), net als zijn vader hoogleraar Griekse Taal en Letterkunde aan de UvA, een volle neef.

Frits Kuiper groeide op in Amsterdam (1901-1923) en kwam tijdens zijn gymnasiumtijd in Amsterdam in contact met Joodse leraren, o.a. de latere opperrabbin Justus Tal (10.12.1881 Arnhem-9.12.1954 Amsterdam; begraven te Muiderberg; tijdelijk leraar klassieke talen), de latere hoogleraar Jehuda Lion Palache (26.10.1886 Amsterdam-18.10.1944 Auschwitz, leraar Hebreeuws) en sommige Joodse medeleerlingen, o.a. de latere arts Marcus Kok (23.8.1898 Antwerpen, B.-1.3.1945 Theresienstadt); in zijn studententijd ontmoette hij de latere hoogleraar dr. Marius Gustaaf Levenbach (12.6.1896 Amsterdam-9.5.1981 Amsterdam), grondlegger van het Nederlands arbeidsrecht, en de latere secretaris van de CPN, zie ds. C. Kroon, Alexander Salomon de Leeuw (15.5.1899 Amsterdam-4.8.1942 Auschwitz). Ook volgde hij colleges bij de Joodse wijsgeer en vrijdenker dr. Leo(nard) Polak (6.1.1880 Steenwijk-9.12.1941 Sachsenhausen). Frits Kuiper studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1918-1923), aan het Doopsgezind Seminarium), aan de Rijksuniversiteit Leiden bij de remonstrant prof.dr. Karel Hendrik Roessingh (11.3.1886 Groningen 29.10.1925 Leiden; zie daar) en bij Karl Barth (10.5.1886 Basel, Zwits.,-10.12.1968 Basel Zwits.) in Münster. Proponent 27.9.1923; in die tijd was hij lid (en later lid van het dagelijks bestuur) van de NCSV en leerde daar zijn tijdgenoten dr. Hendrik Kraemer (17.5.1888 Amsterdam-11.11.1965 Dribergen) en Heiko Miskotte (zie daar) kennen. Van 1922-1924 was Kuiper hulpverlener en vertegenwoordiger van *European Students Relief* (in 1920 gesticht door de World's Student Christian Federation om de vluchtelingenkrisis en hongersnood als gevolg van Wereldoorlog I in Europa tegen te gaan) en de *Nansen-Mission* (in 1921 gesticht door de Noorse filantroop en Nobelprijswinnaar Fritjof Nansen [10.10.1861 Oslo-13.5.1930 Polhogda, Noorw.] om de gevolgen van de grote hongersnood van 1921 in de Oekraïne te bestrijden) te Kazan in de USSR. Daar leerde hij tal van Joodse studenten en intellectuelen kennen die vooraan stonden in de communistische beweging (èn hij woonde in die functie in 1924 de begrafenis van Lenin bij!). In 1925 werd hij lid van de SDAP.

Vervolgens werd Kuiper **doopsgezind** hulpprediker te Amersfoort (8.11.1923-9.9.1924) en predikant te Amersfoort (9.9.1924-23.9.1928), Krommenie (7.10.1928-24.1.1932), Wormer en Jisp (14.10.1928-31.1.1932) en Alkmaar (7.2.1932-15.10.1945, toen

hij zijn ambt neerlegde); vervolgens studieleider van de Stichting 'Vrij Nederland' (1945-1947), predikant bij de VDG te Amsterdam (1.6.1947-15.12.1963 wegens emeritaat) en docent aan het Mennonitisch Evangelisch Seminarium te Montevideo (Uruguay; 1964-1966). Daarna woonachtig te Krommenie;

Op 17.11.1927 gehuwd te Hattem met **mr. Maaïke Anna (Ans) Heuvelink** (geboren 24.3.1901 te Bergen op Zoom, dochter van beroepsofficier (kolonel) Frederik Hendrik Heuvelink en Anna Elisabeth van Wolfswinkel-overleden 7.4.1991 te Krommenie; crematie te Driehuis-Westerveld).

Kort na 1930 raakte ds. Kuiper hecht bevriend met de Joodse advocaat/ procureur, kunstkenner en voorzitter van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Alkmaar mr. Aäron (of Aron) Prins (17.7.1902 Alkmaar-23.7.1943 Sobibor), tevens warm pleitbezorger van het zionisme. Hij werd op 23.7.1943 omgebracht in Sobibor, waar zijn ouders Isaac Aron Prins (17.7.1873 Alkmaar-23.7.1943 Sobibor) en Rosette Vlessing (28.6.1879 Texel-26.3.1943 Sobibor) al eerder waren vermoord. Kuiper droeg later zijn boek 'Israël en de Gojien' (1951) aan Aron Prins op. Ds. Kuiper richtte in 1938 samen met Lenie Legnies Bakhoven (zie daar) binnen de 'Elspeetsche Vereeniging' een commissie 'Broederhulp in oorlogstijd' op voor hulp aan noodlijdenden in eigen land (m.n. Joodse vluchtelingen uit Duitsland). In oktober 1939 werd de commissie weer opgeheven. Tijdens de oorlog concentreerde Kuiper zich aanvankelijk op het geestelijke aspect van zijn werk als predikant. *"Frits Kuiper te Alkmaar keurde verschillende keren de barbaarsheden van de bezetter af. In zijn preken veroordeelde hij de 'afschuwelijke' Jodendeportaties, de vervolging van landgenoten, de vernietiging van de rechtspleging en het militarisme van de Nazi's. Het is een wonder dat Kuiper vanwege zijn uitgesproken houding nooit is gearresteerd"*. Zo verkondigde hij op één van de lijdenszondagen in 1942 van de kansel te Alkmaar: *"In de eerste dagen van de maand Maart van dit jaar, werden onze Joodse stadgenoten verdreven van huis en hof en daarmee ook van het meeste van hun goederen beroofd. Verscheidene onzer, ook ik persoonlijk, hadden daaronder goede, ja zeer goede vrienden. Het weggevoerd worden van deze stadgenoten heeft onze bevolking sterk aangegrepen. En nu vragen wij ons hier af: ondergingen zij alleen een tragisch lot, of was er hier meer? Wat hen overkwam maakte immers deel uit van het lot van geheel het Jodendom in Midden- en West-Europa. Indien zij zich dat bewust waren, indien zij willens en wetens wilden dragen aan de nood, die hun volk getroffen heeft – dan kon hun lijden tot een daad worden. Dan zou er een belofte van verborgen zegen mee verbonden zijn. Hoe stonden wij hier tegenover? Natuurlijk vonden wij het afschuwelijk, vanzelfsprekend waren wij er innerlijk over bewogen. Maar zulk een bewogenheid heeft nog niet zo heel veel te betekenen. Er gebeurt zoveel tegenwoordig! Daardoor stompen we af. Hoe vaak zijn we na enkele maanden, soms reeds na weken of dagen, weer vergeten, wat ons toch tevoren zeer ontroerd had. Wanneer we het lijden van onze Joodse stadgenoten goed verstaan, dan begrijpen we, dat ze inderdaad soortgelijk lijden te dragen hadden als Simon van Cyrene. In deze Alkmaarse Joden wordt namelijk het volk van Jezus getroffen. Het zijn waarlijk de broeders van Jezus waartegen zich deze vervolging richt. Daarom is het leed en onrecht, dat hun werd aangedaan, mede ons als Christelijke gemeente aangedaan"*. En op 10.5.1942 preekte Kuiper over Klaagliederen 5: *"die smaad, welke men ons heeft aangedaan, daartegen was ons protest als kerken machteloos. Ik gevoel die machteloosheid als schuld en ga er daarom zo zeer onder gebukt. Wij hebben het ons langzaam aan laten doen. Men begon ons eenvoudig te vragen of wij al dan niet Joden waren. Daardoor werd de scheiding voltrokken. En toen die scheiding eenmaal voltrokken was, toen is men begonnen de Joodse minderheid in ons midden van hun rechten te beroven en – wat voor ons het ergste was – ons van het recht onze medeburgers te beschermen"*. In Alkmaar bezocht Frits Kuiper het Joodse gezin van Juda Barend (Jules) van Amerongen (12.8.1884 Amsterdam-21.11.1946 Alkmaar) en Henriëtte Elisabeth van Amerongen-Dekkers (geboren 21.1.1897 Amsterdam-overleden;

gescheiden), omdat het naar Amsterdam moest vertrekken. Jules was leraar Engels en Henriëtte docent Nederlands aan het Murmeliius Gymnasium te Alkmaar; zij waren de ouders van de verzetsman Bob van Amerongen. Maar toen de classicus Robert (Bob) van Amerongen (11.2.1924 Alkmaar-15.5.2014 Bergen NH; begraven Algemene Begraafplaats Bergen NH) en een andere Joodse verzetsman Jan Hemelrijk (28.5.1918 Anhem-16.3.2005; begraven Algemene Begraafplaats Bergen NH) aan ds. Kuiper vroegen om zelf de Joodse onderduikster Louise Snitselaar (14.10.1881 Amsterdam-28.1.1944 Auschwitz) op te nemen, weigerde hij met opmerkingen als: ‘*Wat zou de bakker niet zeggen als hij plotseling voor een heel brood kwam?*’ en ‘*Het was toch niet fris om de was op de zolder te hangen?*’. Dat werd Kuiper (volgens Loes Gompes) uiteraard behoorlijk kwalijk genomen. Bob en Jan waren overigens der oprichters van de PP-Groep (= ‘*Porgel en Pokula*’ uit het gedicht ‘*De Blauwbilgorgel*’ van Cees Buddingh’ [7.8.1918 Dordrecht-24.11.1985 Dordrecht), waarvan de meerderheid uit Joden bestond. Zij slaagden er in veel andere Joden veilig onder te brengen. Jan Hemelrijk regelde bijvoorbeeld dat de Joodse zusjes Rebekka ‘Lien’ Brillenslijper (13.12.1912 Amsterdam-31.8.1988 Berlijn, die later m.n. in de DDR bekend werd als zangeres/ danseres Lin Jaldati en in 1938 gehuwd was met met de Duitse pianist/ dienstweigeraar en latere hoogleraar Eberhard Rebling (4.12.1911 Berlijn-2.8.2008 Königs-Wüsterhausen, en Marianne (Janny) Brillenslijper (24.10.1916 Amsterdam-15.8.2003 Amsterdam, die in 1939 gehuwd was met de niet-Joodse communistische verzetsman Cornelis Teunis ‘Bob’ Brandes (20.2.1912 ’s Gravenhage-27.9.1998 Amsterdam), werden ondergebracht in ‘Het Hooge Nest’, een villa aan de Driftweg 2 in Naarden. Ten gevolge van verraad werden ze in juli 1944 opgepakt door Jodenjagers van de beruchte ‘*Colonne Henneicke*’. Maar via Westerbork, Auschwitz en Bergen-Belsen wisten ze niettemin de oorlog te overleven. Zowel in Auschwitz als in Bergen-Belsen onderhielden de zusjes Brillenslijper nauwe contacten met Margot (16.2.1926 Frankfurt am Main-1945 KZ Bergen-Belsen) en Anne Frank (12.6.1929 Frankfurt am Main-februari 1945 KZ Bergen-Belsen). Jannie en Lientje Brillenslijper stelden kort na de oorlog Otto Frank (12.5.1889 Frankfort am Main-19.8.1980 Birsfelden, Zwits.) op de hoogte van het feit dat zijn dochters niet meer leefden. Jan Hemelrijk werd later hoogleraar statistiek aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam. Bob van Amerongen en Jan Hemelrijk waren bevriend met de slavist Karel van het Reve [19.5.1921 Amsterdam-4.3.1999 Amsterdam] en komen dan ook prominent voor in ‘*De Avonden*’ van Karel’s broer Gerard Kornelis van het Reve [14.12.1923 Amsterdam-8.4.2006, Zulte B.], Jan als ‘*Victor Poort*’ en Bob als ‘*Herman*’. In datzelfde jaar (1944) kwam Kuiper in contact met de verzetsman Hendrik Mattheus van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw) en koos hij zelf (met de verzetsnaam ‘Ton van Nieuwkoop’) tenslotte ook duidelijk positie ten opzichte van het verzet. Op eigen initiatief gaf hij van 1944-1945 het illegale blad ‘*De Vrije Alkmaarder*’ uit. Vanuit zijn samenwerking met *Vrij Nederland* stelde Kuiper aan het eind van de oorlog voor om een bezinningsinstituut in het leven te roepen, waar zou worden nagedacht over herstel en vernieuwing van de samenleving na de oorlog. In Israël (in Ben Shemen bij Lod, halverwege Jerusalem en Tel-Aviv) werd in 1976 het “Ds. Frits en Maaïke Anna Kuiper-Heuvelink Park” naar het echtpaar Kuiper genoemd. Iemand kwalificeerde Frits Kuiper als ‘*conservatief en dopers in theologie en radicaal in politiek*’ (App. Laurensse).

Archief: App. Laurensse e.d.

Bibl.: Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 146; F. Kuiper, publicatie *Abrahams beproeving* (n.a.v. Genesis 22: 2-19) in: *Overdenkingen XLVIII* (1940), 268-280; hij gaf een presentexemplaar aan Ellen Inja-Weyl, de vrouw van Cor Inja (zie daar), met de opdracht “*Voor Ellen Inja-Weyl. Van Frits, 18 december 1940*”; *Gelooft het Evangelie – Preken uit de jaren 1940-1944* (Alkmaar, 1944), 35v.; *Israël en de Gojien* (Haarlem, 1951); *Een Klein*

Drieluik van onze bevrijding – De gestalten van Barth, Rosenzweig en Lenin samen uitgebeeld (Baarn, 1974).

Lit.: *ADW* XXIX nr. 11 (16.3.1974); Leo Aukes, *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 15, 17vv.; E.I.T. Brussee-Van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap en het Nationaal-Socialisme 1933-1940*; Lineke H. Buijs, *Frits Kuiper (1898-1974), kameraad van Rood, vriend van de Jood* in: *Doopsgezinde Bijdragen*, Nieuwe Reeks nr. 31 (2005), 277-299; *Doopsgezind Jaarboekje* 68 (1974), 138 en 69 (1975), 7-12; Loes Gompes, *Belangrijke ontmoeting op het Centraal Station*; Loes Gompes, *Porgel en Porulan in het verzet*; Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood 1894-1945*; K.E. de Haan, lemma 'Kuiper, Frederik' in: *Biografisch Lexicon*, 320vv.; Alle G. Hoekema, Pieter Post e.a., *Frits Kuiper (1898-1974). Doopsgezind theoloog. Voordrachten en getuigenissen* (2016); Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 177, 179, 184, 192v.; Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest*, 87vv., 90, 100, 102, 108, 114, 117, 122, 124v., 127v., 131, 235, 264, 267, 269; Pim Ligtfoot, *'Ik heb een heel tijdje niets van mij laten horen'*, 40. 42; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 461, 465, 520 en 574; (Frits Kuiper) in: *Mennonite Encyclopedia* III, 257 en V, 500; 'Frits Kuiper, Christen en Socialist' (NCSV, 1980); Dr. Pieter Post, *Naar Messiaans Communisme – Frits Kuiper (1898-1967) dopers theoloog* (Narratio, 2014); Pieter Post, artikel *Gedreven door een nieuwe wereld - Frits Kuiper, studie- en vormingsleider voor 'Vrij Nederland' (1945-1947)*, in: *Doopsgezinde Bijdragen* nr. 41, 357vv.; Th. Roep, *Frits Kuiper in de doopsgezinde gemeente te Alkmaar in crisis en oorlogstijd* (ongepubliceerde scriptie, 1993); Thomas B. Roep en Alle G. Hoekema, *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse bezetting* (2015); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 23-26, 292, 392.

305.

Thys (Thijs) Kuiper (geboren 4.3.1914 te Lemmer, zoon van werkmans Hendrik Kuiper en Wiebigje de Boer-overleden 30.9.1997 te De Pein, Opeinde [Smallingerland]; begraven Bijzondere Begraafplaats, Opeinde).

Kuiper was boekhouder van beroep en vervolgens ook Fries schrijver. Maar tenslotte werd hij **gereformeerd** predikant te Sybrandaburen (Terzool; 19.9.1954-14.9.1958), te Murmerwoude (Damwoude; 21.9.1958-15.5.1966), te Borger (22.6.1966-15.10.1972) en te Nijega-Opeinde-De Tike (29.10.1972-1.4.1979 wegens emeritaat)

Gehuwd op 28.3.1940 te Lemsterland met **Rinske (Zus) Pietersma** (5.10.1919 Lemmer, dochter van Berend Pietersma Lolkje de Vries-overleden 1.11.1997 te De Pein, Opeinde en daar begraven).

'De oorlogsjaren waren voor het gezin met jonge kinderen niet gemakkelijk. Joodse onderduikers denken aan hen met dankbaarheid terug'. Zij boden onderdak aan Salomon (Sal) Wagenaar (geboren in 1926 te Amsterdam; zijn ouders kwamen om in Bergen-Belsen; hij zelf overleefde de oorlog en vertrok in 1957 als arts naar Israël om er bekend te worden als dichter onder de naam Sal Ganor. Zijn broer Flip overleefde eveneens en werd oogarts in Seattle, USA). Via zakenrelaties van zijn vader (de familie Van Drooge; zie daar) en via een aantal onderduikadressen, o.a. de familie Van Dijk te Lemmer, kwam hij uiteindelijk terecht bij de familie Kuiper, eveneens te Lemmer. Hij kon daar blijven tot de bevrijding en woonde daarna tot augustus 1945 bij de ouders van 'Zus' Kuiper-Pietersma. Op 18.6.1972 werd het echtpaar Kuiper door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: Sal Ganor/ Sal Wagenaar, *Scheidslijnen*; Auke Kok, *In memoriam Ds. Th. Kuiper*, in: *Jaarboek 1998 der GKN*, 554v.; *Rechtvaardigen onder de volkeren*, 528 (in 'Yad Vashem' staat ds. Kuiper niet vermeld als predikant en wordt de achternaam van zijn vrouw foutief gespeld: 'Pieterswa' moet zijn 'Pietersma').

306.

Rienk Hendrik Kuipers (geboren 14.1.1905 te 's Gravenhage, zoon van broodbakker Hendrik Kuipers en Levina Maria van den Bosch-omgekomen 27.4.1945 te Lübeck; begraven Nederlands Ereveld Loenen, nr.E 443).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1923); jaargenoten: ds. I. Groenenberg (zie daar), ds. J. ter Schegget (zie daar), en ds. N. Streefkerk (zie daar): kandidaat (21.6.1928); **gereformeerd** predikant te Oosthem (opvolger van ds. G.J. Sikkel, zie daar; 27.1.1929-6.10.1940) en Wanswerd/ Birdaard e.o. (opvolger van dr. R. Schippers, zie daar; 13.10.1940-27.4.1945). Zijn hervormde collega in Wanswerd was ds. Jacob van Rootselaar (1938-1944; zie daar).

Gehuwd op 22.1.1929 te Soest met **Christina Dijk** (geboren 4.4.1906 te Amsterdam, dochter van de gereformeerde predikant ds. Jan Dijk [19.3.1857 Wolvega-15.2.1936 Soestdijk] en Grietje Impeta-15.10.2002 en begraven op de Algemene Begraafplaats van Birdaard). Grietje Impeta was een tante van de gereformeerde predikant dr. Christoffel Nicolaas Impeta [28.3.1884 Schiedam-19.1.1967 Ede] en Christina was een achternicht van prof.dr. Klaas Dijk [22.6.1885 Wolvega-28.3.1968 Driebergen], gereformeerd predikant en hoogleraar ambtelijke vakken, symboliek, en christelijke religie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen.

Ds. Kuipers was de *“ziel van het schoolverzet in het district Ferwerderadeel van het Gereformeerd Schoolverband”*; hij werd gearresteerd vanwege zijn betrokkenheid bij het verzet en de hulp aan onderduikers (heeft hij daar voor ook samengewerkt met zijn hervormde collega ds. J. van Rootselaar? Zie daar); *“De volgende dag (in het voorjaar van 1944) waarschuwde de zeventienjarige dochter van de man (een verrader, die in een anonieme dreigbrief om geld en goederen van het verzet had gevraagd, anders zou hij ondergrondse werkers en onderduikers verraden) de gereformeerde dominee van Birdaard Kuipers dat er gevaar dreigde voor verzetsmensen en onderduikers. Ze had haar vader van alles horen vertellen aan twee vreemde mannen”*. Dat waren verzetsmensen die hem in de val hadden gelokt. De man werd vervolgens geliquideerd. *“Tijdens de middagdienst van avondmaalszondag 4.2.1945 werd de kerk door Duitse soldaten omsingeld. Na de dienst werd het gebouw doorzocht. Ds. Kuipers werd met een aantal onderduikers weggevoerd naar Marrum en vervolgens naar de gevangenis in Leeuwarden (6.2.1945-14.3.1945). Tot 17.3.1945 verblijft hij in Groningen. Later (18.3.1945) is hij overgebracht naar KZ Neuengamme. Met een groot aantal medegevangenen werd hij in Lübeck op een schip (de ‘Thielbeck’?) gezet, waar hij vermoedelijk op 27.4.1945 is overleden. Zijn stoffelijk overschot werd overboord gegooid. Nadat het de volgende dag was aangespoeld, werd het begraven in een massagraf op het Vorwerker Friedhof te Lübeck. In 1959 werd het lichaam geïdentificeerd en herbegraven op het Nederlands Ereveld te Loenen. In Birdaard werd de straat, waar Kuipers ooi de pastorie bewoonde, naar hem genoemd.*

Bibl.: ds. Kuipers werkte – evenals een andere verzetspredikant, ds. Francois Guillaume (1905-1972; verbleef van 1942-1945 in KZ Dachau) – mee aan de bundel *‘Van den Dienst des Woords – Een boek over de prediking naar de Gereformeerde Belijdenis’* (verschenen in 1944 onder redactie van dr. R. Schippers; zie daar).

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 120; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 261vv.; S.P. Geertsema, *De ramp in de Lübeckerbocht*, 281v.; *Het Grote Gebod*, I, 162, II, 631; Joh. de Haas, III, 151; C. van de Kouwe, *Een eikeboom der gerechtigheid: levensbeschrijving van ds. R.H. Kuipers*; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 46v., 69v., 72; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 54; Dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 86vv.; Leen Vermij, *Rienk Hendrik Kuipers 1905-1945, dominee in Friesland*; Y.N. Ypma, 53 en 131.

307.

Dr. Pieter Grades Kunst, officier Orde Oranje-Nassau (geboren 6.2.1907 te Nijkerk, zoon van ds. Jan Gerrit Kunst [1873-1928] en Emma Aalberdina Kleinschmidt-overleden 10.4.1981 te Amstelveen; begraven Begraafplaats 'Moscowa' te Arnhem).

Zijn oudere broer Folkert Kunst (2.6.1905 Nijkerk-23.2.1995), gehuwd met Teuntje G. Mol (1906-1994; zij woonden tijdens de oorlog in Rheden (Apollostraat 3), was directeur sociale zaken in de gemeente Velp en zeer actief in het verzet (zie ds. K. Hart). Op zeker moment werd hij opgepakt en naar Duitsland gedeporteerd, waar hij ternauwernood *Kdo*. Langenstein-Zwieberge (*Aussenlager* van KZ Buchenwald) wist te overleven. Hij kwam er op 13.10.1944 tegelijk aan met Andries Gort (24.1.1914 Enschede-18.3.1945 KZ Langenstein-Zwieberge), dessinontwerper te Deventer, lid van de Gereformeerde Smedenstraatkerk aldaar en actief als verzetsman bij 'Trouw' (ds. H. Mulder – zie daar – schreef in juni 1945 een 'In memoriam' over hem in 'Trouw'). Gort zou een discutabele rol hebben gespeeld rond de gevangennamen van 23 andere 'Trouw'-medewerkers, die op 9.8.1944 werden gefusilleerd in Vught; hij zelf ontving gratie en werd tot 15 jaar tuchthuis-straf veroordeeld. Mogelijk verraad is evenwel nooit bewezen.

Pieter Grades Kunst studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1925); jaargenoten: ds. A.W.T. Nijenhuis (zie daar) en ds. W.J. van Otterlo (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (14.11.1930), doctoraal (16.12.1932) en promotie (2.10.1936); **gereformeerd** hulppredikant te Deventer (8.1.1930-31.12.1930), gereformeerd predikant te Deventer (3.5.1931-12.9.1937) en te Amsterdam (Waalkerk; 26/29.9.1937-31.5.1971 wegens emeritaat; praeses van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland (1963-1964), voorzitter van de Stichting Steun Kerkbouw (S.S.K. en voorzitter van de interkerkelijke stichting voor het kerklied (ga het 'nieuwe' *Liedboek der Kerken* uit in 1973);

Gehuwd 1) op 16.4.1931 te Bussum met **Maria Anna Hendrika (Rie) Vuijk** (geboren 30.4.1905 te Capelle aan de IJssel, dochter van Leendert Vuijk [1869-1926], scheepsbouwmeester, vennoot fa. A. Vuijk & Zonen te Capelle aan de IJssel, en Johanetta Anje van den Boom [1879-1941]-overleden 29.7.1961 te Amsterdam; begraven Moscowa, Arnhem), en 2) op 3.4.1963 te Amsterdam met kraamverpleegster **Margaretha Niesje Oskam** (geboren 31.8.1915 Utrecht, dochter van Gerrit Oskam (1885-1950) en Johanna Geertruida Romijn [1888-1969]-overleden 11.11.1997 Doorn; crematie te Nieuwegein); eerder, op 21.1.1960 te Zeist, gehuwd met Albert Jacob Anes (30.3.1895 Leiden-26.5.1962 Amsterdam), directeur van de Gereformeerde Kweekschool te Amsterdam). Een jongere zus van Rie Vuijk, Roelfina Alberdina Vuijk (geboren 23.8.1908 Capelle aan de IJssel-1998), was gehuwd met de koopman en verzetsman Johannes Hessels (geboren 6.3.1991 te Bussum, zoon van Wiggert Hessels en Johanna Petronella Maria Sollman- gefusilleerd 4.9.1944 te Vught).

In de zomer van 1942 was dr. Kunst vanwege de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid belast met de uitgifte van zogenaamde '*Angehörigkeitserklärungen*' aan Joden, die op enigerlei wijze met de kerk verbonden waren, zoals de gezinnen van Gerrit Bartels (3.8.1892 Amsterdam-31.3.1944 Midden-Europa), zijn vrouw Hanna Bartels-Henselein (19.7.1895-7.9.1942 Auschwitz), hun zoon Abraham Bartels (1.2.1924 Amsterdam-31.3.1944 Midden-Europa) en Isidore (Ies) Simon Dikker (2.11.1902 Amsterdam-27.12.1984 Haarlem), zijn vrouw Bet(je) Dikker-De Vries (21.2.1908 Amsterdam-20.12.1998 's Gravenhage) en hun beide zoons Simon Louis (Jimmy; geboren 24.10.1929 Amsterdam-) en Louis (Loek) Dikker (geboren 1.9.1931 Amsterdam). Maar toen de familie Bartels op 2.9.1942 toch was weggevoerd, raakte de familie Dikker in paniek: "*Bep was onmiddellijk naar Ds. Kunst gegaan. Hij belde direct op naar de advocaat van de synode, Mr. Proosdy (= mr.dr. Antonius Cornelis Govert van Proosdij [23.6.1893 Baarn-8.10.1967 Hilversum], die van alles op de hoogte was en zich destijds ook speciaal bemoeide met Joodse aangelegenheden. Mr.*

Proosdij had al stappen ondernomen. Maar de familie Bartels was al doorgezonden naar Westerbork. Eerst hoorden wij nog dat ze daar zouden worden vastgehouden., maar enige dagen later hadden wij de zekerheid dat ze doorgestuurd waren. Ook de Hervormde Kerk had geen resultaat toen enige Joodse families, die op hun lijsten stonden, werden weggehaald. Het bleek dus, dat alle beloften door de Duitsers gedaan, niets waard waren. Wij gingen ook nog eens naar Mr. Proosdij. Hij vertelde ons dat (Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz) Schmidt (19.11.1903 Porta Westfalica, D.-20.6.1943 Chartres, F.) de rechterhand van Dr. Arthur Seyss-Inquart (22.7.1892 Stonarov, Tsjechië-16.10.1946 Neurenberg), Reichskommissar für den besetzten Niederländischen Gebiete) wel de belofte gedaan had, maar dat weer andere hoge heren (de SS, SS-Obergruppenführer Hans Albin Rauter c.s.; GCH) er niet mee akkoord gingen. Hij gaf ons wel hoop dat het nog in orde zou komen, want de synoden zaten niet stil en zouden alles in het werk stellen om alsnog de verklaringen van kracht te doen worden. Ds. Kunst gaf ons de raad hem eventueel direct te waarschuwen, indien wij zouden worden weggehaald. Hij zou dan persoonlijk naar het Adama van Scheltemaplein komen en proberen ons eruit te halen. Het is hem zelfs eenmaal gelukt. Maar dat was bij een reeds in 1911 gedoopte Jood. Die man werd op een zaterdagavond meegenomen en naar het Adama van Scheltemaplein (= adres van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung o.l.v. SS-Hauptsturmführer Ferdinand H. Aus der Fünten) overgebracht. Dominee Kunst, die de mensen persoonlijk goed kende, had de genoegdoening hen na veel moeite vrij te krijgen. Wij waren die zondagmiddag toevallig bij Ds. Kunst, toen hij het telefoontje kreeg dat die bewuste familie thuis was gekomen en wij zijn, alhoewel wij de mensen niet kenden, even naar hen toegegaan om hen geluk te wensen. ... Op een avond kwam Ds. Kunst ons bezoeken. Hij vertelde dat de christelijke kerken nog steeds bezig waren bij de autoriteiten om voor hen, die een verklaring hadden, vrijstelling van deportatie te krijgen. Natuurlijk spraken wij nog over die vreselijke avond van 2 oktober (1942, toen alle werkkampen werden leeggemaakt en ruim 7000 Amsterdamse Joden naar Westerbork waren afgevoerd, onder wie ook de ouders van Dikker). Hij vertelde ons, dat hij op die dag bezoek kreeg van een politieagent, een gemeentelid uit zijn wijk. De man had opdracht gekregen om die avond een Joodse vrouw met haar kind weg te halen en kwam nu vragen wat de dominee ervan dacht. De dominee zei, dat hij dit absoluut niet kon goedkeuren en dat de man dit nooit zou kunnen verantwoorden. Enige dagen kwam de agent weer bij hem. Hij bekende, dat hij het toch gedaan had. Toen hij wilde weigeren, had de commissaris gezegd, dat dit hem zijn betrekking zou kunnen kosten en dat het helemaal niet zo erg was, omdat de bewuste vrouw met haar kind toch naar de echtgenoot en vader zou worden gebracht. Maar nu had de man een geweldige gewetenswroeging. Hij vertelde in tranen, dat hij nog steeds het gezicht van die vrouw voor zich zag en zo rusteloos was dat hij niet meer kon slapen. "Dominee, zegt u nu eens, is het onvergeeflijk wat ik gedaan heb?" De dominee antwoordde hem: "Man, wat jij hebt gedaan is zeker heel slecht en eens zul je je moeten verantwoorden. Ook al had het jou je betrekking gekost, dan nog zou je hebben moeten weigeren. De Here zou voor je levensonderhoud wel uitkomst gegeven hebben" (Ies Dikker). Een ander, "de zeventienjarige Coenraad Boas kreeg een onderduikadres aangeboden vlak voor de grote razzia in Amsterdam in (14 juli?) 1942. Coenraad (later Moshe) kreeg de opdracht de gele ster van zijn jas te halen en naar de gereformeerde Waalkerk te gaan, waar hij in de kelder werd verstoppt. De volgende dag bracht de dominee van de kerk, P. Kunst, de jonge man naar het huis van verzetsstrijder Adriaan Stierman en zijn vrouw en kinderen". Adriaan Stierman (4.8.1911 Amsterdam-gefusilleerd 19.8.1944 Vught), was – met zijn broer Jacob, die ook in het verzet zat - kind van een Joodse moeder die jong gestorven was. Beide broers maakten deel uit van de verzetsorganisatie van Henk Dienske (zie hieronder en ds. J.H.F. Remme) en Adriaan zelf had twee Joodse vrouwen in huis genomen. Op 7.8.1944 werd hij in de trein van Den Bosch naar Tiel gearresteerd met een stapel valse persoonsbewijzen en stierf niet veel later voor het

vuurpeloton buiten kamp Vught. Coenraad kwam later in Aalten terecht, ten huize van metselaar en verzetsman Jan Willem Wikkerink (15.4.1882 Aalten-25.6.1949 Winterswijk) en zijn vrouw Johanna Haverkamp (6.5.1885 Aalten-14.3.1947 Aalten), die daarvoor in 1978 de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen, en haalde daar – na een arrestatie, gevangenschap, ontsnapping en terugkeer naar Aalten - de bevrijding. Na het gebleken échec van de zogenaamde ‘*Angehörigkeitserklärung*’ schreven dr. Kunst en dr. Van Proosdij – toen ook Joden met geldige doopbewijzen werden gedeporteerd – d.d. 29.3.1943 een felle brief aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, met name aan *SS-Hauptsturmführer* Ferdinand Hugo aus der Fünten (17.12.1908 Mühlheim an der Ruhr-19.4.1989 Duisburg), met de volgende inhoud:

An den Herrn Hauptsturmführer Aus der Fünten, Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Adema van Scheltemaplein 1, Amsterdam.

Regelmässig werden Leute, die getauft oder schon während mehrerer Jahre unserer Kirche zugehört und kirchlichen Unterricht bekommen haben und auch jetzt noch bekommen, nicht nur aus ihren Häusern, sondern auch aus der Gemeinschaft mit unserer Kirche gewaltsam fortgeführt, nur weil sie als jüdisch betrachtet werden. Es handelt sich dabei nicht nur um Angehörige, sondern auch um solche die bereits (sei es denn auch nach 9.5.1940) getauft wurden. Dass die Taufe nicht von ihnen gesucht wurde nur um sich wirtschaftlich oder politisch zu bergen, geht wohl hieraus hervor, dass nicht nur diese Leute nachweisbar schon mehrere Jahre regelmässig von uns besucht und bearbeitet sind um sie aus dem Judentum oder der völligen Gottfremdheit zum christlichen Glauben zu ziehen und zu Gott zu bekehren, sondern auch hierdurch, dass wir andererseits niemals uns mit einer einfachen Erklärung solcher Leute, sie wollen sich taufen lassen, zufrieden gestellt haben: immer haben wir sowohl den Glauben und die Glaubensüberzeugung, wie auch die Motive warum man sich taufen lassen wollte (übrigens nicht nur bei den jüdischen, sondern auch bei allen anderen Aspirantmitgliedern) genauestens geprüft. Und immer ist es so gewesen, dass die Taufe von unserer Kirche nur erteilt wurde, wenn nach der Ueberzeugung eines der Pfarrer, die die Mission unter den Juden speziell studiert haben und jetzt noch die allgemeine Führung darüber ausüben, das Aspirantmitglied wirklich christlichen Unterricht empfangen hatte und deshalb dazu berechtigt war. Ueberdies aber auch von Kircheältesten, welche dafür von Fall zu Fall speziell ausgesucht und ernannt werden, festgestellt wurde, dass nicht nur der Taufkandidat äusserliche Erklärungen abgab welche zur Taufe notwendig waren, sondern dass auch nach der genaueren Prüfung und den persönlichen Unterredungen welche hierfür geeignet waren, sich herausgestellt hatte, dass hier die Taufe gefragt wurde aus rein christgläubigen Motiven. Kurz zusammenfassend kann deshalb gesagt werden, dass auch jüdischen Mitgliedern gegenüber unsere Kirche an der streng orthodoxen Taufpraxis, welche sie immer jeden gegenüber übte, festgehalten hat. Darum um so ernsthafter trifft es uns, wenn getaufte und ungetaufte Angehörige-Mitglieder unserer Kirche von unserer Kirche abgerissen werden und jeder gegenseitiger Verkehr ihnen und uns verunmöglicht wird. Auch wenn man damit rechnet, dass nicht aus diesem Grunde zu diesen Massnahmen gegen sie gehandelt wird, kann doch nicht zur Seite geschoben werden, dass tatsächlich diese Form der antijüdischen Massnahmen mit dazu führt, dass die Kirche Christi, sowie sie auch in unserer Gereformeerde Kerk verkörpert ist, teilweise auseinandergerissen wird. Um dem vorzubeugen, und weil wir nichts anders annehmen dürfen als dass Sie dies keinenfalls beabsichtigen wollen, wagen wir es nicht, durch Nachlässigkeit unsererseits zu verüben, dass dies nicht unter Ihre Aufmerksamkeit gebracht würde. Darum haben wir Ihnen heute telegraphiert: Getaufte oder nach vollendetem Unterricht auf Grund ihres Bekenntnisses zu taufende Mitglieder unserer Kirche, sind fortgeführt oder leben in der täglichen Gefahr einer Fortführung, nur weil sie als jüdischer Abstammung betrachtet werden. Unsere Kirche leidet

dadurch mit ihnen, weil ja diese Glieder von ihr hingerissen und der weitere christliche Innerkirchliche Verkehr verunmöglicht wird. In diesem Telegramm haben wir weiter den Antrag gestellt, welches wir hier wiederholen:

A. die bereits fortgeführten Mitglieder in unsere Kirche zurückkehren zu lassen:

B. die übrigen Mitglieder durch Sperrung der Fortführungsgefahr bei uns zu lassen.

Gerne möchten wir weiter mündlich mit Ihnen überlegen.

Für den Ausschuss des Kirchenrates:

Dr. P.G. Kunst

Dr. A.C.G. van Proosdij,

Nassaukade 359

(NIOD, collectie Höhere SS- und Polizeiführer nr. 1856).

Ds. Kunst verzorgde naderhand zelf minstens twintig andere Joodse onderduikers in zijn wijk. Hij werkte daartoe nauw samen met genoemde Hendrik (Henk) Dienske (30.6.1907 Schiedam-16.2.1945 in *Aussenkommando* Beendorf bij Helmstedt), gemeentelid en ouderling, oprichter en hoofd van de Amsterdamse LO-afdeling (hij onderhield ook nauwe contacten met Gerrit Jan van der Veen (26.11.1902 Amsterdam-10.6.1944 Overveen) van het Kunstenaarsverzet). Dienske stelde n.l. aan het eind van iedere periode van de bonkaarten het overschot dat men niet nodig had voor de onderduikers, ter beschikking van dr. Kunst. Zo kwamen die bonnen dus niet op de zwarte markt en kon Kunst ze verdelen onder zieke en ondervoede mensen. Mogelijk haalde de verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) op advies van ds. Kunst en/of Henk Dienske het Joodse gezin Reiner op van hun woonadres Daniël Willinkplein (tegenwoordig Victorieplein) 15 te Amsterdam-Zuid. Kunst kende het gezin zeker: hij woonde zelf op het adres Daniël Willinkplein 31a en Henk Dienske was een jeugdvriend van Johannes Post. Maar het kan ook via hun huisarts Dr. Julius Karel Isaac de Clercq Zubli (5.6.1899 Palembang, NOI-14.4.1967 Amsterdam) gegaan zijn, die naast de Reiners woonde, vroeger huisarts in Dedemsvaart was geweest en zo wellicht met de verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht en rechterhand van Johannes Post) in contact kwam. De arts was ook betrokken bij de medische verzorging van de zwaar gewonde verzetsman Gerrit Jan van der Veen, werd ongeveer gelijk met hem gearresteerd en overleefde Vught en KZ Sachsenhausen. Na de oorlog werd De Clercq Zubli door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren'. Zijn jongere zus Frida Jeanne de Clercq Zubli (24.5.1902 Palembang-7.11.1985 Apeldoorn) was zeer actief in het Groningse verzet en werkte daar als 'Doeks' (verzetsnaam) o.a. nauw samen met Arnold Douwes (26.1.1926 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht; zie zijn broers ds. Hendrik Julius Douwes en ds. Jan Douwes), die samen met Johannes Post honderden Joodse onderduikers het leven wist te redden (zie ook ds. Henk Post). Zij zou ook betrokken zijn geweest bij een poging om kamp Westerbork binnen te dringen en vandaar Joodse gevangenen te helpen ontvluchten. Helaas mislukte die poging nadat enkele leidinggevende figuren door de *Sicherheitspolizei* waren opgepakt (zie o.a. ds. J.W. Siertsema, zie daar). Post bracht de familie Reiner (vader, moeder, twee zoons en een stiefzoon) in elk geval onder bij zijn neef Jan van der Helm (geboren 15.8.1911 Wittelte bij Diever) op diens boerderij - het voormalige ouderlijk huis van Johannes Post - te Hollandscheveld. Op 7.2.1945 vond een overval plaats op de boerderij door een afdeling Landstorm onder bevel van de beruchte oorlogsmidadiger *SS-Untersturmführer* Auke Pattist (9.10.1920 Bilthoven-21.3.2001 Oviedo, Spanje), waarbij Jan van der Helm en vader Szaya (Jozef/ Juzék of Jo) Reiner (geboren 20.6.1887 te Kraków, zoon van Ephraim Hirsch Reiner en Ruchele/ Rachel Goldschneider) om het leven werden gebracht. Lea Reiner-Goldberg (29.12.1903 Krakow, dochter van Avraham en Sara Goldberg-18.5.1987 Herzliya, Israel) en de jongens Avraham (Ab) S.; geboren 3.6.1929) en Marco Reiner (geboren 1932) en pleegzoon Salo (Sol) Kimel

(7.10.1928 in Berlijn, zoon van Lea's zuster Eva Goldberg, naaister/ modiste, en Felix Kimel-14.8.2021 Israel). Maar hun huwelijk strandde en dus trok zij in 1930 met haar zoon naar Amsterdam. Eva (geboren 13.12.1893 Kielce, Polen) kwam november 1942 in een razzia terecht, werd opgepakt en naar Westerbork gedeporteerd; op 21.5.1943 stierf zij in Sobibor). Lea en de jongens overleefden de oorlog in Westerbork, omdat er vandaar geen transporten meer naar het Oosten vertrokken. Na de oorlog werd Szaya Reiner herbegraven op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg en vertrok Lea Reiner-Goldberg met haar kinderen naar Israël. Avraham Reiner, die tegenwoordig Ab Rinat heet en emeritus-hoogleraar natuurkunde is van het Weizmann-Institute of Science te Rehovot, Israël, heeft in Amsterdam nog bij Anne Frank in de klas gezeten. Ook Sol Kimel kwam – via de Verenigde Staten – in Israël terecht en bracht het daar eveneens tot hoogleraar, nu emeritus, aan het Technion-Israël Institute of Technology (hij is een expert ter zake van het gebruik van lasers in de medische wetenschap). Jan van der Helm en zijn vrouw Johanna van der Helm-Moes (12.2.1918 Zuidwolde-14.4.2008), nicht van Johannes Post, werden na de oorlog door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 95, 98, 119, 137; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 104, 169; G.C. Hovingh, '50 Jaar Smedenstraatkerk', 11v., 15vv., 19v., 22, 24; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 380; Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 80, 102v., 130, 136, 141v., 147; *In memoriam Dr. P.G. Kunst* in: *Jaarboek 1982 der GKN*, 518v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 110, 229; A.J. Klei, *Dr. Kunst en de woelige jaren zestig* (artikel in: *Kerkinformatie nr. 77 (december 1977)*, 5; later in: *Historisch Tijdschrift GKN, nr. 17 (juli, 2009)*, 3vv.; Ruud Lindeman, *De straat was leeg*, 29; Albert Metselaar, *Uit het leven van Jo Moes; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 833, 984v.; Jannie Stegeman, *Hiernaast zijn ze weggehaald...*, 24.

308.

Jan Hendrik Kuijpers (geboren 27.6.1911 te Rotterdam, zoon van Cornelis Anthonie Kuijpers en Dina Cornelia Spronk [begraven Charlois, Rotterdam]-gesneuveld op 26.7.1947 te Boloredjo op Java; begraven Nederlands Ereveld Kembang Kuning, Surabaya, Indonesië, B 86).

Theologisch kandidaat te Rotterdam (1935); **hervormd** predikant te Wanswerd-Jilsum (9.2.1936-19.6.1938) en Mastenbroek (26.6.1938-1946); legerpredikant in de rang van reservekapitein bij het 2^e bataljon van het 10^e regiment infanterie in Nederlands Indië (15.3.1946-26.7.1947)

Gehuwd op 30.1.1936 te Rotterdam met **Ettina Cornelia van Oosten** (geboren 20.6.1914 te Makkum, dochter van ds. Frederik Hendrik van Oosten [11.7.1879 Eexta-15.5.1942 Mastenbroek] en Wubbina Roelina Groeneveld [1879-1971]; Ettina hertrouwde met Frans Beijderwellen (geboren 1924, zoon van broodbakker Leendert Beijderwellen en Francina Catherina Tulp-overleden 1995); zijn jongere broer Adolf Frederik Beijderwellen (1930-1983) trouwde met Bine Frédérique Kuijpers (dochter van ds. Jan Hendrik Kuijpers en Ettina Cornelia van Oosten).

“Heult hij soms met de Duitsers? Zelfs onder zijn eigen gemeenteleden wordt er af en toe gemopperd op de hervormde predikant ds. Jan Hendrik Kuijpers. Er komen vaak Duitse soldaten aan de deur van zijn fraaie pastorie en hij staat ze verdacht vriendelijk te woord. Pas na de bevrijding blijkt dat ds. Kuijpers in de oorlogsjaren – met gevaar voor eigen leven – diverse onderduikers in huis had genomen, onder wie enkele Joodse meisjes (om hoeveel meisjes het ging en of ze de oorlogsjaren hebben overleefd is helaas niet bekend). In 1946 wordt hij als kapitein-veldprediker uitgezonden naar Indonesië. Op 26 juli 1947, tijdens de laatste patrouille voor hij zou afreizen naar zijn vrouw en dochter in Nederland, komt hij om

door vijandelijk vuur. Ds. Kuijpers, 36 jaar oud, is na de bevrijding de eerste predikant die na de oorlog voor het vaderland valt”.

Contact: minie.buit@live.nl

Lit.: Femmeke Riezebosch en Gert Jan Schaap, *Mijn opa in de oorlog: Verzet zonder poeha (EO-Visie)*.

309.

Johannes Arnoldus Kwint (geboren 8.11.1900 Nieuw- en Sint Joosland, zoon van ds. Hendrik Kwint [18.10.1863 Groningen-18.1.1940 Utrecht] en Antje Hoekzema [1869-1902]-overleden 23.4.1963 's Gravenhage). Ook zijn oudere broer ds. Kornelis Gerhardus Kwint (4.8.1899 Nieuw- en Sint Joosland-14.10.1988 Assen; begraven Den en Rust, Bilthoven) was hervormd predikant en stond in de oorlogsjaren te Slochteren (1936-1944) en te Hengelo (G.; 1944). Daar werd hij bevestigd door zijn broer met een preek over I Sam. 3: 15-1965). In 1927 was hij gehuwd met Ariena Didrika Maria Jacoba van Itersen (8.5.1893 Utrecht-13.10.1991 Assen; begraven Den en Rust, Bilthoven), een jongere zus van zijn schoonzusters Cornelia Didrika Geertruida van Itersen en Willemina Frederika van Itersen. Zijn broer Menzo Mattheus Kwint (27.4.1898 Nieuw en Sint Joosland-4.11.1989 Velsen) was van 1935 tot augustus 1942 burgemeester van Velsen, daarna actief in het verzet, met name als stadscommandant van de BS-Utrecht en na 1945 tot 1960 weer burgemeester van Velsen.

Studie theologie RU Utrecht (1921) en aan het Protestants Seminarie en de Sorbonne te Parijs; hulpprediker hervormde gemeente te Pamproux bij Poitiers (1927); hervormd predikant te Opperdoes (1928-1933 eervol ontslagen en met vervroegd emeritaat), hulppredikant te Enschede (1933-1935; in dienst van een vereniging ter ondersteuning van het rechtzinnige deel der hervormde gemeente), predikant te Rotterdam (1935-1941, wijk Coolsingel en omgeving; werkte na het bombardement van mei 1940 nog een jaar in het Noorden; naaste medewerker van ds. W.A. Zeydner (zie daar) voor het parochiewerk in de Zuiderkerk) en predikant voor bijzondere werkzaamheden te Scheveningen (Duinoordkerk (1941, tot de kerk in november 1942 op last van de bezetter geloopt moest worden, daarna vond de gemeente onderdak in de Haagse Kloosterkerk; K. was opvolger van ds. H.W. Creutzberg, een groot liturgisch vernieuwer; zie ds. J.J. Creutzberg) en tenslotte 's Gravenhage (1952-1963).

Gehuwd 1) op 4.9.1928 te Utrecht met **Cornelia Geertruida Didrika van Itersen** (geboren 1.1.1896 Utrecht, dochter van Willem Frederik van Itersen [1860-1927] en Maria Jacoba van Kempen [1858-1917]-overleden 10.12.1935 Rotterdam) en 2) op 8.6.1937 te Velsen met **Willemina Frederika van Itersen** (geboren 15.12.1894 Utrecht, dochter van Willem Frederik van Itersen en Maria Jacoba van Kempen-overleden 1982).

Secretaris van de in 1931 opgerichte Nederlandse afdeling van de Raad voor Praktisch Christendom ("Life and Work") en namens die Raad lid van de in 1935 opgerichte Oecumenische Raad in Nederland. Van 1936-1938 lid van het Haagse subcomité van het Protestantse Hulpcomité voor uitgewekenen om ras en geloof.

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog was J.A. Kwint (de predikant (van de Duinoordkerk, GCH) betrokken bij het verzet. Ds. Kwint bood onderdak aan Joden en hield tevens huiskamersamenkomsten, waar o.a. zijn collega ds. (Alter Mendel (Johannes) Rottenberg (18.12.1890 Dombrowa, Galicië-16.6.1942 Schloss Hartheim bij Linz, Oostenrijk) sprak. In het boek 'De laatste Jood van Rotterdam' vertelt Ernst Henricus Cassuto (1.12.1919 Probolinggo, NOI, zoon van dr. Isaac Henricus Cassuto (13.3.1885 Amsterdam-27.4.1955 's Gravenhage), advocaat en procureur en bijzonder hoogleraar, en Caroline Winkel (1889-1978)-18.3.1985 Baltimore, USA) hoe de gemeenteleden van de Duinoordkerk van beslissende betekenis zijn geweest. Zij hielpen hem en zijn verloofde Hetty Winkel aan het begin van 1942 onder te duiken (wikipedia.org/wiki/Duinoordkerk). Op den duur raakten ze

gescheiden van elkaar en werd Hetty (geboren 10.11.1922 te Amsterdam als dochter van Jacob [Jaap] Winkel en Esther Querido) in 1943 opgepakt. Ze stierf op 30.11.1943 in Dorohucz bij Lublin (Polen). In maart 1944 liep ook Ernst in de armen van de *Sicherheitspolizei*. Hij werd gevangen gehouden in Rotterdam en miste om onverklaarbare reden het laatste Jodentransport uit Rotterdam, dat leverde hem van Duitse zijde de bijnaam ‘*Letzte Jude von Rotterdam*’ op. Hij werd op een boerderij buiten de stad te werk gesteld als dwangarbeider, maar wist twee dagen voor de bevrijding te ontsnappen. Na de oorlog studeerde hij theologie en werd hervormd predikant. In 1952 emigreerde hij naar de Verenigde Staten. Hij was inmiddels in 1949 gehuwd met Elisabeth (Elly) Rodrigues (23.4.1931 Amsterdam-5.5.1984 Baltimore, USA). Ze was een klasgenootje van Anne Frank. Aanvankelijk werkten ze daar voor de Jodenzending, later als predikanten-echtpaar in Passaic (New Jersey) en tenslotte in de Emmanuel Hebrew Christian Church te Villa Nova (Baltimore County, USA).

Lit.: A. de Groot, lemma ‘*Kwint, Johannes Arnoldus*’ in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, IV, 285v.

310.

Willem Frederik Laman (6.6.1900 Leiden, Haarlemmerstraat, zoon van koopman Meindert Huibert Laman en Johanna Maria Elisabeth Filippo-27.3.1964 Hamilton, Canada).

Na zijn middelbare schooltijd is hij in dienst getreden bij de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij. Vervolgens voltooide hij zijn studie boekhouden en bracht het in 1922 tot onderdirecteur. Inmiddels fungeerde hij ook als zondagsschoolmeester in de gemeente en was er actief in het evangelisatiewerk. Op 2.9.1925 werd hij toegelaten tot de Theologische School van de Christelijk-Gereformeerde Kerken in Apeldoorn. En op 8.7.1932 werd hij beroepbaar gesteld en nam het beroep aan naar de **christelijk-gereformeerde** kerk van Middelharnis (bevestigd op 30.1.1933 door prof. Gerard Wisse (24.3.1873 Middelburg-19.11.1957 Doorn) met de tekst *Ezechiël 33: 7*). Op 30.8.1939 nam hij daar afscheid omdat hij het beroep naar de gemeente van Haarlem-Centrum had aangenomen, die hij diende tot 20.6.1944. Op 27.6.1944 werd hij door ds. Daniel Driessen (22.6.1879 Velp- -15.12.1962 Vlaardingen) bevestigd in de kerk van Rotterdam-West. Op 25 juli 1955 arriveerde hij met de ‘*Groote Beer*’ in New York om een begin te maken met zijn werk onder de verstrooide christelijk-gereformeerde emigranten (leden van de *Old Christian Reformed Church* en de *Free Christian Reformed Church of Canada and USA* die later – mede door toedoen van ds. Laman - verenigd zouden worden) in de Verenigde Staten en Canada. Na zijn terugkeer in Nederland ontving hij in november 1955 een beroep naar Hamilton (Canada), dat hij aannam. Op 16.4.1956 nam hij afscheid van Rotterdam en vertrok op 18.4.1956 met zijn gezin in de ‘*Maasdam*’ naar Canada. Hij zette zich daar volledig in voor de opbouw van de jonge gemeente en dankzij zijn inspanningen kon op 5.7.1961 de Maranatha Church aan de Mohawk Road te Anchester, ten zuiden van Hamilton, in gebruik genomen worden. In februari 1964 nam hij tenslotte het beroep aan naar de kerk van Dordrecht-West, maar nog voor hij vertrekken kon, bleek hij ernstig ziek en overleed al op 27.3.1964 in een ziekenhuis te Hamilton.

Gehuwd op 26.10.1932 te 's Gravenhage met **Margaretha Cornelia de Vos** (geboren 5.10.1903 Leiden, dochter van smid Jan de Vos en Lena Molenaar-overleden 13.3.1968 Canada).

Ds. Laman en ds. A. Ponstein (zie daar) *te Lisse vormden samen met ds. W(illem) Kremer* (1.3.1896 Zwolle-9.8.1985 Apeldoorn; later hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Hogeschool van de Christelijk-Gereformeerde Kerken te Apeldoorn) *te Kornhorn het eerste deputaatschap voor de Jodenzending*. Dat gaf in maart 1942 een circulaire uit waarop van NSB-zijde werd gereageerd. De tekst van de circulaire luidde:

Weleerwaarde en Eerwaarde Broeders,

Zoals U bekend zal zijn, heeft onze kerk, in haar laatste Generale Synode, bij vernieuwing uitgesproken, dat de Zending onder de Joden zaak der Kerk is. Daartoe gaf de Generale Synode Deputaten mandaat aan alle kekeraden te verzoeken een collecte op den Tweeden Paasdag te bestemmen voor dezen arbeid. Deputaten zijn zoo vrij langs dezen weg U er aan te herinneren en dringen er bij U sterk op aan, dienovereenkomstig een besluit te nemen. De 'e inkomsten zijn noodig om het evangelisatieblad 'Malak Sjalom', speciaal voor Joden bestemd, in ca. 1000 gezinnen te kunnen blijven zenden. Vervolgens vragen Deputaten Uw aandacht voor het navolgende. Naast het geschreven woord, is noodig met Jooden persoonlijk contact te zoeken. De Heere draagt zijn kerk op het Evangelie te verkondigen "beginnende van Jeruzalem". De druk waaronder Jacobs kroost leeft, eischt zulks. Wie kan beter tot de verdrukten uitgaan dan de Kerk, die ervaart en daarom zingt: "Treft iemand druk, Hij wil den druk verlichten". Hoe kan dit persoonlijk contact tot stand komen, vraagt gij. Laten Deputaten U dit ter overweging voorleggen: elke Kerkeraad zoek naar (een) geschikte persoon(en), die tracht(en) met Joden contact te krijgen. Middelen om hiertoe te geraken laten Deputaten gaarne aan de bekwaamheid van den Kerkeraad over, hoezeer zij in de aanbieding van "De Vrede-bode" een geschikt middel zien. De hoofdzaak is: de Kerk moet haar getuigenis laten uitgaan; moet iets gaan doen, al is dot nog zoo bescheiden. Spreekt de Schrift niet van een pijl, in eenvoudigheid geschoten? Deputaten stellen er prijs op dat één dezer namens den Kerkeraad uitgaande Broeders, tevens correspondent voor de Joden-zending ter plaatse is. Gaarne ontvingen zij daarvan bericht. Beleefd verzoeken wij U dit bericht te zenden aan één der Deputaten van de Particuliere Synode waaronder U ressorteert. De liefde Christi wone rijkelijk in Uwe harten, dan zullen wij het den Apostel Paulus kunnen nazeggen:

De toegenegenheid mijns harten en het gebed, dat ik voor Israëk doe, is hunne zaligheid.

Met hartelijke groeten en toebidding des Heiligen Geestes:

Voor de Particuliere Synode van het Noorden: Ds. W. Kremer, Ds. K.G. van Smeden

Voor de Particuliere Synode van het Midden: Ds. A. Ponstein, Ds. W.F. Laman

Voor de Particuliere Synode van het Zuiden: Ds. A. Dubois.

P.S. Geldzendingen te storten op postgiro 365271 ten name van: Penningmeester der Deputatenvoor de Zending onder de Joden der Christelijk Gereformeerde Kerk te Leeuwarden.

En de reactie daarop van NSB-zijde in het blad '**De Misthoorn**, Onafhankelijk en onpolitiek orgaan tot wering van den Joodschen invloed. Officieel orgaan van het Comité ter Bestudeering van het Joodsche Vraagstuk', 11 April 1942:

Christelijk Gereformeerde Sabotage! EN HET TEGENGIF!

Nu van overheidswege allengs maatregelen worden getroffen om den Joodschen invloed uit het Nederlandsche volksleven uit te schakelen en de jooden naar een eigen, gesloten gemeenschap terug te dringen, probeert de Christelijk Gereformeerde Kerk op brutale wijze deze maatregelen te saboteeren, getuige het hierbij afgedrukte rondschrifven. Deze heeren, die blijkbaar de stelling willen verdedigen, dat Christendom gemobiliseerd Jodendom is, doen hun uiterste best het contact met de jooden te verbeteren. Wij willen hen hierbij gaarne van dienst zijn en adviseeren de bevoegde instanties de ondertekenaars van dit rondschrifven een jaar lang in het concentratiekamp voor joden op te bergen. Of zij na afloop van dien tijd nog altijd zulke jodenvrienden zullen zijn, valt te betwijfelen. In ieder geval is dit het eenig juiste tegengif!

Ds. Ponstein en ds. Laman waren voor de oorlog al actief geweest voor de zending onder de Joden en konden tijdens de bezetting hun contacten gebruiken om Joden te helpen ontsnappen aan de vervolgingen. Ds. Laman en zijn Haarlemse kerkenraad belegden in 1942 een gebedsuur voor de nood van de Joodse medemens, daarnaast werden ook de kanselboodschappen van het Convent van Kerken, waarin geprotesteerd werd tegen de anti-Joodse maatregelen, voorgelezen. Laman had de beschikking over een heel aantal Joodse adressen in Haarlem (waarschijnlijk wegens zijn jarenlange deelname in het Deputataschap voor de Zending onder de Joden). Deze adressen werden gebruikt om de Vrede-bode, een evangelisatieblad, te verspreiden. De kinderen van Laman werden ingezet als boodschappers. De brieven, die ze bij de Joodse adressen moesten bezorgen, werden verstopt in de handvatten van hun fiets of in muziekboeken geplakt. De Joden werden op deze manier geholpen om onder te duiken. Laman werkte daarbij samen met de bisschop van Haarlem, Mgr. J(ohannes) P(etrus) Huybers (15.11.1875 Amsterdam-20.4.1969 Heemstede). De bisschop zorgde er voor dat de gealarmeerde Joden konden onderduiken in de kelder van de rooms-katholieke kerk. Tenslotte was ds. Laman nog actief bij de voedseluitdeling aan gemeentelieden tijdens de hongervinter.

Bron: C.M. Kwantes, 'Willem Frederik Laman' in *Terdege* d.d. 23.6.1999 (Digibron).
Lit. E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 418vv., 646.

311.

Pieter Johannes (Peter) Lambooy (geboren 31.10.1896 te 's Gravenhage, zoon van schoenenwinkelier Pieter Johannes Lambooy Sr. en Elisabeth Meijboom-overleden 12.4.1983 te 's Gravenhage).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1917); jaargenoot: ds. J.J. Buskes (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; kandidaat 22.4.1922); **gereformeerd** predikant te Hoogeveen (voor de missionaire dienst op Soemba (NOI); (24.10.1923-1.12. 1951); met verlof tijdelijke aanstelling te Hilversum (1940; op 19.11.1945 weer vertrokken naar Pajeti, Soemba); docent theologische school te Soë (Timor, NOI; 1947); docent theologische school te Karuni, NOI; 1949); emeritus: 1951; hulpdiensten te Enumatil (12.9.1951-30.12.1956) en te Enschede (1.1.1957-februari 1962); geestelijk verzorger sanatorium 'Beatrixoord' te Appelscha (4.3.1962-1.9.1970); ds. Lambooy was mede-ondertekenaar van een verklaring van een aantal (hoofdzakelijk) gereformeerde zendingsarbeiders (in dagblad 'Trouw' d.d. 15.12.1945), waarin werd gesteld dat 'een rechtmatig streven naar zelfstandigheid' van de Indonesische bevolking niet mocht worden veroordeeld (zie ook: R.C. Harder en M. van der Voet).

Gehuwd op 25.7.1923 te Leiden met **Anna (An of Anny) Magdalena Verhoef** (geboren 6.10.1897 te Gerkesklooster, Gemeente Achtkarspelen, dochter van gereformeerd predikant ds. Willem Verhoef [27.5.1866 Baambrugge-31.3.1935 Utrecht] en Magdalena [Lena] Versluis-overleden oktober 1983 te Zoetermeer).

Pieter en Anna Lambooy "*hadden negen kinderen en waren actieve leden van het verzet, onder meer betrokken bij het vervalsen van documenten en het verbergen van mensen die door de Duitsers werden vervolgd, soms vijftien tegelijk. Ze hadden Joodse burens, de familie Birnbaum (= Albert Birnbaum [4.5.1896 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz] en Emma Birnbaum-Meijer [27.2.1895 Groningen-11.2.1944 Auschwitz; ze woonden Van der Helstlaan 40 in Hilversum], met wie ze vriendschappelijk omgingen. Toen de Birnbaums opgeroepen werden voor deportatie, verhuisden ze eerst naar Amsterdam, maar bleven in contact met de Lambooys. Elke week bracht Anna ze eten op de fiets, en drong er op aan dat ze moesten komen onderduiken, maar ze weigerden uit vrees voor represailles. De laatste keer dat Anna en één van haar zoons bij hun voormalige burens op bezoek waren, moesten ze toekijken hoe ze werden gedeporteerd. De Birnbaums hadden de Lambooys een deel van hun bezittingen*

toevertrouwd, die ze terug gaven aan de oudste dochters die het concentratiekamp hebben overleefd. Op een later tijdstip hebben de Lambooy's de kinderen van vrienden van de Birnbaums verborgen gehouden, Bernard (Gellert; 1929-1988) en Paula Gellert (1922-1998), kinderen van Jacob Gellert (oktober 1890 Husakiv bij Lviv, Oekraïne-19.5.1957 Holon, Israël), die toen dertien en zestien jaar oud waren. Hun oudere broer Oskar Osias Pinkas Gellert (4.5.1920 Düsseldorf-2.7.1943 Amsterdam) overleefde de oorlog niet. In het begin gaf Anna, die in het onderwijs werkte, de jongen thuis les. Later vervalste Pieter een persoonsbewijs voor hem, zodat hij naar school kon. Thuis vergat Bernard niet dat hij Joods was. Wanneer het gezin bad voor het eten, zette Bernard zijn keppeltje op, dat Anna voor hem in bewaring had. De jongen is tot het eind van de oorlog bij de familie gebleven, zijn zus een deel van de tijd. Ze hadden een oudere zuster die Cilly (Tsipporah) heette, die ze eten en rantsoenkaarten bracht. Anna bleef uitkijken naar kinderen die een onderduikadres zochten, en bracht die onder bij vrienden en boeren in de omgeving, met behulp van de familie Van der Vijg en de Joodse verzetsstrijders Hannah en Yitzak Neubauer" (*Yad Vashem*). Het echtpaar ontving op 12.1.1994 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het de kinderen van vrienden van hun (Joodse) burens Birnbaum, Bernard en Paula Gellert, onderdak had geboden.

Lit.: Ds. H.A. Dijkstra e.a., 'Tot dankbaarheid genoopt' (Soemba-Gedenkboek. 78-86; *In memoriam Ds. P.J. Lambooy* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 248; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 535 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

312.

Pieter Johannes Franciscus Lamens (geboren 6.9.1909 Delft, zoon van Joris Lamens [1884, Zegwaart-1961; begraven NH Kerkhof, Kamerik] en Johanna Maria van der Meer [1884, 's Gravenhage-1964]-overleden 3.4.1964 Ermelo; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te Bennekom; opschrift staande zerk: "Rondom Jeruzalem zijn bergen; also is de Heere rondom zijn volk, van nu aan tot in eeuwigheid", *Psalm 125: 2*)

Kandidaat Zaandam, **Hervormd (Gereformeerde Bond)**, predikant te Hellouw (6.4.1941-23.7.1944), Elspeet (30.7.1945.12.1954), Kamerik (15.12.1954-31.3.1963) en Bennekom (7.4.1963-3.4.1964).

Gehuwd met **Hillegje Jacoba Cornelia de Boer** (geboren 21.12.1913 Stolwijk-overleden 29.6.1998 Utrecht).

Het echtpaar Lamens bood gedurende het laatste oorlogsjaar onderdak aan onderduikers, evacués (m.n. in het najaar van 1944 uit Arnhem, Apeldoorn, Renkum en omgeving; onder hen waren ook Joodse families met baby's en kleine kinderen die door mevr. Lamens uitstekend werden verzorgd) en vluchtelingen. De situatie werd bijzonder ingewikkeld toen vrijwel tegelijkertijd SS-officieren (waarschijnlijk van de *Grüne Polizei*) werden ingekwartierd, die de voorkamer en de studeerkamer in beslag namen. Het gezin (vader, moeder en drie kinderen) moest nu samen met SS'ers en onderduikers de maaltijd gebruiken in de keuken. Uiteraard veroorzaakte dat veel spanning, vooral als de SS'ers zich misdroegen (één van hen richtte op zeker moment stomdronken een geladen pistool op het plafond, waarboven een kind lag te slapen. Met moeite kon erger worden voorkomen).

313.

Jouke Harmensz Lammertsma (geboren 9.7.1877 te Bolsward, zoon van timmerman Harmen Lammertsma en Geertje de Boer-overleden 3.1.1944 te Appingedam; begraven 'Rusthof' te Appingedam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.2.1903); kandidaat (5.10.1907); lid VU-Corps NDDD en NCSV; **gereformeerd** predikant te Tholen B, later van de samengevoegde gemeente aldaar (15.12.1907-8.8.1909), te Axel A, later van de

samengevoegde gemeente aldaar (15.8.1909-22.10.1916) en te Appingedam (23.3.1916-6.1.1944).

Gehuwd op 11.12.1907 te Hoogeveen met **Jannetje Bouwkje Los** (geboren 2.3.1878 te Terneuzen, dochter van winkelier Freerik Los en Lena Ponse-overleden 9.5.1949 te Scheveningen).

Ds. Lammertsma nodigde op 1 mei 1942 (dus drie dagen na de invoering van de 'Jodenster', GCH) de rabbijn van Appingedam, Heiman Akker (31.8.1894 Sneek-12.2.1943 Auschwitz; eerder godsdienstonderwijzer te Aalten, 1922-1928), en zijn vrouw Judikje Akker-Zwart (1894-1943 Auschwitz; ook vier van hun vijf kinderen overleefden de oorlog niet) uit bij de huwelijksinzegening van vijf jonge echtparen in de Gereformeerde kerk te Appingedam. De bruidegommen konden zo n.l. voorkomen dat ze voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland werden gestuurd. In "*De Misthoorn*", een fel antisemitisch sensatieblad, verscheen naar aanleiding daarvan op 6.6.1942 een uiterst sarcastisch en grof antisemitisch artikel (zie ds. A.N. Tonsbeek).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 720; R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg 1835-1985 – 150 Jaar Gereformeerden in Appingedam*, 95vv., 132vv.

314.

Rudolph Christiaan de Lange (geboren 30.10.1891 te Amerongen, zoon van steenfabrikant Allert de Lange [1852 Zaandam-1923 Vaassen] en Christina Petronella de Ridder [1854 Staphorst-1930 's Gravenhage]-overleden 6.6.1963 te Noordwijk aan Zee). Vader Allert de Lange, zoon van Allert de Lange Sr. [1818-1881] en Theodora Johanna Holst [1820-1855], was een volle neef van Allert de Lange [15.4.1855 Zaandam, zoon van houtzager en houthandelaar Arent de Lange [1820-1893] en Guurtje de Vries [1822-1891-16.5.1932 Naarden], die op 1.4.1880 op het adres Damrak 62 een uitgeverij en boekhandel opende. Onder aansturing van zoon Gerard de Lange [26.1.1894 Amsterdam-25.6.1935 Amsterdam] publiceerde de uitgeverij tussen 1933 en 1940 91 Duitse en Engelstalige boeken, waaronder talloze van schrijvers die in Nederland asiel hadden gevonden na hun vlucht uit Nazi-Duitsland.

Doopsgezind predikant te Woudsend (21.11.1915-18.5.1919), Leermens/ Loppersum (25.5.1919-30.9.1923), Krommenie (7.10.1923-6.6.1927) in combinatie met Wormer-Jisp (14.10.1923-6.6.1927) en Aalsmeer (12.6.1927-28.10.1956); hij introduceerde er de *Westhill*-zondagsschool, een kindvriendelijke methode, afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk.

Gehuwd op 21.2.1918 te Rotterdam met **Anna Elink Schuurman** (geboren 11.10.1887 te Rotterdam, dochter van Hendricus Elink Schuurman [1848 Rotterdam-1926 Lausanne] en Hélène Wilhelmine van Overzee [1851 Rotterdam-1901 Rotterdam]-overleden 21.12.1957 te Leiden). Het echtpaar gaf samen tijdschriften uit voor het Westhill-zondagsschoolwerk.

Het echtpaar ontving op 29.4.2001 de *Yad Vashem*-onderscheiding te Aalsmeer, omdat ze in oktober 1943 in hun pastorie te Aalsmeer onderdak hadden geboden aan het Joodse echtpaar advocaat mr. Martin Levie (24.8.1896 Groningen-27.9.1972 Rotterdam. Nadat hij op 18.3.1940 gescheiden was van Sara Reina Gerzon (17.7.1898 Groningen, dochter van Mozes Gerzon [7.4.1861 Groningen-27.8.1943 Auschwitz] en Estella Schaap [15.5.1869 Groningen-26.6.1943 Westerbork], hertrouwde in 1940 met Julie Bertha Hedeman (2.1.1899 Almelo-28.5.1976 Rotterdam), die gescheiden was van Lion Mozes Gerzon (19.10.1896 Groningen-26.3.1966 Voorburg, broer van de eerste vrouw van mr. Levie). Zij hadden met spoed een eerder onderduikadres moeten verlaten. Tot aan de bevrijding konden de Levie's daar blijven, soms samen met enkele andere Joden die korte tijd in de pastorie doorbrachten, tot Christine de Lange, een dochter des huizes, een nieuwe onderduikplek voor hen gevonden had. Martin Levie, die goed thuis was in de Hebreeuwse taal en tijdens de oorlog een eigen Psalmvertaling

en –verklaring vervaardigde, hielp de predikant soms bij de voorbereiding van zijn preek. In het *Nieuw Iraëlitisch Weekblad* van 16 oktober 2020 wordt melding gemaakt van de vondst van een Duits gebedenboek (Wenen, 1886) op naam van ene M.E. Stern, dat ooit moet hebben toebehoord aan Estella Gerzon-Schaap (hierboven genoemd), omdat het de personalia van haarzelf en haar zes kinderen bevat. Achterin staat geschreven: “*Ter herinnering aan mijn lieve, onvergetelijke moeder (= Johanna Schaap-Gosschalk [28.9.1834 Harderwijk-22.3.1912 Groningen), overleden 4 Niesan 5672 Groningen, haar dochter Estella, en ter herinnering aan mijn enigste zus (= Reintje Rebecka Schaap [9.5.1864 Groningen-3.4.1914 Groningen] overleden 3 april 1914, Estella Groningen)*”.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1964), 15vv.; Martin Levie, *Psalmen, ingeleid, vertaald en toegelicht*, 9vv.; *Mennonite Encyclopedia* III, 287.

315.

Hendrik Lasschuit (geboren 25.9.1872 te Haarlem, zoon van loodgieter Hendrik Engel Lasschuit en Maria Sernée-overleden 14.2.1949 te Overveen). Zijn neef was ds. Cornelis Jacobus Lasschuit (20.12.1885, zoon van architect Johan Barend Lasschuit en Maria Pronk-1966), tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Glanerbrug (1930-1950). C.J. Lasschuit zat acht maanden gevangen te Arnhem (22.6-12.8.1943) en in Vught 12.8.1943-10.1.1944) “*omdat hij gezegd zou hebben, dat de patiënten van “Meer en Bosch” waren vergast – wat hij natuurlijk nooit gezegd had*”. ... “*Eén van de merkwaardigste ervaringen schrijft Ds. C.J. Lasschuit, die ik opdeed, was wel, dat ik het Evangelie mocht brengen aan de Duitse misdadigers die er waren: moordenaars, inbrekers, dieven. Als Rijks-Duitschers bekleedden ze een eervolle positie onder de gevangenen. Voor één van de bruto's onder hen was ik op 't laatst een lopend geweten: als hij zich misdragen had, en ik keek hem aan, kwam hij zich verontschuldigen*”.

Hendrik Lasschuit was hervormd zendeling-leraar en theologisch docent; op 24.6.1906 beroepen als zendeling-onderwijzer te Pasir Poetih bij Dodinga op Halmaheira (eiland ten Oosten van Celebes; 26.4.1906); waarnemend docent aan het seminarie te Depok (1921-1923); zendeling-leraar te Bandoeng en docent aan de zendingsnormaalschool (1923-1927) en zendeling-leraar en docent (1929-1932). Hij woonde tijdens de oorlog te Overveen.

Op 26.4.1906 te Haarlem gehuwd met **Helena Maria Schewel** (geboren 1881 te Amsterdam, dochter van behanger Cornelis Schewel en Hubertje van Diggelen-overleden 20.6.1951 te Overveen; begraven Algemene Begraafplaats, Bergweg, Bloemendaal).

In 1935 richtte hij samen met Corrie ten Boom (zie daar), Elisabeth (Betsie) ten Boom (19.8.1885 Haarlem-16.12.1944 KZ Ravensbrück) en zendeling-arts dr. Siebe van der Leij (1868-1938) een comité op t.b.v. de Witte Kruis Kolonie (Salatiga-zending). Van 29.2.1944 tot 1.4.1944 zat ds. Lasschuit gevangen in het Huis van Bewaring te Scheveningen (‘Oranjehotel’) wegens ‘*hulp aan Joden en onderduikers*’.

Lit.: Ties Engelsma, ‘*Met Gods hulp gelukt*’, 37; Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 80 en 11; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 565, 580, 600 en II, 173.

316.

Joannes Matthias Leendertz (geboren 28.11.1885 Veenwouden, zoon van ds. Willem Isaac Leendertz [26.22.1850 Kleef, D.-19.10.1917 Amsterdam] en Geertruida Kops-overleden 24.11.1977 Haarlem in Huize ‘Spaar en Hout’, een tehuis voor Doopsgezinde ouderen aan het Spaarne; begraven Hervormde Begraafplaats te Bennebroek). Zijn broer prof.dr. Willem Leendertz (16.12.1883 Veenwouden-10.7.1970 Rotterdam, begraven Oud-Kralingen), was eveneens doopsgezind predikant, gevangenispredikant, bibliothecaris, lector aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam (1933-1945), bijzonder hoogleraar wijsbegeerte aan

de Hogeschool voor Economie te Rotterdam (1936-1945), hoogleraar christelijke geloofs- en zedenleer aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam en hoogleraar godsdienst-wijsbegeerte en ethiek aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; hij was een groot Kierkegaard-kenner.

Ds. J.M. Leendertz werd proponent in 1910 en **doopsgezind** predikant te Wieringen (1910-1923), te Koog aan de Zaan (1923-1927) en te Haarlem (1927-3.12.1950); na zijn emeritaat verhuisde hij naar Hoog-Soeren. In 1917 raakte hij bezield door zijn ervaringen in Woodbrooke en werd één van de initiatiefnemers van de doopsgezinde gemeentedag-beweging, later Elspeetse Vereniging genoemd en nog weer later G.D.B. (doel van de vereniging was: het geestelijk leven van de broederschap evangelisch verdiepen en verlevendigen). In 1947 organiseerde hij als eerste de retraites in het doopsgezinde broederschapshuis Fredeshiem bij Steenwijk.

Gehuwd 1) op 8.5.1919 te Tietjerksteradeel met **Catharina (Cato) Emerence Waardenburg** (geboren 14.3.1888 te Nijeveen, Drenthe., dochter van ds. Hermanus Waardenburg [23.8.1857 Franeker-22.12.1948 Haarlem] en Virginie Emerentienne Idenburg [1865-1925]-overleden 1.1.1972); en 2) met **Marigje Hendrina Pruijt** (15.6.1925 's Gravenhage, dochter van schildpadbewerker Willem Leonardus van Pruijt en Hermina van Es-26.6.1997 Haarlem).

Ds. Leendertz woonde in de oorlogsjaren met zijn vrouw en dochter Truus, die medicijnen studeerde, aan het Wilhelminapark (toen: Hooglandpark) te Haarlem. Gedurende drie maanden verzorgden zij de verzetsman Willem Groenendaal, die in 1937 door Leendertz gedoopt was en o.a. betrokken was bij het onderbrengen van Joodse kinderen op onderduikadressen. Groenendaal maakte deel uit van de verzetsgroep waartoe ook Hannie Schaft en Truus Menger behoorden. Hij raakte in december 1943 gewond toen een vergadering van de groep ten gevolge van verraad overvallen werd door de *Sicherheitspolizei*. Hij wist te ontkomen naar de pastorie en werd vervolgens door dr. Jacob Wieberdink (1.11.1918 Batavia, NOI-17.9.2009), waarnemend geneesheer van het Diaconessenhuis te Haarlem, later gewoon hoogleraar heilkunde van de hart- en vaatziekten aan de RU Utrecht (1963-1971), in zijn huis aan de Nieuwe Gracht geopereerd. Groenendaal overleefde de oorlog.

Archief: App. Laureuse.

Lit.: ADE XXXII, nr. 45 (10.12.1977); *Biografisch Lexicon*, 5, 33; *Doopsgezinde Bijdragen* Nr. 41, 34; *Doopsgezind Jaarboekje* 71 (1977), 161 en 73 (1979), 9-12; *Mennonite Encyclopedia* IV, 1101.

317.

Prof.dr. Gerrit van Leeuwen (geboren 8.4.1916 Den Bommel, zoon van onderwijzer Jacob van Leeuwen en Maria Andeweg-overleden 3.12.1985 Leusden; begraven op de Hervormde Begraafplaats te Oud-Leusden; opschrift zerk: “*God is mijn overkant*”).

Hij studeerde theologie in Utrecht (1934) en in Bazel (1938/1939) bij Karl Barth, Oscar Cullmann, Eduard Thurneysen en Karl Ludwig Smidt en promoveerde op 2.10.1959 tot dr. theol. bij prof.dr. Gerrit Cornelis van Niftrik (24.10.1904 Arnhem-25.10.1972 Amsterdam); **hervormd** hulppredikant te Velsen (1939) en predikant te Aalsum-Wetzens (21.4.1940, bevestigd door ds. Jan Nicolaas de Ruiter (30.8.1910 Utrecht-2.9.1985 Ermelo) te Sneek 7.3.1943) en Koudum 14.3.1943), bevestigd door dr. Willem Aalders (5.5.1909 's Gravenmoer-25.12.2005 Bussum) te Groningen-31.3.1946); jeugdpredikant te 's Gravenhage (7.4.1946, bevestigd door ds. Philippus Wilhelm Bergkotte (39.6.1914 Vlaardingen-10.5.1988 Oosterbeek) en studentenpredikant te Amsterdam (1954, als opvolger van dr. J.M. van Veen, zie daar), tevens docent aan de sociale academie CIGSA en de hervormde kweekschool aldaar. President-directeur van de Helderlingstichtingen te Zetten en predikant van de

Vluchtheuvelkerk aldaar (1961); hoogleraar systematische [ethiek en dogmatiek], latijn en nieuwtestamentische vakken aan de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel (12.10.1966-23.10.1985) en leraar protestantse godsdienst aan het Koninklijk Atheneum te Etterbeek (1966-1969). Ook was hij radiopastor bij de NCRV en betrokken bij het programma 'Rondom het Woord', de theologische etherleergang van de NCRV.

Gehuwd op 17.4.1940 te Driebergen met de studente theologie **Philippina (Pien) de Jong** (geboren 10.1.1920 te Driebergen-Rijsenburg, dochter van koopman Hendrikus de Jong en Johanna Rutgera Scheltens-overleden 8.7.2005 Leusden).

In de oorlogsjaren zorgde ds. Van Leeuwen ervoor dat het Joodse echtpaar (onderwijzer) Levie Preger (geboren 21.12.1894 te Rotterdam, zoon van manufacturer Heiman Preger en Antje van Koppelen), gehuwd op 6.8.1919 te 's Gravenhage met winkeljuffrouw Sara Swaan (geboren 7.5.1894 te 's Gravenhage, dochter van veehandelaar Nathan Swaan en Helena Bloemkooper), dat vanuit hun woonplaats Rotterdam (waar ze woonden op het adres Gerrit Jan Mulderstraat 89a) op eigen gelegenheid naar Friesland was uitgeweken en een onderduikplek kregen ze ten huize van Johannes Bijlsma, Beukenlaan te Koudum. Door bemiddeling van de predikant werden ze daar ook financieel ondersteund door de LO (Landelijke organisatie voor Hulp aan Onderduikers). Ze overleefden daar de oorlog en trokken na de bevrijding met een voedseltransport naar Amsterdam om vandaar terug te keren naar Rotterdam (adres: Nobelstraat 14a). Zo staat het vermeld op hun beider 'onderduikkaarten' die deel uitmaakten van het bestand 'Vereniging Friesland 1940-1945' (Documentatie, Onderduikers Joure-Sneek, geboren 1918, periode 1945, zie: www.oorlogsbronnen.nl. s.v. 'Koudum'). De predikant zal ongetwijfeld ook betrokken zijn geweest bij het onderbrengen van andere Joodse onderduikers in Koudum (van wie ook onderduikkaarten in het bestand voorkomen), o.a. Celine Verkozen (26.5.1899 te Amsterdam, dochter van Mozes Abraham Verkozen en Sipora 'Sientje' Bosboom [op 14.5.1943 vergast in Sobibor]-21.1.1964 Amsterdam?). Ze was gehuwd met de niet-Joodse Jacob Johannes Schaake (geboren 1894 Amsterdam, zoon van Johannes Engelbertus Schaake en Alida Pereboom), maar dit huwelijk liep op een scheiding uit. Laatste adres: Loosdrechtseweg 140, Hilversum. Celine was aanvankelijk ondergedoken in Maarn, maar kon met een convooi evacu es naar Gaasterland ontkomen, waar ze vervolgens een onderduikadres vond bij W. van Terwisga aan de Dammerweg te Koudum. Na de bevrijding vetrok ze aanvankelijk naar G. Schotanus te Oudemirdum om tenslotte weer terug te keren naar Hilversum.

Lit.: J. Wiersma, Lemma 'Gerrit van Leeuwen' in: *Biografisch Lexicon van het Nederlands Protestantisme*, VI, 162v.

318.

Hendrik van Leeuwen, (geboren 10.5.1906 te 's Gravenhage, zoon van zadelmaker Wouter van Leeuwen en Louwrensje Veldhuis-overleden 4.5.1988 te Driebergen; begraven aldaar op de Nieuwe Algemene Begraafplaats aan de Verlengde Traay te Driebergen).

Aanvankelijk werkzaam op het kantoor van de Uitgeverij fa. C.C.T. van Dorp & Co. te 's Gravenhage (en Semarang en Soerabaja); daarna studie theologie aan de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn; christelijk-gereformeerd kandidaat te Rijswijk (3.7.1940) en **christelijk gereformeerd** predikant te Ermelo (17.10.1940, bevestigd door prof. L.H. van der Meiden-1.9.1946), te Tholen (15.9.1946-1949), te Delft (15.11.1949-1952), te Zaamslag (16.11.1952-1955), te Arnhem (19.10.1955-1962), te Rotterdam-West (7.8.1962-1968), te Urk (5.7.1968-11.5.1973) en te Elburg (25.5.1973-1.6.1979 wegen emeritaat).

Gehuwd op 16.10.1940 te Rijswijk met **Maria van Rookhuijzen** (geboren 10.12.1907 te Giessendam, dochter van Johannes Adrianus Rookhuijzen en Catharina van Veen-overleden 5.8.2002 te Zwijndrecht).

“H. van Leeuwen uit Ermelo raakte eveneens betrokken bij de hulp aan onderduikers. Hij deed soms een beroep op gemeenteleden om Joodse onderduikers te verbergen”.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 648. W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

319.

Helena Cornelia (Lenie) Leignes Bakhoven (geboren 12.8.1910 te Brielle, dochter van Gerrit Marius Leignes Bakhoven [30.5.1882 Kampen-1956 Kampen], directeur van de gasfabriek van Brielle, en Antoinette Helena Romijn [2.8.1882 Dordrecht-7.2.1950 Kampen]-overleden 13.4.1996 te Zwolle; crematie Crematorium Zwolle-Kranenburg).

Proponent 20.6.1933; **doopsgezind** hulppredikante te Leermens-Loppersum (14.10.1934-24.3.1935); predikante te Leermens-Loppersum (24.3.1935-31.3.1940), Borne (7.4.1940-12.10.1947), Kampen (26.10.1947-26.4.1964), in combinatie met Zwartsluis (26.10.1947-18.6.1972)/ Zwartsluis en Meppel (3.5.1964-25.6.1972) en Zwartsluis, Meppel en Wolvega (27.8.1967-18.6.1972 wegens emeritaat); daarna nog hulppredikant te Wolvega (28.6.1972-20.6.1976).

Gehuwd op 20.2.1976 te Wolvega met landbouwer/ rentenier **Luitje (Luuk) Jakob Dijkhuis** (23.10.1899 Wehe, Groningen, zoon van Jannes Dijkhuis, landbouwer op ‘Het Bosje’, en Gielje Wiersum-10.2.1995 Ommen; begraven te Meppel; eerder – op 20.6.1924 – te Aduard gehuwd met Geertruida Louwina Meijer (geboren 26.6.1898 Den Ham, Groningen, dochter van Klaas Meijer en Aafke Bennema-overleden 29.8.1975 te Ulrum). Ds. Leignes Bakhoven had mevr. G.L. Dijkhuis-Meijer op haar ziekbed begeleid.

Zij kreeg van 21.3.-4.5.1939 verlof om samen met haar doopsgezinde collega ds. J.H. van der Slooten (zie daar) 39 Joodse kinderen uit het Duitse Rijksgebied in de leeftijd van 4-17 jaar op te vangen in ‘Fredeshiem’ te Steenwijk. Die waren in 1938 op de trein gezet naar Holland en werden – na een verblijf in de quarantainebarak in de Rotterdamse haven - voorjaar 1939 naar ‘Fredeshiem’ gehaald. Later, nadat de kinderen elders waren ondergebracht (o.a. in het Verenigd Koninkrijk) nam ds. Leignes Bakhoven 1) de half-Joodse Olga ‘Olly’ Pollak (1924 Wenen, dochter van Felix Pollak en Marie Kohn-2014 Kalamazoo, Michigan, USA), die in 1949 trouwde met microbioloog Jeronimo (Roon) Visser (6.5.1918, zoon van Nicolaas Visser en Mathilde de Vries-25.8.2008 Rose Arbor Hospice, Kalamazoo, Michigan), een kleinzoon van de Haarlemse predikant Jeronimo de Vries (1838-1915), en met hem naar de USA emigreerde, 2) Erika Singer, 3) en 4) de Joodse vrouw Menko met haar dochter Miep, en 5) de latere hoogleraar nucleaire natuurkunde aan de Universiteit van Karlsruhe, Prof.Dr. Joachim Anselm Joachim Jörk Citron (27.3. 1923 Stettin, Pommeren, zoon van *Reichsgerichtsrat* Curd Citron en Eva Fanny Stäckel-2014 Karlsruhe), gehuwd 22.2.1951 met Renate Carola Lais; bij zich in haar huis, aan het Marktpllein 2 in Borne. Ds. Leignes Bakhoven ontving voor al haar inspanningen ten behoeve van Joodse kinderen en onderduikers op 13.10.1997 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Overigens had ze ook niet-Joodse kostgangers in huis, met name Johanna Jacomina Meijling-Van Cleeff (6.1.1855, dochter van Willem van Cleeff, fabrikant te Borne, en Grietjen Bussemaker-12.1.1956 Borne). Willem van Cleeff was een zoon van de doopsgezinde predikant ds. Laurens van Cleeff [6.5.1824 Borne-1.1.1901 Apeldoorn, begraven Begraafplaats Soerenseweg aldaar], wiens zoon ds. Hendrik van Cleeff [11.4.1862-30.1.1925; begraven Begraafplaats Soerenseweg Apeldoorn] en broer, ds. Hendrik Arnoldus van Cleeff (1819-1900), eveneens doopsgezinde predikanten waren. Mevr. Meijling was weduwe van bierbrouwer/ logementhouder Herman Meijling (7.3.1845 Borne, zoon van Gerhardus Meijling en Fenneken Weijlschede-5.11.1921 Borne) en verbleef in Haarlem samen met haar dochter Fenneken Marie Hulshoff-Meijling (geboren 16.6.1876 Borne-24.1.1963, begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Borne), weduwe van de doopsgezinde predikant ds. Gerhard

Adam Hulshoff [14.9.1874 Wormerveer-10.12.1938 Borne, eveneens daar begraven], grootmoeder en tante van schrijfster en dichteres Christine Meijling, (1.9.1925-29.3.1983), die de tweede echtgenote was van ds. Johannes Arie van Nieuwenhuizen (zie daar). En in september 1944 voegde zich daar paedagoog (onderwijzeres?) Geertje van Goor-Lambo (8.3.1922 Rijswijk-) nog bij.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: artikel *Het Algemeen Congres* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 36 (1937), 4.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1997), 7v.; Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 168v., 179; Klaas Prins, artikel *Fredeshiem in de jaren '40 tot '45*, 173vv.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 544 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt ze niet als predikant vermeld en is ook het daar vermelde jaar van overlijden (1985) onjuist); *Stolpersteine Dordrecht: Oud-hoogleraar Anselm Citron begon zijn studie natuurkunde als Duits vluchtelingenkind op Dordtse MTS*; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 273.

320.

Aafke Leistra (geboren 4.6.1902 te Grouw, Idaarderadeel, dochter van onderwijzer Johannes Libbes Leistra en Geertje van Stralen-overleden 24.5.1967 te Purmerend; begraven Algemene Begraafplaats te Midden-Beemster).

Proponent 21.1.1927; **doopsgezind** predikante te Edam (25.9.1927-1.7.1956)-Monnickendam (3.3.1935-1.7.1956) en te Beemster-Oosthuizen en Purmerend (1944-1.7.1956 ontslag om gezondheidsredenen).

Wel zeker op haar voorstel (want ze kende hem al vanuit de doopsgezinde jongerenbond) stelde de kerkenraad van Monnickendam Cor Inja (zie daar) per 1.7.1943 aan tot hulpprediker naast ds. Leistra, zodat hij enigszins beschermd zijn werk t.b.v. Joodse onderduikers kon uitvoeren.

Archief: App. Laurens e.d..

Lit.: ADW XXII (1967), 3.6.1967; *Doopsgezind Jaarboekje* (1968), 7v.; Cor Inja, *Geen cel ketent deze dromen*, 20).

321.

Ika Wilhelmina Katharina Liefferink-Oberman (geboren 7.6.1919, dochter van dr. Gerrit Wijnand Oberman (zie daar) en Elsa Henriëtte Graanboom-overleden 23.1.1987 te Amersfoort; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort-Leusden: opschrift zerk: "*Voortijdig licht dat overwint*"). Zij was een oudere zuster van de theoloog en historicus Prof.dr. Heiko Augustinus Oberman (15.10.1930 Utrecht-22.4.2001 Tucson, Arizona, USA).

Na de oorlog was ze als **hervormd** predikant verbonden aan de Willem Arntz Stichting te Den Dolder. Op 19.5.1951 te Brummen gehuwd met **mr. Aleidus G.A.J. Liefferink** (geboren 11.4.1919 te Brummen-overleden 18.7.1993 te Amersfoort), directeur Amro-bank te Amersfoort.

Evenals ds. P.F.Th. Aalders (zie daar) was ds. Liefferink-Oberman tijdens haar studie in Utrecht lid van het theologisch dispuut '*Excelsior Deo Iuvante*'. In het Lustrumboek 1985 beschrijft ze haar lotgevallen tijdens de oorlogsjaren (zie nogmaals ds. P.F.Th. Aalders). Ze maakt daar overigens geen melding van haar inspanningen ten behoeve van het Utrechts Kinder Comité. Tijdens de oorlog was zij n.l. van meet af aan met andere studenten (onder wie de al genoemde ds. P.F.Th. Aalders), wel degelijk actief betrokken in het werk van het UKC, dat opgezet was door de student-verzetsman Jan Meulenbelt (8.3.1921 Amsterdam-4.11.2011; hij was een oom van de schrijfster/ feministe Anja Meulenbelt), in nauwe samenwerking met chemiestudent Geertjan Lubberhuizen (15.3.1916 Schoten NH-18.7.1984

Cornamona, Ierland), later uitgever en medeoprichter van 'De Bezige Bij'. In het UKC participeerden verder nog Tiny Boosman, student psychologie Adeline Finkelstein (11.2.1929 Berlijn-23.10.2002 Oosterbeek), studente Olga Hudig, rechtenstudent Frits Herbert Jordens (21.6.1919 Arnhem-2.3.1944 Hasselt, Belg.), mr.dr. Gerrit Theodoor Kempe (16.6.1911 Utrecht-26.12.1979 Utrecht), Johannes Hermanus Wilhelmus van Koeverden (8.4.1911 Buren-24.8.1981 Buren), Manfred Lewinsohn (19.2.1912 Hamburg-14.3.1945 Extern Kdo. Weimar), studente psychologie Geertruida Henrika Alida (Geke) Linker (22.9.1922 Scherpenzeel-), studente kunst-geschiedenis Anne MacLaine Pont (28.8.1916 De Bilt-26.5.1969 Zwolle), Martha van Malsen (15.8.1924-), kinder- en jeugdpsychiater Theodora (Dora) Agatha Matthijssen (21.8.1923 Delft-8.3.1989 Amsterdam; zij betrok ook de Joodse Machiel [Max] Simon Dikker [15.1.1915 Amsterdam-11.5.1980 Amsterdam), gehuwd met Hélène Spier [26.3.1921 Amsterdam-] bij het Utrechts Kindercomité), haar broer biochemicus Rutger (Rut) Matthijssen (31.8.1921 Sumatra, NOI-6.5.2019 Rhooen), kunstenares Henrica Maria (Ru) Paré (14.7.1896 Druten-25.2.1972 's Gravenhage), rechtenstudente Gisela Söhnlein (3.10.1921 Santiago, Chili-16.11.2021 Amsterdam), Anna (Ankie) Stork (8.11.1921 Hengelo-23.11.2015 Enschede); Jhr. Ewoud Martinus Storm van 's-Gravesande (18.4.1915 Amsterdam-), Titia Grietje (Titie) Timmenga (21.12.1918 Leeuwarden-), chirurg Maarten Vink, Mary Vink-Muntz, biologiestudente Henriëtte (Hetty) Voûte (12.6.1918 Utrecht-16.1.1999 Amsterdam) en Annie de Waard (1916 Groningen-2000). De studentenkamer van Rut(ger) Matthijssen (31.8.1921 Sumatra, NOI-op het adres Mariahoek 7 (waar Rut o.m. documenten vervalste) was de centrale ontmoetingsplek van de verzetsgroep om overal in den lande Joodse kinderen onder te brengen. Het UKC groeide al doende uit tot een omvangrijk en succesvol netwerk, dat honderden Joodse kinderen heeft kunnen redden. Zie ook ds. N. van der Veen.

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 21v.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 48; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 24; Bas Kromhout, *Beelden van verzet* (Jan Meulenbelt), 20 en 30; Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 816.

322.

Hendrik Lenard Lieve (geboren 26.5.1904 te Vierpolders op Voorne-Putten, zoon van landbouwer Roeland Lieve en Cornelia van Kempen-overleden 17.12.1982 te Castricum, Iepenlaan 107; begraven Hervormde Begraafplaats te Castricum).

HBS Brielle + staatsexamen; studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd hulpprediker te Velsen (1931).

Hervormd predikant te Veendam (voor rechtzinnige evangelisatie; 18.12.1932), te Huizinge (31.3.1935), te Slochteren (27.8.1944); op 30.3.1947 voor twee jaar als predikant in algemene dienst uitgezonden door Zandvoort Bogor, NOI t.b.v. de Indische Kerk ; tenslotte predikant te Oldemarkt-Paasloo (18.12.1949-30.9.1969 wegens emeritaat).

Op 14.12.1932 te Velsen gehuwd met **Elisabeth Maria Mooij** (geboren 6.5.1899 te Velsen, dochter van landbouwer Sijmon Mooij en Maria Jacoba ten Ham-overleden 29.9.1992 te Castricum).

Ds. Lieve werd gearresteerd wegens de steun die hij samen met zijn collega's H.J. Barnouw (zie daar) en K.R. ter Steege (zie daar) had verleend aan twee ondergedoken Joden; hij werd veroordeeld tot een half jaar concentratiekamp wegens 'Judenbegünstigung' en zat van 6.7.1942-7.1.1943 gevangen in PDL Amersfoort. In hun boek 'Predikant achter prikkeldraad' schreven ds. Lieve en zijn collega Ter Steege openhartig over hun 'kortzichtige' visie op hun Joodse medegevangenen in het kamp: 'Twee Groningse dominees, H.L. Lieve en K.R. ter Steege, die wegens hulp aan een ondergedoken Jood in het PDA verbleven, bespeurden soms een gevoel van afkeer en minachting tegenover de Joodse medegevangenen, ook bij hen zelf. Ze beschouwden het als een gevolg van de antisemitische

propaganda van de nazi's, maar vroegen zich af of de negatieve beeldvorming van de Joden niet zonder reden was. Waren Joden immers niet 'indringerig en heerschzuchtig', dikwijls zelfs 'onberekenbaar en onbetrouwbaar'? de Joodse gevangenen werd verweten dat ze te veel kletsten en niet eensgezind zouden zijn. De beide predikanten realiseerden zich in hun openhartige terugblik echter dat de honger, de ontberingen en de onmenselijke behandeling hier hun tol eisten, van de Joden – van wie de familie was weggevoerd, die meer klappen en minder voedsel kregen dan anderen en zwaarder werk verrichtten – nog meer dan anderen. De onterechte beschuldigingen aan het adres van de Joden getuigden van kortzichtigheid'. Overigens wordt in het boek van ds. Lieve en ds. Ter Steege merkwaardigerwijs met geen woord gerept over de lotgevallen van hun collega, ds. Barnouw (zie daar). Na zijn vrijlating ontsnapte ds. Lieve – door zich klein te houden – ternauwernood aan een zogenaamde 'Silbertanne'-moord. De bedoeling was geweest om hem op de drempel van de pastorie neer te schieten, maar de predikant wist te ontkomen,

Bibl.: L. schreef samen met ds. K.R. ter Steege *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, 1946).

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 69, 75, 80 en 319; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 36, 52, 64, 85, 87; Kees Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren...*, 81v.; E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo en Oldemarkt*, 22v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 573, 581, 598v. en 626.

323.

Prof.dr. Jan Marinus van der Linde (geboren 7.11.1913 te Utrecht, zoon van onderwijzer Harm Jan van der Linde en Vrouwkje Dragt-overleden 6.7.1995 te Zeist; begraven Godsakker van de Evangelische Broedergemeente). Drie broers van hem werden ook predikant: ds. Herman van der Linde (1.9.1902 Utrecht-19.12.1978 Amsterdam; in de oorlogsjaren hervormd predikant te Aalsmeer, 1931-1948), prof.dr. Simon van der Linde (22.9.1905 Utrecht-10.2.1995 Utrecht; tijdens de oorlog predikant te Lopik (1931-1944, de facto tot 1946; later hoogleraar aan de RU te Utrecht) en dr. Hendrik van der Linde (2.11.1915 Utrecht-2008 Nijmegen; begraven in de Heilig Landstichting; later R.K. priester en buitengewoon hoogleraar geschiedenis en problematiek van de oecumenische beweging (1965) aan de KU Nijmegen. H(endrik?) van der Linde schreef met J.T. Wiersma en F.J.C. Bredschneyder het boekje *'Het raadsel der Joden'*, dat in 1941 verscheen bij Uitgeverij Holland te Amsterdam. Het bevatte een gepopulariseerde versie van een drietal lezingen over het thema *'Israël'*, oorspronkelijk gehouden voor verschillende theologische disputen in Utrecht. H. van der Linde schreef het deel *'De toekomst van Israël'*, waaruit René Süß in een artikel van zijn hand een tweetal citaten memoreerde: *'Daarom moet een christen niet meedoen aan de perverse afkeer die de natuurlijke mens als heiden van een Jood heeft, maar moet zichzelf en zijn afval in de Jood herkennen'* (p. 50), en: *'Een kerk (-) die om de geest des tijds wille de kerk van Joods-Christelijke elementen zou zuiveren, zou niet alleen ingaan tegen Gods belofte van Romeinen 11, maar zelve ook ophouden Christelijke kerk te zijn'* (p. 77). Süß merkt zelf op: *'De gevolgen bleven niet uit. De SD neemt in het voorjaar van '42 één van de studenten een verhoor af (zie H.C. Touw, I, 382). Het zou mij niet verbazen als dat H. van der Linde geweest is. Het spreekt vanzelf dat deze theologische studies korte tijd later verboden werden'*.

Jan Marinus van der Linde was eerst onderwijzer te Genemuiden (1933-1937); vervolgens studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1938-1942); **hervormd** predikant te Rhenoy-Gellicum en Acquoy (17.1.1943-5.5.1946); samen met zijn broer Henk maakte hij in 1948 de oprichting van de Wereldraad van Kerken mee te Amsterdam; predikant met bijzondere opdracht, door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde

Kerk uitgeleend aan de Evangelische Broedergemeente, en zending te Suriname (Paramaribo 1951-1964); algemeen secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap en rector van het Theologisch Seminarium (1954-1964); bijzonder hoogleraar aan de RU te Utrecht (geschiedenis van de *Unitas Fratrum* en kerkgeschiedenis van het Caraïbische gebied; 1958-1979), wetenschappelijk medewerker (1964), lector (1966) en hoogleraar (wezen en geschiedenis van het apostolaat; 1969-1980).

Gehuwd op 5.1.1943 met **Anna Rijksen** (geboren 14.6.1916 te Utrecht, dochter van Rijk Rijksen [1882-1938; begraven Soestbergen, Utrecht] en Anna Geertruida den Breeje [1884-1943]-overleden 24.4.2006 te Zeist). Zie ook ds. Jan Wiepkema.

“*In de grote pastorie van Rhenoy-Gellicum verleende het echtpaar Van der Linde gastvrijheid aan vluchtelingen, onderduikers, verzetsstrijders en geëvacueerden*”. Zie ook ds. Jan Wiepkema.

Lit.: F.B. Bakels, *Nacht und Nebel*, 75, 80. 319; J. van Slageren, lemma ‘*Linde, Jan Marinus van der*’ in: *Biografisch Lexicon*, deel 5, 344vv.; E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo, Oldemarkt*; René Süß, artikel ‘*Het zwakke verweer van Koopmans*’ in: ‘*Trouw*’, d.d. 19.8.1983.

324.

Prof.dr. Cord (Coert) Hendrik Lindijer (geboren 21.12.1917 te Rotterdam, zoon van slager Cord Heinrich Lindijer [1876-3.1.1930 te Rotterdam], en Teuna Schotte [1874-overleden 6.3.1928 te Rotterdam]-overleden 16.4.2008 te Amersfoort; woonde Parkflat aldaar, Utrechtseweg 301, appartement 11; crematie in stilte). Prof.dr. Gerrit Jacob Lindijer (1916-2004), evangelisch-luthers predikant te Harlingen (9.8.1942-1946), Dordrecht en Amsterdam en daarna hoogleraar oecumenica aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (sinds 1964), was een neef van hem (zie ds. P.M. Mentzel).

Coert Hendrik Lindijer werd **evangelisch luthers** jeugdpredikant te Rotterdam vanwege de Vrijzinnig-Protestantse Jeugdraad, bevestigd in de Remonstrantse kerk aldaar; predikant te Doetinchem (1947), te Rotterdam (1951) en te Utrecht (1962); in 1952 gepromoveerd aan de UvA bij prof.dr. Jan Nicolaas Sevenster (27.4.1900 Drachtstercompagnie-30.11.1991 Doorn), hoogleraar in het Nieuwe Testament aan de UvA op de dissertatie “*Het begrip ‘sarx’ (vlees) bij Paulus*”; kerkelijk hoogleraar praktische theologie, Bijbelse theologie en ethiek aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en het Evangelisch-Luthers Seminarie te Amsterdam (1.10.1968-11.8.1984 wegens emeritaat).

Gehuwd op 17.4.1948 met **Jakoba (Jitske; Ko) Banning** (dochter van vrijzinnig-predikant, hoogleraar en PvdA-politicus prof.dr. Willem Banning [21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijsenburg] en Henriëtte Johanna Wilhelmina Schoemaker-overleden 16.7.2010 in verpleeghuis te Haarlem, 88 jaar oud; crematie in crematorium te Amersfoort), evangelisch-luthers predikante te Amsterdam (t.b.v. de Rogatekapel; 1971-1975). Zij waren de ouders van Koert Lindijer, journalist en Afrika -correspondent voor NRC-Handelsblad.

Tine (Catharina Greta) Kramer werd op 24.1.1919 geboren te Oterleek en werkte al voor de oorlog als verpleegster in het ziekenhuis van Zaandam. Daar ontmoette ze uit Duitsland gevluchte Joden, die haar op de hoogte brachten van de Jodenvervolging in Duitsland. Om die reden trad ze al vrij vroeg in de oorlog toe tot het verzet, tot ze medio 1941 door de ‘*deutschfreundliche*’ directie ontslagen werd. Daarop vertrok ze naar Amsterdam waar ze in contact kwam met de verzetsgroep van Herman Jan Waage (13.8.1916 Zaandam-25.10.1986 Utrecht), die zich met name inzette voor het onderbrengen van Joodse kinderen. Datzelfde jaar nog zijn ze getrouwd. In augustus 1942 werd Tine evenwel gearresteerd, maar gelukkig kwam ze snel weer vrij en pakte dadellijk haar verzetswerk weer op. Zo werd ze op zeker moment benaderd door Jacob Fraenkel of zij voor zijn drie-en-een-half-jaar oude dochter Mirjam Ruth een veilige onderduikplek kon vinden. Op 1.9.1942 vond ze een

geschikte plek voor het meisje in Zuid-Holland, waar Tine haar persoonlijk heen bracht. Fraenkel overtuigde vervolgens meer dan dertig andere Joodse ouderparen om ook hun kinderen aan Tine af te staan. Zo vond ze ook voor de zesjarige Eva van der Lijn en haar baby-broertje Joost (geboren oktober 1942, zoontje van accountant Emanuel van der Lijn [geboren 20.6.1911 Amsterdam] en Elise Evaline Hijmans [geboren 14.1.1910 Amsterdam]) geschikte adressen in het Oosten van het land. Ook voor de chronisch-zieke vrouw Liesel Weiss wist Tine een veilig adres te vinden voor de rest van de oorlog, nadat ze haar – met NB zelf een Jodenster op – uit de Joodsche Invalide had weggehaald. Maar op 3.8.1943 werd Tine nogmaals gearresteerd en naar KZ Vught overgebracht. Daar werkte ze als verpleegster en mocht ze soms het kamp verlaten om bijvoorbeeld medicijnen op te halen, maar zo kon ze ook contacten onderhouden met het verzet. Maar in september 1944 werd ze naar KZ Ravensbrück overgebracht. In mei 1944 legde de illegale organisatie van Herman Jan Waage contact met de Rotterdammers Aad Zegers en zijn zus Mary ten Have-Zegers, en zo moet Bloeme Embden in Rotterdam terecht zijn gekomen. *Eén van de vrouwen met wie Mary in een zwemclubje zat had een dienstmeisje nodig. Mary kende wel iemand in Amsterdam, een keurig meisje. Omdat ik (= Bloeme Evers-Emden (26.7.1926 Amsterdam-18.7.2016 Herzliya, Israël), dochter uit een Joods-socialistisch arbeidersgezin; ze was ontsnapt uit de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en werd op haar zestiende onderduikadres gepakt; GCH) van Mary niet mocht zeggen dat ik een Joodse onderduikster was, besloten we dat ik verloofd was en een jaartje als dienstmeisje wilde werken om de fijne kneepjes van het huishouden te leren. Mevrouw Lindijer (Lindijers stiefmoeder? GCH) nam mij meteen aan. Zij was weduwe, zij bewoonde het huis met haar zoon, een dominee. Ik kreeg er een eigen kamer. Met mevrouw kon ik goed opschieten, zij nam mij al snel mee uit winkelen. Maar ik vond het heerlijk om even buiten te zijn. Ook Freddy (= Hans Evers [6.12.1924 Haarlem-11.12.1991 Amsterdam] kwam enkele keren naar Rotterdam, zo kon ik mijn verloofde voorstellen. Na twee prettige maanden zei mevrouw op een ochtend: ‘Nancy (= valse naam: Nancy Winnifred Altman), wij gaan veertien dagen met vakantie, en in die tijd krijg jij ook vrij’. Ik reageerde opgetogen, maar was in werkelijkheid bang. Waar moest ik naar toe? Zodra mevrouw even het huis uit was belde ik Mary. Ook zij wist geen raad. Zij stelde voor dat ik die twee weken bij haar huis zou doorbrengen, wat niet zonder gevaar was aangezien Mary en Aad veel illegaal werk verrichtten”. Na tien dagen vond er een overval plaats op het huis van Mary en werden Aad, Mary en Bloeme Emden opgepakt en naar het Huis van Bewaring aan het Haagsche Veer overgebracht. Daar bleken nog 27 Joden te zijn, die door Aad en Mary waren verzorgd. Aad (= gemeenteambtenaar en verzetsman Arie Jan Jacob Zegers, geboren 4.6.1908 Rotterdam) werd op 30.8.1944 gefusilleerd te Vught, Mary werd vrijgelaten. Bloeme overleefde Auschwitz en het werkkamp Liebau (Lubawka) en trouwde in 1950 met Hans Evers. Ze werd psychologe, lerares en schrijfster en moeder van o.a. rabbijn Raphael Evers. Tine overleefde KZ Vught (ze maakte daar het vreselijke Bunkerdrama mee), KZ Ravensbrück, Kdo. Berlin-Köpenick en werd bevrijd in KZ Sachsenhausen-Oranienburg. Na haar scheiding van Herman Jan Waage in 1945 hertrouwde ze met prof.dr. Pieter Elisa Boeke [geboren 27.11.1920 Schoorl, zoon van vrijzinnig-hervormd predikant ds. Arent Joan Petrus Boeke [9.4.1875 Alkmaar-26.10.1959 Rotterdam] en neef van orthodox-hervormd predikant ds. Dionijs Emil Boeke [23.8.1881 Alkmaar-2.3.1963 Haarlem] en van Cornelis (Kees) Boeke (25.9.1884 Alkmaar-3.7.1966 Abcoude) van ‘De Werkplaats’ te Bilthoven-overleden 1995]. Op 3.5.1984 is Tine Boeke-Kramer door *Yad Vashem* erkend als rechtvaardige uit de volkeren.*

Bron: ‘Joost van der Lijn’ (in: Joods Monument Zaanstreek)

Lit.: Bloeme Evers-Emden, *Als een pluisje in de wind*; Bloeme Everts-Emden, *Ik blijf zitten tot ik geboren ben*; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 247v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 42, 940.

325.

Dr. Gottfried Friedrich Daniël Locher (geboren 3.1.1906 te Waspik, tweede zoon van prof.dr. Johann Caspar Stephanus Locher [6.11.1867 Uitikon a/Albis, Zwitserland, zoon van Theodor Jacob Locher en Maria de Clerq-27.4.1940 Leiden, begraven 'Rhijnhof' aldaar] en Marie Laura Johner [1870-1957]-overleden 26.11.1990 te Leiden). Twee ooms van hem waren ook hervormd predikant: ds. Gottfried Willem Locher (11.8.1871 Zevenhoven-21.11.1930 Elberfeld), gehuwd met Egberdina Margaretha Oberman (6.8.1879 Ommen, dochter van ds. Foppe Oberman [3.3.1851 Wanswerd-30.4.1914 Leiden] en Wija Alieda Harders en zuster van dr. Gerrit Willem Oberman, zie daar) en ds. Gerrit Hendrik Locher (11.2.1873 Leiden-28.12.1927 Meiderich-Duisburg). Wija Alieda Locher (13.1.1906 in Zwitserland, dochter van ds. Gottfried Willem Locher en Egberdina Margaretha Oberman-27.7.1998 Enschede; begraven Westerbegraafplaats Enschede) trouwde in 1933 met de latere hoogleraar Albert Jan Rasker (10.2.1906 Zwolle-23.6.1990 Enschede' Westerbegraafplaats aldaar). Ds. G.J. de Geus (zie daar) werd in 1935 hulppredikant te Nieuw-Buinen, ter assistentie van de pastor loci, ds. A.J. Rasker. In 1939 vertrok het echtpaar naar Batavia (NOI), waar Rasker rector werd van de Hogere Theologische School. Ze overleefden er de Japanse internering en keerden in 1949 via Australië met hun gezin terug naar Nederland. In 1954 werd Rasker vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden met als leeropdracht: de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, de praktische theologie en de bijbelse theologie (later werden de laatste twee vakken gewijzigd in: theologie van het apostolaat en christelijke ethiek). In 1974 ging hij met emeritaat. De oudste broer van ds. G.F.D. Locher, prof.dr. Theodor (Theo) Jakob Gottlieb Locher (28.9.1900 Waspik-29.9.1970 Leiden) was historicus-slavicus en hoogleraar algemene geschiedenis aan de RU Leiden (1946-1970; hij was de opvolger van prof.dr. Johan Huizinga). Zijn zuster Dina (Dien) Wilhelmina Locher (25.3.1901 Wilsum-1989) was gehuwd met de hervormde predikant ds. Johannes Rudolf Wolfensberger (9.12.1898 Noordeloos-3.10.1985 Amsterdam; begraven Zorgvlied), eerste praeses van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk in nieuwe samenstelling (1951-1953). Een jongere broer van Th.J.G. Locher, prof.dr. Gottfried Wilhelm Locher (23.3.1908 Waspik-3.12.1997 Leiden), was etnoloog, hoogleraar culturele antropoloog aan de RU Leiden en directeur van het Volkenkundig Museum te Leiden (1954-1973). Diens zoon dr. Johannes Lodewijk Locher (geboren 17.7.1938 Koepang-Timor, NOI) was directeur van het Gemeentemuseum in Den Haag. De jongste broer van Th.J.G. Locher, dr. Gerrit Paul Hendrik Locher (2.5.1910 Waspik-3.10.1970), was lid en voorzitter van de NCSV en hervormd zendingspredikant in NOI op Timor en Celebes (Minahassa) en te Batavia en Makassar, verder Indonesië-secretaris (1951-1966) en tenslotte algemeen secretaris van de Hervormde Raad voor de Zending (1966-1970). Hij was gehuwd met Johanna Wilhelmina Elisabeth Oorthuys (25.1.1913 Scheveningen, dochter van de arts dr. Cornelis Oorthuys [broer van dr. Gerardus Oorthuys; zie daar] en Anna Louise van Hasselt-11.10.2002 Oegstgeest). Vader J.C.S. Locher was al vanaf 1930 zeer geïnteresseerd in de Duitse kerkstrijd en het nationaalsocialisme en publiceerde daar ook over o.a. in het artikel '*Deutschkirche: Deutsche christenen en Karl Barth*' (1934) en zijn zoon schreef er in 1981 een artikel over, getiteld: '*Dr. J.C.S. Locher over Nationalisme en Nationaalsocialisme*'.

G.F.D. Locher was theologisch student aan de Rijksuniversiteit Leiden (1924-1931), lid van het Theologicum Theologicum c.s. '*Quisque Suis Viribus*' (1925-1932) en hervormd hulppredikant te Rotterdam-Vreewijk (juli 1931-1934), predikant te Nijega (Fr.; 3.6.1934-1937) en Breukelen (21.12.1937-1945) en te Eindhoven (30.9.1945, sinds 1960 als ziekenhuispredikant-januari 1971 wegens emeritaat). Hij promoveerde aan de RU Leiden (28.6.1961) op de dissertatie '*Hoop, eeuwigheid en tijd in de prediking van Augustinus*' bij prof.dr. Jan Nicolaas Bakhuizen van den Bink (25.5.1896 Joure-10.11.1987) Leiden).

Tenslotte verleende hij nog pastorale bijstand aan de bewoners van het verzorgingstehuis Lorentzhof te Leiden; hij woonde toen weer in het ouderlijk huis aan de Schelpenkade 50 te Leiden.

Ds. G.F.D. Locher is in 1935 te Heemstede gehuwd met **Petronella Oberman** (geboren 16.12.1915 te Vlissingen, dochter van ds. Heiko Tiberius Oberman [3.11.1883 Ommen-31.8.1924 Scheveningen] en Johanna Geertruida Oberman [1889-1978, crematie Rotterdam-Zuid]. Gerk Oberman (geboren 14.12.1918 in Heemstede, jongere broer van Petronella), was een actief verzetsman, werd gearresteerd en op 8.3.1945 gefusilleerd te Leusden (hij ligt begraven in het Nederlandse Erehof, op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Leusden, 12C109). *'Sommige Joodse mensen hebben zich aan deportatie kunnen onttrekken door onder te duiken. Hoewel dat zeer riskant was, hebben ook Breukelaars enkelen van hen voor langere of kortere tijd in huis genomen. Bij Josef Heinrich Jütte (1911-1983) op Straatweg 103, onderwijzer aan de R.K. Lagere School te Breukelen) verbleef anderhalf jaar lang een Joodse onderduiker met de schuilnaam Verhoef. Men was zich er zó van bewust dat het gebruiken van zijn ware naam gevaarlijk kon zijn, dat niemand zich die achteraf in herinnering kon halen. Verhoef (= Hendrikus Dirk Verhoef [8.8.1908 Maarsseveen-29.11.1944 Hamm, Westfalen, D.])ging gewoon over straat en werkte in Maarssen bij jamfabriek Zwaardemaker & Co. Hij had liturgische kleding uit de synagoge meegebracht, die op de zolder van de R.K. pastorie werd verstopt. Mevrouw Mathilda Anna Jütte-Van Schaik (5.12.1912 Maarssen-11.8.2014 Breukelen) vertelde: "Op een dag in de vakantie was hij bij ons in het zomerhuisje aan de trekpaten geweest. Toen hij en mijn man teruggingen en met de roeiboot bij Wiegmans kwamen, werden ze gewaarschuwd voor een razzia aan de Scheendijk. Mijn man is verder gegaan, maar meneer Verhoef kwam in de roeiboot terug en is doorgevaren om via Hilversum weer naar Breukelen te gaan. Toen de Duitsers langs ons huisje voeren en riepen: Hebt u mensen in huis?, kon ik rustig 'Nee' zeggen. Ze zijn verder gevaren zonder te onderzoeken of ik de waarheid had gesproken. Dat kwam misschien ook doordat ik Duits sprak, want dat had wel zijn voordelen. We hebben Verhoef niet kunnen houden, want hij kwam te veel op straat en ging zelfs kijken toen er brand bij Roeleveld was. Ik durfde hem niet langer in huis te hebben omdat hij te onvoorzichtig was. Hij is toen op de Emmaweg in Maarssen ondergebracht en is daar verraden en gearresteerd. Hij heeft de concentratiekampen niet overleefd. Zijn zwager heeft later de liturgische kleding opgehaald. Er waren in Breukelen meer Joodse onderduikers, onder andere bij Frans en Jo Jansen op de Straatweg, zoon en dochter van het hoofd van de R.K.- school. Die kwamen alleen 's avonds als het donker was buiten, zodat zelfs gymnastiekleraar H. van der Linde, die vlak bij hen woonde en er voor de ondergrondse vlees bezorgde, nooit iets gemerkt heeft. Bij het hoofd van de Gereformeerde school J.P. Oranje, die op Straatweg 115 woonde, verbleef de Joodse onderduikster Rosa Marie (Ro) Mauw (12.2.1920 Amsterdam, dochter van grossier Abraham Mauw en Rebecca de la Bella [beide omgebracht op 21.5.1943 te Sobibor]-4.8.2001 Boskoop), die na de oorlog met Jan Spee is getrouwd. Het oudste dochtertje van de familie Jütte speelde vaak in de Hervormde pastorie met de kinderen van **dominee G.F.D. Locher**. Dat waren er heel wat en aan hun uiterlijk was te zien, dat er Joodse kindertjes bij waren. Degenen die ouder waren dan zes jaar waren, gingen gewoon aan de overzijde van de weg naar de school van meester Herfkens. Het dorp moet ervan op de hoogte zijn geweest, maar de dominee is nooit verraden (J.Rutges schrijft in 1988 in een artikel 'dat ds. Logger (moet zijn: 'Locher') 27 onderduikers in de pastorie had, waaronder vijf Joodse kinderen'). 'Mevrouw E(lisabeth) S(ophie) (Lies) van Doorn-Messcher (dochter van een gemengd-gehuwde Joodse groothandelaar in vlees) liet ons ook weten, dat haar vader niet de hele oorlog in Breukelen is gebleven, maar dat hij zich moest melden in een werkkamp in Havelte. Toen de sfeer daar steeds dreigender werd, is hij met drie lotgenoten gevlucht en ondergedoken bij een dapper boerengezin op de Veluwe, waar hij*

gebleven is tot de bevrijding. “Mijn moeder heeft het in die tijd zwaar gehad met haar gezin. Veel hulp kreeg zij niet. Ieder had het moeilijk. Veel steun kreeg ze van **ds. Locher en zijn vrouw**. Mijn broer mocht daar regelmatig komen eten. Bij de familie Pieneman die toen in de Brugstraat woonde had ik mijn eetadres. Heel lieve mensen. Via de ondergrondse kreeg mijn moeder bericht dat en waar mijn vader ondergedoken was. Groot was de vreugde toen hij thuis kwam”.

Lit.: *Biografisch Lexicon* I, 133; 5, 347; Henk J. van Es, artikel ‘Breukelen in oorlogstijd’ in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* (Jaargang 10 [1995], nr.2), p. 74; Henk J. van Es en Arie A. Manten, *Correcties en aanvullingen op Themanummer Tweede Wereldoorlog* (Jaargang 10. Nr.) in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, jaargang 10 (1995), nr. 4, p. 231v. ; J. Rutgers, artikel ‘Historie? Dat is gisteren – Wereldoorlog II in Breukelen’ in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, Jaargang 3 (1988), 55-59.

326.

Cornelis (Cees) Marie van de Loo, ridder Oranje-Nassau (geboren 25.8.1904 te 's Gravenhage, zoon van Pieter van de Loo en Sybrigje van der Hoek-overleden 1.8.1981 Sliedrecht, ‘Drechtstreek’, Lijsterweg 1001; begraven Algemene Begraafplaats Sliedrecht, Thorbeckelaan).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant te Appelscha (29.3.1931-27.5.1934), Rijnsburg (5.6.1934, bevestigd door zijn schoonvader ds. Johannes Jansen-9.6.1946), Dordrecht (23.6.1946-17.4.1960), Soest (1.5.1960-6.11.1966) en Sliedrecht (26.11.1966-1.11.1971 wegens emeritaat); hulpprediker te Papendrecht (oktober 1971-juni 1972) en Ottoland (augustus 1973-7.5.1976); pastorale arbeid in Huize Parkzicht te Sliedrecht.

Gehuwd op 25.3.1931 te Wierden met **Berendina Johanna Jansen** (geboren 9.2.1907 Burum, Kollumerland, dochter van ds. Johannes Jansen [19.1.1873 Wisch-27.5.1956 Veenwouden], gereformeerd predikant en kerkrecht deskundige, en Geertina Willemina Warringa-overleden 19.3.1999 te Sliedrecht? Begraven Algemene Begraafplaats Sliedrecht). Haar zuster, Annechiena Jansen, was gehuwd met ds. Gerrit Morsink (zie daar).

Ds. Van de Loo werd op 2.9.1941 gearresteerd na een uit de hand gelopen viering van ‘Koninginnedag’ op 31.8.1941. De Rijnsburgers hadden n.l. de Wilhelminaboom in het centrum van het dorp prachtig versierd en aan de stam van de boom een portret van H.M. koningin Wilhelmina bevestigd, vergezeld van de tekst: ‘Oranje boven’ blijft de kreet! In nood en dood, in lief en leed’. Uiteraard kon de bezettende overheid zo iets niet over zijn kant laten gaan: een dag later werden al dertig Rijnsburgers opgepakt en via de strafgevangenis van Scheveningen eerst naar kamp Schoorl en vervolgens naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort overgebracht. Na acht uur 's avonds was er *Sperrzeit* voor alle Rijnsburgers. En mannen, die na die tijd nog niet in huis waren, werden naar een schoolplein gebracht waar ze eindeloos in de houding moesten staan, of over de tegels kruipen of juist zo hard rennen tot ze er bij neer vielen. Toen burgemeester mr. Pieter Nicolaas Höweler (5.11.1891 Amsterdam-9.1.1977; begraven ‘Heiderust’, De Steeg) – die al ijlings het koninginportret had laten weghalen – daartegen protesteerde, werd ook hij gevangen genomen, samen met de gemeentesecretaris Jacobus Johannes van Dijk (8.4.1903 Koudum-12.9.1960; begraven Hervormde Begraafplaats, Rijnsburg) en ds. Van de Loo. Eerst hadden ze de hervormde predikant en latere hoogleraar dr. Gerrit Cornelis van Niftrik (24.10.1904 Arnhem-25.10.1972 Amsterdam) opgepakt, maar die lieten ze – op voorspraak van de hervormde (en ‘deutschfreundliche’?) huisarts dr. Frans Leerink (7.8.1911 Aalten-6.3.1983) - weer gaan. Tot 1 november bleven de mannen in Kamp Amersfoort (ds. Van de Loo was de eerste predikant die in het kamp werd vastgezet; ds. Delleman noemde het een ‘ware attractie’). Mevr. Van de Loo schakelde de gereformeerde ‘Deputaten voor de Correspondentie met de

Hoge Overheid' in om haar man vrij te krijgen: Bij prof.dr. Herman Huber Kuyper (22.7.1864 Beesd-29.1.1945 Groningen) kreeg ze nul op rekest en mevr. Golida Wilhelmina Donner-Van den Burg (27.11.1890 Amersfoort-3.3.1965 's Gravenhage) - mr.dr. Jan Donner (3.2.1891 Assen -2.2.1981 's Gravenhage) was zelf niet thuis - 'was erg angstig'. Ook een bezoek aan de *Sicherheitspolizei* op het Plein in Den Haag leverde niets op. Toch werden de mannen spoedig weer vrijgelaten en keerden kaalgeschoren en sterk vermagerd weer naar huis terug. Lotgenoot Cornelis van Delft Cz. (16.11.1913 Rijnsburg-3.8.1993 Katwijk aan de Rijn) vertelt over zijn verblijf in Kamp Amersfoort: *"Tijdens ons verblijf in Amersfoort is Ds. v.d. Loo ons tot grote steun geweest. In een 'uithoek' van het kamp werd elke zondagmorgen een korte kerkdienst gehouden. Dan ging Ds. v.d. Loo voor en hield na gebed en Bijbellezing een korte overdenking. Ik heb dat steeds als iets geweldigs ervaren. In zulke momenten ontstaat er een eenheid, een verbondenheid. Je beseft dat je in zulke omstandigheden elkaar nodig hebt. Toen die zaterdagavond 1 november 1941! We kregen op de appelplaats te horen: 'Alle Rijnsburgers uittreden!' Het bevel werd weldra gevolgd door het blijde bericht: 'Jullie mogen naar huis! Wel, dat behoefde men ons geen tweemaal te zeggen. We gingen lopend naar het station Amersfoort en reisden vervolgens per trein naar huis'".*Ds. Van de Loo was al vanaf 1934 gereformeerd predikant in Rijnsburg. Nadat zijn collega ds. Everhardus Hendrik Broekstra (11.10.1874 Berlicum-5.1.1955 Oegstgeest) in 1938 met emeritaat was gegaan, werd deze een jaar later opgevolgd door ds. Henk Post (zie daar). Gedurende de oorlog raakte ds. Post via het verzetswerk van zijn beide broers Marinus Post (1902 Hollandscheveld-1944) en Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) samen met de lokale verzetsgroep, waartoe o.a. ook Edzard Eberhard van der Laan (4.10.1910 Wyckel-26.11.1983 Oegstgeest), huisarts te Rijnsburg, behoorde, betrokken bij het onderbrengen en verzorgen van o.m. Joodse onderduikers. Het is niet bekend of ook ds. Van de Loo daar zelf een rol in speelde, maar hij zal er – via zijn collega – zeker van op de hoogte zijn geweest en het werk waar en wanneer mogelijk of gewenst hebben ondersteund. Na de schietpartij op 17.1.1944 in het huis van Pieter van Egmond (26.9.1904 Rijnsburg-18.5.1964 Haarlem) aan de Dubbele Buurt 26 te Rijnsburg (waarbij de verzetsman Johannes Wilhelmus (Jan) Wildschut [28.11.1913 's Hertogenbosch-1.1.1945 Kdo. Leonberg, D.], lid van de Knokploeg van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld -16.7.1944 Overveen), de beruchte Jodenjager rechercheur Willem de Groot [3.9.1905 Vleuten-17.1.1944 Rijnsburg] neerschoot, zodat het Joodse meisje Sara Lea Philipson (geboren 16.9.1940 te Leiden, dochter van Jacob Philipson [24.6.1903 's Hertogenbosch-23.7.1943 Sobibor] en Henriëtta {Jet} Simons [20.3.1911 Gees, Gem, Oosterheselen-2.6.1992 Petah Tikvah, Israel) met het dienstmeisje Albertha Colijn (11.11.1926 Leiderdorp?-13.4.2012 Wijk en Aalburg) kon ontkomen), verbleef ds. Van de Loo met zijn gezin korte tijd bij zijn zwager ds. G. Morsink (zie daar) in Andijk. Tot zijn kerkenraad daar op bezoek kwam met het dringende verzoek om weer terug te keren: 'iemand moet toch onze doden begraven?' Dat deed hij, al sloep hij niet meer in de pastorie aan de Voorhousterweg, maar bij een plaatselijke bakker. Wel zeker was ds. Post toen ook met zijn gezin ondergedoken, en later - m.n. in de periode die volgde op de mislukte overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam (15.7.1944) – zelfs voor de rest van de oorlog. Johannes Post werd bij die overval gearresteerd en een dag later met vele anderen gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Zoals gezegd bleef ds. Post tot aan de bevrijding ondergedoken, o.a. in zijn vorige gemeente Sint Jansklooster in de kop van Overijssel. Ds. Van de Loo nam in die tijd zijn werk in de gemeente grotendeels over. Als stille werker op de achtergrond – die zodoende ook veel verzetswerk faciliteerde en daardoor ook Joodse levens heeft gered - verdient ds. Van de Loo zijn plaats in deze lijst. *"In een ver verleden – om precies te zijn op zondag 10.11.1974 – mocht ik ds. Van de Loo zelf een keer ontmoeten. Wij gingen die zondag voor in de beide diensten in de gereformeerde kerken van Tholen en Poortvliet (op het eiland Tholen), hij als emeritus, ik als jonge kandidaat. 's Morgens ging hij*

voor in Tholen en ik in Poortvliet en op eind van de middag wisselden we. Omdat we beide niet over een auto beschikten werden we gehaald en gebracht en zo kwamen we korte tijd naast elkaar te zitten, Hij vond het geestig dat ik een Rijnsburger was ('Zo, dus jij bent de oudste van Gerard en Niesje?') en vervolgens ging het over de oorlog (ik vroeg hem er naar). De ervaring in Kamp Amersfoort had een diepe, onuitwisbare indruk gemaakt. Om die reden was hij niet dadelijk geporteerd voor actief verzetswerk en vond hij het prima dat zijn oudere collega dat op zich nam. Maar niemand had door hoeveel extra kerkelijk werk daardoor op het bordje van ds. van der Loo kwam. Bovendien ging ook eind 1944 ook een flink aantal Rijnsburgers mee met de Vrijmaking, dat had hij – na eindeloze maar vruchteloze gesprekken – niet kunnen voorkomen. Het had hem allemaal enorm uitgeput. Een goed jaar na de bevrijding was het genoeg en vertrok hij naar Dordrecht, blij met een nieuwe uitdaging, maar toch ook een beetje bitter: Henk Post was de gevierde man, de verzetsheld, over wie al snel de wildste verhalen de ronde deden ('Hij preekte met een pistool op zak!') en is tot zijn emeritaat in Rijnsburg gebleven. Ik was maar een gewone dominee, voorganger en voorbijganger" (G.C.Hovingh).

Bron: Verslag van toevallige ontmoeting met ds. Van de Loo (d.d. 10.11.1974); telefonisch interview mevr. B.J. van der Loo-Jansen (d.d. 18.12.1995).

Lit.: 'Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien' (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg – 1839-1989), 19v., 26, 76, 79v, 178; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 225; J.B. Glasbergen/ S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg*, 140; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 186; Drs. G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet. Een biografie*, 213-219; J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen*, 31 (daar zonder verdere andere aanduiding 'de jongste dominee' genoemd); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 28v.; L.J. de Rover, *Gedenkboek*, 3, foto's t.o. 68 en 90; 91; S.R. Smilde, 'In memoriam Ds. C.M. van de Loo' in: *Jaarboek 1982 der GKN*, 529v..

327.

Eibertus Nicolaas (Flip) van Loo (geboren 11.3.1904 te Winsum, zoon van ds. Jan van Loo [22.2.1875 Zevenhoven-3.11.1944 Bussum; begraven te Bussum] en Neeltje Bouthoorn-overleden 12.1.1997 te Sneek; begraven Algemene Begraafplaats te Sneek).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); kandidaat (25.5.1928); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); **gereformeerd** predikant van Wons-Exmorra-Allingawier (17.3.1929-13.1.1946) en van Sneek (16.1.1946-30.6.1969 wegens emeritaat), hulpdiensten in Daarlerveen (Witte Kerkje; 6.7.1969-24.6.1973).

Gehuwd op 12.3.1929 te Kollum met **Kunje Barkmeijer** (geboren 7.11.1904 te Leek, dochter van houthandelaar Jan Barkmeijer en Trientje Tiemersma-overleden 7.3.1986 te Sneek).

Ds. Van Loo bracht een Joods jongetje - afkomstig van de onderwijzeres Louise de Hoest in Wons – veilig onder in Makkum. Onderhield hij ook contacten met ds. Willem Mesdag (zie daar), Mia Coelingh (zie daar) en kapelaan Gérard Jansen?

Lit.: J.D.B. van der Meulen, *In memoriam Ds. E.N. van Loo* in: *Jaarboek 1998 GKN*, 555v.

328.

Jacob Los (geboren 11.7.1899 De Lier, zoon van dr. Sietse Oene Los [12.10.1871 Amstelveen-18.10.1944 aan de gevolgen van de verwondingen die hij opliep toen een bom het huis trof van één van zijn kinderen te 's Gravenhage, bij wie hij inwoonde], gereformeerd predikant in Zalk, De Lier en Hilversum, en Zuid-Afrika en hoogleraar kerkgeschiedenis en praktische theologie aan de Theologische School te Potchefstroom, Zuid-Afrika, en Zwaantje Antonia van Beest van Andel [16.7.1872 Veendam, dochter van ds. Jacob Beest van Andel en

Margaretha van Velzen-27.11.1942 's Gravenhage]-overleden 21.12.1985 Velp; begraven Gereformeerde Begraafplaats Siddeburen; opschrift: “*God doet mij rusten tot de morgen en wonen in een veilig Huis*”),

Gereformeerd predikant te Oudega (Wymbritse-radeel; 14.12.1924-27.1.1929), Siddeburen (3.2.1929, bevestigd door zijn vader dr. S.O. Los-2.5.1946 wegens emeritaat), gaf leiding aan de evangelisatie te Tjuchem (gebouw 'Berea'; 1935-1942); legerpredikant in lang verband in Indonesië en later te Voorburg (mei 1946-oktober 1951), predikant te Meerkerk (7.10.1951-15.12.1964 wegens emeritaat). Vestigde zich aanvankelijk te Groesbeek (1964), later te Velp (1979).

Gehuwd op 10.12.1924 met **Yvonne Johanna Berlijn** (geboren 2.3.1903, dochter van Louis Henri Berlijn [1879 Amsterdam-23.6.1945 Siddeburen] en Clotildis Joanna Elisabeth Roosen [1872-1951]-overleden 1.8.2000 Velp; begraven Gereformeerde Begraafplaats Siddeburen; opschrift: “*Mijn tijden zijn in uw hand*”).

Julius Levie (10.5.1869 Hoogezand, zoon van Jakob Levie [14.7.1838 Martenshoek-27.9.1928 Foxhol] en Kaatje de Beer [6.9.1837 Martenshoek-12.6.1927 Hoogezand]-17.9.1943 Auschwitz; woonachtig te Siddeburen, Gemeente Slochteren; gehuwd met Flaartje/ Floortje/ Flora Campion [19.8.1867 Beerta-15.1.1938 Siddeburen; begraven Joodse begraafplaats Kolham] *daarentegen kreeg (eind november 1942) toestemming om voorlopig bij zijn zoon Simon Levie (21.3.1905 Siddeburen-7.12.1975 Slochteren) te blijven. Deze was gemengd gehuwd en bij hem thuis werd Julius, een rheumapatiënt, verpleegd. Tijdens zijn arrestatie was Julius Levie bewusteloos geraakt. Dat overtuigde de Sicherheitspolizei blijkbaar van het feit dat de man niet vervoerd kon worden. Later werd hij tot ontsteltenis van zijn zoon en schoondochter (Anna Kuil; 1.8.1919 Vriescheloo, Bellingwedde-28.9.1997 Slochteren) alsnog gearresteerd door twee Nederlandse politieagenten. Eén van hen, K. Munting, vond het verschrikkelijk. Hij zei Simon, Julius Levies zoon, dat hij zou waarschuwen als voor hem ook een arrestatiebevel zou komen, zodat hij kon onderduiken. Simon Levie dook inderdaad onder toen hij gelast werd naar kamp Havelte te gaan. Zijn gezin werd in die tijd onderhouden door een onbekende die enveloppen met geld in de brievenbus stopte. De familie Levie denkt dat **de gereformeerde predikant ds. Los dit deed**. In Siddeburen werd een straat genoemd naar Julius Levie.*

Lit.: E.P. Boon & J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1959*, 159.; R.A. Flinterman, lemma ‘*Los, Sietse Oene*’ in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II, 310v.; M. Los, ‘*In memoriam Ds. J. Los*’ in: *Jaarboekje 1996 der GKN*, 535v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 172, 188v.

329.

Paulus (Paul) Johan Lugt (geboren 13.9.1916, te Rotterdam zoon van luitenant-ter-zee Joannes Lugt [8.12.1870, Graft-], directeur van de gemeentelijke dokken en veren te Rotterdam, en Johanna Elisabeth van der Mandere [21.9.1880 Amsterdam-26.10.1979 Weesp], kleinzoon van ds. Pieter Evert Lugt [10.1.1841 Amsterdam-1.6.1908 Amersfoort], doopsgezind predikant te Graft-Noordein [1865], IJlst en Winterswijk [1898-1908], en Welmoet Tideman [geboren 26.7.1841 Amsterdam, dochter van prof.dr. Johannes Tideman [12.10.1807 Amsterdam-9.10.1891 Hilversum], remonstrants predikant en hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam, die gehuwd was met Johanna Petronella van Hall [31.12.1806 Amsterdam-24.2.1848 Rotterdam], een half-zuster van de staatsman Floris Adriaan van Hall [15.5.1791 Amsterdam-29.3.1866 's Gravenhage]-overleden 1.5.5.1929 Barnflair, Groningen] en zuster van ds. Bruno Tideman [6.1.1837 Rotterdam-17.9.1908 's Gravenhage], remonstrants predikant te Amersfoort [1861], Hoorn [1862] en Haarlem [1878-1901]. Ds. P.J. Lugt is op 14.4.1982 overleden te 's Gravenhage; crematie Driehuis, Velsen).

De doopsgezinde kunstkenner en kunstverzamelaar Frederik (Frits) Johannes Lugt (4.5.1884 Amsterdam-15.7.1970 Parijs), die in 1947 samen met zijn vrouw Jacoba (To) Klever (12.8.1888 's Gravenhage, dochter en enig kind.van de rijke industrieel Joseph Klever [geboren 30.10.1861 Rheindahlen, Pruisen; in 1892 genaturaliseerd] en Jacoba Petronella Maria Kemps [geboren 10.1.11.1864 Amsterdam]-1969) in Hotel Turgot, 121 Rue de Lille te Parijs de *Fondation Custodia* stichtte, is een oud-oom van de predikant.

Proponent 1941; **doopsgezind** predikant te Hippolytushoef (Wieringen; 1941-1945) en te Londen (UK; daar was hij in 1946 secretaris van ds. Jan van Dorp [16.2.1879 Zoetermeer-6.2.1949 Chickney], Nederlands predikant te Londen, die in 1940 aldaar prinses Irene heeft gedoopt); van 1946-1981 was hij werkzaam in breed maatschappelijk verband; van eind 1946-1968 was hij in dienst bij Shell: van 1946-1954 namens Shell gestationeerd op Curacao met als opdracht verbetering van de menselijke verhoudingen in de scheepvaart en de fabriekssector van de onderneming; van 1954-1957 verbleef hij in Den Haag op de afdeling training en opleiding; van 1957-1960 in Balikpapan (Borneo, Indonesië) de facto voorganger in een oecumenische opstelling; van 1960-1968 weer terug in Den Haag bij training en opleiding; van 1969-1973 houdt hij zich bezig met de problemen (maatschappelijk en innerlijk) van afgestudeerden en tenslotte van 1973-1981 werkt hij als beoordelingsadviseur bij het directoraat van de Departement van Onderwijs; daarna is hij nog voorzitter van de doopsgezinde kerkenraad te Den Haag en nam hij het initiatief tot het zogenaamde Randstadberaad van de kerken in de regio.

Hij was op 3.9.1940 te Naarden gehuwd met **Carla Marianne Goudeket** (geboren 11.11.1917 te Bussum, in het 'ijskoude' Majella Ziekenhuis, dochter van de Joodse vakbondsman [namens Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden] en SDAP 'er Samuel (Sam) Goudeket (15.9.1886 Amsterdam-24.2.1979 Bussum) en van schrijfster en één van de eerste vrouwelijke gemeenteraadsleden van Nederland Marianne Philips [18.3.1886 Amsterdam-13.5.1951 Naarden; gecremeerd Driehuis; as verstrooid over de Noordzee]-overleden 1993). Marianne Goudeket-Philips;) was behalve schrijfster (zij schreef o.a. het Boekenweekgeschenk 1950 onder de titel *'De zaak Beukenoot'*) ook theosofoe en lid van de Vrije Katholieke Kerk. Ze overleefde de oorlog samen met haar man en hun met beide andere kinderen. Na de dood van zijn vrouw stelde Sam Goudeket de 'Marianne Philips'-prijs in voor oudere, tot dan toe onbekende auteurs. Een andere dochter van het echtpaar, Hester Goudeket (14.10.1913 Bussum-20.3.1958 Voorburg), was gehuwd met de advocaat en hoogleraar prof.mr. August David (Guus) Belinfante (10.9.1911 's Gravenhage-23.3.2000 Amsterdam); zij waren de ouders van de historica en PvdA-politica Judith Clara Engelina Belinfante (geboren 19.6.1943 Voorburg). Haar broer Joost Belinfante (geboren 8.10.1946 Voorburg) is één van de leiders van de folk band *CCC inc.* De Joodse psychiater Hans Keilson (12.9.1909 Bad Freienwalde, D.-31.5.2011 Hilversum) was in de oorlog hecht bevriend met het echtpaar Goudeket (zie ds. J.C.A. Fetter). Overigens verloor het echtpaar Lugt op 26.11.1942 te Wieringen hun dochttertje Marianne Hester Lugt, dat maar vijf maanden oud werd. *"Ook mevrouw Lugt ontsnapte aan deportatie, maar ze had in 1942 wel moeilijkheden met een plaatselijke NSB-leider, die probeerde haar zondagsschoolwerk te stoppen"*.

Ds. Lugt voerde op 6.5.1945 namens de plaatselijke commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten succesvolle onderhandelingen met de Duitse commandant van Den Oever over capitulatie, die tot dan toe elke vorm van onderhandeling met de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten had geweigerd.

Archief: App. Laureense.

Lit.: *ADW XXXVII*, nr. 17 (1.5.1982); M. Breedts Bruyn, *Tijdloze ogenblikken – een biografie van Marianne Philips; Doopsgezind Jaarboekje* 76 (1982), 177 en 77 (1983), 9vv.; Alle G. Hoekema & Pieter Post, *Frits Kuiper (1898-1974), Doopsgezind theoloog*, 204vv.;

Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 184; Hans Keilson, *Daar staat mijn huis*, 90, 100; *Mennonite Encyclopedia III*, 413; Robert Verheyen, *Marianne Philips (1886-1951), Leven en werk*.

330.

Gerhardus (Gerrit) Lugtigheid (geboren 20.1.1901 te Geesteren, zoon van ds. Johannes Lugtigheid [7.7.1870 Delft-2.2.1943 's Gravenhage] en Johanna Adriana Velthuis Kroeze-overleden 20.7.1973 te Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats), Zijn neef ds. Cornelis Lugtigheid (8.2.1907 Delft-21.7.1973 Heemse) was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Oudemirdum (1932-1945) en zijn achterneef Pieter Cornelis (Piet) Lugtigheid (16.2.1904 Delfgauw-1.1.1988 Nootdorp) was van 1938 tot 1945 hervormd predikant te Deventer (wijk De Hoven, die op 19.12.1944 zwaar gebombardeerd werd, waarbij de pastorie aan de Twelloscheweg 201 werd verwoest, gelukkig zonder verlies van mensenlevens).

Ds. Lugtigheid voelde zich nauw betrokken bij de 'Oxford'-beweging van Frank Buchman (4.6.1878 Pennsburg, Pennsylvania, USA-7.8.1961 Freudenstadt, D.), later 'Beweging van Geestelijke en Morele Herbewapening') genoemd, en de Woutschoten-conferenties (raakte daar bevriend met o.m. Gerrit Brillenburg Wurth, zie daar); **gereformeerd** predikant te Schoonoord (13.5.1928), te Leens (3.8.1930), te Amstelveen (3.6.1934), te Zeist (8.9.1938; had in die tijd veel contact met dr. H. Berkhof (zie daar), die er 'Kerk en Wereld' voorbereidde), te Zwolle (7.10.1945) en te Maarn (9.9.1956-1.11.1966 wegens emeritaat).

Gehuwd op 12.5.1926 te Oldebroek met **Derkjen (Dets) Offers** (geboren 13.8.1902 te Sassenheim, dochter van Hendrik Jacobus Offers, hoofd van de School met de Bijbel, en Alberta Christina Bloemink-overleden 14.8.1987 te Zeist). Haar broer ds. Jan Offers (21.8.1900 Sassenheim-25.10.1969 Sittard) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Berlikum (1927-1946) en lid van het verzet (zie daar).

Op 26.11.1942 was ds. Lugtigheid aanwezig bij de oprichtingsvergadering van de LO-Zeist: *De volgende dag vond in het kantoor achter de meubelzaak van Cary Stomp in Zeist de oprichting van de Zeister afdeling plaats. Aanwezig waren (Catharinus) Cary Stomp (15.6.1916 Zeist-22.5.1945 Búdelsdorf) en zijn vader (= meubelmaker Jacobus Stomp [21.11.1880 Deventer-28.6.1944 KZ Dachau), Frits de Zwerver (= ds. Fredrik Slomp, zie daar), D(irk) Catsburg (23.3.1879 Wilnis, zoon van Dirk Corneliszoon Catsburg en Willempje van Veen-14.1.1972 Zeist), eigenaar metaalverwerkingsbedrijf in Waverveen, de student Piet (mr. Pieter) Coumou (14.6.1919 Soerabaja, NOI, zoon van zendingsonderwijzer Dingeman Jozias Coumou [6.7.1890 Zierikzee-20.11.1970 Zeist] en Jannetje Nan van Vooren [12.8.1891 Schiedam-20.4.1969 Zeist]-28.2.2007 Zeist), die een achterneef was van Kees (Cornelis Bastiaan) Ninaber van Eijben (4.11.1898 Zwammerdam-6.3.1945 KZ Bergen-Belsen}, eigenaar van een meubelzaak aan de Traay in Driebergen en – net als Cary Stomp – lid van de Christelijke Bond van Patroons in het Meubileringsbedrijf), Hes (Hessel Fokke) Kamminga (17.10.1910 Broek in Waterland-24.9.1996; hij runde een electriciteitswarenwinkel aan het Slot en was net als Stomp betrokken bij het verzet van de OD en de Luchtbeschermingsdienst), Toon van de Kamp (= Arnold van de Kamp? [15.9.1921 Utrecht-gesneuveld 16.4.1945 Utrecht), de makelaar (Roelof Giesberts?) Lettinga (dan: 17.6.1878 Hallum, Ferwerderadeel-10.3.1958 Zeist), de gereformeerde predikant Lugtigheid en Arie Jan Vaandrager (12.8.1878-9.6.1965; begraven Bosrust Zeist). Uit Veenendaal waren de sigarenfabrikant Ad van Schuppen (= Arie Johan van Schuppen [17.4.1908 Veenendaal-30.10.1961], broer van Jan Marius van Schuppen, zie ds.prof.dr. G. Brillenburg Wurth) en de fabrikant van de Scheepjeswol (Emilius Hendrik) Van Leeuwen (16.7.1882 Veenendaal-25.2.1947 Veenendaal) naar deze vergadering gekomen. (...) **De Zeister dominee Lugtigheid** die op de oprichtingsvergadering in Zeist was geweest, schreef een aanbevelingsbrief gericht*

aan zijn collega-predikanten, zodat men ook via dat kanaal een ingang had om een plaatselijke afdeling op te richten. Op 3.2.2008 ontving het echtpaar postuum de *Yad Vashem* onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan een Joodse vrouw ('tante Aaf') en in juli 1943 aan een Joods jongetje, Aharon Salomo Simon (Arie) Spiero (geboren 18.8.1940 te Tilburg). Beide onderduikers overleefden de oorlog. Bij een Duitse inval verstopte mevr. Lugtigheid, die ziek te bed lag, de kleine Arie onder de dekens en 'tante Aaf' wist zich op het toilet te verbergen. Maar omdat er geallieerde pamfletten werden ontdekt moest de familie Lugtigheid (ouders en acht kinderen) het huis verlaten. Arie werd meegesmokkeld onder een stapel kleren op een kar.

Lit.: Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid, Oorlog en Verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 61; J.C. Hagen, *In memoriam Ds. G. Lugtigheid in: Jaarboek 1974 der GKN*, 532v.;

331.

Berend Adriaan van Lummel (verzetsnamen: 'Jan', 'Ds. Jan', *Jan uit Sprang*); of 'Jan van Brabant'; geboren 2.10.1904 te Delft, jongste zoon van onderwijzer en gereformeerd predikant ds. Christiaan Willem Johan van Lummel [17.6.1856 Utrecht-24.8.1940 Zuidland], te Waarder (1887-1889), Delft (1889-1909 en Zuidland (1909-1933 wegens emeritaat) en Cornelia Nijman-overleden 11.6.1965 te Zwijndrecht). Zijn oudere broer, winkelier/elektricien Herman Hendrik Jan van Lummel (9.12.1888 Waarder-23.6.1979 's Gravenhage; begraven Eikelenburg, Rijswijk), gehuwd met Petronella Anna van der Perk (1893-1941), en later met haar zuster Maria van der Perk (28.8.1889 Katwijk-8.3.1984 's Gravenhage), tantes van Adriana Maria van der Perk, was leider van een verzetsgroep.

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (7.10.1926); jaargenoot van ds. N.J.A. van Exel (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); lid VU-Corps NDDD; **gereformeerd** kandidaat (2.2.1934), hulppredikant te Zwijndrecht (28.4.1934-16.8.1936), predikant te Sprang (14/17.10.1937-1.5.1946); na de oorlog was hij reserve-legerpredikant in Nederlands Indië (1946-1948; woonde daarna in Katwijk aan de Rijn) en predikant te 's Gravendeel (16.1.1949-3.5.1951); in 1951 werd hij op zijn verzoek ontheven uit het ambt.

Gehuwd 1) op 12.10.1937 te Katwijk met **Adriana Maria van der Perk** (geboren 6.6.1909 te Katwijk, dochter van bloemkweker Jan van der Perk en Alida de Wit-overleden 24.12.1992 Katwijk; begraven Begraafplaats 'Duinrust' aldaar; gescheiden 20.1.1953; zij hertrouwde op 19.9.1959 te Waddinxveen met Jan Snoeij (geboren 16.3.1903 te Abbenbroek, Nissewaard, zoon van Kornelis Snoeij en Jacoba Willemina Beijer-overleden 14.3.1985 te 's Gravenhage; begraven 'Duinrust', Katwijk aan Zee), die eerder gehuwd was - op 28.3.1929 te Rotterdam - met Johanna Hendrika Kardol (geboren 30.9.1903 te Rotterdam, dochter van Steven Hendrik Kardol en Willemina de Gast-overleden 31.3.1945 te Huizen). Van Lummel hertrouwde met 2) **Cornelia Jacoba Bakker** (geboren 21.9.1915 Nieuw Helvoet, dochter van machinist bij het loodswezen Wilhelm Bakker en Lijntje Toorenvliet-overleden 8.12.2008 Zwijndrecht; begraven Algemene Begraafplaats, Jeroen Boschlaan), onderwijzeres 2^e klas Da Costa-school te Zwijndrecht; eerder gehuwd met J.H.M.Eckhardt.

Ds. Van Lummel was actief in plaatselijk en bovenplaatselijk onderduikerswerk en enige tijd voorzitter van de Top van de LO (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers)- als opvolger van ds. Frits Slomp (zie daar). Tot 19.1.1943 werden op de zogenaamde 'Beurs' wekelijks schuiladressen uitgewisseld en overig werk besproken. Later gebeurde dat binnen de Top-LO, waarin ook een vertegenwoordiger van de LKP (de Landelijke Knokploegen) vertegenwoordigd was. In november 1943 probeerde Van Lummel namens de LO/LKP met de leiders van de belangrijkste verzetsgroepen in Groningen (die toen al samenwerkten in de Provinciale Commissie) tot een vorm van samenwerking te komen, maar

dat mislukte. In het voorjaar van 1944 slaagde de verzetsman Johannes Post (lid Top-LKP; 4.10.1906 Hollandscheveld-18.7.1944 Overveen) daar wel in.

Lit.: *Het Grote Gebod* I, 42, 55v. 58. 62v. 76; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 117 en 221; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 30..

332.

Mr. Abraham Luteijn (geboren 26.8.1891 Nisse, Zuid-Beveland, zoon van landmansknecht/landbouwer Pieter Luteijn [1824 Zuidzande-1896 Yerseke] – die eerder –in 1847- gehuwd was met Pieterella Bastiana Risseeuw 1826 Zuidzande-1863 Nisse] - en zijn tweede echtgenote Maria Vienne [1850 Nisse-1938 Yerseke]-overleden 3.4.1977 De Bilt; begraven Begraafplaats Brandenburg, De Bilt). Sara Luteijn (1853 Nisse-1935 Terneuzen) was een halfzuster van ds. Luteijn; zij was gehuwd met timmerman Jan Leunis Koole (1843 Terneuzen-1914 Nisse), en beide waren de grootouders van prof.dr. Jan Leunis Koole (26.3.1910 Arnhem-25.5.1997 Wezep), gereformeerd predikant en hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool der GKN in Kampen.

Kandidaat te Yerseke, **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Goudriaan en Ottoland (5.10.1924-5.6.1927), Genemuiden (12.6.1927-5.1.1930), Huizen (12.1.1930-1.5.1932), Onstwedde (8.5.1932-3.8.1947), Loenen aan de Vecht (10.8.1947-27.11.1949) en Giessen-Nieuwkerk (4.12.1949-31.12.1956 wegens emeritaat); daarna predikant-medewerker bij de Hervormde Bond voor Inwendige Zending op Gereformeerde Grondslag (IZB).

Gehuwd op 9.2.1926 te Utrecht met **Margaretha Wilhelmina Grondijs** (geboren 15.7.1898 te Utrecht, dochter van Johannes Gijsbertus Grondijs en Margaretha Wilhelmina Luca-overleden). Zij was een achternicht van Egberta Hendrika Dirkje Grondijs (1895-1973), de eerste echtgenote van dr. Johannes Jacobus Buskes (1899-1980; zie daar).

Ds. Luteijn hield Joodse onderduikers verborgen in de pastorie aan de Kerklaan te Onstwedde (nu staat daar *d' Ekkelkaamp*, het zalencomplex van de Hervormde Gemeente), blijkens de vermelding van Harry Wubs in zijn boek over de geschiedenis van de Hervormde kerk van Onstwedde: *“De kerkenraad opereerde in de oorlogsjaren uitermate behoedzaam. De notulen van de vergaderingen uit die tijd geven een uiterst summiere weergave van het besprokene. Voorzichtigheid was in die tijd ongetwijfeld de moeder van de porseleinkast. Van wat niet zwart op wit stond geschreven hoefde men immers ook geen verantwoording af te leggen. Dus werd er over punten, waarover de bezetter kon struikelen, schriftelijk gezwegen. Bovendien zal de kerkenraad er van op de hoogte zijn geweest dat ds. Luteijn en zijn vrouw in de pastorie Joodse onderduikers verborgen hielden. Zij wisten dat tot de bevrijding geheim te houden. Slechts heel weinigen op het dorp waren ervan op de hoogte geweest”*.

Lit.: Klaas Meijer, *Gastvrije ‘Tikkels’ tijdens de 2^e Wereldoorlog* (zie ds. F.J. Scholten) Harry Wubs, *Onder de ‘clockslagh’ van de Juffer – De Hervormde Kerk van Onstwedde sinds de Reformatie*.

333.

Catharinus Cornelis de Maar (geboren 9.3.1881 Meppel, zoon van banketbakker/ fabrikant Roelof de Maar en Joukje Gorter-overleden 27.7.1972 RK Ziekenhuis, Groningen).

Studie theologie UvA en doopsgezind seminarium te Amsterdam; **doopsgezind** predikant te Mensingeweer, Gemeente Leens (17.11.1907), Gorredijk (1910-1915), Twisk (1915-1919), Den Burg, Texel (1919-1925), Winterswijk (1925-1940) en Franeker (1940-1.5.1946 wegens emeritaat); daarna vertrok hij naar Haren (Groningen).

Gehuwd op 27.4.1908 te Meppel met **Anna Focken** (geboren 1.11.1887 Beilen, dochter van notaris mr. Johannes Petrus Cornelis Focken en Geertje Kaaskoper-overleden).

Ds. De Maar was samen met ds. A.G. Kloots (zie daar), ds. J.W. Roobol (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar) lid van het Comité voor Hulp aan Joodse Vluchtelingen, dat op

24.11.1938 was opgericht nadat zich op station Winterwijk menonterende incidenten hadden voorgedaan waarbij Duits-Joodse vluchtelingen door de Nederlandse marechaussee waren mishandeld en teruggestuurd.

334.

Willem Jacob Manger (geboren 12.7.1898 te Amsterdam, zoon van Johannes Bernardus Manger, makelaar in koffie, en Christina Frederika Petronella van Wijk-overleden 30.11.1989 Baarn; begraven Begraafplaats Rustoord, Diemen).

Studie theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en lid NCSV; **evangelisch luthers** predikant te Tiel/ Culemborg (5.4.1925-4.6.1939) en leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium te Tiel; van 1935 tot 15.1.1940 reserve-veldprediker; predikant te Naarden/ Bussum (18.6.1939-1963 wegens emeritaat); secretaris-buitenland van het Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending en redactielid van 'De Wartburg', het Lutherse weekblad; geestelijk verzorger in Baarn (1963-1968).

Gehuwd op 25.8.1925 te Zandvoort met **Maria (Miep) Meijer** (geboren 21.4.1907 te Amsterdam, dochter van kantoorbediende Hermanus Meijer en Elisabeth Matthea Otten-overleden 10.7.1989).

*Tijdens de oorlogsjaren bleek ds. Mangers grote weerstand tegen de bezettende macht en zijn verantwoordelijkheid jegens de Joodse landgenoten. Bedreigde mensen dienden te worden beschermd. Een anonieme brief van februari 1941 waarschuwt ds. Manger "voor zijn preek geen tekst te kiezen die de uitgesproken bedoeling heeft de Joden in het gevele te komen en de bezettende macht te mishagen". Maar ds. Manger had een andere mening: hij kwam voor zijn politieke mening duidelijk uit, bad in de diensten wekelijks voor de koningin, deed veel voor Joodse onderduikers en de Thora, de grote wetsrol uit de Bussumse synagoge, werd al die jaren in de lutherse pastorie veilig bewaard. Bij de weer-ingebruikname van de synagoge op 11 mei 1945 was ds. Manger eregast. Dat hij in de oorlogsjaren wel degelijk gevaar heeft gelopen blijkt uit een artikel in 'Het Vrije Volk' van 4 juni 1945 waarin wordt geschreven over een bericht aan de Sicherheitspolizei in de Euterpestraat te Amsterdam van 8 februari 1943 dat "voor tijdelijke verdwijning uit de samenleving ook in aanmerking komt: 'de preekijger Manger' (vermoedelijk uit Bussum), die iedere zondag en verder bij elke gelegenheid de Lutherse volksgenoten ophitst tegen het Grootduitse Rijk". De houding en de strikt zakelijke instelling van de kerkenraad en diens veel te slappe houding tijdens de oorlogsjaren – en ook van de synode in de eerste jaren – hebben ds. Manger ongetwijfeld geprikkeld en hem juist gestimuleerd in zijn zeer principiële houding" (H. Noordhuis). "Het interieur van de sjoel (van Bussum; GCH) is door de Duitsers geroofd, maar de torahrollen en rituele voorwerpen werden verstoep (o.m. door Ds. Manger van de Lutherse Kerk van Bussum) en zijn de oorlog intact doorgekomen". Dr. René Simon Süß (geboren 3.3.1939) droeg zijn boek 'Luther, een sympathieke potentiaat' op aan ds. Manger. Kerkhistoricus prof.dr. Johannes Pieter (Joop) Boendermaker (7.3.1925 Hilversum-3.5.2018) schreef er in zijn recensie in het kwartaalblad ELK, 13e jaargang, nr. 1 (1 maart 2013) het volgende over: 'En het is tot verbazing en vreugde van allereerst de Naarden-Bussumse lutheranen ook nog opgedragen aan hun vroegere predikant, W.J. Manger! En dat niet voor niets. **De lutherse predikanten waren bijna allen 'goed' in de oorlog, één, dominee Borgers uit Apeldoorn** (zie daar; GCH), verloor er zelfs het leven bij, maar Manger behoorde tot de meest uitgesproken critici van de nazi's. Bovendien bewaarde hij de Thorarol uit de synagoge – onder zijn bed verstoep, zeiden de Bussummers – en bracht die plechtig terug na de bevrijding. Süß wist dat alles precies. Hij is in Bussum opgegroeid, zijn moeder was luthers, zijn vader Joods'.*

Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 20; H. Noordhuis, *Ds. W.J. Manger (1898-1989)* in: DLK 8.

335.

Leendert Theodorus Arend van der Marel (geboren 31.8.1909 te Amsterdam, zoon van Arend Johannes van der Marel [1881-1958], referendaris Raad van Arbeid te Apeldoorn, en Adriana Borrebach [1878-1958]-overleden 25.4.1995 Apeldoorn; begraven Hoog-Soeren).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929); jaargenoot van dr. O.C. Broek Roelofs (zie daar), ds. R. Douma (zie daar), ds. L.Th.A. v.d. Marel (zie daar), ds. L. Overduin (zie daar) en ds. C.A. de Ridder; kandidaat (20.4.1934); lid VU-Corps NDDD; ging na voltooiing van zijn studie over naar **de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband**; predikant te Oudemirdum (2.10.1938-1942), Enschede (HV; 1942-1945); secretaris CICSA te Amsterdam (1945); **hervormd** predikant te Wesepe (1947 en Alkmaar 1953-1974).

Gehuwd in 1937 met **Jacoba (Cobi) Wilhelmina Grootenhuis** (2.2.1911 Amsterdam, dochter van Antonius Johannes Grootenhuis en Jacoba Florence Margadant).

Ds. Van der Marel nam in 1942 een beroep aan naar de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband te Middelburg, maar kreeg van de Duitse autoriteiten geen vestigingsvergunning; daarop nam hij vanaf voorjaar 1943 (toen ds. L. Overduin, predikant gereformeerde kerk in H.V. te Enschede, noodgedwongen moest onderduiken) niet alleen het pastorale werk van Overduin waar, maar wel zeker ook bepaalde taken in de verzorging van Joodse onderduikers in Enschede e.o. Hij betrok daartoe met zijn gezin de pastorie aan de Potgieterstraat aldaar. In augustus 1945 vertrok het gezin weer en werd Van der Marel algemeen secretaris van de CICSA te Enschede; tenslotte was hij nog hervormd predikant te Wesepe 27.4.1947-januari 1953) en Alkmaar (wijk-West; 25.1.1953-1.9.1974 wegens emeritaat); hij verrichtte tenslotte als emeritus nog hulpdiensten in Moyland-Louisendorf (Gemeente Bedburg-Hau, regio Kleef, Duitsland).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 28, 94, 155; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handvol Verkenners*, 42, 162; A.J.J. Stegeman, *De Hervormde Kerk van Wesepe*, 16.

336.

Jan Arie van der Meiden (geboren 1914 te 's Gravenhage, zoon van ds. Gerard Willem van der Meiden [10.12.1884 Loosduinen-] en Maria Elizabeth Post [1890 Nootdorp-]-overleden).

Theologisch kandidaat (1938); **hervormd** predikant te Made/ Drimmelen (30.10.1938-2.5.1943); te Noordbroek (1943-1948), te Hoogezand (18.1.1948-5.10.1951), Paramaribo (1951-1955) en Dordrecht (21.10.1956-30.4.1979 wegens emeritaat); daarna vertrokken naar Usselo.

Gehuwd op 1.7.1940 te Groningen met **Theodora (Dora) Hermina Coolsma** (geboren 7.11.1918 te Groningen, dochter van ds. Constant Willem Coolsma [zie daar] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 19.6.2001); zij was NRC-columniste en kinderboeken-schrijfster (pseudoniem: 'Constance Hazelager'). Hun zoon, dr. Gerard Willem (Pim) van der Meiden (8.8.1941 Drimmelen-24.9.2017 's Gravenhage), was historicus, m.n. over de geschiedenis van Suriname en Rusland, en vertaler uit het Russisch.

In 1943 namen zij een drie maanden oud Joods baby'tje in huis, Carla (Tsiwja) de Swarte (geboren 10.3.1943 Amsterdam, dochtertje van Benjamin [Ben] Ruben de Swarte {12.10.1914 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor} en Ellen Sanders {7.12.1918 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor}). Ze werd op 26.5.1943 door Hanni Keren van Blankenstein (geboren 1918 Groningen-), een Joodse vriendin van haar moeder, in een weekendtas naar Noordbroek gebracht. Het echtpaar Van der Meiden had echter zelf ook een baby van ongeveer drie maanden oud, Constance van der Meiden, dus het duurde niet lang voor één en ander aan de Duitsers bekend werd. Al spoedig volgde een inval, maar moeder Van der Meiden wist op slinkse manier de kinderen te verwisselen ('*Blijf van mijn kind af!*'), zodat de heren onverrichterzake afdropen. Maar Tsiwja kon nu niet langer meer in Noordbroek blijven en werd door een gemeenschappelijke vriend (huisarts Van 't Hul) naar ir. Jan H. Bruins,

werkzaam bij Provinciale Waterstaat van Groningen, en zijn vrouw Jeanne Bruins in Haren gebracht. Jeanne was een volle nicht van Alfred (Fred) Gustaaf van der Spek (13.12.1923 's Gravenhage, zoon van Johannes Karel van der Spek en Johanna Cornelia de Jong-23.11.2017 Amsterdam), medeoprichter en partijleider van de PSP. Fred van der Spek was gehuwd met Sara Samuëlla Troost (geboren 7.2.1927 Amsterdam als dochter van Roelof Troost en de Joodse Elisabeth da Silva Rosa {1894 Amsterdam-1973 Schagen}, van wie drie broers en drie zusters de oorlog niet overleefden). Jan en Jeanne woonden in een villa aan de Westerse Drift in Haren en hadden al een ouder zoontje. Ze noemden het meisje Carla. Toen de familie van 'Carla' haar na de oorlog kwam opeisen, ontstond een voogdijstrijd, waarin ds. Van der Meiden het pleit voerde voor de familie Bruins (Dora van der Meiden getuigde dat zij de biologische moeder beloofd had dat zij voor het meisje zou blijven zorgen, indien de ouders iets zou overkomen). Carla bleef tenslotte bij haar pleegouders in Haren. Vervolgens verhuisde het gezin naar Velp. Jaren later schreef ze een boek over haar leven: *'Eigenlijk heet ik Tsiwja'*. Een korte samenvatting van de inhoud: *'Bij een razzia in juni 1943 worden de Joodse ouders van de drie maanden oude Tsiwja verraden. Na de oorlog heet Tsiwja inmiddels Carla en ontstaat een verwoestende strijd over de adoptie (lees: het fortuin dat ze erfde: haar grootvader Herman Sanders (9.7.1882 Wildervank-28.1.1944 Auschwitz) was directeur van de N.V. Distilleerderij, Likeurstokerij en Limonade- en Extractenfabriek van C. Polak in Groningen). Als ze elf is raakt Carla bevriend met haar klasgenootje Ebbe Rost van Tonningen (geboren 1943, Schalkhaar-). Dat hij de zoon is van de gevreesde 'zwarte weduwe' (= Florentine – Florrie – Heubel 14.11.1914 Amsterdam-24.3.2007 Waasmunster, Belg.; echtgenote van NSB-voorman mr. Meinoud Marinus Rost van Tonningen (19.2.1894 Soerabaja NOI-6.6.1945 Scheveningen) zei haar niets, ze wist niet eens dat ze Joods was. Ebbe vertelde er zelf over – in een interview ('De Volkskrant' d.d. 27.9.2012) n.a.v. het boek 'In Niemandland' dat hij schreef over zijn ouders – 'Ze zaten in de vijfde klas van de lagere school. Zij had hem uitverkoren om samen over het schoolplein te lopen, hij bewonderde haar vanwege haar krullock en omdat ze hard kon lopen. Ook dat telt voor een sportieve jongen. Na een paar dagen was het over, ze moest niks meer van hem hebben. Zij was een Joods meisje. Haar ouders waren omgebracht in de oorlog en haar pleegouders verboden iedere omgang met hem' (Lidy Nicolassen). ... 'Met haar eerste man woont ze drie jaar in de bush van Papoea-Nieuw Guinea. Na zeventien jaar volgt een dramatische scheiding en blijven ze zitten met enorme schulden. Ze voelt zich tot haar achtenveertigste figurant in haar eigen leven. Desondanks maakt Carla opzienbarende carrière (ze wordt hoofd interne communicatie bij het ingenieursbureau Arcadis voor alle Arcadis-bureaus ter wereld) en zit bij ministers en andere wereldleiders aan tafel. Na een leven van ontkenning en 'er niet over willen praten' ontmoet ze in 2015 Hanni Karen van Blankenstein (94) in Israël, de jeugdvriendin van haar moeder. Ze krijgt een foto van haar ouders. Dit is het verhaal van een vrouw die keer op keer opnieuw begint en haar tegenslagen weet te overwinnen. Carla is nu zielsgelukkig (ze is getrouwd met de industrieel ontwerper Onno van Dokkum) en is de spil van haar uitgebreide samengestelde gezin'.*

Op 17.9.1945 werd in de pastorie door ds. C.W. Coolsma, zijn schoonzoon ds. J.A. van der Meiden en Thomas (Tom) Sijbrand Rot (25.12.1909 Amsterdam-1.10.1982 Amstelveen) van het Comité van Actie tegen de Doodstraf opgericht, waarvan de letterkundige, dialectoloog en volkskundige dr. Pieter Jacobus Meertens (6.9.1899 Middelburg-28.10.1985 Amstelveen) voorzitter en ds. J.A. van der Meiden secretaris werden. Andere leden van het Comité waren o.a. ds. J.J. Buskes (zie daar), ds. C.W. Coolsma (zie daar), prof.dr. G.J. Heering (zie daar), schrijver en publicist Josephuis Karel Franciscus (Jef) Last (2.5.1898 's Gravenhage-15.2.1972 Laren), Henriëtte Goverdine Anna Roland Holst-Van der Schalk (24.12.1869 Noordwijk-Binnen-21.11.1952 Amsterdam) en ds. Krijn Strijd (18.9.1909 Rotterdam-30.10.1983 Amsterdam). In de herfst van 1951 vertrok het gezin Van

der Meiden naar Paramaribo, Suriname, waarheen ds. van der Meiden een beroep had aangenomen. Daar raakten Jan Arie en Door van der Meiden bevriend met de Joodse historicus dr. Jaap Meijer (18.11.1912 Winschoten-9.7.1993 Heemstede; daar begraven) en zijn echtgenote Elizabeth (Liesje) Meijer-Voet (23.6.1918 Amsterdam-1993), en ook hun zoon Pim van der Meiden (1941-2017) Meijers zoon Ischa (Israël Chaim; 14.2.1943 Amsterdam-14.2.1995 Amsterdam) bouwden een levenslange vriendschap op. De beide vaders maakten samen deel uit van de redactie van het nieuw op te richten tijdschrift *Vox Guyanae*. Maar een conflict met mede-redactielid Lou Lichtveld (= 'Albert Helman'; 7.11.1903 Paramaribo, Suriname-7.10.1996 Amsterdam), componist, kunstredacteur, schrijver en diplomaat, maakte dat Meijer zich terugtrok uit de redactie. De goede relatie tussen de Van der Meidens en de Meijers leed daar niet onder en dat gold ook voor die tussen Jaap Meijer en ds. Constant Willem Coolsma (zie daar), toen die een half jaar doorbracht bij zijn dochter en schoonzoon in Suriname. Ze liepen – schrijft Gans – de deur bij elkaar plat en het scheelde niet veel – zei Pim van der Meiden – of Meijer had zich door Coolsma tot het christendom laten bekeren! Maar de kans daarop leek achteraf bezien toch wel uiterst klein. Korte tijd werd de vriendschap verbroken, maar terug in Nederland weer opgepakt.

Lit.: Carla van Dokkum, *Eigenlijk heet ik Tsiwja. Leven met een geleende naam of: Op 4 mei bellen mijn kinderen. Altijd.*; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer – Een joodse geschiedenis*, deel I (1912-1956), 540v., 544, 565, 580, 632, 653, 664, 668v.; dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 54v.; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 203v., 206.

337.

Klaas Meima (geboren 22.4.1908 te Rijsoord, Ridderkerk, zoon van Garmt Meima en Grietje Reinen van Nes [1882-1965]-overleden 8.2.1987). Zijn broer Pieter Meima (geboren 21.12.1911 Groningen) was sergeant bij het KNIL en verdronk op 29.11.1943, toen het Japanse schip 'Suez Maru', waarop hij als krijgsgevangene werd vervoerd, bij het eiland Kangean werd getorpedeerd. Zijn zwager Henri Theodorus Bik (12.9.1900 Meester Cornelis-25.2.1945 kamp Bangkong, Semarang, NOI), getrouwd met zijn zuster Johanna Meima (1904 Rijsoord-1983 Apeldoorn) kwam op 25.2.1945 om het leven te Semarang, NOI.

Klaas Meima werd **gereformeerd** predikant te Neede (3.4.1932) en ging in 1945 over naar de **Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt**: predikant te Neede (15.6.1945) en te Enumatil (14.4.1946-2.5.1954). Na 8 jaar teruggekeerd naar de GKN: **gereformeerd** predikant te Bunschoten-Spakenburg (12.9.1954-1.9.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd op 30.3.1932 met **Elisabeth Hillegina Henrica Maria (Bets) Heida** (geboren 26.1.1906 te Yerseke, Reimelzwaal, dochter van ds. Homme Jeep Heida [30.6.1875 Mildam, Schoterland-26.5.1964 Vlaardingen], predikant te Vlaardingen, en Ingenetta Diderica van den Hoorn [7.12.1875 Breukelen, dochter van ds. Simon Albertus van den Hoorn {12.8.1851 Bodegraven-30.9.1890 Tiel} en Hendrica Gerarda Anna Westerhuis-25.5.1949 Vlaardingen]-overleden 2.11.1994 te Kampen).

Het echtpaar ontving op 27.9.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het een Joodse vrouw, Sara Ilse Sophia Heijmans-Gumprich (6.2.1920 Ascheberg bij Münster-22.3.2018 Haifa, Israel, haar man, de leraar Israël Heijmans (2.5.1913 Enschede- 7.5.1943 Sobibor), onderdak bood en later – tijdelijk – ook aan Jacob Hiegentlich (1927 Amsterdam-11.6.2009 Amsterdam) en zijn moeder Paula Hiegentlich-Goedhardt (18.9.1889 Krefeld-7.7.1970 Amsterdam), weduwe van slager Ruben Hiegentlich (20.6.1887 Assen-19.10.1942 Auschwitz). Hun beide andere zoons, Aron (geboren 22.7.1915 Amsterdam) en Abraham Hiegentlich (geboren 3.12.1917 Amsterdam), stierven op 7.5.1943 in Sobibor). Ds. Meima onderhield ook contacten met ds. Frits Slomp (zie daar), met mevr. Helena Theodora Kuipers-Rietberg (26.5.1893 Winterswijk-27.12.1944 KZ Ravensbrück) te Winterswijk en met ds. Leendert Overduin (zie daar) te Enschede. Hij raakte tijdens de Vrijmaking in hevig conflict

met zijn collega ds. O.C. Broek Roelofs (zie daar), die hem echter het leven redde door hem - na arrestatie - vrij te pleiten bij de *Sicherheitspolizei* te Arnhem.

Lit.: Herbert Boucher, *Miracle of Survival. A Holocaust Memoir*, 160-171 (info over Israël en Ilse Heijmans-Gumprich); E. Masselink, *In memoriam Ds. K. Meima* in: *Jaarboek 1988 der GKN*, 517v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 597v.

338.

Dr. Wigger Wiggers Meindersma, drager *Witte Mobilisatiekruis 1914-1918* (geboren 19.9.1872 te Leeuwarden, zoon van koopman Wigger Meindersma [1832-1881] en Tjitske Fennema [1832-1911]-overleden 10.11.1964 te 's Gravenhage; crematie Crematorium Driehuis-Westerveld).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat (1895); **vrijzinnig hervormd** predikant te Vledder (2.2.1896), te Oldeberkoop (1898), te Waalwijk (1904) en te 's Hertogenbosch (1906-1938 wegens emeritaat). Daarnaast was hij 17 jaar leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium in 's Hertogenbosch en medeoprichter en secretaris van de Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden.

Op 31.5.1899 te Deventer gehuwd met **Jannetjen van Schooten** (geboren 10.5.1871 te Deventer, dochter van Gerrit David van Schooten, commissionair in boter, en Gerritjen Kloosterboer-overleden 10.8.1942 's Gravenhage, Van Lennepweg 7).

Zij zouden Joodse onderduikers in huis hebben gehad.

Lit.: A. Vroon, lemma 'Meindersma, Wigger' in: *Biografisch Lexicon*, V, 364v.

339.

Dr. Gerard Melles, drager *Witte Mobilisatiekruis 1914-1918* (geboren 15.1.1900 te Groningen, zoon van meubelmaker Willem Melles en Harmke de Raad-overleden 21.5.1985 te Veenendaal; begraven Nieuwe Begraafplaats te Zeist, nr. 1414198). Ds. Pieter Melles (4.10.1897 Groningen-8.8.1970 Groningen), gehuwd met Maria van Oostveen (28.2.1898 Amsterdam-16.10.1975 Groningen), was zijn oudere broer, die tijdens de oorlogsjaren in Grijpskerk stond (1931-1950). Zijn zus Margrietha Gesina Melles (25.4.1895 Groningen-14.9.1931 Groningen) was gehuwd met ds. Willem Reinders (31.7.1895 Bedum-6.3.1945 KZ Bergen-Belsen), tijdens de oorlog gereformeerd predikant Selligen en een vooraanstaand verzetsman; zie daar).

Gerard Melles volgde aanvankelijk de opleiding tot surnumerair (= boventallig ambtenaar) bij de belastingen in 's Gravenhage. Vervolgens deed hij staatsexamen-Gymnasium, studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1931) en later aan aan de Theologische Hogeschool Kampen. **Gereformeerd** predikant te Wartena en Eernewoude (24/31.8.1930-april 1946) en te Voorst (5.5.1946-26.8.1962); daarna geestelijk verzorger van chronische zieken te Apeldoorn e.o. (1962-1.6.1966 wegens emeritaat; hij vestigde zich daarna in Veenendaal en promoveerde in 1973 te Kampen.

Gehuwd met **Pieterrella (Nel) van der Ploeg** (geboren 12.3.1903 te Rotterdam, dochter van schoenmaker Mels van der Ploeg en Jannetje Korstanje-overleden 21.1.1985).

Ds. Melles zat van 7.7.-12.11.1943 gevangen in Huis van Bewaring te Leeuwarden en van 12.11.1943-10.3.1944 in Kamp Vught o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers.

Bibl.: ds. G. Melles, 'Vervolgd en ... zalig!' (Amsterdam, 1948).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 226; *In memoriam Dr. G. Melles* in: *Jaarboek 1986 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

340.

Pieter Martinus Mentzel (geboren 11.5.1915 te Rotterdam, zoon van Gustaaf Martinus Mentzel [1873-1934] en Neeltje Hanson-overleden 19.4.1996 te Dordrecht; crematie Crematorium 'Essenhof' te Dordrecht).

Student theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij bevriend raakte met zijn latere collega ds. Francois van der Heijden (zie daar); kandidaat Leiden (1938); actief in het vormingswerk te Amsterdam (1938-1940); **vrijzinnig hervormd** predikant ('rode dominee') te Hoogkarspel (1940, bevestigd door ds. B.J. Aris [zie daar] 4.11.1945), te Naaldwijk (11.11.1945-22.8.1948), te Amsterdam (Vrijburg; 29.8.1948-12.2.1950), te Dordrecht (o.a. sinds 1967 in 'Morgensterkerk', Sterrenburg; 19.2.1950-30.6.1980 wegens emeritaat).

Gehuwd op 5.6.1940 te Amsterdam met **Gemma van Aken** (geboren 21.9.1917 te Rotterdam, enig kind van timmerman Antonie van Aken en verpleegster Maria Petronella Hemelop-overleden 12.3.1986 te Dordrecht; crematie Crematorium 'Rotterdam-Zuid'), ze was overtuigd sociaal-democraat en lid van de SDAP, lid gemeenteraad van Dordrecht voor de PvdA (1958-1970) en lid van het Comité van Waakzaamheid. Het echtpaar kreeg drie zoons, Paul Mentzel (geboren 1942 Hoogkarspel) had een relatie met de actrice Simone Rooskens (geboren 16.5.1939 Amsterdam) en de middelste Vincent Samuel Mentzel (geboren 28.9.1945 Hoogkarspel) is een beroemd (hof)fotograaf.

Tijdens de Duitse bezetting werkte ds. Mentzel nauw samen met de lokale RK geestelijkheid, te weten pastoor Petrus Cornelis Vollebregt (22.10.1893-29.3.1969) van Hoogkarspel, later pastoor van de Onze Lieve Vrouw van Goede Raad parochie te Beverwijk (daar begraven op het kerkhof), en kapelaan Scholten. Na de oorlog brachten ze over het 'Verzet der kerken' verslag uit aan het RIOD.

Ds. Mentzel schreef zijn eigen *'Verslag van hetgeen door mij is gedaan om de bevolking van Hoogkarspel geestelijk weerbaar te maken t.a.v. de nationaalsocialistische levens- en wereldbeschouwing in het tijdvak 29 juni 1941 tot 5 mei 1945'*. Hij vatte het geheel in zes punten samen: 1^e. *Verkondiging van het evangelie van Jezus Christus en uitleg, waaruit blijkt, dat de nationaalsocialistische ideologie daarmee in strijd is. Behandeling tijdens de kerkdienst van de actuele onderwerpen: Jodenvervolging, Cultuurkamer en Arbeidsinzet enz. enz.* 2^e. *Voorlezing van de kansel van alle boodschappen, door de Synode der Nederlands-Hervormde Kerken uitgezonden etc.* 3^e. *Huisbezoeken en bespreking van de oorzaken van het nationaalsocialisme en de stellingneming daartegen.* 4^e. *Organiseren van z.g. gemeente-avonden, waarbij vooral onkerkelijke mensen werden uitgenodigd (die anders niet bereikt konden worden). Bespreking van onderwerpen, personen en boeken waaruit een duidelijk anti-nationaalsocialistische gezindheid en positief christelijke en humanistische gezindheid bleek. Bijvoorbeeld o.a. 'Waarom Christen? Wat zal de toekomst brengen? Albert Schweitzer; J. Kagawa; J. Pary – Vuurdoop in schoffiesland; P. Bakker – Ciske de Rat.* 5^e. *Het geven ter lezing van boeken uit eigen bibliotheek o.a. van Dr. Banning. Het adviseren bij aankoop van nieuwe boeken zowel aan de bibliotheek van de Mij. Tot Nut van 't Algemeen als aan gemeenteleden.* 6^e. *Verspreiding van illegale lectuur, in 't bijzonder van 'Vrij Nederland', waarvan ik steeds de verspreiding in Hoogkarspel en omgeving verzorgde'. Ondertekend: P.M. Mentzel, predikant der N.H. Gemeente te Hoogkarspel.*

Pieter en Gemma Mentzel waren verder met enkele trouwe en betrouwbare gemeenteleden nauw betrokken bij het onderbrengen van Joodse onderduikers in de Streek. De rechtssocioloog professor Hugo Sinzheimer (12.4.1875 Worms, D.-16.9.1945 Bloemendaal), van 1920-1933 hoogleraar arbeidsrecht aan de Universiteit van Frankfort am Main, is in 1933 met zijn vrouw, grafologe Paula Sinzheimer-Selig; 20.5.1890 Würzburg-18.11.1960 te Bergen NH, zijn dochter Gertrud Mainzer-Sinzheimer (13.3.1914 Frankfort am Main-8.7.2016 New York, USA) en schoonzoon advocaat Richard Mainzer (11.5.1907 Heppenheim-) naar Nederland uitgeweken. Daar werd Sinzheimer in 1933 bijzonder hoogleraar rechtssociologie aan de Universiteit van Amsterdam en in 1935 bijzonder

hoogleraar hoogleraar van het arbeidsrecht aan de Rijksuniversiteit van Leiden). Tijdens hun verblijf in Nederland kregen Richard en Gertrud Mainzer twee kinderen: Gabriele (geboren 4.5.1935) en Frank (geboren 23.2.1939). Na de Duitse inval werd prof. Sinzheimer onmiddellijk ontslagen. Richard Mainzer werd al in 1940 gearresteerd en naar Hamburg overgebracht omdat hij 'Duitse Joden geholpen had het land te verlaten'. Merkwaaardig genoeg kreeg hij toestemming naar Cuba te vertrekken. In 1942 werd de situatie voor Sinzheimers onhoudbaar en besloot het gezin met hulp van een student onder te duiken. Prof. Sinzheimer en zijn vrouw kregen onderdak in de pastorie van Pieter en Gemma Mentzel in Hoogkarspel. Gertrud besloot alleen onder te duiken in Dordrecht ten huize van het echtpaar Pieter Traarbach (14.2.1884 Dordrecht-1959) en Johanna Petronella Traarbach-Van de Ven (1885 's Gravenhage-1967) in hun huis aan de Van Baerlestraat 6. Ze waren ouders van kunstschilder Johan Traarbach (15.2.1920 Dordrecht-19.12.2006 Amersfoort). Het echtpaar Traarbach woonde in Dordrecht naast de evangelisch-lutherse predikant ter plaatse, dr. Gerrit Jacob Lindijer (20.9.1916 Rotterdam-9.2.2004 's Gravenhage; zie prof. dr. C.M. Lindijer), die woonde op het adres Van Baerlestraat 8 te Dordrecht. Haar kinderen bracht Gertrud onder in Driebergen bij de gezusters Bep (Lammerdina Elisabeth) Holst; 8.11.1887 Amsterdam-16.1.1944 Vught) en To Holst aan de Welgelegenlaan 29 (zie ds. Dirk Jacobus Couvée), die daar een kindertehuis leidden. Maar op 15.11.1943 vond een overval plaats: de zussen werden gearresteerd (Bep kwam om in het concentratiekamp Vught bij het zogeheten 'Bunker-drama', waarbij 91 vrouwen gedurende de nacht van 15/16.1.1944 in twee cellen werden opgesloten, als gevolg waarvan 10 vrouwen zijn gestikt) en alle kinderen werden via de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam naar Westerbork gebracht. Toen Gertrud dat hoorde besloot ze zich bij haar kinderen te voegen. In februari 1944 liet ze zich het kamp binnen smokkelen en in april 1944 werden ze gedrieën naar Bergen-Belsen gedeporteerd. En daar gebeurde het ongelofelijke: dankzij vervalste Rode Kruis-papieren wisten ze te overleven en konden zich na de oorlog in Cuba met man en vader herenigen. Kort daarna werd Gertruds derde kind geboren: Susan Daniela, en vertrokken ze naar de Verenigde Staten. Voor de ouders Sinzheimer werd later een ander adres gevonden in Bloemendaal en ook zij haalden daar de bevrijding, al overleed prof. Sinzheimer niet lang daarna. *Vanaf oktober 1943 tot de bevrijding was Abraham Michael Herzberg (1.4.1924 Amsterdam-8.4.2020 Beir-Sheva, Israel), zoon van Abel Herzberg (17.9.1893 Amsterdam-19.5.1989 Amsterdam), bij de Mentzels ondergedoken. Het organiseren van voedselpakketten voor het netwerk rondom de onderduikers vergde aan het eind van de oorlog veel energie van het echtpaar*"(uit: "Stamboom Hemelop – Genealogie Online).

Bibl.: *"Brief van ds. P.M. Mentzel te Dordrecht aan zekere Schaper over Joodse onderduikers in de pastorie"* (1975, kopie: Westfries Archief te Hoorn).

Lit.: 'S. Kok, *Het werk van onze plaatselijke illegaliteit, i.v.m. de zorg voor onderduikers*, hoofdstuk 26 van: *Gedenkboek Hoogkarspel 1940-1945*, p. 61-75 (site: westfriesgenootschap.nl); Henny de Lange, hoofdstuk 'Niet zomaar op de bank hangen' in: P. Dekkers (red.), *'Land van domineeskinderen'*, 143vv.; *Stolpersteine Dordrecht/ Het voorbije Joodse Dordrecht*: lemma 'Gertrud Mainzer verliet voor haar twee kinderen de veilige onderduik in Dordt'.

341.

Aart Merkelijn (geboren 27.9.1878 te Dordrecht, zoon van groentehandelaar Pieter Merkelijn en Dina Mitzer-overleden 26.4.1943 te Leiden in zijn huis 'Singoranon' (= een berg in Centraal-Java) aan de Lorentzkade 36.; begraven 'Rhijnhof'. Leiden).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1902) en later Vrije Universiteit te Amsterdam (19.1.1903); jaargenoot van ds. W.L. Korfker (zie daar) en ds. J.J. Lammertsma (zie daar); lid VU-Corps NDDD

(dispuut Forum); praeses VU-Corps; kandidaat (16.6.1907); **gereformeerd** predikant te Schoondijke (31.5.1908-8.1.1911) en te Middelburg (voor de missionaire dienst te Bandjar Negara, Magelang, Midden-Java, NOI; 25.5.1911-1.1.1939 wegens emeritaat).

Gehuwd 26.5.1908 te Vrijhoeve-Capelle met **Adriana (Jeanne) Oerlemans** (geboren 6.11.1880 te Vrijhoeve-Capelle, dochter van Hendrik Hendrikus Oerlemans, koopman, commerce de paille [hooi- en strofabrikant] uit Labbeget bij Vrijhoeve-Capelle, en Jacoba Timmermans-overleden 26.1.1963 te Amersfoort, 'Nijenstede', Heiligenbergerweg 84; begraven 'Rhijnhof, Leiden). Hun jongste zoon, Pieter (Piet) Johannes Merkelijn (geboren 30.11.1917 te Magelang NOI- overleden 22.5.2008 te Hardenberg; begraven Rusthof, Leusden) studeerde op dat moment nog Indologie aan de RU te Leiden om later bestuurs-ambtenaar te kunnen worden in Nieuw-Guinea (1945-1962; daarna hoofd afdeling en ontwikkeling voorlichting van de Technische Hogeschool Twente, 1962-1972) en woonde als jongste van de drie kinderen nog thuis. Op 24.9.1943 trouwde Piet Merkelijn met Bep Morks (geboren 25.5.1920 te Paré, Java, NOI., dochter van Herman Morks [30.4.1896 Dordrecht-4.12.1944 Tjipinang-gevangenis, Batavia; begraven Ned. Ereveld Menteng Pulo, nr. II 42], administrateur van een vezelonderneming, en Gijsbertha Clasina Kooijman [26.9.1898 Dordrecht-20.7.1945 Banjoebiroe, Kamp 10, begraven Erebegraafplaats Menteng Pulo te Jakarta, nr. II 43]. Bep overleed op 7.10.1976 Leusden; begraven: Rusthof, Leusden). Het huwelijk werd ingezegend door ds. Hendrik Albert Wiersinga (19.1.1896 Meppel-9.9.1969 Baarn), omdat studentenpredikant ds. R.C. Harder (zie daar) op dat moment gevangen zat. Het jonge paar besloot in te trekken bij moeder Merkelijn, zodat Piet zijn studie kon afronden (ondanks het feit dat de universiteit toen al gesloten was) en toen dat niet meer mogelijk bleek kon hij de *Arbeitseinsatz* omzeilen door in dienst te treden bij de Federatie van Organisaties van Carrosserie- en Wagenbouwbedrijven en Aanverwante Bedrijven FOCWA). Hij nam er het secretariaat waar. Maar het huis bleek ook nog groot genoeg om een aantal onderduikers te huisvesten. Zo stemden ze op 2.1.1944 toe om het Joodse meisje Hanny Michaelis onder de schuilnaam 'Wilma' in huis te nemen als dienstmeisje voor dag en nacht. Hanny werd geboren op 19.12.1922 te Amsterdam als dochter van Alfred Michaelis, vertegenwoordiger voor een hoedenfabriek [oorspronkelijk afkomstig uit Königsberg] en boekhoudster/handelscorrespondente Gona Sara Swaab (geboren 21.8.1886 te Amsterdam; beide ouders stierven op 26.3.1943 in Sobibor). Hanny overleed op 11.6.2007 te Amsterdam en werd begraven op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg. Al tijdens de oorlogsjaren ontpopte ze zich tot een begenadigd dichteres en ze hield in die tijd ook een zeer gedetailleerd oorlogsdagboek bij. Op 9.12.1948 huwde ze te Amsterdam de jonge schrijver Gerard Kornelis van het Reve (14.12.1923 Amsterdam-8.4.2006 Zulte, B.), die net zijn eersteling '*De Avonden*' had uitgebracht. Zij ontmoetten elkaar toen hij er de Reina Prinsen Geerligsprijs voor kreeg. In 1959 werd het huwelijk ontbonden, o.a. omdat Van het Reve openlijk uitgekomen was voor zijn homoseksuele geaardheid. Hanny ontving voor haar op zichzelf bescheiden oeuvre belangrijke literaire prijzen, zoals de Jan Campert-prijs in 1966 (voor haar bundel '*Onvoorzien*') en in 1995 zowel de *Anna Bijns*prijs (voor poëzie) als de *Sjoerd Leiker*prijs voor haar gehele oeuvre. Ook Pieter Merkelijn hield een oorlogsdagboek bij getiteld '*Singoranons Dagboek*', waarin alle toenmalige bewoners van het gelijknamige huis – legaal of illegaal – hun oorlogservaringen beschreven. Behalve de weduwe Merkelijn-Oerlemans, het jonge paar Merkelijn-Morks en Hanny Michaelis komen daarin ook de studenten Jørgen Bech en Leo Scholten aan het woord. Jørgen Bech (geboren 13.3.1920 te Pijnacker als zoon van de directeur van een psychiatrische inrichting Stichting Wolfheze, tevens gereformeerd predikant ds. Willem Bech [11.10.1893 Amsterdam-31.1.1945 Amersfoort, begraven Oosterbeek], en Elisabeth Anna van Kempen (2.11.1893 's Gravenhage-28.10.1979 Bosch en Duin) was student geneeskunde aan de RU Utrecht en als 'Jan Willem' lid van de verzetsgroep van *Trouw* in Den Haag en van een KP van de Raad van

Verzet. Hij werd opgepakt na een overval op zwarthandelaars in een café aan de Beestenmarkt te Leiden, zwaar verhoord en op 28.9.1944 samen met zijn vriend en medestudent Eduard (Ed) Victor Maier (geboren 20.5.1916 te Singaradja, NOI) gefusilleerd op het landgoed 'Offem' te Noordwijk-Binnen. Op 9.8.1945 werden hun stoffelijke resten daar teruggevonden en herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen. Een jongere broer van Jurgen, Drie andere studenten, Wout van der Veen, Arie Smelik en Cornelis Leonard (Leo) Oudshoorn (= 'Leen Overbeek'; 8.9.1916 's Gravenhage-10.12.1972 Oegstgeest; begraven Westduin, 's Gravenhage, ook lid van het verzet) komen er niet in voor omdat ze al vertrokken waren toen Piet Merkelijn aan zijn dagboek begon. Piet Merkelijn schrijft: *"Ik ga nu verder met een dagboek, dat we in de oorlogstijd hebben bijgehouden, het zogenaamde **Singoranons Dagboek**. Daarin hebben geschreven, behalve Bep en ik, de anderen, die tijdens de oorlog bij ons in huis waren: moeder Merkelijn, en de andere onderduikers Hannie Michaelis onder de schuilnaam 'Wilma' en de schuilidentiteit van 'hulp in de huishouding', Woutje van der Veen, Jørgen Bech, Wim Oudshoorn (later kampioen bridge, hij leerde ons bridgen), en Leo Scholten, zoon van een slager uit Den Haag, die later wiskundeleraar is geworden. Wim en Wout schrijven niet in dit dagboek, omdat ze in de periode, die het beslaat, niet meer bij ons waren. Jørgen Bech evenmin omdat hij als gewapend lid van een ondergrondse KP werd gepakt en doodgeschoten op de Waalsdorpervlakte (moet zijn: landgoed 'Offem' in Noordwijk-Binnen). Verder Leo's verloofde Hanny en hier en daar nog een ander". ... "Bovendien zaten heel vaak vrienden uit Leiden over de vloer: Hemmo Pothuis, Chris Geelbloed en anderen. Met elkaar "bekritiseerden" we Wilma's gedichten dat de stukken er afvlogen. Al gauw was het die vrienden duidelijk dat Wilma een Joodse vluchteling was: haar eruditie bij allerlei gelegenheden sprak boekdelen. Het liep goed met Wilma's vlucht: na de oorlog vertrok zij naar Amsterdam en wij naar Nieuw-Guinea".* Behalve Jørgen Bech en de ouders van Bep Merkelijn-Morks, overleefde ook een oom van Bep, tandarts Jan Willem Gesinus Bosch, die getrouwd was met Cornelia (Corrie) Johanna Morks, de oorlog niet. Jan Bosch (geboren 30.12.1897 Hoogeveen, zoon van Gerrit Albertus Bosch en Groetje Berkmeijer) kwam op om Kdo Melk, nadat te zijnen huize de ambtenaar en verzetsman Leo Eliza Voogd (geboren 18.9.1920 Rotterdam), arbeidscontroleur bij het Rijkskolenbureau en leider van de LO-Den Haag, was gearresteerd. Voogd stierf op 4.9.1944 op de schietbaan buiten kamp Vught voor het vuurpeloton.

Bron: Piet Merkelijn, *Collector's Items – Anekdoten & Bespiegelingen van een zwerver* (2001), 3, 17.

Bibl.: A. Merkelijn, *26 Jaren op het Zendingsveld; herinneringen van een missionair predikant* ('s Gravenhage, 1941).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 139, 142; Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 Leiden*, 74; G.C. Hovingh, Johannes Post, Exonent van het verzet, 157; Hanny Michaelis, *'De wereld waar ik buiten sta' - Oorlogsdagboek 1942-1945*; R.C.J. van Maanen, *Getuigenissen van het Leidse verzet*, in: *Leids Jaarboekje 1995*, 45.

342.

Willem Reinders Mesdag (geboren 9.4.1896 te 's Gravenhage, zoon van Reinder Unico Mesdag [1855-1918], inspecteur der belastingen te Winschoten, en Etina Martha Boekhoudt [1865-1930]-overleden 7.11.1975 te Amsterdam; crematie aldaar).

Studie theologie te Parijs en Amsterdam; proponent 24.6.1924; **doopsgezind** predikant te Westzaan (op het Zuid; 5.10.1924-27.1.1929), Zijldijk (3.2.1929-1.4.1934), Sneek (8.4.1934-20.9.1946) na zijn emeritaat in 1947 verrichtte hij nog hulpdiensten te Zeist (6.10.1946-20.4.1961).

Gehuwd op 5.9.1924 te 's Gravenhage met **Sjoukje Grietje Bonnes Hylkema** (geboren 21.9.1897 te Leeuwarderadeel, dochter van Bonne Sjoukes Hylkema en Trijntje

Oepkes Couperus; begraven te Nes-overleden 1973). Ds. Oepke Trinus Hylkema (1902-1988; zie daar), was een jongere broer van haar.

Het doopsgezinde predikantenechtpaar Willem en Sjoukje Mesdag woonde op het adres Singel 30 te Sneek. In de zomer van 1939 leidde ds. Mesdag bepaalde activiteiten in het doopsgezinde Broederschapshuis (1920) aan de Sweelincklaan te Bilthoven en ontmoette daar en aantal gevluchte Joden uit Oostenrijk. Toen onderhield hij ook al contacten met zijn doopsgezinde collega ds. J.H. van der Slooten (zie daar), die voor de oorlog samen met ds. H.C. Leignes Bakhoven (zie daar) in het Buitengoed 'Fredeshiem' bij Steenwijk ongeveer 40 Joodse kinderen in de leeftijd van 4 tot 17 jaar uit Oostenrijk verzorgde. Na de bezetting in mei 1940 veranderde er veel in Sneek. Om te beginnen kreeg de stad al in juni 1941 een NSB-burgemeester, NB een voormalige dominee: ds. Jacob Rudolf Johann Schut (4.3.1903 Essen, D.-6.11.1957 Amsterdam; van augustus 1939-3.8.1941 was hij hervormd predikant te Schingen-Slappeterp, oostelijk van Franeker) die tot 16.4.1945 in functie bleef. Bij zijn afscheid van Schingen *'heeft hij tenslotte nog aandacht gewijd aan de motieven, die hem bewogen hebben de toga te verwisselen voor de burgemeestersketen'*. Die motieven deugden niet: Schut was gewoon een 'foute' predikant, sinds de oprichting in 1934 hoofdopsteller van het tijdschrift *'Hollandsche Post'*, voor *vrije religie, nationale staatkunde, cultuur en economie*, dat sterk pro-Duits, antisemitisch en Vlaams georiënteerd was. Hij zal zeker een actieve rol hebben gespeeld bij de deportatie van de Sneker Joden naar Westerbork in oktober 1942. Of de Mesdags er zelf bij betrokken waren is niet zeker, maar feit is wel dat het verzet in Sneek al in een vroeg stadium voor **alle** Sneker joden onderduikplekken had gezocht en gevonden. Zelfs op de avond vóór het begin van de deportatie ging men nog bij alle Joden langs om ze mee te krijgen, maar de meeste durfden niet... (aldus verzetsman Henny Jongejan). Ds. Mesdag zelf was toen al volop betrokken bij het onderbrengen van joodse kinderen in Friesland. Dat ging zo: op zeker moment werd hij benaderd door Mia Coelingh (zie daar) met de vraag of Mesdag samen met kapelaan Gérard M. Jansen (1905) uit Sneek veilige onderduik-plaatsen zou kunnen regelen voor Joodse kinderen uit Amsterdam. *Deze kinderen werden, onder het oog van de Duitse bewaking, door verplegend personeel meegenomen uit de Amsterdamse Hollandse Schouwburg en de daar tegenover liggende Joodse kindercreche (waar de kinderen wachtten op doorvoer naar Westerbork en vandaar verder naar de Duitse vernietigingskampen)*. Leden van de Amsterdamse Studenten Groep (ASG), die onder leiding stond van Mia's neef Piet(er Adriaan) Meerburg (1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam), *brachten de kinderen per trein, via Enkhuizen en de veerboot naar Stavoren en weer verder per trein, naar Sneek*. Piet Meerburg vertelde er na de oorlog dit over (zie Nienke Ledegang): ***"Mijn contacten begonnen altijd bij de dominee of de pastoor. Van hen was de kans het grootst dat ze deugden"***, en (zie Van Ommeren/ Scherphuis): *'Ik ben bij alle dominees en pastoors geweest (in Friesland, om pleegouders te zoeken; GCH), iedereen keek je aan of je gek was als je vertelde wat er in Amsterdam gebeurde. Een halfjaar later wisten ze het daar ook en konden we alles doen wat we wilden'*. *Dominee Mesdag uit Sneek was de eerste die meehielp en daarna kapelaan Jansen, ook uit Sneek. 'Zo slecht als de paus zich heeft gedragen, zo goed was de kerk. We hadden een afspraak met de katholieke geestelijkheid in Utrecht dat de pleegkinderen niet gedoopt zouden worden. Bij onze kinderen is dat ook niet gebeurd. Ik ken maar twee kinderen uit andere groepen die wel gedoopt zijn'*. Piet Meerburg (citaat uit interview in de *Groene Amsterdammer*, d.d. 29.4.1998): *"De volgende dag ben ik onmiddellijk naar Leeuwarden doorgereisd, naar Krijn van der Helm (19.10.1912-Amersfoort-doodgeschoten 25.8.1944 in zijn huis te Amersfoort), de (doopsgezinde) topman van het Friese verzet en onze contactman. ... In eerste instantie gingen we naar de dominees en pastoors, want die wisten wie er wel en wie niet goed was. De opnamebereidheid is in Friesland buitenproportioneel groot gebleken, maar in augustus 1942 was dat nog niet zo, simpelweg omdat men niet geloofde dat er razzia's plaatsvonden om de Joden*

weg te voeren. Ik kreeg geen poot aan de grond, totdat ik in Sneek bij dominee Mesdag terecht kwam. Toen ben ik doorgestoten. Drie, vier maanden later geloofde men het wel. Dominee Mesdag vond dat de kapelaan, met wie hij goede contacten onderhield, ook bij de zaken betrokken moest worden. Met andere woorden: voor het eerst werd hier uit pure menslievendheid de oecumenische gedachte in daden omgezet. De katholieke kerk, de paus daargelaten, verdient wat betreft de opvang van kinderen alle lof, althans wat ik daarvan ervaren heb. De Utrechtse Groep heeft een deal gemaakt met de katholieken dat de joodse ondergedoken kinderen in Limburg niet gedoopt zouden worden en dat is ook bijna niet gebeurd. Wij hebben de Friese onderduikverleners ook altijd gewezen op het gevaar dat de Joodse kinderen bedreigde, maar ook dat zij, de onderduikverleners, ten dode waren opgeschreven als ze zouden worden gesnapt. Het was onze plicht hen te waarschuwen voor het risico dat ze namen. Maar die mensen hebben dat toch maar allemaal genomen. Ik schat voor Friesland: zeven- tot achthonderd gezinnen. Dat is niet mis!” Ds. Mesdag bracht Meerburg ook in contact met zijn collega ds. F. van de Wissel te Leeuwarden (zie daar), zodat ook daar veel Joodse kinderen konden worden ondergebracht. Citaat: “Er waren veel collegiale verbindinglijnen, die safe waren, waardoor er meer mogelijkheden waren om kinderen onder te brengen in de Friese Zuidwesthoek. Het convent van doopsgezinde predikanten kwam geregeld bij elkaar op Singel 30. Ook de echtgenotes kwamen mee op verzoek van mijn moeder. Zij deelden immers de stress met hun mannen. Bemoediging en onderlinge steun waren nodig” (Nine Treffers-Mesdag). Ds. Mesdag communiceerde op eigen wijze over de Joodse kinderen die naar Friesland kwamen: “Theesurrogaat ..., dat dronken wij in de jaren van de oorlog, toen de echte thee schaars werd en deze tenslotte helemaal niet meer te krijgen was. Veel zaaks was het niet. Eigenlijk moet boven mijn schrijven staan: ‘Theesurrogaat voor Sneek’, hoe Joodse kinderen de Tweede Wereldoorlog overleefden. ‘Theesurrogaat’ was het schuilwoord voor blonde joodse kinderen. Dat was heel andere thee dan de vanouds gebruikte bladeren uit India. Willem Mesdag en zijn echtgenote Sjoukje zaten in de oorlog ‘in het verzet’, zoals dat toen heette. Zij deden ‘ondergronds werk’ en wel het onderbrengen van Joodse kinderen – waaronder ook pasgeboren baby’s – in Sneek en wijde omgeving. Huize Mesdag werd vanaf 1942 het centrum van deze uiterst riskante activiteiten. Als er vanuit Amsterdam in de pastorie een telefoontje kwam met het korte, afgemeten bericht: “Theesurrogaat voor Sneek”, dan stonden de zenuwen in de pastorie op scherp en ging er een seintje naar de echtgenote (= Talje Elisabeth Gerritsma-Bruins; 4.11.1911 Finsterwolde-9.7.2008 Groningen) van huisarts dr. (Hendrik, ‘Hennie’ Gerritsma; 17.11.1907 Grijpskerk-27.5.2010 Sneek), vier panden verderop langs het Singelgrachtje, en was men daar ook op zijn qui-vive. Soms hadden beide families meerdere joodse kinderen in huis of werden ze verborgen op de kerkzolder of in de achter de kerk gelegen Mennozaal. Maar zo snel als mogelijk werden de kinderen naar vooraf zorgvuldig geselecteerde adressen in de stad of omgeving gebracht. De doopsgezinde kerkenraad werd geheel onwetend gehouden van wat er zich allemaal afspeelde in kerk en pastorie. Mevrouw Gerritsma heeft enige tientallen kinderen achter op haar fiets of lopend door de stad naar opvangadressen gebracht. Ook wel met de stoomtram naar Joure of Bolsward. Het is altijd goed afgelopen, nooit zijn er naderhand toch nog kinderen in Westerbork terecht gekomen. ‘Theesurrogaat’ betrof blonde kinderen of kinderen van wie het haar vóór hun komst naar Sneek gebleekt was met waterstofperoxide. Donkerharige kinderen werden aangeduid met ‘koffiesurrogaat’ en bracht men naar Brabant of Limburg. Onder de Friese bevolking was grote animo om een kind in een gezin op te nemen onder het mom van familie uit Rotterdam of het westen van het land waar weinig te eten was. In 2006 is van de hand van Jantje E. Bazuin het boek verschenen ‘Theesurrogaat voor Sneek. Joodse kinderen overleefden de oorlog’ waarin onder andere mevrouw Gerritsma verhaalt van haar belevenissen met Joodse kinderen in de oorlogsjaren. Sneek had vóór 1940 een bescheiden aantal Joodse gezinnen onder haar

bevolking. Hoe het daarmee is afgelopen wordt ook in dit boek beschreven. Het overgrote deel van de kinderen is na de oorlog bij hun gastouders blijven wonen, ging naar school, kreeg een baan en trouwde er. Velen staan in het Sneeker bevolkingsregister ingeschreven onder de familienaam van hun gastgezin. ... Dr. en mevrouw Gerritsma kregen in 1999 de Yad Vashem-onderscheiding”(eite Halbertsma, Bunnik, april 2010). Het echtpaar Mesdag ontving op 8.9.1993 posthuum de *Yad Vashem-* onderscheiding omdat het actief was geweest in de organisatie die Joodse kinderen vanuit Amsterdam in Friesland onderbracht. Het echtpaar Mesdag bood zelf voor langere of korte tijd onderdak aan aan de gebroeders Gottschalk uit Enschede, die door zakenman (grossierderij en winkel in galanterieën en porselein)/ voorzitter van het Joodse kerkbestuur Abraham Kuyt uit Sneek, Jachthavenstraat 27, naar hem toe waren gestuurd. Abraham Salomon Kuyt (24.4.1899 Sneek-14.8. 1975 Enschede) zelf, zijn vrouw Elisabeth Kuyt-Maarsen (13.9.1902 Amsterdam -18.8.1996 Amstelveen; begraven Enschede) en hun dochter Breina Kuyt (1937) doken aanvankelijk onder bij zijn secretaresse Hennie Smith en haar ouders, vervolgens in een huisje in een volksbuurt van Sneek en tenslotte bij K. Ypma, Lohmanstraat 13 te Sneek). Verder namen de het Mesdags het baby'tje Louis Godschalk korte tijd in huis. Hij werd op 1.11.1942 geboren te Amsterdam als zoontje van winkelier Lion Godschalk (14.7.1916 Amsterdam-23.7.1943 Sobibor) en Anna Zwaaf (22.9.1917 Amsterdam-23.7.1943 Sobibor) en kwam met zijn ouders in de Hollandsche Schouwburg terecht. Louis werd door dr. Gesina van der Molen (20.1.1892 Baflo-9.10.1978 Aerdenhout) uit de creche tegenover de schouwburg gesmokkeld en door een koerierster naar Friesland gebracht. Zijn ouders kwamen om in Sobibor. Na zijn verblijf bij de Mesdags werd Louis op 14.4.1944 ondergebracht bij het echtpaar Klaas Martens Oosterkamp (25.11.1890 Blankenham-2.6.1960 Sneek) en Klaaske Anskes de Vries (7.8.1893 Lutkewierum, Hennaarderadeel-31.10.1977 Veenwouden) in Scharnegoutum, waar hij de oorlog overleefde. Ook het driejarig jongetje Jaapje van Meer werd door een koerierster naar de familie Mesdag gebracht, en later via ds. J.W. Sipkema [zie daar] ondergebracht bij de familie Sietze Tjerks Akkerman (29.1.1915 Oldeboorn, Utingeradeel-5.11.1986 Beetsterzwaag, Opsterland) en Gatske Heins Piersma (16.11.1916 Oldeboorn, Utingeradeel-24.2.2005 Drachten, Smallingerland) in Olterterp. Ds. Mesdag en zijn vrouw hielpen verder nog de Joodse mej. Colthoff, tot dan lerares Duits aan de Rijks HBS te Sneek (elders ondergedoken), en Ernst Pino (4.12.1924 te Fulda, zoon van kleermaker Eduard Pino [24.6.1890 Sneek-13.3.1943 Sobibor] en Berta Sichel [19.12.1893 Fulda-13.3.1943 Sobibor]-15.6.2008 Tucson, Arizona, USA) uit Sneek. In de zomer 1942 ontkwam hij naar Zwitserland en vandaar naar het Verenigd Koninkrijk, waar hij zich in de zomer van 1944 aanmeldde voor dienst in het Nederlandse leger. Daar trof hij zijn broer Hans – die hem vooruit was gegaan – aan als vlieger bij de Marine Luchtvaart Dienst. Vervolgens diende Ernst bij het KNIL in Australië en op Java. In 1947 emigreerde hij naar Ecuador en later met zijn vrouw en kinderen naar Washington USA. Tenslotte vond ook Lydia van Gelder door toedoen van de Mesdags een geschikte onderduikplek.

Begin maart 1945 werd ds. Mesdag gearresteerd: *“We horen dat meester (H.) Grondman (Folsgare, westelijk van Sneek; in 1945 werd hij hoofdonderwijzer van de Koningin Wilhelminaschool te Sneek), ds. Mesdag, hulpprediker A.J. van Gilze (= ds. Alexander Gerard van Gilse [zie daar] en de fotograaf (Folquinus Petrus) Obbema (4.10.1896 Sneek-1.4.1971 Sneek) zijn opgepakt, naar men zegt als gijzelaar voor al die stelerij. Grondman en Obbema moeten ook al weer losgelaten zijn”* (To Hofstra, 9.4.1945). Scholier Jelle de Jong uit Sneek schrijft in zijn naoorlogse dagboek dat op zondag 29 april 1945 *‘in Sneek een dankdienst der Joden (werd gehouden) met plusminus 250 lui uit Sneek en omgeving. In Gaasterland idem met plusminus 400 lui’*.

Archief: App. Laurens e.d.:

Lit.: ADW XXX (1975), nr. 43 (22.11.1975); Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21v., 27v. en 59; Jantje E. Bazuin, *Theesurrogaat voor Sneek – Joodse kinderen overleefden de oorlog* (2006); Koos Boorsma, *Wie ben ik? De zoektocht van Louis Godschalk. Als Joods kind ondergedoken in Friesland; Doopsgezind Jaarboekje* (1976), 10v.; drs. B.J. Flim, *Hulp van studenten aan Joodse kinderen 1942-1945*; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 76-79, 207-212, 238, 294, 319, 321, 323-330, 367 en 418; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 196-201, 208-221 en 311; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VII, 74; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 176vv., 189, 192, 194; Nienke Ledegang, *Buiten de gebaande paden*; I.L.E. Lutke Schipholt, artikel 'Dokterstiel bood huisarts Gerritsma een zekere bescherming' in: *Medisch Contact* (29.4.2009); *Mennonite Encyclopedia*, III, 657; Anita van Ommeren/ Ageeth Scherphuis, *De crèche, 1942-1943*, 10; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 222, 306v., 590, 602, 670, 769 en 879 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij foutief als 'baptist minister' vermeld); Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 69 en 119; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 149; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 273vv.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 111v., 136vv., 150; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poeriem te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32, 34; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 107. 157v.

343.

Jakobus Albertus Meijer (geboren 13.7.1902 Zaltbommel, zoon van ds. Jacob Meijer [10.2.1870 Oldehove-7.7.1937 Zeist] en Cornelia Klazina Weener [1872-1944]-overleden 14.6.1974 te Arnhem, Gemeenteziekenhuis; begraven 19.6.1974 te Arnhem, Begraafplaats 'Moscowa'; opschrift zerk: "Ik heb geloofd in Hem Die ik heb gepredikt"). Zijn oom van moederszijde, ds. Wolter Weener (29.12.1866 Hasselt, Zwartewaterland, Overijssel-15.1.1955 Roden, Noordenveld), was tot zijn emeritaat in 1937 gereformeerd predikant te Cubaard, Oudega, Vianen, Raard en Munnekezijl.

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); **gereformeerd** predikant te Pijnacker-Nootdorp (29.5.1932-9.1.1949), Gerkesklooster-Stroobos (16.1.1949-1.10.1967 wegens emeritaat), hulpdiensten te Arnhem in het Gereformeerde Bejaardencentrum 'Presikhaaf'; oktober 1968-1.8.1972).

Gehuwd met **Ybeltje Wiersma** (geboren 17.4.1903, dochter van Tjeerd Romkes Wiersma [1877-1950] en Trijntje Jans Zijlstra [1879-1945]; gescheiden-overleden 7.11.1986).

Ds. Meijer was nauw betrokken bij het lokale LO-werk, o.a. ten behoeve van Joodse onderduikers.

Lit.: H.C. E(ndedijk), *In memoriam Ds. J.A. Meijer*, in: *Jaarboek 1975 GKN*, 510v.

344.

Wessel Willem Meynen, *officier Oranje-Nassau* (geboren 1.4.1873 te Groningen, zoon van Joannes Meynen [1829 Nijkerk-1908] en Christina Johanna Elisabeth van Riemsdijk [1837 Kampen-1900 Groningen]-overleden 2.8.1950 te Dordrecht).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1892); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO); kandidaat (28.5.1898); **gereformeerd** predikant te Winsum (Frl.); 14.5.1899-13.4.1902), te Overschie (20.4.1902-1.10.1905) en te Dordrecht (8.10.1905-1.1.1950 wegens emeritaat; hij woonde Crispijnseweg 50 te Dordrecht); leraar godsdienst Chr. HBS en Chr. Kweekschool te Dordrecht en gevangenispredikant. Ook zijn oudere broer ds. Johannes Gerardus Meynen (19.12.1870 Groningen-25.2.1935 Baarn) was gereformeerd predikant (zie ds. Willem Faber) en diens zoon ds. Gerben Meynen (8.5.1908 Vlaardingen-

28.4.1969 Utrecht) was gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Naaldwijk (1938-1942) en te Amsterdam-West (1942-1945).

Ds. W.W. Meynen was op 5.6.1900 te Haarlem gehuwd met **Wilhelmina Cornelia de Jongh** (geboren 8.8.1875 te Detroit, USA, dochter van Johannes de Jongh en Wilhelmina Cornelia Kommissaris-overleden 23.4.1962 te Dordrecht; begraven op Algemene Begraafplaats). Hun tweede zoon was mr. Johannes (Jo) Meynen (13.4.1901 Winsum-13.2.1980 Velp); hij studeerde rechten aan de VU (1920-1926); werd groepsdirecteur NV Philips (1940-1945), was reserve-majoor, lid van de Staf van de Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten (1944-1945), waarnemend secretaris-generaal ministerie van oorlog (1945), minister van oorlog (kabinet Schermerhorn/ Beel, 1945-1946), voorzitter Raad van Bestuur AKU/AKZO (1946-1966), voorzitter College van Curatoren VU Amsterdam (1966-1971). Een andere zoon, ds. Hendrik Gerrit Meynen (5.6.1904 Overschie-13.5.1995 Emmen), was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Soerabaja, Java NOI (1937-1948).

“De dominee (Meynen?) bracht ons allemaal persoonlijk een bezoek om te vragen wat we tegen de Jodenvervolgving gingen doen. Vanaf dat moment heb ik gebeden dat ik mee kon doen aan het verzet tegen die vervolging”, aldus Jannetje Kijkuit, Dordrecht. “De Thorarollen en andere belangrijke bezittingen van de Joodse gemeenschap (van Dordrecht; GCH) werden ondergebracht bij verschillende personen. Helaas werd bij een huiszoeking van een bestuurslid een adressenlijst gevonden. Met behulp van deze adressenlijst konden arrestaties worden verricht, zowel binnen als buiten de Joodse gemeenschap. Niet-Joodse betrokkenen waren de gereformeerde predikant Meynen en de katholieke ondernemer P(etrus) N(icolaas) J(ohannes) Vermaat (23.11.1897 Rotterdam-23.2. Dordrecht)”. (site ‘Rond de stad’ > Dordrecht). Ds. F.J. Krop (zie daar), zijn medegevangene in de Duitse gevangenis ‘Haagsche Veer’ te Rotterdam, schrijft over hem “Ja, dat was goed op het Haagsche Veer: men mocht, als men “in de gemeenschap” zat, tijdens het luchten met elkaar praten. Daar was weer collega Meynen uit Dordrecht, die ook al spoedig de geestelijke leiding in zijn cel nam, en den verderfelijken invloed van een zeer terneergeslagen ingenieur uit de stad zijner inwoning mocht tegengaan” (Zijn gevangenschap in ‘Haagsche Veer’ wordt niet door Th. Delleman vermeld in zijn hoofdstuk ‘Predikanten in gevangenschap’).

Lit.: T. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 304; *In memoriam Ds. W.W. Meynen in: Jaarboek 1951 der GKN*; Dr. F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – b. Het Haagsche Veer* 21 en 38; *Yad Vashem*, 471.

345.

Pieter Pieters Miedema (geboren 27.1.1915 te Exmorra, Wonseradeel, zoon van veehouder Pieter Pieters Miedema [1866 Franekeradeel-1929 Kooten en zijn tweede echtgenote, onderwijzeres Loltje Nicolai [1882-1948]-overleden 14.8.1993 Bowmanville [Ontario, Canada]; begraven Bowmanville Cemetery, Durham County, Ontario, Canada). Zijn oom Jelle Pieters Miedema (4.3. 1861 Achlum-5.7.1924 Brummen) was hervormd predikant te Lettelbert (1890), Surhuizum (1892), Palembang NOI; 1897), Kediri (1899), Djokjakarta (1901), Batavia (1908), Soerakarta (1909), Weltevreden (Batavia; 1911) en Weert (1920-1922 wegens emeritaat). Hij was twee getrouwd: 1) met Dirkje de Boer (geboren 1861) en 2) met Anna de Boer (11.3.1872 Bolsward-29.6.1959 Brummen).

Studie theologie Rijksuniversiteit te Utrecht; kandidaat (1936); stond sterk onder invloed van de Deense filosoof Sören Kierkegaard (5.5.1813 Kopenhagen, Den.-11.11.1855 Kopenhagen, Den.); **hervormd** hulpprediker te Nieuw Dordrecht (Klazinaveen, 1937), Joure (1938-1940, hervormd predikant te Drachtstercompagnie en Rottevalle (7.4.1940-13.7.1947): sloot zich in 1940 aan bij de in 1938 opgerichte *Fryske Folkspartij*; dichter en literator; predikant te Dwingeloo (20.7.1947-30.9.1952); vervolgens vertrok hij naar Canada voor bijzonder kerkelijk werk in Ontario (1952-1969; hervormd predikant te Burum en

Munnekezijl (1969-1974), leraar godsdienst en schoolpastor MEAO Leeuwarden (1974-1978), hervormd predikant te Westerwird (Beers, Jellum, Weidum en Jorwerd' 1976-1978, deeltijd als emeritus). Vanaf 1978 woonachtig in Bowmanville, Canada).

Gehuwd op 21 maart 1940 te Buitenpost met **Joekje (Joekje) Zijlstra** (geboren 9.7.1914 Buitenpost, Achtkarspelen, dochter van boerenknecht Lammert Zijlstra [1888-1978] en Sytske Oostra [1887-1940]-overleden 10.8.2005 te Pontypool, Ontario, Canada).

Het echtpaar ontving op 23.9.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het voor ongeveer 23 Joden veilig onderdak verzorgde in Drachtstercompagnie e.o. en een aantal van hen zelf in hun huis opnamen, o.a. de broers David de Wied (12.1.1925 Deventer, zoon van slager Izaak de Wied [18.8.1898 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor]-21.2.2004 Utrecht] en Caroline Visser [24.4.1895 Deventer-16.4.1975 Heerenveen], die, "*mede onder invloed van zijn voortreffe-lijke onderduikouders ... besloot ... na het voltooiën van zijn middelbare school medicijnen te gaan studeren*" (F.L. Meijler, *Levensbericht KNAW*); later hoogleraar farmacologie aan de RU Utrecht} en Louis de Wied (23.7.1923 Deventer-6.11.2019 Leeuwarden], vervolgens ondergedoken bij boer Gerardus Schrama [15.4.1877 Benthuizen, ZH-15.12.1967 Deurne] te Vlierden-Brouwhuis bij Deurne), dan nog twee kinderen Lezer, kleermaker Joseph en een Joodse verzetsstrijder. Overigens werd op 31.1.1944 een zoon van boer Schrama, Cornelis (Corrie) Nicolaas Schrama (geboren 7.6.1909 Helmond) - toen hij met een onderduiker probeerde te vluchten, doodgeschoten door Duitse soldaten. De onderduiker raakte gewond. Pieter Wijbenga (12.2.1912 Wirdum, Leeuwarderadeel-19.2.1990 Oenkerk, Tietjerksteradeel), één van de leiders van het Friese verzet, vertelde over ds. Miedema (1985): "*Hij ging graag op jacht in de bossen bij Appelscha. Daar heeft hij kans gezien om in een soort hol Joden onder te brengen*". *Toen de winter voor de deur stond en de tientallen Joden, die zich intussen in de bossen bij Appelscha verzameld hadden, daar niet langer konden blijven, zorgde Miedema voor onderdak. ... 'In december 1984 werd in Den Haag de medaille (van Yad Vashem GCH) uitgereikt aan Durk de Graaf (12.12.1917 Drachten, Smallingerland-30.1.1998 Zuidlaren; daar begraven) en Gerrie (Gerrigje)de Graaf-Heuver (12.12.1913 Daarle, Hellendoorn-13.8.1999 Hellendoorn; begraven Zuidlaren). Zie wat hen betreft ook ds. Jan van Dijk, Sake Oevering (geboren 5.11.1904, overleed in (6.9.)1991 Drogeham), zijn vrouw Maaïke (Oevering-Beintema; 13.5.1905 Ferndale, Washington, USA-13.8.1996; begraven Twijzel, Achtkarspelen) nam in 1992 in het gemeentehuis van Buitenpost de medaille in ontvangst. Ds. Miedema, geëmigreerd naar Canada, overleed in augustus 1993. Eén maand na zijn dood werd in Toronto deze onderscheiding aan zijn vrouw uitgereikt. In 1993 werd in Den Haag ook de medaille postuum uitgereikt aan de nabestaanden van landarbeider, melkrijder en veehouder Durk (Lieuwes van Veen; 13.1.1895 Siegerswoude-30.10.1976 Tietjerkeradeel) en Fimke van Veen- de Vegt; 27.7.1899 Ureterp, Opsterland-2.11.1991 Ureterp, Opsterland), (schoon)ouders van Anne (20.5.1925 Drachten-26.2.1985; begraven Drachtstercompagnie) en Hinke Boomsma (-van Veen; 13.1.1920 Siegerswoude-16.9.2011 Wilhelmina Rustoord, Grinzer Pein; begraven Drachtster-compagnie). Kleinkinderen van Pietje Heddema-Bos (24.2.1881-6.9.1958, begraven Drachtstercompagnie; weduwe van Rein Wytyses Heddema; 2.12.1872 Drachten-26.1.1925 Drachten) en Klaas Tammes Vellinga (10.1.1876 Murmerwoude-20.8.1962). Zij boden onderdak aan de latere Ajax-fysiotherapeut Salo Muller (29.2.1936 Amsterdam, zoon van afdelingshoofd Louis Barend Muller [20.7.1903 Amsterdam-30.4.1943 Auschwitz] en Lena Muller-Blitz [20.10.1908 Rotterdam-12.2.1943 Auschwitz), familie van Hendrik en Griet Boomsma, namen in 2008 in Amsterdam de eremedaille in ontvangst. Tot 1996 werden in de herdenkingstuin van Yad Vashem bomen gepland voor deze 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Tegenwoordig worden hun namen bijgeschreven in de muur waar de namen van alle ontvangers van de onderscheiding staan. In die muur zijn nu ook de namen te lezen van arbeider Harmen (Beintema; 8.3.1915 Blija,*

Ferwerderadeel-4.3.1982; begraven Drachtstercompagnie) en *Sijke Beintema*(-de Jong; 28.6.1917 Holwerd-4.12.1988; begraven Drachtsercompagnie), *de ouders van Ank Tromp-Beintema*, gehuwd met Popko Tromp (overleden april 2005, begraven Drachtstercompagnie) en ds. *Ytje Riemersma-Beintema* (gehuwd met Ate Hendrik Riemersma en predikant te Heerenveen). *Op woensdag 22 februari 2007 was er eerst met de familie een korte ceremonie op het kerkhof (van Drachtstercompagnie, GCH) bij het graf van Harm en Sijke. Daarna verzamelden de genodigden zich in de Nije Kompe waar Ank en Yt, temidden van vele familieleden de eremedaille met ijbehorende oorkonde in ontvangst namen. Een onderscheiding die postuum aan hun ouders was toegekend* (artikel Ruurd Verbeek). . *In illegale kringen werd Drachtstercompagnie daarom in deze tijd wel ‘het nieuwe Jeruzalem’ genoemd. Ook hielp Miedema mee om geallieerde piloten een schuilplaats te bezorgen. Zoals in “Het ondergronds verwachten” vermeld wordt, vond Miedema begin 1944 bij Sjouk (Sjoukje Geertruida) Sierksma-Tjepkema (geboren 29.8.1928 Harlingen-), lerares koken en voedingsleer te Winschoten. en (schrijver en godsdienstpsycholoog prof.dr.) Fokke Rypkes Sierksma (30.5.1917 aan de Stroobossertrekvaart onder Dokkum-22.8.1977 Leiden; crematie, as verstrooid boven de Noorzee) een schuilplaats, toen hij door de Duitsers gezocht werd. De Sierksma’s waren enkele dagen eerder getrouwd en woonden in het zogenaamde Mienskipshûs aan de Raadhuisstraat te Huizum dichtbij Leeuwarden. Op 1 mei 1944 moest vervolgens Miedema’s hele gezin onderduiken, waarna de pastorie door de SD verzegeld werd. Over deze bewogen jaren, waarin Miedema met zijn sociaal-geëngageerde opvatting van het christendom geregeld in botsing kwam met sommige gemeenteleden, zou hij later verslag uitbrengen in zijn memoires die hij onder de typerende verzameltitel *Wrakseling om vrijheid (Worsteling om vrijheid, 1978-’79-’82) in drie delen publiceerde*. In de zomer van 1945 trad hij toe tot de redactie van het nieuwe literaire tijdschrift ‘*Podium*’, die tot dan toe bestond uit de gereformeerde scholier en dichter Peter Verhoeff (pseudoniem: Peter van den Burch; geboren 1926), de gereformeerde verzetsman-dichter Pieter Kalma (12.7.1917 Jellum-14.12.1999 ’s Gravenhage; begraven te Jellum) en de theologiestudent en dichter Fokke Sierksma (30.5.1917 Dantumadeel-22.8.1977 Leiden). Later trad ook de Friese dichter Anne Sijbe Wadman (30.11.1919 Langweer-6.2.1997 Sneek) nog toe. Wim (Willem) Hijmans (17.8.1926 Groningen-25.5.1980 Oegstgeest; begraven Begraafplaats Gan HaSjalom, Hoofddorp), journalist van Joodse origine, was redactie-secretaris.*

Bibl.: Drs. P.P. Miedema, *Wrakseling om Vrijheid* (Osinga, 1978-1982; 3 delen).

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 49v., 52; Piet Calis, *Het ondergronds verwachten*, 346; Piet Calis, *Speeltuinen van de Titaantjes*, 164v.; R. Klooster, lemma ‘*Miedema, Pieter Pieters*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 375; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 326, 608, 658, 714, 879 en 883; Fokke Sierksma, *Grensconflict*; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 28; Ruurd Verbeek, artikel ‘*Een bijzondere middag*’ in: *De Barte – Dorpskrant Drachtstercompagnie* nr. 141 (maart 2017).

Doc.: “*Zaagje redde gevangene Kamp Westerbork*: (NOS).

346.

Egbert Mik (geboren 17.1.1912 Borger, zoon van fabrieksarbeider Dauwe Mik en Jacoba Lutjes-overleden 22.3.1992; begraven Begraafplaats te Ruurlo).

Hervormd evangelist te Barger-Compasuum (1937-1946), voorganger in de evangelisatie te Boelenslaan (Gemeente Achtkarspelen, ZW van Surhuisterveen) en tenslotte hulpprediker te Surhuisterveen (1956).

Hij was gehuwd met **Gezina Meringa** (geboren 26.7.1911 te Borger, dochter van arbeider Thijs Meringa en Heikina Martens-overleden 16.10.1989).

Egbert Mik verzorgde Joodse onderduikers in de regio rond Barger-Compasuum.

Zijn broer Douwe Mik (geboren 23.5.1917 Borger-overleden 17.4.1945 *Aussenkommando* Wöbbelin) was agent van politie te Groningen en verzetsman te Veenhuizen en Almelo. Hij zat ondergedoken in Emmen (dicht bij zijn broer in de buurt) en was medeorganisator van de roemruchte overval van 15.11.1944 op de Nederlandsche Bank aan de Wierdensestraat te Almelo, waarbij – met toestemming van de regering in Londen - 46, 1 miljoen werd buitgemaakt door het verzet, vooral bedoeld voor de financiering van de Spoorwegstaking.

Lit.: Pauline Berens, *Barger-Compascuum 150 jaar op dreef* (2016); J. Broer-Berends, *De Nederlands Hervormde Gemeente in: Barger-Compascuum* (2012); C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 224; Tj. Van de Kamp en J.T. Wierenga (eindred.), *Oorlogssporen – De jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn*, 118; Frans Krake, *De grootste bankoverval aller tijden – Het waargebeurde verhaal van een groep heldhaftige verzetsvrienden*.

347.

Dr. Kornelis Heiko Miskotte (geboren 23.9.1894 te Utrecht, zoon van boekhouder Hermanus Miskotte en Titia Alagonda Haan-overleden 31.8.1976 te Voorst, ‘De Olde Wheme’; begraven ‘Rhijnhof’, Leiden; zijn zuster Gerritdina (Gerda) Janna Miskotte (1.3.1900 Utrecht-9.7.1980 Apeldoorn) was gehuwd met ds. Hendrik Cornelis Touw (26.4.1903 Numansdorp-19.12.1972 Apeldoorn; zie daar), schrijver van het grote geschiedwerk *Het verzet der Hervormde Kerk*). Ds. Hermannus Miskotte (25.1.1910 Zwolle, zoon van Lefert Miskotte (21.3.1877 Den Ham-) en de Joodse verpleegster Geertruida Soesan (12.7.1878, Amsterdam, dochter van Meijer Soesan en Johanna Helena Cop-8.8.1971 ‘s Gravenhage)-14.1.1985 Zwolle), was een volle neef van hem; in de oorlogsjaren was hij hervormd predikant te Woldendorp/ Muntendam (1935-1943) en Wesepe (1943-1947).

Kornelis Heiko Miskotte was **hervormd** predikant te Kortgene (22.5.1921-1925), te Meppel (5.4.1925-1930), te Haarlem (9.11.1930-1938) en te Amsterdam (25.9.1938-14.10.1945); daarna kerkelijk hoogleraar in de dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschappen aan de RU te Leiden (26.10.1945-14.12.1959). Emeritus: 1.1.1960. Tot 1934 was Miskotte overtuigd pacifist en lid van Kerk en Vrede; maar wegens de opkomst van het Nationaal-Socialisme gaf hij die overtuiging op. Na de bevrijding in 1945 was hij één van de zeven Amsterdamse predikanten die toetraden tot de SDAP.

Hij was gehuwd 1) op 10.9.1923 te Zandvoort met **Cornelia Johanna Gladder** (geboren 12.1.1897 te Amsterdam, dochter van koopman Hendrik Ernst Gladder en Anna Sophia ter Meulen-overleden 16.10.1946 te Leiden). Ze overleed vrijwel gelijk met haar dochter Alma Gerda Miskotte (25.7.1925-15.10.1945 aan tyfus, ten gevolge van het nuttigen van een door een bacillendraagster besmette vissaus, die ze opliepen aan het bruiloftsdiner in Hotel ‘Americain’ te Amsterdam. Zij liggen begraven op de Algemene Begraafplaats ‘Rhijnhof’ te Leiden (bovenaan de steen staat de tekst uit Johannes 10: 29 “*Niemand zal ze rukken uit Mijne hand*”). Ook slachtoffer was de bruidegom, Pieter Heijn (3.10.1918 Bussum, zoon van Dirk Heijn en Cornelia Johanna van Schreeven- 17.10.1946 Amsterdam), economiestudent en tijdens de oorlog ondergedoken bij de familie Miskotte omdat hij weigerde voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland te gaan. Hij was gehuwd met Jolande (Jolly) Kanteman (1924 Hengelo, dochter van de Joodse fabrikant (Poetskatoenfabriek S. Kanteman) Marcus Kanteman [6.10.1880 Hengelo--8.12.1945 Bloemendaal] en Elisabeth (Elly) Helena Anna Cats [31.12.1898 Enschede-ca. 1995]-1967 Amsterdam]. Zij was afkomstig uit een rijke textielfamilie in Enschede, en jonger zusje van Cecile (Usje) Anny Kanteman (12.11.1918 Hengelo-15.7.2007 Enschede), directielid van N.J.Menko en KNTU, en Mode Marketing Consultant. Door bemiddeling van ds. Leendert Overduin uit Enschede kreeg Jolande onderdak bij Miskotte en overleefde daar de bezettingstijd. Miskotte gaf haar catechisatie en zij liet zich dopen. Ze was ook van plan theologie te gaan studeren). Op 1.5.1945 was het

jonge stel verloofd en op 18.9.1946 waren Pieter en Jolande in het huwelijk getreden (Miskotte had het ingezegend). De vier andere kinderen van Miskotte, die ook vergiftigd waren geraakt, wisten te overleven, onder hen Eleonora Miskotte (6.6.1927 Meppel-22.4.2011 Amsterdam), die gehuwd was met prof.dr. Pieter Cornelis Kuiper (30.7.1919 Soestijk-9.2.2002 Amsterdam), hoogleraar psychiatrie aan de UvA (1961-1985), en Hermannus (Mans) Heiko Miskotte (21.6.1932 Haarlem-17.7.2016 Amsterdam), later geestelijk verzorger Stichting Vogelenzang te Bennebroek (1967), hervormd predikant te Amsterdam (Thomaskerk; 1971) en kerkelijk hoogleraar praktische theologie aan de UvA (1991-1997). K.H. Miskotte hertrouwde 2) op 13.11.1953 te Oosterbeek met **Janneke van Pienbroek** (geboren 18.7.1915 te Middelburg, dochter van apotheker Marinus Jacobus van Pienbroek en Maria Verhulst-overleden 15.2.1988 Voorst; crematie Crematorium Nieuwlandseweg te Middelburg). Zij was de weduwe van ds. Herman van Empel (1.1.1913 Middelburg, zoon van ds. Martinus van Empel {30.1.1881 Dordrecht-11.10.1960 Middelburg} en Geertruida Bouman-30.8.1945 Laren; begraven Begraafplaats, Middelburg) en châteline van conferentieoord 'De Pietersberg' in Oosterbeek waar ze Miskotte had ontmoet. Haar broer Johannes Willem (Jan) van Pienbroek (geboren 4.8.1917 Middelburg), was lid van het verzet (OD en van de verzetsgroep Van Hattem). Hij werd op 7.3.1942 gearresteerd en op 20.7.1943 gefusilleerd op de Leusderheide (begraven Rusthof, Amersfoort).

'Het is onweerlegbaar juist, dat er tussen datgene wat Hitler geloofde en dat wat het Jodendom de mensen geleerd en voorgeschreven heeft, geen vrede bestaan kan. Ja, misschien had Hitler ook wel daarin gelijk, dat de strijd tussen beide de meest principiële strijd vormt die door mensen kan worden gevoerd. Want het gaat daarbij om het uitgangspunt, om de aanvang. Deze waarheid heeft zich aan menigeen opgedrongen. Ook Rauschning (= Hermann Rauschning in zijn boek 'Die Revolution des Nihilismus': GCH) spreekt hierover. In het Nederlands is zij zelden of nimmer indrukwekkender geformuleerd dan door prof.dr. K.H. Miskotte in zijn boek "Edda en Thora", dat boek dat tijdens de bezetting voor zoveel Joden een bron van kracht in alle kommer is geweest, en dat in een kroniek der Jodenvervolging dan ook – en niet zonder dankbaarheid – moet worden vermeld'. (Abel Herzberg). Miskotte stichtte in 1945 samen met ds. J.J. Buskes (zie daar), ds.K.H. Kroon (zie daar), mr. Gerardus Hendrik Slotemaker de Bruïne (29.1.1899 Beilen-27.12.1976 's Gravenhage) en Johan Winkler (6.10.1899 Haarlem-27.9.1986 Deventer) het blad 'In de Waagschaal'.

Bibl.: Dr. K.H. Miskotte, "Gods vijanden vergaan" (Amsterdam, 1945); Dr. K.H. Miskotte, artikel "Het Nederlands Verzet" in: "In de Waagschaal" (1^e jaargang, 1946, nr. 24).

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13vv., 17, 21, 63, 69; Jan Bank, *God in de oorlog*, 404; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36vv., 103, 141 en 152.; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 70, 103, 106, 112v., 150; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 114; Ds. J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 10, 21, 23, 27 en 31; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 46, 51, 55, 88, 154, 170, 188, 201vv., 212vv., 215, 223v., 257; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang*, 11, 35, 109, 141, 156, 184, 190, 207, 245v., 289, 291, 296; Ties Engelsma, 'Met Gods hulp gelukt', 95; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 101, 139, 141, 147, 161; Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging*, 37; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 12 en 44; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 122, 179; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30, 38, 40v., 43, 55v., 68v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18, 38; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 132; Herman de Liagre Böhl, *Miskotte, Theoloog in de branding, 1894-1974*, 225; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom*, 182, nt. 506; Dr. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 148 en 671; W. Nijenhuis, lemma 'Miskotte, Kornelis Heiko' in: ; *Biografisch Lexicon*, I, 101v.; J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen*, 55; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 127, 143, 228, 309, 313,400; G.H. ter Schegget,

Indachtig, 19-25; Klaas A.D. Smelik, *Anti/judaïsme en de kerk*, 122, 125-129, 148; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 59, 65v. en 116; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 105, 166; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 9, 88, 92, 186, 233, 254v., 262v., 272 en 302; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 20, 32v., 47, 56, 91, 114, 190, 298, 308, 312, 383, 551, 658, 665, 675 II, 222-227, 249, 260.

348.

Herman Otto Molenaar Sr., drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 26.4.1905 te Arnhem, zoon van koopman Abraham Molenaar en Derkje van Maanen-overleden 21.9.1989 te Scheveningen; begraven Kerkelijke Begraafplaats Doorwerth te Heelsum ("Ps. 91: 1").

Ds. Molenaar was **hervormd** predikant te Idsegahuizum (30.8.19310, te Sint Pancras (Gemeente Langedijk; 4.2.1934), Houtrijk-Polanen (Gemeente Halfweg; 7.11.1937-28.9.1947) en Scheveningen (5.10.1947-16.3.1958 wegens emeritaat).

Gehuwd op 18.6.1935 te Sint Pancras met **Heiltje Kroonenburg** (geboren 18.1.1915 Sint Pancras, dochter van Jacob Kroonenburg [17.12.1881 Sint Pancras-], burgemeester van Sint Pancras (1911-1947) en Neeltje Duif [19.4.1894 Sint Pancras-]-overleden 26.12.2008). Van 1947 tot 1980 was haar broer Cornelis Kroonenburg (1918-2012) in plaats van zijn vader burgemeester van Sint Pancras.

In de mobilisatietijd en tijdens de gevechten bij de Moerdijk in de meidagen van 1940 stond ds. Molenaar Nederlandse militairen geestelijk bij als veldprediker. Al snel belandde hij in het verzet. Op 31.3.1944 werd hij wegens 'uitgebreide illegale actie, n.l. hulp aan Joden, revolutionaire terreuracties en hulp aan onderduikers' gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring-Weteringschans, Amsterdam. Op 18.4.1944 kwam hij in Kamp Amersfoort terecht, en op 10.7.1944 tenslotte op het Politiebureau Wolvenplein, Utrecht. Op 16.8.1944 werd hij onverwacht vrijgelaten. Hij dook onder in zijn eerste gemeente Idsegahuizum en keerde in juli 1945 weer terug in Halfweg. Nadien trad hij nog op als geestelijk verzorger van politieke delinquenten in Halfweg en Scheveningen,

Lit.: Karel Keuning, *Klaas Roelof Woltjer*, 24, 36 en 55; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 564, 584, 589 II, 293-294.

349.

Auke Mollema (geboren 2.6.1907 Medemblik, zoon van krankzinnigenverpleger Anske Mollema (26.12.1870 Bozum-26.4.1908 Medemblik) en Geertje van der Heide [Scharnegoutum]-overleden 17.6.1976 Zuidhorn, Julianalaan 31; begraven te Zuidhorn, Begraafplaats aan de Klinckemalaan),

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat te Scharnegoutum (1935); eerste **gereformeerd** predikant te Oosterwolde (Friesland; 1.12.1935-10.11.1946; hij woonde daar op het adres Molenweg 24), Nieuw-Buinen (24.11.1946-20.9.1953), en Thesinge (27.9.1953-1.10.1965); geestelijk verzorger van 'Het Zonnehuis' te Zuidhorn (tot 16.12.1969 wegens emeritaat)

Gehuwd met **Fokeltje Wiersma** (geboren 4.5.1908 Scharnegoutum, dochter van brandstoffenhandelaar Foppe Haitzes Wiersma [1867 Abbega-1949 Scharnegoutum]-en Evertje Rijpsma [1870 Balk-1913 Scharnegoutum]-overleden 28.6.1997).

'Het was Ds. Mollema van Oostwolde, die geregeld op de kerkenraadsvergaderingen (o.a. in Haulerwijk; GCH) kwam, die informatie gaf over het landelijk verzet en met de kerkenraadsleden besprak wat kon en moest gebeuren. Zij die een oproep kregen voor de Arbeidsdienst om in Duitsland te moeten werken, vormden een probleem. Onderduiken? Zo ja, waar moest men dan heen? Er moest een organisatie op touw gezet worden. Toen is gebleken welk een grote plaats de kerk in ons leven innam. Alles was ons ontnomen: de pers, radio, politieke, sociale maatschappelijke organisaties. Alleen de kerk was overgebleven.

Bijna iedere dag kwamen er jonge mannen bij de dominee om raad (uit: ‘*Gereformeerde kerk uit Haulerwijk*’, hoofdstuk ‘*De Oorlogsjaren*’). Ds. Mollema hielp de Joodse jongen David (Daan) Gans (29.10.1919 Assen-5.2.1991 t.g.v. auto-ongeluk) uit Assen aan een onderduikadres. Daans vader Meinhard Jacob Gans (3.4.1890 Aduard-30.5.1960 Assen) overleefde eveneens de oorlog, zijn moeder Jennie Gans-Heilbronn (18.8.1891 Aalten-12.11.1942 Auschwitz) en beide broers Abraham Gans (7.9.1921 Assen-31.3.1943 Westerbork aan de gevolgen van de verwondingen, die een landwachter hem had toegebracht op zijn onderduikadres in Kalenberg) en Johan Gans (Jopie; 7.6.1924 Assen-3.9.1944 overleden op zijn onderduikadres in Groningen aan een ernstige ziekte) overleefden de oorlog niet. Blijkens Van Klinken herbergde ds. Mollema ook zelf een Joodse onderduikster in zijn pastorie, zoals hij na de oorlog berichtte in antwoord op de enquête van ds. Van Nes (zie daar): *Berustender was ds. A. Mollema (Oosterwolde in Friesland) over het verschil van inzicht tussen hemzelf en een bij hem ondergedoken onderduikster: ‘Wel belangstellend, maar typisch modern. Weinig zondebesef. Voorzover wij het kunnen bekijken: geen contact van geestelijke waarde’*. Verder wist ds. Mollema in november 1944 onderwijzer Hendrik Martijn (28.5.1906 Wapse bij Diever-30.1.1992 Oosterwold; daar begraven) en zijn vrouw Sjoukje Martijn-van de Boer (9.8.1909 Vledder-16.3.1994 Oosterwolde; daar begraven) uit zijn gemeente te bewegen om de Joodse verzetsstrijdster Cato Loonstijn uit Amsterdam in huis te nemen. Cato (‘Tootje’) trouwde na de oorlog met diplomaat en bankier Gerrit Bernhard Hendrik Renger (26.10.1929 Moerkapelle-1.6.2017 Falls Church, Virginia, USA) en vertrok met hem naar de Verenigde Staten. Ze overleed op 13.1.2012 en werd begraven op het National Memorial Park in Falls Church, Virginia. Tenslotte zette ds. Mollema zich ook nog in voor geallieerde vliegers.

Lit.: Th. Boersma, *In memoriam Ds. A. Mollema*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 492; Hulst/ Luning, *De Joodse Gemeente Assen*, 179; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 383 en 397; Ian Shine/ Debora Slier, *Der letzte Sommer des Philip Slier – Briefe aus dem Lager Molengoot 1942* (m.n. hoofdstuk ‘*Warten*’); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 580.

350.

Prof.dr. Conrad Willem (Con) Mönnich (geboren 31.5.1915 te Amsterdam, zoon van Willem Frans Conrad Mönnich, boekhouder bij de Amsterdamsche Rijtuigmaatschappij, en Frederica Agatha Rust-overleden 28.7.1994 in een ziekenhuis te Amsterdam aan kanker; begraven op ‘Zorgvlied’, Amsterdam).

Vrijzinnig evangelisch luthers theoloog en cultuurhistoricus; studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en het Evangelisch-Luthers Seminarium aldaar (1934-1942); predikant te Maastricht (1943-1946); buitengewoon hoogleraar in de wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschap en de geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst (24.6.1946-1952), later gewoon hoogleraar met dezelfde leeropdracht (1.8.1952-10.8.1966); gewoon hoogleraar in de geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst en de encyclopedie der godgeleerdheid (10.8.1966-6.6.1974), vervolgens gewoon hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en van de christelijke leerstellingen in de Oudheid en de Middeleeuwen en de encyclopedie der godgeleerdheid (1968-6.6.1974), gewoon hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en van de christelijke leerstellingen in de laat-westerse middeleeuwen en de nieuwe tijd (800-1800) en de encyclopedie der godgeleerdheid (6.6.1974-11.6.1982).

Gehuwd op 4.3.1943 te Amsterdam met de juriste **mr. Elisabeth (Bettha) Maartje Wonder** (geboren 5.1.1916 te Alkmaar, dochter van architect Pieter Wonder en Dieuwertje Swagerman-overleden 2001); de fotograaf Con Mönnich (geboren 10.3.1948 Amsterdam) is een zoon van hen.

Mönnich onderhield levenslang een intensief contact met dr. Jacques Presser (24.2.1899 Amsterdam-30.4.1970 Amsterdam), die zijn leraar geschiedenis was op het Vossiusgymnasium te Amsterdam: *“Een niet-theoloog die veel voor hem betekende was Presser (na zijn wegvoering in de oorlog lag een manuscript van hem opgeborgen bij het avondmaalszilver van Mönnichs gemeente te Maastricht”*. In februari 1941 was Mönnich getuige geweest van de eerste Jodenrazzia: op het Waterlooplein en het Jonas Daniël Meijerplein werden honderden joden bijeengedreven en weggevoerd. Een dag later legden arbeiders in Amsterdam en de Zaanstreek het werk neer: de ‘februaristaking’. Presser en zijn vrouw waren nog aanwezig bij Mönnichs promotie op 25 juni 1942 (cum laude) en bij het huwelijk van het jonge paar Mönnich op 4 maart 1943, maar kort daarna werd Pressers vrouw Debora Suzanna Appel (1.12.1913 Amsterdam, dochter van Andries Appel en Esther Henriques-26.3.1943 Sobibor) vanwege haar valse persoonsbewijs opgepakt, gedeporteerd en omgebracht in één van de ergste vernietigingskampen. Dat verlies heeft Mönnich enorm aangegrepen en het verdiepte de levenslange vriendschap tussen beide mannen. Hij schreef er in 1984 over met nauwelijks verborgen woede, in zijn *‘Een tak van de wilde olijf* (p. 104v.): *“Huil verder, Pan (= “de god van de mateloze levenskracht zonder besef van goed en kwaad”), er is ook verraden land, omdat de mensen die het lief hadden ervan verjaagd zijn:*

*Het is niet om het land dat wij verlaten,
Niet om zijn bossen, beemden en landouwen,
Zijn ruige hoeven en zijn trotse staten,*

*Maar om de dans der rode zonflambouwen
Boven de zee en om de grijze sluier
Der witte wiven in het licht der maan
En om het middernachtlijk klokgebeier
Van zijn verdronken steden.*

*Nu wij gaan,
Weten wij ons zo inniglijk verbonden
Met diepste essentie en verborgen ziel
Van dit, òns land, dat wij het hart vol wonden
Ons richten, daarheen, waar de teerling viel*

*En zullen in de dooltocht onzer dagen
Zijn echo en zijn glinstring met ons dragen.*

Jacques Presser schreef dit gedicht ‘Exodus 1942’. Dat was het jaar, dat ik promoveerde tot doctor, in de godgeleerdheid nog wel. Achteraf, in dat tijdsbestek, in die wetenschap, tot mijn schande? Misschien is het maar goed, dat een mens meestal pas veel later de krankzinnige conjunctie van de omstandigheden van zijn bestaan leert inzien. Het leven werd beheerst door Duitsers, moordenaars, smerige lustmoordenaars, die niet eens het oude krijgsorgasme beleefden aan hun slachtoffers, ten hoogste een tevreden gevoel, dat de dodenadministratie van die en die straat in die en die wijk die dag weer aardig klopte. De februaristaking lag toen al meer dan een jaar achter ons. Maar ik werkte aan Leibniz en zijn natuurlijke kennis van God, alsof dat toen nog een fatsoenlijk begrip was, en ik werkte haastig om de definitieve knechting van de universiteit voor te zijn. Presser en zijn vrouw zijn nog bij de academische plechtigheid aanwezig geweest. Maar binnen het jaar was zij de dodenweg naar Polen opgejaagd en hij was op zijn onderduikadres onbereikbaar. Goddank? Maar wat is dat voor een God, die onder zulke omstandigheden gedankt moet worden?”

Jacques Presser kon de oorlog overleven op onderduikadressen in het Gelderse buurtschap Overwoud bij Lunteren, in Ede, bij dr. Hubert Johannes (Huub) van Eck (7.5.1905 Oegstgeest-24.2.1991 Ede), SDAP-PvdA-politicus, wetenschapper en verzetsstrijder, en Trijntje (Tine) van Eck-Brolsma (19.2.1911 Groningen-28.4.1992 Ede) aan de Lunterseweg, waar hij zijn ‘onderduikroman’ *Homo Submersus* schreef, veel later postuum uitgegeven, en tenslotte nog in Barneveld. Maar de lutheraan Mönnich komt zelfs in 1945 niet helemaal los van klassieke vooroordelen jegens de Joden: “*Vermanende woorden aan het adres van de Joodse gemeenschap in een artikel ‘Rond het Joodsche vraagstuk van C.W. Mönnich, d.d. 3 maart 1945, in Je Maintiendrai/ Vrij Nederland/ De Patriot/ Christoffor. Mönnich is op dat moment in Maastricht evangelisch-luthers predikant, en werkt aan de geestelijke verzorging van geïnterneerden en repatrianten. Hij constateert ook nogal wat antisemitisme na de oorlog en hij adviseert de Joodse gemeenschap: ‘Het zou tactvoller zijn, wanneer de Joden wat meer op den achtergrond bleven’. Om deze woorden kracht bij te zetten haalt hij een Joods schrijver aan: ‘Geestig drukt Louis Goulding (19.11.1895 Manchester-9.8.1958 Manchester), de bekende Engelsche Joodsche schrijver, zich hierover uit in zijn boekje over het Joodsche probleem: ‘Ik verstout mij mijn mede-Joden een raad te geven. Zij zijn een achtenswaardige groep in de maatschappij; zij weten het; zij moeten het wel weten; maar er is geen reden, er zoo luidruchtig kennis van te geven (...) Het is niet bijzonder verstandig van zes Joden, zich in te spannen om even veel aandacht te trekken als twaalf’.*

Bibl.: C.W. Mönnich, *Rembrandt heeft de dodenwacht betrokken* in: Bea Polak (samenstelling en inleiding), *de mensen zeggen – joodse verhalen van Nederlandse auteurs*, 153-158; C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf – Het Griekse erf en de weg van Israël* (Baarn, 1984).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 272; Th.A. Fafié, artikel ‘*Conrad Willem Mönnich (1915-1994), biografie en bibliografie* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 20 (1997), 2-52, en ‘*Conrad Willem Mönnich, Luthers theoloog, cultuurhistoricus en auteur*’ *DLK* nr. 32 (2004), 2-30; Dienke Hondius, *Terugkeer*, 96; dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 23, 26, 57, 124, 203, 214; dr. L. de Jong, *Tussentijds*, 245-260; Bas Kromhout, *Beelden van verzet*, 34, 39v., 65 (Jacques Presser); C.H. Lindeijer, artikel “*C.W. Mönnich, een aartsrebel*” bij de gelegenheid van Mönnichs afscheid in ‘*Trouw*’ d.d. 11.6.1982; Dr. J. Presser, *Ondergang; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 268v.; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 12, 14, 16-38, 40.

351.

Frederik (Frits) Mooi, officier *Orde Oranje Nassau* (geboren 14.3.1921 te Gasselte, zoon van ds. Gerrit Jacob Mooi [31.1876 Nieuwe Pekela, zoon van houthandelaar Hermannus Mooi en Jantina Snijder-1.5.1965 Niekerk], hervormd predikant te Frederiksoord, Hellum, Vries, Gasselte en Hallum, en Johanna Wilhelmina Stegeman [9.4.1885 Avereest, dochter van godsdienstonderwijzer Frederik Stegeman [18.9.1839 Vriezenveen-28.4.1911 Avereest] en Harmina te Winkel- 26.5.1971 Oegstgeest]- op 12.3.2008 samen met zijn zuster verongelukt op het station van Haren; begraven Begraafplaats Eshof, Rijksstraatweg, te Haren). Frederik was een jongere broer van ds. Hermannus Gerardus Mooi (2.12.1905 Frederiksoord-24.7.1983 Zevenaar), hervormd predikant te Koekange, Gendringen en Niekerk-Oldekerk. Zijn oom ds. Jan Derk Stegeman (26.7.1875 Avereest-21.2.1970 Aalten; zie daar) was jarenlang hervormd predikant te Aalten, en diens broer ds. Herman Stegeman (26.9.1877 Avereest-21.2.1961 Utrecht; zie daar) laatstelijk te Cuijk aan de Maas.

Gehuwd met **Greet Okma** (geboren 1.3.1919 te Ypecolsga (Wymbritseradeel), dochter van boer Bendiks Walter Okma [1870-1936] en Gadske Frederica Huistra [1879-1953]-overleden 23.4.2004 te Haren).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden en Rijksuniversiteit Groningen; kandidaat Woudsend (24.11.1946-22.1.1950); **hervormd** hulpprediker te Zuidwolde; hervormd predikant te Bergeijk (1946) en Haren (1950-1966), tenslotte scriba van de Provinciale Kerkvergadering Groningen van de Nederlandse Hervormde Kerk (22.5.1966-1.6.1985 wegens emeritaat).

Samen met zijn broer ds. Hermannus Gerardus Mooi (zie daar) actief in het verzet. Zij onderhielden contacten met de bekende verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht; aangetrouwde familie), rechterhand van Johannes Post (6.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die zelf honderden Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde in Nieuwlande en omstreken. Daartoe werkte hij nauw samen met een aantal Drentse predikanten. Douwes noemt de gebroeders Mooi in zijn oorlogsdagboek en dankzij hem kon ds. Frits Mooi augustus 1943 (na de executie van drie prominente Hoogeveners) tijdelijk onderdak krijgen bij Arnolds' familie Stegeman in huize 'De Flochte' te Dedemsvaart (4.8.1943).

Bron: Albert van der Kaap en Aafke Huizing, *Gerrit Jacob Mooi* (histoforum.net/predikanten/Gerrit%20Jacob%20Mooi.pdf)

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 87, 90.

352.

Hermannus Gerardus Mooi (geboren 2.12.1905 te Frederiksoord, zoon van ds. Gerrit Jacob Mooi [31.5.1876 Nieuwe Pekela-1.5.1965 Niekerk], hervormd predikant te Frederiksoord, Hellum, Vries, Gasselte en Hellum, en Johanna Wilhelmina Stegeman-overleden 24.7.1983 te Zevenaar). Hermannus Gerardus was de oudere broer van ds. Frederik (Frits) Mooi (14.3.1921 Gasselte-12.3.2008 Haren), hervormd predikant te Zuidwolde, Bergeijk en Haren (zie daar); zijn oom Jan Derk Stegeman (26.7.1875 Avereest-21.2.1970 Aalten) was o.a. hervormd predikant te Aalten en diens broer Herman Stegeman (26.9.1877 Avereest-21.2.1961 Utrecht) was predikant te Wagenborgen, Urmond en Cuijk aan de Maas; hij was gehuwd met Albertha Arnolda Catharina Douwes, dochter van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes (10.4.1871 Leens-11.1.1935 Weert) en zuster van de verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht) en de hervormde predikanten Jan Douwes (zie daar) en Hendrik Julius André Douwes (zie daar). Tenslotte was een andere oom, ds. Frederik Mooi (29.9.1880 Lutten, Ambt Hardenberg-25.3.1924 Ambon, NOI), broer van zijn vader, hervormd predikant te Ambt-Hardenberg.

Ds. H.G. Mooi was hervormd kandidaat te Hallum (1930); **hervormd** predikant te Koekange (16.11.1930-4.6.1944), te Gendingen (11.6.1944-5.4.1964) en te Niekerk-Oldekerk (1964-).

Gehuwd op 19.3.1935 met **Peterlina Weening** (geboren 16.6.1907 Silvolde, dochter van landbouwer Theodoor Gerrit Weening [1872-1966] en Everdina Seinhorst [1872-1964]-overleden 9.5.1989 Meppel).

“We kwamen via een aanbeveling terecht bij de hervormde predikant van Koekange. De kerk en de pastorie stonden aan een soort oprijlaan-verbindingsweg. Daar vielen we ook met de neus in de boter. Men had al een paar studenten thuis, die een gestencild blaadje verspreiden in de omgeving, waarin berichten over oorlogshandelingen stonden. Ze kwamen aan hun nieuwsberichten door het in het geheim beluisteren van de Engelse zender en noemden het blaadje ‘Oor-an-je-radio’. De dominee en zijn vrouw en de studenten waren erg blij dat ze nu contact hadden met het verzet in Meppel. Ze tekenden onmiddellijk voor nog twee onderduikers en hielpen ons met adressen verder op weg”

Ds. Mooi en zijn broer Frederik Mooi, in de oorlog hervormd hulpprediker te Zuidwolde, onderhielden zelf ook nauwe contacten met de bekende verzetsman Arnold

Douwes (Petrus Arnoldus Conradus; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand van Johannes Post (6.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die herhaaldelijk in Koekange langs kwam om Joodse onderduikers geplaatst te krijgen of adressen te ontvangen waar hij ze zelf kon onderbrengen. Douwes noemt de gebroeders Mooi op enkele plaatsen in zijn oorlogsdagboek: *'In Koekange moest ik even toevlucht zoeken in de pastorie van ds. Mooi omdat er een razzia aan de gang was'*.

Bron: Albert van der Kaap en Aafke Huizing, *Gerrit Jacob Mooi* (histoforum.net/predikanten/Gerrit%20Jacob%20Mooi.pdf).

Lit.: G. Gunnink, *De Knokploeg- Schimmen uit het Verleden*, 62,164; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 87.

353.

Albertus Jacobus Mooij, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 13.12.1910 Deventer, zoon van leraar Albertus Jacobus Mooij Sr. [1889-1966] en Pieterella Regina de Zeeuw [1880-1949]-overleden 13.10.1996 Varsseveld; aldaar begraven op Algemene Begraafplaats Rentinkkamp). Hij was een kleinzoon van ds. Adrianus Mooij (23.11.1841 Apeldoorn-6.9.1922 Wemeldinge), wiens broers ds. Arend Mooij (2.4.1832 Apeldoorn-21.12.1915 Ermelo), ds. Albertus Marinus Mooij (27.10.1833 Apeldoorn-19.11.1894 Winschoten) en ds. Marinus Mooij (16.3.1850 Apeldoorn-16.7.1918 Ermelo) ook predikant waren: Arend was onderwijzer, evangelist, predikant in de Belgische Christelijke Zendingkerk, de Vrije Evangelische gemeente, de Vrije Hervormde Gemeente en de Zendinggemeente te Ermelo, de beide anderen waren hervormd predikant.

Ds. Mooij doorliep aanvankelijk de kweekschool te Zutphen en werd onderwijzer (1939). Na de oorlog studeerde Mooij theologie aan de RU Utrecht; kandidaat (1949), vicaris te Utrecht (1951) en **hervormd** predikant te Schore en Vlakte (Zuid-Beveland; 1952, bevestigd door zijn zwager, ds. Gerrit van Zeven [1919-1975]; parttime verzorger van de protestantse patiënten in het R.K. Sint Johanna-ziekenhuis te Goes (1964), predikant te Silvolde (1965) en ziekenhuispredikant in het Julianaziekenhuis te Terneuzen (1970-1975); na zijn emeritaat verhuisde hij naar Varsseveld. Ds. Mooij was lid van de Hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël en lid van de theologische werkgemeenschap van deze raad.

Gehuwd met **Maartje van Zeven**, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 30.11.1906 te Zutphen, dochter van Hendrik van Zeven [8.5.1871 Zwolle-8.1.1939 Zutphen] en Maartje Janzen [1875-1953]-overleden 26.1.1993).

Aan het begin van de oorlog werd hij actief in het verzet en onderhield in dat verband o.m. contact met de verzetsman Johannis (Jo) Satter (9.10.1920 Varsseveld, zoon van Hendrik Satter [1885 Haften-1949 Varsseveld] en Grada Maria Colenbrander [1892-1938]-7.9.1988 Varsseveld), die een boerderij runde te Sinderen. Dat was een doorgangsadres voor piloten, onderduikers, *'Trouw'*- en andere verzetsmensen naar andere onderkomens. Blijkens het naoorlogse ooggetuige-verslag van zijn zuster Willemien Satter (7.3.1922 Wisch-12.5.2019, begraven Algemene Begraafplaats Espelweg aldaar) heeft Jo Satter samen met Cor van der Hooft (8.3.1905 Domburg, zoon van de hervormde predikant George Arie van der Hooft [10.7.1877 Terneuzen-9.1.1964 Overschie] en Anna Gerendina Hendrica de Haan-april 1945 KZ Sachsenhausen), medewerker van het illegale *'Trouw'*, op 25.3.1943 het in het Nederlands vertaalde eerste verslag over de vernietiging van de Joden in Oost-Europa, vervaardigd door de Duitse SS-officier en verzetsman ir. Kurt Gerstein (11.8.1905 Münster-suicide 25.7.1945 Parijs; begraven *cimetiere parisien de Thiais*, noordelijk van het Aeroport Paris-Orly), verstopt onder het dak van het kippenhok op de boerderij. Een kopie van het Duitse origineel was door bemiddeling van de Doesburgse verzetsman Johannes Bernard (Ben) Ubbink (22.5.1921 Doesburg-31.3.1993 Vlissingen), een vriend van Gerstein, in handen gekomen van

(= het Nederlandse verzet (pas in 1996 werd het herontdekt; het berust nu bij het NIOD). De verloofde van Willemien Satter, onderwijzer/ leraar Anne Schaap (1925 Leeuwarden-8.1.1965 Sneek), stond toen bekend als de ‘Jodenman’, omdat hij er niet voor terugschrok overdag Joodse onderduikers van een bedreigd adres naar andere – veilige – onderduikplek te brengen. Op de boerderij van Hendrik Satter in Sinderen vond overigens op begin januari 1943 ook de aanloopbijeenkomst plaats die uiteindelijk zou leiden tot de oprichting van het illegale blad ‘*Trouw*’ (30.1.1943). Aanwezig waren behalve de al genoemde Cor van der Hooft ook de latere ‘*Trouw*’-prominenten Wim (Willem Pieter) Speelman (20.1.1919 Vlagtwedde, zoon van de gereformeerde predikant ds. Johannes Dirk Speelman [22.4.1880 Pernis -1.10.1963 Nieuwkoop]-gefusilleerd 17.2.1945 Halfweg) en – vermoedelijk eveneens - medeoprichter van ‘*Trouw*’ en na de oorlog hoofdredacteur van het dagblad Sieuwert (Jan Albertus Hendrik Johan Sieuwert) Bruins Slot (8.1.1906 Drachten-4.4.1972 Haarlem). Vanaf dat moment kwam de de top van ‘*Trouw*’ – met name Bruins Slot, Wim Speelman, Jan Smallenbroek (‘Van Andel’; 21.2.1909 Assen-29.9.1974 Wassenaar), Eb (Elbert) van Ruller (31.1.1904 Amersfoort-28.1.1987 Vorden) en Willem Santema (2.3.1902 Scharnegoutum-gefusilleerd 9.8.1944 Vught) - regelmatig in de boerderij van Satter in Sinderen voor bijeenkomsten over de vloer.

Lit.: Ben van Kaam, artikel ‘*De waarheid bleef liggen onder een dakpan*’ (*Trouw*, 22.7.1995); Meindert van der Kaaij, artikel “*Aan de wieg van een verzetskrant*” in: *Trouw* d.d. 30.1.2014); Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 188v.

354.

Dr. Gerrit Morsink, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 21.10.1909 te Wierden, zoon van bakker Jan Hendrik Morsink en Johanna Maria Gerritsen-overleden 13.4.2003 te Bredevoort; begraven begraafplaats ‘Berkenhove’ te Aalten). Zijn zuster Hermina (Mien) Morsink (geboren 22.9.1907 te Wierden), was gehuwd met ds. Egbert Jansen (geboren 10.5.1909 Burum, Kollumerland, zoon van gereformeerd predikant ds. Johannes Jansen [19.1.1873 Wisch-27.5.1956 Veenwouden] en Geertina Willemina Warringa-overleden 7.12.1996), broer van Gerrit’s vrouw Annechiena Jansen (zie hierna). Een andere zuster, Berendina Morsink (geboren 4.8.1913 te Wierden-overleden 22.11.2004 te Almelo; begraven te Wierden, Oude Begraafplaats), was gehuwd met de bouwkundige en verzetsman Adriaan Leendert Tiemens (geboren 8.7.1907 te Arnhem-omgekomen op 24.10.1944 te Wierden t.g.v. een bombardement; aldaar begraven). En een jongere broer van Gerrit, de arts Lucas Morsink (24.1.1915 Wierden-25.6.1993 Zeist), was gehuwd met een jongere zuster van ds. Egbert Jansen en Annechiena Jansen: Johanna Willemina Jansen (geboren 15.10.1916 te Ten Boer-overleden 1.11.2003 te Zeist). Zijn broer Gerrit Hendrik Morsink (‘Henk de Bakker’; geboren 7.10.1908 te Wierden-overleden 27.6.1994 te Castrolanda, Brazilië; aldaar begraven) was in de oorlogsjaren de trait d’ union tussen de verspreiders en schrijvers van het illegale *Trouw*: Jan Albertus Hendrik Johan Sieuwert Bruins Slot (8.1.1906 Drachten-4.4.1972 Haarlem)-, dr. Gezina Hermina Johanna van der Molen (20.1.1892 Baflo-9.10.1978 Heemstede), Elbert van Ruller (31.1.1904 Amersfoort-28.1.1987 Vorden) en rector dr. Roelof Jan Dam (18.11.1896 Barneveld-gefusilleerd 10.4.1945 Assen). Vóór de oorlog had ds. Morsink naar eigen zeggen op een provinciale dag van de Jongelings-verenigingen op Gereformeerde Grondslag in Overijssel de latere verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen) en de schrijver Anne de Vries (22.5.1904 Assen-29.11.1964 Zeist) ontmoet.

Studie theologie (20.9.1928) aan de Theologische Hogeschool der GKN in Kampen; theologisch kandidaat in 1933; van 4.3.1934 tot 6.12.1942 stond hij als **gereformeerd** predikant te Bergentheim en was daar hecht bevriend met ds. F. Slomp van Heemse (zie daar); vervolgens diende hij de kerken van Andijk (20.12.1942-26.10.1947), van Leeuwarden

-Huizum (14.9.1952-12.4.1959), van Aalten (19.4.1959-6.3.1966) en van Halfweg-Zwanenburg (26.3.1966-1.4.1974 wegens emeritaat); in 1986 gepromoveerd aan de VU te Amsterdam op de dissertatie *Joannes Anastasius Veluanus (Jan Gerritsz. Verstege (1519 Stroe-1570 Bacharach, D.), levensloop en ontwikkeling* en in 1993 verscheen zijn *'Twents Psalmboek'* (1993) en in 1998 hertaalde hij het *Liedboek voor de Kerken* als *'Twents Gezangenboek'*.

Gehuwd op 28.2.1934 te Wierden met **Annechiena Jansen** (geboren 7.12.1912 te Burum, Kollumerland en Nieuwkruisland, dochter van ds. Johannes Jansen [19.1.1873 Wisch-27.5.1956 Veenwouden], tot zijn emeritaat in 1935 gereformeerd predikant te Nieuw-Buinen, Burum, Ten Boer, IJmuiden en Wierden, en Geertina Willemina Warringa-overleden 31.3.1995 te Aalten); een zus van zijn vrouw, Berendina Johanna Jansen, was gehuwd met ds. Cornelis Marie van de Loo (zie daar);

Ds. Morsink fietste in zijn Bergentheimse tijd steeds samen met zijn collega Piet Wolfert (zie daar) naar de vergadering van het Lemeler Convent, waarvan ds. Henk Berkhof (zie daar) en ds. Bram Vogelaar (zie daar) initiatiefnemers waren. *"De zegen van de oecumene heb ik daar voor her eerst ervaren. Piet is gefusilleerd in '45 (...) Het verzet? Daar wil ik niet over praten, mensen maken het al snel te mooi. Je moet de echte strijders naar voren halen, niet de kleine mannetjes..."*. *"Eén maal per week bezocht een dominee het Joodse gezin Izaak (van der Velde; 5.4.1887 Medemblik-29.1.1976 Andijk) en Regina van der Velde(-Bierman; 11.3.1902 Appingedam-30.6.1987 Hoorn) met hun kinderen Chaim (= Heiman-Chaimke of Heiman Mozes; 6.5.1932 Medemblik-22.9.1995; Tszifin bij Ramla, Israël), gehuwd met Heintje (Riwkah) Kats (dochter van ambtenaar Daniël Kats [7.6.1894 Beilen-31.3.1944 Polen] en Betsy Cohen [7.2.1902 Groningen-10.9.1943 Auschwitz) en Max (= Mozes Heiman; geboren 12.2.1927 Medemblik-), dat ondergedoken was bij de familie Vriend in Andijk"* (= het gezin van zaadteler en zaadhandelaar Pieter Vriend (3.7.1888 Andijk-31.10.1956 Andijk; begraven Ockenburg, 's Gravenhage) en Willemke Popkes Wijbenga (25.9.1894 Zwaagwesteinde, Dantumadeel-3.7.1992 Lutjebroek; begraven Ockenburg, 's Gravenhage) met hun zeven kinderen en één aangetrouwde schoondochter, die op 28.3.1988 allen de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen).

Lit.: J.R. Dijkema, *In memoriam Ds. E. Jansen*, in: *Jaarboek 1997 GKN*, 539v.; Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 114-117; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 931; Colet van der Ven, *Van oude mensen...*, 39-44; *In memoriam Gerrit Morsink, Historisch Tijdschrift GKN* nr. 5 (mei 2004), 49vv.; J. Trompeter en K. Nierop, *Strijd en Zegen*, 52v., 68v., 62.

355.

Cornelis Didriekus (Kees) Moulijn (geboren 20.7.1911 te 's Gravenhage, zoon van arts Adriaan Cornelis (Ad) Moulijn [6.5.1869 Weesp, zoon van ds. Jacob Moulijn [18.3.1835 Weesp-7.12.1902 Nijmegen; begraven Rustoord aldaar]-21.1.1933 Utrecht], arts in NOI, en Charlotte Johanna Wilhelmina Lochmann von Königsfeldt [13.4.1870 Batavia, Java, NOI-1918 Tandjoer, NOI]-overleden 2.5.2006 Oostvoorne; begraven op de Begraafplaats aldaar). Kees Moulijn stamde uit een typisch hervormde predikantenfamilie: zijn grootvader, ds. Jacob Moulijn (19.3.1834 Rotterdam-7.12.1902 Nijmegen) was predikant, en dat gold ook voor zijn oom en naamgenoot Cornelis Didriekus Moulijn (21.12.1863 Gouderak-20.8.1911, Elst); zijn ene tante, Sophie Moulijn (1866-1927), was gehuwd met ds. Jacobus Marinus Jalink (14.11.1861 's Gravenhage-14.12.1937 's Gravenhage), hervormd predikant te Druten en Gendringen, administrateur-secretaris van de Vereeniging Kinderzorg in 's Gravenhage (1910) en voorzitter van de bouwcommissie van de Duinoordkerk, zijn andere tante, Johanna Hendrika Moulijn (1867-1973), was de echtgenote van Albertus Christiaan Kruyt (10.10.1869 Mojowarno, Oost-Java-19.1.1949 's Gravenhage), de beroemde zendeling en ethnograaf van Posso (Celebes); het echtpaar Kruyt bracht de laatste oorlogsjaren door ten huize van een

familielid aan de Rijn- en Schiekade 1 te 's Gravenhage, waar ook een aantal Joden zat ondergedoken.

Theologisch kandidaat (1936); **hervormd** predikant te De Wilp (11.10.1936), Blija (18.6.1939, als opvolger van zijn vriend, de pacifist en latere hoogleraar dr. Krijn Strijd [1909-1983], Maastricht (23.4.1944) en Leeuwarden (8.6.1947-1.6.1956 eervol ontheven van het predikantschap met bevoegdheid van emeritus); directeur van de Nederlandse Centrale Vereniging voor Gebrekkigenzorg te Amsterdam (1.6.1956-1.8.1976). Het echtpaar Moulijn woonde laatstelijk Berberislaan 6, Oostvoorne.

Op 29.9.1936 te Drachten gehuwd met **Anna Agnieta (Anneke) Carsjens** (geboren 13.6.1912 te Oudega, Smallingerland, dochter van ds. Adrianus Carsjens [28.4.1880 Boskoop, Haarlemmerstraat 84-7.2.1963 Leeuwarden], hervormd predikant te Oudega van 3.7.1910-1951] en Johanna Wilhelmina Heesen-overleden 14.9.2006; begraven Begraafplaats Oostvoorne)..

Ds. Moulijn ontving op 15.8.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij tijdens de oorlog deel uitmaakte van de netwerken van de Amsterdamse Studenten Groep onder leiding van Piet (Pieter Adriaan) Meerburg (1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam) en van ds. L. Overduin (zie daar) te Enschede. *In het najaar van 1943 was Kees Moulijn n.l. gezwicht voor professionele chantage door een collega uit Enschede, dominee Leendert Overduin. Toen Overduin hem om adressen voor Joodse kinderen had gevraagd, had Kees gewoontegetrouw geweigerd. Overduin had begrip getoond, maar bij zijn vertrek opgemerkt dat het uiteindelijk 'een kwestie van geloof' was. Kees Moulijn was alsnog adressen gaan zoeken en plaatste vervolgens in en om Blija tientallen Overijsselse Joden. Henk Kluvers (van de ASG; GCH) bracht daar enkele Joodse kinderen en leverde er bonkaarten af. Kees Moulijn en zijn vrouw Anneke brachten de kinderen verder onder bij gemeenteleden in de wijde omtrek. Zij werkten samen met Albertus Hendrik Smit (15.12.1906 Spijk-28.8.1978, begraven Ferwerd), een arts uit het naburige Ferwerd, en diens vrouw Elchien (Smit-Vegter; 30.3.1909 Appingedam-24.6.1991; begraven te Ferwerd). ... Henk Benno Haagens (16.4.1938 Middelharnis, zoon van Henri Haagens [30.3.1900 Middelharnis-23.7.1943 Sobibor] en Margaretha [Gretha] Roos [6.3.1907 Meppel-23.7.1943 Sobibor]-22.3.2007 Dokkum) vertelt dat hij in januari 1943 noodgedwongen met zijn ouders van Middelharnis moest verhuizen naar Amsterdam. Zijn ouders doken onder, maar werden verraden en stierven in juli 1943 in Soibor. Henk Benno en zijn zusje Clara Amalia Haagens (28.5.1934 Middelharnis-23.9.1997 Dordrecht, crematie Rotterdam; zij was gehuwd met Eliza van Rij [15.9.1928-23.4.2021) kwamen via ds. Moulijn en de verzetsman Piet Holwerda op verschillende plaatsen in Friesland terecht, Clara in Ferwert, bij Hessel en Tjipkje Robroch, en Holwerd, Henk Benno eerst bij bakker Malgré in Holwerd en tenslotte bij familie Rintjema in Dokkum, die een groothandel in levensmiddelen runde. Daar beleefde hij de bevrijding en ook daarna bleef hij nog in Dokkum, zij het na veel touwtrekken met Joodse instanties voor weeskinderen. Hij zou er nooit meer weg gaan. Sommigen Joodse onderduikertjes namen Kees en Anneke Moulijn ook zelf op in hun huis: het meisje Zus, Reuben Kahane "an orthodox Jew, who made his way on his own by train and who insisted on bringing along his phylacteries (tefillin) and a Torah Scroll to the hideout. The Pastor persuaded him that for his own safety it was better to leave these articles with him, since, as he stated, a vicar was expected to be conversant with the practices of other religions and these articles, if discovered with him, they would not present an unsurmountable problem. The man was then referred to an couple who lived nearby" en Josef Seligmann: "Josef Seligmann, another beneficiary of Moulijn's charity, stated that Moulijn distributed Jews among the farms in small villages. Of the pastor's 415 congregants, there was only one farmer who seemed to sympathize with the Germans, but he presented no threat after he was told that the Germans also rounded up Jewish children, not merely adults. Shocked by this revelation, the man decided to take a Jewish child. Together with (...) Pastor Jacob Kalma*

(zie daar) *Moulijn searched for safe addresses among his flock in Waaxens and Brantgum. Moulijn's wife, Anneke, was also involved in surreptitiously obtaining ration cards through her work with a leader of the resistance movement. Eventually, the Moulijns were themselves forced to go into hiding after the Germans learned of their links with the resistance. For a while, the Moulijns wandered from place to place, at times separated from each other*" (Mordecai Paldiël).

Bron: *De terugkeer van de Joodse kinderen* (Clara Haagens)

Bibl.: *Hoe wij de bezettingstijd beleefden – Een monument voor C.D. Moulijn, A.A. Moulijn-Carsjens en een dorp in Friesland* (2006);

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21 en 28; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 73v., 77v. en 103; A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 39; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 213v.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 207, 227 en 312; Gerrit Noort, *De weg van magie tot geloof*, 113; Mordecai Paldiël, *Churches and the Holocaust*, 178f.; Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 53; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 622, 681 en 811; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 156; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 57v.; *Wy kinne der noch wol ien by ha – Joodse smokkelkinderen in Fryslan in WO II* (Gids bij de gelijknamige tentoonstelling in Leeuwarden, 2020).

356.

Abraham Mulder (geboren 22.1.1893 te 's Gravenhage, zoon van de hervormde stoffeerder Willem Mulder en de evangelisch-lutherse - later gereformeerde – Johanna Christina Frederika Smelting-overleden 26.10.1968 te Dordrecht, nadat hij onderweg van Bergen op Zoom naar Amsterdam, waar hij zou preken, onwel was geworden),

Mulder was onderwijzer en hoofd van de Nederlandse Zendingsschool Rotterdam te Vlagtwedde; later archivaris bij het Rijksarchief in Zeeland te Middelburg; acte godsdienstonderwijs in de Nederlandse Hervormde Kerk met preekconsent (1929), doop en belijdenis in een Doopsgezinde Gemeente (1930) en vervolgens **doopsgezind** (leken-) predikant te Aardenburg (4.9.1932-29.12.1940), te Giethoorn (5.1.1941-1946) en te Dordrecht (1946-26.1.1958 wegens emeritaat); proponent 14.1.1949); tot zijn dood was hij nog hulppredikant bij de Doopsgezinde Kring van Bergen op Zoom, waar hij woonde.

Gehuwd op 20.8.1915 te Vlagtwedde met **Johanna Maria Pijtak** (geboren ca. 1894 te 's Gravenhage, dochter van commies bij Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie Willem Gualterus Cornelis Pijtak [3.9.1849 Maastricht-3.7.1914 's Gravenhage] en Maria Margaretha Catharina van Gaart); in de zomer van 1939 was zij enkele weken leider van het (doopsgezinde) Vluchtelingenoord te Elspeek.

In het voorjaar van 1940 was ds. Mulder geestelijk verzorger van protestants-gedoopte Joden in het vluchtelingenkamp Sluis; hij kon er moeilijk overweg met de Joods-christelijke Duitse vluchtelingenpredikant ds. Bruno Gustav Franz Julius Benfey (4.9.1891 Rösrath bij Mühlheim/Rhein-28.6.1962 St. Stephan, Zwits.); zie ds. H. Blum, ds. H. Eelsing, ds. N.R. Hefting en dr. M.C. Slotemaker de Bruïne). Als gevolg daarvan kwam hij in conflict met het Protestants Hulpcomité, dat hem in april 1940 ontslag aanzegde. Ds. Mulder huisvestte tijdens de oorlog minstens zes Joodse onderduikers, onder wie het echtpaar Biallostowski en mr. Louis (Loet) Manassen (24.2.1924 Amersfoort, zoon van Izak Manassen en Sara [Céline] Diamant [20.6.1901 Amsterdam-20.12.1981 Arnhem]-2017 Amersfoort; gehuwd met Martha Eke Schepers (geboren 14.5.1930 Leiden-), in de pastorie van Giethoorn, terwijl er in het dorp nogal wat NSB'ers woonden.

Lit.: *ADW XXII*, nr. 44 (9.11.1968); *Doopsgezind jaarboekje* 62 (1968), 143 en 63 (1969), 23vv.; Rainer Hering, lemma '*Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor*' in:

Biographisch-Bibliographisches Lexicon, Bd. XVII, 97-122; A.G. Hoekema, 'Bloembollen voor Westerbork'; Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt*, 48f.; *Mennonite Encyclopedia* III, 767; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 3/II, 266; W.C.F. Scheps in 'Kerknieuws' d.d. 1.11.1968; Lies van der Zee, artikel "De Gemeente van Christus moet blijven het geweten van de wereld" – *Oorlogspreken van ds. Abraham Mulder te Giethoorn in: Doopsgezinde Bijdragen* nr. 41, 269vv.

357.

Gerrit Mulder (geboren 29.4.1900 te Groningen, zoon van meubelmaker Hendrik Herman Mulder en Meiske Nieborg-overleden 9.10.1974 Alphen aan de Rijn; begraven Oosterbegraafplaats, Alphen aan de Rijn).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1927); (eerste) **gereformeerde** predikant te Slikkerveer (15.7.1928-21.2.1932) en later predikant te Alphen aan de Rijn (26.2.1932-28.2.1962 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen).

Gehuwd op 19.9.1928 te Groningen met **Sietske Boersma** (geboren 2.8.1905 te Warffum, dochter van Jan Boersma, landbouwer te Kantens, en Jantje Doornbos-9.7.1999; begraven Oosterbegraafplaats, Alphen aan de Rijn).

Tijdens de oorlog zeer actief in het verzet (zijn pastorie was ontmoetingsplaats voor de 'beurs', waar afgevaardigden van lokale LO-organisaties met elkaar onderduikers 'uitruilden'; zie ds. H.H. van Kapel in Rhooen en Jan Brokken, 'De vergelding') en een aantal keren moest hij zelf ook onderduiken. In 1957 werd hij benoemd tot ereburger van Alphen aan de Rijn.

Lit.: Jan Brokken, 'De Vergelding', 99; *In memoriam Ds. G. Mulder in: Jaarboek 1975 der GKN*.

358.

Prof.dr. Harm Mulder (geboren 15.5.1910 te Groningen, zoon van koopman/ makelaar David Mulder en Jantje Smit-overleden 11.1.1993 te Doorn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Doorn).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; **gereformeerd** predikant te Hornhuizen-Kloosterburen (12.8.1934-1.5.1938), Deventer (8/10.5.1938-28.9.1947), Delft (8.10.1947-1.7.1966), docent Theologische Hogeschool te Beiroet (1966-1.5.1968; Morgenlandzending), wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Vrije Universiteit (1968) en hoogleraar in de Nieuwtestamentische vakken (1972-1980) aan de Protestantse Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel.

Gehuwd op 30.7.1934 te Groningen met **Hiltje Harmanna Wigboldus** (geboren 12.1.1909 te Groningen, dochter van Roelf Eppo Wigboldus, handelaar in bouwmaterialen, en Lamina Geerdina Kuik-overleden 1.4.1995 te Zeist). Haar broer Klaas Roelf Wigboldus (geboren 2.4.1919 Groningen) overleefde de oorlog niet: hij sneuvelde op 14.4.1945 als verzetsman bij Dorkwerd (begraven: N.H. Begraafplaats Dorkwerd, nr. E 3; opschrift: "Gedreven door het geloof in Jezus Christus tot den Strijd voor Koningin en Vaderland sneuvelde te Dorkwerd op 14 april 1945 Klaas Roelf Wigboldus'.. .

In Deventer was ds. Mulder betrokken bij het onderbrengen van (o.a. Joodse) onderduikers. Zo kwam eind 1942 een Joods echtpaar uit Amsterdam (Meerhuizenplein 18 I-hoog) terecht bij Grietje Klein Woolthuis-Birza (5.11.1880 Obergum-5.7.1968 Deventer), weduwe van Albertus Antonius Klein Woolthuis [22.8.1880 Deventer-8.4.1920 Deventer] en fabrieksarbeidster bij de D(eventer) A(lgemene) I(ndustrieële) M(aatschappij)-fabriek te Deventer aan de Verlengde Kazernestraat 56. Ze beleefden er de bevrijding. *Mevr. Klein Woolthuis was lid van de Gereformeerde kerk aan de Smedenstraat. Daar ontmoette ze*

mensen als ds. H. Mulder, ouderling L. van der Wal en N. Sijbesma, leraar Frans aan de Christelijke MULO Polstraat. Sijbesma was een centrale figuur in de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en aan hem zou ze op zeker moment gezegd hebben dat ze bereid was Joden te verbergen en van het één kwam het ander. Haar huis diende daarnaast als veilige doorgangshaven voor bemanningsleden van geallieerde vliegtuigen... Als districts-leider (van de LO in Deventer e.o.) fungeerde de heer mr. L. ('Tjerk') Kleefman, een verzekeringsinspecteur, en als plaatselijk leider zijn vriend Thom(as) Wildeboer, directeur van een betonfabriek. Zij kenden elkaar als lid van de Gereformeerde Kerk en werden in hoge mate geïnspireerd door ds. H. Mulder, predikant van dezelfde kerk. Via hem ook konden ze gemakkelijk hun contacten in de omgeving uitbreiden.

Bibl.: Dr. H. Mulder, *De eerste hoofdstukken van het Evangelie naar Lukas in hun structurele samenhang* (Delft, 1948). Deze dissertatie schreef dr. Mulder n.a.v. de gespreksavonden over het evangelie van Lukas, die hij tijdens de oorlogsjaren voor zijn gemeenteleden organiseerde en een eerder boek 'Lukas, zijn taak en plaats in de heilsgeschiedenis' dat in 1942 verscheen (Bosch en Keuning, Baarn).

Lit.: G.C. Hovingh, *50 Jaar Smedenstraatkerk*, 24, 27; *In memoriam Dr. H. Mulder in: Jaarboek 1994 der GKN*; Site 'Onderduikhuizen voor Joden in Deventer' van het Eddy Hillesum Centrum, Deventer; E. Verhoef, lemma 'Mulder, Harm' in: *Biografisch Lexicon*, V, 379v.; K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945*, 66.

359.

Jan Hessels Mulder (geboren 3.10.1906 te Broek op Langedijk, zoon van ds. Johannes Mulder [12.2.1876 Burum-13.2.1961 Heemstede], zoon van ds. Roelof Mulder [26.2.1844 Dwingelo-12.12.1926 Haarlem], en Henderika Johanna van Dieren [1875-]-overleden 15.6.2001 te Amsterdam; begraven Gemeentelijke begraafplaats Kleverlaan 1 te Haarlem).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds.. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (27.6.1931); **gereformeerd** predikant te Giessenburg (Giessen, te Oud- en Nieuwkerk; 26.6.1932), te Vlaardingen (26.3.1942-1948), te Voorburg (16.11.1948) en te Amsterdam-Zuid (1.10.1953; voor de arbeid onder de studerende aan de VU (tot 1.6.1971) en universiteitspastor van de VU (1.6.1971).

Gehuwd op 15.6.1932 met **Anna Maria Catharina Wolzak** (geboren 2.1.1907 te Alkmaar, dochter van kantoorbediende Gerrit (Hendriks) Wolzak en Anna Maria Catharina Picket Weeserik-overleden 5.6.1998 te Amsterdam).

"Mulder raakte betrokken bij het verzet (voedselvoorziening van onderduikers), gaf onderduikadviezen. Het bezoeken van families waar man of zoon waren gesneuveld in de oorlog, was zwaar". ... "Zo waren er in Vlaardingen, waar 48 Joden bij gereformeerden verbleven, in één huisje niet minder dan elf Joden ondergebracht. Ds. J.H. Hessels Mulder aldaar heeft nog bij de politie bemiddeld, toen er aanklachten kwamen, dat de gastheer van die onderduikers bij de centrale keuken zoveel voedsel kreeg. Men wilde toen huiszoeking doen. Het gezin toch bestond uit slechts drie personen, en er werd dagelijks voor 14 personen voedsel gehaald. De politie was echter goed, ondanks de N.S.B.-burgemeester. En ... de huiszoeking bleef achterwege".

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; Gezien Ridderbos, *In memoriam Jan Hessels Mulder. In: Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei, 2004), 1-4 .

360.

Pieter Baan Müller (geboren 30.1.1889 te Zevenhoven, zoon van godsdienstonderwijzer en predikant ds. Christiaan Müller [22.4.1862 Hazerswoude-23.8.1947 Bodegraven; daar

begraven; opschrift zerk: “Gezegend en ten zege door de kerk Bodegraven”], die tijdens de oorlog ook in het verzet actief was, en Alida Wilhelmina (Aaltje) Batelaan [28.9.1867 Bodegraven-13.12.1944 Bodegraven, overleden t.g.v. een verdwaalde kogel]-overleden 28.8.1969 te Heerde; begraven Oude Begraafplaats, Meester Nijhoffstraat, Heerde).

Onderwijzer; hervormd hulpprediker in De Kaag (1915); zendeling-leraar van de Nederlandse Vereniging voor Zending onder Israël (1916); secretaris van de Nederlandsche Vereniging voor Zending onder Israël (1916-1919); **vrij evangelisch** predikant te Nijverdal (1919-20.6.1948; onder zijn leiding groeide de vrij-evangelische gemeente aldaar uit tot de grootste van Nederland) en Heerde (1948).

Gehuwd 1) op 9.8.1917 te Sassenheim met **Adriana Hendrica Johanna Sophia (Henriëtte) Wüstenhoff** (geboren 3.6.1888 te Gent (B.), dochter van ds. Daniël Johannes Marie Wüstenhoff [27.5.1854 Amsterdam-30.11.1927 Oegstgeest] en Adriana Hendrica Klots-overleden 27.5.1955 te Heerde) en 2) op 3.8.1956 te Heerde met **Berendina Knol** (geboren 29.3.1900 Kampen, dochter van emailleur Reinder Knol en Jantje Meutgeert-overleden 23.6.1985; begraven Oude Begraafplaats Heerde), die eerder gehuwd was met Reinier Hendrik Berk (9.6.1891, Kampen, zoon van Johan Coenraad Berk en Alida van Nispen-6.11.1953, Heerde).

Op 26.12.1994 ontving het echtpaar Müller-Wüstenhoff postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak bood aan Awraham ‘Freddie’ Meijers, (geboren 6.4.19 Hengelo, G.), later journalist en vaste columnist van het NIW; zijn ouders zaten in Hengelo G. ondergedoken) en voor talloze anderen een veilige onderduikplekken zocht en vond in Nijverdal e.o. Awraham Meijers schreef in april 2018 (*Auschwitz Bulletin*, jaargang 62 nr, 3, p. 22): “*Ik was nu de jongste van acht kinderen van dominee Müller en zijn vrouw en woonde in Nijverdal, in de pastorie naast de kerk van mijn vader. Wat een onbekommerd leven! Vooral de zondagen waren een feest. Na de kerkdienst – ik mocht met de familie vooraan zitten – werd samen met de ouderlingen in de pastorie thee en koffie (als dat te krijgen was) gedronken. Er was meestal een zelfgebakken koekje bij. De ouderlingen vertelden verhalen die ik niet begreep, mijn vader vertelde voor de honderd-duizendste keer over de oneindige liefde van Jezus Christus. Och ja, die liefde van de Heiland. Je kunt je hoofd meewarig schudden, maar die was wel de motivatie om mij in het domineesgezin op te nemen – met levensgevaar voor deze brave mensen. Wat een evenwichtig leven. En wat werd Freddie – mijn oorlogspseudoniem – verwend door m’n zusjes en (uiteraard) geplaagd door de broertjes. Aan aandacht geen gebrek! Op mijn verjaardag (6 april) rolden Canadese tanks het dorp binnen. Diezelfde dag werd ik herenigd met mijn biologische ouders. De familie Müller huilde. Mijn ouders huilden. Ik huilde van de weeromstuit”.*

Lit.: D. de Jonge, *Flitsen uit het leven van Pieter Baan Müller – 1889-1969 – predikant in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 629; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 76.

361.

Hendricus Adam Munnik (geboren 23.4.1881 te Amsterdam-overleden 17.12.1969 Rusthuis ‘De Nijstad’, Blekerswegje 7, te Zwolle; begraven op 20.12.1969 te Zwolle, Algemene Begraafplaats aan de Thomas à Kempisstraat, nr. 1K/A/023; tekst op liggende zerk: “*Joh. 3: 16*”). Hij was een zoon van Hendricus Adam Munnik Sr. (c.1846 Amsterdam-11.10.1928 Amsterdam), kantoor-bediende, hoofdinspecteur Imperial Continental Gas Association, onderwijzer, oefenaar en catechiseermeester (“de garnalen dominee”, genoemd naar het ‘*Garnalenkerkje*’ in de Willemsstraat te Amsterdam, waar door de week garnalen werden gepeld door de vrouwen uit de buurt) en van Guillemine Angelique Rostang [geboren 5.3.1846 Amsterdam, Oude Manhuispoort nr. 2276-overleden 6.1.1881 Amsterdam, Egelantiersgracht 57]; beide begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats). Ds. Munnik was een

jongere broer van de bekende architect B.N.A. Johannes (Jo) Nicolaas Munnik (30.4.1879 Amsterdam-18.4.1960 's Gravenhage; daar begraven), die op 14.6.1906 te Amsterdam gehuwd was met Hermina van Oeveren (28.6.1880 Amsterdam-29.10.1970 's Gravenhage). Hij werd beïnvloed door de 'Amsterdamse School' en was o.m. bouwer van 'Sonneheerdt', het tehuis voor blinden te Ermelo, en van vier christelijke scholen en de Kessler-stichting [voor opvang, hulp, ondersteuning en dagbesteding van kwetsbare mensen in de Haaagse regio]. Ds. Munnik ontving ereprofessoraten van de universiteiten van Boedapest en Debrecen vanwege zijn inzet van 1921 tot 1960 als secretaris van het deputaatschap ter ondersteuning van Hongaarse studenten ten behoeve van Hongaarse theologiestudenten in Nederland. Hij was ook hecht bevriend met de Hongaarse predikant Sandor Csekey (1896-1956). En in 1946 was ds. Munnik praeses van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland (de eerste na de Vrijmaking).

H.A. Munnik studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1903); jaargenoot van ds. W.L. Korfker (zie daar); kandidaat (14.5.1908); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum). Hij was **gereformeerd** predikant te Fijnaart (12.5.1909-15.9.1912), te Bunschoten-Spakenburg c.a. (22.9.1912-19.3.1917), te Barendrecht (26.3.1917-9.11.1919) en te Zwolle (23.11.1919-1.7.1956 wegens emeritaat). Henk Moerman noemt hem "*de leidende predikant*" (binnen de Gereformeerde Kerk van Zwolle; GCH), "*een goed organisator, een calvinist van het zuiverste water*" (p. 8).

Gehuwd 1) op 22.4.1909 te Amsterdam met **Cornelia Jostmeijer** (geboren 11.4.1884 te Amsterdam, dochter van koopman Johannes Christoffel Jostmeijer en Anna Maria Rooda-overleden 11.9.1927 te Zwolle; begraven op 14.9.1927 te Zwolle) en 2) op 28.5.1929 te Zwolle met **Agatha van der Kouwe** (geboren 5.8.1882 te Hazerswoude, dochter van ds. Jan Willem van der Kouwe (28.3.1849 's Hertogenbosch-15.3.1919 Ferwerd; daar begraven), gereformeerd predikant te Stroobos, Hazerswoude, Stedum en Ferwerd, "*leeraar Christelijk Gereformeerde Gemeente*", en Aaltje Wolthuis-overleden 10.4.1946 te Zwolle; begraven op 15.4.1946 te Zwolle).

Op 25.5.1940 merkte ds. Munnik in een vergadering van de Smalle Kerkenraad op: "*Wij hebben de roeping getrouw te zijn. Wij moeten niet voortgaan alsof wij alles verloren hebben, alles kwijt zijn. Wij moeten letten op wat God in zijn gemeente ons nog liet*" (Henk Moerman, p. 10). *Op 1 juli 1940 vroeg Br. Rodink, gereformeerd ouderling, bij de rondvraag (aan het einde van de kerkenraadsvergadering) waarom er de laatste zondagen niet gebeden werd voor de wettige overheid. Ds. Munnik antwoordde, dat het gebed voor de overheid steeds geschiedde, maar hij achtte het niet goed te bidden voor de overheid in Londen vertoevend*" (Henk Moerman, 17). De gereformeerde synode sprak echter in december 1941 uit dat de voorbede voor het Koninklijk Huis moest blijven. Dat één en ander niet zonder gewaar was moge blijken uit het feit dat de orthodox-hervormde collega van ds. Munnik, ds. Jan Barend Groenewegen (11.6.1904 De Bilt-24.4.1988 Kiana, Australië) in maart 1942 juist werd gearresteerd op grond van zijn voorbede voor het Koninklijk Huis. Overigens onderhielden de Hervormde en de Gereformeerde Kerk van Zwolle vóór 1940 geen contact. Men negeerde elkaar. De hervormden koesterden geen afkeer jegens de gereformeerden, die was vooral gericht tegen de rooms-katholieken. De gereformeerden daarentegen weigerden ieder contact vanwege de aanwezigheid van de vrijzinnige richting. Zo werd een uitnodiging voor het bijwonen van de bevestigingsdienst van de hervormde ds.mr. P.H.Th. Stevens (zie daar) om die reden afgewezen. En voor de bevestiging van de gereformeerde predikant ds. Dirk Vreugdenhil (1.6.1909 Rotterdam-11.7.2003 Bosch en Duin) werden alleen orthodox-hervormde collega's uitgenodigd (Henk Moerman, p. 11). Protesten van het Convent van Kerken, Deputaten voor de Correspondentie met de Hoge Overheid en de Generale Synode werden door de Gereformeerde Kerkenraad voor kennisgeving aangenomen. De kerkenraadsleden kregen wel exemplaren van de synodestukken en in de kerkdiensten werden

de protesten verwerkt in de preek (Henk Moerman, p. 23). Op 27 mei 1943 kwamen de razzia's op Joden in de gereformeerde kerkenraad ter sprake. "*Br. Van Westenbrugge vroeg met het oog op de aanstaande viering van het Heilige Avondmaal of in de voorbereidingspredikatie niet bijzonder moest worden gewezen op de houding van die politiemensen die hadden meegewerkt aan het vangen der Joden en op degenen die zich hadden schuldig gemaakt aan woekerhandel. Bij de bespreking kwam naar voren, dat de zonde van het medewerken aan het uitvoeren van goddeloze besluiten veel algemener is dan alleen bij de politie en dat degenen die den woekerhandelaars hoge prijzen betalen evenzeer schuldig zijn. Er wordt besloten dat bij de voorbereidings-predikatie aangedrongen zou worden op nauwlettend onderzoeken of we in deze zaken vrijuit gaan of niet*" (Henk Moerman, 25). In 1944 gingen de kerkelijke problemen (die in Zwolle op 27.5.1945 zouden uitmonden in een breuk met de Vrijgemaakten onder aanvoering van ds. Vreugdenhil) in toenemende mate de kerkenraadsvergaderingen beheersen (Henk Moerman, p. 31).

Ds. Munnik zat van 30.6.-2.7.1942 gevangen in Huis van Bewaring te Zwolle (vermoedelijk wegens de rol die hij speelde in de verboden Anti-Revolutionaire Partij) en opnieuw aldaar van 6.5.1942-12.8.1942, zogenaamd wegens aanbeveling van een collecte voor Joden-kinderen en ook zou hij gebeden hebben of God de tyrannie van het Nationaal-Socialisme wilde verbreken. Achteraf bleek één en ander een wraakoefening te zijn geweest van een voormalige catechisant. Uiteindelijk werd hij vrijgelaten, welzeker ook dankzij de inspanningen van zijn half-broer Hendrik Munnik (9.3.1891 Amsterdam-6.8.1971 Hilversum), accountant te Hilversum).

Die schreef – na een gesprek met de plaatsvervanger van de chef van de *Aussenstelle Arnheim der Sicherheitspolizei und des SD, SS-Hauptsturmführer* Arthur Thomsen (25.12.1900 Eversten/ Oldeburg-.2.1945 Scheveningen), ene *SS-Obersturmführer* Arno Bernhard Huhn (26.8.1911 Potsdam-3.1.1991 Osnabrück) – op advies van mr. Wilhelmus de Rijke (10.11.1896 Tokyo, Japan-16.9.1971 Overveen), vanaf 1933 al lid van de NSB en sinds 1940 procureur-generaal te Arnhem, n.l. een brief '*An die Sicherheitspolizei, Utrechtscheweg 55a te Arnhem*' met de volgende inhoud:

Hilversum, 15 juli 1942

Im Falle Verhaftung Pfarrers H.A. Munnik, Zwolle

Unter Bezugsname auf die Unterredung die ich am 15. d. Mts. mit dem Stellvertreter des Hauptsturmführers Thomson auf Ihrem Bureau haben dürfte, teile ich Ihnen zusammenfassend Folgendes mit:

Mein Bruder wurde am 6. Mai verhaftet. Bei meiner Nachfrage hörte ich dass dies geschehen war auf Grund seiner Predigt vom 26. April d. Jhs. Man teilte mir aus seinem Gemeinde mit, dass er nicht gehörte zu denjenigen, die meinen auch in der Predigt sich gegen bestimmte Mächte verwehren zu müssen. Nun ist es natürlich möglich dass er in seiner Predigt oder in dem Gebet sich etwas entfallen lassen hat dass besser nicht gesagt wäre, jedoch von mehreren in Zwolle habe ich gehört dass etwas dergleichen nicht in seinem Predigt ist vorgekommen. Persönlich habe ich davon keine Erfahrung, weil ich seine Predigt nicht gehört habe. Wenn es inzwischen doch festgestellt sein dürfte, dass er etwas gesagt hat was nicht zulässig gewesen ist, dann weise ich darauf hin dass er schon fast zwei un ein halb Monate in Verhaftung ist und diese in seinem Alter schon eine ziemlich schwere Strafe ist.

Es kommt jedoch noch dazu dass seine Gesundheitslage so ungiün-

stig ist, dass zwei Aertzte aus Zwolle, selbst den Tod fürchteten als Folge seiner Verhaftung. Und da bis jetzt sich dieser Fall noch nicht ereignet hat, besteht noch die Möglichkeit dies vorzubeugen. Auf diesem Punkte brauche ich m.E. weiter nicht hin zu weisen, weil die abgegebene Zeugnissen und das spätere Bericht der Dr. Noordzij Ihnen bekannt sein werden.

Auf die beiden vorgenannten Gründe erlaube ich mir denn auch eine baldige Entlassung aus der Haft b.z.w. eine Beschleunigung der Behandlung dieser Angelegenheit dringend zu befürworten.

Ich verstehe selbstredend dass Sie meinen Bruder nicht länger festhalten werden als für die Behandlung der Angelegenheit notwendig ist, doch in seiner kritiken Gesundheitslage finde ich den Grund diesen Fall in Ihre besonderen Aufmerksamkeit zu empfehlen.

Falls Sie nicht in der Lage sein möchten ihn bald frei zu lassen, so bitte ich Sie mir einen Besuch an ihn in das "Huis van Bewaring" an einen von Ihnen zu bestimmenden Tag und Zeit zu gestatten.

Ihre die bezüglichliche Rückäusserung sehe ich gern entgegen.

Ich danke Ihnen sehr für die Gelegenheit die Sie mir geboten haben diese mir sehr ans Herz liegende Angelegenheit mit Ihnen mündlich und schriftlich zu behandeln und zeichne mit voorüglicher Hochachtung

Ihr Ergebener

*H. Munnik
Beethovenstraat 15,
Hilversum.*

Lit.: Maarten J. Aalders' artikel "Een trouwe vriend van Hongarije: Ds. Han Munnik (1884-1969)" in: *Acta Neerlandica* 16/17 (2020), 37-52; Maarten J. Aalders, *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum* (Barneveld, 2021); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 226; C. Houtman, *In memoriam Ds. H.A. Munnik in Jaarboek 1970 der GKN*, 489v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Henk Moerman, *Het beleid van de Zwolse Hervormde en Gereformeerde Kerk 1940-1945*, 8, 10, 17v., 10, 17, 36; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 38.

362.

Drs. Hendrik Muijs (geboren 27.8.1906 te Rotterdam, zoon van een koopman Arie Muijs [1877-1939] en Flora van Meggelen [1877-1923]-overleden 28.9.1982 Dokkum; begraven Algemene Begraafplaats 'Essenhof', Dordrecht; opschrift zerk: "God voegde samen. Amen").

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (7.10.1935); kandidaat te Bilthoven; **gereformeerd** predikant te Hijum en Finkum (23.11.1933-19.5.1944 na aanvankelijke schorsing door de classis Hijum buiten bediening gesteld).

Gehuwd met 1) op 28.1.1931 te Rotterdam met **Cornelia Breur** (geboren 13.10.1908 Rotterdam, dochter van Hendrik Breur en Huskina Wilhelmina Pik; gescheiden 6.9.1968 te Rotterdam) en 2) op 26.11.1969 met **Teuntje Razenberg** (geboren 8.12.1924-overleden 26.7.2007 te Dordrecht; begraven 'Essenhof', Dordrecht).

Henk Muijs, zoon van ds. Hendrik Muijs Sr., vertelde op 24.5.2017 zijn verhaal over de 'Gevaarlijke onderduikster in Hijum' voor Omroep Fryslân in de serie 'Ondergedoken in Fryslân':

“In 1943 heeft bij ons in de pastorie van Hijum een Joodse vrouw enige weken ondergedoken gezeten. Mijn vader, gereformeerd predikant, had al enige malen eerder onderduikers gehuisvest, waaronder veel Joden. Maar deze dame had veel noten op haar zang en stelde telkens weer eisen waaraan vanwege de veiligheid niet kon worden voldaan. Zo hield zij zich niet aan de afspraak om overdag in haar kamer te blijven en alleen bij duisternis naar buiten te komen. Niet leuk uiteraard, maar wèl bitter noodzakelijk voor haar én onze veiligheid. Haar frustraties liepen echter zo hoog op dat ze dreigde naar de SD te gaan, zichzelf aan te geven en alle onderduikadressen te verraden. Vanuit Hijum is ze toen naar Bergum gegaan en heeft daar nog enige tijd doorgebracht. Na verloop van tijd is zij via een zogenaamd standgerecht in Scharnegoutum berecht en aldaar ter dood gebracht omdat zij een te groot gevaar bleek te zijn voor de illegaliteit en ook voor diegenen die haar onderdak hadden verleend. Veel onderduikers hebben wij in deze donkere jaren onderdak verleend, onder wie enkele jongens uit de groep van Frits de Zwerver (= ds. Frits Slomp, zie daar). Eén van hen heeft toen nog een prachtig pakhuis voor me gemaakt (ik was toen 11 jaar) en datzelfde pakhuis heeft – na jaren trouwe dienst – een nieuwe bestemming gekregen via de kringloopwinkel!”

363.

Evert Nawijn (geboren 7.11.1904 te Kampen, zoon van dr. Wopke Nawijn [26.2.1878 Bolsward-6.10.1954 Kampen], rector van het Gereformeerd Gymnasium te Kampen, en Yfke de Boer [1877-1963]-overleden 2.2.1996 te Harderwijk, Zorgcentrum ‘Weideheem’; begraven Begraafplaats Oost, Nunspeet).

Evert Nawijn was een achterneef van ds. Jan Nawijn (zie daar).

Hij zat op het Gereformeerd Gymnasium te Kampen samen met o.a. ds. W.J. van Enk (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. P.H. Wolfert (zie daar); **gereformeerd** predikant te Oosternijkerk (19.8.1928), te Bergum (20.12.1931) en te Delfzijl (27.4.1947-1.9.1968 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Frederika Maria Louise van Dijk** (9.5.1907 Oudewater, dochter van ds. Anthonie van Dijk [29.11.1863 Rotterdam-Overschie-15.1.1916 Sliedrecht] en Frederika Andrea Geerligts-17.12.1998); zij was secretaresse van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen in Nederland en kende mevr. Heleen Kuipers-Rietberg (26.5.1893 Winterswijk-27.12.1944 KZ Ravensbrück) te Winterswijk (zij stichtte samen met ds. Frits Slomp [zie daar] de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) en mej. Alberta Willemina Bos (geboren 8.8.1900 Winterswijk), beide ook leden van het hoofdbestuur. Mej. Bos, geboren Winterswijkse, schoonzuster van onderwijzer Johannes van Manen (20.6.1891 Tiel-10.9.1949 Driebergen), leider van het verzet in Driebergen (hij had vroeger in Aalten gewoond), was betrokken bij de opvang van Joodse onderduikers uit Rotterdam in die plaats en schakelde vervolgens ook de beide andere dames in bij het onderbrengen van Joden. Tiny Nawijn (1.11.1906-Kampen-7.3.2004 Lunteren), zuster van Evert, was samen met haar man, de jurist mr. Frederik (Freek) Boessenkool (27.4.1904 Ruinen-11.3.1992 Spanje) ook zeer actief in het verzet (pilotenhulp, *Vrij Nederland*, *Trouw* en het onderbrengen van Joodse kinderen). Ds. Nawijn heeft ook zelf in Friesland veel Joodse kinderen ondergebracht. Het echtpaar nam zelf twee Joodse pleegkinderen in huis, van wie het ene kind na de oorlog met de ouders herenigd werd en naar Israël emigreerde en het andere – dat haar hele familie had verloren – werd geadopteerd en christelijk opgevoed.

Lit.: Gert van Klinken, artikel *‘Twee vrouwen in oorlogstijd – Gesprekken met Tiny Nawijn en Mien Bouwman in: Historisch Tijdschrift GKN*, nr.7 (mei 2005), 31v.; Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*, interview uit 1988 met Piet Kuipers op de site Oud-Winterswijk.nl; Mirjam Schwarz en Hans Bouman, *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt – Het aangrijpende verhaal van een Joods meisje in Winterswijk tijdens de Tweede*

Wereldoorlog; A.S.L. Woudenberg, *In memoriam Ds. E. Nawijn*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 547v.

364.

Evert Izak Franciscus Nawijn (geboren 26.5.1901 te Oosterbierum, Barradeel, zoon van ds. Arjen Nawijn [1.8.1864 Bolsward-7.1.1910 Oosterbierum] en Aaltje de Bruijn [1864-1940]-overleden 7.11.1972 in het ziekenhuis te Lochem aan de gevolgen van een hartaanval; begraven Algemene Begraafplaats Barchem). Zijn zuster Akke Nawijn (5.10.1903 Barradeel-25.6.1940 Leeuwarden) was gehuwd met ds. Martinus Zijlema (15.3.1902 Ten Post-14.7.1954 Ermelo), gereformeerd predikant te Engwierum (1928-1947) en Wilsum (1947-1954). En zijn zuster Anna (4.1.1906 Barradeel-11.8.2001 Oosterwolde) was de echtgenote van ds. Jan Hindriks (1905-1986; zie daar), gereformeerd predikant te Dussen en Meeuwen (1932), Vlissingen (1946) en Rotterdam (1949-1970). E.I.F. Nawijn was een achterneef van Tjepco Adriaan Nawijn (2.9.1883 Leeuwarden-omgekomen 25.1.1945 in KZ Sachsenhausen-Oranienburg), gehuwd met Jacoba Rookje de Raat (12.1.1888 Hekelingen-20.2.1970 Arnhem). Tjepco was onderwijzer te Zwijndrecht en verzetsman (gearresteerd wegens het verlenen van onderdak aan Joodse onderduikers). Diens broer (dus ook een achterneef van ds. Nawijn) onderwijzer Marius Elizabertus Nawijn (15.9.1885 Lutkewierum-25.3.1958 's Gravenhage) en zijn vrouw onderwijzeres Elisabeth Woutman (geboren 6.7.1881 Opmeer-), waren de ouders van prof.dr.ir. Arjen Nawijn (18.11.1913 's Gravenhage-overleden 1999 t.g.v. een noodlottig ongeval), reserve-luitenant (1939), krijgsgevangene nr. 7546 in *Oflag 67* in Neu-Brandenburg; hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Bandung NOI; 1952-1955) en hoogleraar in de Fijnmechanische Techniek (WB) aan de Universiteit van Twente te Enschede (1968).

Ds. Nawijn studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en was **gereformeerd** predikant te Geesteren en Gelselaar (9.12.1928-28.3.1932), te Apeldoorn (3.4.1932-1945; hij was ook werkzaam als reserve-velddprediker bij het Tweede Legerkorps en in 1940 verbonden aan de commandopost op de Grebbeberg (zie ook ds. N.J.A. van Exel, ds. W. Faber, ds. J.G. Knottnerus, ds. J.A. van Nie en ds. A.C. van Nood). Na de capitulatie was hij nog geestelijk verzorger van de interneringskampen te Kampen en Wezep); predikant te Kampen (9.9.1945-10.4.1950), te 's Gravenhage-Oost (20.9.1950-16.12.1956; missionair predikant voor de zending onder de Joden), te Katwijk aan Zee (1/6.1.1957-27.8.1961) en te Hattem (10.9.1961-31.12.1967 wegens emeritaat); predikant in tijdelijke dienst te Barchem (14.1.1968-7.11.1972); medeoprichter en jarenlang secretaris van het evangelisatieblad "*Elisabethbode*".

Gehuwd op 3.12.1928 te Oosterbierum met **Lammegina Willemina Drewes** (geboren 15.6.1901 te Groningen, dochter van bakker Jan Hendrik Drewes en Arendina Rosing-overleden 25.11.1981 Bloemendaal). Twee zoons werden gereformeerd predikant: Jan Hendrik Nawijn (6.11.1930 Geesteren-8.10.2006 Nijkerk) en luchtmacht- en legerpredikant ds. Marius Akko Anne (Bas) Nawijn (27.7.1938 Apeldoorn-23.7.2020 Hoogland).

In het verslag '*Stemmen van christenen over de Joden en het Jodendom*' van een enquête door de Nederlandsche Vereeniging voor Zending onder Israël genaamd "Elim" uit 1937 verantwoordt ds. Nawijn zijn houding ten opzichte van de Joden als volgt:

1. *Bij het huidige Jodendom is de kennis van de Oudtestamentische Schrift zeer, zeer gering. Slechts klein is het getal der "echte" Joden. Hun godsdienst is "vormendienst" geworden – en het heimwee naar den Messias, die maar niet komt, trilt in het hart van enkelen. M.i. moeten we het Jodendom van vandaag zien als verkeerd in een diep-beklagenswaardigen toestand. – geestelijk schier verstorven. Dit moet ons diepste medelijden opwekken, ook als we zien dat velen uit dit oude volk de meest fanatieke bestrijders van allen godsdienst worden (Communisten? GCH).*

2. *Dit volk toch, geroepen tot zoo geweldige taak (de voortbrenging van den Messias) is zwaar geslagen – maar zou (heel in het algemeen) diezelfde barmhartige God, die genadig wil zijn voor “blank en bruin”, die zelfs den moordenaar aan het kruis zijn gunst wil schenken, zou Hij geen liefde meer kunnen en willen bewijzen aan nakomelingen van zijn meest-geliefden uit de oude bedeling? Voor directe Nieuwtestamentische gegevens blijft van waarde het boek van Ds. G. Doekes: “De beteekenis van Israël’s val”.*
3. *Groot is de taak van de Gemeente van Christus tegenover dit volk.*
4. *Wij hebben de roeping: aan hen bekend te maken de preciese leer van het Christendom. Wij moeten allen Joden in het land den Christus bekend maken. Ze moeten weten dat wij daarin ons kwijten van een schuldige plicht tegenover hun volk.*
5. *Hoe dit werk in te richten? Méér zendelingen, méér zendelingen, brandend van ijver en liefde! Meer, veel meer eenvoudige christelijke lectuur onder hen verspreiden. De Gemeente mobiel maken in lectuurverspreiding – vooral opgroeienden ook. Enkelen tot huisbezoekers maken. De christelijke kerk moet zien dat er nog meer gedaan moet worden.*

Ds. Nawijn bracht niettemin veel Joodse kinderen onder in Friesland; in 1942 vond hij onderdak voor de Joodse lerares Philippina (Pien) Bernardine Leverpoll-de Leeuw (15.9.1910 Arnhem-14.2.2003 Jerusalem, Israel) uit Apeldoorn (haar man, Joseph (Jo)Leverpoll [15.11.1906 Arnhem-14.8.1942 Auschwitz], onderdirecteur van een kokosmattenfabriek, in het verpleegtehuis waar verpleegster Juliana Martina Paats (4.10.1906 Leiden-28.7.2003 Ugchelen; begraven Heidehof aldaar) werkte, die vervolgens voor de beide dochters Leverpoll (Hendriëtte en Johanna) ook een veilig onderduikadres vond bij haar zusters Jeanette Neeltje Elizabeth (Barber) Mens-Paats (geboren 24.4.1911-) en onderwijzeres Neeltje Kors-Paats (3.2.1909 Leiden-25.3.1947 Leiden) en onderwijzer Hendrik Kors (geboren 16.9.1911 Leiden-) in Leiden. De dames Paats ontvingen beide in 1969 de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ook hun zuster Alida Jacoba Paats (18.6.1914 Leiden-28.1.1998 Leiden, Lammenschansweg 92; crematie), gehuwd met Martinus Leendert Mussert (1912 ‘s Gravenhage-1998 Leiden), ambtenaar voor Maatschappelijk Hulpbetoon te Leiden, ontving met haar man de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak hadden geboden aan de Joodse dr. Julius Leydesdorff (10.4.1874 Franeker-4.3.1952 Apeldoorn), huisarts te Meppel, en aan mevr. Leverpoll-De Leeuw.

“Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons bekend is geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers. In Apeldoorn geschiedde zulks door de plaatselijke voorzitter van de Joodse Raad, die daarbij de hogepriesterlijke zegenbede in ’t Hebreeuws uitsprak over de gereformeerde kerkgangsters. Dat gebeurde bij het afscheid van ds. Nawijn te Apeldoorn. Hij schreef er in augustus 1946 zelf over in Kampen (aan ds. Jac. van Nes [1886-1949; zie daar], predikant van de Gereformeerde Jodenzending): “Er is bij ons veel gedaan voor de Joden, die moesten onderduiken. Vandaar was het aangrijpend, dat bij m’n afscheidsdienst in Apeldoorn als laatste spreker de Heer van Son (= slager Henri van Son [9.5.1883 Apeldoorn-1.6.1947 Apeldoorn], voorzitter Joodse Gemeente Apeldoorn (1922-1947), gehuwd met Henriëtte Kan [1.10.1890 Amsterdam-16.4.1960 Apeldoorn], het woord nam (= voorzitter Joodsche Raad) om de gemeente en mij te bedanken voor de hulp. Zijn toespraak eindigde met de zegenbede uit Numeri in het Hebreeuws. Dat had je moeten horen! Er hebben na de bevrijding (dankstond, gewone diensten, bij afscheid) veel Joden bij me gekerkt en veel liefde hebben ze bewogen. Met geld en woorden zijn ze door anderen geholpen in de moeilijke jaren De schoonvader van genoemde heer van Son (= Simon Israël

Kan [24.3.1856 Meppel-17.12.1944 Apeldoorn], koopman in manufacturen, gehuwd met 1) Ester Rooselaar [2.7.1852 Amsterdam-29.6.1900 Amsterdam; begraven Muiderberg] en 2) met Jeannette Florence (23.8.1867 Maastricht-19.11.1941 Amsterdam) *vlak bij mij ondergedoken, begroeven we in den bezettingstijd op "eerbare" wijze, zonder dat een mof het merkte: een rouwrijtuig achter de lijkkoets, ik hield een lijkrede, één van hen sprak een dankwoord*". ... *"Meerdere Gereformeerde gezinnen bergden Joden weg. God deed ze in aanraking komen met het Evangelie. Gedrukte preeken van me lazen ze graag. De Heere zegene het"* (Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israëel der Gereformeerde kerken in Nederland, nr. 121).

Bibl.: ds. E.I.F. Nawijn, 'Geeft acht!' (aspecten van het militaire leven in godsdienstig perspectief; mei 1940); ds. E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel*.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 82; ds. P. van der Horst e.a., *75 Jaar Vredeskerk (Katwijk aan Zee)*, 53v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 261 enz.; H.C. Popijus, *Zwijndrecht 1940-1945, van bezetting tot bevrijding*, 18v.; Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 258; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 683 en 847; H.L. van Stegeren-Keizer, 81, 129, 139vv., 148 en 289; J.B. v.d. Sijs, *In memoriam Ds. E.I.F. Nawijn*, in: *Jaarboek 1973 GKN*, 515v.

365.

Jan Nawijn (geboren 13.10.1917 te Bolsward, zoon van groentenkweker en -handelaar Jan Nawijn [12.2.1894 Bolsward-22.4.1964 Bolsward] en Lolkje Kamstra [20.10.1889 Stroobos, Achtkarspelen-1978]-overleden 14.1.2006 Varsseveld, in een psychogeriatrisch verpleeghuis; begraven Algemene Begraafplaats 'Berkenhove', Aalten). Zijn zus Grietje Nawijn (27.1.1919 Bolsward-12.11.2003 Rotterdam) was getrouwd met ds. Tsjerk van der Hauw (1918-1996; zie daar). Jan Nawijn was een neef van de drie gezusters Akke Nawijn (12.12.1892 Bolsward, - 18.2.1963 Sneek) en Fokje Nawijn (10.10.1897 Bolsward, idem-5.10.1957 Parrega) en Dien Nawijn (?), dochters van Jan Nawijn [1865-1942] en Uilkje Haitema [1864-1950], die samen met hun broer en schoonzus (de ouders van ds. Nawijn) door *Yad Vashem* werden erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren, omdat zij onderdak hadden geboden aan de vierjarige Carel Wetzstein (25.8.1938 Delistraat 60, Enschede, zoon van Benjamin/ Benno Wetzstein [1913 Giessen, D., zoon van Isaak Wetzstein en Sophie Jonas-2001 Delray Beach, Florida, USA] en Saartje/ Sonja Wetzstein-de Leeuwe [13.6.1915, dochter van Abraham de Leeuwe [3.1.1870 Zwolle-17.7.1953 Enschede] en Clara Lina Kets de Vries [1875 Hengelo, O.-1957]-juli 1974, Rochester, Monroe County, New York, USA]-). Ds. Jan Nawijn was een achterneef van ds. Evert Nawijn (zie daar).

Hij was **gereformeerd** predikant te Avereest-Balkbrug (18.6.1944-21.11.1948), Aalten (2.12.1948-3.6.1956), Schiedam (28.6.1956-3.11.1963) en Amsterdam-Zuid (20.11.1963-1.12.1977 wegens emeritaat).

Gehuwd op 8.6.1944 te Bolsward met **Tjitske Wybren de Vries** (geboren 21.10.1914 te Rinsumageest, dochter van veehouder Wybren Alles de Vries en Folkje Gerks Jagersma-29.10.2010 Varsseveld; begraven 'Berkenhove', Aalten).

Hoewel er geen directe gegevens bekend zijn over Jan Nawijns persoonlijke inzet bij de hulp aan Joodse onderduikers, moet hij als student op enigerlei wijze betrokken zijn geweest bij de activiteiten van zoveel familieleden. Als jonge dominee ontkwam hij niet aan de gevolgen van de bezettingstijd: *"Na een vlotte studie kon hij in het laatste oorlogsjaar als predikant van Balkbrug bevestigd worden, waar hij direct te maken kreeg met de gevolgen van de oorlog. Al snel kwamen er kinderen uit West-Nederland om in het landelijke Balkbrug voedsel en onderdak te krijgen. Nawijn was er zeer bij betrokken. Op een gegeven moment*

werd hij bij een razzia opgepakt, maar hij wist onderweg te ontsnappen. Naar huis kon hij niet, hij verborg zich daarom bij de veenarbeiders, die in die tijd nog in plaggenhutten woonden en verschrikkelijk arm waren. Deze armoede heeft op Nawijn een diepe indruk gemaakt: hij had nooit geweten dat het zo erg was”.

Lit.: Reender Kranenborg, *In memoriam Jan Nawijn* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 21 (juni 2011), 55vv.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 357, 640v.

366.

Jacob van Nes Czn. (geboren 3.10.1886 Rijsoord, zoon van vlashandelaar Cornelis van Nes en Willempje Schop-overleden 25.7.1949 's Gravenhage). Een oudere broer van hem, Pieter van Nes (16.5.1884 Rijsoord-6.2.1954 's Gravenhage), onderwijzer en onderwijsinspecteur, was de vader van Adriaantje van Nes (10.11.1915-20.8.1999 Soest), die gehuwd was met ds. Gerrit Hagens (11.2.1906 Rotterdam-21.7.1999 Soest; zie daar).

Studie Theologie Vrije Universiteit Amsterdam (1906-1911); lid VU-Corps NDDDD (dispuut Demosthenes); hulpdiensten te Groningen (1912-1914; stadsevangelisatie); opleiding Institutum Judaicum Leipzig (1.5.1914-1916; “*Niettemin zou zijn (= Jac. van Nes) opleiding in Leipzig blijvende gevolgen hebben: een bereidheid tot internationale en interconfessionele samenwerking en consequente afwijzing van het radicale antisemitisme dat Van Nes van nabij had leren kennen tijdens zijn verblijf in Duitsland. In de komende jaren zou blijken dat deze uitgangspunten in de GKN niet vanzelfsprekend waren*’ (Van Klinken, 111) en **gereformeerd** hulppredikant te Groningen (1912-14); predikant te 's Gravenhage voor de zending onder de Joden in Nederland (17.5.1916 in de Oosterkerk-1949; hij woonde met zijn gezin op het adres Oostduinlaan 147, 's Gravenhage). In 1917 werd op voorstel van Van Nes het blad ‘*De Messiasbode*’ voor het eerst uitgegeven. Vanzelfsprekend kwam tegen één en ander veel verzet van Joodse zijde.

Hij trad op 29.4.1915 te Sneek in het huwelijk met **Sjoerdje Flach** (geboren 3.8.1886 Sneek, dochter van Andreas Flach en Willemke Schaafsma-overleden 18.4.1958 Zeist). Zijn vrouw leed aan ernstige depressieve klachten en moest in 1940 opgenomen worden in een psychiatrische kliniek. Hun zoon, Cornelis (Kees) van Nes (geboren 13.10.1919 te 's Gravenhage) was een actief verzetsman en werd op 7.8.1944 samen met zijn verloofde Do (= Dorothea Berendina Helena Sodderland; 10.10.1919, dochter van Willem Sodderland en Martha van Holstein-24.6.1993 's Gravenhage) door de *Sicherheitspolizei* opgepakt in Den Haag. Op 15.11.1944 is hij overleden in *Aussenkommando* Hamburg-Fuhlsbüttel. Do overleefde de oorlog. Een dochter van ds. Van Nes, Willemke (Wimke) van Nes (14.3.1918 's Gravenhage-19.10.2007), was gehuwd met verzetsman David de Nooij (25.10.1916 Ede, neef van ds. Johannes Marinus Snoek, zie daar-16.12.1996 Ede). Ds. Van Nes zou aan hen hebben gevraagd om een Joods-christelijk meisje op te nemen, maar dat is niet doorgegaan. ‘Later hebben Wimke en mijn (neef) David op een ander terrein hun leven gewaagd’ (citaat uit een brief van ds. Snoek aan GCH d.d. 25.3.2009).

“*Maar het duurde tot 1916 eer de inmiddels uit de Vereniging van Afscheiding en Doleantie ontstane Gereformeerde Kerken een predikant speciaal voor deze tak van arbeid (Jodenzending, GCH) konden beroepen. Deze predikant, Ds. Jac. van Nes, werd echter niet verbonden aan de kerk van Amsterdam (waar de meeste Joden woonden), maar aan die van 's Gravenhage. Pas in 1922 durfde de kerk in de hoofdstad de verantwoordelijkheid aan, en beriep ze Ds. W(illem) J(ohannes) J(acobus) Velders (10.2.1882 Doesburg-5.2.1939 Rotterdam). Deze werd in 1929 opgevolgd door Ds. C. Kapteyn (zie daar), die tot zijn overlijden in 1965 deze post bezette. In 1935 beriep de kerk van Rotterdam Ds. R. Bakker (zie daar), die daar tot zijn emeritaat in 1971 werkzaam bleef. Overigens waren de contacten met de al langer bestaande Jodenzendingsgenootschappen ‘Elim’ (geleid door de van oorsprong Joodse zendeling Alter Mendel Johannes Rottenberg [22/25.12.1890 Dombrowa, Polen of*

18.12.1888 Dabrowa, Polen, zoon van rabbi Izak Rottenberg-16.6.1942 KZ Buchenwald) en de ‘Nederlandsche Vereeniging voor Israël’ (geleid door dr. Willem ten Boom, zie daar), die in 1942 zijn opgegaan in de Hervormde Raad voor Kerk en Israel, nogal moeizaam. *Vooraf in de moeilijke oorlogsjaren (1940-1945) hebben ze (ds. Bakker en ds. Kapteyn) beiden, samen met Ds. Van Nes, door hun contacten met Joodse landgenoten velen kunnen helpen ‘onderduiken’.* Ds. van Nes was al vanaf 1933 zwaar geschokt geraakt door de Jodenvervolgingen in het Duitse Rijksgebied en schroomde niet er in woord en geschrift (met name in het maandblad ‘De Messiasbode’ felle kritiek op te leveren. En in 1941 sprak hij lovende woorden over de Februari-staking, maar toen de Jodenvervolging toenam en tenslotte geheel ontaardde in razzia’s en deportaties, raakte hij geestelijk en lichamelijk in een crisis, en dat heeft ook zeker zijn houding bepaald, toen de belangrijkste Nederlandse kerken (sinds de zomer van 1940 al samenwerkend binnen het Convent van Kerken, later het Interkerkelijk Overleg) besloten te reageren naar de bezettende overheid toe. Vervolgens heeft die overheid van meet af aan geprobeerd de kerken ter zake tegen elkaar uit te spelen en daarin is zij ten dele ook geslaagd, met name bij de uitgifte van zogenaamde ‘Angehörigkeitserklärungen’ door de kerken aan Joden die voor een bepaalde datum tot een Nederlands kerkgenootschap ‘behoorden’. Eind augustus 1942 werd ds. van Nes van Gereformeerde zijde belast met het samenstellen van door de bezettende overheid verlangde lijsten met de namen van Joden, die als ‘Angehörigen’ mogelijk in aanwerving zouden kunnen komen voor voorlopige vrijstelling van deportatie. Die namen werden hem aangeleverd door lokale kerken en predikanten op basis van de informatie die hij hen tevoren had toegestuurd. Belangrijkste voorwaarde was dat men vóór 9.5.1940 (later werd ook 1.1.1941 genoemd) al tot een bepaald kerkgenootschap (in dit geval de Gereformeerde Kerken in Nederland) had behoord. Deze door de Duitse autoriteiten geformuleerde voorwaarde bood enige ruimte - over doop en belijdenis werd niet gesproken -, en dat stelde Van Nes (en met hem anderen, zoals dr. Kunst, zie zijn brief aan Aus der Fünten) in de gelegenheid om voor deze mensen op te komen, al behoorde men volgens Van nes (en daarin stond hij niet alleen) natuurlijk pas echt tot de GKN op basis van belijdenis en (volwassen)doop. En natuurlijk stelde men dan ook als voorwaarde dat zij ook na 9.5.1940 bereid zouden zijn om alsnog catechisatie te volgen en belijdenis te doen en gedoopt te worden. Daarmee wilde men elke mogelijkheid van ‘misbruik’ voorkomen. Andere kerkgenootschappen (met name die van min of meer vrijzinnige gezindheid) hanteerden de van Duitse zijde gestelde voorwaarden veel soepeler. Zo niet Van Nes, zoals te lezen is in het verslag over zijn werkzaamheden in dezen dat hij na de oorlog schreef aan de Deputaten voor de Jodenzending: *“Wat moeten wij dankbaar zijn, dat de Duitse autoriteiten de bepalingen voor de Christenjoden hebben willen uitbreiden, zodat zij, die reeds vóór 1941 serieus bearbeid konden worden, ofschoon zij nog niet tot de gemeente behoorden, ook konden worden beschermd door een verklaring der kerk! Hoe is daardoor ook onder de Joden een zeker getuigenis uitgegaan, dat Christus de zijnen beschut! Wat hebben vele Joden, die niet voor een verklaring der kerk, dat zij ‘einer christlichen Religion angehörig’ waren, in aanmerking kwamen, toch getracht er één te krijgen. En wat was het pijnlijk, hen te moeten afwijzen. Wat zouden wij graag alle Joden in deze dagen geholpen hebben, als ’t aan ons gestaan had. Wat was ’t ontzettend benauwend vaak zo machteloos te staan tegenover hun lijden. Hoe konden we ’t begrijpen dat zij zich in hun uiterste nood tot de kerken wendden, om te trachten onder haar bescherming bevrijd te worden van de dreiging der wegvoering. Maar wij moesten het dan tot dezulken, die nu eerst tot de kerk kwamen, zeggen, dat het daarvoor nu te laat was en dat de kerk geen misbruik mocht maken van de haar gegeven bevoegdheid en de heiligheden van het Koninkrijk Gods hoog moest houden, door alleen een verklaring af te geven aan hen, van wie wij overtuigd waren dat zij er recht op hadden”.* Over de procedure die ds. Van Nes daarbij volgde, schreef dr. L. de Jong later in zijn geschiedwerk (Deel VI,

304): *“In Den Haag riep deze predikant (De Jong vermeldt de naam van ds. Van Nes nergens) alle Joden die zich op zijn minst bereid verklaard hadden, zich op het afleggen van de gereformeerde belijdenis voor te bereiden, op 1 september (1942) bijeen, vlak nadat in Den Haag twee grote ophaalacties plaatsgevonden hadden. Elk hunner zou de begeerde verklaring krijgen. Hij wees hun op hun verantwoordelijkheid. “Daarna hebben wij met elk afzonderlijk nog ernstig gesproken, vóór wij de verklaring afgaven. Bij die afzonderlijke bespreking waren er zes, aan wie wij toch de verklaring nog niet konden afgeven, omdat wij geen genoeg konden nemen met de beantwoording van de vragen, die wij stelden”. Men kan zich de gevoelens van die zes indenken: de redder, op wie zij al hun vertrouwen hadden gevestigd, trok zijn hand terug en liet hen en hun gezinnen weer wegzinken in de grote, radeloze schare die met deportatie bedreigd werd”.* Aldus dr. De Jong. Maar al spoedig bleek de ‘Angehörigkeitsverklaring’, waarvan de kerkelijke instanties en natuurlijk vooral de Joden, die hem hadden ontvangen, hoopten, dat zij voorlopig van deportatie gevrijwaard zouden blijven, van nu en generlei waarde omdat de deportaties gewoon doorgingen. Daarvan nog een triest voorbeeld: op 14 september 1942 stuurde ds. Van Nes een ‘Angehörigkeiserklärung’ in tweevoud aan een Joods meisje, dat al sinds augustus in Westerbork verbleef, vergezeld van een briefje met de volgende inhoud:

“Beste Carolien, hierbij zend ik je, namens de Gereformeerde Kerk van ’s Gravenhage –Oost twee exemplaren van een verklaring omdat je jarenlang trouw onze samenkomsten bezocht hebt en in de christelijke godsdienst onderwezen bent. Aan je broers konden wij zulke eenzijdige verklaring niet uitgeven, omdat zij niet trouw kwamen. Je moet één van deze verklaringen zelf houden en als je nog in het kamp bent met de andere verklaring naar de commandant gaan en op grond van deze verklaring verzoeken om ontslagen te worden uit Westerbork en naar je moeder te mogen teruggaan. Ik hoop zeer, dat je nog in Westerbork bent, en dan naar de moeder terug moogt komen. De Heere zij je goed en nabij en ook je familie. Hij is de Eenige die ons helpen en behouden kan. Bid dagelijks tot Hem. Je weet het: Hij heeft den Heere Jezus gegeven om ons van zonden te verlossen en zalig te maken. Wie den Heere Jezus heeft, die is rijk onder alles. Wil je Jopie ook van mij groeten en het beste wensen en hem zeggen, dat hij ook moet bidden en zijn hoop op God stellen. Met hartelijke groeten, ook van de dames van “Mirjam”, Jac van Nes (Rijksarchief Utrecht, Archief Kern en Israël.

De brief kwam te laat, omdat Carolien al op 21 augustus 1942 met 1002 anderen (1000 was het voorgeschreven aantal, maar men nam altijd een paar ‘reserves’ extra mee...) naar Auschwitz was weggevoerd. Ze is daar op 30.9.1942 ‘overleden’... Ds. Van Nes had misschien nog zelf naar Westerbork kunnen gaan om Carolien en sommige anderen (op de Gereformeerde lijst werden uiteindelijk 246 namen op een totaal van 3221 (= 7, 6%) persoonlijk hun ‘Erklärung’ te overhandigen. Andere predikanten deden dat wèl, zo: o.a. dr. R. Schippers, zie daar). Dan had Van Nes wellicht gemerkt dat de Duitse instanties die met het deportatie-programma waren belast (met name de *Zentrale für jüdische Auswanderung*, aangestuurd door *Büro IVB4* [onder leiding van *SS-Sturmbannführer* Adolf Eichmann] van het *Reichssicherheitshauptamt* te Berlijn) geen enkele uitzondering wensten te accepteren, zelfs niet als de *Reichskommissar für den bestetzten Niederlanden* dr. Seyss-Inqart en andere hoge vertegenwoordigers van de *NSDAP* daar wèl voor voelden). Uiteindelijk is dat besef ook tot ds. Van Nes doorgedrongen en heeft hij zich met zijn collega’s van de Jodenzending, ds. Bakker te Rotterdam (zie daar) en ds. Kapteyn te Amsterdam (zie daar) ook daadwerkelijk ingezet voor Joodse onderduikers, zoals ds. J. Dijk hiervoor al meldde, mits ze zich bereid verklaarden catechisatie te volgen en al tijdens, of zeker na de oorlog toe te treden tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Veel Gereformeerde predikanten zijn hem daarin

gevolgd, maar zeker niet alle. Buitengewoon triest is dat de SS-instanties die met de deportaties waren belast, alleen belijdende leden van diverse kerken voorlopig uitstel wensten te verlenen. Zij werden daartoe ondergebracht in een speciale barak (nr. 73) in kamp Westerbork. Toen de geallieerde legers eind augustus 1944 oprukten naar het Noorden werden de 'Angehörigen' alsnog gedeporteerd: op 4 september 1944 vertrok het voorlaatste transport met 2087 personen naar Theresienstadt, samengesteld uit 'Alte Kampinsassen' (= vluchtelingen uit het Duitse Rijksgebied die al voor de oorlog naar Nederland waren gekomen), Barnevelders (een groep bevoorrechte Nederlandse Joden) en Protestants gedoopten. Van hen keerden ca. 400 Nederlanders na de oorlog behouden terug. Onwetend van dit alles richtte Ds. Van Nes en zijn collega's Bakker en Kapteyn (die beide enige tijd gevangen hadden gezeten) zich vervolgens op de Joden die ondergedoken waren in Gereformeerde gezinnen en de gemengd gehuwden. In zijn verslag van 15.5.1944 berichtte hij het volgende: *"Onze missionaire Dienaren des Woords zijn alle weer in vrijheid en hoewel het getal dergenen, onder wie zij werken kunnen zeer geslonken is, is er toch altijd nog overvloedig gelegenheid tot arbeiden, inzonderheid onder de gemengd gehuwden (...) In het vorige jaar gaf de Heere weer heerlijke vruchten te zien op het evangeliewerk. Meerderen van Joodschen geboorte ontvingen in onze kerken den Heiligen Doop"* (Rijksarchief Utrecht Archief Kerk en Israël GKN nr. 120). Maar nauwelijks was Nederland bevrijd of Van Nes stuurde een 'Zeer vertrouwelijk' schrijven aan alle Gereformeerde Kerkenraden met het verzoek om geld bij te dragen voor een kerkelijk voorzieningsfonds *"Eben Haëzer"* (= "Steen der hulpe"; GCH), dat terugkerende 'Angehörigen' zou kunnen helpen: *"Maar als de stakkerds, die weggevoerd werden, straks, van alles berooid, terugkeeren, dan mogen wij hen niet in materieel opzicht aan hun lot overlaten. Dan mogen wij ons niet maar beperken tot het spreken van troostelijke woorden. Dan zullen wij daadwerkelijk moeten helpen. Temeer, omdat die personen met een 'Angehörigkeits'-verklaring zich onder de beschutting van de kerk geplaatst hebben en feitelijk gebroken hebben met de Synagoge"* (Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël GKN nr. 120). Dat geld kwam er, maar het kon niet worden uitgekeerd omdat de eenvoudige reden dat er maar heel weinig Joden uit de vernietigingskampen terugkeerden. Dus besloot Van Nes – toen die waarheid langzaam begon door te dringen – het eigenlijke zendingswerk weer op te vatten en daartoe plaatste hij in de 'Messiasbode' van maart 1946 een oproep aan onderduikgevers en predikanten om hem te voorzien van de namen en vooral de actuele adressen van Joodse onderduikers, zodat deze mensen, die immers zoveel Gereformeerde gastvrijheid hadden genoten, 'bearbeid' konden worden door de Joden zending. Daarop kwamen heel wat reacties binnen, maar bepaald niet allemaal positief, zoals die van P. Hein uit Hengelo, d.d. 1 Maart 1946:

L.S., Hierbij 2 bandjes van Messiasboden bestemd voor fam. Cohen en Mej. E. van Dam. Deze Joden heb ik in de oorlogsjaren verzorgd en veilig door de ellende helpen heenkomen. Ze zijn er allen goed en gezond doorheengekomen. Dit werk was Christenplicht, en daarmee uit. Tot mijn verbazing en ergernis worden de Joden thans op andere wijze vervolgd en het blaadje Messiasbode geeft aan wat ik beoog. Met alle moeite tracht u de Joden de zegeningen van het Christendom op te dringen, doch m.i. kunt u dit wel laten omdat u de moeite daaraan besteed zooveel nuttiger zoudt kunnen aanwenden bij de Christenen!!!! Heusch, zet u alle krachten bij het Christendom onder de Christenen te brengen, die hebben het veel harder noodig dan de vervolgte Joden. De adressen van vorengenoemde Joden geef ik U niet op. Ik wil ze deze ergernis na zoveel ellende van harte sparen Inmiddels teeken ik, enz.

Op de uitgetypte versie van de brief staan de adressen echter in keurig handschrift genoteerd (verkregen via één van de Gereformeerde predikanten van Hengelo?). En ook

Joodse geadresseerden waren niet van toezending van het blad gediend, zoals K. Katz uit Den Haag in een beleefde brief d.d. 1.4.1946 liet weten:

Weleerwaarde Heer, Voor de tweede maal ontving ik de "Messiasbode", terwijl ik niet op dit blad ben geabonneerd. In verband met de papierschaarste zou het ook doelmatiger zijn het blad aan iemand te zenden die ervoor in aanmerking komt. Ik zelf ben en ook mijn heele gezin zijn steeds lid geweest der Remonstrants Gereformeerde Gemeente, derhalve verzoek ik U beleefd mij dit blad niet meer te willen zenden. Hoogachtend, w.g. K. Katz. (Alle correspondentie m.b.t. 'De Messiasbode': Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël GKN nr. 121).

Bibl.: Ds. Jac. van Nes, *Het Jodendom* (Kampen, 1933); Aantekeningen (17 schriftjes) met betrekking tot zijn hoofdstuk "Hitler en de Joden" in: "Opdat wij niet vergeten" (in Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël GKN (nr. 120, "Oorlog en bevrijding 1940-1945).

Lit.: Nadia Arsieni, *De Jodendomee – Jacob van Nes en de Gereformeerde Jodenzening* (scriptie HDC-VU, 8.2.2007); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 7v., 175v., 186v., 531, 534, 541, 570v., 582, 606, 641 en 668; Ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 13, 81v.; J. Hoek, *In memoriam J. van Nes*, in: *Jaarboekje Gereformeerde kerken in Nederland* (1950); G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 3, 7, 12, 28, 39, 51, 82, 86vv., 89v., 102v., 112, 133 en 141; dr L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 304; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 140v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970*, passim.

367.

Johannes Arnoldus van Nie, ridder *Oranje-Nassau*, drager *Oorlogsherinneringskruis en Kruis van Verdienste* (1953)(geboren 3.8.1893 te Zeist, zoon van Huibertus Johannes van Nie en Aartje Gerarda Meerdink-overleden 7.10.1979 te Utrecht, in 'Zuylenstede', Perudreef; crematie in stilte),

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat te Zeist (1921); **hervormd** predikant te Rijnsaterwoude (11.12.1921-20.7.1924), Moerkapelle (27.7.1924-31.10.1926), Zetten/ Andelst (7.11.1926-29.6.1930), Hoogeveen (6.7.1930-12.10.1947), in de meidagen van 1940 reserve-legerpredikant (majoor) bij het II Legerkorps (Grebbeberg; zie ook: ds. N.J.A. van Exel, ds. W. Faber, ds. J.G. Knottnerus, ds. E.I.F. Nawijn en ds. A.C. van Nood; 's Graveland (19.10.1947-30.4.1959 wegens emeritaat); daarna naar Utrecht.

Gehuwd op 30.11.1921 te Zeist met **Roberta van Scherpenzeel** (geboren 8.7.1897 te Zeist, dochter van Cornelis Jan van Scherpenzeel [1874-1935; begraven Bosrust, Zeist] en Gijsbertha Pothoven [1874-1963]-overleden 17.8.1989 Utrecht).

De historicus Lammert Huizing (1927 Zuidwolde-11.3.2013 Hoogeveen) maakt - in *Hoogeveen 1940-1945*, p. 156 - melding van het feit dat ds. Van Nie 'van Joodse afkomst' zou zijn geweest: 'Zijn Joodse grootmoeder was getrouwd met een christen'. Deze informatie blijkt onjuist: hij was – zoals gezegd – een zoon van het echtpaar Huibertus Johannes van Nie (1865-1951) en Aartje Gerarda Meerdink (1869-1940). Huibertus Johannes van Nie was een zoon van Johannes Arnoldus van Nie Sr. (1831-1911) en Peternella van Dam (1835-1913). Zij waren beide gedoopt, en hetzelfde geldt voor de ouders van Aartje Gerarda Meerdink: schilder Johan Meerdink (1835-1904) en Sara Maria Koster (1840-1906), en hoewel Sara Maria Koster op zichzelf een Joodse naam zou kunnen zijn, werd ze als dochter van schoolmeester Adrianus Koster en Neeltje Brouwer op 15 maart 1840 gedoopt in de hervormde Kerk van Abcoude. Heeft ds. Van Nie zichzelf een Joodse afkomst toegedacht?

Het blijft een raadsel. Ds. Van Nie onderhield voor de oorlog nauwe contacten met rabbijn Isaac Philipson (14.6.1902 's Hertogenbosch-31.3.1944 Midden-Europa), sinds 1929 leraar van de Joodse gemeente te Hoogeveen. Hij schreef over hem dat hij *“een bescheiden mens (was), die onopvallend zijn weg ging in de Hoogeveense gemeenschap. Een man vol eerbied voor het Heilige Woord. Wanneer hij de wetsrollen hanteerde, dan sprak uit elk gebaar een diepe eerbied voor de heilige schrift. In zijn kring was hij bekend om zijn prachtige reciteren van wet, profeten en geschriften. Als leraar van de gemeente was zijn klacht, dat de leden nog maar zo weinig van de schrift wisten. Zeer dankbaar was hij altijd voor belangstelling van buitenstaanders voor het Joodse leven en met vreugde gaf hij de gevraagde inlichtingen. In de familie van rabbi Philipson was het al veel langer gebruikelijk dat men op de sjofar blies. Vandaar dat ook hij met Joods Nieuwjaar en op Grote Verzoendag op de sjofar blies, en dit niet werd opgedragen aan een andere blazer uit de Joodse gemeenschap”*. Rabbi Isaacson stelde tijdig de heilige boekrollen, de sjofar en andere rituele voorwerpen veilig, voordat de synagoge werd onteigend en de Joodse gemeente van Hoogeveen vrijwel geheel werd weggevoerd en omgebracht. Onder hen waren ook rabbi Philipson zelf, zijn vrouw Selina Simons (14.11.1908 Oosterhesselen-5.11.1942 Auschwitz) en hun dochters Rika Sara (25.4.1933 Hoogeveen-5.11.1942 Auschwitz) en Sarah Eline Philipson (25.6.1934 Hoogeveen-5.11.1942 Auschwitz). In Hoogeveen werd een straat naar hem genoemd. Eind jaren dertig verleende ds. Van Nie samen met de ambtenaar Albert Jan Rozeman (129.3.1914 Zaandijk-gefusilleerd 6.6.1944 Waalsdorpervlakte, Scheveningen) en de arts Pieter Kooiman (27.11.1891 De Bildt, zoon van de doopsgezinde predikant ds. Jan Kooiman [18.1.1865 Stavoren-11.8.1934 Hoogeveen]-23.2.1959 Hoogeveen) in Hoogeveen hulp aan dertig Joodse vluchtelingen uit Oostenrijk (Lammert Huizing, *Hoogeveen 1940-1945*, 155). In die tijd raakte hij ook bevriend met de hervormde predikant van Hollandscheveld, Ds. Willem Volger (zie daar: Van Nie heeft Volger daar bevestigd). Dan wordt het oorlog. De verzetsman Bertus Hendriksen (1921-2005) schrijft: *‘We hadden een predikant, ds. Van Nie, die een zeer fel antinazi was. Hij trok vanaf de kansel hevig van leer tegen het nazisme. Hij moest later ook onderduiken. Daar was moed voor nodig en die had hij. Dan werd hij soms zo kwaad op de preekstoel en dan schopte hij tegen de binnenkant, zodat de microfoon er soms afrolde’* (*Hoogeveen 1940-1945*, 135). Lammert Huizing voegt daar aan toe (*‘Hoogeveen 1940-1945*, 156v.): *‘Van Nie is naast predikant ook godsdienstleraar aan de HBS (in Hoogeveen). Hij waarschuwt de leerlingen tegen de Duitsers en het nationaal socialisme. Dat doet hij ook op de catechisatie en zondags op de kansel in de kerk, waarbij hij geen blad voor de mond neemt’*. ... Ds. Van Nie droeg tenslotte nog zorg voor de verspreiding van *‘Vrij Nederland’* in Hoogeveen. *Als tussen mei en oktober 1942 de werkkampen rond Hoogeveen worden bevolkt met Joden uit het westen van ons land, is Van Nie er vaak bij als ze zich melden op de Sociale Dienst. Ze dragen een ster, maar mogen zich nog tamelijk vrij bewegen. Onder hen zijn bekende Nederlanders zoals de radio-voetbalverslaggever Han Hollander (5.10.1886 Deventer-9.7.1943 Sobibor) en familie van de cabaretière Henriëtte Davids (13.2.1888 Rotterdam-14.2.1975 Naarden). Als de Joden uit de verschillende kampen elkaar ontmoeten, is al gauw de vraag: ‘Waar zit jij?’ ‘Kamp Geesbrug’, is het antwoord en ‘Waar zit jij?’ ‘Kamp Gijsselte’. Dan vraagt er één aan Van Nie” ‘En waar zit jij?’ Ze zien ook hem aan voor een Jood’. ‘Dominee van Nie stuurt studenten naar het adres aan de Van Echtenstraat (in Hoogeveen) om via Albert Rozeman onder te duiken. Vaak verblijven ze dagen lang in huize Rozeman ... Steven Rozeman (vader van Albert Jan’ 4.3.1882 Oosterhesselen-30.1.1945 KZ Oranienburg-Sachsenhausen) probeert als eenling Joodse vrienden over te halen onder te duiken. Een aantal geeft daaraan gehoor en vindt door zijn bemiddeling voor oktober 1942 een onderduikplaats. Anderen zien de toekomst niet zo somber in en laten zich via Westerbork transporteren naar de kampen in Polen en Duitsland. Hun vernietiging tegemoet’. Toch zal ds. Van Nie op 4 mei 1965 de Hoogeveeners verwijten dat ze hun 200 Joodse medeburgers niet*

hebben gered ('*Hoogeveen 1940-1945*', 311). Op zeker moment (juni 1943?) moet Van Nie zelf onderduiken. Als een detachement van de '*Grüne Polizei*' onder leiding van de beruchte Assense politieman Hendrik de Kruyff (5.1.1903 Doetinchem-8.8.1974 Arnhem) later op het gemeentehuis van Hoogeveen navraag naar hem doet, fietst Albert Jan Rozeman (die daar werkt) onmiddellijk naar de pastorie aan de Hoofdstraat om de predikant te waarschuwen. Die vindt een geschikte onderduikplek bij de familie Nijwening in Alteveer ('*Hoogeveen 1940-1945*', 160). Later zit hij in Nijverdal en doet daar illegaal werk. In de boerderij van de familie Van Apeldoorn op het terrein van de opvoedingsinstelling Huize De Dreef te Heerde leidt hij soms kerkdiensten voor onderduikers. Onder de aanwezigheden is ook de latere dichter en historicus prof.dr. Jan Willem Schulte Nordholt (12.9.1920 Zwolle-16.8.1995 Wassenaar). Als zodanig treedt Van Nie ook op voor onderduikers in Nijverdal, Rijssen (waar men hem 'te licht' vindt), Raalte en Almelo. Aan het einde van de oorlog treed hij op als 'veldprediker' van de Binnenlandse Strijdkrachten. Ds. van Nie ontving op 29.4.1953 in het Paleis op de Dam te Amsterdam het '*Kruis van Verdienste*' wegens pilotenhulp en assistentie bij droppings van geheim agenten en wapens. "*Een van de centrale posten waar piloten in eerste instantie heen werden gebracht, was de boerderij van Lammert Zwanenburg (22.6.1894 Schoterland-gefusilleerd 19.10.1944 Westerbork) aan de Beilervaart (Beilen). Later ook naar ds. Van Nie en Ger Hendriksen in Hoogeveen*" (Bertus Hendriksen, *Hoogeveen 1940-1945*, 136). Op 1 mei 1945 keren ds. Van Nie en zijn vrouw behouden terug in Hoogeveen.

Bibl.: J.A. van Nie, *Bericht voor Grootte Jan*; J.A. van Nie, *De straat waardoor wij gingen 1940-1945*.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 88; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 23, 79, 135v., 155vv., 160, 163v., 175, 186, 217, 243, 311, 403; S.Schoon, *De Knokploeg Noord-Drenthe*, 7, 56 en 139.

368.

Jannis Willem van Nieuwenhuijzen geboren 21.8.1895 te IJzendijke, zoon van Willem Pieter van Nieuwenhuijzen, bierhuishouder, en Adriana Elizabeth Haartsen-overleden 11.6.1974 in verpleegtehuis te Haarlem).

Kandidaat in Drenthe (1921); **hervormd** predikant te Sint Anna ter Muiden (15.1.1922-1926), Odoorn (4.7.1926-1929) Kooten/ Kootstertille (22.9.1929-29.11.1931), 's Gravenzande (voor de Evangelische Unie; 1931-1935), Nijmegen (Stevenskerk, vanwege de Evangelische Unie; 1931-1946) en Heemstede (31.3.1946-1.5.1961 wegens emeritaat; hij was daar collega van ds. F.R.A. Henkels, zie daar, en van ds. Adr. Oskamp, zie daar).

Gehuwd op 22.12.1921 te Leiden met **Sipkje Hoekstra** (geboren 30.8.1901 Leiden, dochter van banketbakker Harmanus Hoekstra en Jetske de Bruin- overleden).

Ds. Van Nieuwenhuizen zat van 25.7.-18.8.1942 gevangen nadat hij het in zijn preek na de kanselafkondiging over de Jodendeportaties op 19 juli 1942 had opgenomen ten gunste van de vervolgte joden. Hij zei daarin onder meer: "*Ook de Joden, christenen of geen christenen vallen uiteindelijk onder het beslag van de liefde Gods. Deze liefde heeft wegen die wij niet kennen. Wel weten wij, dat al wie de ongerechtigheid doet niet alleen onder het oordeel, maar ook onder het gericht Gods valt. Uiteindelijk is de vervolger meer te beklagen dan degene die vervolgd wordt*".

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 239, 393, 579.

369.

Johannes Arie van Nieuwenhuijzen (geboren te 22.12.1914 te Den Bommel, zoon van Nicolaas Gerard van Nieuwenhuizen [6.2.1892 Ooltgensplaat-17.10.1973] en Pieterella van

Schouwen [17.5.1892-12.1.1973, beide begraven Algemene Begraafplaats Oude Tonge-overleden 23.3.2006 te Amsterdam).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; proponentsexamen (21.3.1942); **remonstrants** hulppredikant te Nieuwkoop (1941-1942); predikant te Hilversum (20.9.1942-1948); geestelijk verzorger voor politieke delinquenten in kamp Crailo bij Bussum (1945), predikant te Rotterdam (1948-1.5.1955); predikant-directeur van de VPRO, afdeling TV (1.5.1955).

Gehuwd 1) te Hilversum? met **Lena Olie** (geboren 9.4.1912 IJmuiden, dochter van kantoorbediende Hendrik Olie en muziekonderwijzeres Geertrui Elisabeth Jacobs-overleden 1992; gescheiden) en 2) op 6.6.1956 met de evangelisch-lutherse journaliste, schrijfster en dichteres **Christine Meijling** (geboren 1.9.1925 te Hengelo, dochter van kantoorbediende Herman Meijling en Hendrika Gerritdina Zeggelink-overleden 29.3.1983 te Amstelveen); zij was eerder op 1.9.1949 gehuwd geweest met de psycholoog Evert van Beusekom (geboren 25.11.1918 te Rijswijk, zoon van elektrotechnisch ingenieur en vertegenwoordiger Anton van Beusekom en Gijsberta Wilhelmina Boot); gescheiden 1956).

Ds. van Nieuwenhuijzen zette zich in nauwe samenwerking met zijn collega ds. Herman Johan (zie daar) in voor Joodse onderduikers. Zo nam hij o.a. de jonge Joodse vrouw Metta Lande in huis. "*Metta Lande* (= Shulamit Rotler-Lande; 13.10.1924 Wenen-23.4.2017 Ramat Gan, Israël) *was lid van de Hachsjará-beweging in Loosdrecht, waar mensen werden voorbereid op emigratie en verblijf in Palestina. In de zomer van 1942 gingen alle leden in de onderduik, en begin 1943 werd Metta, die al eens was verhuisd, verraden en moest verhuizen. Ze werd in huis genomen door de remonstrantse geestelijke Johannes van Nieuwenhuijzen en zijn vrouw Lena van Nieuwenhuijzen-Olie, die met hun twee kleine kinderen in Hilversum woonden*". Daar bleef ze tot januari 1944, toen ze door de verzetsgroep van Joop Westerweel (25.1.1899 Zutphen-gefusilleerd 11.8.1944 Vught) over de grens naar België werd gesmokkeld en vandaar via Frankrijk Palestina wist te bereiken, "*Toen de familie van Nathan Dasberg* (14.10.1907 Dordrecht-6.12.1992 Be'eroth Yithzak, Israël) (gehuwd met Elisabeth Prins [20.1.1906 Amsterdam-3.1.1994 Be'eroth Yithzak, Israël) *uit Hilversum gedwongen werd onder te duiken heeft een dominee hen geholpen, samen met het bij hen verblijvende Duitse vluchtelingetje Ruth Biegeleisen. Nathan en Elisabeth Dasberg hadden acht kinderen, van wie er één, Jeanette (geboren 11.11.1937 Hilversum) op 25.1.1943 in Auschwitz omkwam. De jongste zoon Baruch Nathan Dasberg (geboren 6.6.1948 Hilversum) sneuvelde op 7.10. 1973 tijdens de Yom Kippoeroorlog bij Qesm Nuweeba in de Sinai). Ruth Biegeleisen (overleden in New York) was de dochter van Baruch Biegeleisen en Rachel Grossbard; zij was gehuwd met David Brockman (1903 Czestochowa, Polen-1990 New York? USA). Tegelijkertijd legde hij (= ds. van Nieuwenhuijzen) contact tussen Ruth (Biegeleisen) en Hendrika Picauly(-van der Wal (geboren 1900) en in 1920 gehuwd met Bernardus Christianus Picauly (geboren 18.2.1921 Balikpapan, Borneo NOI-), een medewerkster van het verzet, bij wie ze (Ruth) is ondergedoken". Om die reden ontving het echtpaar Van Nieuwenhuijzen-Olie op 6.12.1984 de *Yad Vashem*-onderscheiding.*

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 645v., 697 en 964vv. (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld); Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 86.

370.

Dr. Frederik Anthoon Nolle (geboren 22.1.1905 Dordrecht, zoon van een kruidenier August Nolle [5.5.1874 Leeuwarden-31.1.1952 Dordrecht] en Johanna Frederika Vastenhoudt [1877 Amsterdam-1963]-overleden 2.10.1970 Leiden; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest).

Werkte aanvankelijk in de winkel van zijn vader, daarna in militaire dienst; Gymnasium Dordrecht (1926); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (doctoraal 1933);

hervormd predikant te Obergum (19.8.1936-1947; eervol ontslag met bevoegdheden van emeritus-predikant); studeerde – naar zijn grote voorbeeld Albert Schweitzer (14.1.1875 Kaysersberg, F.-4.9.1965 Lambarene, Gabon) – medicijnen aan de Rijksuniversiteit Groningen (arts: 12.2.1942); leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium te Assen en gemeenteraadslid voor de CHU van Winsum (1939-augustus 1941); leider medische dienst van de Gereformeerde Zendingsbond en geneesheer-directeur van het zendingshospitaal in Rantepao, Indonesië (1947-1950); specialisatie reumatologie (1950) en later interne geneeskunde, promotie op dissertatie ‘*Arts en predikant*’ (4.11.1952); chef de clinique Sint Antoniusziekenhuis Utrecht (1952-1956); geneesheer-directeur Diaconessenziekenhuis te Leiden (1.5.1956-1962); internist en lid van de staf van het Diaconessenhuis te Leiden (1962).

Gehuwd 19.8.1934 (de dag van zijn intrede in Obergum) met **Elfriede Marie Draxler** (4.2.1906 Wenen-22.6.1998 Utrecht; het huwelijk werd bevestigd door ds. Joh.W. Hoekstra, hervormd predikant te Wetsinge, die tevoren consulent was geweest in Obergum; mevr. Nolle ligt eveneens begraven op de Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest).

Ds. Nolle onderhield nauwe contacten met de Joodse handelaar Compracht de Vries (geboren 9.8.1887 Winsum, als zoon van Abraham de Vries (1848-1933), kippen- en schapenslachter, ritueel slachter (sjouchet), voorzanger, synagogebestuurder en voorzitter van het synagogebestuur van Winsum, in de volksmond de ‘rebbe van Winsum’ genoemd-weggevoerd uit Westerbork op 8.10.1942, omgebracht 19.10.1942 in Auschwitz). De vrijgezelle Compracht woonde met zijn eveneens ongehuwde zuster Essie (2.10.1882 Winsum-23.11.1942 Auschwitz) in het ouderlijk huis aan de Westerstraat 14 te Winsum. Volgens mevr. E.A. Nolle, dochter van het echtpaar Nolle, ‘bracht De Vries telkenjare op de avond vóór het Joodse Paasfeest aan de achterdeur een bord met warm gebakken matzes, afgedekt met een blauw-geruite theedoek’. Nog tijdens de oorlog kwam het voor, volgens mevr. E.A. Nolle, dat haar vader, op de fiets terugkerend van colleges-medicijnen in Groningen, achterop gereden werd door De Vries, die hem met fiets en al op zijn gemotoriseerde bakfiets laadde en veilig thuis bracht. ‘*De avond voor zijn vertrek naar Westerbork geeft Compracht zijn Thoraboeken* (moet volgens mevr. E.A. Nolle zijn: ‘gebedenboeken’) *en mezoeza aan ds. Nolle van de Obergummer kerk*’. Daarbij zou hij het volgende hebben gezegd: ‘*Dat God u moge behoeden. Ik ga naar Duitsland, want daar hebben ze werk voor mij. Dominee, hier hebt u mijn gebedenboeken, bewaart u ze tot ik terug kom? U leest toch Hebreeuws?*’” Of ds. Nolle nog heeft geprobeerd om De Vries tot onderduiken te bewegen is niet bekend, maar het feit dat hij zijn meest kostbare bezittingen (geestelijk gesproken) aan zijn niet-Joodse vriend heeft toevertrouwd, verraadt m.i. zijn stelligheid om zich in het onvermijdbare te schikken. In april 2011 werd de kleine synagoge na restauratie feestelijk heropend. Bij die gelegenheid heeft mevr. E.A. Nolle de gebedenboeken en de mezoeza aan de synagoge overgedragen. Ze zijn nu in een vitrine te bezichtigen, ter negedachtenis van Compracht de Vries.

In september ’45 werd in Winsum een grote manifestatie (Mevr. Nolle spreekt van de revue ‘*Oorlogsherinneringen 1940-1945*’) *gehouden ter gelegenheid van de bevrijding. Officieel ging die uit van de plaatselijke Oranjevereniging, maar een groot aandeel in de organisatie had de hervormde predikant van Obergum, ds. F.A. Nolle. Deze revue werd behalve in Obergum ook in tal van andere Groninger plaatsen opgevoerd. De predikant schreef verder nog de ‘Caleidoscoop van Droefheid en Vreugde’, waarin hij o.a. het aantal ‘thans afwezige Israëlieten [14 personen]’ memoreerde), die voor het eerst werd opgevoerd op 14 september 1945, en het Declamatorium*

DE WANDELENDE JOOD:

“Ik ben de Jood, en trek reeds eeuwen,

*Al wandelend van oord tot oord,
Ik leef nog steeds, al ben ik zeker
Wel meer dan honderd maal vermoord.
Ik ben de Jood, zoo vaak belasterd,
En uitgescholden voor gemeen!
Maar 'k gaf reeds eeuwenlang ten antwoord:
"Dat ben ik toch zeker niet alleen!"
't Is waar, 'k ben goochem en geslepen,
Maar 'k werd het mede door d' ellend,
En van mijn listen en mijn knepen
Maakt menigeen gebruik met rent!*

*Aan Babels lommerrijke stroomen
Daar zaten wij en weenden luid:
"Jeruzalem, o stad der vaad'ren
O Sion, schoon versierde bruid!"
Ik ben de Jood die is geplunderd,
Gemarteld in zoo menig kamp.
Van al wat mij is overkomen
Was dit de grootste zwartste ramp.*

*Ik ben de Jood, ik ga weer verder,
Het ergste is al weer voorbij!
Een wereld door den brand geteisterd,
Bood steeds een goede kans voor mij!*

*Zeg Jood, je hebt zoveel gesproken,
We kenden weer direct je stem.
Wil even naar een Christen hooren:
"Zeg Jood, ga mee naar Bethlehem!"*

Een kleine vierhonderd regels telt dit gedicht. Abraham en Izaäk, Jacob en Laban, Mozes en Nehemia, een flink stuk Bijbelse geschiedenis trekt langs. Misschien een opfrissertje voor de (oud-)catechisanten? Het was tenslotte een dominee die het schreef! Was dit nu het juiste moment om nog even het beeld van de goocheme Jood naar voren te halen? En het oude ideaal van de Zending onder de Joden? Joden zullen wel niet op deze feestelijke bijeenkomst aanwezig zijn geweest. En een eventueel protest van hun kant zou wel niet begrepen zijn. Maar er wordt tenminste aan de zes miljoen omgebrachte Joden herinnerd en het tekstboekje dat bij die gelegenheid werd uitgegeven bevatte ook een 'Lijst van de sedert 1940 in de gemeente wonende, thans afwezige, Israëlieten'. Deze lijst bevatte veertien namen met adressen. Na de oorlog ageerde dr. Nolle fel tegen de praktijken van de Amerikaanse evangelist en gebedsgenezer Thomas Lee Osborn (23.12.1923 Pocasset, Oklahoma, USA-14.2.2013 Tulsa, Oklahoma, USA), die in 1958 tijdens massameetings o.a. op het Bodenterein in Groningen zijn boodschap van bekering en genezing aan de man bracht. Dat leverde dr. Nolle – behalve een reeks bedreigingen – ook een uitnodiging op van oud-koningin Wilhelmina (31.8.1880 's Gravenhage-28.12.1962 Apeldoorn) in Den Haag, die graag zijn opinie ter zake wilde horen (mogelijk in verband met de Greet Hofmans-affaire die toen speelde). Kennelijk was zij zo ingenomen met Nolle's reactie, dat hij na haar overlijden een uitnodiging ontving om de uitvaartdienst op 4 december 1962 in Delft bij te wonen.

Contact: fnolle@hetnet.nl (dochter E.A. Nolle).

Bibl.: F.A. Nolle, *Declamatorium: Oorlogsherinneringen 1940-1945* (1945; waarin met geen woord werd gerept van de Jodenvervolging); F.A. Nolle, *Caleidoscoop van droefheid en vreugde: 'Winsum in oorlog en vrede'* (Winsum, 1945).

Lit: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 57v.; A.E. Fransen, *Mitsgader hare volheid*, 79vv., 82, 89v., 92v., 98; J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker, *Een wandeling door Joods Winsum – '...Ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend...'* (Winsum, z.j.; ook te lezen op www.sjoelpein.nl); P. Noord, artikel *'Frederik Anthoon Nolle, arts en predikant'* in: *Infobulletin 'Winshem'* (6^e jaargang, nr. 3 (november 2001), 14v.

371.

Aartdrianus (Ad) Cornelis van Nood, drager *Verzetshedenkingskruis*, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 6.3.1908 te Blokzijl, zoon van ds. Cornelis Aartdrianus van Nood [25.4.1878 Alphen aan de Rijn-25.4.1959 Aalten] en Trijntje Verduijn-overleden 19.10.1996 te Voorst; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Voorst-Bussloo). Zijn nicht Elisabeth Hermina (Ella) van Nood (31.12.1914 Alphen aan de Rijn, dochter van graanhandelaar Abraham van Nood en Gerritdina Vlasveld-26.3.2005 Wassenaar) was gehuwd met 1) de uitgever Lambertus Jozef (Bert) Bakker (3.4.1912 Huizum/ Leeuwarden-19.9.1979 IJpendam; gescheiden; zie ds. N.R. Hefting) en 2) met de kunstschilder Roeland Koning (5.8.1898 Amsterdam-9.3.1985 Wassenaar).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1927); kandidaat (4.12.1931); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); **gereformeerd** predikant te Ouderkerk aan de Amstel (6.8.1933), te Velsen (17.3.1946-1.8.1973 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Barchem (5.8.1973-1.10.1977).

Gehuwd met **Elisabeth (Bep) van Oostveen** (geboren 7.6.1916-overleden 1.6.2014).

Ds. Van Nood voldeed in 1939 aan het verzoek om geestelijk verzorger (reserveveldprediker) te worden in de krijgsmacht (in het Tweede Legerkorps; zie ook: ds. N.J.A. van Exel, ds. W. Faber, ds. J.G. Knottnerus, ds. E.I.F. Nawijn en ds. J.A. van Nie). *In de meidagen van 1940 was hij met zijn legeronderdeel in de hel van de Grebbeberg. Pastoraat ook daar en hoe? Ad was in de loopgraven bij de dapperen, de angstigen, de gewonden, de stervenden, de doden. Na de bezettingsjaren mocht Ad het verzetshedenkingskruis dragen. De pastorie van Ouderkerk was een plek geweest van waaruit het verschaffen van onderdak aan opgejaagde en vervolgte mensen georganiseerd werd, het verstrekken van gestolen bonkaarten plaats vond en een door hem zelf geredigeerd illegaal blad de deur uitging. De Van Nood's, Ad en zijn vrouw Bep van Oostveen, waren er voor mensen in nood.*

Lit.: P.G. van Berge, *In memoriam Ds. A.C. van Nood*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 548vv.

372.

Dr. Willem Ruurd Martinus Noordhoff (geboren 2.10.1898 te Amsterdam, zoon van onderwijzer Roelf Noordhoff en Gerritje Rienstra-overleden 14.4.1972 te Hattem).

Proponentsexamen 13.10.1923; **remonstrants** predikant te Lochem (-1931), te Meppel (1.2.1931-17.4.1932; voorganger van ds. W.N. van Nooten, zie daar), te Arnhem (1932-1940) en te Haarlem (1940-); antimilitarist.

Gehuwd 1) op 29.4.1925 te 's Gravenhage met **Grietje Jantje Doewes** (geboren 10.9.1896 Groningen, dochter van koopman Eilt Doewes en Wiepke Botjes-overleden 21.1.1943 Amsterdam) en 2) op 20.7.1944 te Haarlem met **Elisabeth Jacoba Verhagen** (geboren 24.6.1911 Batavia NOI, dochter van Jan Verhagen en Wilhelmina Martina Postumus-overleden 27.10.1994 Gouda), die eerder op 17.3.1934 te Haarlem gehuwd was met kweker en landbouwer Govert Adriaan de Clerq (10.12.1909 te Haarlem, zoon van Stephen

Willem de Clerq en Anne Marie Stoop-22.4.1989 Heemstede; gescheiden), secretaris van het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom en Geloofsvrijheid (1934).

Hij verschaftte een vals doopbewijs aan Henriëtte Beatrice (Hetty) Polak (30.5.1924 Amsterdam-6.12.2011 Amsterdam; begraven te Oosterbeek). Zij overleefde Westerbork en Theresienstadt en was gehuwd met Geert Johan Wooldrik (10.7.1925-3.4.2002; begraven Algemene Begraafplaats Zuid, Oosterbeek).

Bibl.: *Het Godsdienstig Gemeenschapsleven in het Nederlands Vrijzinnig Protestantisme* (Lochem, 1943).

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 102; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 110.

373.

Willem Nicolaas van Nooten, ‘*Medal of Freedom*’ (U.S., 12.3.1947), het *Verzetshedenkingskruis*, *Honorary Member in the Civil Division of the Most Excellent Order of the British Empire*’ (G.B.; 8.7.1948), drager *Kruis van Verdienste* (1957) en ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 22.9.1899 te Schoonhoven, zoon van boekhandelaar / uitgever Sebastiaan van Nooten en E.F. Vreke-overleden 5.11.1968 in ziekenhuis te Gouda; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Schoonhoven, Wal 5-7). Een jongere broer van ds. van Nooten, Sebastiaan van Nooten (geboren 27.5.1909 Schoonhoven), was arts en leider van het verzet te Diever (districtscommandant van de N.B.S.). Na de ontdekking van een onderduikershol bij Diever op 22.11.1944 werd hij gevangen genomen en naar Duitsland gedeporteerd. Hij stierf op 24.5.1945 in een Brits militair hospitaal te Rotenburg, Hannover, en werd begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Schoonhoven.

Doorliep de Rijks HBS in Utrecht (wilde ingenieur worden), staatsexamen-Gymnasium en studie theologie Rijksuniversiteit Leiden en Remonstrants Seminarium Leiden; proponentsexamen (11.10.1927); **remonstrants** predikant te Boskoop-Waddinxveen en te Meppel (9.10.1932, bevestigd door zijn voorganger, dr. W.R.M. Noordhoff van Amsterdam-Zuid, zie daar-22.9.1964 wegens emeritaat; hij woonde op een adres aan het Zuideinde te Meppel).

Gehuwd op 29.11.1927 te Leiden met **Bernarda Dora Wesstra** draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 27.9.1898 Den Burg, Texel, dochter van Jurjen August Wesstra (1866-1900) en Neeltje Bongaardt [1863-1924]-overleden 15.4.1958).

Van Nooten maakte voor de oorlog deel uit van het plaatselijke comité dat – op initiatief van het Nederlandse Jeugdleiders-Instituut – geld inzamelde ten bate van de Duits-Joodse vluchtelingen. In maart 1943 spande hij zich vergeefs in voor het Joodse echtpaar crisisambtenaar Willem de Wilde (geboren 12.2.1898 Hillegersberg-) en Henny Mildenberg (geboren 2.6.1902 Bentheim, dochter van Hartweg Mildenberg [11.12.1851-ca. 1932] en Veronika Jos. Leffmann-23.5.1957 Meppel) uit Meppel (man was remonstrants). Ook Henny’s jongere zuster Paula Mildenberg (geboren 1.6.1905 Bentheim) overleefde de oorlog. Maar op 14.6.1967 kwam ze samen met haar echtgenoot Maarten Hoek (geboren 9.3.1904 Rotterdam) te Beilen om het leven t.g.v. een noodlottig ongeval; crematie Loosduinen). Op 13.3.1943 stuurde W. de Wilde hem een brief met de volgende inhoud:

“Weleerwaarde Heer, bij dezen doe ik u even weten dat ons heden de mededeling werd gedaan dat mijne vrouw en ik Maandag a.s. gereed moeten zijn voor vertrek naar het kamp in Westerbork (trein 9.59). Toen U verleden najaar één en ander met ons besprak noemde u ons de naam van den Heer Liste (?) van de ‘Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Amsterdam, tel. No. 97001. Ik weet niet of, nu deze beslissing is gevallen, er nog iets te bereiken valt, maar U zoudt ons toch tot grooten dank verplichten indien U nog

zoudt willen trachten een wijziging in den genomen maatregel te bewerkstelligen. Met vriendelijke groeten, ook aan uw echtgenoot, Hoogachtend, W. de Wilde en echtgenoot”.

Van Nooten nam direct contact op met F. Kleijn – predikant te Scheveningen en lid van de ‘Commissie tot de zaken der Remonstrantsche Broederschap’. Diens antwoord was overduidelijk: *“In antwoord op je carte over de naar Westerbork gebrachte familie moet ik je melden, dat zij het lot deelt van allen, die in een gelijke situatie zijn. Wij staan er geheel machteloos in! Zij moeten wel hun kerkelijke documenten bij zich hebben. Probeer daarnaar te informeren, want dan komen zij in een aparte barak.”* Het echtpaar kwam inderdaad in de ‘Gedooptenbarak’ 73 terecht, Op 4 september 1944 werden ze met alle andere ‘gedoopten’ naar het ghetto van Theresienstadt gedeporteerd waar beide de bevrijding beleefden en vervolgens heelhuids naar Meppel konden terugkeren. Op 10.9.1943 benam het bejaarde Joodse echtpaar Alexander Jozef Stibbe (28.4.1872 te Meppel als zoon van bakker Phinie David Stibbe en Rebekka Ali Cohen), handelaar in koloniale en kruidenierswaren, en Martha Löwenstein (14.9.1879 Keulen, D.), burens van Van Nooten op het adres Zuideinde 59, zichzelf het leven, nadat het – na aanvankelijk uitstel wegens de invaliditeit van de heer Alexander Jozef Stibbe – bericht had ontvangen dat het alsnog naar Westerbork zou worden overgebracht. Ze werden op 8.9.1943 begraven op de Algemene Begraafplaats van Meppel. Ds. Van Nooten bad het *Onze Vader* tijdens de begrafenis op de Algemene Begraafplaats van Meppel (omdat het echtpaar er bewust voor gekozen had tussen de Meppelaars te willen rusten). Blijkens een opmerking van prof.dr. David Cohen (31.12.1882 Deventer-3.9.1967 Amsterdam; samen met de diamantair Abraham Asscher voorzitter van de ‘Joodsche Raad’) zou ds. Van Nooten na september 1943, toen beide in Westerbork geïnterneerd waren, hebben aangeboden om hem vandaar weg te smokkelen: *Ds. W.N. van Nooten uit Meppel, die ik toevallig ontmoette, vertelde mij dat er in de oorlog een organisatie had bestaan die op een groentekar Joden uit Westerbork haalde. Zij gingen terug onder de kisten die gevuld waren met groenten daarheen werden gebracht. Hij zei dat hij mij ook had willen laten ontvluchten, omdat hij in Leiden nog colleges bij mij had gelopen. Ik zou hem hebben laten weten dat ik alleen wilde gaan als iedereen ging. Ik kan mij dit niet herinneren, maar zou het zeker gezegd kunnen hebben. Hij vertelde mij dat verschillenden voor wie dit beginsel uiteraard niet gold, door zijn hulp zijn gered (Erik Somers)*. De familie Van Nooten zat toen al volop in het verzetswerk, en vooral mevrouw Van Nooten-Weststra speelde daarin een belangrijke rol: *“Van de vele illegalen, die Meppel geteld heeft is het eigenlijk alleen de Familie Van Nooten, die als enige hun werk tot het laatste toe hebben kunnen voortzetten. Mevrouw Van Nooten-Weststra wegens het behulpzaam zijn bij bijna alle mogelijke facetten van het verzetswerk: huisvesten van piloten (Dominee ging ’s nachts veiligheidshalve elders slapen) terwijl de Duitse “kazerne” tegenover haar woning was; verspreiding van illegale kranten van velerlei soort; Jodenhulp in velerlei vorm; verstrekken van persoonsbewijzen, zij wist steeds een oplossing. Ze heeft wel onder een merkwaardig gesternte gewerkt”* (J. Poortman). Op 10.4.1945 verschijnen twee Duitse officieren (*Hauptmann Klugmayr en Leutnant Bleninger*) aan de pastorie met de vraag of ds. Van Nooten hen in contact wilde brengen met het verzet omdat zij zich met hun manschappen samen met de oprukkende Canadese legereenheden te weer wilden stellen tegen SS-eenheden die zich in de directe omgeving ophielden. Van Nooten vertrouwde het tweetal aanvankelijk niet, maar onder invloed van zijn vrouw stemt hij toe in een bemiddeling. Twee dagen later blijkt een deel van de ondergeschikte soldaten echter niet bereid tot capitulatie en trekt zich terug richting Zwartsluis. Genoemde officieren geven zich over aan de Canadese commandant en worden krijgsgevangen gemaakt, met enige privileges. Sinds 26.5.1952 is ds. Van Nooten drager van het *Kruis van Verdienste* (motivatie: *“heeft zich in verband met vijandelijke actie door moedig en beleidvol optreden onderscheiden en daarmee het belang van het Koninkrijk gediend in de jaren 1943 en 1944*

toen hij achtereenvolgens acht leden van geallieerde vliegtuig-bemanningen huisvestte en verzorgde tot zij naar het Zuiden konden worden afgevoerd. Van een Duitse officier kreeg hij enkele dagen voor de bevrijding van Meppel, gegevens over de verdediging van de stad en de verdeling der troepen. Deze gegevens wist hij aan de Canadezen in de nabijheid door te geven”). Na de oorlog was hij voorzitter van de vertrouwensraad van de illegaliteit te Meppel, voorzitter van de commissie voor onderzoek van politieke delinquenten en als officier uit de illegaliteit toegevoegd aan het bureau voor de aanmelding van oorlogsvrijwilligers.

Lit.: W. Bakker, *Bezetting en verzet*, 183vv.; G.A. Bontekoe, *Drentsche Kroniek van het Bevrijdingsjaar*, 56, 63v. en 71; Adrie Drint en Henk M. Luning, *Een eik van gewezen*, 136; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente*, 285, 305, 313 en 323; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het Verleden*, 45, 59, 112 en 188; A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...*, 84; Jan Poortman, *Meppel rond de bevrijding in 1945*, 55; Erik Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad*, 189.

374.

Anne Wietse Tjeerd Nijenhuis, officier *Oranje Nassau* (geboren 18.4.1906 te Den Helder, zoon van Hindrinus Annesz Nijenhuis en Geertruida Adriana de Vries-25.4.1976 Menton, Fr.). Zijn zuster J. Nijenhuis was gehuwd met ds. Jan Wagenaar (5.7. 1902 Broek op Langedijk-19.8.1975 ‘t Harde), gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Willemstad (14.6.1931-14.3.1948).

Ds. Nijenhuis studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1925); lid VU-Corps NDDD; jaargenoten: dr. P.G. Kunst (zie daar) en ds. W.J. van Otterlo (zie daar); kandidaat: 20.6.1930); **gereformeerd** hulpprediker te Schiedam (1.6.1931-1.9.1932), te Rotterdam-Charlois (1.9.1932-31.12.1932) en te Middelburg (1.1.1933-1.10.1933); gereformeerd predikant te Lutterade (Gemeente Geleen; 11.2.1934-1.2.1946; hij woonde op het adres Agnès Printhagenastraat 31 te Geleen); reserve-legerpredikant (1936), eerste Nederlandse legerpredikant in een krijgsgevangenkamp voor officieren in Polen (1943); daarna legerpredikant bij de Nederlandse stoottroepen in het geallieerde leger in Duitsland; legerpredikant bij de staf 2e Militaire Afdeling te 's Gravenhage (1945); luitenant-kolonel (1948); bij de staf 4^e Divisie in Harderwijk (1956); tot 1.4.1966 bij de staf van de Territoriaal Bevelhebber West in 's Gravenhage; oprichter van het Protestants Interkerkelijk Thuisfront (PIT); daarna vanuit zijn woonplaats Rhenen nog bijstand in het pastoraat in de Betuwe en twee jaar consulent te Rhenen.

Op 7.2.1934 te Amsterdam gehuwd met **Elisabeth Françoise Kropf** (geboren 29.1.1910 te Amsterdam, dochter van accountant Johannes Kropf [1881-1964; begraven Zorgvlied, Amsterdam] en Wilhelmina Aleida Letterie [1886-1928]. Op 31.7.1930 hertrouwde Johannes Knopf te Amsterdam met Catharina Tasma (1894, dochter van Albertus Tasma en Geeertje Joustra-?). Zij verhuisde begin 1967 van 's Gravenhage naar Reeuwijk.

(De historicus Herman A.J.) *Van Rens stelt dat de hulp aan onderduikers in Zuid-Limburg aanvankelijk uitsluitend een zaak van gereformeerden was. Zij hebben een meer dan gemiddeld aandeel gehad in het redden van Joden. 'In die kring leefde al vroeg het besef dat een christen zich diende te verzetten tegen de Jodenvervolging. De predikanten Gerard Pontier in Heerlen (zie daar), Hendrik Bouma in Treebeek (zie daar), Henk de Jong in Venlo (zie daar) en A. Nijenhuis in Lutterade, plus enkele leden van de gereformeerde gemeente in Maastricht vervulden daarbij de rol van morele aanjagers. En omdat de kleine gereformeerde gemeenschap een vrij gesloten bastion vormde te midden van een zee aan katholieken, was de kans op verraad klein' (Ton Crijnen). "Cor (= Cornelis Willem) Grootendorst (geboren 3.11.1919 Boskoop, gehuwd 28.12.1945 te Brunssum met Geertruida [Truus] Maria Vermeer, geboren 29.7.1920 Brunssum) uit Brunssum kreeg de opdracht te zoeken naar nieuwe onderduikadressen in Geleen en omstreken. In navolging van de welbeproeefde NV-methode*

legde hij eerst contact met de plaatselijke dominee, A.W.T. Nijenhuis, die hem een lijst gaf van betrouwbare leden van zijn parochie. Zodoende kreeg Cor verschillende goede adressen in handen, waar hij om de week voedselbonnen heen bracht". Ds. Nijenhuis verbleef van 13.7.1942 tot 20.6.1943 als gijzelaar in Grootseminarie Beekvliet te Sint Michielsgestel NB.

Lit.: Ton Crijnen, *Waarom in Limburg opvallend veel Joden konden onderduiken* (in: *Informatiebulletin van de Katholieke Raad voor Kerk en Jodendom*); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 233 en 238; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 339; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 211; P. Swagerman, *In memoriam Ds. A.W.T. Nijenhuis*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 496v.

375.

Hendrik Jan Nijen Twilhaar, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 10.6.1901 Nijverdal, Gemeente Hellendoorn, zoon van de fabrieksarbeider/ wever Frederik Nijen Twilhaar en Anna Schotman-overleden 16.11.1966 te Oosterbeek; begraven Begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Evangelist van de **Hervormde** Evangelisatie te Dalerpeel (1934-1958) en voorzitter van het schoolbestuur (1947-1958). Hij was de opvolger van godsdienstonderwijzer Willem Frederik Veldmeijer (29.7.1867 Vledder-3.3.1950 Dalen), die gehuwd was met Jentje Steenberg (1873-1955). Zij waren de ouders van Maria Elisabeth Veldmeijer (9.3.1910 Kerkenveld, Zuidwolde-31.10.1991 Zeist; begraven Dalerpeel), die in 1938 te Dalen in het huwelijk trad met Hendrik Kikkert (23.10.1912 Dalen-20.3.1988 Zeist), veenarbeider, beroepsofficier, godsdienstonderwijzer, verzetsman (verbindingsofficier OD-NBS en Jodenhelper) en politicus (van 1946-1972 Tweede Kamerlid voor de CHU). Kikkert onderhield nauwe contacten met de verzetsman Arnold Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht; zie ds. Jan Douwes, ds. Hendrik Julius André Douwes en ds. Herman Stegeman). Het echtpaar Kikkert ontving in 1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak bood aan een Joodse jongen.

Nijen Twilhaar was op 12.12.1927 te Hellendoorn gehuwd met **Henderika Wieldraaijer** (geboren op 31.8.1902 te Wierden, dochter van winkelier Hendrik Wieldraaijer [1848-1934] en Janna Poorte [1860-1914]-overleden 27.10.1959 te Dalen; begraven Begraafplaats Dalen). Hendrik was eerder op 15.11.1879 te Hellendoorn gehuwd met Miena Huisjes (1855 Den Ham-1895 Nijverdal).

Nijen Twilhaar stond tijdens de oorlog in contact met het georganiseerd verzet in en om Dalerpeel, met name met Hendrik Kikkert (23.10.1912 Dalen-20.3.1988 Zeist; later Tweede Kamerlid voor de CHU en drager van de *Yad Vashem*-onderscheiding), Willem Mol, Hendrik Smilde, de Joodse onderduiker Lou(is) 'Herman' Gans (31.5.1925 Amsterdam-29.6.2008 Amsterdam) en Arnold Douwes. Douwes beschrijft in zijn dagboek hoe Abraham Gompert Verdoner (1870-1949; bijgenaamd: 'Oom Gerrit'), directeur van de 'Magneet'-Fietsenfabriek in Weesp, wiens vrouw met hun kinderen elders was ondergedoken, in 1944 terecht kwam bij Nijen Twilhaar: "*Om bepaalde redenen (o.a. omdat 'Oom Gerrit' niet overweg kon met kinderen) dachten we dat het beter zou zijn om een andere (onderduik)plek voor 'Oom Gerrit' te zoeken. Nu had ik juist een plaatsje voor hem gevonden bij de evangelist in Nieuwe Krim, toen 'Oom Gerrit' zelf mij uit eigen wil om een andere plek vroeg. Hij zag overal gevaren in Nieuwlande, die er inderdaad ook wel waren, maar sommigen maakten we wat erger, om het hem makkelijker te maken een beslissing te nemen. Want we zaten er echt mee hoe we 'Oom Gerrit' uit eigen vrije wil tot 'verkassen' zouden kunnen bewegen. Maar uiteindelijk klikte het allemaal wonderwel. Morgen zal ik hem naar zijn nieuwe onderduikplek brengen (30.9.1944). Die middag bracht ik 'Oom Gerrit' naar Nieuwe Krim, waar we arriveerden, toen de kerkdienst nog niet was afgelopen en ik hem noodgedwongen naar de 'harem' moest brengen, n.l. de familie Hoogeveen waar (de andere Joodse onderduikers)*

'Tante Louise', Mia (Davidson) en 'Tante Annie' ('Ammi'?) verbleven. Later togen we naar de evangelist die ons niet verwachtte, maar uiteindelijk pakte alles toch goed uit. Alleen moest er ergens nog een schuilplaats worden gerealiseerd. Na veel zoeken en nogal wat inspanning besloten we dat de beste plek waarschijnlijk onder de preekstoel in de kerk was. Ik zal timmerman (Johannes) Norder (geboren 14.8.1897 Pieterburum, Barradeel-29.3.1959 Hoogeveen); gehuwd met Jantje Eilander (geboren 10.12.1905 Olst-1984); zij werden door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren omdat ze tijdens de oorlog onderdak hadden geboden aan het Joodse echtpaar Otto Herz [geboren 3.12.1881 Bonn, D.-] en Frieda Herz-Liebenstein [1880-januari 1968 Bergen, New Jersey, USA] in *Nieuwlande vragen of hij daar een schuilhol kan aanleggen. Al met al lijkt me dit een uitstekend adres voor 'Gerrit', want hij is nogal verwend en past zich moeilijk aan* (1.10.1944). Norder heeft de schuilplaats voor 'Oom Gerrit' in orde gemaakt. Hij is er helemaal tevreden over: een *eersteklas schuilplaats!*" (2.10.1944). Toen de verblijfplaats van 'Oom Gerrit' later bleek te zijn verraden, moest hij hals over kop naar een ander adres. Een neef van Nijen Twilhaar uit Nijverdal (tevens lid van het verzet) kwam hem per motorfiets ophalen. Maar 'Oom Gerrit' weigerde te vertrekken als ook 'Tante Loes' niet mee mocht, die – zoals gezegd - bij de overburen van het gezin Nijen Twilhaar, de familie Hoogeveen, zat ondergedoken. Daar kon echter geen sprake van zijn, dus werd hij tegen zijn zin voor de duur van de oorlog ondergebracht op een afgelegen boerderij van twee broers. Hij haalde de bevrijding.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 286; Huib Minderhoud, artikel 'In en om de pastorie; De pastorie stond open, ook en juist voor vervolgd' (www.huibminderhoud.nl/publicaties).

376.

Anne Nijhuis (geboren 21.12.1908 te Tiel, zoon van kapper Jacob Nijhuis en Dieuwke van der Horst-overleden 9.8.2005 te Dandenong, Victoria, Australië).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1930); lid VU-Corps NDDD (dispuut Agora); kandidaat (26.6.1935); **gereformeerd** predikant te Donkerbroek (22.12.1935-30.6.1946); legerpredikant (1946-1949), predikant te Gouda (1949-1956) en predikant van de *Christian Reformed Church van Launceston (Tasmanië, Australië)*.

Gehuwd op 16.12.1935 te Sneek met **Tjitsche Elizabeth de Boer** (geboren 23.11.1910 Oosthem, dochter van assuradeur Tjeerd de Boer en Doetje Anema). Zij was een jongere zuster van Sijtze Ulbe de Boer (1909-9.1.1982 Deventer), bakker [en verzetsman?] te Deventer, Zwolseweg, die op 12.11.1936 te Sneek gehuwd was met Geeske Dijkstra (14.6.1914- Sneek-14.6.2011 Deventer).

"Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons bekend is geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers".

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175.

377.

Evert Johannes Nijhuis Jr. (geboren 5.3.1915 te Amsterdam-Sloten, zoon van stoffeerder/ behanger Evert Johannes Nijhuis Sr. en Johanna Wolbers-overleden 28.8.1991).

Ook Evert Nijhuis werd behanger; later studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1937); kandidaat (1.3.1944); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); **gereformeerd** hulppredikant te Rotterdam-Overschie t.b.v. evangelisatiearbeid te Sliedrecht (15.6.1944-15.8.1945; gereformeerd predikant te Diever (31.3.1946-22.6.1947), reserve-

legerpredikant in NOI (1947-1949); predikant te Valkenburg ZH. (16.4.1950-20.6.1954) en te Breda (27.6.1954-1.5.1980 wegens emeritaat).

Zijn ouders, Evert Johannes Nijhuis (6.10.1885 Amsterdam-Sloten-1972) en Johanna Wolbers (1888-1944), gehuwd op 24.8.1911 te Amsterdam, ontvingen op 20.5.1992 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak hadden geboden aan de Joodse onderwijzeres – of verpleegster? - Caroline Lena Mainzer-Grunwald (23.12.1913 Den Helder, dochter van manufacturier Meyer Grunwald [1.2.1877 Den Helder-25.2.1942 Oudesluis] en Johanna Brogholter [(17.11.1877 Goor-16.4.1943 Sobibor]-26.2.2010 Alkmaar) en haar dochtertje Karin (1937, Zelenopol, Oekraïne). Zij woonden na haar scheiding d.d. 15.7.1939 in Den Haag van de Joodse arts dr. Wilhelm Mainzer (13.5.1909 Heppenheim, D.-) in Den Helder tot zij in 1942 met vele anderen moesten verhuizen naar Amsterdam. Op de dag waarop haar oudere broer, manufacturier Isak Grunwald (30.10.1910 Den Helder-26.3.1943 Sobibor) in handen viel van de *Sicherheitspolizei* adviseerde zijn vriend haar om onder te duiken op het adres waar hij eerder had verbleven, n.l. bij het gezin Nijhuis te Amsterdam. Moeder Nijhuis nam kostgangers in huis om de theologische studie van haar zoon te kunnen betalen, maar de Joodse ‘kostgangers’ hoefden niets te betalen, tot Caroline haar na stevig aandringen zover kreeg om een bedrag van tien gulden per week te accepteren. Jacob Bauman (13.9.1910 Amsterdam, zoon van Christian Ernst Bauman en Magdalena Buddingh-19.6.1999; begraven Driehuis, Westerveld), die op 21.4.1942 te Wilnis was gehuwd met de dochter des huizes, Johanna Nijhuis (26.5.1913 Amsterdam-Sloten-24.8.1999; begraven Driehuis-Westerveld), en actief was in het verzet, zorgde voor valse papieren. Zo konden ze twee jaar op het onderduikadres blijven. Toen Evert Johannes Jr. dreigde te worden opgepakt om voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland te werk te worden gesteld, dook hij onder. Maar omdat er nu een inval dreigde in huize Nijhuis konden Caroline en Karin daar niet blijven. Een andere kostganger, Kees (Cornelis) van Soest (geboren 6.7.1911 Rotterdam, zoon van Dirk Jacobus van Soest en Johanna Hol), bracht Karin onder bij zijn zus en zwager Alida van den Berg-van Soest (6.5.1905, Wamel, dochter van Dirk Jacob van Soest en Johanna Hol-) en Henk Adolf van den Berg (3.3.1901, Rotterdam-) in Dordrecht. Na december 1944 - toen Johanna Nijhuis-Wolbers aan kanker was overleden – kwamen ze samen in huis bij Kees van Soest, die inmiddels was getrouwd. Daar beleefden ze de bevrijding. Op 1.5.1946 hertrouwde ze te Alkmaar met technisch hoofdambtenaar (planoloog) te Amsterdam Joseph Elzas (31.5.1911 Alkmaar -4.1.1983 Bergen N.H.).

Bibl.: Caroline Lena Elzas-Grunwald, *Mijn jeugd- en oorlogsjaren*.

Lit.: Jan T. Bremer, *Ode aan Oudesluis*; A. Karreman, *In memoriam Ds. E.J. Nijhuis Jr.*, in: *Jaarboek 1992 der GKN*, 495v.; Joop D. Kila, *De Kille aan het Marsdiep*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 649.

378.

Frederik Johan Nijkamp (geboren 23.9.1906 te Eefde, zoon van ploegbaas Martinus Nijkamp en Hendrika Willemina Willemsen-overleden 14.3.1976 te Utrecht; begraven Begraafplaats ‘Daelwijck’, Floridadreef 11, Utrecht).

In Oegstgeest opgeleid tot hervormd zendeling; **hervormd** evangelist te Schöningsdorp bij Meppen (*Emmakapelle* voor Nederlandse veenarbeiders; 1936-1939) en te Mussel/Vledderveen (Jeruël; 28.5.1939-31.12.1946); na de oorlog werd hij vrij-evangelisch predikant te Musselkanaal omdat hij zich niet langer in de Nederlandse Hervormde Kerk thuis voelde vanwege de vrijzinnigheid.

Gehuwd op 22.2.1930 te Gorssel met **Tonia Pasma**n (geboren 23.4.1907 te Eefde, dochter van landbouwer Gerrit Jan Pasma en Tonia Geltink-overleden 9.5.1992 te Nieuwegein).

Ds. Nijkamp participeerde in het verzet (o.a. door verspreiding van het illegale 'Trouw') en nam in de zomer van 1942 de twaalfjarige Esther Vomberg (25.5.1931 Zutphen, dochter van Emanuel [Menachem] Vomberg [19.1.1891 Zutphen-25.4.1966 Arnhem; begraven Moscowa] en Elisabeth [Shoshanna Esther] van Dijk [23.8.1890 Oss-4.3.1985 Amersfoort]-6.8.1979 Montreal, Quebec, Canada; begraven Dollard des Ormeaux) uit Zutphen in huis. In oktober 1942 voegde zich daar het echtpaar Goudsmid bij: Abraham Goudsmid (13.7.1892 Stadskanaal, zoon van slager Sander Goudsmid en Engeltje Wijnberg-26.12.1952 Onstwedde), onderwijzer, en Betty Goudsmit de Hes (16.5.1897 Hoogeveen, dochter van koopman Izaak de Hes en Antje Prins-29.7.1974 Amsterdam; zij hertrouwde met Jacques Monasch [19.7.1898 Amsterdam-10.10.1966 Amsterdam) uit Stadskanaal), met hun zoon Alexander. Tenslotte bewaarde ds. Nijkamp ook nog de bibliotheek van Abraham Levie, de chazan van de Joodse gemeente Stadskanaal. Ds. Nijkamp maakte achter in een diepe kast een schuilplaats, waar de onderduikers zich in geval van nood konden terugtrekken, en zorgde verder voor alle benodigde distributiebescheiden. In de nacht van 8 op 9 juni 1944 werd het huis ten gevolge van verraad (een dorpsgenoot meende in Esther Vormberg – die doorging voor een geëvacueerd kind uit het westen – een Joods onderduikertje te herkennen en gaf haar aan bij de politie) door de Landwacht overvallen. De onderduikers konden zich op tijd verbergen, behalve Esther. Toen ds. Nijkamp vervolgens vroeg of hij nog samen met zijn gezin mocht bidden, raakten de landwachters enigszins in verwarring en vergaten vervolgens het Joodse meisje mee te nemen. Mevr. Nijkamp had Esther tevoren met haar dochter in het ouderlijk bed gelegd en bracht haar vervolgens onder bij een bevriende boer. Daar verbleef ze enkele maanden om tenslotte tot het eind van de oorlog in de pastorie te blijven. Ook de andere Joodse onderduikers overleefden de oorlog. Omdat er na de arrestatie van ds. Nijkamp regelmatig nachtelijke huiszoekingen werden gedaan door de landwacht, verbleef het gezin Goudsmit in de zogenaamde 'leerkamer' van de kerk, waar de oudste zoon des huizes, Martin (geboren in 1930) bij hen bleef om de onderduikers in geval van gevaar in de kruipruimte te verbergen. Daar hebben ze - tot de huiszoekingen ophielden - een paar maanden doorgebracht. De laatste maanden van de oorlog verbleven ze weer in de pastorie bij mevr. Nijkamp en haar vier kinderen. Ds. Nijkamp kwam via het politiebureau van Winschoten en het Scholtenshuis in Groningen in kamp Vught terecht. In september 1944 werd hij naar KZ Sachsenhausen gedeporteerd waar hij hecht bevriend raakte met ds. W. Reinders uit Vlagtwedde (zie daar). Tot zijn grote verbazing werd hij in januari 1945 vrijgelaten als hij beloofde dat hij zich niet meer zwarte handel (!?) zou bezig houden (kennelijk heeft een bevriende politieman dat als reden voor zijn arrestatie weten op te geven). Ds. Nijkamp werd vervolgens te werk gesteld in een fabriek te Berlijn en is daar zelfs in huis genomen door de directeur aan wiens dochter hij nog Engelse les heeft gegeven. Vlak voor de val van Berlijn wist hij met enkele anderen te ontsnappen en voor de Russen uit te ontkomen naar Nederland. Hij kwam op 16.5.1945 als een gebroken man weer thuis. Het echtpaar ontving op 15.5.2005 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit: Bart Mendelson en Peter Kooij, *Dat doe je gewoon – Zutphense onderduikverhalen 1940-1945*.

379.

Teunis Hendrikus Johannes (Tonnie) Nijland (geboren 31.3.1905 te Wijhe, zoon van Willem Gerrit Nijland [1872 Wijhe-1931 Utrecht] en Hendrika Helena Koldewijn [1878 Dordrecht-1961 Apeldoorn; begraven Algemene Begraafplaats, Hall-overleden 17.2.1983 te Gorssel).

Theologisch kandidaat en **hervormd** hulpprediker te Leeuwarden (1937; collega van ds. Adriaan Oskamp, zie daar); hervormd predikant te Ootmarsum (1937-1946) en te Voorst (1946-1970 wegens emeritaat; na zijn emeritaat vertrok hij naar Gorssel-Joppe.

Hij was op 5.11.1937 te 's Gravenhage gehuwd met **Margaretha Johanna Eva van der Wal** (geboren 14..9.1911 te 's Gravenhage, dochter van landbouwer Jan van der Wal en Margaretha Johanna van der Kamp-overleden 6.11.2005 te Zutphen). Op 31.3.1945 verloor het echtpaar hun zoontje Willem Jan Egbert Nijland (geboren 14.2.1940 te Ootmarsum).

Ds. Nijland werd op 31.1.1942 door de *Sicherheitspolizei* te Enschede verhoord omdat hij tijdens een kerkdienst voor de Koningin gebeden had, in het bijzonder voor haar terugkeer. Wel zeker was hij bij de *SiPo* aangebracht door J. Boske, kerkvoogd van de naburige gemeente Denekamp, die hem op 14.9.1941 na de bewuste kerkdienst had bedreigd. Pas half februari 1942 werd Nijland gearresteerd en via het Huis van Bewaring te Almelo (waar hij van 21.4.1944 tot 4.4.1944 verbleef) overgebracht naar Kamp Amersfoort. Daar werd hij op 21.8.1942 zonder meer vrijgelaten. Volgens dr. Jan Ridderbos is het maar de vraag of 'voorbede voor het koninklijk huis' de werkelijke reden voor zijn arrestatie was (in andere gevallen werd een dergelijk gebed door de bezetter oogluikend toegestaan). "*Ds. Nijland had zelf sterk de indruk, dat zijn arrestatie mede samenhang met zijn houding tegenover dat zijn mening over het nationaalsocialisme in het algemeen, en zijn verhoor over de voorbete de 'test' was*" (H.C. Touw). Op 7.10.1944 vond bij de Kuiperberg (langs de Almeloseweg, ten westen van Ootmarsum) een afschuwelijke moordpartij plaats: daar werd de Joodse onderduiker Mauritz Menco (geboren 19.1.1895 te Ootmarsum, zoon van Mannus Minco, koopman in manufacturen, en Sebilla Hedeman), die zelf ook een textielzaak had gedreven in Almelo, Grotestraat 156, samen met zijn beide zoons, de tweelingbroers Simon Nathan Menco (geboren 10.1.1926 te Almelo) en Salomon Elias Menco (geboren 10.1.1926 te Almelo) met hun broertje Nico Menco (geboren 20.8.1927 te Almelo) langs de kant van de weg door middel van nekschoten afgemaakt. De echtgenote van Mauritz Menco, Sophia Menco-Nathans (geboren 20.6.1891 te Haren) moet in die nacht met haar dochter Stella (geboren 20.8.1927 te Almelo) in de omgeving van Oldenzaal om het leven zijn gebracht, maar van hen is geen spoor meer terug gevonden. Het gezin zat ondergedoken op boerderij 'De Pauw', Pausweg 7 te Hezingen, van de familie Evers (= landbouwer Gerardus Evers (1.11.1875 Tubbergen-9.11.1955 Hezingen), zijn vrouw Maria Hendrika Busscher (12.4.1885 Tubbergen-14.9.1961 Vasse) en met hun elf kinderen, o.a. schilder Bernardus Johannes Evers [9.9.1912 Tubbergen] en Jan Evers.. Maar hun aanwezigheid daar werd verraden aan de *SiPo*, met als gevolg dat de boerderij op 6.10.1944 werd overvallen door een groep landwachters onder bevel van de beruchte Dirk Johannes (Jan) Kip (9.9.1924 Ootmarsum, zoon van hotelhouder Arnold Hendrik Kip en Johanna Catharina Frowein-10.11.2016 Hilversum) uit Ootmarsum. De zoons van boer Evers boden met andere verzetsmensen weerstand, maar werden spoedig overmeesterd. De twee Twentse verzetsmensen Geert Schoonman (geboren 31.8.1917 te Wormerveer) en Bernardus Johannes Evers (geboren 9.9.1912 te Tubbergen) werden zwaar gewond afgevoerd en 12.10.1944 op vliegveld Twente te Enschede gefusilleerd. Jan (Johannes Hendrikus) Evers (7.4.1910 Vasse-30.5.1989 Ootmarsum) werd opgesloten in de kelder van het gemeentehuis van Oldenzaal, maar kon daaruit worden bevrijd. Vervolgens werd ook het gezin Menco opgespoord en weggevoerd. De twee oudste kinderen-Menco, Herman en Betty, die elders zaten ondergedoken, hebben de oorlog overleefd. "*'s Avonds werd Mauritz Menco samen met zijn drie vermoorde zoons op de Algemene Begraafplaats te Ootmarsum ter aarde besteld. De eenvoudige begrafenisplechtigheid werd geleid door dominee Nijland. De dominee, die in 1942 een half jaar gevangen had gezeten in kamp Amersfoort wegens de anti-Duitse inhoud van zijn preken, hield een zeer emotionele lijkrede; hij hekeldde de Jodenvervolging en sprak onomwonden zijn afschuw uit over de lafhartige moorden...*" (C.B. Cornelissen). Na de oorlog werden de vier mannen herbegraven op de Joodse begraafplaats aan de Boddestraat te Almelo. De stoffelijke overschotten van Bernardus Johannes Evers en Geert Schoonman werden pas in

1947 terug gevonden, waarna ze respectievelijk op de R.K. Begraafplaats van Vasse en op het Nationaal Ereveld Loenen werden herbegraven

Doc.: *Welkom bij de oorlogsdoden van Dinkelland* (Bernardus Johannes Evers).

Lit.: C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 234-239, 266; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 188; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 43, 55; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 236, 579, 589, II, 96..

380.

Dr. Gerrit Wijnand Oberman (geboren 10.10.1889 te Leiden, zoon van ds. Foppe Oberman [3.3.1851 Wanswerd-30.4.1914 Leiden; begraven 'Groenesteeg', Leiden] en Wija Alida Harders [20.3.1851 Bellingwolde-6.10.1942 Leiden]-overleden 24.6.1967 te Taizé, nadat hij een week eerder de inauguratie van zijn zoon dr. Heiko Augustinus Oberman [15.10.1930 Utrecht-22.4.2001 Tucson, Arizona, USA] in Tübingen nog had bijgewoond; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof,' Dodeweg 25 te Amersfoort-Leusden). Zijn oudere broer dr. Heiko Tiberius Oberman (3.11.1883 Ommen-31.8.1924 Scheveningen), predikant van de Engelse Gemeente te Middelburg/Vlissingen en hervormd predikant te Heemstede en Rotterdam, was op 4.5.1911 gehuwd met zijn nicht Johanna Geertruida Oberman (11.12.1889 Wanswerd, dochter van houthandelaar Gerrit Gerks Oberman [8.4.1859 Ferwerderadeel-6.9.1935 Ferwerderadeel] en Petronella Kramer [29.8.1854 Ommen-7.2.1922 Ommen]-1978). Hun beider zoon ds. Foppe Oberman (21.5.1912 Vlissingen-1.3.2008 Capelle aan de IJssel) was hervormd predikant en woordkunstenaar. Hij vertrok in 1939 met zijn vrouw Willemine Elisabeth de Bie (1.12.1913 Zwollerkerspel-14.8.1999 Amsterdam; begraven Zorgvlied; opschrift staande zerk: "*Wij zijn van eender maaksel als dromen zijn en ons geringe leven ligt midden in een slaap*", *Shakespeare*) als zendingspredikant naar Medan, Sumatra (NOI), waar hij bevriend raakte met de gereformeerde zendingspredikant ds. Catrinus Mak (28.9.1899 Schiedam-3.7.1983 Drachten), de vader van journalist/ historicus Geert Mak, die het boek '*De eeuw van mijn vader*' over hem schreef. Foppe Oberman en zijn vrouw overleefden het 'Jappenkamp'. Elisabeth Oberman-de Bie maakte in een cahier dagboeknotities over haar verblijf in de vrouwenkampen Tjihapit (Bandoeng) en Kampong Makassar (Batavia; die berusten nu bij het NIOD). Foppes jongere broer Gerk Oberman (14.12.1918 Heemstede-gefusilleerd 8.3.1945 te Leusden; begraven op 'Rusthof' te Leusden) was student en lid van het verzet. Obermans oudere zuster Aaltje Oberman (18.3.1887 Wanswerd-27.8.1969 Utrecht) trouwde met ds. Dirk Jacobus Peterse (3.8.1876 Utrecht-6.3.1966 Utrecht; begraven Soestbergen) en een jongere zus, Tietsje Oberman (27.2.1892 Wanswerd-1985), was de echtgenote van de hervormde predikant dr. Huibert Jacob Honders (1.12.1893 Nigtevecht-1.2.1963 Nieuw-Zeeland). Zij waren de ouders van prof.dr. Adriaan Casper Honders (6.6.1923 Zoetermeer-8.10.1994 Groningen), hoogleraar liturgiewetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen (1980-1984). Gerrit Wijnands Obermans zuster Egberdina Margaretha (Berta) Oberman (6.8.1879 Ommen-na 1967 Düsseldorf) tenslotte was echtgenote van ds. Gottfried Wilhelm Locher (11.8.1871 Zevenhoven-21.11.1930 Elberfeld-Wuppertal), broer van ds. Johannes Caspar Stephanus Locher (6.11.1867 Uitikon, Zwits.-27.4.1940 Leiden; zie ds. Gottfried Friedrich Daniël Locher (3.1.1906 Waspik-26.11.1990 Leiden) en ds. Gerrit Hendrik Locher (11.2.1873 Leiden-28.12.1927 Meiderich-Duisburg). Wija Alieda Locher (13.1.1906, dochter van ds. G.W. Locher en Berta Oberman-22.7.1998) was de echtgenote van prof.dr. Albert Jan Rasker (10.2.1906 Zwolle, zoon van Johannes Rasker, technisch directeur PTT-Noord-Nederland, en Catharina Biebericher-23.6.1990 Enschede; begraven Westerbegraafplaats Enschede), rector van de Hogere Theologische School van de Protestantse Kerk in Nederlands Indië (1939-1949; van 1942 tot 1945 geïnterneerd door de Japanners) en van 1954 tot zijn emeritaat in 1974 hoogleraar vanwege de

Nederlandse Hervormde Kerk met als opdracht geschiedenis van de Nederlands Hervormde Kerk, praktische theologie en bijbelse theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. De bekende verzetsman en houthandelaar Pieter Gerke Oberman ('Piet Kramer'; geboren 31.7.1908 Dantumadeel, zoon van Gerrit Wijnands oudere broer Douwe Pieter Oberman [1880 Dantumawoude-1949 Aalsum] en Elzerdina Frederica Tuininga [1882 Dokkum-1931 Leeuwarden]-overleden 14.11.1972 Dokkum) was dus een volle neef van de predikant. Hij leidde de groep van vijftien KP'ers die op 8.12.1944 een succesvolle overval uitvoerde op het Huis van Bewaring te Leeuwarden, 51 gevangenen werden bevrijd. Prof.dr. L. de Jong schreef er het verhaal '*De Overval*' over, dat in 1962 als script diende voor de gelijknamige film van regisseur Paul Rotha (1907 Londen-1984 Wallingford). Tenslotte was een nicht van Gerrit Wijnand Oberman, Catharina Oberman (30.3.1877 Dantumadeel, dochter van Pieter Gerks Oberman [1844-1904] en Romkje Meinderts Beintema-18.7.1947 Amsterdam) gehuwd met advocaat en ARP-politicus mr. Hendrik Okma (27.8.1868 Dijken-27.10.1907 Sneek); zij waren de ouders van prof.mr. Nicolaas Okma (24.12.1904 Sneek-14.7.1955 Amsterdam), advocaat, hoogleraar aan de VU te Amsterdam en prominent verzetsman van o.m. 'Trouw'.

Dr. G.W. Oberman studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden; hij was theologisch kandidaat te Noordwijk-Binnen (1916-1918); **hervormd** predikant te Hogersmilde (11.8.1918-1922); op 31.10.1922 promoveerde hij aan de RU Leiden; daarna was hij predikant te Leeuwarden (24.1.1922-1926) en te Utrecht (1926-1947; hij bewoonde toen de pastorie aan de Maliebaan 82 en onderhield een goede relatie met aartsbisschop Jan de Jong (Maliebaan 4; geboren 10.9.1885 Ameland-overleden 8.9.1955 Utrecht) met wie hij regelmatig wandelingen maakte. Daarbij passeerden ze ongetwijfeld regelmatig het pand op het adres Maliebaan 74, waar de *Sicherheitspolizei* zijn hoofdkwartier had gevestigd. Overigens maakt Ad van Liempt in zijn boek '*Aan de Maliebaan*' merkwaardigerwijs slechts één maal melding van ds. Oberman, n.l. als voorganger in de kerkdienst op 11 mei 1945, voorafgaande aan de begrafenis van zes gesneuvelde verzetsstijders. Op zijn website '*Aan de Maliebaan*' maakte Van Liempt die omissie enigszins goed. In al zijn gemeentes zette ds. Oberman zich in voor het 'Ons Huis'-werk ten behoeve van de verwaarloosde jeugd (in Utrecht o.a. in de wijk Abstede); in 1947 werd hij uitgeleend aan de Protestantse Kerk van Westelijk Indonesië tot zijn emeritaat in 1952; na zijn emeritaat was Oberman directeur van de stichting 'Kampong Reconstruction'.

Op 16.7.1918 is hij te Amsterdam gehuwd met **drs. Elsa Henriëtte Graanboom** (geboren 6.4.1897 te Amsterdam, dochter van de Joodse arts Israël Graanboom [14.5.1857 Amsterdam-na 1943] en Esther de la Mar [16.6.1867 Brussel-2.7.1943 Sobibor]-overleden 6.11.1989 te Amersfoort, in 'De Terp', Mr.T. Treublaan 37, Flat B-12). Ze kregen zes kinderen. Hun dochter – zij was het oudste kind - Ika Wilhelmina Katharina Oberman (1919-1987; zie ds. I.W.F. Liefferink-Oberman) was eveneens zeer actief in het verzet en o.m. lid van het Utrechts Kindercomité. Zoon prof.dr. Heiko Augustinus Oberman (15.1.-1930 Utrecht 1930-22.4.2001 Tucson, Arizona; crematie te Tucson, gedenksteen Dove of Peace Lutheran Church Memorial Gaden, Tucson, Arizona, USA; urn bijgezet te Holten) was hervormd predikant in algemene dienst en ontwikkelde zich tot een (kerk)historicus van internationale allure (hoogleraar kerkgeschied-enis aan Harvard University, USA, aan de theologische faculteit Universiteit van Tübingen en aan de University of Arizona te Tucson, USA– hij schreef er o.m. in 1981 het geruchtmakende boek "*Wurzeln des Antisemitismus – Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation*": citaat: "*Antisemitisme is altijd een latent gif geweest in de christelijke bloedsomloop*". Prof. Oberman was in 1956 gehuwd met Geertruida Reiniera (Toetie) Reesink (geboren 22.12.1929, dochter van Hendrik Willem Reesink (1883-1972), koopman en industrieel Reesink NV te Zutphen, en Ida Bonebakker-). Ze kregen vier kinderen: twee zoons en twee dochters. Dochter Godefrida Clara Oberman (19.10.1932 Utrecht-29.6.2018 Oudehorne), het

jongste kind, was Gestalttherapeute te Rotterdam (trainings-instituut Zonneoog) en Oudehorne (trainingsinstituut Tjongeroog); zij huwde in 1958 mr. Johannes Gerrit Hoogenraad (26.4.1932 Rotterdam-26.5.2017 Burgh-Haamstede; gescheiden).

Met enorme inzet en grote moed heeft ds. Oberman in de bezettingsjaren partij gekozen voor de vervolgte Joden. Al vanaf 1933 had hij in Kattevenne (bij Münster) conferenties van de *Bekennende Kirche* bijgewoond en daar de demonie van het nationaalsocialisme van dichtbij leren kennen. In april 1941, toen hij als gevangenispredikant de gereformeerde – later vrijgemaakt-gereformeerd - verzetsman en kunstschilder/ tekenaar Johannes (Joop) Kollaard (5.11.1918 Utrecht-11.2.2000 Houten) bezocht die wegens spionage was opgepakt, zei ds. O. tegen hem dat *'liegen vrijstond omdat de SD nog slechter was dan de duivel'*. Kollaard vervaardigde o.a. de iconische spotprent bij het gedichtje *'Op de hoek van de straat een NSB'er'*. Hij overleefde het 'Oranjehotel' in Scheveningen en de gevangen-kampen Kleef, Mönchen-Gladbach, Rheinbach, Köln en Siegburg (*Cellwollfabrik*). Tezelfdertijd bezocht ds. Oberman ook de dichter Gerrit Achterberg (20.5.1905 Langbroek-17.1.1962 Leusden), die in zijn wijk woonde en op 15.11.1937 zijn hospita Roel van Es (geboren 1897) had vermoord, nadat hij had geprobeerd haar zestienjarige dochter Bep te verkrachten. Tot 1943 verbleef Achterberg in diverse (forensisch-)psychiatrische inrichtingen. Hij was ds. Oberman bijzonder dankbaar voor zijn regelmatige bezoeken en pastorale ondersteuning en droeg na de oorlog de bundel *'En Jezus schreef in het zand'* (1949) aan hem op. Ds. Oberman werd zelf drie keer gearresteerd wegens *'Judenbegünstigung'*. De eerste keer liep dat uit op anderhalve maand gevangenisstraf. Op 18.8.1942 werd hij opnieuw opgepakt, nu omdat hij in het Clubhuis van zijn Wijk 2 twee Joden verborgen had gehouden. Wel zeker was dit het gevolg van het verraad van een *V-Mann* van de *Sicherheitspolizei*, W. ('Jan') Kemp, ambtenaar bij het Arbeidsbureau te Utrecht en lid NSB (hij zou ook als lid van de *Waffen-SS* in Rusland gevochten hebben), wiens optreden eerder, in de nacht van 16/17.8.1942, had geleid tot de arrestatie van de Joodse huisarts Martin Andries de Jong (1.5.1890 Breda, zoon van Salomon de Jong en Elisabeth Willing-19.10.1942 Auschwitz, en gemengd gehuwd met Eveline Marianne Keiser [15.11.1893 Eindhoven-21.4.1975 Utrecht). Hij had deel uitgemaakt van de verzetsgroep rond ds. Oberman. Diezelfde 18^e augustus werden ook mr. H.B.J. Waslander (advocaat en procureur en later wethouder van Utrecht) en de communistische verzetsman Jan A. Janzen (organisator van de illegale krant *'De Waarheid'*?) opgepakt. Na de oorlog werd tegen Kemp de doodstraf geëist - hij had minstens twintig Joden verraden, onder wie handelsreiziger Louis Knorringa (31.1.1890 Uithuizen-5.3.1943 Sobibor) - maar in mei 1946 werd Kemp veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf. Tijdens zijn proces werden door ds. Max Enker (10.8.1913 Keulen, D.-27.5.1983 Amersfoort) (*'predikant voor Protestantsch gedoopte Joden'*) en dr. Oberman bezwarende verklaringen tegen Kemp afgelegd (*Utrechtsch Nieuwsblad* 23.11.1945). Ds. Oberman werd na tal van verhoorsessies op 4.10.1942 weer vrijgelaten en ook Waslander en Janzen herkregen spoedig hun vrijheid. *'Eén keer was hij (= dr. Oberman) in zijn buitenhuis Ekeby (het buiten van de familie aan de Helhuizerweg in Holten), toen een arrestatieteam zijn huis aan de Maliebaan binnenviel. Een politiemann, een catechisant, waarschuwde een andere agent die in de buurt van Ekeby woonde en die zich vliegensvlug naar Oberman begaf om hem te waarschuwen. Toen de Duitsers kwamen was Oberman ergens anders. Hij was dikwijls 'ergens anders'. In de wijk was iedereen verwonderd dat hij de oorlog overleefde.* (M.G.L. den Boer). Maar er bestaat ook een andere versie van dit verhaal, verteld door zoon Heiko Oberman en gekoppeld aan de arrestatie van ds. Oberman op 18.8.1942: *'Op de dag waarop dat gebeurde was Heiko met zijn moeder op Ekeby, het buiten van de familie in Holten. Een Nederlandse agent kreeg de opdracht vier mannen van de Sicherheitsdienst naar Ekeby te brengen, omdat daar Joodse onderduikers zaten. De Nederlandse agent liet de SD een omweg maken, ging als een haas naar Ekeby om de onderduikers te waarschuwen, en keerde toen terug naar de SD'ers om hen*

naar Ekeby te loodsen. Vier onderduikers wisten weg te komen, en de vijfde, die met Heiko op een kamer sliep, werd gearresteerd. Heiko's moeder werd in Schutzhaft genomen' (A.A. Spijkerboer). Frans en Gonny Snel, een pas getrouwd stel dat onderdak bood aan de zevenjarige Salo Cohen in hun huis te Utrecht, woonden in de gemeente van ds. Oberman, die zijn parochianen aanmoedigde om vluchtelingen te helpen. Tenslotte werd ook het kerkblad van de hervormde gemeente enige tijd verboden omdat ds. Oberman de gemeente had opgeroepen warme kleding te verschaffen aan 'de behoeftige broeders en zusters in Westerbork'.

Lit.: M.G.L. den Boer, artikel *G.W. Oberman (1889-1967), een veelzijdig predikant in 'In de Waagschaal'* d.d. 9.10.2010; B.J. Flim, *Omdat hun hart sprak*, 48; Dimitri Gazan, *Martin Andries de Jong, huisarts, vader en minnaar* (Chronologie; webnode.nl en Joods Monument); Dr. L. de Jong, *De Overval*; H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid* in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, p. 161; Ad van Liempt, 'Aan de Maliebaan – NSB, SS, kerk en verzet op een strekkende kilometer', 220; Ad van Liempt, website 'Aan de Maliebaan' (Maliebaan 82); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 816; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 15, 148, 150, 167, 364; P.L.Schram, lemma 'Oberman, Gerrit Wijnand' in: *Biografisch Lexicon*, I, 225vv.; A.A. Spijkerboer, artikel 'Obermans laatste boek' in: *In de Waagschaal* d.d. 30.4.2005; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 294, 435, 478 en 581.

380a.

(.....), hervormde predikant te Utrecht (dr. Gerrit Wijnand Oberman (zie daar, en ook: Ika Wilhelmina Katharina Liefferink-Oberman) of ds. Johan Hendrik Grolle, van 1928 tot 1947 hervormd predikant te Utrecht, daarna vrijgesteld bijzonder werk t.b.v. Kerk en Israël;?).

Tjaard ten Hove (28.6.1888 Appingedam-23.6.1967 Utrecht; begraven Tolsteeg) en Gezina Maria ten Hove-Van Voorn (25.5.1891 Onderdendam-1.10.1962 Utrecht; begraven Tolsteeg) te Utrecht boden al onderdak aan het tweejarige Joodse meisje Anneke Graez, toen de familie Zebst, die het Joodse echtpaar Wessel aan een onderduikadres had geholpen, en een dominee hen vroegen om ook een schuilplaats te willen bieden aan Hans Georg Gelbarb (NB: moet waarschijnlijk zijn: Gelbard, GCH; dan geboren 31.10.1934 te Wenen, en mogelijk een jongere broer van Rudolf Gelbard [4.12.1930 Wenen-24.10.2018 Wenen], KZ-overlevende en bekende Oostenrijkse anti-fascist, journalist en socialistische politicus), een achtjarige jongen uit Oostenrijk. In december 1938 was hij naar Nederland gekomen en daar opgevangen door het Joodse echtpaar bankklerk Maurice Cane (26.8.1907 Amsterdam-30.4.1943 Auschwitz) en Lies (Elisabeth) Cane-Wessel (6.6.1905 Amsterdam. dochter van Jacob Wessel [2.9.1871 New York-1.2.1943 Auschwitz] en Grietje Trompetter [10.1.1876 Amsterdam-1.2.1943 Auschwitz]-14.1.1943 Auschwitz), maar toen zij in de zomer van 1942 zelf moesten onderduiken zochten ze hulp bij een protestantse predikant om voor het jongetje elders een veilig plekje te vinden. Zo kwam hij in Utrecht terecht, waar hij tot aan de bevrijding een redelijk normaal leven kon leiden. Hij ging gewoon naar de Hervormde Lagere School aan het Domplein 4. Het schoolhoofd, de heer Van Evert (= Wilhelmus Frederik Karel van Evert [c. 1895, zoon van bouwkundige Gerardus van Evert en Maria Klazina Lauberts-heimer-2.5.1979; begraven 'Den en Rust', Bilthoven, broer van ds. Frederik Karel van Evert: zie daar], was van zijn ware identiteit op de hoogte. Hans werd door Anje Johanna (Jannie) ten Hove (3.10.1916-19.3.1996 Utrecht?; begraven Tolsteeg), een volwassen dochter van het echtpaar en zelf onderwijzeres, goed verzorgd. Het echtpaar Cane kwam om in Auschwitz maar de ouders van Hans Gelbarb overleefden de oorlog, zodat hij niet lang daarna met hen in Wenen herenigd kon worden.

381.

Jan Offers (geboren 21.8.1900 te Sassenheim, zoon van onderwijzer en hoofd der School met den Bijbel Hendrik Jacobus Offers en Alberta Christina Bloemink-overleden 25.10.1969 te Sittard). Zijn jongere zus Derkjen Offers (13.8.1902 Sassenheim-14.8.1987 Zeist) was gehuwd met ds. Gerhardus (Gerrit) Lugtigheid (29.10.1901 Geesteren-20.7.1973 Zeist) die tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Zeist (1938-1945) was en actief in het verzet (zie daar).

Jan Offers was **gereformeerd** predikant te Laar (D.; 27.6.1926-1.5.1927) en te Berlikum (8.5.1927-1.1.1946 buiten bediening gesteld); daarna verrichtte hij hulpdiensten voor de evangelisatiearbeid in Geleen, Sittard, Treebeek en Heerlen (1947-1965 wegens emeritaat).

Gehuwd op 10.6.1926 te Rotterdam met **Cornelia Alexandrina Stokdijk** (geboren 1.4.1903 te Rotterdam, dochter van ondernemer Johannes Arnoldus Stokdijk [1870-1939], firmant van de door hem opgerichte firma J.A. Stokdijk & Co. [fruit- en groentenexport] en sinds 1913 tevens van de firma J.R. Kuipers te Rotterdam, en Alexandrina Cornelia Bolk [1870-1954]-overleden 12.9.1971 te Sittard). Haar oudere zus Gerda Cornelia Stokdijk (19.11.1901 Rotterdam-19.6.1982 Arnhem) was gehuwd met gereformeerd predikant ds. Gerard Ubbink (30.4.1900 Doesburg-28.10.1989 Arnhem; zie ds. Johan Gerard Ubbink). Jongere broer koopman Johannes Arnoldus Stokdijk (16.12.1904- Rotterdam-8.6.1986 Breda) was echtgenoot van de Joodse Rosalina Chasler (30.12.1908 Rotterdam, dochter van Jankel Chasler [10.3.1873 Odessa-1.10.1942 Auschwitz], graancontroleur in de haven, en Vrouwtje van der Borg [10.5.1881 Rotterdam-1.10.1942 Auschwitz]-26.1.2004), die tijdens de oorlog in Londen secretaresse was van prins Bernhard (19.6.1911 Jena-1.12.2004 Utrecht) en als enige van haar grote familie de oorlog overleefde. Een jongere zus Alexandrina Cornelia Stokdijk 2.6.(1910 Rotterdam-10.1.1996; begraven Glanerbrug) was gehuwd met prof.mr. Herman Jan Woltjer (28.1.1911 Amsterdam, zoon van prof.dr. Robert Herman Woltjer en Maria Paerels-11.6.1990 Enschede; begraven Doodenzorg, Glanerbrug), hoogleraar aan de Universiteit Twente. Zijn oudere broer ir. Johannes Emanuel Woltjer (11.2.1907 Amsterdam-15.5.1996 Breda) was marineofficier en Engelandvaarder (hij werd onderscheiden met het *Bronzen Kruis* en het *Oorlogsherinneringskruis*). Hun jongere zus, Margaretha Titia Hillegonda Woltjer (december 1913 Amsterdam-2008) was gehuwd met prof.dr. Wilhelm Friedrich de Gaay Fortmann (8.5.1911 Amsterdam-29.3.1997 's Gravenhage), ARP-politicus en hoogleraar arbeidsrecht aan en rector-magnificus van de VU te Amsterdam, en tenslotte hun jongste broer Willem Robert Marius Woltjer (geboren 16.10.1922 te Amsterdam), was distributie-ambtenaar en verzetsman, en overleed op 28.2.1945 in KZ Neuengamme.

Op zondag 12.1.1941 werd ds. Offers NB tijdens een Avondmaalsdienst gearresteerd en overgebracht naar het 'Oranjehotel' in Scheveningen, waarschijnlijk vanwege zijn relatie met oud-ministerpresident en ARP-voorman dr. Hendrikus Colijn (22.6.1869 Burgerveen-18.9.1944 Ilmenau, D.). Op 17.5.1941 kon hij zijn ambtswerk weer hervatten. Na de zomer van 1942 – toen hij weer dreigde te worden opgepakt, nu vanwege zijn verzetswerk - bracht ds. Offers een viertal wetsrollen uit de synagoge van Leeuwarden, *'flink verpakt in baalzakken, in 2 dozen van 1 M. breed en 40 cm. en 35 cm. hoog, ieder twee stuk, dichtgenaaid met een groote naald die men voor aardappelzakken gebruikt, ieder één oor van de zak en zoo in het vaartuig gewerkt'*, die hem door de 'Ondergrondse' waren bezorgd, en die hij geruime tijd thuis had bewaard, onder bij boer Bindert Gijsberts Bosma (22.8.1887 Berlikum-22.4.1987 Menaldumadeel; begraven Begraafplaats Berlikum) aan De Kamp 25 te Berlikum. De predikant verbleef ruim anderhalf jaar bij Bosma in een schuilplaats op zolder en de wetsrollen werden daar tot aan het einde van de oorlog veilig bewaard. Na de oorlog ontving

ds. Offers voor het in veiligheid brengen van de wetsrollen een oorkonde met dankbetuiging van de Joodse Gemeente te Leeuwarden. In 1965 schonk de Joodse Gemeente na de opheffing van de synagoge niet minder dan negen wetsrollen, voorhangsels, borden, een spreekgestoelte, kandelaars, collectebussen en mikwa-borden aan de Israël-ische ambassade. Die zorgde ervoor dat 6 wetsrollen plaats kregen in de Aron Hakodesj van de nieuwe synagoge in het jeugdorp (Educational Campus) Amit Kfar Batya, ten Noorden van Herzliya, dat toentertijd geleid werd door rabbijn Nathan Dasberg (14.10.1907 Groningen, zoon van rabbi Samuel Dasberg en Dina de Vries-5.12.1992 te Be'erot Jitzhak, Petach Tikva, Israël); hij was gehuwd met Elisabeth Prins (20.1.1906 Amsterdam, dochter van Alexander Jacob Prins en Jeannette Davids-3.1.1994 Be'erot Jitzhak).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237; Sal de Jong, *Joods leven in de Friese hoofdstad*, 87v. (met portretfoto); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 11v.; J. Spoelstra, *In memoriam Ds. J. Offers in: Jaarboek 1970 der GKN*, 485.

382.

Emo Jan Oomkes (geboren 8.6.1912 te Nieuwolda, zoon van Luitje Oomkes [1878-1955], bakker in Thesinge, en Jantjen Goelema-overleden 16.10.1983 te Zwolle; begraven 'Selwerderhof' te Groningen).

Gereformeerd hulpprediker te Apeldoorn (15.9.1939-1.4.1940), gereformeerd predikant te Eefde-Gorssel (5.5.1940, bevestigd door zijn voorganger dr. H.N. Ridderbos-1.11.1945), te Wolfheze (11.11.1945-11.10.1947 wegens emeritaat), reserve-legerpredikant in NOI (11.10.1947-1949), predikant te Appingedam (23.10.1949-15.3.1953), te Schiedam (31.3.1953-24.7.1960), te Leeuwarden (3.9.1960-8.6.1969), te Uithuizen (22.6.1969-1.7.1977 wegens emeritaat); hulpdiensten te Daarlerveen (25.9.1977-6.6.1982); voorzitter van de vereniging 'Schrift en Getuigenis' (= kring van verontruste gereformeerden).

Gehuwd in 1940 met **Nelia Johanna Bakker** (geboren 19.3.1914 te Groningen, dochter van meelfabrikant Egbert Jans Bakker en Hillegiena Johanna Westerhuis, dochter van ds. Johannes Westerhuis [19.11.1851 Kampen-28.5.1910 Groningen]-overleden 13.11.1974 te Groningen).

Ds. Oomkes schreef in het gedenkboek, dat uitkwam bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Gereformeerde Kerk van Eefde-Gorssel het volgende: *'in onze gemeente gaven verschillende leden leiding aan het georganiseerd verzet, plaatselijk, regionaal en provinciaal. Met gevaar voor hun eigen leven, hebben ze, in en door het geloof, zich ingezet voor onderduikers, Joden, gevangenen; kortom voor mensen in nood. Het werk werd verdeeld. Ieder had een eigen taak. (...) Hendrikus Kamphuis (26.2.1896 Eefde--15.9.1974 Eefde)-schuilnaam: Van der Kamp), schilder van beroep, zette zich vooral in voor Joden. Ook distribueerde hij per periode meer dan 125 bonkaarten. Wekelijks bracht hij de gevangenen in Deventer voedselpakketten en informeerde dan hoe ze het maakten. (...) De kerkeraad stond helemaal achter het verzet en steunde het, waar hij maar kon. Op het huisbezoek. In het verspreiden van illegale lectuur. Ook in de prediking en op de catechisatie liet 'de bazuin geen onzeker geluid horen'. Dat laatste had directe gevolgen voor ds. Oomkes. Hij werd begin september 1942 gearresteerd en kwam via het Politiebureau van Zutphen in de Koepelgevangenis te Arnhem terecht. Daar zat hij gevangenen tot eind mei 1943. In de nacht van 13-14.6.1944 werd hij opnieuw gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*. Hij werd gevangen gehouden in de Landwachtkazerne te Deventer en van 13.6.-29.8.1944 in de Koepelgevangenis te Arnhem o.a. wegens gebed voor de Joden en hulp aan Joodse onderduikers. 'Waar ik toen niet allemaal van beschuldigd werd ... Ik werd ter dood veroordeeld, met bestemming 'Vernichtungslager Sachsenhausen'. Iedereen had de moed opgegeven mij ooit levend terug te zullen zien. Maar Gods gedachten waren anders. Hij greep in. Hij gebruikte een zeer humane Duitse arts, die ervoor gezorgd heeft, dat ik die maandag*

niet op transport gesteld werd naar het Vernichtungslager – ‘Der Pfarrer war todeskrank’ en zou Sachsenhausen niet halen – maar dat ik vrij kwam. En ik dook onmiddellijk onder. Toen ze ontdekten dat ik niet dood was, hebben S.D.’ers nog twee keer in september de pastorie overvallen. Telkens op zaterdag. Gelukkig waren de tweede keer mijn vrouw en kinderen net niet thuis’. Daarop werd zijn huis leeggeplunderd. ‘In november ’44 werd ons gezin herenigd, eerst in Nijverdal, daarna in Lutten, ondergedoken op een boerderij. Tot de bevrijding kwam. Half mei keerden we terug. Onderduikers haalden ons op. Van de eerste dagen herinner ik me hoegenaamd niets meer. Het was alsof we droomden ...’.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 227; R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg...*, 137; *In memoriam Ds. E.J. Oomkes in: Jaarboek 1984 der GKN*; J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg...150 jaar Gereformeerden in Appingedam*, 137v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje* (1983). 82-86.

383.

Dr. Gerardus Oorthuys, officier *Oranje-Nassau* (geboren 11.4.1875 te 's Heer Abtskerke, Borsele, zoon van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [22.5.1848 Katwijk aan den Rijn-25.7.1925 Oegstgeest], hervormd predikant te Waarde (Zld.), 's Heer Abtskerke, Woudrichem, Harderwijk, Katwijk aan Zee, 's Gravenhage, Katwijk aan Zee en Rotterdam, en Johanna Wilhelmina Schoorel [8.8.1846 Katwijk aan den Rijn-7.2.1937 Oegstgeest]-overleden 18.7.1959 te Oegstgeest; begraven Nieuwer Oosterbegraafplaats, Amsterdam). Zijn jongere broer dr. Cornelis Oorthuys (3.2.1878 's Heer Abtskerke, Borsele-1955) was arts te Scheveningen en gehuwd met Anna Louise van Hasselt (16.6.1879 Rotterdam, dochter van Willem Hendrik van Hasselt en Jeanne Jacqueline Cornélie Dixon-16.7.1968 Almen). Zij waren de ouders van **a.** Caspar Bernard Oorthuys (21.2.1908 's Gravenhage-8.1.2002 Lochem), die gehuwd was met 1) Henriëtte de Bie (20.4.1909 Zwolle, dochter van rechter mr. Hendrik de Bie en Christine Adriana Lucretia Catharina Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren-22.4.1944 Arnhem) en 2) met jonkvrouwe Esther (Hes) Wilhelmina Beelaerts van Blokland (21.1.1913 Zutphen, dochter van jhr. Fredrik Beelaerts van Blokland en Christina Margaretha Besier-28.8.2008), die gescheiden was van prof.mr. Gerbert (Geb) Joan Scholten (22.1.1909 Amsterdam, zoon van prof.mr. Paul Scholten [26.8.1875 Amsterdam-1.5.1946 aan boord van m.s. 'Delfdijk', onderweg naar Canada (daar begraven); vooraanstaande rechtsgeleerde, die tijdens de oorlog fel protesteerde tegen o.a. de Jodenvervolging, en in 1945 voorzitter werd van de Nationale Adviescommissie, die o.m. de leden van het Nood-Parlement benoemde, en Grietje Fockema-7.7.1999 Amsterdam), landsadvocaat en hoogleraar burgerlijk recht Universiteit van Amsterdam (1962-1979), **b.** ds. Willem Oorthuys (3.9.1911 Amsterdam-18.12.1993 Rotterdam; begraven N.H. Begraafplaats Hillegersberg), tijdens de oorlog hervormd predikant te Batenburg-Niftrik (1939-1943) en Rozendaal (1943-1948); gehuwd met mr. Maria Elisabeth Ghislaine Backer (23.5.1912-20.5.1999, begraven N.H. Begraafplaats Hillegersberg); **c.** Johanna Wilhelmina Elisabeth Oorthuys (25.1.1913 Scheveningen-11.10.2002 Oegstgeest), gehuwd met ds. Gerrit Paul Hendrik Locher (2.5.1910 Waspik, zoon van dr. Johannes Casper Stephanus Locher en Marie Laura Johner-30.10.1970 Oegstgeest; zie: dr. Gottlieb Friedrich Daniel Locher (3.1.1906 Waspik-26.11.1990 Leiden) en tenslotte van dr. Jacob Aernout Oorthuys (4.5.1921 Scheveningen-1988), arts en directeur van het Oranje-Groene Kruis, gehuwd met Gezina (Ineke) Donner (26.3.1922 Rotterdam, dochter van mr. Jan Donner (3.2.1891 Assen-6.6.1981 's Gravenhage; zie ds. Johan Willem Siertsema), de gereformeerde jurist en ARP-staatsman [o.a. minister van justitie in de kabinetten Ruijs de Beerenbrouck III en De Geer, tevens namens de Gereformeerde Kerken in Nederland afgevaardigd in het Interkerkelijk Overleg (IKO), dat namens de kerken overleg voerde met de bezettingsautoriteiten; het leverde hem jarenlange gevangenschap op, o.a. in KZ Buchenwald, Haaren en Sint Michielsgestel) en

Golida Wilhelmina van der Burg-2005). Een jongere zuster van dr. G. Oorthuys, Johanna Augusta (Guusta) Oorthuys (28.2.1885 Harderwijk-15.7.1926 Vaals), was gehuwd met ds. Lambertus Aalders (18.10.1878 Maartensdijk-31.12.1939 's Gravenhage), broer van prof.dr. Willem Jan Aalders (1870-1945; zie daar).

Ds. G. Oorthuys was **hervormd** predikant te Brakel (1902), promotie cum laude bij prof.dr. F. Pijper aan de Rijksuniversiteit te Leiden op de dissertatie *'De antropologie van Zwingli'* (1905); predikant te Leiden (1906) en te Amsterdam (Westerkerkwijk 3.7.1909-2.5.1943 wegens emeritaat; tot dan toe woonden ze aan de Prinsengracht 21). Dr. Oorthuys stond in 1935 met dr. Simon Frederik Hendrik Jan Berkelbach van der Sprenkel (10.4.1882 Nederhemert-18.1.1967 Utrecht) en dr. Oepke Noordmans (18.7.1871 Oosterend [Fr.]-5.2.1956 Lunteren) op de nominatie voor een hoogleraarschap in de dogmatiek, maar uiteindelijk werd Berkelbach van der Sprenkel gekozen; na 1943 was dr. Oorthuys nog enige tijd hulpprediker te Lunteren (van 1943-1951 was hij daar ouderling); één van de voormannen van de Confessionele Vereniging.

Hij trouwde 1) op 30.1.1902 te Leiden met **Dorothea Catharina Helena Christina de Stoppelaar** (geboren 12.5.1875 aan de Garenmarkt te Leiden, dochter van boekverkoper Frans de Stoppelaar en Clara Christina Margaretha Lulofs-overleden 30.12.1948 te Lunteren; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aldaar). Haar broer ds. Jan Doekes de Stoppelaar (30.5.1873 Leiden-20.1.1931 Vlaardingen; begraven Begraafplaats Emaus aldaar), laatstelijk hervormd predikant te Vlaardingen, huwde in 1903 Johanna Wilhelmina Oorthuys (30.9.1882 Woudrichem-7.12.1966; begraven Emaus, Vlaardingen), een jongere zuster van zijn zwager Gerardus Oorthuys. Op 6.6.1931 - kort na het overlijden van ds. De Stoppelaar - werd in de Grote Kerk van Vlaardingen een gedenkraam onthuld ter nagedachtenis van prof.dr. Johannes Hermanus Gunning Sr. (20.5.1829 Vlaardingen-21.2.1905 Arnhem), leermeester van ds. De Stoppelaar, op wiens initiatief het raam was vervaardigd. Dorothea de Stoppelaar's nicht Sara Elisabeth Lulofs (30.6.1884 Amsterdam, Keizersgracht 23, dochter van Jan Doekes Lulofs en Johanna Jacoba Schuckink Kool-31.5.1977 Amstelveen) was gehuwd met classicus en paedagoog dr. Christiaan Pieter Gunning (12.10.1886 Utrecht, zoon van prof.dr. Johannes Hermanus Gunning Wzn. [13.7.1859 Utrecht-5.3.1951 Hilversum], bijzonder hoogleraar pedagogiek RU Utrecht, en Cecilia van Eeghen [17.7.1858 Oosterbeek-21.4.1899 Jena, D.], dochter van Christiaan Pieter van Eeghen [25.10.1816 Amsterdam-25.10.1889 Amsterdam], president van de Nederlandsche Bank en groot kunstverzamelaar-16.6.1960 Amsterdam; begraven Zorgvlied, Amsterdam). Dr. C.P. Gunning was oprichter en eerste rector van het Amsterdams Lyceum en hervormd ouderling te Amsterdam; hij verbleef van januari-april 1942 in kamp Amersfoort omdat hij begin 1942 op zeer indrukwekkende wijze afscheid had genomen van zijn Joodse leerlingen, die de school moesten verlaten ("*Vaart wel!*". In Biryat Safed, Israël werd daarom het 'Dr. Gunning Park' naar hem genoemd). Ed(uard) van Thijn (16.8.1934 Amsterdam-19.12.2021 Amsterdam), later lid van de 2^e en 1^e Kamer voor de PvdA, minister van binnenlandse zaken en burgemeester van Amsterdam, bezocht het Amsterdams Lyceum en tekent dr. Gunning in zijn autobiografie *'Het Verhaal'*: *'Het Amsterdams Lyceum was vergeleken met het Christelijk Lyceum in Bussum een wereld van verschil. Het persoonlijke charisma van de eerste rector van het Amsterdams Lyceum, dr. (C.)P. Gunning, droeg daar in hoge mate aan bij. Hij was een indrukwekkende, enigszins plechtige, rijzige man die toch een joyeuze, bijna joviale indruk maakte. Voor hem stond weliswaar de kwaliteit van het onderwijs voorop, waargemaakt door een bijzonder geïnspireerd lerarencorps, maar kenmerkend voor zijn aanpak was toch vooral dat een school in zijn visie meer moest zijn dan een leerfabriek. 'Leren leven' was zijn motto*'. En een andere nicht van Dorothea Oorthuys-De Stoppelaar, Anna Catharina Lulofs (24.5.1873 Amsterdam, dochter van agent Johann Gerhard Lulofs en Jacoba Gerarda de Stoppelaar-2.11.1943 Apeldoorn), was gehuwd met de anarchistische en antimilitaristische predikant

Nicolaas Jacob Cornelis Schermerhorn (1.12.1866 Scharwoude/ Avenhorn-23.3.1956 Apeldoorn; tot zijn emeritaat in 1929 was hij hervormd predikant te Nieuwe Niedorp) en al in de twintiger jaren bestudeerde hij Hitlers *'Mein Kampf'* en verklaarde de opkomst van het Nationaalsocialisme uit de *'zedelijke achterlijkheid van de massa'*.

Gerardus Oorthuys trouwde na het overlijden van zijn eerste vrouw 2) op 11.8.1950 te Zeist met **Hendrika (Riek) Wilhelmina Swellengrebel** (geboren 8.11.1903 Rotterdam, dochter van hoofdambtenaar ter secretarie mr. Johan Hendrik Willem Swellengrebel [30.8.1874 Hilleegersberg-23.6.1918 Rotterdam] en Johanna Elisabeth Crommelin [13.5.1878 Amsterdam-30.7.1948 Haarlem]-overleden 1985). Haar oudere zuster Johanna Elisabeth Swellengrebel 14.2.1902-9.8.1982; begraven Westerveld, Driehuis) was getrouwd met mr.dr. Dirk Abraham Hoogenraad (23.11.1903 Leimuiden-23.1.1986), advocaat te Voorburg. Haar oom was prof.dr. Nicolaas Hendrik Swellengrebel (12.8.1885 Amsterdam-19.7.1970 Bloemendaal), hoogleraar parasitologie aan de Universiteit van Amsterdam. Samen met zijn vrouw Jozina Margaretha (Meta) Henriëtte de Graaf (11.6.1889 Amsterdam-7.10.1980 Aerdenhout) nam hij op 29.10.1942 een Joods meisje liefdevol op, dat te vondeling was gelegd op de stoep van hun huis in Bloemendaal. Rieks jongere broer, dr. Jan Lodewijk Swellengrebel (12.11.1909 Rotterdam-21.8.1984 Leiden; begraven Begraafplaats Groene Kerkje, Oegstgeest), was een veelgeroemd vertaler van de Bijbel in *Bahasa Indonesia* en hij was gehuwd met Dorothea Oorthuys (25.1.1912 Amsterdam-1990 Harderwijk), dochter van ds. Gerardus Oorthuys. Dr. Swellengrebel overleefde de Birma-spoorweg en ook zijn gezin doorstond de Japanse internering. Maar ze verloren een dochter op jonge leeftijd: Johanna Elisabeth Swellengrebel (1941 Denpasar, Bali-1962 Noordwijk). Een oudere dochter van ds. Oorthuys, Maria Oorthuys (16.1.1906 Brakel-1999), was gehuwd met ds. Abram Burger (zie daar). Haar jongere zuster Gerarda Oorthuys (20.3.1907 Leiden) was arts en vertrok in 1932 met haar echtgenoot, de (long)arts dr. Thomas Andries Henri Höweler (1.5.1907 Amsterdam, zoon van Christiaan Jacob Höweler en Ellen Marion Corah-28.12.1994 Amersfoort; begraven 'Rusthof', Amersfoort), naar Nederlands Indië; daar werd zij op 19.12.1943 te Banjermasin door Japanse soldaten om het leven gebracht (begraven Nederlands Ereveld Menteng Pulo, XII 167). Haar broer Cas(parus Bernardus) Oorthuys (1.11.1908 Leiden-22.7.1975 Amsterdam) was een bekend fotograaf en verzetsman, gehuwd 1) met fotograaf Sini Broerse (25.7.1910-16.1.1997; gescheiden) en 2) op 3.4.1940 met Lydia Krienen (12.9.1919 's Gravenhage-11.7.2010 Amsterdam; evenzeer actief in het verzet) en bevriend met de schrijver A. den Doollaard (= domineeszoon Cornelis Johannes George Spoelstra Jr.; 7.2.1901 Zwolle-26.6.1994 Hoenderloo).

In 1940 was Gerardus Oorthuys één van de deelnemers aan de z.g. Lunterse kring. Ook had hij zitting in de werkgroepen "Kerk en overheid" en "Kerk en prediking" (van de Nederlandse Hervormde Kerk, GCH). Ds. Oorthuys was in november 1940 ook nauw betrokken bij de verspreiding van het geschrift 'Bijna te laat' van dr. J. Koopmans (zie daar): 'Er werd over hem gezegd: "Hij was één van de ergste illegalen, zijn huis op de Prinsengracht was een knooppunt, een pleisterplaats, voor de "Zwitserse weg" (H. Boele). Een rede over het onderwerp "Bemoeit God zich nog met deze wereld?" te Bussum in 1942 gehouden, leidde ertoe, dat hij tweemaal door de Gestapo werd verhoord'. Als dominee heeft hij ook contact met collega's die kunnen zorgen voor onderduikadressen bij christelijke boeren. Zelf gaf hij onderdak aan Joodse onderduikers, zoals aan het gezin Dikker uit Zandvoort. Isidore Simon Dikker (2.11.1902 Amsterdam-27.12.1984 Haarlem) runde de manufacturenzaak 'De Waag' aan de Haltestraat 40 te Zandvoort. Dikker was gehuwd met Betje (Bet) de Vries (21.2.1908 Amsterdam-20.12.1998 's Gravenhage) en samen hadden ze twee zonen, Jimmy (Simon Louis; geboren 24.10.1929 Amsterdam) en Loek (Louis; geboren 1.9.1931 Amsterdam). Tot aan het vertrek van het echtpaar Oorthuys naar Lunteren in 1943 kon het gezin daar blijven wonen. De volgende dag kwam mijnheer Feenstra (een verzetsman

uit Zandvoort, die met zijn gezin Zandvoort had moeten verlaten vanwege de bouw van de Atlantkwall en nu bij familie in Amsterdam woonde) weer bij ons en zei: "Ik kan u nog één tip geven. Ik ken hier een dominee, Ds. Oorthuys, die eens tot de familie Bartels (ook een Joods gezin uit Zandvoort, dat in september 1942 helaas was gedeporteerd en de oorlog niet zou overleven) heeft gezegd: 'Als u ooit in gevaar bent, komt u maar naar mij toe, mijn deur staat voor u open'. En nu wil ik hem wel even opbellen en vragen of hij deze middag voor u te spreken is. U kunt dan met hem praten en misschien weet hij een oplossing". Hij kwam, na getelefoneerd te hebben, terug met de boodschap dat wij die middag om drie uur zouden worden verwacht. ... Wij zorgden op tijd bij dominee Oorthuys te zijn. Hij woonde op de Prinsengracht (nr. 21) bij de Brouwersgracht, tegenover de Noorderkerk. Een oudere dame deed op ons bellen open en stelde zich voor als mevrouw Oorthuys. Ze nodigde ons uit bij haar in de huiskamer te komen, want dominee was even weg, maar zou zo terug zijn. ... Ruim een kwartier later kwam dominee binnen en vroeg ons hem naar de studeerkamer te volgen. ... Bep nam het woord, vertelde onze wederwaardigheden en schilderde de toestand, waarin wij ons op dat ogenblik bevonden. ... "Maar wat had u dan gedacht dat ik zou kunnen doen?", vroeg de dominee. "Wij wilden u vragen", antwoordde Bep zacht, "of wij nu niet voor korte tijd bij u kunnen komen". ... "wij verkeren in groot gevaar, misschien wilt u ons helpen?". De dominee keek ernstig voor zich uit en sprak: "Dat kan ik niet alleen bedisselen, daar moet ik met mijn vrouw over spreken". Hij bleef een minuut of tien weg. Wij zaten in grote spanning. ... De dominee trad de kamer binnen. Gespannen zagen wij naar hem op. "Ik heb het met mijn vrouw besproken", begon hij, "en zij vindt het goed dat u vanavond komt. Wel moet ik u er op attent maken dat het bij ons ook niet zo veilig is. Ik heb nog onlangs een huiszoeking gehad van de Gestapo, maar laten we hopen dat er niets gebeurt". Wij bedankten hem uit de grond van ons hart en spraken af dat wij zouden zorgen die avond voor achten bij hen te zijn. ... Wij gingen 's avonds om een uur of half acht op weg ... Ons gezinnetje stond voor de deur van de woning, die ons voor een lange tijd zou opnemen en waaraan wij, de omstandigheden in aanmerking genomen, de prettigste herinneringen zullen bewaren". Het gezin werd gastvrij opgenomen, hoewel er al twee broers, zoons van een voormalig dienstmeisje, die werk hadden in Amsterdam, door de weeks op de pastorie verbleven. De dominee vertelde ons dat hij beide jongens op het hart gedrukt had om met niemand over ons te praten, Zij hebben zich schitterend aan die afspraak gehouden. ... Tegen een uur of elf gingen wij allen naar bed. ... De volgende morgen stonden wij om acht uur op, want er werd om ongeveer half negen ontbeten. ... De dominee las voor uit de nieuwe vertaling van het boek Esther. Wij kregen als dagverblijf de mooie, ruime studeerlamer, waar een grote kachel stond, die in een ogenblik het gehele vertrek heerlijk kon verwarmen. Er waren gemakkelijke leuningstoeltjes, die wij om de kachel heen zetten. Wij hoefden niet bij iedere bel op te schrikken en weg te vluchten, want de kamer lag zo geïsoleerd, dat wij van het drukke bezoek niet de minste last hadden". Om elf uur bracht mevrouw ons koffie. Wij hadden voorlopig genoeg boeken om in te snuffelen. Om zes uur gebruikten wij de warme maaltijd. Dan zaten wij met zijn achten om de tafel. ... De dominee was altijd even vriendelijk, nooit humeurig en vol belangstelling.... Als we klaar waren, werd Gijsje (het dienstmeisje, dat al vijftien jaar bij de familie diende) met een tafelbel naar binnen geroepen. Dan las dominee uit de Bijbel voor, waarna zijn onvergetelijke bidden volgde. Wij hebben dikwijls horen bidden en waren verschillende malen onder de indruk, maar de gebeden van Ds. Oorthuys zullen ons altijd bij blijven. Zij waren zo echt, zo eenvoudig, maar uit het hart gegrepen en vol overgave uitgesproken. Nooit vergat hij te bidden voor de gijzelaars, voor de gevangenen en voor hen die in de concentratiekampen zaten, "voor het opgejaagde en gemartelde volk Israëls en voor onze gewesten". Van de zeven kinderen woonden namelijk vier gehuwde dochters in Nederlands-Indië, waarvan zij geen berichten meer ontvingen. Wij sliepen in de studeerkamer, waar twee opklapbedden naast elkaar stonden, die in de lengte werden

opgeslagen. Daar omheen zaten wijnrode gordijnen, zodat men er overdag geen erg in had. De jongens sliepen helemaal boven, ieder in een apart kamertje, Mevrouw kwam dikwijls 's middags een poosje bij ons op de kamer praten, maakte zich altijd bezorgd, was bang dat wij ons verveelden, bracht voor de jongens een legpuzzel of een ander spelletje mee en verwonderde zich over onze kinderen. Zij vond het voorbeeldig, dat zij zich zo rustig in hun lot konden schikken. Wij kregen een theelichtje en kopjes op de kamer, zodat wij koffie en thee altijd warm konden houden en Bep mocht al spoedig 's morgens en 's middags als het ons uitkwam zelf koffie of thee zetten. Iedere avond gingen wij voor het naar bed gaan even bij de familie naar binnen om goede nacht te wensen en bleven dan dikwijls nog een uurtje praten. Ook gebeurde het wel, dat mevrouw en de dominee bij ons 's avonds een half uurtje kwamen. De dagen gingen gelukkig vlug voorbij. ... Intussen werd er hard gewerkt om een adres voor ons te zoeken. Van die mevrouw die zo goed als zeker iets wist, hoorden wij niets meer. Mijnheer Lulof, die al in de Roerstraat geregeld bij ons kwam voor dat doel, had ook niets gevonden. Hij kwam ook nog iedere zaterdag bij ons op de Prinsengracht, deed werkelijk serieus zijn best. Maar het was nu eenmaal niet zo gemakkelijk. Zelfs als wij een adres hadden gekregen, hadden we om een andere reden niet weggekund. Jim, de oudste zoon van het echtpaar Dikker, werd namelijk ernstig ziek. Een gealarmeerde huisarts, dokter Cornelis Sleeswijk (1.12.1902 Utrecht-6.10.1979 Hoogeveen, crematie Meppel), stelde vast dat hij roodvonk had. Hij bracht vier weken in de studeerkamer door en gelukkig raakte niemand besmet. De arts vroeg geen slaris: 'Ik wil van mensen die door de politieke narigheid getroffen zijn, geen geld hebben'. ... Wij vonden het vreselijk onaangenaam voor mevrouw en de dominee. Maar zij maakten het ons niet moeilijk, de dominee zei dat we er toch niets aan konden doen en dat wij ons daar geen zorgen over moesten maken. Hij vergat nooit in zijn gebed te bidden voor een spoedig herstel van Jim.

Toen wij enige dagen bij de familie waren, vroegen wij op een avond wat wij zouden moeten betalen. Mevrouw en de dominee wilden daar eerst niets van horen. Maar wij hielden aan dat wij, zolang het mogelijk was, absoluut wilden betalen. Ze zouden het met elkaar bespreken en wij zouden de volgende dag antwoord krijgen. Toen we er die avond over begonnen, zei de dominee: Wij hebben het samen overlegd en we hadden gedacht aan een rijksdaalder per dag". Bep en ik keken elkaar aan: Een rijksdaalder per dag? Wat zou dominee bedoelen: per persoon of voor ons vieren? Wij waren tenslotte gewend zulke hoge bedragen te horen, dat tien gulden per dag niet eens zo gek was. Maar de bedoeling was zeventien gulden en vijftig cent voor ons vieren per week. Wij protesteerden, dat het veel te weinig was en dat zij daar nooit mee uit zouden kunnen komen. Mevrouw vond het echter genoeg en de dominee wilde er geen cent, geen halve cent aan overhouden. Het liefst deed hij het helemaal voor niets. Op ons aandringen had hij echter een bedrag genoemd dat der kosten dekte. Na wat heen en weer gepraat, wilden ze uiteindelijk drie gulden per dag aannemen, maar dan ook geen cent meer. Nadat wij er een week waren, ging Bep afrekenen en betaalde hem toen toch vijftig gulden. Wij wilden niet minder betalen en vonden het nog te goedkoop. ... Wij hielden dan ook, totdat wij weggingen, aan dat bedrag vast. ... Ad (Feenstra?) kwam ons de levensmiddelenkaarten brengen voor de eerstvolgende vier weken en deelde ons mee dat de vier kaarten vijftig gulden per periode moesten kosten. Dat was niet duur. Er werden destijds al kaarten verkocht voor veertig gulden per stuk, maar voor mensen die, zoals wij, dat enige jaren moesten volhouden, loopt zo iets aardig op. ... Op de avond van de eerste kerstdag kwamen mevrouw en de dominee bij ons op de kamer. Jimmy lag nog in bed. Wij kregen het kerstboompje, dat de dominee gekocht had voor de kleinkinderen die 's middags geweest waren. We staken de kaarsjes aan en deden het licht uit. De dominee vertelde voor onze jongens over de geboorte van het Kindeke Jezus. Hij deed dit zo prachtig en onderhoudend, dat wij allen gespannen naar hem zaten te luisteren. Ik zie hem nog voor mij zitten in de grote armstoel. Zijn prettig, bezielend gelaat, beschenen door het flakkerende licht

van de kaarsen, terwijl zijn duidelijke, vriendelijke stem mij nog in de oren klinkt. Wij kregen ook allemaal een cadeautje. Bep een warme, gebreide sjaal, de jongens ieder een boek en ik het door hem zelf geschreven boek: 'De eeuwige jeugd van Heidelberg' (= 'De Heidelbergsche Catechismus een leerboek voor onze tijd', Amsterdam, 1939). Aangezien wij vandaag of morgen toch van adres zouden moeten veranderen en wellicht op reis zouden moeten, werd het hoog tijd dat onze persoonsbewijzen in orde kwamen. De zoon van de dominee, Cees, zou dat trachten te verzorgen: hij zat in de illegale beweging. Op een middag kwam hij bij ons en wij moesten onze vingerafdrukken zetten. Bep had een nieuw persoonsbewijs gekregen, dat vroeger behoord had aan ene Amelie Swenker, een huishoudster uit Den Haag. De oude vingerafdrukken waren er op de een of andere wijze afgehaald. Van het PB dat ik nog had, waren het portretje en de vingerafdrukken verdwenen. Na enige dagen kregen wij ze in ons bezit. Dat grapje kostte ons opnieuw driehonderd gulden. ... De laatste dag op de Prinsengracht brak aan ... Toen sprak de dominee nog enige woorden, die wij nooit zullen vergeten en die weer zo echt hun goedheid en onbaatzuchtigheid schetsten. "Mevrouw en mijnheer", zo begon hij, "u hebt ons de tijd, die u hier doorbracht, rijkelijk betaald, maar houdt u er rekening mee, dat ik het geld apart gehouden heb en dat u, indien u het nodig hebt, er altijd over kunt beschikken". Die avond werd het gezin opgehaald door Feenstra, bij wie ze de komende tijd in huis konden verblijven, tot Feenstra zelf getroffen werd door een epileptische aanval ten gevolge van oververmoeidheid. Vrienden in Heesum nodigden hem uit bij hen op krachten te komen, maar zijn vrouw durfde niet alleen met de onderduikers thuis te blijven en uiteindelijk vertrokken ze op 4.3.1943 naar Heesum. Daarom verzocht Dikker middels een buurman van Feenstra, architect (Ferdinand Bernardus) Jantzen (29.6.1895 Amsterdam-25.8.1987 Ede; ontwerper/ bouwer van de Jeruzalemkerk te Amsterdam en de Pauluskerk te Oegstgeest; woonde hij aan de Admiraal de Ruyterweg 152?) nogmaals aan ds. Oorthuys of zij opnieuw enige tijd op de pastorie konden doorbrengen, maar die weigerde aanvankelijk omdat hij begin mei met emeritaat zou gaan en aansluitend naar Lunteren zou verhuizen. Uiteindelijk probeerden ze het 's avond op de bonne foi nogmaals, en dit maal lukte het: ze konden nog tot uiterlijk eind maart op de pastorie blijven, daarna moest er een nieuwe onderduikplek voor het gezin worden gevonden. Daartoe moest het gezin worden opgesplitst: de ouders vertrokken naar Lemele en konden daar dankzij de lokale predikant ds. Hendrikus Berkhof (zie daar) een schuilplaats in het hervormde kerkgebouw ter plaatse krijgen. De jongens werden door het verzet respectievelijk naar Noord-Brabant en Limburg gebracht. Zo wist het gezin de oorlog te overleven. Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop), dr. F. Kuiper, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw), de grote man van "Vrij Nederland", mocht na het vertrek van ds. Oorthuys met zijn vrouw naar Lunteren in 1943 het huis betrekken aan de Prinsengracht 21 te Amsterdam, waar Oorthuys tot zijn emeritaat gewoond had. Het adres werd een centraal ontmoetingspunt voor alle medewerkers van 'Vrij Nederland'. De fotograaf en verzetsman Cas Oorthuys (1.11.1908 Leiden-22.7.1975 Amsterdam), gehuwd met filmscenarioschrijfster Lydia Krienen (12.9.1919 's Gravenhage-11.7.2010 Amsterdam), maakte met zijn collega's Emmy (Eugenie) Andriess (14.1.1914 's Gravenhage-20.2.1953 Amsterdam), Eva Besnyö (29.4.1910 Boedapest, Hong.-12.12.2003 Laren), van Joodse origine, gehuwd in 1941 met beeldend kunstenaar en fotograaf Dick Elffers (9.12.1910 Rotterdam-17.6.1990 Amsterdam), Charles Breijer (26.11.1914 's Gravenhage-18.8.2011 Hilversum), Fritz Dietrich Kahlenberg (12.2.1916 Berlijn-10.10.1996 New York, USA), een Duits-Joodse filmer en fotograaf die in de jaren dertig naar Nederland was gevlucht, Tonny van Renterghem (28.6.1919 Amsterdam-19.7.2009 Sequim, Washington, USA), officier, lid OD en NBS, laatstelijk als chefstaf OD/BS-Gewest 10Z (= Amsterdam-Zuid), Hans Sibbelee (8.11.1915 Leeuwarden-30.3.2003 Maartensdijk), Krijn Taconis (7.5.1918 Rotterdam-12.7.1979 Toronto, Canada) en Ad Windig (8.11.1912

Heemstede-9.3.1996 Callantsoog) tijdens de oorlog deel uit van de illegale groep ‘*De Ondergedoken Camera*’. Hij woonde met zijn tweede vrouw Lydia Krienen (gehuwd 3.4.1940; ze kregen 3 kinderen) in een huis aan de Amstel 3, dicht tegen de Jodenbuurt aan) en beide waren zeer actief in de hulp aan Joodse onderduikers. *Lydia: 's Nachts hoorde je het intrappen van deuren, soms geschreeuw en gegil van mensen die werden weggehaald, of van een Jood die in het water werd gegooid. Om je heen werden vrienden weggehaald en gefusilleerd.’ ... Lydia: ‘Het huis aan de Amstel stortte soms bijna in van de onderduikers. We hebben ze niet geteld of bijgehouden. Sommigen bleven twee of drie nachten, anderen kwamen voor een nacht, maar bleven de hele oorlog. Van de meeste wist je de namen niet, dan kon je ze bij een eventueel verhoor ook niet verraden. Voedsel kregen we via het verzet, dan hoorde je dat je ergens aardappelen of graan kon halen, en af en toe een stukje kaas of vlees”* (site: het amsterdam van anne frank). Cas en zijn vrouw boden o.a. onderdak aan de Joods-communistische verzetsman en musicus Nathan Notowicz (31.7.1911 Tyczyn-15.4.1968 Oost-Berlijn; daar begraven op het Dorotheenstädtische Friedhof), die in 1933 uit Düsseldorf naar Amsterdam was uitgeweken (foto van hem, genomen door Cas tijdens de onderduiktijd: René Kok/ Erik Somers, 223). Ook was Notowicz één van de leidende figuren in het Tehuis Oosteinde op het adres Oosteinde 16 te Amsterdam, waar Duits-Joodse vluchtelingen elkaar voor de oorlog konden ontmoeten. Tijdens de oorlog hielp hij samen met de Joodse verzetsman Jacques David van der Kar (14.8.1917 Amsterdam-2.5.2008 Amsterdam) mensen ontvluchten uit de Hollandsche Schouwburg. Onder de valse naam van ‘Gerard Fischer’ was hij zelfs leider van de ‘*KPD-Gruppe*’ in Nederland. Na de oorlog vestigde hij zich in de (latere) DDR en ontwikkelde zich daar tot toonaangevend marxistisch muziek-wetenschapper.

Bibl.: Dr. G. Oorthuys, *De eeuwige jeugd van Heidelberg*.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 103; H. Boele, artikel ‘*Dr. G. Oorthuys verdient een biografie*’; .Flip Booi, Henk Raaff en Cas Oorthuys, *Amsterdam*; Ies Dikker, *Nergens veilig – Brief uit de onderduik*, 152-158, 160, 163-167, 169; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 125; C. Graafland, lemma ‘*Oorthuys, Gerardus*’ in: *Biografisch Lexicon*, III, 287; Dr. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*; Sybrand Hekking, *Cas Oorthuys, fotograaf*; Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest*, 33, 162, 168; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, IV, 717, 722, V, 667 en VII, 1154; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 33; René Kok/ Eriks Somers, *Stad in oorlog – Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Cas Oorthuys), 8v., 34. 192v. (Ernst Wehner) 196v., 242; René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto's*; Carry van Lakerveld en Victor Levie, *Hoező, als makke schapen? Het vergeten, verdrongen, ontkende Joodse verzet*’ in: ‘*Auschwitz Bulletin*’, Jaargang 62, nr. 1 (januari 2018), 25vv.; T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 191; Dr. J.W. Marmelstein, *Gedenkschrift Chr. H.B.S. Amsterdam*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 285; Cees Nooteboom, “*Cas Oortuys*” in: “*Nootebooms hotel*”, 118-214 (met foto van Cas + Rolleiflex en collega Carel Blazer [1911 Amsterdam-1980 Nijmegen] + Leica, genomen op 7 mei 1945 op de Dam, Amsterdam); Cees Nooteboom, ‘*Cas Oorthuys*’ in: *Wat het oog je vertelt – Kijken als avontuur*, 422-427 (met de zelfde foto); Cees Nooteboom, Flip Bool en Rik Suermondt, *Cas Oorthuys onderweg. Europa 1945-1965*; Cas Oorthuys, *Het laatste jaar 1944-1945*; ‘*Dit is Cas*’ – *Vintage fotografie van Cas Oorthuis*; expositie in het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam (2018/2019); H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 105 en 265; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 378, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38; *Het Verhaal*, 51v., 57; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 28v., 43v.

Teunis Hessel Oostenbrug, drager *Verzetshedenkingskruis* en *Yad Vashem*-onderscheiding (geboren 21.10.1910 te Genemuiden, zoon van Hessel Theunis Oostenbrug [1876-1939], directeur van een zuivelfabriek, en zijn nicht Frootje (Froukje) Gaatzes Oostenbrug [1882-]-overleden 6.7.1994 te Ridderkerk; begraven Begraafplaats 'Vredenhof' te Ridderkerk).

Theologisch kandidaat te Genemuiden (1934), **hervormd** predikant te Gouderak (23.12.1934-12.6.1938), te 's- Grevelduin-Capelle (1.7.1938-1941), te Groot-Ammers (23.11.1941-22.7.1945), te Vlaardingen (29.7.1945-1950), en te Bussum (17.12.1950-3.5.1963 eervol ontheven van predikantschap met bevoegdheid emeritus); bijstand pastoraat te Rotterdam, ook geestelijk verzorger Bergwegziekenhuis aldaar (3.5.1963); predikant te Rijnsaterwoude (11.1.1970); emeritus: 1.11.1975; woonde laatstelijk Prunusplantsoen 56, Ridderkerk.

Gehuwd 1) *Not public* en 2) op 6.12.1934 te Sint Annaland met **Jakoba Hendrina Kraaij** (geboren 7.6.1907 te Leerbroek, Zederik, dochter van ds. Joannes Kraaij [22.10.1879 Doornspijk-3.4.1931 Oldebroek; Begraafplaats De Ekelenburg, Oldebroek], hervormd kandidaat te Nieuw-Lekkerland en predikant te Leerbroek, Hasselt. Gorinchem, Staphorst en Oldebroek, en Geurtje Dania van Lonkhuijzen [15.11.1877 Heteren-6.9.1963 Baarn] - overleden 14.7.1966 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Crooswijk', Rotterdam) en 3) op 11.5.1967 met **Ottolina Margaretha Kool** (geboren 25.3.1921 te Gouderak, dochter van Cornelis Kool [1888-1960; begraven Gedenkpark Gouderak] en Neeltje Graveland [1896-1982]-overleden 5.1.2002 te Stolwijk).

Ds. Oostenbrug was lid van de lokale BS (in de kerk van Groot-Ammers werd een illegaal blaadje gedrukt en lagen wapens en minutie verborgen). Het echtpaar Oostenbrug-Kraaij ontving op 21.1.1988 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het voor ongeveer 30 joodse onderduikers veilige adressen had gevonden in Groot-Ammers, Berkenwoude en Bergambacht. Zo o.a. voor het oudere Joodse echtpaar Jozef Hes (4.9.1870 Tiel-10.11.1961 Rotterdam), kosjere bakker in Tiel, en zijn echtgenote Rachel Manassen (6.2.1869 Druten-17.3.1956 Rotterdam), die ds. Oostenbrug op verzoek van zijn collega ds. Arie den Hartogh (zie daar) in Langerak had opgehaald. "*Spoedig volgden de achtergebleven leden van de familie Hes uit Tiel naar dit dorp aan de Lek (...) Jaap (Jacob) Hes (geboren 20.4.1929 als zoon van Mozes Levie Hes [4.9.1903 Tiel-22.11.1991 Zwijndrecht], die het vijfde kind was van Jozef Hes en Rachel Manassen, en Suze Cohen [16.6.1901 Dinxperlo-23.5.1992 Amsterdam], die in 1940 woonden op de Prinses Beatrixlaan 19 te Tiel) werd opgenomen bij het gezin van Huig Bouter (11.5.1889 Groot-Ammers-8.1.1961 Nieuw Lekkerland; begraven Nieuw-Lekkerland; weduwnaar van Maaïke Kroon (9.5.1891 Molenaarsgraaf-2.12.1920 Nieuw-Lekkerland) en in 1921 hertrouwd met Jacomijntje Schutte (8.10.1888 Moenaarsgraaf-1966 Nieuw-Lekkerland). Vader Bouter was weduwnaar en had negen kinderen, van wie er in 1942 nog zeven thuis woonden. Hij vond het geen probleem om bij zijn grote gezin nog een onderduiker, een Joods jongetje van dertien jaar oud, op te nemen. Zijn oudste dochter (Arigje Kersbergen-Bouter), die in 1940 getrouwd was en met haar man een paar straten verder woonde, nam de vader en moeder van Jaap, Mozes (Levie Hes) en Suzanne (Suze) Hes-Cohen, in huis. Ook de moeder van Suzanne, oma Mathilda Johanna Cohen-Ten Bosch (23.6.1873 Ruurlo-6.2.1969), weduwe van Jacob Cohen (11.7.1874 Aalten-7.1.1919 Dinxperlo), dook bij dit echtpaar onder. Rachel Sara Hes (30.9.1931, tweede kind van M.L. Hes en S. Hes-Cohen-17.2.2002; begraven Zwijndrecht) werd opgenomen bij de familie Kars, van wie de vader in het verzet zat (Johannes Kars [5.10.1901-19.9.1963] runde een winkel op Schoonhovense Veer te Groot-Ammers; hij was gehuwd met Aaltje Wilhelmina Brink [22.7.1902-5.12.1996], en van Mathilde (Tilly Hes, derde kind van M.L. Hes en S. Hes-Cohen) weten we dat haar verblijf bij de familie Kars van korte duur was. Rachel heeft uiteindelijk op meer dan twintig adressen ondergedoken gezeten. Opa en oma Hes waren – volgens Tjeerd Vrij - verborgen op de eerste verdieping van de pastorie van de predikant van*

Goudriaan (= ds. Floris Anker [6.5.1887 Stolwijk-3.9.1959 Zeist], die van 15.7.1928 tot zijn emeritaat op 30.4.1953 hervormd predikant was van Ottoland en Goudriaan? Of was het toch de pastorie van ds. Oostenbrug in Groot-Ammers?). *‘De verdieping waar opa en oma Hes waren ondergedoken, bestond uit een lange gang met aan iedere kant zes kamers. Het bejaarde echtpaar verbleef in de laatste kamer. Op een dag werd het huis doorzocht door twee Duitse soldaten. Op de eerste verdieping gekomen traptten de soldaten deur voor deur open en onderzochten iedere kamer. Toen de soldaten aan het einde van de gang waren gekomen – het echtpaar zat achter de laatste deur in grote spanning te wachten – bedachten de soldaten op het moment dat ze deze deur open deden, dat hun zoektocht naar onderduikers vruchteloos was en keken niet verder naar binnen. Volgens de zeer gelovige Jozef Hes was dit geen toeval, maar een ingreep van God. Een ingreep die het leven van hem en zijn vrouw redde. Als dank hield hij de rest van zijn leven op deze datum een vastendag’.* Zo overleefden in totaal 30 Joodse onderduikers in Groot-Ammers de oorlog. *Direct na de bevrijding, op 7 mei, werd er in de Hervormde Kerk een grote bevrijdingssamen-komst gehouden. Namens de onderduikers hield Opa Jozef Hes een korte toespraak waarin hij zijn dank uitsprak aan de inwoners van Groot-Ammers: “Groot Ammers en hare lieve mensen zullen door ons nimmer worden vergeten. Uw Christelijke liefde zal te allen tijde door ons op hoogen prijs worden gesteld. Gij, hier allen in Groot-Ammers, hebt het gebod van de naastenliefde in vervulling gebracht. Moge de Voorzienigheid U allen zegenen tot in lengte van dagen”.*

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 463v.; 650v.; J. van der Graaf, artikel *“Globaal bekeken”* in *‘De Waarheidsvriend’* d.d. 18.2.2010; Jan W. Klijn, *Oorlogstijd langs de Lek*; Jan W. Klijn, *Dorp in verzet*; Jan W. Klijn, *Overwinning: Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 195 en 665v.; Tjeerd Vrij, *Bittere tranen – Jodenvervolging in Tiel en omgeving*; Tjeerd Vrij, artikel *‘Bittere tranen maakt veel los’* in: *De Nieuwe Kroniek*; uitgave *Oudheidkamer Tiel en omstreken*, 2^e jaargang, nr. 1 (september 2010), 26.

385.

Berend Jacob Oosterhoff (geboren 21.2.1915 Groningen, zoon van bier- en zaadhandelaar Sikke Oosterhoff [1880-1964] en Grietje Knorringa [1886-1971]-overleden 13.1.1996 Apeldoorn). Zijn jongere zuster Klaaske Elizabeth Oosterhoff (1921-2011) was gehuwd met Herman Boertien (18.2.1921 Enschede-18.12.2004 Lelystad), o.m. raadslid voor de ARP in Lelystad, oudere broer van prof.dr. Maas Boertien (22.8.1923 Enschede-14.1.2005 Amsterdam), christelijk-gereformeerd predikant te Wormerveer, missionair predikant voor de evangelieverkondiging onder Israël, werkzaam te Hamburg (1954) en hoogleraar Hebreeuwse en Aramese Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam (1968-1981) en van dr. Cornelis Boertien (26.7.1927 Enschede-30.5.2002 Vlissingen), ARP-politicus en o.a. minister zonder portefeuille, belast met ontwikkelingssamenwerking (kabinet-Biesheuvel; 1971-1973) en commissaris der Koningin in de Provincie Zeeland (1975-1992).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1933) en aan de Theologische Hogeschool der Christelijk-Gereformeerde Kerken te Apeldoorn (1939); Promotie tot doctor in de theologie in 1949 aan de RU Utrecht bij prof.dr. Albertus Hendrik Edelkoort (5.9.1890 Utrecht-28.5.1956 Utrecht). **Christelijk-gereformeerd** predikant te Drachten (1941) en Utrecht (1945-1954); hoogleraar Bijbels Hebreeuws, Bijbelse oudheidkunde en Oudtestamentische vakken aan de Theologische Hogeschool van de Christelijk-gereformeerde kerken te Apeldoorn (1954-1987).

Gehuwd op 21.10.1941 te Zwolle met **Hermina Schenkel** (geboren 26.2.1916 Zwolle, dochter van Jan Schenkel en Gerrigje Eenhoorn-overleden 12.9.1993 Apeldoorn).

In een interview met hun dochter Greetje Oosterhoff (geboren 1943 te Drachten) kwam ter sprake dat het echtpaar Oosterhoff tijdens de oorlog in hun pastorie te Drachten

onderdak bood aan twee Joodse vrouwen ('*Over de oorlog werd thuis nooit gesproken*' in: *Max Magazine*, 15.5.2021).

Lit.: H.G.L. Peels, lemma '*Oosterhoff, Berend Jacob*' in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, V, 395v.

386.

Willem Oosthoek (geboren 22.6.1909 te Vrijenban, Gemeente Delft, zoon van veehouder Dirk Pieter Oosthoek en Alida Poot-overleden 16.6.2005 Westkapelle; daar begraven).

Theologisch kandidaat te Vlaardingerambacht (1933); **hervormd** predikant te Zoutelande (8.1.1933, als opvolger van ds. F.K. van Evert [zie daar]-4.4.1948) en te Westkapelle (11.4.1948-27.4.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Anna Kruit** (geboren 8.11.1906 te 's Gravenhage, dochter van Hendrik Kruit en Jantje Rijbroek-overleden 20.12.1986 te Domburg).

Eind 1940 weigerde ds. Oosthoek als godsdienstonderwijzer de '*Ariërverklaring*' in te vullen, als enige. Alle andere onderwijzers tekenden. In augustus 1941 werden in de café's "*De Rode Leeuw*" en "*Duizicht*", die aan weerszijden van de pastorie stonden aan de Langestraat te Zoutelande de verplichte bordjes met het opschrift "*Verboden voor Joden*" opgehangen. Ds. Oosthoek probeerde de uitbaters – beide gemeenteleden van hem – te bewegen ze weer weg te halen. Dat weigerden ze. Daarop hing hij voor het raam van de pastorie een bordje met het opschrift "*Elk ras welkom*". Na zes weken verschenen twee agenten van de *Feldgendarmarie* die hem sommeerden het bordje weg te halen. Toen hij dat weigerde, namen zij het bord mee. Vervolgens werd hij bij de *Sicherheitspolizei* ontboden om tekst en uitleg te geven. Men nam er geen genoegen mee en bracht de zaak voor het *Landesgericht* in Den Haag. Ds. Oosthoek werd vervolgens aangeklaagd wegens '*Deutschfeindliche Kundgebung*'. Voor de rechtszitting bracht hij de zaak ter kennis van ds. Gravemeyer, secretaris van de Algemene Synode der N.H. Kerk, die hem behalve morele steun ook de rechtsbijstand van de kerk toezegde. Tijdens de zitting verweerde Oosthoek zich als volgt: "*Maar mijn opkomen tegen de gruwelijke Jodenvervolging is tevens bedoeld voor de bestwil van Duitsland, want als het Duitse volk zo handelen blijft met de Joden, zal Gods vloek over Duitsland komen, zo erg, dat het mijn hart nu reeds pijn doet, als ik er aan denk. Als christen ben ik blij het u als vertegenwoordiger van het Duitse volk te mogen zeggen, om u en uw volk te waarschuwen*". De *Staatsanwalt* kwalificeerde ds. Oosthoek als een 'idiot, een krankzinnige' en eiste drie maanden gevangenisstraf. Conform de eis werd hij veroordeeld. In hoger beroep sprak hij tegenover het *Obergericht* uit: "*Als de Anwalt gelijk krijgt dat deze geestdrijverij de kop moet worden ingedrukt, dan wordt aan heel de kerk en heel de Bijbel uit naam van het Duitse Rijk de oorlog verklaard!*". De uitspraak was: drie maanden gevangenisstraf of 180 gulden boete, met de proceskosten. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat ds. Gravemeyer één en ander heeft betaald.

Toch belandde ds. Oosthoek op 15.5.1942 alsnog in het gevang: die dag gaf hij mensen (Joden?) die op transport werden gesteld een blaadje mee met gezangen en de tekst '*Wilsovergave wordt onze eindoverwinning*'. Ene Antonie Damen, een voormalige scheepswerktuigbouwkundige uit Den Haag en een berucht collaborateur, preeste de dominee ter plekke (op het station?) en lichtte vervolgens de SD in. Daarop werd Oosthoek gearresteerd. Na enige tijd werd hij weer losgelaten. De beruchte Damen was ook verantwoordelijk voor de arrestatie van de Limburgse priester-dichter Jacques Schreurs (9.2.1893 Sittard-31.1.1966 Weert), auteur van '*Kroniek ener parochie*', waarop later de TV-serie '*Dagboek van een herdershond*' werd gebaseerd. Damen werd na de oorlog tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, later verminderd tot twintig jaar.

Op 2.11.1944 werd de kerk van Zoutelande getroffen door een salvo dat door het Engelse slagschip '*H.M.S. Warspite*' werd afgevuurd op Duitse kustbatterijen. De schade was

enorm, maar daags daarop werd er toch een dankdienst in de kerk gehouden voor de bevrijding, geleid door Rev. Maurice A.P. Wood, predikant van de Engelse commando's, ds. Oosthoek en ds. Maarten Vreugdenhil (27.2.1903 Rotterdam-19.10.1983 Bennekom; oom van de schrijver Maarten Biesheuvel (23.5.1939 Schiedam-30.7.2020 Leiden), die naar hem werd vernoemd; van 1928 tot 1947 was hij gereformeerd predikant te Meliskerke).

Bron "Elk ras is welkom" (people.zeelandnet.nl/koppejan/elk_ras_welkom.htm).

Lit.: L.W. de Bree, *Zeeland 40-45*; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V, 548 (noot 3); Johanna Kruit (niet van ds. Oosthoek; GCH), artikel "Wij lusten geen pinting" in: *Vrij Nederland* d.d. 7.9.1985; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 113; Theo Schouw, *De kreker op de harp – De priester-dichter Jacques Schreurs*, 52; N. Smeets, *Zoutelande door de eeuwen heen*; Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 397;

387.

Dr. Klaus Eduard Henry Oppenheimer, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 21.12.1905 te Berlijn, zoon van Joods-Amerikaanse oogarts Eugen Oppenheimer en Elisabeth Märklin-overleden 20.5.1986 te Leiden; begraven Begraafplaats bij het 'Groene Kerkje' te Oegstgeest).

Hij studeerde vanaf 1922 filosofiegeschiedenis en klassieke filologie aan de universiteiten van Berlijn, Freiburg im Breisgau en Kiel en op 31.5.1933 was hij één der laatste Joodse studenten die tot Dr.Phil. promoveerde in Berlijn bij Prof.Dr. Friedrich Hartung op een dissertatie getiteld *Zwei Attische Epitaphien waarin hij de Epitaphiën* (Treurdichten op de gevallen krijgers) van Thucydides vergeleek met de *Menexenos* van Plato. Hij sloot zich na een ontmoeting met ds. Martin Niemöller (14.1.1892 Lippstadt-6.3.1984 Wiesbaden) en na kennis genomen te hebben van Karl Barth's tijdschrift *Theologische Existenz heute* aan bij de *Bekennende Kirche*. In 1934 week hij uit naar Nederland om aan de Rijksuniversiteit Groningen theologie te studeren (niemand minder dan de theoloog Rudolf Bultmann (20.8.1884 Wiefelstede-30.7.1976 Marburg) had daarvoor prof.dr. Gerardus van der Leeuw (18.3.1890 's Gravenhage-18.11.1950 Utrecht) benaderd). Vervolgens werd hij **hervormd** hulpprediker te Groningen en predikant te Nieuw-Dordrecht (11.6.1939-18.8.1946), te Hallum (1946-1947) en studenten-predikant en universiteitspredikant aan de Rijksuniversiteit te Leiden (10.10.1948) (1961-30.4.1971 wegens emeritaat).

Oppenheimer huwde 1) in 1926 met **Ilse Clara Dassel** (geboren 7.1.1900-overleden 29.9.1962) en 2) in 1964 met **prof.dr. Arentje Dekker** (geboren 14.12.1926 te Rotterdam-overleden 28.5.2014 te Leiden), lector (7.7.1965) en hoogleraar anatomie en embryologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (20.1.1979-1.1.1988).

Samen met de Groningse predikant J.E. Uitman (zie daar) nam dr. Oppenheimer deel aan een studiegroep onder leiding van dr. J. Koopmans (zie daar), waar een conceptgetuigenis werd besproken dat onder de naam 'Amersfoortse Thesen' bekend is geworden, met name omdat daarin veel stringenter op het antisemitisme werd ingegaan dan in de Barmer Thesen was gebeurd. Hij was ook lid van de zogenaamde 'Lunterse Kring'. "Tijdens de gesprekken in Lunteren opperde de studentenpredikant dr. Oppenheimer min of meer terloops dat het Nederlandse volk door middel van pamfletten zou moeten worden ingelicht en Kleijs Kroon liet weten dat hij wel een drukker wist in Noordwijk, waar hij predikant was. Niemand ging hier verder op in". Maar eind 1940 kwam dr. Jan Koopmans met de tekst van de brochure "Bijna te Laat" en werkte Oppenheimer enthousiast mee aan de vervaardiging en verspreiding ervan, gericht tegen de Ariërverklaring (hij verborg daartoe 50 à 100 exemplaren onder de preekstoel van zijn kerk!). De verzetsman Jacob Cramer (25.2.1899 Heukelum-24.4.1998 Assen; zie hierna) maakt melding van het feit dat de illegale brochure 'Bijna te Laat' zelfs in de pastorie van Oppenheimer is uitgebroed! Ook organiseerde Oppenheimer in zijn pastorie lezingen voor zijn collega's, o.a. door dr. Koopmans zelf (zie daar). In 1942 ontmoette hij op

het perron van Amsterdam-Centraal een jonge Joodse vrouw (met Jodenster) en een koffer waarop de naam ‘*Johanna Wolff*’ (of: Johanna Wolf? Dan: 16.1.1921 Amsterdam-2.6.1945 KZ Bergen-Belsen) geschreven stond. Het was hem meteen duidelijk dat ze onderweg naar Westerbork was. Aan de niet-joodse begeleidster van de vrouw bood hij – na vertoning van zijn persoonsbewijs en de mededeling dat hij predikant was – aan om de joodse vrouw mee te nemen naar zijn pastorie en voor een onderduikplek te zorgen. De begeleidster overlegde met Johanna en deelde O. mee: “*Mijn vriendin dankt u, maar haar verloofde wacht op haar in Westerbork en daar wil zij ook zijn*’. In zijn gemeente Nieuw-Dordrecht onderhield hij nauwe banden met de bekende verzetsman Arnold (Petrus Arnoldus Conradus) Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die persoonlijk enkele honderden Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde in Nieuwlande en omstreken. Douwes noemt Oppenheimer enkele malen in zijn oorlogsdagboek: ‘*Ik ging naar Nieuw-Dordrecht, een dorpje halverwege Emmen, om daar de predikant te ontmoeten en met hem te praten over het plaatsen van Joden. Hij is heel voorzichtig en zelf voor een kwart Joods*’ (2.7.1943) en: ‘*Er lag een niet-ondertekende brief op me te wachten in Nieuw-Amsterdam van ds. Oppenheimer van Nieuw-Dordrecht. Ik fietste er onmiddellijk heen. Hij gaf me het adres van iemand in Emmen, die graag een huishoudster wilde*’. ... ‘*Juffrouw Pijl van de woninginspectie in Emmen trad op als bemiddelaarster*’ (20.7.1943). Omdat ds. Oppenheimer – als Duits staatsburger, pas na de oorlog ontving hij het Nederlanderschap – in juli 1944 werd opgeroepen om dienst te nemen bij de Duitse marine, dook hij, door bemiddeling van de verzetsman (sociaal-democratisch politicus en na de oorlog o.m. commissaris der koningin in de provincie Drenthe) mr. Jacob (Jaap) Cramer (25.2.1899 Heukelum Z.H.-25.4.1998 Assen), met zijn kind onder bij ds. Marius Nicolaas Wisse Smit (24.8.1903 Oosterland, Zl.-26.11.1980 ’s Gravenhage), van 2.6.1940 tot 17.3.1946 hervormd predikant te Utrecht. Mr. Cramer kwam in 1942 in contact met de Duitse officier *Oberst der Luftwaffe* Wilhem Stähle (20.11.1877 Neuenhaus-23.4.1945 Berlijn). Die had gedaan gekregen dat een vriend van Cramer, het hoofd der openbare lagere school te Barger Compasuum, aan het Hoofdkanaal westzijde, Pieter Johannes Duinkerken (23.11.1897 Dedemsvaart-15.8.1949 Assen), als ‘Indisch gijzelaar’ uit het KZ Buchenwald ontslagen was. Vervolgens vroeg Stähle aan Duinkerken of die hem in contact kon brengen met vertegenwoordigers van het Nederlandse verzet. Dat contact kwam pas eind december 1943 tot stand tijdens een ontmoeting van mr. Cramer en zijn partijgenoot journalist dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart (19.3.1901 Bussum, zoon van ds. Gijsbert Willem Goedhart [1877-1952] en Francina Dingena Helena van Heuven -8.7.1956 Geneve, Zw.) met Stähle in het schipperscafé van ‘tante Roelie’ (zuster van Duinkerken) aan het kanaal in Coevorden. Stähle stelde beide heren zonder enige terughoudendheid op de hoogte van zijn betrokkenheid bij de verzetsorganisatie die bezig was een aanslag op Hitler voor te bereiden. Als die succesvol zou zijn, moesten op de korst mogelijke termijn ook in alle door de Nazi’s bezette landen de bakens worden verzet. Stähle vroeg vervolgens of Cramer en Van Heuven Goedhart om medewerking van het Nederlandse verzet. Die konden de heren uiteraard niet dadelijk geven omdat alleen de regering in Londen daartoe gerechtigd was. Wel kon met Stähle een lijst met voorwaarden worden opgesteld, o.a. de terugkeer van alle in concentratiekampen verblijvende Nederlanders. Cramer voegde daar nadrukkelijk aan toe: ‘*Ook de Joden!*’ Aanvankelijk reageerde daar Stähle niet op, pas toen Cramer er nogmaals op aan drong zei Stähle aangeslagen: “*Sie sind nicht mehr da...*”. Tenslotte werd afgesproken dat Stähle dadelijk zou laten weten wanneer de aanslag zou plaatsvinden, mogelijk al in januari. Helaas gaf ‘Londen’ geen toestemming om verder met Stähle te onderhandelen, waarop Van Heuven Goedhart zelf via een geheime route naar Londen vertrok. Daar hoorde hij dat de aanslag van 20 juli 1944 helaas was mislukt. *Oberst* Stähle werd met alle andere samenzweerders opgepakt en stierf kort voor de val van Berlijn voor een vuurpeloton van de Gestapo op het

ULAP-terrein. Hij was een gelovig christen en onderhield vanaf 1933 relaties met de 'Bekennende Kirche'. Hij ligt begraven op het *Invalidenfriedhof* te Berlijn, Feld A-048.

Bibl.: K.E.H. Oppenheimer, *Getuige van de tijd* ('s Gravenhage, 1984), 16; K.E. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes* ('s Gravenhage, 1989, 2^e druk), 128.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 101; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 110, 117; Laurenz Demps, *Zwischen Mars und Venus – Wegweiser über den Invalidenfriedhof*, 10, 45f., 84; A. van Haarlem, lemma 'Oppenheimer, Klaus Eduard Henry' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 213; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 77, 80v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 30, 70; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 139, 159, 172, 284, 368, 400; Chris van der Veen, 'De zaak-Wilhelm Stähle (<https://geschiedeniscoevorden.nl/coevorden/coevorden-in-de-tweede-wereldoorlog/het-duitse-verzet-en-de-aanslag-op-hitler/wilhelmstaehle>); Chris van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 75vv.

388.

Adriaan Oskamp (geboren 26.5.1906 te Rotterdam, zoon van kruidenier Antonie Gerardus Oskamp [1872-1939] en Adriana Cornelia Wijntje [1874, oudere zuster van Annetje Adriana Wijntje [1877-1925], eerste echtgenote van ds. Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp; zie daar)-overleden 25.9.1985 te Oegstgeest; begraven begraafplaats bij het 'Groene Kerkje' aldaar. Zijn broer, ds. Antonie Oskamp (3.1.1903 Rotterdam-10.9.1989; begraven te Gorsse), was in de oorlogsjaren hervormd predikant te Haren (1931-1944) en Dordrecht (1944-1947), en zijn oom, ds. Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp (1878-1968), was in die tijd hervormd predikant te Harlingen (1929-1943) en hulppredikant t.b.v. de evangelisatie te Bolsward (1943-1948; zie daar).

Adriaan Oskamp was hervormd predikant te Haren (1931-1937; woonde 1931 Oude Rijkstraatweg 98/98g, vanaf 1936: in de nieuwe pastorie Emmalaan 3); te Leeuwarden (26.9.1937--30.11.1941), te Velp (7.12.1941-1945; hij woonde in villa *Zonneheuvel*, Waldeck Pymontlaan 3), jeugdpredikant te Amsterdam (1945); in 1947 voor twee jaar naar NOI vertrokken; te Heemstede (1949-5.2.1965) en te Voorburg (1965); tevens voorzitter van de Hervormde Raad voor de Zending (1965) en bibliothecaris van het Hendrik Kraemer Instituut, Oegstgeest (tot 1979).

Gehuwd op 26.6.1930 te Rotterdam met **Florina Alexandrina van den Berg** (geboren 31.5.1905 te Rotterdam, dochter van Arie van den Berg [1881-] en Florina Geertruida Karsseboom [1882-1921]; Arie van den Berg hertrouwde in 1923 met Wilhelmina van Nieuwkerk (1882-1961).

Ds. A. Oskamp zette zich voor de oorlog al samen met pastoor Antonius Schaars te Velp (van 1937 tot 1956 diende hij de Onze Lieve Vrouwe Visitatieparochie en van 5.5.1942 tot 1945 zat hij gevangen in de concentratiekampen Vught, Amersfoort, Dachau, Natzweiler en opnieuw Dachau; overleden op 4.2.1964 te Rheden en begraven op de begraafplaats aan de Bergweg te Velp) en de communist Dirk van der Voort (26.6.1901 Renswoude-28.10.1971 Velp; leider van een knokploeg in de Gelderse vallei) in voor de opvang van Joodse vluchtelingen uit Duitsland. "Een dominee uit Bolsward (wel zeker ds. A. Oskamp; GCH) nam Joseph (Jos) Schijveschuurder, geboren in 1940 als zoon van de communistische perser Leendert Schijveschuurder [2.12.1917 Amsterdam-gefusilleerd 6.3.1941 Wassenaar] en Elisabeth Moscoviter [27.9.1917 Amsterdam-2.7.1943 Sobibor] samen met andere kinderen uit Amsterdam mee naar Friesland waarbij hij hen verstopte in grote melkbussen". Leendert Schijveschuurder stierf op 6.3.1941 als eerste Nederlandse staatsburger voor het vuurpeloton, omdat hij als lid van de CPN betrappt was bij het opplakken van manifesten waarin tot (de Februari-)staking werd opgeroepen. Zijn vrouw Elisabeth Schijveschuurder-Moscoviter wist -

voordat zij werd opgepakt tijdens een razzia - haar zoontje nog te verstoppen onder een bed, waar hij uren later door mensen uit het communistisch verzet gevonden werd en kennelijk door 'een dominee' werd ondergebracht bij de familie Venema in Bolsward. Daar overleefde hij de oorlog en werd na de oorlog opgenomen in het gezin van de communistische arts Theo van Reemst (10.10.1908 Sleen-14.1.1980 Amstelveen) en apothekers-assistente/ verpleegster Gertrud (Trudel) van Reemst-de Vries (22.11.1914 Frankfurt am Main-7.6.2007 Amsterdam; crematie Westgaarde in Amsterdam-Osdorp) – ze leerden elkaar kennen tijdens de Spaanse Burgeroorlog in het 'Holland hospitaal' in Villa Nuevan de la Jara – aan de Overtoom in Amsterdam. In 1956 zijn ze gescheiden.

Ds. Oskamp werd op 7.1.1944 samen met pater Johannes Hermanus Campman, Orde der Kruisheren (22.4.1897 Arnhem-omgekomen 25.3.1945 in Bergen-Belsen) wegens verzetsactiviteiten - ze waren beide lid van een verzetsgroep met een sterk Rooms-Katholieke inslag die zich bezig hield met het overbrengen van gevluchte krijgsgevangenen en geallieerde piloten - gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring te Arnhem. Na een verblijf in Kamp Amersfoort werden zij naar Duitsland gedeporteerd. In het *'Jahresbericht 1942 des Befelshabers der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten niederländischen Gebiete'* heet het: *'Ende April 1942 wurde bekannt, dass die Familie Timmermans (drankhandelaar; GCH) in Velp sich mit der Verbringung von geflüchteten Franzosen befasst. In dieser Sache wurden drei geflüchtete Personen, darunter einen Pfarrer, festgenommen. Sämtliche drei Festgenommenen sind in ein KL nach Deutschland gebracht worden'*. Ds. Oskamp verbleef tot 14.1.1945 in enkele gevangenissen en strafkampen. Op 20.1.1945 keerde hij - na een tocht van 8 dagen vanuit het tuchthuis te Dieburg bij Darmstadt - behouden in Velp terug. In de Grote Kerk van Velp aan de Kerkstraat 32 werd op 12.9.2015 een gebrandschilderd raam onthuld waarop de begroeting van ds. Oskamp bij gelegenheid van de thuiskomst van pastoor Schaars op 28.5.1945 staat afgebeeld. Het raam werd vervaardigd door de jonge Duitse glazenier Bertold Janke. *"Dominee Oskamp heeft later verteld dat Goswin Eduard (Edu) Lüps (1.6.1894 Velp-23.9.1984 Velp) en Gabriëlla Henrietta Emilia (Milli) Lüps-Herman (1901-1991; die onderdak hadden geboden aan Joodse onderduikers, o.a. J. Waas, op kasteel Biljoen bij Velp) lid waren van zijn parochie en dat het moedige mensen waren die bereid waren hun leven op het spel te zetten om Joden te redden"*.

Lit.: Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop*, 190-195; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 568, 891; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 578 en 589; Dirk van der Voort, *De Commandant*.

389.

Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp (geboren 7.6.1878 te Rotterdam, zoon van Antonie Oskamp [1836-1912] en Allegonda Cornelia Roovers [1835-1904]-overleden 18.2.1968 in rusthuis 'De Beukelaar' te Blaricum; begraven 22.2.1968 Hervormde Kerkhof, Blaricum?). Hij was een oom van ds. Antonie Oskamp (3.1.1903 Rotterdam-10.9.1989) en ds. Adriaan Oskamp (1906-1985; zie daar).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en was **hervormd** predikant te Westervoort (1904-1914), Winterswijk (t.b.v. de rechtzinnig-hervormde evangelisatie; 1914-1929), Harlingen (1929-1943 wegens emeritaat) en hulppredikant t.b.v. de evangelisatie in Bolsward (1943-1948); tenslotte vertrok hij naar Blaricum, waar hij nog enkele jaren voorganger was in rusthuis 'De Beukelaar'.

Gehuwd 1) op 24.11.1904 te Rotterdam met **Annetje Adriana Wijntje** (geboren 27.3.1877 te Rotterdam, dochter van Kornelis Wijntje [1844-1897] en Adriana Annetje Blom [1843-]-overleden 16.6.1925 Wolfheze: zij was de jongere zus van Adriana Cornelia Wijntje [1874-], moeder van ds. Adriaan Oskamp; zie daar) en 2) op 9.11.1928 te Winterswijk/ Aalten met **Barbertje Johanna Schreuder** (geboren 15.2.1879 op Texel, dochter van Pieter

Hendrik Schreuder [1840-1929] en Barbertje Aafjes [1836-1923]-overleden 30.5.1960 te Blaricum), weduwe van ds. Theodoor Christiaan Frederikse Sr. (12.3.1870 Almen-11.6.1922 Arnhem; zie ds. Theodoor Christiaan Frederikse Jr.), hervormd predikant te Bredevoort.

Op 16.11.1942 dook het Joodse gezin de Groot uit Arnhem, waarvan de ouders een zaak in electriciteitsartikelen en radiobenodigdheden hadden gedreven, onder in het Westen. Na een verblijf op niet minder dan dertien onderduikadressen werd zoon Louis de Groot (geboren 28.6.1929 Amersfoort) kort voor Kerstmis 1943 door de Amsterdamse rechercheur opperwachtmeester Frans Postma (geboren 19.12.1895 Huizum, Leeuwarderadeel-) van de organisatie van Corrie ten Boom (zie daar) zogenaamd als arrestant naar Joure overgebracht, waar hij de Kerstdagen doorbracht in het gezin van verzetsman en bouwkundig opzichter Uilke Boonstra (9.1.1899 Huizum-gefusilleerd 18.8.1944 in Kamp Vught). Hij hoorde daar de gereformeerde predikant **ds. Jan Voerman** (6.12.1877 Steenwijk-1.12.1948 Bozum) in de dienst de kerkgangers vermanen dat zij “*dat zij de Joden moesten beschermen, dat een duivelsknecht aan het hoofd van de Jodenvervolgning stond en dat hij klachten had gekregen van de verzetsorganisatie dat er te weinig mensen bereid waren hun huizen voor de Joden open te stellen*”. Op 3.1.1944 werd Leo ondergebracht bij verzetsman en hoofdcommies ter secretarie Dirk Onderweegs Rzn. (23.2.1908 Paasloo/ Oldemarkt-15.3.1979 Kampen, Populierenstraat 11; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Kampen) en zijn vrouw Anna (Annie) Onderweegs-de Jong (20.8.1910 Heerenveen-1993; later hertrouwd met Van der Veen) in de Schoolstraat 19 te Lemmer. Niet lang daarna werd ook de Joodse baby Robbie bij het echtpaar Onderweegs ondergebracht. Vervolgens arriveerden er nog heel wat meer Joodse onderduikers die – na een kort verlijf in huize Onderweegs –door Dirk elders in Lemmer werden ondergebracht. Alleen al in de Schoolstraat kwamen behalve Leo en Robbie de Joodse onderduikers Karel en Jannie (bij de familie Dijkstra), ‘tante Gerda’ bij de heer Haveman, ‘oom Piet’ en zijn vrouw (bij de familie Asma) en Doortje (bij meester Homan) op veilige adressen terecht. Tijdens de Paasdagen van 1944 bezocht de gereformeerde predikant **ds. Lambrecht Willem Wessels** (27.2.1905 Goes-10.12.1945 Lemmer) alle Joodse onderduikers in Lemmer om hen het Paasverhaal voor te lezen. Eind september 1944 moest het gezin Onderweegs samen met Louis en Robbie hals over kop hun woning verlaten en dook onder in Bolsward.

*Ik (Louis ‘Leo’ de Groot) heb daar (in Lemmer) een buitengewone tijd doorgebracht. Bonnette en ik konden vrij buiten spelen. ’s Morgens hielp ik de boer koeien melken en deed ik karweitjes op de boerderij. Binnen niet al te lange tijd hadden Mans en oom Dick (Dirk Onderweegs; 1908-1979) bij **dominee Oskamp** in Bolsward een nieuw onderduikadres voor hen zelf en Bonnette (Bonnetta Onderweegs) en Robbie (Wolf, vierjarig Joods jongetje) gevonden; ik zelf werd bij de familie Bosma ondergebracht. ... Maar er stond ons nog een lange en donkere winter te wachten voor de oorlog ten einde zou zijn. Ook Mams en mevrouw Oskamp werden ziek (difteritis) en de situatie in de pastorie werd onhoudbaar. Gelukkig had de verzetsorganisatie eindelijk succes gehad en een heel huis voor ons gevonden op de Nieuwe Turfkade 39 te Lemmer (het jonge stel Elzinga, dat er woonde, ging zo lang op de boerderij van zijn vader wonen). De ouders van Leo de Groot en zijn zusje werden op een kwaad moment opgepakt en via Westerbork – ondanks pogingen om hen daar via de marechaussee vrij te kopen - naar Auswitz gedeporteerd en daar omgebracht. Op 18.6.1972 werd het echtpaar Onderweegs door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volken’ en op 6.1.1992 verleende de Staat Israël aan beide het ereburgerschap. Maar de familie de Groot heeft de oorlog niet overleefd. Louis de Groot vertrok in 1948 naar Palestina om dienst te nemen bij de Joodse verzetsbeweging Haganah. In 1949 keerde hij terug naar Nederland om zijn HBS af te maken, waarna hij in 1950 naar de Verenigd Staten vertrok. Daar studeerde hij af in de economie en vestigde zich met zijn vrouw en twee zoons in Berkeley,*

California. Hij werd er President of the Holocaust Centre of Northern California in San Francisco.

Lit.: B.J. Beumer, *Dominee G.D.A Oskamp*, in: *Arnhem de Genoeglijkste*, 17 (1997), 41v.; , Louis de Groot, artikel 'Louis de Groot, ex-Joods onderduiker (1 en 2)' op site spanvis.com); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 663v.

390.

Willem Jan van Otterlo, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 9.3.1906 te Arnhem, zoon van brievenbesteller/ postbeambte Cornelis van Otterlo [1880-1958 t.g.v. een verkeersongeluk] en Jenneke Mekking 1882-1970]-overleden 12.3.2003 te Zeist, 'Mirtehof'; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Woudenbergseweg, Zeist).

Willem Jan van Otterlo studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1925); jaargenoten: dr. P.G. Kunst (zie daar) en ds. A.W.T. Nijenhuis (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (24.3.1931); **gereformeerd** hulppredikant te Voorburg; gereformeerd predikant te Oosterend (Frl.); 20.11.1932) en te Zuidhorn (4.1.1942); predikant **Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt** te Zuidhorn (18.1.1945) en te Rotterdam-Kralingen (20.4.1947-1.10.1954); in 1955 teruggekeerd naar GKN; **gereformeerd** ziekenhuispredikant te Amsterdam; emeritus: 3.4.1955.

Gehuwd op 20.4.1899 te Klundert met **Adriana Maria Punt** (geboren 14.1.1905 Klundert, dochter van Leendert Cornelis Punt [1873-1957] en Anna Maris [1873-]-overleden 16.1.1996).

Ds. Van Otterlo zat van begin mei-eind mei 1942 gevangen in Huis van Bewaring te Groningen en van eind mei-eind 1942 in Kamp Amersfoort o.a. wegens anti-Duitse taal in zijn preek en zijn gebed voor 'de verdrukte Joden'. *'In de laatste periode tot de bevrijding zat hij ondergedoken. Later ontving hij het verzetshedenkingskruis wegens zijn – volgens hemzelf bescheiden – bijdrage aan het verzet'*.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 228; dr. L.C. van Otterloo, *In Memoriam Willem Jan van Otterlo* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 8 (juni 2005), 38.

391.

Jacobus Oussoren (geboren 15.4.1898 Zegveld bij Woerden, zoon van Gijsbert Oussoren en Annigje de Jong-overleden 21.5.1968; Julianaziekenhuis, Apeldoorn; begraven Algemene Begraafplaats Beekbergen; *"In leven en sterven eigendom van Jezus Christus"*; *H.C. Zondag* 25).

Aanvankelijk werkzaam in het christelijk onderwijs te Huizen en te Harderwijk; studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam; kandidaat theologie (nov. 1928); **gereformeerd** predikant te Spijkenisse (26.5.1929, bevestigd door ds. J.W. Gunst te Woerden-12.3.1939), Oldebroek (26.3.1939-2.3.1947), van 1939 tot na de meidagen van 1940 veldprediker; Hazerswoude (dorp; 16.3.1947-18.9.1955) en Beekbergen (2.10.1955, bevestigd door ds. J. Kleine te Apeldoorn-1.1.1962 wegens emeritaat).

Gehuwd 16.5.1929 te Apeldoorn met **Trijntje Wielenga** (geboren 19.9.1901 Harderwijk, dochter van boekhandelaar Willem Wielenga en Catharina Alpherts-overleden 22.5.1993).

Actief in het verzet te Oldebroek, o.a. bij de hulp aan Joodse onderduikers.

Lit.: Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 45vv., 103v., 156, 159 en 168.

392.

Daniël Christiaan Overduin (geboren 16.2.1875 aan de Oranjegracht te Leiden, zoon van fabrieksarbeider, later predikant ds. Jacob Overduin [24.5.1851 Leiden-4.12.1928

Giessendam], die van 1898-1923 de Kruisgemeente, later Gereformeerde Gemeente van Lisse diende, en Elisabeth Catharina Selier-overleden 11.12.1946 Rotterdam).

Predikant van de **Gereformeerde Gemeenten** te Amsterdam (van 1910-1912 stond hij buiten het kerkverband), Giessendam)1930 brak hij definitief met de Gereformeerde Gemeenten en stichtte te Rotterdam-Kralingen de **Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband**, die hij diende tot zijn dood.

Gehuwd 1) op 3.11.1898 te Boskoop met **Neeltje Jacobs Ravensberg(en)**; geboren 1.12.1878 Boskoop, dochter van Jacobus Ravensberg(-en; 1852-) en Martina Vermeulen [1853-]-overleden 7.8.1937 Rotterdam) en 2) op 11.5.1938 te Rotterdam met **Wilhelmina Boomgaards** (geboren 1.9.1890 Oud-Beijerland, dochter van Bastiaan Boomgaards [1865-1920] en Teuna Bokhout [1864-1946]-verladen.

Een van oorsprong Joods lid van zijn gemeente, ene Alexander Rippe (geboren 14.12.1905 Nijmegen, zoon van Jozeph Hartig Rippe en Theodora Johanna Geelen; gehuwd met Lidia Adriana Jansen, geboren ca. 1910 Rotterdam, dochter van Gerit Willem Jansen en Johanna Romeijn), werd afgevoerd naar Westerbork, maar zou zijn vrijgelaten, nadat hij daar zijn door ds. Overduin getekende doopakte had kunnen overleggen. Toch lijkt het waarschijnlijker dat hij naar Rotterdam terug mocht vanwege het feit dat hij gemengd gehuwd was. Sterker nog: ook zijn moeder was niet-Joods (GCH).

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 60, 420, 479, 609, 623, 651; F. van Holten, *Niets van ons, maar 't al van Hem; uit het leven van Ds. D.Chr. Overduin* (Houten, 1998).

393.

Leendert Overduin (geboren 21.12.1900 te Leiden, zoon van textielwinkelier Jacobus Overduin en Maartje Colijn-overleden 17.7.1976 te Enschede; begraven Oosterbegraafplaats te Enschede). Hij was een broer van de christelijke romanschrijver Jan Overduin (2.1.1907 Leiden-11.9.1958 Kampen) en van de gereformeerde predikant Jacobus (Koos) Overduin (27.9.1902 Leiden-4.6.1983 Veenendaal), die wegens zijn activiteiten binnen het schoolverzet als *'Schutzhaftgefangene'* in KZ Dachau terecht kwam, maar daaruit op 29.9.1943 werd vrijgelaten. Hij schreef over zijn kampervaringen het boek *'Hel en hemel van Dachau'* (J.H. Kok, Kampen, 1946; in 1998 beleefde het boek een 10^e druk).

L. Overduin studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1928); kandidaat GKN (22.3.1935.); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; predikant **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Enschede (5.9.1937, bevestigd door ds. J.J. Buskes-1946) en **hervormd** predikant te Enschede (1946) en te Lonneker.

Op 14.9.1955 te Enschede gehuwd met **Zwaantje Reindje ter Heege** (geboren 10.11.1913 Enschede-overleden 2.9.1978 Lonneker, Dorpsstraat 201).

"Leen Overduin heeft vanaf september 1941 de rol van Jodenhelper op zich genomen. Het eerste jaar, door zijn nederige plaats in de kerken en door zijn zwijzaamheid en onopvallendheid als zodanig niet opgemerkt door de autoriteiten. Mede op aandringen van de plaatselijke Joodse Raad weten de joden het adres te vinden: Potgieterstraat 1. Volgens A. Bekkenkamp behoort het verhaal dat Overduin al in september 1941 (= razzia, waarbij 105 Joodse mannen in Enschede werden opgepakt en gedeporteerd naar KZ Mauthausen; geen overleefde de oorlog) afspraken zou hebben gemaakt met de Joodsche Raad van Enschede (voorzitter de textielabrikant Sigmond – Sig – Nathan Menko [23.4.1877 Enschede-26.1.1962 Enschede]; zie ds. H.J. Hoek en ds. S.H.J. Voors) om onderduikplekken te zoeken voor de leden van de Joodse gemeenschap van Enschede die dat wensten, echter tot het rijk der fabelen. Met behulp van zijn beide zussen en tal van collega's in den lande (o.a. ds. C.D. Moulijn (zie daar), ds. J.W. Siertsema (zie daar) en de verzetsorganisatie van Piet Bosboom (1.3.1915 Zaandam-5.12.1998 Joods Verzorgingshuis Beth Shalom, Amsterdam) in de

Zaanstreek, die alleen een kleine honderd Joden het leven redde) bouwde Overduin een netwerk op dat er uiteindelijk in slaagde ruim 700 Joden te redden. Zijn zus Maartje Overduin (21.2.1899 Leiden-18.10.1974 Lonneker) onderhield o.a. contact met Piet Bosboom in Zaandam (op diens verzoek bracht ze de 15-jarige Nathan [Nico] Bolle [geboren 24.1.1928 Amsterdam] met zijn moeder Sara Bolle-Melkman [geboren 18.12.1887 Amsterdam] uit Amsterdam naar een Leger des Heilsgezin in Glanerbrug (zie ds. G.J.W. den Herder) die weer in verbinding stond met het gezin Ten Boom in Haarlem: *“Het duurt niet lang of Bosboom (een socialistische Zaankanter) roert zich ook buiten de regiogrenzen. Een zus van ds. Leendert Overduin uit Enschede schoolt hem. Bosboom: “Toen ik Maartje voor het eerst ontmoette, waarschuwde ze mij voor de grote gevaren van het ondergrondse werk, maar toen ik erop stond om te helpen in de organisatie, leerde ze mij hoe je vingerafdrukken kon maken en mijn eerste taak was om bonnen te brengen naar een adres waar joden verscholen waren. Ik kreeg een papier mee met de helft van een codewoord. Dat briefje moest aansluiten bij de andere helft, in bezit van de dame des huizes. Beetje bij beetje leerde Maartje mij het vak”. Zijn respect voor haar is groot. “Op een keer werd er in Enschede een verklikker ontdekt. De ondergrondse werkers noemden hem ‘de Schrlk van Enschede’ en waren van plan hem dood te schieten. Maartje, die heel gelovig was, en haar vriendin Nellie (Nollie?), de dochter van dominee Ten Boom uit Soestdijk) waren echter tegen zo ’n executie. Ze wilden de man laten zien dat, wat hij deed, verkeerd was. Ondanks het gevaar dat praten met deze verrader inhield, werd Maartjes advies serieus genomen, maar de man verbeterde zich niet en is later door een lid van de groep alsnog dood geschoten. Maartje en haar familieleden waren vrome christenen. Bosboom: “Deze meisjes hadden een bijzonder sterk geloof dat hun verbod zondermeer iemand te doden die andere levens op zijn geweten had. Dat ze dat geloof in zo een onmenselijke tijd behielden en zelfs zoveel mogelijk in de praktijk brachten, is ontzagwekkend”*. Ds. Overduin bracht in 1942 de veertienjarige Harry Soesman (2.8.1926 Essen, D., zoon van Louis Soesman [20.8.1878 Sittard-6.4.1948 Rijswijk] en Saartje Heijmans [6.2.1891 Groenlo-15.5.1950 Rijswijk]-23.8.1996 Zichron Yaakov, Israel) samen met een andere Joodse jongen onder bij het gereformeerde echtpaar Willem Odink (10.11.1908 Enschede-5.11.1983 Enschede) en Grietje Odink-Langenberg (23.10.1909 Emmen-29.5.1989 Enschede?) aan de Populierenstraat te Enschede. Zij ontvingen daarvoor in 2018 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. En in oktober 1942 kwam het kleine Joodse meisje Mary de Vries (haar vader Philip de Vries [30.5.1904 Neede-6.8.1989 Enschede] was slager in Neede en gehuwd met Henriëtte Frankenhuis [31.1.1911 Enschede-26.6.1993 Blaricum] door zijn toedoen bij de familie Buyze in Enschede terecht. Haar tweelingzusje Carry was bij klompenmaker Carel Bel (29.5.1903 Ambt Doetinchem-19.5.1981 Enschede) aan de Windmolenstraat te Boekelo ondergebracht. Zelf telde het gezin-Bel vier kinderen, maar dat vormde geen beletsel om ook nog vier Joodse jongens op te nemen. T.g.v. verraad werd het huis van de familie Bel echter op zeker moment overvallen, de vieronderduikers werden meegenomen en overleefden de oorlog niet, alleen Carry (gehuwd met Paul Eric Joseph) werd niet gevonden en haalde met haar zusjes Mary (gehuwd met L. de Liever) en Lena (geboren 1938 en gehuwd met Maurice Meijer), haar broer Salomon [Sallo] de Vries (25.8.1942 Neede-6.10.2014 Venlo; gehuwd met Renée Thea Frieda Sofie Clara Goudsmit; gescheiden) en hun beide ouders het einde van de oorlog (T. Wiegman). Overigens was vader Philip de Vries een achterneef van rabbijn Simon Philip de Vries (4.10.1870 Neede-24.3.1944 KZ Bergen-Belsen), de schrijver van het standaardwerk *‘Joodse Riten en Symbolen’* (1927-1932). Ds. Overduin onderhield ook contacten met het echtpaar Gerhard (spoorwegemployé) en Jopie Kleinjan in Enschede, waar slager en handelaar in antiek zilver Fritz Rose en zijn vrouw Eleonore (Ellen) Westheim (geboren 30.11.1912 Abterode, Hessen-, dochter van David Westheim (30.5.1878 Abterode, Hessen-9.4.1943 Sobibor) en Dina Westheim-Spangenthal (28.9.1884 Spangenberg-9.4.1943 Sobibor) , die beide in Sobibor werden

omgebracht) met hun dochtertje Esther Marianne Rose (geboren 11.5.1937 Amsterdam; later gehuwd met Posner) in gezelschap van (groot)vader Rudolf Rose, tante Ulla Goldschmidt-Rose met haar schoonmoeder begin 1943 ondergedoken zaten. Esther Rose kreeg op 3.1.1945 een nieuw onderduikadres bij de familie Spit aan de Noorderhagen te Delden. Zij overleefden de oorlog en emigreerden in 1948 naar de Verenigde Staten. De echt)paren Kleinjan en Spit werden op hun voordracht door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’. Bij ds. Overduin zelf zaten korte of langere tijd o.a. de Joden Van Dam, de broers Egon (14.10.1923 Enschede-18.4.2008 Haarlem; werd Engelandvaarder) en Bert Woudstra, hun moeder Flora Woudstra-Löwenstein (13.5.1895 Meudt, D.-29.7.1977 Enschede; ze woonden op het adres Haaksbergerstraat 21 te Enschede; vader Samuel Woudstra [9.3.1894 Emmen] was in 1941 met 104 andere Joodse Enschedeërs opgepakt en werd op 24.9.1941 omgebracht in KZ Mauthausen} en een Duitse neef Werner (Löwenstein?), W.D. Rosenfeld, het echtpaar Brommet en Alice Israël ondergedoken. *“Het begon met mensen die bij hem thuis onderdoken, maar al spoedig waren er meer adressen nodig. Door zijn positie als geestelijke had hij voldoende gezag om boeren in de omgeving, later zelfs tot in Friesland en Drenthe, over te halen onderduikers in huis te nemen; niet alleen in Enschede, maar in het hele land”*. ... *“Voor de oorlog was Enschede sterk verzuild. Protestanten, katholieken en Joden hadden nauwelijks contact met elkaar. Het is dan ook bijzonder dat er zo’n nauwe samenwerking tot stand kwam tussen de Joodsche Raad, vooral Gerard Sanders en Overduin”* (artikel ‘Redden wat er te redden valt – De Joodsche Raad in Enschede’ van Manja Ressler in ‘Vrij Nederland’ d.d. 18.8.2001). Gerard Sanders (= grootvader Comprecht Bernard Sanders [20.11.1902 Rotterdam-28.2.1945 Extern Kommando Langenbielau, een Aussenlager van KZ Gross Rosen bij Breslau] van Renée Sanders) was procuratiehouder bij textielfabriek Van Gelderen in Enschede en secretaris van de Joodsche Raad aldaar. Voorzitter van de Raad was textielfabrikant en gemeenteraadslid Sigmund Nathan (Sig) Menko die – in tegenstelling tot de Joodsche Raad van Amsterdam (die hij na een eenmalig bezoek de rug toekeerde) – wel degelijk de Joden van Enschede adviseerde onder te duiken. Renée Sanders: *“mijn grootvader woonde aan een stil straatje aan het fabrieksterrein van de Nijverheid. Onderduikers konden vrij ongemerkte bij hem naar binnen. De achterkant van het huis grensde aan het fabrieksterrein. Daar stonden dan fietsen klaar, of auto’s met chauffeur. Zo werden mensen rechtstreeks de onderduik ingesluisd”*. Sig Menko was degene die de toonzette, die leiding gaf aan het geheel. Sanders: *“Hij bedisselde zaken achter zijn bureau en speelde ogenschijnlijk het spel mee met de Duitse bezetter. Als mensen zich moesten melden voor deportatie, dan zei Menko steevast: ‘Ik zou me maar gaan melden, maar haast u vooral niet.’ Hij zorgde ervoor dat het woord ‘onderduik’ niet ter sprake kwam. Maar als de persoon in kwestie de deur uit was, pakte Menko de telefoon en belde hij één van de mensen van het Overduin-netwerk. Dezelfde dag werd diegene dan door één van hen bezocht en werd het voorstel gedaan om onder te duiken. Zo ging dat aan de lopende band en totaal geruisloos.”* (in artikel ‘Joods verzet in de Mediene – Het andere verhaal van de Joodsche Raad Enschede’ van Max Paumen Jr. in ‘De Gids’ d.d. 11.8.2001). *‘Volgens schattingen konden tussen de vijf- en twaalfduizend Joden dankzij de gezamenlijke inspanningen onderduiken. Volgens andere bronnen waren het er uit Enschede en directe omgeving alleen al 550 (weer een andere bron noemt het getal 461; GCH). Omdat er vrijwel altijd betaald moest worden voor de onderduik en velen dat niet zelf konden opbrengen, zamelde voorzitter Menko geld in bij zijn niet-Joodse collega’s in de textiel. Het ging om voor die tijd aanzienlijke bedragen, die begin 1943 l waren opgelopen tot zo’n vierduizend gulden per week’* (Manja Ressler). Sig Menko overleefde de oorlog, maar Gerard Sanders niet. Ook zijn broer Bernard Sanders 4.10.1905 te Lochem, zoon van Jochem Sanders en Mathilde Themans (4.10.1905 Lochem-7.10.1942 KZ Mauthausen), reiziger bij de textielfabriek N.J. Menko, en schoonzuster Josine Carolina Felicia Sanders-Hijmans (10.11.1913 Enschede-31.3.1945 KZ Bergen-Belsen) overleefden de

oorlog niet, maar hun zoontje Johan (Hans, Joop) Sanders vond dankzij de organisatie van ds. Overduin een veilige onderduikplek in het gezin van hoofdonderwijzer Andries Ponsteen (7.8.1897 Nijverdal-28.7.1987 Almelo) in Nijverdal; naar hem is ter plaatse de ‘Meester Ponsteenlaan’ genoemd. “*In Almelo had Overduins organisatie verbindingen met zowel kapper Fredrik Hendrik (Frits) Tusveld (31.5.1904 Stad Almelo- 9.1.1963 ’s Gravenhage; in 1930 gehuwd met strijkster Hendrikje [Henny] Averink (25.2.1904 Stad Almelo-; ze woonden aan de Bornebroekerstraat te Almelo) als met Jan Jacobs van de Reformwinkel uit de Adastraat*”. (C.B. Cornelissen). Na de oorlog groeide Johan Sanders op in het gezin van zijn oom en tante Ben en Klaar Sanders in Amsterdam. Hij trouwde later met Bettina Josephine Wolf. “*Zo groot was het aantal Joden dat via ds. Overduin e.a. een veilige plaats zocht, dat Twente ‘vol’ raakte. Daarom week Overduin uit naar andere gewesten, waaronder Limburg. Hij kwam in contact met de eveneens gereformeerde (Mathias) Herman (Jozef Hubert) Hellenbrand (25.12.1914 Kerkrade-12.9.1989 Heerlen; hij was gehuwd met Petronella Couvée (19.5.1919 Breda-24.12.2006 Heerlen) uit Heerlen-Molenberg. Via hem werden enkele tientallen joden in de omgeving van Heerlen ondergebracht. ... Op 20 juni 1944 deed de Sicherheitspolizei, onder leiding van Judensachbereiter Hans W. Conrad en J. Straten, op aanwijzing van en geholpen door Jodenjager en landwachter Mathias Josef Raeven (geliquideerd op 14.8.1944 door KP’er P.G.J. Jansen in Heerlen-Molenberg), een inval in de woning van Hellenbrand. De onderduiker Arend de Leeuw en zijn vrouw Mientje (uit Enschede) werden gearresteerd. Hun nog geen twee jaar oude dochter Elisabeth Clara werd bij de razzia niet gevonden. Ook de heer en mevrouw Hellenbrand werden gearresteerd. Zij overleefden alle vier de oorlog*” (H.A.J. van Rens): Prteonella Hellenbrand werd vrijgelaten, het echtpaar De Leeuw haalde de bevrijding in Theresienstadt, en Matthias Hellenbrand kwam na de concentratiekampen Vught, Sachsenhausen-Oranienburg, Neuengamme, Branuschweig-Wasserstadt en Ravensbruck te hebben overleefd. Op 10.7.1973 ontving ds. Overduin samen met zijn zussen Maartje Overduin (1899-1974) en Cornelia Grietje Lenkes-Overduin (8.11.1913 Leiden-21.11.1965 Haarlem (Corry postuum), de *Yad Vashem*-onderscheiding, maar Leendert en zijn andere zus weigerden hem in ontvangst te nemen, want, zeiden zij: ‘*Wij hebben te weinig gedaan*’...Op 22.1.2020 bracht koning Willem Alexander een bezoek aan Israël in het kader van de Holocaust-conferentie die daar werd gehouden naar aanleiding van het feit dat het vernietigingskamp 75 jaar eerder werd bevrijd. Bij die gelegenheid bracht ZM ook een bezoek aan het verzorgingstehuis voor oud-Nederlandse bejaarden Beth-Juliana in Herzliya, waar hij o.m. sprak met een dame, die hem vertelde dat zij en haar familieleden de oorlog hadden overleefd, omdat ds. Overduin – die tegenover hen woonde - hen op zeker moment was komen waarschuwen dat ze beter konden onderduiken omdat deportatie dreigde. Hij wilde wel voor een onderduikplek zorgen, en dat heeft hij ook gedaan. Aldus de hoogbejaarde dame in Beth-Juliana. De koning luisterde ontroerd en bleek zeer geïnteresseerd.

Docu.: Michal Citroen, ‘*De Onderduik*’ (vierdelige radiodocumentaire VPRO ‘*OVT Het spoor terug*’ 2011); Renée Sanders, televisiedocumentaire *Van onmacht naar kracht. De Joodse Raad Enschede 1941-1943* (2001); Jan Maarten Deurvorst, radiodocumentaire *De textielbaron (= Sig Menko) is boos* (VPRO-Radiodoc, 2018).

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 599v.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin – Het levensverhaal van een pastor Pimpernel 1900-1976* (Enschede, 2001); A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 15, 23v., 36vv., 39v.; Pim Beeuwer, *Groep-Overduin in de bres – De invloed van netwerken op de hulp aan Joden door Groep-Overduin in Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (bachelor-thesis Radboud Universiteit, Nijmegen; 2018); Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 120; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, I, 438v., 446v.; C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 159, 79, 34v., 137, 164, 174; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 204, 277 en 335; Bert Jan Flim, *Onder de*

Klok, 227 en 269; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse Oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 26; G.F.W. Herngreen, 41v., 160 en 162; G.C. Hovingh, lemma 'Overduin, Jacobus' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 215; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 372; Pim Ligtoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 164, 226; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom*, 20, 146, 148, 177, 194, 200, n17, n426; Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 53; Ds. J. Overduin, *Hel en hemel van Dachau*; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 59 en 149; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 76, 123, 129, 139, 180, 189, 259, 440, 681, 492, 537, 589, 597, 622v., 640, 658, 667, 675, 681, 693, 706, 743, 750, 830, 857, 862, 880, 905, 929, 959, 992 en 998; J.A.H. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 204; Erik Schaap, *Vrijgevochten: de Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog (5)*; Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox*, 7, 9, 24, 85-89, 92v., 135, 138, 140v., 145; Ties Wiegman, *Ds. Overduin helpt onderduikers - Joodse tweelingzusjes ontkomen aan de Nazi's*, 7; Y.N.Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 122; L.F. van Zuylen, *De Joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945*.

394.

Pieter (Piet) Huibert Pellicaan (geboren 9.2.1915 te Maastricht, zoon van ambtenaar Cornelis Pellicaan en Huibertje de Weerd-overleden 1.10.1998 te Perth, Australië; begraven te Fremantle). Zijn broer Johannes Christoffel (Jo) Pellicaan (12.5.1907 Roosendaal-21.11.1971 Amsterdam), secretaris van de protestants-christelijke arbeidersbond 'Patrimonium' te Amsterdam en 2e penningmeester van de centrale anti-revolutionaire kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Amsterdam, was één van de oprichters van het illegale 'Vrij Nederland' en zette zich actief voor het blad in tot een conflict met hoofdredacteur Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys en ds. H.C. Touw) halverwege de oorlog tot een breuk leidde. Jo Pellicaan overleefde de oorlog ondanks het feit dat hij enkele keren gevangen zat (hij meldde zichzelf om anderen vrij te krijgen, maar dat leidde doorgaans niet tot het gewenste resultaat).

Piet Pellicaan studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1936); lid VU-Corps NDDD (Agora); kandidaat (3.10.1941); **gereformeerd** predikant te Nijkerk (1.3.1942 als kandidaat/ hulpprediker, van 31.10.1943 tot 1946 als predikant; ze woonden Venestraat 22, Nijkerk); predikant te Barendrecht (1946) en te Maassluis (1951); overgegaan naar de **Reformed Churches in Australia**: predikant te Brisbane en te Melbourne (1953); in 1960 predikant van de *Reformed Church van Dunedin (New Zealand)*.

Op 19.1.1944 te Amsterdam gehuwd met **Gebke (Arpie) van Wageningen** (geboren 17.4.1919 Amsterdam, dochter van Jakob Johannes van Wageningen [1887 Opsterland-] en Cornelia Bregje van Altena [1889 Amsterdam-]- overleden Perth, West-Australia).

Ds. Pellicaan zat tijdens zijn studententijd in Amsterdam al in het verzet. Daar ging hij mee door toen hij naar Nijkerk werd beroepen en het duurde dan ook niet lang of hij moet onderduiken (bij de familie Van den Pol op Molenzicht in Nijkerk. Daar slaagde hij er op 18.4.1943 ter nauwer nood in aan arrestatie door de *Ordnungspolizei* te ontkomen. Over sloten en dwars door het land heen kon hij tenslotte - op een onbeheerde fiets - boerderij Groot-Henneke bereiken. Via Voorthuizen wist hij te ontsnappen naar Den Haag (daar hielp hij bij het vervalsen van persoonsbewijzen voor 'Vrij Nederland'). Vanaf februari 1943 zette hij dat werk voort in Amsterdam. In september 1943 keerde hij - omdat zijn naam niet langer in het 'Opsporingsregister' genoemd werd - weer terug naar Nijkerk. Daar hield hij zich aanvankelijk even ver van het verzetswerk, maar bleef wel jongeren adviseren, die - om zich te onttrekken aan de *Arbeitseinsatz* wilden onderduiken. Ook anderen hielp hij onderduiken o.a. piloten en leden van een Knokploeg (zelf had hij minstens één Joodse onderduiker in huis). Mogelijk was hij ook betrokken bij het onderbrengen van het Joodse gezin Brilleman

(vader Izak Brilleman [23.12.1915 Amsterdam-28.2.2002 Weesp; hij was gedoopt], moeder Femma Brilleman-Menist [30.3.1915 Amsterdam-18.11.2000 Utrecht] en dochtertje Roosje [geboren 1942), dat ondergedoken zat bij loodgieter ‘ome’ Dirk Boterenbrood (5.1.1893 Nijkerk-6.7.1974 Nijkerk) en zijn vrouw Arisje Boterenbrood-Demmer (9.5.1894 Nijkerk-31.8.1974 Veenendaal) aan de Kleterstraat 19 te Nijkerk: *“Na (de ramp van) ‘Putten’ werden we door een dominee gewaarschuwd dat ome Dirk op de lijst stond om te worden gearresteerd. Dat gebeurde ook. Alle vooraanstaande mensen, kooplui en ambachtslieden werden opgehaald - ome Dirk ook. Wij zaten toen boven. Gelukkig zijn ze niet op het idee gekomen dat er op zolder ook nog mensen konden zitten. Ze werden allemaal naar het gemeentehuis gebracht, onder toezicht van Hollandse politie. Ome Dirk is godzijdank gewoon weer vrijgelaten. Vlak daarop werden we weer gewaarschuwd. We moesten vertrekken, want ome Dirk werd ervan verdacht een clandestiene radio te hebben. De dominee zei dat we weg moesten, maar toen ik vroeg waar we dan naar toe moesten, wist hij dat niet. Hij was ook in paniek geraakt. Hij zei: ‘Over een uur ben ik terug, dan weet ik wel een adres.’ Prompt kwam hij na eenenzestig minuten weer bij ons en konden we met een vriend van de dominee, die in het verzet zat, mee. We kwamen terecht in Nijkerkerveen, op een afgelegen boerderij aan de Nieuwe Kerkstraat”* (Ies Brilleman). In 1944 nam ds. Pellicaan zelf deel aan enkele acties van een Knokploeg, die opereerde vanuit het buurtschap Appel. Verder ging hij – met revolver op zak – hier en daar op boerderijen voor in diensten voor onderduikers. Ds. Pellicaan zat op zeker moment ondergedoken in Den Haag ten huize van Christine Elisabeth van Daalen (1897-1973; gehuwd in 1923 met prof. Frederik Carel Gerretson [1884-1958], gescheiden in 1930), aan de Ieplaan aldaar en adviseerde een andere belangrijke VN-medewerker, Arie van Namen (1913-2000, Amersfoort), om daar eveneens zijn toevlucht te zoeken na de arrestatie van H.M. van Randwijk (1909-1966). Hetgeen geschiedde.

Bibl.: *‘Kort verslag van de voornaamste gebeurtenissen die ik op illegaal gebied beleefde’* (Nijkerk, 1946; nu in bezit van familie Pellicaan in Australië).

Lit.: Ies Brilleman, artikel *‘Ik kom een naaimachine kopen’* in: Almar Tjepkema/ Jaap Walvis, *“Ondergedoken”*, 88-101; J.C. van der Does, *De Vrijheid voorgestreeën*, 78; Willy Klok-Dasselaar, *Van bezet tot verzet.*; Willy Klok-Dasselaar, *Occupation: Minister in Resistance*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, een biografie*, 192.

395.

Gerrit Christiaan Hendrik Plantagie (geboren 13.12.1897 te Arnhem, zoon van koopman Christiaan Plantagie [1870-1962] en Hendrika van de Weerdhof [1862-1929]; vader Christiaan hertrouwde in 1932 met Johanna Slinger [1884-1962]-omgekomen 24.3.1945 in KZ Dachau; op 8.9.1960 herbegraven Nederlands Ereveld, Loenen, nr. 710; ds. F. Slomp hield de toespraak).

Gereformeerd hulpprediker te Dieren (15.10.1932-11.6.1933) en predikant te Dieren (11.6.1933-23.3.1945).

Gehuwd op 8.6.1933 te Doorn met zijn nicht **Geertruida Antonia (Truus) Jansen** (geboren 24.3.1899 te Doorn, dochter van Philippus Jansen [1860-1939] en Evertje van de Weerdhof [1864-1938]-overleden 13.4.1971 te Doorn).

De pastorie van ds. Plantagie was in het diepste geheim een centrum van protest tegen de bezetter: hulp aan onderduikers, verspreiding van illegale geschriften en aansporing van gemeenteleden tot vele vormen van verzet. Zo gaf hij onderdak aan het Joods echtpaar Casper Izak Cohen (24.9.1899 Doesburg-27.10.1948 Dieren; begraven Joodse Begraafplaats aldaar) en Mina Betje Cohen-Katz (7.11.1899 Dieren-5.3.1958; eveneens begraven te Dieren) en hun zoontje David. Het gezin vertrok in oktober 1942 naar Jamaica omdat twee broers van mevr. Mina Betje Cohen-Katz, de antiquairs/ kunsthandelaars Benjamin Katz (1.4.1891 Dieren,

zoon van antiquair David Katz [15.2.1858 Doesburg-26.10.1935 Apeldoorn] en Eva Franken [5.3.1861 Haaksbergen-9.11.1944 Dieren] en gehuwd 1) met Vogelina/ Vogeltje Lobe [14.2.1890 Amsterdam-2.5.1912 Amsterdam] en 2) met Marianne Lobe [29.5.1895 Amsterdam-1990 Rheden]-20.1.1962 Dieren) en Nathan Katz (5.8.1893 Dieren -1949) vanuit Basel 25 uitreisvisa had verkregen tegen overhandiging van een schilderij van Rembrandt Harmenszoon van Rijn (15.7.1606 Leiden-4.10.1669 Amsterdam): *Portret van (brouwer) Dirck Jansz. Pesser* (c.1585-begraven 3.9.1651), nu in het Los Angeles County Museum of Art, USA). Het pendant van dit schilderij – het portret van Pessers's vrouw Haasje Jacobs van Cleyburg – hangt in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Ds. Plantagie werd op 21.1.1944 gearresteerd als gevolg van verraad door Engelbertus Bernardus Brune (alias 'Jo Visser'; geboren 28.11.1901 Amsterdam-overleden 3.7.1967 Purmerend), een slager uit Purmerend, die aanvankelijk voor de *Ordedienst* illegaal werk had verricht, maar na zijn arrestatie besloot voor de *Sicherheitspolizei* in het verzet te infiltreren. De predikant werd vervolgens opgesloten in het gebouw van de *Sicherheitspolizei* aan de Utrechtseweg te Arnhem. Via Scheveningen kwam hij in kamp Vught terecht, waar hij van 7.6.1944 tot 6.9.1944 gevangen zat. Vervolgens verbleef hij van september tot november 1944 in de *Heinkelhallen* bij KZ Sachsenhausen-Oranienburg en van 16.11.1944 tot zijn dood op 24.3.1945 in KZ Dachau. De steen, die na de oorlog ter zijner nagedachtenis geplaatst werd in de gereformeerde Opstandingskerk te Dieren, werd in 2003 overgebracht naar de PKN Ontmoetingskerk aldaar. Opschrift: "*De gemeente gedenkt met dankbaarheid den arbeid van ds. G.C.H. Plantagie in zonderheid gedurende de moeilijke jaren van den oorlog. In zijn strijd voor het zaad des verbonds heeft hij zijn leven gegeven. Hij overleed in gevangenschap te Dachau op 23 maart 1945*".

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 265v.; *Het Grote Gebod*, I, 229. II, 635; Joh. de Haas, III, 207; Meindert van der Kaaij, artikel "*Vijfentwintig levens voor een Rembrandt*" (in: *Trouw* d.d.28.10.2013); G. Kamerling, *Honderd jaar gereformeerd kerkelijk leven in Dieren 1887-1987*; Robert Lemm, '*Eén Rembrandt voor vijfentwintig levens*'; Frans Rozemond (red.), artikel *In memoriam 1940-1945 (deel 2)* in *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 9 (december, 2005), 22.; `Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*.

396.

Matthias Rudolph Pliester (geboren 18.3.1908 te Maurik/ Ravenswaai, zoon van ds. Rudolph Albert Pliester [30.6.1868 Gendringen-16.5.1928 Ravenswaaij] en Johanna Berendina Keuper [1874-1950]-overleden 30.9.1995).

Kandidaat (1934), hervormd hulppredikant te Oostrum (1.12.1935) en Hoofdplaat (Zeeland; 1.10.1936). **Hervormd** predikant te Hoofdplaat (2.10.1938-1947); in de dertiger jaren secretaris van het Algemeen Comité voor de Jeugdwerklozenzorg in West-Zeeuws-Vlaanderen; predikant te Vries (18.5.1947-1951), Oud-Karspel/ Noord-Zuid-Scharwoude (10.6.1951-1.5.1973 wegens emeritaat); sinds 1973 bijstand in het pastoraat te Peperga-Blesdijke.

Gehuwd 1) op 1.12.1938 te Utrecht met **Gijsje Veenendaal** (geboren 23.10.1912 te Utrecht, dochter van Jan Veenendaal en Adriana Elisabeth den Daas-overleden 18.4.1953 te Langedijk) en 2) met **Maria Johanna Augusta Melai** (geboren 23.10.1919 te Ginneken en Bavel, dochter van Augustin Marinus Wilhelmus Melai en Johanna Barbara Catin-overleden 8.9.1999). Zij woonde laatstelijk Kloosterstraat 27, Noord-Scharwoude.

Het echtpaar ontving op 6.2.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding (zij postuum), omdat het onderdak had verleend aan de zesjarige Betsy Elias (dochter van Abraham Elias en Judith van Leer) uit Borculo. Ze bleef er van 25.2.1943 tot het einde van de oorlog.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 700.

397.

Aalt Ponstein (geboren 8.2.1891 te Elburg, zoon van lerend ouderling en christelijk-gereformeerd predikant ds. Jacob Ponstein [6.3.1842 Elburg-19.12.1914 Twello] en Geertje van Ommen [30.12.1850 Elburg-27.11.1925 Epe]- overleden 17.2.1970 te Epe; begraven Begraafplaats Tongerenseweg te Epe).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1928) en predikant te Steenwijk (2.12.1928), te Lisse (30.8.1931), te De Krim (15.6.1947) en te Hasselt (30.10.1949-6.6.1960 wegens emeritaat); hoofdredacteur van 'De Vredeboed', het orgaan van de christelijk-gereformeerde Jodenzending; ongehuwd.

Hij woonde samen met zijn zuster **Eibertje Ponstein** (geboren 6.11.1885 te Elburg-overleden 16.9.1963 te Epe; begraven te Epe).

In antwoord op de vragen uit een door de Nederlandsche Vereeniging voor Zending onder Israël genaamd "Elim" gehouden enquête (samengevat in het verslag *Stemmen van Christenen over Joden en Jodendom*) schrijft ds. Ponstein in 1937:

1. *Van het tegenwoordige Jodendom valt onzes inziens dit te denken, dat het heden ten dage wel droef moet ervaren, dat vijandschap tegen de Gekruisigde feitelijk voert tot vijandschap tegen het Jodendom. Indien de Christus niet werd gehaat, zoo zouden ze den Jood ook niet kunnen haten. De ware belijders van den Christus kennen geen Jodenhaat. De Jood, die objectief deze zaken wil zien moet dit erkennen. Doch ook ieder Christen moet inzien dat Jodenhaat in den diepsten grond Christus-haat is. De Gekruisigde is daarom niet de scheiding, maar de vereeniging van Jood en Christen. In den Jood ziet dan ook de ware Christen zijn dolerende broeder, wiens belangen zowel stoffelijk als geestelijk hem ter harte gaan. Wanneer hij hem vervolgd en gehoond ziet, dan smart hem dit meer dan de dolende broeder vermoeden kan. En dat alleen uit liefde tot de Gekruisigde, die hem daartoe dringt.*
2. *Op grond van Gods Woord mogen wij voorzeker verwachtingen koesteren voor Israëls toebrenging, want in Hosea 3: 4-5 lezen wij: "Want de kinderen Israëls zullen vele dagen blijven zitten zonder Koning en zonder Vorst, en zonder offer en zonder opgericht beeld, en zonder efod en teraftem.. Daarna zullen zich de kinderen van Israëel bekeeren, en zoeken den Heere hunnen God en David hunnen Koning en zij zullen vreezende komen, tot den Heere en tot zijn goedheid in het laatste der dagen".*
3. *De Gemeente van Jezus Christus heeft voorwaar een taak tegenover dit volk.*
4. *Deze taak is haar nauwkeurig beschreven in Rom. 11: 11b (Zoo zeg ik dan: hebben zij gestruikeld, opdat zij vallen zouden? Dat zij verre; maar door hunnen val is de zaligheid der heidenen geworden, om hen tot jaloersheid te verwekken).*
5. *Hoe de Gemeente in haar geheel als haar leden in het bijzonder die taak hebbe te volbrengen ligt, mij dunkt, duidelijk in het uitgedrukt in het: "tot jaloerschheid verwekken." Uit ons gedrag en onze houding tegenover Israëel moet de liefde uitstralen, de liefde van Christus, die ons dringt tot zijn behoud, opdat de Jood erkenne: inderdaad, hier spreekt de ware liefde tot ons en ons volk.*

De predikant van Lisse, A. Ponstein, werd door de koster op zondag wel eens gewaarschuwd dat er een N.S.B-er in de kerk zat. Als de predikant dit te weten kwam, werd hij op de preekstoel juist nog feller. In de oorlog heeft hij drie jaar lang onderdak verleend aan een Joods gezin, een echtpaar met een zoontje van tien.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 418v., 450, 652; W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 123, 450, 652; W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet*.

398.

Gerardus Jacobus Pontier (geboren 25.1.1888 te Breda, zoon van zadelmaker/ stoffeerder Willem Johannes Swerius Pontier [1860 's Gravenhage-1936 Schaesberg] en Dina Hoogendorp [1860 Rotterdam-1937 Schaesberg]-overleden 11.9.1976 Baarn; begraven Algemene Begraafplaats, Baarn; geruimd?). Ds. G.J. Pontier was een ver familielid van ds. Willem Swerius Pontier (1886-1964; zie daar)

Gereformeerd predikant te Waardhuizen (10.12.1911-25.4.1915), Heerlen (2.5.1915-1.7.1947), Heerlen (voor de evangelisatie arbeid; -27.11.1949), Domburg en Westkapelle (4.12.1949-1.1.1954 wegens emeritaat); hulpdiensten voor de evangelisatiearbeid te Vlissingen (3.1.1954-1.1.1964); overgegaan naar de **Christelijk Gereformeerde Kerken** in 1976.

Gehuwd op 27.5.1920 te Haarlem met **Dora Maria Wartena** (geboren 1893 te Amsterdam, dochter van Pieter Wartena [4.4.1864 Bolsward-1939 Haarlem] en Elisabeth Berendina Harmina Smit [1868 Deventer-1954 Koudekerk aan de Rijn]-overleden 24.8.1964 Vlissingen).

“De Gereformeerden in Zuid-Limburg vormden eveneens een vrij gesloten groep. Ze waren weinig talrijk, kenden elkaar allemaal en hadden tamelijk weinig contacten met de overwegend katholieke bevolking. Omdat ze daarbij het geluk hadden te worden geleid door een zeer strijdbare dominee, ontwikkelde de gereformeerde gemeenschap zich tot opvangcentrum voor Joden. ... De conclusies van Croes en Tammes, als zou het deels aan het grote percentage katholieken in Limburg te danken zijn dat er minder Joden werden opgepakt dan gemiddeld in Nederland, deel ik overigens niet en acht ik onjuist ten aanzien van de Limburgse gereformeerde minderheid. Juist die kleine groep heeft een disproportioneel aandeel gehad in de redding van Joden. Aan hen is het voor een belangrijk deel te danken dat er nooit in de geschiedenis van Limburg zoveel Joden in de provincie hebben verbleven als in het najaar van 1944”. Het echtpaar ontving op 13.2.1968 de *Yad Vashem*-onderscheiding (zij postuum) vanwege het volgende: in juli 1942 bracht Jaap Musch (= Jacob Philip Musch [8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen), een laboratorium-assistent uit Amsterdam, een bezoek aan de familie Pontier. Hij had net een baan gekregen bij de Staatsmijnen. Jaap toonde Pontier een aanbevelingsbrief van ds. Constant Sikkel (zie daar, en ook ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong en prof.dr. J. Waterink), een gereformeerde collega van Pontier uit Amsterdam, waarin hij Pontier vroeg om een lijst van betrouwbare gemeenteleden die benaderd konden worden om Joodse kinderen op te nemen. Vervolgens togen Jaap Musch en Dick Groenewegen van Wijk (4.10.1921 Amsterdam-15.6.1985) met een adressenlijst en een introductiebrief van ds. Pontier in Heerlen aan het werk. Ze benaderden geschikte mensen, o.a. de mijnwerker en landbouwer Harmen Bockma (19.4.1901 Paderborn, D.-29.8.1981 Sneek), die daarna de spil van het Heerlense verzet zou worden. In oktober 1942 arriveerden de eerste Joodse kinderen op hun onderduikadressen. Zo bijvoorbeeld het zesjarige Joodse meisje Fariëter (?; schuinaam ‘Ada Ivan Homburg’), dat vanaf 1942 anderhalf jaar ondergedoken was bij het echtpaar Poelstra aan de Rozenlaan te Geleen. Haar broertje (‘Gerard’) en zusje (‘Betty’) waren ondergebracht in Brunssum. In de tweede helft van 1942 slaagde het echtpaar Pontier er samen met Gerard Musch (12.3.1921 Amsterdam-7.5.1979 Amsterdam) en Dick Groenewegen van Wijk in de zogenaamde NV-organisatie op touw te zetten die tegen eind april 1943 al ruim 80 kinderen had ondergebracht. Pontier en zijn vrouw namen zelf Salomon (geboren 18.5.1922 Ulanow, Polen) en Chanine (Chanan, ‘Bernard’) Silber (geboren 1926) uit een orthodox Joods gezin en later – op 7.4.1943 - ook hun ouders textielkoopman (in Düsseldorf) Gershon en Mirla Silber op in hun huis aan de Leonard Stassenstraat 15 in Heerlen. Ze kwamen oorspronkelijk uit Polen afkomstig, maar waren in 1936 Duitsland ontvlucht en woonden dichtbij de Pontiers in aan de Benzenraderweg 201 te Heerlen tot ze moesten onderduiken. Salomon Silber beschrijft hoe hij in contact kwam met de dominee: *“Het was een mooie warme dag, Chanan en ik gingen wandelen. Wij*

zagen naar ons toekomen een man gekleed in een zwart kostuum, wat ons deed vermoeden dat het een geestelijke was, een tamelijk dik persoon, grijs haar, kort geknipt, blauwe heldere ogen. Hij stopte, stapte van zijn fiets af, en begroette ons vriendelijk. Hij keek naar de oranjekleurige ster met in het midden het woord 'Jood'. Hij was getroffen bij het zien van dat Kaïnsteken op onze jas, en vroeg naar ons welzijn {...} Ik vertelde hem dat wij 'vogelvrij' verklaard waren en dat iedere dag de oproep kon komen dat de Duitsers ons naar de kampen zouden sturen. Hij vroeg me of wij hem kenden. Na ons ontkennend antwoord vertelde hij: "Ik woon in de Leonard Stassenstraat nummer 15" en voegde eraan toe: "Wanneer jullie hulp nodig hebt, dan ben ik altijd bereid jullie te helpen." En zo geschiedde. Mevr. L. van Eden-Pontier schrijft: "Ds. Pontier hield, zoals al eerder even aangestipt, in zijn huis Joden verborgen, een familie van strikt orthodoxe opvattingen. Eén van de zoons kreeg van ds. Pontier een 'nieuw testament'. Aan de andere kant werd er voor de onderduikers, die een eigen gedeelte van het huis tot hun beschikking hadden en daar gebeden konden verrichten, zo lang het mogelijk was kosjer gekookt". ... Salomon Silver schrijft in zijn boek: "In de oorlog 1940-'45 was ds. Pontier actief in het verzet. Samen met zijn vrouw heeft hij veel joodse kinderen een tijdelijk onderdak bezorgd. Een Joods gezin, vader, moeder en twee zoons, en later nog een klein Joods meisje waren bij het gezin Pontier ondergedoken. Velen brachten er 'op doortocht' de nacht door. Aan deze toestand kwam plotseling een einde toen ds. Pontier op 6 november 1943 door de Gestapo gevangen werd genomen (nadat een brief van hem was onderschept en in handen van de Sicherheitspolizei was gekomen; H.A.J. van Rens). De onderduikers konden gelukkig tijdig ontsnappen. Ds. Pontier zat van 6-9.11.1943 gevangen in Huis van Bewaring te Maastricht en van 6.11.1943-17.5.1944 in de Cellenbarakken (het Oranje-Hotel) te Scheveningen o.a. wegens hulp joodse onderduikers. Salomon Silver bekeerde zich – onder zachte drang van ds. Pontier – tot het christelijk geloof. Pontier hoopte ongetwijfeld dat zijn gasten Jezus zouden ontdekken, maar hij respecteerde ten volle als Joden wilden blijven leven en bidden volgens hun eigen tradities. Tijdens de oorlog werden er in zijn woning meermaals Joodse feesten georganiseerd. Het gezin Silver vierde er met anderen Joods Nieuwjaar op 29 september 1943. Aron Silber, de jongste van het gezin, die op een andere plaats was ondergebracht, werd voor die gelegenheid naar huize Pontier gehaald. Mevrouw Pontier had gebakjes en rode sterappeltjes gekocht (H.A.J. van Rens). Het gezin Silber overleefde de oorlog en vertrok naar Israël, waar de twee kinderen - die al voor de oorlog waren vertrokken - woonden. In Heerlen werd de 'Dominee Pontierstraat' naar de predikant genoemd.

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 22, 28, 77v.; Robert Braun, *Religious Minorities and Clandestine Collective Action*; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*; Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 228v.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 95v., 98, 100v., 103, 110, 231v., 238, 337v., 340, 345, 428 en 432; Bert Jan Flim, *Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties*; artikel in: Henk Flap en Marnix Croes, *Wat toeval leek te zijn maar niet was*, 154-160; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 43; *In memoriam* in: *Jaarboek GKN 1977*, 408; G.J. Klinken, *Opvattingen*, 394vv.; Marcel Krutzen, *Aan het juiste adres bij Dominee G.J. Pontier (1888-1976)*, in: *Het Land van Herle, Historisch Tijdschrift voor Parkstad Limburg* (2011, nr. 3; themanummer WO II); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 139, 625, 633 en 706.; H.A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 199, 210, 217, 220, 248; Salomon Silver (Holon, Israël), "Een joods gezin in onderduik", 6, 53v., 58vv., 64v., 97, 100, 104v., 115, 118v., 123, 125v., 130vv., 136, 145, 155vv., 167 en 176; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152, 155, 161v. en 169; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 104; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32.

399.

Willem Swerus Pontier (geboren 2.12.1886 te Rotterdam, zoon van schilder Adrianus Jacobus Pontier [1850-1921] en Elisabeth Hille-overleden 8.12.1964 te Honselaarsdijk). Hij was verre familie van ds. ds. Gerard Jacobus Pontier ((1888-1976; zie daar).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1907); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (24.5.1912); **gereformeerd** predikant te Kruiningen (23.2.1913-12.12.1915), Maasdijk (19.12.1915-3.5.1953 wegens emeritaat).

Gehuwd op 19.2.1913 te Den Helder met **Wilhelmina Jacoba Wallast** (geboren 15.12.1889 te Den Helder, dochter van kleermaker Marinus Job Wallast [1855-1929] en Aafje de Wijn [1855-1924]-overleden 14.7.1943 te Delft).

Ds. W.S. Pontier liet hetzelfde boek (= 'Jodendom' van ds. Jac. van Nes Czn.) circuleren onder de Joodse onderduikers in Maasdijk.

Lit.: T. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 545, 555, 604; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 385; G. Visser, *In memoriam Ds. W.S. Pontier*, in: *Jaarboek1965 der GKN*, 459v..

400.

(‘Professor’) Johannes Willem Pootjes (geboren 27.11.1890 Amsterdam, zoon van smid Johannes Willem Pootjes en Antonia Hoddes aan de Oostenburgermiddenstraat-overleden 20.1.1970 Hilversum).

Pootjes volgde een opleiding aan avond-ambachtsschool van de Nederlandse R.K. Volksbond, was aanvankelijk vrijgevestigd kunstenaar (schilder op glas en emailleur) en ook ondernemer (reclame-ontwerper en vanaf 1940 verkoper van zijn kunstwerken onder de bedrijfsnaam ‘Pootjesglas’ in een boerderij aan de Langestraat 122 in Hilversum). Hij heeft zich dan in zijn correspondentie met de Tweede kamer n.a.v. de dienstweigering van zijn zoon al ontpopt tot een felle pacifist. Daarbij maakte hij zich schuldig aan majesteitsschenis, werd opgepakt, zou een psychiatrisch onderzoek moeten ondergaan, maar dat ging niet door vanwege het uitbreken van de oorlog op 10.5.1940.

Pootjes was gehuwd 1) op 14.3.1912 te Amsterdam met **Maria Christina de Keijzer** (geboren 18.12.1892 te Amsterdam, dochter van Gerard de Keijzer en dienstbode Maria Christina Klik; gescheiden 16.4.1917 te Amsterdam; ze hertrouwde op 5.4.1923 te Amsterdam met Abram van Nood-overleden 30.4.1968 te Noordwijk), 2) op 31.7.1919 te Amsterdam met **Cornelia Petronella Winkelmeijer** (geboren 1902, dochter van meubelmaker Johannes Martinus Winkelmeijer en Charlotta Christina van Hees-overleden 1945) en 3) op 28.7.1951 te Hilversum met **Christina Alberta Busch** (geboren 16.12.1912, dochter van Johan Fredrik Busch en Christina Stas-21.6.1980 Hilversum); zij was eerder – in 1935 te Laren – gehuwd met Jan David Ietswaart (9.4.1910 Amsterdam, zoon van Jan Hendrik Ietswaart en Anna Vink-3.7.1984 Amsterdam; gescheiden.

Al spoedig bracht hij in zijn boerderij – waarin behalve zijn grote gezin ook nog tal van anderen verbleven – een twaalfstal Joodse onderduikers onder. Maar zij werden het slachtoffer van verraad, op 6.10.1942 opgepakt en naar Westerbork gebracht door de groep-Kramer, die geleid werd door de NSB’er Pieter Lambertus Gerardus Kramer (1912-1992), luitenant de Staatspolitie en voormalige korpschef van de Heemstedse politie, die na de oorlog 15 jaar gevangenisstraf kreeg opgelegd. Een aantal Joodse onderduikers wist de oorlog te overleven, met name Mozes (Maurice) Cantor (28.9.1902 Amsterdam, zoon van Jacob Cantor [6.10.1861 Rotterdam-23.3.1918 Haarlem] en Lena Schnitzler-4.8.1954 Hilversum), eerste cellist van het Radio Philharmonisch Orkest, en zijn vrouw Henriëtte (Jetty) Cantor-Frank (16.5.1903 ‘s Gravenhage, dochter van Meijer Frank [22.5.1880 Amsterdam-21.9.1942 Auschwitz] en Sophia de Jong [1879 Harderwijk-21.9.1942 Auschwitz]-23.4.1992 Hilversum) die met hun zoon Jacob (12.7.1925 Amsterdam-2007 Hilversum) ruim zeven

maanden ondergedoken hadden gezeten. Jetty Cantor was voor de oorlog al een geliefde zangeres en violiste, die met haar eigen ensemble optrad voor de AVRO-radio. Ze werkte regelmatig samen met o.a. de cabaretier en revueartiest Louis Davids (= Simon David; 19.12.1883 Rotterdam-1.7.1939 Amsterdam). Eind 1940 werd ze ontslagen door de 'foute' AVRO-baas Willem Vogt (12.8.1888 Den Helder-18.6.1973 Blaricum). In Westerbork maakte ze al snel deel uit van de - zelfs door kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker (27.9.1907 Düsseldorf-30.8.1982 Düsseldorf) zeer gewaardeerde – *Bühne Lager Westerbork*, die met een zekere reglmaat onder leiding van Max Michaelis Ehrlich (7.12.1892 Berlin-1.10.1944 Auschwitz) revuevoor-stellingen verzorgde. Maar per 5.8.1944 werd het gezelschap en niet lang vrijwel alle toneelspelers en orkestleden gedeporteerd. De Cantors kwam aanvankelijk in Theresienstadt terecht, maar werden vandaar verder getransporteerd naar Auschwitz. Daar wisten ze de verschrikkingen te overleven. Na de oorlog keerde het gezin behouden terug, maar helaas hield het huwelijk geen stand en overleed Mautits Cantor niet lang daarna ten gevolge van de in Auschwitz doorstane ontberingen. Jetty Cantor maakte na de oorlog nog succesvol carrière als (hoorspel)actrice en TV-beroemdheid (o.a. als 'Saartje' in de TV-serie 'Swiebertje'). Johannes Willem Pootjes zelf zou na de overval 8 maanden in kamp Vught hebben doorgebracht en in 1943 zijn vrijgelaten. Na de oorlog deed Pootjes zijn bedrijf over aan zijn zonen en manifesteerde zich zelf meer en meer als fervente vredesactivist: hij richtte de vereniging 'De Vredestichters' op, die een eigen maandblad uitgaf: 'De Vredestichter'(1946) met als belangrijkste doel: de ontwapening van Nederland. Ongeveer terzelfdertijd vestigde Pootjes het 'Adviesbureau voor Hogere Wijsbegeerte', waarvan hij zelf directeur en 'Leraar Wijsbegeerte' (NB de hoofdletters) werd. Vanuit dit instituut probeerde hij nu zijn ideeën en idealen wereldkundig te maken en omdat er in zijn beleving geen kerkgenootschap of geloofstraditie bestond waar hij die in onder kon brengen riep hij nu ook maar een nieuw kerkgenootschap in het leven: **de Gemeente der Cultusvrije Christusbelijders**, met daaraan gekoppeld de 'Bijzondere Hogeschool der Cultusvrije Christusbelijders', later omgedoopt tot de universiteit 'Tres Faciunt Collegium'. Daartoe liet hij – van de opbrengsten van 'Pootjesglas' - op het adres 's Gravelandseweg 80a in Hilversum een universiteitsgebouw optrekken, welks auditorium dienst deed als kapel. Pootjes kon er orgel-spelen en vanaf de kansel voordrachten houden voor zijn volgelingen (het gebouw werd in 1998 gesloopt). Pootjes ging er prat op aan alle Nederlandse universiteiten gestudeerd te hebben en mat zich zelf daarom maar de waardigheid van 'Professor' aan, terwijl zijn echtgenote 'Hoofd werd van de Juridische Faculteit'. Belangrijkste doel was: voorkomen dat Nederlandse dienstplichtige militairen tegen hun wil naar Nederlands Indië zouden worden uitgezonden. Bijna vier jaar duurde het gevecht dat Pootjes c.s. in woord en geschrift daarover leverden met justitie, politie en de BVD, aanvankelijk bovengronds, later – na enkele arrestaties – ondergronds. Pas op 16.2.1950 kon Pootjes voor de rechter worden gebracht met als belangrijkste aanklacht: 'aanzetten tot desertie'. Hij werd verdedigd door de bekende strafpleiter mr.dr. Benno (Jules) Stokvis (23.1.1901 Amsterdam-3.1.1977 Laren NH), zelf van Joodse origine en toentertijd Tweede Kamerlid voor de CPN. Die kwalificeerde Pootjes ooit 'als een eigengereide en eigenaardige kerel, maar wel met een hart van goud'. Op 5.10.1950 werd Pootjes tenslotte veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf, waarvan een half jaar voorwaardelijk en met aftrek van voorarrest en – vanwege het feit dat hij verminderd toerekeningsvatbaar was verklaard – een voorwaardelijk TBS. Daarom kon hij onmiddellijk daarna in vrijheid worden gesteld. In de jaren die volgden verdween 'professor' Pootjes gaandeweg in de vergetelheid, tot zijn tragische overlijden in 1970 als gevolg van een verkeersongeluk.

Lit.: Ron van der Berg, artikel 'De verkeerde Pootjes' in: *DEELgenoot, Periodiek van de Historische Kring Blaricum* (Nr. 84, Zomer 2017 en 85, Najaar 2017); Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop – Getuigen van Westerbork, 1939-1945*, 144,162, 204-214.

401.

Hendrik (Henk) Post (geboren 19.5.1900 te Hollandscheveld, zoon van landbouwer Jan Wolters Post en Trijntje Tempen-overleden 8.4.1982 te Katwijk, verpleegtehuis 'De Wilbert'; begraven Gereformeerde Begraafplaats, Rijnsburg).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1926); jaargenoten: ds. N.J.A. van Exel (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. B.A. van Lummel (zie daar); kandidaat (23.6.1930); lid VU-Corps NDDD; **gereformeerd** predikant te Vollenhove-Sint Jansklooster (7.12.1930-13.8.1939), Rijnsburg (22.8.1939-13.12.1965) en Leiden (19.12.1965-16.3.1970; voor de arbeid uitgaande van de stichting '*Jeugdhaven*'); emeritus: 1970.

Gehuwd op 19.11.1930 te Nieuw-Buinen met **Harmina Aaltina Salomons** (geboren 1.12.1904 Gasselternijveen, dochter van schipper Geert Salomons [18.9.1865 Gasselternijveen-10.2.1918 Gasselt] en Hilligje Huisingh (13.1.1875 Nieuw-Buinen-24.6.1950 Oegstgeest]-overleden 6.4.1969 te Oegstgeest; begraven Gereformeerde Begraafplaats Rijnsburg). Haar ene zuster Hannechien Salomons (1.12.1901 Nieuw-Buinen-14.2.1989 Kampen) was gehuwd met de verzetsman Marinus Post (3.2.1902 Hollandscheveld-7.11.1944 Alkmaar) en haar andere zuster Dina (3.7.1903 Gaasselternijveen-1991 Rijnsburg) met de verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), beide broers van ds. Henk Post. Hilda Hendrika Gezina Post (20.7.1933 Ambt Vollenhove, dochter van ds. Hendrik Post en Harmina Aaltina Salomons-29.10.2017 Hoogeveen), was gehuwd met ds. Johannes van der Klaauw (10.5.1930 Noordwijk-11.12.2010 Hoogeveen), gereformeerd predikant (1957-1991).

Ds. Post was nauw verbonden met het verzetswerk van zijn broers Johannes en Marinus Post en hij verschaftte ook regelmatig onderdak aan hen en aan de leden van hun beider knokploegen. *In 1939 werd Henk Post bevestigd als predikant van de Gereformeerde Kerk van Rijnsburg. Hij betrok met zijn vrouw Mien en hun vijf kinderen de pastorie aan het Rapenburg 8, naast de 'Rapenburgkerk'. ... Dominee Post raakte al snel betrokken bij het verzet tegen de Duitse overheersing. Met hun 'buren', de familie van der Laan (= de huisarts Edzard Ebel van der Laan [3.10.1910 Wyckel, Gaasterland, zoon van ds. Ebel Edzes van der Laan [6.12.1883 't Zandt-22.5.1972 Groningen], van 1928-1945 geestelijk verzorger van de stichting 'Dennenoord' te Zuidlaren, een haard van verzet, waar ook enkele Joden 'als patiënt' zaten ondergedoken, en Antje Anna Posthumus [2.5.1885 Bedum-29.4.1976 Groningen]-26.11.1983 Oegstgeest) en zijn vrouw Jobina Pieterella Boelens (10.11.1914 Groningen-3.9.1993 Voorhout; zij waren ouders/ grootouders van Eberhard (Edzard Ebel) van der Laan (28.6.1955 Leiden-5.10.2017 Amsterdam), de latere burgemeester van Amsterdam, gereformeerd predikant; ds. Boelo Boelens [22.10.1917 Groningen-20.8.1984 Amsterdam], broer van mevr. J.P. van der Laan-Boelens, was eveneens gereformeerd predikant) werkte hij nauw samen en zij namen al gauw de leiding op zich van een groepje mensen in Rijnsburg dat zich o.a. bezig hield met het opvangen en uitwisselen van onderduikers. Honderden onderduikers vonden een onderduikadres in Rijnsburg, waarbij de pastorie van dominee Post als 'doorgangshuis' fungeerde. In de pastorie verbleven o.a. Nellie Weijlen (?) een 19 jaar oud Joods meisje, dat na de oorlog met een opperrabbijn trouwde en naar Israël vertrok, Izak (Ies) Vorst (geboren 3.1.1938 te Rotterdam, als zoon van opperrabbijn ir. Levi (Lou) Vorst (1903 Amsterdam-1987 Rehovot) en Henriëtte van Gelder (omgekomen in Tröbitz aan het eind van de oorlog); Ies werd niettemin opgepakt en via Westerbork naar Bergen-Belsen gedeporteerd waar hij de oorlog overleefde; hij deed verslag van zijn verblijf in de Rijnsburgse pastorie tijdens de Nationale Kristallnachtherdenking op 8.11.2020 in de Aron Schustersynagoge te Amsterdam, bij welke gelegenheid ds. René de Reuver namens de Protestantse Kerk in Nederland schuld beled voor het in gebreke blijven van de vier in de PKN opgegane kerkgenootschappen jegens de Joodse Gemeenschap tijdens WO II; Leo(nard*

Henri Elias) Blom (6.8.1929 Amsterdam, zoon van Elias Blom [28.9.1897 Amsterdam-31.3.1943 Centraal-Europa] en Marianne Italiaander [19.9.1900 Amsterdam-11.5.1945 Tröbitz, Brandenburg]-26.10.2008 Amsterdam; zie ds. P.D. Kalkman), die na de oorlog in de gereformeerde Rapenburgerk te Rijnsburg belijdenis deed, door ds. Post gedoopt werd en vervolgens met Trijntje (Trijneke) Harmina Aaltina Post (geboren 9.10.1933 Nieuwlande), tweede dochter van Johannes Post, in het huwelijk trad, en ene Jannie. Ook anderen, Joodse (en niet-Joodse) onderduikers, o.a. de Joodse Betsy Henriëtte Trompetter (27.2.1917 Hoogeveen, dochter van David Joël Trompetter [20.12.1874 Beilen-5.11.1942 Auschwitz] en Roselina van Wijnbergen [30.8.1887 Schoonhoven-5.11.1942 Auschwitz]; ook haar beide broers Joel Trompetter [14..9.1922 Hoogeveen-17.3.1944 Auschwitz] en Bram Trompetter [15.5.1927 Hoogeveen-21.1.1945 Blechhammer] overleefden de oorlog niet-23.4.2003 Voorburg), de latere koerierster van Johannes Post, verbleven korte of langere tijd in de pastorie. Weer anderen (o.a. Hanneke Groenteman) werden veelal persoonlijk door ds. Post bij betrouwbare gemeenteleden in Rijnsburg ondergebracht. *Dominee Post raakte steeds dieper betrokken bij het verzet,. Totdat ook hij zelf met zijn zwangere vrouw en zes kleine kinderen moest vluchten. In Rijnsburg was het niet meer veilig voor de familie. Ouders en kinderen kwamen op verschillende adressen terecht, verspreid over het land.* Ds. en mevrouw Post ontvingen op 9.6.1983 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. De naam van 'Hendrik Post' staat vermeld op het Verzetsmonument aan het Burgemeester Koomansplein in Rijnsburg.

Bibl.: K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst* (Wageningen, 1946).

Lit.: Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 Leiden*, 72; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 316; 'Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien' (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg - 1839-1989), 19v., 24, 28, 31, 33, 36vv., 39, 50, 53, 81v., 137, 178, 241; *Een veilig nest voor vervolgd – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg*, 5, 14vv., 29vv., 32, 43 en 47; J.B. Glasbergen. S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg*, 140; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 54, 82vv., 87; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 24vv., 27, 29v., 33, 37, 40, 51v., 82, 92, 98, 137v., 151v., 155, 159, 161, 178, 182vv., 185v., 188, 192v., 196, 200, 202, 204, 207v., 210, 213vv., 217, 225, 229, 240, 256, 262, 276, 286, 288, 293v., 296, 298v., 321v., 324, 348v., 356, 362, 368, 376, 379, 282, 390 en 392; Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 19, 24, 29vv., 32v., 36vv., 40; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 89, 99; *In memoriam Ds. H. Post* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 11; K. Norel e.a., *Den Vijand wederstaan*, 157, 163; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 496, 709v. en 712vv. (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld); L.J. de Rover, *Gedenkboek*, foto t.o. 90, 91; Alphons Siebelt, "Hij zit bij de onderduikersbond", 8, 21, 78 en 162; H. Vlietstra, *Het huus op de wieke*, 87; Sytze van der Zee, *Vogelvrij*, 192v.

402.

Eize (Boy) Postma (geboren 2.12.1906 te Sumar/ Suameer, zoon van ds. Frans "Frederik" Postma [24.9.1881 Medemblik, zoon van christelijk-gereformeerd predikant ds. Eize Sipkes Postma {24.11.1843 Blija-3.4.1916 Maartensdijk} en Baukje de Hoo {8.5.1846 Leeuwarden-20.10.1900 Ameide}-22.3.1956 Maastricht], en Anna Margaretha van Leeuwen [19.9.1885 Middelburg-25.1.1964 Maastricht]-overleden 24.6.1999; begraven te Gennep). Ook zijn oom van vaderszijde, ds. Jacques Postma (12.9.1884 Beverwijk-31.12.1913 Zwartewaal), was hervormd predikant. Hij was gehuwd met Alberta Gerarda Tonsbeek (24.8.1885 Schoonebeek, dochter van ds. Hendrik Gerardus Tonsbeek [25.7.1850 Amsterdam-

23.11.1923 Emmen] en Alberta Clasina Broers [22.8.1847 Utrecht-2.2.1930 Utrecht], en was zuster van ds. Justinus Willem Tonsbeek [30.9.1879 Utrecht-19.12.1962 Helvoirt], gehuwd met Jacoba Maria Theresia van Lonkhuijzen [13.7.1881 Arnhem-14.1.1970 Helvoirt], en van ds. Petrus Nicolaas Tonsbeek [31.3.1883 Schoonebeek-29.7.1961 Oosterbeek], gehuwd met Catharina Christina Johanna ten Cate [19.8.1882 Zutphen-23.2.1966 Bilthoven] en van ds. Theodorus Hubertus Tonsbeek [15.10.1889 Slochteren-3.11.1962 Elst], gehuwd met Hermina Das [16.6.1894 Utrecht-12.5.1980; begraven N.H. Kerkhof, Uithoorn] en Albert Nicolaas Tonsbeek [3.2.1892 Emmen-24.2.1961 Hellum], gehuwd 1) met Jantiena Willemina Roelfina Hesse [6.5.1894 Vlagtwedde-24.3.1940 Groningen] en 2) onderwijzeres Josepha Johanna Wesseldijk [27.4.1904, Schroom, Gemeente Wonseradeel, dochter van ds. Leendert Johannes Wesseldijk [30.3.1870 Lochem-31.3.1953 Zeist] en Adriana Wilhelmina Keers [8.6.1872 Lonneker-31.3.1953 Zeist]-19.2.1992 Scheerwolde, Steenwijkerland).

Hervormd kandidaat te Heerlen (1932); **hervormd** predikant te Nieuw Beerta (1933-1938; voorganger van ds. B.J. Ader, zie daar), te Heeg (14.9.1938-22.9.1946), te Uithuizen (1946), te Maastricht en als bijstand in het pastoraat te Gennep.

Gehuwd op 20.6.1933 te Heerlen met **Johanna Piernella Gerardina Tideman** (geboren 24.1.1911 te Soerabaja NOI, dochter van mijnningenieur ir. Pieter Gerard Tideman [18.10.1879 Apeldoorn-24.2.1950 Heerlen] en pianiste Aaltje Lourens [1878-1932]-28.6.2001 Breda). Ir. Tideman hertrouwde na de dood van zijn eerste vrouw op 6.5.1933 te Heerlen met zijn jeugdliefde, de Joodse Hedwig Goldschmidt-Koppel (1.2.1880 Gelsenkirchen, dochter Hermann Koppel en Adelheid Carsch-8.11.1970), weduwe van Hugo Goldschmidt (15.9.1874 Vrchlabi, Tsjechië-1924), die hij met haar twee kinderen naar Nederland wist te halen. Johanna P.G. Tideman was een jongere zus van Henriëtte (Henny) M. Neitzel-Tideman (7.1.1907 Soerabaja, NOI-1989 Zeist), die voorvechtster was van de Dalton-methode in het onderwijs en onder de koosnaam 'Tide' hecht bevriend was met de Joodse schrijfster en mystica Etty Hillesum (15.1.1914 Middelburg-30.11.1943 Auschwitz).

Ds. en mevr. Postma namen het Joodse meisje Rita Polak (1922, dochter van de latere futuroloog en politicus prof.mr.dr. Frederik (Fred) Lodewijk Polak (21.5.1907 Amsterdam-17.9.1985 Wassenaar) en de dichteres Edwina (Emma) Louise Moor (19.5.1908 Haarlem-26.2.1995) in huis. Van daaruit correspondeerde Rita met haar zusje Elly. Elly verbleef korte tijd in leegstaand jachthuis te Mildam bij Oranjewoud, waar toen o.a. de bekende verzetsman Theodorus Dobbe (19.3.1901 Amsterdam-5.9.1944 Dieren) verbleef, die van daaruit de geslaagde (éérste!) overval op een distributiekantoor te Joure had gepleegd. Later vond Dobbe voor haar een geschikt onderduikadres aan de Bellamylaan te Utrecht, waar ze door de boomkweker, verzetsman en drukker Dirk Douwe Barend ('Dick') van Veen (9.4.1915 Boskoop-19.1.1989 Boskoop) heengebracht werd. Niet lang daarna wisten agenten van de Rijksrecherche centrale een aantal betrokkenen bij de overval te arresteren en werd de schuilplaats in het jachthuis ontdekt. In de tuin vond men behalve lege jeneverflessen ook begraven paperassen van de Gemeente Haskerland (waar Joure deel van uit maakte) en brieven aan Theo Dobbe. Daartoe behoorde ook een brief van Elly Polak met haar nieuwe schuiladres. Daarop werd zij gearresteerd en naar Heerenveen overgebracht. Kort daarop werd ook Rita in de boeien geslagen te Heeg, samen met de 69-jarige Michael Joosten (13.3.1873 Groningen-15.12.1942 Auschwitz), die met haar in de pastorie van Heeg onderdak gevonden had. Jammer genoeg vond men daar brieven die Rita Polak van verschillende onderduikers in Friesland ontvangen had. Zij werden allemaal opgepakt, maar niet overgedragen aan *Referat IV-B-4*, de onderafdeling van het *Reichssicherheitshauptamt* die belast werd met de deportatie van de Joden. Mogelijkerwijs hebben sommigen van hen juist om die reden de oorlog overleefd. "*Vele Nederlanders zijn voortvluchtig daar ze Joden in huis hebben gehad wat nu ontdekt is, o.a. de dominee van IJsbrechtum (= ds. Jan Engelbert Wagenaar; zie daar), een*

boer uit Tjalhuizen (boer Speerstra), een verpleegster uit Nyland, dominee Postma uit Heeg en zijn vrouw en zoveel meer”.

Bron: www.ondergedokeninfryslân.nl (Onderduikers in IJlst).

Lit.: Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 51; Etty Hillesum, *Het denkend hart van de barak*, 7, 43, 85, 88, 114; Etty Hillesum, *Het verstoorde leven*, 9, 48, 51v., 55, 80, 86, 101, 109, 114, 152vv., 155, 158, 165v., 169, 178, 182, 190, 192, 194; Etty Hillesum, *In duizend zoete armen*, 7, 18, 23, 25, 59, 71, 78vv., 82v., 86, 96, 109, 161, 168; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 17; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 107, 112, 114v. en 125; Klaas A.D. Smelik (eindredactie), *Etty Hillesum en de receptie van haar dagboeken*.

403.

Dr. Johan (Joop) Sjouke Postma (geboren 22.11.1910 te Emmen, zoon van de doopsgezinde hotelier Sjouke Postma [1875 Zwarte Haan, Frl.-1943 Emmen] en de hervormde Janna Jans uit Ruinerwold-overleden 24.6.1995 te Appelscha; begraven Begraafplaats Terwisscha aldaar; opschrift zerk: “*Kracht in zwakheid*”). Op 11.11.1918 – de dag waarop de Eerste Wereldoorlog eindigde en hij bijna acht jaar oud was – stopte Joop bij het hotel van zijn ouders aan de Stationsstraat in Emmen – die gedurende de Eerste Wereldoorlog Belgische vluchtelingen hadden gehuisvest - een kastanje in de grond die uitgroeide tot een flinke boom. Honderd jaar na dato wilde de gemeente Emmen de ‘Vredesboom’ een beschermde status geven en plaatste er een bordje bij met het volgende opschrift: “*Vredesboom ter herinnering aan het einde van de Eerste Wereldoorlog op 18 november 1918. Op 11 november 1918 gepland door een zevenjarige jongen die hier een kastanje in de grond stopte*”. Uiteraard was de naam van ‘de jongen’ bekend, maar men zag er kennelijk vanaf om die bewust te noemen (zie hierna). Twee broers van ds. Postma waren n.l. felle nationaal-socialisten, en wel Jacob Albert (6.5.1901 Meppel-18.7.1991 Warns), chef-hofmeester van een scheepsrestaurant en al voor de oorlog lid van de NSB, en een jongere broer Albert (2.2.1922 Emmen-1984 in Duitsland), eveneens NSB-lid, die later zelfs als soldaat van de Waffen-SS vocht aan het Oostfront. Broer Klaas Postma (geboren 25.12.1904 te Meppel), opzichter bij de genie en architect, was daarentegen actief lid van het verzet, werd opgepakt en op 29.2.1944 gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte). Een vijfde Postma-telg, Hendrik Jan (24.3.1903 Meppel-10.1.1990 Voorhout) tenslotte, leraar technische vakken in Nederlands Oost-Indië, overleefde als één der weinigen de dodenspoorlijn in Pakan Baroe (Sumatra).

Johan Sjouke Postma volgde de HBS in Ter Apel (gevestigd in het oude kloostergebouw), behaalde zijn eindexamen in 1928 en studeerde aanvankelijk Engelse taal- en letterkunde aan de RU te Groningen. Later koos hij alsnog voor de theologie, maar moest daarvoor eerst nog twee jaar Latijn en Grieks studeren in Groningen. Aansluitend vertrok hij naar Amsterdam om daar aan het Doopsgezinde Seminarium zijn theologische opleiding te voltooien en **doopsgezind** hulpprediker geworden te worden in Groningen (1936-1940) en voor korte tijd predikant (?) te Den Horn (4.4.1937-3.9.1939).

Vlak na de beruchte ‘*Reichskristallnacht*’ in november 1938 vertrok Postma evenwel naar Duitsland om de Joodse arts Wolf en zijn vrouw te helpen het land te ontvluchten. Hun zoon verbleef al in Nederland (was hij bevriend met Postma?) en wilde zijn ouders helpen om naar de Verenigde Staten door te reizen. Postma haalde het echtpaar per auto op en wist hen veilig de grens over te helpen. Vervolgens reisde hij per trein weer terug om – op aanwijzing van de arts – de in diens huis verstopte juwelen veilig te stellen, waarmee het gezin Wolf de overtocht zou kunnen betalen. Aan de grens werd de predikant ondervraagd door een douaneambtenaar: of hij iets had aan te geven? “Jawel”. Zei Postma, “Ik heb mijn zakken vol juwelen!” De man tikte tegen zijn voorhoofd en liep door. De Wolfs overleefden de oorlog.

Inmiddels had Postma zijn studie voltooid, o.a. bij zijn favoriete hoogleraar kerkhistoricus prof.dr. Wilhelmus Johannes Kühler (8.12.1874 Amsterdam-18.11.1946 Leiden), die bij hem een grote interesse voor de Mennonitische kerkgeschiedenis wist te wekken. Terzelfdertijd raakte hij ook sterk betrokken bij het lot van zijn vervolgte geloofsgenoten (Mennonieten) in de Sowjet-Unie en kreeg hij zelfs – dankzij bemiddeling van prof. Kühler? - opdracht van het Internationale Hof van Justitie in Den Haag om studie te maken van het weerloosheidsbeginsel bij de Doopsgezinden in Rusland en Polen, die zou moeten uitmonden in een dissertatie over dit onderwerp. Met het oog daarop bracht Postma drie maanden door in Slot Oliwa bij Danzig (Gdansk, in het door de Duitsers bezette Polen; verwoest in 1945 bij de Russische opmars), maar helaas moet hij kort daarop besmet zijn geraakt met TBC en vertrok hij in 1940 naar Davos om daar te herstellen. Daar genas hij – ondanks het feit dat hij nog maar over één long kon beschikken – twee jaar later dankzij het nieuwe geneesmiddel penicilline.

Ds. Postma was inmiddels gehuwd met **Anna (Anneke) Petronella Alberdina Luitjens** (geboren 14.11.1920 Buitenzorg, NOI-15.8.2011 Appelscha; begraven Begraafplaats Terwisscha, Appelscha; “*God is liefde*”), zuster van de beruchte oorlogsmisdadiger Jacob Luitjens (geboren 18.4.1919 Buitenzorg, NOI). Beide waren kinderen van de doopsgezinde dierenarts Steven Broeils Luitjens (6.7.1893 Leens-4.7.1962 Eenrum; begraven Saaxumhuizen) te Roden, die al vroeg de nazi-ideologie had omarmd en actief lid werd van de NSB, en zijn vrouw Martje Breggine Westerdijk (geboren 13.8.1891 Uithuizen). Maar zelf volgde Anneke Luitjens de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, met docenten als Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijsenburg) en mr. dr. Marinus Jan Adriaan Moltzer (13.2.1883 Deventer, zoon van ds. Jan Eliza Moltzer [29.3.1837 Amsterdam-12.1.1900 Deventer] en Adriana Cornelia Kruiemel-20.11.1960 's Gravenhage). Tijdens de oorlog ontpopte Jacob Luitjens zich tot een berucht Landwachter, die bekend stond als de ‘de Schrik van Roden. Hij wist n.l. tal van onderduikers en verzetsstrijders op te sporen en aan te houden, waarbij het soms zeer gewelddadig toeging (zeker twee mensen verloren daarbij het leven). Na de oorlog meldde Luitjens zich bij de politie om aan een lynchpartij te ontkomen. Een jaar later wist hij echter al weer uit kamp Westerbork te ontsnappen naar Duitsland, waar hij zich vervoegde bij een doopsgezinde hulporganisatie. Luitjens vertrok in 1961 vanuit Paraguay naar Canada en kreeg daar een verblijfsvergunning omdat hij zijn oorlogsverleden had verzwegen. Op den duur bracht hij het zelfs tot hoogleraar in de botanica aan de Universiteit van Brits-Columbia, maar in 1980 werd zijn verblijfplaats echter opgespoord door leden van het voormalig verzet, en in 1991 verloor hij de Canadese nationaliteit en werd een jaar later uitgewezen. De rechtbank in Assen veroordeelde Luitjens tot 28 maanden gevangenisstraf die hij tot maart 1995 uitzat; daarna verdween hij van het toneel, maar hij schijnt – op zeer hoge leeftijd – nog ergens in Friesland te wonen. Een uitreisvisum naar Canada werd hem recent geweigerd.

Toen Ds. Postma in september 1942 genezen werd verklaard, keerde hij niet terug naar de kerk, maar verwierf een functie bij de *Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe* in Assen (1942-1945). Als zodanig was hij – ondanks het feit dat hij geen lid was van de NSB - zelfs in oorlogstijd nog gedurende drie weken waarnemend burgemeester van Meppel. In die tijd besprak hij echter ook voor de gelijkgeschakelde Nederlandse radiozender Hilversum II het boek ‘*Naar Oostland: Nederlandse kolonisatie in Europa*’ van de NSB’er Johan Theunisz (7/9/1900 Stadskanaal-16.4.1979 Valencia, Sp.), waarin Nederlandse boeren opgeroepen werden naar het door de Duitsers bezette ‘Oostland’ te vertrekken. In duidelijke taal gaf Postma bij die gelegenheid zijn mening over wat er gaande was in Rusland: het grootste gevaar voor de beschaving zou uit Azië op ons afkomen! Dat zou hem nog duur komen te staan. O.a. om die reden werd ds. Postma direct na de oorlog met zijn twee foute broers en zijn moeder gearresteerd. Zijn vrouw werd met haar beide dochttertjes op straat

gezet maar wist met lotgenoten onderdak te vinden in een onbewoonbaar verklard huis. Na een half jaar werd Ds. Postma weer vrijgelaten (of wist hij uit Kamp Westerbork te ontsnappen?), maar een terugkeer binnen de doopsgezinde gemeenschap in Nederland zat er toen niet meer in. Zijn collega ds. Leendert Desiderius Gerardus Knipscheer (17.7.1903 Wormerveer-4.2.1989 Epe; crematie), van 1935 tot 1968 doopsgezind predikant te Groningen, drong er zelfs op aan om het manuscript voor zijn dissertatie te vernietigen! Echter, zijn oude leermeester prof. Kühler bleef hem trouw: mèt een aanbevelingsbrief van zijn hand vertrok Postma in de winter van 1946 naar Duitsland. Hij trof er zijn zwager in het zogenaamde *Mennonitenlager* in Gronau, een opvangkamp ten behoeve van Russische en Poolse mennonieten. In datzelfde jaar werd Postma vanwege de radiotoespraak tijdens de oorlog bij verstek veroordeeld tot drie jaar cel wegens propaganda voor de vijand, hoewel hij - in tegenstelling tot vader en zoon Luitjens - geen lid was van de NSB. In cassatie werd zijn straf teruggebracht tot één jaar omdat de eerder genoemde Duits-Joodse arts Wolf à décharge getuigde dat Postma hem geholpen had toen hij eind jaren-dertig naar Nederland was gevlucht. Wèl werd aan Postma door de Algemene Doopsgezinde Sociëteit gedurende tien jaar het predikantschap ontnomen. In 1948 wist Postma vergezeld van zijn zwager Jacob Luitjens met hulp van het '*Mennonite Central Committee*' te Frankfurt am Main naar de kolonie Fernheim in de Chaco, Paraguay uit te wijken. In 1950 voegde zijn gezin – moeder had tijdelijk werk gevonden aan de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam - zich daar bij hem op de landbouwkolonie 'Friesland'. Hij kon hij er functioneren als leraar, predikant en zelfs als boer. Zijn laatste standplaats in Latijns-Amerika was de landbouwkolonie 'Witmarsum', te Rio del Sul in het Zuiden van Brazilië. Jacob Luitjens – die op 1.3.1948 in Nederland bij verstek veroordeeld was tot levenslang wegens het bieden van hulp aan de vijand – functioneerde er als onderwijzer. In 1957 keerde ds. Postma nog binnen de verjaringstermijn terug naar Nederland. Hij werd drie weken vastgehouden in Veenhuizen en kreeg vervolgens zijn straf kwijtgescholden. Daarna vestigde hij zich te Appelscha. Vervolgens diende hij van 27.10.1957 tot 11.8.1963 als predikant de doopsgezinde gemeente van Warns en Koudum. In die periode voltooide hij eindelijk zijn dissertatie, waarvoor hij nieuw-onderzoek had moeten omdat het oude materiaal tijdens de oorlog geheel verloren was gegaan. Hij promoveerde in 1958 magna cum laude aan de Universiteit van Marburg op een dissertatie getiteld '*Das niederländische Erbe der preussisch-rusländischen Mennoniten in Europa, Asien und Amerika*'. Van 1963-1967 diende Postma de doopsgezinde vluchtelingengemeente te Sembach, Enkenbach en Alsenborn, NO van Kaiserslautern in de Palts. Van 12.3.1967 tot zijn emeritaat op 23.11.1975 stond hij tenslotte weer in zijn 'oude' gemeente Warns/ Koudum. Daarna was hij nog enkele jaren hulpprediker in Wolvega (1975-1.10.1978). In 1981 was hij medeoprichter van de internationale stichting 'Menno Simons-Centrum' te Witmarsum en hij schreef het toneelstuk '*Kracht in zwakheid*', dat in 1986 werd uitgevoerd ter gelegenheid van de 450-jarige herdenking van Menno Simons' (1496 Witmarsum-31.1.1561 Wüstenfelde} breuk met de kerk van Rome. Ds. Janna Frouwkje Postma werd in februari 1945 geboren als dochter van het echtpaar Postma. Ze studeerde theologie in Groningen en aan het Doopsgezind seminatum in Amsterdam. en trouwde met ds. Willem Kuipers, predikant te Krommenie e.a.o. en Rotterdam. Na haar scheiding zij was o.a. predikant bij De Doopsgezind-Remonstrantse gemeente in Delft en in Rotterdam en later de Doopsgezind-Remonstrants en-Vrijzinnig hervormde Gemeente te Zoetermeer en de Doopsgezinde Gemeente in Den Haag. In 1988 heeft zij middels een interview in *Trouw* het familieverhaal zeer uitgebreid en open en eerlijk verteld.

Bibl.: Postma schreef in de oorlog twee artikelen 'ten behoeve van de Nederlandse Oostkolonisatie': 1) '*Bibliographie van Mennonitica*' voor het blad '*Volksche Wacht*' ('Hamer', Den Haag, 1941) en '*Schriftum über die Beziehungen zwischen den*

Niederlanden und dem Weichsellande in het 'Heft' *Die Niederlande und der deutschen Osten* (Forschungsstelle für westpreussischen Landesgeschichte, Danzig, 1942).

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 89 (1995), 197, 211 en 90 (1996), 11v. Peter & Elfrieda Dyck, *Up from the Rubble*; Huib Goudriaan, *De Afgrond na 40 jaar* (interview met ds. Janna Postma in 'Trouw' d.d. 22.10.1988); Janna Frouwkje Postma, *Levensverhaal* in: Nieuwsbrief Adventskerk Vrijzinnige Christelijke Geloofsgemeenschap Zoetermeer (zomer 2019), p. 3-6; Albert van der Heide, *Luitjens' case full of tension, drama and surprises*; Wiebe Postma, *Welkom bij Hotel Postma* (home.deds.nl/~hotelpostma/hotelnl.html).

404.

Dr. Louis Praamsma (1.1.1910 Den Helder, zoon van onderwijzer en hoofd van de Julianaschool te Sneek Riemer Jans Praamsma [4.7.1877 Haskerland-8.10.1916 Sneek] en Johanna (Jo) Hendrika Petronella Catharina Onvlee [4.3.1880 Bergen op Zoom, dochter van hoofdonderwijzer Louis Onvlee {1850-1945} en Dina Johanna van Borselen {1855-1925}-13.4.1938 Sneek]- 2.12.1984 Brampton, Ontario (Canada). Behalve Jo Onvlee hadden ze nog vijftien andere kinderen, onder wie: architect en uitvoerder Herman Onvlee (26.6.1885 IJlst-27.9.1923 Amsterdam, bouwer van acht gereformeerde kerkgebouwen in den lande, en prof.dr. Louis (Lou) Onvlee (23.22.1893 Baarn-9.3.1986 Ede), die na een theologische studie aan de VU (1915) en een studie Oosterse Talen aan de RU Leiden te hebben afgerond, promoveerde op een dissertatie over het Soembanees (1925); als zending-Bijbelvertaler naar Soemba werd uitgezonden (1926-1941 en 1951-1955) en tenslotte buitengewoon hoogleraar culturele antropologie werd aan de VU (1956-1966). De schrijfster Margje ('Max') de Lange-Praamsma (26.12.1906 Bolsward, dochter van burgemeester Sjerp Praamsma van Bolsward en Baukje Wielinga-16.4.1990 Leeuwarden) was een nicht van dr. Praamsma. Zij was gehuwd met leraar Hendrik de Lange (12.1.1900 Gaastmeer-1976) en werd vooral bekend door de tien delen van haar *'Goud Elsjie'*-reeks.

Louis Praamsma trouwde op 26.3.1935 te Bolsward met onderwijzeres **Petronella Johanna Vlietstra** (22.10.1909 Amsterdam, dochter van Willem Vlietstra [16.9.1879-4.4.1952; begraven Algemene Begraafplaats Heemstede] en Ypelina Huisman [8.2.1880-5.10.1968]-17.7.1988 Brampton, Ontario, Canada).

Gereformeerd predikant te Nieuwolda (31.3.1935-5.11.1944) Stadskanaal (12.11.1944-18.9.1949), Groningen (25.9.1949-1.1.1957) en Groningen-Zuid (1.1.1957-26.6.1958); daarna predikant van de First **Christian Reformed Church** te Toronto (Canada), assistent-professor aan Calvin Seminary (1962-1963), predikant CRC te Fruitland (1963-1972) en CRC Collinwood (1972-1974).

Dr. Praamsma hielp en verzorgde volgens dr. G.J. van Klinken Joodse onderduikers te Stadskanaal: *"Bij mijn overgrootmoeder Jantje Brouwer-Groenwold en de toen nog ongehuwde tante Aaltje (Handelskade 31, Stadskanaal) zat behalve 'juf' Esther Mol ook Aby de Lange ('Piet') ondergedoken. Mijn vader Johan van Klinken heeft dat allemaal van nabij meegemaakt (na het overlijden van zijn vader woonde hij met zijn moeder en jongste zus tot 1943 bij oma Brouwer in). Ds. Praamsma kwam veel langs, bezorgde theologische literatuur en Aby is na de bevrijding gereformeerd gedoopt. Voor de orthodoxe Esther Mol moet dat moeilijk zijn geweest (al deed iedereen zijn uiterste best om haar koosjere maaltijden te verschaffen). Aby verliet de GKN al gauw weer en begon aan schoenenhandel in Blaricum. Er is tot zijn overlijden contact met ds. Praamsma gebleven, vooral via Oom Gerrit en tante Aaltje (die een groot bewonderaar van de predikant was). De onderduikers kwamen op de Hande;skade via Thie Brouwer, broer van mijn oma"* (G.J. van Klinken, mail d.d. 30.6.2021).

405.

Dirk Cornelis Prins, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 21.1.1888 te Amersfoort-,

zoon van Dirk Cornelis Prins en Christine Sophie Marie Elisabeth Bauer-overleden 18.2.1945 in KZ Neuengamme),

Hervormd zendeling-leraar van de Utrechtse Zendings Vereeniging (UZV) te Halmahera (Molukken); daarna in dienst van de Gereformeerde Zendings Bond (GZB); aankomst op Celebes december 1915; ressortzendeling van Ma'kale (1915-1920); met verlof naar Nederland; daarna hulpprediker van de Indische kerk en Indisch ambtenaar.

Gehuwd op 31.7.1913 te Amersfoort met **Beatrix Anna Hardeman** (geboren 1883 te Veenendaal, dochter van Johannes Hardeman en Johanna Carolina van Helsdingen-overleden 1967; gescheiden)

Ds. Prins was lid van het verzet; hij bracht in oktober 1942 het Joodse echtpaar Alexander Sturhoofd (17.8.1902 Amsterdam, zoon van Jacobus Sturhoofd {13.2.1866 Amsterdam-30.4.1943 Sobibor} en Ester Loonstein {16.1.1869 Amsterdam-30.4.1943 Sobibor}- 5.1.1977 Benidorm, Spanje} en Saartje Sturhoofd-Wallage [geboren 5.1.1906 Stadskanaal, dochter van Jacobus Wallage {12.8.1866 Borger-23.8.1939 Onstwedde}, hun beide zonen Jaap(? = Jacques Sturhoofd, gehuwd met Anita Sonja Hijman) en Max(?; gehuwd met E. Meijer) en Susanna Cohen [17.1.1868 Annen-1.1943 Apeldoorn]-overleden mei 1979) uit Amsterdam onder bij Cornelis en Wijnanda Kleuver te Zeist (zie ds. Hero Torenbeek). Ds. Prins werd vervolgens gearresteerd, zat van 8.6.1944-5.9.1944 in Vught, vervolgens tot 16.10.1944 in KZ Sachsenhausen en van 16.10.1944 tot aan zijn dood op 18.2.1945 in het concentratiekamp Neuengamme. Hij wordt in '*Het verzet der Hervormde Kerk*' van ds. H.C. Touw niet vermeld.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 478, 831.

406.

Drs. Eduard Pijlman (geboren 26.12.1915 te Amsterdam, Frederik Hendrikstraat 94I, zoon van muziekleraar en koordirigent Fetze Pijlman en Maria Johanna Stoffels-overleden 18.6.2003 te Amsterdam, Lutherse verpleeghuis 'De Wittenberg'; begraven 'Zorgvlied' te Amsterdam).

Zijn oudere broer ds. Fetze Pijlman (26.4.1911 Amsterdam-28.2.2001 Arnhem) was gereformeerd predikant in Hoek (1939-1942), Mijdrecht (1942-1946) en Katwijk aan Zee (1946-1976). Zijn jongere broer Klaas Pijlman (5.1.1917 Amsterdam-18.7.2007 Amsterdam) was tekenleraar, illustrator van o.a. kinderbijbels en -boeken en kunstschilder, die de gedichtenbundel '*Gedorscht volk*' van zijn broer Fetze, die kort na de oorlog uitkwam, illustreerde.

Eduard studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (30.9.1934); lid VU-Corps NDDD en NCSV; kandidaat (7.7.1939); **gereformeerd** predikant te Lopik (21.3.1943-18.11.1945) en te Rotterdam-Schiebroek-Hillegersberg (1.12.1945-4.5.1952); tussentijds was hij reserve-legerpredikant in Nederlands Oost-Indië (februari 1948-februari 1950); predikant te Bandung (29.6.1952-1957), te Rotterdam-Kralingen (4.9.1957-14.5.1961), te Wassenaar-Zuid (4.6.1961-1.5.1966) en te Amsterdam (22.5.1966-1.11.1980 wegens emeritaat); hij maakte deel uit van 'De Achttien, 18 gereformeerde en hervormde predikanten die zich begin jaren zestig inzetten voor kerkelijke eenwording; hij was ook wetenschappelijk hoofdmedewerker praktische theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam (1.9.1980-21.12.1981).

Gehuwd met **Marijke de Koning** (geboren 8.7.1912 te Opperdoes-overleden 9.11.1993 te Amsterdam; de dichter Fetze Pijlman (geboren 31.5.1946 te Rotterdam) is hun zoon. Eduard Pijlman was later nog levensgezel van **Elisabeth Hendrika (Multje) Gallas** (geboren 13.3.1918 te Amsterdam-overleden 21.7.2010 te Amsterdam), eerder gehuwd met ds. Wijnand Marie van Asperen (1.6.1916 Amsterdam-1.9.1992 Amsterdam), hervormd predikant te Landsmeer (1948), Haarlem (1955) en Amsterdam (1963-1982).

Ds. Pijlman zat van 3-4.8.1944 gevangen in de gevangenis Haagsche Veer te Rotterdam, van 4-5.8.1944 in de gevangenis aan de Gansstraat te Utrecht en van 5-29.8.1944 in het Huis van bewaring aan de Amstelveenseweg te Amsterdam en van 29.8.-15.12.1944 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort; o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers.

Bibl.: E. Jan Pijlman, *Gedorscht volk*; Eduard Pijlman, *Ergens heen (overwegingen voor onderweg)* (Delft, 1986).

Lit.: Sjoerd van Faassen e.a. (eindred.), *Schrijversportretten*, 311; Bert Klei, Martien Brinkman, Bernard Rootmensen, *Leven en leer van Eduard Pijlman*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 229; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Bernard Rootmensen, *In memoriam Eduard Pijlman* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 10 (juli 2006), 32- 35; Maria Barnas, *Schrijversportretten*, 311.

407.

Carel Cornelis Pijpers (geboren 5.9.1909 te Utrecht, zoon van spoorwegambtenaar Laurens Jan Pijpers [1884 Utrecht-1953 Leiden, Wasstraat 2] en Henrica Anna Josephina van den Bergh [1883 Leiden-1971 's Gravenhage?]-overleden 30.5.1976 in het Rode Kruisziekenhuis te 's Gravenhage; crematie Crematorium 'Ockenburgh' te Loosduinen).

Studie indologie en daarna theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; **hervormd** hulpprediker te Hengelo (O), voorganger van de **Vereniging van Vrijzinnig Hervormden** Hengelo (O.) en hervormd predikant te Zweeloo (-1943), predikant-voorganger afdeling **Nederlandse Protestanten Bond** te Voorburg (1943-), predikant **Verenigde Protestantse Gemeente (VPG)** te Willemstad (Curacao; 1947-1957); leraar aan de Gemeentelijke Kweekschool te Rotterdam en docent godsdienstonderwijs en cultuurgeschiedenis van het christendom te 's Gravenhage. voorganger **Nederlandse Protestanten Bond (NPB)** te Loosduinen en te Hoek van Holland (1964-).

Tijdens de oorlog bood hij aan Joodse onderduikers onderdak in de pastorie van Zweeloo, o.a. in 1942 aan Abraham Emanuel Arbeid (geboren 22.3.1920 te Amsterdam als zoon van Asser Arbeid [geboren 7.3.1883] en Jetje Abas [geboren 14.11.188]), die beiden op 14.9.1942 in Auschwitz werden omgebracht). Hij kreeg de schuilnaam 'Wim Scholten'. Maar ook hun zoon zou de oorlog niet overleven: begin januari 1943 werd hij n.l. door de predikant vergiftigd (wel zeker met het sterke barbituraat/ slaapmiddel Phanodorm, omdat hij zich - hypernerveus geworden – dreigde aan te geven bij de politie en daar alles wilde gaan vertellen wat hij wist over illegale activiteiten in en om de pastorie. Pogingen om hem elders onder te brengen mislukten, waarop in overleg met het verzet besloten werd hem om te brengen door toediening van vergif. Na twee dagen is hij overleden. Zijn lichaam werd onder het kolenhok in de schuur van de pastorie begraven, maar werd in 1959 bij toeval ontdekt toen de pastorie gesloopt werd. Behalve het stoffelijk overschot – waarop sectie werd verricht door anatoom-patholoog dr. Jan Zeldenrust – werden daar ook nog persoonlijke eigendommen opgegraven, n.l.: een aktetas, portefeuilles, een horloge, een paar brillen, scheergerei, een portemonnaie met oorlogsgeld, een penning met het woord 'Palestine 1927' en een Hebreeuwse tekst (= munt van 10 Mills van het Britse Mandaat over Palestina [1920-1948], een rieten gele reismantel en kleding). Ds. Pijpers onthulde in een brief d.d. 17.7.1959 aan de officier van justitie de ware toedracht, waarin hij alle verantwoordelijkheid op zich nam (namen van andere betrokkenen – bijvoorbeeld verzetsmensen, die behulp waren bij de begrafenis – werden niet genoemd). Vervolgens meldde deze aan de minister van justitie, dat er in de pastorie sprake was geweest van een noodsituatie, waarna op advies van mr. B.J. Besier, procureur-generaal op het ministerie van strafvervolgning werd afgezien en besloten werd de zaak te seponeren. Abraham Arbeid werd herbegraven op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg (nr. E 50 nr. 17).

Lit.: H.W. van den Beukel, K.W. van Hasselt, J Ridderbos, *De Drentse Sjoa*, 160; Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak – Liquidaties in Nederland*; Jan Warmolts, artikel d.d. 4.8.2015 ‘Onderduiker Abraham Emanuel Arbeid overleden – Onderduiker begraven in kolenhok van pastorie’ (<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/445098/onderduiker-abraham-emanuel-arbeid-overleden>).

408.

Harm Rabbers (geboren 27.1.1910 te Emmen, zoon van landbouwer Koop Rabbers en Gesien Rabbers-overleden 23.4.1983 Leeuwarden, begraven: Noorderbegraafplaats te Leeuwarden).

Gereformeerd hulpprediker te Ulrum (9.11.1942-28.2.1943), predikant te Lutterade (na 1958 Geleen; 1.5.1943-30.4.1944) en Ruinerwolde-Koekange (en Zuidbarge? 17.9.1944-17.3.1946), Tijnje (26.5.1946-21.8.1949) en Wartena (4.9.1949-1.2.1964 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Aaltje Moorlag** (geboren 9.2.1914 Exloërmond, dochter van landbouwer Kornelis Moorlag [1885-1948] en Roelfke Goosen [1888-1966]-overleden 28.5.2004 te Burgum).

Ds. Rabbers was betrokken bij het netwerk van ds. Pontier en bracht in zijn gemeente Joodse kinderen onder op veilige adressen.

Lit.: *In memoriam Ds. H. Rabbers* in: *Jaarboek 1984 der GKN*.

409.

Dr. Leonard Albert Rademaker (geboren 9.5.1872 te Sneek, zoon van ds. Geurt Arend Rademaker [22.8.1834 Barneveld-10.5.1908 ‘s Gravenhage] en Anneke Hakkert [1832-1874]; ds. G. Rademaker hertrouwde later met Jefke Marla Louise Dorothea Notten [1845-1921]-overleden 28.2.1956 Rijswijk Z.H.)

Gymnasium Doetinchem; studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht (1898); **hervormd** predikant te Nieuw-Helvoet (4.12.1898-1.5.1900; legde zijn ambt neer); promotie in 1898 op een dissertatie over de dichter Didericus Rafaelsz. Camphuysen (4.5?.1586 Gorinchem-9.7.1627 Dokkum); daarna publicist en journalist (redacteur ‘*Het Vaderland*’ te ‘s Gravenhage:1911-1938); in 1925 ernstig gewond t.g.v. een auto-ongeluk in een pas bij Suur (Beneden-Engadin, Zwitserland). In 1940(!) verscheen zijn boek “*Aan de poort van een nieuwe wereld*”, waarin hij een uitgebreid hoofdstuk wijdde aan de Joodse wijsgeer Barucj (de) Spinoza (24.11.1632 Amsterdam-21.2.1677 ‘s Gravenhage), die hij rekende tot de ‘moderne godzoekers’.

Hij was op 17.11.1898 te ‘s Gravenhage gehuwd met **Hendrika Carolina Molenaar** (geboren 21.1.1874 te IJsselmonde, dochter van Cornelis Arie Molenaar [1826-1911] en Anna Wilhelmina Carolina Knijff [1838-1875]-overleden 7.8.1950 te ‘s Gravenhage).

Ds. Rademaker zat van 30.3.1944-6.6.1944 als ‘journalist’ gevangen in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen ‘*wegens Jodenhulp*’ en werd daarna naar Vught overgebracht. Archief: Nationaal Monument Oranjehotel.

410.

Dirk Jacobus Ras, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 9.3.1908 te Amsterdam, zoon van electricien Willem Ras en Wilhelmina Clasina Renson-overleden 4.5.1990 Zwolle of Ermelo).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1928); jaargenoot: ds. B.D. Smeenk (zie daar); kandidaat (27.10.1933); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); (eerste **gereformeerd** predikant te Vleuten-De Meern (7.10.1934-20.1.1940), Klundert (4.2.1940-

7.7.1946), Bennekom (28.7.1946-1.6.1951), Enschede (10.6.1951-26.4.1970) en Leerdam (10.5.1970-12.8.1973 wegens emeritaat).

Gehuwd op 23.9.1934 te Rhenen met **Hendrika (Rie) Wilhelmina Griffioen** (geboren 28.12.1902 Abcoude-Proosdij, dochter van Jan Griffioen en Hendrika Lena Brouwer-overleden 27.5.1990 Ermelo).

Zie ds. W.M. le Cointre.

“Een bescheiden aard paste daarbij. Nooit sprak hij over zijn rol in het verzet en toen hem het Verzetshedenkingskruis werd uitgereikt had iedereen reden daarvan op te kijken” (A. Kruyswijk).

Lit.: A. Kruyswijk, *In memoriam Ds. D.J. Ras* in: *Jaarboek 1991 der GKN*, 475v.

411.

Willem Reinders, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 31.7.1895 te Bedum, zoon van landbouwer Jannes Reinders en Stientje Groeneveld-omgekomen 5.3.1945 in KZ Bergen-Belsen).

Hij volgde aanvankelijk een opleiding tot onderwijzer op de Kweekschool met den Bijbel te Groningen en studeerde later theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen; **gereformeerd** predikant te Oudeschild (Texel; 3.11.1929-7.2.1970 en te Sellingen (19.2.1937-5.3.1945).

Gehuwd 1) op 22.10.1929 te Groningen met **Margrietha Gesina Melles** (geboren 26.4.1895 te Groningen, dochter van schrijnwerker Willem Melles en Harmke de Raad-overleden 24.9.1931 te Groningen; begraven op de Noorderbegraafplaats) en 2) met **Lammechiena Henderika Vroom** (geboren 13.10.1900 te Vries, dochter van landbouwer Eppo Vroom [1863-1938; hij stamde uit de bekende tuiniersfamilie Vroom te Noordlaren] en Anna Brouwer [1869-1942]-overleden 23.8.1964 te De Bilt; begraven Begraafplaats Brandenburg, Bilthoven). Een oudere broer van Margrietha Gesina Melles, ds. Pieter Melles (4.10.1897 Groningen-8.8.1970 Groningen), stond tijdens de oorlog als gereformeerd predikant te Grijskerk (1931-1950). En haar jongere broer, ds. Gerard Melles (15.1.1900 Groningen-21.5.1985 Veenendaal), was van 1930-1946 gereformeerd predikant te Wartena en Eernewoude en als zodanig actief in het verzet (zie daar).

Ds. Reinders was een prominent en zeer principieel verzetsleider in de regio Sellingen e.o. Ooit schijnt hij gezegd te hebben: *“Als ik gehaald word, dan hoop ik dat het is voor de zaak van Christus”* (“Een schild”, 7). De verzetsman Lo de Ruiter (Lodewijk Johannes de Ruiter; 12.6.1919 Zwolle-18.5.2008 Bergen NH) vertelt in 1996 over een ontmoeting, die hij tijdens de oorlog had met ds. Reinders: *‘Op een keer nam hij mij na het middageten mee. We beklommen een kleine heuvel (hij had een verrekijker bij zich) en zetten onze fietsen tegen een boom. Hij tuurde met zijn verrekijker de horizon af tot hij zei: “Ik heb het, Lo. Kijk ook eens”. Ik keek en zag prikkeldraad en torens en mannen met honden. Wat dat dan was? “Een concentratiekamp”. Wie daar dan zaten? “Communisten, socialisten, Joden”. Hoe hij dat wist? “Van een enkeling die ontsnapt is en vervolgens de grens over gevlucht”. Iedereen had het kunnen weten, maar hij wist het. In de oorlog is hij doodgeschoten. Toen ik dit verhaal aan de burgemeester (van Stad Delden, i.e. jhr.mr. Leo Octave Marie van Nispen tot Sevenaer (10.7.1900 Oosterhout-16.10.1993 ’s Gravenhage, De Ruiter werkte daar op de gemeentesecretarie; GCH) vertelde, vroeg hij mij de Joodse mannen te waarschuwen en onder te brengen. Ze hebben allemaal de oorlog overleefd, maar dat lag niet aan mij. Ze zijn gewoon niet verraden”*. De Ruiter werd na de oorlog achtereenvolgens burgemeester van Kuinre/ Blankenham en Bergen, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland en o.a. voorzitter van de IKON. Hij was hecht bevriend met de dichters Jan Willem Schulte Nordholt (12.9.1920 Zwolle-16.8.1995

Wassenaar), Lucebert (= Lubertus Jacobus Swaanswijk; 15.9.1924 Amsterdam-10.5.1994 Alkmaar) en Adriaan Roland Holst (23.5.1888 Amsterdam-5.8.1976 Bergen NH).

Ds. Reinders ontving op 21.1.1999 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had geregeld voor het gezin Sachs uit Vlagtwedde: vader Jacob – Jacques – Sachs (24.2.1895 Vlagtwedde, zoon van Louis Sachs en Emma Hes-27.1.1945 Auschwitz), moeder Jeanette Sachs-Frank (11.2.1894 Bourtange, dochter van Izaak Frank en Fanny Reingenheim-31.10.1944 Auschwitz) en hun drie dochters Emma Sachs (16.12.1921 Vlagtwedde-17.4.1945 Kratzau, Tsjechië), Henriëtte Sachs en Sophie Sachs (30.4.1929 Vlagtwedde-31.10.1944 Auschwitz) op de boerderij van Lammert Huizing (27.1.1916 Sellingerbeetse-25.11.1944 KZ Neuengamme) en Grietje Huizingh-Haveman (1991-) te Sellingerbeetse. Zij werden daar op 17.7.1944 bij toeval ontdekt door landwachters, die op jacht waren naar de verzetsman Dirk de Ruiter (24.10.1920 Nijensleek, Gemeente Vledder-13.7.1944 Mussel, aan zijn verwondingen), die op 16.6.1944 Heerbancommandant der WA en Districts-kommandeur van de Landwacht in Drenthe-Tunnis Buursma (1.2.1901 Arnhem-17.6.1944 Musselkanaal) had doodgeschoten, ontdekt op de boerderij en gevangengenomen. Niet lang daarna werd het gezin gedeporteerd naar Auschwitz. Alleen de oudste dochter Henriëtte (Henny) Sachs (6.12.1922 Vlagtwedde-20.9.2015 Musselkanaal) wist de oorlog te overleven en trad nadien in het huwelijk met Jan van Bekkum (1.11.1928-24.10.2010). Zij werden de ouders van prof.dr. Wouter Jacques van Bekkum, hoogleraar Semitische Talen en Culturen aan de Rijksuniversiteit Groningen). Als gevolg van de overval werd ook ds. Reinders gearresteerd. Hij kwam via het politiebureau in Winschoten, het Scholtenshuis in Groningen, en de concentratiekampen Vught (30.6.1944-5.9.1944) en Sachsenhausen (16.10.1944-18.2.1945; zie F.J. Nijkamp) tenslotte in KZ Bergen-Belsen terecht, waar hij aan vlektyphus overleed. In Sellinger werd een straat naar ds. Reinders genoemd. Lammert (Hij postuum) en Grietje ontvingen op 29.1.1980 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 168; *Het Grote Gebod*, I, p. 157, II, 636; Joh. de Haas, III, 222v.; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.9 (december 2005), 22; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; P. Melles, 'Vervolgd en ... zalig!'; 'Een Schild' –*Herdenking van hen, die de Kweekschool met de Bijbel te Groningen gedurende de tweede wereldoorlog verloor in Strijd en Verzet*, 2 (naam op gedenksteen), 7; Colet van der Ven, interview met Lo de Ruiter getiteld 'De doden lopen mee'; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 419 en 736v.

412.

Jan Hendrik Frederik “Jeremia” Remme (geboren 7.9.1883 te Hof van Delft, zoon van Willem Remme [c.1849 Abcoude-Baambrugge-14.12.1917 Zeist] en Maria Klapwijk [1.4.1857 Delft-1935]-overleden 20.1.1950 te Amsterdam, nadat hij onwel geworden was op weg van Oudshoorn naar Eemnes; begraven Algemene Begraafplaats Eemnes-Buiten, Laarderweg).

Hervormd kandidaat te Rijswijk (1907); **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Vinkeveen (29.12.1907-29.1.1911), te Rijssen (1911-1913), te Oud-Beijerland (1913-1917), te Huizen (1917-1921) en te Amsterdam (20.11.1921, bevestigd door ds. P. van Toorn te Rotterdam-30.4.1949 wegens emeritaat); voorzitter van de Gereformeerde Zendingsbond en lid van het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.

Gehuwd op 24.12.1907 te Rijswijk met **Willemina Catharina van der Sluijs** (geboren 10.11.1873 Alphen aan de Rijn, dochter van Aart van de Sluijs, hoofd ener school, en Bartha Maria van Es-overleden 11.9.1963 Veenendaal; begraven Eemnes-Buiten, Algemene Begraafplaats). Hun dochter Wilhelmina Catharina Remme (27.2.1911 Rijssen-28.12.1993 Sint Michielsgestel) was gehuwd met ds. Gabriël Lans (13.3.1913 Sint Annaland-

14.4.2005 Leusden); studie theologie Utrecht, theologisch kandidaat (1935), hervormd predikant te Meerkerk (1938), Vlaardingingen (1941), Amsterdam (1946), Amsterdam-West (1954), Hervormde Scholen, Amsterdam (1965), Boxtel-Sint Michielsgestel (1975-1976).

Remme was in de oorlogsjaren lid van *Groep 2000* in Amsterdam die zich vooral inzette voor Joodse onderduikers (zie ook: ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds.K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Kreb en ds. E.L. Smelik). "*Ds. Remme (nr. 18010 van Groep 2000) gaat er na de arrestatie van Henk Dienske (30.6.1907 Schiedam-16.2.1945 Kdo. Beendorf bij Helmstedt; topman van de L.O. in Amsterdam; zie ook ds. P.G. Kunst) ook van uit dat hij geen bonkaarten zal krijgen voor de 'delicate gevallen' onder zijn kerkangers. Hij stuurt het kerkenraadslid Van Doesburg (nr. 4012, Groepslid) er op uit hoe aan bonkaarten te komen*". Remme is eigenaar van het pand Stadhouderskade 56, waar later onder de deknaam 'Centraal Bureau voor Maatschappelijk Werk van de Nederlands Hervormde Kerk' het hoofdkantoor van Groep 2000 werd gevestigd. Het werd op 9.3.1945 door de *Sicherheitspolizei* bezet, maar dankzij de gebruikte codering kon er niemand worden opgepakt.

Lit.: Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 145, 209, 212v., 216, 223, 233, 258 en 272.

413.

Dr. Simon Jan Ridderbos (geboren 12.4.1914 te Kampen, zoon van prof.dr. Jan Ridderbos [24.11.1879 Bedum-4.7.1960 Kampen], hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen, en Gezina Velthuijs [23.1.1880 Bedum-27.10.1959 Kampen]-overleden te 24.1.1999 te Kampen; begraven Nieuwe Begraafplaats aan de Meester Nijhoffstraat te Heerde).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1932; doctoraal 2.12.1939); promotie (19.9.1947).

Zijn beide broers werden eveneens gereformeerd predikant en werden later hoogleraar: prof.dr. Herman Nicolaas Ridderbos (geboren 1.3.2.1909 te Oosterend [Friesland]-overleden 8.3.2007 te Kampen), tijdens de oorlogsjaren predikant te Rotterdam-Charlois (26.10.1939-1.3.1943), vervolgens hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Hogeschool te Kampen, gehuwd met Jacoba Apollonia Gerarda Kok (geboren 25.5.1906 te Kampen-overleden 20.7.1991) en prof.dr. Nicolaas Herman Ridderbos (geboren 19.8.1910 te Meppel-overleden 28.4.1981 te Amsterdam) was van 1939 tot 1943 predikant in Tweede Exloërmond en van 1943-1946 te Voorburg, en tenslotte was hij van 1950-1975 hoogleraar exegese, canoniek en *historia revelationis* van het Oude Testament en de hermeneutiek aan de VU te Amsterdam. Hij was gehuwd met Wilhelmina Margaretha de Rooij (geboren 23.9.1914 te Oudshoorn-overleden 11.11.1988 te Amsterdam; zie Christiaan Willem Johan Teeuwen).

Simon Ridderbos werd kandidaat theologie te Kampen; **gereformeerd** predikant te Sleen (29.3.1942-28.11.1945), te Rotterdam-Charlois (29.11.1945-27.7.1950) en te Amsterdam-Centrum (1950); geestelijk verzorger Valeriuskliniek Amsterdam (1965-1979 wegens emeritaat).

Gehuwd op 11.3.1942 te Heerde met **Hendrika Willemina Johanna van Apeldoorn** (geboren 27.12.1917 te Heerde, dochter van fabrieksdirecteur Gerrit Jan van Apeldoorn en Hendrina Hendrika Willemina van Apeldoorn-overleden 25.2.2016 Kampen). Haar broer Adrianus (Ad) van Apeldoorn (13.10.1921 Heerde-13.4.1945 Heerde; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Heerde (1^e klasse, nr. 447) was een actief verzetsman (lid NBS) en sneuvelde op 13.4.1945 bij de verdediging van de Klementbrug te Heerde, samen met zijn neef Gerrit Jan Herman van Apeldoorn (25.11.1922 Heerde-13.4.1945 Heerde; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats, Heerde (1^e klasse nr. 448).

Op nadrukkelijk verzoek van ds. Leendert Overduin (zie daar) uit Enschede nam ds. Ridderbos in september 1942 de Joodse Hilde Fanny Slager-Seligmann (2.10.1908 Kettwig, Nord-Rheinland, dochter van Max Seligmann en Rega Regina Stern-Westphalen-14.9.2006 Washington Heights, New York, USA) uit Enschede in huis. Zij was de tweede echtgenote van makelaar/ assuradeur Abraham (Harry) Slager (20.9.1896 Enschede, zoon van Garson Slager en Betta Spits, die beide op 2.7.1943 in Sobibor werden vergast-omgekomen op 6.9.1941 in KZ Mauthausen). Ook Max Slager (1936 Enschede, zoontje van Abraham en Hilde-6.9.1944 Auschwitz, met het laatste (kinder)transport) overleefde de oorlog niet (zie ds. Th.C. Frederikse). Hilde bleef tot april 1945 – toen Sleen en Enschede bevrijd werden - bij de familie Ridderbos.

Lit.: H.W.J.R. van A. en J.S. Ridderbos, *In memoriam*, in: *Jaarboek 2000 GKN*, 570v.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 72; B. de Boer, lemma 'Ridderbos, Simon Jan' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 244; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397.

414.

Catrinus Pieters Riegstra (geboren 7.8.1914 Abbega, zoon van Pieter Douwes Riegstra [25.2.1875 Abbega-2.7.1954] en Hiltje Ruurds Koopmans [1881 Wolsum-1928 IJlst]-overleden 19.10.1954 Wittelte, Drenthe, t.g.v. een hartaanval; crematie te Dieren).

Hervormd hulppredikant te Winschoten (-1944) en predikant te Blijham (12.3.1944-15.6.1947) en Tjalleberd, classis Heerenveen (1947-1954).

Gehuwd op 2.3.1944 te Leeuwarden met **Pietje Bruins Bruinsma** (geboren 22.4.1921 Leeuwarden-overleden 6.7.2001 Heerenveen, crematie 11.7.2001 Heerenveen)

Ds. Riegstra was lid van de KP en de LO en bood vanaf 1944 aan verscheidene onderduikers een veilig onderdak in de pastorie. Zo had hij geruime tijd de Britse vlieger Peter McLellan in huis. *Sergeant* John Peter Wallace McLellan (geboren 25.11.1923 te St. Asaph, N.Wales, Nr. 1457829) was *flight engineer* (werktuigbouwkundige) aan boord van de *Avro Lancaster III*-bommenwerper *LM375 JO-B* van het *463^e RAF-Squadron*, die in de nacht van 6/ 7.10.1944 - op de terugweg van een bombardement op Bremen – in brand werd geschoten door een Duitse *ME 410*-nachtjager en neerstortte te Nessenburg (Aussendeich), NW van Papenburg. Van de zevenkoppige bemanning kwamen drie vliegers om het leven, drie andere werden krijgsgevangen gemaakt en McLelland – die met zijn parachute was geland in een vijver bij Papenburg – wist als enige te ontsnappen en naar het Westen te lopen. Zijn collega *rear gunner Flight Sergeant* Thomas Patrick Whitely (Nr. 437918) vertelde na de oorlog: “*Heard the Engineer had evaded capture and was hiding in Holland*”. Toen op zekere dag ook nog de Amerikaanse piloot ‘Henry’ op de pastorie in Blijham werd ondergebracht, ondervroeg McLellan hem en bleekhem al snel dat deze man niet te vertrouwen was. Later gaf hij toe dat hij een gedroste Duitse marine-officier was, maar ook dat verhaal bleekniet te kloppen. Na overleg met een jurist en enkele andere verzetsleiders werd besloten de man te liquideren, omdat hij inmiddels veel te veel wist. Hetgeen dan ook geschiedde: de liquidatie werd verricht door veehandelaar/ slager en verzetsman Engelke Berends (10.9.1916 Nieuw-Beerta, zoon van Geert Berends [1892-1981] en Grietje Veld [1895-1985]-) uit Beerta. Berends maakte met chirurg dr. Johannes Hero Hommes, drager *Verzetshedenkingskruis* (18.3.1895 Stedum-5.1.1963), geneesheer-sirecteur van het R.K. St. Lucasziekenhuis te Winschoten en plaatselijk commandant van de OD (tot september 1944), notarisklerk Geert Kwant (15.4.1893 Hoorn, Gemeente Wedde/ Blijham, zoon van arbeider Wijcher Kwant en Geessien Bakker-) uit Wedde en de predikanten D.J. van Eck (zie daar) en C. Riegstra deel uit van een Oost-Groningse verzetsgroep. Samen met ds. Riegstra begroef Berends de man achter de pastorie (waar in 1960 het stoffelijk overschot werd teruggevonden).

Berends bezorgde verder vlees aan ondergedoken Joden (o.a. bij zijn schoonzuster in Stadskanaal, die 13 Joodse onderduikers in huis had) en verzetsmensen, en onderhield nauwe contacten met ds. Greeven van Vriescheloo (zie daar) en evangelist D.J. van Eck in Wedde (zie daar). De pastorie werd twee keer grondig doorzocht, maar men vond niets. In mei 1944 zag ds. Riegstra zich echter gedwongen om zelf onder te duiken. Zo overleefde hij de oorlog.

Lit.: Karin de Mik, *Slager Berends uit Beerta wil zijn verzetswerk erkend zien* (www.nazatendevries.nl)

415.

Joseph Hubertus van Riemsdijk (geboren 6.4.1883 te Zwolle, zoon van Rooms-katholieke ouders: muziekonderwijzer Andreas Hubertus Constantinus van Riemsdijk [27.5.1848 Maastricht-3.7.1904 Bad Nauheim, D.] en Maria Catharina Hubertina Claessens [10.8.1848-Maastricht-]-overleden 5.6.1940 te Itens, Hennaarderadeel; begraven Begraafplaats Holwerd).

Studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; ‘*via zijn belangstelling voor de Joodse gemeente komt hij bij de doopsgezinden terecht en besluit hij om daar predikant te worden*’ (Laurense); in 1914 toegelaten tot het ambt; **doopsgezind** predikant te Ternaard (11.10.1914-15.10.1922), te Surhuisterveen (22.10.1922-april 1930), en te Ytens (4.5.1930-5.6.1940), in combinatie met Baard (11.5.1930-5.6.1940).

Op 4.7.1918 te Westdongeradeel gehuwd met **Trijntje Heeringa** (geboren 18.7.1893 te Westdongeradeel, dochter van Douwe Jans Heeringa en Janke Idzes Bierma-overleden 24.5.1991).

Ds. van Riemsdijk was zeer goed op de hoogte van het Joodse leven. Hij kende in Amsterdam veel kleine sjoeltjes en kon *laienen* als een echte Jood. Hij zag er ook uit als één van het oude volk; hij had een mooie baard. En hij was bevriend met Abraham Salomon Kuijt of Kuyt (24.4.1899 Sneek, zoon van Salomon Abraham Kuijt [18.5.1870 Sneek-28.8.1933 Sneek] en Henriëtte Herzberger [11.11.1875 Eindhoven-13.1.1983 Sneek]-14.8.1975 Enschede), grossier en winkelier in galanterieën en porselein en voorzitter van het Nederlands-Israëlitisch kerkbestuur van Sneek (na de oorlog werd hij voorganger van de rest-gemeente in Sneek en daarna rabbijn van Leeuwarden [1948] en in Enschede) en was al voor de oorlog betrokken bij de organisatie van ds. W. Mesdag te Sneek (zie daar) voor de opvang van Joodse vluchtelingen.

Archief: App. Laurense e.d.;

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 105 (2011), 36-46; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 274; ‘*De Zondagsbode*’ 53 (1940), 23 juni 1940.

416.

Johannes Hendrik Rietberg (geboren 25.12.1884 te Winterswijk, zoon van graanhandelaar, winkelier en molenaar Hendrik Rietberg [1857-1927] en Clara Christina Theodora Dulfer [1858-1925]-overleden 30.11.1947 te Maassluis; begraven op de Algemene Begraafplaats te Maassluis, Willem de Zwijgerstraat 36; opschrift zerk: “*De Gereformeerde Kerk van Maassluis gedenkt met innige dankbaarheid de groote trouw, waarmede deze dienaar des Woord vanaf 20 mei 1920 in haar midden gearbeid heeft*”). Hij was een oudere broer van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (geboren 26.5.1893 te Winterswijk-overleden 27.12.1944 in het concentratiekamp Ravensbrück); zij was gehuwd met graanhandelaar Pieter Heijo Kuipers (“Oom Piet”; 5.6.1892 Munsterscheveld, Emmen-3.12.1978 Winterswijk) en was vanaf de oprichting hoofdbestuurlid van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen in Nederland (1937); in november 1942 richtte zij samen met ds. Frits Slomp uit Heemse (Frits de Zwerver; zie daar) de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op. In 1946 werd haar postuum het *Verzetskruis* toegekend. Een jongere zuster – Clara Christina Emilia Theodora Rietberg (15.8.1902 Winterswijk-22.3.1959 Utrecht) - was

gehuwd met de ds. Hendrik Willem Helenius van Andel (18.2.1901 Utrecht-14.11.1966 Utrecht), die tijdens de oorlogsjaren gereformeerde predikant was in Rotterdam-Zuid (Katendrecht 1931-1945).

Ds. Rietberg was **gereformeerd** predikant te Schoonebeek (6.9.1908-14.1.1912; hij woonde daar aan de Europaweg 141), Koudekerk aan de Rijn (21.1.1912-17.12.1916), Bunschoten-Spakenburg (24.12.1916-16.5.1920) en Maassluis (30.5.1920-30.11.1947).

Gehuwd met zijn nicht **Clara Christina Theodora Buitenhuis** (geboren 16.9.1888 te IJsselmonde, dochter van textielkoopman Jan Johanzoon Buitenhuis [1847 IJsselmonde-1921 Ermelo] en Helena Johanna Dulfer [1850 Winterswijk-1924 Ermelo]-overleden 22.1.1954 Maassluis). Haar oudere broer Johannes Buitenhuis (1883 IJsselmonde-1961 Harmelen), was huisarts te Harmelen.

Ds. J.H. Rietberg keurde eind 1938 de gebeurtenissen tijdens de *Reichskristallnacht* in Nazi-Duitsland en daarna in felle bewoordingen af, “*maar hij was het met (prof.dr. Klaas) Dijk (22.6.1885 Wolvega-28.3.1968 Driebergen) en (prof.dr. Klaas) Schilder (19.12.1890 Kampen-23.3.1952 Kampen) eens dat daaraan in de (Nederlandse; GCH) pers een buitenproportionele aandacht werd besteed. Rietberg schreef het een vreemde zaak te vinden dat ‘heel de wereld’ in beweging werd gezet nu de Joden vervolgd werden, terwijl een dergelijke verontwaardiging uitbleef wanneer de kerk in Rusland werd uitgemoord. Rietberg ergerde zich verder over ‘de rijke Joden’ die zich volgens hem moesten schamen dat ze anderen om financiële hulp vroegen. Rietberg concludeerde net als (prof.dr. Frederik Willem) Grosheide (25.11.1881 Amsterdam-5.3.1972 Amsterdam) dat de beste manier om de Joden te helpen gelegen was in het ondersteunen van de Jodenzending*”. De Gereformeerde predikant voor de Jodenzending, ds. Jac. van Nes (zie daar), wat het met die uitspraak echter totaal oneens (G.J. van Klinken, 326v.). *‘Op 31 mei, drie weken na de Duitse inval, maakte ds. L.H. Rietberg uit Maassluis zich al zorgen over de snelheid waarmee het gewone leven zijn gang hernam. In het kerkelijk weekblad ‘De Wachter’ schreef hij te vrezden dat de mensen weinig geleerd hadden van ‘Gods roede over Nederland’ (uitdrukking die al dadelijk gebezigd werd door de SGP-voorman ds. Gerrit Hendrik Kersten [6.8.1882 Deventer-6.9.1948 Waarde; GCH). De kleding was nog even wuft als voor de oorlog en in Den Haag en Rotterdam steeg het bioscoopbezoek, ‘de pest voor ons volk’. Van verzet tegen de bezetter mocht van Rietberg geen sprake zijn. ‘Wij dienen ons aan een overheid die de macht over ons bekomen heeft, in gehoorzaamheid te onderwerpen. Dat heeft Jezus de Joden ook geleerd’ ... Rietberg was ook een geestverwant van Klaas Schilder, de latere voorman van de Vrijmaking, die in de eerste maanden van de bezetting wel zijn stem tegen de Duitsers verhief*” (Willem Bouwman). Niet veel later - op 4.7.1941 - werd ds. Rietberg met 19 andere Maassluisers, onder wie de hervormde predikanten ds. Johannes Jacobus Kloots (zie daar) en ds. Adrianus Jacobus Bosman (5.9.1874 Schiedam-4.1.1964 Rijswijk), in gijzeling genomen nadat ‘anti-Duitse feestelijkheden’ waren uitgebroken rond de vrijlating van loodgieter/ lood- en zinkwerker Pieter Kabel {6.6.1896 Kampen-7.10.1978 Maassluis) op 1 juli 1941. Hij bracht twee en halve maand (tot 18.9.1941) door in Kamp Schoorl, waarschijnlijk omdat het kamp kort daarna werd opgeheven. Wel zeker moet ds. Rietberg op de hoogte zijn geweest van de activiteiten van zijn zuster ten behoeve van onderduikers, aanvankelijk vooral jonge mannen die niet voor de *‘Arbeitseinsatz’* naar Duitsland wilden, later ook anderen, met name Joden. Dus was het ook niet meer dan vanzelfsprekend dat ‘Frits de Zwerver’ in augustus 1943 ook naar Maassluis kwam om samen met gereformeerde verzetsmensen een plaatselijke LO-afdeling op te richten. Bij de ontmoeting ten huize van ‘heerenkapper’ Pieter Christoffel Molenaar (12.4.1885 Maassluis-2.10.1970) aan de Zuidvliet 5 te Maassluis, was ds. Rietberg zelf niet aanwezig, wel zijn beide collega’s ds. Karel Willem Dercksen (26.1.1903 Amsterdam-2.2.1973 Maassluis), die ook al korte tijd in gevangenschap had doorgebracht, de gereformeerde hulpprediker (sinds november 1942) Arie Keyser (13.7.1914 Leiden-

24.10.1997 Utrecht), gemeenteambtenaar Jan Willem (verzetsnaam: 'Henk') Bouwman, grondlegger van het verzet in Maassluis, en de 'goede' wachtmeester der gemeentepolitie Jacob Huisman (11.2.1914 Maassluis-). Deze organisatie zou het onderbrengen en verzorgen van tal van onderduikers in Maassluis op zich nemen en het spreekt vanzelf dat alle gereformeerde predikanten daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Ds. Rietberg, die zelf in Kampen had gestudeerd, was van 1929-1944 hoofdredacteur van *'De Wachter'*, het weekblad tot steun van de Theologische Hooogeschool der Gereformeerde Kerken. Toen de kwestie rond prof. Schilder eind 1942-begin 1943 begon te spelen – in 1944 zou die uitmonden in de zogenaamde 'Vrijmaking' – koos Rietberg van meet af aan in het blad partij voor de Kamper hoogleraren dr. Klaas Schilder (1890-1952) en dr. dr. Seakle Greydanus (1.5.1871 Arum-19.5.1948 Zwolle). Dat kon hij lang volhouden (zeker tot 1944), omdat de bezettende overheid een soort gedoogbeleid hanteerde, waarschijnlijk omdat een groeiende controversie binnen de gereformeerde gelederen aan velen de animo zou ontnemen om zich met verzetswerk bezig te houden. Zo spreekt de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten niederländischen Gebiete, SS-Standartenführer* Dr. Wilhelm Harster (21.7.1904 Kelheim, D.-25.12.1991 München, D.), zijn waardering uit over het werk van zijn belangrijkste *Sachbearbeiter* op kerkelijk gebied, *SS-Hauptsturmführer* prof.dr. Heinrich-Josef Nelis (10.5.1894 Herzogenrath-Kohlscheid, D.-3.3.1945 Herborn, D.): *'Dank seiner hervorragenden Fachkenntnisse auf kirchenpolitischem Gebiet hat sich SS-Hauptsturmführer Nelis innerhalb kurzer Zeit sehr gute Verbindungen zu allen politischen Kirchen-kreisen schaffen können und umfangreiches Nachrichtenmaterial zusammengetragen, auf Grund dessen erfolgreiche sicherheitspolizeiliche Aktionen gegen die politisierende Kirchen und Sekten durchgeführt werden konnten'*. De gereformeerde synode was uiteraard niet blij met het gedrag van ds. Rietberg en oefende druk op hem uit om zijn bezwaren tegen het synodebeleid niet langer in het blad te ventileren. Maar Rietberg wist niet van wijken en toen de druk van de synode al maar groter werd, beriep hij op artikel 31 van de kerkorde, waarin wordt verwoord dat de leden van de kerk de besluiten van de synode voor 'vast en bondig' hebben te houden, 'tenzij het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods of tegen de artikelen in deze Generale Synode besloten'. Dit nu was volgens Rietberg het geval en om die reden meende hij zich op goede gronden aan de synodale besluiten te mogen onttrekken. Jan Greven merkt in zijn recensie van een artikel over de kwestie-Rietberg op: *'Het is een verwarrende constatering: in een tijd waarin de gewetensvrijheid als nooit tevoren onder druk staat, neemt de kerk iemand keihard te pakken, die zich beroept opdat artikel van de (eigen) kerkorde waarin die gewetensvrijheid nu juist wordt gegarandeerd'* Hoewel ds. Rietberg in het theologische en kerkelijke debat van meet af aan de positie van Schilder e.a. ondersteunde is hij uiteindelijk niet in 1944 met de 'Vrijmaking' en overleed hij in 1947 als predikant van de 'synodaal' gereformeerde kerk van Maassluis.

Lit.: Willem Bouwman, artikel *'A. Janse, en vele anderen* (in serie *'Bezetting als straf van God'*, *Nederlands Dagblad*, d.d. 8.11.2014); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 229; Jan Greven, artikel *'Gereformeerde twisten in hartje oorlog'* (in: *Trouw*, d.d. 8 juni 1999); G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 294-299; *In memoriam Ds. J.H. Rietberg* in: *Jaarboek 1948 der GKN*; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 67, 75; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 170 (begrafenis); G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970*, 326; Jan Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, I, 117 en II, 33, 277; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 207; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 86; drs. Th.J.S. van Staaldune, artikel *'Kerkelijke Persvrijheid. De kwestie-Rietberg, (1942-1943)'* in: *Anderhalve Eeuw Protestantse Pers – Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800*, 7-135.

417.

Dr. Boudewijn Rietveld (geboren 6.3.1914 Gouda, zoon van slager Boudewijn Rietveld [1875-1966] en Anna Jacoba Floor-overleden 8.4.2002 te Zoetermeer).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1936); kandidaat (27.6.1941), doctoraal (2.10.1953) en promotie (10.5.1957); onderwijzer aan de Johannes Calvijnschool te Gouda (tot 1.9.1942); kandidaat te Gouda (1942), **gereformeerd** predikant te Leidschendam (6.9.1942-21.10.1945), te Rotterdam-Kralingen (31.10.1945-27.9.1950) en te 's Gravenhage-West (1.10.1950-1.4.1979 wegens emeritaat); legerpredikant (1952/ 1953) en praeses van het deputaatschap van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland voor de geestelijke verzorging van zee-, land- en luchtmacht; redacteur van *Gezond Gezin*.

Gehuwd met **Helena Maria Margaretha van der Steen** (geboren 8.7.1914 's Gravenhage, dochter van kleermakersknecht Martinus van der Steen [1878 Brielle-1953] en Maria Johanna Tinga [1886 Rotterdam-]-overleden 24.8.2003 te Zoetermeer). Wel zeker door zijn toedoen ging ds. F. Slomp(zie daar), medeoprichter van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, op 11.7.1943 voor in de Gereformeerde Kerk van Leidschendam om de gemeenteleden op te wekken hun huizen open te stellen voor onderduikers. 's Avonds werd een gemeentevergadering gehouden, waar concrete plannen werden uitgewerkt. Een samenwerkingsorgaan van artsen, geestelijken en ambtenaren in Leidschendam en Voorburg werd in het leven geroepen om onderduikgevers en onderduikers bij te staan. Behalve aan jongemannen, die de *Arbeitseinsatz* wilden ontlopen, werd ook plaats geboden aan Joden. Ds. Rietveld schrok er niet voor terug om in november 1943 in de kerkdiensten te laten collecteren voor de hulp aan onderduikers. Dat kwam ter ore van de NSB-burgemeester van Leidschendam, Marinus Adrianus Simonis (14.11.1888 Raamsdonksveer-geliquideerd op 17.2.1945 Heinenoord door de knokploeg Zinkweg, waarna als represaille tien verzetsmannen werden gefusilleerd, die er vervolgens de *Sicherheitspolizei* van op de hoogte stelde. Maar omdat er geen overtuigend bewijs kon worden geleverd, bleef zijn actie zonder gevolgen voor ds. Rietveld. De predikant bood zelf enkele Joden onderdak in zijn pastorie aan de Damlaan 43. Wanneer een inval dreigde, bracht hij hen onderdak op de zolder van de kerk, een hachelijke onderneming, omdat men daar alleen over de binten kon lopen. Op het eind van de oorlog moest de predikant met zijn zieke vrouw een maand lang onderduiken bij Huig de Waardt (22.3.1917 Ouderkerk aan de IJssel-29.11.2002 Leidschendam), die zelf al een aantal onderduikers in huis had. Eind maart 1945 begaf ds. Rietveld zich naar Schiebroek om daar de herderloze kerk bij te staan (de '*pastor loci*' was n.l. met de halve kerkenraad meegegaan met de Vrijmaking). Rietveld besloot (in overleg met zijn kerkenraad?) om zich niet in de kerkelijke strijd te mengen, omdat hij het te druk had met verzetswerk. Ook andere leden van de Leidschendamse kerkenraad hadden Joden in huis: ouderling Hendrik Batelaan (17.3.1904 Rotterdam-20.12.1990), directeur van het gemeentelijk lichtbedrijf in de Nieuwstraat, gaf met zijn vrouw Anna Maria Gilia Batelaan-van den Berg (geboren 9.1.1901 Alphen aan de Rijn) onderdak aan het gezin van Max Mozes Pagrach (9.11.1914 Amsterdam-2.1.1985 Amsterdam) en zijn vrouw kantoorbiedende Lea Karpe (12.3.1910 Amsterdam, dochter van Rudolph Karpe [16.3.1974 Tarpe, Roemenië-28.2.1943 Vught] en Jennij Brenner [16.10.1874 Mitta, Letland-1.3.1953 Amsterdam]-20.2.2009 Amsterdam; begraven Gan HaSjalom, Hoofddorp), hun twee kinderen ...Pagrach (woonachtig in Rijssen en gereformeerd geworden) en Dolly Pagrach (9.4.1945 Amsterdam-27.6.1980 Amsterdam) die daar tijdens de onderduik geboren werden, Lea's moeder, Jenny Karpe-Brenner en haar broer, Joshua Karpe (24.10.1911 Amsterdam-25.7.1991 Tilburg). Zij allen haalden de bevrijding. Het echtpaar Batelaan werd daarvoor op 22.12.1977 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Ook diaken H. van Dokkum huisvestte een Joodse onderduiker. Een andere Joodse familie vond onderdak ten huize van een gemeentelid, de uitgever Adriaan Vesseur (geboren 6.5.1918 Scheveningen, zoon van

uitgever Piet Vesseur), maar omdat hij ook de uitgave verzorgde van het illegaleblaadje “*Den Vaterlant ghetrouwe*”, vond op zeker moment een inval plaats van de *Sicherheitspolizei* waarbij alle bewoners werden gearresteerd. Gelukkig kwam iedereen heelduids de oorlog door. In een artikel in ‘*Vrij Nederland*’ (d.d. 10.12.1994, p. 52-55) wordt gerept over de onderduikbelevissen van de bekende Joodse grafisch ontwerper Otto Treumann (28.3.1919 Fürth, Beieren-6.6.2011 Weesp) in Leidschendam: “*Op 5 september 1942 waagde hij de ‘grote sprong in het duister’. Met een persoonsbewijs zonder J, op naam van ‘René Brugge’, dook Treumann in Leidschendam onder. Nauwelijks zat hij daar of zijn vrouw (= pastellist, illustrator, grafisch ontwerper, tekenaar, modetekenaar, pentekenaar, schilder en kunstnijveraar Jettie van der Velde Olivier [18.3.1918 Hilversum-15.1.2003 Weesp], die samen met Treumann studeerde aan de Nieuwe Kunstschool te Amsterdam; GCH) beviel in Hilversum van hun eerste kind. Twee maanden te vroeg, een couveusebaby. De onderduiker nam meteen de trein. Alles ging goed. Met Kerstmis logeerde de jonge moeder zelfs een weekje in Leidschendam. Negen maanden leefde Treumann bij een wildvreemd, christelijk gezin dat bestond uit man, vrouw en drie grote jongens die allemaal door hun geloof waren gemotiveerd om hem, de Duitse jood, te redden. Hij kreeg een plaats aan het hoofd van de tafel. Aanvankelijk was zelfs van het vergoeden van onkosten geen sprake. Treumann kwam alleen buiten als hij zondags meeding naar de kerk, maar zijn aanwezigheid bleef niet onopgemerkt. Een principiële geloofsgenoot van het gezin zei zonder omwegen tegen Treumanns vrouw, toen deze op bezoek kwam: ‘De Joden hebben de Heer aan het kruis gebracht. Je moet hem aangeven’. En tegen hem: ‘Jij, jodenjongen, je moet zelf naar de Duitsers toe gaan’. Na negen maanden keerde Treumann terug naar de hoofdstad waar hij bij vrouw en kind, op zolder in de Vossiusstraat, onderdook en zoveel mogelijk in normaal gezinsverband leefde.’”*

Lit.: Dick Kaajan, archivaris bij het Algemeen Rijksarchief, artikel “*Angstige mensen, grote daden*” in “*Erfgoednieuws*” van de Vereniging Erfgoed Leidschendam, jaargang 1999; Benjamin Wentsel, *In memoriam Boudewijn Rietveld* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004), 36vv.

418.

Arie Ringnalda, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 2.7.1895 te Oudshoorn bij Alphen aan de Rijn, zoon van ds. Dirk Ringnalda Sr. [3.3.1867 Woudsend-14.1.1942 Zeist] en Dirkje van Oostveen [10.7.1873 Woerden-3.5.1945 Leidschendam), kleinzoon van de hervormde, later gereformeerde predikant ds. Gerben Ringnalda [5.6.1828 IJlst-22.1.1904 Velp] en Johanna Hartgerink [geboren c. 1837 Hellendoorn] - op 5.4.1945 geëxecuteerd samen met enkele anderen in het *Aussenkommando* Mühlenberg bij de wapenfabriek ‘*Hannoversche Maschinenfabrik AG*’ (*HANOMAG*), *Rheinmetall-Borsig* te Linden ten Zuiden van Hannover, één dag voor de bevrijding door de Amerikanen; begraven *Stadtfriedhof an der Seelhorst*, Hannover, tegenover de hoofdingang). Arie’s oudere broer Gerben Ringnalda (28.2.1894 IJlst-omgekomen 3.8.1945 in kamp Sint Vincentius te Batavia; begraven Nederlands Ereveld Menteng Pulo, Jakarta, V227) was directeur van Shell in NOI. Een jongere broer, ds. Dirk Ringnalda Jr. (5.2.1899-27.9.1976; zie daar), was eveneens gereformeerd predikant. Zijn zuster Janna Ringnalda (6.1.1909 ’s Gravenhage-1989) was getrouwd met mr.dr. Johannes (Han) Ruurd Stellinga (4.5.1907 Utrecht-10.5.1989 ’s Gravenhage; begraven Oud Eik en Duinen te ’s Gravenhage), een hoge ambtenaar en jarenlang secretaris en lid van de Raad van State. Een andere zuster, Anna Margaritha Ringnalda (= de schrijfster A.M. de Moor-Ringnalda; 18.7.1906 ’s Gravenhage-20.1.1999 verpleeghuis Weijdestein, Hoogeveen; begraven Den en Rust, Bilthoven), was gehuwd met journalist Oegerikus (Oege) de Moor (27.2.1910, zoon van de gereformeerde predikant dr. Johannes Cornelis de Moor [17.5.1878 Gorredijk-26.1.1926 Assen, plotseling overleden als voorzitter van de Generale Synode van

Assen, die een oordeel uitsprak over dr. J.G. Geelkerken c.s.; zie daar]-9.5.1964; begraven Den en Rust, Bilthoven. Na Oeges overlijden hertrouwde Anna Margaritha met Henderinus Feenstra). Ze was moeder van hoogleraar semitische talen Johannes Cornelis de Moor (geboren 1937), beeldend kunstenaar Hendrinus Oegerikus (Heppe) de Moor (12.3.1938 ‘s Gravenhage-29.2.1992 Bussum), die gehuwd was met schrijfster Margaretha (Margriet) Maria Antonetta Neefjes (geboren 21.11.1941 Noordwijk), journalist Dirk de Moor en schrijfster Bertien de Moor (geboren 1941), gehuwd met avant-gardecomponist Dick Borstlap (geboren 1943) en grootmoeder van schrijfster Marente de Moor (geboren 1972). Arie's jongste zuster Wilhelmina Pieternella Ringnalda (1911-1994) tenslotte was gehuwd met Hendrinus de Moor (1912-1999) een broer van Oege de Moor. Hun dochter Tineke (geboren 1939) trouwde met ds. Jan Bosman (28.6.1935 Enschede-21.12.2010 Soest). Zijn jongste zuster Dirkje Ringnalda (15.12.1900 Schiedam-13.6.1983; Algemene begraafplaats Deil) tenslotte, was echtgenote van Hemmo Reint Nieborg (4.3.1906, zoon van ds. Hemmo Reint Nieborg [20.1.1862 Nieuwolda-6.7.1934 Barendrecht]-22.9.1984; begraven Algemene Begraafplaats Deil).

Arie Ringnalda studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten ds. J. Eringa (zie daar) en ds. C.J. Sikkel (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; kandidaat (28.1.1921); ds. A. Ringnalda was **gereformeerd** predikant te Gramsbergen (6.11.1921-7.7.1923), te Soerabaja NOI (19.8.1923-14.9.1932 wegens emeritaat) en te Ermelo als geestelijk verzorger van de Stichting ‘Veldwijk’.

Op 30.9.1921 is hij te 's Gravenhage gehuwd met **Arnolda Looijen** (22.1.1895 's Gravenhage, dochter van onderwijzer/ hoofd ener school Looij Looijen [1862-1918] en Gerritje Modderkolk [1860-1930]-13.5.1978 Harderwijk; begraven Algemene Begraafplaats Ermelo).

In Ermelo zette ds. Ringnalda zich in voor een Joodse onderduikster: “Ze (= Gitta Steinberg, geboren 2.5.1935 als dochter van bankemployé Rafael Steinberg [11.8.1902 Berlijn] en Ida Dorner [geboren 25.12.1908 Kanczuga, Galicië, Polen), die in 1943 door haar tante Esther Lotte Ehrenreich-Dorner [8.1.1897 Kanczuga, Polen) bij haar Hollandse pleegouders gebracht werd. Ze kwam terecht bij een dominee in Ermelo, waar ze is gebleven tot deze verraden, gearresteerd en later gefusilleerd werd”. Daarna werd Gitta elders ondergebracht, overleefde de oorlog en vertrok op 7.2.1949 naar Israël. Haar ouders en jongere zusje Mirjam overleefde de oorlog niet: Rafael Steinberg kwam op 22.7.1942 om in Majdanek, Ida en Mirjam werden op 13.6.1942 vergast in Sobibor. De arrestatie van ds. Ringnalda verliep als volgt: zijn oudste zoons, Dirk (Dick) Ringnalda (1922-) en Lodewijk Ringnalda (1924-2012), sloten zich al snel aan bij het verzet. Zij bemanden een zendinstallatie die belangrijke gegevens doorgaf ten behoeve van de geallieerde inlichtingendiensten, o.a. de exacte tijden waarop goederentreinen over de Veluwe reden; op zeker moment werd de zender getraceerd en vond een Duitse overval plaats, waarbij spionagegegevens werden ontdekt. Maar de vogels bleken gevlogen. “Eindelijk het zoeken moede, besloot deze S.D. de vader te “gijzelen”, totdat de zoons zich “gemeld” zouden hebben. Toen heeft de oudste zoon (Dirk) zich gemeld. Hij wilde daarmee zijn vader “lossen”, maar ... de belofte van vaders vrijlating werd door de perfide leugenachtigheid van de doortrapte S.D. niet vervuld”(Th. Delleman). Vader en zoon Ringnalda werden aanvankelijk gevangen gehouden in het cellencomplex van de kazerne te Ermelo. Op 27 januari 1945 werd ds. Ringnalda alleen overgebracht naar de Willem III-kazerne in Apeldoorn. Zijn zoon bleef achter in Ermelo: Dirk werd n.l. met een middenoorontsteking opgenomen in het ziekenhuis van ‘Veldwijk’, waar hij de bevrijding zou beleven. Lodewijk werd na de oorlog gereformeerd predikant te Aardenburg (1951), Borne (1955), Bussum (1958) en Amsterdam-Zuid (1963-1989), met als bijzonder opdracht: de arbeid onder studerende aan de VU en ook zijn jongere broer Gerben (1928-) bekleedde dat ambt: hij werd in 1955 gereformeerd predikant te Oudehorn, maar

ging in 1958 over naar de Christian Reformed Church in Canada. Hun vader werd op 6 maart 1945 overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Van daar werd hij op 15.3.1945 gedeporteerd naar het concentratiekamp Neuengamme. Zijn laatste dagen beleefde hij met 26 andere Nederlanders en 472 Joodse *Häftlinge* in Mühlenberg, een *Aussenkommando* van KZ Neuengamme ten zuiden van Hannover. Vermoedelijk hebben de *Häftlinge* in twee gehuurde fabriekshallen van *Hanomag* in tweeploegendienst gewerkt voor *Rheinmetal-Borsig AG* bij de montage van 12,8 cm luchtafweergeschut (*FLAK*). Toen de gevangenen zich daar op 5.4.1945 naar de uitgang van het kamp sleepten, omdat ze elk moment de geallieerde bevrijders verwachtten, werden ze door *SS*-bewakers onder vuur genomen. Ds. Ringnalda verloor daarbij het leven, volgens één bron door toedoen van *Kommandoführer SS-Oberscharführer* Walter Konrad Quakernack (9.7.1907 Bielefeld-ter dood veroordeeld wegens oorlogsmisdaden in KZ Bergen Belsen en op 11.10.1946) opgehangen in de gevangenis te Hameln). Quakernack zou ds. Ringnalda met een nekschot hebben afgemaakt. Ca. 100 zwakke en zieke *Häftlinge* bleven achter in het kamp, de anderen bereikten na een 'dodenmars' op 8.4.1945 het *KZ-Auffanglager* Bergen-Belsen. Op 25 mei 1978 is op het terrein van het voormalige *Aussenlager* een gedenksteen onthuld. Sinds 1982 bevindt de gedenksteen met inscriptie zich bij de toegang tot de ernaast gelegen Dietrich-Bonhoeffer-Kirche aan de Markt in Mühlenberg.

Doc.: Klaus Flick, *Familie Steinberg* (in: *Judenhäuser in Wiesbaden, 1939-1942; Das Schicksal ihrer Eigentümer und Bewohner*).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 271vv.; Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 227v.; Hans-Joachim Höhler, *Gedenkstätten für die Opfer des KZ Neuengamme und seiner Aussenlager* 157f.; Dick Kajan, artikel *A.M. de Moor-Ringnalda, Uitzicht op morgen (romanfragment)* in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr.1 (november, 2002), 21-32; Jan K. Norg, artikel 'Concentratiekamp Neuengamme: De stad Hannover en de buitenkampen' in: *Neuengamme Bulletin* (maart 2013), 12; Rinse Reeling Brouwer, *In memoriam Lodewijk Ringnalda* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 26 (december 2012), 33vv.; Ds. D. Ringnalda Jr., *Als een goed soldaat*; Ds. D. Ringnalda Jr., *Burger van het eeuwig Koninkrijk: ter nagedachtenis van Ds. A. Ringnalda*; Frans Rozemond, artikel "In memoriam 1940-1945 (deel 2)" in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 23; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 854; Peter Yska, *De arrestatie van Dominee Arie Ringnalda in 1945* (artikel in: 'Van 't Erf van Ermel', *Kwartaalblad van de oudheidkundige vereniging 'Ermeloo'* te Ermelo, nr. 71 (juni 2014)).

419.

Dirk Ringnalda (geboren 5.2.1899 Schiedam, zoon van ds. Dirk Ringnalda Sr. [3.3.1867 Woudsend-14.1.1942 Zeist] en Dirkje van Oostveen, en kleinzoon van ds. Gerben Ringnalda [5.6.1828 IJlst-22.1.1904 Velp]-overleden 27.9.1976 in een Haarlems ziekenhuis tijdens een operatie; begraven begraafplaats 'Westerveld', Driehuis-Velsen). Hij was een jongere broer van Gerben Ringnalda (28.1.1894 IJlst-omgekomen 3.8.1945 in Kamp Sint Vincentius te Batavia, NOI; begraven Nederlands Ereveld Menteng Pulo te Jakarta), directeur van Shell, en van ds. Arie Ringnalda (1895-1945; zie daar), die eveneens gereformeerd predikant was; hun zuster Dirkje Ringnalda (15.12.1900 Schiedam-13.6.1983; begraven Algemene Begraafplaats Deil) was gehuwd met Hemmo Reint Nieborg (4.3.1906, zoon van ds. Hemmo Reint Nieborg [20.1.1862 Nieuwolda-6.7.1934 Barendrecht] en Aleida Flora van Lingen [1862-1951]-22.9.1986; begraven Algemene Begraafplaats Deil), burgemeester van Duivendijke en Nieuw-Lekkerland, en een jongere zuster Anna Margaritha Ringnalda (18.7.1906 's Gravenhage-20.1.1999 Hoogeveen) was de schrijfster A.M. de Moor-Ringnalda. Voor overige familie-gegevens zie onder 'Arie Ringnalda'.

Ds. D. Ringnalda studeerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (15.0.1918); jaargenoot: ds. D.P. Kalkman (zie daar); kandidaat (22.6.1923); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; hij was **gereformeerd** predikant te Leimuiden (25.11.1923-22.4.1928), Middelburg (30.4.1928-1.1.1933), Weesp (15.1.1933-2.11.1940), Drachten (3.11.1940, bevestigd door zijn broer ds. Arie Ringnalda-26.3.1944); in de meidagen van 1940 was hij veldpredikant op de Grebbeberg en Amsterdam (2/4.4.1944-1.3.1950); op 8.3.1950 vertrok hij met de 'Willem Ruys' naar Indonesië om predikant te worden van de onafhankelijke Gereformeerde Kerk te Makassar, Zuid-Celebes (Sulawesi). In 1951 keerde hij weer terug naar Nederland en nam het beroep aan naar Overveen (18.11.1951-1.1.1964 wegens emeritaat). Daarna verrichtte hij nog hulpdiensten in de classis-Middelburg t.b.v. de evangelisatie (1964-1966), te Putten (1.1.1967-1.9.1968) en te Haarlem-Zuid (in tijdelijke dienst 14.9.1969-1.9.1971).

Gehuwd op 16.11.1923 te 's Gravenhage met **Wilhelmina (Mien) Rotteveel** (geboren 9.6.1899 te Leiden, dochter van kruidenier Jacobus Willem Hendrik Rotteveel [1864-1939] en Wilhelmina Vermeulen [1865-1934]-overleden). Haar zuster Petronella (Nel) Rotteveen (4.4.1908 Leiden-1.11.2002; begraven Zeister Bosrust, Zeist) was gehuwd met ds. Hendrikus (Henny) van den Brink (4.5.1904 Rhenen-26.7.1982 Zeist; begraven Zeister Bosrust, Zeist), gereformeerd missionair predikant in NOI; vanwege de kerk van Soerabaya uitgezonden naar Makassar voor de zending onder de Makassaren en Boeginezen (1933-1939); Bracht de oorlog met verlof door in Nederland. Na de oorlog werkte hij van 1946-1948 op Soemba en vervolgens weer in Makassar (tot 1962). Na zijn emeritering vertrok hij met zijn vrouw naar Spanje (werkte nog in El-Atabal, dorp gebouwd voor Indische Nederlanders, en vanuit het Evangelisch Pastoraat voor Nederlanders in Spanje onder daar woonachtige landgenoten (Archief Pieter Nanne Holtrop (31.1.1943 Sassenheim—3.8.2012 Kampen), HDC.VU.

De Gooise verzetsman Gerardus Adrianus Reeskamp (13.8.1899 Utrecht-26.3.1970 Soest; zie ds. S.J. de Boer, ds. J.W. Deenik, ds. J.D. Koers en ds. J. Voerman) - hij woonde op het adres Fortlan 25 te Bussum - zette zich in 1941 met de gereformeerde predikanten ds. Dirk Ringnalda van Drachten, ds. J. Voerman van Joure (zie daar) en Sybrand Marinus van Haersma Buma (30.12.1903 's Gravenhage-11.12.1942 in KZ Neuengamme), burgemeester van Wymbritseradeel, oprichter van het Legioen Oud-Frontstrijders (L.O.F.) en grootvader van de gelijknamige CDA-politicus, in om overal in de regio verzetscellen op te zetten, die zich o.a. zouden inzetten voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. In april 1944 dook ds. Ringnalda zelf onder en werd zijn werk in Drachten tijdelijk overgenomen door zijn zwager, ds. Hendrikus van den Brink; hij was juist met verlof in Nederland, toen de oorlog uitbrak). Twee dagen na de bevrijding, op maandag 16.4.1945 werden op diverse plaatsen in Drachten dankdiensten gehouden, zo ook in de Gereformeerde Noorderkerk. Na afloop van de dienst daar sprak 'een ondergedoken zoon van Israël'. Hij bedankte ook namens zijn volksgenoten allen die geholpen hadden de ondergedoken Joden uit de handen van de vijand [javascript:void\(0 /* aanmelden */\);](#) te houden. Hij getuigde daar van zijn eigen bekering en zijn belijdenis in 1943 in de Noorderkerk (bij ds. Ringnalda? Of bij zijn collega ds. Jan Adriaan Schep [21.10.1897 Meerkerk-6.2.1972 Australië], die van 19.10.1941 tot 20.5.1945 als gereformeerd predikant in Drachten stond?) Zie verder ds. J.A. Bakker, ds. S.J. de Boer en ds. J. Voerman.

Lit.: *In memoriam Ds. D. Ringnalda in Jaarboek 1977 der GKN.*

420.

Prof.dr. Karel Hendrik Roessingh (geboren 11 maart 1886 te Groningen, zoon van Petrus Marius Eliza Roessingh [1858-1930], arts, en Henriëtte Auguste Catharina Regina Wijnne [1857-1934]-overleden 29.10.1925 Leiden; begraven begraafplaats bij het Groene Kerkje, Oegstgeest' opschrift zerk: "Wij danken God dat Hij ons riep door dezen mensch"). Zijn

overlijden maakte diepe indruk. Ds. Hendrik Gerrit Cannegieter (1880-1966; zie ds. Jan Egens Cannegieter) schreef: "*Een ontzettende slag heeft in zonde(heid de vrijzinnig-godsdienstige gemeenschap getroffen*"... en prof. Gerrit Jan Heering (1879-1955): "*Er is rouw, diepe rouw in vrijzinnig-godsdienstig Nederland*"... (A.J. Klei, "*Trouw*";, d.d. 27.2.1986).

Studie theologie RU Leiden en Remonstrants Seminarie (1905); verblijf te Woodbrooke UK, vormingscentrum van de Quakers (mei-juli 1908) en de Universiteit van Marburg (1912); gepromoveerd tot dr.theol. (31.3.1914) op dissertatie *De moderne theologie in Nederland, hare voorbereiding en eerste periode*; waarnemend **remonstrants** predikant te Doesburg (22.3.1914); predikant te Boskoop (27.9.1914-1916); Privaatdocent RU Leiden (1915); hoogleraar in de zedekunde, wijsbegeerte van de godsdienst en encyclopedie RU Leiden (1916-1925). Hij was één der oprichters van de Woodbrookers in Nederland, later de Barchembeweging, was er vele jaren voorzitter van en geestelijk leidsman. Later was hij medeoprichter van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond.

Gehuwd op 16.4.1914 te Amsterdam met **Geertruida Suzanna Maria Everts** (geboren 11.2.1883 Amsterdam, dochter van Carel Hendrik Everts [1851 Bloemendaal-1923 Amsterdam], directeur-eigenaar Likeurstokerij Levert & Co., en Johanna Maria Pierson [1861 Rotterdam, dochter van Prof. Allard Pierson (8.4.1831 Amsterdam-27.5.1896 Almen, hoogleraar theologie, esthetica en moderne talen en letteren aan de Universiteit van Amsterdam, en Pauline Hermine Elizabeth Gildemeester [1831 Amsterdam-1900 Scheveningen]-overleden 12.6.1969). Ze woonde met haar ouders op het adres Herengracht 214 te Amsterdam. G.S.M. Roessingh-Everts was lid van de Gemeentelijke Commissie voor het Onderwijs in Leiden, lid van de Leidse afdeling van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen (1938) van prof.dr. David Cohen en Abraham Asscher (de latere voorzitters van de Joodsche Raad te Amsterdam en van het Comité Vrouwen Vredesgang,

Hun dochter Henriëtte Auguste Catharina Regina (Hetty) Roessingh (15.1.1915 Boskoop-11.8.1946 Leiden; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest) was gymnastiek- en danslerares en lid van de verzetsgroep 'De Jonge Acht' (opgericht door prof.dr. P.A.H. de Boer, zie daar) te Leiden, die zich actief heeft ingezet voor Joodse en andere (o.a. communistische) onderduikers in en om Leiden.

Lit.: G.J. Heering (samenstelling), "*Prof. Roessingh herdacht*" (Huis ter Heide, 1925).S.L. Verheus, lemma '*Karel Hendrik Roessingh*' in: *Biografisch Lexicon voor het Nederlands Protestantisme I*, 287.

421.

Jasper Wouter Roobol (geboren 1.5.1890 Dordrecht, zoon van Johannes Roobol en Jantje van Veldhuizen-overleden 30.11.1965 Haaksbergen; begraven Begraafplaats, Waliensestraat, Winterswijk).

Hervormd kandidaat te Dordrecht (1916), predikant te Abbenbroek (24.9.1916-24.11.1918), Berkhout (8.12.1918-24.6.1923), Haastrecht (1.7.1923-22.9.1925) en Winterswijk. Ook zijn jongere broer ds. Johan Wilhelm Roobol (2.12.1895 Dordrecht-22.3.1978 Egmond aan Zee) was hervormd predikant; hij had gestudeerd in Utrecht en Genève en was hulpprediker te Maassluis (1919) en predikant te Egmond aan Zee (1920-1957 wegens emeritaat); hij was een verwoed boeken- (met name over Frans protestantisme) en prenten-verzamelaar.

Gehuwd op 2.7.1918 te Denekamp met **Hendrika Martine Hoogklimmer** (9.7.1891 Lossers, dochter van Gerrit Willem Hoogklimmer [1848 Laar, Neder-Sachsen, D.-30.9.1926 Denekamp), burgemeester van Denekamp (1879-1923) en Anna Geertruida Jordaan (1860-1897).

‘Op 18 november 1938 meldt de Winterswijksche Courant in een advertentie: “Allen die iets voelen voor de oprichting van een Comité uit de geheele Burgerij voor hulp aan Joodsche vluchtelingen worden verzocht de bijeenkomst bij te wonen op Donderdag 24 november, ’s avonds 8 uur in de Sociëteit ‘De Eendracht’, Zonnebrink. Het Voorloopig Comité: Pastoor J.B.J. de Kaeter, Ds. A.G. Kloots, Ds. C.C. de Maar, Ds. J.W. Roobol, Pastoor A.M.J. Vink, Ds. A. Wartena, ds. F.C. Zwaal’.

Vijfeneenhalf jaar eerder was er al het Joods Initiatief, door o.a. Mozes Simon Kan, voor de opvang van vluchtelingen dat zeer succesvol was en velen een plaats in de Winterwijkse samenleving gaf.

In diezelfde krant wordt verslag gedaan van de manier waarop er op het treinstation Winterswijk wordt opgetreden tegen ‘als wilde dieren opgejaagde Deutsche Joden die, ook al hebben zij een vergunning hun land te mogen verlaten, niet gemakkelijk Nederland binnen te komen’. Militaire politietroepen (ongeveer 60 man o.l.v. een eerste luitenant) stellen zich bij het naderen van de trein op het perron op en springen, zodra de trein stil staat, op de treeplanken om de passagiers te beletten uit te stappen. Vervolgens wordt eerst de identiteit van elke reiziger gecontroleerd, pas daarna mag er worden uitgestapt. Iedereen gaat vervolgens zijns weegs, sommigen worden vastgehouden en met de volgende trein naar Duitsland teruggestuurd. In de krant van 25 november wordt gemeld dat het Comité is opgericht, onder voorzitterschap van de burgemeester van Winterswijk, de heer J. Kneppelhout. De predikanten Kloots, Roobol, De Maar, Zwaal en kapelaan Van Beck zitten in het comité van aanbeveling. Er komt een apart comité ten bate van de Joodsche vluchtelingen/ Ook wordt er een Comité van Huisvesting geformeerd om een plotseling groot aantal vluchtelingen te kunnen opvangen in o.a. het oude Postkantoor, het gewezen Diaconie-Gasthuis en de Hermanshoeve. Vluchtelingen mogen niet worden ondergebracht bij particulieren, e.e.a. in opdracht van het Rode Kruis. Op 28 november 1938 schrijft Ds. J.W. Roobol, mede namens de andere predikanten en kerken uit de omgeving, een ‘adres’ aan de Raad van Ministers te Den Haag waarin hij zijn grote zorgen uitspreekt over het terugzenden van slachtoffers van de Jodenvervolgingen in Duitsland. Hij doet een beroep op het geweten van de ministers en op de belofte dat ‘God zijn zegen geeft aan degenen die aan Zijn bevelen denken om die te doen’. Hij spreekt over de Joodse vluchtelingen als nakomelingen van Abraham, als Gods volk, ‘waaruit onzen Zaligmaker is voortgekomen’. Daar was moed voor nodig, om in die tijd zo’n brief te schrijven! De regering was er namelijk sterk op gericht om ‘volstreekte neutraliteit ten opzichte van en bevriende natie’ te handhaven. In de krant van 9 december 1939 wordt de opbrengst van de collecte voor de Joodsche Vluchtelingen bekend gemaakt: f 1.633, 08, samen uit het dorp en alle buurtschappen’. (Uit: Voorwoord bij het boek “Wij hebben ze allemaal gekend” van Henk Vis en Mirjam Schwarz, www.werkgroepIvdo.com/whzag/voorwoord/).

422.

?Jacob Rook (geboren 14.7.1909 Steenwijk, zoon van Hendrik Jan Rook en Anna Catharina van der Laan-overleden 11.9.1987 Heerenveen; begraven te Terband).

Gereformeerd predikant te Mussel (26.11.1939-19.7.1942), Epe (2.8.1942-augustus 1945), legerpredikant in NOI (augustus 1945-oktober 1946), predikant Christian Reformed Church in de USA (1947-1972}, gereformeerd predikant Nunspeet (29.10.1972-1.10.1974 wegens emeritaat).

Ds. Rook trouwde op 16.11.1939 te Opsterland met **Klaziëna Geertruida de Vries** (geboren 6.9.1911 Oldeboorn, Utingeradeel, dochter van Hendrik de Vries en Aaltje van Oyen-overleden 15.4.1992 Hoogeveen; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar).

Via connecties met een **protestantse dominee**, werden bakker Hendrikus van Voorst (14.2.1904-28.9.1978; Begraafplaats De Hoge Akker, IJsselstein) en zijn vrouw Luchien van

Voorst-Konijnenberg (7.1.1908, dochter van landbouwer Derk Jan Konijnenberg en Grietjen Slot-15.3.2004; begraven IJsselstein) te Oene, bereid bevonden om Jozeph (Jos) Jacob Cohen (10.3.1935 Dordrecht, zoon van Meijer Michiel Cohen [30.8.1900 Dordrecht-21.2.1958 Dordrecht], directeur van Metaalhandel Jos. Cohen & Zoon op de Staart in Dordrecht, naast de Prins Hendrikbrug, en Gesina Keesje [1.4.1906 Velsen-8.12.1998 Amersfoort]-8.1.2016 Somerset, New Jersey, USA) in huis te nemen. Jos was eerder met zijn ouders, en zusje Bruintje Susanna (Betty) Cohen (5.3.1931 Dordrecht-), gehuwd op 28.4.1956 in Beer Sheva [Israël] met Raphael Smoli [21.4.1924 USA-] en grootmoeder Susanna Keesje-Philip (23.12.1874 Middelharnis) ondergedoken in een pand aan de Reeweg-Oost 195 (nu 223) te Dordrecht, waar ze op 10 november 1942 met 35 andere Dordse Joden tijdens een razzia werden opgepakt en naar Westerbork overgebracht. Maar omdat het *Kriegswichtige* metaal(schroot)-bedrijf zonder de aanwezigheid van de voormalige directeur niet goed kon opereren, werd het gezin –met uitzondering van oma Susanna, die op 19.2.1943 vergast werd in Auschwitz - weer vrijgelaten en keerde terug naar Dordrecht. Maar op 2.3.1943 dook het gezin alsnog onder, Betty en haar ouders bij scheepstechnicus Aart Bezemer Sr. (1.9.1904 Dordrecht-13.1.1961 Dordrecht; begraven Essenhof, Dordrecht) en zijn vrouw Dirkje (Dit) Sluiters (5.3.1906 Dordrecht-16.5.1990 Dordrecht; begraven Essenhof), in hun woning aan de Maastraat 58 (nu 84) te Dordrecht. Na de oorlog nam Aart Bezemer Jr. (geboren 9.4.1929 Dordrecht-14.3.2011 Dordrecht; begraven Essenhof), gehuwd met Annigje [Annie] Triet (22.7.1931 Papendrecht-13.2.2010 Dordrecht; begraven Essenhof), op zeker moment het bedrijf van Meijer Michiel Cohen over, en vond daar in 1956 in de koperloods de verborgen thorarol uit de Dordse synagoge. Bezemer stelde de rol vervolgens ter hand van schoolhoofd Cornelis (Kees) Kees Pennings (5.2.1906-17.3.2001 Dordrecht; begraven Essenhof), die hem liet restaureren en bewaarde op de zolder van zijn huis. In januari 2012 overhandigden Pennings tweede echtgenote Catharina (Tineke) van der Vlies (geboren 16.4.1946 Dordrecht) en haar zoon Cornelis David (Taco) Pennings de rol aan rabbijn Jehoeda Vorst en Rob Konings, penningmeester van het Bederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Rotterdam. De kleine Jos Cohen werd - zoals gezegd - op 5 maart 1943 naar Oene gebracht, als jongetje, wiens ouders waren omgekomen bij het bombardement op Rotterdam. Zijn donkere haar werd geblondeerd en zo kon hij naar de School met den Bijbel en mee naar de kerk in Epe. Hij bleef er tot enkele weken na de oorlog. Jos ontmoette zijn toekomstige vrouw Henriëtte [Jet] C. Zadoks (geboren 10.2.1937 Dordrecht, dochter van Emanuel Zadoks en Ida van den Bergh-) op een verjaardagsfeestje in Hendrik Ido-Ambacht, en is 29.7.1958 met haar getrouwd te Dordrecht. Op 24.8.1977 is het echtpaar naar de Verenigde Staten vertrokken. Op latere leeftijd leed Jos aan zware depressies. Hendrikus van Voorst (hij postuum) en Luchien van Voorst-Konijnenberg ontvingen op 27.1.1993 te IJsselstein de *Yad Vashem*-onderscheiding. En ook Aart Bezemer en Dirkje Bezemer-Sluiters werden in 2018 (postuum) door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen uit de Volkeren.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 925; Stolpersteine Dordrecht.

(www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_vorbije_joodse_dordrecht_louis_van-den_bergh.html).
En: Stolpersteine Dordrecht (www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_vorbije_joodse-dordrecht_dordse_thorarol.html).

423.

Binne Roorda, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 4.5.1898 te Oosternijkerk, Oostdongeradeel, zoon van Philippus Roorda, leraar kweekschool Dokkum, en Grietje Binnes Boelens-omgekomen 8.4.1945 in *Kdo*. Sandbostel, een *Aussenlager* van KZ Neuengamme; begraven Nederlands Ereveld Loenen, C 2; opschrift: “*Ds. B. Roorda*”).

Binne Roorda was onderwijzer op de Glindhorst (Rudolphstichting) bij Ede en te Nieuwlande (1921-1926); hoofd der school te Oudeschip (bij Roodeschool; 1926). Na de

sluiting van de school (wegens gebrek aan leerlingen) in 1938 op wachtgeld gezet en verhuisd naar Winsum. In 1940 trok het gezin naar Groningen, Ernst Casimirlaan 4a; later nog plaatsvervangend hoofd der school te Onnen, maar hij mocht na 1940 geen les meer geven omdat hij geweigerd had de ‘Ariërverklaring’ te tekenen. Vervolgens ging hij mee met de Vrijmaking (later Gereformeerde kerken Vrijgemaakt). Op 10.1.1945 door de classis Groningen van de **Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt** op basis van artikel 8 van de Kerkorde (‘singuliere gaven’) toegelaten om een stichtelijk woord te spreken. In *KZ Neuengamme* trad hij met ds. W.A. Krijger (zie daar) van Oostwold en ds. R.H. Kuipers (zie daar) van Wanswerd op als predikant en werd ook als zodanig aangesproken.

Op 12.1.1921 te Oostdongeradeel gehuwd met **Pietje Gerrits Wassenaar** (geboren 24.2.1891 te Hallum, Ferwerderadeel, dochter van Gerrit Tjepkes Wassenaar [1856 Hallum-1900] en Ytje Doekes Prins [1865, Raard-]-overleden 6.12.1929 te Oudeschip aan kraamvrouwenkoorts na de geboorte van hun vijfde kind). De zorg voor de kinderen werd daarna overgenomen door huishoudster Maaïke de Zoete (‘Juf’). Drs. Philip Roorda (1924-2015), classicus en docent Grieks en Latijn aan de Theologische Hogeschool van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken te Kampen (1968-1978) was een zoon van het echtpaar.

Binne Roorda nam niettemin – dankzij bemiddeling van Jan Huitzing uit Winsum, die net als Roorda contacten onderhield met de L.O. - acht Joodse onderduikers uit Groningen bij zich in huis op het adres Ernst Casimirlaan 4a: op 3.10.1942 kwamen Aalje Meier van Dam (11.3.1894 Warffum-1.3.1958 Groningen), zijn vrouw Aletta Helena van Dam-Philips (22.11.1904 Steenderen-1978 Groningen), en hun twee zoons, Jacob van Dam (24.9.1934 Groningen-9.3.2013 Amsterdam; begraven te Warffum) en Benjamin Jr. Op 5.12.1942 voegde Zelma Philips-Stoppelman (23.12.1881 Wildervank-17.12.1964 Arnhem; ‘Oma Doet’), de moeder van Aletta van Dam-Philips, zich daar nog bij. Zij woonde tot dan toe in Doetinchem met haar man Jacob Philips (9.1.1879 Steenderen-15.12.1942 in Auschwitz-Monowitz), eigenaar van een manufacturenwinkel aan de Hamburgerstraat te Doetinchem en hun zoon Johan Philips (7.12.1905 Steenderen-28.2.1943 in Monowitz bij Auschwitz). Omdat Zelma in het Sint-Jozefziekenhuis te Doetinchem was opgenomen (ze zou ongeneeslijk ziek zijn), werd ze van deportatie vrijgesteld, tot Binne Roorda haar vandaar – op een moment dat de bewaking even afwezig was – kon weghalen en via Arnhem naar Groningen brengen. Tenslotte kregen ook de ouders van Aalje van Dam, vee- en paardenhandelaar Benjamin van Dam Sr. (6.1.1860 Warffum-28.3.1951 Groningen), zijn vrouw Geertje Lazarus (1.1.1868 Bellingwolde-28.12.1950 Groningen - ze woonden sinds 1928 op het adres Grote Spilsluizen Z.Z. 10 - en hun nicht Rosa Lazarus uit Oldenburg (geboren 11.12.1923 Stapelmoor, Landkreis Leer, dochter van boer Salomon Lazarus en Sophia de Levi; ongehuwd, in 1936 naar Nederland gevlucht, verbleef eerst bij familie in Bellingwolde en sedert 1941 bij de Van Dams in Groningen) in maart 1943 een gastvrij onderkomen bij de Roorda’s (in 2020 werd de Duits/ Nederlandse documentairefilm ‘*Rosa – een onzichtbare vrouw*’ over haar gemaakt door filmmaker Farschid Ali Zahedi). Rosa’s schoonzus Gerta Lazarus-Jakobs (19.3.1900 Stapelmoor-23.10.1944 Auschwitz), gehuwd met Samuel Lazarus (13.10.1887 Stapelmoor-28.11.1982 Stapelmoor) en hun doofstomme dochter Ilse Lazarus (29.8.1926 Oldenburg-na oktober 1944 Auschwitz) overleefden de oorlog niet. In de nacht van 6/7.2.1945 werd het pand overvallen en werd Roorda gearresteerd nadat bij een overval op de boerderij van de verzetsman Bene Roelf Westerdijk (15.6.1909 Leens-gefusilleerd 8.4.1945 te Norg) te Uithuizermeeden brieven van zijn hand waren gevonden. De Joodse onderduikers – verscholen achter een boekenkast – werden niet ontdekt en onmiddellijk daarna naar veiliger adressen overgebracht. Jacob en Benjamin van Dam kwamen op een onderduikadres in Helpman terecht. Ze liepen – vertelde Jacob later – ieder aan de hand van een dame naar hun nieuwe onderkomen. Onderweg daarheen zag hij in de Herestraat 42 I (later nr. 44) in Groningen zijn eigen babyportret staan in de etalage van fotograaf Jan Cornelis Steenmeijer

(14.1.1888 Groningen-9.2.1968 Groningen). De jongens overleefden de oorlog. Binne Roorda werd hardhandig verhoord op het Scholtenshuis, maar heeft kennelijk niets los gelaten over de onderduikers. Op 18.3.1945 arriveerde hij in KZ Neuengamme. Vlak voor het einde van de oorlog werd hij op transport gesteld naar KZ Sandbostel waar hij kort na aankomst moet zijn overleden. Op 8.9.1996 ontving hij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Op 16.5.2019 werd voor het huis aan de Ernst Casimirlaan door een neef van Jacob van Dam een 'Stolperstein' onthuld ter nagedachtenis aan Binne Roorda. Diverse voorwerpen uit de nalatenschap van Jacob van Dam liggen in een vitrine op de vrouwengalerij van de Synagoge aan de Folkingestraat te Groningen.

Archief: Brieven van B. Roorda d.d. 24 augustus 1943 en 10 september 1943 aan de kerkenraad der Gereformeerde Kerk van Groningen in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 44, nrs. 1033 en 1034.

Lit.: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 55v.; *Het Grote Gebod*, I, 143. II, 636; Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw* (100 jaar GK Nieuwlande), 12v. (foto); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 754 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet vermeld als predikant); Tea G. Rienksma, 'Jacob van Dam 1934-2013' in: *JaGDaf* nr. 145 (Jaargang 34 nummer 3, d.d. 14.9.2021), 25vv.; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 84; H. Veldman, artikel *Binne Roorda (1898-1945), ootmoedig strijder voor Gods gerechtigheid in kerk en samenleving* in: 'De Reformatie', 70^e jaargang nr. 32 (6.5.1995).

424.

Jacob van Rootselaar (geboren 7.8.1906 te Oegstgeest, zoon van ds. Otto Johann van Rootselaar [20.6.1866 Utrecht-20.5.1943 Polsbroek] en Isabella Alberson [geboren 11.11.1864 Zwolle]-overleden 16.3.1990 te Ermelo; begraven te Linschoten (20.3.1990). Zijn vader was theologisch kandidaat te Leiden [1909] en hervormd predikant te Noorden [1909-1911], Polsbroek [1911-1915], Bergschenhoek [1915-1924], Blauwkapel-Groenekan [1925-1929], Poortvliet [1929-1932], Linschoten [1932-1934] en IJsselstein [1934-1.12.1943 wegens emeritaat).

Jacob van Rootselaar studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** predikant (**Gereformeerde Bond**) te Hagestein (25.10.1931), te Wanswerd/ Jilsum (4.12.1938-7.5.1944), te Oosterwolde (Gld.; 14.5.1944), te Oud-Alblas (3.4.1949), te Wijk bij Heusden (1951), te Delft (6.5.1956), te Barneveld (31.5.1964) en te IJsselmuiden (5.6.1970); emeritus: 16.3.1971.

Gehuwd 9.8.1939 te Linschoten met **Adriana Brouwer** (geboren 15.6.1912 te Linschoten, dochter van landbouwer Jan Brouwer [1885-1968] en Johanna Maria Bergshoeff-overleden 12.9.1988 te Harderwijk; begraven te Linschoten)

Ds. van Rootselaar organiseerde in zijn eerste gemeente Wanswerd – heeft hij daar ook contacten onderhouden met zijn gereformeerde collega ds. R.H. Kuipers? Zie daar – speciale diensten voor onderduikers. Later liet hij de onderduikers de reguliere diensten bezoeken. Maar hij zorgde er dan voor dat er iemand op de toren op de uitkijk stond. De wachter had een schakelaar tot zijn beschikking, zodat hij bij naderend onheil alleen maar de schakelaar hoefde te bedienen van een rood lampje in de kerkzaal. Overigens was ds. Van Rootselaar van mening dat de Duitse bezetting een oordeel van God was over Nederland. Maar hij bood wel onderdak aan de Joodse musicus en filmacteur/ regisseur Hein (Heinz Martin) Josephson (3.7.1909 Berlijn-2002 Los Angeles) en zijn vrouw Rita Josephson-Roland (=Viktoria Rosenstein; 5.10.1914-17.8.1998 Los Angeles) die filmactrice was. Josephson was opgegroeid in Den Haag, volgde later een muziekopleiding in Berlijn en deed daar ook filmervaring op bij de Oostenrijkse filmregisseur Richard Oswald [5.11.1880-11.9.1963]. Na 1933 vluchtte het paar naar Nederland en kwam Hein in dienst bij de persafdeling van het

filmbedrijf *Paramount* te Amsterdam. Daar vervaardigde Josephson in 1936 samen met zijn Nederlandse collega en scenarioschrijver Charles Huguenot van der Linden (24.3.1909-20.7.1987) de film *'Jonge harten'*, waarin zijn zuster Lizzy Dernburg (ook gevlucht naar Nederland) de hoofdrol speelde. In 1939 trouwden Heinz en Rita in Rome. Zij waren – volgens zeggen – Messias-belijdende Joden (schuilnaam: 'echtpaar Martin') die zich hadden aangesloten bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Na de bezetting in de meidagen van 1940 dook het echtpaar al snel onder. Door bemiddeling van de 'verzetsman Van Dijk' (die in werkelijkheid de beruchte Frans [Francois Pierre] Vergonet [14.7.1906 Leeuwarden-geliquideerd 27.10.1943; begraven Lekkum], *V-Mann* van de *Sicherheitsdienst*, bleek te zijn) werden zij – met tal van anderen – ondergebracht op onderduikadressen in Wanswerd e.o. Zo kwamen ze in huis bij de familie Van Rootselaar. In het najaar van 1943 bracht genoemde 'Van Dijk' de onheilstijding dat er een razzia dreigde en dat alle Joodse onderduikers zo snel mogelijk naar Akkerwoude en Murmerwoude moesten worden overgebracht. Dat geschiedde, met als resultaat dat de razzia dáár plaatsvond en de ondergedoken Joden vrijwel allemaal werden opgepakt en gedeporteerd. Alleen het echtpaar Josephson wist de dans te ontspringen: ze verborgen zich in een greppel en keerden 's avonds laat terug naar de pastorie van ds. Van Rootselaar in Wanswerd. Daar werden ze liefdevol opgevangen. Maar toen de predikant begin mei 1944 het beroep aannam naar de Veluwe gemeente Oosterwolde bleek er in Wanswerd e.o. geen geschikte onderduikplek voor het echtpaar beschikbaar te zijn. Daarop werd besloten om hen - verborgen in boekenkisten - mee te laten verhuizen. Dat vergde de nodige voorbereiding. Uiteraard werd verhuizer De Jong uit Leeuwarden in het plan betrokken (hij zou steeds een versje zingen als de kust veilige was en de deksels weer even van de kisten af konden om frisse adem te halen! De Josephsons hadden zich weliswaar goed op de reis voorbereid, maar gezien het feit dat een mens het in zo'n afgesloten ruimte niet langer dan 10 minuten kon volhouden, maakte dat het experiment niet zonder gevaar was (volgens fam. Elgersma, Westernijkerk). De verhuizing zelf verliep echter vlekkeloos en ook het uitladen in Oosterwolde ging geheel volgens plan. Onder de vloer van het huis werd een schuilplaats geconstrueerd, die te bereiken was via een kast op de studeerkamer. Hij zou spoedig zijn nut bewijzen... Want op 6.7.1944 vond – ook hier ten gevolge van verraad - een razzia plaats aan de Winterdijk in het nabijgelegen Oldebroek, waarbij een aantal Joodse onderduikers en hun onderduikgevers werden opgepakt door marechaussees van de Staatpolitie. Tot de gevangen genomen Joden behoorde ook het gezin van de fabrikant Arend Samuel Meijers (27.7.1899 Middelburg-gefusilleerd 31.10.1944 bij Vierhouten) uit Voorburg, die met zijn vrouw Wilhelmina Meijers-De Kadet (19.12.1905 Rotterdam-13.8.2003 Lochem) en hun twee kinderen Suzanne en John Roedolf (10.7.1938 Voorburg-gefusilleerd 31.10.1944 bij Vierhouten) zat ondergedoken bij Hendrik van der Streek (4.10.1914 Oldebroek-20.12.1999 California, USA) en Jacoba van der Streek-Boeve (24.11.1908 Doornspijk-22.11.2006 USA) op het Hof ter Eekt aan de Winterdijk (vader en zoon Meijers zouden de oorlog niet overleven; zie ds. H. Boswijk en ds. M.J. van Dijken). Eerder hadden ze ondergedoken gezeten bij Gerrit Jan van Zalk aan de Bovendwarsweg te Oldebroek, maar daar moesten ze weg omdat ze moeilijkheden veroorzaakten (met name Arend Meijers trok zich weinig aan van waarschuwingen dat ze voorzichtiger moesten zijn) en kwamen uiteindelijk – via de familie Dekker en de 'hut van Pot' - bij de familie Van der Streek terecht. Ook mevr. Jacoba van der Streek-Boeven werd gearresteerd en landbouwer Aalt van Dorp (11.2.1882 Doornspijk-28.11.1950 Oldebroek) en zijn vrouw Jennigje van Dorp – Vos (16.4.1892 Hulshorst-1970?; ook onderduikgevers) en nog andere Joodse onderduikers, de zusjes Dientje en Marietje Kleinman uit Rotterdam. De arrestanten werden allemaal op het karretje geladen van de – eveneens gearresteerde – woonwagenbewoner Hannes en zijn zoon, en vertrokken richting-Zwolle. Aangekomen bij de melkfabriek 'Kamperveen' aan de Rijksstraatweg werden ze omstreeks 8.15 uur echter achterhaald door verzetsman Rein (Reinder Hogeboom;

29.12.1920 Garijp-31.10.2015 Kentville, Nova Scotia, Canada; begraven Lakeview Cemetery, Kings County, Nova Scotia), die zijn eveneens gevangen genomen vriend Ep (Egbert Huttinga) wilde bevrijden. Ze waren beide lid van de KP-Soest. Er ontstond een schietpartij waarbij één Landwachter werd gedood en twee andere min of meer ernstig gewond. Daardoor konden alle gevangenen ontsnappen. Arend Samuel Meijers had het wapen van één van de Landwachters afgepakt (dat zou hem later fataal worden) en wist zich met vrouw en kinderen te verstoppen in de hooiberg van de familie Riezenbosch. Korte tijd later werden zij opgehaald door het verzet en met een auto van de Wasserij 'Het Vertrouwen' uit Elburg naar het 'Pas-Op'-kamp bij Nunspeet gebracht. Daar verbleven ze tot de beruchte overval van 29.10.1944. Uiteraard bleef de schietpartij niet zonder gevolgen: diezelfde avond (van de 6^e juli) nog bleek het dorp Oosterwolde volledig te zijn omsingeld: overal werd huiszoeking gedaan en alle mannen – inclusief ds. Van Rootselaar – werden gevangen genomen en overgebracht naar de Christelijke School bij de Hervormde Kerk. De meeste werden al weer snel vrijgelaten nadat burgemeester Ulco de Vries (26.9.1896 Huizum-23.7.1960 Zwolle) van Doornspijk ten tonele was verschenen en aan de commandant vroeg naar het opsporingsbevel. Omdat de man het gevraagde niet konverschaffen, belde de burgemeester persoonlijk met *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter (4.2.1895 Klagenfurt-gefusilleerd 24.3.1949 Scheveningen), hoofd van de SS in bezet Nederland, met de vraag of hij wel opdracht tot de overval gegeven. Rauter ontstak daarop in woede – omdat hij van de overval niet op de hoogte was gesteld – en gaf bevel om de gevangenen onmiddellijk vrij te laten. Dat geschiedde: op enkele mannen na, die naar Zwolle werden overgebracht, mochten de meeste arrestanten – onder wie ds. Van Rootselaar - weer naar huis. Maar op zondag 23 juli volgde opnieuw een overval, nu wèl met toestemming van Rauter. Op het midden van de dag werden 39 mannen 'festgenommen' en weggevoerd naar Het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (P.D.A.)*. Begin september 1944 werden vijftieng van hen naar Duitsland gedeporteerd, van wie er twee de oorlog niet overleefden. Later huisvestte ds. Van Rootselaar gelijktijdig met de Joodse onderduikers ook een ingekwartierde 'deutschfreundliche' familie uit Arnhem, waarvan de vader NSB'er was. De predikant had de moed hen gelijktijdig te betrekken bij de dagelijkse avondsluiting. *Wanneer hij de dag besloot zette hij de deuren naar de verschillende kamers op een kier zodat alle gasten konden meeluisteren.* Ds. Van Rootselaar was naar buiten toe – met name op de kansel – altijd erg voorzichtig geweest en dat leidde ertoe dat men hem verdacht van weinig vaderlandslievend gedrag. Toen Oosterwolde in 1945 bevrijd werd, spoedden sommige gemeenteleden zich dan ook naar de pastorie om te zien of ds. Van Rootselaar de vlag wel had uitgestoken. Maar tot hun grote verbazing zagen ze vervolgens een Joods echtpaar naar buiten komen. Na de oorlog werd ds. Van Rootselaar door het echtpaar Josephson beloond voor zijn hulp aan hen: "Van een familie van de verborgen Joden ontving ds. Van Rootselaar dezer dagen een mooie auto (een 'Singer' Bantam 9 (1939)?), uit dankbaarheid voor hetgeen hij gedaan had om het leven van deze Joodse mensen te redden" (in: *De Waarheidsvriend*, d.d. 11.12.1947). Hein Josephson maakte kort na de oorlog samen met Charles Huguenot van de Linden nog een aantal korte Nederlandse films: *Friesland* (1945), *Op drift* (1946), *Zes jaren* (1946) en *Nederlands in zeven lessen* (1948; = NB de debuutfilm van Audrey Hepburn [= Audrey Kathleen van Heemstra Hepburn-Ruston; 4.5.1929 Elsene, Belg.-20.1.1993 Toloche naz], die daarin de rol van een KLM-stewardess speelde; producent: J.Arthur Rank, duur: 1 uur en 8 minuten). Niet lang daarna emigreerde het echtpaar naar de Verenigde Staten en vestigde zich – na een kort verblijf in New York - in Los Angeles. Na een verplichte opleiding ontwikkelde 'Rita Roland' (ze noemde zich bij haar meisjesnaam en haar man eigende zich de naam 'Henry Martin' toe) zich tot filmregisseur en vooral filmeditor. Heinz bekwaamde zich verder als 'view agent'(soort bemiddelaar?), publicist en juridisch adviseur in de filmbusiness. Rita werd – zoals gezegd - een redelijk succesvol filmeditor die niet

minder dan 43 films uitbracht. Voor de TV-serie *'Eleanor and Franklin: The White House Years'* (1977) ontving ze zelfs een 'Emmy-award'.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 450vv., 654; Miriam Guenberg, *Het geheim van Audrey H.*; W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet; Memoires van ds. J. van Rootselaar* (Houten, z.j.); Ds. M. van Kooten, *'Ds. J. van Rootselaar in bezettingstijd'* (Digibron – Kenniscentrum Gereformeerde Gezindte); J. Maasland, art. *'Oorlog en oordeel'*; Robert Matzen, *Het Nederlandse Meisje*; *"Moederliefde, het geheim van Ella en Audrey"* (Hepburn; expositie Airborne Museum Oosterbeek, 2017); Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oostdongeradeel in de periode '40-'45*, 437; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 90; Aart Visser (eindred.), *Oldebroek in oorlogstijd; schuilplaats voor vreemdelingen*, 194-197; Aart Visser, *'Het is oorlog' – Noordwest Veluwe tijdens de Duitse bezetting*; Albert Visser, *De predikanten van de Nederlands Hervormde Gemeente Wanswerd-Jilsum 1575-1966* (Ferwert, 2005).

425.

James Frederik Roth (geboren 27.8.1891 te Ottoland, zoon van ds. Johannes Willem Frederik Roth [19.6.1831 's Gravenhage-22.5.1922 Maarssenbroek], o.a. predikant van de Kaapsche Gereformeerde Kerk te Kaapstad (Zuid-Afrika) en in drie gemeentes in Noord-Amerika, en de weduwe Anna Bechtold-Jongeneel [3.9.1856 aan boord van het schip *'Zaltbommel'* te Hellevoetsluis-27.2.1929 Maarssenbroek; zij was een dochter van ds. Louis George Jongeneel (10.4.1828 Paramaribo, Suriname, zoon van Jacobus Jongeneel [1791-1844] en Diana Schmidt-28.11.1908 Baldwin, Wisconsin, USA; daar begraven), onderwijzer en zendingspredikant in Zuid-Afrika en de Verenigde Staten, en van godsdienstonderwijzeres Catharina Willemina van der Schaaf [1832 Amsterdam, dochter van touwbaander Frans van der Schaaf en Antje Veldkamp-]-overleden 10.4.1976 in het ziekenhuis Bethesda te Tiel; begraven Algemene Begraafplaats te Geldermalsen). Zijn oudere zuster Wilhelmina Elisabeth Sophia Roth (geboren 29.8.1888 Wageningen) was gehuwd met ds.mr. Lodewijk Cornelis Ekering (15.3.1889 's Gravenhage, zoon van Johan Hendrik Ekering en Wilhelmina Elisabeth Eijgendaal-28.1.1964 Amsterdam, begraven Westerveld, Driehuis), hervormd predikant te Woubrugge, Noordwijk en Amsterdam; speelde gedurende het Interbellum een belangrijke rol in de Hervormd Gereformeerde Staatspartij en later in de NSB. Na de oorlog veroordeeld (hij zat gevangen in fort Rijnauwen) en uit zijn ambt gezet.

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; **hervormd** predikant te Sloten (NH; 1919, bevestigd door zijn vader-17.9.1922), te Almkerk (24.9.1922-1.5.1927), te Scheveningen (8.5.1927-30.9.1929), te Zoetermeer (6.10.1929-1.7.1934), te Rotterdam-IJsselmonde (8.7.1934-24.4.1938), te Hilversum (1.5.1938-26.11.1944; van 1939/ 1940 was hij veldprediker), te 's Graveland (3.12.1944-1.6.1947), te Sliedrecht (8.6.1947-24.4.1949) en te Nieuw-Loosdrecht (1.5.1949-28.4.1957 wegens emeritaat); daarna diende hij nog de gemeentes Hoogmade (1957-1958), Ruurlo (1958-1963; rechtzinnig- hervormde evangelisatie) en Zoelmond en Asch (1963).

Gehuwd 1) op 26.11.1919 te Gorinchem met **Alberta Mechelina Caroline Mortier** (geboren 25.9.1894 te Gorinchem, dochter van Isaac Cornelis Mortier [1864-1931] en Maria Hendrika Catharina Harthoorn [1862-1927]-overleden 9.4.1966 te Hilversum) en 2) op 15.7.1968 te Rotterdam met **Klasina Loenen** (geboren 13.11.1924 te Loosdrecht, dochter van veehouder Maarten Loenen en Jannetje van der Wilt-overleden 25.8.2004), onderwijzeres aan de Openbare Lagere School te Nieuw-Loosdrecht.

Ds. Roth was aanvankelijk niet vrij van enige sympathie voor het nationaalsocialisme. Hij was geabonneerd op het blad *'Hier Dinaso!'* van het Verbond van Dietsche nationaalsolidaristen (Verdinaso) van de Belgische nationaalsolidarist Joris van Severen

(19.7.1894 Wakken-20.5.1940 Abbeville, Fr.) en hij was ook één der ondertekenaars van de open brief 19 predikanten in de NSB-krant 'Volk en Vaderland' waarin gepleit werd voor een eerlijker en rechtvaardiger behandeling van de NSB (19.10.1934). Later stond hij vierkant tegenover zijn zwager ds. mr. Lodewijk Cornelis Willem Ekering (15.3.1889 's Gravenhage-28.1.1964 Amsterdam). De pastorie van ds. Roth aan de Utrechtseweg 61 te Hilversum was echter een toevluchtsoord voor onderduikers. Toen een Joods gezin (vader en moeder, zootje Siem van 6 jaar en baby van 8 maanden door de Nederlandse politie was gearresteerd en op hun onderduikadres wachtten op de *Sicherheitspolizei*, ontsnapte Siem 'en rende naar de dominee in de buurt om te vertellen wat er aan de hand was. Die dominee stuurde bliksemsnel zijn zoon Dick naar U'61 (= verzetsgroep die gevestigd was op het adres Utrechtseweg 61, de pastorie van ds. Roth, waar in de loop van de oorlog allerlei verzetswerk – o.a. het drukken van illegale blaadjes – geconcentreerd was) met de noodlottige boodschap en het adres van die mensen'. De verzetsgroep slaagde erin het gezin te bevrijden en naar een ander onderduikadres over te brengen. Een andere zoon van ds. Roth, James Frederik Roth Jr., drager *Verzetshedenkings-kruis* (17.1.1927 Almkerk-5.10.2011 Voorthuizen, gehuwd met Geertje Poortengen) was actief in het gewapend verzet en o.m. betrokken bij het opblazen van de spoorlijn Hilversum-Utrecht.

Bron: *Ouweneel-Jongeneel Kroniek*, nr. 17 (mei 2003), p. 8-13 (hoofdstuk "Hervormde predikanten onder onze Jongenelen".

Lit.: J. van der Kamp e.a., *Hilversum Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 98? en 106; *Ouweneel-Jongeneel – Familieblad van de families Ouweneel en Jongeneel* (nr. 17, mei 2003); Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 37v, 141v.

426.

Jan Pieter Rozendal (geboren 16.10.1909 Winschoten, zoon van smid/ electrotechnicus Pieter Rozendal en Antje Neijer-overleden 16.6.1977 Drachten; begraven Begraafplaats Slingehof).

Gereformeerd hulppredikant te Uithuizermeeden (1936-1937); predikant te Visvliet (1938), Makkum (1946), Gramsbergen (1951), Wilnis (1964) en Damwoude (voorheen Murmer-woude; 1970-1974 wegens emeritaat); daarna verrichte hij nog hulpdiensten als geestelijk verzorger in de bejaardencentra van Drachten.

Gehuwd op 13.12.1938 te Uithuizermeeden met **Wekelina Jantina Trijntje Buffinga** (geboren 25.1.1914 te Wierhuizen [Eenrum], dochter van landbouwer Doeke Buffinga en Hendrika Katrina Heersema-overleden 5.2.2011 Drachten).

In de loop van 1940 (?) vormde ds. Rozendal met elf collega's een groep die ze 'De Twaalf Apostelen') noemden. Beurtelings kwamen ze bij elkaar aan huis om zich te bezinnen op de vraag welke houding zij als predikanten zouden moeten innemen tegenover de bezetende overheid, dit naar aanleiding van de brochure "Op de grens van twee werelden" die voormalige minister-president en minister van staat dr. Hendrikus Colijn (22.6.1869 Burgerveen-18.9.1944 Ilmenau, D.) schreef in de zomer van 1940. Over de uitkomsten van die gesprekken is niets bekend, maar het is zeer wel mogelijk dat er uit die ontmoetingen zoiets als een betrouwbaar netwerk groeide dat verderop in de oorlog zijn nut zou bewijzen ter zake van nauwe samenwerking met het georganiseerde verzet en met name het onderbrengen van onderduikers (zeker ook Joodse). Ds. Rozendal raakte in elk geval betrokken bij de verspreiding van het illegale 'Trouw' in het Noorden, samen met o.a. zijn collega ds. Hendrik Bouma (4.2.1917 Schoonebeek-19.3.2000 Bilthoven), gereformeerd predikant te Niezijl (1943-1945), die begin 1945 met de 'Vrijmaking' mee ging.

Lit.: W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, 35, 98.

427.

Pieter de Ruig (geboren 17.9.1913 te Rotterdam, zoon van onderwijzer Theodorus de Ruig [1865-1957] en Elbertha Johanna Kerper [1871-1945]-overleden 10.3.2001 Haarlem)

Gereformeerd hulppredikant te Papendrecht (1.1.1938-28.2.1939). kandidaat (28.2.1939); gereformeerd predikant te Zevenhoven-Noorden-Woerdense Verlaat (26.3.1939-28.5.1944), Putten (11.6.1944-1.7.1947), Haarlem (10.7.1947-1.10.1953), Haarlem-Noord (1.10.1953-24.9.1972) en Axel (8.9.1972-30.9.1978 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Berdina Maria Wilhelmina Mulder** (geboren 18.5.1915 Amsterdam-overleden 10.5. 2006 Bennebroek).

Ds. Gilles de Jager (18.8.1876 Goes-27.10.1949 Ermelo), een behoudend gereformeerd predikant in Putten, die goed met zijn zware hervormde collega, ds. Coenraad Bernardus Holland (23.5.1878 Vriezenveen-31.7.1948 Putten), overweg kon, werd na zijn emeritaat in juni 1944 opgevolgd door ds. P. de Ruig, *die veel voor de Joden deed*, maar bij zijn gemeente niet zo'n aansluiting vond als zijn voorganger. *“Overigens deed ds. De Jager, wiens zoon in een concentratiekamp omkwam, veel in het verzet. Hij wilde daar later echter nooit over praten”* (vertelde vicevoorzitter Klaas Friso van de *Stichting Oktober 44* in het artikel van L. Vogelaar). Ds. de Ruig werd – nadat hij al op 30.9.1944 op basis van informatie van een Duitse soldaat NB vier uur voor de schietpartij bij de Oldenallerbrug - waarbij een Duitse officier en een verzetsman sneuvelden - een razzia dreigde in het ‘terroristendorp’ Putten. Op 2.10.1944 werd hij zelf met honderden andere Puttenaren gearresteerd en naar Kamp Amersfoort gebracht. Daar zou hij – vertelde hij later- voorgaan in een kerkdienst, maar die werd afgebroken door een ingelast appèl. Daarna heeft ds. Eduard Pijlman (zie daar) uit Lopik een korte preek gehouden. Op 14.10.1944 werd ds. De Ruig met 658 andere Puttenaren overgebracht naar KZ Neuengamme en vandaar naar de *Aussenkommando Husum-Schwesing* en Ladelund: *“Ik was de enige dominee in Ladelund en werd toen overgebracht naar Neuengamme, samen met Timmer en Sietsma, godsdienstonderwijzers, althans volgens het persoonsbewijs van de laatste. Beide zijn in de eerste week dat we daar waren, gestorven”* (‘Timmer’ zou Jansen Timmer geweest kunnen zijn [24.2.1922 Putten-20.12.1944 KZ Neuengamme] en ‘Sietsma’ Hein Sietsma [15.10.1919 Marum-20.1.1945 KZ Neuengamme], neef van dr. K. Sietsma, zie daar. Van beide is niet bekend dat ze als ‘godsdienstonderwijzer’ hebben geopereerd, maar op een vals persoonsbewijs dwong zo’n beroep wel enig respect af; GCH). Omstreeks 20.12.1944 werd De Ruig overgebracht naar KZ Dachau (Block 26). Op 29.4.1945 werd ds. De Ruig daar bevrijd door de Amerikanen en goed een maand later – op 30.5.1945 - keerde hij terug in Putten. *Kort nadat ds. De Ruig als één der zeer weinigen terugkeerde in Putten weet hij de snelle en grote sterfte onder de Puttenaren aan de uitermate slechte omstandigheden in de kampen. Dat nam echter niet weg dat velen – vertelde hij – in die ellende God als hun vader vonden en zo werd de ramspoed tot een zegen. In vertrouwen op Gods genade is menigeen gestorven. Een enkel jaar later, in 1947, uitte De Ruig zich totaal anders. De mannen van Putten hadden volgens hem geen psychische weerstand. Het ontbrak hun aan geestkracht en vitaliteit. Ook op het geloofsmatige vlak was dat het geval. Daarmee bracht hij een nieuw element in. “Het geloof, dat velen er op na houden, betekent niets, want zij hebben er niets aan”, merkte hij uiterst kritisch op, zowel over hervormden als over gereformeerden. “Daar zaten ze nu in het kamp, en omdat zij voor die tijd ook buiten de zekerheid en de blijdschap van het geloof geleefd hadden, bleef dat daar ook zo”. Hij scherpte het nog meer aan: “Zij hebben niets aan innerlijke vreugde door geloof, dat merkte ik ook na de bevrijding. Je hoort hier niets van de rijkdom en de verlossing in Christus, maar alleen van de zwaartheid. Je hoort van de zonde, maar niet van de verlossing”. De godsdienst van de Puttenaren was in zijn ogen nauwelijks meer dan iets van de buitenkant, een loze vorm. “Zij waren verliefd op de vloek waaronder zij leefden en deze gedachte was weerspiegeld in al hun reacties”. Daarom kwam het verzet onder de autochtone bevolking ook nauwelijks van de grond. Zij*

onderkennen niet welk geestelijk gevaar er in (de ideologie van) de Duitsers schuilde. En daarom wisten ze zich niet geroepen om daartegen als gelovigen te protesteren. Je kon je beter met de zwarte handel bezig houden; daar was tenminste nog iets aan de verdienen. ... Vanwaar dit scherpe, ja bittere oordeel over Putten bij monde van nota bene één van haar voorgangers, die bovendien nog tot de gedeporteerden had behoord en derhalve lotgenoot was geweest? Deze predikant en zijn gemeente zaten – zo analyseert Madelon de Keizer – niet op één golfengete. De Ruig kon niet overweg met de geslotenheid en de zwaarmoedigheid van zijn gemeenteleden; dat verhinderde hem hen geestelijk te bereiken. Omgekeerd had men ook op hem kritiek: ds. De Ruig dacht er te gemakkelijk over. Want het gaat zomaar niet! Je moet eerst op je knieën voor God! Met andere woorden: de noties van zonde en schuld mochten niet veronachtzaamd worden. Men had het gevoel dat deze pastor hun qua wezenlijke troost niets te bieden had, zoals hij in de kampen de Puttense mannen ook geen steun geboden had; dat was althans de mening van enkele teruggekeerden’.

Lit.: Jan Bank, artikel “Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk” in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 119, Aflevering 4, 517; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 230; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 74v., 81, 109, 188, 192, 194; Madelon de Keizer, *Putten: de razzia en de herinnering* (1998); H.J. Lam, artikel ‘De vaders en de broers van Putten (3)’ (in: *De Waarheidsvriend* d.d. 14.10.1999); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 134, 141; dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 168; L. Vogelaar, artikel ‘De lijst met dertien overlevenden – Jonge voorgangers gaven leiding aan zwaarbeproeft gemeente’ (in: *Reformatorisch Dagblad* d.d. 1.10.1999).

428.

Willem Ruiter (geboren 10.5.1905 te Huizen, zoon van boer Jan Ruiter en Rikje van den Brink-overleden 24.10.1967 te Baarn, Nassaulaan 37; begraven op 24.10.1967 Algemene Begraafplaats te Baarn).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1937) en predikant te Lutten en Dedemsvaart (31.10.1937), te Sneek (15.6.1945); geestelijk verzorger van het gedetineerdenkamp ‘Sondel’ en president-curator van het Bogerman-lyceum te Sneek; predikant te Baarn (14.6.1953-24.10.1967).

Gehuwd op 28.10.1937 te Veenendaal met **Aaltje Bos** (geboren 7.10.1903 te Ede, dochter van Klaas Bos [1861-1932] en Jenneke van Manen [1862-1939]-overleden 22.4.1996).

“W. Ruiter hielp meerdere onderduikers aan een adres”.

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

429.

Amalia Elisabeth (Bé) Ruys (geboren 27.10.1917 te Hoenderloo, dochter van domineezoon ds. Hermanus Cornelis (Herman) Ruys [14.9.1878 Hollandscheveld-31.8.1925 Velp] – die contacten onderhield met dr. Hendrik Kraemer [17.5.1888 Amsterdam-11.11.1965 Driebergen], de latere mentor van Bé - en domineesdochter Wilhelmina (Wil) Barger-overleden 22.5.2014 te Berlijn; crematie aldaar). Een neef van haar moeder, ds. Gerrit Aart Barger (2.11.1891 Vlaardingen-18.5.1976 Zutphen), was van 1933-1948 hervormd predikant te Heemstede en stelde zich als voorzitter ‘Byzondere Protestantse School te Heemstede’ in 1944 faliekant tegenover de lokale NSB-burgemeester Jacob Hendrik van Riesen (18.12.1891 Schoterland-22.4.1955 Amsterdam) nadat deze verordende dat de school zogenaamde ‘spitlijsten’ moest leveren met de namen van leerlingen die voor de *Organisation Todt*

graafwerkzaamheden zouden kunnen verrichten. Het kwam hem op anderhalve maand detentie te staan.

Bé Ruys studeerde aan de CICSA (Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid) te Amsterdam (1936) waar ze o.m. kennis maakte met communisten en Joodse vluchtelingen; daarna studeerde ze theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1937-1941). Ze was actief binnen de NCSV en beleefde in het grote kamp van de NCSV (zomer 1940) in de Waskolk bij Nunspeet het volgende: *“Daar kregen de studenten uit Amsterdam hun post nagestuurd en sommigen kregen een kaart dat ze moesten opgeven of ze jood waren of niet. Dat ging als een lopend vuur door het kamp van driehonderd mensen. We hadden verschillende joden onder de deelnemers en ik herinner me nog dat we aan de afwas erover spraken. 's Avonds hielden we een dienst en daar deden we voorbede voor het joodse en het Duitse volk. Dat was eigenlijk het eerste politieke avondgebed”*.

In 1939 had ze met een ouderejaars medestudent, de latere hoogleraar Johannes Christiaan (Hans) Hoekendijk (3.5.1912 Garoet, NOI-26.6.1975 New York City, New York, USA), een zendingsconferentie bij in Halle an der Saale bijgewoond. *“Daar stonden de SS'ers omheen die de mensen er uit pikten”*. Ze kreeg er het verzoek om een Joodse man of vrouw mee te smokkelen naar Nederland; vanaf dat moment was ze betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers (ze bracht er enkele onder in het huis van haar moeder te Velp) en het onderbrengen van Joodse kinderen; ook functioneerde ze als koerierster. Omdat ze in het bestuur zat, was ze direct betrokken bij de opheffing van de NCSV en bleef ook later bezig met Jodenwerk. *“Veel vertelt ze er niet over”*. Direct na de oorlog hielp ze evacuees uit Arnhem bij de terugkeer naar hun woonplaats en in dat verband leerde ze de latere minister dr. Marga Klompé (16.8.1912 Arnhem-28.10.1986 's Gravenhage) kennen, met wie ze levenslang bevriend bleef.

In 1947 werd ze **hervormd** jeugdpredikant te Arnhem en in 1948 woonde ze als steward de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken bij in Amsterdam. Daar raakte ze 'oecumenisch besmet' en bracht aansluitend enige tijd door in het Oecumenisch Instituut te Bossey, waarvan Hans Hoekendijk toen de leiding had. In 1949 ging ze voor een onderafdeling van de Wereldraad naar Berlijn en vestigde zich daar als vicaris (in 1954 werd ze de eerste vrouwelijke predikant in de Nederlands Hervormde Kerk); ze stichtte er een Nederlandse Oecumenische Gemeente in een pand aan de Limonenstrasse, dat na de bouw van de muur in 1961 werd omgedoopt tot 'Hendrik Kraemerhaus', genoemd naar de taalkundige, zendeling, godsdienstwetenschapper en missioloog Hendrik Kraemer (17.5.1888 Amsterdam-11.11.1965 Driebergen). Onder de bezielende leiding van Bé Ruijs ontwikkelde het zich door de jaren heen tot een internationaal ontmoetingspunt van christenen, marxisten en moslims. Dat werd bepaald niet door iedereen gewaardeerd: toen ds. Ruys op 15.5.1976 toestond dat de dienst na de begrafenis van Ulrike Meinhof (7.10.1934 Oldenburg-9.5.1976 Stuttgart), het bekendste lid van de *Rote Armee Fraktion (Baader-Meinhof-Gruppe)* in het Hendrik Kraemer Haus werd gehouden, kwam haar dat op felle kritiek te staan. Ze repliceerde daarop: *“Die mensen hadden geen plaats om heen te gaan. Ik kon ze toch niet naar een café laten trekken? Prof.dr. Helmut) Gollwitzer (29.12.1908 Pappenheim-17.10.1993 Berlijn) sprak een woord. De familie Baader (familie van Andreas Bernd Baader [6.5.1943 München-18.10.1977 Stuttgart] was er en de Augustins (familie van het Nederlandse RAF-lid Ronald Augustin [geboren 20.9.1947 Amsterdam]. Het was heel moeilijk aan de mensen duidelijk te maken, waarom wij Ulrike Meinhof een goed woord van de Heer meegaven zonder haar daden goed te keuren. Dat kan alleen binnen het Evangelie”*. Overigens betreurde Bé Ruys na de val van de muur de opheffing van de DDR, hetgeen haar op de nodige kritiek kwam te staan. Te meer daar ze later ook als 'Inoffizieller Mitarbeiter' voor de Stasi bleek te hebben gewerkt (Codenaam: 'Het Meisje'). Niettemin kreeg ze in 2008 voor haar werk de Oecumeneprijs van de Raad van Kerken in Berlijn-Brandenburg.

Lit.: Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 63; Karolien Lievense, interview t.g.v. haar negentigste verjaardag “*Omstreden predikant (90) woont nog steeds in Berlijn*” in *Trouw* d.d. 31.10.2007; M.E. Witte-Rang, *Amalia Elisabeth Ruys (1917), Loyaliteitsconflicten van een grensganger*; Aldert Schipper, artikel “*Met Bé Ruys minder bedremmeld de grens over*” in *Trouw* d.d. 10.6.1974; Aldert Schippert, interview bij gelegenheid van haar zestigste verjaardag “*Ds. Bé Ruys: Ik had graag dat de mensen deze spanning begrijpen*” in *Trouw*, d.d. 26.10.1977.

430.

Cornelis (Kees) van Rij (geboren 5.12.1915 te Rotterdam, zoon van accountant Leendert van Rij [1878 Zuidland-1971 Rotterdam] en Lijntje Hagestein [1877 Zuidland-1965 Rotterdam]-overleden 25.2.1989 te Amersfoort; begraven Begraafplaats ‘Zuiderhof’ te Hilversum),

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1934); kandidaat (17.12.1940); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); **gereformeerd** hulpprediker te Eindhoven (1.11.1942-1.3.1943); predikant te Houwerzijl (16.12.1945-13.6.1948) en te Zaandam (23.6.1948-27.11.1966); afgestaan aan het Convent van Kerken voor radio- en televisiediensten.

Gehuwd 1) in 1943 met **Cornelia (Nelly) Adriana Reiman** (geboren 1918, dochter van Daniel Reiman, evangelisch-luthers kantoorbiedende, en Anna Steenstra-overleden 1972) en 2) met **Johanna Sophia Koen** (geboren 10.7.1919 te Utrecht-overleden 2.5.2008 te Amersfoort; crematie te Leusden).

Kees van Rij zat van 19.4.-28.5.1942 gevangen in het Huis van Bewaring te 's Hertogenbosch, van 28.5.-8.7.1942 in Kamp Amersfoort en van 8-10.7.1942 in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen o.a. wegens het voorlezen van een kanselboodschap waarin verslag werd gedaan van de audiëntie, die op 17.2.1942 plaatsvond in de residentie van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart (22.7.1892 Stonarov, Tsjechië-16.10.1946 Neurenberg), waar een afvaardiging van het Interkerkelijk Overleg nemens de daarin samenwerkende kerken geprotesteerd had tegen de Jodenvervolging, het willekeurig gevangen houden van burgers en het opdringen van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing. Ds. Van Rij werd kort daarna opgepakt wegens voorbede voor de Koningin, maar hij zal zeker ook gebeden hebben voor de vervolgte Joden, omdat juist dat onderwerp in het kerkelijk juist sterk werd benadrukt. Dr. Jan Ridderbos citeert uit een verslag van *der Beauftragter des Deutschen Reiches für die Stadt Amsterdam* Dr. Hans Böhmcker (6.11.1892 Bad Schwartau-18.10.1942 Lübeck) van 20.4.1942 aan Seyss-Inquart: “*Die hervormde Kirche, die gereformeerde Gemeinde, die Remonstranten haben ebenfalls gegen die Nationalsozialismus im allgemeinen und gegen die Verfolgung der Juden protestiert. Sie haben sich darüber hinaus noch der Schulfrage angenommen und Behandlung des Vorstandes des epileptischen Anstalt in Haarlem. Bei dieser Kanzelabkündigung hat die Schulfrage eine besondere Rolle gespielt. Den Pfarrern der protestantischen Kirchen is die Kanzelabkündigung am Sonnabend um 10 Uhr überbracht worden. Die Pfarrer, die nationalsozialistisch eingestellt sind, haben die Kanzelabkündigung nicht erhalten. Es ist vorher durch Propaganda von Mund zu Mund für einen starken Kirchenbesuch geworben. Die Kirchenbesuch war in allen protestantischen Kirchen erheblich startker als sonst*”. Ridderbos concludeert daaruit: *Het is één van de vele raadsels van de bezettingstijd, waarom van alle gereformeerde voorgangers slechts de hulpprediker van een kerk in het diepe Zuiden gearresteerd werd. Het was immers ook voorstelbaar dat de bezetter in één klap de gehele top van de Nederlandse kerken gearresteerd had. Blijkbaar besloot men uit strategische redenen, om in de aanloop van de deportatie van de Nederlandse Joden geen onrust onder het niet-Joodse bevolkingsdeel te wekken*”. Op 10 juli 1942 werd Kees van Rij zomaar vrijgelaten, hoewel hij zelf dacht dat hij zou worden gefusilleerd...

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231; *In memoriam Ds. C. van Rij* in: *Jaarboek 1990 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; René Kok en Erik Somers, *Stad in oorlog*, 131; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 58, 105, 241.

431.

Arend Willem Schaafsma (geboren 15.2.1912 Wijk aan Zee en Duin, zoon van verzekeringsagent Pieter Anne Schaafsma [1872-1931] en Anna Storm [1873-1926]-overleden 5.11.1980 te Victoria, Canada).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1931); lid VU-Corps NDDD (dispuut Akademeia) en NCSV; kandidaat 6.12.1935); **gereformeerd** hulppredikant te Hoorn voor de evangelisatie-arbeid (1.3.1936-31.3.1938), predikant te Oldemarkt (5.6.1938-29.6.1941), te Middenmeer (7.7.1941-29.9.1946), te Delfshaven, voor de evangelisatie arbeid (23.10.1946-5.9.1951), te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 16.9.1951-31.5.1954); in 1954 naar Canada als predikant van de **Christian Reformed Church of Canada**.

Gehuwd in 1938 te Bussum met **Dina Hermina Swen** (geboren 26.3.1916, dochter van Joseph Swen [9.5.1878-1.9.1949; begraven te Bussum] en Christina Hendrika Clare [10.11.1876-20.7.1944; begraven te Bussum]-overleden 23.8.2001 te Abbotsford, BC, Canada). Zij was een achternicht van Cornelia Henriëtte Swen (12.11.1900 Watergraafsmeer-18.9.1990), echtgenote van ds. Willem Tom (14.4.1901 Hilversum-11.9.2.977; Utrecht zie daar).

*“Nadat er in juli (1944) geruchten de ronde deden dat de Landwacht een inval had gepland, werd de zeventienjarige – Joodse - Betty Hazenberg door de plaatselijke dominee, Schaafsma, naar de familie Tighelaar in Kolhorn gebracht” (= Pieter (Johannes) Tighelaar [27.3.1910 Kimswerd, zoon van Johannes Eiberts Tighelaar en en Antje Pieters Dijkstra-3.2.1989; begraven te Middenmeer], gehuwd op 3.6.1938 te Winkel met Maria Petronella de Rooij [16.2.1914 Hardinxveld-Giessendam, dochter van Klaas de Rooij en Maria Pieternella Bakker-30.5.1978, Middenmeer; begraven te Middenmeer). Zij werden daarvoor in 1986 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volkeren. Het echtpaar Tighelaar woonde te Middenmeer, maar zal – doordat de Duitsers op 17.4.1945 de dijken van de Wieringermeer opbliezen - naar Kolhorn vertrokken zijn, met de onderduikster!*

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 861.

432.

Dirk Schakel (geboren 24.3.1902 te Haarlem, zoon van leraar Jan Schakel en Anna Maria Muijsert-overleden 25.9.1983 Zutphen).

Onderwijzer; later **hervormd** hulpprediker te De Bilt en hervormd predikant te Helenaveen (1941) en te Gorssel (1943-1967); in 1947 voor 2 jaar naar NOI vertrokken.

Gehuwd op 27.12.1928 te Zwolle met **Anna Clasina Kok** (geboren 28.7.1898 Zwolle, dochter van Hermanus Hendrik Kok [1866-1956; begraven Begraafplaats Meppelerstraatweg, Zwolle], bediende boekhandel, en Gezina Stegeman [1969-1935' begraven Begraafplaats Meppelerstraatweg, Zwolle)-overleden ca. 1993).

Op 16.4.1978 ontving het echtpaar de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het gedurende de oorlog onderdak had geboden aan Susanna (Suze) Charlotta Slager-de Wied (22.6.1926 Deventer, dochter van Izaak de Wied [16.8.1898 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor] en Carolina Visser [24.4.1895-16.6.1975 Heerenveen]-6.6.2013 Meppel), gehuwd met Jaacob (Jaap) Slager (21.4.1923 Steenwijk, zoon van Joseph Slager [14.6.1892 Steenwijk-19.5.1951 Assen] en Eva van Praagh [29.10.1895 's Gravenzande-ca. 1972]-28.1.2012 Steenwijk) en talloze andere Joodse onderduikers veilige adressen had bezorgd in de directe omgeving. De 'Ds. Schakelweg' te Gorssel werd naar hem genoemd. Prof.dr. David de Wied (12.1.1925 Deventer-21.2.2004 Utrecht), hoogleraar experimentele endocrinologie aan de RU Groningen

(1961-1963) en hoogleraar farmacologie aan de RU Utrecht en directeur van het Rudolf Magnus-instituut te Utrecht, was een jongere broer van Suze de Wied.

Lit.: A. Vervuurt, *In ... en uit het veen*, 39; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 777 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

433.

Theodoor Scharten Jr. (geboren 21.6.1907 te Onstwedde, zoon van ds. Theodoor Scharten Sr. [14.2.1872 Leeuwarden-25.8.1943 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zeist] en Emma Friederike Augusta van Buuren [1872-1950; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zeist]-overleden 4.1.1998 te 's Gravenhage).

Ds. Scharten jr. stamde uit een predikantengeslacht: behalve zijn vader was ook zijn grootvader ds. Karel Scharten (9.4.1836 Voorburg-10.2.1909 Amsterdam) evangelisch-luthers predikant, evenals zijn oom ds. Carel Theodorus Scharten (21.4.1866 Beverwijk-15.12.1932 Apeldoorn). Zijn oud-oom Carel Theodorus Scharten (14.3.1878 Middelburg-30.10.1950 Florence), was prozaïst, essayist, criticus, dichter en vertaler en koesterde 'fascistische sympathieën'. Hij was gehuwd met de romanschrijfster Margo Sybranda Everdina Antink ('Margo Scharten-Antink'; 7.9.1868 Zutphen-27.11.1957 Florence).

Ds. Th. Scharten Jr. was **hersteld evangelisch luthers** predikant te Monnickendam/ De Rijk (16.7.1933-1946) en te Rotterdam; van 1949-1950 was hij legerpredikant in Nederlands Oost-Indië en van 1965-1972 was hij luchtmachtpredikant.

Hij was gehuwd met **Maria Francina Jozephina Carolina Schröder** (geboren 20.2.1905 Culemborg, dochter van ds. Jacob Christiaan Schröder [15.11.1877 Zwolle-11.7.1966 Voorburg; begraven Haarlem, Begraafplaats Schoterweg], luthers predikant te Culemborg en Nijmegen, predikant-directeur van de Lutherse Diaconessen Inrichting te Amsterdam, en Nevina Mathilda Stricker [31.3.1879 Amsterdam-13.3.1958 Voorburg; begraven Begraafplaats Kleverlaan, Haarlem]-overleden na 1993).

*"Enkele (evangelisch-lutherse GCH) predikanten zagen wel degelijk het gevaar van het opkomende nationaalsocialisme en getuigden daarvan, maar dat was geen gemakkelijke opgave in een kerk met veel Duitse contacten. Ds. Th. Scharten jr., de predikant die regelmatig voor Israël pleitte, schreef in het nummer van 27 januari 1933 van de Wartburg een uitgebreid artikel over het antisemitisme overal in Europa, maar ook en vooral in de 'Hitlerbeweging'. Vanwege zijn belangstelling voor het Jodendom was hij fel antinazi. Op 13 november 1938 preekte ds. Scharten over Deuteronomium 28: 64-67 naar aanleiding van de Jodenvervolging (pogroms) in Duitsland. Hij en zijn vrouw stuurden in datzelfde jaar een telegram naar minister-president H. Colijn (22.6.1969 Burgerveen-18.9.1944 Ilmenau) betreffende diens weigering een trein met Joodse kinderen in ons land toe te laten. Scharten voelde zich bij deze actie gesteund door zijn synode, die in juni 1938 een motie had aangenomen waarin aandacht werd gevraagd voor handhaving van het asielrecht met het oog op 'het tragische lot van de vluchtelingen om des geloofs en des gewetens wille'. Ds. Scharten heeft ook Joodse inwoners van Monnickendam daadwerkelijk geholpen, zoals moge blijken uit de tekst van het briefkaartje dat Gerrit Abrahams (24.10.1887 Monnickendam-4.6.1943 Sobibor) en zijn vrouw Betje Wolf (4.3.1893 Musselkanaal-4.6.1943 Sobibor) op 26 mei 1943, nadat ze in Amsterdam bij een razzia waren opgepakt, uit de trein naar Westerbork gooiden, gericht aan gemeenteontvanger Jan Mol (17.10.1890 Monnickendam-2.10.1956 Veghel) te Monnickendam: "Beste vrienden, we zitten in de trein om de reis te aanvaarden, waarheen weten we niet. We zullen ons goed houden. We zijn flink en gezond en zijn ervan overtuigd dat God ons zal helpen. Geef al onze vrienden de groeten, ook aan **de domine S(ch)arten**. Bedankt voor alles, misschien kan je nu of later nog wat voor ons doen. gelieve deze kaart te posten, bij voorbaat mijn dank. Daag, we hopen tot wederziens, veel liefs en goeds gewenscht, Ger Beth". Na een kort verblijf in barak 58 te Westerbork, werd het*

echtpaar op transport gesteld naar Sobibor en daar omgebracht. De enige van de 17 Monnickendamse Joden die de oorlog overleefde, Emanuel ('Manu') Leuw (21.5.1899 Monnickendam, zoon van kippenhandelaar Herman Leuw en Bertha Emanuel-5.2.1974 Hilversum), zat na zijn vlucht uit het Amsterdamse ghetto van mei 1942 tot de winter van 1943 ondergedoken op de zolder van de pastorie van ds. Scharten, Kerkstraat 32. 'Manu' runde het manufacturenwinkeltje 'De Vlijt' aan het Noordeinde 16 te Monnickendam, en bedankte na de oorlog per advertentie alle Monnickendamers die zich voor hem hadden ingespannen, onder wie ds. Scharten

Psalm 84: 6 en 12.

Mijn oprechte dank breng ik langs deze weg aan Den WelEd. Heer Jan Klaver, Noordeinde, M'dam, Den WelEerw. Heer Ds. Scharten, Noordeinde, M'dam, Den WelEd. Heer J. Mol, Kerkstraat, M'dam voor hun correct en tactvol optreden, waardoor mijn onderduikproces op succesvolle wijze is verlopen. Zij hebben hierbij nooit geaarzeld om mij in moeilijke ogenblikken, ondanks verboden nachtelijke uren, dáár te brengen waar het menselijker wijze gesproken, veiliger scheen. Zij allen hebben zich hierbij van hun beste kant laten zien.

EMANUEL DE LEUW.

Manu de Leuw is na de oorlog twee maal getrouwd, 1) met Naatje van Moppen (5.5.1898 Rotterdam-27.11.1958 Amsterdam) en 2) met Judith de Swarte (18.12.1902 Amsterdam-20.3.1980 Bussum). Zij liggen begraven op de Joodse Begraafplaats van Monnickendam.

Lit.: Artikel "Herinneringen Frouke Dal-Abrahams"; op website "Joods Amsterdam – Joodse sporen in Amsterdam en omgeving", joodsamsterdam.nl; C.A.E. Groot, *De Tweede Wereldoorlog in Monnickendam 1940-1945 – Joodse overlevenden van de oorlog II*, in Jaarboek 2015 van de Vereniging Oud-Monnickendam, 206v.; C.A.E. Groot, *Ds. Theodoor Scharten Jr. in Jaarboek 2016 van de Vereniging Oud-Monnickendam*, 130-171; dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse kerk en de gemeenten in 1943* in DLK nr.13, 4 en 9; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 565. 604; K.G. van Maanen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen*.

434.

Jan Gijsbertus Hendrikus ter Schegget (geboren 6.8.1898 te Rotterdam, zoon van drijfriemenmaker Hendrik ter Schegget [1866-1934] en Johanna Passchier [1870-1944]-overleden 9.11.1968 te Diemen, Wilhelminaplantsoen 182 aan de gevolgen van en hartinfarct; begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats, te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (1.10.1923); jaargenoten: ds. I. Groenenberg (zie daar), ds. R.H. Kuipers (zie daar) en ds. N. Streefkerk (zie daar); kandidaat (6.11.1928); lid VU-Corps NDDD; predikant van **de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Amsterdam; daarna **hervormd** predikant te Amsterdam-Centrum, te Harkema-Opeinde en te Amsterdam-Watergraafsmeer (Emmakerk, Hugo de Vrieslaan; 27.9.1953-30.9.1963 wegens emeritaat). Zijn zoon Bert ter Schegget vertelde over hem: 'Mijn vader was ook dominee. Een verlicht man. *Hersteld Verbander, dat wil zeggen: vanuit de Gereformeerde Kerken overgegaan naar de Hervormde Kerk. Las veel Miskotte en Barth, gaf leuk catechisatie. Absoluut niet zwaartillend. Hij had een hele opgewekte, doordachte theologie. Kon ook goed preken*' ('Trouw', 22.11.1997).

Ds. ter Schegget was gehuwd met **Hendrica Catharina (Riek) van Kampen** (geboren 28.4.1898 te Sloten, dochter van warmoezer en groentekweker Gijsbertus Hendricus van Kampen [1867-1935] en Antje Maria Terweij [1864-1929]-overleden 19.4.1986 te

Doorn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Doorn). Zij waren de ouders van de latere hoogleraar theologie prof.dr. Gijsbertus (Bert) Hendricus ter Schegget (24.7.1927 Amsterdam-9.11.2001 Amsterdam; begraven Zorgvlied, Amsterdam), die onder de titel "Poortje" (Zippora, zijn Joodse buurmeisje) een ontroerend verhaal schreef over de Joodse burens in Amsterdam, die op zeker moment werden weggevoerd (in: "Voorlopig", 14^e jaargang nr. 3 (maart 1982)).

Ds. J.G. ter Schegget maakte deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin te Enschede (zie daar). In het Westfries Archief te Hoorn (nr. 1620) bevindt zich een getypt afschrift van een ontroerende brief van de verzetsman Harmen van der Leek (27.2.1895 Amsterdam-gefusilleerd 17.11.1941 Overveen), die hij kort voor zijn dood, op 17.11.1941, vanuit het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam mogelijk aan ds. Ter Schegget verstuurd heeft. Van der Leek was leraar Duits in Hilversum en in Amsterdam en al in Enkhuizen bevriend met de dichter Hein de Bruin (22.3.1899 IJlst-t.g.v. suïcide 10.6.1947). Hij was oprichter en redacteur van het protestants-christelijke literaire tijdschrift 'Opwaartse wegen' (1923-1940). Halverwege de jaren dertig raakte hij in een ernstig conflict met mederedacteur Klaas Hanzen Heeroma (de dichter Muus Jacobse; 13.9.1909 Hoorn, Terschelling-21.11.197 Groningen²). Pas in januari 1940 werd het conflict bijgelegd. Nadat Van der Leek anderhalf jaar later was gearresteerd en terechtgesteld wegens hulp aan geallieerde piloten, wijdde Heeroma het gedicht 'Celbrief' aan hem .

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 87; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 120; G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 124 en 161; Muus Jacobse, *Vuur en wind*, 32vv.; G.H. ter Schegget, *Indachtig*, 7vv., 16vv.; Marijke Verduyn, artikel 'Dwaze hoop' in: 'Trouw' d.d. 22.11.1997.

435.

Frederik Jacobus Bernardus (Frits) Schiebaan, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 19.7.1903 te Rotterdam, zoon van Antoon Arnoldus Schiebaan [1875-1918; aan de Spaanse griep?] en Jannetje Heijmel [1876-1960]-overleden 5.12.1998 te Bennekom; begraven Begraafplaats Bennekom).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.10.1928); jaargenoot: ds. J.S. van den Bos (zie daar); kandidaat (30.6.1933); lid VU-Corps NDDD (dispuut Cicero); **gereformeerd** predikant te Heinenoord (3.3.1935-21.10.1945) en De Krim (4.11.1945-5.6.1966); vervolgens secretaris van de Sumba-Brazilië-zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Gehuwd op 7.2.1935 te Utrecht met **Berber van der Veer** (geboren 13.4.1902 te Amsterdam, dochter van Anne van der Veer en Jansje Wesselo [1878-1962]-overleden 15.1.1975 te Bennekom).

Ds. Schiebaan zat van 25.4.-10.5.1944 gevangen in Rotterdam en van 10.5.-5.6.1944 in Kamp Vught o.a. wegens 'Jodenbegunstiging' nadat hij was verraden door ene H. Kuik, ex-Jehova's getuige en SD-provocateur. De toenmalige NSB-burgemeester van Heinenoord Arie Roodzant (16.4.1913 Dirksland-31.3.1982 Rotterdam) en sinds april 1943) van Oud-Beijerland (zie ds. E.J. Fokkema) gaf tijdens zijn zaak voor het Bijzonder Gerechtshof in mei 1949 te 's Gravenhage toe dat de SD'er Olthuis uit Rotterdam op bezoek was geweest en dat men toen had gesproken over ds. Schiebaan. Hij ontkende echter dat hij iets bezwarends ten aanzien van de dominee zou hebben meegedeeld en het adres zou hebben genoemd. De S.D. zou een brief hebben ontvangen met de mededeling dat ds. Schiebaan in het bezit van communistische pamfletten was. Verdachte zou toen hebben gezegd dat die mededeling onzin was, doch de SD had toch huiszoeking verricht en daarbij een Joodsche vrouw hebben aangetroffen. Deze vrouw werd in Duitsland om het leven gebracht (in: *Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde*, d.d. 19.1.1949). Roodzant werd tot 11 jaar gevangenisstraf

met aftrek van voorarret veroordeeld en levenslange ontzetting uit de kiesrechtenontzegging. “*Verrader van Ds. Schiebaan voor zijn rechters. Voor de Rotterdamsche Kamer van het Bijzondere Gerechtshof te Den Haag heeft terecht gestaan de 32-jarige ex-Jehova getuige H. Kuik, wien o.m. ten laste werd gelegd, dat hij als provocateur was opgetreden en zich verdienstelijk had gemaakt bij den S.D. door het opsporen en arresteeren van gevaarlijke personen. Zoo had hij o.a. Ds. Fokkema (= ds. Egbert Jan Fokkema [5.12.1917 Sneek-29.4.1945 KZ Bergen-Belsen], hervormd predikant te Goudswaard), tijdens den oorlog predikant te Goudswaard, en een Jodin, die bij den Geref. predikant te Heinenoord was ondergedoken, in handen van den S.D. gespeeld. Zooals bekend, is Ds. Fokkema als gevolg van in de handen der Duitschers ondergane behandeling overleden. Tegen Kuik werd levenslange gevangenisstraf geëischt*” (Krantenbericht d.d. 5.11.1946).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231; *In memoriam Ds. F.J.B. Schiebaan* in: *Jaarboek 1999 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

436.

Dr. Klaas Abe Schipper (geboren 31.7.1907 te Godlinze, zoon van onderwijzer Schelto Schipper en Frouke Omta-overleden 24.2.1949 te Etersheim; begraven op het kleine kerkhof naast het kerkje van Etersheim).

Hervormd predikant te Etersheim (1935-1949); medeoprichter van de *Predikanten-vereening tot sociale en politieke voorlichting* (17.9.1936), die in hetzelfde jaar een protesttelegram stuurde aan Adolf Hitler wegens de terechtstelling van de Duitse communist en anti-fascist Edgar André (17.1.1894 Aken-4.11.1936 Hamburg).

Op 6.11.1935 gehuwd met kinderboekenschrijfster en godsdienstlerares **Johanna Engelberta Kuiper** (geboren 10.3.1896 te Warga, dochter van de doopsgezinde predikant Abraham Kornelis Kuiper [20.9.1864 Amsterdam-29.6.1944 Amsterdam] en Henriëtta Sophia Muller-overleden 2.3.1956 in het ziekenhuis te Semarang, begraven te Pati). Zij was een zuster van doopsgezinde predikant dr. Frits Kuiper (zie daar) en van de leraar klassieke talen en communist dr. Taco Kuiper (27.6.1894 Rottevalle-3.10.1945 Amsterdam), van wie twee zoons in 1943 werden gefusilleerd wegens verzetswerk. Johanna had theologie gestudeerd in Amsterdam en werkte als woninginspectrice in de Limburgse mijnkolonies. Later betrok ze een woning in de arbeiderswijk van Amsterdam-Noord en kreeg een verhouding met de socialistische wethouder Floor (Florentinus Marinus) Wibaut (23.6.1859 Vlissingen-29.4.1936 Amsterdam; begraven Westerveld, Driehuis); ze had twee buitenechtelijke kinderen.

Het echtpaar Schipper hield de jonge Joodse kunstenaar Frans Cornelis Hymans (31.5.1918 Amsterdam, zoon van Arnold Cornelis Hymans [16.4.1883 Amsterdam-21.12.1943 Auschwitz], directeur van de NV Java-Sumatra Handel Maatschappij te Amsterdam en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, en Hermana Cornelia Elizabeth Cora du Mosch [13.6.1894 Batavia-29.10.1936 Amsterdam]-31.3.1944 Auschwitz) verborgen. Hij was gedoopt in de Gereformeerde Kerk en heeft in 1943 op aanraden van lotgenoten vanuit Westerbork nog geprobeerd vanwege die doop vrijgesteld te worden van deportatie, maar die poging is mislukt. Zijn stiefmoeder (tweede echtgenote van zijn vader), Johanna Insinger (4.10.1903 Malang, NOI-1999 Baarn), was eerder gehuwd geweest met een jongere broer van Johanna Engelberta Kuiper, Esgo Taco Kuiper (10.9.1902 Amsterdam-25.9.1985) en beide vrouwen waren ook hechte vriendinnen van elkaar. In juli 1943 werd Frans t.g.v. verraad met drie andere Joodse onderduikers opgepakt. Na een verblijf in de Hollandsche Schouwburg kwam in Westerbork in de Strafbarak (nr. 67) terecht. Vandaaruit werd hij op 19.10.1943 naar Auschwitz gedeporteerd. Waarschijnlijk is hij daar nog te werk gesteld (IG Farben?), want hij bezweek pas een klein half jaar later in Auschwitz aan de doorstane ontberingen. Ook Klaas Abe belandde in de gevangenis en overleefde *‘met moeite*

een half jaar-Weteringschans'. Na de oorlog bracht hij een herstelperiode door bij vrienden in Groningen, maar een paar jaar later is hij overleden aan de gevolgen van de opgedane ervaringen tijdens de oorlog.

Johanna ontving in 2012 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Haar man werd op 31.8.2015 erkend als 'Rechtvaardige onder de volken'.

Lit.: A.E. Fransen, 'Mitsgaders hare volheid', 59; Ferdinand van Melle, *Het gewaagde leven van Johanna E. Kuiper* (diss. VU Amsterdam, 2015); Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood*; Marie Roelofsen, *In memoriam Frans Cornelis Hymans (1918-1944)*, (2011; 282949.pdf); K.A.D. Smelik, lemma 'Schipper, Klaas Abe' in: *Biografisch Lexicon*, IV, 387; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 93, 436 en 589; II, 173.

437.

Prof.dr. Reinier Schippers (geboren 9.2.1907 te Maasdijk, Gemeente Naaldwijk, zoon van gereformeerd predikant ds. Aart Schippers [16.11.1879 Middelburg-9.8.1962 Vaassen], gereformeerd predikant te Maasdijk, Doesburg, Sliedrecht IJsselmonde (1922-1946), hulpdiensten te Olst en Vaassen en reserve-legerpredikant in de meidagen van 1940 en in 1948 door prins Bernhard onderscheiden met het *Oorlogsherinneringskruis met de gesp*, en van Wilhelmina Maria de Kruijter [18.7.1877 Middelburg-16.1.1920 Sliedrecht]-overleden 4.5.1989 te Amsterdam). Zijn halfbroer prof.dr. Kor Anne Schippers (geboren 15.4.1925 IJsselmonde, zoon van ds. Aart Schippers en Ariana Brouwer [16.10.1886 Molenaarsgraaf-29.11.1935 IJsselmonde]-overleden 18.9.1997 te Kampen), was gereformeerd predikant en hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; hij werd tweemaal bij razzia's opgepakt en bracht geruime tijd door in kamp Amersfoort en in Embden, waar hij als dwangarbeider moest werken aan een nieuwe spoorlijn; K.A. Schippers was gehuwd met Map Leenheer (8.7.1926-19.3.2010 Ermelo).

Rein Schippers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoorsntra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Agora); kandidaat (15.6.1928), doctoraal (12.6.1934) en promotie (11.11.1938); was **gereformeerd** predikant te Drachtstercompagnie (2.12.1928-9.9.1934), te Wanswerd c.a. (16.9.1934-3.12.1939), te Rotterdam (12.12.1939-29.8.1948) en te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 5.9.1948-29.10.1950); hoogleraar in de ethiek, encyclopedie en ambtelijke vakken aan de Theologische Faculteit van de VU te Amsterdam (1950) en hoogleraar ethiek en Nieuwtestamentische vakken, eveneens aan de VU te Amsterdam (1953); emeritus: 1.9.1977.

Op 28.11.1928 te Amsterdam gehuwd met **Gesina Sophia Charlotta Charlotta Meuser** (geboren 12.4.1905 te Amsterdam, dochter van koopman Heinrich Martin Christian Meuser en Maria Elisabeth Petronella Paans-overleden 1983).

Dr. Schippers slaagde er persoonlijk in het Hongaars-Joods-christelijke gezin Kellermann, woonachtig Nicolaas Maesstraat 12 te Rotterdam (i.e. Laszlo Kellermann [15.4.1902 Szokolya, Hongarije-21.8.1969; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis; d.d. 27.5.1936 werd hij met zijn gezin genaturaliseerd tot Nederlander], Aranka Kellermann-Immerglück [9.10.1905 Boedapest, dochter van Jonas Immerglück {1871-1942} en Berta Brandel Acht {1874-}-13.4.2001 Amstelveen; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis], Robert Ivan Kellermann [1.1.1929 Boedapest, Hongarije-16.4.2004 Hedel, daar begraven; opschrift staande zerk: "Eeuwige liefde"] en Thomas Frank Kellermann [geboren 24.1.1933 Amsterdam; woonachtig 7410 SW 20th Street, Plantation, Florida, USA-], alsmede de gedoopte Jood Alexander Fleischmann (geboren 25.9.1927; hij woonde op het adres Struitenweg 12a in Rotterdam-Charlois en werd op 25.9.1942 vrijgelaten, waarna hij is ondergedoken) uit Westerbork vrij te krijgen. De gang van zaken die daartoe had geleid,

verliep –volgens een ongedateerde conceptbrief, die blijkens een aantekening afkomstig was van ds. Schippers (Bijlage 10, Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël GKN, 124) – ongeveer als volgt:

*Herrn SS-Hauptsturmführer Aus der Fünten
Zentralstelle für jüdische Auswanderung,
Adema van Scheltemaplein 1
AMSTERDAM*

Erlauben Sie mir, sehr geehrter Herr (SS-Hauptsturmführer Ferdinand Heinrich) Aus der Fünten (17.12.1909 Mülheim-19.4.1989 Duisburg), einige Bemerkungen im Anschluss an einen Brief zu machen, den Herr Dr. H(ans-Georg) Calmeyer (23.6.1903 Osnabrück-3.9.1972 Osnabrück), vom Generalkommissariat für Justiz und Innere Verwaltung (= Verwaltung und Justiz, onder leiding van dr. Friedrich Wimmer [9.7.1897 Salzburg-2.8.1965 Regensburg) am 1. Oktober 1942 an Sie und an Herrn Lagerkommandant von Westerbork (== SS-Obersturmführer Josef Hugo Dischner (31.1.1902 München-1989; een wrede alcoholist, die op 9.10.1942 werd ontslagen wegens disfunctioneren) schrieb. Es betrifft hier Kellerman, Laszlo, seine Frau Immerglück, Aranka und seine beiden Söhne Robbert Ivan und Thomas Frans, evangelisch getaufte Juden, eingetragen auf der Sperrliste (der erste Teil des Schreibens von Herrn Dr. Calmeyer handelt über einen Administrationsfehler bei dieser Eintragung) und versehen mit einem Stempel, ihre Freistellung vom Arbeitseinsatz bis auf Weiteres.

Der Dringlichkeit der Sache wegen brachte ich am 1.10 die Abschrift für den Lagerkommandanten zu Westerbork persönlich dorthin. Das Schreiben wird inzwischen in Ihre Hände gelangt sein.

Aus einer Unterredung, welche ich in Westerbork mit Herrn De Haan von der Zentralstelle für jüdischen Auswanderung über das Schreiben von Herrn Dr. Calmeyer hatte, ersah ich, dass genannte Familie Kellermann angewiesen war am nächsten Tag, den 2. Oktober, mit einem Transport ins Ausland (2014 personen, bestemming Auschwitz) zu gehen.

Im sicheren Glauben dass Sie das Schreiben von Herrn Dr. Calmeyer bewogen haben möge vorläufig die Familie Kellermann zurück zu stellen, darf ich mich jetzt an Sie wenden mit der dringenden Bitte die Freilassung dieser Leute zu bewerkstelligen, wie es – wenigstens nach meiner Meinung - mit der Zusicherung in Einstimmung ist, welche von den Herrn Generalkommissar für besonderen Angelegenheiten (= Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz Schmidt [19.11.1903 Eisbergen, Porta Westfalica-26.6.1943 uit de trein gevallen bij Chartres, Fr.) im Namen seiner Excellenz des Herrn Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete (= Dr. Arthur Seyss-Inquart [22.7.1892 Stannern-16.10.1946 Neurenberg) der Kirche gegeben ist; und zugleich in Übereinstimmung mit dem, was mir auf der Zentralstelle für jüdischen Auswanderung, Zimmer No. 9, gesagt wurde, als ich die Angelegenheit zur Sprache brachte: "Der Mann komt frei.", schon wegen des Stempels.

Diese Angelegenheit ist für mich aussergewöhnlich wichtig, im besonderen da die Kirche in Holland sehr froh war über die genannte Zusicherung deiner Excellenz des Herrn Reichskommissar. Jetzt, da ein Fall der Anwendung dieser Zusicherung zu

einigen Schwierigkeiten den Anlass gab, ist von meiner Seite aus vollkommenes Verständnis für Schwierigkeiten, die der schnellen Aufklärung diese Falles im Wege stehen könnten, da die besagte Familie die ungarischen Nationalität besitzt und ein Administrationsfehler in der Sperrliste war. Überdem verstehe ich die Schwierigkeit, welche in dem Arbeiten mit dem Stichtag 1.1.1941, während für die Mischehen ein anderer Stichtag festgestellt ist. Trotzdem wende ich mich in diesem komplizierten Fall an Sie, damit durch Ihres Zutun diese Angelegenheit aufgeklärt werden möge, und der bei der Kirche entstandene Freude kein Abbruch getan werde.

Indessen verbleibe ich mit vorzüglicher Hochachtung, Ihr untertänigsten Diener

Op 9.10.1942 meldt ds. Schippers de goede afloop aan de ARP-politicus, oud-minister van oorlog en gereformeerd Deputaat voor de Correspondentie met de Hoge Overheid, dr. Jannes Johannes Cornelis van Dijk (1.12.1871 Leeuwarden-9.2.1954 's Gravenhage):

Gereformeerde Kerk
van Rotterdam
Van Houtenstraat 41c

Rotterdam, (vrijdag) 9 Okt. 1942

Excellentie,

Laat 'k u nu nog 't gelukkige slot van de zaak Kellermann mogen berichten. Sinds mijn laatste brief hierover heeft de familie Kellermann nog zeer spannende dagen beleefd, ondanks de verzekeringen, die mij den 28^e September in Amsterdam op De Zentralstelle gegeven waren, werden, zijn ze den dag daarop aangewezen om Vrijdag 2 Oktober op transport over de grens te worden gesteld. Ik kreeg daar bericht van en heb me gewend tot Dr. H. Calmeyer. Omdat ik hem kon overtuigen van de fout, die door verwisseling van K met V gemaakt was bij de samenstelling der Sperrliste en van de hindernis die ik daarvan ondervonden had, was hij bereid tot uiterst welwillende medewerking. En hij heeft me een brief gegeven voor de Zentralstelle en voor de kampcommandant van Westerbork, die niet slechts de administratieve fout recht zette, maar ook de meening gaf van Dr. Behne (= Dr. Otto Bene [20.9.1884 Altenberg-16.4.1973 Hamburg], Vertreter des Auswärtigen Amtes beim Reichskommissariat für die besetzten niederländischen Gebiete) over dit geval. Met dien brief ben ik het kamp binnen gekomen: de kommandant was er wel niet, maar de heer De Haan heeft toen nog eens zijn best gedaan. Ik kreeg het bevel tot deportatie van Kellermann c.s. te zien, geteekend door Aus der Fünften, ondanks de op papier aangebrachte bemerking: "evangelisch getauft 1940". Intusschen heb ik den heer De Haan erop attent gemaakt, dat deze bemerking beter had moeten zijn geredigeerd – ze was van hen afkomstig – ongeveer zoo: "stempel gekregen, no., op de Sperrliste geplaatst no." Dat is een ambtelijk gegeven, van meer waarde dan de verklaring: evangelisch getauft. Enfin, het prachtige papier van het Reichskommissariat, waarop Dr. Calmeyer zijn brief met een verzoek om Zurückstellung geschreven had, begon zijn werking te doen. Amsterdam werd opgebeld. De betrokken chef was er toen (Donderdagavond – 1 oktober - 10 uur) niet; maar 's nachts drie uur (2 oktober) kreeg Kellermann bericht, dat hij niet weg hoefde, voorlopig. Zijn vrouw en kinderen wisten nog van niets. Die stonden dus volgende morgen gepakt en gezakt voor 't transport. Ook dat nog. Ik heb verlof gekregen tot een onderhoud met Kellermann, zeer royaal, twee uur ruim. Zaterdag (3 oktober) heb ik toen een brief geschreven aan de heer Aus der Fünften, waarvan ik een klad insluit te uwer informatie. Aangetekend en per expresse verzonden. En zie, Woensdagavond (7

oktober) kreeg Kellermann de mededeling: “*Sie sind entlassen*”. Gisteravond (donderdag 8 oktober) is de familie gezond en wel in Rotterdam aangekomen. Op de *Entlassungsschein* is onder “Gründe” aangeteekend: “*Auf Befehl der Zentralstelle für j(üdischen) A(uswanderung) (Telefongespräche)*”. En zoo is de zaak voorloopig tot een gelukkig slot gekomen.

*Met beleefden groet in alle hoogachting,
Uw dw.
R. Schippers*

Kennelijk heeft de brief van Calmeyer (geschreven op papier van het *Reichskommissariat* van dr. Arthur Seyss-Inquart – indruk gemaakt. De naaste medewerker van de Rijkscommissaris, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt, had in samenspraak met een afvaardiging van het Convent van Kerken, waarin zeven protestantse kerken en de Rooms-katholieke Kerk samenwerkten, afgesproken, dat Joden, die voor 1.1.1941 waren gedoopt, op vertoon van een zogenaamde *Angehörigkeitserklärung*, waarin vermeld stond dat ze voor 1.1.1941 waren gedoopt, voorlopig van deportatie werden vrijgesteld. De SS-instanties, die belast waren met de uitvoering van het deportatie-programma, accepteerden alleen doopdata voor 10.5.1940, en die datum gold uiteindelijk als maatstaf. Diezelfde dag nog – vrijdag 9.10.1942 – heeft ds. Schippers een brief gestuurd naar de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, prof.dr. Jan van Dam (3.10.1896 Amsterdam-30.10.1979 Amsterdam), met de vraag of het mogelijk was om de kinderen Kellermann toe te laten tot een inrichting van christelijk onderwijs, omdat ze in 1940 met hun ouders gedoopt werden in de Gereformeerde Kerk. Eerder hadden ze respectievelijk het Erasmiaans Gymnasium en een Montessori-school bezocht, geen christelijke onderwijsinstellingen. Ds. Schippers verklaart die keuze als volgt: “*Dat hing samen met het feit, dat in den tijd van de keuze dezer scholen de geloofsovertuiging der ouders nog niet zoo krachtig zich deed gelden als nu. De ouders zijn eerst in 1940 gedoopt. Bij het groeien van hun Christelijke geloofsovertuiging gevoelen zij ook hoe bezwaarlijk het voor hen als Christenen is, dat op de Joodsche scholen hun kinderen in Joodschen geest worden opgevoed*” (Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet, nummer toegang 2.14.37, inventarisnummer 386). Ds. Schippers werd vervolgens op 17.12.1942 uitgenodigd voor een onderhoud op het Departement dat een dag later – d.d. vrijdag 18.12.1942 – plaats vond. Maar op 15.1.1943 ontving hij bericht van dr. van Dam dat “*na overleg met de Deutsche autoriteiten aan de kinderen Kellermann geen toestemming kan worden verleend een christelijke school te bezoeken*”. Het gezin Kellermann heeft uiteindelijk de oorlog overleefd, maar kennelijk restte er geen andere mogelijkheid dan de onderduik. Blijkens een antwoordbrief aan ds. R. Schippers d.d. 17.11.1942, zou deze op 9.10.1942 aan dr. J.J.C. van Dijk nog een brief met copieën van de ‘*Entlassungsscheine*’ van het echtpaar Eli Frank, handelsreiziger, en Clara Frank-Blazer, Bergschelaan 154b te Rotterdam hebben toegestuurd (*Algemeen Rijksarchief Utrecht*, II, archief *Kerk en Israël Gereformeerde Kerken in Nederland*, nr. 124). Helaas hebben die *Entlassungsscheine* niet het gewenste resultaat gehad – zie hiervoor - want het echtpaar Frank heeft - behalve hun zoon Ernst Eli Frank (2.4.1915 Rotterdam-5.6.1998 Capelle aan de IJssel) – de oorlog niet overleefd: handelsreiziger Elie Frank (geboren 2.12.1879 te Groningen) en zijn vrouw Clara Frank-Blazer (geboren 22.6.1887 Rotterdam) werden op 19.10.1942 met 1325 lotgenoten op transport gesteld naar Auschwitz, waar ze op 22.10.1942 werden omgebracht. Hun oudste zoon Jacques Frank (geboren 11.4.1912 Rotterdam en net als zijn vader handelsreiziger) stierf op 28.5.1943 in Sobibor.

In een interview bij zijn afscheid van de VU (J.G.A. Thijs, 'Trouw', 5.11.1977) sprak Schippers zich uit over de vraag waarom hij in 1944 niet met de Vrijmaking was meegegaan: *"Hoewel ik lang met de 'bezwaarden' meegegaan ben ... heb ik Schilder niet gevolgd bij de Vrijmaking omdat mijn wijk (in Rotterdam-Centrum, GCH) daarvan niets begrepen zou hebben. De theologische problemen waren voor haar te subtiel. De mensen hadden wel andere dingen aan hun hoofd, er zaten Joden verborgen en zo. Bij mij gaf een soort pastoraal besef de doorslag, eigenlijk volgde ik mijn wijk. Het was wel hard dat verscheidene ouderlingen uit andere wijken mij niet volgden"*.

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 100, 158vv.; Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 12; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking in Leiden*, 45; S.J. Noorda, lemma 'Schippers, Reinier' in: *Biografisch Lexicon*, V, 448-451 en VI, 280v.; K. Runia, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1998 GKN*, 563v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 252.

438.

Hans Scholing (geboren 1.1.1900 te Hollandscheveld, zoon van landbouwer Jacob Scholing en Anna Klunder-overleden 17.9.1976 te Wolvega). Zijn neef Arend Scholing (geboren 9.8.1889 te Hollandscheveld, zoon van Derk Scholing en Beekje Kikkert) werd op 9.4.1945 bij wijze van represaille wegens hulp aan Franse parachutisten gefusilleerd te Toldijk bij Ruinen, samen met zijn jongste zoon Gezinus Scholing (geboren 24.7.1930 te Ruinen). Daags tevoren – 9.4.1945 - waren al twee andere zonen bij de boerderij te Spier omgebracht: Dirk Scholing (geboren 2.10.1918 te Zuidwolde) en Arend Jan Scholing (geboren 1.1.1928 te Ruinen); hun moeder Margje Scholing-Duinkerken (geboren 26.7.1889 te Hoogeveen) raakte daarbij levensgevaarlijk gewond en overleed op 14.4.1945 in het Bethesdaziekenhuis te Hoogeveen. De vijf slachtoffers liggen begraven op de Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats 'De Nieuwe Kom' te Hoogeveen.

Hans Scholing studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1927); jaargenoot: ds. R.C. Harder (zie daar) kandidaat (25.6.1931); **gereformeerd** predikant te Arnemuiden (20.3.1932-16.9.1945), Kamperland (23.9.1945-20.11.1949), Zuidland (4.12.1949-24.1.1960), Culemborg (31.1.1960-18.8.1963) en Scharendijke (1.9.1963-1.10.1968 wegens emeritaat); hulpdiensten te Hoogeveen (geestelijk verzorger van het bejaardencentrum 'Olden Kinholt' 1.10.1968-1.4.1975) en Wolvega (voor de wijk Noordwolde; 4.4.1975-1.6.1976).

Gehuwd op 20.12.1929 te Zuidwolde met **Lammigje Bos** (geboren 26.10.1904 Zuidwolde, dochter van landbouwer Hendrik Bos en Johanna Scholten -overleden 11.5.1991). Zie ds. W.M. le Cointre.

'Volgens onze bronnen heeft ds. Scholing meegedaan aan bepaalde vormen van verzet. Hij fungeerde als een soort wijkhoofd en de pastorie was één van de depots van waaruit een ondergronds blad als 'Trouw' verspreid werd. Hij luisterde, zoals velen toen deden, naar de Engelse zender bij één van de landbouwers die het door de Duitsers verboden radiotoestel op één van de hooizolders had verstopt. Ook voor jongens, die moesten onderduiken, wist hij veilige adressen te vinden, zelfs in het verre Drenthe, waar hij zelf vandaan kwam. De onderduikers liepen groot gevaar. ... U zult begrijpen dat ds. Scholing bij de NSB in een bijzonder kwade reuk stond. Martien Beversluis (1894-1966; hij was een bekend dichter en romanschrijver en zoon van hervormd predikant ds. Martinus Beversluis [14.8.1856 Dordrecht-21.10.1948 Schiedam), hoofdredacteur van het NSB-blad 'De Zeeuwsche Stroom' stelde ds. Scholing aan de kaak door deze ervan te beschuldigen dat hij als één van de eersten daadwerkelijk NSB'ers uit zijn kerk geweerd had en hen de sacramenten geweigerd had door ze van het Heilig Avondmaal af te houden. Bij een andere gelegenheid schreef Beversluis een artikel in genoemd blad met de kop: "Dominee wees

duidelijk! Ds. Scholing had tijdens de eredienst op gecamoufleerde wijze gebeden voor onze regering in Londen en de overzeese gebiedsdelen en voor diegene die haar wettig gezag over land en volk uitoefende. Dat met de laatste koningin Wilhelmina bedoeld werd was zelfs een kind duidelijk.... Ondanks zijn flink, doortastend en dapper optreden vermeed hij een al te roekeloos gedrag. Toen iemand hem verzocht in de kerk wat openlijker voor de koningin te bidden, weigerde hij dat. Hij zou dan stellig opgepakt worden, waardoor hij niet alleen zijn gezin verdriet en angst zou bezorgen, maar ook zijn pastoraal werk en illegaal ondergronds werk niet meer zou kunnen doen. Er zat regelmatig een stille verklikker in de kerk die snel de provocateur door de S.D. zou laten oppakken en in een concentratiekamp zou laten verdwijnen' ('Arneklanken', arnehistorie.com).

Lit.: artikel 'Ds. Scholing in oorlogstijd' in het blad 'Arneklanken' (editie december 1996?) van de Historische Vereniging Arnemuiden'; Th.P. van Belzen, *In memoriam Ds. Hans Scholing in: Jaarboek 1977 der GKN*, 504vv.

439.

Prof.dr. Jacobus Schoneveld, officier *Orde Oranje-Nassau* (geboren 19.1.1904 Warmond, zoon van schilder Jan Schoneveld en Cornelia Ende-overleden 15.11.1974 in een ziekenhuis te Brussel; begraven Begraafplaats Ruïnekerk, Warmond).

Onderwijzer te Alphen aan de Rijn (1922-1924) en te Oegstgeest (1924-1927); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; promotie op dissertatie '*De oorsprong van het Bijbelse zondvloedverhaal*' (1938) bij prof.dr. B.D. Eerdmans; drs. In de semitische letteren (1949); **hervormd** kandidaat te Warmond (1930); predikant te Kethel-Spaland (6.7.1930-30.7.1933), Alphen aan de Rijn (Gemeente Adventskerk; 6.8.1933-11.10.1936), Groningen (18.10.1936-4.2.1940) en 's Gravenhage (als predikant-voorzitter van de scholen der hervormde gemeente; 11.2.1940-30.4.1969 wegens emeritaat); buitengewoon, later gewoon hoogleraar Oude Testament, Hebreeuws en Godsdienstgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (1955-1974).

Gehuwd op 26.6.1930 te Koudekerk aan de Rijn met **Margaretha Catharina Corts** (geboren 21.12.1907 Koudekerk aan de Rijn, dochter van Gerardus Johannes Bertramzoon Corts [1861-1930] en Margaretha Catharina Oppelaar- [1876-1956] overleden 12.11.1991 't Harde). Hun derde zoon, dr. Jacobus (Koos) Schoneveld (17.1.1934 Alphen aan de Rijn-12.3.2015 Rijswijk; begraven Ruïnekerk Warmond), was hervormd hulppredikant in Zeist en predikant te Stavoren. In 1967 werd hij namens de Nederlandse Hervormde Kerk theologisch adviseur in Israël en van 1980-1996 was hij secretaris-generaal van de International Council of Christians and Jews (ICCJ). Hij was gehuwd met Pieterella (Ellen) Tuyt. *Tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 heeft hij veel gedaan voor Joden en voor jongeren die hij aanspoorde niet naar Duitsland te gaan, maar onder te duiken* (H. Jagersma). Ds. Srul (Israel) Paulus Tabaksblatt (9.1.1902 Kotsk, Polen-10.2.1992 Amersfoort), 'zendingsarbeider' in dienst van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël en sinds 18.12.1942 – toen hij als zodanig werd benoemd door de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk - '*geestelijk verzorger van de christen-Joden, die ten gevolge van het vertrek uit hun woonplaats in Westerbork of elders in Nederland verblijven*', vertelde in een interview het volgende over ds. Schoneveld, toen hervormd predikant in Den Haag: "*Dan wil ik je nu bij deze gelegenheid vertellen over dat gezin. Ik kwam daar, als er een transport aankwam, dan stond ik daar in de buurt, want je mocht er niet bij komen ... en de mensen die daar door kwamen, de mensen, en ik zei: "Ik ben die – sommigen kenden mij al, en er stonden ook andere, gewone Joden op mij te wijzen – en, zeg ik: 'Kan ik iets voor u doen? Bent u gedoopt?' Sommigen schrikken terug: 'Ik gedoopt?' 'Maar anderen zeiden: 'Ja! Ik ben gedoopt! Het hele gezin!' Dan zei ik: 'Hebt u ook bewijzen?' Dan kwamen ze met doopbewijzen, en eens kwam zo een familie van een man, een vrouw en een volwassen zoon (=*

Josef Isaak Rosenzweig [geboren 8.10.1883 Rozwadow, Tsjecho-Slowakije-], Chanah Lieba Rosenzweig-Zangen [geboren 4.1.1891 Warschau-] en Herman Jakob Rosenzweig [geboren 22.1.1923 Den Haag-], alle drie lid van de Nederlandse Protestanten Bond en in de jaren twintig van de vorige eeuw woonachtig aan de Harstenhoekweg 31 en 77 te Scheveningen; een dochter van het echtpaar, Hadassa Rosenzweig [geboren 4.3.1909 Rozwadow, Tsj.-Slow.] was gehuwd met Ignatz Lichtblau) *en die gaven mij drie doopbewijzen, waar ik onmiddellijk van zag dat ze niet echt waren. Ze waren ondertekend door ds. Schoneveld van Den Haag. Ik kon zijn handschrift wel dromen, ik zou het zo na kunnen maken! En dit was maar een krabbel: Schoneveld, dat leek helemaal niet, ik keek allicht en dacht: 'Is dat Schoneveld?' U begrijpt wel, ik heb haast de naam gezegd: de familie Rosenzweig. Die man keek me aan en zei: 'Is er iets?' Dan zeg ik: 'Nee, er is niets. Jullie komen bij mij in barak 73 (= de barak voor de van deportatie voorlopig vrijgestelde gedoopte Joden), want verder was het ook nog een geantidateerd doopbewijs en dat was geldig. Toen heb ik hen en anderen naar de registratie gebracht, want er waren ook anderen met goede doopbewijzen. En tegen de registratie zei ik: 'Kijk eens, deze mensen hebben een geldig doopbewijs. Wilt u ze toewijzen aan barak 73?' Dat werd doorgestuurd aan de kampcommandant, SS-Obersturmführer Albert Konrad Gemmeke (27.9.1907 Düsseldorf-30.8.1982 Düsseldorf), en na een paar dagen gaf hij dan toestemming voor 'Zurückstellung'. Begrijpt u? Maar het is toch nog bijna mis gelopen omdat die man en zijn zoon elke sabbat naar de kleine synagoge gingen om te bidden en elke morgen stonden ze in de barak op, die twee, trokken hun gebedsriemen aan en gingen bidden! U kunt zich voorstellen dat ik heel wat te stellen had met de andere mensen in de barak, want die hoorden dat en zeiden: 'Ja maar mijnheer Tabaksblatt, wat doen die mensen hier?' Ik zei: 'Wat die hier doen gaat niemand iets aan. Ze zijn hier en ze mogen hier zijn'. 'Ja maar ze bidden toch op zijn Joods?' 'Al baden ze op zijn Turks dat mochten ze nog blijven'. Maar in het kamp ging de grap rond dat als er in sjoel geen minje gemaakt kon worden (dat wil zeggen: als de vereiste tien mannen niet aanwezig waren), dan moest men maar even naar barak 73 gaan. Maar het was natuurlijk niet zonder gevaar. Zo'n bewijs, al dan niet vals, moest in elk geval vóór 1 januari 1940 zijn afgegeven. En ja, soms waren ze ook echt: geantidateerd en ondertekend namens de kerkenraad van een bepaalde gemeente. Ik zat wel met dit gezin in mijn maag. Maar begin 1944 vertrok een transport naar Bergen-Belsen voor Joden die in neutrale landen familieleden hadden wonen. Daar hoorde Palestina ook toe en zij hadden een dochter in Palestina. Vandaar. Ze zijn er ook gekomen. Dat was hetzelfde transport waarmee ook Abel Herzberg (17.9.1893 Amsterdam-19.5.1989 Amsterdam) naar Palestina is ontkomen. Het was een pak van mijn hart, dat kunt u zich voorstellen'. Op 4.9.1944 vertrok een transport uit Westerbork naar het ghetto van Theresienstadt van zestig goederenwagens, gevuld met in totaal 1915 personen. Daartoe behoorden ook Tabaksblatt en zijn gezin en alle andere gedoopte Joden ('Protestantische Altgetauften') uit barak 73. De stateloze onder hen, in totaal 73 personen, werden met de zogenaamde 'Herfsttransporten' (elf transporten, van 28.9.1944-28.10.1944, waarmee ruim 18.000 Joden van Theresienstadt naar Auschwitz werden vervoerd) kwamen om in het vernietigingskamp. De vierhonderd Nederlandse gedoopte Joden wisten vrijwel allemaal te overleven, onder hen ook Tabaksblatt en zijn gezin.*

Archief G.C. Hovingh: interview met ds. Srul P. Tabaksblatt d.d. 22.8.1989.

Lit.: ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*. 88; H. Jagersma, lemma 'Schoneveld.Jacobus' in het *Biografisch Lexicon*, V, 452v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 552.

440.

Henricus (Henk) van Schothorst (geboren 17.1.1907 te 's Gravenhage, zoon van de neerlandicus en leraar dr. Wijnand van Schothorst en Tijselina Romeijn-overleden 5.4.1988 te Utrecht; crematie 'Daelwijck?'),

Student theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** predikant te Gaastmeer-Nijhuizum (1932), te Steggerda (1938), te Deventer (6.12.1942-14.12.1952) en te Utrecht (Marcuskerk; 14.12.1952-30.1.1972 wegens emeritaat); legerpredikant in Nederlands Indië (1948-1950).

Gehuwd op 24.5.1932 te 's Gravenhage Met **Elisabeth Maria Louise (Ljoeba) Kaplan** (geboren 31.3.1908 te Pladjoe, Sumatra, dochter van de Joodse chemicus dr. Salo Kaplan [3.3.1870 Bialystok, Polen, zoon van Michael en Hanna Bischkowitz-12.7.1911 Pangkalan Brandan, Sumatra NOI], chef-raffinadeur Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij te Pangkalan Brandan, en Jonkvrouw Louisa Carlotta Anne van Geen [19.12.1881 Salatiga NOI-12.9.1971 Haarlem]-overleden 24.7.2001 te Utrecht; crematie Crematorium 'Daelwijck'. Utrecht). Hun dochter Josephine Albertha van Schothorst (geboren 8 maart 1933 te Heemstede-overleden 7.3.2018 De Meern; crematie), huwde op 9.8.1956 te Utrecht ds. Carel Frederik Hendrik Baron van Tuyll van Serooskerken (17 maart 1924 Geldrop, zoon van Jan Maximiliaan Baron van Tuyll van Serooskerken, heer van Geldrop, en Carolina Frederika Henriëtte Quarles van Ufford, Vrouwe van Geldrop-5.12.2014 Woerden; crematie).

Henricus van Schothorst was als predikant verbonden aan de NH gemeente in Deventer. Hij woonde met zijn echtgenote Ljoeba van Schothorst-Kaplan en hun drie kinderen in dit huis (Zwolseweg 124). Vanuit Heemstede werd hen (door de arts Johan Gerard Martinus van Walsem (geboren 2.8.1899 Bloemendaal; praktijk: Bronsteeweg 32 te Heemstede) en zijn vrouw Belia Françoise van Walsem-Kaplan (geboren 3.10.1899 aan boord van het passagiersschip S.S. „Rumphius“ van de NDSM [= Nederlandsche Dok- en Scheepsbouw Maatschappij] in de Javazee; een oudere zuster van mevr. Van Schothorst-Kaplan) gevraagd een Joods kind over te nemen, dat op 29.8.1939 uit Duitsland met een kindertransport naar Nederland was gekomen. Het echtpaar ging accoord. Het kind (= Ida Margarete Fischbein; 1927 Berlijn, dochter van textielkoopman Ludwig Otto Fischbein [24.9.1881 Berlijn-1952] en Margot Ewer [6.7.1894 Berlijn-september-1942 Auschwitz]-2016) werd gebracht, de naam werd veranderd in Sonja van Til en ze werd in Deventer ingeschreven als geboren in Nederlands-Indië. Sonja van Til heeft de oorlog overleefd en getuigt thans als volgt: ik woonde in Berlijn met mijn ouders, broer (= Karl Gerhard Fischbein [11.3.1924 Berlijn-september 1942 Cosel/ Kozle, Polen) en zus (= Eleonore [Lore] Hildegard Fischbein [14.3.1921 Berlijn-september 1942 Auschwitz]. Om mij in veiligheid te brengen stuurden mijn ouders mij, toen dat nog kon, (in 1939) naar Nederland. Ik stapte in Nederland uit de trein, werd naar een barakkenkamp (in Rotterdam) gebracht, vandaar naar Losser, toen daar opgehaald door de mij onbekende heer van Walsem (huisarts te Heemstede) en zijn vrouw. Later hoorde ik dat mijn vader een achterlicht aldaar had, die haar huisarts bereid had gevonden mij in zijn gezin op te nemen. Ik heb veel geluk gehad. Mijn moeder en mijn broer zijn in Auschwitz vermoord en mijn zus trof hetzelfde lot nadat zij bij een poging naar Zwitserland te vluchten bij de grens werd gepakt. Mijn vader heeft overleefd, ik heb hem na de oorlog nog twee maal gezien, hij was een gebroken man. De Van Walsems hadden drie kinderen. Getuige voelde zich daar snel thuis en kon onder haar eigen naam naar school gaan. Op een dag hoorde zij van haar pleegmoeder dat de Duitsers Nederland waren binnengevallen. Zij antwoordde dat het dan hier wel hetzelfde zou worden als in Berlijn. Zij zat intussen op een middelbare school in Haarlem en kwam later, toen de kuststrook voor Joden verboden gebied werd, op het Joods Lyceum in Amsterdam terecht. In die periode droeg zij een ster en woonde ze daar in het Joodse gezin van een schoolvriendin. Toen het in Amsterdam te gevaarlijk werd, is zij door een andere patiënte van de dokter, Greetje de Jong, met een auto opgehaald. Bij Van Walsem kon zij echter niet terugkomen en ze zat korte tijd bij weer een andere patiënt. Tenslotte is zij – zonder ster - met de trein naar Deventer gegaan, waar de haar bekende mevrouw Van Schothorst (een zuster van mevrouw van

Walsem) haar van het station ophaalde. Het Deventer verzet zorgde voor valse papieren, bonkaarten en een kleine financiële bijdrage. Het contact met het verzet verliep via de heer Dijkerman. Getuige meent te weten dat diens echtgenote nog in leven is. Een dochter van de burens (naam onbekend) zat ook in het verzet en was op de hoogte. Sonja ging in Deventer niet naar school en deed geen boodschappen. Maar zij kwam wel eens buiten, bijvoorbeeld om met een dochter van Van Schothorst naar het zwembad te gaan. Andere onderduikers dan zij waren bij Van Schothorst niet in huis. Toen het zomer (1943) was, werd het in Deventer onveilig. Daarom is zij door de verzetsstrijdster Jeanne Krooshof (27.7.1918 Deventer-11.6.2010 Baarn; zij was in later jaren voordrachtskunstenares) naar de boerderij 'Het Zonnenberg' (Gerrit Slagmanstraat 2 in Harfsen) gebracht. Daar woonde Gerrit Slagman (30.5.1898 Gorssel-12.4.1945 Aussenkommando Wöbbelin). Zijn ouders (Lammert Slagman en Johanna Velderman] waren niet lang tevoren overleden, zijn twee zusters (Hendrika Grada Slagman en Jaantje Slagman) woonden in het voormalig ouderlijk huis, waar ook getuige onderdak kreeg. Gerrit was een man van weinig woorden, zijn oudste zuster op het bedrijf had de leiding. In de daarop volgende maanden deed getuige allerlei boerenwerk, zoals koeien melken. Zij was er graag. De Van Schothorstten kwamen er wel eens eieren halen. ... Er waren later behalve onderduikers ook (ondergrondse) wapens verborgen. Het leek daarom beter om naar Deventer terug te keren, hetgeen op 27.8.1943 geschiedde. Later dat jaar is zij incidenteel nog eens in Gorssel terug geweest. Zij kreeg een ondergrondse slaapplek, onder de slaapkamer van de zusters Slagman. Op 4.9.1943 kwam nog een ander joods meisje bij de Van Schothorsten in huis, dat bleef tot 8.7.1944. Op 14 oktober 1944 is Het Zonnenberg' door een detachement van de SD overvallen (= Einsatzkommando van de SD en de Landwacht uit Deventer, dertig man sterk met o.a. Karel Hamer, opsporingsofficier van de Landwacht, en Rottenleider W.J. Esselink, de 'Beul van de Landwacht'). Er was waarschijnlijk verraad in het spel. De meeste onderduikers en Gerrit Slagman werden gearresteerd en de boerderij werd in brand gestoken. Gerrit Slagman kwam om het leven in Kdo. Wöbbelin, een Aussenlager van KZ Neuengamme; op 14.1.1983 ontving hij posthuum het Verzetshedenkingskruis. Tot op de dag van vandaag zijn er nog bijeenkomsten van de overlevenden op de herbouwde 'Zonnenberg'. Tegen het einde van de oorlog, toen zij nog steeds aan de Zwolseweg ondergedoken zat, werden daar op de begane grond circa acht geüniformeerde Duitse militairen ingekwartierd. Terwijl zij daar in en uit liep en wel eens de indruk had, dat één van hen een oogje op haar had. Willem Mesdag (zie daar) gebruikte zijn leidende positie binnen de doopsgezinde kerk in Friesland om zijn collega's te motiveren. Zijn uitgebreide netwerk leverde steeds nieuwe adressen op. Maar ook Mia Coelingh (zie daar) ging er op uit. In Gaastmeer kreeg zij van de hervormde predikant (dat zou de opvolger van ds. H. van Schothorst geweest moeten zijn = ds. Gerrit Jan Bijlsma; GCH) een lijst van betrouwbare families. Op 4.7.1999 werden Henricus van Schothorst en zijn vrouw Ljoeba van Schothorst-Kaplan door Yad Vashem erkend als Rechtvaardigen onder de Volken.

Lit.: Marc de Bruijn, *Dokter Kaplan: een klein drama in Heemstede* in: *HeerlijkHeden* (blad van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek, voorjaar 2016); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 77 en 212; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 197 en 211; T.E., artikel 'Door het oog van de naald' in: *Mededelingen Weekblad van Centraal Bureau L.O. en Afwikkelingsbureau LKP* nr. 72 (8.12.1945); K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945*, 66v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 791.

441.

Dr. Hendrik Schrotten (geboren 15.6.1903 Zwollerkerspel, zoon van landbouwer Egbert Schrotten en Hendrikje Maria Meulink-overleden 23.12.1978 Amersfoort; begraven Begraafplaats bij de Groene- of Willibrordkerk, Oegstgeest).

Hervormd-gereformeerd predikant te Sluipwijk (1931-1935), Suawoude (1935-1938), Rotterdam-Charlois (31.8.1938-31.12.1965) en Rotterdam-Zuid (1.1.1966-30.4.1969 wegens emeritaat, daarna verhuisd naar Ravenswaaij).

Gehuwd met **Marretje Carolina Theodora Heertjes** (geboren 31.8.1906 Epe, dochter van Nicolaas Heertjes, hoofd eener bijzondere school, en Hendrika Gijsberta Jurriaans-overleden 28.9.1989 'De Lichtenberg', Amersfoort' begraven Oegstgeest); hun dochter Marretje (Marry) Carolina Theodora Schroten (10.4.1946 Rotterdam-26.2.2002 Eindhoven), lerares scheikunde te Zaandam, was gehuwd met prof.dr. Rutger Anthony van Santen (28.3.1945 Langedijk-), hoogleraar anorganische chemie en katalyse aan de Technische Universiteit Eindhoven. Later hertrouwde hij met Eduardina (Edith) Josephina Petronella Johanna Phiferons (geboren 1943 Eindhoven).

"Bekend was zijn liefde voor Israël. In 1942 hield hij voor het eerst een (moedige) preek over 'Het mysterie van Israël' en sindsdien preekte hij er regelmatig over. Kort voor zijn dood vatte hij het plan op een serie van deze preken over Israël nog te doen uitgeven. De kopij ervoor heeft hij nog gereed gemaakt. De verschijning ervan heeft hij niet meer mogen beleven" ('De Waarheidsvriend' d.d. 4.1.1979).

442.

Hendrik Berends Siegers (geboren 8.2.1884 Stiens, Leeuwarderadeel, zoon van Berend Hendriks Siegers [1843-1907] en Baukje Berends van Herksen [1851-1917]-overleden 8.3.1963 Amsterdam; begraven De Nieuwe Ooster; grafmonument verwijderd).

Evangelist van de Vrije Gemeente te Batavia (1918); oefenaar in de **Vrije Gemeente** te Oosterbeek (1924); predikant van de Vrije Gemeente te Oosterbeek (5.12.1926-maart 1932); predikant van de **Vrije Evangelische Gemeente** (= **Nederlands Gereformeerde Gemeente**) te Utrecht (maart 1932) en evangelist te Nieuwendam (Moria).

Gehuwd op 11.1.1906 te Menaldumadeel met **Franskje Tjerks de Vries** (geboren 11.3.1885 Boksum, Menaldumadeel, dochter van Tjerk Ypes de Vries [1846-1928] en Jantje Keimpes Wierstra [1845-1934]-overleden 22.2.1966 Amsterdam; begraven De Nieuwe Ooster)

Ds. Siegers had tijdens de oorlog vijf Joden in huis.. Na de oorlog werd hij door één van hen aangeklaagd omdat hij de ondergedoken Joden had laten betalen voor voedselkaarten. Tijdens een verhoor op 18.5.1945 verklaarde de predikant dat de bonkaarten in principe gratis door de ondergrondse werden aangeleverd, maar dat hij 'heel beperkt' om geldelijke vergoeding had gevraagd als de bezorger van de bonkaarten aangaf dat de 'kas van de ondergrondse de bodem liet zien'. Hij schoot het gevraagde bedrag dan zelf voor en declareerde het later bij de Joodse onderduikers. Het dossier bevat evenwel geen proces-verbaal van de aanklacht of van eventuele getuigen. Wel bevat het een onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling d.d. 4.11.1946. Uit het dossier kan wel opgemaakt worden dat ds. Siegers twee maanden onder ellendige omstandigheden gevangen heeft gezeten. "Alles in het dossier wijst er op dat Siegers ten onrechte was opgepakt en ruim twee maanden, onder de meest erbarmelijke omstandigheden, heeft vastgezet. Uit de vele brieven die zijn vrouw in die twee maanden aan de autoriteiten schreef spreekt verbijstering en wanhoop. Ze kon het maar niet geloven dat haar man, die zo veel voor anderen gedaan had tijdens de bezetting, dit was overkomen. Verbazing spreekt ook uit de brief die de huisarts aan de Politieke Recherche Afdeling (PRA) schreef. De huisarts stelde dat er op het gedrag van Siegers niets aan te merken was en dat hij, in tegenstelling tot een tweetal Joodse onderduikers in zijn huis, zeer fatsoenlijk was. De huisarts liet doorschemeren dat hij vermoedde dat een bij Siegers ondergedoken Joods echtpaar dit veroorzaakt had. Hij beschreef dit paar als zeer onfatsoenlijk en vertelde dat, als hij gelijk zou hebben, de zaak grondig onderzocht moest worden. Op de onvoorwaardelijke invrijheidstelling na is deze brief het document met de jongste datum.

Mevrouw Siegers beklaagde zich in de laatste van haar vele brieven in het dossier over het feit dat ze de Joodse onderduikers alles had moeten terugbetalen waarop zij meenden recht te hebben. Ze was er stellig van overtuigd dat ze 'veel en veel te veel' had moeten betalen. Dat geldelijk gewin Siegers gedreven zou hebben, is zeer onwaarschijnlijk. In een brief van N.J.C. Cramer, hoofd van de LO van Wijk bij Duurstede, stond dat Siegers met gevaar voor eigen leven een wapentransport had uitgevoerd en dat hij geregeld een gift van 50 gulden aan de LO gaf. Het lijkt er op dat twee van de voormalige onderduikers hebben geprobeerd hem een hak te zetten en te bestellen. De chaotische toestand en de gebrekkig functionerende gerechtelijke keten stelden hen daartoe ruimschoots in staat.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 538v., 655.

443.

Johan Willem Siertsema (geboren 17.2.1890 te Hijken, Gemeente Beilen, zoon van ds. Hemmo (of Hemme) Siertsema (30.11.1852 Uithuizermeeden-8.3.1933 Drachten) en Sophia Petronella Legrom [1865 Alkmaar-1935 Groningen]-overleden 3.4.1953 Haarlem; begraven Algemene Begraafplaats 'Akendam', Vergierdeweg te Haarlem); een achterneef, ds. Arend Jan Boss (zie daar; 1896-1971) was ook actief in het verzet.

J.W. Siertsema studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1911); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (11.2.1916); ds. Siertsema was **gereformeerd** predikant te Gramsbergen (1.10.1916-3.4.1921), te Zeist (10.4.1921-18.5.1926) en te Haarlem (Kloppersingelkerk; 19.6.1926-1.1.1951; o.a. ds. C. Veenhof (zie daar) was in Haarlem een collega van hem).

Ds. Siertsema was op 21.9.1916 te Amersfoort gehuwd met **Gijsbertha van den Burg** (geboren 31.12.1891 te Amersfoort, dochter van Reijer van den Burg [1858-1933] en Gijsberta de Visser- overleden 16.2.1981). Zij was een zuster van Golida Wilhelmina van den Burg (27.11.1890 Amersfoort-6.3.1965 's Gravenhage), die gehuwd was met mr. Jan Donner (3.2.1891 Assen, zoon van ds. Andreas Matthias Donner [20.5.1859 Leiden-13.9.1937 Zeist], en kleinzoon van ds. Johannes Hendrikus Donner {8.10.1824 Arnhem-31.8.1903 Leiden}-2.2.1981 's Gravenhage; zie dr. Gerard Oorthuys), ARP-politicus, minister van justitie en president van de Hoge Raad; tijdens de oorlog was hij betrokken bij het kerkelijk verzet en enige tijd geïnterneerd. Een andere zus – Gerarda van den Burg (12.12.1887 Amersfoort-15.11.1986 Amersfoort) - was gehuwd met dr. Ebbo Dirk Kraan (7.8.1889 's Gravenhage-11.9.1963 Vlaardingen), die gereformeerd predikant was, o.a. in Vlaardingen (1924-1959). Ook hun beide zonen – dr. Karel Johan Kraan (14.5.1912 's Gravenhage-6.5.1982 Overveen) en ds. Franciscus (Frans) Dirk Kraan (5.12.1919 's Gravenhage-8.4.1998 Amsterdam) – waren gereformeerde predikanten.

Ds. Siertsema maakte onderdeel uit van de netwerken van ds. L. Overduin (zie daar) te Enschede en ds. B.J. Ader (zie daar) te Nieuw-Beerta, en was via laatstgenoemde ook betrokken bij de organisatie van een overval op Westerbork in een poging om met behulp van een trein zoveel mogelijk Joden te bevrijden. Die poging mislukte. Zelf had het echtpaar Siertsema een Joods meisje (Hannie?) en mogelijk nog andere Joodse onderduikers in huis. Op 15.1.1943 werd ds. Siertsema gearresteerd en op 10.3.1943 weer vrijgelaten. Op 23.6.1944 vonden in de pastorie van ds. Siertsema de laatste voorbereidingen plaats voor de overval op het distributiekantoor van Haarlem aan de Zijlstraat. Daarbij was ook Jan Wildschut aanwezig, de rechterhand van de grote verzetsman Johannes Post, die op diezelfde dag nog zou worden gearresteerd. Zijn arrestatie zou mede aanleiding worden voor de tweede overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam onder leiding van de Drentse verzetsman/ lid Top-LKP Johannes Post (geboren 4.10.1906 Hollandscheveld). Die overval mislukte ten gevolge van verraad. Post en enkele andere deelnemers aan de overval werden gearresteerd en stierven op 16.7.1944 in de duinen van Overveen voor het

vuurpeloton (zie ds. H. Post). Ds. Siertsema moest zich ‘*door het optreden van de “Euterpestraat” (= Sicherheitspolizei in Amsterdam; zie: “Het gevaar dreigde”, 3)*, tot december 1944 stil houden en kon daarna weer voorzichtig ‘*een enkelen keer in den dienst des Woords van eigen gemeente voor... gaan*’ Twee dochters en twee zoons van ds. Siertsema waren ook actief in het verzet: 1) prof.dr. Berthe (Bep) Siertsema, draagster van het *Verzetshedenkingskruis*, (5.11.1917 te Gramsbergen- 10.9.2001 in ‘Spaar en Hout’ te Haarlem; crematie Driehuis-Westerveld), buitengewoon hoogleraar aan de RU te Leiden en gewoon hoogleraar algemene taalwetenschap aan de VU te Amsterdam; ze was in de oorlog verloofd met de kantoorbediende en LO/Trouw-verzetsman Evert Martinus van Leyenhorst (geboren 18.7.1914 Haarlem-omgekomen bij een vluchtpoging 6.12.1943 te Haarlem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kleverlaan te Haarlem); in 1977 is ze gehuwd met Joost Johannes Gerardus Boot (12.12.1902 te Haarlemmermeer- 20.1.2002 te Oudemirdum; begraven Oude begraafplaats Hoofddorp), ARP-burgemeester te Winsum (1928-1937), te Wisch en Terborg (1937-1944), te Ede (1946-1951) en te Hilversum (1951-1968); in Wisch was hij ‘*Burgemeester in bezettingstijd*’: hij hielp zijn gemeente daadkrachtig maar voorzichtig de oorlog door en bezorgde enkele tientallen Joden een veilig onderdak; Boot was eerder gehuwd met Wilhelmina Antoinette Colijn (6.8.1901 Amstelveen-26.11.1971 Ede; zij was een nicht van minister-president dr. Hendrik Colijn). Ook hij ontving het *Verzetshedenkingskruis* en was ridder *Nederlandse Leeuw*, officier *Oranje-Nassau* en ridder eerste klas *Danebrog-Orde, Denemarken*. 2) Mr. Hemmo Siertsema (24.5.1919 te Gramsbergen-11.4.2008 Heemstede) zat samen met mede-student en verzetsman Hendrik Lagerwaard (13.9.1922 Haarlem-19.12.2005 Haarlem) in een verzetsgroep die vanuit een Bloemendaalse villa de afdeling van de *Sicherheitspolizei* op het Haarlemse politiebureau afluisterde en zo tal van acties door de *SiPo* kon voorkomen; hij was gehuwd met Kriek Teerink (2.9.1924-9.8.2003); ook hij ontving het *Verzetshedenkingskruis*. 3) Evenzo de latere gereformeerde predikant ds. Reynout Siertsema (zie daar), die was aangesloten bij de LO-Haarlem en o.a. in contact stond met de verzetsgroep BJ 19 (= het huis van de familie Ten Boom (zie daar) op het adres Barteljorisstraat 19 te Haarlem, waar veel Joodse onderduikers verborgen zaten. 4) Tenslotte werd ook de tweede dochter, Sophia Petronella (Fieke) Siertsema (4.2.1924 te Zeist-o 6.3.2015 te Haarlem; crematie Westerveld), onderscheiden met het *Verzetshedenkingskruis* vanwege haar verzetswerk als koerierster; zij was gehuwd met de verzetsman mr. Hendrik Lagerwaard (de latere jurist en procureur-generaal van het Amsterdamse Gerechtshof; geboren 13.9.1922 Haarlem-overleden 19.12.2005 Haarlem), die ook het *Verzetshedenkingskruis* kreeg opgespeld tijdens de laatste officiële uitreiking van de onderscheiding te Aalsmeer door Z.K.H. Prins Bernhard.

Bibl.: J.W. Siertsema, *De kerk en de NSB* (Haarlem, 1936, uitgave ARP); ds. J.W. Siertsema, ‘*Het gevaar dat dreigde*’ (Haarlem, 1945).

Lit.: J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237 en 636; Bert Evenhuis, *J.J.G. Boot, bestuurder; In memoriam ds. J.W. Siertsema* in: *Jaarboek 1954 der GKN*; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 354; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 116.

444.

Reynout Siertsema, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 7.8.1921 te Zeist, zoon van ds. Johan Willem Siertsema (zie daar) en Gijsbertha van den Burg-overleden 30.5.2017 Huis ter Heide; crematie).

Theologisch kandidaat te Haarlem (1953), **gereformeerd** predikant te Sibculo (9.8.1953-30.9.1956), Aalten (11.10.1956-26.8.1962), Utrecht-Zuid en Samen-op-weg-gemeente Houten (1.9.1962-31.12.1979) en Utrecht (1.1.1980-2.9.1984 wegens vervroegde uittreding).

Gehuwd 1) met **Anna Mientje van Es** (geboren 25.7.1925 te Haarlem-overleden 20.12.1986 te Bilthoven; begraven Begraafplaats 'Den en Rust', Bilthoven) en 2) met **Lucia Martina Rensink** (vertrokken naar Australië).

Na de tragische dood van zijn a.s. zwager –die was verloofd met Reynouts zus Berthe, zie hiervoor - en LO-verzetsman Evert Martinus van Leyenhorst (18.7.1914 te Haarlem-verongelukt op 6.12.1943 toen hij vanuit zijn onderduikadres aan het Frans Halsplein 10 te Haarlem probeerde te vluchten) nam Reynout op verzoek van de verzetsman en latere hoogleraar Hendrik van Riessen (17.8.1911 Bloemendaal-28.2.2000 Aerdenhout) diens verzetswerk over. Aangestuurd door de Haarlemse LO-(= de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers) -leider Hendrik van Asten (27.9.1892 Deventer-15.4.1945 Sint Pancras) bezorgde hij her en der valse identiteitspapieren en distributie bescheiden, o.a. t.b.v. Joodse onderduikers. In die functie kwam hij ook regelmatig over de vloer bij de familie Ten Boom (zie: Corrie ten Boom) aan de Barteljorisstraat 19. Op 22.2.1944 was hij daar om bonkaarten te overhandigen aan iemand van het Zaandamse verzet, net op het moment dat de *Sicherheitspolizei* daar een inval deed. Vader Casper ten Boom (18.5.1859 Haarlem-9.3.1944 Scheveningen) en zijn beide dochters Corrie (15.4.1892 Haarlem-15.4.1983 Placentia, California, USA) en Betsy ten Boom (19.8.1885 Amsterdam-16.12.1944 KZ Ravensbrück) werden gearresteerd. De *SiPo* posteerde zich in het pand en wist nog minstens 20 tot 30 andere verzetsmensen aan te houden o.a. zoon ds. Willem ten Boom (zie daar). 'Arnold' had zich op tijd met vier Joodse onderduikers, n.l. 'Eusie' (= Meijer Mossel [10.1.1910 Amsterdam-3.4.1978 's Gravenhage], chazzan en voorganger van de Joodse gemeente in Den Haag), 'tante Martha' (een gedoopte Jodin), de joodse onderduikers Ronnie en Hans en een onbekende Zaandamse verzetsman kunnen verbergen in de daarvoor speciaal geconstrueerde onderduikruimte ('De Schuilplaats'). Ze brachten er drie dagen en drie nachten door onder erbarmelijke omstandigheden tot ze eindelijk konden worden bevrijd door een 'goede' Haarlemse politieman. Reynout bracht de rest van de oorlog door met zijn broer Hemmo en dienst vriend Hendrik Lagerwaard (13.9.1922 Haarlem-19.12.2005 Haarlem) in een grote villa aan de Delflaan te Bloemendaal. De Joodse onderduikers werden elders ondergebracht en overleefden allen de oorlog.

Bibl.: *Fokker D XXI Mercury VII* (2015; met prachtige pentekeningen van zijn hand).

Lit: Corry ten Boom, *In Hem geborgen*; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt*, 105; Erik Schaap, site *Verhalen over de Tweede Wereldoorlog - De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (5); Ar Sikking, artikel *In de kast van tante Kees* (EO-Visie).

445.

Dr. Kornelis (Kees) Sietsma (geboren 25.8.1896 te Nijega (Smalingerland), zoon van koemelker en veehouder Heine Jans Sietsma [1858-1931] en Grietje Hendriks Akkerman [1859-1922]-omgekomen 7.8.1942 in KZ Dachau). Twee neven van hem, zoons van zijn broer, onderwijzer Jilt Sietsma (31.12.1893 Nijega-1979) en Elisabeth Bok (25.11.1894 Opsterland-1.5.1935 Nijkerk), overleefden eveneens de oorlog niet: Hein Sietsma (15.10.1919 te Marum- 21.1.1945 in KZ Dachau), leider van de verzetsorganisatie 'Groep Hein' en verloofd met de koerierster Berendina Roelofina Hendrika (Diet) Eman (30.4.1920 's Gravenhage-3.9.2019 Grand Rapids, Michigan, USA), die tientallen Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde, onder meer rabbijn Tal (zie prof.dr. C. van Gelderen) en zijn vrouw. Heins broer Jan Tijmen Sietsma (geboren 14.8.1924 te Doornspijk) stierf op 28.3.1945 in het krijgsgevangenenkamp *Stammlager IXA* bij Ziegenhain; nu: Trutzhain).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1925); kandidaat; doctoraal (7.2.1929) en promotie (12.5.1933); lid VU-Corps NDDD; **gereformeerd** predikant te Schoondijke (23.11.1924-26.8.1928), te Eindhoven (9.9.1928-8.5.1934) en te Amsterdam

(20.5.1934-7.8.1942; hij woonde op het adres Valeriusplein 5, daar ligt nu een zogenaamde ‘Stolperstein’).

Gehuwd op 17.7.1924 te Goes met **Jannetje (Jannette) Dekker** (geboren 12.3.1899 te Goes, dochter van orgelbouwer Anton Samuel Jacobus Dekker en Adriana Wilhelmina Vertregt-overleden 15.4.1976 Sydney, Australië); op 26.8.1952 emigreerde zij naar Australië. Zij was een zuster van Maria Catharina Dekker, echtgenote van ds. Nicolaas Jacob Arnold van Exel (zie daar).

“*Het verzet van dr. Sietsma kenmerkte zich door principiële bestrijding van het nationaal-socialisme én door voorzichtigheid. Op 1 februari 1942 leidde hij een dienst in de Schinkelkerk (te Amsterdam, GCH), waarin hij bad voor prinses Beatrix en verder een collecte voor de Jodenzending werd gehouden. Om al deze redenen werd hij de volgende dag 2.2.1942 door de Sicherheitsdienst van huis gehaald en verhoord. Daarna werd hij opgesloten in het Huis van Bewaring op de Weteringschans, in één cel met ds. Meindert Hinlopen (2.2.1907 Amsterdam-31.6.1999) en ds. Hendrik Vogel (13.11.1907 Zwolle-24.4.1965 Tiberias, Israël). Op Hemelvaartsdag werd hij overgebracht naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (14.5.1942-4.6.1942). Vandaar ging het vanaf 4 juni 1942 langs diverse Duitse gevangenen richting Dachau. Honger en ontbering waren hier groot. Een ongelukje met zijn arm bracht hem in de invalidenbarak, waar hij dysenterie opliep en het leven liet*”. In de consistorie van de Gereformeerde Kerk van Schoondijke (Zeeuws-Vlaanderen) hing lange jaren een fraai portret van ds. Sietsma, dat na de oorlog geschilderd werd door de bekende schilder Roeland Koning (5.8.1898 Amsterdam-9.3.1985 Wassenaar); hij vervaardigde ook portretten van de VU-theologen prof.dr. Gerhard Charles Aalders (25.3.1880 Londen, UK-30.1.1961 Heemstede), prof.dr. Gerrit Cornelis Berkhouwer (zie daar) en prof.dr. Frederik Willem Grosheide (25.11.1881 Amsterdam-5.3.1972 Amsterdam) en de juristen prof.dr. Gezina van der Molen (20.1.1892 Baflo-9.10.1978 Aerdenhout) en prof.mr. Jacobus (Ko) Oranje (27.7.1898 Berkel en Rodenrijs-6.4.1946), beide laatstgenoemden waren actief in het verzet.

Bibl.: dr. K. Sietsma, *Goddelijke Souvereiniteit en menselijk verantwoordelijkheid* (Amsterdam, 1941); dr. K. Sietsma/ dr. G. Brillenburg Wurth, *De Ambtsgedachte* (Amsterdam, 2^e druk, z.j.)

Lit.: dr. G. Brillenburg Wurth in: dr. K. Sietsma, *De Ambtsgedachte*, 5v.; J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 16; Diet Eman en James Schaap, 51; *Historisch Tijdschrift*, nr. 9 (december 2005), 23v.; Geert C. Hovingh, interview met Pieter Hoogerwerff, leider verzet Zwijndrecht; dr. C.N. Impeta, *Kamplend en Hemelzegen*, 57; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 160; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396 en 501; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 15, 57, 116v. en 136; H. Mulder, lemma ‘*Sietsma, Kornelis*’ in: *Biografisch Lexicon*, IV, 399v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 290; Frans Rozemond (red.). artikel ‘*In memoriam 1940-1945 (deel 2)*’ in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 23v.; C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma*.

446.

Constan(tijn) Johan Sikkel (geboren 28.8.1895 te 's Gravenhage, zoon van ds. Johannes Cornelis Sikkel [18.11.1855 Utrecht-17.8.1920 Amsterdam], onderwijzer, gereformeerd predikant en sociaal hervormer, en Hendrina Elisabeth Odink [1863-1931]-overleden 22.1.1967 te Amsterdam; begraven ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. P. van der Spek (zie daar) en ds. H. Elskamp (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO); kandidaat (11.6.1920); **gereformeerd** predikant te Oosthem (18.10.1925-17.6.1928), en te Amsterdam-

Zuid (1.7.1928-18.10.1965 wegens emeritaat; hij woonde op het adres Lomanstraat 97 te Amsterdam).

Gehuwd met **Cornelia Hillegonda de Graaf** (geboren 5.12.1903 te Leiden, dochter van landbouwer Cornelis de Graaf en Cornelia Hillegonda van Leeuwen-overleden 15.2.1980 te Amsterdam, Willem Kloosstraat 14huis). Zij was een zuster van dr. Simon Gerrit de Graaf (23.5.1889 Leiden-22.12.1955 Amsterdam), gereformeerd predikant te Sint Pancras en Heerhugowaard, Rijswijk en Amsterdam (1923-1950).

*“In juli 1942 ontvingen twee leden van de Oostenrijks-Joodse familie Braun een deportatiebevel. Met zijn jongere broer Gerard (Musch; 12.3.1921 Amsterdam-7.5.1979 Amsterdam) ging de verzetsman Jaap (Jacob Philip) Musch (8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 4.9.1944Ommen) te rade bij zijn dominee, Constan Sikkel, over hoe zij de familie Braun konden helpen onderduiken. Dat werd de eerste actie van de verzetsgroep ‘Naamloze Vennootschap’ die zich tot doel stelde Joodse kinderen onder te brengen. De familie Braun werd op verscheidene adressen in Friesland en op de Veluwe ondergebracht”, volgens Yad Vashem. In werkelijkheid ging het anders: Leo(pold?) en Marianne Braun, kinderen van Gustav Braun (7.3.1889 Teremia Mare, Roemenië, zoon van Dr.Med. Jakob Braun en Gabriella Deutsch-1973 Kopenhagen) en Katherina Schnek Spira (17.1.1896 Wenen-9.8.1843 Nijkerk, begraven aldaar) uit Wenen, die in 1938 met hun kinderen naar Nederland waren gevlucht, kregen inderdaad een oproep om in de nacht van 14 op 15.7.1942 per trein naar Westerbork te vertrekken. Ds. Sikkel, die goede contacten onderhield met het gezin omdat ouders en kinderen sedert een paar jaar als lidmaten tot zijn gemeente waren toegerteden, probeerde in eerste instantie schriftelijk bij de *Zentrale für jüdische Auswanderung* uitstel te krijgen. Tevoren – in de kerkdienst van 5.7.1942 in de Rafaëlpleinkerk te Amsterdam - had hij al een oproep gedaan aan zijn parochianen om het gezin een veilige onderduikplek te bezorgen. Hier reageerden twee gemeenteleden op, te weten de broers Jaap (Jacob Philip) Musch, analist en verzetsman, oprichter van de verzetsgroep NV [‘Naamloze Vennootschap’] en Gerard Musch, eveneens lid van het verzet en eveneens lid van de NV). Zij brachten de kinderen vervolgens onder in Rottevalle (Friesland). Dat zou via de locale gereformeerde predikant ds. Hendrik Smit [26.4.1892 Nieuw-Weerdinge-20.2.1968 Drachten] geregeld kunnen zijn, mogelijk was hij een studiegenoot van ds. Sikkel? Maar ook de hervormde predikant van Rottevalle, ds. Pieter Pieters Miedema [zie daar] of diens doopsgezinde collega ds. Sara Elisabeth Doyer [zie daar] zouden daarbij geholpen kunnen hebben. Voor de ouders werd een veilig adres gevonden in Barneveld. Zo ontstond in feite verzetsorganisatie de Naamloze Vennootschap (‘N.V.’), die samen met de Amsterdamse Studenten Groep en het Utrechts Kindercomité minstens 231 Joodse kinderen overal in den lande – maar met name in Friesland en Limburg - veilig wist onder te brengen (zie ook: ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong, ds. G.J. Pontier en prof.dr. J. Waterink).*

Bibl.: ds. C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma.*

Lit.: J.J. Beukenkamp, *In memoriam* in: *Jaarboek 1968 GKN*, 467v.; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 290; Diet Eman, *Things We Could't Say; Diet Eman & James Schaap*, Die hun leven niet liefhadden tot de dood; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 95v. en 110; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 43; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 52v., 110, 163; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 115 enz.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 633 en 707; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 210; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 149v; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israëel*, 77v., 80, 87, 97, 104, 107, 113, 122, 125, 129, 146, 242 en 285vv.

Frits Jacobus Sinke, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 5.9.1908 te Delft, zoon van Johannes Sinke en Paulina van Marksveldt [1867-]-overleden 20.9.1978 te 's Hertogenbosch; begraven Begraafplaats Besoyen, Gemeente Waalwijk).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat te Leiden (1938); hervormd hulpprediker te 's Gravenhage (1938); **hervormd** predikant te Langerak (5.3.1939-10.5.1942; opgevolgd door ds. A. den Hartogh, (zie daar), te Meteren en Elst (17.5.1942-30.11.1947), te Stavenisse (7.12.1947-14.11.1948), te Heteren (21.11.1948-26.8.1956), Ridderkerk (wijkgemeente Bolnes; 2.9.1956-7.9.1969) en te Besoyen (14.9.1969-9.9.1973 wegens emeritaat).

Gehuwd op 24.2.1939 te Delft met **Adriana Antoinetta de Hoogh**, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 11.5.1909 te Delft, dochter van Willem de Hoogh [1869 Rotterdam-] en Geertruida Johanna Sophia van der List [1872 Delft-]-overleden 19.7.2017 te Geldermalsen; begraven Begraafplaats Besoyen, Gemeente Waalwijk).

Al in zijn eerste gemeente Langerak bood ds. Sinke onderdak aan Joodse onderduikers in zijn pastorie. Die mochten er blijven zolang de vacature duurde, maar werden ook door de opvolger van ds. Sinke, ds. Arie den Harthogh (zie daar) gastvrij verzorgd. *“In 1942 volgden Meteren en Elst. Hier werden de zwaarste jaren van de oorlog doorgebracht en zette hij zich in, niet alleen voor zijn gemeente, maar ook voor alle anderen die zijn hulp nodig hadden. O.a. hielp hij verschillende Joden onderduiken om aan wegvoering te ontkomen. Zo maakte de heer Hans Mouthaan (geboren 20.2.1945 Bleskensgraaf) uit Bleskensgraaf melding van het feit dat ds. Sinke in 1944 het Joodse meisje Engelina (Lientje) Selma Snoek (22.8.1935, dochter van bloemenkoopman bij de Munt in Amsterdam Ephraim (Frits) Snoek [4.7.1908 Amsterdam-31.3.1943 Midden-Europa; ze woonden op het adres Eduard Douwes Dekker 33 II, Amsterdam] en Henriëtte de Jong-2014 wist onder te brengen bij zijn schoonouders, landbouwer Geurt van Maanen (20.10.1905 Heteren [NW van Nijmegen]-1.3.1979 Meteren [W. Betuwe]; daar begraven) en Cornelia Everdina van Maanen-van den Born (25.8.1909 Renkum-11.2.1990 Meteren; daar begraven) te Meteren. Dhr. Van Maanen, die ouderling was in Heteren, aarzelde niet, want, zei hij, “Ze (= de Duitsers) komen aan Gods volk...” . Lientje bleef er tot de bevrijding, en was er zo eigen, dat ze het echtpaar Van Maanen gewoon ‘papa’ en ‘mama’ noemde. En op hun beurt zagen zij het meisje als pleegkind. Op 6.4.1961 trouwde Engelina met Gerardus Koopmans [5.6.1935 Amsterdam-) en heeft tot haar overlijden met het grote gezin van de Van Maanens meegedeeld. Het was een ontroerend moment, toen bij de begrafenis (van ds. Sinke; GCH) één van hen (de onderduikers) sprak: “Het is aan jou te danken, dat wij hier kunnen zijn om afscheid te nemen. Zonder jou zouden we er niet meer zijn geweest” (Digibron d.d. 28.9.1978).*

448.

Johannes Wibrandus (Hans) Sipkema (geboren 15.3.1914 te Pekalongan, Java, NOI, kleinzoon van boer/ doopsgezind predikant Ane Klazes Sipkema [2.5.1845 Broek-, Westermeer2.1.1926 Amsterdam]-overleden 12.9.1995 te Heemstede; begraven De Nieuwe Ooster, Amsterdam).

Doopsgezind proponent te Haarlem (1938); **doopsgezind** predikant te Terhorne (25.9.1938-30.8.1942), Drachten-Ureterp (6.9.1942-31.8.1947), Breda (14.9.1947-4.11.1956)/ Eindhoven (7.9.1947-4.11.1956) en Aalsmeer (18.11.1956-22.4.1979 wegens emeritaat).

Ds. Sipkema maakte deel uit van de organisatie van ds. W. Mesdag (zie daar) te Sneek. Hij regelde schuiladressen in Drachten e.o. (het vierjarige Joodse jongetje) *Jaap van Meer ging na bemiddeling van ds. J.W. Sipkema uit Drachten naar de boerderij van de doopsgezinde familie Akkerman (= boer Sietze Akkerman [29.12.1915 Oldeborn-5.11.1986] en Gatske Piersma [16.11.1916-24.2.2005] in het nabijgelegen Olterterp. Jaap van Meer*

(later: Yaakov Agmon) bleef tot 1944 bij de Akkermans en werd toen naar de boerderij van de Van Veens bij Drachtstercompagnie gebracht, waar hij de bevrijding beleefde. Later vertrok hij naar Israël. Het echtpaar Akkerman werd door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volkeren. *Sipkema maakte al voor de oorlog deel uit van de kring jonge predikanten rondom Willem Mesdag*. Ook boden ds. Sipkema en zijn huishoudster **Japke Sjollema** (Jacoba? Dan geboren 1.12.1903 Grouw, dochter van Ate Klazes Sjollema [1863-1940] en Geertje Lebbing [1873-1955) onderdak aan - de latere missiebisshop - Rudolf Jozef Manfred Staverman OFM (8.4.1915 Amsterdam-18.10.1990 Nieuwegein; begraven R.K. kerkhof Houten), praeses van het Rooms-katholieke apostolaat in Friesland en vicarius van het klooster van de Minderbroeders te Drachten, die betrokken was bij de ondergrondse aldaar (o.m. met pilotenhulp, huisvesting, zorg en financiën t.b.v. onderduikers namens het Nationale Steun Fonds, illegale transporten enz.). *“De pilotenhulp was daarvan een onderdeel, maar er waren vele andere mensen, die in veiligheid gebracht moesten worden om aan de levensbedreigende vervolging van de Duitse bezetter van ons land te ontkomen, in grote getale Joodse mensen, vaak met kinderen, protesterende studenten, militairen die zich aan krijgsgevangenschap wensten te onttrekken, mannen die weigerden zich voor de Arbeitseinsatz te melden, boeren die hun voorraden reserveerden voor eigen landgenoten, en niet te vergeten de verzetsstrijders die hun leven riskeerden in illegale acties en journalisten van de illegale pers. Ook zij bevolkten van tijd tot tijd voor kortere periodes de kloosterzolders onder de hoede van broeder-portier Hielke (Hylkema). ... Zijn (Staverman) huisvesting in de laatste oorlogswinter – na de gedwongen ontruiming van het klooster op 26 september 1944 ten behoeve van de Feldgendarmarie, was voor het verzet een gelukstreffer, want ook ds. Hans Sipkema was een meer dan individueel gerichte, rusteloze, verzetsactivist. Beide theologen stimuleerden elkaar in woord en in daad. Ook in deze grote pastorie zijn vele onderduikers opgevangen, zelfs een ernstig gewonde KP'er, die compleet met verpleegster de grootste kamer kreeg toegewezen nadat hij overhaast het ziekenhuis had moeten verlaten wegens dreiging van verraad. De huishoudster Japke Sjollema, een moedige en onvermoeibare vrouw, beheerste deze ongewone huishouding volkomen, maar eiste wel altijd haar goedkeuring vooraf voor nieuwe gasten. Japke en Rudolf waren bijzonder op elkaar gesteld. Rudolf bewonderde haar oprechtheid en Friese standvastigheid, zij vond hem aardig omdat hij nooit een slecht humeur had en vrolijkheid in huis bracht. Wel voerden zij vele discussies over hun ‘geloof’. Japke was overtuigd protestant. Pater Rudolf Staverman verbleef zeven maanden in de pastorie, de laatste vijf maanden van de oorlog en twee erna. Na de oorlog werd hij missionaris en in 1956 bisschop van Jayapura (Hollandia) op Irian Barat. Terug in Nederland was hij nog een aantal jaren voorzitter van de Missieraad (NMR).“De pastorie in Drachten-Ureterp was tegelijk in gebruik als Duitse uitkijkpost, als gastvrijheidsverlening aan Joodse kinderen, een geallieerde piloot en verzetsmensen. Na de bevrijding voelde hij (= ds. Sipkema; GCH) zich als een boom waarvan de wortels te kort afgestoken werden. Hij telde het verlies van zijn vader, vrienden, onderduikers en vele gasten aan een bruiloftsmaal, die besmet werden met typhus” (Sol E. Yoder Jr.). Na de oorlog bezocht ds. Sipkema regelmatig een doopsgezinde gevangene in Breda, die ter dood was veroordeeld.*

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 89 (1995), 198, 212, en 90 (1996), 15vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 142; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 217; Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 166, 172, 178, 187, 193, 196 (noot 98); Peter van Leeuwen, *Bisschop Staverman (1915-1990)*, 12vv.; *Mennonite Encyclopedia* IV, 1535; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 603; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 278v.

449.

Abraham Sirag (geboren 28.7.1913 te Amsterdam, zoon van Willem Nicolaas Alexander Sirag, klerk ter gemeentesecretarie van Amsterdam, en Betsy Nora Cossaar-overleden 22.8.1985 Rotterdam; begraven Begraafplaats bij Hillegondakerk, Rotterdam-Hillegersberg; “*Mijn hulp is van de Here, die hemel en aarde gemaakt heeft*”). Zijn broer Willem Sirag (2.8.1916 Amsterdam-7.1.2007 Amersfoort; begraven Begraafplaats Oud-Leusden) was aanvankelijk onderwijzer, studeerde Engelse taal- en letterkunde aan de UvA; daarna theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd hulpprediker te Kampen (1942), predikant te Baambrugge (1942), Alblasserdam (1946) en Vlaardingen (1950); zendingspredikant voor de Evangelisch Christelijke Kerk van Nieuw Guinea; predikant te Rotterdam-Vreewijk (1963) en Leusden(1971-1973); hij was gehuwd met Maria Geertruida Jacoba Cornelia Eweg (1916-2011), zuster van de vrouw van Abraham Sirag. Een andere broer van Abraham en Willem, Johan Christiaan Abraham Sirag (8.3.1918 Amsterdam-24.11.2000 Doorn), werd een vrij bekend acteur en leider van de Nieuwe Amsterdamse Komedie.

Abraham Sirag werd theologisch kandidaat te Amsterdam (1938), **hervormd** predikant te Herkingen (30.1.1938-24.9.1939), Sprang (1.10.1939-13.1.1946), legerpredikant (1946-1947) en predikant te Rotterdam-Hillegersberg (21.12.1947-31.3.1979 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Henderika Johanna Eweg** (22.11.1914-15.11.1993; “*Gij hebt mijn rechter hand gevat*”).

Ds. Sirag werd gearresteerd omdat hij verdacht werd van Jodenhulp, maar na verhoor weer vrijgelaten. Op 5.9.1944 zette de lokale Ordedienst van Sprang-Capelle een aantal NSB'ers gevangen in een boerderij. Omdat de situatie na ‘Dolle Dinsdag’ niet wezenlijk veranderde, werden de gevangenen weer vrijgelaten, hetgeen resulteerde in een wraakactie van Landwacht en SS: een aantal boerderijen werd in brand gestoken. Ook de woning van burgemeester Adrianus Smit (17.12.1899 Zwijndrecht-4.6.1963 Leiden; hij was lid van de ARP) en de pastorie van ds. Sirag werden in brand gestoken, omdat ze verdacht werden van medeplichtigheid. De eerste woning brandde tot de grond toe af, de pastorie kon echter worden gered door omwonenden.

Lit.: Ad van Liempt, *De jacht op het verzet*, 132, 136; J. Maasland, art. ‘Oorlog en oordeel’; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 435.

450.

Fredrik (Frits) Slomp Jzn., drager van de *King's Medal for Courage in the Cause of Freedom* (18.10.1948) en *officier in de orde van Oranje-Nassau* (geboren 5.3.1898 te Ruinerwold, zoon van landbouwer Jan Slomp en Grietje Zantinga-overleden 13.12.1978 te Vaassen; begraven Bijzondere Begraafplaats Berghuizen (Dr.)).

Hij doorliep de School met den Bijbel te Bergklooster, en kreeg daar als rekel op-school regelmatig slaag van meester Jan Anne Roukema (7.3.1881 Oostermeer-7.9.1960 Kampen; begraven IJsselmuiden), de vader van de latere verzetsman en arts-radioloog Reinoud Willem Roukema (27.9.1916 Kibbelgaarn-8.7.2007 Zwolle). Vervolgens verhuisde het gezin Roukema naar Baflo, waar ds. Jacob Gootjes (13.11.1886 Dirkshorn-28.1.1975; zie daar) van 1924 tot 1954 gereformeerd predikant was; Reinoud bezocht de Chr. HBS te Groningen, samen met Pieter Gootjes (geboren 31.12.1915 Oostdongeradeel), die zich later – evenals zijn jongere broer Jacob Pieter (geboren 8.8.1920 Tietjerksteradeel) – ontwikkelde tot ervaren lid van het gewapend verzet (KP). Op 11.2.1944 kwamen beide broers om in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei* te Middelstum.

Ds. Slomp studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en werd **gereformeerd** predikant te Nieuwlande (6.2.1927-12.1.1930; daar leerde hij de latere verzetsman Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) kennen), te Heemse (26.1.1930-15.1.1945), na de oorlog rondreizend

propagandist van het werk en de motieven van de L.O.; predikant te Hoorn (voor de evangelisatiearbeid, 10.2.1946-1.6.1962 wegens emeritaat); reserve-legerpredikant in N.O. Indië (1948-1950); hulpdiensten voor de evangelisatie te Wolvega en Noordwolde (1962-1966).

Op 26.10.1926 te Ruinerwold gehuwd met **Tjaltje ten Kate** (geboren 16.11.1896 's Gravenhage-Loosduinen, dochter van Wietze ten Kate [1870-1959] en Janke Liezenberg [1869-1942]-overleden 22.12.1988), die hij in zijn eerste kosthuis in Kampen had leren kennen. Zij ontving net als haar man het *Verzetshedenkingskruis*.

Ds. Slomp richtte eind 1942 samen met Helena Kuipers-Rietberg (26.5.1893 Winterswijk-27.12.1944 KZ Ravensbrück) - zij woonde met man en kinderen op het adres Willinkstraat 8 te Winterswijk - was een jongere zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (zie daar; 1884-1947), gereformeerd predikant te Maassluis (1920-1947), die van 4.7.1941-18.9.1941 gevangen zat in Kamp Schoorl - de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op. Onder de naam 'Ouderling van Zanten' reisde Slomp tal van gereformeerde kerken en organisaties in den lande af om overal lokale LO-organisaties op te richten die zich bezig wilden houden met de hulp aan onderduikers. Het bleek een groot succes: uiteindelijk groeide de LO - met de daarmee -verbonden LKP (Landelijke Knokploegen) uit tot één en der grootste en meest succesvolle verzetsorganisaties in den lande. Op 1 mei 1944 werd Slomp gearresteerd en zat tot 11.5.1944 gevangen in de "Koepel"-gevangenis te Arnhem, toen hij daaruit bevrijd werd door een verzetsgroep onder leiding van Top-LKP'er Liepke 'Bob' Scheepstra (1.11.1918 Lioessens-15.9.2002 Amersfoort; begraven op Schiermonnikoog). Vanaf 13.7.1944 tot de bevrijding zat de predikant ondergedoken in Ruurlosebroek. Het echtpaar Slomp ontving op 28.4.2014 posthuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan Racheliene (Lien of Rachel) Akker-de Leeuw (19.1.1918 Winterswijk, dochter van Isaak de Leeuw en Sophia Siena Spier-1.11.2015 Amersfoort), gehuwd met Hartog Izak Akker (24.12.1915 Hoogeveen, zoon van Izak Hartog Akker en Marianne Cohen-8.9.1972 Amersfoort). Afkomstig uit Winterswijk kwam ze door bemiddeling van ds. F.C. Zwaal (zie daar), de buurman en wijkpredikant van de familie Kuipers-Rietberg, in Heemse terecht bij het gezin Slomp. In Voorschoten werd een straat naar ds. Slomp genoemd.

Archief: *Dossier Frits de Zwerver* in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 12 (1944), nr. 8.

Bibl.: K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den Vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst* (Wageningen, 1946).

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 381v., 600; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 69; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 147; A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 10, 18; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 194, 283, 307, 316, 323v., 335, 341v., 353v., 451, 463; Gerda Brethouwer e.a. (red.), *De vrouw als spil van het verzet*, 3, 12, 22, 24v., 36, 48W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 190; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid - Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 59, 64, 78; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231v.; Frans Ebelts, artikel 'Oud-verzetsman Groot Enzerink uit Vorden: 'Het is een wonder van God dat ik de oorlog overleefde' in *Deventer Dagblad* d.d. 6.10.1984; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 213; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 131 en 203; *Het Grote Gebod*; Jan Hof, *Frits de Zwerver – Twaalf jaar strijd tegen de nazi-terreur* (Omniboek, 2013); Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 25, 54, 173, 216; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 134; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 49, 53, 58, 93vv., 96, 99, 111, 131, 162, 185, 194, 275, 287v., 333, 344 en 367; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 77, 140, 143, 147, 149v., 152, 175; *In memoriam Ds. F.*

Slomp in: *Jaarboek 1979 der GKN*; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, IV, 83, 85v., V, 178; Dick Kaajan, *Nieuw licht op de arrestatie en bevrijding van Frits de Zwerver in mei 1944*; Dick Kaajan *De onderscheiding Yad Vashem voor het echtpaar Slomp-ten Kate* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 30; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 165v., 170, 178v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 170; G.J. van Klinken, *Opvattingen 376vv.*, 379, 396, 398 en 431; Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*; K. Norel e.a., *Den Vijand wederstaan*, 13, 19, 59v., 63v.; Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw*, 15-20; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 279; G. Morsink, *In memoriam ds. F. Slomp*, in: *Jaarboek 1979 GKN*, 514v.; Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 46 en 51; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 282 en 711 (in de lijst van Yad Vashem wordt hij niet als predikant vermeld); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 186, 198, 290; Frans Rozemond en Dick Kaajan, *Frits de Zwerver vertrekt als predikant naar Indië* (artikel in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 14 (mei 2008), 17-21; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 28; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 9, 46, 81; S.Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 25, 45v., 50; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 86; Jan Slomp, *De Bijbel inspiratiebron voor het verzet van Frits Slomp en anderen*, in: Jannie Wiegman, *Van Kamp naar Monument*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 144; Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind*, 69v.; Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 80 en 137; Sytze van der Zee, *Vogelvrij*, 208.

451.

Johanna (Hannie) Hendrika van der Slooten (geboren 1.6.1900 te 's Gravenhage als dochter van apotheker Willem van der Slooten [1871-] en Wilhelmina Helena Vissering, die stamde uit het doopsgezinde Oostfrieze geslacht Vissering [1875-1939]-overleden 2.2.1968 te Wassenaar; crematie Crematorium 'Ockenburgh' te 's Gravenhage).

Proponent 1928/1929; **doopsgezind** predikant te Delft (15.9.1929-8.5.1932), Hindelopen (5.6.1932-24.9.1939) in combinatie met Koudum (12.6.1932-17.9.1939), IJlst (1.9.1939-1946) en Steenwijk (1946-19.9.1954 wegens emeritaat); daarna was ze nog voorgangster van de afdeling Wassenaar van de Nederlandse Protestanten Bond (1954-2.10.1960).

Ze woonde van 1930-1968) samen met haar vriendin en huisgenote was **mej. Jacobs**.

Ds. van der Slooten kreeg in mei 1939 verlof van haar gemeente om samen haar collega ds. H.C. Leignes Bakhoven (zie daar) 39 Joodse kinderen uit het Duitse Rijksgebied in de leeftijd van 4-17 jaar op te vangen in 'Fredeshiem' te Steenwijk. Ze waren in 1938 in Wenen op de trein gezet en werden vervolgens opgevangen in de quarantainebarak in de Rotterdamse haven (20.2.1939). Vandaar werden ze op 14.4.1939 overgebracht naar 'Fredeshiem' in Steenwijkerwold en kwamen ze tenslotte op 28.6.1939 in Huis Johanneshof in Dieren terecht. Na de ontruiming van dit gebouw belandden tenslotte twee Joodse jongens, Johann Ulrich Weiss (geboren 27.1.1928 Weener) en Simon Fallmann (geboren 4.11.1931 te Neurenberg als onwettige zoon van Georg Fuchs en een Joodse vrouw), via particulieren op 28.8.1939 bij ds. Van der Slooten in Hindelopen, die hen als een soort pleegmoeder in huis nam. Toen ds. Van der Slooten eind 1939 naar haar nieuwe gemeente IJlst vertrok, verhuisden de jongens met haar mee en konden daar aanvankelijk vrij naar school gaan tot ze op 26.4.1942 een oproep ontvingen van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te Amsterdam om zich daar te melden, maar ds. van der Slooten wist met hulp van burgemeester Herman Jan Langman (20.3.1906 Harlingen, zoon van ds. Johannes Langman-25.6.1993 Zelhem) van IJlst gedaan te krijgen dat de jongens na aanvankelijk uitstel als 'Halb-Jude' tenslotte van de lijst werden afgevoerd. Zo overleefden ze de oorlog. Ds. van der Slooten onderhield ook contacten met haar doopsgezinde collega ds. Mesdag te Sneek (zie daar).

“Met haar huisgenote en helpster mej. Jacobs heeft Hannie van der Slooten de moed opgebracht successievelijk aan een twaalfstal pleegkinderen een thuis te bieden” (Laurense).

Archief: App. Laurense e.d.;

Lit.: ADW XXIII, nr. 7 (17.2.1968); *Doopsgezind Jaarboekje* 62 (1968), 143 en 63 (1969), 8vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 211; Alle G. Hoekema, ‘Bloembollen’ voor Westerbork; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)*, 21, 178; *Mennonite Encyclopedia* IV, 835v.; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 273.

452.

Dr. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne (geboren 17.6.1897 te Beilen, zoon van prof.dr. Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne [6.5.1869 Sliedrecht-1.5.1941 Wassenaar], kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht, CHU-politicus en minister van diverse departementen (1926-1939) en voorzitter van het Convent van Kerken (1940), en Cornelia de Jong [13.12.1871 Sliedrecht-8.10.1955 Zeist]-overleden 14.5.1986 te Wassenaar en op 16.5.1986 begraven Hervormde Begraafplaats bij Dorpskerk Wassenaar). Zijn broer ds. Nicolaas Ahasuerus Cornelis Slotemaker de Bruïne (23.7.1895 Haulerwijk-8.10.1969 Oegstgeest) was hervormd predikant en zendingsconsul in NOI; hij was gehuwd met Louize Rutgers (19.8.1892 Amsterdam-1984), dochter van prof.dr. Frederik Lodewijk Rutgers [26.11.1836 Breede-19.3.1917 Amsterdam] en Cornélie Cathérine Hermance Guye [27.1.1855 Amsterdam-22.10.1908 Amsterdam] en zuster van o.a. prof.mr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 ‘s Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum, D.) en dr. Abraham Arnold Lodewijk Rutgers (24.7.1884 Amsterdam-26.9.1966 Wassenaar), die beide een belangrijke rol speelden in het kerkelijk verzet. Zijn andere broer mr. Gerardus Hendricus Slotemaker de Bruïne (29.1.1899 Beilen-27.12.1976 ‘s Gravenhage; zie Cor Inja en Hebe Kohlbrugge) was bedrijfsmedewerker bij Philips en Centraal Beheer, secretaris van de Raad van Kerken voor Praktisch Christendom (in die functie onderhield hij nauwe contacten met de ‘*Bekennende Kirche*’ in Nazi Duitsland) en in 1940 mede-initiator van de zogenaamde Luntersche Kring. Later ontwikkelde hij zich tot een prominent verzetsman (‘Zwitserse weg’) en werd lid van het College van Vertrouwensmannen.

M.C. Slotemaker de Bruïne was **hervormd** predikant te Terkaple (21.5.1922-4.7.1926) en te Hoogkerk (1926-1929); secretaris Bijbelstudie NCSV (1929-1935); predikant **Protestantse Kerk van NOI** te Batavia (1936) en rector van de Theologische Hogeschool te Buitenzorg (1936-1938); als directeur van de *Hilfsstelle für Juden und Nichtarier*, Berlijn (1938-1939) verzorgde hij de opvang van Duits-Joodse vluchtelingen in Nederland; vanaf 27.7.1943 was hij voorganger in de godsdienstoefeningen in kamp ‘De Schaffelaar’ te Barneveld, waar prominente Joden waren ondergebracht; als psycholoog (stafmedewerker) was hij verbonden aan de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek Utrecht (1942-1963); daarna was hij nog werkzaam als zelfstandig psycholoog.

Dr. Slotemaker de Bruïne was gehuwd 1) op 30.1.1922 te Utrecht met **Adriana Maria Theodora van Leeuwen** (geboren 3.8.1898 te Avereest, dochter van prof.dr. Jacobus Adrianus Kornelis van Leeuwen [9.2.1870 Vlaardingen-13.8.1930 Utrecht], hervormd predikant en later hoogleraar encyclopedie van de theologie, oudchristelijke literatuur en exegese van het Nieuwe Testament aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en Wilhelmina Johanna Josina Maria Bronsveld [19.2.1867 Charlois-3.9.1943 Utrecht]-overleden 1990; gescheiden 27.5.1952) en 2) op 11.6.1952 te Kortenhoef met **Anna Maria Christiane Karla Hilde Schneider** (geboren 25.1.1899 te Hannover-overleden 1992), gescheiden van Ferdinand Max Fischinger (geboren 1.1.1889 Lienzingen, Baden-Württemberg); genaturaliseerd 8.10.1935, pensionhoudster te Utrecht.

Na de *Reichskristallnacht* van 8 op 9 november 1938 werd dr. M.C. Slotemaker de Bruïne namens de gezamenlijke Nederlandse vluchtelingencomités uitgezonden naar Berlijn om een uitreis naar of via Nederland te bewerkstelligen voor ‘niet-Arische’ Duitse vluchtelingen. Hij gaf daartoe leiding aan een min of meer particulier bureau, dat hij de naam *Hilfsstelle für Juden und Nichtarier* gaf en dat onderdak vond in het Nederlands gezantschap. Voor zover het christen-joden betrof, sloot dit werk aan bij zijn eerdere activiteiten, want reeds in 1933 had Slotemaker de Bruïne deel uitgemaakt van een commissie van ‘Kerkopbouw’ die moest nagaan in hoeverre hulp kon worden geboden aan de Duitse kerken. Hij werkte nauw samen met *Probst* Heinrich Karl Ernst Grüber (24.6.1891 Stolberg, zoon van leraar dr. Ernst Grüber en zijn Nederlandse vrouw Alwine Cleven uit Gulpen, L.-29.11.1975 West-Berlijn), die sedert midden dertiger jaren pastorale zorg besteedde aan Nederlandse evangelisch-lutherse christenen (Grübers moeder was Hollands, dus hij sprak de taal) en zich sedert 1936 vanuit de door hem opgerichte *Hilfsstelle für evangelische Rasseverfolgte* (door de *Sicherheitspolizei* ‘*Büro-Grüber*’ genoemd) inzette voor vervolgte gedoopte Joden. Tot 1940 (toen Grüber door de *Sicherheitspolizei* werd gearresteerd) wist hij – in samenwerking met o.a. dr. Slotemaker de Bruïne. – 1138 gedoopte Joden en hun echtgenotes het land uit te helpen. In de zomer van 1942 was M.C. Slotemaker de Bruïne als lid van de Interkerkelijke Overleg Commissie ter behartiging van Joodse aangelegenheden betrokken bij het kerkelijk protest tegen de Jodendeportaties. In 1943 was hij één van degenen die vorm gaven aan kerkelijke inspanningen ten bate van de christen-Joden. Aanvankelijk zou voor hen te Vught een apart kamp worden ingericht. Toen de Duitse autoriteiten tenslotte toch voor Westerbork kozen, weigerde de *Sicherheitspolizei* de afspraak na te komen dat Slotemaker de Bruïne de geestelijke verzorging daar op zich zou mogen nemen (hij woonde toen op het adres Rembrandtlaan 92 te Bilthoven en zou op zondag 6.6.1943 beginnen). Maar de Duitse autoriteiten gingen daarmee niet akkoord: in zijn plaats ging de Duits-Joodse predikant Bruno Gustav Franz Julius Benfey (4.9.1891 Rösrath bei Mühlheim, D.-28.6.1962 St. Stephan, Zwits.), die gehuwd was met dr. Sophie Kunert (1.3.1896 Spandau-18.1.1960 Göttingen), een ‘*Vollarierin und reichsdeutscher evangelischer Pastorin*’, voor. Zie ook: ds. H. Blum, ds. H. Eelsing, ds. N.R. Hefting en ds. A. Mulder. In september 1944 werden de (geprivilegieerde) christen-Joden ondanks protest van de kerken alsnog op transport gesteld naar Theresienstadt, waar ze gelukkig vrijwel allemaal de oorlog overleefden.

Bibl.: Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne, *Het joodse vraagstuk* (Nijkerk, 1946).

Lit.: Leo Aukes, e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 20; J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, 84-87, 129, 319; Probst Heinrich Grüber, *Tegen de stroom, op de bres voor mens en menselijkheid*; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 11, 54, 115, 126; Pim Ligtoet, ‘*Ik heb al een heel tijdje niets van me laten horen*’, 42; Dr. J. Presser, *Ondergang II*, 343; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 3/I, 272; Bd. 3/II, 172, 259, 263, 359; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 15, 18, 133, 143, 146, 175, 178, 180, 184, 241, 245, 260, 360, 366; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 90; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 401, 413v., 423, 429 II, 147, 153; Günter Wirth, *Heinrich Grüber – Dona nobis pacem! Rettet das Leben!*; J.A. Zeilstra, lemma ‘*Slotemaker de Bruïne, Martinus Cornelis*’ in: *Biografisch Lexicon VI*, 295vv.

453.

Jacob van der Sluis (geboren 6.5.1892 te Drachten-overleden 6.6.1957 Wijhe).

Onderwijzer; studie theologie VU Amsterdam (5.10.1929); kandidaat (24.11.1933); **gereformeerd** predikant te Oldekerk (29.7.1934-13.10.1946) en te Wijhe (3.11.1946-1.12.1952 wegens vervroegd emeritaat).

“Vanwege het feit dat de familie van boer Gosse Hiemstra (6.4.1885 Oostdongeradeel-19.3.1971; begraven Foudgum) en Johanna Maria Hiemstra-Hania (10.12.1887 Sijbrandahuis, Dantumadeel-18.5.1979 Leeuwarden, ‘Het Nieuwe Hoek’; begraven Foudgum) in Ternaard zich zo actief met het verzet bezig hield (ze verborgen nog 13 andere onderduikers op hun boerderij), was het op een gegeven moment te gevaarlijk voor de Joodse onderduiker Robert Jaap Meijer (15.9.1933 Amsterdam-31.5.2015) uit Amsterdam, om bij hen te blijven en verhuisde hij opnieuw, eerst naar de familie Sijbe Hoekstra (30.6.1916- Engwierum-27.2.1991; begraven Engwierum) en Klaaske Hoekstra-Zuidema (14.5.1918-31.10.2013) in het nabij gelegen Engwierum en in januari 1945 naar zijn ouders (= Maurits – Henk – Meijer [6.11.1902 Varik, Neerijnen-13.11.1987 Leiden] en Elisabeth Rosetta – Betsy - van Tijn [15.5.1907 Zwolle-1.12.1961 Leiden), die op de pastorie in Oldekerk (Groningen) verborgen waren; zij hebben de oorlog overleefd”. De echtparen Hiemstra en Hoekstra werden door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volkeren.

Lit.: *In memoriam Ds. J. van der Sluis* in: *Jaarboek 1958 der GKN; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 386, 395.

454.

Pieter van der Sluijs, officier *Orde Oranje-Nassau* (geboren 5.3.1887 te Amsterdam-, zoon van boekhandelaar Pieter van der Sluijs Sr. [1850 Delft- Jen Hendrina Bosma-overleden 4.11.1973 te Ommen; begraven op 7.11.1973 te Oud-Avereest).

Kandidaat (1917); **hervormd** hulpprediker te Numansdorp (1917); hervormd predikant te Haulerwijk (1918, bevestigd door prof.dr. J.R. Slotemaker de Bruïne) en Dedemsvaart (18.2.1923, bevestigd door prof.dr. J.R. Slotemaker de Bruïne-1.5.1952 wegens emeritaat); daarna verrichtte hij nog tot 1967 hulpdiensten te Apeldoorn; woonde daarna in Ommen.

Gehuwd op 1.7.1930 te Avereest met **Trijntje Alagonda Zoete** (geboren 25.2.1893 te Grijskerke, dochter van hervormd predikant ds. Bouwe Zoete (8.11.1865 Harlingen-7.4.1937 Utrecht) en Johanna Catharina Agatha Nonhebel-overleden 15.5.1975 te Zwolle). Ook haar oom, ds. Dirk Zoete (23.12.1852 Harlingen-11.8.1929 Leeuwarden), was hervormd predikant.

Ds. Van der Sluijs was actief in het verzet, hetgeen resulteerde in een langdurig gijzelaarschap in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel (13.8.1942-20.12.1943). Hij onderhield nauwe contacten met de verzetsman Arnold Douwes (= Petrus Arnoldus Conradus Douwes; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), de rechterhand van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen, die samen honderden Joodse onderduikers veilig onderdak wisten te brengen en te verzorgen in Nieuwlande en omgeving. Met het oog daarop bezocht Douwes veel predikanten van wie hij geschikte adressen en betrouwbare onderduikgevers hoopte te ontvangen, zo ook meermalen ds. Van der Sluijs in Dedemsvaart. Douwes noemt zijn naam een aantal malen in zijn oorlogsdagboek, o.a. op : ‘*De predikant, die ondergedoken zat, verscheen die morgen onverwacht op de preekstoel. Hij zei: ‘Het is natuurlijk prima om je huis open te stellen voor neven en nichten en andere familieleden, maar je mag nooit vergeten – vooral in deze verschrikkelijke tijden - dat er veel anderen zijn die hulp behoeven’.* Hij zei ook: ‘*Wees niet gierig, maar geef, geef voor de goede zaak! Hij had het ook over de eigentijdse moraal: ‘De moraal’, zei hij ‘is om zeep geholpen!’ Ik vond het een hele geschikte preek voor deze tijd. Zodra de dienst beëindigd was, verdween de predikant weer’* (Arnold Douwes).’ In de tijd dat ds. Van der Sluijs in Dedemsvaart stond had hij de volgende collega’s naast zich: de later hoogleraar dr. Albertus Hendrik Edelkoort (5.9.1890 Utrecht-28.5.1956 Utrecht; hij stond er van 1921-1927), ds. W.A. Zeydner (zie daar; van 1927-1934;), ds. Gerrit Bos: van 1932 tot 1936, daarna gevangenispredikant in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen) en ds. Hendrik Jacobus van Heerden (26.1.1910 Haarlem-8.11.1997 Scheveningen: van 1936 tot 1945).

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 72; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 209.

455.

Klaas Gerhardus van Smeden (geboren 27.3.1888 te Middelburg, zoon van Bauke van Smeden [1840 Harlingen-1904 Harlingen] en Akke Alta 1846-1927]; Bauke van Smeden was eerder gehuwd met Hijke Plantinga [1846-1874]-overleden 11.4.1980 Utrecht; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht).

Rijksambtenaar; **christelijk gereformeerd** predikant (op basis van artikel 8 KO) te Kampen (1.2.1925), te Haarlem-Noord (9.10.1928), te Enschede (29.10.1933), te Groningen (11.12.1938) en te Utrecht-Noord (14.2.1950-31.10.1965 wegens emeritaat).

Gehuwd op 17.10.1917 te Leeuwarden met **Jeltje de Jong** (geboren 15.11.1890 te Sint Annaparochie, dochter van Fedde de Jong en Jeltje Bosma- overleden 5.9.1968 te Utrecht). Hun zoon ds. Bauke van Smeden (11.1.1919 Zwolle-6.2.2009 Rijswijk) was christelijk-gereformeerd predikant te Kampen, Rotterdam-Zuid, Amsterdam-Nieuw-West, Amersfoort en 's Gravenhage-Zuid.

“Ook K.G. van Smeden heeft tijdens de oorlog, volgens zijn dienstbode, onderduikers in de pastorie onderdak gegeven”. “Het duurde niet lang of er kwamen onderduikers. Een schuilplaats werd gevonden in de kerk”.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 272, 419; W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*; H. Oolders-Jurjens, *Het leven in de Groninger pastorie in oorlogstijd* in: *Kerkblad voor het Noorden*, editie 2.5.2008, 4.

456.

Bernard (Ben) Daniël Smeenk (geboren 11.8.1908 te Enkhuizen, zoon van Christiaan Smeenk [10.12.1880 Zevenaar-17.7.1964 Arnhem], sociaal voorman en Tweede Kamerlid voor de ARP, en Everdina Maria Kleinhout [1877 Arnhem-1950 Arnhem]-overleden 8.9.2002 te Amsterdam-Noord, Eduard Douwes Dekkerhuis; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1928); jaargenoten: ds. L. Overduin (zie daar) en ds. D.J. Ras (zie daar); kandidaat (14.5.1933); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; **gereformeerd** predikant te Blokzijl (6.10.1935-20.6.1943; hij volgde daar zijn oudere broer ds. Gerrit Smeenk (13.9.1904 Arnhem-23.11.1971 Almelo) op, die tijdens de oorlogsjaren predikant te Vlissingen [1935-1945] was); te Renkum en Heelsum (27.6.1943-1.11.1948); te Balikpapan, Borneo (Nederlands Oost-Indië; februari 1947-september 1948: geestelijke verzorging van verstrooide gereformeerden in Indonesië) en te Amsterdam-Zuid voor de evangelieverkondiging onder Israël (16.1.1949-1.1.1972 wegens emeritaat); in die periode was hij tijdelijk predikant te Tiberias, Israël (1966-1969).

Gehuwd in 1935 met de schilderes **Josina Anna Knap** (geboren 16.2.1900 te Amsterdam, dochter van de kunstschilder Gerrit Willem Knap [2.5.1873 Amsterdam-24.11.1931 Amsterdam] en Tannetje Dronkers [28.5.1878 Mijdrecht-15.2.1963 Amsterdam]-overleden 29.7.1991 te Amsterdam).

Door ds. B.D. Smeenk werden vanaf 1943 tientallen Joden ondergebracht in Renkum-Heelsum. Smeenk gaf bij het zoeken van huisvesting prioriteit aan de Joden, ‘want wie naar Duitsland moet gaan als militair, arbeider of student, gaat wel een onzekere toekomst tegemoet, maar dat is niet zo erg als het lot van de Joden, want dat is verschrikkelijk’. ... “Dankzij de invloed van ds. Smeenk werd het gemakkelijker, onderduikers in Renkum te plaatsen. Hij zelf begon op grote schaal Joden onder te brengen bij leden van onze gemeente. De LO zorgde voor de benodigde bonkaarten. Al gauw had hij er 80 (als ik me goed herinner) nodig en hij kreeg ze”. Volgens zijn zoon Chris Smeenk (Erasmuslaan 38, Amstelveen)

betrok ds. Smeenk Joodse onderduikers (vooral kinderen uit Amsterdam en Rotterdam van Johannes Boogaard uit de Haarlemmermeerpolder. *De jaren te Renkum-Heelsum, met name de oorlogsperiode, waren in menig opzicht een hoogtepunt. Tijdens de intreedienst (27 juni 1943), waarin ambtshalve ook de burgemeester aanwezig was, vermaande hij de overheidsdienaren liever af te treden dan mee te werken aan daden van onrecht. Bijna iedere preek was afgestemd op de bezettingssituatie. Vurig werd gebeden om het afleggen van de 'geest van vreesachtigheid' en om vrijlating van de gevangenen waarbij gedankt werd dat deze bereid waren geweest hun leven op het spel te zetten ter wille van de gerechtigheid en de medemens. Het woord ging samen met de daad. Van tientallen huizen te Renkum-Heelsum gingen deuren open (ook die van de pastorie uiteraard) en vond de Joodse vluchteling een schuilplaats als onderduiker, dankzij Smeenks inspanning en overtuigingskracht. Eén van zijn uitspraken in die tijd was, met verwijzing naar het verhaal van de drie mannen in de brandende oven: "God is bij machte ons te beschermen; maar zelfs indien niet, we zullen het afgodsbeeld niet aanbidden (Daniël 3: 18). Als 'oom Ben' was hij adviseur van een knokploeg in zaken van ethische aard. De herinnering aan het mislukken van een poging om een groep Joodse kinderen te Arnhem te redden is een levenslang trauma gebleven" (Johan M. Snoek). "De pastorie aan de Kerkstraat werd een pleisterplaats en doorgangshuis. Zij die op de vlucht waren om aan de greep van de Duitse horden te ontkomen, vonden van hieruit een veilige plaats. Met name voor de Joodse verdrevenen zette ds. Smeenk zich onnavolgbaar in. Hoeveel zonen en dochters van het "oude volk" hij gered heeft van de concentratiekampen is onbekend gebleven. Ds. Johannes M(artinus) Snoek (zie daar) schrijft later in een brief van maart 1988 dat het getal dichterbij de 100 dan bij de 50 ligt. Een maand voor de komst van ds. Smeenk waren alle mannen van 18-35 opgeroepen voor de vijand te gaan werken. Smeenks overredingskracht niet te zwichten voor het goddeloze nazisme heeft zeer velen weerhouden aan deze oproep gehoor te geven. Zijn naaste medewerkers waarschuwden hem dikwijls voor het grote gevaar dat hij naar zich toe trok. Maar iedere schijn van vrees wuifde hij weg. God had een wachter voor zijn deur gezet, was zijn antwoord. Najaar 1943 startte hij samen met zijn vrouw Josina Knap het jeugdwerk opnieuw. Het Duitse verbod negeerde hij, zoals hij alles afwees wat tegen zijn overtuiging inging. Smeenk stond als een rots in de branding, de zwakken vermanend de geest van vreesachtigheid geen kans te geven. Smeenk wilde niemand verliezen. De gemeente groeide samen tot een hechte eenheid. De vrijmaking, die in 1944 kerkelijk Nederland in beroering bracht, ging de kerkdeuren voorbij. Toen de kerkelijke broedertwisten op haar hoogtepunt waren, moest de gehele Veluwezoom evacueren. Op dat moment was er voor alle maar een axioma: het behoud van lijf en goed. Na de terugkeer van de evacuatie in 1945 was men dankbaar elkaar weer te ontmoeten in de vertrouwde kerkruimte. Half mei 1945 hield ds. Smeenk in een villa aan de Utrechtseweg zijn eerste preek voor 20 aanwezigen. Enkele weken later werden de diensten weer in de eigen kerk gehouden. De kerk had het oorlogsgeweld redelijk doorstaan. Wel gutste de regen soms door de gaten in het dak. Geen nood. Onder uitgestoken paraplu's bracht de eerste herstelkollekte f 15.000.- op. Het was een blij dankoffer. De eenheid was behouden, had nieuw gestalte gekregen. Meer dan voorheen had men elkaar nodig om te bouwen aan een nieuw begin. De Hervormde kerk in Renkum was verwoest. Een broederlijke overeenkomst tussen de kerkeraden kwam tot stand. De Renkumse hervormden hebben tot 1950 beschutting en gastvrijheid gevonden onder het gereformeerde dak. Als dank ontvingen de gereformeerden een Statenbijbel. De pastorie in Renkum was onbewoonbaar. Men kon terecht in villa 'Martha' naast de kerk. Smeenk verhuisde naar de huurwoning die daarna als pastorie in gebruik werd genomen. Intussen werkte ds. Smeenk in hecht temverband met zijn hervormde ambtsgenoten, waarbij pastoor Stockman zich geestdriftig aansloot. Met personen van uiteenlopende richtingen bundelden zij hun krachten in Nationaal Volksherstel ten dienste van de wederopbouw. Ook in de HARK (Hulpactie Rode Kruis), die verantwoordelijk*

was voor de verdeling van het goederenaanbod dat uit het gehele land en uit het buitenland naar de berooide gebieden toestroomd” (Hans Braakhuis). Het echtpaar Smeenk ontving op 20.3.1980, samen met (schoon)moeder Tannetje Knap-Dronkers, echtgenote van de schilder Gerrit Willem Knap, de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak hadden geboden aan Stella Ricardo (17.9.1926 Amsterdam, dochter van winkelier Aaron Israel Ricardo [26.9.1885 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor] en winkelierster Rebecca Nabarro [7.9.1885 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]-20.10.2020 Amsterdam), gehuwd met Manuel Philip Menco (21.9.1927 Groningen, zoon van koopman Salomon Carel Minco [12.6.1888 Ootmarsum-27.8.1933 Groningen] en Bartha Henriëtte Denneboom [26.7.1901 Beilen-24.1.1991 Groningen]-8.7.1994 Groningen). Ds. Smeenk richtte achter een boekenplank in zijn studeerkamer een schuilplaats in waar Stella zich in geval van nood kon terugtrekken. In Doorwerth – dat kerkelijk behoorde tot de gereformeerde kerk van Renkum-Heelsum – waren Joodse onderduikers ondergebracht bij vier gereformeerde gezinnen aan de Kerklaan, n.l. op nr. 26 bij de familie Mons, op nr. 30 ten huize van de familie De Hoog (= chemicus bij de AKU Maurits Heertje [16.3.1901 Amsterdam-22.4.1985 Emmen] en Estella Philips [17.6.1906 Amsterdam-12.9.1994 Emmen], ouders van de econoom prof.dr. Arnold Heertje [19.2.1934 Breda-4.4.2020 Naarden], die zelf ondergedoken heeft gezeten te Arnhem, Amsterdam, Wormerveer en Nieuw-Vennep), op nr. 32 bij het gezin Kleefsman en tenslotte op nr. 36 bij de familie Boelens (= de zusters Esther Cohen (geboren 1.6.1884 Renkum) en Betje Cohen (geboren 5.2.1887 te Renkum), die een zuivelwinkel dreven aan de Kerkstraat 5 te Renkum en zich op 20.4.1943 verdrinken – met een lint aan elkaar verbonden - in de Rijn bij Wageningen, nadat ze vanwege een dreigende razzia moesten vluchten uit Doorwerth en nergens meer onderdak konden vinden. Ze liggen begraven Joodse begraafplaats in Wageningen). Ook de Joodse Martha Koster (geboren 30.8.1904 Arnhem, dochter van godsdienstonderwijzer Gabriel Koster [1868 Leeuwarden-24.5.1918 Arnhem] en Wilhelmina Levie (11.4.1871 Amsterdam-27.8.1952 Pardess Hanna, Israël]-overleden) bracht geruime tijd door op een onderduikadres aan de Kerklaan in Doorwerth (familie Boelens?). Kort na de oorlog schreef zij een verslag over de oorlogservaringen van haar zelf en haar moeder (later als boek uitgegeven onder de titel “*Ons leven in onderduiktijd*”), dat hogelijk geprezen werd, o.a. door dr. Jacques Presser (24.2.1899 Amsterdam-30.4.1970 Amsterdam). Hij schreef haar d.d. 22.8.1951 (brief in het NIOD):

‘Zeer geachte mejuffrouw Koster, Gaarne kom ik U nog even mijn hartelijke dank betuigen voor het mij gezonden verslag, dat ik nu eens op mijn gemak ga overlezen. Ik ben blij, dat wij over dit stuk beschikken, omdat U er in geslaagd bent deze tijd in alle opzichten voor ons te doen leven: “een stukje werkelijkheid, gezien door een temperament”, heeft men wel eens gezegd.

Met de meeste hoogachting, J. Presser”.

Het citaat is waarschijnlijk afkomstig van de filosoof Francis Bacon, 1st Viscount of Saint Albans (22.1.1561 York House, Londen-1626 Highgate, Londen) of de romanschrijver Emile Zola (2.4.1840 Parijs-29.9.1902 Parijs) en wordt o.a. geciteerd door de schilder Vincent van Gogh (30.3.1853 Zundert-29.7.1890 Auvers-sur-Oise) in één van zijn brieven aan zijn broer Theo(dorus) van Gogh (1.5.1857 Zundert-25.1.1891 Utrecht; nr. 361). En niemand minder dan Simon Carmiggelt (7.10.1913 's Gravenhage-30.11.1987 Amsterdam) gaf het boek een gunstige recensie (in een Engelstalig periodiek):

‘This book contains the account a young Jewish woman wrote about the period during the German occupation she lived ‘underground’ in the Netherlands. The writer’s power of observation make for a series of almost comical and often tragical details, which are part of

the lives of people , who are forced to live together under great pressure. Those who want fully to understand this fearful period, should read Martha Koster's book'.

Het is zeer waarschijnlijk dat ds. Smeenk van dit alles op de hoogte was of er mogelijk zelfs voor gezorgd heeft om de Joodse onderduikers in Doorwerth onder te brengen.

Bibl.: C. Smeenk, *De revolutionaire 'totaal-staat'* (Haarlem, 1936; uitgave ARP); C. Smeenk, *Tegen valsche democratie en Nationaal-Socialistische Dictatuur* (Kampen, 1937; uitgave ARP). C. Smeenk, *Het Christen-Socialisme* (In: 'Ons Arsenal' 3^e serie z.j.).

Lit.: Hans Braakhuis, *Kerken en kloosters in de gemeente Renkum* (www.hans-braakhuis.nl/Renkum/kerken.htm); ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 82; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004); Nic. Jansen, *Van grote en kleine dingen*, 50v-55; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397 enz.; Martha Koster, *Ons leven in onderduiktijd*; ; Herinneringscentrum Kamp Westerbork – Bevrijdingsverhalen (bevrijdingsportretten.nl/portret/wilhelmina-koster-levie/); Jaap Meijer, *Een lint van wanhoop – Herinneringen aan Esther en Betje Cohen; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 809v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 135, 145v; J.M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen*, 79v. 101v., 106, 108, 129, 138, 140, 143 en 157; Johan M. Snoek, *In memoriam Bernard Daniël Smeenk*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004). 39vv.; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 125, 129, 131vv., 129, 141, 143, 149v., 153, 194, 197vv., 206 en 288

456a.

?**Schminck**, predikant te Arnhem (= wel zeker **ds. B.D. Smeenk**, Renkum/Heelsum. Zie daar).

“Sandor Baracs, alias Ome Piet, (17.11.1900 Boedapest-5.8.2002 Driebergen), Joods-Hongaarse verzetsstrijder (lid van verzetsorganisatie ‘Burgerwacht’ en Knokploeg Amsterdam, als wapeninstructeur betrokken bij de communistische verzetsgroep CS-6 en medewerker van ‘Trouw’), was een vriend van de familie Vleeschhouwer en hij slaagde erin hen uit de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam te laten ontsnappen. Met behulp van dominee Schminck uit Arnhem vond Ome Piet aparte schuiladressen voor de hele familie”.

Baracs trouwde op 20.1.1944 met Hester Juliana Octavia van Gennep (8.7.1916 Amsterdam-1.1.2000 Doesburg), die samen met de eigenares van een schoonheidssalon, Pauline van Waasdijk (29.3.1917 Den Helder-18.8.1976 's Gravenhage), en o.a. rechtsgeleerde en verzetsstrijder Gesina van der Molen (20.1.1892 Baflo -9.10.1978 Aerdenhout; medeoprichter van ‘Trouw’) en Johan van Hulst (28.1.1911 Amsterdam-22.3.2018 Amsterdam), directeur van de Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan, 91 Joodse kinderen uit de crèche van de Hollandse Schouwberg wist weg te smokkelen. Baracs, Van Gennep, Van Hulst, Van der Molen en Van Waasdijk werden door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen uit de Volkeren’.

Lit.: René Kok/ Erik Somers, *Stad in oorlog – Amsterdam 1940-1945 in foto's*, 182; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 99v., 420v., 512., 612v.

457.

Prof.dr. Evert Louis Smelik (geboren 8.9.1900 te 's Gravenhage, zoon van de gereformeerde onderwijzer Jacob Smelik en Elisabeth Albertha van Ruijtenberg-22.2.1985 te Geldrop overleden aan de gevolgen van een hersenbloeding; begraven Protestantse Begraafplaats ‘De Bucht’, Bergeijk).

Smelik studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1919); hij was lid van het VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes) en de NCSV en raakte in zijn studententijd bevriend met de latere Gereformeerde predikant Catrinus Mak (28.9.1899 Schiedam-3.7.1983 Smalingerland; vader van de journalist en historicus Geert Mak). Die vriendschap werd in

1926 verbroken toen Smelik in het conflict over de vraag, of de slang in paradijs al dan niet gesproken had, positie koos voor de door de Generale Synode afgezette dr J.G. Geelkerken (zie daar) en vervolgens ook zelf werd afgezet. Pas na 1967 herstelden beide het contact. Kandidaat (9.5.1924); **gereformeerd** hulpprediker te Bloemendaal (15.7.1924-september 1925), predikant te Tienhoven (6.12.1925-29.9.1926; geschorst, later afgezet, omdat hij zich – zoals gezegd - niet kon verenigen met de besluiten van de Generale Synode van Assen 1926 omtrent de kwestie-Geelkerken. In augustus 1928 predikant van **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Rotterdam en in februari 1937 te Hilversum. Vanaf september 1939 bleef hij tot aan de aansluiting van het Hersteld Verband bij de Nederlandse Hervormde Kerk predikant van Amsterdam-Zuid; in 1943 promoveerde hij aan de UvA op de dissertatie ‘*Vergelden en vergeven*’; **hervormd** predikant te Amsterdam (15.5.1946 voor het werk onder buitenkerkelijken, vooral studenten, predikant te Amsterdam-Zuid); kerkelijk hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam in de Bijbelse godgeleerdheid, christelijke zedenkunde, praktische godgeleerdheid en Nederlands Hervormd kerkrecht. (15.2.1949); emeritus: 1.9.1967.

Gehuwd 1) op 7.11.1925 met **Geertje Jaape** (geboren 20.12.1898 te Westzaan, dochter van Tijmen Jaape [1874-1930; begraven Egmond aan de Hoef] en Cornelia Siegers-overleden 11.1.1954 te Amsterdam; begraven Begraafplaats ‘Te Vraag’ aan de Sloterstraatweg, Amsterdam), verpleegster in psychiatrisch ziekenhuis te Bloemendaal en 2) op 30.12.1960 met **Margaretha Sneller** (geboren 23.12.1913 te ‘s Gravenhage, dochter van prof.dr. Zeger Willem Sneller [11.12.1882 Winsum-10.11.-1950 Amsterdam], historicus en hoogleraar historische geschiedenis aan de Handelshoogeschool Rotterdam, na de oorlog lid van het directorium van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), en Cornelia van Latesteijn-overleden 19.9.1989 tijdens een vakantie in Drenthe), longarts van het voormalig studentensanatorium te Laren. Margaretha’s jongere broer ds. Egbert (Ekke) Sneller (24.11.1920 ‘s Gravenhage-5.4.1996 Haarlem; Algemene Begraafplaats Heemstede) was tijdens de oorlog hervormd hulppredikant te Rotterdam-Delfshaven (1942) en daarna predikant te Aalsum-Wetzens (1946-1948).

Evert Smelik maakte deel uit van de organisatie van zijn collega Leendert Overduin (zie daar) in Enschede. In Amsterdam was hij nauw betrokken bij het verzetswerk van Groep 2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (14.10.1903 Cimahi, NOI-15.9.1967 Bergen NH; zie ook: ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs en ds. J.H.F. Remme). “*In Groep 2000 zijn het vooral de Joodse onderduikers die zijn inzet vergen. Smelik is één van de dominees die meewerken aan de geestelijke verdiepbijeenkomsten die regelmatig in het wijkgebouw van de NH Kerk aan de Jacob van Lennepkade worden gehouden*”. Op verzoek van zijn collega dr. J.G. Geelkerken (zie daar) bracht ds. Smelik een jonge Joodse vrouw, Eva (Eefje) van de Ven (geboren 6 juni 1924 te Amsterdam, dook onder op diverse onderduikadressen waar ze de oorlog overleefde). In het bijzijn van alleen dr. Geelkerken heeft ds. Smelik op zeker moment en op haar verzoek Eefje en haar kind gedoopt (tot de huidige dag bewaart zij het schaalje waarmee de doop werd bediend). Op 7.9.1977 ontving prof. Smelik de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderduikadressen geregeld had voor o.a.: 1) Eric Wolfgang Zielenziger (6.2.1920 Berlijn, enig kind van economist/ journalist Kurt Arthur Zielenziger [21.2.1890 Potsdam-19.4.1944 KZ Bergen-Belsen] en Lilly Serafine Weijl [18.12.1892 Berlijn-13.5.1945 Tröbitz) -20.11.2010 New York City, USA). Eric had een baantje bij de Joodsche Raad en dook in 1943 onder. Na de oorlog emigreerde hij naar de USA en werd een succesvol zakenman. Zijn vrouw Ruth Zielenziger-Weijl was hoogleraar aan het Jewish Theological Seminary of America in New York-20.11.2010 Bronx, New York, USA). 2) Lore Herman Pintus (9.5.1921 Berlijn-dochter van Hans Erich [Eric] Pintus (2.7.1884 Berlijn-plaats en datum van

overlijden onbekend], directeur Shell Oil Company Germany, en Elisabeth Weinmann [23.5.1897 Alzey-datum en plaats van overlijden onbekend] -31.1.1989 Tel Aviv, Israël). Na de dood van haar tweelingbroer Heinz Emil Pintus KZ Mauthausen (9.5.1921 Bad Godesberg-9.8.1941 KZ Mauthausen; hij was op 11.6.1941 bij de razzia in Amsterdam opgepakt) dook ze in juni 1942 door bemiddeling van ds. L. Overduin van Enschede met haar ouders Eric en Lise Pintus onder in een R.K. Kerk te Amsterdam. In de zomer van 1944 werd ze met haar ouders opgepakt en naar Westerbork gebracht; vader en moeder werden gedeporteerd naar het ghetto van Theresienstadt en overleefden de oorlog niet. Lore kon tot de bevrijding in Westerbork blijven; ze was actief in een Joodse verzetsgroep binnen het kamp, waarvoor zij werkte als vervalser. Na de oorlog is ze in Israël gehuwd met Gavriel Peter Herman (maart 1916 Olomouc, Tsjechië)-1983 Israël), medestichter van de kibbutz Ein Gev, Israël. Ze waren de ouders van Nino Chanaya Herman, Israëliisch art-fotografer) en 3) Bram de Jong (= Avraham Yinnon; geboren 18.5.1913 te Rotterdam, zoon van de koopman in lompen, voorzanger en godsdienstleraar David de Jong en Henriëtte Heijermans-24.10.1995 Jeruzalem; zie ook ds. C.D. Israël Sr.), gehuwd 1) in 1913 met Elly Wijler (1913-1974; gescheiden 1939) en 2) in 1959 met Shulamit Shamir; zie artikelen in 'Trouw' d.d. 29.9.1984, 29.3.1985 en 10.9.1991 "*Verwaterd christendom steunt te veel op Joodse bronnen*"). Bram de Jong, uitgever en hoofdredacteur van het NIW, schreef bij Smeliks overlijden: "*In zijn gevoelige necrologie over prof. E.L. Smelik in 'Trouw' (25.5.1985) zegt dr. J(an) W(illem) Schulte Nordholt (12.9.1920 Zwolle-16.8.1995 Wassenaar), dat zijn antwoord op het verzoek een herdenkingswoord te schrijven, was: "Ik moet het doen ... als een werk der dankbaarheid". Dezelfde drang brengt mij ertoe een noodzakelijke, hoewel persoonlijke aanvulling te geven. Het is misschien weinig of niet bekend, dat prof. Smelik vele Joden hielp en redde, tijdens de nazi-bezetting. Hij verbood, streng en categorisch, dankbaarheid hiervoor. De dood echter verlost en bevrijdt. Nu mag en moet het gezegd worden. Ds. Smelik zou in het voorjaar 1943 promoveren op het proefschrift "Vergeven en Vergelden". Maar hij wilde dat niet aan een universiteit die voor Joden verboden was. Dus moest het voor 1 april (= de dag waarop het Joden verboden werd te doceren aan een universiteit; GCH). Tevens wilde hij, dat bij zijn thesen, twee stellingen over het Oude Testament zouden zijn. Er moesten ook Hebreeuwse lettertekens in voorkomen. Hij verzocht mij (Bram de Jong was leraar Hebreeuws aan de Joodse HBS te Amsterdam; GCH) de stellingen voor te stellen en zelf wendde hij zich tot een torah-schrijver om de Hebreeuwse woorden te schrijven. Hebreeuws mocht reeds niet meer worden gedrukt. Meestal bezocht hij mij 's avonds, als voor de Joden de avondklok gold, en het dus prettig was iemand te ontvangen. Eens zei hij: "ik zie in de ogen van uw dochtertje – toen twee jaar – al het leed van uw volk. Wilt u haar niet laten onderduiken? Ik antwoordde prompt: ja. Spoedig dook ze onder, tweemaal moest ze van plaats veranderen, altijd met hulp en onder de supervisie van ds. Smelik. Hij wist, dat ik niet wilde, dat ze gedoopt zou worden. Later, nadat hij ook voor de onderduik van mij en mijn vrouw had gezorgd, vroeg hij mij of ik het goed vond dat ze het eerste couplet van het gebed "Heere, ik ga slapen, ik ben moe" zou bidden. Inderdaad een gebed dat iedere gelovige kan bidden. Zelf was ik nogal traag met de voorbereiding van de onderduik. (Het werd hem ook bijna fataal: er werd een razzia gehouden in de buurt van de Pretoriusstraat, waar hij woonde, en De Jong en zijn vrouw konden slechts aan arrestatie ontkomen door zich onder de vloer te verbergen; GCH). Toen het hem te langzaam ging en voor ons te gevaarlijk werd, kwam hij bij ons aan en "dwong" ons met hem mee te gaan en bij hem thuis te slapen, dat leek hem voor ons veiliger ... En voor hem en zijn gezin?! Daar sprak hij niet over! Dit heel bijzondere logies, zo menselijk en teder – 's ochtends bracht hij thee op bed – zal ik nooit vergeten. Hij zorgde, zonder zich ooit op de voorgrond te stellen en zonder theologisch of godsdienstig vertoog. Ook mijn Hebreeuwse boeken, evenals die van de liberale rabbijn dr. (Ludwig Jacob) Mehler (4.5.1907 Berlijn-10.4.1945 KZ Bergen-Belsen; sinds 1934 was hij rabbijn van de liberaal-*

Joodse gemeente te Amsterdam en woonde op het adres Watteaustraat 5III; zijn vrouw en hun beide kinderen overleefden de oorlog; GCH), *waren in zijn pastorie "ondergedoken"*. Ds. Smelik zorgde ervoor dat De Jong en zijn vrouw uiteindelijk in Nijmegen terecht kwamen bij familie van een gemeentelid van hem. Daar overleefden ze het bombardement van 22 september 1944. Nadat ze door bemiddeling van een Rooms-katholieke pater tijdelijk in een klooster in Grave hadden verbleven, vonden ze daar via de plaatselijke gereformeerde predikant ds. Zielhuis (zie daar) een nieuw onderduikadres en beleefden daar de bevrijding. Ook hun dochtertje, dat ondergedoken had gezeten in Amsterdam, overleefde de oorlog. *Na de oorlog zei hij (ds. Smelik) mij, dat hij het contact niet wilde voortzetten. Hij kon niet het voorwerp van voortdurende dankbaarheid zijn. Het was hem te veel. Ik begreep hem. Maar hij kon niet voorkomen of verbieden dat hij tot heden in mijn hart leeft als een heel bijzonder goed, gevoelig, gelovig mens* (in 'Trouw', d.d. 29.3.1985). Veel later zei Yinon in een interview door Elma Verhey: *'Ik was natuurlijk gek, helemaal gek. ... Tegen dominee Smelik, die nota bene mijn kind liet onderduiken, riep ik: als u haar doopt, dan heb ik liever dat u haar dood maakt. Vandaag de dag zou ik dat echt niet meer zeggen. ... Maar onder de dwang van die omstandigheden toen? Van Hitler mocht ze geen Jodin meer zijn, moest ze dood. Voor mij stond dopen, dus geen Jodin meer zijn, daarmee gelijk. Dominee Smelik was groots. Echt groots. Die ging niet in discussie, hij begréep. Smelik schreef me een brief waarin hij vertelde dat mijn dochter bij een gereformeerd gezin was ondergebracht. Vindt u het goed, schreef hij, dat ze het volgende nachtgebedje leert, want ze moet mee doen met het gezin: "Here, ik ga slapen, ik ben moe, ik sluit bei mijn oogjes toe. Here houdt ook deze nacht, over Bibie – zo noemden haar pleegouders haar – trouw de wacht". Dat gebedje hangt nu op een wandtegel in haar slaapkamer'*.

Archief: *Inventory of the Pintus Family Papers* (1970; College of Charleston, South Carolina, USA, Special Collections).

Lit.: M.J. Aalders, lemma 'Smelik, Evert Louis' in: *Biografisch Lexicon*, V, 474vv.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 71; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 103, 116, 120v., 132, 201; G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenner*, 24, 31, 35, 39, 43, 56, 63v., 68vv., 88, 94 en 114; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 39; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 108v., 116v., 119v., 468, 475; Inez Polak, artikel 'De oorlog door als vrome jood onder gereformeerden' in *Trouw* d.d. 29.9.1984; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 137 en 811 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld, bovendien staat zijn naam daar fout gespeld: 'E.S. Smelik' moet zijn: E.L. Smelik); Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 313 en 449; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 37v.

458.

Sybre (Siep) Roelof Smilde (geboren 27.9.1906 te Harlingen, zoon van Jan Smilde [1867 Nijehaske, Haskerland-1943 Rotterdam, daar begraven] en Jozina Krekel [1866 Stadskanaal-Onstwedde-1956 Rotterdam, daar begraven]-overleden 22.2.1995; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats, Heerde).

Kandidaat te Hattem (1932); **gereformeerd** predikant te Geesteren-Gelselaar (31.7.1932-2.12.1934), te Zeist (11.12.1934-21.6.1938; te Bilthoven (17.7.1938-15.2.1942), te Rotterdam-Delfshaven (1.3.1942-18.10.1950), te Dordrecht (25.10.1950-20.1.1963) en te Heerde (3.2.1963-1.10.1971 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 21.7.1932 te Krabbendijke met **Sara Andrea**, later **Andree** (geboren 1.4.1901 Oosterend, Hennarderadeel, dochter van de gereformeerd predikant ds. Andries Andree [1.1.1866 Franeker-13.1.1934 Groningen] en Trijfoosa Kropveld [1871 Veldhausen - 1927]-overleden 7.2.1949 Rotterdam. Sara Andree was via haar moeder, die een dochter was van ds. Eliëzer Kropveld (8.6.1840 Coevorden-3.8.1920 Werkendam; daar begraven) en de

niet-Joodse Geesje Kuipers weliswaar van Joodse origine, maar dus niet zelf Joods volgens de daarvoor geldende regels. Haar grootvader Eliëzer Kropveld stamde wèl uit een Joodse familie, maar bekeerde zich in 1862 tot het christelijk geloof, deed belijdenis en werd gedoopt door ds. Jakob Moolhuizen [3.9.1827 Muiden-20.12.1900] Beilen uit het naburige Emlichheim (D.). Op dienst instigatie studeerde hij vervolgens theologie aan de Theologische Hogeschool in Kampen en werd in 1870 bevestigd in zijn eerste gemeente Veldhausen (D.), NB zijn geboorteplaats. Vervolgens heeft hij in woord en geschrift daadwerkelijk ingezet voor de Gereformeerde Jodenzending. Een broer van Sara Andree, ds. Jacobus Andree (25.9.1905 Spijk-22.7.1991 Harderwijk), was tijdens de oorlogsjaren geestelijk verzorger bij de Stichting 'Vogelzang' te Bennebroek (1935-1943) en gereformeerd predikant te Delfzijl (1943-1947). Na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde ds. Smilde 2) in 1951 met **Adriana (Jeanne) Cornelia van der Spek** (geboren 24.11.1925 te Rotterdam, dochter van ir. Cornelis van der Spek [1898-1965], werktuigbouwkundig ingenieur, en Cornelia Adriana van der Ree [1897-1973]-overleden 3.2.2018 te Heerde; aldaar begraven). Jeanne van der Spek was een nicht van dr. Pieter van der Spek (18.9.1896 Schipluiden-8.10.1990 Utrecht), die tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te 's Gravenhage-Zuid (1932-1962) was.

Op 20.5.1942 werd ds. Smilde gearresteerd in Rotterdam vanwege zijn '*verzet tegen 't nationaal-socialisme in prediking, op bezoek, enz'*' (Th. Delleman, 232) en verbleef tot 4.7.1942 op het Hoofdbureau van Politie aldaar; vervolgens bracht hij korte tijd door in kamp Amersfoort, om van 4.9.1942 tot 29.4.1945 het KZ Dachau te doorstaan. Op 2.3.1945 leidde hij daar de rouwdienst van ds. Gerrit Plantagie (zie daar). In 2015 ontdekte Jelle Kaptein uit Urk bij sloopwerkzaamheden in de voormalige pastorie te Bilthoven op een oude badkamerdeur een laatste boodschap van het Joodse echtpaar Levie Sajet en Ester Zilberstein, dat daar onder de naam 'Smilde' tot 1942 ondergedoken had gezeten. De tekst luidt: "*Kijk op het dak en vind mijn laatste persoonlijke eigendommen en probeer na de oorlog onze familie te vinden. God van Israël, heb erbarmen met uw vertrapte broeders. Bilthoven, 23 April 1942. Levie Sajet, geboren te Nijmegen 1.8.1881 en huisvrouw Ester Zilberstein, geboren te Stettin 28.7.1899. Dan volgt nog het adres in Amsterdam en de ondertekening 'L. Sajet'. Tot op heden konden de persoonsgegevens van Levie en Ester niet achterhaald worden. Waarschijnlijk mocht het echtpaar tijdelijk in de pastorie blijven wonen onder de naam 'Smilde', nadat de Smildes zelf naar Rotterdam waren vertrokken, de nieuwe gemeente van de predikant (zijn opvolger, ds. Jacob Groen Jr.. [28.7.1906 Rotterdam-7.3.1968 Groningen] deed pas op 1 augustus 1942 intrede in Bilthoven).*

Lit.: *In memoriam Ds. S.R. Smilde* in: *Jaarboek 1996 der GKN*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 232; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel tot barak*, 109v., 112v., 115, 188 en 192; ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 100, 107..

459.

Adriaan Johan (Ad) Snaaijer (geboren 1.5.1914 te Rotterdam, zoon van Adrianus Snaaijer [1886 Maasdam-] en Jaapje Anna Johanna Kruithof [1885 Oud-Beijerland-]-overleden 23.12.1997 te Kortehemmen; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis).

Doopsgezind proponent te Rotterdam (25.6.1940); predikant te Irnsum (20.10.1940-1943) in combinatie met Poppingawier (27.10.1940-1943), te Leiden (1944-10.10.1954) en te Haarlem (17.10.1954-28.5.1978 wegens ziekteverlof tot zijn emeritaat); woonde daarna op een boerderij te Kortehemmen (1978-1997); hij was hecht bevriend met ds. S.H.N. Gorter (zie daar), stadgenoot uit Rotterdam.

Gehuwd 1) op 7.10.1940 te Alkmaar met **Margretha Luthera (Greti) Korteweg** (geboren 9.6.1916 te Uddel, dochter van internist dr. Adrianus Johannes Korteweg [29.12.1883 Amsterdam-6.10.1943 Alkmaar] en Maria Franciska Marietje van den Toorn

[1891-1962]-overleden 15.6.2003 te Alkmaar; gescheiden); zij was leidster van de Montessorischool te Amsterdam (1951-1956) en assistente in het antiquariaat Herzberger te Amsterdam (1956-1974) en 2) met **Tineke Cleveringa** (geboren 3.6.1923 te Heemstede, dochter van prof.mr. Rudolph Pabus Cleveringa [2.4.1894 Appingedam-15.12.1980 Oegstgeest], hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht aan de RU Leiden en lid van de Raad van State, en Hiltje Boschloo [22.4.1898 Heerenveen-8.6.1988 Warmond]-overleden 13.10.2008 te 's Gravenhage; begraven Begraafplaats Westerveld, Driehuis). Op 26 november hield prof. Cleveringa voor een talrijk publiek een toespraak in de aula van de Universiteit van Leiden, waarin hij fel het gedwongen ontslag van zijn Joodse collega prof. Eduard Maurits Meijers (10.1.1880 Den Helder-25.6.1954 Leiden) bekritiseerde, die als gevolg van de invoering van de zogenaamde 'Ariërverklaring' moest terug treden. Als gevolg daarvan werd Cleveringa een dag later gearresteerd en opgesloten in het 'Oranje-hotel te Scheveningen (zomer 1941) en later in KZ Vught, waar hij zich bij het daar gevormde prominente College van Vertrouwensmannen voegde, dat later het Nederlandse verzet zou gaan coördineren. Prof. Meijers overleefde de oorlog met zijn gezin in het ghetto van Theresienstadt.

Ds. Snaaijer participeerde in het netwerk van ds. Mesdag (zie daar) voor het onderbrengen van Joodse onderduikers en distribueerde persoonlijk ook bonkaarten uit Groningen onder hen.

Lit.: Hans Blom/ Alphos Siebelt, *40-45 Leiden*, 76v., 124; *Doopsgezind Jaarboekje* 92 (1998), 213, 224 en 93 (1999), 16vv.; *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* 8 (1982), 93; Willem Hansma, 55.

460.

Johannes Martinus Snoek (geboren 25.5.1920 te Gorinchem, zoon van manufacturier Govert Johannes Snoek [1889-1923] en Maria de Nooij [1893-1973]-overleden 31.8.2012 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Oud-Kralingen', Rotterdam-Prinseneiland). Zijn jongere broer Willem Snoek (27.7.1922 Gorinchem-20.1.1915 Balkbrug) was verzetsstrijder en assistent-districtsleider van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers in de Alblasserwaard. Eind oktober 1943 werd hij t.g.v. verraad gearresteerd op zijn onderduik-adres en te werk gesteld bij het Philips-Kommando in KZ Vught. Later werd hij naar een kamp in Duitsland gedeporteerd. Tegen het eind van de oorlog ontsnapte hij daaruit en beleefde de bevrijding ten huize van een Duitse schaapherder. Na de oorlog runde hij samen met zijn broer Johan en zijn vrouw Trijntj (Trijnie) Slootweg (ze waren in 1948 gehuwd) de manufacturenzaak van hun moeder in Renkum. In 1971 begon hij samen met zijn vrouw de camping 'Sie-Es-An' in Balkbrug. Vier neven van Johan en Wim Snoek waren ook actief in het verzet, te weten Zwerus de Nooij (31.5.1924 Bennekom, zoon van Jan de Nooij, eigenaar van een constructiebedrijf, die op 10.5.1940 om het leven kwam t.g.v. een vuurstoot uit een Duits vliegtuig-24.8.2015 Brisbane, Australië), gids en tolk, die geallieerde soldaten, die aan de gevechten rond Arnhem hadden deelgenomen, hielp ontsnappen (= Operatie 'Pegasus I'. Zwerus werd kort daarna door de Duitsers opgepakt, maar wist uit een trein naar Duitsland te springen; na de oorlog vertrok hij naar Australië en trouwde daar met Beryl Finlay. Zijn broer Paul(us) de Nooij (6.12.1922 Bennekom-24.9.1996 Bennekom) was in mei 1943 betrokken bij de oprichting van de lokale LO-afdeling in Ede. In september 1944 trad hij met een aantal medewerkers toe tot de Binnenlandse Strijdkrachten en was betrokken bij de Operatie 'Pegasus II', waarbij opnieuw Britse soldaten werden geholpen om over de Rijn naar bevrijd gebied te ontkomen, een actie die helaas mislukte. In de nacht van 8/9.3.1945 nam Paul deel aan een wapendropping bij Lunteren, die dramatisch verliep: negentien verzetsmensen werden gearresteerd van wie er zestien werden gefusilleerd en één zelfmoord pleegde. Paul wist samen met zijn neef Menno te ontkomen. Op 8.4.1945 werd hij alsnog gearresteerd door de

SD maar hij wist de oorlog te overleven. Tenslotte was – zoals gezegd - Menno Antonie de Nooij (5.7.1919 Ede, zoon van Pieter de Nooij en Maria Mulder –25.4.1983 Ede) en neef van de gebroeders Snoek en de broers Zwerus en Paul de Nooij, nog actief in het gewapend verzet (met name binnen de Binnenlandse Strijdkrachten in de regio Ede); hij was gehuwd met Agatha (Arie) Weyland. Zijn broer David de Nooij (25.10.1916 Ede-16.12.1996 Ede) was gehuwd met Willemke (Wimke) van Nes (14.3.1918 's Gravenhage, dochter van ds. Jacob van Nes [zie daar] en Sjoerdje Flach-19.10.2007). Ds. van Nes zou hen volgens ds. Snoek hebben gevraagd om een Joods-christelijk meisje op te nemen, maar dat is toen niet doorgegaan. ‘Op een ander terrein (dus niet bij de hulp aan Joodse onderduikers, GCH) hebben zij wel degelijk hun leven gewaagd’ (citaat uit een brief van ds. Johan Snoek aan GCH, d.d. 25.3.2009).

Johan Snoek werd in 1953 kandidaat in de theologie; hij was **gereformeerd** predikant te Woldendorp (1953) en te 's Gravenhage-Oost (voor de evangelieverkondiging onder Israël vanwege de Gereformeerde Kerken in Nederland) en in Tiberias (Israël) als predikant van de Schotse kerk (29.9.1957-1969); verder verrichtte hij nog hulpdiensten te Wormerveer (4.5.1969-28.6.1970) en was hoofd van de sectie Kerk en het Joodse Volk van de Wereldraad van Kerken te Genève (1.7.1970). Dr. Willem Adolph Visser 't Hooft (20.9.1900 Haarlem-4.7.1985 Genève CH), oud-secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, vertelde in een interview uit 1977 over hem: *“De Nederlander heeft ontzettend veel goed werk verzet in de tijd dat hij als staflid verantwoordelijk was voor de relatie met het Joodse volk. Er is nu een gesprek op gang gekomen, met hulp van de secretaris-generaal van het World Jewish Congress, Gerhard Riegner, dat in mijn tijd niet mogelijk was omdat het zo moeilijk was om aan de kant van het Jodendom de juiste vertegenwoordiger te vinden. Daar wordt nu zeer openhartig mee gesproken”* (Trouw, d.d. 31.12.1977). Daarna was Snoek nog predikant te Oostvoorne en Tinte (13.4.1975) en te Rotterdam-Hillegersberg (geestelijke verzorging geriatrische kliniek en verpleeginrichting; 28.9.1980-21.9.1986); emeritus: 1.6.1985.

Gehuwd met **Cornelia Roelfke Dijkstra** (geboren 28.1.1928 te Delft, dochter van Johannes Dijkstra [1903, Emmen-] en Hilke Fokkema [1904 Rodde, Duitsland-]-overleden 12.9.2001 te Rotterdam).

Ds. Johan Snoek was een actief verzetsman tijdens de oorlog en werd op aandringen van zijn oom Jacobus (Ko) de Nooij (10.1.1897 Ede-7.10.1984 Arnhem; gehuwd met Anna Neeltje Gerredina Snoek (23.2.1899 Gorinchem-24.6.1990 Ede) en ds. Frits Slomp (zie daar) op 26.5.1943 plaatselijk hoofd van de LO te Renkum, die o.m. voedselbonnen voor ondergedoken Joden leverde aan ds. B.D. Smeenk te Renkum (zie daar). Citaat uit lezing over *‘Het Israëliisch-Palestijns conflict’*: *“Tijdens de tweede wereldoorlog was ik (geboren 1920) in mijn dorp (Renkum, bij Arnhem) plaatselijk leider van de L.O. (Landelijke Organisatie tot steun van onderduikers). We hebben hulp verleend aan onderduikers in alle soorten: mannen die gedwongen werden in Duitsland te gaan werken, jongens die de Arbeitsdienst in moesten, studenten die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, militairen (zowel Nederlandse als geallieerden: zo wist Johan Snoek de Engelse brigadegeneraal John Winthrop ‘Pip’ Hackett GCB, CBE, DSO, MC, MA. D.Litt. (5.11.1910 Perth-9.9.1997) met een vals persoons-bewijs op naam van ‘Johan van Dalen’ en een badge voor ‘slechthorenden’ naar het bevrijde Zuiden te smokkelen’ GCH), en Joden. Pas later (te laat) heb ik ingezien dat de Joden daarbij prioriteit hadden moeten hebben. Niet omdat ze het volk van het verbond zijn, maar hun ellende verreweg het grootst was. De arme en ellendige en wie geen helper heeft, die heeft een streepje voor bij God en behoort het ook bij ons te hebben. Kon ik het over doen, dan zette ik het helpen van Joden op de eerste plaats. Mijn broer Wim was districtsleider van de L.O. in de Alblasserwaard, werd gearresteerd, in Rotterdam op de Heemraadsingel dagenlang gemarteld door de SD, toen afgevoerd naar het concentratiekamp Vught. Hij werd via de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht naar*

een concentratiekamp in Duitsland overgebracht. Hij heeft het Goddank allemaal overleefd. Zelf heb ik tijdens WO II tweemaal gevangen gezeten en werd zomer 1944 neergeschoten bij een overval, omdat ik vluchtte met een Joodse onderduikster. Ook zij heeft de oorlog overleefd”. ‘Er moest iets gebeuren; er moest recht worden gedaan’ – dat werd zijn levensmotto, zijn drijfveer, zijn kracht. Vrede komt pas in het voetspoor van gerechtigheid. Eerst gerechtigheid, dan pas kan vrede volgen. Dat stond allemaal in hem op tijdens de oorlog, in het verzet, in het zoeken van onderduik-adressen en het opdoen van alle dubbele ervaringen die daarbij horen: teleurstelling en verrassing. Toen ook de kerken via een kanselboodschap opriepen tot verzet en de Joden-vervolgving afwezen, was dat de reden om toch bij de kerk te blijven en vanuit de kerk te gaan werken aan recht en vrede’. Ds. Snoek heeft voor de kerkelijke contacten met het oog op het onderbrengen van joodse onderduikers een voor de hand liggende verklaring: ‘Je hoefde op zondag maar naar een preek te gaan en je wist onmiddellijk wat voor vlees je in de kuip had. Risico liep je bij een geestelijke bovendien nauwelijks want hielp hij niet, dan wist je nage-noeg zeker dat hij je in elk geval niet zou verraden. Hielp hij wel, dan stond het netwerk van dominees of pastoors die elkaar kenden en die precies wisten bij wie je kon aankloppen en bij wie niet, tot je beschikking. Onderschat ook niet de zedelijke greep die ze, zeker in die jaren, op hun gemeenten hadden. Ik was jong, nog geen dominee en erg gelovig was ik in die tijd niet eens, maar ook ik gebruikte het geloof als argument. Tegen een boer van wie ik wist dat hij altijd voor in de kerk zat en die weigerde om een joods kind onder te laten duiken omdat hij dat te gevaarlijk vond, ze ik: “En wat zegt u straks als u zich tegenover God moet verantwoorden?” Er is nooit onderzocht wat de achtergrond was van mensen die joodse kinderen opnamen. Heel gewone mensen, zeggen kinderwerkers, daar had je vaak de meeste kans op succes. Ook is bekend dat zeker vijftiwintig procent van alle Joodse onderduikers bij gereformeerde gezinnen zat, zelf in die tijd maar acht procent van de Nederlandse bevolking. Voor gereformeerden waren joden Gods uitverkoren volk die, en daar zat voor sommigen natuurlijk het dilemma, die godsdienst-technisch helaas op een dwaalweg waren’.

Bibl.: J.M. Snoek, “*The Greybook – A Collection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews, issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler’s Rule*” (Assen, 1969); J.M. Snoek, “*Het Israëliësch-Palestijns conflict*” (2007); J.M. Snoek, “*De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*” (Kampen, 1990); J.M. Snoek, “*Soms moet een mens kleur bekennen*” (Kampen, 1992); J.M. Snoek, “*Joodse en Palestijnse tranen*” (Vught, 2010).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 156; ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 82; sir John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest*; Leo Heaps, *De gans is gevlogen*, 96v., 194-211; -Peter van Helden, *In memoriam*, in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 28 (december 2013), 58v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 13; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 10; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 319; Gert van Klinken, artikel *Een hervormde gemeente in oorlogstijd* in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis* (november 2012); Gert van Klinken, *Nes Ammim – Protestants in the young state of Israël*, 23, 56v., 65, 101, 117, 128, 190, 192, 211, 219v., 238v., 252, 275, 281, 284, 292, 300, 317, 337, 347, 351v., 357vv., 364; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 810; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 329; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 12, 15, 33, 135, 181; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 129, 132-136, 141, 149v., 152, 197v., 221, 230, 285 en 289; Elma Verhey, *Oorlogspleegekinderen – ‘Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan’*, 32v.; Elma Verhey, *Om het Joodse Kind*, 32.

Cornelia (Corry) Soutendijk (geboren 6.6.1909 te Rotterdam-Kralingen, dochter van huisarts Willem Soutendijk [1877-1938] en Danni Hartog [1882-1964]-overleden 22.12.2001 Doorwerth; crematie Driehuis-Westerveld).

Studie theologie RU Leiden; kandidaat (4.11.1931) en proponent (20.6.1933); jeugdleidster afdeling Rotterdam Nederlandse Protestanten Bond en catecheet te Delft (1933-1934); **doopsgezind** predikant te Surhuisterveen (4.11.1934, bevestigd door ds. A.M.L. Frevel van Dokkum; zie daar-9.11.1939); Oldeboorn (19.10.1939-16.8.1942), Zwolle (23.8.1942-6.10.1946) en Haarlem (17.10.1946-1.6.1969, met ds. A.J. Snaayer (zie daar); na haar emeritaat woonde ze samen met haar oudere vriendin – met wie ze 20 jaar het leven deelde - in Bennekom.

“In Zwolle raakt ze, evenals collega’s in haar omgeving, betrokken bij hulp aan Joodse landgenoten; daar zou ze zelden of nooit over spreken” (Laurense). Zij verborg o.m. een Joodse vrouw, die beide handen had verloren toen ze uit de trein sprong, die haar naar het Oosten zou brengen... Die vrouw was Sara Jeanette (Sonja) van Dam (4.3.1918 Amsterdam-9.11.2012 Paterswolde), die op 3.9.1944 met zeven anderen wist te ontsnappen uit de voorlaatste trein van Westerbork naar Auschwitz. Een aantal mannen had een gat in de bodem van de wagon gezaagd waardoor mensen konden ontsnappen door zich - op een moment dat de trein stilstond bij Zwolle – door het gat tussen de rails te laten zakken. Zo ook Sonja, maar ze brak bij een val wel beide handen (polsen?). Na een eerste opvang bij ds. Soutendijk, kreeg ze later onderdak bij ds. Jan van Dijk in Drachtstercompagnie. Daar beleefde ze de bevrijding.

Archief: App. Laurense e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 96 (2002), 237, 252 en nr. 97 (2003), 11vv. + foto; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179.

462.

Simon Spaans (geboren 9.11.1873 te Barsingerhorn, zoon van timmerman en houtzaagmolenaar Dirk Spaans [30.9.1838 Barsingerhorn-2.9.1906 Baarn; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Baarn], burgemeester van Barsingerhorn 1884-1903], en Kornelia Vis-overleden 26.6.1945 te Vries, Dr.; begraven hervormde kerkhof bij Oude Kerk van Katwijk aan de Rijn).

Proponent (22.6.1898); **doopsgezind** predikant en leraar te Warmenhuizen (1898-1899), te Vlissingen (8.1.1899-28.7.1907) in combinatie met Goes (15.1.1899-28.7.1907), Enkhuizen (25.8.1907-oktober 1917), Assen (20.10.1917-8.11.1939) in combinatie met Stadskanaal (4.11.1917-15.1.1939).

Gehuwd 1) op 14.1.1899 te Warmenhuizen met **Geertje Blom** (geboren 16.2.1875 Warmenhuizen, dochter van landman Jacob Blom [1851-1942; begraven Oude Algemene Begraafplaats Alkmaar] en Aaltje van der Oord [1854-1937]-overleden 13.1.1925 te Assen; begraven Zuiderbegraafplaats, Assen) en 2) op 29.8.1934 te Rotterdam met **Marie Siderius** (geboren 2.3.1902 te Tiendeveen, Dr., dochter van onderwijzer Kornelis Siderius en Sara Jozina van den Berge-overleden 16.2.1979 te Oosterbeek).

Ds. Spaans spande zich tevergeefs in voor de Joodse mevr. M.H.M. Freudenberg-Wolff uit Berlijn die op 27.4.1939 met haar dochter (haar man en vader Karl Freudenberg verbleef al in Nederland) was tegengehouden bij de Nederlandse grens te Oldenzaal en gevangengezet; zij werden teruggestuurd naar Duitsland. Vervolgens werd S. officieel door Nederlandse autoriteiten gemaand zich verder niet met dit soort zaken te bemoeien. Citaat: *‘Ik geef u in overweging ds. Spaans er met nadruk op te wijzen, dat hij zich [...] dient te onthouden van elke medewerking voor binnenkomst van familie- of gezinsleden van de in zijn tehuis opgenomen vluchtelingen en zeker niet persoonlijke uitnodigingen aan hen dient te richten’*.

Archief: App. Laurense e.d.

Lit.: A.G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork, 77; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; *Mennonite Encyclopedia IV*, 591; *Noodbrug* nr. 2 (augustus 1945); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 24.

463.

Pieter van der Spek (geboren 18.9.1914 Schipluiden, zoon van Willem Pieter van der Spek [1877-1962] en Cornelia van Dorp [1879-1961]-overleden 8.10.2000 Utrecht; begraven 'Tolsteeg', Utrecht).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkel (zie daar) en ds. H. Veldkamp (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (7.2.1919); **gereformeerd** predikant te Beetsterzwaag (25.10.1942-9.12.1945), te Wanswerd/ Birdaard (opvolger van ds. R.H. Kuipers, zie daar; 23.12.1945-2.8.1949). te De Lier (14.8.1949-9.5.1959), te IJsselmonde (23.8.1959-15.2.1963), te Rotterdam-IJsselmonde (15.2.1963-9.10.1966) en te Utrecht-Noord (23.10.1966-1.10.1979 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 15.10.1942 met **Krijntje van der Heijden** (geboren 12.12.1913 te Delft, dochter van Teunis van der Heijden en Hendrica van der Breggen-overleden 31.3.1973 te Utrecht; begraven 'Tolsteeg'. Utrecht) en 2) met **Maria Rutgers** (geboren 20.11.1916 Zaltbommel, dochter van molenaar Reijer Rutgers en Anna Maria Dekkers-overleden 14.7.2003 Utrecht; begraven Utrecht, 'Tolsteeg').

De manier waarop een gereformeerd landarbeidersgezin van 'eenvoudige, gulle mensen' en een uit een deftig Joods milieu afkomstige jongen zich aan elkaar hadden weten aan te passen, werd in Beetsterzwaag 'kostelijk' genoemd. De 'stiefvader' had wel van meet af aan de huisorde vastgesteld: de Amsterdamse patriciërszoon werd in de harde levensomstandigheden niet ontzien en direct betrokken 'in de Christelijke gebruiken van Bijbellezing, gebed, kerkgaan, enz.' Ook het godsdienstonderwijs werd degelijk aangepakt (wekelijks privéonderwijs van ds. P. van der Spek). Daarbij werd een principiële grens in acht genomen: een eventuele belijdenis was pas aan de orde na de bevrijding en nadat de jongen er met zijn ouders over gesproken zou hebben – die naar allen hoopten dan nog in leven zouden zijn. ... Ds. Van der Spek in Beetsterzwaag had voor wekelijks privéonderwijs een aangepast programma vastgesteld, waarin naast de beginselen van de gereformeerde geloofsleer de messiaanse profetieën en het evangelie van Mattheus centraal stonden.

Lit.: *In memoriam Ds. P. van der Spek* in: *Jaarboek 2001 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 384v.

464.

Dr. Everhard Dirk Spelberg (geboren 21.5.1898 te Nieuwveen, zoon van Gerardus Albertus Lutje Spelberg, hoofd van de openbare school, en Maria Turkenburg-overleden 8.6.1968 te Soest; begraven kerkhof Egmond aan den Hoef).

Volgde aanvankelijk een opleiding aan de Landbouwhogeschool te Wageningen (1918-1921); studeerde daarna theologie aan de Rijksuniversiteiten van Utrecht en Leiden; **vrijzinnig-hervormd** predikant te Egmond aan den Hoef en te Nijmegen (Stevenskerk; 9.3.1930-26.5.1935). In 1926 werd hij predikant-secretaris van de pas-opgerichte Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO); voorzitter was dr. Nicolette Bruining (zie daar); vanaf 1936 was hij fulltime als predikant-secretaris in dienst van de VPRO (met uitzondering van de jaren 1941-1945); in 1947 trad hij in functie als programmadirecteur; in 1963 nam hij afscheid en een jaar later ging hij met pensioen.

Gehuwd op 29.10.1925 met pianiste **Laurina Stokmans** (geboren 9.10.1896 te Nieuwveen, dochter van aannemer Jacobus Johannes Stokmans [1862-1934] en Krijna Cornelia Reijnhout [1863-]-overleden 24.3.1986 in 'De Avondzon' te Velp).

Tijdens de oorlog woonde het gezin Spelberg in de VPRO-villa aan de 's Gravenlandseweg 85 te Hilversum (het gebouw werd in 1997 afgebroken). Volgens Everhard Spelberg Jr. (uitzending OVT) kwamen daar tijdens de oorlog veel gasten over de vloer o.a. Joden die in de villa waren ondergedoken en die gedurende een razzia een veilig heenkomen vonden in een onderduikhol onder de vloer van de WC.

Bron: uitzending 'Het spoor terug In: 'Onvoltooid Verleden Tijd', VPRO-radio d.d. 15.6.1997 (nu: Beeld en Geluid, document 73093).

Bibl.: Dr.E.D. Spelberg, *Ons allen nabij* (Amsterdam, 1947; met o.a. avondwijdingen voor de VPRO-radio op 10.5.1940, Kerstmis 1945, 3.5.1946, 2.5.1947 en Preek op Pinkstermorgen 1940.

Lit.: I.J. van Houte, lemma 'Spelberg, Everhard Dirk' in: *Biografisch Lexicon*, V, 480; Ben van Kaam, *De Dominee gaat voorbij*, 42.

465.

Pieter van der Staaij (geboren 22.8.1887 Renesse en Noordwelle-overleden 10.8.1976 te Zeist, Mirtehof 529, Molenweg 50; crematie Crematorium 'Daelwijck', Utrecht-Overvecht).

Studie wijsbegeerte en sociologie in de Verenigde Staten en theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; hulppredikant **Protestantse Kerk in NOI** te Babaoe (1913) en te Lolek (1914); met verlof naar Nederland (1914) en eervol ontslagen 1.10.1916; **presbyteriaans** predikant te Winnipeg (Canada; 1916-1925); **hervormd** kandidaat in Zeeland (1925); hervormd predikant te Westerbork (6.12.1925-4.3.1928), te Renesse-Noordwelle (11.3.1928-6.4.1930), Tricht (13.4.1930), te Enter (13.1.1935-12.6.1949) en te Anjum (1949-1953 wegens emeritaat); daarna nog hulppredikant te Amsterdam (1953).

Gehuwd met **C.C. Bos**.

Ds. Van der Staaij bood hulp aan Joodse en andere onderduikers. Gearresteerd en tijdelijk overgebracht naar Duitsland (25.7.1944-9.11.1944).

Lit.: H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 580, 589.

466.

Dr. Johannes Jacob Stam (geboren 28.1.1891 te Zwolle, zoon van hotelier Pieter Stam en Maria Hillegonda Voskuil-overleden 18.7.1975 in een Rotterdams ziekenhuis; begraven 23.7.1975 te Welsum).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht (kwekeling Vereniging tot Bevordering van de Inwendige Zending te Doetinchem); kandidaat (1915); dr.theol. 1938 (promotor M. van Rhijn); **hervormd** hulpprediker te Enschede (1915), predikant te Welsum (30.4.1916-1921), predikant-evangelist bij de Vereniging van Hervormde Wijkbelangen boven het IJ (Amsterdam-Noord (1921-1925); bouwpastor van de Bethlehemkerk aldaar; hij onderhield ook intensieve contacten met de AMVJ in Amsterdam (opvolger van dr. Herman Theodorus Oberman (23.1.1869 Aalten-29.12.1947 Utrecht); hervormd predikant te Rotterdam (20.9.1925-1956 wegens emeritaat); voorzitter van het Nederlands Zendelingsgenootschap (1927); aanvankelijk ethisch theoloog, later onderging hij sterk de invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (10.5.1886 Basel-10.12.1968 Basel).

Ds. Stam was gehuwd met **Elisabeth Honig** (geboren 21.4.1888 te Utrecht, dochter van koopman Johannes Hendrik Honig [1860-1932], directeur van fa. Bosch-Honig & Co. en Anthonia Hendrika Heijer [1860-1935]- op 22.11.1918 te Welsum, Olst-Wijhe overleden aan de 'Spaanse Griep' met haar te vroeg geboren kind). Haar zuster Johanna Maria Henriëtte Honig (25.3.1891 Utrecht-20.5.1967 Zeist) was op 8.4.1913 te Utrecht gehuwd met de hervormde predikant ds. Jan Kat (15.12.1885 te Zutphen, zoon van leraar Pieter Kat en Johanna Petronella Verhoeff- 12.5.1926 te Hoogeveen). Zij hertrouwde op 5.8.1929 te

Amersfoort met de oudere broer van haar overleden man, Hermannus Johannes Nicolaas Kat (15.2.1873 Enumatil-6.8.1949 Zeist), kapitein K.N.I.L. en leraar wiskunde.

Tot 14.5.1940 (bombardement op Rotterdam) was Stam pacifist; daarna bedankte hij voor 'Kerk en Vrede'. In de eerste jaren van de bezettingstijd werd de hervormde kerk van Rotterdam geconfronteerd met 'bijzondere noden', met name van Joden, onderduikers en in Duitsland tewerkgestelden. "Het beleid van de Hervormde Kerk richtte zich met betrekking tot de joden voornamelijk op diegenen die zich binnen haar invloedssfeer bevonden" (citaat uit beknopte de biografie ter inleiding op de 'Collectie Dr. J.J. Stam' in het Rotterdams Archief). Zo gaf dr. Stam medio 1943 zogenaamde *Angehörigkeitserklärungen* uit aan die Joden, die voor 10.5.1940 op enigerlei wijze 'tot een hervormde gemeente behoorden'. Ook doopte hij sommige Rotterdamse Joden. Verder was hij binnen de hervormde Gemeente Rotterdam-Centrum belast met het onderhouden van contacten met tewerkgestelden in Duitsland (hij bezorgde hen de herderlijke brieven van de hervormde synode en verzorgde de correspondentie met hen). En na september 1944 organiseerde hij ook de hulpverlening aan en de inzameling van gelden ten behoeve van ondergedoken spoorwegstakers. Eén en ander werd gecoördineerd en uitgevoerd vanuit de door hem (onder zijn verzetsnaam 'Bas Staal') geleide 'Rotterdamse Hervormde Groep', die veel onderduikers (zeker ook Joodse) en – zoals gezegd – spoorwegstakers ondersteunde. Tegen het einde van de oorlog trad ds. Stam ook op als geestelijk verzorger van de Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Na de oorlog had hij bemoeienis met het kamp voor politieke delinquenten 'Vianda' te Hoek van Holland. Van 1956 tot 1958 leidde hij de Nederlandse Protestantse Gemeente in Brazilië en daarna verleende hij nog tot 12.11.1968 pastorale bijstand in het Oude Noorden.

Lit.: F. Cossee-De Wijs, lemma 'Stam, Johannes Jacobus' in: *Biografisch Lexicon*, V, 488.

467.

Klaas Rudolf ter Steege (geboren 8.7.1913 te Groningen, zoon van boekhouder Jakob ter Steege [1889-1959] en Jantje Evenhuis [1886-1953]-overleden 2.9.1976 in het ziekenhuis te Aalsmeer, rouwdienst in de Ruïnekerk te Bergen, begraven Algemene Begraafplaats te Laren (Geld.). Ook zijn jongere broer Durk ter Steege (11.2.1916 Groningen-30.12.1999 Zantvoort; begraven aldaar) werd (confessioneel) hervormd predikant en stond tijdens de oorlogsjaren als hulpprediker te Zevenhuizen (1943-1947); hij was gehuwd met Erna Henriëtte Harkema (18.4.1917 Groningen-23.10.2001).

Hervormd hulpprediker te Vroomshoop; predikant te Ten Boer en Sint Annen (1938), te Laren (G.; 1938-1966) en te Bergen (NH; 24.4.1966-2.9.1976; pastorie: Kerkedijk 52).

Gehuwd op 14.7.1938 te Harlingen met **Teuntje Elisabeth Vernes** (geboren 27.2.1915 Harlingen, dochter van Willem Cornelis Vernes en Elisabeth van der Weijden-overleden 8.1.2004 Bergen NH). Zij verloren op 11.7.1964 in Venlo hun enige zoon Jakob Jan ter Steege (geboren in Ten Boer, 19 jaar oud).

Ds. Ter Steege werd gearresteerd wegens de steun die hij met zijn beide collega's H.J. Barnouw (zie daar) en H.L. Lieve (zie daar) had verleend aan twee ondergedoken Joden. Hij werd wegens *Judenhilfe* veroordeeld tot een half jaar detentie en verbleef van 6.7.1942 tot 7.1.1943 met zijn collega ds. Lieve in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Zijn collega ds. Barnouw werd al op 6.10.1942 vrijgelaten.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 319; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 113; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 56, 52, 64, 85, 87; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581, 598 en 626.

468.

Jacobus Arnoldus Steenbakker Morilyon Loijzen, ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 7.3.1898 te Lexmond, zoon van ds. Pieter Anthony Steenbakker Morilyon Loijzen [15.2.1865 Koudekerke-13.2.1929 Holten], hervormd predikant te Lexmond, Colijnsplaat en Holten, en Neeltje van der Spek-overleden 29.10.1983 te Bilthoven; begraven Begraafplaats 'Den en Rust' te Bilthoven). Ook zijn oudere broer trad in het spoor van zijn vader: ds. Johannes Eliza Steenbakker Morilyon Loijzen (20.6.1896 Lexmond-1981) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Oost- en West-Grafdijk (NH). Zijn tante Jacoba Johanna Steenbakker Morilyon Loijzen (1847-1931) was in 1878 gehuwd met Jacobus Arnoldus de Beer (20.9.1834 Groningen, zoon van Joodse ouders Izak Baruch de Beer [18.3.1797 Veendam-17.10.1881 Hoogezand-Sappemeer]-en Henriëtte Lazarus Gosschalk [1807 Groningen-28.11.1890 Groningen]-1902) en burgemeester van Kerkwijk en Scheemda. Zijn broer, ds. Lambertus Kan de Beer (6.4.1828 Groningen-5.12.1902 Silvolde), was hervormd predikant te Hiaure, Vrouwenpolder, Arnemuiden, Scheveningen, Westmaas, Aagtekerke, Poederoijen. Hei- en Boeicop, Poederoijen, Herkingen en Goudriaan; in 1900 ging hij met emeritaat.

Ds. J.A. Steenbakker Morilyon Loijzen was **hervormd** hulpprediker te Erica (14.8.1927-11.8.1946), kamppredikant te Den Helder (1946-) en predikant te Tilburg (-1963, wegens emeritaat); daarna nog geestelijk verzorger in het studentensanatorium te Laren en in Zonnestraal te Hilversum; de laatste jaren woonde hij in Holten.

Hij was gehuwd met **Reinette Catharina Pals** (geboren 9.6.1910 Terschelling, dochter van Iemke Rijnders Pals [1884 Terschelling-1955 De Bilt] en Teuntje Cornelis Schaap [1884 Terschelling-1958 De Bilt; begraven Noorderbegraafplaats. Hilversum]-overleden 25.2.1999). Haar jongere broer Reinder Cornelis Pals (geboren 10.10.1913 Terschelling-omgekomen 25.11.1944 in KZ Neuengamme) was inspecteur van politie, reserve eerste luitenant bij het 17^e Regiment Infanterie en lid van het verzet.

Ds. J.A. Steenbakker Morilyon Loijzen onderhield tijdens de oorlog met de bekende verzetsman Arnold Douwes (= Petrus Arnoldus Conradus Douwes; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), de rechterhand van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die samen aan honderden Joden veilige onderduikadressen bezorgden in Nieuwlande e.o. en van al het nodige voorzagen. Om aan goede onderduikadressen te komen bezocht Arnold meerdere predikanten in de omgeving van Nieuwlande en zo bezocht hij ook 'de predikant van Erica', zonder hem met name te noemen, maar dat kan alleen maar ds. Steenbakker Morilyon Loijzen zijn geweest. Wel zeker heeft hij Arnold bij zijn werk geholpen.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 263; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 98.

469.

Jakob Adriani Steenbeek (geboren 30.12.1881 te Moerkapelle, zoon van ds. Jan Gerhard Steenbeek [1854 Rheden-1923 Rheden] en Jantjen Adriani [1853 Lutjebroek, dochter van ds. Jacobus Lambertus Adriani-1937 Dieren]-overleden 11.5.1963 Stadskanaal; begraven NH Begraafplaats Oosterkadekerk Stadskanaal). Zijn beide broers ds. Jan Gerhard Steenbeek Jr. (11.5.1880 Moerkapelle-4.7.1951 Apeldoorn; zie daar) en ds. Theodorus Johannes Henricus Steenbeek (30.12.1888 Weesp-7.5.1991 Wateringen) waren gedurende de oorlogsjaren respectievelijk hervormd predikant te Denekamp (1931-1941)-Beetgum (1941-1945) en te Wateringen (1938-1954). In het najaar van 1944 maakten twee zoons van ds. Th.J.H. Steenbeek (= Hendrik Willem Steenbeek [17.10.1915 Kampen-12.1.1989 Kampen] en Jan Gerhard Steenbeek [22.10.1923 Leidschendam-30.10.2008 Zwolle] samen met de koster een schuilplaats onder de vloer van een zaaltje van de kerk in Wateringen. Daar konden maximaal zes verzetsmensen met wapens tijdelijk verblijven. In de hervormde kerk werd n.l. door de koster – die ook deel uitmaakte van de verzetsgroep – ruimte gecreëerd voor het geven van

wapeninstructies door de verzetsman Johannes Adrianus Lipman (19.7.1925 Wateringen-1.3.2009 Wateringen). De verzetsman W. v.d. Berg maakt in zijn verslag (zie daar) melding van het volgende: *'Voor de zomer van '44 liepen de verzetsactiviteiten bij ons thuis meer in de richting van Den Haag. Mijn vader had er n.l. voor gezorgd, dat voor een tiental Joodse mannen een onderduikadres werd gevonden. Mijn vader had n.l. al ver voor 1940 contact met Joodse mensen die een textielzaak hadden in de Wagenstraat te Den Haag'*.

Ds. J.A. Steenbeek was **hervormd** kandidaat te Nieuw Weerdinge (1910), predikant te Foudgum en Raard (21.8.1910-30.9.1917), Opende (7.10.1917-23.4.1922), Dantumawoude (30.4.1922-5.12.1926), Nijehaske/ Haskerdijken (12.12.1926-30.6.1929) en Nieuw-Stadskanaal (7.7.1929-30.4.1947 wegens emeritaat); daarna vertrokken naar Damwoude.

Gehuwd in 1910 met **Maria Frederika de Jongh** (geboren 24.4.1885 Weesp, dochter van Jan Hendrik de Jongh en Gerarda Jacoba Catharina Schuijt-overleden 28.1.1971 Stadskanaal, begraven NH Begraafplaats Oosterkadepark, Stadskanaal).

Op de volgende vergadering van 13 juni (1945) moest de kleine groep van overlevenden constateren dat ze met deze kleine groep het Joodse leven weer moest opbouwen. De anderen zouden niet meer naar Stadskanaal terugkeren. Ze herdachten in deze vergadering de overledenen om daarna terug te keren naar de wederopbouw van de Joodse Gemeente. Met vreugde hoorden ze dat de inventaris van de sjoel niet geheel verloren was gegaan. Dominee Steenbeek, predikant van de Hervormde Kerk in Stadskanaal, had het één en ander bewaard (Joods Historisch Museum, Amsterdam, Notulenboek Israëlitische Gemeente Stadskanaal).

Bron: *'Verzetsherinneringen WO II '40-'45 Wateringen van W. v.d. Berg geboren 17-02-1922 te Wateringen; Westlandse L.K.P.-groep Rotterdam'; 'Verzetsherinneringen WO II '40-'45 Wateringen van J.A. Lipman geboren op 19-07-1925'*.

Lit.: C.A. van der Berg, E.P. Boon, *De Joodse Gemeenschap in de Kanaalstreek*, 145.

470.

Jan Gerhard Steenbeek Jr. (geboren 11.5.1880 te Moerkapelle, zoon van ds. Jan Gerhard Steenbeek Sr. [25.9.1854 Rheden-1.3.1923 Rheden] en Jantjen Adriani [1853 Lutjebroek, dochter van ds. Jacobus Lambertus Adriani [1811-1890]-13.2.1937 Dieren]; overleden 4.7.1951 Apeldoorn, begraven Begraafplaats Wenum-Wiesel; opschrift staande zerk: *"God is liefde"*).

Studie theologie te Genève en Toulouse; **hervormd** predikant te Lutjegast, Kruiningen, Zierikzee, Neerbosch, Zunderdorp (Amsterdam-Noord; 18.3.1928-15.3.1931), Denekamp (22.3.1931-7.12.1941) en Beetgum (14.12.1941-30.9.1945 wegens emeritaat). Zijn ene broer ds. Jakob Adriani Steenbeek (30.12.1881 Moerkapelle -11.5.1963 Stadskanaal; zie daar), gehuwd met Maria Frederika de Jongh (1885 Weesp-7.5.1971), was tijdens de oorlog hervormd predikant te Stadskanaal (1929-1947), en zijn andere broer Theodorus Johannes Henricus Steenbeek (30.12.1888 Weesp-7.5.1971 Wateringen) was eveneens hervormd predikant, o.a. te Wateringen (1938-1954).

Jan Gerhard Steenbeek Jr. was op 20.8.1907 te Nijmegen gehuwd met **Emma Schrijver** (geboren 12.2.1888 te Sloten, dochter van ds. Jan Schrijver [12.4.1861 Weesperkaspel-13.2.1941 Denekamp], weeshuis-directeur, en Fijtje van der Woerd [1866-1944 Franeker, begraven Beetgum, Menaldumadeel]-overleden 30.3.1978 Apeldoorn; begraven Wenum-Wiesel).

Ds. Steenbeek deed begin 1939 tevergeefs een beroep op Haagse instanties om clementie te verlenen aan Anthonie Bouwens (29.3.1905 te Rilland Bath, zoon van Anthonie Bouwens Sr. en Cornelia Augusteijn-4.4.1985 Enschede, begraven Oosterbegraafplaats aldaar), sedert 7.3.1937 koster van de Nederlands Hervormde Kerk te Denekamp, die op 20.12.1938 enkele naar Nederland uitgeweken Joden per auto van Denekamp naar Enschede

had gebracht. Daar werden ze aangehouden en koster Bouwens kreeg vervolgens van de inspecteur van de Vreemdelingendienst opdracht om uiterlijk vóór 3.2.1939 voor onbepaalde tijd het grensgebied te verlaten. Het bevel bleek echter onherroepelijk, waarop de koster berustte in zijn verbanning. Op 1.3.1939 nam hij zeer teleurgesteld ontslag, nadat zijn vrouw nog enige tijd zijn werkzaamheden had voortgezet. Hij keerde niet terug naar Denekamp.

Lit.: G.C. Hovingh, *Johannes Post, Exponent van het verzet*, 236, 243, 290v., 367, 372, 377v., 380; S. Wynia e.a. (eindred.), *200 Jaar Protestantse Kerkgebouw in Denekamp*, 70.

471.

Herman Stegeman (geboren 26.9.1877 te Dedemsvaart, zoon van godsdienstonderwijzer Fredrik Stegeman [18.9.1839 Vriezenveen-28.4.1911 Avereest] en Janna Harmina te Winkel [25.4.1844 Winterswijk-2.9.1922 Dedemsvaart]-overleden 21.2.1961 te Utrecht; begraven Derde Algemene Begraafplaats 'Tolsteeg' te Utrecht). Hij was een broer van ds. Jan Derk Stegeman (1875-1970; zie daar}, naar wie in Aalten de 'Dominee Stegemanschool' werd genoemd; zie daar) en van Johanna Wilhelmina Stegeman (1885-1971), die gehuwd was met ds. Gerrit Jacob Mooi (1876-1965; zie daar); zij waren de ouders van ds. Hermannus Gerardus Mooi (1905-1983; zie daar) en ds. Frederik (Frits) Mooi (1921-2008; zie daar).

Studie theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Utrecht; **hervormd** kandidaat te Dedemsvaart; hervormd predikant te Wagenborgen (13.10.1901-17.1.1926), te Urmond (1926-1931) en te Cuijk aan de Maas (1931-1.8.1943 wegens emeritaat).

Gehuwd op 25.2.1930 te Weert met **Albertha (Bertha) Arnolda Catharina Douwes** (geboren 9.10.1898 te Kerkenbosch, Gemeente Zuidwolde, Dr., dochter van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes (10.4.1871 Leens-11.1.1935 Weert) en Johanna Adriana Willeumier-overleden 24.10.1976 te Woerden). Bertha was een zuster van ds. Jan Douwes (1900-1976; zie daar), van verzetsman Petrus Arnoldus Conradus [Arnold] Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), van ds. Hendrik Julius André Douwes (1914-1991; zie daar) en van Guillette Agathe Douwes (22.9.1915 Laag-Keppel-6.7.1996 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Driebergen), die ook actief was in het verzet. Het echtpaar Stegeman kreeg acht kinderen; in 1944 moest het gezin vanwege de oorlogshandelingen in en om Cuijk evacueren naar de boerderij 'De Romein' te Groot-Linden.

Met haar broers ds. Jan Douwes (zie daar), verzetsman Petrus Arnoldus Conradus Douwes en ds. Hendrik Julius André Douwes (zie daar), die alle drie de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen, zette het echtpaar Stegeman zich eveneens in voor de hulp aan Joodse onderduikers. Ook Bertha Stegeman-Douwes werd in 1983 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volkeren.

Lit.: Louk Hombergen (red.), *'1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de Protestantse Pastorie*; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 64v., 168; A. Metselaar, *Duikelaars*, 7; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 553.

472.

Jan Derk Stegeman (geboren 26.7.1875 te Dedemsvaart, zoon van godsdienstonderwijzer Frederik Stegeman [18.9.1839 Vriezenveen-28.4.1911 Avereest] en Janna Harmina te Winkel [25.4.1844 Winterswijk-2.9.1922 Dedemsvaart]-overleden 21.2.1970 te Aalten; begraven Begraafplaats 'Berkenhove' te Aalten). Hij was een broer van ds. Herman Stegeman (26.9.1877 Avereest-21.2.1961 Utrecht; zie daar) en van Johanna (Jo) Wilhelmina Stegeman (1885 Avereest-1971 Oegstgeest), die in 1905 gehuwd was met ds. Gerrit Jan Mooi

(31.5.1876 Nieuwe Pekela-1.5.1965 Niekerk); zij waren de ouders van ds. Hermannus Gerardus Mooi (2.12.1905 Frederiksoord-24.7.1983 Zevenaar; zie daar) en ds. Frederik (Frits) Mooi (14.3.1921 Gasselte-12.3.2008 Haren; zie daar).

Hervormd predikant te Nieuw-Amsterdam (-1913) en te Aalten (27.4.1913-27.10.1940 wegens emeritaat), voorzitter van het schoolbestuur van de hervormde school te Aalten (1920-1946).

Gehuwd op 24.8.1899 te Zoetermeer met **Hendrika (Riek) van Dorp** (geboren 24.10.1873 Zoetermeer, dochter van winkelier Jan van Dorp en Quirijntje Huijser-overleden 14.12.1948 Aalten; begraven 'Berkenhove', Aalten). Haar jongere broer dr. Jan van Dorp (16.2.1879 Zoetermeer-27.6.1960 Doetinchem) was tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Gendringen (1911-1944).

Aalten herbergde gedurende de oorlogsjaren het grootste aantal Joodse en niet-Joodse onderduikers in Nederland: op zeker moment ca. 2500 op een bevolking van 13.400. Vandaar ook dat het min of meer voor de hand lag dat juist in die plaats in 2004 het Nationaal Onderduik Museum werd gevestigd. Ds. Stegeman was in het eerste oorlogsjaar al met emeritaat gegaan en dus sprak het niet vanzelf dat hij nog actief bij verzetswerk ten behoeve van met name Joodse onderduikers betrokken was. Toch valt uit het dagboek van de bekende verzetsman Arnold Douwes (= Petrus Arnoldus Conradus Douwes; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), de rechterhand van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), op te maken dat ds. J.D. Stegeman via zijn broer ds. Herman Stegeman ook contact met Douwes onderhield. Dus lijkt het niet meer dan logisch, dat hij, die zo lang in Aalten had gestaan, de organisatie van

Douwes nog van geschikte en betrouwbare onderduikadressen kon voorzien. *Douwes schreef o.a.: 'Ds. Stegeman en zijn uit Aalten op bezoek (in Dedemsvaart, GCH). Ze vertelden me over een erg goed waarschuwingssysteem tegen razzia's' (9.9.1943).* Ds. Stegeman leverde verder ook preken aan voor het blaadje '*De vluchteling in zijn schuilplaats*', een preken-serie voor onderduikers in Aalten e.o., die verspreid werd onder de mannen die de reguliere kerkdiensten niet konden bezoeken. Initiatiefnemer was de heer H.B. van Braak te Aalten en de redactie van het blad was in handen van ds. Gerard Pieter Klijn (14.3.1907 Heemstede-31.7.1970 Driebergen; zie daar), hervormd predikant te Aalten, terwijl ook hervormde collega's als ds. Jan Willem van Petegem (20.5.1905 Stadskanaal, zoon van ds. Jan Willem Petegem Sr. [9.8.1876 Haarlem-9.10.1928 Dinxperlo]-25.3.1990 Zaanstad), predikant te Aalten (1940-1945), ds. H. Berkhof (Lemele/ Zeist; zie daar), ds. Johannes Gerritsen Jr. (20.2.1906 Rotterdam-14.8.1982 Oosterbeek), predikant te Arnhem (1937-1948; hij schreef in 1945 samen met dichter en jurist prof.mr. Barend de Goede (7.3.1915 Arnhem-april 1995 Apeldoorn), hoogleraar staatsrecht RU Leiden, e.a. het boek '*Burgers in bezettingstijd – Balans van het laatste der dagen*', Nijkerk, 1945) en ds. Karel Hendrik **Lodewijk van Selms** (2.10.1911 Grijskerke-29.1.1968 Dordrecht; begraven Essenhof), *predikant te Silvolde, hun bijdragen leverden.*

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 104.

473.

Mr. Petrus Hendrik Theodoor Stevens (geboren 30.7.1908 Rotterdam, zoon van Willem dat bij hen was komen wonnen, omdat ze vann een een ziekte moest hersttenWijnand Joannes Stevens en Susanna Catharina Gordijn-overleden 24.12.1946 te 's Gravenhage). Hij groeide op te Venhuizen (1910-1921). Zijn broer, Willem Wijnand Stevens (1904-1988), gehuwd met Minke Swagerman (1902 -1947 Groesbeek), was arts te Zeist.

Kandidaat te Ginneken (1936); **orthodox hervormd** predikant te Ingen (23.8.1936-1.6.1941), te Zwolle (predikant Huis van Bewaring; 15.6.1941, bevestigd door ds. G.W.

Oberman -zie daar - 1.9.1946) en te 's Gravenhage (8.9.1946-tot zijn overlijden op 24.12.1946).

Gehuwd op 31.5.1933 te Utrecht met **Johanna Hendrika Brand** (geboren 11.7.1909 Utrecht, dochter van Arie Brand [1878 Dubbeldam-] en Cornelia Doedeijns [1879 Heusden 28.4.1949 's Gravenhage]-overleden).

Ds. Stevens was betrokken bij het kerkelijk verzet te Zwolle. “(Diakones) *Janna Kranenburg, die samenwerkte met dominee Stevens en verscheidene Joodse kinderen in veiligheid had gebracht, nam in de zomer van 1943 de zesjarige Veronica Esther (Vera) Davidson* (1937 Zwolle, dochter van vertegenwoordiger in kantoorbenodigheden Barend Davidson [10.5.1907 Zwolle, Van Lennepstraat 29, Zwolle-) en Marchien (Margot of Go) Helène Keijzer [30.11.1904 Hasselt-1998 Amsterdam; begraven Muiderberg, die een winkel beheerde in de Luttekstraat te Zwolle]-overleden na 2015), *op de fiets mee naar het station in Zwolle*” en bracht haar zogenaamd als ‘Anneke Mol uit Rotterdam’, een nichtje uit Zeeland, die van een ziekte moest herstellen, naar een gezin in de Veeralleebuurt. Moeder Margot deelde een huis met de ongehuwde juffrouw Dini Oomen op het adres Deventerstraat 29a. Ze hield via via schriftelijk contact met haar dochter. Uiteindelijk werd ze actief in het verzet dat hulp en onderdak bood aan geallieerde vliegers die uit hun aangeschoten hadden weten te ontsnappen. Op 11.12.1944 werd Go gearresteerd op haar onderduikadres door de SD-agent Piet Richard (Dick) Cieraad (3.12.1921 Laren-20.6.2004 Naarden) en kwam via het Huis van Bewaring te Zwolle in Westerbork terecht. Daar beleefde ze – nadat de deportaties waren beëindigd wegens de spoorwegstaking - op 12.4.1945 de bevrijding. Haar man Barend Davidson maakte deel uit van de verzetsgroep van student-Engels Han (Johan Aaldrik) Stijkel (8.10.1911 Rotterdam-4.6.1943 Berlijn), één der eerste verzetsorganisaties in Nederland, die militaire informatie verzamelde voor de Engelsen. Op 3.5.1941 werd Davidson ten gevolge van verraad door de beruchte *V-Mann* Anton van der Waals (11.10.1912 Rotterdam-26.1.1950 Scheveningen) door twee SD'ers - met name Baijer en Van Dam - gearresteerd in zijn woonplaats Zwolle. Hij zat bijna een jaar gevangen in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en werd in maart 1942 met 46 andere leden van de verzetsgroep overgebracht naar de *Zellengefängnis* Lehrter Strasse te Berlijn-Tegel. Tijdens zijn proces (30.11.1942-28.1.1943) hield hij een dagboek bij in de gevangenis, dat recentelijk door familielid Bert J. Davidson werd uitgegeven onder de titel “*Het dagboek van Barend Davidson – Een Zwolse Jood in het verzet*”. Op 4.6.1943 werd Davidson samen met 32 anderen gefusilleerd op de *Schiessplatz* van Tegel. Zij werden aanvankelijk begraven in Berlijn-Döberlitz, maar na de oorlog herbegraven op Begraafplaats Westduin in Loosduinen-Ockenburgh (Info: Stichting Judaica Zwolle), na een herdenkingsdienst voor alle 43 omgekomen leden van de Stijkelgroep. Sprekers waren ds. Anne Klaas Straatsma (5.10.1886 Biervliet-10.12.1970 Wassenaar), hervormd predikant te 's Gravenhage, mr. Willem Adriaan Johan Visser (7.3.1904 Beek, Ubbergen-6.11.1975 Leiden), burgemeester van 's Gravenhage, en ir. Hilko Glazenburg (4.11.1915 Zaandam-23.2.2005 Haarlem) één van de vier overlevenden van de Stijkelgroep. Op

Ds. Stevens werd zelf tweemaal gearresteerd, in februari 1943, vanwege zijn verzet tegen de gelijkschakeling van met name het christelijk onderwijs en in februari 1945 vanwege de geestelijke verzorging die hij bood aan dwangarbeiders in Zwolle. Beide keren werd hij na korte tijd weer in vrijheid gesteld (Henk Hoerman, 36).

Lit. Bert J. Davidson, *Barend Davidson – Een Zwolse Jood in verzet* (z.j.); Hans Davidson, *Margo Davidson* (Westerborkportret, Herinneringscentrum Kamp Westerbork); Henk Moerman, *Het beleid van de Zwolse Hervormde en Gereformeerde Kerk 1940-1945; Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 513; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 368, 580.

474.

Bastiaan (Bas) Jacob Arie Streefkerk (geboren 19.11.1912 te Rotterdam, zoon van Cornelis Adrianus Streefkerk en Maria van der Dussen-overleden 5.6.1972 te 's Gravenhage, Nieuwendamlaan 216; begraven in stilte). Ds. Bas Streefkerk was een neef van ds. Nicolaas Streefkerk (zie daar).

Kandidaat (1935); **gereformeerd** hulppredikant te Schiebroek-Hillegersberg (januari 1937-maart 1938), Hillegersberg-Terbregge (1.3.1937-december 1938), Berkel-Rodenrijs (1.3.1938-31.12.1938) en Zutphen (1.1.1939-oktober 1940); gereformeerd predikant te Glanerbrug (13.10.1940-november 1945), Berkel-Rodenrijs (18.11.1945-25.6.1955) en 's Gravenhage-West (10.7.1955-5.6.1972).

Gehuwd op 1.2.1940 te Rotterdam met **Josina Beunderman** (geboren 23.8.1913 te Rotterdam, dochter van Egbertus Jacobus Beunderman en Jansje Sophia Walop-overleden 18.4.2000 te Naaldwijk).

Gedurende de oorlog nam ds. Streefkerk deel aan het ondergrondse verzet in en om Glanerbrug en bood o.m. hulp aan Belgische en Franse krijgsgevangenen, die uit Duitsland waren ontsnapt. Op 17.7.1944 werd hij gearresteerd en kwam via het Politiebureau van Enschede in kamp Amersfoort terecht. Op 4.9.1944 werd hij daar vrijgelaten op basis van een vals bevel tot invrijheidsstelling dat een kennis uit Rotterdam had gestuurd. Schuin tegenover de Gereformeerde Kerk van Glanerbrug aan de Schipholtstraat 41 en de daarnaast gelegen pastorie van ds. Streefkerk op nr. 39 woonde op nr. 36 het gereformeerde gezin van Dirk Krol (1.1.1911 Weststellingwerf-4.12.1996; begraven Doodenzorg, Glanerbrug) en Hendrika (Rieks) W. Krol-Meerman (20.12.1914-2.8.1996; begraven Doodenzorg, Glanerbrug), die onderdak bood aan het Joodse echtpaar Efraïm de Leeuw (13.11.1878 Enschede-8.6.1951 Enschede) en Johanna de Leeuw-Sanders (2.9.1885 Meppen, D.-29.10.1970 Enschede; ze hertrouwde later met Hendrik Fidder 17.1.1885 Oldebroek-14.11.1966 Enschede), afkomstig uit Enschede. *“Spannend wordt het als recht tegenover de familie Krol een groep Duitse soldaten wordt ondergebracht in een leegstaande school. En nog spannender wordt het als er op een avond een Duitse officier aan de deur staat die de nacht bij de familie Krol wil doorbrengen. Wat nu? Weigeren kan niet, want dan zullen de Duitsers argwaan krijgen. En dus slaapt die nacht een Duitse officier onder één dak met de familie Krol en met twee Joodse onderduikers. Het zal voor iedereen een spannende nacht zijn geweest. Na de bevrijding op 1 april 1945 is er feest, maar voor het echtpaar De Leeuw is dat feest toch een feest met een zwarte rand. Zij krijgen dan te horen dat hun drie zoons slachter Edmund de Leeuw (21.1.1912 Enschede-17.7.1942 KZ Mauthausen; gehuwd met Boena de Beer [12.9.1913 Enschede-19.11.1943 Auschwitz), slachter Leonard de Leeuw (7.4.1914 Enschede-13.7.1942 KZ Mauthausen; gehuwd) en slachter Marcus de Leeuw (9.11.1905 Enschede-28.7.1942 KZ Mauthausen; gehuwd met Aaltjen de Vries) en hun enige dochter Dorothea de Leeuw (10.3.1907 Enschede-29.10.1942 Auschwitz; gehuwd met Salomon Cohen [1902 Ochtrup-) door de Duitsers zijn vermoord”.* Wel zeker is ds. Streefkerk van één en ander op de hoogte geweest en het lijkt dan ook aannemelijk te veronderstellen dat hij het gezin Krol naar beste kunnen heeft geholpen. Ds. Hendrik Kremer (3.9.1921 De Ham-16.10.2007 Gramsbergen), na de oorlog hervormd predikant te Lutten, typeert hem als volgt: *“Vlot causeur als hij was kon hij over die bezettingsperiode de kleurrijkste verhalen vertellen.”*

Bron: site www.glanerbrug.info historie: tweede wereldoorlog/1942 joodse onderduikers.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 233; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 188; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 260; ds. J. Kremer, *In memoriam Ds. B.J.A. Streefkerk* in: *Jaarboek 1973 der GKN*, 501v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 85v., 115.

475.

Nicolaas Streefkerk (geboren 6.9.1901 te Rotterdam, zoon van Jacob Arie Streefkerk [1882-1948] en Josina van Dipten-overleden 4.9.1982 te Arnhem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Oldebroek). Ds. Nicolaas Streefkerk was een oom van ds. Bas Streefkerk (zie daar).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); jaargenoten: ds. I. Groenenberg (zie daar), ds. R.H. Kuipers (zie daar) en ds. J. ter Schegget (zie daar); kandidaat: 4.5.1928); lid VU-Corps NDDD (dispuut Demosthenes); **gereformeerd** predikant te Wormer (3.3.1929-8.1.1933), Wolvega (22.1.1933-16.5.1948) en Oldebroek (23.5.1948-1.4.1967 wegens emeritaat).

Gehuwd op 16.5.1933 te Wormer met **Grietje Potgieser** (geboren 6.12.1910, dochter van Johan Godfried Potgieser, machinist in een papierfabriek, en Guurtje Kramer-overleden 30.1.1999 Elburg; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Oldebroek).

‘Op zoek naar een persoon die in staat is aan het verzetswerk deel te nemen wordt (door de LO in oprichting, eind 1942; GCH) in Wolvega contact gezocht met dominee Streefkerk, voorganger in de Gereformeerde Kerk aan de Kerkstraat, die verwijst naar Jacobus Russchen (‘Peter’; 18.5.1897 Donkerbroek-25.7.1976 Bolsward), een rentenier-boer van midden veertig, die woont aan de Heerenveenseweg, tegenover garage Douma, thans ‘Drietippe’). Russchen raakt zeer nauw bij het verzetswerk betrokken. Samen met andere verzetswerkers worden steeds meer medewerkers ingeschakeld’. ... ‘Na de staking van 1943 begon de L.O. de zaken kundig en grootscheeps aan te pakken. Duizenden personen werden in Noord- en Oost-Nederland ondergebracht, onder wie veel Joden, ambtenaren en politiebeambten. In Wolvega en omstreken werd in het begin voornamelijk door Russchen gewerkt aan het plaatsen van onderduikers. Velen kwamen per trein in Wolvega aan om zich (met een brief) te melden bij J(elke) Visser (24.11.1896 Wolvega, zoon van lederwarenhandelaar Siebe Visser en Rinske Sytsema-18.9.1967; begraven Algemene Begraafplaats Wolvega, Weststellingswerf), zadelmaker in Wolvega. De zoon van deze Visser bracht deze personen vervolgens naar W. de Boer, landbouwer in Nijelamer, waarna een doorplaatsing kon volgen. Russchen hield veelal op woensdagmorgen (marktdag) zitting in de kerkeraadskamer van de Gereformeerde Kerk in Wolvega om bonnen te geven voor de onderduikadressen. Russchen werd in dit werk ondersteund door de heer Jansen, leider van het distributiekantoor in Weststellingwerf’. Eén en ander bleef niet onopgemerkt bij de Sicherheitspolizei die ds. Streefkerk op 13.9.1943 met zijn twee zoons arresteerde. ‘Toen zijn vrouw haar man bezocht, begreep zij dat het niet om hem maar om Russchen was begonnen. Zij gaf dit door waarop Russchen ’s nachts naar zijn zwager in Sonnega ging’. Russchen verdween vervolgens en kon zich geheel aan het landelijk werk van de LO gaan wijden. Vanaf voorjaar 1944 vormde hij samen met Gerard (‘Gerrit’) Spanhaak (26.12.1919 Zwolle-27.7.2002 Apeldoorn) en Reinoud Willem Roukema (27.9.1916 Kibbelgaarn-8.7.2007 Zwolle) het belangrijke Centraal Duikelaars Kantoor (CDK), dat de illegaal verkregen bonkaarten en andere distributiebescheiden over het land verdeelde. Ds. Streefkerk verbleef tot 8.11.1943 in de gevangenis te Groningen en daarna van 8.11.-22.12.1943 nog in kamp Vught. Ook zijn neef ds. Bastiaan Jacob Arie Streefkerk (1912-1972), gereformeerd predikant te Glanerbrug (1940-1945), onderhield contacten met het verzet; omdat hij hulp geboden had aan twee ontvluchte krijgsgevangenen, werd hij op 14.7.1944 gearresteerd en verbleef tot september 1944 in kamp Amersfoort. Hij kwam vrij omdat iemand vanuit Rotterdam een vervalst bevel tot invrijheidstelling naar Amersfoort had gestuurd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 233; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; *In memoriam Ds. N. Streefkerk* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; *Opdat wij nooit vergeten - Het verzet in Wolvega en omgeving, 1940-1945*, 20, 24, 188vv.; Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 46v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de*

frontlinie, 67, 111; W.H. de Vries, *De Regio* (Stellingwerven) *tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Berkoop/ Oldeberkoop, 2003)

476.

Franciscus Alexander Stroethoff Jr., drager *Verzetshedenkingskruis* en ridder *Orde van Oranje-Nassau* (geboren 20.4.1897 te Amsterdam, zoon van loodgieter Franciscus Alexander Stroethoff Sr. [8.2.1868 Amsterdam-13.3.1945 Willem Arntzhoeve, Zeist, waar hij in mei 1943 was opgenomen; begraven Begraafplaats Huis te Vraag, Rijnsburgstraat 51, Amsterdam] en Jacoba Elisabeth Colet [16.12.1868 Amsterdam-begraven 25.6.1920 Begraafplaats Huis te Vraag, Amsterdam]-overleden 26.4.1982 in een ziekenhuis te Amsterdam; begraven ‘Westgaarde’ te Amsterdam).

Vrij evangelisch evangelist en directeur van de Vereniging “Tot Heil des Volks” (15.6.1937-1967).

Gehuwd op 8.6.1927 te Amsterdam met **Margaretha Alida Weggelaar** (geboren 25.1.1902 te Amsterdam, Van Oldenbarneveldtstraat 50, dochter van tafelmaker Gerardus Cornelis Weggelaar en Alida Klous-overleden).

Stroethoff was bijzonder actief in het verzet, in de eerste plaats vanwege zijn contact met Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend), journalist, schrijver en dichter en voor de oorlog (1937-1940) hoofdonderwijzer van de Eben-Haëzerschool in de Jordaan te Amsterdam die verbonden was aan de Vereniging tot ‘Heil des Volks’. Die baan had hij te danken aan ds. J.J. Buskes (zie daar) – ‘*deze gereformeerde rooie*’ – die later schreef: “*Het is mij gelukt Van Randwijk een plaats te bezorgen aan één van de scholen van ‘Tot heil des Volks’ in Amsterdam, waar hij als onderwijzer prachtig werk heeft gedaan*”. Van Randwijk behoorde later tot de oprichters van het illegale ‘*Vrij Nederland*’ en werd er de eerste hoofdredacteur van. Hij was het overigens niet altijd met Stroethoff eens: zo weigerde Stroethoff het verzoek van Van Randwijk te honoreren om de ouders van die schoolkinderen te ondersteunen, die van elke hulp verstoken bleven, omdat de vader had geweigerd in Duitsland te gaan werken. Ook adviseerde het bestuur van het “Heil” aan de onderwijzers om de Ariërverklaring te ondertekenen, hetgeen Van Randwijk onder protest deed. Maar toen Van Randwijk moest onderduiken kreeg zijn vrouw wel zijn volledige salaris doorbetaald tot het einde van de oorlog. Stroethoff werkte sinds begin 1943 ook binnen de Amsterdamse afdeling van de Landelijke Organisatie voor hulp aan de onderduikers, met name voor de verzorging van vervolgde Joden. “*Toen de nacht over Europa viel en ook ons land werd bezet, was het “Heil” al gauw betrokken bij het verzet, met name door de hulp aan onze Joodse landgenoten. De politie kwam met de bordjes ‘VERBODEN VOOR JODEN’ en het bevel om die zichtbaar op te hangen, maar moest verbouwereerd toezien hoe een woedende Stroethoff het als vuilnis in de oven van de centrale verwarming smeed. Al deze dingen dreven Stroethoff in de illegaliteit. ... Geld speelde in die tijd bij het “Heil des Volks” vrijwel geen rol en ook voor de benodigde distributiebonnen zorgde het verzet. De vereniging heeft voor velen in die bange oorlogsjaren veel kunnen betekenen, maar het heeft Stroethoff wel bijna het leven gekost. Door verraad viel hij op 22 mei 1944 in handen van de SD, de geheime politie van de Duitsers. In zijn kantoor (op het adres Barndesteeg 25 te Amsterdam, GCH) ... werd hij gearresteerd. De bewijzen waren overvloedig. In “De Bezetting” van Dr. L. de Jong (Deel 3, bladzijde 43) kunt u een foto vinden waarop Stroethoff bezig is Joodse mensen de helpende hand te bieden (= foto uit het blad “Storm-SS” bij een uitermate cynisch artikel over het ‘Afscheid’ van de Amsterdamse Joden op het terrein aan de Polderweg in Amsterdam-Oost. Het onderschrift onder de foto met Stroethoff luidt: ‘Roerend afscheid. De Ariër vervoert de bagage in het zweet zijns aanschijns’. GCH). Als een boef werd hij weggeleid, door tien met karabijnen gewapende soldaten. In de Euterpestraat volgen verhoren door Willy Lages (= SS- Sturmbannführer Willy Paul Franz Lages [5.10.1901*

Braunschweig-2.4.1971 Braunlage], chef van de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* voor Noord-Holland en Utrecht) en *Aus der Fünften* (= *SS-Hauptsturmführer* Ferdinand Hugo aus der Fünften [17.12.1909 Mülheim an der Ruhr-19.4.1989 Duisburg], chef van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*), *beruchte namen in die dagen. Stroethoff komt als 'Todeskandidat' in de gevangenis. Over zijn belevenissen daar, zijn ervaringen met medegevangenen, maar vooral ook de troost van Gods nabijheid, schreef hij een boekje dat vlak na de oorlog door de vereniging werd uitgegeven "Ik zat achter de tralies". In de gevangenis kreeg Stroethoff een stukje krant in handen waarin een paar zinnnetjes hem direct opvallen. Daar wordt namelijk geschreven over een zekere Eduard (Ed) Gerdes (3.1.1887 Amsterdam-overleden 10.5.1945 in ziekenhuis te 's Gravenhage onder nooit goed opgehelderde omstandigheden). Aanvankelijk was hij gehuwd (in 1911) met Adelaïde (Adèle) Maria Heemskerk (3.1.1893 Amsterdam, dochter van de latere minister-president Theo Heemskerk [20.7.1852 Amsterdam-12.6.1932 Utrecht]; in 1930 gescheiden-16.4.1969 Bilthoven), een kunstschilder, leider van het Departement voor Kunstbescherming en dik bevriend met Rijkscommissaris Dr. Seyss-Inquart (22.7.1892 Stonarov, Tsjechië-16.10.1946 Neurenberg). Het bleek de kleinzoon te zijn van de eerste voorzitter van "Tot Heil des Volks", Eduard Gerdes (12.8.1821 Kleef, D.-12.12.1898 Doetinchem). Toen de vereniging in het begin van de dertiger jaren een nieuwe school opende en die de naam 'Eduard Gerdesschool' gaf, had de kleinzoon uit dankbaarheid het portret van zijn grootvader (NB de dichter van het lied "Daar ruist langs de wolken", GCH) geschilderd en dat als geschenk aan het "Heil des Volks" aangeboden. ... Mevrouw Stroethoff wist door te dringen tot de man en pleitte voor zijn interventie bij de SD. Hij beloofde zijn best te zullen doen. Eén dag voor al zijn medegevangenen naar Duitse concentratiekampen werden overgebracht, werd Stroethoff in vrijheid gesteld! Het was 2 november 1944. Verschillende bestuurders van de vereniging hadden uitstekend de zaken behartigd. Stroethoff hield zich eerst, op aanraden van het bestuur, wat achteraf, maar hervatte zijn arbeid als directeur weer tegen de tijd dat de capitulatie kon worden verwacht. De Jodenbuurt, in de onmiddellijke nabijheid van ons hoofdkantoor, was één gruwelijke open wond geworden. De eens zo levendige buurt was onbewoond, de huizen waren gesloopt, ruïnes".*

Bibl.: F.A. Stroethoff en Korn. Mulder (tekeningen), *Ik zat achter de tralies* (ca. 1945) en *Er zijn geen grenzen* (Amsterdam, 1972: zijn autobiografie).

Lit.: Dr. O.W. Dubois en Krijn de Jong, *Aan de minste van Mijn broeders – Het werk van 'Tot heil des volks' 1855 – 2005*; J.J. Frinsel, *Vereniging "Tot Heil des Volks" 125 jaar (1855-1980)*, 51-56; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 334; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, een biografie*, 139, 194; H.M. Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 34; Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in*, 56, 65, 75, 77, 79, 135, 154, 215.

477.

Hendrik Sweepe (geboren 12.10.1917 te Terneuzen, zoon van Duurt Sweepe [1883 Onderdendam, Bedum-], rijksklerk bij de belastingen, en Kaatje Wilhelmina Christina Johanna Mackor [1884 Zwolle-]-overleden 10.8.2001 te 's Gravenhage).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1938); kandidaat (1946); lid VU-Corps NDDD (dispuut Lysias); **gereformeerd** predikant te Opperdoes (18.8.1946-14.8.1949), te Hardenberg (21.8.1949-1.3.1953), te Leiderdorp (15.3.1953-14.4.1957) en te Scheveningen (28.4.1957-, bevestigd door ds. J.J. Dijk, zie daar, die zijn collega was in Leiderdorp-1.11.1980 wegens emeritaat). Tevens godsdienstleraar (1961-1980); emeritus: 1982.

Gehuwd op 25.7.1947 te Oosterhesselen met **Annie Weima**, geboren 14.3.1924 te Oosterhesselen, dochter van Douwe Weima [21.5.1897 Hennaarderadeel-4.5.1990 Apeldoorn), gemeentesecretaris van Oosterhesselen en verzetsman, die er op 3.6.1943 met het

bevolkingsregister van Oosterhesselen vandoor ging, en Maria van Iperen-overleden 4.9.2000 's Gravenhage).

Vanwege zijn verzetswerk in Nieuwlande - tijdens zijn onderduik op de boerderij van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.10.1944 Overveen) was hij bijstand in het pastoraat te Nieuwlande en betrokken bij het verzetswerk aldaar - en met name omdat hij het bevolkingsregister van de gemeente Oosterhesselen lange tijd verborgen hield, is hij op 9.6.1983 onderscheiden met de *Yad Vashem*-medaille. De verzetsman Arnold Douwes (= Petrus Arnoldus Conradus Douwes; 26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht) noemt hem in zijn oorlogsdagboek en vermeldt dat Sweepe een tijd lang ondergedoken zat bij de onderwijzer Seine Otten (16.10.1910 Nieuw-Moscou, Gemeente Hollandscheveld-20.1.1993 Emmen) te Nieuwlande, ook een nauwe medewerker van Johannes Post, en bij ds. J.S. van den Bos (zie daar).

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 127v., 148, 188, 191, 227, 229, 254, 266, 285, 293v. G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 70, 102 en 116; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 4 en 15; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 845 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld); J. Vegh, *In memoriam Hendrik Sweepe*, in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 5 (mei 2004), 7v.

478.

Pieter Leendert (Peter) Tasseron (geboren 30.12.1905 te 's Gravenhage, zoon van huisschilder en bouwkundige Johannes Tasseron 30.3.[1873 Sassenheim-25.1.1938 Huis ter Heide, Gemeente Zeist aan een beroerte] en Adriaantje Zaal [30.6.1881 Reeuwijk, dochter van Leendert Zaal en Johanna van der Pol-18.2.1918 's Gravenhage]-overleden 3.6.1989 Apeldoorn; crematie te Dieren op 7.6.1989). Johannes Tasseron was eerder – op 13.5.1897 te Aalsmeer – gehuwd geweest met Jansje Spaargaren (30.10.1870 Aalsmeer-28.2.1903 's Gravenhage) en hertrouwde later – in 1917 te Ede – met onderwijzeres Helena Weinberg (16.8.1890 's Gravenhage, dochter van Johannes Anthony Weinberg en Johanna Sara van Zwet-8.5.1976 Leidschendam; gescheiden 24.6.1920). Johanna Tasseron, jongere zuster van Pieter Leendert (19.3.1907 's Gravenhage-3.1.1982 Baarn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar) was gehuwd met ds. Willem Wesseldijk (5.3.1906 Rijnsaterwoude-16.4.1983 Baarn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar), hervormd predikant en eerder marineofficier en om die reden als krijgsgevangene naar Polen gebracht; hij was een broer van ds. Leendert Johannes Wesseldijk (zie daar). Johannes Tasseron, jongere broer van Pieter Leendert (geboren 10.5.1908 te 's Gravenhage), gehuwd met een nichtje van mevr. Tasseron, woonde met vrouw en kind in Zuid-Afrika en kwam – als dienstplichtig soldaat 7 van het detachement Zuid-Afrika onderweg naar Londen – met o.a. 50 andere recruten van de Prinses Irene Brigade om het leven toen het troepenschip waarop hij voer, m.s. 'Abosso II', op 29.10.1942 in de Noord-Atlantische Oceaan werd getorpedeerd door de Duitse VIIC onderzeeboot U-575 (op 13.5.1944 tot zinken gebracht op positie 46.10 N., 27.34 W.; 14 overlevenden).

Ds. Tasseron studeerde theologie aan de RU Utrecht en werd theologisch kandidaat te Huis ter Heide (1932); **hervormd** predikant te Eethen-Drongelen (26.6.1932-9.6.1940); predikant te Goënga (1940-1944), te Oudwoude-Westergeest (30.4.1944-28.9.1947), te Hengelo (O.)(1947-1970; vanaf 1947 was hij ook legerpredikant in Nederlands Oostindië).

Op 15.6.1932 te Kattendijke gehuwd met **Clasina Amarintia de Vries** (geboren 5.4.1902 te Grijpskerke, dochter van ds. Jan de Vries [12.8.1876 Delft-17.9.1957 Goes] en Johanna Willemina Luuring [13.3.1869 Amsterdam-27.3.1962 Goes]-overleden 18.4.2000 te Driebergen, Sparrenheide 1; crematie crematorium 'Daelwijck', Utrecht; urn bijgezet op de Nederlands-Hervormde begraafplaats 'Coelhorst', westelijk van Hoogland (Utrecht). Haar schoonzus Tine Berg (geboren 3.4.1898 Joure), echtgenote van haar broer, ontwikkelings-

econoom prof.dr. Egbert de Vries (29.1.1901 Grijpskerke-1994), kwam op 25.5.1945 om in Banjoebiroe, NOI, kamp 10. Haar oom, ds. Johannes Luuring (2.4.1876 Amsterdam-10.2.1946 Bodegraven), gehuwd met Maria de Vries, een zuster van haar vader, was tot 1943 predikant te Oudwoude-Westergeest, waar hij werd opgevolgd door zijn aangetrouwde neef ds. Pieter Leendert Tasseron. *“Maar, dat verzet groeide en er ontstonden “organisaties” van betrouwbare mensen, die Joden hielpen onderduiken. Dat moest geléerd worden! ‘Horen, zien en zwijgen’ was in die tijd uiterst belangrijk. Kletsen en “interessant” zijn was levensgevaarlijk!! Het heeft – helaas – menigeen het leven gekost. Onze éérste Joodse logeetjes waren 2 meisjes uit Den Haag. Hun namen staan in ons gastenboek en zo kon ‘k vinden dat ze in juli ’42, met ons nichtje, dat ons om onderdak voor hen gevraagd had, om 5 uur ’s morgens op de fiets stapten en helemaal naar Goënga bij Sneek fietsten, voor een vakantie bij ons. Bij ons voelden ze zich nog vrij (zonder sterren). ... Als er in een gezin iemand “onderdook”, moesten man/ vrouw het er samen goed ééns over zijn. Anders gaf het extra spanningen en kon je er beter niet aan beginnen. Wij werden benaderd door Tjeerd Sytzes van der Zee (20.9.1900 Woudsend-7.10.1991 Steenwijk; begraven te Sneek; met zijn vrouw Akke van der Zee-Talsma [15.12.1896 Tzum-21.6.1972 Sneek] en hun kinderen Sytze Tjeerds van der Zee [27.7.1923 Sneek-13.10.1999 Sneek aldaar begraven], Maria Tjeerds van der Zee [geboren 28.5.1925 Sneek-27.1.1964 Kampen, begraven in Sneek] en Abraham Tjeerds van der Zee [1.7.1926 Sneek-5.1.1991 Sneek; crematie in Goutum] en werden ze op 29.1.1990 door *Yad Vashem* erkend als ‘Rechtvaardigen uit de Volkeren’) uit Sneek. Hij was daar één van de kopstukken van de organisatie om Joden te helpen. We kwamen overeen dat we een zogenaamd “doorgangshuis” zouden zijn, dat wil zeggen dat er onverwachts iemand bij ons kon worden gebracht, doordat het op het oude adres te gevaarlijk was geworden, of dat er razzia’s of huiszoeking werd verwacht, of iemand waar nog geen onderdak voor was gevonden. Spaans – de politiemans in onze regio (woonde hij in Rauwerd?) – was een “goeie” en hielp enorm! En hij kende zijn pappenheimers, reken daar op. Zo gebeurde het meermalen dat iemand maar 1 of 2 dagen bij ons was en dan weer naar een vertrouwd “vast” adres werd gebracht. ... Nu kwam, voor ons althans, ook pas het èchte herbergen van Joden. Namen weet ‘k niet veel meer; we hoorden alleen een voornaam. We hadden eigenlijk altijd meisjes of vrouwen, bijvoorbeeld Margreet, die op ’t kamertje boven de kelder opgesloten zat. Greetje, die een week bij ons was. Ze was erg stil en had een vreemde “lucht” bij zich, zodat ‘k haar ’s avonds telkens warm water mee gaf om zich te wassen. Bij ’t volgende adres moest ze bij de dochter in de bedstee slapen. Toen kwam uit dat ze erg schurft had – open gekrabb en ontstoken - en dat ze onder de hoofdluis zat! Ze is weken in het ziekenhuis geweest. Tjeerd van der Zee kwam ontdaan bij ons met dit bericht. We hadden toen zeven kinderen, waarvan Anneke de oudste was, net 10 ½ jaar, en zes van hen waren meisjes met lang haar! Wat heb ‘k met de stofkam gewerkt, een hele week lang, en geen luisje gevonden! En in dat bed sliep al weer een ander, maar natuurlijk met schone lakens en het beddegoed was buiten geweest. ’t Was koud, daardoor geen besmetting. Deze vrouw was een Duitse Jodin, huishoudster in Sneek bij een oude dame + zoon waarop zij verliefd was. De oude vrouw werd in een ziekenhuis ‘gered’. De zoon Max ging naar Polen, naar een werkkamp, en onze logée wilde daar beslist heen, want – zo dacht ze – ‘dan ben ik bij Max’. Zij deed haar gebeden in onze huiskamer (gezicht naar ’t Oosten) en hardop. Toen ‘k haar vroeg dat op haar eigen kamertje te doen, voelde ze daar niets voor. “Daar is ’t koud”, zei ze, en “praten jullie maar hoor, dat hindert me niet” (maar ons wel). Deze is “gek” geworden, verscheurde haar valse persoonsbewijs en riep dat ze naar Max wilde. Zij is terug gebracht naar Sneek en inderdaad naar Polen gedeporteerd! Toen Margreet in het “opkamertje” was – en we behalve haar ook nog Tilly (Rottenberg?), 8 jaar, en Tinie, ongeveer 26 jaar, hadden – was er op een avond razzia op de Speersterdiek, een eind achter de pastorie, verder het land in. Peter (= ds. Tasseron; GCH) was als gewoonlijk ergens in de gemeente aan het werk. Tot twee keer toe*

werd er gebeld en kreeg 'k van een betrouwbaar persoon te horen: 'razzia! Al zeven zijn er gepakt!' Later al negen! Wat moest 'k doen? Wat kòn 'k doen? Niks! Afwachten, en 'k liet iedereen naar bed gaan zonder iets te zeggen. Toen Peter thuis kwam vertelde ik 't hem. We zijn naar bed gegaan, hebben samen gebeden, en: we hebben geen vijf minuten meer wakker gelegen en rustig geslapen. De volgende dag kwam Spaans (politie) en vroeg mij: "Hoe hebben jullie het gisterenavond wel gehad?". 'k Vertelde het hem eerlijk. Hij zei: "Margreet wordt vanavond gehaald. Dat wordt te gevaarlijk, met de twee anderen red je het wel". ... Een ander meisje, Hannie, was drie maanden bij ons. Zij kon prachtig stoppen en heeft heel wat kleine gaatjes netjes dichtgemaakt en servetten enz. enz. Maar zelf hoorde zij op een avond roepen voor 't huis: "Kom er maar uit, we weten tòch wel dat je een Jodin bent!" Toen durfde ze niet meer te blijven en is er een ander adres voor haar gezocht en gevonden. ... Volgens ons gastenboek, waar de meisjes Rottenberg als eerste hun naam in zetten en Tinie als laatste (alle anderen natuurlijk niet) weet ik dat ze (Tinie) op 21.10.1943 bij ons kwam. In de plaats waar ze vandaan kwam werkte een broer van Peter mee. En Tinie werd een probleemgeval, "versleet" in ongeveer acht maanden zo'n tiental adressen, liep weg, vroeg mensen op straat om hulp, en werd een gevaar voor al die mensen waar ze in huis was geweest! Wat te doen? Er is ernstig gedacht over liquidatie. Maar mocht dat? Peters broer schreef ons toen (dat kon nog) dat wij een blond meisje als hulp in de huishouding en bij de kinderen zouden krijgen. Peter kon haar op één of ander station afhalen!! Niks was te gek in die tijd. Op de bewuste dag en plaats wachtte Peter en zocht naar een blond meisje. Mis: toen het perron leeg was kwam er een donker, uitgesproken Joods type, naar hem toe en zei: "Ik denk dat u op mij wacht". Dat was Tinie. Ik ging ervan uit dat een meisje van 25-26 jaar haar handen kon gebruiken en zo verdeelde ik het werk. Maar er kwam zowat niets uit haar handen en dan hielp ik haar als mijn werk klaar was. Ik weet niet eens meer of we toen nog hulp hadden. Maar er bleef steeds meer werk liggen dat Tinie's taak was en ik zei: "al moet je tot zeven uur 's avonds werken, het is voor jouw verantwoordelijkheid!" Ze was lui – indolent – stil en moeilijk. Soms was ik de wanhoop nabij en zei 's avonds, als ze naar bed ging: "Tinie, we beginnen morgen allebei maar weer opnieuw!" Ook wij vonden haar zo "moeilijk" dat we haar liever niet bij ons hielden, maar beseften meteen, dat we "dat" een ander niet konden aandoen en ze dus bij ons moest blijven. Ze durfde niet te zeggen dat ze van huishouden geen snars verstand had en met zichzelf in de knoop zat. En ik weet nu – en al langer – dat ik geen rekening hield met haar frustraties van de hele toestand waarin zij zich bevond. Haar moeder was overleden, haar vader, broer en twee zussen ook ondergedoken en het kwam uit dat ze een zusje was van Hannie die drie maanden bij ons was. Toch heeft ze haar ogen goed de kost gegeven – want gaandeweg werd haar werk beter – en wat had ze een geduld! Wat heeft ze langdurig gedraaid aan het glazen "karntje" om te proberen een kluitje boter te karnen!! En eindeloos de biest geroerd – die niet mocht koken – maar al roerend moest "wellen". ... In april 1944 verhuisde het predikantengezin naar Oudwoude-Westergeest. "Tinie ging mee naar Oudwoude en we leverden haar valse persoonsbewijs in en kregen eindelijk ook voor haar bonkaarten! ... Tinie was bij ons gewoon in de kring. Was ze in de kamer als er bezoek kwam, dan ging ze volgens afspraak niet meteen weg. Wel ging ze zoveel mogelijk met haar rug naar het licht staan. Was er dan een gelegenheid, dan ging ze weg met één van de jongste kinderen. Ze was immers bij ons voor de kinderen en iedereen noemde haar "juffie". Echte vrienden hebben ons, na de oorlog, gezegd: "Dat we het nooit gezien hebben dat zij Joods was, begrijpen we zelf niet". ... Tinie is toch een echte hulp geworden. Ze werkte ook in de tuin. Later vertelde ze me dat ze "alles" bij ons geleerd had" (uit: handgeschreven verslag van mevr. C.A. Tasseron-de Vries, Driebergen, april 1995). Op 12.4.1945 werd Oudwoude bevrijd. Tinie werd in juni 1945 gedoopt (hoewel ze al eerder de doop had ontvangen in de Doopsgezinde Kerk!) en deed ook belijdenis in de Hervormde kerk van Oudwoude. Haar vader, broer en twee zussen hebben eveneens de oorlog overleefd. Later trouwde Tinie met

een gereformeerde man. Ds. Tasseron heeft het huwelijk ingezegend. Het echtpaar vertrok later naar Canada. Tinie vroeg de *Yad Vashem*-onderscheiding aan voor het echtpaar Tasseron. Op 21.6.1989 werden ds. Tasseron en zijn vrouw erkend als 'Rechtvaardigen onder de volken' omdat ze onderdak hadden geboden aan Chana Polak uit Amsterdam.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 850v. en 1005.

479.

Christiaan Willem Johan Teeuwen, ridder *Oranje-Nassau* (geboren 13.8.1898 Leiden, zoon van timmerman en verzekeringsagent Johannes Hendricus Teeuwen en Christina Wilhelmina Mizee-overleden 28.6.1964; begraven Algemene Begraafplaats te Ermelo; opschrift zerk: "*Christus vivit resurrexit*").

Ds. Teeuwen was reserveofficier tijdens mobilisatie 1914-1918; **gereformeerd** predikant te IJmuiden-Oost (4.5.1930), Heerde (4.2.1934) en Diemen (3.3.1946); met vervroegd emeritaat: 1.7.196.

Gehuwd op 29.4.1930 te Leiden met **Helena Dirkina de Rooij** (geboren 25.6.1897 te Oskaloosa, Iowa USA, dochter van broodbakker/ fabrikant Frederik de Rooij en Jannetje de Breejen-overleden 26.4.1892 te Ermelo). Zij was een zuster van Wilhelmina Margaretha de Rooij (23.9.1914 Oudshoorn-11.11.1988 Amsterdam), die gehuwd was met de gereformeerde theoloog prof.dr. Nicolaas Herman Ridderbos (19.8.1910 Meppel-28.4.1981 Amsterdam), hoogleraar Oude Testament en Hermeneuthiek aan de VU te Amsterdam; zie Simon Jan Ridderbos).

Ds. Roelof Hamming (van Nijverdal; zie hierboven) kreeg op zekere dag het verzoek van de verzetsman Herman Flim (25.9.1922, zoon van Berend Jan Flim [11.8.1894 Hellendoorn-28.2.1970 Hellendoorn] en Gerarda Wilhelmina Flim-van Leussen [6.10.1890 Finkum, dochter van ds. Gerrit Willem van Leussen [28.4.1847 Dalfsen-28.1.1922 Goes] en Christina Margaretha Elisabeth de Lange -]-30.4.2009 Nijverdal) om 80 adressen te leveren voor het onderbrengen van Joodse kinderen. "*Hamming realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega's in Heerde (= ds. Ch.W.J. Teeuwen) en Lemelerveld (= ds. A.J.W. Vogelaar; zie daar). Met vereende krachten konden zij de benodigde adressen wel vinden*".

Lit.: K. D(ijk), *In memoriam Ds. C.W.J. Teeuwen in: Jaarboek 1965 der GKN*, 444vv.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 252, 263, 473; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152; *Yad Vashem*, 350.

480.

Jan Hendrik (Harry) Telkamp (geboren 29.5.1886 Hillegom, zoon van bloemkweker Johannes Telkamp en Catharina Wehlers-overleden 23.3.1961 Hillegom; begraven Algemene Begraafplaats Hillegom).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (1.11.1907); jaargenoot van ds. W.S. Pontier (zie daar); kandidaat (17.10.1913); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); **gereformeerd** predikant te Ter Aar (4.10.1914-30.9.1917), Berkel en Rodenrijs (7.10.1917-15.8.1920), Middelburg (22.8.1920-27.11.1927) en Utrecht (11/15.12.1927-25.6.1942 wegens emeritaat); hulpdiensten te Zaandam (1.6.1945-29.8.1945) en Bergen NH (1.2.1947-1.9.1949).

Gehuwd in 1930 met **Alida Maria Rot** (geboren 15.2.1901 te Westzaan, dochter van houthandelaar Pieter Rot en Pietertje de Vries-overleden 26.10.1976 Hillegom).

"*De predikanten Telkamp en Cornelis Veenhof (ziedaar; 2.3.1902 Doorn-7.2.1983 Oudemirdum) verleenden ook hulp. Telkamp liet aan het begin van de oorlog de broer (Salomon Tal 20.5.1890 Arnhem-15.10.1959, gehuwd met Sara Palavsky, 8.5.1895-25.10.1975) van de orthodoxe opperrabbijn J(ustus) Tal (10.12.1881 Arnhem-9.12.1954*

Amsterdam) *bij hem thuis onderduiken. Doordat deze de sabbatsregels en spijswetten streng wilde blijven naleven – elke dag moest er via de tuin kosher eten worden ‘binnengesmokkeld’ – liep het gezin Telkamp echter zelf te veel gevaar zodat hij eigener beweging maar weer vertrok*’ (H.J.Ph.G. Kaajan). Daarentegen schrijven W. Berkelaar en G. Raven: “*Telkamp had opperrabbijn J. Tal korte tijd in huis. Omdat zijn strenge naleving van de spijswetten Telkamps gezin in gevaar bracht, vertrok deze al gauw weer op eigen initiatief*”. Wel zeker is de eerste versie de juiste,

Lit.: W. Berkelaar/ G. Raven (red.). *Kerkscheuring in oorlogstijd – Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 201), 40; *In memoriam Ds. J.H. Telkamp in: Jaarboek 1962 der GKN*, 507; H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid*, in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, 135, 138, 140, 142vv., 146v., 149, 151, 158, 160; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 181 (daar abusievelijk als ‘priester’ aangeduid).

481.

Jan Cornelis Terlouw (geboren 30.8.1904 te Utrecht, zoon van Jan Cornelis Terlouw Sr. [13.10.1845 Meeerkerk-15.11.1925 Utrecht] en Hendrica Cornelia Borgers [28.10.1865 Utrecht-8.4.1928 Utrecht]-overleden 21.9.1987 te Doorn; begraven Algemene Begraafplaats ‘Brandenburg’ te Bilthoven). Jan Cornelis Terlouw Sr. was eerder – in 1872 - gehuwd met Neeltje van Donselaar (5.4.1837 Langbroek-5.7.1894 Langbroek].

Hervormd kandidaat te Utrecht (1929); **hervormd (Gereformeerde Bond)** predikant te Kamperveen (8.9.1929-17.1.1932), te Suawoude/ Tietjerk (24.1.1932-15.4.1934), te Alkmaar (1934-1935), te Garderen (1935-1943), te Wezep (14.3.1943-7.7.1946), te Otterlo (1946-1956), te Bodegraven (23.9.1956-17.8.1958) en te Lage Vuursche (Stulpkerk; 1958-1.5.1970 wegens emeritaat); woonde na zijn emeritaat te Vierhouten.

Gehuwd 1) op 29.8.1929 te Utrecht met **Grietje (Gré) Stein** (geboren 1.8.1909 te Wageningen, dochter van Jacob Stein [6.1.1872 Baarn-1972 Doorn; begraven op Begraafplaats Brandenburg, Bilthoven] en Fetsje Nauta [1874-1949]-overleden 13.4.1998 te Doorn). Haar zuster Martha Stein (5.8.1907 Wageningen-26.11.1977 Utrecht) was in 1931 gehuwd met de hervormde predikant en latere hoogleraar geschiedenis van het Nederlandse protestantisme aan de Rijksuniversiteit te Utrecht dr. Simon van der Linde (22.9.1905 Utrecht, oudere broer van prof.dr. Jan Marinus van der Linde [7.11.1913 Utrecht-6.7.1995 Zeist; zie daar]- 10.2.1995 Utrecht). Ds. Terlouw en zijn vrouw waren de ouders van de D’66-politicus en schrijver dr. Jan Cornelis Terlouw (geboren 15.11.1931 Kamperveen), gehuwd met vertaalster en schrijfster Alexandra van Hulst (19.2.1935 Amsterdam, dochter van ir. Jan van Hulst [1903-1975] en muziekonderwijzeres Paula {Pauline} Horowitz [20.11.1899 Amsterdam-19.2.1945 Amsterdam], een Joodse moeder ‘*Horowitz, afkomstig uit een lang geslacht van rabbijnen*’= citaat van Jan Terlouw]-23.8.2017 Twello) en grootouders van de schrijfster Sanne Terlouw (geboren 11.5.1959 Utrecht).

Het echtpaar Terlouw had aan het begin van de oorlog verschillende Joodse vrienden, die gedurende de laatste oorlogsjaren uit het zicht verdwenen, maar minstens één van hen heeft de oorlog overleefd. Ds. Terlouw zette zich tijdens de oorlog actief in voor mensen in nood, mogelijk ook voor Joodse onderduikers. Ze hebben zelf geen onderdak geboden aan Joden, om de eenvoudige reden dat ze met enige regelmaat Duitse officieren kregen ingekwartierd, hetgeen meer predikanten – vanwege hun doorgaans royale behuizing – tijdens de oorlog is overkomen. Daarentegen heeft Hennie (Hendrica Cornelia) Terlouw (2.7.1896 Neerbroek-1965), oudere zuster van de predikant en gehuwd met Hendrik Kinkhorst [26.11.1886 Zwartsluis-4.9.1981 Utrecht] blijkens informatie van schrijver/politicus Jan Terlouw tijdens de oorlog aan meerdere Joden onderdak geboden. Eén van hen, Leo Stock, verschaftte in 1960 aan Terlouw Jr. en zijn jonge gezin een tijdelijk onderkomen in New York,

terwijl Jan Terlouw op zoek was naar woonruimte in Boston. Ds. Terlouw werd tweemaal tijdens de oorlog gegijzeld, maar keerde beide keren behouden terug.

Lit.: G.H. Kruijmer e.a., *De bevrijding van Lage Vuursche 1945-2020*; Jan Terlouw, *Oorlogswinter* (1972); Jan Terlouw 'En broederschap' (2014; voordracht Nationale Herdenking op 4 mei in de Nieuwe Kerk te Amsterdam); Arjen Visser, artikel 'Het mysterie wordt steeds mooier' (in" *Trouw*, d.d. 29.12.2018).

482.

Dr. Jan Gerhard Thoomes (geboren 24.11.1909 te Utrecht, zoon van Johannes Antonie Leendert Thoomes [1878 Utrecht-1951 Heerenveen/ Jubbega/Schurega; begraven Ellecom] en Johanna Louisa Jacoba Kyftenbelt [1872 Winterswijk-1949 Heerenveen/ Jubbega-Schurega; begraven Ellecom]-overleden 14.3.2004 te Baarn; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Soest).

Dr. Thoomes was directeur van de Koningin Julianaschool te Veenendaal en 'gastpredikant in **de Nederlandse Hervormde Kerk**'.

Gehuwd met **Elly van der Schoot** (geboren 7.2.1917 te Semarang, NOI, dochter van Cornelis Marie Gerrit van der Schoot [6.5.1875 Salatiga-4.8.1940], administrateur der suikeronderneming Langsee, en Frederika Johanna Kuiper [1882-1971]-overleden 9.6.1996 te Veenendaal).

Op 23.12.1982 werd het echtpaar door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volken omdat het vanaf de zomer van 1942 door bemiddeling van de organisatie van ds. Leendert Overduin (zie daar) de driejarige Channa Andriessie (geboren 20.7.1939 Enschede, dochter van André Andriessie (10.4.1915 te Cuijk en Sint Agatha, zoon van Jacques Andriessie [20.9.1874 Cuijk en Sint Agatha-5.4.1922 Cuijk en Sint Agatha] en Femia (Eufemia) Elzas [13.5.1882 Borculo-26.2.1943 Auschwitz]-18.10.1941 KZ Mauthausen), chazzan en godsdienstleraar te Aalten en te Enschede, en Carla Selma Nathans [13.8.1917 Groningen, dochter van koopman Joseph Hirsch Nathans {24.2.1884 Assen-7.9.1942 Auschwitz} en Johanna Francisca Hartog {2.3.1878 Waalwijk-7.1.1938 Assen}-). André Andriessie woonde met zijn gezin in het linker woonhuis van het synagoge-complex, Prinsestraat 18 te Enschede en werd tijdens de razzia van 13/15.9.1941 opgepakt terwijl hij een dienst leidde in de synagoge en werd met 104 andere mannen gedeporteerd naar KZ Mauthausen, waar zij allen kort na aankomst werden omgebracht. Zijn dochters Channa en haar jongere zusje Jedidjah overleefden de oorlog op een onderduikadres in Hellendoorn.

Doc.: *Synagoge Aalten – Familie Andriessie* (www.synagoge-aalten.nl/levensgeschiedenissen/de-familie-andriessie-haartsestraat-64).

Lit.: Stacey Golding, *On wooden wheels – The memoir of Carla Nathans Schipper*; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam*, 54, 59, 69, 103, 110, n124, n393; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 857v.

483.

Frederik Wubbo (Frits) Tjadens (geboren 11.5.-1912 te Schiedam, zoon van Tjado Tjadens, ambtenaar Rijksbelastingen, en Aafiena Seljee- overleden 21.11.1944 in Vollenhove aan difterie).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (25.9.1931); kandidaat (10.12.1937); lid VU-Corps NDDD (dispuut 'Agora'); **gereformeerd** hulpprediker te Amsterdam-Nieuwendam (oktober 1939-1940); predikant te Vollenhove-Stad (2.11.1941- 21.11.1944; hij woonde op het adres Kerkstraat 83 te Vollenhove).

Als vrijgezel was hij in de kost bij de gebroeders Dragt in de Kerkstraat 60 te Vollenhove: timmerman Jan Hendrik-Alberts Dragt (1887-1970), gehuwd met Lupje Hendriks ten Napel (1881-1980), en metselaar Jan Hendrik-Alberts Dragt (1893-1952),

gehuwd met Jentje Jacobs Broersma (1897-1943), beide zonen van metselaar Hendrik Albert Dragt (1848-1940) en Jentje IJspeert (1848-1916). Ds. Tjadens was de verzetsleider in Noord-West-Overijssel (in Amsterdam had hij zich al ingezet voor onderduikers). *Sinds begin 1942 zat bij de kleermaker en kapper Peter IJspeert (1886 Stad Vollenhove-c.1940), Kerkstraat 140 (nu Kerkstraat 12) te Vollenhove het Joodse echtpaar Jacobus (Bob) Hartog Alons, drager Verzetshedenkingskruis omdat hij commandant was van verzetsgroep Harmen Visser in Vollenhove (22.4.1911 Amsterdam, zoon van arts Jacob Arons [22.8.1882 Amsterdam-3.9.1943 Auschwitz] en Sophie Saks [26.5.1883 Amsterdam-3.9.1943 Auschwitz]-28.6.1992 Amsterdam; crematie) en Elisabeth (Liesje) Alons-Biallostowski (30.5.1911 Haarlem, dochter van diamantzager Tobias Biallostowski [17.1.1883 Bloemendaal-8.9.1957 Bloemendaal] en Saartje Wolf [27.7.1888 Amsterdam-overleden; gescheiden 5.7.1915]-9.11.1979 Amsterdam) ondergedoken (zie J. Wolven, ds. F.W. van de Wissel en ds. J. P.w Honnef). Zij staat afgebeeld in een witte jas samen met o.a. de ondergedoken Amerikaanse piloot *Staff Sergeant* Keith Rodney Haight op twee foto's die ds. Honnef, na de bevrijding maakte op de Algemene Begraafplaats van Vollenhove bij de herbegravenis van de gesneuvelde militair Evert Spit (14.9.1915 Stad Vollenhove-13.5.1940 Dordrecht). Een jongere broer van Liesje, vertegenwoordiger Jozef Biallostowski (geboren 8.9.1912 in Velsen) kwam op 12.8.1942 in Malang (NOI) om het leven. Tobias Biallostowski hertrouwde met Guurtje de Graaf (geboren 2.12.1897 Velsen-overleden) en zij waren de ouders van de verzetsman Tobias (Tobs) Biallostowski, ridder *Militaire Willemsorde 4^e klasse* (18.4.1920 Bloemendaal-25.2.1945 aan zijn verwondingen in het 'Oranjehotel', Scheveningen; begraven in het massagraf voor de slachtoffers van het bombardement op het Bezuidenhout, Algemene Begraafplaats Kerkhoflaan, 's Gravenhage), gedropt als geheim agent van het Bureau Bijzondere Opdrachten in Londen en verbindings-man tussen de Nederlandse regering in Londen en de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. Op 10.2.1945 werd hij tijdens een controle gearresteerd en raakte vervolgens bij een ontsnappingspoging zwaar gewond. Zijn broer Ben Biallostowski (geboren 24.2.1924 te Bloemendaal) overleed op 8.2.1945 in KZ Buchenwald. Ds. Tjadens voor het echtpaar Arons een onderduikplek geregeld. Bob en Liesje dreven een goed lopende grossierszaak in schoenen te Amsterdam (Droogbak 2; later grondlegger en directeur van Bob Arons Shoe Import BV te Nieuwegein). *Maar toen de oorlog uitbrak op 10 mei (1940) was er niets meer te doen, daar de import geheel stil was komen liggen, voornamelijk uit Engeland. Toen het huis van de familie Yspeert november 1944 door de SS werd opgeblazen hadden ze geluk dat de schoorsteen, waarachter hun schuilplaats was, het niet had begeven*. Ds. Tjadens onderhield ook contacten met het Friese verzet (met name met betrekking tot de hulp aan geallieerde vliegers) o.a. via Marten Kingma (21.7.1893 Hantum-9.12.1965 Arnhem), die in 1942 uit Leeuwarden naar Vollenhove was gekomen vanwege de aanleg van de Noordoostpolder en daar een aannemersbedrijf runde. Marten's broer Harmen Kingma (9.2.1907 Westdongeradeel-), directeur van een timmerfabriek in Leeuwarden, bood n.l. onderdak aan het hoofdkwartier van de Friese KP, m.n. aan de verzetsleider Krijn van der Helm (19.10.1912 Amersfoort-op 25.8.1944 door de SD'er Pieter Johan Faber [20.2.1920 Haarlem-gefusilleerd 10.7.1948 Groningen] doodgeschoten op de drempel van zijn huis in Amersfoort). *"Vanavond (donderdag, 23 november 1944; GCH) met groote ontsteltenis vernomen, dat Frits Tjadens van Oldenhove (= Vollenhove, GCH) na slechts twee dagen ziekte aan diphtherie overleden is. Frits – onze onvervaard, stoere polder-dominee. Iets te los van tong – dat wist ieder van z'n vele vrienden – maar een held en een Christen en een onvermoeide werker. Joden en piloten, gemeenteleden en onderduikers – ze lagen hem allen even na aan het hart. Bij de eerste nummers van "Vrij Nederland" in '40 en '41 heeft hij aan de cyclostyle gestaan, de jaren door de goede zaak met hart en ziel gediend – met Colijn en duizenden onzer beste mannen wordt hij thuisgeroepen vóór Nederland weer óns Nederland is"* (Van Boven).*

Doc.: *Oorlogsslachtoffers van de IJmond vanaf mei 1940 tot heden – Tobias Biallosterski* (oorlogsslachtoffersijmond.nl/persoon/582/tobiasbiallosterski).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 158; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 212, 316v., 348v., 386v., *Het Grote Gebod*, I, 208v., II, 639; Henk van Heerde, *De Tweede Wereldoorlog in en rond Vollenhove*, 10; D.A. Klumpje, *Razzia in de Noordoostpolder...*, 12, 116.

484.

Jan Willem van Tol (geboren 29.6.1897 Boskoop, zoon van boomkweker Pieter Maartenzn. van Tol [1839 Boskoop-1989 Boskoop] en Aleida Berendina Langelier [1857 Doesburg]-overleden 17.11.1986; begraven te Ermelo). Pieter van Tol was eerder – in 1863 – gehuwd met Lijsje Meijer (1842 Alphen en Rietveld-1883 Boskoop).

Gereformeerd predikant te Scharendijke (14.9.1924-3.6.1928), Dalfsen (17.6.1928-3.4.1932), Sliedrecht (17.4.1932-26.10.1947) en Leek (9.11.1947-1.8.1957 wegens vervroegd emeritaat).

Gehuwd op 13.5.1925 te Bierum met **Hilje Bakker** (geboren 7.8.1896 Olwierde, dochter van landbouwer Abel Geert Bakker [1869-1918 aan de Spaanse griep?] en Frouwke Wierds Wiertsema [1866-1942]-overleden).

Zie ds. W.M. le Cointre.

Lit.: B. van Oeveren, *In memoriam ds. J.W. van Tol* in: *Jaarboek 1987 der GKN*, 521v.

485.

Willem Tom (geboren 30.3.1901 te Hilversum, zoon van ds. Dirk Tom Wzn. [30.5.1867 Moordrecht-4.1.1940 Hilversum] en Aalbrechta Johanna de Raadt-overleden 19.2.1977 te De Bilt; begraven Begraafplaats 'Brandenburg', Bilthoven). Zijn jongere broer ds. Gerrit Tom (21.6.1901 Hilversum-2.1.1961 Zwolle) was gereformeerd predikant te Westzaan (van 1927-1947) en heeft daar samengewerkt in het verzet met de doopsgezinde predikanten ds. M.A. Hylkema, zie daar, en de hervormde predikant ds. E.P. Borgman? Zie daar). Hij was gehuwd met Hermina Petronella Berends (21.8.1904 Maasland-1.4.1996 Ede).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; **gereformeerd** predikant te Warns en Scharl (21.6.1925-28.7.1929), te Sappemeer (4.8.1929-27.3.1949), te Alphen aan de Rijn-Noord/voorheen Oudshoorn (13.3.1949-1.9.1966 wegens emeritaat). Daarna vestigde hij zich in De Bilt.

Hij was op 9.6.1925 te Vorden gehuwd met **Cornelia Henriëtte Swen** (geboren 12.10.1900 Watergraafsmeer, dochter van kistenmaker Joseph Swen [22.10.1865 Amsterdam-23.5.1931 Bloemendaal] en Sjoukje van den Bos [21.9.1868 Leiderdorp-29.11.1947 Heemstede]-overleden 18.9.1990; begraven 'Brandenburg', Bilthoven); haar broer ds. Thijs Swen (6.1.1907 Watergraafsmeer-15.4.1991 Zeist), was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd hulppredikant te Franeker en predikant te Wirdum (1942-1946). Zij waren oud-oom en oud-tante van Dina Hermina Swen (26.3.1916-2001), gehuwd met ds. Arend Willem Schaafsma (1912-1980; zie daar).

Willem Tom bracht in samenwerking met de politieman Kornelis Jan Meijer (7.1.1904 Zuidbroek-8.1.1990 Hoogezand-Sappemeer) Joodse kinderen onder in Sappemeer en regelde hun verzorging. Meijer werd overigens kort na de oorlog ontslagen door de groepscommandant van Beilen – tevens leider van het lokale verzet – Nicolaus Gerhardus Viëtor (2.12.1911 Assen-29.6.1945 Assen), omdat hij daar eerder als veldwachter een dubieuze rol zou hebben gespeeld. Maar dit ontslag werd later teruggedraaid en hij werd volledig gerehabiliteerd. De theoloog prof.dr. Riemer Roukema (geboren 1956 Amsterdam) is een kleinzoon van hem.

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 413, 448; Ch.H. Swen. *In memoriam Ds. W. Tom* in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 501v.

486.

Hendrik van Tongeren, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 29.5.1918 te Katwijk aan Zee, zoon van broodbakker Cornelis van Tongeren [1882-1957] en Wilhelmina van der Plas (1882-1940)-overleden 14.4.1984 te Spakenburg; aanvankelijk begraven Algemene Begraafplaats Bunschoten, op 23.5.2013 herbegraven Begraafplaats 'Duinhof' te Katwijk aan Zee),

Gereformeerd vrijgemaakt, later **Nederlands-gereformeerd** predikant te Rouveen (30.11.1947-19.6.1955), te Leeuwarden (1955-), te Grand Rapids (USA), Nederlands-gereformeerd predikant te Maassluis (1975) en te Bunschoten-Spakenburg.

Hij was gehuwd met **Elizabeth Johanna Huijsman** (geboren 25.3.1920 Rijswijk-24.6.2018 Verpleeghuis 'Overduin', Katwijk aan Zee; begraven 'Duinhof', Katwijk aan Zee).

Actief in het verzet, en met name bij de hulp aan onderduikers. Ook was hij lid van de hoofdredactie van het illegale blad '*Het Baken*'.

Lit.: O. Mooiweer, *In memoriam ds. Hendrik van Tongeren*, in: '*Opbouw*', jaargang 28 nr. 16, d.d. 20 april 1984.

487.

Albert Nicolaas Tonsbeek (geboren 3.2.1892 te Roswinkel, zoon van ds. Hendrikus Gerardus Tonsbeek [22.6.1850 Amsterdam-23.11.1923 Roswinkel], hervormd predikant te Schoonebeek, Kolham en Roswinkel en Alberta Clasina Broers [1847 Utrecht-1930 Utrecht]-overleden 24.2.1961 te Groningen; begraven Begraafplaats te Veele, Gemeente Vlagtwedde (Gr.). Drie oudere broers waren ook predikant: ds. Justinus Willem Tonsbeek (30.8.1879 Utrecht-19.12.1963 Helvoirt), gehuwd met Jacoba Maria Theresia van Lonkhuijzen (1881Arnhem-1970 Helvoirt) en hervormd predikant te Schiedam (1910-1945; hij bevestigde in zijn afscheidsdienst de latere hoogleraar dr. W.C. van Unnik als zijn opvolger), ds. Petrus Nicolaas Tonsbeek (31.1.1883 Schoonebeek-29.7.1961 Oosterbeek), gehuwd met Catharina Christina Johanna ten Cate (1882-1966) en hervormd predikant o.a. te Zonnemaire (1941-1948) en ds. Theodorus Hubertus Tonsbeek 15.10.(1889 Slochteren-3.11.1962 Elst); gehuwd met Hermina Das (geboren ca. 1895 Utrecht) en laatstelijk hervormd predikant te Uithoorn. Hun zuster Alberta Gerarda Tonsbeek (geboren 24.8.1885 Schoonebeek) was gehuwd met ds. Jacques Postma (1884-1913), broer van ds. Frans Postma (zie daar). Een vierde broer, Hendrik Gerardus Tonsbeek (22.11.1909 Schoonebeek-26.6.1944), was eerste luitenant bij het KNIL (Ovg II), en kwam met 197 van de 1190 geallieerde krijgsgevangenen om het leven toen het Japanse schip "*Harugiku Maru*" [= het 3040 ton zware voormalige KPM-stoomschip "*Van Waerwijck*"], waarop hij als krijgsgevangene werd vervoerd, in de Straat van Malakka werd getorpedeerd).

Albert Nicolaas Tonsbeek studeerde theologie aan de RU Utrecht en was **rechtzinnig hervormd** predikant te Ferwerd, Appingedam (18.3.1928-28.4.1957 wegens emeritaat) en Helling (1957-1961; hulpdiensten; hij gaf daar de stoot tot restauratie van de kerk (1961-1966); ds. Tonsbeek had bepaald weinig waardering voor de 'dikke boeren' in Groningen, getuige zijn uitspraak in het blad "*Nieuwe Christelijke Leven*" (1929), dat de liberale economie de harten van de boeren had vergiftigd. De arbeider werd volgens de predikant behandeld "*minder dan een dier*".

Hij was gehuwd 1) op 3.9.1918 met **Jantina Willemina Roelfina Hesse** (geboren 6.5.1894 Vlagtwedde, dochter van landbouwer Geert Aikes Hesse [1855 Vlagtwedde-1915] en Bettje Harms Boelems [1859 Vlagtwedde-1912 Ellersinghuizen (Vlagtwedde)]-overleden 24.3.1940 Groningen) en 2) op 1.5.1942 te Appingedam met **Josepha Johanna Wesseldijk**

(geboren 27.4.1904 Schraard, dochter van ds. Leendert Johannes Wesseldijk – zie daar - en Adriana Wilhelmina Keers-overleden 19.2.1992 te Zwolle), onderwijzeres aan de Christelijke School te Appingedam.

Het echtpaar Tonsbeek nodigde bij de voltrekking en inzegening van hun huwelijk op 1 mei 1942 (door de vader van de bruid, ds. L.J. Wesseldijk, zie daar) - dat was drie dagen na de invoering van de 'Jodenster'! GCH - ook rabbijn Heiman Akker van Appingedam (geboren 31.8.1894 te Sneek-vermoord op 12.2.1943 in Auschwitz) met zijn vrouw Judikje Akker-Zwart (geboren 22.5.1894 te Rotterdam-vermoord op 12.2.1943 in Auschwitz) met hun drie kinderen uit om de feestelijkheden bij te wonen. Dat bracht een medewerker van het antisemitische sensatieblad 'De Misthoorn' ertoe in de editie van 6 juni 1942 het volgende hatelijke artikel te schrijven: *"De brutaliteit van de Joden en hun Christelijke dienaren neemt ongelofelijke vormen aan. Het nieuwste voorbeeld daarvan is de gebeurtenis, die zich dezer dagen in het Noorden des lands afspeelde. Men oordeele: De dominee der Ned. Herv. Kerk te Appingedam, A.N. Tonsbeek, en de onderwijzeres der Christelijke school, J.(C.) J. Wesseldijk, waren overeen gekomen in alle eer en Christelijke deugzaamheid voortaan een gezamenlijke levensweg te bewandelen. Aangezien de vader van de onderwijzeres een dominee in ruste was, werd besloten, dat hij het huwelijk zou inzegenen. Het is voor trouwe lezers wellicht overbodig, maar wij willen toch niet nalaten even op te merken, dat de beide trouwlustigen, zoals in Christelijke kring gebruikelijk is, fel anti-Duitsch en hartstochtelijk pro-Joodsch waren. Een en ander schijnt aan de hand van het Oude Testament gerechtvaardigd te kunnen worden. Het hoeft dan ook geen verwondering te baren, dat als eeregast temidden van de Christelijke gemeente een nakomeling van de kruisigers van Christus, rabbi Akker, prijkte. De Christelijke familie van Appingedam zal gedacht hebben: weg met alle symboliek, laat ons metterdaad toonen, waar de zonen van het oude ras thuishoren: In de Christelijke Kerk! De rabbi bewoog zich in het Godshuis met een brutale minzaamheid, die iedere bewusten Germaan tot woede gebracht zou hebben. Doch niet natuurlijk de gemeente des Heeren van Appingedam, die in vrome verheerlijking tot den woestijnprofeet opblikte. Wie meent dat de platvoetenlikkerij van Christelijke hetzers in Appingedam hiermede ten einde was, vergist zich. Want nadat de Rabbi de Hervormde Kerk door zijn tegenwoordigheid had besmet, toog hij met zijn vrouw en nog twee rasgenoten naar de Gereformeerde Kerk. Deze inrichting van het Geloof (ware) bevatte een vijftal paartjes, die zich ijlings in den echt wilden laten verbinden, ten einde op die wijze te ontkomen aan tewerkstelling in het heidensche Duitschland. Een dergelijke bedreiging van de goede zeden kan zelfs geen calvinist verdragen. Toen de plechtigheid was afgelopen, en de gemeente zich in optocht weer in de frissche lucht begaf, stapte de "rebbe" met zijn vrouw brutaalweg voorop. De twee andere zonen van Juda liepen (Engelsch gehakt) met vrome gezichten ergens onder de Gereformeerde schare. Mevrouw de smouzin wuifde bevallig naar alle zijden, gelijk eertijds Hare Majesteit onder soortgelijke omstandigheden, en lachte zoo beminnelijk als een Jodin maar lachen kan. Wat een wonder ook, als je zulk een verovering hebt gedaan, dat je het heiligdom van de gojim met je gore Jodinnenlijf mocht verontreinigen. De mentaliteit van de Gereformeerde "zieleherder" van Appingedam wordt wel op overtuigende wijze gedemonstreerd door het volgende: Toen in 1941 de inwoners van Appingedam gefotografeerd moesten worden voor het persoonsbewijs, liet Ds. (Jouke Harmensz) Lammertsma (1877-1944; gereformeerd predikant te Appingedam, GCH) ijlings een fotograaf uit Loppersum komen, omdat de plaatselijke fotograaf – o doem der goden – lid was van de N.S.B. Hij requireerde een stelletje schapen uit zijn kudde, die op de hoeken van de straten en op bruggen hun genooten in de leer waarschuwd niet naar de N.S.B.-fotograaf te gaan... dominee had in een zijgebouwtje een eigen fotograaf geïnstalleerd! Foto's op Gereformeerde grondslag. Hetzelfde paste deze Evangeliedienaar toe bij de huwelijksinzegening zijner werkschuwe gemeenteleden. Ook toen liet de dominee zijn Loppersummer fotograaf aanrukken! Wij zijn van meening, dat het Christelijk-Joodsche*

broeinst van hetze in Appingedam grondig moet worden uitgerookt, het ware zaak met den Rabbi zijn Christelijke vrienden een tijdje in afzondering veilig te stellen. Het zou èn henzelf èn de gemeenschap goed doen!”(zie ook ds. Jouke H.

Lit.: N.N., ‘*De Hervormde Kerk te Hellum*’; (1981); .A.E. Fransen, ‘*Mitsgaders hare volheid*’, 48, 58vv., 61, 63vv., 90, 93, 100; J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg*...., 95.

488.

Hero Torenbeek, ridder in *de orde van Oranje-Nassau* (geboren 29.10.1900 te Voorschoten, zoon van onderwijzer Geert Reinders Torenbeek [1871-1918] en Ytsje Hero’s Valks [1873-1941]-overleden 28.12.1980 te Zwolle; begraven Begraafplaats ‘*Dennenhof*’, Den Ham). Ook zijn jongere broer, Egbert Torenbeek (30.5.1909 Breda-16.3.1993 Soest), was gereformeerd predikant. Tijdens de oorlogsjaren stond hij te Rotterdam-Delfshaven als hulppredikant voor het evangelisatiewerk, 1939-1941) en als predikant te Elst (1941-1947); hij was gehuwd met onderwijzeres Elisabeth van der Herberg (12.9.1911 Anjum-4.12.1986).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant te Yerseke (8.5.1932-29.9.1935), te Driebergen 6.10.(1935-27.8.1945), te Bunschoten-Spakenburg (2.9. 1945-19.9.1948) en te Den Ham (Ov.; 26.9.1948-1.1.1967 wegens emeritaat); hulpdiensten te Den Ham (Ov.; 1.1.1967-1.10.1978).

Gehuwd met **Hendrika van Wijngaarden** (geboren 28.2.1904 te Giessendam, dochter van Pieter van Wijngaarden [1873 Hardinxveld-Giessendam-4.5.1945] en Maria Slob [1875 Giessen-Nieuwkerk-1955 Bleskensgraaf]-overleden 3.1.1976 te Almelo. Drie zoons van het echtpaar werden ook gereformeerd predikant: ds. Geert Torenbeek (geboren 1935), ds. Pieter Torenbeek (geboren 1938) en ds. Hero Torenbeek Jr. (geboren 1940; na zijn emeritaat werd hij CDA-fractie leider in de Emmeloordse Gemeenteraad).

Tot en met augustus 1945 werkte hij (ds. Torenbeek) in Driebergen. In de oorlogsjaren was hij bij het verzetswerk betrokken. Samen met zijn vrouw zette hij zich met levensgevaar in voor Joodse kinderen. Zelf sprak hij nooit over deze activiteiten. Van derden moest men ze vernemen”. “Op een dag komt de echtgenote van de gereformeerde predikant Torenbeek op bezoek (i.e. in pension ‘Ruimzicht’ aan de Arnhemsebovenweg 137 te Driebergen-Rijsenburg, dat in de oorlogsjaren gerund werd door de dames Ans Sluyter en May [Maaïke] Mensonides [28.3.1905 Bolsward-29.7.1995; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Driebergen). Zij vroeg aan May om op korte termijn een gezin – vader, moeder en dochtertje – onder te willen brengen. “Het waren Joden”, vertelt ze. May en Ans kregen niet veel bedenktijd. Er was haast geboden. Ze beseften dat ze om Gods wil moesten helpen, ook al waren de risico’s erg groot. Korte tijd daarna bracht ds. Torenbeek Theodoor Jacob Koetsier (13.3.1911 Utrecht-23.9.1976 Utrecht), met zijn vrouw Ilse Margot Scheidemann (24.3.1911 Bublitz, Pommeren, Polen-8.8.1963 Amsterdam) en hun dochter Roosje (Rosa Anna Koetsier; 25.10.1928 Veenendaal-21.7.2018 Herzlia, Israël) bij hen. Zij werden hartelijk ontvangen. Tijdens de kennismaking bleek de familie te beschikken over valse papieren. Ze zagen er ‘echt’ uit. Besloten werd aan de andere bewoners niet te vertellen dat de familie Joods was. Later voegde zich, na overleg, de zus van Theodoor (Jeanne Koetsier? Geboren 29 april 1905 Utrecht) nog bij de familie. Het werd vol in huize ‘Ruimzicht’. Toen er na september 1944 ook nog vluchtelingen uit Arnhem naar Driebergen kwamen, namen voedselschaarste en gebrek aan brandstof steeds meer toe. Wel zeker als gevolg van verraad werd het huis eind 1944 overvallen door Hollanders in Duitse uniformen. Vader Koetsier en zijn zus kropen op zolder tussen oude vloerkleden en werden niet ontdekt. Roosje wist zich in de tuin te verstoppen. Alleen mevr. Koetsier werd stevig door de overvallers aan de tand gevoeld, maar omdat haar papieren ogenschijnlijk leken te kloppen droop het commando

onverrichterzake weer af. Uiteindelijk haalden alle onderduikers de bevrijding (artikel *'Familie Koetsier'*). Begin augustus 1943 werd een Joods jongetje, dat in Driebergen ontdekt was en door een 'goede' Nederlandse politieman naar Amsterdam zou worden gebracht, halverwege op het station van Utrecht in veiligheid gebracht door de verzetsman Jan (Jacob) Jongeman (9.6.1920 Boskoop-16.3.1945 Kdo. Meppen-Versen). Als gevolg daarvan werd in Driebergen een inval gedaan in het huis van fotograaf Jan (Johannes) van Manen (20.6.1891 Tiel-10.9.1949 Driebergen-Rijsenburg), die een onderwijsinstituut dreef aan de Meenkseleaan 14 en met zijn beide kinderen Albert en Mien van Manen zeer actief was in de plaatselijke LO-organisatie. Jan werd gearresteerd, de kinderen wisten te ontkomen. *'Na een aantal dagen liet de politie in Driebergen Jan van Manen gaan. De gereformeerde predikant Torenbeek had hiertoe bemiddeld'*. Ds. Torenbeek woonde in de oorlogsjaren in de pastorie aan de Engweg 28 te Driebergen, naast de Engwegkerk (later: 'Immmanuëlkerk') aan de Engweg 30. In de kerk werden op 23 januari 1945 door koster Jan Stroomenbergh (die woonde aan de Engweg 32) tijdelijk de Joodse onderduikers Arnold Louis Bouwman (geboren 17.9.1938 Utrecht, zoon van agent Barend Bouwman [7.8.1887 Vianen-28.1.1944 Auschwitz] en Louise Konijn [24.4.1898 Haarlem-28.1.1944 Auschwitz]; ze woonden Lage Naarderweg 1 in Hilversum; ze zaten ondergedoken op het adres Jan Meerdinklaan 10 in Zeist, maar werden opgepakt door de beruchte SS'er Van Joolen en kwamen om in Auschwitz; Arnold groeide op bij zijn pleegouders Ies Zwaan en Stella Keizer), Harry Brill en David Heijmans (6.4.1917 Amsterdam-) en Judith Heijmans-Francken (28.11.1917 Amsterdam, dochter van Abraham Francken 16.1.1893 Venlo-2.7.1943 Sobibor] en Reintje Deen [16.4.1885 Hoorn-2.7.1943 Sobibor]-) ondergebracht nadat ze eerder die dag door een knokploeg - waar Jan Stroomenbergh deel van uit maakte - op het politiebureau van Zeist waren bevrijd. De overval werd behalve door Stroomenbergh ook uitgevoerd door de verzetsstrijders Henny (Hendrikus Dirk) Idenburg (12.9.1920 Ede-20.11.1995 's Gravenhage), de ondergedoken politieman Arie de Groot en de gedeserteerde *Luftwaffe*-korporaal Rudi Beeskow. Ze slaagden er in tien Joden te bevrijden (behalve Harry Brill en het echtpaar David Heijmans [geboren 6.4.1917 Amsterdam, zoon van Isidore Heijmans {5.8.1878 Breda-20.10.1941 Amsterdam; begraven Joodse Begraafplaats Diemen} en Betsy Cohen {25.12.1884 Amsterdam-Bet Joliet, Haifa; daar begraven]-Ramat Gan, Israël?) en Judith Heijmans-Francken (28.11.1917 Amsterdam-Ramat Gan, Israël?), dat later bij de familie Wagenaar, Prins Hendrikstraat 21 te Rijsenburg onderdak vond), waren dat Saartje Sturhoofd-Wallage [(5.1.1906 Stadskanaal-5.5.1979 Amersfoort), gehuwd met handelsagent en koopman in textiel Alexander Sturhoofd (17.8.1902 Amsterdam-7.5.1977 Benidorm, Sp.) met twee zoons Jaap (Jacques; 23.3.1930 Amsterdam-14.10.2010 Amstelveen; begraven Gan Hasjalom, gehuwd met A.S.Hijman), en Max Sturhoofd, haar schoonzuster, het echtpaar Gomperts, mevr. Hermans en Ernst Stein). Ds. Torenbeek moet hiervan op de hoogte zijn geweest. Koster Jan Stroomenbergh (11.12.1890 Driebergen-25.8.1960 Driebergen), zijn vrouw Johanna Susanna Middeldorp (6.6.1918 Driebergen-1987), zijn zoon Jan Stroomenbergh (1919-1978) en dochter Johanna Susanna Stroomenbergh (7.4.1923-7.4.2022 Hackettown, New Jersey, USA), gehuwd met Berthold Halpern (6.7.1926-2010) na de oorlog vertrokken ze naar Belvidere, New Jersey (USA), waar ze in 1984 de Hollandse winkel 'A touch of Dutch' begonnen. Berthold was samen met zijn broertje Lothar (geboren 1930) in 1938 naar Nederland gevlucht en kwam aanvankelijk bij de Joodse familie Lessing in huis (Maurits Lessing [14.7.1892 Amsterdam-17.6.1982 Utrecht] was eigenaar van herenkledingzaak London in de Lange Elisabethstraat 36, Utrecht, en gehuwd met Alida Ritmeester [9.4.1891 Amsterdam-8.9.1947 Utrecht]; het echtpaar had twee kinderen). Later dook de familie met hem onder op kasteel Sterkenburg in Driebergen, waar ze de oorlog overleefden. Lothar Halpern (3.11.1930 Gottstadt, D.-7.5.1943 Sobibor) kwam terecht in het Joodse Weeshuis en het personeel werd opgepakt en weggevoerd. Het echtpaar Stroomenbergh werd met hun

beide kinderen op 30.1.1997 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volkeren. Ds. Torenbeek bezocht de ondergedoken Joden wel. Dr. Gert van Klinken vermeldt daarover in zijn dissertatie het volgende: “*Ds. Torenbeek nam in missionair opzicht eveneens een zekere terughoudendheid in acht, wanneer hij een bezoek bracht aan de onderduikers bij de reeds genoemde Gereformeerde; GCH) dames in Driebergen. In hun naoorlogse terugblik: “Hij heeft ook veel met “onze” Joden gesproken. Zij vereeren hem grootelijks en waarderden het dat hij nooit zijn best heeft gedaan om hen te “bekeeren”. Nu houden ze weer de Joodsche wetten streng ritueel”*”.

Doc.: Jim Terlingen, Bert Halpern (1926-2020) in: www.nieuws030.nl/columns/terlingen-bert-halpern/

Lit.: D.H. Borgers, *In memoriam H. Torenbeek*, in: *Jaarboek 1981 der GKN*, 535.; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 70; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 383, 388; artikel ‘*Familie Koetsier*’ op de website van ‘*Joods Monument Driebergen*’; May Mensonides, *Mensen zoeken onderdak; Rechtvaardigen onder de volkeren*, 477v., 831; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 62.

489.

Hendrik Cornelis (Henny) Touw (geboren 26.4.1903 te Numansdorp, zoon van ds. Cornelis Touw Wzn. [12.8.1869 Vierpolders-11.2.1909 Hellevoetsluis], hervormd predikant te Linschoten, Numansdorp en Hellevoetsluis, en Susanna Catharina Hogenbirk [27.4.1870 Bloemendaal-17.4.1951; begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal]-overleden 19.12.1972 te Apeldoorn; begraven begraafplaats ‘Heidehof’ te Ugchelen.

Lid en (van 1925-1927) secretaris van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging; studiegenoot van prof.dr. K.H. Miskotte; theologisch kandidaat (15.6.1927); **hervormd** predikant te De Kaag (22.7.1928-1934), te Eerbeek (1934-1940), te Leiden (wijk II rond de Morsweg, 31.3.1940, bevestigd door zijn zwager dr. K.H. Miskotte-1947), te Utrecht (1947-1955; studentenpredikant) en te Nijmegen (1955-1964).

Gehuwd op 12.7.1928 te Utrecht met **Gerritdina Janna Miskotte** (geboren 1.3.1900 te Utrecht, dochter van Hermannus Miskotte en Titia Alagonda Haan-overleden 9.7.1980 te Apeldoorn, Arendsburght, Soerenseweg 125-6). Zij was een zuster van prof.dr. Kornelis Heiko Miskotte (zie daar).

Touw was mede-initiatiefnemer van de zogenaamde ‘Lunterse Kring’, die twee weken na de bezetting al in zijn huis aan de Houtlaan 13 te Leiden bijeen kwam. Van die kring maakten verder 18.11.1896 Barneveld-gefusilleerd 10.4.1945 Assen; de hervormde predikanten ds. J.J. Buskes (toen nog gereformeerd in Hersteld Verband; zie daar), R. Bijlsma (zie daar), ds. J.C. van Dongen (zie daar), dr. J. Eijkman (zie daar), Hebe Kohlbrugge (zie daar), dr. J. Koopmans (zie daar), ds. K.H. Kroon (toen nog gereformeerd in Hersteld Verband; zie daar), dr. F.J. Krop (zie daar), ds. K.E.H. Oppenheimer (zie daar), dr. F. Kuyper (zie daar), dr. K.H. Miskotte (zie daar), dr. G. Oorthuys (zie daar), ds. P. Pellicaan (zie daar) en dr. G.H. Slotemaker de Bruïne (zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne) deel uit, en verder de gereformeerden dr. Roelof Jan Dam (8.11.1896 Barneveld-gefusilleerd 10.4.1945 Assen; classicus, rector Gereformeerd Gymnasium Kampen en verzetsman o.a. van *Trouw*; later vrijgemaakt gereformeerd), prof.mr. Nicolaas Okma (24.12.1904 Sneek-14.7.1955 Amsterdam; advocaat, verzetsman en hoogleraar aan de VU; gehuwd met Paulina Geertruida Rutgers [23.12.1905 Hilversum, dochter van prof.dr. Victor Henri Rutgers {16.12.1877 ’s Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum}, neef van dr. Gerrit Wijnand Oberman [zie daar], zwager van dr. Jan Albertus Hendrik Johan Sieuwert Bruins Slot (8.1.1906 Drachten - 4.4.1972 Haarlem), later de medeoprichter van het illegale ‘*Trouw*’), dr. Herman Cornelis Rutgers (115.3.1880 Amsterdam-23.12.1964 Zeist; begraven Nieuwe Begraafplaats aldaar, broer van prof.dr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 ’s Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum, D.)

en o.a. secretaris van de NCSV) en Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend; later de grote man van ‘*Vrij Nederland*’; zie Hebe Kohlbrugge) deel uit. Op 3.10.1941 sprak ds. Touw in de Pieterskerk te Leiden een ‘*Drie-October-preek*’ uit. In 1944 doopte hij Henny (Henriëtte Mathilde) van der Stempel (geboren 4.11.1914 Amsterdam, dochter van koopman in tabak Jacobus Maurits van der Stempel [11.2.1879 Amsterdam-17.9.1960 Amsterdam] en Emma Louisa Bottenheim [21.6.1887 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor]-2.8.2003), Joods lerares klassieke talen aan het Joods Lyceum te Amsterdam; gehuwd met Jan Marinus Hummelen (21.6.1903 Heino, zoon van gereformeerd predikant ds. Rembertus Karel Marinus Hummelen [28.8.1875 Idskenuizen, Doniawerstal-29.3.1941 Gorinchem] en Marchje Smit [2.9.1875 Beilen-5.8.1937 Gorinchem]-27.9.1979 Hilversum). Ze had een jaar ondergedoken gezeten in Amsterdam bij vertaler Jetty (Henriëtte) Tielrooy (14.10.1918 Amsterdam-2001), de echtgenote van essayist, publicist en toneelhistoricus Benjamin Albach (21.4.1907 Amsterdam-30.1.2007 Amstelveen; begraven ‘Zorgvlied’, Amsterdam; zie dr. J.M. de Jong), 9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend), die later een onderduikplek voor haar vond bij een Franse dame in Leiden. Ze onderhield ook contact met dr. K.H. Miskotte. Ds. Touw kreeg in 1945 opdracht van de urgentiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk om de strijd van de Nederlandse Hervormde kerk tegen het nationaalsocialisme in al zijn aspecten te beschrijven en om tevens de documenten te publiceren die op die strijd betrekking hadden; dit resulteerde in het grote geschiedwerk “*Het verzet van de Hervormde Kerk*” (2 delen). “*Hij heeft zich doen kennen als een moedig vaderlander, die met name principieel stelling nam tegen de ongehoorde Jodenvervolgung. Zijn vooraanstaande plaats in het verzet der kerken deed hem na de bevrijding van de Generale synode de eervolle opdracht ontvangen het standaardwerk over dit verzet samen te stellen*”.

Bibl.: Ds. H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde kerk* (2 delen).

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 17; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 154v.; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 183, 189, 191; Ds. G.F.W. Hergreen, *Een Handjevol Verkenners*, 101, 137, 139, 147; Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolgung*, 58vv., 168, 177, 179; *Kerknieuws* d.d. 18.4.1964; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 330; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 7, 41, 43, 102, 142, 153, 155v.; 159, 161; Francine Moormann, *Verbannen erfgoed*; K.E.H. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes*, 146v., 166; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 154, 323, 357, 398, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 11, 15, 24, 32v., 47, 49, 54, 61, 72, 93, 115v., 118, 122, 129, 132, 135, 160, 185, 190, 192v., 196vv.; M.G. Verwey, Leiden in bezettingstijd, 153.

490.

Lourens Touwen (geboren 22.8.1894 te Zwolle, zoon van koopman Jacob Touwen en Klasina Susanna Schoep-samen met de verzetsstrijder Cornelia Johanna van den Berg-Van der Vlis op 27.9.1944 gefusilleerd in de Zeyer Strubben bij Vries; de predikant werd na de oorlog herbegraven op de Hervormde Begraafplaats, Makkum, J-37; opschrift grafmonument: “*Joh. 15: 13 Niemand heeft meerder liefde, dan deze, dat iemand zijn leven zette voor zijne vrienden. Spr. 4: 18 Het pad der rechtvaardigen is gelijk een schijnend licht voortgaande en lichtende tot den vollen dag toe*”).

Ds. Touwen doorliep de Koninklijke Militaire Academie te Breda en werd Marine-officier; maar hij werd afgekeurd wegens een voetgebrek; vervolgens werd hij leraar aan een middelbare school; daarna studeerde hij theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1927); jaargenoot: ds. M.W.J. Chr. de Kluis (zie daar); kandidaat (18.3.1932); **gereformeerd** predikant te Makkum en te Cornwerd (27.1.1935-7.9.1944).

Op 18.10.1923 te Onstwedde gehuwd met **Anna Henderika de Boer** (geboren 1.6.1899 te Musselkanaal, dochter van onderwijzer en 'hoofd eener school' Jakob de Boer [1866 Oude Pekela-1938 Borger] en Cristina Hinderika Hidding [1866 Oude Pekela-1934 Borger]-overleden 1.2.1987 te Apeldoorn, 'Casa Bonita'; begraven Algemene Begraafplaats te Wenum).

"Al snel na de Duitse bezetting werd ds. Touwen een spil in illegale activiteiten: hulp aan onderduikers en alles wat daarbij kwam kijken. Samen met zijn hervormde collega ds. A.E. van Baalen en pastoor L.H.L. de Jong had hij het verzet in Makkum georganiseerd en zorgde o.m. voor het onderbrengen van Joodse onderduikers. Ook de lokale doopgezinde predikant ds. A.H. van Drooge – zie daar - participeerde in het onderduikwerk. Op 1 juli 1942 leidde ds. Touwen de begrafenisplechtigheid voor zeven Engelse vliegers die om het leven waren gekomen toen het vliegtuig in de omgeving van Makkum (in het IJsselmeer?) was neergestort. De begrafenis vond met militaire eer en onder grote belanstelling plaats op de Algemene Begraafplaats van Makkum. Vertegenwoordigers van de Duitse Wehrmacht en Luftwaffe waren aanwezig en de chef van de politie vertegenwoordigde de burgemeester van Wonseradeel. Ds. Touwen hield een korte toespraak in het Duits en bad het 'Onze Vader' in het Engels. Een Duits peloton vuurde tenslotte nog drie keer een eresalvo af boven de graven (Leeuwarder Courant d.d. 3 juli 1942). Op 4.3.1987 ontving het echtpaar Touwen postuum de Yad Vashem-onderscheiding omdat het sedert 1943 de veertienjarige Riekje (Rivka) Philipson een veilig onderdak had geboden. Bovendien heeft ds. Touwen zich ingezet om veel andere joden onder te brengen op betrouwbare adressen in Zuidwest-Friesland. Daartoe werkte hij nauw samen met de Friese verzetsleider Krijn van der Helm. Op 30 januari 1944 werd het Joodse echtpaar William Herz (geboren 1898 Aken) en Hanna Herz-Guttmann (geboren 1895 Berlijn) door de KP-Sneek echter doodgeschoten onder Abbega omdat het vanuit het onderduikadres in Witmarsum, waar man en vrouw verbleven, een brief had verstuurd aan de Ortskommandant in Franeker met gegevens over Joodse onderduikers in de buurt van Sneek. De brief werd onderschept en doorgegeven aan het verzet. "Het verzet vergaderde over de zaak. Omdat de gereformeerde ds. Touwen uit Makkum nog geholpen had om hen onder te brengen werd hij er ook bij gehaald. De echtelieden Herz bleken bijzonder lastige en moeilijke mensen te zijn, met wie de gastgezinnen grote problemen hadden. Of de brief uit boosheid geschreven was of een poging was om door anderen te verraden het eigen leven te redden was niet duidelijk". In de nacht van 22 op 23 juni 1944 werd de onderwijzer en medewerker van de L.O Feitze van der Velde (22.2.1904 Drachten-1.12.1957 Rotterdam) uit Idsegahuizum gearresteerd. Ds. Touwen ging meteen naar de Sicherheitspolizei om Van der Velde los te krijgen. Hij probeerde dat eerst met goede woorden en later met losgeld, waarvoor de Duitsers, zoals eerder was gebleken, gevoelig waren. Deze keer echter had de poging geen succes. De verbeterheid van ds. Touwen, waarmee hij aan de vrijlating van Van der Velde werkte, was niet onopgemerkt gebleven. Op 18.8.1944 werd hij zelf door de SiPo gearresteerd te Leeuwarden en een week later naar Groningen vervoerd waar hij zware verhoren onderging maar niets losliet. Ruim een maand later werd hij in buurtschap Zeyer-Strubben (gemeente Vries) samen met de koerierster Cornelia Johanna van den Berg-Van der Vlis ('Annie-Westland'; geboren 28.10.1892 te 's Gravenhage; zij werd postuum onderscheiden met het Verzetskruis) doodgeschoten door SS-Hauptscharführer Helmut Johann Schäper. Op 27.9.1944 werden hun lichamen gevonden door een boswachter en anoniem begraven. Begin oktober 1945 kon ds. Touwen uiteindelijk worden geïdentificeerd aan de hand van zijn kleding en de sleutel van de kerkenraadskamer, die hij bij zich droeg. Op 25.10.1945 werd een rouwdienst gehouden in Makkum en op 25.1.1946 vond de herberggrafenis aldaar plaats. In Makkum werd in 1951 de 'Ds. L. Touwenlaan' naar hem genoemd en in 1994 werd op de plaats van de fusillade een gedenksteen geplaatst met een bronzen plaquette.

Bron: 'Drenthe in Oorlog' – 'Executies op het Zeijerveld' van RTV-Drenthe.

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 209; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 276v.; *Het Grote Gebod*, I, 176. II, 639; Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 286; Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 95v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 569 en 868v.; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 127, 185, 220; Frans Rozemond (red.), *In memoriam 1940-1945 (deel 2)*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.9 (december 2005), 24; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 50, 62 en 108; Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 52, 164, 170 en 344v.

491.

Nine Treffers-Mesdag (geboren 4.11.1925 te Westzaan, dochter ds. Willem Mesdag – zie daar – en Sjoukje Grietje Hylkema-overleden 22.12.2004 te Amsterdam).

Proponent 23.6.1953; **doopsgezind** predikant te Haarlemmermeer (30.8.1953-29.6.1956), verblijf op Sumatra (Indonesië; 1957-1960), predikant te Amsterdam (10.10.1982-1989); bejaardenpastor te Amsterdam (1989-januari 1993).

'*In de Tweede Wereldoorlog was haar vader (doopsgezind) predikant in Sneek en vele onderduikers redden hun leven door een verblijf op de zolder van de pastorie, waar ze o.a. door Nine verzorgd werden*' (app. Laureense).

Gehuwd op 23.4.1954 te Zeist met **Prof.dr. Pieter Eric Treffers** (geboren 3.5.1928 Bunschoten-overleden 21.10.2013 Amsterdam), gewoon hoogleraar verloskunde en gynaecologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1978-1993). Tijdens de oorlog was hij actief in het verzet, werd gearresteerd en verbleef van 15.3.-14.4.1945 in Kamp Amersfoort.

Archief: App. Laureense.

Bibl.: Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*.

Lit.: *ADW LX* (2005), 8.1.2005 en 29.1.2005; *Doopsgezind Jaarboekje* (2006), 14v.; Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork, 58, 74.

492.

Rudolphus Conradus Gerardus Troelstra (geboren 1.10.1901 te Wonseradeel, zoon van ds. Anne Troelstra [3.9.1867 Woudsend-12.6.-1933 Zeist] en Silena Henriëtte Baert-overleden 10.7.1993; begraven Begraafplaats 'De Leeuwenk' te Wageningen).

Hervormd kandidaat 's Gravenhage (25.5.1927); hervormd predikant te Varik (25.9.1927-20.8.1933), te Halle (1933-1943) en te Wageningen (1.8.1943-30.9.1966 wegens emeritaat).

Gehuwd op 9.6.1932 te Driebergen-Rijsenburg met **Pietertje Pees** (geboren 7.9.1905 te 's Gravenhage, dochter van veehouder Anne Pees en Dirkje de Vries-overleden 11.9.1974 Ermelo, Azalealaan 4).

'*Ook bij ons (in Halle, GCH) kwam een actie om een Joods kind in huis te nemen en enkelen deden dit, o.a. ds. Troelstra. Ds. Troelstra nam een beroep naar Wageningen aan, mede vanwege de studiegelegenheid voor zijn kinderen. We zouden hem wel erg missen*' (onderwijzer Gerrit Jan Lemereis [4.5.1894 Doetinchem-30.10.1982 Halle; begraven Zelhem], gehuwd met Nelly Maria Drost [31.1.1900 Wemeldinge-8.1.1989 Halle; begraven Zelhem], dochter van ds. Jan Willem Drost [1.1.1865 Ermelo-25.10.1940 Warnsveld] en zuster van ds. Henry Jacob Drost [13.6.1902 Wemeldinge-31.3.1960 's Gravenhage], tijdens de oorlog hervormd predikant te Haarlem-Noord en 's Gravenhage).

Lit.: G.J. Lemereis, 'Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945' (te Halle) door meester Gerrit Jan Lemereis; Kees Lemereis (Amersfoort), artikel 'Meester Lemereis (1)' in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom (Doetinchem) en de*

Oudheidkundige Verenigingen van Salehem (Zelhem) en Gandi (Gaanderen), 36^e jaargang nr. 145 (september 2012).

493.

Dirk Tromp (geboren 27.12.1888 te Broek in Waterland, zoon van stoker Simon Tromp en Cornelia Swart-overleden 30.1.1948 te Amsterdam).

Ds. Tromp was aanvankelijke bakkersknecht en diakoon in de inrichting voor epileptici 'Meer en Bosch' te Heemstede en bij de Martha-Stichting te Alphen aan de Rijn; theologisch kandidaat te Utrecht, **hervormd** predikant te Lemele (12.8.1923-19.9.1926), Heerlen (1926), Zandvoort (1929) en Amsterdam (9.1.1944-30.1.1948); hij introduceerde samen met dr. Oepke Noordmans (18.7.1871 Oosterend-5.2.1956 Lunteren) de Zwitserse theoloog Karl Barth (10.5.1886 Basel, CH-10.12.1968 Basel) in Nederland.

Gehuwd op 19.7.1923 te Rheden met **Anna (Annie) de Jong** (geboren 1896, dochter van ds. Nicolaas de Jong [2.1.1869 Dokkum-13.4.1944 Voorst] en Sidonia Catharina Helder-overleden).

In 1922 maakte hij met Nico(laas) Stufkens (20.8.1890 Gorinchem-26.12.1964 Beesd; later verzetsstrijder en socialistisch politicus), na als afgevaardigden van de NCSV een internationale studentenconferentie in Liselund (Den.) bijgewoond te hebben, een rondreis langs enkele universiteitssteden in Duitsland. Bij die gelegenheid ontmoetten ze o.a. in Göttingen de Zwitserse theoloog prof.dr. Karl Barth (1886-1968). Die ontmoeting zou grote gevolgen hebben, met name nadat Barth in 1926 en in 1935 zelf bezoeken aan Nederland had gebracht. Tromp en zijn vrouw Annie de Jong waren lid van 'Kerk en Vrede', maar nadat Barth in zijn brief van 19.9.1938 aan de Tsjechische theoloog prof. Josef Hromatka (8.6.1889 Hodslavice-26.12.1969 Praag) had verklaard, dat hij hoopte "*dass die Söhne der alten Hussiten dem überweich gewordenen Europa dann zeigen werden, das es auch heute noch Männer gibt. Jeder tschechische Soldat, der dann streitet und leidet, wird es auch für uns – und ich sage heute ohne Vorbehalt: er wird es auch für die Kirche Jesu Christi tun, die in dem Dunstkreis der Hitler und Mussolini nun entweder der Lächerlichkeit oder der Ausrottung verfallen kann*", bedankten de Tromps, samen met enkele anderen onder wie dr. K.H.Miskotte (zie daar). Ds. Tromp maakte samen met J. Koopmans (zie daar), N. Stufkens, H. Berkhof (zie daar), K.E.H. Oppenheimer (zie daar) en J.E. Uitman (zie daar) deel uit van de werkgroep 'Duitse Kerkstrijd' die later de zogenaamde '*Amersfoortse Stellingen*' formuleerde. Koopmans en Tromp vertaalden de '*Barmer Thesen*'. Samen waren zij lid van de zogenaamde '*Lunterse Kring*' (1940). In de brochure "*Volksgenoot en naaste*") *waarschuwt hij tegen een zich zonder meer gewonnen geven aan een nieuw Europa en acht hij behoedzaamheid geboden tegenover degene, die terugvalt in een niet-christelijke ras- of klassenverheerlijking, terwijl hij de Jood in bescherming neemt en de volkse ethiek afwijst*". Ds. Tromp trok zich na de capitulatie in mei 1940 het lot aan van de Joodse echtbaar Bartels in Zandvoort, n.l. schoenmaker Gerrit Bartels (3.8.1892 Amsterdam-31.3.1944 Midden-Europa) en zijn vrouw Hanna Bartels-Henselein (19.7.1895 Amsterdam-7.9.1943 Auschwitz), wier oudste zoon, Salomon Bartels (geboren 31.1.1918 te Amsterdam), als soldaat bij het 13^e bataljon Luchtafweer, op 10.5.1940 gesneuveld was op het vliegveld Ypenburg (begraven Oosterbegraafplaats, Voorburg): "*Zij hadden in de eerste dagen na het uitbreken van de oorlog veel bezoek gehad en onder andere was Ds. Tromp, de hervormde predikant, hen komen bezoeken. Hij had haar (mevr. Bartels) veel troost gegeven*". Zoals gezegd overleefden de ouders de oorlog niet en ook Salomon's jongere broer Abraham Bartels (1.2.1924 Amsterdam-31.1.1944 Midden-Europa) verdween in de 'Grote Dood'.

Bibl.: D. Tromp, *Israël als teken* (1938; preek d.d. 13.11.1938 twee dagen na de '*Reichskristallnacht*'); D. Tromp, brochure "*Volksgenoot en naaste*" (1941); D. Tromp, *Gods gebod in de verzetsstrijd*, in: '*In de Waagschaal*'. 1^e Jg. (nr. 24).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 35v.; Marie van Beijnum, Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 146v.; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 68, 71, 82, 88, 154, 212, 223; A.van Haarlem, lemma 'Tromp, Dirk' in: *Biografisch Lexicon*, II, 424v.; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 39.

494.

Govert Cornelis Tromp (geboren 5.11.1912 te Lisse, zoon van Cornelis Tromp [23.8.1876 Lisse-18.4.1917 Lisse] en Cornelia Johanna van Asch [7.12.1882 Culemborg-15.12.1924 Lisse]-overleden 3.7.2007 Duivendrecht; begraven Rustoord, Amsterdam). Zijn jongere broer Willem Tromp (16.12.1915 Lisse-20.12.2002 [Colmschate) was gehuwd met een Margaretha (Gretch) Schwarz (10.4.1917-31.3.2016 Colmschate), die oorspronkelijk van Duitse afkomst was.

Kandidaat (1943), hervormd hulpprediker in de Amsterdamse binnenstad (15.2.1943-1945), eerste **hervormde** predikant te Duivendrecht (18.2.1945-3.10.1948), Boskoop (10.10.1948-28.3.1954), Alkmaar (4.4.1954) en Amsterdam-Watergraafsmeer (16.4.1961-31.12.1977 en als emeritus naar Diemen), woonde laatstelijk De Hazelaar 110, Duivendrecht.

Gehuwd met **Cornelia Maria van der Plas** (geboren 19.3.1913-overleden 9.9.1999; begraven te Diemen).

Hij bracht Joodse onderduikers onder in Amsterdam en droeg zorg voor bonkaarten e.d. Op 15.6.1988 schreef hij in dagblad 'Trouw': "*Mij is geen enkel geval bekend van christenen die een Joodse onderduiker wilden helpen uit 'bekeringsdrang'. Ik denk aan de gezinnen die behoorden tot de hervormde, de gereformeerde, de christelijk-gereformeerde kerken en tot de gereformeerde gemeente. Dát men aan onderduikers onderdak bood was vaak iets dat men deed – met vrees en beven, maar men dééd het - om levens te redden. Men deed het uit geloof zoals anderen het deden vanuit hun humanitaire overtuiging*". Werkte hij in Zandvoort samen met zijn gereformeerde collega dr. N.A. Waaning? Zie daar.

Bibl.: G.C. Tromp, *Herder in de Walleijesbuurt*.

Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 154, 323, 357, 398, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 168.

495.

?**Dr. Arie Trouw** (geboren 3.6.1891 Rockanje, zoon van Jacob Trouw [1859 Nieuw Helvoet-1913 Rockanje], wethouder te Rockanje (1893) en president-kerkvoogd aldaar, en Maria Vijfvinkel [1866 Nieuwenhoorn-1921 Rotterdam]-overleden 3.6.1950 's Gravenhage).

Kandidaat te Rockanje (1918); **vrijzinnig hervormd** predikant te Heenvliet (4.8.1918-7.8.1921), predikant Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden te Haarlem (1921-1933) en 's Gravenhage-Houtrustkerk (1933-1950; zie ook dr. Nicolette Adriana Bruining).

Gehuwd 1) op 6.6.1918 te Utrecht met **Johanna Hendrika Houtman** (geboren 9.1.1891 Schiedam, dochter van kantoorbediende Johan Hendrik Houtman [1845-1931] en Lijdia de Pater [1847-1916]-overleden 24.1.1932 Zandvoort; Begraafplaats Westerveld, Driehuis). Gehuwd 2) op 9.5.1933 te Velsen met **Reina Petronella Mohr** (geboren ca. 1905 Buitenzorg, NOI, dochter van prof.dr. Eduard Carl Julius [Juul] Mohr [25.6.1873 Amsterdam-21.1.1970 Bilthoven], buitengewoon hoogleraar tropische staathuishoudkunde aan RU Utrecht en één der grondleggers van de tropische bodemkunde] en Anna Elisabeth Koch [Juli 1872-27.6.1963]-overleden).

„*In die winter van 1943 heeft E. 's moeder het besluit genomen zich te laten dopen en lidmaat te worden van de Nederlands Hervormde Kerk. Omdat de Joodse godsdienst haar niets meer te zeggen heeft en ze intussen door een bevriende dominee de Vrijzinnig Hervormden heeft leren kennen, omdat ze al jaren op zoek is naar een geestelijk tehuis waar ze bij will horen, neemt ze die stap, die E., die dan veertien jaar is, eigenlijk nooit goed heeft*

kunnen peilen. Haar broer J. heeft ongetwijfeld in die laatste periode van zijn leven aan de godsdienst veel steun gehad en hij gaat op transport met het vaste voornemen om als hij terugkomt theologie te gaan studeren, terwijl tot die tijd geschiedenis altijd zijn lievelingsvak is geweest. Daarvan getuigt ook zijn afscheidsbrief uit Westerbork. Zo laten ze zich dopen, alle vier, in Rijswijk. E. zelf en haar zusje waarschijnlijk meer uit een soort saamhorigheidsgevoel. Het woord dat in de kerk wordt gehoord, de godsdienst, geeft een vaag gevoel dat alles wat nu gebeurt niet het laatste kan zijn, dat er nog iets anders is, een houvast voor kinderen die nooit godsdienstig zijn opgevoed“. Op zondag 6 mei 1945 hield ds. Trouw in het West End Theater te 's Gravenhage zijn Bevrijdingstoespraak voor de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden.

Lit.: Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Evelien van Leeuwen, *Klein In memoriam*, 17.

496.

Johannes (Han) Eelke Tuininga (geboren 26.11.1908 te Utrecht-overleden 23.1.1981 Emmen; crematie te Groningen; as bijgezet in de kerk van Austin Friars te Londen).

Ds. Tuininga was dichter, diaken doopsgezinde gemeente Utrecht (1926-1930); proponent (1934) en **doopsgezind** predikant te Terschelling (nr. 419), Drachten (21.8.1936; adres: Zuid 56), Arnhem (20.2.1939, Karthuizerstraat 15); in september 1944 met zijn gemeenteleden gevlucht naar Apeldoorn; daarna te Wesel; vervolgens predikant te 's Gravenhage (met bijzondere opdracht kring Gouda; -1962), leraar in de cultuurgeschiedenis van het christendom aan de Rijkskweekschool en het Koninklijk Conservatorium; predikant **Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen** (1962-1972) en daarna nog **doopsgezind** predikant Grollo (1972-1975) en geestelijk verzorger in het Scherper Ziekenhuis te Emmen (1978-1981).

Ds. Tuininga werkte in Arnhem nauw samen bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers met de gepensioneerde onderwijzer en hoofd der school Gerrit Veenbaas (1863-1945), het 'bezielend middelpunt' van de organisatie die Joden hielp, die hem 2018 nr. 11/12) regelmatig telefonisch nieuwe namen en adressen doorgaf. Jammer genoeg is er weinig precies bekend over wat hij allemaal heeft gedaan, want hij overleed – toen hij al achterin de zeventig was - gedurende de ballingschap van zijn Arnhemse kerk (februari 1945 in Rheden).

Op 17 september 1944 – de zondag waarop de luchtlandingen begonnen – ging ds. Tuininga voor in de Doopsgezinde kerk aan de Weverstraat 15 te Arnhem. Ineens barsten er gevechten uit rond de nabijgelegen Rijnbrug, en sommige mensen maakten aanstalten na de dienst de kerk te verlaten. Maar ds. Tuininga raadde ze met klem aan in de kerk te blijven. Dat gebeurde ook en gelukkig maar: er sloegen granaten in op straat en ook een enkele in de kerk: het Leichel-orgel werd licht beschadigd en een granaatscherf trof te kanselbijbel. Maar niemand raakte gewond. De kerk bleef tot de zomer van 1945 gesloten en leed tussentijds bij de tweede slag om Arnhem (12-13.4.1945) nog meer schade. De goegemeente was toen al met alle andere Arnhemmers geëvacueerd en ds. Tuininga bezocht vanuit Apeldoorn en Wesel zijn verstrooide parochianen op de fiets.

Bibl.: J.E. Tuininga, bundel 'Zwierende meeuwen' (Kampen) en 'Twaalf jaar predikant van de Nederlandse Kerk te Londen' (in: *Doopsgezind Jaarboek* 69 (1975), 52vv.).

Lit.: ADW XXXVI nr 6 (7.2.1981); Marco Blokhuis & Rineke Verheus-Nieuwstraten, artikel 'Het Object' (= De Kanselbijbel uit 1663) in: *Doopsgezind.nl* nr. 11/12; (*Doopsgezind Jaarboekje*, nr.69 (1975), 52vv., nr. 75 (1981), 159 en nr. 76 (1982), 14v.Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 175, 178, 180, 193; app. Laurens e.d.; H.W. Meihuizen, *In memoriam Johannes Eelke Tuininga (26 november 1908-23 januari 1981)*, in: *Doopsgezind Jaarboekje* 76 (1982), 14v.

497.

Harmen Pieters Tulner (geboren 29.5.1908 te Akkrum, Utingeradeel, zoon van Pieter Ritskes Tulner [1874-1937] en Nieske Harmens Bierma [1870-]-overleden 27.4.1973 Hengelo; crematie). Zijn jongere broer Hendrik Johan (of Jan) Tulner (1.4.1911 Akkrum-11.5.1988 Amsterdam) was gehuwd met Elisabeth Johanna de Savornin Lohman (14.6.1913 's Gravenhage, dochter van Jhr. Witius Hendrik de Savornin Lohman [1864-1932], rechtsgeleerde en president van de Hoge Raad der Nederlanden, en Emilie Pauline Hovy [1867-1944]-15.5.1945 in concentratiekamp Medan (Sumatra).

Proponent (23.6.1936), **doopsgezind** predikant te Witmarsum-Pingjum en Makkum (18.11.1936-22.10.1939) en Deventer (29.10.1939-12.2.1965 afscheid wegens ernstige keelaandoening).

Ds. Tulner was in 1936 gehuwd met **Anna Marie (Anneke) Hepkema** (geboren 26.1.1913 te Leeuwarden, dochter van Sietze Hepkema en Trijntje Tjalma-overleden 8.4.2009 te Zwolle). Ze waren beide lid van 'Kerk en Vrede'. Haar broer, mr. Watse Tjebbe Hepkema (geboren 8.11.1914 Leeuwarden) verongelukte op 21.1.1942 Maospati/ Madioen, Java, als aspirant-vliegerofficier bij de Marine-Luchtvaartdienst, in een *Ryan STM-2* hoogdekkerlesvliegtuig. Hij was verloofd met Else Exalto (8.10.1918 's Gravenhage-10.2.2019 Zwolle), die tijdens de oorlog actief was in het verzet. Zij trouwde in 1945 met mr. Willem (Winnie) Goswin Karel (Winnie) Arendsen de Wolff (22.4.1919 Mojokerto, Oost-Java, NOI-20.11.1987 Hattem), vocht als militair in mei 1940 op de Grebbeberg, Engelandvaarder (in februari 1940 via Frankrijk en Spanje), *Air Connaissance Aircraft Pilot*, na de oorlog firmant Hudig-Langeveldt, voorzitter van de Nederlandse Golf Federatie.

Het echtpaar Tulner bood tijdens de oorlog in hun pastorie te Deventer plaats aan Joodse onderduikers en vlak na de oorlog ook aan enige NSB'ers, van wie hij er een paar vrij kon krijgen.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *ADW XXVIII* nr. 19 (12.5.1973); *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 67 (1973), 187 en nr. 68 (1974), 13-16 + foto: Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179, 192 (noot 78), 195v. (noot 98).

498.

Gerrit Willem Tijman (geboren 31.12.1907 te Deventer, zoon van tapijtwever Bartus Tijman [1882-1956] en Johanna Aaltje van Oort [1885-1966]-overleden 30.7.1978 te Doetinchem; begraven Begraafplaats Loolaan, Doetinchem).

Ds. Tijman was aanvankelijk metselaar, tekenaar en en later **baptisten** predikant te Sneek (1939-1946; hij woonde daar in de Johan Willem Frisostraat), Utrecht (1946-1949), Stadskanaal (16.10.1949-30.10.1960), Haarlem (1960-1970 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat).

Gehuwd met **Hanna Schröder** (geboren 15.9.1916 te Hamburg-overleden 5.8.2004 te Emmen; begraven 10.8.2004 Begraafplaats Loolaan Doetinchem).

Ds. Tijman was verbonden aan het netwerk van kapelaan Gérard Jansen ('Jan Zwart') uit Sneek (zie Mia Coelingh en ds. Willem Mesdag), dat Joodse kinderen onderbracht in pleeggezinnen en van het nodige kon voorzien. '*Het was een winter vol razzia's;*

jongemannen en ook Joden werden juist om en nabij de Kerst (1944; GCH) nog gegrepen. Op 5 januari 1945 werd er 's avonds laat – even voor acht was toen laat – nog een Jodin bij ons gebracht. Een vrouw van 62 jaar. Men kon voor haar nergens meer onderdak vinden en er waren nog verschillende Joodse landgenoten gegrepen wegens verraad. Deze Joodse vrouw is tot drie maanden na de bevrijding nog bij ons gebleven. Ze ging ook met ons mee naar de kerk, ter camouflage. Om en bij Kerst kwamen velen uit het Westen, door honger gedreven, op oude fietsen, met handkarretjes en te voet. Wij hadden een kast waarin we een

kleine voorraad roggevlokken en roggebrood hadden. Een baptistenpastorie konden ze steeds vinden. Mijn vrouw was in verwachting en dus hadden we wat extra bonnen. Daarvan spaarden we wat voor de hongerigen. Ook van andere Snekers kregen we wel wat om door te geven. Zelf ging ik er op de fiets op uit om clandestien vlees en andere dingen te kopen.

Bron: Brief Baptistengemeente Sneek d.d. 25.8.1971 aan G.W. Tijman (privé-archief mevr. A. Tijman, Emmen).

Bibl.: G.W. Tijman, artikel in *“De Christen, Weekblad van de Unie van Baptistengemeenten in Nederland, Kerstmis 1969* (jaargang 84, nr. 52, p. 4).

499.

Dr. Johan Gerard Ubbink (geboren 18.2.1875 Doesburg, zoon van Johan Bernard Ubbink [1832 Zelhem-1905; begraven Doesburg] en Gerharda (Grada) Wilhelmina van der Meene [1838 Doetinchem-]-overleden 2.11.1944 te Leiden).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1896); kandidaat (31.10.1902); doctoraal (5.7.1907); promotie (15.10.1912); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; **gereformeerd** predikant te Oosternijkerk (20.3.1904-9.2.1913), te Monnickendam (16.2.1913-23.6.1918) en te Zevenhoven (30.6.1918-14.6.1932); in november 1931 door zijn kerkenraad geschorst n.a.v. zijn in datzelfde jaar gepubliceerde boek *“De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en Kerk”*; afgezet: juni 1932; in 1938 is hij toegetreden tot **de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** en werd er predikant in algemene dienst (standplaats Leiden; 1936).

Gehuwd op 8.3.1904 te Amsterdam met **Hillegonda Hester Woltjer** (geboren 1880 te Groningen, dochter van prof.dr. Jan Woltjer [4.2.1849 Groningen-27.7.1917 Amsterdam], hoogleraar klassieke talen en pedagogiek aan de VU te Amsterdam, en Marchien Janssonius (1851 Groningen-1919 Amsterdam)-overleden 24.6.1938 te Leiden, Diaconessenhuis; begraven Algemene Begraafplaats, Doesburg). Zijn neef dr. Gerard Ubbink (30.4.1900 Doesburg-28.10.1989 Arnhem; begraafplaats ‘Vredenoord’, Arnhem) studeerde eveneens aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1919); kandidaat (1924), doctoraal (1936) en promotie (1939); hij was gereformeerd predikant (1925), predikant van de Gereformeerde kerken in Hersteld Verband (1928-1942) en daarna psycholoog en publicist; hij was gehuwd met Gerda Cornelia Stokdijk (19.11.1901-19.6.1982), wier broer Johannes Arnoldus Stokdijk (16.12.1904 Rotterdam-8.6.1986 Breda) was gehuwd met de Joodse Rosalina Chasler (30.12.1908 Rotterdam, dochter van chef lingeriezaak Jankel Chasler en Vrouwtje van der Borg-26.1.2004 Breda; gescheiden van chef lingeriezaak Andreas Klein [10.2.1901 Wildervank, zoon van Elimelech Klein en Bertha Mendel-).

“Dominee Ubbink, Johans vader, was weduwnaar en hij hield intussen in zijn huis de heer dr. Mozes Goudvis (7.12.1886 Amsterdam-10.8.1943 Auschwitz), arts, en zijn vrouw Duifje van Blankenstein (27.2.1891 Rotterdam-10.9.1943 Auschwitz) verborgen (ook hun drie kinderen kwamen om in de Holocaust: Ella Dora Goudvis [4.4.1915 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz], Hendrik Lucas Goudvis [9.11.1917 Amsterdam-22.6.1944 Buchenwald] en Robbert Goudvis [6.9.1921 Amsterdam-21.5.1843 Sobibor), evenals een lastige diamanthandelaar. De burens van de dominee, de familie Abraham Parmentier (geboren 21.2.1915 Leiden, zoon van fabrikant - directeur N.V. Wed. A. Parmenier & Zn. [manufacturen] - Abraham Parmentier Sr. en Cornelia Johanna Maria Krol-) en E.A. Parmentier-Van den Berg, waren ook betrokken bij het verzet en hielpen de Joden onderduiken wanneer er huiszoekingen werden verricht. ... Na de dood van dominee Ubbink in oktober 1944 kwam de verantwoordelijkheid voor het verzorgen van de onderduikers geheel neer op (zijn zoon) Johan Bernard Ubbink (drager Verzetshedenkings-kruis) en (diens vrouw) Solveig Bertha Ubbink-Affourtit, die intussen twee zoons hadden gekregen”. Op 2.6.1996 ontving ds. J.G. Ubbink (postuum) samen met zijn zoon prof.dr. Johan Bernard

Ubbink (postuum; 27.7.1915 te Monnickendam-23.8.1988), leraar aan de Gemeentelijke Meisjes-HBS te Leiden, lector ten behoeve van het onderwijs in de filosofie der natuurwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht (20.5.1956) en hoogleraar in de wijsbegeerte der natuurwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en diens vrouw Solvejgh Bertha Ubbink-Affourtit (16.8.1920 te Makassar, NOI-4.8.2009 te Doorn) de *Yad Vashem*-onderscheiding, omdat ze samen onderdak hadden gegeven in hun huis te Leiderdorp aan ir. Norbert Friedrich Isidor Schwarz (18.12.1917 Antwerpen-6.10.1999 's Gravenhage). politicus D66 [Eerste Kamerlid] en bestuurder TH Delft), die samen met Johan Bernard Ubbink studeerde aan de Technische Hogeschool te Delft. Later namen ze nog het Joodse echtpaar dr. Lothar Meyer en zijn vrouw Marion, dat na de dood van ds. Ubbink met hun onderduikgevers mee verhuisde naar het huis van de predikant. Het echtpaar overleefde de oorlog en vertrok later naar de Verenigde Staten.

Lit.: Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 117, 120; G.F.W. Hergreen, *Een Handjevol Verkenners*, 39v., 57, 83. 88 en 149; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 53; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 872 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld); Alphons Siebelt, "*Hij zit bij de onderduikersbond*", 161; B.A. Venemans, lemma '*Ubbink, Johan Gerard*' in: *Biografisch Lexicon*, II, 426v.

500.

Jan Eliza Uitman (geboren 31.12.1903 Zeist, zoon van Johannes Eliza Uitman [1867 Zeist-1943 Zeist] en Marretje van de Bunt [1868-1946 Zeist]-overleden 4.7.1969 te Groningen, begraven Begraafplaats Zeister Boslust, Zeist). Zijn broer Dirk Hermanus Uitman (geboren 9.2.1908 te Zeist) was op 4.1.1940 te Zeist gehuwd met de Belgische (half-Joodse ?) Vera Sophie Zack (geboren 1910 te Antwerpen, dochter van Abraham Zack [28.12.1880 Ribynsk, Jaroslav Oblast, Rusland-overleden 29.3.1936 Zeist; daar begraven] en Rachella (Rachel) Clemencia (Clémence) Verstraete (26.9.1882 Lokeren-11.11.1968 Zeist; begraven Zeister Boslust); gescheiden te Utrecht, op 3.6.1948]. Zijn jongere broer, Johannes (Joop) Martinus Philippus Uitman (3.11.1908 Zeist-16.3.1987; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Baarn), gehuwd met Maria Jacoba Verhoeff (19.3.1898 Veenendaal-5.6.1981), was met zijn broer zeer geïnteresseerd in de '*Deutsche Kirchenkampf*'. Op een bijeenkomst van Nederlandse en Duitse theologen in 1937 in rusthuis 'Landszegen' te Doorn, waar de Duitsers de Nederlanders bijpraatten over de Duitse kerkstrijd omdat er tot dan toe nog weinig theologische voorlichting ter zake voorhanden was, bood hij aan naar Duitsland te reizen om de verkoop van belangrijke Duitse studies over één en ander in Nederland mogelijk te maken. Joop Uitman was vanaf 1943 betrokken bij het illegale '*Vrij Nederland*'. Van 1945-1947 was hij zelfs directeur van '*Vrij Nederland*', maar nam - na een conflict met Hendrik Mattheüs van Randwijk (9.11.1909 Gorinchem-13.5.1966 Purmerend) over het sterk teruggelopen abonneebestand - eind 1947 ontslag. Van 1947 tot 1975 was hij nog directeur van uitgeverij Het Wereldvenster.

Hervormd kandidaat Zeist (1930); predikant te Moerkapelle (23.11.1930-25.8.1935), Vollenhove (1.9.1935-8.11.1936) en Groningen (15.11.1936-30.4.1969 wegens emeritaat).

Gehuwd met dichteres **Laura Olivier** (geboren 12.12.1894 Deinum, Menaldumadeel, als tweelingzus van onderwijzeres Eke Olivier [1894-1885], dochters van landbouwer Tjitze Lourens Olivier [1852-1918] en Tietje Klazes Wybrandi [1855-1946]-29.10.1987 Zeist?); begraven Zeister Boslust). Zij was particulier logopediste te Utrecht en van 1924-1930 gemeentespraaklerares te Rotterdam, speciaal aangesteld tot het verbeteren van de spraakgebreken der schoolkinderen. Verder hield ze lezingen over letterkunde en schreef recensies, artikelen en gedichten in *Opwaartsche wegen*, *Stemmen des Tijds*, *De Nieuwe Gids* e.a. Haar tweelingzus Eke trouwde in 1918 met de arts Gerrit Francois Emile Kiers (geboren 1891), tevens hoofdingenieur-direteur Directie Wederopbouw en Volkshuisvesting Zuid-

Holland. Een oudere broer van Eke en Loura was ds. Klaas Olivier (2.11.1887 Deinum-11.11.1918 Weesp aan de Spaanse griep), hervormd predikant te Hoogmade en Weesp.

Net als zijn broer was ds. Uitman van meet af aan geïnteresseerd in de *Deutsche Kirchenkampf* en theologen van de Bekennende Kirche, die daarin een belangrijke rol speelden. Beide broers waren dan ook aanwezig op de conferentie met Duitse collega's in Huize 'Landzegen' te Doorn. Ook maakte ds. Uitman samen met ds. H. Berkhof (zie daar), dr. J. Koopmans (zie daar), dr. K.E.H. Oppenheimer (zie daar), Nico(laas) Stufkens (20.8.1890 Gorinchem-31.12.1964 Bilthoven) en ds. D. Tromp (zie daar) deel uit van de werkgroep 'Duitse Kerkstrijd', die zich beijverde de zogenaamde 'Barmer Thesen' te vertalen in het Nederlands en waar nodig te bekomentariëren. Vervolgens maakte Uitman samen met dr. Oppenheimer ook deel uit van een studiegroep, die onder leiding van dr. Jan Koopmans (zie daar) een concept-getuigenis moest opstellen, waarin o.m. feller geageerd werd tegen het antisemitisme, dan in de *Barmer Thesen* was gebeurd. Uiteindelijk mondden de besprekingen daarover uit in de zogenaamde '*Amersfoortse Stellingen*'. Ook beijverde ds. Uitman zich – nadat sommige studenten tijdens hun ontmoeting met Karl Barth (10.5.1886 Basel CH-10.12.1968 Basel CH) in Groningen (1939) geklaagd hadden over de gebrekkige berichtgeving omtrent de *Bekennende Kirche* - samen met ds. H. Berkhof en de twee theologiestudenten, Sipke Foppe van Veenen (24.1.1914 Drachten-28.1.1993 Haren; tijdens de oorlog hervormd predikant te Leimuiden [1940-1951] en A. de Klein, om vanaf mei 1939 maandelijks een serie *Berichten uit de Duitse Kerkstrijd* (vertaling van het maandelijkse *Bulletin* van de *Evangelische Pressedienst* te Zürich - op advies van Barth – aangevuld met informatie uit eigen kontakten) uit te geven, waarop men zich abonneren kon. Tenslotte was ds. Uitman nog in hetzelfde jaar te Groningen gastheer van Pfr. Gerhard Brunzema (1894-5.7.1989, predikant van de evangelisch-reformierte *Kirche* te Emden (1935-1964), en aangesloten bij de *Bekennende Kirche*, met ca. veertig CJM-leden (*Christlicher Verein Junger Menschen*). Uitman hield voor hen een preek in het Duits. Brunzema's broer Johannes Friedrich Reinhold Brunzema, arts te Embden en lid van de *Bekennende Kirche*, weigerde in 1938 zijn kinderen lid te laten worden van de *Hitler Jugend* en wist daarin – ondanks de dreiging dat hij uit de ouderlijke macht zou worden ontzet, met succes te volharden. Eén van zijn zeven kinderen, Gerhard Friedrich Brunzema (6.7.1927 Embden-7.4.1992 Fergus, Ontario, Canada) werd later een succesvol en wereldberoemd orgelbouwer en -restaurateur.

Zie: K.E.H. Oppenheimer en D. Tromp.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 229; jhr. M.J. van Lennep, *Genealogie Olivier*, in: *Genealogysk Jierboekje 1967* van het Genealogyske Wurkforban fan de Fryske Akademie; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 159, 164, 188 en 368; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 26, 159.

501.

Wandrinus Johannes Val (geboren 9.2.1875 te Rotterdam, zoon van Daniel Val [1842 Rotterdam-1905 Biervliet] en Geertruida Elizabeth Cars [ca. 1841 Rotterdam-1879 Rotterdam]-13.10.1943 Arnhem, begraven 'Moscowa' te Arnhem.

Hervormd predikant te Biervliet (1900-23.7.1914) en te Westervoort (2.8.1914-).

Gehuwd met **Gerritdina Pak** (geboren 3.1.1896 Westervoort, dochter van arbeider Johan Pak en Gerritdina van de Worp-overleden 23.1.1984; begraven 'Moscowa', Arnhem).

Het echtpaar ontving op 12.12.1967 (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het sedert begin 1943 een veilig onderkomen bood aan Lottie (Charlotte Selma) Broekman (dochter van Elias Paul Broekman [11.8.1903 Arnhem-29.6.1942 KZ Mauthausen] en Frederika Mendels [2.1.1907 Arnhem, dochter van Mordegai Mendels en Maria Dasberg-]; het gezin woonde op het adres Novalaan 57, Arnhem); later gehuwd met Robinof. Ze werd gebracht door Paul Willem Terwindt (25.11.1903 Arnhem-26.10.1968 Zaltbommel; zie ook

ds. D.F.Th. Aalders) van het Utrechts Kindercomité, afdeling Arnhem. Ze bleef er tien maanden tot het moment dat er Duitse soldaten werden ingekwartierd.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 273v.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 103; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 876 (in de lijst van *Yad Vashem* staat zijn naam foutief vermeld: “*Gerrit W. Val & Dina (Pak)*”; *Rechtvaardigen onder de volkeren*, 855v., 876.

502.

Huibertus van der Veen (geboren 15.5.1893 Ter Aar/ Korteraar, huis wijk D nr. 6, zoon van arbeider Cornelis van der Veen en Marijtte van Poelgeest-overleden 18.5.1969 Lopik; begraven op het Kerkhof aan de Dorpstraat te Lopik; tekst op de staande zerk: “*Geloofd zij de Heere in eeuwigheid! Amen*”, *Psalm 89: 53*).

In 1915 kwam hij van Pijnacker naar Vlissingen om daar als tuinier aan het werk te gaan. Vervolgens verhuisde hij in 1917 naar Alphen aan de Rijn en vond hij werk op een kantoor in Utrecht. Maar in 1923 verwierf hij de akte om godsdienstonderwijs te mogen geven binnen de **Nederlands Hervormde Kerk**, en na enige tijd als zodanig in Nieuwveen te hebben gewerkt, vertrok hij naar Oude Pekela en werd daar 7.9.1924 als godsdienst-onderwijzer/ evangelist en voorzanger aan de Julianakapel van de orthodox-hervormde evangelisatie aldaar verbonden. Hij bleef er tot zijn emeritaat op 29.10.1961. Van der Veen was bijzonder actief in Oude Pekela, hetgeen resulteerde in de uitbreiding van de kapel en ook de stichting van een nieuwe in een nabijgelegen buurtschap. Maar hij bewoog zich ook op maatschappelijk gebied, en wel als voorzitter van de lokale afdeling van de stichting Nederlands Volksherstel, een overkoepelende hulpverleningsorganisatie, die zich richtte op de “geestelijke en lichamelijke wederopheffing” van de Nederlanders die als gevolg van de Tweede Wereldoorlog in nood verkeerden, secretaris van de CHU-kiesvereniging, lid van de gemeenteraad voor de CHU (sinds 1931) en wethouder/ loco-burgemeester van Oude Pekela (1945-1961). Hij woonde op de adressen Albionkade 200 en Harm Hinderkade 21 te Oude Pekela).

Van der Veen is op 28.8.1924 te Ter Aar gehuwd met **Wilhelmina Snijders** (geboren 8.3.1895 Ter Aar, huis wijk A nr. 91a, dochter van veldwachter Jacob [Jaap] Snijders [1857 Nootdorp-1940 Ter Aar] en Jannetje van der Leden [1862 Nieuwveen-1926 Ter Aar (Langeraar}-overleden). Jaap Snijders was eerder – in 1886 – gehuwd geweest met Pieterella Sophia van Merkom (1858 Gorinchem-1893 Ter Aar (Langeraar).

Tijdens de oorlog was hij – onder de naam ‘R.C.M. van Heeswijk’ - bijzonder actief in het verzet, dat begon al in 1940 toen hij commandant werd van de OD-afdeling Oost-Groningen (onder de naam GNO-50). Later werd hij commandant van het samenwerkend verzet (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en Binnenlandse Strijdkrachten). In die tijd onderhield hij – behalve met tal van verzetsmensen in de regio, als B. de Haan, J. Hendriks, H. de Bruin, ene De Jong, A. Kolthof, Jantje ter Veen en Wieske (zie: BS-Rapport van H. van der Veen in de Groninger Archieven, nrs. BS 78-95, BS 121, BS 353 en BS 91ev.) ook een intensieve samenwerking met collega’s in de regio, zoals met evangelist D.J. van Eck in Wedde (zie daar), ds. Ph. Greeven in Vriescheloo (zie daar), ds. W.A. Krijger te Oostwoldt (zie daar), ds. C. Riegstra te Blijham (zie daar) en waarschijnlijk ook met ds. B.J. Ader van Nieuw-Beerta (zie daar). Samen met hen heeft hij zich ingezet voor tal van onderduikers, zoals vluchtelingen uit de Moorlager in het grensgebied met Duitsland, geallieerde krijgsgevangenen en vliegers, en zeker ook met Joods onderduikers. Zoals verwacht moest hij verschillende malen huiszoekingen ondergaan. De laatste keer dat dat gebeurde, in 1944, was hij zelf niet thuis en dook hij onder bij een vriend, Rogier Diederik Christiaan van Slijpe (22.12.1902 Goudriaan-4.5.1958), de burgemeester van Goudriaan. Na de oorlog was hij voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers (GOIW) en van het district.

503.

Nico van der Veen (geboren 18.6.1916 te Utrecht, zoon van onderwijzer Jippe van der Veen [14.10.1885 IJlst -1937] en Grietje Paulina Ensink [17.7.1884 Vorden-9.1.1958 Bennebroek], die – na scheiding van Jippe van der Veen op 26.4.1918 – op 3.1.1923 te Amsterdam hertrouwde 2) met mr. Jacob Eduard Bernard van Lier [11.11.1892 Utrecht-]; hij was van Joodse komaf, commies bij een raad van arbeid, sinds 2.10.1921 samen met de Joodse schrijfster Carry van Bruggen (= Carolina Lea de Haan; 1.1.1881 Smilde-16.11.1932 Laren NH) toegetreden tot de redactie van het literaire tijdschrift ‘*De Nieuwe Kroniek*’ en secretaris van de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra, en 3) in 1940 met ds. Marie Cornelis van Wijhe (zie daar)-overleden 20.4.1962 te Zaandam, crematie Crematorium Westerveld te Driehuis-).

Ds. Van der Veen was aanvankelijke student elektrotechniek Technische Hogeschool Delft (1934); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1940), Rijksuniversiteit Groningen (1941) en Leiden (1946); **hervormd** hulppredikant te Vught (1943-1944); na de oorlog hervormd predikant te Heenvliet en Abbenbroek (26.9.1948-17.8.1952) en Westzaan en Assendelft (24.8.1952-20.4.1962); leraar godsdienst te Zaandam (augustus 1952-20.3.1959) en Tweede Kamerlid en fractievoorzitter van de PSP (1959-1962).

Op 15 november 1939 te 's Gravenhage gehuwd met **Johanna (Jopie) Woelders** (geboren 23.11.1919 Utrecht, dochter van Albertus Woelders [1888 Zwolle-] en Elisabeth Jacoba Seijsener [1894 Utrecht-]-overleden 1984 Amsterdam).

In de oorlogsjaren was Van der Veen actief in de illegaliteit, m.n. met de zorg t.b.v. Joodse kinderen. Hij was de leider van het Haagse filiaal van het Utrechts Kindercomité, dat Joodse kinderen onderbracht. “*Tijdens de bezetting woonde en werkte Henrica (Maria) Paré een schilderes, in de Prinses Mariestraat 10 te Den Haag*”.

Ru (‘Tante Zus’; 14.7.1896 te Druten als dochter van een steenfabrikant- 25.2.1972 te ‘s Gravenhage) was bevriend met Nico van der Veen, een radicale theologiestudent, die haar wees op de dringende noodzaak om Joden te helpen. Sinds de eerste deportaties in de zomer van 1942, had Nico – via een oude kennis van de NBAS, de ‘Nederlandsche Bond van Abtinent Studeerenden’ (GCH), Jan Meulenbelt (8.3.1921 Amsterdam-4.11.2011; oom van publiciste/ feministe Anja Meulenbelt; zie I.W.K. Liefferink-Oberman) - *regelmatig contact gehad met het Utrechts Kindercomité (UKC). Nadat hij Ru had benaderd, stemde zij er direct in toe te helpen bij de taak zoveel mogelijk joodse kinderen in veiligheid te brengen*”.

Zij zorgde er samen met haar vriendin, de zangeres Theodora Jacomina Petronella Versteegh (‘Tante Do’; 13.12.1888 Kerk Avezaath-20.10.1970 ‘s Gravenhage), voor dat 52 Joodse kinderen de oorlog konden overleven. Eén van hen was het latere D’66-Eerste Kamerlid Hanneke Marion Gelderblom-Lankhout (geboren 11.1.1936 ‘s Gravenhage, dochter van de Joodse drukker Frederik Henri Lankhout [16.1. ‘s Gravenhage 1904-31.8.1942 Drancy, F.], met wie Ru enige tijd een relatie onderhield. Lankhout was gehuwd met Eline Theodora Loeb [12.8.1912 ‘s Gravenhage-1973). Ook moeder Gelderblom en een jonger broertje van Hanneke kregen door toedoen van tante Zus een veilig onderkomen). ‘Tante Do’ gaf ‘zwarte’ huisconcerten (beide dames weigerden lid te worden van de Kultuurkamer) om geld bijeen te zamelen, zodat ‘tante Zus’ de kinderen per trein naar onderduikadressen door het hele land kon brengen. In ‘s Gravenhage en in haar geboorteplaats Druten werden straten genoemd naar Ru Paré en in Amsterdam-Slotervaart/Overtoomse Veld een basisschool. In 1968 ontving Ru Paré de *Yad Vashem*-onderscheiding.

In mei 1943 hielp Nico zijn stiefvader ds. M.C. van Wijhe (zie daar) met diens pastorale werk en zorgde er verder voor dat Joodse kinderen konden worden ondergebracht in kampeerhuis De Blokhuis te Esch (NB). Nadat ten gevolge van verraad en een mislukte liquidatiepoging de *Sicherheitspolizei* een inval deed in het kampeerhuis en elders tientallen

medewerkers en onderduikers arresteerde, viel ook Nico van der Veen in handen van de politie. *Hij bracht een loodzware tijd door in de gevangenis in Den Bosch, maar hij liet niets los. Zijn vrouw Jopie kwam, zwanger van hun derde kind, pleiten voor Nico's vrijlating. Na zes weken kwam hij op vrije voeten.*

Lit.: Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, “*Vanwege de Gerechtigheid – Leven en strijd van rooie dominee en politicus Nico van der Veen*” (Narratio, Gorinchem, 2002); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 51, 84, 178 en 188; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, pp. 64v., 72, 98?, 101 en 314; H. Noordegraaf, lemma ‘*Veen, Nicolaas van der*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 520; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 684; Annelies Roon, artikel ‘*Hanneke Lankhout: ‘Verzetwerk van Tante Zus was uniek*’ in ‘*Trouw*’, d.d. 8.3.1994; Willem Willems, *Verzetsheldin met schilderkist, het leven van Ru Paré*.

504.

Dr. Jan Mari van Veen (geboren 9.12.1905 te Hensbroek, zoon van ds. Johannes van Veen [18.1.1879 Enkhuizen-28.1.1976 Voorburg; begraven Zeister Bos, Zeist] en Maria Gerdina Ruiters [1880 Amsterdam-1961]-overleden 30.1.2000 te Gendt; begraven Begraafplaats ‘Jaffa’ te Delft).

Ds. van Veen studeerde klassieke talen en theologie aan de RU Groningen. Theologisch kandidaat te Utrecht (1931), **hervormd** predikant te Franeker (eerste gemeente; 17.10.1937-5.10.1941), te Rijswijk Z.H. (12.10.1941); promoveerde in 1940 op *Nathan Söderblom, leven en denken van een godsdiensthistoricus*. Tevens docent Academie ‘De Horst’ in Driebergen (1946-1948); studentenpredikant te Amsterdam (19.9.1948-1954), directeur ‘Kerk en Wereld’ (mei 1954); predikant voor buitengewone werkzaamheden t.b.v. Kerk in haar geheel (secretaris raad voor overheid en samenleving; 1.2.1979); emeritus: 1.3.1984.

Op 6.7.1933 te Rotterdam gehuwd met **Hester Johanna Catharina van der Mandele** (geboren 23.11.1911 te Rotterdam, dochter van mr. Karel Paul van der Mandele, Rotterdams advocaat en bankier, en Hermine Sophie Marie van Bosse-overleden 8.1.1996 te Driebergen; begraven Begraafplaats ‘Jaffa’ te Delft). Een tante van haar, Alida Aafke van Bosse, was gehuwd met prof.dr. Gerrit Jan Heering (zie daar).

Ds. Van Veen werd tot 1 jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens *Schriftvervalsing* van valse en geantedateerde doopbewijzen e.d. voor Joden die daarom vroegen. Hij zat van 18.8.1943 tot 19.3.1943 gevangen in het ‘*Oranjehotel*’ te Scheveningen en werd later overgebracht naar het Huis van Bewaring te Utrecht. Zie prof.dr. H. Faber en dr. F.J. Krop.

Lit.: Leo Aukes, e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 40; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 101; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Dr. F.H. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – b. Het Haagsche Veer*, 10; Th.M. van Leeuwen, lemma ‘*Veen, Jan Mari van*’ in: *Biografisch Lexicon*, VI, 319; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 409 en 581, II, 173; J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid*, 44.

505.

Theodorus van Veen (geboren 24.3.1915, zoon van ds. Gerrit van Veen [7.6.1880 Akkrum, Utingeradeel-25.6.1964 Heerenveen], doopsgezind predikant te Bovenknijpe, en Rinske Frankena [17.12.1881 Terhorne -23.10.1952 Heerenveen]-overleden 5.8.1981 te Bolsward; crematie).

Doopsgezind proponent (29.5.1942); predikant te Zuid-Limburg, standplaats Heerlen (27.9.1942-5.1.1947), waarnemend predikant Zaandam-Oost (september 1944-mei 1945), Den Burg, Texel (26.1.1947-17.5.1953), combinatie met Den Hoorn (12.9.1948-17.5.1953);

Leeuwarden (31.5.1953-2.5.1965), Utrecht (30.5.1965-13.4.1969) en Zeist (20.4.1969-19.11.1977 met vervroegd emeritaat wegens ernstige ziekte).

Gehuwd met **H.G.L. (Mies) Meijer**. Ze kregen vier kinderen.

Het echtpaar Van Veen boden enige tijd onderdak aan het Joodse echtpaar Joachim (Jo) Boutelje (1.5.1906 te Amsterdam-25.1.1943 Auschwitz), handelsreiziger, en Maria (Miep) Boutelje-Van Zanten (10.7.1910 te Amsterdam, dochter van Sander van Zanten [28.10.1874 Amsterdam-1.10.1942 Monowitz] en Judith Rudelsheim [5.12.1880 Amsterdam-25.2.1932 Amsterdam] uit Amsterdam, die tijdelijk in Baarn hadden gewoond. Tevoren verbleven ze bij de gezusters Fija in Heerlen, maar omdat Joachim niet op de seksuele avances van één van beide zusters wenste in te gaan (ze dreigde vervolgens om hem aan te geven bij de politie) kwamen ze bij de Van Veens terecht. Ze kregen er valse papieren die hen enige vrijheid boden. Joachim werkte onder een valse naam als mijnwerker in de Staatsmijn Emma. Later verhuisde het echtpaar onder de valse naam 'Brouwer' naar Hoensbroek en beleefde daar de bevrijding. Hun beide dochters Juliette Debora (geboren 15.3.1934) en Dora Boutelje (geboren 22.4.1936) verbleven eerst als Rotterdamse weeskinderen in het Rooms-katholieke gezin van Gerard Willem Cornelis Lodder (21.11.1901 Utrecht-4.2.1996 Heerlen) en Jozefina Maria Helena Vrouwenraets (15.8.1905 Heerlen-18.1.1996 Heerlen) te Heerlen, tot ze moesten vertrekken omdat er een baby verwacht werd. Zo kwamen ze terecht in het bakkersgezin van Jozef en Maria Snackers in Windraak, een dorp ten zuiden van Sittard. Maar toen een zoon van het echtpaar, Jozef Snackers Jr., die kapelaan was, er bij zijn ouders op aan drong om de meisjes te laten dopen, haalde mevr. Mies van Veen op verzoek van de ouders Boutelje de meisjes op en bracht ze onder bij de doopsgezinde mijnwerkers-weduwe Griettien Wildeboer in Treebeek. Tenslotte vonden ze tot het eind van de oorlog onderdak bij de gereformeerde familie Winkel in Nuth. Daar gingen ze naar de gereformeerde school en de gereformeerde kerk, maar omdat ze dichtbij Hoensbroek woonden, konden ze ook regelmatig hun ouders bezoeken.

In die periode droeg het echtpaar Van Veen ook zorg voor het vijfjarige Joodse meisje Sally Lei en de doopsgezinde predikant ds. Stado Jan Verveld (4.1.1906 Hoogezand-29.12.1973 Assen), predikant van de Belgische Nationale Kerk (1930-1935), doopsgezind predikant te Blokzijl en Den Horn, daarna overgegaan naar de Gereformeerde Kerken in Nederland en predikant te Scharnegoutum. In 1935 werd Verveld predikant van de doopsgezinde gemeente van Blokzijl, die hij in 1940 verruilde voor de Groningse gemeente Den Horn (hij werd in Blokzijl opgevolgd door ds. Hendricus Jacobus Franken, zie daar). Maar in 1942 moest hij vandaar onder dwang van de illegaliteit vertrekken omdat hij teveel wist van bepaalde verzetsacties en zich onbetrouwbaar had betoond. Zo kwam hij in Heerlen terecht.

Tenslotte bood het echtpaar Van Veen in de pastorie nog onderdak aan de Duits-Joodse pianist Paul Walther Kauffmann (1896 Hamburg, zoon van koopman Albert Kaufmann [c.1850-29.8.1925 Hamburg] en Miriam Malvine Bachmann [c.1857-24.2.1932 Aardenhout]-31.1.1960 Maastricht), die in 1936 al naar Nederland gevlucht en zich aanvankelijk in Zandvoort had gevestigd waar hij door het geven van pianolessen in zijn onderhoud kon voorzien. Hij was gehuwd met Valerie Helena Schapira. Zijn vriend, de Duits-Joodse schilder Rudolph Jacob Zeller (17.10.1880 Hamburg, zoon van Adolph Martin Zeller en Antonie [Toni] Gerber-22.1.1948 Heerlen) voegde zich daar – nadat zijn vrouw Eva Behn (geboren 17.5.1887 München, dochter van Hermann Behn en zuster van de psycholoog en filosoof prof.dr. Siegfried Behn [3.6.1884 Hamburg-27.11.1970 Bonn-Bad Godesberg) in 1937 in Hamburg zelfmoord had gepleegd [begraven Friedhof Ohlsdorf II] - in 1938 bij hem en voorzag in zijn inkomen door op bestelling portretten te schilderen. In 1941 vertrokken ze - omdat het kustgebied voortaan voor Joden verboden was - naar een oudere broer van Kaufmann in Maastricht (= koopman Robert Henry [Henri] Kauffmann [ca. 1881 Hamburg-

15.11.1948 Amsterdam], gehuwd op 4.4.1911 te Amsterdam met Fanny Annelie Mendes de Leon [geboren 22.5.1891 Amsterdam-). In de zomer van 1942 doken ze onder: Zeller bij de familie Van Hoorn in Heerlen (in het huis waarin nu Frans Timmermans, PvdA-politicus, eurocommissaris en vicevoorzitter van de commissie-Juncker, nu woont met zijn gezin), Kaufmann enige tijd bij ds. Van Veen en zijn gezin.

Tijdens de bevrijding van Heerlen in september 1944 werd de Doopsgezinde Vermaning van Heerlen (1920) in de buurt Op de Nobel beschadigd en vervolgens leeggeplunderd.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *ADW XXXVI* nr. 31 (29.8.1981); *Doopsgezind Jaarboekje 75* (1981), 159 en 76 (1982), 18vv; .Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 166, 174, 179; Gerlof D. Homan, *Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Heerlen*, 265, 270vv.

506.

Prof.dr. Cornelis Veenhof (geboren 2.3.1902 te Doorn, zoon van bakker Jan Veenhof en Johanna Kraan-overleden 7.2.1983 te Oudemirdum).

Prof. Veenhof was aanvankelijk onderwijzer aan de Gereformeerde Lagere School te Spakenburg (1920); studie theologie Theologische Hogeschool te Kampen (1926-1932); **gereformeerd** predikant te Harkstede (21.5.1933-24.5.1936), te Haarlem (3.6.1936-16.3.1941; collega van Johan Willem Siertsema, zie daar) en te Utrecht (3.4.1941-17.8.1945); op 17.8.1945 overgegaan naar **de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt** en predikant te Utrecht; in 1946 hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Vrijgemaakt-Gereformeerde Kerken te Kampen (Broederstraat) in de ambtelijke vakken, homiletiek, catechetiek, poimeniek, liturgiek, diaconiek, evangelistiek en filosofie. In 1969 werd hij om gezondheidsredenen eervol ontslagen. In hetzelfde jaar raakte hij buiten het kerkverband van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, nadat hem – samen met prof.dr. H.J. Jager (zie daar) - eerder door curatoren van de Theologische Hogeschool het recht was ontnomen nog als adviseur op te treden in de vergaderingen van de senaat, dit als gevolg van een theologisch geschil over de binding aan de belijdenisgeschriften. Prof. Veenhof maakte zich los van de Gereformeerde Kerken-Vrijgemaakt omdat de gemeente waarvan hij lid was, Kampen, buiten het kerkverband werd gestoten. Hij werd vervolgens lid van de **Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Buiten Verband** en later van **de Nederlands Gereformeerde Kerk**.

Op 11.5.1933 te Doorn gehuwd met **Marretje Maria Bakker** geboren (31.5.1899 te Rottevalle, Gemeente Achtkarspelen, dochter van Klaas Bakker [1873 Grootegast-1955] en Grietje Karsemeijer [1874 Loosdrecht-1914 De Krim (Gramsbergen)-overleden 15.5.1979).

Blijkens een citaat uit een artikel in het blad *‘Kerk en Jeugd’* (gredigeerd door prof.dr. G.Ch. Aalders) uit januari 1944 stond ds. Veenhof de haast klassiek-gereformeerde antithetische afwijzing van het Jodendom voor: *“Jezus, dien God verheerlijkte, hebben de Joden verraden en verloochend en dat terwijl nog wel een heiden als Pilatus beter zag en beter wilde (...) Maar God heeft die goddeloze daad van de Joden radicaal te niet gedaan en hen daarvoor volstrekt veroordeeld, want Hij heeft Jezus opgewekt uit de doden’*. Sinds dat moment ging de oproep tot bekering uit tot ieder mens, Jood of niet-Jood (Van Klinken, 368). *“Wordt aan dezen oproep gehoor gegeven, dan komt een tijd van verkwikking, die rechtstreeks van God afdaalt. Israël komt dan onder de druk van zonde, schuld, duisternis en oordeel vandaan in het volle licht van Gods liefde en gunst (...) Wie evenwel den Christus-komend-in-de-prediking verwerpt, krijgt geen deel aan het “herstel aller dingen”, maar wordt uitgeroeid uit het volk”*.

Het echtpaar ontving niettemin op 11.3.2007 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het *“op verzoek van een kennis uit zijn vorige gemeente Haarlem”* - maar meer

waarschijnlijk van Dirk Willem Lodewijk Milo (17.11.1911 Utrecht, zoon van gereformeerd predikant ds. Willem Lodewijk Milo [21.11.1878 Davos, CH-19.12.1960 Ermelo, begraven 'Groenedael', Almelo]-27.1.1992 Nunspeet), uit Nunspeet, die connecties had met het 'Geheime Dorp' aldaar - *aanvankelijk de twee Duitse Joodse zusjes Laura (geboren 1935) en Hedi (Käthe Hedwig Anne) Liebstaedter (geboren 13.1.1937 te Bussum), verborg. Om veiligheidsredenen moest het oudste meisje na een half jaar weer vertrekken.* Zij waren de dochters van dr. Otto Liebstaedter (4.8.1900 Neurenberg-maart 1968 Bussum), directeur-eigenaar van het fameuze Joodse antiquariaat A. Asher & Co. in Berlijn (na 1933 in Den Haag) en Hilde Sophie Stern (22.12.1901 Berlijn-7.10.1984 Bussum). Het hele gezin overleefde de oorlog.

Lit.: W. Berkelaar/ G. Raven (red.), *Kerkscheuring in oorlogstijd - Oorlog en vrijmaking in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 2011), 40 en 54; Z.J.C. van Harten en W.B. van der Wal, *Cornelis Veenhof (1902-1983), Fundamenteel criticus van de verzorgingsstaat*; W. Janse, lemma 'Veenhof, Cornelis' in: *Biografisch Lexicon bppr de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, V, 521vv.; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking te Leiden*, 47; H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid* in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, p. 146, 152v., 160, 167v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 115v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 367v., 554 en 565; Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute - Cornelis Veenhof (1902-1983, leven en werk*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 49.

507.

Otto Veening (geboren 12.2.1916 te Oldebroek, zoon van Jan Gerrits Veening [4.9.1888 Glimmen-30.3.1976 Dieren; begraven te Dieren], directeur van de melkfabriek Kamperveen te Oldebroek-Oost, en Geertje Collee [25.5.1894 Oldemarkt-14.6.1971 Dieren]-ten gevolge van suïcide overleden 19.9.1964 te 's Gravenhage; begraven Begraafplaats Westduin, 's Gravenhage-Loosduinen). Hij was een broer van de longarts dr. Gerrit Jan Jacob Veening (20.6.1913 Achlum-10.8.2002 Wezep), gehuwd met Adriana Cornelia (Jeanne) Bokhoven.

Veening begon als **confessioneel hervormd** hulppredikant te Utrecht (Nicolaikerk; juni 1942); hij werkte daar samen met ds. Johan Hendrik Grolle (22.7.1889 Amsterdam-26.2.1974 Groningen), hervormd predikant voor de Jodenzending (in juni 1942 opgepakt als gijzelaar; zie ds. L. Buenk) en Max Enker (10.8.1913 Keulen-27.5.1983 Amersfoort), christen-Jood uit Duitsland en student theologie te Utrecht, die in juli 1942 werd afgevoerd naar Kamp Westerbork. Veening heeft zich daadwerkelijk ingespannen om hem vrij te krijgen, helaas zonder resultaat (G. van Pijkeren, 47). Enker overleefde de oorlog in het ghetto van Theresienstadt; na de oorlog werd hij hervormd predikant, maar keerde kort voor zijn dood terug tot het Jodendom; hij werd begraven op de Joodse begraafplaats van Nijkerkerveen). Verder was Veening betrokken bij de redding van Joodse kinderen uit de crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en hun overbrenging naar onderduikadressen elders in het land (met hulp van het Utrechtse Kinder Comité?). Tenslotte raadde hij in die tijd jonge mannen uit zijn gemeente af om in het kader van de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland te gaan. Als gevolg daarvan kon hij kort daarna ruim 40 onderduikers onderbrengen in Oldebroek. Dat raakte bekend en om die reden moest hijzelf onderduiken en wel in zijn geboorteplaats Oldebroek. Hij kreeg er preekconsent en mocht in de kerkdiensten voorgaan. Als leider van de groep-Veening (die deel uitmaakte van de de door ds. Frits Slomp (5.3.1898 Ruinerwold-13.12.1978 Vaassen) opgerichte Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers) droeg hij ook zorg voor hun onderhoud en verder zette hij ook zijn collega's in de buurt ertoe aan hun gemeenteleden te bewegen ook vervolgde Joden in huis te nemen. Niet altijd ging dat goed: het Joodse echtpaar Aron Keizer (geboren 3.7.1902 te Zwolle - hij was slager van beroep) en Aaltje Keizer-Wallage (geboren 26.7.1906 te Onstwedde) werd op 29.2.1944

geliquideerd omdat het zich onmogelijk gedroeg ten huize van hun onderduikgevers, arbeider Albertus Fidder (1.6.1895 Gieten-19.1.1978 Apeldoorn; begraven Begraafplaats 'De Eekelenburg', Oldebroek; opschrift *Ps. 91: 1 "Wie in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, die zal vernachten in de schaduw des Almachtigen"*) en Marringje Fidder-Spijkerboer (9.8.1892 Hattemerbroek Oldebroek-9.12.1962 Oldebroek; begraven 'De Eekelenburg', Oldebroek; opschrift: *Ps. 103: 6*), Feithenhofsweg 7 te Oldebroek. Zij wensten zich niet te houden aan gemaakte afspraken (ze vertikten het om binnen te blijven), stelden steeds hogere eisen en dreigden uiteindelijk andere Joodse onderduikers in Oldebroek te verraden, als ze hun zin niet zouden krijgen. Albert Fidder nam ten einde raad contact op met het verzet, waarop Otto Veening en Hendrik Boeve (5.9.1899 Doornspijk-6.8.1988 Oldebroek) na veel wikken en wegen besloten het echtpaar te liquideren. Op 29.2.1944 werden Aron en Aaltje Keizer Wallage omgebracht op de Doornspijker Heide. Hun twee kinderen overleefden de oorlog. Boeve sprak zich na de oorlog uit over het geval: *"Later ga je je natuurlijk afvragen: was dat nu wel nodig geweest en was er echt geen andere oplossing? Maar dat is nakaarten. Toen de beslissing genomen werd was het noodweer. Honderden mensenlevens stonden op het spel"*. Veening en Boeve hebben na de oorlog de liquidatie voorgelegd aan de Politieke Opsporingsdienst, maar die besloot – hen gehoord hebbende – niet over te gaan tot vervolging. Op 10.10.1944 meldde Veening zich vrijwillig om een groep opgepakte onderduikers en onderduikgevers pastoraal bij te staan, die moesten werken aan IJssellinie, een Duitse verdedigingslinie lang de IJssel bedoeld om de oprukkende geallieerden tegen te houden. Eén onderduiker, Roelof Schraa Gzn. (28.11.1920 Zwartsluis-10.10.1944 Oldebroek; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Zwartsluis, vak G2, 1e klasse), die in huis was bij zijn oom, onderwijzer Hendrik Schraa (13.10.1898 Zwartsluis-11.5.1958 Ede; begraven Oude Begraafplaats, Ede) aan de Gereformeerde School van Oldebroek, werd ter plekke met een nekschot afgemaakt nadat in zijn sok en exemplaar van het verzetsblad '*Strijdend Nederland*' was aangetroffen. Meer slachtoffers werden niet gemaakt, wel zeker dankzij de communicatieve vaardigheden van ds. Veening. Kort na de overval op het 'Pas-opkamp' eind oktober 1944 bij Vierhouten (zie ds. M.J. van Dijken en ds. H. Boswijk) preekte ds. Veening in de Lambertuskerk van Oldebroek over de tekst '*Wat gij aan één van mijn minste broeders hebt gedaan, hebt gij aan mij gedaan*' en deed in alle openheid een klemmend beroep op de gemeenteleden van Oldebroek om hun huizen open te stellen voor gevluchte Joodse onderduikers. Mevr. Bep de Waard-Ruijs: '*Het was een pure verzetsdaad. Hij haalde een Bijbeltekst aan en declameerde een gedicht. En als de mensen het niet begrepen, dan konden ze bij hem aankloppen, want hij logeerde bij familie in Oldebroek*' Dat leidde ertoe dat niet minder dat zestig Joodse onderduikers in allerhaast te Oldebroek e.o. konden worden ondergebracht. Tenslotte was Veening ook actief in het gewapend verzet, o.m. door de wapens die gedropt waren bij 'De Dompe' in de buurt van Elburg te verbergen in de kelder van de fabriek van zijn vader. Vlak voor de bevrijding, in april 1945, overmeesterde hij als leider van de afdeling Oldebroek-Oost van de BS met zijn manschappen een aantal Duitse pantsergrenadiers bij Huize 'IJsselvliedt' te Wezep. Na de oorlog werd Veening opnieuw officieel hulppredikant en adviseerde hij ex-onderduikers zich als vrijwilliger te melden voor dienst in Nederlands Indië. Zelf vertrok hij als vloot-predikant naar NOI, standplaats Soerabaja bij het Korps Mariniers. Vervolgens was hij als zodanig actief in Nieuw-Guinea en Korea, in 1954 werd hij predikant van de Protestantse Kerk op Aruba. In 1956 keerde hij als vlootpredikant terug naar Rotterdam met als standplaats de Van Ghent Marinierskazerne.

In 1985 werd in Oldebroek de '*Ds. Otto Veeninglaan*' naar de predikant genoemd.

Doc.: Frans Sellies, Bep de Waard-Ruijs en Tom Bergstra (betrokken bij Museum Sjoel Elburg), documentaire '*Mazzel Tov*' (première 28.11.2016); sjoelburg.nl/joodse-onderduiklocaties/oldebroek-feithenhofsweg-7-a-fidder/

Lit.: Henk Flier, *De razzia van oktober 1944 in Oldebroek - Herinneringen van ooggetuigen* (mijngelderland.nl); Gerard van Pijkeren, *Verzet & Gezag*, 11, 45, 47vv., 50vv., 53vv., 56, 71, 77vv., 91, 93, 132, 154, 169, 173vv., 176v.; Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog*, 90.

508.

Roelf te Velde (geboren 2.3.1920 aan het Boerendiep te Stadskanaal, zoon van een boer-overleden 24.9.2013 Zwolle; begraven aldaar Begraafplaats Kranenburg).

Begaafd tekenaar; volgde Christelijke HBS Stadskanaal (1937), Christelijke Lagere Landbouwschool te Musselkanaal (1937; examen HBS-B (1940); Staatsexamen Gymnasium (1941); studie theologie aan Theologische Hogeschool Kampen (1941-1943); hulpprediker in Gereformeerde kerk van Uithuizermeeden (1943). Na de oorlog **gereformeerd-vrijgemaakt** predikant te Zalk en Veecaten (1948). Zuidlaren (1951), Ommen (1955), Schildwolde (1963), Hattem (1968) Mariënberg (1973) en Dordrecht (1977-1985 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Geertruida (Truus) Maria Walsweer** (geboren 5.11.1922 Mussel, dochter van hoofd der school te Onstwedde Melis Melis Walsweer [4.6.1896 Nijland, Wymbritseradeel-27.7.1967 Groningen] en Klasina de Vries [8.4.1891 Enkhuizen-]-overleden 5.8.2014 Zwolle; begraven Begraafplaats Kranenburg). Truus werkte op het Distributiekantoor aan de Oude Markt samen met de gereformeerde marechaussee en verzetsman (lid KP-Groningen) Dirk De Ruiters (24.10.1920 Vledder-doodgeschoten 13.6.1944 Mussel; begraven Gemeentelijke Begraafplaats, Vledder).

Ook Roelf te Velde voegde zich in Stadskanaal bij het verzet. Zo was hij betrokken bij de hulp en verzorging van onderduikers en het drukken en verspreiden van 'Trouw'. Door zijn vroegere gymleraar aan de HBS, verzetsman Cornelis Hoving (23.9.1893 Groningen-gefusilleerd 12.10.1944 Westerbork; begraven Begraafplaats Esserveld, Groningen), werd hij gevraagd om secretaris te worden van de verzetsgroep van kweker Fokke Boersma (26.8.1908 Rasquert, Baflo, zoon van arbeider Evert Fokkes Boersma en Janna Heinos Buikema-California, USA), van de Semschade te Stadskanaal-Onstwedde, chef tuinbouwbedrijf 'Opbouw' te Ermerveen. Anderen die deel uitmaakten van de Groep waren: bakker Wilko Brandsema (geboren 21.8.1910 Valthermond-), Herman van Dijken (Oosterdiep 36, Wildervank?), Zus Groenewold, Hotze de Jong (22.12.1917-13.11.1967 Groningen; H.W. Mesdagplein 14) en zijn vrouw Klaassiena Groenewold (1.12.1911 Musselkanaal-10.11.1994), Menno Medema (geboren 4.8.1918; Hoofdstraat 19, Stadskanaal), stadsontvanger en postbode te Hoogkerk Tjibbe Postma (geboren 27.2.1893 Grootegast-26.3.1976 Augustinusga; daar begraven), beroepsmilitair/ marechaussee Harm Schuur (24.6.1917 Groningen-9.1.2004; Poststraat 41, Stadskanaal), opperwachtmeester marechaussee Hille Stornebrink (1908-5.8.1979 Zevenaar) en Witteveen. Roelf te Velde dook onder bij Hiske Siebring (geboren 13.3.1914 Nieuwe Pekela, zoon van Albert Siebring en Harmina Hilgenga) – met wie hij samenwerkte op het Distributiekantoor - en Marchien Hulsebos (geboren 22.7.1922), Luringstraat 17, Stadskanaal). Daar verbleef ook Abraham Levie (zoon van Levie en R.R. Levie), godsdienstonderwijzer (1929-1947) en chazzan van de Nederlandsche Israëlitische Gemeente van Stadskanaal (die met het echtpaar Bamberg [=? Davied Benjamin Bamberg {25.9.1912 Midwolda-4.3.2012 Amsterdam} en Bertha – Berendje – Levitus {3.3.1915 Borger-25.10.1972 Groningen; gescheiden} al ondergedoken had gezeten bij Eilt Staal [26.5.1915 Krodeburen, Gemeente Ten Boer 26.11.1984; begraven Apeldoorn, Begraafplaats Soerenseweg] en Corry (Korneelsie) Staal-Klooster [4.2.1914 Winschoten-22.9.1990; begraven Soerenseweg Apeldoorn; zij ontvingen daarvoor op 14.11.2007 de *Yad Vashem*-onderscheiding). Roelf was onder de indruk van het Hebreeuwse ochtendgebed van de chazzan. In de nacht van 14 op 15 juni 1944 vond een overval plaats op het huis er tegenover in de Luringstraat, van manufacturier Jan Wever (31.3.1914 Onstwedde-26.6.1945

Groningen) en Jakoba (Coba) Wever-Wubs (23.9.1915 Farmsum-1.2.2006 Utrecht), en werden het Joodse gezin Meijer (vader Salomon Meijer [18.1.1879 Onstwedde-6.9.1944 Auschwitz], moeder Caroline Meijer-Jacobson [18.2.1883 Bourtange-6.9.1944 Auschwitz] met hun zonen Mozes Meijer [12.6.1912 Onstwedde-15.3.1945 Midden-Europa] en landarbeider Simon Meijer [10.6.1910 Onstwedde-30.4.1945 Duitsland], en onderduikgever Jan Wever opgepakt. Later kon Roelf nog onderduiken bij Jan Huiges [20.1.1881 Onstwedde-5.9.1955 Onstwedde] en Willemina Huiges-Halmingh (7.7.1886 Nieuwe Pekela-28.5.1962 Onstwedde] aan de Dorpsstraat 22, en kleermaker Berend Folkerts (12.1.1900 Tweede Exloërmond-) in Tweede Exloërmond. Zo beleefde hij heelhuids de bevrijding.

Bron: Systeemkaarten van verzetsbetrokkenen (OVCG; Groninger Archieven).

Lit.: C.A. van den Berg en E.P. Boon, *De Joodse Gemeenschap in de Kanaalstreek (Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde en Mussel, 44, 63, 71, 105vv., 110-117, 121, 123v., 127, 131v., 135vv., 143, 16v., 180, 182, 186vv.; ['Wo ist der Pfarrer?'](http://www.deeeuw.nl/tijdlijn/1940-1949--de-onrust-van-de-jaren-veertig/een-oorlogsverhaal-uit-Onstwedde-en-Stadskanaal) (geschreven door Mees te Velde, zoon van Roelf en Truus te Velde).*

509.

Herman Veldkamp (geboren 15.1.1895 te Groningen, zoon van Berend Veldkamp [1861 Groningen-1935 Groningen], visser, grossier in katoenen en wollen garens (sajet), gebreide tricot en Jaegergoederen, en Roline Heslinga [1865 Niekerk-1938 Groningen]-overleden 10.2.1956 te Hattem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats, Hattem).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914 en 16.9.1927); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkel (zie daar) en ds. P. van der Spek (zie daar); kandidaat (30.5.1919); lid NDDD (dispuut IVMB) en NCSV; **gereformeerd** predikant te Onderdendam (30.11.1919-22.2.1922), te Anna Jacobapolder (5.3.1922-8.2.1925), te Kralingscheveer (25.2.1925-21.6.1931), te Sneek (28.6.1931-15.8.1945), geestelijk verzorger sanatorium 'Sonnevanck' te Harderwijk (1945-augustus 1946); predikant te Middelburg (25.8.1946-19.7.1953) en te Hattem (26.7.1953-10.2.1956).

Gehuwd op 27.11.1919 met **Catrina Gesina Boswijk** (geboren 15.12.1891 te Sappemeer, dochter van Fenmo Boswijk en Grietje Poelman-overleden 15.11.1979 te Groningen). Haar jongere broer ds. Hendrik Boswijk (1896-1982; zie daar) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Elburg (1943-1947) en daar betrokken bij de opvang van Joodse onderduikers, o.a. uit het 'Pas Op-kamp' bij Vierhouten. Zij waren de ouders van vice-admiraal Berend (Bert) Veldkamp (geboren 6.11.1921 te Bedum-overleden 5.9.2003 te 's Gravenhage), bevelhebber de Zeestrijdkrachten en lid Raad van State; bracht sinds mei 1942 de oorlog door in Duitse krijgsgevangenschap en wel in Stalag 371 (Stanislau) en Stalag 2A (Neubrandenburg), en van Jan Cornelis Veldkamp (geboren 26.12.1925 te Kralingscheveer-overleden bij een bombardement op 21.3.1945 te Ardorf, Kreis Wittmund in de buurt van *Fliegerhorst* Wittmundhafen). Hij was eerder op 5.1.1945 met zijn broer Fenmo (geboren 1923 Anna Jacobapolder) gearresteerd op hun onderduikadres (boerderij van Sjoerd Joukes Gerbrandy [5.3.1914 Goënga-6.2.1985 Sneek; begraven te Goënga] in Terzool; Sjoerd was een neef van minister-president Pieter Sjoerds Gerbrandy [13.4.1985 Goënga-7.9.1961 's Gravenhage]. Fenmo ontkwam met een vals persoonsbewijs, Jan Cornelis werd op transport gesteld naar Duitsland.

Kort na de capitulatie schreef ds. Veldkamp in het '*Friesch Kerkblad*': "*Men kan de norm verliezen, en niet meer weten wat belangrijk en onbeduidend, wat groot en klein is. Zoals de Franschman die in den laatsten oorlog midden in een kogelregen bij een aanval op 't commando: "Liggen!" bleef staan, omdat hij in zijn ransel een flesch wijn had, waar geen kurk op zat.*" (...) *Die Franschman was wel een groote dwaas, zeggen we nu, dat hij meer aan*

zijn flesch wijn dan aan z'n leven dacht, maar ik vermoed dat hij vele navolgers heeft, en dat wij meer drukte gemaakt hebben om de flesschen en de kurken dan om het leven der kerk. Zoo was het in onze onderlinge gesprekken, de pers en de kerkelijke vergaderingen. We zaten al maar met onze gedachten bij die flesch wijn zonder kurk, en dan nog wel midden in den kogelregen van Gods gericht, waarin Hij bezig was zijn kerk te roepen tot den gemeenschappelijken eindstrijd. Deze zonde der kerk komt ons wel heel duidelijk voor de aandacht te staan, nu wij het betrekkelijke en onbeduidende van heel veel dingen gezien hebben, toen de oorlogsmachine over onze landen raasde, wat ons in een positie heeft gebracht die wij eenige weken geleden nog ondenkbaar achtten. Zulke catastrophale gebeurtenissen brengen gewoonlijk den ongeloovigen mensch geheel uit z'n evenwicht, maar ik heb goede hoop, dat ze de kerk en haar leden en voorgangers weer in evenwicht zullen brengen, d.w.z., dat ze de juiste verhoudingen weer gaan zien tusschen wat belangrijk en onbeduidend is." (...) Deze hoop zou geheel de bodem worden ingeslagen, indien kerkelijke personen en bladen op dezelfde wijze doorgingen met hun gewoeten als voorheen, maar iets dergelijks durf ik zelfs niet te veronderstellen." Hij kreeg gelijk: prof.dr. Klaas Schilder (19.12.1890 Kampen-23.3.1952 Kampen) – het betrof hier n.l. de vooroorlogse discussie n.a.v. bepaalde leergeschillen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland die uiteindelijk in 1944 tot een kerkscheuring zouden leiden – reageerde op zijn artikel in 'De Reformatie' van 14.6.1940: "Hoe iemand dat laatste durft zeggen, versta ik niet: laat ons denken aan een onbedoelde onnauwkeurigheid. Hoe het zij, - ik vind dit artikel een ongewenschte reactie op den oorlogstoestand. (...) Ik herhaal: het woord is aan degenen, die vonden dat het heel erg was in de Gereformeerde Kerken". Een doopbediening tijdens de onderduik was een uitzondering. Een voorbeeld was de doop van een Joodse onderduiker in Sneek in het najaar van 1944. Na een langdurige catechetische voorbereiding, waarin de Heidelbergse Catechismus centraal had gestaan, werd hij op zijn onderduikadres door ds. H. Veldkamp gedoopt. ... Als geïmproviseerd doopvont werd een wasblik gebruikt. De kerkeraad was door enige ouderlingen vertegenwoordigd. "Er is weer gevorderd en wel: de pastorie van ds. Veldkamp, bakker van der Meer, bakker Pasma en Slob. Om 6 uur die dag moeten ze er uit zijn" (9.11.1944); Nu is ook Frits Veldkamp opgehaald door de Duitsers, zodat nu alle vier jongens vastzitten van ds. Veldkamp, gereformeerde predikant alhier" (9.1.1945).

"Het huis van ds. Veldkamp was een week geleden door de Duitsers vrij gegeven. Mevr. (Veldkamp, GCH) trok er dus weer in na eerst alles grondig gereinigd te hebben. Nadat ze de gordijnen gewassen en gestreken had en de inboedel er weer was in gesjouwd, vorderden ze het opnieuw. Naar men zegt is dit de schuld van de burgemeester (= dr. Jacob Rudolf Johann Schut (4.3.1903 Essen, D.-6.11.1957 Amsterdam), voormalig hervormd predikant te Zweeloo (1936-1939) en Schingen-Slappeterp (1939-1941) en lid van de NSNAP, die de pik heeft op de gereformeerden (13.2.1945).

Lit.: Ben van Kaam, Opstand der Gezagsgetrouwen, 45, 85; C. Reitsma, Gedenktekens in Friesland '40-'45, 130, 132; To Hofstra, Oorlogsschriften, VI, 87; VII, 21, 42; In memoriam Ds. H. Veldkamp in: Jaarboek 1957 der GKN; G.J. van Klinken, Opvattingen, 389; Prof.dr. K. Schilder, Bezet bezit, 197v.; C. Stam, In memoriam in: Jaarboek 1957 GKN, 452v.

510.

Pieter (Piet) Verdam (geboren 26.1.1920 Zaandam, zoon van kantoorbediende Nicolaas Johannes Verdam [1891 Zaandam-1952 Bussum] en Johanna Wilhelmina Berendina Wechgelaar [1893 Dirckshorn-1963 Bussum]-overleden 20.6.1992 te Hengelo).

Theologische studie, RU Utrecht, kandidaat (1942) en hulppredikant van de **Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** te Nijemirdum (23.5.1943); **hervormd** predikant in Nijemirdum en Oudemirdum (15.5.1946-5.10.10.1947), Wijnjeterp-Duurswoude

(12.10.1947-25.7.1954), predikant voor geestelijk- en maatschappelijk opbouwwerk in Oostelijk Friesland (1954) en secretaris van de Bond voor Evangelisatie ten bate van de Nederlandse Hervormde Kerk (1959; woonde te Beetsterzwaag); van 1961 tot 1972 was hij leraar aan het middelbaar onderwijs in Hengelo (O.; 1972-1983).

Hij was ongehuwd.

Zijn collega ds. J.J. Buskes (zie daar) stuurde hem de vijftienjarige Aron Noach (11.7.1928 Amsterdam, zoon van koopman strooken, garen en band Mozes Noach [7.11.1902 Amsterdam-31.3.1944 Auschwitz] en Elisabeth Wagenaar [10.4.1904 Antwerpen-22.7.1986 Amsterdam]-; ze woonden op het adres Bankastraat 34 hs. te Amsterdam) toe uit Amsterdam, voor wie hij een onderduikplek vond bij Gosse Annes Boukes (13.2.1902 Nijemirdum-29.10.1979 Nijemirdum, begraven te Wyckel) en Anna Boukes-van Dijk (18.6.1904 Nijemirdum-4.12.1981 Nijemirdum; begraven te Wyckel) te Nijemirdum.

Lit.: G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 42 en 162; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 175 (daar wordt hij abusievelijk aangeduid als ‘dominee Van Dam’).

511.

Adrianus Verhagen, ridder *Orde Oranje Nassau* (geboren 3.3.1887 Vlaardingen, zoon van koopman-kapper, gistverkoper en broodbakker Jan Verhagen [1856-1926] en Dina Cornelia van den IJssel [1857-1928]-overleden 31.7.1959 Gouda; begraven IJsselhof aldaar)

Lerend ouderling in de **Vrije Gereformeerde Gemeente** te Westzaan (17.4.1908-1914), hulppredikant te Meliskerke (1914-1915) en predikant van de **Gereformeerde Gemeente** te Leiden (1915-1917) Dirksland (1917-1921), Middelburg (1921-1942), Lisse (1942-1947), Kampen (1947-1955) en Gouda (1955-1959); verder was hij lid van het hoofdbestuur van de Vereniging van Gereformeerde Scholen (VGS). Hij was een “vurig Vaderlander”.

Gehuwd op 4.11.1909 te Westzaan met **Adriana van der Burg** [geboren 19.11.1889 Vlaardingen, dochter van kuiper Willem van der Burg[1864 Vlaardingen-] en Johanna van Alewijn [1865 Vlaardingen-]-overleden 1.8.1967 Gorinchem; begraven IJsselhof, Gouda].

Ds. Verhagen moest zich bij de *Sicherheitspolizei* verantwoorden voor het feit dat hij op zondag 31 augustus 1941 voor de koningin gebeden had en tijdens de dienst op Koninginnedag parallellen had getrokken tussen de situatie van de koningin en die van David op de puinhopen van Ziklag. Tijdens een weekdienst in de Gereformeerde Gemeente Amersfoort sprak ds. Verhagen openlijk over het op transport stellen van Joden en de predikant ging zelf afscheid nemen van de Joden die gedeporteerd werden. “*Hij zag de Duitsers als een roede in Gods hand, om ons land te tuchtigen. Maar hij vermaande ook de Gestapo dat zij zich moesten bekeren. Onder vreselijke bedreigingen werd hij tenslotte losgelaten*”. In Lisse was hij voorzitter van de commissie die zorg droeg voor onderduikers en ongetwijfeld op zijn istigatie verschaft de kerkenraad aan alle onderduikers een gratificatie.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 47, 323, 362, 417, 422, 424, 656, 670v.; Nieuwland, *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*.

512.

Coenraad van Viegen (geboren 10.1.1895 te Amerongen, zoon van Coenraad van Viegen [1870 Amerongen-] en Cuneira van Boort [1873 Amerongen-1917 Rhenen]-overleden 6.8.1977 te Rhenen; begraven 11.8.1977 Algemene begraafplaats Valburgsweg, Elst; ‘*Mattheus 25: 23*’).

Coenraad van Viegen was godsdienstonderwijzer en hulppredikant te Achterberg (eerst vanuit de **hervormde** gemeente Rhenen, later binnen de zelfstandige gemeente Achterberg; 6.1.1924-27.9.1959 wegens emeritaat) en in het buurtschap Overberg bij

Amerongen (1960); in 1952 ontving hij als één der eerste hulppredikers het recht van sacramentsbediening.

Gehuwd op 12.12.1918 te Rhenen met **Gijsbertje de Kroon** (geboren 13.4.1897 te Rhenen, dochter van veldarbeider/ steenkolenhandelaar Bart de Kroon [1863 Rhenen-1913 Elst] en Gijsbertje Hensen [1863 Rhenen-1938 Rhenen]-overleden 9.10.1978 te Veenendaal; begraven Algemene Begraafplaats Elst).

‘Makelaar in assurantiën, vaste goederen en meubilair Felix (eigenlijk Philip) Tal (21.9.1893 Amsterdam, zoon van makelaar en handelaar in brandstoffen Hyman Tobias Tal [13.11.1854-12.5.1938 Bussum] en Flora Davidson [22.10.1857 Haarlem-13.3.1943 Sobibor]-9.12.1983 Amsterdam) uit Amsterdam was met zijn vrouw (Margaretha) Greta (Spangenthal; 12.8.1894 Amsterdam-3.1.1971 Amsterdam) enige tijd ondergedoken in de pastorie van de familie Van Viegen in Achterberg. Hoe hij daar precies kwam, is niet bekend. Via de LO of het verzet? In zijn brief, gedateerd 5 maart 1972 aan de familie Van Viegen, schrijft hij erover. Hij haalt het “Uit mijn memoires van 40/45”. Waar zijn ze gebleven? Op een natte donkere avond in oktober (jaar?) was hij op zoek naar de pastorie en de dominee. Toen hij aanbelde en de deur openging, kon hij alleen zeggen: “Ik ben een Jood”. Verder moest hij maar afwachten. Felix en Greta kregen onderdak. Felix, die impulsief en rusteloos was, kon moeilijk binnen zitten. Hij schilderde graag en dat deed hij in de korenvelden. Soms was hij in het dorp te vinden. Zijn vrouw sleet de dagen met het bestuderen van de Thora. Ze mocht hiervoor de kanselbijbel gebruiken. Ze was introvert en zij maakte zich zorgen om haar twee kinderen. Toen het te gevaarlijk begon te worden, vooral voor Felix, werden ze met medewerking van de LO naar een onderduikadres aan het IJsselmeer gebracht. Daar waren veel jongeren, maar weinig eten. Om niet van de honger om te komen, groef mevrouw Tal met haar handen suikerbieten op. Het echtpaar had de beschikking over één klein kamertje, waarin ze continu in elkaars nabijheid moesten leven. Na de bevrijding keerde Felix Tal met zijn vrouw terug naar Amsterdam. Tal hernam zijn werk als makelaar. Mevrouw Greta Tal, die het verlies van hun zoon Willy (geboren 9.9.1922 Amsterdam-30 april 1943 in Auschwitz omgekomen), en haar familie niet kon verwerken, vertrok na enige tijd naar Israël. Daar woonde en woont nog hun dochter Flory (Flora), geboren (op 15.12.)1919 in Amsterdam. Voor de onderduik trouwde ze in 1942 te Amsterdam met Elie(zer) Asscher (18.2.1920 Groningen, een zoon van Abraham Asscher (16.6.1884 Amsterdam-10.5.1926 Lugano, CH); tot aan zijn overlijden in 1926 opperrabbijn van Groningen) en van (de schrijfster) Clara Pinkhof (25.10.1896 Amsterdam-28.11.1984 overleden in Haifa, Israël). Flory was ondergedoken in Haren bij Groningen bij de familie Mulder. ... Elie Asscher heeft in 1940/45 in een krijgsgevangenkamp gezeten. Flory zelf heeft nog op 16 andere plaatsen in Groningen en Friesland een onderduikadres gehad. Mevrouw Gretha Tal-Spangenthal (geboren 12 januari 1894 Amsterdam), overleed in op 3.1.1971 in Amsterdam. Felix (Philip) Tal (geboren 21 september 1892 Amsterdam), stierf in Amsterdam in 1983. Hij werd begraven naast zijn vader op de begraafplaats Muiderberg. Beiden waren voor de kinderen zeer gesloten over hun onderduikperiode’. Felix Tal wist door de jaren heen een prachtige collectie 18^e en 19^e-eeuwse waaiers (NB 145 exemplaren) bijeen te brengen, die hij in 1979 in langdurig bruikleen afstond aan museum Beeckestijn in Velsen-Zuid. Na sluiting van het museum in 2006 werd de collectie in 2010 overgedragen aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, dat hem tijdelijk onderbracht in het depot van het Rijksmuseum. Zie verder ook ds. Jetze Heidinga!

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 450, 657; A.G. Steenberg, artikel *Joden in Rhenen in WO II*, 46-49; C. van Viegen Jr., *Van geslacht tot geslacht*, 82-85.

Dr. Johanna Wilhelmina (Mies) Vinke-Herfst (geboren 10.8.1906 te Leiden, Haarlemmerstraat, dochter van boekhouder Marius Jacobus Bernardus Herfst [20.1.1880 Leiden-11.5.1952 Leiden] en Johanna Clasina Eigeman [30/5/1880 Leiden-29.10.1959 Leiden]-overleden 8.1.2004).

Proponentsexamen (20.12.1930); **remonstrants** predikant bij de Nederlandse Protestanten Bond-afdeling te Den Briel (1930-1932), te Hoogeveen (1932-1941) en te Wassenaar (1941-1948), daarna bij NPB afdeling-Haarlem. Lid (secretaris) van het Curatorium van het Doopsgezind Seminarium te Leiden (1960-1964).

Gehuwd op 19.4.1958 met **Egbert Jan Vinke** (geboren 14.5.1900 Heemse, zoon van koopman Klaas Vinke [1876-1922] en Margje Cornelis [1876-1930]-overleden 8.9.1979 Roosendaal; begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal). Hij was eerder op 28.10.1926 gehuwd geweest met **Wilhelmine Jeannette Tijmes** (23.12.1899 Emmen, dochter van gemeente-secretaris Hilbertus Tijmes [5.7.1869 Beilen-8.8.1954 Emmen] en Geessien Boelen [23.10.1874 Vastenow, Emmen-4/3/1973 Emmen]-overleden 30.8.1956).

Ds. Vinke-Herfst bracht Albertine Josephine Kanstein uit Arnhem, dochter van remonstrants-Joodse ouders, onder op een onderduikadres. Mej. Kanstein trouwde later met dr.ir. Will Marie Otto (24.6.1919 Bandoeng-27.11.2008 's Gravenhage), de latere directeur van de Rijksdienst IJsselmeerpolders en landdrost van het Openbaar Lichaam Zuidelijke IJsselmeerpolders (1.4.1963-1.2.1976). Tenslotte was hij nog directeur-generaal voor de Landinrichting en de Visserijen in dienst van het Ministerie van Landbouw en Visserij (tot 13.1.1984, toen hij met de VUT ging).

514.

Dr. Casper Christiaan Gerrit Visser Jr. (geboren 1.11.1913 Den Helder, zoon van ds. Casper Christiaan Gerrit Visser Sr. [1874-1950] en Cornelia Walters-overleden 31.1.1994 Utrecht; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist).

Ds. Visser studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en het Evangelisch-Luthers Seminarium te Amsterdam; dr.theol. d.d. 23.5.1969 aan de Universiteit van Amsterdam (promotor: O.J. de Jong) op een dissertatie, getiteld '*Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546*'; predikant van de **Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente** te Harlingen (1936) en van de **Evangelisch-Lutherse gemeentes** te Enkhuizen (1939-1946) en Utrecht (1946-1978 wegens emeritaat). In Utrecht was hij ook leraar godsdienst aan de Eerste Christelijke Industrie- en Huishoudschool en tot 1985 geestelijk verzorger in het bejaarden-tehuis 'De Wartburg'. Tenslotte oefende hij tot zijn emeritaat in 1978 nog het ambt van studentenpredikant aan de Rijksuniversiteit Utrecht uit.

In 1938 was hij lid van het comité '*Terug naar het Evangelie*', dat zich duidelijk in NSB-vaarwater bewoog: 'foute' hervormde predikanten als dr. Wilhelm Theodor Boissevain [25.10.1880 Amsterdam-19.5.1945 Nuis t.g.v. een val van de trap] en ds.mr. Lodewijk Cornelis Willem Ekering [15.3.1889 's Gravenhage-28.1.1964 Amsterdam; zie ds. J.F. Roth] en de gereformeerde ex-predikant dr. Hendrik Willem van der Vaart Smit [20.1.1888 Zoeterwoude-9.4.1985 Amsterdam] traden er o.a. op. Kennelijk heeft dr. Visser zich al voor de oorlog uit het comité terug getrokken.

Op 8.4.1947 trad hij te Amsterdam in het huwelijk met de verpleegkundige **Willy (Wil) Zaalberg van Zelst**. Zij werd op 4.5.1920 te Amsterdam geboren als dochter van de onderwijzer en accountant Ferdinand Zaalberg van Zelst (18.3.1888 Amsterdam, zoon van smid/ koperdraaijer Willem George Zaalberg van Zelst [8.7.1850 Amsterdam-7.1.1906 Amsterdam; Nederlands-Hervormd] en Neeltje Reek [29.10. 1850 Hoorn NH-14.12.1929 Amsterdam]-14.8.1963 Amsterdam; crematie) en de Joodse onderwijzeres Kaatje Wessel (11.12.1886 Rotterdam, dochter van Meijer Wessel [1.2.1857 Rotterdam-26.10.1898 Amsterdam] en Naatje Cohen [26.7.1858 Rotterdam-5.3.1942 Lienden, Gemeente Buren]-

22.3.1975 Naarden; crematie Daelwijck te Utrecht). Ze woonden op het adres Minervalaan 23 te Amsterdam. Wil deed in mei 1940 examen HBS-B, en begon direct daarna aan de verpleegstersopleiding van het Binnengasthuis te Amsterdam. Bij de invoering van de Ariërverklaring in oktober 1940 vulde Wil aanvankelijk het A-formulier in (waarin werd aangegeven dat men geen Joodse voorouders had) om aan de verpleegstersopleiding te kunnen beginnen. Maar kort daarna bedacht ze dat haar beide grootouders van moeders zijde (= Hartog Eliazer Cohen [1817-1877] en Sebilla Spier 1819-1897) Joods waren geweest en om die reden vulde zij alsnog het B-formulier in, met als gevolg dat zij de opleiding moest staken. Wel mocht ze een poging wagen om als leerling-verpleegster aan het werk te komen in een particulier ziekenhuis dat geen overheidssubsidie ontving, en zo werkte ze van 1941-1942 in 'Ons Centrum' aan de Boschjesstraat 4 te Koog aan de Zaan en vanaf juni 1942 tot het eind van de oorlog in het Snouck van Loosen-ziekenhuis te Enkhuizen. Daar heeft ze wel zeker ds. Visser ontmoet, die haar vervolgens in bescherming heeft genomen.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 259; Th.A. Fafié, lemma 'Visser, Casper Christiaan Gerrit' in: *Biografisch Lexicon*, V, 532; Pim Ligtvoet, "Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen", 218v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 104,

515.

Hendrikus (Henny) Albertus Visser (geboren 2.5.1911 te Doetinchem, zoon van onderwijzer/ schoolhoofd Jan Visser [19.2.1874 Den Helder-28.6.1944 Doetinchem] en Anna Catharina van Asperen [3.3.1872 Dordrecht-29.6.1959 Amersfoort], kleinzoon van de Schiermonnikoogse zeeman en fabrikant Melle Visser {1849-1930}-overleden 28.3.2006 in verzorgingshuis te Hilversum).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en de Rijksuniversiteit Groningen (studiegenoot van o.a. dr. Th.C. Frederikse, zie daar); **hervormd** hulpprediker te Gorsel, hervormd predikant te Angerlo (23.5.1937-27.10.1940), Raalte (1940), Watergraafsmeer (23.4.1944-1.5.1949) en Amsterdam (Westerkerk; 8.5.1949-30.5.1976 wegens emeritaat); behoorde in 1945 tot de zeven hervormde predikanten ('rooie dominees') die openlijk kozen voor de SDAP die in 1946 opging in de Partij van de Arbeid. Behalve ds. Visser waren dat ds. J.J. Buskes (zie daar), ds. M. Groenenberg (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. K.H. Miskotte (zie daar), ds. D. Tromp (zie daar) en ds. Anton Cornelis van Uchelen (6.2.1899 Renswoude-6.10.1946 Amsterdam). Twintig jaar lang redacteur bij het opinieweekblad 'Hervormd Nederland' en van 1973 tot 1991 'Hoogtezon'-dominee omdat hij voor de NCRV-radio het programma 'Onder de Hoogtezon' presenteerde. Tenslotte introduceerde hij de beroemde cantate-diensten in de Westerkerk.

Gehuwd in december 1937 te Bussum met **Anna Louisa Alida Swart** geboren 8.3.1909 te Amsterdam, dochter van Tjebbe Swart [1871 Midsland, Terschelling-1928 Terschelling] en Elisabeth Bloem [1873 Terschelling-1956]-overleden 18.9.1975 te Amsterdam). Haar oudere broer Sies Swart (geboren 3.4.1901 Kinnum, Terschelling) was militair (Ls.Brig. KNIL) in NOI en overleed op 11.5.1945 in de gevangenis Soekamiskin te Bandung (begraven: Nederlands Ereveld Pandu, Bandung). Hij was op 30.1.1924 te Amsterdam gehuwd met Frederika Catharina van den Broek (4.12.1902 Amsterdam-5.1.1982 Alkmaar).

*'In die tijd (in zijn eerste gemeente Angerlo) was ik nogal bezig met alles wat zich toen over de grens, in het Duitsland van Hitler, afspeelde. Ik had dat van nabij gevolgd. Het gevaar loerde om de hoek en dáár wilde ik voor waarschuwen. Daarom organiseerde ik gesprekskringen in de gemeente; ik preekte alsof de Duitsers er al waren maar men was zich van enig kwaad totaal niet bewust en verklaarde mij dan ook voor knettergek' (A.C. Klufft). 'Met grote betrokkenheid volgde ik de mensen uit de Duitse kerken die zich tegen Hitler verzetten' (interview door Evert Mathies in *Trouw* d.d.16.5.1987). ...*

‘En in zijn tweede gemeente Raalte was het eigenlijk identiek (maar nu was het oorlog): *De oorlog was in volle gang en je deed alles om de bezetter te dwarsbomen. Verkondiging hield de hoop bij de mensen levend en bood ze uitzicht. Pastoraat was toen de mensen aan te zeggen, dat ze het bij de Duitsers inleveren van koper en radio's verloochening van het evangelie was. Voorts was het zaak zoveel mogelijk instellingen en dergelijke 'kerkelijk' te verklaren, opdat de Duitsers er minder greep op zouden hebben.*

En in Amsterdam-Watergraafsmeer organiseerde hij in de hongerwinter ('de zorg voor voedsel aan de allereerste gevallen had hoge prioriteit') voedseltochten, samen met de latere prof. (G.C.) Berkouwer (zie daar) en pastoor Martinus Maria Nolet (23.2.1890 Schiedam-19.2.1981 Amsterdam) van de Linnaeushofparochie (van 1942-1960 pastoor van de H.H. Martelaren van Gorcum-parochie in Watergraafsmeer). *'En er was voortdurende dreiging van razzia's. Verkondiging en pastoraat waren hier niet of nauwelijks te scheiden. Ze lagen vaak in elkaars verlengde'* (A.C. Kluit, artikel 'Henny Visser, een dienaar des Woords' t.g.v. zijn 55-jarig ambtsjubileum in: *Woord en Dienst*, d.d. 2.11.1991).

Ds. Visser en zijn broer, de journalist Jan Visser (5.6.1911 Diemen-12.3.1973 Amsterdam) waren actief in het verzet. Zij onderhielden o.a. nauwe contacten met de bekende verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (Arnold) Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand van Johannes Post (4.10.1906 Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen), die samen honderden Joodse onderduikers veilige wisten onder te brengen en te verzorgen in Nieuwlande e.o. Douwes bezocht in die tijd veel pastorieën in de hoop dat hij van de daar woonachtige predikanten geschikte onderduikadressen van betrouwbare onderduikgevers kon verkrijgen. In dat verband kwam hij ook regelmatig over de vloer in de hervormde pastorie van Raalte. Hij maakte daar melding van in zijn oorlogsdagboek: *'Ik fietste naar Dedemsvaart met distributiestamkaarten, persoonsbewijzen en een paar exemplaren van 'Trouw', in begrepen een aantal persoonsbewijzen voor ds. Visser en zijn broer, die journalist is'* (12 augustus 1943). *"Ik kreeg een kaart van ds. Visser in Raalte met de volgende boodschap: "Ik ben er zeker van dat ik de foto's kwijt ben. Ik heb niets meer gezien of gehoord van de fotograaf. Het is een schande, net nu fotorolletjes zo schaars geworden zijn! Hartelijke groeten, H. Visser". Dit is weer een boodschap over verloren geraakte distributiestamkaarten'* (14 december 1943).

Bibl.: Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 223; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 125, 132v., 146; H.A. Visser, *Toen gisteren nog vandaag was – 55 jaar predikantschap*.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 92, 139.

516.

Petrus Visser, officier *Oranje-Nassau* (geboren 24.1.1897 te Woudenberg, zoon van ds. Jan Visser [6.11.1866 Amsterdam-13.8.1941 Amsterdam] en Christina Elisabeth Moeton (22.2.1873 Amsterdam-5.12.1957 Apeldoorn)-overleden 1.2.1973 te Apeldoorn, St. Liduina-ziekenhuis; begraven Algemene Begraafplaats Wenum; opschrift zerk: *"En waar ik ben zal ook mijn dienaar zijn"*).

Hervormd hulpprediker te Lemelerveld (24.2.1924); (eerste) predikant te Lemelerveld (17.5.1925-27.1.1929; de gemeente werd op 1.10.1924 gesticht), te Warnsveld (3.2.1929-19.6.1934), te Amsterdam (26.6.1934-17.1.1937) en te Apeldoorn/ Het Loo (24.1.1934-1.5.1962 wegens emeritaat); godsdienstleraar aan het Christelijk Lyceum te Apeldoorn en geestelijk verzorger in de Apeldoornse ziekenhuizen.

Gehuwd op 6.4.1932 te Hilversum met **Christina (Stien) Sophia Keers** (geboren 17.3.1906 te Hilversum, dochter van winkelier Laurens Cornelis Keers [18.4.1871 Lonneker-25.6.1914 Hilversum; begraven 'Bosdrift', Hilversum] en Christina Elberta van den Brink

[3.4.1874 Hilversum-3.4.1941 Hilversum; begraven 'Bosdrift', Hilversum). Zij was een zuster van ds. Cornelis Keers (zie daar). Laurens Cornelis Keers was eerder gehuwd met winkelierster Geertje van Dorp (24.11.1873 Hazerswoude-21.7.1901 Hilversum).

Petrus en Stien Visser ontvingen in 2013 samen met ds. Cornelis Keers (zie daar) en zijn vrouw Maria Keers-Bokhorst en Gon (Hillegonda Alida Teuntje) Jonker-Keers [10.6.1903 Druten-] met haar man Jan Jonker (zoon van Jacob Jonker [10.2.1880 Schermerhorn-17.7.1952 Wamel] en Marijke Duif [2.1. 1879 Dokkum-6.9.1955 Nijmegen]-), hoofdonderwijzer in Sibculo, postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze tijdelijk onderdak boden (NB onder de vloer van de kerk) aan het Joodse meisje Erica Deen (geboren 12.10.1924 Loosdrecht, dochter van Levie [Louis] Deen [8.1.1889 Amsterdam-27.1.1973] en Marianna de Jong [24.3.1892 Amsterdam-10.11.1986 Hilversum]-overleden 17.3.2014). Na de oorlog is zij gehuwd met Klaas Moen [4.7.1922, zoon van Pieter Moen en Dirkje Elzing-6.11.2013 Maurice Zeffert Home, Perth, Australië). NB: in de namenlijst van *Yad Vashem* wordt ds. Visser niet als predikant vermeld.

517.

Dr. Willem (Wim) Adolph Visser 't Hooft, onderscheiden met de *Augustin Bea Prijs* van de International Humanum Fondation (1975) en de *Goetheprijs* van de Hamburgse Stichting FVS (1977) (geboren 20.9.1900 te Haarlem, zoon van de remonstrantse advocaat en procureur mr. Hendrik Philip 't Hooft (12.4.1866 's Gravenhage-15.8.1930; De familienaam werd op 3.9.1917 veranderd van 't Hooft' in: 'Visser 't Hooft') en Jacoba Clasina Lieftinck (22.5.1874 Wonseradeel, dochter van ds. Franciscus Lieftinck [8.6.1835- Odoorn-7.7.1917 Haarlem], vrijzinnig predikant, antimilitarist en liberaal Tweede Kamerlid (1879-1917) en Cornelia Nicolaine Johanna Smits van der Goes [8.6.1835 Odoorn-23.10.1883 Haaarlem]-13.12.1928 Haarlem]. Willem Adolph Visser 't Hooft overleed op 4.7.1985 te Chêne-Bougeries (Genève); begraven Cimetière Chêne-Bourg, Genève).

Hervormd theoloog en predikant van de **Eglise Nationale Protestante** te Genève (1936). Secretaris van de Wereldbond van de YMCA (1924). Secretaris-Europa van de World Student Christian Federation (1932). Algemeen secretaris voorlopig comité Wereldraad van Kerken in oprichting (1938). Eerste secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken (1948-1966). Erevoorzitter van de Wereldraad van Kerken (1968).

Op 16.9.1924 te 's Gravenhage gehuwd met **Henriëtte (Jetty) Philippine Jacoba Boddaert** (geboren 26.9.1899 te 's Gravenhage, dochter van mr. Jacob Eduard Boddaert [16.9.1861 Middelburg-14.10.1935 's Gravenhage], secretaris van het college van curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden, en Anna Johanna de Jonge [15.8.1871 's Gravenhage-14.10.1935 's Gravenhage], nicht van jhr.mr. Bonifacius [Bonne] Cornelis de Jonge (22.1.1875 's Gravenhage-24.6.1958 Zeist; begraven Oud Eik en Duinen, 's Gravenhage), minister van oorlog (1917) en gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië (1931-1939)-overleden 6.1.1968 te Genève).

Ds. Visser 't Hooft was van meet af aan een verklaard tegenstander van het nationaal-socialisme en ondersteunde het kerkelijk verzet daartegen in alle door de Nazi's bezette landen. Ooit zei/ schreef hij dat *'er een oorlog achter de oorlog is'*. *"Hij wilde daarmee zeggen (schreef dr. A.A. Spijkerboer in 'Trouw' d.d. 3.5.1995), dat je op de voorgrond wel de oorlog van de geallieerden tegen Hitler-Duitsland zag, maar dat op de achtergrond kerken in oorlog waren met de afgoderij en mensenverachting van het nationaal-socialisme"*. Geen wonder dus dat het bureau van Visser 't Hooft tijdens de oorlog het eindpunt was van de zogenaamde 'Zwitserse Weg', waarlangs belangrijke informatie - o.a. over de Jodenvervolgving en het kerkelijk verzet - vanuit bezet Nederland naar London werd gebracht en vice versa. Verder ondersteunde hij het werk van de zevendedagsadventist Johan Hendrik 'Jean' Weidner (22.10.1912 Brussel-1.5.1994 Monterey Park, California, USA), die samen

met anderen o.a. Joodse vluchtelingen hielp ontsnappen naar Zwitserland of Spanje. *“In Genève werkte ik nauw samen met de Nederlandse ‘Joodse Coördinatie Commissie’, georganiseerd door M.H. Gans (Mozes Heiman Gans (12.5.1917 Amsterdam-3.7.1987 Amsterdam; begraven Muiderberg), de latere geschiedschrijver van het Nederlandse Jodendom en buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van de Joden, vooral in Nederland na 1900 aan de Rijksuniversiteit Leiden) zelf een Joodse vluchteling uit Amsterdam. Dit comité verrichtte bewonderenswaardig hulpverleningswerk door voedselpakketten naar de interneringskampen te zenden, emigratiemogelijkheden te zoeken voor Joden, die neutraal gebied bereikt hadden, en door geldelijke steun te verlenen aan Joden, die in de bezette gebieden waren ondergedoken. Het ontving belangrijke hulp van het Amerikaanse ‘Joint Distribution Committee’. Ik nam de taak op mij, als verbindingsman te fungeren tussen dit comité en de Nederlandse regering in Londen, want ik waardeerde de energie en vindingrijkheid, waarmee M.H. Gans in het uur van hun grote beproeving zich inzette voor de Nederlandse Joden. Het comité moest onorthodoxe methoden toepassen om zoveel mogelijk Joden te redden. Het kocht bijvoorbeeld paspoorten op van bepaalde landen in Latijns Amerika en zond die naar Joden in Nederlandse interneringskampen. Vreemd genoeg had deze methode althans voor een deel succes. Het was dan ook een slag, toen M.H. Gans in januari 1944 vernam, dat verschillende regeringen weigerden, deze paspoorten als geldig te erkennen. Dat kon alleen maar betekenen, dat de betrokken Joden zouden worden doorgestuurd naar de vernietigingskampen. M.H. Gans was midden in de nacht van het nieuwe gevaar op de hoogte gebracht. De volgende morgen kwam hij heel vroeg bij mij, in gezelschap van de bejaarde dr. Lewenstein), de opperrabbin van Zürich. We besloten dat dr. (Tobias Tuvia) Lewenstein (26.11.1863 Paramaribo, Suriname-22.10.1952 Montreux, CH) en ik een telegram aan koningin Wilhelmina (31.8.1880 ’s Gravenhage-28.11.1942 Apeldoorn) zouden zenden. Ditmaal kwam er een hele snelle reactie. Diplomatieke tussenkomst door vertegenwoordigers van de Nederlandse regering had tot resultaat dat de geldigheid van de desbetreffende paspoorten bevestigd werd, en deze démarche betekende het behoud van honderden Joodse levens”. ... “Hij was de enige bij wie berichten over Auschwitz gehoord vonden, aldus een voorman van het Joods Wereldcongres (“Trouw”, 20.9.2000). En dan te bedenken dat koningin Wilhelmina hem na de oorlog verweet tijdens de oorlog te weinig met de Nederlandse regering in ballingschap te hebben samengewerkt! ‘Visser ’t Hooft speelde zijn inlichtingen direct door naar de geallieerden en dat zette kwaad bloed (dr. Albert Hendrik van den Heuvel (geboren 24.3.1932 Utrecht) in ‘Trouw’, d.d. 5.7.1985 n.a.v. Visser ’t Hooft overlijden). Of had dat een andere oorzaak? Dr. L. de Jong schrijft n.l. in zijn ‘Herinneringen’ dat minister-president mr. Pieter Sjoerds Gerbrandy (13.4.1885 Goënga-7.9.1961 ’s Gravenhage) en het toenmalige hoofd van de Rijksvoorlichtingsdienst in Londen, Adriaan Pelt (8.5.1892 Koog aan de Zaan-12.4.1981 Hermance, CH), “overwogen ... dr. W.A. Visser ’t Hooft ... naar Londen te laten komen om Radio Oranje te voorzien van een nieuwe leiding, maar Visser ’t Hooft, in Genève belast met de leiding van een dienst die berichten uit bezet gebied moest verzamelen, weigerde”. In ’s Gravenhage en Leiderdorp werden straten naar hem genoemd, in Amsterdam, ’s Gravenhage, Leiden (het voormalige Christelijk Lyceum aan de Kagerstraat 1) en Leiderdorp heten scholen naar hem, en aan het exterieur van de Domkerk te Utrecht werd een ‘heiligenbeeld’ van hem toegevoegd!.*

Bibl.: W.A. Visser ’t Hooft, *Holländische Kirchendokumente – Der Kampf der holländischen Kirche um die Geltung der göttlichen Gebote im Staatsleben* (Zollikon-Zürich, 1944); W.A. Visser ’t Hooft, *Memoires* (Kampen, 1971).

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 22; Jan Bank, artikel “*Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk*” in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 119, Aflevering 4, 508, 512; Jan Bank, *God in de oorlog*, 357, 441, 443, 654-657, 665; Marie van

Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 15, 67v., 72vv., 75vv., 105, 126, 148vv.;; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 222; Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 68; Marc Couwenbergh, *Agent van de Zwitserse Weg - het levensverhaal van Jan van Borssum Buisman*, , 8, 11, 45vv., 48, 55, 67v., 72, 76vv., 79v., 82vv., 85vv., 88v., 92, 95v., 108vv Dr. W. Drees, *Van mei tot mei*, 126; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 25, 60; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, III, 141 en 143, V, 191; dr. L. de Jong, *Herinneringen*, 131; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 12, 38 en 142; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 76v., 140v., 180v.; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 39v. en 68; Megan Koreman, *Gewone Helden*; Megan Koreman, *The Escape Line*; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 222, 224, 253, 256, 295, 305v., 308, 310, 313-316, 318v., 328, 334-337, 341, 327, 350, 353v.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 35v. en 40v.; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 43, 125 en 322; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 952v.; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 2/I, 180; Bd. 3/I, 17, 261-268, 272, 274, 279, 293f., 296, 298, 403; Bd. 3/II, 13, 34, 36-38, 158f., 162-165, 167, 174, 176-178, 182-184, 186f., 207, 228f., 251, 262, 335; Bd. 4/I, 20, 337, 341, 347, 349f., 356, 364f., 369-371, 374f., 388, 423, 434f., 473, 475, 567, 631f., 637, 648; Bd. 4/II, 147, 149f., 155, 166, 506, 509, 521-526, 530, 685; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 61, 63v., 66, 71, 74, 82, 93, 121, 130, 133, 141, 143, 153v., 160, 163, 227, 270v., 331, 335, 351, 394; J.M. Snoek, *The Greybook*, 130; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 194, 196, 198; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 202, 308 II, 302-306; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 117vv., 122; J.A. Zeilstra, lemma 'Visser 't Hoof. Willem Adolph' in: *Biografisch Lexicon*, V, 534; Jurjen Zeilstra, biografie (in voorbereiding).

518.

Dieuwertje (Dieuw) van Vliet (geboren 14.4.1887 Enkhuizen, dochter van Eelke van Vliet [30.8.1855 Harlingen-17.8.1929 Hoorn], huismeester van het pand van het Waterschap Drechterland te Hoorn [Grote Oost 2 en 4-6], en Heintje Krakau [3.12.1855 Harlingen-21.8.1929 Hoorn]-overleden 12.10.1974 Liornehuis, Hoorn; begraven Algemene begraafplaats Berkhousterweg, Hoorn).

Dieuw was **vrijzinnig hervormd**, wilde theologie studeren en predikant worden, maar dat bleek toentertijd niet mogelijk. Vervolgens werd ze opgeleid tot godsdienstonderwijzeres en kreeg een aanstelling aan de Lagere School aan de Muntstraat in Hoorn. Verder ging ze regelmatig voor in kerkdiensten in Hoorn en naaste omgeving. Op de Muntstraatschool kwam ze in contact met de onderwijzeres **Aafje (Aaf) Dell** (geboren 24.11.1893 Hoorn, dochter van slager Johan Ceriac Christiaan Dell [1863-1940] aan de Kerksteeg en Aafje Helleman [1865-1936]-overleden 16.10.1975 Liornehuis, Hoorn; begraven Algemene Begraafplaats Berkhousterweg).

Na de dood van haar vader nam Dieuw de functie van conciërge over. In het voorjaar van 1940 – vlak voor het uitbreken van de oorlog – kwam Aaf bij haar vriendin wonen in de conciërgewoning. In augustus 1942 dook Izak David (Ies) Themans (1.10.1905 Almelo-8.1.1981; gehuwd met Elsa Jacobson (8.5.1905-), die daar ook al in de mobilisatietijd onderdak had gevonden, bij hen onder. Later voegden zich daar nog zijn broer David Isedor Themans (14.6.1907 Almelo-4.3.1982 Naarden); gehuwd met Mina Katz (5.9.1908 Kudobyntsy, Ternopil Oblast, Oekraïne-4.9.1992 Bussum), het echtpaar van vertegenwoordiger Willij Henny Woudstra (geboren 15.12.1911 Enschede, zoon van Herman David Woudstra [31.3.1821, Het Haagje, Hoogeveen-1.12.1952 Enschede, bakker en directeur van Matzesfabriek 'Hollandia' in Enschede, en Aaltje Salomons [19.12.1883 Denekamp-22.10.1943 Auschwitz]-; hij was een vriend van dr. Willem Drees) en zijn vrouw Grietje (Gré) Johanna Woudstra-Sodij of Zodij (31.5.1914 Amsterdam, dochter van Jonas

Zodij en Aaltjen Weijel-), U. (Leo) de Zoeten, diamantslijper Hans Barber, en nog één of twee andere Joodse en/ of niet-Joodse onderduikers (huisarts Jo Dell, Guus Dull, Pieter Bruin en Hans?) bij. Het simpele feit, dat in het hoofdgebouw van het Waterschap inmiddels de Duitse *Ortskommandantur* was gevestigd, deed daar niets aan af. Niemand minder dan dr. Jacob (Jacques) Presser (24.2.1899 Amsterdam-30.4.1970 Amsterdam) maakt daar in zijn geschiedwerk *'De Ondergang'* (deel II, p. 262) nadrukkelijk melding van: *"Misschien was het inderdaad niet zo dwaas wat 'tante Dieuw' in Hoorn deed, bewoonster van het door de Duitsers als Ortskommandantur ingerichte huis, waarin zij tevens de gastvrouw was van acht Joden. Zo lang het kon tenminste.* Ook de later zeer bekende seksuoloog dr. Coen(raad) van Emde Boas (17.6.1904 Rotterdam-27.9.1981 Amsterdam) was op een adres aan de Grote Oost ondergedoken. *"Op een dag werd er een razzia gehouden. Toen ze bij het huis gekomen waren waar ik ondergedoken was', aldus Van Emde Boas, 'stopten de Duitsers plotseling met de mensenjacht'"* (Sjoerd Leiker).

Dieuw en Aaf werkten verder nauw samen met Odile Moereels (5.6.1880 Schaerbeek, Belg.-2.3.1964 Alkmaar), de directrice van het Stadsziekenhuis aan de Wisselstraat in Hoorn, die minstens tien Joodse vrouwen waar mogelijk als verpleegsters in het ziekenhuis aan het werk zette, zodat ze de oorlog konden overleven. Maar op zeker moment ging het toch mis: één van die zogenaamde verpleegsters, Gerda Dina Themans-Menko (30.10.1919 Barmen, D.-17.3.1980 Ramat Chen, Israël), getrouwd met Sally Alexander Themans (21.9.1909 Almelo-24.7.1981 Ramat Chen, Israël), broer van Ies en David, die ondergedoken zat bij belastingambtenaar G.W. Metz aan de Drieboomlaan te Hoorn, beviel op 22.11.1943 in het ziekenhuis van een baby, die ze Arje Ludwig Nechemia (Loek) Themans noemde. Maar de baby kon niet in het ziekenhuis blijven, daarom regelde Aaf Dell een onderduikplek bij een collega-onderwijzer, Abraham van den Berge (27.9.1895 Rotterdam, zoon van Abraham van den Berge Sr. en Masje van Duijn-7.3.1945 KZ Buchenwald), gehuwd met Elisabeth (Bets) Johanna Sjerp (6.12.1900 Rotterdam-), die al een aantal Joodse onderduikers in zijn huis aan de Drieboomlaan had, o.a. het echtpaar Nathan (Nico) Smit (17.11.1909 Rotterdam-7.3.1944 Auschwitz), vertegenwoordiger, en Esther (Elly) Smit-Van Huiden (13.6.1914 Zwolle-7.3.1944 Auschwitz). Maar één van de niet-Joodse onderduikers schreef in een brief aan familie in Rotterdam *'dat er sinds kort ook een Joodse baby in huis was ondergedoken'*. En onvoorzichtig genoeg schreef hij ook nog het adres van zijn onderduikgever op de achterkant van de envelop. Uiteraard werd de brief onderschept en volgde op 10.2.1944 een inval. De onderduikers werden opgepakt en zouden de oorlog niet overleven. Mevr. Van den Berge, die beloofd had de baby een dag later op het bureau af te geven, dook met het kindje en haar eigen kinderen onder op een boerderij in De Goorn. Bram van den Berge en Aaf Dell werden voor de klas door de *Sicherheitspolizei* in hechtenis genomen en weggevoerd. Van den Berge stierf in KZ Buchenwald, Aaf Dell overleefde ter nauwernood KZ Ravensbrück.

Dieuw Van Vliet verhuisde dadelijk met haar onderduikers naar het pand Rode Steen 13, waar haar beschermelingen op zolder de oorlog zouden overleven. Maar het was ook daar nog haast mis gegaan: op 24 maart 1945 vond een inval plaats. De onderduikers konden gelukkig over het dak ontsnappen naar het ziekenhuis, waar mevr. Moereels hen tijdelijk onderdak bood. Dieuw van Vliet werd met haar huishoudelijke hulp Aafje Laan gevangen genomen en naar Amsterdam overgebracht. Maar merkwaardig genoeg werden ze daar op 14 april weer vrij gelaten, al moesten ze wel het hele eind terug lopen naar huis. Na twee dagen kwamen ze totaal uitgeput in Hoorn aan. Aaf Dell werd op 19 april 1945 in Ravensbrück vrij gelaten en keerde na veel omzwervingen op 2 juni 1945 behouden in Hoorn terug.

In 1962 kegen beide dames van hun voormalige Joodse onderduikers uit dankbaarheid een eis naar Israël aangeboden en op hun voordracht erkende *Yad Vashem* hen als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Ook Odile Moereels ontving deze hoge onderscheiding. Op 3 mei 1996 werd tegen de voorgevel van het conciërgehuis aan de Grote Oost 6 te Hoorn

een bronzen plaquette aangebracht (vervaardigd door de Hoornse kunstenaar Thea van Lier (geboren 1940, Waalwijk) met de portretten van ‘tante Dieuw’ ‘ en ‘tante Aaf’.

Lit.: Herman Lansdaal, artikel ‘*Grote Oost 6: Duitsers voor, zeven onderduikers achter*’ in: *Kwartaalblad van de Vereniging Oud-Hoorn*, 17^e Jaargang nr.1 (15 maart 1995), 3-6; Herman Lansdaal, *Oud-Hoorn pleit voor aostuum eerbetoon aan moedige vrouwen*, in: *Kwartaalblad van de Vereniging Oud-Hoorn*, 17^e Jaargang nr. 2 en *Kwartaalblad 1995/2*, (15 juni 1995), 47; Sjoerd Leiker, *De Waterklok*, 90’ J. Presser, *De Ondergang II*, 262.

519.

Jan Voerman (geboren 6.12.1877 te Steenwijk, zoon van timmerman/ aannemer Wicher Voerman [1846-1927] en Geertje Dedden [1846-1888]-overleden 1.12.1948; begraven Algemene Begraafplaats Westermeer te Joure).

Gereformeerd predikant te Westerlee (1.5.1907-7.5.1911), te Hemelum, Warns en Scharl (14.5.1911-14.11.1918), te Enschede (21.11.1918-8.1.1919), te Hemelum, Warns en Scharl tweede maal; 19.1.1919-20.4.1924) en te Joure (4.5.1924-31.8.1947 wegens emeritaat); hulpdiensten te Bozum (1.9.1947-1.11.1948).

Gehuwd 1) op 15.8.1907 te Amsterdam met **Maria Johanna Laribij** (geboren 20.12.1889 te Amsterdam, dochter van scheepsgezagvoerder Cornelis Corneliszn Laribij (7.10.1838 Vlieland-) en Christina Sönnichsen (21.9.1857 Humptrup, D.-)-overleden 18.4.1919 te Hemelumer Oldeferd) en 2) op 10.4.1924 te Hemelumer Oldeferd met **Antje Buma** (geboren 8.5.1894 te Workum, dochter van Simon Tjeerd Buma en Neeltje Bokma-overleden 17.2.1962).

Vanuit Joure opereerden de gereformeerde architect, bouwkundig opzichter en makelaar Uilke Boonstra (9.1.1899 Huizum-gefusilleerd 8.8.1944 KZ Vught) en Sjoerd Wiersma (6.11.1899 Scharnegoutum, Wymbritseradeel-10.4.1971 Joure), eigenaar van een wasserijbedrijf in Joure, die via de Haarlemse horlogemaker Casper ten Boom (18.5.1859 Haarlem-9.3.1944 Scheveningen; zie Corry ten Boom) zo’n duizend Joodse onderduikers naar Friesland wisten te halen: zo’n twee tot drie keer per week haalde hij per vrachtauto op uit Amsterdam). In de zogenaamde Barteljorisgroep werkten ze nauw samen met Johannes (Hannes) Boogaard (20.12.1890 Haarlemmermeer-10.1.1974 Nieuw-Vennep) en zijn gezin in de Haarlemmermeer en met de Amsterdamse Studentengroep van Pieter (Piet) Adriaan Meerburg (1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam). Boonstra overleefde de oorlog niet (hij werd in februari 1944 opgepakt en op 18.8.1944 gefusilleerd te Vught). Wiersma wist te ontkomen en ontving met zijn vrouw de *Yad Vashem* onderscheiding.

In 2005 werd de cartotheek (= 450 kaartjes met 80 pasfoto’s) van hun organisatie in Zuidwest-Friesland teruggevonden op een zolderkamer in Loënga en door kleinzoon Sjoerd Wiersma in bruikleen afgestaan aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Ds. Voerman heeft dit werk van harte ondersteund en geholpen bij het onderbrengen van onderduikers in Friesland. Zo werden ongeveer duizend Joden gered. Met zijn collega’s ds. Dirk Ringnalda in Drachten (zie daar) en ds. Sijmen Jacob de Boer (zie daar) hielp ds. Voerman tenslotte de Hilversumse drogist en verzetsman Gerard Adrianus ‘Harry’ Reeskamp (13.8. 1899 Utrecht-26.3.1970 Soest) bij het opzetten van een verzetsorganisatie in Friesland (zie ook ds. J.D. Koers). Reeskamps vrouw Sjoukje Luitsens Reeskamp-Wielinga (11.4.1901 Sneek-30.7.1996 Bussum) ontving in 1988 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak had geboden aan twee Joodse kinderen. Reeskamp zelf nam op 8.12.1944 als leider van de ‘Dekkingsgroep’ deel aan de overval op het Huis van Bewaring in Leeuwarden.

De jonge Joodse onderduiker Levi (Louis) de Groot (28.6.1929 Amersfoort, zoon van winkelier in elektrische apparaten en radiobenodigdheden Meijer de Groot [9.10.1897 Utrecht-30.9.1944 Auschwitz] en Sophia Swaab [10.6.1900 Utrecht-22.5.1944 Auschwitz]-29.9.2020 Washington DC, USA) dook op 16.11.1942 met zijn gehele familie onder en kwam

via de organisatie van de Ten Booms te Haarlem in Joure terecht. Hij werd daar door de Amsterdamse rechercheur Frans Postma (19.12.1895 Amsterdam-) ‘als arrestant’ naar architect en verzetsman Uilke Boonstra (9.1.1899 Huizum-18.8.1944 KZ Vught) gebracht, waar hij korte tijd verbleef. Zijn ouders en zusje waren in Amsterdam ondergedoken op het adres Prinsengracht 825 ten huize van amateurtekenaar, fotograaf en kopiist Geertruida (Truus) Eweg (24.8.1880 Nieuwer-Amstel-10.8.1970 Amsterdam), en het verzet in Joure/ Lemmer onderhield voortdurend contacten met hen tot zij op 8.4.1944 met hun dochter Rachel ‘Chelly’ de Groot (15.8.1927 Amersfoort-25.5.1944, die zich in juni 1943 bij haar ouders had gevoegd, t.g.v. van verraad door de beruchte Anna (Ans) van Dijk (24.12.1905 Amsterdam-terechtgesteld 14.1.1948 Weesperkarspel) werden gearresteerd en via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd waar ze werden omgebracht. Levi de Groot maakte samen met zijn onderduikgever in Joure een Kerstdienst mee: *‘Het was de eerste keer dat ik naar een christelijke kerk ging en ik had geen idee wat ik moest verwachten. Het was een onbeschrijflijke ervaring toen ik ds. Voerman de kerkgangers hoorde vermanen dat zij de Joden moesten beschermen, dat een duivelsknecht aan het hoofd van de Jodenvervolging stond en dat hij klachten had gekregen van de verzetsorganisatie dat er mensen waren die niet bereid waren hun huizen voor de Joden open te stellen. Deze vermaning stelde mij gerust, ik voelde me veilig en beschermd tussen deze mensen. Wel had ik de indruk, dat er een groot aantal Joodse kinderen in de kerk zat’*. Louis de Groot overleefde als enige van het gezin de oorlog, trok in 1948 naar Israël om dienst te nemen bij de Haganah. In 1949 keerde hij terug naar Nederland om er zijn HBS af te maken. In 1950 emigreerde hij naar de Verenigde Staten, ging er economie studeren en woonde later met zijn vrouw Barbara en hun twee zoons in Berkeley (California).

Lit.: Alex Bakker, *Dag pap, tot morgen*, 19, 21, 28 en 91; Louis de Groot, Dagboek “*Louis de Groot, ex-joods onderduiker, blijft Friese helpers dankbaar*” (site Spanvis-Lemsterland DFM, 2 delen); *In memoriam Ds. J. Voerman* in: *Jaarboek 1949 der GKN*, .478v.; Ad van Liempt, *De drogist* (2013); Roelie Spanjaard-Visser, *Historie Friesland-Lemmer* (www.spanvis.nl); Auke Zeldenrust, *De Joodse bruiloft*, 135..

520.

Dr. Marcus van der Voet (geboren 14.3.1896 te Oegstgeest, zoon van aannemer en gemeenteopzichter Johannes van der Voet en Theodora Maria Francina Feun-overleden 14.12.1972 te Voorburg, rusthuis ‘Rustoord’).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat Oegstgeest (1923); **hervormd** predikant te Kuinre (6.5.1923-21.1.1929), te Lemmer (1929; koos daar in 1930 de zijde van de onderwijzer/ dichter Fedde Schurer, die wegens zijn pacifistische ideeën door het schoolbestuur geschorst was), te Roodeschool/ Oudeschip (1932); promotie 26.4.1934 RU Groningen op de dissertatie ‘*Friedrich Naumann* (= Duitse liberale politicus en protestantse predikant, 25.3.1860 Störmthal-24.8.1919 Travemünde) *een hoofdstuk uit de sociale ethiek*’; predikant te Haarlem-Noord (1935-1947), te Batavia, Protestantse Kerk (1947-1949), te Haarlem (1949-1954) en te ’s Gravenhage (ziekenhuispredikant; 1954-1.5.1961 wegens emeritaat) ; bijstand in het pastoraat te Bergeijk (1961-1966).

Hij was zelf pacifist, actief lid van de Christen-Democratische Unie en lid van het hoofdbestuur van de christen-antimilitaristische vereniging ‘Kerk en Vrede’; op 1.12.1935 schreef hij het vlugschrift ‘*Luchtbescherming*’, dat vanwege ‘Kerk en Vrede’ werd verspreid; Dr. Van der Voet was medeondertekenaar van een verklaring van (hoofdzakelijk gereformeerde) zendingsarbeiders (in dagblad ‘*Trouw*’ d.d. 15.12.1945) waarin werd gesteld dat ‘*een rechtmatig streven naar zelfstandigheid*’ van de Indonesische bevolking niet mocht worden veroordeeld’ (zie ook: R.C. Harder en P.J. Lambooy).

Op 24.4.1923 te 's Gravenhage gehuwd met **Johanna Florentina Janssen van Raay** (geboren 18.6.1898 te Djember (Oost-Java), dochter van Arend Gerard Janssen van Raaij [1864 Lent-1946 's Gravenhage], Oostindische ambtenaar, later administrateur van de tabaksonderneming te Djember, en Ida Johanna Tergast [1868 Padang, Sumatra, NOI-1955 's Gravenhage]-overleden 1987). De advocaat en politicus (CHU, CDA, EVPN en LPF) mr. James Leonard (Jim) Janssen van Raaij (1.6.1932 Muntok, NOI-11.2.2010 's Gravenhage) was haar achterneef.

Op 6.2.1989 werd aan dr. van der Voet postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding uitgereikt omdat hij een veilig onderdak verschafte aan Abraham Elias Horneman (geboren 27.1.1918 te Zeist, zoon van Elias Philip Horneman [11.11.1879 Woerden-plaats en datum van overlijden onbekend] en van Lina Citroen [24.10.1881 Ouderkerk aan de Amstel-7.12.1936 Apeldoorn]-overleden 26.5.1968 De Bilt, begraven Muiderberg], opzichter van beroep. Hij was op 28 juli 1942 in Apeldoorn gehuwd met leerling-verpleegster Jetje Blok, geboren 1918, dochter van winkelier Meijer Blok [8.3.1884 Meerkerk-15.10.1942 Auschwitz] en Judik Troostwijk [9.8.1874 Leeuwarden-15.10.1942 Auschwitz, weduwe van Samuel Muller [21.1.1869 Leeuwarden-17.11.1900 Amsterdam; begraven Muiderberg]. Meijer Blok was eerder gehuwd geweest met een zuster van Judik Troostwijk, n.l. Froukje Troostwijk (8.11.1882 Leeuwarden-4.1.1926 Rotterdam).

Ds. van der Voet onderhield contact met de organisatie van Corry ten Boom (zie daar) in Haarlem.

Lit.: Dr. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 156; A.E. Fransen, '*Misgaders hare volheid*', 66vv., 70v., 76vv., 90, 92, 94, 99; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 248; H. Noordegraaf, lemma '*Voet, Marcus van der*' in: *Biografisch Lexicon*, V, 541v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 922 en 946; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 72.

521.

Abraham Johannes Willem Vogelaar (geboren 21.8.1907 te Groningen, zoon van ds. Simon Johannis Vogelaar [22.1.1865 Dinteloord-25.12.1928 Heemse] en Johanna Geertruida Maria de Jongh [ca. 1865-1919]-overleden 1.2.1981 Almelo). In 1921 hertrouwde ds. Vogelaar met Johanna Wilhelmina Punt (14.5.1873 Zevenbergen-9.1.1941 Hardenberg), weduwe van zijn broer manufacturier Johannes Vogelaar (19.2.1866 Dinteloord-19.6.1915 Klundert; zie hierna). Zijn broer ds. Jan Beijers Vogelaar (14.4.1902 Apeldoorn-24.5.1974 Rosmalen) was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te 's Gravenhage-Loosduinen (1940-1946).

Abraham Johannes Willem Vogelaar was **gereformeerd** hulpprediker te Nijmegen (voor evangelisatiearbeid; 1.10.1933-15.1.1934), predikant te Lemele en Lemelerveld (18.3.1934-1.9.1945; hij woonde op het adres E 106 aan het Overijssels Kanaal te Lemelerveld, schuin tegenover huisarts/ verzetsman Willem R. ten Veldhuis (zie hierna) en was hecht bevriend met ds. H. Berkhof (zie daar); reserve-legerpredikant in NOI (1945-1947); predikant te Almelo (22.10.1948-30.9.1969, ambt neergelegd).

Gehuwd op 15.3.1934 te Hardenberg met zijn nicht **Fenna Willemina Helena (Tan) Vogelaar** (13.4.1906 Barendrecht, dochter van Johannes Vogelaar [1866-1915] en Johanna Wilhelmina Punt [1873 Zevenbergen-1941 Hardenberg), die in 1921 hertrouwde met haar zwager, schoonvader van haar dochter ds. Simon Johannis Vogelaar (1865 Dinteloord, zoon van Pieter Vogelaar [1932-1898] en Jacomina Schout [1834-]-1928 Heemse).

Op zeker moment werd predikant R. Hamming (zie daar) te Nijverdal benaderd door de verzetsman Herman Flim (25.9.1922 Nijverdal-30.4.2009 Nijverdal) met de vraag of hij misschien tachtig betrouwbare adressen kon leveren om Joodse kinderen uit het Zuiden onder te brengen. "*Hamming realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega's in Heerde (= ds. Ch.W.J. Teeuwen, zie daar) en*

Lemelerveld (= ds. A.J.W. Vogelaar). *Met vereende krachten konden zij de adressen wel vinden.*

In het laatste oorlogsjaar maakte ds. Vogelaar ook deel uit van een gewapende verzetsgroep in Lemelerveld. Van deze groep werd in november 1944 een foto gemaakt door politiemann Toorn, die ook lid was van de groep (www.teunispats.nl/jack-edward-gibbs-4htm - Werkgroep Documentatie Historische Kring Dalfsen). Op die foto staan de volgende personen, achterste rij van links naar rechts: H.C. Hop uit Almelo, politiemann J. Hoek uit Dalfsen, dokter Paulus Wildervank de Blécourt (29.8.1905 Ommen-11.3.2000 Ommen) uit Ommen, Jan Hendrik (Harry) Niessen, Kees Metz, mevr. F.W.H. Vogelaar-Vogelaar, ds. A.J.W. Vogelaar (verzetsnaam: "George"; Jacob Horstink en politiemann Wubs uit Dalfsen; voorste rij van links naar recht: Jan Houtman, Bertus Rutgers uit Deventer, mevr. E.M.W. Wildervanck de Blécourt-Bech, de Amerikaanse vlieger *0701980 2nd. Lieutenant* Richard Carl (Dick) Vogel (9.9.1918 West Seneca, New York-10.4.2003 Savannah, Georgia; begraven Arlington, Washington DC), *pilot* van de *B-24H- 'Liberator'*-bommenwerper *42-95138 "No love no nothing IG"* van het 713th Bomb Squadron die – onderweg naar Magdeburg – ten gevolge van mechanische problemen wilde omkeren en op de begeleidende *AP-51C-7NT Mustang* botste (dat toestel stortte neer bij Hessum, ten Oosten van Dalfsen, en de piloot, *0824665 2nd Lieutenant* John Howard Lougheed, kwam daarbij om het leven). Eén bemanningslid van de bommenwerper kwam ook om het leven, de andere negen konden het toestel verlaten; vijf van hen werden krijgsgevangen gemaakt, vier wisten te ontsnappen. Dick Vogel landde gewond en bewusteloos met zijn parachute bij Ommen, waar hij eerste hulp kreeg van de arts William R. ten Veldhuys te Lemelerveld. Die verschaftte samen met zijn vrouw Fietje Kingma aan Dick Vogel en zijn collega *Pilot 0713563 2nd. Lieutenant* Leslie Monroe Sellers (15.9.1919 Kaufmann Station, Pennsylvania-2.1.2012 Martinsburg, West-Virginia) van 24.12.1944 tot 8.4.1945 voedsel en onderdak in hun huis naast een fabriek aan het Overijssels Kanaal. Hij staat met de boordmitrailleur op de foto. Les Sellers gaf in zijn boek mooie typering van ds. Vogelaar en zijn vrouw: "*George* was a protestant minister in Lemelerveld and an underground leader, furnished books, apples and razorblades. He was about 40 years old, partially bold, dark hair. His wife was fair, chubby with brown hair. She speaks some English". Op 10 april 1945 werd Lemelerveld bevrijd en keerden de vliegers achter de frontlinie terug. Naast hen staan verder nog mevr. Marion Seigers en Jan Houtman op de foto. De bekende beeldhouwer Titus Jules Gerard Leeser (14.10.1903 Keulen, D.-3.6.1996 Zwolle) speelde in de oorlog een belangrijke als 'go-between' tussen Les Sellers en zijn maten.

In Lemelerveld. werd de 'Ds. A.J.W. Vogelaarstraat' naar hem genoemd.

Lit.: Shirley Evans, *In the Shelter of His Wings: The True Story of a WWII Bomber Pilot* (= Les Sellers; GCH) *Downed Behind Enemy Lines*; J. Feberwee en J.T. Parmentier, *100-jarig Bestaan van de Gereformeerde Kerk van Lemele-Lemelerveld 1892-1992*; *In memoriam Ds. A.J.W. Vogelaar* in: *Jaarboek 1982 der GKN*; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 350; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 153.

522.

Dr. Willem Volger (geboren 9.1.1904 te Amsterdam, zoon van timmerman Klaas Volger en Johanna Maria Geertruida Schuurding-overleden 17.9.1980 te Geertruidenberg, verpleegtehuis St. Agnes; begraven op de Protestantse Begraafplaats Janskerkhof te Mijdrecht).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), en ds. J. Hessels Mulder (zie daar); kandidaat (5.6.1930); doctoraal (20.6.1941); lid NCSV; beroepbaar gesteld in **de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband** (1930); predikant te Amboina (= Ambon, Molukken, Nederlands Oost-

Indië) in 1931, bevestigd te 's Gravenhage door hofprediker ds. Willem Leonard Welter (1.9.1849 Sint Petersburg, Rusland-30.7.1940 's Gravenhage, die op 13 mei 1940 bij het vertrek van H.M. koningin Wilhelmina naar Engeland het overbekende gedicht 'Neen, 't was geen vlucht die u deed gaan' schreef), en te Tegal Pekalongan (1932); in 1935 met ziekteverlof naar Nederland, eervol ontheven van zijn functie en na een colloquium te Assen toegelaten tot het predikantschap in de Nederlandse Hervormde Kerk; vervolgens **hervormd** predikant te Nieuw-Amsterdam (16.2.1936-9.7.1939; hij werd er opgevolgd door ds. Dirk van Ekelenburg; zie daar; te Hollandscheveld (16.7.1939, bevestigd door ds. J.A. van Nie [zie daar] uit Hoogeveen-30.7.1944); te Harlingen (6.8.1944-11.8.1946) en te Amsterdam-Noord (Bethlehemgemeente; 18.8.1946-15.5.1964 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen); laatstelijk woonde hij met zijn vrouw te Almkerk.

Volger was op 9.7.1931 te Amsterdam gehuwd met **Anna Kurpershoek** (geboren 14.8.1907 te Amsterdam, dochter van handelsreiziger Cornelis Kurpershoek [27.8.1880 Berlikum-23.8.1964 Rotterdam] en Trijntje Hartog [26.11.1884 Amsterdam-18.7.1973 Rotterdam]-overleden 17.3.1999 te Velp); Anna Volger-Kurpershoek woonde de laatste jaren van haar leven samen met haar zus Rie Venemans-Kurpershoek in het Doopsgezinde Bejaardentehuis te Doorwerth. Haar zuster was gehuwd geweest met dr. Bernard Albert Venemans (26.9.1908 Amsterdam-4.8.1992 Doorwerth), tijdens de oorlogsjaren predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Harkema-Opeinde (1933) en te Leiden-Noordwijk (1943-1947; opvolger van ds. K.H. Kroon, zie daar); vervolgens ook hervormd predikant.

Ds. Volger onderhield nauwe connecties met de verzetsfamilie Douwes, mogelijk omdat de broers ds. Hendrik Julius André Douwes (zie daar) en ds. Jan Douwes (zie daar), beide hervormd predikant, studiegenoten van hem waren geweest. Hun zus Mathilda Maria ('Marry') Cornelia Douwes (7.8.1902 Laag-Keppel-20.1.1986 Utrecht), die kleuteronderwijzeres was te Nieuw-Amsterdam, woonde geruime tijd in bij de Volgers aldaar; een andere broer, de verzetsman Petrus Arnoldus (Arnold) Conradus Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht) moest in mei 1942 halsoverkop zijn woonplaats Laag-Keppel verlaten en vond tijdelijk een goede onderduikplek in de pastorie te Hollandscheveld. Via het dienstmeisje van de Volgers, Aaltje Boertje (2.4.1920 Krakeel, Hoogeveen-7.11.1993 Barneveld; gehuwd met Jan Siemeling [31.1.1921-14.7.1964 Amersfoort; beide begraven Algemene Begraafplaats Barneveld), die eerder bij de familie Post in Nieuwlande had gewerkt, kwam Arnold tenslotte terecht op de boerderij van Johannes Post (4.10.1906 Moscou, Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen) en zette samen met hem een verzetsorganisatie op die erin slaagde honderden Joden in en om Nieuwlande onder te brengen en te verzorgen. Uiteraard werd ook de familie Volger bij het verzetswerk betrokken en nam Arnold – nadat Johannes Post noodgedwongen naar het Westen was uitgeweken en daar met zijn knokploeg grote successen boekte - de leiding van Johannes' organisatie over. Hij noemde ds. Volger en zijn gezin regelmatig in zijn oorlogsdagboek: *'Ik fietste naar ds. Volger die ten einde raad was en niet meer wist wat hij met zijn Joodse onderduikers aan moest. Ik bracht ze naar Dedemsvaart waar ik ze her en der onderbracht'* (13.7.1943), en: *'Ik haalde een pakket van 25 distributiestamkaarten op voor ds. Volger'* (15.9.1943). Later verbleef ook de theologiestudent Arie (Ad of At) Sluiter uit 's Hertogenbosch (geboren 2.3.1919 Blerick; aanbevolen door ds. Jan Douwes) geruime tijd in de pastorie van Hollandscheveld; in december 1945 werd hij hervormd predikant te Midlum). Op het laatst van de oorlog kregen Trijntje en Hilda Hendrika Gezina Post (20.7.1933 Ambt Vollenhove-29.10.2017 Hoogeveen; gehuwd met ds. Johannes/ Joop van der Klaauw [10.5.1930 Noordwijk-11.12.2010 Hoogeveen), twee dochters van ds. Henk Post uit Rijnsburg (zie daar) bij ds. Volger een veilig onderdak. Na het vertrek van de familie Volger naar Harlingen werd de pastorie gevorderd door de SS voor de officieren *SS-Obersturmführer* Martinus (Mart)

Johannes van Oort (11.12.1914 Rotterdam-24.12.1996 Potchefstroom, Zuid-Afrika), die leiding gaf aan een afdeling-Landstorm ter plaatse, *SS-Untersturmführer* Auke Bert Pattist (9.10.1920 Bilthoven-21.3.2001 Oviedo, Spanje), commandant van sectie I, en *SS-Untersturmführer* Dirk Hoogendam (18.5.1922 V; larding-8.8.2003 Ringgau, D.), commandant van sectie II. Zij oefenden maandenlang een bloedig schrikbewind uit in Hollandscheveld e.o. , waarbij acht mensen omkwamen en honderdzeventig werden mishandeld of gewond raakten. Het echtpaar Volger ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij postuum) omdat het zich gedurende oorlog actief inzette om vervolgd Joden in de omgeving van Hollandscheveld van een veilige onderduikplek te voorzien.

Lit.: *Een veilig nest voor vervolgd*, 32; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 23, 57, 69v., 72v., 75, 78v., 82v., 86-90, 93, 95, 100, 103, 107, 196; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 79, 82, 91, 129, 133, 152, 154, 163, 168 en 397; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 99, 156; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 5, 7vv., 10vv., 14, 16, 20 en 47; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 923 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld); J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 42.

523.

Theodoor Gerrit Vollebregt (geboren 2.5.1909 te Delft, zoon van wagenmaker Gerrit Theodoor Vollebregt Sr. en Neeltje Lalleman-overleden 13.8.1974 te Rotterdam, Bergwegziekenhuis); begraven Hervormde Begraafplaats Rotterdam-Hillegersberg..

Hervormd predikant (**Gereformeerde Bond**) te Hoornaar (10.9.1933), te Oude Tonge (7.11.1937), te Ermelo (9.6.1946) en te Rotterdam-Kralingen (3.8.1953-1.4.1967 wegens emeritaat); daarna nog enkele jaren bijstand in het pastoraat te Eemnes en te Rotterdam;

Gehuwd op 6.12.1933 te Delft met **Maria Petronella van der Kooij** (geboren 4.7.1911 Schiebroek, dochter van tuinder Dirk Cornelis van der Kooij en Arijaantje van Leeuwen-overleden 6.6.1983; begraven N.H. Begraafplaats Hillegersberg-Rotterdam).

Ds. Vollebregt hielp onderduikers tijdens de oorlog en is wegens zijn anti-nationaal-socialistische gezindheid ook een aantal maanden geïnterneerd geweest.

Lit.: W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet – Binnen de gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter* (artikel d.d. 28.4.2001 in het *Reformatorsch Dagblad*).

524.

Prof.dr. Dirk Hendrik Theodoor Vollenhoven (geboren 1.11.1892 Amsterdam, zoon van telegrafist Dirk Hendrik Vollenhoven en Kaatje Pruijs-overleden 6.6.1978 Amstelveen).

Studie theologie, letteren en wijsbegeerte aan de VU te Amsterdam en psychologie aan de Universiteit van Leipzig; **gereformeerd** predikant te Oostkapelle, waar hij in nauw contact stond met de lekefilosoof Antheunis Janse (1.7.1890 Oostkapelle-18.3.1960 Breda), hoofd van de christelijke school te Biggekerke, en 's Gravenhage; hij promoveerde in 1918 op een dissertatie getiteld *'De wijsbegeerte der wiskunde van theïstisch standpunt'*; hoogleraar systematiek en geschiedenis van de wijsbegeerte aan de de VU te Amsterdam (1926-26.10.1963). Hij ontwikkelde samen met zijn collega en zwager prof.dr. Herman Dooyeweerd (zie hierna) de zogenaamde 'Wijsbegeerte der Wetsidee', was medeoprichter en voorzitter van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte en lid van de Algemene Nederlandse Vereniging voor Wijsbegeerte.

Gehuwd op 10.10.1918 te Amsterdam met **Hermina Maria Dooijeweerd** (geboren ca. 1893 Amsterdam, dochter van boekhouder Herman Dooijeweerd en Christina Spaling-overleden) en zuster van prof.dr. Herman Dooyeweerd (7.10.1894 Amsterdam-12.2.1977 Amsterdam; zie daar), hoogleraar rechtswetenschap, encyclopedie der rechtswetenschap en

oud-vaderlands recht aan de VU te Amsterdam, vriend en geestverwant ter zake van de door hen beide ontwikkelde *'Wijsbegeerte der Wetsidee'*.

In 1934 wees hij tijdens een lezing voor de VU-Corps op de historische achtergonden van het nationaal-socialisme, en in maart 1935 - vlak voor de Statenverkiezingen – besprak hij voor VU-studenten de Nazi-ideologie aan de hand van het werk van Alfred Rosenberg (12.1.1893 Tallinn, Estland-16.10.1946 Neurenberg) (*'Der Mythos des 20sten Jahrhunderts'*). Samen met zijn zwager prof.dr. Herman Dooyeweerd wees hij op de gevaren van de Nazi-ideologie.

Tijdens de oorlog bood hij – net als zijn zwager - onderdak aan Joodse onderduikers. Lit.: Gjal't Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 25v., 45, 47v., 55, 85, 224, 226-230, 232, 250.

525.

Swerus Hermanus Johannes Voors (geboren 23.4.1895 te Heino, zoon van ds. Antonie Wouter Voors [14.8.1868 Utrecht-5.2.1944 Utrecht], hervormd predikant te Heino, Wolvega en Alphen aan de Rijn, Martha Stichting, en Johanna Sophia Middendorp-overleden 26.8.1963 te Deventer; crematie op 29.8.1963 te Dieren). Ook zijn ooms ds. Willem Voors (11.9.1866 Utrecht-21.10.1939 Oegstgeest), gehuwd 1) met Cornelia Hendrika Molenaar en 2) met Suzanna Elisabeth Middendorp, en ds. Antonie Wouter Voors jr. (14.8.1868 Utrecht-5.2.1944 Utrecht), gehuwd met Johanna Sophia Middendorp (c.1872 Amsterdam-22.5.1950 Bloemendaal), waren hervormd predikant, evenals hun beide zwagers ds. Jan Jacob Lodewijk Middendorp (16.2.1880 Amsterdam-8.5.1946 Klosters, CH) en ds. Willem Hendrik Herman Middendorp (15.11.1884 Amsterdam-3.10.1923 Vlissingen).

Ds. S.W.J. Voors studeerde theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat (1923); **hervormd** predikant te Opperdoes (22.4.1923, bevestigd door zijn vader ds. A.W. Voors-11.3.1928), Zierikzee (18.3.1928-23.10.1932), Enschede (30.10.1932-1947), Haarlem (1947-1956; predikant voor bijzondere werkzaamheden in het Diaconessenhuis aldaar) en Buurse (Gemeente Haaksbergen; 21.2.1956, bevestigd door ds. J.L. de Wolf [zie daar]-1.5.1960 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat).

Gehuwd op 5.4.1923 te Zwolle met **Adriana Hillegonda de Haan** (geboren 4.7.1895 Zwolle, dochter van ds. Adriaan de Haan [31.3.1861 Weesp-8.2.1933 Den Dolder] en Hillegonda Maria Agatha Laan [1864-1922]-overleden 26.6.1988). Haar broer ds. Pieter de Haan (1890-1962; zie daar) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Antwerpen; hij was gehuwd met Nellij Henriette Liégois.

Ds. S.H.J. Voors werd voor de oorlog “de eerste vliegende predikant in Nederland” genoemd omdat hij met enige regelmaat gebruik maakte van de luchtlijn Rotterdam-Waalhaven naar Heemstede, die gevlogen werd met een Fokker VIIb. In de oorlogsjaren was hij in Enschede met zijn collega ds. Jan Laurens de Wolf (zie daar) betrokken bij het verzetswerk van ds. Nanne Zwiep (zie daar), ds. Leendert Overduin (zie daar), en ds. H.J. Hoek). Daartoe behoorde ook het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. Ds. Voors onderhield contact met de Joodse fabrikant Sig (Sigmund Nathan) Menko (23.4.1877 Enschede-26.1.1962 Enschede), directeur van de textielfabriek N(athan).J(acob). Menko te Enschede en voorzitter van de Joodse Raad aldaar, zoals blijkt uit een brief, die, ds. Swerus Hermanus Johannes Voors op 12.2.1941 schreef aan zijn broer Alfred Henri Menko (23.11.1881 Enschede-20.12.1953 New York, USA) en diens vrouw Fré (Fredrika; 1887-1952) in de Verenigde Staten: “Ds. Voors was zeer dankbaar voor het geld wat ik hem in opdracht van jou heb gestuurd”. Op 13 juli 1942 raakte ds. Voors met alle hervormde predikanten van Enschede in gevangenschap, nadat ds. Zwiep namens hen in Den Haag schriftelijk geprotesteerd had tegen de Jodenvervolging: ds. J.L. de Wolf kwam terecht in kamp Amersfoort, ds. N. Zwiep in de gevangenis te Arnhem (hij zou later in KZ Dachau overlijden), ds. Voors en dr. Claas Jouco Bleeker (12.9.1898 Beneden Knijpe, Gemeente

Schoterland-5.5.1983 Amsterdam) in het gijzelaarskamp Haaren; Voors werd op 28 juli 1942 weer vrijgelaten vanwege zijn broze gezondheid.

Lit.: Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom*, 69; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 47, 78, 209; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567.

526.

Pieter Jacobus Franciscus van Voorst Vader (geboren 30.7.1913 Nederhemert, zoon van ds. Pieter Jacobus Franciscus van Voorst Vader Sr. [24.3.1886 Harderwijk-1.5.1957 Middelburg], hervormd predikant te Nederhemert, Doesburg, Lochem en Middelburg (Oostkerk), daarna was hij geestelijk verzorger in het Huis van Bewaring te Middelburg, en Susanne Civile Sophie de Vidal de Saint Germain [18.5.1885 's Gravenhage-12.5.1965 Middelburg]-overleden 26.6.1999 Zeist; begraven Begraafplaats Harderwijk). Ook zijn broer Karel Francois Paul van Voorst Vader (22.7.1914 Nederhemert-16.7.1986 Abbotsford, Canada) werd theologisch kandidaat en veldpredikant bij de Koninklijke Luchtmacht (1946-1948) maar tenslotte vestigde hij zich samen met zijn vrouw Jonkvrouwe Margaretha Johanna Berg (2.3.1916 Bilthoven-), docente Franse taal- en letterkunde, als antiquair en kunsthandelaar in Canada. Broer dr. Pieter Johannes (Jan) Adrianus van Voorst Vader (23.5.1916 Doesburg-13.8.2009 Waalre) werd huisarts (actief in het Artsenverzet (*Medisch Contact*) en longarts te Utrecht; hij was gehuwd met Gerardina Hendrika Haitsma Mulier (11.7.1920 Groningen, dochter van Tjepco Gerard Haitsma Mulier (1888 Vorden-1960 Zeist), burgemeester van Graft-De Rijk en Lochem). De twee jongste broers van ds. Pieter van Voorst Vader, ds. Rudolph Christiaan Anton van Voorst Vader, ridder *orde Nederlandse Leeuw* en ridder *orde Oranje-Nassau* (15.12.1918 Doesburg-2018 Breda), legerpredikant, hervormd predikant te Bergentheim en luchtmachtpredikant, en Willem Lodewijk van Voorst Vader (4.12.1927 Lochem-10.8.2000 Arnhem) behaalden beide hun kandidaats-theologie, Willem werd uiteindelijk psycholoog.

Pieter van Voorst Vader studeerde theologie aan de RU Utrecht en behaalde zijn kandidaatsexamen in 1938; **hervormd** hulppredikant te Weesp (20.2.1939-13.9.1939) en Terneuzen (15.9.1939), predikant te Nisse (14.4.1940) en Eefde (3.3.1946-1.1.1976 wegens emeritaat); verhuisde tenslotte naar Dalfsen, Kerkstraat 19.

Ds. Pieter van Voorst Vader huwde op 13.1.1944 te Bloemendaal **Constance Henriëtte Eva Margaretha Barones van Dedem** (geboren (3.6.1913 te Aerdenhout, dochter van Alexander Coenraad Arthur Baron van Dedem [1867 Dalfsen-1948 Aerdenhout] en Anna Elisabeth Henriëtte Zubli [1886 Amsterdam-1963 Aerdenhout]-overleden 15.12.2006 te Leusden).

In 1942 werd de gemeentearts in Almelo gevangen gezet wegens het herbergen van Engelse piloten. Jan van Voorst Vader (1912) werd door inspecteur Hemmes gevraagd om deze functie over te nemen. 'Ze zochten iemand van politieke betrouwbaarheid,' vertelt Van Voorst Vader. 'En Hemmes wist dat de zoon van zijn vroegere jaargenoot niet anders kon zijn dan een betrouwbaar man'. In het najaar 1942 kwamen de moeilijkheden, vertelt Van Voorst Vader. 'Alle 45 Joden in Almelo moesten op transport worden gesteld. Maar de provinciale inspecteur in Zwolle, een NSB'er, wilde dat zij vooraf werden gekeurd.' Van Voorst Vader vond dit een vervelende opdracht. 'We wisten toen nog niet precies wat hun lot in Duitsland zou zijn, maar dat het niet veel goeds inhield, was heel duidelijk.' Hij voerde overleg met de Almelse internist Johannes Henricus Pannekoek (5.5.1905 Batavia, NOI-15.1.1996), één van de leidinggevende artsen in het Medisch Contact en het Artsenverzet. 'Hij vond dat ik moest doen wat mijn geweten mij ingaf. Dat was voor mij eenvoudig. Als ik weigerde kwam immers de schurk uit Zwolle het werk verrichten. Als ik de Joden zou keuren – en ik was van plan iedereen af te keuren – zou het tenminste uitstel betekenen. En niemand wist hoe de oorlog zich over drie of vier maanden zou ontwikkelen.' Van Voorst Vader 'gaf' alle Joden een

ziekte. 'De één kreeg een hartziekte, de ander een maagzweer. Zo heb ik ze alle 45 afgekeurd. Ik heb ze goed ingeprint waarom de symptomen hen beletten om op transport te worden gesteld en ze de boodschap gegeven zich niet op straat te begeven. De meesten hebben zich daaraan gehouden. Behalve één vent. Die ging toch de straat op en trok zich niets aan van de Duitsers'. Na vier maanden kreeg Van Voorst Vader bericht dat de provinciale inspecteur in Zwolle geen genoegen nam met het rapport. Er moest een nieuwe keuring worden verricht. Opnieuw overlegde Van Voorst Vader met Pannekoek. 'Pannekoek vertelde me dat hij de kwestie had besproken met de top van het MC. De top vond ik dat ik principieel moest weigeren.' Maar dat idee staat Van Voorst Vader tegen. 'Mijn tegenwerping was dat de Joden daar niets mee zouden opschieten omdat dit het transport niet zou tegenhouden. Ik vroeg hem op het bezwaarlijk was als ik iedereen opnieuw zou afkeuren. Daartegen had Pannekoek geen bezwaar, dus heb ik dat voor de tweede keer gedaan.' Daarop kreeg Van Voorst Vader een dreigend telefoontje van de provinciale inspecteur in Zwolle. 'Hij wist dat dit geen zuivere koffie was en belde me op met de boodschap dat hij mij wel zou krijgen. Maar daarvan is niets terechtgekomen.' Voor het transport van de Almelose Joden betekende de herhaalde afkeuring nog eens drie maanden uitstel, maar geen afstel. Vlak voor het transport belde de Joodse overbuurman van Van Voorst Vader aan en gaf hem zijn 'knijpkat'. 'U heeft uw best gedaan, dokter', zei hij, 'En voor mij heeft het ding geen nut meer' (artikel 'Iedereen een ziekte', van Twan van Venrooij, journalist). Op 17.1.1943 werd dr. Jan van Voorst Vader door de Almelose politie gewaarschuwd dat de bejaardse Almelose Jood Alex ten Brink (geboren 24.3.1869 te Gildehaus, D.; hij woonde aan de Sluiskade NZ 140 te Almelo)) zich in een politiecel had opgehangen. Dr. van Voorst Vader kon – ondanks verwoede reanimatiepogingen – helaas niet anders dan de dood constateren. Twee agenten brachten de overledene naar de Joodse begraafplaats aan de Boddenstraat te Almelo waar hij met medewerking van koster Bekkers in stilte ter aarde werd besteld. Op 20.4.1942 werd ds. P./J. van Voorst Vader nadat hij daags tevoren tijdens de dienst in de Oostkerk te Middelburg, waarin hij voorging als gastpredikant, een aankondiging van de N.H. Synode had voorgelezen, waarin o.a. geprotesteerd werd tegen de Jodenvervolging: "Over de rechteloosheid, de onbarmhartigheid tegenover het Joodse volksdeel en het opdringen van een, recht tegen het Evangelie ingaande, nationaal-socialistische levens- en wereldbeschouwing heeft de Kerk haar getuigenis gegeven" en die afkondiging had afgesloten met een krachtige oproep om principieel te blijven tegenover de bezettende machten. Dat leidde ertoe dat hij aanvankelijk gevangen zat in het Huis van Bewaring te Middelburg (waar zijn vader hem als gevangenispredikant nog kon bezoeken) en van 14.5.1942 tot 15.10.1942 geïnterneerd werd in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort wegens zijn (ongewenst) getuigenis rond het kerkelijk protest tegen de Jodenvervolging.

Bron: www.familievanvoorstvader.nl (met name pp. 95-119)

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 88; C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 124v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 573, 580, 589, 591v. II, 97; Twan van Vernooij, *Iedereen een ziekte – Van Voorst Vader keurde alle Joden af* (www.medischcontact.nl).

527.

Prof.dr. Harmen de Vos (geboren 11.5.1896 te Kortezwaag, zoon van bakker Hendrik de Vos en Anna Coehoorn-overleden 2.8.1980 te Groningen; op 5.8.1980 gecremeerd).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1917); **vrijzinnig hervormd** predikant te Akersloot (4.11.1923), te Rottevalle en Drachtstercompagnie (1927), en te Sneek (1928-1946; was de opvolger daar van dr. Willem Banning (21.2.1888 Makkum-7.1.1971 Driebergen-Rijsenburg; theoloog, religieus-socialist, hoogleraar sociologie aan de RU Leiden en aanjager van de naoorlogse vernieuwingsbeweging in kerk (de N.H. Kerk) en politiek

(medeoprichter van de PvdA). Ds. De Vos werd privaattoecent in de nieuwere wijsbegeerte van de godsdienst vanwege de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden aan de RU Groningen (1939-1946); kerkelijk hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde kerk in de Bijbelse theologie, praktische theologie, christelijke ethiek en kerkrecht aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1946-1948) en gewoon hoogleraar in de wijsgerige inleiding, de wijsbegeerte van de godsdienst en de ethiek (1948-27.5.1966 wegens emeritaat).

Gehuwd op 30.10.1923 te Winterswijk met **Henriëtte (Jetty) Doeve** (geboren 23.9.1898 te Soerabaja NOI, dochter van Evert Willem Henri Doeve [31.7.1863 Banyumas, Java, NOI-1.9.1937 Den Haag], adjunct inspecteur belastingen, en Janke Lucea ter Meulen [5.6.1878 Emmen-14.1.1938 Groningen] die eerder – 18.11.1901 te Zuidlaren - gehuwd was met de Joodse advocaat mr. Arij Jacques Oppenheim [7.9.1874 Groningen, zoon van kassier Julius Oppenheim en Lea Buzaglo- ; gescheiden 18.4.1912 's Gravenhage]- overleden 1990).

In een vroeg stadium onderkende ds. De Vos de gevaren van het nationaalsocialisme en gaf daar ook uiting aan. Dit had mede tot gevolg dat De Vos, in 1941 als eerste voorgedragen door curatoren van de Groningse universiteit, toch niet in de vacature-W.J. Aalders (zie daar) werd benoemd. Tijdens de Duitse bezetting beheerde De Vos een door de pastores van Sneek opgericht fonds voor financiële ondersteuning van onderduikers, bemiddelde hij bij het zoeken van onderduikadressen en had hij zijn aandeel in de distributie van illegale literatuur. *“Dr. H. de Vos, Bolswarderweg 15, Sneek, Telef. 2173, zoekt zo spoedig mogelijk tehuis voor een geëvacueerd echtpaar van plusminus 80 jaar, tegen behoorlijke vergoeding”* (advertentie in de krant, 24.3.1944). Helaas kon hij zelf geen onderduikers huisvesten: *“Ds. de Vos heeft voor straf twee Duitsers ingekwartierd gekregen daar hij een zolderkamertje had aangeboden. Nu moet hij de salon + zolderkamertje + nog een slaapkamer afstaan (6.10.1942).* In januari 1945 werd hij in Sneek door de Sicherheitspolizei gearresteerd op beschuldiging van deelname aan verzetsactiviteiten. *“Ds. de Vos heeft twee ‘meiden’ in huis gekregen. Ze eisten de grote voorkamers + nog een kamertje boven. Hij zelf huist met zijn gezin op een klein kamertje boven, om de brandstof”* (23.11.1944). *“Ds. de Vos heeft 's avonds 9 uur huiszoeking gehad. 's Avonds 11 uur is hij opgehaald. Hij had twee ‘dames’ in huis. Misschien dat die wat te veel gehoord hebben?”* (15.1.1945). Na een zestal weken in verschillende gevangenissen te hebben doorgebracht werd hij door het verzet bevrijd. *“Ds. de Vos is weer vrijgelaten. Het is nu alleen de vraag hoe hij uit Assen terug moet komen”* (1.3.1945). De rest van de oorlog zag hij zich genooddaakt onder te duiken in Balk.

Lit.: Leo Aukes e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 19; E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd*, 115; Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*, 26; Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 31, 106vv., 128, 174, 176; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 11; V, 116; VII, 2, 26, 50; H.J. Ponsteen, lemma ‘Vos, Harmen de’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 547vv.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 312v., 666.

528.

Dirk Gijsbertus van Vreumingen (geboren 20.5.1906 Gouda, zoon van winkelier Lodewijk [Loek] Dirk van Vreumingen [21.12.1876, Gouda-23.12.1951 Gouda], directeur Tabak- en Sigarenfabriek ‘De Koophandel’ te Gouda en organist van de Remonstrantse kerk in Bussum, en Elisabeth [Betsy] Stoffers [gedoopt 29.6.1881 Haarlem-19.8.1971 Arnhem], tekenaar, pastellist en kunstschilder]-overleden 5.9.1984 te Gouda).

Remonstrants predikant te Hengelo (eerste predikant van de nieuwe kerkelijke gemeente aldaar [1942-1945), Naarden-Bussum (september 1945-1953, opvolger van ds. Herman Johan Heering (1912-2000; zie daar) en Groningen (1953-1978).

Gehuwd op 5.9.1934 te Gouda met **Wilhelmina Carolina Grootendorst** (geboren 1904 Gouda, dochter van Bastiaan Dirk Grootendorst [28.3.1876 Gouda-8.10.1947 Gouda; begraven Oude Begraafplaats, Gouda] en Elizabeth van Zutphen [1880 Gouda]-overleden.

Strikt genomen valt ds. D.C. van Vreumingen buiten het bestek van de ‘Predikanten die Joden hielpen’ omdat zijn inspanningen ten behoeve van een jonge Joodse moeder en haar pasgeboren kind pas na de oorlog zijn verricht. Omdat hij dusdoende het werk van zijn collega-voorganger ds. H.J. Heering (zie daar) – dat in de oorlog begon – heeft voortgezet, is zijn naam toch in het bestand opgenomen. Sera Klatser (2.7.1920 te Amsterdam, dochter van diamantslijper Elias Klatser [24.11.1889 Amsterdam-1.10.1942 Auschwitz] en Marianna Smalhout [1.1.1894 Amsterdam-16.10.1923 Amsterdam; Elias hertrouwde kort daarna met diamantbewerkster Margaretha Smalhout [3.3.1896 Amsterdam-1.10.1942 Auschwitz, een jongere zuster van zijn eerste vrouw]-overleden 16.3.1947 Bussum aan TBC) werd wel zeker dankzij de bemoeienis van ds. H.J. Heering tijdens de oorlog gastvrij opgenomen in een remonstrants gezin te Bussum en beleefde daar de bevrijding. Na de oorlog koos zij ervoor toe te treden tot de Remonstrantse Gemeente van Naarden-Bussum. Omdat ds. Heering inmiddels vertrokken was naar 's Gravenhage, nam zijn opvolger ds. Van Vreumingen eind 1945 de taak op zich over om haar daarop voor te bereiden. Ze werd aangenomen en werd ook gedoopt. Niet lang daarna kreeg ze een relatie en raakte zwanger. Medio maart 1947 beviel Sera van een dochttertje, Katja, maar kort na de bevalling deden zich ernstige complicaties voor als gevolg waarvan ze op 16 maart 1947 in het kraambed is gestorven. Ze werd begraven op de Algemene Begraafplaats van Bussum. Haar man is later hertrouwd met een Joodse vrouw.

Tot 1948 is Katja (inmiddels overleden), verzorgd door de familie Van Vreumingen, daarna is ze (door een vertegenwoordiger van het Joods Maatschappelijk Werk?) herenigd met overlevende familieleden.

Lit.: Janet Hoogendoorn, *De oudste tabakszaak van Nederland – De geschiedenis van de familie Van Vreumingen* in: ‘*Tidinge van die Goude*’, *Tijdschrift van de Historische Vereniging ‘Die Goude*’, Jaargang 26 nr. 4 (oktober 2008), 122-138; Mevr. E. Huizinga, mr. W.R.H. Koops, G. Bekker (Red.), *Arminianen in Groningerland*; A.R. van de Putte, *Drie Kwartierstaten [Dirk Gijsbertus van Vreumingen, Wilhelmina Carolina Grootendorst en Arie Pieter Blok]* in: *Verzameling Bijdragen van de Oudheidkundige en Historische Vereniging Die Goude*, bundel 4, 149-151; Liset van Vreumingen, *Sera en Katja Klatser – opgelost* (joodsamsterdam.nl).

529.

Dr. Nicolaas Anton Waaning (geboren 22.7.1903 te Amsterdam, zoon van procuratiehouder Willem Johannes Waaning en Wilhelmina Sonnenschein-overleden 17.8.1945 te Zandvoort; begraven Begraafplaats Zandvoort, Tollensstraat 67).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1922); lid VU-Corps NDDD; kandidaat (4.5.1928); doctoraal (9.10.1931) en promotie (15.12.1939); **gereformeerd** predikant te Zandvoort (24.4.1929-17.8.1945).

Gehuwd op 9.4.1929 te Amsterdam met **Elisabeth (Bets) Sophia Maria Bergman** (geboren 10.1.1904 te Amsterdam, dochter van fabrikant, koffiehandelaar, zondagsschilder en vriend en maeenas van de schilder Piet(er Cornelis) Mondriaan, Cornelis [Kees] Bergman [6.10.1867 Amsterdam, zoon van Nicolaas Matthijs Bergman en Anna Over de linden-27.9.1947 Amsterdam] en Elisabeth {Betsy} Sophia Maria Cavalini [7.1.1874 Amsterdam-18.7.1933 Zandvoort]-overleden 3.1.1973 Bloemendaal; begraven Begraafplaats Zandvoort, Tollensstraat 67). Kees Bergman hertrouwde met Anna Maria Bing (29.10.1893 Nieuwpoort, Molenwaard-1975 Amsterdam). Piet Mondriaan (7.3.1872 Amersfoort-1.2.1944 Manhattan, New York, USA) vervaardigde in 1901 en ca. 1908 portretten van het echtpaar Bergman en

hun kinderen Cornelis Bergman jr. (geboren 5.2.1903 Amsterdam-), Elisabeth (Bets) Sophia Maria Bergman (zie hiervoor; vervaardigd in 1908) en Nicolaas Bergman (19.6.1912 Amsterdam-28.10.1931 Amsterdam; vervaardigd in 1907, in privé-collectie C. Bergman en A.O.L. Bergman). De ontdekking van de laatste twee portretten werd pas begin 2022 wereldkundig gemaakt door achterkleinzoon Nick Draaijer; *Trouw*, 4 maart 2022). Hun andere dochter Carolina Elisabeth Bergman (5.2.1905 Amsterdam-1992) was getrouwd met Prof.dr. Maghielis (Max) Euwe (20.5.1901 Amsterdam-26.11.1981 Amsterdam), wiskundeleraar, hoogleraar informatica, schaakgrootmeester en wereldkampioen schaken (1935-1937).

Ds. Waaning organiseerde in 1940 (mogelijk al eerder) Bijbellezingen voor ‘ongelovigen, afvalligen en Joden’. Ook het Joodse echtpaar Dikker (= Isidore Simon Dikker [2.11.1902 Amsterdam, zoon van Simon Dikker {22.1.1864 Amsterdam-6.9.1944 Auschwitz} en Sophia Blom {24.12.1875 Oudshoorn-15.12.1036 Amsterdam}-27.12.1984 Haarlem], eigenaar van de manufacturenzaak ‘De Waag’ aan de Haltestraat 40 in Zandvoort, zijn vrouw Betje (Bep) Dikker-De Vries [21.2.1908 Amsterdam-20.12.1998 ’s Gravenhage] - ze hadden twee zonen: Louis (Loek; geboren 1928) en Simon Louis (Jimmy) Dikker (24.10.1929 Amsterdam-7.10.1962) nam daaraan deel. Dikker schreef in zijn dagboek: *“Die lezingen werden gegeven door Ds. Waaning, de gereformeerde predikant te Zandvoort. Vooral zijn vrouw kenden wij goed. Hij had een groot gezin – zes kleine kinderen – en zijn vrouw kocht al haar benodigde goederen bij ons. Zij kwam daardoor zeker enige malen per week bij ons in de zaak en in de loop der tijden werden wij nogal vertrouwelijk met haar. Zo vertelde zij me eens dat haar man dergelijke avondjes gaf en zij nodigde mij uit met mijn vrouw eens te komen. Mevrouw Bartels (eveneens Joods) had mij er ook over gesproken en steeds aangedrongen eens mee te gaan. Dat deden wij, toen de zomer drukte begon te luwen”* ... *“Wat stonden wij in die eerste tijd vreemd tegenover de bijbel. Wij hadden eigenlijk nooit in de Heilige Schrift gelezen en wisten van het Oude Testament noch van het Nieuwe Testament iets. Ik kende wel wat Joodse geschiedenis, maar daar hield ook alles mee op. Als ik nu denk aan die avondjes, nu ik veel in de bijbel en andere christelijke geschriften gelezen heb, komen mij de vragen die ik toen stelde we; wat belachelijk voor. Toch hadden wij leerzame en interessante debatten en Ds. Waaning behield altijd zijn kalmte, wond zich nooit op en ik besef nu hoe moeilijk hij het had; aan allerlei mensen, die geheel vreemd tegenover de godsdienst en God stonden, zijn verklaringen, opvattingen en antwoorden te geven”*. Op vrijdag 13 maart 1942 moest het gezin Dikker op last van de Duitse autoriteiten Zandvoort verlaten en naar Amsterdam vertrekken. *“De volgende dag (12 maart 1942) wist al gauw de hele bevolking dat wij weg moesten. Wij hadden steeds aanloop van kennissen en klanten. Dominee Waaning was ook ’s middags nog enige uren bij ons. Hij vond het verschrikkelijk dat wij zo weggejaagd werden, maar was even machteloos als ieder ander”*. Na de razzia’s van 14 juli 1942 in Amsterdam, waarbij vooral jonge mensen werden opgepakt, bracht ds. Waaning een bezoek aan het gezin Dikker. *“Die middag kwam Ds. Waaning, waar wij mee gecorrespondeerd hadden, ons toevallig bezoeken. De man was diep onder de indruk. Ook hij zei: “Bidden, bidden en vertrouwen”. Er was geen andere troost. Ieder stond machteloos. Zo kroop de dag voorbij en ’s avonds zaten wij bij elkaar, somber en stil. Zouden wij nu tot de slachtoffers gaan behoren? Was er nog enig uitzicht, dat de jongens (hun neven Sam en Max) terug zouden komen?”*. *‘De kerken protesteerden tegen de razzia’s en deportaties en kwamen op voor de gedoopte Joden. Kon tenminste deze groep niet ontzien worden? De Duitse autoriteiten leken hier niet ongevoelig voor, want er werd bepaald dat deze groep – Joden die konden aantonen dat ze actief betrokken waren bij een kerk – voorlopig zouden worden vrijgesteld. Dit bracht de Zandvoortse gereformeerde dominee Waaning naar de familie Dikker in de Rivierenbuurt te Amsterdam, die toen nog niet ondergedoken was. Het echtpaar Dikker had samen met nog een ander joods echtpaar een wintercursus bij hem gevolgd in Zandvoort. Het bewijs daarvan kwam hij persoonlijk (in de zomer van 1942) brengen. Later*

bleek ook deze strohalm loos en een zoethoudertje van de Duitse bezetter'. Naar aanleiding van de kerkelijke protesten tegen de eerste Jodendeportaties, bewilligde de Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart erin dat alle Joden, die vóór 10 mei 1940 waren gedoopt in één van de Nederlandse kerken of anderszins *'einer christlichen Kirche angehörig'* waren, een voorlopige *'Zurückstellung'* zouden ontvangen. De kerken werden uitgenodigd daartoe lijsten aan te leveren met namen van de Joden die daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen en aan genoemde Joden een kerkelijk document ter hand te stellen, waaruit die *'Angehörigkeit'* zou blijken. Ds. Waaning stuurde ook het gezin Dikker een document, waarin kenbaar werd gemaakt dat het echtpaar reeds vanaf 1940 trouw Bijbellezingen bij hem gevolgd had'. *Diezelfde middag* (in de derde week van augustus, 1942) *moesten wij ons om drie uur vervoegen bij de synode(? Waarschijnlijk: kerkenraad) van de Gereformeerde Kerk op de Keizersgracht, waar wij de verklaring van Ds. Waaning moesten inleveren. ... Binnen werd ons verteld dat wij met de verklaring, die wij enige dagen later zouden krijgen, gedekt zouden zijn. Wij moesten ons persoonsbewijs tonen, waarvan onze namen en adressen werden overgenomen. Wij konden ons verder in verbinding stellen met de gereformeerde predikant bij ons in de buurt, Ds. P.G. Kunst* (zie daar). Maar vanaf mei 1943 moesten ook alle gedoopte Joden zich melden in Westerbork en in september 1944 werden zij alsnog gedeporteerd naar Theresienstadt. De stateloze gedoopte Joden werden vervolgens vandaar naar Auschwitz vervoerd en daar omgebracht, de meeste Nederlandse – voor 10 mei 1940 - gedoopte Joden hebben echter de oorlog overleefd. Het gezin Dikker wachtte overigens de ontwikkelingen niet af en dook in eerste instantie onder in het huis van ds. Gerardus Oorthuys (zie daar) aan de Prinsengracht 21 te Amsterdam. En nadat Oorthuys na zijn emeritaat vertrokken was naar Lunteren, kreeg het echtpaar Dikker door toedoen van ds. Hendrikus Berkhof (zie daar) een onderduikplek in het hervormde kerkgebouw van Lemele. Hun kinderen werden los van elkaar ondergebracht in Noord-Brabant en Limburg en zo wist het complete gezin de oorlog te overleven. Ds. Waaning nam waar voor ds. J.W. Siertsema in Haarlem (zie daar), toen deze in 1943 enkele maanden gevangen zat. Werkte hij in Zandvoort samen met zijn hervormde collega ds. D. Tromp? Zie daar.

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 39, 46, 54, 70, 94v.; Stijn Fens, artikel *'De open zenuw van Zandvoort'* in *'Trouw'* d.d. 15.7.2015; *In memoriam Dr. N.A. Waaning* in: *Jaarboek 1946 der GKN*; Dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 175v., 191.

530.

Jakob de Waard (geboren 6.10.1888 te Westergeest, Gemeente Kollumerland en Nieuwkruisland, zoon van Sietze de Waard, handelaar in huishoudelijke artikelen, en Renske Pieters Sijtema-overleden 20.10.1959 te Kampen, Huize 'Margaretha', Burgwal 45; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Kampen te IJsselmuiden).

Gereformeerd predikant te Donkerbroek (11.4.1915-30.9.1917), te Ferwerd (7.10.1917-17.4.1921), te Bunschoten en Spakenburg (24.4.1921-11.4.1926), te Rijnsburg (18.4.1926-29.3.1933) en te Kampen (19.3.1933-25.6.1945; collega van ds. C.N. Impeta, ds. J. Overduin, ds. C.B. Bavinck en ds. E.I.F. Nawijn); in 1945 overgegaan naar **de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt**, daarna legerpredikant.

Gehuwd op 8.4.1915 te Buitenpost, Gemeente Achtkarspelen, met **Aaltje Schuilenga** (geboren 10.2.1889 te Achtkarspelen, dochter van kuiper Djoerd Jans Schuilenga en Elizabeth Teakes Postma-overleden 21.4.1973 te Kampen). Haar broer Teake Schuilenga (29.10.1878 Surhuisterveen), was beschuitfabrikant/ directeur en winkelier van de Bijenkorf en van meet af aan actief in het verzet. Al in 1941 werd hij opgepakt, maar weer vrijgelaten wegens zijn aandeel in de algehele voedselvoorziening. Maar op 4.11.1943 werd hij opnieuw aangehouden, verhoord door de *Sicherheitspolizei* in het Scholtenshuis te Groningen, en niet lang daarna werd hij weer in een auto gezet die hem naar Oosterwolde bracht, waar hij

dezelfde dag nog – zogenaamd vanwege een sanitaire stop – bij het Tiesingabosje werd gefusilleerd. Mogelijk was het een vergelding voor de liquidatie van landbouwer Herman Nobach (9.2.1916 Opende-30.10.1943 Doezum, 6.30 uur 's morgens), zoon van de beruchte NSB'er Pier Nobach (11.9.1882 Opende-3.3.1965 Zaltbommel) uit Doezum. Schuilenga werd begraven op de Nieuwe begraafplaats van Surhuisterveen (vak B rij 8 nr. 10).

Ds. de Waard raakte in gevangenschap omdat hij de door de politie geplaatste bordjes 'Verboden voor Joden' had verwijderd uit de vergaderzalen van de Gereformeerde kerk te Kampen. Ds. Christoffel Nicolaas Impeta (28.3.1884 Schiedam-19.1.1967 Ede), zijn collega in Kampen en ook lotgenoot in het Huis van Bewaring te Zwolle, schreef over hem het volgende: *"Den 4en Mei kwam het ontstellende bericht dat mijn collega's, medegevangenen, Ds. (Jan Barend) Groenewegen (11.6.1904 De Bilt-24.4.1988 Klana, Australië), Hervormd predikant van Zwolle (1940-1945), en Ds. De Waard, van Kampen, naar Amersfoort zouden worden overgebracht. Den 5en Mei, 's morgens vroeg, gingen ze. Ik mocht ze ditmaal even de hand drukken. Allen waren we ontroerd. Mijn gebeden vergezelden hen. Zij zeiden: "Kerel, jij blijft en komt nu wel spoedig vrij!" Door het donker in de droefheid om hen, flitste een lichtstraal van hoop-voor-mij.*

Smartelijk werd ik teleurgesteld toen in de middaguren de directeur mij kwam bericht doen dat den volgenden morgen ook ik zou gaan. Naar het gevreesde concentratiekamp, waar al zòò velen waren omgekomen, waar pas Ds. (Dirk Arie) Van den Bosch (23.10.1884 Hazerswoude-20.3.1942 Kamp Amersfoort), van Den Haag, den dood gevonden had. Ik schreef een afscheidsbrief aan mijn vrouw en kinderen. Bereidde mij op het ergste voor. Beval mij in het gebed Gode en Zijne genade aan. (...) In Arnhem, in het witte, door de Duitschers in beslag genomen electriciteitsgebouw, op den weg naar Oosterbeek, zou ik, gelijk ik zeide, wellicht nog verhoord worden. Er kwam echter niets van. De gesloten vervoerauto kwam voor en reed ons naar het station. In den trein vond ik mijn collega's Bavinck en De Waard. Ik dacht aan het bericht uit Handelingen: "Paulus, de broeders ziende, greep moed!"

Lit.: 'Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien' (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg), 16, 18v.; 77vv.; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 99; Dr. C.N. Impeta, *Kampteed en hemelzegen*, 8v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 290; L.J. de Rover, *Gedenkboek*, 90v.

531.

Johan Engelbert (Bert) Wagenaar (geboren 25.5.1912 Breda, zoon van Gerrit Reinder Wagenaar (29.12.1880 Epe-17.2.1943 Bloemendaal), commies bij de directie der directe belastingen, en Houkje Mensonides (2.7.1887 Bolsward-10.3.1957 Bloemendaal)-overleden 14.7.1978 te Beetsterzwaag; begraven Begraafplaats bij de Sint Hippolytuskerk te Olterterp).

Hervormd kandidaat te Bloemendaal (1939); predikant te IJsbrechtum (1939-1942) en hulpprediker te Naarden (voor de evangelisatie; 1942-1946); predikant te Beetsterzwaag en Olterterp (12.5.1946-18.2.1973), geestelijk verzorger van 'Borneroord' te Beetsterzwaag.

Gehuwd op 26.4.1941 te IJsbrechtum, Wymbritseradeel, met onderwijzeres **Janna (Janneke) Koster** (geboren 10.12.1917, dochter van landbouwer Koert Koster (5.12.1890 Hollandscheveld-29.7.1961 Coevorden; begraven Oosterhesselen) te Oosterhesselen, en Trientien Wassen (24.3.1896 Noordsleen-28.12.1984; begraven Oosterhesselen)-overleden 16.5.2002; begraven Begraafplaats bij de Sint Hippolytuskerk te Olterterp).

Op 30.7.1942 bracht de verzetsman Pieter Johannes Frekenhorst (= 'Piet Feenstra'; geboren 20.3.1918 Heemstede-; drager *Verzetshedenkingskruis*) het Joodse echtpaar Alexander Verdooner (3.4.1918 Amsterdam, zoon van David Verdooner en Sara Visser-28.2.1943 Auschwitz), diamantbewerker te Amsterdam, en Betje Klaartje Verdooner-Bilderbeek (10.2.1916 Zwolle, dochter van Simon Bilderbeek en Susanna Bilderbeek-23.7.1943 Sobibor), met haar zoontje Simon David Verdooner [12.3.1943 Westerbork-

23.7.1943 Sobibor) van het adres van de familie Blanken (Stationsweg 1, IJlst) naar de pastorie van ds. Wagenaar in IJsbrechtum. Ze waren op 14.7.1942 uit Amsterdam naar Zwolle vertrokken, waar vader/ schoonvader Simon Bilderbeek 10.11.1878 Zwolle-9.4.1943 Sobibor) woonde. Vandaar vertrokken ze een dag later naar oom Lion van Gelder (18.3.1869 Harlingen-19.11.1942 Auschwitz), veekoopman te Sneek (hij was gehuwd met Carolina Bilderbeek [6.7.1900 Zwolle-19.11.1942 Auschwitz]). Op 16.7.1942 reisden Alexander en Betje per tram naar Heerenveen en verder naar Sneek, waar ze werden opgehaald door een man en een vrouw die hen naar een adres in de Kerkstraat aldaar brachten. Vandaar voeren ze op 20.7.1942 met een bootje naar IJlst, waar ze werden opgewacht door Henriëtte (Jetty) Jacoba Mulder (20.4.1914 Assen, dochter van de de scheikundige Arnold Mulder (geboren 17.5.1876 Utrecht-) en onderwijzeres Elisabeth Seelig (3.7.1891 Loenen-15.10.2011 's Gravenhage; begraven Ockenburgh), verloofde van de verzetsman Pieter Johannes Frekenhorst en uiteindelijk gehuwd met Henri Leonard Fagel (12.7.1905 Rotterdam, zoon van Henri Leonard Fagel Sr. [31.5.1879 Rotterdam-19.3.1962 's Gravenhage] en Antonia Pieterella Drijver [17.10.1881 Kralingen-28.9.1939 's Gravenhage), die hen – zoals gezegd - naar de familie Blanken bracht. Op 31.7.1942 zorgde genoemde Frekenhorst ervoor dat ze van de pastorie naar de ouders van de dienstbode van de Wagenaars konden komen, met name Yede Ates de Boer (4.2.1884 Nijland, Wymbritseradeel, zoon van Ate de Boer en Jantje Bijkersma-28.10.1966; begraven IJsbrechtum) en zijn vrouw Geeske Willems Meijer (9.6.1890 Opende, dochter van Willem Meijer en Froukje Houtsma-9.12.1973 begraven IJsbrechtum), op het adres IJsbrechtum 14. Daar zijn ze tot 26.10.1942 gebleven en tussentijds bracht mevr. Wagenaar daar het benodigde kostgeld en distributiebescheiden langs. Maar op 7.11.1942 werd het echtpaar gearresteerd, wel zeker ten gevolge van verraad. Daarop moest het echtpaar Wagenaar zelf ook onderduiken (*“Vele Nederlanders zijn voortvluchtig daar ze Joden in huis hebben gehad wat nu ontdekt is, o.a. de dominee van IJsbrechtum met zijn vrouw”* (begin november 1942). Per 1.1.1944 kon ds. Wagenaar weer ongehinderd aan de slag. *“Ds. Wagenaars inboedel was door gemeenteleden geborgen toen hij moest vluchten. Later, toen hij weer thuis was, miste hij vele dingen. Als mevrouw Wagenaar ergens komt koffiedrinken, krijgt ze thee uit haar eigen kopje! Ds. Wagenaar vertelde in 't ziekenhuis aan Jan (Hofstra), dat hij in deze oorlogsjaren eens in een broodkar was vervoerd van de pastorie van ds. de Vos (zie daar GCH) naar huis (18.10.1944)”*.

Bron: www.ondergedokeninfryslan.nl (*Onderduikers in IJlst*).

Lit.: Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 51v. en 111, 131, 147v.; To Hofstra, *Oorlogschriften*, III, 17 en VI, 72..

532.

Herman Pieter Michiel Gerrits de Walle (geboren 6.3.1877 Nijeveen, zoon van ds. Gerrit Andries de Walle [9.5.1845 Ferwerd, Ferwerderadeel- 23.11.1916 Velp, begraven Begraafplaats Bennekom] en Jacoba Anthoinetta Adriana Mol [27.9.1852 Tholen-12.3.1929 Tietjerksteradeel]; eerder gehuwd met Maartje [Martjen] Alberts de Boer [25.9.1846 Makkinga, Ooststellingwerf-15.11.1872 Kampen]-overleden 28.3.1951 Bennekom; daar begraven).

Bezocht Christelijk Gymnasium te Zetten; studie theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen; **gereformeerd** predikant te Scharnegoutum (8.6.1902-3.4.1910), Den Helder (4.4.1910-15.3.1913), Zaamslag (16.3.1913-23 1.1921) en Oenkerk 20.1.1921-15.9.1945 wegens emeritaat).

Gehuwd op 5.6.1902 te Workum met **Aaltje Kooijstra** (1.4.1881 Workum, dochter van veehouder Klaas Kooijstra en Ieuwke Stuuat [1851 Workum-1924 Workum]-overleden 2.8.1978 Bennekom; daar begraven op de begraafplaats).

Ds. De Walle zou in Oenkerk Joodse onderduikers bij gemeenteleden hebben ondergebracht, o.a. bij het echtpaar Frans Hoekstra (15.6.1891 Kooten-27.11.1984 Burgum, Tietjerksteradeel) en Anna Oebeles Hoekstra-van der Kooi (5.6.1892 Burgum-24.1.1972 Burgum) te Burgum (Anna zei: “*Dominy De Walle suttel mè Joaden*”); prof.dr. Cornelis van der Kooi, hoogleraar dogmatiek aan de VU te Amsterdam, was een neef van hen, en prof.dr. Riemer Roukema een schoonzoon.

Lit.: H.R. Pel, *In memoriam ds. H.P.M.G. de Walle 6 maart 1877-28.3.1951*, in: *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (1952); Hessel de Walle, *Achternaam De Walle, herkomst en familiegeschiedenis* (www.walmar.nl/verhalen/walle.pdf).

533.

Abraham van der Walle (geboren 15.10.1905 te Roosendaal, zoon van postdirecteur Abraham van der Walle Sr. [2.9.1879 's Gravenhage-] en Diederica Boersma [1880 Blokzijl-] overleden 18.4.1979 Apeldoorn).

Hervormd predikant te Eck en Wiel (27.11.1932) en te Colmschate (25.4.1937-26.7.1947); predikant in algemene dienst voor schippers en zeevarenden te Antwerpen (1947-1.1.1971 wegens emeritaat); daarna bijstand in het pastoraat te Apeldoorn.

Gehuwd op 23.12.1933 te Maurik met **Lamberdina Cornelia Barbara Schoff** (geboren 26.6.1908 Haarlem, dochter van koetsier/ hoofd van dienst Antonius Johannes Schoff [25.4.1883 Bennebroek-22.4.1973; begraven Rusthof, Leusden] en Lamberdina Wilhelmina Huzen [16.12.1880 Amsterdam-20.3.1977; begraven Rusthof, Leusden] overleden 9.2.2000 Zeist).

“Mevrouw van der Walle had in oorlogstijd regelmatig onderduikers van allerlei nationaliteiten (o.a. Franse militairen en een Poolse spion; GCH). ... Opvallend is dat de pastorie in de oorlogstijd een commandopost voor de Duitsers is geweest en een toevluchtsoord voor onderduikers. Met allerlei trucs moesten onderduikers vaak weer naar een nieuw adres worden gebracht”.

In Colmschate werd de ‘A. van der Wallestraat’ naar hem genoemd.

Lit.: Gerda Vloedgraven e.a., *150 Jaar Kerk in Colmschate* (1994), 2.

534.

Prof.dr. Jan Waterink (geboren 20.10.1890 te Den Hulst, Nieuwleusen, zoon van Hendrik Waterink [8.12.1855 Diffelen-1.10.1927 Hengelo, begraven Nijenstede, Hardenberg] godsdienstonderwijzer en oefenaar van de Gereformeerde Kerk B, en Aaltje Timmermans [4.3.1870 Ane-26.12.1939 Hengelo]-overleden 29.11.1966 te Amstelveen; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (3.12.1914); kandidaat; doctoraal (21.6.1921) en promotie (23.3.1923); **gereformeerd** predikant te Appelscha (17.5.1914, bevestigd door zijn neef ds. Sipke Huismans [10.3.1873 Loënga-19.7.1924 Doetinchem] gereformeerd predikant te Doetinchem-11.2.1917), te Zutphen (18.2.1917-28.9.1924) en te Amsterdam (5.10.1924-22.9.1926 wegens vervroegd emeritaat); leraar aan de Christelijke Lycea te Zutphen en te Hilversum; hoogleraar catechese aan de theologische faculteit en buitengewoon hoogleraar pedagogiek aan de faculteit der letteren van de VU te Amsterdam; (1926-1.9.1961); directeur van het Paedologisch Instituut te Amsterdam en hoofdredacteur van het *Christelijk Paedagogisch Tijdschrift* en van het maandblad ‘Moeder’.

Op 13.5.1914 te Heerenveen, Schoterland, gehuwd op 13.5.1914 te Schoterland met **Joukje van der Kam** (geboren 10.5.1892 te Heerenveen, dochter van kleermaker/ kledingwinkelier an de Dracht te Heerenveen Okle van der Kam [14.4.1840 Leeuwarden-23.6.1919 Zutphen] en Afke Dijkstra [9.10.1857 Nijehaske-29.4.1930 Zutphen]-overleden 24.8.1980 te Haarlem).

“Waterinks houding in de Tweede Wereldoorlog tegenover de bezetter daarentegen heeft algemeen respect afgedwongen. In zijn Paedologisch Instituut (Vosiusstraat te Amsterdam) heeft Waterink een aantal Joodse kinderen kunnen laten onderduiken, niettegenstaande het feit dat Duitse autoriteiten hiervan wisten. In *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Deel VI, 's Gravenhage 1975, p. 354) van L. de Jong, kan men lezen dat gedurende een deel van de bezettingsperiode een kwart van patiëntjes in het Paedologische Instituut Joodse onderduikertjes waren. Het hoofd van de 'Sicherheidsdienst' in Noord-Holland en Utrecht, SS-Hauptsturmführer Hans Carl Christian Blumenthal (20.9.1909 Bremen-1987) bij wie Waterink door een goede persoonlijke verstandhouding trouwens ook wel andere zaakjes vertrouwelijk wist te regelen, was hiervan op de hoogte”. Prof. Waterink stelde verder samen met de verzetsman Jacob (Jaap) Musch (8.3.1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen; zie ook ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong, ds. G.J. Pontier en C.J. Sikkel) plannen op voor de oprichting van een communaal tehuis waar oudere Joodse weeskinderen samen met de jongere konden werken en hun eigen kost verdienen. Jaap Musch zou aan het hoofd staan en een deel van het onderwijs op zich nemen.

Verder heeft Prof. Waterink zich gedurende de hele oorlog ingespannen om gevangen genomen studenten en verzetsstijders vrij te krijgen, veelal met succes. Onder hen was ook zijn neef Douwe Jan Buwalda (3.3.1907 Dokkum, zoon van Tjalling Buwalda en Lucia Margaretha van der Linden-14.4.1987 Bilthoven); hij was classicus en tijdens de oorlog onder de verzetsnamen 'Douwe' en 'Van Canpen' leider van het verzet in Kampen en districtsleider van de LO-LKP. Van 1943-juli 1944 zat hij gevangen; vervolgens ging hij mee met de Vrijmaking en werd in 1946 lector Nieuwtestamentisch en Oudchristelijk Grieks aan de Theologische Hogeschool (Broederweg) te Kampen. Hij was gehuwd met Minke van der Kam (27.11.1908, dochter van Johan Piet van der Kam en Joukje Leistra-26.12.1991).

Bibl.: J. Waterink, *Wij, Calvinisten ... nù!* (Franeker, 1945).

Lit.: Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 30; K. D(ijk), *In memoriam in: Jaarboek 1967 GKN*, 478v.; H.C. Endedijk, lemma 'Waterink, Jan' in: *Biografisch Lexicon*, V, 556vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 350; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 14, 74v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 307; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 96v.; J.C. Sturm (red.), *Leven en werk van prof.dr. Jan Waterink*, 12; *Yad Vashem*, 634; Gjalt Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 25, 250.

535.

Arie van de Weg (geboren 16.12.1902 te Dordrecht, zoon van meubelfabrikant Jacob Sterk van de Weg en Jannetje Elisabeth Klerkx-overleden 26.11.1966 Bussum; aldaar begraven op de Algemene Begraafplaats). Een jongere broer van ds. Van de Weg, Gerardus Sterk van de Weg (29.11.1909 Dordrecht-7.2.1992 Sliedrecht), was in de oorlogsjaren arts te Andijk en leider van de lokale LO (= Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers)-afdeling, die tientallen Joodse onderduikers verzorgde. Een andere broer, ds. Jacob Sterk van de Weg (5 maart 1913 Dordrecht- 5.4.1991 's Gravenhage), was gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Zevenbergen (1937-1945) en aldaar als verzetsman betrokken bij de hulp aan onderduikers; na de oorlog was hij legerpredikant (tot 1976).

Arie van de Weg voltooide zijn theologische studie aan Theologische Hoogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (2.5.1928); **gereformeerd** predikant te Ottoland (7.10.1928-11.9.1932), Oudewater (11.9.1932-12.9.1937), Oosterbeek (12.9.1937-1.11.1942) en Bussum (1.11.1942-26.11.1966).

Arie van de Weg trouwde op 2.10.1928 te Alblasserdam met **Cornelia Tuijtel** (geboren 7.5.1903 te Kinderdijk, Alblasserdam, dochter van bouwman/ veehouder Zeger Tuijtel [16.3.1855 Alblasserdam-13.7.1918 Alblasserdam] en Mourijntje Boon [25.6.1864

Alblasserdam-23.2.1939 Alblasserdam; begraven Begraafplaats 'Oude Torenhof' aldaar]-overleden 11.2.2008 te Bussum, begraven te Bussum).

"Slechts heel kort is hij (als legerpredikant' GCH) in militaire dienst geweest, vanaf de mobilisatie in 1939 tot juni 1940. Vocht hij in de meidagen van 1940 aan de Grebbeberg, na de capitulatie vocht hij door en nam een grote plaats in de illegaliteit in, zowel in Oosterbeek als in Bussum. Wie zijn militante geest heeft gekend, verwondert zich hierover niet". Ds. Van de Weg onderhield contacten met o.a. een verzetsgroep in Sneek, die (middels een geheime zender?) informatie doorgaf voor de regering in Londen: *"Van een heel andere zijde, namelijk van dominee Van der Weg, een bevriende predikant in Oosterbeek, kreeg ik (= verzetsman/ en gevangene in KZ Dachau, later: advocaat en procureur mr. Leo C. van der Tas, die ook contacten onderhield met de groep 'Zwaantje' van de arts Allard Lambertus Oosterhuis [19.7.1902 Delfzijl-1.1.1967 Killiney County Dún, Laoghaire Rathdown, Ierland] in Delfzijl); die groep zorgde er voor dat belangrijke berichten voor Londen meegenomen werden door schepen die van Delfzijl op Zweden voeren) op een gegeven moment de vraag op ik kans zag een bericht door te geven aan Londen. Zijn instructie liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Ga vrijdag in de namiddag naar smid (Hendrik Philippus) Rijpkema (19.7.1922 Sneek-18.11.2017 Edmonton, Canada) bij de Waterpoort in Sneek en zeg tegen hem: 'De groeten van oom Arie en hier ben ik'. De rest komt dan vanzelf in orde".*

"Onze wijkdominee vroeg in de loop van 1942 of we zeven Joden in huis wilden nemen. Natuurlijk, zei mijn moeder ja en een paar dagen later kwamen ze, ieder met een tas. Opeens was ons huis gevuld met een mengeling van verwondering, angst en zwijgzaamheid. Het is een wonder dat ze nooit werden gevonden". De onderduikers werden door ds. Van der Weg ondergebracht bij mevr. Adriana Laurina Bohlmeijer-de Jong (geboren 7.9.1889 Amsterdam-), Voormeulenweg 21 te Bussum. Haar man Nicolaas Bohlmeijer (3.10.1885 Nieuwer-Amstel-10.9.1942 Bussum), journalist *kerkelijk nieuws* bij 'De Standaard', was in hetzelfde jaar overleden en de beide zoons Nico Bohlmeijer (geboren 27.11.1923-) en de latere gereformeerde predikant Pieter Alexander Bohlmeijer (zie daar) moesten – vanwege de aanwezigheid van de onderduikers – voor tewerkstelling naar Duitsland: *"De aanwezigheid van de Joden in huis maakte dat Nico en ik niet konden onderduiken, toen we de brieven voor tewerkstelling in Duitsland ontvingen".* Ze keerden na de oorlog behouden terug.

Ds. Van de Weg werd nooit voorgedragen voor de *Yad Vashem*-onderscheiding. Een echtpaar uit zijn wijk, Cornelis (Cees) Vissers (23.4.1900 's Graveland, zoon van Adriaan Vissers, hoofd ener school, en Diena van den Broeck-1987), onderwijzer aan de christelijke school, en Amanda Petronella Vissers-Van der Linden (1901 Amsterdam-1993), die in oktober 1943 op verzoek van de predikant onderdak boden aan het Joodse echtpaar Andries Hoffmann (29.1.1916 Amsterdam, zoon van Simon Hoffmann [28.10.1882 Amsterdam-7.11.1936 Amsterdam] en Rijntje van Rood [13.12.1882 Hilversum-1.11.1958 Amsterdam]-1.8.2007 Jerusalem) en H elene Hoffmann-van Norden (2.2.1918 Amsterdam, dochter van Jonas van Norden [12.6.1884 Amsterdam-23.7.1943 Sobibor] en Johanna Bachrach [2.6.1881 Hamburg, D.-23.7.1943 Sobibor]-15.7.2005 Jerusalem) uit Amsterdam, ontvingen de onderscheiding wel (31.5.1966).

Lit.: Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw*, 27v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 916; B. Rietveld, *In memoriam ds. J.S. van de Weg* in: *Jaarboek 1992 GKN*, 502vv.; Leo van der Tas, *Overleven in Dachau*, 23; J.S. v.d. Weg, Tussen twee vuren (www.gereformeerdekerken.info/2019/05/23/tussen-twee-vuren/). A. Wind, *In memoriam ds. A. van de Weg* in: *Jaarboek 1967 GKN*, 476vv.

535a.

Olga (Olly) Roos (geboren 14.2.1929 te Amsterdam als dochter van reserveofficier/ handelaar Michiel [Machiel] Philip Roos [3.4.1902 Rotterdam, zoon van Izedoor Roos {7.12.1872 Loo,

Coevorden-23.4.1923 Stettin} en Olga Wittgensteiner {17.5.1879 Osnabruck-23.7.1943 Sobibor}-3.8.1977 Naarden] en Jeannette Sara Norden [21.3.1905 Amsterdam-22.3.1994 Bussum), die samen met haar ouders en zusje Dorine door bemiddeling van de gereformeerde predikant van Bussum (**ds. A. van de Weg?**) was ondergebracht bij 'een weduwe' (mevr. A.L. Bohlmeijer-de Jong? Zie ds. P.A. Bohlmeijer), vertelde in 2018 het volgende verhaal: *“Zij, haar ouders en zusje Dorine werden door een dominee ondergebracht bij een arm, streng gereformeerd gezin in Bussum. Er moest een vergoeding betaald worden aan de vrouw des huizes. Toen deze vrouw begreep dat zij aan onderduikers kon verdienen, nam ze steeds meer mensen in huis, in totaal zelfs veertien. Toen het geld op was, werden de gezinsleden gepest. Toen de vrouw uiteindelijk aankondigde dat het gezin moest vertrekken omdat er zogenaamd ‘verraad’ dreigde, eiste vader Roos, die grote moeite had met de situatie, een onderhoud met de predikant. Die kwam en zorgde ervoor dat Roos als eerste elders werd ondergebracht. Korte tijd daarna volgden ook de andere gezinsleden. Zo overleefden ze de oorlog.*

Docu: gefilmd interview met Olly Roos door Esther Göbel ten behoeve van de tentoonstelling *Samen weer aan tafel* in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam (23.2.-17.6.2018).

Lit.: *Het nieuwe fotoboek van Zevenbergen – Toen en nu 1939-1979, p.59.*

536.

Willem Jan Wegerif (geboren 10.6.1889 Utrecht, zoon van onderwijzer Willem Jan Wegerif Sr. [12.5.1850 Utrecht-2.9.1918 Utrecht] en Willemina Charlotta Mulder [24.8.1857 Apeldoorn-1931 Utrecht]-overleden 27.3.1967 Oosterbeek; crematie in stilte).

Proponent (1916), **remonstrants** predikant te Oude Wetering (19.3.1916-1917), te Alkmaar (1917-1919), te Dordrecht (9.11.1925-28.6.1925), Utrecht (5.7.1925-5.2.1933), Rotterdam (1933-18.4.1948) en Oosterbeek (1948-1954 wegens emeritaat).

Gehuwd op 9.3.1916 te Utrecht met **Cornelia Elisabeth Jansen** (geboren 14.10.1892 te Utrecht, dochter van Cornelis Jansen Czn. [1867-1959] en Elisabeth Maria Gerharda Tiemenda Wilten [1865-] overleden-).

“Bij het doorwerken van de notulen van de kerkenraad van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam kwam ik de doop door ds. W.J. Wegerif tegen van een Joodse jongen die ook de oorlog heeft overleefd” (Tjaard Barnard (geboren 1.4.1968 Naarden), rector van het Remonstrants Seminarium). De tekst in de notulen luist als volgt: *‘Ds. Wegerif deelt mede, dat a.s. Zondag door hem gedoopt wordt (volgt onleesbare anderhalve regel). Hij stelt daarover(?) een vraag. Iedereen is vrij in onzen Gemeenten zijn kinderen te laten doopen (volgen twee onleesbaar gemaakte teksten).*

Ds. Barnard heeft ontdekt dat het hier om Paul Hellmann (geboren 6.3.1935 te Rotterdam als zoon van mr. Bernhard Wolfgang Hellmann [7.11.1903 Wenen-2.4.1943 Sobibor] en Clarissa Hauchmann [16.1.1909 Rotterdam-1974 Noordwijk]; gescheiden) ging, die inderdaad op de genoemde zondag gedoopt werd. Hij overleefde de oorlog, werd journalist/ redacteur NRC-Handelsblad), en schreef in 2009 zijn levensverhaal *‘Mijn grote verwachtingen. Herinneringen.* Datzelfde jaar was hij medeaanklager in het proces tegen de Oekraïense oorlogsmisdadiger John (Mykolaiovych) Demjanjuk (3.4.1920 Makharintsy, Oekraïne-17.3.2012 Bad Feilnbach). Citaat: *‘het zal in deze zelfde periode zijn geweest, misschien iets eerder, dat mijn ouders en ik op een zondagochtend langs de Westersingel liepen, op weg naar de remonstrantse kerk. Het christelijk geloof speelde in hun leven geen enkele rol, maar nu hadden ze gehoord dat het verstandig zou zijn als hun zoon werd gedoopt. Ik had nauwelijks een idee wat dit inhield, maar zodra we het hoge, gewelfde kerkgebouw binnengingen werd het me bang te moede. Op een gegeven moment stond ik met knikkende knieën opzij van de kansel, in het zicht van een menigte onbekenden die toekeek hoe de*

dominee eerst een baby en daarna mijn voorhoofd besprenkelde. Vol schaamte starend naar de grond liep ik later tussen mijn ouders in naar buiten. Een dag later mocht Paul van zijn ouders een cadeautje uitzoeken in de speelgoedwinkel, zoals dat ook gebeurde als hij bij de tandarts was geweest. Hij heeft met zijn moeder de oorlog overleefd in de onderduik (hij sinds 1941, ten huize van een dochter van het echtpaar Krölller-Müller op de Veluwe), waarbij zijn doopbewijs geen enkele betekenis heeft gehad. Zijn vader werd verraden en kwam om in Sobibor. Zijn grootmoeder Irene Helmann-Redlich (3.11.1882 Gödting, Tsjechië-6.3.1944 Auschwitz] gehuwd met Dr.Jur. Paul Helmann Sr. [19.4.1876 Wenen-8.12.1938 Wenen] uit Wenen) stierf in Auschwitz. Paul's moeder heeft hem na de oorlog niet opgehaald, waardoor hij opgroeide in een pleeggezin, dat van niemand minder dan stripauteur Marten Toonder (2.5.1912 Rotterdam-27.7.2005 Laren NH) en zijn vrouw. Bij de afscheidsdienst van ds.Wegerif op 18.4.1948 te Rotterdam werden drie nieuwe klokken (nadat de vorige door de Duitsers waren weg geroofd en omgesmolten) in de toren van de Remonstrantse Kerk aan de Westersingel in Rotterdam in gebruik genomen. Ze dragen de namen 'Unitas', 'Libertas' en 'Caritas'. De 'Vrijheidsklok' werd bij die gelegenheid aangeboden door ds. Wegerif en zijn vrouw ter nagedachtenis aan hun zoon Cornelis Wegerif (geboren 20.12.1919 te Dordrecht) - Cees Wegerif was controleur van de bibliotheken en vaandrig bij de luchtdoelartillerie. Na de capitulatie in 1940 trad hij toe tot de Ordendienst (OD), die zich o.a. bezig hield met spionage. Wegerif werkte bij de inlichtingendienst van de OD onder leiding van ir. Johan van Hattem (7.5.1914 Soerabaja, NOI-20.7.1943 Leusderheide; postuum onderscheiden met *Bronzen Leeuw*) en was adjudant van jhr. Joan Schimmelpenninck (30.9.1887 Rhenen-29.7.1943 Leusderheide), oprichter in 1940 van een inlichtingendienst, die later toetrad tot de OD (Orde Dienst). Cees Wegerif stond terecht tijdens het Tweede OD-proces en werd met negentien anderen ter dood veroordeeld en d.d. 20.7.1943 gefusilleerd op de Leusderheide; hij ligt begraven in de Nederlandse Erehof op Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort, 12 C 155). Te hunner nagedachtenis werd op 24.4.1954 een gedenkkruis met hun namen opgericht in het Jannetjesdal. Cees Wegerif werd postuum onderscheiden met het *Bronzen Kruis*.

Bibl.: G.J. Heering, L.j. van Holk en W.J. Wegerif, *De Remonstrantsche Broederschap – Wat zij is en wat zij wil* (Lochem, 1941)

Lit.: Tjaard Barnard, artikel 'Vertel mij verhalen over de oorlog!' op site *Korte berichten/ Creatief met Remonstranten* (www.remonstranten.nl/adrem/jaargang-2016/april/korte-berichten); Tjaard Barnard, artikel 'Goed of fout? Remonstranten in de Tweede Wereldoorlog' op site www.remonstranten.nl/adrem/jaargang-2017/mei-2017. J.G. de Bijll Nachenius-Sterkenburg, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)* 28; Paul Helmann, *Mijn grote verwachtingen, Herinneringen* (2009); Paul Helmann, *Irene, mijn grootmoeder* (2015); Carel Peeters, *Er moest Paul Hellmann nog veel duidelijk worden (Vrij Nederland, 28.8.2015)*; Lies Schneiders, *Onafgedane zaken: Paul Hellmann over de onderduik, loyaliteiten, houvast en schrijven* (psychotraumanet; 2010).

537.

Drs. Jan Weggemans (geboren 20.9.1903 te Coevorden, zoon van landbouwer en commies bij 's Rijks belastingen Geert Weggemans [28.7.1858 Valthe-17.2.1937 Amsterdam], die eerder gehuwd was met Trijntje Dries [2.1.1860 Odoorn-1.12.1883 Valthe], en Wilmina Klingenberg [3.10.1871 Schoonebeek, Gemeente Dalen, Schoonebeek-7.6.1933 Amsterdam]-overleden 11.8.1975 te Nunspeet, Kastanjelaan 17a; begraven Begraafplaats-Oost te Nunspeet).

Studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum); kandidaat (27.3.1928); doctoraal (18.5.1934); godsdienstleraar aan de Christelijke H.B.S. te Amsterdam (1928-1932); **gereformeerd** predikant te Beetgum (24.7.1932, bevestigd door ds. C. Lindeboom [12.7.1872 's Hertogenbosch-

16.1.1938 Amsterdam]-30.1.1938), te Leiden (8.2.1938-maart 1946) en te Hilversum (9.5.1946-1.4.1969 wegens emeritaat). Daarna nog hulpdiensten te Hilversum.

Gehuwd op 27.12.1928 te Amsterdam met **Minke Kooij** (27.4.1907 Amsterdam-Wartergraafsmeer, dochter van werkman Huigo Kooij [30.1.1885 Amsterdam, Kleine Kattenburgerstraat 16- 22.5.1959 Hilversum] en Boukje Draaijer [19.12.1881, Berlikum, Menaldumadeel-7.6.1959 Hilversum]-27.8.1986 Nunspeet).

Ds. Weggemans “*stak* (in zijn gebeden) *zijn koningsgezindheid niet onder stoelen of banken. Dat bracht gemeenteleden ertoe brieven te schrijven aan de kerkeraad met de waarschuwing dat hij op deze manier het gereformeerde leven in gevaar bracht*” (Janssens/Sol, 30). Hij trok zich daar kennelijk weinig van aan, want hij was naast zijn drukke werk – hij zou zijn handen vol krijgen aan de ‘Vrijmaking in Leiden’ – ook zeer actief in het onderduikerswerk te Leiden. Zie ook zijn collega’s R.C. Harder, J.J. Dijk, J. Ubbink, H. Post, P. Eldering, W. ’s Jacobs-Vaillant en G.J. Heering.

Lit.: Roelof Janssens. Chris Sol, *De Vrijmaking in Leiden*, 27, 30, 37, 43, 47, 49-52, 54v., 57, 60v., 63, 65v., 68, 72-75, 81, 86v., 98, 100, 102 en 115; A. Siebelt, *Hij zit bij de onderduikersbond*, 161; J. Thomas, *In Memoriam*, in: *Jaarboek 1976 GKN*, 516v.

538.

Johan Bernard Welmers (geboren 4.2.1907 te Diepenheim, zoon van Albertus Welmers [3.2.1869 Gelselaar, Borculo-16.6.1947 Goor] en Rijkje van Garderen [29.5.1878 Maarn-7.4.1960 Zwolle]-overleden 2.5.2004 te Zwolle; begraven Verenigingsbegraafplaats Bergklooster te Zwolle).

Hij studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; verrichtte hulpdiensten te Giessendam, Neder-Hardinxveld en Sliedrecht (voor de evangelisatiearbeid; 1.10.1937-1939); later te Sliedrecht alleen (voor de evangelisatie-arbeid; 1939-28.9.1941) en van maart 1941-september 1941 hulpdiensten te Sliedrecht en Papendrecht als kandidaat en tot oktober 1942 als **gereformeerd** predikant; predikant te Papendrecht (28.9.1941-19.4.1945); op 10.4.1945 overgegaan naar **de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt** en predikant te Langeslag-Heino (1946) en op zeker moment ging hij daar over naar **de Nederlands Gereformeerde Kerk**; in 1977 ging hij met emeritaat.

Op 23.9.1941 te Sliedrecht gehuwd met **Maria van Neutegem** (geboren 5.1.1921 te Sliedrecht, dochter van Adriaan Florus van Neutegem [2.7.1881 Ridderkerk-18.10.1937; begraven Algemene Begraafplaats Sliedrecht, hoofdonderwijzer te Sliedrecht, en Margaretha Helena Duijser 22.3.1880 Zwijndrecht-26.12.1960]-overleden 15.8.2007 te Zwolle; begraven Verenigings-begraafplaats Bergklooster te Zwolle).

Bij de Dodenherdenking op 4.5.2017 te Papendrecht werd verteld dat ds. Welmers tijdens de oorlog Joodse onderduikers zou hebben verborgen in zijn woonplaats (mededeling van mevr. Erie van Veelen-van Neutegem uit Biddinghuizen).

539.

Leendert Johannes Wesseldijk Jr. (geboren 27.12.1914 te Amboina of Ambon NOI-overleden op 27.5.2002 te Nijmegen; crematie in Crematorium ‘*Rijk van Nijmegen*’, Beuningen). Leendert Johannes was een zoon van ds. Leendert Johannes Wesseldijk Sr. [30.3.1870 Lochem-21.1.1953 Zeist en daar begraven], hervormd predikant en emeritus tijdens de oorlogsjaren, gehuwd op 28.5.1903 te Hilversum met Adriana Wilhelmina Keers [8.6.1872 Enschede, dochter van ds. Aris Keers [1834 Hilversum-1901 Hilversum] en Cornelia van Dompelaar [1837 -1908]-21.1.1953 Zeist], tante van ds. Cornelis Keers, zie daar). Beide overleden op 21.3.1953 te Zeist t.g.v. koolmonoxide-vergiftiging. Leenderts zuster Josepha Johanna Wesseldijk (1904-1992) was de tweede echtgenote van ds. Albert

Nicolaas Tonsbeek (1892-1961; zie daar). Zijn ene broer ds. Willem Wesseldijk (5.3.1907 Rijnsaterwoude-16.4.1983 Baarn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Baarn) was gehuwd met Johanna Tasseron (19.3.1907 's Gravenhage, dochter van Johannes Tasseron en Adriaantje Zaal-3.1.1982), zuster van ds. Pieter Leendert Tasseron (zie daar). En een andere, ds. Hendrik Jan Frederik Wesseldijk (10.4.1908 Rijnsaterwoude-29.4.1977 's Gravenhage), was tijdens de oorlog hervormd predikant te Eindhoven (1939-1956) en in 1940 vrijwillig legerpredikant in het krijgsgevangenenkamp te Stanislaw/ Neubrandenburg (Polen). Na de oorlog werd hij secretaris van de Generale Financiële Raad der Nederlands Hervormde Kerk en in 1948 praeses van de Generale Synode der NHK. Hij was gehuwd met 1) op 29.8.1933 te Steenwijk met Margje ten Kate (22.1.1910 Steenwijk, dochter van grossier Jacob ten Kate [1884-1932] en Dina de Boer [1885-1955]-14.7.1964 Eindhoven, een nicht van ds. Anton Geertruidus Bernardinus ten Kate, zie daar) en 2) op 2.7.1966 te 's Gravenhage met Johanna Catharina Pater (14.2.1928 's Gravenhage-6.10.2006 's Gravenhage). De hervormde luchtmachtpredikant Willem Pieter Johannes Wesseldijk (1.10.1920 Posso, NOI-27.12.1999) was een volle neef van Leendert Johannes Wesseldijk; hij was gehuwd met Anna Helena Bedijs (11.10.1921 's Gravenhage-).

Ds. L.J.Wesseldijk Jr. was **hervormd** proponent (1942), hervormd hulppredikant te Warnsveld (1.9.1942), te Lemelerveld (4.6.1944-28.9.1947) en te Neerbosch-Hees (5.10.1947); emeritus: 27.12.1979.

Gehuwd met **Gerry Haasbroek**.

Op 27.3.1970 ontving ds. Wesseldijk de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij gedurende de oorlog onderdak had geboden aan Hanna Elisabeth van Norden (dochter van kleermaker Meijer van Norden [22.5.1887 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor] en Martha Verduin [26.7.1890 Diemen-11.6.1943 Sobibor] uit Amsterdam – haar zusje Elisabeth Mathilda van Norden bracht hij elders onder – en aan Willie Rood. Het echtpaar Van Norden had een kleine schuilplaats gebouwd in hun huis op het adres Spinozastraat 3hs te Amsterdam, waar hun beide kinderen zich konden verbergen toen hun ouders op 26.5.1943 werden weggevoerd. Willie Rood was ondergedoken bij ds. A.J.W. Vogelaar (zie daar) in Lemelerveld,, maar omdat ze daar nooit naar buiten kon, haalde ds. Wesseldijk haar af en toe en paar weken bij zich in huis, zodat ze meer bewegingsvrijheid had. *“In november 1943 vroeg de dominee uit Lemelerveld (zeker ds. Wesseldijk, volgens ir. Henk Keers, zoon van ds. C. Keers, zie daar) aan huisarts J. Schuringa (= Jacobus ‘oom Coos’ Marcus Schuringa [25.2.1905 Windeweer-25.10.1960 Ommen; Begraafplaats Ommen], De Ruytersingel 16, Nijverdal) en zijn vrouw Jacoba ‘tante Toos’ Henderika Beuker [11.9.1905 Wildervank-7.7.2006 Ommen; begraven te Ommen] te Nijverdal of zij het zesjarige joods meisje Myra Wolffers in huis wilden nemen, dat toen samen met haar moeder bij hem inwoonde. Zij wilden het meisje graag in huis nemen, maar haar moeder werd niet ingelicht waar of bij wie het kind onderdook, zodat ze niets kon verklappen als ze ooit zou worden verhoord. Tante Toos heeft Myra toen opgehaald met een taxi, met achterlating van haar huilende moeder. Naar spoedig bleek had ook Myra longontsteking, en de Schuringa's waren bevreesd dat ze er aan zou bezwijken. Gelukkig herstelde ze en in april 1944 kwam haar moeder, die niet buiten haar kon, haar weer ophalen. Haar jongste dochter, Irene, geboren in januari 1941 werd toen bij de Schuringa's ondergebracht. Irene was al op een aantal andere schuiladressen geweest en was daardoor onhandelbaar geworden; ze hilde hysterisch. ‘Tante Toos’ wist met haar eindeloze geduld en genegenheid het vertrouwen van Irene te winnen, en het meisje werd rustig toen ze merkte dat ze kon blijven”. ... “Op 21 november 1999 werden Jacobus Schuringa en zijn vrouw Jacoba Schuringa-Beuker door Yad Vashem erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren”.*

Lit.: Ben van Kaam/ Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij* (H.F.J. Wesseldijk), 120, 123, 178v., 182v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 798, 852 en 959; in

de lijst van *Yad Vashem* staat zijn naam fout vermeld: Leendert Jacobus Wesseldijk i.p.v. Leendert Johannes Wesseldijk); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 647, II, 192.

540.

Lambrecht Willem Wessels (geboren 27.2.1905 te Goes, zoon van koopman Philippus Wessels [31.8.1869 Goes-6.7.1941 Goes; begraven te Goes] en Maria Cornelia Lamain [1.2.1869 Wissenkerke-3.6.1923 Goes; begraven te Goes]-overleden 10.12.1945 te Lemmer; begraven Oude Algemene Begraafplaats aan de Straatweg te Lemmer). Hij was een broer van ds. Izak Krijn Wessels (17.1.1896 Goes-5.3.1939 Harlingen), hervormd predikant te Veere, Burum-Warfstermolen en Harlingen.

Gereformeerd predikant te Abcoude (22.9.1929-1.3.1936) en te Lemmer (8.3.1936-10.12.1945; hij was opvolger van ds. Bote Gosens de Bruijn (30.4.1900-Purmerend-14.4.1960 Amsterdam), gehuwd met Cornelia Kapteyn (29.1.1903 Oegstgeest-13.8.1965 Amsterdam, zuster van ds. Cornelis Kapteyn, zie daar), die in 1930 onderwijzer/ schrijver Fedde Schurer (25.7.1898 Drachten-19.3.1968 Heerenveen) onder censuur had gesteld vanwege zijn pacifistische overtuiging en in 1935 om een andere reden uit zijn ambt werd gezet). Overigens oordeelde prof.dr. Reinier Schippers (zie daar), hoogleraar ethiek en later Nieuwe Testament aan de VU, na de oorlog in zijn belangrijke boek *'De Gereformeerde Zede'* geheel anders over Schurer. Hij herinnerde aan *"allerlei vragen die tijdens de Duitse bezetting van ons Vaderland menig geweten gekweld hebben. Romeinen 13 was voor velen niet meer zo duidelijk als het vóór 1940 door de voorzitter van onze kiesvereniging Nederland en Oranje gelezen werd bij de opening van de vergadering. En wie had gelijk, iemand als Janse, die zich voor een lijdelijke houding beriep op het voorbeeld en op de prediking van Jeremia, of iemand als Fedde Schurer, die het bijbelse drama 'Simson' dichtte en er het actieve verzet mee aanwakkerde?"*

Gehuwd met **Maria van 't Sant** (geboren 10.6.1906 Gorinchem, dochter van Dirk van 't Sant [1859 Gorinchem-1947] en Antonia Fierant [7.2.1864 Est en Opijnen-1949]-overleden 21.11.1984 Laren).

"Tijdens de bezetting was hij veler vriend en beschermer; tallozen hebben bij hem aangeklopt en vonden steun bij hem en zijn echtgenoot". "In het voorjaar van 1944 bracht dominee Wessels, wiens kerkdiensten zij altijd bijwoonden, een bezoek aan de ondergedoken Joden om samen met hen het verhaal van de uittocht uit Egypte, als vervanging voor de seder ter gelegenheid van Pesach".

Lit.: *In memoriam Ds. L.W. Wessels* in: *Jaarboek 1946 der GKN; Louis de Groot, ex-joods onderduiker, blijft Friese helpers dankbaar* in: www.spanvis.co/lemmer/oorlog-lemmer-lemsterland/louisdegroot (1 en 2); *Rechtvaardigen onder de Volkeren*; R. Schippers, *De Gereformeerde Zede* (Kampen, 1954), 154v.

541.

Gerbrand Westmijse (geboren 28.11.1888 te Purmerend, zoon van koster Garbrand Westmijse [28.3.1849 Purmerend-10.10.1935 Purmerend; aldaar begraven] en Anna Christina Suidema [10.1.1849 Edam-28.5.1921 Purmerend; aldaar begraven]-overleden 5.9.1948 te Rotterdam; crematie 10.9.1948 Crematorium 'Westerveld' te Driehuis). Zijn zuster, naaister Trijntje Westmijse (3.11.1877 Purmerend-2.6.1950 Amsterdam) huwde op 30.4.1913 te Purmerend de Joodse diamantbewerker Henri Perels (31.3.1876, Parijs, Fr., zoon van Baruch Henry Perels 1854-1925] en Rachel Okker [1852-1925]-31.5.1957 Amsterdam); zijn zuster Eva Perels (26.9.1877 Parijs-11.9.1942 Auschwitz) overleefde de oorlog niet. Zij was op 28.3.1912 te Zaandam gehuwd met kantoorbediende Jacob Bonnettemaker (23.11.1883 Amsterdam-11.9.1942 Auschwitz).

Gerbrand Westmijse studeerde theologie aan de RU Leiden; theologisch kandidaat (1916); **vrijzinnig hervormd** predikant en fameus kanselredenaar te Wildervank (30.4.1916-1919), Drachten (18.5.1919-26.9.1920), Warfhuizen (1920-1924) en nog eens Drachten (23.11.1924-4.12.1932 wegens emeritaat); daarna predikant te Rotterdam voor de plaatselijke afdeling van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Nederland; 11.12.1932-september 1948).

Gehuwd op 10.3.1921 te Purmerend met **Wilhelmina Sophia Maria Schmitz** (geboren 6.1.1895 te Zaandam, dochter van boekhouder Karl Wilhelm Joseph Schmitz [20.12.1853 Oberpleis, oostelijk van Königswinter am Rhein, D.-21.2.1925 Zaandam] en Elizabeth Johanna Frederika Hendrika Schoof [20.9.1957 Norg-3.1.1945 Zaandam]-overleden 12.10.1953 Oss).

We hadden nog wel een poging gedaan om te redden wat te redden viel. Er bestond een of andere bepaling die sprak over vrijstelling van transport voor Joden indien zij "eine christliche Religion angehörig sind". Voor de Rotterdamse vrijzinnige predikant drs. Gerbrand Westmijse was dat voldoende om te trachten zoveel mogelijk Joden onder die bepaling te doen vallen. In samenwerking met de kerkeeraad van de Nederlands Hervormde kerk in het Zuidhollandse Rijswijk – er moest een officieel kerkgenootschap bij ingeschakeld worden, dat was een eis – verzamelde hij een vijftigtal Joden in zijn verduisterde woning aan de Bergweg (179, Rotterdam-Noord; GCH). Om geen opzien te baren, arriveerden ze in kleine groepjes met tussenpozen van een kwartier. Toen ze er allemaal waren, heeft hij in die halve duisternis, gekleed in toga, gesproken over Nicodemus tot wie Jezus kwam in de nacht. Een ontroerende samenkomst vol hunkering naar leven. Officieel geregistreerd nu in de boeken van de Nederlands Hervormde kerk van Rijswijk die, zoals dat heette "de vrijzinnige richting was toegedaan", verlieten de Joden stuk voor stuk als "papierenen christenen" weer het domineeshuis aan de Rotterdamse Bergweg, dat "En toch..." heette.

Bron: item 'Vrijzinnige predikanten in het verzet' op www.vrijzinnig.nl.

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente*, 302; A.E. Fransen, 'Mitsgader hare volheid', 48, 79, 81, 86vv., 89v., 92, 100; Wim Verhagen, artikel *Hij kon niet anders*, in: *Kerst 1944*, 10.

542.

Willemien (Wil) Suze Wiardi Beckman (geboren 1.9.1906 te Nijmegen, dochter van zenuwarts/ psychiater dr. Jacob Wiardi Beckman [7.2.1868 Amsterdam-10.4.1938 Nijmegen], mede-oprichter en geneesheer-directeur van sanatorium Berkenoord te Nijmegen, en verpleegkundige Binnengasthuis Amsterdam Everdina Suzanna Kuenen [27.4.1870 Leiden, dochter van prof.dr. Abraham Kuenen {16.9.1828 Haarlem-10.12.1891 Leiden; begraven Begraafplaats Groenesteeg Leiden [nr. 2.521}], hoogleraar in de vakken van het Oude Testament, de hermeneutiek, de tekstkritiek van het Nieuwe Testament, de encyclopedie en de methologie, en de ethiek aan de RU Leiden, en Wiepkje Muurling [29.7.1833 Stiens-29.3.1883 Leiden]-26.9.1920 Nijmegen]-overleden 29.12. 1988 's Gravenhage; crematie in besloten kring). Zij was een zuster van de SDAP-politicus (o.a. secretaris van mr. Pieter Jelles Troelstra [20.4.1860 Leeuwarden-12.5.1930 's Gravenhage) en verzetsman dr. Herman Bernard 'Stuuf' Wiardi Beckman (4.2.1904 Nijmegen-15.3.1945 KZ Dachau; zie ds. Francois Kleijn).

Wil Wiardi Beckman was proponent te Amsterdam (1931) en **remonstrants** hulppredikant (april 1931-1938) en jeugdpredikant (1931-1971 wegens emeritaat) te 's Gravenhage en collega van de predikanten dr. Johan Carel Antonie Fetter (zie daar) en ds. Francois Kleijn (zie daar), met wie ze zich samen inzette voor de hulp aan vervolgte Joden en Joodse onderduikers..

Lit.: Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel*, 71, 259, 319, 332; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 86; Prof.dr. A. van Biemen, *Willem Banning (1888-1971) - Terugblik en perspectief*, 55v., 60, 131, 140; J.C.A. Fetter, *Herinneringen*, 164, 190; drs. Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*. 1996), 125, 127vv., 136, 138, 143, 147, 165,

543.

Jan Wiepkema, ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 26.5.1901 te Thesinge/ Ten Boer, zoon van boer Pieter Wiepkema [28.10.1871 Bedum-30.11.1937 Bedum] en Engelina Bouwsema [24.5.1873 Thesinge-25.5.1909 Thesinge]-overleden 14.9.1967 Zaandam; begraven 17.9.1967 Begraafplaats te Thesinge).

Studie Theologische studie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1927); **gereformeerd** predikant te Neede-Rekken (oktober 1927-mei 1931), te Duisburg-Ruhrort, speciaal voor de schippers (juni 1931-juli 1936), te Tiel (juli 1936-juli 1947), te Roden (juli 1947-september 1953) en nogmaals te Duisburg-Ruhrort (september 1953-juni 1966 wegens emeritaat).

Gehuwd op 29.9.1927 te Thesinge met **Pieterke van de Borg** (geboren 18.5.1901 te Thesinge, dochter van winkelier Reinder van de Borg [16.11.1845 Ranum, gemeente Winsum-2.7.1922 Garmerwolde] en Trientje Stuurwold [3.5.1857 Thesinge-3.7.1932 Garmerwolde]-overleden 10.2.1967).

Hij heeft het daar (in Tiel, GCH) vooral gedurende de oorlog hard te verduren gehad. Het begon met de evacuatie bij de invasie van '40 en in '45 lag Tiel maandenlang in de frontlinie en werd in een rokende puinhoop veranderd. Vanzelf was Wiepkema verzetsman en lid van de landelijke onderduikersorganisatie. In het LO-district Geldermalsen e.o., waartoe ook Tiel behoorde, evenals de 'hervormde pastorie van Rhenoy en Acqouy' (van ds. J.M. van der Linde, zie daar), werden relatief weinig Joden ondergebracht. Overigens konden 57 van de 84 Joodse inwoners van Tiel wel onderduiken. Uiteindelijk overleefden 41 Joodse Tielenaars de oorlog.

Lit.: J.Boss, *In memoriam ds. J.Wiepkema in: Jaarboek 1968 GKN*, 487v.' Tjeerd Vrij, *Bittere tranen*.

544.

Egbert Mark Wierda (geboren 26.4.1918 te Leeuwarden, zoon van generaloog Jan Wierda [9.6.1886 Wolvega-17.12.1960 Leeuwarden] en Gerbina Eelcina Simonetta Ynzonides [1.2.1885 Buitenpost-10.11.1970 Wolvega]-met zijn beide jongere broers Klaas Jan Wypcke Wierda (geboren 21.5.1921 te Leeuwarden) en Hyltje Wierda (geboren 3.1.1925 te Leeuwarden) gefusilleerd op 11.4.1945 bij de brug over de Harlingertrekvaart te Dronrijp; begraven Erehof, Noorderbegraafplaats te Leeuwarden, 4 IE 5)

Egbert Wierda was **gereformeerd**; hij studeerde aanvankelijk aan de Technische Hogeschool te Delft, later als student theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij vocht als reserve-officier bij de genie tijdens de meidagen van 1940; lid verzet (lid van sabotage- en spionagegroep en actief bij wapendroppings). Hij was met zijn beide broers ondergedoken bij ds. Gerrit Hagens in Leeuwarden (zie daar).

Op 3.6.1982 ontving hij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij zijn Joodse vriend Izak de Vries, die hij nog uit Delft kende, aan een onderduikplek had geholpen. In Leeuwarden (Verzetswijk) werd een straat naar de broers genoemd.

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 233; *Het Grote Gebod*, I, pp. 161 en 176; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 971; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 127, 130v., 140vv.; P. Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland III*, 358.

545.

Everinus van Wieringen Jr., ridder *Orde Oranje-Nassau*, drager *Verzetshedenkingskruis*, drager *Croix des Combattants de l' Europe*, drager zilveren kruis *Orde Erkentelijkheid van het Nationaal Verbond der Belgische Oorlogskruisen* (geboren 23.12.1907 te Kattendijke, zoon van jachtopziener Everinus van Wieringen Sr. [21.1.1873 Schiedam-20.1.1948 Rotterdam] en Leuntje (Leu) de Dreu [11.2.1875 Goes-27.3.1941 Goes]-overleden 4.4.1992 te Blaricum; begraafplaats 'Hofwijk' te Rotterdam-Overschie; geruimd?).

E. van Wieringen studeerde theologie aan de RU Utrecht en werkte van 1934 tot 1937 als jeugdleader in de A.M.V.J bij dr. J. Eijkman (zie daar); **hervormd** predikant te Urk (2.1.1936-1942), Werkendam (25.10.1942-4.8.1946) en Rotterdam-Overschie (11.8.1946-23.12.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd met 1) **Jannetje Heineman** (geboren 3.4.1913 Hilversum, dochter van directeur Jan Heineman [4.3.1877 Weesp] en Fijtje Ridder [24.3.1878 Weesp]-31.5.1981 Rotterdam) en 2) met **Lied Brouwer**.

Ds. Van Wieringen was tijdens de oorlog lid van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (met name hielp hij Joden en piloten) en lid van de verzetsgroep-'André', die zich o.m. bezig hield met frontline-crossings door de Biesbosch en inlichtingenwerk voor het Bureau Inlichtingen (BI); daarvoor ontving hij op 26.4.1971 te Haarlem met 34 anderen het *Croix des Combattants de l' Europe*.

546.

Gabe Klaas Wiersma (geboren 26.9.1890 Aengwirden/ Heerenveen, zoon van restaurateur Harke Gabes Wiersma [14.3.1857 Hallum, Ferwerderadeel-13.3.1941 Bolsward] en Attje Alles Wymenga [14.11.1862 Bergum-15.7.1936 Bolsward]-overleden 27.6.1980 Molkwerum).

Kantoorbediende, **hervormd** kandidaat te 's Gravenhage, predikant te Schiermonnikoog (18.5.1930-18.8.1935) Noordwolde (Fr.; 1935-1942>), Herwen (classis Nijmegen <- 28.8.1949) en Wynaldum (1949-1956 wegens emeritaat).

Gehuwd 1) op 1.6.1917 te 's Gravenhage met **Anna Bouwina Steensma** (geboren 23.11.1896 Groningen, dochter van Jelte Minne Steensma [10.9.1863 Franeker-4.1.1938 Groningen] en Trientje de Waard [9.1.1867 Grijpskerk-26.7.1945 Heerenveen]; gescheiden 15.10.1952 's Gravenhage) en 2) c. 1955 met **Meinsina Jannette Faber** (8.7.1912 Schiermonnikoog, dochter van gezagvoerder Leendert Faber [21.11.1874 Schiermonnikoog-17.11.1966 Schiermonnikoog; daar begraven] en Trijntje Maria Grilk [14.1.1874 Schiermonnikoog-28.7.1943 Schiermonnikoog]-overleden te Haarlem); lerares in het godsdienstonderwijs NPB (1936), hervormd hulppredikant te Schiermonnikoog (1943-1945); woonachtig te Middelharnis (1945), Oosthuizen, Amsterdam en bij haar broer electro-technicus Feije Faber [1.4.1908 Schiermonnikoog-6.9.1989 Amsterdam) en schoonzus Christina Faber-Draayer [30.3.1916 Rotterdam-9.3.1988 Dokkum; begraven Schiermonnikoog] te Haarlem (1952-1952). Ds. Gabe Klaas Wiersma en Anna Bouwina Steensma waren de ouders van de lithograaf, tekenaar, kunstschilder, pentekenaar, pastellist en etsar Harke Gabe Wiersma (11.5.1918 's Gravenhage-27.12.1985 Bloemendaal).

In 1939 vestigde zich de Joodse handelaar in huiden en lompen Izak Muller (15.6.1915, Hagen, D., zoon van Arend Muller [28.11.1888 Groningen-31.12.1942 Extern Kommando Bobrek] en Vogelina Falkenburg [15.7.1885 Groningen-19.10.1942 Auschwitz]-27.8.2003 Drachten), gehuwd op 12.4.1939 te Den Ham met Hendrina Falkenburg (20.1.1920 Den Ham, dochter van Mozes Falkenburg [25.3.1888 Groningen-14.9.1942 Auschwitz] en Lea Lena Schlosser [26.4.1886 Den Ham-14.12.1842 Auschwitz]-3.1.2000 Drachten) en dochter Betsy (= Beppie Muller [11.11.1939 Groningen; gehuwd met Pieter de Vos [3.5.1939-5.11.1984 Drachten) aan de Nieuwbuurt (nu Nieuwstraat A 301.H) in Noordwolde. Tijdens de oorlog konden ze zich nog geruime tijd staande houden, maar in februari 1943

moesten ze onderduiken. Izaäk en Hendrina vonden gedurende drie jaar onderdak bij ‘Zwarte’ Klaas Christoffel Kraan (20.10.1906 Paramaribo, zoon van Klaas Kraan Sr., die als soldaat in Paramaribo trouwde met een Surinaamse vrouw, maar later tijdens militaire acties in Atjeh (Sumatra, NOI) vermist raakte.-8.2.1955 Heerenveen, begraven Noordwolde). Klaas Jr. werkte aanvankelijk als arbeider in een rotanfabriek en werd later verzekeringsagent. Hij trouwde in 1926 met Hendrica (Riek) Kuiters (26.6.1905 Weststellingwerf-5.8.1983; begraven Noordwolde) en betrok met haar met haar een woning aan de Hellingstraat in Noordwolde. Daar werd ook hun dochter Wietske geboren. Begin 1943 dook het echtpaar Muller zoals gezegd onder onder bij de familie Kraan. Omdat er te weinig ruimte was – er zouden later nog drie andere onderduikers (jongens die voor de *Arbeitseinsatz* moesten werken in Kamp Vledder) bij komen – werd dochter Bep naar elders overgebracht: ‘*De plaatselijke dominee* (zeker ds. G.K. Wiersma van Noordwolde) *bracht Betsy* (of Bep) *Muller onder bij het gezin G.J. Bronswijk op de Oostvierderparten* (in Wilhelminaoord)’. Op zeker moment werd Hendrina Muller ernstig ziek (nierstenen) waarop de plaatselijke huisarts en verzetsman Verdenius haar tijdelijk onderbracht op de boerderij van de familie De Vries te Steggerda. Later werd ze weer herenigd met haar echtgenoot. Uiteindelijk konden de drie jongens niet langer blijven en werden naar elders overgebracht. Voorzichtigheidshalve bracht Dokter Thomas Hendrik Verdenius (15.8.1901 Heerde-5.1.1945 Crackstate Heerenveen t.g.v. suicide; begraven N.H. Begraafplaats Noordwolde; hij was lid van de LO en de OD) het echtpaar – zogenaamd als evacués – tijdelijk onderdak bij de burens van de familie De Vries. In de zomer van 1944 verhuisden ze naar de familie S. Visser op De Hoeve (tussen Wolvega en Noordwolde) om tenslotte weer terug te keren naar de familie Kraan aan de Hellingstraat te Noordwolde waar ze tot het einde van de oorlog konden blijven. Het echtpaar Wiersma zelf boodt in hun pastorie te Noordwolde een veilig onderdak aan de Joodse vrouw Betty (‘Betsy’) Halberstadt (10.10.1908 Amsterdam, dochter van Victor Halberstadt [23.5.1877 Amsterdam-26.1.1939 Amsterdam] en Rebekka Nias [29.12.1876 Alkmaar-15.3.1954 Amsterdam]-5.3.2003 Amsterdam; begraven te Muiderberg). Ze was op 26.1.1931 te Amsterdam gehuwd met Benjamin van Wezel (17.1.1905 Amsterdam, zoon van Ruben van Wezel en Selly Elion-5.2.1945 KZ Bergen Belsen, D.) en woonde aan de Tugelaweg 35 te Amsterdam.

Begin juli 1942 leidde ds. Wiersma in de Hervormde Kerk van Noordwolde de rouwdienst voorafgaande aan de begrafenis van de acht bemanningsleden van de Britse *Handley Page Halifax BII*-bommenwerper (nr. *W1113 LQ-G for George* van het *405th RCAF Squadron*), die op 30 juni 1942 werd geraakt door een Duitse nachtjager en neerstortte bij de Dwarsvaartweg in Noordwolde. Daar werden ze ook begraven:

759300 *Flight Sergeant* Reginald Thomas Adams, Son of William and Ethel Adams, of Marten, Wiltshire, *air gunner RAF* (Plot G Row 1, Grave 2).

1284966 *Sergeant* Walter Percy Beare, Son of Henry Arnold and Viola Margaret Beare *wireless operator RAF* (Plot G Row 1 Grave 4).

R/64880 *Warrant Officer* James William Bell, Son of James and Mary H. Bell, of Macadam Junction, New Brunswick, Canada, *air observer RCAF* (Plot G Row 1 Grave 3).

R/84563 *Flight Sergeant* Winston James Dickinson, Son of Leslie P. and Florence Grant Dickinson of Houlton Maine USA, *wireless operator RCAF* (Plot G Row 1 Grave 5).

402223 *Pilot Officer* Henry Adolphus Echin, Born 27.6.1920 Gunnedah, NSW Australia, Son of Henry Arnold and Viola Margaret Echin, *RAAF* (Plot G Row Grave 6).

R/83419 *Flight Sergeant* William Jessup Harrell, Son of Luke C. and Sarah Ann Harrell, of Eastman, Georgia, USA; *pilot RCAF* (Plot G Row 1 Grave 1).

R/56246 *Flight Sergeant* Paul Patrick Augustus Oneson, Son of Thomas O. and Margaret Byrne Oneson of Dorval, Province of Quebec, Canada, *wireless operator RCAF* (Plot G Row 1 Grave 8).

571779 *Sergeant* Alexander Simpson, Son of Alexander Stewart Simpson and Annie Campbell Macadam Simpson, of Saltcoats, Ayrshire; *flight engineer RAF* (Plot G Row Grave 7)

Lit.: W.H. de Vries, 'De Regio tijdens de Tweede Wereldoorlog' (*Correcties en aanvullingen op de eerste druk, Vijf na vijftig jaar*, p. 5v.).

547.

Felix van der Wissel (geboren 22.6.1892 te Drachten, zoon van ds. Anthonie van der Wissel [11.5.1862 Amsterdam-1.8.1951 Bilthoven] en Geertrui Maria Hooijkaas Herderscheê [1854 Nijmegen, dochter van ds. Johannes Hooijkaas Herderscheê [20.9.1822 Dokkum-15.3.1886 Sint Anna, Nijmegen}], doopsgezind predikant te Kamperveen, Edam en Nijmegen-3.4.1929 De Bilt]-overleden 4.6.1962 te Dieren).

Hij studeerde aanvankelijk medicijnen (1910), later theologie, en bezocht in die tijd de Quakers in Woodbrooke, UK, waar hij leerde dat pacifisme gecombineerd moet worden met vredesacties. Maar – teleurgesteld als hij was vanwege de besluiteloze houding van het Doopsgezinde Kerkgenootschap bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 – koos hij voor de verplegersopleiding in het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam. Na het behalen van zijn onderwijzersacte werkt hij in de jaren twintig op een school in Appelscha en gaf hij ook catechisatie. Op instigatie van zijn vrouw studeerde hij alsnog af in de theologie; proponent (1926); **doopsgezind** predikant te Aardenburg (7.8.1927-28.2.1932), Kampen (6.3.1932-29.8.1937; woonde Burgwal 37) en te Leeuwarden (5.9.1937-30.6.1957 wegens emeritaat; woonde Emmakade aldaar); de doopsgezinde Vermaning, waarin hij voorging, staat aan de Wirdumerdijk 18 in Leeuwarden (= de kerk waarin de kunstschilder Lourens Alma Tadema [8.1.1836 Dronrijp-25.6.1912 Wiesbaden; bijgezet Saint Paul's Cathedral, Londen] ooit werd gedoopt).

Tijdens zijn werk als verpleger in het WG ontmoette ds. van der Wissel zijn a.s. echtgenote, **Alberta Franciska (Bep) Zeller** (geboren 5.11.1894 Katwijk, dochter van spoorwegbeambte August Frans Gottlieb Zeller en Jacomina Alberta Romein); sinds 1.11.1918 verpleegster in het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam. Omdat Felix TBC opliep moest hun huwelijk worden uitgesteld.

Van der Wissel was een kleine man met een grijs baardje en met één te kort been, zodat hij een schoen met een heel dikke zool droeg. Hij had een gezin met drie kinderen in de tienerleeftijd. Hij was als lid van 'Kerk en Vrede' een uitgesproken pacifist. Maar hij was voor de oorlog bij de Quakers in Woodbrooke in Engeland geweest en daar had hij geleerd dat pacifisme verbonden moest worden met vredesacties. Via (ds. Willem) Mesdag (zie daar) belandde (Pieter Adriaant) Meerburg (1.9.1919 De Bilt-11.4.2010 Amsterdam; leider van de Amsterdamse Studentengroep; GCH) bij ds. F. van der Wissel, één van de twee doopsgezinde predikanten van Leeuwarden. Vervolgens richtte ds. van der Wissel zelf het Amsterdams Studenten Groep-filiaal Noord-Friesland op. In zijn huis op de Emmakade nam hij dus meteen Joodse kinderen op en verder legde hij contact tussen Meerburg en zijn gemeentelieden Krijn van den Helm en Harmen Kingma, Beiden vonden dat zij moesten helpen. Verzet in de vorm van hulp aan mensen die vervolgd en onderdrukt werden sprak hen beiden aan. Van den Helm werd zo de centrale figuur in een organisatie die via Leeuwarden Joodse kinderen en later ook volwassenen de provincie inbracht". Krijn van der Helm (19.10.1912 Amersfoort-op 25.8.1944 door de beruchte SD'er Pieter Johan Faber doodgeschoten op de drempel van zijn huis in Amersfoort) was commies bij de belastingen in Den Haag, Leeuwarden en Amersfoort. Als militair raakte hij in 1940 gewond bij de gevechten aan de Grebbelinie. Hij richtte één der eerste knokploegen op in Friesland, en pleegde daarmee een succesvolle overval op het Arbeidsbureau te Leeuwarden. Tenslotte werd hij regionaal KP-commandant in Friesland en participeerde met ds. Van der Wissel in het LO-werk (hij zorgde o.m. voor valse persoonsbewijzen en voor distributiebonnen) en het werk van de Amsterdamse

Studentengroep (onderbrengen van Joodse kinderen). Harmen Kingma (21.7.1907 Hantum, Westdongeradeel-9.12.1977 Arnhem) was een bouwondernemer en directeur van een timmerfabriek te Leeuwarden. Hij speelde tijdens de oorlog een belangrijke rol in het Friese verzet. (in zijn huis was het hoofdkwartier van de Friese KP gevestigd). *In september 1944 werd ds. Van der Wissel gearresteerd en - via het Huis van Bewaring in Groningen - gedeporteerd naar een Duits kamp op Borkum. Ofschoon hij bedreigd werd met executie weigerde hij om daar bunkers te bouwen. Hij overleefde de oorlog*". Zijn vrouw begon op zeker moment in de oorlog een kinder- en kraamkliniek aan huis; tijdens de hongervinter 1944-1945 behandelde ze ook ondervoede evacueetjes uit het Westen, die tijdelijk in Friesland verbleven. Op 28.6.1945 ontving zij daarvoor een bedankbrief van de Menno Simonsz. Kring te Leeuwarden: "*Het is al weer geruimen tijd geleden, dat wij hier in Leeuwarden eenige transporten kinderen uit Holland hebben ondergebracht. Thans zijn diezelfde kinderen weer naar hun ouderhuis teruggekeerd en naar wij hopen en vertrouwen in heel wat betere conditie dan toen zij hier aankwamen. ... Maar ook U zijn wij grooten dank schuldig. U hebt ons bij de regeling van het één en ander zooveel als in uw vermogen lag geholpen. U hebt Uw huis, Uw tijd beschikbaar gesteld, Uw liefde gegeven, toen de kinderen hier ontvangen moesten worden. Bij U kwamen wij nooit voor de "dichte deur", 's morgens vroeg niet en 's avonds laat ook niet. Wanneer er iemand bereid was te helpen was U het wel. Voor dat alles wat U voor ons gedaan hebt en geweest bent om ons werk te doen slagen, voor Uw opofferingen die U zich getroost hebt, voor Uw naastenliefde, die U metterdaad hebt betoond, betuigen wij U langs deze weg onze hartelijken dank*". Ds. van der Wissel was één van de oprichters van de Doopsgezinde Vredesgroep (1946).

Bibl.: Van ds. van der Wissel zijn oorlogsdagboeken bewaard die in 2019 weer voor de dag gekomen zijn..

Felix van der Wissel, *Christianity: Does it have a founder?* (manuscript uit 1962 vertaald door zijn zoon Anthon van der Wissel; York, William Session Ltd., 2005).

Lit.: *ADW XIX* (1962), 16 juni 1962; *Doopsgezind Jaarboekje* (1963), 13vv.; Gert Elzinga e.a., *Stads- en dorpswandeling Leeuwarden*, 77; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 79 en 81; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 203, 205 en 316; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 189; *app. Laurens e.d.; Mennonite Encyclopedia IV*, 966; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 248; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 27, 38, 69, 71, 108, 119 en 121; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 274.

548.

Dr. Johan Christiaan Wissing (geboren 2.11.1898 te Oldekerk, zoon van ds. Bernardus Wissing [1.12.1859 Loenen-16.10.1933 Utrecht] en Aletta Hendrika Jörg [1866-10.1.1910 Ulrum]-overleden 22.6.1939 te De Bilt; begraven 'Den en Rust', Bilthoven; grafmonument inmiddels verwijderd). Zijn zuster Christina Johanna Wissing (27.2.1885 Zeist-22.1.1959 Rotterdam) was getrouwd met prof.dr. Cypriaan Gerard Wagenaar (15.9.1883 Utrecht-3.6.1954 Leeuwarden), hervormd predikant te Markelo, Usquert en Leeuwarden (1927-1950; tijdens de oorlog onderhield hij als gevangenispredikant veel contact met gevangen genomen verzetsmensen in het Huis van Bewaring te Leeuwarden) en bijzonder hoogleraar aan de RU te Groningen vanwege de Nederlandse Evangelische Beweging (1928-1946). Cypriaans zoon ds. Carel Willem Wagenaar (3.5.1911 Markelo-15.11.1961 Hillegersberg) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Gaast en te Beetsterzwaag/Olterterp. Cypriaan Gerard was een volle neef van de componist Johan Wagenaar (1.11.1862 Utrecht-17.6.1941 's Gravenhage).

Dr. J.C. Wissing was **hervormd** predikant te Vught (1917-1929; in 1932 opgevolgd door ds. M.C. van Wijhe: zie daar) en te Tiel (1929-1936 wegens emeritaat); vooraanstaand figuur op oecumenisch terrein: secretaris van de Nederlandse afdeling van de Wereldbond ter

Bevordering van Internationale Vriendschap door de Kerken (1936), medeoprichter van de Oecumenische Raad in Nederland (1936) en secretaris van de Oecumenische Vereniging.

Op 23.11.1917 gehuwd te Ulrum met **Truida Alida Potjer** (geboren 29.5.1892 te Ulrum, dochter van koopman Aildert Potjer [6.5.1860 Sappemeer-8.8.1902 Ulrum] en Martje Groothuis [15.5.1863 Ulrum-3.2.1922 Ulrum] overleden 20.2.1981; begraven 'Den en Rust', Bilthoven; grafmonument inmiddels verwijderd).

Via de Wereldbond werd dr. Wissing secretaris van het Comité van zogenaamde Niet-arische Christenen (1936) en van het Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras of Geloof (1938); als zodanig bezocht hij samen met prof.dr. Victor Henri Rutgers (16.12.1877 's Hertogenbosch-5.2.1945 Bochum, D., voorzitter van het comité) en de doopsgezinde predikant ds. T.O.M.H. Hylkema (zie daar) op 29.11.1938 (kort na de 'Reichskristallnacht') een bijeenkomst in de Quakerzentrale, Prinz Louis-Ferdinand Strasse 5 in Berlijn met vertrouwenspersonen van het 'Hilfsstelle für evangelische Nichtarier' (= Büro Pfarrer Grüber, gesticht door de evangelisch-lutherse predikant Heinrich Grüber [24.6.1891 Stolberg, Rheinland-Pfalz-29.11.1975 West-Berlijn], fel tegenstander van het nationaal-socialisme), dat zich speciaal inzette voor hulp aan 'Nichtarische' (= Joods-christelijke) vluchtelingen. Tenslotte was hij redacteur van de periodieken 'Oecumenisch Christendom' en 'Oecumenische Berichten'.

Lit.: J. Alma, lemma 'Wissing, Johan Christiaan' in: *Biografisch Lexicon*, II, 460; *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 126; Ger van Roon, 17, 58vv., 69v., 120, 150, 167vv., 171, 173, 179, 183, 243; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 2/II, 91, 3/I, 132; Bd. 3/II, 256, 259; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 58-60, 69v., 120, 150, 167-169, 171, 173, 176, 179, 183, 243.

549.

Jacobus Frederik (Fred) van Woerden (geboren 14.5.1920 Haarlem, zoon van onderwijzer Frederik ('Flip') van Woerden [20.12.1893 Haarlem-27.12.1967 Haarlem] en Arnolda Johanna ('Nollie') ten Boom [25.9.1890 Haarlem-22.10.1953 Haarlem], zuster van Corrie ten Boom [zie daar] en ds. Willem ten Boom [zie daar] -overleden 19.8.1982 Santpoort; begraven Algemene Begraafplaats Heemstede).

Hervormd (hulp)prediker bij de Nederlandse Centrale voor Practische Werkverruiming en Hulpverlening te Groesbeek (moederstichting voor de Groesbeekse Tehuizen); hervormd predikant te Almelo, (19.2.1950-20.11.1955), predikant te 's Gravenhage (Johanneskapel; 27.11.1955-10.11.1968), te Delft (Marcuskerk; 27.11.1968-1.5.1977) en te Santpoort (8.5.1977-19.8.1982).

Ongehuwd.

Zijn moeder was met haar vader, de horlogemaker Casper ten Boom (18.5.1859 Haarlem-9.3.1944 's Gravenhage) en haar beide zussen Elisabeth 'Betsie' ten Boom (19.8.1885 Haarlem-16.12.1944 KZ Ravensbrück) en Corrie ten Boom, nauw betrokken bij de verzetsorganisatie in Haarlem die voor tal van Joodse onderduikers een veilige verblijfplaats wist te vinden. Zelf bood ze met haar man onderdak aan twee Joodse vrouwen. Op zeker moment vond er in 1943 een inval plaats en werd Nollie samen met de Joodse vrouwen gearresteerd. De beide vrouwen en Peter van Woerden, de jongste zoon wisten echter te ontkomen.

Fred, een andere zoon, die theologie studeerde, werd niet gearresteerd toen hij vertelde dat hij hulpprediker was in één van de kleine kerken. Soms hadden de Duitsers respect voor de geestelijkheid. ... Fred, die goed piano speelt, had aan de Gestapo gevraagd: "Mag ik voor mijn moeder spelen, terwijl zij wacht tot u het huis doorzocht hebt?" :Ga je gang maar, zei de man. Wel zeker was Fred van Woerden ook betrokken bij het verzetswerk

van zijn familie. Zijn moeder werd korte tijd later op voorspraak van een gevangenisarts 'om gezondheidsredenen' vrij gelaten.

Lit.: Corrie ten Boom, *In Hem geborgen*, 98v.

550.

Jan Laurens de Wolf (geboren 10.5.1902 te Rotterdam, zoon van Jan Maarten de Wolf [7.11.1875, Rotterdam-8.6.1931 Driebergen-Rijsenburg] en Petronella Johanna (Anna) de Visser [18.7.1877 Rotterdam-15.1.1966 Driebergen-Rijsenburg]-overleden 23.4.1960 te Enschede; begraven Oosterbegraafplaats, Enschede).

Voorganger bij de **Nederlandse Protestanten Bond** (te Zoetermeer ? -1935); was daar collega van de hervormde predikanten J.F. Roth (zie daar) en de latere hoogleraar dr. Arnold Albert van Ruler [10.12.1908 Apeldoorn-15.12.1970 Utrecht) en te Zierikzee (NPB; 1935-1936; was daar collega van de hervormde predikant H.J. Barnouw (zie daar) en **hervormd** predikant te Enschede (21.5.1936-23.4.1960).

Gehuwd met **Fenna Esther Albertine Wuite** (geboren 4.6.1905 te Arnhem, dochter van ds. Geert Jans Wuite [16.7.1874 Aengwirden-5.7.1931 Haarlem], doopsgezind predikant, en Dieuwke Maria van Belkum [26.3.1876 Huizum-11.6.1953 's Gravenhage]-overleden 22.2.1988 te Enschede).

Ds. de Wolf zat van april 1942-augustus 1942 achtereenvolgens gevangen in het Huis van Bewaring te Arnhem, het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en het Oranjehotel te Scheveningen wegens 'vriendschap met Joden'; "*De koster (Jan Willem) Scheperboer (geboren ca. 1899 Deventer-; woonde Lipperkerkstraat 8 in Enschede) was uit een ander hout gesneden. Hij heeft op een middag, in overleg met ds. De Wolf, een grote stapel geantedateerde doopbewijzen uitgeschreven voor Joden, nog niet op naam, tot hij, naar eigen zeggen, er een lamme hand van kreeg, en vervolgens de doopboeken van de kerk in zijn woning veilig weggeborgen*" *'Mirjam (Menko)* (een vijf maanden oude baby) *werd door een collega (J. de Wolf?) van ds. (L.) Overduin (zie daar) bij de familie Wesselius (onderwijzer Albert Willem Wesselius [8.5.1896 Haarlem-15.10.1981 Enschede, begraven Westerbegraafplaats] en Maria Wesselius-Mensing [28.5.1894 Haarlem-15.4.1973 Enschede, Westerbegraafplaats] in Enschede) gebracht*". Zij werden in 1973 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 60, 217v., 220 en 224; George Harinck/Gert van Klinken (red.), *Van Kansel naar barak*, 45v.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 959; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 47, 55, 77v., 242; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567, 580, 624; II, 99.

551.

Pieter Hendrik Wolfert (geboren 28.4.1902 te Terneuzen, zoon van landbouwer Cornelius Wolfert [1874-1946] en Martina Geertruida de Feijter [1872-1951]-gefusilleerd op 29.3.1945 met negen andere verzetsmensen aan de Almlosestraat te Wierden als repesaille voor de vernielingen aan het spoor en op de weg, die het verzet had aangericht in Wierden e.o. om de Duitse terugtocht te belemmeren; op die plaats bevindt zich een monument; ds. Wolfert werd op 16.4.1945 herbegraven op de Begraafplaats te Bergentheim (J-12), na een rouwdienst die geleid werd door ds. Jan Bavinck van Gramsbergen (zie daar).

Hij was **gereformeerd** predikant te Mariënberg (12.3.1933-29.3.1945) en lid van het verzet.

Gehuwd met **Jeliena Jacomina Groeneveld** (geboren 28.5.1903 te Winsum, dochter van ds. Simon Groeneveld [29.12.1870 Bedum-4.6.1937 Leiden], gereformeerd predikant te Marrum, Winsum-Obergum, Oenkerk en Terneuzen, en Henderika Wieringa [1872 Ten Boer]-overleden 30.8.2000 te Almelo, verpleeghuis 'Eugeria'). Haar broer Reinder Harm

Groeneveld (3.8.1897 Marrum-21.12.1983 Leiden) was van 1933-1936 eigenaar van boek-, kantoorboek-, kunst- en muziekboekhandel v/h. 'Patria' (Breestraat 156) te Leiden.

Ds. Wolfert maakte samen met zijn gereformeerde collega uit Bergentheim, ds. Gerrit Morsink (zie daar), deel uit van het zogenaamde Lemeler Convent, dat gesticht werd door ds. H. Berkhof (zie daar) en ds. A. Vogelaar (zie daar). „*Als de „Jodenvervolging“ begint is ds. Wolfert één van de eersten, die velen helpt onderduiken. Ook is hij betrokken geweest in het latere LO-werk voor onderduikers*“. „*Vanaf het begin van de oorlog was ds. Wolfert betrokken bij hulp aan Joodse en andere onderduikers* (daartoe werkte hij in het begin samen met ds. Slomp van Heemse (zie daar); later werkte hij zelfstandig) *en uit Duitsland teruggekeerde krijgsgevangenen*. Ook uit Duitsland gevluchte Franse en Poolse krijgsgevangenen hielp hij.

In november 1942 dook hij zelf (met de schuilnaam 'A. Brandsma') onder in Holland en (later) in de Wieringermeer. In de zomer van 1944 zette hij thuis zijn ambtelijk werk voort. Op zondag 25 maart 1945 preekte hij voor het laatst en bediende hij het Avondmaal. Juist in dat weekend werden in de omgeving van Mariënberg bruggen opgeblazen en wegen versperd om de terugtocht van de Duitsers te bemoeilijken. Na een vuurgevecht tussen de ondergrondse en de Duitse stationswacht van Mariënberg werd hij gevangen genomen door bewakers van het kamp 'Erica' bij Ommen en in de gevangenis van Almelo door de Sicherheitspolizei verhoord. Als represaille werd op 26.4.1945 een aantal mensen vastgenomen, onder wie ds. Wolfert. De donderdag daarna werd hij met negen anderen naar Wierden gereden en daar aan de kant van de weg doodgeschoten“. Zijn vrouw ontving de potloodkrabbel met zijn laatste woorden: „*Ik zal niet sterven, ik zal leven*“ (volgens ds. Gerrit Morsink, zie daar).

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 236; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 281v.; *Het Grote Gebod*, I, 210. II, 642; Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 330; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; J. van Klinken & L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar*; S. Kooistra, *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven. Het leven van Ds. P.H. Wolfert, gereformeerd predikant te Mariënberg*.

552.

Joannes (Jo) Wolven Jr., Drager *Verzetshedenkingskruis*. (geboren 20.4.1911 te Amsterdam, zoon van Joannes Wolven Sr. [15.6.1883, Palmgracht 66, Amsterdam-, klerk bij de Rijksverzekeringsbank en commies Raad van Arbeid], en Jansje Verbeek [6.6.1880 Nieuwer-Amstel-3.1.1955 Amsterdam]-overleden 30.5.1985 te Dronten; begraven Algemene Begraafplaats, Dronten).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1933); kandidaat (26.5.1939); **gereformeerd** predikant te Ambt Vollenhove-Sint Jansklooster (24.11.1940 - opvolger van ds. H. Post, zie daar -7.10.1945; hij woonde op het adres Kloosterweg B 1 te Sint Jansklooster), te Koudekerk aan de Rijn (14.10.1945-7.10.1951), reserve-legerpredikant in Nederlands Oost-Indië (1947-1949), te Grootegast (14.10.1951-4.11.1956), te Urk (17.11.1956-21.9.1963), te Andijk (29.9.1963-2.8.1970) en te Almkerk (16.8.1970-1.9.1976); emeritus: 1976.

Gehuwd met **Annechina (Ann) Winter** (geboren 21.10.1916 Sloten, NH-overleden 16.10.2004 te Dronten).

De verzetsmannen Johannes Post (4.10.1906 Moscou, Hollandscheveld-16.17.1944 Overveen) en Marinus Post (3.8.1902 Hollandscheveld-7.11.1944 Alkmaar) brachten regelmatig Joodse onderduikers bij hen langs voor wie hij vervolgens onderduikadressen zocht, niet in Sint Jansklooster, maar in Ambt Vollenhove e.o. Ann Wolven vertelde: vaak kregen we eerst een seintje van een koerier, die aankondigde: '*Post komt!*' En dan kwam Johannes langs, in een lange regenjas - hij was heel voorzichtig - en bracht dan Joodse onderduikers mee. Op zeker moment hadden we een hele groep Joden aan de eetkamertafel! Ze werden gebracht door ene Guillonard (?), een onsympathieke vent. Daartoe behoorde wel

zeker het echtpaar Bram en Ali Nathans (mogelijk: Abraham Nathans [geboren 28.10.1910 Arnhem] en Aaltje Oppenheim [geboren 17.4.1920 Winschoten] uit Amsterdam, dat op advies van de plaatselijke predikant (= vrijwel zeker ds. Wolven) bij de gereformeerde weduwe Jannetje (Jentje) Weijs-Bruintjes (12.3.1886 Ambt-Vollenhove, dochter van Gerrit Hendriks Bruintjes en Hendrikje Everts ten Napel-15.3.1959 Sint Jansklooster; gehuwd met landbouwer, metselaar en timmerman Frederik (Freek) Johans Weijs [9.4.1882 Barsbeek, Gemeente Ambt-Vollenhove-13.4.1941 Ambt Vollenhove], ouders van tien kinderen) te Sint Jansklooster in huis kwam. Later voegden zich ook ook het echtpaar Richard en Clara Herz en ene Bessum daarbij. Allen overleefden de oorlog. Mevr. Weijs-Bruintjes ontving daarvoor op 6.11.2013 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ook zette ds. Wolven zich in voor de hulp aan geallieerde vliegers. Zo plukte hij ooit persoonlijk de Amerikaanse piloot James Heartfield uit het riet en bracht hem in een blauwe overall naar de LO/LKP-Groep Noord-West/ Kop van Overijssel. Jo en Ann Wolven kregen ook regelmatig huiszoeking, Bij één gelegenheid vond men een mitrailleurband. De Duitse soldaat die hem aantrof, zei: 'So, das ist eine schwere Sache!' Maar hij liet het er verder bij. Daarop besloot ds. Wolgen zelf onder te duiken, eerst in Meppel, later, tot na de oorlog, in Steenwijk. Een dag later volgde Ann Wolven haar man. Zie ook ds. J.W. Tjadens en ds. J.P. Honnef.

Lit.: *In memoriam Ds. J. Wolven* in: *Jaarboek 1986 der GKN*.

553.

Siebren Johan Wouda (geboren 24.2.1907 Haulerwijk Ooststellingwerf, zoon van landbouwer Jouke Wouda [24.12.1858 Haulerwijk-27.7.1956 Oudehaske] en Janke Bies [9.11.1861 Haule,Ooststellingwerf -23.8.1950 Oudehaske, De Friese Meren]-overleden 1.1.1986 te Bolsward; begraven Algemene Begraafplaats, Samuel van Haringhouckstraat 1A, te Bolsward).

Kandidaat Nijehaske; **hervormd** hulpprediker in Noord-Brabant en te Hellendoorn (1941); predikant te Hindeloopen (23.11.1941-17.11.1946), te Rijperkerk (1946-1949) en te Bolsward (1949-1972 wegens emeritaat).

Gehuwd op 28.10.1941 te Lemmer met **Geeske Wierda** (geboren 24.1.1913 te Lemmer, dochter van schipper Gosse Wierda [13.10.1887 Lemmer-13.12.1954 Lemmer] en Feikje de Haan [1.12.1888 Joure-27.1.1987 Lemmer] -overleden 3.1.2003 te Bolsward).

„*De gezinnen, waar Willem Glashouwer* (geboren 10.4.1910 Wyckel, Gaasterland; zie ds. Willem Glashouwer), rondtrekkend handelaar en contact-man LO-LKP Hindeloopen en 'Trouw', GCH) *Joodse mensen onderbracht, waren in Hindeloopen: familie ds. S. Wouda, familie Jan Valk* (aan de Buren), *familie Thones Zweed* (1.3.1908 Hindeloopen-9.12.1977 Hindelopen; begraven kerkhof Sint Gertrudiskerk, Hindeloopen; hij runde een winkel op de boek Nieuwe Weide/ Oude Weide in Hindeloopen; ze boden een gastbrij onderdak aan het Joodse echtpaar W. en Bep ... met hun zoontje Frans; hun dochter Loes verbleef op de pastorie), Thones was gehuwd met Geertje Glashouwer (9.6.1906 Hindeloopen-18.8.2002 Koudum; kerkhof Sint Gertrudiskerk) *en Eele de Boer* Wiltjesklinten 2 (daar zaten het echtpaar Zwierts en mevr. Zwanenberg uit Oss ondergedoken)“: „*Onze dochter (Loes) is eerst bij een notaris in Sassenheim en later bij de familie Venemans in Bussum ondergedoken geweest. Na vele omzwervingen kwam zij in Hindeloopen bij de familie Wouda in de pastorie terecht. Op een dag kwam Loes met haar eerste rapport thuis uit school. Ds. Wouda vroeg of hij het even mocht zien en gaf haar een compliment. De heer, die op dat moment in de kamer was, wilde het rapport ook wel even zien. De ca. 6-jarige Loes zei: ‚NEE‘ en liep de deur uit. Ze zei tegen mevrouw Wouda dat ‚pappie‘ (ds. Wouda) dom was geweest, want in het rapport stond de naam ‚Louise Venemans‘ en pappie had tegen andere mensen gezegd dat zij zijn enige dochter was“* (artikel „*De Joodse Onderduikers*“ op www.hindeloopen.com/hindeloopen40-45/joodse_onderduikers.htm).

554.

Simon van Wouwe (geboren 24.1.1903 te Vlissingen, zoon van rijksambtenaar/ commies Pieter van Wouwe en Pieterella van Beveren-overleden 22.7.1968 te Bunnik aan de gevolgen van een auto-ongeluk; begraven Begraafplaats Serooskerke).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; **gereformeerd** predikant te Arum (12.5.1929-17.1.1932), Marum (24.1.1932-14.9.1947) en Serooskerke (28.9.1947, opvolger van ds. M.W.J.C. de Kluis, zie daar-22.7.1968).

Gehuwd op 10.5.1929 te Groningen met **Jantina Jacoba Simona Koppe** (geboren 24.3.1907 Bunschoten, dochter van ds. Johannes Koppe [31.10.1872 Schildwolde-7.1.1924 Enumatil] en Anje Terhuizen [16.6.1870 Schildwolde-20.2.1929 Groningen]-overleden 9.12.1986 Middelburg; begraven Begraafplaats Serooskerke). Haar oudere broer ds. Jacob Koppe (3.7.1904 Bunschoten- 4.1.2002 Driebergen) was gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Ommen (19.12.1937-26.11.1944) en Appingedam (10.12.1944-8.2.1948). Hij volgde er ds. J.H. Lammertsma op (zie daar), en werd er zelf opgevolgd door ds. E.J. Oomkes (zie daar). Jacob Koppe was in 1929 gehuwd met Willemina Jacoba Woutera van Enk (15.3.1908 Kampen, jongste dochter van boterhandelaar Dirk van Enk [31.1.1866 Kampen-22.2.1911 Kampen] en Maria Ruijs [25.3.1869 Alkmaar-24.1.1937 Kampen]-20.7.1988 Soest). Zij was zuster/ schoonzuster van Anna Bastiana van Enk (22.4.1895 Kampen-28.1.1974 Wassenaar), gehuwd met dr. Douwe Klazes Wielenga (13.8.1896 Katwijk aan de Rijn-27.10.1972 Wassenaar), predikant van de Gereformeerde Kerk van Bandoeng (NOI); tijdens de oorlog was hij legerpredikant in NOI en overleefde daar Japanse krijgsgevangenschap, later werd hij leraar godsdienst aan het Zandvliet-lyceum te 's Gravenhage, van Willemina Jacoba van Enk (17.9.1898 Kampen-1.4.1970 Hoogeveen), gehuwd met ds. Andries Adema (2.1.1901 Smalingerland-9.6.1973 Bethesda-ziekenhuis, Hoogeveen), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Ten Boer (1931-1946), van ds. Dirk van Enk (1902-1981; zie daar), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Veenendaal (1935-1968), en van ds. Willem Jacob van Enk (1904-1945; zie daar), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Vries (1930-1945). Ds. Engbert Johan Koppe (20.10.1868 Kampen-5.2.1956 Heemstede; gereformeerd predikant, maar tijdens de oorlogsjaren al met emeritaat) was een volle neef van ds. Jacob Koppe.

Ds. Van Wouwe was actief in het verzet te Marum, o.a in de lokale (LO?)-organisatie die zich inzette voor de talloze onderduikers, onder hen ook een aantal Joden. In een naoorlogs verslag schrijft J.J. Zijp: *'Zo leverde de gemeente Marum ook een bescheiden aandeel in de ondergrondse strijd. Vooral de landbouwers in de gemeente Marum hebben zich best gehouden met het verbergen van onderduikers. Die kwamen uit allerlei plaatsen, tot uit Amsterdam en Utrecht toe. Het onderbrengen van Joden was één van de allermoeilijkste problemen. Toch zijn er ongeveer 12 Joden in de gemeente Marum verborgen geweest, en allen hebben ze de bezetting overleefd. Is er niet een landbouwer die 2,5 – 2 jaar lang een Jodin verborgen hield, zonder ooit één cent vergoeding ervoor te hebben ontvangen? Zelfs de naaister, die hier regelmatig aan huis kwam, wist niet dat er een onderduikster was. Of men ook voorzichtig was!'* Van Wouwe onderhield verder contact met zijn gereformeerde collega ds. J.W. Fase te Donkerbroek (zie daar) over het onderbrengen van de bemanningsleden van de Amerikaanse B-17 bommenwerper *'Seattle Sleeper'* bij Haulerwijk. Ds. Van Wouwe maakte zich door zijn openlijke verzet gehaat bij de plaatselijke (NSB-)burgemeester Hillebrand Roelf Bartold Groenewold (8.2.1895 Groningen-15.4.1945 Marum), die hem beschuldigde van het verstrekken van bonnen aan onderduikers en het opwekken tot staking in de meidagen van 1943 (die staking werd bloedig gebroken en kostte 16 inwoners van Marum het leven). *'Als gevolg daarvan kon hij van februari tot april 1944 niet in zijn eigen*

kerk voorgaan en van september 1944 tot april 1945 moest hij onderduiken' (volgens ds. Aafko de Vries e.a.). Groenewold werd kort na de bevrijding op 15.4.1945 doodgeschoten door het verzet en begraven te Bilthoven. Door toedoen van de burgemeester werd ds. Van Wouwe op 13 juli 1944 bijna als 'Todeskandidat' geliquideerd door een moordcommando onder aanvoering van de beruchte Pier Nobach (11.9.1882 Opende-3.3.1965 Zaltbommel), maar gelukkig wist de predikant de dans te ontspringen. Een andere prominent, Kornelis van der Meulen (29.10.1900 Tietjerksteradeel-13.7.1944 Groningen), adjunct-directeur van de Zuivelfabriek van Marum, werd in die nacht echter bij zijn huis doodgeschoten. In september 1944 dook ds. Van Wouwe onder op een boerderij aan de Jonkersvaart in De Wilp, temidden van tal van andere onderduikers. Maar niet lang daarna werd de boerderij overvallen en werden alle aanwezigen opgepakt en naar het Scholtenhuis in Groningen overgebracht. Van daaruit werd ds. Van Wouwe later opgesloten in een cel van het Politiebureau aan het Martinikerkhof. Daar werd hij – dankzij bemiddeling van de 'goede' marechaussee en verzetsman Willem Wester (14.12.1914 Winschoten-24.10.2006 Surhuisterveen), die na de oorlog gereformeerd predikant werd - voor f2000,- vrijgekocht. Zijn gemeente had het bedrag royaal opgebracht en kreeg het na de oorlog gerestitueerd vanwege het ministerie van financiën. Tenslotte dook ds. Van Wouwe onder bij zijn collega's ds. Anne Marius Spiering (19.1.1904 Groningen, zoon van verslaggever Adriaan Willem Spiering [29.11.1863 Assen-14.8.1932 Groningen; begraven Esserveld, Groningen] en Garreldina van Anken [3.3.1866 Holwierde-18.5.1956 Groningen]-16.11.1956 Groningen; begraven Esserveld, Groningen), gereformeerd ziekenhuis-predikant te Groningen, en later bij ds. Herman Retel (10.3.1886 Oegstgeest-10.12.1966 Oegstgeest), gereformeerd evangelisatiepredikant te Hoornsterzwaag. Van Wouwe haalde ongeschonden de bevrijding. Na de bevrijding trad hij nog enige tijd op als geestelijk verzorger van gedetineerden in het Bewakings- en Interneringskamp 'Marum'. Door zijn toedoen kwam het na de oorlog in Marum niet tot een kerkscheuring. In Serooskerke werd de 'Dominee van Wouwestraat' naar hem genoemd.

Lit: Jan Buitkamp, *Verzet in Marum '40-'45* in het speciale nr. '60 jaar bevrijding' van het blad van de Heemkundekring Vredewold-West (2005), 7; ds. P. van Til, *In memoriam ds. S. van Wouwe* in: *Jaarboek 1969 der GKN*, 483v.; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 49; Jan B. Wester, *In memoriam Willem Wester* in: *Historisch Tijdschrift* nr. 21 (juni 2011), 63v.; J.J. Zijp, hoofdstuk 'Terreur en verzet' in: *'Storm over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945'* (1946).

555.

Marie Cornelis van Wijhe (geboren 14.2.1881 te Maasdam, zoon van ds. Gerrit van Wijhe [3.1.1839 Zwolle-1.10.1905 Utrecht], hervormd predikant te Hoofdplaat, Willemsoord, Nieuw-Dordrecht, Grollo, Maasdam, Over- en Neder-Asselt, Oosterdijk, Arkel en Voorhout, en Christina Maria Batteké [1.8.1938 Breskens, dochter van ds. Gerrit Batteké [27.9.1804 Amsterdam-4.7.1883 Dordrecht], hervormd predikant te Breskens (1832-1875)-overleden 22.6.1953 te Amersfoort; begraven te Barchem)-11.9.1903 Voorhout). Zijn broer ds. Henri Adriaan Johan van Wijhe (29.7.1877 Steenwijkerwold-18.6.1909 Smalingerland) was hervormd predikant in Lobith en Drachten; zijn andere broer, koopman Carel Gerrit van Wijhe (geboren 17.2.1879 Nieuw Dordrecht), kwam op 18.2.1945 om in kamp Bangkok te Semarang NOI en ligt begraven op het Nederlandse Ereveld Kalibanteng te Semarang (M III 582), en zijn zuster Wilhelmina Hendrika van Wijhe (10.2.1876 Hoofdplaat-15.2.1967 Boxtel) was gehuwd met ambtenaar bij de Spoorwegen Gezinus Margus Lambers (17.12.1876 Assen-18.10.1939 De Bilt): zij waren de ouders van Anna Hendrika Lambers, de echtgenote van ds. Anton Marinus Brouwer (zie daar).

Theologische studie te Leiden (1903) en Groningen (1905); lid van de SDAP (1903). Ds. Van Wijhe was **hervormd** predikant te Engelum (1908); hij voerde actieve propaganda voor de SDAP ('rode dominee') en het geheelonthouderschap; ook was hij journalistiek zeer actief, o.a. in maandblad *Onze Gids* en het *Friesch Volksblad*; vervolgens predikant te Barchem (1912). Hij sloot zich aan bij de zich ontwikkelende beweging van de '**Woodbrookers**'; was vurig pleitbezorger van een revolutionair socialisme dat imperialisme, militarisme en nationalisme afwees; sloot zich aan bij het **Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV)**; werkte nauw samen met o.a. Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk (24.12.1869 Noordwijk-21.11.1952 Amsterdam), was betrokken bij dienstweigeringsbeweging, ondertekende het dienstweigeringsmanifest (1915) en zat daarvoor 35 dagen gevangen (1916). Hij bedankte voor de SDAP en ging met het RSV op in de **Sociaal-Democratische Partij** (1916), was medewerker van *De Tribune* en kandidaatlid voor de Tweede Kamer (1917). Hij was ook lid van de **Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen** en was er voorzitter van als opvolger van ds. Bart(holomeus) de Ligt (17.7.1883 Schalkwijk, zoon van ds. Nicolaas Marinus de Ligt [7.9.1856 Utrecht-6.12.1927 Middelburg] en Everdina Verbrugh [29.8.1860 Utrecht-27.4.1911 Middelburg]-3.9.1938 Nantes, Fr.; 1920-1922); korte tijd was hij lid van de **CPN**; van meet af aan (1924) betrokken bij het werk van '**Kerk en Vrede**'; hoofdredacteur van *Kerk en Volk*, weekblad van de vrijzinnig hervormden (1926-1928); vrijzinnig hervormd predikant te Nieuwveen (1928), te Purmerend en Den IJp (1931) en te Vught (1932); besteedde daar veel aandacht aan de godsdienstige en sociaal-culturele ontwikkeling van jongeren, zowel op catechisatie als in de clubs van de plaatselijke afdeling van de **Vrijzinnig Christelijke Jongeren Centrale (VCJC)**; nam initiatief tot bouw van kampeershuis 'De Blokhut' bij Sint Michielsgestel. Hij onderhield ook nauw contact met het echtpaar Willem van Beuningen (17.5.1873 Amsterdam-1.7.1948 Vught), steenkoolhandelaar en filantroop, en Charlotte Elisabeth van Beuningen-Fentener van Vlissingen (18.7.1880 Amsterdam-29.1.1976 Wassenaar) te Vught, dat sinds 1935 de **Beweging van Morele Herbewapening** van Frank (Franklin Nathaniel Daniel) Buchman (4.6.1878 Pittsburgh, Pennsylvania, USA-7.8.1961 Freudenstadt, D. [Oxford-groep) was toegegaan. Charlotte verzorgde tijdens de oorlog voedselpakketten voor de gevangenen van kamp Vught.

Ds. M.C. van Wijhe was gehuwd 1) op 20.12.1907 te Gorinchem met de apothekeres **Jacoba Henriëtte Suerhoff** (geboren 14.7.1879 te Gorinchem, dochter van Henrikus Jacobus Suerhoff [28.1.1828 Gorinchem-21.5.1901 Gorinchem] en Magdalena Cornelia Maria van der Honert [22.9.1851 Brielle-22.3.1928 Haarlem]-overleden 3.1.1928 te Apeldoorn), 2) op 18.10.1928 met de romanschrijfster **Aaltje Smeding** (geboren 17.7.1890 te Enkhuizen, dochter van schipper Fake Smeding [13.8.1847 Hollandscheveld-13.2.1916 Enkhuizen] en Aaltje Rietbergen [24.4.1856 Hoorn NH]-overleden 5.7.1938 te 's Hertogenbosch, Protestantse Ziekenhuis; begraven Begraafplaats 'Kovelswade' te Utrecht) en 3) op 21.5.1940 met **Grietje (Iet) Paulina Ensink** (geboren 17.7.1884 te Vorden, dochter van gemeenteontvanger en brievenaarder Klaas Ensink [1.4.1856 Vorden-6.5.1910 Arnhem] en Catharina (Cato) Meuring [12.6.1856 Amsterdam-1919 Utrecht]-overleden 9.1.1958 Bennebroek); eerder gehuwd 1) op 29.7.1915 te Utrecht met onderwijzer Jippe van der Veen (geboren 14.10.1885 te IJlst, zoon van Jelke van der Veen 10.9.1856 Terwispel-22.5.1937 Utrecht] en Martzen Dragstra 4.10.[1893 Terwispel-14.4.1922 Heerlen]-overleden; op 26.4.1918 te Utrecht gescheiden; zij waren ouders van ds. Nico van der Veen, zie daar) en 2) op 3.1.1923 te Amsterdam met de Joodse lijstenmaker, ambtenaar, commies bij de Raad van Arbeid, secretaris van de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra Jacob Eduard Bernard van Lier (geboren 11.11.1892 te Utrecht, zoon van de Joodse arts Eduard Salomon Maurits van Lier [17.2.1865 Maastricht-20.1.1928 Utrecht] en Emma Josephine van Lier [2.10.1867 Amsterdam-22.10.1941]-overleden).

In mei 1943 kreeg ds. Van Wijhe hulp in zijn gemeentewerk van zijn stiefzoon Nico van der Veen (zie daar; zoon van zijn derde echtgenote Iet Ensink uit haar eerste huwelijk); bezocht gevangenen in het pas opgerichte concentratiekamp Vught en verrichte correspondentie voor hen; zo raakte hij betrokken bij het verzet; hij stelde op voorstel van Nico van der Veen, die contact onderhield met het Utrechts Kindercomité, het kampeerhuis 'De Blokhut' beschikbaar voor Joodse kinderen; *Van Wijhe had al diverse onderduikers geholpen door ze te laten onderduiken in zijn pastorie, op een boerderij die hij verpachtte en in een kampeerhuis in de bosrijke omgeving van het Brabantse Esch, dat onder zijn beheer stond. Het kampeerhuis voldeed aan alle eisen die het UKC stelde.* Op 11 juni 1943 moest het huis acuut worden ontruimd omdat gebleken was dat het 'ouderpaar' van het huis relaties onderhield met de *Sicherheitsdienst*. Daarop werd besloten het stel te liquideren, maar dat mislukte: de man werd gedood, maar de vrouw overleefde. Een toevallig aanwezige pleegzoon schakelde de politie in, met als gevolg dat tientallen medewerkers en onderduikers werden gearresteed. *Ook dominee Van Wijhe uit Vught verdween van het toneel. Getuige een brief van zijn gemeente aan het bestuur van de classis 's Hertogenbosch was hij vanaf zaterdag 12 juni 'niet meer op zijn standplaats aanwezig'. Zijn stiefzoon en assistent Nico van der Veen werd gearresteerd door de Sicherheitsdienst. Hij bracht een loodzware tijd door in de gevangenis van Den Bosch. Maar ook hij liet niets los. Zijn vrouw Jopie kwam, zwanger van hun derde kind, pleiten voor Nico's vrijlating. Na zes weken kwam hij op vrije voeten. Het kampeerhuis was toen al op last van de SD tot de grond toe afgebroken, de inventaris in beslag genomen.* Van Wijhe (verzetsnaam; 'Gerrit Vos') dook onder en deed nog verzetwerk in o.a. Tilburg, Utrecht en Zeist. Na de oorlog keerde hij terug naar Vught. Ds. Van Wijhe raakte bevriend met pater Henri de Greeve (25.12.1892 Amsterdam -14.6.1974 Groesbeek) en verzorgde samen met hem radio-uitzendingen voor bevrijd Nederland. Hij bezocht ook tal van collaboratie beschuldigde gevangenen in het voormalige KZ-Vught en beklaagde zich o.a. over onmenselijke toestanden in het kamp. In 1946 ging hij met emeritaat en verbond zich in 1946 nog aan de afdeling-Hilversum van de NPB en in 1949 aan de afdeling-Amersfoort van de Vereniging van Vrijzinnig-hervormden. Hij was er ook voorzitter van de lokale afdeling van 'Kerk en Vrede'.

Bibl.: M.C. van Wijhe, *Het kamp te Vught* (brochure 1945).

Lit.: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* VII, 263-267; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 178 en 188; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 64 en 72; J.B. Hugenholtz, 'In memoriam' in: *Militia Christi*, dd. 18.7.1953; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 245; H. Noordegraaf, lemma 'Wijhe, Marie Cornelis van' in: *Biografisch Lexicon* IV, 468; H. Noordegraaf, *Portret van een rode dominee*. Ds. M.C. van Wijhe 1881-1953 in: *Tijd en Taak*, d.d. 4.12.1993; H. Noordegraaf, *M.C. van Wijhe. Een rode dominee in Vught* in: J. van den Eijnde (red.), *Vught Vanouds*, 153-171; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 557.

556.

Abraham Willem Wijminga of Wyminga (geboren 16.1.1904 IJmuiden (?), jongste zoon van dr. Pieter Jans Wijminga [8.6.1858 Garijp-19.4.1913 Amsterdam, begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats], gereformeerd predikant te Lollum, Zaandam, Voorburg en Amsterdam, en Klazina Wilhelmina van Kluijve [15.2.1862 Gouda-4.2.1935 IJmuiden]-overleden 29.1.1959 op Curacao, Nederlandse Antillen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar), ds. Th.J. Boersma (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut IVMBO); kandidaat (10.2.1928).

Gereformeerd predikant te Jutrijp en Hommerts (11.9.1932-4.7.1937), te Uithuizen (11.7.1937-12.5.1940) en te Leeuwarden (26.5.1940-16.9.1945 wegens emeritaat);

vlootpredikant (1945-1.9.1948); predikant te 's Gravenhage-West (voor Curacao; 1.9.1948) en te Curacao (4.5.1950-29.6.1959).

Gehuwd met **Jantina Hendrika Thomas** (geboren 12.2.1912 Berlikum, dochter van ds. Hendrik Thomas [1.9.1868 Hoogeveen-22.6.1937 Leiden], gereformeerd predikant te Purmerend, Berlikum en Leiden, en Hendrikje Aberson [28.12.1872 Steenwijk-14.9.1920 Leiden]-overleden 21.8.2003). Haar oudere broer Jurjen Thomas (11.9.1910 Berlikum-23.8.2001 Leusden), was eveneens gereformerd predikant en wel te Boksum (1936), IJlst (1939), Rotterdam-Charlois (1943) en Hilversum (1952). Van 1960-1971 was hij predikant in algemene dienst voor de aanvullende opleiding van aanstaande predikanten en van 1968 tot zijn emeritaat in 1976 was hij wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam. Gehuwd op 15.7.1936 te Leiden met Jeanne Marie Mulder (1913 Leiden-1990 Amersfoort).

„Op de laatste dag van 1942 krijgt hij (ds. F. Slomp; GCH) in Leeuwarden contact met een collega van zijn eigen kerk. Die belooft zo spoedig mogelijk wat te zullen organiseren, waardoor ook Friesland een rol kan gaan spelen in het totaal van een onderduikersorganisatie en het nieuwe jaar is nog maar net op gang, of de eerste besprekingen over een noodzakelijke samenwerking tussen de verschillende plaatselijke en provinciale groepen komen op gang“. „Op 8 januari 1943 wordt ten huize van de gereformeerde dominee Wijnenga in de Pelikaanstraat in Leeuwarden de Friese LO opgericht“..... „Er worden plannen gemaakt voor een onderduikersbeurs die wekelijks moet gaan vergaderen in de Noorderkerk“ (te Leeuwarden). „Hij (= Eelke Ronner; [26.11.1914 Almelo-2.7.1999 Leeuwarden, begraven Rottevalle; commies Gewestelijk Arbeidsbureau Leeuwarden, directiesecretaris Provinciale Waterstaat van Friesland en lid LO) zocht contact met het verzet en ging daarover overleggen met zijn predikant, de gereformeerde ds. A.W. Wijnenga. Die bracht hem in aanraking met (architect) Douwe Witteveen (schuilnaam 'Jaap', 28.7.1899 Opende-20.1.1981 Leeuwarden, lid van de Provinciale Raad van Friesland en) van de NC (= Nationaal Comité van Verzet, de koepel van alle verzet“. Later werd 'Jaap' ook nog lid van het Nationaal Steun Fonds, het NSF), Volgens Jelle Bakker te Steenwijk onderhield ds. Wijnenga ook nauwe contacten met ds. F.A. Hofman (zie daar) en brachten ze beide ook enige tijd in gevangenschap door n.a.v. bepaalde uitlatingen in hun preken. Korte tijd later werden ze weer vrijgelaten.

Lit.al : Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 357, 362 en 380; Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 141; *In memoriam Ds. A.W. Wijnenga* in: *Jaarboek 1960 der GKN*; Jelle van Nijen, (In memoriam) 'Jurjen Thomas' in: *Historisch Tijdschrift GKN* (1.5.2004); Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 28, 81 en 120.

557.

Rients Ypma (geboren 20.6.1914 te Zurich, zoon van rijwielhandelaar Jan Andries Ypma [2.11.1884 Lollum, Wonseradeel-9.4.1942 Leeuwarden; begraven Leeuwarden-Huizum] en Aafke Rients van Sluis [26.6.1887 Arum, Wonseradeel-4.11.1971; begraven Leeuwarden-Huizum]-overleden 1.11.1996 Hoogeveen).

Studie theologie VU Amsterdam; kandidaat (1940), **gereformeerd** hulpprediker te Hollandscheveld (1939), Erica (1.6.1939-1.10.1940) en Pesse (1.10.1940-18.5.1941). Eerste gereformeerde predikant van Pesse (21.9.1941-16.7.1944; woonde aan de Dorpstraat), Loppersum (23.7.1944-11.1.1948; opgevolgd door ds. I. Hamming: zie daar), Groningen (18.1.1948-12.10.1953), Emmen (19.10.1953-10.11.1957), Amersfoort (27.11.1957-14.1.1968), Hoogeveen-Zuid (21.1.1968-1.7.1970); hulppredikant te Lemele/ Lemelerveld (1970-1972).

Gehuwd op 2.5.1941 te Leeuwarden met **Alberta (Betty) Ruiter** (geboren 10.8.1905 Harkstede, dochter van schoenmaker en lederhandelaar/ schoenmaker Antonie Ruiter

(8.7.1872 Borgercompagnie, Gemeente Veendam-) en Teupke Voorintholt [18.5.1872 Ommelanderswijk, Gemeente Veendam-]-overleden 18.10.1991).

Ds. Ypma was actief in het verzet, o.a. bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. Daartoe werkte hij nauw samen met de bekende verzetsman Arnold (Petrus Arnoldus Conradus) Douwes (26.1.1906 Laag-Keppel-7.2.1999 Utrecht), rechterhand en opvolger van Johannes Post (4.10.1906 Moscou, Hollandcheveld-16.7.1944 Overveen), die samen enkele honderden Joodse onderduikers aan goede onderduikplaatsen hielpen en verzorgden in Nieuwlande e.o.. Douwes noemt hem enkele malen in zijn oorlogsdagboek, o.a.: *'Ik bezocht vanmorgen de gereformeerde predikant in Pesse. Hij beloofde me dat hij a.s. maandag een rondje met mij zou maken om onderduikplekken te vinden voor Joodse kinderen'* (22.9.1943). Een jongere broer van ds. Ypma, Gerben 'Grutte Klaas' Ypma (30.12.1920 Huizum-doodgeschoten 16.8.1944 Koudum, op zijn onderduikadres ten huize van de familie Kuiper, Zwarteweg 14), was ongehuwd boekhouder en verzekeringsagent en eveneens een actief verzetsman. Op zeker moment was Gerben Ypma rayonhoofd van de LO-afdeling West-Friesland (Koudum e.o.) en droeg hij o.a. zorg voor de talloze Joodse onderduikers in die regio. Ook maakte hij deel uit van een knokploeg. Maar op 14.8.1944 werd hij gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* ten gevolge van het verraad van koerierster 'Edith (= Miep [Maria] Oranje; geboren 6.4.1923 Bloemendaal-?). Na zwaar te zijn mishandeld werd hij tenslotte gefusilleerd. Hij ligt begraven op de Noorderbegraafplaats te Leeuwarden.

Lit.: Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod*, 98, 101; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenreder*, 79, 110, 113; Joh. Kroeze, *'In memoriam ds. R. Ypma'* in *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland 1997*, 565v.

558.

Reinier de Zeeuw (geboren 10.1.1914 Rotterdam, zoon van Aart de Zeeuw [31.7.1874 Ridderkerk-19.7.1936 Leiden] en Sjoukje Freem [5.10.1885 Harlingen-23.11.1951 Wijk bij Duurstede]-overleden 11.7.1996 Utrecht). Zijn broer Gerrit Huig de Zeeuw (6.9.1917 Rotterdam-18.4.1943 KZ Neuengamme) was student en actief in het verzet, werd opgepakt en verloor het leven in Neuengamme.

Doopsgezind proponent (21.6.1938); predikant te Twisk-Abbekerk (28.8.1938-2.3.1941), in combinatie met Medemblik 11.9.1938-2.3.1941), Sappemeer-Hoogezand (9.3.1941-22.6.1947), algemeen predikant en secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (23.1947-12.1.1979 wegens pensioen); bestuurslid Stichting Oecumenische Hulp en voorzitter van de Stichting Bijzondere Noden in de Doopsgezinde Broederschap en daarbuiten.

Gehuwd op 14.7.1938 te Ginneken en Bavel met **Boukje Albertina Brens** (7.7.1905 Ossendrecht, dochter van belastingcommies Johannes Lambertus Brens [29.9.1874 Veendam-27.2.1954 Breda] en Elisabeth Frederika Lips [13.10.1879 Chaam-8.9.1972]-overleden 7.3.2006 Doorn).

In de pastorie (1838) naast de Doopsgezinde Kerk van Sappemeer bood ds. De Zeeuw tijdelijk onderdak aan onderduikers, zoals mej. Leopold, verpleegster aan het Academisch Ziekenhuis te Groningen, die met haar collega's verzetsstrijders en andere, door de Duitsers gezochte, personen als 'patiënten' onder haar hoede nam in het ziekenhuis. Toen dat t.g.v. verraad bekend werd moest ze met een aantal collega's halsoverkop vluchten en kwam terecht in de pastorie van Sappemeer, kennelijk een bekend adres (kortgeleden werd bij de restauratie van het dak een onderduikruimte gevonden, waarin zich nog een matras en een lamp bevonden). Om die reden mag verondersteld worden dat ook Joodse onderduikers daar kortere of langere tijd een veilig heenkomen hebben gevonden.

Bron: column ,*De pastorie in oorlogstijd*' in: '*Doopsgezind Noord*'
(<https://www.doopsgezindnoord.nl/sites/sappemeer/sap/column.php>)

559.

Willem Andries Zeijdner, ridder *Orde Nederlandse Leeuw* (geboren 4.12.1890 te Vollenhove, zoon van ds. Henricus Zeijdner [27.3.1849 Amsterdam-22.7.1914 's Gravenhage], hervormd predikant te Hemmen, Vollenhove en 's Gravenhage, die als voorzitter van de hervormde kerkenraad van 's Gravenhage 5.6.1909 aanwezig was bij de doop van prinses Juliana, en Barendina Cornelia Hoek [23.4.1856 Schiedam-29.9.1944 Ede]-overleden 25.9.1965 te Rotterdam; daar begraven). Haar broer ds. Willem Hoek (8.2.1863 Schiedam-10.2.1926 Ukkel, Brussel) was hervormd predikant te Hoogvliet, Steenwijk en Brussel.

Student letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1911), studie theologie aldaar (1912); kandidaat in Noord Brabant/ Limburg (1917); **hervormd** hulpprediker te Uithuizen (1917); hervormd hulppredikant te Uithuizen (1917), predikant te 's Heerenberg (15.12.1918; opvolger van de latere hoogleraar dr. Gerardus van der Leeuw (18.3.1890 's Gravenhage-18.11.1950 Utrecht), te Dedemsvaart (1927) en te Rotterdam (1927-1956 wegens emeritaat); praeses van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk (31.10.1945); in die functie heette hij op 15.5.1946 de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband officieel welkom binnen de Nederlands Hervormde Kerk.

Gehuwd op 7.12.1918 te 's Gravenhage met **Roeloffina Geertruida Harmsen** (geboren 18.6.1896 te Sjoewalowo, Rusland, dochter van Hermannes Harmsen [6.11.1850 Vriezenveen-6.4.1908 Baarn, begraven Oude Algemene Begraafplaats Berkenweg), één van de Vriezenveense 'Rusluie', en Nanette Johanna Moorrees [c.1864 Argentinië-27.1.1925 's Gravenhage]-overleden 7.4.1973 te Wassenaar, Sophiaziekenhuis, Van Zuylen van Nijveltstraat 313). Roeloffina's moeder Nanette Johanna Moorrees was een dochter van de hervormde predikant ds. Jan Gerrit Gabriel Moorrees (15.11.1834 Wijk-9.7.1907 Baarn, begraven Oude Algemene Begraafplaats aldaar) en zuster van de predikanten ds. Bernardus Moorrees (5.9.1866 Ommen-17.11.1931 Jutphaas) en ds. Johannes Burghardus Moorrees (26.4.1870 Maasland-27.7.1899 Pesse); haar tante Anna Maria Catharina Moorrees (20.12.1896 Babyloñbroek, Loon op Zand-10.8.1958 Wageningen) was gehuwd met de hervormde predikant dr. Jan Gerrit Woelderink (11.8.1886 Hasselt-28.6.1956 Zeist). Haar oudere zuster Christine Elisabeth Harmsen (15.6.1894 Sjoewalowo, Rusland-9.12.1973 Utrecht) tenslotte, was de tweede echtgenote van prof.dr. Frederik Carel Gerretson (9.2.1884 Kralingen-27.10.1958 Utrecht, begraven Crooswijk, Rotterdam;), hoogleraar, CHU-politicus, secretaris van de BPM en schrijver/ dichter onder het pseudoniem 'Geerten Gossaert'; zie: ds. C.W. Coolsma. Ds. W.A. Zeijdner en zijn vrouw waren ouders van mr.dr. Bine Christina Zeijdner (26.10.1930 Dedemsvaart-9.2.2011 's Gravenhage); gehuwd met mr. Francois Gillis van Hoogstraten (14.7.1930 NOI, zoon van mr. Jan Willem van Hoogstraten [16.11.1903 Eerbeek, Brummen en kleinzoon van ds. Gerard van Hoogstraten {13.5.1870 Veessen-11.7.1920 Zeist}-14.1.1995 's Gravenhage), en broer van ds. Jean Gustav Ulrich van Hoogstraten [14.6.1899 Eerbeek-18.8.1973 's Gravenhage), en jonkvrouwe Maria de Geer [3.12.1907 Zeist-2.5.1998 's Gravenhage]-4.2.2002 Wassenaar).

Ds. Zeijdner werd op 13.6.1942 gearresteerd o.a. op beschuldiging van hulp aan Joodse onderduikers en overgebracht naar het politiebureau Haagsche Veer te Rotterdam; van 4.7-14.8.1942 verbleef hij in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 76v. en 320; Dr.J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 121; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt*, 32, nt. 53; ds. G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkeners*, 164; H. Oostenbrink-Evers & O.J. de Jong, lemma '*Zeydner, Willem*

Andries in: *Biografisch Lexicon*, VI, 354; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 244, 480v., 579, 586, 602, 614 II, 99, 301v.

560.

Gerrit Wybes Zeyl (geboren 1.12.1903 te Sneek, zoon van bankdirecteur Wybe Sjoerds Zeyl [4.7.1870 Sneek-19.2.1927 Oppenhuizen] en Antje Gerrits de Jong [27.11.1870 Wymbritseradeel-28.3.1933 Ermelo]-overleden 9.4.1983 te Baarn; begraven Nieuwe Begraafplaats Baarn, Wijkamplaan 71).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar), ds. Th.J. Boersma (zie daar) en ds. A.M. Wymenga (zie daar); lid VU-Corps NDDD (dispuut Forum) en NCSV; kandidaat 916.12.1927); **gereformeerd** predikant te De Glind (eerste predikant, geestelijk verzorger Rudolphstichting; 17.8.1930-29.7.1934), te Eindhoven (2.9.1934, opvolger van dr. K. Sietsma, zie daar; woonde in pastorie aan de Fazantlaan 9 [nu: 14], in het villapark Tongelre-31.8.1947); en te Baarn (7.9.1947-1.1.1969 wegens emeritaat).

Gehuwd op 14.2.1934 te Voorst met **Petronella Johanna van Alphen** (geboren 21.7.1910 te Voorst, dochter van ds. Michiel van Alphen [1.11.1871 Rotterdam-18.3.1952 Wassenaar], die heel zijn arbeidzame leven (1909-1941) hervormd predikant te Voorst was, en Albertje Jannetje van Es [1.1.1876 Rotterdam-21.7.1962 Soest]-overleden 20.8.2000 te Laren).

Volgens prof.dr. Ger van Roon zou hij als één der weinige gereformeerden deel hebben uitgemaakt van de zogenaamde 'Lunterse Kring' (1940) en om die reden zou het waarschijnlijk kunnen zijn dat hij zich voor Joden heeft ingezet. Hij won in elk geval op 9.6.1944 advies bij prof.dr. Gerrit Marinus den Hartogh (19.4.1899 Heerjansdam-7.3.1959 Kampen), hoogleraar kerk-geschiedenis en kerkrecht aan de TU der GKN te Kampen over de doop van een Joodse onderduiker. Prof. den Hartogh adviseerde terughoudendheid.

Lit.: *In memoriam Ds. G. Zeyl* in: *Jaarboek 1984 der GKN*, 541v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 340, 389; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 230, 290, 383.

561.

Lambert Zielhuis (geboren 22.1.1914 Wezep [Oldebroek]-overleden 28.10.1999 Driebergen; begraven Begraafplaats Glashorst te Scherpenzeel).

Theologische studie: TH der GKN Kampen; **gereformeerd** predikant te 's Hertogenbosch voor de evangelisatiearbeid in Oost-Brabant (12.12.1943); Roermond (18.8.1946); Hardenberg, opleiding zendingspredikant te Baarn (missie Soemba; 1.9.1947-1.4.1950); gereformeerd predikant te Arum (2.4.1950) en te Baflo (3.4.1955); industrie-predikant in algemene dienst (1.2.1963-1.9.1974 wegens emeritaat); woonachtig te Scherpenzeel en te Hattem.

Gehuwd met **Willy Maria Schuil** (geboren 18.6.1912 te Amsterdam, dochter van Willem Schuil [15.7.1883 Oud-Vossemeer-31.5.1959 Rotterdam] en Maria Wilhelmina Bode [26.5.1881 Nieuwer-Amstel-20.8.1964 Leidschendam]-overleden 9.3.2000).

Ds. Zielhuis hielp de Joodse onderduiker Bram de Jong (= Avraham Jinon in Israël) in oktober 1944 aan een onderduikadres in zijn gemeente (zie ds. E.L. Smelik; zie ook artikel in 'Trouw' d.d. 29 september 1984).

Lit.: Nora van Egmond, *In memoriam Ds. L. Zielhuis* in: *Jaarboek 2000 der GKN*, 577vv.

562.

Jacob Jacobus van Zorge (geboren 13.5.1909 te Werkendam, als elfde kind van landbouwer Jacob van Zorge [28.2.1855 Stavenisse-23.5.1929, begraven Begraafplaats Lemelerveld] en Jacoba Cornelia Gaakeer [24.12.1866 St. Maartensdijk-29.12.1953 Dalfsen, Begraafplaats Lemelerveld]-overleden 30.3.1987 Hattem; daar begraven).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat (6.11.1935); **hervormd** hulpprediker te Emmercompasuum-Erfscheidenveen (1935-1936), hulpprediker Kloosterhaar/ Sibculo (1.5.1936), eerste predikant van Kloosterhaar (10.1.1937-16.2.1941), Nederhorst den Berg (23.2.1941-1946), Hattem (28.7.1946-8.8.1954; in 1949 verbleef hij als leger-predikant op Oost-Java en Borneo), Uithuizermeden (15.8.1954-1959), Vorden (5.4.1959-14.12.1968) en Birdaard/ Reitsum (15.12.1968-30.6.1974 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Louise Dönszelmann** (geboren 14.1.1913, dochter van ds. Adrianus Ar(i)noldus Dönszelmann [21.2.1879 Dordrecht-16.7.1960 Coevorden, hervormd kandidaat te Dordrecht (1903) en predikant te Heinenoord (1903-1908), Hien-Dodewaard (1908-1911), Varik-Heesselt (1911-1916), Workum (1916-1925), Wassenaar (1925--19.6.1927) en Amsterdam (1927-1943 wegens emeritaat), en Bernardina Visser [27.1.1877 Den Helder-21.1.1961 Coevorden]-overleden 10.5. 1994; begraven Begraafplaats Hattem). Haar broer ds. Hendrik Jan Visser (9.11.1882 Amsterdam-30.1.1949 Bloemendaal) was hervormd predikant te Kleverskerke, Rilland-Bath (1912-1924) en in 1924 door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland uit vijftig sollicitanten verkozen tot geestelijk verzorger in de Provinciale Ziekenhuizen te Santpoort en Bekkum; op 19.10.1933 te Doetinchem gehuwd met Berendina Johanna Teeuwssen (geboren 17.8.1897 Doetinchem, dochter van bakker Derk Jan Teeuwssen en Berendina Johanna van der Linde-).

Ds. Van Zorge schreef in 1946 een artikel over (Joodse) onderduikers en de razzia van 14.1.1945 in Nederhorst den Berg, waarbij drie dorpsgenoten, de Joodse onderduiker Frits Samuel van Zanten (geboren 2.1.1922 te Naarden; machinist koopvaardij; begraven Erebegraafplaats Loenen), Albertus (Ap, Appie) van Benschop (geboren (12.7.1925 Nederhorst den Berg) en Geertruida Vink (geboren 8.4.1922 , Gravenhage; zij werd neergeschoten achterin het Horstermeer, vlakbij de Kortenhoefsepolder, toen ze voor een onderduiker op weg was om zijn papieren te halen) om het leven kwamen. Eén en ander maakt aannemelijk, dat ds. Van Zorge zelf gedurende de oorlog ook betrokken was bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers in zijn toenmalige woonplaats.

Bron: *Herdenkingskrant De Nieuwe Weesper* d.d. 10.5.1946.

563.

Dr. Willem (Wil) Hero Zuidema (geboren 13.7.1932 te Rotterdam, zoon van onderwijzer Willem Hero Zuidema [8.10.1906 Amsterdam-19.6.2003 Amsterdam; crematie De Nieuwe Ooster, Amsterdam] en Maria Gerarda Bos [19.9.1907 Rotterdam-4.1.1997 Amsterdam; crematie De Nieuwe Ooster, Amsterdam], die beide de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen en tot ereburgers van Israel werden benoemd-overleden 22.7.2000 te Hilversum; begraven Algemene Begraafplaats te Vreeland).

Studie theologie aan de VU te Amsterdam en de TU Kampen; **gereformeerd** predikant te Vreeland (27.9.1959-1962), studie Judaica aan het Institutum Judaicum te Münster, de Universiteit van Jeruzalem en de voormalige Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam; docent aan de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel (1971-1975) en predikant voor de evangelieverkondiging onder Israël (1.7.1975); predikant in algemene dienst voor Kerk en Israël (1.1.1977-1.4.1981), docent aan de Christelijke Academie voor Expressie door Woord en Gebaar te Kampen (1.8.1982; verbonden aan de kerk van Kampen 1.4.1984-1.1.1989 wegens emeritaat).

Gehuwd in 1952 te Wassenaar met **Marina Hazenberg** (geboren 1.12.1932 te Voorburg-overleden 23.3.2003 te Hilversum; begraven te Vreeland).

Als jongen kreeg hij al te maken met Joden, omdat zijn ouders een onderduikstertje in huis namen. Hij vertelt er zelf over (in 'Trouw', d.d. 31.3.1987): "Ik herinner me, dat we in de oorlog naar de broodjeswinkel van een bevriende (Joodse; GCH) familie in Rotterdam-Blijdorp gingen en dat m'n vader en moeder dringend vroegen of het geen tijd werd om onder te duiken. In de volgende jaren hadden we altijd 'ooms' en 'tantes' in huis, van wie ik pas na de bevrijding begreep dat het Joden waren. Die beste mensen hadden dus niet meer in leven mogen zijn, besepte ik later met ontzetting. Daarnaast werd ik geboeid door de Joodse traditie. Ik wilde weten: 'Wat betekent het Jodendom voor de Joden zelf?' Sinds die tijd vormt de holocaust een fascinatie voor hem. "Ook hielp hij de gereformeerde predikant R(oelof). Bakker (zie daar), die sinds 1935 werkte als zendeling onder de Joden (Reformatorisch Dagblad, d.d. 21.4.2016). De broertjes Zuidema brachten in de oorlog soms berichten over aan de 'Jodenzending' ds. R. Bakker, die in Rotterdam de hulp aan joodse onderduikers coördineerde" (zie daar).

Lit.: Ds. J. Dijk, *Uw volk is mijn volk*, 41, 82, 93; J. van Gelderen, *In memoriam in: Historisch Tijdschrift GKN*, nr 2 (mei 2003), 37vv.; *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 1012.

564.

Jan Zuurdeeg (geboren 20.3.1909 te Rotterdam, zoon van hoofdonderwijzer Johannes Zuurdeeg [7.10.1879 Leiden- 3.6.1951 Utrecht] en Hendrika Josephina van Ommen [23.2.1884 Rotterdam-23.8.1969 Utrecht]-overleden 6.9.1980 te Maarsssen). Hij was een jongere broer van prof.dr. Willem Frederik Zuurdeeg (20.5.1906 Rotterdam-3.12.1963 Chicago, Illinois, USA; zie daar).

Vrijzinnig-hervormd predikant te Geertruidenberg, te Hilversum (NPB), Doorn (**Vrijzinnige geloofsgemeenschap**), Wassenaar (NPB; 16.11.1959) en Maarsssen; secretaris van de **Nederlandse Protestanten Bond**.

Gehuwd 1) op 2.3.1931 te Voorburg met **Maria Alyda Gerda Willemina Vrugtman** (geboren 2.9.1905 te Rotterdam, dochter van Willem Arnold Vrugtman [19.5.1875 Rotterdam-27.3.1929 Bilthoven] en Sophia Theodora Burgers [16.11.1873 Zutphen-1.8.1945 Zeist]-overleden 14.1.1960 te Wassenaar) en 2) op 19.10.1961 te Wassenaar met de Joodse apotheker **Sophie Lore Katz** (geboren 12.3.1917 te Keulen, dochter van Nathan Katz [5.8.1882 Keulen-13.11.1942 Auschwitz] en Rosa Elisabeth Marx [20.6.1892 Keulen-22.10.1942 Auschwitz]). Zij was weduwe van economisch drs. Hendrik Alexander Hartogh (25.10.1916 te Amsterdam, zoon van Hendrik Alexander Hartogh Sr. [3.12.1877 Amsterdam-1.4.1957 Amsterdam] en Jenny Fuld [18.8.1887 Amsterdam-3.9.1978 Amsterdam]-overleden 15.2.1945 in KZ Bergen-Belsen).

Ds. J. Zuurdeeg van de Nederlandse Protestanten Bond verborg in 1942 zes wetsrollen uit de synagoge van Hilversum op de zolder van het gebouw van de Nederlandse Protestanten Bond aldaar.

Lit.: Mieke de Geus, *Hilversum Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 79 en 97.

565.

Prof.dr. Willem Frederik Zuurdeeg (geboren 20.5.1906 Rotterdam, zoon van hoofdonderwijzer Johannes Zuurdeeg [7.10.1879 Leiden-3.6.1951 Utrecht] en Hendrika Josephina van Ommen [23.2.1884 Rotterdam-23.8.1969 Utrecht]-overleden 3.12.1963 Chicago, Illinois, USA). Zijn jongere broer ds. Jan Zuurdeeg (20.3.1909 Rotterdam-3.6.1951 Utrecht) was tijdens de oorlogsjaren vrijzinnig-hervormd predikant te Hilversum (NPB; zie hiervoor).

Studie theologie aan de RU Utrecht en de RU Leiden (1932); **remonstrants** predikant te Groningen (1934), Boskoop-Waddinxveen (1939) en Eindhoven (1944-1946); promotie tot doctor in de theologie (1946, UvA; promotor prof.dr. W. Leendertz) op een dissertatie

getiteld: *“A Research fort he Consequences of the Vienna Circle (= Wiener Kreis, een groep filosofen en wetenschappers die schaarden om Moritz Schlick [14.4.1882 Berlijn-22.6.1936 Wenen], de grondlegger van hat logisch positivisme) Philosophy for Ethics“*. Een jaar later kon hij op een beurs van de Wereldraad van Kerken een studieverlof doorbrengen aan de University of Chicago. In 1948 werd hij docent te Elmhurst (Ill.) en aansluitend docent aan het (Presbyterian) McCormick Theological Seminary te Chicago. In 1960 werd hij aangesteld als *Full Professor* in de godsdienstwijsbegeerte.

Op 12 juni 1952 trouwde hij te Nijmegen met **Agatha Wilhelmina Dingemans** (geboren 1924), drs. in de psychologie.

Tijdens de jaren van de Duitse bezetting was Z(uurdeeg) betrokken bij het onderbrengen van onderduikers, joods zowel als niet-joods, ook in de eigen pastorie.

Lit.: J. van Sluis, lemma *“Zuurdeeg, Willem Frederik“* in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, V, 584v.

566.

Frederik Jan Zuijderduijn (geboren 17.5.1902 te Rotterdam, zoon van godsdienst-
onderwijzer en assistent van een predikant Klaas Zuijderduijn [7.7.1869 Zandvoort-11.5.1943
Schildwolde] en Leentje Keus [27.1.1872 Zandvoort-17.2.1938 Rockanje]-overleden
18.6.1976 Glen Forrest, Perth, Western-Australia).

Hervormd hulpprediker te Nieuw-Dordrecht (1937); hervormd predikant te Elim
(6.6.1937-10.9.1939) en Schildwolde (17.9.1939-20.10.1946); geestelijk verzorger in het
ziekenhuis van Meppel (27.10.1946-7.4.1954); daarna predikant in Australië.

Gehuwd met **Johanna Hendrika van de Meene** (geboren 19.8.1910 te Doetinchem,
dochter van koopman Willem Hendrik Johan van de Meene [24.4.1870 Doetinchem-
10.2.1945 Doetinchem] en Louisa Willemina Hofs [29.7.1880 Wisch-29.3.1945, ten gevolge
van het derde geallieerde bombardement op Doetinchem (Operatie “Plunder“ met in totaal
132 slachtoffers) van 23.3.1945 op Doetinchem], beide begraven in Doetinchem,
Begraafplaats, Loolaan 33a)-overleden 20.12.1992 te Wooroloo, Perth, Western-Australia).

*Naar achteraf bleek was dominee Zuijderduijn actief in het verzet. Als kind wist ik dat
niet zeker, maar had wel mijn vermoedens. Op een zekere dag, toen ik op de zolderverdieping
kwam, zag ik 'Oom Fred' half achter een schot verscholen met een radio zitten en hij had een
koptelefoon op. Misschien dat hij naar de BBC zat te luisteren, iets dat ten strengste door de
Duitse bezetter is verboden. Het is zelfs verboden om een radiotoestel in het bezit te hebben;
alle toestellen moesten worden ingeleverd. Maar het zou ook kunnen dat hij met een
radiozender aan het zenden was naar Londen. 'Oom Fred' schrikt van het feit dat ik hem
gezien heb, hij drukt mij op het hart hier met niemand over te spreken. En dat doet ik dan ook
niet, al ben ik dertien jaar, ik heb genoeg in Den Haag gezien en gehoord wat verzetsstrijders
deden en ook hoe deze, wanneer ze verraden of betrapt werden, getraft werden. Na de
bevrijding hoorde ik ook vertellen dat, terwijl ik op de pastorie woonde, er Joodse
onderduikers op diezelfde zolderverdieping waren verborgen. Fred, de zoon van de dominee,
vertelde mij onlangs dat die Joodse familie al vanaf 1943 daar ondergedoken zat.*

Lit.: Kees van den Nouwland, *De pastorie. Herinneringen aan het oorlogsjaar 1945*
(ego-document van een dertienjarige evacuë); J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen
heen*, 55.

567.

Frederik Christiaan Zwaal (geboren 15.8.1900 te Amsterdam, zoon van schoenmaker/
makelaar Frederik Christiaan Zwaal (10.6.1864 Amsterdam-2.9.1943 Amsterdam) en Johanna
Eleonora van Raam [22.2.1869 Amsterdam-16.3.1904 Amsterdam; in 1905 hertrouwde F.C.

Zwaal Sr. met Wilhelmina Maria Theunisse [31.1.1877 Amsterdam-]-overleden 4.4.1993 te Winterswijk; daar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar) en prof.dr. R. Schippers (zie daar); kandidaat (1929), **gereformeerd** predikant te Borger (26.1.1930-1.9.1935) en te Winterswijk (1935-1967).

Gehuwd op 16.1.1930 te Radevormwald, ZO van Wuppertal, met **Elfriede Wolf** (14.6.1902 Iserlohn, ZO van Dortmund-7.3.2001 Winterswijk; daar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Ds. Zwaal maakte vanaf november 1938 samen met ds. Antonie Gerardus Kloots (31.8.1883 Leiden-16.4.1950 Winterswijk), hervormd predikant, ds. Catharinus Cornelis de Maar (9.3.1881 Meppel-27.7.1972 Groningen), doopsgezind predikant, ds. Jasper Wouter Roobol (1.5.1890 Dordrecht-30.11.1965 Haaksbergen), hervormd predikant, pastoor Johannes Bernardus Josefus Kaeter (18.1.1876 Steenwijk-19.8.1943 Winterswijk) van de Jacobusparochie (1919-1943. Zijn broer Bernardus Antonius Wilhelmus Kaeter [25.1.1888 Steenwijk-26.6.1959 Enschede], pastoor te Eibergen, bood tijdens de oorlog in zijn pastorie onderdak aan de Joodse onderduiker Izak Bernard Herschel (16.12.1921 Berkelland, zoon van Levie Herschel [9.11.1883 Zwartewaterland [Genemuiden?]-8.10.1942 Auschwitz] en Aaltje Maas [12.8.1879 Eibergen-8.10.Auschwitz]-18.4.2016 Bathurst, NSW, Australië. Tijdens de oorlog verschool hij zich in het onderduikhol, dat aangelegd was in het Hoonesbos op het landgoed Lankheet bij Eibergen; ook zijn vier broers overleefden de oorlog niet), en kapelaan C.A.M. van Beek van de Jacobusparochie (van 1938 tot 1945) deel uit van een 'Voorlopig Comité uit de geheele Burgerij voor hulp aan Joodsche vluchtelingen' dat hulp wilde bieden aan Joden, die gevlucht waren na de 'Reichskristallnacht'. Vervolgens werd - nadat zich eerder op station Winterswijk mensonterende incidenten hadden voorgedaan, waarbij Duits-Joodse vluchtelingen door de Nederlandse marechaussee waren mishandeld en teruggestuurd - op 24.11.1938 het Comité voor hulp aan Joodse vluchtelingen gevormd voor het organiseren van een collecte. Een comité van huisvesting zal vervolgens proberen de gevluchte Joden onder te brengen, o.m. in het oude postkantoor, het gewezen Diaconie-Gasthuis en de Hermanshoeve. *'Op 28 november 1938 schrijft Ds. J.W. Roobol (zie daar), mede namens andere predikanten en kerken uit de omgeving, een adres aan de Raad van Ministers te Den Haag waarin hij zijn grote zorgen uitspreekt over het terugzenden van slachtoffers van de Jodenvervolgingen in Duitsland. Hij doet een beroep op het geweten van de ministers en op de belofte dat 'God Zijn zegen geeft aan degenen die aan Zijn bevelen denken om die te doen'. Hij spreekt over de Joodsche vluchtelingen als nakomelingen van Abraham, als Gods volk, waaruit onzen Zaligmaker is voortgekomen'. ... In de krant van 9 december 1939 wordt de opbrengst van de collecte voor de Joodsche Vluchtelingen bekend gemaakt: f 1.633,08, samen uit het dorp en alle buurtschappen'* (Henk Vis, uit de 'Nieuwe Winterswijkse Courant'). Uiteindelijk bood men aan 42 Joodse vluchtelingen tijdelijk onderdak in Winterswijk. Ds. Zwaal woonde aan de Zonnebrink te Winterswijk en was buurman van graanhandelaar Pieter Heijo Kuipers (5.6.1892 Munsterscheveld, Gemeente Emmen, zoon van belastingambtenaar Eppo Kuipers [18.2.1857 Meeden-12.3.1934 Winterswijk] en Ettje Altéa Jansen [2.10.1863 Nieuwe Schans-12.12.1933 Winterswijk]-3.12.1978 Winterswijk) en Helena Theodora 'Riek' Kuipers-Rietberg (26.5.1893 Winterswijk, dochter van Hendrik Rietberg [31.5.1857 Gorssel-16.11.1927 Winterswijk] en Clara Christina Theodora Dulfer [21.2.1858 Winterswijk-2.6.1925 Winterswijk]-27.12.1944 KZ Ravenbrück); zij richtte samen met ds. Fredrik (Frits) Slomp (zie daar) de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op). Een jonge Joodse vrouw uit Winterswijk, Rachelina de Leeuw (1918 Winterswijk-oktober 2015), kon na het overlijden van haar moeder Sophia Siena de Leeuw-Spier (12.3.1897 Gendringen-7.10 of 12.11.1942 in het ziekenhuis van Winterswijk), door

bemiddeling van ds. Zwaal onderduiken bij ds. Fredrik Slomp in Heemse (zie daar). Tevoren zorgde ze nog voor kosjere maaltijden voor haar moeder en verbleef ze uit veiligheidsoverwegingen 's avonds aan huis bij de gereformeerde ds. F.C. Zwaal. „*Rachel vertrok nog net op tijd uit Winterswijk. De volgende dag kwamen de Duitsers haar ophalen.* Nadat hij eerder haar vader (veehandelaar Isaäk [Ies] de Leeuw (11.3.1889 Winterswijk-4.10.1966 Winterswijk), die in Rotterdam zat ondergedoken bij de familie Hemmes; GCH) en haar zussen Johanna [Annie] de Leeuw (= de Joodse schrijfster Johanna Reiss-de Leeuw te New York; geboren 4.4.1932 Winterswijk) en Siena [Sieny, Sini] de Leeuw (2.3.1922 Winterswijk-15.3.2013 's Gravenhage; gehuwd met Salomon Hond [20.7.1922 Amsterdam-18.7.1988 Scheveningen] en David Meibergen [4.4.1917 Almelo-september 1997 's Gravenhage; gescheiden), verbleven kort bij de familie Geerhard (Gerrit) Hannink en Johanna Berendina Hannink-Nieuwenhuis (6.2.1890 Megchelen, Gld.-) in Winterswijk (zij werden op 31.3.2005 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen uit de volkeren') en daarna twee jaar en zeven maanden ten huize van de familie Johan Herman Oosterveld (9.3.1912 Usselo-24.11.1988; begraven NH Begraafplaats, Usselo) en Gerritdina [Dientje] Oosterveld-Nijhuis (10.11.1902 Haaksbergen-11.1.1990; NH Begraafplaats Usselo) en Gerrits moeder Hermina Oosterveld-Nieuwenhuis (12.7.1874 Lonneker-) aan de Boekeloseweg in Usselo; ook zij werden op 31.3.2005 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volkeren) geholpen had, was het ds. Zwaal, die haar (Rachelina) bij de familie Hartink in Winterswijk aan een onderduikadres hielp. Volgens haar vervalste persoonsbewijs heette ze Doortje Berner en was zij van beroep een huisnaaister uit Amsterdam. Na korte tijd moest zij daar echter weg, omdat de vrouw van het gastgezin de spanning rond het onderduiken niet langer aan kon. Ds. Slomp haalde haar tijdens spertijd op met een geleende fiets en bracht haar naar zijn eigen pastorie te Heemse. Hoogstwaarschijnlijk had ds. Zwaal collega Slomp een tip gegeven over de problemen bij het gastgezin“. Na de oorlog dichtte ds. Zwaal de tekst voor het monument dat ter gedachtenis van mevr. Helena Kuipers-Rietberg te Winterswijk werd opgericht: „'t Geloof heeft haar gedragen, de liefde gaf haar kracht, de hoop deed niet versagen, tot redding was gebracht“. Het monument (in 1955 vervaardigd door de beeldhouwer Gerrit Bolhuis (23.6.1907 Amsterdam-19.11.1975 Amsterdam) bevindt zich in het park naast het Gemeentehuis van Winterswijk, aan het "Mevr. Kuipers-Rietbergplein".

Bron: artikel *'Terug op plek vol tragiek - Nazaten Herschel* (= Dominic en Joanne Herschel, Sydney, Australië; GCH) *nemen kijkje op plek van verraden schuilplaats in Hoonesbos* (in: Tubantia, d.d. 12.10.2017)

Lit.: Isabel Baneke, artikel *'Dat jongelui genoeg hebben van WOII, kan ik me indenken*, in: *Trouw* d.d. 5.5.2017; *In memoriam ds. F.C. Zwaal* in: *Jaarboek 1994 der GKN*; Dick Kaajan, artikel *De onderscheiding Yad Vashem voor echtpaar Slomp-ten Cate* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 30 (december 2014), 40v.; Johanna Reiss, *'The Upstairs Room'*; Johanna Reiss, *'De Schuilplaats'*; Johanna Reiss, *The Journey Back'*; Johanna Reiss, *'A Hidden Life'*; Henk Vis, *We hebben ze allemaal gekend...* (boek en website).

568.

Willem van der Zwan (geboren 22.11.1923 te Scheveningen, zoon van Willem van der Zwan Sr. [geboren 18.12.1892 Scheveningen], van origine zeevisser, die op 31.10.1941 om het leven kwam toen het S.S. 'Bennekom', waarop hij bootsman was, net buiten Liverpool werd getorpedeerd door de Duitse onderzeeër *U-96* onder bevel van *Kapitänleutnant* Heinrich Lehmann-Willenbrock [11.12.1911 Bremen-18.4.1986] Bremen, en Chieltje Westerduin [22.9.1892 Scheveningen-c.1981 Rijswijk]-overleden 10.4.2000 te Rotterdam; aldaar begraven op Begraafplaats 'Oud-Kralingen'). Met Willem van der Zwan sr. kwamen nog acht andere opvarenden van de bemanning van 56 koppen om het leven. Over de wederwaardigheden van de *U-96* schreef Lothar-Günther Buchheim (6.2.1918 Weimar-22.2.2007

Starnberg) in 1973 het boek *'Das Boot'*, dat in 1981 onder de gelijknamige titel werd verfilmd door Wolfgang Petersen (geboren 14.3.1941 Embden).

Willem van der Zwan was **gereformeerd** predikant te Bruchterveld (25.5.1952-23.9.1956), Nieuwe Pekela (22.9.1956-10.9.1961), Weesp (24.9.1961-28.8.1966), Rotterdam-Kralingen (11.9.1966-11.5.1975), Capelle aan de IJssel (25.5.1975-28.2.1982) en Ommoord-Zevenkamp (samen de Hervormde Gemeente; 21.3.1982-1986 wegens emeritaat).

Gehuwd met **Herta de Vries** (geboren 24.9.1922 Leer, Duitsland, dochter van Jonas Hartwig de Vries [13.4.1892 Leer-20.3.1943 Sobibor] en Amalie Wolff [16.4.1893 Embden-26.9.1938 Leer]-overleden 2.4.2012 Rotterdam).

De Duits-Joodse Herta de Vries was in 1938 vlak na de *Reichskristallnacht* met haar vader Jonas Hartwig de Vries - haar moeder was kort daarvoor overleden aan een nierkwaal, die wel zeker te genezen was geweest als ze de juist medicijnen had kunnen krijgen, maar die waren haar als Jodin ontzegd - naar Nederland gevlucht. In januari 1939 begin kwamen ze terecht in Musselkanaal, Sluisstraat 49, waar Herta's oom en tante Siegmund de Vries (26.10.1895 Leer-30.9.1942 Auschwitz) en Mary de Vries-Roseboom (15.3.1897 Loga/ Leer) met hun dochtertje Elsbeth (Betti; 20.12.1929 Loga/ Leer-19.11.1943 Birkenau) al woonden aan de Sluisstraat 51. Maar spoedig werden de beide mannen gearresteerd (Siegmund werd op 13.7.1942 naar Kamp Amersfoort overgebracht omdat hij zich zonder toestemming op de markt in Winschoten had opgehouden) gedeporteerd naar de vernietigingskampen waar ze werden omgebracht. Op zeker moment raakte de Scheveningse gymnasiast Willem van de Zwan via een leraar op de hoogte van de penibele situatie van de drie vrouwen. Willem reisde naar het Noorden, haalde hen samen met de 11-jarige Rosie Horn per fiets op en zette hen met valse papieren (Herta heette voortaan Annie Bakker) in Winschoten op de trein naar Den Haag. Herta bracht de oorlog door ten huize van de familie Van der Zwan, Mary en Elsbeth werden elders ondergebracht. Droevig genoeg werd Elsbeth in 1943 opgepakt. Ze stierf in de gaskamers van Birkenau, 13 jaar oud. Herta haalde het einde van de oorlog in huize-Van der Zwan. Onderwijl waren Herta en Willem verliefd geworden na elkaar. In 1946 verloofden ze zich en niet lang daarna deed zij belijdenis in de Gereformeerde Kerk en liet zich dopen. Maar ze verloochende nooit haar Joodse wortels: „*Ik ben en ik blijf Joods*“! Willem studeerde inmiddels theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en toen hij in 1952 zijn kandidaatsexamen had gedaan, konden ze ook eindelijk trouwen. Niet lang daarna ontving Willem een beroep naar Bruchterveld en konden ze samen beginnen aan het leven in de pastorie. Nadat Willem in 2000 gestorven was, zette Herta zich persoonlijk in om postuum voor hem de *Yad Vashem*-onderscheiding te verkrijgen (bij het leven had hij die steeds geweigerd). Uiteindelijk lukte dat ook: op 12.3.2006 werd Willem erkend als *'Rechtvaardige onder de Volkeren'*.

Lit.: Co Welgraven, artikel *“Ze bleef haar afkomst trouw”* in *'Trouw'* d.d. 30.4.2012.

569.

Adriaan Zwiep (geboren 5.1.1893 te Rotterdam-Kralingen, zoon van Ziere Zwiep [5.4.1857 Kralingen-8.12.1933 Rotterdam] en Josina Laurina Quist [6.1.1862 Goes-18.9.1930 Rotterdam; Ziere Zwiep was eerder getrouwd met Maria Geertruida van Engelen [1862 Delft-27.10.1889 Kralingen]-overleden 31.7.1958 te Sint Jansklooster; begraven Begraafplaats Heetveld, Sint Jansklooster).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1923) en predikant te Hillegom (28.10.1923, bevestigd door ds. Adam van der Heijden [10.5.1865 Waddinxveen-18.7.1927 Apeldoorn]), te Zeist (22.8.1926, bevestigd door ds. Gerard Salomons [6.10.1890 Nieuwe Pekela-24.2.1975 Terneuzen]), te IJmuiden (1936-1947), te Zwaagwesteinde (1943-1945), te Schiedam (12.11.1947) en te Sint Jansklooster (4.7.1957).

Gehuwd met **Johanna Wilhelmina van Zwoll** (geboren 9.6.1894 Rotterdam, dochter van Derk Jan van Zwoll [5.9.1858 Deventer-27.12.1935 Rotterdam] en Catharina Ebberson [18.9.1855 Rotterdam-28.6.1901 Rotterdam]-overleden 10.12.1977 Rotterdam (op de grafsteen staat: *I Johannes 4: 19*)).

„*A.Zwiep wist dat er een radiotoestel verborgen was in de kansel waar de jongelui naar luisterden. Ook had hij eens een goed gesprek met Joden die waren ondergedoken*“.

Lit.: E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, 677; W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

570.

Nanne Zwiep (geboren 3.8.1894 te Beemster, zoon van Klaas Zwiep [1.7.1867 Bovenkarspel-28.8.1950 Alkmaar], hoofd der school, en Pietertje Andringa [3.4.1866 Bovenskarspel-1.9.1946 Alkmaar]- overleden 24.11.1942 aan hartzwakte in KZ Dachau). Zijn gereformeerde collega ds. Jacobus (Koos) Overduin (27.8.1902 Leiden-4.6.1983 Veenendaal), die ook in Dachau gevangen zat, schreef later over hem: „*Niemand onzer had verwacht, dat deze collega zoo spoedig en plotseling zou geroepen worden door zijn Heer*“.

Kandidaat te Stompetoren (1920), **vrijzinnig hervormd** predikant te Briels Nieuwland-Vierpolders (Voorne-Putten; 5.9.1920-7.8.1924), te Oostzaan (14.9.1924-20.11.1927), te Hoorn NH (27.11.1927-7.7.1929) en te Enschede (14.7.1929-24.11.1942).

Gehuwd op 26.8.1920 te Alkmaar met **Anna Rolff** (geboren 3.10.1891 te Schermerhorn, dochter van veehouder Jan Rolff [29.1.1859 Amsterdam-9.3.1947 Alkmaar] en Elisabeth Smit [3.4.1865 Oterleek-4.3.1938 Heiloo]-overleden).

“*Wanneer in september 1941 een honderdtal Joden weggevoerd wordt naar KZ Mauthausen en aldaar zoals spoedig blijkt ten dode opgeschreven is hij (ds. Zwiep), zeer verontwaardigd en laat dat ook bij elke gelegenheid blijken. Hij werkt zeer ijverig en is geliefd bij zijn collega's. Hij is de voorzitter van een bijeenkomst op maandag 15 september 1941 van alle Enschedese geestelijken – de eerste bijeenkomst van de lokale Raad van Kerken avant la lettre – om zich onderling te beraden (resultaat: er werd een formeel protest ingediend bij General der Flieger Friedrich Christiansen (12.12.1879 Wyk auf Föhr-3.12.1972 Aukrug), ondertekend door alle Enschedese geestelijken en ds. Zwiep bood het namens hem en zijn collega's aan in Den Haag). ... Zwiep spreekt bij de begrafenis van de Joodse chirurg en gynaecoloog (Julius) Van Dam (26.1.1877 Enschede, zoon van fabrikant Mozes van Dam [4.4.1853 Enschede-17.12.1920 Leiden] en Henriëtta [Jetta] Gottschalk [10.4.1848 Essen, D.-27.5.1925 Enschede]-29.12.1941 Enschede) en geeft uiting aan zijn gevoelens, dat het overlijden is veroorzaakt door de terreur tegen de Joden. Ds. Zwiep wordt in april 1942 gearresteerd als 'hetzende Pfarrer.' Hij zat van 11.9.1942-14.8.1942 in het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort; en verbleef van 25.9.1942-tot zijn dood in KZ Dachau. Hij zou daar zijn overleden aan de gevolgen van „hart- en bloedsomloopstoringen veroorzaakt door hartinsufficiëntie“.* In Oostzaan werd de 'Nanne Zwiepsingel' naar hem genoemd. Voor zijn huis, op het adres Thorbeckelaan 20, werd een *Stolperstein* geplaatst. In Enschede werd ook een straat vernoemd naar dr. J. van Dam.

Lit.: A. Bekkenkamp, 7, 57vv. en 60vv.; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 242; H. Dalenoort, *Ds. Nanne Zwiep, 1894-1942*; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 63v.; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 146; Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox*, 67, 86; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567, 580, 622-625 II, 99.

571.

Egbert Zijlstra (geboren 18.11.1901 Amsterdam, zoon van letterzetter/ kantoorbediende Egbert Zijlstra Sr. [2.7.1853 Amsterdam-11.4.1943 Amsterdam] en Magteltje Schlebaum

[29.12.1857 Amsterdam-16.3.1937 Amsterdam]; zij was eerder – op 16.8.1876 te Amsterdam - gehuwd geweest met timmerman/ milicien Hendrik Cornelis Moen [12.6.1853 Amsterdam-] overleden-5.6.1995 verpleeghuis 'Overspaarne', Haarlem-Noord; begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal).

Gereformeerd hulpprediker te Halle (3.11.1935) en predikant te Halle (25.7.1937-25.1.1948); reserve-legerpredikant te Batavia en Semarang, NOI (1948-1950); geestelijk verzorger voor gerepatrieerden in Noord-Holland (1.5.1951-1961), bijstand in het pastoraat te Voorburg (1961-1.12.1965 wegens emeritaat).

Gehuwd op 23.7.1936 te Haarlem met **Catharina Roosjen** (geboren 19.10.1911 IJsselstein, dochter van schoolhoofd Keimpe Roosjen [28.1.1886 Wonseradeel-28.2.1962 Haarlem] en Hendrika de Jong [7.8.1884 Elst-18.5.1915 Haarlem]-overleden 17.9.1999; begraven te Bloemendaal). Haar broer Albert Roosjen (geboren 21.12.1912 te IJsselstein) diende als sergeant bij het KNIL en kwam op 21.9.1944 om het leven toen het Japanse schip *Hofuku Maru* waarop hij voer met bijna 1300 Britse en Nederlandse krijgsgevangenen, ten westen van Luzon (Philippijnen) door Amerikaanse duikbommenwerpers tot zinken werd gebracht (1047 van de 1289 verdronken). Catharina was een nicht van mr. Anton Bernard Roosjen (13.9.1894 Aalsmeer-15.6.1978 Amsterdam), onderwijzer, leraar wiskunde aan een kweekschool, ARP-Tweede Kamerlid (1937-1963) en voorzitter van de NCRV; tijdens de oorlogsjaren was hij geïnterneerd in KZ Buchenwald (27.12.1940-15.11.1941), Haaren N.B (16.11.1941-11.5.1942) en Sint Michielsgestel (11.5.1942-17.9.1944).

In september 1943 meldt zich een Joodse onderduiker, Otto Meyer (9.10.1893 Osnabrück, zoon van kunst- en antiekhandelaar Adolf Meyer [4.10.1853 Rabber, Bad Essen-28.8.1928 Osnabrück] en Henriette (Jetchen) Hecht [4.9.1861 Datteln- 6.9.1944 Auschwitz]-11.7.1964 Amsterdam) bij de pastorie van de Gereformeerde Kerk in Halle. Hij vroeg aan dominee Zijlstra of die kans zag zijn familie te helpen aan onderduikadressen. Hij was met zijn vrouw en twee zoontjes en een meisje alsmede zijn moeder en zuster Adele Meyer (8.5.1895 Osnabrück-31.10.1944 Auschwitz) ondergedoken in de omgeving van Doetinchem, maar daar werd het te gevaarlijk. Hoewel het niet eenvoudig was om zeven Joodse mensen te laten onderduiken, besloot dominee Zijlstra toch om te helpen. Hij zei tegen Otto Meyer dat ze konden komen. Enkele dagen later was de hele familie Meyer in de pastorie te Halle, Ze kwamen oorspronkelijk uit Berlijn, vertelden ze. Dominee Zijlstra nam aan dat dit waar was. In die tijd werden zo min mogelijk vragen gesteld. Maar tijdens het onderzoek bleek dit slechts voor een deel de waarheid. In werkelijkheid ging het om: Henriëtte Meyer-Hecht, zijn moeder, weduwe van Adolf Meyer [overleden 28.8.1928). Samen met haar zoon Otto dreef zij na de dood van haar man de 'Kunst und Antiquitätenhandlung Adolf Meyer' aan de Hegerstrasse 24 in Osnabrück met een filiaal in Berlijn). Nadat ze beide zaken in 1937 gedwongen hadden moeten afstaan, vestigden Otto Meyer zelf en zijn zuster Adèle Meyer zich in mei 1939 aan de Maasstraat 149I te Amsterdam, spoedig gevolgd door Margit (Gretl of Grete) Weinberg-Straschitz (geboren 7.2.1899 Boedapest-26.3.1944 Auschwitz) en haar kindereen Gabriëlle Louise (Maedy) Weinberg (1928 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz), Edgar Georges Paul Weinberg (26.4.1930 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz) en Charles Ludwig Rudolf Weinberg (15.8.1931 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz). Haar man Wilhelm (Guy) Weinberg (5.11.1886 Barmbek, Hamburg-13.2.1957 White Plains NY, USA), bankier, kunstverzamelaar en filantroop, overleefde de oorlog en vertrok vervolgens naar de USA. Ook Gretls moeder Charlotte Straschitz-Schwarz (2.6.1871 Wenen-18.8.1966 Amsterdam; weduwe van Ludwig Straschitz [30.8.1862 Karlovy Vary-30.6.1934 in Amsterdam en op Zorgvlied begraven] en haar schoonmoeder Clara Weinberg-Löwenhaupt (6.1.1856 Neubrandenburg, Mecklenburg-West-13.10.1938 Amsterdam; weduwe van Meyer Wuff (Max) Weinberg [31.5.1844 Elbing-21.10.1922 Hamburg] haalden de bevrijding en liggen beide ook begraven op 'Zorgvlied' in Amsterdam. Het voormalige woonhuis aan de Oranje

Nassaulaan 51 in Amsterdam werd door de man van Gretl geschonken aan de gemeente Amsterdam. Naast de voordeur liet hij een plaquette aanbrengen met de namen van zijn omgekomen vrouw en drie kinderen. Ds. Zijlstra slaagde er aanvankelijk in, samen met een onderduiker, de theologisch student Rein Brussaard (zie daar), om voor alle onderduikers goede onderduikplaatsen in Halle te vinden. Maar in maart 1944 verried een familielid van één van de onderduikgevers de verblijfplaats van de Weinbergs. Op 13 maart 1944 vond een razzia plaats waarbij Gretl Weinberg en haar drie kinderen werden opgepakt en naar Westerbork gebracht. Al op 23.3.1944 werden ze als strafgeval gedeporteerd naar Auschwitz en daar op 26.3.1944 omgebracht. Henriette Meyer-Hecht en haar dochter Adèle werden in de nacht van 10 op 11.8.1944 van hun bed gelicht bij een overval door de Landwacht. Moeder Meyer stierf op 6.9.1944 te Auschwitz, haar dochter op 31.10.1944. Alleen Otto Meyer overleefde de oorlog, met alle onderduikgevers.

Lit.: *Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945 (Halle) door meester G.J. Emereis*; *In memoriam Ds. E. Zijlstra* in: *Jaarboek 1996 der GKN*, 545v.; artikel *Onderduiktragedie in Halle* van Bert Schieven in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom en de Oudheidkundige Verenigingen Salehem en Gander*; 38e Jg. Nr. 153 (december 2014), 40-48.

572.

Roelof Zijlstra (geboren 16.9.1907 Hollandscheveld, zoon van Paulus Zijlstra [13.10.1864 Burum, Kollumerland-20.10.1947 Kampen], arbeider, koopman, melkvaarder en landbouwer, en Jantje Maatjes [24.6.1862 Hoozevee-4.7.1949 Den Ham]-overleden 29.4.1989 Baarn?). Begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar; opschrift staande zerk: „*Zalig de doden die in de Heere sterven*“).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool van de GKN in Kampen, **gereformeerd** hulpprediker/ evangelist te Makkinga-Twijtel (1939-1946), **gereformeerd-vrijgemaakt** predikant te Westerkerk-Eemdijk (25.9.1946-1.10.1972 wegens emeritaat).

Gehuwd met zijn nicht **Arendje Maria Zijlstra** (geboren 25.8.1908 De Huizen (Gemeente Hoozevee), dochter van tuinier Sybren Zijlstra (8.4.1874 Kollumerland-25.7.1955 Bunschoten; daar begraven] en Geertje van der Beek 26.2.[1871 Berkel en Rodenrijs-7.3.1956 Bunschoten; daar begraven]-overleden 26.7.1977 Baarn, begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar).

Roelof Zijlstra was de jongste broer van Bouwe Zijlstra (6.3.1887 Oosterveld, Gemeente Zuidwolde-29.9.1975 Curries, Ontario, Canada), landbouwer en latere verzetsman, die getrouwd was met Diena Post (16.3.1888 Braamberg, Gemeente Zuidwolde-30.8.1975 Curries, Ontario, Canada). Zij was de oudste zuster van ds. Hendrik Post (19.5.1900 Hollandscheveld-8.4.1982 Katwijk; zie daar) en van de bekende verzetsstijders Marinus (3.8.1902 Moscou, hollandscheveld-17.11.1944 Alkmaar) en Johannes Post (4.10.1906 Moscou, Hollandscheveld-16.7.1944 Overveen). Bouwe en Dien betrokken een boerenbedrijf te Noordscheschut en stichtten er een groot gezin. Van meet af aan waren Bouwe en Dien met vrijwel al hun kinderen betrokken bij het verzetswerk van zwager/ broer Johannes Post te Nieuwlande en uiteraard boden zij onderdak aan tientallen – veelal Joodse - onderduikers. En zoals vrijwel de hele familie Post betrokken was bij het onderbrengen en verzorgen van veelal Joodse onderduikers, zo zou dat wellicht ook met de broers en zusters met aanverwanten het geval geweest kunnen zijn. En ligt het ook voor de hand te veronderstellen dat ook Roelof Zijlstra en zijn vrouw daar als predikantenechtpaar (ze hadden geen kinderen) een rol in hebben gespeeld. Daarvoor zijn geen direct aanwijsbare gegevens voorhanden, maar dat er zekere verdenkingen in zijn richting gingen mag blijken uit het feit dat ds. Zijlstra op 13 juli 1944 door de Landwacht werd gearresteerd en zes weken later weer werd vrij

gelaten. Overigens maakt ds. Th. Delleman in zijn grote gedenkboek 'Opdat wij niet vergeten' geen melding van deze gevangenschap.

Lit.: G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 24vv., 90, 99, 120, 122, 144, 154, 179v., 262.

573.

(....., **predikant in een dorp ten Noorden van Alkmaar** (Sint Pancras, Broek op Langedijk. of Zuid- en Noord-Scharwoude?): **ds. Willem Arie Nell** (16.7.1911 Bodegraven-14.7.1957 Utrecht), **hervormd** predikant te Oud-Karspel en Noord-Scharwoude (1939-1946)? Of de gereformeerde predikant voor de Jodenzending **ds. Roelof Bakker** (zie daar), die van 1930-1935 predikant in Sint Pancras was geweest?

Elisabeth 'Lishe' Edna Heruthy (-Waisvisz; 8.8.1923 Rotterdam, dochter van Ephraim Waisvisz [5.12.1895 Den Haag-28.5.1943 Sobibor] en Hella Chaje Reich [16.3.1895 Podzözze-28.5.1943 Sobibor]-24.11.2006 Tel Mond, Israël; gehuwd met Joseph Elieser 'Ezry' Heruthy (17.12.1928 Mukacheve, Zakarpats'ka oblast, Oekraïne-28.8.2009 Kfar Saba, Israël) verbleef in de zomer van 1942 "met groep niet-Joodse kinderen zes weken in een dorp ten noorden van Alkmaar ... waar nog genoeg te eten was. Daar wist alleen **de plaatselijke predikant** wat haar achtergrond was".

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 866).

574.

(....., **predikant te Bodegraven: ds. Johannes Dam** (8.2.1883 Zuid-Beijerland, zoon van Wicher Dam [18.8.1857 Dedemsvaart-13.3.1929 Zutphen, daar begraven], kassier en onderwijzer te Amsterdam, en Grietje Holtrop [7.8.1868 Marum-3.1.1939 Zutphen; daar begraven]-6.11.1970 Baarn); hij was een oudere broer van classicus, rector van de Theologische Hogeschool der GKN in Kampen, en verzetsman dr. Roelof Jan Dam [18.11.1896 Barneveld-gefusilleerd 10.4.1945 Assen; begraven IJsselmuiden), **gereformeerd** predikant te Bodegraven (1917-1946), daarna **vrijgemaakt-gereformeerd**. Of **ds. Willem Cornelis Pieter den Boer** (6.3.1909 Zierikzee-16.5.1999 Harderwijk), **gereformeerd** hulppredikant te Bodegraven (1940-1945)? Of **ds. Pieter Anton August Klüsener** (20.3.1903 Rhooen-13.7.1982 Zeist), **hervormd [Gereformeerde Bond]** predikant te Bodegraven? Maar die laatste lijkt minder in aanmerking te komen omdat hij op 23.6.1936 in Bodegraven werd bevestigd door de pro-Duitse prof.dr. Hugo Visscher (12.10.1864 Zwolle-17.5.1947 Alkmaar).

Estella Sally Francisca Hartog (geboren 26.7.1911 te Waalwijk, dochter van schoenfabrikant Jacob Hartog [16.1.1871 Amsterdam-6.12.1948 Maartensdijk] en Leentje Aptroot [27.2.1878 Leek-) uit Utrecht) bezocht daar het Stedelijk Gymnasium en werd er lid van de zionistische Joodse Jeugdfederatie, waar ze via Rosetta (Ted) Cato Andriessse Carry (Carla, Carmela, Caroline) Ulreich leerde kennen. Ted werd op 17.8.1927 geboren te Utrecht als dochter van Herman Andriessse [28.10.1892 's Hertogenbosch-24.2.1945 KZ Bergen-Belsen] en Betje (Bets, Batya) van Spiegel [24.2.1902 Deventer-27.4.1981 Haifa, Israël]; ze overleefde de oorlog in Westerbork en Bergen Belsen en is inmiddels overleden. Ted was gehuwd met de dermatoloog en seksuoloog Herman (Hijman) Musaph (7.1.1915 Amsterdam-18.11.1992 Bijlmermeer), haar latere collega-psychiater, en tenslotte was ze voorzitter van het Anne Frank Huis en het Joods Historisch Museum. Estella Hartog overleefde de oorlog in Bodegraven en emigreerde later naar de Verenigde Staten waar ze in 1951 trouwde met Toby, haar huisbaas. In 1952 ontving ze het Amerikaanse staatsburgerschap. Later huwde Estella met Carl Arnold Abas (16.1.1906 Arnhem, zoon van Izaak Abas [15.12.1873 Arnhem-13.1.1961 Arnhem] en Rosetta Amalia Levisson [10.11.1875 Almelo-11.12.1920 Arnhem]-10.7.1962 Arnhem; begraven Joodse Begraafplaats Moscowa, Arnhem, K 02 13). Estella

Hartog zelf “*was ondergedoken ten huize van de familie van Gert en Marrigje van Mourik te Bodegraven; de enige die van haar aanwezigheid afwist was de plaatselijke dominee*”.

Caroline (Carmela, Carry) Ulreich werd in november 1926 geboren te Rotterdam als dochter van Getzel (Gustav) Ulreich (2.4.1891 Zagórze-1960 Jeruzalem) en Anna Fanny Gottlieb (16.4.1896 Krakau-1985 Jeruzalem) en overleed op 31.1.-2019 in Israël. Ze was met haar ouders en haar zusje Rachel Ulreich (21.11.1922 Rotterdam-2013 Sao Paulo, Brazilië), dat verloofd was met Abraham de Lange (4.9.1919 Hoogezand-26.10.1946 Rotterdam), vriend van de verloofde van Mies Zijlmans = Anton van der Burg?) ondergedoken geweest bij het R.K. gezin Zijlmans in Rotterdam (= tramwegconductor/ kantoorlooper Adriaan Johannes Marinus Zijlmans [18.11.1887 Rotterdam-4.9.1964 Sint Michielsgestel] en Maria Hendrika Jacoba Looman [27.7.1884 Schiedam-19.4.1947 Rotterdam] hield tijdens de oorlog een dagboek bij dat na de oorlog werd uitgegeven onder de titel *'s Nachts droom ik van vrede – Oorlogsdagboek 1941-1945* (Uitgeverij Mozaïek Zoetermeer, 2016). Prof.dr. Bart Wallet schreef er een voorwoord in. Adriaan Johannes Marinus Zijlmans (1887-1964), zijn vrouw Maria Hendrika Jacoba Zijlmans-Looman (1884-1947) en hun kinderen Johanna Maria (Mies) Zijlmans (2.6.1916 Rotterdam-5.11.2003), schilder, beeldhouwer, glasschilder, vervaardiger van mozaïek Marinus (Bob) Zijlmans (29.8.1918 Rotterdam-20.6.1992 Rotterdam) en Canisius Johannes Antonius Maria Zijlmans (7.2.1926 Rotterdam-2.10.1995 Rotterdam) werden op 25.7.1977 door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren.

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 624, 1008.

574.

(.....), **predikant te Noardburgum = ds Johannes Martinus de Wal** (19.4.1907 Vorden-28.12.1975 Hardenberg), **gereformeerd** hulpprediker voor de evangelisatie, daarna predikant te Noardburgum (1941-1945)? Of één van beide lokale **hervormde** predikanten: **ds. Johannes Lambertus Couvée** (28.7.1915 Vlaardingen-6.3.1979 Emmen; hij stond van 29.3.1942-16.4.1944 in Noardburgum) of **ds. Marten Hilko Geertsema** (15.3.1915 Midwolda-29.4.2004 Zwijndrecht, die er stond van 1944-1946)?

De Joodse vrouw Van Dijk (= Johanna Gazina van Dijk-de Haas? Geboren 31.12.1899 Deventer, dochter van Lion de Haas [25.11.1869 Vriezenveen-11.2.1944 Auschwitz], eigenaar van een olie- en vetfabriekje in Wierden, en Caroline Polak [31.3.1870 Sleen-11.2.1944 Auschwitz]-overleden 14.12.1982 Herzliya, Israël; weduwe van Alexander van Dijk (8.4.1896 Geffen, Maasdonk, zoon van Izaak van Dijk [19.7.1855 Geffen-30.1.1937 Oss] en Antje van Dijk [17.6.1859 Alem, Geld.-16.12.1936 Oss]-1.5.1943 Gmina Gogolin, Krapkowice, Z. van Opole in Polen) uit Oss, kon samen met haar kinderen Jack (Jacob van Dijk? Geboren 27.4.1931 Oss-overleden 12.7.1998) en *Private* (Ruth?) onderduiken bij het bakkersgezin van Johannes (John) Stenekes (12.6.1918 Burgum, zoon van Willem Stenekes [4.4.1872 De Wilp, Gemeente Marum-9.6.1951 Noardburgum] en Antje Eelkes Nicolai [14.6.1878 Tietjerksteradeel-27.8.1954 Noardburgum]-7.8.1993 Burlington, Ontario, Canada; begraven Greenwood Cemetery) en Boukje/ Bertha de Boer (c.1920 Veenwouden) in Noardburgum. “*Om geen argwaan te wekken vergezelden de Van Dijks hun gastvrouw en – heer geregeld naar de kerk, maar er werden op een gegeven moment geruchten verspreid dat ze Joods waren. Johannes (Stenekes) ging praten met de dominee, die de vluchtelingen op de eerste kerkbank liet zitten en een ontroerende preek afstak over de waarde van het zwijgen en hoe spreken levens in gevaar kon brengen. Na de dienst kwamen er vele mensen de Joodse familie de hand schudden en vanaf die tijd verstomden de geruchten*”. NB: zie “*Foto van enkele leden van de Joodse familie Van Dijk uit Oss*” ingestuurd naar ‘*Brabant Bekijken*’ door dhr. Vomberg). Op 30.1.1979 werden Johannes Stenekes en zijn vrouw Boukje Stenekes-de Boer door *Yad Vashem* erkend als rechtvaardigen uit de Volkeren.

Bron: www.flickr.com/photos/brabantbekijken/8507033876/, nummer 6.
Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 832.

576.

(.....), **ds. Hendrik Cornelis Jacobus van Deelen** (15.11.1900 Amerongen-4.12.1993 's Gravenhage; zie: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, V, 134v.) van 4.7.1937 tot 28.10.1945 **hervormd** predikant te Vaassen, of: **ds. Jacob Rook** (14.7.1909 Steenwijk-11.9.1987 Harderwijk; zie daar), van 1942 tot 1945 **gereformeerd** predikant te Epe, waaronder o.a. ook Vaassen ressorteerde?

“In september 1944 kreeg het echtpaar Broeders (te Vaassen) nog een verzoek om een Jood onder te brengen, ditmaal van hun dominee. Die vroeg hun Coenraad Coster in bescherming te nemen nadat Coster zijn adres moest verlaten. Pieter Cornelis Adrianus Broeders (12.6.1891 Dordrecht-26.2.1976 Vaassen, daar begraven), timmerman, en Zwaantje Broeders-van de Vlekkert (15.9.1893 Epe-13.1.1971 Vaassen; daar begraven) stemden onmiddellijk toe en Coenraad is tot de bevrijding bij hen gebleven”. Mogelijk is hier sprake geweest van de boekdrukker Coenraad Coster (3.10.1895 Amsterdam, zoon van boekdrukker Simon Coster [21.3.1864 Leeuwarden-31.5.1933 Amsterdam]-1933) en Vrouwtje Goudeketting [26.3.1862 Amsterdam-15.10.1940 Amsterdam; begraven Muiderberg]-6.11.1960 Amsterdam, Rooseveltlaan 154 II); op 12.6.1922 te Brussel gehuwd met Bertha Seijffers (19.5.1898 Brussel-17.5.1988 Bussum; crematie in Velsen). De dochter van het echtpaar Broeders, Anthonetta Broeders (geboren 11.2.1918 te Vaassen-overleden 20.4.2006 te Epe), trouwde op 11.12.1941 met Benjamin Gosschalk (geboren 24.7.1917 Wijhe, zoon van Joël Gosschalk [1882 Wijhe-1962 Epe], en Aaltje van Spiegel [1887 Voorst-1977 Epe]-overleden 20.4.1988 te Zwolle. Tijdens de oorlog zijn ze gescheiden, maar op 31.8.1945 zijn ze hertrouwd. Ook Joël en Aaltje en hun andere zoon Mozes (Max) Gosschalk (1.12.1921 Wijhe-12.10.2013 Epe), later gehuwd met Veronica (Vera) Wallach (8.2.1926 Amsterdam, dochter van Simon Wallach [1893 Amsterdam-1952 Amsterdam] en Esperance Trompetter [1893 Amsterdam-1963 Amsterdam]-10.4.2017), vonden onderdak bij de familie Broeders (zie: *Heijmerikx.nl = Genealogie Heijman Abrahams Godschalk*).

Lit.: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 192.

577.

(.....), een **gereformeerde dominee in Friesland**.

Mevr. Hester (Hetty) de Roode-De Jong uit Culemborg beschrijft in het artikel ‘*Een vergeten Joodse geschiedenis in Oost-Groningen*’ de lotgevallen van het Joodse gezin waarvan zij deel uitmaakte. Zij was het jongste kind met vier broers en één zusje boven zich. Het gezin woonde (tot februari 1941?) aan de Mr. P.N. Arntzeniusweg 26 te Amsterdam (op 17.6.2012 werden er voor het huis zeven *Stolpersteine* geplaatst). Vader Leman de Jong (4.8.1885 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz) was vertegenwoordiger. Hij was gehuwd met Frederika Sniijders (25.11.1886 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz). De oudste zoon Louis Alfred de Jong (14.5.1917 Amsterdam-19.11.1942 Auschwitz, of in het *Aussenkommando* Golleschau [nu: Golezow, O. van Ostrava in Polen waar hij moest werken in een cementfabriek?) was eveneens vertegenwoordiger en had begin 1940 als soldaat in het Nederlandse leger gediend. Begin 1942 moest hij – omdat hij inmiddels wegens de anti-Joodse maatregelen van de bezettende overheid werkeloos was geworden – zich melden in het Joodse werkkamp de Beetse in Sellingerbeetse (Groningen). Hester: *“Er staat me bij dat er wel pakjes gestuurd werden naar mijn broer Louis. Maar het is een beetje een witte vlek. Het is fijn te weten dat hij het redelijk goed heeft gehad in kamp De Beetse.* Ook zijn jongere broers Henri Abraham de Jong (24.5.1919 Amsterdam-13.8.1942 Auschwitz) en Alfred de Jong (13.5.1921 Amsterdam-15.8.1942 Auschwitz), kantoorbediende van beroep, en zus Hanna Hendrina de

Jong (27.2.1923 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz) moetsen zich aanmelden voor tewerkstelling. Alle vier werden ze nog in 1942 gedeporteerd en omgebracht. Begin 1943 besloten de ouders met hun twee jongste kinderen Richard de Jong (8.4.1928 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz) en Hetty onder te duiken in Den Haag. Hetty vertelt: “Omdat het te druk is op het onderduikadres kom ik in Friesland terecht, bij **een gereformeerde dominee en zijn vrouw**. Mijn ouders en jongste broer worden in 1943 verraden en afgevoerd”.

Lit.: Walter van Rossum, ‘Een vergeten Joodse geschiedenis in Oost-Groningen’ in: ‘Auschwitz Bulletin’, Jaargang 62, nr. I (januari 2018), 20-23.

Literatuur

- B. Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman Assen 1897-Renkum 1993* (Kampen, 2003).
- M.J. Aalders, artikel *Het verzetsleven van Wim en Nel van Rees 1940-1945* (2010, tweede versie).
- Maarten J. Aalders, *Heeft de slang gesproken? Het strijdbare leven van dr. J.G. Geelkerken (1879-1960)*(Bert Bakker, 2013).
- Maarten J. Aalders, artikel *Een trouwe vriend van Hongarije: ds. Han Munnik (1884-1969)* in: *Acta Neerlandica* 16/17 (2020), 37-52.
- Maarten J. Aalders, *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum* (Barneveld, 2021).
- Prof.dr. W.J. Aalders, *De nood des tijds* (Leiden, 1934).
- Ahmed Aboutaleb, *Droom & Daad* (2015).
- Erik Ader, *Oorlogen & Oceanen* (Uitgeverij Querido, 2020).
- J.A. Ader-Appels, *Een Groninger pastorie in den storm* (Uitgeverij Kirchner, Amsterdam, 1945).
- Ja'akov Adler, *Van droefheid naar vreugde 1933-1945 – Van Hitlers duisternis naar het zonlicht over de Karmel* (Uitgeverij Toetssteen, 2019).
- Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod - Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (2 delen, Kampen, 1989; 4^e druk).
- S. Akkerman en dr. C. Smits, *Albertus Zijlstra, leven en arbeid* (Goes, 1976).
- Dr. Meia Albarda (1907-1983; gehuwd met psychiater/ verzetsman/ auteur prof.dr. Andries Johannes Willem Kaas (1908-1976), *Wat baat het de mens ...: over het leven en denken van Dr. G. Horreüs de Haas* (met voorwoord van dr. Willem Drees Sr.; Assen, 1977).
- Algemeen Doopsgezind Weekblad* (afgekort: ADW).
- Milo (= Samuel Marek) Anstadt, *Jonge jaren, Polen-Amsterdam 1920-1940* (Uitgeverij Contact, 1995).
- Milo Anstadt, *Kruis of munt. Autobiografie 1920-1945* (Uitgeverij Contact, 2000).
- Sera Anstadt, *Een eigen plek. Verhalen van een opgejaagde jeugd* (Bzztoh, 1984).
- Nadia Arsieni, *De Jodendominee – Jacob van Nes en de Gereformeerde Jodenzending* (scriptie HDC-VU, 8.2.2007).
- Lies Auerbach-Polak, Bettie Bausch-Polak en Nanda van der Zee, *Bewogen stilte – Oorlogsherinneringen van twee zussen* (Ten Have, Kampen, 2005).
- Leo Aukes e.a. (red.), *Een rode draad – 75 jaar NCSV* (Eltheto-Brochure reeks nr. 34/ 35; Zeist, 1971).
- Mirjam de Baar e.a.(red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel 1911-2011* (Hilversum, 2011).
- Floris B. Bakels, *Dertien dagen in mei* (Kampen, 1990).
- Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel – Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (Amsterdam/ Brussel, 1977).
- Alex Bakker, *Dag, Pap, tot morgen! – Joodse kinderen gered uit de crèche* (Hilversum, 2005).

W. Bakker, *Bezetting en verzet 1940-1945 in Meppel en wijde omgeving* (Meppel, 1984).

Isabel Baneke, artikel 'Dat jongelui genoeg hebben van WO II, kan ik me indenken' in: *Trouw*, d.d. 5.5.2017.

Jan Bank, *God in de oorlog – De rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Uitgeverij Balans, 2015).

Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief (Baarn, 1972).

Herman M. van Beek, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden* (masterscriptie Universiteit Leiden, 2007).

Paul Beek, *Het trieste verhaal van Edith Roseij Beek – Eenzaam op weg naar Auschwitz* (2020).

Pim Beeuwer, *Groep Overduin in de bres - De invloed van netwerken op de hulp aan Joden door Groep Overduin in Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (bachelorwerkstuk).

Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog – Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland* (Kampen, 1995).

A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin – Het levensverhaal van een Pastor Pimpernel 1900-1976* (Uitgeverij Van den Berg, (Enschede, 2001).

Annette A. Bekker, "Het Joodse Probleem" – *Een onderzoek naar het gedrag van de Gereformeerde Kerken in Nederland ten aanzien van de Jodenvervolgung 1933-1945* (doctoraal scriptie Vakgroep Industriële Samenlevingen Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam (Januari 1987).

A. Bel, P. van de Breevaart, drs. H. Florijn, J. Mastenbroek, H. Natziyl en A. Ros *Predikanten en oefenaars – Biografisch Woordenboek van de Kleine Kerkgeschiedenis*, (5 delen, Den Houten, Houten, z.j.).

Bas von Benda-Beckman, *Het Oranjehotel – Een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam-Antwerpen, 2019).

Jan Benjamins & Joke A. Benjamins-Palte, *Vergeten verzetshelden – Een onderzoek naar het onderduikershol Anloo* (Koninklijke Van Gorcum, Assen, 2019).

Noach Benninga, *Oorlogsherinneringen* (Bedum, 1997).

J. Broer Berends, *De Nederlands Hervormde Kerk* in: *Barger-Compascuum* (Uitgeverij Digitalis, 2012, 4^e versie)

Pauline Berends, *Barger-Compascuum 150 jaar op dreef* (Steenhuis, Barger-Compascuum, 2016).

Alie van den Berg en Dineke Dijkshoorn-Bison, artikel *Het oorlogsdrama van een kleindochter van Salomon Hollander, geboren in Oud-Beijerland* in: *Beijerlandse Berichten*, 18^e jaargang, nr. 58 (april 2015), 14v.

A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (diss.; Zoetermeer, 1991).

Jan van den Berg, *Joodse onderduikers in Hoensbroek* (Uitgave Heemkundevereniging Hoensbroek, 2016).

Philip van den Berg e.a. (redactie), *Joods leven in het Westland* (Genootschap Oud-Westland, 2015).

C.A. van der Berg en E.P. Boon, *De Joodse Gemeenschap in de Kanaalstreek (Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde, Mussel; Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 1992)*

C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen: Winsum, Eenrum, Leens-Ulrum, Warffum 1751-1947* (Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2000).

T. Bergstra (red.), *Oorlogsherinneringen uit Elburg* (Uitgave van de Oudheidkundige Vereniging Arent thoe Boecop te Elburg, december 1995).

W. Berkelaar en G. Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd – Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 2011).

S.H.F. Berkelbach van der Sprenkel, *Pionier der pacificatie: ds. Jan Rutger Immink* (VDM-Reeks nr. XI; uitgeverij Kirchner, Amsterdam)

M. Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht; 20 Predikantsvrouwen in de 20e eeuw* (Narratio, Gorcum, 2012).

H.W. van den Beukel, K.W. van Hasselt, J. Ridderbos, *De Drentse Sjoa. Joodse slachtoffers in de provincie Drenthe* (Assen, 2016).

B.J. Beumer, *Dominee G.D.A. Oskamp*, in: *Arnhem de Genoeglijkste*, 17 (1997), 41v.

Nele Beyens, *Els Borst – Medicus in de politiek* (Wereldbibliotheek, 2021), 20.

Marie van Beijnum en Bart-Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog – Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland* (Kampen, 1995).

Prof.dr. A. van Biemen e.a., *Willem Banning (1888-1971 – Terugblik en perspectief* (Baarn, 1972).

Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme (6 delen; Kampen, 1978-2006).

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (9 delen; Amsterdam, 1986-2003).

Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987 – Dromer en doordouwer* (diss.; Amsterdam, 2008).

Salvador Bloemgarten, artikel *Rudolf (Rudi) Bloemgarten* in: *Contactblad '40-'45* (zomer 2012), 20v.

Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 Leiden* (Zwolle, 2015).

H. Boele, artikel 'Dr. G. Oorthuys verdient een biograaf, een theoloog in het voetspoor van de reformatoren en Kohlbrugge' in: *Protestants Nederland*, (juni/juli 2011), nr. 6/7, 139-142.

M.G.L. den Boer, artikel 'G.W. Oberman (1889-1967), een veelzijdig predikant' in: 'In de Waagschaal' d.d. 9.10.2010.

Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw* (Westervoort, 2004).

E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in Oorlogstijd – Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren, 1980).

T. de Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk te Dussen 1835-1985* (Eigen beheer, 1985).

Maurice Bolle, 'Herinneringen' in: *Driemaandelijks Inlichtingenblad van de Vriendenkring Buchenwald* nr. 20 (december 1972), 2-10.

G.A. Bontekoe, *Drentsche kroniek van het Bevrijdingsjaar* (Assen, 1947).

Flip Booi, Henk Raaff en Cas Oorthuys, *Amsterdam* (Amsterdam, 2004).

Corrie ten Boom, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam, 1946).

Corrie ten Boom, *In Hem geborgen – De geschiedenis van mijn leven* (Amsterdam, z.j.).

Corrie ten Boom, *Vader Ten Boom: Man Gods* (1979).

Corrie ten Boom en Jamie Buckingham, *In het huis van mijn vader – De jaren vóór de Schuilplaats* (1976).

E.P. Boon & J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950* (Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, Groningen, 2001).

E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964 – Beerta, Finsterwolde, Midwolda, Nieuwolda, Scheemda, Winschoten* (Zuidbroek, 2010).

Koos Boorsma, *Wie ben ik? De zoektocht van Louis Godschalk, als Joods kind ondergedoken in Friesland* (2018).

Jaap Boot, *Na vijftig jaar – Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in de Zaanstreek* (Uitgeverij Amor vincit omnia, 1995).

- J.J.G. Boot, *Burgemeester in oorlogstijd* (met een voorwoord van dr. L. de Jong (Apeldoorn, 1967).
- P.H. Borgers Jr. en Th.A. Fafié, *De oorlogspreken van ds. P.H. Borgers*, in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, nr. 24 (1998).
- Drs. A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente* ((Hengelo, 1985).
- Luitenant-kolonel Ds. B.A. Bos, *Vier honderd jaar Legerpredikant*, Deel I (Vught, 1952).
- E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde – Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (dissertatie VU, 2015).
- Jelle J. Bosma, Alle Hoekema en Daan de Clerq, *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 41 = themanummer *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum, 2015).
- Alida M. Bosshardt, *Wat ik u graag nog zeggen wilde* (Ark Boeken/ Vereeniging tot Verspreiding van de Heilige Schrift, 1988).
- Nico de Both, *Het Groninger Politiekorps in de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 2013).
- Herbert Boucher, *Miracle of Survival. A Holocaust Memoir* (Judah L. Magnes Museum, Berkeley CA, 1997)
- Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied – Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen, 1946).
- A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk. Leven en werk van Gerrit Jan Heering* (Narratio, Gorinchem, 2007).
- G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen* (Beilen, z.j.).
- D. van den Brand, artikel ‘*De eerste predikant – Ds. F.K. Evert (1837-1942)*’ in: ‘*Betheltaal*’ Jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 8.
- Kathleen Brandt-Carey, *Ridder zonder vrees of blaam – Het leven van George Maduro 1916-1945* (Uitgeverij Spectrum, 2016).
- Robert Braun, *Religious Minorities and Clandestine Collective Action – The Collective Rescue of Jews in the Netherlands during the Holocaust* (diss.; Cornell University, Ithaca, New York; 2015).
- L.W. de Bree, *Zeeland 40-45* (Den Boer, Middelburg, 1979).
- Martje Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken – een biografie van Marianne Philips* (Utrecht, Uitgeverij Prestige, 1998).
- Jan T. Bremer, artikel ‘*Ode aan Oudesluis*’ in: *De Zijper Historiebladen* (2010-2).
- Gerda Brethouwer e.a. (red.), *De vrouw als spil van het verzet – Een nieuwe kijk op de actieve rol van vrouwen in het verzet* (Expositie Nationaal Onderduikmuseum, Aalten, 2018).
- Gert Brillenburg Wurth, “*Ik wordt altijd kregelig van mensen die zeggen dat ze het achteraf allemaal pas hebben gehoord*” (artikel *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2008), 37-40.
- O.C. Broek Roelofs, *Een Achterhoekse kerk onderweg* (1970).
- Dr. O.C. Broek Roelofs, ‘*Herleefd Verleden*’ – *Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven (de Gereformeerde Kerk van Geesteren-Gelselaar-Borculo)*(Zuidlaren, 1980).
- Pauline Broekema, *Het Boschhuis* (De Arbeiderspers, 2014).
- Koert Broersma en Gerard Rossing, *Kamp Westerbork gefilmd – Het verhaal over een unieke film uit 1944 (Westerbork Cahier 5; Hooghalen/ Assen, 1997).*
- Jan Brokken, *De vergelding – Een dorp in tijden van oorlog* (Amsterdam/ Antwerpen, 2013).
- Jeroen Brouwers, *De laatste deur – Essays over zelfmoord in de Nederlandstalige letteren* (De Arbeiderspers, Amsterdam, 1983).
- W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...! Oorlogsslachtoffers verleenden hun naam aan straten en gebouwen* (Alphen aan de Rijn, 1989).
- S. Bruinsma, *Oudega en het verzet in de jaren 1940-1945* in: *De Bak Brogge, dorpskrant van Oudega – 50 jaar bevrijd* (1995), 12-16.
- Carl F. Brüsewitz, *De Doopsgezinden van Balk* in: *Stemmen* 5 (1956) nr. 2, 81-95.

Carl F. Brüsewitz, *The Mennonites of Balk, Friesland* in: *Mennonite Quarterly Review* nr. 30 (1956), 19-31.

E.I.T. Brussee-Van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap en het Nationaal-Socialisme 1933-1940* in: *Doopsgezinde Bijdragen Nieuwe Reeks* XI (1985), 118-129.

N. Buffinga, *De krijg is des Heeren. Levensschets van Ds. Henk de Jong* (Amsterdam, Kirchner, 1947; VDM-serie IV).

Minie Buit-Zielman, *Moed en verraad* (verzameling oorlogsverhalen t.b.v. Historische Vereniging van Hasselt).

Jan Buitkamp, artikel 'Het verzet in Marum '40-'45' in: "'t Olde Guet", jaargang 2005, nr 2 themanummer '60 jaar bevrijding' van de Heemkunde-kring Vredewold-West.

Andreas Burnier, *De trein naar Tarascon* (Uitgeverij Atlas Contact, 1986).

Eberhard Busch, *Karl Barth's Lebenslauf nach seinen Briefen und autobiografischen Texten* (Chr. Kaiser Verlag, München, 1976, 2^e druk).

J.J. Buskes, *De kerk in het verzet* (artikel *In de Waagschaal*, 1^e jaargang 1946, nr. 24).

J.J. Buskes, *Waar stond de kerk? Schetsen van het kerkelijk verzet* (Amsterdam, 1946).

J.J. Buskes, *Hoera voor het leven!* (Amsterdam, 1960, 2^e druk).

Lineke H. Buijs, *Frits Kuiper (1898-1974), kameraad van Rood, vriend van de Jood* (in: *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 31 (2005), 277-299).

J.G. de Bijll Nachenius-Sterkenburg, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)* (Drukkerij G.B. 't Hooft, 2001, 2^e druk)

Ds. R. Bijlsma, artikel 'Het interkerkelijk gesprek in het Lemeler Convent' in serie over 'De Gereformeerde Kerk' in: *Hervormd Weekblad*, edities 18 maart, 16 september, 14 oktober en 11 november, jaargang 56, 1943).

Prof.dr. R. Bijlsma, *Met de gemeente onderweg – Afscheidsbundel* (Kampen, 1977)

Piet Calis, *het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam, 1989).

Piet Calis, *Speeltuín van de titaantjes. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948* (Amsterdam, 1993).

Dr. J.R. Callenbach en Dr. F.J. Krop, *Anti-Semietisme – Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Jodenvervolgingen in Duitsland* (uitgave "Geloof en Vrijheid", Rotterdam, 1933)

A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Eisma, 1994).

W.A. Capellen, "Onderwijzingen des hemels"- *De Christelijke Gereformeerde Kerk en haar houding tegenover het nationaal-socialisme in de jaren 1931-1945* (doctoraalscriptie 2012).

Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug* (Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2007).

J.B. Charles, *Van het kleine koude front* (Amsterdam, 1964, 4^e druk).

J.B. Charles, *In Frankrijk dacht ik aan mijn vader* (Uitgeverij De Beige Bij, Amsterdam, 1986).

Simon van Collem, *Eus ontdekt West-Friesland* (Uitgeverij De Telg, Amsterdam, 1947).

C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo* (Oldenzaal, 2006).

Marnix Croes/ Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': *een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam, 2004).

Marc Couwenbergh, *Agent van de Zwitserse Weg – Het levensverhaal van Jan van Borssum Buisman* (Zutphen, 2000).

Ton Crijnen, "Waarom in Limburg opvallend veel Joden konden onderduiken", in: *Informatiebulletin van de Katholieke Raad voor Kerk en Jodendom* (www.blikopdewereld.nl/geschiedenis/vervolging-joden/provincie-limburg/3664-waarom-in-Limburg-opvallend-veel-joden-konden-onderduiken).

Herman Dalenoort, *Ds. Nanne Zwiëp 1894-1942* in: *De Hoeksteen, Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis*, 1985 nr. 1, 27-36.

Daphne van Dam (pseudoniem domineesechtpaar in een dorp in het noorden des lands), *Met één pak havermout de oorlog door* (Tilburg, 1996).

Yge Damsma, *Dit hawwe wy belibbe 1940-1945* (Stifting Snits, 1990)
'Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien' (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg)(1987).

Bert J. Davidson, *Barend Davidson, Een Zwolse Jood in het verzet* (z.j.).

J.W. Deenick B.D., *'A Church en route - 40 Years Reformed Churches in Australia* (Geelong, 1991).

J.W. Deenick, *Not on this Mountain – An Alternative Christian Perspective on Zionism* (Enumdaw, Washington, 2003).

Rev. Bill Deenick, *My Life and my Faith: The Testament of* (Melbourne, 2014).

Peter Dekkers (red.), *Land van Domineeskinderen (Trouw-dossier, Amsterdam, 2002).*

Sieth Delhaas, *7 Portretten van domina's* (Uitgeverij Vita, 1995).

Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten – De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-Socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1949).

Laurenz Demps, *Zwischen Mars und Venus – Wegweiser über den Invalidenfriedhof* (Berlin, 1998).

Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, *Vanwege de gerechtigheid – Leven en strijd van 'rooie dominee' en politicus Nico van der Veen* (Gorinchem, 2002).

S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente* (Meppel, 1988).

M. van Diggelen, *Nicolette Adrianna Bruining (1886-1963) – Een pionier in dienst van de vrijzinnigheid*, in: M. de Baar e.a., *Honderd jaar vrouwen op de kansel 1911-2011* (Hilversum, 2011), 93-100.

Ies Dikker, *Nergens veilig – Een brief uit de onderduik* (Haarlem, 1995).

Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven – Een Nederlandse Jodin vertelt haar geschiedenis* (Franeker, 1974).

J.C. van der Does, *De Vrijheid voorgestreeën – Gedenkschrift van het Eeuwfeest van de Kiesvereniging "Nederland en Oranje" te Amsterdam 1851-1951* (Hoorn, 1951).

Gewone mensen in een ongewone tijd, Doesburg 20 april 1944 – Sporen van een verzetsdrama (Historiael, 2019).

Carla van Dokkum, *Eigenlijk heet ik Tsiwja. Levens met een geleende naam. Of: Op 4 mei bellen mijn kinderen. Altijd* (Amsterdam, 2016).

Peter Doolaard, artikel 'Ds. van Enk, veelzijdig predikant'. In: 'Markante Veenendalers (red. H. van 't Veld, Historische Vereniging Veenendaal, 2010).
Algemeen Doopsgezind Weekblad.
Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks).
Doopsgezinde Jaarboekjes.

Gilles Dorleijn, Sjoerd van Faassen en Ageeth Heising, *Schepelingen van De Blauwe Schuit: Brieven van Bertus Aaffes, K. Heeroma, M. Nijhoff, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels* (Uitgeverij van het Letterkundig Museum te 's Gravenhage, 2003).

Vervolgd om der gerechtigheid wil. Laatste preek van ds. R. Douma, in leven Dienaar des Woords bij de Gereformeerde Kerk van Emmercompascuum. Gehouden op Zondag 19 Maart 1944.

Daniël Dresden, *De beul regeert* ('s Gravenhage, 1945).

Adrie Drint en Henk M. Luning, *Een eik van geweest – De Joodse Begraafplaatsen in Drenthe* (Bedum, 2015).

Freda Droës, *Dr. Nicolette Bruining – De ontwikkeling van een ‘kritische’ theologe*, in: Jonneke Bekkenkamp e.a. *Proeven van vrouwenstudies theologie*, deel 2 (Leinde/ Utrecht, 1991), 71-130.

Freda Droës, *Nicolette Bruining (1886-1963) – Een eigen bijdrage aan de VPRO*, in: *Jaarboek Mediageschiedenis* 6 (1995), 43-53, 298.

Dr. O.W. Dubois en Krijn de Jonge, *Aan de minste van mijn broeders – het werk van ‘Tot heil des volks’ 1855-2005 (Oogst-publicaties i.s.m. Barnabas; Amsterdam, 2005).*

Cherry Duyns, *Achterland – Verkenningen en herinneringen* (Amsterdam, 2010).

Peter & Elfrieda Dyck, *Up from the Rubble – The epic Rescue of Thousands of war-ravaged Mennonite Refugees* (Scottsdale T.A. USA. 1991).

H.J. Dijkmeester, *In memoriam W.J. Aalders*, in: *Weekblad Nederlandsche Hervormde Kerk*, XXIX (1945), 43.

J. Dijk, *Uw volk is mijn volk – Kerk en Israël samen onderweg* (Wageningen, 1975).

J. Dijk, artikel ‘*Lidmaatschapsbewijzen, die niets uithaalden*’ in: *Anderhalve Eeuw Gereformeerden in Stad en Land, deel 9 (Noord-Holland)*(Kampen, 1986).

Gerben Dijkstra e.a., *Geesje Bleeker - ‘Ik pleegde geen verraad om het verraad’* (Uitgeverij Drenthe, 2016).

Ds. H.A. Dijkstra e.a., *Tot dankbaarheid genoopt – Gedenkboek ter gelegenheid van den 25-jarigen Zendingsarbeid op Soemba vanwege de Gereformeerde Kerken in Groningen, Drente en Overijssel* (Kampen, 1927).

Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden* (2005).

Frans Ebeltsjes, artikel ‘*Oud-verzetsman Groot Enzerink uit Vorden: “Het is een wonder van God dat ik de oorlog overleefde”*’ in *Deventer Dagblad*, d.d. 6.10.1984.

Oorlogsherinneringen uit Elburg (Elburg, 1995).

Caroline Elzas-Grunwald, *Mijn jeugd- en oorlogsjaren* (Schoorl, Pirola, 2009; niet in de handel).

Gert Elzinga e.a., *Stads- en dorpswandeling Leeuwarden – Sporen van Alma Tadema in Dronrijp en Leeuwarden* (Leeuwarden, 2016).

Diet Eman/ James Schaap, *Things We Couldn’t Say* (William B. Eerdmans Publishing Co., 2000).

Diet Eman & James Schaap, *Die hun leven niet liefhebben tot de dood* (Vaassen, 1995).

Hannah van den Ende, ‘*Vergeet niet dat je arts bent*’ – *Joodse artsen in Nederland 1940-1945* (diss.; Uitgeverij Boom, 2015).

H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland, deel 2: 1936-1975* (Kampen, 1992).

Ds. D. van Enk, *Christus voor alles, levens- en stervensbericht van ds. W.J. van Enk* (VDM-serie Kirchner, Amsterdam, nr. XXVI).

Shirley Evans, *In the Shelter of His Wings – The True Story of a WWII Bomber Pilot Downed Behind Enemy Lines* (GlassFrogBooks, Hawthorne, 2011).

Bloeme Evers-Emden, *Als een pluisje in de wind* (Uitgeverij Van Praag, 2012).

Bloeme Evers-Emden, *Ik blijf zitten totdat ik geboren ben – Acht Joodse vrouwen blikken terug op hun onderduik* (Uitgeverij Van Praag, 2015).

Bert Evenhuis, *J.J.G. Boot, bestuurder* (Kok, Kampen, 1993).

Ds. N.J.A. van Exel en Ds. Joh. Gerritsen Jr., *Ons werk aan de Grebbe* (Amsterdam, 1940).

N.J.A. van Exel, *Het oorlogsprobleem, dogmatisch-ethische studie over christendom en oorlog* (Amsterdam, 1947).

Sjoerd van Faassen, Pauline Bloemsma & Hester Quist (eindred.), *Schrijversportretten* (Letterkundig Museum, z.j.)

H. Faber, *Rekenschap van een zoektocht. Een autobiografie* (Ten Have-Baarn, 1993).

Th.A. Fafié, *Lutheranen in Apeldoorn herdenken slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 43 (2015).

Th.A. Fafié, *Conrad Willem Mönnich (1915-1994), biografie en bibliografie* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 20 (1997), 2-52.

Th.A. Fafié, *Conrad Willem Mönnich (1915-1994), Luthers theoloog, cultuurhistoricus en auteur* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 32 (2009), 2-30.

J. Feberwee en J.T. Parmentier, *100-jarig Bestaan van de Gereformeerde Kerk van Lemele-Lemelerveld 1892-1992* (Lemelerveld, 1992).

Dr. J.C.A. Fetter, *Herinneringen* (Arnhem, 1958).

Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was – De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, 2001).

Drs. B.J. Flim, *Hulp van studenten aan Joodse kinderen 1942-1945* (*Info ICODO*, 2.8.1992), 68-86.

Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak – Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945* (Kampen, 1996).

Bert Jan Flim, *Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties*, in: M. Croes en H. Flap (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was – De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, Het Spinhuis, 2001).

Bert Jan Flim, *Onder de klok – Georganiseerde hulp aan joodse kinderen* (Gibbon Uitgeefagentschap, 2012).

Bert Jan Flim, *Het grote kinderspel – Hoe verzetsgroep NV honderden joodse kinderen liet onderduiken* (Amphora, 2020).

Guillermo Font, *Kik ten Boom, The Clockmaker's Grandson* (2019).

A.E. Fransen, 'Mitsgaders hare volheid', *De predikanten van Hogeland en Oldambt over het socialisme* (Masterscriptie *Geschiedenis vandaag*, RU Groningen, 31.1.2018).

Brieven van Theodoor Christiaan Frederikse (1913-2000) aan Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) (Meppel, 1959-1975).

J. Frieswijk en J.D. Gardenier, *Vijftig jaar Kortehemmen* (1987).

J.J. Frinsel, *Vereniging "Tot Heil des Volks" 125 jaar (1855-1980) – Christelijke hulpverlening* (Amsterdam, 1980).

Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder* (De Prom, Baarn, 1983).

Sal Ganor/ Salomon Wagenaar, *Scheidslijnen* (gedichtenbundel; Amsterdam, 1980).

Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer, een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam, 2008).

'*Gedenckclanck 1940-1945*', deel III (1945)

S.P. Geertsema (eindred.), *De ramp in de Lübecker Bocht – Nederlanders bij het einde van Neuengamme* (Amsterdam, 2011).

Bas van Gelder, *Nachtboek van een Kerkuil* (Friese Pers Boekerij, 1990).

Jaap van Gelderen, *Op de Orgelzonder, onderduikers in de Rotterdamse Breepleinkerkerk 1942-1945* (Kampen, 2006).

Ap Gerbers en Hennie Fluks, *Anderhalve eeuw in een eeuwigheid - 150 Jaar Hervormde Gemeente Schoonoord* (Schoonoord, 2006).

P. Geyl, *O Vrijheid!... Sonnetten* ('s Gravenhage, 1945).

Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraat naar Pniëlkerk in Veenendaal* (Veenendaal, 1988).

J.B. Glasbergen en S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg* (Leiden, 1975).

Stacey Golding, *On wooden wheels – The memoir of Carla Nathans Schipper* (Xlibris Corporation USA, 2005).

M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (diss.; Den Hertog, 2014).

Loes Gompes, artikel *Belangrijke ontmoeting op het Centraal Station* in: *Auschwitz Bulletin* 57 nr. 2 (mei 2013), 24v.

Loes Gompes, *Porgel en Porulan in het verzet – Er was wel degelijk joodse verzet*, artikel in *De Groene Amsterdammer*, d.d. 5.5.2001.

- H. van Goor en W. van Norel (red.), *De Gereformeerde Kerk van Elburg 1890-1990* (Elburg, 1990).
- Huib Goudriaan, *De Afgrond na 40 jaar*; interview met ds. Janna Postma in 'Trouw'; d.d. 22.10.1988).
- J. van der Graaf, *Passie voor het Evangelie – Leven en werk van G. Boer* (Heerenveen, 2005).
- Jan Greven, artikel 'Een voorbeeld van de mythologiserende wijze waarop spraakmakers omgaan met het verzet', in 'Trouw' d.d. 30.1.2007.
- Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood 1894-1945* (Houten, 2016).
- David Groen, *Jew Face – A Story of Love and Heroism in Nazi-occupied Holland* (Bloomington IN, 2012).
- Frits Groeneveld, *Driekwart – Voor- en achtergronden bij de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Baarn-Soest 1921-1928-2003* (Baarn 2003).
- Gert Groenleer, *In veilige haven; Joodse onderduikers in Colijnsplaat 1942-1944* (Vlissingen, 1997).
- Ds. C.A.E. Groot, *De Tweede Wereldoorlog in Monnickendam 1940-1945 – Joodse overlevenden van de oorlog II* in *Jaarboek 2015* van de Vereniging Oud-Monnickendam.
- Ds. C.A.E. Groot, *Ds. Theodoor Scharten Jr.*, in: *Jaarboek 2016* van de Vereniging Oud-Monnickendam.
- Louis de Groot, Dagboek "Louis de Groot, ex-joods onderduiker, blijft Friese helpers dankbaar" (2 delen, op site Spanvis/ Lemsterland/DFM)
- F.W. Grosheide/ G.P. van Itterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (6 delen; Kampen, 1956-1961, 2^e druk).
- Probst Heinrich Grüber, *Tegen de stroom, op de bres voor mens en menselijkheid* (Uitgeverij Semper Agendo, Apeldoorn, 1970).
- Miriam Gruenberg, *Het geheim van Audrey H.* (De Kring, 2016).
- Dr. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A. – Wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratiekamp te Amersfoort Januari-April 1942* (Amsterdam/ Brussel, 196).
- G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het Verleden* (Boom Couranten-uitgeverij [Meppel], 2006).
- Israël Gutman (redactie), *Rechtvaardigen onder de Volkeren – Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam/ Antwerpen, 2005). NB: afgekort als: *Yad Vashem*.
- George de Haan, *Het lot koos zijn held – Jan Kruis (26-03-1904/14-04.1945)*(Lunteren, 2001).
- Joh. de Haas , *Gedenkt uw voorgangers, biografie van predikanten, voorgangers en oefenaars vanaf de Afscheiding* (5 delen; Haarlem 1984-1989).
- Hugo Habermehl/ Louk Hombergen, *1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de protestantse pastorie* (Cuijk, 2005).
- Sir John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest* (Baarn,1979).
- J.D.F. van Halsema e.a., *De kogel door de kerk – Interviews met gewezen gereformeerden* (Den Haag, 1965).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen* (Bedum, 1998).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland* (Bedum, 2001).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel* (Bedum, 2002).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland* (Bedum, 2005).

Cor Hamoen, *Geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Ammerstol* (1990).

Jan Henk Hamoen, *Het schip der zotten – Een studie naar leven en werk van ds. August Henkels (1906-1975) en zijn vriendschap met Vestdijk, H.N. Werkman en prof. G. van der Leeuw* (Skandalon Vught, 2010).

Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst – Menno ter Braak 1902-1930* (deel I, Meulenhoff, 2000).

Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd – Herinneringen en brieven van het gezin Boerlage* (Leeuwarden, 2012).

George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak – Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer, 2011).

Maarten 't Hart, *Mammoet op zondag* (Amsterdam, 1977).

Z.J.C. van Harten en W.B. van der Wal, *Cornelis Veenhof (1902-1983) – Fundamenteel criticus van de verzorgingsstaat* in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).

Leo Heaps, *De gans is gevlogen* (Bussum, z.j.).

Henk van Heerde, *De Tweede Wereldoorlog in en om Vollenhove* (www.henkvanheerde.nl/vollenhove).

G.J. Heering (samenstelling), *Prof. Roessingh herdacht* (Huis ter Heide, 1925)

G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk. Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940).

H.J. Heering, *Over het boze – als macht en werkelijkheid* (Boom, Meppel, 1975).

H.J. Heering, *Moed voor de politiek. Oefeningen in politiek handelen* (Boom, Meppel, 1989).

A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...* (Meppel, z.j.).

Albert van der Heide, *Luitjens' case, full of tension, drama and surprises* (in: *The Windmill Post*, d.d. 7.12.1992).

Sybrand Hekking, *Cas Oorthuys, fotograaf* (Uitgeverij Fragment, Amsterdam, 1982).

J.L. Heldring, artikel 'Staatsvijanden in soorten' in: *NRC* d.d. 22.12.2005.

Paul Helmann, *Mijn grote verwachtingen, Herinneringen* (uitgeverij Augustus, 2009).

Paul Helmann. *Irene, mijn grootmoeder* (Uitgeverij Augustus, 2015).

August Henkels, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit – Nieuw ontdekte brieven-serie Henkels-Zuidhoff, toegelicht door Ate Zuidhoff* (Utrecht, 1997).

F.R.A. Henkels, *Logboek van De Blauwe Schuit* (Amsterdam, 1946; herdruk 1982).

Drs. F.R.A. Henkels, *Een boeket roosjes – Een keuze uit de Roosjes van 1965-1975*, verschenen in *Hervormd Nederland* ('s Gravenhage, 1976).

Rainer Hering, lemma 'Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor' in: *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexicon*, vol. XVII (Herzberg, 2000).

G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners – Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn, 1976).

G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans – Theoloog bij de tijd (1905-1945)* (Kampen, 2008).

Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945* (Amsterdam, 1985).

Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg* (Uitgeverij Matrijs, 2015).

Constant van den Heuvel, artikel "Ds. R. Kok, beslist en bewogen" in: H. van 't Veld (red.), *Markante Veenendalers* (Veenendaal, 2010).

Etty Hillesum, *Het denkend hart van de barak - Brieven van E.H.* (De Haan, Haarlem, 1982' 2^e druk).

Etty Hillesum, *Het verstoorde leven. Dagboek van E.H., 1941-1943* (De Haan, Haarlem, 1981; 3^e druk).

Etty Hillesum, *In duizend zoete armen. Nieuwe dagboek aantekeningen van E.H.* (De Haan, Haarlem, 1984; 2^e druk).

Historisch Tijdschrift GKN (= Gereformeerde Kerken in Nederland).

J. Hoek, *In memoriam J. van Nes* in: *Jaarboekje GKN* (1950).

Alle G. Hoekema, *Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945*; artikel in *Doopsgezinde Bijdragen (nieuwe reeks)* nr. 43 (Amsterdam, 2008), 105-126.

Alle G. Hoekema, *Bloembollen' voor Westerbork – Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-) joods Duitse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011).

Alle G. Hoekema, *Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children 1938-1945* in: *The Mennonite Quarterly Review* 87 (April 2013), 133-153.

Alle G. Hoekema, *Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog*, artikel in *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)* 41 (2015), 129-152.

Alle G. Hoekema, Pieter Post e.a., *Frits Kuiper (1898-1974). Doopsgezind theoloog. Voordrachten en getuigenissen over Kuiper en een selectie van zijn brieven* (Uitgeverij Verloren, 2016).

Eline Hoekstra-Dresden, *Wishing Upon a Star. A Tale of the Holocaust* (Blackmore & Blackmore, 2000).

Jan Hof, *Frits de Zwerver – Twaalf jaar strijd tegen nazi-terreur* (Omniboek, 2013).

Jisk Hofman, *Een huis in het Walhofspark* (Enschede), in: *'n Sliepsteen*, vol. 25 (2009), nr. 100, p. 18-21.

To Hofstra, *Oorlogsschriften* (10 delen oorlogsdagboeken, met veel originele documenten en krantenknipsels; niet uitgegeven).

L.J. van Holk, *De beteekenis van Volk en Staat en hun verhouding tot Godsdienst en Geschiedenis* (Hillegom, 1934).

F. Holten, *Niets van ons, 't al van Hem – Uit het leven van Ds. D. Chr. Overduin* (Houten, 1998).

Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen*, Nieuwe Reeks nr. 21 (Amsterdam, 1995), 165-198.

Gerlof D. Homan, *Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Heerlen*; artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe reeks)* 31 (Amsterdam, 2005), 263vv.

Louk Hombergen (red.), *'1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de Protestantse Pastorie* (Cuijk, april 2005).

Dienke Hondius, *Terugkeer – Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s Gravenhage, 1990).

Janet Hoogendoorn, *De oudste tabakszaak van Nederland en de geschiedenis van de familie van Vreumingen*, in: *Tidinge van die Goude*, Tijdschrift van de Historische Vereniging 'Die Goude', Jaargang 26 nr. 4 (oktober 2008), 122-138.

B. Hoogwerff, *Een dominee voor het vuurpeloton – Uit het leven van ds. J. Kars (1903-1942)*(Den Hertog, Houten, 2015).

G. Horreüs de Haas, *Jodendom en Democratie – Twee tijdpreken* (Zwolle, 1921).

G. Horreüs de Haas, *De Boodschap der Eeuwen – 25 preken van september 1939 – januari 1943* (Zwolle, 1943).

Roelof Horreüs de Haas, *Onderduiker in het hart van Friesland (September 1944-april 1945)*(Zwolle, 1999).

Ds. P. van der Horst, *75 Jaar Vredeskerk* (Katwijk aan Zee)(1980).

Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan – Geschiedenis van de Remonstrantse broederschap te 's Gravenhage en omstreken* (Hilversum, 1996).

Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder* (Uitgeverij Boom, 2018).

G.C. Hovingh, *50 Jaar Smedenstraatkerk/ 135 Jaar Gereformeerden in de Smeestraat* (Deventer, 1986).

- G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig – Een onderzoek naar de inspanningen van de Nederlandse kerken in het algemeen en van de Gereformeerde Kerken in Nederland in het bijzonder t.b.v. de vervolgte joden en christenjoden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog en het mogelijk effect ervan* (doctoraal scriptie; VU Amsterdam, 1991).
- G.C. Hovingh, artikel ‘Een stukje van een oor uit de muil van den leeuw’ – *Over de lotgevallen van de kleine groep joden en christen-joden, die in de periode augustus 1942 tot september 1944 met behulp van echte of vervalste documenten van Nederlandse protestantse kerken geprobeerd heeft aan wegvoering naar de vernietigingskampen te ontkomen in: Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme, Jaargang 3* (Kampen, 1995).
- G.C. Hovingh, *Johannes Post, Exponent van het verzet – Een biografie* (Kampen, 1999, 2^e druk).
- Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren* (Bedum, 2000).
- Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien – Recent gevonden beelden van een joodse familie 1940-1945* (Bedum, 2009).
- J.B. Hugenholtz, *In memoriam Marie Cornelis van Wijhe in: Militia Christi* (d.d. 18.7.1953).
- Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk – Belevnissen van een koerierster* (1950).
- L. Huizing, “Helden? Ze moesten eens weten hoe benauwd wij waren!” – *Ds. Hoogkamp over onderduikers en jodencatechisatie in oorlogswinter*; artikel in het *Reformatorisch Dagblad* d.d. 8.6.1989.
- Lammert Huizing en Jan Braker (eindred.), *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945* (Hoogeveen, 1999).
- Mevr. E. Huizinga, mr. W.R.H. Koops, G. Bekker (Red.), *Arminianen in Groningerland* (Groningen, 1978).
- F.J. Hulst en H.M. Luning, *De Joodse gemeente Assen – Geschiedenis van een bekoorlijke kille, 1740-1976* (Assen, 1993).
- Ds. T.O. Hylkema, *Herinneringen van Fredeshiem, (Steenwijk, 1960)*.
- Dr. C.N. Impeta, *Kamplend en Hemelzegen* (Groningen, 1946).
- C. Inja, *Geen cel ketent deze dromen – Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (origineel: in Gemeente Archief Amsterdam, toegangsnummer 1198, inventaris 502; ingeleid en van aantekeningen voorzien door Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema en Piet Visser, Verloren, Hilversum, 2001).
- C. Inja, artikel *De konsekwentie van het fascisme in: Brieven van de Vereeniging voor Gemeentedagen van Doopsgezinden* 16 (1933), 314v.
- Roxane van Iperen, *’t Hooge Nest* (Amsterdam, 2019, 5^e druk).
- Hanneke Ippisch, *Sky: A True Story of Resistance During World War II* (Simon & Schuster, 1996).
- Hanneke Ippisch, *Sky: A True Story of Courage During World War II* (Scolastic, 2007).
- Jaarboeken ten dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland.*
- Jaarboeken Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt.*
- Muus Jacobse, *Vuur en Wind – Gedichten 1941-1945* (’s Gravenhage, 1945).
- J. de Jager, evangelist te Wedde, *Inwendige Zending, deel II* (Utrecht, 1932).
- A.M. Jans, *Dussen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (persoonlijk verslag d.d. 18.5.1946).
- Nic. Jansen, *Van grote en kleine dingen – Grepen uit het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk van Renkum en Heesum 12-6-1889-12-6.1989* (Zomer 1988).
- W.F. Jense, *De lof der liefde. Het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers* (Kirchner, Amsterdam, 1947; VDM-Reeks 22).

Dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse Kerk met gemeenten in 1943* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr.13 (1993).

Abel de Jong, *Had het ook anders gekund? – De dramatische ondergang van dokter Sally, de tweelingbroer van Loe de Jong* (Van Praag, 2019).

D. de Jong, *Flitsen uit het leven van Pieter Baan Müller – 1889-1969 – predikant in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland* (Nijverdal, 1992).

Gerrie de Jong, René en Erik Somers, *Naar eer en geweten – Gewone Nederlanders in een ongewone tijd (1940-1945)*(Waanders, Zwolle, 2001).

J.M. de Jong, *Door het geloof: in memoriam B.J. Aris* (Boekencentrum, 1947).

Dr. J.M. de Jong, *Voorrang aan de toekomst* (Nijkerk, 1969).

Dr. L. de Jong, *De Overval* (Amsterdam, 1963).

Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, 5 delen (Amsterdam, 1961-1965).

Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (14 delen; 's Gravenhage, 1969-1991).

Dr. L.de Jong, *Tussentijds – Historische studies* (Amsterdam, 1977).

Dr. L. de Jong, *Herinneringen*, deel I ('s Gravenhage, 1993).

Sal de Jong, *Joods leven in de Friese hoofdstad – 1920-1945 Voltooid verleden tijd* (Leeuwarden, 1970).

Sally de Jong, *De ondergang van het Nederlandse Jodendom. Eerste kroniek over de Jodenvervolging, mei 1943* (Laren, 2018).

Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945* (Franeker, 1975).

Meike Jongejan, *Friesland als veilige haven* (Fries Verzetsmuseum 2013).

Meike Jongejan en Eddy van der Noord, *Door het oog van de naald – Joodse onderduik in Friesland* (Grou, 2012).

Dr. E.D.J. de Jongh, *Buskes, dominee van het volk <<Biografie>>* (Kampen, 1998).

Th.J. de Jongh, *Voetsporen* (biografie van de vlieger/ verzetsman Carel Christiaan Steensma, 2005).

J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg...1835-1985 – 150 jaar Gereformeerden in Appingedam* (Groningen, 1985).

Dick Kaajan, *Nieuw licht op de arrestatie en bevrijding van Frits de Zwerver in mei 1944* (<http://www.janverhoef.nl/kaajan.pdf>).

Dick Kaajan, *De onderscheiding Yad Vashem voor het echtpaar Slomp-Ten Kate* (in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 30 (december 2014), 37-44).

H.J.Ph.G. Kaajan, artikel *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid – De Gereformeerde Kerk van Utrecht in de jaren 1940-1945* in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3 (Kampen, 1995).

Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen – Mannenbroeders en Zonen in de jaren 1938-1945 – Een journalistieke verkenning* (Wageningen, 1966).

Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij – Familiealbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland* (Bilthoven, 1974).

Ds. P.D. Kalkman(?), *Een Lichtpunt in een donkeren tijd – De geschiedenis van het Noodcomité Moordrecht 2 Januari 1945-19 November 1945* (Gouda, 1945).

J.J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt er met de Joodsche oorlogspleeg-kinderen?* (Amsterdam, 1946).

J.J. Kalma, *Nogmaals: redt de Joden!* (Amsterdam, z.j.).

J.J. Kalma, *“Er valt voor recht te strijden”* (Boekencentrum, 1978).

(J.J. Kalma), *“Freonen om dominee Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslan foar sin fiifensantichste jierdei”* (Ljouwert, De Tille, 1982).

G. Kamerling, *Honderd jaar gereformeerd kerkelijk leven in Dieren 1887-1987* (Dieren, 1987).

W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding* (Zuidhorn, 1986).

Tj. Van de Kamp en J.T. Wierenga, *Oorlogssporen – De jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn* (Beilen, 2000).

J. van der Kamp e.a., *Hilversum – Onderdrukking en Verzet 1940-1945* (Hilversum, 1985).

Yosef Kaplan, *The Dutch Intersection – The Jews and the Netherlands in Modern History* (Leiden/ Boston, 2008).

Artikel “Ko Karssen (64): Het Duitse proces dat gelukkig niet door kon gaan” in: *Vrije Westfriesche Krant* d.d. 6.5.1981.

Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, Joden in Leiden 1933-1945* (Leiden, 2003).

Lex Kater, *Het geheim van Adderhorst – Geluk en verdriet van een joodse familie* (Amersfoort, 2011).

W. Kats, *In memoriam ds. W. Scheele 1905-1986* in ‘Opbouw’ (d.d. 21.3.1986).

Hans Keilson, *Komedie in mineur* (Uitgeverij Van Genneep, 2010)

Hans Keilson, *Daar staat mijn huis* (Amsterdam, 2011).

Hans Keilson, *Tweestrijd – Dagboek 1944* (Amsterdam, 2014).

Madelon de Keizer, *Putten: de razzia en de herinnering* (Bert Bakker, 1998).

A.J. Kelis en J.P. Neven, artikelenreeks ‘De levensweg van ds. Arie van der Kooij in: *Reformatie Dagblad* (d.d. 1.9.2015, 1.12.2015 en 1.3.2016).

Dirk van Keulen, *Als ik niet twaalf uur per dag kan schrijven - Bibliografie/ Biography G.C. Berkouwer* (Kampen, 2000).

H.J. Keuning, *In memoriam Alexander Hubertus van Drooge* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 88 (1994), 14.

An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *Passing on the comfort - The War, the Quilts and the Women Who Made a Difference* (2005).

An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *De verbindende kracht van de quilts* (Stichting Internationaal Menno Simons Centrum, 2008).

Herman Keuning, *Herinneringen aan onze studietijd*; artikel in: *Doopsgezind Jaarboekje Jubileumjaar (2011)*, 63-68.

Karel Keunig, *‘Ik heb het beste gewild’ – Het verzetsleven van Klaas Roelof Woltjer (1917-1944)* (Amersfoort, 2011).

Joop D. Kila, *De Kille aan het Marsdiep – Anderhalve Eeuw Joodse gemeenschap in Den Helder* (*Helderse Historische Reeks* nr. 11 (1999), opgedragen aan Caroline Elzas-Grunvald.

Bert Klei, Martien Brinkman en Bernard Rootmensen, *Leven en leer van Eduard Pijlman, een troubadour in domineesland* (geschreven t.g.v. zijn afscheid wegens emeritaat; Baarn, 1980).

Bert-Jan Klein, ‘Tot het eind van de oorlog vlooien – Portretten van zeven overlevenden in Herinneringscentrum Kamp Westerbork’, artikel in ‘*Trouw*’ d.d. 14.8.2004.

Bram Klein, *De gestolen zegel; Het begon honderd jaar geleden in Praag – Een waargebeurde zoektocht* (Uitgeverij De Kring, 2018).

Mark Klempner, *The Heart has Reasons – Dutch Rescuers of Jewish Children during the Holocaust* (Pilgrim Press, 2006; updated edition 2012).

Drs. G.J. van Klinken en J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse Gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden* (Groningen, 1985)

G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (diss.; Kampen 1996).

Gert van Klinken, artikel *Twee vrouwen in oorlogstijd. Gesprekken met Tiny Nawijn en Mien Bouwman*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 27-36.

Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden – Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam, 2006).

Gert van Klinken, *Een hervormde gemeente (= Ter Apel, GCH) in oorlogstijd – Opgedragen aan de nagedachtenis van Johan Snoek*, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* (november 2012) en Digibron (2012).

Gert van Klinken, *André du Croix en Albert Keuter herdacht in doopsgezind Nederland*, in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)*, nr. 41 (Amsterdam, 2015).

Gert van Klinken, *Nes Ammim – Protestants in the young state of Israël 1952-1967* (Hilversum, 2021).

J. van Klinken & L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar – Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (De Banier, Apeldoorn, 2010).

J. Klinkenberg, *Van Geslacht tot Geslacht – 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Lisse in woord en beeld 1897-1997* (Lisse, 1997).

Willy Klok-van Dasselaar, *Van bezet tot verzet – Ds. P.H. Pellicaan in bezet Nijkerk: het gewone leven en de gevolgen* (Koninklijke BDU Uitgeverij B.V., 2012).

Willy Klok-Dasselaar, *Occupation: Minister in Resistance* (Barneveld, 2012).

Drs. J.H. Kluiver, *Historische orgels in Zeeland* (Sneek, 1974; 2 delen).

D.A. Klumpje, *Razzia in de Noordoostpolder... en de wegvoering naar Duitsland* (IJsselmuiden, 1993).

Leendert H. de Kluijver, *Het Antjesgeloof. Het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal* (Groot, Goudriaan, 2000).

Jan W. Klijn, *Oorlogstijd lang de Lek* (Groot-Ammers, 2009).

Jan W. Klijn, *Dorp in verzet – Omnibus* (2013).

Jan W. Klijn, *Overwinning* (Iris Oirschot, 2015)

Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau* (Goes, z.j.).

Pee Koelewijn, 'Wiesje was "mijn zusje!"', artikel in: *Christenen voor Israël* d.d. oktober 1993.

Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf – Getuige in Oost en West* (Kampen, 2002).

A.P. Kok, *Mannenbroeders en "Joodse Zonde" – Personderzoek naar de A.R./ Gereformeerde berichtgeving om de Jodenvervolging in Nazi-Duitsland 1933-1938*" (Niet-uitgegeven doctoraalscriptie Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis i.o. van de Erasmus Universiteit Rotterdam (1983).

René Kok/ Erik Somers, *Stad in oorlog – Amsterdam 1940-1945 in foto's* (W-Books, 2017)

René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto's – Nederland 1940-1945* (W-Books, 2018).

Jack Kooistra, drs. Albert Oosthoek, *Recht op wraak – Liquidaties in Nederland* (Uitgeverij PENN.nl, Amsterdam, 2009).

S. Kooistra, *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven. Het leven van Ds. P.H. Wolfert, gereformeerd predikant te Mariënberg* (Amsterdam, Kirchner, 1947; VDM-serie XXIII).

Dennis Koopman, *Stille helden, de geschiedenis van twee Joodse broers* (z.j.)

Dr. J. Koopmans, *Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog, toekomst?* (met inleiding van ds. K.H. Kroon; Amsterdam, 1941).

Dr. J. Koopmans en ds. H.C. Touw (red.), *God's boodschap in een donkere wereld* (Amsterdam, z.j.).

Dr. J. Koopmans, *Toen stelde de Heere zich daar – Vier preken uit I Samuel 1: 1-3* ('s Gravenhage, 1945).

M. van Kooten VDM, *Het wonder van het Westland – Episoden uit het leven van ds. Jac. van Dijk* (De Banier, 2014).

Megan Koreman, *Gewone Helden – De Dutch-Paris ontsappingslijn 1942-1945* (Boom-Geschiedenis, 2016)

Megan Koreman, *The Escape Line – How Ordinary Heroes of Dutch-Paris Resisted the Nazi Occupation of Western Europe* (Oxford University Press, 2018)

Martha Koster, *Ons leven in onderduiktijd* (Oosterbeek, 1983)

C. van de Kouwe, *Een eikeboom der gerechtigheid; levensbeschrijving van ds. R.H. Kuipers* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie VI).

Gerrit Kouwenhoven, *Veessen, Verzet en Kerk - IJsseldorp in de Tweede Wereldoorlog* (Druk: Grafisch Bedrijf Kwakkel BV, 2020).

Frank Krake, *De grootste bankroverval aller tijden – Het waargebeurde verhaal van een groep heldhaftige verzetsvrienden* (Uitgeverij Achtbaan, 2022).

W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet* (artikel in *Reformatorisch Dagblad* d.d. 28 april 2001).

W.B. Kranendonk/ J. Visscher, *Beladen verleden – Kleine kerken boden berooide joden na oorlog geen hulp* (artikel in *Reformatorisch Dagblad*, HTML 980124k110).

Bas Kromhout, *Beelden van verzet – Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2018).

F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp* (4 delen; Rotterdam, 1945).

K.H. Kroon, *De houding van de kerk in en na de oorlog* (*In de Waagschaal*, 1e jaargang 1946, nr. 15).

K.H. Kroon, *Wat was de Luntersche Kring?* (*In de Waagschaal*, 1e jaargang 1946, nr. 24). *Als ziende den Onzienlijke – in memoriam dr. Frederik Johan Krop (1875-1945)* (Rotterdam, 1946).

G.H.J. Krosenbrink, G.J. Lemereis, O.C. Broek Roelofs, H. Meijer e.a., *Met de moed van de angst, Oorlogsbelevissen in de Achterhoek en Liemers* (Walburg Pers, 1981).

G.H. Kruijmer e.a., *De bevrijding van Lage Vuursche 1945-2020*.

F. Kuiper, *Gelooft het evangelie – Preken uit de jaren 1940-1944* (Alkmaar, 1944).

F. Kuiper, *Israël en de Gojiem* (Haarlem, 1951).

F. Kuiper, *Een klein drieluik van de bevrijding – Barth, Rosenzweig en Lenin samen uitgebeeld* (Baarn, 1974).

‘Frits Kuiper, Christen en Socialist’ (NCSV Woudschoten, 1982).

Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*, interview uit 1988 met Pieter Kuipers, echtgenoot van Heleen Kuipers-Rietberg op de site oudwinterswijk.nl

J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen – Terugblik van een vrouw in bezettingstijd* (Meinema, Delft, 1987).

F.J. Lammers, *Honderd jaar Christelijke Gereformeerden in Baarn* (Baarn, 1994).

Wiesje de Lange, *Een tocht voor Trinie* (Kampen, 1993).

H.J. Langeveld, *Protestants en progressief – De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (diss.; SDU Den Haag, 1989).

Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute - Cornelis Veenhof (1902-1983) – Leven en werk* (diss.; AD Chartareeks nr. 27, 2015).

Apparaat Laurens (= bestand van Doopsgezinde predikanten, afdeling *Mennonitica*, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).

Nienke Ledegang, *Buiten de gebaande paden – Interview met kinderredder en filmondernemer Piet Meerburg* in: *Auschwitz Bulletin* (januari 2004), 5-9.

Gerard Leenders, *Het mannetje van de radio* (radio-interview Donald de Marcas, VPRO-OVT).

G. van der Leeuw, *Levensbericht W.J. Aalders*, in: *Jaarboek 1944-1945 van de Koninklijke Academie van Wetenschappen*, 197-204.

Evelien van Leeuwen, *Klein In Memoriam – Late herinneringen* (’s Gravenhage, 1983).

Peter van Leeuwen, *Bisschop Rudolf Staverman (1915-1990) – Een biografie* (Nijmegen, 1994).

H.C. Leignes, artikel *Het Algemeen Congres* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 36 (1937), 4.
 Sjoerd Leiker (eindred.), *West-Friesland in de jaren 40/45 – Schetsen van het verzet in Oostelijk West-Friesland* (Hoorn, 1980).

Robert Lemm, *Eén Rembrandt voor vijentwintig levens – Het overlevingsverhaal van David Cohen* (Uitgeverij Aspect, 2014),

Clare Lennart, *Op schrijversvoeten door Nederland* (Nijmegen, 1955).

Martin Levie, *Psalmen, ingeleid, vertaald en toegelicht* (Amsterdam, 1967).

Herman de Liagre Böhl, *Miskotte, theoloog in de branding 1894-1976* (Prometheus, 2016).

Ad van Liempt, *Aan de Maliebaan – NSB, SS, kerk en verzet op een strekkende kilometer* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2015).

Ad van Liempt, *De drogist – Hoe een verzetsheld na de oorlog in ongenade viel* (Balans, 2013).

Ad van Liempt, *De jacht op het verzet – Het meedogenloze optreden van de Sicherheitsdienst en de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2013, 2^e druk).

H.L. Lieve en K.R. ter Steege, *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, 1945).

Pim Ligtoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen' – *Joden in de Zaanstreek (1940-1945)* (Stichting Uitgeverij Noord-Nederland, Wormer, 2007).

Ruud Lindeman, *De straat was leeg – Een wandeling door de Amsterdamse Rivierenbuurt, 1933-1945* (Uitgave Verzetsmuseum Amsterdam; Walburg Pers, Zutphen, 1993).

C.H. Lindeijer, artikel 'C.W. Mönnich, een aartsrebel' in: *Trouw*, d.d. 11.6.1982.

Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop – Getuigen van Westerbork 1939-1945* (Uitgeverij Balans, 1990)

Jolien Linssen en Bart Cuijpers, 'Jack's Oorlog' (Documentaire Limburg Doc L1, 2015).

Isaac Lipschits, *Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam* (Den Haag, 1992).

Dr. Maarten van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker* (Amersfoort, 2006).

Dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort – Een pioniersgeschiedenis 1880-1943* (Ridderkerk, 2014).

Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, metselaar van de wereld* (Uitgeverij Atlas Contact, 2015).

Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt, Theologen jüdischer Herkunft in der Zeit des Nationalsozialismus* (Calwer, Stuttgart, 2014).

H.M. Luning, *De blikken kerk van Grollo (Old Grol)*, 2015).

R.C.J. van Maanen, artikel *Getuigenissen van het Leidse verzet* in: *Leids Jaarboekje nr. 87 (1995)*, 33-68.

J. Maasland, artikel 'Oorlog en oordeel' in 'De Waarheidsvriend' d.d. 14.9.1995.

Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw – Honderd jaar Gereformeerde Kerk Nieuwlande-Geesbrug* (Bolsward, 2013).

Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam* (Zutphen, 2005).

Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam/ Antwerpen, 1999).

K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen – Geschiedenis van een godsdienstige minderheid* (Zoetermeer, 2011).

Peter Manasse, *Hein Kohn (1907-1979): uitgever en literatuuragent* (Aerdenhout, 2000).

Anke Manschot, 'Mijn vader moest zo nodig joodse kinderen redden', artikel op site *Psychotraumanet* (<https://psychotraumanet.org.nl>).

G.W. Marchal, *Jan Koopmans, dienaar tot de oogst* ('s Gravenhage, 1985).

Dr. G.W. Marchal, *Koopmans en de Joden* (in: *Verkenning en Bezinning, Reeks geschriften over de verhouding van de kerk en het Joodse volk*, 20^e jaargang, nr. 1 (1986).

Bauke Marinus, *Jan Meilof IJben, leraar in oorlogstijd* (Purmerend, 2001).

Arend J. Maris, *Minna Marcus, Joodse vluchteling op Schiermonnikoog* (www.joodsamsterdam.nl/minna-marcus-vluchteling-op-schiermonnikoog).

Dr. J.W. Marmelstein, *Gedenkschrift ter eerbiedige en dankbare nagedachtenis onzer gevallen (van de Chr. H.B.S. te Amsterdam; Amsterdam, 1947).*

'*Mededelingen Weekblad van Centraal-Bureau L.O. en Afwikkelingsbureau-LKP*' (1945).

J. Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis – Gereformeerde Gemeenten 1907-2007*, deel 2 (De Ramshoorn, Goes, 2007).

Robert Matzen, *Het Nederlandse Meisje – Audrey Hepburn en haar tijd in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (The House of Books, 2019).

Philip Mechanicus, *In Dépôt* (Amsterdam 1989, 4e druk).

H.W. Meihuizen, *Een Dader des Woords – In memoriam ds. Albert Keuter (V.D.M.-serie nr. 9; Kirchner Amsterdam, 1946).*

P. Melles, *Vervolgd en ... zalig!* (Amsterdam, Kirchner, 1948; VDM-serie XXVIII).

Bart Mendelson en Peter Kooij, *Dat doe je gewoon – Zutphense onderduik-verhalen 1940-1945* (Zutphen, 2014).

Ferdinand van Melle, *Het gewaagde leven van Johanna E. Kuiper* (diss. VU Amsterdam, 2015).

The Mennonite Encyclopedia – A Comprehensive Reference Work of the Anabaptist-Mennonite Movement (vijf delen; Scottsdale, USA, 1955-1959 en 1990).

A. Merkelijn, *26 Jaren op het Zendingsveld* ('s Gravenhage, 1941).

Piet Merkelijn, *Collector's Items – Anekdoten en bespiegelingen van een zwerver* (2001).

W. Mesdag, *'In dit teeken' ... Aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix* (VDM-Serie nr. X; Kirchner, Amsterdam, 1946)

Albert Metselaar, *Duikelaars in de velden – Hulp aan onderduikers in Elim en Hollandscheveld* (Hoogeveen, 1993).

Albert Metselaar, *Uit het leven van Jo Moes en Jan van der Helm* (Hoogeveen, 2007).

Albert Metselaar, *Op de vooravond van onze herdenkingen; interview met ds. R.A. Hoogkamp in de Hoogeveensche Courant d.d. 2.5.2008.*

Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd* (Amsterdam, 1955).

Ischa Meijer, *Een rabbijn in de tropen* (Bert Bakker, 1977).

Ischa Meijer, *Zó, en niet anders* (Prometheus, 2020).

Jaap Meijer, *Een lint van Wanhoop – Herinneringen aan Esther en Betje Cohen* (BDU-Boeken, 2011)

Klaas Meijer, *Gastvrije 'Tikkels' tijdens de 2^e Wereldoorlog* (in: *Onstwedde.info*, aflevering 97 [29.03.2016]).

E.P. Meijering, *Hendrikus Meijering (1914-1995)* (Kampen. 1997).

Hanny Michaelis, *Lenteloos Voorjaar – Oorlogsdagboek 1940-1941* (Van Oorschot, 2017).

Hanny Michaelis, *De wereld waar ik buiten sta' – Oorlogsdagboek 1942-1945* (Van Oorschot, 2017).

Drs. Pieter Pieters Miedema, *Wrakseling om vrijheid* (3 delen, 1978-1982).

Huib Minderhoud, artikel *'In en om de pastorie; de pastorie stond open, ook en juist voor vervolgd'* (www.huibminderhoud.nl/publicaties).

Dr. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen, 1981).

Dr. K.H. Miskotte, *Gods vijanden vergaan* (Amsterdam, 1945)

Dr. K.H. Miskotte, *Het Nederlands Verzet (In de Waagschaal, 1^e jaargang 1946, nr. 24).*

"Moederliefde, Het geheim van Ella en Audrey (Hepburn)"; Expositie in het Airborne Museum te Oosterbek (2017).

Henk Moerman, *Kerken onder druk – Het beleid van de Zwolse Hervormde en Gereformeerde Kerk 1940-1945* (2015).

C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf – Het Griekse erf en de weg van Israël* (Baarn, 1984)

O. Mooiweer, *In memoriam ds. Hendrik van Tongeren*, in: *Opbouw, Opinieblad voor de Nederlands Gereformeerde Kerken*, Jaargang 28, nr. 16, d.d. 20 april 1984.

Francine Moormann-Albach, *Verbannen erfgoed* (in voorbereiding).

W. de Mooy Lzn. e.a., *Dankbaar gedenken - vertrouwend vooruitzien* (150 jaar Gereformeerde Kerk Rijnsburg, 1839-1989).

H.M. Mos en dr. M.G. Schenk, *Geuzenliedboek* (1975)

C.D. Moulijn en Koert Moulijn, *Hoe wij de bezettingstijd beleefden – Een monument voor C.D. Moulijn, A.A. Moulijn-Carsjens, en een dorp in Friesland* (Wormerveer, 2006).

Ad Mulder, *Dominee Rinze Douma, solidair tot het einde*; in: *Kontakt door aantreden* (december 2000), 28v.

Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk – Een biografie* (Amsterdam, 1988).

Hans Münstermann, *De Onderstroom – Een Ode* (Uitgeverij de Kring, 2018).

Willem Muste (eindred.), *Stenen, Namen, Portretten – 110 Oorlogsverhalen over omgekomen Groningse studenten en docenten (van de Gemeentelijke Middelbare Technische School te Groningen*; Groningen, 2015).

E.I.F. Nawijn, 'Geeft acht!' (veldprediker; over de aspecten van het militaire leven in godsdienstig perspectief; mei 1940).

E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie XVII).

H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart – Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht/ Antwerpen, 1989).

J.P. Neven e.a., *Kerkelijk leven in beeld. De Alblasserwaard* (2 delen; Houten, 2003)

J.A. van Nie, *Bericht voor Groote Jan* (D.A. Daamen, 's Gravenhage, 1946).

J.A. van Nie, *De straat waardoor wij gingen 1939-1945* (Hoogeveen, z.j.).

J.A. Niemeijer & A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen* (Groningen, 1986).

Ds. F.A. Nolde, *Declamatorium 'Oorlogsherinneringen 1949-1945'* (Winsum, 1945).

Ds. F.A. Nolde, *Winsum in oorlog en vrede 1940-1945* (Winsum, 1945).

H. Noordegraaf, *Portret van een rode dominee – Ds. M.C. van Wijhe 1881-1953* in: *Tijd en Taak* d.d. 4.12.1953.

H. Noordegraaf, *M.C. van Wijhe – Een rode dominee in Vught* in: J. van den Eijnde (red.), *Vught Vanouds* (Vught, 1954).

Herman Noordegraaf, *J.W.B. Cohen, christen-pacifistisch predikant in Dokkum (1935-1942)*, in: *Jaarboek 87* (2007) van *De Vrije Fries*, p. 63-90.

Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970); Revolutionair predikant en religieus bezieler* (Narratio, Gorinchem, 1998).

Herman Noordegraaf en Wim Tieman, *Vernieuwing van het Diaconaat - Doen en denken van dr. J.C. Van Dongen (1907-1983)* (Eburon, 2002).

Harm Noordhof, *De Noordhoven van Lippenhuizen* (Aerdenhout/ Dieren, 2019).

H. Noordhuis, *Ds. W.J. Manger (1898-1989)* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 8 (1991).

Gerrit Noort, *De weg van magie tot geloof – Leven en werk van Albert C. Kruyt (1869-1949), zendeling-leraar in Midden-Celebes, Indonesië* (diss.; Utrecht, 2006).

Cees Nooteboom, Flip Bool en Rik Suermond, *Cas Oorthuys onderweg – Europa 1945-1965* (Uitgeverij Contact, 2001).

Cees Nooteboom, *Nootebooms hotel* (Atlas, Amsterdam/ Antwerpen, 2002).

Cees Nooteboom, *Wat het oog vertelt – Kijken als avontuur* (Amsterdam, 2016).

K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, de Landelijke Knokploegen en de Centrale Inlichtingendienst* (Wageningen, 1946).

Kees van den Nouweland, *De pastorie. Herinneringen aan het oorlogsjaar 1945* (ego-document van een dertienjarige evacu e, het Verzetsmuseum, Amsterdam).

W.A. Nijkamp en W. Lammers, ‘Zoeken naar waar Waarheid oplicht’ in: *Een speciale uitgave ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van G.C. Berkouwer van: Kabats, het faculteitsblad van de Theologische Faculteit aan de Vrije Universiteit/* jaargang 6, nr. 5 – juni 1993.

H.J. van Nijnatten-Doffegnies, *Het Geheime Dorp* (G.F. Callenbach, Nijkerk, 1975).

Halte Grote Kerk Nijverdal 1903-2011 – Een eeuw uit de Kerk der Eeuwen (Protestantse Gemeente Nijverdal, 2012).

Samuel Oliner en Pearl Oliner, *De altruistische persoonlijkheid – Waarom riskeerden gewone mannen en vrouwen hun leven om anderen te redden?* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 1989).

Anita van Ommeren & Ageeth Scherphuis, *De Crèche 1942-1943*; bijlage *Vrij Nederland* d.d. 18.1.1986.

H. Oolders-Jurjens, *Het leven in de Groninger pastorie in oorlogstijd*, in het (Christelijk-Gereformeerde) *Kerkblad voor het Noorden*, editie 2.5.2008, 4).

Niek van der Oord, *Jodenkampen* (Kampen, 2003).

Steffie van den Oord, *Westerbork Girl* (Uitgeverij Contact, Amsterdam/ Antwerpen, 2008).

Arnim C. van Oorschot, *Gemeente Oldekerk 1811-1990 – Bestuur, bevolking, beslommingen* (Bedum, 1993).

Mervin van Oort, *Dick Cieraad, een SD-agent zonder geweten.. De beul van Zwolle* (www.backtonormandy/nederlands/3737/-de-beul-van-zwolle.html).

Cas Oorthuys, *Het laatste jaar 1944-1945* (Amsterdam/ Antwerpen, 2009).

Jan Oosterhoff, Joke Key-Alta en Piet Bode, *Gescheurd Land – Gaasterlan-Sleat 1940-1945* (Balk-Emmeloord, z.j.)

Op de Bun, Lesprogramma met verhalen van joodse onderduikers in Hengelo (Ov.).

Jörg Osterloh, “*Ausschaltung der Juden und des jüdischen Geistes*” – *Nationalsozialistischen Kulturpolitik 1920-1945* (Frankfort am Main 2020).

Ds. J. Overduin, *Hel en hemel van Dachau* (Kampen, z.j.).

Mordecai Paldiel, *Churches and the Holocaust: Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliation* (Jersey City, New Jersey USA, 2006).

Mordecai Paldiel, *Saving One’s Own – Jewish Rescuers during the Holocaust* (University of Nebraska Press, 2016).

Hanneloes Pen, *Een gegeven leven. Een Zaanse vrouw, een Joodse baby en een daad van verzet* (Atlas Contact, 2015).

Simone Petersen, *Het wonder van de orgelzolder. Een verhaal van moed en blijdschap* (artikel *Contactblad Stichting 40-45*, jaargang 2010, nr. 13).

Air Commodore Graham Pitchfork, Shot Down and on the Run – True Stories of RAF and Commonwealth Aircrews of World War II (2003).

Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers – De Joodse Gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945* (Assen, 2004).

Bea Polak (samenstelling en inleiding), *de mensen zeggen ... joodse verhalen van nederlandse auteurs* (Amsterdam, 1965).

Hans Poley, *Return to the Hiding Place* (Lifejourney Books, 1993).

H.W. Poorterman, *Van bezetting naar bevrijding – 1940-1945 in Nijverdal, Hellendoorn, Marle Haarle, Daarle, Hulsen, Eversberg* (Enschede, 1978).

H.W. Poorterman, *Stampende laarzen op de grens van Twente en Salland* (Enschede, 1981).

J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen* (Meppel, 1976).

J. Poortman, *Meppel rond de bevrijding in 1945* (Meppel, 1980).

H.C. Popijus, *Zwijndrecht 1940-1945, van bezetting tot bevrijding* (Alblasserdam, 1995).

Pieter Post, *Naar Messiaans Communisme – Frits Kuiper (1898-1967), dopers theoloog* (Narratio, 2014).

Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven I – Kollumerland in de periode '40-'45* (2010).

Reinder H. Postma en Yvonne ten Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven II – Noardeast Fryslan en Dantumadeel in de periode '40-'45* (2011).

Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven III – Dokkum in de periode '40-'45* (2014).

Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven IV – Oost-Dongeradeel in de periode '40-'45* (2015).

Reinder H. Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven V – Westdongeradeel in de periode '40-'45* (2020).

Dr. J. Presser, *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (2 delen; 's Gravenhage, 1965).

Dr. J. Presser, *Uit het werk van* (Amsterdam, 1969).

Klaas Prins, artikel *Het was God zelf die de tijd deed rijpen* (in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad* 49/30, 30.7.1994).

Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen – Verhalen van Joodse onderduikers* (Amsterdam, 2010).

Dr. P. Prins, *Rondom het verzet der kerk* (Groningen, 1946).

K.F. Proost, artikel *'Johan Carel Antonie Fetter'* in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1960'* (Leiden, 1960), 75-81.

E. Jan Pijlman, *Gedorscht volk – Een bundel verzen ontstaan tijdens- en direct na de oorlogsjaren 1940-1945* (1946)..

Ds. Eduard Pijlman, *Ergens heen (overwegingen voor onderweg)* (Delft, 1986).

H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren* ('s Gravenhage, 1970).

Jan Willem Regenhardt, *Micha's spel en de ondergang van de familie Hillesum* (Balans, 2012).

J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker, *Een wandeling door Joods Winsum, ... 'Ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend'...* (Winsum, z.j.; ook te lezen op www.sjoelplein.nl).

Johanna Reiss, *The Upstairs Room* (Thomas Y. Crowell Co., 1972).

Johanna Reiss, *De Schuilplaats* (Em. Querido's Uitgeverij, 1974)

Johanna Reiss, *The Journey Back* (Harper Trophy, 1987).

Johanna Reiss, *A Hidden Life* (Melville House Publishing, 2009).

C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45. Tekens aan de weg-Tekens aan de wand* (Leeuwarden, 1980).

Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg - De vervolging van Joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (diss. UvA; Uitgeverij Verloren, 2013).

Kees Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeren...' - De jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort, 2002).

Tom de Ridder, artikel *'Het joodse lievelingetje van de frater'* in: *Wat gebeurt er met Kinderen in een Oorlog?* (uitgave ICODO; Utrecht, december 1995).

Jan Ridderbos, *Strijd op Twee Fronten – Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (diss.; 2 delen, Kampen, 1994).

Jan Ridderbos, *Ds. Rinze Douma (1910-1945)* in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift* jrg. 34, nr. I, 17-23.

Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie – De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II* (Barneveld, 2015).

Dr. Jan Ridderbos, *Kroniek van de Jodenvervolgving te Assen* (Assen, 2016).

Tea Rienksma, artikel ‘*Jacob van Dam 1934-2013*’ in: *JaGDaf., Onafhankelijk Joods magazine voor Groningen, Drenthe en Friesland sinds 1981*, nr. 156 – Jaargang 34 nummer 3 (14 september 2021), 25vv.

Femmeke Riezebosch en Gert-jan Schaap, *Mijn opa in de oorlog: Verzet zonder poeha* (in Mastenbroek; *EO-Visie*, april 2016).

Ds. D. Ringnalda jr., *Als een goed soldaat* (’s Gravenhage, 1940).

Ds. D. Ringnalda jr., *Burger van het eeuwig Koninkrijk: ter nagedachtenis van ds. A. Ringnalda* (Amsterdam, 1946; Kirchner-reeks).

Jan Roelfs, *Amanuensis en ex-koster A.L. van Dijk neemt afscheid: Tijdens de bezetting werden er heel wat joden in Nieuwe Kerk gedoopt*, artikel in ‘*Trouw*’ d.d. 16.2.1977.

Marie Roelofs, *In memoriam Frans Cornelis Hymans (1918-1944)* (2011; 282929.pdf).

Th. B. Roep, *Frits Kuiper en de doopsgezinde gemeente te Alkmaar in crisis en oorlogstijd* (ongepubliceerde scriptie, 1993).

Thomas B. Roep en Alle G. Hoekema, *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse Bezetting (Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks nr. 41 (2015), 67-102.*

Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche* (4 Bände, Stuttgart, 2004-2007, 2. Auflage).

Fred Roodenburg, *Alsof het ons eigen kind was – Een terugblik op de redding van meer dan honderd Joodse kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog, georganiseerd vanuit het Noord-Limburgse dorp Tienray* (Castricum, Boek, Beter. Best, 2011).

Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht/ Antwerpen, 1973).

Ds. J. van Rootselaar, *Memoires* (Uitgeverij Den Hertog, Houten, z.j.).

Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje – De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Eefde-Gorssel* (Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan op 17 september 1983).

Leesha Rose, *De Tulpen zijn Rood - Het actieve verzet van een Joods meisje* (Katwijk aan Zee, 1980).

Jan van Rossum, *In de onderduik – Hoe Steenwijker Joden de oorlog overleefden* (2011).

Eli Rottner, *Aus Spinozas Heimat und Constantin Brunners letzter Zufluchtsstätte* (Eindrücke; Dortmund-Hörde, 1962).

L.J. de Rover “*Ik zal de daden des Heeren gedenken 1839-1939*” – *Gedenkboek der Gereformeerde Kerk te Rijnsburg* (1939).

A.Ruiter/ G.J. van Arragon, ‘*Onderweg*’, *Een beeld van 90 jaar Gereformeerd Jeugdwerk in Drenthe* (Zuidwolde, 1989).

Een veilig nest voor vervolgd – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg (Rijnsburg, 2015).

Ype Schaaf, *Dodelijke dilemma’s in het Friese verzet – Het veemgericht en Esmée van Eeghen* (Franeker, 1995).

Erik Schaap, website *Vrijgevochten – Zaans verzet in nationaal perspectief 1940-1945* (Wormerveer, 2008).

Erik Schaap, website *Vrijgevochten: de Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (5 en 7)(eriksgaap.worldspress.com).

Dr. O. Schabert, *Als ziende den onzienlijke – In memoriam Dr. Frederik Johannes Krop* (1946).

G.H. ter Schegget, *Indachtig – Herinneringen en schetsen* (Baarn, 1981).

Bert ter Schegget e.a., “Kroongetuigen” (artikel in *Werkschrift voor Leerhuis en Liturgie*, Amsterdam, 1982).

Dr. H. Schelhaas/ Bert Molenaar (red.), *Graven en begraven in Overijssel* (Waanders, Zwolle, 1981).

Maarten Schenk, artikel “Nicolette Bruining (1886-1963) redde Joodse leerlingen” (in: *Joods Erfgoed Den Haag*).

Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox – De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003).

J.H. Scheps, *Scheps inventariseert I* (Semper Agendo, Apeldoorn, 1974).

Niek Scheps, *Weersta vanaf het begin, maar slechts met het geesteszwaard – Het verzetswerk van J.H. Scheps 1940-1945* (Aksant, Amsterdam, 2011).

Prof.dr. K. Schilder, *Bezet bezit - Artikelen van de hand van Prof.Dr. K. Schilder, opgenomen in de nummers van “De Reformatie” uit de eerste maanden na de bezetting van Nederland juni-augustus 1940* (Goes, 1945)

Aldert Schipper, artikel ‘Van beroep: dominee – ‘Vrouwen in het wondere ambt’ in: ‘Trouw’, d.d. 22.10.1983.

T.C.C. Scholten-van Iterson, *Hernieuwde belangstelling voor Nicolette Bruining*, in: *Kerk en Wereld* 83 (1991), nr. 15 en 17.

J. Schonewille, J. Engels en J. van der Sleen, *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg* (Eigen beheer, z.j.).

S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe* (Assen, 1970, 3e druk).

Chrétien Schouteten, *Goudmerels – Dirk Coster en Lise Meitner in tijden van nazi's en atoombommen* (Uitgeverij Ter Verpoozing, 2019).

Theo Schouw, *De krekel op de harp – De priester-dichter Jacques Schreurs* (Sittard, 1993).

N.G.J. van Schouwenburg, *The Dutch Reformed Church during the German Occupation* (Rapport Persbureau Nederlandse Hervormde Kerk).

N.G.J. van Schouwenburg, *Dwing hen binnen te komen – Ter nagedachtenis aan Dr. J. Eykman* (Amsterdam, 1946).

Dr. C. Schravessande, *Dr. G. Horreüs de Haas, zijn denken en prediking* (Assen, 1960).

E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo, Oldemarkt* (1973).

J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordiedienst* (Den Haag, 1998).

Fedde Schurer, *De beslagen spiegel. Herinneringen* (Amsterdam, 1969).

Rense Schuurmans, *Groeten uit Dennenoord – Van het besloten platteland naar de open stad/ Meer dan honderd jaar psychiatrische zorg en alles wat daarbij hoort* (Bedum, 2009).

Dr. Judith Schuyf (eindred.), *Nederlanders in Neuengamme – De ervaringen van ruim 5500 Nederlanders in een Duits concentratiekamp 1940-1945* (Zaltbommel, 2005, 2e druk).

Mirjam Schwarz en Hans Bouman, *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt – Het aangrijpende verhaal van een Joods meisje in Winterswijk tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Luitingh Sijthoff, 2020).

André Schwerz, *Reilen en zeilen van De Blauwe Schuit* (Utrecht, 1997).

John and Elisabeth Sherill, *The Hiding Place* (1971).

Ian Shine/ Debora Slier, *Der letzte Sommer des Philip Slier – Briefe aus dem Lager Molensloot 1942* (Berlin, 2009).

Alphons Siebelt, “Hij zit bij de onderduikersbond” – *Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden, 2015).

Dr. P.A. Siebesma, *De vervolging van de Joodse Christenen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (artikel: admin%2C+140-155+Siebesma.pdf (pagina 1-16) 2010, pp. 140-155).

Bettine Siertsema, *Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust 1945-1946* (Uitgeverij Verbum, 2018)

Fokke Sierksma (onder pseudoniem ‘Frank Wilders’), *Grensconflict* (’s Gravenhage, 1948).

C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie II).

Dr. Willem Sikken, *Tropendomee* (Van Gorcum, Assen, 1947).

Teresien da Silva/ Dineke Stam, *Sporen van de oorlog – Ooggetuigen over plaatsen in Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 1989).

Salomon Silver, *Een joods gezin in onderduik* (Kampen, 1997).

Jan Slomp, *De Bijbel inspiratiebron voor het verzet van Frits Slomp en anderen*, in: Jannie Wiegman, *Van Kamp tot Monument* (Hardenberg, 2021).

Jelle van Slooten, *Een verUrkte Istaëliet – Het levensverhaal van Japien de Joode* (Urk, 1995).

Marre Sloots, *Verzetsorganisaties in Friesland* (stageproject, 2012; friesverzetsmuseum.nl).

Ds. G.J. van 't Slot, *Kunst in De Ark, een creatieve speurtocht* (Printerette, Den Haag, 2019).

Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne, *Het Joodse vraagstuk* (Nijkerk, 1946).

C. Smeenk, *Het Christen-Socialisme*, in: *Ons Arsenaal, Christelijke Brochurereeks 3^e serie*, z.j.).

N. Smeets, *Zoutelande door de eeuwen heen* (Aquarius, 1983).

Prof.dr. E.L. Smelik, *Het Woord klinkt door – In memoriam Dr. J.G. Geelkerken, Gedachtenisdienst & Citaten* (Amsterdam, 1960).

Klaas A.D. Smelik, *Anti/judaïsme en de kerk – Een verkenning* (Baarn, 1993).

Klaas A.D. Smelik (eindred.), *Etty Hillesum en de receptie van haar dagboeken* (Oud-Turnhout/ 's Hertogenbosch, 2021).

F. Smit, *Geschiedenis der Doopsgezinden te Blokzijl* (Steenwijk, 1992).

Boudewijn Smits, *Loe de Jong 1914-2005 – Historicus met een missie* (diss.; Boom, Meppel, 2014).

J.M. Snoek, *The Greybook – A Collection op Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews, issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler's Rule* (Assen, 1969).

J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen, 1990).

J.M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen* (Kampen, 1992).

J.M. Snoek, *Het Israëliisch-Palestijns conflict: Een oplossing is mogelijk* (lezing voor het Leerhuis Tenach en Evangelie van de Thomaskerk te Amsterdam op zaterdag 17 november 2007).

Chris Sol, 'Heer, wat wilt Gij dat wij doen zullen? – Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940-voorjaar 1941) in: 'Leids Jaarboekje 1995, 167-193.

Erik Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad – De herinneringen van David Cohen (1941-1943)* (Zutphen 2010).

Roelie Spanjaard-Visser, *Historie Friesland-Lemmer* (www.spanvis.nl).

Dr. Hans van Spanning, artikel 'De eerste jaren van de Bethelkerk' (Loosduinen) in: 'Betheltaal' Jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 2-7.

Dr. E.D. Spelberg, *Ons allen nabij* (Amsterdam, 1947).

A.A. Spijkerboer, artikel 'Obermans laatste boek' in: 'In de Waagschaal' d.d. 30.4.2005.

Drs. Th.A.J. van Staalduine, artikel 'Kerkelijke Persvrijheid. De kwestie-Rietberg (1942-1943)' in: *Anderhalve eeuw protestantse pers. Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang VII (Zoetermeer, 1999).

Ds. Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945 – Een onderzoek naar herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog vanuit kerkhistorische aspecten in Veessen*, artikel in *Historisch Heerde* (mei 2000), 1-101.

P.J. Stavast, *Een doodgewone KPer* (Baarn, 1965).

Rosita Steenbeek, *Rose – Een familie in oorlogstijd* (2015).

- A.G. Steenbergen, artikel *Joden in Rhenen in WO II (Oud-Rhenen, 23^e jaargang nr. 1 (januari 2004).*
- H. Steendam, artikel “*Kroniek 1940 – 1945 – 1980*” in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 80^e jaargang, (mei 1980), 138-146.
- Jo Steenstra, artikel ‘*Weerzien na bijna 74 jaar*’ in: *De Proosdijkoerier* (van de Historische vereniging De Proosdijlanden), 35^e jaargang nr. 3 (juni 2019), 53-57.
- Jannie Stegeman, *Hiernaast zijn ze weggehaald... Vervolging en verzet in de Rivierenbuurt 1937-1945* (Verzetsmuseum Amsterdam, 1985).
- H.K. van Stegeren-Keizer e.a., *Een kerk op zoek naar Israël – Geschiedenis van het deputaatschap voor ‘Kerk en Israël’ van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995* (Kampen, 1995).
- H.J. Stegink en J. Bouter-Beij, *Evangelisch Lutherse Gemeente Deventer* (Deventer, 1981).
- Aletta Stevens, *Looking for Uncle Joop – A Long Lost Story from Nazi-Occupied Holland* (Ashgrove Publishing, London, 2017).
- Arie van der Stoep, *Schiermonnikoog, In het voetspoor van monniken – Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen* (Leeuwarden, 2011).
- D. van der Stoep, *Herder en Leeraar* (’s Gravenhage, 1941).
- J.P. Stoop, *Kerk onder Duitse bezetting. De Gereformeerde kerk van Amsterdam in de jaren 1949-1945* (afstudeerscriptie vakgroep geschiedenis VU; Amsterdam, 1995).
- Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman, de drukker van het paradijs* (Meulenhoff, Amsterdam, 1963)
- Dr. J.C. Sturm (red.), *Leven en werk van prof.dr. Jan Waterink, een Nederlands pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen, 1991).
- Ds. Ch.H. Swen, *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990* (Den Helder, 1990).
- Ismee Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2013).
- Peter Tammes/ Annika Smits, *De invloed van christenen op de overlevings-kansen van joden in Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog: een katholieke paradox? in: Mens & Maatschappij, Tijdschrift voor sociale wetenschappen, jaargang 80* (Amsterdam University Press, 2005), 353-375.
- Leo van der Tas, *Overleven in Dachau – Ervaringen in Duitse gevangenschap* (Kampen, 1985).
- Dr. L.D. Terlaak Poot, *Geloofsgetuige – Ter herinnering aan ds. D.A. van den Bosch* (Kirchner, Amsterdam, 1946).
- Jan Terlouw, *Oorlogswinter* (Lemniscaat Rotterdam, 1972).
- Jan Terlouw, *En broederschap?* (voordracht tijdens de nationale dodenherdenking op 4.5.2014 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam)
- Ed van Thijn, *Het Verhaal* (J.M. Meulenhoff, 2000).
- Jeroen Thijssen, *Het verborgen dorp* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2005).
- Almar Tjepkema/ Jaap Walvis, “*Ondergedoken*” – *Het ondergrondse leven in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Weesp, 1985).
- Theo Toebosch, *Uitverkoren zondebokken – Een familiegeschiedenis* (De Bezige Bij, 2011).
- H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* (2 delen; ’s Gravenhage. 1946).
- H.C. Touw, *The Resistance of the Netherlands Churches – The Netherlands during the German Occupation (The Annals, Philadelphia, May 1946).*
- Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting – Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, in: *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 24 (1998), 273vv.
- D. Tromp, *Gods gebod in de verzetsstrijd*, in: *In de Waagschaal*, 1^e jaargang, 1945, nr. 24.
- Ds. D. Tromp en Inne de Jong, *In memoriam Dr. J. Koopmans* (Amsterdam, 1945).

J. Trompetter en K. Nierop, *Strijd en Zegen – Gedenkboek ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan (1836-1961) der Gereformeerde Kerk van Andijk* (Andijk-Oost, 1961).

Henk Tijssen, *NSB-predikant – Ds. mr. L.C.W. Ekering (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme* (Soesterberg, 2016).

Carry Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede – Oorlogsdagboek 1941-1945* (Uitgeverij Mozaïek, Zoetermeer, 2016).

Rik Valkenburg, *Hun ster als teken* (manuscript voltooid door N. Koudijs-Valkenburg; Veenendaal 1996).

Rik Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* (Veenendaal, 1989).

Chris van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug – Herinneringen van mr. Jacob Cramer* (Assen, 1986).

Hans van der Veen (red.), *Spelen onder spanning – Verhalen over theater tijdens de bezetting* (Theater Instituut Nederland, 2005).

N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland, II* (Documenten uit SS-archieven 1943-1945; 's Gravenhage, 1976).

H. Veldman, *Binne Roorda (1898-1945), ootmoedig strijder voor Gods gerechtigheid in kerk en samenleving* (artikel in: *De Reformatie*, 70^e jaargang, nr. 32; 6 mei 1995).

Colet van der Ven, *De doden lopen mee*, interview met Lo de Ruiter in de serie *Van oude mensen* (in: *Trouw*, d.d. 2.10.1996).

Colet van der Ven, *Van oude mensen... De twinigste eeuw weerspiegeld in twintig levensverhalen* (Baarn, 1997).

Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 1986).

Twan van Venrooij, artikel *Iedereen een ziekte – Van Voorst Vader keurde alle Joden af* (www.medischcontact.nl).

Eline Verburg, *Majoor Bosshardt, 1913-2007 – Een leven voor anderen* (Bzztoh, 2007).

Wim Verhagen, artikel *Hij kon niet anders* in: *Kerst 1944 – Herinneringen van mensen uit het voormalig verzet en overlevenden uit de concentratiekampen* (Ankeveen, 1982).

Elma Verhey, 'Oorlogspiepkinderen - Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan', artikel in: *Vrij Nederland*, 6.10.1990, 30-48.

Elma Verhey, *Om het Joodse kind* (Amsterdam, 1991).

Robert Verheyen, *Marianne Philips (1886-1951), Leven en werk* (diss.; Gent, 1971).

Dik Verkuil, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Nieuw Amsterdam, 2019).

Dr. J. Verkuyl, *Gedenken en verwachten - Memoires* (Kampen, 1983).

Dick Verkijk, "Bertje was zo 'n lief jongetje" – *De tragische ondergang van de familie Sanders* (Soesterberg, 2007).

Jan Vermeulen, *Vechten in Veenendaal* (2019; jeugdboek).

Leen Vermij, *Rienk Hendrik Kuipers 1905-19845, dominee in Friesland* (Buren, 2002; uitgave in eigen beheer).

C.A. Versluis, *In memoriam Nicolaas 't Hart* in: *Opbouw, Opinieblad van de Nederlands Gereformeerde Kerken* (43e Jaargang nr. 5, d.d. 5.3.1999).

André Vervuurt, *In ... en uit het veen – De geschiedenis van de voormalige veenkolonie Helenaveen en andere Peelse wederwaardigheden* (Gemert, 2001).

M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Leiden, 1946).

S. Vestdijk, *Nagelaten gedichten* (De Bezige Bij, Amsterdam, 1986).

C. van Viegen Jr., *Van geslacht tot geslacht – Hervormd Achterberg en het levenswerk van Coenraad van Viegen V.D.M.* (Achterberg, 1988).

Panc Vink, *Oorlog en bevrijding in Moordrecht* (1995).

Henk Vis en Mirjam Schwarz, "We hebben ze allemaal gekend..." *. De namen van de vermoorde Joodse inwoners van Winterswijk, een gedenkboek* (Winterswijk, 2010).

IJs Vissel, *Zo 'n Jodenkind heeft geen mooie hengel nodig – Verhalen van een Joods kind in een hogelands dorp, Warffum, 1895-1900* (Callenbach, Nijkerk, 1995).

A(art) Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe* (Wezep, 1987, 3^e druk).

Aart Visser (eindred.), *Oldebroek in oorlogstijd; schuilplaats voor vreemdelingen – oorlogsverhalen uit Noordeinde, Oosterwolde, Oldebroek, 't Loo, Wezep, Hattemerbroek* (Uitgave van de Oudheidkundige Vereniging 'De Broeklanden', Oldebroek, 1995).

Aart Visser, *'Het is oorlog' – Noord-West Veluwe tijdens de Duitse bezetting* (Nunspeet, 2010).

Albert Visser, *De predikanten van de Nederlands Hervormde Gemeente Wanswerd-Jilsum 1575-1966* (Ferwert, 2005).

Hans Visser, *Vestdijk en Henkels – De vriendschap van twee dichters* (1993; in eigen beheer uitgegeven).

Ds. H.A. Visser, *Toen gisteren nog vandaag was – 55 jaar predikantschap* (Zoetermeer, 1992).

Jacob J. Visser, *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw* (Schiermonnikoog, 1976).

Dr. W.A. Visser 't Hooft, *Die Not der Kirche und die Oekumene* (Basel, 1942).

Dr. W.A. Visser 't Hooft, *The Struggle of the Dutch Church for the Maintenance of the Commandments of God in the Life of the State* (London, 1943).

W.A. Visser 't Hooft, *Holländische Kirchendokumente - Der Kampf der holländischen Kirchen um die Geltung der göttlichen Gebote im Staatsleben* (Zollikon-Zürich, 1944).

W.A. Visser 't Hooft, *Memoires* (Kampen, 1971).

Hendrikus Vlietstra, *Het huus op de wieke* (Ruinen, 1987, 3^e druk).

Gerda Vloedgraven e.a., *150 Jaar Kerk in Colmschate* (1994).

Dirk van der Voort, *De Commandant* (Pegasus, 1967).

Ida Vos, *Wie niet weg is wordt gezien* (Den Haag, 1981); Engelse vertaling: *Hide and Seek* (1995).

K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945 – Het begin, donkere jaren, de bevrijding* (Deventer, 1985).

A. de Vos, *Voorwaarts en niet vergeten, leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*(Waanders, Zwolle, 2008).

Mischa de Vreede, *gegeven* (Kampen, 1988).

A.W. de Vries, *Grepen uit de Geschiedenis van Blankenham* (2002).

Anne de Vries, *Gesprek met de doden – Nederland kort na de bevrijding* (Kampen, 2010).

Anne de Vries Jr., *Een zondagskind – Biografie van mijn vader* (Kampen, 2010).

Anneke de Vries e.a. (red.), *H.N.Werkman 1882-1945. Leven & Werk* (Zwolle/ Groningen, 2014).

Anneke de Vries e.a. (red.). *'De Ploeg- Avant-garde in Groningen 1918-1928* (Wbooks, Groninger Museum, 2018).

G.J.W. de Vries, *Achter de schermen*, (Rotterdam, 1945).

J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid, De Franeker Martinikerk* (Leeuwarden, 1982).

Jan de Vries e.a., *Opdat wij nooit vergeten... Het verzet in Wolvega en omgeving 1940-1945* (Wolvega, 1994).

W.H. de Vries, *De Regio (= Stellingwerven) tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Berkoop/ Oldeberkoop, 2003).

Huib M. Vriesendorp (eindred.), *Brieven uit de Tweede Wereldoorlog – Correspondentie van Co en Cor Vriesendorp-Delhez* (Dordrecht, 2006).

Huib M. Vriesendorp, Hugo Q. Röling, Maddy Verseput-Stevens en Hans P. Verseput, *Schouwen-Duiveland, Herfst 1944 revisited* (augustus 2011 op site www.janverhoeff.nl).

Suzanne Vronen, artikel ‘*Unique Aspects of Jewish Resistance and Rescue in Belgium*’ in: Patrick Henry, *Jewish Resistance against the Nazis* (Catholic University of America Press, Washington DC, 2014).

Tjeerd Vrij, *Bittere tranen, Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Uitgeverij Verbum, 2010).

Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in – Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolging* (Antwerpen/ Amsterdam, 2006).

Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel “*Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: De betekenis van een Helderse dominee voor het kerkelijk verzet*” in: *De Reggesproake* nr. 18 (2010), 1-15.

Dr. T.D.Th. Wassenaar, artikel “*Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht*” in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, nr. 127 (2012), 89-104.

Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel “*Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht*” in: *Kerk en Theologie*, 63^e jaargang (2012) nr. 3, 258-277.

Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel “*Joodse oorlogspiegelkinderen in Nederland*” in: *Gezamenlijk Kerkblad voor Drenthe, Overijssel en Flevoland* nr. 4866 (19.4.2014) en 4867 (10.5.2014).

Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel “*Ds. Jacob Jetzes Kalma op de bres voor joodse oorlogskinderen*” in: *Friesch Dagblad* d.d. 3.5.2014.

Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel “*Het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht*” in: *Twaalfde Bulletin Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg, 2015), 243-264.

J. Waterink, *Wij Calvinisten ... nù!* (Franeker, 1945).

Paul Weller, *Alfred Mozer – Duitser, Nederlander, Europeaan (1905-1979)* (Uitgeverij Matrijs, 2019).

Paul E. Werkman, *Jacobus Andries Koster (1936-1982) - Knockin’ on heaven’s door* in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).

Tineke Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar – Kampervaringen* (Ploegsma, 1983).

Tineke Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944 – In gevangenschap getekend* (Amsterdam, 1995).

Jannie Wiegman (red.), *Van Kamp tot Monument* (Hardenberg, 2021).

Ties Wiegman, *Ds. Overduin helpt onderduikers – Joodse tweelingzusjes ontkomen aan de nazi’s* (artikel in: ‘*n Sliepsteen*, vol. 1 [1985], afl. 3).

Wim Willems, *Verzetsheldin met schilderkist, het leven van Ru Paré* (Boom Geschiedenis, Amsterdam, 2018).

M.E. Witte-Rang, *Amalia Elisabeth Ruys (1917) – Loyaliteitsconflicten van een grensganger*, in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).

Jan Wolkers, ‘*Dominee met strooien hoed*’ in: ‘*De Gids*’, Jaargang 125 (1962).

‘*Opdat wij nooit vergeten... Het verzet in Wolvega en omgeving 1940-1945*’ (uitgave Gemeente Weststellingwerf, Wolvega 1994).

Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind* (Hasselt, 2008).

Harry Wubs, *Onder de ‘clockslagh’ van de Juffer: De hervormde Kerk in Onstwedde sedert de Reformatie* (JannieBos, 2018).

Pieter Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland* (3 delen; Leeuwarden/ Drachten, 1970-1978).

S. Wynia, G.F. Lutters en J.D. Hans (eindred.), *200 Jaar Protestantse Kerk in Denekamp – MDCCCX (1810)-MMXI (2011)* (De Lutte, 2011).

Sol E. Yoder Jr., Bestand *Doopsgezinde Predikanten* in: Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam, afdeling ‘*Mennonitica*’.

Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945* (Drachten, 1965).

Sytze van der Zee, *Vogelvrij – De jacht op de Joodse onderduiker* (Amsterdam, 2010).

Kitty Zilvermit, *Yours Always – A Holocaust Love Story* (1995).

Gjalt Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer, 2002).
Josha Zwaan, *Parnassia* (Artemis, 2011).
L.F. van Zuylen, *De Joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945* (Oldenzaal, 1983).